

श्री०
२००

श्री०
२००

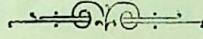

॥ श्रीरामचरितमानस ॥

अथवा

॥ श्रीतुलसीदास ॥

(मराठी भाषांतरासहित.)

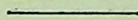

संपादक

श्रीमंत यादव शंकर जामदार, जहागिरदार,
पेन्शनर सब्जज्ज नागपूर.

आवृत्ति दुसरी

या ग्रंथासंबंधानें सर्वप्रकारचे हक्क
संपादकानें स्वाधीन ठेविले आहेत.

शके १८६१ सन १९४०

४०.००

॥ सनातनधर्मस्य ॥

संस्कृत

॥ विद्यासुखसिद्धिस्तुति ॥

सनातनधर्मस्य

मुद्रक व प्रकाशक

शंकर नरहर जोशी, चित्रशाळा प्रेस, १०२६ सदाशिव पेठ, पुणे २.

पहिल्या आवृत्तीच्या प्रकाशकाचे दोन शब्द.

१. श्रीतुलसीरामायण मराठी भाषान्तरासह वाचकांना सादर करण्याचा मंगलकारक प्रसंग श्रीरामचंद्रांचे कृपेने आज आम्हांला प्राप्त झाला आहे हे आमचें थोर भाग्य होय असें आम्ही समजतो. हे महत् कार्य शिरावर घेण्याचें आम्हीं ठरविलें त्या वेळीं आम्हीं तें केवळ त्या दयाघन प्रभूच्या भरंवशावर ठरविलें आणि आज तें तडीस गेलें तेंही त्याच्याच कृपाप्रसादाचें फल होय अशी आमची दृढ श्रद्धा आहे. “दाता आमुचा रघुनंदन” या श्रीसमर्थीच्या उक्तीवर विश्वास ठेवून आम्हीं कार्याला प्रारंभ केला आणि हळूहळू सर्व जुळवा-जुळव होऊन आमच्या अपेक्षेप्रमाणें पुढील स्वरूपांत आज श्रीतुलसीरामायण प्रकट होत आहे. श्रीतुलसीरामायणाच्या कोट्यवधि हिंदी वाचकभक्तांप्रमाणें महाराष्ट्रीय सहृदय वाचक सदरहू आवृत्तीचें भक्तिपूर्वक स्वागत करतील अशी आम्हांला उमेद आहे.

२. पुढील ग्रंथाला मुद्दाम जाड आणि गुळगुळीत कागद वापरला असून टाइपहि कोरा वापरला आहे. अनेक गृहस्थांचे सूचनेवरून ग्रंथाचे दोन भाग न करितां धर्मग्रंथ म्हणून एकच भाग करण्यांत आला आहे. व आजपर्यंत प्रायः कोणत्याहि मराठी ग्रंथाला उपयोगांत न आणलेली फितीची बांधणीची उत्कृष्ट पद्धत सरसहा अमलांत आणल्यामुळें मजबूतीचे बाबतींत वाचकांना कुरकुर करण्यास जागा राहणार नाही असें वाटतें. आमच्या माहितीप्रमाणें जेवढी म्हणून रामायणसंबंधी चित्रे उपलब्ध होण्यासारखी होती तेवढ्या सर्वांचा पुढील आवृत्तीत समावेश आम्हीं केलेला आहे. व अशा रीतीने ग्रंथाच्या बाह्यस्वरूपाविषयी वाचकांची कोणत्याहि प्रकारची अपेक्षा राहूं नये असा हेतुपुरस्सर प्रयत्न केला आहे. हा प्रयत्न करीत असतां द्रव्याचा मुळीच संकोच करण्यांत आलेला नाही हे वाचकांना सहज कळून येण्यासारखें आहे. वरील परिस्थितीचा महाराष्ट्रांतील काव्यप्रिय, धार्मिक, आणि वाङ्मयहितचिंतक वाचक पूर्ण विचार करून उदार हस्तानें पुढील सर्वमान्य ग्रंथाचा परामर्ष घेतील अशी आम्हांला उमेद आहे.

३. पुढील ग्रंथाचे प्रकाशनाचे बाबतींत अनेकांनीं अनेक प्रकारें प्रेमपूर्वक साहाय्य केलें आहे, त्यांचा नामनिर्देश करून त्या व्यक्तींच्या निरपेक्ष श्रीरामसेवेला गौणत्व आणण्याची आमची इच्छा नाही व या बाबतींत त्यांच्या इच्छेप्रमाणें धरलेलें आमचें मौन हेंच आमच्या कृतज्ञतेचें द्योतक आहे असें आम्ही समजतो.

४. अखेरस ज्ञा दयाघन प्रभूंनीं आपला त्रिभुवनललाम लीलाविस्तार श्रीतुलसीदासांच्या वाग्द्वारां हिंदी भाषेंत प्रकट केला, त्याच भक्तवत्सल प्रभूंनीं महाराष्ट्रभाषेंत त्याचें प्रकाशन करण्याचें महत् सौभाग्य आम्हांला निमित्तमात्र पुढें करून प्राप्त करून देऊन आमचें कोड पुरविलें त्याच्या त्रैलोक्यवंदित पदकमली उत्तरोत्तर अधिकाधिक सेवेची याचना करून पुरें करतो.

पुणें ११६, बुधवार पेठ

गोपाळ हरि पुरोहित.

दुसऱ्या आवृत्तीच्या प्रकाशकांचे दोन शब्द

सुमारे २७ वर्षांच्या दीर्घ कालावधीनंतर आज या नामांकित ग्रंथाच्या दुसऱ्या आवृत्तीचा योग येत आहे. हिंदी वाङ्मयांतील हा सर्वोत्कृष्ट भक्तिपूर्ण ग्रंथ आमच्याकडून प्रकाशित होत आहे, याबद्दल आम्हांस फार आनंद वाटतो. पहिल्या आवृत्तीवरहुकूमच ही दुसरी आवृत्ति छापली आहे व पहिल्या आवृत्तीतील सर्व चित्रे जर्सीच्या तशीं पुनर्मुद्रित केली आहेत. मात्र ह्या आवृत्तीचा आकार भाविक वाचकांच्या सोयीसाठीं थोडा बदलला आहे. पूर्वीचा डेमी अष्टपत्री हा आकार तितकासा सुटसुटीत नसल्यामुळें रॉयल अष्टपत्री साइझमध्ये मुद्दाम हा ग्रंथ छापला आहे. कागद, बांधणी, टाइप वगैरेंत इतर कोणताही फेरबदल केला नाही. तरी हिंदीप्रेमी व भाविक वाचक या थोर ग्रंथाला पूर्वीप्रमाणेंच उदार आश्रय देतील, अशी आम्हांला उमेद आहे.

ता. १७-२-१९४०

प्रकाशक-चित्रशाला प्रेस, पुणें.

प्रथमावृत्तीची प्रस्तावना.

याचें सुप्रेमभवन कवन निवविते सदा बुधा सरसें ।

हैं जों जों सेवावें तों तों सेव्यचि गमे सुधासरिसें ॥

श्रीमयूरकवि.

१. श्रीतुलसीरामायण मराठी भाषांतरासहित, महाराष्ट्रवाचकांचे पुढें सादर करण्याचा प्रसंग श्रीपरमेश्वरकृपेनें आज येत आहे ही फार आनंदाची गोष्ट आहे. ही कल्पना बरेच दिवस जरी डोक्यांत घोळत होती तथापि सद्गुरु श्रीराघोबामहाराज यांच्या कृपाप्रसादानेंच लाभलेले श्रीसाईमहाराज, मुकाम सादल्लापूर पंजाब, यांनीं जर आपलें आशीर्वादयुक्त प्रोत्साहन या कार्याला दिलें नसतें तर हें कार्य इतक्या लवकर आणि निदान आमच्या अपेक्षेप्रमाणें निःसंशय तडीस गेलें नसतें. आज ज्या स्वरूपांत हा ग्रंथ वाचकांना सादर करण्याचा सुमंगल प्रसंग येत आहे त्या स्वरूपाची रूपरेखादेखील श्री साईबाबांनींच काढून ठेविली होती. आज जरी ते हा ग्रंथ प्रसिद्ध झालेला पाहण्यास जडदेहानें विद्यमान नाहींत तथापि मूलारंभापासून आजमितीपर्यंत नानाविध विघ्नांचें निवारण करण्याला आम्हांला जी शक्ति आली तें केवळ त्यांच्या आशीर्वादाचेंच फळ आहे हें येथें कृतज्ञतापूर्वक नमूद केल्यावांचून रहावत नाहीं. हिंदी ग्रंथ महाराष्ट्रभाषेसारख्या हिंदीशीं अपरिचित असलेल्या भाषेत भाषांतरासह देण्याचें जें धाडसाचें काम आम्हीं अंगावर घेतलें तें काम जसें संतांच्या प्रेरणेनें घेतलें तसेंच त्यांच्याच प्रेरणेनें तें शेवटासहि गेलें व ज्या वाणीनें उत्तर हिंदुस्थानांतील ८ कोटि हिंदी वाचकांना धर्मतत्त्वे प्रतिपादण्याचा क्रम जवळ जवळ आज साडेतीन शतकें अव्याहत चालू ठेविला आहे, ती वाणी आज महाराष्ट्रवाचकांना परिचित करून देण्याचें भाग्य आम्हांला संतकृपेनें लाभलें याबद्दल आम्हांला अभिमान वाटत आहे. संतांची सेवा मग अत्यंत अल्पांशानें कां होईना, ती अमोघ आणि सद्यःफलदायी आहे, हा सिद्धांत आमच्या अनुभवानें सिद्ध झाला आहे. श्रीतुलसीदासांच्यासारख्या संतांची सेवा करण्याला श्रीसाईबाबासारख्यांची प्रेरणा व्हावी हा योगायोग या ग्रंथासंबंधानें अपूर्व आहे, व ह्या योजनेची पूर्तता होण्यांत निमित्ताचे रूपानें आमच्या पूर्वजांची पुण्याईच फळास आली असें आम्ही समजतो.

२. श्रीतुलसीरामायणाचें उत्तर हिंदुस्थानांत महत्त्व किती आहे, हें बहुतेक सर्वांना माहित आहेच. वेदांचे खालोखाल जर कोणत्या ग्रंथाला हिंदी वाचकांत मान असेल तर तो तुलसीरामायणासच होय. हिंदी सारस्वतांत ह्या रामायणाइतका लोकप्रिय आणि सर्वोत्कृष्ट असा दुसरा ग्रंथ नाहीं, एवढेंच नव्हे, तर भरतखंडांतील कोणत्याहि भाषेत कोणत्याहि पुस्तकाचा श्रीतुलसीरामायणाइतका प्रसार नाहीं असें म्हटलें असतां यत्किंचित्हि अतिशयोक्ति होणार नाहीं. असा हा सर्वसमत धर्मग्रंथ महाराष्ट्रभाषेच्या द्वारें सुगम करण्याचा हा प्रयत्न आहे. ज्या ग्रंथानें हिंदी वाचकांना आपल्या जन्मकालापासून आजतागाईत वेढावून सोडिलें आहे तो ग्रंथ महाराष्ट्रीय वाचकांना देखील हालवून सोडील यांत संदेह नाहीं. महाराष्ट्रांत श्रीतुलसीदासांच्या नांवाचीच आजपर्यंत माहिती होती, परंतु आतां त्यांच्या कृतीशीं प्रत्यक्ष परिचय होण्याला हें साधन होईल असें आम्हांला वाटतें, व महाराष्ट्रांतील संतकवींच्या काव्यांचा रसास्वाद घेऊन नित्य आल्हाद पावणाऱ्या सहृदय आणि भक्तिप्रिय महाराष्ट्रीय वाचकांना हा हिंदी वाङ्मयांतिल एका नामांकित संतकवींचा काव्यमय धर्मग्रंथ तितकाच हृदयवेधक आणि भक्तिप्रेरक होईल अशी आम्हांला खात्री आहे, व धर्मशिक्षणाची आवश्यकता तीव्रपणें भासू लागलेल्या सांप्रतच्या कार्त्ती तर तो विशेषच उपयुक्त आहे असें दिसून येईल.

३. हिंदी भाषा ही हिंदी राष्ट्राची विद्यमान भाषेंतील प्रमुख भाषा आहे व श्रीतुलसीरामायण हें हिंदी भाषेंतील अद्वितीय पुस्तक असल्याकारणानें त्या ग्रंथाचा मराठींत अवतार हा हिंदी भाषा एकराष्ट्रीय भाषा

करावी असें मत प्रतिपादन करणाऱ्या विद्वान् धुरीणांच्या मते एकराष्ट्रीयत्वाला पोषकच होईल, यांत संदेह नाही, व या दृष्टीने महाराष्ट्राचक या ग्रंथाचें स्वागत करितील अशी आम्हांला उमेद आहे.

४. आपल्या भाषेंतील श्रीज्ञानेश्वरी, श्रीदासबोध, हे मूलग्रंथ जसे अपपाठ आणि क्षेपक यांनी दूषित झाले आहेत त्याचप्रमाणें तुलसीरामायणाचीहि दशा झाली आहे. ती इतकी की, मूळच्या ७ कांडांला एक ८ वें क्षेपक कांड जोडण्यांत येऊन मध्यंतरी घातलेल्या क्षेपक कवितेचा भाग मूळाच्या एक षष्ठांशाहत्तका तरी आहे, परंतु सुदैवानें ज्याप्रमाणें आज श्रीदासबोधाची अस्सल प्रत आपणांस मिळत आहे, त्याचप्रमाणें हिंदीनागरीप्रचारिणी सभेनें हें महत्कृत्य अंगावर घेऊन श्रीतुलसीरामायणाची शुद्ध प्रत सन १९०३ सालीं प्रसिद्ध केली. ही प्रत अनेक जुन्या प्रतींवरून तयार केली असून बालकांड खुद्द गोसाईंजींनीं तपासलेल्या प्रतीवरून घेतलेलें असून अयोध्याकांड तर स्वतःच तुलसीदासांनीं लिहिलेले उपलब्ध झाले आहे. प्रस्तुत प्रतीत नागरीप्रचारिणी सभेनें प्रसिद्ध केलेल्या रामायणाचाच प्रायः आधार घेतला आहे, व त्याबद्दल आम्ही सभेचें आभार मानितों.

५. श्रीतुलसीदासांचें त्रोटक चरित्रहि सोबत जोडलेलें आहे व अनेक गृहस्थांच्या सूचनेवरून कठिण हिंदी शब्दांचा कोशाहि दिला आहे. हिंदी नागरीप्रचारिणी सभेनें यापूर्वीच रामायणाचा कोश प्रसिद्ध केल्यामुळें आमचें काम अत्यंत सुलभ झालें आहे. याबद्दल त्या सभेला धन्यवाद देणें जरूर आहे. तसेंच शेवटीं सूची जोडली आहे, तिचाहि वाचकांना उपयोग झाल्यावांचून राहणार नाही अशी उमेद आहे. तसेंच रामायणांतील उत्तमोत्तम अशा उक्तींचा संग्रह ग्रंथाचे शेवटीं केलेला वाचकांस आढळेल. तोहि सुभाषिताप्रमाणें वाचकांस आल्हाद देईल अशी उमेद आहे.

६. सरतेशेवटीं जिनें आपल्या कृपेनें हें कार्य तडीस नेलें त्या सद्गुरु श्री राघवमाउलीस अनन्य भावानें शरण जाऊन श्रीगोस्वामी तुलसीदासजी व श्रीसाईमहाराज यांनीं आमच्याकरवीं ही वेडी-वांकडी सेवा करून घेतली ह्याबद्दल त्यांच्या चरणकमलांचें स्मरण करून विराम पावतों.

मु० जबलपूर.

अक्षय्य तृतीया, शके १८३५,

ता० ९-५-१९१३.

यादव शंकर जामदार.

दुसऱ्या आवृत्तीची प्रस्तावना.

हे नाथ हे रमानाथ व्रजनाथार्तिनाशन ।
मममुग्धर गोविन्द गोकुलं वृजिनार्णवात् ॥

(भाग. १०-४७-५२)

मद्राष्ट्र-माते ! तुलसी-पदाते
प्रार्थी त्वरें त्वत्कृपण प्रजेतें ।
रक्षावया या व्यसनीं समर्थे
यावें शिवादिप्रमुखा समेतें ॥

गोसावी-सुत

जराहि थोड्या उच्च दर्जाचें साहित्य समोर आलें कीं जवर कपाळदुखी, आणि त्यांतून तें जर कां रामकृष्णादि विभूतीस वाहिलेलें निघालें तर प्राणांतिक कानतिडिक हा बव्हंशानें आजच्या कलमकस मनुष्या देखील धर्म. अशा आपर्तीत सांस्कृतिक साहित्यिकांचे डोळे व उखळ पांढरें होण्यापरता ते इतर काय अपेक्षिणार ? परंतु इतक्या खालच्या थरास स्थिति पोंचली असतांही महाराष्ट्र आपला अभिजात साहित्याभिरुचीचा अभिमान जायबंद होऊं देत नाहीं ही मोठ्याच अभिमानाची व समाधानाची गोष्ट म्हणविल्याखेरीज राहणार नाहीं हें खास.

परंतु तसें पाहिल्यास हिंदी व मराठी या भाषांचा सुतकसोयराचा देखील दिसण्यांत तादृश संबंध नाहीं. म्हणूनच प्रश्न पडतो कीं इतका जाण्वल्य अभिमान महाराष्ट्रांत आजच तुलसीरामायणासंबंधानें कां जागृत व्हावा ? आम्ही समजतो कीं याचें उत्तर श्रीतुलसीदासजींनीं आगाऊच देऊन ठेविलें आहे, इतकेंच कीं थोड्या आडपड्यानें. तें उत्तर असें:— (पृ. ११)

मनि-मानिक-मुकुता-छवि जैसी । अहि-गिरि-गज-सिर सोह न तैसी
नृपकिरीट तरुनीतन पाई । लहहि सकल सोभा अधिकाई
तैसोहि सुकवि-कवित बुध कहही । उपजहि अनत अनत छवि लहही

(अर्थ:— मणी, माणिक आणि मोती ज्याप्रमाणें राजमुकुट किंवा रसभरित युवतीच्या अंगलति-केवर खरे खरे खुलून उठतात तसे ते साप, पर्वत आणि गज यांच्या माथ्यावर (अर्थात् त्यांच्या उत्पत्तिस्थानांत) शोभत नाहींत. हें जसें, तसेंच कविश्रेष्ठांच्या काव्यकलापासंबंधानेंहि रसिक विद्वान् हेंच सांगतात कीं तो काव्यकलाप उपजतो एका ठिकाणीं आणि विकासतो तो भलत्याच ठिकाणीं.)

वरील प्रमेय अर्थशास्त्रास धरून नाहीं असें कोण म्हणेल ? तदनुसार गोसांईजींसहि वाटलें कीं त्यांच्या वाणीच्या पिकास गरम बाजार कोठें तरी अन्यत्रच (‘ अन्यत्र ’ चा अपभ्रंश ‘ अनत ’ मिळेल;) अर्थात् त्यांच्या काव्याची खरी कदर कोणी अन्यभाषी प्रदेशच करील हाच वरील उक्तीचा आंतरिक भाव दिसतो.

आतां ‘ अनत ’ शब्द घालतांना त्यांच्या दृष्टींत भारताचा कोणता मूभाग असूं शकेल हा प्रश्न. इतिहास सांगतो कीं सगळा आर्यावर्त देश यावनी सत्तेनें जरी जवळ जवळ आत्मसात् केला होता तरी महाराष्ट्रानें मात्र आपली आर्यसंस्कृति अत्यंत चिकाटीनें सांभाळली होती. ही स्थिति गोसांईजींच्या तीर्थयात्राप्रसंगीं त्यांच्या विचक्षणचक्षूंत भरली नसेल हें म्हणतांच येत नाहीं. शिवाय, महाराष्ट्राची विद्वत्ता, युक्ति-बुद्धि-चातुर्य, स्वराज्यलालसा आणि कार्यक्षमता यांचाहि त्यांना परताळ पटला असेलच. म्हणून बहुतेक निश्चयसा वाटतो कीं त्यांचा ‘ अनत ’ म्हणजे नव्याण्णव टक्के महाराष्ट्रच.

पुंरावा म्हणून थोडेंसे प्रात्यक्षिक पाहूं. तुलसीदासजींच्या ' राम-चरित-मानसा ' वर (तुलसी-रामायणावर) आम्ही ' मानस-हंस ' (अथवा तुलसीरामायणरहस्य) हा टीकात्मक प्रबंध स्वभाषेत लिहिला आहे. त्यावरील अगदी थोडेसे अभिप्राय येथे देतो ते पाहून घ्यावेत:—

मनोरमा (मासिक)

“ पुस्तक को देखकर हम बड़े प्रसन्न हुए कि ऐसी ऐसी वस्तुयें भी हिन्दी संसारमें आने लगी हैं । ” (पुस्तक पाहून मोठीच प्रसन्नता वाटते की अशा अशाहि वस्तु हिंदीच्या क्षेत्रांत समाविष्ट होऊं लागल्या आहेत.)

सरस्वती (मासिक)

“ ‘ मानस ’ पर ऐसी सुन्दर आलोचनात्मक पुस्तक लिखने के लिये हिन्दीवालों को लेखक का कृतज्ञ होना चाहिये । ” (मानसा (तु. रा.) वर इतका सुंदर आलोचनात्मक प्रबंध लिहल्याबद्दल हिंदीभाषीयांना लेखकाचे उपकार मानावेच लागतील.)

कर्मवीर

“ जिन विश्वविद्यालयों में तुलसीरामायणका विशद अध्ययन किया जाता है वहां के विद्यार्थियों को ‘ मानस-हंस ’ अवश्य पढ़ना चाहिये, ” (ज्या विश्वविद्यालयांत तुलसीरामायणाचें विशद अध्ययन होत असेल तेथल्या विद्यार्थ्यांना ‘ मानसहंसा ’—चा अभ्यास अगदी आवश्यक आहे.)

प्रताप

“ हमारी धारणा है इस विषयकी (तुलसीरामायणकी) ऐसी अच्छी पुस्तक अभीतक किसी भाषा में प्रकाशित नहीं हुई । हिन्दी साहित्य में तो, जिसका कि रामायण (तुलसीजीका) एक अंग है, ऐसी पुस्तक निकली ही नहीं । ” (आमचा निश्चय आहे की तुलसीरामायण—विषयक इतकी उत्कृष्ट चर्चा प्रकाशण्याचा आजतागाईत कोणत्याहि भाषेनें मान मिळविला नाही. तुलसीरामायण हा जिचा शिरोभाग त्या हिंदी भाषेकडून देखील तीच उपेक्षा होत राहिली.)

श्रीव्योहार राजेन्द्रसिंह एम. एल्. सी (जबलपूर)

“ मुझे गौरव इस बातका है कि आपने मराठी भाषा भाषी होते हुए भी हमारे एक कर्त्रीको इतना आदर दिया है और उनपर ऐसी विचार और विद्वत्तापूर्ण पुस्तक लिखी । हिन्दी आपके लिये सदा आभारी रहेगी । ” (आपली मातृभाषा मराठी असून देखील आमच्या एका कविललामाचा आपण इतका गौरव करतां आणि त्याच्या काव्याची इतकी विद्वन्मान्य समालोचना लिहितां ही मला गौरवाचीच बाब वाटते. हिंदी भाषेवर आपले हे शाश्वत उपकार होत.)

कै. रा. सा. रघुवरप्रसाद द्विवेदी, प्रि. हितकारिणी स्कूल, जबलपूर

“ विश्वविद्यालयोंके परीक्षार्थी इस समालोचनात्मक पुस्तकसे बहुत लाभ उठावेंगे । हिन्दी में इस श्रेणी की पुस्तकें बहुतही थोड़ी हैं, उनमें आपकी इस पुस्तक को उच्च पद उपलब्ध होना चाहिये । ” (विश्वविद्यालयीन विद्यार्थ्यांना या समालोचनात्मक प्रबंधापासून लाभाची लैलूट होत राहिल. हिंदी भाषेत या श्रेणीची आधीच फार थोडी पुस्तकें, परंतु आपला प्रबंध त्यांचेहि शिरोरत्न होय.)

वरील अभिप्रायावरून महाराष्ट्रांतच तुलसीरामायणाची खरी खरी चीज झाली असें म्हटल्यास तें गैर कसे ? म्हणूनच म्हणावयास जागा आहे की ‘ अनंत ’—द्वारा गोसांईजींनी महाराष्ट्रास आगाऊच आशीर्वाद देऊन ठेवला होता, आणि त्यांच्याच पुण्याईने त्यांचा संकल्प फळास आला.

असो. परिपाठानुसार तुलसीरामायणासंबंधानें थोडेफार तरी धावत्या धोऱ्याचे हात प्रस्तावनारूपानें मारावयास हवेत हें आम्हीहि जाणतो. परंतु चर्वितचर्वणाचा दोष लादून घेण्याची इच्छा होत नाही, येथे आमचा नाइलाज होतो. रामायणाचे पैलू इतके चमत्कारिक, सूक्ष्म आणि विपुल आहेत की “ विद्यावतां

भांगवते परीक्षा ' हें जितकें खरें तितकेंच खरें ' विद्यावतां तौलसिके, (तुलसीरामायणे) परीक्षा ' धरण्यास मुळींच प्रत्यवाय नाही. तरीहि जे थोडेथोडेके पैलु आमच्या नजरेंत भरूं शकले ते आम्हाकडून ' मानसहंसा ' रूपानें सादर झालेच आहेत. ते सर्व तर नाहीच, पण त्यांतली निवड देखील भाराभरच होणार. म्हणून या, आणि चर्वितचर्वणाच्या भीतीनें प्रस्तावनेच्या अल्पावकाशांत परिपाठ पाळण्याचें धाडस आमच्यानें करवत नाही. तरीहि निव्वळ परिपाठापुरतेंच कर्तव्य म्हणून ' मानस-हंसा ' चा खालील उतारा देऊन पुढचा मार्ग चोखाळणें भाग आहे याबद्दल क्षमा असावी:—

(मानस-हंसा पा. २१७)

' शेवटीं सारांशरूपानें सांगावयाचें तें इतकेंच कीं जनदृष्टि अत्युत्कट लालसेनें रामचरितमानसावर झेंपावते याची मुख्य कारणे अशीं कीं ' विप्रधेनुहित संकट सहही ' (पा. २७९), जाइ सुराज सुदेश सुखारी । ' (पा. ३३५), ' जनु सुराज मंगल चहुं औरा । ' (पा. ३३६), ' पराधीन सपनेहुं सुख नाही । ' (पा. ६६), ' प्रजावाढजिमि पाइ सुराजा । ' (पा. ४३३) इ. इ. लोकशिक्षणाचे त्रिकालाबाधित जीवंत धडे स्वधर्मजागृतीसाठीं (अर्थात् स्वदेशोन्नतीसाठीं) लोकांसमोर अत्यंत कळकळीनें मांडणारा अर्वाचीन वाङ्मयांत हा ग्रंथ अगदीं पहिलाच होय. हा ग्रंथ काव्यरसिकाना काव्यमय, चिकित्सकाना चिकित्सामय, व्यावहारिकाना व्यवहारमय, राष्ट्रभक्तांना स्वसत्तामय, भोळ्या-भाविकांना प्रेममय, उपासकांना मंत्रमय, शान्यांना ज्ञानमय आणि रामभक्तांना राममय वाटून या सर्वांचेच तो आजपर्यंत चोख पुरवीत आला आहे, आणि इतउत्तरहि तो ते तसेंच पुरवील. '

' तुलसीरामायणाचें तात्पर्य '

' अछत राम राजा अवध मरिय माँग सब कोउ । ' (पा. ३५५) (याचा भावार्थ हा कीं स्वदेशांतल्या स्वतंत्र स्वराज्यांत शेवटचा श्वास संपविण्याची हाव बाळगणें हेंच खरें मानव्य).

एकंदर अगदींच थोडक्यांत सांगावयाचें म्हणजे तुलसीदासजी आपल्या रामायणांत साधूपणा शिकवीत किंवा लकीरके फकीर बनवीत बसले नाहीत. त्यांच्या मतानें साधूपणा खऱ्या मानव्याच्या मागो-माग आपसुकच चालत येतो, इतकेंच काय पण प्रत्यक्ष देवदेखील अशा मानव्यावर लडू बनून त्याच्या आधीन होऊन राहतो.*

सारांश, तुलसीदासजी श्रीसमर्थीच्या प्रभावळीतले शिरोरत्न ठरतात. एवढें म्हटलें कीं (मा. हं. पा. १९१ पहा) सर्व कांहीं म्हटलें गेलें असेंच आम्ही समजतो.

एकीकडून सूचना आली होती कीं तुलसीदासांवर आज उठल्या सुटल्या स्त्रीजातीविषयीं द्वेषाचा आरोप विद्वत्समाजांत देखील बोकळत आहे त्याचा येथें परामर्श घेण्यांत यावा. ही गोष्ट अगदीं खरी, पण इलाज नाही; कारण तो विषय पडला विद्यालयीन चर्चेचा (Academic discussion चा). प्रस्तावना हें त्याचें योग्य स्थळ नव्हें शिवाय तो विषय आम्हीं पूर्वीच चर्चून चुकलों आहोंत [' विहंगम ' मासिक (नागपुर) १९३६ चे मार्च-एप्रिल, जूनचे अंक (३३-३४, ३६) पहा].

झाला हा एवढा परिपाठ आमच्या मतानें अगदीं बसू आहे. आतां या दुसऱ्या आवृत्तीत कम-जास्त काय तें दाखवितों.

(१) सुरवातीची गोष्ट ही कीं भरतचरित्राच्या भागास मुळींच दखल दिलेला नाही. तो पूर्वीचाच जसाचा तसा ठेवण्यांत आला आहे. याचें कारण असें कीं पूर्वी तो भाग आम्ही यथाक्रम भाषांतरित करण्याचा वारंवार कसून प्रयत्न केला तरीहि मूळांतला लोच आमच्या भाषांतरांत मुळींदेखील उतरूं शकेना. शेवटीं निराशेनें त्यास बगल देऊन बाकीचें भाषांतर संपविण्यांत आलें. लगतच पुढें आमचें ० प्रथम कुटुंब कालवश झालें. आश्चर्य हें कीं आमच्या मनाची ती स्थिति तुलसीदासांना मानवली. भरत-भागाचें भाषांतर सूतकाच्या अवघ्या सातआठ दिवसांतच संपादलें गेलें, आणि तेंहि अगदीं मनाजोगें.

* हा ' नर करनी करइ सी नर का नारायण होइ ' या कविवाक्याचा अर्थ आहे. त्याचा अन्वय असा:— ' नर करनी (नरकरनी) करइ तो नारायण (भी) नर का (नरके अधीन) होइ. '

म्हणून आज आमची भावना ही बनली आहे की ज्यांचे सूतक फळले त्यांचेच तो भाषांतरित भाग स्मारक होय, आणि म्हणूनच त्यांत कानामात्रेचाहि फरक करावयाचा आम्हास अधिकार पोंचत नाही. (आमचे हे मत न रुचणारांस 'न बुद्धिभेदं जनयेत्' या गीताश्लोकाची जाणीव साविनय देऊन ठेवतां.)

(२) १९०६ म्हणजे मोठाच सरकारी जोरजरबीचा काळ, आणि तो उत्तरोत्तर जास्तच जरबेचा होत गेलेला. आम्ही तेव्हां मुनसफीवर असल्याने 'राजपुरुष' होतो, म्हणजेच 'अर्थस्य पुरुषो दासः' होतो. अर्थातच सरकारमान्य होण्यासाठी 'सुदेस' (पा. ३३५) 'सुराज' (पा. ३३५), 'सुवस' (पा. ३५५) वगैरे अत्यंत मार्मिक व महत्वाच्या शब्दांचे भाषांतर भाडोत्रीपणाने अर्थात् छलपणाने करावे लागले. आज मात्र देवाच्या दयेने ते शब्द त्यांच्या अभिजात तेजाने चमकत असलेले या आवृत्तीत मिळू शकतील.

(३) तुरळक परभाषीय-विशेषतः यावनीय-शब्द उपयोजिलेले दिसतील, पण विचकण्याचे कारण नाही. कारण हिंदीचा परिचय, करून द्यावयाचा हे जर भाषांतराचे उद्दिष्ट, तर हिंदीने आत्मसात केलेले शब्द घेण्यास काय हरकत ?

शिवाय, जसे राष्ट्राचे तसेच भाषेचेहि. मुख्यगिरी केल्याखेरीज दोषांचेहि पांग फिटावयाचे नाहीत. ती न केली तर दोन्हीहि घरकोंबडे बनतील आणि सदाचेच दरिद्री राहतील. मग मुख्यगिरी हा दोष की गुण ? गर्नामी कावा तर आम्हा महाराष्ट्रीयानांच्या रोमारोमांत भिनलेला.

आणखी असेहि पहा की आज आम्ही गुलामराष्ट्रवाले खरे. पण तसे एक कालमानाने बनलो म्हणून भाषेपुरता तरी स्वतंत्र आंतर्राष्ट्रीय व्यवहार करण्यास आमची नालायकी आम्ही कां दर्शवावी ? परकीय आचारविचारांचे देव्हारे पूजण्यास इकडे जीवाभावाने तयारी, आणि तिकडे एकमात्र उच्चारांवरच तेवढा काट मारावयाचा, हा स्वाभिमान की दंडेली, काय म्हणावयाचे ?

(४) कांहीं नवीन शब्द पाडण्याचाहि उपक्रम करण्यांत आला आहे. उदा० 'सूडसई' (a most unrelenting and remorseless woman), 'साथेति' (स + अथ + इति = साथेत), 'कोन काट' (angular animosities) वगैरे, वगैरे.

(५) कांहीं थोडे आमच्या वैदर्भीय भाषाप्रचारांतले शब्दहि उपयोजिले आहेत, जसे 'बोहान्या', 'एलावणे', 'शेकचिल्ली', 'एलची' वगैरे, वगैरे. परंप्रांतीयांस ते आलोढ्यांतले नसल्यामुळे कसेसेच वाटण्याचा संभव. परंतु साहित्यानिर्मिति देवघेवीसाठी असल्याकारणाने आम्ही हा नवा परिपाठ पाडण्याची इच्छा धरली; तरीहि पण बहुतेक इतके मात्र खास की व्युत्पत्ति असलेलेच शब्द प्रायः घेतले आहेत. एखाद दुसरा शब्द तसा नसेलहि कदाचित्. पण त्याच्यांत प्रांतभाषांचा अभिमान तर आहे ? मग काय कोणी या अभिमानास निघ म्हणणार ? आमची धारणा तर ठाम हीच आहे की स्वधर्म, स्वदेश, स्वकुल आणि स्वभाषा यांचा अभिमान म्हणजे निरभिमानच, आणि तो ज्यास नसेल 'स वै मुक्तोऽथवा पशुः'.

(६) पूर्वार्ध म्हणजे अयोध्याकाण्डापर्यंतचे भाषांतर बहुतेक चुस्त म्हणजे मूळशब्दास धरून करण्यांत आले आहे. पुढील भागाचे मात्र ते सैल म्हणजे मुक्तहस्त झालेले आहे. याचे कारण वाचकांचे हिंदी भाषेचे ज्ञान वाढीस लागले असलेच पाहिजे हे आम्ही जसे धरून चाललो. त्यांतल्यात्यांत फिरून 'आविर्भाव' हेहि एक प्रमुख कारण आहेच की ज्याचा होत असलेला दौरा इतका अचानक होऊन जातो की तो मोठ्या चाणाक्ष लेखकाच्याहि लक्षांत येऊ शकत नाही.

१ श्री. न. चिं. केळकर यांच्या 'स्वराज्याच्या मार्गातील एक अडचण' या विषयावरील लेखांक ३ मध्ये ते काय म्हणतात ते पहा (केसरी ता. २४-११-३९; पान २, उपांत्य परिच्छेदाचे शेवटले वाक्य) :—

'शिवाय हिंदी व उर्दू यांचे संमिश्रण इतके दाट आहे की उर्दूचा व हिंदीचा प्रांत वेगळा करणे जवळ जवळ अशक्य आहे ?'

(७) ठिकठिकाणीं विशेष उपयुक्त वाटल्यावरून नवीन टोंपाहि देण्यांत आल्या आहेत. त्या प्रत्यक्ष दिसणार आहेतच, म्हणून त्या येथें सांगत बसणेंच फजूल.

(८) इतरतितर ठिकाणीं कदाचित् संभव नसला तरी अंगदशिष्टाईच्या (पा. ४९० ते ५००) भागांतली भाषा बरीच सैलानी वाटण्याचा संभव आहे. पण ती भाषा वाचतांना तुलसीदासांचा रावण वाल्मीकि वगैरे कवींचा रावण नसून तो अकबर बादशहा असावा असा आमचा समज आहे (मानस-हंस—भूमिकापरिचय—पहा), एवढें मात्र विसरूं नये. राणा प्रतापाच्या एखाद्या अस्सल इमानी, कर्तव्यगार आणि शूर सरदारानें अकबर बादशहाच्या गालिप्रचुर भाषेवर प्रतिभाषा कोणती वापरली असती इतकी कल्पना असली कीं पुरे. राजनीतीचा हा दंडक ठरलाच आहे:—

‘ धटासी आणावा धट । उद्धटासी पाहिजे उद्धट...
तैशास जैसा जेव्हां भेटे । तेव्हां मजालसी बरी थाटे ’ ।

(दा. बो. १९।१।३० व ३१)

येथवर या आवृत्तीच्या वाऱ्यांत वरप्रमाणें मुख्य सांगावयाचें तें सांगून झालें. आतां ‘ शिमगा सरला पण कवित्व उरलें ’ अशांतलें एक वक्तव्य सांगावेंसं वाटतें. वास्तविक त्याचा प्रस्तावनेशीं संबंध नाही, परंतु ‘ अगला गिरा पीछला हुषार ’ म्हणूनच त्याचें महत्त्व.

स्वतःच्या ग्रंथाची पुनरावृत्ति निघत असतां कोण्या ग्रंथकाराचा कलीजा आनंदानें तर होणार नाही? पण अगदीं यथार्थ समजा कीं आमचा हुरूप दृष्टावलेलाच आहे. याचें कारण ‘ दृढमेमा भग्नः.....स्मृति-समुपगतोऽपि व्यथयति ’ हें एकच. आमच्या पाहिल्या भाषांतराची झालेली कुतरओढ जर का झाली नसती तर ही इतकी विलंबलेली आवृत्ति किती तरी पूर्वीच जन्मास आली असती. पण दुदैव ओढवलें. आम्ही सरकारजमा असल्यामुळें त्या आवृत्तीची बुड ते शेंडा सर्व व्यवस्था आपल्या घरोब्याच्या, विश्वासू आणि अङ्कित अशा मंडळीवर आम्ही सोपून दिली. हें मंडळ साहित्यशौकी तर होतेंच पण पैकीं कांहीं धेंडे देशभक्तांतहि मोडत होती, पण अखेर काय तर ‘ हा हन्त हन्त नलिनीं गज उज्जहार. ’ हा सुविद्य विषगंड आणि त्याची व्यवस्था व देवघेव सोनेरी टोळीची धाड ठरली. त्या टोळीनें त्या आवृत्तीच्या सर्व नाड्या तर आखुडल्याच, पण तिचा रक्तशोषहि शेवटच्या रक्तबिंदूपर्यंत करून सोडला. तेव्हांपासून वचक आम्हांस इतकी बसली कीं आज देशभक्तीचा पिहितार्थ शिमगा, डलेबाजी आणि खाटिकशाही हाच प्रथम समोर उभा राहतो.

शाहाणीं माणसें नेहमीं बोलतात कीं संतांनीं लागवडलेलें पेड देव देखील एकाएकी उखडत नाही, मग इतर लुंग्यासुंग्या मिजासी तटांची मजाजच काय ? त्याचेंच हें प्रात्यक्षिक कीं आपल्या रामायणाची आवृत्ति श्रीतुलसीजींनीं आज ही काढवून घेतलांच पण तिकडे पहाल तर अखेर पळसास पानें तीनच. एवढी आग भकून देखील आमच्या उमीचंदांचें आणि कलुषांचें पाहूं गेल्यास अंदरऊपर अवघा चंद्रमौळीच प्रायः दिसून येईल—कोणास ‘ भय रुज सोक वियोग ’ (पा. ६२४), तर कोणी ‘ मूंड मुंडाई होहि ’ संन्यासी ’ (पा. ६२४) ‘ नियत तशी बरकत ’ हें तत्त्व अशाश्वत ठरणारच कसें? अजून तरी या मळसूच्यांना उमगलें आहे काय कीं— (पा. ३२५)

सुनु सुरेश रघुनाथ सुभाऊ । निज अपराध रिसाइ न काऊ
जो अपराध भक्त कर करई । रामरोस पावक सो जरई

तात्पर्य, हरीच्या लालांना उखाड मारणाऱ्यांचा तस्माच गारद व्हावयाचा ही मोष्ट पत्थरची लकीरच समजा.

बरील भाषावेग पाहून चिडखोरपणा वाटण्याचाच जास्त संभव. म्हणून एकदम स्पष्टच जाणवून टाकतों कीं तो खराच तसा आहे. सर्वस्वीं हरत-हेची झीज स्वतःवर घेऊन रामायणाच्या भाषांतरापासून छदामची देखील भरपाई न उगविणाऱ्या मनाचा तो तसा कां न व्हावा ? पारंपरिक संस्कृतांची अल्पसी तरी उपासन

भिकाबाई न भाकतां एकसतत घडत रहावी आणि देवदेशांची थोडी तरी उतराई होत असावी म्हणून नाहीं नाहो त्या चांगड्यांशीं असहाय सामना देऊन इतक्या नांवारूपास आणलेल्या संपूर्ण संस्थेला सुरंगा लावून ' मूले कुठार : ' करणारांचा वीट न वाटावयाचा तर मग काय त्यांचा ' एतावानस्य ' गात बसावयाचा !

असो. या शोकरसानंतर आतां एक हेंहि आनंदगीत ऐका. या आवृत्तीचा योगायोग अगदीं ध्यानार्मिनीं नसतां अचानक कसा जुळून आला तो पहा. पुस्तकावढल बाजाराची एकसारखी हाकाटी ऐकून कान किटले तरीहि पण हिरमुसून हात गुंडाळून बसण्यापरतां कांहींच शक्य नव्हतें. अशा जडमूढावस्थेंत श्री. प्रो. न. र. फाटक (मुंबई) यांच्या भेटीचा योग अगदीं अकस्मात् आला—किंबहुना त्यांनींच तो आणला हेंच म्हणणें जास्त रास्त. लग्नेच त्याच भेटींत त्यांनीं आमच्या पांगुळ मनास पाय फोडले. भाषांतराच्या दुसऱ्या आवृत्तीचें तत्काळ ठरलें. थोड्याच अवकाशांत ' चित्रशाळे ' चें मुद्रणाहि ठरलें, पण त्याचा हि जरिया तेच.

भाषांतराच्या या आवृत्तीच्या आशेचा कोठेंहि अंधुक किरणाहि नसतां प्रो. फाटकांनीं घरवैटे आम्हांस येऊन भेटणें आणि त्या भेटीतून भाषांतरास दुसरा जन्म मिळणें या घटनेस काकतालीयन्यायाच्या सदरांत घालणारे भलेहि घालोत, पण आम्ही मात्र तो सुरवातीस म्हटल्याप्रमाणें श्रीतुलसीबाबांचा संकल्प आणि आशीर्वादच म्हणूं.

तरीहि पण द्वारपूजा कधींच चुकत नाहीं. ती चुकविणाराची देवपूजाहि चूकच. फार काय, पण मुक्तांना देखील कृतज्ञता सुट्टें शकत नाहीं, तेथें इतर पामरांची वार्ताच काय ! आणि म्हणूनच सर्वांना प्रोफेसरसाहेबांचे आणि ' चित्रशाळा प्रेस ' चे आभार मानणेंच भाग.

स्वतःबद्दल सांगावयाचें म्हणजे आमच्या व्यक्तीवर झालेले त्यांचे उपकार खरेच मोलमापातीत आहेत. याचें कारण हें. वर जी ' उजरे हरख ' (पा. ५, मसणसोट, उजाडभोपे, समाजकंटक) सोनेरी टोळी आम्हीं सांगतली तीतला एक पक्का गिरधान असेंहि धूम बैबाळत सुटला कीं तुलसीरामायण भाषांतरित केलें तें त्यानेंच, आणि आम्ही बट्याबोळ नुसते कुंकवाचे धनी मात्र. प्रो. फाटकांनीं आज ' काकः काकः पिकः पिकः ' ठराविलें, त्या पौंड्राच्या नरड्यांत पक्का दाट भरला, आणि प्रत्यक्ष सूर्य दाखवून जयद्रथाची कुच्ची भरली. झालें हें जरी कोणास मृच्छकटिकापरी दिसत असलें तरी आमचा आत्माराम प्रो. साहेबांना काय दुवा देत असेल तें सांगणें केव्हांहि शक्य नाहीं. त्यांच्या तुलसीरामायणसंबंधी प्रेमानुष्ठानाच्या श्रेयाचा प्रश्न सोडविण्यास समर्थ एक श्रीतुलसीबाबाच आहेत, आणि त्यांनाच तो सोडविण्याची आमची प्रार्थना आहे. स्वतंत्रपणें आमच्यासारख्या शून्यप्रायाकडून परमकृतज्ञतापूर्वक एका ' नमः ' च्या पलीकडे आमच्यांत आवच काय !

परंतु वरील आभारप्रदर्शनामुळें जी एक फार जबर त्रुटि डाचते तिजमुळें आम्ही आणि श्री. फाटक-महाशय उभयतांहि निःसंशय दुःखी हांणारच. याचें कारण आम्ही उभयतांचे अत्यंत लडिवाळ स्नेही कै. कवी जयकृष्णपंत उपाध्ये—ज्यांच्या माध्यमानें आमचा उभयान्वय घडवून आणला ते—आज अव्यय स्वरूपांत आहेत. त्या अव्यय रूढ्यानेच आमच्या पाहिल्या भाषांतराच्या आवृत्तीस या आवृत्तिद्वारा अव्यय केलें हेंच वस्तुदृष्ट्या खरें. आणि म्हणून आम्हांस अगदीं प्रथम नुत्यहें तेच.

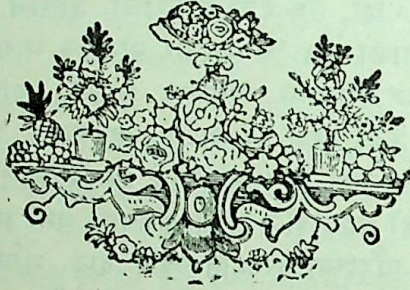
अगदीं अखेर सांगावयाचें म्हणजे या आवृत्तीचे वेळीं आमची साठी उलटून वर जवळ जवळ एका दशकाच्या पुढ्यांत आम्ही शिरलेलों. वयाचे गुणदाप बुद्धीस साधकबाधक होणारच, आणि अर्थातच ते अक्षरसमाम्नायावर उमटणारच. म्हणून विनवणी ही कीं निसर्गाकडेस जरा डोळेझाक करून महाराष्ट्रांनं आमच्या पाहिल्या आवृत्तीस जसें आपुलकीनें पाहिलें तसेंच या आवृत्तीसहि वर्तवून ध्यावें. ' विषवृक्षोऽपि संवर्ध्य स्वयं छेतुमसाम्प्रतम् ' आह ना ! मग हा आवृत्ति तर अमृतवल्लीच ! तीस आमच्या वैयक्तिक दोषास्तव इंद्राय स्वाहा तन्नकाय स्वाहा म्हणून महाराष्ट्र उपेक्षिणार काय !

झाली, प्रस्तावना येथें उरकली. आतां सद्गुरु आणि संत यांच्या पादपोषांचे आभार मानून शेवट करावयाचा. याचें कारण असें. तुलसीरामायणामारखा पदीं पदीं इतक्या अनिर्वाच्य प्रेमानें साद्यंत ओथंबलेला काव्यबद्ध चरित्रग्रंथ मराठी भाषेंत दुर्मिळ असें विचारांतीं आमचें ठरतें. ह्याची योग्यता खुद्द कवीनें

म्हटल्याप्रमाणें अगदीं तंतोतंत उतरते. ' रामभगत अब अमिय अघाहू । कीन्हेहु सुलभ सुधा वसुधाहू ' (पा. ३२० यांतला 'अब' (= आतां) अत्यंत मार्मिक आणि महत्त्वाचा आहे) ही ती योग्यता. संसाराचा गाडा जन्मभर घाण्याच्या बैलासारखा वाहून आणि स्त्रीपुत्राविरहादि नाना यातनांनीं जळून पोळून अगदीं अखेरच्या काळांत देव, देश आणि संस्कृति यांची सेवा एवढी तरी भाषांतराच्या दोन आवृत्ति. रूपांनीं ज्यांनीं घडविली त्या पादपोषांचे उपकार स्मरल्यावांचून कृतज्ञ मनाची रखरख कशी बरें बुजणार !

नागपुर पौष कृ. ८ गुरुवार शके १८६१
ता. ११/२१९४०

} यादव शंकर जामदार
भाषांतरकार.

श्री गोस्वामी तुलसीदासजी यांचें जीवन-चरित्र

श्रीवाल्मीकचि ज्ञाला श्रीतुलसीदास रामयश गाया ।

तरिच प्रेमरसाची खाणी वाणी तशीच वश गा या ॥

श्रीमयूरकवि.

श्रीतुलसीदासजींच्या चरित्रासंबंधानें मिळावी तशी सुसंगत, एकत्रित व विश्वसनीय अशी माहिती मिळत नाहीं ही फार खेदाची गोष्ट आहे. त्यांच्या समग्र ग्रंथांत स्वतःविषयी म्हणण्यालायक वृत्तांत अथवा उल्लेख त्यांनीं केलेला आढळत नाहीं. त्यांच्या मातापितरांचीं नांवें, त्यांचा वंशवृत्तांत, तसेंच आतसंबंध याविषयीचा किंवा गोसांईजींच्या स्वतःच्या जीवनक्रमाविषयीचा कालबद्ध इतिहास एखाद्याहि दोह्यांत किंवा चौपाईंत ग्रथित केलेला सांपडत नाहीं. अथवा याबद्दल आश्चर्य वाटण्याचेंहि कांहीं कारण नाहीं. प्रभु श्री. रामचंद्राच्या अनन्य भक्तींत ज्यांची चित्तवृत्ति अखंड समान झाली, किंबहुना, सागरांत ज्याप्रमाणें जल-बिंदु अभेदस्वरूपानें राहता त्याप्रमाणें परमात्मस्वरूपीं नित्य विलीन झालेल्या तुलसीदासासारख्या स्थितप्रज्ञांना स्वतःविषयी वर्णनपर लिहिण्यास अवसर सांपडूं नये यांत कांहींच नवल नाहीं. ऐतिहासिक दृष्ट्या ह्यांच्या जीवनचरित्राच्या अभावामुळें जरी वाचकांना थोडी हळहळ वाटली तथापि त्यामुळें तुलसीदासांच्या साधुत्वा-विषयी आणि निरभिमानतेविषयीचा त्यांचा आदर सहस्रपटीनें वाढल्यावांचून राहणार नाहीं.

तुलसीदासांचा जन्म इ. स. १५३३ त झाला. त्यांच्या जन्मस्थानाविषयी पुष्कळ मते प्रचलित आहेत, तथापि उत्तर हिंदुस्थानांतील राजापूर येथें अस्तित्वांत असलेलीं गोसांईजींचीं स्थानें आणि विशेषतः त्यांच्या ग्रंथांतील भाषेचें राजापुरी भाषेशीं असलेलें साम्य इत्यादि कारणांमुळें बहुतेक हिंदी पंडित राजापुरासच तुलसीदासांचे जन्मस्थानाचा मान देतात. तुलसीदास हे पराशरगोत्री शरयूपारी ब्राह्मण असून त्यांचें उपनांव दुबे होतें. त्यांच्या पित्याचें नांव आत्माराम असून आईचें नांव हुलसी होतें. व त्यांचें मूळ नांव रामबोला असें होतें. तुलसीदासांचा जन्म अमुक्तमूल योगावर झाला. महाराष्ट्र संतकवि श्रीएकनाथाप्रमाणें त्याचा बालपणींच मातापितरांपासून वियोग झाला. मग जन्मतःच त्यांचे मातापिता मृत्यु पावले असोत किंवा आपल्या मूळावर अवतरलेल्या या पराक्रमी मुलाचें सुखावलोकनहि झाल्यास अनर्थकारक होईल या भीतीनें त्यांनीं तुलसीदासांचा त्याग केलेला असो. तुलसीदासांचे ग्रंथांत बालपणापासून मातृपितृवियोग झाल्याचे उल्लेख सांपडतात. यावरून त्यांस मातृसुख आणि पितृशिक्षा यांचा लाभ घडला नाहीं ही गोष्ट निर्विवाद ठरते. आत्माराम दुबे हे अकबर बादशहाचे चाकरांत असून महान् धर्मशील आणि पुण्यचरित होते आणि तुलसीदासांची मनोभूमिका या आनुवंशिक संस्कारानें पावन झाली होती.

श्रीतुलसीदासांचे गुरु.

आईबापांचा वियोग झाल्यावर तुलसीदासांना संतांचा समागम घडला. आणि त्यांच्या सहवासांत ते तीर्थाटन करूं लागले. या प्रवासांतच त्यांनीं श्री नरहरि महाराजांस गुरु केलें असें दिसतें. श्री नरहरि महाराज त्या प्रांतांत प्रासिद्ध सत्पुरुष म्हणून गाजलेले होते व त्यांचा अधिकार फार मोठा होता.

श्रीतुलसीदासांची परंपरा.

१ श्रीमन्नारायण	२ श्रीलक्ष्मी	३ श्रीघरमुनि	४ श्रीसेनापतिमुनि
५ श्रीकारिसूनुमुनि	६ श्रीसैन्यनाथमुनि	७ श्रीनाथमुनि	८ श्रीपुंडरीक
९ श्रीराममिश्र	१० श्रीपारांकुश	११ श्रीयामुनाचार्य	१२ श्रीरामानुजस्वामी
१३ श्रीशठकोपाचार्य	१४ श्रीकूरेशाचार्य	१५ श्रीलोकाचार्य	१६ श्रीपराशराचार्य
१७ श्रीवाकाचार्य	१८ श्रीलोकाचार्य	१९ श्रीदेवाधिपाचार्य	२० श्रीशैलेषाचार्य

२१ श्रीपुरुषोत्तमाचार्य	२२ श्रीगंगाधरानंद	२३ श्रीरामेश्वरानंद	२४ श्रीद्वारानंद
२५ श्रीदेवानंद	२६ श्रीश्यामानंद	२७ श्रीश्रुतानंद	२८ श्रीनित्यानंद
२९ श्रीपूर्णानंद	३० श्रीहर्षानंद	३१ श्रीश्रय्यानंद	३२ श्रीहरिवर्यानंद
३३ श्रीराघवानंद	३४ श्रीरामानंद	३५ श्रीसुरसुरानंद	३६ श्रीमाधवानंद
३७ श्रीगिरीबानंद	३८ श्रीलक्ष्मीदासजी	३९ श्रीगोपालदासजी	४० श्रीनरहरिदासजी
४१ श्रीतुलसीदासजी			

वरील परंपरेंत श्रीनाथमुनि, श्रीरामानुज स्वामी, आणि श्रीरामानंद हे परमाविख्यात असून रामानुजांचा ग्रंथहि सर्वज्ञात आहे.

श्रीतुलसीदासांचा गृहस्थाश्रम आणि विरक्ति

तुलसीदासांचा विवाह दीनबंधु पाठक यांची कन्या रत्नावली इच्याशी झाला व त्यांना तारक नांवाचा पुत्र होऊन तो बालपणाच मृत्यु पावला. रत्नावलीवर तुलसीदासांचें अत्यंत प्रेम होतें. किंचित्कालहि तिचा वियोग त्यांना सहन होत नसे. एके दिवशी रत्नावली त्यांना न विचारतां माहेरी गेली. गोसांईजींना तिचा वियोग सहन न होऊन ते मध्यरात्री श्वशुरगृहीं तिला भेटण्याकरितां गेले आणि रत्नावलीस जाग्रत करून तिच्या सन्मुख उभे राहिले. रत्नावलीस पतीस अशा वेळीं पाहतांच अत्यंत आश्चर्य वाटलें आणि पतीचा धिक्कार करण्याचें उद्देशानें तिनें पुढील उद्गार काढले:—

दो०—लाज न लागत आपु को दौरे आएहु साथ ।
 धिक धिक ऐसे प्रेम को कहा कहहुँ मै नाथ ॥
 अस्थि-चरम-मय देह मम ता मै जैसी प्रीति ।
 तैसी जौ ॐ श्रीराम महँ होत न तौ भव भीति ॥

हे पत्नीचे वागबाण गोसांईजींना फार झोंबले व तिच्या ठिकाणी असलेल्या आसक्तीचा पूर्ण निःपात होऊन त्यांची चित्तवृत्ति तितक्याच उत्कटतेनें आणि एकात्मकतेनें परमेश्वराचे चरणीं लीन झाली. वैराग्य-पूर्ण अंतःकरणानें त्यांनीं रत्नावलीचा निरोप घेतला. रत्नावलीनें त्यांना अनेक प्रकारें राहण्याविषयी आग्रह केला, परोपरीनें त्यांची विनवणी केली; निदान अन्नग्रहण करून मार्गक्रमण करावें, अशी विनंति केली; परंतु त्यांचे हृदयांत रत्नावलीचे जागीं आतां दुसरी देवता अधिष्ठित झाल्याकारणानें तिच्या प्रेमळ वचनाचा तुलसीदासांचे विरक्त मनावर यत्किंचित्हि परिणाम झाला नाहीं.

दो०—कटे एक रघुनाथ संग बाँधि जटा सिरकेस ।
 हम तो चाखा प्रेमरस पत्नी के उपदेश ॥

या तुलसीदासांच्या दोह्यावरून भायेंच्या वचनाचा त्यांच्या मनावर किती परिणाम झाला हें स्पष्ट दिसतें. रत्नावलीचा पारित्याग करून तुलसीदास पावनक्षेत्र काशी येथें आले आणि नंतर प्रयाग, चित्रकूट, कुरुक्षेत्र, वृंदावन, पुरुषोत्तमपुरी (जगन्नाथ), सूकरक्षेत्र, मथुरा, अयोध्या इत्यादि अनेक तीर्थक्षेत्रांचे ठिकाणीं ते राहूं लागले.

श्रीतुलसीदासांची निवासस्थानें.

तुलसीदासांनीं श्रीनरहरिमहाराजांपाशीं ग्रंथाध्ययन केलें. नरहरिमहाराजांशीं त्यांचा संबंध प्रायः बालपणापासूनच होता. ते प्रवासांत राहिले आणि त्यांनीं ग्रंथरचना केली. प्रवासांत असतांना ठिकाठिकाणचे लोकांना त्यांनीं भक्तीचा उपदेश केला. गोसांईजी अयोध्या, चित्रकूट, काशी, वगैरे ठिकाणीं राहत असत. परंतु त्यांचें मुख्य आवडीचें वसतिस्थान काशी हें होय. काशींत त्यांच्या राहण्याच्या चार जागा विशेष प्रसिद्ध आहेत व त्या ठिकाणीं गोसांईजींची स्मृतिचिन्हे अजूनहि दाखवितां येतात. (१) “ अस्सी. ”

येथें तुलसीदासांचा घाट असून हनुमान् मंदिराची स्थापना केलेली आहे. (२) प्रल्हादघाट. (३) संकट-मोचन हनुमान्. (४) गोपालमंदिर. हे बिंधुमाधवाचे जवळ आहेत. यांपैकी त्यांचें अत्यंत प्रिय निवासस्थान अस्सी हें होतें. मुसलमान, वल्लभानुयायी, आणि तुलसीदासांचें तेज ज्यांना दुःसह झालेलें होतें, अशा पुष्कळशा लोकांपासून बराच उपसर्ग होत असल्याकारणानें त्यांना ही स्थानांतरे करावी लागत. अखेरपर्यंत ते अस्सी घाटावर राहिले; आणि ज्या रामलीलांचा पुढें सर्वत्र प्रसार झाला व ज्यांच्यामुळें रामनामाची गर्जना सर्व उत्तरहिंदुस्थानभर चिरस्थायी झाली त्या रामलीलांचा प्रारंभ तुलसीदासांनीं ह्याच ठिकाणीं केला असें दिसतें. श्रीरामचरितमानसाची पूर्तता अस्सी घाटावरच झाली असें एक पक्ष म्हणतो, तर दुसरा पक्ष त्या पूर्ततेचें श्रेय अयोध्येस देतो.

तुलसीदासजी भृगुआश्रम, हंसनगर, परसिया, वगैरे ठिकाणीं गेले. गायघाटचा राजा गंभीरदेव याचे नगरांत कांहीं दिवस वास करून ते ब्रह्मपूर येथें आले. तेथील महादेवाचें दर्शन घेऊन ते कांतनामक गांवीं गेले. पुढें त्यांची व कांत गांवच्या सांवरू अहीराचा पुत्र मंगरू अहीर याची गांठ पडली. मंगरूनें त्यांचें अपूर्व स्वागत केलें आणि प्रभुचरणारविंदीं दृढविश्वास, आणि वंशवृद्धि असावी असे वर मागितले. त्यावर तुलसीदासांनीं त्याला चौर्यकर्मापासून परावृत्त केलें आणि सन्मार्गोपदेश दिला. तदनंतर गोसांईजी बेलापतौत गांवीं आले, व त्याचें वेडेंवांकडें नांव बदलून त्याला रघुनाथपूर असें भक्तिभावसूचक नांव देऊन तेथील लोकांना भक्तीचा उपदेश केला. फिरतां फिरतां एके दिवशीं तुलसीदास यदुच्छेन श्वशुरगृहीं प्राप्त झाले. श्वशुरगृहाची ओळख त्यांना न पटल्यामुळें स्ववृत्त्यनुरूप आचरण करण्यांत ते काळ घालवूं लागले. त्यांची पत्नी या समयीं फार वृद्ध झालेली होती. आणि पतिवियोगामुळें तिच्यांत पुष्कळ स्थित्यंतर झालेलें होतें. त्यामुळें गोसांईजीना पत्नीची ओळख पटली नाहीं. रत्नावलीनें मात्र पतीला ओळखलें आणि त्यांना सेवा करूं देण्याविषयीं आग्रहाची विनंति केली. परंतु त्यांनीं तिच्या विनंतीचा अंगिकार केला नाहीं. शेवटीं त्यांच्या पूजेकरितां कपूरादि द्रव्य आणण्यासाठीं तिनें स्वजनांस सांगितलें तेव्हां सर्व पूजासामग्री माझे झोळण्यांत सिद्ध आहे असें तुलसीदासांनीं उत्तर दिलें. हा प्रकार पाहून आणि गोसांईजीच्या निःस्पृहतेनें थक्क होऊन रत्नावलीस सदैव पतिसमागमांत राहण्याची आणि अवशिष्ट आयुष्य सत्संगतींत कृतार्थ करण्याची इच्छा उत्पन्न झाली. पूर्ण विचारांतर्ती तिनें पतीस स्वस्वल्पाची जाणीव दिली व आपला मानस व्यक्त केला. तुलसीदासांनीं तिची विनंति अमान्य केली तेव्हां,

दो०—खरिया खरी कपूर लौं उचित न पिय तिय त्याग ।

कै खरिया मोहि मेलि कै अचल करहु अनुराग ॥

या वचनांनीं तिनें त्यांना अडविण्याचा प्रयत्न केला. तेव्हां तुलसीदासांनीं झोळण्यांतील सर्व वस्तु ब्राह्मणांस वांटून दिल्या व रत्नावलीस निरुत्तर केलें. परंतु तिजबद्दल स्वतःची कृतज्ञता अशा रीतीनें अजरामर करण्यास मात्र ते विसरले नाहींत.

जिमि कुलीन तिय साधु सयानी । पतिदेवता कर्म-मन-बानी

रहइ करमवस परिहरि नाहू । सचिवहृदय तिमि दारुनदाहू (पा. २८६)

याप्रमाणें परमेश्वरभक्तीत आणि रामयशोगायनांत आपलें आयुष्य घालवून तुलसीदासांनीं आपला अवतार समाप्त केला. त्यांचे मृत्युसंबंधी पुढील दोहा प्रसिद्ध आहे.

दो०—संवत सोरहसे असी असी गंगके तीर ।

सावन सुक्ला सप्तमी तुलसी तज्यो सरीर ॥

यावरून श्रावण शुद्ध ७ विक्रम संवत् १६८० त इ० स० १६२३ रोज गुरुवार जुलैचे २४वे तारखेस श्रीक्षेत्र काशी येथें गंगातीरीं आपल्या प्रिय निवासस्थानीं अस्सी घाटावर तुलसीदासांनीं आपली ज्योत ईश्वरी

ज्योतीत विलीन केली. त्यांचें वय मरणसमयी ९०।९१ वर्षांचें होतें. विशेष नमूद करण्यासारखा अजब योगायोग हा की त्या वेळेस टाकळीस श्रीसमर्थीचें गायत्रीपुरश्चरण जोरांत चालू होतें.

तुलसीदासांचे मित्र व भक्त.

तुलसीदासांचा कीर्तिपरिमल सर्वत्र दरवळल्यानै पुष्कळ लहानथोर पुरुषांनी त्यांची संगति जोडली. कांहीं त्या काळचे प्रमुख राजकारणी रणशूर पुरुष तुलसीदासांचे मित्रमंडळांत मोडत असत. टोडर नांवाचे एक बडे जमीनदार कार्शित होते. त्यांचें पूर्वचरित्र साधुछलांत गेलें. टोडर आणि तुलसीदास हे अत्यंत प्रेमभावानें वागत. टोडरचे मृत्यूनंतर त्याचे मिळकतीविषयी त्याचे वारसदारांत लढा पडला होता, त्यांत गोसांईजींनी मध्यस्थाचें काम केलें होतें असें दिसतें. अकबराचे वजीर नवाब खानखाना आणि रजपुतांच्या कुलांत अत्यंत प्रसिद्ध आणि बादशाहा अकबर ह्याचा साह्यकर्ता म्हणून गाजलेला महाराजा मानसिंह आणि मानसिंहाचा बंधु जगत्सिंह हे तुलसीदासांचे परम मित्र होते, असें म्हणतात. तसेंच प्रसिद्ध भगवद्भक्त मिराबाई हनै घरांतील छळामुळें त्रासून तुलसीदासांस उपदेश करण्याविषयी पत्र लिहिलें आणि त्यांनीं तिला गृहत्याग करण्याचा उपदेश केला, असें म्हणतात. मिराबाई ही मेरताचे राजाची कन्या असून उदेपूरचा राणा संग्रामसिंह याच्या पुत्राशी तिचें लग्न झालें होतें. परंतु संसाराकडे तिचें लक्ष नसल्यामुळें तिचें व पतीचें पटेना. तिचीं काव्यें सुप्रसिद्ध आहेत. तसेंच रासपंचाध्यायीचा कर्ता नंददास हा गोसांईचा परममित्र होता. सूरदास, कुंभनदास, परमानंददास, कृष्णदास, शीतस्वामी, गोविंदस्वामी, चतुर्भुजदास, आणि नंददास हे जे हिंदी कविमंडळांतील अष्टक प्रसिद्ध आहे त्यांपैकी हा एक होता. हा वल्लभानुयायी होता. त्याचप्रमाणें शंकरमत्तानुयायी मधुसूदनदासांची तुलसीदासांवर सुप्रसन्न मर्जी होती असें म्हणतात. गोसांईजींचा व त्यांचा वाद-विवाद होत असे. मधुसूदनसरस्वतींनी त्यांच्या स्तुतिपर केलेला पुढील अनुष्टुप् प्रसिद्ध आहे.

आनंदकानने कश्चिज्जंगमस्तुलसीतरुः । कवितामंजरी यस्य रामभ्रमरभूषिता ॥

तुलसीदासकालीन संत आणि कवि नाभादास यांनी तुलसीदासांचें स्तवन आपल्या “भक्तमाला” ग्रंथांत केलेंच आहे. यांची मैत्री विरोधांत सुरू होऊन पुढें निर्मल प्रेमांत परिणत झाली. त्याचप्रमाणें सुप्रसिद्ध कवि घनःश्याम शुक्ल, प्रयागचे गोस्वामी मुरारजी देवजी, स्वामी दर्यानंदजी, संडीलचे स्वामी नंदलाल, अयोध्येचे महात्मा मुक्तामणिदास, मंडिआउँचें भीष्म व रसुलावादचे माधवदास हे तुलसीदासांचे समकालीन मित्र होते. गोसांईजींचा मित्रपरिवार फार मोठा होता, त्या सर्वांचा ह्या ठिकाणीं नामनिर्देश करणें सुद्धां अशक्य आहे.

तुलसीदासांचे ग्रंथ.

तुलसीदासांनीं अनेक ग्रंथ लिहिले आहेत. त्यांतील कांहीं आज उपलब्ध नाहीं ही दुर्दैवाची गोष्ट आहे. त्यांच्या ग्रंथांची जी नांवांनिशीं प्रसिद्ध आहे त्याशिवाय आणखीहि ग्रंथ त्यांनीं लिहिले असले पाहिजेत. तुलसीदासांच्या ग्रंथांची जी यादी प्रसिद्ध आहे ती येणेंप्रमाणेंः—

१. कवितावली—रामायण	१०. झूलना—रामायण
२. छप्पय—रामायण	११. रोला—रामायण
३. पद्मावली—रामायण	१२. रामाज्ञा
४. छंदावली	१३. रामलला—नहचू
५. रामचरितमानस	१४. पार्वतीमंगल
६. गीतावली—रामायण	१५. जानकीमंगल
७. बरवै—रामायण	१६. कृष्ण—गीतावली
८. कुंडलिया—रामायण	१७. हनुमद्वाहुक
९. कडखा—रामायण	१८. संकटमोचन

१९. रामसलाका
२०. वैराग्यसंदीपनी
२१. हनुमान चालीसा
२२. रामसतसई
२३. विनयपत्रिका
२४. दोहावली

२५. कलिधर्माधर्मनिरूपण
२६. ज्ञानकोपरिकरण
२७. मंगल रामायण
२८. गीताभाष्य
२९. राममुक्तावली
३०. ज्ञानदीपिका

तुलसीदासांचे ग्रंथाची भाषा.

तुलसीदासांनी आपल्या ग्रंथांत विविधप्रकारची भाषा उपयोगांत आणली आहे. परंतु प्राधान्येकरून त्यांनी अवधी (औधी) भाषेचा उपयोग केला आहे. अवधीभाषेशिवाय ब्रजभाषा, प्राकृतसंस्कृतमिश्रित भाषा, वेसवाठी, इत्यादि भाषांचाहि त्यांनी अवलंब केला आहे. त्यांच्या भाषेत संस्कृत कविता व संस्कृत शब्द तर आहेतच परंतु आरबी, तुर्की, फारशी शब्दहि आढळतात. आणि काचित् प्रसंगी गांवढळ भाषेचाहि अंगीकार केलेला दिसतो. एकंदरीत भाषेसंबंधी तुलसीदास निरंकुश होते असें म्हटलें तरी चालेल. मनांतील आशय प्रगट होण्यासाठी ज्या ज्या भाषाप्रकारांचा व शब्दांचा उपयोग होणें इष्ट होतें त्या त्या भाषांचा व शब्दांचा त्यांनी उपयोग केलेला आहे, व याचमुळे त्यांच्या काव्यांत सरलता, अकृत्रिमता, आणि अस्खलितपणा इत्यादि गुण उतरले आहेत. त्यांची वाणी प्रासादिक, भाषा सुलभ, व रसोद्दीपक असून हृदयाह्लादनीय आहे. तुलसीदासांची कविता भक्तिरसानें ओथंबलेली आहे. रामचरितरसाचें अहर्निश पान करून मत्त झालेल्या कविकोकिलानें कर्णकठोर आलाप काढणें शक्यच नाही. तुलसीदासांची कविता भक्तिरसप्रधान असून नानाभावयुक्त आणि सर्वरसप्रचुर आहे. तुलसीदासांचा काव्यौघ ज्या ज्या रसप्रदेशांतून वाहतो त्या त्या रसप्रदेशांचे गुणधर्मांचा पूर्ण आविर्भाव दाखविल्याशिवाय रहात नाही. कवितावलींतील सवाई, धनाक्षरी वगैरे वृत्तांतील अत्यंत जोरदार रचना, हनुमद्बाहुकांतील प्रौढता आणि प्रतिभासंपन्नता, गीतावली रामायणांतील गंभीर व उदात्त शृंगार आणि अंतःस्फूर्तिकारक वीररस व भाषालालित्य, तसेंच शब्दमाधुर्यादि गुण केवळ प्रशंसनीय आहेत. कृष्णगीतावलींतील बाललीला, उखलबंधन, गोवर्धनधारण, कृष्णस्वरूपवर्णन, मथुरागमन, गोपीविरह, उद्धवसंवाद, द्रौपदीवस्त्रहरण, इत्यादि प्रसंग फारच बहारीचे व चटका लावून सोडणारे आहेत. संस्कृतप्राकृतमिश्रित काव्ये विनयपत्रिकेंत पुष्कळ आहेत. तुलसीदासांनी संस्कृत काव्यरचनाहि थोडीबहुत केलेली आहे यावरून त्यांचा संस्कृतवाङ्मयांत पाण्डित्यपारिचायक प्रवेश खास होता एवढें सिद्ध होतें. परंतु गोसांईर्जांच्या सर्व ग्रंथांमधील ग्रंथराज यमचरितमानस अथवा तुलसीरामायण हाच होय. हिंदी सारस्वतांत या ग्रंथाइतका लोकप्रिय दुसरा ग्रंथ नाही. हा ग्रंथ गोसांईर्जांनी आपल्या ४२ वे वर्षी लिहिण्यास प्रारंभ केला, पण तो केव्हां संपविला हें मात्र निश्चयानें सांगतां येत नाही. हा ग्रंथ त्यांनी नाना संस्कृतरामायणांच्या आधारे लिहिला असें ग्रंथाचे आरंभीच लिहिलें आहे. तुलसीरामायण आणि वाल्मीकी-रामायण वगैरे यांत कांहीं कथांबद्दल भेद दिसून येतो.

श्रीतुलसीरामायण.

तुलसीरामायण सर्वगुणांनी अत्यंत श्रेष्ठ आहे. यमकानुप्रासावर जरी गोसांईर्जांचें विशेष प्रेम होतें असें दिसत नाही, तथापि रामायणांत बहुतेक सर्वत्र वरील अलंकार प्रवाहपतितच आले आहेत. दृष्टान्त-विषयांत तर तुलसीदासांचा हातखंडा आहे. त्यांचें उपमाचातुर्य हिंदी ग्रंथभांडारांत अद्वितीय आहे. अर्था-न्तरन्यासादि अलंकारांची सुंदर व समुचित उदाहरणें रामायणांत अनेक आहेत. रूपकालंकारप्रावीण्य कित्येक ठिकाणी उत्तमत्वानें दृष्टीस पडतें. स्वभाववर्णन, निसर्गवर्णन, कालवर्णन, ऋतुवर्णन, वस्तुवर्णन, इत्यादि फारच चांगली साधल्याची रामायणांत असंख्य उदाहरणें आहेत. नाना रस व नाना भाव तर दासीप्रमाणें सदर ग्रंथांत उभे आहेत. रामचंद्रांची बाललीला, सीतास्वयंवर, धनुष्यभंग, परशुरामसंवाद, अयोध्याकांडांतील रामभरतसंवाद हे प्रसंग अत्यंत बहारीचे आहेत. भरताचें गुणवर्णन व त्याची रामभक्ति

इतक्या उज्ज्वलतेतें कवींनीं गाइली आहे कीं रामायणांतील नायक भरत आहे कीं रामचंद्र आहेत असा व्यामोह त्या प्रसंगी उत्पन्न होतो. सेवाधर्माचें ऐहिक व पारमार्थिक रहस्य आणि स्वामिसेवकांचे अनन्य व अन्योन्य संबंध हे तुलसीदासांनीं इतक्या उत्कृष्ट रीतीनें रेखाटले आहेत कीं त्याला हिंदी भाषेंत इतरत्र तोड सांपडणेंच कठीण. रावणाचा पृथ्वी कंपित करणारा उन्माद, दुराग्रह व त्याचें अतुलित शौर्य या सर्वांचे फारच उत्कृष्ट रीतीनें वर्णन आलें आहे. सीतादेवीच्या पातिव्रत्याचा प्रभाव वर्णन करण्यांत भरतखंडांतील प्रत्येक भाषेंतील उत्कृष्ट कवींनीं आपल्या बुद्धीची पराकाष्ठा केली आहे. त्याचप्रमाणें तुलसीदासाहि सीतेच्या पतिप्रेमाचें वर्णन करीत असतां रंगून गेलेले दिसून येतात. दशरथाच्या पुत्रप्रेमाचें वर्णन गोसांईजींनीं फारच मनोवेषक व हृदयभेदक अशा रीतीनें केलें आहे. मारुतीची सेव्यभक्ति वर्णन करितांना तुलसीदासांचें तादात्म्य झालेलें दिसून येतें. याशिवाय प्रसंगोपात्त आलेल्या अहिल्योद्धार, सुतीक्ष्णभेट, शवरीभेट, इत्यादि प्रसंगांचें गोसांईजींनीं केलेलें वर्णन वाचलें असतां कवींच्या अंतरंगाचेंच केवळ तें शब्दचित्र आहे, असें वाचकांना वाटल्यावांचून राहणार नाही. तुलसीदास हे महान् भगवद्भक्त होते. भक्तीमुळेंच त्यांनीं वैराग्याची आणि ज्ञानाची प्राप्ति करून घेतली, म्हणून रामायणांत जेथें जेथें प्रेमाचा, भक्तीचा, वैराग्याचा व ज्ञानाचा प्रसंग आला आहे तेथें तेथें गोसांईजींनीं त्या त्या भावनेशीं आपली तन्मयवृत्ति किती झाली आहे हें स्पष्ट सिद्ध करून दाखविलें आहे. त्याचप्रमाणें राजनीति आणि प्रजेची इतिकर्तव्यता याविषयांची गोसांईजींची कल्पना उभयपक्षांना इहपर श्रेयस्कर होईल अशीच आहे व रामराज्य हें उभयपक्षां कर्तव्यजागृति असल्यानें समाजाला कसें सुख मिळतें याचें मूर्तिमंत आदर्शतुल्य उदाहरण आहे. उत्तरकांडांतील भक्तीचें सुरस माहात्म्य आणि कालियुगाची अनिष्ट स्थिति यांचें यथातथ्य वर्णन प्रस्तुत कालीं लोकांनीं अवश्य मनन करण्याजोगें आहे. एतावता तुलसीरामायण हा ग्रंथ व्यावहारिक आणि प्रापंचिक दृष्टीनें देखील प्रत्येक सहृदय माणसानें एकवार मननपूर्वक अवलोकन करण्यासारखा आहे यांत संदेह नाही. रामायण ही संतांची वाणी आहे; आणि म्हणूनच त्या वाणीचा अल्पदेखील परिचय झाला असतां तो सुखाला कारणीभूत झाल्यावांचून राहणार नाही.

हिंदी सारस्वतांत ज्याप्रमाणें तुलसीदास हे कविशिरोमणि म्हणून विराजमान आहेत त्याप्रमाणें संत संडळांतहि त्यांची गणना प्रमुखत्वानें केली जाते. महाराष्ट्रांतील प्रमुख कवि ज्याप्रमाणें संत होते त्याच प्रमाणें तुलसीदास हे संतकवि होऊन गेले. परमेश्वरीकृपा ही काव्यस्फूर्तीची खरी जननी होय हा जो सिद्धांत हिंदुस्थानांत सर्वत्र अब्राधितपणें दिसून येतो त्याच सिद्धांताला तुलसीदासांची काव्यकुशलता आणि साधुत्व ही दोन्हीहि पोषक झाली आहेत. पाण्डित्याची भर घालून वर्गीकरण होऊं घातल्यास मात्र श्रीएकनाथ, वामनपण्डित इत्यादि विद्वत्परिषदेंत उच्चासनाचे अधिकारी असेच तुलसीदास गणले जातील. असो. तुलसीदासांनीं ज्याप्रमाणें आपल्या वाणीनें आर्यधर्माची सेवा केली त्याचप्रमाणें आपल्या आचरणानेंहि ती करून दाखविली. आचार, विचार आणि उच्चार ह्या तिहींचें साहचर्य भरतभूमींत आजवर जेवढे म्हणून संतकवि निर्माण झाले त्या सर्वांमध्ये स्पष्टपणें दिसून येतें. आणि म्हणूनच तुलसीदासांच्या हयातींत त्यांच्या आचरणानें आणि त्यांच्या ग्रंथावलोकनानें धर्मलानि हटविण्यास आणि सद्धर्माचीं उच्चतत्त्वे लोकांचें अंतःकरणांत प्रादुर्भूत करण्यास जशी त्या काली मदत झाली तशीच ती आज विसाव्या शतकांतहि होत आहे, आणि यापुढेहि जोंपर्यंत हिंदीभाषा अस्तित्वांत आहे तोंपर्यंत तशीच होत राहणार.

तुलसीदासांच्या आख्यायिका.

तुलसीदासांना तत्कालीन लोक मारुतीचे अवतार समजत असत व त्यांचे संबंधानें अशी आख्यायिका आहे कीं मारुतीची अनन्यभक्ति पाहून विशेषतः लक्ष्मणाला शक्ति लागली असतां त्यांनीं बजावलेली सेवा पाहून रामचंद्र प्रसन्न झाले व मारुतीस म्हणाले कीं, मला वाल्मीकीनें लिहिल्याप्रमाणें वर्तावें लागतें. त्यावर मारुतीनें आपल्या नखांनीं शिलापृष्ठावर एक रामायण लिहिलें व सहीसाठीं रामचंद्रांचे समोर ठेविलें. त्या ग्रंथाच्या उत्तमत्वाविषयी वाखाणणी करून श्रीरामचंद्रांनीं सांगितलें कीं, वाल्मीकीचे रामायणावर मी आधीं

सही करून चुकलों आहे तेव्हां तू ह्या रामायणावर वाल्मीकींची सही घे. वाल्मीकींनी ग्रंथाची प्रशंसा केली व म्हटलें कीं या ग्रंथाप्रमाणें घडलें तर माझें रामायण नष्ट होईल यासाठीं हनुमानानें आपला आग्रह सोडवा म्हणून वाल्मीकी मारुतीची स्तुतिपूर्वक विनंति करूं लागले. वायुपुत्र प्रसन्न झाल्यावर हा ग्रंथ समुद्रांत बुडवावा असा वाल्मीकींनीं वर मागितला. त्यावर हनुमंतानें आपलें रामायण समुद्रांत तर बुडविलेंच परंतु सांगितलें कीं कलियुगांत तुलसी नामक ब्राह्मणाच्या जिव्हाग्रीं वास करून त्याचेकडून असें सुंदर व प्रभावशाली रामायण निर्माण करीन कीं त्याचे समोर तुमचें रामायण नष्टप्राय होईल. उत्तर हिंदुस्थानांत तुलसी-रामायणाचें जें महत्त्व आहे त्याच्या शतांश देखील वाल्मीकिरामायणाचें महत्त्व आजमितीस नाहीं. श्रीमहीपति, नाभाजी इत्यादि श्रेष्ठ संत कवि आपल्या अच्युत वाणीनें श्रीगोसांईजींस वाल्मीकि-अवतार म्हणतात. केवळ आख्यायिकेपक्षां असल्या थोर भगवत्प्रेरित ग्रंथकारांचीच उक्ति साधार धरली पाहिजे व आम्ही तीच धरितों. (आमचा मानसहंसाचा प्रारंभ पहा).

तुलसीदासांचेवर मारुतीची पूर्ण कृपा होती, व तुलसीदासांना रामचंद्राचें दर्शन मारुतीनेच करविलें. तो प्रसंग असाः— तुलसीदासांचा प्रातर्निधीसाठीं दूर गंगाकिनार्याचे पलीकडे जाण्याचा परिपाठ असे; व परत आल्यावर भांड्यांतील अवशिष्ट पाणी ते एका आम्रवृक्षाचे बुंध्यावर नित्यशः टाकीत असत. त्या ठिकाणीं एका भूताचा वास होता. एके दिवशीं तुलसीदासांनीं घातलेल्या जलानें तृप्त झालेला तो समंघ त्यांचे सन्मुख उभा राहिला व 'कांहीं माग,' असें म्हणाला. गोसांईजींनीं मला श्रीरामचंद्रप्रभुजींचें दर्शन घडो येवढीच मागणी घातली. त्या भूताचा अधिकार तितका नसल्यामुळें त्यानें तुलसीदासांस सांगितलें कीं अमक्या देवळांत रामकथा चालू असते त्या ठिकाणीं एक गालिच्छ पोपाक केलेला महारोगी नित्य सर्वांचे आर्धी येत असतो व सर्व श्रोते निघून गेल्यावर निघून जातो. त्यांचे तूं चरण धर व ते साक्षात् हनुमान् असल्यामुळें तुझी इच्छा पूर्ण करतील याबद्दल संशय बाळगूं नको. त्याप्रमाणें तुलसीदासांनीं हनुमंताचें दर्शन घेतलें व मी साधारण मनुष्य आहे असें मारुतीनें अनेकदां बजाविलें, तथापि एकदां घट्ट धरलेले मारुतीचे चरण त्यांनीं सोडिले नाहींत. शेवटीं निरुपाय होऊन मारुतीनें त्यांना दर्शन देऊन चित्रकूटास रामदर्शन होईल असें सांगितलें. त्याप्रमाणें तुलसीदास चित्रकूटास जाऊन राहिले. एके दिवशीं अरण्यांत एका हरिणाचे मागे दोन सुंदर दैदीप्यमान धनुर्बाण धारण केलेले राजकुमार घोड्यावर बसून जातांना त्यांना दिसले. परंतु हेच रामलक्ष्मण असें त्यांना समजलें नाहीं. तदनंतर हनुमान् त्या ठिकाणीं प्रगट झाले व त्यांनीं गोसांईजींना 'कांहीं पाहिलेंस का' म्हणून प्रश्न केला. तेव्हां गोसांईजींनीं घोड्यावर बसून गेलेल्या राजकुमारांची हकीकत सांगितली. प्रत्यक्ष रामलक्ष्मण समोरून गेले असतां आपणांस त्यांच्या सत्य स्वरूपाची ओळख पटली नाहीं ह्याबद्दल त्यांना फार वाईट वाटलें, व फिरून असा प्रमाद होऊं नये ह्या हेतुनें त्यांनीं ह्या रामलक्ष्मणरूपी राजकुमारांचें चित्र आपले हृत्पटलावर कायमचें खोदून ठेविलें.

रामायणाची रचना तुलसीदास करीत असतां बालकांडाच्या ३१ व्या सोरठ्यापर्यंत त्याची रचना आली व " बूडे सकल समाज " ही पंक्ति लिहितांच त्यांच्या चित्तास अत्यंत उद्वेग उत्पन्न झाला. ज्या समाजांत श्रीरामलक्ष्मण आदिकरून परमेश्वरी अवतार व वसिष्ठविश्वामित्रादि महर्षि आहेत, तो समाज बुडाला असें लिहितांच भयंकर अनर्थ झाला असें वाटून त्यांची चित्तवृत्ति अस्थिर होऊन त्यांची लेखणी पुढें चालेना. त्या समयीं " चढे जो प्रथमहि मोह बस " अशी पंक्ति घालण्याविषयीं मारुतिरायांनीं आज्ञा केली. ही आख्यायिका चांगलीच मूळ धरून बसली आहे. असेलहि ती वृत्ताचित् खरी; पण रामचरित-मानसासारखें अजब काव्य सहज ललितें निर्माण करणाऱ्या दैवी अंतःस्पृतीनें याच एका ठिकाणीं दगा द्यावा आणि तोहि निष्कारण हें मात्र कसेसैच वाटतें.

मोंगल बादशहाचे मनांत गोसांईजींचा छळ करावा असें आलें व त्यानें तुलसीदासांस अकस्मात् कैद केलें. तेव्हां तुलसीदासानें मारुतीचा स्तव केला व त्याबरोबर सहस्रावधि वानर शहरावर चालून येऊन कोट वगैरेंचा विध्वंस करूं लागले. यामुळें बादशहा भयभीत होऊन तुलसीदासास शरण आला. तुलसीदासांनीं फिरून मारुतीचा स्तव केल्यामुळें वानरांचा उपसर्ग नाहींसा झाला.

एके दिवशीं काशींत काळोख्या रात्री तुलसीदास घरी परत येत असतां वाटेत त्यांना चोरांनीं गांठले. तेव्हां त्यांनीं मारुतीचें स्मरण केलें व त्याबरोबर हनुमान् प्रगट झाले व त्यांनीं चोरांची दाणादाण केली.

तसेंच एके समयीं तुलसीदासांचे घरी चोरी करण्याकरितां चोर घरांत शिरणार तों एक बालक हातांत धनुष्यबाण धारण करून पहारा करीत आहे, असें त्यानें पाहिलें व लागलीच तो तसाच परत फिरला. नंतर तुलसीदासांस त्यानें तत्संबंधी प्रश्न केला असतां आपले सुरक्षिततेसाठीं प्रभूस कष्ट झाले तेव्हां ज्या वित्तामुलें देवास कष्ट होतात तें जवळ तरी कशास ठेवावें असा विचार करून गोसांईजींनीं आपलें सर्वस्व लुटविलें. गोसांईजींची ही निर्लोक वृत्ति पाहून चोरासहि अनुताप झाला व तेव्हांपासून तो त्यांचा शिष्य बनला.

एक ब्राह्मण मृत्यु पावला असतां त्याची पतिव्रता स्त्री सती जाण्यास निघाली. वाटेत श्रीतुलसीदासांची गांठ पडली व त्या स्त्रीनें गोसांईजींना भाक्तिपुरस्सर प्रणाम केला व त्यांनींही तिला 'सौभाग्यवती भव' असा आशीर्वाद दिला. लोकांनीं तुलसीदासांना सर्व हकीकत निवेदन केल्यानंतर तुलसीदासांनीं श्रीरामचंद्राचा धावा केला व तो मृत ब्राह्मण उठून बसला.

दिल्लीहून एकदां तुलसीदास श्रीवृंदावनास गेले व तेथील एका श्रीकृष्णमंदिरांत जाऊन देवासन्मुख त्यांनीं पुढील दोहा म्हटला:—

दा०—का बरनउँ छवि आज की भले विराजेउँ नाथ ।
तुलसी मस्तक तव नवै धनुष-बान लेउ हाथ ॥

त्याबरोबर श्रीकृष्णांनीं श्रीरामचंद्रस्वरूप प्रगट केलें. तेव्हां तुलसीदासांनीं त्यांना दंडवत घातलें.

प्रांजळपणें सांगावयाचें म्हणजे वरीलसारख्या आख्यायिकांमुलें तुलसीदासांची प्रतिष्ठा विशेष जाहीर वा दृढ होते ही समजच मुळीं गैर. 'न भूतं न भविष्यति' असें ज्याचें लावण्य आणि 'आसेतुहैमाचलः' असा ज्याचा पुण्यप्रचार अशा महाकाव्याच्या निर्मात्याची प्रतिष्ठा बुद्धिगम्य नसणाऱ्या आख्यायिकांनीं मापावयाची हें एक अजबच खूळ नव्हे तर काय ? 'ते (देवाः) पुनन्त्युरुकालेन दर्शनादेव साधवः' हा अधिकार ज्या संतांना ज्यानें परमादरानें दिला तो ईश्वर त्याचें लडिवाळ हस्तःहेनें पुरविणारच. त्यांच्या महतीचें मापन आख्यायिका बापड्या काय करूं शकणार ?

अखेर सांगावयाचें म्हणजे ज्या संतांचा प्रत्येक श्वासोश्वास हरिस्मरणांत रंगून निघतो त्यांचें चरित्र कोण कोठवर लिहिणार ? आमची तर ठाम समजूत हीच आहे कीं 'भरत—महा महिमा सुनु रानी । जा नहि राम न सकहि बखानी' (पा० ३६४) ही कव्युक्ति सर्वच संतांना सारखीच लागू आहे. आणि म्हणून 'स्तवार्थ तुझिया तुझ्यासम कवी कधीं जन्मती' इतक्यावरच संतचरित्राचें पर्यवसान करणें भाग आहे.

अनुक्रमणिका.

मुखपृष्ठ	विष्णूचें देवांना आश्वासन	११२
प्रकाशकाचे दोन शब्द	दशरथकृत पुत्र-कामेष्टी यज्ञ... ..	११३
प्रस्तावना	रामलक्ष्मणादिकांचे जन्म	११४
श्रीगोस्वामी तुलसीदासजी यांचें	त्यांचें बालचरित्र	११५
जीवनचरित्र	रामांनीं कौसल्येस दाखविलेलें विराटस्वरूप ...	१२०
श्रीतुलसीरामायण.	विश्वामित्रांचें अयोध्येत आगमन व रामलक्ष्मणांसह	
प्रथम सोपान-बालकाण्ड.	गमन	१२२
मंगलाचरण	ताटका, मारोच व सुबाहु यांचें हतन ...	१२४
गुरुचरणवंदन	आहिल्योद्धार	१२५
संतांना नमन	विश्वामित्रांचें रामलक्ष्मणासहित मिथिलेस आगमन	१२७
दुष्ट-जन-वंदन... ..	रामसीतेचें परस्परदर्शन !... ..	१३५
कवीचें आत्मलघुत्ववर्णन	रामाचें धनुर्यज्ञगमन	१४१
रामनामाचा महिमा	शिवधनुर्भंग	१४९
रामायणमाहात्म्य	परशुरामाचें तेजोहरण	१५६
रामचरित-मानस-सरोवर-वर्णन ...	दशरथाचें मिथिलेप्रत आगमन ...	१७२
याज्ञवल्क्य-भरद्वाज-संवाद	रामसीताविवाह	१८७
अगस्त्यशंभुसंवाद	दशरथाचें रामसीतेसह अयोध्येला पुनरागमन	२०१
सतीकृत राम-परीक्षा		
शंकरकृत सतीत्याग	द्वितीय सोपान-अयोध्याकाण्ड.	
दक्षयज्ञगमनावदल सतीनें केलेली प्रार्थना ...	मंगलाचरण	२०९
सतीदेहत्याग व दक्षमखाविध्वंस	अयोध्येतील आनंदीआनंद	२१०
पार्वतीजन्म व तिची तपश्चर्या	रामाला यौवराज्याभिषेक करण्याची दशरथाची	
पार्वतीची परीक्षा	मनीषा	२११
मदन-दहन	आभिषेकाची तयारी	२१२
शंकर-पार्वती-विवाह	मंथरेची शिकवण व कैकेयीचा बुद्धिभ्रंश ...	२१५
शंकर-पार्वती-संवाद	कैकेयीचें कोपगृहांत गमन	२२२
जालंधराची कथा	दशरथकृत कैकेयीची मनधरणी	२२३
नारद-गर्व-परिहार	कैकेयीची वरयाचना	२२५
नारदांचा विष्णूला शाप	दशरथाचा विषाद	२२६
स्वायंभुव मनूची कथा	रामकृत दशरथ-सांत्वन	२३४
राजा प्रतापभानूची कथा	रामचंद्र कौसल्येचा निरोप घेतात ...	२३९
कपटमुनीचें चरित्र	रामसीता-संवाद	२४३
रावण-कुंभकर्ण-जन्म, त्यांची तपश्चर्या व ...	रामलक्ष्मण-संवाद	२४८
वरप्राप्ति	दशरथाची अखेरची भेट	२५१
गोरूपधरा पृथ्वी व देव यांनीं केलेलें विष्णुस्तवन	रामवनगमन	२५४

राम व गुहक यांची भेट	२५७
सुमंताची रामाला परत फिरण्याविषयी प्रार्थना	२६०
सुमंताचें सांत्वन	२६३
रामाचें प्रयागागमन व भरद्वाजदर्शन	२६६
वाल्मीकिदर्शन	२७५
चित्रकूटनिवास	२८०
सुमंताचें अयोध्यागमन	२८५
दशरथ-विलाप... ..	२८८
दशरथप्राणोत्क्रमण	२९२
वसिष्ठांनीं केलेलें सर्वांचें सांत्वन व भरतास केलेलें पाचारण	२९२
भरताचें आगमन व शोक	२९३
दशरथाचें उत्तरकार्य	२९९
वसिष्ठाचा भरताला राज्यस्वीकाराबद्दल आग्रह	३०१
भरताचें भाषण व चित्रकूटगमन	३०८
भरत-निषाद-भेट	३१२
भरत-भरद्वाज-मीलन	३१८
भरतागमन-वार्ताश्रवणामुलें लक्ष्मणास आलेला क्रोध	३३१
रामकृत लक्ष्मणाची समजूत आणि भरताची प्रशंसा	३३३
राम-भरत-भेट	३३९
राम-भरत-संवाद	३४८
रामांनीं केलेलें भरताचें सांत्वन	३५०
जनक-दूतांचें आगमन	३५४
जनकागमन	३५७
कौसल्या आणि सुनयना यांची भेट व संवाद	३६०
सीता आणि जनक यांची भेट... ..	३६३
जनक-भरत-संवाद	३६६
भरताचें भाषण... ..	३६९
रामचंद्राचें भाषण	३७३
भरताचें रामपादुका-ग्रहण	३७९
भरताचें अयोध्यागमन	३८०
भरताचा नंदिग्रामनिवास आणि रामपादुकासेवन	३८३

तृतीय सोपान-अरण्यकाण्ड.

मंगलाचरण	३८५
जयंत-शिक्षा	३८७
आत्रिऋषींची भेट व आत्रिऋत रामस्तवन	३८७
अनसूयेचा जानकीला उपदेश... ..	३८८

विराधवध	३९१
शरभंगमुनीचें योगाग्निदहन	३९१
सुतीक्ष्णमुनीकृत रामस्तुति	३९४
राम व अगस्तिऋषी यांची भेट	३९६
रामाचा पंचवटी-प्रवेश	३९७
रामलक्ष्मण-संवाद	३९७
शूर्पणखेचें पंचवटीत आगमन व तिचा रामलक्ष्मणांशीं संवाद	३९९
शूर्पणखानासिकाकर्णच्छेदन	४००
खरदूषणवध	४०४
शूर्पणखेची रावणापाशीं तक्रार... ..	४०४
रावणकृत शूर्पणखेचें सांत्वन	४०५
सीतेचा अभिनिवास	४०६
रावण-मारीच-संवाद	४०६
मायामृग	४०७
यतिवेषधारी रावण	४०९
वैदेहीहरण	४०९
जटायु-रावण-युद्ध	४१०
रामविलाप	४११
राम-जटायु-संवाद	४१२
जटायुकृत रामस्तुति	४१३
कबंध-वध	४१४
शबरीच्या आश्रमांत रामाचा प्रवेश	४१४
नवविधाभक्तिकथन	४१५
शबरीचें योगाग्निदहन	४१६
रामकृत वसंतऋतुवर्णन	४१७
पंपा-सरोवर-गमन	४१८
राम-नारद-संवाद... ..	४१९

चतुर्थ सोपान-किष्किंधाकाण्ड.

मंगलाचरण	४२३
राम-हनुमान-संवाद	४२४
राम-सुग्रीव-मैत्री	४२६
वाली-सुग्रीव-युद्ध	४२९
राम-वाली-संवाद व वालीचा देहत्याग	४३०
तारा-विलाप व तिचें सांत्वन... ..	४३१
रामलक्ष्मण यांचा प्रवर्षण-निवास	४३२
रामकृत वर्षाऋतुवर्णन	४३३
रामकृत शरदऋतुवर्णन	४३३
सीताशोधार्थ वानरप्रेषण	४३४
संपाती व वानरगण	४४०

संपातीने दिलेली सीताविषयक माहिती	४४१
जांबुवंताचें हनुमंताला प्रोत्साहन ...	४४२

पंचम सोपान-सुंदरकाण्ड.

मंगलाचरण ...	४४३
मारुतिकृत समुद्रालंघन ...	४४४
मारुतीचा लंकाप्रवेश ...	४४६
मारुति-विभीषण-संवाद ...	४४७
मारुतीचें अशोकवनगमन व सीतादर्शन ...	४४८
सीतारावण संवाद ...	४४८
त्रिजटेचें स्वप्न आणि सीतेचें सांत्वन ...	४५०
मुद्रिकादर्शन ...	४५१
मारुति-सीतासंवाद ...	४५१
मारुतिकृत अशोकवनविध्वंस ...	४५४
मारुति-वंदन ...	४५५
मारुति-रावण-संवाद ...	४५५
लंकादहन ...	४५८
सीतेचा निरोप	४५९
कपांसह मारुतीचें सुग्रीवाकडे आगमन ...	४६०
रामाला सीतासंदेशकथन	४६१
रामसुग्रीवांचें लंकाप्रयाण ...	४६३
मंदोदरा-रावण-संवाद ...	४६४
रावण-विभीषण-संवाद ...	४६५
विभीषणाचें रामाभिगमन ...	४६८
रामकृत विभीषणाभिषेक	४७१
रावण-शुक-संवाद ...	४७४
सागर-गर्व-परिहार ...	४७८

षष्ठ सोपान-लंकाकाण्ड.

मंगलाचरण ...	४७९
सेतुबंधन ...	४८०
रामकृत श्रीरामेश्वरस्थापना ...	४८१
रामकृत ससैन्य समुद्रालंघन	४८२
रावण-मंदोदरी संवाद ...	४८३
रावण-प्रहस्त-संवाद ...	४८४
रामकृत रावणछत्रमुकुटकुंडलांचा भंग ...	४८७
दूतांगद ...	४८९
अंगद-रावण-संवाद ...	४९१
अंगदाचें सामर्थ्य ...	५०१
मंदोदरीचा रावणास उपदेश ...	५०२

रामाकडे अंगदाचें आगमन ...	५०३
युद्धारंभ ...	५०५
माल्यवंत-रावण-संवाद ...	५०९
मेघनादकृत शक्तिपात आणि लक्ष्मण-मूर्च्छा ...	५१३
रामविलाप ...	५१६
लक्ष्मणशुद्धि आणि रामाचा आनंद ...	५१८
रावण-कुंभकर्ण-संवाद ...	५१८
कुंभकर्ण-वध ...	५२३
मेघनादकृत राम-बंधन ...	५२५
गरुडागमन व रामबंध-मुक्ता ...	५२६
मेघनादयज्ञ व कपिकृत यज्ञविध्वंस ...	५२७
मेघनाद-वध ...	५२८
रावण-लक्ष्मण-युद्ध ...	५३२
राम-रावण-युद्ध ...	५३५
समर-वर्णन ...	५३६
इंद्रकृत रथ-प्रेषण ...	५३७
राम-रावण-संवाद व युद्ध ...	५३८
सीता-त्रिजटा-संवाद ...	५४५
रावण-माया-विस्तार ...	५४६
रावण-वध ...	५४८
मंदोदरी-विलाप ...	५४९
रावणाच उत्तरकार्य	५५०
विभीषणास राज्याभिषेक ...	५५१
रामसीतामीलन व सीतेचा अग्निप्रवेश ..	५५३
ब्रह्मदेवकृत रामस्तवन	५५५
रामदशरथमीलन ...	५५६
इंद्रकृत रामस्तुति व मृतकपिसैन्यजीवन ...	५५७
शंकरकृत रामस्तवन ...	५५८
पुष्पकारुढ रामाचें कपिसमवेत अयोध्यागमन ...	५६१

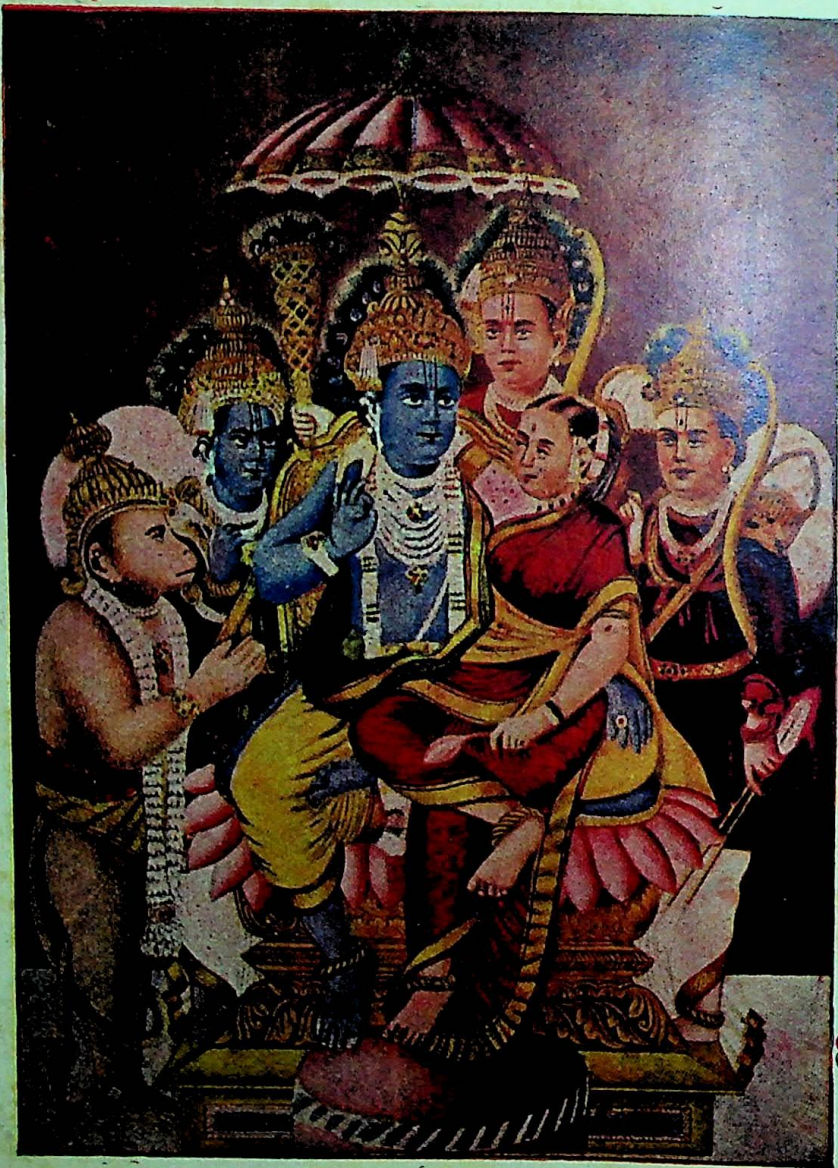
सप्तम सोपान-उत्तरकाण्ड.

मंगलाचरण ...	५६४
मारुतीचें अयोध्येत आगमन ...	५६५
भरत-हनुमान-भेट ...	५६६
रामाचें अयोध्येत आगमन व अपूर्व आनंद ...	५६८
रामराज्याभिषेक ...	५७३
वेदांना केलेले रामाचें स्तवन ...	५७४
शंकरकृत रामस्तुति ...	५७५
प्रभूंनी सुग्रीवादिकांना दिलेला निरोप ...	५७८
रामकृत गुहकसन्मान ...	५८०
रामराज्यवर्णन	५८०
सनकादिक मुनीश्वरकृत रामस्तवन ...	५८८

भरत-राम-संवाद	...	...	५८९	गरुडाचे सप्त प्रश्न व भुशुंडीचें उत्तर	...	...	६४३
रामाचा प्रजेला उपदेश	...	...	५९२	गरुडसंदेहनिरसन	...	...	६४४
काक-भुशुंडि वर्णन	...		५९९	रघुपतिभक्तिमाहात्म्य	...	...	६५०
शंकर-गरुड-संवाद	...	...	६०१	तुलसीदासकृत प्रार्थना	...	...	६५०
गरुड-भुशुंडि-मालन व रामचरित्रकथन	...	...	६०३	रामायणफलश्रुति	...	...	६५१
भुशुंडि-मोहवर्णन	...	...	६०९	श्रीतुलसीदासवाग्रत्नमाला	...	...	६५१
कलियुग	...	...	६२२	सूची		...	...
भुशुंडिपूर्वजन्मकथावर्णन	...	...	६२७	कोश	...	...	...
भुशुंडिकृत ज्ञानभक्तिभेदविवरण	...	...	६३७				

चित्रांची अनुक्रमणिका.

१ श्रीरामपंचायतन-रंगीत...	...	पृष्ठ १	१२ वालोवध	...	...	४२९
२ भरद्वाजयाज्ञवल्क्यसंवाद ...	...	३४	१३ संपाति व वानरगण	...	...	४४०
३ श्रीशिवपंचायतन.	...	६७	१४ मारुती ...	...	...	४४२
४ रामधनुर्विद्याशिक्षण.	...	१२४	१५ समुद्रोल्लंघन...	...	...	४४४
५ अहल्योद्धार.	...	१२५	१६ अशोकवनस्थ सीता.	...	...	४४९
६ सीताविवाह.	...	१५३	१७ मारुतिबंधन	...	...	४५५
७ परशुराम.	...	१५५	१८ लंकादहन...	...	...	४५८
८ दशरथ-राम-कैकेयी.	...	२३१	१९ सागरगर्वपरिहार	...	...	४७७
९ नंतर गुहक प्रभूस पैलपार घेऊन गेला....	...	२६४	२० सेतुबंधन.	...	...	४८१
१० तेव्हां रामांनी आपलें चतुर्भुज रूप प्रकट केलें.	...	३९३	२२ भरतभेट ...	...	...	५६९
११ रावणभिक्षा.	...	४०९				

श्रीरामपंचायतन.

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

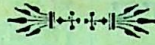
। श्रीजानकीवल्लभो विजयते ।

॥ रामचरितमानस ॥

अर्थात्

॥ श्रीतुलसीरामायण ॥

(मराठी भाषांतरासहित.)

(प्रथम सोपान)

(बालकाण्ड)

श्लोकाः ।

वर्णानामर्थसंधानां रसानां छन्दसामपि ।
मङ्गलानां च कर्तारौ वन्दे वाणी-
विनायकौ ॥ १ ॥

वर्ण, अर्थसमुच्चय, रस, छंद आणि मंगल यांचे
कर्ते जे श्रीगणेश व सरस्वती, त्यांना मी वंदन करितों.

भवानीशङ्करौ वन्दे श्रद्धाविश्वासरू-
पिणौ । याभ्यां विना न पश्यन्ति सिद्धाः
स्वान्तःस्थमश्वरम् ॥ २ ॥

ज्यांच्या व्यतिरिक्त सिद्धजनदेखील हृदयस्थ परमा-
त्म्यास पाहू शकत नाहीत, त्या श्रद्धाविश्वासरूपी
श्रीउमामहेश्वराला मी वंदन करितों.

वन्दे बोधमयं नित्यं गुरुं शङ्कररूपि-
णम् । यमाश्रितो हि वक्तोऽपि चन्द्रः
सर्वत्र वन्द्यते ॥ ३ ॥

ज्ञानमय, अविनाशी, केवळ शंकरस्वरूप, की
ज्यांच्या आश्रयाने वक्र असलेला चंद्र देखील सर्वत्र
वंद्य झाला, त्या माझ्या श्रीगुरूस मी वंदन करितों.

सीतारामगुणग्रामपुण्यारण्यविहारिणौ ।
वन्दे विशुद्धविज्ञानौ कवश्वर-
कपीश्वरौ ॥ ४ ॥

श्रीसीतारामचंद्राच्या गुणसमुच्चयरूप पुण्य-
अरण्यांत विहार करणारे असे जे पुण्यात्मे व महान्

ज्ञानी कविशिरोमणि वाल्मीकि मुनि व कपीश्वर
मारुतीराय यांना मी वंदन करितों.

उद्भवस्थितिसंहारकारिणीं क्लेशहारि-
णीम् । सर्वश्रेयस्करां सीतां नतोऽहं
रामवल्लभाम् ॥ ५ ॥

उत्पत्ति, स्थिति आणि लय यांस कारणीभूत
होणारी, तापत्रयाचे हरण करणारी आणि सर्वतोपरी
कल्याणदायिनी जी श्रीरामाप्रिया वैदेही तीस मी
नमस्कार करितों.

यन्मायावशवर्ति विश्वमखिलं ब्रम्हादि-
देवासुराः यत्सत्त्वादमृषेव भाति सकलं
रज्जौ यथाऽहेर्ध्रमः । यत्पादप्लव एक
एव हि भवाम्बोधेस्तितीर्षावतां वन्देऽहं
तमशेषकारणपरं रामाख्यमीशं हरिम् ॥ ६ ॥

ब्रह्मादिक देव आणि अमुरप्रभृति अखिल विश्व
ज्यांच्या मायेच्या आधीन होऊन वागते, ज्यांच्या
प्रादुर्भावाने हा मिथ्याभूत संसार रज्जूचे ठिकाणी
सर्पाचा आभास व्हावा तद्वत् प्रतीयमान होतो,
भवसागरांतून तरून जाण्याची इच्छा करणारास
ज्याचे चरण हीच कायती एक नौका आहे, अशा
त्या सर्व कारणांहून अलिप्त असलेल्या श्रीरामाख्य-
भगवान् श्रीहरीस मी वंदन करितों.

नानापुराणनिगमागमसम्मतं यद्वारामा-
यणे निगदितं कचिदन्यतोऽपि । स्वान्तः-
सुखाय तुलसीरघुनाथगाथा-भाषानिवन्ध-

मतिमञ्जुलमातनोति ॥ ७ ॥

अनेक पुराणें, वेद आणि शास्त्रें यांस संमत
असलेली आणि रामायणांत व इतरत्र कचित् वर्णन
केलेली अशी जी श्रीरघुनाथाची गाथा तिचा प्रबंध
स्वभापेंत अत्यंत मधुर होईल अशा रीतीनें रचून,
केवळ स्वात्मसुखासाठीं म्हणून तुलसीदास त्याचा
विस्तार करीत आहे.

सो०—जेहि सुमिरत सिधि होइ गननायक
करिवर-वदन । करउ अनुग्रह सोइ बुद्धि-
रासि सुभगुन-सदन ॥ १ ॥

ज्याचें स्मरण केल्यानें कार्य सिद्ध होतें, असा तो
बुद्धिराशि, शुभगुणांचें आगर, गजानन श्रीगणराज
मजवर अनुग्रह करो.

सो०—मूक होइ वाचाल पंगु चढइ गिरि-
वर गहन । जासु कृपा सो दयाल द्रवउ
सकल-कलिमल-दहन ॥ २ ॥

ज्याच्या कृपेनें मूकही वाचस्पाति होतो आणि पंगू
देखील अवघड अशा पर्वतावर आरोहण करतो,
असा तो सर्व कालिकलिमलांचा दाह करणारा दयाळु
भगवान् मजवर कृपा करो.

सो०—नीळ-सरोरुह-स्याम तरुन-अरुन-
वारिज-नयन । करउ सो मम उर
धाम सदा छीरसागर-सयन ॥ ३ ॥

नीलकमलाप्रमाणें ज्याचा श्यामवर्ण असून, कोमल
व आरक्त कमलाप्रमाणें ज्याचे नेत्र आहेत, असा
तो क्षीरसागरावर शयन करणारा भगवान् माझे हृद-
यांत निरंतर वास करो.

सो०—कुंद-इंदु-सम देह उमारमन करुना-
अयन । जाहि दीन पर नेह करउ
कृपा मर्दन मयन ॥ ४ ॥

कुंदपुष्प आणि चंद्र यांच्या कांतीप्रमाणें ज्याचा

देह असून जो दीन जनांवर अनुग्रह करीत असतो
तो करुणासागर मदनारि श्रीउमारमण मजवर
कृपा करो.

सो०—बंदउँ गुरु-पद-कंज कृपासिंधु नर-
रूप हरि । महा-मोह-तम-पुंज जासु
वचन रवि-कर-निकर ॥ ५ ॥

ज्याच्या वचनप्रभावानें प्रत्यक्ष सूर्यकिरणांच्या
समूहाप्रमाणें महामोहरूप निविड अंधःकाराचा नाश
होतो, अशा त्या कृपासागर सद्गुरु नरहरि
(तुलसीदासांच्या गुरुचें नांव) पदकमलांना मी वंदन
करितों.

चौ०—बंदउँ गुरु-पद-पदुम-परागा ।

सुरुचि सुवास सरस अनुरागा ।

भक्तजनाचें श्लाघनीय आश्रयस्थान, परम प्रेमपूर्ण,
विज्ञानानंदप्रचुर आणि भक्तवात्सल्ययुक्त अशा सद्-
गुरुच्या पदकमलपरागांस मी वंदन करितों.

अमिय-सूरि-मय चूरन चारू ।

समन सकल-भव-रुज परिवारू ।

समस्त संसृतिजन्य व्याधिसमूहांना शमविणारें
गुरुपदरज म्हणजे एक अलौकिक चूर्ण आहे. कारण,
तें अमृत-वहणीतें परिपूर्ण आहे.

सुकृत संभुतन विमलविभूती ।

मंजुल मंगल-मोदप्रसूती ।

सुदृणीय अशा कल्याणाला आणि आनंदाळ
प्रसविणारी अशी श्रीशंकराच्या अंगावरील पुण्यकारक
आणि सोज्ज्वल विभूतीच अशी ही गुरुपदधूळी आहे.

जन-मन-मंजु-मुकुर-मल-हरनी ।

किं तिलक गुन-गन-बस-करनी ।

ही सद्गुरुपदाची धूळ भक्ताच्या मनोरूप निर्मळ
आरशावरील अज्ञानरूप मलाचें हरण करणारी असून,
तिचा टिळा लावला असतां ती सद्गुणसमूहास वश
करणारी आहे.

श्रीगुरु-पद-नख-मनि-गन-जोती ।

सुमिरत दिव्य दृष्टि हिय होती ।

श्रीसद्गुरुपदांच्या नखांची प्रभा रत्नराशीप्रमाणें
दिव्य असून तिचें स्मरण केलें असतां हृदयांत दिव्य
दृष्टि उत्पन्न होते.

दलन मोहतम सोसुप्रकासू ।

बडें भाग उर आवइ जासू ।

हें दिव्यदृष्टिरूप तेज अज्ञानरूप अंधःकाराचें

१ 'स्वान्तः सुखाय' हें पद अत्यंत गुहाशयाचें आहे. तो
आशय आमच्या 'मानस-हंसांत' स्पष्ट करून दाखविलेला
दिसेल. सुरुचा 'कवि-परिचय' पहा.

निर्दालन करितें. ज्यांच्या हृदयांत हें तेज प्रकट होतें ते महद्भाग्यवान् होत.

उघराहि विमलविलोचन ही के ।

मिटाहि दोष दुख भवरजनी के ।

त्या तेजानें हृदयांतील दिव्यचक्षु विकास पावतात आणि संसाररूप रात्रीचे (जन्ममरणादि) दोष आणि (तापत्रयांतील) दुःखें लयास जातात.

सृष्टिहि रामचरित मनिमानिक ।

गुप्त प्रगट जहँ जो जेहि खानिक ।

त्या प्रकाशानें जेथें जेथें ज्या ज्या खाणांत जीं जीं गुप्त अथवा प्रकट रामचरितरूप हिरमाणकें असतील तीं तीं दृष्टिगोचर होऊं लागतात.

दो०—जथा सुअंजन अंजि दृग साधक

सिद्ध सुजान । कौतुक देखहि सैल

बन भूतल भूरि निधान ॥ १ ॥

ज्याप्रमाणें मांत्रिक लोक मंत्रसिद्ध अंजन डोळ्यांत घालून पर्वत, अरण्यें, पृथ्वीतल यांतील विशाल द्रव्य-संचय अनायासें करून पाहतात, तद्वत् साधक पुरुष गुरुपदरजोरूप अंजन डोळ्यांत घालून लालिनें अप्रति-हतचक्षु असे सिद्ध होतात.

चौ०—गुरु-पद-रज-मृदु-मंजुल अंजन ।

नयन अमिय दृग-दोष-बिभंजन ।

गुरुपदधूलिरूप मृदु आणि हुंदर अंजन हें नेत्रांचें अमृत होय. तें नेत्ररोगाचें निर्दालन करितें.

तेहि करि विमल विवेक विलोचन ।

वरनउँ रामचरित भवमोचन ।

त्याच्याच सहाय्यानें आपलें ज्ञानचक्षु शुद्ध करून, संसारापासून मुक्त करणारे असें जें रामचरित्र तें मी वर्णन करितों.

बंदउँ प्रथम मही-सुर-चरना ।

मोह-जनित-संसय सत्र हरना ।

प्रथमतः अज्ञानजनित सर्व संशयांची निवृत्ति करणारे असे जे ब्राह्मण, त्यांच्या चरणांप्रत मी वंदन करितों.

सुजनसमाज सकल-गुन-खानी ।

करउँ प्रनाम सप्रेम सुबानी ।

सर्व सदगुणांची खाण असा जो संतसमाज त्यास मी सप्रेम आणि सविनय प्रणाम करितों.

साधु चरित सुभ सरिस कपासू ।

निरस बिसद गुनमय फल जासू ।

जो सहि दुख परछिद्र दुरावा ।

वंदनीय जेहि जग जसु पावा ।

संतचरित्रें हीं कापसाप्रमाणें शुभकारक होत. कापूस हा नीरस जरी आहे, तरी तो अगदीं शुभ्र असून त्याचीं फळें गुणमय (गुणकारी अगर तंतु-विशिष्ट) असतात. तो स्वतः त्रास सहन करून दुसऱ्याचें छिद्र झांकतो, म्हणून जगांत त्यास प्रौढी प्राप्त होते आणि तो मान्य होतो.

मुद-मंगल-मय संतसमाजू ।

जो जग जंगम तीरथराजू ।

संतसमाज हा जगांतील जंगम म्हणजे चालता-बोलता आनंदमंगलमय, तीर्थराज प्रयाग होय.

रामभगति जहँ सुरसरि-धारा ।

सरसइ ब्रह्मविचार प्रचारा ।

संतसमाजरूप प्रयागांत रामभक्ति हाच गंगाप्रवाह असून, ब्रह्मविचार हीच त्यांतील सरस्वतीची धार होय.

विधि-निषेध-मय कलि-मल-हरनी ।

करमकथा रविनंदिनि वरनी ।

विधिनिषेधात्मक (विधि—‘अहरहः संन्यास-पासीत’ इत्यादि; निषेध—‘मा हिंस्यात् सर्वाणि भूतानि’ इत्यादि) कर्मकांडाची चर्चा हीच संत-प्रयागतीर्थांची कलिसंवेधि पापांचें प्रक्षालन करणारी रविनंदिनी यमुना नदी होय, असें वर्णन करण्यांत येत असतें.

हरि-हर-कथा विराजति बेनी ।

सुनत सकल-मुद-मंगल-देनी ।

हरिहरांचा कथारूपी त्रिवेणीसंगम तेथें विराजमान असून, त्यांच्या श्रवणमात्रेंकरून सर्वत्र आनंद आणि कल्याण यांची प्राप्ति होते.

बट विस्वासु अचल निज धर्मा ।

तीरथराज समाज सुकर्मा ।

स्वधर्मनिष्ठा हाच त्या प्रयागांतला अक्षयवट होय. सदाचारसंपन्न लोक हेच त्या तीर्थराजांतील राहिवासी होत.

१ संतचरित्रेंदेखील नीरस म्हणजे सांसारिक रसशून्य असलों तरी तीं उज्ज्वल अतएव पुण्य-पावन असल्यानें त्यांच्या सेवनानें धर्मार्थ—काम-मोक्षादि फळें प्राप्त होतात. संतजन स्वतः क्लेश सहन करून दुसऱ्याचें उणें सांवरून घेतात व म्हणूनच ते जगास वंदनीय होऊन त्यांची सर्वत्र कीर्ति पसरते.

सबाहि सुलभ सब दिन सब देसा ।

सेवत सादर समन कलेसा ।

सर्वोसच हा तीर्थराज सर्वदा आणि सर्वच देशांत सुलभ आहे आणि त्याची श्रद्धापूर्वक सेवा केली असता तो क्लेशनिवारण करितो.

अकथ अलौकिक तीर्थराज ।

देइ सद्य फल प्रगट प्रभाऊ ।

हा तीर्थराज अवर्णनीय आणि लोकोत्तर आहे. सद्यःफलदायक असा याचा प्रत्यक्ष महिमा आहे.

दो०—सुनि समुझहिं जन मुदितमन
मज्जहिं अति अनुराग । लहहिं
चारि फल अछत तनु साधुसमाजु
प्रयाग ॥ २ ॥

साधुसमाजरूपी प्रयागाचें माहात्म्य श्रवण करून लोक जर मनःपूर्वक प्रसन्न अंतःकरणानें आणि अत्यंत भक्तिभावानें त्याचें स्नान करितील तर ह्याच जन्मांत त्यांना चतुर्विध पुरुषार्थाचा लाभ घडेल.

चौ०—मज्जनफल पेखिय ततकाला ।

काक होहिं पिक बकड मराला ।

स्नानाचें फल तत्काळ असें दिसून येईल कीं, कावळ्यांना कोकिळांचा आणि बगळ्यांना हंसांचा दर्जा प्राप्त होईल.

सुनि आचरज करइ जनि कोई ।

सत-संगति-महिमा नहिं गोई ।

हें ऐकून कोणीही आश्चर्य करूं नये. हे संतसंगतीचें माहात्म्य प्रख्यातच आहे.

बालमीकि नारद घटजोनी ।

निज निज मुखनि कही निजहोनी ।

१ वाल्मीकि, नारद आणि अगस्त्यमुनी यांनीं

१ वाल्मीकीची कथा सर्वश्रुतच आहे, म्हणून ती सांगण्याची आवश्यकता नाही. नारदाची कथा भागवतांत प्रथम स्कंधांत दिली आहे. नारदमुनी पूर्वजन्मी दासपुत्र असून ब्राम्हणांचे उच्छिष्टांवर निर्वाह करीत असत; त्यायोगानें त्यांचा बुद्धिविकास होऊन त्यांना एवढी महती मिळाली.

एकदा मित्रावरुण तप करीत असतां अंतरिक्षांत जात असलेल्या उर्वशीला पाहून त्यांचा वीर्यपात झाला. तें रीत्ये त्यांनीं घटांत स्थापन केलें व त्यापासून अगस्ति ऋषि उत्पन्न झाले. ही कथा शंकरास निवेदन करीत असतां अगस्तिऋषींनीं सांगितलें कीं, कालांतरानें त्यांस संतसमागम झाला आणि तेणेंकरूनच तत्त्वबोध होऊन ते आत्मस्थितीला गेले.

आपापल्या मुखांनीं च स्वतःचा वृत्तांत सांगितला आहे.

जलचर थलचर नभचर नाना ।

जे जड चेतन जीव जहाना ।

मति कीरति गति भूति भलाई ।

जब जेहि जतन जहाँ जेहि पाई ।

सो जानव सत-संग-प्रभाऊ ।

लोकहु वेद न आन उपाऊ ।

ह्या ब्रह्मांडांत जेवढें म्हणून जलचर, भूचर, खेचर, असे जड अथवा सचेतन जीव आहेत, त्यांपैकी, ज्यांनीं ज्यांनीं ज्या ज्या काळीं, ज्या ज्या स्थळीं, ज्या ज्या यत्नांनीं सदबुद्धि, सत्कीर्ति, सद्गति, ऐश्वर्य आणि उन्नतत्व मिळविलें आहे, तेच सत्समागमाचा प्रभाव जाणतात. शास्त्रांत अगर लौकिकांतही उन्नतीसाठीं इतर उपाय सांगितलेलाच नाही.

बिनु सतसंग बिबेक न होई ।

रामकृपा बिनु सुलभ न सोई ।

संतसंगाखेरीज बिबेक उत्पन्न होत नाही; आणि असा सत्संग रामकृपेवांचून मुळीच लाभत नाही.

सतसंगति मुद-मंगल-मूला ।

सोइ फल सिधि सब साधन फूला ।

सत्संगति ही आनंद आणि कल्याणरूपी वृक्षाचें मूळ आहे. सर्व साधनें ही त्याचीं फुलें आणि सिद्धी हीं फळें होत.

सठ सुधरहिं सतसंगति पाई ।

पारस परसि कुधातु सोहाई ।

शठदेखील सत्संग प्राप्त झाला असतां सुधारतात. परिसाच्या स्पर्शानें लोखंडाचें देखील सोनें होतें.

बिधिबस सुजन कुसंगति परही ।

फनि-मनि-सम निजगुन अनुसरही ।

दैववशात सज्जनदेखील दुष्टांच्या संगतीत सांपडतात; परंतु सर्पाच्या मस्तकावरील मण्याप्रमाणें आपल्या अंगचा गुण सोडीत नाहीत.

बिधि-हरि-हर-कवि-कोविद-बानी ।

कहत साधुमहिमा सकुचानी ।

सो मो सन कही जात न कैसे ।

साकबनिक मनि-गन-गुन जैसे ।

ब्रह्मदेव, विष्णु, शंकर, कवि आणि पंडित यांची

१ सर्पमणि सर्पाच्या संगतीत असतो; परंतु विष उतरविण्यास तो कधींच कमी करीत नाही. याचप्रमाणें संतजनांचीही गोष्ट आहे हें तात्पर्य.

देखील वाणी संतमाहिमा वर्णन करण्यास संकोच करिते. त्या संतमाहिम्याचें मजकडून वर्णन होणें अर्थात्च शक्य नाहीं. भाजी विकणाराचे हातून रत्न-परीक्षा होईल काय ?

**दो०—बंदुँ संत समानचित हित अन-
हित नहिँ कोउ । अंजुलित सुभ-
सुमन जिमि सम सुगंध कर दोउ ॥३॥**

संतांचें चित्त नेहमीं समतोल असतें. अंजळीत घेतलेल्या सुवासिक पुष्पांचा सुगंध दोन्ही हातांस ज्याप्रमाणें सारखाच लागतो, तद्वत् हित अथवा अनहित यांची संतांना वातांदिखील नसते; अशा त्या संतांना माझें वंदन असो.

**दो०—संत सरलचित जगत हित जानि
सुभाउ सनेहु । बालविनय सुनि करि
कृपा राम-चरन-रति देहु ॥ ४ ॥**

अहो संतांनो ! आपण सरळ मनाचे असून, जगाचे हितचित्तक आहां. माझा सद्भाव आणि स्नेह ओळखून आणि माझी बालकाची विनंति ऐकून आपण कृपाळु होऊन माझें रामचरणीं प्रेम जडेल असें करावें.

चौ०—बहुरि बंदि खलगन सतिभाये ।

जे विनु काज दाहिनेहु बाये ।

पर-हित-हानि लाभ जिन्ह केरे ।

उजरे हरष विषाद वसेरे ।

यानंतर मी दुर्जनांना सद्भावानें वंदन करितों. ते सरळ मनुष्यांशीं देखील विनाकारण वांकडे असतात. परहितांची हानि होण्यांतच त्यांना लाभ वाटतो, सुस्थित मनुष्याला पाहून विषाद वाटतो आणि एकाद्याचें वाटोळें झालेलें पाहून आनंद हातो.

हरि-हर जस राकेस राहु से ।

परअकाज भट सहस बाहु से ।

जे परदोष लखहिँ सहसाखी ।

पराहित घृत जिनके मन माखी ।

तेज कृसानु रोष महिषसा ।

अघ-अवगुन-धन-धनी धनेसा ।

उदय केतुसम हित सबही के ।

कुंभकरन सम सोवत नीके ।

हरिहरकथारूप चंद्रास राहूसाखे, परकार्याचा घात करण्यांत सहस्रबाहुप्रमाणें पराक्रमी, परक्याचे दोष जे इंद्राप्रमाणें सहस्र डोळ्यांनीं पाहतात, परहितरूप घृतावर ज्यांचें मन मक्षिकेप्रमाणें लुब्ध झालेलें असतें, जे उग्रतेंत अग्नीप्रमाणें असून रागीटपणांत महिषासुरासारखे असतात, पाप आणि दुर्गुणरूपी संपत्तीवर कुबेराप्रमाणें धनाढ्य जे स्वतःस समजतात, ज्यांचा अभ्युदय भूमकेतूप्रमाणें सर्वांनाच हानिकारक असतो, कुंभकर्णाप्रमाणें जे खूपच निद्राप्रिय असतात.

परअकाजु लागि तनु परिहरहीँ ।

जिमि हिम उपल कृपादल गरहीँ ।

बंदुँ खल जस सेष सरोपा ।

सहसबदन वरनइ परदोषा ।

ज्याप्रमाणें गारा शेताचा नाश करून स्वतःही विरघळून जातात त्याचप्रमाणें जे दुसऱ्याच्या कार्य-विघातासाठीं स्वतःचें शरीरदेखील खर्ची घालण्यास तयार असतात, जेःकृद्ध झालेल्या शेषाप्रमाणें सहस्र-मुखानीं परक्याच्या दोषांचें आविष्करण करीत असतात, एवंगुणविशिष्ट खळांस मी वंदनच करितों.

पुनि प्रनवउँ पृथुराजसमाना ।

परअघ सुनइ सहसदसकाना ।

दुसऱ्यांचीं पापें, पृथुराजाप्रमाणें दहा हजार कानांनीं ऐकणाऱ्या खलजनांस मी फिरूनफिरून प्रणाम करितों.

बहुरि सक्र सम विनबउँ तेही ।

संतत सुरानीक हित जेही ।

वचन वज्र जेही सदा पियारा ।

सहसनयन परदोष निहारा ।

इंद्रास 'सुरानीक' (देवसैन्य) आवडतें, तर दुर्जनांलाही 'सुरा नीक' (उत्तम मद्य) आवडतें; दोघांचेहि आवडतें शस्त्र एकच, इंद्राचें वज्र आणि खळाचें वागवज्र; दोघांचेहि पाहणें हजार डोळ्यांनीं, पण खल दुसऱ्यांचीं उर्णांच न्याहाळीत असतात. अशा त्या दुर्जनांना मी इंद्रासमान समजून वंदन करितों.

१ यः सर्वत्रानभिस्नेहः तत्तत्प्राप्य शुभाशुभं ।

नाभिर्नंदाति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥

(श्रीमद्भगवद्गीता)

१ पृथुराजाला असा वर होता कीं, जेथें श्रीमद्भागवत-कथा होईल तेथें तेथें ती त्याला सहस्र कानांनीं ऐकूं येईल.

दो०—उदासीन—अरि—मीत—हित सुनत
जरहिँ खलरीति । जानि पानिजुग
जोरि जन विनती करउँ सप्रीति ॥ ५ ॥

शत्रु, मित्र आणि उदासीन यांपैकी कोणाचेही वरें झालेले कानी पडतांच जळफळू लागणें, ही जी खळांची रीत ती समजूनच दोन्ही हात जोडून, मी सेवकभावानें त्यांस विनंति करितों.

चौ०—मैँ अपनी दिसि कीन्ह निहोरा ।
तिन्ह निज ओर न लाउव भोरा ।
बायस पलिअहि अति अनुरागा ।
होहिँ निराभिष कबहुँ कि कागा ।

मी माझ्यापरी सविनय प्रार्थना केली आहे. परंतु ते मात्र चुकूनदेखील तिचा अंगीकार करणार नाहीत. कावळ्याला अतिशय प्रेमानें पोसला तरी कावळाच तो, तो कधी तरी निराभिष (मांसापासून परावृत्त) होईल काय ?

बंदउँ संत असज्जन चरना ।

दुखप्रद उभय बीच कलु बरना ।

संत आणि दुर्जन या उभयतांमध्ये कांहीं गोष्टी सम-
दुःखप्रद अशा सांगण्यांत येतात. म्हणून त्या दोघांच्याहि चरणांस मी वंदन करितां.

बिछुरत एक प्रान हरि लेहीँ ।
मिलत एक दारुन दुख देहीँ ।
उपजहिँ एक संग जग माहीँ ।
जलज जोकै जिमि गुन बिलगाहीँ ।

एक (संत) विभक्त होतेवेळीं प्राण हरण करून घेतात, तर दुसरे (दुर्जन) भेटताक्षणीच भयंकर त्रास देतात. दोघेही जगांत एका काळीच उत्पन्न होतात. परंतु ज्याप्रमाणें कमळ आणि जळू दोघेही जलोत्पन्नच, परंतु त्यांमध्ये गुणसाधर्म्याचा पूर्ण अभाव आहे, तद्वत् सज्जन आणि दुर्जन यांचे गुण अगदींच भिन्न पडतात.

सुधा सुरा सम साधु असाधू ।
जनक एक जग जलधि अगाधू ।
भल अनभल निज निज करतूती ।
लहत सुजस अपलोक बिभूती ।
सुधा सुधाकर सुरसरि साधू ।
गरल अनल कलि—मल—सरि व्याधू ।

साधु आणि असाधु हे अनुक्रमें अमृत आणि मद्य यांच्यासारखेच होत. आपला हा अगाध समुद्रच

दोघांचाहि पिता आहे. परंतु भले आणि वाईट हे आपापल्या करणीनेच लौकिकाचें किंवा बदलौकिकाचें धन जोडतात. उदाहरणार्थ—सुधा आणि विष, चंद्रमा आणि अग्नि, भागीरथी आणि कर्मनाशा (जिच्या स्नानानें सर्व सत्कर्मांचा नाश होतो) नदी, साधु आणि दुष्ट हिंसक.

गुन अवगुन जानत सब कोई ।

जो जेहि भाव नीक तेहि सोई ।

सद्गुण आणि दुर्गुण हे सर्वच लोक जाणतात; परंतु ज्याला जो आवडतो त्याला तोच चांगला वाटतो.

दो०—भला भलाइहि पै लहइ लहइ निचा-
इहि नीचु । सुया सराहिय अमरता
गरल सराहिय मीचु ॥ ६ ॥

हें मात्र निश्चित आहे कीं, भले ते भलेपणच कमविणार; आणि नीच ते नीचपणाचीच जोड करणार. अमृताचें सेवन केलें कीं, अमरत्व पदरांत पडतें आणि विषप्राशन केलें असतां निश्चयानें मृत्यु येतो.

चौ०—खल अघ अगुन साधु गुन गाहा ।
उभय अपार उदधि अवगाहा ।

दुर्जन पातकें आणि दुर्गुण यांचे, आणि सज्जन गुणग्राहकतेचे असे हे दोन अपार व अफाट समुद्र आहेत.

तेहि तेँ गुन दोष बखाने ।
संग्रह त्याग न बिनु पहिचाने ।

म्हणून त्यांच्या गुणदोषांचें किंचित् मात्र विवरण मी केलें आहे. तथापि, त्यांचा संग्रह किंवा त्याग हा परीक्षेशिवाय होऊं नये.

भलेउ पोच सब विधि उपजाए ।

गनि गुन दोष बेद बिलगाए ।

भले आणि वाईट हे सगळेच ब्रह्मदेवानें उत्पन्न केले आहेत, आणि वेदांनीं त्यांच्या गुणदोषांचें पृथक् पृथक् विवेचन केलें आहे.

कहहिँ बेद इतिहास पुराना ।

बिधिप्रपंच गुन—अवगुन—साना ।

दुख सुख पाप पुन्य दिन राती ।

साधु असाधु सुजाति कुजाती ।
दानव देव ऊँच अरु नीचू ।
अमिय सर्जीवनु माहुर मीचू ।
माया ब्रम्ह जीव जगदीसा ।
लच्छि अलच्छि रंक अवनीसा ।
कासी मग सुरसरि कविनासा ।
मरु मारव महिदेव गवासा ।
सरग नरक अनुराग विरागा ।
निगम अगम गुन-दोष-विभागा ।

वेद, इतिहास आणि पुराणें हेंच प्रतिपादन करितात कीं, ब्रह्मदेवाची सृष्टि ही गुणावगुणांनीं परिप्लुत आहे. [जसें] सुख-दुःख, पाप-पुण्य, दिवस-रात्र, सज्जन-दुर्जन, श्रेष्ठ वर्ण व नीच वर्ण, देव-दानव, अमृत-विष, जन्म-मृत्यु, ब्रह्म-माया, जीव-शिव, लक्ष-अलक्ष, राजा-रंक, काशी-मगध, (येथील स्त्रियांच्या भ्रष्टतेची पुराणप्रसिद्धि आहे.) भागीरथी-कर्मनाशा, मारवाड-मालवा, ब्राह्मण-श्लेच्छ, स्वर्ग-नरक, प्रेम-विरक्ति, इत्यादि गुणदोषांचे विभाग, वेद आणि शास्त्रें यांतच आहेत.

दो०—जड चेतन गुन दोष मय विस्व
कीन्ह करतार । संत हंस गुन गहर्हि
पय परिहरि वारिविकार ॥ ७ ॥

एवंच, हें स्थावरजंगमात्मक विश्व ब्रह्मदेवानें गुण-दोषात्मकच केलें आहे. परंतु संतरूप हंस त्यांतील दोषरूप जळाचा त्याग करून गुणरूप पयाचेंच ग्रहण करितात.

चौ०—अस विवेक जब देइ विधाता ।
तव तजि दोष गुनहि मनु राता ।

अशा प्रकारचा विवेक जेव्हां परमेश्वरकृपेनें उत्पन्न होतो, तेव्हांच दोष वगळून गुणांमध्येंच मन रंगून जातें.

कालसुभाउ करम बरियाई ।
भलेउ प्रकृति बस चुकई भलाई ।
सो सुधारि हरिजन जिमि लेही ।
दलि दुख दोष विमल जसु देही ॥

काल, स्वभाव आणि कर्म यांच्या प्रावल्यानें मायावश होऊन, भले लोक देखील आपल्या चांगुलपणांत चुकतात. परंतु ती चूक भगवद्भक्त अशा खुबीनें सुधारून घेतात कीं, दुःखें आणि दोष यांचें निदालन करून, त्यांच्या पदरीं निर्मळ यशच बांधतात.

खलउ करहि ॥ भल पाइ सुसंगू ।
मिटइ न मलिन सुभाउ अभंगू ।
लखि सुवेष जग बंचक जेऊ ।
वेषप्रताप पूजिअहि तेऊ ।
उघरहि ॥ अंत न हांड निवाहू ।
कालनेमि जिमि रावन राहू ।

सत्समागम प्राप्त झाला असतां खळदेखील सदाचरणाचा आव आणतात. परंतु त्यांच्या नैसर्गिक दुष्ट स्वभावास खळ पडत नाही. त्यांचें तें अजब सोंग पाहूनच त्या वेष्टाच्या प्रभावानें सान्या मुलखाचे जे अट्टल बदमाप तेही पण त्यांच्या भजनीं लागतात. तरी पण अखेरीस त्यांचा टिकाव न लागून ते कालनेमी, रावण, राहू यांच्यासारखे चव्हाऱ्यावर येतातच.

किएहु कुवेषु साधु सनमानू ।
जिमि जग जामवंत हनुमानू ।

उलट अमंगळ वेष्ट करून देखील जगांत जांबुवंत हनुमंताप्रमाणें खऱ्या साधूंचा सन्मानच होतो.

हानि कुसंग सुसंगति लाहू ।
लोकहु वेद विदित सब काहू ।

कुसंगतीनें हानि आणि सत्संगतीनें लाभ, ही वेदांतील आणि व्यवहारांतली गोष्ट सर्वास माहीतच आहे.

गगन चढइ रज पवनप्रसंगा ।
कीचहि मिलइ नीच-जल-संगा ।

वाऱ्याच्या संसर्गानें धूळ वर आकाशांत उडतें, आणि खाली पाण्याशीं गांठ पडली असतां चिखलांत तिचें रूपांतर होतें.

साधु असाधु सदन सुक सारी ।
सुमिरहि ॥ रासु देहि ॥ गनि गारी ।

संताच्या १ घरचे पोपट आणि मैना देखील रामस्मरणच करीत राहतात; तेच दुष्टांच्या घरी असले म्हणजे मोजून शिब्या देत असतात.

धूम कुसंगति कारिख होई ।
लिखिय पुरान मंजु मसि सोई ।

वाईट संसर्गानें धुराचें काजळ होतें; पण त्याच काजळाच्या चटकदार शाईनें पुराणें लिहिलीं जातात.

सोई जल अनल अनिल संघाता ।
होई जलद जग-जीवन-दाता ।

१ गवाशनानांस श्रुणोति वाक्यं। अहं च तावद्ब्रचनं मुनीनाम् ।
न तस्य दोषो न च मदगुणो वा ॥ यत्संगजा दोषगुणा भवन्ति ॥

त्याचप्रमाणें पाणी. हवेच्या आणि उष्णतेच्या संगतीनें त्याचेच ढग बनतात, आणि तेच अलम दुनियेस पोसतात.

दो०—ग्रह भेषज जल पवन पट पाइ
कुजोग सुजोग । होहि कुवस्तु सुवस्तु
जग लखहि सुलच्छन लोग ॥ ८ ॥

नवग्रह, औषधी, पाणी, वारा आणि वस्त्र यांस बरावाईट संसर्ग मिळून ते सुवस्तु किंवा कुवस्तु बनतात, ही गोष्ट जगांत सुज्ञ लोकांच्या निदर्शनास आलेलीच आहे.

दो०—सम प्रकास तम पाख दुहुं नाम
भेद विधि कीन्ह । सस पोषक सोषक
समुझि जग जस अपजस दीन्ह ॥ ९ ॥

ब्रह्मदेवानें शुक्ल आणि कृष्ण हे दोन्ही पक्ष सम-समान उजेंडें-अंधाराचें केले आहेत. त्यांच्यांत भेद काय तो नुसत्या नांवाचा आहे. परंतु एक धान्याचा पोषक आणि दुसरा शोषक एवढ्याच समजुतीवर लोक बरीवाईट नांवें ठेवितात.

दो०—जड चेतन जगजीव जत सकल
राममय जानि । बंदउँ सब के पद
कमल सदा जोरि जुगपानि ॥ १० ॥

जगांत जेवढें म्हणून जड-चेतन प्राणिमात्र आहेत ते सर्व राममय समजून त्या सर्वांच्या पदकमलांना करद्वय जोडून मी वंदन करितों.

दो०—देव दनुज नर नाग खग प्रेत
पितर गंधर्व । बंदउँ किन्नर रजनिचर
कृपा करहु अब सर्व ॥ ११ ॥

देव, दैत्य, नर, नाग, खग प्रेत, पितर, गंधर्व, राक्षस, किन्नर यांना मी वंदन करितों. सर्वांनीं आतां मजवर कृपा करावी.

चौ०—आकर चारि लाख चौरासी ।
जाति जीव जल-थल-नभ-बासी ।
सीय-राम-मय सब जग जानी ।
करउँ प्रनाम जोरि जुगपानी ।
जानि कृपा कर किंकर मोहू ।
सब मिलि करहु छाडि छल छोहू ।

चौऱ्याशीं लक्ष योनींतील जळ, स्थळ व आकाश यांत वास करणारे स्वेदज, अंडज, जारज, उद्भिज अशा

चतुर्विध खाणांतील जीवात्मक सर्व जग सीतारामस्य जाणून त्यास मी दोन्ही हात जोडून प्रणाम करितों. मजला आपला दास समजून मजवर कृपा करा आणि सर्वांचा मजवर निष्कपट लोभ असूं द्या.

निज बुधिवळ भरोस मोहि नाही ।
ताते विनय करउँ सब पाही ।
करन चहउँ रघुपति-गुन-गाहा ।
लघु मति मोरि चरित अवगाहा ।

स्वतःच्या बुद्धिवळाचा मला मुळींच दिवसा वायट नाही, म्हणून सर्वांपाशीं मी विनंति केली आहे. श्रीरामचंद्रांची गुणकथा मी वर्णन करूं इच्छित आहे. परंतु माझी बुद्धि अल्प आणि प्रभुचरित्र अगाध आहे.

सूझ न एकउ अंग उपाऊ ।
मन मति रंक मनोरथ राऊ ।
मति अति नीच ऊंच रुचि आळी ।
चहिय अमिय जग जुरइ न छाळी ।

मला कोणत्याही वाजून उपाय सुचत नाही. माझे मन आणि बुद्धि दोन्हीही दरिद्री असून, महत्त्वाकांक्षे मात्र थोर आहे. माझी बुद्धि अत्यंत मुर्दाड पण अभिरुचि मात्र अत्यंत श्रेष्ठ व उत्कट आहे. मला हाव अमृताची, पण लोकांकडून ताक देखील मिळण्याची मला मारामार.

छमिहहि सज्जन मोरि ढिठाई ।
सुनिहहि बालबचन मन लाई ।
जौ बालक कह तोतरि बाता ।
सुनहि मुदित मन पितु अरु माता ।

माझ्या या धाष्टर्याबद्दल सज्जन क्षमा करताल, आणि माझे बालकाचें बोल मन लावून ऐकतील. बालक जर तोतरे बोलू लागला, तर मातापित्यांच्या मनाला आनंद होऊन ते तेंच ऐकत राहतात.

हंसिहहि क्रूर कुटिल कुबिचारी ।
जे पर-दूषन-भूषन-धारी ।
निज कवित केहि लाग न नीका ।
सरस होउ अथवा अति फीका ।

क्रूर, कुटिल आणि कुत्सित मनाचे लोक, जे दुसऱ्यांच्या दोषांचें आविष्करण करण्यांतच भूषण मानतात, ते मात्र हंसीतील. परंतु स्वतःचें कवित्व मग ते सरस असो अगर अत्यंत नीरस असो, कोणास गोड लागत नाही ?

जे परभानिति सुनत हरषाहीँ ।
ते वर पुरुष बहुत जग नाहीँ ।

जे दुसऱ्याची उक्ति ऐकून हर्ष पावतील, असें
श्रेष्ठ पुरुष जगांत फारसे नाहीतच.

जग बहु नर सुर-सरि-सम भाई ।
जे निज वाढि बढाहिँ जल पाई ।
सज्जन सकृत् सिंधु सम कोई ।
देखि पूर विंधु बाढइ जोई ।

गंगानदीला जरी दुसरीकडील पाणी मिळत
असते, तथापि ती जी वाढीला लागते ती आप-
ल्याच वळावर. तद्वतच जगांतिल बहुतेक लोकांची
गोष्ट आहे. पूर्णचंद्र पाहून ज्यास भरतें येतें असा
समुद्रासारखा महात्मा काचितच एकादा असतो.

दो०-भाग छोट अभिलाषु बड करउँ एक
विश्वास । पैहहिँ सुख सुनि सुजन सव
खल करिहहिँ उपहास ॥ १२ ॥

माझ्यांत गुण अत्यल्प असून महत्वाकांक्षा मात्र
फार मोठी आहे. तथापि, माझा एक असा विश्वास
आहे कीं हीं रामगुणगाथा श्रवण करून, खल तेवढे
उपहास करतील. परंतु सर्व सजन लोक त्यांत आनं-
दच मानतील.

चौ०-खलपरिहास होइ हित मोरा ।
काक कहहिँ कलकंठ कठोरा ।
हंसहिँ वक दादुर चातकाहि ।
हसहिँ मलिन खल त्रिमल बतकही ।

खळांच्या उपहासानें माझें हितच होणार आहे.
कावळा कोकिलच्या स्वरास कर्कशच समजतो.
वगळे हंसांस आणि वेडूक चातकांस हंसतात, तसे
दुरात्मे खल या उज्ज्वल रामगुणालापांना हांसणारच.

कवित रसिक न राम-पद-नेहू ।
तिन कहँ सुखद हासरस एहू ।

केवळ काव्याचेच रसिक असून ज्यांचें रामपदाचे
ठिकाणीं प्रेम नाही, त्यांना हास्यरसाचा तरी सुखा-
नुभव घेतां येईलच.

भाषाभनिति भोरि मति मोरी ।
हंसिवे जोग हँसे नाहिँ खोरी

हें काव्यच मुळीं प्राकृत-देशभाषेंत-आहे, त्यांतून
माझी कवित्वशक्ति अगदींच शेळपट. अर्थातच हें
काव्य हांसण्यालायक होणार, तेव्हां यास कोणी हांस-
ल्यास तो त्यांचा खोडसाळपणा नव्हे.

प्रभु-पद-प्रीति न सामुझि नीकी ।
तिन्हहिँ कथा सुनि लागिहि फीकी ।

प्रभुपदाचे ठिकाणीं ज्यांचें प्रेम नाही, तथापि जे
बुद्धीनें चाणाक्ष आणि समजदार आहेत, त्यांना ही
काव्यरचना ऐकून नीरस लागणार.

हरि-हर-पद-रति मति न कुतरकी ।
तिन्ह कहँ मधुर कथा रघुवर की ।

हरिहरांचे चरणीं प्रेम असून ज्यांची बुद्धि कुत-
र्कानें दूषित झाली नाही, अशांना मात्र ही
कथा रघुवराची म्हणून गोडच लागणार.

राम-भगति-भूषित जिय जानी ।
सुनिहहिँ सुजन सराहि सुबानी ।

सज्जन लोक ही कथा रामभक्तिभूषित आहे, असें
मनांत जाणून श्रवण करतील, आणि प्रेमळ शब्दांनीं
तिची वाखाणणी करतील.

कवि न होउँ नहिँ वचनप्रबानू ।
सकल कला सब विद्याहीनू ।
आखर अरथ अलंकृति नाना ।
छंद प्रबंध अनेक विधाना ।
भावभेद रसभेद अपारा ।
कवित-दोष-गुन विविध प्रकारा ।
कवित विवेक एक नहिँ मोरे ।
सत्य कहउँ लिखि कागज कोरे ।

मी कवी तर नव्हेच; पण चांगला वक्ताही नाही.
सर्वविद्याहीन व सर्वकलाहीन मी आहे. शब्दांचे अर्थ
आणि नानाविध अलंकार, अनेक निरनिराळे छंद
आणि प्रबंध, असंख्य भावभेद आणि रसभेद असे
हे कवितेचे निरनिराळ्या प्रकारचे गुणदोष आहेत.
काव्यशक्ति किंवा वरील प्रकारची विद्वत्ता यांतून
एकही माझेजवळ नाही, हें मी खरोखर कोऱ्या
कागदावर देखील (प्रतिज्ञापूर्वक) लिहून देतों.

दो०-भनिति मोरि सव-गुन-रहित विश्व-
विदित गुन एक । सो विचारि सुनिहहिँ
सुमाति जिन्ह के विमल विवेक ॥ १३ ॥

माझी उक्ति सर्वच गुणांनीं नादान आहे. परंतु
तीत जगास विदित असा एकच गुण आहे. त्याचा
विचार करून ज्यांची सदसद्विवेकबुद्धि जागृत आहे,
असे विचारी लोक मात्र ती श्रवण करतील.

चौ०-एहि महँ रघुपतिनाम उदारा ।
आतिपावन पुरान-सुति-सारा ।

मंगलभवन अमंगलहारी ।

उमासहित जेहि जपत पुरारी ।

ह्यांत अत्यंत पावन, पुराणें आणि श्रुति यांचें रहस्य, मंगलांचें निधान, आणि पार्वतीसहवर्तमान त्रिपुरारि शंकर ज्याचा जप करितात, असें रघुपतींचें अमंगलनाशक उदार नाम आहे.

भनिति बिचित्र सु-कवि-कृत जोऊ ।

रामनाम विनु सोह न सोऊ ।

बिधुबदनी सब भाँति सवारी ।

सोह न वसन बिना बर नारी ।

काव्य उत्तम कवीनें केलें असून वैचित्र्यपूर्ण आहे, पण तें जर रामनामाव्यातिरिक्त असेल तर त्याला देखील शोभा येणार नाही. सर्वप्रकारें शृंगारलेली व चंद्रमुखी अशी उत्कृष्ट स्त्रीदेखील वस्त्रहीन असलेली शोभत नाही.

सब-गुन-राहित कु-कवि-कृत बानी ।

राम-नाम-जस-अंकित जानी ।

सादर कहाहिँ सुनहिँ बुध ताही ।

मधुकर सरिस संत गुनग्राही ।

सर्व गुणांनीं रहित आणि कुकवीनें रचलेलें असें काव्य, पण तें रामनामयशानें अंकित आहे, हें जाणूनच ज्ञाते त्याचें आदरपूर्वक पठण व श्रवण करितात; कारण, संत हे भ्रमराप्रमाणें केवळ गुणांचे भोक्ते असतात.

जदपि कबित रस एकउ नाही ।

रामप्रताप प्रगट एहि माहि ।

सोइ भरोस मोरे मन आवा ।

केहि न सुसंग बडप्पन पावा ।

यद्यपि यांत काव्यरस यत्किंचित् नाही, तथापि यांत रामप्रताप मात्र प्रत्यक्ष प्रगट आहे. म्हणून माझ्या मनाला एवढ्याच गोष्टीचा भरवंसा वाटत आहे कीं सत्संगतीनें कोणास महती मिळाली नाही ?

१ न यद्वचश्चित्रपदं हरेर्यशो जगत्पवित्रं प्रगृणीत कर्हिचित् । तद्वायसं तीर्थमुशंति मानसा न यत्र हंसा विरमंति स्विक्षयाः ॥

२ तद्वाग्विसर्गो जनताघविश्वो यस्मिन् प्रति-
श्लोकमबद्धवत्यापि । नामान्यवंतस्य यशोऽकि-
तानि शृण्वंति गायंति गृणंति साधवः ॥

(श्रीमद्भागवत)

धूमउ तजइ सहज करुआई ।

अगरुप्रसंग सुगंध बसाई ।

भनिति भदेस वस्तु भलि वरनी ।

रामकथा जगमंगलकरनी ।

अगरु चंदनाच्या सांनिध्यानें धूम्रदेखील आपले अंगभूत कटुत्व टाकून आरणास सुगंधित करून घेतो. हें काव्य जरी अगदीच टाकाऊ असलें तरी यांतील प्रतिपाद्य विषय श्रेष्ठतम आहे. ही रामकथा आहे, आणि ती जगाचें कल्याणच करील.

छंद-मंगलकरनि कलिमलहरनि तुलसी-

कथा रघुनाथ की । गति कूर कविता स-

रित की ज्याँ सरित पावन पाथ की ॥

प्रभु-सुजस-संगति भनिति भलि होइहि

सुजन-मन-भावनी । भवअंग भूति मसान

की सुमिरत सोहावनि पावनी ॥ १ ॥

मंगलकारिणी व कलिमलहारिणी अशी ही राघ-
वाची कथा आहे. पुण्यकारक प्रवाहवती भागीरथी-
प्रमाणेंच ह्या कवितारूप गंगेची देखील गति कुटिल
असणारच; परंतु प्रभूच्या सुयशाची या काव्यनदीस
जोड असल्याकारणानें ती सद्भक्तांच्या मनास प्रसन्नच
करील. श्रीशंकराच्या अंगावरील विभूति स्मशानां-
तील प्रेताची खरीच; परंतु शंकराच्या अंगस्पर्शा-
मुळें ती स्मरणीय, सुंदर आणि पवित्र अशी होते.

दो०-प्रिय लागिहि अति सवाहि मम भनिति

राम-जस-संग । दारु बिचारु कि करइ

कोउ बंदिय मलय प्रसंग ॥ १४ ॥

रामयशोन्वित असें हें माझें काव्य सर्वांसच अत्यंत
प्रिय होईल. मलयागिरीच्या संसर्गाचीच प्रौढी मानावी
लागते; तेथें कोणी तरी काष्ठाचा विचार करितो काय ?
(मलयपर्वतावर काष्ठमात्रास चंदनत्व येतें. चंद-
नत्व आलें कीं काष्ठबुद्धि नष्ट होऊन तें आदरास पात्र
होतें. तद्वतच ह्या काव्यासंबंधानें केवळ काव्यबुद्धि
जाऊन तें भगवद्गुणप्रचुर असल्याकारणानें आदर-
णीयच होणार.)

दो०-स्याम सुरभि पय बिसद अति गुनद

करहिँ सब पान । गिराग्राम्य सिय-

राम-जस गावहिँ सुनहिँ सुजान ॥ १५ ॥

गाय जरी कपिला (काळी) असली तरी पण

तिचें दूध फारच स्वच्छ आणि गुणकर असतें, ह्मणून तें सर्वजण पितात, तद्वतच माझी उक्ति ग्राम्य परंतु सीतारामयशोन्वित असल्याकारणानें सुख जन ती ऐकतील व गातील.

चौ०—मानि-मानिक-मुकुता-छवि जैसी ।
अहिगिरिगजसिर सोह न तैसी ।
नृपकिरीट तरुनीतनु पाई ।
लहहि सकल सोभा अधिकाई ।
तैसेहि सु-कवि-कवित बुध कहही ।
उपजहि अनंत अनंत छवि लहही ।

मणी, माणिक आणि मोती ज्याप्रमाणें राजमुकुट किंवा तरुण स्त्रीचे शरीरावर अतिशय खुलतात, त्याप्रमाणें सर्प, पर्वत आणि गज (हीं अनुक्रमें त्यांची उत्पत्तिस्थानें अमूनहि) यांच्या मस्तकावर शोभत नाहींत, तद्वतच उत्कृष्ट कवीच्या कविते-संबंधानेंहि विद्वज्जन हेंच प्रतिपादन करितात कीं, ती उपजते एका ठिकाणीं आणि विकास पावते भलत्याच ठिकाणीं.

भगति हेतु विधिभवन बिहाई ।
सुमिरत सारद आवति धाई ।

कविजनांच्या भक्तीस्तव आपला ब्रह्मलोक सोडून स्मरण करितांच सरस्वतीदेखील धांवत येते.

राम-चरित-सर विनु अन्हवाये ।
सो सम जाइ न कोटि उपाये ।
कवि कोविद अस हृदय बिचारी ।
गावहि हरिजस कलि-मल-हारी ।

रामचरित्ररूप मानससरोवरांत स्नान घातल्याखेरीज चांदेवाचें [ब्रह्मलोकापासून भूलोकापर्यंत धांवत येण्याचें] परिश्रम कोट्यावधि उपायांनीं देखील परिहरावयाचे नाहींत. अशा प्रकारचा विचार मनांत बाळगून कवी आणि पंडित केवळ कलिमलहारक अशा भगवद्गशाचेंच गान करितात.

१ मराठी मानस-हंस (तुलसीरामायण-रहस्य) हें या आशीर्वादाचेंच फळ म्हणवेल. कारण तुलसीदासांच्या उपक्रमांचें उद्घाटन त्यांत सांगोपांग मिळतें. तसा प्रयत्न इतर कोणत्याहि भाषेंत झालेला नाहीं. म्हणून महाराष्ट्रास धन्यता वाटणें आश्चर्याचें म्हणतां येणार नाहीं.

कीन्हे प्राकृत-जन-गुन-गाना ।
सिर धुनि गिरा लागि पछिताना ।

प्राकृत जनांचे गोडवे गात राहिल्यास सरस्वती कपाळ बडवून पश्चात्ताप करूं लागते.

हृदय सिंधु माति सीपि समाना ।
स्वाती सारद कहहि सुजाना ।
जौ बरखइ बरवारी विचारू ।
होहि कवित मुकुतामनि चारू ।

सुख लोक हृदयास सिंधूची, बुद्धीस शिंपल्याची आणि सरस्वतीस स्वातीनक्षत्राची उपमा देऊन म्हणतात कीं, जर विचाररूप गुणकारक जलाचा वर्षाव होईल तर त्यापासून अमोल मोती निर्माण होतील.

दो०—जुगति वेधि पुनि पोहियहि रामचरित
वर ताग । पहरिहि सज्जन विमल उर
सोभा अतिअनुराग ॥१६॥

नंतर त्या मोत्यांना खुत्रीनं वेज पाडून तीं रामय-शोरूप उत्तम सूत्रांत ओवावति म्हणजे मग सज्जन त्यांस आपल्या विमल हृदयावर धारण करितात. त्या मोत्याविषयीं संतांची जी अत्यंत आसक्ति तीच त्यांची खरी शोभा होय.

चौ०—जे जनमे कलिकाल कराला ।
करतव वायस वेप मराला ।
चलत कुपंथ वेदमग छांडे ।
कपट केलवर कलिमल भांडे ।
बंचक भगत कहाइ राम के ।
किंकर कंचन कोह काम के ।
तिन महुं प्रथम रेख जग मोरी ।
धिग धरमध्वज धंधरकधोरी ।

हंसाचा वेप असून कृति मात्र ज्यांची कावळ्याप्रमाणें आहे, जे वेदमार्गाचा उच्छेद करून कुकर्मानें वर्तणारे आहेत, जे कपटाचे केवळ पुतळेच असून कलिमलाचे आगर आहेत, पण रामाचे सेवक मात्र म्हणतात, परंतु काम क्रोध, आणि कांचन यांचेच खरे सेवक आहेत, असे जे बंचक ह्या कराल कलिकालांत जन्मले आहेत, त्यांच्यामध्ये जगांत मी अग्रगण्य आहे. संतपणाचा टेंभा मिरविणाऱ्या माझ्यासारख्या विषयलंपटास धिक्कार असो !

जौ अपने अवगुन सब कहऊं ।
बाढइ कथा पार नहि लहऊं ।

तातेँ मैँ अति अलप बखाने ।
थोरे महेँ जानिहहिँ सयाने ।

जर मी आपल्या दुर्गुणांचा सर्व पाढा वाचेन तर
तेंच पुराण इतकें वाढेल कीं, मला देखील त्याचा अंत
लागणार नाही; म्हणून ती कर्मकथा मी अगदीच
थोडक्यांत सांगितली आहे, सुज्ञांस इपाराच काफी.

समुझि विविध विधि विनती-मोरी ।
कोउ न कथा सुनि देइहि खोरी ।
एतेहु पर करिहहिँ जे संका ।
मोहिँ तेँ अधिक ते जड मति रंका ।

माझी ही उदंड प्रार्थना लक्षांत घेऊन कोणीही हें
काव्य ऐकून त्याला दूषण लावणार नाहीत. इतक्या
उपरहि जर ते तर्ककुतर्क चालवितीलच तर तें
माझ्यापेक्षांहि अधिक जड आणि बुद्धीनें दरिद्री होत.

कभि न होउँ नहिँ चतुर कहावउँ ।
मति-अनुरूप रामगुन गावउँ ।
कहँ रघुपति के चरित अपारा ।
कहँ मति मोरि निरत संसारा ।
जेहि मारुत गिरि मेरु उडाहीँ ।
कहहु तूल केहि लेखे माहीँ
समुझत अमित रामप्रभुताई ।
करत कथा मन अति कदराई ।

मी कवीहि नव्हे आणि स्वतःला चतुरहि पण
ह्मणवीत नाही. केवळ रामगुण ह्मणूनच ते मी यथामति
गात आहे. कोठें रघुपतीचीं तीं अपार चरित्रें आणि
कोठें ही माझी संसारासक्त बुद्धि ! ज्या वायूनें मेरु-
पर्वताचेदेखील उच्चाटण होईल त्या वायूसमोर,
सांगा पाहू, कापसाचा काय हिशेब ? रामचंद्राच्या
अपरंपार माहात्म्याची कल्पना घेतांच हें काव्य
रचण्यास मन अत्यंत कचरतें.

दो०—सारद सेष महेस विधि आगम निगम
पुरान । नेति नेति कहि जासु गुन
करहिँ निरंतर गान ॥ १७ ॥

शारदा, शेष, महेश ब्रह्मदेव, शास्त्रें, वेद, पुराणें,
हीं देखील 'नेति नेति' ह्मणूनच ज्याचे गुण निरंतर
गात असतात,

चौ०—सब जानत प्रभुप्रभुता सोई ।
तदपि कहे बिनु रहा न कोई ।

अशा त्या प्रभूचें प्रभुत्व सर्वच जाणतात. तथापि
त्याचें गुणवर्णन केल्याखेरीज कोणीहि राहिला नाही
तहाँ वेद अस कारन राखा ।
भजनप्रभाउ भाँति बहु भाखा ।

वेदांनीं भजनाचा प्रभाव परोपरीं वर्णन
आहे; आणि त्यासंबंधानें असेंच कारण पुढें को
आहे कीं,

एक अनीह अरूप अनामा ।
अज सच्चिदानंद परधामा ।
व्यापक विश्वरूप भगवाना ।
तेहि धरि देह चरित कृत नाना ।
सो केवल भगतन्ह हित लागी ।
परमकृपाल प्रनत अनुरागी ।

एकमेवाद्वितीय, इच्छारहित, अरूप, अनाम,
जन्मरहित, सच्चिदानंद, परधाम, व्यापक, विश्वरूप
असा जो भगवान् परमात्मा त्यानें देह धारण करून
नानाविध चरित्रें केलीं तीं केवळ भक्तांच्या हित
साठींच होत. कारण, तो परमकृपालु आणि शरणा-
गतवत्सल आहे.

जेहि जन पर ममता अति छोहू ।
तेहि करुना करि कन्ह न कोहू ।
गई बहोर गरीब नेवाजू ।
सरल सबल साहिव रघुराजू ।

ज्या दासावर त्याचें अत्यंत प्रेम आणि ममता
आहे, त्यावर त्यानें सुळींच कधीं क्रोध न करित
कृपाच केली आहे. श्रीरामचंद्र अनीह अरूप इत्यादि
गुणविशिष्ट साक्षात् भगवान् होत ही एक गोष्ट झाली.
दुसरी गोष्ट अशी कीं श्रीरामचंद्र हे दीनदयाल
इत्यादि गुणविशिष्ट असून ते नरोत्तम व नृपालश्रेष्ठ
अशी व्यक्ति आहेत. तेव्हां दोन्ही दृष्टींनीं पाहिलें
असतां ते सरळ आणि समर्थच ठरतात.

बुध बरनहिँ हरिजस अस जानी ।
करहिँ पुनीत सुफल निज बानी ।
तेहि बल मैँ रघुपति-गुन-गाथा ।
कहिहउँ नाइ रामपद माथा ।

१ आकाश अंत न कळोनिहि अंतरिहीं । आकाश
आक्रमिति शक्त्यनुसार पक्षी ॥ नामप्रतापहि यथामति
याच रीतीं । सीमा न पावति तथापि मुनींद्र गाती ॥
(वा. पंडित)

हैं जाणून विद्वज्जन हरियशाचेंच वर्णन करितात,
आणि आपली वाणी पवित्र आणि धन्य करून
घेतात. त्याच बळावर मीदेखील रामपदीं मस्तक
ममवून रघुपतिगुणगाथा वर्णन करणार आहे.

मुनिन्ह प्रथम हरिकीरति गाई ।

तेहि मग चलत सुगम मोहिं भाई

मुनिजनानीं पूर्वींच भगवद्यश गायलें आहे. मीहि
त्यांचा माग काढीत गेलों असतां, गड्यांनीं ! मला
देखील सोपें जाईल.

दो०—आति अपार जे सरितवर जौं नृप
सेतु कराहि । चढि पिपीलिकउ परम
लघु बिनु सप्त पारहि जाहि ॥१८॥

अतिशय अफाट असलेल्या मोठमोठ्या नद्यांवर
प्राजेलीकांनीं जर पूल बांधून काढले तर अत्यंत क्षुद्र
अशी मुंदादेखील त्या पुलावर चढून बिनदिकत
पेलतीराला जाईल.

चौ०—एहि प्रकार बल मनहिं देखाई ।

करिहुँ रघुपतिकथा सोहाई ।

ह्या प्रकारें मनास धीर देऊन सुंदर अशी रघुपति-
कथा मी रचणार आहे.

व्यास आदि कविपुंगव नाना ।

जिन्ह सादर हरिमुजस बखाना ।

चरन कमल बंदउँ तिन्ह केरे ।

पुरवहु सकल मनोरथ मेरे ।

ज्यांनीं भगवद्यश आदरपूर्वक वर्णिलें आहे, अशा
व्यास आदिकरून अनेक कविपुंगवांच्या चरणकम-
लांना मी वंदन करितों. ते माझे सर्व मनोरथ पूर्ण
करोत.

कलि के कविन्ह करउँ परनामा ।

जिन्ह वरने रघुपति-गुन-ग्रामा ।

ज्यांनीं रघुपतिचे गुणग्राम वर्णन केले आहेत, त्या
कलिकालांतील कवींना मी प्रणाम करितों.

जे प्राकृत कवि परम सयाने ।

भाषा जिन्ह हरिचरित बखाने ।

भये जे अहहिं जे होइहहिं आगे ।

प्रनवउँ सगहि कपट सब त्यागे ।

१ ' तरी जन यथामाति स्तवुनि जाहले सन्मती '
(पंत)

ज्यांनीं स्वदेशभाषेंत भगवंताचीं चरित्रें वर्णिलीं
आहेत, अशा मागे झालेल्या, प्रस्तुत असलेल्या
आणि पुढें होणाऱ्या अत्यंत कुशल प्राकृत कवींना
मी निष्कपट बुद्धीनें प्रणाम करतों.

होहु प्रसन्न देहु वरदानू ।

साधुसमाज भनितिसनमानू ।

संतसमाजांत ह्या काव्यास सन्मान मिळो, असें
आपण प्रसन्न होऊन मला वरदान द्यावें.

जो प्रबंध बुध नहिं आदरही ।

सो सम वादि बालकवि करही ।

कीरति भनिति भूति भलि सोई ।

सुर-सरि-सम सब कहूँ हित होई ।

ज्या प्रबंधाचा प्राप्तजन आदर करीत नार्हति,
त्याचा कर्ता मूढ म्हणून त्याचे श्रम फुकट
होतात. गंगेप्रमाणें सर्वांचेंच ज्यामुळें हित होईल
अशाच प्रकारचें काव्य, ऐश्वर्य आणि कीर्ति श्लाघ-
नीय होत.

राम-सु-कीरतिः भनिति भदेसा ।

असमंजस अस मोहिं अंदेसा ।

रामचंद्राचें यश अत्यंत दैदीप्यमान आणि माझी
काव्यरचना अगदींच निकृष्ट, या विवंचनेनें माझें
मन आंदोलित होत आहे.

तुम्हरी कृपा सुलभ सोड मोरे ।

सिआनि सोहावनि टाट पटोरे ।

तथापि, आपल्याच कृपेनें ही गोष्ट मला सुसाध्य
होणार आहे. तरटार देखील रेशमाचें नकशीकाम
(गालांचे) खुपसुरतच दिसते.

दो०—सरलकवित कीरतिविमल सोइ आद-

रहिं सुजान । सहज वैर विसराइ

रिपु जो सुनि करहिं बखान ॥ १९ ॥

जी सरळ कविता आणि विमल कीर्ति ऐकून
शत्रूदेखील स्वभावसिद्ध वैर विसरून गोडवेच गात
राहतात, तिचाच सुज्ञजन आदर करितात.

१ बाङ्मयचौर्य असलें तरी त्यांत स्वतःची कल्पना-
निर्मिति प्रामुख्यानें असली तर तें क्षम्य होय हा यातला
ध्वनि. तुलसीदासांनीं तेंच केलें हें आमच्या : 'मानसहंसा'
वरून सहज ध्यानांत येईल.

२ किं कवेस्तेन काव्येन किं काण्डेन धनुष्मता ।
परस्य हृदये लग्नं न घूर्णयति यच्छिरः॥ (नलचंपू)

दो०-सो न होइ विनु विमल मति मोहि
मतिवल अतिथोरि । करहु कृपा हरिजस
कहउँ पुनि पुनि करउँ निहोरि ॥ २० ॥

वरील प्रकार बुद्धिविकासाव्यतिरिक्त घडत नसतो. माझेजवळ बुद्धीचें बळ अगदींच अल्प आहे. म्हणून मी पुनःपुन्हां प्रार्थना करितों कीं, मी भगवंताचे गुणानुवाद गात असतांना आपली मजवर कृपा असू द्यावी.

दो०-रुबिकोविद रघुवरचरित-मानस-मंजु-
मराल । बालाबिनय सुनि सुरुचि लखि
मोपर होहु कृपाल ॥ २१ ॥

कवि आणि पांडित हे रघुवरचरित्ररूपी मानस-सरोवरामधील सुंदर राजहंस होत. ते माझी बालकाची विनंति ऐकून आणि माझी सदिच्छा लक्षांत आणून मजवर कृपालु होवोत.

सो०-बंदउँ मुनि-पद-कंजु रामायन जेहि
निरमयेउ । सखर सकोमल मंजु दोष
राहित दूपन सहित ॥ ६ ॥

ज्यानें खर, दूषण इत्यादि कठोर राक्षसांच्या कथे-सहित असलेले परंतु अत्यंत कोमल, हृदयंगम आणि सुतराम निदोष असलेले रामायण निर्माण केले, त्या महामुनि वाल्मीकीच्या पदकमलांना मी वंदन करितों.

सो०-बंदउँ चारिउ वेद भव-वारिधि-बोहित
सरिस । जिन्हहि न सपनेहु खेद
वरनत रघुवर बिसद जस ॥ ७ ॥

रघुवराचें विमल यश वर्णन करीत असतां ज्यांना स्वप्नांतदेखील शीण वाटला नाही, त्या भवसागरांतलil नौकेप्रमाणे असणाऱ्या वेदचतुष्टयास मी वंदन करितों.

सो०-बंदउँ विधि-पद-रेनु भवसागर जेहि
कीन्ह जहँ संत सुधा ससि धेनु प्रगटे
खल विष बाहनी ॥ ८ ॥

ज्यांत संत, अमृत, चंद्र, धेनु [आणि तद्विपर्यस्त] खल, विष आणि वारुणी प्रगट झाले आहेत, असा भवसागर ज्यानें उत्पन्न केला, त्या ब्रह्मदेवाच्या पदरेणूस मी प्रणाम करितों.

दो०-विबुध-विप्र-बुध-ग्रह-चरन वंदि कहउँ
करजोरि । होइ प्रसन्न पुरवहु सकल
मंजु मनोरथ मोरि ॥ २२ ॥

संत, ग्रह, देवता आणि विप्र यांच्या चरणांस हात जोडून मी वंदन करितों. ते प्रसन्न होऊन माझे सर्व शुभ मनोरथ परिपूर्ण करोत.

चौ०-पुनि वंदउँ सारद सुरसरिता ।

जुगल पुनीत मनोहरचरिता ।

मञ्जन पान पाप हर एका ।

कहत सुनत एक हर अविवेका ।

मी पुन्हां सरस्वती व भागीरथी यांस प्रणाम करितों. या दोघांचीहि चरित्रे पवित्र आणि हृदयंगम होत. पैकीं मंदाकिनी ही स्नानपानांनीं पापांचें हरण करिते, आणि शारदा ही श्रवणपठणानें अविवेकाचा विध्वंस करिते.

गुरु पितु मातु महेस भवानी ।

प्रनवउँ दीनबंधु दिनदानी ।

माझे गुरु आणि मातापिता जे शंकरपार्वती त्यांस मी प्रणाम करितों. ते दीनांचे बंधु असून आयुष्याचे दाते होत.

सेवक स्वामि सखा सियपी के ।

हित निरुपधि सत्र विधि तुलसी के ।

ते श्रीसीतारामचंद्राचे सेवक, स्वामी, आणि सखे असून तुलसीदासाचे सर्वप्रकारे अहेतुक हितकर्ते होत.

कलि विलोकि जग हित हर गिरिजा ।

सावर-मंत्र-जाल जिन्ह सिरिजा ।

अनमिल आखर अरथ न जापू ।

प्रगट प्रभाउ महेसप्रतापू ।

कलिकालास अवलोकन करून जगाच्या हितास्तव त्या शंकरपार्वतींनीं शावरमंत्रजाल उत्पन्न केला. त्या मंत्राच्या अक्षरांत सुळींच कांहीं मेळहि नाही आणि अर्थहि नाही. परंतु शंकरप्रताप असा आहे कीं केवळ जपानेच त्यांचा प्रभाव प्रत्यक्ष अनुभवास येतो.

सो महेस मोहि पर अनुकूला ।

कराहि कथा मुद-मंगल-मूला ।

सुमिरि सिवा सिव पाइ पसाऊ ।

बरनउँ रामचरित चितचाऊ ।

तो शंकर मजवर प्रसन्न झाल्यास तोच ही
आनंदमंगलमूलक रामकथा तडीस नेईल. त्या शंकर-
पार्वतीच्या स्मरणानें जर मजवर त्यांचा प्रसाद
होईल तरच हें चित्ताकर्षक रामचरित्र मी वर्णन
करूं शकेन.

भनिती सोरि सिवकृपा विभाती ।
ससिसमाज मिलि मनहुं सुराती
जे एहिं कथहिं सनेह समेता ।
कहिहहिं सुनिहहिं समुझि सचेता ।
होइहहिं राम-चरन-अनुरागी ।
कलि-मल रहित सुमंगलभागी ॥

चंद्रमंडळाच्या साहचर्याने ज्याप्रमाणें रात्र रमणीय
होते, तद्वत् शिवकृपेनें माझे काव्यहि तसेंच ओजस्वी
होईल. जे ह्या कथेचें सप्रेम, अंतःकरणपूर्वक आणि
समजून समजून पठण अगर श्रवण करितील, ते
कलिमलदोषांपासून मुक्त होऊन आनंदाचा अनुभव
घेत रामपदाचे ठिकाणीं अनुरक्त होतील.

दो०-सपनेहुं साचेहु मोहि पर जौ हरगौरी
पसाउ । तौ कुर होउ जो कहेउं सब
भाषा भनिति प्रभाउ ॥ २३ ॥

निदान स्वप्नांत तरी जर श्रीउमामहेश्वरांचा
अनुग्रह मजवर खरोखरच झाला असेल तरीदेखील
मी जें जें ह्मणून वोलें तें तें सर्व ह्या भाषानिवद्ध
कवितेच्या सामर्थ्यानें सत्यच होत जाईल.

चौ०-वंदउँ अवधपुरी अतिपावनि ।
सरजूसरि कलि-कलुप-नसावनि ।

अत्यंत पावन जी अयोध्या नगरी आणि कलि-
किष्किपाचा नाश करणारी जी शरयू नदी त्यांस
मी वंदन करितों.

प्रनवउँ पुर-नर-नारि बहोरी ।
ममता जिन्ह पर प्रभुहि न थोरी ।
सियनिंदक अधओघ नसाये ।
लोक विसोक बनाइ बसाये ।

ज्यांचेवर प्रभुरामचंद्राची ममता थोडीथोडकी
नसे, अशा त्या अयोध्यापुरीतील स्त्रीपुरुषांस मी
आतां वंदन करितों. त्या अयोध्या नगरीतील सीतेची
निंदा करणाऱ्यांच्या पापांचे प्रवाह नष्ट करून प्रभूनीं
त्यांना शोकरहित अशा लोकांप्रत पोचविले.

वंदउँ कौसल्या दिसि प्राची ।
कीरति जासु सकल जग माँची ।
प्रगटेउ जहँ रघुपति सासि चारू ।
विश्वसुखद खल कमल-तुसारू ।

जिचे ठायीं सकल जगास सुख देणारा आणि
खलरूप कमलास तुपाराप्रमाणें असणारा असा राम-
रूप रमणीय चंद्रमा उदित झाल्याकारणानें जिची
कीर्ति सकल ब्रह्मांडांत दुमदुमून राहिली आहे, त्या
कौसल्यारूप प्राची दिशेस मी प्रणाम करितों.

दसरथराउ सहित सब रानी ।
सुकृत-सुमंगल-भूरति मानी ।
करउँ प्रनाम करम मन बानी ।
करहु कृपा सुतसेवक जानी ।
जिन्हहिं विरचि बड भएउ विधाता ।
माहिमा-अवधि राम-पितु-माता ।

ज्यांना निर्माण करून ब्रह्मदेव महत्त्वास चढला,
आणि रामचंद्राचे मातापिता ह्मणून जे निःसीम
भाग्याला चढले त्या सर्व राण्यांसहवर्तमान राजा
दशरथ याला सुकृताची आणि सुमंगलाची प्रत्यक्ष
मूर्तिच मानून, कायावाचामनैकरून मी प्रणाम
करितों. मला पुत्र आणि सेवक समजून ते मजवर
कृपा करोत.

सो०-वंदउँ अवधभुआल सत्य प्रेम जेहि
रामपद । बिछुरत दीनदयाल प्रिय
तनु तन इव परिहरेउ ॥ ९ ॥

दीनदयाळ प्रभूची ताटातूट होतांच आपली प्रिय
तनू देखील तृणाप्रमाणें झिडकारून टाकण्याइतकें
ज्याचें रामपदीं निर्वाणीचें प्रेम, त्या अयोध्याधीश
राजा दशरथास माझे दंडबल असोत.

चौ०-प्रनवउँ परिजनसहित विदेहू ।
जाहि रामपद गूढ सनेहू ।
जोग भोग महुं राखेउ गोई ।
राम बिलोकत प्रगटेउ सोई ।

भोगामध्येच गुप्त राखलेला ज्याचा योग रामाची
दृष्टादृष्ट होतांच एकदम प्रगट झाला, असें ज्याचें
रामपदीं गूढ प्रेम होतें, त्या विदेहराजा जनकास
आणि त्याच्या परिवासास मी प्रणाम करितों.

प्रनवउँ प्रथम भरत के चरना ।
जासु नेम ब्रत जाइ न बरना ।

राम-चरन-पंकज मन जासू ।

लुब्ध मधुप इव तजइ न पासू ।

• ज्याचे नेम आणि व्रत वर्णन करणें शक्य नाही आणि ज्याचें मन रामचंद्राच्या चरणकमली भ्रमरा-प्रमाणें लुब्ध होऊन त्यांचें सांनिध्य मुळीच सोडूं इच्छित नाही त्या भरताच्या चरणास मी आतां प्रथम प्रणाम करितों.

बंदउँ लल्लिमन-पद जल-जाता ।

सीतल-सुभग-भगत-सुख-दाता ।

रघुपतिकीरति विमल पताका

दंड समान भएउ जस जाका ।

रघुपतीच्या कीर्तिरूप विमल पताकेस ज्याचें यश देडासमान झालें आहे, त्या लक्ष्मणाच्या शीतल, सुभग आणि भक्तसुखदायक पदकमलांस मी वंदन करितों.

सेष सहस्रसीस जगकारन ।

जो अवतरेऊ भूमि-भय टारन ।

सदा सो सानुकूल रह मोपर ।

कृपासिंधु सौमित्रि गुनाकर ।

पृथ्वीच्या भयहरणास्तव अवतरलेला जो जग-दाधार सहस्रशीर्ष शेष असा तो कृपासागर गुण-निधान सुमित्रापुत्र लक्ष्मण मजवर निरंतर प्रसन्न असो.

रिपु-सूदन-पद-कमल नमामी ।

सूर सुशील भरतअनुगामी ।

शूर सुशील असा जो भरतानुग शत्रुघ्न त्याच्या पदकमलांस मी वंदन करितों.

महावीर विनवउँ हनुमाना ।

राम जासु जस आपु बखाना ।

रामांनीं देखील ज्याच्या यशाचें स्वतः व्याख्यान केलें आहे त्या महावीर हनुमंतास मी शरण आहे.

सो०-प्रनवउँ पवनकुमार खल-बन-

पावक ज्ञानघन । जासु हृदय आगार

बसहिँ राम सर-चाप-धर ॥ १० ॥

ज्याच्या हृदयमंदिरावर प्रभु रामचंद्र शरचापांनीं सज्ज होऊन खडा पाहारा वजावीत आहेत, अशा खलरूप काननाला अग्नीप्रमाणें असणाऱ्या त्या महा-प्राज्ञ पवनात्मज मारुतिरायास मी प्रणाम करितों.

चौ०- कपिपतिरील निसाचर राजा ।

अंगदादि जे कीससमाजा ।

बंदउँ सब के चरन सोहाए ।

अधमसरीर राम जिन्ह पाए

कपिपति सुग्रीव ऋक्षराज जांबुवान, राक्षसराज विभीषण आणि अंगदप्रभृति जो वानरांचा समुदाय, ज्यांनीं नीच योनींत देखील रामास वश केलें, त्या सर्वांच्या शुचिष्मंत चरणांस मी वंदन करितों.

रघुपाते-चरन-उपासक जेते ।

खग मृग सुर नर असुर समेते ।

बंदउँ पदसरोज सब केरे ।

जे विनु काम राम के चरे ।

पशु, पक्षी, मनुष्य, देव, आणि राक्षस यांच्या सकट जेवढे म्हणून रामचरणांचे उपासक असतील, आणि जे निष्काम रामभक्ति करीत असतील, त्या सर्वांच्या पदकमलांस मी प्रणाम करितों.

सुकसनकादि भगत मुनि नारद ।

जे मुनिवर विज्ञानविसारद ।

प्रनवउँ सबहिँ धरनि धरि सीसा ।

करहु कृपा जन जानि मुनीसा ।

नारदमुनिप्रभृति भक्त आणि शुक्लशौनकादि विज्ञानविशारद मुनींश्वर ह्या सर्वांस मी धरणीवर मस्तक ठेवून प्रणाम करितों. हे मुनींद्र हो ! मला आपला दास समजून मजवर आपण कृपा करावी.

जनकसुता जगजननि जानकी ।

अतिसय प्रिय करुनानिधान की ।

ताके जुग पद-कमल मनावउँ ।

जासु कृपा निरमल माति पावउँ ।

करुणानिधान रामचंद्राची अत्यंत प्रियकर, आणि जिच्या कृपेनें मला निर्मल बुद्धि प्राप्त होईल अशी जगन्माता, जनककन्या जानकी इच्या पदकमल-युगुलांस मी नमन करितों.

पुनि मन बचन कर्म रघुनायक ।

चरन कमल बंदउँ सब लायक ।

राजिवनयन धरे धनुसायक ।

भगत-विपति-भंजन सुखदायक ।

धनुर्बाणधर, भक्तसंकटनिवारक, सुखदायक, कमलनयन, रघुनायकाच्या सर्वसमर्थ अशा चरण-कमलांस कायावाचामनें करून मी पुन्हां नमन करितों.

दो०—गिरा अरथ जल बीच सम कहियत
भिन्न न भिन्न । वंदउँ सीतारामपद
जिन्हहिँ परमप्रिय खिन्न ॥ २४ ॥

शब्द आणि अर्थ, किंवा समुद्र आणि तरंग हे
जरी बालप्यांत भिन्न परंतु वास्तविक भिन्न नव्हत,
तद्वत्च सीतारामचंद्र होत. ज्यांना दिनजन हेच
पराकाष्ठेचे प्रिय असतात अशा त्या राम आणि
सीता यांच्या पदांस मी वंदन करितों.

चौ०—वंदउँ रामनाम रघुवर को ।

हेतु कृप्तानु भानु हिमकर को ।

रघुपतीच्या 'राम' ह्या नामास मी वंदन करितों.
तें अग्नि, सूर्य, आणि चंद्र यांचें परम तत्त्व होय.

विधि-हरि-हर-मय वेदप्रान सो ।

अगुन अनूपम गुननिधान सो ।

रामनाम हें ब्रह्माविष्णुमहेशात्मक असून वेदांचा

१ 'राम' शब्दांत तीन वर्ण आहेत. र-अ-म. हे
तीन वर्ण अनुक्रमें अग्नि, सूर्य, चंद्र यांचें बीज होत.
अग्निबीज द्वाहकत्वात् प्रलयरूप; सूर्यबीज तेजोमयत्वात्
उत्पातिरूप; आणि चंद्रबीज अमृतत्वात् स्थितिरूप होय.

२ रामनामाचे ठायीं त्रिमूर्तित्व वास्तव्य करितें तें असें—
रकार अग्निबीज, अतएव शिववाचक; अकार सूर्यबीज, अत-
एव विष्णुवाचक, आणि मकार चंद्रबीज, अतएव विधिवाचक.
म्हणून रामनाम विधिहरिहरमय म्हटलें आहे. आतां शिव-
शब्द ज्ञानवाच्य, विष्णु उपासनावाच्य, आणि विधि
कर्मवाच्य होय. म्हणून रामनाम हें कर्म, उपासना आणि
ज्ञान यांचें मूलतत्त्व होय. वेददेखील त्रिकांडमयच—म्हणजे
कर्मउपासनाज्ञानात्मक आहेत. म्हणून रामनाम हें जें कर्म,
उपासना आणि ज्ञान यांचें आदितत्त्व तें अर्थातच वेदांचा
अंतरात्मा होय. हेंच दुसऱ्याहि रीतीनें सिद्ध होतें. वेदांचा
प्राण म्हणजे ॐकार; त्यांत अकार, उकार, आणि
मकार असे तीन वर्ण आहेत. अकार वासुदेवात्मक, उकार
मायात्मक, आणि मकार जीवात्मक. 'राम' शब्दांतील
तीन वर्णहि अशाच अर्थाचे वाचक आहेत. रकार माया-
वाचक, अकार ईश्वरवाचक आणि मकार जीववाचक.
एवंच रामनामांतहि ॐकारासिद्धि आहेच. म्हणून तें
वेदांचा अगदीं जिह्वाळा होय. ह्या आणि वरील चौपा-
ईचे अधिकारी पुरुषांनां अनेक अर्थ केले आहेत. ते
अनुभाविक अर्थ ज्याचे त्यानेंच जाणले पाहिजेत.

केवळ प्राण आहे. तें त्रैगुण्यरहित, अनुपम आणि
गुणनिधान असें आहे.

महामंत्र जोइ जपत महेसू ।

कासी मुकुति हेतु उपदेसू ।

ह्याच रामनामात्मक महामंत्राचा शंकर जप
करीत असतात, आणि वाराणशी क्षेत्रांत जीवाच्या
मुक्तीस्तव ह्याचाच उपदेश करितात.

माहिमा जासु जान गनराऊ ।

प्रथम पूजियत नामप्रभाऊ ।

त्या महामंत्राचा प्रभाव गणराज जाणीत आहेत.
नामप्रभावानेंच त्यांची अग्रपूजा होत आहे.

जान आदिकवि नामप्रतापू ।

भएउ सुद्ध करि उलटा जापू ।

आदिकवि वाल्मीकि नामाचा प्रताप जाणतात.
ते नामाचा उलटा जप करूनच सिद्ध बनले.

सहस-नाम-सम सुनि सिववानि ।

जपि जेई पिय संग भवानी ।

हरषे हेतु हेरि हर ही को ।

किय भूषन तियभूषन ती को ।

१ श्रीशिव उवाचः—मणिकर्णिका मम क्षेत्रे गंगायां वा
तटे पुनः । म्रियते यः प्रभो देहि
मुक्तिं नाऽतो वरान्तरम् ॥

श्रीराम उवाचः—क्षेत्रेऽस्मिन् तव देवेश यत्रकुत्रापि
यो मृतः । कृमिकीटादयोऽप्याशु
मुक्तिस्तस्य तु नान्यथा ॥
मुमुक्षोर्दक्षिणे कर्णे यस्य कस्यापि वा
स्वयम् । उपदेश्यसि मन्मंत्रं स
मुक्तो हि भवेच्छिव ॥

(रामतापिन्युपनिषद्)

२ सर्व देव अग्रपूजेचा इच्छा करूं लागले तेव्हां,
सर्वांत आधीं पृथ्वीप्रदाक्षिणा करील तोच त्या मानास
पात्र होईल, असें ब्रह्मदेवानें त्यांस सांगितलें. सर्वांनां
आपापल्या वाहनांचा उपयोग केला. तेव्हां गणपतीनें
अर्थातच माघार घेतली ! तितक्यांत त्यास नारद भेटले.
त्यांच्या उपदेशाप्रमाणें रामनामाक्षरें लिहून गणेशानें त्यांस
प्रदक्षिणा घातली, आणि सर्वांच्या आधीं ब्रह्मदेवाकडे
परतला. ब्रह्मदेवानें रामनामाचा महिमा जाणून गणपतीस
अग्रपूजेचा मान दिला.

एक रामनाम इतर नामसहस्रतुल्य आहे, हैं शिव-मुखानें ऐकतांच पार्वतीनें त्याचा जप केला, आणि पतिसमागमें भोजन केलें. तिच्या हृदयांतील भाव ओळखून शंकर प्रसन्न झाले, आणि पार्वतीस स्त्रियां-मध्ये अग्रगण्य करून त्यांनीं तीस आपली अर्धांगी करून ठेविली.

नामप्रभाउ जान सिव नीको ।

कालकूट फल दीन्ह अमी को ।

शंकर रामनामाचा प्रभाव उत्कृष्टपणें जाणतात. त्याच्याच योगेंकरून कालकूट विषाचें अमृत झालें.

दो०—बरषा रितु रघुपतिभगति तुलसी
सालि सुदास । रामनाम बरनजुग
सावन भादव मास ॥ २५ ॥

रघुपतीची भक्ति हा वर्षाऋतु होय; त्याचे श्रेष्ठ भक्त हेच शाली धान्य होत, आणि रामनामाचे दोन श्रेष्ठ वर्ण ह्म० ‘र’ आणि ‘म’ हेच श्रावण आणि भाद्रपद मास होत.

चौ०—आखर मधुर मनोहर दोऊ ।
बरन बिलोचन जन जिय जोऊ ।
सुमिरत सुलभ सुखद सब काहू ।
लोकलाहु पर-लोक-निवाहू ।
कहत सुनत सुमिरत सुठि नीके ।
राम लखन सम प्रिय तुलसी के ।

रामनामांतर्गत अक्षरद्वय मधुर आणि मनोहर आहे. ते दोन वर्ण म्हणजे जनांच्या हृदयाचे दोन नेत्रच आहेत. त्यांच्या स्मरणानें सर्वासच सर्व काही सुलभ आणि सुखकारक होतें. ते इहलोकांत लाभ-दायक आणि परलोकांत मुक्तिदायक आहेत. श्रवण, पठण, आणि मनन यांस ते अतिशय चांगले आहेत. मला तुलसीदासाला तर ते रामलक्ष्मणांसारखे प्रिय वाटतात.

१ समुद्रमंथनकालीं कालकूट वीष बाहेर येतांच त्याच्या ज्वालांनीं ब्रह्मांडाचा दाह होऊं लागला असतां सर्वांच्या प्रार्थनेवरून शंकरांनीं तें आपल्या कंठामध्ये धारण केलें आणि राममंत्राच्या जपनें तें विष शांत झालें.

२ भाव हा कीं, वर्षाऋतूंत श्रावण आणि भाद्रपद मास हे जसे भाताच्या पिकाचे प्राणभूत होत, तशींच रामनामांतील दोन अक्षरें भक्तिमार्गातील भक्तांचे जीवनतंतु होत.

वरनत बरन प्रीति बिलगाती ।
ब्रम्ह जीव सम सहज संधाती ।
नर नारायन सारिस सुभ्राता ।
जगपालक विसेषि जनत्राता ।
भगति-सु-तिय कल करनविभूषन ।
जग-हित-हेतु विमल विधु पूषन ।

ह्या दोन वर्णांचें पृथक् विवेचन झाल्यास त्यांचे परस्परांची जी अंतःस्थ प्रीति आहे ती विभक्त होईल. जीव आणि ईश्वर यांच्याप्रमाणें त्या परस्परांनीं निसर्गसिद्ध साहचर्य आहे. बंधुत्वांत ते प्रतिनरनारायण होत. ते जगपालक तर आहेतच; परंतु विशेषतः भक्तपालक आहेत. भक्तिरूप स्त्रीरत्नाचें ते दैदिक मान कर्णभूषण होत, आणि जगाद्वितीय तर ते उज्ज्वल चंद्रसूर्याप्रमाणें आहेत.

स्वाद तोष सम सुगति सुधा के ।
कमठ सेष सम धर बसुधा के ।
जन-मन-मंजु-कंज-मधुकर से ।
जीह जसोमति हरि हलधर से ।

ते वर्ण कैवल्यामृताचे आस्वाद आणि तृप्ति या दोन गुणांसारखे आहेत; आणि वसुंधरेस धारण करण्यामध्ये आदिकच्छ आणि शेष यांच्याप्रमाणें आहेत. भक्तांच्या मनोरूप सुंदर कमलास ते भ्रमराप्रमाणें असून जिह्वारूप यशोदेस ते श्रीकृष्ण-बलराम तुल्य होत.

दो०—एक छत्र एक मुकुटमनि सब बरनानि
पर जोउ । तुलसी रघुवर नाम के बरन
विराजत दोउ ॥ २६ ॥

तुलसीदास हणतातः—रघुवराच्या ‘राम’ या नामाचे दोन वर्ण, ‘र’ आणि ‘म’ हणजे सर्व वर्णांचें एकछत्र (कारण, लिहिण्यांत रकार ‘रेफ’ स्योर्ध्वगमनं, या सूत्राच्या आधारांनं रेफ हणजे छत्राकार^१ लिहिला जातो.) आणि एक मुकुटमणी (‘मोऽनुस्वारः’ या सूत्राच्या अन्वयानें मकारा बिंदूच्या चिन्हांनं हणजे मण्याकृतीनें लिहिला जातो.) होत. ते सर्व वर्णांच्या मस्तकावर विराजमान होत असतात.

१ यन्नामसंसर्गवशाद्विवर्णौ नष्टस्वरौ मूर्ध्निगतौ स्वराणां तदामपादौ हृदये निधाय देही कथं नोर्ध्वगतिं प्रयाति ।

चौ०-समुझत सरिस नाम अरु नामी ।
प्रीति परसपर प्रभु अनुगामी ।

विचार केला असतां नाम आणि रूप हीं सम-
समान होत; आणि ते प्रभूचेच अनुगामी असल्या-
कारणानें त्यांचें अन्योन्यप्रेमाहि आहे.

नाम रूप दुइ ईस उपाधी ।
अकथ अनादि सुसामुझि साधी ।

नाम आणि रूप हीं दोन्हींहि परमेश्वराचे ठायीं
उपाधी होत. परमेश्वर हा अकथनीय आणि अनादि
आहे. (ह्मणून तन्निष्ठ उपाधीदेखील अनिर्वाच्य
आणि अनादीच समजल्या पाहिजेत.) तथापि ब्रह्म-
चेत्यांनीं त्यांचें निरूपण केलें आहे.

को वड छोट कहत अपराधू ।
सुनि गूनभेद समुझिहहिं साधू ।

वरील उपाधीतून कोणती अधिक आणि कोणती
न्यून यांचें व्याख्यान करणें ह्मणजे प्रमादच होय.
त्यांचे गुणभेद ऐकून सज्जन वाचकच त्यांचा
न्यूनाधिक्याचा निवाडा करितील.

देखिअहिं रूप नामआधीना ।
रूपज्ञान नहिं नामविहीना ।

पाहूं गेलें असतां रूप हें नामाच्या अंकित असतें.
कारण, नामनिर्देशाव्यतिरिक्त रूपाचा परिचयच
व्हावयाचा नाही.

रूप बिसेष नाम विनु जाने ।
करतलगत न परहिं पाहिचाने ।

नामज्ञानाव्यतिरिक्त रूपविशिष्ट पदार्थ करतलगत
असला तरीदेखील त्याचा बोध होऊं शकत नाही.

सुमिरिय नाम रूप विनु देखे ।
आवत हृदय सनेह बिसेखे

परंतु तोच नामाचा उल्लेख मात्र झाला कीं, रूप
दृष्टीसमोर नसलें तरी तें हृदयांत प्रगट होतें; आणि
त्याजवर आसक्ति विशेषच होत जाते.

नाम-रूप-गति अकथ कहानी ।
समुझत सुखद न परति बखानी ।

एवंच, नाम आणि रूप यांची शक्ति अनिर्वाच्य
आहे. त्यांची मीमांसा लक्ष्यांत भरली कीं, ती
आनंददायक होते, परंतु त्यांची शक्ति (महिमा)
शब्दद्वारें मात्र व्यक्त व्हावयाची नाही.

अगुन सगुन विच नाम सुसाखी ।
उभयप्रबोधक चतुर दुभाखी ।

एतावता, निर्गुण आणि सगुण यांच्या दरम्यान
नाम हा एक उत्तम साक्षी आहे. कारण तो उभयतांचें
यथार्थ ज्ञान करून देणारा असा चतुर दुभाषी होय.

दो०-राम-नाम-मनि-दीप धरु जीह देहरी-
द्वार । तुलसी भीतर बाहरहुं जौ
चाहसि उंजिआर ॥ २७ ॥

हे तुलसी ! आंत आणि बाहेर जर तुला प्रकाश
हवा असेल तर जिव्हारूप दर्शनाद्वारांत रामनामरूप
रत्नदीप ठेव.

चौ०-नाम जीह जपि जागहिं जोगी ।
विरति विरांचिप्रपंच वियोगी ।
ब्रह्मसुखहि अनुभवहिं अनूपा ।
अकथ अनामय नाम न रूपा ।
जाना चहहिं गूढगति जेऊ ।
नाम जीह जपि जानहिं तेऊ ।

योगीजन जिव्हेनें नामाचा जप करून विधात्याच्या
प्रपंचापासून आलित होत्सति आपल्या वृत्तीत जाग्रत
असतात; आणि अनुपम, अनिर्वाच्य, अविनाशी,
अनाम आणि अमूर्त अशा ब्रह्मसुखाचा अनुभव घेत
राहतात. जे कोणी तो गूढगतिक स्वरूपानंद जाणूं
इच्छितील त्यांनीं जिव्हेनें नामाचा जप करून त्याचा
अनुभव घ्यावा.

साधक नाम जपहिं लउ लाए ।
होहिं सिद्ध अनिमादिक पाए ।
जपहिं नाम जन आरत भारी ।
भिटहिं कुसंकट होहिं सुखारी ।

साधक जर लय लावून नामाचा जप करील तर
त्यास अणिमादि अष्टसिद्धी प्राप्त होऊन तोच सिद्ध
बनेल. अत्यंत आर्त असलेले लोक जर नामाचा जप
करतील, तर त्यांच्याहि घोर संकटांचा नाश होऊन
ते सुखानें नांदत राहतील.

रामभगत जग चारि प्रकारा ।
सुकृती चारिउ अनघ उदारा ।
चहू चतुर कहू नाम अधारा ।
ज्ञानी प्रभुहि बिसेषि पियारा ।
चहुं जुग चहुं सुति नामप्रभाऊ ।
कलि बिसेषि नहिं आन उपाऊ ।

जगांत चार प्रकारचे रामभक्त असतात (आर्त, जिज्ञासु, अर्थार्थी आणि ज्ञानी). चौघेहि पुण्यात्मे, निष्पाप आणि उदार असेच होत. त्या चौघांहि चतुर जनांना नामाचाच आधार असतो; मात्र ज्ञानी हा प्रभूस विशेष प्रिय आहे. चारीहि वेदांत चारीहि युगांसाठी नामाचाच प्रभाव प्रतिपादन केला आहे, तथापि कालिकालांत नामप्रभावच विशेष आहे; तैदितर साधनच नाही.

दो०—सकल-कामना-हीन जे राम-भगति-रसलीन । नाम सुप्रेम-पियूष-हृद तिनहुं किये मन मीन ॥ २८ ॥

सर्व वासना गळून जाऊन जे रामभक्तिरसांत तल्लीन झाले ; त्यांनी आपली मने सुप्रेमामृतसरोवरांत मग्नितुल्य करून सोडली.

**चौ०—अगुन सगुन दुइ ब्रह्मसरूपा ।
अकथ अगाध अनादि अनूपा ।
मोरे मत वड नाम दुहूँ ते ।
किय जेहि जुग निजबस निजबूते ।
प्रौढसुजन जनन जानहिँ जन की ।
कहउँ प्रतीति प्रीति रुचि मन की ।**

निर्गुण आणि सगुण अशी ब्रह्माची दोन स्वरूपे आहेत. ती दोन्हीहि वर्णनातीत, अगाध, अनादि आणि अनुपम अशी आहेत. माझ्या मते दोन्हीपक्षांहि नामच थोर आहे. कारण त्याने केवळ स्वतःच्या बळावर ती दोन्हीहि आपल्या अंकित करून ठेवली आहेत. प्रौढ आणि ज्ञाते लोक लोकमत जाणत असतील, तथापि मी माझा स्वतःचा अनुभव, प्रेम आणि आवड यांचे स्पष्टीकरण करतो.

**एक दारुगत देखिय एकू ।
पावक सम जुग ब्रह्माविवेकू ।**

१ चतुर्विधा भजंते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन ।
आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥
तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते ।
प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः ॥
उदाराः सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् ॥
(भगवद्गीता)

२ हरेर्नामैव नामैव नामैव मम जीवनं ।
कलौ नास्त्येव नास्त्येव नास्त्येव गतिरन्यथा ॥
(प्रपन्नगीता)

**उभय ऋगम जुग सुगम नाम ते ।
कहेउँ नाम वड ब्रह्म राम ते ।**

एक काष्ठगत आणि एक व्यावहारिक असे दोन प्रकारचे अग्नि असतात. परंतु ते दोन्हीहि ज्याप्रमाणे एकच होत तद्वतच सगुण आणि निर्गुण ब्रह्म एकच होय. दोन्हीहि दुर्बोधच आहेत. परंतु दोन्हीहि नाम-मात्रेकरून सुबोध होतात. ह्मणून निर्गुण ब्रह्म आणि सगुण ब्रह्म श्रीरामचंद्र ह्यांच्यापेक्षांहि मी नामच श्रेष्ठ आहे असे म्हणतो.

**व्यापक एक ब्रह्म अविनासी ।
सत चेतन घन आनंदरासी ।
अस प्रभु हृदय अछत अविकारी ।
सकल जीव जग दीन दुखारी ।
नामनिरूपन नामजतन ते ।
सोड प्रगटत जिमि मोल रतन ते ।**

विश्वव्यापक, अद्वितीय, अविनाशी, सच्चिद्वन, आनंदपुंज, अविकारी असा तो परब्रह्म प्रभु रामचंद्र हृदयांत विराजमान असून देखील जगांत सर्व जीव दीन आणि दुःखी आहेतच. नामाच्या निरूपणाने आणि प्रयत्नपूर्वक नामाचा जप केल्याने, अशा प्रकारचा तो प्रच्छन्न परमात्मा श्रीरामचंद्र, रत्नापासून जसे मोल [द्रव्य] प्रगट होतो तद्वत् प्रगट होतो.

**दो०—निरगुन तेँ एहि भाँति वड नामप्रभाउ
अपार । कहउँ नाम वड राम तेँ
निज-विचार-अनुसार ॥ २९ ॥**

अशा रीतीने नामाचा प्रभाव अपरंपार असल्यामुळे ते निर्गुणापरीसहि श्रेष्ठ ठरते. आतां मी आपल्या विचारानुसार रामापेक्षांहि नाम श्रेष्ठच म्हणतो.

**चौ०—राम भगत हित नरतनु धारी ।
सहि संकट किय साधु सुखारी ।
नाम सप्रेम जपत अनयासा ।
भगत होहिँ मुद-मंगल-वासा ।**

रामास भक्तीसाठी मनुष्यदेह धारण करावा लागला; आणि नानाप्रकारची यातायात सहन करूनच त्याने साधुसंत सुखी केले, परंतु नुसत्या नामाचा सप्रेम जप केल्यानेच भक्तजन अगदी अनायासे आनंदांत आणि सुखांत साखे रुळत राहतात.

राम एक तापसतिय तारी ।

नाम कोटि खल कुमति सुधारी ।

रामांनीं एका स्त्रीचा उद्धार केला, पण ती तपस्विनी होती. परंतु नामानें कोश्यवधि खलांची विपरीत बुद्धि ताळ्यावर आणली आहे.

रिषि हित राम सुकेतुसुता की ।

साहित-सेन-सुत कीन्ह बिबाकी ।

साहित-दोष-दुख दास दुरासा ।

दलइ नाम जिमि रवि निसि नासा ।

एका विश्वाभिवासाठीं रामांनीं ताटकेचा तित्ते पुत्र आणि सैन्य यांसकट चक्काचूर उडविला. परंतु व्याप्रमाणें सूर्य रात्रीचा नाश करतो, त्याप्रमाणें नाम भक्तांच्या दुराशा त्यांच्या दोषदुःखासकट निवडून टाकतें.

भंजेउ राम आपु भव चापू ।

भव-भय-भंजन नामप्रतापू ।

‘ भवा ’ च्या चापाचा भंग रामास खुद्दच करावा लागला परंतु नामाचा पराक्रम असा आहे कीं तें ‘ भवाच्या ’ भीतीचाहि भंग करितें.

दंडकवन प्रभु कीन्ह सोहावन ।

जनमन अमित नाम किय पावन ।

प्रभूंनीं एक दंडकारण्यच रमणीय केलें. परंतु नामानें अगणित जनांचीं मनं पवित्र केली आहेत.

निसि-चर-निकर दले रघुनंदन ।

नाम सकल-कलि-कलुष-निकंदन ।

रघुनंदनांनीं राक्षससमूहाचें मात्र निर्दालन केलें. पण नाम अजून देखील यच्चायावत् कलिकल्मषांचें कंदन करीत आहे.

१ पाहिल्या ‘ भवा ’ चा अर्थ ‘ शंकर ’ असून दुसऱ्याचा ‘ संसार ’ असा आहे. भाव हा कीं, नुसत्या चापाचा भंग करण्यास रामास खुद्द अंगमेहनत करावी लागली, तर प्रत्यक्ष भवनाशासाठीं यांना फारच आयास पडणार परंतु नामाचा प्रताप असा कीं, तें भवाचा नाश करितेंच शिवाय भवाचें भयहि नाहींसें करितें.

२ भाव हा कीं, रामानें वनस्थानाचें नुसतें जनस्थान मात्र केलें. परंतु तेथील असंख्य जनांच्या मनास पवित्र करण्याचें जें काम रामाकडूनहि झालें नाहीं तें नामानें केलें. राम जर वसाहत करणारे राजे आहेत तर नाम धर्म, न्याय आणि नीति शिकविणारा गुरु होय.

दो०-सवरी गीध सुसेवकानि सुगति दीन्हि रघुनाथ । नाम उधारे अमित खल वेदविदित गुनगाथ ॥ ३० ॥

शबरी, जटायू, असल्या निवडक भक्तांनाच काय ती रघुनाथांनीं सद्गति दिली. परंतु नामानें तर अनंत पापीजनांचा उद्धार केला आहे. या त्याच्या गुणमाहात्म्याची साक्ष वेददेखील पटवीत आहेत.

चौ०-राम सुकंठ विभीषन दोऊ ।

राखे सरन जान सब कोऊ ।

नाम गरीब अनेक नेवाजे ।

लोक वेद बर बिरद बिराजे ।

रामानें शरणागत सुग्रीव आणि विभीषण ह्या दोघांचेंच काय तें संरक्षण केलें. सर्व लोक हें जाणत आहेत. पण नामानें कित्येक गरीबांचा प्रतिपाल केला. हें त्याचें अलौकिक ब्रीद वेदांत आणि लौकिकांत दुमदुमून राहिलें आहे.

राम भालु-कपि-कटक बटोरा ।

सेतुहेतु सम कीन्ह न थोरा ।

नाम लेत भवसिंधु सुखाहीं ।

करहु विचार सुजन मन माहीं

रामानें ऋक्षकपिसेना मिळवून सेतुबंधासाठीं थोडी थोडकी उलथापालथ केलेली नव्हती. परंतु नामाच्या तर उच्चारारासरशीं संबंध भवसागर कोरडा ठणठणीत होतो. ह्याचा विचार सज्जनांनीं आपल्या मनार्शांचे करावा.

राम सकुल रन रावनु मारा ।

सीय सहित निजपुर पगु धारा ।

राजा राम अवध रजधानी ।

गावत गुन सुर मुनि वरबानी ।

सेवक सुमिरत नाम सप्रीती ।

बिनु सम प्रबल मोहदल जीती ।

फिरत सनेहमगन सुख अपने ।

नामप्रसाद सोच नहि सपने ।

रामानें रणकंदन माजवून एका रावणाचाच काय तो निर्वेश केला, आणि सीतेस घेऊन तो आपल्या राजधानींत परत आला. नुसत्या अयोध्या राजधानीचे राम हे राजे होत. एवढ्याच गुणावरून देव आणि ऋषी त्यांचे गोडवे गात आहेत. परंतु रामभक्त सप्रेम नामस्मरणानेंच मायेच्या प्रचंड सैन्याचा समूळ

विध्वंस करून स्वानंदसाम्राज्यांत स्वच्छंद संचार करीत राहतो; आणि नामाची कृपा त्याचेवर अशी असते की, स्वप्नांतहि शोक करण्याचा त्याला कधी प्रसंग येत नाही.

**दो०—ब्रह्म राम ते नाम वड वर-दायक-
वर-दानि । रामचरित सतकोटि महँ
लिय महेस जिय जानि ॥ ३१ ॥**

तस्मात् निर्गुण राम आणि सगुण राम ह्या दोन्ही-पक्षांहि रामनाम समर्थ असून तें वरदांचेहि वरद होय. ही खात्री जाणूनच श्रीविश्वेश्वरानें शतकोटी रामायणांतून तेवढें नामच उचलून घेतलें.

**चौ०—नामप्रसाद संभु अविनासी ।
साजअमंगल मंगलरासी ।
सुकसनकादि सिद्ध-मुनि-जोगी ।
नामप्रसाद ब्रह्म-सुख-भोगी ।
नारद जानेउ नामप्रतापू ।
जगप्रिय हरि हरि-हर-प्रिय आपू ।**

त्याच नामाच्या प्रसादैकरून शंभू अमंगलवेष असूनहि अविनाशी मंगलराशि बनला. सुकसनकादिक सिद्ध मुनी आणि योगी ह्यांना तरी नामाच्याच अनुग्रहानें ब्रह्मसुख भोगण्यास मिळालें. नारदानें नामाचा प्रभाव जाणला; म्हणून तर तो संसारानुबंधी जी माया तिचा परिहार करून खुद्द हरिहरांचाहि जीव की प्राण होऊन बसला.

**नाम जपत प्रभु कीन्ह प्रसादू ।
भगतासिरोमनि भे प्रहलादू ।
ध्रुव सगलानि जपेउ हरिनाऊँ ।
पाण्डु अचल अनूपम ठाऊँ ।
सुमिरि पवनसुत पावन नामू ।
अपने बस करि राखे रामू ।
अपर अजामिल गज गनिकाऊ ।
भये मुकुत हरि-नाम-प्रभाऊ ।**

नामजपासुळेंच प्रभूंनी कृपा केली आणि प्रह्लाद भक्तशिरोमणि झाला. ध्रुवानें तर अत्यंत उद्दिग्धतेनें भगवन्नाम जपलें होतें, तरीदेखील तो अनुपम व अढळ अशा पदीं जाऊन बसला. हनुमंतांनीं देखील त्या पवित्र नामस्मरणानेंच रामास आत्मवश करून ठेविलें. अजामिल, गजेंद्र, पिंगला वेश्या, इत्यादिक देखील हरिनामप्रभावानेंच उदरून गेले.

**कहउँ कहाँ लागि नामबडाई ।
राम न सकहिँ रामगुन गाई ।**

ह्या नामाची थोरवी मी कोठवर सांगावी ! प्रत्यक्ष रामदेखील आपल्या नामगुणांचें वर्णन करू शकणार नाहीत.

**दो०—नाम राम को कलपतरु कलि
कल्याननिवासु । जो सुमिरत भए भाग
ते तुलसी तुलसीहासु ॥ ३२ ॥**

ह्या कलिकालांत कल्याणभवन असा कल्पतरु एक रामाचें नामच होय. ज्यांनीं ज्यांनीं त्याचें स्मरण केलें ते भाग्यासच चढले. (ह्याला प्रमाण कवी स्वतःचेंच देत आहेत.) आधींचा तुलसी तोच आजमितीस तुलसीदास म्हणून गाजत आहे.

**चौ०—चहुँ जुग तीन काल तिहुँ लोका ।
भये नाम जपि जीव बिसोका ।
वेद-पुरान-संत-मत एहू ।
सकल-सुकृत-फल रामसनेहू ।**

चारीहि युगांत, तिन्हीहि काळांत आणि तिन्हीहि लोकांत कोणी जीव जर शोकरहित झाला असेल, तर तो नामजपानेंच होय. वेद, पुराणें आणि संत यांचें मत तरी असेंच आहे की, रामभक्ति हेंच सर्व सुकृतांचें फल होय.

**ध्यानु प्रथमजुग मखबिधि दूजे ।
द्वापर परितोषन प्रभु पूजे ।
कलि केवल मल-मूल-मलीना ।
पापपयोनिधि जनमन मीना ।
नाम कामतरु काल कराला ।
सुमिरत समन सकल जगजाला ।**

कृतयुगांत ध्यानयोगानें, त्रेतायुगांत यज्ञयागानें आणि द्वापारांत पूजाविधीनें प्रभु संतुष्ट होतात. कलि म्हणजे केवळ पापमूल आणि मलिन, त्यांतील लोकांचीं मनं पापसमुद्रांत मीनाप्रमाणें निमज झालेलीं, अशा या कराल कलिकालांत नाम हाच कल्पतरु

१ कालेंकरून धरणीराज मोजणारे । होतील, मोजिलही हिमाबिंदु सारे । होती समर्थ गणना किरणां कराया । तूझे न मोजविाति सद्गुण देवराया ॥

(वामनपंडित)
स्तवार्थ तुझिया, तुझ्यासम कवी कधीं जन्मती ? ॥

(पंत)

असून त्याच्याच स्मरणमात्रेकरून सकल मायाजालाचा नाश होतो.

रामनाम कलि अभिमतदाता ।
हित परलोक लोक पितुमाता ।
नहिँ कलि करम न भगतिबिवेकू
राम-नाम अवलंबन एकू ।
कालनेमि कलि कपटनिधानू ।
नाम सुमति समरथ हनुमानू

रामनाम हें कर्लांत इच्छित वस्तु देणारें, पर-लोकींचा सखा, आणि इहलोकींचें मायबाप होय. कर्लांत कर्म नाही, भक्ति नाही अथवा ज्ञानहि नाही. त्यांत काय तो एक रामाचाच आधार आहे. कलि हा कपटनिधान कालनेमी असून सुबुद्ध आणि बलाढ्य असा हनुमान एक नामच होय.

दो०—राम नाम नरकेसरी कनककासिपु
कलिकाल । जापक जन प्रह्लाद जिमि
पालिहि दालि सुरसालु ॥ ३३ ॥

कलिकाल हा हिरण्यकश्यपु असून रामनाम नृसिंहरूप आहे. तें त्या सुरदेष्ट्यांचें निर्दालन करून जप करणाऱ्या भक्तजनांचें प्रल्हादाप्रमाणें पालन करितें.

चौ०—भाय कुभाय अनख आलसहूँ ।
नाम जपत मंगल दिसि दसहूँ ।
सुमिरि सो नाम राम-गुन-गाथा ।
करउँ नाइ रघुनाथहि माथा ।

सद्भावानें अथवा कुचेष्टेन, उल्हासानें अथवा आळसानें नाम जपलें असतां सर्व बाजूंनीं कल्याणच होत असतें. अशा त्या नामाचें स्मरण करून आणि राघवास मस्तक नमवून मी आतां रामगुणगाथेस प्रारंभ करितों.

मोरि सुधारीहि सो सब भँती ।
जासु कृपा नहिँ कृपा अघाती ।

ज्याच्या कृपेला कृपेचा कधींच कंटाळा नाही, तो माझा रामच माझें अधिकउणें सुधरून घेईल.

राम सुस्वामि कुसेवक मो सो ।
निज दिसि देखि दयानिधि पोसो ।

१ तुलसीकृत रामायण रामाज्ञेवरून साक्षात् मारुति-रायांनीं शुद्ध केलें आहे, अशी आख्यायिका प्रचलित आहे.

लोकहुँ वेद सुसाहिबरीती ।
बिनय सुनत पहिचानत प्रीती ।

मजसारख्या नीच सेवकाचाहि त्या दयानिधीन प्रतिपाल केला तो केवळ त्यानें स्वतःकडेच पाहून केलो. म्हणूनच राम हेच सर्वोत्कृष्ट धनी होत. केवळ नम्र भाषण ऐकूनच सेवकाचें हार्द ओळखणें ही चांगल्या धन्याची रीत व्यवहारांत आणि ग्रंथांतरी प्रख्यात आहे.

गनी गरीब ग्राम नर नागर ।
पंडित मूढ मलीन उजागर ।
सुकवि कुकवि निज-मति-अनुहारी
नृपहि सराहत सब नरनारी ।

श्रमिंत आणि गरीब, ग्राम्य आणि नागरिक, पंडित आणि मूर्ख, मलिन आणि शुद्ध, सुकवी आणि कुकवी, स्त्रिया आणि पुरुष हे सर्व राजाचीच थोरवी यथामति गात असतात.

साधु सुजान सुशील नृपाला ।
ईस-अंस-भव परमकृपाला ।

साधु, सुज्ञ, सुशील आणि परमदयाळू असा राजा भगवदंशधारी असतो.

सुनि सुनमानहिँ सबाहि सुबानी ।
भानिति भगति नति गति पहिचानी ।

तसा राजा लोकांची मनोहर वाणी श्रवण करून त्यांची भक्ति, नम्रता, व शील लक्षांत आणून त्या सर्वांचाच गौरव करितो.

यह प्राकृत-महिपाल-सुभाऊ ।
जानि सिरोमनि कोसलराऊ ।

ही प्राकृत राजांची रीत आहे. कोशलाधिपती तर त्या सुज्ञ राजांचाहि शिरोमणि आहे.

रीझत रामसनेह निसेते ।
को जग मंद मलिनमति मो ते ।

राम हे नुसत्या प्रेमानें रिझतात. (याला प्रत्यंतर) मजपेक्षां मंद आणि पापात्मा या जगांत कोणी तरी आहे काय ?

१ केवळ मजनाचिकडे जरि ठेविसि दृष्टि तरि नसे थारा ।
आपुलिया थोरपणावरि ठेवुनि दृष्टि दीन हा तारा ॥
(पंत)

दो०—सठ सेवककी प्रीति रुचि रखिहहिं
राम कृपालु । उपल किये जलजान
जेहि सचिव सुमति कपि भालु ॥३४॥

ज्यानें पाषाण देखील नौकेप्रमाणें तरंगावयाला लावलें, आणि कपि व भालु हे देखील आपले सुबुद्ध सचिव केले, तोच माझा दयावान रामप्रभु माझ्या-सारख्या शठ सेवकाची देखील अभिरुचि आणि प्रेम यांचा परिपोष करील.

दो०—होहू कदावत सब कहत राम सहत
उपहास । साहिब सीतानाथ से
सेवक तुलसीदास ॥३५॥

भक्तासाठी राम उपहास सहन करितात, ही म्हण प्राचीनच असून सर्वांना विदितच आहे. (असें नसतें तर) रामचंद्रासारखे स्वामी आणि त्यांचा तुलसी-दासासारखा सेवक हा योग कधी तरी जुळता काय ?

चौ०—अति बडि मोरि ढिठाई खोरी ।
सुनि अघ नरकहु नाक सिकोरी ।
समुझि सहम मोहि अपडर अपने ।
सो सुधि राम कीन्हि नाहि सपने ।
सुनि अवलोकि सुचित चख चाही ।
भगति मोरि माति स्वामि सराही ।

माझें धाष्ट्य आणि खोडसाळपणा हा फारच भयंकर आहे. माझी पातकें अशी आहेत कीं, तीं कानावर येतांच नरक तर नाकें मुरडीलच, परंतु त्यांची कल्पना मनांत येण्याबरोबर माझें मलाच धस्स होऊन भय वाटतें. परंतु, तशाहि अपराधांची रामचंद्रानें स्वप्नांत देखील आठवण ठेविली नाहीं. माझे दोष या सरळ मनाच्या प्रभूनें ऐकले आणि पाहिलेहि. तथापि, त्यानें माझ्या प्रेमाचें मनमुराद चोज करून माझ्या अकलेचे पोवाडिच गाइले.

कहत नसाइ होइ हिय नीकी ।
रीझत राम जानि जन जी की ।
रहाति न प्रभुचित चूक किये की ।
करत सुराति सयवार हिये की ।

बोलण्यांत नष्ट परंतु अंतःकरणाचा स्वच्छ असला तर तशा मनुष्याचें इंगित जाणून राम त्याजवर खुष

असतात. प्रभूच्या मनांत त्याच्याकडून झालेली चूक तर रहात नाहींच, पण ते उलट त्याच्या अंतःकरणांतील प्रेमाची शंभरदां आठवण मात्र करीत असतात.

जेहि अघ बधेउ व्याध जिमि वाली ।
फिरि सुकंठ सोई कीन्हि कुचाली ।
सोइ करतूति विभीषन केरी ।
सपनेहुँ सो न राम हिय हेरी ।
ते भरतहि भेटत सनमाने ।
राजसभा रघुवरि बखाने ।

ज्या पापास्तव व्याधाप्रमाणें वाली मारला, तेच कुश्रळ कर्म फिरून सुग्रीवानेंहि केलें; विभीषणानेंहि तीच कृति केली. परंतु रामानें आपल्या मनांत स्वप्नांतदेखील ती गोष्ट आणिली नाहीं. उलट त्यांची व भरताची भेट करून देऊन, त्यांचा सन्मान केला, आणि राजेलोकांच्या समक्ष रघुपतीनं त्यांचीं स्तोत्रेंच गाविलीं.

दो०—प्रभु तरुतर कपि डार पर ते किय
आपु समान । तुलसी कहूँ न राम से
साहिब सीलनिधान ॥ ३६ ॥

प्रभु वृक्षाच्या तळाशी आणि कपी झाडांच्या डाहळ्यांवर बसत, परंतु त्यांना देखील त्यांनी आपल्या बरोबरीनं मानलें. हे तुलसी ! रामासारखा शीलनिधान प्रभु अन्यत्र कोठेंहि लाभणार नाहीं.

दो०—राम निकाई रावरी है सबही को
नीक । जौ यह साची है सदा तौ
नीको तुलसी-क ॥ ३७ ॥

रामाचा भलेपणा आणि त्याचें प्रभुत्व सर्वांसच लाभदायक आहे. हें जर खरें आहे, तर हे तुलसी ! तुझेंहि निरंतरचेंच फावलें.

दो०—एहि विधि निज गुन दोष कहि
सवाहि बहुरि सिर नाइ । बरनउँ रघुवर
बिसद जसु सुनि कलिकलुष नसाइ ॥३८॥

१ 'अति बडिमोरि' इ. चार चौपायांत स्वतः वाल्मीकि असल्याचें तुलसीदासांनी ध्वनित केलें आहे. कसें तें आमच्या मानसहंस (अथवा तुलसीरामायण-रहस्य) या पुस्तकांत अगदीं आरंभासच मिळूं शकेल.

ह्याप्रमाणें आपले स्वतःचे गुणदोष सांगून आणि फिरून सर्वासमोर मस्तक नमवून, ज्याच्या श्रवणानें कलिकलुपें नष्ट होतात, त्या रघुवराच्या निर्मळ यशाचें वर्णन करितां.

चौ०—जागवालिक जो कथा सोहाई ।

भरद्वाज मुनिवरहि सुनाई ।

कहिहूँ सोइ संवाद बखानी ।

सुनहु सकल सज्जन सुख मानी ।

याज्ञवल्क्यांनीं जी शोभनकथा मुनिश्रेष्ठ भरद्वा-
जांप्रत कथन केली, तीच संवादरूपानें वर्णन करून
मी सांगेन. सर्व सज्जनहो ! ती तुम्ही सुखानें ऐका.

संभु कीन्ह यह चरित सोहावा ।

बहुरि कृपा करि उमाहि सुनावा ।

सोइ सिव कागभुमुंडाहि दीन्हा ।

रामभगत अधिकारी चीन्हा ।

तेहि सन जागवालिक पुनि पावा ।

तिन्ह पुनि भरद्वाज प्राति गावा ।

शंकरांनीं हें शोभन चरित्र (म्हणजे अध्यात्म-
रामायण) निर्माण केलें. तें फिरून त्यांनीं कृपा
करून पार्वतीस श्रवण करविलें. तेंच शंकरांनीं
काकभृशुंडीस, तो अधिकारी रामभक्त आहे असें
ओळखून, अर्पण केलें. त्याजपासूनच तें पुन्हां याज्ञ-
वल्क्यमुनीस प्राप्त झालें. त्यांनीं पुनश्च भरद्वाजांप्रत
त्याचें गान केलें,

ते सोता वक्ता समसीला ।

समदरसी जानहिं हरिलीला ।

जानहिं तीनि काल निज ज्ञाना ।

कर-तल-गत आमलक-समाना ।

ते आत्मबोधानें करतलामलकवत् त्रिकालज्ञान
वाळगणारे, समदर्शी आणि समानशील श्रोतेवक्ते
हरींची लीला जाणत होते.

अउरउ जे हरिभगत सुजाना ।

कहिहिं सुनिहिं समुझहिं विधि नाना ।

अवांतर देखील जे सुजाण हरिभक्त होऊन गेले,
त्यांनींहि नानाविध हरिलीलांचें पठण, श्रवण, आणि
मनन केलें आहे.

दो०—मैँ पुनि निजगुरु सन सुनी कथा सो
सुकरखेत । समुझी नहिं तसि बालपन
तव अति रहेउं अचेत ॥ ३९ ॥

आणि मी आपल्या गुरुपासून ही कथा वराह-
क्षेत्रांत श्रवण केली. त्या कार्त्ती मी फारच अज्ञ
होतो, म्हणून बालपणीं ती माझ्या तशी लक्षांत
भरली नव्हती.

दो०—सोता वक्ता ज्ञाननिधि कथा राम
कै गूढ । किमि समुझइ यह जीव जड
कलि-मल ग्रसित विमूढ ॥ ४० ॥

रामकथा गूढ आहे. [ती समजण्यास] श्रोते
आणि वक्ते ज्ञाननिधि असावे लागतात. कलिमलानें
ग्रस्त झालेला अत्यंत मूढ असा हा मी जडजीव ती
कशी जाणणार ?

चौ०—तदपि कही गुरु बारहिँ बारा ।

समुझि परी कछु मतिअनुसारा ।

भाषाबद्ध कराबि मैँ सोई ।

मोरे मन प्रबोध जेहि होई ।

जस कछु बुधि-बिबेक-बल भेरे ।

तस कहिहूँ हिय हरि के प्रेरे ।

तथापि, ती गुरुजींनीं अनेकवार सांगितली,
म्हणून ती माझ्या बुद्धयनुसार मला समजली.
तिच्या योगानें माझ्या मनास प्रबोध व्हावा एतदर्थ
मी ती भाषाबद्ध करणार. हृदयांत हरींची प्रेरणा
झाल्यामुळें माझ्या बुद्धीची व विवेकाची कुवत असेल
तदनुसार मी ती कथन करीत आहे.

निज-संदेह-मोह-भ्रम हरनी ।

करउं कथा भव-सरिता-तरनी ।

स्वविषयक संदेह, मोह आणि भ्रम यांचें हरण
व्हावें आणि भवनदी उतरण्यास नौका असावी
यासाठी मी ही कथा रचीत आहे.

बुधबिस्लाम सकल-जन-रंजनि ।

रामकथा कलि-कलुष-विभंजनि ।

रामकथा कलि-पन्नग-भरनी ।

पुनि बिबेकपावक कहँ अरनी- ।

रामकथा कलि कामद गाई ।

सुजन-सजीवनि-मूरि सोहाई ।

रामकथा ही प्राज्ञजांचें विश्रामस्थान असून
सर्व जनांचें रंजन करणारी आणि कलिमलाचा
विध्वंस करणारी आहे. ही कलिरूप सर्पास भरणी-

१ हा पक्षी सापास पाहून आपलें अंग चोरून पडून
राहतो. पुढें सापानें त्यास गिळलें कीं, लागलीच पंख
फुलवून त्याचें मस्तक आणि नखें फोडून बाहेर पडतो.

पक्ष्याप्रमाणें असून विवेकरूप अग्नीची अरणी होय. रामकथा ही कलियुगांतील कामधेनु असून संतजनांची गुणकारक संजीवनौषधि होय.

सोइ बसुधातल सुधातरंगिनि ।
भयभंजनि भ्रम-भेक-भुअंगिनि ।
असुर-सेन-सम नरकनिकंदिनि ।
साधु-बिबुध-कुल-हित-गिरि-नंदिनि ।
संत-समाज-पयोधि-रमा सी ।
बिस्व-भार-भर अचल छमा सी ।
जम-गन-मुह-मासि जग जमुना सी ।
जीवन-मुकुति-हेतु जनु कासी ।
रामहि प्रिय पावानि तुलसी सी ।
तुलसि-दास-हित हिय हुलसी सी ।
सिवाप्रिय मेकल-सैल-सुता सी ।
सकल-सिद्धि-सुख-संपत्ति-रासी ।
सद्-गुन-सुर-गन-अंब अदिति सी ।
रघुवर-भगति-प्रेम परमिति सी ।

ती भयभंजक रामकथा पृथ्वीतलावरील अमृत-वाहिनी नदी असून भ्रमरूप भेकास भुजंगिणीप्रमाणें आहे. ती असुरसेन राक्षसासारखी नरकवासांतून मुक्त करणारी असून, संत आणि देव ह्यांच्या समाजाचें कल्याण करणारी चंडिकादेवी होय. ती संतसमाजरूप क्षीरसागरांत लक्ष्मीतुल्य असून विश्वाचें धारण आणि पोषण करण्यांत निश्चल पृथ्वीसारखी आहे. ती यम-दूतांच्या मुखांस सारविण्याची यमुनेसारखी शाई असून जीवन्मुक्तीस्तव तर जणूकाय इहलोकची काशीच आहे. ती रामास तुलसीप्रमाणें प्रिय आणि पावन असून तुलसीदासाच्या हुलसीमातेप्रमाणें मनो-मानसी हितचित्तक आहे. ती शंकरास पार्वतीप्रमाणें प्रिय असून ती सर्व सिद्धि, सुख, आणि संपत्ति यांची राशि आहे. ती अदितीप्रमाणें सद्गुणांची आणि देवगणांची जननी असून रघुपतीच्या प्रेमाची आणि भक्तीची पराकाष्ठाच आहे.

दो०-रामकथा मंदाकिनी चित्रकूट
चित चारु । तुलसी सुभगसनेह बन
सिय-रघुवीर-बिहार ॥ ४१ ॥

तुलसीदास म्हणतात, रामकथा ही मंदाकिनी असून चित्त हा रमणीय चित्रकूट पर्वत आहे; आणि

१ ह्याच राक्षसाच्या पृष्ठावर गयाक्षेत्री विष्णुपदावर पितरोद्धारार्थ पिंडदान होत असतें.

सुंदर भक्तिप्रेम हेंच सीतारघुवरांचें विहार करण्याचें उपवन होय.

चौ०-राम-चरित-चिंतामनि चारु ।
संत-सुमति-तिय सुभगसिंगारु ।
जगमंगल गुनग्राम राम के ।
दानि मुकुति धन धरम धाम के ।
सद्गुरु ज्ञान विराग जोग के ।
बिबुधवैद भव भीम रोग के ।
जननिजनक सिय-राम-प्रेम के ।
बीज सकल व्रत-धरम-नेम के ।
समन पाप-संताप सोक के ।
प्रिय पालक पर-लोक-लोक के ।

रामचरित हा एक स्तुहणीय चिंतामणी असून तो संतसुमतिरूप स्त्रीचा रमणीय शृंगार आहे. जग-मंगल असा रामाचा गुणसमूह धर्मार्थकाममोक्षांचा दाता आहे. तो ज्ञानवैराग्ययोगांचा सद्गुरु असून भवरूप भयंकर रोगाचा अश्विनीकुमार होय. तो सीतारामासंबंधी प्रेमाचें उत्पत्तिस्थान असून सर्व व्रतें, धर्म आणि नियम यांचें बीज होय. तो पाप, संताप आणि शोक यांचें शमन करणारा असून इहलोकींचा आणि परलोकींचा प्रियकर पालक आहे.

सचिव सुभट भूपतिविचार के ।
कुंभज-लोभ-उदधि अपार के ।
काम-कोह-कलि-मल करिगन के ।
केहारि सावक जन-मन-वन के ।
अतिथि पूज्य प्रियतम पुरारि के ।
कामद घन दारिद्र्य दवारि के ।
मंत्र-महा-मनि विषयव्याल के ।
मेढत कठिन कुअंक भाल के ।

तो (गुणसमूह) विचाररूप राजाचा सुभट आणि सचिव असून अपार लोभरूप समुद्राचा ऋषी अगस्ति होय. तो कामक्रोधादि कलिमलरूप गज-समूहाचा भक्तमनोरूप वनांतील बालकेसरी आहे. तो त्रिपुरारि महादेवाचा अत्यंत पूज्य आणि प्रिय असा अतिथि असून दारिद्र्यरूप दावानलावर यथेष्ट वर्षाव करणारा मेघच होय, तो विषयरूप सर्पाचा मंत्रसिद्ध महामणि असून प्रारब्धाची दुष्ट आणि दुर्धर रेषा नष्ट करणारा आहे.

हरन मोहतम दिनकरकर से ।
सेवक-सालि-पाल जलधर से ।

अभिमतदानि देव-तरु वर से
सेवत सुलभ सुखद हरिहर से ।
सुकावि-सरद-नभ मन उडुगन से ।
राम भगत-जन जीवनधन से ।
सकल सुकृतफल भूरि भोग से ।
जगहित निरुपधि साधुलोग से ।
सेवक-मन-मानस-मराल से ।
पावन गंग-तरंग-माल से

ते (रामगुणग्राम) मोहरूप अंधकारास सूर्य-
किरणांप्रमाणें असून सेवकरूप शालिधान्याचें पोषण
करण्यांत मेघाप्रमाणें होत. ते कल्पवृक्षाप्रमाणें वांछित
वस्तु देणारे असून हरिहरांसारखे सेवकांस सुलभ आणि
सुखद होत. ते सत्कर्वांच्या मनोरूप शरदाकाशांत
पक्षिगणांसारखे असून रामभक्तांना जीवनधनासारखे
आहेत. ते सर्व सुकृतांचीं फळें — जे उत्तम भोग —
त्यांच्यासारखे असून जगाच्या हितास्तव उपाधिरहित
संतजनांप्रमाणें होत. ते सेवकांच्या मनोरूप मानस-
सरोवरांतील हंसासारखे असून गंगेच्या तरंगमालिके-
सारखे पावन करणारे आहेत.

दो०—कुपथ कुतरक कुचालि कलि कपट
दंभ पाखंड । दहन राम-गुन-ग्राम
जिमि इंधन अनल प्रचंड ॥ ४२ ॥

रामगुणग्राम हा कुपंथ, कुतरक, दुर्वृत्तता, कलह,
कपट, दंभ आणि पाखंड ह्या इंधनाला दहन करणारा
प्रचंड अग्निच आहे.

दो०—रामचरित राकेस—कर—सरिस सुखद
सब काहु । सज्जन-कुमुद-चकोर चित
हित विसेपि बड लाहु ॥ ४३ ॥

रामचरित्रें चंद्रकिरणांप्रमाणें सर्वासच सुखद आहेत.
तथापि सज्जनरूप कमलास आणि त्याच्या चित्तरूप
चकोरास तर तीं विशेषच स्वास्थ्यकारक आणि महान्
लभदायक वाटतात.

चौ०—कीन्हि प्रस्न जेहि भाँति भवानी ।
जेहि विधि संकर कहा बखानी ।
सो सब हेतु कहव मै गाई ।
कथाप्रबंध विचित्र बनाई ।

भवानीने ज्या रीतीने प्रश्न केला आणि त्याचें
शंकरांनीं जसें सविस्तर निरूपण केलें त्या सर्व प्रस-

गाचें चित्राविचित्र कथाप्रबंधाच्या रूपानें मी पद्यात्मक
निवेदन करणार.

जेहि यह कथा सुनी नहिँ होई ।
जनि आचरज करइ सुनि सोई ।
कथा अलौकिक सुनहिँ जे ज्ञानी ।
नहिँ आचरज करहिँ अस जानी ।
रामकथा कै मिति जग नाहीँ ।
आसि प्रतीति तिन्ह के मन माहीँ ।

ज्यांनीं ही कथा ऐकिली नसेल त्यांनीं ती ऐकून
आश्चर्य करूं नये. ही कथाच अशी अलौकिक आहे,
हें जाणून ज्ञानी लोक ती ऐकून तिजबद्दल आश्चर्य
करीत नाहींत. जगांत रामकथेला मितिच नाहीं. ही
त्यांच्या मनाची खात्री असते.

नाना भाँति रामअवतारा ।
रामायन सतकोटि अपारा ।
कल्पभेद हरिचरित सुहाए ।
भाँति अनेक मुनीसन्ह गाए ।
करिय न संसय अस उर आनी ।
सुनिय कथा सादर रति मानी ।

रामाचे नानाप्रकारचे अवतार झालेले आहेत,
आणि रामायणेंहि शतकोटी म्हणजेच अपरंपार आहेत.
कल्पभेदैकरून भगवंताचीं शोभनचरित्रें अनेक
प्रकारचीं झालीं असून, तीं मुनीश्वरांनीं तशींच
गायलीं आहेत, असें मनांत आणून शंका न घेतां
रामकथा सादर आणि प्रेमपूर्वक ऐकिली पाहिजे.

दो०—राम अनंत अनंत गुन अमित कथा-
विस्तार । सुनि आचरजु न मानिहहिँ
जिन के विमल विचार ॥ ४४ ॥

श्रीराम अनंत म्हणून त्यांचे गुणाहि अनंतच,
आणि म्हणूनच त्यांच्या कथांचा विस्तारहि अनंतच.
ह्याच कारणामुळें ज्यांचे विचार शुद्ध झाले आहेत ते
रामकथाभेद ऐकून आश्चर्य मानीत नाहींत.

चौ०—एहि विधि सब संसय करि दूरी ।
सिर धरि गुरु-पद-पंकज-धूरी ।
पुनि सबही विनवड कर जोरी ।
करत कथा जेहि लाग न खोरी ।
सादर सिवाहि नाइ अब माथा ।
बरनउँ विसद राम-गुन-गाथा ।

ह्याप्रमाणें सर्व संशय दूर करून व गुरुपदकमलधूलि शिरावर धारण करून मी पुन्हां काव्य करीत असतां दोषापत्ति न यावी म्हणून सर्वासच हात जोडून प्रार्थना करीत आहे. आतां श्रीशंकरास सादर वंदन करून विशद रामगुणगाथा वर्णन करितों.

संवत सोरह सै इकतीसा ।

करउँ कथा हरिपद धरि सीसा ।

नौमी भौमवार मधुमासा ।

अवधपुरी यह चरित प्रकासा ।

संवत् १६३१ सांत मस्तकीं हरिपद धारण करून मी ही कथा रचीत आहे. चैत्र शुद्ध ९, मंगळवारी अयोध्येत हें चरित्र प्रकाशित झालें.

जेहि दिन रामजनम सुति गावहिं ।

तीरथ सकल तहां चलि आवहिं ।

असुर नाग खग नर मुनि देवा ।

आइ करहिं रघुनायक सेवा ।

जनम-महोत्सव रचहिं सुजाना ।

करहिं राम कल कीरति गाना ।

(श्रुत म्हणजे गुरुगम्य, जे जाणणारे ते श्रुति, म्हणजेच संत) संतपरंपरा सांगते कीं रामजन्माच्या दिवशीं सर्वर्चीं सर्व तीर्थें अयोध्येत चालून येतात. असुर, नाग, खग, नर, मुनि, देव, इत्यादि येऊन रघुनायकाची सेवा बजावतात. संतमंडळी जन्ममहोत्सव करून रामयशाचें मधुर गायन करितात.

दो०-मज्जाहिं सज्जन वृंद बहु पावन सरजू
नरि । जपहिं राम धरि ध्यान उर
सुंदर स्याम सरीर ॥ ४५ ॥

साधुसंतांचे थवेचे थवे पावित्र शरयूचें स्नान करून रामाच्या श्यामसुंदरमूर्तीचें हृदयांत ध्यान धरून जप करितात.

चौ०-दरस परस मज्जन अरु पाना ।

हरइ पाप कह वेद पुराना ।

नदी पुनीत अमित महिमा आति ।

काहि न सकइ सारदा विमलमति ।

जिच्या दर्शनानें, स्पर्शानें, स्नानानें, आणि पानानें पापांचें हरण होतें असें वेदपुराणें सांगतात, त्या पुण्यपावन शरयूचा महिमा अत्यंत थोर आहे. त्याचें वर्णन विमलबुद्धि सरस्वती देखील करूं शकणार नाही.

१ एकनाथी भागवतहि याचवेळीं रचलें गेलें.

राम-धाम-दा पुरी सुहावनि ।

लोक समस्त विदित जगपावनि ।

चारि खानि जग जीव अपारा ।

अवध तजे तन नहिं संसारा ।

रामधामाला प्राप्त करून देणारी, रमणीय, समस्त लोकविदित, जगाला पावन करणारी आणि अंडजादि जगांतील चतुर्विध अपार जीवांनीं आपला देह जिच्यांत विसर्जन केला असतां ज्यांना मुक्ति मिळते, अशी ही अयोध्यापुरी आहे.

सव विधि पुरी मनोहर जानी ।

सकल सिद्धिप्रद मंगलखानी ।

विमल कथा कर कीन्ह अरंभा ।

सुनत नसाहिं काम मद दंभा ।

ती पुरी सर्व रीतींनीं मनोहर, सिद्धिप्रदे आणि मंगलाचें केवळ केंद्रस्थान आहे. असें जाणून तेथें, जिचें यशःश्रवण केल्यानें काममददंभ वगैरे नष्ट होतात अशा या विमल रामकथेस मी प्रारंभ केला.

राम-चरित-मानस एहि नामा ।

सुनत स्रवन पाइय विस्रामा ।

मनकरि विषय अनलवन जरई ।

होइ सुखी जौ एहि सर परई ।

ह्या काव्याचें नांव 'रामचरितमानस' असें आहे. ह्याचें श्रवण होतांच कर्ण तृप्त होतात. विषयरूप वणवा पेटलेल्या अरण्यांत दग्ध होत असलेला मनोरूपी गज जर ह्या रामचरितमानससरोवरांत बुडी घेईल तर तो सुखीच होईल.

राम-चरित-मानस मुनिभावन ।

बिरचेउ संभु सुहावन पावन ।

त्रिविध दोष दुखदारिद दावन ।

कलिकुचालि कलि-कलुष-नसावन ।

त्रिविध दोष, दुःखदारिद्र्यरूप दावाग्नि, कलह, दुराचार, आणि कलिसंबंधीं पापें ह्या सर्वांचा नाश करणारे, मुनिजनांना रमविणारे, संसृष्टणीय, आणि पावन असें हें 'रामचरितमानस' श्रीशंकरांनीं निर्माण केलें.

रचि महेस निज मानस राखा ।

पाइ सुसमउ शिवा सन भाखा ।

ताते राम-चरित-मानस बर ।

धरेउ नाम हियहेरि हराषि हर ।

महेश्वरानां रचना करून तें आपल्याच मानसांत सांठवून ठेविलें, व योग्य अवसर मिळतांच त्यांनीं तें पार्वतीस कथन केलें. त्यामुळेच शंकरांनीं मनांत विचार करून आनंदानें त्याचें ' रामचरितमानस ' असें उत्कृष्ट नांव ठेविलें.

कहउँ कथा सोइ सुखद सुहाई।

सादर सुनहु सुजन मन लाई ।

हीच रसाळ आणि सुखद कथा मी आतां कथन करतो. ती सज्जनांनीं मनःपूर्वक आणि सादर ऐकावी.

दो०—जस मानस जेहि विधि भयउ जग
प्रचार जेहि हेतु । अव सोइ कहउँ
प्रसंग सब सुधिरि उमावृषकेतु ॥ ४६ ॥

तें ' रामचरितमानस ' जसें आणि ज्या प्रकारानें झालें, आणि ज्या उद्देशानें जगांत त्याचा प्रचार झाला, तो सर्व प्रसंग मी आतां शंकरपार्वतीचें स्मरण करून कथन करितों.

चौ०—संभुप्रसाद सुमति हिय हुलसी ।

राम-चरित-मानस कवि तुलसी ।

करइ मनोहर मति अनुहारी ।

सुजन सुचित सुनि लेहु सुधारी ।

श्रिशंकरप्रसादकरून हृदयांत सुबुद्धि उल्लासित झाल्याकारणानें मी कवी तुलसीदास स्वबुद्धयनुसार मनोहर रामचरितमानस रचीत आहे, तें सुख जनांनीं चांगलें लक्ष देऊन श्रवण करावें, आणि अधिकउणें पूर्ण करून घ्यावें.

सुमति भूमि थल हृदय अगाधू ।

वेद पुरान उदाधि घन साधू ।

वरषहिँ राम सुजस वर वारी ।

मधुर मनोहर मंगलकारी ।

संतरूपी मेघ वेदपुराणादि समुद्राचें [जल शोषून] सुमतिरूप भूमीवरील हृदयरूपी अगाध स्थळीं रामसु-यशोरूप मधुर मनोहर आणि मंगलकारक अशा उत्कृष्ट जलाचा वर्षाव करोत.

लीला सगुन जो कहहिँ बखानी ।

सोइ स्वच्छता करइ मल हानी ।

प्रेम भगति जो वरनि न जाई ।

सोइ मधुरता सुसीतलताई ।

सो जल सुकृत सालि हित होई ।

रामभगत जन जीवन सोई ।

संत ज्या सगुण लीलांचा उपन्यास करितात, त्या लीला हृदयांतील मलहरण करून [मेघजलाप्रमाणें] बुद्धि निर्मल करितात. अवर्णनीय प्रेम आणि भाक्ति हेंच त्या जलाचें माधुर्य आणि सुशीतलत्व होय. तें जल सुकृतरूप शालिधान्यास पथ्यकर होतें. तेंच रामाच्या भक्तजनांचें जीवन होय.

मेधा माहिगत सो जल पावन ।

साकिलि सवनमग चलेउ सुहावन ।

भरेउ सुमानस सुथल धिराना ।

सुखद सीत रुचि चारु चिराना ।

तें पवित्र जल मेधारूप पृथ्वीतलावर येऊन संकलित होतें, आणि श्रवणमार्गानें सुंदर प्रकारें वाहूं लागतें. तें सन्मानरूप सुस्थलीं भरून स्थिरावतें, व नंतर संथ होऊन सुखद, शीतल आणि सुरस असें होतें.

दो०—सुठि सुंदर संवाद वर विरचे बुद्धि
विचारि । तेइ एहि पावन सुभग सर
घाट मनोहर चारि ॥ ४७ ॥

बुद्धिविचारपूर्वक रचलेले जे मुख्य अति हृदयंगम संवाद तेच ह्या पावन व लावण्ययुक्त मानससरोवराचे चारें मनोहर घाट होत.

चौ०—सप्त प्रबंध सुभग सोपाना ।

ज्ञाननयन निरपत मन माना ।

रघुपतिमाहिमा अगुन अवाधा ।

बरनव सोइ वर वारि अगाधा ।

रामसीय जस सलिल सुधासम ।

उपमा वीचि बिलास मनोरम ।

पुरइनि सघन चारु चौपाई ।

जुगाति मंजु मनि सीप सुहाई ।

छंद सोरठा सुंदर दोहा ।

सोइ बहुरंग कमलकुल सोहा ।

ह्या सरोवराला सप्तकाण्डात्मक सुंदरसा सोपान आहे. तो ज्ञाननेत्रांनीं पाहिला असतां मन प्रसन्न होईल. रामचंद्राचें अगुण आणि अवाधित माहात्म्य जें मी वर्णन करीन तेंच पूर्वांत अगाध आणि उत्तम

१ एक शिवपार्वतीचा, दुसरा भरद्वाज-याज्ञवल्क्याचा तिसरा रामभरताचा, आणि चौथा काकभृशुंडी आणि गरुड यांचा. पहिले दोन बालकांडांत. तिसरा अयोध्या-काण्डांत आणि चौथा उत्तर-काण्डांत असे हे चार संवाद आहेत.

जल होय. सतारामयशोरूप जल अमृतासमान होय. काव्यांतर्गत उपमा हेंच त्या जलाचें हृदयंगम तरंगचापल्य होय. रामचरितमानसांतील सुंदर चौपाया हीं दाट कमलपत्रें होत; आणि अलंकारादि काव्यवैचित्र्य हे मोत्यांचें रमणीय शिंपले असून, सुंदर छंद, सोरटे आणि दोहे हाच त्यांत नानारंगांचा कमलसमूह शोभत आहे.

अरथ अनूप सुभाव सुभासा ।

सोइ पराग मकरंद सुवासा ।

सुकृत पुंज मंजुल अलिमाला ।

ज्ञान विराग विचार मराला ।

अनुपम अर्थ, सुंदर भाव, आणि मनोहर भाषा हेंच त्या कमलांतील पराग, मकरंद, आणि सुबंध होत; आणि [रामायणाच्या पठण-श्रवणानें प्राप्त होणारी] पुण्यराशि हीच त्या कमलांवर गुंजारव करणारी भ्रमरपंक्ति असून ज्ञानवैराग्याचे उपन्यास-प्रसंग हे त्या सरोवरांतील हंस होत.

धुनि अवरेव कवित गुन जाती ।

मीन मनोहर ते बहु भांती ।

अरथ धरम कामादिक चारी ।

कहव शान विज्ञान विचारी ।

नव रस जप तप जोग बिरागा ।

ते सब जलचर चारु तडागा ।

ध्वनी, अवरेव इत्यादि काव्यगुणसमूह हाच बहु प्रकारचा मनोहर मीनगण होय. धर्मार्थकामादि चारी पुरुषार्थ, ज्ञानविज्ञान-विचार, नवरस, जपतपयोग, वैराग्य इत्यादि सर्व ह्या मानससरोवरांतील सुंदर जलचर होत.

सुकृती साधु नाम गुन गाना ।

ते विचित्र जल-विहग समाना ।

संत सभा चहुं दिसि अंबराई ।

सद्धा रितु वसंत सम गाई ।

पुण्यवान साधूंचे नामगुणवर्णनप्रसंग हे त्यांतील चित्रविचित जलपक्ष्यांप्रमाणें असून, संतसभा ही चोहोफेर आंबराई लागलेली आहे, व त्यांची श्रद्धा ही वसंतऋतूप्रमाणें आहे.

भगति निरूपन विविध विधाना ।

छमा दया दुम लता बिताना ।

सम जम नियम फूल फल ज्ञाना ।

हरिपद रस बर वेद बखाना ।

अउरउ कथा अनेक प्रसंगा ।

तेइ सुक पिक बहु बरन विहंगा ।

भक्ति, क्षमा, दया, इत्यादिकांची नानाविध निरूपणें तेथील वृक्ष आणि लतामंडप होत. शम, दम, नियम यांचें कथन पुष्पाप्रमाणें असून ज्ञान-वर्णन हें त्यांचीं फळें होत, व वेदोक्त हरिपद-वर्णन-प्रसंग हा त्यांतील श्रेष्ठ रस होय. अवांतर जे अनेक कथा-प्रसंग आहेत, ते नानावर्ण शुक्रपिकादि विहंगम होत.

दो०—पुलक वाटिका बाग वन सुख सु-
बिहंग विहार । माली सुपन सनेह
जल सौंचत लोचन चारु ॥ ४८ ॥

काव्यवाचनानें होणारा रोमांचानुभव हा पुष्प-वाटिका, बागा, आणि वने यांच्याप्रमाणें असून आनंद हा विहंगविहार होय; आणि तेथें प्रफुल्लित मनोरूपी माळी लोचनरूपी हजान्यानें सुंदर स्नेहरूपी जलाचें सिंचन करीत आहे.

चौ०—जे गावहिं यह चरित सँभारे ।

तेइ एहि ताल चतुर रखवारे ।

सदा सुनहिं सादर नर नारी ।

तेइ सुर वर मानस अधिकारी ।

जे हें चरित्र आदर-भावानें गातील, तेच या सरोवराचे चतुर रक्षक होत. जे स्त्रीपुरुष ह्याचें नित्य श्रवण करितील, तेच या मानसाचे श्रेष्ठ अधिकारी देव होत.

आति खल जे बिषई वक कागा ।

एहि सर निकट न जाहिं अभागा ।

संबुक भेक सेवार समाना ।

इहां न बिषय कथा रस नाना ।

तेहि कारन आवत हिय हारे ।

कामी काक बलाक बिचारे ।

अत्यंत दुष्ट आणि विषयी असे जे अभागी बगळे आणि कावळे ते ह्या सरोवराच्या सन्निध जाऊं शकत नाहींत. नानाप्रकारच्या विषयरसकथा शंबूक, भेक आणि शृगालासमान असून त्यांचा येथें रिधाव नाहीं. आणि त्याच कारणास्तव विषयलंपट कामीजनरूप कावळे आणि बगळे येथें येण्यास मनांत कचरतात.

आवत एहि सर आति काठिनाई ।

रामकृपा विनु आइ न जाई ।

कठिन कुसंग कुपंथ कराला ।
तिन्ह के बचन वाघ हरि व्याला ।
गृहकारज नाना जंजाला ।
तेइ अति दुर्गम सैल विसाला ।
वन बहु विषम मोह मद माना ।
नदी कुतर्क भयंकर नाना ।

त्यांनीं या सरोवरास मोठ्या शिकस्तीनें येण्याचा इरादाच केला, तरी रामकृपेशिवाय त्यांना येव-
वणारच नाही. कठिण दुष्टसंग हा भयंकर कुपंथ
असून दुर्जनांची वचनें ही व्याघ्र, सिंह, व सर्पा-
प्रमाणें होत. अनेक गृहकृत्यांची गुंतागुंत हेच अति
दुर्गम आणि प्रचंड पर्वत होत. मोह, मद, मान
हीच निविड अरण्ये असून कुतर्क ह्या त्यांतील अनेक
भयंकर नद्या होत.

दो०—जे सदा संवल रहित नहि संतन्ह
कर साथ । तिन कहें मानस अगम
अति जिनहि न प्रिय रघुनाथ ॥ ४९ ॥

ज्यांना श्रद्धेचें पाठबळ नाही, आणि ज्यांना
संतांची सोबत नसून रघुनाथ प्रिय नाही, अशांना
हें मानससरोवर अत्यंत दुष्प्राप्य होय.

चौ०—जो करि कष्ट जाइ पुनि कोई ।
जाताहि नींद जुडाई होई ।
जडता जाड विषम उर लागा ।
गयहु न मज्जन पाव अभागा ।
करि न जाइ सर मज्जन पाना ।
फिरि आवइ समेत अभिमाना ।
जौं बहोरि कोउ पूछन आवा ।
सरनिंदा करि ताहि बुझावा ।

इतक्यावर देखील दगदग सोसून यदाकदाचित्
कोणी जाऊन पोंचलाच तर जाण्यासरशीच तो शोंपेनें
घेरला जातो. त्याच्या अंगांत जडतारूप हीं व भरतें.
म्हणून तेथपर्यंत जाऊन देखील त्या करंठ्यांस स्नानसुद्धां
घडत नाही. त्याच्या हातून त्या सरोवराचें स्नान
किंवा पान न घडून तो कोरडी फुशारकी मारीतच
माधारा येतो. जर फिरून कोणी त्याचेकडे विचारपूस
करण्याकरितां आला तर सरोवराची निंदा करूनच
त्याला त्याची समजूत घालावी लागते.

सकल विघ्न व्यापहि नहि तेही ।
राम सुकृपा बिलोकहि जेही ।

सोइ सादर सर मज्जन करई ।
महाघोर त्रयताप न जरई ।
ते नर यह सर तजहि न काऊ ।
जिन्हके रामचरन भल भाऊ ।

ज्यांचेकडे राम कृपादृष्टीनें पाहतात त्यांनाच ह्या
अनेक विघ्नांची बाधा होत नाही. तेच ह्या सरोवरांत
आदर्पूर्वक स्नान करूं शकतात, आणि महाघोर
त्रितापांनीं दग्ध होत नाहीत. ज्यांचें रामचरणीं
उत्कृष्ट प्रेम आहे, ते कांहीं केलें तरी हें सरोवर
सोडून जात नाहीत.

जो नहाइ चह एहि सर भाई ।
सो सतसंग करउ मन लाई ।
अस मानस मानस चष चाही ।
भइ कवि बुद्धि बिमल अवगाही ।

बावांनो ! ह्या सरोवराचें स्नान जर कोणी करूं
इच्छित असेल, तर त्यानें मनःपूर्वक सत्संगच केला
पाहिजे. अशा ह्या मानसावर मानसचक्षूच असावे
लागतात. या कवीची बुद्धि तरी त्याच्या स्नानानेंच
निर्मल झाली.

भयउ हृदय आनंद उछाहू ।
उमगेउ प्रेम प्रमोद प्रवाहू ।
चली सुभग कविता सरिता सी ।
राम बिमल जस जलभरिता सी ।

त्याच्या हृदयांत आनंदाचे कल्लोळ उठले आणि
प्रेम आणि हर्ष यांचे प्रवाह उंचवटें लागले. त्या
प्रवाहाचीच रामाच्या विमलयशोरूप जलानें भरलेली
अशी सुंदरशी कवितारूप नदी वाहूं लागली.

सरजू नाम सुमंगलमूला ।
लोक-वेद-मत मंजुल कूला ।
नदी पुनीत सुमानस नंदिनि ।

कलि-मल-त्रिन-तरु-मूल-निकंदिनि ।

त्या नदीचें नांव शरयू; सुमंगल-मूल, लोकवेद-
प्रतिपाद्य, आणि मनोहरतादिनी अशी ही पवित्र
मानस-कन्यका कलिमलरूप तृणवृक्षादिकांचें समूळ
उत्पाटन करणारी होय.

दो०—सोता त्रिविध समाज पुर ग्राम
नगर दुहुं कूल । संतसभा अनुपम
अवध सकल सुमंगलमूल ॥ ५० ॥

त्रिविध (विषयी, मुमुक्षु, आणि मुक्त) श्रोतृ-
समाज हेच तिच्या उभय तटावरील पुर, नगर आणि

ग्राम होत; व भगवद्भक्तांचे समाज हीच सर्व सुमंगल-
मूल अशी अद्वितीय अयोध्या होय.

चौ०—रामभगति सुरसरितहि जाई ।

मिली सुकीरति सरजु सुहाई ।

सानुज राम-समर-जस पावन ।

मिलउ महानद सोन सुहावन ।

ती शोभनरामसुकीर्तिरूप (बाल-काण्डांतर्गत
रामकथा) शरयू, रामभक्तिरूप (अयोध्यादि
काण्डांतर्गत रामकथा) गंगानदीस जाऊन मिळाली,
व लक्ष्मणासहवर्तमान रामचंद्राचा समरयशोरूप
(लंका-काण्डांतर्गत रामकथा) पावन आणि
रमणीय शोणभद्र महानदहि तिला मिळाला.

जुग विच भगति देव-धुनि-धारा ।

सोहाते सहित सुविराते विचारा ।

त्रिविध-ताप-त्रासक तिसुहानी ।

रामसरूप सिंधु समुहानी ।

मानस मूल मिली सुरसरिही ।

सुनत सुजनमन पावन करिही

दोहोंच्या [शरयू आणि शोण यांच्या] मध्ये
वैराग्य आणि ज्ञान यांनी संगत असा भक्तिरूप गंगा-
प्रवाह फारच रमणीय भासतो. तो त्रितापनाशक
प्रवाह तीन मुखांनी रामस्वरूपी सागरांत समाविष्ट
होतो. हिचा उगम मानसरोवरांत असून ही गंगेला
मिळाली आहे. इच्चें श्रवण केलें असतां ही सज्जनांचीं
मनं पावन करिते.

विच विच कथा विचित्र विभागा ।

जनु सरितीर तीर बन बागा ।

उमा-महेस-बिबाह-बराती ।

ते जलचर अगानित बहु भांती ।

रघुवर-जनम-आनंद-बधाई ।

भर्वर तरंग मनोहरताई ।

स्थलविशेषी जी विचित्र कथा-वर्णने आहेत, तीं
शरयूच्या तीरातीरावरील वनें आणि उपवनंच होत;
शिवपार्वतीविवाहाचें वर्णन नानाप्रकारचे असंख्य
असे जलचर होत; व रघुपतीच्या जन्ममहोत्सवाचा
समारंभ म्हणजे तिच्या प्रवाहांतील भोंवरें आणि
तरंग यांचें रमणीयत्व होय.

दो०—बालचरित चहुं बंधु के बनज विपुल
बहुरंग । नृप रानी परिजन सुकृत
मधुकर बारिविहंग ॥ ५१ ॥

चारी बंधूंची बालचरित्र ही त्या प्रवाहांतलि
बहुरंगी विपुल कमलें असून, राजा दशरथ, त्याच्या
राण्या, आणि त्यांचे परिजन यांचें सुकृत हे भ्रमर
आणि जलपक्षी होत.

चौ०—सीयस्वयंवर कथा सुहाई ।

सरित सुहावनि सो छवि छाई

नदी नाव पटु प्रस्न अनेका ।

केवट कुसल उतर सविवेका

सुनि अनुकथन परस्पर होई ।

पथिकसमाज सोह सरि सोई ।

घोर धार भृगुनाथ रिसानी ।

घाट सुबद्ध राम वर बानी ।

सानुज राम-बिबाह-उद्गाह ।

सो सुभ उमग सुखद सब काहू ।

सुंदर सीतास्वयंवरकथा हीच त्या शोभनसरितेची
प्रच्छन्न शोभा आहे. अनेक कुशल प्रश्न ह्या नदीतील
नावा असून त्यांचीं मार्मिक व विचारपूर्व उत्तरें हे
नावाडी होत. परस्परांतील संवाद हेच त्या सरितेवरील
पथिकसमाज होत. भार्गवरामाचा क्रोध तिची
भयंकर धार असून रामचंद्राचें समर्पक भाषण हे
तिचे सुबद्ध घाट होत. सानुजरामाविवाहोत्सव हाच
तिचा सर्वांस सुखदायक असा पवित्र पूल होय.

कहत सुनत हरषहि पुलकाही ।

ते सुकृती मन मुदित नहाही ।

हिच्या पठण-श्रवणानें जे हर्षित आणि पुलकित
(रोमांचित) होतात तेच पुण्यात्मे आनंदित अंतः-
करणानें तिचें स्नान करितात.

रामतिलक हित मंगलसाजा ।

परव जोग जनु जुरे समाजा ।

काई कुमति केकई केरी ।

परी जासु फल विपाति घनेरी

रामाच्या यौवराज्याप्रीत्यर्थ झालेला मंगल-समारंभ
हा जणुं पर्वप्रसंगी जमलेला मेळा होय. जिच्या योगानें
भलभलतीं संकटें उत्पन्न झालीं, अशी कैकेयीची
दुर्बुद्धि ही शरयूजलांतील शेवळें होय.

दो०—समन अमित उतपात सब भरतचरित
जपजाग । कलिअघ खल अवगुन
कथन ते जलमल बक काग ॥ ५२ ॥

असंख्य उत्पात शमविणारीं अशीं सकल भरत-
चरित्रें शरयूतटावर होणारीं जपयागादिक अनुष्ठानें
असून कलिपातकांचीं आणि खल-दुर्गुणांचीं वर्णनें
शरयूजलावरील मल, बगळे आणि कावळे होत.

चौ०-कीरति सरित छहं रितु रूरी ।
समय सुहावनि पावनि भूरी ।
हिम-हिमसैल-सुता-सिवव्याहू ।
शिशिर सुखद प्रभु-जनम-उछाहू ।
वरनव राम-बिवाह-समाजू ।
सो मुदमंगलमय रितुराजू ।
ग्रीषम दुसह राम-वन-गवनू ।
पंथ कथा खर आतप पवनू ।
वरषा घोर निशाचररारी ।
सुरकुल सालि सुमंगलकारी ।
राम राजसुख विनय बडाई ।
बिसद सुखद सोइ सरद सुहाई ।

ही रामकीर्तिरूप शरयू नदी सहाहि ऋतूत आणि
सर्व कालीं अत्यंत रमणीय, सौभाग्ययुक्त आणि पावन
असते. तिच्यांतील पार्वतीशिव-बिवाह हा हेमंतऋतु
होय. रामजन्मोत्सव हा सुखद शिशिरऋतु होय.
मी जो रामबिवाहसमारंभ वर्णन करीन, तो
आनंदमंगलात्मक ऋतुराज वसंत होय. रामाचें
वनवासगमन हा दुःसह ग्रीष्मऋतु होय आणि मार्गीतील
वनवास-कथा प्रखर सूर्यताप आणि वायु होत.
घोर राक्षससंग्राम हा देवगणरूप शालिधान्यास
पथ्यकर असा वर्षाकाळ असून, रामराज्यांतील सुख,
रामाचा विनय, आणि त्याचा महिमा हीं प्रकरणें
विशद आणि सुंदर शरत्समय होत.

सतीसिरोमनि सिय-गुन-गाथा ।
सोइ गुनअमल अनूपम पाथा ।
भरतसुभाउ सुसीतलताई ।
सदा एकरस वरनि न जाई ।

पातिव्रता-शिरोमणि जी जानकी तिचीं गुणचरित्रें
हीं त्या नदींतील अनुपम जलाचे निर्मल गुण होत.
भरताचें स्वभाव-वर्णन हें तिचें निरंतरचें अखंड
आणि अवर्णनीय असें सुशीतलत्व होय.

दो०-अवलोकनि बोलनि मिलनि प्रीति
परसपर हास । भायप भलि चहुं बंधु
की जल माधुरी सुवास ॥ ५३ ॥

चवघांही बंधूंचें परस्पर अवलोकन, भाषण, संमे-

लन, प्रेम, हास्य आणि उत्कृष्ट बंधुत्व हेच त्या जलाचें
माधुर्य आणि सुगंध होत.

चौ०-आरति विनय दीनता मोरी ।
लघुता ललित सुवारि न खोरी ।
अद्भुत सलिल सुनत सुखकारी ।
आस पिआस मनोमलहारी ।
राम सुपेमहि पोषत पानी ।
हरत सकल कलि-कलुष गलानी ।
भव सम सोषक तोषक तोषा ।
समन दुरित दुख दारिद दोषा ।
काम कोह मद मोह नसावन ।
विमल विवेक विराग बढावन ।

माझी तळमळ, विनय आणि दीनता हा त्या
निर्दोष नदीजलाचा रमणीय असा हलकेपणा होय.
त्या अद्भुत जलाचें श्रवण, सुखास कारणीभूत होऊन
आशा, तृष्णा इत्यादि मानसिक मलांचें परिमार्जन
करितें. तें रामसंबंधी प्रेमाचें पोषक होऊन सर्व
कलिकलुष आणि तज्जन्य क्लेश यांचा अपहार करितें.
तें जल भवतापाचें शोषक, संतोषाचें पोषक, पाप,
दुःख, दारिद्र्य आणि दोष यांचें शामक, व कामक्रोध-
मदमोहादिकांचें नाशक असून विमल विवेक-वैराग्याचें
वर्धक होय.

सादर मज्जन पान किए ते ।
मिटहि पाप परिताप हिए ते ।
जिन्ह एहि बारि न मानस धोए ।
ते कायर कलिकाल बिगोए ।
त्रिषित निरपि राबिकरभववारी ।
फिरिहहि मृग जिमि जीव दुखारी ।

आदरभावानें त्या जलाचें स्नान आणि पान केल्यानें
हृदयांतील पाप आणि परिताप यांचें निर्मूलन होतें.
ज्यांनीं ह्या जलानें आपलीं मनें धुतलीं नाहींत, ते
अधमाधम कलिकालानें भ्रष्ट झालेले आहेत. वर निर्दिष्ट
केलाला तृष्णाव्याप्त जीव सूर्यकिरणरूप संसारजलास
पाहून मृगासारखा दुःखी होत्साता (जन्ममरणाच्या)
फेऱ्या करीत राहतो.

दो०-मति अनुहारि सुवारि गुन-गन-गानि
मन अन्हवाइ । सुमिरि भवानी संकरहि
कह कवि कथा सुहाइ ॥ ५४ ॥

१ हलकें पाणी पचनाला सुलभ असतें.

त्या सुंदर जलाचे गुणगण यथामति वर्णन करून
आणि त्यांत मनाला स्नान घालून श्रीशंकरपार्वती—
स्मरणपूर्वक कवी सुंदर रामकथा कथन करीत आहे.

दो०—अब रघुपति पद पंकरुह हिय धरि
पाइ प्रसाद । कहउँ जुगल मुनिवर्य
कर मिलन सुभग संवाद ॥ ५५ ॥

आतां रघुपतिचरण—कमलांना हृदयांत धारण
करून आणि त्यांचा प्रसाद घेऊन मुनिवर्यद्वयांची
भेट व त्यांचा मनोहर संवाद मी कथन करितों.

चौ०—भरद्वाज मुनि बसहिं प्रयागा ।
तिन्हहिं रामपद अति अनुरागा ।
तापस सम—दम—दया—निधाना ।
परमार्थपथ परम सुजाना ।

रामपदांचे ठायीं अत्यंत अनुरक्त असलेले तपस्वी,
शम, दम, व दया यांचें केवळ भांडार, परमार्थ—
मार्गांत परमनिष्ठा असले भरद्वाजमुनि प्रयागक्षेत्री
वास्तव्य करीत असत.

माघ मकरगत रवि जब होई ।
तीरथपतिहि आव सब कोई ।
देव दनुज किन्नर नरसेनी ।
सादर मज्जहिं सकल त्रिवेनी ।
पूजहिं माधव—पद—जलजाता ।
परसि अषय बट हरषहिं गाता ।

माघमासी सूर्य जेव्हां मकर—राशीस येतो, तेव्हां
तीर्थराजाचे दर्शनास अनेक लोक येत असतात. देव,
दैत्य, किन्नर, मानवांचे मेळे, इत्यादि सर्व त्रिवेणी-
संगमांत भक्तिभावानें स्नान करितात. श्रीवेणीमाध-
वाच्या चरणकमलांचें पूजन करितात, आणि अक्षय-
वटास स्पर्श करून प्रसन्नगात्र होतात.

भरद्वाजआश्रम अतिपावन ।
परम रम्य मुनिवर—मन—भावन ।
तहाँ होइ मुनि—रिषय—समाजा ।
जाहिं जे मज्जहिं तीरथराजा ।
मज्जहिं प्रात समेत उछाहा ।
कहहिं परसपर हरि—गुन—गाहा ।

भरद्वाजांचा आश्रम अत्यंत पवित्र परमरमणीय
आणि मुनिवरांच्याहि अंतःकरणास स्पृहणीय वाटणारा
असा असे. तीर्थराजास स्नानार्थ जाणाऱ्या ऋषींचें व
मुनींचें संमेलनच येथें भरत असे. प्रातःस्नान उरकून

उल्हासयुक्त होत्साते ते परस्परांत हरिगुण-कथांची
चर्चा करीत रहात.

दो०—ब्रह्मनिरूपन धर्म विधि बरनाहिं
तत्त्व विभाग । कहहिं भगति भगवंत
कै संजुत-ज्ञान-विराग ॥ ५६ ॥

वेदांतशास्त्र, कर्मकांड, पूर्वमीमांसा, धर्म, उत्तर-
मीमांसा, तत्त्वविभाग, सिद्धांत, सांख्यशास्त्र आणि
ज्ञान, वैराग्य व तद्विशिष्ट भगवद्भक्ति यांचा ते उप-
न्यास करीत.

चौ०—एहि प्रकार भरि माघ नहाहीं ।
पुनि सब निज निज आस्त्रम जाहीं ।
प्रति संबत अति होई अनंदा ।
मकर मज्जि गवनाहिं मुनिवृन्दा ।

ह्या प्रकारें माघ—महिनाभर स्नानें करून फिल्ल
सर्व मंडळी आपल्या आश्रमास परत जात. प्रत्येक
वर्षाच हा महदानंद होत असे व मुनिवृंद मकरस्नान
करून परत जात असत.

एक बार भरि मकर नहाए ।
सब मुनीस आश्रमन्ह सिधाए ।
जागबलिक मुनि परम विवेकी ।
भरद्वाज राखे पद टेकी ।

कोणे एके प्रसंगी मकरस्नान करून सर्व मुनीं
स्वाश्रमीं परतले असतां परमाविवेकवंत याज्ञवल्क्य-
मुनीं भरद्वाजमुनींनीं वंदन करून अत्याग्रहपूर्वक
ठेवून घेतलें, व—

सादर चरनसरोज पखारे ।
अतिपुनीत आसन बैठारे ।
करि पूजा मुनि सुजस बखानी ।
बोले अतिपुनीत—मृदु—बानी ।

बहुमानपुरःसर त्यांचीं अत्यंत पवित्र चरणकमलें
प्रक्षालन केलीं आणि त्यांस आसनावर बसविलें.
भरद्वाजांनीं पूजा करून त्यांच्या विमल यशाची
वाखाणणी केली आणि अति पवित्र आणि कीमल
अशा वाणीनें ते म्हणाले—

नाथ एक संसउ बड मोरे ।
करगत बेदतत्त्व सब तोरे ।
कहत सो मोहि लाग भय लाजा ।
जौ न कहउँ बड होइ अकाजा ।

हे नाथ! माझ्या मनांत एक मोठाच संशय

आहे. सर्व वेदतत्त्वे आपणांस करतलगत आहेत. तो संशय सांगण्यास मला भीति व लज्जा वाटते. तथापि, मी जर न बोलें तर महत् अकार्य होईल.

दो०—संत कहिहँ अस नीति प्रभु सुति
पुरान मुनि गाव । होइ न विमल विवेक
उर गुरु सन किये दुराव ॥ ५७ ॥

प्रभो ! गुरुर्षी प्रतारणा केल्यानें हृदयांत विशुद्ध ज्ञान प्रकट होत नाही, हा सिद्धांत संत सांगत असतात, आणि वेद, पुराणे व मुनिजनहि तसेंच प्रतिपादन करितात.

चौ०—अस विचारि प्रगटउँ निज मोह ।
हरहु नाथ करि जन पर छोह ।

असा विचार करून मी आपली शंका आपल्या समक्ष मांडणार. हे नाथ ! ह्या दासावर कृपा करून आपण तिचे निरसन करावे.

रामनाम कर अमित प्रभावा ।
संत—पुरान—उपनिषद गावा ।
संतत जपत संभु अविनासी ।
सिव भगवान ज्ञान—गुन—रासी ।

रामनामाचा माहिमा अपरंपार आहे म्हणून संत, पुराणे व उपनिषदे सारखा घोष करीत आहेत. ज्ञानगुणराशि व अविनाशी असे भगवान् शिव—शंभु हे देखील त्याच नामाचा सदैव जप करीत असतात.

आकर चारि जीव जग अह्मी ।
कासी मरत परम पद लह्मी ।
सोपि राममाहिमा मुनिराया ।
सिव उपदेस करत करि दाया ।

जगांत चतुःकोशात्मक जीव आहेत. (पैर्की) कार्शीत मृत्यु पावणारास मोक्षच प्राप्त होतो. मुनिवर्य ! हा तरी रामानामाचाच माहिमा होय. (कारण) श्रिकाशीविश्वेश्वर कृपा करून त्यांस नामोपदेश करीत असतात.

रामु कवन प्रभु पूछउँ तोही ।
काहिय बुझाइ कृपानिनिधि मोही ।
एक राम अवधेसकुमारा ।
तिन्ह कर चरित विदित संसारा ।
नारिविरह दुख लहेउ अपारा ।
भयउ रोष रन रावन मारा ।

प्रभो ! तो राम कोणता हें मी आपणास विचारीत

आहे. कृपानिधि ! आपण तें मला समजावून सांगितलेंच पाहिजे. एक राम अयोध्याधीश राजा दशरथाचा पुत्र होऊन गेला. त्याचें चरित्र तर सर्व जगास अवगतच आहे कीं, स्त्रीविरहानें पराकाष्ठेचा दुःखित होऊन त्यानें क्रोधेंकरून रावणास रणांगणांत गतप्राण केलें.

दो०—प्रभु सोइ राम कि अपर कोउ जाहि
जपत त्रिपुरारि । सत्यधाम सर्वज्ञ तुम्ह
कहहु विवेक विचारि ॥ ५८ ॥

प्रभो ! ज्याचा त्रिपुरारि शंकर जप करीत असतात, तो तोच राम कीं, अवांतर कोणी आहे ? आपण सत्यानिधान आणि सर्वज्ञ आहांत. आपणच आपल्या विवेकदृष्टीनें मला कथन करावे.

चौ०—जैसे मिटइ मोर भ्रम भारी ।
कहहु सो कथा नाथ विस्तारी ।

हे नाथ ! जेणेंकरून माझा महाभ्रम विलयास जाईल, असें कथानक मला विस्तरेंकरून विदित करावे.

जागबालिक बोले मुसुकाई ।
तुझाहि विदित रघुपतिप्रभुताई ।
रामभगत तुझ मन क्रम बानी ।
चतुराई तुम्हारि मै जानी ।

हें ऐकून याज्ञवल्क्य किंचित् हास्य करून म्हणाले:—तुला रघुपतीचा प्रभाव विदितच आहे. तूं तर कायावाचामनानें रामभक्त आहेस. तुझें चातुर्य मला समजून चुकलें आहे.

चाहहु सुनइ रामगुन गूढा ।
कीन्हहु प्रसन्न मनहुँ अतिमूढा ।
तात सुनहु सादर मन लाई ।
कहउँ राम कै कथा सुहाई ।

गूढ रामगुण श्रवण करण्याची तुझी इच्छा असल्यामुळें अगदींच अज्ञवत् प्रश्न केला आहेस. हे तात ! आदरपूर्वक आणि एकाग्रतेनें श्रवण कर. तुला सुंदर रामकथा निरूपण करतो.

महा मोह महिषेस बिसाला ।
रामकथा कालिका कराला ।
रामकथा ससिकिरण समाना ।
संत चकोर करहि जोहि पाना ।

महामोह हा प्रचण्ड महिषासुर असून रामकथा ही रौद्ररूपिणी चंडिका होय. रामकथा ही चंद्रकिरणां-
प्रमाणे असून संतचकोर त्यांचे सेवन करीत असतात.

ऐसेइ संसय कीन्ह भवानी ।

महादेव तब कहा बखानी ।

हीच शंका पार्वतीनेंहि घेतली होती. त्या प्रसंगी शंकरांनी व्याख्यान केले होते.

दो०—कहउँ सो मति अनुहारि अब उमा-

संभु-संवाद । भयउ समय जेहि हेतु

जेहि सुनु मुनि मिटिहि विषाद ॥ ५९ ॥

तो उमाशंभुसंवाद ज्या प्रसंगी व ज्या कारणास्तव झाला होता, त्याचे आतां मी यथामति निरूपण करतो. मुने ! तो श्रवण कर, म्हणजे तुझा विषाद नष्ट होईल.

चौ०—एक बार त्रेता जुग माही ।

संभु गये कुंभज रिषि पाही ।

संग सती जगजननि भवानी ।

पूजे रिषि अखिलेश्वर जानी ।

एके समयी त्रेतायुगांत शंभु अगस्त्यऋषीकडे गेले होते. बरोबर जगज्जननी भवानी नामें सती [पार्वती नव्हे] होती. ऋषीने अखिलेश्वर जाणून त्यांची पूजा केली.

रामकथा मुनिवर्ज बखानी ।

सुनी महेस परम सुख मानी ।

रिषि पूछी हरिभगति सुहाई ।

कही संभु अधिकारी पाई ।

मुनिवर्यांनी रामकथा वर्णन केली. ती ऐकून महेश्वर परमसंतुष्ट झाले. ऋषीने पावन हरिभक्तीची पृच्छा केली व अधिकारी जाणून शंकरांनी ती त्यांस निवेदन केली.

कहत सुनत रघुपति-गुन-गाथा ।

कछु दिन तहां रहे गिरिनाथा ।

मुनि सन विदा माँगि त्रिपुरारी ।

चले भवन सँग दच्छकुमारी ।

रामगुणकथेच्या कथनश्रवणांत कैलासनाथ तेथेच कांही दिवस राहिले. नंतर मुनींचा निरोप घेऊन त्रिपुरारी दक्षकुमारीसह स्वस्थानी जाण्यास निघाले.

तेहि अवसर भंजन महिभारा ।

हरि रघुवंस लीन्ह अवतारा ।

पितावचन तजि राज उदासी ।

दंडकवन विचरत अबिनासी ।

त्याच सुमारास भूभार हरण करण्यास्तव अविनाशी श्रीहरी रघुवंशांत अवतीर्ण होऊन आणि पित्याच्या आज्ञेनें राज्यत्याग करून मुनिवृत्तीनें दंडकारण्यांत संचार करीत होते.

दो०—हृदय विचारत जात हर केहि विधि

दरसन होइ । गुप्तरूप अवतरेउ प्रभु

गये जान सब कोई ॥ ६० ॥

मार्गक्रमण करीत असतां रामदर्शन कोणत्या रीतीनें घडेल याविषयी शंकर आपले हृदयांत विचार करूं लागले कीं, प्रभु तर गुप्तरूपानें अवतरले, असा त्यामुळे माझ्या जाण्यानें सर्वांनाच त्यांची परिस्फुटता होईल.

सो०—संकर उर अति छोसु सती न जानइ

मरमु सोइ । तुलसी दरसन लोभु मन

डरु लोजन लालची ॥ ११ ॥

(तुलसीदास म्हणतात) :—एकीकडे दर्शनाकडे मुळें नेत्र लोलुप झालेले आणि दुसरीकडे मानसिक भय, ह्या दोन कारणांनीं शंकरांच्या मनांत अतिशयच कळोळ करून सोडला होता. परंतु ते मर्म सतीच्या लक्षांतच आले नाहीं.

चौ०—रावन मरन मनुज करजौंचा ।

प्रभु विधिवचन कीन्ह चह साँचा ।

जौ नहि जाउँ रहइ पछितावा ।

करत विचार न बनत बनावा ।

रावणानें मानवहस्ते मृत्यूची याचना केलेली असून, प्रभूंनीं ब्रह्मवाक्य सत्य करण्याचा प्रयत्न केला आहे. (असा हा योगायोग अनायासे घडून आला असतांही) जर मी गेलों नाहीं तर पश्चात्ताप मात्र करावा लागेल असा शंकर विचार मात्र करताहेत, परंतु त्याप्रमाणें कृती त्यांच्यानें करवना.

एहि विधि भये सोचवस ईसा ।

तेही समय जाइ दससीसा ।

लीन्ह नीच मारीचहि संग ।

भयउ सुरत सोइ कपट कुरंगा ।

अशा रीतीनें भोलानाथ शोकविह्वल होताहेत, तो त्या सुमारास नीच मारीच राक्षसास बरोबर

घेऊन रावणही जात होता. तितक्यांतच मारीचानें कपटमृगाचें रूप धारण केलें.

करि छल मूढ हरी बैदेही ।
प्रभुप्रभाउ तस विदित न तेही ।

मूढ रावणानें कपट करून जानकीचें हरण केलें. त्याला प्रभूचा प्रभाव तसा त्या वेळेस अवगत झालेला नव्हता. (जसा पुढें कुळासकट मृत्यु आल्यावर अवगत झाला).

मृग बधि बंधु सहित हरि आए ।
आश्रमु देखि नयन जल छाए ।
बिरहविकल नर इव रघुराई ।
खोजत विपिन फिरत दोउ भाई ।

मृगाचा बध करून बंधूसह भगवान् परत येऊन आश्रम पाहतांच त्यांचे नेत्र अश्रूंनी भरून आले. विरहविकल-प्राकृत-मनुष्याप्रमाणें रघुराय आणि बंधु लक्ष्मण असे दोघेही अरण्यांत सीताशुद्धीस्तव भ्रमण करूं लागले.

कवहूँ जोग वियोग न जाके ।
देखा प्रगट विरहदुख ताके ।

ज्याला योग अथवा वियोग मुळींच नसावयाचा त्यास पहावें तर तर उघड उघड विरह-दुःख होत आहे. [पूर्वार्धाचा दुसरा अर्थ ज्याच्या योगास वियोगच नाही, ह्याजें ज्याची प्राप्ति झाली असतां कधींच च्युति नाही. 'यद्गत्वा न निवर्तते तद्धाम परमं मम.' अर्थात् देवभक्ताचा वियोग असंभाव्य होय. जानकी जी साक्षात् लक्ष्मी ती सर्वश्रेष्ठ भगवद्भक्त असून तिची व प्रभूची ताटातूट कदापि देखील संभवत नाही, हें कवीनें ध्वनित केलें आहे.]

दो०—अतिविचित्र रघुपतिचरित जानहिं
परम सुजान । जे मतिमंद विमोहवस
हृदय धरहिं कलु आन ॥ ६१ ॥

रघुपतिचरित्र अतिविचित्र होय. परम ज्ञानवंतच तें जाणतात. जे जे बुद्धिहीन असून मोहाधीन असतात ते मात्र तत्संबंधानें कांहीं विपरीतच कल्पना करीत बसतात.

चौ०—संभु समय तेहि रामहिं देखा ।
उपजा हिय अतिहरषु विसेखा ।
भरि लोचन छबिसिंधु निहारी ।
कुसमय जानि न कीन्ह चिन्हारी ।

त्याच समयास शंकरांनीं रामचंद्रास अवलोकन केलें. तेव्हां त्यांच्या अंतःकरणास विशेषच आनंद झाला. तो लावण्यसागर त्यांनीं डोळे भरून पाहिला परंतु अप्रासंगिक समजून त्यांनीं ओळख दिली नाही.

जय सच्चिदानंद जगपावन ।
अस कहि चलेउ मनोजनसावन ।

जय सच्चिदानंदा ! जगत्पावना ! इतकें म्हणूनच मदनारि चालते झाले.

चले जात सिव सतीसमेता ।
पुनि पुनि पुलकत कृपानिकेता ।
सती सो दसा संभु कै देखी ।
उर उपजा संदेहु विसेखी ।

सतीसहवर्तमान गमन करीत असतां कृपानिधान शिव वारंवार पुलकायमान होत असत. शंभूची ती अवस्था पाहून सतीच्या मनांत विशेषच संदेह उत्पन्न झाला.

संकर जगतबंध जगदीसा ।
सुर नर मुनि सब नावत सीसा ।
तिन्ह नृपसुताहि कीन्ह परनामा ।
कहिं सच्चिदानंद परधामा ।
भये मगन छाबि तासु विलोकी ।
अजहुं प्रीति उर रहाति न रोकी ।

तिला वाटलें कीं, शंकर हे जगदीश जगद्वंद्य असून सुर, नर, मुनि इत्यादि सर्वच त्यांचेपुढें मस्तक नमवितात. त्यांनीं 'सच्चिदानंद' 'परधाम' असें आळवून यःकश्चित् राजकुमारास नमस्कार केला आणि त्याचें सौंदर्य पाहूनच इतके तल्लीन झाले कीं त्यांना अजूनदेखील आपल्या हृदयांतील प्रेम आवरतां येत नाही.

दो०—ब्रह्म जो व्यापक विरज अज अकल
अनीह अभेद । सो कि देह धरि होइ
नर जाहि न जानत वेद ॥ ६२ ॥

परब्रह्म तर व्यापक, मायारहित, कलारहित, इच्छारहित, भेदातीत आणि ज्याचें वेदान्तादेखील अनुमान होत नाही असें आहे. तें देह धारण करून नररूपानें अवतीर्ण होणें शक्य तरी आहे काय ?

चौ०—विष्णु जो सुरहित नरतनु धारी ।
सोउ सर्वज्ञ जथा त्रिपुरारी ।
खोजइ सो कि अज्ञ इव नारी ।
ज्ञानधाम श्रीपति असुरारी ।

विष्णूंनी जरी देवहितास्तव नरावतार धारण केलेला असला तरी तेदेखील महादेवाप्रमाणेच सर्वज्ञ होत. तो असुरारि श्रीपाति ज्ञानधाम असून तो अजागळासारखा स्त्रीचा शोक करीत राहील काय ?

संभुगिरा पुनि मृषा न होई ।
सिव सर्वज्ञ जानु सब कोई ।
अस संसय मन भयउ अपारा ।
होइ न हृदय प्रबोधप्रचारा ।

तरीहि पण शंकरांची वाणी असत्य होणार नाही. त्यांचे सर्वसाक्षित्व सर्वांना विदितच आहे. सतीचें मन वरीलप्रमाणे संशयानें पूर्णपणें प्रस्त झाल्या-कारणानें तिच्या अंतःकरणांत ज्ञानाचा मुळीच रिधाव होईना.

जद्यपि प्रगट न कहेउ भवानी ।
हर अंतरजामी सब जानी ।

सतीनें जरी प्रत्यक्ष बोलून दाखविलें नाहीं, तरी शंभूंनी अंतर्दुर्मीच तें सर्व जाणलें.

सुनहि सती तव नारिसुभाऊ ।
संसय अस न धरिय उर काऊ ।
जासु कथा कुंभज रिषि गाई ।
भगति जासु मै मुनिहि सुनाई ।
सोइ मम इष्ट देव रघुवीरा ।
सेवत जाहि सदा मुनि धीरा ।

(शंकर ह्मणाले):—हे सती ! ऐक. तुझा स्त्री-स्वभाव आहे. असली कोणतीच शंका मनांत बाळगूं नकोस. ज्याच्या लीला अगस्ति-मुनींनीं गाडल्या आणि त्यांना मी ज्याची भक्ति निरूपण करून सांगितली व ज्याचें स्थितप्रज्ञ मुनीश्वरदेखील नित्य सेवन करितात, तोच हा माझा उपास्य देव रघुवीर होय !

छंद—मुनि धीर जोगी सिद्ध संतत विमल
मन जेहि ध्यावहीं । कहि नेति निगम
पुरान आगम जासु कीराते गावहीं ॥
सोइ राम व्यापक ब्रह्म भुवन निकाय
पाति मायाधनी । अवतरउ अपने भगत
हित निजतंत्र नित रघु-कुळ-मनी ॥ २ ॥

मुनि, योगी, सिद्ध इत्यादि मतिधीर ज्याचें विमल मनानें निरंतर ध्यान करीत असतात, वेद, शास्त्रे आणि पुराणे 'नेति, नेति' असा घोष करून ज्याचें यशोगान करीत असतात; तोच हा राम होय.

तो सर्वव्यापक परब्रह्म, अनेक ब्रह्माण्डांचा नायक, मायेचा ईश, नित्य व स्वतंत्र असून आपल्या भक्तांच्या कल्याणासाठीं रघुकुलमणिरूपानें अवतरला आहे.

सो०—लाग न उर उपदेसु जदपि कहेउ
सिव बार बहु । बोले बिहंसि महेसु
हरि-माया-बलु जानि जिय ॥ १२ ॥

शिवांनीं जरी अनेकवार सांगितलें तरी त्यांचा उपदेश सतीच्या बुद्धीला मानवला नाही. (अखेरीस) भगवन्मायाच बलवत्तर असें मनांत निश्चित करून शंकर हास्य करून म्हणाले:—

चौ०—जौ तुहारे मन अति संदेह ।
तौ किन जाइ परीछा लेहू ।
तव लगि बैठ अहँउ बढ छाहीं ।
जब लगि तुझ ऐहहु मोहि पाहीं ।
जैसे जाइ मोह भ्रम भारी ।
करहु सो जतन विवेक बिचारी ।

जर तुझ्या मनांत अत्यंत संदेह उत्पन्न झाला आहे, तर तूं जाऊन शहानिशा कां करीत नाहीस ! तूं परतून मजकडे येईपर्यंत मी ह्या वटवृक्षाच्या छायेखालीं बसून मार्गप्रतीक्षा करीत राहीन. तूं मात्र जेणेंकरून तुझा मोह आणि भ्रम निरस्त होईल अशा विवेक-बुद्धीनें विचारपूर्वक प्रयत्न कर.

चली सती सिवआयसु पाई ।
करइ विचारु करउँ का भाई ।

ह्याप्रमाणें शिवाज्ञा घेऊन सती तर निघाली; परंतु 'आतां काय बरें करावें ?' अशा विचारांतच ती घोंटाळली.

इहाँ संभु अस मन अनुमाना ।
दच्छसुता कहँ नहिँ कल्याना ।
मोरेहु कहे न संसय जाहीं ।
विधि बिपरीत भलाई नाहीं ।
होइहि सोई जो राम राचि राखा ।
को करि तरक बढावइ साखा ।

हें पाहून इकडे शंकरांनीं मनांत असें अनुमान केलें कीं, आतां सतीची धडगत दिसत नाही. माझ्यादेखील सांगण्यानें तिचा संशय मावळत नाही. तिचें दैवच फिरलें. हें बरें नव्हे. रामचंद्रांनीं जें नेमून ठेविलें असेल तें तर होणारच. मग उगीच तर्क काढून त्यास फांटे कोणी फोडीत बसावें ?

अस कहि लगे जपन हरिनामा ।
गई सती जहँ प्रभु सुखधामा ।

असैं म्हणून ते हरिनामाचा जप करूं लागले.
इकडे सती थेट जेथें मुखनिधान प्रभू होते तेथें गेली.

दो०—पुनि पुनि हृदय विचार करि धरि
सीता कर रूप । आगे होइ चलि पंथ
तेहि जेहि आवत नरभूप ॥ ६३ ॥

पुनः पुनः विचार करून अखेरीस तिनें सतीचाच
वेष धारण केला. आणि जिकडून खुबीर येत होते,
त्या वाटेनें नीट समोरूनच येऊं लागली.

चौ०—ललितमन दीख उमाकृत बेषा ।
चकित भये भ्रम हृदय विसेषा ।
कहि न सकत कळु अतिगंभीरा ।
प्रभुप्रभाउ जानत मतिधीरा ।

लक्ष्मणानें ताडलें कीं, सतीनें ही बतावणी केली
आहे. हिच्याहि मनास चांगलाच भ्रम पडला म्हणून
तोहि चकित झाला. त्यास कांहींच बोलतां येईना.
तेव्हां त्यानें अत्यंत गंभीर मुद्रा धारण केली. कारण
प्रभूचा प्रभाव जाणत असल्यामुळे तोहि तरी मनाचा
खुबीरच होता.

सतीकपटु जानेउ सुरस्वामी ।
सबदरसी सबअंतरजामी ।
सुमिरत जाहि मिटइ अज्ञाना !
सोइ सर्वज्ञ राम भगवाना ।

देवाधिप, विश्वसाक्षी, सर्वांतर्यामी, ज्याच्या
स्मरणानेंच अज्ञान नष्ट होतें, तोच तो सर्वज्ञ भगवान्
रामचंद्र होय. त्यानें सतीचें कपट ओळखिलें.

सती कीन्ह चह तहहुं दुराऊ ।
देखहु नारि-सुभाउ-प्रभाऊ ।

परंतु तेथेंदेखील सतीनें लपंडाव करण्याचें मनांत
आणलें. [कवि म्हणतात] हा स्त्री-स्वभावाचा
प्रभाव तर पहा.

निज मायाबल हृदय बखानी ।
बोले विहाँसि राम मृदुबानी ।

आपल्या मायाबलाचा हृदयांत विचार करून
रामचंद्र हास्यपूर्वक मृदुवाणीनें बोलूं लागले.

जोरि पानि प्रभु कीन्ह प्रनामू ।
पितासमेत लीन्ह निज नामू ।

कहेउ बहोरि कहाँ वृषकेतू ।
बिपिन अकेलि फिरहु केहि हेतू ।

पित्याच्या नामासहित आपलें नांव उच्चारून
प्रभूनें हात जोडून नमस्कार केला; आणि विचारिलें
कीं, वृषकेतु कोठें आहेत ? आणि आपण ह्या
अरण्यांत एकट्याच कोणत्या हेतूस्तव फिरत आहां ?

दो०—रामवचन मृदु गूढ सुनि उपजा
अति संकोचु । सती सभीत महेस पहिँ
चली हृदय बड सोचु ॥ ६४ ॥

रामाचें मृदु आणि गूढ भाषण ऐकून सती
फारच ओशाळली आणि भयभीत होऊन परत
महेशाकडे जाण्यास निघाली. पण तिचें मन तीस
फार खाऊं लागलें.

चौ०—मैँ संकर कर कहा न माना ।
निज अज्ञान राम पर आना ।
जाइ उतरु अब देइहुँ काहा ।
उर उपजा अतिदारुन दाहा ।

तिला वाटलें, मी शंकराचें सांगणें न मानतां
आपल्या अज्ञानाचा रामावर आरोप केला. 'मी
आतां उत्तर तरी काय देऊं ?' या विचारानें तिच्या
अंतःकरणाचा फारच दाह होऊं लागला.

जाना राम सती दुख पावा ।
निज प्रभाउ कळु प्रगटि जनाव ।

सती वरमली हें रामांनीं ओळखून तीस आपला
प्रभाव थोडासा प्रत्यक्ष जाणविला.

सती दीख कौतुक मग जाता ।
आगे राम सहित श्रीभ्राता ।
फिरि चितवा पाळे प्रभु देखा ।
सहित बंधु सिय सुंदर वेखा ।

मार्गानें जात असतां सतीनें चमत्कार पाहिला कीं,
तिच्या लगत पुढें राम आणि बरोबर लक्ष्मण व सीता
जात आहेत. फिरून ती मार्गे वळून पाहूं लागली तीं
सुंदर वेष धारण केलेले लक्ष्मण व सीतेसहित प्रभु
दिसतच आहेत !

जहँ चितवाहि तहँ प्रभु आसीना ।
सेवहिँ सिद्ध मुनीस प्रवीना ।
देखे सिव विधि विष्णु अनेका ।
अमितप्रभाउ एक तेँ एका ।
बंदत चरन करत प्रभु सेवा ।
बिबिध वेष देखे सब देवा ।

जिकडे सती पाही तिकडे प्रभु बसलेलेच आहेत,
आणि सिद्ध व मुनींद्र त्यांच्या सेवेंत तत्पर असून
एकापेक्षा एक अतुल प्रभाववंत असे अनेक शिव,
ब्रह्मा व विष्णु, प्रभूचें चरण वंदन करून सेवा करीत
आहेत, असेच तिला दिसून आलें व नानाविध
वेषांत सर्व देवहि तीस आढळलें.

दो०—सती विधात्री इंदिरा देखी अमित
अनूप । जोहि जेहि वेष अजादि सुर
तेहि तेहि तन अनुरूप ॥ ६५ ॥

जशी ब्रह्मादिक देवांचीं स्वरूपें तिनें पाहिलीं, तशा
रूपवती अशा असंख्य आणि अनुमप सती, सावित्री
व लक्ष्मी याहि तिच्या दृष्टोत्पत्तीस आल्या.

चौ०—देखे जहूँ तहूँ रघुपाति जेते ।
सक्तिन्ह सहित सकल सुर तेते ।
जीव चराचर जो संसारा ।
देखे सकल अनेक प्रकारा ।

तिनें रामरूपें जितकीं व जेथें जेथें म्हणून पाहिलीं
तेथें तेथें तीं सर्व देव व त्यांच्या शक्ति यांचेसहित होतीं.
चराचर विश्वांतील अनेक प्रकारचे सर्व प्राणी तिनें
पाहिले.

पूजहिँ प्रभुहिँ देव बहु बेखा ।
रामरूप दूसर नहिँ देखा ।
अवलोकें रघुपाति बहुतेरे ।
सीतासहित न वेष घेनेरे ।

नाना प्रकाचे वेषधारी देव प्रभूंची पूजा करीत
आहेत असें तीस दिसलें, परंतु अन्य रामरूप मात्र
दृग्गोचर झालें नाहीं. सीतेसह रामचंद्र तिनें पुष्कळ-
सेच अवलोकन केलें, परंतु त्यांचीं स्वरूपें मात्र पृथक्
नव्हतीं !

सोइ रघुवर सोइ लछिमन सीता ।
देखि सती अति भई सभीता ।
हृदय कंप तन सुधि कछु नाहीं ।
नयन मूँदि बैठी मग माहीं

तोच रघुवीर, तोच लक्ष्मण व तीच सीता अवलो-
कन करून सती अत्यंत भयभीत झाली. (इतकी कीं,) तिच्या
हृदयाला कंप सुटून तिला शरीराचीसुद्धां
शुद्ध उरली नाहीं, व (अशा स्थितीतच) ती डोळे
मिटून मार्गीतच बसली.

बहुरि विलोकेउ नयन उधारी ।
कछु न दीख तहूँ दच्छकुमारी ।
पुनि पुनि नाइ रामपद सीसा ।
चली तहाँ जहूँ रहे गिरीसा ।

पुन्हां डोळे उघडून पाहूं लागली, तों तेथें सतीस
कांहींच दिसेना. (अखेर) ती रामपदास वारंवार
नमस्कार करून जेथें कैलासनाथ होते तेथें गेली.

दो०—गई समीप महेस तब हंसि पूछी
कुसलात । लीन्हि परीछा कवन विधि
कहहु सत्य सब बात ॥ ६६ ॥

जवळ जातांच महेशांनीं तीस हास्यपूर्वक कुशल
वृत्त विचारिलें. [व ते म्हणाले] तूं कोणत्या प्रकारा
परीक्षा घेतलीस, तें सर्व यथार्थ वर्तमान मला कळूं दे.

चौ०—सती समुझि रघुवीरप्रभाऊ ।
भयबस सिव सन कीन्ह दुखाऊ ।

रघुवीराचा प्रभाव समजून भयभीत झाली. तरीं
सतीनें पुन्हां शिवाशीं लपंडाव आरंभले.

कछु न परीछा लीन्हि गोसाईँ ।
कीन्ह प्रनाम तुम्हारिहि नाईँ ।
जो तुह्य कहा सो मृषा न होई ।
मोरे मन प्रतीति असि सोई ।

[ती म्हणाली] महाराज ! परीक्षा वगैरे कांहींएक
केलें नाहीं. आपल्याप्रमाणेंच मीहि प्रणाम केला.
आपण जें म्हणाला तें कधींहि असत्य व्हावयाचें नाहीं,
ह्याची मला मनोमय प्रतीति येऊन चुकली.

तब संकर देखेउ धरि ध्याना ।
सती जो कीन्ह चरित सब जाना ।
बहुरि राममायाहि सिरु नावा ।
प्रेरि सतिहि जेहि झूठ कहावा ।

तेव्हां शंकरांनीं अंतर्ध्यानानें पाहून सतीनें केलें
सर्व कृत्य जाणलें. नंतर जिच्या प्रेरणेंनें सतीस देखील
असत्य भाषण करण्यास लाविलें त्या राममायेस प्रभूंनीं
मस्तक नमवून वंदन केलें.

हरिइच्छा भावी बलवाना ।
हृदय विचारत संभु सुजाना ।
सती कीन्ह सीता कर बेषा ।
सिव उर भयउ विषाद बिसेषा ।
जौ अब करउँ सती सन प्रीती ।
मिटइ भगति पथ होइ अनीती ।

हरीचीच इच्छा भावी आणि बलवत्तर आहे. असा विचार सर्वज्ञ शंकर करीत असतां सतीनें सतिचें रूप घेतलें. ह्या गोष्टीमुळें तर त्यांच्या मनास विशेषच विषाद वाटला. त्यांना वाटलें जर आतां सतीवर मी पत्नीप्रिय करीन तर भक्तिमार्ग उध्वस्त होऊन अनीति मात्र माजेल.

दो०—परम पुनीत न जाइ तजि किय प्रम
बड पाप । प्रगटि न कहत महेसु कछु
हृदय अधिक संताप ॥ ६७ ॥

ह्या महासाध्वीचा त्याग करणें शक्य नाही व इजवर प्रेम करावें तर महत्पाप होईल हें जाणून महेश प्रत्यक्ष जरी कांहींच बोलले नाहीत, तरी त्यांच्या अंतःकरणाचा अधिकच भडका होऊं लागला.

चौ०—तव संकर प्रभुपद सिरु नावा ।
सुभिरत राम हृदय अस आवा ।
एहि तन सतिहि भेट मोहि नाहीं ।
मित संकल्प कीन्ह मन माहीं ।

तेव्हा प्रभुपदास वंदन करून रामस्मरण करीत शंकरांच्या मनांत असें आलें कीं, सतीच्या निदान प्रस्तुत देहानें तिची व माझी गांठ पडावयाची नाही व त्यांनीं शेवटीं हेंच मनांत निश्चित केलें.

अस विचार संकर मतिधीरा ।
चले भवन सुभिरत रघुवीरा ।

धैर्यशील प्रभु हा विचार ठाम करून रामस्मरण करीत स्वस्थानां जाण्यास निघाले.

चलत गगन भइ गिरा सुहाई ।
जय महेस भलि भगति दटाई ।
अस पन तुम्ह बिनु करइ को आना ।
रामभगत समरथ भगवाना ।

मार्गानें जात असतां स्पष्ट आकाशवाणी झाली कीं, “ शंकरांचा जयजयकार असो ! धन्य आहे आपल्या दृढभक्तीची. आपणांध्यतिरिक्त अशी प्रतिज्ञा कोण करूं शकेल ? हे भगवन् ! समर्थ रामभक्त आपणच आहांत ! ”

सुनि नभगिरा सती उर सोचा ।
पूछा सिवाहिं समेत सकोचा ।
कीन्ह कवन पन कहहु कृपाला ।
सत्यधाम प्रभु दीनदयाला ।

ती आकाशवाणी ऐकून सतीचें हृदय संचित

झालें. तिनें संकोचपूर्वक शिवास प्रश्न केला कीं, हे सत्यसागर, दीनदयाल, कृपाळू प्रभो ! आपण कोणती प्रतिज्ञा केली ती सांगावी.

जदापि सती पूछा बहु भौंती ।
तदापि न कहेउ त्रिपुरआराती ।

जरी सतीनें पुष्कळ प्रकारें विचारलें तरी महा-देवांनीं आपली प्रतिज्ञा तिला सांगितली नाही.

दो०—सती हृदय अनुमान किय सब जानेउ
सर्वज्ञ । कीन्ह कपट मै संभु सन नारि
सहज जड अज्ञ ॥ ६८ ॥

[तेव्हां] सतीनें मनांत तर्क केला कीं, सर्वज्ञ प्रभूंनीं सर्व जाणलें. मी शंकरांशीं हि कपटच केलें ना ! स्त्री, जातीचीच जड आणि अढाऊ असतें.

सो०—जळ पय सरिस विक्राइ देखहु प्रीति
कि रीति भलि । विरग होइ रस जाइ
कपट खटाई परत पुनि ॥ १३ ॥

पाणी व दूध एकाच मोलानें विकतात. प्रीतीचा प्रकार तरी हुबेहूब हाच. कपटाचें विरजण पडतांच प्रीति दुभंग होऊन तिच्यांतील माधुरी नाहीशी होतें.

चौ०—हृदय सोच समुझत निज करनी ।
चिंता अमित जाइ नहिं बरनी ।
कृपासिंधु सिव परम अगाधा ।
प्रगट न कहेउ मोर अपराधा ।

स्वतःच्या कृतीमुळें सतीच्या हृदयांत तुफान शोक होऊन ती अत्यंत चिंतातुर झाली. [तीस वाटे,] कृपासागर शंकर परमगंभीर आहेत. त्यांनीं माझा अपराध उघडपणें बोलून दाखविला नाही.

संकररुख अवलोकि भवानी ।
प्रभु मोहि तजेउ हृदय अकुलानी ।
निज अघ समुझि न कछु कहि जाई ।
तपइ अवाँ इव उर अधिकाई ।

शंकरांची चर्या अवलोकन करतांच भवानिनें ताडलें कीं, प्रभूंनीं आपला त्याग केला, व त्यामुळें तर ती फारच व्याकूल झाली. स्वतःचें कपट लक्षांत येतांच तिच्यानें कांहींच बोलवेना. तिचें हृदय आंब्याप्रमाणें जास्तच भडकूं लागलें.

सतिहि ससोच जानि वृषकेतू ।
कही कथा सुंदर सुख हेतू ।

बरनत पंथ विविध इतिहासा ।

विश्वनाथ पहुंचे कैलासा ।

सती दुःखित झाली असें पाहून, शंकरांनी तिच्या सांत्वनास्तव रोचक कथा सांगितल्या. वाटेनें विविध-इतिहास-वर्णन करीत विश्वनाथ कैलासाला पोहोचलें.

तहें पुनि संभु समुझि पन आपन ।

बइठे बट तर करि कमलासन ।

संकर सहज सरूप सभारा ।

लागि समाधि अखंड अपारा ।

तेथेंही फिरून आपल्या प्रतिशेचा विचार करून ते वटवृक्षाखाली कमलासन घालून बसले. अनायासें स्वस्वरूपांत निमग्न होऊन शंकरास अखंड व अपार समाधि लागली.

दो०—सती बसहिँ कैलास तव अधिक
सोच मन माहिँ । मरमु न कोऊ जान
कछु जुग सम दिवस सिराहिँ ॥ ६९ ॥

सती तेव्हां कैलासावरच राहिली; परंतु तिच्या मनांतला उद्वेग वाढतच चालला. त्याचें मर्म कोणीच जाणलें नाहीं. तिला प्रत्येक दिवस युगा-प्रमाणें जाऊं लागला.

चौ०—नित नव सोच सती उर भारा ।

कब जइहँ दुख-सागर-पारा ।

सतीच्या हृदयांत नित्य नवीन शोककल्लोळ उत्पन्न होऊं लागल्यामुळे या शोकसागरांतून कधीं पार पडेन असें तिला झालें.

मैँ जो कीन्ह रघुपतिअपमाना ।

पुनि पतिवचन मृषा करि जाना ।

सो फल मोहिँ विधाता दीन्हा ।

जो कछु उचित रहा सोइ कीन्हा ।

अब विधि अस बूझिय नहिँ तोही ।

संकरविमुख जिआवसि मोही ।

(ती स्वगत झणाली) :—मी जो रघुपतीचा अपमान केला आणि शिवाय पतिवचन असत्य मानलें त्याचें फळ, हे विधात्या ! तूं मला दिलेंस, यांत सर्वतोपरी जें उचित होतें तेंच केलेंस; पण हे विधे ! शंकराविमुख अशा स्थितींत मला तूं जिवंत ठेवीत आहेस हें तुला अजूनदेखील कां कळत नाहीं ? (शंकराविमुखास मृत्यूच योग्य हें तात्पर्य.)

काहि न जाइ कछु हृदय गलानी ।

मन मँ रामहिँ सुमिर सयागी ।

सतीच्या मनांतील उद्विग्नतेचें वर्णन करतां येत नाहीं. परंतु ती सुश्रुत होती. ती मनांत रामचंद्राचे स्मरण करून म्हणाली :—

जौँ प्रभु दीनदयाल कहावा ।

आरतिहरन वेद जस गावा ।

तौ मैँ विनय करउँ कर जोरी ।

छुटउ बेगि देह यह मोरी ।

जौँ मोरे सिवचरन सनेहू ।

मन क्रम वचन सत्य व्रत एहू ।

प्रभु जर दीनदयाळ म्हणवितात आणि ' शोक मोचन ' म्हणून वेददेखील त्यांचें यश गातात, तर मी हात जोडून विनंति करतें कीं, आतां हा माझा देह त्वरित सुटवा. जर माझें शिवचरणीं प्रेम असेल व कायावाचामनानें माझें हेंच सत्यव्रत असेल :—

दो०—तौ बदरसी सुनिय प्रभु करउ सो
बेगि उपाइ । होइ मरन जेहि विनहिँ सम
दुसह विपत्ति बिहाइ ॥ ७० ॥

तर हे समदर्शी प्रभो ! ऐका, आणि सत्वर अशी योजना करा कीं, जेणेंकरून ह्या दुःसह विपत्तीला माझी सुटका होऊन मला अनायासें मृत्यु येईल.

चौ०—एहि विधि दुखित प्रजेसकुमारी ।

अकथनीय दारुन दुख भारी ।

अशा रीतीनें ती दक्षकन्या सती शोक करीत असतां तिचें दुःख भयंकर अवर्णनीय झालें.

बीते संवत सहस सतासी ।

तजी समाधि संभु अविनासी ।

रामनाम सिव सुमिरन लागे ।

जानेउ सती जगतपति जागे ।

८७००० वर्षांनंतर अविनाशी शंभूनीं समाधि विसर्जन केली. शिव रामनाम स्मरूं लागले. शंकर जाग्रत झाले हें सतीसहि कळलें.

जाइ संभुपद वंदन कीन्हा ।

सनमुख संकर आसन दीन्हा ।

लगे कहन हरिकथा रसाला ।

दच्छ प्रजेस भये तेहि काला ।

तिनें जाऊन शंभुपदीं वंदन केलें व शंकरांनींही तीस आपल्यासमोर आसन दिलें. नंतर ते सुरत हरिकथा सांगूं लागले. त्या काळीं दक्ष प्रजापति झालेला होता.

देखा विधि विचारि सब लायक ।

दच्छहिं कीन्ह प्रजापतिनायक ।

ब्रह्मदेवानें दक्षच सर्वथा योग्य आहे असे विचार-
पूर्वक ठरवून त्यासच प्रजापतीचा नायक केला होता.

बड अधिकार दच्छ जव पावा ।

अतिअभिमान हृदय तव आवा ।

नहिं कोउ अस जनमा जग माहीं ।

प्रभुता पाइ जाहि मद नाही ।

श्रेष्ठ अधिकारापन्न होतांच दक्षाच्या मनांत खूपच
‘ ग ’ ची बाधा झाली. प्रभुत्वास चढल्यावर ज्यास
मद मुलींच चढला नाही असा ह्या जगांत कोणीच
जन्मास आला नसेल.

दो०—दच्छ लिये मुनि बोलि सब करन
लगे बड जाग । नेवते सादर सकल
सुर जे पावत मष भाग ॥ ७१ ॥

त्या वेळीं दक्षानें मुनि-मंडळ बोलावून मोठाच
यज्ञ आरंभिला होता, आणि यज्ञभागाचे अधिकारी
अशा सर्व देवांना सादर निमंत्रण केलें होतें.

चौ०—किन्नर नाग सिद्ध गंधर्वा ।

बधुन्ह समेत चले सुर सर्वा ।

विष्णु विरंचि महेस बिहाई ।

चले सकल सुर जान वनाई ।

किन्नर, नाग, सिद्ध, गंधर्व व देव हे सर्व आपल्या
स्त्रियांसह जात होते. विष्णु, ब्रह्मदेव आणि महेश
वगळून सर्व आपापली वाहनें सज्ज करून जाते झाले.

सती विलोके व्योम विमाना ।

जात चले सुंदर विधि नाना ।

सुरसुंदरी करहिं कल गाना ।

सुनत सवन छूटहिं मुनिध्याना ।

सतीनें आकाशांतून जात असलेली नानाप्रकारचीं
सुंदर विमानें पाहिलीं. त्यांतून जें ऐकतांच मुनींचें
देखील ध्यान सुटेल असें सुस्वर गायन अप्सरा करीत
होत्या.

पूछेउ तव सिव कहेउ बखानी ।

पिताजग्य मुनि कछु हरपानी ।

जौं महेस मोहि आयसु देही ।

कछु दिन जाइ रहउ मिस एही ।

तेव्हां सतीनें प्रश्न केला असतां शिवांनीं सविस्तर
वृत्त सांगितलें. पिता यज्ञ करीत आहे हें ऐकून

सतीस आनंद झाला. [ती मनांत म्हणाली,] महेश
आज्ञा देतील तर ह्या तरी मिवानें कांहीं दिवस माहेरीं
जाऊन राहण्यास सांपडेल.

पतिपरित्याग हृदय दुखु भारी ।

कहइ न निज अपराध विचारी ।

बोली सती मनोहर बानी ।

भय संकोच प्रेम रस सानी ।

पतिपरित्यागामुळें हृदयांत अत्यंत दुःखित झालेली
सती स्वतःच्या अस्माधाचा विचार करून कांहींच
बोलेना. [अखेर] तिनें भय, संकोच व प्रीति यांनीं
परिपूर्ण अशा मधुर वाणीनें ह्मटलें:—

दो०—पिताभवन उत्सव परम जौ प्रभु
आसु होइ । तौ मै जाउँ कृपायतन
सादर देखन सोइ ॥ ७२ ॥

हे कुमालो ! पितृगृही महोत्सव होत आहे.
स्वामीची आज्ञा होत असल्यास तो माझ्या इतमा-
मानें अवलोकन करण्यास मीहि जाईन.

चौ०—कहेहु नीक मोरेहु मन भावा ।

यह अनुचित नहिं नेवत पठावा ।

दच्छ सकल निज सुता बोलाई ।

हमरे बयर तुम्हउ विसराई ।

(हें ऐकून शंकर म्हणाले) तूं म्हणतेस तें ठीकच
आहे व मलाहि तें संमत आहे, परंतु तुला निमंत्रण
केलेलें नाहीं, ही एकच काय ती खरी अडचण. दक्षानें
आपल्या सर्व मुलींना बोलावलें, परंतु माझ्या शत्रुत्वा-
स्तव त्यानें तुला वगळलें.

ब्रम्हसभा हम सन दुखु माना ।

तेहि ते अजहुं करहिं अपमाना ।

जौं बिनु बोले जाहु भवानी ।

रहइ न सीलु सनेहु न कानी ।

ब्रह्मसभेंत माझ्या वर्तनामुळें जो खटका उडाला
त्याच कारणामुळें तो आज आपला अपमान करीत
आहे. हे भवानी ! अनाहूत गेलीस तर शील, प्रेम,
आणि मर्यादा यांना मात्र मुकावें लागेल.

१ एकदां ब्रह्मसभेंत ब्रह्मा, विष्णु, शिवप्रभृति सर्व देव
जमले असतां दक्ष जेव्हां आला तेव्हां त्रिमूर्तीखेरीज
करून सर्वांनीं अभ्युत्थान दिलें. त्यावरून दक्षास क्रोध
आला व त्यानें शाप दिला कीं, तिथेही यज्ञभागविवर्जित
रहाल.

जदपि मित्र-प्रभु-पितु-गुरु-गेहा ।

जाइय बिनु बोलेहु न सँदेहा ।

तदपि विरोध मान जहँ कोई ।

तहाँ गये कल्याण न होई ।

मित्र, धनी, पिता व गुरु यांच्या घरीं निःशंक मनानें व बिनबोलावतां हि गेलेलें चालेल, तरीं हि पण त्यांच्यापैकीं जेव्हां कोणीहि वैर करीत असेल तेव्हां मात्र त्यांचे घरीं गेल्यानें कल्याण होत नसतें.

भाँति अनेक संभु समुझावा ।

भावीबस न ज्ञान उर आवा ।

कह प्रभु जाहु जो बिनहिँ बोलाये ।

नहिँ भलि बात हमारे भाये ।

शंभूनीं अनेक प्रकारें समजूत घातली तरीं भवि-तव्यतावश सतीच्या हृदयांत तो उपदेश ठसेना. प्रभूनीं पुन्हां बजाविलें कीं, अनाहूत गेलीस तर आमच्या मतें इष्टापत्ति होणार नाही.

दो०—काहि देखा हर जतन बहु रहइ न
दच्छकुमारी । दिये मुख्य गन संग तव
विदा कीन्ह त्रिपुरारि ॥ ७३ ॥

शंभूनीं हरप्रयत्न करून सांगून पाहिलें, पण सती राहीच ना. तेव्हां त्रिपुरारीनीं मुख्य गण तिच्याबरोबर देऊन तिची खानगी केली.

चौ०—पिताभवन जब गई भवानी ।

दच्छत्रास काहु न सनमानी ।

सादर भलोहि मिली एक माता ।

भगिनी मिली बहुत मुसुकाता

पितृगृही गेल्यावर दक्षभयानें भवानीस कोणीहि मान दिला नाही. नाही म्हणावयाला तिची आई तेवढी तिला सन्मानपूर्वक भेटली. बाहिणी भेटल्या, परंतु त्यांनीं बरीच नाकें मुरडलीं.

दच्छ न कछु पूछी कुसलाता ।

सातिहि बिलाकि जरे सब गाता ।

दक्षानें तर मुळीं विचारपूस केली नाही ती नाहीच. उलट सतीला पाहून त्याच्या सर्वांगाची लाही मात्र झाली.

सती जाइ देखेउ तब जागा ।

कतहुँ न दीख संभु कर भागा ।

तब चित चढेउ जो संकर कहेऊ ।

प्रभु अपमान समुझि उर दहेऊ ।

नंतर सतीनें जाऊन यज्ञ पाहिला, तो शंभूचा भाग तिला कोठेंच आढळला नाही. त्या वेळेस मात्र शंकराच्या उपदेशाचें तिला खाडकन् स्मरण झालें. आपण पतीची वंचना केली, हें मनांत येतांच तिचा तिलपापड झाला.

पाछिल दुख न हृदय अस व्यापा ।

जस यह भयउ महा परितापा ।

तिच्या हृदयावर या वेळीं संतापाचा जो कहर गुदरला तसा तो पूर्वीच्या दुःखानेंहि गुदरविला नव्हता.

जद्यपि जग दारुन दुख नाना ।

सब तेँ काठिन जाति अपमाना ।

समुझि सो सातिहि भयउ अतिक्रोधा ।

बहु विधि जननी कीन्ह प्रबोधा ।

जगांत जरी अनेक दारुण दुःखें आहेत तरी सर्वा स्वजनापमानाचें दुःख दुर्धर होय. तो अपमान होताना सती अत्यंत उफाणली. तिच्या आईनें अनेक प्रकारे तिची समजूत घातली.

दो०—सिवअपमान न जाइ सहि हृदय न
होइ प्रबोध । सकल सभहिँ हठि हटक
तब बोली बचन संक्रोध ॥ ७४ ॥

परंतु जेव्हां शिवाचा अपमानहि सहन होईना व हृदयांत विचारहि जम धरना. तेव्हां ती ताणाताणात सभेस उद्देशून चवताळून म्हणाली.

चौ०—सुनहु सभासद सकल मुनिंदा ।

कही सुनी जिन्ह संकरनिंदा ।

सो फल तुरत लहब सब काहु ।

भली भाँति पछिताव पिताहु ।

ती म्हणाली, हे सभासदहो ! हे सकल मुनीं प्रहो ! एका. ज्या तुम्हीं शंकरांची अवहेलना केली किंवा ऐकिली त्या तुम्हां सर्वांना सरकसकट तिचें फल लवकरच मिळेल. हा माझा पितादेखील चांगलाच पश्चात्तापांत पडेल.

संत-संभु-श्रीपति अपबादा ।

सुनिय जहाँ तहँ असि मरजादा ।

काटिय तासु जीभ जो बसाई ।

सवन मूँदि न त चालिय पराई ।

[कारण] मर्यादा आहे कीं, जेथें संत, शंभु किंवा विष्णु यांची निंदा ऐकण्यांत येतें, तेथें जर बसावयाचें असेल तर त्या निंदाकाची जीभच कापून काढली

पाहिजे, नाहीतर कानांत बोटे घालून तडक निघून
तरी गेलें पाहिजे.

जगदात्मा महेस पुरारी ।
जगतजनक सब के हितकारी ।
पिता मंदमति निंदत तेही ।
दच्छ-सुक्र-संभव यह देही ।
तजिहूँ तुरत देह तेहि हेतू ।
उर धरि चंद्रमौलि वृषकेतू ।

जगदात्मा, महेस, त्रिपुरारि हे जगज्जनक असून
सर्वांचे हितकर्ते होत. त्यांची निंदा करणारा हा
मंदमति दक्ष माझा पिता आणि ह्याच्या वीर्यापासून
उत्पन्न झालेली ही मी ! ह्याच कारणास्तव चंद्रमौली
वृषकेतूस हृदयांत धारण करून ह्या देहाचें मी
तांबडतीव्र विसर्जन करणार !

अस कहि जोगअग्नि तनु जारा ।
अथउ सकल मप हाहाकारा ।

असें बोलून तिनें योगाग्नीनें शरीर दग्ध करून
वेतलें. तेव्हां सर्व यज्ञांत हाहाकार उडाला.

दो०—सतीमरण सुनि संभुगन लगे करन
मष खीस । जयविधंस बिलोकि भृगु
रच्छा कीन्हि मुनीस ॥ ७५ ॥

सतीचें मरण ऐकून शंभुगण यज्ञविध्वंस करूं
लागले. तो यज्ञविघात अवलोकन करून भृगुऋषींनीं
त्याचें रक्षण केलें.

चौ०—समाचार सब संकर पाए ।
बीरभद्र करि कोप पठाए ।
जयविधंस जाइ तिन्ह कीन्हा ।
सकल सुरन्ह विधिवत फल दीन्हा ।

जेव्हां तें वर्तमान शंकरास समजलें तेव्हां त्यांनीं
क्रुद्ध होऊन, बीरभद्रास पाठविलें. त्यानें जाऊन
यज्ञाचा विध्वंस केला व सर्व देवतांना यथायोग्य
प्रायश्चित्त दिलें.

भइ जगबिदित दच्छगति सोइ ।
जसि कछु संभु विमुख कै होई ।

शंकरांशीं विरोध करणाराची जी गति होते, तीच
एवढा विख्यात दक्ष पण त्यासहि भोगावी लागलीच.

यह इतिहास सकल जग जाना ।
ताते मै संछेप बखाना ।

हा इतिहास सर्व जगाला विदित आहे, म्हणून
मी तो संक्षेपतःच वर्णन केला.

सती मरत हारि सन बर माँगा ।
जनम जनम सिवपद अनुरागा ।
तोहि कारन हिमगिरिगृह जाई ।
जनमी पारवती तनु पाई ।

सतीनें मरणसमयीं श्रीपतीस वर मागितला कीं,
जन्मोजन्मी शिवपदींच प्रीति असावी. त्याच कारणा-
मुळे ती पार्वतीचा देह पावून हिमालयाचे घरीं
जन्मास आली.

जब ते उमा सैलगृह जाई ।
सकल सिद्धि संपति तहँ छाई ।
जहँ तहँ मुनिन्ह सुआसम कीन्हे ।
उचित बास हिमभूधर दीन्हे ।

हिमालयाचे सदनीं उमा जन्मल्यापासून सर्व सिद्धि
आणि संपत्ति तेंथें छाऊन राहिल्या. ठिकठिकाणीं
मुनिजनांनीं पवित्र आश्रम केले. हिमालयानें त्यांस
योग्य स्थलें दिलीं.

दो०—सदा सुमन फल सहित सब द्रुम नव
नाना जाति । प्रगटी सुंदर सैल पर
मनिआकर बहु भाँति ॥ ७६ ॥

त्या सुंदर पर्वतावर नानाप्रकारचे सर्वकाळीं फुल-
पुष्पान्वित असलेले नूतन वृक्ष निर्माण झाले व अनेक
प्रकारच्या रत्नांच्या खाणी प्रकट झाल्या.

चौ०—सरिता सब पुनीत जल बहही ।
खग मृग मधुप सुखी सब रहही ।
सहज वयर सब जीवन त्यागा ।
गिरि पर सकल करहिँ अनुरागा ।

सर्व नद्या पुण्यजलानिशीं वाहूं लागल्या. पक्षी,
हरिण व भ्रमर सर्व सुखानें नांदूं लागले. सर्व जीवांनीं
परस्परांतील स्वाभाविक शत्रुत्व टाकून दिलें व सर्वच
हिमालय पर्वतावर प्रीति करूं लागले.

सोह सैल गिरिजा गृह आये ।
जिमि जन रामभगति के पाये ।
नित नूतन मंगल गृह तासू ।
ब्रम्हादिक गावहिँ जस जासू ।

गिरजेचा घरांत जन्म झाल्यापासून, मनुष्य राम-
भक्तीच्या प्राप्तीनें जसा शोभतो, तसा हिमालयहि
शोभूं लागला. त्याच्या घरीं नित्य नवीन भाग्योत्साह

होऊं लागले व ब्रह्मादिकदेखील त्याचें यश गाऊं लागले.

नारद समाचार सब पाये ।

कौतुकही गिरिगेह सिधाये ।

हैं एकंदर वर्तमान ऐकून नारदमुनि कौतुकानें हिमालयाच्या घरीं गेले.

सैलराज बड आदर कीन्हा ।

पद पषारि बर आसन दीन्हा ।

नारिसहित मुनिपद सिरु नावा ।

चरनसलिल सब भवतु सिचावा ।

हिमालयानें त्यांचा फार सन्मान करून चरण-प्रक्षालनपूर्वक त्यांस श्रेष्ठ आसन दिलें. स्त्रीसहवर्तमान त्यानें मुनिचरणांस प्रणाम केला आणि त्यांचें चरण-तर्पण सर्व घरभर सिंचन केलें.

निज सौभाग्य बहुत गिरि वरना ।

सुता बोलि मेली मुनिचरना ।

हिमालयानें आपल्या उच्चतर भाग्याची फार प्रशंसा केली, व त्यानें मुलसि बोलावून तिला मुनींच्या चरणांवर घातली.

दो०—त्रिकालग्य सर्वग्य तुम्ह गति सर्वत्र तुम्हारि । कहहु सुता के दोष गुन मुनिबर हृदय विचारि ॥ ७७ ॥

हिमालय म्हणाला, आपण त्रिकालज्ञ असून सर्वज्ञ आहांत. शिवाय आपला संचार सर्वत्र असतो. हे मुनिश्रेष्ठ ! या कन्येचे गुणदोष आपण विचारपूर्वक कथन करावे.

चौ०—कह मुनि बिहँसि गूढ मृदु बानी ।

सुता तुम्हारि सकल गुनखानी ।

सुंदर सहज सुशील सयानी ।

नाम उमा अंबिका भवानी ।

सब लच्छनसंपन्न कुमारी ।

होइहि संतत पियहि पियारी ।

हैं ऐकून हास्य करून मुनि मृदु व गूढ भाषेंत म्हणाले:—ही तुझी कन्या सर्व गुणांची खाण आहे. ही सुंदर, जात्याच सुशील आणि सुज्ञ आहे. ही अंबिका, भवानी व उमा अशा नांवानें प्रख्यात होईल. सर्वतोपरी सुलक्षण अशी ही तुझी कन्या पतीला सर्वदा प्रियकर होईल.

सदा अचल एहि कर अहिवाता ।

एहि ते जसू पइहहि पितु माता ।

होइहि पूज्य सकल जग माहीं ।

एहि सेवत कछु दुर्लभ नाही ।

एहि कर नाम सुभिरि संसारा ।

तिय चढिहहि पातिव्रत असिधारा ।

इचें सौभाग्य सर्वदा अखंड राहील. हिच्यामुळे हिच्या मातापित्यांस यशाची जोड मिळेल. ही त्रैलोक्यांत देखील पूज्य होईल. हिच्या सेवेनें कांहींच दुर्लभ राहणार नाही. ब्रह्माण्डांतिल सर्व स्त्रिया इच्या नामस्मरणानेंच पातिव्रत्यरूप असिधाराव्रत पार पाडतलि.

सैल सुलच्छानि सुता तुम्हारी ।

सुनहु जे अव अवगुन दुइ चारी ।

हिमालया ! ही तुझी कन्या अशी सुलक्षण आहे. आतां जीं दोनचार इचीं कुलक्षणे आहेत तीं ऐक.

अगुन अमान मातुपितुहीना ।

उदासीन सब संसयछीना ।

दो०—जोगी जटिल अकाम मन नगन अमंगलबेख । अस स्वामी एहि कहँ मिलिहि परी हस्त आसि रेख ॥ ७८ ॥

निर्गुण, मानरहित, मातापिताहीन, उदासीन, निःशंक, योगी, जटिल, निष्काम, नग्न, अमंगलबेख असा पती मिळावा अशी इची हस्तरेषा पडली आहे.

चौ०—सुनि मुनिगिरा सत्य जिय जानी

दुख दंपतिहि उमा हरषानी ।

नारदहू यह भेदु न जाना ।

दसा एक समुझब बिलगाना ।

ही नारदाची वाणी ऐकून व ती सत्य होणार असा भयंकर वादून, हिमालयास व त्याच्या कुटुंबास दुःख झालें; पण उमेस मात्र हर्ष झाला. सकृददर्शनी तिघांचीहि एकच अवस्था झाली असें दिसलें. (कारण तिघांच्याहि डोळ्यांत अश्रु आले.) परंतु त्यांच्या मनोवृत्ती मात्र भिन्न होत्या, हैं इंगित नारदाच्याहि ध्यानांत आलें नाहीं.

सकल सखी गिरिजा गिरि मैना ।

पुलक सरीर भरे जल मैना ।

सर्व सखीजन, पार्वती, हिमालय व त्याची
पत्नी मैना या सर्वांच्या शरीरावर रोमांच उभे
राहिले आणि त्यांचे नेत्र अश्रूंनी भरून आले.

होइ न मृषा देवरिपि भाखा ।
उमा सो वचन हृदय धरि राखा ।
उपजेउ सिवपदकमल सनेहू ।
मिलन कठिन मन भा संदेहू ।

देवार्घी नारद म्हणाले की, हें कधीहि टळावयाचें
नाहीं. तें वचन उभेनें हृदयांत कोरून ठेविलें. शंभु-
पदकमलाचे ठायीं तिच्या हृदयांत प्रेम उत्पन्न झालें,
पण तें दुष्प्राप्य अशी शंका तिच्या मनानें घेतली.

जानि कुअवसरु प्रीति दुराई ।
सखीउछंग बैठि पुनि जाई ।

कुवेळ म्हणून तिनें आपलें प्रेम दावलें, आणि ती
आपल्या सख्यांजवळ फिरून जाऊन बसली.

झूठ न होइ देवरिपिवानी ।
सोचहि दंपति सखी सयानी ।
उर धरि धीर कहइ गिरिराऊ ।
कहहु नाथ का करिय उपाऊ ।

नारदवाक्य असत्य व्हावयाचें नाहीं म्हणून तें
दंपत्य व तिच्या चतुर सख्या विवंचनेंत पडल्या.
हिमालयानें धैर्य धरून विचारलें की, हे नाथ ! यास
उपाय तरी काय करावा तें सांगावें.

दो०—कह मुनसि हिमवंत सुनु जो विधि
लिखा लिलार । देवदनुज नर नाग
मुनि कोउ न मेटनहार ॥ ७९ ॥

तेव्हां मुनींद्र म्हणाले—हिमवंता ! ऐक. विधीनें जे
योग लिहिले असतील ते देव, दैत्य, नर, नाग,
मुनी, कोणीहि पुसून टाकू शकणार नाहीं.

चौ०—तदपि एक मै कहउँ उपाई ।
होइ करइ जौ दैव सहाई ।
जस वर मै बरनेउँ तुम्ह पाहीं ।
मिलिहि उमहि तस संसय नाहीं ।

तथापि, एक उपाय मी सांगतो. दैव अनुकूल
असेल तर मात्र तो फलरूप होईल. मी बोललों
त्याप्रमाणें उभेस पती निःसंशय मिळणार.

जे जे वर के दोष बखाने ।
ते सब सिव पहिँ मै अनुमाने ।

जौ बिबाहु संकर सन होई ।
दोषउ गुन सम कह सबु कोई ।

मी वराचे जे जे दोष सांगितले, त्या सर्वांचें
शिवाचे ठायीं अनुमान होत आहे. जर इचा
शंकरांशीं विवाह झाला तर सर्व लोक दोषांना गुणा-
प्रमाणेंच लेखतील.

जौ अहिसेज सयन हरि करहीं ।
बुध कहु तिन्हकर दोषु न धरहीं ।
भानु कृसानु सर्व रस खाहीं ।
तिन्ह कहँ मंद कहत कोउ नाहीं ।
सुभ अरु असुभ सलिल सब वहई ।
सुरसरि कोउ अपुनीत न कहई ।
समरथ कहँ नहि दोष गोसाई ।
रवि पावक सुरसरि की नाई ।

श्रीपति शेषाचे मंचकीं शयन करतात. पण
त्यांना पण्डितदेखील दोष देत नाहींत. रवि आणि
अग्नि सर्वच रसांचा आस्वाद घेतात, परंतु त्यांना
कोणीहि पागल समजत नाहींत. हे शैलपते ! गंगा
पवित्र आणि अपवित्र सर्वच प्रकारचें जल वाहून
नेते. पण तिलादेखील कोणीच अपवित्र म्हटलेलें
नाहीं. रवि, अग्नि, आणि गंगा यांच्याप्रमाणेंच सम-
र्थीना देखील दोष नाहीं.

दो०—जौ अस हिसिषा करहि नर जड
विवेक-अभिमान । परहि कलप भरि
नरक म्हँ जीव कि ईस समान ॥ ८० ॥

जो मूर्ख मनुष्य ज्ञानाच्या अभिमानानें आपणाहि
(त्यांच्याचप्रमाणें) वर्तन करण्याची हांव धरील, तो
कल्पपर्यंत नरकांत पचत राहील. जीव हा परमेश्वराची
बरोबरी करू शकेल काय ?

चौ० सुरसरिजलकृत बारुनि जाना ।
कवहुँ न संत करहि तोहि पाना ।
सुरसरि मिले सो पावन जैसे ।
ईस अनीसाहि अंतर तैसे ।

जरी गंगाजलानें तयार केलेल्या अनेकविध
वारुणी असल्या, तरी संत कधीहि त्यांचें पान करीत
नाहींत. (तद्वतच जीव जरी ईश्वरांश असला तरी
अज्ञानामुळे तो देहाश्रयी बनल्याकारणानें त्यास
ईश्वरत्व नाहीं.) तीच वारुणी पुन्हां गंगेस मिळाली
म्हणजे पावन होते. तद्वतच ईश्वर आणि जीव.

यांच्यांतलें अंतर आहे. (जीवाचें अज्ञान नष्ट होऊन ज्ञानानें सच्चिदानंदानुभव झाल्याशिवाय त्यास ईशत्व नाही हा भाव.)

संभु सहज समरथ भगवाना ।

एहि विवाह सब विधि कल्याणा ।

शंभु भगवान् हे स्वाभाविकपणेंच सामर्थ्यवंत आहेत. त्यांच्याशीं विवाह होणें हें सर्वथा कल्याण-प्रदच होणार आहे.

दुराराध्य पै अहहिं महेसू ।

आसुतोष पुनि किये कलेसू ।

पण महेस दुराराध्य आहेत (फार कष्टानें प्रसन्न होणारे आहेत,) तरी कष्ट केले असतां ते सत्वरच प्रसन्नहि होतात.

जौं तपु करइ कुमारी तुम्हारी ।

भाविउ मेटि सकहिं त्रिपुरारी ।

जद्यपि बर अनेक जग माहीं ।

एहि कहूँ सिव तजि दूसर नाहीं ।

तुझी ही पोर जर तप करील तर शिव भवितव्य-तेलाहि मागें सारण्यास समर्थ आहेत. (तात्पर्य इतर वर जर इच्या नशीबीं असला तर तसें न होऊं देतां स्वतःच इच्याशीं विवाह करण्यास ते समर्थ आहेत.) जगांत जरी अनेक वर आहेत, तरी इला अनुरूप असा शंकराव्यतिरिक्त इतर कोणीहि नाही.

वरदायक प्रनतारतिभंजन ।

कृपासिंधु सेवक-मन-रंजन ।

इच्छित फल विनु सिव अवराधे ।

लहिय न कोटि जोग जप साधे ।

शंकर हे वरदायक, शरणागतांचें दुःख निवारण करणारे, कृपासागर आणि भक्तांचें मनोरंजन करणारे आहेत. शिवाराधनेशिवाय कोट्यवधि योग किंवा जप करून देखील इच्छितफल प्राप्त होत नाही.

दो०—अस कहि नारद सुमिरि हरि गिरिजहि

दीन्हि असीस । होइहि यह कल्याण

अब संसय तजहु गिरीस ॥ ८१ ॥

इतकें बोलून व हरीचें स्मरण करून नारदांनीं गिरिजेस आशीर्वाद दिला, [आणि म्हणाले] हे गिरीशा ! शंका ठेवू नकोस. इचें आतां कल्याणच होईल.

चौ०—कहि अस ब्रम्हभवन मुनि गयऊ
आगिल चरित सुनहु जस भयऊ ।

असें बोलून नारद सत्यलोकास गेलें. पुढीं वर्तमान यथाभूत श्रवण करावें.

पतिहि एकांत पाइ कह भैना ।

नाथ न भै समुझे मुनिवैना ।

पतीला एकांतांत गाढून भैना म्हणाली, महाराज मला मुनिवाक्याचा बोध झाला नाही.

जौं घर बर कुल होइ अनूपा ।

करिय विवाह सुता अनुरूपा ।

नत कन्या बर रहउ कुआँरी ।

कंत उमा सभ प्रानपियारी ।

जर कुलवान, वरंदाज, अनुपम्य आणि कन्येला अनुरूप असा पति मिळेल, तरच तिचा विवाह करावा. नाहीतर मुलगी कुमारीच राहिलेली पत्करी उमा मला माझ्या प्राणाहूनदेखील प्रिय आहे.

जौं न मिलिहि बरु गिरिजहि जोगू ।

गिरि जड सहज कहिहि सब लोगू ।

सोइ विचारि पाति करहु विवाहू ।

जेहि न बहोरि होइ उर दाहू ।

गिरिजेला अनुरूप वर जर न मिळेल तर स्वभावतःच आपण [हिमालय] जड आहां अशीं लोकांनां ठेवतील. ह्याचा विचार करून, महाराज जेणेकरून पुन्हां मनाला पश्चात्ताप होणार नाही अशा प्रकारे विवाह केला पाहिजे.

अस कहि परी चरन धरि सीसा ।

बोले सहित सनेह गिरीसा ।

बरु पावक प्रगटइ ससि माहीं ।

नारदवचन अन्यथा नाही ।

असें म्हणून तिनें पतीचे चरणां मस्तक नमविलें तेव्हां हिमालय तीस प्रेमपूर्वक म्हणाला कीं, कदाचित् चंद्रांत देखील अग्नि प्रगट होईल, परंतु नारदांचे वचन असत्य व्हावयाचें नाही.

दो०—प्रिया सोचु परिहरहु सब सुमिरहु

श्रीभगवान । पारवतिहि निरमयउ जेहि

सोइ करिहि कल्याण ॥ ८२ ॥

प्रिये ! सर्व शोकांचा त्याग करून भगवंताचे चिंतन कर. ज्यानें पार्वतीस निर्माण केलें तोच तिवें कल्याण करील.

चौ०—अब जौ तुमहि सुता पर नेहू ।
तौ अस जाइ सिखावन देहू ।
करइ सो तपु जेहि मिलहि महेसू ।
आन उपाय न मिटिहि कलेसू ।

आतां जर तुझें कन्येवर प्रेमच असेल तर जेणेंकरून
ती तपाला प्रवृत्त होईल असाच तिला उपदेश कर,
म्हणजे तिला शंकराची प्राप्ति होईल. इतर उपायांनीं
दुःखाचें निवारण होणें शक्य नाहीं.

नारदवचन सगर्भ सहेतू ।
सुंदर सब-गुन-निधि वृषकेतू ।
अस बिचारि तुम्ह तजहु असंका ।
सवाहि भाँति सकर अकलंका ।

नारदांचें वचन सकारण आणि गर्भितार्थयुक्त
असावयाचें. वृषकेतु हे सुंदर असून सर्व गुणांचे निधि
होत. सर्वतोपरी चंद्रमौली निष्कलंक अहित, असा
विचार करून तू हा वागा सोडून दे.

सुनि पतिवचन हरषि मन माहीं ।
गई तुरत उठि गिरिजा पाहीं ।
उमाहि विलोकि नयन भरि बारी ।
साहित सनेह गोद बैठारी ।

पतीचें वचन श्रवण करून मैना हर्षित होत्साती
स्वत्वर उठून गिरिजेकडे गेली. उमा दृष्टीस पडतांच
पतिचे नेत्र अश्रूंनीं डबडबले आणि तिनें तीस ममतेनें
मांडीवर घेतलें.

वारहिं वार लेति उर लाई ।
गदगद कंठ न कळु काहि जाई ।
जगतमातु सर्वज्ञ भवानी ।
मातुसुखद वोली मृदुबानी ।

तिनें तिला वारंवार उराशीं धरून कवटाळलें व
कंठ भरून आल्याकारणानें तिच्यानें कांहींच बोलवेना.
तेव्हां जगन्माता सर्वज्ञ भवानी आईला सुखविण्या-
साठी मृदुवाणीनें म्हणाली:—

दो०—सुनहि मातु मै दीख अस सपन
सुनावउँ तोहि । सुंदर गौर सुविश्वर
अस उपदेसेउ मोहि ॥ ८३ ॥

आई ! मी एक स्वप्न पाहिलें, तें तुला सांगतें;
एक. एका सुंदर गौर ब्राह्मणश्रष्टानें मला असा उपदेश
केला कीं,

चौ०—करहि जाइ तपु सैलकुमारी ।
नारद कहा सो सत्य बिचारी ।
मातुपिताहि पुनि यह मत भावा ।
तपु सुखप्रद दुख दोष नसावा ।

“हे गिरजे! तप करण्यास जा. नारदानें जें सांगितलें
तें विचारपूर्वक सांगितलें असून सत्य आहे. शिवाय
तप हें सुखप्रद व दुःखदोषनाशक होईल असेंच तुझ्या
आईवापांचें देखील मत आहे.

तपवल रचइ प्रपंच विधाता ।
तपवल विष्णु सकल-जग-त्राता ।
तपवल संभु करहि संहारा ।
तपवल सेष धरइ महिभारा ।
तपअधार सब सृष्टि भवानी ।
करहि जाइ तपु अस जिय जानी ।

तपोबलेंकरूनच ब्रह्मदेव सृष्टीची रचना करतो,
तपोबलानेंच विष्णु जगाचें पालन करतो आणि
तपाच्याच सामर्थ्येंकरून महादेव सृष्टीचा संहार
करितो. तपःशक्तीनेंच शेष पृथ्वीचा भार सहन
करितो. हे भवानी ! तपच सर्व सृष्टीला आधार होय,
असा हृदयांत निर्धार करून तप करण्यास्तव जा. ”

सुनत वचन बिसमित महतारी ।
सपन सुनायउ गिरिहि हँकारी ।
मातुपिताहि बहु विधि समुझाई ।
चली उमा तप हित हरषाई ।

कन्येचें वचन ऐकून मैना विस्मित झाली, व
हिमालयास बोलावून तिनें तें स्वप्न त्यासही ऐकविलें.
आईवापांची अनेकप्रकारें समजून घालून उमा तपार्थ
हर्षानें गमन करती झाली.

प्रिय परिवार पिता अरु माता ।
भये विकल मुख आव न बाता ।

तिचे इष्टजन परिवार, पिता व माता व्याकुळ
झाल्यामुळें त्यांच्या मुखांतून शब्द निघेना.

दो०—वेदसिरा मुनि आइ तब सर्वाहि
कहा समुझाई । पारवतीमहिमा सुनत
रहे प्रबोधहि पाइ ॥ ८४ ॥

तेव्हां वेदगिरा मुनी आले व त्यांनीं सर्वांची
समजूत घातली. पार्वतीचा महिमा ऐकून त्यांस विवेक
उत्पन्न झाला व ते स्वस्थ राहिले.

चौ०—उर धरि उमा प्रान—पाति—चरना ।
जाइ विपिन लागी तप करना ।
अतिसुकुमार न तनु तपजोगू ।
पातिपद सुमिरि तजेउ सब भोगू ।

उमा प्राणपतीचें चरण हृदयांत ठेवून अरण्यांत तपाचरण करण्याकरितां जाऊं लागली. ती अत्यंत सुकुमार असल्यामुळें तिचा देह तपास योग्य नव्हता. तथापि, पातिचरणांस स्मरून तिनें भोगांचा त्याग केला.

नित नव चरन उपज अनुरागा ।
विसरी देह तपहि मन लागा ।

शिवचरणीं नित्य नवीन प्रेम उत्पन्न होऊन तिचें मन त्यांतच गढून गेलें आणि तिला देहाचा विसर पडला.

संवत सहस मूल फल खाये ।
सागु खाइ सत वरष गवांये ।
कछु दिन भोजन बारि बतासा ।
किये कठिन कछु दिन उपवासा ।

तिनें हजार वर्षंपर्यंत मुळें व फळें भक्षण केलीं; शंभर वर्षें वनस्पाति खाऊन काढलीं; कांहीं दिवस जलपान व वायुभक्षण करून काढले आणि कांहीं दिवस तर तिनें कडक निराहार केले.

बेलपाति महि परइ सुखाई ।
तीनि सहस संवत सोइ खाई ।
पुनि परिहरे सुखानेउ परना ।
उमाहि नाम तब भयउ अपरना ।

जमिनीवर पडून सुकून गेलेलीं बेलाचीं पानें खाऊन तिनें तीन हजार वर्षें काढलीं. फिरून तिनें शुष्क पर्णांचाहि त्याग केला. तेव्हांमासून तिचें 'अपर्णा' हें नांव पडलें.^१

देखि उमहिं तप खीनसरीरा ।
ब्रम्हगिरा भइ गगन गंभीरा ।

तेव्हां तपामुळें उमा शरीरानें कृश झालेली पाहून आकाशांत गंभीर देववाणी झाली:—

^१ सत्याग्रह आणि ह्दयाग्रह यांतला फरक येथें दिसू शकेल. तपःप्रधान असला तरच तो सत्याग्रह, नाहीतर दुराग्रह. म्हणूनच भरताचा सत्याग्रह रामानें चालू दिला नाही.

दो०—भयउ मनोरथ सुफल तव सुनु
गिरिराजकुमारि । परिहरु दुसह फलेस
सब अब मिलिहहि त्रिपुरारि ॥ ८५ ॥

“हे गिरिराजकुमारी, ऐक. तुझे मनोरथ सफल झाले. सर्व दुःसह क्लेशांचा आतां समारोप कर. आता तुला त्रिपुरारीची प्राप्ति होईलच होईल.”

चौ०—अस तपु काहु न कीन्ह भवानी ।
भये अनेक धीर मुने ज्ञानी ।
अब उर धरहु ब्रम्ह वर बानी ।
सत्य सदा संतत सुखी जानी ।

हे भवानी ! आजपर्यंत अनेक धीर व ज्ञानी मुने होऊन गेले, परंतु असें तप कोणीच केलेलें नाही. आतां ही ब्रह्मप्रसादवाणी मात्र सदा सत्य व सदा पावित्र आहे, असा हृदयांत विश्वास असू दे.

आवहिं पिता बुलावन जबही ।
हठ परिहरि घर जायहु तबही ।
मिलहिं तुम्हाहिं जब सप्तर्षीसा ।
जानेहु तब प्रमान बागीसा ।

पिता बोलावण्यास येईल तेव्हां हट्ट सोडून घरी जा. जेव्हां तुला सप्तर्षीचें दर्शन घडेल तेव्हां देववाणी प्रमाणभूत समज.

सुनत गिरा विधि गगन बखानी ।
पुलकगात गिरिजा हरषानी ।

आकाशगत ब्रह्मवाणी ऐकून गिरिजा हर्षानें रोमांचित झाली.

उमाचरित सुंदर मै गावा ।
सुनहु संभु कर चरित सुहावा ।

(तुलसीदास म्हणतात) येथवर मी उमाचरित्र गाइलें. [आतां] मनोहर शंभु—चरित्र ऐका.

जब ते सती जाइ तनु त्यागा ।
तब ते सिवमन भयउ विरागा ।
जपहिं सदा रघुनायकनामा ।
जह तह सुनहिं राम—गुन—ग्रामा ।

सतीनें जाऊन प्राणत्याग केल्यापासून तर शिवाचें मन विरक्तच झालें होतें. त्यांनीं सदा रामनाम जपवें आणि जेथें तेथें रामकथा ऐकावी.

दो०—चिदानंद सुखधाम सिव विगत-मोह-
मद-काम । विचरहिँ महि धरि हृदय
हरि सकल-लोक-अभिराम ॥ ८६ ॥

चैतन्यरूप, सुखाचें आगर, निमोह, मदरहित
आणि निष्काम असे शिव आपल्या हृदयांत सकल
लोकाभिराम—श्रीहरीस धारण करून पृथ्वीवर स्वेच्छेनें
संचार करूं लागले.

चौ०—कतहुँ मुनिन्ह उपदेसहिँ ज्ञाना ।
कतहुँ रामगुन कराहिँ बखाना ।
जदापि अकाम तदापि भगवाना ।
भगत बिरह दुख दुखित सुजाना ।

ते कोठें मुनींना ज्ञानोपदेश करीत असत तर
कोठें रामकथाच वर्णन करीत असत. जरी ते स्वतः
निष्काम होते, तरी कृतज्ञ प्रभु भगवान शिवभक्ताच्या
विरहदुःखानें दुःखित झाले होते.

एहि बिधि गयउ काल बहु बीती ।
नित नव होइ रामपद प्रीति ।
नेमु प्रेमु संकर कर देखा ।
आविचल हृदय भगति कै रेखा ।
प्रगटे रामु कृतज्ञ कृपाला ।
रूप-सील-निधि तेज विसाला ।

ह्याप्रमाणें बहुत काल व्यतीत झाला. त्यांची प्रीति
रामपदांचे ठायीं नित्य नवीन वाढूं लागली. शंकरांचें
नित्य अभिनव प्रेम पाहून व त्यांच्या हृदयांतील
निश्चल अशी भक्तीची मर्यादा [सतीचे पार्वतीरूपानें
आली तरीहि ती अपरिग्रहणीय होय ही मर्यादा]
पाहून कृतज्ञ, दयाळू, रूपशीलनिधान व अमित—
तेजस्वी श्रीरामचंद्र प्रकट झाले.

बहु प्रकार संकरहिँ सराहा ।
तुम्ह बिनु अस व्रतु को निरवाहा ।
बहु बिधि राम सिवहिँ समुझावा ।
पारवती कर जनम सुनावा ।
अतिपुनीत गिरिजा कै करनी ।
बिस्तर साहित कृपानिधि बरनी ।

रामचंद्रांनीं शंकरांची अनेक प्रकारें प्रशंसा केली.
[ते म्हणाले,] तुम्हांव्यतिरिक्त असलें व्रत तडीस
नेण्यास कोण समर्थ आहे ? रामांनीं शिवाची पुष्कळ
रीतींनीं समजूतहि घातली व पार्वतीचा जन्म निवेदन

करून गिरिजेच्या अत्यंत पवित्र तपाचरणाचें दया-
निधीनें सविस्तर वर्णन केलें.

दो०—अव विनती मम सुनहु सिव जौ मो
पर निज नेहु । जाइ विवाहहु सैलजहिँ
यह मोहि माँगे देहु ॥ ८७ ॥

(राम म्हणाले,) शंकरा ! आतां माझी विनंति
ऐकावी. जर आपलें मजवर प्रेम आहे, तर आपण
जाऊन पार्वतीस वरावें. इतकेंच मागणें मला द्यावें.

चौ०—कह सिव जदापि उचित अस नाहीँ
नाथबचन पुनि मेटि न जाहीँ ।
सिर धरि आयसु करिय तुझारा ।
परम धरम यह नाथ हमारा ।
मातु पिता गुरु प्रभु कै बानी ।
बिनहिँ विचार करिय सुभ जानी ।
तुझ सब भाँति परम-हित-कारी ।
अज्ञा सिर पर नाथ तुम्हारी ।

(तेव्हां शिव म्हणाले—) हें जरी गैर, तरी
स्वामींची आज्ञा मोडणें शक्य नाही. आपली आज्ञा
शिरसा-बंध करून त्याप्रमाणें वर्तन करावें हाच, हे
स्वामिन् ! आमचा परम धर्म होय. मातापिता, प्रभु
व गुरु यांची आज्ञा श्रेयस्कर जाणून विचार न
करितांच पालन करावी. आपणच माझे सर्वतोपरी
हितकर्ते आहांत. महाराज ! आपली आज्ञा मला
शिस्सामान्य आहे.

प्रभु तोषेउ सुनि संकरबचना ।
भगति विवेक धरमजुत रचना ।
कह प्रभु हर तुझार पन रहेऊ ।
अव उर राखेहु जो हम कहेऊ ।

शंकरांचें तें भक्ति, विवेक व धर्म यांनीं युक्त
असलें वचन ऐकून प्रभु संतुष्ट झाले. (पुनः) प्रभु
म्हणाले—शंकरा ! आपली प्रतिज्ञा कायम राहिली.
आतां मी जें बोललों तें ध्यानांत असूं द्यावें.

अंतरधान भये अस भाखी ।
संकर सोइ मूरति उर राखी ।
तवहिँ सप्तर्षि सिव पहिँ आये ।
बोले प्रभु अति बचन सुहाये ।

इतकें बोलून प्रभु अंतर्धान पावले. प्रभूंची तीच
मूर्ति शंकरांनीं हृदयांत धारण केली. त्याच वेळीं
सप्तर्षि शिवाकडे (दर्शनास) आले. त्यांस प्रभु
वैचक्याच शब्दांत म्हणालेः—

दो०—पारवती पहिँ जाइ तुम्ह प्रेमपरीछा
लेहु । गिरिहि प्रेरि पठयेहु भवन
दूरि करेहु संदेहु ॥ ८८ ॥

तुम्ही पार्वतीकडे जाऊन तिच्या प्रेमाची शहानिशा करा, आणि हिमालयास सांगून तिला घरी पाठवा व तिच्या संशयाचें निवारण करा.

चौ०—तव रिषि तुरत गौरि पँह गयऊ ।

देखि दसा मुनि बिसमय भयऊ ।

रिषिन गौरि देखी तहँ कैसी ।

मूरातिवंत तपस्या जैसी ।

तेव्हां ऋषी तसेच पार्वतीकडे गेले. तिची ती स्थिति पाहतांच मुनींनाहि आश्चर्यच वाटलें. त्या ठिकाणी तिला पाहतांच ही मूर्तिमंत तपश्चर्याच आहे असें त्यांना भासलें.

बोले मुनि सुनु सैलकुमारी ।

करहु कवन कारन तप भारी ।

केहि अवराधहु का तुह्य चहहु ।

हम सन सत्य मरमु किन कहहु ।

मुनि म्हणाले—हे गिरिकन्ये ! ऐक. हें उग्र तप तूं कोणत्या हेतूस्तव आरंभिलें आहेस ? तूं आराधना कोणाची मांडली आहेस ? तुला हवें तरी काय ? आम्हांला तूं आपलें खरें खरें हितगुज सांगशील काय ?

सुनत ऋषिनके वचन भवानी ।

बोली गूढ मनोहर बानी ।

कहत वचन मनु अति सकुचाई ।

हँसिहहु सुनि हमारि जडताई ।

ननु हठ परा न सुनइ सिखावा ।

चहत बारि पर भीति उठावा ।

(गिरिजा म्हणाली) ऋषींचें वचन ऐकून भवानी मनोहर पण गूढ प्रत्युत्तर देती झाली. माझे हृदय बोलून दाखविण्यास मनाला फार संकोच वाटतो. माझा अल्लडपणा ऐकूनच आपणाला हसें येईल. हें माझे मन हट्टास पेटलें आहे. तें दुसऱ्याचा उपदेश ऐकेनासेच झालें आहे. तें पाण्यावर भित उभारूं पहात आहे.

नारद कहा सत्य सोइ जाना ।

बिनु पंखन हम चहहि उडाना ।

देखहु मुनि अबिवेक हमारा ।

चाहिय सदा सिवहि भरतारा ।

नारदांचे वचनावर मी विश्वास ठेविला आहे. पंखावांचून मी उडण्याची हांव धरीत आहे. मुने ! माझा अविचार तर पहा. मी शंकरच माझे भ्रता असवेत अशी नेहमी इच्छा करते.

दो०—सुनत वचन विहँसे रिषय गिरिसंभव
तव देह । नारद कर उपदेश सुनि कहहु
वसेउ को गेह ॥ ८९ ॥

तिचें बोलणें ऐकून ऋषी हंसले [व म्हणाले,]- तुझा देह गिरीपासून जन्मलेला ! [अर्थात् बापाप्रमाणें तूं हि जड हा भाव.] नारदाचा उपदेश ऐकून आज पर्यंत सांग की, कोणी तरी आपल्या घरी नांदल आहे कां ? [सर्व आपल्या घराला पारखे झाले हा भाव]

चौ०—दच्छसुतन्ह उपदेशिन्हि जाई ।

तिन फिरि भवन न देखा आई ।

चित्रकेतु कर घर उन घाला ।

कनककसिपु कर पुनि अस हाला ।

दक्षपुत्रांना त्यानें उपदेश केला तर त्यांनीं परत पुनः घराचें दर्शनदेखील घेतलें नाहीं. चित्रकेतूंचेहि घर त्यानेंच पालयें घातलें. हिरण्यकश्यपूचीहि फिल्लतीच अवस्था.

१ दक्षानें सृष्टिविस्तारास्तव पुष्कळ पुत्र उत्पन्न केले आणि त्यांस आज्ञा केली कीं, सृष्टि उत्पन्न करा. त्या करितां ते तपार्थ गेले तों नारदांचें त्यांना दर्शन घडलें. नारदाच्या उपदेशानें ते सर्व विरक्त झाले. ते फिरून घरी परत आले नाहींत. त्यामुळें दक्षानें नारदास शाप दिला कीं 'आपण निरंतर जगभर भ्रमण करीत रहाल.'

२ चित्रकेतु-राजास शेंकडों राण्या असूनहि पुत्रसंतान नव्हतें. बरेच दिवसांनीं धाकट्या पत्नीस मुलगा झाला. त्याचेवर राजाचें अत्यंत प्रेम असल्यामुळें मत्सरानें इतर राण्यांनीं त्या मुलास विष घालून मारलें. राजा शोककुल झाला व प्रेत घेऊन विलाप करीत असतां नारद तेथें गेले. त्यांनीं ज्ञानोपदेश केला व चित्रकेतु विरक्त होऊन तपोवनास गेला.

३. हिरण्यकश्यपूची स्त्री कयाधू गर्भवती असतांना नारदांनीं तीस ज्ञानोपदेश केला. तें ज्ञान गर्भाचें ऐकलें. तोच भक्तप्रेष्ठ प्रल्हाद निपजला. त्याचा छल होत असतां भगवंतानें वृसिंहरूप धारण करून हिरण्यकश्यपूस ठार मारलें.

नारदासिष जे सुनहिं नर नारी ।
अवासी होहिं ताजि भवन भिखारी ।
मन कपटी तन सज्जन चीन्हा ।
आपु सरिस सबही चह कीन्हा ।

स्त्री अथवा पुरुष जो कोणी नारदांचा उपदेश मान्य करील तो अवश्य घरदार सोडून भिक्षादेहीसच लागला पाहिजे. नारद ह्मणजे वेषानें मात्र आहेत साधु पण मनाचा मात्र अट्टल भोंदू. आम्ही त्यास ओळखून आहोंत. सर्वास आपल्या सारखेच करण्याची त्याला फार हाव.

तोहि के वचन मानि बिस्वासा ।
तुझ चाहटु पाति सहज उदासा ।
निर्गुन निलज कुबेप कपाली ।
अकुल अगेह दिगंबर व्याली ।

त्याच्या वचनानें हुरळून, तू नित्य उदास, निर्गुण, निःशंक, कुत्सित वेष धारण करणारा, नरकपाली, कुलहीन, वस्त्रहीन, व सर्प धारण करणारा अशा पतीची इच्छा करतेस होय ?

कहटु कवन सुख अस वर पाये ।
भल भूलिहु ठग के बौराये ।
पंच कहे सिव सती बिबाही ।
पुनि अवडेरी मरायेन्हि ताही ।

सांग तर कीं, तुला असा पति मिळाल्यावर सुख तें काय होणार ? त्या ठगाच्या भुलथापांना तूं फारच हुरळून गेलीस ! लोकंवातां ती हीच ना कीं शिवांनीं सतीशीं विवाह केला आणि फिरून तीस धुत्कारून लावली व तिचा जीव घेवविला.

दो०—अब सुख सोवत सोचु नहिं भीख
माँगि भव खाहिं । सहज एकाकिन्ह के
भवन कबहुं कि नारि खटाहिं ॥ ९० ॥

आतां तर शंभु सुखानें झोंप घेतात, कारण कसल्याहि प्रकारची त्यांच्या मनाला दिक्कत उरली नाही. भिक्षा मागतात आणि निर्वाह करतात. मूळचाच जो असा फटिंग अशाला घरीं स्त्री कधीं तरी खपेल काय ?

चौ०—अजहूँ मानहु कहा हमारा ।
हम तुम्ह कह बर नीक बिचारा ।
अति सुंदर सुचि सुखद सुसीला ।
गावहिं बेद जासु जसलीला ।

दूषनरहित सकल-गुन-रासी ।
श्रीपाति पुर बैकुंठ निवासी ।

अजून तरी आमचें सांगणें ऐक. आम्ही तुजसाठीं उत्तम वराची योजना करून ठेविली आहे. जो अति सुस्वरूप, पवित्र, सुखकर, सुशील, ज्याच्या यशाची लीला वेददेखील गात असतात, जो निदोष, सकल गुणांचें आगर, वैकुंठपुरनिवासी लक्ष्मीकांत—

अस वर तुम्हहि मिलाउव आनी ।
सुनत विहंसि कह वचन भवानी ।

असा पति आम्ही आणून तुला भेटवितों. तें ऐकतांच भवानी हास्य करून म्हणालीः—

सत्य कहेहु गिरिभव तनु एहा ।
हठ न छूट छूटइ वर देहा ।
कनकउ पुनि पषान ते होई ।
जारेहु सहजु न परिहर सोई ।

हा देह गिरिसंभूत आहे, हें आपण यथार्थ बोललांत. म्हणूनच तर प्राण गेला तरी बेहेत्तर, पण माझा निग्रह मात्र अटळ ! सुवर्ण तरी पाषाणापासूनच उत्पन्न होतें, पण तें जाळलें तरी आपला अंगभूत गुण टाकीत नाही.

नारदवचन न मैं परिहरऊं ।
बसउ भवन उजरउ नहिं डरउं ।
गुरु के वचन प्रतीति न जेही ।
सपनेहु सुगम न सुख सिधि तेही ।

नारदाची आज्ञा मी कधींहि मोडणार नाही. माझें घर नांदो अगर बेचिराख होवो, मी लेचीपेची नाही. गुरुच्या वाक्यावर ज्यांचा विश्वास नाही, त्यांस स्वप्नांतहि सुख अथवा सिद्धि प्राप्त होत नसतात.

दो०—महादेव अवगुन भवन विष्णु
सकलगुनधाम । जेहि कर मनु रम जाहि
सन तोहि तेही सन काम ॥ ९१ ॥

महादेव सर्व दुर्गुणांचें आगर असले व विष्णु सर्व सद्गुणांचें भांडार असले, तरी ज्याचें मन ज्याच्याशीं रमेल त्यास काम त्याच्याशींच.

चौ०—जौ तुझ मिलतेहु प्रथम मुनीसा ।
सुनतिउं सिख तुझारि धारि सीसा ।
अब मैं जनम संभु हित हारा ।
को गुन दूषन करइ बिचारा ।

मुनींद्रहो ! मला पहिल्यांदाच जर आपलें दर्शन घडलें असतें, तर आपलाच उपदेश शिरसावंच करून मी व्याप्रमाणें वागलें असतें. एकवार शंकरास जन्म अर्पण होऊन चुकल्यावर आतां त्यांच्या गुण-दोषांचा विचार कोण करीत वसतो ?

जौ तुम्हरे हठ हृदय भिसेयी ।
राहि न जाइ विनु किए बरेयी ।
तौ कौतुकिअन्ह आलस नाही ।
वर कन्या अनेक जग माहीं ।

जर मनोमानसी आपला विशेष आग्रहच असेल व योग्य जोडपें जमविल्याखेरीज जर आपणाला चैनच पडत नसेल, तर चैनीखातर नसत्या उठाठेवी करणारांना आळस मुळींच नसतो आणि जगांतहि पुष्कळसे नवरे व पुष्कळशा नवऱ्यामुली आहेतच. (तेव्हां कोठें तरी जुळवून मजा पाहा हा भाव.)

जनम कोटि लागि रगरि हमारी ।
बरउँ संभु न तु रहउँ कुआँरी ।
तजउँ न नारद कर उपदेशू ।
आपु कहहिं सतबार महेसू ।

कोट्यवधि जन्मांत देखील माझी हीच अट राहिल कीं, मी वरीन तर शंकरालाच नाहीतर कुमारीच राहीन; परंतु नारदाचा उपदेश मात्र मी झुगारणार नाही, मग खुद्द शंकरदेखील शतवार कां सांगोतना.

मैं पा परउँ कहइ जगदंबा ।
तुझ गृह गवनहु भयउ विलंबा ।
देखि प्रेम बोले मुनि ज्ञानी ।
जय जय जगदंबिके भवानी ।

(अखेर) जगदंबा म्हणाली—“मी आपल्या पायां पडते. आधींच विलंब झाला आहे, तेव्हां आपण आश्रम जवळ करावा.” ते ज्ञानवंत मुनी तिचें तें प्रेम पाहून म्हणाले—हे जगदंबे भवानी ! तुझा जयजयकार असो.

दो०—तुम्ह माया भगवान सिव सकल-
जगतपितुमातु । नाइ चरन सिर मुनि
चळे पुनि पुनि हरषत गातु ॥ ९२ ॥

शिव हे भगवान् असून तूच त्यांची माया आहेस; तुम्हीच सर्व जगाचे मातापिता आहांत. उमेच्या

चरणीं मस्तक ठेवून पुनःपुनः रोमांचित होत्यास सप्तर्षि चालते झाले.

चौ०—जाइ मुनिन्ह हिमवंत पठाये ।
करि विनती गिरि जहिं गृह ल्याये ।
बहुरि सप्तारिषि सिव पहि जाई ।
कथा उमा कै सकल सुनाई ।

मुनींनीं जाऊन हिमालयास पाठाविलें व त्याने विनंती करून गिरिजेस घरीं आणलें. फिरून सप्तर्षि शिवांकडे गेले व त्यांनीं उमेचा सर्व वृत्तांत त्यांना कळविला.

भये मगन सिव सुनत सनेहा ।
हरषि सप्तारिषि गबने गेहा ।
मनु थिरु करि तब संभु सुजाना ।
लगे करन रघुनायकध्याना ।

तिचें प्रेम ऐकून शिव तल्लीन झाले. सप्तर्षि आनंदानें स्वाश्रमीं परत गेले. फिरून मन स्थिर करून सर्वेश शिव श्रीरामचंद्रांचें ध्यान करूं लागले.

तारकु असुर भयउ तेहि काला ।
भुजप्रताप बल तेज बिसाला ।
तेइ सब लोक लोकपति जीते ।
भये देव सुख संपति रीते ।

त्याच सुमारास तारकासुर उत्पन्न झाला होता. त्याच्या बाहुंचा प्रताप, बल, आणि तेज प्रचंड होतें. त्यानें सर्व लोक व लोकपाल पादाक्रांत केल्यामुळें देव दुःखी आणि दरिद्री झाले होते.

अजर अमर सो जीति न जाई ।
हारे सुर करि बिबिध लराई ।
तब बिरांचि सन जाइ पुकारे ।
देखे बिधि सब देव दुखारे ।

तो जरा व मरणरहित असून अजिंक्य होता. सर्व देव लढाई करकळून दमले; तेव्हां त्यांनीं ब्रह्मदेवाकडे आपलें गाव्हणें नेलें. ब्रह्मदेवानें सर्व देव दुःखी आहेत असें पाहिलें.

दो०—सब सन कहा बुझाइ बिधि दनुज-
निधन तब होइ । संभु-सुक-संभूत सुत
एहि जीतइ रन सोइ ॥ ९३ ॥

ब्रह्मदेवानें सर्वांस समजावून सांगितलें कीं, “जेव्हां शंकराच्या तेजांशानें पुत्र उत्पन्न होईल तेव्हांच त्याचा नाश होईल व तोच त्यास रणांत जिंकू शकेल.

चौ०—मोर कहा सुनि करहु उपाई ।
होइहि ईश्वर करिहि सहाई ।
सती जो तजी दच्छमख देहा ।
जनमी जाइ हिमाचलगेहा ।

मी सांगतों त्याप्रमाणें युक्ति करा. परमेश्वर करील तर डाव सीधा पडेल. जिनें दक्षयज्ञांत देह विसर्जन केला, तीच सती हिमालयाच्या गृही जन्मास आली आहे.

तेइ तपु कीन्ह संभु पति लागी ।
सिव समाधि बैठे सब त्यागी ।
जदापि अहइ असमंजस भारी ।
तदापि बात एक सुनहु हमारी ।

तिनें शंभु पति मिळावा ह्मणून तप केलें आहे. पण शिवांनीं सर्वसंगपरित्याग करून समाधि घेतली आहे. अतिशय कठीण तर खरीच पण माझी एक मोष्ट ऐका.

पठवहु काम जाइ सिव पाहीं ।
करइ छोभ संकर मन माहीं ।
तव हम जाइ सिवाहिं सिर नाई ।
करवाउव विवाह वरिआई ।

तुम्ही जाऊन मदनास शिवाकडे पाठवा. त्यानें जाऊन शंकरांचे मनाचा क्षोभ करावा. नंतर आम्ही जाऊन शिवास नमस्कार करून त्यांना आग्रहानें विवाह करण्यास प्रवृत्त करूं.

एहि विधि भलेहि देवहित होई ।
मत अतिनीक कहइ सब कोई ।
अस्तुति सुरन कीन्ह अतिहेतू ।
प्रगटेउ विषमवान झखकेतू ।

या रीतीनें देवांचें चांगलेंच हित होईल. ” सर्वानाच ती मसलत पूर्णपणें पटली. देवांनीं आपल्या कार्यास्तव कामदेवाची उत्कट स्तुति केली असतां विषमवाणधारी मीनध्वज कामदेव प्रगट झाला.

दो०—सुरन्ह कही निज विपति सब सुनि
मन कीन्ह विचार । संभु विरोध न कुसल
मोहि विहंसि कहेउ अस मार ॥ ९४ ॥

तेव्हां देवांनीं त्यास आपलें संकट निवेदन केलें. तें ऐकून मदनानें मनांत विचार केला आणि तो हंसून ह्मणाला—शंकरांशीं विरोध केल्यानें माझें कल्याण व्हावयाचें नाहीं.

चौ०—तदापि करव मै काज तुझारा ।
सुति कह परम धरम उपकारा ।

परहित लागि तजइ जो देही ।
संतत संत प्रसंसहि तेही ।

तरीहि मी तुमचें कार्य करीन. श्रुतींत परापकार हा सर्वांत श्रेष्ठ धर्म सांगितला आहे. जो परहितासाठीं आपला देह बळी देतो, त्याची संतदेखील निरंतर प्रशंसाच करतात.

अस कहि चलेउ सवहिं सिर नाई ।
सुमनधनुष कर सहित सहाई
चलत मार अस हृदय विचारा ।
सिवविरोध ध्रुव मरन हमारा ।

असें सांगून तो सर्वास वंदन करून हातांत पुष्प-धनुष्य सज्ज करून सैन्यासहवर्तमान निघाला. मार्गानें जात असतां मदनानें हृदयांत विचार केला कीं, शिवार्शीं शत्रुत्व केल्यानें माझें मरण खास ओढवणार.

तव आपन प्रभाउ बिस्तारा ।
निजवस कीन्ह सकल संसारा ।
कोपेउ जवहिं वारि—चर—केतू ।
छन महुं भिटे सकल सुतिसेतू ।

नंतर त्यानें आपल्या शक्तीचा आविष्कार केला, आणि सर्व विश्व आपल्या आंकित केलें. मीनकेतु मदन कोपला असतां क्षणार्धांत सर्व वेदमर्यादा लोपली.

ब्रह्मचर्ज व्रत संजम नाना ।
धीरज धरम ज्ञान विज्ञाना ।
सदाचार जप जोग विरागा ।
समय विवेक कटक सब भागा ।

ब्रह्मचर्यव्रत, नानाप्रकारचे संयम, धृति, धर्म, ज्ञान, विज्ञान, सदाचार, जप, योग, वैराग्य इत्यादि सर्व विवेकसैन्य भयभीत होऊन पलायन करूं लागलें.

छंद—भागेउ विवेक सहाइ सहित सो सुभट
संजुग महि मुरे । सदग्रंथ पर्वत कंदरन्हि
महुं जाइ तेहि अवसर दुरे ॥ होनिहार
का करतार को रखवार जग खरभर
परा । दुइ माथ केहि रातिनाथ जेहि
कहुं कोपि कर धनुसर धरा ॥ ३ ॥

विवेकानें सैन्यासह पळ काढला. त्याचे झुंजार योद्धे समरभूमीवर पतन पावले. त्या वेळीं सदग्रंथ गिरिकंदरीं जाऊन लपले. आतां पुढें होणार तरी काय ? आणि कर्तव्यगार असा कोणता पुढारी आतां

आमचें रक्षण करणार ? हाच सर्व जगभर खळबळाट
माजला कीं असा कोण आगळा [दोन मस्तकांचा]
जगांत उत्पन्न झाला आहे कीं, ज्याच्यासाठीं मदनानें
क्रुद्ध होऊन हातीं धनुष्यबाण घेतले आहेत ?

दो०—जे सजीव जग चर अचर नारि पुरुष
अस नाम । ते निज निज मरजाद
ताजि भये सकल वस काम ॥ ९५ ॥

स्त्रीपुरुषनाममात्र जेवढे म्हणून जीवधारी होते,
तेवढे सर्वच आपापली मर्यादा सोडून कामांकित
झाले.

चौ०—सब के हृदय मदन अभिलाखा ।
लता निहारि नवहिं तरु साखा ।
नदी उमागि अंबुधि कहूँ धाई ।
संगम करहिं तलाव तलाई ।

सर्वांच्याच हृदयांत कामवासना उफाणल्या.
लतांना पाहून वृक्ष आपल्या शाखा वांकवू लागले.
नद्या क्षुब्ध होऊन सागराकडे धांव घेऊ लागल्या.
तलाव व तळीं संगम करू लागलीं.

जहँ असि दसा जडन की वरनी ।
को कहि सकइ सचेतन्ह करनी ।
पसु पच्छी नभजलथलचारी ।
भये कामवस समय बिसारी ।

जैथें जडजीवांची ही दुर्दशा तेथें सचेतनांची
दशा कोण वर्णन करू शकेल ? आकाशांत पाण्यांत
व जमिनीवर संचार करणारे पशु, पक्षी, काळवेळ
विसरून कामक्रीडेवरच फिदा झाले.

मदनअंध व्याकुल सब लोका ।
निसि दिन नहिं अवलोकहिं कोका ।
देव दनुज नर किन्नर ब्याला ।
प्रेत पिसाच भूत बेताला ।
इन्ह की दसा न कहेउँ बखानी ।
सदा काम के चेरे जानी ।

त्रैलोक्य मदांध आणि व्याकुल झालें. त्यांना
दिवस—रात्र हा भेद न उरून ते कोकशास्त्र पाहू
लागले. देव, दैत्य, नर, किन्नर, सर्प, प्रेत, पिशाच,
भूत, वेताळ हे तर सदैव कामाचे गुलामच बनले.
ह्यांच्या दशेचा मी उगाच पाह्याळ लावीत नाही.

सिद्ध बिरक्त महा मुनि जोगी ।
तेपि कामवस भये बियोगी ।

सिद्ध, विरक्त, महामुनी व योगी हेदेखील काम
फिकर होत्याते योगभ्रष्ट झाले.

छंद—भये काम वस जोगीस तापस
पामरन की को कहै । देखहिं चराचर
नारिमय जे ब्रह्ममय देखत रहै ॥
अबला बिलोकहिं पुरुषमय जग पुरुष
सब अबलामयम् । दुइ दंड भरि ब्रह्मांड
भीतर काम कृत कौतुक अयम् ॥ ९६ ॥

योगींद्र, तपस्वी हेहि कामवश झाले. [मग]
इतर पामरांची कथा काय ? जे चराचर विश्व ब्रह्ममय
पहात असत, तेदेखील तें नारीमय पाहू लागले !
स्त्रिया जग पुरुषमय पाहू लागल्या व पुरुष सर्व
स्त्रीमय पाहू लागले ! हा कामकृत चमत्कार दोन
घटकांपर्यंत सर्व ब्रह्मांड व्यापून राहिला.

सो०—धरा न काहू धीर सर के मन
मनसिज हरे । जे राखे रघुबीर ते उवरे
तेहि काल महुँ ॥ ९७ ॥

मदनानें सर्वांचीच मनें काबीज केलीं. सर्वांचाच
मनोनिग्रह वेशीवर टांगला गेला. रघुवीरांनींच ज्यांना
वांचविलें तेच तेवढे त्या प्रसंगी वांचले.

चौ०—उभय घरी अस कौतुक भयऊ ।
जब लगी काम संभु पहुँ गयऊ ।

मदन शंकराजवळ पोहोचेंपर्यंत दोन घटका ही
चेष्टा चालू राहिली.

सिवहिं बिलोकि ससंकेउ मारू ।
भयउ जथाथिति सब संसारू ।
भये तुरत जग जीव सुखारे ।
जिमि मद उतरि गये मतवारे ।

महादेवाला अवलोकन करतांच मदन चपापला.
सर्व जग यथास्थित झालें. मदांध जसे मद उतरतांच
शांत होतात तसे जगांतील सर्व लोक ताबडतोब
स्थिरस्थावर झाले.

रुद्रहिं देखि मदन भय माना ।
दुराधर्ष दुर्गम भगवाना ।
फिरत लाज कछु कहि नहिं जाई ।
मरन ठानि मन रचेसि उपाई ।

दुराधर्ष आणि अजिक्य अशा भगवान् रुद्राकडे
पाहतांच मदनाला धडकी भरली. त्याला परत फि-

प्याची इतकी लाज वाटली की सांगतां पुरवत नाही. त्यानें मरण्याचा निश्चय करून मनांत युक्ति योजिली.

प्रगटेसि तुरत रुचिर रितुराजा ।
कुसुमित नव तरु राज विराजा ।
वन उपवन वापिका तडागा ।
परम सुभग सब दिसाविभागा ।
जहँ तहँ जनु उमगत अनुरागा ।
देखि मुएहु मन मनसिज जागा ।

तत्काल सुंदर वसंतऋतु प्रकट झाला. नूतन सुपुष्पित वृक्षराजी शोभू लागली. वनें, उपवनें, वापी, तडागा ह्यांनीं सर्वत्र बाजूंचा प्रदेश अत्यंत रमणीय वाटू लागला. जणूकाय चोहोंकडून प्रेमास भरतेंच उफाळलें आहेस वाटलें. तें पाहून मरणी-
न्मुखांचेहि मनांत काम उद्दीपित व्हावा असें भासे.

छंद—जागइ मनोभव मुएहु मन वन सुभगता
न परइ कही । सीतल सुगंध सुमंद मारुत
मदन अनल सखा सही ॥ विकसे सरान्हि
बहु कंज गुंजत पुंज मंजुल मधुकरा ।
कलहंस पिक सुक सरस रव करि
गान नाचहि अपछरा ॥ ५ ॥

सुसुषूच्या मनांत देखील काम जागृत झाला. वनश्रीचें वर्णन करणें तर दुरापास्तच आहे. मंद, सुगंधित आणि शीतल अशा वायूनें आपलें कामा-
ग्रीशीं असलेलें सख्य पुरतेंच प्रत्ययास आणून दिलें. [स्वयमेवहि वातोऽग्नेः सारथ्यमनुकुर्वते—कालिदास]
सरोवरांत अनेक कमलें विकसित झालीं. मधुकरांचे समुदाय मंजुळ गुंजारव करूं लागले. राजहंस, मैना, पोपट इत्यादीकांनीं मधुर आलाप सुरू केले. अप्सरा गायन व नृत्य करूं लागल्या.

दो०—सकल कला करि कोटि विधि हारेउ
सेन समेत । चली न अचल समाधि
सिव कोपेउ हृदय निकेत ॥ ९६ ॥

कोट्यवधि प्रकारांनीं आपलें सर्व कलाकौशल्य प्रकट करूनहि कामदेव सैन्यासकट पराभूत झाला. शंकरांची अचल समाधि चळली नाही. तेव्हां मदन चांगलाच फणफणला.

चौ०—देखि रसाल विटपवरसाखा ।
तेहि पर चढेउ मदन मन माखा ।
सुमनचाप निज सर संधाने ।
अतिरिसि ताकि सवन लागि ताने ।
छाडेउ विषम वान उर लागे ।
छूटि समाधि संभु तब जागे ।

तो मदन आवेशानें एका विशाल आम्रवृक्षाच्या शाखेवर चढला. पुष्पधनुष्यावर पंचबाणांचें अनुसंधान करून तें धनुष्य आकर्ण ओढून आणि अत्यंत क्रोधानें अनुलक्षून त्यानें ते बाण सोडले. ते हृदयास लागतांच शंभु समाधीचा भंग होऊन जागृत झाले.

भयउ ईस मन छोभ विसेखी ।
नयन उघारि सकल दिसि देखी ।
सौरभपल्लव मदन बिलोका ।
भयउ कोप कंपेउ त्रयलोका ।

प्रभूचें मन अत्यंत प्रक्षुब्ध झालें. नेत्र उघडून त्यांनीं सर्वत्र दृष्टि फेकली. आम्रपल्लवांत असलेल्या मदनाला पाहतांच ते क्रोधानें संतप्त झाले. तेव्हां त्रैलोक्य डळमळू लागलें.

तव सिव तीसर नयन उघारा ।
चितवत काम भयउ जरि छारा ।

तेव्हां शिवांनीं आपला तृतीय नेत्र उघडून त्याजकडे पाहतांक्षणींच मदन जळून खाक झाला.

हाहाकार भयउ जग भारी ।
डरपे सुर भये असुर सुखारी ।
समुझि कामसुख सोचहि भोगी ।
भये अकंटक साधक जोगी ।

जगांत फार हाहाकार उडाला. देव भयभीत झाले, दैत्यांना आनंद झाला. विषयीजनांस काम-
सुखाची आठवण होऊन ते शोक करूं लागले, पण साधक व योगी निष्कंटक झाले.

छंद—जोगी अकंटक भये पतिगति सुनति
रति मुरछित भई । रोदति बदाति बहु
भौंति करुना करति संकर पहिँ गई ॥
आतिप्रेम करि विनती विविध विधि जोरि
कर सनमुख रही । प्रभु आसुतोष कृपाल
सिव अवला निरखि बोले सही ॥ ६ ॥

योगी निर्भय झाले. रति पतीचें निधन ऐकून

मूर्च्छित झाली. शोक व आक्रोश करीत व अनेक प्रकारें करुणा भाकीत ती शंकराकडे गेली. तेव्हां सन्मुख होऊन व हात जोडून तिने पुष्कळ प्रकारें अत्यंत प्रेमपूर्वक विनंति केली. ती अवला आहे, असें पाहून शीघ्रसंतोषी दयाळू भगवान् शिव म्हणाले:—

दो०—अव ते रति तव नाथ कर होइहि
नाम अनंग । विनु वपु व्यापिहि सवहि
पुनि सुनु निज मिलन प्रसंग ॥ ९७ ॥

“ हे रति ! अतःपर तुझ्या पतीचें नांव ‘ अनंग ’ होऊन, देहाशिवायच तो सर्व जग व्यापील. पुनश्च तुझी व त्याची गांठ पडण्याचा प्रसंग ऐक.

चौ०—जव जदुवंस कृष्णअवतारा ।
होइहि हरन महा माहिभारा ।
कृष्णतनय होइहि पाति तोरा ।
वचन अन्यथा होई न भोरा ।

जेव्हां यदुवंशांत कृष्ण अवतार घेऊन पृथ्वीचा महान् भार हरण करील, तेव्हां तुझा पाति कृष्णपुत्र होईल. हें माझें वाक्य अन्यथा होणार नाही. ”

रति गवनी सुनि संकर बानी ।
कथा अपर अव कहउँ बखानी ।

शंकरांची ती वाणी ऐकून रति चालती झाली. आतां निराळाच कथाविस्तार पाहूं.

देवन समाचार सब पाये ।
ब्रह्मादिक वैकुंठ सिधाये ।
सब सुर बिष्णु विरांचि समेता ।
गये जहाँ सिव कृपानिकेता ।
पृथक पृथक तिन्ह कीन्ह प्रसंसा ।
भये प्रसन्न चंद्रअवतंसा ।

देवांनीं जेव्हां मदननिधनाचें वृत्त ऐकिलें तेव्हां ब्रह्मा-दिक देव वैकुंठास गेले व ब्रह्मा-विष्णु यांना घेऊन कृपानिधान शंकर जेथें होते तेथें ते सर्व आले. त्या प्रत्येकांनीं निरनिराळ्या प्रकारें स्तुति केली असतां चंद्रमौली प्रसन्न झाले.

बोले कृपासिंधु वृषकेतू ।
कहहु अमर आये केहि हेतू ।

कृपासागर वृषकेतू म्हणाले:—देवहो ! आपण कोणत्या उद्देशानें आला आहां तें कथन करा.

कह विधि तुम्ह प्रभु अंतरजामी ।
तदपि भगति वस विनवउँ स्वामी ।

हें ऐकून ब्रह्मदेव म्हणाले:—“ हे प्रभो ! आपण सर्वांतर्यामी आहांत; तथापि, भक्तीच्या आधीं असतां, म्हणून मी प्रभूस एक विनंति करीत आहे.

दो०—सकल सुरन्ह के हृदय अस संकर
परम उछाहु । निज नयनन्हि देखा
चहहिँ नाथ तुम्हार विवाहु ॥ ९८ ॥

प्रभो ! आपल्या डोळ्यांनीं तुमचा विवाह पहान अशी सर्व देवांच्या मनांत, हे नाथ ! उत्कट लालसा झाली आहे.

चौ०—यह उत्सव देखिय भरि लोचन ।
सोई कछु करहु मदन-मद-मोचन ।
काम जारि रति कहँ वर दीन्हा ।
कृपासिंधु यह अति भल कीन्हा ।

हे मदनगर्वहरणा ! जेणेंकरून हा आनंदोत्सव डोळे भरून देवांना पाहतां येईल असेंच आपण केलें पाहिजे. कामास दग्ध करून रतीस वर दिला, हें दयासागरांनीं फारच उत्कृष्ट केलें.

सासति करि पुनि करहिँ पसाऊ ।
नाथ प्रभुन्ह कर सहज सुभाऊ ।
पारवती तप कीन्ह अपारा ।
करहु तासु अव अंगीकारा ।

शासन करून पुनः अनुग्रह करणें हा, हे प्रभो ! समर्थ्यांचा सहज-स्वभाव होय. पार्वतीनें अपार तप केलें आहे, तिचा आपण आतां अंगीकार करावा.”

सुनि विधि विनय समुझि प्रभु बानी ।
ऐसइ होउ कहा सुख मानी ।
तव देवन दुंदुभी वजाई ।
वरधि सुमन जय जय सुरसाई ।

ही ब्रह्मदेवाची विज्ञप्ति ऐकून व प्रभुरामचंद्राची आज्ञा मनांत आणून शंकर आनंदानें ‘ तथास्तु ’ म्हणाले. तेव्हां देवांनीं दुंदुभी वाजविल्या आणि पुष्पवृष्टिपूर्वक सुरस्वामींचा जयजयकार केला.

अवसर जानि सप्तर्षि आये ।
तुरतहि विधि गिरिभवन पठाये ।

इतक्यांत अवसर जाणून सप्तर्षि आले. ब्रह्म देवानें त्यांना मागल्याच पार्थी हिमालयाकडे पाठविलें.

प्रथम गये जहँ रही भवानी ।
बोले मधुर वचन छलसानी ।

प्रथम ते भवानीकडे गेले आणि तिशी मधुर पण
छशी भाषण करुं लागले:—

दो०—कहा हमार न सुनेहु तब नारद के
उपदेस । अब भा झूठ तुम्हार पन
जारेउ काम महेस ॥ ९९ ॥

तेव्हां आमचें ह्मणणें मानलें नाहींस आणि नारदाचा
उपदेश मनांत धरून बसलीस. आतां मात्र तुझी
प्रतिज्ञा खोटी ठरली. (कारण) महेशांनीं काम-
देवासच जाळून टाकलें.

चौ०—सुनि बोली मुसुकाइ भवानी ।
उचित कहेहु मुनिवर विज्ञानी ।

तैं ऐकून भवानी हंसली व म्हणाली:—“ हे
ज्ञानवंत मुनिश्रेष्ठहो ! आपण यथायोग्य भाषण केलेंत.

तुम्हरे जान काम अब जारा ।
अब लागि संभु रहे सविकारा ।
हमरे जान सदा सिव जोगी ।
अज अनवद्य अकाम अभोगी ।

तुमच्या मते त्यांनीं आतां काम जाळला. मग
आजपर्यंत संभु सविकारच होते तर ? माझ्या दृष्टीनें
तर शिव सर्वदा योगी असून ते स्वयंभू, निर्दोष,
निष्काम आणि भोगरहित आहेत.

जौ भैँ सिव सेयउँ अस जानी ।
प्रीति सभेत करम मन बानी ।
तौ हमार पन सुनहु मुनीसा ।
करिहहिँ सत्य कृपानिधि ईसा ।

जर मी अशा भावनेनें, मनानें, कर्मानें आणि
चाणीनें प्रेमपूरःसर शंकराची सेवा केली असेल तर
हे मुनीश्वर हो ! ऐकून ठेवा कीं, तो दयासागर प्रभु
माझी प्रतिज्ञा सत्य करीलच करील.

तुझ जो कहेहु हर जारेउ मारा ।
सो अति बड अविवेक तुझारा ।

शंकरांनीं काम भस्म केला, असें जें आपण
म्हणाला तें आपलें अत्यंत थोर अज्ञान होय.

तात अनल कर सहज सुभाऊ ।
हिम तेहि निकट जाइ नहिँ काऊ ।
गये समीप सो अवसि नसाई ।
असि मनमथ महेस कै नाई ।

महाराज ! अग्नीचा हा नैसर्गिकच गुण आहे कीं,
शैत्य त्याच्या सन्निध जाऊं शकत नाहीं व गेलेंच
तर तें अवश्य, नष्ट होतें. आणि मदनमहेश्वरांची
गोष्ट हें त्याचेंच “ गमक समजावयाचें. ”

दो०—हिय हरषे मुनि वचन सुनि देखि
प्रीति विस्वास । चले भवानी नाइ सिर
गये हिमाचल पास ॥ १०० ॥

तिचें भाषण ऐकून व तिची प्रीति आणि निर्धार
पाहून मुनींच्या हृदयांत हर्ष होऊन, ते भवानीस
वंदन करून निघाले व हिमाचलाकडे गेले.

चौ०—सब प्रसंग गिरिपतिहिँ सुनावा ।
मदन दहन सुनि अति दुख पावा ।
बहुरि कहेउ रति कर बरदाना ।
सुनि हिमवंत बहुत सुख माना ।

त्यांनीं गिरिपतीस सर्व वृत्तांत निवेदन केला.
मदन-दहन श्रवण करून हिमराज फार दुःखित
झाला. परंतु पुनश्च रतीला मिळालेला वर ऐकतांच
हिमालयाला अत्यंत आनंद झाला.

हृदय विचारि संभु प्रभुताई ।
सादर मुनिवर लिये बोलाई ।
सुदिन सुनखत सुघरी सोचाई ।
बोगि वेदविधि लगन धराई ।

शंकरांच्या प्रभुत्वाचा विचार करून त्यानें इतर
मुनीश्वरांना आदरपूर्वक बोलावून घेतलें. शुभदिन,
शुभनक्षत्र आणि शुभघाटे पाहून ताबडतोब त्यानें
वेदविधिपूर्वक लग्न-निश्चय केला.

पत्री सप्तरीषिन्ह सोइ दीन्ही ।
गाहि पद विनय हिमाचल कीन्ही ।

तीच लग्नपत्रिका सप्तर्षीस दिली व त्यांचे पाय
धरून हिमालयानें विनंती केली.

जाइ विधिहि तिन्ह दीन्हि सो पाती ।
बाँचत प्रीति न हृदय समाती ।

त्याप्रमाणें त्यांनीं जाऊन ब्रह्मदेवास ती पत्रिका
दिली. ती वाचीत असतां त्याचा आनंद हृदयांत
मावेना.

लगन बाँचि अज सवाहि सुनाई ।
हरषे सुनि सब सुरसमुदाई ।
सुमनबुष्टि नभ बाजन बाजे ।
मंगल कलस दसहुँ दिसि साजे ।

ब्रह्मदेवानें लग्नपत्रिका वाचून ती सर्वांस निवेदन केली. सर्व देवसमुदाय हर्षित झाला. आकाशांत पुष्पवृष्टि होऊन वाघें वाजू लागली. दशदिशांस मंगलकलश सजविण्यांत आले.

दो०—लगे सवारन सकल सुर बाहन
बिबिध विमान । होहिं सगुन मंगल
सुखद करहिं अपछरा गान ॥ १०१ ॥

सर्व देव नानाप्रकारची वाहनें व विमानें सज्ज करूं लागले, शुभकारक मंगल शकून होऊं लागले व अप्सरा आलापदारी छेडूं लागल्या.

चौ०—सिवहिं संभुगन करहिं सिंगारा ।
जटामुकुट अहिमौर सँवारा ।
कुंडल कंकन पहिरे व्याला ।
तन बिभूति पट केहरिछाला ।
सासी ललाट सुंदर सिर गंगा ।
नयन तीनि उपवीत भुजंगा ।
गरल कंठ उर नर-सिर-माला ।
असिव वेष सिवधाम कृपाला ।
कर त्रिसूल अरु डमरु बिराजा ।
चले बसह चढि बाजाहिं बाजा ।

शंभुगणांनीं शंकरांचा शृंगार केला. [तो असा] मस्तकीं जटांचा मुकुट बनविला. त्यावर सर्पांचा मोर तयार केला. सर्पांचीच कुंडलें व कंकणें घातलीं. शरीरास भस्मविलेपन, सिंहचर्माचें वस्त्रपरिधान, ललाट-भार्गी चंद्र, मस्तकीं सुंदर गंगाप्रवाह, तीन नेत्र, भुजंगाचें यज्ञोपवीत, कंठाचे ठायीं गरल-धारण, वक्षःस्थलावर नरमुण्डमालेची आभा, हातांत त्रिशूल व डमरु, अशा प्रकारें अभद्र वेषानें विराजित झालेले, ते कल्याण कृपाधाम शिव नंदिकेश्वरावर आरूढ होऊन वाद्यांचे गजरांत चालूं लागले.

देखि सिवहिं सुरत्रिय मुसुकाहीं ।
बरलायक दुलहिनि जग नाहीं ।

शिवास पाहून देवस्त्रिया हंपूं लागल्या व म्हणाल्या कीं, अशा वराला लायक अशी वधू सर्व जगांत देखील मिळावयाची नाही.

बिष्णु बिरंछि आदि सुरब्राता
चाढि चाढि बाहन चले बराता ।
सुरसमाज सब भौंति अनूपा ।
नहिं बरात दूलहानुरूपा ।

विष्णु, ब्रह्मदेव आदिकरून देवसमुदाय वाहनारूढ झाला, व वरात चालूं लागली. देवसमाज सर्वप्रकारे अप्रतिम होता परंतु [कांहीं म्हणत कीं,] वरात मात्र वराच्या थाटाची नव्हती.

दो०—बिष्णु कहा अस बिहंसि तव बोलि
सकल दिसिराज । बिलग बिलग होइ
चलहु सब निजनिज सहित समाज ॥ १०२ ॥

तेव्हां विष्णूनें सर्व दिक्पालांस बोलावून विनोदानें सांगितलें कीं, आपल्या समाजासहित सर्व पृथक् पृथक् होऊन चालूं लागा. [कारण]

चौ०—वर अनुहारि बरात न भाई ।
हँसी करइहउ परपुर जाई ।

बाबांनो ! वराला अनुरूप अशी ही वरात नाही. दुसऱ्याच्या गांवीं जाऊन आपलें हंसें मात्र करून घ्याल.

बिष्णु वचन सुनि सुर मुसुकाने ।
निज निज सेन सहित बिलगाने ।

विष्णूचें वचन ऐकून देवहिं हंसले व ते आपल्या समाजासहित वेगवेगळे झाले.

मनहीं मन महेस मुसुकाहीं ।
हरि के व्यंग वचन नहिं जाहिं ।

भोलानाथ मनांतल्या मनांत हंसले व ते म्हणाले कीं श्रीहरीचा विनोद सुटावयाचा नाही.

अतिप्रिय वचन सुनत प्रिय केरे ।
भृंगीहि प्रेरि सकल गन टेरे ।
सिव अनुसासन सुनि सब आये ।
प्रभुपदजलज सीस तिन्ह नाये ।

आपल्या प्रियकर श्रीपतीचें तें मजेदार भाषण ऐकतांच शंकरांनीं भृंगीस पाठवून सर्व गणांना बोलावून घेतलें. शिवाला ऐकतांच सर्वजण आले व त्यांनीं प्रभुपदकमलीं नमस्कार केला.

नाना बाहन नाना बेखा ।
बिहंसे सिव समाज निज देखा ।

नानाप्रकाचीं वाहनें व तऱ्हेतऱ्हांनीं नटलेला आपला समाज पाहून खुद शंकरांनाच हें कोसळलें.

कोउ मुखहीन विपुलमुख काहू ।
बिनु पद कर कोउ बहु पद बाहू ।

त्रिपुलनयन कोउ नयनबिहीना ।

रिष्ट पुष्ट कोउ अति तनखीना ।

कोणी मुखहीन तर कोणी बहुमुख, कोणी पद-
करहीन तर कोणी बहुबाहुपाद, कोणी बहुनेत्र तर
कोणी अंध, कोणी धष्टपुष्ट तर कोणी अस्थिपंजर,

छंद—तनखीन कोउ अतिपीन पावन कोउ
अपावन गति धरे । भूपन कराल कपाल
कर सब सद्य सोनित तन भरे ॥ खर-
स्नान-सुअर-सृगाल-मुख गन बेप
अगनित को गनै । बहु जिनि सप्रेत
पिसाच जोगि जमात वरनत नहिं वनै ॥७॥

कोणी कृशगात्र तर कोणी अत्यंत पुष्ट, कोणी
पवित्र तर कोणी अपवित्र, कोणी शरीरावर अलंकार
धारण केलेले तर कोणी भयानक दिसणारे, कोणी
हातांत नरकपाल धेतलेले, तर कोणी सर्वांगास ताजें
रक्त फासलेलें, कोणी श्वानमुख, कोणी सूकरमुख,
कोणी जंबुकमुख, तर कोणी गर्दभमुख अशा त्या
असंख्य वेष्टान्वित गणांची कोण गणना करू शकेल ?
त्यांत अनेक जातींचे प्रेत, पिशाच, योगी, यांचे
समुदायहि होते. ते सर्व सांगण्याची सोय नाही.

सो०—नाचहिं गावहिं गति परम तरंगी
भूत सब । देखत अति विपरीत बोलहिं
वचन विचित्र विधि ॥ १५ ॥

कोणी नाचत, कोणी गाणें गात, आणि कोणी
विचित्र भाषा बोलत. अवघाच भूतगण पराकाष्ठेचा
मतवाला बनला होता. एकंदरीत तो संबंध देखावाच
अजब दिसला.

चौ०—जस दूल्ह तसि वनी बराता ।

कौतुक विविध होहिं मग जाता ।

इहां हिमाचल रचेउ विताना ।

अति बिचित्र नहिं जाइ वखाना ।

जसा वर तशीच ती वरातहिं थाटली. मार्गानें
जात असतांना अनेक गमती उडत. इकडे हिमालयानें
अत्यंत चित्रविचित्र मंडप शृंगारला. त्याचें वर्णन
करणेंच शक्य नाही.

सैल सकल जहं लागी जग माही ।

लघु विसाल नहिं वरनि सिराही ।

बन सागर सब नदी तलावा ।

हिम गिरि सब कहें नेवति पठावा ।

लहानमोठे म्हणून जेवढे जगांत आहेत कीं,
ज्यांचें वर्णन कधीहि संपणार नाही, असे पर्वत, अरण्ये,
नद्या, समुद्र, तळीं इत्यादि सर्वांनाच हिमालयानें
आमंत्रणें पाठविली.

काम रूप सुंदर तनु धारी ।

सहित समाज सोह बर नारी ।

आए सकल हिमाचल गेहा ।

गावहिं मंगल सहित सनेहा ।

स्वेच्छेनुरूप रूप पालटणारे (किंवा केवळ
मदनाच्या पुतळ्याप्रमाणें सुंदर शरीरें धारण करणारे)
सर्वजण सखीक आणि सपरिवार हिमालयाच्या घरी
प्रमानें मंगल-गाणीं म्हणत म्हणत गेले.

प्रथमहिं गिरि बहु गृह सवराये ।

जथाजोग जहं तहं सब छाये ।

पुर सोभा अवलोकि सुहाई ।

लागइ लघु विरंचिनिपुनाई ।

आधींच हिमालयानें पुष्कळशीं घरें थाटून ठेवलीं
होतीं, आणि त्यांत सर्वच व्यवस्था यथायोग्य केली
होती. हिमगिरीच्या नगराची सर्वोत्कृष्ट शोभा पाहून
ब्रह्मदेवाचें कौशल्य त्यापुढें तुच्छ भासूं लागलें.

छंद—लघु लागि विधि की निपुनता
अवलोकी पुरसोभा सही । वन बाग कूप
तडाग सरिता सुभग सब सक को कही ॥
मंगल विपुल तोरन पताका केतु गृह
गृह सोहही । वनिता पुरुषसुंदर चतुर
छवि देखि मुनि मन मोहही ॥ ८ ॥

नगरशोभा पाहून त्यापुढें विधीचें नैपुण्य खरो-
खरच फिकें पडूं लागलें. वनें, उपवनें, विहिरी,
तळीं, नद्या ह्या इतक्या सुशोभित केल्या होत्या कीं,
त्यांचें वर्णन करण्यास कोणीहि समर्थ होणार नाही.
घरोघरी तोरणें, पताका, ध्वज इत्यादि मंगलचिन्हें
विपुल शोभत होती. सुंदर व चतुर स्त्रीपुरुषांचें
सौंदर्य पाहून तर मुनींच्याहि मनास मोह होत होता.

दो०—जगदंबा जहं अवतरी सो पुर वरनि

कि जाइ । रिद्धि सिद्धि संपत्ति सुख

नित नूतन अधिकाइ ॥ १०३ ॥

जेथें जगदंबेनें अवतार घेतला त्या नगराचें वर्णन
कसें करणार ? तेथें ऋद्धिसिद्धि व सर्व संपत्ति नित्य,
नवीन व वाढत्या प्रमाणावर होत्या.

चौ०-नगर निकट बरात सुनि आई ।
 पुर खरभर सोभा अधिकाई ।
 करि बनाव सब बाहन नाना ।
 चले लेन सादर अगवाना ।

बरात नगराजवळ आली हें ऐकून तर शहरांत
 उत्सवाची एकच गर्दी उडाली. अनेक वाहन सज्ज
 करून, वऱ्हाडी मंडळीचें मानपानानें स्वागत कर-
 प्याकरितां सर्व मंडळी थाटमाट करून सामोरीं गेलीं.

हिय हरषे सुरसेन निहारी ।
 हारीहि देखि अति भये सुखारी ।
 सिवसमाज जब देखन लागे ।
 बिडारि चले बाहन सब भागे ।

देवसमाजास पाहून मंडळीस आनंद झाला.
 श्रीविष्णूस पाहून तर त्यांस अत्यंत हर्ष झाला. मात्र
 जेव्हां ते शंकराचा समाज पाहूं लागले, तेव्हां
 त्यांचीं सर्वच वाहन भीतीनें पळूं लागलीं !

धरि धीरज तहूँ रहे सयाने ।
 बालक सब लइ जीव पराने ।

पोक्त होते ते तेथें धैर्य धरून राहिले, पण मुलें
 मात्र जिव धेऊन पळालीं.

गये भवन पूछाहि पितु माता ।
 कहाहि वचन भय कंपित गाता ।
 कहिय कहा कहि जाइ न बाता ।
 जम कर धारि किधौ बरिआता ।
 बर बौराह बरद असवारा ।
 व्याल कपाल बिभूषन छारा ।

घरीं गेल्यावर आईबापांनीं विचारपूस केली
 असतां भयानें लटलट कांपत तीं मुलें झणालीं—
 “सांगावें तरी काय ? सांगण्याची कांहीं सोयच
 उरली नाही ! हें यमसैन्य आहे कीं, वऱ्हाड आहे ?
 नवरा मुलगा तर वेडापीरच दिसतो. स्वारी दैलावर
 आरूढ होऊन आली आहे ! अंगावर सापांचे व
 नरकपालांचे अलंकार असून सर्वांगाला राख
 फासली आहे ! !

छंद—तन छार व्याल कपाल भूषन नगन
 जटिल भयंकरा । सँग भूत प्रेत पिसाच
 जोगिनि विकटमुख रजनीचरा ॥ जो
 जियत राहिहि बरात देखत पुन्य बड

तेहि कर सही । देखिहि सो उमाविवाह
 घर घर बात आसि लरिकन्ह कही ॥ ९ ॥

अंगाला राख फांसलेली शरीरावर सापांचे आणि
 नरकपालांचे दागिने, नम्र असून जटा वाढविलेल्या,
 दिसावयाला भयंकर उग्र अक्राळविक्राळ तोंडांचे
 भूत, प्रेत, पिशाच, योगिनी व राक्षस यांचा समुदाय
 समागमें धेतलेला, असला म्हणे नवरदेव ! बरात पाहून
 जो धडपणीं जिवंत राहील तो खरोखरीच महत्
 भाग्यवान् आणि तोच पार्वतीचें लग्न पाहील !
 अशा प्रकारच्या गोष्टी मुलें सांगूं लागलीं.

दो०-समुझि महेस समाज सब जनानि जनक
 मुसुकाहि बाल बुझाये विविध विधि
 निडर होहु डर नाहि ॥ १०४ ॥

महेशांचा परिवार ऐकून सर्व आईबाप हसूं
 लागले. त्यांनीं मुलांना पुष्कळ प्रकारें समजून
 सांगितलें कीं-तुझी निर्भय असा-भिण्याचें कांही
 कारण नाही.

चौ०-लइ अगवान बराताहि आये ।
 दिये सवाहि जनवास सुहाये ।

सामोरीं गेलेली मंडळी वऱ्हाडी मंडळीस धेऊन
 आली आणि त्यांनीं सर्वांस नीट जानवसे दिले.

मैना सुभ आरती सवारी ।
 संग सुमंगल गावहि नारी ।
 कंचनधार सोह बरपानी ।
 परिछन चली हरहि हरषानी ।

मैनेन मंगलारती तयार केली. बरोबरच्या स्त्रिया
 मंगल गाणीं गाऊं लागल्या. त्यांच्या गोंडस हातांत
 सुवर्णाचीं तवकें झळकत होती. त्या आनंदानें
 शंकरास ओवाळण्यास निघाल्या.

विकटवेष रुद्रहि जब देखा
 अबलन्ह उर भय उभय विसेखा ।
 भागि भवन पैठी अतित्रासा ।
 गये महेस जहाँ जनवासा ।

रुद्राचा भयंकर वेष पाहतांच स्त्रिया अत्यंत भय-
 मीत झाल्या. त्यांनीं पळ काढला. आणि त्या घाबरून
 घरीं जाऊन बसल्या. इकडे महेश्वर जानवऱ्याच्या
 जागीं जाऊन पोंहचले.

मैना हृदय भयउ दुख भारी ।
 लीन्ही बोले गिरीसुकुमारी

अधिक सनेह गोद बैठारी ।
स्यामसरोज नयन भरि वारी ।
जेहि विधि तुझहि रूप अस दीन्हा ।
तेहि जड वर गाउर कस कीन्हा ।

मैनेच्या हृदयांत तर दुःखाचा कळस झाला. तिनें पार्वतीस बोलावून अति प्रेमानें अंकावर बसविलें. मैनेचे नीलकमलासारखे नेत्र अश्रूंनीं डबडबले [ती म्हणाली,] ज्या विधात्यानें तुला हें असें रूप दिलें त्या खुळ्यानें तुझा पाति असा बाळवट गे ! कसा निर्माण केला ?

छंद—कस कीन्ह वर वौराह विधि जेहि
तुम्हहि सुंदरता दर्श । जो फल चाहिय
सुरतरुहि सो बरवस बवूरहि लागई ॥
तुम्हसहित गिरि ते गिरउं पावक जरउं
जलनिधि महुं परउं । घर जाउ अपजस
होउ जग जीवत विवाह न हों करउं ॥१०॥

ज्या विधात्यानें तुला असें सौंदर्य दिलें त्यानें तुझ्या कपाळीं असा वेडा नवरा कसा नेमला ? जें फळ कल्पतरूलाच लागलें पाहिजे तें बळजबरीनें कधीं तरी बाभळीवर जमेल काय ? तुझ्यासकट मी पर्वतावरून कडेलोट करून घेईन किंवा समुद्रांत उडी घालीन, घरादारावर तुळशीपत्र ठेवीन, जगांत अपकीर्ति झाली तरी बेहेत्तर; परंतु जिवंतपणीं ह्या वराच्या पदरीं तुला कधींहि बांधणार नाही.

दो०—भई विकल अवला सकल दुखित
देखि गिरनारि । करि विलाप रोदति
बदति सुतासनेह सँभारि ॥ १०५ ॥

सर्व स्त्रिया मैनेस दुःखित पाहून विव्हल झाल्या. मैना कन्येच्या प्रेमभरानें विलाप करून रडूं लागली व म्हणाली—

चौ०—नारद कर मै कहा बिगारा ।
भवत मोर जिन्ह बसत उजारा ।
अस उपदेस उमहि जिन्ह दीन्हा ।
वौरै बरहि लागि तप कीन्हा ।

नारदाचें मी काय असें घोडें मारलें कीं, त्याचा सड हणून त्यानें माझ्या नांदत्या घरावर निखारा ठेविला ! त्यानेंच उमेस हा असला उपदेश केला आणि ह्या पिसाट नवऱ्यासाठीं तप करविलें.

सांचेहु उन्हेके मोह न माया ।
उदासीन धन धाम न जाया ।
पर-घर-घालक लाज न भीरा ।
वाँझ कि जान प्रसव की पीरा ।

खरोखरच त्याला लोभहि नाही आणि मायाहि नाही. स्वतः फटिंग असल्यामुळें त्याला घराची, संपत्तीची अगर स्त्रीची कांहींच कदर नाही. दुसऱ्याच्या घराचें वाटोळें करण्यांत त्याला लाजहि नाही आणि भीडहि नाही. प्रसववेदना वांझोटीस काय कळणार ?

जननिहि विकल बिलोकि भवानी ।
वोली जुत धिवेक मृदुवानी ।

माता शोकाकुल झालेली पाहून भवानी विवेक-युक्त आणि मृदु असें भाषण करूं लागली—

अस विचारि सोचहि मति माता ।
सो न टरइ जो रचइ विधाता ।
करम लिखा जौ बाउर नाहू ।
तौ कत दोष लगाइय काहू ।
तुझ सन भिदिहि कि विधि के अंका ।
मातु व्यर्थ जनि लेहु कलंका ।

“ आई ! विधात्याचा नेमानेम कधींहि टळाव-याचा नाही, असा विचार करून शोक करूं नकोस. प्रारब्धांतच जर पागल नवरा लिहिला असेल, तर इतरास दोष काय म्हणून लावावयाचा ? तुझ्यानें लक्षादरेपा पुसून टाकवेल काय ? माते ! नाहक बहू बहू नकोस.

छंद—जिनि लेहु मातु कलंक करुना परि-
हरहु अवसर नहीं । दुख सुख जो
लिखा लिलार हमरे जाव जहँ पाउव तहीं ॥
सुनि उमावचन विनीत कोमल सकल
अवला सोचहीं । बहु भाँति बिधिहि
लगाइ दूषन नयन बारि विमोचहीं ॥११॥

माते ! बदनाम होऊं नकोस आणि मोह सावर. हा शोकाचा प्रसंग नव्हे. माझ्या कपाळीं जें सुखदुःख लिहिलें आहे, तें मी जेथें जाईन तेथें मला मिळणारच.” उमेचें तें नम्र व कोमल भाषण ऐकून सर्व स्त्रिया दुःखित झाल्या आणि अनेक प्रकारें विधात्यास दूषणें देऊन डोळ्यांतून अश्रू गाळूं लागल्या.

दो०—तेहि अवसर नारद सहित अरु रिषि-
सप्त समेत । समाचार सुनि तुहिनागिरि
गवने तुरित निकेत ॥ १०६ ॥

तितकथांत नारदमुनी आणि सप्तर्षिसहित इतरहि
ऋषी विवाहवार्ता ऐकून हिमाचलाच्या सदनीं शीघ्र
येते झाले.

चौ०—तब नारद सबही समुझावा ।

पूरब-कथा-प्रसंग सुनावा ।

तेव्हां नारदांनीं सर्वोची समजूत घालून त्यांना
पूर्वकथाप्रसंग निवेदन केला.

मैना सत्य सुनहु मम बानी ।

जगदंबा तव सुता भवानी ।

अजा अनादि सक्ति अबिनासिनि ।

सदा संभु अरधंग निवासिनि ।

जग-संभव-पालन-लय-कारिनि ।

निज इच्छा लीला-बपु-धारिनि ।

मैने ! मी सत्य सांगतो. ऐक. अनादि, स्वयंभू,
शक्तिरूप, अनेत, सदा शंकराच्या अर्धोगावर वास
करणारी, जगताची उत्पात्ति, स्थिति व लय करणारी,
स्वेच्छेनें लीलावपु धारण करणारी, अशी ही तुझी
कन्या जगज्जननी भवानी होय.

जनमी प्रथम दच्छगृह जाई ।

नाम सती सुंदर तनु पाई ।

तहूँउ सती संकरहि विवाही ।

कथा प्रसिद्ध सकल जग माही ।

प्रथम ही दक्षगृही जन्मास आली होती. त्या वेळीं
प्राप्त झालेल्या इच्या सुंदर देहाचें नांव 'सती' होतें.
तेथेंहि तरी तिनें शंकरासच वरिलें होतें. ही कथा
जगत्प्रसिद्धच आहे.

एक बार आवत सिव संगी ।

देखेउ रघुकुल-कमल-पतंगी ।

भयउ मोह सिव कहा न कीन्हा ।

भ्रमवस बेष सीय कर लीन्हा ।

एके प्रसंगां शिवासहवर्तमान गमन करीत असतां
रघुकुलकमलसूर्य रामचंद्रास अवलोकन करून ती
शंकित झाली. शिवांनीं सांगितल्याप्रमाणें न वागतां
भ्रमासुळें तिनें सतिचें रूप घेतलें.

छंद—सियबेष सती जो कीन्ह तेहि अप-
राध संकर परिहरी । हरविरह जाइ बहोरि

पितु के जग्य जोगानल जरी ॥ अब
जनमि तुम्हरे भवन निजपति लागी दारुन
तपुकिया । अस जानि संसय तजहु
गिरिजा सर्वदा संकर प्रिया ॥ १२ ॥

सती सीता बनली या अपराधास्तव शंकरा-
तिचा त्याग केला. तदन्तर शंभुविरहानें पित्याच-
यज्ञांत जाऊन योगाग्निनें तिनें आपणास दग्ध कर-
घेतलें. आतां हिनें तुमच्या घरीं जन्म घेऊन आपल्या
पतीकरितां उग्र तपश्चर्या केली, हें जाणून संशयाच-
त्याग कर. ही पार्वती सर्वदा शंकरप्रियाच असणार.

दो०—सुनि नारद के वचन तब सब कर
मिटा विषाद । छन भई व्यापेउ सकल
पुर घर घर यह संवाद ॥ १०७ ॥

हें नारदाचें वचन ऐकल्यानंतर सर्वोचीच तळम-
गेली. एका क्षणांत ही वार्ता शहरभर घोषी
पसरली.

चौ०—तब मैना हिमवंत अनंदे ।

पुनि पुनि पारवतीपद बंदे ।

नारि पुरुष सिसु जुवा सयाने ।

नगर लोग सब अति हरषाने ।

तेव्हां मैना व हिमवान् आनंदानें पार्वतीचें वा-
वार चरण-वंदन करूं लागले. स्त्री, पुरुष, मुलें, तरुण,
वृद्ध, व नागरिक लोक अत्यंत हर्षित झाले.

लगे होन पुर मंगल गाना ।

सजे सवाहि हाटकघट नाना ।

शहरांत मंगल गायन होऊं लागलें. अनेक सुवर्ण-
कलश सर्वोनीं सिद्ध करून ठेविले.

भाँति अनेक भई जेवनारा ।

सूपसाख जस कहु व्यवहारा ।

सो जेवनार कि जाइ बखानी ।

बसहिँ भवन जेहि मातु भवानी ।

सूपशास्त्रांत सांगितल्याप्रमाणें तन्हात-ह्यांचीं खाद्य
तयार करण्यांत आलीं. ज्या घरांत जगज्जननी अन्न-
पूर्णाच प्रत्यक्ष वास करीत होती, तेथील पदार्थांचें
वर्णन तरी करवेल काय ?

सादर बोले सकल बराती ।

विष्णु विरंचि देव सब जाती ।

विष्णु, ब्रह्मदेव प्रभृति देवसमाज आणि सर्व वऱ्हाडी मंडळी आदरपूर्वक बोलावण्यांत आली.

विविध पाँति बैठी जेवनारा ।
लगे परोसन निपुन सुमारा ।
नारिबुंद सुर जेवत जानी ।
लगी देन गारी मृदुवानी ।

जेवणारांच्या अनेक पंक्ती बसल्या. कुशल वाढपी वाढू लागले. देव जेवताहेत असें पाहून स्त्रियांनीं मृदुवाणीनें थट्टावजा कोट्या करण्यास आरंभ केला.

छंद—गारी मधुर सुर देहि सुंदरि व्यंग
वचन सुनावही । भोजन करहि सुर
अति विलंब विनोद सुनि सचुपावही ।
जेवत जो बड्यो अनंद सो मुख कोटिहू
न परइ कह्यौ । अँचवाइ दीन्हे पान गवने
बास जहँ जाको रह्यौ ॥ १३ ॥

स्त्रिया मधुर स्वरांनें कोट्या करीत व एकमेकांच्या उखाळ्यापाखळ्या काढीत. देव जेवण्यास उशीर करीत आणि त्यांचा विनोद ऐकून गंमत मानीत. भोजन-प्रसंगां जो आनंद प्रवर्तला तो कोटिमुखांनींही वर्णन करणें शक्य नाहीं. आंचवल्यानंतर तांबूलग्रहण झालें. नंतर मंडळी आपाआपल्या जानवऱ्याच्या जागीं गेली.

दो०—बहुरि मुनिन्ह हिमवंत कहँ लगन
सुनाई आइ । समय विलोकि विवाह
कर पठये देव बोलाइ ॥ १०८ ॥

नंतर मुनिजन हिमवंतास मुहूर्त सांगण्याकरितां आले. विवाहमुहूर्त पाहून त्यांनीं देवांस बोलावणें पाठविलें.

चौ०—बोलि सकल सुर सादर लीन्हे ।
सवाहिँ जथोचित आसन दीन्हे ।
वेदी बेदाबिधान सवाँरी ।
सुभग सुमंगल गावहिँ नारी ।

सर्व देवांना अगत्यपूर्वक बोलावून आणले, आणि सर्वास यथायोग्य आसनें देण्यांत आलीं. वेद-विधियुक्त वेदी तयार करण्यांत आली होती व स्त्रिया सुंदर मंगलगांते गात होत्या.

सिंहासन आतिदिव्य सुहावा ।
जाइ न बरनि बिचित्र बनावा ।

बैठे सिव विप्रन्ह सिर नाई ।
हृदय सुमिरि निज प्रभु रघुराई ।

अत्यंत दिव्य बोहलें (वेदी) घालण्यांत आलें होतें. त्याची विचित्र बनावट अवर्णनीय होती. ब्राम्हणांना वंदन करून व इष्टदेवता श्रीरामचंद्र यांचें हृदयांत स्मरण करून महादेव सिंहासनावर आरूढ झाले.

बहुरि मुनिसिन्ह उमा बोलाई ।
करि सिंगार सखी लेइ आई ।

नंतर मुनिवरांनीं उमेस बोलावणें पाठविलें. तिच्या सख्यांनीं तिचा शृंगार करून तिला आणिलें.

देखत रूप सकल सुर मोहे ।
बरनइ छवि अस जग कवि को हे ।
जगदांबिका जानि भववामा ।
सुरन्ह मनहिँ मन कीन्ह प्रनामा ।
सुंदरतामरजाद भवानी ।
जाइ न कोटिन वदन बखानी

तें रूप पाहून सर्व देव मोहित झाले. पार्वतीचें सौंदर्य वर्णन करूं शकेल असा जगांत कोण कवी आहे ? शिवाची अर्धोगी आणि विश्वाची जननी असें जाणून देवांनीं मनांतल्या मनांत तिला प्रणाम केला. भवानी ही सौंदर्याची सीमाच म्हणून कोट्य-वाधि मुखांनीं देखील तिचें वर्णन करितां यावयाचें नाहीं.

छंद—कोटिहू वदन नहिँ वनइ बरनत जग-
जननी-सोभा महा । सकुचहिँ कहत
सुति सेष सारद मंदमति तुलसी कहा ॥
छविखानि मातु भवानि गवनि मध्य
मंडप सिव जहाँ । अवलोकि सकइ न सकुचि
पति-पद-कमल मन मधुकर तहाँ ॥ १४ ॥

कोट्यवाधि मुखांनीं देखील जें आनिर्वाच्य असें तें जगज्जननीचें अप्रतिम लावण्य वर्णन करण्यास श्रुति, शेष, नारद यांनाहि संकोच उत्पन्न होईल. मग तेथें मंदमति तुलसीदासाची काय कथा ? सौंदर्याची खाण अशी ती माता भवानी जेथें शिव होते त्या मंडपांत गेली. तिचा मनोरूपी भुंग जेथें गुंगून गेला होता अशी ती पतीची पदकमलें लज्जेस्तव पाहूं शकेना.

दो०—भुनि अनुसासन गनपतिहिँ पूजेउ
संभु भवानि । कोउ सुनि संसय करइ जानि
सुर अनादि जिय जानि ॥ १०९ ॥

मुनींच्या आशेनुसार शंभु-भवानींनीं गणपतीचें पूजन केलें. हें ऐकून कोणीहि शंका घेण्याचें कारण नाहीं, [कारण] देव अनादि आहेत हें लक्षांत ठेवावें.

चौ०—जसि विवाह कै विधि स्तुति गाई ।
महामुनिन्ह सो सब करवाई ।
गहि गिरीस कुस कन्या पानी ।
भवहि समरपी जानि भवानी ।

महामुनींनीं वेदांत वर्णन केल्याप्रमाणें सर्व विवाह-विधि उरकला. हिमालयानें हातांत कुश घेऊन व कन्येचा हात धरून ती भवानी समजून शंकरास अर्पण केली.

पानिग्रहन जब कीन्ह महेसा ।

हिय हरषे तब सकल सुरेसा ।

महेशांनीं जेव्हां पाणिग्रहण केलें, तेव्हां सर्व देवांच्या मनास हर्ष झाला.

वेदमंत्र मुनिवर उच्चरहिँ ।

जय जय जय संकर सुर करहीँ ।

बाजहिँ बाजनि विविध विधाना ।

सुमनवृष्टि नभ भइ विधि नाना ।

हर गिरिजा कर भयउ विवाह ।

सकल भुवन भरि रहा उछाह ।

मुनिवर वेदमंत्रोच्चार करूं लागले. देवांनीं शंकरांचा जयजयकार केला. अनेक प्रकारचीं वाद्यें वाजूं लागलीं व आकाशांतून नानाविध पुष्पांचा वर्षाव झाला. अशा प्रकारें शिवपार्वतींचा विवाह झाला. त्रैलोक्यांत आनंदी आनंद भरून गेला.

दासी दास तुरग रथ नागा ।

धेनु वसन मनि वस्तु विभागा ।

अन्न कनकभाजन भरि जाना ।

दाइज दीन्ह न जाइ वखाना ।

दास, दासी, अश्व, रथ, हत्ती, धेनु, वस्त्रे, रत्ने व इतर वस्तु, भूमिभाग, सुवर्णपात्रे भरून अन्न, वाहन इत्यादि अवर्णनीय देणगी वरास देण्यांत आली.

छंद—दाइज दियो बहुभाँति पुनि कर जोरि
हिमभूधर कही । का देउँ पूरनकाम संकर

चरनपंकज गहि रखौ ॥ सिव कृपासागर
ससुर कर संतोष सब भाँतिहि कियो ।
पुनि गहे पदपाथोज मैना प्रेम-
परिपूरन हियो ॥ १५ ॥

अनेक प्रकारची देणगी देण्यांत आली. नंतर हिमालय हात जोडून म्हणाला:—या पूर्णकाम शंकरास मी काय द्यावें? (असें म्हणून) तो शंकरांची चरणकमले धरून राहिला. कृपासागर शंकरांनीं श्वशुराचा सर्वतोपरी संतोष केला. नंतर प्रेमपूर्ण अंतःकरणपूर्वक मैनेने त्यांच्या पदकमलांस मिठी मारली.

दो०—नाथ उमा मम प्रान सम गृहकिंकरी
करेहु । छमेहु सकल अपराध अव होइ
प्रसन्न वर देहु ॥ ११० ॥

(मैना म्हणाली) हे प्रभो! ही उमा मला माझ्या प्राणासमान आहे, हिला आपण गृहकिंकरी करावी. आतां सर्व अपराधांची क्षमा करून अंतःपुरांत गेली.

चौ०—बहु विधि संभु सासु समुझाई ।

गवनी भवन चरन सिर नाई ।

शंकरांनीं बहुतप्रकारें सासूची समजूत घातली. तेव्हां मैना त्यांच्या चरणां नमस्कार करून अंतःपुरांत गेली.

जननी उमा वोलि तव लीन्ही ।

लेइ उछंग सुंदर सिख दीन्ही ।

नंतर मैनेने उमेस बोलावून आणि तीस अंकाव घेऊन योग्य उपदेश केला.

करेहु सदा संकर-पद-पूजा ।

नारि धरम पति देव न दूजा ।

बचन कहत भरि लोचन बारी ।

बहुरि लाइ उर लीन्हि कुमारी ।

(ती म्हणाली) “सर्वदा शंकरपदांची सेवा करीत ऐस. पतीला दैवत मानणें हाच स्त्रीधर्म होय. स्त्रीला अन्य दैवतच नाहीं.” असें बोलत असता तिच्या डोळ्यांत अश्रू आले नंतर तिनें कन्येस उराशी कवटाळलें (आणि म्हणाली):—

कृत विधि सृजी नारि जग माहीँ ।

पराधीन सपनेहु सुख नाहींँ ।

“ विधात्यानें स्त्रियांस जगांत कशाकरितां उत्पन्न केल्या कांण जाणे ! परतंत्रांना स्वप्नांतहि कधीं सुख मिळावयाचें नाहीं ! ”

भइ अति प्रेम थिकल महतारी
धीरज कीन्ह कुसमय बिचारी ।
पुनि पुनि मिलति परति गहि चरना ।
परम प्रेम कळु जाइन वरना ।
सब नारिन्ह मिलि भेंटि भवानी ।
जाइ जननिउर पुनि लपटानी ।

अत्यंत प्रेमासुल्लेखें मैना विव्हल झाली. पण हा समय दुःखाचा नव्हे असा विचार करून तिनें मन चट्ट केलें. ती वरचेवर पायांवर पडून मिठी मारूं लागली. तिचें अपरिमित प्रेम वर्णन करतां येणें शक्य नाहीं. भवानी सर्व स्त्रियांस कवटाळून भेटली, व फिरून जाऊन तिनें मातेच्या उरास मिठी घातली.

छंद—जननी बहुरि मिलि चली उचित असीस
सब काहू दर्ई । फिरि फिरि विलोकाति
मातुतन तब सखी लेइ सिव पहेँ गई ।
जाचक सकल संतोषि संकर उमा सहित
भवन चले । सब अमर हरपे सुमन वरपि
निसान नभ वाजे भले ॥ १६ ॥

ती आईस वरचेवर कवटाळूं लागली. ती चालूं लागली असतां तीस सर्वांनाच योग्य आशीर्वाद दिले. फिरिफिरून ती आईकडे पहात असे. अखेर तिच्या सख्या तिला शंकराकडे घेऊन गेल्या. सर्व याचकांस संतुष्ट करून उमेसहवर्तमान शंकर स्वगृहाप्रत जाण्यास निघाले. सर्व देव हर्षित होऊन पुष्पवृष्टि करूं लागले. आकाशांत तुंदुर्भाचा नाद दुमदुमून गेला.

दो०—चले संग हिमवंत तब पहुँचावन अति
हेतु । विविध भाँति परितोष करि
विदा कीन्ह बृषकेतु ॥ १११ ॥

तेव्हां हिमवान् त्यांना पोंचविण्यास अत्यंत अगत्यपूर्वक गेला. अनेकप्रकारें संतुष्ट करून त्यानें बृषकेतूस खाना केलें.

चौ०—तुरत भवन आये गिरिराई ।
सकल सैल सर लिये बोलाई ।

आदर दान विनय बहु माना ।
सब कर विदा कीन्ह हिमवाना ।

त्वरितच गिरिराज घरी परतले. त्यांनीं पर्वत-सरोवरादि सर्वांनाच बोलावून घेतलें व त्यांस देणग्या, विनय व बहुमान यांनीं गौरवून खाना केलें.

जबहिँ संभु कैलासहि आये ।
सुर सब निज निज लोक सिधाये ।

जेव्हां शंकर कैलासास पोचले तेव्हां सर्व देवांनीं आपापल्या लोकीं गमन केलें.

जगतमातुपितु संभु भवानी ।
तेहि सिंगारु न कहउँ बखानी ।
करहिँ विविध विधि भोग विलासा ।
गनन्ह समेत बसहिँ कैलासा ।
हर-गिरिजा-बिहार नित नयऊ ।
एहि विधि त्रिपुल काल चलि गयऊ ।

शंकरपार्वती हे त्रैलोक्याचे जनकजननी होत. ह्यास्तव त्यांच्या शृंगाराचा मी विस्तार करित नाहीं. ते नानाप्रकारचे भोगविलास भोगूं लागले. आणि कैलासावर गणांसहवर्तमान वास करूं लागले. ते उभयतां नित्य नवीन असे विहार करूं लागले. याप्रमाणें त्यांचा वराच काल लोटला.

तब जनमेऊ षट-बदन कुमारा ।
तारकु असुरु समर जेहि मारा ।
आगम निगम प्रसिद्ध पुराना ।
पणमुखजनम सकल जग जाना ।

नंतर पणमुख कुमारस्वामी कार्तिकेय जन्मास आले. त्यांनींच तारकासुराचा रणांगणांत वध केला. ही कथा वेदशास्त्रांत व पुराणांतरी प्रसिद्ध आहे. पणमुखाचें जन्मकर्म जगाला विदित आहेच.

छंद—जगु जान पणमुखजनमु करम प्रताप
पुरुषारथ महा । तेहि हेतु मैँ वृष-केतु-
सुत कर चरित संछेपहि कहा ॥ यह
उमा-संभु-बिवाहु जे नर नारि कहहिँ
जे गावहीँ । कल्याण काज बिवाह
मंगल सर्वदा सुख पावहीँ ॥ १७ ॥

पणमुखाचें जन्मकर्म, प्रताप व महान् पुरुषार्थ सर्व जगास विदित आहे. हणूनच मी त्या शंकरतनयाचें चरित्र संक्षेपानें वर्णन केलें. ही शंकरपार्वती-विवाहाची कथा जे स्त्रीपुरुष ऐकतील किंवा गातील त्यांचें कल्याण

होईल व मनोरथ परिपूर्ण होतील. त्यांची विवाहादिक मंगलकायें होतील व ते सदा अगणचैन राहतील.

दो०—चरितसिंधु गिरिजारमन बेद न पावहिं
पारु । बरनइ तुलसीदास किमि
आति—मति—मंद गवाँरु ॥ ११२ ॥

गिरिजारमण हे लीलावैभवाचे सागर होत. वेदां-
नाहि त्यांचा थांग लागत नाही, मग अत्यंत मतिमंद
आणि गांवढळ असा हा तुलसीदास त्यांचें कसें वर्णन
करूं शकेल ?

चौ०—संभुचरित सुनि सरस सुहावा ।
भरद्वाजमुनि अतिसुख पावा ।
बहुलालसा कथा पर बाढी ।
नयनु नीरु रोमावलि ठाढी ।
प्रेमाबिबस मुख आव न बानी ।
दसा देखि हरषे मुनि ज्ञानी ।

सुंदर आणि रसभरित असें शुभुचरित्र ऐकून
भरद्वाजमुनी अत्यंत हर्षित झाले. त्या कथेवर त्यांचें
प्रेम अधिकाधिक वाढूं लागलें. त्यांचे नेत्र सजल
होऊन त्यांच्या अंगावार रोमांच थरारले. प्रेमभरानें
त्यांच्या मुखांतून शब्द निघेना. ती त्यांची दशा
पाहून याज्ञवल्क्य मुनीस आनंद झाला.

अहो धन्य तव जनम मुनीसा ।
तुझाहि प्रान सम प्रिय गौरीसा ।
सिव-पद-कमल जिन्हहिं रति नाही ।
रामहिं ते सपनेहुं न सुहाही ।
बिनु छल-बिस्व नाथ-पद नेहू ।
रामभगत कर लच्छन एहू

(याज्ञवल्क्य ह्मणाले) हे मुनिवरा ! ज्याअर्थी
तुला पार्वतीरमण प्राणाप्रमाणें प्रिय वाटत आहेत,
त्याअर्थी तुझा जन्म धन्य होय. ज्यांचें शंकरचरणार-
विंदीं प्रेम नाही, ते रामास स्नानांतहि प्रिय नाहीत.
शंकरचरणीं निर्व्याज प्रेम असणें हेंच रामभक्तांचें
लक्षण होय.

सिव सम को-रघु-पति-व्रत-धारी ।
बिनु अघ तजी सती असि नारी ।
पन-कारि रघुपतिभगति द्ढाई ।
को सिव सम रामहिं प्रिय भाई ।

ज्यांनीं सतीसारख्या निष्कलंक स्त्रीचा देखील त्याग
केला आणि प्रतिशपूर्वक रामभक्ति दृढ केली, त्या

शंकरासारखा रघुपतीचा उपासक कोण आहे ?
बाबा रे ! शंकरासारखा रामास इतर कोण प्रिय आहे ?

दो०—प्रथमहिं मै कहि सिवचरित बूझा
मरमु तुम्हार । सुचि सेवक तुम्ह राम
के रहित समस्त बिकार ॥ ११३ ॥

मी प्रथमच शिवचरित्र गाऊन तुझें मर्म ओळखिलें
कीं, तूं सर्व विकाररहित असून रामाचा पवित्र भक्त
आहेस.

चौ०—मै जाना तुझार गुन सीला ।
कहउँ सुनहु अब रघु-पति-लीला ।
सुनु मुनि आजु समागम तोरे ।
कहि न जाइ जस सुख मन मोरे ।

मी तुझे गुण व शील जाणलें. आतां मी राम-
लीलेचें वर्णन करतो, तें ऐक. हे मुने ! आज तुझा
समागमानें मनाला जें सुख होत आहे, तें आतां
सांगतां पुरवत नाहीं.

रामचरित आति अमित मुनीसा ।
कहि न सकहि सतकोटि अहीसा ।
तदपि जथास्तुत कहउँ बखानी ।
सुमिरि गिरापति प्रभु धनुपानी ।

हे मुनींद्र ! रामचरित्र अति अपार आहे. शतकोटि
शेषांसहि तें सांगणें शक्य नाही. तथापि, मी जसें
ऐकलें तसें, वाग्देवीचा स्वामी जो धनुष्यपाणी प्रभु
रामचंद्र, त्याचें स्मरण करून वर्णन करतो.

सारद दारुनारि सम स्वामी ।
राम सूत्रधर अंतरजामी ।
जेहि पर कृपा कराहिं जनु जानी ।
काबि-उर-अजिर नचावहिं बानी ।

वाग्देवी सरस्वती ही काष्ठाच्या बाहुलीप्रमाणें असून
तिचीं सूत्रें अंतर्यामी प्रभु श्रीरामचंद्र स्वतः धारण
करीत असतात. ते आपला दास समजून ज्यावर कृपा
करतील त्याच कवीच्या हृदयरूपी अंगणांत ते वाग्दे-
वतेस नाचवतील.

प्रनवउँ सोइ कृपाल रघुनाथा ।
बरनउँ बिसद तासु गुनगाथा ।

त्याच दयाघन श्रीरामचंद्रास मी प्रणाम करून
त्याचे उज्ज्वल गुणानुवाद वर्णन करतो.

परमरम्य गिरिवर कैलासू ।
सदा जहाँ सिव-उमा-निवासू ।

जेथें निरंतर शंकरपार्वती निवास करितात तो गिरिश्रेष्ठ कैलास अत्यंत रमणीय आहे.

दो०—सिद्ध तपोधन जोगिजन सुर किन्नर
मुनिवृंद । वसहिं तहा सुकृती सकल
सेवहिं सिव सुखकंद ॥ ११४ ॥

सिद्ध, तपोधन, योगी, देव किन्नर, मुनिवृंद आणि मुण्यात्मे तेथें वास करीत असून आनंदकंद शंकराची आराधना करीत असतात.

चौ०—हरि-हर-विमुख धरमरति नाहीं ।
ते नर तहें सपनेहूँ नहिं जाहीं ।

धर्मश्रद्धारहित व हहिहरपराङ्मुख नर स्वप्नांत-देखील तेथें जाऊ शकत नाहीत.

तेहि गिरि पर बट विटप बिसाला ।
नित नूतन सुंदर सब काला ।
त्रिविध समीर सुसीतल छाया ।
सिव-विस्लाम-विटप सुति गाया ।

त्याच पर्वतावर एक नित्यप्रफुलित, अक्षय आणि रमणीय असा विशाल वटवृक्ष आहे. त्रिविधवायु आणि अत्यंत शीतल छाया यांनी युक्त असलेला तो वटवृक्ष शंकराचें आरामस्थान होय असे श्रुती सांगतात.

एक बार तेहि तर प्रभु गयऊ ।
तर विलोकि उर अति सुख भयऊ ।
निज कर डाखि नाग-रिपु-छाला ।
बैठे सहजहिं संभु कृपाला ।

एके काळी त्याच वृक्षाच्या छायेखाली प्रभु गेले आणि त्या वृक्षास पाहून सुप्रसन्न झाले व आपल्याच ह्वातानें सिंहचर्मासन पसरून त्यावर दयाधन शंभु सहज मौजेनें जाऊन बसले.

कुंद-इंदु-दर-गौर-सरीरा ।
भुज प्रलंब परिधन मुनिचीरा ।
तरुन-अरुन-अंबुज-सम चरना ।
नखदुति भगत-हृदय-तम-हरना ।
भुजग-भूति-भूषण त्रिपुरारी ।
आनन सरद-चंद-छवि-हारी ।

कुंदपुष्प, चंद्र व शंख यांप्रमाणें ज्याची शरीर-कांति गौर आहे, जो आजानुवाहु असून ज्यानें मुनिवस्त्र परिधान केलें आहे, ज्याची चरणकांति नुकत्याच उमललेल्या रक्तकमलासारखी आहे, ज्याच्या नखांची कांति भक्तहृदयांतली अज्ञान हरण

करीत आहे, ज्याचा देह सर्प आणि भस्म यांनीं विभूषित झाला आहे, ज्याची मुखश्री शरच्चंद्राच्या लावण्यास देखील लाजवीत आहे.

दो०—जटामुकुट सुरसरित सिर लोचननलिन
बिसाल । नीलकंठ लावण्यनिधि
सोह बालविधु भाल ॥ ११५ ॥

चौ०—बैठे सोह कामरिपु कैसे ।
धरे सरीर सांतरस जैसे ।

ज्याच्या मस्तकीं जटाजूट व गंगा शोभत आहेत, कमलाप्रमाणें ज्याचे नेत्र विशाल असून ज्याच्या ललाटप्रदेशीं बालचंद्र झळकत आहे, असा तो नीलकंठ, त्रिपुरारी, लावण्यनिधान, मदनारि, तेथें विराजमान झाला असतां शान्तरसानें मूर्तिमंत देह धारण केल्याप्रमाणें शोभू लागला.

पारवती भल अवसरु जानी ।
गईं संभु पहें मातु भवानी ।
जानि प्रिया आदरु अति कीन्हा ।
बामभाग आसन हर दीन्हा ।

भवानी माता पार्वती तो योग्य अवसर जाणून शंकरासमीप गेली. शंकरांनीं प्रियेस अवलोकून तिचा आदर केला व तिला डावीकडेस आसन दिलें.

बैठीं सिवसमीप हरषाई ।
पूरब-जनम-कथा चित आई ।
पति-हिय-हेतु अधिक अनुमानी ।
बिहंसि उमा बोली प्रियबानी ।

पार्वती शंकरासमीप आनंदानें बसली असतां तीस पूर्व-जन्म वृत्तांताची आठवण झाली. पतीची अत्यंत प्रसन्न मुद्रा जाणून पार्वती हास्यपूर्वक मधुर-वाणीनें बोलण्यास प्रवृत्त झाली.

कथा जो सकल-लोक-हित-कारी ।
सोई पूछन चह सैलकुमारी ।

अखिल विश्वाचें कल्याण करणारी अशी कथा विचारण्याची पार्वतीचे मनांत इच्छा उत्पन्न झाली.

विस्वनाथ मम नाथ पुरारी ।
त्रिभुवन महिमा बिदित तुझारी ।
चर अरु अचर नाग नर देवा ।
सकल करहिं पद-पंकज-सेवा ।

(ती ह्मणाली,) “ हे प्राणनाथ ! विश्वपते ! त्रिपुरारे ! आपला महिमा त्रिभुवनांत प्रख्यात आहे-

नाग, नर, देव इत्यादि सर्व चराचर विश्व आपल्या चरणकमलांची सेवा करीत असतें.

दो०—प्रभु समर्थ सर्वज्ञ सिव सकल-कला-गुण-धाम । जोग-ज्ञान-वैराग्य-निधि प्रनतकलपतरु नाम ॥ ११६ ॥

हे शंभो ! आपण समर्थ, प्रभु, सर्वज्ञ, सकल कला व गुण यांचें भाण्डार आणि योग, ज्ञान, वैराग्य यांचें आगर आहांत व आपलें नामस्मरण शरणागतांना कल्पतरूप्रमाणें [इष्टकामना प्राप्त करून देणारें] आहे.

चौ०—जौँ मोपर प्रसन्न सुखरासी । जानिय सत्य मोहि निज दासी । तौ प्रभु हरहु मोर अज्ञाना । कहि रघुनाथकथा बिधि नाना ।

हे सुखनिधान ! जर आपण मजवर प्रसन्न असून मला आपली खरी दासी समजत आहां तर नाना-विध रघुनाथचरित्रें सांगून, हे प्रभो ! माझें अज्ञान आपण दूर केलें पाहिजे.

जासु भवन सुरतरु तर होई । सह किं दरिद्रजनित दुख सोई । ससिभूषण अस हृदय विचारी । हरहु नाथ मम मतिभ्रम भारी ।

कल्पवृक्षातळीं ज्याचें घर आहे, तो दारिद्र्याचे वाखे सहन करीत राहील काय ? हे चंद्रमौले नाथा ! याचा आपण मनांत विचार करून माझा गहन बुद्धिभ्रम आपणच हरण केला पाहिजे.

प्रभु जे मुनि परमार्थवादी । कहिँ राम कहँ ब्रह्म अनादी सेष सारदा वेद पुराना । सकल करहिँ रघुपति-गुण गाना ।

प्रभो ! परमार्थाचे वक्ते मुनिजन देखील रामचंद्रास अनादि ब्रह्म म्हणतात. शेष, शारदा, वेद, पुराणें इत्यादि सर्वच रामकथांचें गान करतात.

तुह्य पुनि राम राम दिन राती । सादर जपहु अनंगअराती ।

हे मदनारे ! आपणसुद्धा अहर्निश अत्यादरांनं रामनामच जपत असतां.

रामु सो अवध-नृपति-सुत सोई । की अज अगुन अलखगति कोई ।

तो (पूर्वी पाहिलेला) राम नुसता अयोध्या-धीशाचा पुत्रच कीं अज, निर्गुण आणि अलख अशी वस्तु (ब्रह्म) होय ?

दो०—जौँ नृपतनय तो ब्रह्म किमि नारिविरह मतिभोरि । देखि चरित महिमा सुनत भ्रमाति बुद्धि अति मोरि ॥ ११७ ॥

जर राजपुत्र असेल तर तो ब्रह्म कसा अशकेल ? त्यास तर स्त्रीविरहानें बुद्धिभ्रम झाला होता. त्याचें चरित्र पाहून व त्याचा महिमा श्रवण करून माझ्या बुद्धीस तर फारच संशय उत्पन्न होत आहे.

चौ०—जौँ अनीह व्यापक विभु कोऊ । कहहु बुझाई नाथ मोहि सोऊ । अज्ञ जानि रिस उर जानि धरहु । जोहि बिधि मोह मिटइ सोइ करहु ।

जर निष्काम, सर्वव्यापी, विभु अशी जी वस्तु ती राम असेल तर हे नाथ ! मला समजून सांगा. मी अज्ञ आहे, असें समजून मजवर कोप करूं नये आणि जेणेंकरून माझ्या मोहाचें निरसन होई तीच योजना करावी.

मैँ बन दीख रामप्रभुताई । आति-भय-विकल न तुम्हहिँ सुनाई । तदपि मलिनमन बोध न आवा । सो फलु भली भाँति हम पावा ।

मला अरण्यांतच रामाचें प्रभुत्व कळून चुकलें. परंतु भयानें भान सुटल्यामुळें मी तें आपणांस सांगितलें नाहीं. तथापि, माझें चित्त मलिन असल्यामुळें मी शुद्धीवर आलें नाहीं, त्याचें फल मला चांगल्या रीतीनें भोगावें लागलें.

अजहूँ कळु संसय मन मोरे । करहु कृपा बिनवउँ करजोरे । प्रभु तब मोहि बहुभाँति प्रबोधा । नाथ सो समुझि करहु जानि क्रोधा ।

अजूनदेखील माझ्या मनांत थोडासा संशय आहेच. मी हात जोडतें. मजवर अनुग्रह करावा. ते समर्थी देखील प्रभूंनीं माझी पुष्कळ प्रकारें समजूत घातली होती. तें मनांत आणून प्रभूंनीं मजवर क्रोध करूं नये.

तब कर अस बिमोह अब नाही ।
रामकथा पर रुचि मन माहीं ।
कहहु पुनीत राम-गुन-गाथा ।
भुजग-राज-भूषण सुरनाथा ।

तेव्हां इतका संशय आतां उरला नाहीं कारण हल्लीं
राम-कथेची माझे मनांत आवड उत्पन्न झाली
आहे. हे भुजंगराज-भूषण सुरनाथ ! आपण मला
प्रवित्र रामगुण-गाथा कथन करावी.

दो०-बंदु पद धरि धरनि सिरु विनय
करुं कर जोरि । वरनहु रघुवर-विसद-
जस स्तुतिसिद्धांत निचोरि ॥ ११८ ॥

आपल्या चरणीं सांष्टांग प्रणिपात करून व हात
जोडून मी विनंति करितें कीं, आपण वेदांतसिद्धां-
तांचें सार काढून रामचंद्रांच्या उज्ज्वल यशाचें वर्णन
करावें.

चौ०-जदपि जोषिता नहिं अधिकारी ।
दासी मन क्रम बचन तुझारी ।

मी स्त्री असल्यामुळें जरी अनधिकारी आहे, तरी
मनानें, कर्मानें आणि वाणीनें आपलीच एक
पाईक आहे.

गूढ तत्त्व न साधु दुरावहिं ।
आरत अधिकारी जह पावहिं ।
अतिआरति पूछुं सुरराया ।
रघुपतिकथा कहहु करि दाया ।

आर्त (जिज्ञासु) आणि अधिकारी जेव्हां प्राप्त
होतो तेव्हां संतजन परमार्थाचीं गूढ तत्त्वे प्रच्छन्न
ठेवीत नाहींत. हे सुरश्रेष्ठा ! मी अत्यंत आतुरनें
विचारीत आहे, मला कृपा करून रामकथा निवेदन
करण्यांत यावी.

प्रथम सो कारन कहहु विचारी ।
निर्गुन ब्रह्म सगुन बपु धारी ।
पुनि प्रभु कहहु रामअवतारा ।
बालचरित पुनि कहहु उदारा ।

प्रथम निर्गुण असून त्यानें सगुण देह धारण केला,
याचें कारण विचारपूर्वक सांगावें. प्रभो ! नंतर
रामजन्म सांगून त्या उदाराचें बालचरित्र वर्णन
करावें.

कहहु जया जानकी विवाही ।
राज तजा सो दूषन काही ।

बन बसि कीन्हें चरित अपारा ।
कहहु नाथ जिमि रावन मारा ।
राज बैठि कीन्हि बहु लीला ।
सकल कहहु संकर सुखसीला ।

मग जानकीविवाह यथावृत्त सांगावा. रामानें
राज्यत्याग केला यांत दोष कोणाचा तें सांगावें.
त्यांनीं वनवासांत अपार लीला केल्या आहेत. प्रभो !
त्यांनीं रावणाचा कसा वध केला तें कथन करावें.
राज्यारूढ झाल्यावरहि त्यांनीं अनेक लीला केल्या.
हे सुखशील शंकरा ! हें सर्व मला निवेदन करावें.

दो०-बहुरि कहहु करुनायतन कीन्ह जो
अचरज राम । प्रजासहित रघु-वंस-
मनि किमि गवने निजधाम ॥ ११९ ॥

हे करुणानिधान ! आणखीहि रामांनीं जे
चमत्कार केले ते, व प्रजासहित रामचंद्र निजधामास
कसें गेले तें सर्व आपण मला सांगावें.

चौ०-पुनि प्रभु कहहु सो तत्त्व वखानी ।
जेहि विज्ञान मगन मुनि ज्ञानी ।
भगति ज्ञान विज्ञान विरागा ।
पुनि सब वरनहु सहित विभागा ।
अउरउ रामरहस्य अनेका ।
कहहु नाथ अतिविमल विवेका ।
जो प्रभु मै पूछा नहिं होई ।
सोउ दयाल राखहु जानि गोई ।

शिवाय हे प्रभो ! ज्या विज्ञानामध्ये ज्ञानी व
मुनी निमग्न असतात, तें तत्त्व मला समजून सांगावें.
आणखी भक्ति, ज्ञान, विज्ञान, वैराग्य हे सर्व त्यांच्या
विभागासहित वर्णन करावे. ज्याच्या योगानें अत्यंत
शुद्ध विवेक उत्पन्न होतो, ती रामसंबंधी अनेक
रहस्ये देखील सांगावी. हे प्रभो ! याशिवाय मी जें
विचारलें नसेल तेंदेखील आपण दयावंतांनीं मज-
पासून गुप्त ठेवू नये.

तुझ त्रिभुवनगुरु वेद वखाना ।
आन जीव पावर का जाना ।

आपण त्रैलोक्याचे स्वामी आहांत असें वेद
सांगतात. इतर पामर जीव काय जाणू शकतील ?

प्रह्ल उमा के सहज सुहाई ।
छलविहीन सुनि सिवमन भाई ।

पार्वतीचे ते सरळ, सुंदर आणि निष्कपट प्रश्न ऐकून
शंकराच्या मनास ते फार आवडले.

हरहिय रामचरित सब आये ।
प्रेम पुलक लोचन जल छाये ।
श्री-रघुनाथ-रूप उर आवा ।
परमानंद अमितसुख पावा ।

शंकराचे हृदयांत सर्व रामलीला प्रकट झाल्या.
प्रेमामुळें त्यांच्या शरीरावर रोमांच उभे राहून त्यांचे नेत्र
प्रेमाश्रूंनी भरून आले. हृदयांत रामरूप प्रकट होऊन
त्या परमानंदांत ते अपार सुख अनभवं लागले.

दो०-मगन ध्यानरस दंड जुग पुनि मन
बाहेर कीन्ह । रघुपतिचरित महेस तब
हरषित बरनइ लीन्ह ॥ १२० ॥

त्या ध्यानरसांत दोन घटका निमग्न होऊन
फिरून त्यांनी आपलें मन त्यांतून बाहेर काढलें.
नंतर शंकरांनी आनंदित होऊन रघुवीर-चरित्र वर्णन
करण्यास प्रारंभ केला.

चौ०-झूठउ सत्य जाहि विनु जाने ।
जिमि भुजंग विनु रजु पहिचाने ।
जेहि जाने जग जाइ हेराई ।
जागे जथा सपनभ्रम जाई ।
बंदउ बालरूप सोइ रामू ।
सब सिधि सुलभ जपत जिसु नामू ।

जसें रज्जूला ओळखल्याशिवाय तो भुजंगच आहे
असें भासतें, ज्याचें ज्ञान न झाल्याकारणानें असत्य
(अचेतन) विश्व, सत्य (चैतन्य) रूप प्रतीय-
मान होतें, जागृति उत्पन्न झाली क्षणजे ज्याप्रमाणें
स्वप्नभ्रम नष्ट होतो, तसेंच ज्याचें ज्ञान झालें असतां
जगाचें मिथ्यात्व अनुभवास येतें, ज्याच्या नामाचा
जप केला असतां सर्व कर्में सुलभ होतात, त्या
बालरूप रामास मी वंदन करितों.

मंगलभवन अमंगलहारी ।
द्रवउ सो दसरथ-अजिर-बिहारी ।

मंगलधाम, अमंगल-नाशन, राजा दशरथाच्या
अंगणांत विहार करणारा असा तो माझा राम
मजवर कृपेची धार धरो.

करि प्रनाम रामहि त्रिपुरारी ।
हरषि सुधासम गिरा उचारी ।

त्रिपुरारी, रामास प्रणाम करून, हर्षित होत्याते
अमृतप्राय वाणीनें बोलूं लागले.

धन्य धन्य गिरि-राज-कुमारी ।
तुम्ह समान नहिं कोउ उपकारी ।
पूछेहु रघुपति-कथा-प्रसंगा ।
सकल लोक जग पावनि गंगा ।
तुझ रघुबीर-चरन-अनुरागी ।
कीन्हिहु प्रसन्न जगताहित लागी ।

“ हे गिरिराजकन्यके ! तूं अत्यंत धन्य आहेस.
तुझ्यासारखी उपकारकर्त्री कोणीच नाही. तूं जो
रघुपति-कथा-प्रसंग विचारीत आहेस, तो सर्व
लोकांना गंगेप्रमाणें पावन करणारा आहे. तुझें राम-
चरणीं प्रेम आहे, क्षणूनच तूं जगाच्या कल्याणासाठीं
असे प्रश्न केलेस.

दो०-रामकृपा ते पारवति सपनेहु तब
मन माहिं । सोक मोह संदेह भ्रम मम
विचार कछु नाहिं ॥ १२१ ॥

पार्वती ! मला असें वाटतें कीं, रामचंद्राच्या
कृपेनें स्वप्नांतदेखील तुझ्या मनांत शोक, मोह,
संशय, भ्रम वगैरे कांहींच उरलें नाही.

चौ०-तदपि असंका कीन्हिहु सोई ।
कहत सुनत सब कर हित होई ।

तथापि, तूं शंका काढली आहेस आणि तिच्या
श्रवणपठणानें सर्वोच्च हित होणारें आहे.

जिन्ह हरिकथा सुनी नहिं काना ।
स्रवनरंध्र अहिभवन समाना ।
नयननिह संतदरस नहिं देखा ।
लोचन मोरपंख कर लेखा
ते सिर कटुतुंबरि सम तूला ।
जे न नमत हरि-गुरु-पद-मूला ।
जिन्ह हरिभगति हृदय नहिं आनी ।
जीवत सब समान तेइ प्रानी ।
जो नहिं करइ राम-गुन-गाना ।
जीह सो दादुरजीह समाना ।
कुलिसकठोर निठुर सोइ छाती ।
सुनि हरिचरित न जो हरषाती ।

ज्या कानांनीं हरिकथा श्रवण केली नाही, ते वारू-
ळाच्या विळाप्रमाणें होत. ज्या डोळ्यांनीं संतांचीं दर्शन
घेतलीं नाहीत, ते मयूरपिच्छावरील नेत्र-रेषेप्रमाणें
होत. जे हरि व गुरुजन यांच्या चरणीं नम्र होत
नाहींत त्या मस्तकाची कडू भोपळ्याइतकीच योग्यता

आहे. ज्यांनीं हरिभक्ति हृदयांत आणली नाही ते प्राणी जिवंत असूनहि प्रेताप्रमाणें होत. जी जिव्हा रामगुणाचें गान करीत नाही, तीं वेडकाच्या जिभे-प्रमाणेंच समजावी. जी छाती रामचरित्रें ऐकून हर्षायमान होत नाही, तीं वज्राप्रमाणें कठिण आणि निष्ठुर होय.

गिरिजा सुनहु राम कै लीला ।
सुरहित दनुज-विमोहन-सीला ।

गिरिजे ! देवांचें कल्याण करणारी आणि दैत्यांना भ्रम करणारी अशी श्रीरामाची लीला ऐक.

दो०—रामकथा सुरधेनु सम सेवत सब-
सुख दानि । सतसमाज सुर लोक सब
को न सुनइ अस जानि ॥ १२२ ॥

रामकथा ही कामधेनूसारखी होय. तिचें सेवन घडविले असतां सर्व सुखें प्राप्त होतात. सर्व संतसमाज हा देवलोकाप्रमाणें होय. इतकें ठसल्यावर रामकथा कोण श्रवण करणार नाही?

चौ०—रामकथा सुंदर करतारी ।
संसयविहग उडावनहारी ।
रामकथा कलि-बिटप कुठारी ।
सादर सुनु गिरिराजकुमारी ।

रामकथा ही सुंदर हाताच्या टाळीप्रमाणें असून ती संशयरूप पश्याला उडविते. रामकथा कलिरूप वृक्षास कुठाराप्रमाणें होय. हे पार्वति ! तूं ती सादर ऐक.

राम-नाम-गुन चरित सुहाये ।
जनम करम अगनित सुति गाये ।
जथा अनंत राम भगवाना ।
तथा कथा कीरति गुन नाना ।

वेदांनीं रामाचीं सुंदर नामें, गुण, चरित्रें, जन्म व कर्मे अपार गाइली आहेत. जसे राम भगवान् अनंत आहेत, तद्वतच त्यांचे गुण, यश आणि चरित्र हेंहि अनंतच आहे.

तदपि जथाश्रुत जसि मति मोरी ।
कहिहउँ देखि प्रीति अति तोरी ।
उमा प्रसन्न तव सहज सुहाई ।
सुखद संतसंमत मोहि भाई ।

तथापि तुझें अत्यंत प्रेम पाहून यथाश्रुत यथामति

मी हें तुला सांगत आहे. पार्वती ! तुझे सहजसुंदर प्रश्न सुखकारक व संतसंमत आहेत, ते मलाहि आवडले.

एक बात नहिँ मोहि सुहानी ।
जदपि मोहबस कहेहु भवानी ।
तुम्ह जो कहा राम कोउ आना ।
जेहि सुति गाव धरहिँ मुनि ध्याना ।

परंतु भवानी ! जरी तूं मोहवश होऊन बोललीस, तरी ज्याचें मुनि ध्यान करतात व श्रुति गान करतात तो राम अन्य कोणी आहे काय ? हें जें तूं मला हणालीस तें मात्र मला दोंरे वाटलें नाही.

दो०—कहहिँ सुनहिँ अस अधम नर ग्रसे
जे मोहपिसाच । पाखंडी हरि-पद-विमुख
जानहिँ झूठ न साच ॥ १२३ ॥

जे मूढ पिशाच्चप्रस्त, अधम, पाखंडी हरिपदविमुख सत्यासत्य न जाणणारे असेच लोक असें बारगळलेले असतात.

चौ०—अज्ञ अकोविद अंध अभागी ।
काई विषय मुकुरमन लागी ।
लंपट कपटी कुटिल बिसेखी ।
सपनेहु संतसभा नहिँ देखी ।
कहहिँ ते बेद असंमत बानी ।
जिन्ह के सूझ लाभ नहिँ हानी ।

जे अज्ञ, मूढ, अंध, भाग्यहीन असून ज्यांच्या मनोरूपी दर्पणावर विषयरूप शेवाळ जमलें आहे, जे लंपट, कपटी, कुटिल आहेत, ज्यांनीं विशेषकरून संत-समाज स्वप्नांतहि पाहिलेला नाही, ज्यांना लाभ किंवा हानि यांची शुद्धच नाही, तेच अशी वेदविरुद्ध वाणी बोलतात.

मुकुर मालिन अरु नयनबिहीना ।
रामरूप देखहिँ किमि दीना ।

ज्यांची आरशी मुळीच अंधक, ज्यांच्या डोळ्यांच्या खांचा झालेल्या आहेत, ते बापडे रामरूप कसे पाहूं शकणार ?

जिन्ह के अगुन न सगुन बिबेका ।
जल्पहिँ कल्पित बचन अनेका ।
हरि-माया-बस जगत भ्रमाही ।
तिन्हहिँ कहत कछु अघटित नाहीं ।

ज्यांना निर्गुण व सगुण यांचा बोधच नाही ते अनेक कल्पना करून आपली जीभ उधळतात. त्यांच्या बरळ-

प्याचें कांहीं आश्चर्य नाहीं कारण भगवंताच्या माये-
मुळें हें सर्व जगच (संशयावर्तांत) भ्रममाण होत
आहे.

बातुल भूत विवस मतवारे ।

ते नहिं बोलहिं बचन विचारे ।

ज्यांना उन्माद वायु झाला आहे, किंवा पिशाच्च-
बाधा झाली आहे, अगर जे मद्यपान करून उत्कृष्ट
बनले आहेत, अशांचे बोल कधीहि शुद्धीत अगर
विचारपूर्वक निघत नाहींत.

जिन्ह कृत महा-मोह-मद-पाना ।

तिन्ह कर कहा करिय नहिं काना ।

ज्यांनीं महामोहरूपी मदाचें पान केलें आहे,
त्यांचे प्रलाप कानांवरच धेऊं नयेत.

सो०—अस निज हृदय विचारि तजु संसय
भजु रामपद । सुनु गिरि-राज-कुमारि
भ्रम-तम-रवि-कर बचन मम ॥ १६ ॥

असा हृदयांत विचार करून हे पार्वति ! भ्रमरूपी
अंधकारास केवळ रविकिरणाप्रमाणें असलेलें हें माझें
वाक्य तूं श्रवण कर आणि संशय टाकून देऊन राम-
चरणीं शरण जा.

चौ-सगुनहिं अगुनहिं नहिं कलु भेदा ।

गावहिं मनि पुरान बुध बेदा ।

अगुन अरूप अलख अज जोई ।

भगत-प्रेम-बस सगुन सो होई ।

सगुणांत आणि निर्गुणांत मुळीच भेद नाहीं असें
मुनि, पुराणें, पंडित व वेद ध्वनित करतात. जो
निर्गुण, अरूप, अलक्ष्य व जन्मरहित तोच भक्तांच्या
प्रेमाला भुलून सगुण रूप घेत असतो.

जो गुन रहित सगुन सोइ कैसे ।

जलु हिम उपल बिलग नहिं जैसे ।

ज्याप्रमाणें जल आणि गार हीं पृथक् नव्हत,
तद्वतच सगुण आणि निर्गुण हीं एकच होत. (गार-
ही जलाची विकृति असून तिच्यांत व जलांत भिन्नत्व
नाहीं).

जासु नाम भ्रम-तिमिर-पतंगा ।

तोहि किमि कहिय बिमोहप्रसंगा ।

ज्याचें नाममात्र भ्रमरूप अंधकारास नष्ट कर-
णाऱ्या सूर्याप्रमाणें आहे, त्याचें ठायीं व्यामोहप्रसंगाची
वार्ता तरी कशी संभवे !

राम सच्चिदानंद दिनेसा ।

नहिं तहूँ मोह निसा-लव-लेसा ।

राम सच्चिदानंदरूप सूर्य होत. मोहरूप रात्रीत
लवलेश देखील त्यांचे ठायीं नसतो.

सहज प्रकासरूप भगवाना ।

नहिं तहूँ पुनि विज्ञानबिहाना ।

तो भगवान् सहज प्रकाशरूप आहे. तेथें विज्ञान
प्रातःकालाची पुनरावृत्ति नाहीं

हरष विषाद ज्ञान अज्ञाना ।

जीव धरम अहमिति अभिमाना ।

राम ब्रह्म व्यापक जग जाना ।

परमानंद परेस पुराना ।

हर्ष, विषाद, ज्ञान, अज्ञान, अहंमत्त्वादि अभिमान
हे अज्ञानविशिष्ट जीवांचे धर्म होत. राम व्यापक
परब्रह्म, परमानंदरूप, परमेश्वर व सनातन आहे हें सा-
जगास विदित आहे.

दो०—पुरुष प्रसिद्ध प्रकाशनिधि प्रगट
परावरनाथ । रघु-कुल-मनि मम स्वामि
सोइ कहि सिव नायड माथ ॥ १२४ ॥

आदिपुरुष, स्वयंभू, प्रकाशनिधि जो प्रत्यक्ष माझे
चा व ब्रह्मांडाचा ईश्वर तोच माझा स्वामी रघुकुल
माणि होय. ” असें म्हणून शिवांनीं नमस्कार केला.

चौ०—निज भ्रम नहिं समुझहिं अज्ञानी ।

प्रभु पर मोह धरहिं जड प्रानी ।

अज्ञानी जडजीव स्वतःचा व्यामोह न समजून
प्रभूवर मोहाचा आरोप करीत असतात.

जथा गगन घनपटल निहारी ।

झांपेड भानु कहहिं कुविचारी ।

चितव जो लोचन अंगुलि लाये ।

प्रगट जुगल सासि तेहि के भाये ।

आकाशांत मेघमंडळ पाहून अविचारी लोक
म्हणतात कीं, सूर्य लपून बसला आहे. बोट डोळ्यां-
तून पाहिलेले असेल.

१ रात्रीचा अंत म्हणजे दिवसाचा प्रारंभ. रात्रीचा अंत म्हणजे
दिवसाचें सातत्य. अर्थातच जेथें निशागम आहे तेथें
तिचें निर्याणहि असंभवनीय आहे. भगवंताचे ठायीं
विज्ञानरूप प्रकाशाचें अनित्यत्व नाहीं. तेव्हां अर्थातच
विज्ञानाचा पुनरुदय परमेश्वराचे ठायीं आरोपित करणे
दोषास्पद होय.

समोर ठेवून पाहिलें कीं चंद्र प्रत्यक्ष दोन आहेत,
अशी भावना होते.

उमा रामविषयक अस मोहा ।

नभ तम धूम धूरि जिमि सोहा ।

पार्वति ! जसें तम, धूम, धूलि हीं आकाशांत
दिसतात म्हणून ती आकाशाचे गुण आहेत असें
भासतें (वस्तुतः आकाश त्यापासून अलित असतें)
तद्वतच रामविषयक मोह होय.

विषय करन सुर जीव समेता ।

सकल एक ते एक सचेता ।

सब कर परम प्रकासक जोई ।

राम अनादि अवधपाति सोई ।

विषय, इंद्रियें, त्यांच्या देवता आणि जीव
यांच्यासकट सर्वांनाच एकमेकांपासून चैतन्य प्राप्त
होत असतें. (उदाहरणार्थ, दीप. दीपाचा विषय
तेज. त्याची प्रतीति चक्षुरिंद्रियद्वारां होते; म्हणजे
दीपाचे ठिकाणी चैतन्य नेत्रांपासून आलें. पण
नेत्रांचें चैतन्य सूर्यदेवताजन्य होय आणि देवतांस
चैतन्य जीवद्वारां होत असतें हें तात्पर्य.) परंतु या
सर्वांना चैतन्य देणारे अनादि अयोध्यापाति श्रीराम-
चंद्रच होत.

जगत प्रकास्य प्रकासक रामू ।

मायाधीस ज्ञान-गुण-धामू ।

जासु सत्यता ते जड माया ।

भास सत्य इव मोहसहाया ।

तस्मात् हें जगत् प्रकाश्य असून श्रीरामचंद्र त्याचे
प्रकाशक होत. ज्यांच्या रुत्तेनें जड माया अज्ञानामुल्लें
सत्यवत् प्रतीयमान होते, ते मायाधीश ज्ञानगुणधाम
श्रीरामचंद्रच होत.

दो०—रजत सीप महुं भास जिमि जथा
भानु कर वारि । जदापि मृषा तिहु काल
सोई भ्रम न सकइ कोउ टारी ॥ १२५ ॥

उदाहरणार्थ, शिंपेंत रजताचा किंवा सूर्यकिरणांत
जलाचा आभास जरी सर्वकाल मिथ्याच असला तरी
तो भ्रम कोणीच दूर करूं शकत नाही.

चौ०—एहि बिधि जग हरि आखित रहई ।

जदापि असत्य देत दुख अहई ।

अशा प्रकारें हें विश्व परमेश्वराच्या आश्रयानें
रहतें. वास्तविक तें असत्यच आहे. तथापि तें

(सत्यवत् प्रतीत होऊन) दुःखास मात्र कारणीभूत
होत असतें.

जौ सपने सिर काटइ कोई ।

बिनु जागे न दूरि दुख होई ।

आपलें मस्तक कोणी कापीत आहे असें ज्यास
स्वप्नांत दिसत असतें त्याचें दुःख तो जागा झाल्या-
खेरीज जात नसतें.

जासु कृपा अस भ्रम मिटि जाई ।

गिरिजा सोई कृपालु रघुराई ।

आदि अंत कोउ जासु न पावा ।

माति अनुमान निगम अस गावा ।

पार्वति ! असा हा जगाच्या सत्यत्वाचा भ्रम
ज्याच्या कृपेनें नष्ट होतो, तो एक दयाघन रघुराजच
होय. त्याचा आदि किंवा अंत कोणी देखील अज-
मावलेला नाही. वेददेखील यथामति अनुमान करून
असेंच प्रतिपादन करितात कीं:—

बिनु पद चलइ सुनइ बिनु काना ।

कर बिनु करम करइ विधि नाना ।

आननरहित सकल-रस भोगी ।

बिनु बानी वकता वड जोगी ।

तन बिनु परस नयन बिनु देखा ।

ग्रहइ प्रात बिनु वास असेखा ।

असि सब भाँति आलौकिक करनी ।

महिमा जासु जाइ नहि वरनी ।

तो पायावांचून चालतो, कानावांचून ऐकतो,
हातावांचून अनेकविध कामें करितो, मुखावांचून
सर्व रसांचा आस्वाद घेतो, वाणीवांचून वक्तृत्व
करितो आणि महान् योगी बनतो, देहावांचून स्पर्श
करितो, नेत्रावांचून पाहतो, आणि नासिकेवांचून
सर्व गंध ग्रहण करितो. अशी त्याची सर्वच करणी
अलौकिक असून त्याचा महिमा अवर्णनीय आहे.

दो०—जेहि इमि गावहीं वेद बुध जाइ धरहि
मुनि ध्यान । सोई दसरथसुत भगत
हित कोसलपति भगवान ॥ १२६ ॥

ह्याप्रमाणें वेद व पंडित ज्याचें वर्णन करितात
आणि मुनि ध्यान करतात, तोच भगवान् भक्तांच्या
हितासाठीं दशरथपुत्र अयोध्याधीश ह्या रूपानें
अवतीर्ण झाला.

चौ०—कासी मरत जंतु अवलोकी ।

जासु नामवल करउँ बिसोकी ।

सोई प्रभु मोर चराचरस्वामी ।

रघुवर सब उर अंतरजामी ।

काशीत मरणाच्या प्राण्यास पाहून त्यास ज्याच्या नामवल्लेकरून मी शोकरहित [म्हणजे जन्ममरणादि दुःखरहित] करितों, तोच हा रघुनाथ, चराचर विश्वाचा स्वामी, सर्वांतरसाक्षी माझा प्रभु होय.

बिबसहु जासु नाम नर कहही ।

जनम अनेक संचित अघ दहही ।

सादर सुमिरन जे नर करही ।

भववारिधि गोपद इव तरही ।

मायाविवश नरानें देखील ज्याचें नामस्मरण केलें असतां त्याचा अनेक जन्मींचा पापसंचय दग्ध होतो आणि ज्याचें आदरपूर्वक स्मरण करणारे लोक भव-सागर गोष्पदासारखा सहज तरून जातात.

राम सो परमातमा भवानी ।

तहू भ्रम अति अविहित तव वानी ।

अस संसय आनत उर माही ।

ज्ञान विराग सकल गुन जाही ।

हे भवानी ! तोच परमात्मा श्रीराम होय. त्याच्या-संबंधानें तुझा संशयात्मक प्रश्न अत्यंत अनुचित आहे. असा संशय मनांत आणणाराचे ज्ञानवैराग्यादि सर्व सद्गुण लयास जातात.

सुनि सिव के भ्रमभंजन बचना ।

मिडि गइ सब कुतरक कै रचना ।

भइ रघुपाति-पद-प्रीति प्रतीती ।

दारुन असंभावना बीती ।

शंकराचें तें संशयनाशक असें भाषण श्रवण करून, पार्वतीच्या सर्व भ्रमपटलाचें निरसन झालें, व तिच्या हृदयांत रघुपाति-चरणांचे ठायीं प्रीति व विश्वास उत्पन्न होऊन, तिच्या दारुण व कुत्सित भावनेचा न्हासहि झाला.

दो०-पुनि पुनि प्रभु पद-कमल गहि जोरि

पंकरुहपानि । बोली गिरिजा बचन

बर मनहुं प्रेमरस सानि ॥ १२७ ॥

१ श्रद्धया हेलया नाम वदन्ति मनुजा भुवि ।

तेषां नास्ति भयं पार्थ रामनामप्रसादतः ॥

प्रसादादविसंस्पृष्टो यथानलकणो दहेत् ।

तथौष्ठपुटसंस्पृष्टं रामनाम दहेदधम् ॥ आदिपुराण.

वारंवार प्रभुदकमलांना मिठी मारून व हस्त-कमलें जोडून पार्वती जगूकाय प्रेमरसाचों पुढे चढविली आहेत, असें उत्कृष्ट भाषण कलं लागली.

चौ०-ससिकर सम सुनि गिरा तुझारी ।

मिटा मोह सरदातप भारी ।

तुम्ह कृपाल सवु संसय हरेऊ ।

रामसरूप जानि मोहि परेऊ ।

आपलें चंद्रकिरणाप्रमाणें भाषण करून माझा शरदातपतुल्य महामोह शांत झाला. हे दयाधन ! आपण सर्व संशयांचा निरास केल्यामुळें आतां मला रामस्वरूपाचा बोध झाला.

नाथकृपा अब गयउ बिषादा ।

सुखी भइउ प्रभु-चरन-प्रसादा ।

प्रभूंच्या कृपेनें माझा विषाद नष्ट झाला, आणि स्वामींच्या चरणप्रसादे करून मी सुखी झालें.

अब मोहि आपनि किंकरि जानी ।

जदपि सहज जड नारि अयानी ।

प्रथम जो मै पूछा सोई कहहू ।

जौ मो पर प्रसन्न प्रभु अहहू ।

जरी मी स्वभावतः जड व अज्ञ स्त्री आहे, तरी मला आतां आपली पाईक समजून मी जें प्रथम विचारलें तें, हे प्रभो ! जर मजवर आपण सुप्रसन्न असाल तर मजप्रत कथन करावें.

राम ब्रह्म चिन्मय अविनासी ।

सर्व राहित सब-उर-पुर-वासी ।

नाथ धरेउ नरतनु केहि हेतू ।

मोहि समुझाई कहहु वृषकेतु ।

राम जर ब्रह्म, चिन्मय, अविनाशी, निर्गुण व सर्वांच्या हृदयपुरांत वास करणारे आहेत, तर हे वृषकेतो भगवान् ! त्यांनीं नरदेह कोणत्या हेतूस्तव धारण केला हें मला समजावून सांगावें.

उमावचन सुनि परम विनीता ।

रामकथा पर प्रीति पुनीता ।

दो०-हिय हरषे कामारि तव संकर सहज

सुजान । बहु विधि उमहि प्रसंसि

पुनि बोले कृपानिधान ॥ १२८ ॥

उमेचें तें परम विनययुक्त वचन श्रवण करून व तिचें रामकथेवर जडलेलें पावित्र प्रेम पाहून, नित्य

विवेकी, मदनारि, दयाघन शंकर मनांत हर्षित झाले आणि ते अनेक प्रकारे पार्वतीची प्रशंसा करून फिरून हाणाले:—

सो०—सुनु सुभ कथा भवानि राम चरित
मानस विमल । कहा भुसुंडि बखानि
सुना विहगनायक गरुड ॥ १७ ॥

“ हे पार्वति, शुभ व पावित्र असें रामचरित-
मानस ऐक. ही कथा काकभुंडीनें वर्णन करून
सांगितली व विहंगपति गरुडानें ऐकली.

सो०—सो संवाद उदार जेहि विधि भा
आगे कहव । सुनुह रामअवतार चरित
परम सुंदर अनघ ॥ १८ ॥

तो उत्कृष्ट [काकगरुड] संवाद ज्याप्रमाणें
झाला तो पुढें [उत्तर-कांडांत] वर्णन करूं. प्रथम
परमसुंदर व पावन रामावतार-चरित्र श्रवण कर.

सो०—हरिगुन नाम अपार कथारूप अगणित
अमित । मै निज-मति-अनुसार कहउँ
उमा सादर सुनुह ॥ १९ ॥

हरीचे गुण व नामें आणि त्याच्या कथा व रूपें
अपार, अगणित आणि अपारिमित आहेत. पार्वति !
मी यथामति जें निवेदन करीन तें तूं सद्भावानें
श्रवण कर.

चौ०—सुनु गिरिजा हरिचरित सुहाये ।
विपुल विसद निगमागम गाये ।

हे गिरिजे ! ऐक. वेदशास्त्रांनीं उज्ज्वल हरिचरित्रें
विपुल गाइली आहेत.

हरि अवतार हेतु जेहि होई ।
इदमित्थं कहि जाइ न सोई ।
राम अतर्क्य बुद्धि मन बानी ।
मत हमार अस सुनाहि सयानी ।

हरीचा अवतार ज्या हेतूस्तव होतो तो हेतु
नेमका अमुकच आहे, असें सांगणें शक्य नाही. तूं
सुश्रव आहस, पण माझ्या मते बुद्धीनें, मनानें किंवा
वाणीनें रामचंद्र अतर्क्य आहेत.

तदपि संत मुनि वेद पुराणा ।
जस कळु कहि स्व-मति-अनुमाना ।
तस मै सुमुखि सुनावउँ तोही ।
समुझि परइ जस कारन मोही ।

हे सुमुखि ! तथापि स्वबुद्धीला अनुसरून संत,
मुनि, वेद व पुराणें यांनीं जसें वर्णन केलें आहे क
मला जसें समजलें आहे, त्याप्रमाणें रामावताराचें
कारण मी तुला निवेदन करितां.

जब जब होइ धरम कै हानी ।
बाढहि असुर अधम अभिमानी ।
करहि अनीति जाइ नहि बरनी ।
सीदाहि विप्र धेनु सुर धरनी ।
तब तब प्रभु धरि विविध सरीरा ।
हरहि कृपानिधि सज्जनपीरा ।

जेव्हां जेव्हां हाणून धर्माची ग्लानि होते, दुष्ट व
उन्मत्त राक्षस यांचा उदय होऊन ते अनिर्वाच्य
प्रकारेंकरून नीतिबाह्य वर्तन करूं लागतात आणि
ब्राह्मण, गाई, देव, व पृथ्वी हीं संतस्त होतात,
तेव्हां तेव्हां दयासागर प्रभु नानाविध शरीरें धारण
करून सज्जनांची पीडा हरण करितात.

दो०—असुर मारि थापहि सुरन्ह राखहि
निज सति-सेतु । जग विस्तारहि विषद
जस रामजनम कर हेतु ॥ १२९ ॥

असुरांचा वध करून देवांची स्थापना करणें व
आपल्या वेदरूप सेतूचें रक्षण करून आपल्या सोज्ज्वळ
यशाचा जगांत प्रसार करणें हाच रामजन्माचा हेतु
होय.

चौ०—सोइ जस गाइ भगत भव तरही ।
कृपासिंधु जन हित तनु धरही ।

भक्तजन त्याच यशाचें गान करून भवसागर
तरून जातात. [अतएव] कृपासागर प्रभु जनांच्या
कल्याणाकरितांच देह धारण करितात (हें स्पष्ट होतें).

रामजनम कै हेतु अनेका ।
परम विचित्र एक ते एका ।
जनम एक दुइ कहउँ बखानी ।
सावधान सुनु सुमाति भवानी ।

रामजन्माचो कारणें अनेक आहेत व तीं एका-
पेक्षां एक परमाविचित्र आहेत. त्यांपैकी एखाद
दुसरा जन्म मी सविस्तर सांगतों. हे सुमाति पार्वति !
तूं सावधान चित्तेकरून ऐक.

द्वारपाल हरि के प्रिय दोऊ ।
जय अरु विजय जान सब कोऊ ।

विप्रस्राप ते दूनउँ भाई ।
तामस असुर देह तिन्ह पाई ।

जय आणि विजय या नांवाचे श्रीहरिचे द्वारपाल
सर्वांना विदितच आहेत. ते दोघेहि बंधु विप्रशापानें
दैत्यदेह पावले.

कनककसिपु अरु हाटकलोचन ।
जगत विदित सुर-पति-मद-मोचन ।
विजई समर वीर विख्याता ।
धरि वराह वपु एक निपाता ।
होइ नरहरि दूसर पुनि मारा ।
जन प्रह्लादमुजस बिस्तारा ।

तेच हिरण्यकश्यपु आणि हिरण्याक्ष होत. त्यांनीं
सुरपति इंद्राचाहि गर्व हरण केला, हें सर्व जगाला
महशूरच आहे. ते प्रख्यात वीर रणांत नेहमीं
यशस्वीच होत असत. त्यांच्यापैकीं हिरण्याक्षाचा
भगवंतानें वराहरूप घेऊन वध केला. नरहरिरूपानें
प्रकट होऊन श्रीहरिनें दुसऱ्याचाहि वध केला व भक्त
प्रह्लादाची कीर्ति जगांत गाजविली.

दो०-भये निसाचर जाइ तेइ महावीर
बलवान । कुंभकरन रावन सुभट
सुरविजई जग जान ॥ १३० ॥

पुढें ते दोघे राक्षसयोनींत जाऊन महावीर,
बलाढ्य, जगत्प्रसिद्ध, सुरविजयी, युद्ध-कुशल रावण-
कुंभकर्ण झाले.

चौ०-मुकुत न भये हते भगवाना ।

तीनि जनम द्विजबचन प्रमाना ।

भगवंतांनीं त्यांचा वध केला तरी ते मुक्त झाले
नाहींत; कारण ऋषिशाप तीन जन्मांपर्यंतचा होता.

एक बार तिन्ह के हित लागी ।

धरेउ सरीर भगतअनुरागी ।

१ एके प्रसंगीं सनकादिकृषी वैकुंठलोकीं श्रीहरिच्या
दर्शनाकरितां गेले. जयविजयांनीं त्यांना अटकाव केला. ते
म्हणाले कीं, भगवंताची आज्ञा विचारून मग तुम्हांला
आंत सोडतो. त्यामुळें कृषींस विषाद वाटला आणि त्यांनीं
आप दिला कीं, तुम्ही दैत्य व्हाल. तेव्हां जयविजय शरण
गेलें असतां कृषींनीं उःशाप दिला कीं, तुम्ही दैत्य
व्हालच; तथापि प्रत्येक जन्मीं तुमच्या मरणाकरितां परमे-
श्वरास अवतार घ्यावा लागेल आणि अशा प्रकारें तिसऱ्या
जन्मीं तुम्हां मुक्त व्हाल.

कश्यप अदिति तहाँ पितु माता ।
दसरथ कौसल्या विख्याता ।

म्हणून पुन्हां एकवार त्यांच्या हितास्तव भक्त
वत्सल प्रभूनें अवतार घेतला. त्या वेळीं कश्यप व
अदिति हे प्रख्यात दशरथ-कौसल्या होऊन, त्यांचे
पोटीं भगवंतांनीं जन्म घेतला.

एक कल्प एहि विधि अवतारा ।
चरित पवित्र किए संसारा ।

एका कल्पांत याप्रकारें अवतार घेऊन, भग-
वंतांनीं जगास पवित्र करणारीं चरित्रें केलीं.

एक कल्प सुर देखि दुखारे ।
समर जलंधर सन सब हारे ।
संभु कीन्ह संग्राम अपारा ।
दनुज महाबल मरइ न मारा ।
परम सती असुराधिपनारी ।
तेहि बल ताहि न जितहि पुरारी ।

एका कल्पांत सर्व देव जालंधर-दैत्यांशीं युद्ध
करीत असतां पराभूत झाले. त्यांचें दुःख पाहून
महादेवांनींहि त्यांच्याशीं युद्ध केलें. तो महाबलाढ्य
दैत्य कांहीं केल्या मरेना. कारण त्या दैत्यराजाची वं-
महान् पतिव्रता असे. तिच्या तपोबलामुळें महादेवाला
देखील त्याला जिंकतां येईना.

दो०-छल करि टारेउ तासु व्रत प्रभु सुर-
कारज कीन्ह । जव तेहि जानेउ मरम
तव साप कोप करि दीन्ह ॥ १३१ ॥

परंतु प्रभु महाविष्णूंनीं कपट करून तिचा व्रतभंग
केला आणि सुरकार्य केलें. जेव्हां त्या पतिव्रते

१ जालंदराची स्त्री वृंदा. ती निःसीम पतिव्रता होती.
महादेवासहि जेव्हां युद्धांत यश मिळेना तेव्हां विष्णु
तिच्याकडे ब्राह्मणवेषानें गेले. तिनें युद्धवार्ता विचारिली.
इतक्यांत मायिक हस्तपादादिक अवयव तिच्या समोर
येऊन पडले. तीं पतीचीं गात्रें आहेत असें पाहून
वृंदा विलाप करूं लागली. तेव्हां विष्णु म्हणाले-
रडतेस कां? तूं पतिव्रता आहेस; अंगें जोडून पतीला
सजीव कर. तिनें तसेंच केलें व त्या पुरुषाची सेवा
करीत बसली. तो परपुरुष. अर्थात् तिच्या पति-
व्रत्याचा भंग झाला. तिकडे शत्रूंनीं जालंदराचा वध
केला. हें कपट वृंदेनें लवकरच जाणलें. तेव्हां तिनें विष्णुला
शाप दिला कीं, आपणांस जन्म घ्यावा लागेल. आपली
स्त्री माझा पति हरण करील व आपण स्त्रीविरहानें दुःखित
व्हाल.

हे सर्व मर्म ओळखिलें तेव्हां तिनें क्रुद्ध होऊन शाप दिला.

चौ०—तासु साप हरि दीन्ह प्रबाना ।
कौतुकनिधि कृपाल भगवाना ।
तहाँ जलंधर रावन भयऊ ।
रन हति राम परम पद दयऊ ।
एक जनम कर कारन एहा ।
जेहि लगि राम धरी नर देहा ।

कौतुकनिधि दयाळू भगवंतांनीं तिच्या शापाचा अंगीकार केला. तदनुसार जालंधर रावण झाला. त्याचा रणांत वध करून रामांनीं त्यास कैवल्पपर्दी नेलें. एका जन्मीं रामाला ज्याकरितां नरदेह धारण करावा लागला त्याचें कारण हें आहे.

अतिअवतार कथा प्रभु केरी ।
सुनु मुनि वरनी कबिन्ह घनेरी ।

भरद्वाजा ! ऐक. प्रभूच्या प्रत्येक अवतारांतील कथा कवींनीं बहुविध वर्णिल्या आहेत.

नारद साप दीन्ह एक बारा ।
कल्प एक तेहि लगि अवतारा ।

एके वेळीं नारदानें शाप दिला होता त्या कारणास्तव एका कल्पांत रामावतार झाला.

गिरिजा चकित भई सुनि वानी ।
नारद विष्णुभगत मुनि ज्ञानी ।
कारन कवन साप मुनि दीन्हा ।
का अपराध रमापाति कीन्हा ।
यह प्रसंग मोहि कहहु पुरारी ।
मुनिमन मोह आचरज भारी ।

हे ऐकतांच पार्वतीस आश्चर्य वाटलें. (ती म्हणाली) “ नारदमुनि तर महाज्ञानी व विष्णुभक्त असून त्यांनीं शाप देण्यास काय कारण झालें ? रमापतींनीं त्यांचा असा कोणता अपराध केला होता ? हे पुरारे ! हा प्रसंग मला कथन करावा. मुनींच्या चित्तासहि मोह हें मोठेंच आश्चर्य. ”

दो०—बोले विहंसि महेस तव ज्ञानी मूढ
न कोइ । जेहि जस रघुपति कराहि जव
सो तस तेहि छन होइ ॥ १३२ ॥

तेव्हां शंकर हंसून म्हणाले की, या जगांत कोणी ज्ञानीहि नाहींत व मूढहि नाहींत. रघुपती ज्या

ज्या रीतीनें, जी गोष्ट, ज्या वेळीं करतील, तीच तशीच त्याच क्षणीं घडत असते.

सो०—कहउँ राम-गुन-गाथ भरद्वाज सादर
सुनुहु । भवभंजन रघुनाथ भजु
तुलसी तजि मान मद ॥ २० ॥

हे भरद्वाजा ! मी रामगुणकथा निवेदन करितों, ती सादर श्रवण कर. हे तुलसीदासा ! रघुनाथ हे भवसागरांतून सोडविणारे आहेत. अभिमान व उन्मत्तपणा सोडून त्यांचीच आराधना कर.

चौ०—हिम-गिरि-गुहा एक अति पावानी ।
बह समीप सुरसरी सुहावनी ।
आस्रम परम पुनीत सुहावा ।
देखि देवरिषि मन अति भावा ।

हिमालयावर एक अत्यंत पवित्र गुहा आहे. तिच्या समीपच सुंदर गंगा वहात आहे. तें परमपवित्र व मनोहर स्थान पाहून देवर्षि नारदांच्या मनास तें फार आवडलें.

निरखि सैल सरि विपिनविभागा ।
भयउ रमा-पति-पद अनुरागा ।
सुमिरत हरिहि सासगति बाधी ।
सहज बिमल मन लागि समाधी ।

पर्वत, गंगा व विपिन-प्रदेश पाहून त्यांचे हृदयांत हरिपर्दी प्रेम उसळलें. हरीचें स्मरण करितां करितां त्यांची श्वासगति रुद्ध झाली व स्वभावतःच मन शुद्ध असल्यामुळें त्यांस समाधि लागली !

मुनिगति देखि सुरेस डेराना ।
कामहि बोलि कीन्ह सनमाना ।
सहित सहाय जाहु मम हेतू ।
चलेउ हरषि हिय जल-चर-केतू ।

नारदांची स्थिति पाहून इंद्रास भय वाटलें. त्यानें मदनास आदरपूर्वक बोलावले. [तो म्हणाला,] माझ्यासाठीं तूं सैन्य घेऊन जा. [त्याप्रमाणें] मदन हर्षित अंतःकरणानें निघाला.

सुनासीरमन महुँ असि त्रासा ।
चहत देवरिषि मम पुर बासा ।
जे कामी लोलुप जग माही ।
कुटिल काक इव सबहि डेराही ।

इंद्राच्या मनांत अशी विवंचना उत्पन्न झाली कीं देवर्षि माझ्या इंद्रपदाची इच्छा करीत आहेत.

जगांत जे कामी व लोभी असतात, ते कुटिल काका-
प्रमाणें सर्वांशींच आगळीक करीत सुटतात.

दो०—सूख हाड लेइ भाग सठ स्वान निरखि

मृगराज । छीनी लेइ जानि जानि जड
तिमि सुरपतिहि न लाज ॥ १३३ ॥

सिंहास अवलोकन करितांच श्वान शुष्क अस्थि
देखील मूर्खत्वामुळें घेऊन पळत सुटतो. जणू काय
सिंह तें हिरावूनच घेईल असें त्या मूर्खास वाटत
असतें. त्याप्रमाणेंच इंद्रालाहि [नारदाविषयीं
चित्तांत विकल्प ठेवण्यास] लाज वाटली नाहीं.

चौ०—तेहि आसमाहि मदन जब गयऊ ।
निज माया बसंत निरमयऊ ।

मदन जेव्हां त्यांच्या आश्रमाजवळ जाऊन
पोहोंचला तेव्हां त्यानें आपल्या मायेनें वसंत ऋतु
निर्माण केला.

कुसुमित विविध बिटप बहुरंगा ।
कूजहि कोकिल गुंजहि भृंगा ।
चली सुहावनि त्रिविध बयारी ।
कामकृसानु बढावनिहारी ।
रंभादिक सुरनारि नवीना ।
सकल असम-सर-कला-प्रबीना ।
करहि गान बहु तान तरंगा ।
बहु बिध क्रीडाहि पानि पतंगा ।

अनेक रंगांचे नानाविध वृक्ष प्रफुल्लित झाले.
कोकिल मधुर स्वरानें कूजन करूं लागले. मधुकर
गुंजारव करूं लागले. मनोहर त्रिविध वायु वाहूं
लागला. कामाग्रीस प्रज्वलित करणाऱ्या कामसंबंधीं
सकल कलांत प्रवीण आणि सदा यौवनभरांत अस-
लेल्या अशा रंभादिक अप्सरा बहुतानतरंगयुक्त गायन
करूं लागल्या; व पाणिपतंगादिक [पतंग उडवि-
ण्याचा भाव दाखवून नाचणें, चेंडू खेळणें इत्यादि]
नानाविध क्रीडा करूं लागल्या.

देखि सहाय मदन हरषाना ।
कीन्हेसि पुनि प्रपंच विधि नाना ।

ती ज्ययत तयारी पाहून मदनास आनंद लोटला.
त्यानें स्वतःच्या मायालाघवाची शिकस्त करून
सोडली.

कामकला कछु मुनिहि न व्यापी ।
निज भय डरेउ मनोभव पापी ।

(तथापि) नारदमुनी त्या कामकुसरीनें अणु-
मात्र देखील डगमगले नाहींत. तेव्हां मात्र तो पापी
मदन स्वतःबद्दल भयभीत झाला.

समि कि चाँपि सकइ कोउ तासू ।
बड रखवार रमापति जासू ।

रमापतीच ज्याचा निधडा रक्षक त्याचें खेत
कोण खाऊं शकेल ?

दो०—सहित सहाय सभात अति मानि हारि
मन मैन । गहेसि जाइ मुनिचरन तव
कहि सुठि आरत बैन ॥ १३४ ॥

सैन्यासह भयभीत होऊन व आपला पराजय
कबूल करून, मदनानें महर्षीकडे जाऊन त्यांचे चर-
णांवर लोटांगण घातलें आणि दीनवाणीनें तो त्यांची
करुणा भाकूं लागला.

चौ०—भयउ न नारद मन कछु रोषा ।
कहि प्रिय बचन काम परितोषा ।
नाइ चरन सिरु आयसु पाई ।
गयउ मदन तव सहित सहाई ।

नारदांच्या मनांत मुळींच क्रोध नव्हता. त्यांनीं
प्रियवचनें बोलून कामदेवाचें सांत्वन केलें. तेव्हां
त्यांच्या चरणीं मस्तक ठेवून कामदेव आपल्या काफ-
ल्यासह त्यांची आज्ञा घेऊन पसार झाला.

मुनि सुसीलता आपनि करनी ।
सुर-पति-सभा जाइ सब बरनी ।
मुनि सब के मन अचरज आवा ।
मुनिहि प्रसंसि हरिहि सिरु नावा ।

नारदांनीं आपल्या सौजन्याचें व व्रताचें वर्णन
इंद्रसमैत जाऊन सविस्तर रीतीनें केलें. तें ऐकून
सर्वांनाच आश्चर्य वाटलें. त्या सर्वांनीं मुनींची
प्रशंसा करून श्रीहरीस नमन केलें.

तव नारद गवने सिव पाहीं ।
जिता काम अहमिति मन माहीं ।
मारचरित संकरहि सुनाये ।
अतिप्रिय जानि महेस सिखाये ।

नंतर मी काम जिकला अशा आढळतेनें नारद-
मुनी शंकराकडे गेले व त्यांना मदनाचें सर्व चरित्र
सांगितलें. नारदास अत्यंत प्रिय समजून शंकरांनीं
उपदेश केला की,—

बार बार विनवउँ मुनि तोही ।
जिभि यह कथा सुनायहु मोही ।
तिमि जानि हरिहि सुनायहु कबहूँ ।
चलेहु प्रसंग दुरायहु तबहूँ ।

हे मुने ! मी तुला वारंवार विनंति करितों कीं,
जसा हा वृत्तांत तू मला सांगितलास, तसा श्रीहरी-
समोर मात्र कधीहि सांगू नकोस. [कदाचित् चुकून
बोलशील तर] प्रसंग ओढवेल आणि प्रभु तुला
दुरावतील.

दो०—संभु दीन्ह उपदेस हित नहिँ नारदाहि
सुहान । भरद्वाज कौतुक सुनहु
हरिइच्छा बलवान ॥ १३५ ॥

शंकरांनीं हितोपदेश केला, पण तो नारदास
मानवला नाही. हे भरद्वाजा ! हरीची इच्छा प्रबल
आहे. पुढील मौज ऐक.

चौ०—राम कीन्ह चाहहिँ सोइ होई ।
करइ अन्यथा अस नहिँ कोई ।
संभुवचन मुनि मन नहिँ भाये ।
तब धिरांचि के लोक सिधाये ।

रामाच्या इच्छेनुसारच सर्व कांहीं घडून येणार.
त्यांची इच्छा अन्यथा करण्यास कोणीच समर्थ
नाहीं. शंकरांचा उपदेश मुनींच्या मनास रुचला
नाहीं. नंतर ते ब्रह्मलोकास गेले.

एक बार करतल बर बीना ।
गावत हरि गुन गानप्रवीना ।
छीरसिंधु गवने मुनिनाथा ।
जहँ बस श्रीनिवास सुतिमाथा ।

एके समयी हातांत सुंदर वीणा घेऊन हरीचे गुण
गात गात गायनप्रवीण नारद मुनीश्वर जेथे वेदशीर्ष
श्रीहरि वास करितात, त्या क्षीरसिंधुप्रत गमन करते
झाले.

हरषि मिलेउ उठि रमानिकेता ।
बैठे आसन रिषिहि समेता ।
बोले विहँसि चराचरराया ।
बहुते दिनन्ह कीन्हि मुनि दाया ।

नारदास श्रीहरि उत्थानपूर्वक आनंदानें भेटले,
आणि नारदासह आसनावर अधिष्ठित झाले. चराचराचे
स्वामी श्रीरमापति स्मितहास्य करून म्हणाले—आज
मुनींनीं बहुत दिवसांनीं आमचेवर अनुग्रह केला.

काम चरित नारद सब भाखे ।
जद्यपि प्रथम बरजि सिव राखे ।

नारदांनीं सर्व कामचरित्र, जरी शंकरांनीं सांगूं
नको म्हणून बजाविलें होतें, तरी श्रीहरीला सांगून
टाकलेंच.

अतिप्रचंड रघुपति कै माया ।
जेहि न मोह अस को जग जाया ।

रघुपतीची माया अति प्रचंड आहे. त्या मायेनें
ज्याला मोह घातला नाही असा मायेचा पूत या
जगांत कोण आहे ?

दो०—रुख वदन करि वचन मृदु बोले
श्रीभगवान । तुझरे सुमिरन ते मिटहिँ
मोह मार मद मान ॥ १३६ ॥

रुख वदन करून भगवंत मृदुवाणीनें म्हणाले—
“ तुमच्या नामस्मरणमात्रेंकरूनच मोह, मद, अभि-
मान हे गळून जातील. (मग प्रत्यक्ष तुमचा काम
जर नष्ट झाला तर त्यांत नवल तें काय ?).

चौ०—सुनु मुनि मोह होइ मन ताके ।
ज्ञान विराग हृदय नहिँ जाके ।
ब्रह्मचरज—व्रत—रत मतिधीरा ।
तुझाहिँ कि करइ मनोभव पीरा ।

मुने ! ऐका. ज्यांच्या हृदयांत ज्ञान किंवा वैराग्य
यांना रीघ मिळत नाही त्यांच्याच मनांत मोहाला
वाव मिळतो. तुम्ही तर नैष्ठिक ब्रह्मचर्यव्रती आणि
स्थितप्रज्ञ आहांत. तुम्हाला मदन काय पीडा करू
शकणार ? ”

नारद कहेउ सहित अभिमाना ।
कृपा तुझारि सकल भगवाना ।

[हे ऐकून] नारद अभिमानानें झणाले, भगवन्
ही सर्व आपली कृपा आहे.

करुनानिधि मन दीख बिचारी
उर अंकुरेउ गर्वतरु भारी ।
बेगि सो मैँ डारिहँ उखारी ।
पन हमार सेवकहितकारी ।
मुनि कर हित मम कौतुक होई ।
अवासि उपाय करावि मैँ सोई ।

करुनानिधींनीं मनांत विचार करून पाहिलें कीं,
नारदाच्या हृदयांत विशाल गर्वतरु अंकुरित झाला
आहे व तो मला लवकरच उपटून काढला पाहिजे.

कारण सेवकाचें हित करणें हैं माझें ब्रीद आहे.
अशीच योजना आतां अवश्य केली पाहिजे कीं,
जेणेंकरून मुनीचें हित होऊन माझाहि विनोद
होईल.

तब नारद हरिपद सिरु नाई ।
चले हृदय अहमिति अधिकाई ।
श्रीपति निज माया तब प्रेरी ।
सुनहु कठिन करनी तेहि केरी ।

नंतर नारद हरिचरणीं वंदन करून आणि मनांत
अहंकारानें जास्तच फुलून जाऊन गमन करते झाले.
तेव्हां श्रीपतींनीं आपल्या मायेस प्रेरणा केली. आतां
तिचें गचगचीचें कारस्थान ऐक.

दो०—बिरचेउ मगु महुँ नगर तेहि सत-
जोजन विस्तार । श्री-निवास-पुर ते
अधिक रचना विविध प्रकार ॥ १३७ ॥

त्या मायेनें नारदांच्या मार्गातच शंभर योजनें
विस्तीर्ण असें एक नगर निर्माण केलें. त्याची रचना
वैकुंठापेक्षाहि पुष्कळ पटीनें सरस होती.

चौ०—बसहिँ नगर सुंदर नर नारी ।
जनु बहु मनासिज राति तनुधारी ।

त्या नगरांत राहणारे स्त्रीपुरुष इतके सुंदर कीं,
जणूकाय ते मूर्तिमंत रतिमदनच वाटत.

तेहि पुर बसइ सीलनिधि राजा ।
अगनित हय गय सेन समाजा ।
सत सुरेस सम बिभव बिलासा ।
रूप तेज बल नीति निवासा ।

त्या नगरांत राजा शीलनिधि राज्य करीत होता.
त्याजपार्शी हत्ती, घोडे, सैन्य व समाज अगणित
होता. त्याचे ऐश्वर्याविलास शत-इंद्रांप्रमाणें असून,
रूप तेज, बल व नीति यांचें तर तो केवळ आगरच
होता.

बिस्वमोहनी तासु कुमारी ।
श्री बिमोह जेहि रूप निहारी ।
सोइ हरि माया सब-गुन-खानी ।
सोभा तासु कि जाइ बखानी ।

त्याच्या कन्येचें नांव विश्वमोहिनी होतें. तिचें
रूप पाहून लक्ष्मीदेखील खजिल होई. तीच सर्व
गुणांची खाण अशी भगवन्माया होय. तिचें सौंदर्य
कोण वर्णन करूं शकेल ?

करइ स्वयंवर सो नृपबाला ।

आये तहँ अगनित महिपाला ।

राजानें कन्येचें स्वयंवर मांडलें होतें व तान्निमित्त
तेथें अनेक राजे गोळा झाले होतें.

मुनि कौतुकी नगर तेहि गयऊ ।

पुरवासिन्ह सब पूछत भयऊ ।

नारद मजेखातर त्या नगरांत शिरले आणि
शहरच्या लोकांजवळ चौकशी करूं लागले.

सुनि सब चरित भूयगृह आये ।

कारि पूजा नृप मुनि बैठाये ।

सर्व वर्तमान ऐकल्यानंतर नारद राजमंदिरांत
आले. राजानें त्यांना आसन देऊन त्यांची पूजा
केली.

दो०—आनि देखई नारदाहि भूपति राज-
कुमारि । कहहु नाथ गुन दोष सब
एहि के हृदय बिचारि ॥ १३८ ॥

राजानें नारदास कन्या आणून दाखविली. (ती
म्हणाला) महाराज, आपण विचार करून इकडे
गुणदोष सर्व कथन करावेत.

चौ०—देखि रूप मुनि बिरति बिसारी
बडी बार लागि रहे निहारी ।
लच्छन तासु बिलोकि भुलाने ॥
हृदय हरष नहिँ प्रगट बखाने ।

तिचें रूप पाहतांच नारदांचें वैराग्य मावळलें व
ते बराच वेळ तिजकडे पहातच राहिले. तिचीं
लक्षणें पाहून ते हुरळून गेले. त्यांच्या हृदयांत
अत्यानंद झाला, परंतु तो त्यांनीं बोद्धून प्रगट केला
नाहीं.

जो एहि बरइ अमर सोइ होई ।
समरभूमी तेहि जीत न कोई ।
सेवहिँ सकल चराचर ताही ।
बरइ सीलनिधि कन्या जाही ।

(ते म्हणाले) हे शीलनिधे ! जो इला वरील
तो अमर होईल, व समरभूमीवर त्याला कोणीहि
जिंकू शकणार नाहीं. ही ज्याचें पाणिग्रहण करील
त्याच्या सर्व चराचर विश्व अंकित होऊन राहील.

लच्छन सब बिचारि उर राखे ।

कुलक बढाइ भूप सन भाखे ।

सुता सुलच्छन कहि नृप पाहीं ।
नारद चले सोच मन माहीं ।

एकंदर सर्व लक्षणांचा विचार त्यांनी आपल्या मनांतच गुप्त ठेविला; फक्त कांहीं थोड्याशा गोष्टी बनवून राजाला सांगितल्या. कन्या सुलक्षणी आहे असें राजास सांगून नारद चालते झाले. त्यांच्या मनांत विचार घोळला गेला की :-

करुं जाइ सोइ जतन विचारी ।
जेहि प्रकार मोहि वरइ कुमारी ।
जब तप कळु न होइ तेहि काला ।
हे विधि मिलइ कवन विधि बाला ।

जेणेकरून ही कुमारी मलाच माळ घालील अशा प्रयत्नास आतांच जाऊन निश्चयाने लागले पाहिजे. या वेळेस तर मला जप-तप कांहींएक सुचेनासें झाले आहे. हे विधे ! ही बाला कोणत्या उपायाने माझ्या हातीं लागेल वरं ?

दो०—एहि अवसर चाहिय परम सोभा
रूप विसाल । जो विलोकि रीझइ कुअरि
तब मेलइ जयमाल ॥ १३९ ॥

ह्या प्रसंगी खरी आवश्यकता ह्मणजे सर्वोत्कृष्ट लावण्याची आणि अलौकिक सौंदर्याचीच आहे. तें पाहून जर ही भाळली तर खात्रीनें मलाच जयमाल घालील.

चौ०—हरि सन मागुं सुंदरताई ।
होइहि जात गहरु आति भाई ।
मोरे हित हरि सम नहिं कोऊ ।
एहि अवसर सहाय सोइ होऊ ।

मी श्रीहरीसमूतच सौंदर्य उसनें घेऊन येईन, पण अहो ! जाण्यायेण्यांतच सारा वेळ निघून जाणार ! माझा हितचिंतक हरीइतका कोणीच नाही. ह्या वेळेस माझी बाजू तोच सावरून धरो !

बहु विधि बिनय कीन्हि तेहि काला ।
प्रगटेउ प्रभु कौतुकी कृपाला ।
प्रभु विलोकि मुनिनयन जुडाने ।
होइहि काजु हिये हरषाने ।

त्या वेळीं नारदांनीं परोपरीनें प्रभूस आळविलें. त्याप्रमाणें विनोदप्रिय दयाघन प्रभु आविर्भूत झाले. त्यांच्या दर्शनानें नारदाचे नेत्र शीतल झाले व आपलें

कार्य आतां होणारच म्हणून त्यांच्या हृदयास हर्ष झाला.

अतिआराति कहि कथा सुनाई ।
करहु कृपा करि होहु सहाई ।
आपन रूप देहु प्रभु मोही ।
आन भोंति नहिं पावउं ओही ।
जेहि बिधि नाथ होइ हित मोरा ।
करहु सो बेगि दास भै तोरा ।

अत्यंत काकुळतीनें सर्व वृत्तान्त सांगून ते म्हणाले—प्रभो ! मजवर दया करावी आणि माझी बूज राखावी. प्रभो ! आपलें स्वरूप आपणच मला द्यावें, इतर मार्गानें तें मला साध्य नाही. हे नाथ ! जेणेकरून माझें हित होईल तेंच सत्वर आपण केलें पाहिजे. मी आपला दास आहे.

निज मायाबल देखि विसाला ।
हिय हांसि बोले दीनदयाला ।

आपल्या मायेचें विशाल बल पाहून व मनांतल्या मनांत हंसून दीनदयाळ म्हणालेः—

दो०—जेहि बिधि होइहि परमहित नारद
सुनहु तुम्हार । सोइ हम करव न आन
कळु वचन न मृषा हमार ॥ १४० ॥

नारदा ! ऐका. जेणेकरून तुमचें परमहित साधेल तेंच मी करीन, अवांतर कांहींएक करणार नाही. माझें वाक्य अन्यथा होणार नाही.

चौ०—कुपथ माँग रुजव्याकुल रोगी ।
वैद न देई सुनहु मुनि जोगी ।
एहि बिधि हित तुम्हार भै ठयऊ ।
काहि अस अंतरहित प्रभु भयऊ ।

हे योगी मुने ! व्याधिग्रस्त रोगी कुपथ मागतो, पण वैद्य तें देत नाही, हें ऐकून ठेवा. त्याचप्रमाणें मीहि तुमचें हित निश्चित केलें आहे. इतकें सांगून प्रभु अंतर्धान पावले.

मायाबिबस भये मुनि मूढा ।
समुझी नहिं हरिगिरा निगूढा ।
गवने तुरत तहाँ रिषिराई ।
जहाँ स्वयंवरभूमि बनाई ।

मायेनें ग्रस्त झालेला तो नारदमुनि हतबुद्ध झाला होता. प्रभूची अत्यंत खोचदार वाणी त्याच्या लक्षांत

आली नाही. तो मुनिश्रेष्ठ मोठ्या लगवगीने जेथें स्वयंवरमंडप उभारला होता तेथें गेला.

निज निज आसन बैठे राजा ।

बहु बनाव करि सहित समाजा ।

राजे लोक आपापल्या आसनावर आपल्या परिवारासहित खूपच नटून थटून बसले होते.

मुनिमन हरष रूप अति मोरे ।

मोहि तजि आनहि बरिहि न भोरे ।

सर्वांत माझेंच रूप श्रेष्ठ म्हणून मला टाकून ही वधू चुकून देखील दुसऱ्यास वरणार नाही याच आनंदांत मुनीचें मन चूर होतें.

मुनिहित कारन कृपानिधाना ।

दीन्ह कुरूप न जाइ बखाना ।

मुनींच्या कल्याणास्तव कृपाधन प्रभूनें त्यास अजब कुरूप केलें होतें.

सो चरित्र लखि काहु न पावा ।

नारद जानि सवाहि सिर नावा ।

ही गोष्ट कोणाच्याच लक्षांत आली नाही. नारद जाणून त्यास सर्वांनी वंदन केलें.

दो०—रहे तहाँ दुइ रुद्रगन ते जानहिँ सब

भेउ । विप्रवेष देखत फिरहिँ

परम कौतुकी तेउ ॥ १४१ ॥

तेथें दोन रुद्रगण होते. त्यांनीं मात्र सर्व विंग जाणलें. तेहि फार हौशी असल्यामुळें ब्राह्मणवेषानें मौज पहात फिरत होते.

चौ०—जेहि समाज बैठे मुनि जाई ।

हृदय रूपअहामिति अधिकाई ।

तहँ बैठे महेसगन दोऊ ।

विप्रवेष गति लखइ न कोऊ ।

आपल्याच रूपाच्या घमेंडीत चूर असलेले नारद ज्या मंडळीत जाऊन बसले तेथेच ते दोघे रुद्रगणहि आपणांस कोणी पाहूं नये म्हणून ब्राह्मण-वेषांत जाऊन बसले.

करहिँ कूटि नारदाहि सुनाई ।

नीकि दीन्हि हरि सुंदरताई ।

रीझिहि राजकुअरि छवि देखी ।

इन्हिहि बरिहि जानि बिसेखी ।

हरीनें सौंदर्य तर खूपच दिलें आहे. राजकन्या हें

रूप पाहून खास भाळलीच पाहिजे. बहुतेक श्रीहरि समजून यांनाच ती माळ घालणार. [अशा प्रकारें] ते रुद्रगण नारदास ऐकूं जाईल इतक्या वेतानें त्यांची आडून टर उडवूं लागले.

मुनिहि मोह मन हाथ पराये ।

हँसहि संभुगन अति सचुपाये ।

जदापि सुनिहिँ मुनि अटपटि बानी ।

समुझि न परइ बुद्धि-भ्रम-सानी ।

मुनीस मोह झाल्या कारणानें त्यांचें मन दुसऱ्याच्या (राजकन्येच्या) तावडीत सांपडलें होतें. संभुगण मात्र चोरून लपून हंसत. जरी त्यांचें कुज-बुजणें नारद ऐकत होते, तरी त्यांची बुद्धि भ्रांत झाल्यामुळें त्यांस तें उमगेना.

काहु न लखा सो चरित बिसेखा ।

सो सरूप नृपकन्या देखा ।

मर्कटवदन भयंकर देही ।

देखत हृदय क्रोध भा तेही ।

हें चरित्र बहुधा कोणाच्याहि लक्षांत आलें नाही. राजकन्येची मुनींच्या त्या स्वरूपाकडे दृष्टि गेली. त्यांचें मर्कटवदन व भयंकर देह पाहून ती चांगलीच फणफणली.

दो०—सखी संग लेइ कुअरि तव चलि

जनु राजमराल । देखत फिरहि महीप

सब करसरोज जयमाल ॥ १४२ ॥

तेव्हां करकमलाचे ठिकाणीं जयमाला घेतलेली अशी ती राजहंसी कुमारी आपल्या सख्यांस बरोबर घेऊन सर्व नृपसमाजाचें निरीक्षण करीत चाल लागली.

चौ०—जेहि दिसि बैठे नारद फूली ।

सो दिसि तेहि न बिलोकी भूली ।

पुनि पुनि मुनि उकसहिँ अकुलाहीँ ।

देखि दसा हरगन मुसुकाहीँ ।

ज्या दिशेस नारद मोठ्या आढ्यतेनें बसले होते, त्या दिशेस तर तिनें चुकूनहि डुंकूनसुद्धां पाहिलें नाही. [तिनें आपणाकडेच पाहावें म्हणून] नारद वरचेवर चुळबुळ करीत आणि मान ठुकावीत पण [ती मुळी पाहीचना तेव्हां मात्र ते] खड्डु होत. त्यांची ती मौज पाहून रुद्रगणांस हंसे येई.

धरि नृपतनु तहँ गयउ कृपाला ।
कुअरि हरषि मिलेउ जयमाला ।
दुलहिनि लेइ गे लच्छिनिवासा ।
नृपसमाज सब भयउ निरासा ।

दयाघन श्रीहरि नृपतनु धारण करून तेथें गेले.
राजकन्येनें त्यांस आनंदानें जयमाला घातली. श्रीपाति
वधूस घेऊन चालते झाले व बाकांचें सर्व राजमंडळ
निराश झालें.

मुनि अतिविकल मोहमाते नाँठी ।
मानि गिरि गई छूटि जनु गाँठी ।

नारद फारच उद्विग्न झाले आणि जणूकाय
गांठीचें रत्न सुटून हरवल्याप्रमाणें मोहानें त्यांची
बुद्धि नष्ट झाली.

तब हरगन बोले मुसुकाई ।
निज मुख मुकुर बिलोकहु जाई ।
अस काहि दोउ मागे भय भारी ।
बदन दीख मुनि वारि निहारी ।

तेव्हां शंभुगण नारदास हंसून म्हणाले कीं, आपला
मुखडा एकदां आरशांत तरी जाऊन पहा. इतकें
बोलून ते दोघेहि नारदास फार भिऊन पळून गेले.
नारदांनीं आपला चेहरा पाण्यांत पाहिला.

वेप बिलोकि क्रोध अति बाढा ।
तिन्हहिँ सराप दीन्ह अति गाढा ।

तें रूप पाहून नारदास अत्यंत क्रोध चढला, आणि
त्यांनीं रुद्रगणांस अति भयंकर शाप दिला.

दो०—होहु निसाचर जाइ तुम्ह कपटी पापी
दोउ । हँसेहु हमहिँ सो लेहु फल
बहुरि हँसेहु मुनि कोउ ॥ १४३ ॥

कपटी व पापी असे तुम्ही दोघेहि निशाचर होऊन
पडाल मला तुम्ही हंसलांत त्याचें हें फल व्या. फिरून
कधीं कोणा मुनीस हंसाल काय ?

चौ०—पुनि जल दीख रूप निज पावा ।
तदपि हृदय संतोष न आवा ।
फरकत अधर कोप मन माहीं ।
सपदि चले कमलापति पाहीं ।

नारदांनीं पुन्हां पाण्यांत पाहिलें. तों आपलेंच
पूर्वरूप त्यांना दिसलें तरीदेखील त्यांचें मन स्वस्थ
होईना. मनांत कोप दाटल्याकारणानें त्यांचे ओंठ

फुरफुरू लागले, व ते मागच्या पायींच श्रीपतीकडे
जाण्यास निघाले.

देइहउँ साप कि मरिहउँ जाई ।
जगत मोरि उपहास कराई ।

श्रीपतीस शाप तरी देईन किंवा प्राणत्याग तरी
करीन त्यांनींच माझी साऱ्या जगभर छीथू केली.

बीचहि पंथ मिले दनुजारी ।
संग रमा सोइ राजकुमारी ।
बोले मधुर वचन सुरसाई ।
मुनि कहँ चले विकल की नाई

मध्ये मार्गांतच त्यांस श्रीहरी भेटले. बरोबर
लक्ष्मी व तीच राजकुमारी होती. प्रभु मधुर
शब्दांनीं म्हणाले, अहो मुनि, असे हताश
झाल्यासारखें चालला तरी कोठें ?

सुनत वचन उपजा अतिक्रोधा ।
मायावस न रहा मन बोधा ।

ते शब्द ऐकतांच नारदांचे हृदयांत अत्यंत क्रोध
संचरला. मायेचा पगडा वसल्यामुलें त्यांच्यांत विचार
शक्ति मुळींच उरली नव्हती.

परसंपदा सकहु नहिँ देखी
तुम्हरे इरिषा कपट विसेखी ।
मथत सिंधु रुद्रहि बौरायहु ।
सुरन्ह प्रेरि विषपान करायहु ।

[ते म्हणाले] दुसऱ्याचा उत्कर्ष तुम्हांला सहन
होत नाहीं. ईर्ष्या आणि कपट हीं तुमच्यांत विशेष
भरलीं आहेत. तुम्हीं समुद्रमंथनकालीं शंकरास
फसाविलें आणि देवांस चिथवून त्यांचेकडून विष-
प्राशन कराविलें.

दो०—असुर सुरा विष संकराहि आपु रमा
मानि चारु । स्वारथसाधक कुटिल
तुम्ह सदा कपटव्यवहार ॥ १४४ ॥

दैत्यांना सुरा, शंकरांना हालाहल, आणि स्वतःला
मात्र लक्ष्मी आणि कौस्तुभमणी ! तुम्ही स्वार्थसाधु
आणि कुटिल; तुमचा व्यवहार म्हटला म्हणजे नेहमीं
घातपाताचाच असावयाचा.

चौ०—परमस्वतंत्र न सिर पर कोई ।
भावइ मनहिँ करहु तुम्ह सोई ।
भलेहि मंद मंदेहि भल करहु ।
विसमय हरष न हिय कछु धरहु ।

तुम्ही पूर्ण अरेराव; तुमच्या शिरावर कोणीच नाही.
मन मानेल त्याप्रमाणे तुम्ही वागणार ! खऱ्याचें खोटे
आणि खोऱ्याचें खरें करण्याचा तर तुमच्या मनाला
कांही हर्षविषादच नाही.

डहंकि डहंकि परिचेहू सब काहू ।

अतिअसंक मन सदा उछाहू ।

सर्वोर्चीच बिंणें हुडकून हुडकून तुम्हीं काढीत
असतां तुमच्या मनास सदोदित तोच हव्यास. तुम्ही
पक्कें वेडर बनला आहां.

करम सुभासुभ तुझहि न बाधा ।

अबलगी तुझहि न काहू साधा ।

भले भवन अब बायन दीन्हा ।

पावहुगे फल आपन कीन्हा ।

शुभाशुभ कर्म तर तुम्हांला बाधावयालाच नको.
तुम्हांला अद्याप कोणी वस्ताद मिळाला नाही. परंतु
आजचें वाण मात्र चांगल्याच धरीं पोचलें आहे.
कृतकर्माचीं फळें भोगण्यावांचून आतां तुम्हांला
गत्यंतर नाही.

बंचेहू मोहि जवनि धरि देहा ।

सोइ तनु धरहु साप मम एहा ।

ज्या देहाला धारण करून तुम्ही माझी वंचना
केली, तोच [नर] देह तुम्ही धारण कराल—हा माझा
तुम्हांला शाप आहे.

कपिआकृति तुम्ह कीन्हि हमारी ।

करिहिहिं कीस सहाय तुझारी ।

मम अपकार कीन्ह तुझ भारी ।

नारि बिरह तुझ होव दुखारी ।

माझें तुम्ही वानररूप केलें. [म्हणून] वानरच
तुमचें साहाय्य कारितील. मजवर तुम्ही महान् अपकार
केला. [स्त्री मिळू दिली नाही] म्हणून स्त्रीविरहानें
तुम्हीहि विव्दलतच राहाल.

दो०—साप सीस धरि हराषि हिय प्रभु सुर-
कारज कीन्हि । निज माया कै प्रबलता
कराषि कृपानिधि लीन्हि ॥ १४५ ॥

प्रसन्नांतःकरणानें नारदशाप मस्तकीं धारण करून,
[कालांतरानें] प्रभुंनीं देवकार्य साधलें. आपल्या-
मायेचा प्रभाव कृपानिधीनें आखडला.

चौ०—जव हरिमाया दूर निवारी ।

नहिं तहू रमा न राजकुमारी ।

हरिमाया जेव्हां निवृत्त झाली, तेव्हां तें रमाहि
नाहीं व राजकुमारीहि नाही.

तव मुनि अतिसभीत हरिचरना ।

गहे पाहि प्रनतारतिहरना ।

मृषा होउ मम साप कृपाला ।

मम इच्छा कहू दीनदयाला ।

मै दुर्वचन कहे बहुतेरे ।

कह मुनि पाप भिटिहि किमि मेरे ।

तेव्हां अत्यंत भयभीत होऊन मुनींनीं हरिचरण
धरिले. (ते म्हणाले) हे शरणागतकेशहारिन् ! माझे
रक्षण कर. हे दयाळा माझा शाप वृथा होवो. (यावर)
दीनदयाळ म्हणाले, ही तरी माझीच इच्छा. मुनी
म्हणाले, मी आपणांस बहुत दुरुस्तरें बोललों, त्या
माझ्या पापाचें क्षालन कसें होणार ?

जपहु जाइ संकर-सत-नामा ।

होइहि हृदय तुरत बिस्रामा ।

कोउ नहिं सिव समान प्रिय मोरे ।

असि परतीति तजहु जनि भोरे ।

(श्रीहरि म्हणाले) जा, आणि शंकरनामाचा
शतवार जप कर, हणजे मन तत्काल प्रशांत होईल.
शिवाइतका मला कोणीच प्रिय नाही. हा विश्वास
चुकूनहि सोडूं नको.

जेहि पर कृपा न करहि पुरारी ।

सो न पाव मुनि भगति हमारी ।

अस उर धरि महि बिचरहु जाई ।

अब न तुझहि माया नियराई ।

शंकर ज्यावर कृपा करणार नाहीत त्यास, हे
मुने ! माझी भक्ति दुर्लभ आहे, हें लक्षांत ठेवून जा,
आणि पृथ्वीवर संचार करीत रहा. अतःपर माझी
माया तुझ्या थाऱ्यालाहि उभी रहावयाची नाही.

दो०—बहु विधि मुनिहि प्रबोधि प्रभु तव
भये अंतरधान । सत्यलोक नारद चले
करत राम-गुन-गान ॥ १४६ ॥

नंतर मुनींची अनेक प्रकारें समजूत करून प्रभु
अंतर्धान पावले; आणि नारद रामगुणगान करीत
सत्यलोकाप्रत जाते झाले.

चौ०—हरगन मुनिहि जात पथ देखी ।

बिगत मोह मन हरष बिसेखी ।

अतिसभीत नारद पाहि आये ।

गहि पद आरत बचन सुनाये ।
हरगन हम न बिप्र मुनिराया ।
बड अपराध कीन्ह फल पाया ।
साप अनुग्रह करहु कृपाला ।
जोले नारद दीनदयाला ।

मोहरहित आणि अत्यंत प्रसन्न असे नारदमुनी
मार्गानें जात आहेत, असें पाहून, हरगण त्यांच्या-
जवळ भीतभीत आले, आणि त्यांचे चरण कवटाळून
आर्तस्वरानें म्हणाले, हे मुनिराय ! आम्ही ब्राह्मण
नसून शिवाचे गण आहोंत. आम्ही महदपराध केला.
त्याचें फळ पावलों. [आतां] हे कृपालो ! आम्हांला
उःशाप द्यावा. तेव्हां दीनदयाळ नारद म्हणाले:—

निसिचर जाइ होहु तुम्ह दोऊ ।
वैभव बिपुल तेज बल होऊ ।
भुजबल बिस्व जितव तुम्ह जहिआ ।
धरिहहिं बिष्णु मनुजतनु तहिआ ।
समर भरन हरिहाथ तुझारा ।
होइहहु मुकुत न पुनि संसारा ।

तुम्ही दोघेहि राक्षस तर व्हालच; पण वैभव तेज
आणि बल यांनीं संपन्न असे व्हाल व आपल्या बाहु-
बलानें जेव्हां सर्व विश्व जिंकाल तेव्हां श्रीहरि
मानवावतार घेईल. प्रभूच्या हातून तुम्हांला समरांत
मृत्यु येऊन तुम्ही मुक्त व्हाल व नंतर मग तुम्हांला
पुनरावृत्ति नाही.

चले जुगल मुनिपद सिरु नाई ।
भये निसाचर कालहि पाई ।

मुनिपदास वंदन करून ते दोघेहि निघाले व यथा-
कालीं राक्षसांच्या जन्माला गेले.

दो०—एक कलप एहि हेतु प्रभु लीन्ह
मनुजअवतार । सुररंजन सज्जनसुखद
हरि भंजन-भुवि-भार ॥ १४७ ॥

एका कल्पांत ह्याच कारणांमुळे सुररंजन, सज्जन-
सुखदाता भूभारहारी श्रीहरिप्रभूनें मनुष्यावतार ग्रहण
केला होता.

चौ०—एहि विधि जनम करम हरि केरे ।
सुंदर सुखद बिचित्र घनेरे ।
कलप कलप प्रति प्रभु अवतरही ।
चारु चरित नाना विधि करही ।
तब तब कथा मुनीसन्ह गाई ।

परम पुनीत प्रबंध बनाई ।
बिबिध प्रसंग अनूप बखाने ।
करहिं न सुनि आचरजु सयाने ।

अशा प्रकारें हरीचीं जन्मकर्में सुंदर, सुखद, विचित्र
आणि विपुल आहेत. प्रतिकल्पाचे ठायीं प्रभु अव-
तार घेऊन अनेक सुंदर चरित्रें करितात. त्या त्या
कल्पाच्या कथा परमपवित्र कविवरूपानें मुनींदांनीं
गाइलेल्या आहेत. त्यांत अनेक प्रसंग अलौकिक
वर्णिले आहेत, ते ऐकून मुक्त अश्रद्ध वनत नाहींत.

हरि अनंत हरिकथा अनंता ।
कहाहिं सुनिहं बहुविधि सब संता ।
रामचंद्र के चरित सुहाये ।
कलप कोटि लागि जाहिं न गाये ।

हरि जसा अनंत आहे, तशा त्याच्या कथाहि
अनंतच आहेत. सर्व संत त्यांचें अनेक प्रकारें श्रवण
आणि कीर्तन करितात. रामचंद्राच्या सुंदर कथा
कल्पकोटीपर्यंतहि गाऊन सरणार नाहींत.

यह प्रसंग मै कहा भवानी ।
हरिमाया मोहहिं मुनि ज्ञानी ।
प्रभु कौतुकी प्रनत-हित-कारी ।
सेवत सुलभ सकल दुखहारी ।

हे भवानी मी जो हा प्रसंग सांगितला यावरून
समजावयाचें हें कीं मुनी व ज्ञानी यांस देखील हरीची
माया व्यामोह उत्पन्न करिते. प्रभु मात्र भक्तांचें कौ-
तुक करणारे, शरणागतांचें कल्याण करणारे, सेवकांस
सेवा केली असतां सुलभपणें सर्व दुःख निवारण
करणारे असेच आहेत.

सो०—सुर नर मुनि कोउ नाहिं जेहि न
मोह माया प्रबल । अस विचारि मन
माहिं भजिय महा-माया-पतिहि ॥ २१ ॥

सुर, नर, मुनी यांतून असा एकहि उरला नाहीं
कीं, ज्यास प्रबल मायेनें मोहित केलें नाहीं असा
विचार मनांत आणून त्या महामायापति श्रीरामाचें
भजनच करित असावें.

चौ०—अपर हेतु सुनु सैलकुमारी ।
कहउं बिचित्र कथा विस्तारी ।
जेहि कारन अज अगुन अरूपा ।
ब्रह्म भयउ कोसल-पुर-भूपा ।

हे पार्वति ! अज, अगुण, अनुपम असें ब्रह्म ज्या

कारणास्तव अयोध्याधीश झालें, असा आणखी एक विचित्र कथाविस्तार तुला सांगतो तो ऐक. रामावताराचें हें दुसरें कारण आहे.

जो प्रभु विपिन फिरत तुझ देखा ।
बंधु समेत धरे मुनिवेखा ।
जासु चरित अवलोकि भवानी ।
सतीसरीर राहिहु बौरानी ।
अजहुं न छाया मिटति तुझारी ।
तासु चरित सुनु भ्रम-रुज-हारी ।

अरण्यांत फिरत असतां ज्या प्रभूस बंधुसमवेत मुनिवेष धारण केलेले तूं पाहिलेंस व, हे भवानी ! तूं सतीच्या देहानें ज्याचें चरित्र पाहून भ्रमिष्ठ झालीस—ती इतकी की, तुझी त्या भ्रमाची छाया अजून देखील नष्ट होत नाही—त्या प्रभूचें भ्रमव्याधिनिवारक चरित्र श्रवण कर.

लीला कीन्हि जो तेहि अवतारा ।
सो सब कहिहउँ माति अनुसारा ।

त्या अवतारांत रामानें ज्या लीला केल्या, त्या सर्व मी यथामाति निवेदन करितों.

भरद्वाज सुनि संकरबानी ।
सकुचि सप्रेम उमा मुसुकानी ।

हे भरद्वाजा ! शंकराची वाणी श्रवण करून, पार्वतीनें संकोचून प्रेमयुक्त हास्य केलें.

लगे बहुरि बरनइ वृषकेतू ।
सो अवतार भयउ जेहि हेतू ।

ज्या कारणास्तव तो अवतार झाला ती कथा शंकर फिरून सांगूं लागले—

दो०—सो मैँ तुम्ह सन कहउँ सब सुनु
मुनीस मन लाइ । रामकथा कलि-मल-
हरनि मंगलकरनि सुहाइ ॥ १४८ ॥

हे मुनींद्र ! तैं सर्व मी तुला कथन करितों. तैं तूं चित्त देऊन ऐक. रामकथा ही पवित्र, मंगलकारक आणि कलिमलहारक आहे.

चौ०—स्वायंभूमनु अरु सतरूपा ।
जिन्ह तेँ भइ नरसृष्टि अनूपा ।
दंपति धरम आचरन नीका ।
अजहुँ गाव सुति जिन्ह कै लीका ।

ज्यांच्यापासून ही अनुपम सृष्टि निर्माण झाली, ते स्वयंभु मनु व त्यांची स्त्री शतरूपा हे दोघेहि

सद्धर्माचारसंपन्न होते. अजूनहि विद्वान् त्यांच्या धर्म-मर्यादेची श्लाघाच करीत आहेत.

नृप उत्तानपाद सुत तासू ।
धृव हरिभगत भयउ सुत जासू ।
लघुसुत नाम प्रियव्रत ताही ।
वेद पुरान प्रसंसहिँ जाही ।

त्यांचाच पुत्र राजा उत्तानपाद होय. यांच्याच पोटी हरिभक्त ध्रुव उत्पन्न झाला. ज्याची वेदपुराणे देखील प्रशंसा करितात तो प्रियव्रत नांवाचा त्याचा कनिष्ठ पुत्र होता.

देवहूति पुनि तासु कुमारी ।
जो मुनि कर्दम कै प्रिय नारी ।
आदि देव प्रभु दीनदयाला ।
जठर धरेउ जेहि कपिल कृपाला ।
सांख्यसास्त्र जिन्ह प्रगट बखाना ।
तत्त्व विचार निपुन भगवाना ।

स्वायंभुव मनुची कन्या देवहूती ही कर्दममुनीची प्रियपत्नी होय. तिनें आपल्या कुक्षींत दीनदयाळ, आदिदेव, कृपालु, तत्त्वविवेकनिपुण, ज्यांनीं सांख्य-शास्त्र व्याख्यानरूपानें प्रगट केलें, त्या भगवान् कपिलप्रभूस धारण केलें.

तेहि मनु राज कीन्ह बहु काला ।
प्रभुआयसु सब विधि प्रतिपाला ।

त्या मनुनें बहुत काल राज्य केलें, आणि प्रभु-आशेचें अनेक प्रकारानें पालन केलें.

सो०—होइ न विषय विराग भवन वसत
भा चौथपनु । हृदय बहुत दुख लाग
जनम गयउ हरिभगति विनु ॥ २२ ॥

घरी राहून राहून वार्धक्यहि आलें, तरी विषय-पासून विरक्ति होत नाही, आणि सारा जन्म हरि-भक्तीवांचूनच गेला, या विचारानें मनुच्या चित्तास फारच तळमळ लागली.

चौ०—बरबस राज सुताहि तब दीन्हा ।
नारि समेत गवन बन कीन्हा ।

तेव्हां आग्रहानें पुत्रास राज्य देऊन त्यानें भायेंसह तपोवनांत गमन केलें.

तीरथ बर नैमिष विख्याता ।
अतिपुनीत साधक-सिधि-दाता ।

बसहिँ तहाँ मुनि-सिद्ध-समाजा ।
तहँ हिय हराषि चलेउ मनुराजा ।
पंथ जात सोहहिँ मतिधीरा ।
ज्ञान भगति जनु धरे सरीरा ।

अत्यंत पुनीत, साधकांस सिद्धिप्रद, जेथें मुनि-
सिद्धांचे वृंद वास करितात, अशा प्रख्यात नैमिष
तीर्थाप्रत मनुराज प्रसन्नांतःकरणानें जाऊं लागले,
तेव्हां अशा प्रकारें ते मतिधीर मार्गामध्ये जणूकाय
ज्ञान आणि भक्ति यांनींच देह धारण केलेले आहेत
असे शोभूं लागले.

पहुँचे जाइ धेनु-माति-तीरा ।
हराषि नहाने निरमल नीरा ।
आये मिलन सिद्ध मुनि ज्ञानी ।
धरमधुरंधर नृपारिषि जानी ।

ते गोमतीनदीच्या तीरास जाऊन पोहचलें, व
त्यांनीं तिच्या निर्मल जलांत आनंदानें स्नान केलें.
सिद्ध, मुनी व ज्ञानी त्या धर्मधुरंधरास राजर्षि
समजून भेटण्यास आले.

जहँ जहँ तीरथ रहे सुहाये ।
मुनिन्ह सकल सादर करवाये ।
कृससरीर मुनिपट परिधाना ।
सतसमाज नित सुनहिँ पुराना ।

जेथें जेथें ह्मणून पावन तीर्थें होती, तेथील यात्रा
सर्व मुनींनीं त्यांच्याकडून सादर कराविल्या. ते मुनि-
वल्कलें धारण करून व कुशगात्र होत्साते संतमंडळींत
बसून नित्य पुराणचर्चा श्रवण करीत.

दो०-द्वादस अच्छर मंत्र पुनि जपहिँ
सहित अनुराग । वासुदेव-पद-पंकरुह
दंपतिमन अति लाग ॥ १४९ ॥

द्वादशाक्षरी (ॐ नमो भगवते वासुदेवाय)
मंत्राचा ते प्रेमपूर्वक जप करीत असत. वासुदेवाच्या
पदकमली त्या दंपत्याचें मन अत्यंत लुब्ध होत
चाललें.

चौ०-करहिँ आहार साक फल कंदा ।
सुमिराहिँ ब्रह्म सच्चिदानंद ।

कंदफलपर्ण इत्यादिकांचा आहार करून ते सच्चि-
दानंद परब्रह्माचें अखंड चिंतन करीत असत.

पुनि हरि हेतु करन तप लागे ।
वारिअधार मूल फल त्यागे ।

पुन्हां फलमूलादिकांचा त्याग करून फक्त जल
सेवन करूनच परमेश्वराप्राप्त्यर्थें त्यांनीं तप आरंभिलें.

उर अभिलाष निरंतर होई ।
देखिय नयन परम प्रभु सोई ।
अगुन अखंड अनंत अनादी ।
जेहि चितहिँ परमारथवादी ।
नेतिनेति जेहि वेद निरुपा ।
चिदानंद निरुपाधि अनूपा ।
संभु विरंचि बिण्णु भगवाना ।
उपजाहिँ जासु असं ते नाना ।

त्यांची निरंतर मनीषा हीच होती कीं, परमार्थ-
वेत्ते निर्गुण, नित्य, अनंत, अनादि, म्हणून ज्याचें
चिंतन करितात, ' नेति नेति ' ह्मणून वेद ज्याचें
निरूपण करितात, जो चिदानंद, निरुपाधि व
अद्वितीय असून ज्याच्या अंशापासून अनेक ब्रह्मा,
विण्णु, शिव भगवान् उत्पन्न होतात त्या श्रेष्ठ प्रभूस-
आपल्या दृष्टीनें पहायें.

ऐसेउ प्रभु सेवकवस अहई ।
भगत हेतु लीला तनु गहई ।
जौ यह वचन सत्य स्तुति भाषा ।
तौ हमार पूजिहि अभिलाषा ।

तो प्रभु सेवकांना वश होऊन भक्तांच्या हेतूस्तव-
केवळ लीलेनें देह धारण करितो हें वेदवाक्य जर खरें
असेल तर आमची ही इच्छा परिपूर्ण होईल.

दो०-एहि विधि बीते वरष षट सहस्र
वारिआहार । संवत सप्त सहस्र
पुनि रहे समरिअधार ॥ १५० ॥

ह्याप्रमाणें केवळ जलाहार करण्यांत सहा हजार
वर्षें गेलीं. पुन्हां ते सात हजार वर्षें वायु भक्षण
करून राहिले.

चौ०-वरष सहस्र दस त्यागेउ सोऊ ।
ठाढे रहे एकपग दोऊ ।

वायुभक्षणहिं टाकून दहा हजार वर्षें ते दोघेहिं
एका पायावर उभे राहिले.

बिधि-हरि-हर तप देखि अपारा ।
मनु समीप आये बहु बारा ।
मांगहु वर बहु भाँति लोभाये ।
परम धीर नहिँ चलाहिँ चलाये ।

तें अपार तप पाहून ब्रह्मा, विण्णु, महेश अनेक-

वार मनुसन्निध येऊन ' वर माग ' म्हणून त्यांनी त्याला अनेक प्रकारें लोभ दाखविला, पण ते परम-धृतिशालि चळले नाहींत.

अस्थिमात्र होइ रहे सरीरा ।

तदपि मनाग मनहि नहि पारी ।

शरीर अस्थिमात्रावशेष होऊन गेलें, तथापि त्यांच्या मनांत उद्वेगाचा लवलेशहि उत्पन्न झाला नाहीं.

प्रभु सर्वज्ञ दास निज जानी ।

गाति अनन्य तापस नृप रानी ।

माँगु माँगु वर भई नभवांनी ।

परम गंभीर कृपामृत सानी ।

मृतकजिआवनि गिरा सुहाई ।

स्रवनरंध्र होइ उर जब आई ।

हृष्ट पुष्ट तन भये सुहाये ।

मानहुं अबहि भवन ते आये ।

राजा आणि राणी हे आपले अनन्यगतिक भक्त आहेत अशी सर्वज्ञ प्रभूची खात्री झाली. ' वरं ब्रूहि, वरं ब्रूहि ' म्हणून फार गंभीर आणि कृपा-मृतपूर्ण अशी आकाशवाणी झाली. मृतसंजीवनी अशी ती मनोहर वाणी कर्णविवरानें हृदयांत जेव्हां प्रविष्ट झाली तेव्हां राजा व राणी यांचे देह हृष्ट, पुष्ट व तुकतुकीत झाले. जणुंकाय ते नुकतेच राज-मंदिरांतून आले आहेत, असें वाटलें.

दो०—स्रवन-सुधा-सम वचन सुनि पुलक
प्रफुल्लित गात । बोले मनु करि दंडवत
प्रेम न हृदय समात ॥ १५१ ॥

श्रवणामृततुल्य अशी ती वाणी श्रवण करून त्यांचे देह शेमांचांनीं प्रफुल्लित होऊन त्यांच्या हृदयांत प्रेम माईनासें झालें. मनु दंडवत घालून म्हणाला:—

चौ०—सुनु सेवक-सुर-तरु सुरधेनु ।

विधि-हरि-हर-बंदित-पद-रेनु ।

सेवत सुलभ सकल-सुखदायक ।

प्रनतपाल स-चराचर-नायक ।

जौं अनाथहित हम पर नेहू ।

तौ प्रसन्न होइ यह वर देहू ।

हे भक्तकल्पद्रुम ! तूं कामधेनु आहेस. ब्रह्मा, विष्णु, महेश तुझ्याच पदरजांचें वंदन करितात.

सेवेच्या योगानें तूं सुलभ होऊन सकल सुखें प्राप्त करून देतोस. हे शरणागतप्रतिपालक ! हे चराचर-नायक ! हे अनाथहितचित्तक ! जर आत्मावर आपली कृपा आहे, तर प्रसन्न होऊन एवढा वर द्यावा.

जो सरूप वस सिवमन माहीं ।

जेहि कारन मुनि जतन कराहीं ।

जो भुसुंडि-मन-मानस-हंसा ।

सगुन अगुन जेहि निगम प्रसंसा ।

देखहि हम सो रूप भारि लोचन ।

कृपा करहु प्रनतारति मोचन ।

जें स्वरूप शंकराच्या हृदयांत वास करितें, ज्याच्या प्रीत्यर्थ मुनी यत्न करीत असतात, जें भुशुंडीच्या मनोमानसांतील हंस असून वेद ज्याचें निर्गुण व सगुण असें दोहोंप्रकारें व्याख्यान करितात, तें रूप आम्ही डोळे भरून पाहण्याची इच्छा करीत आहों. हे शरणागतदुःखाविमोचन ! आमचेवर एवढी कृपा करावी.

दंपतिवचन परम प्रिय लागे ।

मृदुल विनीत प्रेम-रस पागे ।

भगतब्रल्ल प्रभु कृपानिधाना ।

बिस्ववास प्रगटे भगवाना ।

त्या दंपत्यांचें तें मृदु, नम्र व रसपरिप्लुत भाषण अत्यंत प्रिय वाटून भक्तवत्सल, सर्वसत्ताधीश, कृपानिधान, विश्वव्यापक भगवान् प्रगट झाले.

दो०—नीलसरोरुह नीलमनि नील-नीर-
धर-स्याम । लाजहि तनुसोभा निरखि
कोटि कोटि सत काम ॥ १५२ ॥

नीलकमल, नीलरत्न व नीलमेघ यांच्यासारखी प्रभूच्या शरीराची श्याम शोभा होती. ती शोभा पाहून कोट्यनुकोटी शत कामदेव देखील लजित होतील.

चौ०—सरद-मयंक-वदन छबिसीवाँ ।

चारु कपोल चिबुक दर ग्रीवाँ ।

अधर अरुन रद सुंदर नासा ।

बिधु कर-निकर-बिनिंदक हासा ।

नव-अंबुज-अंबक-छबि नीकी ।

चितवनि ललित भावती जी की ।

भकुटि मनोज-चाप-छबि-हारी ।

तिलक ललाटपटल दुतिकारी ।

कुंडल मकर मुकुट सिर भ्राजा ।
कुटिल केस जनु मधुपसमाजा ।
उर श्रीवत्स रुचिर वनमाला ।
पादिक हार भूषण मनिजाला ।
केहरिकंधर चारु जनेऊ ।
बाहुबिभूषण सुंदर तेऊ ।
करि-कर-सरिस सुभग भुजदंडा ।
कटि निषंग कर सर कोदंडा ।

सौंदर्याची केवळ सीमाच असें शरच्चंद्राप्रमाणें वदन,
अत्यंत रमणीय कपोल आणि हनुवटी, शंखासारखी
मान, आरक्त ओठ, सुवक्र दंत आणि नासा, चंद्र-
किरणांच्या समूहासहि तुच्छ करणारें हास्य, मनोहर,
स्पृहणीय व हृदयंगम दृष्टिक्षेप करणारे नवकमला-
सारखे शोभिवंत नेत्र, मदनचापाच्या सौंदर्यास लाज-
विणारी भृकुटी, ललाटपटलावर लकाकणारा टिळा,
मकराकृती कुंडलें, भ्रमरपंक्तितुल्य केशकलाप, श्रीवत्सयुक्त
वक्षावरील सुरेख वनमाला, रत्नहार आणि रत्नभूषणें,
सिंहास्करावरील तेजस्वी यज्ञोपवीत, नीटनेटकी बाहुभूषणें,
गजशुंडिसारखे पीन भुजदंड, कमरेचे भाते, हातांत
इषु आणि इष्वासन,—

दो०—तडितविनिंदक पीतपट उदर रेख वर
तौनि । नाभि मनोहर लेति जनु
जमुन-भर्वर-छवि छीनि ॥ १५३ ॥

वियुल्लतेसहि लाजविणारा पीतांबर, रेखात्रयांकित
उदरप्रदेश, यमुनाजलाच्या आवर्ताची शोभाच
हरण करणारी अशी मनोहर नाभि—

चौ०—पद्मराजीव बरनि नहिं जाहिं ।
मुनि-मन मधुप वसहिं जिन्ह माहीं ।
वामभाग सोभति अनुकूला ।
आदिसक्ति छविनिधि जगमूला ।

मुनींचाहि मनोभृंग रमविणारें अवर्णनीय पदकमल,
सौंदर्याची केवळ खाण आणि जगताची आदिमाता
अशा सेवातत्पर आदिशक्तीनें वामभाग शोभविलेला—

जासु अंस उपजहिं गुनखानी ।
अगानित लच्छि उमा ब्रह्मानी ।
भृकुटिविलास जासु जग होई ।
राम वामदिसि सीता सोई ।

जिच्या अंशापासून गुणखनि अशा अगणित उमा,
रमा आणि ब्रह्मणी उत्पन्न होतात, आणि जिच्या

केवळ भृकुटिविलासानेंच ब्रह्मांड निर्माण होतें, त्या-
वामभागां असणाऱ्या सीतेसह राम प्रगट झाले.

छविसमुद्र हरिरूप विलोकी ।
एकटक रहे नयनपट रोकी ।
चितवहिं सादर रूप अनूपा ।
तृप्ति न मानहिं मनुसतरूपा ।

शोभासागर असें तें हरिरूप पाहून पापण्या न
हलवितां ते दोघेहि एकसारखे टक लावून पाहत
राहिले. मनु व शतरूपा तें अद्वितीय रूप सोत्कंठ
पहातच होते, परंतु त्यांची तृप्ति होईना.

हरषबिबस तनुदसा भुलानी ।
परे दंड इव गहि पद पानी ।
सिर परसे प्रभु निज-कर-कंजा ।
सुरत उठाये करुनापुंजा ।

ते दोघेहि हर्षविवश होत्साते देहस्थिति विसरले
व काष्ठदंडाप्रमाणें पडून त्यांनीं प्रभूचे पाय हातांनीं
घट्ट धरले. करुणानिधान प्रभूनें आपल्या हस्तकम-
लांनीं त्यांच्या मस्तकास स्पर्श करून त्यांस तत्काळ
उचलून धरिलें.

बोले कृपानिधान पुनि अति प्रसन्न मोहि
जानि । मांगहु वर जोइ भाव मन
महादानि अनुमानि ॥ १५४ ॥

नंतर दयाघन झणाले, मी प्रसन्न आहे व महान्
वरद आहे असें जाणून इच्छेस येईल तो वर तुम्ही
मागा.

चौ०—सुनि प्रभुवचन जोरि जुग पानी ।
धरि धीरज बोले मृदु बानी ।
नाथ देखि पदकमल तुझारे ।
अब पूरे सब काम हमारे ।

प्रभुवाक्य श्रवण करून ते करद्वय जोडून व धैर्य
धरून नम्रतेनें म्हणाले, हे नाथ, आपली पदकमले
पाहूनच आज आमचे सर्व मनोरथ परिपूर्ण झाले
आहेत.

एक लालसा वडि उर माहीं ।
सुगम अगम कहि जाति सो नाही ।
तुझहिं देत अति सुगम गोसाईं ।
अगम लाग मोहि निज कृपनाई ।

आमच्या मनांत जी एक बलवत्तर इच्छा आहे
ती सुलभहि आहे व दुर्लभहि आहे, सबब ती सांगतां

येत नाही. हे स्वामी ! ती पूर्ण करतांना आपणांला जड जाणार नाही; तथापि, माझ्या कार्पण्यास्तव मला ती दुष्कर वाटते.

जथा दरिद्र बिबुधतर पाई ।
बहु संपत्ति माँगत सकुचाई ।
तासु प्रभाउ जान नहिँ सोई ।
तथा हृदय मम संसय होई ।

ज्याप्रमाणें दरिद्री मनुष्य कल्पवृक्ष भेटला असतां देखील विपुल संपत्ति मागण्यास संकोचतो व त्याचा प्रभाव त्याच्या लक्षांत येत नाही, तसाच माझ्याहि हृदयांत संशय होत आहे.

सो तुझ जानहु अंतरजामी ।
पुरवहु मोर मनोरथ स्वामी ।

आपण अंतर्यामी माझा मनोरथ ओळखून आहांतच, हे प्रभो ! तो आपण पुरवावा.

सकुच बिहाइ माँगु नृप मोही ।
मोरे नहिँ अदेय कछु तोही ।

(प्रभु म्हणाले) हे राजा ! संकोच टाकून दे आणि काय पाहिजे तें माग; तुला न देण्यासारखें असें मला कांहींच नाही.

दो०—दानिसिरोमनि कृपानिधि नाथ कहँ
सतभाउ । चाहँ तुम्हहिँ समान सुत
प्रभु सन कवन दुराउ ॥ १५५ ॥

हे दातृशिरोमणि ! हे कृपानिधे ! हे प्रभो ! मी सद्भावानें सांगतों कीं, आपल्यासारखा पुत्र असावा हीच माझी मनीषा आहे. प्रभूपासून छपवून काय ठेवतां येईल ?

चौ०—देखि प्रीति सुनि बचन अमोले ।
एवमस्तु करुनानिधि बोले ।
आपु सारिस खोजँ कहँ जाई ।
नृप तव तनय होब मैँ आई ।

त्याचें प्रेम पाहून व त्याचे अमोलिक शब्द ऐकून करुनानिधि 'तथास्तु' म्हणून बोलें लागले कीं, माझ्यासारखा पुत्र मी कोठें जाऊन शोधूं ? हे राजा, मीच तुझ्या पोटी पुत्ररूपानें येतों.

सतरूपाहि बिलोकि करजोरे ।
देबि माँगु बरु जो रुचि तोरे ।

शतरूपा हात जोडून उभी आहे असें पाहून देव म्हणाले, हे देवि तूंहि तुझा अभीष्ट वर मागून घे.

जो बरु नाथ चतुर नृप माँगा ।
सोइ कृपाल मोहि अति प्रिय लागा ।
प्रभु परंतु सुठि होति ठिठाई ।
जदपि भगत हित तुम्हहिँ सुहाई ।

हे दयाघन नाथ ! माझ्या चतुर पतीनें जो वर मागितला तोच मला अत्यंत प्रिय आहे. तथापि प्रभो ! (अधिक बोलण्याचें) जरी निव्वळ धाष्ट्य होत आहे, तथापि आपणांस भक्तांचें हित अभीष्टच आहे.

तुझ ब्रह्मादिजनक जगस्वामी ।
ब्रह्म सकल—उर—अंतरजामी ।
अस समुझत मन संसय होई ।
कहा जो प्रभु प्रवान पुनि सोई ।

आपण ब्रह्मादि सकल विश्वाचे स्वामी असून सर्वांत्यामीं परब्रह्म आहांत ह्याचा विचार केला असतां बोलण्यास मन कचरतें. तथापि, प्रभूची आज्ञाच मला प्रमाण आहे.

जे निज भगत नाथ तव अहहीँ ।
जो सुख पावाहिँ जो गति लहहीँ ।

हे प्रभो ! आपल्या अनन्य भक्तांना जें सुख मिळतें व त्यांना जी गति प्राप्त होते—

दो०—सोइ सुख सोइ गति सोइ भगति सोइ
निज चरन सनेहु । सोइ विवेक सोइ
रहनि प्रभु हमहिँ कृपा करि देहु ॥ १५६ ॥

तेंच सुख, तीच गति, तीच भक्ति, तीच प्रभुचरणप्रीति, तीच विवेक आणि तेंच शील प्रभूतें कृपा करून मला द्यावें.

चौ०—सुनि मृदु गूढ रुचिर वचरचना ।
कृपासिंधु बोले मृदुवचना ।
जो कछु रुचि तुम्हरे मन माहीँ ।
मैँ सो दीन्ह सव संसय नाहीँ ।
मातु विवेक अलौकिक तोरे ।
कवहुँ न मिटिहिँ अनुग्रह मोरे ।

त्या वराची मृदु, गूढ व सुंदर रचना ऐकून कृपासागर मधुर शब्दानें म्हणाले, तुझ्या मनांत जी जी वांछा आहे ती ती सर्व मी निःसंशय पूर्ण करीन. माते ! माझ्या अनुग्रहानें तुला अलौकिक विवेक उत्पन्न होऊन तो कदाकाळीं नष्ट होणार नाही.

बंदि चरन मनु कहेउ बहोरी ।
अउर एक विनति प्रभु मोरी ।
सुत विषयिक तव पद रति होऊ ।
मोहि बड मूढ कहइ किन कोऊ ।
मानि धिनु फनि जिमिजल बिनु मीना ।
मम जीवन तिमि तुझहिँ अधीना ।

मनु पुन्हां चरणवेदन करुन म्हणाला, हे प्रभो !
माझी आणखी एक विनति आहे. मला लोक
महामूर्ख कां म्हणेनात, परंतु आपल्या चरणीं माझें
प्रेम पुत्रविषयकच असावें. जसा मणिविरहित सर्प
किंवा जलविरहित मत्स्य तद्वतच माझेंहि जीवन
आपल्या आधीन असावें.

अस बरु माँगि चरण गहि रहेऊ ।
एवमस्तु करुनानिधि कहेऊ ।
अब तुम्ह मम अनुसासन मानी ।
वसहु जाइ सुर-पति-रजधानी ।

असा वर मागून राजानें प्रभुचरणांस मिठी
मारली. करुनानिधि म्हणाले, 'तथास्तु', आतां
तुम्ही माझ्या आश्रेप्रमाणें इंद्रलोकीं जाऊन रहा.

सो०—तहँ करि भोग विसाल तात गये
कलु काल पुनि । होइहहु अवधुभुआल
तब मै होव तुम्हार सुत ॥ २३ ॥

हे तात ! तेंचें विशाल भोग भोगून फिरून कांहीं
काळ लोटल्यावर तुम्ही अयोध्येचे भूपाल व्हाल व
मी तुमचा पुत्र होईन.

चौ०—इच्छामय नरवेष सर्वारे ।
होइहउ प्रगट निकेत तुझारे ।
अंसन्ह सहित देह धरि ताता ।
करिहउ चरित भगत-सुख-दाता ।
जेहि सुनि सादर नर बडभागी ।
भव तरिहहिँ ममता मद त्यागी ।

इच्छामय नरवेष घेऊन मी तुमच्या सदनीं प्रगट
होईन, व हे तात ! अंशांसहित देह धारण करून
भक्तसुखद लीला करीन. त्या लीलांचें जे नर आदर-
पूर्वक श्रवण करिताल ते महा भाग्यवान् अहंकार-
ममतादिकांचा त्याग करून भवसागर तरून जाताल.

आदिसक्ति जेहि जग उपजाया ।
सोउ अवतरिहि मोरि यह माया ।
पुरउब मै अभिलाष तुझारा ।

सत्य सत्य पन सत्य हमारा ।
पुनि पुनि अस कहि कृपानिधाना ।
अंतरधान भये भगवाना ।

ज्या आदिशक्तीनें हें विश्व उत्पन्न केलें, ती माझी
मायाहि अवतार घेईल. मी तुमचें अभीष्ट पूर्ण
करीन. ही प्रतिज्ञा त्रिवार सत्य समजा, असें वारंवार
सांगून दयाघन प्रभु अंतर्धान पावले.

दंपति उर धरि भगति कृपाला ।
तेहि आस्रमनि बसे कलु काला ।
समय पाइ तनु तजि अनयासा ।
जाइ कन्ह अमरावतिबासा ।

त्या दंपत्यानें दयाघन भगवंताची भक्ति हृदयांत
वागवून त्याच आश्रमांत कांहीं काळ काढला, व
समय येतांच अनायास देहत्याग करून ते इंद्रलोकीं
जाऊन वास करिते झाले.

दो०—यह इतिहास पुनीत अति उमहि कहा
वृषकेतु । भरद्वाज सुनु अपर पुनि
रामजनम कर हेतु ॥ १५७ ॥

हा अत्यंत पावन इतिहास शंकरांनीं पार्वतीस
सांगितला. हे भरद्वाज ! रामजन्माचें आणखी दुसरे
कारण श्रवण कर.

चौ०—सुनु मुनि कथा पुनीत पुरानी ।
जो गिरिजा प्रति संभु बखानी ।

मुने ! ही शंकरानें पार्वतीस कथन केलेली पावन
पुराणप्रसिद्ध कथा ऐक.

विश्वविदित एक कैकय देसू ।
सत्यकेतु तहँ वसइ नरेसू ।
धरमधुरंधर नीतिनिधाना ।
तेज प्रताप सील बलवाना ।

जगत्प्रसिद्ध असा एक कैकय देश आहे. तेंचें
सत्यकेतु राजा राज्य करीत असे. तो धर्मात्मा,
नीतिमान्, तेजस्वी, प्रतापी, शीलवान् व बलवान् असे.

तेहि के भये जुगलसुत बीरा ।
सब-गुन-धाम महारन-धीरा ।
राजधनी जो जेठ सुत आही ।
नाम प्रतापभानु अस ताही ।
अपर सुतहि अरिमर्दन नामा ।
भुजबल अतुल अचल संग्रामा ।

त्याला सर्वगुणसंपन्न, महारणधीर व वीर असे दोन पुत्र झाले. राज्याधिकारी जो श्रेष्ठ पुत्र त्याचें प्रतापमानु असें नांव होतें. कनिष्ठ पुत्र नामें अरिमर्दन ह्याचें बाहुबल अतुल असून तो संग्रमांत निश्चळ असे.

भाइहि भाइहि परम समीती ।
सकल दोष छल वरजित प्रीती ।
जेठे सुताहि राज नृप दीन्हा ।
हरि हित आपु गवन वन कीन्हा ।

त्या भावाभावांची पूर्ण निष्कपट प्रीति असून त्यांच्यांत परम ऐक्य होतें. ज्येष्ठ पुत्रास राज्य अर्पण करून राजा परमेश्वर-प्राप्तीसाठी तपोवनांत गेला.

दो०—जब प्रतापरवि भयउ नृप फिरी दोहाई
देस । प्रजा पाल अतिवेद विधि
कतहुँ नहीँ अघलेस ॥ १५८ ॥

प्रतापमानु राजा होतांच सर्व देशभर द्वाही फिरली. तो अगदी वेदविहित मार्गानें प्रजेचें पालन करी; त्यामुळें त्याच्या राज्यांत पापाचा लवलेशहि नसे.

चौ०—नृप-हित-कारक सचिव सयाना ।
नाम धरमरुचि सुक समाना ।
सचिव सयान बंधु बलबीरा ।
आपु प्रतापपुंज रनधीरा ।

धर्मरुची नांवाचा त्याचा सचिव असे. तो फार सुज्ञ असून शुक्राचार्यासारखा राजाचा अत्यंत हितैषी होता. सुज्ञ मंत्री, बलवान् व वीर बंधु आणि स्वतः राजाहि प्रतापी आणि रणशूर असा हा अपूर्व योग जुळला होता.

सेन संग चतुरंग अपारा ।
अमित सुभट सब समर जुझारा ।
सेन बिलाकि राउ हरषाना ।
अरु बाजे गहगहे निसाना ।

राजाजवळ अपार चतुरंग सैन्य असे. त्यांत असंख्य उत्तम लढवय्ये व सर्वत्र समरझुंझार असे लोक होते. दुंदुभी आदिकरून रणवायें कडाक्यानें वाजताहेत अशी ती सेना पाहून प्रतापमानु राजास हर्ष झाला.

विजय हेतु कटकई बनाई ।
सुदिन साधि नृप चलेउ बजाई ।
जहूँ तहूँ परी अनेक लराई ।
जति सकल भूप बरिआई ।

दिग्विजयाच्या हेतूनें सैन्य सिद्ध करून व सुदिन साधून राजा रणवायांच्या गजरांत चालूं लागला. ठिकठिकाणीं अनेक रणकंदनें माजलीं. त्यानें सर्व राजांना जेरीस आणून जिंकलें.

सप्त दीप भुजबल वस कीन्हे ।
लेइ लेइ दंड छाडि नृप दीन्हे ।
सकल-अवानि-मंडल तेहि काला ।
एक प्रतापमानु महिपाला ।

सप्तदीपवती पृथ्वी त्यानें आपल्या बाहुबलांनें जिंकून आणि खंडणी घेऊन राजांना सोडून दिले. त्या वेळीं भूमंडळांत प्रतापमानु हाच सार्वभौम होता.

दो०—स्ववस विरव करि बाहुबल निज पुर
कीन्ह प्रवेसु । अरथ-धरम-कामादि सुख
सेवइ समय नरेसु ॥ १५९ ॥

बाहुबलानें जग जिंकून राजानें आपल्या राजधानींत प्रवेश केला व तो धर्मार्थकामादिक पुरुषार्थाचें यथाकाल सेवन करित राहिला.

चौ०—भूप-प्रतापमानु बल पाई ।
कामधेनु भइ भूभि सुहाई ।
सब-दुख-वरजित प्रजा सुखारी ।
धरमसील सुंदर नर नारी ।

राजा प्रतापमानूच्या बलाच्या आश्रयानें पृथ्वी कामधेनुप्रमाणें सुखदायक होऊन सर्व प्रजा दुःखरहित आणि सुखी झाली. तेथील स्त्रीपुरुष अत्यंत धर्मशील असत.

सचिव धरमरुचि हरि-पद-प्रीती ।
नृप-हित-हेतु सिखव नित नीती ।
गुरु सुर संत पितर महिदेवा ।
करइ सदा नृप सब कै सेवा ।

अमात्य धर्मरुची हरिभक्त असल्या कारणानें तो राजाच्या हितास्तव त्यास नित्य नीति शिकवीत असे. तो राजा गुरु, देव, संत, पितर व ब्राह्मण या सर्वांची सदोदित सेवा करी.

भूप धरम जे वेद वखाने ।
सकल करइ सादर सुख माने ।
दिन प्रति देइ विविध विधि दाना ।
सुनइ सास्त्रवर वेद पुराना ।

तो राजा जेवढे म्हणून वेदविहित धर्म आहेत ते

सर्व आदरपूर्वक व उल्हासानें करी. रोज अनेक दानें देई, आणि सच्छास्त्र, वेद व पुराण यांचें श्रवण करी.

नाना वापी कूप तडागा ।
सुमनवाटिका सुंदर वागा ।
विप्रभवन सुरभवन सुहाये ।
सव तीरथन्ह विचित्र वनाये ।

त्यानें अनेक सुंदर वापी, कूप, तडागा, पुष्पवाटिका व बागवगीचे केले होते. ब्राह्मणांचीं घरे, देवालये आणि सर्व तीर्थें सुंदर आणि चित्रविचित्र बांधून काढलीं.

दो०—जहं लगे कहे पुरान सृति एक एक
सब जाग । बार सहस्र सहस्र नृप किये
सहित अनुराग ॥ १६० ॥

वेदपुराणांतरीं जे जे म्हणून पृथक् पृथक् यज्ञ सांगितले आहेत, ते सर्व प्रतापमानून हजारहजारदां प्रेमपूर्वक केलें.

चौ०—हृदय न कछु फल अनुसंधाना ।
भूप विवेकी परमसुजाना ।
करइ जे धरम करम मन वानी ।
वासुदेव अरपित नृप ज्ञानी ।

त्या परम सुज्ञ आणि ज्ञानी राजानें कर्मफलाची अपेक्षा मनांत मुळींच आणली नाहीं. जें जें म्हणून कर्म किंवा धर्म तो मनानें किंवा वाचनें करी तें तें तो ज्ञानी राजा कृष्णार्पण करी.

चाढि बरवाजि बार एक राजा ।
मृगया कर सब साजि समाजा ।
बिंध्याचल गंभीर बन गयऊ ।
मृग पुनीत बहु मारत भयऊ ।

एके समयीं राजा मृगयेचां सर्व सरंजाम तयार करून आणि उत्कृष्ट घोड्यावर स्वार होऊन विंध्यपर्वतावरील गर्द झाडींत शिरला, व तेथें त्यानें अनेक मध्य मृगांची शिकार केली.

फिरत विपिन नृप दीख बराहू ।
जनु वन दुरेउ ससिहिं ग्रासे राहू ।
बड बिधुनिहिं समात मुख माहीं ।
मनहू क्रोधवस उगीलत नाहीं ।

अरण्यांत संचार करीत असतां तेथें त्या राजाच्या दृष्टीस एक बराह पडला. [तो बराह म्हणजे] जणुं-काय राहूच चंद्राचा ग्रास करून त्या वनांत लपला होता. परंतु चंद्र मोठा असल्यामुळें तो मुखांत मावेना,

तरी देखील क्रोधाभुळें त्यास तो ओकून टाकीना असें वाटें. (येथें दातांना चंद्राची उपमा दिली आहे.)

कोल-कराल-दसन-छवि गाई ।
तनु विसाल पीवर अधिकाई ।
घुरघुरात हय आरव पाये ।
चकित बिलोकत कान उठाये ।

ही त्या बराहाच्या भयंकर दाटांची छटा सांगितली. त्याचें शरीर खूपच विशाल असून अत्यंत पुष्ट होतें. घोड्याचा फुरफुराट ऐकून तो बराह कावराबावरा होऊन कान टवकारून पाहूं लागला.

दो०—नलि-महीधर-सिखर-सम देखि विसाल
बराहु । चपरि चलेउ हय सुडाकि नृप
हॉकि न होइ निबाहु ॥ १६१ ॥

नलि पर्वताच्या शिखरासारख्या त्या धिप्पाड बराहावर नजर जातांच राजानें चाबुक हाणून घोडा तर बेसुमार दाबलाच, कारण त्याशिवाय गतीच नव्हती.

चौ०—आवत देखि अधिक रव बाजी ।
चले बराह मरुतगति भाजी ।
तुरत कीन्ह नृप सरसंधाना ।
नहि मिलि गयउ बिलोकत बाना ॥

घोडा अधिकाधिक खिकाळत येत आहे, असें पाहून, तो बराहहि झपाट्यानें वाऱ्यासारखा निघाला. तेव्हां राजानें ताबडतोब शरसंधान केलें. परंतु बाण येत आहे, असें पाहतांच तो बराह भुईसपाट झाला.

तकि तकि तीर महीस चलावा ।
करि छल सुअर सरीर बचावा ।
प्रगटत दुरत जाइ मृग भागा ।
रिसबस भूप चलेउ सँग लागा ॥

राजा नेम धरून बाण सोडी आणि बराह शिताफीनें अंग चोरी. तो केव्हां दिसे तर केव्हां पळून जाऊन नाहींसा होई. तेव्हां राजा चिडून त्याचा पाठलाग करूं लागला.

गयउ दूरी घन गहन बराहू ।
जहं नाहि न गज-बाजि-निबाहू ।
अति अकेल वन विपुल कलेसू ।
तदापि न मृगमग तजइ नरेसू ।

जेथें हत्ती अगर घोड्यास रीघ मिळणें शक्य
नव्हतें अशा लांब व किरें झाडींत वराह निघून गेला.
राजा अगदींच एकटा आणि झाडी अत्यंत गर्द, तरी-
देखील तो सावजाचा पिच्छा सोडीना.

कोल विलोकि भूप बड धीरा ।
भागि पैठ गिरिगुहा गंभीरा ।
अगम देखि नृप अति पछिताई ।
फिरेउ महाबन परेउ भुलाई ।

राजाची विलक्षण चिकाटी पाहून तो वराह धापा
टाकीत डोंगराच्या खोल दर्रांत शिरला. पुढें माग
लागेना हणून राजास फार खंत वाटली. तो परत
फिरला. पण त्या गर्द झाडींत वाट चुकला.

दो०—खेद खिन्न लुद्धित तृषित राजा
वाजिसमेत । खोजत व्याकुल सरित सर
जल विनु भयउ अचेत ॥ १६२ ॥

श्रमानें खिन्न झालेला, व घोड्यासुद्धां तृषेनें आणि
शुधेनें व्याकुल झालेला तो राजा नदी अगर तलाव
आढळेल म्हणून शोध करूं लागला. पाण्यावांचून
तर तो अगदींच गळला.

चौ०—फिरत बिपिन आस्रम एक देखा ।
तहें वसनृपतिकपट—मुनि-बेखा ।
जासु देस नृप लीन्ह छुडाई ।
समर सेन तजि गयउ पराई ।

अरण्यांत फिरतां फिरतां त्यास एक आश्रम
दिसला. तेथें कपटमुनिवेषानें एक राजा राहत होता.
त्याचें राज्य प्रतापमानूनें खालसा केलें होतें व तो
समरांत सैन्य सोडून पळून गेला होता.

समय प्रतापमानु कर जानी ।
आपन अति असमय अनुमानी ।
गयउ न गृह मन बहुत गलानी ।
मिला न राजहि नृप अभिमानी ।
रिस उर मारि रंक जिमि राजा ।
बिपिन बसइ तापस के साजा ।

प्रतापमानूस काल अनुकूल व आपणांस प्रतिकूल
आहे असें जाणून, तो राजा अत्यंत विमनस्क होत्याता
घरी राजधानींतहि गेला नाही आणि स्वाभिमानास्तव
प्रतापमानूसहि भेटला नाही. आगला राग मनांतल्या
मनांतच दाबून ठेवून भिकान्यासारखा तो तापस-
वेषानें वनांत राहूं लागला.

तासु समीप गवन नृप कीन्हा ।
यह प्रतापरवि तेहि तब चीन्हा ।
राउ तृषित नहि सो पहिचाना ।
देखि सुवेष महामुनि जाना ।
उतरि तुरग ते कीन्ह प्रनामा ।
परम चतुर न कहेउ निजनामा ।

राजा त्याचे जवळ जाऊन पांचला. त्यानें हा
प्रतापमानू म्हणून तेव्हांच ओळखलें, परंतु प्रतापमानू
तृष्णाव्याकुल असल्यामुळें त्यानें मात्र त्यास ओळखलें
नाहीं. (इतकेंच नव्हे तर) त्याचा सुवेष पाहून
त्यास तो कोणी महात्माच समजला. लागलाच
घोड्यावरून उतरून प्रतापमानूनें त्यास प्रणाम केला.
पण प्रतापमानू अत्यंत चतुर असल्यामुळें त्यानें
आपलें नांव मात्र कळविलें नाहीं.

दो०—भूपति तृषित विलोकि तैहि सरवर
दीन्ह देखाइ । मज्जन पान समेत हय
कीन्ह नृपति हरपाइ ॥ १६३ ॥

प्रतापमानू तृषित आहे असें ओळखून त्यास
त्यानें सरोवर दाखवून दिलें. प्रतापमानूनें आनंदानें
आपल्या घोड्यासह स्नान आणि जलपान केलें.

चौ०—गै स्रम सकल सुखी नृप भयऊ ।
निजआस्रम तापस लेइ गयऊ ।
आसन दीन्ह अस्तरवि जानी ।
पुनि तापस बोलेउ मृदुवानी ।

राजाच्या सर्व श्रमांचा परिहार झाल्यामुळें तो
स्वस्थ झाला. अस्तमान जाणून तापसानें त्यास
आश्रमांत नेलें व आसन देऊन नंतर मधुर शब्दानें
तो त्यास म्हणाला:—

को तुझ कस बन फिरहु अकेले ।
सुंदर जुवा जीव परहेले ।
चक्रवर्ति के लच्छन तोरे ।
देखत दया लागि अति मोरे ।

तूं कोण व या वनांत एकटा कां फिरत आहेस ?
तूं सुंदर व तरुण असून जिवावर असा उदार कां
झाला आहेस ? तुझी लक्षणें चक्रवर्ती राजाचीं दिसत
असून तुला पाहतांच मला तुझी फार दया येते.

नाम प्रतापमानु अवनीसा ।
तासु सचिव मै सनहु मुनीसा ।
फिरत अहेरे परेउ भुलाई ।
बडे भाग देखेउ पद आई ।

हम कहँ दुरलभ दरस तुह्वारा ।
जानत हौ कहु भल होनिहारा ।

हे मुनींद्र, ऐका. प्रतापभानू नांवाच्या चक्रवर्ती राजाचा मी सचिव आहे. शिकारीच्या नादांत मी रस्ता चुकलों, पण माझें भाग्य थोर म्हणून येथें मला हे पाय लाभले. आमच्यासारख्याला आपलें दर्शनच दुर्लभ आहे. [तें ज्याअर्थी घडलें त्याअर्थी] मला वाटतें की, माझें कांहीं तरी कल्याणच व्हावयाचें असेल.

कह मुनि तात भयउ अंधियारा ।
जोजन सत्तरि नगर तुह्वारा ।

मुनी म्हणाला, बाबा रे ! आतां अंधार पडला असून तुझें नगर येथून सत्तर योजनें दूर आहे.

दो०—निसा घोर गंभीर वन पंथ न सूझ
सुजान । वसहु आजु अस जानि तुम्ह
जायहु होत विहान ॥ १६४ ॥

काळोख भयंकर पडला असून या किरी झाडीतून मुच्या माहितगारास देखील मार्ग सांपडण्याची मुश्किल. याचा तूंच विचार कर, आणि एवढी रात्र येथेंच घालवून उजाडतांच तू वाटेला लाग.

दो०—तुलसी जसि भवितव्यता तैसी मिलइ
सहाइ । आपु न आवइ ताहि पहि
ताहि तहाँ लेइ जाइ ॥ १६५ ॥

हे तुलासि, भवितव्यतेप्रमाणेंच परिस्थितिहि घडून येत असते. भवितव्यता आपण होऊन व्यक्तिमात्राकडे जात नाहीं, ती त्यासच आपणाकडे खेचून आणते.

चौ०—भलेहि नाथ आयसु धरि सीसा ।
बांधि तुरग तरु बैठ महीसा ।
नृप बहु भॉति प्रसंसेउ ताही ।
चरन बंदि निज भाग्य सराही ।

‘ठीक आहे, महाराज’ असें म्हणून आणि मुनीची आज्ञा शिरसाबंध करून राजानें धोडा झाडाशी बांधला, आणि आपण मुनीजवळ बसला. राजानें मुनीची परोपरनिं प्रशंसा केली आणि त्याचे चरणांस वंदन करून तो आपल्या भाग्याची वाखाणणी करूं लागला.

पुनि बोलेउ मृदुगिरा सुहाई ।
जानि पिता प्रभु करउँ दिठाई ।

मोहि मुनीस सुत सेवक जानी ।
नाथ नाम निज कहहु बखानी ।

पुन्हां तो राजा अत्यंत नम्रतेनें म्हणाला, आपण माझे पिता आणि प्रभु आहां असें समजून मी धाष्ट्य करीत आहे. मुनीद्रांनीं मला सुत समजून आपलें नांव यथार्थ कळविलें पाहिजे.

तेहि न जान नृप नृपहि सो जाना ।
भूप सुहृद सो कपटसयाना ।

राजानें त्यास ओळखलें नाहीं, परंतु त्या मुनीनें मात्र राजास ओळखलें होतें. राजा सरळ मनाचा, पण तो मात्र धूर्त व कपटी होता.

बैरी पुनि छत्री पुनि राजा ।
छल बल कीन्ह चहइ निज काजा ।
समुझि राजसुख दुखित अराती ।
अवाँ अनल इव सुलगइ छाती ।

तो मुनि आधींच वैरी, फिरून क्षत्रिय आणि त्यांतूनही राजा होता. त्यानें गहरे कारस्थान उभारिलें, कारण त्यास आपला डाव साधावयाचा होता. गत-वैभवाच्या सुखाकडे, स्वतःच्या दुर्दशेकडे आणि त्या राजाकडे पाहतांच अग्नीनें ज्याप्रमाणें आवा भडकतो तशी त्याची छाती भडकून गेली.

सरलवचन नृप के सुनि काना ।
बयर सँभारि हृदय हरषाना ।

राजाचें तें सरळ बोलणें कार्णी पडतांच त्यास वैराची आठवण होऊन फार आनंद झाला.

दो०—कपट बोरि वानि मृदुल बोलेउ
जुगुतिसमेत । नाम हमार भिखारि अब
निर्धन रहित निकेत ॥ १६६ ॥

तो मुनि युक्तिपूर्वक आणि मृदु अशी कपटवाणी बोद्धे लागलाः—आमचें नांव भिकारी ! आमचे जवळ अडका ना अडका.

चौ०—कह नृप जे विज्ञाननिधाना ।
तुह्य सारिखे गलित अभिमाना ।
रहहिँ अपनपौ सदा दुराये ।
सब बिधि कुसल कुवेष बनाये ।
तेहि तेँ कहहिँ संत सुति टेरे ।
परम अर्किचन प्रिय हरि केरे ।

राजा म्हणाला, आपणासारखे विज्ञाननिधि व गलिताभिमान नेहमींच गुप्तपणानें राहातात व

मोठ्या सावधगिरीने अमंगल असा वेष करितात.
हणून तर भगवंताला अत्यंत दरिद्रीच प्रिय असतो,
असे संत व वेद बजावून सांगत आहेत.

तुझा सम अधन भिखारि अगेहा ।

होत बिरंछि सिवहि संदेहा ।

आपणासारखे निर्धन, दरिद्री, आणि गृहरहित
यांचा शिवब्रह्मादिकांनाहि संशय पडतो.

जोऽसि सोऽसि तव चरन नमामी ।

मी पर कृपा करिय अब स्वामी ।

आपण कोणीहि असा; मी मात्र आपल्या चर-
णांस नमन करितों. मजवर आतां स्वामींनी कृपा
करावी.

सहज प्रीति भूपति कै देखी ।

आपु विषय बिस्वास बिसेखी ।

सब प्रकार राजहि अपनाई ।

बोलेउ अधिक सनेह जनाई ।

सुनु सतिभाउ कहउँ महिपाला ।

इहाँ बसत बीते बहु काला ।

आपणांविषयी राजाचें असलेलें स्वाभाविक प्रेम
आणि दृढ विश्वास पाहून त्यास सर्वस्वी आपलासा
करण्याकरितां तो सुनी जास्तच मानभावीपणा करून
हणाला, हे राजा, ऐक मी सत्यभावानें सांगतों.
मला येथें राहून पुष्कळच काळ लोटला.

दो०—अब लगि मोहि न मिलेउ कोउ मैँ
न जनावउँ काहु । लोकमान्यता अनल-
सम कर तपकानन दाहु ॥ १६७ ॥

आजपावेतों मला येथें कोणीहि भेटला नाही, व
मीहि कोणाजवळ स्वतःला प्रगट केलें नाही. लोक-
मान्यता तपोरूप काननाचा अग्नीप्रमाणें दाह करिते.

सो०—तुलसी देखि सुबेखु भूलहिँ मूढ न
चतुर नर । सुंदर केकिहि पेखु वचन
सुधासम असन अहि ॥ २४ ॥

सुवेष पाहून मूर्खासच भुरळ पडते, चतुरास पडत
नाहीं. पहा कीं, मी हा खरोखरच सुंदर, त्याची
केकाहि अमृततुल्य पण त्याचें खाद्य मात्र सर्प !

चौ०—ता तेँ गुपुत रहउँ जग माहीँ ।

हरि तजि किमपि प्रयोजन नाहीँ ।

प्रभु जानत सब विनहि जनाये ।

कहहु कवन सिधि लोक रिझाये ।

हणूनच जगांत मी झांकून असतो. श्रीहरीखेरीज
मला कशाचीहि पर्वा नाही. प्रभु न सांगतांहि सर्व
जाणतच आहे. मग तूंच सांग पाहूं कीं, लोकांचें
रंजन करून निष्पन्न तें काय होणार ?

तुम्ह सुचि सुमाति परमाप्रिय मोरे ।

प्रीतिप्रतीति मोहि पर तोरे ।

अब जौँ तात दुरावउँ तोही ।

दारुन दोष घटइ अति मोही ।

तूं मनाचा अगदीं निर्मळ असल्यामुळें मला
फारच आवडलास. तुझेंदेखील मजवर प्रेम क
विश्वास आहे. आतां जर मी स्वतःला तुझ्यापासून
गुप्त ठेवीन तर मला अति भयंकर पाप लागेल.

जिमि जिमि तापस कथइ उदासा ।

तिमि तिमि नृपहि उपज बिस्वासा ।

देखा स्ववस करम—मन—बानी ।

तब बोला तापस बगध्यानी ।

तो तपस्वी वैराग्याची जसजशी फुशारकी मारी
तसतसा राजाचा विश्वासहि दुणावे. कायावाचामनें-
करून राजा आपल्या कचाट्यांत सांपडला आहे असें
जाणून तो बकध्यानी बुवा हणाला,—

नाम हमार एकतनु भाई ।

सुनि नृप बोलेउ पुनि सिरु नाई ।

बाबा रे ! माझें नांव एकतनु. तें ऐकतांच पुन्हां
राजा मस्तक नमवून हणाला—

कहहु नाम कर अरथ वखानी ।

मोहि सेवक अति आपन जानी ।

आपला निस्सीम सेवक जाणून मला या नांवाचा
इत्थंभूत अर्थ सांगावा.

दो०—आदि सृष्टिउपजी जवहि तव उत्पति
भइ मोरि । नाम एकतनु हेतु तेहि
देह न धरी बहोरि ॥ १६८ ॥

(सुनी हणाला) आदिसृष्टीवरोवरच माझीहि
उत्पत्ति झाली. मी पुन्हां दुसरा देह घेतला नाही,
म्हणूनच माझें नांव एकतनु.

चौ०—जनि आचरजु करहु मन माहीँ ।

सुत तप तेँ दुर्लभ कछु नाहीँ ।

तपबल ते जग सृजइ विधाता ।

तपबल बिष्णु भये परित्राता ।

तपबल संभु करहिँ संहारा ।

तप तेँ अगम न कछु संसारा ।

तूं मनांत आश्रय करूं नये. वच्चा ! तपाला दुर्लभ
असें कांहीच नाही. ब्रम्हदेव तपोबलानेंच सृष्टि
निर्माण करितो, विष्णु जगताचें पालन करितो आणि
शिव संहार करितो. तपानें या सृष्टींत कठिण असें
कांहीच नाही.

भयउ नृपहि सुनि अतिअनुरागा ।

कथा पुरातन कहइ सो लागा ।

करम धरम इतिहास अनेका ।

करइ निरूपन विरति विवेका ।

उद्धव-पालन-प्रलय-कहानी ।

कहेसि अमित आचरज वखानी ।

हें ऐकून राजाची त्याजवर फारच भक्ति जडली.
नंतर तो मुनी पूर्वकथा सांगूं लागला. कर्म, धर्म,
अनेक इतिहास, वैराग्य व ज्ञान इत्यादि विषयांवर
त्यानें व्याख्यान झोडलें. त्यानें जगाची उत्पत्ति,
स्थिति व लय यांवरहि वाता झोकल्या. एवंच,
त्यानें वेसुमार आश्चर्यकारक गप्पाष्टक केलें.

सुनि महीप तापसवस भयऊ ।

आपन नाम कहन तव लयऊ ।

तें ऐकून तर तो राजा त्या तापसाच्या तावडींत
पूर्णपणें सांपडला, व लागलीच त्यानें आपलें खरें नांव
त्याला सांगण्याकरितां उच्चारिलें.

कह तापस नृप जानउँ तोही ।

कीन्हेहु कपट लग भल मोही ।

मुनी म्हणाला, हे राजा ! मी तुला ओळखतो. तूं
उडवाउडवी केलीस तेंसुद्धां मला आवडलें.

सो०—सुनु महीस असि नीति जहँ तहँ
नाम न कहहिँ नृप । मोहि तोहि पर
आति प्रीति सोइ चतुरता विचारि तवा॥२५॥

राजा ! ऐक. राजानें जेथें तेथें आपलें नांव सांगत
सुद्धं नये अशी ही राजनीतीच आहे. तुझें चातुर्य
पाहून तुझ्याविषयी मला फारच प्रेम वाटत आहे.

चौ०—नाम तुझार प्रतापदिनेसा ।

सत्यकेतु तव पिता नरेसा ।

गुरुप्रसाद सब जानिय राजा ।

कहिय न आपन जानि अकाजा ।

देखि तात तव सहज सुधाई ।

प्रीतिप्रतीति नीति निपुनाई ।

उपजि परी ममता मन मोरे ।

कहउँ कथा निज पूछे तोरे ।

अव प्रसन्न मैँ संसय नाही ।

माँगु जो भूप भाव मन माहीं ।

राजा ! तुझें नांव प्रतापमानु असून तुझा पिता
सत्यकेतु होय. गुरुप्रसादेकरून मी सर्व जाणतो. परंतु
या गोष्टी बोलण्यांत हानि होते, सबब आपलें आपणच
बोलत सुद्धं नये. वत्सा ! तुझी स्वाभाविक बुद्धिमत्ता,
तुझी प्रीति, तुझा विश्वास आणि तुझें नीतिनैपुण्य पाहून
माझ्या अंतःकरणांत ममता उत्पन्न झाली, झणून तूं
प्रश्न करतांच माझा वृत्तांत मी तुला कळविला. आतां
मी तुजवर निःसंशय प्रसन्न आहे. राजा ! मनास
मानेल तें माग.

सुनि सुवचन भूपति हरपाना ।

गाहि पद विनय कीन्हि विधि नाना ।

त्या मुनीचें तें मधुर भाषण ऐकून राजा हर्षित
झाला व त्याचे पाय धरून अनेक रीतीनें विनवूं
लागला.

कृपासिंधु सुनि दरसन तोरे ।

चारि पदारथ करतल मोरे ।

प्रभुहि तथापि प्रसन्न बिलोकी ।

माँगि अगम वरु होउँ असोकी ।

हे कृपासागर मुने ! आपल्या दर्शनानेंच चतुर्विध
पुरुषार्थ माझ्या हस्तगत झाले आहेत. तथापि, आपण
प्रसन्न आहांत असें पाहून मी एक दुर्लभ वर मागतों,
तेणेंकरून मी पूर्णपणें शोकरहित होईन.

दो०—जरा मरन दुख रहित तनु समर जितइ
जनि कोउ । एकछत्र रिपुहीन महि राज
कल्प सत होउ ॥ १६९ ॥

माझा देह जरामरणदुःखरहित असावा. रणांत
मी अजिंक्य असावें. पृथ्वीवर माझें राज्य एकछत्री,
निष्कंटक आणि कल्पशतपर्यंत चालावें.

चौ०—कह तापस नृप ऐसेइ होऊ ।

कारन एक कठिन सुनु सोऊ ।

कालउ तव पद नाइहि सीसा ।

एक विप्रकुल छाडि महीसा ।

तापस झणाला, राजा ! तसेंच होईल. परंतु एक
कर्म कठिण आहे. तें ऐक. राजा ! एक ब्रह्मकुल

वगळून प्रत्यक्ष काळदेखील तुझ्या पायावर मस्तक ठेवील.

तपबल बिप्र सदा बरिआरा ।
तिन्ह के कोप न कोउ रखवारा
जौँ बिप्रन्ह बस करहु नरेसा ।
तौ तव सब बिधि बिणु महेसा ।

ब्राह्मण तपोबलानें सदैवच बलिष्ठ आहेत. त्यांच्या कोपापासून परित्राण करणारा कोणीच नाही. राजा ! जर ब्राह्मणांस वश करिशील तर ब्रह्माविष्णुमहेशहि तुला वशच आहेत, असें समज.

चल न ब्रह्मकुल सन बरिआई ।
सत्य कहउँ दोउ भुजा उठाई ।
बिप्रसाप बिनु सुनु महिपाला ।
तोर नास नहिँ कवनेहुँ काला ।

ब्रह्मकुलार्थी वरचढपणा करणें शक्य नाही, हें मी तुला प्रतिज्ञेनें [दोन्ही हात वर करून] खरें सांगतों. राजा एक विप्रशापाखेरीज कोणत्याहि काळीं तुझा नाश व्हावयाचा नाही.

हरषेउ राउ वचन सुनि तासू ।
नाथ न होइ मोर अब नासू ।
तव प्रसाद प्रभु कृपानिधाना ।
मो कहँ सर्वकाल कल्याणा ।

त्याचें वचन ऐकून राजा हर्षित होऊन म्हणाला, हे नाथ, आतां माझा नाश व्हावयाचा नाही. हे दयाळू प्रभो, आपल्या कृपेनें माझें सर्वकाल कल्याणच असणार.

दो०—एवमस्तु कहि कपटमुनि बोला कुटिल
बहोरि । मिलव हमार भुलाव निज
कहहु त हमहिँ न खोरि ॥ १७० ॥

तो पक्का बिलंदर बुवा ' तथास्तु ' असें पुन्हां म्हणाला. मात्र ही आपली परस्परांची भेट जर जाहीर झाली तर आमचेकडेस दोष नाही.

चौ०—ता तेँ मैँ तोहि बरजउँ राजा ।
कहे कथा तव परम अकाजा ।
छठेँ सवन यह परत कहानी ।
नास तुझार सत्य मम बानी ।

राजा ! यास्तव ही गोष्ट फोडण्याची मी तुला मनाई करतों. जर फुटली तर फारच घात होईल.

ही वार्ता पट्कर्णी झाल्यास तुझा नाशच होईल, हें माझें सांगणें सत्य समज.

यह प्रगटे अथवा द्विजसापा ।
नास तोर सुनु भानुप्रतापा ।
आन उपाय निधन तव नाहीँ ।
जौँ हरि हर कोपहिँ मन माहीँ ।

हे भानुप्रतापा ! ही गोष्ट प्रगट झाल्यानें अगर द्विज-शापानें तुझा नाश होणार हें लक्षांत ठेव. एरवीं हरिहर जरी मनांत कोपले तरी अन्य रीतीनें तुला मुत्यु येणार नाही.

सत्य नाथ पद गहि नृप भाखा ।
द्विज-गुरु-कोप कहहु को राखा ।
राखइ गुरु जौँ कोप बिधाता ।
गुरुविरोध नहिँ कोउ जगत्राता ।

राजा त्या मुनीचे पाय धरून झणाला, आपण सत्य बोललांत. द्विज व गुरु यांच्या क्रोधापासून वांचविणारा कोण आहे तें सांगा पाहूं ! ब्रह्मदेव जर कोपला तर गुरु रक्षण करील. पण गुरूर्षी विरोध आला तर मात्र जगांत कोणीदेखील त्राता नाही.

जौँ न चलव हम कहे तुझारे ।
होउ नास नहिँ सोच हमारे ।
एकहि डर डरपत मन मोरा ।
प्रभु महि—देव—साप अतिघोरा ।

जर मी आपल्या सांगण्याप्रमाणें न वागलों तर माझा नाश झाल्यास त्याचें मला मुळींच दुःख वाटणार नाही. फक्त एकाच भीतीनें माझें मन कचरत आहे. प्रभो ! ब्रह्मशाप अति दारुण असतो.

दो०—होहिँ बिप्र बस कवन बिधि कहहु
कृपा करि सोउ । तुम्ह तजि दीनदयाल
निज हितू न देखउँ कोउ ॥ १७१ ॥

विप्र कशानें वश होतील तें कृपा करून कळवावें. हे दीनदयाळ ! आपणांखेरीज माझा हितचिंतक मला कोणीच दिसत नाही.

चौ०—सुनु नृप बिबिध जतन जग माहीँ ।
कष्टसाध्य पुनि होहिँ कि नाहीँ ।
अहइ एक अतिसुगम उपाई ।
तहाँ परंतु एक कठिनाई ।

राजा, ऐक. (विप्र साध्य करण्यास) जगांत अनेक उपाय आहेत; पण ते कष्टसाध्य असून

अनिश्चित आहेत. अत्यंत सुगम असा एकच तेवढा उपाय आहे; पण त्यांतहि एक अडचण आहेच.

मम आधीन जुगुति नृप सोई ।
मोर जाब तव नगर न होई ।
आजु लगे अरु जब ते भयउँ ।
काहु के गृह ग्राम न गयऊं
जौ न जाऊं तव होइ अकाजू ।
बना आइ असमंजस आजू ।

राजा ! तो उपाय फक्त मजकडूनच होणार आहे. पण तुझ्या नगरांत माझें जाणें होत नाहीं. मी जन्मापासून आजपर्यंत कोणाच्याच घरी किंवा ग्रामीं गेलों नाहीं. परंतु आतां मी जर न जावें तर तुझी मात्र मोठीच हानि होणार. आज हा अवघडच पैच येऊन पोचिला आहे.

सुनि महीस बोलेउ मृदु बानी ।
नाथ निशम असि नीति बखानी ।
बडे सनेह लघुन्ह पर करही ।
गिरि निज सिरान्हि सदा तृन धरही ।
जलधि अगाध मौलि बह फेनू ।
संतत धरनि धरत सिरु रेनू ।

तें ऐकून राजा नम्र वाणीनें म्हणाला, महाराज ! शास्त्रांत अशी नीति सांगितली आहे कीं, मोठे लहानावर कृपाच करितात. पर्वत आपल्या मस्तकावर नेहमीं तृण धारण करितो. समुद्र अगाध, पण तोहि आपल्या पृष्ठावर फेंस धारण करितो, व ही पृथ्वी निरंतर धूळ डोक्यावर घेते.

दो०—अस कहि गहे नरेस पद स्वामी होहु
कृपाल । मोहि लागि दुख सहिय
प्रभु सज्जन दीनदयाल ॥ १७२ ॥

असें बोलून राजानें त्याचे पाय धरिले, आणि म्हणाला, महाराज ! दया करा. सज्जन दीनदयाळ असतात. प्रभो ! आपण माझ्यासाठीं दुःख सहन करावें.

चौ०—जानि नृपाहि आपन आधीना ।
बोला तापस कपटप्रवीना ।
सत्य कहउँ भूपति सुनु तोहि ।
जग नाहि न दुर्लभ कछु मोही ।

राजा आपल्या सांपळ्यांत सांपडला असें जाणून तो महाचाई जोगडा म्हणाला, राजा ! तुला खरें

सांगतों ऐक. जगांत मला दुर्लभ असें कांहीं देखील नाहीं.

अवसि काज मै करिहउँ तोरा ।
मन तन वचन भगत तै मोरा ।
जोग जुगुति तप मंत्रप्रभाऊ ।
फलइ तवहि जव करिय दुराऊ ।

तूं माझा कायावाचामनेंकरून भक्त आहेस. मी तुझें काम अवश्य करीन. योग, युक्ति, तप, मंत्र, यांचा प्रभाव जेव्हां यत्न करावा तेव्हांच फळास येतो.

जौ नरेस मै करउँ रसोइ ।
तुझ परसहू मोहि जान न कोई ।
अन्न सो जोइ जोइ भोजन करई ।
सोइ सोइ तव आयसु अनुसरई ।

राजा ! मी स्वतः पाक तयार करावा व तूं स्वतः तो वाढावा, परंतु मला कोणी ओळखतां कामा नये. असें जर होईल तर जो जो कोणी ह्या अन्नाचें भोजन करील तो तुझा पूर्ण आशंकित होऊन राहील.

पुनि तिन्ह के गृह जेवइ जोऊ ।
तव बस होइ भूप सुनु सोऊ ।
जाइ उपाय रचहु नृप एहू ।
संबत भरि संकल्प करेहू ।

राजा ! फिरून हेंहि लक्षांत ठेव कीं, त्याच्या घरीं जो कोणी जेवील तोहि तुला वशच होईल; तर तूं जा आणि अशी योजना करून एक संवत्सरात्मक संकल्प कर.

दो०—नित नूतन द्विज सहस सत बरेहु सहित
परिवार । मै तुम्हरे संकल्प लागि
दिनहि करव जेवनार ॥ १७३ ॥

नित्य नवीन एक लक्ष ब्राह्मण सपरिवार बोलावीत जा. संकल्प—कालापर्यंत मी राज तुझ्या येथें पाक-निष्पत्ति करीन.

चौ०—एहि विधि भूप कष्ट आति थोरे ।
होइहहि सकल विप्र बस तोरे ।
करिहहि विप्र होम मख सेवा ।
तोहि प्रसंग सहजहि बस देवा ।

राजा ! ह्यांत तुला फारच थोडे कष्ट पडून सर्व ब्राह्मण तुला वश होतील. ब्राह्मण होमहवन करून

यज्ञसेवा करितात, व त्या योगानें देवता त्यांस साह-
जिकच प्रसन्न असतात.

अउर एक तोहि कहँउँ लखाऊ ।
मैँ एहि वेष न आउव काऊ ।
तुझरे उपरोहित कहँ राया ।
हरि आनव मैँ करि निज माया ।
तपबल तेहि करि आपु समाना ।
रखिहँउँ इहाँ बरष परवाना ।
मैँ धरि तासु वेष सुनु राजा ।
सब बिधि तौर सवारव काजा ।

आणखी एक गोष्ट तुला सांगून ठेवितों कीं,
मी ह्या वेषानें तेंथें कधींच येणार नाहीं.
राजा ! तुझ्या पुरोहितास मी आपल्या मायेनं
येथें हरण करून आणीन व तपोबलेंकरून त्यास
आपणासारखा करून एक वर्षपर्यंत येथेंच ठेवीन आणि
राजा ! मी त्याचें रूप घेऊन सर्व प्रकारें तुझा
कार्यभाग उरकीन.

गइ निसि बहुत सयन अब कीजे ।
मोहि तोहि भूप भेँट दिन तीजे ।
मैँ तपबल तोहि तुरग समेता ।
पहुँचइहँउँ सोवतहिँ निकेता ।

रात्र फार झाली, आतां निद्रा कर. राजा ! माझी
व तुझी गांठ यापुढें तीन दिवसांनीं होईल.
तपःसामर्थ्यानें तुझ्या घोड्यामुखां निद्रित असतांनाच
तुला तुझ्या घरीं मी पोचवितों.

दो०—मैँ आउव सोइ वेष धरि पहिचानेउ
तव मोहि । जब एकांत बुलाइ सब
कथा सुनावउँ तोहि ॥ १७४ ॥

मी तोच वेष घेऊन येईनं, व जेव्हां एकांतांत
बोलावून तुला सर्व वृत्तांत सांगेन तेव्हां तूं मला ओळख.

चौ०—सयन कीन्ह नृप आयसु मानी ।
आसन जाइ बैठ छलज्जानी ।
समिति भूप निद्रा अति आई ।
सो किमि सोव सोच अधिकारी ।

त्या मुनीची आज्ञा घेऊन राजा निद्रित झाला व
तो अट्टल लफंगा आपल्या आसनावर जाऊन बसला.
थकल्यामुळे राजास तर गाढ झोंप लागली, परंतु त्या
तपस्व्याला झोंप कशाची लागते ? त्याला तर जास्तच
विवंचना लागली.

कालकेतु निसिचर तहँ आवा ।
जेहि सूकर होइ नृपहि भुलावा ।
परमभिन्न तापसनृप केरा ।
जानइ सो अति कपट घनेरा ।

ज्यानें वराहरूप घेऊन राजास भुलविलें तो कालकेतु
राक्षस तेंथें आला. तो त्या तापसी राजाचा जिवलग
मित्र असून कपटविद्येंत अगदीं तरबेज असे.

तेहि के सत सुत अरु दस भाई ।
खल अति अजय देव-दुख-दाई ।
प्रथमहिँ भूप समर सब मारे ।
विप्र संत सुर देखि दुखारे ।

त्यास शंभर पुत्र व दहा बंधु होते. तेहि महादुष्ट,
अजिक्य आणि देवपीडक होते. ब्राह्मण, संत व देव
हे वस्त झाले आहेत असें पाहून त्या सर्वांचें राजा
प्रतापमानून आधींच रणांत पारित्य केलें होतें.

तेहि खल पाछिल बयरु सँभारा ।
तापस नृप मिलि मंत्र विचारा ।
जेहि रिपुछय सोइ रचेन्हि उपाऊ ।
भावी बस न जान कछु राऊ ।

त्या दुष्टानें मागचा दावा साधला, आणि तापसी
राजास भेटून खलवत केलें, व जेणेंकरून शत्रूचा नाश
होईल असा उपाय योजला परंतु राजा भवितव्यतेला
वश होऊन यांपैकी कांहींच जाणत नव्हता.

दो०—रिपु तेजसी अकेल अपि लघु करि
गनिय न ताहु । अजहुँ देत दुख रवि-
ससिहि सिर अवसोषित राहु ॥ १७५ ॥

तेजस्वी रिपू जरी एकटा असला तरी त्यास झुलक
म्हणून समजूं नये. राहूचें मस्तकच अवाशिष्ट आहे,
पण अजूनदेखील तो चंद्रास पीडा देतच आहे.

चौ०—तापस नृप निज सखहि निहारी ।
हराषि मिलेउ उठि भयउ सुखारी ।
मित्रहि कहि सब कथा सुनाई ।
जातुधानु बोला सुख पाई ।

तो तापसी राजा आपला मित्र आला आहे असें
पाहतांच आनंदानें उठून त्यास भेटला व संतुष्ट झाला,
व त्यानें त्याला सर्व गोष्टी सांगितल्या. राक्षस हर्ष-
भारित होऊन म्हणाला—

अब साधेउँ रिपु सुनहु नरेसा ।
जौँ तुम्ह कीन्ह मोर उपदेसा ।

परिहरि सोच रहहु तुम्ह सोई ।
बिनु ओषध बिआधि बिधि खोई ।

राजा ! ज्याअर्थी तूं माझ्या सल्ल्याप्रमाणें वागलास
त्याअर्थी आतां हा शत्रु गांठलाच असें समज.
दैवयोगानें औपधावांचूनच रोग गेला असें समजून तूं
आतां निर्धास्त झोंप घे.

कुलसमेत रिपुमूल बहाई ।
चौथे दिवस मिलव मै आई ।
तापसनृपहि बहुत परितोषी ।
चला महाकपटी अतिरोषी ।

रिपूंची कुळासकट पाळेंमुळें खणून चवथ्याच
दिवशीं मी तुला भेटण्यास येतो. तापस राजाचें बहुत-
प्रकारें समाधान करून तो अत्यंत खुनशी आणि
महान् कावेबाज राक्षस चालता झाला.

भानुप्रतापहि बाजिसमेता ।
पहुचायेसि छन माँझ निकेता ।
नृपहि नारि पहिँ सयन कराई ।
हयग्रह बांधेसि बाजि बनाई ।

त्या राक्षसानें घोड्यासह भानुप्रतापास निजलेलाच
एका क्षणांत त्याच्या मंदिरांत पोचतां केला, आणि
त्यास अंतःपुरांत निजवून घोडा पागेंत बांधला.

दो०—राजा के उपरोहितहि हरि लेइ गयउ
बहोरि । लेइ राखेसि गिरिखोह महँ
माया करि मति भोरि ॥ १७६ ॥

तसेंच राजाच्या पुरोहितासहि त्यानें उचलून नेलें
आणि त्यास मायेनें निश्चेष्ट करून गिरिकंदरांत नेऊन
ठेविलें.

चौ०—आपु विराचि उपरोहितरूपा ।
परेउ जाइ तोहि सेज अनूपा ।

आपण पुरोहिताचें रूप घेऊन तो राक्षस त्याच्या
अनुपम शय्येवर जाऊन पडला.

जागेउ नृप अनभये विहाना ।
द्वेखि भवन अति अचरजु माना ।
मुनिमहिमा मन महँ अनुमानी ।
उठेउ गवहिँ जेहि जान न रानी ।

उजाडण्यापूर्वीच राजा जागा झाला, तो मंदिरा-
कडे पाहून त्यास फारच आश्चर्य वाटलें; व हा मुनीचा
प्रभाव आहे असें मनांत समजून तो राणीस नकळत
उठून गेला.

कानन गयउ बाजि चढि तेही ।
पुर नरनारि न जानेउ केही ।
गये जामजुग भूपाति आवा ।
घर घर उत्सव बाज बधावा ।

त्याच घोड्यावर बसून शहरांतील कोणाहि स्त्री-
पुरुषांस न कळत तो राजा वनांत गेला, व तो दोन
प्रहरांनीं परत आल्यावर घरोघरी उत्सवप्रदर्शक
वाद्यांचा गजर होऊं लागला.

उपरोहितहि देख जब राजा ।
चकित बिलोक सुमिरि सोइ काजा ।

पुरोहितावर जेव्हां राजाची नजर गेली, तेव्हां
आश्चर्यचकित होऊन त्यास त्याच्या कार्याची आठवण
झाली.

जुगसम नृपहि गये दिन तीनी ।
कपटी मुनिपद रहि मति लीनी ।
समय जानि उपरोहित आवा ।
नृपहि मते सब कहि समझावा ।

राजाला ते तीन दिवस तीन युगांप्रमाणें गेले. या
भामट्या बोवाच्या चरणीं त्याची बुद्धीच अगदीं गहाण
पडली होती. योग्य वेळीं पुरोहितानें येऊन राजास
एकांतांत सर्व वृत्त समजावून सांगितलें.

दो०—नृप हरषेउ पहिचानि गुरु भ्रमवस
रहा न चेत । वरे तुरत सतसहस वर
विप्र कुटुंबसमेत ॥ १७७ ॥

तो गुरु आहे असें जाणून राजा हर्षित झाला.
भ्रमामुळें त्यास मुळीच विचारशक्ति उरली नव्हती.
त्यानें उत्कृष्ट लक्षावाधि ब्राह्मणांस त्वारित निमंत्रण
केलें.

चौ०—उपरोहित जेवनार बनाई ।
छरस चारि बिधि जसि स्तुति गाई ।
मायामय तेहि कीन्ह रसोई ।
विंजन बहु गनि सकइ न कोई ।

पुरोहितानें शास्त्रोक्तरीत्या षड्स व चतुर्विध
पाकनिष्पत्ति केली. त्यानें आपल्या मायेच्या योगानें
उत्तम पाक केला. त्यांत इतक्या प्रकारच्या भाजा-
चटण्या होत्या कीं, त्यांची गणतीहि करितां येत नव्हती.

बिबिध मृगन्ह कर आमिष रांधा ।
तेहि महँ विप्रमासु खल सांधा ।
भोजन कहँ सब विप्र बोलाये ।
पद पषारि सादर बैठाये ।

अनेक प्रकारच्या मृगांचें मांस शिजविलें होतें.
त्यांतच त्या चांडाळानें विप्रमांसहि मिळविलें होतें.
राजानें ब्राह्मण-मंडळींना भोजनास बोलाविलें आणि
त्यांचें पादप्रक्षालन करून त्यांस आदरपूर्वक बसविलें.

परुसन जबहिँ लाग महिपाला ।
भइ अकासबानी तेहि काला ।
बिप्रबृंद उठि उठि गृह जाहू ।
है बडि हानि अन्न जानि खाहू ।

राजा जेव्हां वाढूं लागला तेव्हां एकदम आकाश-
वाणी झाली की, “ विप्रवृंद हो ! एकदम उठून
आपापल्या आश्रमास चालते व्हा, कारण भयंकर घात
आहे; अन्न खाऊं नका.

भयउ रसोई भू-सुर-मासू ।
सब द्विज उठे मानि विश्वासू ।

विप्रमांसाचा पाक केला आहे. ” त्या वाणीवर
विश्वास ठेवून सर्व विप्रवृंद उठले.

भूप बिकल माति मोह भुलानी ।
भाबी बस न आव मुख बानी ।

राजा विव्हल झाला व मोहानें त्याची मति मूढ
झाली. भवितव्यतेला वश झाल्यामुळें त्याच्या मुखावाटें
शब्द निघेना !

दो०-बोले विप्र सक्रोप तव नहिँ कलु
कीन्ह विचार । जाइ निसाचर होहु नृप
मूढ सहित परिवार ॥ १७८ ॥

तेव्हां ब्राह्मण क्रोधानें म्हणाले, “ हे राजा ! तूं
मुळीच कीं रे विचार केला नाहीस ! मूढा ! सर्व
परिवारासहित राक्षस हो. ”

चौ०-छत्रबंधु तैँ विप्र बोलाई ।
घालै लिये सहित समुदाई ।
ईस्वर राखा धरम हमारा ।
जइहासि तैँ समेत परिवारा ।
संबत मध्य नास तव होऊ ।
जलदाता न रहिहि कुल कोऊ ।

हे क्षत्रियाधमा ! ब्राम्हणांना निमंत्रण करून
त्यांच्या कुटुंबासुद्धां त्यांजवर घाला घालीत होतास;
परंतु परमेश्वरानें आमचा धर्म राखला. परिवारासहित
तुझा नायनाट होईल. एका वर्षांतच तूं नामशेष
होऊन तुझ्या कुळांत कोणी (पितरांस पाणी देण्या-
सहि) उरणार नाही.

नृप सुनि साप बिकल अतित्रासा ।
भइ बहोरि बरागिरा अकासा ।
बिप्रहु साप बिचारि न दनिहा ।
नहिँ अपराध भूप कछु कीन्हा ।

तो शाप ऐकून राजा अत्यंत शोकविव्हल झाला.
तेव्हां पुन्हां गंभीर अशी आकाशवाणी झाली की,
विप्र हो ! तुम्ही विचारपूर्वक शाप दिला नाही.
(वास्तविक) राजानें कांहींच अपराध केला नव्हता.

चकित विप्र सब सुनि नभबानी ।
भूप गयउ जहँ भोजनखानी ।
तहँ न असन नहिँ विप्र सुआरा ।
फिरेउ राउ मन सोच अपारा ।
सब प्रसंग महिसुरन्ह सुनाई ।
त्रसित परेउ अवनी अकुलाई ।

ती आकाशवाणी ऐकून सर्व ब्राह्मण अगदीं
चकित झाले. राजा पाकशाळेंत जाऊन पाहतो तों
तेंथें पाकहि नाही. तेव्हां राजाच्या मनांत अपार
दुःख होऊन तो परत फिरला आणि सर्व वृत्तांत
ब्राह्मणांस निवेदन करून तो त्रस्त होत्साता. अगदीं
व्याकुल होऊन धरणीवर पडला.

दो०-भूपति भाबी मिटइ नहिँ जदापि न
दूषन तोर । किये अन्यथा होइ नहिँ
विप्रसाप अतिघोर ॥ १७९ ॥

(ब्राह्मण म्हणाले) राजा ! होणार तें चुकत
नाहीं. जरी यांत तुझा दोष नाही तरी विप्रशाप
अति दारुण, तो अन्यथा करूं गेल्यासहि होणार
नाहीं.

चौ०-अस कहि सब महिदेव सिधाये ।
समाचार पुरलोगन्ह पाये ।
सोचहिँ दूषन दैवहिँ देहीँ ।
बिचरत हंस काग किय जेहीँ ।

असें बोलून सर्व ब्राम्हण मार्गस्थ झाले. नंतर सर्व
लोकांस तें वर्तमान समजलें. तेव्हां ते शोकग्रस्त
होऊन विहार करीत असलेल्या राजहंसाला कावळा
बनविणाऱ्या दुर्दैवाला बोल ठेवूं लागले.

उपरोहितहि भवन पहुँचाई ।
असुर तापसाहि खबरि जनाई ।
तेहि खल जहँ तहँ पत्र पठाये ।
सजि सजि सेन भूप सब धाये ।

घेरेन्हि नगर निसान बजाई ।
बिबिधभाँति नित होइ लराई ।
जूझे सकल सुभट करि करनी ।
बंधुसमेत परेउ नृप धरनी ।

राक्षसानें पुरोहितास घरी पोंचवून तापसराजास
वर्दी दिली. त्या दुष्टानें जिकडे तिकडे खलिते खाना
केले. सर्व राजे आपापली सैन्यें तयार करून धांवत
सुटले आणि त्यांनी शहरास शह दिला. रणवाद्यें
दुमदुमूं लागलीं. नित्य अनेक प्रकारें रणकंदन माजूं
लागलें. प्रमुख प्रमुख योद्धे शिकस्त करून झुंजले.
अखेरीस राजा प्रतापमानु बंधूसह मारला गेला.

सत्य-केतु-कुल कोउ नहिँ वाँचा ।
विप्रसाप किमि होइ असाँचा ।
रिपु जिति सब नृप नगर बसाई ।
निज पुर गवने जय जस पाई ।

सत्यकेतूच्या कुळांत कोणीच उरला नाही. विप्र-
शाप मिथ्या कसा होणार ! प्रतापमानूस जिकून
आणि शहरांत शांतता करून राजे लोक आपापल्या
राजधानीस कीर्ति आणि जय घेऊन परत गेले.

दो०—भरद्वाज सुनु जाहि जव होइ विधाता
बाम । धूरि मेरुसम जनक जम ताहि
ब्यालसम दाम ॥ १८० ॥

हे भरद्वाज ! ऐक. एकाद्यास दैव जेव्हां प्रतिकूल
होतें तेव्हां त्यास धूळ मेरुसमान, पिता यमतुल्य,
आणि पुष्पहार सर्पवत् होतात !

चौ०—काल पाइ मुनि सुनु सोइ राजा ।
भयउ निसाचर सहित समाजा ।
दस सिर ताहि वीस भुजदंडा ।
रावन नाम वीर बरिवंडा ।

मुने ! ऐक. वेळ येतांच तोच राजा परिवारा-
सहित राक्षस झाला. त्यास दहा शिरें आणि वीस
भुजदंड होते. त्याचें नांव रावण असून तो फारच
प्रचंड वीर होता.

भूपअनुज अरि-मर्दन-नामा ।
भयउ सो कुंभकरन बलधामा ।
सचिव जो रहा धरमरुचि जासू ।
भयउ बिमात्र बंधु लघु तासू ।
नाम बिभीषन जोहि जगु जाना ।
बिष्णुभगत बिज्ञाननिधाना ।

अरिमर्दन नांवाचा राजाचा धाकटा भाऊ
बलाढ्य कुंभकर्ण झाला. धर्मरुची नांवाचा त्याचा
सचिव त्याचा विभीषण नांवाचा कनिष्ठ बंधु झाला.
त्याला विष्णुभक्त व ब्रम्हवेत्ता म्हणून सर्व जग
जाणत आहे.

रहे जे सुत सेवक नृप केरे ।
भये निसाचर घोर घनेरे ।
कामरूप खल जिनि स अनेका ।
कुटिल भयंकर विगतविवेका ।
कृपारहित हिंसक सब पापी ।
बरानि न जाइ बिस्वपरितापी ।

राजाचे पुत्र आणि सेवक होते तेहि अनेक
भयंकर राक्षस झाले. ते दुष्ट, मायावी, अघोर,
कुटिल, भयंकर आणि अविचारी होते. सर्वच जण
पापबुद्धि, निर्दय, हिंसक आणि जगाला अनिर्वाच्य
पीडा देणारे झाले.

दो०—उपजे जदपि पुलस्त्यकुल पावन अमल
अनूप । तदपि मही-सुर-साप-वस
भये सकल अघरूप ॥ १८१ ॥

जरी त्यांचा जन्म अनुपम, पावन आणि शुद्ध
अशा पुलस्त्यकुळांत झाला होता, तथापि ब्राम्हण-
शापवशात् सर्वच पापरूप निपजले.

चौ०—कीन्ह विविध तप तीनिउँ भाई ।
परम उग्र नहिँ बयनि सो जाई ।
गयउ निकट तप देखि विधाता ।
माँगहु वर प्रसन्न भैँ ताता ।

तिघाहि भावांनी अत्यंत उग्र व अवर्णनीय असैं
नानाविध तप केलें. त्यांचें तप पाहून ब्रम्हदेव
त्यांचेकडे जाऊन म्हणाले, बाबांनो ! मी प्रसन्न
आहे; वर मागा.

करि विनती पद गहि दससीसा ।
बोलेउ बचन सुनहु जगदीसा ।
हम काहू के मरहिँ न मारे ।
बानर मनुज जाति दुइ बारे ।
एवमस्तु तुझ वड तप कीन्हा ।
मैँ ब्रह्मा भिलि तोहि वर दीन्हा

रावण त्यांचे चरण धरून अत्यंत विनयानें
म्हणाला, हे जगदीश ! ऐका. वानर व मनुष्य या
दोन योनी खेरीजकरून मी कोणाकडूनहि वध्य असूं

नये. यावर ब्रम्हदेव म्हणाले, तथास्तु; तूं भयंकर तप
केलेंस, म्हणूनच मी ब्रम्हदेवानें तुला भेटून वर दिला
आहे.

पुनि प्रभु कुंभकरन पहिँ गयऊ ।
तेहि बिलोकि मन विसमय भयऊ ।

फिरून ब्रम्हदेव कुंभकर्णाकडे गेले व त्यास पाहून
ते मनांत अगदीं चकित झाले.

जौँ एहि खल नित करब अहारू ।
होइहि सब उजारि संसारू ।
सारद प्रेरि तासु मति फेरी ।
माँगोसि नीँ द मास षट केरी ।

हा खल जर नित्य आहार करील तर सारें जग
उजाड होईल, म्हणून सरस्वतीस आज्ञा करून
त्यांनीं त्याचा बुद्धिभ्रंश कराविला. तेव्हां त्यानें
षाण्मासिक निद्रा मागितली.

दो०—गए विभीषन पास पुनि कहेउ पुत्र
बर माँगु । तेहि माँगैउ भगवंत-पद-
कमल अमल अनुरागु ॥ १८२ ॥

नंतर ब्रम्हदेव विभीषणाकडे गेले, व म्हणाले
वत्सा ! वर माग. त्यानें हरिपदकमलाचे ठिकाणीं
विमल भाक्ति मागितली.

चौ०—तिन्हहिँ देइ वर ब्रह्म सिधाये ।
हरषित ते अपने गृह आये ।

त्यांना वर देऊन ब्रम्हदेव निघाले, व हर्षित
होऊन आपल्या सत्यलोकाप्रत आले.

मयतनुजा मंदोदरिनामा ।
परमसुंदरी नारिललामा ।
सोइ मय दीन्हि रावनहिँ आनी ।
होइहि जातुधानपाति जानी ।
हरषित भयउ नारि भलि पाई ।
पुनि दोउ बंधु बिआहेसि जाई ।

मयराक्षसाची अत्यंत सुंदर, स्त्रीललाम अशी
मंदोदरी नांवाची कन्या होती. ती त्यानें रावणास
आणून अर्पण केली. पुढें तीच रावणाची पट्टराणी
झाली. उत्तम स्त्री मिळाली म्हणून रावण संतुष्ट झाला.
नंतर जाऊन त्यानें दोघाहि भावांचा विवाह केला.

गिरि त्रिकूट एक सिंधु मँझारी ।
बिधिनिर्मित दुर्गम अति भारी ।

सोइ मयदानव बहुरि सर्वारा ।
कनकरचित मानिभवन अपारा ।

समुद्रामध्ये विधिनिर्मित, अत्यंत दुर्गम असा
त्रिकूट नांवाचा विशाल पर्वत आहे, तोच मय-
राक्षसानें सुवर्णरचित अनेक रत्नभवनानीं खूप
शृंगारला.

भोगावाति जस अहि-कुल-वासा ।
अमरावाति जसि सक्रनिवासा ।
तिन्ह तेँ अधिक रम्य अति बंका ।
जगबिरुयात नाम तेहि लंका ।

सर्पकुलनिवास जशी भोगावती किंवा शक्रनिवास
जशी अमरावती त्याहीपेक्षां तो त्रिकूटनिवास अधिक
रम्य आणि सर्वोत्कृष्ट झाला. त्याचें जगप्रासिद्ध नांव
लंका होतें.

दो०—खाईँ सिंधु गंभीर अति चारिहु दिसि
फिरि आव । कनककोट मनिखचित दृढ
वरनि न जाइ बनाव ॥ १८३ ॥

चारी वाजूंनीं घेरून राहिलेला समुद्राचा खंदक,
आणि सुवर्णाचा कोट असलेल्या त्या रत्नखचित व
अभेद्य लंकेची बांधणी सांगणेंच मुश्किल आहे.

दो०—हरिप्रेरित जेहि कलप जोइ जातुधान-
पाति होइ । सूर प्रतापि अतुलबल
दलसमेत वस सोइ ॥ १८४ ॥

प्रभूची आज्ञा अशी असे कीं, ज्या कल्पांत जो
कोणी शूर, प्रतापी, आणि अतुलबल राक्षसाधिपति
होत जाईल तोच लंकेत सैन्यासह वास करील.

चौ०—रहे तहाँ निसिचर भट भारे ।
ते सब सुरन्ह समर संहारे ।
अब तहाँ रहाहिँ सक्र के प्रेरे ।
रच्छक कोटि जच्छपति केरे ।

पूर्वीं तेथें राक्षस-वीरांचा समुदाय असे त्या
सगळ्यांचा देवांनीं युद्धांत निःपात केला. या वेळीं
तेथें इंद्राशेनें कुबेराचे कोट्यवधि रक्षक रहात असत.

दसमुख कतहूँ खबरि असि पाई ।
सेन साजि गढ घेरोसि जाई ।
देखि बिकट भट बडि कटकाई ।
जच्छ जीव लेइ गयउ पराई ।

एकदां रावणास ही वार्ता कळली व त्यानें सैन्य

सिद्ध करून लेंकेच्या किल्ल्यास वेढा दिला. तें प्रचंड सैन्य आणि त्यांतिल ते अक्राळविक्राळ वीर पाहूनच यक्ष जीव घेऊन पळून गेले.

फिरि सव नगर दसानन देखा ।
गयउ सोच सुख भजउ बिसेखा ।
सुंदर सहज अगम अनुमानी ।
कीन्हि तहाँ रावन रजधानी ।

रावणानें सर्व नगर फिरून पाहिलें. त्याची काळजी दूर होऊन त्यास विशेष आनंद झाला. किल्ला सुंदर असून निसर्गतःच दुर्गम असलेला पाहून रावणानें तेंथेंच आपली राजधानी स्थापिली.

जेहि जस जोग वाँटि गृह दीन्हे ।
सुखी सकल रजनीचर कीन्हे ।
एक बार कुबेर पर धावा ।
पुष्पकजान जीति लेइ आवा ।

त्यानें ज्याच्या त्याच्या योग्यतेप्रमाणें त्यांना तेथील घरे वांटून दिली, आणि सर्व राक्षसांना सुखी केलें. एके प्रसंगी त्यानें कुबेरावर स्वारी करून त्याचें पुष्पकविमान जिंकून आणलें.

दो०—कौतुकही कैलास पुनि लीन्हेसि जाइ
उठाइ । मनहुँ तौलि निज बाहुबल चला
बहुत सुख पाइ ॥ १८५ ॥

त्यानंतर पुन्हां एकदां चैनीखातर जाऊन त्यानें कैलास पर्वतच उचलला, आणि स्वतःच्या मनगटाचा जोर मनांत अजमावून तो हर्षित होत्साता चालता झाला.

चौ०—सुख संपत्ति सुत सेन सहाई ।
जय प्रताप बल बुद्धि बडाई ।
नित नूतन सव बाढत जाई ।
जिमि प्रतिलाभ लोभ अधिकाई ।

रावणाचे घरीं सुख, संपत्ति, पुत्र, मित्र, सैन्य, जय, प्रताप, बल, बुद्धि, महत्त्व हीं सर्व, प्रत्येक लाभागणिक लोभ जसा वाढीस लागतो, तशीं नित्य नवीन वाढीस लागली.

अतिबल कुंभकरन अस भ्राता ।
जेहि कहँ नहिँ प्रतिभट जग जाता ।
करइ पान सोवइ षटमासा ।
जागत होइ तिहूँ पुर त्रासा ।

ज्याच्या जोडीचा योद्धा जगांत उत्पन्नच झाला नव्हता असा अत्यंत बलवान् भ्राता कुंभकर्ण

मद्यपान करून सहा महिने घोरत पडे. तो जागा झाला म्हणजे मात्र त्रैलोक्यास पीडा होई.

जौँ दिन प्रति अहार कर सोई ।
विश्व वेगि सव चौपट होई ।
समरधीर नहिँ जाइ बखाना ।
तेहि सम अमित वीर बलवाना ।

जर तो नित्य आहार करितां तर ब्रह्मांडांतले जीव लवकरच नामशेष झाले असते. रणांगणांत तर तो इतका अचाट पराक्रमी होता कीं, त्याचें वर्णन करवत नाहीं. सारांश, विभीषण इ० अमित बलाढ्य वीर होते.

वारिदनाद जेठ सुत तासू ।
भट महुँ प्रथम लीक जग जासू ।
जेहि न होई रन सनमुख कोई ।
सुरपुर नितहि परावन होई

रावणाला मेघनाद म्हणून ज्येष्ठ पुत्र होता. जगांतील वीरांच्या पहिल्या श्रेणींत तो पहिला असे. समरांगणांत कोणीहि त्याच्यासमोर ठरत नसे. [इतकेंच नव्हे तर] देवलोकांतहि त्याच्यामुळें सदैव पळापळ होत असे.

दो०—कुमुख अकंपन कुलिसरद धूमकेतु
अतिकाय । एक एक जग जीति सक
ऐसे सु-भट निकाय ॥ १८६ ॥

कुमुख, अकंपन, वज्रदंत, धूमकेतू, अतिकाय इत्यादि एकएकटेहि सारे जग जिंकण्यास समर्थ असे बलाढ्य वीर रावणापाशीं होते.

चौ०—कामरूप जानहिँ सव माया ।
सपनेहुँ जिन्ह के धरम न दाया ।

ते इच्छारूपधारी, अत्यंत मायावी, ज्यांच्या स्वप्नीहि कधी धर्म किंवा दया नाही, असे असत.

दसमुख बैठ सभा एक वारा ।
देखि अभित आपन परिवारा ।
सुतसमूह जन परिजन नाती ।
गनइ को पार निसाचरजाती ।
सेन बिलोकि सहज अभिमानी ।
बोला बचन क्रोध-मद-सानी ।

एके समर्थी रावण सभेत बसलां असतां पुत्रपौत्र, व नोकरचाकर वगैरे आपला अपार परिवार पाहून आणि आपल्या अगणित राक्षसेनेस अवलोकन

करून, जात्याच अभिमानांनी असलेला तो रावण
क्रोधयुक्त व उन्मत्तपणें भाषण करूं लागला.

सुनहु सकल रजनी-चर-जूथा ।
हमरे बैरी विबुधवरूथा ।
ते सनमुख नहिं करहिं लराई ।
देखि सबल रिपु जाहिं पराई ।
तिन्ह कर मरन एक बिधि होई ।
कहउँ बुझाइ सुनहु अब सोई ।

हे सकल राक्षस हो ! ऐका. देवगण आपला खरा
बैरी आहे. ते उघड सामना देऊन कधी लढत नाहीत
आणि शत्रु बलाढ्य आहे असें पाहून पळ काढतात.
त्यांचें मरण एका गोष्टीत आहे, तें मी तुम्हांस
समजावून सांगतां, ऐका.

द्विजभोजन मख होम सराधा ।
सब कै जाइ करहु तुम बाधा ।

तुम्ही जाऊन ब्राह्मणभोजन, यज्ञ, होम, श्राद्ध
इत्यादि सर्वांचाच विध्वंस करीत सुटा.

दो०-कुधाळीन बलहीन सुर सहजहिं
मिलिहहिं आइ । तव मारिहउँ कि
छाडिहउँ भली भौंति अपनाइ ॥ १८७ ॥

म्हणजे क्षुधेने व्याकूल होऊन बलहीन झालेले देव
आपोआपच शरण येतील. मग त्यांना मारून टाकूं
किंवा बऱ्या बोलानें आपल्याला शरण आले तर
सोडून देऊं.

चौ मेघनाद कहँ पुनि हँकरावा ।
दीन्ही सिख बल बयरु बढावा ।

नंतर रावणानें मेघनादास हाक मारून त्याच्या
पराक्रमास आणि (देवांविषयीच्या) वैरास प्रोत्साहन
मिळेल असा त्यास बोध केला.

जे सुर समरधीर बलवाना ।
जिन के लखि कर अभिमाना ।
तिन्हहिं जीति रन आनेसु बाँधी ।
उठि सुत पितु अनुसासन काँधी ।

(रावण म्हणाला) जेवढे म्हणून रणशूर आणि
बलाढ्य देव असतील व ज्यांना लढण्याची खुमखुम
असेल, त्यांना युद्धांत जिंकून बांधून आण. मुला !
ऊठ, व आपल्या पित्याची ही आज्ञा मान्य कर.

एहि बिधि सबहीं आज्ञा दीन्ही ।
आपुन चलउ गदा कर लीन्ही ।

चलत दसानन डोलति अवनी ।
गर्जत गर्भ सवहिं सुररवनी ।
रावन आवत सुनेउ सकोहा ।
देवन्ह तके मेरु-गिरि-खोहा ।

ह्याप्रमाणें सर्वांस आज्ञा करून रावण स्वतः
हातांत गदा घेऊन निघाला. तो चालत असतां पृथ्वी
डळमळूं लागली. त्याच्या गर्जनेनें देवस्त्रियांचे गर्भ-
पात होऊं लागले. रावण क्रुद्ध होऊन येत आहे असें
ऐकून देवांनीं मेरुपर्वतावरील गुहांचा आश्रय केला.

दिगपालन्ह के लोक सुहाये ।
सूने सकल दसानन पाये ।
पुनि पुनि सिंहनाद करि भारी ।
देइ देवतन्ह गारि प्राचारी ।

दिक्पालांच्या लोकांवर मुळूखगिरी रावणानें केली,
तेव्हां त्यांस तेथें सर्व शून्य आढळलें ! तो वारंवार
भयंकर सिंहनाद करी, आणि देवांचीं नांवां घेऊन
शिव्या देई.

रन-मद-मत्त फिरइ जग धावा ।
प्रतिभट खोजत कतहुं न पावा ।

रणमदानें उन्मत्त झालेला तो रावण सर्व जगभर
हुतुत घालीत आपल्याला जोडीदार असा योद्धा
शोधित होता, पण तसा त्याला कोणीच आढळला
नाहीं.

रवि ससि पवन बरुन धनधारी ।
आगिनि काल जम सब अधिकारी ।
किन्नर सिद्ध मनुज सुर नागा ।
हाठि सबही के पंथाहि लागा ।

रवि, चंद्र, वायु, वरुण, कुवेर, अग्नि, काल,
यम, दिक्पालादि सर्व अधिकारी, किन्नर, सिद्ध,
मानव, देवता, इत्यादि सर्वांच्याच मागें तो हात
धुऊन लागत असे.

ब्रह्मसृष्टि जहँ लागी तनुधारी ।
दस-मुख-बस-बर्ती नर नारी ।
आयसु करहिं सकल भयभीता ।
नवहिं आइ नित चरन विनीता ।

जेथवर म्हणून स्त्रीपुरुषात्मक देहधारी ब्रह्मसृष्टि
हाती, ती सर्व रावणानें पादाक्रांत केली. सर्व भय-
भीत होण्याते त्याचे अंकित होऊन वागत, व नित्य-
नियमानें येऊन त्याच्या पायांवर लोटांगणें घालीत
असत.

दो०—भुजबल विस्व वस्य करि राखेसि
कोउ न स्वतंत्र । मंडलीकमनि रावन
राज करइ निजमंत्र ॥ १८८ ॥

भुजबलानें विश्व आशंकित करून रावणानें स्वतंत्र
असा कोणीहि ठेविला नाहीं व तो मांडलिकशिरो-
मणी [चक्रवर्ती] होऊन स्वच्छंदपणें राज्य करूं
लागला.

दो०—देव-जच्छ-गंधर्व-नर-किन्नर-नाग-
कुमारि । जीति वरी निज-बाहु-बल बहु-
सुंदर-बर-नारि ॥ १८९ ॥

देव, यक्ष, गंधर्व, नर, किन्नर व नाग यांच्या
अत्यंत सुंदर आणि स्त्रीजातिललाम अशा कन्यांना
त्याने आपल्या बाहुबलानें जिंकून वारिलें.

चौ०—इंद्रजीत सन जो कछु कहेऊ ।
सो सब जनु पहिलेहि करि रहेऊ ।

इंद्रजिताला जें कांहीं सांगितलें होतें तें सर्व त्यानें
जगुंकाय आधींच करून ठेविलें होतें.

प्रथमहिँ जिन कहँ आयसु दीन्हा ।
तिन्ह कर चरित सुनहु जो कीन्हा ।
देखत भीमरूप सब पापी ।
निसि-चर-निकर देवपरितापी ।
करहिँ उपद्रव असुरनिकाया ।
नानारूप धरहिँ करि माया ।

[याज्ञवल्क्य म्हणतात,] रावणानें ज्यांना प्रथमतः
आज्ञा दिली होती, त्यांनीं जे उपद्रव्याप केले ते ऐक.
इंदिसण्यांत अक्राळविक्राळ आणि पापिष्ठ असा सर्व
राक्षसांचा समुदाय देवांस मंडावून सोडूं लागला.
त्या राक्षससमूहानें आपल्या मायेनें नानारूपें घेऊन
पुंडावा आरंभिला.

जेहि विधि होइ धरमानिर्मूला ।
सो सब करहिँ वेदप्रतिकूला ।
जेहि जेहि देस धेनु द्विज पावहिँ ।
नगर गाउँ पुर आगि लगावहिँ ।

जेणेंकरून धर्म निर्मूल होईल, असें सर्व वेदबाह्य
प्रकार ते करीत सुटले. ज्या ज्या प्रदेशांत त्यांना
गाई व ब्राह्मण आढळत तें तें नगर, ग्राम, पुर
त्यांनीं जाळून फस्त करावें.

सुभ आचरन कतहुँ नहिँ होई ।
देव विप्र गुरु मान न कोइ ।

नहिँ हरिभगति जज्ञ जप दाना ।
सपनेहुँ सुनिय न बेद पुराना ।

सदाचारास कोठेंच वाव राहिला नाहीं. देव,
विप्र व गुरु यांना कोणीदेखील मान देईना. हरि-
भक्ति, यज्ञ, जप व दान कोठेंहि उरलें नाहीं, व
वेद आणि पुराणें स्वप्नांतहि कोठें ऐकूं येईनात.

छंद—जप जोग विरागा तप मखभागा
सवन सुनइ दससीसा । आपुन उठि धावइ
रहइ न पावइ धरि सब घालइ खीसा ॥
अस भ्रष्ट अचारा भा संसारा धरम सुनिय
नहिँ काना । तेहि बहु विधि त्रासइ देस
निकासइ जो कह बेह पुराना ॥ १८ ॥

जप, योग, वैराग्य, तप, यज्ञ, ज्ञान इत्यादि लुप्त
झाले. त्यांचें नांव ऐकतांच रावण स्वस्थ न बसतां
स्वतःच उठून धांवत जाई, आणि त्यांचें अनुष्ठान
करणाऱ्या सर्वासच पकडून त्यांचा चूर उडवी. अशा
रीतीनें सान्या जगभर भ्रष्टाकार माजला. धर्माचें
नांव देखील कानावर येईना. वेद-पुराण पठण
करणाऱ्यांना देखील तो अनेक प्रकारांनीं त्रासवून
हृदपार करी.

सो०—बरनि न जाइ अनीति घोर निसाचर
जो करहिँ । हिंसा पर अति प्रीति तिन्ह
के पापहिँ क्वनि मिति ॥ २६ ॥

दुष्ट राक्षस जी भयंकर आग पाखडीत असत
ती वर्णवत नाहीं. जे हिंसेवर अत्यंत ललचावलेले
त्यांच्या पापांला बांध काय असणार ?

चौ०—वाढे खल बहु चोर जुआरा ।
जे लंपट पर-धन-पर-दारा ।
मानहिँ मातु पिता नहिँ देवा ।
साधुन्ह सन करवावहिँ सेवा ।
जिन्ह के यह आचरन भवानी ।
ते जानहु निसिचर सब प्रानी ।

खल, चोर, जुगारी, परधन आणि परस्त्रीभिषयां
लंपट, अशांची संख्या फार फुगत चालली. आईबाप
व देव यांची तर कांहींच किंमत राहिली नाहीं.
साधु-लोकांकरवी सेवा घेतली जात असे. हे पार्वति,

ज्यांचा आचार हा असा असतो ते प्राणीदेखील
तू राक्षसच समज.

अतिसय देखि धरम कै ग्लानी ।
परमसभीत धरा अकुलानी ।
गिरि सरि सिंधु भार नहिँ मोही ।
जस मोहि गरुड एक परद्रोही ।
सकलधरम देखइ विपरीता ।
कहि न सकइ रावन भयभीता ।

धर्माची अत्यंत ग्लानि झालेली पाहून पृथ्वी
फारच भयभीत आणि व्याकुळ झाली. [ती म्हणे
कीं,] “ जसा मला एखाद्या परपीडकाचा भार
होतो तसा पर्वत, नद्या, समुद्र इत्यादिकांचाहि होत
नाहीं. ” सर्वच आचार तिला विपरीत दिसे, पण
रावणाच्या भयानें तिला कांहीं बोलवेना.

धेनुरुप धरि हृदय विचारी ।
गई तहाँ जहँ सुर-मुनि-झारी ।
निजसंताप सुनायसि रोई ।
काहू ते कछु काज न होई ।

मनांत विचार करून पृथ्वीनें गाईचें रूप धारण
केलें, आणि जेथें सर्व देव आणि ऋषि होते तेथें ती
गेली, व त्यांना आपलें दुःख सांगून ती रुदन करू
लागली. पण कोणांसहि कांहींहि तोड सुचेना.

छंद—सुर मुनि गंधर्वा मिलि करि सर्वा गे
बिरंचि के लोका । सँग गो-तनु-धारी
भूमि विचारी परम विकल भय सोका ॥
ब्रह्मा सब जाना मन अनुमाना मोर
कछु न बसाई । जा करि तैं दासी सो
अविनासी हमरउ तोर सहाई ॥ १९ ॥

सुर, मुनि, गंधर्व वगैरे सर्व मिळून सत्य-लोकास
गेले. भयानें व शोकानें अत्यंत कष्ट झालेली विचारी
गोरूपधारी पृथ्वीहि त्यांच्या समागमें गेली. ब्रह्मदेवांनीं
सर्व ताडलें. पण त्यांनीं मनांत विचार करून म्हटलें
कीं, माझ्या स्वार्धान तर कांहींच नाहीं. ज्याची तूं
दासी आहेस, तो अनंतच माझा आणि तुझाहि
जाता होईल.

१. ह्या वर्णनाचें मर्म आमच्या मानस-दृशांत ‘तुलसी-
रामायणकालीन देशस्थिति’ या मथळ्यांत सुरवातीसच
मिळू शकेल.

सो०—धरानि धराहि मन धरि कह विरंचि
हरिपद सुमिरु । जानत जन की पीर
प्रभु भंजहिँ दारुन विपति ॥ २७ ॥

हरिपदाचें स्मरण करून ब्रम्हदेव म्हणाले, हे
भूदेवि ! मनांत धीर धर. प्रभु आपल्या भक्तांचें दुःख
जाणीतच आहे. तोच विपत्तीचें हरण करील.

चौ०—वैठे सुर सब कराहिँ विचारा ।
कहँ प्राइय प्रभु करिय पुकारा ।
पुर वैकुण्ठ जान कह कोई ।
कोउ कह पयनिधि महुँ बस सोई ।
जा के हृदय भगाति जस प्रीती ।
प्रभु तहँ प्रगट सदा तेहि रीती ।

सर्व देव मिळून विचार करूं लागले कीं, प्रभु
कोठें भेटतील आणि त्यास हाक तरी कोठें मारावी ?
कोणी म्हणत भगवंताचें वैकुण्ठपुर प्रसिद्धच आहे.
कोणी म्हणाले, ते क्षीरसमुद्रांत वास करितात, परंतु
ज्याच्या अंतःकरणांत जशी प्रीति आणि भाक्ति
असते, त्याप्रमाणें प्रगट होणें, हा त्यांचा अबाधित
नियम आहे.

तेहि समाज गिरिजा मैँ रहेउँ ।
अवसर पाइ वचन एक कहेउँ ।

हे पार्वति ! मीहि त्या सभेंत होतों. प्रसंग पाहून
मीहि जरासें बोललों.

हरि व्यापक सर्वत्र समाना ।
प्रेम तेँ प्रगट होहिँ मैँ जाना ।
देस काल दिसि विदिसिहु माहीँ ।
कहुहु सो कहाँ जहाँ प्रभु नाहीं ।
अग-जग-मय सबराहित विरागी ।
प्रेम तेँ प्रभु प्रगटइ जिमि आगी ।

प्रभु सर्वत्र सारखा व्यापलेला असून तो प्रेमानें
प्रगट होतो, असा माझा तरी अनुभव आहे. देश,
काल, दिशा, उपदिशा ह्यांतून जेथें प्रभु नाहीं असें
कोणतें ठिकाण आहे, तें सांगा पाहूं. चराचरमय,
सर्वरहित आणि उदासीन असा प्रभु ! काष्ठांतील
अग्निप्रमाणें भक्तीपासूनच प्रगट होतो.

मोर वचन सब के मन माना ।
साधु साधु करि ब्रह्म बखाना ।

माझें वचन सर्वासच मान्य झालें. आणि ब्रम्ह-
देवानें तें ‘उत्तमोत्तम’ म्हणून वाखाणिलेंहि.

दो०—सुन विरंचि मन हरष तन पुलकि
नयन बह नीर । अस्तुति करत जोर
कर सावधान मतिधीर ॥ १९० ॥

ते ऐकून ब्रम्हदेवाच्या मनाला हर्ष वाटून त्याची
तनु रोमांचित झाली व नेत्र अश्रूपूर्ण झाले. फिरून
तो मतिधीर ब्रम्हदेव सावधान होऊन हात जोडून
स्तुति करू लागला.

छंद—जय जय सुरनायक जन-सुख-दायक
प्रणतपाल भगवंता । गो-द्विज-हित-कारी
जय असुरारी सिंधु-सुता-प्रिय-कंता ॥
पालन सुर धरणी अदभुतकरणी मरम न
जानइ कोइ । जो सहज कृपाला दीन-
दयाला करउ अनुग्रह सोई ॥ २० ॥

हे सुरनायका जनसुखदायका, प्रणतपालका
भगवंता ! तुझा जयजयकार असो. हे गोद्विजहित-
करा ! असुरारी ! लक्ष्मीप्रियपते ! हे देवधरापालका !
तुझी करणी अदभूत असून तिचें मर्म कोणासहि
कळत नाही. जो सहज कृपालु आणि दीनांचा दयाळु
तोच आम्हांवर कृपा करो.

छंद—जय जय अविनासी सब-घट-वासी
व्यापक परमानंदा । अविगत गोतीतं
चरितपुनीतं मायारहित मुकुंदा ॥ जेहि
लागि विरागी अतिअनुरागी विगतमोह
मुनिवृंदा । निसिवासर ध्यावहि गुनगन
गावहि जयति सच्चिदानंदा ॥ २१ ॥

हे भगवान् ! तू अविनाशी असून सर्वघटवासी
आहेस. तू सर्वव्यापक असून परमानंद-स्वरूप आहेस.
तू अगम्य असून इंद्रियातीत आहेस. तू पुण्यचरित्र
असून मायारहित आहेस. हे मुकुंदा ! तुझा जयजय-
कार असो. विरक्त व मोहरहित मुनिवृंद अत्यंत अनु-
रागानें ज्याचें अहोरात्र ध्यान करितात आणि गुण-
गण गात असतात, त्या सच्चिदानंदाचा विजय
असो.

छंद—जेहि सृष्टि उपाई त्रिविध वनाई संग
सहाय न दूजा । सो करउ अधारी चिंत
हमारी जानिय भगति न पूजा ॥ जो
भव-भय-भंजन मुनि-मन-रंजन खंडन

बिपतिवरूथा । मन वच क्रम बानी छाडि
सयानी सरन सकल-सुर-यूथा ॥ २२ ॥

ज्यानें इतर साहाय्याव्यतिरिक्त त्रिगुणात्मक सृष्टि
निर्माण केली तो अधनाशक आमची चिंता करो.
आम्ही भक्ति अगर उपासना कांहीच जाणीत नाही.
जो भवभयाचें भंजन, जनमनाचें रंजन, व विपत्ति-
समूहाचें कंदन करितो त्यास हा सर्व देवसमाज
कायावाचामनें करून व व्यक्ताभिमान होत्सात
शरणागत आहे.

छंद—सारद सुति सेषा रिषय असेषा जा
कहँ कोउ नहि जाना । जेहि दीन पियारे
वेद पुकारे द्रवउ सो श्रीभगवाना ॥ भव-
वारिधि-मंदर सब विधि सुंदर गुनमंदिर
सुखपुंजा । मुनि सिद्ध सकल सुर परम
भयातुर नमत नाथ पदकंजा ॥ २३ ॥

शारदा, वेद, शेष, ऋषी इत्यादिकांतूनहि ज्याला
कोणीच जाणलें नाही, ज्यांच्या दीनवात्सल्याची वेद
गर्जना करीत आहेत, त्या श्रीभगवानाला आम्हां-
विषयीं द्रव येवो ! हे भवसागरमंदर, सर्वसुंदर, गुण-
मंदिर सुखनिधान प्रभो ! हे सर्व मुनी, सिद्ध व देव
अत्यंत भयाकुल होत्साते आपल्या पदपंकजांस वंदन
करीत आहेत.

दो०—जानि सभय सुर भूमि मुनि वचन
समेत सनेह । गगनागिरा गंभीर भइ
हरानि सोकसंदेह ॥ १९१ ॥

देव, भूमि व मुनि हे भयातुर झाले आहेत असें जाणून,
व त्यांचा भक्तियुक्त स्तव श्रवण करून दुःख व संशय
यांचा परिहार करणारी अशी गंभीर आकाशवाणी
झाली.

चौ०—जनि डरपहु मुनि सिद्ध सुरेसा ।
तुम्हाहि लागि धरिहउ नरवेसा ।
अंसन्ह सहित मनुजअवतारा ।
लेइहउ दिन-कर-वंस-उदारा ।

मुनिसिद्धदेवेंद्र हो ! निर्भय असा. तुम्हांकरितां मी
मनुष्यावतार धारण करतो. थोर अशा सूर्यवंशांत
मी आपल्या अंशासहवर्तमान मनुष्यावतार घेणार
आहे.

कश्यप अदिति महातप कीन्हा ।
तिन्ह कहँ मैँ पूरव वर दीन्हा ।
ते दसरथ कौसल्या रूपा ।
कौसलपुरी प्रगट नरभूपा ।

कश्यप आणि अदिति यांनी पूर्वी महान् तप केलें
होतें व त्या वेळीं मी त्यांना वर देऊन ठेविला आहे.
ते अयोध्येत दशरथ-कौसल्यारूपानें राज्य करीत
आहेत.

तिन्ह के गृह अवतरिहउँ जाई ।
रघु-कुल-तिलक सो चारिउ भाई ।

त्यांच्या सदनांत जाऊन रघुकुलतिलक असे चवथे
चंद्र आम्ही जन्म घेणार.

नारदवचन सत्य सब करिहउँ ।
परम साक्तिसमेत अवतरिहउँ ।
हरिहउँ सकल भुमिगुरुआई ।
निर्भय होहु देवसमुदाई ।

मी नारदाचें वचन सर्व सत्य करीन, व परमशक्ति-
सहित अवतार घेऊन सर्व भूभार हरण करीन. देव
हो ! तुम्ही निश्चित असा.

गगन ब्रह्मबानी सुनि काना ।
तुरत फिरे सुर हृदय जुडाना ।
तब ब्रह्मा धरनिहि समुझावा ।
अभय भई भरोस जिय आवा ।

ती आकाशवाणी कानी पडतांच देवांचीं अंतः-
करणे शांत झालीं व ते तसेच मागें परतले. नंतर
ब्रह्मदेवानें पृथ्वीची समजूत घातली, तेव्हां ती निर्भय
होऊन तिच्या जीवांत जीव आला.

दो०-निज लोकहि विरंचि गे देवन्ह इहइ
सिखाइ । वानरतनु धरि धरानि महँ
हरिपद सेवहु जाइ ॥ १९२ ॥

‘वानरदेह धारण करून पृथ्वीवर प्रभुपदाची सेवा
करण्यास तुम्ही जा’ अशी देवांस आज्ञा करून
ब्रह्मदेव सत्यलोकीं गेले.

चौ०-गये देव सब निज निजधामा ।
भूमिसहित मन कहँ विस्रामा ।
जो कछु आयसु ब्रह्मा दीन्हा ।
हरषे देव बिलंब न कीन्हा

पृथ्वीसिद्धां सर्व देव स्वस्थ होऊन आपापल्या
ठिकाणीं गेले व ब्रह्मदेवानें जी आज्ञा केली ती

देवांनीं हर्षानें व अविलंबेकरून अमलांत आणली.
वन-चर-देह धरी छिति माहीं ।
अतुलित बल प्रताप तिन्ह पाहीं ।
गिरि-तरु-नख-आयुध सब वीरा ।
हरिमाराग चितवहिँ मतिधीरा ।
गिरि कानन जहँ तहँ भरि पूरी ।
रहे निज निज अनीक रचि रूरी ।

देवांनीं पृथ्वीवर वनचरदेह धारण केले. त्यांचें
बल व प्रताप अतुल होते. गिरि, तरु, आणि नखें
हींच त्या वीरांचीं आयुधें होतीं. पर्वतावर व
अरण्यांत ठिकठिकाणीं आपापलें भरपूर सैन्य सज्ज
करून संघटितपणें ते मतिधीर भगवंताची मार्गप्रतीक्षा
करीत राहिले.

यह सब रुचिर चरित मैँ भाषा
अब सो सुनहु जो वीचहिँ राषा ।

हीं सर्व सुंदर चरितें मी सांगितलीं. आतां जें
मध्येच सुटलें तें श्रवण कर.

अवधपुरी रघु-कुल-मनि-राऊ ।
वेदविदित तेहि दसरथ नाऊ ।
धरम-धुरं-धर गुननिधि ज्ञानी ।
हृदय भगति मति सारंगपानी

अयोध्यानगरीत वेदविख्यात रघुकुलमुकुटमणी
असा दशरथ नांवाचा राजा होता. तो धर्मात्मा
गुणनिधि विचारवान् असून अंतःकरणापासून हरि-
भक्तिपरायण असे.

दो०-कौसल्यादि नारि प्रिय सब आचरन
पुनीत । पतिअनुकूल प्रेम दृढ
हरि-पद-कमल बिनीत ॥ १९३ ॥

कौसल्यादि दशरथाच्या प्रिय राण्या शुभाचारसंपन्न,
पत्युकूल, आणि नम्र असून हरिपद-कमलाचे
ठिकाणीं दृढभक्ति करणाऱ्या अशा असत.

चौ०-एक वार भूपति मन माहीं ।
भइ गलानि मोरे सुत नाहीं ।
गुरुगृह गयेउ तुरत महिपाला ।
चरन लागि करि विनय विसाला ।
निज दुख सुख सब गुरुहि सुनायउ ।
कहि वसिष्ठ बहु विधि समुझायउ ।

एके वेळीं आपणांस पुत्रसंतान नाही म्हणून
मनास उद्विग्नता वाटून राजा दशरथ लागलीच गुरु-

गृही गेला, आणि अति नम्रतेने गुरुस वंदन करून त्याने आपले सुखदुःख गुरुप्रत निवेदन केले. राजाची ज्ञानाप्रकारे समजूत घालून वसिष्ठ म्हणाले:—

धरहु धीर होइहहि सुतचारी ।

त्रि-भुवन-विदित भगत-भय-हारी ।

धीर धर. त्रिभुवनविख्यात आणि भक्तभयनिवारक असे चार पुत्र तुला होतील.

सुंगीरिधिहि वसिष्ठ बोलावा ।

पुत्रकाम सुभ जज्ञ करावा ।

भगतिसहित मुनि आहुति दीन्हे ।

प्रगटे अग्निनि चरु कर लीन्हे ।

वसिष्ठाने शृंगक्रुषीस पाचारिले, व त्याच्याकडून पुत्रकामेष्टि यज्ञ करविला. ऋषीने भक्तिपूर्वक आहुति दितांच हस्ताचे ठायी चरु ग्रहण करून अग्निनारायण प्रगट झाले. (ते म्हणाले)—

जो वसिष्ठ कलु हृदय विचारा ।

सकलकाज भा सिद्ध तुम्हारा ।

यह हवि वांटे देहु नृप जाई ।

जथाजोग जोहि भाग वनाई ।

वसिष्ठाने जो कांही मनांत विचार केला होता त्याप्रमाणे तुझे सर्व कार्य सिद्ध झाले आहे. राजा ! जा, आणि या हवीचे यथायोग्य भाग करून आपल्या स्त्रियांस वांटून दे.

दो०—तव अदृश्य पावक भये सकल सभहि

समुझाई । परमानंदमगन नृप हरष

न हृदय समाई ॥ १९४ ॥

सर्व सभेसमक्ष इतके बोलून नंतर अग्निनारायण अदृश्य झाले. राजा परमानंदांत निमग्न होऊन त्याचा हर्ष अंतःकरणांत मावेनासा झाला.

चौ०—तवाहि राय प्रियनारि बोलाई ।

कौसल्यादि तहाँ चलि आई ।

नंतर राजाने आपल्या प्रियपत्न्यांना बोलाविले, व त्याप्रमाणे कौसल्यादि राण्या तेथे आल्या.

अरधभाग कौसल्याहि दीन्हा ।

उभय भाग आधे कर कीन्हा ।

कैकेई कहँ नृप सो दयऊ ।

रहेउ सो उभय भाग पुनि भयऊ ।

कौसल्या कैकेई हाथ धरि ।

दीन्ह सुमित्रहि मन प्रसन्न करि ।

राजाने अर्धा भाग कौसल्येस दिला, व बाकीच्या अर्धाचे दोन भाग करून, त्यांपैकी एक कैकेयीस दिला व बाकी राहिलेल्याचे पुन्हां दोन भाग केले व ते कौसल्या व कैकेयी यांनी आपल्या हाती घेऊन प्रसन्न अंतःकरणाने सुमित्रेस दिले.

एहि विधि गर्भसाहित सब नारी ।

भई हृदय हरषित सुख भारी ।

ह्याप्रमाणे सर्व राण्या गर्भवती झाल्या व त्यांना अत्यंत सुख होऊन त्या आनंदित झाल्या.

जा दिन तेँ हरि गर्भहि आये ।

सकललोक सुख संपाति छाये ।

ज्या दिवसापासून प्रभुंनी उदरांत वास केला तेव्हापासून सर्व लोकांत संपात्ति आणि सुखे दरवळून राहिली.

मंदिर महेँ सब राजहिँ रानी ।

सोभा शील तेज की खानी ।

सुखजुत कलुक काल चलि गयऊ ।

जोहि प्रभु प्रगट सो अवसर भयऊ ।

सर्व राण्या आपापल्या महालांत शोभा, शील व तेज यांच्या केवळ खाणीच अशा शोभे लागल्या. अशा सुखांत कांही काल गेल्यावर परमात्मा प्रगट होण्याचा काळ प्राप्त झाला.

दो०—जोग लगनग्रह वार तिथि सकल भये

अनुकूल । चर अरु अचर हरषजुत

रामजनम सुखमूल ॥ १९५ ॥

योग, लग्न, ग्रह, वार, तिथी वगैरे सर्व अनुकूल झाले व चराचर विश्व हर्षयुक्त झाले. श्रीरामचंद्राचा जन्मच सुखाचें मूल होय.

चौ०—नवमी तिथि मधुमास पुनीता ।

सुकल पच्छ अभिजित हरिप्रीता ।

मध्य दिवस अति सीत न घामा ।

पावन काल लोकविस्त्रामा ।

नवमी तिथी, पावन चैत्रमास, शुक्ल पक्ष, हरिप्रिय अभिजित योग, मध्यान्ह, समशीतोष्ण असा तो लोकांस विश्रामकारक पुण्यकाल प्राप्त झाला.

सीतल मंद सुरभि वह वाऊ ।

हरषित सुर संतन्ह मन चाऊ ।

बन कुसुमित गिरिगन मनिआरा ।

सवहिँ सकल सरितामृतधारा ।

शीतल, मंद आणि सुगंधित असा वायु दरवळं लागला. देव आनंदित व संत उल्लासित झाले. वनं प्रफुल्लित झालीं. पर्वतसमुदाय रत्नांनीं प्रकाशमान झाला. सर्व नद्यांतून अमृतासारखा जलप्रवाह वाहूं लागला.

सो अवसर विरंचि भव जाना ।
चले सकल सुर साजि विमाना ।
गगन धिमल संकुल सुरजूथा ।
गावहिं गुन गंधर्ववरूथा ।

ब्रह्मदेवानें रामजन्माचा तो काल जाणल्यावर सर्व देव आपापलीं विमानें सजवून जाऊं लागले. आकाश निरभ्र होऊन देवगणांनीं अगदीं भरून गेलें, व गंधर्वानीं आलापदारी आरंभिली.

वरषहिं सुमन सुअंजलि साजी ।
गहगहिं गगन दुंदुभी बाजी ।
अस्तुति करहिं नाग मुनि देवा ।
बहु विधि लावहिं निज-निज-सेवा

देव औजळी भरभरून फुलें उधळूं लागले. आकाशांत दुंदुभींचा नाद दुमदुमून गेला. नाग, मुनी व देव स्तुति करून अनेक प्रकारें आपापल्यापरी सेवा बजावूं लागले.

दो०—सुरसमूह विनती करि पहुंचे निज—
निज-धाम । जगनिवास प्रभु प्रगटे
अखिल-लोक-बिस्राम ॥ १९६ ॥

देवसमाज स्तुति करून आपापल्या ठिकाणीं तिकडे परत गेला. आणि इकडे जगन्निवास व अखिललोकविश्राम असे प्रभु प्रगट झाले.

छंद—भये प्रगट कृपाला परमदयाला कौ-
सल्या-हित-कारी । हरषित महतारी
मुनि-मन-हारी अदभुतरूप विचारी ॥
लोचन अभिरामं तनुघनस्यामं निजआयुध
भुज चारी । भूषण वनमाला नयन-
बिसाला सोभासिंधु खरारी ॥ २४ ॥

कृपालु, दीनदयाळ व कौसल्याहितकारी प्रभु प्रगट झाले. नयनाभिराम, घनश्यामतनु, सायुध चतुर्भुज वनमालाविभूषित, विशालाक्ष, शोभासागर, अशा मुनिमनहारी व अदभुतरूपधारी खरशत्रूस अवलोकन करून कौसल्येस आनंदाचें भरतें लोटलें.

छंद—कह दुइ कर जोरी अस्तुति तोरी केहि
बिधि करउँ अनंता । माया-गुन-ज्ञानातीत
अमाना वेद पुरान भनंता ॥ करुना सुख-
सागर सब-गुन-आगर जेहि गावहिं सुति
संता । सो मम हित लागी जन अनुरागी
भयउ प्रगट श्रीकंता ॥ २५ ॥

दोन्ही कर जोडून कौसल्या म्हणाली, हे अनंता ! मी तुझी स्तुति कशी करावी ? वेद व पुराणें तर तुला प्रमाणरहित आणि माया, गुण व ज्ञान याहूनहि पर असें म्हणतात. हे करुणासागर, अखिल-गुणनिधान ! ज्या तुझें श्रुति व संत गान करतात, तो तूं भक्तवत्सल लक्ष्मीकांत माझ्या कल्याणास्तक प्रगट झाला आहेस.

छंद—ब्रह्मांडनिकाया निर्मित माया रोम रोम
प्राति वेद कहै । मम उर सो वासी यह
उपहासी सुनत धीरमति थिर न रहै ॥
उपजा जव ज्ञाना प्रभु मुसुकाना चरित
बहुतविधि कीन्ह चहै । कहि कथा सुहाई
मातु बुझाई जेहि प्रकार सुतप्रेम लहै ॥ २६ ॥

ज्याच्या प्रत्येक रोमरंध्रांत मायानिर्मित अनेक ब्रह्मांडें वास करितात असें वेद म्हणतात, त्या तूं माझ्या कुशींत वास केलास हें म्हणणें उपहासास्पदच होय. तो उपहास ऐकून विवेकवंतांचीं हि मनें स्थिर राहणार नाहीत. कौसल्येस ज्ञान झालेलें पाहून प्रभु हांसले. त्यांना अनेक प्रकारचें चरित्र कर्तव्य होतें, म्हणून आईचे ठिकाणीं पुत्रप्रेम उत्पन्न होण्याकरितां भगवंतांनीं तिला पूर्वजन्मवृत्त समजावून सांगितलें.

छंद—माता पुनि बोली सो माति डोली
तजहु तात यह रूपा । कीजिय सिसु-
लीला अति-प्रिय-सीला यह सुख परम
अनूपा । सुनि वचन सुजाना रोदन ठाना
होइ बालक सुरभूषा । यह चरित जे गाव-
हिं हरिपद पावहिं ते न परहिं भवकूपा ॥ २७ ॥

कौसल्येची माति मोहित होऊन ती पुन्हां ह्मणाली, हे तात ! हें स्वरूप आटोपून घे आणि अत्यंत प्रेमळ अशा बाललीला कर. कारण, तेंच सुख परम अनुपम आहे. त्या सुख सुरश्रेष्ठानें मातेचें वचन

ऐकतांच बालरूप धारण करून रुदन आरंभिलें. हें चरित्र जे कोणी गातील ते भवकूपांत पतन न पावतां हरिपदाप्रत प्राप्त होतील.

दो०—विप्र—धेनु—सुर—संत हित लीन्ह
मनुजअवतार । निज इच्छा-निर्मित तनु
माया—गुन—गो—पार ॥ १९७ ॥

मायागुणइंद्रियातीत प्रभूनें स्वेच्छेनें ब्राह्मण, गाई, देव व संत यांच्या कल्याणास्तव मनुष्यावतार धारण केला.

चौ०—सुनि सिसुरुदन परम प्रिय बानी ।
संभ्रम चलि आई सब रानी ।
हरषित जहूँ तहूँ धाई दासी ।
आनंदमगन सकल पुरवासी ।

बालक रडूं लागल्याची परमाप्रिय वार्ता श्रवण करितांच सर्व राण्या लगवगीनें आल्या. दासी जिकडे तिकडे आनंदानें धांवत सुटल्या, व सर्व नगरवासी लोक आनंदांत निमग्न झाले.

दसरथ पुत्रजनम सुनि काना ।
मानहुं ब्रह्मानंदसमाना ।
परमप्रेम मन पुलक सरीरा ।
चाहत उठन करत मति धीरा ।

पुत्रजन्मवार्ता कानीं पडतांच दशरथावर जणूकाय ब्रह्मानंदच लोटला. त्याच्या हृदयांत अत्यंत प्रेम उचंबळून शरीर रोमांचित झालें. तें प्रेम वारंवार अनावर होऊं लागलें; तथापि, राजा विवेकानें तें आवरी.

जा कर नाम सुनत सुभ होई ।
मोरे गृह आवा प्रभु सोई ।
परमानंद पूरि मन राजा ।
कहा बोलाइ बजावहु बाजा ।

ज्याच्या नामश्रवणमात्रेंकरून कल्याण होतें तो परमात्माच माझ्या घरीं आला, अशा विचारानें राजाच्या मनांत परमानंदाचा पूर लोटला. त्यानें वाजंत्यांस बोलावून मंगलवाद्यें वाजविण्यास आज्ञा केली.

गुरु बसिष्ठ कहँ गयउ हँकारा ।
आये द्विजन्ह साहित नृपद्वारा ।
अनुपम बालक देखिन्हि जाई ।
रूपरासी गुन कहि न सिराई ।

गुरु-वासिष्ठास निमंत्रण गेलें व तेहि ब्रह्मवृंदासह

राजद्वारीं आले. त्यांची त्या अनुपम बालकावर दृष्टि ठरेना, आणि त्या सौंदर्यनिधानाचे गुण वर्णन करितां करितां त्यांना हायसेंच वाटेना.

दो०—तव नंदीमुख साद करि जातकरम
सब कीन्ह । हाटक धेनु वसन मानि
नृप विप्रन्ह कहँ दीन्ह ॥ १९८ ॥

नंतर नांदीश्राद्ध करून सर्व जातकर्मविधि आटोपला, व राजानें सुवर्ण, वस्त्रें धेनु, अलंकार इत्यादिकांचीं दानें ब्राह्मणांस समर्पण केलीं.

चौ०—ध्वज पताक तोरन पुर छावा ।
काहि न जाइ जेहि भौति वनावा ।
सुमनवृष्टि अकास ते होई ।
ब्रह्मानंदमगन सब लोई ।

ध्वज, पताका, तोरणें सर्व शहरभर उभारलीं गेलीं. त्या देखाव्याचें वर्णन करितां येणें शक्य नाहीं. आकाशांतून पुष्पवृष्टि होऊं लागली. सर्व लोक ब्रह्मानंदांत निमग्न झाले.

बृंदबृंद मिलि चली लोगाई ।
सहज सिंगार किये उठि धाई ।
कनककलस मंगल भरि थारा ।
गावत पैठाई भूपदुआरा ।
करि आरति नेवछावरी करही ।
बार बार सिसुचरनान्दि परही ।

सहजसिंगारयुक्त अशा स्त्रिया धांवत सुटल्या. त्यांचे थवेच्या थवे चालूं लागले. त्या स्त्रिया ताटांमध्ये सुवर्णाचे मंगलकलश ठेवून गात गात राजवाड्यांत शिरल्या. त्या मंगलारति करून त्या मुलावरून नजरणा ओंवाळून टाकीत आणि वारंवार त्यास नमस्कार करीत.

मागध सूत बांदि गुनगायक ।
पावन गुन गावहि रघुनायक ।

मागध, सूत, बंदीजन इत्यादि गुणपाठक रघुनायकाचें पावन यश गाऊं लागले.

सरबसदान । दीन्ह सब काहू ।
जेहि पावा राखा नहि ताहू ।

एकूणएक सर्वांनाच देणग्या देण्यांत आल्या. परंतु ज्यांनी त्या घेतल्या त्यांनींही त्यांचा संग्रह केला नाहीं. (त्या इतरांस वांटून टाकिल्या.)

मृग-मद-चंदन-कुंकुम-कीचा ।

मची सकल बीथिन्ह बिच बीचा ।

कस्तुरी, चंदन व कुंकुम यांच्या सड्याचा तर
रस्त्यांत ठिकठिकाणी चिखल झाला.

दो०-गृह गृह वाज वधाव सुभ प्रगटे
सुखमाकंद । हरपवंत सव जहँ तहँ
नगर नारि-नर-वंद १९९ ॥

सुखकंद प्रभु प्रगट झाले. घोरोघरी मंगलवाद्यें
गर्जे लागली. नगरांत जिकडे तिकडे अवघा स्त्रीपुरुष-
समाज आनंदांत झुव झाला.

चौ०-कैकयसुता सुमित्रा दोऊ ।

सुंदर सुत जनमत भई ओऊ ।

बोह सुख संपति समय समाजा ।

कहि न सकइ सारद अहिराजा ।

कैकेयी व व सुमित्रा या दोघीहि सुंदर पुत्र प्रस-
वल्या. त्या वेळच्या सुखाचा व ऐश्वर्याचा थाट
सरस्वती व शेष यांना देखील वर्णवावयाचा नाही.

अवध पुरि सोहइ एहि भौंती ।

प्रभुहि मिलन आई जनु राती ।

देखि भानु जनु मन सकुचानी ।

तदपि बनी संध्या अनुमानी ।

अयोध्या त्या वेळेस अशी दिसली की, प्रभूस
भेटण्याकरितां जणुंकाय रात्रच आली आहे! परंतु
तिला सूर्य दिसल्यामुळें ती जणुंकाय मनांत ओशा-
ळली. तथापि तिनें संध्येचें [संध्याकाळचें] रूप
घेतलें आहे असें वाटे. कारण—

अगरधूप बहु जनु अधियारी ।

उडइ अबीर मनहुं अरुनारी ।

मंदिर-मनि-समूह जनु तारा ।

नृप-गृह-कलस सो इंदु उदारा ।

अगर, धूप हाच जणुंकाय संध्याकाळचा दाट
अंधकार असें दिसे. गुलाल उधळला जात होता
तीच संध्याकाळची लाली भासत होती. प्रासादा-
वरील रत्नें हींच जणुंकाय तारांगणें असून राजवाड्या-
वरील सुवर्णकळस हाच उदार चंद्रमा होता.

भवन-बेद-धुनि अति मृदु वानी ।

जनु खग-मुखर-समय जनु सानी ।

घरोघरी होणारा मंजुल वेदघोष हाच जणुंकाय
त्या समयास उचित असा पक्षांचा सुखकर किल-
किलाट होता.

कौतुक देखि पतंग भुलाना ।

एक मास तेइ जात न जाना ।

तें कौतुक पाहिल्यावर सूर्यासदेखील भुरळ पडून
एक महिना कसा गेला हें देखील त्यास कळलें नाही.

दो०-मासदिवस कर दिवस भा मरम
न जानइ कोइ । रथसमेत रवि थाकेउ
निसा कवन विधि होइ ॥ २०० ॥

तीस दिवसांचा एक दिवस झाला; परंतु हें मर्म
कोणाच्याहि लक्षांत आलें नाही. रथासहित सूर्यच
स्थिर झाला होता; मग रात्र होणार तरी कशी ?

चौ०-यह रहस्य काहू नहिं जाना ।

दिनमनि चले करत गुनगाना ।

देखि महोत्सव सुर मुनि नागा ।

चले भवन बरनत निज भागा ।

हें रहस्य कोणाच्याहि लक्षांत आलें नाही. सूर्य
रामयशाचें गान करीत चालूं लागला. तो महोत्सव
पाहून देव, ऋषी, नाग हे देखील आपल्या भाग्याचें
वर्णन करीत स्वस्थानास परतले.

अउरउ एक कहउँ निज चोरी ।

सुनु गिरिजा अतिदृढ मति तोरी ।

पार्वति! तुझी श्रद्धा अत्यंत दृढ आहे, म्हणून
मी आपली आणखी एक गुज गोष्ट सांगतों ती
श्रवण कर.

काकभुसुंडि संग हम दोऊ ।

मनुजरूप जानइ नहिं कोऊ ।

परमानंद प्रेम-सुख-फूले ।

बीथिन्ह फिरहिं मगन मन भूले ।

मी माझ्या बरोबरचा काकभुसुंडी असे उभयता
मनुष्यरूपानें तेथें गेलों, पण आम्हांस कोणाच
ओळखलें नाही. प्रेमसुखाच्या परमानंदानें प्रफुल्लित
होऊन आम्ही दोघेहि देहभान विसरून रस्तोरस्तीं
भटकूं लागलों.

यह सुभ चरित जान पै सोई ।

कृपा राम कै जापर होई ।

ह्या सर्व गोष्टी रामाची कृपा ज्यावर होईल, तीच
जाणीलें.

१ कवीनें हें एक कोडें घातलेलें दिसतें. उद्देश
अर्थातच हा कीं तें वाचकांनीं उलगडावें.

२ हेंही एक कोडेंच आहे.

तोहि अवसर जो जेहि विधि आवा ।
दीन्ह भूप जो जेहि मन भावा ।
गज रथ तुरग हेम गो हीरा ।
दीन्हे नृप नाना विधि चीरा ।

त्या वेळेस जो जसा आला त्यास त्याच्या इच्छेनुसार राजानें देणग्या व दानें दिलीं. रथ, गज, अश्व, गाई, सुवर्ण, रत्नें आणि वस्त्रे इत्यादि अनेक प्रकारचा देकार झाला.

दो०—मन संतोष सवान्हे के जहँ तहँ देहिँ
असीस । सकल तनय चिरजीवहु
तुलसीदास के ईस ॥ २०१ ॥

सर्वांचो मन संतुष्ट होऊन सर्वत्र आशीर्वाद देत कीं, तुलसीदासाचें दैवत असे हे सर्व राजपुत्र चिरंजीव होवोत.

चौ०—कल्लुक दिवस बीते एहि भौंती ।
जात न जानिय दिन अरु राती ।
नामकरण कर अवसर जानी ।
भूप बोलि पठये मुनि ज्ञानी ।
कारि पूजा भूपति अस भाखा ।
धारिय नाम जो मुनि गुनि राखा ।

ह्याप्रमाणें कांहीं दिवस लोटले. दिवसरात्र केव्हां जाई ह्याचेंहि भान राहीना. नामकरणाची वेळ आली असें जाणून राजानें ज्ञाननिष्ठ वसिष्ठ गुरूस निमंत्रण पाठविलें व त्यांची पूजा करून तो म्हणाला, मुनींनीं योजिलीं असतील तींच नांवें ठेवार्वात.

इन्ह के नाम अनेक अनूपा ।
मैँ नृप कहव स्वमति अनुरूपा ।

(वसिष्ठ म्हणाले) राजा ! यांचीं नांवें अनेक व अनुपम आहेत. तथापि, तीं मी यथामति सांगतों.

जो आनंदसिंधु सुखरासी ।
सीकर तेँ त्रैलोक सुपासी ।
सो सुखधाम राम अस नामा ।
आखिललोक दायक बिसामा ।

जो आनंदाचा सागर, सुखाचें निधान, अणूपासून ब्रह्मांडपर्यंत सर्वांचा सांभाळ करणारा, आणि सौख्याचें केवळ मोहरघर असा, हा राम होय, आणि हेंच त्याचें अखिल लोकांस विश्राम देणारें असें नाम आहे.

बिस्वभरन पोषन कर जोई ।
ता कर नाम भरत अस होई ।

जा के सुमिरन तेँ रिपुनासा ।
नाम सत्रुहन वेद प्रकासा ।

हा जो विश्वाचें पालनपोषण करणारा ह्याचें नांव ' भरत ' असें प्रसिद्ध होईल. ज्याच्या स्मरणानें शत्रुनाश होतो त्या ह्याचें वेदप्रसिद्ध शत्रुघ्न असें नांव आहे.

दो०—लच्छन धाम रामप्रिय सकल-जगत-
आधार । गुरु वसिष्ठ तोहि राखा
लछिमन नाम उदार ॥ २०२ ॥

सद्गुणांचें आगर, रामाचा प्रियकर, व सर्व जगाचा आधार अशा त्या उदाराचें (शोपावताराचें) वसिष्ठ गुरुजींनीं लक्ष्मण हें नांव ठेविलें.

चौ०—धरे नाम गुरु हृदय विचारी ।
बेदतत्त्व नृप तव सुत चारी ।
मुनिधन जनसरवस सिव प्राता ।
बाल-केलि-रस तोहि सुख माना ।

गुरुजींनीं विचारपूर्वक नांवें ठेविलीं. [ते म्हणाले] राजा ! हे तुझे चौथे पुत्र म्हणजे वेदांचें तत्त्वच होत. हे मुनींचें वित्त, जनांचें सर्वस्व, शिवाचे प्रत्यक्ष प्राण, बाललीलांचा मूर्तिमंत रस होत. [हे शब्द ऐकून] राजास आनंद वाटला.

बारेहि तेँ निज हित पति जानी ।
लछिमन राम-चरन-रति मानी ।
भरत सत्रुहन दूनड भाई ।
प्रभुसेवक जसि प्रीति बडाई ।

लक्ष्मणानें बालपणापासूनच आपले हितकर्ते आणि स्वामी जाणून रामचरणाचे टिकाणीं प्रेम जोडलें. भरत आणि शत्रुघ्न या दोन बंधूंचें स्वामी आणि सेवक या भावनेनें परस्पर प्रेम जडलें.

स्याम गौर सुंदर दोउ जोरी ।
निरखहिँ छवि जननी तृन तोरी ।

श्याम, गौर व सुंदर अशा त्या दोन जोड्या पाहून त्यांच्या माता त्यांचेवरून तृण ओवाळून टाकीत असत. (तनसड उतरून टाकणें ही दृष्ट काढण्याची तद्देशीय पद्धत आहे.)

चारिउ सील-रूप-गुन धामा ।
तदपि अधिक सुखसागर रामा ।

चारीजण शील, रूप व गुण यांचें निधानच होतें.

तथापि, त्यांतल्या त्यांत श्रीरामचंद्र फारचफार लोचदार वाटत.

हृदय अनुग्रह इंदु प्रकासा ।

सूचत किरन मनोहर हासा ।

[कारण,] रामहृदयांत दयेचा चंद्र प्रकाशमान असल्याकारणानें त्याची किरणें मनोहर हास्यरूपानें स्वाभाविकच प्रगट होत.

कबहुँ उछंग कबहुँ वरपलना ।

मातु दुलारहिँ काहिँ प्रिय ललना ।

कधीं मांडीवर तर कधीं शोकदार पाळण्यांत अशा प्रकारें कौसल्या गोड व लडिवाळ शब्दांनी रामास प्रेमानें आळवी आणि खेळवी.

दो०—व्यापक ब्रह्म निरंजन निर्गुन विगत-
विनोद । सो अज प्रेम-भगति-वस
कौसल्या के गोद ॥ २०३ ॥

व्यापक, परब्रह्म, निरंजन, निर्गुण असा जो अजन्मा ह्या प्रभूनें देखील स्वतःच्या भक्तवात्सल्यास्तव कौसल्येच्या उत्संगाचा आश्रय करावा, आणि स्वतः विगतविनोद (यतो वाचो निवर्तन्ते) असूनहि विशेषतया (गत विनोद म्हणजे) गोड गमजा करण्यास लागावें ना !

चौ०—काम—कोटि—छवि स्याम सरीरा ।

नील कंज बारिद गंभीरा ।

अरुन—चरन—पंकज—नखजोती ।

कमलदलन्हि बैठे जनु मोती ।

राम कोटीमदनाप्रमाणें सुंदर असून नीलकमल व सांद्रमेघाप्रमाणें त्याचे शरीराचा वर्ण होता; व आरक्त चरणकमलांची नखप्रभा पाहिली म्हणजे जणूकाय कमलदलावर मोतींच जडले आहेत असें वाटे.

रेख कुलिस ध्वज अंकुस सोहइ ।

नूपुर धुनि सुनि मुनिमन मोहइ ।

काटि किंकिनी उदरत्रय रेखा ।

नाभि गंभीर जान जिन्ह देखा ।

त्याच्या पदतलावर वज्र, ध्वज, अंकुश इत्यादि रेषा शोभत होत्या. नूपुरांचा ध्वनि ऐकून मुनींच्याहि मनास मोह पडत असे. कटिभागो असलेल्या किंकिणी, उदरावरील रेखात्रय, व गंभीर नाभि,

यांची शोभा ज्यांना दृष्टिगोचर झाली तेच खरे तिचे जाणकार.

भुज बिसाल भूषन जुत भूरी ।

हिय हरिनख अति सोभा रूरी ।

उर मनिहारपदिक की सोभा ।

विप्रचरन देखत मन लोभा ।

अनेक अलंकारांनीं मंडित असे रामाचे विशाल बाहू व सिंहनखांची हृदयावरील शोभा अतिशयच खुलत होती. वक्षःस्थलावरील रत्नहाराच्या पदकाची आणि भृगुपद चिन्हाची शोभा पाहतांच मन मोहून जात असे.

कंबु कंठ अति चिबुक सुहाई ।

आनन अभित—मदन छाबि छाई ।

दुइ दुइ दसन अधर अरुनारे ।

नासा तिलक को वरनइ पारे ।

शंखाप्रमाणें रामाचा कंठ असून हनुवटी फारच मोहक होती. मुखावर असंख्य मदनांचें सौंदर्य एक-वटलेलें होतें. दोन दोन दांत, आरक्त ओष्ठ, नासिका व तिलक हे वर्ण्यविषय करण्याचें सामर्थ्य कोणास आहे ?

सुंदर सवन सुचारु कपोला ।

अति प्रिय मधुर तोतरे बोला ।

नीलकमल दोउ नयन विशाला ।

विकट भुक्रुटि लटकन वर भाला ।

चिक्कन कच कुंचित गभुआरे ।

बहु प्रकार राचि मातु सवारे ।

पीत झगुलिया तनु पहिराई ।

जानु—पानि—बिचरानि मोहि भाई ।

सुवक कान, गोंडस गाल, गोडगोड वीवडे बोल, नीलकमलवत् विशाल नेत्रद्वय, टपोऱ्या भिवया, कपाळावरील पिंपळपान, मातेनें परोपरीनें नीटनेटकें सावरलेलें असें चिक्कण कुरळ आणि काळेभोर जावळ, अंगांत केशरी झगा, हातावर व गुडघ्यावर रांगोणें, अशा ह्या रामरूपावरच मन जास्त ललचावतें.

रूप सकहिँ नहीँ कहि सुति सेखा ।

सो जानहिँ सपनेहुँ जिन्ह देखा ।

१ 'मंगल भवन अमंगलहारी । द्रवड सो दशरथ अजिरावेहारी' (पा. ७२) या नांदीचें हें विस्तृत वर्णन होय.

श्रुति व शेष हेदेखील त्या रूपानें सुगंध होतात.
निदान स्वप्नांत तरी ज्यांनीं तें रूप पाहिलें असेल
त्यांनाच तें जाणतां येईल.

दो०—सुखसंदोह मोहपर ज्ञान-गिरा-
गोतीत । दंपति परम प्रेमवस कर
सिसुचरित पुनीत ॥ २०४ ॥

सुखसार, मोहरहित, ज्ञान, वाणी आणि इंद्रियें
त्यांच्याहूनहि पर असा श्रीराम दशरथकौसल्येच्या
स्वऱ्या जिह्वाळ्याच्या प्रेमभक्तीनें आकळला जाऊन
यावन बालक्रीडा करूं लागला.

चौ०—एहि विधि रामजगत-पितु-माता ।
कौसल-पुर-वासिन्ह सुखदाता ।

ह्याप्रमाणें विश्वाचा मायबाप श्रीरामचंद्र अयोध्या-
वासी जनांस आनंदवूं लागला.

जिन्ह रघुनाथचरन रति मानी ।
तिन्ह की यह गति प्रगट भवानी ।
रघुपतिविमुख जतन कर कोरी ।
कवन सकइ भवबंधन छोरी ।

हे पार्वति ! जे रामचरणाचे ठायीं अनुरक्त झाले,
त्यांनाच ह्या सुखाचा प्रत्यय लाभला. रघुनाथाशीं
विमुख होऊन कोट्यवधि यत्न केले तरी भवपाशांतून
कोण सुटूं शकणार ?

जीव चराचर बस कै राखे ।
सो माया प्रभु सो भय भाखे ।
भृकुटिविलास नचावइ ताही ।
अस प्रभु छाडि भजिय कहु काही ।
मन क्रम वचन छाडि चतुराई ।
भजत कृपा करिहहि रघुराई ।

चराचर जीवमात्र जिनें आत्मवश करून ठेविला
ती माया भयभीत होऊन ज्या प्रभूचें आर्जव करीत
असते आणि जो अशा मायेस केवळ भृकुटिविलासानें
नाचवितो अशा प्रभूस सोडून कोणास मजावयाचें
सांग बरें ? कायावाचामनेंकरून आणि अहंतेचा
त्याग करून भक्ति केल्यास रघुनाथ कृपा करीलच
करील.

एहि विधि सिसु विनोद प्रभु कीन्हा ।
सकल-नगर-वासिन्ह सुख दीन्हा ।
लेइ उछंग कबहुंक हलरावइ ।
कबहुं पालने घालि झुलावइ

ह्याप्रकारें प्रभूनें बाललीला केल्या, आणि सर्व
नगरवासी जनांस सुख दिलें. कधी मांडीवर घेऊन
हलवावें तर कधी पाळण्यांत घालून झोंके द्यावे,—

दो०—प्रेममगन कौसल्या निसि दिन जात
न जान । सुत-सनेह-वस माता
बालचरित कर गान ॥ २०५ ॥

अशा रीतीनें प्रेमांत मग्न झालेल्या कौसल्येस
दिवसरात्र कसे जात हेदेखील कळत नसे. ती
पुत्रप्रेमांतच दंग होऊन त्याच्या बालक्रीडेचीच गाणी
गात राही.

चौ०—एक बार जननी अन्हवाये ।
करि सिंगार पलना पौढाये ।

एकदां कौसल्येनें रामास न्हाऊ घालून आणि
ईटदीट वगैरे करून पाळण्यांत निजविलें.

निज-कुल-इष्ट-देव भगवाना ।
पूजा हेतु कीन्ह असनाना ।
करि पूजा नैवेद्य चढावा ।
आपु गई जहँ पाक बनावा ।
बहुरि मातु तहवाँ चलि आई ।
भोजन करत देख सुत जाई ।

आपलें कुलदैवत जो भगवान् महादेव त्याच्या
पूजेसाठीं स्नान केलें. पूजा करून तिनें नैवेद्य समर्पण
केला आणि आपण मुदबर्वांत गेली. फिरून कौसल्या
देवघरांत परत आली आणि पाहते तों राम जेवीत
आहे !

गइ जननी सिसु पहिँ भयभीता ।
देखा बाल तहाँ पुनि सूता ।
बहुरि आई देखा सुत सोई ।
हृदय कंप मन धीर न होई ।

ती बावऱ्या बावऱ्याच पाळण्याकडे गेली तों
मूल चांगलें झोंपलेलें तिनें पाहिलें. फिरून देवघरांत
येऊन पाहते तों मूल जेवीतच आहे. तेव्हां तिच्या
हृदयाचा थरकांप झाला व तिचें धैर्य गळालें.

इहाँ उहाँ दुइ बालक देखा ।
मति भ्रम मोर कि आन बिसेखा ।
देखि राम जननी अकुलानी ।
प्रभु हँसि दीन्ह मधुर मुसुकानी ।

कौसल्येला असें वाटलें कीं, आपण दोन ठिकाणीं
दोन मुलें पाहिलीं. हा माझा बुद्धिचळ किंवा इतर

कांहीं तरी विशेष ! आई घाबरली आहे असें पाहून
रामांनीं मुरकून गोजिरवाणें हास्य केलें.

दो०—देखरावा माताहि निज अद्भुत रूप
अखंड । रोम रोम प्रति लागे
कोटि कोटि ब्रह्मंड ॥ २०६ ॥

त्यांनीं रोमरोमाच्या ठिकाणीं कोठ्यानकोटी
ब्रह्मांडें लगटलेलीं आहेत असें आपलें अद्भुत व
अखंड स्वरूप आईस दाखविलें.

चौ०—अगनितरविससिसिवचतुरानन ।
बहुगिरिसरितसिंधुमहिकानन ।
काल करम गुन ज्ञान सुभाऊ ।
सोड देखा जो सुना न काऊ ।

असंख्य सूर्य, चंद्र, शिव, ब्रह्मदेव, अगणित
पर्वत, नद्या, समुद्र, भूगोल, अरण्यां, काल, कर्म,
गुण, ज्ञान, स्वभाव, सारांश कौसल्येनें जें इतर
कांणी ऐकिलें देखील नसेल असें सर्व पाहिलें.

देखी माया सब विधि गाढी ।
अतिसुभीत जोरे कर ठाढी ।
देखा जीव नचावइ जाही ।
देखी भगति जो छोरइ ताही ।

सर्वतोपरी अतर्क्य तरीहि अत्यंत भयभीत होऊन
हात जोडून उभी असलेली अशी मायाहि तिला
दिसली. माया ज्यास नाचवीत आहे असा जीव
आणि त्या जीवास सोडविणारी भक्ति हेहि तिच्या
नजरेस पडले.

तन पुलकित मुख बचन न आवा ।
नयन मूँदि चरनहि सिरु नावा ।
विसमयवांति देखि महतारी ।
भये बहुरि सिसुरूप खरारी ।

कौसल्येच्या शरीरावर रोमांच उभे राहून तिच्या
मुखावाटे शब्द निघेना. तिनें डोळे मिटून रामचरणीं
मस्तक नम्र केलें. मातेस आश्चर्यचकित पाहून
पुनरपि त्या खरांतकानें बालरूप धारण केलें.

अस्तुति करि न जाइ भय माना ।
जगतपिता मै सुत करि जाना ।

तिच्यानें स्तुतिहि करवेना. जगज्जनकास मी
आपला पुत्र समजलें म्हणून तिला भय वाटलें.

हरि जननी बहुविधि समुझाई ।
यह जनि कतहु कहसि सुनु माई ।

प्रभूनें मातेची परोपरीनें समजूत घातली व
सांगितलें, माते ! ऐक. ह्याचा वाच्यांश देखील कोठें
करूं नको.

दो०—बार बार कौसल्या बिनय करइ कर
जोरि । अब जनि कबहुँ व्यापइ प्रभु
मोहि माया तोरि ॥ २०७ ॥

कौसल्या वारंवार हात जोडून विनंति करूं
लागली कीं, प्रभो ! अतःपर कधीहि आपल्या मायेनें
मला मोहित करूं नये.

चौ०—बालचरित हरि बहुविधि कीन्हा ।
अति आनंद दासन्ह कहँ दीन्हा ।

श्रीहरिनें अनेक प्रकारची बालक्रीडा केली व
सेवकांना बहुत आनंद दिला.

कटुक काल बीते सब भाई ।
बडे भये परिजन-सुख-दाई ।
चूडाकरन कीन्ह गुरु जाई ।
बिप्रन्ह पुनि दछिना बहु पाई ।

कांहीं काल लोटल्यावर परिजनांस सुख देणारे
असे ते सर्व बंधु मोठे झाले. गुरु वसिष्ठांनीं
येऊन त्यांचें चूडाकर्म केलें. ब्राह्मणांस विपुल दक्षणा
मिळाली.

परम मनोहर चरित अपारा ।
करत फिरत चारिउ सुकुमारा ।
मन-क्रम-बचन-अगोचर जोई ।
दशरथ अजिर विचर प्रभु सोई ।

ते चौघे सुंदर कुमार परममनोहर अशी अपार
लीला करीत फिरत. मनाला, कर्माला आणि वाचेला
अगोचर अशा ह्या प्रभूनें दशरथाच्या अंगणांत
क्रीडा करावी.

भोजन करत बोल जव राजा ।
नहि आवत तजि बालसमाजा ।
कौसल्या जव बोलन जाई ।
ठुमुकि ठुमुकि प्रभु चलहि पराई ।

राजानें भोजनसमयीं बोलाविलें तरी आपल्या
संवगड्यांना सोडून राम येत नसे. जेव्हां कौसल्या
बोलावयास जाई तेव्हां तर ठुमकत ठुमकत पळून जाई-

निगम नेति सिव अंत न पावा ।
ताहि धरइ जननी हठि धावा ।

वेद ज्यास ' नेति नेति ' म्हणतो व ज्याचा अंत शंकरासहि लागला नाही, त्यास कौसल्या धांवत जाऊन जबरदस्तीने धरून आणी.

धुसर धूरि भरे तनु आये ।

भूपति विहंसि गोद बैठाये ।

धुळीने भरलेल्या अंगानेच राम येई, आणि राजा दशरथ हास्यपूर्वक त्याला आपल्या मांडीवर घेई.

दो०—भोजन करत चपल चित इत उत्
अवसर पाई । भाजि चले किलकत
मुख दधिओदन लपटाई ॥ २०८ ॥

जेवतांना देखील खेळांत चित्त म्हणून सर्वांची नजर चुकवून दहीभाताने ओषटलेल्या तोंडांनच राम आरोळ्या ठोकीत पळून जाई.

चौ०—वालचरित अतिसरल सुहाये ।

सारद सेष संभु स्तुति गाये ।

शारदा, शेष, संभु आणि श्रुति यांनी प्रभूची वालचरित्रे अति सरळ व सुंदर गायिली आहेत.

जिन्ह कर मन इन्ह सन नहिं राता ।

ते जन वंचित किये विधाता ।

त्या वाललीलांनी ज्यांचीं मने रंगत नाहीत ते लोक ब्रह्मदेवाने करंटे जन्मविलेले होत.

भये कुमार जबहिं सब भ्राता ।

दन्हि जनेऊ गुरु-पितु-माता ।

गुरुगृह गये पढन रघुराई ।

अल्प काल विद्या सब पाई ।

जाकी सहज स्वास स्तुति चारी ।

सो हरि पढ यह कौतुक भारी ।

सर्व बंधु जेव्हां कौमार्थदशेस प्राप्त झाले तेव्हां मातापिता व गुरु यांनी त्यांचीं मौजिवंधने केली. नंतर रामचंद्र अध्ययनासाठी गुरुगृह गेले. अल्प कालांतच त्यांस सर्व विद्या प्राप्त झाली. ज्याच्या नुसत्या निःश्वासाबरोबर चारी वेद प्रकट होतात त्या प्रभूने अध्ययन करणे हेच मुळीं महदाश्चर्य !

विद्या-विनय-निपुण गुनसीला ।

खेलहिं खेल सकल नृपलीला ।

करतल वान धनुष अति सोहा ।

देखत रूप चराचर मोहा ।

विद्याविनयानिपुण आणि गुणशील असे ते सर्वजण राजत्वाचे सर्व खेळ खेळू लागले. त्यांच्या हातांत धनुष्यबाण फारच शोभत. त्यांचे रूप पाहतांच चराचर विश्वास मोह पडे.

जिन्ह वीथिन्ह विहरहिं सब भाई ।

थकित होहिं सब लोग लुगाई ।

ज्या वाटेने त्या सर्वांनी निघावे तिकडच्या सर्व स्त्रीपुरुषांनी त्यांना पाहूनच थक व्हावे.

दो०—कोसल-पुर-वासी नर नारि वृद्ध
अरु बाल । प्रानहुं ते प्रिय लागत सब
कहं राम कृपाल ॥ २०९ ॥

अयोध्येतील सर्व आवालवृद्ध स्त्रीपुरुषांस कृपालू रामचंद्र प्राणाहून प्रिय असत.

चौ०—बंधु सखा संग लेहिं बोलाई ।

वन मृगया नित खेलहिं जाई ।

पावनमृग माराहिं जिय जानी ।

दिन प्रति नृपहिं देखावहिं आनी ।

रामचंद्रांनी सर्व बंधूना आणि सौगंध्यांना बोलावून घेऊन वनांत शिकार खेळण्याला जात असावे, मध्य मृग कोणते याचा विचार करून त्यांसच मारावे, व ते रोज राजास आणून दाखवावे.

जे मृग रामवान के मारे ।

ते तनु तजि सुरलोक सिधारे ।

जे मृग रामवाणांनी मरत, ते कुडी टाकून देवलोकास जात असत.

अनुज सखा संग भोजन करहीं ।

मातु पिता अज्ञा अनुसरहीं ।

जेहि विधि सुखी होहिं पुरलोणा ।

करहिं कृपानिधि सोई संजोगा ।

कृपानिधींनी बंधु व मित्र यांसहवर्तमान भोजन करावे, आईबापांच्या आज्ञेत वागावे, आणि जेणेकरून सर्व लोक सुखी होतील अशाच वागणुक ठेवावी.

वेद पुरान सुनहिं मन लाई ।

आपु कहहिं अनुजन्ह समुझाई ।

त्यांनी वेदपुराणे लक्ष्यपूर्वक ऐकावी आणि ती स्वतः आपल्या बंधूंस समजावून द्यावी.

प्रातकाल उठि कै रघुनाथा ।

मातु पिता गुरु नावहिं माथा ।

आयसु माँगि करहि पुरकाजा ।
देखि चरित हरषइ मन राजा ।

रघुनाथानें प्रातःकालींच उठून मातापिता व गुरु
यांस वंदन करावें, आणि त्यांची आज्ञा घेऊन
अयोध्येतील कामकाज करावें. हें त्याचें वर्तन पाहून
राजा दशरथानें मनांत हर्षित व्हावें.

दो०—व्यापक अकल अनीह अज निगुन
नाम न रूप । भगत हेतु नाना विधि
करत चरित्र अनूप ॥ २१० ॥

सर्वव्यापक, कलाराहित, इच्छाराहित, जन्मराहित,
नामरूपगुणरहित, असे श्रीरामचंद्र भक्तांच्या लडि-
वाळास्तव नानाप्रकारची व अनुपम्य अशी चरित्रें
करीत असत.

चौ०—यह सब चरित कहा मैं गाई ।
आगिलि कथा सुनहु मन लाई ।
बिस्वामित्र महामुनि ज्ञानी ।
बसहि बिपिन सुभ आस्रम जानी ।

ही सर्व कथा मी सविस्तर सांगितली. आतां
पुढील वृत्तांत मन लावून ऐक. विश्वामित्र म्हणून एक
परमज्ञानी मुनी होते. त्यांनीं अरण्यासच पवित्र
आश्रम समजून तेथें वास करावा.

जहँ जप जज्ञ जोग मुनि करहीं ।
अति मारीच सुबाहुहि डरहीं ।
देखत जज्ञ निसाचर धावहीं ।
करहिँ उपद्रव मुनि दुख पावहीं ।

मुनींनीं जेथें म्हणून जप व यज्ञ वगैरे करावे तेथें
जेथें मारीच, सुबाहु, इत्यादि राक्षस त्यांस फार पीडा
देत. यज्ञ पाहतांच राक्षस धांवत जात, तेथें पीडा
करीत, व त्यामुळें मुनींस दुःख होई.

गाधि-तनय मन चिंता व्यापी ।
हरि बिनु भरिहि न निसिचर पापी ।
तब मुनिबर मन कीन्ह बिचारा ।
प्रभु अवतरेउ हरन महिभारा ।

विश्वामित्राचें चित्त चिंतातुर झालें कारण हे दुष्ट
राक्षस परमेश्वराशिवाय मरावयाचे नाहींत. हें जाणून
त्यानें मनांत विचार केला की, पृथ्वीचा भार उतर-
विण्याकरितां प्रभु अवतरले आहेत.

एहू भिस देखउँ पद जाई ।
करि बिनती आनउँ दोउ भाई ।

ज्ञान-बिराग-सकल-गुन-अयना ।
सो प्रभु मै देखव भरि नयना ।

तेव्हां ह्या मिषानें तरी मला प्रभुपदाचें दर्शन
घडेन. मी विनंति करून त्या दोघाहि बंधूस घेऊन
येईल आणि ज्ञानवैराग्यादि सर्व गुणांचें धाम अशा
प्रभूस डोळे भरून पाहीन.

दो०—बहु विधि करत मनोरथ जात लागि
नहि वार । करि मज्जन सरजूजल
गये भूप दरवार ॥ २११ ॥

असे अनेक प्रकारचे मनोरथ करीत विश्वामित्र
निघाले. त्यांस पोंचण्यास मुळींच वेळ लागला नाहीं.
ते शरयूजलाचें स्नान करून राजसभेत गेले.

चौ०—मुनि आगमन सुना जव राजा ।
मिलन गयउ लेइ विप्रसमाजा
करि दंडवत मुनिहिँ सनमानी ।
निज आसन बैठारेनिह आनी ।

विश्वामित्रांचें आगमन कळतांच विप्रसमाज घेऊन
राजा सामोरा गेला, मुनींस दंडवत घालून त्यानें
त्यांचा सन्मान केला, आणि त्यांस आणून आपल्या
सिंहासनावर बसविलें.

चरन पखारि कीन्ह अति पूजा ।
भो सम आजु धन्य नहिँ दूजा ।
बिबिधभाँति भोजन करवावा ।
मुनिबर हृदय हरष अति पावा ।

चरणप्रक्षालनपूर्वक त्यांची त्यानें उत्कृष्ट पूजा केली;
आणि आज माझ्यासारखा धन्य कोणीहि नाहीं
(असें म्हणाला). राजानें मुनींस तत्काल-हाचें भोजन
घातलें. मुनिवरांच्याहि मनास फार आनंद झाला.

पुनि चरननिह मेले सुत चारी ।
राम देखि मुनि देह विसारी ।
भये मगन देखत मुख सोभा ।
जनु चकोर पूरनससि लोभा ।

नंतर त्यानें आपलें चारीहि पुत्र मुनींच्या पायांवर
घातले. रामचंद्रास पाहून मुनी देहभान विसरले. ती
मुखश्री पाहतांच पूर्णचंद्रावर जणूकाय चकोरच लुब्ध
व्हावा इतके ते तल्लीन झाले.

तब मन हरषि बचन कह राऊ ।
मुनि अस कृपा न कीन्हेहु काऊ ।

केहि कारन आगमन तुम्हारा ।
कहहु सो करत न लावउँ बारा ।

तेव्हां राजा प्रसन्न अंतःकरणानें म्हणाला, मुने !
आपण आजपर्यंत असा कधींच अनुग्रह केला नव्हता.
किंनिमित्त आपलें हें आगमन झालें तें आपण लवकर
कळाविलें पाहिजे.

असुरसमूह सतावहि मोही ।
मैं जाचन आयउँ नृप तोहि ।
अनुजसमेत देहु रघुनाथा ।
निसि-चर-वध मैं होव सनाथा ।

(मुनी म्हणाले) राक्षससमुदाय मला फार पीडा
देत आहे; सद्य राजा मी तुजजवळ एक यात्रा
करण्यास आलों आहे. लक्ष्मणासहवर्तमान राघवास
माझ्या स्वाधीन कर, म्हणजे राक्षसवधही होईल व
व मीहि सनाथ होईन.

दो०—देहु भूप मन हरषित तजहु मोह
अज्ञान । धर्म सुजस प्रभु तुम कौं इन्ह
कहँ अति कल्याण ॥ २१२ ॥

राजा ! मोह व अज्ञान सोडून देऊन प्रसन्न
मनानें उभयतांस माझ्या हवाली कर. त्यामुळें
तुलाहि धर्म व सत्कीर्ति यांची जोड मिळून यांचेंहि
आतिशय कल्याण होईल.

चौ०—सुनि राजा अति अप्रिय बानी ।
हृदय कंप मुखदुति कुम्हिलानी ।
चौथेपन पायउँ सुत चारी ।
विप्र बचन नहिँ कहेहु विचारी ।

मुनीची ती अत्यंत अप्रिय वाणी कानी पडतांच
राजाच्या हृदयाचा थरकांन झाला व त्याच्या तोंडचें
पाणीच पळालें.

ब्रह्मन् ! आपल्या या आज्ञेत माझ्या अंतकाळां-
तलीं हीं चार अपत्यें होत. या गोष्टीचा विचार
झालेला नाही.

माँगहु भूमि धेनु धन कोसा ।
सरबस देउँ आजु सह रोसा ।
देह प्रान ते प्रिय कछु नाहीँ ।
सोउ मुनि देउँ निमिष एक माहीँ ।

मुने ! भूमि, धेनु, धन, कोश कांहीहि मागा, मी सर्व
आतांच आनंदानें समर्पण करितों. देह आणि प्राण
यांपेक्षां प्रियकर तर कांहींच नाहीना, पण तेदेखील
निमिषमात्रांत मी आपल्या स्वाधीन करतों.

सब सुत प्रीय प्रान की नाईँ ।
राम देत नहिँ बनइ गोसाईँ ।
कहँ निसिचर अति घोर कठोरा ।
कहँ सुंदर सुत परम किसोरा ।

सर्वच पुत्र मला प्राणासारखे प्रिय आहेत. तरी
हे स्वामिन् ! रामास मात्र माझ्यानें देववत नाहीं.
कोठें ते अति क्रूर व कठोर आदमखोर आणि
कोठें हीं सुकुमार चिमकुलीं मुलें ?

सुनि नृपगिरा प्रेम-रस-सानी ।
हृदय हरष माना मुनि ज्ञानी ।
तव वसिष्ठ बहु बिधि समुझावा ।
नृपसंदेह नास कहँ पावा ।

राजाचें तें प्रेमरसानें ओथंबलेलें भाषण ऐकून
ज्ञानवंत विश्वामित्रांच्या चित्तास हर्षच वाटला. नंतर
वसिष्ठांनीं राजाची अनेक प्रकारें समजूत केली, तेव्हां
राजाची शंका निवळली.

अति आदर दोउ तनय बोलाये ।
हृदय लाइ बहुभाँति सिखाये
मेरे प्राननाथ सुत दोऊ ।
तुम्ह मुनि पिता आन नहिँ कोऊ ।

अत्यंत आदरानें दोघाहि मुलांना बोलावून व
त्यांस पोटाशीं धरून राजानें त्यांना बहुतप्रकारें
पढविलें, व तो म्हणाला मुने ! हे दोन्ही पुत्र
माझ्या प्राणांचे धनी होत. आतां आपणापरता
यांचा पिता अन्य कोणीहि नाही.

दो०—सौंपे भूप रिषिहि सुत बहुबिधि
देइ असीस । जननीभवन गये प्रभु चले
नाइ पद सीस ॥ २१३ ॥

उदंड आशीर्वाद देऊन राजानें मुलें ऋषींच्या
स्वाधीन केलीं. नंतर प्रभु मातेच्या मंदिरांत जाऊन
आणि तिच्या चरणांवर मस्तक ठेवून जाण्यास
निघाले.

सो०—पुरुषसिंह दोउ वीर हरषि चले
मुनि-भय-हरन । कृपासिंधु मतिधीर
अखिल-विस्व-कारन-करन ॥ २८ ॥

कृपासागर, अखिल विश्वाचें कारण (जनक असे
राम) आणि करण (विश्वस्थितीला साधन असे
लक्ष्मण) असे ते दोघे पुरुषसिंह वीर मुनींच्या भय-
हरणास्तव उल्हासानें जाऊं लागले.

चौ—अरुन नयन उर बाहु बिसाला ।
नीलजलज तनु स्याम तमाला ।
कटि पट पीत कसे बरभाथा ।
रुचिर-चाप-सायक दुहुँ हाथा ।
स्याम गौर सुंदर दोउ भाई ।
बिस्वामित्र महानिधि पाई ।

नेत्र आरक्त, वक्षःस्थल व हस्त विशाल, नील-कमल व तमाल पुष्पाप्रमाणें श्यामतनू, कमरेला पीतांबर शोभलेला, सुरेख भाते कसलेले, आणि दोन्ही हातांत सुंदर धनुष्यबाण धेतलेले असे ते सुस्वरूप, श्याम आणि गौरवर्ण दोघे बंधु विश्वमित्राला दोन महा-निर्धाचि सांपडले.

प्रभु ब्रह्मन्य देव भै जाना ।
मोहि निती पिता तजेउ भगवाना ।

(विश्वामित्र म्ह—) हा प्रभु साक्षात् परमेश्वर होय, हैं मी ओळखिलें. ह्या भगवंतास दशरथानें मजवर उपकार करण्याकरितांच दूर केलें.

चले जात मुनि दीन्हि देखाई ।
सुनि ताडका क्रोध करि धाई ।
एकाहि बान प्रान हरि लीन्हा ।
दीन जानि तोहि निज पद दीन्हा

मार्गानें जातां जातांच मुनींनीं रामांना ताटका दाखविली. त्यांचे शब्द ऐकतांच ताटका चवताळून धांवली. रामांनीं एकाच बाणानें तिचें प्राणहरण केलें, आणि ती दीन म्हणून तिला मुक्ति दिली.

तब रिषि निजनाथाहि जिय चीन्ही ।
बिद्यानिधि कहँ बिद्या दीन्ही ।
जा तेँ लग न छुधा पिपासा ।
अतुलितबल तन तेज प्रकासा ।

तेव्हां ऋषींनीं आपल्या मालकास ओळखून त्या विद्यानिधीस स्वतःची विद्या ओपली. (भाव हा कीं फिरून त्या विद्येचा आसरा घ्यावयाचा नाही.) जेणें करून क्षुत्पिपासेचें हरण होऊन शरीरांत अपूर्व बल आणि तेज प्रकट व्हावें अशी ती विद्या होती.

दो०—आयुध सर्व समर्पि कै प्रभु निज-
आस्रम आनि । कंद मूल फल भोजन
दीन्ह भगत हित जानि ॥ २१४ ॥

पुढें त्यांनीं प्रभूस आपल्या आश्रमां आणून व त्यास भक्तकैवारी जाणून सर्व आयुधें समर्पण केलीं, आणि कंदमूलफलादिकांचें त्यांस भोजन दिलें.

चौ०—प्रात कहा मुनि सन रघुराई ।
निर्भय जज्ञ करहु तुम्ह जाई ।
होम करन लागे मुनिझारी ।
आपु रहे मख की रखावारी ।

प्रातःकालीं रघुरायानें मुनीस सांगितलें कीं, आपण निर्धास्तपणें यज्ञ चालूं करावा. सर्व मुनी होम करूं लागले. राम स्वतः यज्ञरक्षण करीत राहिले.

मुनि मारीच निसाचर कौही ।
लेइ सहाय धावा मुनिद्रोही ।
बिनु फर बान राम तेहि मारा ।
सत जोजन गा सागरपारा ।

क्रोधी व ब्राह्मणद्रोही मारीचानें हें ऐकतांच आपल्या सांधीदारांसह हल्ला केला. तेव्हां रामचंद्रानें त्यास एकच व तोहि विनफळाचा बाण मारतांच तो मारीच समुद्रापलीकडे शंभर योजनें दूर जाऊन आदळला.

पावकसर सुबाहु पुनि मारा ।
अनुज निसाचर कटकु संधारा ।
मारि असुर द्विज-निर्भय कारी ।
अस्तुति करहिँ देव-मुनि-झारी

नंतर त्यानें एकाच अग्निशरानें सुबाहूचा प्राण घेतला; व लक्ष्मणानें बाकीच्या राक्षस-सैन्याचा फडशा पाडला. राक्षसांस मारून ब्राह्मणांस निर्भय करणाऱ्या रघुवीराची सर्व देव आणि मुनी यांनीं स्तुति केली.

तहँ पुनि कछुक दिवस रघुराया ।
रहे कीन्हि बिप्रन्ह पर दाया ।
भगतिहेतु बहु कथा पुराना ।
कहे बिप्र जद्यपि प्रभु जाना ।

नंतर कांहीं दिवस तेथेंच राहून रघुरायानें ब्राह्मणांवर अनुग्रह केला. प्रभूस जरी सर्व ज्ञात होतें तरी ब्राह्मणांनीं पुष्कळ कथापुराणें भक्तिभावानें त्यांस सांगितलीं.

तब मुनि सादर कहा वुझाई ।
चरित एक प्रभु देखिय जाई ।
धनुषजज्ञ मुनि रघु कुल-नाथा ।
हरषि चले मुनिबर के साथी ।

पुढें मुनी प्रभूस अनुलक्षून आदरपूर्वक म्हणाले कीं, एक विशेष प्रसंग पाहण्यास जाऊं. धनुषयज्ञ ऐकून रघुवीर सर्व मुनिवृंदासह आनंदानें निघाले.

आश्रम एक दीख मग माहीं ।

खग मृग जीव जंतु तहें नाहीं ।

मार्गीत त्यांना एक आश्रम दृष्टीस पडला. तेथे चिटपांखळंही नव्हतें.

पूछा मुनिहि सिला प्रभु देखी ।

सकल कथा मुनि कही बिसेखी ।

तेथे एक शिलो दिसली, तेव्हां प्रभूंनीं मुनीस प्रश्न केला व ऋषींनीं सर्व कथा विस्तारपूर्वक सांगितली.

दो०—गौतमनारि सापवस उपल-देह धरि
धीर । चरन-कमल-रज चाहति कृपा
करहु रघुवीर ॥ २१५ ॥

(मुनि म्हणाले) हीच ती शापवश शिलारूप गौतम-पत्नी, जी धैर्य धरून आपल्या चरणकमलरजांची आकांक्षा करीत आहे. रघुवीरा ! इजवर कृपा करावी.

छंद—परसत पदपावन सोकनसावन प्रगट
भई तपपुंज सही । देखत रघुनायक
जन-सुख-दायक-सनमुख होइ कर
जोरि रही ॥ अतिप्रेम अधीरा पुलक
सरीरा मुख नहि आवड वचन कही ।
अतिसय वडभागी चरनन्हि लागी
जुगल नयन जलधार वही ॥ २८ ॥

त्या शोकनाशक पवित्र पदाचा स्पर्श होतांच तपःपुंज अशी अहल्या प्रकट झाली. आणि भक्तसुखदायक अशा रघुनायकास पाहून व त्याच्या सन्मुख होऊन ती हात जोडून उभी राहिली. अत्यंत प्रेमानें अधीर होऊन तिच्या शरीरावर रोमांच थरारले. तीस जीभही उचलवेना. जेमतेम अत्यंत महाभागिनी इतकेंच म्हणून तिनें चरणांवर लोट मारला. तिच्या नेत्रांतून अश्रुधारा सारख्या वाहू लागल्या.

छंद—धीरज मन कीन्हा प्रभु कहें चीन्हा
रघुपातिकृपा भगति पाई । अति निर्मल
वानी अस्तुति ठानी ज्ञानगम्य जय रघुराई ॥

१ गौतम ऋषीची पत्नी अहल्या इच्याशीं इंद्र गौतम-रूपानें रममाण झाला म्हणून गौतमानें ' शिला होशील ' असा शाप दिल्याची कथा आहे.

२ विश्वामित्राची आज्ञा रजस्पर्शाची होती. म्हणून पदस्पर्शाचा अर्थ पदरजस्पर्श ध्यावयाचा.

मै नारि अपावन प्रभु जगपावन रावनरिपु
जन-सुख-दाई । राजीवविलोचन भव-
भय-मोचन पाहि पाहिसरनहि आई ॥ २९ ॥

तिनें मन घट्ट करून प्रभूस खूप निहारलें. रामकृपेनें तिचें ठिकाणीं भाक्ति उत्पन्न झाली. तिनें निर्मळ वाणीनें स्तुति करण्यास आरंभ केला. हे रघुराज ! आपली जाणीव फक्त ज्ञानानेंच व्हावयाची, मी स्त्री म्हणून अपवित्र आहे. आपण प्रभु जगत्पावन आहां. हे रावणारे ! हे जनसुखदातारा ! हे राजीवलोचना ! भवभयमोचना ! माझे रक्षण करा ! मी शरणागत आहे. आपला जयजयकार असो.

छंद—मुनि साप जो दीन्हा अति भल कीन्हा
परमअनुग्रह मै माना । देखेउं भरि लोचन
हरि भवमोचन इहइ लाभ संकर जाना ॥
विनती प्रभु मोरि मै मतिभोरी नाथ न
माँगउं वर आना । पद-कमल-परागा रस
अनुरागा मम मन मधुप करइ पाना ॥ ३० ॥

मुनींनीं शाप दिला हें त्यांनीं फारच चांगलें केलें. तो मी अनुग्रहच समजतें. कारण, त्यामुळेच भवमोचक प्रभु मी आज डोळे भरून पाहत आहे. ह्या लाभाची महती एक शंकरच जाणतात. हे नाथ ! मी मूढ आहे. मी इतर कोणताहि वर मागत नाहीं. प्रभो ! माझी विनंति एवढीच कीं, माझा मनोभंग आपल्या पद-कमलपरागाचे ठायीं अनुरक्त असावा, आणि त्याच्याच रसाचें त्यानें पान करीत असावें.

छंद—जेहि पद सुरसरिता परमपुनीता प्रगट
भई सिव सीस धरी । सोई पदपंकज जेहि
पूजत अज मम सिर धरेउ कृपाल हरी ॥
एहि भौंति सिधारी गौतमनारी वार वार
हरि चरन परी । जो अति मन भावा सो
वर पावा गइ पतिलोक अनंद भरी ॥ ३१ ॥

ज्या चरणांपासून शंकरांनीं मस्तकीं धारण केलेली परमपवित्र मंदाकिनी प्रगट झाली, व ज्यांचें ब्रह्मदेव देखील पूजन करितात, तींच हीं चरणकमले आपण माझ्या मस्तकावर ठेविली ! आपण कृपालु आणि अवहारक आहां ! अशा प्रकारें स्तुति करून ती प्रभु-चरणीं वारंवार लोटगण घाळू लागली, आणि अत्यंत अभीष्ट असा वर पावून आनंदानें पतिलोकास गेली.

दो० अस प्रभु दीनबंधु हरि कारनरहित
दयाल । तुलसीदास सठ ताहि भजु
छाडि कपट जंजाल ॥ २१६ ॥

असा तो श्रीहरी प्रभु दीनबंधु असून निहेंतुक
दया करणारा आहे. हे शठा! तुलसीदासा, हा मिथ्या
संसारजाल सोडून तूं त्याचीच भक्ति कर.

चौ०—चले राम लछ्मिन मुनि संगी ।
गये जहाँ जगपावनि गंगा ।
अनुज सहित प्रभु कीन्ह प्रनामा ।
बहु प्रकार सुख पायउ रामा ।
गाधिसूनु सब कथा सुनाई ।
जोहि प्रकार सुरसारि महि आई ।

मुनींच्या समवेत रामलक्ष्मण चालूं लागले, आणि
जगतास पावन करणाऱ्या गंगानदीवर आले.
ज्या कारणाने गंगा पृथ्वीवर अवतीर्ण झाली ती
सर्व इतिहास विश्वामित्रांनी रामास निवेदन केला.

तब प्रभु रिषिन्ह समेत नहाये ।
बिबिध दान महिदेवन्ह पाये ।
हराषि चले मुनि-बूंद-सहाया ।
बेगि बिदेह नगर नियराया ।

नंतर प्रभूंनी ऋषींसमवेत स्नान केली. ब्राह्मणांस
अनेक दाने मिळाली. प्रभु आनंदाने मुनिवृंदांबरोबर
चालून सत्वर विदेह नगराजवळ येऊन पोचले.

पुररम्यता राम जब देखी ।
हरपे अनुज समेत बिसेखी ।

नगरशोभा पाहिली तेव्हां रामलक्ष्मणांना विशेषच
आनंद झाला.

बापी कूप सारित सर नाना ।
सलिल सुधासम मनि सोपाना ।
गुंजत मंजु मत्त रस भुंगा ।
कूजत कल बहुबरन बिहंगा ।
बरन बरन बिकसे वनजाता ।
त्रिविध समीर सदा सुखदाता ।

त्या नगरांत वापी, कूप, नद्या, सरोवरे अनेक
होती. त्यांचे जल अमृततुल्य असून त्यांस रत्नांचे
घाट होते. त्यांजवर मधुमत्त भ्रमर मंजुल गुंजारव
करीत होते. रंगारंगाच्या पक्ष्यांचा किलकिलाटहि
होत होता. अनेक रंगांची कमले त्यांत प्रफुल्लित झाली
होती, आणि सुखकर असा त्रिविध वायु एकसारखा
बहात होता.

दो०—सुमनवाटिका बाग बन विपुल
विहंग निवास । फूलत फलत सुपल्लवत
सोहत पुर चहुं पास ॥ २१७ ॥

फलपुष्पपल्लवांनी समृद्ध असून ज्यांवर अनेक पक्षी
राहतात अशा पुष्पवाटिका, बगीचे व वने चोहोंफेर
शहरास शोभा देत होती.

चौ०—वनइ न वरनत नगरनिकाई ।
जहाँ जाइ मन तहई लोभाई ।

शहराची शोभा इतकी अवर्णनीय होती की,
जिकडे मन जाई तेथेच तें लुब्ध होई.

चारु बजार विचित्र अंबारी ।
मनिमय विधि जनु स्वकर सर्वांरी ।
धनिक वनिक वर धनद समाना ।
बैठे सकल वस्तु लेइ नाना ।

बाजार मनोहर असून अंबारखाने तर विचित्रच
होते. जणुंकाय ब्रह्मदेवाने स्वतःच त्यांचे जडावकाम
केले आहे. सावकार आणि वाणी तर कुबेरासारखे
धनाढ्य असून सर्वजण नाना प्रकारच्या वस्तु घेऊन
बसत असत.

चौहट सुंदर गली सुहाई ।
संतत रहहि सुगंध सिंचाई ।
मंगलमय मंदिर सब केरे ।
चित्रित जनु रतिनाथ चितेरे ।

राजमार्ग तर सुंदर होतेच. परंतु आडमार्गदेखील
सुबक होते. त्यांजवर सर्वकाळ सुवासिक सडे शिंपले
जात. सर्वांची घरे मंगलयुक्त असून त्यांवराल चित्र-
काम जणुं मदनानेच काढल्यासारखे दिसत होत.

पुर-नर-नारि सुभग सुचि संता ।
धरमसील ज्ञानी गुनवंता ।
अति अनुप जहं जनकनिवास ।
बिथकहि बिबुध बिलोकि बिलासू ।

शहरांतील स्त्रीपुरुष भाग्यवान्, शुचिष्मंत, शिष्ट,
धर्मशील, सुशिक्षित आणि गुणवान् असत. राजवाडा
तर अगदी अप्रतिम. त्यांतील विलास पाहून देव-
देखील थक होऊन जात.

होत चकित चित कोट बिलोकी ।
सकल-भुवन-सोभा जनु रोकी ।

शहराभोंवतालचा कोट पाहून मन चकित होऊन
जाई. जणुंकाय त्यामध्ये त्रैलोक्याची शोभा एकवटली
होती.

दो०-धवलधाम मनि-पुरट-पट-सुघाटित
नाना भाँति । सियनिवास सुंदर
सदन सोभा किमि कहि जाति ॥ २१८ ॥

अनेक प्रकारचीं मंदिरें बाहेरून शुभ्र असून
त्यांचा आंतील भाग रत्नें आणि सुवर्णपत्रे यांनीं
सुबक मढाविला होता. ज्या सुंदर मंदिरांत सतिचा
वास होता त्याचें वर्णन कोणत्या प्रकारें होऊं
शकणार ?

चौ०-सुभग द्वार सब कुलिस कपाटा ।
भूप भरि नट मागध भाटा ।
बनी विसाल बाजि-गज-साला ।
हय-गय-रथ-संकुल सब काला ।
सूर सचिव सेनप बहुतेरे ।
नृपगृहससरिस सदन सब केरे ।
पुर बाहिर सर सरित समीपा ।
उतरे जहँ तहँ विपुल महीपा ।

[त्या नगराचे] वेशाचे दरवाजे सुंदर असून
सर्वोच्च वज्राप्रमाणें मजबूत कपाटें केलीं होतीं. त्या
दरवाज्यांवर राजे, नट, मागध आणि भाट इत्यादि-
कांची सदैव गर्दी असे. घोड्यांच्या पागा आणि
हत्तींचीं ठाणीं फार विस्तीर्ण असून नेहमीं घोडे,
हत्ती व रथ यांनीं गच्च भरलेलीं असत. योद्धे, मंत्री
व सेनापती अनेकच होते व त्या सर्वांचीं घरे अगदीं
राजवाड्यासारखीं होतीं. शहराच्या बाहेर नदी,
तलाव यांचे कांठीं जिकडे तिकडे अनेक राजे उतरले
होते.

देखि अनूप एक अंबराई ।
सब सुपास सब भाँति सुहाई ।
कौसिक कहेउ मोर मन माना ।
इहाँ रहिय रघुवीर सुजाना ।

सर्वप्रकारें सोईस्कर आणि सर्वथैव रमणीय
अशा एक अप्रतिम आंबराई पाहून विश्वामित्र
म्हणाले, ही जागा मला फार आवडते. हे सुश-
रघुवीरा ! येथेंच आपण उतरूं.

भलेहि नाथ कहि कृपानिकेता ।
उतरे तहँ मुनि-बुंद-समेता ।
विस्वामित्र महामुनि आये ।
समाचार मिथिलापति पाये ।

कृपानिधान राम “ ठीक आहे महाराज ” असें

म्हणाले व सर्व मुनिवृंदासह तेथेंच उतरले. महामुनि
विश्वामित्र आल्याची वर्दी जनकराजास पोचली.

दो०-संग सचिव सुचि भूरिभट भूसुर वर
गुरु ज्ञाति । चले मिलन मुनिनायकाहि
मुदित राउ एहि भाँति ॥ २१९ ॥

मंत्री, अनेक शुचिष्मंत ब्राह्मण, योद्धे, गुरु,
आणि इतर परिवारासमवेत राजा विश्वामित्रांना
भेटण्यासाठी मोठ्या हर्षानें निघाला.

चौ०-कनिह प्रनाम चरन धरि माथा ।
दीन्हि असीस मुदित मुनिनाथा ।
बिप्रबुंद सब सादर बंदे ।
जानि भाग्य बड राउ अनंदे ।

राजांनं त्यांना प्रणाम करून त्यांचे चरण
आपल्या मस्तकीं धारण केले. मुनिश्रेष्ठांनीं प्रसन्न
होऊन आशीर्वाद दिला. नंतर राजांनं इतर ब्रह्म-
वृंदांनाहि अत्यंतादरानें प्रणाम केला. आपलें
महद्भाग्य जाणून राजास संतोष वाटला.

कुसल प्रसन्न कहि वारहिँ वारा ।
विस्वामित्र नृपाहि बैठारा ।

वारंवार कुशल प्रश्न विचारून विश्वामित्रांनीं
राजास बसविलें.

तेहि अवसर आये दोउ भाई ।
गये रहे देखन फुलवाई ।
स्याम गौर मृदु बयस किसोरा ।
लोचन सुखद विस्व-चित-चोरा ।

श्याम आणि गौर, कोमल आणि अल्पवयसि
नेत्रसुखद आणि विश्वचित्ताकर्षक असे ते दोघे.
राजपुत्र फुलबाग पाहण्यास गेले होते तेहि त्याच-
सुमारास तेथें आले.

उठे सकल जव रघुपति आये ।
विस्वामित्र निकट बैठाये ।

रघुपति येतांच सर्वांनीं त्यांस उत्थापन दिलें व
विश्वामित्रांनीं त्यांस आपल्याजवळ बसविलें.

भये सब सुखी देखि दोउ भ्राता ।
बारि विलोचन पुलकित गाता ।
मूरति मधुर मनोहर देखी ।
भयउ बिदेहु बिदेहु बिसेखी ।

उभय बंधूस पाहून सर्वांनाच संतोष झाला आणि
त्यांच्या डोळ्यांतून आनंदाश्रू येऊन अंगावर रोमांच

उभे राहिले, पण रामाची ती गोंडस. व लोभस मूर्ति पाहून राजा विदेह तर विशेषच 'विदेह' [देहभान-रहित] झाला.

दो०-प्रेममग्न मन जानि नृपु करि विवेकु
धरि धीर । बोलेउ मुनिपद नाइ सिरु
गदगद गिरा गंभीर ॥ २२० ॥

आपलें मन प्रेमांत निमग्न झालें आहे असें पाहून राजानें विवेकपूर्वक धैर्य धरिलें, आणि तो मुनिचरणीं आपलें शिर नमवून गंभीर व सद्गदित वाणीनें म्हणाला,—

चौ०-कहहु नाथ सुंदर दोउ बालक ।
मुनि-कुल-तिलक कि नृपकुलपालक ।
ब्रह्म जो निगम नेति कहि गावा ।
उभय बेष धरि की सोई आवा ।
सहज बिरागरूप मन मोरा ।
थकित होत जिमि चंदचकोरा ।

हे नाथ ! हे दोघे सुंदर बालक मुनिकुलतिलक आहेत किंवा नृपकुलपालक आहेत हैं कथन करावें. वेदांनी 'नेति नेति' म्हणून गायलेलें ब्रह्म तेंच ह्या दोघांच्या रूपानें आलें आहे काय ? माझें मन स्वभावतःच वैराग्ययुक्त, तथापि तेंदेखील चंद्र-चकोराप्रमाणें थक होत आहे.

ता ते प्रभु पृछउँ सतिभाऊ ।
कहहु नाथ जानि करहु दुराऊ ।
इन्हहि बिलोकत अति अनुरागा ।
वरवस ब्रह्मसुखाहि मन त्यागा ।

यास्तव मी प्रभूस सद्भावानें विचारतो. तें महा-राजांनीं गुप्त न ठेवतां मला सांगावें. ह्यांना पाहून माझ्या ठिकाणीं प्रेम अतिशय दाटत आहे आणि मन हट्टानें ब्रह्मानंदविमुख होत आहे.

कह मुनि बिहसि कहहु नृप नीका ।
वचन तुझार न होइ अलीका ।
ये प्रिय सबहि जहाँ लागि प्रानी ।
मन मुसुकाहि राम मुनि बानी ।

मुनि हास्यपूर्वक म्हणाले, राजा ! तूं रास्त बोललास. तुझें बोलणें कधीहि गैर असावयाचें नाहीं. जेथवर म्हणून प्राणिमात्र आहेत त्या सर्वांसच हे प्रिय होत. तो संवाद ऐकून राम मनांत हंसले.

रघु-कुल-मनि दसरथ के जाये ।
मम हित लागि नरेस पठाये ।

हे रघुकुलमणी दशरथाचे पुत्र असून माझ्या हितास्तव यांना दशरथानें पाठविलें आहे.

दो०-रामु लपन दोउ बंधु बर रूप-सील-
बल-धाम । मख राखेउ सब साखि
जगु जिते असुर संग्राम ॥ २२१ ॥

हा राम व हा लक्ष्मण हे दोघेहि बंधु असून रूप, शील आणि बल यांचें सर्वश्रेष्ठ निधीच होत. यांनींच राक्षसांस युद्धांत जिंकून माझ्या यज्ञाचें रक्षण केलें याबद्दल सर्व जग साक्ष आहे.

चौ०-मुनि तव चरन देखि कह राऊ ।
कहि न सकउँ निज पुन्यप्रभाऊ ।

राजा म्हणाला मुने ! ज्याअर्थी मला ह्या आपल्या चरणांचें दर्शन घडलें त्याअर्थी माझ्या महापुण्याचा प्रभाव मी अवर्णनीय समजतो.

सुंदर स्याम गौर दोउ भ्राता ।
आनंदहू के आनंददाता ।
इन्ह कै प्रीति परस्पर पावनि ।
कहि न जाइ मन भाव सुहावनि ।
सुनहु नाथ कह मुदित विदेहू ।
ब्रह्म जीव इव सहज सनेहू ।

सुंदर, श्याम आणि गौर असे हे दोघे बंधु आनंद-दालाहि आनंदप्रद आहेत. यांची परस्परपावन प्रीति अवर्णनीय असून तिचें सौष्ठव फक्त मनालाच गम्य असणार. राजा विदेह फिरून आनंदाच्या भरांत म्हणाला, हे नाथ ! ऐका. ब्रह्म व जीव यांच्यासारखें यांचें स्वभावसिद्ध प्रेम दिसतें.

पुनि पुनि प्रभुहि चितव नरनाहू ।
पुलक गात उर अधिक उछाहू ।

राजा वारंवार प्रभु रामचंद्राकडे पाही, व त्याचें शरीर रोमांचित होऊन त्याच्या अंतःकरणास अधिक उल्लास होई.

मुनिहि प्रसंसि नाइ पद सीसू ।
चलेउ लिवाइ नगर अवनीसू ।
सुंदर सदन मुखद सब काला ।
तहाँ बास लेइ दीन्ह भुआला ।
करि पूजा सब विधि सेवकाई ।
गयउ राव गृह बिदा कराई ।

मुनींचा गौरव करून व त्यांचे चरणीं मस्तक ठेवून राजा त्यांस नगरांत घेऊन गेला. सुंदर आणि

सर्व कार्त्ती सुखद अशा सद्गतां राजानें त्यांस नेऊन ठेविलें. पूजादि सर्व प्रकारें त्यांची सेवा करून व मुर्तीचा निरोप घेऊन राजा आपल्या मंदिरांत गेला.

दो०-रिषय संग रघु-वंस-मनि करि
भोजन विस्राम । बैठे प्रभु भ्रातासहित
दिवस रहा भरि जाम ॥ २२२ ॥

ऋषींच्या बरोबर त्या रघुकुलभूषणांनीं भोजन केलें व विश्रांति घेतली. प्रहरभर दिवस उरला असतां प्रभु लक्ष्मणासह बसले असतां,

चौ०-लघनहृदय लालसा विसेखी ।
जाइ जनकपुर आइय देखी ।
प्रभुभय बहुरि मुनिहि सकुचाही ।
प्रगट न कहहि मनहि मुसुकाही ।

लक्ष्मणाच्या मनांत मिथिला नगरी पाहून येण्याची उत्कट इच्छा झाली. परंतु प्रभूची भीति आणि दयांतून मुर्तीचाहि संकोच म्हणून तो उघड बोलण्यास धजेना. तो मनांतल्या मनांतच हुरळला.

राम अनुजमन की गति जानी ।
भगतवल्लता हिय हुलसानी ।
परमविनीत सकुचि मुसुकाई ।
बोले गुरुअनुसासन पाई ।

रामांनीं लक्ष्मणाच्या मनांतील आशय जाणला. त्यांच्या हृदयांत भक्तवात्सल्य उल्लसित झालें. अत्यंत विनयानें संकोचपूर्वक व किंचित् हास्य करून गुरूची आज्ञा घेऊन ते म्हणाले—

नाथ लघन पुर देशन चहही ।
प्रभुसंकोच डर प्रगट न कहही ।
जौ राउर आयसु मै पावउ ।
नगर देखाइ तुरत लेइ आवउ ।

महाराज ! लक्ष्मण शहर पाहण्याची इच्छा करीत आहे, परंतु प्रभूच्या भयानें व संकोचानें त्यास बोलवत नाही. जर महाराजांची आज्ञा होत असेल, तर शहर दाखवून मी त्यास लवकरच परत घेऊन येतो.

मुनि मुनीस कह बचन सप्रीती ।
कस-न-राम तुझ राखहु नीती ।
धरम-सेतु-पालक तुझ ताता ।
प्रेमविवस सेवक-सुख-दाता ।

तें ऐकून मुर्तीप्र प्रेमळ शब्दांनीं म्हणाले, रामा ! ही मर्यादा तूं कसा न पाळशील ? हे तात ! तूं धर्म-

सेत्चा पालक असून प्रेमांकित होऊन सेवकांना सुख देणारा आहेस.

दो०-जाइ देखि आवहु नगर सुखनिधान
दोउ भाइ । करहु सुफल सब के नयन
सुंदर वदन देखाय ॥ २२३ ॥

हे सुखनिधान ! तुम्ही दोघेहि बंधु जाऊन नगर पाहून या, आणि आपली सुंदर वदनं दाखवून सर्वांचे नेत्र सफल करी.

चौ०-मुनि-पद-कमल बंदि दोउ भ्राता ।
चले लोक-लोचन-सुख-दाता ।
बालकबुंद देखि अति सोभा ।
लगे संग लोचन मनु लोभा ।

लोकांच्या नेत्रांना सुख देणारे असे ते दोघे बंधु मुनि-पदकमलांस वंदन करून निघाले. त्यांचें तें रमणीय स्वरूप पाहतांच नेत्र व मन लुब्ध होऊन मुलांचे थवे त्यांच्या मागोमाग जाऊ लागले.

पीतवसन परिकर कटि भाथा ।
चारु चापसर सोहत हाथा ।
तन अनुहरत सुचंदन खोरी ।
स्यामल गौर मनोहर जोरी ।

कमरेला पीतांबर आणि भाते बांधलेले, हातांत सुंदर चापबाण, अंगास यथायोग्य उत्कृष्ट चंदनाची उटी अशी ती शोभिवंत श्याम आणि गौरवर्ण जोडी प्रेक्षकांच्या मनाचा अपहार करीत होती.

केहरिकंधर बाहु विसाला ।
उर अति रुचिर नाग-मनि-माला ।
सुभग सोन सरसी-रुह-लोचन ।
वदन मयंक ताप-त्रय-मोचन ।

त्यांचे स्कंध सिंहासारखे असून बाहु विशाल होते, व हृदयावर अत्यंत सोज्ज्वल असा रत्नहार रुळत होता. त्यांचे नेत्र कमलाप्रमाणें आरक्त व सुंदर असून त्यांचा मुखचंद्रमा तापत्रयापासून मुक्त करणारा होता.

कानन्दि कनकफूल छवि देही ।
चितवत चितहि चोरि जनु लेही ।

१ हा प्रवेश कोणत्याहि रामायणांत नाही. तो नाटकवजा आहे. त्याचा उद्देश आम्ही मानसहंसांतल्या काव्य-समालोचनेत दिला आहे.

चित्तवनि चारु भृकुटि बर बाँकी ।
तिलक-रेख-सोभा जनु चाकी ।

त्यांच्या कर्णांतलीं सुवर्णपुष्पें आपल्या तेजांनें
जणुंकाय पहाणारांचें चित्तच हरण करीत होतीं.
आधीं दृष्टीच हृदयंगम, त्यावर वक्र भृकुटी, त्यांत
फिरून भर कपाळावरील तिलकरेषांची, म्हणून एकंदर
शोभा फारच खुलून उठली.

दो०—रुचिर चौतनी सुभग सिर मेचक
कुंचित केस । नख-सिख-सुंदर बंधु
दोउ सोभा सकल सुदेस ॥ २२४ ॥

त्यांच्या सुंदर मस्तकावर सुरेख चतुष्कोण टोपी,
आणि केस तकतकीत, कुरळे आणि काळेभोर असे
ते नखशिखांत सुंदर बंधुद्वय सौंदर्याचें केवळ केंद्रस्था-
नच वाटे.

चौ०—देखन नगर भूपसुत आये ।
समाचार पुरवासिन्ह पाये ।
धाये धाम काम सव त्यागी ।
मनहुँ रंक निधि लूटन लागी ।

ते राजकुमार नगर पाहण्यास आले आहेत, ही
बातमी ऐकतांच सर्व लोक आपापल्या घरचें काम-
काज सोडून जणुंकाय दरिद्री लोक खजिना लुटण्यासच
धांवत सुटले आहेत असे धांवत सुटले.

निराखि सहज सुंदर दोउ भाई ।
होहि सुखी लोचन फल पाई ।
जुबती भवनझरोखान्हि लागी ।
निरखाहि रामरूप अनुरागी ।

त्या सहजसुंदर बंधुद्वयास पाहतांच आपल्या
नेत्रांचें साफल्य झालें असें वाटून लोक हर्षित होत.
स्त्रिया घरांच्या झरोक्याशीं येऊन रामरूप पाहतांच
अनुरक्त होत.

कहहि परस्पर वचन सप्रीती ।
सखि इन्ह कोटि-काम-छावि जीती ।
सुर नर असुर नाग मुनि माही ।
सोभा असि कहुँ सुनियति नाही ।

त्या प्रेमानें एकमेकींशीं कुजबुजत कीं गडे, यांनीं
तर कोटिमदनांचें लावण्यच हिरावून घेतलें आहे.
सुर, नर, असुर, नाग आणि मुनी यांच्यांतहि असें
लावण्य असलेलें ऐकितानां नाही.

बिष्णु चारि भुज विधि मुख चारी ।
विकटवेख मुख पंच पुरारी ।

अपर देव अस कोउ न आही ।
यह छावि सखी पटतरिय जाही ।

विष्णूस चार हात, ब्रह्मदेवास चार तोंडें, शंकरास तर
पांच तोंडें असून वेषहि भेसूर, म्हणून ह्या सौंदर्यास
ज्याची उपमा साजेल असा गडे ! त्या देवांतहि एक-
देखील नाही.

दो०—वयकिसोर सुखमासदन स्यामगौर
सुखधाम । अंग अंग पर वारियहि
कोटिकोटिसत काम ॥ २२५ ॥

बालवर्षा, सौंदर्याचें केवळ निधान, श्याम आणि
गौर अशा या सुखनिधानांच्या प्रत्येक अवयवावरून
कोट्यानुकोटि कामदेव देखील ओंवाळून टाकावेत.

चौ०—कहहु सकी अस को तनु धारी ।
जो न मोह अस रूप निहारी ।
कोउ सप्रेम बोली मृदुवानी ।
जो भै सुना सो सुनहु सयानी ।

गडे ! सांग तर असा कोण जन्मास आला आहे
कीं, जो हें रूप पाहून मोहित होणार नाही ? दुसरी
एक स्त्री प्रेमयुक्त व गोड शब्दांनीं म्हणाली, अग
शहाण्यांनीं ! मी जें ऐकिलें आहे तें तर ऐका.

ए दोऊ दशरथ के ढोटा ।
बालमरालन्ह के कल जोटा । ।
मुनि-कौसिक-मख के रखवारे ।
जिन्ह रनअजिर निसाचर मारे ।

हे दोघे राजा दशरथाचे पुत्र म्हणजे छोटेल्यानीं
राजहंसांचीच मोहक जोडी. ज्यांनीं रणांत अजिंक्य
राक्षस मारून विश्वामित्रांच्या यज्ञाचें रक्षण केलें
ते हेच !

स्यामगात कल कंजबिलोचन ।
जो मारीच-सुभुज-मद-मोचन ।
कौसल्यासुत सो सुखखानी ।
नाम राम धनुसायक पानी ।

हा जो श्यामगात्र, सुंदर, राजीवाक्ष, मारीच,
सुबाहु इत्यादिकांचा नूर उतरविणारा, सुखाची
केवळ खाण आणि हातांत धनुष्यबाण धारण केलेला तो
कौसल्येचा पुत्र. ह्याचें नांव राम आहे.

गौर किसोर वेष बर काळे
कर सरचाप राम के पाळे ।

ललितमन नाम राम-लघु-भ्राता ।

सुनु सखि तासु सुमित्रा माता ।

हा जो गोरपान, चिमुकला, चुस्त पोशाखी,
धनुर्बोणधारी आणि रामाचा पृष्ठरक्षक, याचें नांव
लक्ष्मण वरें. गडे ! ऐकलेंस ना, ह्याची आई सुमित्रा,
पण हा रामाचा धाकटा भाऊच आहे.

दो०-विप्रकाजु करि बंधु दोउ मग मुनि-
बधू उधारि । आये देखन चापमख
सुनि हरषीं सब नारि ॥ २२६ ॥

हे दोघे बंधु विश्वामित्र ऋषींचा कार्यभाग उरकून
आणि वाटेंतच गौतम पत्नीचा उद्धार करून धनुष्ययज्ञ
पाहण्यासाठीं येथें आले आहेत. हें ऐकून सर्व स्त्रियांस
आनंदीआनंद झाला.

चौ०-देखि रामछाबि कोउ एक कहई ।

जोगु जानकिहि यह बरु अहई ।

जो सखि इन्हहि देख नरनाहू ।

पन परिहरि हाठि करइ विवाहू ।

रामाचें स्वरूप पाहून एकजण म्हणाली
जानकीस योग्य असा हाच वर होय. गडे ! राजा
जर याला पाहील तर आपला पण देखील विसरून
तो बळेंच जानकीचें याच्याशीं लग्न लावून टाकील.

कोउ कह ए भूपति पहिचाने ।

मुनिसमेत सादर सनमाने ।

सखि परंतु पन राउ न तजई ।

विधिवस हाठि अविवेकहि भजई ।

दुसरी एक म्हणाली राजानें यांस ओळखलें,
आणि मुनिसमवेत त्यानें यांचा गौरव व सन्मानहि
केला; पण सखे ! राजा कांहीं आपला पण सोडीत
नाहीं. दुर्दैवानें आणि आविचारानें आपलाच हेका
धरून तो वसला आहे.

कोउ कह जौं भल अहइ बिधाता ।

सब कहँ सुनिय उचित-फल-दाता ।

तौ जानकिहि मिलिहि बरु एहू ।

नाहि न आलि इहाँ संदेहू ।

तिसरी म्हणाली, ब्रह्मदेव जर समंजस आणि
सर्वोस यथायोग्य फल देणारा असेल तर ऐकून ठेव
कीं, जानकीस हाच वर मिळेल. सखे ! यांत मुळींच
संशय नाहीं.

जौं विधिवस अस बनइ सँजोगू ।

तौ कृतकृत्य होहि सब लोगू ।

सखि हमरे आरति अति ता ते ।

कबुहुँक ए आवहि एहि नाते ।

सुदैवानें हा योग जुद्धन आला तर सर्वच लोक
कृतकृत्य होतील. सखे ! ही आमची उत्कट इच्छा
एवढ्याचसाठीं कीं ह्यामुळें तरी हे कधींना कधीं येथें
येत राहतील.

दो०-नाहिं त हम कहँ सुनहु सखि इन्ह
कर दरसन दूरि । यह संघट तव होइ
जव पुन्य पुराकृत भूरि ॥ २२७ ॥

एरवीं आपणांस यांचें दर्शन घडणें दुरावास्तच
आहे. गडे ! आपण पूर्वजन्मीं जर कांहीं पुण्य जोडलें
असेल तरच हें जुद्धन यावयाचें.

चौ०-बोली अपर कहेहु सखि नीका ।

एहि विवाह अतिहित सवही का ।

कोउ कह संकरचाप कठोरा ।

ए स्यामल मृदुगात किसोरा ।

सब असमंजस अहइ सयानी ।

यह सुनि अपर कहइमृदुबानी ।

एकजण म्हणाली गडे ! तूं म्हणालीस तेंच खरें.
हा विवाह म्हणजे सर्वोच्याच मनाजोगा होणार आहे.
दुसरी एक म्हणाली, शिवचाप तर खूपच बोजड
आणि ही सांवळी गोंडस मूर्ति तर अगदींच कोंवळी;
मिळून गडे, साराच घोंटाळा दिसतो. त्यावर एकजण
मृदु वाणीनें म्हणाली,—

सखि इन्ह कहँ कोउ कोउ अस कहहीं ।

बड प्रभाउ देखत लघु अहहीं ।

परसिं जासु पद-पंकज-धूरी ।

तरी अहिल्या कृत-अघ-भूरी ।

सो कि रहिहि बिनु सिवधनु तोरे ।

यह प्रतीति परिहरिय न भोरे ।

जोहि विरंचि रचि सीय सवाँरी ।

तेहि स्यामल वरु रचेउ बिचारी ।

सखे ! हे दिसण्यांत मात्र लहान दिसतात पण
पराक्रमांत खूपच भडक आहेत असेंहि कोणी कोणी
म्हणतात. ज्याच्या पदकमलरजाच्या स्पर्शानें महा-
पातकी अहल्या देखील उद्धरिली ती काय शिवचाप
तोडल्याशिवाय राहणार ? अचुक प्रचीति असूं दे कीं

ज्या ब्रह्मदेवानें सीतेला अशी गोजिरवाणी घडविली
त्यानेच तिला हा सांवळा वर विचारपूर्वक योजला
आहे.

तासु बचन सुनि सब हरषानी ।

ऐसइ होउ कहहि मृदुबानी ।

तिचें तें बोलणें ऐकून सर्वांनाच आनंद झाला व
त्या कळवळून म्हणाल्या, तथास्तु !

दो०—हिय हरषहि वरषहि सुमन सुमुखि—
सुलोचनि—बृंद । जाहि जहाँ जहँ बंधु
दोउ तहँ तहँ परमानंद ॥ २२८ ॥

त्या सुमुखी आणि सुलोचनी स्त्रियांच्या मनास
आनंद होऊन त्या फुलें उधळूं लागल्या. ते दोघे
बंधु जेथें जेथें जात तेथें तेथें आनंदाची लयलूट उडे.

चौ०—पुर पूरब दिसि गे दोउ भाई ।

जहँ धनु—मख—हित भूमि बनाई ।

शहराच्या पूर्वेस जिकडे धनुर्यज्ञासाठी जागा
तयार केली होती तिकडे ते दोघे बंधु गेले.

अतिविस्तार चारु गच ठारी ।

बिमलवेदिका रुचिर सर्वाँरी ।

ती भूमि अत्यंत विस्तृत, सुबक, मजबूत व फरस-
बंदीची केली होती. मध्यवेदिका (धनुष्य ठेवि-
ण्यासाठी केलेला उंच ओटा) देखील सुरेख
साधलेली होती.

चहुँ दिसि कंचनमंच बिसाला ।

रचे जहाँ बैठहि महिपाला ।

तेहि पाळे समीप चहुँ पासा ।

अपर मंचमंडली बिलासा ।

कछुक ऊँचि सब भाँति सुहाई ।

बैठहि नगर लोग जहँ जाई ।

चोहों बाजूला राजे लोकांस बसण्यासाठी
सोन्याचे मोठमोठाले तख्त ठेविले होते. त्यांच्या
मागील बाजूस इतरांकरितां साधे बांक मांडले होते.
शहराच्या सर्व मंडळींनी येऊन बसावें म्हणून काहीं
उंच आणि सर्वतोपरी व्यवस्थेची अशा माड्या
(ग्यालरी) केल्या होत्या.

तिन्ह के निकट बिसाल सुहाये ।

धवलधाम बहुबरन बनाये ।

जहँ बैठे देखहि सब नारी ।

जथाजोग निजकुल अनुहारी ।

स्त्रियांनी आपापल्या कुलाच्या योग्यतेनुरूप बसून
पहावें म्हणून त्या माड्यांच्या जवळच विशाल,
सोइस्कर आणि शुभ्र वगैरे अनेक रंगांच्या बैठकी
केल्या होत्या.

पुर बालक कहि कहि मृदुबचना ।

सादर प्रभुहि देखावहि रचना ।

शहरांतील मुलें मृदु वाणीनें आणि नम्रतापूर्वक
ती एकंदर रचना प्रभूस दाखवूं लागली.

दो०—सब सिसु एहि मिस प्रेमबस परसि
मनोहर गात । तन पुलकहि अति हरष
हिय देखि देखि दोउ आत ॥ २२९ ॥

त्या निमित्तानें सर्व मुलांनी अत्यंत प्रेमानें त्या
उभय बंधूंच्या मनोहर शरीरास स्पर्श करून त्यांना
वारंवार न्याहाळून पहावें, व—

चौ०—सिसु सब राम प्रेमबस जाने ।

प्रीतिसमेत निकेत बखाने ।

निज निज रुचि सब लेहि बोलाई ।

साहित सनेह जाहि दोउ भाई

रामदेखील प्रेमवश आहेत असें समजून सर्व
मुलांनी त्यांना तीं स्थानें दाखवार्वीं. तीं मुलें आपा-
पल्या रुचीप्रमाणें त्यांना बोलावीत व रामलक्ष्मण
आत्मीयतेनें त्यांचेजवळ जात.

रामु देखावहि अनुजहि रचना ।

काहि मृदु मधुर मनोहर बचना ।

राम मृदु, मधुर व मनोहर वचनांनी लक्ष्मणास
तेथील रचना दाखवात.

लवनिमेष महँ भुवननिकाया ।

रचइ जासु अनुसासन माया ।

भगति हेतु सोई दीन दयाला ।

चितवत चकित धनुष—मख—साला ।

ज्याच्या आशेनुसार माया निमिषार्धांत अनेक
ब्रह्मांडें निर्माण करिते ती दीनदयाल प्रभु भक्तांच्या
हेतूस्तव ती धनुर्यज्ञशाला पाहून आश्चर्य करूं
लागला.

कौतुक देखि चले गुरु पाही ।

जानि बिलंबु त्रास मन माही ।

ती मौज पाहतां पाहतां विलंब झाला. म्हणून
मनांत भीति वाढून ते उभयतां गुरुकडे जाण्यास
निघाले.

जासु त्रास डर कहँ डर होई ।

भजनप्रभाउ देखावत सोई ।

ज्याच्या भयानें भयासहि भय उत्पन्न व्हावयाचें
तो भक्तिमहिम्याचें प्रदर्शन करूं लागला.

कहि बातैँ मृदु मधुर सुहाई ।

किये विदा बालक बरिआई ।

मृदु, मधुर आणि रोचक गोष्टी बोलून रामचंद्रानें
मुलांना बलेंच निरोप दिला.

दो०—सभय सप्रेम विनीत अति-सकुच-सहित

दोउ भाई । गुरु-पद-पंकज नाइ

सिर बैठे आयसु पाइ ॥ २३० ॥

त्या विनयसंपन्न अशा दोघां बंधूनीं सप्रेम परंतु
संकोचपूर्वक व भीतभीत गुरुजींच्या चरणकमलांवर
आपली मस्तकें नमवून नंतर त्यांच्या आज्ञेनें ते
बसले.

चौ०—निसिप्रबेस मुनि आयसु दीन्हा ।

सक्की संध्यावंदन कीन्हा ।

कहत कथा इतिहास पुरानी ।

रुचिर रजनि जुगजाम सिरानी ।

संध्याकाळ झाल्यामुळें मुनींच्या आज्ञेनुसार
सर्वांनीं संध्यावंदन केलें. नंतर प्राचीन इतिहास कथन
करण्यांत रात्रीचे दोन प्रहर टेर झाले.

मुनिवर सयन कीन्ह तब जाई ।

लगे चरन चाँपन दोउ भाई ।

नंतर विश्वामित्रांनीं शयन केलें व ते दोघे बंधु
त्यांचे पाय चेपूं लागले.

जिन्ह के चरनसरोरुह लागी ।

करत विविध जप जोग विरागी ।

तेइ दोउ बंधु प्रेम जनु जीते ।

गुरु-पद-कमल पलोतत प्रीते ।

ज्यांच्या चरणकमलाप्रीत्यर्थ वैराग्यवंत लोक नाना
प्रकारचे जप व योग करितात असे ते दोघे बंधु
जुगुंकाय प्रेमाचे गुलाम बनून गुरुंची पदकमलें
प्रतिनिं चेपूं लागले.

बार बार मुनि अज्ञा दीन्ही ।

रघुवर जाइ सयन तब कीन्ही ।

विश्वामित्रांनीं अनेक वेळां आज्ञा केल्यावर रामांनीं
जाऊन शयन केलें.

चाँपत चरन लषन उर लाये ।

सभय सप्रेम परम सचुपाये ।

पुनि पुनि प्रसु कह सोवहु ताता ।

पौढे धरि उर पदजलजाता ।

लक्ष्मण रामाचे पाय चेपूं लागला. त्यानें भीत-
भीत ते पाय आपल्या हृदयास लावून अत्यंत आनं-
दित व्हावें. “ बाळ ! नीज की रे आतां ” असें त्यास
प्रभु वरचेवर म्हणत, तेव्हां त्याच चरणकमलांचें
ध्यान करीत तो निद्रिस्त झाला.

दो०—उठे लषन निसि विगत मुनि अरुन-

सिखा धुनि कान । गुरु तेँ पहिलेहि

जगतपति जागे राम सुजान ॥ २३१ ॥

कोंबडा आरवलेला ऐकतांच रात्र संपली म्हणून
लक्ष्मण उठला. शानी विश्वप्रभु रामचंद्राहि गुरुच्या
पूर्वीच जागे झाले.

चौ०—सकल सौच करि जाइ नहाये ।

नित्य निबाहि मुनिहि सिर नाये ।

समय जानि गुरुआयसु पाई ।

लेन प्रसून चले दोउ भाई ।

सर्व प्रातःकर्म उरकून त्यांनीं स्नानें केलीं, व नित्य
कर्म आटोपून गुरुस वंदन केलें. पूजासमय समीप
आला असें जाणून गुरुंच्या आज्ञेनें पुढें आगण्यास
दोघेहि बंधु निघाले.

भूपवाग वर देखेउ जाई ।

जहँ वसंतरितु रही लोभाई ।

लागे ब्रिटप मनोहर नाना ।

बरन वरन वर बेलिब्रिताना ।

त्यांनीं राजाची चिमणवाग पाहिली. तेथें वसंत-
ऋतु लुब्ध होऊन राहत असे. त्या वागेत अनेक
रमणीय वृक्ष व तन्हेतन्हेच्या उत्तम वेलींचे मंडप
लागलेले होते.

नव पल्लव फल सुमन सुहाये ।

निज संपति सुररुख लजाये ।

चातक कोकिल कीर चकोरा ।

कूजत बिहग नटत कल मोरा ।

नूतन पल्लवफलपुष्पें आपल्या शोभासंपत्तीनें
कल्पवृक्षास देखील लाजवीत होती. चातक, कोकिल,

१ हा कथाभाग मूळ संस्कृत रामायणांतला नाही. तो
नाटकवजा आहे, पण त्यांत कवीची कला आहे. आमचा
‘मानसहंस’ ती दाखवील.

पोपट, चकोर इत्यादि पक्षिगण कूजन करीत असून मोर ऐटीत नृत्य करीत होते.

मध्य बाग सर सोह सुहावा ।
मनिसोपान विचित्र बनावा ।
बिमलसलिल सरासिज बहुरंगा ।
जलखग कूजत गुंजत भृंगा ।

बागेच्या मध्यभागी एक रमणीय सरोवर होतें. त्यास चित्रविचित्र खड्यांच्या पायऱ्या बांधल्या होत्या. त्यांतलें पाणी स्वच्छ असून त्यांत विविध रंगांची कमळें होती, आणि जलपक्ष्यांचें कूजित व भृंगांचा गुंजारव चालला होता.

दो०—बागुतडाग विलोकि प्रभु हरषे
बंधुसमेत । परमरम्य आराम यह
जो रामहि सुख देत ॥ २३२ ॥

ती बाग व तें सरोवर पाहून लक्ष्मणासह रामचंद्र खूष झाले. ज्यानें रामास देखील आराम दिला तेंच खरें आरामस्थान होय.

चौ०—चहुं दिसि चितइ पूछि मालीगन ।
लगे लेन दल फूल मुदितमन ।
तोहि अवसर सीता तहूँ आई ।
गिरिजापूजन जनानि पठाई ।
संग सखी सब सुभग सयानी ।
गावहि गीत मनोहर बानी ।

माळ्याला विचारून चोहोंकडे पहात पहात ते पत्रपुष्पें आनंदानें तोडूं लागले. त्याच समयास सीताहि तेथें आली. तिला तिच्या आईनें जगदंबेच्या पूजेसाठीं तेथें पाठविलें होतें. तिच्याबरोबर सुंदर व चतुर अशा तिच्या सर्व सख्या आल्या होत्या त्या मधुर गाणीं गात.

सरसमीप गिरिजागृह सोहा ।
वरानि न जाइ देखि मन मोहा ।

त्या सरोवराचे कांठीं दुर्गेचें एक अवर्णनीय मंदिर होतें. तें पाहतांच पाहणाराचें मन मोहित होई.

मज्जन करि सर सखिन्ह समेता ।
गई मुदितमन गौरिनिकेता ।
पूजा कीन्हि अधिक अनुरागा ।
निजअनुरूप सुभग बर माँगा ।

त्या सरोवरांत स्नान करून सीता आपल्या सख्यांसह वर्तमान आनंदानें मंदिरांत गेली. तिनें अत्यंत भक्तिपूर्वक देवीची पूजा करून आपल्याला अनुरूप

असा उत्कृष्ट पति मिळावा म्हणून वर मागितला.

एक सखी सिय संग विहाई ।
गई रही देखन फुलवाई ।
तेइ दोउ बंधु बिलोके जाई ।
प्रेमबिबस सीता पहिँ आई ।

सतिच्या सख्यांपैकी एक सखी तिला सोडून फुलबाग पाहण्यासाठीं गेली होती. तेथें तिनें रामलक्ष्मणांस पाहिलें व प्रेमविवश होत्साती ती सीतेकडे परत आली.

दो०—तासु दसा देखी सखिन्ह पुलक गात
जल नयन । कहु कारन निजहरष कर
पूछहिँ सब मृदुवयन ॥ २३३ ॥

तिचें शरीर रोमांचित झालें असून तिच्या नेत्रांत आनंदाश्रु आले आहेत, अशी तिची स्थिति तिच्या मैत्रिणींनीं पाहिली. तेव्हां सर्वजणी तिला हळूच विचारूं लागल्या कीं या एवढ्या आनंदाचें कारण तरी एकदां आम्हांला कळूं दे.

चौ०—देखन बाग कुअँर दुइ आये ।
बयकिसोर सब भाँति सुहाये ।
स्याम गौर किभि कहँ बखानी ।
गिरा अनयन नयन बिनु बानी ।

(ती म्हणाली,) बाग पाहण्यास दोन कुमार आले आहेत. ते बालवयी असून सर्वतोपरी सुंदर आणि श्याम व गौर आहेत. त्यांचें वर्णन तरी मी कसें करणार ! कारण वाचेला डोळे नाहीत आणि डोळ्यांना वाचा नाही ! '

मुनि हरषीँ सब सखी सयानी ।
सियाहिय अति उतकंठा जानी ।
एक कहइ नृपसुत तेइ आली ।
सुने जे मुनि सँग आये काली ।
जिन्ह निजरूप मोहनी डारी ।
कान्हे स्वबस नगर-नर-नारी ।
बरनत छवि जहँ तहँ सब लोगू ।
अवसि देखियहि देखन जोगू ।

तें ऐकून त्या सर्व चतुर सख्यांना हर्ष झाला.

१ विचाराचाच प्रश्न आहे कीं मग खरा पुरावा तरी कोणता ? द्रष्टा वक्ता नाही आणि वक्ता द्रष्टा नाही तर कोणतीहि साक्ष खोटीच समजावयास नको काय ? म्हणजे प्रत्यक्ष (direct) पुराव्याची एकंदरीत तारांबळच उडते.

सीतेचें मन फार उत्कंठित झालें आहे असें पाहून एक सखी म्हणाली गडे ! मी ऐकिलें आहे कीं, काल विश्वामित्रांचे बरोबर दोन राजकुमार आले आहेत तेच हे ! ह्यांनीं तर आपल्या रूपांनीं जणुंकाय मोहनी घालून नगरांतील सर्व स्त्रीपुरुष आपल्या नादां लाविले आहेत. जिकडे तिकडे सर्व लोक ह्यांच्याच खुबसूरतीचे गोडवे गात आहेत. मला वाटतें, अशा त्या दर्शनीय राजकुमारांना आपणाहि अवश्य पाहिलें पाहिजे.

तासु वचन अति सियहि सुहाने ।
दरस लागि लोचन अकुलाने ।
चली अग्र करि प्रिय सखि सोई ।
प्रीति पुरातनि लखइ न कोई ।

हें त्या सखीचें बोलणें सीतेस फारच रुचलें. तिचे नेत्र दर्शनीय सुक झाले. सीता त्याच प्रियसखीस पुढें घालून चालूं लागली. तिचें पुरातन प्रेम कोणासहि ओळखतां आलें नाहीं.

दो०—सुमरि सीय नारदवचन उपजी
प्रीति पुनीत । चकित विलोकति सकल
दिसि जनु सिसु मृगी सभीत ॥ २३४ ॥

सीतेला नारदवचनाचें स्मरण होऊन तिच्या मनांत पवित्र प्रेम उत्पन्न झालें. ती चकित होऊन भयभीत झालेल्या बालमृगीप्रमाणें चौहोंफेर पाहूं लागली.

चौ०—कंकन—किंकिनि—नूपुर—धुनि सुनि ।
कहत लषन सन राम हृदय गुनि ।
मानहुं मदन दुंदुभी दीन्ही ।
मनसा विस्वविजय कहू कीन्ही ।

कंकण, किंकिणी व नूपुर यांचा ध्वनि ऐकून राम मनांत विचार करून लक्ष्मणास म्हणाले कीं, मला वाटतें, विश्व जिकण्यासाठीं मदनानें हा मुदाम दुंदुभीच वाजविला आहे.

अस कहि फिरि चितये तेहि ओरा ।
सिय—मुख—ससि भये नयन चकोरा ।
भये विलोचन चारु अचंचल ।
मनहुं सकुचि निमि तजे दगंचल ।

इतकें बोलून पुन्हां रामांनीं तिकडे पाहिलें तों

१ सीतेस नारदाचा वर होता कीं तिचा पती प्रथम त्याच बागेंत भवानीच्या पूजेसमयीं दृष्टीस पडेल.

त्यांचे नेत्र सीतेच्या वदनचंद्राचे चकोर बनले ! त्यांचे ते सुंदर नेत्र अगदीं उत्पन्न झाले; जणुंकाय संकोचास्तव^१ निमीनं दृग्ब्रह्माचा त्याग केला.

देखि सीयसोभा सुख पावा ।
हृदय सराहत वचनु न आवा ।
जनु विरंचि सव निजनिपुनाई ।
विराचि विस्व कहू प्रगटि देखाई ।

सीतेचें सौंदर्य पाहून रामास संतोष वाटला व ते मनांत तिच्या सौंदर्याची वाखाणणी करूं लागले; परंतु ते बोलून दाखविण्यास त्यांस शब्द सुचेनात. जणुंकाय ब्रह्मदेवानें तिला घडवून आपल्या सर्व नैपुण्याचें जगांत प्रदर्शनच मांडलें होतें.

सुंदरता कहू सुंदर करई ।
छविग्रह दीपसिखा जनु बरई ।
सब उपमा कवि रहे जुठारी ।
केहि पटतरऊं बिदेहकुमारी ।

ज्याप्रमाणें शोभाग्रहाचीहि शोभा चिरांगणानें झळकून उठते त्याप्रमाणें सीतेचें सौंदर्य सौंदर्यालाहि सौंदर्यप्रद होतें. सर्वच उपमा कवींनीं उच्छिष्ट करून ठेवल्या आहेत, तेव्हां मी सीतेस उपमावें तरी कसें ?

दो०—सियशोभा हिय बरनि प्रभु आपनि
दसा विचारि । बोले सुचि मन अनुज
सन वचन समयअनुहारि ॥ २३५ ॥

१ निमी हा शब्द द्वयर्थां घेऊन रामचंद्राच्या नेत्र-ताटस्थ्यावर कवीनें उत्प्रेक्षालाघव केलें आहे. निमी म्हणजे पापणी व निमी ह्मणजे निमी राजा; हा जनकाचा पूर्वज होय. निमी शब्द निमीराजवाचक घेऊन कवी उत्प्रेक्षा करितात कीं, जणुंकाय निमी राजानें आपल्या मुलीचा (सीतेचा) व जामाताचा (रामाचा) प्रेम-शृंगारप्रसंग जाणून आपलें पापणी हें स्वस्थान सोडलें. ह्मणून नेत्रांचें निमीलोन्मीलन बंद पडलें.—अशी कथा आहे कीं, एकदां निमी राजानें यज्ञ आरंभून वसिष्ठांस आमंत्रण केलें. परंतु वसिष्ठ इंद्राकडे गेले असल्यामुळें वेळीं आले नाहींत. याचें राजास वैषम्य वाटलें. वसिष्ठ उशीरा आले; पण राजा त्यांस भेटला नाहीं. तेव्हां त्यास वसिष्ठानां शाप दिला कीं, तुझें शरीर नष्ट होईल. राजा-नेंही वसिष्ठांस उलट तोच शाप दिला. तेव्हां वसिष्ठानां दुसरें शरीर धारण केलें. राजासहि त्याच्या पुरोहितांनं दुसरें शरीर देण्याचा प्रयत्न केला. त्यावेळीं राजा ह्मणाला मी देहाविरहित मनुष्याच्या पापण्यांवरच वास करीन.

प्रभूर्नी सीतेच्या लावण्याचें मनांत वर्णन करून
आणि स्वस्थितीचाहि विचार करून ते शुद्ध अंतः-
करणानें लक्ष्मणाजवळ म्हणाले—

चौ०—तात जनकतनया यह सोई ।
धनुषजज्ञ जेहि कारन होई ।
पूजन गौरि सखी लेइ आई ।
करत प्रकास फिरइ फुलवाई ।

बा लक्ष्मणा ! जिच्यासाठी हा धनुर्यज्ञ होत
आहे ती जनकमुता हीच होय. हिच्या सख्या हिला
दुर्गेच्या पूजेसाठी घेऊन आल्या आहेत. तीच ही
बागेत फिरून प्रकाश पाडीत आहे.

जासु विलोकि अलौकिक सोभा ।
सहज पुनीत मोर मन छोभा ।
सो सब कारन जान विधाता ।
फरकहि सुभग अंग सुनु भ्राता ।

हिचें लोकोत्तर लावण्य पाहून स्वभावतःच पवित्र
अशा माझ्याहि मनाला क्षोभ होत आहे. ह्याचें खरें
कारण विधाताच जाणे. लक्ष्मणा ! ऐक. माझी
शुभांगें स्फुरण पावत आहेत.

रघुवंसिन्ह कर सहज सुभाऊ ।
मनु कुपंथ पगु धरै न काऊ ।
मोहि अतिसय प्रतीति मन केरी ।
जेहि सपनेहु परनारि न हेरी ।

रघुवंशीयांचा हा तर प्रकृतिगुणच आहे की,
त्यांचें मन कुमार्गांत म्हणून कधीहि पाऊल टाकावयाचें
नाहीं. ज्यानें स्वप्नांत देखील परस्त्री कशी ती पाहिली
नाहीं त्या माझ्या मनासंबंधानें मलाहि पण पूर्ण
स्वात्रीच आहे.

जिन्ह कै लहहि न रिपु रन पीठी ।
नहि लावहि परतिय मन डीठी ।
मंगन लहहि न जिन्ह कै नाहीं ।
ते नखर थारे जग माहीं ।

रणांत ज्यांची पाठ शत्रूला कधीहि दिसावयाची
नाहीं, जे परस्त्रीवर कधीहि दृष्टि टाकावयाचे नाहींत
व ज्यांच्याकडून याचकास नकार मिळावयाचाच
नाहीं असे नरश्रेष्ठ जगांत विरळ असतात.

दो०—करत बतकही अनुज सन मन
सियरूप लुभान । मुख-सरोज-मक-
रंद-छवि करइ मधुप इव पान ॥२३६॥

रामचंद्र लक्ष्मणाशी जरी संभाषण करीत होते
तरी त्यांचें मन मात्र सीतेच्या रूपावर लुब्ध होऊन
तें तिच्या मुखारविंदाचें मकरंदरूपी सौंदर्य भ्रमरा-
प्रमाणें पान करीत होतें.

चौ०—चितवति चकित चहूँ दिसि सीता ।
कहूँ गये नृपकिसोर मन चिंता ।
जहूँ बिलोकि मृग-सावक-नयनी ।
जनु तहूँ वरिस कमल-सित-स्येनी ।

ते राजकुमार कोठें गेले असावित अशी चिंता
वाटून सीता चकित होत्साती सर्व दिशांकडे पाहूं
लागली. ती बालहरिणाशी जेथें दृष्टिक्षेप करीत असे
तेथें जणु शुभ्र कमलपंक्तींचा वर्षावच होत होता.

लता ओट तव साखिन लखाये ।
स्यामल गौर किसोर सुहाये ।
देखि रूप लोचन ललचाने ।
हरषे जनु निजनिधि पहिचाने ।

तेव्हां लतामंडपाच्या आड असलेले ते श्याम,
गौर व सुंदर कुमार सख्यांनीं सतिला दाखविले. ते
पाहून सीतेचे नेत्र आसक्त झाले; जणुंकाय स्वतःची
(दुरावलेली) ठेव अचानक मिळाल्याचा त्या
नेत्रांना आनंद झाला.

थके नयन रघु-पति-छवि देखे ।
पलकन्हिहू परिहरी निमेखे ।
अधिक सनेह देह भइ भोरी ।
सरदससिहि जनु चितव चकोरी ।

रघुपतीचें नेत्रसौंदर्य पाहून सीतेचे नेत्र निवले.
तिच्या पापण्या मिटेनाशा झाल्या. प्रेमाधिक्यानें तीस
देहाची विस्मृति झाली. त्या वेळीं शरच्चंद्राकडे
जणुंकाय चकोरीच पाहत आहे अशांतलेंच तें दृश्य
म्हणावयाचें.

लोचनमग रामहि उर आनी ।
दीन्हे पलककपाट सयानी ।
जब सिय साखिन्ह प्रेमवसजानी ।
कहि न सकहि कछु मन सकुचानी ।

ती शहाणी अशी की तिनें नेत्रमार्गानें रामास
हृदयांत कोंडून पापण्यारूप कपाट लावून घेतली.
जेव्हां सख्यांनीं सीता प्रेमांत चूर आहे, असें ओळ-
खलें तेव्हांतर ती फारच संकोचली, आणि तिची
बोबडी वळली.

दो०—लताभवन तेँ प्रगट भये तेहि अव-
सर दोउ भाइ । निकसे जनु जुग
बिमलविधु जलदपटल बिलगाइ ॥२३७॥

इतक्यांत ते दोघे बंधु लतामंडपांतून बाहेर पडले;
जणुंकाय मेघडंबर वितळून ते दोन निर्मल चंद्रच
प्रगट झाले.

चौ०—सौभासीवें सुभग दोउ वीरा ।

नील—पीत—जलजाम—सरीरा ।

मोरपंख सिर सोहत नीके ।

गुच्छा बिच बिच कुसुमकली के ।

ते दोघेहि वीर सौंदर्याची परमावाधि म्हणून अत्यंत
मनोहर होते. एकाची नीलमलाप्रमाणें व दुसऱ्याची
पीतकमलाप्रमाणें कांति होती. त्यांच्या मरतकावर
सुंदर मयूरपिच्छें आणि मधून मधून पुष्पांच्या कळ्यांचेहि
गुच्छ शोभत होते.

भाल तिलक समबिंदु सुहाये ।

सवन सुभग भूषण छवि छाये ।

विकट भृकुटि कच घूघरवारें ।

नवसरोज लोचन रतनारें ।

चारु चिबुक नासिका कपोला ।

हासविलास लेत मन मोला ।

मुखछवि कहि न जाइ मोहि पाहीं ।

जो विलोकि बहु काम लजाहीं ।

त्यांच्या ललाटभार्गी सुंदर तिलक आणि घर्मबिंदु
शोभत. कर्णातील दैदीप्यमान अलंकारांची कांति गर्द
फांकत होती. भोंवया टपोऱ्या व केश कुरळे, नेत्र
नूतनकमलाप्रमाणें आरक्त होते. नाक, हनुवटी,
आणि गाल यांच्या डौलांत खुबसूरत हास्याची भर
पडली. ती मौज चाखणारास स्वतःच्या मनाचें मोल
घावें लागे. अनेक मदनदेखील जिला पाहून लाज-
तील अशा त्या मुखश्रीपुढें तर माझी बोवडीच वळते.

उर मनिमाल कंबुकल ग्रीवां ।

काम—कलभ—कर भुज बलसीवां ।

सुमनसमेत बामकर दोना ।

सांवर कुअर सखी सुठि लोना ।

त्यांच्या वक्षःस्थलावर रत्नमाला झळकत असून
त्या उभयतांची मान शंखाप्रमाणें नितळ होती. त्यांचे
बाहु कामकुंजराच्या शृंगप्रमाणें असून अत्यंत वळकट
होते. एक सखी म्हणाली, डाव्या हातांत पुष्पांनीं

भरलेला द्रोण घेतलेला हा सावळा राजविंडा तर गडे!
फारच खुद्द दिसत आहे.

दो०—केहरिकाटि पट पीत धर सुखमा—
सील—निधान । देखि भानु-कुल-भूष-
नहि विसरा सखिन्ह अपान ॥ २३८ ॥

सिंहकटी, पीतवसनधारी व शोभाशीलसागर अशा
त्या भानुकुलभूषणास पाहून सर्वच स्त्रिया आपलें
देहभान विसरल्या.

चौ०—धरि धीरज एक आलि सयानी ।

सीता सन बोली गहि पानी ।

बहुरि गौरि कर ध्यान करेहू ।

भूपकिसोर देखि किन लेहू ।

एक चतुर सखी धैर्यानें सीतेचा हात धरून
म्हणाली, अजून तूं गौरीचेंच ध्यान करीत आहेस
ना ? ह्या राजकुमारास एकदां पाहून कां घेत
नाहीस ?

सकुचि सीय तब नयन उघारे ।

सनमुख दोउ रघुसिंह निहारे ।

नखासिख देखि राम कै सोभा ।

सुमिरि पितापन मन अति छोभा ।

परबस सखिन्ह लखी जब सीता ।

भये गहरु सब कहिँ समीता ।

तेव्हां सीतेनें लज्जेनें डोळे उघडले तों तीस दोघेहि
रघुकुलसिंह अगदीं समोरच दिसले. रामचंद्राचें नखाशि-
खांत सौंदर्य पाहून व आपल्या पित्याच्या पणाचें स्मरण
होऊ तिचें मन अत्यंत व्यग्र झालें. स्त्रियांनीं सीता
अगदीं परवश झाली आहे असें पहातांच त्या सर्व
भयभीत होऊन म्हणाल्या, किती तरी वेळ निघून
गेली बरें !

पुनि आउव एहि बिरियाँ काली ।

अस कहि मन बिहँसी एक आली ।

फिरून उद्याहि याच वेळेस आपण येथें येऊं असें
म्हणून दुसरी एक सखी आपल्या मनांत हंसली.

गूढ गिरा सुनि सिय सकुचानी ।

भयेउ विलंब मातुभय मानी ।

धरि बडि धीर राम उर आने ।

फिरि आपनपौ पितुवस जाने ।

१ सखी हें खोचून बोलत आहे. कारण वस्तुतः सीता
रामस्वरूपाचेंच ध्यान करीत होती.

त्या सखीचें तें खोंचून बोललेलें ऐकून सीता ओशाळली, आणि विलंब झाला म्हणून आईची तिला भीतिहि वाटली. परंतु तिनें पुष्कळ धीर धरून रामरूप हृदयांत सांठविलें. पुन्हां तिचें तिलाच वाटलें कीं, आपण तर पित्याच्या स्वाधीन आहोंत !

दो०—देखन मिस मृग बिहंग तरु फिरइ
बहोरि बहोरि । निरखि निरखि
रघुवीरछवि बाढइ प्रीति न थोरि ॥२३९॥

मृग, पक्षी, वृक्ष, वगैरे पाहण्याच्या मिषानें ती इकडे तिकडे फिरत वरचेवर रामरूप न्याहाळून पाही, न्यामुळें तर तिच्या प्रेमाला अधिकच भरतें येऊं लागलें.

चौ०—जानि कठिन सिवचाप विसूराति ।
चली राखि उर स्यामलमूराति ।

शिवचाप भयंकर अवजड या कल्पनेनें तर सीतेचा चूरच उतरला. रामाची श्यामल मूर्ति हृदयांत ठेवून ती जाऊं लागली.

प्रभु जब जात जानकी जानी ।
सुख सनेह सोभा गुन खानी ।
परम-प्रेम-मय मृदुमसि कीन्ही ।
चारु चित्त भीती लिखि लीन्ही ।

सुख, स्नेह, शोभा व गुण यांची केवळ खाणच अशी जानकी जात आहे असें जेव्हां प्रभुंनीं पाहिलें, तेव्हां त्यांनीं आपल्या परमप्रेमरूप मृदु शार्ईनें सुंदर चित्तरूपी भीतीवर तिची तसवीर रेखून ठेविली.

गई भवानीभवन बहोरी ।
बंदि चरन बोली करजोरी ।

सीता फिरून दुर्गेच्या मंदिरांत गेली, आणि दुर्गेस वंदन करून हात जोडून तिचें स्तवन करूं लागली.

जय जय गिरि-बर-राज-किसोरी ।
जय महेस-मुख-चंद-चकोरी ।
जय गज-वदन-षडानन-माता ।
जगतजननि दामिनि-दुति-गाता ।
नहिं तव आदि मध्य अवसाना ।
अमितप्रभाव बेद नहिं जाना ।
भव-भव-बिभव-पराभव-कारिनि ।
विस्वविमोहनि स्व-वस-विहारिनि ।

हे गिरिराजकन्ये ! तुझा जयजयकार असो. हे महेशमुखचंद्रचकोरी ! तुझा उदो ! हे गणेशकार्तिकेय-

जननी ! जगदंबे ! विशुद्ध्युतिगात्रे ! तुझा विजय असो. तुला आदि, मध्य आणि अंत नाही. तुझा अमित प्रभाव वेदांसहि अतर्क्य आहे. तूं संसाराच्या उत्पत्तीची, वैभवाची व लयाची कर्त्री आहेस. तूं विश्वास विमोहित करणारी असून स्वतंत्र विहरणारी आहेस.

दो०—पतिदेवता सुतीय महुँ मातु प्रथम
तव रेख । महिमा अमित न सकहिं
कहि सहस सारदा सेख ॥२४०॥

श्रेष्ठ अशा पतिव्रता स्त्रियांमध्ये, हे जगदंबे ! तूंच अग्रगण्य आहेस. तुझ्या अनंत प्रभावाचा उच्चार करण्यास सहस्रावधि सरस्वती आणि शेष देखील मुखस्तंभ बनतात.

चौ०—सेवत तोहि सुलभ फळ चारी ।
वरदायिनि त्रिपुरारि पियारी ।
देवि पूजि पदकमल तुझारे ।
सुर नर मुनि सब होहि सुखारे ।

हे वरदायिनी ! त्रिपुरारिप्रिये ! तुझी सेवा केली असतां चतुर्विध पुरुषार्थ सुलभ होतात. हे अंबे ! तुझ्याच पदकमलाच्या उपासनेनें देव, मानव, मुनी हे सर्व सुखी होत असतात.

मोर मनोरथ जानहु नोके ।
बसहु सदा उरपुर सवही के ।
कीन्हउँ प्रगट न कारन तेही ।
अस कहि चरन गहे बैदेही ।

माझा मनोरथ तुला पूर्ण अवगत आहे, कारण तुझा वास सर्वकाल सर्वांच्या हृदयपुरांत असतो. अतएव, मी आपली वांछा प्रकट केली नाही. याप्रमाणें स्तुति करून सीतेनें दुर्गेचे चरण घट्ट धरिले.

बिनय-प्रेम-वस-भई भवानी ।
खसी माल मूरति मुसुकानी ।
सादर सियप्रसाद सिर धरेऊ ।
बोली गौरि हरषु उर भरेऊ ।

सीतेच्या विनयपूर्वक भक्तीनें भवानी प्रसन्न होऊन तिनें हास्य केलें, आणि तिचा हार गळून पडला. तोच भगवतीचा प्रसाद म्हणून सीतेनें आदरपूर्वक शिरावर धरिला. गिरिजा हर्षभरित अंतःकरणानें म्हणाली—

सुनु सिय सत्य असीस हमारी ।
पूजिहि मनकामना तुझारी ।
नारदवचन सदा सुचि साचा ।
सो वर मिलिहि जाहि मन रांचा ।

सीते ! ऐक. तुझी मनःकामना परिपूर्ण होईलच असा माझा तुला सत्य आशीर्वाद आहे. नारदाचें वचन सदैव शुभ आणि सत्यच असणार. ज्याचे ठिकाणीं तुझें मन रमलें आहे तोच पाति तुला मिळेल.

छंद-मन जाहि राचेउ मिलिहि सो वर
सहज सुंदर साबरो । करुनानिधान
सुजान सीलसनेह जानत रावरो ॥ एहि
भाँति गौरि असीस सुनि सियसहित
हिय हरपित अली । तुलसी भवानिहि
पूजि पुनि पुनि मुदितमन मंदिर चली ॥ ३२ ॥

तुझें मन ज्यावर बसलें आहे, तोहि सहज-सुंदर, श्यामल, करुणानिधान व चतुर राजविंडा तुझें शील व प्रेम जाणून आहे. म्हणून तो तुला मिळणारच. तुलसीदास ह्याणतात, ह्याप्रकारें दुर्गेचा वर ऐकून सीतेसहित सख्या हर्षभरित झाल्या आणि पुनः-पुन्हां भवानीची पूजा करून प्रसन्न अंतःकरणानें राजमंदिरांत निघून गेल्या.

सो०—जानि गौरि अनुकूल सिय-हिय-
हरष न जात कहि । मंजुल-मंगल-मूल
वाम अंग फरकन लगे ॥ २९ ॥

गौरी प्रसन्न आहे असे जाणून सीतेस अनिर्वचनीय आनंद झाला व तिचें कीमल वामांग मंगलसूचक रीतिनिं स्फुरण पावूं लागलें.

चौ०—हृदय सराहत सीय लोनाई ।
गुरुसमीप गवने दोऊ भाई ।
राम कहा सब कौसिक पाहीं ।
सरल सुभाव लुआ छल नाही ।

मनांत सीतेची प्रशंसा करीत, फुलें तोडल्यानंतर रामलक्ष्मण गुरूकडे गेले. तेथें गेल्यावर सरळ स्वभावच्या निष्कपट रामांनीं सर्व वर्तमान विश्वामित्रांना विवदित केलें.

सुमन पाई मुनि पूजा कीन्ही ।
पुनि असीस दुहुं भाइन्ह दीन्ही ।

सुफल मनोरथ होहि तुम्हारे ।
राम लपन सुनि भये सुखारे ।

तीं पुष्पें घेऊन मुर्तींनीं पूजा केली; आणि तुमचे मनोरथ परिपूर्ण होतील असा त्या दोघांही बंधूस आशीर्वाद दिला. तो ऐकून रामलक्ष्मण संतुष्ट झाले.

करि भोजन मुनिवर विज्ञानी ।
लगे कहन कछु कथा पुरानी ।
बिगतदिवस गुरुआयसु पाई ।
संध्या करन चले दोउ भाई ।

भोजनोत्तर ते विज्ञानवंत मुनि कांहीं पुराणकथा सांगू लागले. दिवस मावळल्यावर मुर्तीची आज्ञा घेऊन दोघेही बंधु संध्यावंदन करण्यास निघाले.

प्राचीदिसि ससि उयेउ सुहावा ।
सिय-मुख-सरिस देखि सुख पावा ।
बहुरि विचार कीन्ह मन माहीं ।
सीय-बदन-सम हिमकर नाही ।

पूर्वदिशेस आल्हादकारक चंद्रमा उगवला होता. तो सीतेच्या मुखासारखा वाटून रामास आनंद झाला पण पुन्हां विचार करितां त्यांस वाटलें कीं, सीतेच्या मुखासारखा हा चंद्र नव्हे. कारण—

दो०—जनम सिंधु पुनि बंधु विष दिन मलीन
सकलंकु । सिय-मुख-समता पाव किमि
चंद वापुरो रंकु ॥ २४१ ॥

ह्या चंद्राचा वाप क्षारसमुद्र, हालाहल विष ह्याचा भाऊ, हा दिवसा मलिन आणि रात्री देखील कलंकितच (एकंदरीत ह्याचें कुलशील व आकृति सर्वच बद.) हा गरीब वापडा चंद्र त्या सीतेच्या मुखाची सर पावेलच कशी ?

चौ०—घटइ बढइ विरहिनि-दुख-दाई ।
प्रसइ राहु निज संधिहि पाई ।
कोक-सोक-प्रद पंकजद्रोही ।
अवगुन बहुत चंद्रमा तोही ।
बैदेही-मुख-पटतर दीन्हे ।
होइ दोष बड अनुचित कीन्हे ।

बा चंद्रा ! तुला क्षयवृद्धिरूप रोग जडलेले, तूं विरही जनास पोळणारा, संधि साधून राहूदेखील तुला गिळीत असतो, चक्रवाक पक्ष्यांस तूं पीडणारा, सूर्याविकासी कमलांचा तूं द्वेषा, एकूण अनेक दुर्गुणांची तूं वखारच आहे. तुझी उपमा जानकीच्या

मुखास दिल्यास अन्याय केल्यासारखें होऊन मोठेंच पातक लागेल.

सिय-मुख-छाबि विधुव्याज बखानी ।
गुरु पहिँ चले निसा बडि जानी ।
करि मुनि-चरन-सरोज प्रनामा ।
आयसु पाइ कीन्ह विसामा ।

रामानें सीतेची मुखश्री चंद्राशीं तुलना करून वर्णन केली. रात्र बरीच झाली आहे असें जाणून ते गुरूंकडे गेले आणि गुरूपदकमलांस वंदन करून व त्यांची आज्ञा घेऊन त्यांनीं शयन केलें.

बिगतनिसा रघुनायक जागे ।
बंधु बिलोकि कहन अस लागे ।
उयेउ अरुन अवलोकहु ताता ।
पंकज-लोक-कोक-सुख-दाता ।

रात्र संपतांच राम जाग्रत झाले व लक्ष्मणास पाहून ह्मणूं लागले, बा लक्ष्मणा ! हा पहा कमल, लोक आणि चक्रवाक यांना सुखाविणारा अरुण उगवला आहे.

बोले लषन जोरि जुग पानी ।
प्रभु-प्रभाव-सूचक मृदुबानी ।

लक्ष्मण दोन्ही हात जोडून प्रभूचें सामर्थ्य व्यक्त करणारी अशी मंगल वाणी वदूं लागला.

दो०—अरुनउदय सकुचे कुमुद उडु-गन-
जोति मलीन । तिमि तुम्हार आगमन
सुनि भये नृपति बलहीन ॥ २४२ ॥

अरुणोदय होतांच कुमुदिनी म्लान होतात आणि तारागणांचें तेज फिकें पडतें, तद्वत् आपलें आगमन ऐकतांच सर्व नृपति हतवीर्य झाले आहेत.

चौ०—नृप सब नखत करहिँ उँजियारी ।
टारि न सकहिँ चापतम भारी ।
कमल कोक मधुकर खगनाना ।
हरषे सकल निसा अवसाना ।
ऐसेहि प्रभु सब भगत तुझारे ।
होईहहिँ दूटे धनुष सुखारे ।

सर्व राजे नक्षत्रांप्रमाणें आपापल्यापरी लुकलुकत आहेत, तथापि, चापरूपी गाढ अंधकार नाहींसा करण्यास ते समर्थ नाहींत. निशावसान झाल्यामुल्लें कमलें, चक्रवाक, भृंग आणि नानाप्रकारचे पक्षी यांना हर्ष झाला आहे. प्रभो ! ह्याचप्रमाणें आपण

धनुष्यभंग केला ह्मणजे आपल्या सर्व भक्तांना आनंदी आनंद होईल.

उयेउ भानु बिनु स्रम तम नासा ।
दुरे नखत जग तेज प्रकासा ।
राबि निज-उदय-व्याज रघुराया ।
प्रभुप्रताप सब नृपन्ह दिखाया ।
तव भुज-बल-महिमा उदघाटी ।
प्रगटी धनु विघटनपरिपाटी ।

सूर्य उगवतांच अनायासेंच अंधकार नाहींसा झाला आहे, नक्षत्रें लोपलीं आणि सर्वत्र लख्ख प्रकाश पडला आहे. हे प्रभो ! सूर्यानें आपल्या उदयाच्या मिषानें सर्व राजेलोकांपुढें प्रभुप्रतापाचें निदर्शन केलें आहे. त्यानें आपल्या बाहुबलाच्या महिम्माचें उद्घाटन केलें असून आपल्या धनुष्यभंगाच्या निश्चितीचें आविष्करण केलें आहे.

बंधुबचन सुनि प्रभु मुसुकाने ।
होइ सुचि सहज पुनीत नहाने ।
नित्यक्रिया करि गुरु पहिँ आये ।
चरनसरोज सुभग सिर नाये ।

लक्ष्मणाची उक्ति ऐकून प्रभूनें किंचित् हास्य केलें. नंतर त्या नित्यपवित्रांनीं स्नानें केलीं व ते शुचिर्भूत झाले. नित्यकर्में आटोपून ते गुरुसन्निध आले आणि त्यांच्या चरणकमलांवर त्यांनीं आपलीं मस्तकें नमाविलीं.

सतानंद तब जनक बोलाये ।
कौसिक मुनि पहिँ तुरत पठाये ।
जनकबिनय तिन्ह आनि सुनाई ।
हरषे बोले लिये दोउ भाई ।

तिकडे जनकानें शतानंदास बोलावून त्यास विश्वामित्राकडे त्वरित पाठविलें. त्याप्रमाणें त्यानें येऊन जनकाची प्रार्थना निवेदन केली. विश्वामित्रांनीं हर्षभरित होऊन उभय बंधूस बोलावून घेतलें.

दो०—सतानंदपद वांदि प्रभु बैठे गुरु पहिँ
जाइ । चलहु तात मुनि कहेउ तब
पठणु जनक बोलाइ ॥ २४३ ॥

शतानंदास वंदन करून प्रभु गुरुपार्शी जाऊन बसले. विश्वामित्र म्हणाले, वत्सानी ! जनकानें बोलावणें पाठविलें आहे तरी आपण जाऊं या, आणि—

चौ०-सीयस्वयंवर देखिय जाई ।

ईस काहि धौं देइ बडाई ।

सीतेच्या स्वयंवरांत ईश्वर कोणास महती देतो तें
तरी पाहूं या.

लपन कहा जसभाजन सोई ।

नाथ कृपा तव जा पर होई ।

लक्ष्मण म्हणाला हे नाथ ! ज्यावर आपण कृपा
कराल तोच यशाला पात्र होईल.

हरषे मुनि सव सुनि बरवानी ।

दीन्ह असीस सवाहि सुख मानी ।

पुनि मुनि-वृंद-समेत कृपाला ।

देखन चले धनुष-मख-साला ।

ती लक्ष्मणाची उत्कृष्ट वाणी ऐकून सर्व ऋषींस
आनंद झाला, आणि सर्वांनी प्रसन्न होऊन त्यास
आशीर्वाद दिला. नंतर मुनिवृंदासहवर्तमान दयाघन
रामचंद्र धनुर्यज्ञशाला पाहण्यास निघाले.

रंगभूषि आये दोउ भाई ।

जसि सुधि सब पुरवासिन्ह पाई ।

चले सकल गृहकाज विसारी ।

बाल जुवान जरठ नर नारी ।

यज्ञमंडपांत ते दोघेहि बंधु आले हें वर्तमान नगरां-
तील सर्व लोकांस कळल्यावर बाल, वृद्ध व तरुण
स्त्रीपुरुष घरांतील कामधंदे विसरून सूर्वे मंडपकडे
बळले.

देखी जनक भीर भइ भारी ।

सुचि सेवक सब लिये हँकारी ।

तुरत सकल लोगन्ह पाहि जाहू ।

आसन उचित देहु सब काहू ।

जनकानें चिकार गर्दी झालेली पहातांच आपल्या
सर्व सभ्य सेवकांना बोलावून त्यांस आज्ञा केली कीं,
तुम्ही त्वरित सर्वांकडे जाऊन त्यांना यथोचित जागीं
बसवा.

दो०-काहि मृदुवचन विनीत तिन्ह बैठारे

नर नारि । उत्तम मध्यम नीच लघु

निज निज थल अनुहारि ॥ २४४ ॥

त्या सेवकांनीं मृदु व नम्र शब्द बोलून उत्तम,
मध्यम, नीच व कनिष्ठ अशा स्त्रीपुरुषांस त्यांच्या
त्यांच्या योग्यतेप्रमाणें बसविले.

चौ०-राजकुअर तेहि अवसर आये ।

मनहुं मनोहरता तन छाये ।

इतक्यांत रामलक्ष्मणहि आले. तेव्हां असे वाटलें
कीं, जणुंकाय सौंदर्याच्या मूर्तीच प्रगटल्या.

गुनसागर नागर बरवीरा ।

सुंदर श्यामल-गौर-सरीरा ।

राजसमाज विराजत रुरे ।

उडुगन महुं जनु जुग विधु पूरे ।

गुणसागर, चतुर, महावीर, सुंदर, श्याम व गौर
शरीरधारी असे ते बंधुद्वय नक्षत्रगणांत जणुं दोन पूर्ण
चंद्र तसे राजमंडळांवर आपली छाप पाडूं लागले.

जिन्ह कै रही भावना जैसी ।

प्रभुमूरति तिन्ह देखी तैसी ।

ज्यांची जशी भावना होती त्याप्रमाणें त्यांना
प्रभुमूर्ति दिसली.

देखहि भूप महा रनधीरा ।

मनहुं वीररस धरे सरीरा ।

डरे कुटिल नृप प्रभुहि निहारी ।

मनहुं भयानकमूरति भारी ।

रहे असुर छल छोनिप बेखा ।

तिन्ह प्रभु प्रगट कालसम देखा ।

पुरवासिन्ह देखे दोउ भाई ।

नरभूषन लोचन-सुख-दाई ।

महारणधीरांना वाटलें कीं मूर्तिमंत वीररसच देह-
रूपानें अवतरला आहे. कपटी राजे प्रभूला पाहतांच
गर्भगळित झाले, कारण त्यांना वाटलें कीं भयानक
रसाची ही प्रचंड मूर्तिच आहे. राजवेष्टांत दडून
बसलेल्या राक्षसांना तर प्रभु प्रत्यक्ष काळाप्रमाणें
भासले. नगरवासी जनांना ते दोघे बंधु नेत्रांस आनंद-
विणारे आणि नरजातीस ललामभूत असे दिसले.

दो०-नारि विलोकहि हरषि हिय निज-

निज-रुचि अनुरूप । जनु सोहत संगार

धरि मूरति परमअनूप ॥ २४५ ॥

स्त्रिया हर्षित अंतःकरणानें आपापल्या आवडी-
प्रमाणें त्यांजकडे पाहूं लागल्या. त्यांस वाटे कीं, जणुं-
काय शृंगाररसच अत्यंत अनुपम देह धारण करून
शोभत आहे.

चौ०-विदुषन प्रभु बिराटमय दीसा ।

बहु-मुख-क-पग-लोचन-सीसा ।

पंडितांना प्रभु अनेक मुख, बाहु, चरण, नेत्र
आणि मस्तकें यांनी युक्त असलेल्या विराट्-पुरुषा-
प्रमाणें दिसले.

जनकजाति अवलोकहिं कैसे ।
सजन सगे प्रिय लागाहिं जैसे ।
साहित बिदेह बिलोकहिं रानी ।
सिसुसम प्रीति न जाइ बखानी ।

जनकाच्या कुटुंबीयांना प्रभु आप्तस्वकीयसे प्रिय
वाटूं लागले. राणीसह जनकास तर प्रभूच्या ठिकाणीं
अनिर्वचनीय पुत्रप्रेमाचा प्रत्यय येऊं लागला.

जोगिन्ह परम-तत्त्व-मय भासा ।
सांत-सुद्ध-सम-सहज प्रकासा ।
हरिभगतन देखे दोउ भ्राता ।
इष्टदेव इव सब-सुख-दाता ।

योग्यांना रामरूप शांत, शुद्ध, सम, सहजप्रकाश-
रूप, परम तत्त्वमय वाटलें. हरिभक्तांना ते उभय बंधु
सर्वसुखदायक अशा आपल्या उपास्य देवतेप्रमाणें
दिसले.

रामहिं चितव भाव जेहि सीया ।
सो सनेह मुख नहिं कथनीया ।
उर अनुभवति न काहि सक सोऊ ।
कवन प्रकार कहइ कावि कोऊ ।

रामास पाहतांच सतिला जें प्रेम वाटलें, तें
कवीच्या वाणीस केव्हांहि अगोचरच, कारण जें प्रेम
ती अंतःकरणांत अनुभवीत होती तें खुद्द तीच सांगूं
शकेना. तेव्हां इतर कोणत्याहि कवीला तें कसें
सांगतां यावें ?

जोहि बिधि रहा जाहि जस भाऊ ।
तेहि तस देखेउ कोसलराऊ ।

अशा प्रकारें ज्याचा जसा भाव तसे त्याला प्रभु
दिसले.

दो०-राजत राजसमाज म्हं कोसल-राज-
किसोर । सुंदर-स्यामल-गौर-तनु
बिस्व-बिलोचन-चोर ॥ २४६ ॥

१ मल्लानामश्निर्नृणां नखरः स्त्रीणां स्मरो मूर्तिमान् ।
गोपानां स्वजनो सतां क्षितिभुजां शास्ता स्वपित्रोः शिशुः ॥
मृत्युर्भोजपतोर्विराडविदुषां तत्त्वं परं योगिनां । वृष्णीनां
परदेवतोति विदितो रंगंगतः साग्रजः ॥ १ ॥

श्रीमद्भागवत.

आपल्या सुंदर, श्यामल व गौर तनूंनी अखिल
विश्वाचे नेत्र आकर्षित करणारे ते कोशलराजकिशोर
राजसमाजांत विराजित झाले.

चौ०-सहज मनोहरमूराति दोऊ ।
कोटि-काम-उपमा लघु सोऊ

त्या सहजसुंदर मूर्तिद्वयास कोट्यवधि मदनांची
उपमादेखील गौण होईल.

सरद-चंद-निंदक मुख नीके ।
नीरजनयन भावते जी के ।
चितवनि चारु मार-मद-हरनी ।
भावत हृदय जात नहिं वरनी ।
कलकपोल सुतिकुंडल लोला ।
चिबुक अधर सुंदर मृदु बोला ।
कुमुद बंधु-कर-निंदक हांसा ।
भृकुटी बिकट मनोहर नासा ।
भालविसाल तिलक झलकाही ।
कच बिलोकि अलि-अवलि लजाही ।
पीत चौतनी सिरन्ह सुहाई ।
कुसुमकली बिच बीच वनाई ।
रेखा रुचिर कंबु कलग्रीवां ।
जनु त्रिभुवनसोभा की सीवां ।

शरदृतंतील चंद्रास देखील तुच्छ करणारे त्यांचे ते
गोंडस चेहरे, चित्तास प्रसन्न करणारे ते कमलनेत्र,
मदनाचाहि मद जिरविणारी, आणि बुद्धीस गम्य पण
वाणीस अगम्य अशी ती सुंदर दृष्टि, ते
गुलाबी गाल, ते कानांत लटकणारे झूल, ती बाकी
हनुवटी, लुसलुशीत ओंठ, तें मृदु भाषण, तें चंद्रासाहि
लाजविणारें हास्य, ती टपोरी मुंवाई, तें लोचदार
नाक, तें भव्य कपाळ आणि त्यावरील तो तकाकदार
टिळा, ज्यांना पाहून भ्रमरपंक्तिहि लाजेल असे ते
केश, मधूनमधून फुलांच्या कळ्या खोंवलेली ती
मस्तकावरील पिवळी चौकोनी टोपी, ती पोटावरील
रेखीव त्रिवळी, शंखासारखी नितळ आणि जणुंकाय
त्रिभुवनाच्या शोभेची सीमाच अशी ती मान—

दो०-कुंजर-मनि-कंठाकलित उरन्ह तुल-
सिकामाल । वृषभकंध केहरितवनि
बलनिधि बाहु विसाल ॥ २४७ ॥

वक्षःस्थलावरील ती तुळशीची माळ आणि ती
गजमौक्तिकांचा कंठा, ते वृषोन्नत स्कंध, ती सिंहाची
ऐट, शक्तीचें केन्द्र असे ते विशाल बाहु,

चौ०—काटि तूनीर पीत पट बाँधे ।
कर सर धनुष वाम बर काँधे ।
पीत-जज्ञ-उपवीत सोहाये ।
नखासिख मंजु महा छवि छाये ।
देखि लोग सब भये सुखारे ।
एकटक लोचन टरत न टारे ।

तो कंबरेचा पीतांबर आणि माते, ते हातांतील बाण व डाव्या खांद्यावरील तें भक्कम धनुष्य, तें सुंदर पीतयज्ञोपवीत, असें तें अप्रतिम नखशिखांत लावण्य प्रतिबिंबित झालेलें पाहून सर्व लोक आनंदित झाले. त्यांची नजर त्यांजवर जी एकदा लगटली ती फिरवतां फिरना.

हरषे जनक देखि दोउ भाई ।
मुनि-पद-कमल कहे तब जाई ।
करि विनती निजकथा सुनाई ।
रंगअवनि सब मुनिहि देखाई ।

उभय बंधूस पाहून जनकास हर्ष झाला. नंतर त्यानें विश्वामित्राची चरणकमलें धरून विनयपूर्वक त्यांस आपली प्रतिज्ञा कथन केली, आणि त्यांना सर्व रंगभूमी दाखविली.

जहँ जहँ जाहिँ कुअँरवर दोऊ ।
तहँ तहँ चाकित चितव सब कोऊ ।
निज निज रुख रामहिँ सब देखा
कोउ न जान कछु मरम विसेखा ।

ते कुमारश्रेष्ठ जिकडे जिकडे जात तिकडे तिकडे लोक थक होऊन त्याचेकडे पहातच रहात. आपापल्या रुचीप्रमाणें सर्वांनी रामास पाहिले. परंतु विशेषतः त्यांचें मर्म यत्किंचित् देखील कोणाच्याहि लक्षांत आलें नाहीं.

भलि रचना मुनि नृप सन कहेऊ ।

राजा मुदित महासुख लहेऊ ।

विश्वामित्र जनकास ह्मणाले, रंगभूमीची रचना उत्तम साधली आहे. तेव्हां राजास आनंद होऊन त्यास महत् सौख्य वाटलें.

दो०—सब मंचन्ह तेँ मंच एक सुंदर विसद
विसाल । मुनिसमेत दोउ बंधु
तहँ बैठारे महिपाल ॥ २४८ ॥

सर्वांपेक्षांहि सुंदर, दिव्य आणि भव्य असें एक सिंहासन होतें. त्यावर राजानें मुनिसमवेत त्या उभय-बंधूस बसाविले.

चौ०—प्रभुहि देखि सब नृप हिय हारे ।
जनु राकेस उदय भये तारे ।
अस प्रतीति सब के मन माहीँ ।
राम चाप तोरब सक नाहीँ ।
बिनु भंजेहु भवधनुष विसाला ।
मेलिहि सीय रामउर माला ।

व्याप्रमाणें चंद्रोदय झाला असतां तारें निस्तेज होतात त्याप्रमाणें प्रभूस पाहतांच सर्व राजे निस्तेज झाले. सर्वांच्याच मनाची अशी खात्री झाली की, रामांत धनुष्यभंग करण्याची जरी धमक नसली तरी तें विशाल शिवधनुष्य भंगल्या-वांचूनहि सीता रामाच्याच गळ्यांत माळ घालील.

अस विचारि गवनहु घर भाई ।
जस प्रताप बल तेज गवाई ।

असेंच असेल तर (कांहीं राजे म्हणत) बाबांनो! याचा विचार करून घरीं जाऊं या. कारण येथें राहिल्यानें आपलें यश, प्रताप, बल व तेज आपण गमावणार.

विहँसे अपर भूप सुनि वानी ।
जे अविवेक अंध अभिमानी ।
तोरेहु धनुष व्याहु अवगाहा ।
बिनु तोरे को कुअरि बियाहा ।
एक वार कालहु किंन होऊ ।
सियहित समर जितव हम सोऊ ।

ती वाणी ऐकून अविवेकामुलें अंध व गर्विष्ठ झालेले कांहीं इतर राजे हंसले, आणि म्हणाले, धनुष्यभंग करूनहि जर (सीतेशीं) विवाह होण्याची वानवा, तर धनुष्यभंग न करितांहि तिला कोण वरणार! प्रत्यक्ष काल कां असेना, परंतु सीतेस्तव त्याच्याशीं देखील झुंज करून आह्मी त्याला लोळवूं.

यह सुनि अपर भूप मुसुकाने ।
धरमसील हरिभगत सयाने ।

तें ऐकून धर्मशील, हरिभक्त व विवेकी असे इतर राजे हंसले, आणि म्हणाले—

सो०—सीय बियाहव राम गरब दूरि करि
नृपन्ह को । जीति को सक संग्राम
दसरथ के रनबाँकुरे ॥ ३० ॥

तुम्हां सर्व राजांच्या गर्वाला अर्धचंद्र देऊन सीतेस रामचंद्रच वरणार. ह्या दशरथाच्या या रण-झुंजारांना युद्धांत जिंकण्यास कोणाची ताकद आहे!

चौ०-बृथा मरहु जनि गाल बजाई ।
मनमोदकन्हि कि भूख बुताई ।
सिख हमार सुनि परम पुनीता ।
जगदंबा जानहु जिय सीता ।

वल्गना करुन उगीच मरुं नका. मनांतल्या मनांत
मोदक खाल्लयानें भूक शमत नसते. आमचा उपदेश
तुमच्या अत्यंत हिताचा आहे. सीता ही साक्षात
जगदंबा आहे अशी आपल्या मनाशी खुणगांठ बांधा.

जगतपिता रघुपतिहि बिचारी ।
भरि लोचन छवि लेहु निहारी ।
सुंदर सुखद सकल-गुन-रासी ।
ए दोउ बंधु संभु-उर-बासी ।

रामचंद्रास जगपिता समजून त्यांचे सुरुप डोळे
भरून पाहून घ्या. सुंदर, सुखद व सर्व सद्गुणांचे
भांडार असे हे उभय बंधु शंभुद्वयांत वास करणारे होत.

सुधासमुद्र समीप बिहाई ।
मृगजल निरखि मरहु कत धाई
करहु जाइ जा कहू जोइ भावा ।
हम तौ आजु जनमफल पावा ।

परसांतला अमृतसमुद्र टाकून मृगजळ पाहून त्याचे
मार्गे धांवधांवून कां मरतां ? जा ! ज्याला जे वाटेला
नै करा. आम्ही तर आज आपल्या जन्माचे सार्थक
पावलों.

अस कहि भले भूप अनुरागे ।
रूप अनूप बिलोकन लागे ।
देखहि सुर नभ चढे बिमाना ।
बरषहि सुमन करहि कल गाना ।

असें बोलून ते सद्भक्त राजे रामाचे अनुपम स्वरूप
प्रीतिपूर्वक पाहून तल्लीन झाले. देव विमानांत बसून
आकाशांतून पाहू लागले आणि मधुर गीतें गाऊन
पुष्पवृष्टि करूं लागले.

दो०-जानि सुअवसर सीय तव पठई जनक
बोलाइ । चतुरसखी सुंदर सकल
सादर चलीं लेवाइ ॥ २४९ ॥

तेव्हां योग्य अवसर जाणून जनकानें सीतेस
बोलावणें पाठविलें. त्याप्रमाणें तिच्या सर्व सुंदर व
चतुर सख्या तिला तिच्या इतमामानें घेऊन आल्या.

चौ०-सियसोभा नहि जाइ बखानी ।
जगदंबिकां रूप-गुन-खानी ।

उपमा सकल मोहि लघु लागी ।
प्राकृत-नारि-अंग-अनुरागी ।
सीय बरनि तेहि उपमा देई ।
कुकवि कहाइ अजस को लेई ।

सीता साक्षात् रूपगुणखनी जगदंबाच असल्यामुळे
तिचें सौंदर्य वर्णन करणें शक्य नाहीं. तिच्या संबंधानें
मला सर्वच उपमा गौण वाटत आहेत. कारण त्या
उपमा प्राकृत स्त्रियांच्या अंगाशीच संलग्न झाल्या
आहेत. अतएव सीतेच्या वर्णनाकडे देखील त्याच
उपमा योजून 'शब्दू कवी' म्हणवून घेण्याचें अपयश
कोणी पदरी बांधावें ?

जौ पटतरिय तीय म्हँ सीया ।
जग अस जुवाति कहाँ कमनीया ।
गिरा मुखर तनुअरध भवानी ।
रति अतिदुखित अतनु पति जानी ।
विष वारुनी बंधु प्रिय जेही ।
कहिय रमासम किमि बैदेही ।

सीतेस स्त्रियांपैकींच जर उपमा द्यावी तर ब्रह्मांडांत
तरी अशी रमणीय युवती आहे कोठें ? (कारण)
सरस्वती वाचाळ, पार्वती (शिवाच्या अर्धांगी असल्या-
मुळे) अर्धतनु, रती देहविरहित तिचा पती म्हणून
अत्यंत दुःखी आणि लक्ष्मी विष आणि मदिरा या
बंधुभगिनींचे लळे पुरविणारी, एकंदरीत कोणाची
तरी उपमा जानकीला कशी देतां येईल ?

जौ छवि-सुधा-पयो-निधि होई ।
परम-रूप-मय कच्छप सोई ।
सोभा रजु मंदरु सिंगारु ।
मथइ पानिपंकज निज मारु ।

सौंदर्य हाच सुधासमुद्र, पराकाष्ठेचें लावण्य हाच
कच्छप, शोभा ही रज्जू, शृंगार हा मंदराचल, हें
जर संभवेला आणि कामदेव जर स्वहस्तकमलानें
मंथन करील—

दो०-एहि विधि उपजइ लच्छि जव सुंदरता-
सुख-मूल । तदपि सकोचसमेत कवि
कहहि सीय सम तूल ॥ २५० ॥

व अशा रीतीनें सौंदर्यसुखमूल अशी नवीन लक्ष्मी
जेव्हां निर्माण होईल तेव्हां ती कदाचित् सीतेच्या
तुलनेला योग्य ठरेल हेंदेखील कवीस भीतभीतच
म्हणतां येईल.

चौ०—चली संग लइ सखी सयानी ।
गावति गीत मनोहरबानी ।

अधुर स्वरानें गाणीं गात सीतेच्या चतुर सख्या
तिला बरोबर घेऊन चालल्या.

सोह नवलतनु सुंदर सारी ।
जगतजननि अतुलित छवि भारी ।
भूषण सकल सुदेस सुहाये ।
अंग अंग रचि सखिन्ह बनाये ।
रंगभूभि जब सिय पगु धारी ।
देखि रूप मोहे नर नारी ।

जिच्या अभिनव तनूवर उंची पातळ शोभत
आहे, व सख्यांनीं सर्वांगावर नीटनेटकेपणानें उत्कृष्ट
अलंकार घालून जिच्या शृंगार केला आहे अशा त्या
अनुपमकांति जगन्माता जानकीनें जेव्हां रंगभूमिवर
पाय ठेविला तेव्हां तिचें रूप पाहून स्त्रीपुरुष छक्
झाले.

हराषि सुरन्ह दुंदुभी बजाई ।
बराषि प्रसून अपछरा गाई ।

तेव्हां देवांनीं हर्षित होऊन दुंदुभी वाजविल्या,
आणि अप्सरा गान करूं लागल्या.

पानिसरोज सोह जयमाला ।
अवचट चितये सकल भुआला ।

तिच्या हस्तकमलांत जयमाला शोभत होती.
तिनें सर्व राजांकडे उगीच किंचित पाहिलेसें केलें.

सीय चकितचित रामाहि चाहा ।
भये मोहवस सब नरनाहा ।

सीतेची इच्छा रामास पाहण्याची होती. (परंतु
राम एकाएकीं न दिसल्यामुळें) ती मनांत चकित
झाली. इकडे सर्व राजांना मात्र मुरळ पडली.

मुनिसमीप देखे दोउ भाई ।
लगे ललकि लोचन निधि पाई ।

मुनिसमवेत ते दोघे बंधु बसले होते. सीतेच्या
नेत्रांची ती ठेव सांपडतांच ते तिजवरच अनुरक्त
होऊन तेथेंच गुंगून राहिले.

दो०—गुरु-जन-लाज समाज बड देखि सीय
सकुचानि । लगी विलोकन सखिन्ह
तन रघुवीरहि उर आनि ॥ २५१ ॥

गुरुजनांच्या लाजेमुळें आणि मोठा समाज पाहून

सीतेस संकोच वाटला. तेव्हां ती हृदयांतच रघुवीरास
आणून ती आपल्या सखीजनांकडे पाहूं लागली.

चौ०—रामरूप अरु सियछवि देखी ।
नरनारिन्ह परिहरी निमेखा ।
सोचहि सकल कहत सकुचाही ।
विधि सन विनय करहि मन माही ।

रामसीतेचें लावण्य पाहतांच स्त्रीपुरुषांच्या नेत्रांनीं
निमीलोन्मीलन सोडलें. सर्वच चिंतातुर झाले, परंतु
ते बोद्धून दाखविण्यास संकोचून विधात्याची मनां-
तल्या मनांतच प्रार्थना करूं लागले.

हरु विधि बेगि जनकजडताई ।
मति हमार असि देहि सुहाई ।
विनु विचार पन ताजि नरनाहू ।
सीय राम कर करइ वियाहू ।
जग भल कहिहि भाव सब काहू ।
हठ कीन्हे अंतहु उर दाहू ।

हे विधात्या ! जनकाचें बुद्धिमांथ सत्वर हरण
करून त्यास आमच्या सारखीच अशी उत्कृष्ट बुद्धि
दे कीं जेणेंकरून राजा अगदीं विचार न करितां
आपला पण सोडील आणि सीतारामाचा विवाह
करील. अशानें जगदेखील त्यास भलेच म्हणेल,
आणि सर्वांनाच तें कृत्य पसंत पडेल, ती जर
हडासच पेटेल तर शेवटीं त्याला मनांत पश्चात्तापच
करावा लागेल.

एहि लालसा मगन सब लोगू ।
बर सावरो जानकी जोगू ।

हा सांवळाच वर जानकीस योग्य आहे, या
एकाच रंगांत सर्व लोक दंग होते.

तत्र बंदीजन जनक बोलाये ।
विरदावली कहत चलि आये ।
कह नृप जाइ कहहु पन मोरा ।
चले भाट हिय हरप न थोरा ।

नंतर जनकानें बंदीजन बोलाविले, व त्याप्रमाणें
ते व्रीदावलीचा उच्चार करित आले. त्यांस राजानें
आज्ञा केली कीं जा आणि माझा पण जाहीर करा.
तेव्हां ते मोठ्याच हिरारीनें निघाले.

दो०—बोले बंदी वचनवर सुनहु सकल
महिपाल । पन विदेह कर कहिहि
हम भुजा उठाइ विसाल ॥ २५२ ॥

बंदीजन योग्य शब्दांनीं म्हणाले, अहो ! सर्व महीपाल हो ! आह्मी ही विशाल भुजा वर करून राजा विदेहाचा पण जाहीर करीत आहों. तो आपण श्रवण करावा.

चौ०—नृप—भुज बल—विधु सिवधनु राहू ।
गरुड कठोर विदित सब काहू ।
रावन बान महाभट भारे ।
देखि सरासन गवहिँ सिधारे ।

नृपाच्या बाहुबलरूप चंद्राला हें शिवधनुष्य राहूच समजा. तें अत्यंत जड व प्रचंड आहे हें सर्वांना विदितच आहे. रावण, बाणासुर वगैरे गण्य बलाढ्य योध्यांनीं देखील हें धनुष्य पहातांच आपापल्या गांवची वाट सुधरली.

सोई पुरारिकोदंड कठोरा ।
राजसमाज आजु जेइ तोरा ।
त्रि—भुवन—जय—समेत वैदेही ।
बिनहिँ विचार बरइ हठि तेही ।

तेंच हें कठोर शिवधनुष्य राजसमाजांत जो तोंडील त्यास त्रिभुवनविजयासहित ही वैदेही कसलाहि विचार न करितां संतोषानें माळ घालील.

सुनि पन सकल भूप अभिलाषे ।
भट मानी अतिसय मन माषे ।
परिकर बाँधि उठे अकुलाई ।
चले इष्टदेवन्ह सिरु नाई ।
तमकि ताकि तकि सिवधनु धरहीँ ।
उठइ न कोटि भाँति बल करहीँ ।

हा पण ऐकतांच सर्वच राजे हुरळले परंतु त्यांत जे घमेंडखोर आणि आपल्या पराक्रमाची ऐट मिरविणारे होते ते मात्र कंबर कसून अटीतटीनें उठले, आणि इष्टदेवतेस नमस्कर करून पुढें सरसावले. त्यांनीं आवेशाचा आव घालून आणि ऐटीनें न्याहाळून पाहून शिवचापावर हात घातला आणि कोटयवधी प्रकारांनीं शक्ति लढविली. तथापि, तें चाप उचलेचना.

जिन्ह के कछु विचार मन माहीँ ।
चापसमीप महीप न जाहीँ ।

ज्यांच्या मनांत कांहीं तरी विचारशक्ति होती ते राजे त्या धनुष्याजवळ देखील गेले नाहींत.

दो०—तमकि धरहिँ धनु मूढ नृप उठइ

न चलहिँ लजाइ । मनहुँ पाइ भट-
बाहु-बल अधिक अधिक गरुआइ ॥२५३॥

ते मूर्ख राजे उगीचच आविर्भाव आणून धनुष्य उचलण्याची धडपड करीत, व तें उचलतां आले नाहीं ह्मणजे लाजून परत जात. जणूकाय असें वाटे कीं, त्या वीरांचें बाहुबल हिरावून घेऊन तें धनुष्य अधिकाधिकच जड होत होतें.

चौ०—भूप सहसदस एकहिँ बारा ।
लगे उठावन टरइ न टारा ।
डगइ न संभुसरासन कैसे ।
कामीवचन सतीमन जैसे ।

दहा सहस्र राजे ते धनुष्य उचलण्यासाठीं एकदम भिडले, तरीदेखील तें हलतां हलेना. कामी पुरुषांच्या लघळपणानें जसें सतीचें मन चंचल होत नाहीं तद्वत् शिवचाप त्यांच्यानें हलेना.

सबनृप भये जोग उपहासी ।
जैसे विनु बिराग संन्यासी ।
कीरति विजय बीरता भारी ।
चले चापकर बरवस हारी ।
श्रीहत भये हारि हिय राजा ।
बैठे निज निज जाइ समाजा ।

वैराग्यहीन संन्याशाप्रमाणें ते सर्व राजे उपहासास्पद ठरले. त्यांनीं आपली थोर कीर्ति, विजय, आणि शौर्य बळेंच त्या चापास वाहून ते परत फिरले. त्या राजांच्या मनांचे मनोरे ढासळल्यामुळें ते काळेठिक्कर पडले, आणि आपापल्या जमावांत जाऊन बसले.

नृपन्ह विलोकि जनक अकुलाने ।
बोले वचन रोष जुनु साने ।
दीप दीप के भूपति नाना ।
आये सुनि हम जो पन ठाना ।
देव दनुज धरि मनुजसरीरा ।
विपुलबीर आये रनधीरा ।

त्या राजांकडे पाहून जनक चिडला, आणि त्वेषानें ह्मणाला, मी जो पण ठाणला तो ऐकून द्वीपां-तरींचे अनेक राजे येथें आले आहेत. ह्या मंडळींत देव आणि दैत्य देखील मनुष्यरूप धारण करून बसले आहेत. तसेच रणधीर ह्मणविणारे असेहि पुष्कळच वीर जमले आहेत.

दो०—कुअँरि मनोहर विजय बडि कीरति

अतिकमनीय । पावनिहार विरंचि जुनु
रचेउ न धनुदमनीय ॥ २५४ ॥

ह्या धनुष्याचा भंग करून मनोहर कुमारी, दिगंत
विजय आणि अतिसंस्पृहणीय अशी कीर्ति ह्यांची
जोड करून घेणारा जणुंकाय ब्रह्मदेवानें कोणी निर्मा-
णच केलेला नसावा कीं काय ?

चौ०—कहहु काहि यह लाभ न भावा ।
काहु न संकरचाप चढावा ।
रहउ चढाउब तोरव भाई ।
तिल भरि भूमि न सके छुडाई ।

शिवचाप एकानें देखील चढविलें नाहीं. म्हणून
म्हणतो कीं कोणाला हा लाभ आवडला नसेल तर
तसें सांगा. भाई हो ! चाप चढविणें आणि तोडणें
तर बाजूलाच राहिलें; परंतु आपणांस तें जमिनी-
पासून तिलभर देखील सोडवितां येऊं नये !

अब जानि कोउ माखइ भट मानी ।
बीरविहीन सही मै जानी ।
तजहु आस निज-निज-गृह जाहू ।
लिखा न विधि वैदेहिबिबाहू ।

इतःपर तरी कोणी स्वतःस वीर समजून प्रौढी
मिरवूं नये. ही पृथ्वी निर्वीर झाली अशी माझी
खात्री झाली आहे. आतां आशा सोडा आणि
आपापल्या घरचा मार्ग धरा. सीतेच्या प्राक्तनीं विवा-
हच लिहिलेला दिसत नाहीं.

सुकृत जाइ जौ पन परिहरऊं ।
कुअरि कुआरि रहउ का करऊं ।
जौ जनतेऊं बिनु भट भुवि भाई ।
तौ पन करि हातेऊं न हँसाई ।

जर मी आपली प्रतिज्ञा सोडीन तर माझ्या सुकृ-
तावर विरजण पडेल. आतां कन्या कुमारी राहिल
त्याला माझा काय इलाज ! अहो ! ही पृथ्वीच
निःपौरुष आहे असें जर मी जाणलें असतें तर प्रतिज्ञा
करून हें असें हसूं करूनच घेतलें नसतें.

जनकबचन सुनि सब नरनारी ।
देखि जानकिहि भये दुखारी ।

जनकाचें भाषण ऐकतांच सर्व स्त्रीपुरुष जानकीकडे
पाहून तळमळूं लागले.

माखे लषन कुटिल भई भौ हे ।
रदपट फरकत नयन रिसौहे ।

तें जनकाचें वचन श्रवण करतांच लक्ष्मणाची
भृकुटि त्वेपानें चढली, आंठ स्फुरण पावूं लागले,
आणि नेत्र क्रोधानें आरक्त झाले.

दो०—कहि न सकत रघु-वीर-डर लगे
वचन जुनु वान । नाइ राम-पद-कमल
सिर बोले गिरा प्रमान ॥ २५५ ॥

जनकाचें वचन त्यास वाणासारखें झोंवलें. परंतु
रामाच्या भीतीनें त्यास बोलण्याची हाती होईना.
अखेरीस त्याला राहवेना, तेव्हां रामपदकमली वंदन
करून तो समयोचित भाषण करूं लागला.

चौ०—रघुबांसिन्ह महँ जहँ कोउ होई ।
तेहि समाज अस कहइ न कोई ।
कहीं जनक जसि अनुचितवानी ।
विद्यमान रघु-कुल-मनि जानी ।

रघुकुलमुगटमणी प्रत्यक्ष विद्यमान आहे हें जाणू-
नाहि राजा जनकानें ज्या प्रकारची अमद्र वाणी उच्चा-
रली तशी वाणी जेथें म्हणून कोणीहि रघुवंशीय असेल
अशा समाजांत कोणीहि देखील उच्चारणार नाहीं.

सुनहु भानु-कुल-पंकज-भानू ।
कहउ सुभाव न कहु अभिमानू ।
जौ तुम्हार अनुसासन पावउँ ।
कंदुक इव ब्रह्मांड उठावउँ ।
कांचे घट जिमि डारउँ फोरी ।
सकउँ मेरु मूलक इव तोरी ।
तव प्रतापमहिमा भगवाना ।
का बापुरो पिनाक पुराना

हे भानुकुलकमलभानी ! ऐका. मी स्वाभाविक
बोलत आहे, त्यांत अभिमानाचा लवलेशहि नाहीं.
जर आपली आज्ञा मिलेल तर हें ब्रह्मांड मी चेंडू-
प्रमाणें उचलून तें कांचेच्या घड्याप्रमाणें फोडून
टाकीन, व मेरुपर्वतदेखील कमलनालाप्रमाणें चिर-
डून टाकीन. हे भगवन् ! आपल्या प्रतापबलापुढें ह्या
बापड्या कुचक्या पिनाकाची कथा ती काय ?

नाथ जानि अस आयसु होऊ ।
कौतुक करउँ बिलोकिय सोऊ ।
कमलनाल जिमि चाप चढावउँ ।
जोजन सत प्रमान लेइ धावउँ ।

हें जाणून प्रभूंनी आज्ञा करावी म्हणजे मी एक सहज
मौज करून दाखवितों ती आपण पहावी. कमलाच्या

देठाप्रमाणें हैं शिवचाप मी चढावितों, आणि तें शतयोजनपर्यंत घेऊन धांवतों.

दो०—तोरउं छत्रकदंड जिमि तव प्रतापवल
नाथ । जौं न करउं प्रभु-पद-सपथ
कर न धरउं धनु भाथ ॥ २५६ ॥

हे स्वामिन् ! आपल्या प्रतापवलानें ह्या चापाचे छत्रकाच्या देठाप्रमाणें (पावसाळ्यांत उगविणारी छत्रीच्या आकाराची शुभ्र वनस्पति) तुकडे तुकडे करून टाकतों. मी प्रभुपदाची शपथ घेऊन सांगतों कीं, हें जर माझ्या हातून घडलें नाहीं, तर मी फिरून हातांत धनुष्य धरणारच नाहीं.

चौ०—लपन सकोप वचन जव बोले ।
डगमगानि महि दिग्गज डोले ।
सकल लोक सब भूप डेराने ।
सिंहहिय हरप जनक सकुचाने ।

अशा प्रकारें क्रोधयुक्त होऊन जेव्हां लक्ष्मण बोळ लागला तेव्हां पृथ्वी डळमळ लागली, दिग्गजांस कांपरें भरलें, आणि सर्व लोकांना आणि भूपालांना घडकी भरली. जनकास ओशाळल्यासारखें झालें, परंतु सीतेचें मन मात्र आनंदानें गुदगुदलें.

गुरु रघुपति सब मुनि मन माहीं ।
मुदित भये पुनि पुनि पुलकाहीं ।
सयनहि रघुपति लपन निवारे ।
प्रेमसमेत निकट बैठारे ।

गुरु विश्वामित्र, रामचंद्र आणि सर्व मुनी हे हृदयांत हर्षित होऊन वारंवार रोमांचित होऊ लागले. रामांनीं खुणेनेच लक्ष्मणास मना करून प्रेम-पूर्वक जवळ बसविलें.

बिस्वामित्र समय सुभ जानी ।
बोले अति-सनेह-मय बानी ।
उठहु राम भंजहु भवचापा ।
मेठहु तात जनकपरितापा ।

तो अवसर योग्य जाणून विश्वामित्र अत्यंत प्रेमानें म्हणाले, बा रामा ! ऊठ आणि भवचापाचा भंग करून जनकाच्या चितेचें काहूर दूर सार कीं.

मुनि गुरुवचन चरन सिरु नावा ।
हरष विषाद न कछु उर आवा ।
ठाढ भये उठि सहज सुभाये ।
ठवनि जुबा मृगराज लजाये ।

गुरुंची आज्ञा ऐकतांच रामांनीं त्यांचे चरणीं मस्तक ठेविलें. रामाचे मनांत हर्षविषाद कांहीं एक वाटला नाहीं. अगदीं सहज व स्वाभाविकपणें ते उठून उभे राहिले, तथापि त्यांची ऐट सिंहाच्याहि छाव्यास लाजवीत होती.

दो०—उदित उदय-गिरि-मंच पर रघुवर
बालपतंग । विगसे संतसरोज सब
हरपे लोचनभंग ॥ २५७ ॥

सिंहासनरूप उदयाचलावर रघुपतिरूप बालसूर्य उदय पावतांच संतरूपीं कमलें विकसित होऊन त्यांवरील सर्व लोचनरूपी भंग हर्षित झाले.

चौ०—नृपन्ह केरि आसा निसि नासी ।
वचन नखत अवली न प्रकासी ।
मानी महिप कुमुद सकुचाने ।
कपटी भूप उलूक लुकाने ।

राजे लोकांची आशारूप निशा नष्ट होऊन त्यांच्या प्रलापरूप नक्षत्रमाळेची लुकलुक पूर्ण मावळली. अभिमानी भूपतिरूप (चंद्रविकासिनी) कमलें कोमेजली आणि कपटी भूपरूप उलूक जागच्याजागीच दडले.

भये बिसोक कोक मुनि देवा ।
वरपहि सुमन जनावहि सेवा ।
गुरुपद वंदि सहित अनुरागा ।
राम मुनिन्ह सन आयसु मांगा ।

मुनिदेवरूप चक्रवाकपक्षी शोकरहित होऊन पुष्पवृष्टिरूप सेवा करूं लागले. रामांनीं गुरुपदीं प्रेमयुक्त वंदन करून ऋषिमंडळींचीहि आज्ञा मागितली.

सहजहि चले सकल-जग-स्वामी ।
मत्त-मंजु-वर-कुंजर-गामी ।

भरख्वान, मस्त आणि ऐटदार अशा गजराजां-प्रमाणें गमनशील असा तो अखिल ब्रह्मांडाचा स्वामी सहजगत्या रेखीव पैय्यांनीं बहूं लागला.

चलत राम सब पुर-नर-नारी ।
पुलक-पूरि-तन भये सुखारी ।
वंदि पितर सब सुकृत सभारे ।
जौ कछु पुन्य प्रभाव हमारे ।
तौ सिवधनु मृनाल की नाई ।
तोरहि राम गनेस गोसाई ।

राम चालत असतां नगरवासी सर्व स्त्रीपुरुषांचे देह रोमांचपूर्ण होऊन ते हर्षित झाले. पितरांस वंदन करून आणि सर्व सुकृतांचें स्मरण करून ते म्हणाले, जर आमच्या पुण्याईचा कांहीं प्रभाव असेल तर, हे प्रभो गजानना ! कमलनालाप्रमाणें राम शिवचापाचा भंग करोत.

**दो०-रामहिँ प्रेम समेत लखि सखिन्ह
समीप बोलाइ । सीतामातु सनेहवस
वचन कहइ बिलखाइ ॥ २५८ ॥**

रामाकडे प्रेमयुक्त पाहून सीतेची माता स्नेहानें गजवजून गडबडली. तिनें सख्यांना जवळ बोलावून त्यांना काकुळतीनें ह्मटलें,

चौ०-सखि सब कौतुक देखनिहारे ।
जेउ कहावत हितू हमारे ।
कोउ न बुझाई कहइ नृप पार्हाँ ।
ए बालक अस हठ भल नाहींँ ।

सख्यांनो ! जे आमचे हितू ह्मणवितात तेदेखील कसे तमासगीर बनले आहेत पहा. कोणी एक देखील महाराजांना सह्या सांगत नाहीं कीं, हें अगदींच लहान बालक म्हणून ही असला गहजब बरा नव्हे.

रावन बान लुआ नहिँ चापा ।
हारे सकल भूप करि दापा ।
सो धनु राज-कुअर-कर देहीँ ।
बालमराल कि मंदर लेहीँ ।

रावण, वाणासुरासारखे देखील या धनुष्यास शिवले नाहींत. सर्व राजांनींही शिकस्त करून माधार घेतली, आणि असलें हें चाप ह्या राजकुमाराच्या हातीं देणार ! बालहंस म्हणे मंदराचल उचलणार होय !

भूपसयानप सकल सिरानी ।
सखि बिधिगति काहि जाति न जानी ।

एकंदरीत राजांच्या अकलेचें वाटोळें झालें आहे. सख्यांनो ! ही तरी एक दैवगतीच ह्मणावी कीं बुद्धि आणि वाणी यांना येथें वावच नाहीं.

बोली चतुरसखी मुढु बानी ।
तेजवंत लघु गनिय न रानी ।
कहँ कुंभज कहँ सिंधु अपारा ।
सोखेउ सुजस सकलसंसारा ।

रविमंडल देकत लघु लागा ।

उदय तासु त्रि-भुवन-तम भागा ।

एक चतुर सखी अद्वीनें हृदय ह्मणाली, राणी-साहेब ! तेजस्विता वयावर नाहीं. कोठें अगस्ति आणि कोठें अपार समुद्र ! परंतु अगस्ति ऋषीनें तो कोरडा ठणठणीत करून सोडला आणि सर्व जगांत उत्कृष्ट कीर्ति गाजविली. ज्याचा उदय होतांच त्रिभुवनांतील काळोख लयाला जातो त्या सूर्याचें बिंब तरी दिसण्यांत चिमुकलेंच दिसतें.

**दो०-मंत्र परमलघु जासु वस विधि हरि
हर सुर सर्व । महा-मत्त-गज-राज
कहँ वस कर अंकुस खर्व ॥ २५९ ॥**

ब्रह्मा, विष्णु, महेश वगैरे सर्व देव जेणेंकरून वश होतात, ते मंत्र तरी अगदीं सूत्रवत् असतात. मदींन्मत्त झालेल्या गजराजास वठणीवर आणणारा अंकुशाहि पण छोटेल्यानीच असतो कीं.

चौ०-काम कुसुम-धनु-सायक लीन्हे ।
सकल भुवन अपने वस कीन्हे ।
देवि तजिय संसय अस जानी ।
भंजव धनुष राम सुनु रानी ।

कामदेवाचे धनुष्यवाण देखील फुलांचेच पण त्यानें सर्व त्रिभुवन आपल्या मुठींत आणून सोडलें आहे. राणीसाहेब ! हें जाणून आपण निश्चित असा आणि ऐकून ठेवा कीं रामच धनुष्य तोडणार.

सखीवचन सुनि भइ परतीती ।
मिटा विषाद वढी अतिप्रीती ।

तें सखीवचन ऐकून राणीस विश्वास वाटला, व तिचा विषाद विरघळून तिला प्रेमाचें भरतें आलें.

तव रामहिँ विलोकि बैदेही ।
सभय हृदय विनवति जेहि तेही ।

त्या वेळीं रामाकडे पाहून सीताहि भयभीत झाली, आणि ती ज्या त्या देवाचा मनांत धांवा करूं लागली.

मनहीँ मन मनाव अकुलानी ।
होउ प्रसन्न महेश भवानी ।
करहु सुफल आपन सेवकाई ।
करि हित हरहु चापगरुआई ।

मनांतल्या मनांत काकुळतीनें ती स्तवन करूं लागली. हे महेशभवानीं ! मजवर प्रसन्न व्हा,

आणि मी केलेल्या सेवेचें सार्थक करा. माझे अभीष्ट चितून ह्या धनुष्याचा भार हलका करा.

गननायक वरदायक देवा ।
आजु लगे कीन्हेउं तव सेवा ।
बार बार सुनि विनती मोरी ।
करहु चापगरुता अतिथोरी ।

हे वरदायका ! प्रभो गणनायका ! आजवर मी तुझी सेवा केली. माझी वारंवार प्रार्थना ऐकून चापाच्या भाराचा खुर्दा उडवून टाक.

दो०—देखि देखि रघु-बीर-तन सुर मनाव
धरि धीर । भरे विलोचन प्रेमजल
पुलकावली सरीर ॥ २६० ॥

रामाकडे पुनःपुनः पाहून व देवांचा स्तव करून सीता आपल्या मनाला धीर देई. तरीहि तिचे नेत्र प्रेमाश्रूंनी डवडवून तिच्या शरीरावर रोमांच थरात.

चौ०—नीके निरखि नयन भरि सोभा ।
पितु पनु सुमिरि बहुरि मन छोभा ।

तें रूप चांगलें डोळे भरून पाहून फिरून पित्याच्या पणाचें स्मरण होतांच तिचें मन कासावीस होई.

अहह तात दारुनहठ ठानी ।
समुझत नहि कछु लाभ न हानी ।
सचिव सभय सिख देइ न कोई ।
बुधसमाज बड अनुचित होई ।

हर हर ! बाबा ! आपण हा अति दारुण असा पण मांडला आहे. लाभ आणि हानि काहींच आपणांस कळेनासैं झालें आहे. हे मंत्री भ्याड म्हणून खरी सल्ला कोणीच देत नाही. पंडितांच्या सभेंत हा मोठाच अपस्मार होत आहे.

कहू धनु कुलिसहु चाहि कठोरा ।
कहू स्यामल मृदुगात किसोरा ।
बिधि केहि भाँति धरउं उरधीरा ।
सिरिस-सुमन-कन बेधिय हीरा ।

वज्राहूनाहि अत्यंत कठोर असैं हें धनुष्य कोठें आणि ही सावळी सुकुमार कुमारमूर्ति कोठें ? हे दैवा ! मी कोणत्या प्रकारें तरी आतां मन घट्ट करावें ? शिरीषपुष्पाच्या कळीनैं हिन्याचा वेध का करावयाचा ?

सकलसभा कै मति भइ भोरी ।
अब मोहि संभु-चाप गति तोरी ।

निजजडता लोगन्ह पर डारी ।
होहु हरुअ रघुपतिहि निहारी ।

सर्वच सभेच्या बुद्धीचें दिवाळें वाजलें ! बा शंभुचापा ! आतां माझा खरा वाली एक तूंच. रघुपतीस पाहून तरी आपली जडता ह्या सभेंत वाटून तू हलवार हो.

अतिपरिताप सीयमन माहीं ।
लवनिमेष जुगसथ सम जाहीं ।

सीतेच्या मनाची फारच तारांघळ उडाली. तिला लवनिमेष देखील शतयुगाप्रमाणें जात.

दो०—प्रभुहि चितइ पुनि चितइ महि राजत
लोचन लोल । खेलत मनसिज-मीन-जुग
जनु विधुमंडल डोल ॥ २६१ ॥

तिनैं एकदां प्रभूकडे पहावें व नंतर जमिनीकडे पहावें. तिचे ते चंचल नेत्र असे शोभत कीं, जणु-काय कामदेवाचे दोन मत्स्यच चंद्रमंडलामध्यें शोंके खेळत आहेत.

चौ०—गिराअलिनि मुखपंकज रोकी ।
प्रगट न लज्जिनिसा अवलोकी
लोचनजल रह लोचनकोना ।
जैसे परम कृपन कर सोना ।

सीतेच्या मुखरूप कमलानें (गुरुजनसमाजाची) लज्जारूप रात्र अवलोकिल्यामुळें तिचे शब्दरूप भ्रमर रुद्ध होऊन त्यांस मुक्त होतां येईना. जशी अत्यंत कृपणाची ठेव (घराच्या कोंपऱ्यांत असते) तसे सीतेचे अश्रु (लज्जेस्तव) तिच्या नेत्रांच्या कोंपऱ्यांतच दडले.

सकुची व्याकुलता बडि जानी ।
धरि धीरज प्रतीति उर आनी ।

आपल्या अत्यंत व्याकुलतेकडे पाहून ती संकोचली. तथापि, धैर्य धरून तिनैं मनाचा निर्धार केला.

तन मन बचन मोर पन साचा ।
रघु-पति-पद-सरोज चितु राचा ।
तौ भगवान सकल-उर-बासी ।
करिहिहिं मोहि रघुवर कै दासी ।
जेहि के जेहि पर सत्य सनेह ।
सो तेहि मिलइ न कछु संदेह ।

कायावाचामनैकरून जर माझा पण खरा असेल आणि माझें चित्त जर रघुपतिपदकमली रंगलें असेल

तर सर्वातर्यामी भगवान् मला रघुपतीचीच दासी करील. ज्याचें ज्यावर खरें प्रेम असतें त्याची त्याला प्राप्ति होते यांत किमपिहि संदेह नाही.

प्रभुतन चितइ प्रेमपन ठाना ।

कृपानिधान राम सत्र जाना ।

सियहि बिलोकि तकेउ धनु कैसे ।

चितव गरुड लघुव्यालहि जैसे ।

सीतेनें प्रभूकडे पाहून जी प्रेमप्रतिज्ञा केली ती कृपानिधान रामांनीं सर्व जाणली. सीतेकडे न्याहाळून रामचंद्रांनीं गरुड व्याप्रमाणें सापाच्या पिलाकडे पाहतो तद्वत् त्या धनुष्याकडे दृष्टि फेंकली.

दो०-लघुन लखेउ रघु वंस-मनि ताकेउ
हरकोदंड । पुलकि गात बोले वचन
चरन चाँपि ब्रह्मंड ॥ २६२ ॥

रघुवंशमणी रामानें हरकोदंडावर दृष्टि फेंकली हें लक्ष्मणानें पाहतांच पायानें ब्रह्मंड दाबून तो पुलकित-मात्र होत्साता म्हणाला,—

चौ०-दिसिकुंजरहु कमठ अहि कोला ।

धरहु धरानि धरि धीर न डोला ।

राम चहहि संकरधनु तोरा ।

होहु सजग सुनि आयसु मोरा ।

अहो दिग्गज-कच्छ-शेष-वराह हो ! धीर धरून पृथ्वीला सावरून धरा, खबरदार ती डळमळली तर; राम शंकरधनुष्य तोडूं इच्छित आहेत, म्हणून माझी आज्ञा ऐकून सावध रहा.

चापसमीप राम जत्र आये ।

नरनारिन्ह सुर सुकृत मनाये ।

राम धनुष्याजवळ येतांच सर्व स्त्रीपुरुषांनीं आपापल्या इष्ट देवतेचें व पुण्याईचें स्मरण चालविलें.

सव कर संसय अरु अज्ञानू ।

मंदमहीपन्ह कर अभिमानू ।

भृगुपति केरि गरवगरुआई ।

सुर-मुनि-वरन्ह केरि कदराई ।

सिय कर सोच जनकपछितावा ।

रानिन्ह कर दारुन-दुख-दावा ।

संभुचाप बड बोहित पाई ।

चढे जाइ सव संग बनाई ।

सर्वांचेच संशय आणि अज्ञान, बुद्धिहीन राजांचा अभिमान, परशुरामाचा गर्व व गुरुत्व, देव आणि

मुनीश्वर यांची कातरता, सीतेचा शोक, जनकाचा पश्चात्ताप, राणीचा दारुण दुःखानल ह्या सर्वांचेच गांठोडें संभुचापरूप विस्तीर्ण जहाजाच्या वेशीवर टांगून रामचंद्र जाऊन त्याजवर चढले.

राम-बाहु-बल-सिंधु अपारु ।

चहत पार नहि कोउ कनहारु ।

रामाच्या बाहुबलरूप अपार समुद्राच्या पार जाण्यास जहाज तयार आहे, पण खलाशी कोणीच नाही. (म्हणून रामासच खलाशी व्हावें लागलें हा भाव.)

दो०-राम बिलोके लोग सव चित्र लिखे
से देखि । चितई सीय कृपायतन
जानी विकल बिसेखि ॥ २६३ ॥

रामांनीं पाहिलें तेव्हां सर्व लोक त्यांना चित्राप्रमाणें दिसले. कृपासागरांनीं सीतेकडे पाहिलें तेव्हां ती विशेषच विकल झाली आहे असें दिसलें.

चौ०-देखी बिपुल बिकल वैदेही ।

निमिष बिहात कल्पसम तेही ।

रामांनीं जानकी इतकी विकल झालेली पाहिली कीं, तिला एक एक निमिष कल्पाप्रमाणें जात होतें.

तृषित बारि बिनु जो तनु त्यागा ।

मुये करइ का सुधातडागा ।

का बरषा जब कृषी सुखाने ।

समय चुके पुनि का पछिताने ।

अस जिय जानि जानकी देखी ।

प्रभु पुलके लखि प्रीति बिसेखी ।

तृषित झालेला जर पाण्यावांचून मेला तर प्राण गेल्यावर अमृतसरोवराचा तरी काय उपयोग ? शेते सुकून गेल्यावर पावसाचें काय प्रयोजन ? आणि प्रसंग निघून गेल्यावर मग पश्चात्ताप करण्यांत काय हांशील ? असा मनांत विचार करून प्रभूंनीं जानकीकडे पाहिलें, आणि तिचें असाधारण प्रेम पाहून ते रोमांचित झाले.

गुरुहि प्रनाम मनहि मन कीन्हा ।

अतिलाघव उठाइ धनु लीन्हा ।

गुरूंस मनानेंच प्रणाम करून रामांनीं तें धनुष्य सहज लल्लेनें उचललें.

दमकेउ दामिनि जिमि जब लयऊ ।

पुनिनभ-धनु-मंडल-सम भयऊ ।

ज्याप्रमाणें वीज लकन चमकून मेघडंबरांत लय

पावते त्याप्रमाणें तें धनुष्य रामांनीं चढविलें तोंच तें
इंद्रधनुष्याप्रमाणें मंडलाकार झालें.

लेत चढावत खेंचत गाढे ।
काहु न लखा देख सब ठाढे ।
तेहि छन राम मध्य धनु तोरा ।
भरेउ भुवन धुनि घोर कठोरा ।

तें धनुष्य घेतांना, उचलतांना व चढवितांना
कोणाच्या देखील लक्षांत आलें नाहीं. सर्वजण उभे
राहून पाहणार इतक्यांत रामानें धनुष्य मध्येच
तोडूनहि टाकिलें. त्या धनुष्यभंगाचा घडघडाट
ब्रह्मांडांत भरून गेला.

छंद—भरे भुवन घोर कठोर रव रविबाजि
तजि मारग चले । चिकरहिं दिगज डोल
माहि अहि कोल कूरम कलमले ॥ सुर
असुर मुनि कर कान दीन्हे सकल विकल
विचारहीं । कोदंड खंडेउ राम तुलसी
जयाति वचन उचारहीं ॥ ३३ ॥

या घोर घडघडाटानें आकाशापाताळ एक करून
सोडलें, सूर्याच्या रथाचे वारू सैरावैरा उधळले,
दिगज चीत्कारले, पृथ्वी डळमळली आणि शेष,
वराह व कूर्म कळमळले. सुर, असुर आणि मुनि
एकदम दचकले आणि कानांवर हात देऊन सर्वजण
विचारांत पडले. तुलसीदास सांगतात कीं कोदंडाचीं
खांडकें जेव्हां त्यांच्या प्रत्यक्ष नजरेस पडलीं तेव्हां
कोठें ते शुद्धीवर येऊन त्यांनीं रामाचा जयजयकार
आरंभला.

सो०—संकरचाप जहाज सागर रघुवर—
बाहु—बल । बूड सो सकल समाज चढे
जो प्रथमहिं मोहवस ॥ ३१ ॥

रघुपतिबाहुबलरूप समुद्रांतील शंकरचापरूप जहा-
जांत जे प्रथमच मोहवश होऊन चढले होते तेवढेच
काय ते बुडाले. (अर्थात् रामाच्या खलाशीपणांतले
सर्व तरले.)

चौ०—प्रभु दोउ चापखंड माहि डारे ।
देखि लोग सब भये सुखारे ।

प्रभूंनीं चापाचे दोन तुकडे करून ते जमिनीवर
फेंकून दिले. तें पाहून सर्व लोक हर्षित झाले.

कौसिक—रूप—पयोनिधि पावन ।
प्रेमबारि अवगाह सुहावन ।
राम—रूप—राकेस निहारी ।
बढत बीचि पुलकावलि भारी ।

त्या वेळीं रामरूप चंद्रास पाहून कौशिकरूप पावन
पयोनिधीचे रामसंबंधी पावित्र आणि अगाध प्रेमरूप
जलास रोमांचरूपी भरती अधिकाधिक येऊं लागली.

बाजे नभ गहगहे निसाना ।
देवबधू नाचहिं करि गाना ।
ब्रह्मादिकसुर सिद्ध मुनीसा ।
प्रभुहि प्रसंसहिं देहिं असीसा ।
वरणहिं सुमन रंग बहु माला ।
गावहिं किन्नर गीत रसाला ।

आकाश दुंदुर्भीच्या गजरानें दुमदुमून गेलें; अप्सरा
नृत्यगायन करूं लागल्या; ब्रह्मादिक देव, सिद्ध आणि
मुनीश्वर प्रभूची प्रशंसा करून आशीर्वाद देऊं लागले;
नाना रंगांच्या पुष्पमालांचा वर्षाव होऊं लागला;
किन्नरगण मधुर गायन करूं लागले.

रही भुवन भरि जय जय वानी ।
धनुष—भंग—धुनि जात न जानी ।
मुदित कहहिं जहूँ तहूँ नर नारी ।
भंजेउ राम संभुधनु भारी ।

अखिल वातावरण जयजयकारानें मुखरित झालें.
धनुष्यभंगाचा ध्वनि झाल्याचेंदेखील कोणास स्मरेना.
रामांनीं कठोर शिवचापाचा भंग केला हीच वार्ता
सर्वमुखीं होऊन स्त्रीपुरुषांचा आनंद वारेमाप
फोंफावला.

दो०—बंदी मागध सूतगन विरद बदहिं
मतिधीर । कराहिं निजावरि लोग सब
हय गय मनि धन चीर ॥ २६४ ॥

बंदी, मागध, सूत ही मंडळी मतिधीर श्रीराम-
चंद्राची ब्रीदावळी उच्चारूं लागली. सर्व लोक अश्व,
गज, धन, रत्ने आणि वस्त्रे रामावरून ओंवाळून
टाकूं लागले.

चौ०—झांझि मृदंग संख सहनाई ।
भेरी ढोल दुंदुभी सुहाई ।
बाजहिं बहु बाजने सुहाये ।
जहूँ तहूँ जुवातिन्हूँ मंगल गाये ।

झांज, मृदंग, शंख, सनई, भेरी, ढोल, दुंदुभी

इत्यादि अनेक मंगलवाच्ये सर्वत्र वाजूं लागलीं.
ठिकठिकाणीं युवतीजन मंगल गाणीं गाऊं लागला.

सखिन्ह सहित हरषीं सब रानी ।
सूखत धानु परा जनु पानी ।
जनक लहेउ सुख सोच बिहाई ।
पैरत थके थाह जनु पाई ।

सर्व सख्यांसहवर्तमान राणीस इतका आनंद
झाला कीं, जणू काय सुकूं लागलेल्या पिकावर पाऊ-
सच पडला. पोहतां पोहतां थकलेल्याला थारा मिळाल्याप्रमाणे जनक शोकरहित होऊन संतुष्ट झाला.

श्रीहत भये भूप धनु टूटे ।
जैसे दिवस दीपछवि छूटे ।
सीयसुखाहि बरनिय केहि भौंती ।
जनु चातकी पाइ जलस्वाती ।

ज्याप्रमाणे दिवसा दिव्याचा प्रकाश नाहीसा होतो
त्याप्रमाणे धनुष्यभंग होतांच तिकडे राजे लोक फिक्के
पडले तर इकडे चातकीस स्वातीजल मिळाल्याप्रमाणे
सीतेचे मन तर झालें. तें सुख कसें वर्णन करितां
येईल ?

रामहि लपन विलोकत कैसे ।
ससिहि चकोरकिसोरकु जैसे ।
सतानंद तब आयसु दीन्हा ।
सीता गमन राम पाहि कान्हा ।

चंद्राकडे ज्याप्रमाणे चकोराचे पिल्लू पाहतें तद्वत्
रामचंद्राकडे लक्ष्मण पाहूं लागला. नंतर शतानंदानें
आज्ञा केली तेव्हां सीता रामाच्या समीप जाण्यास
निघाली.

दो०—संग सखी सुंदर चतुर गावहि मंगल-
चार । गवनी बाल-मराल-गति
सुखमा अंग अपार ॥ २६५ ॥

बरोबरच्या सुंदर सख्या सुरेल मंगल गाणीं गात
आहित अशी ती अपरिमित शोभनांगी सीता बाल-
हंसगतनिं चालूं लागली.

चौ०—सखिन्ह मध्यसिय सोहति कैसी ।
छवि-गन-मध्य महाछवि जैसी ।

सौंदर्यामध्ये ज्याप्रमाणे पराकोटीचे लावण्य
शोभावे तशी सखीजनामध्ये सीता शोभत होती.

करसरोज जयमाल सुहाई ।
विस्व-विजय-सोभा जनु छाई ।

तन सकोच मन परमउछाहू ।
गूढप्रेम लखि परइ न काहू ।

तिच्या करकमलांतली सुंदर जयमाला जणुंकाय
विश्व जिकणारी शोभाच शोभत होती. तिच्या देहावर
संकोच दिसून येई, पण मनांत परम उत्साह होता.
तिचे गूढ प्रेम कोणासच कळून आलें नाहीं.

जाइ समीप रामछवि देखी ।
राहि जनु कुअरि चित्रअवरेखी ।
चतुरसखी लखि कहा बुझाई ।
पहिरावहु जयमाल सुहाई ।

जवळ जाऊन सीता रामरूप न्याहाळूं लागली
तेव्हां ती जणुंकाय चित्रांतली बाहुली बनली. ती तिची
स्थिति पाहून तिच्या चतुर सख्यांनीं तिला समजावून
सांगितलें कीं, ही सुंदर जयमाला रामचंद्राच्या गळ्यांत
घाल.

सुनत जुगलकर माल उठाई ।
प्रेमविवस पहिराइ न जाई ।

हें ऐकतांच दोन्ही हातांनीं तिनें माळ वर केली
परंतु प्रेमांत मस्त असल्यामुळे हातांतली माळच
सुटेना.

सोहत जनु जुगजलज सनाला ।
ससिहि समीत देत जयमाला ।

जणुंकाय देंठासकट दोन कमले भीत भीत चंद्रा-
सच जयमाल घालीत आहित, असें तें दृश्य दिसलें.

गावहि छवि अवलोकि सहेली ।
सिय जयमाल रामउर मेली ।

सख्या गाऊं लागल्या. सीतेनें रामाच्या गळ्यांत
माळ घातली.

सो०—रघुवरर जयमाल देखि देव वरपाहि
सुमन । सकुचे सकल भुआल जनु
विलोकि रवि कुमुदगन ॥ ३२ ॥

रामाच्या गळ्यांत जयमाल घातलेली पाहून देव
पुष्पवृष्टि करूं लागले. सूर्यदर्शनानें ज्याप्रमाणे कुमुदगण
कोभेजून जातो त्याप्रमाणे सर्व राजांचीं तोंडे उतरून
गेलीं.

चौ०—पुर अरु व्योम बाजने वाजे ।
खल भये मलिन साधु सब राजे ।
सुर किन्नर नर नाग मुनीसा ।
जय जय जय कहि देहि असीसा ।

नाचहिँ गावाहिँ बिबुधवधूटी ।

बार बार कुसुमावलि छूटी ।

मिथिला नगरीत आणि स्वर्ग-लोकांत वाघें वाजू लागली. दुर्जन काळवंडले. सर्व सजन प्रफुल्लित झाले. देव, किन्नर, नर, नाग, मुर्नाद्र इत्यादि सर्व 'जय-जय' म्हणून आशीर्वाद देऊ लागले. देवांगना नृत्य-गायन करू लागल्या. वरचेवर पुष्पांचा वर्षाव होऊ लागला.

जहँ तहँ विप्र बेदधुनि करहीँ ।

बंदी बिरदावलि उच्चरहीँ ।

महि पाताल नाक जसु व्यापा ।

राम बरी सिय भंजेउ चापा ।

जिकडे तिकडे ब्राह्मण वेदघोष करू लागले. भाट ब्रीदावली उच्चारू लागले. रामांनी चापाचा मंग करून सीतेला वरिलें. हें त्याचें यश पृथ्वी, स्वर्ग आणि पाताळ सर्वत्र दुमदुमून राहिलें.

करहिँ आरती पुर-नर-नारी ।

देहिँ निछावरि बित्त बिसारी ।

सोहाति सीय राम कै जोरी ।

छावि सृंगार मनहुँ एक ठोरी ।

नगरवासी स्त्रीपुरुष मंगलारती करू लागले, आणि देहभान विसरून किंमती वस्तु ओवाळून टाकू लागले. सीतारामाची जोडी जणुकाय शृंगार आणि सौंदर्यच एकवटले आहेत, अशी शोभू लागली.

सखी कहाहिँ प्रभुपद गहु सीता ।

करत न चरनपरस अतिभीता ।

सख्या म्हणाल्या, सीते ! प्रभूंचे चरण धर, परंतु अत्यंत भीतीमुळें ती चरणस्पर्श करीना.

दो०-गौतम-तिय-गति सुरति करि नहिँ
परसति पग पानि । मन विहँसे रघु-
वंस मनि प्रीति अलौकिक जानि ॥२६६॥

गौतमपत्नीच्या उद्धाराचें स्मरण होऊन सीता रामचरणांस हात लावीना. तिचें तें अलौकिक प्रेम पाहून रघुवंशमणी राम मनांत हंसेल !

१ सीतेचा भाव असा कीं, तिच्या हातांतील रत्न-कंकणादि अलंकारांस रामचरणस्पर्श झाला तर रत्नें हीं पाषाणच असल्यामुळें त्यांतूनहिं स्त्रिया उत्पन्न होतील. अर्थात् आपण आपल्या करणीनेंच सेवकसमूह निर्माण केल्यासारखें होईल, आणि परिणामी रामसेवेपासून वंचित राहण्याची पाळी स्वतःवर ओढवून घ्यावी लागेल.

चौ०-तब सिय देखि भूप अभिलाषे ।

कूर कपूत मूढ मन माषे ।

उठि उठि पहिरी सनाह अभागे ।

जहँ तहँ गाल बजावन लागे ।

नंतर सीतेस पाहून मत्सरी, कुलांगार, व उल्लू अशा राजांना अभिलाष उत्पन्न होऊन ते चिडले. त्या अभागी लोकांनी उठउठून व चिलखतें चढवून एकसारखी कुतरमुकी चालविली.

लेहु छँडाइ सीय कह कोऊ ।

धरि बाँधहु नृपवालक दोऊ ।

तोरे धनुष चाँड नहिँ सरई ।

जीवत हमहिँ कुअँरि को वरई ।

जौ विदेह कलु करइ सहाई ।

जीतहु समर सहित दोउ भाई ।

कोणी ह्मणाले, सीतेस हिरावून घ्या आणि ह्या दोघांही भावांना धरून बांधून ठेवा. नुसतें धनुष्य तोडल्यानेंच कार्यभाग संपत नाही. आम्ही जीवत असतांना ह्या कुमारीस कोण वरणार ? जनक राजा जरी ह्यांना सहाय असला तरी त्याच्यासकट ह्या दोघां भावांस आपण युद्धांत जिंकून टाकू.

साधुभूप बोले सुनि वानी ।

राजसमाजहिँ लाज लजानी ।

बलु प्रतापु बीरता बडाई ।

नाक पिनाकहिँ संग सिधाई ।

सोइ सूरता कि अब कहूँ पाई ।

असि बुधि तौ बिधि मुह मसि लाई ।

ती त्यांची अर्वाच्यता ऐकून कांहीं सजन राजे होते ते ह्मणाले, तुम्ही आपल्या निलाजरेपणानें एकंदर राजसमाजाला लाजवीत आहां.

पिनाकचापाबरोबरच तुमच्या बल, प्रताप, शौर्य आणि यश यांची स्वर्गास बोळवण होऊन चुकली. तुमची शूरता पहिली होती तीच आहे ना ? कीं आतां कोठून तिला उजळा मिळाला आहे ? या बुद्धीनें विधात्याकडून तुमच्या तोंडास डांबर फासलें जात आहे मात्र.

दो०-देखहु रामहिँ नयन भरि तजि

इरषा मद कोहु । लषन-रोष-पावक-

प्रबलु जानि सलभ जानि होहु ॥२६७॥

ईर्ष्या, मद, मोह यांचा त्याग करून रामास डोळे

भरून पहा. लक्ष्मणाच्या क्रोधरूपी धगधगीत अर्झीत
जुह्मी पतंगाप्रमाणें उड्या घेऊं नका.

चौ०—धैरतेयबलि जिमि चह कागू ।
जिमि सस चहइ नाग-अरि-भागू ।
जिमि चह कुसल अकारनकोही ।
सब संपदा चहइ सिवद्रोही ।
लोभी लोलुप कीरति चहई ।
अकलंकता कि कामी लहई ।
हरि-पद-विमुख परमगति चाहा ।
तस तुम्हार लालच नरनाहा ।

ज्याप्रमाणें गरुडाच्या वळीची कावळ्यानें इच्छा
करावी, किंवा सशानें सिंहाच्या भागाची हाव धरावी,
अगर निष्कारण क्रोधी माणसानें आपल्या हिताची
वांच्छा धरावी, अथवा शिवदेष्ट्यानें सुख व संपत्तीची
आशा बाळगावी, लोभी व लंपट अशांनीं कीर्तीची
अपेक्षा करावी किंवा श्रीहरिपदविन्मुखांनं मोक्षाची
लालसा धरावी, तद्वत् हे राजांनो ! ही तुमची
लालच आहे. व्यभिचार आणि निष्कलंकत्व यांचें
समीकरण वसेल काय ?

कोलाहल सुनि सीय सकानी ।
सखी लेवाइ गईं जहँ रानी ।
राम सुभाय चले गुरु पाहीं ।
सियसनेहु वरनत मन माहीं ।

तो कोलाहल ऐकून सीता साशंक झाली. तिच्या
सख्या तिला राणीकडे घेऊन गेल्या. राम आपल्या
मनांत सीतेच्या प्रेमाचें वर्णन करीत सहजगत्याच
गुरूकडे गेले.

रानिन्ह सहित सोचवस सीया ।
अव धौं बिधिहि काह करनीया ।

राण्यांसहवर्तमान सीता शोकवश झाली. (त्या
म्हणत) आतां ह्या दैवाला काय तरी करावें ?

भूपवचन सुनि इत उत तकहीं ।
लषन रामडर बोलि न सकहीं ।

राजांच्या वल्गना ऐकून लक्ष्मण इतस्ततः पाहूं
लागला, परंतु रामाच्या भीतीमुळें त्यास कांहीं
बोलतां येईना.

दो०—अरुननयन भृकुटीकुटिल चितवत नृपन्ह
सकोप । मनहुं मत्त-गज-गन निरखि
सिंहकिसोरहि चोप ॥ २६८ ॥

त्याचे नेत्र लालबुंद होऊन मुंवया चढल्या.
लक्ष्मण क्रोधयुक्त होऊन राजांकडे पहात असतां असें
वाटे कीं, मदोन्मत्त हत्तीचा कळप पाहून सिंहाच्या
छाव्यास आवेशच चढला आहे.

चौ०—खरभर देखि विकल पुरनारी ।
सब भिलि देहिं महीपन्ह गारी ।

ती खळबळ पाहून स्त्रीपुरुष विव्दल झाले व सर्व
मिळून राजे लोकांना शिव्या हांसवूं लागले.

तेहि अवसर सुनि सिव-धनु-भंगा ।
आये भृगु-कुल-कमल-पतंगा ।
देखि महीप सकल लकुचाने ।
बाज झपट जुनु लवा लुकाने ।

त्याच सुमारास शिवधनुष्यभंगाचें वर्तमान ऐकून
भृगुकुलकमलपूर्य परशुराम तेथें दाखल झाले. ज्या-
प्रमाणें श्येनपश्यास पहातांच लावी पक्षी दडूं लागतो
तेसे सर्व राजे परशुरामास पहातांच नामोहरम झाले.

गौरसरीर भूति भलि भ्राजा ।
भालविसाल त्रिपुंड विराजा ।
सीस जटा ससिवदन सुहावा ।
रिसित्रस कळुक अरुन होइ आवा ।
भृकुटीकुटिल नयन रिस राते ।
सहजहुं चितवत मनहुं रिसाते ।
वृषभ कंध उर बाहु विसाला ।
चारु जनेउ माल मृगछाला ।
काटि मुनिवसन तून दुइ बांधे ।
धनु सर कर कुठार कल कांधे ।

गौर शरीरावर शुभ्र विभूति शोभत असून विशाल
भालावर त्रिपुंड रेखलें आहे, मस्तकीं जटाभार
धारण केला असून मुखश्री चंद्राप्रमाणें सुंदर परंतु
क्रोधांमुळें किंचित् आरक्त झाली आहे, भृकुटी कुटील
असून नेत्र रागांनं लाल झाले आहेत, दृष्टि स्वभाव-
तःच रागावल्यासारखी असून स्कंध वृषभासारखे
आहेत, वक्षःस्थल आणि बाहु विशाल असून
गळ्यांत सुंदर यज्ञोपवीत आणि माला शोभत आहेत,
काखेंत मृगचर्म असून कमरेला मुनिवल्कल आणि

१ परशुरामाचें गर्वहरण मूळ रामायणांत विवाहा-
नंतर वरात परत जातांना आहे. कवीनें तें आर्धां ओढलें.
आमच्या 'मानस-हंसां'त ह्याचें कारण मिळेल (काव्य-
समालोचना पहा.)

दोन भाते कसलेले आहेत; हातांत धनुष्यबाण असून
खांद्यावर तेजस्वी परशु लकाकत आहे;

दो०—संत वेष करनी कठिन वरनि न जाइ
सरूप । धरि मुनितनु जनु वीररस
आयउ जहँ सब भूप ॥ २६९ ॥

वेप संताचा पण करणी मात्र जहाल असें तें
परशुरामाचें स्वरूप अवर्णनीय होतें. जणुंकाय
भूपसमाजांत मुनिवेष धारण करून वीररसच अवत-
रला असें वाटे.

चौ०—देखत भृगु-पति-वेषु कराला ।
उठे सकल भयविकल भुआला ।
पितुसमेत कहि निज निज नामा ।
लगे करन सब दंडप्रनामा ।

भार्गवाचा तो विक्राळ वेष पाहतांच सर्व राजांची
घाबरगुंडी मचून ते तडक उठले, आणि पित्याच्या
नामासहित आपलें नाम सांगून सर्व साष्टांग दंडवत
घालूं लागले.

जेहि सुभाय चितवाहिँ हित जानी ।
सो जानइ जनु आइ खुटानी ।

प्रसन्नतापूर्वक देखील ते भार्गवराम ज्याचेकडे
पहात त्यासहि आपलें आयुष्य संपुष्टांत आलेंसें वाटे.

जनक बहोरि आइ सिरु नावा ।
सीय बोलाइ प्रनाम करावा ।
आसिष दीन्हि सखी हरषानी ।
निजसमाज लेइ गइ सयानी ।

नंतर जनकानें घेऊन वंदन केलें, आणि सांतेस
बोलावून तिजकडून नमस्कार करविला. भार्गवानें
सांतेस आशीर्वाद दिला, तेव्हां तिच्या शाहण्या
सख्या मोठ्या आनंदानें तिला आपल्या मंडळींत
घेऊन गेल्या.

बिस्वामित्र मिले पुनि आई ।
पदसरोज मेले दोउ भाई ।
राम लषन दसरथ के ढोटा ।
देखि असीस दीन्ह भल जोटा ।
रामहिँ चितइ रहे भरि लोचन ।
रूप अपार मार-पद-मोचन ।

नंतर विश्वामित्र सरसावले. त्यांनीं भार्गवांच्या
पदकमलांवर उभयबंधूस घातलें, आणि सांगितलें
कीं, हे राजा, दशरथाचे पुत्र रामलक्ष्मण होत. ते

सुंदर बंधुद्वय पाहून भार्गवानें त्यांस आशीर्वाद दिला.
रामाचें तें मदनाचाहि गर्व हरण करणारें अपार
लावण्य पाहून भार्गवराम त्याजकडे एकसारखे एकच
नजरें पाहूं लागले.

दो०—बहुरि बिलोकि विदेह सन कहहु काह
आति भरि । पूछत जानि अजान जिमि
व्यापेउ कोप सरीर ॥ २७० ॥

भार्गवाचें शरीर क्रोधानें व्याप्त झालें होतें. तेव्हां
हा एवढा घोळका व खटाटोप कसला असा जाणून-
बुजून अजाणासारखा त्यानें जनकाकडे पाहून सवाल
टाकला.

चौ०—समाचार कहि जनक सुनाये ।
जेहि कारन महीप सब आये ।
सुनत वचन तब अनत निहारे ।
देखे चापखंड महि डारे ।

ज्या कारणानिमित्त सर्व राजे गोळा झाले होते
तो वृत्तांत जनकानें त्यास सांगितला. जनकाचें भाषण
ऐकून पुन्हां त्यानें दुसरीकडे पाहिलें तों शिपचापाचे
तुकडे जमिनीवर पडलेले त्याच्या दृष्टीस पडले.

अतिरिस बोले वचन कठोरा ।
कहु जड जनक धनुष केइ तोरा ।
बेगि देखाउ मूढ न त आजू ।
उलटउँ महि जहँ लगि तव राजू ।

भार्गवराम अत्यंत क्रुद्ध होऊन तार स्वरानें म्हणाले,
हे जडबुद्धि जनका ! धनुष्य कोणी तोडलें तें सांग.
मूढा ! धनुर्भंग करणारास लवकर हजर कर नाही तर
जेथवर तुझें राज्य तेथवर पृथ्वी पालथी घालीन.

अतिडर उतर देत नृप नाहीँ ।
कुटिलभूप हरषे मन माहीँ ।
सुर मुनि नाग नगर-नर-नारी ।
सोचाहिँ सकल त्रास उर भारी ।

जनक अत्यंत भेदरक्ष्यामुलें उत्तर देईना. कुटाळ
राजांच्या मनाला मात्र फार खुषी झाली, पण देव,
मुनी, नाग, आणि नगरनरनारी या सर्वांच्या मनाला
अत्यंत वैताग वाटला.

मन पछिताति सीयमहतारी ।
विधि अब सबरी वात विगारी ।
भृगुपति कर सुभाव सुनि सीता ।
अरधनिमेष कलपसम बीता ।

सीतेची माता मनांत विवंचना करूं लागली.
(ती ह्याने) नशीवानें आतां तर सर्वच काम विनसलें.
भृगुपतीचा स्वभाव कळून आल्यावर सीतेस निमि-
वार्ध कल्पाप्रमाणें जाऊं लागलें.

दो०—सभय बिलोके लोग सव जानि
जानकी भीर । हृदय न हरष विषाद
कछु बोले श्रीरघुवीर ॥ २७१ ॥

सर्व लोक घाबरलेले पाहून आणि जानकी भ्यालेली
जाणून मनांत कांहींहि हर्षविषाद न धरितां श्रीरघुवीर
म्हणाले—

चौ०—नाथ संभु-धनु-भंजनि-हारा ।
होइहि कोउ एक दास तुझारा ।
आयसु काह कहिय किन मोही ।
सुनि रिसाइ बोले मुनि कोही ।

हे नाथ ! शिवचापाचा भंग करणारा कोणी तरी
आपलाच एकादा दास असला पाहिजे. आपली आज्ञा
काय ती आपण मला कां कथन करीत नाही ? तें
ऐकतांच ते शीघ्रकोपी मुनी कडकून वर्दळीवर आले
व म्हणाले—

सेवक सो जो करइ सेवकाई ।
अरिकरनी करि करिय लराई ।
सुनहु राम जेइ सिवधनु तोरा ।
सहस-बाहु-सम सो रिपु मोरा ।
सो बिलगाउ विहाइ समाजा ।
नत मारे जइहै सव राजा ।

जो सेवा करितो तोच खरा सेवक. जो शत्रूसारखी
करणी करितो त्याच्याशीं तर दोन हात झालेच पाहि-
जेत. रामा ! ऐक. ज्यानें शिवधनुष्य तोडलें त्याला
मी सहस्रबाहुप्रमाणें शत्रु समजतां. त्यानें ह्या मंडळीस

१ परशुरामाचे वडील जमदग्नि यांचेजवळ सहस्र-
बाहुनें एकदां त्यांची कामधेनु मागितली. त्यांनीं सांगि-
तलें कीं, ती त्यांची धेनु नसून दुसऱ्याची केवळ उसनी
आणली आहे. सहस्रबाहु क्रुद्ध झाला व जमदग्नीचा वध
करून तो कामधेनु वळवून नेऊं लागला. कामधेनु इंद्र-
लोकास पळाली. परशुरामाला तें वर्तमान मागाहून कळलें.
त्यांनीं राजा सहस्रबाहुचा निःपात करून, निःक्षत्रिय
पृथ्वी करण्याची प्रतिज्ञा करून, २१ वेळां ती निःक्षत्रिय
केली.

सोडून अलग पडावें नाहींतर राजांची ही अवचीच
दावण कत्तल होणार.

सुनि मुनिवचन लपन मुसुकाने ।
बोले परसुधरहि अपमाने ।

तें मुनिवचन श्रवण करून लक्ष्मण हसला आणि
त्यानें परशुरामाची चांगलीच हडमूनखडमून हजेरी
घेतली.

बहु धनुर्हा तोरी लरिकाई ।
कबहुं न असि रिस कीन्हि गोसाई ।
एहि धनु पर ममता केहि हेतू ।
सुनि रिसाइ कह भृगु-कुल-केतू ।

आही बाळपणीं किती तरी धनुष्ये तोडलीं, परंतु
महाराज कधींच इतके लाल झाले नाहींत. ह्याच
धनुष्यावर आपला एवढा लळा तो काय म्हणून ? तें
ऐकून भृगुकुलकेतु परशुराम संतापून म्हणाले—

दो०—रे नृपबालक कालवस बोलत तोहि न
सँभार । धनुहीँ सम त्रि-पुरारि धनु
विदित सकलसंसार ॥ २७२ ॥

अरे ए राजकुमारा ! तुला काळानें पछाडलें
आहे म्हणून बोलण्याची शुद्धि उरली नाही. सर्व
जगतांत प्रख्यात असें हैं त्रिपुरारीचें धनुष्य इतर
फालतू धनुष्याप्रमाणेंच समजतोस काय ?

चौ०—लपन कहा हँसि हमरे जाना ।
सुनहु देव सव धनुष समाना ।
का छति लाभु जून धनु तोरे ।
देखा राम नयन के भोरे ।
छुवत दूट रघुपतिहु न दोषू ।
मुनि बिनु काज करिय कत रोषू ।

१ सर्व क्षत्रियांचा निःपात करून त्यांचीं धनुष्ये
भार्गवांनीं एकत्र जमवून ठेविलीं होती. परंतु पृथ्वीस
त्यांचा भार झाला, तेव्हां शेषास आपल्या मुलाचें रूप
देऊन ती त्यांचेकडे गेली. तेथें मुलाचे सर्व अपराध क्षमा
करावे या अटीवर तिनें भार्गवाची सेवा पतकरली. इकडे
मुलानें धनुष्यें तोडण्याचा क्रम सारखा चालूं ठेवून सर्व
धनुष्ये संपविलीं. हीं धनुष्ये जर राक्षसांच्या हातीं पडतीं
तर अनर्थ झाला असता असा विचार करून भार्गवानें
मुलास अपराधाबद्दल क्षमा केली. तेव्हां शेष प्रकट होऊन
म्हणाला, एक शिवचाप राहिलें आहे तें राम तोडील.

लक्ष्मण हंसत हंसत म्हणाला, प्रभो ! ऐका. धनुष्य तेथून सर्व सारखेंच. हें एक किरकोळ कसरलेलें जून धनुष्य तोडण्यांत हानि किंवा लाभ तो कोणता ? रामांनीं त्याजवर एक ओझरती नजर फेकली, व पुढें रघुपतीचा स्पर्श होतांच त्याचे आपसुकच तुकडे झाले. ह्यांत त्यांच्याकडे सुळीच दोष नाही. सुने ! आपण उगचिच काय म्हणून वरदळीवर येतां ?

बोले चितइ परसु की ओरा ।
रे सठ सुनोहि सुभाउ न मोरा ।
बालक बोलि बधउँ नहिँ तोही ।
केवल सुनि जड जानहि मोही ।

भागवतराम आपल्या परशूकडे पाहून म्हणाले— अरे उर्मटा ! माझा स्वभाव तुला कळलाच नाही तर ! अरे, तूं एवढासा वच्चा म्हणून मी तुझ्या मानगुटीस चाप लावली नाही. तुला काय मी एखादा गबाळभटजी वाटतो होय ?

बालब्रह्मचारी अतिकोही ।
बिस्बाबिदित छत्रिय-कुल-द्रोही ।
भुजबल भूमि भूप विनु कीन्ही ।
बिपुल बार महिदेवन्ह दीन्ही ।
सहस-बाहु-भुज-छेदनि-हारा ।
परसु बिलोकु महीपकुमारा ।

बालब्रह्मचारी, अतिक्रोधी, जगविख्यात क्षत्रिय-कुलांचा शत्रु व आपल्या बाहुबलानें पृथ्वी अनेक वेळां भूपविरहित करून तीं ब्राह्मणांस दान देणारा तो हा मी सहस्रबाहुच्या बाहुंचे खांडोरे पाडणारा परशुराम ! अरे राजकुमारा ! हा परशु पाहून ठेव कीं रे !

दो०—मातुपिताहि जनि सोचवस करसि
महीपकिसोर । गरभन के अरभकदलन
परसु मोर अतिघोर ॥ २७३ ॥

अरे राजपुत्रा ! तूं आपल्या आईबापांना विना-कारण दुःखांत ढकलून नकोस गर्भातील अर्भकांनाहि कापणारा हा माझा परशु निर्दयपणांत अगदीं ताण समज.

चौ०—बिहँसि लषन बोले मृदुबानी ।
अहो सुनीस महाभट मानी ।
पुनि पुनि मोहि देखाव कुठारु ।
चहत उडावन फूँकि पहारु ।

इहाँ कुम्हडबतिया कोउ नाहीँ ।
जे तरजनी देखि मरि जाहीँ ।

लक्ष्मण हास्यपूर्वक हलूंच म्हणाला, अहो सुनींद्र ! आपण तर आपल्याला महान् योद्धे समजतां, आणि वारंवार मला परशु दाखवितां; तर नुसती फुंकर घालून पर्वत उडविण्याची तुमची इच्छा आहेसं दिसतें ? तरजनी दाखविल्यानें गळून पडेल असा येथे कोणीहि तांबडा भोपळा नाही !

देखि कुठार सरासन बाना ।
मैंँ कछु कहँउ सहित अभिमाना ।
भृगुकुल समुझि जनेउ बिलोकी ।
जो कछु कहेहु सहँउ रिस रोकी ।

परशु, धनुष्य वगैरे आपला पेसा पाहून मी कांहींसा अभिमानपूर्वक बोललों. परंतु आतां आपण भृगु-कुलांतील आहां असें जाणून आणि आपलें जानवें पाहून (क्षत्रियांच्या व ब्राह्मणांच्या जानव्यांत भेद असतो.) आपलीं मुक्ताफळें मी आपला राम मनांतल्यामनांत जिरवून सहन करीन.

सुर महिसुर हारिजन अरु गाई ।
हमरे कुल इन्ह पर न सुराई ।
बधे पाप अपकीराति हारे ।
मारतहु पा परिय तुहारे ।

देवता, ब्राह्मण, संत आणि गाई यांची खटाई काढण्याची परंपरा आमच्या कुळांत नाही. ह्यांचा वध करण्यांत पातक तर आहेच, परंतु यांना नुसतें जिंकण्यांत देखील बदनामी आहे. आतां आपण जरी मला मारलेंहि तरी मी आपल्या पार्थीच पडेन.

कोटि-कुलिस-सम वचन तुहारा ।
व्यर्थ धरहु धनु बान कुठारा ।

आपलें वचनच तर कोटि-वज्रांप्रमाणें आहे; मग हें धनुष्य, बाण आणि परशु या लटांबरीचा उगचिच हव्यास कशाला ?

दो०—जो बिलोकि अनुचित कहेउँ छमहु
महामुनि धीर । सुनि सरोष भृगु-वंस-
मनि-बोले गिरा गँभीर ॥ २७४ ॥

मी जर कांहीं नादान बोललों असेन तर तें हा

१ तांबडा भोपळा वेलावर असतां त्यास बोट दाख-विल्यानें तो सुकून गळून पडतो अशी समजूत आहे.

आपला शिपाईबाणा पाहून बोललों. हे धीर मुनीश्वर!
आपण क्षमा करावी. 'मुनि' संवोधन ऐकतांच
भृगुवंशमणी संतापून गर्जना करीत म्हणाले,—

चौ०—कौसिक सुनहु मंद यह बालक ।

कुटिल कालवस निज-कुल-घालक ।

भानु-वंस-राकेस-कलंक ।

निपट निरंकुस अबुध असकू ।

अहो विश्वामित्र ! ऐका ! ह्या मूर्ख चौबड्या पोराचें
मरण ओढवलें आहे. हा कुलघातक, निपटारा,
निरंकुश, मूढ, निःशंक रघुवंशरूप चंद्राचा कलंक आहे.

कालकवलु होइहि छन माहीं ।

कहउँ पुकारि खोरि मोहि नाही ।

तुझा हटकहु जौ चहहु उवारा ।

कहि प्रताप बल रोष हमारा ।

एका क्षणांत हा मृत्यूचा कलेवा होणार हें मी
बजावून सांगतों. ह्यांत माझ्याकडे दोष नाही. हा
जगावा अशी जर आपली इच्छा असेल तर माझें
सामर्थ्य, प्रताप आणि क्रोध तुम्हीच सांगून ह्यांस
आवरा.

लषन कहेउ मुनि सुजस तुझारा ।

तुम्हहि अछत को बरनइ पारा ।

अपने सुह तुम्ह आपानि करनी ।

बार अनेक भाँति बहु बरनी ।

लक्ष्मण म्हणाला, मुने ! तुमचें सुयश तुमचे तुम्ही
प्रत्यक्ष असतां यथासांग अन्य कोण वर्णन करणार ?
तुम्ही आपल्या मुखानें आपला पोवाडा कितीदां तरी
उदंड गायला आहे.

नहि संतोष तौ पुनि कलु कहहू ।

जनि रिस रोकि दुसह दुख सहहू ।

वीरवृत्ति तुम्ह धीर अछोभा ।

गारी देत न पावहु सोभा ।

अजूनहि तृप्ति झाली नसल्यास पुन्हां चालूं द्या.
राग गिळण्याच्या असह्य वेदना सोसत बसूं नये.
आपण वीरपणाचा बाणा बाळगणारे आणि अचाट
धैर्यावान् म्हणविणारे गालिप्रदान करितां हें मात्र
आपल्यासारख्यास शोभत नाही.

दो०—सूर समर करनी करहिं कहि न
जनावहिं आपु । विद्यमान रिपु पाइ रन
कायर करहिं प्रलापु ॥ २७५ ॥

सूर समरांत कृति करून दाखवितात. ते स्वतःचि
जाणीव अशा वलगनांनीं करून देत नसतात.
रणामध्ये रिपु समोर उभा असतांना भेकड मात्र
बाष्कळ वाता करीत बसतात.

चौ०—तुम्ह तौ काल हाँक जनु लावा ।

बार बार मोहि लागी बोलावा ।

तुम्ही तर जणुंकाय काळाला हाकूनच आणलें
आहे. म्हणून तर वारंवार मजसाठीं त्यास हाक
मारीत आहां.

सुनत लषन के वचन कठोरा ।

परसु सुधारि धरेउ कर घोरा ।

अब जनि देई दोष मोहि लोगू ।

कटुबादी बालक बधजोगू ।

बाल विलोकि बहुत मै वाँचा ।

अब यह मरनहार भा साचा ।

लक्ष्मणाचें तें सणसणीत भाषण ऐकतांच भार्गवानां
आपला भयंकर परशु उगारून हातांत घेतला, व ते
म्हणाले, आतां लोकांनीं मला बोल ठेवूं नये. हा
जहरी कारटा साफच व्हावयास हवा. बालक म्हणून
मी याला आतांपर्यंत पुष्कळच निभविलें. आतां मात्र
हा खात्रीनें मेला समजा.

कौसिक कहा छमिय अपराधू ।

बाल-दोष-गुन गनाहिं न साधू

विश्वामित्र म्हणाले, अपराधांची क्षमा करावी.
बालकांच्या गुणदोषांकडे जाणकारानें कानाडोळाच
केला पाहिजे.

कर कुठार मै अकरनकोही ।

आगे अपराधी गुरुद्रोही ।

उतर देत छाँडउँ विनु मारे ।

केवल कौसिक सील तुझारे ।

न तु एहि काटि कुठार कठोरे ।

गुरुहि उरिन होतेउँ सम थोरे ।

तेव्हां परशुराम म्हणाले—माझ्यासारखा निष्कारण
क्रोधी, व त्यांतून परशु हातांत असल्यावर व हा
गुरुद्रोही माझा अपराधी माझ्यासमोर तोंड टाकून
कुचेष्टा करीत असतांना देखील मी त्याला जीवत-
सोडतों तें केवळ, हे कौशिक मुने ! तुमच्याच सुर्वती-
खातर ! नाहीतर ह्या दांडग्या परशूनें ह्याचे तुकडे
उडवून अल्प प्रयासांतच गुरूच्या ऋणांतून मुक्त
झालों असतों.

दो०-गाधिमूनु कह हृदय हँसि मुनिहि हरि-
अरइ मूझ । अयमय खाँड न उखमय
अजहुँ न बूझ अबूझ ॥ २७६ ॥

विश्वामित्र मनांतल्या मनांत हंसून म्हणाले, अरेरे,
ह्या मुनीस सारी हराळीच दिसत आहे. पिनाक
धनुष्य हाणजे पोलादी तुळई. तें कांहीं उसाचें थोट
नव्हे ! अजूनदेखील हा याचा अडमुट्टेपणा सुटून
नयेना ?

चौ०-कहेउ लषन मुनि सील तुम्हारा ।
को नहिँ जान बिदित संसारा ।
माता पिताहि उरिन भये नीके ।
गुरुरिन रहा सोच बड जी के ।

लक्ष्मण म्हणाला, मुने ! तुमची नेकी कोणास
ठाऊक नाही ! ती सर्व जगास जाहीर आहे. आई-
चापांच्या ऋणांतून आपण शाबासकीने पार पडलां.
आतां गुरूचें ऋण राहिलें. त्याची मात्र तुमच्या
जीवाला फारच जळफळ लागलेली दिसते.

सो जुनु हमरेहि माथे काढा ।
दिन चलि गयेउ व्याज बहु बाढा ।
अब आनिय व्यवहारिया बोली ।
तुरत देउँ मैँ थैली खोली ।

तें ऋण जणुंकाय आपण माझ्याच माथीं मारलें
असावें, आणि दिवसगत झाल्यामुळें त्याचें व्याज
देखील बरेंच डोईजड झालें असेल. असो. आतां
आपण धनकोस (गुरूस) बोलावून आणावें, म्हणजे
मी आतांच्या आतां थैली मोकळी करून तें ऋण
चुकतें करितों.

सुनि कटुबचन कुठारु सुधारा ।
हाय हाय सब सभा पुकारा ।
भृगुवर परसु देखावहु मोही ।
बिप्र बिचारि बचउ नृपद्रोही ।
मिले न कबहुँ सुभट रन गाढे ।
द्विज देवता धरहिँ के बाढे ।

१ पित्रर्णासाठीं कार्तवीर्य मारला व एकवीस वेळां
पृथ्वी निःक्षत्रिय केली. भार्गवाची आई रेणुका ही एकदां
पाणी आणण्यास गेली असतांना तेंथें गंधर्वमैथुन पाहात
उभी राहिल्यामुळें तिला वेळ लागला. जमदग्नीनें त्या
पापाच्या प्रायश्चित्तादाखल तिचा वध करण्याची आपल्या
पुत्राला आज्ञा केली. त्याप्रमाणें परशुरामानें मातेचा वध
करून तो तिच्या ऋणांतून मुक्त झाला. हा खोंच.

ती तिखट भाषा ऐकतांच भार्गवानें परशु
उगारला. सर्व सभेंत हाहाःकार उडाला. लक्ष्मण
म्हणाला, हे भृगुश्रेष्ठा ! मला परशु तुम्ही दाखवितां
होय ? तुम्ही राजद्रोही आहांत, तथापि ब्राह्मण
म्हणून मी तुम्हांस वगळतों. तुम्हांला रणांत कोणी
चांगला वेंजड मारगीर मिळालाच नाही असें वाटतें.
ब्राह्मण आणि देवता ह्यांची प्रतिष्ठा घरांतल्या घरांत
असते.

अनुचित कहि सब लोग पुकारे ।
रघुपति सैनहिँ लषन निवारै ।

हें भाषण वेताल म्हणून सर्वांनींच ओरड केली.
रामांनीं लक्ष्मणास इपाच्यानें आवरलें.

दो०-लषनउतर आहुतिसरिस भृगु-वर-
कोप कसानु । बढत देखि जलसम
वचन बोले रघु-कुल-भानु ॥ २७७ ॥

लक्ष्मणाच्या प्रत्युत्तररूपी आहुतीनें भार्गवाचा
कोपाग्नि वाढलेला पाहून रघुकुलभानु जलसम वचन
बोले झाले.

चौ०-नाथ करहु बालक पर छोहू ।
सूध दूधमुख करिय न कोहू ।
जौँ पै प्रभुप्रभाउ कछु जाना ।
तौँ कि बरावरि करइ अयाना ।

हे नाथ ! बालकावर कृपा करावी. ती केवळ
दुग्धमुख आहे (अद्याप त्याचे दुधाचे दांत देखील
पडले नाहीत.) त्यावर क्रोध करूं नये. जर प्रभूचा
प्रभाव त्याला कांहीं माहीत असता तर तो अशी
बरोबरी करिता काय ? तो अलड आहे.

जोँ लरिका कछु अचगरि करहीँ ।
गुरु पितु मातु मोद मन भरहीँ ।
करिय कृपा सिसु सेवकु जानी ।
तुलसम सील धीर मुनि ज्ञानी ।

बालकांनें जरी कांहीं खोडी केली तरी गुरु, पिता,
माता ह्यांचें मन हर्षभरितच होतें. आपणासारख्या
सच्छील, धीर व ज्ञानी मुनींनीं त्यास आपला बालक
व सेवक समजून त्यावर दयाच केली पाहिजे.

रामबचन सुनि कछुक जुडाने ।
काहि कछु लषन बहुरि मुसुकाने ।
हँसत देखि नखसिख रिस व्यापी ।
राम तोर भ्राता बड पापी ।

रामाचें वचन ऐकून परशुराम किंचित् थंडावले.
पुन्हां लक्ष्मण कांहीं बोलला आणि हंसला. तो हंसत
आहे असें पहातांच भार्गव नखशिखांत कुद्ध झाले
आणि ह्मणाले, रामा ! तुझा हा भाऊ कमालीचा
झाड आहे.

गौर सरीर स्याम मन माही ।
काल-कूट-मुख पयमुख नाही ।
सहज टेढ अनुहरइ न तोही ।
नीच मीचसम देख न मोही ।

हा शरीरानें गोरा पण मनांतून काळाकुट्ट आहे.
हा दुधखुळा नसून विषओक्या आहे. हा जात्याच
चटोर असून तुझ्या वळणावर मुळीच नाही. काळा-
सारखा हा मी, पण हा नीच मलाहि कस्पट समजतो.

दो०-लषन कहेउ हंसि सुनहु मुनि क्रोध
पाप कर मूल । जेहि वस जन अनुचित
करहि चरहि विस्वप्रतिकूल ॥ २७८ ॥

लक्ष्मण हंसून म्हणाला, हे मुने ! एका. क्रोध
म्हणजे पापाचें मूलच. त्याच्या तडाक्यांत सांपडलेला
मनुष्य अनुचित कर्म करूं लागून अवध्या जगास
त्राहि भगवान् करून सोडतो.

चौ०-मै तुम्हार अनुचर मुनिराया ।
परिहरि कोप करिय अव दाय ।
टूट चाप नहि जुराहि रिसाने ।
बैठिय होइहहि पाय पिराने ।
जौ अतिप्रिय तौ करिय उपाई ।
जोरिय कोउ बड गुनी बोलाई ।

अहो मुनिराया ! मी आपला दास आहे. आपण
कोप आवरून आतां दया करावी. भग्न झालेले धनुष्य
आपल्या ताव खाण्यानें कधींच जुळावयाचें नाही.
आपण जरा बसा तरी. उमें राहून राहून पायास
गोळे येतील. हें धनुष्य जर आपल्यास जीव की प्राण
असेल तर एखादा सुगड कारागीर बोलावून तें
जोडूनहि पाहण्याचा उपाय करतां येईल.

बोलत लषनहि जनक डेराही ।
मष्ट करहु अनुचित भल नाही ।
थर थर कापहि पुर-नर-नारी ।
छोट कुमार खोट बड भारी ।

लक्ष्मण बोलत असतां जनक भयभीत झाला. तो
म्हणाला, पुरें करा. हें अद्वातद्वा बोलणें चांगलें नव्हे.

नगरवासी स्त्रीपुरुष थरथर कांपूं लागले. ते ह्मणत
कों, हें पोर एवढेंसे पण भारीच तिखट अ !

भृगुपति सुनि सुनि निर्भय बानी ।
रिस तन जरइ होइ बलहानी ।

लक्ष्मणाची ती वेडर भाषा पुनःपुनः ऐकून
भार्गवाचा देह क्रोधानें आंतल्याआंत जळूं लागला,
आणि त्यामुळे त्यांची शक्ति क्षीण होऊं लागली.

बोले रामहि देइ निहोरा ।
बचउं विचारी बंधु लघु तोरा ।
मन मलीन तनु सुंदर कैसे ।
विष-रस-भरा कनकघट जैसे ।

रामाकडे रोंख वळवून भृगुपति म्हणाला, हा तुझा
धाकटा भाऊ आहे ह्मणूनच मी त्याची गय करीत
आहे. सुवर्णघटांत जसें विष तसा हा आंतून काळा
आणि वरूनच तेवढा गोरा दिसतो.

दो०-सुनि लछिमन विहसे बहुरि नयन
तरेरे राम । गुरु समीप गवने सकुचि
परिहरि बानी वाम ॥ २७९ ॥

हें ऐकून लक्ष्मण पुन्हां हंसला. तेव्हां रामांनीं
ढोळे वटारले. तेव्हां लक्ष्मण दबला आणि तो आपलें
दंडेफटकार भाषण बंद करून विश्वामित्राजवळ गेला.

चौ०-अतिविनीत मृदु सीतल बानी ।
बोले राम जोरि जुगपानी ।

राम दोन्ही हात जोडून अति नम्र, कोमल आणि
सौम्य शब्दांत म्हणाले.

सुनहु नाथ तुम्हा सहज सुजाना ।
बालकवचन करिय नहि काना ।
वररै बालक एक सुभाऊ ।
इन्हहि न संत विदूषहि काऊ ।

हे नाथ ! एकावें. आपण स्वभावतःच शाते
आहांत. तेव्हां लेकराचे बोल कानावर घेऊं नयेत.
वरळणें हा पोरांचा सरसहा स्वभावच असतो. जाण-
कार लोक त्यांचें सोयरसुतक मानीत नसतात.

तेहि नाही कलु काज विगारा ।
अपराधी मै नाथ तुम्हारा ।

१ यावरून स्पष्टच म्हणतां येतें कीं लक्ष्मणाची तिखट
भाषा वापरणें हा त्याचा शत्रूवर मात करण्याचा पहिला
डाव होता आणि त्यांत राम हे सिद्धसाधक होते.

कृपा कोप बध बंध गोसाईं ।
मो पर करिय दास की नाई ।
काहिय बेगि जेहि विधि रिस जाई ।
मुनिनायक सोई करउँ उपाई ।

ह्याच्या हातून कोणतेंच काम बिघडलें नाहीं.
महाराज ! आपला अपराधी असा मीच. स्वामीनीं
मला सेवक समजून कृपा, कोप, वध किंवा बंध जें
काय कर्तव्य असेल तें करावें. आपला राग कशांनै
शांत होईल तें शीघ्र कथन करा, म्हणजे, मुनिनायका !
मी तोच उपाय अमलांत आणीन.

कह मुनि राम जाई रिस कैसे ।
अजहुं अनुज तव चितव अनैसे ।
एहि के कंठ कुठार न दीन्हा ।
तौ मै काह कोप करि कीन्हा ।

मुनी हणाले, रामा, हा राग कसा जावा ? अद्यापहि
तुझा भाऊ माझ्याकडे तेढ्या आखेन पाहतच आहे.
त्याच्या मानगुटीवर जर हा कुठार घातला नाहीं तर
मी क्रुद्ध होऊन तरी काय मिळविलें ?

दो०—गर्भ सवहिं अवनिपरवांनि मुनि
कुठारगति घोर । परसु अछत देखउँ
जितय वैरी भूपकिसोर ॥ २८० ॥

राजांच्या स्त्रियांचे गर्भ या माझ्या भयंकर परशूची
फेरी ऐकतांच पतन पावतात. तो हा परशु माझ्या
हातांत असून मी हा माझा वैरी, यःकश्चित् राजाचें पोर,
जिवंत पाहत आहे !!

चौ०—बहइ न हाथ दहइ रिस छाती ।
भा कुठार कुंठित नृपघाती ।
भयेउ बाम विधि किरैउ सुभाऊ ।
मोरे हृदय कृपा कसि काऊ ।
आजु दैव दुख दुसह सहावा ।
मुनि सौमित्रि बहुरि सिरु नावा ।

माझी छाती क्रोधानें जळत आहे तरी या कारख्या-
वर माझा हातच वाहत नाहीं. अरे नृपहंसका !
कुठारा ! तूं हि थंडावलासना ! प्राक्तना, तूं देखील
उलटलास ! माझा स्वभावच पालटला. माझ्या हृदयांत,
आणि दया ! हें आहे तरी काय ? विधे ! आज तूं
मला दारुण दुःख सहन करण्यास लाविलेंस ! हें ऐक-

१ लक्ष्मणाचा डाव कोठवर साधला याची ही कुबुली
आहे.

तांच लक्ष्मण हंसला आणि नमस्कार करून
हणाला,—

बाउकृपा मूरति अनुकूला ।
बोलत बचन झरत जनु फुला ।

ह्या वरदमूर्तीचे बोलतांना जे उधाळ निघतात ते
जणुंकाय कृपारूप वायूनें फुलेंच झडत आहेत असें
वाटतें.

जौं पै कृपा जरहिं मुनि गाता ।
क्रोध भये तन राखु विधाता ।

मुने ! दयेनें जर आपलीं गात्रें जडूं लागतात तर
आपण क्रुद्ध झाल्यावर मात्र आपल्या देहाचा वाली
एक परमेश्वरच.

देखु जनक हठि बालक एहु ।
कीन्ह चहत जड जमपुर गेहु ।
वेगि करहु किन आंखिन ओटा ।
देखत छोट खोट नृपढोटा ।

त्यावर भार्गवराम हणाले, जनका ! पहा तर खरें
हें अढाऊ कारटें ! हा बजरवडू यमपुरीत आपलें घर
करण्याची इच्छा करित आहे. ह्याला झटकन् माझ्या
दृष्टीच्या आड तरी कां करित नाहींस ? हा राजाचा
कारटा दिसण्यांत कुसळ, पण आहे खरा मुसळच.

बिहँसे लषन कहा मुनि पाही ।
मुंदे आंखि कतहुं कोउ नाही ।

लक्ष्मण हंसून मुनीस हणाला, डोळे मिटले कीं
कोठेंच कोणी दिसावयास नको.

दा०—परसुराम तव राम प्रति बोले उर
अतिक्रोध । संभुसरासन तोरि सठ
करसि हमार प्रबोध ॥ २८१ ॥

नंतर परशुराम रामास उद्देशून भरभक्कम चवता-
ळून म्हणाले, अरे इब्लिसा ! शंभुचाप तोडून वर मला
शानाच्या गोष्टी सांगत आहेस काय ? (माझा गुरू
वनतोस हा भाव.)

चौ०—बंधु कहइ कटु संमत तोरे ।
तू छल विनय करसि कर जोरे ।
करु परितोष मोर संग्रामा ।
नाहिं त छाडू कहाउव रामा ।

तुझ्याच चिथावणीनें तुझा बंधु माझ्या ह्या कुचाळ्या
करित आहे. तूं हि तरी हात जोडून आणि विनंति
करून माझी प्रतारणाच आरंभिली आहेस. युद्धानेंच

आतां माझी शांति कर, नाहीतर आपल्या राम या नांवाची सोडचिठ्ठी दे.

छल ताजि करहि समर सिवद्रोही ।

बंधुसाहित न त मारउँ तोही ।

भृगुपाति बकाहिँ कुठार उठाये ।

मन मुसुकाहिँ राम सिर नाये ।

अरे, शिवद्वेष्टया ! हा चाईपणा सोडून आतां तूं युद्ध कर. नाहीतर बंधुसकट तुला उडवतो. पहा परशु-राम केवळ परशु उगारून बकतच, हणून राम मनांतल्या मनांत हंसून त्यांना नमस्कार करीत.

गुन्ह लघन कर हम पर रोषू ।

कतहुँ सुधाइहु तेँ बड दोषू ।

(राम म्हणाले.) बदी लक्ष्मणाची आणि चीड मजवर ! प्रसंगाविशेषी माधुरीहि माधुरी म्हणूनच घातुक ठरते तर.

टेढ जानि बंदइ सब काहू ।

बक्र चंद्रमाहि प्रसइ न राहू ।

अणदार हणूनच सर्व लोक चंद्राला वंदन करितात. राहू तरी तशा चंद्राला गिळीत नाही.

राम कहेउ रिस तजहु मुनीसा ।

कर कुठार आगे यह सीसा ।

जेहि रिस जाइ करिय सोइ स्वामी ।

मोहि जानिय आपन अनुगामी ।

राम म्हणाले, हे मुनींद्र ! आपण राग आवरा. आपल्या हातीं हा परशु आहे आणि माझें हें शिर समोर आहे. महाराज ! जेणेंकरून आपला राग शांत होईल तेंच आपण अवश्य करा. मी अगदी आपल्या मर्जीप्रमाणें वागणार ही आपल्या मनांत गांठ बांधून ठेवा.

दो०—प्रभु सेवकाहि समर कस तजहु विप्रवर
रोसु । बेष विलोकि कहेसि कलु
बालकहू नहिँ दोसु ॥ २८२ ॥

प्रभु आणि सेवक यांचें युद्ध कसें होणार ? (ब्राह्मण सेव्य असून क्षत्रिय त्यांचे सेवक होत.) हे विप्रश्रेष्ठ ! आपण रागास अगदी हकलून लावा.

१ पौर्णिमेखेरीज इतर तिथीला चंद्राची अणदार कोर गळ्याला रुतेल म्हणून राहू त्याला गिळीत. नाही. १/२ का कविसंकेत.

आपला वाण लक्षून लक्ष्मण बोलला यांत मुलाकडे कांहींच कसूर नाही.

चौ०—देखि कुठार—वान—धनु—धारी ।

भइ लरिकहि रिस बीरु विचारी ।

नाम जान पै तुम्हहिँ न चन्हा ।

बंससुभाव उतरु तेइ दन्हा ।

आपण परशु, वाण व चाप धारण केल्यामुळें कोणी वारि आहां असें वाटून त्या लेंकरासहि ईर चढली. त्यास आपलें नुसतें नांव मात्र माहीत, प्रत्यक्ष ओळख मुळीच नाही. त्यामुळें त्यानें आपल्या आनुवंशिक स्वभावाप्रमाणें भाषा वापरली.

जौँ तुम्ह अवतेहु मुनि की नाईँ ।

पदरज सिर सिसु धरत गोसाईँ ।

छमहु चूक अनजानत केरी ।

चहिय त्रिप्रउर कृपा घनेरी ।

जर आपण केवळ मुनिवेषानें आला असता, तर महाराज ! आपली पायधूल त्या लेंकरानें देखील आपल्या मस्तकावरच घेतली असती. अजाणपणामुळें चूक झाली त्याबद्दल क्षमा करावी. ब्राह्मणांच्या हृदयांत दया विपुल असली पाहिजे.

हमहिँ तुम्हहिँ सरवर कस नाथा ।

कहहु न कहाँ चरन कहँ माथा ।

हे नाथ ! आपली व आमची बरोवरी कशी होईल सांगा वरें ! कोठें मस्तक आणि कोठें चरण !

राम मात्र लघु नाम हमारा ।

परसुसहित बड नाम तुहारा ।

माझें नांव नुसतें ' राम ' च परंतु आपलें नांव इतकें प्रभावी की, त्याच्या मागे ' परशू ' चा पहारा लावावा लागतो.

देव एकगुन धनुष हमारे ।

नवगुन परम पुनीत तुहारे ।

१ येथें वंश हा शब्द द्वयार्थी आहे. एक सर्पकुल व दुसरें रघुकुल.

२ रामास आपलें नांव सोडून देण्याविषयी परशुराम बोलले होते, त्यावर हें उत्तर आहे. राम म्हणतात, माझ्या लहानशा नांवाचा जर आपणाला कंटाळा असेल तर आपल्या दहशत घालणाऱ्या नांवाचा आपणांस विशेषच कंटाळा आला पाहिजे. तेव्हां आपणच आपलें नांव आधीं सोडायला हवें.

महाराज ! आमच्यांत गुण काय तो एकच, आणि तो म्हटला म्हणजे आमचें धनुष्य. आपले ठिकाणीं तर अत्यंत पवित्र असे नऊ गुण आहेत.

सब प्रकार हम तुम्ह सन हारे ।

छमहु विप्र अपराध हमारे ।

मी सर्व प्रकारें आपल्यासमोर जेर आहे. हे विप्र-वर ! माझ्या अपराधांची आपण माफी द्यावी.

दो०—बार बार मुनि विप्रवर कहा राम
सन राम । बोले भृगुपाति सरुष होइ
तहूँ बंधुसम वाम ॥ २८३ ॥

रामांनीं परशुरामास वारंवार मुनी, विप्रवर अशा रीतीनें संबोधल्याकारणानें संतप्त होऊन परशुराम म्हणाले, तूंही आपल्या बंधूसारखाच कुभांडी आहेस तर.

चौ०—निपटाहि द्विज करि जानहि मोही ।

मैं जस विप्र सुनावउँ तोही ।

मला तूं निवळ ब्राह्मण समजलास होय ? मी ब्राह्मण कसा तें तुला सांगतों.

चाप सुवा सर आहुति जानू ।

कोप मोर अतिघोर कृसानू ।

सभिध सेन चतुरंग सुहाई ।

महामहीप भये पसु आई ।

मैं यह परसु काटि बलि दीन्है ।

समरजज्ञ जग कोटिक कीन्है ।

लक्षांत ठेव; माझें धनुष्य हाच श्रुवा (यज्ञपात्र), शर ही आहुती, माझा कोप हा अतिप्रखर अग्नि, आणि उत्तम चतुरंग दळें ह्या समिधा होत. यज्ञपशु होऊन आलेल्या मोठमोठ्या राजांना मी ह्याच परशूनें कापून काढून यांचा अवदानें दिली आहेत. असे कोंठ्यावधी रणयज्ञ मी या जगांत केले आहेत.

मोर प्रभाव बिदित नहिँ तोरे ।

बोलसि निदरि विप्र के भोरे ।

भंजेउ चाप दाप बड बाढा ।

अहमिति मनहुँ जीति जग ठाढा ।

माझा तडाखा तुला माहीत नाही, म्हणून तूं तुच्छ-तेनें विप्र वगैरे संबोधनें देतोस. धनुर्भंग केल्यामुळे तुला फार गुर्मी चढली आहे म्हणूनच तूं जगज्जेता स्वतःस समजतोस आणि दिमाख दाखवितोस.

राम कहा मुनि कहहु विचारी ।

रिस अति बडि लघु चूक हमारी ।

छुवताहि दूट पिनाक पुराना ।

मैं केहि हेतु करउँ अभिमाना ।

राम म्हणाले मुने ! विचारपूर्वक तरी बोला. आमची चूक असल्यास ती यत्किंचित् पण आपला क्रोध मात्र प्रमाणाबाहेर आहे. तें जुनकट गंजलेले पिनाक तर स्पर्श करितांक्षणींच दुभंगलें, त्यांत मला मस्ती चढण्याचें कारणच काय ?

दो०—जौँ हम निदरहिँ विप्र बदि सत्य
सुनहु भृगुनाथ । तौ अस को जग
सुभट जेहि भयवस नावहिँ माथ ॥ २८४ ॥

हे भृगुनाथ ! आम्ही विप्र वगैरे निर्वाळ्यानें आपली टर उडवीत आहों असें जर आपणांस वाटत असेल तर जगांत असा कोण शहाजोग वीर आहे कीं, ज्यास भेदरून जाऊन आहों आपली मान वाकवावी.

चौ०—देव दनुज भूपति भट नाना ।

समबल अधिक होउ बलवाना ।

जौँ रन हमहिँ प्रचारइ कोऊ ।

लरहिँ सुखेन काल किन होऊ ।

देव, दैत्य, राजे इत्यादि अनेक वीर आमच्या बरोबरीचे असोत किंवा आह्मांहून बलानें वरचढ असोत, परंतु त्यांपैकीं जर कोणी आह्मांला युद्धासाठीं आव्हान देईल तर त्याच्याशीं—मग तो प्रत्यक्ष काळदेखील असेना—आह्मी आनंदानें झुंजूं.

छात्रियतनु धरि समर सकाना ।

कुलकलंक तेहि पावर जाना ।

कहउँ सुभाव न कुलहिँ प्रसंसी ।

कालहुँ डरहिँ न रन रघुवंसी ।

क्षात्रदेह धारण करून क्षात्रियानें युद्धास भिणें हा क्षात्रकुलास कलंक आहे. अशास नीच आत्मघातकी समजावें. मी ही स्वकुळाची प्रशंसा अर्थवाद म्हणून करीत नाहीं तर केवळ कुळाचा खरा स्वाभाविक भर्म सांगतों कीं, एकवेळ रणांत काळीह कदाचिद

१ बाह्यगुण तोहे 'शमो दमस्तपः शौचं शान्तिराजर्वमेव च। ज्ञानं विशानमास्तिक्यं'. शौचं तेजो धृतिर्दास्यं युद्धे चाप्य-पलायनं । दानमीश्वरभावश्च ॥ (भगवद्गीता). हे सर्व क्षात्रियांचे गुण धनुष्याश्रयी असल्याकारणानें धनुष्य हाच प्रधान गुण येथें धरला आहे.

नांगी टाकील परंतु रघुवंशी कदापिदेखील शत्रूचा मिथा बनणार नाही.

विप्रवंस कै असि, प्रभुताई ।
अभय होइ जो तुम्हाहि डेराई ।

विप्रकुलाचा महिमाच असा आहे की, तुम्हांस जो वचकून राहील तो निर्भय होईल.

सुनि मृदुवचन गूढ रघुपति के ।
उघरे पटल परसु-धर-मति के ।

राम रमापति कर धनु लेहू ।
खैचहु भिटइ मोर सेंदेहू ।

तें मृदु परंतु 'गूढ' असें रघुपतीचें भाषण ऐकून परशुरामाच्या बुद्धीवरील पटल दूर झालें; व ते ह्याणाले रामा ! हे रमापतीचें धनुष्य घे आणि ओढ, म्हणजे माझा संशय तरी फिटेल.

देत चाप आपुहि चलि गयेऊ ।
परशुराम मन बिसमय भयेऊ ।

धनुष्य देतांक्षणीच तें आपोआपच चढलें. परशुरामाच्या मनाला त्याचा विस्मय वाटला.

दो०—जाना रामप्रभाव तव पुलक प्रफुलित
गात । जोरि पानि वोले वचन हृदय
न प्रेम समात ॥ २८५ ॥

तेव्हां त्यांनीं रामचंद्राचा प्रभाव जाणला. त्यांचा देह रोमांचांनीं प्रफुलित होऊन त्यांचें प्रेम हृदयांत मावेना. नंतर ते हात जोडून म्हणाले,—

चौ०—जय रघुवंस-वनज-वन-भानू ।
गहन-दनुज-कुल-दहन कृसानू ।
जय सुर-विप्र-धेनु-हित-कारी ।
जय मद-मोह-कोह-भ्रम-हारी ।
विनय-सील-करुणा-गुन-सागर ।
जयति वचनरचना अतिनागर ।
सेवकसुखद सुभग सब अंगा ।
जय सरीरछवि कोटिअनंगा ।

हे रघुवंश कमलवनभानो ! हे दुष्टदैत्यदहन-कृशानो ! हे सुरविप्रधेनुहितकारी ! हे मदमोहक्रोध-भ्रमहारी ! तुझा विजय असो. हे विनयशील करुणा-गुणसागरा ! हे वाग्विलासातिकुशला ! हे सेवकसुखदा !

१ या शब्दावरून भृगुचिन्हाकडेस रामाचा अङ्गुली-निर्देश सूचित होतो. त्यास आधार पुढील चौपाई.

हे सर्वोगमनोहरा ! हे कोटयनंगसुंदरा ! तुझा जयजय-कार असो.

करउँ काह मुख एक प्रसंसा ।
जय महेस-मन-मानस-हंसा ।
अनुचित वचन कहेउँ अज्ञाता ।
छमहु छमामंदिर दोउ भ्राता ।
काहि जय जय जय रघु-कुल-केतू ।
भृगुपति गये वनहिँ तप हेतू ।

मी एका मुखानें तुझी काय स्तुति करावी ? हे महेशमनमानसहंसा ! तुझा विजय असो. अज्ञानेंकरून मी अनुचित बोललों त्याची, हे क्षमासागरबंधूनों ! क्षमा करा. ह्याप्रमाणें रघुकुलकेतूचा जयजयकार करून भृगुकुलकेतु वनांत तपास्तव निघून गेले.

अपभय सकल महिप डेराने ।
जहँ तहँ कायर गवहिँ पराने ।

जे कुत्सित राजे निर्धास्त होते ते भेदरून गेले, आणि त्यांनीं स्वतःची पांगापांग करून घेतली.

दो०—देवन दीन्ही दुंदुभी प्रभु पर वरपहिँ
फूल । हरषे पुर-नर-नारि सब
मिटा मोहमय सूल ॥ २८६ ॥

देवांनीं दुंदुभी त्राहाटिल्या आणि प्रभूवर पुष्पवृष्टि केली. नगरवासी स्त्रीपुरुष सर्व आनंदित होऊन त्यांची मोहमय चिंता निवारण झाली.

चौ०—अति गहगहे बाजने बाजे ।
सवहिँ मनोहर मंगल साजे ।
जूथ जूथ मिलि सुमुखि सुनयनी ।
करहिँ गान कल काकिलवयनी ।

वाद्यांचा कडकडाट होऊं लागला. सर्व मनोहर मंगलसाहित्य सिद्ध झालें. सुंदर स्त्रिया आपापले मेळे करून कोकिलस्वरानें मधुर गायन करूं लागल्या.

सुख विदेह कर वरनि न जाई ।
जनमदरिद्र मनहुँ निधि पाई ।
बिगतत्रास भइ सीय सुखारी ।
जनु विधु उदय चकोरकुमारी ।

जन्मदरिद्राला गडंत लाभल्याप्रमाणें राजा विदेहाचा आनंद अवर्णनीय झाला. चंद्रोदयामुळें ज्याप्रमाणें चक्रवाकी हर्षित होते तशी सीता बिगतशोक होत्याती सुखी झाली.

जनक कीन्ह कौसिकहि प्रनामा ।
 प्रभुप्रसाद धनु भजेउ रामा ।
 भोहि कृतकृत्य कीन्ह दुहुँ भाई ।
 अब जो उचित सो कहिय गोसाईँ ।

जनक कौशिकास प्रणाम करून म्हणाले, प्रभूच्या प्रसादानेंच रामांनीं धनुष्यभंग केला, आणि उभय बंधूंनीं मला कृतार्थ केले. आतां जें उचित दिसेल तें स्वामींनीं करावें.

कह मुनि सुनु नरनाथ प्रवीना ।
 रहा बिबाह चापआधीना ।
 टूटतही धनु भयेउ बिबाहू ।
 सुर नर नाग विदित सब काहू ।

मुनी म्हणाले, राजा, ऐक. तूं चतुरच आहेस. विवाह हा धनुष्यभंगावर अवलंबून होता. तो होतांच विवाह होऊन चुकला. ह्यास सुरनरनाग इत्यादि सर्व साक्षी आहेत.

दो०—तदपि जाइ तुह्य करहु अब जथा—
 बंस—व्यवहार । वृद्धि विप्र कुल वृद्ध
 गुरु वेदविदित आचार ॥ २८७ ॥

तथापि, आतां जाऊन विप्र, कुलवृद्ध आणि गुरु यांच्या संमतीनें वैदिक पद्धतीनें आपल्या कुळास उचित असा व्यवहार कर.

चौ०—दूत अवध पुर पठवहु जाई ।
 आनहि नृप दसरथहि बोलाई ।
 मुदित राउ कहि भलेहि कृपाला ।
 पठये दूत बोलि तेहि काला ।

जा, आणि अयोध्येस हलकारा पाठवून राजा दशरथास बोलावून आण. 'वरें आहे महाराज !' असें म्हणून राजानें आनंदानें त्याच वेळेस अयोध्येला दूत खाना केले.

बहुरि महाजन सकल बोलाये ।
 आइ सबन्दि सादर सिरु नाये ।
 हाट बाट मंदिर सुरबासा ।
 नगर सवॉरहु चारिहु पासा ।

नंतर राजानें सर्व शेटसावकार—मंडळी बोलाविली. सर्वांनीं येऊन लवून मुजरे केले. बाजार, रस्ते, घरे, वगैरे चहुतफा शहर शृंगारण्याची त्यांना आज्ञा झाली.

हरषि चले निज निज गृह आये ।
 पुनि परिचारक बोलि पठाये ।

रचहु विचित्र बितान बनाई ।
 सिर धरि बचन चले सचुपाई

मंडळी आनंदानें आपल्या घरीं परतली. नंतर राजानें कारागीर मंडळीस बोलावणें केलें, आणि चित्रविचित्र मंडप तयार करण्यास त्यांना आज्ञा दिली. ती आज्ञा मान्य करून ते आनंदानें निघाले.

पठये बोलि गुनी तिन्ह नाना ।
 जे बितान—विधि—कुसल सुजाना ।
 विधिहि बंदि तिन्ह कीन्ह अरंभा ।
 बिरचे कनककदलि के खंभा ।

त्यांनीं मंडप उभारण्याच्या कामीं चतुर आणि कुशल असे अनेक तज्ञ बोलाविले. त्यांनीं शास्त्र-विधिपूर्वक प्रारंभ केला व सुवर्णमय केळीचे खांब उभारले.

दो०—हरितमनिन्ह के पत्र फल पदुमराग
 के फूल । रचना देखि विचित्र अति
 मन विरंचि कर भूल ॥ २८८ ॥

पानें व केळीं पाचेचीं केळीं व पद्मरागांचीं केळफुलें केळीं. ती अत्यंत विचित्र रचना पाहून ब्रह्मदेवाच्याहि मनाला भुरळ पडली.

चौ०—वेनु हरित—मनि—मय सब कीन्हे ।
 सरल सपरन परहिँ नाहिँ चीन्हे ।
 कनककलित अहिबेलि बनाई ।
 लखि नहिँ परइ सपरन सुहाई ।

सर्व कळकांचीं झाडें पाचेचीं केळीं होती, तीं सरळ असून पानांसकट होती व तीं ओळखलीं जात नव्हतीं. सोन्याच्या तारेच्या सुंदर नागवेली पानांसकट बनविल्या होत्या त्याही ओळखतां येईनात.

तेहि के—रचि पाचि बंध बनाये ।
 धिच बिच मुकुता दाम सुहाये ।
 मानिक मरकत कुलिस पिरोजा ।
 चीरि कोरि पाचि रचे सरोजा ।

सोन्याच्या तारेचींच बंधनें दाट पच्ची केळीं होती. मधून मधून मोत्यांचे सर सोडले होते. माणीक, नीळ, हिरे, पाच हे चिरून त्यांच्या पत्त्या गच्च बसवून त्यांचीं कमळे बनविलीं होती.

किये भृंग बहुरंग विहंगा ।
 गुंजहिँ कूजहिँ पवनप्रसंगा ।
 सुरप्रतिमा खंभन्दि गाढि काढी ।

मंगलद्रव्य लिये सब ठाढी ।

चौके भाँति अनेक पुराई ।

सिंधुर-मनि-मय सहज सुहाई ।

भ्रमर आणिक अनेक रंगांचे पक्षी केलेले होते. ते वाऱ्याच्या जोरावर शब्द करीत असत. खांबांमध्ये सर्व देवतांच्या प्रतिमा मंगलद्रव्ये घेऊन उभ्या आहेत अशा सुबक कोरल्या होत्या. तऱ्हेतऱ्हेचे स्वस्तिकाचे चौरंग माणके जडवून फारच सुंदर केले होते.

दो०-सौरभपल्लव सुभग सुठि किये नील-
मनि-कोरि । हेमवौर मरकत ववरि
लसत पाटमय डोरि ॥ २८९ ॥

नीलमण्यांचीं आंब्यांचीं पानें सुंदर बनविलीं होती. सोन्याचीं वोरें आणि नीळांच्या कयऱ्या रेशमाच्या दोरीत ओंवल्यामुळें फारच सुंदर दिसत होत्या.

चौ०-रचे रुचिर वर वंदनवारे ।

मनहुं मनोभव फंद सवारे ।

मंगल कलस अनेक बनाये ।

ध्वजपताक पट चंवर सुहाये ।

दीप मनोहर मनिमय नाना ।

जाइ न वरनि बिचित्र विताना ।

तोरणें अशीं सर्वोत्कृष्ट उभारलीं होतीं कीं जणुंकाय ते मदनाचे पाशच आहेत, असें वाटे. अनेक मंगल कलश ठेविले असून ध्वज, पताका, रेशमी झेंडे आणि चौऱ्या हीं हि झळकत होती. अनेक मनोहर रत्नदीप लाविले असून त्या मंडपाची चित्रविचित्र शोभा अवर्णनीय होती.

जेहि मंडप दुलहिनि बैदेही ।

सो वरनइ अस मति कवि केही ।

दूलह राम रूप-गुन-सागर ।

सो वितान तिहुं लोक उजागर ।

ज्या मंडपांत जानकी ही वधू आणि रूपगुणसागर राम हा वर, तो त्रैलोक्यांतहि अद्वितीय होय. त्याचें वर्णन करण्यास कोणच्या कवीची बुद्धि समर्थ आहे ?

जनकभवन कै सोभा जैसी ।

गृह गृह प्रति पुर देखिय तैसी ।

जेइ तिरहुति तेहि समय निहारी ।

तेहि लघु लगत भुवन दस चारी ।

जो संपदा नचिगृह सोहा ।

सो बिलोकि सुरनायक मोहा ।

जनकाच्या राजवाड्याची शोभा गांवांतील प्रत्येक घरी दृग्गोचर होत होती. त्या वेळीं ज्यांनीं म्हणून जनकाचें राज्य पाहिलें होतें त्याला चतुर्दश भुवनेंहि तुच्छ वाटत असत. तेथील एकाद्या नीच गृहांत जी संपत्ति वसत होती ती पाहून इंद्रदेखील मोहित होत होता.

दो०-वसइ नगर जेहि लच्छि करि कपट
नारिवर वेषु । तेहि पुर कै सोभा
कहत सकुचहि सारद सेषु ॥ २९० ॥

ज्या नगरांत सुंदर कपट स्त्रीवेष घेऊन साक्षात् महालक्ष्मी नांदत होती त्याचें सौंदर्य वर्णन करण्यास सरस्वती आणि शेष देखील संकोचतील.

चौ०-पहुंचे दूत रामपुर पावन ।

हरषे नगर बिलोकि सुहावन ।

भूपद्वार तिन्ह खबर जनाई ।

दसरथ नृप सुनि लिये बोलाई ।

इकडे जनकाचे दूत पावन अशा अयोध्येत जाऊन पोचले. तें रम्य नगर पाहतांच ते हर्षित झाले. त्यांनीं राजद्वारीं जाऊन आपण आल्याची वार्ता दिली. ती ऐकून राजा दशरथानें त्यांस बोलाविलें.

करि प्रनाम तिन्ह पाती दीन्ही ।

मुदित महीप आपु उठि लीन्ही ।

वारि बिलोचन बाँचत पाती ।

पुलक गात आई भरि छाती ।

राम लपन उर कर बर चीठी ।

राहि गये कहत न खाटी मीठी ।

पुनि धरि धीर पत्रिका बाँची ।

हरषी सभा बात सुनि साँची ।

दूतांनीं मुजरा करून पत्र देण्यास काढिलें तों तें राजानें आनंदानें स्वतः उठून घेतलें. पत्र वाचीत असतां राजाच्या नेत्रांत आनंदाश्रु आणि अंगावर रोमांच येऊन त्याचें हृदय भरून आलें. हृदयांत रामलक्ष्मण आणि हातांत ती रोचक पत्रिका अशा स्थितीत राजा बरेंवाईट कांहींहि न बोलतां मुग्धच राहिला. त्यानें पुन्हां धीर धरून पत्र वाचलें. ऐकलेलीच गोष्ट खरी म्हणून सभा हर्षित झाली.

खेलत रहे तहाँ सुधि पाई ।

आये भरत सहित हित भाई ।

पूछत अतिसनेह सकुचाई ।

तात कहाँ ते पाती आई ।

भरत शत्रुघ्न खेळत होते तेथेंच ही खुषखबर
त्यांना कळल्यामुळें तेहि आपल्या जिगरी दोस्तासह
तेथें आले व अतिप्रेमानें पण मर्यादापूर्वक त्यांनीं
विचारलें, बाबा ! हें पत्र कोठून आलें ?

दो०—कुसल प्रानप्रिय बंधु दोउ अहहिं
कहहु केहि देस । सुनि सनेहसाने
वचन बाँची बहुरि नरेस ॥ २९१ ॥

आमचे जीवलग दोघेहि बंधु कुशल आहेतना ?
ते कोणत्या देशांत आहेत ? सांगा कीं हो एकदां.
त्यांचे ते प्रेमभरित प्रश्न ऐकून राजानें फिरून एकदां
पत्र वाचलें.

चौ०—सुनि पाती पुलके दोउ भ्राता ।
अधिक सनेह समात न गाता ।
प्रीति पुनीत भरत कै देखी ।
सकलसभा सुख लहेउ विसेखी ।

पत्रांतील मजकूर ऐकून दोघेहि बंधु रोमांचित
झाले. त्यांचा प्रेमातिशय त्यांच्या हृदयांत मावेना.
भरताचें अत्यंत पुनीत प्रेम पाहून सर्व सभेस
विशेषच आनंद झाला.

तब नृप दूत निकट बैठारे ।
मधुर मनोहर वचन उचारे ।

नंतर राजानें दूतांस जवळ बसविलें आणि
त्यांच्याशीं तो गोड व मोहक असें भाषण करूं
लागला.

भैया कहहु कुसल दोउ वारे ।
तुझ नकि निजनयन निहारे ।
स्यामल गौर धरे धनुभाथा ।
बय किसोर कौसिकमुनि साथा ।
पहिचानहु तुझ कहहु सुभाऊ ।
प्रेमबिबस पुनि पुनि कह राऊ ।

बाबांनो ! माझ्या दोन्हीहि कुमारांचें कुशल
वर्तमान सांगा. तुम्ही स्वतः डोळ्यांनीं ते श्यामल,
गौर, धनुष्य व भाते घेतलेले, किशोरवयी, विश्वामित्र
ऋषींच्या समवेत असलेले चांगले पाहिलेत ना ?
तुम्ही त्यांना ओळखलें असेल तर सांगा पाहूं.
प्रेमविवश होत्साता तो स्वाभाविकपणेंच तेच ते प्रश्न
विचारूं लागला.

जा दिन ते मुनि गये लेवाई ।
तब ते आजु साँचि सुधि पाई ।

कहहु विदेह कवन विधि जाने ।
सुनि प्रिय वचन दूत मुसुकाने ।

विश्वामित्र त्यांना घेऊन गेल्या दिवसापासून
आजच त्यांची खात्रालायक खबर मिळाली.
जनकानें त्यांस कसें ओळखलें तें सांगा. तें प्रियवचन
ऐकून दूत हंसूं लागले.

दो०—सुनहु मही-पति-मुकुट-मनि तुझ
सम धन्य न कोउ । राय लषन जिन्ह
के तनय विस्वविभूषन दोउ ॥ २९२ ॥

हे भूपालमुकुटमणे ! श्रवण करा. विश्वाला ललाम-
भूत असे रामलक्ष्मण ज्याचे पुत्र त्या आपल्यासारखा
धन्य कोणीच नाही.

चौ०—पूछन जोग न तनय तुझारे ।
पुरुषसिंह तिहुँ पुर उँजियारे ।
जिन के जस प्रताप के आगे ।
सासि मलीन रवि सीतल लागे ।

आपले पुत्र (—प्रताप) विचारून सांगतां येण्या-
सारखे नाहीत. ज्यांच्या यशःप्रतापासमोर चंद्र मलिन
व सूर्य शीतल वाटतो त्या पुरुषसिंहांनीं त्रैलोक्य
दिपविलें आहे.

तिन्ह कहँ कहिय नाथ किमि चीन्हें ।
देखिय रवि कि दीप कर लीन्हें ।
सीयस्वयंवर भूप अनेका ।
सिभिटे सुभट एक तेँ एका ।
संभुसरासन काहु न टारा ।
हारे सकल वीर बरियारा ।

त्यांना आमच्या महाराजांनीं कसें ओळखलें असें
आपण विचारिलें. पण सूर्यास पहाण्यास दिवा
ध्यावा लागतो काय ? सीतास्वयंवरासाठीं एकाहून एक
खंदे वीर असे अनेक राजे जमले होते, परंतु शिव-
चापाचा भंग एकाच्याहि हातून झाला नाही. सर्व
राजांना नाइलाजास्तव हार खावी लागली.

तीनि लोक महुँ जे भट मानी ।
सब कै सकाति संभुधनु भानी ।
सकइ उठाइ सुरासुर मेरू ।
सोउ हिय हारि गयेउ करि फेरू ।
जेइ कौतुक सिवसैल उठावा ।
सोउ तेहि सभा पराभव पावा ।

त्रैलोक्यांतील सर्व अहंमन्य वीरांची शक्ति शंभु-

चापानें आटवून टाकली. देव व दैत्य मेरुपर्वत उचलूं शकले, पण तेदेखील मनांत कच खाऊन त्याला प्रदक्षिणा घालून परत फिरले. ज्यानें सहज लीलेनें कैलासपर्वत उचलला तो देखील त्या समेंत पराभूतच झाला.

दो०—तहाँ राम रघु—वंस—मनि सुनिय
महामहिपाल । भंजेउ चाप प्रयास
बिनु जिमि गज पंकजनाल ॥ २९३ ॥

हे चक्रवर्ती महाराज ! श्रवण करा. गजराज ज्याप्रमाणें कमलनाल सहज उपटतो तद्वत् त्या समेंत रघुवंशमणी रामचंद्रानें अगदीं लीलेनें त्या चापाचा भंग केला.

चौ०—सुनि सरोष भृगुनायक आये ।
बहुत भौति तिन्ह आखि देखाये ।
देखि रामबलु निजधनु दीन्हा ।
करि बहु विनय गवन बन कीन्हा ।

धनुर्भंग ऐकतांच भार्गव संतत होऊन तेथें आले, व त्यांनीं हि रामलक्ष्मणांस अनेक प्रकारें दटावले. अखेरीस रामाचें बळ अजमावण्यासाठीं आपलें धनुष्य त्याचे हातांत दिलें; परंतु सरतेशेवटीं भार्गव रामचंद्राची खूप स्तुति करून तपोवनांत निघून गेले.

राजन राम अतुलबल जैसे ।
तेजनिधान लषन पुनि तैसे ।
कंपहि भूप विलोकत जा के ।
जिमि गज हरिकिसोर के ताके ।

महाराज ! जसे राम अप्रतिम बलवान् आहेत तसे लक्ष्मणदेखील तेजोनिधानच होत. सिंहाच्या छाग्याला पाहातांच ज्याप्रमाणें गज कांपूं लागतात तद्वत् राजे लक्ष्मणास पाहूनच भयकंपित होत होते.

देव देखि तव बालक दोऊ ।
अब न आखि तर आवत कोऊ ।
दूत—वचन—रचना प्रिय लागी ।
प्रेम—प्रताप—वीर—रस—पागी ।

सरकार ! आपले उभय बालक पाहिल्यानंतर पृथ्वीत इतर कोणीच आतां डोळ्यांत भरत नाही. राजास दूतांची ती प्रेमप्रतापवीरसपरिप्लुत बोलण्याची शैली आवडली.

सभासमेत राउ अनुरागे ।
दुतन्ह देन निछावरि लागे ।

कहि अनीति ते मूदाहि काना ।
धरमु विचारि सबाहें सुख माना ।

सभेसकट राजा संतुष्ट झाला, व त्यानें दूतांस देण्याकरितां इनामें काढिली. परंतु हा अधर्म असें झणून दूतांनीं कानांवर हात ठेविले. तो त्यांचा धर्म-विचार पाहून सर्वोत्तम आनंद झाला.

दो०—तव उठि भूप बसिष्ट कहैं दीन्हि
पत्रिका जाइ । कथा सुनाई गुरुहि
सब सादर दूत बोलाइ ॥ २९४ ॥

नंतर राजा उठून वशिष्ठांकडे गेला, व त्यानें त्यांस ती पत्रिका दिली, आणि दूतांस बोलावून सर्व वृत्तांत गुरुजीस सादर ऐकविला.

चौ०—सुनि बोले गुरु अति सुख पाई ।
पुन्यपुरुष कहैं माहि सुख छाई ।
जिमि सरिता सागर महें जाहीं ।
जद्यपि ताहि कामना नाही ।
तिमि सुख संपत्ति विनिहिं बोलाये ।
धरमसील पहिं जाहिं सुभाये ।

तो ऐकून मुनी अपार हर्षित होऊन झणाले, पुण्यपुरुषांसाठीं पृथ्वी सुखांनींच नेहमीं भरलेली असते. समुद्रास इच्छा नसूनहि जशा नद्या त्यास जाऊन मिळतात तद्वत्च धर्मशील पुरुषांकडे सुख व संपत्ति अनाहूत आणि स्वाभाविकपणेंच लोटतात.

तुह्य गुरु—विप्र—धेनु—सुर सेवी ।
तासि पुनीत कौसल्या दोबी ।
सुकृती तुह्य समान जग माहीं ।
भयउ न है कोउ होनु नही ।

तूं गुरु, ब्राह्मण, देव व गाई ह्यांचा उपासक आहेस, व राणी कौसल्यादेखील तशीच पुण्यशील आहे. तुझ्यासारखा पुण्यवान् सध्यां विद्यमान नाही, मागें झाला नाही व पुढेंहि कोणी होणार नाही.

तुह्य ते अंधि पुन्य बड का के ।
राजन राम सरिस सुत जा के ।
बीर विनीत धरम—व्रत—धारी ।
गुनसागर बर बालक चारी ।
तुह्य कहैं सर्वकाल कल्याना ।
सजहु बरात बजाइ निसाना ।

हे राजा ! ज्याचे रामासारखे वीर, विनीत, धर्मधुरंधर व गुणसागर असे चार उत्तम पुत्र त्या

तुझ्यापरीस अधिक मोठें पुण्य कोणाचें आहे ? तुझें सर्वदा कल्याणच असणार. तेव्हां वरात सिद्ध कर आणि वाद्यगजर होऊं दे.

दो०—चलहु बेगि सुनि गुरुवचन भलेहि
नाथ सिरु नाई । भूपति गवने भवन
तब दूतन्ह वास देवाई ॥ २९५ ॥

गुरुजींची आज्ञा ऐकतांच राजा 'ठीक आहे महाराज !' म्हणून त्यांस वंदन करून सत्वर निघाला, व दूतांच्या विन्हाडाची व्यवस्था करावयास सांगून अंतःपुरांत गेला.

चौ०—राजा सब रानिवास बोलाई ।
जनकपत्रिका बाँचि सुनाई ।
सुनि संदेस सकल हरषानी ।
अपरकथा सब भूप बखानी ।

सर्व राण्यांस बोलावून राजानें जनकाची पात्रिका त्यांना वाचून दाखविली. पात्रिकेंतील वर्तमान ऐकून सर्वांस आनंद झाला. बाकीची सर्व हकीकत राजानें स्वतःच सांगितली.

प्रेमप्रफुलित राजहि रानी ।
मनहुं सिखिनि सुनि वारिदवानी ।
मुदित असीस देहि गुरुनारी ।
अति-आनंद-मगन महतारी ।

राण्या प्रेमानं प्रफुलित दिसूं लागल्या. असें वाटे को, मयूरांनीं मेघगर्जनाच ऐकिली आहे. वृद्ध असंघती अत्यानंदांत निमग्न होऊन प्रेमानें आशीर्वाद देऊं लागली.

लेहि परसपर अतिप्रिय पाती ।
हृदय लगाइ जुडावहि छाती ।
राम लषन कै कीरति करनी ।
बारहि बार भूप घर बरनी ।

त्या एकमेकीं ती अत्यंत प्रियपात्रिका घेत व ती छातीशीं धरून हृदय शांत करीत. राजा दशरथ राम-लक्ष्मणाच्या कृतीचें व यशाचें वारंवार रसाळ वर्णन करी.

मुनिप्रसाद काहे द्वार सिधाये ।
रानिन्ह तब महिदेव बोलाये ।
दिये दान आनंदसमेता ।
चले विप्रबर आसिष देता ।

हा मुनींचाच प्रसाद असें म्हणून राजा राजद्वारी

गेला. नंतर राण्यांनीं ब्राह्मण बोलावून त्यांना आनंदानें दानें दिलीं. ब्राह्मण आशीर्वाद देऊन निघून गेले.

सो०—जाचक लिये हँकारि दीन्ह
निछावरि कोटि विधि । चिरजीवहु
सुत चारि चक्रवर्ति दसरत्थ के ॥ ३३ ॥

याचकांना बोलावून आणून त्यांनाहि कोश्ववधी दानें वाटलीं. चक्रवर्ती राजा दशरथाचे चारीहि पुत्र चिरंजीव होवोत—

चौ०—कहत चले पहिरे पट नाना ।
हरषि हने गहगहे निसाना ।
समाचार सब लोगन्ह पाये ।
लागे घर घर होन बधाये ।
भुवन चारि दस भयउ उछाहू ।
जनक-सुता-रघु-वीर-विवाहू ।
सुनि सुभकथा लोग अनुरागे ।
भग गृह गली सर्वारन लागे ।

असें म्हणत नानाविध वस्त्रें पांघरून ते आनंदानें चालते झाले. निशाणें कडाक्यानें वाजूं लागलीं. सर्व लोकांना ही वार्ता कळल्यावर घरोघरी उत्साह थाटूं लागला. श्रीसीतारामाचा विवाहोत्सव चतुर्दश भुवनांत भरून गेला. ती शुभवार्ता ऐकून लोक प्रेमानें घरे, रस्ते व आडमार्गाहि शृंगारूं लागले.

जद्यपि अवध सदैह सुहावनि ।
रामपुरी मंगलमय पावनि ।
तदपि प्रीति कै रीति सुहाई ।
मंगलरचना रची बनाई ।

रामाची नगरी म्हणून अयोध्या जरी सर्वदांच रमणीय, मंगलमय आणि पावन अशी होती, तथापि या वेळीं आपल्या आन्तरिक प्रेमाच्या भरांत लोकांनीं त्या नगरीची सुंदर रचना विशेषच खुलविली होती.

ध्वज पताक पट चामर चारू ।
छावा परमबिचित्र बजारू ।
कनककलस तोरन मनिजाला ।
हरद दूब दधि अच्छत माला ।

सुंदर ध्वज, पताका, पट, चामरें, सुवर्णकलश, तोरणें, मण्यांच्या जाळ्या, हळद, दूर्वा, दहों, अक्षता, पुष्पहार, इत्यादि अत्यंत चित्रविचित्र वस्तूंची एकच गर्दी उडाली होती.

दो०-मंगलमय निज-निज-भवन लोगन्ह
रचे बनाइ । वीथी सीची चतुरसम
चौके चारु पुराइ ॥ २९६ ॥

सर्व लोकांनी आपापलीं घरे शृंगारून सोडलीं
होतीं. रस्ते मोठ्या चातुर्यानें सारखे सिंचित केले
होते, आणि चौक सुंदर शृंगारले होते.

चौ०-जहँ तहँ जूथजूथ भिलि भामिनि ।
सजि नवसप्त सकल-दुति दामिनि ।
बिधुवदनी मृग-सावक-लोचनि ।
निजसरूप रति-मान-विमोचनि ।
गावहिँ मंगल मंजुल बानी ।
सुनि कलरव कलकंठ लजानी ।

जिकडेतिकडे षोडश शृंगारयुक्त विजेप्रमाणें चमक-
णाऱ्या चंद्रमुखी, बालमृगाक्षी, रूपानें रतीचा मान
हरण करणाऱ्या अशा युवतींचे थवेच्या थवे जमून
सर्व मंजुल स्वरानें मंगल गाणीं गाऊं लागले. त्यांचा
तो मधुर कंठ ऐकून कोकिलदेखील लाजत.

भूपभवन किभि जाइ वखाना ।
विस्वविमोहन रचेउ बिताना ।
मंगलद्रव्य मनोहर नाना ।
राजत वाजत विपुल निसाना ।
कतहुँ बिरद बंदी उच्चरहीँ ।
कतहुँ वेदधुनि भूसुर करहीँ ।

राजवाड्यासंबंधानें बोलायचेंच काय ! विश्वास छळ
करणारा असा मंडप घातलेला होता. अनेक मनोहर
मंगलद्रव्यें जमविलीं होतीं. नानाप्रकारचीं निशाणें
वाजत होतीं. कोठें वंदीजन व्रीदावळीं म्हणत, तर
कोठें ब्राह्मण वेदव्रीध करीत.

गावहिँ सुंदरि मंगलगीता ।
लेइ लेइ नाम राम अरु सीता ।
बहुत उछाहु भवन अति थोरा ।
मानहुँ उमगि चला चहुँ ओरा ।

राम आणि सीता यांचीं नांवें घेऊन स्त्रिया मंगल
गाणीं म्हणत असत. उत्साह अवाढव्य आणि स्थळ
अत्यंत संकोचित असल्यामुळे असें वाटे कीं, ती
चारीहिं दिशांनीं फुटून वाहून चालला आहे.

दो०-सोभा दसरथ भवन कै को कवि
वरनइ पार । जहाँ सकल-सुर-सीस-मनि
राम लीन्ह अवतार ॥ २९७ ॥

ज्या दशरथाच्या राजमंदिरांत सकलदेवाशिरोमणी
रामचंद्रानें अवतार घेतला त्याची अपार शोभा
कोणत्या कवीला वर्णवेल ?

चौ०-भूप भरत पुनि लिये बोलाई ।
हय गय स्यंदन साजहु जाई ।
चलहु बेगि रघु-वीर-बराता ।
सुनत पुलक पूरे दोड भ्राता ।

राजानें भरतास बोलावून आज्ञा केली कीं, जाऊन
हय, गज, रथ तयार ठेव. रामाची वरात लवकरच
निघाली पाहिजे. तें ऐकून भरतशत्रुघ्न रोमांचपूर्ण झाले.

भरत सकल साहनी बोलाये ।
आयसु दीन्ह मुदित उठि धाये ।
रचि रुचि जीन तुरग तिन्ह साजे ।
बरन बरन वरबाजि विराजे ।

भरतानें सर्व गजपती, हयपती, इत्यादिकांना
बोलावून आज्ञा केली. तेव्हां ते हर्षित होऊन झपाटून
निघाले. त्यांनीं आपापल्या रूचीप्रमाणें खोगीर कसून
घोडे सज केले, रंगारंगांचे खासे घोडे शृंगारले.

सुभग सकल सुठि चंचलकरनी ।
अय इय जरत धरत पग धरनी ।
नाना जाति न जाहिँ वखाने ।
निदरि पवनु जनु चहत उडाने ।

सर्वच घोडे नखरेदार, ऐटबाज आणि चपळ
असत. तापलेल्या पोलादाप्रमाणें ते घोडे जमिनीवर
टाप ठेवीत. त्यांच्या अनेक जाती संगतां पुरवत
नाहीं. ते जणुंकाय वाऱ्यासहिं मागें सारून उडून
जाऊं पाहत असत.

तिन्ह सब छैल भये असवारा ।
भरतसरिस बय राजकुमारा ।
सब सुंदर सब भूषनधारी ।
कर सरचाप तून कटि भारी ।

त्या सर्वांवर भरतासारखे समवयस्क सर्व राजपुत्र
स्वार झाले. सर्वच सुरतबाज असून सर्वांनींच नखरे-
दार नग चढविले होते. सर्वांच्या हातांत भारदस्त
धनुष्यबाण असून कमरेस माते होते.

दो०-छरे छवीले छैल सब सूर सुजान
नवीन । जुग-पद-चर असवारप्रति
जे असि-कला-प्रवीन ॥ २९८ ॥

डीलडौल, शानशकल, नूरबफा, अकलकुबत यांनीं

मुसमुसलेले ते सर्व जवान गद्गु घोड्यावर स्वार होऊन
आणि दोन दोन बहादर पटाईत पुढ्यास घेऊन भर-
ताच्या कड्यांत उतरले.

चौ०—बांधे विरद वीर रनगाढे ।

निकसि भये पुर बाहिर ठाढे ।

फेराहि चतुर तुरग गति नाना ।

हरषहि सुनि सुनि पनव निसाना ।

रणधुरंधर वीर ब्रीदै (सन्मानाच्या खुणा) चढ-
वून निघाले आणि शहराच्या बाहेर येऊन उभे
राहिले. त्यांनी कुशलतेने तन्हेतन्हेच्या गर्तीनी घोड्यांना
फेर घावे, आणि पणवानशिणादिकांचा गडगडाट
ऐकून खुप व्हावे.

रथ सारथिन्ह बिचित्र बनाये ।

ध्वज पताक मनि भूषन लाये ।

चवैर चारु किंकिनि धुनि करही ।

भानु-जान-सोभा अपहरही ।

सारथ्यांनी रथ चित्रविचित्र सजविले, व ध्वज-
पताका, रत्नभूषणें त्यांवर घातलीं. त्यांवर सुरेख चवऱ्या
ढाळल्या जात होत्या, व घंटांचा नाद होत होता.
त्यांनी सूर्यरथाची शोभाच हिरावून घेतली आहे असें
वाटे.

स्यामकरन अगनित हय होते ।

ते तिन्ह रथन्ह सारथिन्ह जोते ।

सुंदर सकल अलंकृत सोहे ।

जिन्हहि बिलोकत मुनिमन मोहे ।

जे जल चलहि थलाहि की नाई ।

टाप न वूड बेग अधिकाई ।

अगणित श्यामकर्ण घोडे होते. ते सारथ्यांनी त्या
रथांस जुंपले. घोडे सुंदर आणि त्यांवर साजदेखील
सुंदरच. त्यांना पाहून मुनींची देखील मनं आकर्षित
होत असत. अगदी जमिनीप्रमाणें ते पाण्यावर
चालत, आणि भरधांव निघाले तरीदेखील त्यांच्या
टापा भिजत नसत.

अस्त्र सस्त्र सब साज बनाई ।

रथी सारथिन्ह लिये बोलाई ।

शस्त्रास्त्रांची सर्व जय्यत तयारी करून सारथ्यांनी
आपापल्या मालकास बोलावून आणिले.

दो०—चढि चढि रथ बाहिर नगर लागी
जुरन वरात । होत सगुन सुंदर सवन्हि
जो जेहि कारज जात ॥ २९९ ॥

रथांत बसून नगराबाहेर मिरवणूक जुळू लागली.
जो ज्या कार्यास्तव निघे त्यास उत्तमच शकुन होत.

चौ०—कलित करिवरन्हि परी अंबारी ।

कहि न जाइ जेहि भांति सवारी ।

चले मत्तगज घंट बिराजी ।

मनहुं सुभग सावन-घन-राजी ।

ध्वजवाज अशा मोठमोठाल्या हत्तींवर अंबाच्या
चढल्या. तो मजा तर कांहीं औरच होता. मदोन्मत
हत्ती चालू लागले. म्हणजे त्यांच्या घंटा वाजत असत.
त्यांना पाहून असें भासे की जणुंकाय श्रावणमासांतील
सुंदर मेघपंक्तीच वळल्या आहेत.

वाहन अपर अनेकविधाना ।

सिविका सुभग सुखासन जाना ।

तिन्ह चढि चले विप्र-वर-वृंदा ।

जनु तनु धरे सकल-स्तुति-छंदा ।

पालख्या वगैरे अनेक प्रकारची सुवक आणि
सोईस्कर वाहनें होती. जणुंकाय सकल श्रुति आणि छंद
यांनीच अवतार घेतले आहेत असा प्रतिष्ठित ब्रह्म-
वृंद त्यांत आरूढ होऊन निघाला होता.

मागध सूत बंदि गुनगायक ।

चले जान चढि जो जेहि लायक ।

मागध, सूत, बंदीजन इत्यादि स्तुतिपाठक आपा-
पल्या योग्यतेनुरूप वाहनांवर स्वार होऊन निघाले.

बेसर ऊंट वृषभ बहु जाती ।

चले वस्तु भरि अगनित भांती ।

कोटिन्ह कावैरि चले कहारा ।

बिबिधवस्तु को वरनइ पारा ।

चले सकल-सेवक-समुदाई ।

निज-निज-साजु-समाजु बनाई ।

खेचरें, उंट, बैल अशा अनेक जातींच्या वाहनांवर
असंख्य प्रकारच्या वस्तु लादून रवाना झाल्या. दिव-
रांच्या कोट्यवधी कावडी चालू लागल्या. त्यांतील
अनेक वस्तूंचें वर्णन करणें कसें पुरवेल ! सर्व सेवक-
मंडळी आपापली वर्दी चढवून व जमाव करून चालू
लागली.

दो०—सब के उर निर्भर हरषु पूरित पुलक
सरीर । कबहि देखिबइ नयन भरि
राम लषन दोउ बीर ॥ ३०० ॥

रामलक्ष्मण हे दोघे वीर आपण डोळे भरून केव्हां

एकदां पाहूं म्हणून सर्वजण हृदयांत हर्षनिर्भर होऊन
त्यांचीं शरीरें रोमांचित झालीं होती.

चौ०—गरजहिं गज घंटाधुनि घोरा ।

रथरव वाजिहिंस चहुं ओरा ।

निदरि घनहिं घुम्भरहिं निसाना ।

निज पराई कळु सुनिय न काना ।

गजघंटांचे नाद कडाक्यानें होत होते. चोर्हीकडे
गाड्यांचा घडघडाट व घोड्यांचें खिकाळणें चालूं होतें.
निशाणादि वाद्यांचा कडकडाट मेघनादालाहि मागे
सारीत असे. आपपर कांहींच कानास ऐकूं येईना.

महाभीर भूपति के द्वारे ।

रज होइ जाइ पपान पवारे ।

चढी अटारिन्ह देखहिं नारी ।

लिये आरती मंगलथारी ।

गावहिं गीत मनोहर नाना ।

अतिआनंद न जाइ वखाना ।

राजद्वारीं इतकी भयंकर गर्दी उडाली कीं गर्दीमुळें
फरसवंदीचाहि चूर उडाला. तबकांत मंगलारती घेऊन
स्त्रिया माडीवर चढून पाहत आणि अनेक सुस्वर
गाणीं गात. तो अत्यानंद वाखाणण्याची सोयच
नाहीं.

तव सुमंत्र दुइ स्यंदन साजी ।

जोते रवि-हय-निंदक वाजी ।

दोउ रथ रुचिर भूप पहिं आने ।

नहिं सारद पहिं जाहिं वखाने ।

राजसमाज एक रथ साजा ।

दूसर तेजपुंज अतिभ्राजा ।

नंतर सुमंतांन दोन रथ सजवून त्यांस सूर्याश्वानाहि
मागे सारणारे घोडे जुंपले, व ते दोन्ही रथ त्यानें
राजाकडे आणले. त्यांचें वर्णन सरस्वतीच्यानें हि
व्हावयाचें नाहीं. एक रथ राजसमाजाकरितां सिद्ध
केला होता, व दुसरा अतिदैदीप्यमान आणि तेजः-
पुंज असा होता.

दो०—तेहि रथ रुचिर बसिष्ठ कहैं हरषि
चढाइ नरेसु । आपु चढेउ स्यंदन सुमिरि
हर गुरु गौरि गनेसु ॥ ३०१ ॥

त्या दुसऱ्या सर्वोत्कृष्ट रथांत राजानें वसिष्ठांस
आनंदानें बसविलें, आणि तो स्वतःहि हर, गुरु,
गौरी आणि गणेश ह्यांचें स्मरण करून त्यांत बसला.

चौ०—साहित बसिष्ठ सोह नृप कैसे ।

सुर-गुरु-संग पुरंदर जैसे ।

बृहस्पतीबरोबर जसा इंद्र तसा राजा वसिष्ठांबरोबर
शोभूं लागला.

करि कुलरीति बेदविधि राऊ ।

देखि सबहि सब भांति बनाऊ ।

सुमिरि राम गुरुआयसु पाई ।

चले महीपति संख बजाई ।

कुलरीति आणि वैदिक आचार करून आणि सर्वांची
सर्वतोपरी व्यवस्था पाहून राजा समस्मरणपूर्वक
शंखादिकांच्या गजरांत गुरुजींची आज्ञा घेऊन चालूं
लागला.

हरषे विबुध विलोकि वराता ।

वरषहिं सुमन सु-मंगल-दाता ।

ती मिरवणूक पाहून देवांसहि आल्हाद झाला व
ते मंगलप्रद होत्साते पुष्पवृष्टि करूं लागले.

भयउ कोलाहल हय गय गाजे ।

व्योम वरातबाजने वाजे ।

सुर नर नाग सुमंगल गाई ।

सरस राग बाजहिं सहनाई ।

हत्ती, घोडे, इत्यादिकांच्या कळोळानें एकच
कोलाहल माजला. आकाशांत वरातीचीं वाद्यें वाजूं
लागलीं. सुरनरनाग मंगलगायन करूं लागले. सन-
यांतून रसाल रागदारी वाजूं लागली.

घंट-घंटी-धुनि-वरनि न जाही ।

सरव करहिं पायक फहराही ।

करहिं विदूषक कौतुक नाना ।

हासकुसल कलगान सुजाना ।

घंटा आणि किंकिणी यांचा झणत्कार अवर्णनीय
होता. पटाईत पट्टे फिरवूं लागले. खुषमस्करे आणि
संगीतपट्ट भांड नानाप्रकारें नकला वगैरे गुलहौशी-
पणा करूं लागले.

दो०—तुरग नचावहिं कुअर वर अकनि मृदंग

निसान । नागर नट चितवहिं चकित

डगहिं न ताल बंधान ॥ ३०२ ॥

मृदंग व निषाण यांच्या तालावर राजपुत्र घोडे
नाचवीत. ते यत्किंचित् देखील ताल चुकवीत नसत.
तें पाहून नाट्यपट्टंनीं देखील आश्चर्यच मानावें.

चौ०—बनइ न वरनत बनी बराता ।
 होहिँ सगुन सुंदर सुभदाता ।
 चारा चापु वाम दिसि लेई ।
 मनहुँ सकल मंगल काहि देई ।
 दाहिन काग सुखेत सुहावा ।
 नकुलदरस सब काहू पावा ।

ती मिरवणूक अवर्णनीय होती. सुखकारक व मंगल असे शकुन होऊं लागले. नीलकंठ डावे बाजूस चारा खाऊं लागले, जणुंकाय सर्व गोष्टी मंगलमय होणार असें ते सुचवीत. डावे बाजूस कावळे सुक्षेत्री बसलेले असत. नकुलदर्शन सर्वासच होत होतें.

सानुकूल बह त्रिविध बयारी ।
 सघट सवाल आव वरनारी ।
 लोवा फिरि फिरि दरस देखावा ।
 सुरभी सनमुख सिसुहि पियावा ।

वायु त्रिविध आणि अनुकूल वाहू लागला. कडेवर घागर असलेल्या सवत्स कुलीन सुवासिनी समोर येत असत. लावी पक्ष्याने वारंवार दृष्टीस पडावें. गायत्रीं समोरच वासरें पाजावीं.

मृगमाला फिरि दाहिनि आई ।
 मंगलगन जनु दीन्ह देखाई ।
 छेमकरी कह छेम विसेखी ।
 स्यामा वाम सुतरु पर देखी ।
 सनमुख आयउ दाधि अरु मीना ।
 करपुस्तक दुइ विप्र प्रबीना ।

मृगांचे कळप उजवीकडे येऊन जणुंकाय त्यांनी मंगलच सूचित केलें. क्षेमकरी पक्ष्यांनी क्षेम जाणविलें. डावे बाजूस श्यामा सुंदर वृक्षावर दृष्टीस पडली. दही आणि भासे दृष्टीस पडून हातांत पुस्तक घेतलेले असे विद्वान् ब्राह्मण जोडीजोडीनें समोर आले.

दो०—मंगलमय कल्याणमय अभिमत-फल-
 दातार । जनु सब साँचे होन हित
 भये सगुन एक बार ॥ ३०३ ॥

मंगलमय, कल्याणमय आणि वांछित फलदायक असे शकुन आपली सत्यता स्थापित व्हावी म्हणूनच की काय सर्वांचा एकसमयावच्छेद करूनच समारोह होऊं लागला.

चौ०—मंगल सगुन सुगम सब ता के ।
 सगुन ब्रह्म सुंदर सुत जा के ।

रामसरिस वर दुलहिनि सीता ।
 समधी दसरथ जनक पुनीता ।
 सुनि अस व्याह सगुन सब नाँचे ।
 अब कीन्हे बिरंचि हम साँचे ।

सगुण ब्रह्मच ज्ञाचा सुंदर पुत्र त्यास सर्वच मंगल शकुन सुलभ होतात. रामासारखा वर, सीतेसारखी वधू, व दशरथ—जनकासारखे महात्मे व्याही असा विवाहोत्सव ऐकून सर्व शकुन ब्रह्मदेवानें आतां आपणास वास्तवता दिली असें म्हणत नाचूं लागले.

एहि बिधि कीन्ह बरात पयाना ।
 हय गय गाजहिँ हने निसाना ।

अशा रीतीनें ती मिरवणूक चालूं लागली. अश्व-गजांचा कल्लोळ उसळून वाघें दुमदुमूं लागली.

आवत जानि भानु-कुल-केतू ।
 सरितन्हि जनक वधाये सेतू ।
 बचि बीच बरवास वनाये ।
 सुर-पुर-सरिस संपदा छाये ।

भानुकुलशिरोमणी राजा दशरथ येणार म्हणून जनकांनै नद्यांवर पूल बांधले, व मार्गांत जागोजाग उत्तम पडाव उभारून त्यांत स्वर्गतुल्य ऐषआराम सांठविले.

असन सयन वर वसन सुहाये ।
 पावहिँ सब निज निज मन भाये ।
 नित नूतन सुख लखि अनुकूले ।
 सकल बरातिन्ह मंदिर भूले ।

खाद्य, शय्या, उंची वस्त्रे वगैरे मिळाल्यानें सर्व लोक बालंबाल खुष झाले. नित्य नवीं सुखें हाताशीं पाहून सर्व लोकांना आपापल्या घरांचाहि विसर पडला.

दो०—आवत जानि बरातबर सुनि गहगहे
 निसान । सार्जि गज रथ पदचर तुरग
 लेन चले अगवान ॥ ३०४ ॥

वाद्यांचा गजर ऐकतांच वरात आली असें समजून घोडे, पायदळ, रथ वगैरे सज्ज करून जनक त्यांना वेष्ट्यासाठीं सामोरा गेला.

चौ०—कनककलस भरि कोपर थारा ।
 भाजन ललित अनेकप्रकारा ।
 भरे सुधासम सब पकवाने ।
 भाँति भाँति नहिँ जाहिँ बखाने ।

फल अनेक वरवस्तु सुहाई ।

हरपि भेंट हित भूप पठाई ।

सुवर्णकलश, पराती, ताटे वगैरे अनेक प्रकारच्या झगझगीत मांड्यांतून अवर्णनीय अशीं तऱ्हेतऱ्हेचीं अनेक अमृतप्राय पक्वान्नें, फळफळावळ व नानाविध उत्तमोत्तम पदार्थ जनकानें आनंदानें पुढें रवाना केले.

भूषण वसन महामानि नाना ।

खग मृग हय गय बहुविध जाना ।

मंगल सगुन सुगंध सुहाये ।

बहुत भोंति महिवाल पठाये ।

दधि चिउरा उपहार अपारा ।

भरि भरि काढरि चले कहारा ।

नाना प्रकारचीं भूषणें, रत्नें, वस्त्रें, खगमृगहयगज, नानाविध यानें, मंगल द्रव्यें, उत्तम सुवासिकें वगैरे अनेक उत्तमोत्तम भोग जनकानें पाठविले. दही, पोहे इत्यादि तऱ्हेतऱ्हेचे फराळाचे सामान कावडीत भर-भरून ढिंवर चालले.

अगवानन्ह जब दीखि बराता ।

उर आनंद पुलक भर गाता ।

देखि वनाव सहित अगवाना ।

मुदित बरातिन्ह हने निसाना ।

वऱ्हाडी मंडळींनीं जेव्हां आपल्याला सामोरे आलेल्या लोकांना पाहिलें तेव्हां मनांत हर्षित होऊन ती रोमांचित झाली. सीमोलंघनाच्या मिरवणुकीचा थाटमाट पाहतांच वऱ्हाडी मंडळींनीं आनंदानें वाघें वाजविलीं.

दो०—हरपि परसपर मिलनाहित कलुक चले
वगमेल । जनु आनंदसमुद्र दुइ मिलत
विहाइ सुवेल ॥ ३०५ ॥

आनंदानें जणुंकाय दोन समुद्रच आपली मर्यादा सोडून भेटताहिले, अशाप्रमाणें दोर्हाकडील मंडळी परस्परांस भेटण्यासाठीं किंचित् दूरवर चालून गेलीं.

चौ०—बराषि सुमन सुरसुंदरि गावाहि ।

मुदित देव दुंदुभी बजावाहि ।

वस्तु सकल राखी नृप आगे ।

बिनय कीन्ह तिन्ह अतिअनुरागे ।

प्रेमसमेत राय सब लीन्हा ।

भइ वकसीस जाचकनिह दीन्हा ।

आनंदभरांत देवांगना फुलें उधळून गाऊं लागल्या,

आणि देव दुंदुभी वाजवूं लागले. जनकानें सर्व नजराणा राजा दशरथापुढें ठेवून अत्यंत सद्वादित होऊन प्रार्थना केली, व दशरथानेंहि प्रेमपूर्वक त्या सर्व भेटीचा अंगीकार केला. याचकांची संभावना करण्यांत आली.

करि पूजा मान्यता बडाई ।

जनवासे कहं चले लेवाई ।

वसन विचित्र पाँवडे परही ।

देखि धनद धनमद परिहरही ।

सीमांतपूजा, मान आणि सत्कार झाल्यावर जनकानें मंडळींस जानवशाचे ठिकाणीं नेलें. चित्रविचित्र कापडाच्या पायघड्या घातल्या होत्या, त्या पाहून कुबेराचा देखील संपत्तिमद उतरत असे.

अतिसुंदर दीन्हेउ जनवासा ।

जहं सब कहं सब भोंति सुपासा ।

जानवशाचें ठिकाणींहि अत्यंत सजावटीचें होतें, व तेथें सर्वांचीच सर्वतोपरी सोय केलिली होती.

जानी सिय बरात पुर आई ।

कछु निजमहिमा प्रगाटि जनाई ।

हृदय सुभिरि सब सिद्धि बोलाई ।

भूप पहुनई करन पठाई ।

बरात शहरांत दाखल झाली हें जाणून सीतेने आपल्या प्रभावाची किंचित् चुणुक दाखविली. हृदयांत स्मरण करून सर्व सिद्धि तिनें बोलावल्या, आणि त्यांना दशरथाचा पाहुणचार करण्यास लावून दिलें.

दो०—सिधि सब सियआयसु अकानि गई

जहाँ जनवास । लिये संपदा सकल-

सुख सुर-पुर-भोग-विलास ॥ ३०६ ॥

ऋद्धिसिद्धि सीतेची आज्ञा ऐकतांच सर्व स्वर्गीय सुखसंपत्ति, भोग आणि विलास घेऊन जानवशांत मिरवूं लागल्या.

चौ०—निज निज वास विलोकि बराती ।

सुरसुख सकल सुलभ सब भोंती ।

बिभवभेद कछु कोउ न जाना ।

सकल जनक कर करहि बखाना ।

वऱ्हाडी मंडळी आपापल्या बिऱ्हाडांत सर्व प्रकारचीं स्वर्गसुखें उशापायथ्याशीं लोळत आहेत आणि वैभवदृष्ट्या कोणासहि कांहींच न्यूनाधिक्य नाहीं असें पाहून सर्वजण जनकाची तारीफ करूं लागले.

सियमहिमा रघुनायक जानी ।

हरषे हृदय हेतु पहिचानी ।

रघुनायक सतिचै तें कर्तृत्व जाणून आणि तिचें तें मनोगत ओळखून मनांत संतुष्ट झाले.

पितुआगमन सुनत दोउ भाई ।

हृदय न अतिआनंद समाई ।

सकुचन्ह कहि न सकत गुरु पाहीं ।

पितु-दरसन-लालच मनु माहीं ।

पित्याचें आगमन ऐकतांच उभय बंधूंच्या मनांत अत्यानंद मावेना. पितृदर्शनाची जरी मनांत उत्कंठा होती तरी मर्यादेस्तव ते गुरुपार्शी ती बोलण्यास धजले नार्हात.

विश्वामित्र विनय बडि देखी ।

उपजा उर संतोष विसेखी ।

हरषि बंधु दोउ हृदय लगाये ।

पुलक अंग अवक जल छाये ।

चले जहाँ दसरथ जनवासे ।

मनहुँ सरोवर तकेउ पिपासे ।

त्यांचा तो थोर ल्याहाज पाहून विश्वामित्रांच्या हृदयांत विशेषच संतोष झाला. आनंदामुळे त्यांचा देह रोमांचित होऊन त्यांचे नेत्र प्रेमाश्रूंनी भरून आले, व त्यांनी रामलक्ष्मणांस आपल्या हृदयाशी धरून कवटाळले. जणुंकाय तृषार्तास सरोवरच गवसावें तद्वत् ते दशरथाच्या जानवशाच्या ठिकाणी जाण्यास निघाले.

दो०—भूप विलोके जवाहिँ मुनि आवत

सुतन्ह समेत । उठेउ हरषि सुखसिंधु

महुँ चले थाह सी लेत ॥ ३०७ ॥

पुत्रांसहित विश्वामित्रमुनीना आपल्याकडे येतांना जेव्हां दशरथानें पाहिलें तेव्हां तो हर्षानें उठला आणि आनंदसागराचा ठाव घेत सुटला.

चौ०—मुनिहिँ दंडवत कीन्ह महीसा ।

बार बार पदरज धरि सीसा ।

कौसिक राउ लिये उर लाई ।

कहि असीस पूछी कुसलाई ।

पुनि दंडवत करत दोउ भाई ।

देखि नृपति उर सुख न समाई ।

१ हें मनोगत रामाच्या आणि त्यांच्या प्रियपरिवाराच्या सेवेखेरीज अन्य कोणतें असूं शकलें ?

सुत हिय लाइ दुसह दुख मेटे ।

मृतकसरीर प्राण जनु भेटे ।

राजानें मुनींस दंडवत घातलें आणि त्यांची पदधूली तो वारंवार आपल्या मस्तकावर धारण करूं लागला. विश्वामित्रानेंहि राजास उचलून पोटाशी धरिलें, आणि आशीर्वाद देऊन त्याचें कुशल विचारलें. नंतर रामलक्ष्मण आपणास दंडवत करीत असतांना पाहून राजाच्या हृदयांत आनंद मावेनासा झाला. त्यानें मुलांस हृदयाशी कवटाळून आपल्या (पुत्रवियोगजनित) दुःखाचा शेवट करून टाकला. (ती पितापुत्राची भेट म्हणजे) मृत शरीरांत जणुंकाय पुन्हां प्राणप्रतिष्ठाच समजावयाची.

पुनि वसिष्ठपद सिर तिन्ह नाये ।

प्रेममुदित मुनिवर उर लाये ।

विप्रवृंद बंदे दुहुँ भाई ।

मनभावती असीसै पाई ।

नंतर रामलक्ष्मणांनी वसिष्ठांचें चरण-वंदन केलें. मुनिवरांनीहि त्यांस प्रेमानें हृदयाशी धरिलें. उभय बंधूंनी विप्रवृंदास नमन करून इच्छित आशीर्वाद मिळविले.

भरत सहानुज कीन्ह प्रनामा ।

लिये उठाइ लाइ उर रामा ।

हरषे लषन देखि दोउ भ्राता ।

मिले प्रेम-परि-पूरित गाता ।

नंतर शत्रुघ्नासह भरतानें रामचंद्रास प्रणमिलें. रामांनी त्यांना उचलून आलिंगिलें. लक्ष्मण उभय बंधूस पाहतांच हर्षित होऊन प्रेमपरिपूर्णगात्र होत्साता त्यांस भेटला.

दो०—पुरजन परिजन जातिजन जाचक

मंत्री मीत । मिले जथाविधि सबहि

प्रभु परमकृपालु विनीत ॥ ३०८ ॥

नंतर नागरिक, आत्त, स्वकीय, याचक, अमात्य, मित्र इत्यादि सर्वत्रांस परमकृपालु विनीत प्रभु यथोचित रीतीनें भेटले.

चौ०—रामहिँ देखि बरात जुडानी ।

प्रीति कि रीति न जाति बखानी ।

रामचंद्रास पाहून वन्हाडी मंडळी प्रसन्न झाली. ती प्रेमाची प्रौढी अवर्णनीय होती.

नृपसमीप सोहहिं सुत चारी ।
जनु धनधरमादिक तनुधारी ।
सुतन्ह समेत दसरथाहि देखी ।
मुदित नगर-नर-नारि विसेखी ।
सुमन बरधि सुर हनहिं निसाना ।
नाकनटी नाचहिं करि गाना ।

जणुंकाय धर्मार्थादि चतुर्विध पुरुषार्थानीं देह
धारण केले अहित अशांसारखे ते चार पुत्र दशरथा-
जवळ शोभूं लागले. पुत्रांसहित दशरथास पाहून
नगरांतील स्त्रीपुरुष विशेषच आनंदित झाले. देव
पुष्पवर्षाव करून वाद्यांचा गजर करूं लागले, व
अप्सरांनीं नृत्यगायन आरंभिलें.

सतानंद अरु विप्र सचिवगन ।
मागध सूत विदुष बंदीजन ।
सहित बरात राउ सनमाना ।
आयसु माँगी फिरे अगवाना ।

शतानंद आणि विप्रवृंद तसेंच मंत्रिमंडळ, मागध,
सूत, विदूषक, बंदीजन इत्यादि सर्व सामोरे गेलेली
मंडळी वरातीसहवर्तमान राजा दशरथाचा सन्मान
करून आणि त्याचा निरोप घेऊन परतली.

प्रथम बरात लगन ते आई ।
ता ते पुर प्रमोद अधिकाई ।
ब्रह्मानंद लोग सब लहहीं ।
बढइदिवस निसि विधि सन कहहीं ।

लग्नाच्या वन्याच आधी वरात उतरली म्हणून
शहरांत अधिकच आनंद उसळला. सर्व लोक ब्रह्मा-
नंदाचा अनुभव घेऊ लागले, आणि दिवसरात्र वाढ-
विण्यासाठी विधात्याजवळ प्रार्थना करूं लागले.

दो०-राम सीय सोभाअवधि सुकृत
अवधि दोउ राज । जहँ तहँ पुरजन
कहहिं अस मिलिनर-नारि-समाज ॥ ३०९ ॥

सर्व शहरांतील स्त्रीपुरुषांचे जमाव जमून जिकडे
तिकडे हेंच हाणत कीं, राम व सीता हे दोघे लाव-
ण्याची सीमा आणि दशरथ व जनक हे दोघे
पुण्याची परमावधि होत.

चौ०-जनक-सुकृत-मूरति बैदेही ।
दसरथसुकृत राम धरे देही ।
इन्ह सम काहु न सिव अवराधे ।
काहु न इन्ह समान फल लाधे ।

इन्ह सम कोउ न भयउ जग माहीं ।
है नहिं कतहू होनेउ नाहीं ।

सीतारूपानें जनकाचें सुकृत आणि रामरूपानें
दशरथाचें पुण्य अवतरलें आहे. ह्यांच्यासारखी शंक-
राची आराधना कोणीच केली नाहीं, व यांच्या-
सारखें फळहि कोणाला लाभलें नाहीं. या जगांत
यांच्यासारखे कोणी झाले नाहींत, सध्यां विद्यमान
नाहींत व पुढें होणारहि नाहींत.

हम सब सकल सुकृत कै रासी ।
भये जग जनामि जनक-पुर-वासी ।
जिन्ह जानकी-राम-छवि देखी ।
को सुकृती हम सरिस विसेखी ।
पुनि देखव रघु-बीर-विबाहू ।
लेव भली विधि लोचनलाहू ।

आर्ह्याहि सर्व सुकृतराशांचि आहोंत, ह्मणून तर
जगांत जन्मून जनकपुरीत आमचा वास झाला. ज्या
आम्हीं आज श्रीरामचंद्र आणि सीता यांचें लावण्य
पाहिलें, त्या आम्हांपेक्षा अधिक पुण्यवान् कोण
आहे ! त्यांतून आणखी आम्ही रघुवीराचा विवाह
पाहणार आणि उत्तम प्रकारें आपल्या नेत्रांचें
साफल्य करणार.

कहहिं परस्पर कोकिलवयनी ।
एहि विवाह बड लाभ सुनयनी ।
बडे भाग बिधि बात बनाई ।
नयनअतिथि होइहहिं दोउ भाई ।

कोकिलस्वनी स्त्रिया आपापसांत म्हणत, वाई ग !
हा विवाह ह्मणजे एक कपिलापट्टी पर्वच समजा.
आपलें भाग्य थोर म्हणून विधात्यानें हा योग जुळवून
आणला. अतःपर हे दोघेहि बंधु आपल्या नेत्रांचे
अतिथी होत राहणार.

दो०-वारहिं वार सनेहवस जनक बोला-
उव सीय । लेन आइहहिं बंधु दोउ
कोटि-काम-कमनीय ॥ ३१० ॥

वारंवार जनक प्रेमानें सीतेस माहेरी आणीत जाईल,
आणि तिला परत नेण्यास हे कोटिमदनांप्रमाणें रम-
णीय असे उभयबंधु येथें येत जातील.

चौ०-विविध भॉति होइहि पहुनाई ।
प्रिय न काहि अस सासुर माई ।
तब तब राम लषनहिं निहारी ।
होइहहिं सब पुरलोग सुखारी ।

कारण, जेयें नातातन्हेचा पाहुणचार होणार अशी सासुरवाडी, बाई, कोणास आवडणार नाही ! त्या त्या वेळीं रामलक्ष्मणास पाहून नगरचे आपण सर्व लोक मुखास्वाद घेत राहें .

सखि जस राम लषन कर जोटा ।
तैसेइ भूप संग दुइ ढोटा ।
स्याम गौर सब अंग सुहाये ।
ते सब कहिँ देखि जे आये ।

सखे ! हीं जशीं रामलक्ष्मणांची जोडी आहे, तसेच दशरथाजवळ आणखी दोन पुत्र आहेत. तेहि एक श्याम आणि दुसरा गौर असून सर्वांगसुंदर आहेत. त्यांना जे पाहून आले ते सर्व असेंच सांगत आहेत.

कहा एक मै आजु निहारे ।
जनु बिरंचि निजहाथ सवारे ।
भरतु रामही की अनुहारी ।
सहसा लाखे न सकहिँ नरनारी ।
लषन सत्रसूदन एकरूपा ।
नखसिख ते सब अंग अनूपा ।
मन भावहि मुख बरानि न जाहीँ ।
उपमा कहँ त्रिभुवन कोउ नाहीँ ।

एकजण सांगत होता कीं त्यानै ते आजच पाहिले. जणुंकाय ते ब्रह्मदेवानें खुद्द स्वहस्तें घडविले असावेत. राम व भरत हुबेहुब एकसारखे आहेत. स्त्रीपुरुषांना एकदम ते ओळखतां येणार नाहींत. लक्ष्मण आणि शत्रुघ्न हेहि एकरूप असून नखशिखांत त्यांची आंगलट अप्रतिम आहे. त्यांस पाहून होणारें सुख मनासच ठाऊक; तें बोलतां बसण्यासारखें नाहीं. त्यांच्या उपमेला त्रैलोक्य उणें पडतें.

छंद—उपमा न कोउ कह दास तुलसी
कतहुँ कविकोविद कहिँ । बल-विनय-
विद्या-शील-सोभा-सिंधु इन्ह से एइ
अहहिँ ॥ पुरनारि सकल पसारि अंचल
विधिहि बचन सुनावहीँ । व्याहियहु
चारिउ भाइ एहि पुर हम सुमंगल गावहीँ ३४

तुलसीदास म्हणतात, उपमाच जर उपलब्ध नाहीं, तर कितीहि कल्पक कवी असला तरी तो वर्णन कसें करणार ! (तेव्हां हें झणणेंच प्राप्त आहे कीं,) बल, विनय, विद्या, शील, शोभा यांचे समुद्र

असे त्यांच्यासारखे तेच होत. नगरांतील सर्व स्त्रिया विधाव्यास पदर पसरून हीच प्रार्थना करीत असत कीं, ह्याच नगरांत या चौघाहि भावांचीं लग्नें व्हावीत, आणि आम्हीच त्यांचीं मंगलगार्णीं गावीं.

सो०—कहहिँ परसपर नारि बारिबिलोचन
पुलकतन । सखि सब करव पुरारि पुन्य-
पयो-निधि भूप दोउ ॥ ३४ ॥

स्त्रिया सजलनयन आणि पुलकितगात्र होत्या त्या परस्परांत बोलत कीं, गडे ! शंकर सर्वच कांहीं करील. हे दोघे राजे पुण्याचे पयोनिधि आहेत.

चौ०—एहि विधि सकल मनोरथ करहीँ ।
आनंद उमगि उर भरहीँ ।

ह्याप्रमाणें सर्वच स्त्रिया इच्छा करूं लागल्या, व त्यांच्या हृदयांत राहून राहून आनंदाच्या लाटा उसळूं लागल्या.

जे नृप सीयस्वयंवर आये ।
देखि बंधु सब तिन्ह सुख पाये ।
कहत रामजसु बिसद बिसाला ।
निज निज भवन गए महिपाला ।

जे राजे सीतास्वयंवराथ जमले होते ते सर्व त्या बंधूंच्या दर्शनानें सुखी होऊन अत्यंत उज्ज्वल रामयश गात गात आपापल्या स्थानीं परत गेले.

गये बीति कछु दिन एहि भाँति ।
प्रमुदित पुरजन सकल बराती ।

ह्याप्रमाणें पुरजन आणि सर्व वन्हाडी यांचे कांहीं दिवस आनंदांत निघून गेले.

मंगलमूल लगनदिन आवा ।
हिमरितु अगहनमासु सुहावा ।
ग्रह तिथि नखत जोगु वर वारू ।
लगन सोधि बिधि कीन्ह बिचारू ।
पठइ दीन्हि नारद सन सोई ।
गनी जनक के गनकन्ह जोई ।

मंगलकारक लग्नदिवस येऊन ठेपला. त्या वेळीं हेमंतकृतु व पवित्र मार्गशीर्ष मास होता. ग्रह, तिथी, नक्षत्र, योग, वार आणि उत्तम मुहूर्त शोधून व निश्चित करून ब्रह्मदेवानें नारदाकरवीं पाठवून दिला. इकडे तोच मुहूर्त जनकाच्या ज्योतिष्यांनींहि धरला होता.

सुनी सकल लोगन यह वाता ।
कहहिँ जोतिषी आहि विधाता ।

ही गोष्ठ ऐकून सर्व त्या ज्योतिष्यांस अपरब्रह्मदेव
ह्मणू लागले.

दो०-धेनु-धूलि-वेला विमल सकल-
सुमंगल-मूल । विप्रन्ह कहेउ विदेह सन
जानि सगुन अनुकूल ॥ ३११ ॥

सकल सुमंगलमूल असा तो पवित्र गोरज मुहूर्त
ब्राह्मणांनी विदेहास विदित केला. तोच योग्य आणि
अनुकूल जाणून—

चौ०-उपरोहिताहि कहेउ नरनाहा ।
अव विलंब कर कारन काहा ।

जनकानें पुरोहितांस विचारिलें कीं, आतां विलंब
किंनिमित्त ?

सतानंद तब सचिव बोलाये ।
मंगल सकल साजि सब त्याये ।
संख निसान पवन बहु वाजे ।
मंगलकलस सगुन सुभ साजे ।
सुभग सुआसिनि गावहि गीता ।
करहि वेदधुनि विप्र पुनीता ।

तेव्हां शतानंदानें सचिवास बोलाविलें व त्यानें सर्व
मंगलद्रव्यें सिद्ध करून आणलीं. शंख, निषाण, पणव
इत्यादि वाद्यांचा गजर सुरू झाला. मंगल
कलश वगैरे शुभ शकुन सिद्ध झाले. सुवासिनी मंगल-
गतिं सुस्वर गाऊं लागल्या व शुचिष्मंत विप्र वेदघोष
करूं लागले.

लेन चले सादर एहि भौंती ।
गये जहाँ जनवास बराती ।
कोसलपति कर देखि समाजू ।
अति लघु लाग तिन्हहि सुरराजू ।

अशा समारंभानें वरास आणण्यासाठीं मंडळी
निघाली ती जानवशाच्या ठिकाणीं पोचली. दशर-
थाचा तो समारोह पाहून त्यांना इंद्रदेखील अगदीं
तुच्छ वाटूं लागला.

भयउ समउ अव धारिय पाऊ ।
यह सुनि परा निसानहि घाऊ ।
गुरुहि पूछि करि कुलविधि राजा ।
चले संग मुनि-साधु-समाजा ।

वेळ होत आला, आतां निघालेंच पाहिजे, अशी
मंडळींनी दशरथास विनंती केली. ती ऐकतांच
चौघडा झडूं लागला. गुरूंच्या विचारानें कुलविधि

आटोपून राजा मुनिमंडळी आणि इतर समाज घेऊन
निघाला.

दो०-भाग्यविभव अवधेस कर देखि देव
ब्रह्मादि । लगे सराहन सहसमुख जानि
जनम निज वादि ॥ ३१२ ॥

ब्रह्मादिक देवदेखील राजा दशरथाचें भाग्य
आणि वैभव पाहून त्याची प्रशंसा करूं लागले.
सहस्रमुख शेष मात्र आपला जन्म व्यर्थ आहे असें
मानूं लागला. (कारण, त्याला इतरांप्रमाणें मस्तका-
वरील पृथ्वी टाकून तो विवाहोत्सव पहाण्यास जातां
येईना.)

चौ०-सुरन्ह सुमंगलअवसर जाना ।
वरषहि सुमन वजाइ निसाना ।
सिव ब्रह्मादिक विबुधवरूथा ।
चढे विमानन्हि नाना जूथा ।
प्रेम-पुलक-तन हृदय उछाहू ।
चले विलोकन रामाविआहू ।

देवांनीं तो मंगलसमय जाणून फुलें उधळलीं,
आणि वाद्यगजर केला. शिवब्रह्मादिक देवसमुदाय
प्रचंडसमुदायानिशीं विमानांत बसून रामविवाह पहा-
ण्यासाठीं प्रेमपुलकितगात्र आणि उत्कृष्टचित्त
होत्साता निघाला.

देखि जनकपुर सुर अनुरागे ।
निज निज लोक सवाहि लघु लागे ।
चितवहि चकित विचित्र विताना ।
रचना सकल अलौकिक नाना ।

जनकपुरी पाहून देवहि मोहित झाले, व त्यांना
आपापले लोक तुच्छ वाटूं लागले. मंडपाची रचना
एकंदरीत अलौकिक आणि सर्वतोपरी विचित्र पाहून
ते एकदम चाकाटलेच.

नगर-नारि-नर रूपनिधाना ।
सुधर सुधरम सुसील सुजाना ।
तिन्हहि देखि सब सुर-सुर-नारी ।
भये नखत जनु बिधु उँजियारी ।
विधिहि भयउ आचरजु विसेखी ।
निज करनी कछु कतहुं न देखी ।

तेथील नागरिक स्त्रीपुरुष सर्वच सुस्वरूप, धरंदाज,
धर्मात्मे, सच्छील, आणि सुशिक्षित असे पाहून
स्वर्गातील सर्व देवदेवता, चंद्र क्षितिजावर येतांच

ज्याप्रमाणें नक्षत्रें दिपून जातात तद्वत्, दिपून गेल्या.
स्वतःची कृती कोठेंच कांहीं दिसेना म्हणून ब्रह्म-
देवाची तर विशेषच तिरपिट उडाली.

दो०—सिव समुझाये देव सब जनि आचरज
भुलाहु । हृदय विचारहु धीर धरि
सिय-रघु-बीर-विआहु ॥ ३१३ ॥

तेव्हां शंकरांनीं सर्व देवांची समजूत घातली कीं,
आश्चर्यचकित न होतां धीर धरून व मनांत विचार
करून पहा कीं हा विवाह सीतारामचंद्रांचा होय.

चौ०—जिन्ह कर नामु लेत जग माहीं ।

सकल-अमंगल-मूल नसाहीं ।

करतल होहि पदारथ चारी ।

तेइ सिय रामु कहेउ कामारी ।

ज्यांच्या केवल नामोच्चारानेंच सकल अमंगलाचें
मूल नष्ट होतें आणि चतुर्विध पुरुषार्थ करतलगत
होतात ते हे सीतारामचंद्र होत, असेंहि शंकरांनीं सांगि-
तलें.

एहि विधि संभु सुरन्ह समुझावा ।

पुनि आगे बरवसह चलावा ।

देवन्ह देखे दसरथ जाता ।

महामोडु मन पुलकित गाता ।

ह्याप्रमाणें देवांची समजूत घातल्यावर शंकरांनीं
पुन्हां आपला नंदिकेश्वर पुढें ढकलला. देवांनीं दश-
रथ जात आहे असें पाहतांच त्यांच्या मनांत अत्या-
नंद होऊन अंगावर रोमांच उभे राहिले.

साधु समाजु संग महिदेवा ।

जनु तनु धरे करहि सुर सेवा ।

सोहत साथ सुभग सुत चारी ।

जनु अपवरग सकल तनुधारी ।

मरकत-कनक-बरन वर जोरी ।

देखि सुरन्ह भइ प्रीति न थोरी ।

दशरथाबरोबर संतमंडळी आणि ब्राह्मण होते. ते
जणुंकाय मानवदेह धारण करून देवच सेवा करीत
आहेत असें दिसलें. त्यांच्याबरोबर असलेले महा-
भाग्यवान चारी पुत्र मूर्तिमंत चतुर्विध मोक्षाप्रमाणें
शोभत होते. इंद्रनील आणि सुवर्ण यांच्या वर्णाप्रमाणें
त्या सुंदर दोन जोड्या पाहून देवांस प्रेमाचें भरतें
आलें.

पुनि रामाहि विलोकि हिय हरषे ।

नृपहि सराहि सुमन तिन्ह वरषे ।

फिरून रामाकडे पाहून देवांच्या अंतःकरणास हर्ष
झाला. ते दशरथाची स्तुति करून फुलें उधळूं लागले.

दो०—रामरूप नख-सिख-सुभग वारहि
वार निहारि । पुलक गात लोचन
सजल उमासमेत पुरारि ॥ ३१४ ॥

नखशिखांत परमरमणीय असें तें रामरूप वारंवार
न्याहाळून पार्वतिसहित त्रिपुरारी पुलकितगात आणि
सजलनेत्र होत होते.

चौ०—केकि-कंठ-दुति स्यामल अंगा ।

तडितविनिंदक वसन सुरंगा ।

व्याहविभूषन विविध वनाये ।

मंगलमय सब भौति सुहाये ।

सरद-बिमल-विधु-वदन सुहावन ।

नयन नवल-राजीव-लजावन ।

सकल अलौकिक सुंदरताई ।

कहि न जाइ मनहीं मन भाई ।

मयूरकंठाच्या कांतीप्रमाणें श्याम देह, विद्युलते-
सहि लाजविणारा पीतांबर, अनेक प्रकारचे मंगलमय
आणि सर्वतोपरी सुंदर असे विवाहालंकार, उज्ज्वल
शरच्चंद्राप्रमाणें सुरम्य वदन, नूतन कमलासहि
लाजविणारे नेत्र, हें सर्व अलौकिक सौंदर्य अवर्णनीय
होय. तें मनाचें मनानेंच जाणावें.

बंधु मनोहर सोहाहि संग ।

जात नचावत चपल तुरंगा ।

राजकुअर वरवाजि देखावहि ।

बंसप्रसंसक विरद सुनावहि ।

बरोबर मनोहर बंधु शोभत होते व तेहि चपळ
घोडे नाचवीत चालले होते. बरोवरीचे राजकुमाराहि
आपआपले घोडे नाचवीत आणि बंदिजन वंश-
प्रशंसापर ब्रीदावळी ऐकवीत.

जेहि तुरंग पर रामु विराजे ।

गति विलोकि खगनायकु लाजे ।

कहि न जाइ सब भौति सुहावा ।

वाजिवेषु जनु काम बनावा ।

ज्या अश्वावर रामचंद्र विराजमान झाले होते
त्याची धाटी पाहून तर गरुडदेखील खजली झाला.
तो अश्व सर्वतोपरी इतका अनिर्वचनीय सुंदर कीं
जणुंकाय कामदेवानेंच त्याची भूमिका स्वीकारली
होती असें वाटे.

छंद—जनु वाजिवेषु वनाइ मनसिजु रामहित
अतिसोहई । आपने वय बल रूप गुन
गति सयल भुवन विमोहई ॥ जगमगत
जीन जराव जोति सुमोति मनि मानिक
लगे । किं किनि ललाम लगामु ललित
विलोकि सुर नर मुनि ठगे ॥ ३५ ॥

जणुंकाय मदनच श्रीरामचंद्रासाठी अश्वरूप धारण
करून अत्यंत मिठ्या अशा आपल्या वय, बल, रूप,
गुण आणि गति यांनी त्रिभुवनास मोहित करून
लागला. त्यावरील खोगीर झगझगीत असून त्यास
मौल्यवान् मोती, रत्नें, माणकें इत्यादि जडविलीं
होतीं. त्याचें सुस्वर पैजण आणि झोंकदार लगाम
पाहून देव, मुनि आणि नर ह्यांना भ्रम होई.

दो०—प्रभुमनसहिं लयलीन मनु चलत वाजि
छवि पाव । भूषितउडगन तडितघन
जनु वर वरहि नचाव ॥ ३१५ ॥

जणुंकाय तारांगण आणि विद्युत् यांनी विभूषित
असा मेघच मत्तमयूरास नाचवीत आहे, अशाप्रमाणें
प्रभुंच्या मनांत आपलें मन तल्लीन करून तो घोडा
चालत असतां शोभूं लागला.

चौ०—जेहि वर वाजि रामु असवारा ।
तेहि सारदउ न वरनइ पारा ।

अशा ज्या सुंदर अश्वार वराम आरूढ झाले होते
त्याची मिठाज सरस्वतीदेखील वर्णन करून पार
पडणार नाही.

शंकर राम-रूप-अनुरागे ।
नयन पंचदस अतिप्रिय लागे ।

शंकर रामरूपांत पक्केंच रंगून गेले. त्यांस त्यांचे
पंथराहि नेत्रांची खरी गोडी त्या वेळेस कळून
आली.

हरि हितसहित रामु जव जोहे ।
रमासमेत रमापाति मोहे ।
निरखि रामछवि विधि हरषाने ।

१ येथें तारांगण आणि रत्नविभूषणें, विद्युत् आणि
रामाचा पीतांबर, मेघ आणि रामाचा अंगरंग, मयूर
आणि अश्व यांचा उपमान-उपमेय संबंध जाणावा.

२ शंकरास पांच मुखें असून प्रत्येक मुखास तीन नेत्र
याप्रमाणें १५ नेत्र आहेत.

आठै नयन जानि पछिताने ।

सुर-सेनप-उर बहुत उछाहू ।

विधि ते डेवढ सु-लोचन-लाहू ।

त्या मनोज्ञ अश्वसह जेव्हां रामास पाहिलें तेव्हां
लक्ष्मीसहवर्तमान रमापातिहि गुंग झाले. रामरूपाचें
अवलोकन करितांना ब्रह्मदेवास हर्ष तर झालाच,
परंतु आपल्याला फक्त आठच डोळे आहेत याबद्दल
त्यांना दिलागिरीहि वाटली. स्वामी कार्तिकेय मनांत
जास्त उल्लेखित झाले. कारण, ब्रह्मदेवाच्या दिढीनें
त्यांना नेत्रलाभ घडला. (कारण यांचे डोळे बारा).

रामहि चितव सुरेस सुजाना ।

गौतमसाप परमहित माना ।

देव सकल सुरपतिहि सिहाही ।

आजु पुरंदरसम कोउ नाही ।

इंद्रास खरी अकल त्या प्रसंगानें फोडली, कारण
त्या वेळची रामाची मिठाज पाहून त्यास
गौतमशाप मोठ्यांत मोठा अनुग्रह वाटला. सर्व देव
त्याची तारीफ करून म्हणूं लागले कीं, आज
इंद्रासारखा आगळा भाग्यवान् कोणीहि नाही.

मुदित देवगन रामहि देखी ।

नृपसमाज दुहुं हरष विसेखी ।

रामास पाहून देवगण प्रमुदित झाला. दोन्ही
राजसमाजांत तर विशेषच आनंद उसळला.

छंद—अतिहरष राजसमाजु दुहुं दिसि
दुंदुभि वाजहि घनी । वरपाहि सुमन
सुर हरषि कहि जयजयति जय रघु-कुल-
मनी ॥ एहि भौंति जानि वरात आवत
वाजने बहु वाजही । रानी सुआसिनि
बोलि परिछन हेतु मंगल साजही ॥ ३६ ॥

दोन्ही राजसमाजांत अत्यंत हर्ष लोटला. उभय
वाजंती दुंदुभी गर्जू लागल्या. देव ' जयजयजय
रघुकुलमणी ' अशी गर्जना करून फुलें उधळूं लागले.
ह्याप्रमाणें अनेक वाद्यांचा गजब कडकडाट ऐकून
वरात येत आहे असें समजून राणीनें सुवासिनी
बोलाविल्या आणि मंगलारतीचें सामान सिद्ध केलें.

दो०—सजि आरती अनेक विधि मंगल
सकल सर्वांरि । चली मुदित परिछन
करन गजगामिनि बरनारि ॥ ३१६ ॥

आरती आणि तऱ्हातऱ्हांचीं सर्व मंगलें सिद्ध

करून कुलीन स्त्रिया परीक्षण करण्यास (आरती
ओंवाळण्यास) आनंदानें गजगतीनें जाऊं लागल्या.

विधुबदनी सब सब मृगलोचनि ।
सब निज तनछवि रति-मद-मोचनि ।
पहिरे बरन बरन बर चीरा ।
सकल विभूषन सजे सरीरा ।
सकल सुमंगल अंग बनाये ।
करहि गान कलकंठ लजाये ।
कंकन किंकिनि नूपुर बाजहि ।
चाल बिलोकि कामगज लाजहि ।

त्या सर्व स्त्रिया चंद्रमुखी, बालहरिणाक्षी, आपल्या
अंगकांतीनें रतीचाहि गर्व हरण करणाऱ्या, रंगारंगांचीं
मौल्यवान वस्त्रे धारण केलेल्या, शरीरावर ठाकठक
अलंकार घातलेल्या, मंगल द्रव्यांनीं सजलेल्या, आणि
आपल्या गायनानें कोकिलांस लाजविणाऱ्या अशा
होत्या. त्यांचें कंकण, किंकिणी आणि नूपूर चालतांना
वाजत असत. त्यांची ती चाल पाहून मदनास आणि
गजासहि लाज वाटे.

बाजहि बाजन विविधप्रकारा ।

नभ अरु नगर सुमंगलचारा ।

अनेक प्रकारचीं वाद्ये वाजूं लागलीं. आकाशांत
व नगरांत मंगलोपचार सुरू झाले.

सची सारदा रमा भवानी ।
जे सुरतिय सुचि सहज सयानी ।
कपट-नारि-वर-वेष बनाई ।
मिली सकल रानिवासहि जाई ।
करहि गान कल मंगलबानी ।
हरषबिबस सब काहु न जानी ।

स्वभावतःच चतुर आणि पावित्र्य अशा इंद्राणी,
सरस्वती, लक्ष्मी, पार्वतीप्रभृति देवस्त्रियांनीं कपट-
नारीवेष धारण करून जमावानें जनकाच्या अंतःपुरांत
प्रवेश केला, आणि त्या सुस्वरानें मंगलगीतें गाऊं
लागल्या. सर्व अंतःपुर आनंदांत धुंद असल्यामुळे
त्यांस कोणीच ओळखलें नाहीं.

छंद—को जान केहि आनंदवस सब ब्रह्म
वर परिछन चली । कलगान मधुर निसान
वरषहि सुमन सुर सोभा भली ॥ आनंद-
कंद बिलोकि दूलह सकल हिय हरषित
भई । अंभोज-अंबक-अंबु उमगि सुअंग
पुलकावालि छई ॥ ३७ ॥

कोण कोणास ओळखतो ? सर्वच आनंदांत चूर
होऊन परब्रह्म वराला ओंवाळण्यास निघाल्या.
मंजुळ गाणीं चालली आहेत, सुस्वर वाद्ये वाजत
आहेत, देव पुष्पवर्षाव करीत आहेत, अशा त्या
थाटाच्या गर्दीत आनंदकंद अशा वरास पाहतांच
सर्वजणी आनंदानें डोळे लागल्या. त्यांच्या कमल-
नेत्रांतून प्रेमाश्रु वाहू लागले, आणि त्यांचे कोमलदेह
रोमांचांनीं व्यात झाले.

दो०—जो सुख भा सिय-मातु-मन देखि
राम-वर-वेष । सो न सकहि कहि
कलप-सत सहस सारदा सेष ॥ ३१७ ॥

रामचंद्राचा सुंदर वेष पाहून सतिच्या भनास जें
सुख झालें तें सहस्रावधी शेष आणि शारदा यांच्यानें
कल्पशतपर्यंत देखील सांगवणार नाहीं.

चौ०—नयन नीर हाठि मंगल जानी ।

परिछन करहि मुदित मन रानी ।

वेदविहित अरु कुलआचारु ।

कीन्ह भली विधि सब व्यवहारु ।

राणीच्या नेत्रांत प्रेमाश्रु आले. परंतु मंगलसमय
जाणून तिनें ते कष्टानें आवरले, आणि ती आनंदानें
आरती ओंवाळूं लागली. तिनें वेद आणि कुलआचार
यांस युक्त सर्व कर्मे व्यवस्थित रीतीनें आटोपलीं.

पंच सबद सुनि मंगल गाना ।

पट पावडे परहि विधि नाना ।

(बंदी, शंख, निषाण, जयघोष आणि वेद असे)
पंचध्वनी आणि मंगल गायन सुरू झालें. नाना
प्रकारच्या वस्त्रांच्या पायघड्या पडल्या.

करि आरती अरघ तिन्ह दीन्हा ।

राम गवन मंडप तव कीन्हा ।

राणीनें आरती करून पाय धुतले, तेव्हां रामांनीं
मंडपप्रवेश केला.

दशरथ सहित समाज विराजे ।

विभव बिलोकि लोकपाति लाजे ।

समय समय सुर वरषहि फूला ।

सांति पढहि महिसुर अनुकूला ।

आपल्या समाजासहवर्तमान दशरथ विराजमान
झाला. त्याचें वैभव पाहून लोकपाल लज्जित झाले.
देवांनीं वेळोवेळीं फुलें उधळलीं आणि ब्राह्मणांनीं
प्रसंगोचित शांतिसूक्ताचे पाठ आरंभिले.

नभ अरु नगर कोलाहल होई ।
आपन पर कछु सुनइ न कोई ।
एहि विधि राम मंडपहिँ आये ।
अरघु देइ आसन बैठाये ।

त्या उत्सवानें जमीनअस्मान एक केलें. आपपर कोणीच कांहीं ऐकेना. अशा थाटांत राम मंडपांत आले. अर्घ्य देऊन त्यांस आसनावर बसविलें.

छंद—वैठारि आसन आरती करि निराखि
बरु सुख पावहीँ । मनि वसन भूषन भूरि
चारहिँ नारि मंगल गावहीँ ॥ ब्रह्मादि
सुरवर विप्रवेष वनाइ कौतुक देखहीँ ।
अवलोकि रघु-कुल-कमल-रवि-छवि
सुफल जीवन लेखहीँ ॥ ३८ ॥

आसनावर बसवून स्त्रियांनीं वरास ओंवाळलें. त्यास पाहून त्यांना अत्यानंद झाला. त्यांनीं रत्नें, वस्त्रे व भूषणे अनेक ओंवाळून टाकिलीं, आणि त्या मंगलगायन करूं लागल्या. ब्रह्मादिक देव ब्राह्मणवेष घेऊन तें कौतुक पाहून व रविकुलकमलरवी श्रीराम-चंद्राचें लावण्य अवलोकन करून आपलें जीवित-साफल्य झालें असें ते मानूं लागले.

दो०—नाऊ वारी भाट नट रामनिछावरि
पाइ । मुदित असीसहिँ नाइ सिर
हरषु न हृदय समाइ ॥ ३१८ ॥

नापित, तांबोळी, भाट, नट, रामाची ओंवाळणी घेऊन संतुष्ट झाले. त्यांच्या हृदयांत आनंद मावेनासा होऊन ते मुजरे करून आशीर्वाद देऊं लागले.

चौ०—मिले जनकु दशरथु अतिप्रीती ।
करि वैदिक लौकिक सब रीती ।
मिलत महा दोउ राज विराजे ।
उपमा खोजि खोजि कवि लाजे ।
लही न कतहुँ हारि हिय मानी ।
इन्ह सम एइ उपमा उर आनी ।

सर्व वैदिक व लौकिक आचार करून आणि शिष्टसांप्रदायास अनुसरून जनक आणि दशरथ या व्याह्यांची सप्रेम उरभेट झाली. त्या वेळीं ते उभयतां महाराजे फारच शोभूं लागले. त्या भेटीच्या वर्णनास्तव उपमा शोधून शोधून कवी लज्जित झाला. ती कोठेंच न मिळाल्याकारणानें कवीनें मनांत हार

खाऊन ' त्यांच्यासारखे तेच ' ही एकच उपमा योजिली.

सामध देखि देव अनुरागे ।
सुमन बरषि जसु गावन लागे ।
जगु विरांचि उपजावा जब तेँ ।
देखे सुने व्याह बहु तब तेँ ।
सकल भौति सम साज समाजू ।
सम समधी देखे हम आजू ।

त्या व्याह्यांना पाहून देव अनुरक्त झाले व फुलें उधळून त्यांचें यशोगान करूं लागले. ते म्हणाले, ब्रह्मसृष्टि झाली तेव्हांपासून आम्ही अनेक विवाहसमारंभ पहात आलों व ऐकतहि आलों; परंतु सर्वप्रकारें समृद्ध असा थाट आणि समारोह आणि असे एक-तोलाचे व्याही आम्ही आजच पाहिले.

देवागिरा सुनि सुंदर साँची ।
प्रीति अलौकिक दुहुँ दिसि माँची ।
देत पावडे अरघु सुहाये ।
सादर जनकु मंडपहिँ ल्याये ।

देवांचें तें सत्य आणि खुबीदार भाषण ऐकून दोन्ही समाजांत लोकोत्तर प्रेम माजून साहिलें. सुंदर पायघडया आणि अर्घ्य देत देत जनकानें दशरथास अत्यंत आदरानें मंडपांत आणलें.

छंद—मंडप बिलोकि विचित्ररचना रुचिरता
मुनिमन हरे । निजपानि जनक सुजान
सब कहँ आनि सिंहासन धरे ॥ कुल-
इष्ट-सरिस वसिष्ठ पूजे विनय करि आसिष
लही । कौसिकहिँ पूजत परमप्रीति कि
रीति तौ न परइ कही ॥ ३१ ॥

मंडपाची ती चित्रविचित्र रचना आणि शोभा पाहून मुनींचीहि मनें तल्लीन झालीं. समयस्र जनकानें सर्वांना हात धरून सिंहासनावर बसविलें. कुलदेवते-प्रमाणें महात्म्या वसिष्ठांची त्यानें सविनय पूजा करून

१ खुबी हीं कीं देवाचा हवा तो अवतार घ्याल आणि पहाल तर निश्चय हा एकच होईल कीं, अगदीं समसमान अशा व्याह्यांचा सोहळा फक्त एका रामावतारांतच झालेला दिसून येतो. मच्छकृच्छादि अवतार तर राहो-तच, पण कृष्णावतारांत देखील तो तसा दिसणार नाही. कारण वसुदेव राजा नव्हता आणि कृष्ण राजपुत्र नव्हता. कवीच्या चाणाक्ष नजरेचें हें एक प्रतीक समजावयाचें.

त्यांचा आशीर्वाद घेतला. परंतु विश्वामित्रांची पूजा करितेवेळेस जनकाच्या हृदयांत पराकाष्ठेच्या प्रेमाचा जो आविर्भाव झाला तो मात्र सांगतां पुरवत नाही.

दो०—वामदेवआदिक रिषय पूजे मुदित महीस । दिये दिव्य आसन सवहि सब सन लही असीस ॥ ३१९ ॥

वामदेवप्रभृति ऋषींचें जनकानें संतोषपूर्वक पूजन केलें. त्या सर्वांस त्यानें दिव्य आसनें दिलीं, आणि सर्वांचे आशीर्वाद घेतले.

चौ०—बहुरि कीन्ह कोसलपाति पूजा ।
जानि ईससम भाव न दूजा ।
कीन्ह जोरि कर विनय वडाई ।
कहि निज भाग्य विभव बहुताई ।

नंतर जनकानें राजा दशरथाची ईश्वरांत आणि त्याच्यांत अमेद जाणून पूजा केली, व हात जोडून विनयानें स्तुति केली, आणि (हा संबंध जुळून आल्यामुळे) स्वतःच्या थोर भाग्योत्कर्षाची प्रशंसा केली.

पूजे भूपति सकलबराती ।
समयीसम सादर सब भांती ।
आसन उचित दिये सब काहु ।
कहउँ कहा मुख एक उछाहु ।
सकलबरात जनक सनमाना ।
दान मान विनती बर वानी ।

जनकानें सर्व वऱ्हाडी मंडळींचेंहि राजा दशरथाप्रमाणें अनेक प्रकारें स्वागत करून त्यांची पूजा केली आणि सर्वांनाच योग्य आसनें दिलीं. त्या उत्सवाचें मी एका मुखानें काय वर्णन करावें ? जनकानें सर्व वऱ्हाडी मंडळींचा दानानें, मानानें, विनयानें आणि मृदु वाणीनें गौरव केला.

बिधि हरिहर दिसिपाति दिनराऊ ।
जे जानहि रघु-वीर-प्रभाऊ ।
कपट-विप्र-बर-बेषु बनाये ।
कौतुक देखहि आति सचुपाये ।
पूजे जनक देवसम जाने ।
दिये सुआसन बिनु पहिचाने ।

ब्रह्मा, विष्णु, महेश, अष्ट दिक्पाल, सूर्य इत्यादि रघुवीराचा प्रभाव जाणणारे सर्व देव कपटब्राह्मणवेषानें अत्यंत प्रेमपूर्वक व स्तब्धतेनें कौतुक पहात होते. राजा जनकानें त्यांना ओळखलें नाहीं तरी देवाप्रमाणेंच मानून त्यांचें पूजन केलें आणि त्यांस आसनें दिलीं.

छंद—पहिचान को केहि जान सवहि अपान
सुधि भोरी भई । आनंदकंद विलोकि
दूलह उभय दिसि आनंदमई ॥
सुर लखे राम सुजान पूजे मानसिक
आसन दये । अवलोकि सल्लि सुभाउ
प्रभु को विबुधमन प्रमुदित भये ॥ ४० ॥

तेथें कोण कोणाला ओळखतो ? कारण स्वतःची स्वतःलाच कोणाला शुद्ध राहिली नव्हती. आनंदकंद रामास पाहून दोर्हकडचे लोक आनंदांत गर्क झाले होते. सर्वश रामचंद्रांनीं मात्र देवांस ओळखून त्यांची मानसिक पूजा केली व त्यांस आसनें दिलीं. प्रभुचें शील व स्वभाव पाहून देवांचीं मनं प्रमुदित झालीं.

दो०—रामचंद्र-मुख-चंद्र-छवि लोचन चारु-
चकोर । करत पान सादर सकल
प्रेम प्रमोद न थोर ॥ ३२० ॥

श्रीरामचंद्राच्या मुखचंद्राची शोभा सर्व लोक आपल्या सुंदर नेत्रचकोरांनीं आदरपूर्वक व अत्यंत प्रेमानंदानें सेवन करूं लागले.

चौ०—समउ विलोकि वासिष्ठ बोलाये ।
सादर सतानंद सुनि आये ॥
बेगि कुअरि अब आनहु जाई ।
चले मुदित सुनिआयसु पाई ।

योग्य अवसर जाणून वसिष्ठांनीं शतानंदास पाचारविलें. तो निरोप ऐकतांच ते आदरपूर्वक जवळ आले. (वसिष्ठ म्हणाले,) आतां जाऊन मुलीस लवकर घेऊन या. याप्रमाणें आज्ञा होतांच शतानंद आनंदानें गेलें.

रानी सुनि उपरोहितवानी ।
प्रमुदित साखिन्ह समेत सयानी ।
विप्रबधू कुलवृद्ध बोलाई ।
करि कुलरीति सुमंगल गाई ।

पुरोहितांचा निरोप ऐकून राणी चतुर सख्यांसह वर्तमान हर्षित झाली. तिनें ब्राह्मण, सुवासिनी आणि कुलवृद्ध स्त्रियांना बोलावून व आपले कुलाचार करून मंगल गाणीं आरंभिलीं.

नारिबेष जे सुरवर वामा ।
सकल सुभाय सुंदरी स्यामा ।
तिन्हहि देखि सुख पावहि नारी ।

बिनु पहिचानि प्रान तेँ प्यारी ।
वार वार सनमानहिँ रानी ।
उमा-रमा-सारद-सम जानी ।

नारीवेप्रानें आलेल्या निसर्गसुंदर आणि रमणीय अशा देवांगना पाहून इतर सर्व स्त्रियांना आनंद झाला, आणि त्यांचा परिचय नसतां हि त्यांस त्या प्राणाहूनहि प्रिय वाटूं लागल्या. राणी त्यांस उमा, रमा आणि सरस्वती ह्यांच्याप्रमाणें लेखून त्यांचा वारंवार सत्कार करूं लागली.

सीय सर्वाँरि समाज बनाई ।
मुदित मंडपहिँ चलीँ लेवाई ।

सीतेचा शृंगार करून आणि तिच्याभोंवतीं जमून तिच्या सख्या तीस आनंदानें मंडपांत घेऊन चालल्या.

छंद—चलि ल्याइ सीतहिँ सखी सादर सजि
सुमंगल भामिनी । नवसप्त साजे सुंदरी
सव मत्त-कुंजर-गामिनी ॥ कलगान सुनि
मुनि ध्यान त्यागाहिँ काम कोकिल
लाजहीँ । मंजीर नूपर कलित कंकन
तालगति वर वाजहीँ ॥ ४१ ॥

सुमंगलवेप केलेल्या, सुंदर, षोडशशृंगारवती, मत्त-गजगामिनी व नवयुवती अशा सीतेच्या सर्व सख्या तिला शृंगारून थाटामाटानें घेऊन चालल्या. त्यांचें मधुर गान ऐकून. मुनींच्या ध्यानाचा भंग झाला, आणि कामदेव व कोकिल लज्जित झाले. त्यांचीं नूपुरें, पैजण आणि कंकण यांचीं मधुर आवाज तालावर ठसक्यानें होऊं लागला.

दो०—सोहति वनितावृंद महेँ सहज सुहावनि
सीय । छवि-ललना-गन मध्य जनु
सुखमातिय कमनीय ॥ ३२१ ॥

त्या युवतिसमाजांत सहज लावण्यवती सीता जणुंकाय सौंदर्यरूप स्त्रियांच्या समुदायांत सर्वातिरिक्त सुंदर अशी सुंदरतारूप स्त्रीच शोभूं लागली.

चौ०—सिय सुंदरता वरानि न जाई ।

लघुमति बहुत मनोहरताई ।

सीतेचें सौंदर्य वर्णवलेच जावयाचें नाहीं. कारण तें अपार आणि कवीची बुद्धि मात्र अत्यल्प.

आवत दीखि वरातिन्ह सीता ।

रूपरासि सब भोंति पुनीता ।

सवहिँ मनहिँ मन किये प्रनामा ।
देखि राम भये पूरनकामा ।

लावण्यखाणी व सर्वथैव पवित्र अशी सीता येत आहे असें पाहतांच वऱ्हाडी मंडळींनीं मनांतल्या मनांत तिला प्रणाम केला. तिला पाहून राम पूर्णकाम झाले.

हरषे दसरथ सुतन्ह समेता ।
कहिँ न जाइ उर आनंद जेता ।
सुरप्रनामु करि बरिसहिँ फूला ।
मुनि-असीस-धुनि मंगलमूला ।
गान-निसान-कोलाहलु भारी ।
प्रेम-प्रमोद-मगन नरनारी ।

पुत्रासहवर्तमान दशरथास जो आनंद झाला तो सांगतां येणें शक्य नाहीं. देवांनीं हि तिला प्रणाम करून फुलें उधळलीं. मुनींच्या मंगलकारक आशीर्वादांची रेलचेल झाली. गायनाची आणि वाद्यांची सपाटून गर्दी उडाली. स्त्रीपुरुष प्रेमानंदांत तरंगूं लागले.

एहि विधि सीय मंडपाहिँ आई ।
प्रमुदित सांति पढहिँ मुनिराई ।
तेहिँ अवसर कर विधि व्यवहारु ।
दुहुँ कुलगुरु सव कीन्ह अचारु ।

अशा रीतीनें सीतेनें मंडपांत प्रवेश केला. मुनिवर्य आनंदानें (विघ्ननिवारणार्थ) शांतिसूक्तं म्हणूं लागले. त्या वेळचीं विधियुक्त आणि व्यवहारोक्त कमें उभय पक्षांच्या कुलगुरूंनीं केलीं.

छंद—आचार करि गुरु गौरि गनपति मुदित
विप्र पुजावहीँ । सुर प्रगटि पूजा लेहिँ
देहिँ असीस अतिमुख पावहीँ ॥
मधुपर्क मंगलद्रव्य जो जेहि समय मुनि
मन महेँ चहहिँ । भरे कनककोपर कलस
सो तव लिये परिचारक रहहिँ ॥ ४२ ॥

तीं केल्यावर गुरु, गौरी आणि गणपतीची ब्राह्मणांनीं आनंदानें पूजा करावेली. देव प्रत्यक्ष प्रकट होऊन पूजा ग्रहण करीत, आशीर्वाद देत, आणि आनंद मानीत. मधुपर्कानिमित्त ज्या ज्या वेळीं जीं जीं मंगल द्रव्यें मुनींना लागणार तीं सर्व सुवर्णाच्या ताटांत आणि कलशांत भरून घेऊन शागीर्द मंडळी तयार झाली.

छंद—कुलरीति प्रीतिसमेत रवि कहि देत
सबु सादर कियो । एहि भाँति देव
पुजाइ सीतहि सुभग सिंहासन दियो ॥
सिय-राम-अवलोकनि परसपर प्रेम काहु
न लखि परइ । मन-बुद्धि-वर बानी-
अगोचर प्रगट कवि कैसे करइ ॥ ४३ ॥

(रघुकुलाचा मूळ पुरुष) सूर्य आपल्या कुळाचे
आचार प्रेमयुक्त होत्साता प्रत्यक्ष सांगू लागला, आणि
त्याप्रमाणे ते सर्व आदरपूर्वक करण्यांत आले. अशा-
प्रकारे देवतापूजन होऊन सीतेस सुंदर सिंहासन
देण्यांत आले. सीतेच्या आणि रामचंद्राच्या परस्पर
दृष्टिक्षेपांतील प्रेम कोणासच दृग्गोचर झाले नाही. ते
मन, बुद्धि आणि वार्णा यांना अनाकलनीय असल्या-
मुळे ते कवीस कसे प्रकट करितां येईल ?

दो०—होम समय तनु धरि अनलु अतिसुख
आहुति लेहि । विप्रवेष धरि वेद सब
कहि विवाहविधि देहि ॥ ३२२ ॥

होमकार्त्ती अग्निनारायणांनी मूर्तिमंत प्रकट होऊन
अत्यानंदपूर्वक आहुतीचा स्वीकार केला. त्याचप्रमाणे
सर्व वेदांनीहि ब्राह्मणरूपे घेऊन वैवाहिक प्रयोग
म्हटले.

चौ०—जनक-पाट-महिषी जग जानी ।
सीयमातु किमि जाइ बखानी ।
सुजस सुकृत सुख सुंदरताई ।
सब समेटि विधि रची बनाई ।
समउ जानि मुनिबरन्ह बोलाई ।
सुनत सुआसिनि सादर ल्याई ।
जनक-वाम-दिसि सोह सुनयना ।
हिमगिरि संग बनी जनु मयना ।

जगत्प्रसिद्ध जनकाची पट्टराणी आणि सीतेची
माता इचें वर्णन कसे करवणार ? सुयश, सुकृत, सौख्य
आणि सौंदर्य हे सर्व पूर्णांशाने समिश्र करून ब्रह्म-
देवाने तिची मूर्ति घडविली होती. योग्य समर्थी
तिला मुनीश्वरांनी बोलाविले. निरोप ऐकतांच सुवा-
सिनींनी तिला आदरपूर्वक आणले. हिमगिरीबरोबर
ज्याप्रमाणे मैना शोभली तद्वत् ती सुनयना जनकाच्या
वामभागी शोभू लागली.

कनककलस मानिकोपर रुरे ।

सुचि-सुगंध-मंगल-जल-पूरे ।

निजकर मुदित राय अरु रानी ।

धरे राम के आगे आनी ।

पवित्र, सुगंधित आणि मंगलजलाने भरून
आणलेले सुवर्णकलश आणि तेजस्वी रत्नतवकें राजा-
राणींनी स्वतः रामचंद्रासमोर ठेविली.

पढहि वेद मुनि मंगलवानी ।

गगन सुमन झरि अवसर जानी ।

वर बिलोकि दंपति अनुरागे ।

पाय पुनीत पखारन लागे ।

मुनिजन मंगलवाणीने मंगल वेदपाठ करीत
आहेत आणि आकाशातून वेळोवेळी पुष्पांचा वर्षाव
चालूच आहे अशा थाटांत रामरूपी अनुरक्त झालेले
ते दंपत्य त्या गुरायाच्या पवित्र चरणांचे प्रक्षालन
करून लागले.

छंद—लागे पखारन पायपंकज प्रेम तनु
पुलकावली । नभ नगर गान-निसान-
जय-धुनि उमगि जनु चहुं दिसि चली ॥
जे पदसरोज मनोज-अरि-उर-सर
सदैव विराजही । जे सुकृत सुमिरतवि-
मलता मन सकल कलिमल भाजही ॥ ४४ ॥

जी चरणकमले मदनारीच्या मानससरोवरांत
अखंड विराजित असतात, आणि पुण्यबलेंकरून
ज्यांचे स्मरण झाले असतां मनास विमलता येऊन
सर्व कलिकल्मष नष्ट होते, ती पदपंकजे प्रक्षालन
करीत असतां राजारणांच्या देहांवर प्रेमरीमांचावलि
उभी राहिली. आकाशांत व नगरांत गीत, वाद्य
आणि जयजयकार यांच्या नादाचा कडेलोट होऊनच
की काय सर्व वातावरण मुखरित झाले.

छंद—जे परासि मुनिवनिता लही गति रही
जो पातकर्म । मकरंद जिन्हको संभुसिर
सुचिताअवधि सुरवरनई ॥ करि मधुप
मुनि मन जोगिजन जे सेई अभिमत
गति लहहि । ते पद पखारत भाग्यभाजन
जनक जय जय सब कहहि ॥ ४५ ॥

ज्या पदकमलांच्या स्पर्शाने केवळ पापाची पुतळी
अशी गौतमपत्नी अहल्या उद्धरून गेली, श्रीशंकरांनी
मस्तकावर धारण केलेली आणि पवित्रपणाची केवळ
सीमाच अशी स्वर्गाची ही ज्याच्या चरणांचा मकरंद

होय, मुनी आणि योगीजन ज्यांचे ठिकाणी आपली मने भंगवत रमवून ज्यांच्या सेवनाने वांछित गति प्राप्त करून घेतात, ते चरण प्रक्षालन करीत असतां भाग्याचा केवळ पुतळाच अशा राजा जनकाचा सर्व लोक जयजयकार करून लागले.

छंद—वर-कुअँरि-करतल जोरि साखेचार दोड कुलगुरु करहि । भयो पानिगहन बिलोकी बिधि सुर मनुज मुनिआनंद भरहि ॥ सुखमूल दूलह देखि दंपति पुलक तनु हुलस्यौ हियो । करि लोक-वेद-विधान कन्यादान नृपभूषण कियो । ४६ ।

वधूवरांचे पाणिग्रहण करवून उभय कुलगुरूंनी वंशोच्चार केला. पाणिग्रहण झालेलें पाहून ब्रह्मदेव, देव, नर आणि मुनी आनंदानें प्रफुल्लित झाले. आनंदकंद अशा वराकडे पाहून त्या दंपत्याचे देह रोमांचित आणि अंतःकरणें उत्हासित झाली. नृपभूषण जनकानें शास्त्र आणि व्यवहाररीतीला अनुसरून कन्यादान केलें.

छंद—हिमवंत जिमि गिरिजा महेसाहि हरिहि श्री सागर दर्ई । तीमि जनक रामाहि सिय समरपि विस्त्र कल कीराति नई ॥ क्यौं करहि बिनय विदेह कियो विदेहे मूरति सावँरी । करि होम विधिवत गाँठि जोरी होन लागी भावँरी ॥ ४७ ॥

ज्याप्रमाणें हिमालयानें श्रीशंकरास पार्वती आणि सागरानें श्रीहरीस लक्ष्मी अर्पण केली त्याप्रमाणें राजा जनकानें श्रीरामचंद्रास सीता समर्पण करून त्रैलोक्यांत आपली अभिनव यशोनदी वाहविली. आतां विदेहानें रामाची प्रार्थना कशी करावी ? कारण, त्या घनश्याम मूर्तीनें जनकास 'विदेह' (देहभाव-रहित) केलें होतें. विधिपूर्वक लाजाहोम आटोपून (वधूवरांच्या वस्त्रांची) गांठ मारण्यांत आली आणि नंतर सप्तपदीस प्रारंभ झाला.

दो०—जयधुनि बंदी-वेद-धुनि मंगलगान निसान । सुनि हरषाहि वरषाहि विबुध सुर-तरु-सुमन सुजान ॥ ३२३ ॥

जयघोष, बंदिजनघोष, वेदघोष, मंगलघोष आणि वाद्यघोष ऐकून समयज्ञ देवांनी प्रसन्न होऊन कल्प-वृक्षाच्या फुलांचा वर्षाव केला.

चौ०—कुअँरु कुअँरि कल भावँरि देही । नयनलाभ सब सादर लेही । जाइ न वरनि मनोहर जोरी । जो उपमा कळु कहँ सो थोरी ।

वधूवरांची ती रम्य सप्तपदी चालूं असतां सर्वजण आतुरतेन आपल्या नेत्रांचें साफल्य करून लागले. तें मनोहर युग्म अवर्णनीय होय, कारण त्यांना जी उपमा द्यावी ती गौणच ठरेल.

राम सीय सुंदर प्रतिछाही । जगमगाति मानि खंभन्ह माही । मनहुँ मदन राति धरि बहु रूपा । देखत रामविबाह अनूपा ।

सीतारामचंद्रांची सुंदर प्रतिविंबें मणिस्तंभांत तळपूं लागली. तेव्हां जणूकाय राति आणि मदनच अनेक रूपें धारण करून तो अप्रतिम लग्नसोहळा पहात आहेत असें मासे.

दरसलालसा सकुच न थोरी । प्रगटत दुरत बहोरि बहोरी ।

रतिमदनांस रामदर्शनाची लालसा तर होतीच, परंतु त्यांना बराच संकोचहि वाटत होता. ते स्तंभांत अनेक रूपांनी प्रकट होत असत. (परंतु सीतारामांचे वेष घेतल्याबद्दल भीति किंवा स्वतःच्या सौंदर्यन्यूनत्वाबद्दलची कल्पना मनांत आल्याबरोबर) ते वारं-वार गुताहि होत असत.

भये मगन सब देखनिहारे । जनकसमान अपान विसारे ।

सर्व प्रेक्षक मंडळी तल्लीन होऊन जनकाप्रमाणेंच देहभान विसरली.

प्रमुदित मुनिन्ह भावँरी फेरी । नेगसाहित सब रीति निवेरी । राम सीयसिर सँ दुर देही । सोभा कहि न जात विधि केही ।

पुरोहितांनी आनंदानें वधूवरांकडून सप्तपदी कर-विली. दक्षिणेसहित सर्व कमें आटोपली. रामांनीं सीतेच्या भांगांत शेंदूर पेरला. त्या शोभेचें कशाहि रीतीन वर्णन करतां येत नाहीं.

अरुनपराग जलजु भरि नीके । सासिहि भूष अहि लोभ अमीके ।

(तथापि कवी म्हणतात,) कमलांत अरुणपराग

भरलेला असल्यामुळे त्यास जसे रमणीयत्व येते तद्वत रामाच्या करसंपुटास शेंदुराने शोभा आणली. (शिवभूषण) सर्प जसा अमृताच्या लोभाने चंद्राचा भुकेला असतो त्याप्रमाणे रामाचा भुज सतिच्या सौंदर्यलोभाने तिच्या मुखाचे ठिकाणी लोलुप झाला.

बहुरि वसिष्ठ दीन्ह अनुसासन ।

वर दुलहिनि बैठे एक आसन ।

नंतर वसिष्ठांनी आज्ञा केल्यावर बधूवर एकासनावर बसले.

छंद—बैठे बरासन राम जानाकि मुदित मन दसरथ भये । तनु पुलक पुनि पुनि देखि अपने सुकृत-सुर-तरु-फल नये ॥ भरि भुवन रहा उछाहु रामविवाहु भा सवही कहा । केहि भाँति वरनि सिरात रसना एक यह मंगल महा ॥ ४८ ॥

राम आणि सीता एकाच सिंहासनी वसलेले पाहून दशरथ मनांत संतुष्ट झाला. आपल्या सुकृतरूपी कल्पतरूस अनपेक्षित गोड फळ आलेले पाहून त्याचे शरीर वरचेवर रोमांचित होऊ लागले. रामाचा विवाह झाला ह्यापून सर्वांनी एकच गजर केला. त्या आनंदगजराने सर्व भुवने व्यापून टाकली. कवींची ही एकरसना अशा त्या महामंगल प्रसंगाचे साकल्यवर्णन कसे करणार ?

छंद—तब जनक पाइ वसिष्ठ आयसु व्याह-साज सवॉरिकै । मांडवी सुतिकीर्ति उर्मिला कुअँरि लई हँकारिकै ॥ कुस-केतु-कन्या प्रथम जो गुन-सील-सुख-सोभा मई । सब रीति-प्रीति-समेत करि सो व्याहि नृप भरतहि दई ॥ ४९ ॥

नंतर जनकाने वसिष्ठांची आज्ञा घेऊन विवाह-सामग्री सिद्ध करून मांडवी, श्रुतकीर्ति आणि उर्मिला या मुलींना बोलावून आणिले व गुण, शील, सुख आणि सौंदर्य यांनी परिपूर्ण अशी जी ज्येष्ठ कुशकेतु-कन्या मांडवी तिचे भरताशी सर्वविधिपूर्वक आणि सप्रेम पाणिग्रहण करविले.

छंद—जानकी-लघु-भगिनी सकल सुंदरि सिरामानि जानि कै । सो तनय दीन्ही

व्याहि लपनहि सकल विधि सनमानि कै ॥ जेहि नाम सुतिकीरति सुलोचनि सुमुखि सब गुनआगरी । सो दई रिपुमूदनहि भूपति रूप सील उजागरी ॥ ५० ॥

जानकीची धाकटी बहीण जी उर्मिला ती सकल-सौंदर्यशिरोमणी जाणून सकलविधिपूर्वक व अत्यादराने लक्ष्मणाला दिली. श्रुतकीर्ति नांवाची सुलोचनी, सुमुखी, सर्व सद्गुणांचे भांडार आणि रूप व शील यांनी प्रख्यात अशी तिसरी कुमारी राजाने शत्रुघ्नास दिली.

छंद—अनुरूप वर दुलहिनि परसपर लखि सकुचि हिय हरपही । सब मुदित सुंदरता सराहहि सुमन सुरगन वरपही ॥ सुंदरी सुंदर वरन्ह सह सब एक मंडप राजही । जनु जीव अरु चारिउ अवस्था विभुन सहित विराजही ॥ ५१ ॥

त्या सर्व बधू प्रत्येकीस अनुरूप वर मिळालेले पाहून वरून जरी संकोचित दिसत तरी मनांत हर्षित होत्या. सर्व लोक आनंदाने बधूवरांचे सौंदर्य वाखाणून लागले व देव पुष्पवर्षाव करून लागले. ज्याप्रमाणे जीव आणि त्याच्या चारीही अवस्था (जागृती, स्वप्न, सुषुप्ति आणि तुर्या) आपापल्या विभूंसहित (विश्व, तैजस, प्राज्ञ, आणि ब्रह्म) शोभतात, तद्वत त्या सुंदर बधू आपापल्या सुंदर पतीसहवर्तमान एकाच मंडपांत शोभू लागल्या.

दो०—मुदित अवधपति सकलसुत बधुन्ह समेत निहारि । जनु पाये महि-पाल-मनि क्रियन्ह सहित फल चारि ॥ ३२४ ॥

राजा दशरथ आपले सर्व पुत्र सपत्नीक पाहून हर्षित झाला. जणुंकाय त्यास चार क्रिया (सेवा, श्रद्धा, तपस्या आणि भक्ति) सहित चतुर्विध फळे (धर्म, अर्थ, काम आणि मोक्ष) प्राप्त झाली.

चौ०—जसि रघुबीर व्याहविधि बरनी ।

सकलकुअँर व्याहे तेहि करनी ।

ज्याप्रमाणे रघुविराच्या लग्नप्रसंगाचे वर्णन केले, तशाच धूमधडाक्याने सर्व पुत्रांचा विवाह झाला.

कहि न जाइ कछु दाइज भूरी ।

रहा कनकमनि मंडप पूरी ।

आंदण इतकें भरपूर होतें काँ, तें सांगण्याची मुळीं सोयच नाही. सुवर्ण व रत्नें यांनीं मंडप भरून गेला.

कंबल वसन विचित्र पटोरे ।
भाँति भाँति बहुमोल न थोरे ।
गज रथ तुरग दास अरु दासी ।
धेनु अलंकृत कामदुहा सी ।
वस्तु अनेक करिय किमि लेखा ।
काहि न जाइ जानहिँ जिन्ह देखा ।

चित्रविचित्र व बहुमोल तऱ्हेतऱ्हेच्या शालजोड्या व इतर वस्त्रें थोडीथोडकीं नव्हतीं. गज, रथ, अश्व, दास, दासी, सालंकृत कामधेनु वगैरे उदंड वस्तूंची यादी कोठवर द्यावी ? त्यांचें वर्णन करणें शक्य नाही. ज्यांनीं त्या पाहिल्या त्यांनाच त्या माहीत !

लोकपाल अवलोकि सिहाने ।
लंन्ह अवधपति सब सुख माने ।

त्या पाहून लोकपालदेखील आश्चर्य करूं लागले. दशरथानें त्यांचा आनंदानें स्वीकार केला.

दन्हि जाचकन्हि जो जेहि भावा ।
उवरा सो जनवासहिँ आवा ।

दशरथानें त्या वस्तु याचकांस मनसुराद वांटल्या व त्यांतून शिल्पक उरल्या त्या जानवशाच्या ठिकाणीं आणल्या.

तव कर जोरि जनक मृदुवानी ।
बोले सब वरात सनमानी ।

नंतर जनक हात जोडून प्रेमळ शब्दांनीं सर्व वऱ्हाड्यांना सन्मानपूर्वक म्हणाला,

छंद—सनमानि सकल वरात आदर दान
बिनय वडाइ कै । प्रमुदित महा मुनिवृंद
बंदे पूजि प्रेम लडाइ कै ॥ सिरनाइ देव
मनाइ सब सन कहत करसंपुट किये ।
सुर साधु चाहत भाव सिंधु कि तोष
जल अंजलि दिये ॥ ५२ ॥

आदरपूर्वक देणग्या देऊन सर्व वऱ्हाड्यांचा विनय आणि स्तुतिपूर्वक गौरव केल्यानंतर प्रमुदित अंतःकरणानें त्यानें प्रेमपूर्वक तेथल्या महान् मुनी-श्र्वांचें पूजन केलें, आणि त्यांस प्रणाम करून व देवांस नमस्कार करून तो वद्धांजलि होऊन सर्वास

म्हणाला, देव आणि संत केवळ भावाचे मुकेले असतात; एरवीं अंजलीभर उदक दिल्यानें समुद्राचा संतोष होतो काय ?

छंद—करजोरि जनक बहोरि बंधुसमेत को-
सलराय सो । बोले मनोहर वयन सानि
सनेह सील सुभाय सो ॥ सनबंध राजन
रावरे हम बडे अव सवविधि भये । यह
राज साज समेत सेवक जानिबी
बिनु गथ लये ॥ ५३ ॥

फिरून तो बांधवांसहवर्तमान कोशलराजास हात जोडून, स्वाभाविक शील आणि प्रेम यांनीं स्निग्ध अशा मनोहर वाणानें म्हणाला, महाराजांनीं हा संबंध घडवून आणल्यामुळें आज मी सर्व प्रकारें श्रेष्ठ झालों आहे. ह्या राज्यवैभवासकट मला आपण आपला निष्काम सेवक समजावा.

छंद—ए दारिका परिचारिका करि पालवी
करुनामई । अपराध छमिबो बोलि
पठये बहुत हौं ढीठ्यो कई ॥ पुनि
भानु-कुल-भूपन सकल-सनमान-निधि
समधी किये । कहि जात नहिँ बिनति
परसपर प्रेम परिपूरन हिये ॥ ५४ ॥

ह्या दयनीय मुलींना परिचारिका मानून आपण त्यांचें पालन करावें. आपणांस बोलोवणें पाठाविलें हें मीं मोठेंच धाष्टर्य केलें. ह्या माझ्या अपराधाबद्दल मला क्षमा असावी. नंतर राजा दशरथानेंहि जनकाचा पराकाष्ठेचा गौरव केला. त्या उभयतांच्या प्रेमपरिपूर्ण अंतःकरणांतला विनय अवर्णनीय होता.

छंद—बृंदारकागन सुमन वरषहिँ राउ
जनवासहिँ चले । दुंदुभी जयधुनि
वेदधुनि नभ नगर कौतूहल भले ॥
तव सखी मंगलगान करत मुनीसआयसु
पाइ कै । दुलह दुलहिनिन्ह सहित
सुंदरि चली कोहवर ल्याइ कै ॥ ५५ ॥

राजा दशरथ जानवशाकडे जाऊं लागला असतां देवतागण पुष्पवृष्टि करूं लागला. आकाशांत आणि नगरांत वाद्यघोष, जयघोष आणि वेदघोष यांचा एकच गजर झाला. नंतर मुनिवर्य वसिष्ठांच्या आज्ञेनें

मंगलगान करीत सीतेच्या सुंदर सख्या वधूसहवर्त-
मान वरांना गौरीहराकडे धेऊन चालल्या.

दो०—पुनि पुनि रामहिँ चितव सिय सकु-
चति मन सकुचै न । हरत मनोहर-
मीन—छवि प्रेम पियासे नैन ॥ ३२५ ॥

सीता वारंवार रामाकडे पाही, आणि (वरून)
संकोचित होई; पण तिचें मन मात्र संकोचित नसे.
सीतेचे ते प्रेमतृपित नेत्र (आपल्या दृष्टिक्षेपांनै)
मनोहर मीनांचें चांचल्यच हिरावून घेत असत.

चौ०—स्याम सरीर सुभाय सुहावन ।
सोभा कोटि—मनोज—लजावन ।
जावकजुत पदकमल सुहाये ।
मुनि—मन—मधुप रहत जिन्ह छाये ।
पीत पुनीत मनोहर धोती ।
हरत बाल—रवि—दामिनि—जोती ।

प्रभूचें निसर्गसुंदर श्यामशरीर आणि त्यांचें
लावण्य कोटिमदनांस देखील लाजवीत असे. मुनींचीं
मनै ज्यांवर भ्रमराप्रमाणें रुंजी घालीत असतात, तीं
यवादिचिन्हांकित पदकमलें फारच सुशोभित दिसत.
पावित्र आणि मनोहर असा तो प्रभूचा पीतांबर बाल-
सूर्याची आणि विद्युल्लतेची सर्व आभाच हरण करीत
होता.

कल किंकिनि कटिसूत्र मनोहर ।
बाहु बिसाल बिभूषण सुंदर ।
पीत जनेउ महाछाबि देई ।
करमुद्रिका चोरि चित लेई ।
सोहत व्याहसाज सब साजे ।
उर आयत भूषण उर राजे ।
पियर उपरना काँखा सोती ।
दुहुँ आचरन्हि लगे मनि मोती ।

मधुर किंकिणी, मनोहर कटिसूत्र, सुंदर अलंकार
आणि पीत यज्ञोपवीत हीं अत्यंत रमणीय दिसत.
बोटांतील मुद्रिका तर चित्तच चोरीत होत्या. लसाचा
तो सर्व शृंगार फारच खुलून दिसे. प्रभूचें विशाल
वक्षःस्थल सर्व भूषणें शोभवीत होतें. केशरी शैला
कांबेंतून लटकत होता. त्याच्या कांठांला व पदरांला
रत्ने व मोती गुंफले होते.

नयन कमल कल कुंडल काना ।
वदनु सकल सौंदर्यनिधाना ।

सुंदर भृकुटि मनोहर नासा ।
भालतिलकु रुचिरता निवासा ।
सोहत मोर मनोहर माथे ।
मंगलमय मुकुतामनि गाथे ।

कमलासारखे नेत्र, दिव्य कर्णकुंडलें, सकल
सौंदर्याचें माहेरघरच असें वदन, सुरम्य भृकुटी, सुरेख
नासिका आणि भालप्रदेशी शोभणारा सौंदर्यनिधान
असा तिलक व मस्तकी असलेला मोर फारच शोभत
होता. त्या मोराला मंगलकारक माणिकमोती जड-
विलेली होती.

छंद—गाथे महामनि मोर मंजुल अंग सब
चितचोरहीँ । पुरनारि सुरसुंदरी बराहि
विलोकि सब तन तोरहीँ ॥ मनि वसन
भूषण वारि आरति कराहिँ मंगल गावहीँ ।
सुर सुमन बरिसाहिँ सूत मागव
वांदि सुजस सुनावहीँ ॥ ५६ ॥

त्या मोरावर बहुमोल रत्ने जडविली होती.
वरांची ती दिव्य शरीरें सर्वांच्या चित्तांचें आकर्षण
करीत होती. देवांगना आणि पुरस्त्रिया वरांस अव-
लोकन करून (गवताची काडी तोडून) त्यांची दृष्ट
काढीत असत. रत्ने, वस्त्रे आणि अलंकार त्यांचेवरून
उतरून त्या त्यांची आरती करीत आणि मंगल
गाणीं गात, देव फुलें उधळीत, आणि सूत, मागव
व बंदिजन त्यांचें सद्यश ऐकवीत.

छंद—कोहबरहिँ आने कुँअर कुँअरि सुआ-
सिनिन्ह सुख पाइ कै । अतिप्रीति
लौकिक रीति लागीँ करन मंगल गाइ
कै ॥ लहकौरि गौरि सिखाव रामहिँ
सीय सन सारद कहहिँ । रनिवासु हास-
विलास-रस-वस जनम को फल सब लहहिँ
॥ ५७ ॥

वधूवरांस गौरीहराजवळ आणिलें. सुवासिनींना
आनंद होऊन त्या अत्यंत प्रेमानें मंगल गाणीं गात
गात लौकिक चालरीती करूं लागल्या. पार्वती रामास
आणि सरस्वती सीतेस (घास देणें, विड्या तोडणें,
इत्यादि) हास्यविलास शिकवीत असत. सर्व राण्या
त्या हास्यविलासरासांत गर्क होऊन आपल्या जन्माचें
साफल्य पावत.

छंद--निज पानि-मनि महुँ देखि प्रतिमूरति
सु-रूप-निधान की । चालति न भुजवल्ली
विलोकनि-विरह-भय-वस जानकी ॥
कौतुक विनोद प्रमोद प्रेम न जाइ कहि
जानहिँ अली । वर कुअँरी सुंदर सकल
सखी लिवाइ जनवासहिँ चली ॥ ५८ ॥

आपल्या हातांतील रत्नकंकणांत लावण्यनिधान
रामार्ची प्रतिभेचे पाहून जानकी विरहाच्या भीतीने
आपले गोंडस हात अगदी निश्चल धरून ठेवी.
(कारण, हात हालला तर प्रतिधिवित मूर्ति दिसेनाशी
होऊन तिला रामविरहाची भीति पडे.) तें कौतुक,
तो विनोद, तो आनंद आणि तें प्रेम अवर्णनीय
होतें. तें स्तिच्या सखीजनांसच ठाऊक. नंतर त्या
सकलसुंदर वधूवरांची जानवशाकडे रवानगी झाली.

छंद--तेहि समय सुनिय असीस जहँ तहँ
नगर नभ आनंद महा । चिरजिअहु जोरि
चारु चाऱ्यौ मुदितमन सवही कहा ॥
जोगींद्र सिद्ध मुनीस देव विलोकि प्रभु दुं-
दुभि हनी । चले हराषि वराषि प्रसून निज-
निज-लोक जय जय जय भनी ॥ ५९ ॥

त्या समर्था नगरांत आणि नभोमंडलांत महदानंद
छाऊन जिकडेतिकडे आशीर्वचनेंच ऐकू येऊ लागली.
ह्या चारीही सुंदर जोडप्यांना उदंड आयुष्य असो
असें सर्वजण प्रसन्न अंतःकरणानें हणू लागले. योगींद्र,
सिद्ध, मुनीश्वर आणि देव यांनी प्रभूस अवलोकन
करून दुंदुभी वाजविल्या, आणि हर्षानें पुष्पवर्षाव
करीत जयजयकार करून आपापल्या लोकां गमन केलें.

दो०--सहित वधु टिन्ह कुअँर सव तव आये
पितु पास । सोभा मंगळ मोद भरि
उमगेउ जनु जनवास ॥ ३२६ ॥

नंतर वधूसहवर्तमान सर्व वर दशरथाकडे आले.
तेव्हां जणुंकाय शोभा, मंगळ आणि आनंद यांना
पूर येऊन जानवसा तरंगू लागला.

चौ०--पुनि जेवनार भई बहुभाँती ।

पठये जनक बोलाइ बराती ।

परत पावँडे बसन अनूपा ।

सुतन्ह समेत गवन किय भूपा ।

नंतर जेवणावळीचीहि खूप चंगळ उडाली.

जनकानें वऱ्हाडी मंडळीस बोलावणें पाठविलें.
अमोल वस्त्रांच्या पायघड्या पडल्या व राजा दशरथ
पुत्रांसहवर्तमान चालू लागला.

सादर सब के पाय पखारे ।

जथाजोग पीढन वैठारे ।

धोये जनक अवध-पति-चरणा ।

सील सनेहु जाइ नहिँ वरना ।

जनकानें आदरपूर्वक सर्वांचे पाय धुतले, आणि
योग्यतेनुरूप त्यांस पाटावर बसविलें. नंतर त्यानें
दशरथाचे पाय धुतले. त्या वेळचें त्याचें शील व प्रेम
अवर्णनीय होतें.

बहुरि राम-पद-पंकज धोये ।

जे हर हृदयकमल महुँ गोये ।

तीनिउ भाइ रामसम जानी ।

धोये चरन जनक निजपानी ।

नंतर शंकरांच्या हृदयकमलांत सन्निविष्ट असणांर
श्रीरामाचें पदपंकज जनकानें प्रक्षालन केलें. रामा-
प्रमाणेंच तिघांही बंधूस समजून त्यांचेहि त्यानें स्वहस्तें
पाय धुतले.

आसन उचित सबहिँ नृप दीन्हे ।

बोली सूपकारी सब लीन्हे ।

सादर लगे परन पनवारे ।

कनककालि मनिपान सर्वाँरे ।

राजानें सर्वास उचित आसनें दिली. सर्व
आचार्यांस बोलावून व्यवस्थेशीर पात्रें मांडण्यास
प्रारंभ झाला. तीं पात्रें रत्नांची असून त्यांना सुवर्णाच्या
चुका मारिल्या होत्या.

दो०--सूपोदन सुरभी सरपि सुंदर स्वाद
पुनीत । छन महुँ सब के परसि गे
चतुर सुआर विनीत ॥ ३२७ ॥

कुशल व त्याहाजदार अशा आचार्यांनीं सुंदर,
स्वादिवृष्ट आणि स्वच्छ खिचडी (डाळभात) आणि
गाईचें तूप एक क्षणांत सर्वास वाढलें.

चौ०--पंचकवलि करि जेवन लागे ।

गारि गान सुनि अतिअनुरागे ।

भाँति अनेक परे पकवाने ।

सुधासरिस नहिँ जाहिँ वखाने ।

परसन लगे सुआर सुजाना ।

बिंजन बिबिंध नाम को जाना ।

पंचप्राणाहुती होऊन भोजनास सुरुवात झाली.

औपहासिक गाणी ऐकून सर्वजण फार खुष झाले. मागाहून अनेक प्रकारचीं अवर्णनीय लज्जतदार पक्कान्नें वाढण्यांत आलीं. चपळ वाढपी खंडोगणती चटण्याकोशिवरी वाढीत. त्यांचीं नांवे तरी कोणास माहीत आहेत ?

चारि भाँति भोजन विधि गाई ।
एक एक विधि वरानि न जाई ।
छरस रुचिर विंजन बहु जाती ।
एक एक रस अगणित भाँती ।

सूपशास्त्रांनं चतुर्विध अन्न सांगितलें आहे. (भक्ष्य, भोज्य, लेह्य आणि चोष्य.) त्यांपैकी एक-एक प्रकार देखील वर्णन करवावयाचा नाही. पडूस अशा अनेक प्रकारच्या रुचिकर चटण्या असून प्रत्येक रसाचे अगणित प्रकार होते.

जेवँत देहिँ मधुर धुनि गारी ।
लेइ लेइ नाम पुरुष अरु नारी ।
समय सुहावनि गारि विराजा ।
हँसत राउ सुनि सहित समाजा ।

भोजन चालूं असतां स्त्रिया स्त्रीपुरुषांचीं नांवे घेऊन रसील्या आवाजांनीं उखाणे घेत असत. प्रसंगाची शोभा म्हणून त्या उखाण्यांचीहि मौज वाटे आणि ते ऐकून राजा दशरथ मंडळींसह हंसे.

एहि विधि सबही भोजन कीन्हा ।
आदरसहित आचमन दीन्हा ।

अशा थाटांत सर्वांचीं भोजनें आटोपल्यावर व्यवस्थितपणें सर्वांचें आंचवणें झालें.

दो०—देइ पान पूजे जनक दसरथ सहित
समाज । जनवासे गवने मुदित
सकल—भूप—सिरताज ॥ ३२८ ॥

नंतर तांबूलदान होऊन जनकांनं दशरथास त्याच्या सर्व मंडळींसह हारतुरे दिले, व सकलभूप-शिरोमणी राजा दशरथ आनंदानें आपल्या विन्हाडीं गेला.

चौ०—नित नूतन मंगल पुर माहीँ ।
निमिषसरिस दिन जामिनि जाहीँ ।

शहरांत नित्य नवीन समारंभाची झोड चालली होती. दिवसरात्र क्षणाप्रमाणें निघून जात.

बडे भोर भू-पाति-मनि जागे ।
जाचक गुनगन गावन लागे ।

देखि कुँर वर बहुन्ह समेता ।
किमि कहि जात मोद मन जेता ।

मोठ्या पहाटेस दशरथ उठला. याचकजन त्याचे गुणगण गाऊं लागले. स्तुपांसहवर्तमान आपल्या पुत्रांना पाहून त्याच्या मनाला जो आनंद झाला तो कसा वर्णावा ?

प्राताक्रिया करि गे गुरु पाहीँ ।
महाप्रमोद प्रेम मन माहीँ ।
करि प्रनाम पूजा कर जोरी ।
बोले गिरा अमिय जनु बोरी ।

प्रातःकर्म सारून मनांत अत्यंत प्रेमप्रमुदित होत्साता तो वसिष्ठांकडे गेला. त्यांना प्रणाम करून, त्यांची पूजा करून आणि हात जोडून अमृतमय वाणीनें तो म्हणाला.

तुम्हरी कृपा सुनुहु मुनिराजा ।
भयँ आजु मै पूरनकाजा ।
अब सब विप्र बोलाइ गोसाईँ ।
देहु धेनु सब भाँति वनाई ।

हे मुनीश्वर ! ऐका. केवळ आपल्याच कृपा-प्रसादानें मी आज कृतकृत्य झालों. प्रभो ! आतां सर्व ब्राह्मणांना बोलावून सर्वतोपरी शृंगारलेल्या अशा धेनु दान द्याव्या.

मुनि गुरु करि महिपाल वडाई ।
पुनि पठये मुनिवृंद बोलाई ।

तें ऐकून वसिष्ठांनीं राजाची प्रशंसा करून मुनि-वृंदांना बोलावणें केलें.

दो०—वामदेव अरु देवरिषि वालमीक
जावालि । आये मुनि-वर-निकर तव
कौसिकादि तपसालि ॥ ३२९ ॥

वामदेव, नारद, वाल्मीकि, जावाली, विश्वामित्र आणि इतर तपस्वी असा मुनीश्वरांचा समाज तेथें प्रात झाला.

चौ०—दंड प्रनाम सबहि नृप कीन्हे ।
पूजि सप्रेम वरासन दीन्हे ।
चारि लच्छ बरधेनु मंगाई ।
काम-सुरभि-सम सील सुहाई ।
सब विधि सकल अलंकृत कीन्ही ।
मुदित महिप महिदेवन दीन्ही ।

राजानें सर्वास दंडप्रणाम करून त्यांस श्रेष्ठासन दिलें व त्यांची प्रेमपूर्वक पूजा केली. गुणांनीं आणि रूपांनीं कामधेनुतुल्य अशा चार लक्ष अव्वल खानदानी गायी मागवून राजानें त्या सर्व रीतीनिं अलंकृत केल्या आणि आनंदानें त्या ऋषिमंडळींत वाटल्या.

करत विनय बहुविधि नरनाहू ।
लहेउं आजु जग जिवनलाहू ।
पाइ असीस महीस अनंदा ।
लियें बोलि पुनि जाचकवृंदा ।

राजा बहुतप्रकारें विनयानें म्हणाला, “ आज माझ्या जन्माचें सार्थक झालें. ” मुनिवरांचे आशीर्वाद घेतल्यानंतर त्यानें आनंदानें भिक्षुकांची कोंडी भरविली.

कनक वसन मनि हय गय स्यंदन ।
दिये वृक्षि रुचि रवि-कुल-नंदन ।
चले पढत गावत गुनगाथा ।
जय जय जय दिन-कर-कुल-नाथा ।

सुवर्ण, रत्न, गज, अश्व, रथ, वस्त्रें इत्यादि व्याख्या त्याच्या इच्छेप्रमाणें याचकांना दशरथानें दान केलें; नंतर ते राजाचे गुण गुणगुणत आणि “ दिनकरकुलनाथाचा जयजयकार असो ” असा आशीर्वाद देत निघून गेले.

एहि विधि-राम-विवाह-उछाहू ।
सकइ न वरानि सहसमुख जाहू ।

ह्याप्रमाणें रामाचा विवाहोत्सव संपला. त्याचें सहसमुख शेषाच्यानैहि वर्णन करवणार नाही.

दो०—वार वार कौसिकचरन सीसु नाइ
कह राउ । यह सब सुख मुनिराज
तव कृपा-कटाच्छ-प्रभाउ ॥ ३३० ॥

राजा विश्वामित्रांच्या चरणांस वारंवार वंदन करून म्हणाला, हे मुनींद्र ! हा सर्व सोहळा आपल्या कृपा-कटाक्षाच्या प्रभावानें दिशला.

चौ०—जनक सनेह सीलु करतूती ।
नृपु सब भौति सराह बिभूती ।

दशरथ जनकाचें प्रेम, शील, करणी आणि ऐश्वर्य यांची सर्वतोपरी वाहवा गाऊं लागला.

दिन उठि बिदा अवधपति माँगा ।
राखहि जनक सहित अनुरागा ।
नित नूतन आदर अधिकाई ।

दिनप्रति सहस भौति पढुनाई ।
नित नव नगर अनंद उछाहू ।
दसरथगवँन सुहाइ न काहू ।
बहुत दिवस बीते एहि भौती ।
जनु सनेहरजु बंधे वराती ।

प्रतिदिन सकाळीं उठून दशरथानें जाण्यास परवानगी मागावी आणि जनकानें त्यास प्रेमानें ठेवून घ्यावें. नित्य नवीन आणि अधिकाधिकच आदर-सत्कार होत जाई. दररोज सहस्रपट पाहुणचार चालू होता. नगरांत नित्य नवा आनंदोत्सव चालू असे. दशरथाचें प्रयाण कोणासहि रुचेना. अशा प्रकारें बहुत दिवस लोटले. जणुंकाय जनकानें सर्व मंडळी आपल्या स्नेहपाशानें बद्ध करून टाकली होती.

कौसिक सतानंद तब जाई ।
कहा विदेह नृपहि समुझाई ।
अब दसरथ कहँ आयसु देहू ।
जद्यपि छाँडि न सकहू सनेहू ।
भलेहि नाथ कहि सचिव बोलाये ।
कहि जय जीव सीस तिन्ह नाये ।

शेवटीं विश्वामित्र शतानंदाकडे गेले. नंतर शतानंदानें विदेहास समजावून सांगितलें कीं, जरी तुला आपलें प्रेम आवरतां येत नाही, तरी पण आतां दशरथास निरोप दे. त्यावर ‘ ठीक आहे महाराज ’ असें म्हणून जनकानें सचीवास बोलाविलें. सचिवानें येऊन ‘ जय जीव ’ म्हणून मस्तक नमविलें.

दो०—अवधनाथ चाहत चलन भीतर
करहु जनाउ । भये प्रेमवस सचिव
मुनि विप्र सभासद राउ ॥ ३३१ ॥

(जनक म्हणाला), अयोध्यापति जाऊं इच्छित आहेत. तर अंतःपुरांत खबर द्या. हें ऐकतांच सचिव, ब्राह्मण, सभासद आणि इतर बडी बडी मंडळी प्रेमानें गुळमुळली.

चौ०—पुरवासी मुनि चलिहि वराता ।
पूछत बिकल परसपर वाता ।
सत्य गवँन मुनि सब बिलखाने ।
मनहुँ साँझ सरासिज सकुचाने ।

वन्हाडी मंडळी परत जात आहेत असें नगरवासी लोकांनीं ऐकिल्यानंतर ते दुःखित होऊन एकमेकांस नक्की बातमी विचारूं लागले. मंडळी जाणार हें

नकी समजतांच सर्व उदास झाले, तेव्हां असें वाटे कीं, जणुंकाय सायंकाळ झाल्यामुळे कमळेंच कोमे-जलीं आहेत.

जहूँ जहूँ आवत वसे वराती ।
तहूँ तहूँ सिद्ध चला बहुभाँती ।
विविधभाँति मेवा पकवाना ।
भोजनसाज न जाइ बखाना ।
भरि भरि बसह अपार कहारा ।
पठये जनक अनेक सुआरा ।

वरात येतांना जेथें जेथें पडाव होते तेथें तेथें अनेक प्रकारची रसद खाना झाली. नानाप्रकारचे मेवे आणि मिठाया व मुत्पाकाचें सर्व सामान जनकांनै अनेक बैल आणि कहार यांच्याद्वारे बेंअंदाज खाना केलें. तसेंच कित्येक आचारीहि पाठाविषयांत आले.

तुरग लाख रथ सहस पचीसा ।
सकल सवारे नख अरु सीसा ।
मत सहस दस सिंधुर साजे ।
जिन्हहि देखि दिसि कुंजर लाजे ।
कनक बसन मनि भरि भरि जाना ।
माहिपी धेनु बस्तु विधि नाना ।

नखाशिखांत सजलेले असे एक लक्ष घोडे, पंचवीस हजार रथ, ज्यांना पाहतांच दिग्गज देखील लाडित होतील असे सालंकृत दहा हजार मदोन्मत्त हत्ती, गाड्या भरभरून सुवर्ण, कापड आणि रत्ने, म्हशी, गार्डे आणि नानाप्रकारच्या वस्तु,

दो०—दाइज अमित न सकिय कहि दीन्ह
विदेह बहोरि । जो अवलोकत लोकपति-
लोक-संपद थोरि ॥ ३३२ ॥

सारांश, ज्याला पाहून लोकपालांनाहि आपल्या लोकांतली संपत्ति क्षुद्र वाटेल असे अगणित आणि अवर्णनीय आंदण विदेहांनै दिलें.

चौ०—सब समाजु एहि भाँति बनाई ।
जनक अवधपुर दीन्ह पठाई ।

ह्याप्रमाणें सर्व देणगी सिद्ध करून जनकांनै अयो-ध्येस पाठवून दिली.

चलिहि बरात सुनत सब रानी ।
बिकल मीनगन जनु लघु पानी ।
पुनि पुनि सीय गोद करि लेही ।
देइ असीस सिखावन देही ।

वऱ्हाडी जाणार हें ऐकतांच सर्व राण्या जलविर-हित माशाप्रमाणें तळमळें लागल्या. त्यांनीं वरचेवर सीतेस अंकावर घ्यावे, तिला आशीर्वाद द्यावे आणि बोध करावा.

होयेहु संतत पियाहि पियारी ।
चिर अहिवात असीस हमारी ।
सासु-ससुर-गुरु-सेवा करेहू ।
पतिरुख लखि आयसु अनुसरेहू ।

(त्यांनीं म्हणावें) सति ! तूं आपल्या नवऱ्याची निरंतर लाडकी होऊन तुझें सौभाग्य अखंड होवो हाच आमचा तुला आशीर्वाद आहे. सासुसारे आणि गुरुजन यांची सेवा करीत जा, आणि आपल्या पतीची मर्जी पाहून त्याच्या आज्ञेनुसार वागत रहा.

अति-सनेह बस सखी सयानी ।
नारिधरमु सिखवहिं मृदुवानी ।

राण्यांच्या पोखत सख्यांनींहि अत्यंत स्नेहवश होऊन प्रेमळ शब्दांनीं सीतेला स्त्रीधर्म शिकविले.

सादर सकल कुअरि समुझाई ।
रानिन्ह बार बार उर लाई ।
बहुरि बहुरि भेटहि महतारी ।
कहहिं विरंचि रची कत नारी ।

राण्यांनीं प्रेमपूर्वक सर्व मुलींची समजूत करून त्यांना वारंवार उराशीं कवटाळलें. त्यांच्या आया त्यांना वारंवार भेटत, आणि म्हणत कीं, विधाव्यानें स्त्रीजाति घडविली तरी कशाला ?

दो०—तोहि अवसर भाइन्ह सहित राम भानु-
कुल केतु । चले जनकमांदिर मुदित विदा
करावन हेतु ॥ ३३३ ॥

त्याच वेळीं वंभूसहवर्तमान भानुकुलकेतु श्रीरामचंद्र निरोप घेण्यासाठीं जनकमंदिराकडे निघाले.

चौ०—चारिउ भाइ सुभाय सुहाये ।

नगर-नारि-नर देखन धाये ।

निसर्गपुंदर अशा त्या चौघांहि वंभूस पाहण्यास नागरिक स्त्रीपुरुष उधळत सुटले.

कोउ कह चलन चहत हाहि आजू ।

कीन्ह विदेह विदा कर साजू ।

लेहु नयन भारि रूप निहारी ।

प्रिय पाहुने भूपसुत चारी ।

को जानइ केहि सुकृत सयानी ।

नयनअतिथि कीन्हे विधि आनी ।

कोणी म्हणत, हे आज जाण्याच्या विचारांत आहेत व जनकानें त्यांची बोलवण करण्याचीहि तयारी केली आहे. हे चारीहि राजपुत्र आपले आवडते पाहुणे आहेत. यांचीं रूपें डोळा भरून पाहून घेऊं या. मग शहाण्यांनीं ! कोणास ठाऊक कोणत्या आपल्या पूर्वपुण्याईमुलें ब्रह्मदेवानें यांना येथें आणून आपल्या नेत्रांचे अतिथी केलें !

मरनसालि जिमि पाव पियूखा ।
सुरतरु लहइ जनम कर भूखा ।
पाव नारकी हरिपद जैसे ।
इन्ह कर दरसन हम कहँ तैसे ।
निराखि रामसोभा उर धरहू ।
निज-मन-फानि मूरति-मानि-करहू ।

मरणोन्मुखास जसें अमृत, आजन्म क्षुधितास जसा कल्पवृक्षाचा लाभ, किंवा पाण्यास जशी हरिपदाची जोड तसाच आम्हांस ह्यांचा दर्शनलाभ होय. आपण हें रामरूप पाहून हृदयांत साठवून ठेवूं या आणि आपल्या मनोरूप सर्पांचे मस्तकीं राममूर्तिरूप मणी वसवूं या.

एहि विधि सवाहि नयनफल देता ।
गथे कुअर सब राजनिकेता ।

ह्याप्रमाणें सर्वांच्या नेत्रांचें सामक्य करीत करीत ते सर्व कुमार राजमंदिरांत शिरले.

दो०—रूपसिंधु सवबंधु लखि हरपि उटेउ
रानिवासु । करहि निछावरि आरती
महामुदितमन सासु ॥ ३३४ ॥

अंतःपुरांतील सर्व स्त्रियांनीं रूपसागर अशा त्या सर्व बंधूस पाहून आनंदानें उत्थापन दिलें. सासवांच्या मनांत महदानंद होऊन त्यांनी दृष्ट काढून त्यांच्यावरून सत्के ओवाळून टाकले.

चौ०—देखि रामछाबि आति अनुरागी ।
प्रेमविवस पुनि पुनि पद लागी ।
रही न लाज प्रीति उर छाई ।
सहज सनेह बरानि किमि जाई ।

रामरूप पाहून राणास अत्यंत प्रेम दाटलें. तिचें तें प्रेम अनिवार होऊन ती वारंवार रामाच्या पायांवर लोटूं लागली. हृदय प्रेमानें व्याप्त झाल्यामुलें मर्यादेची तीस दरकार उरली नाही. तें अकृत्रिम प्रेम अवर्णनीय होतें.

भाइन्ह साहित उवाटि अन्हवाये ।

छरस असन अतिहेतु जे—वाये ।

तिनें सर्व बंधूसहवर्तमान रामास उटणी लावून व खानें घालून अत्यंत प्रेमानें त्यांस पडस अन्न जेवूं घातलीं.

बोले रामु सुअवसर जानी ।
सालि-सनेह-सकुच-मय बानी ।
राउ अवधपुर चहत सिधाये ।
विदा होन हम इहाँ पठाये ।
मातु मुदितमन आयसु देहू ।
बालक जानि करव नित नेहू ।

योग्य अवसर जाणून रामचंद्र शील, स्नेह आणि संकोचपूर्ण वाणीनें म्हणाले, आमचे सरकार अयोध्येस जाऊं इच्छित आहेत, व त्यांनीं आम्हांस आपला निरोप मागण्यास्तव पाठविलें आहे. आईसाहेब ! प्रसन्न मनानें आम्हांस आज्ञा द्यावी, आणि आपलीं मुलें समजून निरंतर आम्हांवर आपला लोभ असू द्यावा.

सुनत बचन बिलखेउ रानिवासू ।
बोली न सकहि प्रेमवस सासू ।
हृदय लगाइ कुअरि सब लीन्ही ।
पातिन्ह सौंपि विनती अति कीन्ही ।

तें वचन कानीं पडतांच सर्व अंतःपुर विव्हल झालें. प्रेमवश झाल्यामुलें सासवांच्या तर मुखांतून शब्द निघेना. त्यांनीं सर्व मुलींना पोटाशीं कवटाळून त्यांना त्यांच्या पतींना ओपलें आणि त्यांची अनेक प्रकारें विनवणी केली.

छंद—करि विनय सिय रामहिं समरपी
जोरि कर पुनि पुनि कहइ । बलि जाउँ
तात सुजान तुम कहँ विदित गति सब
की अहइ ॥ परिवार पुरजन मोहि राजहि
प्राणप्रिय सिय जानिबी । तुलसी सुसील
सनेह लखि निज किंकरी करि मानिबी ६० ॥

सीता रामाचे स्वाधीन करून व वारंवार हात जोडून सुनयना विनयानें म्हणाली, हे सर्वज्ञा रामा ! (बलिजाउ) मी हा देह तुम्हावरून ओवाळून टाकितें. आपण सर्वांचेंच मनोगत जाणतां; आमच्या सर्व परिवाराची, पुरजनांची, महाराजांची आणि माझी ही सीता प्राणांहूनहि प्रिय आहे, हें जाणून आणि इच्या सुशीलतेकडे आणि प्रेमाकडे लक्ष देऊन हिला आपली दासी मानून घ्यावी.

सो०-तुम परिपूर्णकाम जान सिरामनि
भाव प्रिय । जन-गुन-गाहक राम
दोषदलन करुनायतन ॥ ३५ ॥

रामा ! आपण परिपूर्णकाम, ज्ञानशिरोमणी,
भावप्रिय, जनगुणग्राहक, दोषहारक आणि कारुण्य-
निधि आहां हो !

चौ०-अस कहि रही चरन गहि रानी ।

प्रेमपंक जनु गिरा समानी ।

सुनि सनेहसानी वरवानी ।

बहु बिधि राम सासु सनमानी ।

असें म्हणून राणीनें रामचरणाला मिठी मारली.
तेव्हां तिची वाणी तर जणुंकाय प्रेमपंकांतच रुतून
बसली. तें स्नेहपूर्ण आणि सलक्षण भाषण ऐकून
रामांनीं सासूचा अनेक प्रकारें गौरव केला.

राम बिदा माँगा कर जोरी ।

कीन्ह प्रनाम बहोरि बहोरी ।

पाइ असीस बहुरि सिरु नाई ।

भाइन्ह सहित चले रघुराई ।

रामांनीं हात जोडून आणि वारंवार प्रणाम करून
निरोप मागितला. फिरून तिला वंदन करून आणि
तिचे आशीर्वाद घेऊन सर्व बंधूसहवर्तमान रघुराय
परतले.

मंजु-मधुर-मूरति उर आनी ।

भई सनेह सिथिल सब रानी ।

पुनि धीरज धरि कुअरि हँकारी ।

बार बार भेटहि महतारी ।

पहुँचावहि फिरि मिलहि बहोरी ।

बढी परसपर प्रीति न थोरी ।

सर्व राण्या रामाची ती रमणीय आणि मनोहर
मूर्ति हृदयांत आठवून प्रेमानें शिथिल झाल्या. परंतु
पुन्हां धैर्य धरून त्यांनीं मुर्लीना बोलाविलें आणि
त्यांस वारंवार कवटाळलें. कांहीं दूरवर पोचविल्या-
नंतर त्यांनीं त्यांना पुन्हां भेटावें, अशाप्रमाणें
मायलेकीचें परस्पर प्रेम अत्यंत वृद्धिगत झालें.

पुनि पुनि मिलति साखिन्ह बिलगाई ।

बाल बच्छ जिमि धेनु लवाई ।

छोटी वासरें ज्याप्रमाणें गाईस भेटतात तद्वत
त्या मुली आपल्या (मातेच्या) सख्यांस फिरफिरून
कवटाळूं लागल्या.

दो०-प्रेमविवस नरनारि सब साखिन्ह सहित
रानिवास । मानहुँ कीन्ह विदेहपुर करुना-
बिरह-निवास ॥ ३३५ ॥

त्यावेळीं सख्यांसहवर्तमान राण्या आणि अंतःपुरा-
तले सर्व स्त्रीपुरुष प्रेमविवहल झाले; तेव्हां असें वाटलें
कीं, मिथिलानगरी करुणा आणि विरह यांनीं आपलें
निवासस्थानच केलें आहे.

चौ०-सुक सारिका जानकी ज्याये ।

कनकपिंजरनिह राखि पढाये ।

व्याकुल कहहि कहां वैदेही ।

सुनि धीरजु परिहरइ न केही ।

भये विकल खग मृग एहि भौंती ।

मनुजदसा कैसे कहि जाती ।

जानकीनें पाळलेल्या आणि सुवर्णपंजरांत घाळून
पढविलेल्या सुकसारिका व्याकुल होऊन “ जानकी
कोठें ग तूं ” असें ओरडून आक्रोश करूं लागल्या.
तो आक्रोश ऐकून कोणाचा धीर पिचणार नाही !
अशाप्रकारें जेथें पशुपक्षांची देखील अवस्था
झालेली तेथें मनुष्यांची दशा काय वर्णावी ?

बंधुसमेत जनकु तब आये ।

प्रेम उमगि लोचन जल छाये ।

सीय विलोकि धीरता भागी ।

रहे कहावत परमविरागी ।

लीन्हि राय उर लाइ जानकी ।

मिटी महामरजाद ज्ञान की ।

मागाहून बंधूसहवर्तमान जनक आला. त्याचेंहि
प्रेम उचंबळून नेत्र अश्रूंनीं भरून आले. सीता
समोर येतांच त्याचें धैर्य शाबूत राहूं शकलें नाहीं.
तो नांवाचाच जीवन्मुक्त उरला. सीतेस त्यानें
पोटाशीं धरलें तेव्हां तर त्याचें एवढें बेसुमार
अध्यात्म पण त्यासदेखील पक्का खोडा बसला.

समुझावत सब सचिव सयाने ।

कीन्ह विचार अनवसर जाने ।

बारहि बार सुता उर लाई ।

सजि सुंदर पालकी मंगाई ।

सर्व सुजाण सचिवांनीं राजाची समजूत घातली.
शोक अप्रासंगिक जाणून राजानेंहि विवेक केला.
राजा वरचेवर जानकीला उराशीं धरी. उत्कृष्ट
पालख्या सिद्ध करून बोलविल्या.

दो०-प्रेमविवस परिवार सब जानि सुलगन
नरेस । कुअँरि चढाई पालकिन्ह
सुमिरे सिद्ध गनेस ॥ ३३६ ॥

राजाचा सर्व परिवारहि प्रेमविवस ज्ञाला. राजानें
सुमुहूर्त पाहून आणि सिद्धविनायकाचें स्मरण करून
मुलींना पालख्यांमध्ये बसविलें.

चौ०-बहुबिधि भूप सुता समुझाई ।

नारिधरम कुलरीति सिखाई ।

दासी दास दिये बहुतेरे ।

सुचि सेवक जे प्रिय सिय केरे ।

राजानें मुलींचें परोपरीनें सांत्वन केलें आणि
त्यांस स्त्रीधर्म आणि कुलीन आचारविचार यांचा
बोध केला, व सतिच्या प्रिय आणि विश्वासू दास-
दासींना तिच्या पाठराखणीस दिलें.

सीय चलत व्याकुल पुरवासी ।

होहि सगुन सुभ मंगलरासी ।

भूसुर सचिव समेत समाजा ।

संग चले पहुँचावन राजा ।

सीता जाऊं लागतांच नगरवासीजन व्याकुल
झाले. मंगलकारक शुभशकुन जाणवले. ब्राह्मण,
सचिव इत्यादि मंडळींसह राजा त्याला पोंचविण्यास
निघाला.

समय विलोकि वाजने वाजे ।

रथ गज बाजि बरातिन्ह साजे ।

दसरथ विप्र बोलि सब लीन्हे ।

दान मान परिपूरन कीन्हे ।

प्रसंगानुसार वाघें वाजूं लागलीं. वऱ्हाड्यांनीं रथ,
हत्ती, घोडे वगैरे सिद्ध केले. दशरथानें सर्व ब्राह्मणांना
बोलावून त्यांस दानमानानें खुप केलें.

चरन-सरोज-धूरि धरि सीसा ।

मुदित महीपति पाइ असीसा ।

सुमिरि गजानन कीन्ह प्रयाना ।

मंगलमूल सगुन भये नाना ।

त्यांच्या चरणकमलाची धूली मस्तकावर ठेवून
आणि त्यांचे आशीर्वाद घेऊन राजा प्रसन्न मनानें
गजाननाचें स्मरण करून प्रयाण करूं लागला. तेव्हां
अनेक मंगल शकुन झाले.

दो०-सुर प्रसून वरषहि हराषि कराहि
अपछरा गान । चले अवधपति अवधपुर
मुदित बजाइ निसान ॥ ३३७ ॥

दशरथ अयोध्येस जाऊं लागला असें पाहून देवांनीं
आनंदानें वाघें वाजविलीं आणि पुष्पवर्षाव केला.
अप्सरानीं हर्षित होऊन गायन आरंभिलें.

चौ०-नृप करि विनय महाजन फेरे ।

सादर सकल माँगने टेरे ।

भूपन बसन बाजि गज दीन्हे ।

प्रेम पोषि ठाढे सब कीन्हे ।

दशरथानें विनंतिपूर्वक पोंचवावयास आलेल्या थोर
थोर मंडळींना परताविलें. आणि सर्व याचक मंडळींना
आदरपूर्वक बोलावून आणि त्यांना भूषणें, वस्त्रें,
अश्व, गज इत्यादि देऊन प्रेमानें त्या सर्वांचा परिपोष
केला.

बारवार विरदावलि भाखी ।

फिरे सकल रामहि उर राखी ।

बहुरि बहुरि कोसलपति कह्नी ।

जनक प्रेमवस फिरन चह्नी ।

वारंवार रामचंद्राच्या व्रीदाचें वर्णन करून आणि
त्यास हृदयांत ठेवून सर्वजण परत फिरले. दशरथ
जरी वरचेवर परत फिरवी तथापि प्रेमवशतेमुळें
जनकाला परतण्याची इच्छा होईना.

पुनि कह भूपति बचन सुहाये ।

फिरिय महीप दूरि वाडे आये ।

राउ बहोरि उतरि भये ठाढे ।

प्रेमप्रवाह विलोचन वाढे ।

तव विदेहु वोले कर जोरी ।

बचन सनेहसुधा जनु वोरी ।

करहुं कवन त्रीधि विनय बनाई ।

महाराज मोहि दीन्हि बडाई ।

दशरथ पुन्हां प्रेमळपणें म्हणाला, “ राजेसाहेब !
आपण फार लांबवर आला; आतां परतावें.” शेवटीं
दशरथ खाली उतरून उभा राहिला. त्याच्या नेत्रांतून
प्रेमाश्रूंचा प्रवाह वाहूं लागला. तेव्हां विदेह हात
जोडून जणुंकाय प्रेमामृतानें माखलेल्या अशा
शब्दांनीं बोलूं लागला, महाराजांची संभावना मी
कोणत्या प्रकारें करावी ? महाराजांनींच मला सर्व
प्रकारें पदवीस चढविलें.

दो०-कोसलपति समधी सजन सनमाने
सब भाँति । मिलनि परसपर विनय अति
प्रीति न हृदय समाति ॥ ३३८ ॥

दशरथानें व्याही आणि त्यांची आत्मंडळी यांचा सर्व प्रकारें सन्मान केला. दशरथ आणि जनक परस्पर अत्यंत विनयानें भेटले. त्यांच्या हृदयांत प्रेम मावेना.

चौ०—मुनिमंडलिहि जनक सिरु नावा ।

आसिरवाद सवहि सन पावा ।

सादर पुनि भेटे जामाता ।

रूप—सील—गुन—निधि सव भ्राता ।

जनकानें मुनिमंडळीस वंदन करून सर्वांचे आशीर्वाद घेतले. नंतर तो रूपशीलगुणनिधि अशा सर्व जांवयांना आदरपूर्वक भेटला.

जोरि पंक—रुह—पानि सुहाये ।

बोले वचन प्रेम जनु जाये ।

त्यानें आपले सुंदर कमलहस्त जोडून मूर्तिमंत प्रेमच प्रकट झाल्याप्रमाणें भाषण केलें.

राम करउँ केहि भाँति प्रसंसा ।

मुनि—महेस—मन—मानस—हंसा ।

करहिँ जोग जोगी जेहि लागी ।

कोह मोह ममता मद त्यागी ।

व्यापक ब्रह्म अलख अधिनासी ।

चिदानंद निरगुन गुनरासी ।

मनसमेत जेहि जान न बानी ।

तराकि न सकहिँ सकल अनुमानी ।

महिमा निगम नेति कहि कहई ।

जो तिहुँ काल एकरस अहई ।

हे मुनिमहेशमनमानसहंसा रामा ! तुझा स्तव मला कोणत्या प्रकारें करितां येईल ? ज्याच्याप्रीत्यर्थ क्रोध, मोह, ममता आणि मद यांचा त्याग करून योगीजन योग साधीत असतात, मनासहित वाणी-नेहि ज्वाला जाणतां येणें शक्य नाही, सर्व नैर्या-यिकांचा देखील जेथें तर्क कुंठित होतो, वेददेखील 'नेति नेति' म्हणूनच ज्याचा महिमा वर्णन करितात, जो तिन्ही काळीं समरस असून व्यापक, कूटस्थ, अलक्ष्य, चिदानंद, निर्गुण, गुणनिधान परब्रह्मच असतो.

दो०—नयनविषय मो कहँ भयउ सो समस्त-

सुख—मूल । सवहि लाभ जगजीव कहँ

भये ईस अनुकूल ॥ ३३९ ॥

तो तूं सर्व आनंदाचा कंद मला दृष्टिगोचर

झालास. तूं भगवंत अनुकूल झाल्यासच ह्या मायेक जीवास अखिल लाभांची लैलूट व्हावयाची.

चौ०—सवहि भाँति मोहिँ दीन्हि बडाई ।

निजजन जानि लीन्हि अपनाई ।

सर्वच प्रकारें तूं मला थोरपण दिलेंस, आणि आपला दास समजून मला पदरांत घेतलेंस.

होहिँ सहस दस सारद सेवा ।

करहिँ कलपकोटिक भरि लेखा ।

मोर भाग्य राउर गुनगाथा ।

कहि न सिराहिँ सुनहु रघुनाथा ।

हे रघुनाथा ! ऐक. दशसहस शारदा आणि शेष एकवटून कोट्यवधी कल्पपर्यंत जरी गणित करीत राहिले तरी त्यांच्यानें देखील माझें भाग्य आणि तुझे गुणगण सांगून सरणार नाहीत.

मैँ कलु कहहुँ एक बल मोरे ।

तुझ रीझहु सनेह सुठि थोरे ।

बारबार मागउँ कर जोरे ।

मनु परिहरइ चरन जानि भोरे ।

तूं अगदीं अत्यल्प प्रेमानें देखील वश होतोस एवढ्या एकाच गोष्टीवर माझी सर्व भिस्त असून तिच्याच जोरावर मी एक प्रार्थना करीत आहे. वारंवार हात जोडून मी हेंच मागणें मागतों कीं, चुकून देखील माझ्या मनानें इतःपर आपले चरण सोडूं नयेत.

सुनि वरवचन प्रेम जनु पोषे ।

पूरनकाम राम परितोषे ।

करि वर व्रिनय ससुर सनमाने ।

पितु कौसिक बसिष्ठ सम जाने ।

प्रेमांत जणु काय घोललेलेंच अशी ती जिह्वा-ल्याची भाषा ऐकून पूर्णकाम रामचंद्र संतुष्ट झाले, व जनकास दशरथ, वसिष्ठ आणि विश्वामित्र यांच्या-प्रमाणें समजून अत्यंत शालीनतेनें रामानें त्याचा गौरव केला. (दशरथासारखें प्रेम, कौशिकासारखी तपश्चर्या आणि वसिष्ठासारखें ज्ञान जनकाच्या ठिकाणी एकवटलें होतें असें कवीनें येथें दर्शित केलें आहे.)

१ कवीनें पूर्वी म्हटलें आहे कीं जनकाच्या अध्यात्मास सीता पाहतांच खो बसला. पण त्याची जागा कोणी भरली हा प्रश्नच होता. तो कवीनें येथें सोडविळा. कसा तें स्वतःच्या विचारानें पाहावें.

विनती बहुरि भरत सन कीन्हा ।

मिलि सप्रेम पुनि आसिष दीन्हा ।

जनकानें नंतर भरताची प्रार्थना केली आणि
अत्यंत प्रेमानें भेटून आशीर्वाद दिला.

दो०—मिले लपन रिपुमुदनाहि दीन्हि असीस
महीस । भये परसपर प्रेमवस फिरि फिरि
नावहिँ सीस ॥ ३४० ॥

राजा जनकानें लक्ष्मण आणि शत्रुघ्न यांनाहि
भेटून आशीर्वाद दिले; तेव्हां ते परस्पर प्रेमवश
होऊन पुनःपुनः मस्तक नमवूं लागले.

चौ०—वारवार करि विनय वडाई ।

रघुपाति चले संग सब भाई ।

वारंवार प्रार्थना आणि प्रशंसा करून रघुपाति सर्व
बंधूसहवर्तमान चालूं लागले.

जनक गहे कौसिकपद जाई ।

चरनरेनु सिर नयनान्हि लाई ।

मुनु मुनसिबर दरसन तोरे ।

अगम न कळु प्रतीति मन मोरे ।

नंतर जनकानें जाऊन विश्रामित्रांचे पाय धरिले,
आणि त्यांची चरणधूलि त्यानें आपल्या डोळ्यांस
आणि मस्तकांस लावून म्हटलें, हे मुनींद्रश्रेष्ठ !
आपल्या दर्शनानें दुर्लभ असें कांहींच नाही अशी
माझ्या मनाची पूर्ण खात्री होऊन चुकली.

जो सुख सुजस लोकपाति चह्हीं ।

करत मनोरथ सकुचत अह्हीं ।

सो सुख सुजस सुलभ मोहि स्वामी ।

सब सिधि तव दरसन अनुगामी ।

कीन्ह विनय पुनि पुनि सिरु नाई ।

फिरे महीस आसिषा पाई ।

ज्या सुखाची आणि सद्यशाची लोकपाती इच्छा
करितात, परंतु ती इच्छा जम धरतांच त्यांची
त्यांनाच (अनाधिकारित्वामुल्लेख) लाज वाटते, तें
सुख व तें सद्यश, हे स्वामिन् ! मला मात्र सुलभ
झालें आहे. एवंच खास हेंच कीं आपल्या दर्शनान्या
पाठोपाठच सर्व सिद्धि चालू लागतात. अशा प्रकारें
पुनःपुनः विनय आणि वंदन करून व कौशिकांचा
आशीर्वाद घेऊन जनक परत फिरला.

चली वरात निसान बजाई ।

मुदित छोट बड सब समुदाई ।

रामहिँ निरखि ग्राम-नर-नारी ।

पाइ नयनफल होहिँ सुखारी ।

वरात चालूं लागतांच डंक्यावर टिपसुं पडलें.
वन्हाडांतल्या सर्व लहानयोर मंडळीस आनंद झाला.
नगरांतलं स्त्रीपुरुष रामास पाहून नेत्राचें साफल्य
झाल्यामुल्ले हर्षित झाले.

दो०—बीच बीच वर वास करि मगलोगन्ह
सुख देत । अवध समीप पुनीत दिन
पहुँची आइ जनेत ॥ ३४१ ॥

मध्यंतरी सोडस्कर ठिकाणीं मुक्काम करीत व
मार्गातील लोकांना संतोषवीत समुहूर्तावर अयोध्ये-
नजीक वरात येऊन थडकली.

चौ०—हने निसान पनव वर वाजे ।

भेरि-संख-धुनि हय गय गाजे ।

झाँझि भेरि डिडिमी सुहाई ।

सरसराग वाजाहिँ सहनाई ।

चौघडे आणि नगारे बसूं लागले, भेरी आणि
शांख निनादूं लागले, हत्ती, घोडे फुरफुरादूं लागले,
झांज, मृदंग आणि डिमाडिम झणाणूं लागले आणि
सनईतून सुस्वर रागदारी रंगूं लागली.

पुरजन आवत अकनि वराता ।

मुदित सकल पुलकावलि गाता ।

निज निज सुंदर सदन सवारे ।

हाट वाट चौहट पुर द्वारे ।

गली सकल अरगजा सिंचाई ।

जहँ तहँ चौके चारु पुराई ।

वरात आलेली ऐकून अयोध्या नगरीतील
लोकांना आनंद झाला आणि सर्वांच्या शरीरावर
रोमांच उभे राहिले. त्यांनी आपापलीं घरे लज्जत-
दार शृंगारलीं. बाजार, राजमार्ग, चव्हाटे, नगरच्या
वेशी इत्यादि सर्वत्र अर्गजाचे सडे शिंरण्यांत आले.
ठिकठिकाणीं चमन चौक तयार करण्यांत आले.

बना बजार न जाइ बखाना ।

तोरन केतु पताक विताना ।

सफल पूगफल कदलि रसाला ।

रोपे बकुल कदंब तमाला ।

लगे सुभग तर परसत धरनी ।

मनिमय आलवाल कलकरनी ।

बाजाराचा देखावा अवर्णनीय होता. तोरणें,
ध्वज, पताका, छतें उभारलीं गेलीं. फळांसह पोफळ,

केळी, आंबा, बकुल, कंदव, तमाल, इत्यादि वृक्ष लावण्यांत आले. झाडें अशीं खुबीं लाविलीं होतीं कीं, त्यांच्या घडामुळें फांद्या जमिनीस लागाव्या. त्यांच्या सभोवतालची आळी रंगीन पाषाणांच्या उत्कृष्ट कारागिरीची होती.

**दो०—विविध भांति मंगलकलस गृह गृह रचे
सर्वांरि । सुर ब्रह्मादि सिंहाहिं सव
रघु-वर-पुरी निहारि ॥ ३४२ ॥**

घरोघरीं तऱ्हेतऱ्हेच्या मंगल कलशांची दुमदार रचना केली होती. ती रामनगरी पाहून ब्रह्मादिक देवही तीस वाखाणू लागले.

**चौ०—भूपभवन तोहि अवसर सोहा ।
रचना देखि मदनमन मोहा ।
मंगल सगुन मनोहरताई ।
रिधि सिंधि सुख संपदा सुहाई ।**

त्या प्रसंगी राजवाडा अत्यंतच नखरेदार सजविला होता. त्याची सजावट पाहून मदनाच्याहि मनास मोह पडे. तेथील उत्कृष्ट मंगलकारक शकुन, सौंदर्य आणि संपत्ति हीं ऋद्धिसिद्धीर्नांच निर्माण केलीं होती.

**जनु उछाह सव सहज सुहाये ।
तनु धरि धरि दसरथगृह आये ।
देखन हेतु रामबैदेही ।
कहहु लालसा होइ न केही ।**

त्या वेळेस असें वाटलें कीं, जणुंकाय उत्सव स्वेच्छेनेंच निरनिराळे देह धारण करून बनून ठनून दशरथाच्या घरीं श्रीसीतारामचंद्राच्या दर्शनेच्छेनें आले आहेत. कारण अशी इच्छा कोणाला होणार नाही सांगा पाहूं ?

**जूथजूथमिलि चलीं सुआसिनि ।
निजछबिनिदरहिं मदनविलासिनि ।
सकल सुमंगल सजे आरती ।
गावहिं जनु बहुवेष भारती ।**

आपल्या सौंदर्यानें मदनासहि तुच्छ करणाऱ्या अशा विलासवती सुवासिनी स्त्रियांच्या झुंडीच्या झुंडी आरती आणि मंगलकलश घेऊन देवीसरस्वतीनेंच जणुं अनेक वेष धारण केले आहेत अशा प्रकारें गात गात जाऊं लागल्या.

**भूपतिभवन कोलाहल होई ।
जाइ न वरानि समउ सुख सोई ।
कौसल्यादि राममहतारी ।
प्रेमाविंवस तनुदसा बिसारी ।**

राजवाड्यांत एकच गर्दी उडाली. त्या वेळचा तो आनंद अवर्णनीय होता. कौसल्यादि राममाता प्रेमविवश होऊन देहभान विसरल्या.

**दो०—दिये दान बिप्रन्ह विपुल पूजि गनेंस
पुरारि । प्रमुदित परमदरिद्र जनु
पाइ पदारथ चारि ॥ ३४३ ॥**

चतुर्विध पुरुषार्थ प्राप्त झाल्यामुळे अत्यंत दरिद्र्यास जसा हर्ष होतो तद्वत् त्या राण्यांना आनंद होऊन त्यांनीं श्रीशंकरगणपतींचें पूजन केलें आणि ब्राह्मणांस विपुल दानें दिलीं.

**चौ०—मोद-प्रमोद-विवस सव माता ।
चलहिं न चरनसिथिल भयेगाता ।**

आनंदीआनंदांत गुंग झालेल्या राण्यांना पाऊलहि पुढें फुटेना; त्यांचें सर्वांग शिथिल झालें.

**रामदरस हित अतिअनुरागी ।
परिछानि साजु सजन सव लागी ।
विविधविधान वाजने वाजे ।
मंगल मुदित सुमित्रा साजे ।**

रामदर्शनासाठीं अत्यंत उतावीळ झाल्यामुळे सर्वजणी ओवाळणीच्या तयारीस लागल्या. नाना-तऱ्हेचीं वाद्यें वाजूं लागलीं. सुमित्रा आनंदानें मांग-ल्याच्या तयारीस लागली.

**हरद दूब दधि पल्लव फूला ।
पान पूगफल मंगलमूला ।
अच्छत अंकुर रोचन लाजा ।
मंजुल मंजरी तुलसि बिराजा ।
छुहे पुरटघट सहज सुहाये ।
मदन सकुच जनु नीड वनाये ।**

हळद, दूर्वा, दही, पल्लव, फुलें, विड्याचीं पानें, सुपाऱ्या, अक्षता, अंकुर (भाताचे लोंब), गोरोचन, लाह्या, तुलसीच्या कोमल मंजरी वगैरे मंगलसामग्री सिद्ध झाली. (हळदकुंकावाचीं बोटे ओढलेले) सुवर्ण-कलश साहजिकच असे दिसत कीं, जणुंकाय (रामरूपास) लाजून मदनानें (लपून रामरूप पहारें) म्हणून आंत बसण्यासाठीं घर्टीच बनविली आहेत.

सगुन सुगंध न जाइ बखानी ।
मंगल सकल सजहिं सब रानी ।
रची आरती बहुत विधाना ।
मुदित करहिं कल मंगल गाना ।

शकुनकारक आणि सुगंधित पदार्थ अवर्णनीय होते. सर्व राण्या मनमुराद मंगलें सिद्ध करूं लागल्या आणि मुबलग आरत्या तयार करून प्रेमानें सुस्वर मंगल गाणी गाऊं लागल्या.

दो०—कनकथार भरि मंगलन्हि कमल करनि
लिये पात । चलीं मुदित परिछन करन
पुलकपल्लवित गात ॥ ३४४ ॥

मंगल द्रव्यांनीं भरलेलीं सुवर्णतवकें स्वहस्तकमलांत घेऊन राण्या आनंदांनं पुलकपल्लवितगात्र हेत्वात्या ओवाळण्यास निघाल्या.

चौ०—धूपधूम नभ मेचक भयऊ ।
सावन घनघमंड जनु ठयऊ ।
सुर—तरु—सुमन—माल सुर वरषाहिं ।
मनहुं वलाकअवालि मनु करषाहिं ।

धूपाच्या धुरानें आकाश जणुंकाय श्रावणांतील मेघडंबरांनं व्यात झाल्याप्रमाणें कृष्णवर्ण झालें. कल्पवृक्षांच्या पुष्पमालांची वृष्टि देव करूं लागले; तेव्हां त्या वगळ्यांच्याच पंक्ती आहेत असें वाटून चित्ताकर्षण करीत.

मंजुल मनिमय बंदनवारे ।
मनहुं पाक—रिपु—चाप सवारे ।
प्रगटाहिं दुराहिं अटन पर भामिनि ।
चारु चपल जनु दमकाहिं दामिनि ।

लकाकदार रत्नतोरणें पाहून असें वाटे कीं हीं इंद्रधनुष्येंच पसरलीं आहेत. जणुंकाय चंचल आणि उज्ज्वल विद्युल्लताच चमकत आहेत अशा त्या विलासिनी त्रिया माळ्यांवर क्षणैक दृश्य होत व क्षणैक अदृश्य होत.

दुंदुभिधुनि घनगरजानि घोरा ।

जाचक चातक दादुर मोरा ।

दुंदुभीचा घनगर्जनेसारखा घोर नाद होत असून याचक मंडळींचा चातक, मोर आणि दर्दुर यांच्यासारखा ध्वनि होत होता.

सुर सुगंध सुचि वरषाहिं बारी ।
सुखी सकल ससि पुर-नर-नारी ।

देव शुद्ध आणि सुगंधित सीकराच्या सरीवर सरी सोडीत होते. त्यामुळें पिकें आणि नगरांतील सर्व स्त्रीपुरुष सुखी होत.

समय जानि गुरु आयसु दन्हा ।
पुर प्रवेस रघु-कुल-मनि कीन्हा ।
सुमिरि संभु गिरिजा गनराजा ।
मुदित महीपति सहित समाजा ।

वासिष्ठांनीं मुहूर्त पाहून आज्ञा देतांच रघुकुल-मणींनीं शंकर, पार्वती व गणपती यांचें स्मरण करून पुरप्रवेश केला. मंडळीसहवर्तमान राजा हर्षित झाला.

दो०—होहिं सगुन वरषाहिं सुमन सुर
दुंदुभी वजाइ । विबुधवधू नाचहिं मुदित
मंजुल मंगल गाइ ॥ ३४५ ॥

शुभशकुन होऊं लागले, देव पुष्पवृष्टि आणि वाद्यगजर करूं लागले, व अप्सरा मंजुळ स्वरांनं मंगलगाणी गाऊन आनंदांनं नृत्य करूं लागल्या.

चौ०—मागध सूत बंदि नट नागर ।
गावहिं जस तिहुं लोक उजागर ।
जयधुनि विमल वेद-वर-वानी ।
दस दिसि सुनिय सु-मंगल-सानी ।
बिपुल बाजने बाजन लागे ।
नभ सुर नगर लोग अनुरागे ।

कुशल मागध, सूत, बंदिजन आणि नट त्रैलोक्य-विख्यात असें रामयश गाऊन जयघोष करूं लागले. दशदिशांनीं मंगलांची केवळ खाण असे पवित्र आणि उज्ज्वल वेदघोष ऐकूं येऊं लागले. अनेक वाद्यें वाजूं लागलीं. आकाशांत देव आणि नगरांत लोक प्रसन्न झाले.

वने बराती वरानि न जाहीं ।
महामुदित मन सुख न समाहीं ।

वन्हाडाचा थाट अवर्णनीय होता. वन्हाडीं मंडळींना अयानंद होऊन त्यांचें सुख त्यांच्या हृदयांत मावेनासें झालें.

पुरबासिन्ह तब राउ जोहारे ।
देखत रामहिं भये सुखारे ।
करहिं निछावरि मनिगन चीरा ।
बारि बिलोचन पुलक सरीरा ।

प्रजाजनांनीं नंतर दशरथास मुजरे केले आणि ते रामचंद्रास पाहून हर्षित झाले. अनेक रत्ने व वस्त्रे

यांचे सत्के झाले. त्यांचे नेत्र सजळ होऊन शरीरेंहि रोमांचित झालीं.

आरति करहिँ मुदित पुरनारी ।
हरषहिँ निरखि कुअँर वर चारी ।
सिबिका सुभग उहार उघारी ।
देखि दुलहिनिन्ह होहिँ सुखारी ।

नगरांतील स्त्रिया हर्षित होऊन आरती करीत आणि त्या सुंदर चारीहि राजबिड्यांना आनंदानें निरखून पाहत. त्या भाग्यवती स्त्रिया पालख्यांचे पडदे सारून नवऱ्या मुलींना पाहून खुष होत.

दो०—एहि विधि सवही देत सुख आये
राजदुआर । मुदित मातु परिछन करहिँ
वधुन्ह समेत कुमार ॥ ३४६ ॥

अशा रीतीनें सर्व लोकांना आनंदवीत वधूवर राजद्वारी आले, आणि राण्या त्यांस आनंदानें ओवाळूं लागल्या.

चौ०—करहिँ आरती वारहिँ बारा ।
प्रेम प्रमोद कहइ को पारा ।

त्या वारंवार आरतीच ओवाळीत राहिल्या. त्यांच्या प्रेमानंदाचें वर्णन कोणास करवेल ?

भूषण मनि पट नाना जाती ।
करहिँ निछावरि अगनित भौंती ।
वधुन्ह समेत देखि सुत चारी ।
परमानंदमगन महतारी ।
पुनि पुनि सीय-राम-छवि देखी ।
मुदित सुफल जग जीवन लेखी ।

त्या तऱ्हेतऱ्हेचे अगणित रत्नवस्त्रालंकार ओवाळून टाकूं लागल्या. आपल्या चारीहि कुमारांना सपत्नीक पाहून राण्या परमानंदांत निमग्न झाल्या. पुनः पुनः सीतारामांचें सौंदर्य पाहून त्या आनंदित होत व त्यांना जगांत जन्म घेतल्याचें सार्थक वाटे.

सखी सीयमुख पुनि पुनि चाही ।
गान करहिँ निजसुकुत सराही ।

राण्यांच्या सख्या सीतेच्या मुखावळोकनाची वरचेवर इच्छा करीत, गाणीं गात, आणि आपल्या पूर्वपुण्याईची प्रशंसा करीत.

वरषहिँ सुमन छनहिँ छन देवा ।
नाचहिँ गावहिँ लावहिँ सेवा ।

देवगण क्षणोक्षणीं सुमनवृष्टीनें आणि नृत्यगतिनें सेवा वजावी.

देखि मनोहर चारिउ जोरी ।
सारद उपमा सकल ढढोरी ।
देत न बनहिँ निपट लवु लागी ।
एकटक रहीँ रूपअनुरागी ।

तीं चार टिकलस जोडपीं पाहून सरस्वतीनें सर्व उपमा बुंडाळून पाहिल्या. परंतु त्या सर्व अत्यंत गौण वाटल्यामुलें तिच्या मनांत एकहिं भरेना; तेव्हां मात्र ती एकसारखी टक लावून पहात राहिली, आणि (पहातां पहातां) त्या रूपांतच रंगून गेली.

दो०—निगमनीति कुलरीति करि अरघ पावँडे
देत । वधुन्ह सहित सुत परिछि सव
चलीँ लेवाइ निकेत ॥ ३४७ ॥

शास्त्राचार आणि कुलसंप्रदाय करून चौघांहि जोडण्यांना अर्घ्य देऊन पायघड्या घालीत घालीत आणि दृष्ट काढीत काढीत सर्व राण्या त्यांना अंतःपुरांत घेऊन गेल्या.

चौ०—चारि सिंहासन सहज सुहाये ।
जनु मनोज निजहाथ बनाये ।
तिन्ह पर कुअँरि कुअँर वैठारे ।
सादर पाय पुनीत पखारे ।
धूप दीप नैवेद्य वेदविधि ।
पूजे वरदुलहिनि मंगलनिधि ।
बारहिँ वार आरती करहीँ ।
व्यजन चारु चामर सिर ढरहीँ ।

जणुकाय मदनानें स्वहस्तानेंच घडविलीं आहेत अशी सहजसुंदर चार सिंहासनें मांडून त्यांवर वधूवरांना बसविलें. नंतर त्यांच्या पवित्र चरणांचें आदरयुक्त प्रक्षालन करून वैदिक पद्धतीनें त्या मंगलनिधान वधूवरांची धूपदीपनैवेद्यांनीं पूजा केली. वारंवार त्यांचेवरून आरत्या ओवाळून त्यांच्या मस्तकांवर सुंदर पंखे आणि चवऱ्या ढाळण्यांत आल्या.

वस्तु अनेक निछावरि होहीँ ।
भरी प्रमोद मातु सब सोही ।
पावा परमतत्त्व जनु जोगी ।
अमृत लहेउ जनु संतत रोगी ।
जनमरंक जनु पारस पावा ।
अंधहि लोचनलाभु सुहावा ।

मूकवदन जस सारद छाई ।

मानहुं समर सूर जय पाई ।

सर्व माता आनंदपूर्ण होतसात्या उत्कुल झाल्या आणि त्यांनीं अनेक वस्तूंचा सत्कार केला. जणुंकाय योगनिष्ठास परमतत्त्वच प्राप्त व्हावें अगर दीर्घ श्रेण्यास अमृतच लाभावें किंवा जन्मदरिद्र्यांस परिसाची जोड व्हावी अथवा अंधास दिव्य दृष्टीच मिळावी, वा मुक्याच्या जिह्वेवर जसें कांहीं सरस्वतीनें नाचावें, किंवा समरांगणांत शूराचा जय व्हावा.

दो०-एहि सुख ते सत-कोटि-गुन पावहिं
मातु अनंदु । भाइन्ह सहित विआहि
घर आये रघु-कुल-चंदु ॥ ३४८ ॥

ह्या एकंदर सुखापेक्षांही शतकोटिगुणित आनंद राण्यांस झाला. असो. आपल्या भ्रात्यांसहवर्तमान स्वतांचा विवाह करून रघुकुलचंद्र घरी परत आले.

दो०-लोकरीति जननी करहिं वर दुलहिनि
सकुचाहिं । मोद विनोद विलोकि बड
राम मनहिं मुसुकाहिं ॥ ३४९ ॥

राण्या लौकिक चालीरीति करीत असतां ते वधूवर लाजू लागले. तो महदानंद आणि विनोद-सुखसोहळा पाहून राम मनांतल्या मनांत हसत.

चौ०-देव पितर पूजे विधि नीकी ।

पूजी सकल वासना जी की ।

सबहि वंदि मांगहिं वरदाना ।

भाइन्ह सहित रामकल्याना ।

अंतरहित सुर आसिष देही ।

मुदित मातु अंचल भरि लेही ।

पुण्याहवाचन यथासांग आटोपलें. सर्वांच्या मनः-कामना पूर्ण झाल्या. सर्वजणी देवतांना वंदन करून हेंच मागणें मागत कीं बंधूसहवर्तमान रामचंद्र सुखी असोत. अंतरिक्षांतून देव आशीर्वाद देत व त्यांचा राण्या आनंदानें पदर पसरून स्वीकार करीत.

भूपति बोलि बराती लीन्ह ।

जान वसन मनि भूषन दीन्ह ।

आयसु पाइ राखि उर रामाहि ।

मुदित गये सब निज निज धामहि ।

दशरथानें वन्हाडीमंडळींना बोलावून त्यांना अहेरांत त्यानें वस्त्रें, रत्नें व भूषणें दिली. राजाची

आज्ञा घेऊन आणि रामचंद्रास आपल्या हृदयांत ठेवून सर्व मंडळी आनंदानें आपापल्या घरीं रवाना झाली.

पुर-नर-नारि सकल पहिराये ।

घर घर बाजन लगे बधाये ।

जाचक जन जाचाहिं जोइ जोई ।

प्रमुदित राउ देहिं सोइ सोई ।

सेवक सकल बजनियां नाना ।

पूरन किये दान सनमाना ।

नगरच्या सर्व स्त्रीपुरुषांना अहेर करण्यांत आले. घरोघर वाजण्यांचा धडधडाट होऊं लागला. मिश्रुक जें जें कांहीं मागत त्यांस तें तें राजा मोठ्या आनंदानें देई. सर्व सेवक लोक, वाजंत्री आणि इतर नाना-विध मंडळी दशरथानें गौरवपूर्वक दानें देऊन तृप्त केली.

दो०-देहिं असीस जोहारि सब गावहिं
गुन-गन-गाथ । तव गुरु-भूसुर-सहित
गृह गवन कीन्ह नरनाथ ॥ ३५० ॥

सर्वजण राजास मुजरा करून व अभीष्ट चिंतून त्याचे अनेक गुणानुवाद गाऊं लागले. नंतर गुरु वसिष्ठ आणि ब्रह्मचंद्र यांच्यासहवर्तमान राजानें गृह-प्रवेश केला.

चौ०-जो वसिष्ठ अनुसासन दीन्हा ।

लोक वेद विधि सादर कीन्हा ।

वसिष्ठांनीं जी जी आज्ञा केली ती ती राजानें शास्त्ररूढीमार्गानें आदरपूर्वक पाळली.

भू-सुर-भीर देखि सब रानी ।

सादर उठीं भाग्य बड जानी ।

पाय पखारि सकल अन्हवाये ।

पूजि भली विधि भूप जेवांये ।

आदर दान प्रेम परिपोषे ।

देत असीस चले मन तोषे ।

ब्राह्मणांची गर्दी झालेली पाहतांच आपलें महद्भाग्य समजून सर्व राण्या आनंदानें उठल्या, व सर्वांचें पादप्रक्षालन करून त्यांनीं त्यांस अभ्यंगस्नानें घातलीं; दशरथानें योग्य रीतीनें त्यांची पूजा करून त्यांस भोजन घातलें; आणि मान, दान आणि प्रेम इर्हाकरून त्यांस संतुष्ट केलें. ब्राह्मण आशीर्वाद देत देत प्रसन्न मनानें प्रस्थानले.

बहु विधि कीन्ह गाधि-सुत-पूजा ।
नाथ मोहि सम धन्य न दूजा ।
कीन्ह प्रसंसा भूपाति भूरी ।
रानिन्ह साहित लीन्ह पगधूरी ।
भीतर भवन दीन्ह बरवासू ।
मन जोगवत रह नृपरानिवासू ।

राजानें अनेक प्रकारें विश्वामित्राची पूजा केली,
(आणि म्हटलें कीं) महाराज, मजसारखा धन्य अन्य
कोणीहि नाही. त्यानें त्यांचा परोपरीनें स्तव करून
त्यांची पदधूलि स्त्रियांसह वर्तमान मस्तकावर धारण
केली व विश्वामित्रांची खास महालांत राहण्याची
व्यवस्था करून राण्यासह तो त्यांची मनःपूर्वक शुश्रूषा
करीत राहिला.

पूजे गुरु-पद-कमल बहेरी ।
कीन्ह विनय उर प्रीति न थोरी ।

नंतर राजानें वसिष्ठचरणकमलांचें पूजन केलें,
आणि अत्यंत प्रेमानें त्यांची प्रार्थना केली.

दो०—बधुन्ह समेत कुमार सब रानिन्ह सहित
महीस । पुनि पुनि वंदत गुरुचरन
देत असीस मुनीस ॥ ३५१ ॥

सपत्नीक असे सर्व राजकुमार आणि राण्यांसह-
वर्तमान राजा वसिष्ठचरणांस वारंवार वंदन करूं
लागले, तेव्हां वसिष्ठहि त्यास आशीर्वाद देऊ लागले.

चौ०—विनय कीन्ह उर अतिअनुरागे ।
सुत संपदा राखि नृप आगे ।
नेग माँगी मुनि नायक लीन्हा ।
आसिरवाद बहुतविधि दीन्हा ।
उर धरि रामहिँ सयिसमेता ।
हराषि कीन्ह गुरु गवन निकेता ।

राजानें अत्यंत प्रेमयुक्त अंतःकरणानें वसिष्ठांचीं
स्तुतिस्तोत्रें गाविलीं, आणि पुत्रवित्तादि सर्वस्व त्यांचे
पुढें ठेविलें. मुनिश्रेष्ठांनीं आपली दक्षणा (त्यांतून)
मागून घेतली, आणि अनेकशः आशीर्वाद दिले.
नंतर सीतेशहित राममूर्ति हृदयांत ठेवून वसिष्ठमुनी
आनंदानें स्वस्थानीं गमन करिते झाले.

विप्रबधू सब भूप बोलाई ।
चैल चारुभूषण पाहिराई ।
बहुरि बोलाई सुआसिनि लीन्ही ।
रुचि विचारि पहिरावनि दीन्ही ।

नेगी नेग जोग सब लेही ।
रुचि अनुरूप भूपमानि देही ।

राजानें सर्व विप्रबधूंना बोलावून त्यांस बहुमोल
वस्त्राभरणांनीं मंडित केलें. तदनंतर त्यानें सुवासिनीं
स्त्रिया बोलावून त्यांच्या इच्छेनुसार त्यांस वस्त्र-
प्रावरणें लेवविलीं. सर्व वृत्तिवान् लोक (ग्रामजोशी
वगैरे) आपापल्या योग्यतेप्रमाणें आपापला हक्क
सांगूं लागले. तेहि त्या भूपचूडामणीनें त्यांच्या
इच्छेनुरूप पूर्ण केले.

प्रिय पाहुने पूज्य जे जाने ।
भूपाति भलीभाँति सनमाने ।
देव देखि रघु-वीर-विवाहू ।
वरपि प्रसून प्रसंसि उछाहू ।

इष्टमित्र, पाहुणे आणि मानकरी मंडळी यांचा
राजानें उत्तम रीतीनें गौरव केला. रघुवीराविवाह
अवलोकन करून देव त्या उत्सवाची प्रशंसा करित
पुण्यवृष्टि करूं लागले.

दो०—चले निसान बजाइ सुर निज-निज-
पुर सुख पाइ । कहत परसपर रामजस
प्रेम न हृदय समाइ ॥ ३५२ ॥

देवगण हर्षित होत्याते आपापल्या लोकांप्रत
वाद्यगजरान्त जाऊ लागले. ते परस्परांत रामयशा-
संबंधानें बोलत असतां त्यांच्या हृदयांत प्रेम मावेनास
होई.

चौ०—सब विधि सवाहि समादि नरनाहू ।
रहा हृदय भरि पूरि उछाहू ।

सर्व तऱ्हांनीं सर्वांची समबुद्धिपूर्वक बोळवण झाल्या-
मुळें राजाचे हृदयांत पूर्ण समाधान भरून राहिलें.

जहूँ रनिवाँस तहाँ पगु धारे ।
साहित बधूटिन्ह कुअँर निहारे ।
लिये गोद करि मोदसमेता ।

को कहि सकइ भयउ सुख जेता ।

नंतर राजानें अंतःपुरांत पाय ठेवितांच बधूसह
सर्व कुमार त्याच्या दृष्टीस पडले. त्यानें त्यांना
आनंदानें आपल्या अंकावर घेतलें; त्या वेळच्या त्याच्या
सुखास्वादाचें वर्णन कोणाला करितां येईल ?

बधू सप्रेम गोद बैठारी ।
वारवार हिय हराषि दुलारी ।

राजा सुनांना लडिवाळपणें अंकावर घेऊन हर्षित
अंतःकरणानें त्यांना वारंवार गोंजरूं लागला.

देखि समाज मुदित रानिवासू ।
सब के उर आनंद कियो वासू ।
कहेउ भूप जिमि भयउ विवाहू ।
सुनि सुनि हरष होइ सब काहू ।

सर्व मंडळी आणि अंतःपुरांतील स्त्रिया सर्वजण आनंदांत गर्क झालेले पाहून राजानें विवाहाचें इत्थं-भूत वर्णन केलें. तें ऐकून सर्वानाच हर्ष होत असे.

जनकराजगुन सलिल वडाई ।
प्रीति रीति संपदा सुहाई ।
बहुविधि भूप भाट जिमि वरनी ।
रानी सब प्रमुदित सुनि करनी ।

दशरथानें जनक राजाचे गुण, शील, माहात्म्य, प्रेम, प्रौढी व संपत्ति ह्याचें भाटाप्रमाणें खूबच गुलजारीचें वक्तृत्व केलें. जनकाचें तें कर्तृत्व ऐकून सर्व राण्या हर्षित झाल्या.

दो०—सुतन्ह समेत नहाइ नृप बोलि विप्र
गुरुज्ञाति । भोजन कीन्ह अनेक विधि
घरी पंच गइ राति ॥ ३५३ ॥

राजानें पुत्रासहवर्तमान स्नान करून व गुरु, विप्र आणि स्वजनमंडळीस बोलावून घेऊन तन्हें-तन्हेंच्या पदार्थाचें भोजन केलें तों पांच घटिका रात्र होऊन गेली.

चौ०—मंगलगान करहिं वरभाभिनि ।
भइ सुखमूल मनोहर जामिनि ।
अंचइ पान सब काहू पाये ।
स्रग-सुगंध-भूषित छावि छाये ।
रामहि देखि रजायसु पाई ।
निज निज भवन चले सिर नाई ।

कुलस्त्रिया मंगलगायन करीत असतां ती वेळ फार मनोहर आणि सुखकारक वाटूं लागली. आंच-विल्यानंतर पानदान, हार-तुरे, अत्तर-गुलाब ह्यांची फैर उडाली. रामदर्शन घेऊन राजाशेंन मंडळी नमस्कार करून आपापल्या घरीं जाऊं लागली.

प्रेम प्रमोद विनोद वडाई ।
समउ समाज मनोहरताई ।
कहि न सकहि सत सारद सेसू ।
वेद विरंचि महेश गनेसू ।
सो मै कहउँ कवन विधिवरनी ।
भूमिनाग सिर धरइ कि धरनी ।

त्या वेळचें त्या मंडळीतील प्रेम, प्रमोद, विनोद, गांभीर्य आणि रमणीयता ह्यांचें वर्णन करण्यास शतावधी शारदा, शेष, वेद, विरंचि, महेश आणि गणपति हेदेखील समर्थ होणार नाहींत; मग त्यांचें वर्णन मी कोणत्या प्रकारें करणार? वास्त्यांतील सापकुलांना आपल्या मस्तकावर पृथ्वीला धारण करितां येईल काय?

नृप सबभांति सबहि सनमानी ।
कहि मृदुवचन बोलाई रानी ।
बधू लारीकिनी परघर आई ।
राखहु नयनपलक की नाई ।

नंतर राजानें गौरव करून सर्व राण्यांना बोलावून व सर्वतोपरी त्यांचा गौरव करून तो त्यांस उद्देशून प्रेमळ वाणीनें म्हणाला, ह्या सुना तरी मुलीच असून परक्या घरी आल्या आहेत; तेव्हां यांना नेत्रांना जशा पापण्या जपतात तसें जपलें पाहिजे.

दो०—लरिका समित उनीदवस सयन करा-
बहु जाइ । अस कहि गे विस्रामगृह
रामचरन चितु लाइ ॥ ३५४ ॥

मुलें तरी दमून अगदीं झोपेस टेकलीं आहेत, आतां यांना जाऊन निजवावें; इतकें सांगून राजा रामचरणीं चित्त ठेवून आपल्या शयनागारांत गेला.

चौ०—भूपवचन सुनि सहज सुहाये ।
जाटित कनकमानी पलंग डसाये ।
सुभग-सुरभि-पय-फेनु समाना ।
कामल कलित सुपेती नाना ।
उपवरहन वर वरानि न जाही ।
स्रग सुगंध मनिमंदिर माही ।
रतन दीप सुठि चारु चंदोवा ।
कहत न वनइ जान जेइ जोवा ।
सेज रुचिर रचि राम उठाये ।
प्रेमसमेत पलंग पौढाये ।

राजाचें तें सहजसुंदर भाषण ऐकून राण्यांनीं रत्नखचित सुवर्णमंचकावर नितळ व शुद्ध गोक्षीराच्या फेंसाप्रमाणें शुभ्र, मृदु आणि उज्ज्वल अशा तन्हें-तन्हेंच्या गाद्यागिरद्या आंथरून व रत्नमंदिरांत पुष्प-माला सुगंधित पदार्थ, रत्नदीप वगैरे ठेवून, प्रत्यक्ष पाहिल्यावांचून ज्याची कल्पनाहि करितां यावयाची नाहीं असें अपूर्व छत लावून तयार असलेल्या सुख-शेजेवर रामास उठवून प्रेमानें पलंगावर पड्डविलें.

अज्ञा पुनि पुनि भाइन्ह दीन्ही ।
निज-निज-सेज सयन तिन्ह कीन्ही ।

रामांनीं बंधूना जेव्हां वारंवार आग्रह केला तेव्हां
त्यांनींही आपापल्या शय्येवर निद्रा केली.

देखि स्याम मृदु मंजुल गाता ।
कहाहि सप्रेम वचन सब माता ।
मारग जात भयावन भारी ।
कोहि विधि तात ताडिका मारी ।

रामाचा तो श्याम, रम्य आणि कोमल देह पाहून
सर्व माता त्यास प्रेमानें विचारूं लागल्या, बाळा !
मार्गानें जात असतां तीं मेलीं कर्दनकाळ ताटका तूं
कशी रे ! मारलीस ?

दो०—घोर निसाचर विकट भट समर गनाहिं
नहिं काहु । मारे सहित सहाय किमि
खल मारीच सुधाहु ॥ ३५५ ॥

युद्धांत जे मोठमोठ्या शूरांना देखील आटोपा-
वयाचे नाहीत अशा त्या दुष्ट आणि दांडग्या मारीच
सुबाहुराक्षसांचा सैन्यासकट तूं कसा रे फडशा पाडलास ?

चौ०—मुनिप्रसाद बालि तात तुम्हारी ।
ईस अनेक करवरे टारी ।

बाळा ! हा जीव तुझ्यावरून ओवाळून टाकावा.
केवळ ही मुनिकृपाच म्हणून या इडापिडा परमेश्वरानें
टाळल्या.

मखरखवारी करि दुहुं भाई ।
गुरुप्रसाद सब विद्या पाई ।
मुनि तिय तरी लगत पग धूरी ।
कीरति राहि भुवन भरि पूरी ।
कमठ पीठि पविकूट कठोरा ।
नृप समाज महुं सिवधनु तोरा ।
बिस्व विजय जसु जानकि पाई ।
आये भवन व्याहि सब भाई ।
सकल अमानुष करम तुम्हारे ।
केवल कौसिककृपा सुधारे ।

केवळ तुम्हीं दोघां भावांनींच मुनींच्या यज्ञाचें
रक्षण केलें. गुरुकृपेंकरून सर्व विद्या संपादिली, केवळ
पदरजाच्या स्पर्शानें मुनिपत्नीचा उद्धार झाला, ही
तुम्ही कीर्ति सर्व ब्रह्मांडांत दुमदुमून राहिली आहे.
कच्छपपृष्ठाप्रमाणें अभेद्य, व इंद्रवज्रतुल्य कठोर अशा
शिवचापाचा देखील भर राजसभेंत मंग करून जणुं

विश्वाविजय यशतुल्य ही जानकी मिळविलीस, आणि
आपल्या सर्व भावडांचाहि लग्न करून तूं घरी परत
आलास. हीं सर्व कर्मे अमानुष होत. केवळ कौशि-
कांच्या आशीर्वादानेंच तीं तुझ्या हातून घडून आलीं.

आजु सुफल जग जनम हमारा ।
देखि तात त्रिधुवदन तुम्हारा ।
जे दिन गये तुम्हहिं विनु देखे ।
ते विरंचि जानि पारहिं लेखे ।

हे तात ! तुझा वदनचंद्र पाहून जगांत आमच्या
जन्माचें आज सार्थक झालें आहे. तुला पाहिल्या-
वांचून आमचे जे हे दिवस गेले ते मात्र ब्रह्मदेवानें
जमेस धरूं नयेत.

दो०—राम प्रतोपी मातु सब कहि विनीत
वर वैन । सुमिरि संभु-गुरु विप्र-पद
किये नीदवस नैन ॥ ३५६ ॥

नम्र आणि प्रेमळ अशा भाषणानें रामांनीं सर्व
मातांचें समाधान केलें आणि शंभु, गुरु आणि विप्र
यांच्या पदांचें स्मरण करून ते निद्रावश झाले.

चौ०—नीदहु वदन सोह सुठि लोना ।
मनहुं सोझ सरसीरुह सोना ।

झोंपेमध्ये देखील तें श्रीमुख जणुंकाय सायंकाळीं
निमीलित झालेल्या कमलाप्रमाणें सुवर्णसुंदर आणि
गोजिरवाणें शोभूं लागलें.

घर घर कराहिं जागरन नारी ।
देहिं परसपर मंगल गारी ।
पुरी विराजति राजति रजनी ।
रानी कहाहि बिलोकहु सजनी ।

घरोघरीं वायका जाग्रणें करून परस्पर मजेदार
उखाणे घालूं लागल्या. राण्या म्हणत, गडे ! ही रात्र
तर रमणीय खरीच, परंतु हेंही वधा कीं आजची
अयोध्यादेखील कशी लज्जतदार दिसत आहे.

सुंदरि वधुन्ह सासु लेइ सोई ।
फनिकन्ह जनु सिर मानि उर गोई ।

निजतांना भुजंग आपल्या मस्तकावरील लाल
ज्याप्रमाणें पोटांत लपवून ठेवितात, त्याप्रमाणें
सासवा आपल्या सुंदर मुना पुढ्यांत घेऊन निजल्या.

प्रात पुनीतकाल प्रभु जागे ।
अरुनचूड बर बोलन लागे ।

बांदि मागधन्ह गुनगन गाये ।

पुरजन द्वार जोहारन आये ।

उषःकाली अमृतमुहूर्तावर प्रभु जाग्रत झाले.
कुक्कुट मधुर ध्वनि करूं लागले. वंदी आणि मागध
रामाचे गुणानुवाद गाऊं लागले, व नगरवासीजन
देवढीवर मुजय्यास आले.

बांदि विप्र गुरु सुर पितु माता ।

पाइ असीस मुदित सब भ्राता ।

जननिन्ह सादर बदन निहारे ।

भूपातिसंग द्वार पगु धारे ।

माता, पिता, देव, गुरु आणि ब्राह्मण ह्यांस वंदन
करून सर्व बंधूनी त्यांचे आशीर्वाद घेतले. ते
आनंदांत आहेत असे पाहून माता प्रेमानें त्यांचीं
मुखें न्याहाळूं लागल्या. नंतर राजाबरोबर त्यांनीं हि
राजद्वारीं गमन केलें.

दो०—कीन्ह सौच सब सहज सुचि सरित
पुनीत नहाइ । प्रातक्रिया करि तात पडिं
आये चारिउ भाइ ॥ ३५७ ॥

नंतर नित्यशुचिष्मंत असे ते चवघेहि बंधु सर्व
प्रातर्विधि आटोपून व पवित्र शरयूचें स्नान करून
आणि प्रातःसंध्यावंदनादि कमें सारून पित्याकडे आले.

चौ०—भूप विलोकिं लिये उर लाई ।

वैठे हरापि रजायसु पाई ।

देखि राम सब सभा जुडानी ।

लोचन-लाभ-अवधि अनुमानी ।

राजानें त्यांस अवलोकन करितांच उचलून
उराशीं धरिलें. नंतर राजाज्ञेनें ते आनंदानें बसले
असतां, रामास पाहून सर्व सभा प्रसन्न झाली,
आणि आपल्या नेत्रलाभाची शिकस्त झाली असें
सर्वांना वाटलें.

पुनि बसिष्ठ मुनि कौसिक आये ।

सुभग आसनान्हि मुनि बैठाये ।

सुतन्ह समेत पूजि पद लागे ।

निराखि राम दोउ गुरु अनुरागे ।

नंतर वसिष्ठविश्वामित्रादि ऋषिमंडळी आली.
त्यांना श्रेष्ठासनीं बसविण्यांत आलें. पुत्रांसहवर्तमान
राजानें त्यांचें पूजन आणि पदवंदन केलें. रामास
अवलोकितोच दोघांहि गुरुमूर्तीस प्रेमाचें भरतें भरलें.

कहहिं बसिष्ठ धरम इतहासा ।

सुनाहिं महीप साहित-रनिवासा ।

मुनिमन अगम गाधि-सुत-करनी ।

मुदित बसिष्ठ विपुलविधि बरनी ।

वसिष्ठांनीं धर्म व इतिहास ह्यांचा प्रस्ताव
आरोपिला, व राजा राण्यांसह तें श्रवण करूं लागला.
वसिष्ठांनीं मुनिमनासहि अतर्क्य असा विश्वामित्राचा
प्रताप मोकळ्या मनानें व आनंदानें वर्णन केला.

बोले वामदेव सब साँची ।

कीराते कलित लोक तिहुं माँची ।

सुनि आनंद भयउ सब काहू ।

राम-लपन-उर अधिक उछाहू ।

वामदेव म्हणाले, हें सर्व वर्णन अगदीं यथार्थ
आहे. ह्यांचा कीर्तिदुंदुभी त्रैलोक्यांत गाजत आहे-
तें ऐकून सर्वांना आनंद तर झालाच, परंतु राम-
लक्ष्मणांचीं हृदयें मात्र अधिकच उत्तुल्लसित झालीं.

दो०—मंगल मोद उछाह नित जाहिं दिवस

एहि भाँति । उमगी अवध अनंद भरि

अधिक अधिक अधिकाति ॥ ३५८ ॥

ह्याप्रमाणें नित्य मंगल, आनंद आणि उत्सव
ह्यांतच दिवस निघून जात. अयोध्येत आनंदाचे पूर
लोढून ते अधिकाधिकच फोफावूं लागले.

चौ०—सुदिन सोधि कलकंकन छोरे ।

मंगल मोद विनोद न थोरे ।

नित नव सुख सुर देखि सिहाही ।

अवध जनम जाचाहिं विधि पाही ।

सुसुहूर्त पाहून लक्ष्मणें विसर्जिली. तेव्हांचा
आनंद, विनोद आणि उत्साह अपूर्व होता. नित्य
अभिनव सोहळा पाहून देव संतुष्ट होत, व अयोध्येतच
पुन्हां जन्म मिळावा असें ब्रह्मदेवापाशीं मागणें मागत-

विश्वामित्र चलन नित चहर्ही ।

राम-सनेह-विनय-वस रहही ।

दिन दिन सयगुन भूपतिभाऊ ।

देखि सराह महा-मुनि राऊ ।

विश्वामित्र रोज विदा मागत, परंतु रामाच्या
प्रेमाग्रहानें आकळून त्यांना राहणें भाग पडे. दिवसानु-
दिवस राजा दशरथाची आपणाविषयीची भाक्ति शतपट
वाढती पाहून तो महासुनीश्वर राजाची प्रशंसा करी.

माँगत विदा राउ अनुरागे ।

सुतन्ह समेत ठाढ भये आगे ।

नाथ सकल संपदा तुम्हारी ।

मैं सेवक समेत सुत नारी ।

करवि सदा लरिकन्ह पर छोहू ।

दरसन देत रहब मुनि मोहू ।

अखेर विश्वामित्रांनी निरोप मागितला असतां राजा गर्हिवरून आपल्या पुत्रांसकट त्यांचे समोर उभा राहून म्हणाला, हें सर्व वैभव महाराजांचें आहे, आणि मी पुत्रकलत्रांसह आपला ताबेदार आहे. हे मुनोद्रे ! ह्या पुत्रांवर आपला सदोदित लोभ असावा, आणि मला आपलें दर्शन होत असावें.

अस कहि राउ सहित सुत रानी ।

परेउ चरन मुख आव न बानी ।

दीन्हि असीस विप्र बहुभांती ।

चले न प्रीति रीति कहि जाती ।

इतकें बोलून तो पुत्रकलत्रांसह त्यांच्या चरणां लोळू लागला. त्याच्या मुखावाटे शब्द निघेनासे झाले. तो ब्रह्मर्षी त्यांस अनेक प्रकारे आशीर्वाद देऊन जाण्यास निघाला. तो प्रेमाचा प्रकर्ष अवर्णनीय होता.

राम सप्रेम संग सब भाई ।

आयसु पाइ फिरे पहुँचाई ।

राम सर्व बंधूसमवेत त्यांना प्रेमानें पाँचविण्यास गेले व त्यांची आज्ञा घेऊन परत फिरले.

दो०—रामरूप भूपतिभगति व्याह उछाह
अनंद । जात सराहत गनहिँ मन मुदित
गाधि—कुल—चंद ॥ ३५९ ॥

तो गाधिकुलचंद्र मार्गक्रमण करीत असतां रामरूप, दशरथभक्ति आणि विवाहानंदोत्सव यांची मनांतल्या मनांत श्लाघा करून तबियत भरून डोळू लागे.

चौ०—बामदेव रघु—कुल—गुरु ज्ञानी ।

बहुरि गाधिसुत कथा बखानी ।

सुनि मुनि सुजस मनहिँ मन राऊ ।

बरनत आपन पुन्यप्रभाऊ ।

बहुरे लोग रजायसु भयऊ ।

सुतन्ह समेत नृपति गृह गयऊ ।

नंतर वसिष्ठवामदेवादि ज्ञाननिष्ठांनी विश्वामित्राचें चरित्र वर्णन केलें. त्या महात्म्याचें सद्यश्रवण करून राजा मनांतल्या मनांत आपल्या पूर्वपुण्याईच्या प्रभावाची वाखाणणी करू लागला. नंतर सभा विसर्जन करून राजा पुत्रांसमवेत आपल्या मंदिरांत जाता झाला.

जहँ तहँ रामब्याह सब गावा ।

इति श्रीमद्रामचरितमानसे सकलकलिकलुषविध्वंसने विमलसन्तोषसम्पादनो नाम
प्रथमः सोपानः समाप्तः ॥

सुजस पुनीत लोक तिहुँ छावा ।

आये ब्याहि राम घर जब तेँ ।

बसे अनंद अवध सब तब तेँ ।

जिकडे तिकडे रामविवाह हाच सर्वांचा वाग्विषय होऊन बसला. त्या पावन यशानें त्रैलोक्य व्यापून गेलें. रामचंद्र विवाह करून स्वग्रही आल्यापासून अयोध्येमध्ये सर्व प्रकारच्या आनंदांनी ठाणें घेतलें.

प्रभुविवाह जस भयउ उछाहू ।

सकहिँ न वरनि गिरा अहिनाहू ।

कवि—कुल—जीवन—पावन जानी ।

राम—सीय—जस मंगलखानी ।

तेहि तेँ मैँ कछु कहा बखानी ।

करन पुनीत हेतु निज—बानी ।

प्रभुविवाहोत्सवाचें इत्थंभूत वर्णन करण्यास वाग्देवी आणि सर्पराज शेष हेदेखील समर्थ नाहींत. तथापि सीतारामचंद्राचें यश ही मंगलांची खाण आणि कविकुलाचें पवित्र जीवनरहस्य आहे असें जाणून स्वतःची वाणी पवित्र करण्याच्या हेतूनें मी त्याचें किंचित् व्याख्यान केलें आहे.

छंद—निज—गिरा—पावनि—करन कारन
रामजस तुलसी कहाँ । रघु—वीर—चरित
अपार बारिधि पार कवि कौने लहौ ॥
उपवीत व्याह उछाह मंगल सुनि जे सादर
गावहीँ । वैदेहि—राम—प्रसाद तेँ जन
सर्वदा सुख पावहीँ ॥ ६१ ॥

आपली वाणी पवित्र करण्याच्या हेतूनें म्यां तुलसीदासानें हें रामयश वर्णिलें आहे. रघुवीरचरित्र हा अपार सागर आहे. याच्या पार कोणत्या कवींच्या आवाक्यांत आहे ! मौंजीबंधन, विवाह इत्यादि मंगलोत्सवप्रसंगाचें जे सादर श्रवण करून पठण करितील ते जन सीतारामप्रसादैकरून सदासर्वदा सुखच पावतील.

सो०—सिय—रघु—वीर—विवाह जे सप्रेम
गावहिँ सुनहिँ । तिन कहँ सदा उछाह
मंगलायतन रामजस ॥ ३६ ॥

सीताराम विवाहाचें जे कोणी भक्तिपूर्वक श्रवण अथवा पठण करितील त्यांना नित्य आनंदाचाच लाभ होईल, कारण रामयश हें मंगलाचें केवळ निवासस्थान आहे.

श्रीगणेशाय नमः ।

। श्रीजानकीवल्लभो विजयते ।

॥ रामचरितमानस ॥

अर्थात्

॥ श्रीतुलसीरामायण ॥

(मराठी भाषांतरासहित.)

(द्वितीय सोपान)

(अयोध्याकाण्ड)

श्लोकाः ।

वामाङ्के च विभाति भूधरसुता
देवापगा मस्तके
भाले बालविधुर्गले च गरलं
यस्योरसि व्यालराट् ।
सोऽयं भूतिविभूषणः सुरवरः
सर्वाधिपः सर्वदा
शर्वः सर्वगतः शिवः शशिनिभः
श्रीशङ्करः पातु माम् ॥ १ ॥

ज्याच्या वामांकी हिमाचलकन्यका पार्वती विराजित आहे, ज्याच्या मस्तकाचे ठायी गंगा, ललाटपटलाचे ठायी बालचंद्र, कंठप्रदेशी हालाहल व हृद्भ्रागी सर्पराज शोभत आहेत, तो हा चिताभस्म-विभूषित, देवश्रेष्ठ, विश्वनाथ, चिरंतन, सर्वांतर्यामी, कल्याणकारी, चंद्रतुल्य (गौरकांति, परमाह्लादक, आणि शांति व अमृत-मोक्ष-देणारा) शर्व श्रीमहादेव माझे रक्षण करो.

प्रसन्नतां या न गताभिषेकतस्तथा
न ममले वनवासदुःखतः ।
मुखांभुजश्रीरघुनन्दनस्य मे सदाऽस्तु
सा मञ्जुलमङ्गलप्रदा ॥ २ ॥

जी राज्याभिषेकाने उल्लसित झाली नाही आणि वनवासदुःखाने म्लानहि झाली नाही, अशी ती

श्रीरामचंद्राच्या मुखारविंदाची शोभा मजला निरंतर स्पृहणीय कल्याणाची दात्री होवी.

नीलांभुजश्यामलकोमलाङ्गं
सीतासमारोपितवामभागम् ।
पाणीं महासायकचारुचापं
नमामि रामं रघुवंशनाथम् ॥ ३ ॥

ज्याचे अंग नीलकमलाप्रमाणे श्याम आणि कोमल आहे, ज्याच्या वामभागी जानकी विराजित आहे, (किंवा ज्याने आपला वामभाग जानकीच्या अंगावर टेकलेला आहे), ज्याच्या हस्ताचे ठायी प्रखर बाण आणि उज्ज्वल चाप शोभत आहेत, अशा त्या रघुकुलनाथ श्रीरामचंद्रास मी नमस्कार करितो.

दो०—श्रीगुरुचरन-सरोज-रज निज-मनु
मुकुर सुधारि । वरनउँ रघुवर-विमल-जनु
जो दायकु फलचारि ॥ १ ॥

श्रीगुरुचरणारविंदाच्या धूलिने आपला मनोदर्पण स्वच्छ करून चतुःपुरुषार्थ साध्य करून देणारे असे जे रघुपुंगवाचे उज्ज्वल यश ते मी वर्णन करितो.

१ कवीस बहुतेक हाच अर्थ अभिप्रेत असावा असे वाटते, कारण काव्यप्रकाशाच्या नियमानुसार या नान्दी-तून मुख्य नायकाचा पुढील वृत्तान्त सूचित होतो.

चौ०-जब ते^० रामब्याहि घर आये ।
नित नवमंगल मोद बधाये ।

रामचंद्र विवाह करून अयोध्येस आल्यापासून
नित्य अभिनव मंगलयुक्त आनंदप्रसंग घडून येत
असत.

भुवन चारि दस भूधर भारी ।
सुकृत मेघ बरषहि^० सुखबारी ।
रिधिसिधि संपति नदी सुहाई ।
उमगि अवघ अंनुधि कहुं आई ।

चतुर्दश भुवनरूप महान् पर्वतावर पुण्यरूप मेघ
सुखरूप जलाचा वर्षाव करूं लागला. त्यामुळें ऋद्धि,
सिद्धि आणि संपत्तिरूप सुंदर नद्यांस पूर येऊन त्या
अयोध्येरूप सागराकडे धांव धेऊं लागल्या.

मुनिगन पुर-नर-नारि-सुजाती ।
सुचि अमोल सुंदर सब भांती ।
कहि न जाइ कछु नगरबिभूती ।
जनु एतनिअं बिरांचि करतूती ।

(अयोध्येरूप सागरांत) पुरवासी स्त्रीपुरुषरूप
सर्वतोपरी पावित्र, अमोल, सुंदर आणि जातिवंत
रत्नें निपजूं लागलीं. अयोध्येचें ऐश्वर्य किंचिन्मात्र
देखील सांगतां येत नाहीं. जणुंकाय ब्रह्मदेवाचें कर्तृत्व
येथें संपलें (सीमा झाली) असें वाटे.

सबबिधि सब पुरलोग सुखारी ।
रामचंद-मुख-चंदु निहारी ।
मुदित मातु सब सखी सहेली ।
फलित बिलोकि मनोरथ बेली ।
राम-रूप-गुन-सीलु-सुभाऊ ।
प्रमुदित होहि^० देखि सुनि राऊ ।

सर्व प्रजा रामचंद्राचा मुखचंद्र अवलोकन करून
सर्वप्रकारें सुखी होत असत. सर्व राममाता, त्यांच्या
सख्या आणि सहचरी, आपल्या मनोरथरूप वेळीस
फळें आलेली पाहून संतुष्ट होत असत. राजा दशरथ
तर रामचंद्राचें रूप, गुण, शील आणि स्वभाव पाहून
तल्लीन होत असे.

दो०-सब के उर अभिलाषु अस कहहि^०
मनाइ महेसु । आपु अछत जुवराज पदु
रामहि^० देउ नरेसु ॥ २ ॥

राजा दशरथानें आपल्या देखत रामास युवराज-
पद द्यावें, अशी सर्वांची अंतःकरणापासून इच्छा

होऊं लागली. त्यांचे असे उद्गारहि निवत आणि
त्याप्रमाणें ते शंकराची प्रार्थनाहि करीत.

चौ०-एक समय सब सहित समाजा ।
राजसभा रघुराजु बिराजा ।
सकल-सुकृत-मूरति नरनाहू ।
रामसुजसु सुनि अतिहि उछाहू ।
नृप सब रहहि^० कृपा अभिलाषे ।
लोकप रहहि^० प्रीतिरुख राषे ।
त्रिभुवन तीनिकाल जग माही^० ।
भूरि भाग दसरथसम नाहीं^० ।
मंगलमूल रामु सुत जासू ।
जो कछु कहिय थोर सबु तासू ।
राय सुभाय मुकुरु कर लीन्हा ।
वदनु बिलोकि मुकुटु सम कीन्हा ।

सर्व सुकृतांची केवळ अपरप्रतिमाच असा
शोभणारा, रामचंद्राचें सद्यः ऐकून ज्यास अतिशयच
आनंद लोटत आहे, सर्व राजे ज्याच्या कृपेची
आकांक्षा बाळगून वागत आहेत, इंद्रादि लोकपाल
देखील ज्याची प्रीति आणि वृत्ति संभाळून असतात,
ब्रह्मांडत्रयात्मक विश्वांत ज्या दशरथासारखा भाग्यवान्
कालत्रयांतहि शालेला नाहीं, मंगलायतन श्रीरामचंद्रच
ज्याचा पुत्र असल्यामुळें ज्याचे संबधानें जेवढें म्हणून
बोलावें तेवढें अल्पच ठरणार, अशा रघुराज दशरथानें
कोणे एके वेळीं, सर्व मंडळींसहवर्तमान सभागृहांत
विराजमान असतां सहजगत्या हातांत आरसा घेतला
आणि त्यांत आपलें मुखावलोकन करून मस्तका-
वरचा मुकुट सारखा केला.

सवनसमीप भये सितकेसा ।
मनहुं जरठपनु अस उपदेसा ।
नृप जुवराज राम कहुं देहू ।
जीवन जनम लाहु किन लेहू ।

कर्णप्रदेशावरील केस पांढरे झालेले पाहून त्यास
वाटलें कीं, वार्द्धक्य आपणांस कानांत असा उपदेश
करीत आहे कीं, हे राजा ! रामास यौवराज्य अर्पण
करून आपल्या जन्माचें व जीविताचें सार्थक करून
कां घेत नाहींस ?

दो०-यह विचार उर आनि नृप मुदिनु
सुअवसरु पाइ । प्रेम पुलकि तन मुदित
मन गुरुहि सुनायेउ जाइ ॥ ३ ॥
हा विचार मनांत आणून व चांगली दिवसवेळ

साधून, प्रेमानें पुलकितगात्र आणि प्रसन्नचित्त होत्साता
राजा गुरुजींस जाऊन सांगूं लागला.

चौ०—कहइ भुआल सुनिय मुनिनायक ।
भये राम सब बिधि सब लायक ।
सेवक सचिव सकल पुरवासी ।
जे हमरे अरि मित्र उदासी ।
सबहिँ रामुप्रिय जेहि बिधि मोही ।
प्रभु असीस जनु तनु धरि सोही ।
बिप्र सहित परिवार गोसाईँ ।
करहिँ छोडु सब रउरहि नाईँ ।

राजा म्हणाला “ हे मुनिनायका ! ऐकावें, राम
सर्वप्रकारें सर्वकार्यक्षम झाला आहे. राम जसा मला
प्रिय आहे, तसाच तो इतर सेवक, मंत्रिमंडळ, सर्व
पुरवासी जन, आमचे शत्रु, मित्र व उदासीन ह्या
सर्वांनाहि प्रिय झाला आहे. राम म्हणजे जणुंकाय
मूर्तिव्वास आलेले आपणा समर्थांचे आशीर्वादच
होत. स्वामिन् ! विप्रमंडळी देखील आपापल्या परि-
वारांसह रामावर महाराजाप्रमाणेंच लोभ ठेवितात.

जे गुरु-चरन-रेनु सिर धरहीँ ।
ते जनु सकल बिभव वस करहीँ ।
मोहि सम यहु अनुभयउ न दूजे ।
सबु पायेउँ रज पावानि पूजे ।

जे जन गुरुचरणांची धूळ मस्तकावर धारण
करितात ते यच्चयावत् वैभव आपले अंकित करून
घेतात. ह्याचा अनुभव माझ्यासारखा इतर कोणालाच
आला नसेल. ह्याच पवित्र पदरजांच्या सेवनानें मला
सर्व कांहीं मिळून चुकलें आहे.

अव अभिलाषु एकु मन मोरे ।
पूजिहि नाथ अनुग्रह तोरे ।
मुनि प्रसन्न लखि सहज सनेहू ।
कहेउ नरेसु रजायसु देहू ।

हे नाथ ! आतां माझ्या मनोमानसीं एकच
आवड उरली आहे; आणि ती तरी आपल्याच
कृपेनें सफल होणार.” मुनींची प्रसन्नता आणि त्यांचें
आपणावरील स्वाभाविक प्रेम पाहून दशरथ म्हणाला:—
“ मला बोलण्यास आज्ञा असावी.”

दो०—राजन राउर नामु जसु सब
अभिमतदातार । फलअनुगामी महिप्पमनि
मन अभिलाषु तुझार ॥ ४ ॥

तेव्हां वसिष्ठ म्हणाले, “ हे राजा ! तुझें नाम
आणि यश हींच तर सर्व कामना पुरविणारी आहेत.
राजेंद्रा ! तुझें मनोदिष्ट फलानुगामीच असावयाचें ”
(तुझ्या वासनांच्या पाटोपाठ फलें हीं आपोआप
चालत येतात.)

चौ०—सब बिधि गुरुप्रसन्न जिन जानी ।
बोलेउ राउ रहसि मृदुवानी ।
नाथ रामु करियहि जुवराजू ।
काहिय कृपा करि करिय समाजू ।

गुरु पूर्ण प्रसन्नचित्त आहेत असें जाणून, राजा
प्रेमळ शब्दांनीं हळूच म्हणाला:—“ हे नाथ !
रामास युवराज करावें. कृपा करून मला आज्ञा द्यावी
म्हणजे मी समारंभ भरवितीं.

मोहि अछत यहु होइ उछाहू ।
लहहिँ लोग सब लोचन लाहू ।
प्रभुप्रसाद सिव सबइ निवाही ।
यह लालसा एक मन माही ।
पुनि न सोच तनु रहउ कि जाऊ ।
जेहि न होइ पाछे पछिताऊ ।

माझ्या डोळ्यांदेखत एवढा हा सोहळा उरकला
म्हणजे सर्व प्रजेला त्यांच्या नेत्रांचें साफल्य अनुभव-
ण्यास सांपडेल. प्रभुप्रसादानें श्रीशंकरांनीं सर्व कांहीं
निभावलेंच आहे. ही एकच कायती मनाची हौस
उरली आहे. ती झाली कीं फिरून काळजीच नको.
देह जावो अगर राहो, मागाहून पश्चात्तापाची पाळीच
नको.”

सुनि मुनि दसरथ बचन सुहाये ।
मंगल-मोद-मूल मन भाये ।
सुनु नृप जासु विमुख पछिताहीँ ।
जासु भजन बिनु जरानि न जाहीँ ।
भयउ तुझार तनय सोइ स्वामी ।
रामु पुनीत प्रेम-अनुगामी ।

दशरथाचें तें प्रेमळ, कल्याणकारक आणि आनंद-
जनक भाषण मुनींच्याहि मनास पडलें (व ते म्हणाले)
“ राजा ! श्रवण कर. ज्याशीं विन्मुख झालें असतां,
जीवास दुःखपरंपरा भोगाव्याच लागतात, आणि
ज्याच्या भजनाव्यतिरिक्त जीवाचा ताप शांत होतच
नाहीं, तोच पुनीत प्रेमानुगामी स्वामी रामचंद्र
तुझ्या पुत्रत्वांनं अवतीर्ण झाला आहे.

दो०—बोगि विलंबु न करिय नृप साजिय
सबुइ समाजु । सुदिनु सुमंगलु तबहिं
जब रामु होहिं जुवराजु ॥ ५ ॥

राजा ! अगदी मुळींदिखील विलंब न लावतां
सर्व समारंभाच्या सिद्धतेस लाग. राम युवराज होईल
तोच सुदिन आणि तेंच सुमंगल. ”

चौ०—मुदित महिपाति मंदिर आये ।
सेवक सचिव सुमंत्रु बोलाये ।
कहि जय जीव सीस तिन्ह नाये ।
भूप सुमंगल वचन सुनाये ।

(हे ऐकून) राजा आनंदानें महालांत आला
आणि त्यानें सेवकाकरवीं सुमंत प्रधानास बोलावणें
पाठविलें. त्यानें येऊन ‘जय जीव’ म्हणून नमस्कार
केला. राजानें ती शुभवार्ता त्याला निवेदन केली.

प्रमुदित मोहि कहेउ गुरु आजू ।
रामहिं राय देहु जुवराजू ।
जौ पंचहि मत लागइ नीका ।
करहु हराषि हिय रामहिं टीका

(राजा म्हणाला,) “ आज गुरुमहाराजांनीं
प्रसन्न होऊन मला आशा केली कीं, राजा ! रामास
यौवराज्य दे. दरबाराच्या मतानें हें जर पसंत ठरेल
तर उल्हासित अंतःकरणानें रामास राज्याभिषेक
करण्यांत यावा. ”

मंत्री मुदित सुनत प्रियवानी ।
अभिमत विरव परेउ जनु पानी ।

उभ्या रोपड्यावर जणुंकाय अगदी ऐनवेळीं
मोजकाच पाऊस पडल्याप्रमाणें ती प्रिय वार्ता
ऐकतांच सुमंतास आनंद झाला.

विनती सचिव करिहिं कर जोरी ।
जियहु जगत पाति बरिस करोरी ।
जगमंगल भल काजु बिचारा ।
बोगिय नाथ न लाइय बारा ।

सुमंत हात जोडून विनंति करूं लागला, “ चक्र-
वर्ती राजा चिरंजीव असो ! जगाचें ज्यांत कल्याण
आहे असेंच इष्टकार्य आपण निश्चित केलें आहे.
सरकार ! त्वरा केली पाहिजे. कार्य लांबणविर लोटूं
नये. ”

नृपाहिं मोदु सुनि सचिव सुभाखा ।
बढत बौड जनु लही सुसाखा ।

सुमंताचे हे आनंदोद्गार ऐकून वाढीस लागलेल्या
रोपड्यास जणुंकाय सुरेखशा फांद्या फुटाव्या अशा-
प्रमाणें राजास आनंद झाला.

दो०—कहेउ भूप मुनिराज कर जोइ जोइ
आयसु होइ । राम-राज-अभिषेक-हित
बोगि करहु सोइ सोइ ॥ ६ ॥

राजा म्हणाला—“ रामाच्या अभिषेकासाठीं
मुनिराजांची जसजशी आज्ञा होईल तसतशी तीं
त्वरेनें पार पाडावी. ”

चौ०—हराषि मुनीस कहेउ मृदुबानी ।
आनहु सकल सु-तीरथ-पानी ।
औषध मूल फूल फल पाना ।
कहे नाम गनि मंगल नाना ।
चामर चरम वसन बहु भांती ।
रोग पाट पट अगनित जाती ।
मनिगन मंगलवस्तु अनेका ।
जो जग जोगु भूपअभिषेका ।

मुनिराज हर्षानें आणि मृदु वाणीनें म्हणाले—
सर्व प्रासिद्ध तीर्थांचीं जलें. आणवा. औषधि, मूल,
फल, पुष्प, पत्र, चामर, चर्म, प्रकारप्रकारचीं
सोवड्याचीं वस्त्रें, अनेक प्रकारचें लोंकरी, रेशमी व
सुती कापड, रत्नें इत्यादि अनेक शास्त्रोक्त वस्तू,
सारांश, राज्याभिषेकाकरितां प्रचारांत असलेल्या
आवश्यक आणि मंगल वस्तूंची यादी देऊन
(मुनिवर्यांनीं) त्या सर्वांची सिद्धता करण्यास
सांगितलें.

बेदविदित कहि सकल विधाना ।
कहेउ रचहु पुर विविधविताना ।
सफल रसाल पूंगफल केरा ।
रोपहु बीथिन्ह पुर चहुं फेरा ।
रचहु मंजु मानि चौकइ चारु ।
कहहु वनावन बेगि बजारु ।
पूजहु गनपति गुरु कुलदेवा ।
सब बिधि करहु भूमि-सुर-सेवा ।

नंतर त्यांनीं अभिषेकाचें वैदोक्त विधानाच्या
सामुग्रीचीहि यादी दिली आणि फिरून आज्ञा केली,
“ शहरांत निरनिशब्दा प्रकाश्चे मंडप उभारलें
जावेत. फणस, आवें, पोफळी, केळीं ह्यांचीं झाडे
शहरांत चौदांमेरु स्तोत्रेस्ती लावावी. बहुमोल

रत्नांची सुंदर स्वस्तिकें घडवावीं. बाजार शृंगारण्यास तावडतोव हुकूम सोडावेत. गणपति, गुरु, कुलदेवता यांच्या अर्चा सुरू कराव्या. परोपरीनें ब्राह्मणसंतर्पण चालूं ठेवावें.

दो०—ध्वज पताक तोरन कलस सजहु
तुरग रथ नाग । सिर धरि मुनिवर वचन
सबु निज-निज-काजहिं लाग ॥ ७ ॥

ध्वज, पताका, तोरणें, कलश, अश्व, रथ, हत्ति हेहि सजून सिद्ध असावेत. ” मुनिवरांची ही आज्ञा शिरसामान्य करून सर्व आपापल्या कामांत गुंतले.

चौ०—जो मुनीस जेहि आयसु दीन्हा ।

सो तेहि काजु प्रथम जनु कीन्हा ।

मुनीद्रांनीं ज्यास जी आज्ञा केली त्यानें तें काम जणुंकाय पूर्वाच करून ठेवल्याप्रमाणें केलें.

बिप्र साधु सुर पूजत राजा ।

करत रामहित मंगलकाजा ।

सुनत रामअभिषेक सुहावा ।

बाज गहागह अवध बधावा ।

राजानें देव, ब्राह्मण आणि संत यांचीं समाराधनादिक मंगलानुष्ठानें रामाच्या प्रीत्यर्थ आरंभिलीं. रामाभिषेकाची मंगलवार्ता ऐकून अयोध्येत घरोघरी वाघें वाजूं लागलीं.

राम-सीय-तन सगुन जनाये ।

फरकहिं मंगल अंग सुहाये ।

सीतारामचंद्रांच्या देहास शुभशकुन जाणवूं लागले. त्यांच्या शुभांगांचें मंगलस्फुरण होऊं लागलें.

पुलकिं सप्रेम परसरर कह्णी ।

भरत-आगमनु-सूचक अहर्ही ।

भये बहुत दिन अतिअवसेरी ।

सगुन प्रतीति भेट प्रिय केरी ।

भरतसारिस प्रिय को जग माही ।

इहइ सगुनकलु दूसर नाही ।

ते प्रेमरोमांचित होत्साते परस्परांस म्हणत कीं, हीं भरताचीं आगमनसूचक चिन्हें होत. दिवसगत झाल्यानें त्यास अगदीं विसंबल्यासारखें आपणांस झालें आहे. ह्या शकुनावरून त्या आपल्या लाडक्याची भेट होईल असें निर्धारानें वाटतें. भरतासारखा प्रिय ह्या जगांत तरी आपणास कोण आहे ? शकुनाचें फळ इतर कांहीं नसून हें एकच असावें.

रामहिं बंधुसोचु दिन राती ।

अंडन्हि कमठ हृदय जेहि भांती ।

कासविणीस जशी तिच्या अंड्याची (आदि-कच्छपाच्या मनास जशी ब्रह्माण्डाची) तशी राम-चंद्राला भरताची रात्रंदिवस काहली वाटे.

दो०—एहि अवसर मङ्गलु परम सुनि रहसेउ
रनिवासु । सोभत लखि विधु बढत
जनु वारिधि वीचिविलासु ॥ ८ ॥

वर्धमान चंद्रास सुशोभित पाहून समुद्रांत लाटांचा जसा हलकळोळ माजून जातो, तसा त्या प्रसंगीं अभिषेकाची मंगलवार्ता ऐकून अंतःपुरांत आनंद लोटला.

चौ०—प्रथम जाइ जिन्ह बचन मुनाये ।

भूषन वसन भूरि तिन्ह पाये ।

प्रेम पुलकि तन मन अनुरागी ।

मंगलकलस सजन सव लागी ।

अगदीं प्रथम ज्यांनीं राण्यांना खबर कळविली त्यांनीं त्यांजकडून वस्त्रालंकारादि लयलूट वक्षिसें उपटलीं. मनांत प्रेम दाटून येऊन व देह प्रेमरोमांचित होऊन अवघें अंतःपुर मंगलकलशादि साहि-त्याच्या तयारीस लागलें.

चौकइ चारु सुमित्रा पूरी ।

मनिमय विविधभांति अतिरूरी ।

सुमित्रेनें सुरेख स्वस्तिकें भरलीं. तीं निरनिराळ्या जातींच्या रत्नांनीं फार खुबीदार केलेलीं होती.

आनंद मगन राममहतारी ।

दिये दाम बहु बिप्र हंकारी ।

पूजी ग्रामदेवि सुर नागा ।

कहेउ बहोरि देन बालिभागा ।

जेहि विधि होइ राम कल्याण ।

देहु दया करि सो वरदान ।

राममाता कौसल्या आनंदांत अगदीं डूब झाली. तिनें ब्राह्मण बोलावून त्यांना यथास्थित दानें वांटलीं. ग्रामदेवता, जलस्थलादि देवता, नागदेवता यांच्याहि पूजा बांधल्या आणि त्यांना बालि आणि भाग नेमून दिले. “ जेणेंकरून माझ्या रामाचें कल्याण होईल असा वरप्रसाद तुम्ही कृपा करून द्या ” हीच एक तिची सर्वांस प्रार्थना होती.

गावहिं मंगल कोकिलबयनी ।

बिधुवदनी मृग-सावक-नयनी ।

इंदुवदन आणि बालमृगाक्ष स्त्रीजन कोकिलस्वरानें
मंगलगायन करूं लागला.

दो०—राम—राज—अभिषेकु सुनि हिय
हरषे नरनारि । लगे सुमंगल सजन सब
विधि अनुकूल विचारि ॥ ९ ॥

रामाचा राज्याभिषेक ऐकून सर्व स्त्रीपुरुषांचीं
मनं आनंदित झालीं, आणि उद्दिष्ट कार्य आणि
स्वतःची अनुकूलता यांचा विचार करून ते मंगल-
प्रसंग साजरा करण्याच्या तयारीस लागले.

चौ०—तव नरनाह बसिष्ठ बोलाये ।
रामधाम सिख देन पठाये ।

नंतर राजानें बसिष्ठमुनीस आणवून त्यांस रामाच्या
महालांत जाऊन रामास व्रतोपवासादि नियम
सांगण्यास सांगितलें.

गुरुआगमनु सुनत रघुनाथा ।
द्वार आइ पद नायेउ माथा ।
सादर अरघ देइ घर आने ।
सोरहभांति पूजि सनमाने ।

गुरुआगमनाची वर्दी येतांच त्या राघवश्रेष्ठानें
द्वारावर येऊन त्यांच्या चरणांवर मस्तक ठेविलें,
प्रेमादरानें अर्घ्य अर्पण करून त्यांना आंत आणिलें
आणि घोडशोपचार पूजा करून त्यांचा सन्मान केला.

गहे चरन सियसाहित बहोरी ।
बोले रामु कमल कर जोरी ।

नंतर सीतेशह रामांनीं त्यांचे चरण धरून आणि
कमलहस्त जोडून बोलण्यास प्रारंभ केला.

सेवकसदन स्वाभिआगमनू ।
मंगलमूल अमंगलदमनू ।
तदपि उचित जन बोलि सप्रीती ।
पठइय काज नाथ असि नीती ।
प्रभुता तजि प्रभु कीन्ह सनेहू ।
भयउ पुनीत आजु यह गेहू ।
आयसु होइ सो करउँ गोसाईं ।
सेवकु लहइ स्वामिसेवकाई ।

“सेवकाच्या सद्नाप्रत स्वामींचें आगमन म्हणजे
मंगलकारक आणि अमंगलहारकच होय. तथापि
दासास बोलावून कृपा करून कार्यनियुक्त केलें असतें
तरी तेंदेखील न्यायोचितच होतें. प्रभुता टाकून ही
प्रभुंनीं दयाच केली. आज हें मंदिर पुनीत झालें.

स्वामिन् ! आपली आज्ञा होईल तें मी करीन.
स्वामींची सेवा सेवकास घडलीच पाहिजे.”

दो०—सुनि सनेहसाने वचन मुनि रघुवरहि
प्रसंस । राम कस न तुह्य कहहु अस
हंस—वंस—अवतंस ॥ १० ॥

तें स्नेहस्निग्ध भाषण ऐकून सुनि वसिष्ठ रघुवराचें
अभिनंदन करून म्हणाले, हे हंसवंशावतंस ! रामा !
तुम्ही हें असें कसें न बोलाल !

चौ०—वरनि राम गुन सील सुभाऊ ।
बोले प्रेम पुलकि मुनिराऊ ।
भूप सजेउ अभिषेकसमाजू ।
चाहत देन तुझहि जुवराजू ।
राम करहु सब संजम आजू ।
जौ विधि कुसल निवाहइ काजू ।

रामचंद्राचे गुण, शील आणि स्वभाव यांचें
वर्णन करून मुनिराय प्रेमपुलकित होत्साते म्हणाले:—
“राजानें अभिषेकसमारंभ योजिला आहे. त्याची
इच्छा तुम्हांला यौवराज्य द्यावें अशी आहे. रामा !
विधाता जर कार्य निर्विघ्नपणें पार पाडणार असेल
तर आज तुम्ही संयमानें रहावें.”

गुरु सिख देई राय पहिं गयऊ ।
राम हृदय अस बिसमय भयऊ ।

इतकें सांगून गुरुराज राजाकडे गेले. इकडे
रामाच्या अंतःकरणास विस्मय वाटला कीं—

जनमे एक संग सब भाई ।
भोजन सयन केलि लरिकई ।
करनवेध उपवीत बियाहा ।
संग संग सब भयउ उछाहा ।
बिमलवंस यह अनुचित एकू ।
बंधु बिहाइ वडेहि अभिषेकू ।

आम्ही सर्वच भावंडे एकाचेच पोटी जन्माला
आलों. आमचें खाणें, निजणें, खेळणें वगैरे सर्व
बाळपण एकमेकांच्या संगतींत गेलें. कर्णवेध, मौजी-
बंधन, विवाह वगैरेदेखील प्रसंग सर्वांचे बरोबर
झालेले. असें असूनहि आमच्या ह्या असल्या विमल-
वंशांत कनिष्ठास वगळून ज्येष्ठासच राज्याभिषेक
व्हावयाचा हा तरी एक अप्रशस्तच प्रकार म्हणा-
वयाचा.

प्रभु सप्रेम पछितानि सुहाई ।

हरउ भगतमन कै कुटिलाई ।

ह्या प्रेममूलक व समयोचित विमनस्कतेने प्रभूनीं
मक्तांच्या मनातील कौटिल्याचें परिमार्जन केलें.

दो०—तेहि अवसर आये लषन मगन प्रेम
आनंद । सनमाने प्रिय वचन कहि
रघु-कुल-कैरव-चंद ॥ ११ ॥

इतक्यांत प्रेमानंदांत मग्न होत्साता लक्ष्मण आला.
त्यास रघुकुलकमलचंद्रानें प्रियवचन बोलून गौरविलें.

चौ०—ब्राजहिँ वाजन त्रिविधविधाना ।
पुरप्रमोद नहिँ जाइ बखाना ।
भरतआगमनु सकल मनावहिँ ।
आवहिँ वेगि नयनफल पावहिँ ।

अनेक प्रकारचीं वाद्यें वाजू लागलीं. शहरांत वेहद्द
आनंद लोटला. भरताच्या आगमनाची सर्वच वाट
पहात होते. त्यानें मागल्या पायींच येऊन आपल्या
डोळ्यांचें पारणें फेडावें, हीच सर्वांची इच्छा होती.

हाट वाट घर गली अथाई ।
कहहिँ परसपर लोक लोगाई ।
कालि लगन भलि केतिक बारा ।
पूजिहिँ विधि अभिलाषु हमारा ।
कनकसिंहासन सीयसमेता ।
भैठहिँ रामु होइ चित चेता ।

बाजारांत, रस्त्यांवर, घरोघरी, आळीआळीत-
आणि आडरस्त्यांनीं बायकापुरुषांत (पुढीलप्रमाणें)
गोष्टी होत असत. “ उद्यांचा सुहूर्त ठरला हें ठीकच
झालें, पण अद्याप किती तरी वेळ जायचा आहे ?
परमेश्वरा ! आमची इच्छा पुरविशील ना ? सुवर्ण-
सिंहासनावर जानकीसहवर्तमान राम जेव्हां आरूढ
झालेले आम्ही पाहूं, तेव्हांच आमच्या जिवांत जीव
येईल. ”

सकल कहहिँ कव होइहिँ काली ।
विघन मनावहिँ देव कुचाली ।

उद्यां केव्हां उजाडेल, हेच उद्गार सर्वांचे मुखांतून
निघत होते. तिकडे कुलंगडेवोर देव विघ्न चिंतू
लागले.

तिन्हहिँ सुहाइ न अवध वधावा ।
चोराहिँ चंदिनि राति न भावा ।
सारद बोलि बिनय सुर करहीँ ।
वारहिँ वार पाँय लै परहीँ ।

त्यांना अयोध्येतला समारंभ गोड लागेना, कारण
चोराला चांदणीरात्र खपत नाहीं. सरस्वतीचें
आवाहन करून आणि तिच्या पायीं वरचेवर
लोटांगण घालून देव काकुळतीनें तसि म्हणूं
लागले—

दो०—विपति हमारि विलोकि बडि मातु
करिय सोइ आजु । रामु जाहिँ बन-राजु
तजि होइ सकल सुरकाजु ॥ १२ ॥

“ माते, आमची ही भयंकर दैना लक्षांत घेऊन
जेणेंकरून रामचंद्र राज्यत्याग करून वनास जातील,
आणि आम्हां देवांचें कार्य तडीस जाईल, तेंच
प्रस्तुत प्रसंगीं त्वां घडवून आणलें पाहिजे. ”

चौ०—सुनि सुरबिनय ठाढि पछिताती ।
भइँ सरोजविपिन हिमराती ।

देवांची ती काकळत ऐकून ‘ कमलवनावर हिम-
स्त्राव करणारी रात्र मला हे उपटसुभ देव बनविणार ’
या विचारांत पश्चात्तापानें हळहळत ती अगदीं तटस्थ
झाली.

देखि देव पुनि कहहिँ निहोरी ।
मातु तोहिँ नहिँ थोरिउ खोरी ।
बिसमय-हरष-राहित रघुराऊ ।
तुझ जानहु सब रामप्रभाऊ ।
जीव करमवस सुख-दुख-भागी ।
जाइय अवध देवहित लागी ।

तिजकडे पाहून देव तिची पुनः प्रार्थना करून
म्हणाले: “ माते, तुजकडे अणुमात्रदेखील दोष येत
नाहीं. रघुराज हर्षविषादरहित आहेत. तूं हि रामाचा
प्रभाव पूर्ण ओळखून आहेस. कर्मानुबंधानें जीव
सुखदुःखांचा विभागी होतच असतो. देवांवर
उपकार करण्यास्तव त्वां अयोध्येत गेलेंच पाहिजे. ”

बारबार गहिँ चरन सँकोची ।
चली विचारि विबुधमति पोची ।
ऊँच निवासु नीच करतूती ।
देखि न सकहिँ पराइ विभूती ।
आगिल काजु विचारि बहोरी ।
करिहहिँ चाह कुसल कवि मोरी ।

देवांनीं वारंवार तिचे पाय धरल्याकारणानें तीस
संकोच वाटून, ती निघाली, आणि विचार करून
म्हणाली कीं, ह्या देवांची बुद्धि पिचलेली आहे.
ह्यांचा अधिकार फक्त उच्च, कृति मात्र नीचच.

दुसऱ्याचें ऐश्वर्य हे देखूं शकत नाहोंत. तथापि
मावी कार्यावर लक्ष देऊन, महाकवि माझें अभि-
नंदनच करितील.

हराषि हृदय दसरथपुर आई ।

जनु ग्रहदसा दुसह दुखदाई ।

हर्षित अन्तःकरणानें ती अयोध्येस आली.
तिच्या आगमनानें अयोध्येला दुःसह पांडा करणारी
संक्रांतच भोंवली म्हणावयाची !

दो०-नामु मंथरा मंदमति चेरी कैकई केरि ।

अजस पेटारी ताहि करि गई गिरा
मति फेरि ॥ १३ ॥

कैकेयीची मंथरा नांवाची एक महालक्ष्म्याळ
दासी होती. तिच्या बुद्धीस भ्रंश करून व तिला
अपयशाचा खटारा बनवून सरस्वती चालती झाली.

चौ०-दीख मंथरा नगरबनावा ।

मंजुल मंगल वाज बधावा ।

पूछेसि लोगन्ह काह उछाहू ।

रामतिलकु सुनि भा उरदाहू ।

नगरांतील थाटमाट आणि मंजुळ मंगलवाद्यांची
गडबड पाहून मंथरेन लोकांजवळ, हा समारंभ कसला
झणून विचारपूस केली. रामास अभिषेक होणार,
इतकीं अक्षरें तिच्या कांती पडतांच तिच्या पोटांत
कडकडून कळ उठली.

करइ विचारु कुबुद्धि कुजाती ।

होइ अकाजु कवनि विधि राती ।

देखि लागि मधु कुटिल किराती ।

जिमि गवँ तरुइ लेउं केहि भांती ।

मधाची पोळी पाहतांच ती कोणत्या युक्तीनें
हस्तगत करावी, झणून एखादी खुनशी पारधीण जशी
तिजकडेच टक लावून पाहात राहते, तशीच जातीनें
आणि मनानें हिनकट असलेली मंथरा आज रातीरात
कोणता पैच लढवून हें काम हाणून पाडतां येईल
झणून विचार करूं लागली.

भरतमातु पहिँ गइ बिलखानी ।

का अनमनि हसि कह हँसि रानी ।

उतरु देइ नहिँ लेइ उसासू ।

नारिचरित करि ढारइ आसू ।

ती उदास होऊन कैकेयीकडे गेली. तेव्हां, काय ने,
अशी आज उदासशी कां? म्हणून राणीनें हंसत हंसत

तिला विचारिलें; पण ती जावच देईना. मात्र
बायकांच्या लाघवीपणाला अनुसरून सुस्कारे टाकीत
टाकीत ती डोळ्यांतून टिपें गाळूं लागली.

हँसि कह रानि गाल बड तोरे ।

दीन्ह लपन सिख अस मन मोरे ।

तवहुँ न बोल चेरी बडि पापिनि ।

छाडइ स्वास कारि जनु साँपिनि ।

राणी हंसतच म्हणाली, तुझी जिभली लघळ,
लक्ष्मणानें ती रंगविली असेल ? तरीदेखील ती महा
खणनष्ट बटीक हूं कीं चूं करीना. काळ्या नागिणी-
प्रमाणें ती सुस्कारे मात्र टाकीत होती.

दो०-सभय रानि कह कहसि किन कुसल

रामु महिपालु । लपनु भरतु रिपुदमनु

सुनि भा कुवरी उर सालु ॥ १४ ॥

कैकेयी एकाएकीं दचकून म्हणाली, ' बोलत ग
कां नाहींस ? महाराज, राम, लक्ष्मण, भरत, शत्रुघ्न
वगैरे खुशाल आहेतना ? ' हीं नांवां ऐकतांक्षणींच
मंथरेच्या पोटांत तिडीक उठली.

चौ०-कत सिख देइ हमहिँ कोउ माई ।

गालु करव केहि कर बलु पाई ।

रामहिँ छाडि कुसल केहि आजू ।

जिनहिँ जनेसु देइ जुवराजू ।

भयउ कौसिलहिँ बिधि अतिदाहिन ।

देखत गरव रहत उर नाहिँन ।

देखहु कस न जाइ सव सोभा ।

जो अवलोकि मोर मनु छोभा ।

ती म्हणाली, " आईसाहेब, कोणीही झाला तरी
आम्हांला काय म्हणून रंगविणार ? जिभलीचा
लघळपणा कोणाचें बळ उसनें आणून कां चालत
असतो ? ज्याला राजेसाहेब स्वतःच युवराजा बनवणार
आहेत, त्या रामाखेरीज आज कुशल तरी कोणाचें
असणार ? कौसल्येचें नशीब तर आज यथास्थित
फळफळलें आहे. तिला पाहून मनांत घमेंड मुळीं
उरावयासच नको. जी मौज पाहून माझें मन इतकें
क्षुब्ध झालें, ती मौज आपण जाऊन अद्याप कशी
पाहिली नाहीं ?

पूतु विदेस न सोचु तुझारे ।

जानाति हहु बस नाहु हमारे ।

नींद बहुत प्रिय सेज तुराई ।

लखहु न भूप कपट चतुराई ।

पोटचें पोर देशोधडीस लागलें, याची आपणांला मुळीं खंतच नाही ! कारण महाराज, आपल्या अगदीं मुठींत आहेत, अशी आपली खात्री झालेली आहे. गाद्या, गिरद्या आणि यथेष्ट झोंप ह्यांतच आपण चूर आहांत. सरकारस्वारीचें कृष्ण कारस्थान आपल्या गांवींही नाही ! ”

सुनि प्रिय वचन मलिनमनु जानी ।
झुकी रानि अब रहु अरगानी ।
पुनि अस अवहुं कहसि घरफोरी ।
तब धरि जीभ कढावउँ तोरी ।

मंथरेची ती लघळ भाषा ऐकून, राणीने तिच्या पोटांतलें पाप ताडलें आणि ती तिजवर कोसळून म्हणाली “ आतां अगदीं गप कशी घरभेदे ! फिरून कधीं असें वकलीस तर ही तुझी जीभलीच धरून उपटवीन.

दो०—काने खोरे कूबरे कुटिल कुचाली
जानि । तिय बिसेषि पुनि चेरि कहि
भरतमातु मुसुकानि ॥ १५ ॥

तिरवे, लंगडे, कुबडे वगैरे लोक पक्के गाटेगीळ व कुचर असतात, हें मी अगदीं ओळखून आहे. विशेषेंकरून बायका आणि त्यांतल्यात्यांतहि तुझ्यासारख्या बटकी—” इतकें बोलून कैकेयी हंसू लागली.

चौ०—प्रियवादिनि सिख दीन्हिउँ तोही ।
सपनेहु तो पर कोपु न मोही ।
सुदिनु सु-मंगल-दायकु सोई ।
तोर कहा फुर जोहि दिन होई ।
जेठ स्वाभि सेवक लघु भाई ।
यह दिन-कर-कुल-रीति सुहाई ।
रामतिलकु जौ साचेहु काली ।
देउँ मागु मनभावत आली ।

(कैकेयी पुढें म्हणाली) “ तूं नेहमींच गोड बोलणारी आहेस, मी उगीच तुला ही जरब दिली. स्वप्नांत देखील मी तुझ्यावर रागवणारी नाही. ज्या दिवशीं तुझे बोल खरे ठरतील, तोच मला खऱ्या खऱ्या सुखाची जोड करून देणारा सुदिन. वडील बंधु, स्वामी, आणि धाकटे बंधु त्याचे सेवक, हीं तर आमच्या सूर्यकुलाची पूर्वापार चालच आहे. आणि तीच रास्त आहे. खरोखरच रामाला जर उद्यांच अभिषेक व्हावयाचा असेल तर बोल, तुझे सर्व कोड मी पुरावितें.

कौसल्यासम सब सहतारी ।
रामहिँ सहज सुभाय पियारी ।
मो पर करहिँ सनेहु बिसेखी ।
मैँ करि प्रीति परीछा देखी ।
जौ बिधि जनमु देइ करि छोहू ।
होहिँ रामसिय पूतपतोहू ।
प्रान तेँ अधिक रामु प्रिय मोरे ।
तिन्ह के तिलक छोभु कस तोरे ।

रामास अवध्याच माता कौसल्येप्रमाणें साहजिक आणि स्वाभाविकपणेंच लोभस वाटतात. मजवर तर तो विशेषच प्रेम करितो. त्याचें प्रेम मी अजमावूनहि पाहिलें आहे. देवाच्या मनांत जर (मला पुन्हां) जन्मासच घालावयाचें असेल, तर त्यानें दया करून राम आणि सीता हींच मूल आणि सून द्यावीत. राम तर मला माझ्या प्राणापरीस देखील अधिक गोड वाटतो. त्याच्या अभिषेकामुळें तुला गचीड काय म्हणून ?

दो०—भरतसपथ तोहि सत्य कहु परिहरि
कपट दुराउ । हरष समय बिसमय करसि
कारन मोहि सुनाउ ॥ १६ ॥

तुला भरताचीच शपथ आहे, खरें-सांग. पांच-पेंच किंवा लपंडाव सोडून दे. ह्या अशा आनंदाच्या प्रसंगीं तूं जी ही खंत मानीत आहेस, ह्यांतलें बिगमला तूं सांगितलेंच पाहिजे. ”

चौ०—एकहि बार आस सब पूजी ।
अब कछु कहव जीभ करि दूजी ।
फोरइ जोग क्यारु अभागा ।
भलेउ कहत दुख रउरोहिँ लागा ।

मंथरा म्हणाली, “ प्रथमच बोलून सर्व आशा फळली, ह्याउपर नुसता ब्र काढावयाचा, ह्याणजे दुसरीच जीभ लाविली पाहिजे. हें माझें टाळकें फोडण्याच्याच लायकीचें आहे. बऱ्याचें बोलार्थें तेंदेखील यजमानणीस खुपू लागतें !

कहिहिँ झूठि फुरि बात बनाई ।
ते प्रिय तुझहिँ करुइ मैँ माई ।
हमहुँ कहव अब ठकुरसोहाती ।
नाहिँ त मौन रहव दिनराती ।
करि कुरूप बिधि परवस कीन्हा ।
बवा सो लुनिय लहिय जो दीन्हा ।

आईसाहेब, ! खरें काय आणि खोटें काय खुष
मस्करे तेवढे आपणांला गोड वाटतात, आणि मी
मात्र कडू वाटतें. ह्याउपर मीदेखील 'जी हुजूर'च
करीत जाईन, नाहीतर दिवस-रात्र जीभ तरी गिळून
वसेन. देवानेंच मला कुरूप करून गुलामगिरींत
लोटीलें आहे. पेशावें तेंच कापावें आणि घावें तेंच
घ्यावें.

कोउ नृप होउ हमहिँ का हानी ।
चेरि छाँडि अब होव कि रानी ।
जारइ जोगु सुभाउ हमारा ।
अनभल देखि न जाइ तुह्यारा ।
ता तेँ वल्लुक बात अनुसारी ।
छामिय देवि बडि चूक हमारी ।

कोणी का राजा होईना, मला त्यांत कोणता घाटा?
बटीकपणास सुकून मी आतां काय राणी व्हावयाची
आहे ! जळला मेला माझा स्वभाव. मला आपलें
उणें बघवत नाही. ह्मणूनच गोष्टीवरून गोष्ट निघून
गेली. सरकार ! क्षमा असावी. मजकडून जबर
कसूर घडला. ”

दो०—गूढ-कपट-प्रिय-वचन सुनि तीय
अधरबुधि रानि । सुरमाया वस बैरिनिहि
सुहृद जानि पतियानि ॥ १७ ॥

मंथरेचें तें आंतल्या गांठीचें लाघवी बोलणें ऐकून
स्त्रीचीच जात अर्थात् चंचळ बुद्धीची ती कैकेयी,
देवमायेनें पछाडलेल्या आपल्या वैरिणीवर आपल्या
खऱ्या कळकळीची समजून हुरळून गेली.

चौ०—सादर पुनि पुनि पूछति ओही ।
सबरीगान मृगी जनु मोही ।
तसि माति फिरी अहइ जसि भाबी ।
रहसी चेरि घात जनु फाबी ।

पारधीणीच्या पुंगीवर जशी हरिणी लुब्ध होते
तशी कैकेयी तिजवर माळली आणि तिची मनघरणी
करून तीस खोदखोदून विचारूं लागली. भवितव्य-
तेस अनुसरून तिची बुद्धि मारली गेली; त्यामुळें
निवांतपणीं तिजवर घाला घालण्यास त्या बटकीस
फावलें.

तुह्य पूछहु मेँ कहत डेराऊँ ।
धरेउ मोर घरफोरी नऊँ ।
सजि प्रतीति बहुबिधि गढि छोली ।
अवध साढसाती तब बोली ।

(मंथरा हणाली) “ आपण विचारतां, परंतु
मला तर बोलण्याचाहि अंदेशाच वाटतो, कारण
आपण माझें नांवच मुळीं घरभेदी ठेविलें आहे. ”
अशा प्रकारें नीटनेटक्या थापेवार्जाचें छत उभारून
कैकेयीचें मन काविज केल्यानंतर अयोध्येच्या या
साडेसातीचें तोंड उमललें.

प्रिय सियरामु कहा तुह्य रानी ।
रामहिँ तुह्य प्रिय सो फुरि वानी ।
रहा प्रथम अब ते दिन बीते ।
समउ फिरे रिपु होहिँ पिरिते ।

“ राम व सीता आपणांस प्रिय आहेत आणि
रामास आपण प्रिय आहां हें जें आपण बोललां तें
अगदीं नीटच. पण ती जुनी गोष्ट झाली. तो मनु
आतां पालटला. काळ फिरला कीं चाहणारेच वोकां-
डीस वसतात.

भानु कमल-कुल-पोषनि-हारा ।
बिनु जर जारि करइ सोइ छारा ।
जर तुह्यारि चह सवाति उखारी ।
रूंधहु करि उपाउ बरवारी ।

सूर्य कमळांचा पोर्शिदा खराच पण तोदेखील
पाणी आटलें असतां कमळांना जाडून खाक करितो.
आपली सवतच आपली पाळेंमुळें खणून काढण्याच्या
विचारांत आहे. आपण आपल्या शोकाच्या वाढीस
तजविर्जानें कुंपण घातलेंच पाहिजे.

दो०—तुम्हहिँ न सोचु सोहाग वल निजवस
जानहु राउ । मन मलीन मुहु मीठ नृपु
राउर सरलसुभाउ ॥ १८ ॥

आपण आपल्या सौभाग्याच्या जोरावर बेफिकीर
आहांत. सरकारस्वारी आपल्या काखोटीत आहे
अशी आपली पूर्ण खात्री आहे. परंतु सरकार
तोंडाचे जितके मिठे आहेत तितकेंच मनाचे काळे-
कुट्ट आहेत, आपण मात्र स्वभावानें मूळच्याच
भावड्या आहांत.

चौ०—चतुर गँभीर राममहतारी ।
वीचु पाइ निजबात सवारी ।
पठय भरतु भूप ननिअउरे ।
राम-मातु-मत जानब रउरे ।

रामाची आई हाडाची मुत्सद्दी. तिनें वेळ साधून
आपली डाळ शिजविली. राजानें भरतास आजोळी

घाडलें, पण आपणांस खात्री असूं घ्या कीं ह्यांतहि रामाच्याच आईची मुख्य मखली आहे.

सेवहि सकल सवति मोहि नीके ।

गरवित भरतमातु बल पी के ।

सालु तुझार कौसिलहि माई ।

कपट चतुर नहि होइ जनाई ।

तिला वाटतें कीं, अवघ्या सवती माझी पूर्ण बर-
दास्त ठेवितात, परंतु भरताचीच आई कायती
यजमानांच्या बळावर अरेरावीनें वागतें. आपल्या-
बद्दल कौसल्येच्या हृदयांतलें शल्य तें हेंच. पण ती
अस्सल चाई असल्याकारणानें तिचें उमगून पडत
नाहीं.

राजहि तुझ पर प्रेमु विसेखी ।

सवति सुभाउ सकइ नहि देखी ।

रचि प्रपंचु भूपहि अपनाई ।

राम-तिलक-हित लगन धराई ।

सरकारची मर्जी आपणांवर विशेष बहाल.
सवतीमत्सरामुलें कौसल्येला तें बघवत नाहीं. म्हणून
खूप मित्रतवारीनें राजाला आपलासा करून घेऊन
तिनें त्याजकरवीं रामाच्या अभिषेकासाठीं सुहूर्त
धरविण्याचा हा घाट घातला आहे.

यह कुल उचित राम कहूँ टीका ।

सवहि सुहाइ मोहि सुठि नीका ।

आगिल बात समुझि डर मोही ।

देउ दैव फिरि सो फलु ओही ।

रामास राज्य मिळणें हेंच ह्या कुलपरंपरेला उचित
आहे. अवघ्यांनाच त्यांत खुपी असून मला तर तेंच
जास्त पसंत आहे. परंतु काळ सोकावणार हें ध्यानांत
येतांच मनांत अगदीं चरं होतें. वा नाशिवा ! ते
परिणाम तूं तिचे तिलाच भोवूं दे. ”

दो०—रचि पचि कोटिक कुटिलपन कीन्हेसि

कपटप्रबोधु ॥ कहेसि कथा सत सवति

कै जेहि विधि बाढ विरोधु ॥ १९ ॥

तिनें छक्केपंजे लढवून आपल्या गिरधानपणानें
शेंकडीं कागाळ्यांचें इतकें आटोकाट जाळें विणलें
कीं सवतीसंबंधाच्या तेढ आणि लातार्डीचा कढ
कर्धी जिरावयासच नको असा पक्का किंतु कैकेयीच्या
मनांत तिनें भरून दिला.

चौ०—भावीवस प्रतीति उर आई ।

पूछु रानि पुनि सपथ देवाई ।

भावीवशतेमुलें कैकेयीच्या मनांत तें जमलें व ती
तीस फिरून फिरून आणाशपथा घालून विचारूं
लागली.

का पूछहु तुझ अवहु न जाना ।

निज हित अनहित पसु पहिचाना ।

भयउ पाखु दिन सजत समाजू ।

तुझ पाई सुधि मोहि सन आजू ।

(तेव्हां मंथरा म्हणाली) “ विचारतां तरी
काय ? आपणास अजूनदेखील गंधवार्ता नाहीं ?
जनावरांनादेखील आपलें बरेंवाईट उमगतें. एक
पंधरवडा झाला सारखी तयारी चालली आहे आणि
आपणांस मात्र आज हा मजकडून त्याचा छडा लागत
आहे !

खाइय पहिरिय राज तुझारे ।

सत्य कहे नहि दोषु हमारे ।

जौ असत्य कछु कहव बनाई ।

तो बिधि देशहि हमहि सजाई ।

ख्यालीखुशाली भोगून घ्या. आज राज्य तुमचें
आहे. खरेंखुरें बोलल्यासच मी पापांतून मोकळी होईन.
जर खोश्याच कांहीं तरी थापा मी मारीत
असेन तर देव मला अलबत सजा करील.

रामहि तिलक कालि जौ भयऊ ।

तुझ कहूँ विपति बीजु बिधि बयऊ ।

रेख खंचाइ कहउँ बल भाखी ।

भाभिनि भइहु दूध कइ माखी ।

जौ सुतसाहित करहु सेवकाई ।

तौ घर रहहु न आन उपाई ।

जर रामाला उदयिक राज्याभिषेक झाला तर
खास समजा कीं तुमच्यासाठीं हालअपेष्टांचें बीज
तुमच्या नशीबानेंच पेरलें. मी प्रतिशेनें रेष ओढून
(लेखी) सांगतें कीं दुधावरच्या माशीची गति
तुमची होणार, आणि पोटाच्या गोळ्यामुद्धां जर
सवतीची गुलामगिरी पत्कराल तरच घरांत तुमचा
निभाव लागणार. एरव्ही गत्यंतरच नाहीं.

दो०—कहूँ बिनतहि दीन्ह दुख तुम्हहि

कौसिला देव । भरतु बंदि गृह सेइहाहि

लषुन रामके नेव ॥ २० ॥

कद्रूनें विनतेस छलछद्मन सोडिलें, तीच गत
तुमची कौसल्या करणार, भरताला कारागृहांत पचावें
लागणार आणि लक्ष्मण व रामाची अमनचैन
(बोलवाला) उडणार,

चौ०—कैकयसुता सुनत कटुवानी ।
कहि न सकइ कछु सहमि सुखानी ।
तन पसेउ कदली जिमि काँपी ।
कुवरी दसन जीभ तव चाँपी ।

तिची ती तल्लख वाणी ऐकून कैकेयी सुकूनच
गेली आणि तिचा खरकन् चेहराच उतरला.
तिच्यान बोलवेना. केळीप्रमाणें तीस कांपरें भरलें
आणि तिचें शरीर घामाघूम झालें. तेव्हां मात्र
त्यां कुब्जेन दातानें जीभ चावली.

कहि कहि कोटिक कपटकहानी ।
धीरजु धरहु प्रबोधेसि रानी ।
कीन्हेसि कठिन पढाइ कुपाटू ।
जिमि न नवइ फिरि उकठ कुकाटू ।

आणखीही तिनें शेंकडों बदबोहाऱ्यांची भर
घालून शेवटीं ' धैर्य धर ' हणून राणीची समजूत
घातली; आणि तीस उलटे मंत्र भरवून अशी
निगरगट करून सोडली कीं, वाळून कडक झालेल्या
काष्ठाप्रमाणें ती फिरून वळेचना.

फिरा करमु प्रिय लागि कुचाली ।
बकिहि सराहइ मानि मराली ।

१ कद्रू आणि विनता ह्या दोघी सवतीसवती कश्य-
पाच्या स्त्रिया होत्या. कद्रूचे पुत्र सर्प असून विनतेचा पुत्र
गरुड होता. गरुडाचा प्रभाव पाहून कद्रूस चिंता उत्पन्न
झाली कीं, हा आपल्या पुत्रांचा फडशा पाडणार, म्हणून
तिनें कपट करून विनतेस पणांत गोंविलें. दोघांत अशी
पैज लागली कीं, सूर्याच्या रथाच्या अध्यांच्या शेंपट्या जर
काळ्या असल्या तर विनतेनें मुलांसकट कद्रूचें दास्य
करावें आणि पांढऱ्या असल्या तर कद्रूनें विनतेचें मुलां-
सकट दास्य करावें. अध्यांच्या शेंपट्या पांढऱ्या आहेत
हें कद्रू जाणीत होती तथापि पुत्रांच्या भवंशावर तिनें पण
लाविला. सर्प जाऊन शेंपट्यांना चिकटले व त्या काळ्या-
भोरें दिसू लागल्या. अर्थात् कद्रूनें पण जिकला आणि
विनतेला तिचें दास्य करावें लागलें. हें घडलें तेव्हां गरुड
गर्भांतच होता. तो जन्मल्यानंतर त्याला मातेचे हाल
पाहून फार वाईट वाटलें. पुढें त्यानें सर्पांना अमृत आणून
दिलें आणि उभयतांची सुटका करून घेतली.

तिचें कर्मच फुटलें हणून तर तीस ती अवदसा
सुचली. हंशीनें बकीची तारीफ करण्याप्रमाणें पुढें ती
तिचे गोडवे गाऊं लागली.

सुनु मंथरा बात फुरि तोरी ।
दाहिनि आँखि नित फरकइ मोरी ।
दिन प्रति देखहुँ राति कुसपने ।
कहउँ न तोहि मोहवस अपने ।
काह करउँ सखि सूय सुभाऊ ।
दाहिन बाम न जानउँ काऊ ।

(कैकेयी म्हणाली) मंथरे ! ऐक. तुझेंच हणणें
खरें. माझा उजवा डोळा आज एकसारखा लवत
आहे. मी रोज रात्री वेडोविद्रों स्वप्नेही पण पहात
आहे. तरी मीं तुजजवळ आपल्याच वेडेपणामुळें
कांहींही बोललें नाहीं. गडे ! काय गे करूं ? स्वभावानें
मीं मेली अगर्दाच गचाळ ! मला मलेंबुरें कांहींच
उमजत नाहीं.

दो०—अपने चलत न आजु लागि अनभल
काहु क कीन्ह । केहि अघ एकहि वार
मोहि दैव दुसह दुख दीन्ह ॥ २१ ॥

मीं आजतागाईत आपल्या राजवटींत कोणाही-
वर आण पाखडली नाहीं. अरेरे दैवा ! माझ्या
कोणत्या पापास्तव मजवर असले हे दुर्धर भोगवटे
गुदरविलेस वरें ?

चौ०—नैहर जनमु भरव वरु जाई ।
जियत न करव सवति सेवकाई ।
अरिबस दैव जियावत जाही ।
मरनु नीक तेहि जीव न चाही ।

यापेशां माहेरीच जाऊन मीं आपला अख्खा
जन्म तेथें घालवीन, परंतु जीवांत जीव आहे तोंपर्यंत
निदान सवतीचे पाय चाटणार नाहीं. दुर्दैवानें
शत्रूच्या तावडींत आयुष्य कंठण्याचा प्रसंग ज्याचेवर
येतो त्यानें बेहत्तर मरावें, परंतु जगण्याची चाड
वाहूं नये.

दीनबचन कह बहुविधि रानी ।
सुनि कुवरी तियमाया ठानी ।

अशा रीतीनें नाहीं नाहीं तें कैकेयी केविलवाणें
बोलूं लागली. तें ऐकून त्या कुब्जेन स्त्रिमिलभ लाघवी-
पणाची साखर पुन्हां पेरली.

अस कस कहहु मानि मन ऊना ।
सुख सोहागु तुझ कहँ दिन दूना ।
जेइ राउर अतिअनभल ताका ।
सोइ पाइहि यह फलु परिपाका ।

(ती हाणाली) “ कोतैं मन करुन आपण असें
कसैं बोलतां ? आपले तर सुखसोहाळे दिनोदिन
दुणावतच राहणार. सरकार ! आपल्या नुकसानीवर
जो कोणी टपला असेल त्याच्याच वर त्याचा वार
उलटविला जाईल.

जब तेँ कुमत सुना मैँ स्वामिनि ।
भूख न वासर नीँ द न जाभिनि ।
पूछेउँ गुनिन्ह रेख तिन्ह खाँची ।
भरत भुआल होहिँ यह साँची ।
भामिनि करहु त कहँ उपाऊ ।
हैँ तुझरी सेवावस राऊ ।

धनीसाहेब ! हीं खलबतें ऐकल्यापासून माझी तर
दिवसा भूक नाही आणि रात्री झोंप नाही अशी
अवस्था झाली आहे. ज्योतिष्यांना विचारलें तर
त्यांनीं स्वाक्षरीं सांगितलें कीं भरत राजा होणार हेंच
खास ! राणीसाहेब ! कराल तर एक डाव सुचविते.
सरकारस्वारी आपल्याच सेवेवर निरंतर खूप वहाल
असते.

दो०—परउँ कूप तव वजन पर सकउँ पूत
पति त्यागि । कहसि मोर दुख देखि बड
कस न करव हित लागि ॥ २२ ॥

(कैकेयी हाणाली) तुझ्या एका शब्दावर मी
विहीर देखील साजरी करीन, अगर सुलामालकांचा
देखील अन्हेर करीन. माझ्या ह्या भयंकर दुःखानें
कळजून जर तूं एखादी छटा माझ्याच सुखासाठीं
सुचाविलीस तर ती मी कशी बरें झुगारेन ? ”

चौ०—कुवरी करि कबूलि कैकेई ।
कपटछुरी उरपाहन टेई ।
लखइ न रानि निकट दुख कैसे ।
चरइ हरित त्रिन बलिपसु जैसे ।
सुनत बात मृदु अंत कठोरी ।
देति मनहुँ मधु माहुर घोरी ।

मंथरेनं कैकेयीची कबूली घेतली, व अशा रीतीनें
तिला आपली कपटाची सुरी कैकेयीच्या हृदयरूप
सहाणेवर परजण्यास फावले. यज्ञपशु जसा कोंबळ्या

गवतावर वेधडक चरतो त्याप्रमाणें अगदीं अंगास
भिडलेलें संकटदेखील कैकेयीच्या ध्यानांत येईना. ती
एकत असलेल्या गुळचट पण शोकपर्यवसायी गोष्टी
झणजे मधांत घोळून दिलेलें विषाचें सरवतच होतें.

कहइ चेरि सुधि अहइ कि नाहीँ ।
स्वामिनि कहिहु कथा मोहि पाहीँ ।
दुइ बरदान भूप सन थाती ।
मांगहु आजु जुडावहु छाती ।
सुताहि राजु रामाहिँ वनवासू ।
देहु लेहु सब सवातिहुलासू ।

कुव्जा म्हणाली, “ राणीसाहेब ! आठवण आहे
कीं नाहीं ? आपणच मजजवळ ती हकीकत सांगि-
तली होती. सरकारस्वारींनीं आपणांस दोन वर देऊं
केले आहेत व ते ठेव म्हणून त्यांचेजवळ आहेत.
त्यांची मागणी करा व आजच्या आजच छाती गार
करून घ्या. भरतास अभिषेक आणि रामास वनवास
मागून घ्या, आणि सवतीचा अवघाच दिमाख
उतरवा.

भूपति रामसपथ जब करई ।
तव माँगेहु जोहि वचनु न टरई ।
होइ अकाजु आजु निसि बाते ।
वचनु मोर प्रिय मानेहु जी ते ।

मात्र स्वारी जेव्हां रामाची शपथ घेईल तेव्हांच
मागणी घाला, म्हणजे दिलेलें वचन टाळणें शक्य
होणार नाही. आजची रात्र संपली कीं, त्यांच्या कामाचा
खेळखंडोबा झालाच समजा. मात्र हे माझे शब्द
जीवाच्याहि पलीकडे राखून ठेवा.

दो०—बड कुधातु करि पातकिनि कहेसि
कोपग्रह जाहु । काजु सवारेहु सजग सब
सहसा जनि पतियाहु ॥ २३ ॥

कोपग्रहांत (अंधारकोठडीत) जाऊन पडा,
काम फार शिताफीनें फत्ते केलें पाहिजे. सहसा कक्षांत
जाऊं नका. इत्यादि प्रकारानें शिकवून तर त्या
मांमिणानें आपल्या मांगण्याची अगदीं कमाल केली.

चौ०—कुवरिहि रानि प्रानप्रिय जानी ।
बार बार वडि बुद्धि बखानी ।
तोहि सम हितु न मोर संसारा ।
बहे जात कर भइसि अधारा ।
जौँ बिधि पुरव मनोरथु काली ।
करउँ तोहि चषपूतरि आली ।

त्या कुब्जेस केवळ प्राणप्रिय समजून तिच्या अचाट कल्पकपणाचे कैकेयी एकसारखे पोवाडे गाऊ लागली, व म्हणाली—“ह्या जगांत तरी निदान तुझ्याइतकी माझी हितू कोणीच नाही. मी वाहवले असतांना मला तूच थारा दिल्यास. उदयिक सुदैवाने जर माझे हेतू तडीस गेले तर, गडे ! मी तुला माझ्या बुबुळांतली बाहुली करून ठेवीन.”

बहुविधि चोरिहि आदरु देई ।
कोपभवन गवनी कैकेई ।

त्या बटकीचा नानाप्रकारे आदर करून कैकेयी कोपग्रहांत शिरली.

विपाति बीजु बरषारितु चेरी ।
मुई भइ कुमाति कैकई केरी ।
पाइ कपटजलु अंकुर जामा ।
बर दोउ दल दुखफल परिनामा ।

विपत्तिरूप बीजास मंथरा ही वर्षाऋतूप्रमाणे झाली, आणि त्यास कैकेयीची कुबुद्धि हें एक शेत सांपडले व कपटरूप जल मिळून त्यास अंकुर फुटला. दोन वर हेच त्या अंकुरास दोन डिरे फुटले आणि त्यांसच अखेर शोकपर्यवसायी फळे आली.

कोपसमाजु साजि सब सोई ।
राजु करत निज कुमति बिगोई ।

रागाची कडेकोट बतावणी करून कैकेयी निजली, म्हणजे राज्यावर चढलेली ती स्वतःच्या बेबुद्दीनेच खाईत पडली.

राउनगर कोलाहलु होई ।
यह कुचाले कछु जान न कोई ।

अयोध्या अगदी गजबजून राहिली होती. त्यामुळे ह्या कृष्णकारस्थानाचा मुळी कोणास मागमूसदेखील लागला नव्हता.

दो०—प्रमुदित पुर नरनारि सब सजहि
सुमंगल चार । एक प्रविसहि एक
निर्गमाहि भीर भूपदरवार ॥ २४ ॥

अयोध्येतील सर्व स्त्रीपुरुष आनंदांत अगदी रंगून गेले होते, राजाच्या परिचारकांनी प्रसंगाची सर्व सिद्धता ठेविली होती. माणसांची सारखी आंतबाहेर चालली होती. मुख्य दरबारांत देखील चिकार गर्दी भरली होती.

चौ०—वालसखा सुनि हिय हरषाही ।
मिलि दस पाँच राम पहि जाही ।
प्रभु आदरहि प्रेमु पहिचानी ।
पूछहि कुसल पेम मृदुवानी ।

राज्याभिषेकाची वार्ता ऐकून रामभद्राच्या बाळ-मित्रांच्या अंतःकरणांत आनंदाच्या उकळ्या फुटून ते दहादहा पांचपांच मिळून रामाच्या दर्शनास जाऊ लागले. त्यांचे प्रेम ओळखून रामानेहि त्यांचा मान करावा आणि प्रेमाने त्यांचे कुशलक्षेम विचारावे.

फिरहि भवन प्रियआयसु पाई ।
करत परसपर रामबडाई ।
को रघुवीरसरिस संसारा ।
सीलु सनेहु निवाहनिहारा ।
जेहि जेहि जोनि करमवस भ्रमही ।
तह तह ईसु देउ यह हमही ।
सेवक हम स्वामी सियनाह ।
होउ नात यह ओर निवाह ।

आपल्या जिवलग्याचा निरोप घेऊन घरी परत आल्यावर ते परस्परांत रामाच्या थोरवीची वाखाणणी करीत हसतः—रघुपुंगवासारखा सच्छील, प्रेमळ आणि खरा पाठीराखा ह्या दुनियेंत कोणी तरी आहे काय ? आपापल्या संचितानुसार आम्ही ज्या ज्या योर्नीत फेऱ्या करीत राहू तेथे तेथे परमेश्वराने हेंच देणें द्यावें की, आम्ही सेवक आणि हा जानकीवल्लभ आमचा स्वामी ह्याच नात्याने आमचा निर्वाह होत रहावा.

अस अभिलाषु नगर सब काह ।
कैकयसुता हृदय अतिदाह ।
को न कुसंगति पाइ नसाई ।
रहइ न नीचमते चतुराई ।

अखल्या शहरांत देखील सर्वांची इच्छा तीच होती. फक्त कैकेयीचेंच काळीज कायतें भडक पेटलेलें होतें. बोहाऱ्या संगतीने कोणाचें तळपट होणार नाही ! हलकट्यांच्या सल्ल्याने शहाणपणदेखील मातीमोल होणारच.

दो०—साँझ समय सानंद नृप गयउ कैकई
गेह । गवनु निठुरतानिकट किय जनु
धरि देह सनेह ॥ २५ ॥

संध्याकाळची वेळ व आनंदी आनंद अशा

समयीं दशरथ कैकेयीच्या महालांत शिरला. मूर्तिमंत प्रेमानेंच शरीर धारण करून निष्ठुरतेच्या सन्निध गमन करावें अशांतलाच तो देखावा.

चौ०—कोपभवन सुनि सकुचेउ राऊ ।

भयवस अगहुड परइ न पाऊ ।

कोपगृहाचें नांव ऐकतांच दशरथाच्या उरांत करक भरली. भीतिवश त्याचें पाऊल पुढें पडेना.

सुरपति बसइ बाँहवळ जाके ।

नरपति सकल रहिँ रुख ताके ।

सो सुनि तियारिस गयउ सुखाई ।

देखहु कामप्रताप वडाई ।

इंद्रदेखील ज्याच्या मनगटाच्या जोरावर भिस्त घालून असे, सर्व राजे ज्याची मर्जी सारखी झेलीत असत, तो 'स्त्रीरोष' इतकें ऐकण्यासरशी अगदी चिरमटून जावा ना ! पहा तर ! ही मदनप्रतापाची कमाल !

सूल कुलिस असि अँगवनिहारे ।

ते रातिनाथ सुमनसर मारे ।

खड्ग, त्रिशूल, वज्र हेदेखील ज्यांच्या अगदी अंगवळणीस पडलेले त्यांनादेखील ह्या मदनाच्या पुष्पशरांनी घायाळ करावें !

सभय नरेसु प्रिया पहिँ गयऊ ।

देखि दसा दुख दारुन भयऊ ।

भूमिसयन पट मोट पुराना ।

दिये डारि तन भूषन नाना ।

कुमातिहि कसि कुवेषता फावी ।

अन-अहिवातु-सूच जनु भावी ।

राजा अगदी भीतिभीत तिजजवळ गेला. जाडें-भरडें कळकट जुनेरं नेसून व अंगावरील सर्व लेंण फेकून उबड्या जमिनीवरच लोळत पडलेल्या कैकेयीची ती अवकळा पहातांच त्याच्या पोटांत एकदम धस्स झालें ! त्या दुष्टबुद्धि कैकेयीचें तें घाणेरडें सोंग म्हणजे पुढें वाढून ठेवलेल्या वैधव्याचें सूचकच म्हणावयाचें.

जाइ निकट नृप कह मृदुबानी ।

प्राणप्रिया केहि हेतु रिसानी ।

तिच्याजवळ जाऊन राजानें तिला सामोपचारानें विचारलें:—“ हे प्राणप्रिये ! ह्या रुसव्याचें काय बरें कारण ?

छंद—केहि हेतु रानि रिसानि परसत पानि पतिहि निवारई । मानहुँ सरोष भुअंग-भामिनि विषम भाँति निहारई ॥ दोउ बासना रसना दसन वर मरम ठाहरु देखई । तुलसी नृपति भवितव्यता बस काम कौतुक लेखई ॥ १ ॥

प्रिये ! इतकें धुसमुसण्यासारखें झालें तरी काय ? अतें म्हणत राजानें तीस हात घालतांच तिनें त्यास झिडकारून लाविलें. खवळलेली नागीण जणुंकाय अगदी टक्कारून पहात आहे अशी ती दिसे. दोन इच्छा ह्याच तिच्या दोन जिभा होत्या, आणि दोन वर हेच तिचे दोन जहरीले दांत होते. तुलसी-दास म्हणतात:—ती राजाचें मर्मस्थान लक्ष्मी होती, आणि राजा भवितव्यतेच्या अंकित होऊन तिचें कामकौतुक बघत होता.

सो०—बार बार कह राउ सुमुखि सुलोचनि पिकवचानि । कारन मोहि सुनाउ गजगामिनि निजकोप कर ॥ १ ॥

राजा म्हणाला, हे सुमुखि ! सुलोचनि, कोकिल-स्वनि, हे गजगामिनि ! तुझ्या रागाचें कारण तर मला कळूं दे, इत्यादि राजा तीस परोपरीनें आळवूं लागला.

चौ०—अनहित तोर प्रिया केइकीन्हा ।

केहि दुइसिर केहि जम चह लीन्हा ।

कहु केहि रंकहि करउँ नरेसू ।

कहु केहि नृहहि निकासउँ देसू ।

सकउँ तोर अरि अमरउ मारी ।

काह कीट बपुरे नरनारी ।

“ प्रिये ! कोण बरें तुझ्याशीं वर्दळीवर आला ? ज्यावर यमानें आपला शब्द बसविला असा दोन डोक्यांचा तो आहे तरी कोण ? सांग कोणत्या रंकाला राजा बनवूं ? बोल कोणत्या राजाला देशो-धडीस लावूं ? तुझा वैरी, मग तो अमर जरी असला, तरीदेखील त्यास मारण्याची धमक मी बाळगतां, मग वापडी ही माणसें ती काय ? ती तर किटकुलीच.

जानसि मोर सुभाउ बरोरु ।

मन तव आनन चंद चकोरु ।

प्रिया प्राण सुत सरबसु मोरे ।

परिजन प्रजा सकल बस तोरे ।

जौँ कहुँ कहुँ कपट करि तोही ।

भासिनि राम-सपथ-सत मोही ।

हे वरोरु ! माझा स्वभाव तुला कळलेलाच आहे. हे तुझें मुख म्हणजे माझ्या मनोरूप चकोराचा चंद्रच. माझे पुत्र, वित्त, परिजन, प्रजा हीं सर्व आणि माझे पंचप्राणदेखील तुला अर्पण आहेत. तुझ्याशीं जर मी कांहीं लबाडानें बोलत असेन तर, हे विलासिनि ! माझ्या रामभद्राचीच मला शतवार शपथ.

बिहँसि मागु मनभावाति बाता ।

भूपन सजहि मनोहर गाता ।

घरी कुघरी समुझि जिय देखू ।

बेगि प्रिया परिहरहि कुबेखू ।

एकदां हंसतमुखानें तुझ्या मनाजोगी गोष्ट मागून घे आणि तुझें हें मनोहर शरीर अलंकारांनीं सजवून काढ. बऱ्या वाईट वेळेचा विचार तूं आपल्याच मनाशीं करून ह्या अंगावरील चिंध्याचिरगुटांना झटकन रजा दे. ”

दो०—यह सुनि मन गुनि सपथ बाडे बिहँसि
उठी मतिमंद । भूपन सजाति बिलोकि
मृग मनहुँ किरातिनिफंद ॥ २६ ॥

हें ऐकून आणि राजाच्या मोठ्यांतमोठ्या शपथेचा विचार करून ती वेडीपीर हंसतच उठली, आणि हरिणास पाहून फांसे सावरणाऱ्या पारधिणी-प्रमाणें स्वतःस दागिन्यांनीं मढवूं लागली.

चौ०—पुनि कह राउ सुहृद जिय जानी ।

प्रेम पुलकि मृदु मंजुल वानी ।

तिचें अंतरंग निर्मळ आहेसं समजून राजा प्रेम-पुलकित होत्साता मृदु आणि मंजुळ शब्दांनीं फिरून तिच्या खुशामतीस लागला.

भासिनि भयउ तोर मनभावा ।

घरघर नगर अनंदवधावा ।

रामहिँ देउँ कालि जुबराचू ।

सजहि सुलोचनि मंगलसाजू ।

“ भासिनि ! झालेंना तुझ्या मनाजोगतें ? शहरांत घरीघर आनंदाचे सोहळे चालूं आहेत. उद्यां राम-भद्राला युवराज्य द्यावयाचें. सुंदरि ! तूंहि त्या मंगल-समारंभाच्या तयारीला लाग. ”

दलाकि उठेउ सुनि हृदय कठोरू ।

जनु छुइ गयउ पाक बरतोरू ।

ऐसिउ पीर बिहँसि तेइ गोई ।

चोरनारि जिमि प्रगटि न रोई ।

हें ऐकतांच ती पापाणहृदयी, पिकलेल्या गळस धक्का लागल्याप्रमाणें, ताडकन उसळली. एवढी तिडीक पण तिनें ती हंशावारी नेऊन दाबली. एखाद्या आंतल्या गांठीच्या बायकोप्रमाणें तिनें वरून हें कीं चूं देखील केलें नाहीं.

लखी न भूप कपट चतुराई ।

कोटि-कुटिल-मनि गुरु पढाई ।

जद्यपि नीतिनिपुन नरनाहू ।

नारिचरित जलनिधि अवगाहू ।

कोटिपट कुटिलशिरोमाणि गुरुची पट्टशिष्या ती. तिचें कपटपाटव राजाच्या लक्षांतच आलें नाहीं. राजा दशरथ जरी नीतिनिष्णात तरी स्त्रीचरित्र त्यास एक अगाध समुद्रच झाला.

कपटसनेह वढाइ वहोरी ।

बोली बिहँसि नयन मुह मोरी ।

नंतर लटकेंच प्रेम दाखवून आणि डोळे व तोंड मुरडून मुरकून ती हंसत हंसत झगली.

दो०—माँगु माँगु पै कहहु पिय कबहुँ न देहु
न लेहु । देन कहहु वरदान दुइ
तेउ पावत संदेहु ॥ २७ ॥

“ गडे ! माग माग झणून मात्र हाणावयाचें होतें, पण कधीं द्यायला नको आणि घ्यायला नको ! नुसते मेले ते दोन वर कवूल केले होते तेदेखील मिळण्याची मारामार ! ”

चौ०—जानेउँ मरम राउ हँसि कहई ।

तुझाहि कोहाव परम प्रिय अहई ।

थाती राखि न माँगिहु काऊ ।

विसरि गयउ मोहि भोर सुभाऊ ।

ती खून पटून राजा हंसतच झगला—“ तुझाला रसण्याकुणण्यांतच मोठी मौज वाटते. तूंच ते ठेव झणून ठेविलेस आणि फिरून कधींकाळींहि मागणीं केलीं नाहींस. मी मूळचाच विसराळ, विसरून गेलों !

श्टेहु हमहिँ दोस जानि देहु ।

दुइ कै चारि माँगि किन लेहु ।

रघु-कुल-रीति सदा चलि आई ।

प्रान जाहु बरु बचनु न जाई ।

आह्वांला नसता दोष देऊं नकोस. दोन वरांचे ऐवजी चार कां मागून घेईनास. रघुकुलाची ही रीत सनातन चालत आली आहे की, प्राण गेले तरी वेहेतर परंतु दिलेलें वचन मात्र फिरावयाचें नाहीं.

नहिँ असत्यसम पातकपुंजा ।
गिरिसम होहिँ कि कोटिक गुंजा ।
सत्यमूल सब सुकृत सुहाये ।
वेद पुरान त्रिदित मुनि गाये ।

असत्यासारखी पापांची पुंजीच नाहीं. कोट्यवधि गुंजांचा ढीग पर्वताएवढा होईल काय ? वेदपुराणांचा आणि ऋषींचा निर्णय तरी हाच आहे की, एकंदर सुकृतांच्या मूळार्शी सत्य असेल तरच त्यांची शोभा आहे.

तेहि पर राम सपथ करि आई ।
सुकृत-सनेह-अवधि रघुराई ।

त्याउपर मी रामाचीदखील शपथ घेतली; आणि माझा रघुराय तर मला माझ्या पुण्याची आणि प्रेमाची सीमाच आहे. ”

वात दढाई कुमति हँसि बोली ।
कुमत-कुविहंग-कुलह जनु खोली ।

राजास वचनांत पक्का गोवून घेतल्यावर ती खवटाळ भुरके मारीत बोलू लागली. अशा रीतीनें तिनें आपल्या दुष्टहेतुरूप शिकारी पक्ष्याची (शिकऱ्याची) जणुं काय आंखपट्टीच खोलली.

दो०—भूप मनोरथ सुभगवन सुख सु-विहंग-
समाजु । भिल्लिनि जिमि छाडन चहति
वचन भयंकर वाजु ॥ २८ ॥

राजाच्या मनोरथरूप रमणीय वनांत संचार करणाऱ्या सुखरूप सुंदर पक्ष्यांच्या समुदायावर कैकेयी जणुं काय किरातिणीच्या रूपानें आपलें क्रूर वचनरूप श्येनपक्षी सोडण्याची इच्छा करू लागली.

चौ०—सुनहुँ प्रानप्रिय भावत जी का ।
देहु एक वर वरतहि टीका ।
मागउँ दूसर वर करजोरी ।
पुरवहु नाथ मनोरथ मोरी ।
तापसवेष बिसेषि उदासी ।
चौदह बरिस राम वनवासी ।

(कैकेयी म्हणाली) प्राणप्रिया ! माझ्या अगर्दी मनांतून मला जें पाहिजे तें ऐकावें. एका वरानें भरतास

राज्य द्यावें. दुसरा वर मी हात जोडून मागून घेतें. नाथांनीं माझी इच्छा पुरविलीच पाहिजे. जोगी आणि पूर्ण फटिंग राहून रामानें चवदा वर्षे वनवास केला पाहिजे.

सुनि मृदुवचन भूपहिय सोकू ।
ससिकर छुअत विकल जिमि कोकू ।
गयउ सहमि नहिँ कछु कहि आवा ।
जनु सचान वन झपेटउ लावा ।
बिवरन भयउ निपट नरपाळू ।
दामिनि हनेउ मनहुँ तरु तालू ।

तिचें वचन मृदु, पण त्यानें राजाचें हृदय मात्र होरपळून निघालें. कोक पक्ष्यास चंद्रकिरणांचा स्पर्श, वनांत लावी पक्ष्यांवर वाहिरी ससाण्याची झडप, किंवा तालवृक्षावर विद्युत्पात अशांतलेंच तें दृश्य म्हणावयाचें. त्यामुलें राजा गर्भगळित झाला. त्यास बोल फुटेना. तो अजिवात फिका पडला. त्याची वाचाच खुटली.

माथे वाथ मूँदि होउ लोचन ।
तनु धरि सोचु लाग जनु सोचन ।
मोर मनोरथ सुर-तरु-फूला ।
फरत करिनि जिमि हतेउ समूला ।
अवध उजारि कीन्हि कैकेई ।
दिन्हेसि अचल विपति कै नेई ।

डोक्यावर हात टेकून व दोन्ही डोळे मिटून अगर्दी जिकीरीस आलेला तो राजा मूर्तिमंत शोकच असा भासला. (तो आंतल्याआंत म्हणाला), “ माझा मनोरथरूप कल्पवृक्ष अगर्दी फुललेला असतां त्यास ऐन फळें येण्याच्या वेतांतच जणुंकाय हात्तिणीनें धडक मारून त्याला मुळासकट उपटून टाकिलें. कैकेयीनें अयोध्या वेचिराख केली आणि विपत्तीस कायमचें आमंत्रण देऊन टाकिलें. ”

दो०—कवने अवसर का भयउ गयउँ नारि
विस्वास । जोग-सिद्धि-फल-समय जिमि
जतिहि अविद्यानास ॥ २९ ॥

“ ही वेळ कोणची आणि झालें काय ! योग-सिद्धीच्या फलागमसमयीच यतीचा जसा अविद्येनें नाथनाट करावा तद्वत् मी ह्या स्त्रीच्या नादांत गुरफटलों. ”

चौ—एहि विधि राउ मनहिँ मन झाँखा ।
देखि कुभाँति कुमाति मनु माँखा ।

अशा रीतीने पनांतल्यामनांत मेलेल्या राजाकडे कुर्च्याने पाहून, दुष्टाव्याने जिचे मन माखले आहे अशी ती कैकेयी म्हणाली:—

भरत कि राउर पूत न होही ।
आनेहुं मोल बेसाहि कि मोही ।
जो सुनि सर अस लागु तुम्हारे ।
काहे न बोलहु वचनु सँभारे ।
देहु उतर अरु कहहु कि नाही ।
सत्यसंध तुम्हा रघुकुल माही ।

“ भरत आपल्या पोटाचा नव्हे की काय ? कां मला आपण मोलकराण किंवा वेश्या म्हणून आणली आहे ? जर नुसत्या ऐकण्यानेच आपणांस असें वाण झोंबतात तर बोलण्यापूर्वीच कां नीट जपून बोलला नाहीत ? उत्तर द्या, परतां चक्रे नाही तरी म्हणा ! रघुवंशांतले सत्यप्रतिज्ञ ते हे आपणच ना ?

देन कहेहु अब जानि वरु देहू ।
तजहु सत्य जग अपजस लेहू ।
सत्य सराहि कहेहु वरु देना ।
जानेहु लेइहि माँगि चबेना ।

देतो म्हटल्यावर अजूनदेखील पाहिजे तर नकार मरा आणि आपल्या सत्यावर तिलाज्जुली सोडून जगाची छीथू पत्करा ! आपल्या सत्यप्रतिज्ञेच्या मारे वाता झोकून ‘ वर देतो ’ म्हणून म्हणावयालाच तेवढे तयार ! ही कांही तरी चिवडाकडबोळी मागून घेईल असेच कां आपण समजला ?

सिवि दधीचि वलि जो कळु भाषा ।

तनुधनु तजेउ वचनपन राखा ।

शिवि, दधीचि, वलि इत्यादिकांनी आपल्या एका शब्दाकरितां जिनगी तर बरबाद केलीच, पण प्राणहि खर्ची घालून आपल्या वचनाचे चीज केले.”

१ शिवि हा राजा दशरथाचा पूर्वज होय. त्याचे नव्याण्णव अश्वमेध पूर्ण होऊन शंभराव्याला सुरवात होताच इंद्राला भीति पडली. तेव्हां इंद्राने त्याच्या घाताची युक्ति योजून आपण ससाण्याचे रूप घेतले व अग्नीला खबूतर बनवून दोघेहि यज्ञमंडपांत शिरले. खबूतर राजाच्या पोटाशीं दडून, शरणागताला सांभाळ, म्हणून राजाची करुणा भाकू लागला. राजाने त्यास अभय दिले. त्याजवर ससाण्याने झडप घालतां व राजाने त्याचे निवारण

[पुढील कॉलम पहा]

अति-कटु-वचन कहति कैकेई ।

मानहुं लोन जरे पर देई ।

कैकेयीचें तें अतिशय मर्मभेदक बोलणें भाजलेल्या जागेवर मीठ सारविण्यासारखेंच झालें.

दो०—धरम—धुरं—धर धीर धरि नयन उघारे
राय । सिर धुनि लीन्हि उसास असि
मारेसि मोहि कुठाय ॥ ३० ॥

नंतर त्या धर्मधुरंधर दशरथ राजानें धैर्य धरून डोळे उघडले. त्याचें मस्तक लटलट कांपूं लागून त्यानें एक दीर्घ श्वास सोडला आणि तो म्हणाला:—
‘ तूं माझ्या अगदीं वर्मीं धाव घालीत आहेस. ’

चौ०—आगे दीखि जरति रिस भारी ।

मनहुं रोष तरवारि उघारी ।

मूठि कुबुद्धि धार निठुराई ।

धरी कूवरी सान बनाई ।

लखी महीप कराल कठोरा ।

सत्य कि जीवनु लेइहि मोरा ।

अतिशय संतापानें भडकलेल्या कैकेयीस समोर पाहून त्यास असें वाटलें कीं, रागानें जणूं आपली समशेरच उपसली आहे. त्या तरवारीची कुबुद्धि ही मूठ आणि निष्ठुरता ही धार असून मंथरारूप सहा-

केलें. ससाणां ह्मणाला कीं, माझ्या तोंडचें अन्न काढून घेण्यांत महत्पाप आहे. राजानें त्यास दुसरे आमिष देण्याचें कबूल केलें तरी तो ऐकेना, अखेर स्वतःचें मांस कापून तें कबूतराच्या भारंभार राजानें धावें असें ठरलें. राजा मांस कापून तोलूं लागला असतां कबूतर जास्त भारावूं लागला. अखेरीस मांस संपून मस्तक कापून देण्याची पाळी आली तेव्हां भगवान् प्रगट झाले. त्यांनीं राजाला सनाथ केलें व इंद्र लज्जित होऊन चालता झाला.

२ दधीचि:—इंद्र आणि वृत्रासुर ह्यांचे युद्धांत इंद्र पराभूत झाला. तो ब्रह्मदेवास शरण गेला असतां त्यांनीं त्यास सांगितलें कीं दधीचि मुनींच्या अस्थीवांचून वृत्रासुरास मृत्यु येणें शक्य नाहीं. इंद्र याचक बनून दधीचि मुनीजवळ आला व त्यानें त्यांच्या अस्थींची याचना केली असतां मुनींनीं त्याची इच्छा पूर्ण केली. त्याच अस्थींचें वज्र बनवून इंद्रानें वृत्रास जिंकलें.

३ वलि—वामनानें त्रिपाद भूमि मागून बलीचें आक्रमण केलें व देवांचा ताप चुकविला ही गोष्ट प्रसिद्ध आहे.

णेवर तिला पाजून ठेविली होती. ती भयंकर तीक्ष्ण तरवार पाहतांच राजास वाटलें कीं, ' ही माझ्या प्राणांचा खास भग घेणार ! '

बोलेउ राउ कठिन करि छाती ।

बानी सविनय तासु सोहाती ।

राजानें आपली छाती घट्ट करून तीस रिझ-विण्यासाठीं तो मोठ्या मिनतवारीनें बोलूं लागलाः—

प्रिया वचन कस कहसि कुभांती ।

भीरू प्रतीति प्रीति करि हांती ।

सोरे भरत राम दुइ आंखी ।

सत्य कहउँ करि संकर साखी ।

अवासि दूत मै पठउव प्राता ।

ऐहहिं वेगि सुनत दोउ भ्राता ।

सुदिन सोधि सब साजु सजाई ।

देउ भरत कहँ राजु वजाई ।

“ प्रिये ! असें हें ओंगळवाणें तूं बोलतेंस तरी कशी ? हे भीरू ! प्रेम आणि विश्वास ह्यांना तर तूं बगलच दिलीस ! मी शंकरालाच साक्षी ठेवून खरें सांगतों कीं, राम आणि भरत हे माझे दोन डोळे आहेत. उदयिक प्रातःकाळीच मी जासूद रवाना करितों. माझा निरोप ऐकतांक्षणींच दोघेहि बंधू ताबडतोब निघून येतील. मग चांगला दिवस पाहून आणि जय्यत समारंभ भरवून मी भरतासच प्रसिद्ध-पणें राज्य देतों.

दो०—लोभु न रामहिं राजु कर बहुत भरत
पर प्रीति । मै बड छोट विचारि जिय
करत रहेउं नृपनीति ॥ ३१ ॥

रामहि राज्याचा वखवखलेला नाही. शिवाय त्याचें भरतावर वेसुमार प्रेम आहे. मीच कायतो बडीलधाकटेपणाचा मनांत विचारकरून राजनीतीला अनुसरून बेत ठरविला होता.

चौ०—राम—सपथ—सत कहउँ सुभाऊ ।

राममातु कछु कहैउ न काऊ ।

मै सब कीन्ह तोहि विनु पूछे ।

तेहि ते परेउ मनोरथ छूछे ।

रिस परिहरु अव मंगल साजू ।

कछु दिन गये भरत जुवराजू ।

शतवार रामाचीच शपथ धेऊन मी तुला मन मोकळें करून सांगतों कीं, रामाची आई ह्या वाव-

तीत चकारशब्द देखील कधीं बोलली नाही. सर्व कांहीं केले तें मी. मात्र तुला विचारलें नाही ह्मणूनच माझे सर्व बेत ढांसळून पडले. आतां तरी राग आवर आणि आनंदानें तयारीस लाग. थोडक्याच दिवसांत भरत युवराज होईल.

एकाहि वात मोहि दुख लागा ।

वर दूसर असमंजस माँगा ।

अजहूँ हृदय जरत तेहि आँचा ।

रिस परिहास कि साँचेहु साँचा ।

मला फक्त एकाच गोष्टीबद्दल दुःख झालें. तूं दुसरा वर फारच अविचाराचा मागितलास. अद्यापदेखील त्याच्या आंचेनें माझें काळीज करपत आहे. खरो-खरीच हा तुझा कोप आहे, कीं विनोद ?

कहु तजि रोषु रामअपराधू ।

सब कोउ कहइ रामु सुठि साधू ।

तुहूँ सराहसि करसि सनेहू ।

अब सुनि मोहि भयउ संदेहू ।

जासु सुभाउ अरिहि अनुकूला ।

सो किमि करिहि मातुप्रतिकूला ।

शांत हो आणि रामाचा अपराध तरी कळं दे ! सर्वच लोक रामाला अगदीं शहाजोग ह्मणून वाखा-णीत आहेत. तूंहि पण त्याची तारीफ करून त्याज-वर पंचप्राण टाकीत होतीस. आतांची तुझी भाषा ऐकून मात्र मला चमत्कार वाटतो. ज्याचा स्वभाव वैय्यांनादेखील अनुकूल, तो आपल्या प्रत्यक्ष आईशीं प्रतिकूल वागेल हें संभवतें तरी कसें ?

दो०—प्रिया हास रिस परिहरहि माँगु विचारि
बिवेकु । जेहि देखउँ अब नयनभरि
भरत राज अभिषेकु ॥ ३२ ॥

प्रिये ! राग अगर थट्टा जें कांहीं असेल तें सोडून सारासाराविचारानें आणि दूरदृष्टीनें असा वर माग कीं, जेणेंकरून आतां तरी मला भरताचा राज्याभिषेक डोळे भरून पाहण्यास सांपडेल.

चौ०—जिअइ मीन वरु बारिविहीना ।

मनि विनु फनिक जिअइ दुखदीना ।

कहउँ सुभाउ न छल मन माही

जीवन मोर राम विनु नाही ।

समुझि देखु जिय प्रिया प्रबीना ।

जीवन राम—दरस आवीना ।

एकपरी पाण्यावांचून मासेहि जगतील. मण्या-
वांचून दीन दुःखी झालेले साप देखील वांचतील,
परंतु मी हें तुला निष्कपट मनानें आणि प्रांजळपणानें
सांगून ठेवितों की, रामास सोडून माझे प्राण गारच
होणार. जिवलगे ! तूं सृज आहेस, तूंच आपल्या
ठिकाणी विचार करून पहा की, माझें आयुष्य केव-
ळच रामदर्शनावर अवलंबून आहे. ”

मुनि मृदुवचन कुमति अति जरई ।

मनहुं अनल आहुती घृत परई ।

राजाचें हें केविलवाणें भाषण ऐकून त्या अव-
दसेचा अगदीं तिळपापड झाला. असें वाटलें कीं,
अग्नीवर तुपाचीच आहुति पडली.

कहइ करहु किन कोटिउपाया ।

इहाँ न लागिहि राउरि माया ।

देहु कि लेहु अजस करि नाही ।

मोहि न बहुत प्रपंच सुहाही ।

राम साधु तुझ साधु सयाने ।

राममातु भलि सब पहिचाने ।

जस कौसिला मोर भल ताका ।

तस फल उन्ही देऊं करि साका ।

(कैकेयी म्हणाली,) “ सांगा, सवरा, कोटींनीं
कां उपाय कराना, पण मजजवळ आतां मात्र आपला
हा बाष्कळपणा चालावयाचा नाही. एकतर दोन्ही
वर द्या, नाहीतर नाही म्हणून लौकिक तरी गमवा,
आपल्या आणखी बाष्कळपणाची मला मुळीच चाड
नाहीं ! रामहि नुसता साधूच, पण तुम्ही व रामाची
आई दोघेहि साधू आणि सृज आहांत ! बरें झालें
कीं, तुम्हां सर्वांना मी तरी खूप ओळखून चुकलें !
कौसल्येन जसें माझे हित चितिलें त्याचीं फळे मी
तिला चाखावयाला लावीनच लावीन.

दो०—होत प्रात मुनिवेष धरि जाँ न राम
वन जाहि । मोर मरनु राउर अजसु नृप
समुझिय मन माहि ॥ ३३ ॥

आतां उजडतांच जोगडा बनून जर कां राम
वनांत गेला नाही तर मात्र महाराज ! पक्कें लक्षांत
ठेवा कीं, माहि मेळें आणि आपलें यशहि डागळलें.”

चौ०—अस कहि कुटिल भई उठि ठाढी ।

मानहुं रोष तरंगिनि बाढी ।

पाप पहार प्रगट भई सोई ।

भरी क्रोध जल जाइ न जोई ।

दोउ वर कूल काठिनहठ धारा ।

भँवर कुवरी-वचन-प्रचारा ।

ढाहत भूपरूप तरुमूला ।

चली विपतिवारिधि अनुकूला ।

इतकें बोलून ती कुरांट तडक उठून उभी राहिली
तेव्हां ती फोंफावत चाललेली रागाची नदीच आहे
असें भासलें. पापरूप डोंगरांत उगम पावून क्रोधरूप
जलानें ती अशी भरून चालली होती कीं तिजवर
नजर ठरेना. दोन वर ह्याच जिच्या दुथड्या, अनावर
हट्ट हीच जिची मुख्य धार, कुब्जेची शिकवण हेच
जिच्यांतील अतोनात भोंवरे, अशी ती दशरथरूप
वृक्षास मुळासकट उलथून पाडूं पाहणारी नदी विपत्ति-
रूप समुद्राकडे दुथडी भरून वाहात सुटली.

लखी नरेस बात सब साँची ।

तियमिसु मीच सीस पर नाँची ।

गहि पद विनय कीन्हि बैठारी ।

जनि दिन-कर-कुल होसि कुठारी ।

राजाची खात्री झाली कीं, इच्या चेष्टा मस्करीच्या
नसून सर्व खऱ्या आहेत आणि स्त्रीमिषानें आपल्या
शिरावर आपला मृत्यूच नाचत आहे. नंतर तिचे
पाय धरून आणि तीस मोठ्या भिनतवारानें
बसवून तो म्हणालाः—“ सूर्यवंशाची तूं कुन्हाड
बनूं नकोस.

माँगु माथ अवही देऊं तोही ।

रामविरह जनि मारसि मोही ।

राखु राम कहं जोहि तेहि भौंती ।

नाहि त जरिहि जनम भरि छाती ।

हें माझें मस्तक माग, तेंदेखील मी तुझ्या
स्वाधीन करितों. परंतु रामाची ताटातूट करून नको
ग मला मारुस ! कोणत्या नाकोणत्या तरी रीतीनें
रामास ठेवून घे. नाहीतर जन्मभर काळीज जळत
राहिल. ”

दो०—देखि व्याधि असाधि नृप परेउ धरनि
धुनि माथ । कहत परम आरतवचन
राम राम रघुनाथ ॥ ३४ ॥

ही व्याधि असाध्य जाणून राजा गय खाऊन
जमिनीवर पडला. आणि हे राम ! हे राम ! हे रघुनाथ !
अशा रीतीनें आरंभकं लागला.

चौ०—व्याकुल राउ सिथिल सब गाता ।
करिनि कलपतरु मनहुं निपाता ।
कंठ सूख मुख आव न वानी ।
जनु पाठीन दीन बिनु पानी ।

हत्तिणीनें कल्पतरु उलथून पाडल्याप्रमाणें व्याकु-
लतेनें राजाचें सर्वांग खिळखिळें झालें. घशाला
कोरड पडल्याकारणानें त्याच्या मुखावाटे शब्द
निघेना. पाण्याविरहित माशाप्रमाणें तो दीन झाला.

पुनि कह कटु कठोर कैकेई ।
मनहुं घाय महुं माहुरु देई ।

जखमेमध्ये विष भरावें त्याप्रमाणें कैकेयी पुन्हां
ल्यास निर्दयपणानें खोचून बोलूं लागली.

जौं अंतहु अस करतव रहेऊ ।
माँगु माँगु तुम्ह केहि वल कहेऊ ।
दुइ कि होइ एक समय भुआला ।
हसव ठठाइ फुलाउव गाला ।

“ माझ्या मागणीचा हाच जर शेवट करावयाचा
होता तर मग ‘माग माग’ म्हणून कशाच्या
जोरावर मला म्हणालांत ? एकाच काळीं म्हणे
दीन राजे ! हें होऊं शकतें कसें ? माझी टर उडवून
आपणच खिदळावयाचें आणि आपणच फिरून गाल
फुगवावयाचे.

दानि कहाउव अरु कृपनाई ।
होइ कि पैम कुसल रौताई ।
छाडहु वचन कि धीरज धरहू ।
जनि अबला जिभि करुना करहू ।
तनु तिय तनय धाम धनु धरनी ।
सत्यसंध कहँ तृनसम वरनी ।

“ दाता म्हणवून घ्यावयाचें आणि कृति मात्र
कृपणाची करावयाची. ऐषआरामांत लोळून थोर-
पणाचा बडिवार मिरवायला सांपडेल होय ? दिलेल्या
वचनाला हरताळ तरी फांसा नाहीतर हिंमत तरी
धरा. असें वायकोसारखे हेल काढून रडल्यानें मागा-
वयाचें नाही. देह, गेह, पुत्र, कलत्र, राज्य, वित्त हीं
सर्व सत्यप्रतिज्ञ पुरुष तनसडीप्रमाणें समजता.”

दो०—मरमवचन सुनि राउ कह कहु कछु
दोष न तोर । लागेउ तोहि पिसाच
जिमि काल कहावत मोर ॥ ३५ ॥

तिचे ते बोचक शब्द ऐकून राजा म्हणाला—

“ खुशाल बोल ! ह्यांत तुझा मुळींच दोष नाही.
माझा काळच मला बोलावीत आहे आणि त्यानेंच
तुला पिशाचाप्रमाणें झपाटलें आहे.

चौ०—चहत न भरत भूपताहि भोरे ।
विधिवस कुमति बसी जिय तोरे ।
सो सब मोर पापपरिनामू ।
भयउ कुठाहर जेहि विधि बामू ।

भरताला चुकून देखील राजा होण्याची हौस नाही.
प्राक्तनाचाच फेरा म्हणून तुझ्या मनांत ह्या द्राड
वासनांनीं विन्हाड केलें आहे. हें सर्व माझ्याच
पापाचें फळ आहे. ज्यांना ज्यांना म्हणून दैवानें
नाडलें त्यांचे असेच कुत्र्याचे हाल व्हावयाचे.

सुवस वसिहि फिरि अवध सुहाई ।
सब गुनधाम राम प्रभुताई ।
करिहिं भाइ सकल सेवकाई ।
होइहि तिहुं पुर रामबडाई ।
तोर कलंक मोर पछिताऊ ।
मुयहु न मिटिहि न जाइहि काऊ ।

अयोध्या फिरून सुखासमाधानानें वसेल आणि
अखिलगुणधाम माझा रामच तिजवर प्रभुत्व
चालवील. सर्व बंधु रामाची सेवा करीत राहतील
आणि तिन्हीहि लोकांत रामाचाच डंका गाजेल.
मात्र तुझा हा कलंक आणि माझा हा पश्चात्ताप हे
मात्र आपण उभयतां मेलों तरी कोण्याहि काळीं
मिठावयाचे नाहीतच, परंतु पुसावयाचेहि नाहीत.

अव तोहि नीक लाग करु सोई ।
लोचनओट वैठु मुह गोई ।
जब लागि जिअउँ कहउँ कर जोरी ।
तब लागि जानि कछु कहेसि बहोरी ।
फिरि पछतैहसि अंत अभागी
मारसि गाइ नहारहि लागी ।

याउपर तुला ठीक वाटेल तें कर, परंतु तोंड टाळून
माझ्या दृष्टीआड जाऊन वैसे ! तुला हात जोडून हीच
प्रार्थना, कीं जोंवर मी जिवंत असेन तोंवर फिरून
मात्र अवाक्षर काढूं नकोस. करंटे ! शेवटीं मात्र तुला
पश्चात्ताप होईलच होईल. नुसत्या वादीसाठीं तूं गाय
कापीत आहेस ! ”

दो०—परेउ राउ कहि कोटिविधि काहे करसि
निदानु । कपटसयानि न कहति कछु
जागति मनहुं मसानु ॥ ३६ ॥

ह्याप्रमाणें राजानें कैकेयीस परोपरानें सांगितलें.
अखेर 'कां अंत पाहतेस' म्हणून तो धरणीवर
लोळें लागला. परंतु त्या कसलेल्या कावेबाज कैकेयीनें
हूं कीं चूं देखील केलें नाहीं. तेव्हां असें भासे कीं,
ती जणुं स्मशानच जागवीत आहे.

सौ०—राम राम रट विकल भुजालू ।
जनु विनु पंख विहंग वेहालू ।
हृदय मनाव भोरु जानि होई ।
रामहिं जाइ कहइ जनि कोई ।
उदय करहु जनि रावि रघुकुलगुर ।
अवध विलोकि सूल होइहि उर ।

पंखविहीन पक्ष्याप्रमाणें राजा रडकुंडीस येऊन
'राम राम' म्हणून आक्रोश करूं लागला. तो मनांत
चितूं लागला कीं, आतां उजाडूंच नये, रामाला
जाऊन ही गोष्ट कोणीच कळवूं नये, व रविकुलाचा
मूळपुरुष जो सूर्य त्यानेंही उगवूं नये, कारण अयो-
ध्येस पाहून त्याच्याहि हृदयांत वेदना होऊं लागतील.

भूपप्रीति कैकडकठिनाई ।
उभयअवधि विधि रची बनाई ।

राजानें कैकेयीविषयीचें प्रेम आणि तिची राजा-
विषयीची निष्ठुरता ह्या दोन्हींची ही सीमा विधा-
त्यानें फारच खुबीनें घडविली होती.

बिलपत नृपहि भयउ भिनुसारा ।
बीना-वेनु-संख धुनि द्वारा ।
पढहिं भाट गुन गावहिं गायक ।
सुनत नृपहि जनु लागहिं सायक ।
मंगल सकल सुहाहि न कैसे ।
सहगामिनिहिं विभूषन जैसे ।

ह्याप्रमाणें राजाचा विलाप चालला आहे तों
पहाट झाली. बीन, सनई, शंख इत्यादींची सुरसुरा-
वट राजद्वारी ऐकूं येऊं लागली. भाटांच्या सलाम्या
सुरू झाल्या व गवई आलापदारी करूं लागले. तें
ऐकून राजास बाण रुपल्यासारखें होई. सहगमन
करणाऱ्या पतिव्रतेस जसे अलंकार रुचत नाहींत
तद्वत् राजाला तो सर्व मंगलगजर अगदीं नकोसा
झाला.

तेहि निसि नीदें परी नहिं काहू ।
रामदरस लालसा उछाहू ।

त्या रात्री झोंप झणून कोणालाहि लागली नाहीं.

कारण सर्वांना रामदर्शनाची उत्कट लालसा झाली
होती.

दो०—द्वार भीर सेवक सचिव कहहिं उदित
रवि देखि । जागे अजहुं न अवधपति
कारन कवन विसेखि ॥ ३७ ॥

द्वारांवर जमलेली, सचिव, सेवक इत्यादि मंडळी
सूर्य उदयाचलीं आलेला पाहून म्हणूं लागली कीं,
“सरकारस्वारी अझून उठली नाहीं त्याचें काय वरें
विशेष कारण असावें ?

चौ०—पछिले पहर भूपु नित जागा ।
आजु हमहिं वड अचरजु लागा ।
जाहु सुमंत्र जगावहु जाई ।
कीजिय काज रजायसु पाई ।

स्वारी शेवटच्या प्रहरांत नित्य जागृत असते,
आजचें हें मात्र आम्हांस मारीच नवल वाटतें.
सुमंता ! जा, जा, आणि स्वारीस जागें कर. कारण
आपणांस राजाज्ञा घेऊन पुढच्या कामास लागलें
पाहिजे. ”

गये सुमंत्र तव राउर पाहीं ।
देखि भयावन जात डेराहीं ।
धाइ खाइ जनु जाइ न हेरा ।
मानहुं विपति-विषाद वसेरा ।
पूछे कोउ न ऊतरु देई ।
गये जेहि भवन भूप कैकेई ।

त्यावर सुमंत राजाकडे जावयास निघाला. परंतु
सर्व भयाण, जसें कांहीं खाण्यासच धांवत आहेत
पाहून तो जातांना वचकला. त्याच्यानें तिकडे पाहवेना.
त्यास असें भासलें कीं, विपत्ति आणि विषाद यांनीं
तेथें आपले डेरेंच ताणले आहेत. विचारपूस केली
तरी त्यास कोणी जबाब देईना. म्हणून दशरथ
आणि कैकेयी ज्या खाशा महालांत होते तेथेंच तो
शिरला.

कहि जय जीव वैठ सिर नाई ।
देखि भूपगति गयउ सुखाई ।
सोच बिकल विवरन महि परेऊ ।
मानहुं कमलमूल परिहरेऊ ।
सचिव समीत सकइ नहिं पूछी ।
बोली असुभमरी सुभच्छी ।

(तेथें जाऊन) ‘जय जीव’ म्हणून नमस्कार
करून तो बसला मात्र, तोंच राजाची अवस्था पाहून

त्याचाहि चेहरा उतरला. शोकाविष्ट, कांतिहीन आणि उधळ्यावर अस्ताव्यस्त पडलेला राजा त्यास मूळांसकट उपटलेल्या कमळाप्रमाणे भासला. भीतीने गांगरून गेल्यामुळे त्याला विचारण्याचे धारिष्ट होईना. तेव्हां आपण होऊनच ती मंगलरहित आणि अमंगल-पूर्ण कैकेयी बोले लागली.

दो०—परी न राजहि नीद निसि हेतु जान जगदीसु । रामु रामु रटि भोरु किय कहइ न मरमु महीसु ॥ ३८ ॥

ती म्हणाली, “परमेश्वर जाणे, काय म्हणून पण स्वारीस सारी रात्र झोंप म्हणून लागली नाही. रामाचा सारखा ध्यास लागला आहे. होतांहोतां सकाळहि झाली, पण मनांतलें इंगित स्वारी बोलूनच दाखवीत नाही.

चौ०—आनहु रामहि वेगि बोलाई । समाचार तव पूछेहु आई ।

सुमंता ! रामाला आतांच्या आतांच बोलावून आण आणि मग येऊन चौकशीची किचकाट घालीत रहा.

चलेउ सुमंत्र रायरुख जानी ।
लखी कुचाली कीन्हि कछु रानी ।
सोच विकल मग परइ न पाऊ ।
रामहि बोलि कहिहि का राऊ ।
उर धरि धीरज गयउ दुआरे ।
पुछहि सकल देखि मनमारे ।
समाधान करि सौ सबही का ।
गयउ जहाँ दिन-कर-कुल-टीका ।

राजाचीहि तीच इच्छा आहे असें जाणून सुमंत निघाला. त्यानें ताडले की ह्याच बाईसाहेबांनीं कांहीं तरी खट्याळपणा केला आहे. दुःखानें विकल झाल्या कारणानें त्यास पाऊल फुटेना. (ती मनांत विचार करी कीं,) रामास बोलावून महाराज त्यांस सांगणार तरी काय ? मनाला धीर देऊन तो जेमतेम देवडी-पार्शी आला मात्र तोंच त्यास बदनूर पाहून सर्वांनीं विचारपूस करून भंडावून सोडले. त्यानें सर्वांनाच स्थिस्थावर केले, आणि स्वतः दिनकरकुलावतंस प्रभू रामचंद्राकडे चालता झाला.

**राम सुमंत्रहि आवत देखा ।
आदर कीन्ह पितासम लेखा ।**

निरखि वदन काहि भूपरजाई ।
रघु-कुल-दीपहि चलेउ लेवाई ।
राम कुभाँति सचिवसँग जाही ।
देखि लोग जहँ तहँ विलखाही ।

सुमंत आलेला पाहून रामांनीं त्याचा पितृतुल्य सत्कार केला. रामाच्या मुखाकडे पाहून त्यानें राजाशा कळविली आणि त्या रघुकुलदीपास घेऊन तो निघाला. सचिवावरोबर रामचंद्र कसेसेच जात आहेत हैं पाहून लोकांत जिकडेतिकडे खळबळ उडाली.

दो०—जाइ देखि रघु-वंस-मनि नरपति निपट कुसाजु । सहमि परेउ लखि सिंधिनिहि मनहुँ वृद्ध गजराजु ॥ ३९ ॥

रघुवंशमणि जाऊन पहातात तो राजा अगदीच रंजीस आलेला त्यांस दिसला. सिंधिणीस पाहून वृद्ध गजराज गर्भगाळित होऊन पडला आहे असेंच त्यांस भासलें.

**चौ०—सूखहि अघर जरहि सव अंगू ।
मनहुँ दीन मनिहीन भुअंगू ।
सरख समीप देखि कैकेई ।
मानहुँ मीच घरी गनि लेई ।**

औठ सुकून गेलेले आणि सर्वांगाची लाही झालेली असा तो राजा दशरथ त्यास माणिहीन भुजंगाप्रमाणे भासला, आणि त्याच्या समीपच असलेली लाल अंगार झालेली कैकेयी राजाच्या आयुष्याची घटका मोजीत वसलेल्या काळाप्रमाणे वाटली.

**करुनामय मृदु राम सुभाऊ ।
प्रथम दीख दुख सुना न काऊ ।
तदपि धीर धरि समउ विचारी ।
पूछी मधुरवचन महतारी ।**

रामराय स्वभावतःच मृदु आणि कारुणिक, दुःख हाणून कधी जें त्यांनीं कानांनीं देखील ऐकिलें नव्हतें, तेंच आज डोळ्यांनीं पाहण्याची प्रथमच पाळी त्यांचेवर आली. तरीदेखील वेळेवर लक्ष देऊन व हिंमत बांधून त्यांनीं सौजन्यानें मातेस विचारलें.

**मोहि कहु मातु तात-दुख कारन ।
करिय जतन जेहि होइ निवारन ।**

“माते ! पित्याच्या दुःखाचें कारण मला

कळीव. त्याचें निवारण करण्याचा यत्न मला करा-
यला हवा. ”

सुनहु राम सब कारन एहू ।
राजाहि तुम्ह पर बहुत सनेहू ।
देन कहेन्हि मोहि दुइ वरदाना ।
माँगै जो कछु मोहि सुहाना ।
सो सुनि भयउ भूपउर सोचू ।
छाडि न सकहि तुम्हार सँकोचू ।

(हें ऐकून कैकेयी म्हणाली,) “ रामा! ऐक,
महाराजांचें तुजवरील अपार प्रेम हेंच एकंदरीत
याचे मुळाशी आहे. मला त्यांनीं दोन वर देऊं केले
होते, ते मी मला वाटलें तसे मागीतले. ते ऐकतांच
महाराजांचे पोटांत कालवू लागलें. कारण तुजवरील
ममतेस त्यांना आळा घालतां येत नाहीं.

दो०—सुत सनेहु इत वचनु उत संकठ परेउ
नरेसु । सकहु त आयसु धरहु सिर
मेठहु कठिन कलेसु ॥ ४० ॥

इकडे पुत्रप्रेम आणि तिकडे वचन, अशा रीतीनें
स्वारी खोड्यांत अडकली आहे; शक्य असल्यास तू
आशा शिरसांवध्य करून ह्यांचे हे दुर्धर क्लेश नाहींसे कर.

चौ०—निधरक वैठि कहइ कटुवानी ।
सुनत कठिनता अति अकुलानी ।

बसल्याबसल्याच हे विपारी शब्द कैकेयीनें बघ-
डक उच्चारिले. ते ऐकून क्रूरतादेखील अगदीं विर-
घळून गेली असावी.

जीभ कमान वचन सर नाना ।
मनहुँ महिप मृदु-लच्छ-समाना ।
जनु कठोरपनु धरे सरीरू ।
सिखइ धनुषबिद्या वरबीरू ।

(किंवा) जणुंकाय मूर्तिमंत कठोरताच कैकेयीच्या
जिह्वारूप धनुष्याला नानाविध उक्तींचे बाण लावून
राजा दशरथाच्या कोमल हृदयावर निशाण धरून
श्रेष्ठ धनुर्धर गाजण्यासाठी, धनुर्विद्येचा व्यासंग करीत
असावी.

सब प्रसंगु रघुपतिहि सुनाई ।
वैठि मनहुँ तनु धरि निठुराई ।

ह्याप्रमाणें एकंदर वर्तमान रघुपतीस ऐकवून ती
स्तब्ध बसली तेन्हां असें वाटलें कीं जणू निर्दयतेनेंच
मूर्तिमंत अवतार धारण केला आहे.

पन मुसुकाइ भानु-कुल-भानू ।

राम सहज-आनंद-निधानू ।

वाले वचन विगत सब दूषन ।

मृदु मंजुल जनु वागबिभूषन ।

निजानंदधन, भानुकुलसूर्य श्रीरामचंद्र मनांत
हंसले, आणि सर्वथैव निर्व्याज आणि सरस्वतीस
केवळ आभरणभूत असें मृदु आणि मंजुळ भाषण
करूं लागले.

सुनु जननी सोइ सुत बडभागी ।

जो पितु-मातु-वचन-अनुरागी ।

तनय मातु-पितु-तोषनि-हारा ।

दुर्लभ जननि सकलसंसार ।

ते म्हणाले, “माते ! ऐक, जो पुत्र मातापितरांच्या
आज्ञेत अनुरक्त असतो तोच महाभाग्यवान् होय. माता-
पितरांस संतुष्ट ठेवणारा असा पुत्र निखिल ब्रह्मांडांतहि
पण आढळणें दुरापास्त आहे.

दो०—मुनिगन मिलनु विसेपि बन सवाहि
भाँति हित मोर । तेहि महुँ पितुआयसु
बहुरि संमत जननी तोर ॥ ४१ ॥

वनांत विशेषेंकरून मुनिमंडळींचीं दर्शन होतील. त्या-
योगें माझें सर्वपक्षीं कल्याणच होणार आहे. त्यांत हीं
पित्याची मला आज्ञा आणि त्यांतहि फिरून माते !
तुझी संमति.

चौ०—भरत प्रानप्रिय पावाहिँ राजू ।

विधि सवाविधि मोहिँ सनमुख आजू ।

जौँ न जाउँ बन ऐसेहि काजा ।

प्रथम गनिय मोहि मूढसमाजा ।

शिवाय माझ्या प्राणप्रिय भरतासहि राज्यलाभ
होणार. एवंच माझ्या प्राक्तनानें मला ही एक मोठी
पर्वणीच लाभली आहे. अशाहि कार्यासाठी मी जर
वनांत गेलों नाहीं तर मूर्खीच्या पंक्तींत मला
अग्रगण्यच गणावें लागेल.

सेवाहिँ अरँडु कलपतरु त्यागी ।

परिहरि अमृत लेहि विषु माँगी ।

तेउ न पाइ अस समउ चुकाहीँ ।

देखु बिचारि मातु मनमाहीँ

कल्पवृक्षास झुगारून एरंडाची जोपासना करणारे
आणि अमृतास लोढून विष मागून वेणारेदेखील
अशी पर्वणी प्राप्त झाल्यास ती वाया जाऊं द्यावयाचे

नाहींत. ह्याचा, आई ! तूच आपले ठिकाणी विचार करून पहा.

अंब एक दुख मोहि विसेखी ।
निपट बिकल नरनायक देखी ।
थोरिहि बात पितहि दुख भारी ।
होति प्रतीति न मोहि महतारी ।

माते ! हा लोकनायक अत्यंत गलित शालेला पाहून मात्र मला विशेष दुःख होत आहे. क्षुल्लक गोष्टीसाठी महाराजांना दुःखाचा डोंगर भासावा हें मात्र, आई ! मला पटत नाहीं.

राउ धीरु गुन-उदधि-अगाधू ।
भा मोहि ते कळु बड अपराधू ।
ता ते मोहि न कहत कळु राऊ ।
मोरि सपथ तोहि कहु सतिभाऊ ।

आपले हे महाराज म्हणजे धैर्याचा आणि सद्गुणांचा केवळ अपार सागरच होत. मजकडूनच कांहींना कांहींतरी थोर अपराध घडलेला असावा, आणि म्हणूनच महाराज माझ्याशी मुळांच बोलनासे शाले आहेत. तुला माझीच शपथ आहे, खरा प्रकार कळू दे. ”

दो०—सहज सरल रघुवरवचन कुमति कुटिल
करि जान । चलइ जोकं जिमि वक्रगति
जद्यपि सलिल समान ॥ ४२ ॥

रघुवरांचें भाषण अगदी पोटांतून सरळ, परंतु तेंदेखील त्या दुष्टबुद्धि कैकेयीस खोडसाळपणाचें वाटलें. पाणी जरी सारख्या सपाटीचें असलें तरी जळ नेहमी वक्रगतीनें चालावयाची.

चौ०—रहसी रानि रामरुख पाई ।
बोली कपटसनेह जनाई ।

मनांत रामाचा कल ओळखून व वरकरणी लोभ दाखवून कैकेयी बोलू लागली.

सपथ तुझार भरत कइ आना ।
हेतु न दूसर मै कळु जाना ।
तुझ अपराध जोग नहि ताता ।
जननी-जनक-बंधु-सुख-दाता ।

ती म्हणाली, “ तुझाच शपथ, आणि भरताचीहि शपथ. मला तरी निदान दुसरे कांहींएक कारण कळलें नाहीं. वा रामा ! तूं अपराधाजोगा मुळी नाहींसच. तूं तर आई, बाप आणि सर्व गोत यांना सुखविणारा आहेस.

राम सत्य सव जो कळु कहहू ।
तुझ पितु-मातु-वचन रत अहहू ।
पितहि बुझाई कहहु बलि सोई ।
चौथे पन जेहि अजसु न होई ।
तुझ सम सुअन सुकृत जेहि दीन्हे ।
उचित न तासु निरादरु कीन्हे ।

रामा ! तूं जें कांहीं म्हणालास तेंच सर्वस्वी खरें. तूं मातापित्यांच्या आशेंत नेहमी तत्पर आहेस. मी तुझ्यावरून आपला जीव ओवाळून टाकतें. तूच आतां जेणेंकरून म्हातारपणी नांवाला बट्टा लागणार नाहीं, अशा रीतीनें महाराजांची समजूत घाल. ज्या पूर्वपुण्यानें तुजसारखा पुत्र पदरांत घातला, तिची अनास्था करणें हें उचित नव्हे. ”

लागाहि कुमुख वचन सुभ कैसे ।
मगह गयादिक तीरथ जैसे ।
रामाहि मातुवचन सव भाये ।
जिमि सुरसरिगत सलिल सुहाये ।

तिच्या त्या कुशळ मुखांतून ही शुभ वाक्यें पडणें म्हणजे मगधदेशांत गयादिक तीर्थांच्या आविर्भावाप्रमाणेंच समजावें. गंगेस मिळालेला ओघळहि जसा गंगाजळ मानला जातो तद्वत् मातेच्या नात्यानें म्हणून तिचा एकूणएक शब्द रामास प्रेमळ वाटला.

दो०—गई मुरुछा रामहि सुमिरि नृप फिरि
करवट लीन्ह । सचिव रामआगमन कहि
बिनय समयसम कीन्ह ॥ ४३ ॥

इतक्यांतच राजाचीहि मूर्च्छा सांवरली आणि त्यानें ‘ राम ’ ‘ राम ’ म्हणून कड पालटला. सुमंतानें रामचंद्राचें आगमन कळवून समयोचित सांत्वन केलें.

चौ०—अवनिप अकनि रामु पगु धारे ।
धरि धीरजु तव नयन उधारे ।
सचिव सँभारि राउ बैठारे ।
चरन परत नृप रामु निहारे ।
लिये सनेहबिकल उर लाई ।

गई मनि मनहुं फनिक फिरि पाई ।

नंतर रामचंद्र दशरथाजवळ गेले. तेव्हां त्यानें धैर्य धरून डोळे उघडले. सुमंतानें दशरथास सावरून बसाविलें. आपल्या चरणांस राम नमस्कार करीत आहेसें पाहून त्यानें त्यांस असें गार्हविरून पोटाशी

धरिलैं की जणुंकाय सर्पास हरवलेला मणीच पुन्हां लाधला.

रामहिँ चितइ रहेउं नरनाहू ।
चला बिलोचन बारिप्रवाहू ।
सोकाविवस कछु कहइ न पारा ।
हृदय लगावत बारहिँ वारा ।

राजा रामचंद्रास न्याहाळीतच राहिला. त्याच्या नेत्रांतून अश्रूंचे पाट चालले. दुःखानें अगदीं कासा-वीस झाल्यामुळें त्याच्यानें मुळींच बोलवेना. तो रामास वरचेवर उराशीं आवळून धरूं लागला.

बिधिहि मनाव राउ मनमाहीँ ।
जेहि रघुनाथ न कानन जाहीँ ।
सुमिरि महेसहि कहइ निहोरी ।
बिनती सुनहु सदासिव मोरी ।
आसुतोष तुझ अवढर दानी ।
आराति हरहु दीनजन जानी ।

राजा मनांतल्या मनांत विधात्यास आळवूं लागला कीं, “ जेणेंकरून राम वनांत न जाईल असें कर. उमारमणासहि आठवून तो प्रार्थना करूं लागला कीं, हे अखंडकल्याणकारिन् ! माझी प्रार्थना आपण तरी ऐकावी. शीघ्रसंतोषी आणि सढळ दाते एक आपणच आहांत. मला आपला दीन दास जाणून माझ्या दुःखाचें हरण करा.

दो०—तुम्ह प्रेरक सब के हृदय सो मति
रामहिँ देहु । वचन मोर तजि रहहिँ
घर परिहरि सीळि सनेहु ॥ ४४ ॥

आपण भूतमात्रांच्या हृदयाचे प्रेरक आहांत. आपणच रामाला अशी बुद्धि द्या कीं माझी आज्ञा उलंघून आणि स्वतःच्या शालीनतेस आणि प्रेमळपणास झुगारून तो घरीच राहील.

चौ०—अजस होउ जग सुजस नसाऊ ।
नरक परउं बरु सुरपुर जाऊ ।
सब दुख दुसह सहावहु मोहीँ ।
लोचनओट राम जनि होहीँ ।
अस मन गुनइ राउ नहिँ बोला ।
पीपर-पात-सरिस मन डोला ।

माझ्या सत्कीर्तीवर विरजण पडून माझा दुल्लौकिक झाला तरी होवो, माझा स्वर्गवास जाऊन मी नरकांत पचत राहिलों तरीदेखील बेहेत्तर, अवर्षी दुर्धर दुःखेहि पण आपण मजला मोगविलेलीं चाल-

तील, परंतु माझा राम मात्र माझ्या दृष्टिआड होऊं देऊं नका.” असले विचार मनांत घोळत असल्यामुळें राजा कांहींच बोलला नाही. त्याचें मन पिंपळाच्या पानाप्रमाणें शोके खाऊं लागलें.

रघुपाति प्रितहि प्रेम वस जानी ।
पुनि कछु कहिहि मातु अनुमानी ।
देस काल अवसर अनुसारी ।
बोले वचन विनीत विचारी ।

पित्यास प्रेमाविष्ट जाणून, आणि कैकेयी फिरून त्यास कांहींतरी वाक्ताडण करील असा तर्क करून, रघुपतींनीं देशकाल आणि वर्तमान यांला अनुसरून विनयविचारयुक्त अशा भाषणास सुरुवात केली.

तात कहउँ कछु करउँ ढिठाई ।
अनुचित छमव जानि लरिकई ।
अति-लघु-वात लागि दुखपावा ।
काहु न मोहि कहि प्रथम जनावा ।
देखि गोसाइहिँ पूछिउँ माता ।
सुनि प्रसंगु भये सीतल गाता ।

(रामचंद्र म्हणाले) “ बाबा ! मी (आशेखेरीज कांहींहि बोललों तरी मजकडे उर्मटपणाचा दोष येणार, तथापि मी लेंकरूं समजून माझ्या अपराधाची आपण क्षमा करावी. अगदींच झुल्लक गोष्टीबद्दल आपण विव्दळत आहांत. मजला आधींच कां बरें कळविलें नाही ? महाराजांची स्थिति अवलोकन करून मीं मातेस विचारलें. सर्व वृत्तांत ऐकून माझा तर रोम रोम निवाला.

दो०—मंगलसमय सनेहवस सोच परिहरिय
तात । आयसु देइय हरषि हिय
कहि पुलके प्रभुगात ॥ ४५ ॥

अशा मंगलप्रसंगी केवळ ममतेच्या आहारी जाऊन होणारा हा शोक वडिलांनीं दूर सारून प्रसन्न चित्तानें मला आज्ञा दिली पाहिजे.” इतकें बोलतांच रामाच्या देहास रोमोद्गम झाला.

चौ०—धन्य जनम जगतीतल तासू ।
पितहि प्रमोदु चरित सुनि जासू ।
चारि पदारथ करतल ता के ।
प्रिय पितुमातु प्रानसम जा के ।
आयसु पालि जनमफल पाई ।
ऐहउँ बेगिहि होउ रजाई ।

बिदा मातु सन आवउँ माँगी ।
चलिहउँ वनहिँ बहुरि पग लागी ।

(राम पुन्हां म्हणाले,) ह्या पृथ्वीतलावर त्याच पुत्राचा जन्म धन्य की, ज्याचा जीवनक्रम ऐकून पिता परमानंदांत झुलत राहतो. ज्या सत्पुत्रास माता-पितर स्वतःच्या प्राणाप्रमाणें प्रिय वाटतात त्यास चारी पुरुषार्थ म्हणजे केवळ हाताचा मळ होत. आपल्या आज्ञेचें परिपालन करून व जन्माचें सार्थक करून मी त्वरितच येतो. मला आज्ञा असावी. आतां मी मातेचा निरोप घेऊन आणि फिरून ह्या तात-चरणांस वंदन करून वनाप्रत गमन करितों. ”

अस कहि रामु गवन तव कीन्हा ।

भूप सोकवस उतरु न दीन्हा ।

नगर व्यापि गइ बात सुतीछी ।

लुअत चढी जनु सब तन बीछी ।

इतकें बोलून राम उठून गेले. दुःखवेशानें राजानें उत्तरच दिलें नाहीं. विंचवाचा दंश झाल्यावर ज्याप्रमाणें सर्व शरीरभर भयंकर वेदना पसरतात त्याप्रमाणें ही दुःखकारक बातमी सर्व शहरभर ताबडतोब पसरली.

सुनि भये विकल सकल नर नारा ।

बेलि धिटप जिमि देखि दवारी ।

जो जहँ सुनइ धुनइ सिरु सोई ।

बड विषाद नहिँ धीरज होई ।

ती वातमी ऐकतांच सर्व स्त्रीपुरुष, वृक्षलता-दिकांस वणवा लागल्याप्रमाणें, विकळ झाले. ज्यानें त्यानें ती वार्ता ऐकावी त्यानें त्यानें तेथल्या तेथेंच कपाळ बडवून ध्यावें, आणि पराकाष्ठेच्या वेदना होऊन ज्याचें त्याचें अवसानच गळावें.

दो०—मुख सुखाहिँ लोचन स्रवाहिँ सोक
न हृदय समाई । मनहुँ करुन-रस-कटकई
उतरी अवध बजाई ॥ ४६ ॥

लोकांच्या तोंडचें पाणी पळालें, त्यांच्या नेत्रांतून टिपें वाहूं लागलीं व त्यांच्या हृदयांत शोक मावे-नासा झाला. कारुण्यरसाचें सैन्यच रणढोल वाजवीत अयोध्येवर चढून आलें आहे असें वाटलें.

चौ०—मिलहिँ माँझ बिधि बात बिगारी ।

जहँ तहँ देहिँ कैकइहिँ गारी ।

एहिँ पापिनिहिँ बूझि का परेऊ ।

छाई भवन पर पावक धरेऊ ।

निजकर नयन काढि चह दीखा ।

डारि सुधा विष चाहत चीखा ।

कुटिल कठोर कुबुद्धि अभागी ।

भई-रघु-वंस-बेनु-वन आगी ।

पालव वैठि पेडु एइ काटा ।

सुख महुँ सोक ठाटु धरि ठाटा ।

जिकडेतिकडे लोक मध्येंच भेटले म्हणजे कैकेयीस शिव्याशाप देऊन परस्परांत ह्मणत की, “प्राक्त-नानें गोष्ट विकोपास नेली. ह्या चांडाळणीला हे डोहाळे होताहेत तरी कसले ? चांगल्या नांदत्या घरावर हिनें तर हे निखारेच ठेविले. आप-ल्याच हातांनीं आपलें डोळे फोडून घेऊन फिरून पाहण्याची ही हौस करीत आहे ! अमृत फेकून विष चाखण्याची इला हाव उठली आहे ! ही कुटिल, निष्ठुर दुष्टबुद्धि आणि हतभागी ह्या रघुवंश-रूप कळकाच्या वेटास आग लावीत आहे ! डहाळी-वर बसून वृक्ष कापण्याची हीस हौस सुटली आहे ! भरलेल्या सुखांत दुःख कालविण्याचा हिनें हा चंग बांधला आहे !

सदा राम एहिँ प्रानसमाना ।

कारन कवन कुटिलपनु ठाना ।

सत्य कहहिँ कवि नारिसुभाऊ ।

सवविधि अगम अगाध दुराऊ ।

निजप्रतिविंबु बरुक गहिँ जाई ।

जानि न जाइ नारिगति भाई ।

राम हिला तर सदैव प्राणासमान, मग हिनें ही दगावाजी करण्याचें कारण कोणतें ? स्त्रीचरित्र सर्व-तोपरी अगम्य, अगाध, आणि गूढ असतें. एकपरी स्वतःची सावली धरवेल, परंतु, बाबांनी ! बायकांचे चार उमगूनच पडावयाचे नाहींत, ही जी कवींची उक्ति आहे तीच तंतोतंत खरी.

दो०—काह न पावक जारि सक का न
समुद्र समाई । का न करइ अवला प्रवल
केहिँ जग काल न खाई ॥ ४७ ॥

अग्नि काय जाळूं शकणार नाहीं ? समुद्रांत काय समावणार नाहीं ? जगांत काळ कोणास खात नाहीं ? ह्या नांवाच्या अवला, पण खऱ्या प्रबला काय करूं शकणार नाहींत ?

चौ०—का सुनाइ बिधि काह सुनावा ।

का देखाइ चह काह देखावा ।

देवानें ऐकवलें काय ? आणि आतां तो ऐकवत

आहे काय ! दाखवीत होता काय, आणि आज दाखवीत आहे काय ! ”

एक कहहिँ भल भूप न कीन्हा ।

वर विचारि नहिँ कुमतिहि दीन्हा

जो हठि भयउ सकल दुखभाजनु ।

अबलाबिबस ग्यान गुन गा जनु ।

कोणी ह्मणत कीं, “ राजानें हें ठीक केलें नाहीं. त्यानें या सूडसईस विचारपूर्वक वर दिला नाहीं. या एकरुख्यानें हेकेखोरपणानें स्वतःस दुःखांत डुबवून घेतलें. यास कारण याचा हाच हा बाईल-बुद्ध्या. म्हणून तर याच्या गुणविवेकांचें खोबरे झालें.

एक धरमपरमिति पहिचाने ।

नृपहि दोसु नहिँ देहिँ सयाने ।

सिबि-दधीचि-हरिचंद-कहानी ।

एक एक सन कहहिँ बखानी ।

कोणी मुझ होते ते मात्र धर्माच्या तत्त्वाचें निरीक्षण करून राजाला दोष ठेवीत नसत. ते शिवि, दधीचि, हरिश्चंद्र वगैरेंच्या इतिहासाचे दाखले देत.

एक भरत कर संमत कहहीँ ।

एक उदास भाय सुनि रहहीँ ।

कान मूँदि कर रद गहि जीहा ।

एक कहहिँ यह बात अलीहा ।

सुकृत जाहिँ अस कहत तुझारे ।

राम भरत कहँ प्रानपियारे ।

कोणी ह्मणत कीं ह्यांत भरताचेंहि अंग आहे. तें ऐकून कोणी उगेंच राहत आणि कोणी कानांत बोटें घालून आणि दातांनी जीभ चाबून ह्मणत कीं, हा केवळ खोटा आरोप आहे, तुमच्या या निंदेनें तुमचीं सुकृतें लयास जातील. अहो ! भरतास राम ह्मणजे केवळ जीव कीं प्राण.

दो०—चंद चवइ वरु अनलकन सुधा होइ

बिष तूल । सपनेहुँ कवहुँ न करहिँ

कलु भरत रामप्रतिकूल ॥ ४८ ॥

एकपरी चंद्रमा अश्रिकणांचा वर्षाव करील आणि अमृतदेखील विषतुल्य होईल; परंतु भरत रामाशीं स्वप्नांतरीं देखील कधींहि आणि कसलींहि आगळीक करणार नाहीं.

चौ०—एक विधातहि दूषन देहीँ ।

सुधा देखाइ दीन्ह विषु जेहीँ ।

दुसरे कित्येक विधात्यासच दूषण देऊन ह्मणत

कीं, त्यानें दाखविलें तें अमृत, पण आमच्यापुढें वाढलें तें मात्र विष.

खरभरु नगर सोच सव काहू ।

दुसह दाह उर भिटा उछाहू ।

शहरभर खळवळाट मचला. सर्वांच्या अंतःकरणांतील उत्साह पार नाहीसे होऊन त्यांची जागा असह्य दुःख आणि संताप यांनीं भरून काढली.

विप्रबधू कुलमान्य जठेरी ।

जे प्रिय परम कैकई केरी ।

लगीँ देन सिख सीलु सराही ।

वचन वानसम लागहिँ ताही ।

कैकेयीच्या अत्यंत लोभांतल्या अशा कुलीन आणि वृद्ध विप्रस्त्रिया तिचें शील वाखाणून तिच्याशीं शिष्टाई करूं लागल्या. परंतु त्यांचे शब्द तीस बाणासारखे रूपां लागले.

भरत न मोहि प्रिय रामसमाना ।

सदा कहहु यह सव जग जाना ।

करहु राम पर सहजसनेहू ।

केहि अपराध आजु वन देहू ।

कबहुँ न कियहु सवाति आरेसू ।

प्रीतिप्रतीति जान सव देसू ।

कौसल्या अव काह विगारा ।

तुझ जेहि लागी वज्र पुर पारा ।

त्या स्त्रिया म्हणाल्या, “ भरतदेखील रामा-इतका प्रिय नाहीं हे तुझेच नेहर्मीचे शब्द सर्व जगांत महशूर आहेत. रामावर तुझें अकृत्रिम प्रेम होतें असें असतां तूच आज त्यास एकाएकी कोणत्या आगळीकीदाखल वनांत लोटीत आहेस ? सवतीशीं तूं कधींहि मत्सर केला नाहींस. सर्व राष्ट्र तुमच्या परस्पर प्रेमाची आणि एकदिलाची ग्वाही देईल. कौसल्येनें आतांच्या आतां असें काय तुझें घोडें मारलें कीं, त्याचें उट्टें म्हणून तूं अयोध्येवर हा कहर गुजरवावास ?

दो०—सीय कि पिय सँग परिहरिहि लषनु

कि रहिहहिँ धाम । राजु कि भूँजव

भरत पुर नृपु कि जिइहि बिनु राम ॥ ४९ ॥

सती पतिसमागम सोडील काय ? रामावांचून लक्ष्मण घरांत राहील काय ? भरत तरी अयोध्येचें राज्य भोगील काय ? आणि रामाचे पश्चात् हा राजा आपले प्राण तरी ठेवील काय ?

चौ०—अस विचारि उर छाडहू कोहू ।
सोक कलंक कोटि जानि होहू ।
भरतहिँ अवसि देहु जुवराजू ।
कानन काह राम कर काजू ।

असा विचार करुन हे धेर येथेंच पुरे कर आणि
शोकाची आणि कलंकाची ढेर वनू नकोस. तुझें
अगदीं अडलेंच असेल तर भरतासच युवराजा कर,
पण विन्याच्या रामाच्या मागें वनवास लावण्याची
एवढी खुमखुम काय म्हणून?

नाहिन राम राज के भूखे ।
धरमधुरीन विषयरस रुखे ।
गुरुगृह वसहिँ राम तजि गेहू ।
नृप सन अस वर दूसर लेहू ।

राम तुझ्या राज्याचा मुळीच हपापलेला नाही.
तो धर्मधुरीण आणि खरा विरक्त आहे. तुझा राजवाडा
सोडून रामांनीं गुरुगृहीं रहावें असा तरी राजाकडून
दुसरा वर मागून घे.

जौँ नहिँ लागिहहु कहे हमारे ।
नहिँ लागेहि कछु हाथ तुह्यारे ।
जौँ पारिहास कीन्हि कछु होई ।
तौँ काहि प्रगट जनावहु सोई ।

जर आमचें सांगणें तुला रुचत नसेल, तर
अखेरीस तुझ्याहि पण हातीं फुक्कीच लागणार. हा
तुझा जर कदाचित् कांहीं दिलगिचा भाग असेल,
तर तसें उघडउघड सांग तरी.

रामसरिस सुत कानन जोगू ।
काह काहिहि सुनि तुम्ह कहें लोगू ।
उठहु वेगि सोइ करहु उपाई ।
जेहि विधि सोक कलंक नसाई ।

रामासारखा पुत्र आणि त्याच्या मागें वनवासाचा
वडगा हें ऐकून तुला जन म्हणेल तरी काय? चल आतां
अशीच ऊठ, आणि जेणेंकरून आमच्या दुःखाचा
अंत होईल आणि तुझीहि कालिमा धुऊन निधेल
असाच कांहीं तरी इलाज अमलांत आण.

छंद—जेहि भौंति सोक कलंक जाइ उपाय
करि कुल पालही । हठि फेरु रामहिँ
जात वन जानि बात दूसरी चालही ॥
जिमि भानु विनु दिन प्रान विनु तनु चंदु
विनु जिमि जामिनी । तिमि अवध तुलसी-
दास प्रभु विन समुझि धौँ जिय भामिनी॥२॥

जेणेंकरून शोक आणि कलंक यांचा वडगा सुटेल
अशीच गोष्ट करून आपल्या कुलाला राख आणि
राम वनवासास निघाले असतां हट्टानें त्यांना अडवून
धर. एरव्हीं दुसरी गोष्टच करूं नकोस. हे भामिनि !
सूर्यावांचून जसा दिवस, प्राणांखेरीज जशी कुडी,
किंवा चंद्रावेगळी जशी रात्र, तशीच तुलसीदासप्रभु
रामचंद्रावांचून ही अयोध्या ही तूं मनांत पुरतेपर्णी
याद राख.

सो०—सखिन्ह सिखावन दीन्ह सुनत मधुर
परिनाम हित । तेइ कछु कान न
कीन्ह कुटिल प्रवोधी कूवरी ॥ २ ॥

याप्रमाणें तिच्या मैत्रिणींनीं तिला श्रवणमधुर आणि
परिणामी हितकर असा बोध केला. परंतु कुटिलपणांत
कुब्जेची पक्की शागिर्द बनलेल्या कैक्यांनीं तिकडे
कानहि केला नाही.

चौ०—उतरु न देइ दुसहरिस रूखी ।
मृगिन्ह चितव जनु बाधिनि भूखी ।
व्याधि असाधि जानि तिन्ह त्यागी ।
चलीँ कहत मतिमंद अभागी ।
राज करत यह दैव विगोई ।
कीन्हेसि अस जस करइ न कोई ।

तिनें जबाब तर दिलाच नाही, पण उलट
(त्यांच्या उपदेशामुळें) तिचा क्रोध मात्र अनावर
होऊन ती त्यांचेकडे, बुभुक्षित बाधीण जशी हरणी-
कडे पाहते, तद्वत कटाक्षानें पाहूं लागली. हें पाहून
त्या स्त्रियांनीं व्याधि असाध्य समजून तिचा पिच्छा
सोडला, आणि “ चांगली राजवट भोगीत असतां
ह्या मुर्दाड करंटीस दुदैवानेंच घेरलें. कोणीहि करण्यास
धजणार नाही, असें हें खूल इतें माजविलें ” असें
बोलत बोलत त्या निघून गेल्या.

एहि विधि बिलपाहिँ पुर-नर-नारी ।
देहिँ कुचालेहिँ कोटिक गारी ।
जरहिँ विषमजर लेहिँ उसासा ।
कवानि राम विन जीवन आसा ।
बिपुल वियोग प्रजा अकुलानी ।
जनु जल-चर-गन सूखत पानी ।

ह्याप्रमाणें नगरांतील सर्व स्त्रीपुरुष आक्रोश करून
त्या सूडसई कैकेयीवर शिव्यांची लाखोली वाहूं
लागले. अति तीव्र संतापानें त्यांचा अगदीं मडका

होऊन ते श्वास टाकून म्हणू लागले कीं, रामावांचून कोणच्या आशेवर आम्ही जगावें ? पाणी आटून गेल्यावर ज्याप्रमाणें जलचर त्याप्रमाणें भावी दीर्घ वियोगामुळें प्रजा व्याकुळ होऊं लागली.

अतिविषादवस लोग लोगार्ई ।
गये मातु पाहिँ राम गोसाईँ ।
मुखप्रसन्न चित चौगुन चाऊ ।
मिटा सोच जानि राखइ राऊ ।

सर्व स्त्रीपुरुष दुःखानें अगदीं विव्दळ झाले. इकडे प्रभु रामचंद्र मातेकडे गेले. त्यांचे सुखावर प्रसन्नता स्पष्ट दिसत असून त्यांच्या चित्ताचा उत्साह चौपट वाढला होता. आपणांस राजाचा अडथळा होणार नाही, अशा खात्रीवर ते अगदीं निश्चित होते.

दो०—नवगयंद रघुवीरमन राजु अलान-
समान । छूट जानि वनगवन सुनि
उर अनंद अधिकान ॥ ५० ॥

रघुवीराच्या मनास राज्यरूप शृंगला तुटून वन-गमनाची आज्ञा ऐकतांच बालगजेंद्राप्रमाणें आंतल्या आंत उत्तरोत्तर आनंदाच्या उकळ्या फुटू लागल्या.

चौ०—रघु-कुल-तिलक जोरि दोउ हाथा ।
मुदित मातुपद नायउ माथा ।
दीन्हि असीस लाइ उर लीन्हें ।
भूषनवसन निछावरि कीन्हें ।
बारबार मुख चुंबति माता ।
नयन नेहजलु पुलकित गाता ।

त्या रघुकुलतिलकानें आनंदानें दोन्ही हात जोडून मातुःश्रीचे चरणीं मस्तक नमाविलें. तिनें त्यास आशीर्वाद दिला आणि उचलून हृदयाशीं कवटाळिलें. तिनें रामावरून वस्त्रालंकार उतरून टाकिले आणि ती वरचेवर त्याचें मुखचुंबन करूं लागली. तिच्या नेत्रांत प्रेमाश्रू येऊन अंगावर रोमांच उभे राहिले.

गोद राखि पुनि हृदय लगाये ।
स्रवत प्रेम रस पयद सुहाये ।
प्रेमप्रमोद न कळु कहि जाई ।
रंक धनदपदवी जनु पाई ।
सादर सुंदरवदन निहारी ।
बोली मधुरवचन महतारी ।

त्यास अंकावर घेऊन फिरून तिनें त्यास आलिंगन दिलें. प्रेमातिरेकामुळें तिच्या स्तनांतून भरारून

दुग्धस्राव होऊं लागला. कुबेरपदवीस चढलेल्या रंकाप्रमाणें तिचा प्रेमानंद अगदीं वर्णनातीत झाला. त्या सुंदर वदनाकडे अत्युत्कंठेन न्याहाळून ती लडिवाळ शब्दांनीं बोलू लागली.

कहहु तात जननी बलिहारी ।
कवाहिँ लगन मुद-मंगल-कारी ।
सुकृत सील सुख सीव सुहाई ।
जनमलाभ कइ अवाधि अघाई ।

“बाळा ! बोल कीं रे. हा जीव तुजवरून ओवाळून टाकावा. पुण्यशील, सुखांची केवळ सीमाच आणि जन्मलाभाची केवळ अंतिम मर्यादाच असा तो माझे सुखसोहळे पुरविणारा मुहूर्त तरी केव्हां आहे रे ?

दो०—जेहि चाहत नरनारि सब अतिआरत
एहि भाँति । जिमि चातक चातकि
त्रिपित वृष्टि सरद रिनु स्वाति ॥ ५१ ॥

शरदंतूत स्वातीविंदूची ज्याप्रमाणें तृपार्त चातक मार्गप्रतीक्षा करितात त्याप्रमाणें त्या सुमुहूर्ताची सर्व प्रजाजन अतिशय उत्सुकतेनें वाट बघत आहेत.

चौ०—तात जाउँ बलि बेगि नहाहू ।
जो मन भाव मधुर कळु खाहू ।
पितुसमीप नब जायहु मैया ।
भइ बडि बार जाइ बलि मैया ।

पित्या ! लवकर जाऊन मंगलस्नान कर आणि तुला आवडेल तें कांहींतरी खा आणि नंतर पित्याकडेस जा. तान्हुल्या ! आधींच उशीर फार झाला आहे. ही मी तुझी आई स्वतःस तुझ्यावरून ओवाळून टाकीत आहे. (जाइ बलि—ही तद्देशीय स्त्रीजनाची भाषापद्धति आहे.)

मातुवचन सुनि अतिअनुकूला ।
जनु सनेह-सुर-तरु-कें फूला ।
सुखमकरंद भरे स्त्रियमूला ।
निराखि राम-मन-भँवर न भूला ।
धरमधुरीन धरमगति जानी ।
कहेउ मातु सन आति-मृदु-वानी ।

जणूकाय प्रेमरूपी कल्पवृक्षाचीं फुलेंच झडताहेत असे ते मातेचे अत्यंत लडिवाळ बोल ऐकून आणि त्यांत भरलेला श्रीमूलक सुखरूपी मकरंद सेवन करून देखील रामचंद्रांचा मनोभंग त्याजवर हुरळला

नाहीं. त्या धर्मधुरंधरानें धर्मपथाचें पर्यालोचन करून अति आर्जवयुक्त वाणीनें भाषणास प्रारंभ केला.

पिता दीन्ह मोहि काननराजू ।
जहूँ सब भाँति मोर बड काजू ।
आयसु देहि मुदितमन माता ।
जेहि मुदभंगल कानन जाता ।
जनि सनेह बस डरपसि भोरे ।
आनँदु अंब अनुग्रह तोरे ।

“ पित्यानें माझ्या अत्यवश्यक कर्तव्याचें विशाल क्षेत्र असें अरण्याचें राज्य मला अर्पण केलें आहे. माते ! प्रसन्न अंतःकरणानें मला आज्ञा दे, म्हणजे तेणेंकरून अरण्यांतहि गेलों असतां तें मला आनंदमय आणि मंगलमय होईल. पुत्रप्रेमाच्या अंकित होऊन चुकून देखील तूं डगूं नकोस. आई ! तुझ्या आशीर्वादानें मी तेथेंहि आनंदांतच राहीन.

दो०—वरष चारि दस विपिन वसि कारि पितु-
वचन—प्रमान । आइ पाय पुनि देखिहउँ
मन जनि करसि मलान ॥ ५२ ॥

चौदा वर्षे अरण्यवास करून आणि पित्याची प्रतिज्ञा सत्य करून मी परत येईन आणि तुझ्या चरणांचें दर्शन घेईन; तूं मात्र आपलें मन उदास करूं नकोस. ”

चौ०—वचन विनीत मधुर रघुवर के ।
सरसम लगे मातुउर करके ।
सहभि सूखि सुनि सीतलवानी ।
जिभि जवास पर पावस पानी ।

रघुवराचे त्या मधुर आणि विनीत शब्दांनीं देखील कौसल्येच्या काळजास घरे पडले. ते शब्द शीतलच होते, परंतु ते ऐकतांच ‘ जवांस ’ च्या झाडावर पावसाचें पाणी पडल्याप्रमाणें होऊन ती विरघळून सुकूनच गेली.

कहि न जाइ कहु हृदय विषादू ।
मन्हँ मृगी सुनि केहरिनादू ।
नयन सजल तन थरथर काँपी ।
माँजहि खाइ मीन जनु माँपी ।

तिच्या अंतःकरणांतलें दुःख सांगतां येणें शक्य नाहीं. सिंहाची गर्जना ऐकून हरिणीची जशी स्थिति

१ जवास ही एक निराळीच वनस्पति आहे. ती जवस नव्हे.

होते तद्गतच तिची अवस्था झाली. तिचे नेत्र अश्रूंनीं डवडवले आणि अंगांस थरकांप सुटला. असें वाटे कीं, नव्या पाण्याच्या फेंसांत मासोळीच अडकली आहे.

धरि धीरज सुतबदन निहारी ।
गदगदवचन कहाति महतारी ।

तथापि अवसान आणून तिनें पुत्रमुखाकडे पाहिलें आणि ती सद्गद्वाणीनें बोलूं लागली.

तात पितहि तुझ प्रानपियारे ।
देखि मुदित नित चरित तुझारे ।
राज देन कहँ सुभादिन साधा ।
कहेउ जान बन केहि अपराधा ।
तात सुनावहु मोहि निदानू ।
को दिनकरकुल भयउ कृसानू ।

कौसल्या म्हणाली, “ माझ्या पित्या, तुझ्या पित्यास तर तूं प्राणापरीस प्रिय होतास, तुझें चरित्र पाहून त्यास सदोदित हर्ष होत होता, तुला राज्याभिषेक करण्यासाठीं त्यांच्याच कडून शुभ मुहूर्त धरण्यांत आला, असें असूनहि कोणत्या कसूरासाठीं तुला वनांत जाण्याची तिकडची आज्ञा होत आहे ! ह्यांतलें इंगित तरी, माझ्या छबिल्या ! मला कळं दे ! आमच्या सूर्यकुळाची राखरांगोळी करणारा हा अग्नि कोण प्रसवला !

दो०—निरखि रामरुख सचिवसुत कारन
कहेउ बुझाइ । सुनि प्रसंग रहि मूक जिमि
दसा वरानि नहिँ जाइ ॥ ५३ ॥

हें ऐकून रामाची मर्जी ओळखून अमात्यपुत्रानें कौसल्येला कारण समजावून सांगितलें. तो प्रसंग ऐकतांच ती स्थाणुस्तब्ध झाली. तिच्या त्या दशेचें वर्णन करणें शक्य नाहीं.

चौ०—राखि न सकइ न कहि सक जाहू ।
दुहँ भाँति उर दारुन दाहू ।
लिखत सुधाकर गा लिखि राहू ।
बिधिगति वाम सदा सब काहू ।
धरम सनेह उभय मति घेरी ।
भइ गति साँप छछंदरि केरी ।

ती रामास ठेवून घेण्यासहि धजेना व तिच्यानें जाहि म्हणवेना. उभयपक्षां तिच्या अंतःकरणाचा भयंकर भडका होऊं लागला. ब्रह्मदेव ललाटावर चंद्र काढणार होता, परंतु त्याऐवजीं तो राहूच

काढून गेला. हे त्याचे खेळ सदाच सर्वासच नाडतात. स्त्रीधर्म आणि पुत्रवात्सल्य ह्या दोहोंनीं तीस मंत्रमुग्ध केलें. सार्पचिचुंद्रीप्रमाणें तिची अवस्था झाली.

राखउँ सुताहि करउँ अनुरोधू ।
धरम जाइ अरु बंधुविरोधू ।
कहउँ जान वन तौ बडि हानी ।
संकठ-सोच-विबस भइ रानी ।

रामाचा निरोध करून त्याला ठेवून घ्यावें तर स्त्रीधर्मास मुकावें लागणार आणि आपसांत दुही माजणार. बरें, जर वनास जाण्याकरितां आज्ञा द्यावी तरीहि (दशरथप्राणभयामुल्लें) मोठाच घात होणार. ह्याप्रमाणें संकट आणि शोक यांच्या कैचीत कौसल्या सांपडली.

बहुरि समुझि तियधरम सयानी ।
रामभरत दोउ सुत सम जानी ।
सरलसुभाउ राममहतारी ।
वोली बचन धीर धरि भारी ।

परंतु कौसल्या ही सुज्ञ आणि सरलस्वभावाची होती. रामाचीच आई ती, तिनें अखेर स्त्रीधर्मावरच भिस्त ठेवून, आणि राम व भरत या दोन्ही पुत्रांना समसमान लेखून खूपच हिंमतीनें तिनें बोलण्यास प्रारंभ केला.

तात जाउँ बलि कीन्हेहु नीका ।
पितुआयसु सब धरम क टीका ।

बच्चू रे! फारच योग्य केलेंस. मी तुजवरून आपला देह ओवाळून टाकतें. पित्राज्ञा पालन करणें हाच सर्व धर्मांत श्रेष्ठ धर्म होय.

दो०—राजदेन कहि दीन्ह वन मोहि न सो
दुखलेसु । तुम्ह विनु भरताहि भूपतिहि
प्रजहि प्रचंड कलेसु ॥ ५४ ॥

राज्य देतों म्हणून वनवास दिला याबद्दल मला शतिमात्र देखील दिक्कत वाटत नाही. परंतु तुझ्या-

१ अशी म्हण आहे कीं सापानें चिचुंद्रीस गिळिलें तर तो मरतो आणि तिला ओकून टाकली तर तिच्या बासानें त्याचे डोळे जातात.

२ इतर सर्व रामायणापेक्षां तुलसीदास आपल्या कौसल्येस किती उदात्त करतात तें आमच्या मानसहंसांतल्या भूमिका परिचयावरून स्पष्ट होईल.

वांचून भरताला, महाराजांना आणि प्रजेला मात्र प्रचंड क्लेश भोगावे लागणार !

चौ०—जौँ केवल पितुआयसु ताता ।
तौ जनि जाहु जानि बडि माता ।
जौँ पितुमातु कहेउ वन जाना ।
तौ कानन सत-अवध-समाना ।

वेदू ! जर ही केवळ पित्याचीच आज्ञा असेल तर मातेसच अधिक मानून तूं जाऊं हि पण नकोस. परंतु वनवासाबद्दल जर उभयतांचीहि आज्ञा आहे तर मात्र तुला अरण्यच शंभर अयोध्यांप्रमाणें समजलें पाहिजे.

पितु वनदेव मातु वनदेवी ।
खग मृग चरनसरोरुह सेवी ।
अंतहु उचित नृपहि वनवासू ।
वय बिलोकि हिय होइ हरासू ।
बडभागी वन अवघ अभागी ।
जो रघु-वंस-तिलक तुझ त्यागी ।

वनांतील देव आणि देवता हेच तुझे मातापिता आणि तेथील पशुपक्षी हेच तुझ्या चरणकमलाचे सेवक होत. राजास वनवास हा योग्यच, परंतु तो उतारवयांत. म्हणूनच तुझ्या वयाकडे पाहून जीवाला अंमळ हुरहूर वाटते ! त्वां रघुवंशातिलकानें त्यागिलेली ही अयोध्या आज करंटी होणार आणि वनांचेंच भाग्य खूप खुलणार.

जौँ सुत कहउँ संग मोहि लेहू ।
तुम्हारे हृदय होइ संदेहू ।
पूत परमप्रिय तुम्ह सबही के ।
प्रात प्रात के जीवन जी के ।
ते तुझ कहहु मातु वन जाऊँ ।
मैं सुनि बचन बैठि पलिताऊँ ।

वाळ ! मलाहि बरोबर धेऊन जाण्याबद्दल मी म्हणून तर तुझ्याहि मनांत शंका होईल. लाडक्या ! परमप्रिय, अखिल प्राणांचाहि प्राण आणि जीवांचाहि जीव, असा तूं 'माते, वनांत जाऊं ?' म्हणून विचारीत आहेस आणि ते शब्द ऐकून मी वसल्याच जागीं नुसता दुःखाचा धोंडा उराशीं बांधून जगणार ना !

दो०—यह विचारि नहिँ करउँ हठ झूठ सनेह
बढाइ । मानि मातु कर नात बलि
सुरति विसरि जानि जाइ ॥ ५५ ॥

हाच विचार मनांत आणून मी तुला आग्रह करीत नाही. कारण लेह वाढविणें हें तरी मिथ्याच आहे, तूं तरी मात्र मातेचें नातें बलिष्ठ समजूत आपल्या हृत्पटलावरून आपल्या आईचें नांव खोडून काढूं नकोस. (मी मातृधर्म सोडला, परंतु तूं तरी पुत्रधर्म सोडूं नकोस असा भाव.)

चौ०—देव पितर सब तुझहि गोसाईं ।

राखहु नयन पलक की नाई ।

अवधि अबु प्रियपरिजन मीना ।

तुझ करुनाकर धरमधुरीना ।

अस विचारि सोइ करहु उपाई ।

सबहि जितत जोहि भेटु आई ।

पापणी ज्याप्रमाणें डोळ्याला जपते त्याप्रमाणें देव, पितर, महात्मे, वगैरे सर्व तुला जपोत ! ही चौदा वर्षांची अवाधि म्हणजे एक अथाह डोह आहे, तुझा हा प्रियपरिवार त्यांतील मीनाप्रमाणें आहे, आणि तूं स्वतः दयासागर धर्मधुरंधर आहेस, या विचारानें तूं अशीच योजना केली पाहिजे कीं, जेणेंकरून सर्वांच्या जिवंतपर्णीच तूं येऊन त्यांच्या डोळ्यांचे पांग फेडशील.

जाहु सुखेन वनहिं वलि जाऊं ।

करि अनाथ जन-परिजन गाऊं ।

सब कर आजु सुकृतफल बीता ।

भयउ करालकाल विपरीता ।

मी हा जीव तुजवरून ओवाळून टाकतें. प्रजा, परिजन आणि अयोध्या ह्या सर्वास अनाथ करून तूं सुखानें वनांत जावें ! आज सर्वांचीच पुण्याई खलास झाली ! क्रूर काळानेंच आज पलटी खाली आहे ! ”

बहुविधि विलपि चरन लपटानी ।

परमअभागिनि आपुहि जानी ।

दारुन-दुसह-दाह उर व्यापा ।

बरनि न जाइ विलापकलापा ।

राम उठाइ मातु उर लाई ।

काहि मृदुवचन बहुरि समुझाई ।

असा पुष्कळ प्रकारें विलाप करून आणि स्वतःस अत्यंत दुर्दैवी समजूत तिनें रामचरणांस मिठी मारिली. भयंकर व अनावर दुःखानें तिचें हृदय

व्याप्त झालें. तिचा तो विशाल विलाप वर्णन करणे शक्य नाही. रामानें मातेस उचलून तिला हृदयार्शा धरिलें आणि कळवळ्यानें बोलून तिची समजूत घातली.

दो०—समाचार तेहि समय सुनि सीय उठी

अकुलाइ । जाइ सासु पद-कमल-जुग

बंदि बैठि सिरु नाइ ॥ ५६ ॥

तशांतच तें वर्तमान ऐकून सीता धावरून उठली आणि (इकडे कौसल्येकडे) येऊन सासूच्या पद-कमलयुगुलास नमस्कार करून ती खाली मान घालून बसली.

चौ०—दीन्हि असीस सासु मृदुबानी ।

आतिसुकुमारि देखि अकुलानी ।

सासूनें तीस प्रेमळ आशीर्वाद दिले. त्या अत्यंत सुकुमारीस पाहून ती फारच कळवळली.

बैठि नमित मुख सोचति सीता ।

रूपरासि पति-प्रेम-पुनीता ।

चलन चहत वन जीवननाथू ।

केहि सुकृती सन होइहि साथू ।

की तनु प्रान कि केवल प्राना ।

विधि करतव कछु जाइ न जाना ।

खाली मान घालून बसली असतां ती लावण्य-लतिका पतिप्रिय महासाध्वी सीता विचारांत पडली कीं, ह्या प्राणाचे धनी वनवासास जाण्याच्या तयारींत आहेत, तर कोणत्या पुण्याईनें बरें यांचा समागम घडेल ? देह आणि प्राण ह्या दोघांसहि त्यांचा सहवास घडणार किंवा केवळ एकट्या प्राणासच ? ब्रह्मलिखित कांहीं केल्या जाणवत नाही.

चारु चरननख लेखति धरनी ।

नूपुरमुखर मधुर कवि बरनी ।

मनहुं प्रेमबस विनती करही ।

हमहिं सीयपद जनि परिहरही ।

सीता आपल्या सुंदर चरणनखांनीं जमीन खरडीत असतां तिच्या पैजणांचा मधुर आवाज होत होता. (त्यांवर कवोनीं ही उन्प्रेक्षा केली कीं) जणुं-काय सीतेच्या चरणांनीं पैजणांचा त्याग न करावा एतदर्थ ते जे अगदीं काकुळतीनें त्यांचें आर्जव करूं लागले त्यांचीच ती कुजबुज होय.

मंजुबिलोचन मोचति बारी ।

बोली देखि राममहतारी ।

१ ‘ स्मर्तव्यो महदादरेण भवता यावत्पुनर्दर्शनम् ’
या वचनाला कवीनें हा अत्यंत प्रसंगोचित पहिराव चोज करण्यासारख्या भावानें दिला आहे.

तात सुनहु सिय अतिसुकुमारी ।
सासु-ससुर-परिजनहिँ पियारी ।

ती आपल्या रमणीय नेत्रांतून अशु ढाळीत आहे
असें पाहून रामजननी कौसल्या म्हणाली, “ बा
रामा ! ऐक; सीता अतिशय सुकुमार सासूसासऱ्यांची
आणि इतर सर्व मंडळींची फारच लाडकी,

दो०-पिता जनक भूपालपनि ससुर भानु-

कुल-भानु। पति रवि-कुल-कैरव-विपिन-

विधु गुन-रूप-निधानु ॥ ५७ ॥

राजर्षिश्रेष्ठ जनक हिचा पिता, सूर्यकुलांतल अপর
सूर्यच असा (दशरथ) हिचा श्वशुर, आणि रघु-
कुलरूप कमलवनाला चंद्राप्रमाणें असणारा आणि
गुण व रूप यांचें निधान असा तूं हिचा पाति आहेस.

चौ०-भैँ पुनि पुत्रवधू प्रिय पाई ।

रूपरासि गुन सील सुहाई ।

नयनपुतरि कर प्रीति वढाई ।

राखउँ प्रान जानकिहिँ लाई ।

माझी ही स्तुषा रूपाची केवळ खाण आणि
गुण-शीलांनीं सर्वोत्कृष्ट असल्यामुळें मला अत्यंत
प्रिय आहे. डोळ्यांतील बाहुलीप्रमाणें मी तिजवर
प्रेम करीत आलों. मी आतां हे प्राण ठेवावयाचे
म्हणजे ह्या जानकीच्याच आधारांनं.

कलपवेलि जिमि बहुविधि लाली ।

सीँचि सनेहसलिल प्रतिपाली ।

फूलत फलत भयउ विधि बामा ।

जानि न जाइ काह परिनामा ।

कल्पलतेप्रमाणें मीं हिचें परोपरीनें लालन केलें
आणि प्रेमजलाचें सिंचन करून हिचा प्रतिपाळ केला
पण ऐन फुलण्याच्या व फळण्याच्या वेतांतच
दैवानें वर साधिलें ! याचा परिणाम काय होईल
ह्याचा तर्कच चालत नाही.

पलंग पीठ तजि गोद हिँडोरा ।

सिय न दीन्ह पग अवनिकठोरा ।

जिवनमूरि जिमि जोगवत रहऊँ ।

दीपबाति नहिँ टारन कहऊँ ।

पलंगावरून पाटावर आणि मांडीवरून झोपा-
ळ्यावर वागवलेल्या ह्या सीतेनें अजूनपर्यंत ह्या निव्वर
भूमीस पायदेखील लावला नाही. प्राणसंजीविनी-
प्रमाणें हीस मी जपत आलों. दिव्याची वात देखील
सारण्यास मी हिला सांगितलें नाही.

सोइ सिय चलन चहति वन साथा ।

आयसु काह होइ रघुनाथा ।

चंद-किरिन-रस-रसिक चकोरी ।

रविरुख नयन सकइ किमि जोरी ।

ती ही जानकी, हे रघुनाथा ! तुझ्याबरोबर वनाला
येण्याचा हव्यास धरीत आहे. तर हिला काय आशा
आहे ती सांग. चंद्रकिरणांच्या अमृतरसांत रंग-
लेली चकोरी सूर्याकडे टक लावून पाहूं शकेल काय !

दो०-करि केहरि निसिचर चरहिँ दुष्ट जंतु

वन भूरि । विषवाटिका कि सोह सुत

सुभग सजीवनि मूरि ॥ ५८ ॥

अरण्यांत गज, सिंह, राक्षस आणि हिंस्र प्राणी
यांचाच सुळसुळाट असतो. बाळा ! सजीवनी औष-
धीच्या नाजूक रोपड्यांस विपारी झाडांची वाग मान-
वेल काय ?

चौ०-बनाहित कोल किरात किसोरी ।

रची बिरंचि विषय-सुख-भोरी ।

पाहन कृमि जिमि कठिन सुभाऊ ।

तिन्हहिँ कलेसु न कानन काऊ ।

ज्यांना भोगविलासाचें वारें देखील ठाऊक नाही
अशा कोळ्यापारध्यांच्या मुलीबाळीच वनांत राहण्या-
साठीं ब्रह्मदेवानें घडाविल्या आहेत. कृमि-पाषाणां-
प्रमाणें ज्या स्वभावतःच कठोर त्यांनाच अरण्यांत
कधी कोणतेहि क्लेश वाटत नाहीत.

कै तापसतिय काननजोगू ।

जिन्ह तपहेतु तजा सब भोगू ।

किंवा ज्यांनीं तपार्थ सर्व भोगांचा त्याग केला
आहे अशा तपस्व्यांच्या स्त्रिया अरण्यवासास योग्य
होत.

सिय वन बसिहि तात केहि भौंती ।

चित्रलिखित कपि देखि डेराती ।

सुर-सर-सुभग बनज-वन-चारी ।

डाबर जोग कि हंसकुमारी ।

अस विचारि जस आयसु होई ।

मैँ सिख देउँ जानकिहि सोई ।

रामा ! जानकीचा कोणत्या रीतीनें वनांत निभाव
लागणार ! ती तर माकडाचें चित्र पाहूनदेखील
भेदरणारी आहे. मानससरोवरांतल रमणीय कमल-
वनांत विहार करणारी हंसकुमारी डबक्यांत शोभेल

काय ? असा विचार करून जशी तुझी आज्ञा होईल त्याप्रमाणें मी जानकीस चार गोष्टी सांगेन. ”

जौं सिय भवन रहइ कह अंबा ।
मोहि कहँ होइ बहुत अवलंबा ।

कौसल्या अखेर म्हणाली की, “ सीता जरी घरी राहिली तरीदेखील मला पुष्कळच दिवसा वाटेल. ”

सुनि खुबारी मातु-प्रिय-बानी ।
सल सनेह सुधा जनु सानी ।

दो०-कहि प्रियवचन विवेकमय कीन्ह
मातुपरितोष । लगे प्रबोधन जानकिहि
प्रगटि विपिन गुन दोष ॥ ५९ ॥

शीलस्नेहरूप अमृतानें ओथंबलेली अशी ती मातेची प्रियवाणी ऐकून खुबारींनीहि प्रेमळ आणि विवेक-युक्त भाषण करून मातेचें समाधान केलें, आणि जानकीस वनाचे गुणदोष स्पष्ट करून बोध करण्यास सुरुवात केली.

चौ०-मातुसमीप कहत सकुचाहीं ।
बोले समउ समुझि मनमाहीं ।

मातेच्या समक्ष सीतीशीं बोलण्यास रामाला संकोच वाटला, परंतु मनांत प्रसंगाचा विचार करून त्यांनीं बोलण्यास प्रारंभ केला.

राजकुमारि सिखावन सुनहू ।
आन भौंति जिय जानि कछु गुनहू ।
आपन मोर नीक जौं चहहू ।
वचन हमार मानि गृह रहहू ।

राम म्हणाले, हे राजकुमारी ! माझा उपदेश ऐक; भलभलतेंच कांहीं तरी मनांत आणू नकोस. तुझें व माझें हित व्हावें अशी जर तुझी इच्छा असेल, तर माझ्या सांगीला मान देऊन तूं घरीच रहा.

आयसु मोरि सासुसेवकाई ।
सबाविधि भामिनि भवन भलाई ।
एहि ते अधिक धरमु नहिं दूजा ।
सादर सासु-ससुर-पद-पूजा ।

तूं सासवांची सेवा करीत रहावें हीच माझी तुला आज्ञा आहे. हे भामिनि ! तूं घरी राहिल्यानंच सर्वतोपरी तुझें कल्याण आहे. सासूसासव्यांच्या चरणांची आदरपूर्वक सेवा करणें ह्यापरता अन्य श्रेष्ठ धर्मच नाही.

जब जब मातु कारिहि सुधि मोरी ।
होइहि प्रेमाविकल मतिभोरी ।
तब तब तुम्ह कहि कथा पुरानी ।
सुंदरि समुझायेहु मृदुबानी ।

जेव्हां जेव्हां म्हणून माझ्या माता माझी आठवण करतील आणि माझ्या प्रेमानें विव्दल होऊन दिङ्मूढ होतील, त्या त्या वेळीं, हे सुंदरि ! पुराणकथा सांगून आपल्या रसाळ वाणीनें तूं त्यांचें सांत्वन करीत जा.

कहऊं सुभाय सपथ सत मोही ।
सुमुखि मातुहित राखउँ तोही ।

मी अगदीं मनापासून शतवार शपथ घेऊन सांगतो कीं, तुला मी जें ठेवीत आहे तें केवळ ह्या माझ्या मातेच्यासाठीच समज.

दो०-गुरु-सुति-संमत धरमफल पाइअ
विनाहि कलेस । हठवस सब संकट सहे
गालव नहुष नरेस ॥ ६० ॥

गुरु आणि श्रुति यांना संमत अशा धर्मसाधनाचें जें साध्य तें तुला अनायासेकरून सिद्ध होत आहे. एकरूपीपणानें गालव मुनि, राजा नहुष इत्यादि सर्वोर्नी स्वतःवर संकटेंच ओढवून घेतलीं होती.

चौ०-मै पुनि करि प्रमान पितुबानी ।
बेगि फिरव सुनु सुमुखि सयानी ।
दिवस जात नहिं लागिहि बारा ।
सुंदरि सिखवन सुनहु हमारा ।
जौं हठ करहु प्रेमवस बामा ।
तौ तुह्य दुख पाउव परिनामा ।

१ गालवाची कथा भारतांत उद्योगपर्वीत आहे. त्यानें गुरु निवारण करीत असतां हि ह्दयानें गुरुदक्षिणा मागण्याबद्दल त्यांस आग्रह केला. त्याचा हट पाहून गुरूंनीं ८०० श्यामकर्ण अथ दक्षिणेदाखल मागितले ! गरुडाच्या साहाय्यानें त्यानें गुरुदक्षिणा आणिली, परंतु त्यास अतोनात कष्ट सोसावे लागले. त्याचप्रमाणें राजा नहुषाची कथाहि भारतांत वनपर्वीत आहे. दधीचीच्या मृत्यूनें इंद्रास ब्रह्महत्या लागून त्यास लपून बसावें लागलें, त्याच्या ऐवजीं नहुषास इंद्रपदीं कायम केलें. त्यानें इंद्राणीबद्दल दुराग्रह धरिला आणि अखेरीस अगस्त्यमुनींच्या शापानें तो अजगर होऊन पडला. पुढें युधिष्ठिरानें त्याचा उद्धार केला.

पित्याची वाणी सत्य करून मीहि फिरून
लवकरच परततो. प्रिये ! ऐक, तुला कळतेंच आहे.
दिवस जाण्यास उशीर लागत नाही. सुंदरि ! माझे
सांगणें ऐक. इतक्याउप्पराहि जर हट्टच धरून
प्रेमासुळें माझ्या इच्छेच्या आड येतील तर परिणामी
तुला दुःख भोगावें लागेल.

कानन कठिन भयंकर भारी ।
घोर घाम हिम वारि वयारी ।
कुस कंटक मग कांकर नाना ।
चलव पयादेहि विनु पदत्राना ।
चरनकमल मृदु मंजु तुझारे ।
मारग अगम भूमिधर भारे ।
कंदर खोह नदी नद नारे ।
अगम अगाध न जाहि निहारे ।
भालु बाघ वृक केहरि नागा ।
करहि नाद सुनि धीरज भागा ।

अरण्य म्हणजे अतिशयच दुःसह आणि भयंकर
असतें. तेथें ऊन, थंडी, वारा, पाऊस, सगळेच
कडक असतात. रस्त्यांत गवत, कांटे, दगड हे रगड
आणि त्यांतून पायी आणि अनवाणीच चालावें
लागे. त्यांतून तुझी पावले कमळासारखी मृदु
आणि नाजूक आणि रस्ते अगदीच पहाडी आणि
अगम्य असे. दऱ्या, खोरी, नद्या, नद, नाले हेहि
अयाक आणि दुस्तर. कोठें दृष्टिदेखील ठरत नाही.
अस्वलें, वाघ, सिंह, लांडगे, नाग वगैरे हिंस पशू
इतक्या भयंकर आरोळ्या ठोकतात, की त्या
ऐकतांच ऐकणाराची धारण पांचावर बसते.

दो०—भूमिसयन बलकलबसन असन कंद-
फल-मूल । ते कि सदा सब दिन मिलहि
समय समय अनुकूल ॥ ६१ ॥

अरण्यांत निजण्यास भूमि, नेसण्यास वल्कलें
आणि खाण्यास कंदसुळें आणि फळें, हा थाट ! तीं
तरी नेहमी एकसारखी मिळतात ? त्यांचीहि गांठ
वेळप्रसंगानेंच पडावयाची.

चौ०—नरअहार रजनीचर चरही ।
कपटवेष विधि कोटिक करही ।
लागइ अति पहार कर पानी ।
बिपिन बिपाति नहि जाइ बखानी ।

आदमखोर कोट्यवधि खोटे वेषधारी राक्षसांचा

तेथें बुजवजाट असतो. पाणी मिळतें तें डोंगरी
आणि विषारी. अरण्यांतील संकटांचें वर्णन करणें
शक्यच नाही.

व्याल कराल विहंग वन घोरा ।
निसि-चर-निकर नारि-नर-चोरा ।
डरपहि धीर गहन सुधि आये ।
मृगलोचनि तुझ भीरु सुभाये ।

अरण्यांतील सर्पहि पण विक्राळच, आणि पक्षी
देखील अजस्रच. तेथल्या राक्षसांच्या झुंडीच्याझुंडी
वायकापुरुषांनाच चोरून नेत असतात. त्यांची
नुसती आठवण झाली तरी अस्सल धीरांनादेखील
धडकी भरते. हे मृगाक्षि ! तूं तर जात्याच भीरु.

हंसगवनि तुम्ह नहि बनजोगू ।
सुनि अपजसु मोहि देइहि लोणू ।

हे हंसगमनी, तूं वनाच्या लायक नव्हेसच; (तुला
मी नेत आहे हें) ऐकून लोक मात्र माझी खिली
उडवितील.

मानस-सलिल-सुधा प्रतिपाली ।
जिअइ किं लवनपयोधि मराली ।
नवर-साल-वन बिहरनसीला ।
सोह कि कोकिल बिपिन करीला ।
रहहु भवन अस हृदय बिचारी ।
चंदवदानि दुख कानन भारी ।

मानससरोवरांतील अमृतोदकावर वाढलेली हंसी
क्षारसमुद्रावर जगेल काय ? नूतन आम्रवनांत
विहार करण्यास सवकलेली कोकिला करील वनांत
(कांटेरी झुडपांत) साजेल काय ? असा मनांत
विचार करून त्या घरीच रहावेंस. हे चंद्रानने !
अरण्यांत दुःखांचा अगदी कळस होतो.

दो०—सहज सुहृद-गुर-स्वामि-सिख जो न
करइ सिर मानि । सो पछिताइ अघाइ
उर अवशि होइ हितहानि ॥ ६२ ॥

गुरु, स्वामी आणि सहज मित्र ह्यांचा उपदेश
शिरसा मान्य करून त्याप्रमाणें जो चालत नाही,
त्याच्या हितसंबंधाची हानि अवश्य होतेच, आणि
नंतर मात्र त्याचें अंतःकरण निवळून त्यास पश्चात्ताप
करीत रहावें लागतें.

चौ०—सुनि मृदुबचन मनोहर पिय के ।
लोचन ललित भरे जल सिय के ।

सीतलसिख दाहक भइ कैसे ।
चकइहि सरदचंद निसि जैसे ।

प्राणपतीचें तैं मृदु आणि मनोहर भाषण श्रवण करतांच सीतेचे नेत्र अश्रूंनीं डवडवले. चक्रवाकीस शरदांतील रात्रीचा चंद्र जसा तापद होतो त्या-प्रमाणें रामाचा तो शीतल उपदेशहि सीतेस दाहक झाला.

उतरु न आव बिकल बैदेही ।
तजन चहत सुचि स्वामि सनेही ।
वरवस रोकि बिलोचनबारी ।
धरि धीरज उर अवनिकुमारी ।
लागी सासुपग कह कर जोरी ।
छमावि देवि बडि अविनय मोरी ।

माझा पवित्र प्राणेश्वर मला मोकलूं इच्छीत आहे असें पाहून जानकी अगदींच वेचैन झाली. तिच्या मुखांतून उत्तर निघेना. तथापि फार शिकस्तीनें तिनें आपले अश्रु आवरून धरिले आणि मनांत धैर्य धरून ती सासूच्या चरणीं वंदन करून हात जोडून म्हणाली, “माईसाहेब ! माझ्या ह्या उनाड धट्टपणा-बद्दल क्षमा असावी.

दीन्हि प्राणपति मोहि सिख सोई ।
जेहि बिधि मोर परमहित होई ।
मैं पुनि समुझि दीखि मन माहीं ।
पिय-वियोग-सम दुख जग नाहीं ।

प्राणनाथांनीं मला असाच उपदेश केला कीं, जेणेंकरून माझें सर्वतोपरी कल्याणच व्हावयाचें. परंतु फिरून मीं मनांत विचार करून पाहिलें तों पातिवियोगासारखें जगांत दुःखच नाहीं असेंहि मला वाटतें.

दो०-प्राणनाथ करुनायतन सुंदर सुखद
सुजान । तुम्ह विनु रघु-कुल-कुमुद-विधु
सुरपुर नरकसमान ॥ ६३ ॥

हे कारुण्यमंदिरा ! सुंदरा ! सुखदा ! सर्वशा ! हे रघुकुलकमलचंद्रा ! आपणांखेरीज स्वर्गदेखील मला नरकवत् वाटतो हो !

चौ०-मातु पिता भगिनी प्रिय भाई ।
प्रियपरिवार सुहृद समुदाई ।
सासु ससुर गुरु सजन सहाई ।
सुत सुंदर सुसील सुखदाई ।

जहँ लागि नाथ नेह अरु नाते ।
पिय बिनु तियहि तरानिहुँ ते ताते ।

आईबाप, बहीणभाऊ, इष्टमित्र, आसगीत, सासू-सासरे, वाडवडील, मुलेंमाणसें हीं सर्व मंडळी जरी लोभाची, बालबोध आणि कोड पुरविणारी असली तरी जोंवर भ्रतार तोंवरच त्यांचें प्रेम आणि नातें समजावें. पतिविरहित पत्नीस ते सूर्यापेक्षांहि तापद होतात.

तन धन धाम धरनि पुरराजू ।
पतिविहीन सब सोकसमाजू ।
भोग रोगसम भूषण भारू ।
जम-जातना-सरिस संसारू ।

पतीच्या अभावीं स्त्रीस, देह, गेह, धन, धराणि, गांव राज्य हीं सर्व शोकाची सामग्री होय. तीस भोगभूक रोगाप्रमाणें, भूषणें भाराप्रमाणें आणि संसार यमयातने-सारखा होय.

प्राणनाथ तुम्ह विनु जग माहीं ।
मो कहँ सुखद कतहुँ कछु नाहीं ।
जिअ विनु देह नदी विनु बारी ।
तइसिअ नाथ पुरुष विनु नारी ।
नाथ सकल सुख साथ तुह्यारे ।
सरद-बिमल-विधु-वदन निहारे ।

प्राणवल्लभा ! आपणापरतें जगांत मला सुखाचें असें कोठेंच कांहीं नाहीं वरें. प्राणावीण कुडी, जलावीण नदी, अशाचसारखी हे स्वामिन् ! पुरुषा-विण स्त्री होय ! हे नाथ ! आपल्या समागमांत आपलें हें शरद्विमल चंद्रवदन पाहण्यांतच माझीं सर्व सुखें एकवटलीं आहेत.

दो०-खग मृग परिजन नगर बन बलकल
बिमल दुकूल । नाथसाथ सुर-सदन-सम
परनसाल सुखमूल ॥ ६४ ॥

नाथांच्या संगतींत खगमृगादिकच माझे परिजन, वनच अयोध्या, वल्कलेंच उंची शालू आणि पर्ण-कुटिकाच स्वर्गुत्पल वाटतील आणि तेच माझ्या सुखाचें आगर होतील.

चौ०-बनदेवी बनदेव उदारा ।
करिहाहिँ सासु-ससुर-सम-सारा ।
कुस-किसलय-साथरी सुहाई ।
प्रभुसँग मंजु मनोजबुराई ।

कंद मूल फल अभिअ अहारू ।
 अवध-सौध-सत-सरिस पहारू ।
 छिनु छिनु प्रभु-पद-कमल बिलोकी ।
 राहिहउँ मुदित दिवस जिमि कोकी ।

वनदेव आणि वनदेवता मला माझ्या सासूसासऱ्यां-
 प्रमाणेच जिह्वाळ्याने वागावतील, प्रभूच्या सहवासाने
 कोंवळ्या कुशपत्रांची शेजच मला कामशय्येप्रमाणे
 मऊ वाटेल, कंद, मुळें आणि फळें ह्यांचा आहारच
 मला अमृत वाटेल, आणि तेथील डोंगर मला अयो-
 ध्येतील राजमहालाच्या शतपट सुखकरच वाटतील.
 दिवसास पाहून चक्रवाकी जशी आनंदांत राहते
 तशी प्रभूच्या चरणकमलांस क्षणाक्षणी न्याहाळून
 माझाहि काळ आनंदांतच जाईल.

वनदुख नाथ कहे बहुतेरे ।
 भय विषाद परिताप घनेरे ।
 प्रभु--वियोग--लव--लेस--समाना ।
 सब मिलि होहि न कृपानिधाना ।

नाथानीं वनसंबंधी नानाविध दुःख, भय, विषाद
 आणि त्रास ह्यांचा लांबलचक पाढा वाचला. परंतु
 हे दयालो ! ह्या सगळ्यांची बेरीज करून देखील
 तिचें आणि प्रभुवियोगाच्या लवलेशाचेंहि पण
 समीकरण बसणार नाही.

अस जिय जानि सुजान सिरोमाने ।
 लेइअ संग मोहि छाडिअ जानि ।
 बिनती बहुत करउँ का स्वामी ।
 करुनामय उर--अंतर--जामी ।

हें ध्यानांत आणून हे सर्वज्ञशिरोमणे, मला न
 विसंबतां बरोबर नेण्याचेंच करावें. मी विशेष प्रार्थना
 ती काय करणार ? हे स्वामिन् ! आपण करणेची
 केवळ मूर्तीच असून सर्वांचें हृदयतहि जाणणारे
 आहांत.

दो०—राखिअ अवध जो अवधि लागि रहत
 जानिअहि प्रान । दीनबंधु सुंदर सुखद
 सील--सनेह--निधान ॥ ६५ ॥

आपल्या वनवासाच्या सुदतीपर्यंत हे प्रांण जग-
 तील अशीच जर आपली तंतोतंत खात्री असेल, तर
 हे दीनबंधो ! सुंदरा ! सुखदा ! हे शीलस्नेहनिधाना !
 आपल्या या हिला अयोध्येतच सोडणें ठीक होईल.

चौ०—मोहि मग चलत न होइहि हारी ।
 छिनु छिनु चरनसरोज निहारी ।
 सबहिँ भाँति पिय सेवा करिहउँ ।
 मारगजनित सकल सम हरिहउँ ।
 पाय पखारि बैठि तरुछाहीँ ।
 करिहउँ वाउ मुदित मनमाहीँ ।
 स्त्रम--कन--साहित स्याम तनु देखे ।
 कहँ दुखसमउ प्रानपति पेखे ।

प्रतिक्षणीं हीं चरणकमलें पाहण्यास मिळाल्यावर
 वाटेनें चालतांना मला ददातच वाटावयाची नाही;
 सर्वप्रकारें मी स्वारीची व्यवस्था ठेवीन आणि वाटेत
 जाणवणारे अवधे शीण नाहींसें करीन. वृक्षाच्या
 छायेत बसून मी हे पाय धुईन आणि मनःपूर्वक
 आनंदानें विक्षणा वारीन. श्रमानें घामाधुम झालेली
 ही श्यामतनु मी पहात असल्यावर, आणि प्राणनाथ
 मजकडे अवलोकन करीत असल्यावर दुःखाच्या
 प्रसंगाची विशादच काय ?

सम महि वृन- तरु--पल्लव उडासी ।
 पाय पलोदिहि सब निसि दासी ।
 वारवार मृदुमूरति जोही ।
 लागिहि ताति बयारि न मोही ।
 को प्रभुसंग मोहि चितवानि हारा ।
 सिंघवधुहि जिमि ससक सियारा ।
 मै सुकुमारि नाथ वनजोगू ।
 तुम्हहिँ उचित तप मो कहँ भोगू ।

जमीन सारखी करून आणि वर लुशलुशीत गवत
 आणि पानें आंथरून ही दासी सारी रात्र पाय चेपीत
 राहील. घडोघडीं ही सुकुमार मूर्ति न्याहाळीत असतां
 ऊन किंवा वारा मला मुळींच झोंबावयाचा नाही.
 सिंहाणिकडे जसा क्षुद्र ससा वधूंच शकत नाही,
 तद्वत् माझ्या मालकाच्या पुढ्यांत मी अस-
 तांना कोणाचे डोळे मजकडे फिरकू शकतील ? मी
 नाजुक होय आणि स्वारी मात्र वनास लायक ना !
 आपण योगी आणि मी भोगी ! वः ! फार छान !
 (मला बरोबर नेण्यानें आपली अपकीर्ति आणि मी
 घरी राहण्यानें माझी मात्र कीर्ति हेंच कीं ? हा
 भाव).

दो०—ऐसेउ वचन कठोर सुनि जाँ न
 हृदय बिलगान । तौ प्रभु-विषम-वियोग-
 दुख सहिहहिँ पाउँ प्रान ॥ ६६ ॥

आपले इतके जहाल शब्द ऐकूनदेखील हें माझे हृदय दुभंगलें नाहीं, म्हणूनच प्रभूना वाटलें असावें कीं प्रभुवियोगाचें दारुण दुःख हे माझे नीच प्राण खात्रीनें पचवितील !

चौ०—अस कहि सीय बिकल भइ भारी ।
वचनब्रियोग न सकी सँभारी ।
देखि दसा रघुपति जिय जाना ।
हाठि राखे नहिँ राखिहि प्राना ।

इतकें बोलून सीता फारच कासावीस झाली. बोलण्यांतला वियोग (कृतींतला नव्हे, म्हणजे ' वियोग ' हा शब्द) देखील तिला सहन होईना. तिची ती स्थिति पाहून रघुपति मनांत समजले कीं आतां मात्र इला जर येथें मी इतक्या-वरहिं सोडलेंच तरही आपल्या प्राणांचीहि दरकार करणार नाहीं.

कहेउ कृपाल भानु-कुल-नाथा ।
परिहुरि सोच चलहु बन साथा ।
नहिँ बिपाद कर अवसर आजू ।
बेगि करहु बन-गवन-समाजू ।

दयाधन रामचंद्र म्हणाले:—सीते ! निश्चित हो आणि मजबरोबर वनांत चल. आजची वेळ विषादाची नव्हे. हें, हो तर मग तयार वनांत जाण्यास कशी.

कहि प्रियवचन प्रिया समुझाई ।
लगे मातुपद आसिष पाई ।

याप्रमाणें प्रियवचनानें प्रियेस संतुष्ट केल्यावर त्यांनीं मातेच्या चरणीं वंदन करून तिचे आशीर्वाद घेतले.

बोगि प्रजादुख भेटव आई ।
जननी निठुर बिसरि जानि जाई ।
फिरिहि दसा बिधि बहुरि कि मोरी ।
देखिहउँ नयन मनोहर जोरी ।
सुदिन सुघरी तात कव होइहि ।
जननी जिअत बदनबिधु जोइहि ।

(तेव्हां कौसल्या म्हणाली) “ लयकरच परत येऊन प्रजेचीं दुःखें नाहींशीं कर. येथून गेल्यावर ह्या निर्दय मातेला मात्र विसरूं नकोस बरें ! देवा ! ही माझी अवदशा फिरून पालटेल काय रे ? आणि ही मोहक जोडी ह्या डोळ्यांनीं मी पाहीन काय ? माझ्या लाडक्या ह्या तुझ्या मातेला ज्या वेळीं जीवंत-

पणीं तुमचे मुखचंद्र पाहण्यास मिळतील तीच खरी आनंदाची वेळ आणि तोच खरा सुदिन समजावयाचा. पण तो कधीं उजाडणार ?

दो०—बहुरि वच्छ कहि लाल कहि रघुपति
रघुवर तात । कवहिँ बोलाइ लगाइ हिय
हरापि निरपिहउँ गात ॥ ६७ ॥

“ हे वत्स ! हे लाल ! रघुपति ! रघुवर ! ” इत्यादि प्रकारांनीं पुनःपुनः आळवून ती म्हणाली—
“ तुम्हांला बोलावून आणि उराशीं कवटाळून ह्या तुमच्या मूर्ती मला केव्हां बरें आनंदानें पाहण्यास मिळतील ? ”

चौ०—लखि सनेह कातरि महतारी ।
वचन न आव बिकल भइ भारी ।
राम प्रबोध कीन्ह विधि नाना ।
समउ सनेह न जाइ बखाना ।

ती अतिशयच विव्हल झाली. तिच्या मुखावाटें शब्द निघेना. मातेस स्नेहकातर पाहून रामचंद्रांनीं तिची परोपरीनें समजूत घातली. त्या वेळचा प्रेम-कळोळ अवर्णनीय होता.

तव जानकी सासुपग लागी ।
सुनिय माय मै परम अभागी ।
सेवा समय दैव बन दीन्हा ।
मोर मनोरथ सुफल न कीन्हा ।
तजव छोभ जानि छाडिअ छोहू ।
करम कठिन कळु दोप न मोहू ।

नंतर जानकी सासूच्या पायां पडली आणि म्हणाली, “ ऐका, माईसाहेब ! मी पराकाष्ठेची माग्यहीन म्हणून ऐन आपल्या सेवेच्या कालांतच माझ्या नशीबानें मला वनांत लोटलें आणि माझे मनोरथ निष्फल केले ! आपण मजवर रागावूं नये. लोभ कायम असूं द्या. माझें प्रारब्धच फुटकें, त्यांत माझ्याकडे कांहींच दोष नाहीं. ”

सुनि सियवचन सासु अकुलानी ।
दसा कवनि बिधि कहउँ बखानी ।
वारहिँ वार लाइ उर लीन्ही ।
धीरि धीरक सिख आसिष दीन्ही ।
अचल होउ अहिवात तुझारा ।
जव लागि गंग जमुन-जल-धारा ।

हा सीतेचा निरोप ऐकून कौसल्येस पूर्ण गहिवर लोटला. (कवि म्हणतात,) तिची ती दशा मी

कोणत्या प्रकारें वर्णन करून सांगणार ? वरचेवर कौसल्या सीतेस घेऊन उराशी घरी. शेवटी तिने धीर धरून आणि सीतेस उपदेश करून आशीर्वाद दिला की, ' गंगायमुनयोर्वाहस्तावत्स्वस्त्यस्तु ते पातिः ' ।

दो०-सीतहि सासु असीस सिख दीन्हि
अनेकप्रकार । चली नाइ पदपदुम सिख
आतिहित वाराहिँ बार ॥ ६८ ॥

कौसल्येने सीतेस अनेक प्रकारें उपदेश आणि आशीर्वाद दिल्यावर कौसल्येच्या चरणकमलांस अति आदरभावाने वारंवार नमन करून सीता चालू लागली.

चौ०-समाचार जब लछिमन पाये ।
व्याकुल बिलषबदन उठि धाये ।
कंप पुलक तन नयन सनीरा ।
गहे चरन अतिप्रेम अधीरा ।

ही गडबड जेव्हां लक्ष्मणास कळली तेव्हां अगदी घाबरून जाऊन त्याचा नूरच पालटला आणि तो तसाच उठून धांवत आला. त्याच्या अंगावर शहारे थरथरले आणि डोळ्यांतून अश्रुधारा सुटल्या. प्रेमाधिक्यामुळे त्याचा धीर सुटला आणि त्याने रामाच्या चरणांस मिठी मारली.

कहि न सकत कळु चितवत ठाढे ।
मीन दीन जनु जल ते काढे ।
सोच हृदय बिधि का होनिहारा ।
सब सुख सुकृत सिरान हमारा ।
मो कहँ काह कहब रघुनाथा ।
राखिहहिँ भवन कि लेइहहिँ साथा ।

त्याच्याने कांहीच बोलवेना. पाण्यांतून काढलेल्या माशाप्रमाणे दीनवाणा होऊन तो नुसता टक लावून पहात उभा राहिला. त्याच्या हृदयांत हीच चिंता की-आतां यापुढे दैव गति तरी काय करणार ? आमच्या सर्व सुखांची आणि पुण्याईची ही इतिश्रीच झाली ! हा रघुकुलनाथ मला आज्ञा तरी काय देतो कोण जाणे ! हा मला घरकौबडा करणार की आपला सांगाती ठेवणार ?

राम बिलोकि बंधु करजोरे ।
देह गेह सब सन तन तोरे ।
बोले बचन राम नयनागर ।
सील-सनेह-सरल-सुख-सागर ।

देहगेहादिकांवर सर्वस्वी तुलसीपत्र सोडून व हात जोडून उभ्या असलेल्या आपल्या बंधूस पाहून, नीति-निपुण, शील, स्नेह, सरलता आणि सुख यांचे सागर असे श्रीरामचंद्र म्हणाले—

तात प्रेमवस जानि कदराहू ।
समुझि हृदय परिनाम उछाहू ।

“ बापा लक्ष्मणा ! प्रेमाने विभोर होऊन असा घाबरून नकोस. शेवट गोड होणार हे ध्यानांत धरून ऐस.

दो०-मातु-पिता-गुरु स्वामि-सिख सिर धारि
करहिँ सुभाय । लहेउ लाभ तिन्ह जनम
कर न तरु जनम जग जाय ॥ ६९ ॥

माता, पिता, गुरु आणि स्वामी यांची आज्ञा शिरसावंध करून जे ती मनोभावाने पार पाडतील तेच आपल्या जन्माचे सार्थक करतील. नाही तर जगांत जन्मणेंच फुकट.

चौ०-अस जिय जानि सुनहु सिख भाई ।
करहु मातु-पितु-पद-सेवकाई ।
हे ध्यानांत घेऊन, हे बंधो ! माझे सांगणें ऐक, आणि मातापित्यांच्या चरणांची सेवा करीत रहा.

भवन भरत रिपुसूदनु नाही ।
राउ वृद्ध मम दुख मन माही ।
मैं बन जाउँ तुझहिँ लेइ साथा ।
होइ सबहिँ बिधि अवध अनाथा ।
गुरु पितु मातु प्रजा परिवारु ।
सब कहँ परइ दुसह-दुख-भारु ।

येथे भरतशत्रुघ्न नाहीत. वडिलांचा एकतर वृद्धापकाळ आणि त्यांतूनही त्यांना माझे घोरविघोर दुःख. अशा स्थितीत मी वनांत जाणार; आणि त्यांतही तुला बरोबर घेतलें तर अयोध्या सर्वच तऱ्हांनी अनाथ होऊन गुरु, पिता, माता, प्रजा व परिवार ह्या सर्वांनाच असह्य दुःखांत लोटून दिल्यासारखे होईल.

रहहु करहु सब कर परितोषू ।
न तरु तात होइहि बड दोषू ।
जासु राज प्रियप्रजा दुखारी ।
सो नृपु अवसि नरकअधिकारी ।
रहहु तात असि नीति विचारी ।
सुनत लषन भये व्याकुल भारी ।

तू तरी मागें राहून सर्वांचें समाधान कर; नाही-
तर, बाबा रे ! मोठाच घात होणार. ज्याच्या राज्या-
तली प्रियप्रजा दुःखी असते, तो राजा अवश्यमेव
नरकाचा भागीदार होतो. हे तात ! ह्या नीतीचा
विचार करून तू रहाच. ” हें ऐकतांच लक्ष्मण
अतिशयच व्याकुळ झाला.

सिअरे बचन सूखि गये कैसे ।

परसत तुहिन तामरस जैसे ।

हिमस्पर्शानें जसें कमल कोमेजून जातें, तद्वत्
लक्ष्मण त्या शीतल वचनांनीं देखील सुकून गेला.

दो०—उतर न आवत प्रेमवस गहे चरन
अकुलाइ । नाथ दासु मै स्वामि तुम्ह
तजहु त कहा बसाइ ॥ ७० ॥

लक्ष्मणाचे सुखातून प्रेमवशतेमुळें उत्तर निघेना.
त्यानें रामचरणांस मिठी मारली आणि तो कळकळून
म्हणाला “ हे नाथ ! मी आपला दास आणि
आपण माझे स्वामी ! आपणच जर मला दूर लोटून
दिलें तर मला जागा तरी कोठें ?

चौ०—दिन्हि मोहि सिख नीकि गोसाई ।

लागि अगम अपनी कदराई ।

नरवर धीर धरम-धुर-धारी ।

निगम नीति कहूँ ते अधिकारी ।

मैँ सिसु प्रभु-सनेह-प्रतिपाला ।

मंदर मेरु कि लेहिँ मराला ।

“ स्वामींनीं मला उपदेश केला तो वाजवीच
आहे; परंतु माझ्या भेंकडपणामुळें तो मजला अशक्य
वाटतो. धैर्यशाली आणि धर्मधुरंधर असे जे लोकाग्रणी
असतील तेच ह्या आपल्या निगमनीतीचे अधिकारी
होत. मी तर जाणूजूनच लेंकरूं, धन्याच्या केवळ
दयेवर पोसलेलें ! हंस म्हणे मेरूमांदार उचलणार
हेंच कीं नाही ?

गुरु पितु मातु न जानउँ काहू ।

कहूँ सुभाउ नाथ पतिआहू ।

जहूँ लागि जगत सनेह सगाई ।

प्रीतिप्रतीति निगम निजु गाई ।

मोरे सबइ एक तुम्ह स्वामी ।

दीनबंधु उर-अंतर-जामी ।

गुरु, पिता, माता वगैरे कोणासच मी ओळखत
नाहीं. मी स्वाभाविकच सांगतो आणि धन्यांनीं
विश्वास ठेवावा कीं, जे जे म्हणून प्रापंचिक लोहसंबंध

आहेत आणि जीं जीं पारमार्थिक प्रेमविश्वासादि रहस्यें
सांगितलीं आहेत, तीं तीं सर्व मजकरीतां आपले
ठिकाणीं एकवटलीं आहेत. दीनाचा दयाळु, कली-
जाचा कलीजा, धन्याचा धनी वगैरे सर्व कांहीं मला
एक हा माझा रामच काय तो समजा.

धरम नीति उपदेसिअ ताही ।

कीरति-भूति-सुगति-प्रिय जाही ।

मन-क्रम-बचन चरनरत होई ।

कृपासिंधु परिहरिअ कि सोई ।

ज्यांना कीर्ति, वैभव आणि उत्तम लोक वगैरेंची
चाढ असेल त्यांनाच धर्मशास्त्र आणि नीतिशास्त्र हीं
शिकवलीं जावीत. जो कायावाचामनें करून एका
आपल्या चरणापरता कांहीं जाणतच नाही त्याला
आपल्यासारख्या दयादर्यावानें फेंटावून लावावयाचें
काय ? ”

दो०—करुनासिंधु सुबंधु के सुनि मृदुवचन
विनीत । समुझाये उर लाइ प्रभु
जानि सनेह सभात ॥ ७१ ॥

करुणासिंधु रामचंद्रांनीं प्रियबंधूची तीं लाघवीं
आणि नम्र विनंती ऐकून आणि त्यास प्रेमपिसा
जाणून उचलून उराशीं धरिलें.

चौ०—माँगहु बिदा मातु सन जाई ।

आवहु वेगि चलहु वन भाई ।

मुदित भये सुनि रघुवर बानी ।

भयउ लाभ वड गइ वडि हानी ।

(रामचंद्र म्हणाले,) हे बंधो ! जा, आणि
आईचा निशेप धेऊन लवकर ये आणि वनांत चल.
रघुवराचें तें वचन ऐकतांच मोठाच घात दळून थोर
लाभ झाल्याप्रमाणें लक्ष्मण उल्हासला.

हरधित हृदय मातु पहिँ आये ।

मनहुँ अंध फिरि लोचन पाये ।

जाइ जननि पग नायउ माथा ।

मनु रघुनंदन-जानकि-साथा ।

अंधास फिरून डोळे मिळाल्याप्रमाणें त्याच्या हृद-
यांत आनंदाचें भरतें आलें. तो मातेकडे गेला आणि
त्यानें तिच्या पायांवर मस्तक ठेविलें. (तो शरीरानें
मात्र मातेजवळ होता;) परंतु त्याचें मन सीतासम-
चंद्रांकडे गुंतलें होतें.

पूछे मातु मलिन मन देखी ।

लपन कहा सब कथा बिसेखी ।

गई सहामि सुनि वचन कठोरा ।
मृगी देखि दव जनु चहुँओरा ।

त्यास उदास पाहून सुमित्रेनै कारण विचारलें
तेव्हां लक्ष्मणानें एकंदर वृत्तांत तिला सांगितला. ती
जळजळीत वार्ता कानांवर आदळतांच चोहोंकडून वण-
व्यानै घेरलेल्या हरिणीप्रमाणें ती अगदीं हताश झाली.

लषन लखेउ भा अनरथ आजू ।
एहि सनेह वस करव अकाजू ।
मांगत विदा सभय सकुचाही ।
जाइ संग विधि काहिहि कि नाही ।

लक्ष्मणास वाटलें कीं, हेंही एक अरिष्टच उद्भवलें.
ही कदाचित् प्रेमांत गुरफटून मोडता घालील. देव
जाणे ! मला वनांत रामाबरोबर जाण्यास ही सांगते
कीं नाही ! म्हणून त्यास भीति वाटून ती निरोप
घेण्यास मागेंपुढें करूं लागला.

दो०—समुझि सुमित्रा राम-सिय-रूप-सुसील-
सुभाउ । नृपसनेह लखि धुनेउ सिर
पापिनि दीन्ह कुदाउ ॥ ७२ ॥

सीतारामचंद्राचें अंतर्बाह्य शील आणि सौजन्य
ह्यांचा विचार आणि राजाचें प्रेम मनांत येतांच ती
मस्तक पिटून म्हणाली, 'चांडाळणी ! उभा ग दावा
साधलास !'

चौ०—धीरज धरेउ कुअवसर जानी ।
सहज सहद बोली मुदुवानी ।

प्रसंग बिकट जाणून आणि हिंमत बांधून मूळचीच
शुद्ध मनाची ती सुमित्रा कोमल शब्दांनीं बोलूं
लागली.

तात तुम्हारि मातु बैदेही ।
पिता रामु सब भाँति सनेही ।
अवध तहाँ जहूँ रामनिवासू ।
तहइ दिवसु जहूँ भानुप्रकासू ।
जौँ पै सीय रामु वन जाही ।
अवध तुझार काजु कछु नाही ।

“ मुला ! तुझी खरी आई जानकी आणि खरे
वडील राम होत. ते सर्वतोपरी तुझ्यावर प्रेम करणारे
आहेत. जेथें सूर्य प्रकाशतो तेथेंच ज्याप्रमाणें दिवस
समजावयाचा, त्याचप्रमाणें जेथें रामचंद्रांचा वास
तीच अयोध्या समजावयाची. जर खचितच सीताराम

वनवासास जात असतील तर ह्या अयोध्येत तुम्हें
कांहींच प्रयोजन उरत नाही !

गुरु पितु मातु बंधु सुर साई ।
सेइअहि सकल प्रान की नाई ।
राम प्रानप्रिय जीवन जी के ।
स्वारथरहित सखा सबही के ।
पूजनीय प्रिय परम जहाँ ते ।
सब मानिअहि राम के नाते ।
अस जिय जानि संग वन जाहू ।
लेहु तात जग जीवनलाहू ।

गुरु, पिता, माता, बंधु, देव आणि स्वामी हे
सर्व प्राणासारखे सेवनीय होत. रामचंद्र प्राणांचेहि
प्राण, जांवांचेहि जीवन आणि सर्वांचें निरपेक्ष मित्र
होत. त्यांना जेवढे म्हणून प्रिय, पूज्य अथवा श्रेष्ठ
असतील, त्या सर्वांना तूं त्यांच्याच नात्यानै लेखलें
पाहिजे. मनाचा हाच निग्रह करून, मुला ! त्यांच्या
सांगातीं तूंहि पण वनासच जा आणि जगांत जगण्याचें
सार्थक करून घे.

दो०—भूरि भागभाजन भयहु मोहि समेत
बलि जाउँ । जौँ तुम्हरे मन छाडि छल
कीन्ह रामपद ठाउँ ॥ ७३ ॥

जर तुझ्या मनानें रामपदींच निर्व्याज आश्रय
घेतला असेल तर तूं माझ्यामुद्दां महद्भाग्यास पात्र
झालास, आणि म्हणूनच मी स्वतःस तुजवरून
ओवाळून टाकतें.

चौ०—पुत्रवती जुवती जग सोई ।
रघु-पति-भगत जासु सुतु होई ।
नतरु बाँझ भलि वादि विआनी ।
रामविमुख सुत ते हित हानी ।

जिचा कुसवा रामभक्तानें भरून काढला तीच
स्त्री खरी खरी पोटी पिकलेली समजावी. नाही तर
एकपरी बांझ पुरवली; रामाशीं विमुख अशा मुलाची
आई पोटी पिकूनहि फुकाचीच, कारण तशा पोरा-
मुलें तिचेंदेखील हित नासतेंच.

तुम्हरोहि भाग राम वन जाही ।
दूसर हेतु तात कछु नाही ।
सकल सुकृत कर बडफल एहू ।
राम-सीय-पद सहज सनेहू ।

हे तात ! तुझ्याच भाग्यानें राम वनांत जाव

आहेत. एरव्ही कांहींदेखील कारण नाही ! सीता-
रामपदी अहेतुक प्रेम उत्पन्न होणें हेंच सर्व सुकृतांचें
मोठ्यांत मोठें फळ होय.

राग रोष इरिषा मदु मोह ।
जानि सपनेहुं इन्ह के वस होहू ।
सकलप्रकार विकार विहाई ।
मन क्रम बचन करेहु सेवकाई

राग, रोष, ईर्ष्या, मद, मोह ह्यांच्या सांपळ्यांत
स्वप्नांतदेखील अडकूं नकोस. सर्वप्रकारें मनाचे
दुष्ट मनोरे तुडवून कायावाचामनैकरून तूं एक राम-
सेवाच करीत रहा.

तुम्ह कहें वन सब भाँति सुपासू ।
सग पितु मातु रामु सिय जासू ।
जोहि न रामु वन लहाहि कलेसू ।
सुत सोइ करेहु इहइ उपदेसू ।

ज्या तुझ्या पाठीशीं तुझे मातापिता सीताराम
असणार, त्या तुला सर्वतोपरी वन सुखावहच होणार.
मुला ! सार ह्मणून इतकेंच समज कीं, जेणेंकरून
रामाला वनांत त्रास पडणार नाही तेंच त्वां केलें पाहिजे.

छंद—उपदेस यह जोहि जात तुम्हरे राम-
सिय सुख पावहीं । पितु मातु प्रिय
परिवारु पुर सुख सुराति वन विसरावहीं ॥
तुलसी सुताहि सिख देइ आयसु दीन्ह
पुनि आसिष दई । रति होउ अविरल
अमल सिय-रघु-वीर-पद नितनित नई ॥३॥

तुला माझा इतकाच उपदेश आहे कीं, तुझ्या
जाण्यानें सीतारामचंद्रांना सुख होत असावें, आणि
पिता, माता, इष्ट, परिवार, अयोध्या वगैरे ह्यांच्या
सुखांच्या आठवणीचा देखील त्यांना विसर पडावा.”
(तुलसीदास सांगतात) ह्याप्रमाणें लक्ष्मणास उपदेश
करून तिनें निरोप दिला आणि फिरून त्यांस
आशीर्वचन दिलें कीं, सीतारामचरणांचे ठायीं तुझे
अंतःकरणांत प्रतिक्षणीं अभिनव, शुद्ध आणि अवि-
रल भक्ति तेवत राहो.

सो०—मातुचरन सिर नाइ चले तुरत संकित
हृदय । बागुर विषम तोराइ मनहुं
भाग मृग भागवस ॥ ३ ॥

मातेच्या चरणीं मस्तक ठेवून साशंकमनानें तो
मागच्याच पार्थी निघाला. तेव्हां असें वाटलें कीं

अगदीं आटोकाट पसरलेलें जाळें दैववशात् तोडलें
जाऊन हरीण चौकडे भरीत पळत आहे !

चौ०—गये लपन जहँ जानाकिनाथू ।
मे मन मुदित पाइ प्रियसाथू ।
वंदि राम—सिय—चरन सुहाये ।
चले संग नृपमंदिर आये ।

लक्ष्मण जेथें जानकीरमण होते, तेथें जाऊन
पोहोंचला. प्रियसमागम मिळाल्यानें तो मनांत अगदीं
उल्हसित झाला. सीतारामचरणांना वंदन करून तो
त्यांचेवरोवर निघाला, आणि नंतर ते सर्व राजमंदि-
रांत आले.

कहहिं परसपर पुर—नर—नारी ।
भलि बनाइ विधि बात विगारी ।

अयोध्येत सर्वजण परस्परांत ह्याच गोष्टी करूं
लागले कीं, मौजेचा रागरंग अगदीं हाताबोटावर
आला असतां दुर्दैवानें अवघाच विचका केला !

तन कृस मन दुख वदन मलीने ।
विकल मनहुं माखी मधु छीने ।
कर मीजहिं सिर धुनि पछिताहीं ।
जनु बिनु पंख विहंग अकुलाहीं ।

(त्या वेळीं अयोध्येतील लोक) देह कृश झालेले,
मन दुःखावलेलीं आणि चेहेरे काळवंडलेले असे ते
मधाच्या पोळीवरून उडवलेल्या माद्यांप्रमाणें गांगरलेले
दिसत. पंख गळाल्यानें पक्षी जसे व्याकुळ होतात
तद्वत् ते विव्हल होऊन हात चावूं लागले, आणि
दुःखावेगानें ते कपाळ शोडून धेऊं लागले.

भइ वडि भीर भूपदरबारा ।
वरनि न जाइ विषाद अपारा ।

सरकारदरबारीं एकच गर्दी उसळली; तेथलें दुःख
अपार ह्मणून अवर्णनीय आहे.

सचिव उठाइ राउ बैठारे ।
कहि प्रियवचन राम पगु धारे ।
सियसमेत दोउ तनय निहारी ।
व्याकुल भयउ भूमिपति भारी ।

सुमंतानें दशरथास उठून बसविलें आणि ‘राम
आले आहेत’ म्हणून हलकेंच कळविलें. सीतेशहित
दोघेहि पुत्र पहातांच राजा अत्यंत व्याकुळ झाला.

दो०—सीयसहित सुत सुभग दोउ देखि
देखि अकुलाइ । बारहि बार सनेहवस
राउ लेइ उर लाइ ॥ ७४ ॥

सीतिसहवर्तमान त्या सुंदर पुत्रद्वयास वरचेवर न्याहाळून तो अगदी बेहाल झाला आणि पुत्रप्रेमानें अगदी आकळला जाऊन तो त्यास वरचेवर उराशी धरून कवटाळू लागला.

चौ०—सकड न बोलि विकल नरनाहू ।
सोकजनित उर दारून दाहू ।
नाइ सीस पद अतिअनुरागा ।
उठि रघुवीर बिदा तब मांगा ।

राजा इतका शोकाकुल झाला की त्याच्याने बोलवेना. दुःखाच्या भडक्याने त्याचे काळीज करपून गेलें होतें. तेव्हां रघुवीरच उठले आणि अतिप्रेमानें पित्याच्या चरणी नमस्कार करून त्यांनी आपण होऊनच आज्ञा मागितली.

पितु अससि आयसु मोहि दीजै ।
हरषसमय बिसमउ कत कीजै ।
तात किये प्रिय प्रेमप्रमादू ।
जस जग जाइ होइ अपबादू ।

“ बाबा ! मला आपली आज्ञा आणि आशीर्वाद हवेत. प्रसंग तर लडू बनण्याचा मग खडू कां बरें व्हावयाचें ? बाबा ! आपल्या मनाजोगें केल्यास मजकडून प्रेमप्रमाद होईल आणि उभयतां कीर्तिसि मुकून साऱ्या जगांत आपलें हंसें होईल. ”

मुनि सनेहबस उठि नरनाहा ।
बैठारे रघुपति गाहि बाहा ।

तें ऐकतांच तशा प्रेमविहलतेंतच राजा उठला आणि त्याने रघुपतीचा हात धरून त्यास बसविलें.

सुनहु तात तुम्ह कहँ मुनि कहँ ।
राम चराचरनायक अहँ ।
सुभ अरु असुभ करम अनुहारी ।
ईसु देइ फल हृदय बिचारी ।
करइ जो करम पाव फल सोई ।
निगम नीति असि कह सब कोई ।

(दशरथ ह्मणाला) “ रामा ! ऐक, तुजविषयीं मुनिजन सांगतात की, राम हा चराचराचा नियंता होय. तो नियंता ईश्वर शुभाशुभकर्माला अनुसरूनच न्यायपूर्वक फल देत असतो. जो कोणी जें कर्म करील, त्याचें फळ तोच भोगील असें वेदशास्त्र आणि सर्वहि लोक सांगतात.

दो०—अउर करइ अपराध कोउ अउर पाव
फलभोगु । अतिविचित्र भगवंतगति को
जग जानइ जोगु ॥ ७५ ॥

एकानें एखादा अपराध करावा आणि भलत्यानेच त्याचें प्रायश्चित्त भोगावें हा मात्र ईश्वरी न्याय फारच अजब आहे. तो जाणण्यास जगांत कोण समर्थ ? ”

चौ०—राय रामराखन हित लागी ।
बहुत उपाय किये छल त्यागी ।
लखा रामरुख रहत न जाने ।
धरम धुरं-धर धीर सयाने ।
तब नृप सीय लाइ उर लीन्ही ।
अतिहित बहुत भाँति सिख दीन्ही ।

रामास ठेवून घ्यावें एतदर्थ दशरथानें अगदीं निष्कपटपणें जंग जंग पळाडले. परंतु धर्मधुरंधर, धीर, सर्वज्ञ रामचंद्राचा भाव त्यानें ओळखला आणि त्याची खात्री झाली की, तो रहात नाही. तेव्हां त्यानें सीतेस उचलून पोटाशी धरिलें आणि तिला हिताच्या गोष्टी सांगून हरपरीनें समजावून सांगितलें.

कहि बन के दुख दुसह सुनाये ।
सासु ससुर पितु सुख समुझाये ।
सियमन रामचरन अनुरागा ।
धरु न सुगम बन बिषम न लागा ।

वनांतील असह्य क्लेश आणि सासरमाहेरचीं सुखें तिला सांगितलीं तरी तिचें मन रामचरणीं अनुरक्त झालें असल्यानें तीस घरांत सोम आणि वनांत आबळ हीं वाटतचना.

अउरउ सबहि सीय समुझाई ।
कहि कहि बिपिन बिपति अधिकाई ।
वरकड सर्वोनी देखील वनांतील असाधारण क्लेशांचें वर्णन करून तिस समजावून सांगितलें.
सचिवनारि गुरनारि सयानी ।
सहित सनेह कहहि मृदुबानी ।
तुझ कहँ तौ न दीन्ह बनवासू ।
करहु जो कहहि ससुर-गुरु-सासू ।

सचिवपत्नी, गुरुपत्नी इत्यादि पोक्त बायकांनीं हि तीस प्रेमळ आणि मृदु वाणीनें सांगितलें की, तुला कांहीं वनवास दिलेला नाही. तूं सासूसासरा आणि वडीस माणसें यांच्या आज्ञेप्रमाणें वागायला पाहिजे.

दो०—सिख सीतालि हित मधुर मृदु सुनि
सीतहि न सोहानि । सरद-चंद-चंदनि
लगत जनु चकई अकुलानि ॥ ७६ ॥

शांत, हितकर, मधुर आणि मृदु असा बोध ऐकू-
नहि सीतेला तो रुचला नाही, आणि शरच्चंद्राच्या
चांदण्यांत जशी चक्रवाकीची आंगळ दशा होते
त्याप्रमाणें ती खट्टु झाली.

चौ०—सीय सकुचवस उतर न देई ।
सो सुनि तमार्क उठी कैकेई ।
मुनि-पट-भूषण-भाजन आनी ।
आगे धरि बोलि मृदुबानी ।

संकोचास्तव सीतेनें उत्तरच दिलें नाही. परंतु
तीस केलेले बोध ऐकतांच कैकेयी ताडकन् उठली
आणि मुनींचीं बल्कलें, आभरणें (भस्म, माला
इत्यादि) आणि पात्रें (कमंडलु इत्यादि) आणून समोर
ठेवून ती सौम्य वाणीनें बोलूं लागली.

नृपहिँ प्रानप्रिय तुह्य रघुवीरा ।
सील सनेह न छाडिहि भीरा ।
सुकृत सुजस परलोक नसाऊ ।
तुह्यहिँ जान बन कहिहि न काऊ ।
अस विचारि सोइ करहु जो भावा ।
राम जननिसिख सुनि सुख पावा ।

“ हे रघुवीरा ! राजास तुम्हीं प्राणाहूनहि प्रिय
असल्यामुळें, स्वतःच्या शील व स्नेहामुळें त्यांच्यानें
भीड तोडवत नाही, आणि सुकृत, सुयश आणि
परलोक नष्ट झाले तरीदेखील तुम्हांस वनास जा
म्हणून म्हणणें व्हावयाचें नाही. हें लक्षांत आणून
तुम्हांलाच जें उचित दिसेल तें तुम्हीं करावें. ”
मातेची आज्ञा श्रवण करून रामचंद्रास संतोष वाटला.

भूपहि बचन बानसम लागे ।
करहिँ न प्रान पयान अभागो ।
लोग बिकल मुरिछित नरनाहू ।
काह करिय कछु सूझ न काहू ।

(परंतु) ते शब्द राजास शल्याप्रमाणें बोंचले.
हे अभागी प्राण एकदांचे निघूनहि जात नाहीत असें
वाटून तो मूर्च्छित होऊन पडला. सर्व लोक विव्धल
झाले. काय करावें हें कोणासच कांहीं सुचेना.

राम तुरत मुनिवेष वनाई ।
चले जनक जननिहिँ सिरुनाई ।

लागलीच मुनिवेष धारण करून रामचंद्र माता-
पित्यांस वंदन करून निघाले.

दो०—सजि बन-साज-समाज सब वनिता-
बंधु-समेत । बंदि विप्र-गुर-चरन प्रभु
चले करि सवाहि अचेत ॥ ७७ ॥

स्त्री आणि बंधु यांच्यासहित मुनींचीं सर्व दीक्षा
धारण करून आणि गुरु व विप्र यांच्या चरणीं वंदन
करून प्रभु रामचंद्र सर्वांस विमनस्क करीतच जाऊं
लागले.

चौ०—निकसि वसिष्ठद्वार भये ठाढे ।
देखे लोग विरहदव दाढे ।
कहि प्रियवचन सकल समुझाये ।
विप्रबुंद रघुवीर बोलाये ।
गुरु सन कहि वरषासन दीन्हे ।
आदर दान बिनयवस कीन्हे ।

ते वसिष्ठांच्या द्वारीं येऊन उभे राहिले आणि लोक
विरहरूप वणव्यानें होरपळत आहेत असें पहातांच
प्रियवचनें बोलून त्यांनीं सर्वांचें समाधान केलें. नंतर
रघुवीरांनीं ब्राह्मणमंडळी बोलाविली. आणि गुरूंना
सांगून त्यांस वर्षासनें दक्षिणा वगैरे सन्मानपूर्वक
अर्पण करून विनयानें अनुकूल करून घेतलें.

जाचक दान मान संतोषे ।
मीत पुनीत प्रेम परितोषे ।

त्यांनीं दानमानादिकांनीं याचकांचा संतोष केला
व सन्मित्रांचा परितोष प्रेमानें केला.

दासी दास बोलाइ बहोरी ।
गुरुहि सौँ पि वोले कर जोरी ।
सब कै सार सँभार गोसाईँ ।
करवि जनक जननी की नाईँ ।

नंतर दासदासींना बोलावून आणि त्यांस गुरूंवर
सोंपवून ते हात जोडून ह्मणाले:—“ ह्या सर्वांचा
आईबापांप्रमाणें सर्वस्वी सांभाळ करणारे स्वामी
आपणच आहांत. ”

बारहिँ बार जोरि जुगपानी ।
कहत राम सब सन मृदुबानी ।
सोइ सब भाँति मोर हितकारी ।
जेहि तेँ रहइ भुआल सुखारी ।

वरचेवर करद्वय जोडून रामचंद्र सर्वांनाच विनवूं
लागले कीं, “ ज्याच्या योगानें महाराज सुखांत
रहातील तोच सर्वतोपरी मी माझा हितकारी समजेन.

दो०—मातु सकल मोरे विरह जेहि न होहिँ
दुख दीन । सोइ उपाउ तुम्ह करेहु सब
पुरजन परमप्रबीन ॥ ७८ ॥

हे परमचतुर पुरजन हो ! माझ्या सर्व माता
माझ्या विरहदुःखानें जेणेंकरून दीन होणार नाहींत
असाच बर्ताव तुम्हां सर्वांकडून होत असावा. ”

चौ०—एहि विधि राम सबहिँ समुझावा ।
गुरु-पद-पदुम-हरापि सिरु नावा ।
गनपाति गौरि गिरीस मनाई ।
चले असीस पाइ रघुराई ।

ह्याप्रमाणें सर्वांचें सांत्वन करून, गुरुपदकमलांस
आनंदानें प्रणाम करून, गणाध्यक्ष व गौरीशंकर यांचें
चितन करून आणि सर्वांचे आशीर्वाद घेऊन रघु-
राज रामचंद्र निघाले.

रामु चलत अति भयउ विषादू ।
सुनि न जाइ पुर आरतनादू ।
कुसगुन लंक अवध अतिसोकू ।
हरष-विषाद-बिबस सुरलोकू ।

राम जात असतां दुःखाचा कळोळ उडाला.
गांवकन्यांचे आर्तविलाप ऐकवले जाईनात. लंकेंत
उल्कापात होऊ लागले, अयोध्येत हाहाकार उडाला
आणि देवलोक दुःख आणि आनंद यांत मग झाला.

गड मुरुछा तब भूपति जागे ।
बोलि सुमंतु कहन अस लागे ।
रामु चले वन प्रान न जाही ।
केहि सुख लागी रहत तन माही ।
एहि ते कवन व्यथा बलवाना ।
जो दुख पाइ ताजिहि तनु प्राना ।

नंतर इकडे मूर्च्छा सांवरून राजा शुद्धीवर आला
आणि सुमंतास हाक मारून ह्मणू लागला, “राम
वनांत गेले तरी हे माझे प्राण अद्याप जात नाहींत !
कोणत्या सुखासाठी हे ह्या कुडीची आस धरीत आहेत ?
ह्यापेक्षा बलवत्तर व्यथा कोणती असू शकेल कीं
जिच्या दुःखसंवेदनेनें माझ्या देहप्राणांची ताटातूट
होईल ? ”

पुनि धरि धीर कहइ नरनाहू ।
लेइ रथ संग सखा तुम्ह जाहू ।

फिरून धैर्य धरून राजा ह्मणाला, “ मित्रा सुमंता !
तूं रथ घेऊन रामाबरोबर जा. ”

दो०—सुठि सुकुमार कुमार दोउ जनकसुता
सुकुमारि । रथ चढाइ देखराइ वनु फिरेहु
गये दिन चारि ॥ ७९ ॥

माझी दोन सुंदर सुकुमार बाळें आणि जनकाची
ती सुकुमार बाळा ह्यांना रथांत घालून चार दिवस
वन दाखीव आणि तसाच परत घेऊन ये.

चौ०—जौ नहिँ फिरहिँ धीर दोउ भाई ।
सत्यसंध दृढव्रत रघुराई ।
तौ तुम्ह विनय करेहु कर जोरी ।
फेरिय प्रभु मिथिलेसकिसोरी ।

ते रघुकुलश्रेष्ठ दोघेहि वंधु, धैर्यशाली, दृढव्रत
आणि सत्यप्रतिज्ञ आहेत. ते जर नच परतले तर तूं
त्यांना हात जोडून प्रार्थना कर कीं, प्रभो ! ह्या जनक-
बाळेस तरी निदान परत पाठवा.

जव सिय कानन देखि डेराई ।
कहेहु मोरि सिख अवसरु पाई ।

वन पहातांच सीता जेव्हां भिऊं लागेल, तेव्हां
मोका साधून तिला माझा निरोप सांग.

सासु ससुर अस कहेउ सँदेसू ।
पुत्रि फिरिय वन बहुत कलेसू ।
पितुगृह कवहुँ कवहुँ ससुरारी ।
रहेहु जहाँ रुचि होइ तुह्यारी ।

सासूसासऱ्यांचा तुला हा असा निरोप आहे कीं,
बाळे ! तूं परत फिर, वनांत पराकाष्ठेचे क्लेश असतात-
कधी माहेरी तर कधी सासरी ह्याप्रमाणें तुला जेव्हां
आवडेल तेथें तूं काळ काढ.

एहि विधि करेहु उपायकदंबा ।
फिरइ त होइ प्रानअवलंबा ।
नाहिँ त मोर मरन परिनामा ।
कछु न बसाइ भये विधि वामा ।

ह्याप्रमाणें तडजोड करून पहा. ती जरी परतली
तरी माझ्या प्राणास विसावा होईल. एरव्हीं माझें
मरण हें ठरलेलेंच आहे. नाशिवानें एकदां उलट
खाली कीं काहींच स्वाधीन रहात नाहीं. ”

अस काहि मुरछि परा महिराऊ ।
राम लषन सिय आनि देखाऊ ।

अखेर, “राम, लक्ष्मण आणि सीता यांस आणून
दाखीव ” असें ह्मणून राजा पृथ्वीवर निचेष्ट पडला !

दो०—पाइ रजायस नाइ सिरु रथु अतिवेग
बनाइ । गयउ जहाँ बाहर नगर सीय-
सहित दोउ भाइ ॥ ८० ॥

आशा होतांच, नमस्कार करून, आणि आति
त्वरें रथ सज्ज करून नगराबाहेर जेथें सीतेशहवर्त-
मान दोघे बंधु होते तेथें सुमंत गेला.

चौ०—तब सुमंत्र नृपवचन सुनाये ।
करि विनती रथ राम चढाये ।
चाढि रथ सीयसहित दोउ भाई ।
चले हृदय अवधाहि सिरु नाई ।

नंतर सुमंतानें राजाज्ञा सांगून विनंतिपूर्वक राम-
चंद्रास रथांत बसविलें. सीतेशह दोघे बंधू रथांत
बसून मनानें अयोध्येस नमस्कार करून जाऊं लागले.

चलत राम लिखि अवध अनाथा ।
विकल लोग सब लागे साथी ।
कृपासिंधु बहुविधि समुझावहि ।
फिरहि प्रेमवस पुनि फिरि आवहि ।

राम गेल्यानें अयोध्येंत रामच नाहीसा पाहून सर्व
लोक वैतागून रथाच्या पाठोपाठ निघाले. कृपा-
सिंधूनी पुष्कळ प्रकारांनीं त्यांची समजूत घालून त्यांस
परताविलें. तरी प्रेमपाशांमुळे ते फिरून आलेच.

लागाति अवध भयावनि भारी ।
मानहुं कालराति अधियारी ।
घोर जंतुसम पुर-नर-नारी ।
डरपहि एकाहि एक निहारी ।
घर मसान पारिजन जनु भूता ।
सुत हित मीत मनहुं जमदूता ।
बागन्ह बिटप बेलि कुम्हिलाही ।
सरित सरोवर देखि न जाही ।

भोरकाळ्या कालरात्रीप्रमाणें अयोध्या अतिशय
भयाण दिसूं लागली. तेथील स्त्रीपुरुष हिंस जीवां-
प्रमाणें एकमेकांस पाहून भिऊं लागले. घरे स्मशाना-
सारखी, आसपासचे लोक भुतावळ्याप्रमाणें व मुलें, इष्ट
आणि मित्र हे यमदूतांसारखे भासूं लागले. बाग-
वगीचे, वृक्षवेली अगदीं कोमेजून गेल्या. नद्या आणि
तळीं यांच्याकडेहि पहावेना.

दो०—हय गय कोटिन्ह केलिमृग पुरपसु
चातक मोर । पिक रथांग सुक सारिका
सारस हंस चकोर ॥ ८१ ॥

चौ०—रामवियोग विकल सब ठाढे ।
जहँ तहँ मनहुं चित्र लिखि काढे ।

घोडे, हत्ती, क्रीडामृग, चातक, मोर, पिक,
चक्रवाक, पोपट, मैना, सारस, हंस, चकोर इत्यादि
असंख्य पाळीव, पशुपक्षी रामवियोगानें अगदीं
शिथिल बनून, चित्रवत् तटस्थ झाले.

नगरु सकल वनु गहवर भारी ।
खग मृग विपुल सकल नरनारी ।
विधि कैकई किरातिनि कीन्ही ।
जेहि दव दुसह दसहुं दिसि दीन्ही ।
सहि न सके रघु-वर-विरहागी ।
चले लोग सब व्याकुल भागी ।

अवधी अयोध्या म्हणजे एखाद्या निविड अरण्या-
सारखी मासून तेथील सर्व स्त्रीपुरुष असंख्य खग-
मृगांप्रमाणें वाटूं लागले. ब्रह्मदेवानें तेथें कैकेयीरूपानें
किरातीण पाठवून तिजकरवीं दाही दिशांनीं भयंकर
वणवा पेटविला. आगीचा तो डोंव सहन न झाल्या-
मुळें सर्व लोक अगदीं जेरीस येऊन पळत सुटले.

सवाहि विचारु कीन्ह मनमाही ।
राम लपन सिय विनु सुख नाही ।
जहाँ रामु तहँ सनुइ समाजू ।
बिनु रघुवीर अवध नहि काजू ।

सर्वांनीं मनांत हाच विचार केला कीं, सीताराम-
लक्ष्मणांखेरीज सुखच नाही, जेथें राम तेथेंच आपण
सर्वांनीं गेलें पाहिजे. रघुवीरविरहित अयोध्येंत आपलें
कांहींच प्रयोजन उरलें नाही.

चले साथ अस मंत्रु दढाई ।
सुरदुर्लभ सुखसदन विहाई ।
राम-चरन-पंकज प्रिय जिन्हही ।
विषयभोग वस करहि कि तिन्हही ।

हा विचार ठाम करून ते, देवांनींहि दुर्लभ
अशा गृहसुखावर लाथ मारून बरोबर जाण्यास
निघाले. ज्यांना रामचंद्रांची चरणकमलें प्रिय झालीं
त्यांना विषयभोग अडवूं शकतील काय ?

दो०—बालक वृद्ध विहाय गृह लगे लोग सब
साथ । तमसा तीर निवासु किय
प्रथम दिवस रघुनाथ ॥ ८२ ॥

आबालवृद्ध घरदार सोडून रामाच्या पाठोपाठ
निघाले. प्रथम दिवशीं रघुनाथांनीं तमसातीरावर
तळ ठोकला.

चौ०—रघुपति प्रजा प्रेमवस देखी ।
सदय हृदय दुख भयउ विसेखी ।
करुनामय रघुनाथ गोसाई ।
बेगि पाइ आहे पीर पराई ।

प्रजा प्रेमवश झालेली पाहतांच रघुपतीला दुःखाचा
चडेलोट झाला. कारण प्रभु रामचंद्र हे करुणेची
केवळ मूर्तिच होत. परदुःख त्यांना तत्काळ
जाणवते.

कहि सप्रेम मृदुवचन सुहाये ।
बहुविधि राम लोग समुझाये ।
किये धरम उपदेस धनेरे ।
लोक प्रेमवस फिरहि न फेरे ।
सील सनेह छाडि नहि जाई ।
असमंजसबस भे रघुराई ।

प्रेमळ, कोमळ आणि रसाळ अशा भाषणांनी
रामांनी लोकांची समज घालण्यास जंग जंग पळाडले
आणि पुष्कळसा धर्मोपदेशहि केला. परंतु प्रेमवशते-
मुळें मंडळी परतवली तरी परतेनात. रामास स्वतःचें
शील सोडवेना आणि लोकांचें प्रेमहि तोडवेना.
त्यामुळें ते अगदीं पैचांत पडले.

लोक सोक-सम-वस गये सोई ।
कछुक देवमाया माति मोई ।
जबहि जामजुग जामिनि बीती ।
राम सचिव सन कहेउ सप्रती ।
खोज मारि रथ हाँकहु ताता ।
आन उपाय बनिहि नहि वाता ।

(अखेर) शोकश्रमामुळें लोक झोंपों गेले.
देवांच्या मायेनें हि त्यांजवर कांहींशी पाखर घातली.
दोन प्रहर रात्र उलटल्यानंतर राम सुमंतास आर्जव-
पूर्वक झणाले, “ बा सुमंता ! रथ अशा रीतीनें
हाकला पाहिजे कीं मागमूसदेखील लागतां कामा
नये. एरव्ही इतर इलाजानें गोष्ट जुळावयाची
नाहीं. ”

दो०—राम लषन सिय जान चढि संभुचरन
सिरु नाइ । सचिव चलायउ तुरत रथ
इत उत खोज दुराइ ॥ ८३ ॥

(नंतर) शंकरचरणांस वंदन करून, सीता,
राम बलहमण रथारूढ झाले, आणि सुमंतानें आडवा-
तिडवा, मागमूस न लागेल अशा बैतानें सपासप
रथ हांकिला.

चौ०—जागे सकल लोग भये भोरु ।
गे रघुनाथ भयउ अतिसोरु ।
रथ कर खोज कतहु नहि पावहि ।
राम राम कहि चहुं दिसि धावहि ।
मनहुं बारिनिधि वूड जहाजू ।
भयउ विकल बड बनिकसमाजू ।

उजाडतांच सर्व मंडळी उठली आणि पहातात
तों रामचंद्र नाहीत ! तेव्हां फारच आकांत उडाला.
रथाचें चिन्हहि कोठें दिसेना. तेव्हां तर ते ‘ राम
राम ’ असा आक्रोश करीत सैरावैरा धांवत सुटले.
त्या वेळेस असें वाटलें कीं, जणुं काय समुद्रांत जहाज
बुडाल्यानें मोठमोठाल्या व्यापाऱ्यांच्या तांड्यांची
अगदीं त्रेधाच मचली आहे.

एकहि एक देहि उपदेसू ।
तजे राम हम जानि कलेसू ।
निंदाहि आपुसराहहि मीना ।
धिग जीवन रघु-बीर-बिहीना ।
जौ पै प्रियवियोग विधि कीन्हा ।
तौ कस मरन न मांगे दीना ।

एक दुसऱ्यास सांगूं लागला कीं, रामांनीं त्रास
मानून आपला त्याग केला. स्वतःची निर्भर्त्सना
करून आणि आपल्यापेक्षां श्रेष्ठ असलेल्या माशांच्या
प्रेमाची प्रशंसा करून (कारण पाण्याचा वियोग
होतांच मासे प्राण सोडतात) ते झणूं लागले:—
रामविहीन अशा ह्या जीवितास धिक्कार असो !
विधात्यास जर आमची आणि आमच्या प्रियकराची
ताटातूच करावयाची होती तर त्यानें आह्मांला
न मागतांच मरण कां दिलें नाहीं !

एहि विधि करत प्रलापकलापा ।
आये अवध भरे परितापा ।
विषमवियोग न जाइ बखाना ।
अवधिआस सब राखहि प्राणा ।

ह्याप्रमाणें पुष्कळच त्रागा होऊन ते दुःखाचा
उरावर धोंडा बांधून अयोध्येस परतले. त्यांचें तीव्र
दुःख वर्णन करणें शक्य नाहीं. त्या सर्वांनीं केवळ
अवधीच्या (चवदा वर्षीच्या) आशेनें प्राणधारण
आरंभिलें.

दो०—राम-दरस-हित नेम व्रत लगे करन
नरनारि । मनहुं कोक कोकी कमल
दीन बिहीन तमारि ॥ ८४ ॥

रामदर्शनेच्छेनै स्त्रीपुरुष व्रतनियमादि आचार पाळूं लागले. त्या वेळीं असें वाटे कीं, चक्रवाक, चक्रवाकी आणि कमलेंच सूर्यविरहानें दीन झालीं आहेत.

चौ०—सीता-सचिव-सहित दोड भाई ।

सृंगवेरपुर पहुंचे जाई ।

उतरे राम देवसरि देखी ।

कीन्ह दंडवत हरख विसेखी ।

लषन सचिव सिय किये प्रनामा ।

सबहि सहित सुख पायउ रामा ।

सीता आणि सुमंत यांसुद्धां दोघे बंधु शृंगवेरपुरास जाऊन पोचले. जान्हवीचें दर्शन होतांच राम रयाखाली उतरले आणि त्यांनीं तीस हर्षविशिष्ट होऊन दण्डवत घातला. लक्ष्मण, सुमंत आणि सीता यांनींहि तीस प्रणाम केला. सर्वासह रामचंद्र सुखाप्रत पावते झाले.

गंग सकल-मुद्-मंगल-मूला ।

सब सुखकरानि हरनि सब सूला ।

कहि कहि कोटेक कथाप्रसंगा ।

राम धिलोकहि गंगतरंगा ।

सचिवहि अनुजहि प्रियहि सुनाई ।

विबुध-नदी-माहिमा अधिकाई ।

सर्व आनंदमंगलांची जननी, सर्व सुखांची दात्री आणि सर्व दुःखांची हर्त्री अशी जी भागीरथी तिच्या बीचिविलासाकडे अवलोकन करीत करीत रामचंद्रांनीं सीता, लक्ष्मण, आणि सुमंत यांस त्या देवनदीचा सर्वेकष महिमा सविस्तर कथन केला.

मज्जनु कीन्ह पंथसम गयऊ ।

सुचि जल पियत मुदित मन भयऊ ।

सुभिरत जाहि मिटइ समभारू ।

तेहि सम यह लौकिकव्यवहारू ।

गंगास्नानानें वाटेच्या श्रमांचा परिहार झाला आणि तिच्या पवित्र जलाच्या प्राशनानें त्यांचीं मनं प्रफुल्लित झालीं. ज्याच्या स्मरणमात्रेंकरून संसार-श्रमाचा भार नाहीसा होतो त्यास श्रम होणें हा केवळ त्याचा लौकिक व्यवहार होय.

दो०—सुद्ध सच्चिदानंदमय कंद भानु-कुल-केतु । चरित करत नरअनुहरत संसृति-सागर-सेतु ॥ ८५ ॥

भानुकुलकेतु श्रीराम स्वतः शुद्ध सच्चिदानंदमय व आनंदकंद आहेत. प्राकृत नराचें अनुकरण करून होणाऱ्या त्यांच्या लीला संसारसागरास केवळ सेतुभूत होत.

चौ०—यह सुधि गुह निषाद जब पाई ।

मुदित लिए प्रिय बंधु बोलाई ।

लिय फल मूल भेट भरि भारा ।

मिलन चलेउ हिय हरप अपारा ।

करि दंडवत भेट धरि आगे ।

प्रभुहि धिलोकत अतिअनुरागे ।

सहज-सनेह बिबस रघुराई ।

पूछी कुसल निकट वैठाई ।

ही वार्ता जेव्हां गुह निषादास कळली तेव्हां त्यानें आनंदानें आपला सलगांचा गोतावळा मिळविला, फळफळावळ वगैरे भेटीचा संरंजाम घेतला आणि अत्यंत उत्कृष्ट अंतःकरणानें तो रामदर्शनास गेला. भेट समोर ठेवून त्यानें साष्टांग दंडवत घातला आणि तो अतिशय प्रेमानें प्रभूस न्याहाळूं लागला. त्याच्या भोळ्या भावास मादून रघुरायांनीं त्यास आपल्या अगदीं जवळ बसवून कुशल प्रश्न केले.

नाथ कुसल पदपंकज देखे ।

भयउं भागभाजन जन लेखे ।

देव धरनि-धन-धाम तुझारा ।

मै जन नीच सहित परिवारा ।

कृपा करिय पुर धारिय पाऊ ।

थापिय जन सब लोग सिहाऊ ।

(तेव्हां गुह झणाला) “ हे नाथ ! हीं आपलीं पदकमलें पाहून मी कुशल झालों आणि सर्व लोकांच्या दृष्टीनें देखील थोर भाग्यास चढलों ! हे देव ! हे गृह, धन आणि राज्य आपलें आहे, आणि सहपरिवार मी आपला नीच सेवक आहे. कृपा करून माझ्या नगराला आपले पाय लावावेत आणि तेथेंच राहून आपला दास झणून जगाकडून मला म्हणवावें. ”

कहेहु सत्य सब सखा सुजाना ।

मोहि दीन्ह पितु आयसु आना ।

(हे ऐकून राम झणाले,) “ मित्रा ! तूं बोललास तें सर्व खरें आहे. परंतु सुज्ञ ! पित्यानें मला निराळीच आज्ञा केली आहे.

दो०—वरष चारिदस बास बन मुनि—व्रत—
वेष—अहार । ग्रामवास नहिँ उचित
सुनि गुहहि भयउ दुखभार ॥ ८६ ॥

मुनींच्या व्रत—वेष—आहारानें मला चवदा वर्षें
वनांतच राहिलें पाहिजे. म्हणून मला गांवाचा आश्रय
करणें उचित नव्हे. ” हें ऐकतांच गुह दुःखानें
अगदीं दडपून गेला.

चौ०—राम-लषन-सियरूप निहारी ।
कहहिँ सप्रेम ग्राम-नर-नारी ।
ते पितु मातु कहहु सखि कैसे ।
जिन्ह पठये बन बालक ऐसे ।

सीता, राम, लक्ष्मण यांच्या मूर्ती पाहून खेडवळ
पुरुष, वायका देखील कळवळून म्हणत असत कीं,
काय हो ! ज्यांनीं आपलीं असलीं बाळें रानोमाळ
हिंडवलीं ते आईबाप तरी कसले ? सांगा बरें !

एक कहहिँ भल भूपति कीन्हा ।
लोचनलाहु हमहिँ विधि दीन्हा ।

कोणी म्हणू लागले कीं, राजानें हा आम्हांवर
उपकारच केला म्हणून तर आम्हांस आमच्या डोळ्यांचे
पांग फेडण्यास सांपडलें.

तब निषादपति उर अनुमाना ।
तरु सिंसुपा मनोहर जाना ।
लेइ रघुनाथाहिँ ठाउँ देखावा ।
कहेउ राम सबभाँति सुहावा ।
पुरजन करि जोहारु घर आये ।
रघुवर संध्याकरन सिधाये ।

नंतर शिशुपा वृक्ष अतिशय रमणीय आहे असा
मनांत विचार करून गुहानें रघुनाथास नेऊन तें स्थळ
दाखविलें. रामालाहिँ तें सर्वोत्कृष्ट वाटलें. गांवकरी
लोक जोहार करून घरोघर गेले आणि राम संध्या-
वंदन करण्यास निघाले.

गुह सवॉरि साथरी डसाई ।
कुस-किसलय-मय मृदुल सुहाई ।
सुचि फल मूल मधुर मृदु जानी ।
दोना भरि भरि राखेसि आनी ।

गुहानें कोवळ्या लसळुशीत कुशपत्रांची सुरेखशी
शेज तयार केली आणि स्वच्छ, मृदु आणि मधुर
अशीं आपल्या माहितीचीं फळेसुळें द्रोण भरभरून
आणून ठेविलीं.

दो०—सिय-सुमंत्र-भ्राता-सहित कंद मूल
फल खाइ । सयन कीन्ह रघु-वंस-मनि
पाय पलोदत भाइ ॥ ८७ ॥

सीता, सुमंत आणि लक्ष्मण यांच्यासह कंदमूल-
फलांचा फराळ करून त्या रघुवंशमणीनें निद्रा केली,
आणि लक्ष्मण त्याचे पाय चेपूं लागला.

चौ०—उठे लषनु प्रभु सोवत जानी ।
कहिँ साचिवहिँ सोवन मृदुवानी ।
कळुक दूरि सजि बानसरासन ।
जागन लगे बैठि बीरासन ।

प्रभूंना निद्रा लागलीसैं पाहून लक्ष्मण उठला
त्यानें अगदीं हळूच सुमंतासहिँ निद्रा करण्यास सांगि-
तलें, आणि स्वतः धनुष्यास बाण लावून व बीरासन
घालून तो कांहीं अंतरावर पहारा जागवूं लागला.

गुह बोलाइ पाहरू प्रतीती ।
ठावँ ठावँ राखे अति प्रीती ।
आपु लषन पाहिँ बैठेउ जाई ।
कटि माथा सर चाप चढाई ।

गुहानें मोठ्या प्रीतीनें इमानी शिपाई बोलावून
त्यास जागोजागीं नेमलें. आणि आपण खुद्द कंबरस
भाता मारून आणि धनुष्यास बाण लावून लक्ष्मणा-
पार्शी जाऊन बसला.

सोवत प्रभुहिँ निहारि निषादू ।
भयउ प्रेमबस हृदय विषादू ।
तनु पुलकित जल लोचन बहई ।
बचत सप्रेम लषन सन कहई ।

राम(कुशशय्येवर) निजलेले पाहून त्याच्या हृदयांत
प्रेम दाटून येऊं लागलें आणि तो दुःखानें अगदीं
भांबावून गेला. त्याच्या अंगावर शहारे येऊन त्याच्या
डोळ्यांतून टिपें गळूं लागलीं. त्या प्रेमभरांत तो
लक्ष्मणास उद्गारला—

भू-पाति-भवन सुभाय सुहावा ।
सुर-पाति-सदन न पटतर पावा ।
मनि-मय राचित चारु चौबारे ।
जनु रतिपति निजहाथ सवॉरे ।

“ दशरथाचें राजमंदिरच मुळीं इतकें प्रेक्षणीय
कीं इंद्रमुवनदेखील त्याच्या तुलनेस ओळें पडेल.
त्यांतील रत्नखचित बारदाच्या तर इतक्या मनोहर
कीं, जणुंकाय त्या मदनानें स्वहस्तानेंच उभारल्या
असाव्या.

दो०—सुचि सुविचित्र सु-भोग-मय सुमन
सुगंध सुवास । पलग मंजु मनिदीप जहँ
सब विधि सकल सुपास ॥ ८८ ॥

चौ०—विविध बसन उपधान तुराई ।
छीरेफन मृदु बिसद सुहाई ।
तहँ सियराम सयन निसि करही ।
निज छावि राति-मनोज-मद हरही ।
ते सियराम साथरी सोये ।
सामित बसन बिनु जाहिँ न जोये ।

तन्हांतन्हांचीं तार्जी सुवासिक फुलें, उंची चंदनें,
उंची अत्तरें, नक्षीदार छप्परपलंग, रत्नांचे दिवे,
अनेक प्रकारचीं वस्त्रें, दुधाच्या फेंसाप्रमाणें शुभ्र
सरपोसाच्या मऊ गाद्यागिरद्या, इत्यादि सर्व प्रकारची
जेथें सर्व समृद्धि, अशा पावित्र, चित्रविचित्र आणि
सर्वभोगसंपन्न ठिकाणीं जे सीताराम नित्य आनंदानें
शयन करून आपल्या कांतीनें रतिमदनांचाहि गर्व
जिरवीत असत, तेच हे सीताराम दमूनभागून ह्या
कुशशय्येवर वस्त्रावांचून शयन करीत असलेले बघून
हे डोळे फुटत तरी कां नार्हीत !

मातु पिता परिजन पुरवासी ।
सखा सुशील दास अरु दासी ।
जोगवाहिँ जिन्हहिँ प्रान की नाई ।
महि सोवत तेइ राम गोसाई ।

माता, पिता, परिजन, प्रजा, मित्र, सुशील दास
आणि दासी हे ज्यांना प्राणाप्रमाणें जपत असत,
त्या सर्वेश्वर रामाला उघडत्या जमिनीवर शयन कर-
ण्याची पाळी यावी ना !

पिता जनक जग विदित प्रभाऊ ।
ससुर सुरेससखा रघुराऊ ।
रामचंद्र पाति सो वैदेही ।
सोवत महि बिधि वाम न केही ।

लोकविख्यात महात्मा जनक जिचा पिता, इंद्र-
देखील ज्याची खुषामत करतो असा रघुश्रेष्ठ दशरथ
जिचा श्वशुर आणि रामचंद्र जिचा वल्लभ त्या
वैदेहीला भुईवर लोळत पडण्याचा प्रसंग यावा ना ?
कोणावरहि प्राप्तून इतकें कंठक झालें नसेल !

सिय रघुबीर कि कानन जोगू ।

करम प्रधान सत्य कह लोगू ।

सीताराम वनवासास लायक काय ? 'कर्मच
प्रधान' अशी जी लोकांत म्हण आहे तीच अखेर खरी.

दो०—कैकयनंदिनि मंदमति कठिन कुटिल-
पन कीन्ह । जेहि रघुनंदन जानकिहिँ
सुखअवसर दुख दीन्ह ॥ ८९ ॥

ऐन सुखाच्या रंगांत रघुनंदनजानकीला जिनें
दुःखांत लोटलें त्या वात्रट कैकेयीनें दुष्टाव्याची
पक्कीच शिकस्त केली.

चौ०—भइ दिन-कर-कुल-विटप-कुठारी ।
कुमति कीन्ह सब बिस्व दुखारी ।
भयउ बिषाद निषादहि भारी ।
रामसीय महिसयन निहारी ।

सूर्यकुलरूप वृक्षास ती केवळ कुन्हाडच झाली.
त्या महंमायेनें सर्व जग भाजून काढलें. सीतारामाचें
भूमीवर पड्डणें पाहून निषादाचा विषाद विशेषच
वाढला.

बोले लपन मधुर--मृदु--बानी ।
ज्ञान-विराग-भगति--रस-सानी ।

तेव्हां ज्ञान, वैराग्य आणि भक्तिरस यांनीं
परिप्लुत अशा मधुर आणि मृदु वाणीनें लक्ष्मण झणाला-

काहु न कोउ सुख दुख कर दाता ।
निजकृत करम भोग सब भ्राता ।
जोग बियोग भोग भल मंदा ।
हित अनाहित मध्यम भ्रम फंदा ।

"बंधो ! सुख वा दुःख कोणी कोणाला देत
नसतात. जो तो आपापल्या कृतकर्माचें फल म्हणून
तें भोगीत असतो.* संयोग, वियोग आणि भोग
त्याचप्रमाणें चांगुलपणा, वाईटपणा, तसेंच शत्रु, मित्र,
उदासीन हे सर्व भाव म्हणजे केवळ भ्रमाचा बाजार
समज.

जनम मरन जहँ लगि जगजालू ।
संपति विपति करम अरु कालू ।
धरनि धाम धन पुर परिवारू ।
सरग नरक जहँ लगि व्यवहारू ।
देखिय सुनिय गुनिय मन माहीं ।
मोहमूल परमारथ नाही ।

संपत्ति, विपत्ति, कर्म आणि काळ, धर्म, धाम,
धन, पुर-परिवार, स्वर्ग, नरक, यच्चयावत् जगांतील
व्यवहार, जन्ममरण इत्यादि प्रापंचिक जंजाळ,

* सुखस्य दुःखस्य न कोऽपि दाता ।

स्वकर्मसूत्रप्रथितो हि लोकः ॥

सारांश जेवढें म्हणून दृश्य, श्राव्य किंवा वेद्य आहे, ते सर्व मोहाचेंच अवडंबर आहे. त्यांत मोक्षसाधनाचा संपर्कच नाही.

दो०—सपने होइ भिखारि नृप रंक नाकपति होई । जागे लाभ न हानि कळु तिमि प्रपंच जिय जोई ॥ ९० ॥

स्वप्नांत राजाचा रंक होतो आणि रंकाचा इंद्र होतो. जागेपणीं त्यांपासून कांहींच लाभ अगर हानि होत नाही. पाहूं गेल्यास हा प्रपंच तद्वतच आहे.

चौ०—अस विचारि नहिं कीजिय रोषू ।

काहुहि बादि न देख्य दोषू ।

मोहनिसा सब सोवनिहारा ।

देखिय सपन अनेक प्रकारा ।

असा विचार करून त्रागा करूं नये आणि व्यर्थ कोणासहि नांवे ठेवूं नयेत. सर्व लोक मोहनिंदेत घोरत असून नाना प्रकारचीं स्वप्ने पहात असतात.

एहि जग जामिनि जागहिं जोगी ।

परमारथी प्रपंचबियोगी ।

जानिय तबाहिं जीव जग जागा ।

जब सब विषय बिलास बिरागा ।

होइ विवेक मोहभ्रम भागा ।

तब रघु-नाथ-चरन अनुरागा ।

ह्या जगांत मोहरात्रीचे ठायीं अद्वैतानुभवामुळे प्रपंचापासून अलित राहणारे योगीच जागृत असतात. जेव्हां अखिल विषयोपभोगापासून जीव विरक्त होतो तेव्हांच तो जागृत आहे असें समजावें. विवेक झाल्यानंच मोह आणि भ्रम हे मावळतात आणि तेव्हांच राघवचरणीं आसक्ति उत्पन्न होते.

सखा परमपरमारथ एहू ।

मन-क्रम-बचन रामपद नेहू ।

राम ब्रह्म परमारथरूपा ।

अविगत अलख अनादि अनूपा ।

सकल-विकार-रहित गतभेदा ।

कहि नित नेति निरूपहिं वेदा ।

मित्रा ! जो राम परब्रह्म, परमार्थरूप, अवेद्य, अलक्ष्य, अनादि, अप्रमेय, निर्विकार, अभेद, आणि त्यास आम्ही जाणीत नाहीं असें ज्याचें वेद निरूपण करितात, त्या रामचरणांचे ठायीं कार्यावाचामनैकरून प्रेम असणें हेंच परमार्थाचें सारसर्वस्व समज.

दो०—भगत भूमि भूसुर सुरभि सुर हित लागि कृपाल । करत चरित धरि मनुज तन सुनत मिटहिं जगजाल ॥ ९१ ॥

भक्त, भूमि, ब्राह्मण आणि गाई यांच्या परित्राणार्थ कृपालु रामचंद्र हा मनुष्यावतार धारण करून ज्यांच्या श्रवणानें प्रपंचपाश निस्तरेल अशीं हीं चरित्रे करीत आहे.

चौ०—सखा समुझि अस परिहरि मोहू ।

सिय-रघुवीर-चरन रत होहू ।

सख्या ! हें समजून मोहाचा त्याग कर आणि सीतारामचरणीं रत हो. ”

कहत रामगुन भा भिनुसारा ।

जागे जगमंगल दातारा ।

सकल सौच करि राम नहावा ।

सुचि सुजान बटछीर मँगावा ।

अनुजसाहित सिर जटा बनाये ।

देखि सुमंत्र नयनजल छाये ।

याप्रमाणें रामाचे गुणानुवाद गात असतां सकाळ झाली आणि जगाचा मंगलदाता राम जागृत झाला. सर्व प्रातर्विधि आटोपून त्यानें स्नान केलें आणि त्या शुद्धबुद्धानें वटछीर मागवून लक्ष्मणासह आपल्या मस्तकावर जटा वळव्या. तें पाहून सुमंताचे नेत्र अश्रूंनीं डबडबले.

हृदय दाह अति वदत मलीना ।

कह कर जोरि बचन अति दीना ।

नाथ कहेउ अस कोसलनाथा ।

लेइ रथ जाहु राम के साथी ।

बन देखाइ सुरसरि अन्हवाई ।

आनेहु फेरि बेगि दोउ भाई ।

लषन राम सिय आनेहु फेरी ।

संसय सकल संकोच निवेरी ।

त्याच्या हृदयाचा दाह होऊन त्याचा चेहरा अगदींच शुष्क झाला व हात जोडून तो अति दीन बनून गळ घालूं लागलाः—“नाथा ! महाराजांची मला आज्ञा आहे कीं, रामाबरोबर रथ घेऊन जा, वन दाखीव, गंगास्नान करीव आणि फिरून दोघाहि बंधूंना सत्वर आण, सर्व संशय आणि संकोच निवारून सीतारामलक्ष्मणांस परत आणच.

दो०—नृप अस कहेउ गोसाईं अस कहिय
करउँ बलि सोइ । करि विनती पायन्ह
परेउ दीन्ह बाल जिमि रोइ ॥ ९२ ॥

महाराज ! सरकारची आज्ञा ही अशी आहे.
यावर आपली जशी आज्ञा होईल तीच मला सक्तीने
प्रमाण मानली पाहिजे. ” ही विनंति करून त्याने
रामचरणी लोट्यांगण घातले आणि तो अनाथ बालका-
प्रमाणे आक्रोश लागला.

चौ०—तात कृपा करि कीजिय सोई ।
जा ते अवध अनाथ न होई ।

(सुमंत म्हणाला,) “ महाराज ! कृपा करून
जेणेकरून अयोध्या अनाथ होणार नाही तेंच
करावें. ”

मंत्रिहि राम उठाइ प्रबोधा ।
तात धरममत तुम्ह सब सोधा ।
सिवि दधीच हरिचंद नरेसा ।
सहे धरमहित कोटि कलेसा ।
रंतिदेव बलि भूप सुजाना ।
धरम धरेउ सहि संकट नाना ।

राम सुमंतास उचलून बोध करूं लागले:—“सुमंत !
धर्मविचारांचा तुम्हीं सर्व शोध केलाच आहे. शिवी,
दधीची, राजा हरिश्चंद्र ह्यांनी धर्मासाठी दुःखांचे
डोंगर सहन केले आहेत. रंतिदेव, राजा बलि, ह्या
तज्ज्ञांनी अनेक संकटे सोसूनहि धर्माचा प्रतिपाद केला
आहे.

धरम न दूसर सत्यसमाना ।
आगम निगम पुरान बखाना ।
मै सोइ धरम सुलभ करि पावा ।
तजे तिहूँपुर अपजसु छावा ।

१ राजा रंतिदेव महान् धर्मात्मा होता. त्याने राज्याचा
त्याग करून ह्यीपुत्रांसह वनांत जाऊन तपश्चर्या आरंभिली.
एके समयी ४८ दिवसांनी त्याला थोडेंसे अन्न प्राप्त झालें.
तेव्हां नैवेद्य अर्पण करून त्याने त्याचे तीन हिस्से केले.
इतक्यांत एक अतिथि येऊन, त्याने अन्नाची याचना
केली असतां राजानें आपला भाग त्याला दिला; परंतु
त्याने अधिक याचना केल्यामुळे ह्यीपुत्रांचेहि भाग
त्याला अर्पण केले व निर्विकार राहून तो भगवाचित्तन करूं
लागला. ही त्याची विदेहस्थिति पहातांच भगवंतानें दर्शन
देऊन त्याचा उद्धार केला.

सत्यासारखा अन्य धर्मच नाही असें वेदशास्त्र-
पुराणांचें मत आहे. तो धर्म मला अनायासे प्राप्त
झाला आहे. त्याचा त्याग केल्यास त्रैलोक्यांत माझी
नामोषी होईल.

संभावित कहुँ अपजसलाहू ।
मरन-कोटि-सम दारुन दाहू ।
तुम्ह सन तात बहुत का कहऊँ ।
दिये उतरु फिरि पातक लहऊँ ।

संभाविताला दुष्कीर्तीत कोटिशः मृत्यूचें दुःख
सांठवलेलें दिसतें. (‘संभावितस्य चाकीर्तिर्मरणा-
दतिरिच्यते’—गीता.) सुमंत ! तुम्हांशीं मी अधिक
काय बोलावें ? तुमच्या तोंडास तोंड देऊन मला
दोषांचाच भागीदार व्हावें लागेल.

दो०—पितुपद गहि कहि कोटि नाति विनय
करव कर जोरि । चिंता कवनिहुँ वात कै
तात करिय जानि मोरि ॥ ९३ ॥

पित्याचे चरण धरून आणि माझे अनेक दण्डवत
निवेदन करून तुम्हीं त्यांस माझ्या वतीने हात
जोडून विनंति करावी की, तातांनीं माझी कोणत्याहि
गोष्टीसंबंधानें चिंता करूं नये.

चौ०—तुम्ह पुनि पितुसम अतिहित मोरे ।
विनती करउँ तात कर जोरे ।
सब विधि सोइ करतव्य तुम्हारे ।
दुख न पाव पितु सोच हमारे ।

शिवाय तुम्हीं तरी माझे पित्याप्रमाणेंच अत्यंत
हितेच्छू आहांत. म्हणून, हे तात ! तुम्हांलाहि मी
हात जोडून विनंति करितों की, जेणेकरून आमच्या
शोकानें पिता तळमळत न राहील तेंच सर्वतोपरी
आपलें कर्तव्य आहे. ”

सुनि रघु-नाथ-सचिव-संवादू ।
भयउ सपरिजन बिकल निषादू ।
पुनि कछु लपन कही कटुबानी ।
प्रभु बरजेउ बड अनुचित जानी ।
सकुचि राम निजसपथ देवाई ।
लपनसँदेसु कहिय जानि जाई ।

हा रामसुमंतांचा संवाद ऐकून गुह आणि त्याची
मंडळी फार राहिवरली. नंतर लक्ष्मणानें कांहीं
कटूक्ति उच्चारली. परंतु ती अति बेफाम समजून
रामांनीं लक्ष्मणाचें तोंड दाबलें, आणि संकोचून व

आपली शपथ घालून ते सुमंतास म्हणाले,
'लक्ष्मणाचा हा निरोप आपण बिलकुल सांगू नये.'

कह सुमंत्र पुनि भूप सँदेसू ।

साहि न सकिहि सिय बिपिनकलेसू ।

जेहि बिधि अवध आव फिरि सीया ।

सोइ रघुवरहि तुम्हहि करनीया ।

न तरु निपट अवलंबविहीना ।

मै न जियब जिमि जल विनु मीना ।

सुमंत फिरून राजाचा निरोप सांगू लागला:—

“सीतेला वनांतील क्लेश सहन करवणार नाहीत. जेणेकरून सीता अयोध्येस परत येईल तेच राघवांनी अवश्य केले पाहिजे. नाहीपेक्षा निव्वळ निराधार होऊन मी जलविहीन माशाप्रमाणे जगणार नाहीं.

दो०—मझे ससुरे सकलसुख जवहि जहाँ
मन मान । तहँ तव राहिहि सुखेन सिय
जब लगि बिपत बिहान ॥ ९४ ॥

माहेरी आणि सासरी सर्वसुखे अनुकूल आहेत. जेव्हा जेथे मन मानेल तेव्हा तेथे सीतेने विपत्य-वसान होईपर्यंत रहात जावे.

चौ०—बिनती भूप कीन्ह जेहि भौंती ।

आराति प्रीति न सो कहि जाती ।

ही विनंति राजाने ज्या रीतीने केली ती काकलुत आणि तो कळवळा सांगता येत नाही. ”

पितुसँदेस सुनि कृपानिधाना ।

सियाहि दीन्ह सिख कोटि बिधाना ।

सासु ससुर गुर प्रिय परिवारू ।

फिरहु त सब कर मिटइ खँभारू ।

येणेप्रमाणे पित्याचा निरोप ऐकून कृपासागर रामांनी सीतेस पुष्कळच सांगून पाहिले की, तुझ्या परतण्याने सासू, सासरा, वडील, परिवार वगैरे सर्व जिव्हाळ्याच्या माणसांची तळमळ मिटेल.

सुनि पतिवचन कहति वैदेही ।

सुनहु प्रानपति परमसनेही ।

प्रभु करुनामय परमाबिवेकी ।

तनु तजि रहति छाँह किमि छँकी ।

प्रभा जाइ कहँ भानु बिहाई ।

कहँ चंद्रिका चंद तजि जाई ।

पतीचे संभाषण ऐकून जानकी म्हणाली:—“हे परमप्रिय प्राणेश्वर ! ऐकावे. प्रभु दयेची मूर्ति आणि विवेकाची समिच्च आहेत. पदार्थास सोडून त्याची

छाया निराळी कशी वरे होईल ! सूर्यास टाकून प्रमेने कोठे वरे जावे ! चंद्रास वर्जून चंद्रिकेने कोणाचा आश्रय करावा !

पतिहिँ प्रेममय बिनय सुनाई ।

कहाति सचिव सन गिरा सुहाई ।

तुम्ह पितु-ससुर-सरिस हितकारी ।

उतरु देउँ फिरि अनुचित भारी ।

अशा रीतीने पतीची प्रेमळ प्रार्थना करून ती सुमंतास सौम्य शब्दांनी म्हणाली:—“तुम्ही तरी माझे, पिता आणि श्वशुर यांच्यासारखेच हितचितक आहात. तेव्हा तुम्हांस मी प्रत्युत्तर द्यावे ही आपली भारीच अमर्यादा होणार आहे.

दो०—आरतिवस सनमुख भइउँ बिलगु न
मानव तात । आरज-सुत-पद-कमल विनु
बादि जहाँ लगि नात ॥ ९५ ॥

महाराज ! केवळ विपत्तिवशात मी तोंड देत आहे, त्याचा आपण विषाद मानू नये. आर्यपुत्राच्या पदकमलांखेरीज मी यच्चयावत नार्ती फोल समजते.

चौ०—पितु-वैभव-बिलास मै डीठा ।

नृप-मनि-मुकुट मिलत पदपीठा ।

सुखनिधान अस पितुगृह मोरे ।

पियविहीन मन भावन भोरे ।

ज्याच्या चरणांवर राजेश्वरांच्या किरीटांची पाय-घासणी नित्य होत असते अशा माझ्या पित्याचे वैभव आणि विलास मी पाहिले आहेत. सुखाचे केवळ घर असे माझे माहेर, परंतु पतीखेरीज ते देखील माझ्या मनास चुकूनदेखील येत नाही.

ससुर चक्रवइ कोसलराऊ ।

भुवन चारिदस प्रगट प्रभाऊ ।

आगे होइ जेहि सुरपति लेई ।

अरधसि हासन आसन देई ।

ससुर एतादस अवधनिवासू ।

प्रिय परिवारू मातुसम सासू ।

बिनु रघुपति-पद-पदुम-परागा ।

मोहि कोउ सपनेहु सुखद न लागा ।

ज्यांचा दरारा चतुर्दश भुवनांत गाजत आहे, खुद्द देवेंद्र समोरा होऊन व स्वागत करून ज्यांना आपल्या अर्घ्या सिंहासनावर जागा देत असतो, असे चक्रवर्ती कोशलराज माझे श्वशुर आहेत, अयोध्येच्या सर्व मंडळींना केवळ जीव की प्राण वाटणारी मी

आहे, आणि माझ्या सासवा तर मजविषयी आई-
प्रमाणें प्रेम बाळगीत आहेत; तरीहि पण रघुपतींच्या
पदकमलपरागांखेरीज स्वप्नांतहि कोणीच मला सुख-
कारक वाटत नाही.

अगम पंथ वन भूमि पहारा ।
करि केहरि सर सरित अपारा ।
कोल किरात कुरंग बिहंगा ।
मोहि सब सुखद प्रान-पति-संगा ।

हे अवघड रस्ते, हें अरण्य, हीं दर्राखोरी, हे
डोंगर, हे भयंकर प्राणी, हीं हिंस्र श्वापदे, हीं खंडो-
गणतीं तळीं, ह्या नद्या, हे काळी, पारधी, हे
पशुपक्षी हेच अवघे मला माझ्या प्राणेश्वराच्या
संगतीत सुखाचे साथी वाटतात.

दो०—सासु ससुर सन मोरि हुति विनय
करावे परि पाय । मोरि सोचु जनि करिय
कळु मै वन सुखी सुभाय ॥ ९६ ॥

माझ्या तर्फें सासुसासऱ्यांना पायां पडून विनांति
करावी कीं माझी काळजी आपण तिलमात्रहि वाहूं
नये. वनांतच मी मनापासून सुखी आहे.

चौ०—प्राननाथ प्रियदेवर साथी ।
धीर धुरीन धरे धनु भाथा ।
नहिं मन स्रम भ्रम दुख मन मोरे ।
मोहि लागि सोचु करिय जनि भोरे ।

माझे प्राणनाथ आणि माझे प्रिय भावोजी ह्या
उभयतां वीराग्रणींनीं धनुष्यबाण धेतल्यावर माझ्या
मनाला वाटत दगदग, भीति किंवा दुःख व्हाव-
याचेंच नाही. मजसाठीं चुकूनदेखील चिंता करूं
नये."

सुनि सुमंत्र सिय सीतलबानी ।
भयउ विकल जुनु फनि मनिहानी ।
नयन सूझ नहिं सुनइ न काना ।
कहि न सकइ कळु अति अकुलाना ।

सीतेचे ते प्रशांत उद्गार ऐकून मणि गमावलेल्या
नागाप्रमाणें सुमंत विकळ झाला. त्याच्या डोळ्यांपुढें
अंधेरी आली, त्याला कांहींच ऐकवेना आणि
त्याच्या मुखातून शब्दहि निघेना. अशा रीतीनें ती
अतिशय बेहाल झाला.

राम प्रबोधु कीन्ह बहुभांती ।
तदपि होति नहिं सीतल छाती ।

जतन अनेक साथहित कीन्ह ।
उचित उतर रघुनंदन दीन्ह ।

रामांनीं परोपरीनें त्याला उपदेश केला, तरी-
देखील त्याचें अंतर निवेना. रामांनीं बरोबर न्यावें,
म्हणून त्यानें बहुत यत्न करून पाहिला; परंतु प्रत्येक
वेळीं रामांनीं त्यास समर्पक उत्तरे दिलीं.

मेटि जाइ नहिं रामरजाई ।
कठिन करमगति कळु न वसाई ।
राम-लषन-सिय-पद सिरु नाई ।
फिरेउ वनिक जिभि मूर गवाई ।

रामाची आज्ञा अनुलंघनीय आणि कर्माची गति
आनिवार, त्यावर इलाज नाही (हा निश्चय समजून)
आणि रामलक्ष्मणसीता यांच्या चरणीं मस्तक नमवून
भांडवल गमावलेल्या पेढीवाल्याप्रमाणें सुमंत नादार
होऊन फिरला.

दो०—रथ हाँकेउ हय रामतन हेरि हेरि
हिहिनाहिं । देखि निषाद विषादवस
धुनाहिं सीस पछिताहिं ॥ ९७ ॥

त्यानें रथ हांकिला तेव्हां तर घोडेदेखील राम-
मूर्तीकडे न्याहाळून खिकाळ लागले. तें पाहून निषाद-
लोक दुःखानें वेहाप होऊन कपाळ बडवून शोक करूं
लागले.

चौ०—जासु वियोग विकल पसु ऐसे ।
प्रजा मातु पितु जीहहिं कैसे ।
वरबस राम सुमंत्र पठाये ।
सुरसरितीर आप तव आये ।

(तुलसीदास म्हणतात,) ज्याच्या वियोगानें
पशूंचीदेखील ही विकलता त्याचे मातापिता आणि
प्रजा कसे जगावेत ? रामांनीं सुमंतास जवरीनें परत-
वून आपण गंगाकांठीं आले.

माँगी नाव न केवट आना ।
कहइ तुझार मरमु मै जाना ।
चरन-कमल-रज कहँ सब कहई ।
मानुषकरानि मूरि कळु अहई ।

रामांनीं नाव मागविली. परंतु गुहानें ती आणली
नाही. तो म्हणाला:—“आपली मखली मी ओळखून
आहे. आपल्या चरणकमलांचे रजासंबंधानें सर्व जग
साक्ष देईल कीं त्यांच्यांत मनुष्य वनाविण्याची कांहीं
किमया भरली आहे.

छुअत सिला भइ नारि सुहाई ।
पाहन ते न काठ कठिनाई ।
तरनिउँ मुनिघरनी होइ जाई ।
बाट परइ मोरि नाव उडाई ।

ते रज लागतांच शिलेची बाकी बायको बनली.
दगडापरीस लाकूड तर केव्हांहि मऊच. तेव्हां ही नाव
देखील एकाद्या मुनीची अंतुरी वनेल आणि मी
मात्र ना नाव ना रोजमुरा मिळून नंगा वनेन.

एहि प्रतिपालउँ सब पारिवारु ।
नहिँ जानउँ कळु अउर कवारु ।
जो प्रभु पार अवासि गा चहहू ।
मोहि पदपदुम पषारन कहहू ।

हिच्याच भरंवशावर मी. आपला संसार थाटतो.
इतर काबाडः मला माहीतच नाही. परपार
गाठणें अवश्यच असेल तर प्रभूंनी आपली चरणकमलें
धुण्याची मला परवानगी तरी द्यावी.

छंद—पदकमल धोइ चढाई नाव न नाथ
उतराई चहउँ । मोहि राम राउरि आन
दसरथसपथ सब साँची कहउँ ॥ वरु
तीर मारहु लषन पै जब लगि न पाय
पखारिहँउ । तब लगि न तुलसीदास नाथ
कृपालु पारु उतारिहँउ ॥ ४ ॥

पदकमलें धुईन तरच नावेंत चढवीन. हे नाथ !
मला उतराईची (मजुरीची) गरज नाही. मी ह्या
माझ्या रामप्रभूंची आणि दशरथ महाराजांची शपथ
घेऊन हे सत्य सांगतो. पाहिजे तर लक्ष्मण आपल्या
बाणानें माझा जीवदेखील घेवो, परंतु जोंवर मी
पाय धुतले नाहीत तोंवर ह्या दयाघन प्रभूस मी
पैलतीरावर नेणारच नाही.

सो०—सुनि केवट के वैन प्रेम लपेटे
अटपटे । बिहँसे करुना ऐन चितइ
जानकी—लषन—तन ॥ ४ ॥

प्रेमसंपुटित असे ते गुहाचे अटसट बोल ऐकून
करुणानिधान हंसले आणि सतालक्ष्मणांकडे पाहू
लागले.

चौ०—कृपासिंधु बोले मुसुकाई ।
सोइ करु जेहि तव नाव न जाई ।

१ अत्यंत मार्मिक शब्दचित्र.

वेगि आनु जल पाय पखारु ।
होत बिलंब उतारहि पारु ।

कृपासागर हंसून म्हणालेः—जेणेंकरून तुझी नाव
जाणार नाही तेंच कर बरें. आपला लवकर पाणी
आण आणि पाय धू कसा. परतीरी जाण्यास उशीर
होत आहे.

जासु नाम सुमिरत एक बारा ।
उतरहि नर भवसिंधु अपारा ।
सोइ कृपालु केवटहि निहोरा ।
जेहि जग बिय तिहुँ पगहुँ ते थोरा ।

ज्याच्या एकवार नामस्मरणानें नर अपार भवसाग-
रांतून उत्तीर्ण होतो आणि ज्याच्या तीन पावलांस
त्रैलोक्य पुरेनासैं होतें, तो कनवाळ राम यःकश्चित्
कोळ्याचेंहि कोडकौतुक पुरविता झाला !

पदनख निराखि देवसरि हरषी ।
सुनि प्रभुवचन मोह मति करषी ।

प्रभूंची पदनखें पहातांच गंगेस हर्ष दाटला होता;
परंतु त्यांचे शब्द ऐकून तिची धांदल उडाली.

केवट रामरजायसु पावा ।
पानि कठवता भरि लेइ आवा ।
अतिआनंद उमागि अनुरागा ।
चरनसरोज पखारन लागा ।
वरषि सुमन सुर सकल सिहाही ।
एहि सम पुन्यपुंज कोउ नाही ।

रामाज्ञा होतांच गुहानें लाकडाची कुंडी भरून
पाणी आणलें आणि प्रेमाच्या आणि आनंदाच्या
दंगलींत तो चरणकमलें धुळें लागला. तेव्हां पुष्पवृष्टि
करून ह्याच्यासारखा पुण्यात्मा कोणीच नाही झणून
सर्व देव त्याची वाखाणणी करूं लागले.

दो०—पद पखारि जलपान करि आपु
सहित परिवार । पितर पारु करि प्रभुहि
पुनि मुदित गयउ लेइ पार ॥ ९८ ॥

पादप्रक्षालन करून आणि परिवारासहित तीर्थ-
प्राशन करून गुहानें प्रथम आपल्या पितरांचा
उद्धार केला, आणि नंतर त्यानें रामप्रभूचा (गंगे-
तून) उद्धार केला.

चौ०—उतरि ठाढ भये सुरसरिरेता ।
सायि राम गुह लषनसमेता ।
केवट उतरि दंडवत किन्हा ।
प्रभुहि सकुच एहि नहि कळु दिन्हा ।

सीता, लक्ष्मण आणि गुह यांच्यासुद्धा रामचंद्र उतरून गंगेच्या वाळवंटांत उभे राहिले. उतरल्यावर गुहानें दंडवत घातला. आपणाला त्याला कांहींच देतां आलें नाहीं म्हणून प्रभु ओशाळल्यासारखे झाले.

पियहिय की सिय जाननिहारी ।
मानिमुंदरी मन मुदित उतारी ।
कहेउ कृपाल लेहु उतराई ।
केवट चरन गहेउ अकुलाई ।

(हें पाहून) पतीचें इंगित ओळखणाऱ्या सतिनें खुषदिलानें बोटांतून रत्नमुद्रिका उतरविली. तेव्हां दयाघन म्हणाले—ही उतराई घे. हें ऐकून गुह त्यांचे चरण धरून काकळुतीनें म्हणाला—

नाथ आजु मै काह न पावा ।
भिते दोष-दुख-दारिद-दावा ।
बहुत काल मै कीन्हि मजूरी ।
आजु दीन्हि विधि बनि भालि भूरी ।
अब कलु नाथ न चाहिय मोरे ।
दीनदयाल अनुग्रह तोरे ।
फिरती बार मोहि जोइ देवा
सो प्रसाद मै सिर धरि लेवा ।

“ हे प्रभो ! आज मला काय मिळालें नाहीं ? आपण तर माझ्या पातक, दुःख आणि दारिद्र्यरूपी दावानलाचा नायनाट केला. पूर्वापार सलग हाच धंदा मी करीत आलों, परंतु दैवानें आज मात्र या कावाडाची भरपूर भरपाई केली. हे नाथ ! आतां मला कशाचीच चाहा उरली नाहीं. हे दीनदयाल ! कृपाच असेल तर परततेवेळीं महाराज मला जें देतील तें मी प्रसाद म्हणून मस्तकावर घेईन. ”

दो०—बहुत कीन्ह प्रभु लपन सिय नहिं
कलु केवट लेइ । बिदा कीन्ह करुनायतन
भगति विमल वर देइ ॥ ९९ ॥

राम, लक्ष्मण आणि सीता यांनी आपणांकडून पुष्कळच मनाविलें, परंतु तो कांहींच घेईना. तेव्हां दयाघनांनी त्यास विशुद्ध भक्तीचा वर देऊन निरोप दिला.

चौ०—तव मज्जन करि रघुकुलनाथा ।
पूजि पारथिव नायउ माथा ।
सिय सुरसरिहिं कहेउ कर जोरी ।
मातु मनोरथ पुरउबि मोरी ।

पाति-देवर-संग कुसल बहोरी ।
आइ करउँ जेहि पूजा तोरी ।

नंतर रघुकुलनाथानें स्नान करून पार्थिवपूजा केली आणि नमस्कार घातला. सतिनें गंगेस हात जोडून प्रार्थना केली की, “ माते ! त्वां माझा नवस पूर्ण करावा. पाति आणि दीर यांच्यासह मी सुखरूप परतल्यावर तुला मी पूजा देईन. ”

सुनि सियविनय प्रेम-रस-सानी ।
भइ तव विमल बारी बरबानी ।

सीतेची ती प्रेमपूर्ण प्रार्थना ऐकल्यानंतर निर्मळ गंगाजलांत गंभीर वाणी झाली.

सुनु रघु-बीर-प्रिया वैदेही ।
तव प्रभाउ जग बिदित न केही ।
लोकप होहिं भिलोकत तोरे ।
तोहि सेवहिं सब सिधि कर जोरे ।
तुझ जो हमहिं बडि विनय सुनाई ।
कृपा कीन्हि मोहि दीन्हि बडाई ।
तदपि देवि मै देवि अससि ।
सफलहोन हित निजवागीसा ।

“ हे रघुवीरबल्लभे वैदेहि ! श्रवण कर. तुझा प्रभाव जगांत कोणास अवगत नाहीं ! तुझ्या नुसत्या कटाक्षानें लोकपालत्व प्राप्त होतें. तुझ्या सेवकासमोर तर सर्व सिद्धी हात जोडून असतात. तूं माझ्यापुढें जी एवढी लीनता दाखवून माझा गौरव केलास त्यामुळें तूं मजवर कृपाच केली असेंच मी समजतें. तथापि हे मातुःश्री ! मी आपल्या वागदेवीस साफल्य आणण्यास्तव तुला आशीर्वाद देतें की,

दो०—प्राननाथ देवरसहित कुसल कोसला
आइ । पूजाहि सब मन कामना
सुजस राहिहि जग छाइ ॥ १०० ॥

तूं पाति आणि दीर यांच्यासह वर्तमान क्षेमरूप अयोध्येस परत येशील, तुझ्या सर्व मनःकामना परिपूर्ण होतील आणि तुझें सुयश ब्रह्मांडगोलाचें आक्रमण करील. ”

चौ०—गंगबचन सुनि मंगलमूला ।
मुदित सीय सुरसरि अनुकूला ।

तें मंगलमूल गांगवाढाय श्रवण करून गंगा अनुकूल आहे असें वाटून सीतेस आल्हाद झाला.

तव प्रभु गुहहि कहेउ घर जाहू ।
सुनत सूख मुख भा उर दाहू ।

दीनबचन गुह कह कर जोरी ।
विनय सुनहु रघु-कुल-मनि मोरी ।

नंतर प्रभूनीं गुहास घरीं जाण्यास फरमाविलें. तें ऐकतांच त्याच्या उरांत धडकी भरून त्याच्या तोंडचें पाणी पळालें. तो हात जोडून केविलवाणें म्हणाला:—
“हे रघुकुलावतंसा माझी विनंति ऐकावी !

नाथ साथ रहि पंथ देखार्ह ।
करि दिन चारि चरनसेवार्ह ।
जोहि बन जाइ रहव रघुरार्ह ।
परनकुटी मै करबि सुहार्ह ।
तब मोहि कहूँ जसि देव रजार्ह ।
सोइ करिहूँ रघु-बीर दोहार्ह ।

(माझी अशी इच्छा आहे कीं,) प्रभूच्या समागमें राहून मी मार्ग दाखवीत जाईन आणि चार दिवस चरणसेवा करीन. रघुराय ज्या वनांत जाऊन राहतील तेथें मी चांगली सोईस्कर पर्णकुटिका उभारीन आणि नंतर आपल्याच पायांची शपथ—मला आपली जशी आज्ञा होईल तसेंच मां करीन.”

सहज सनेह राम लखि तासू ।
संग लनिह गुह हृदय हुलासू ।
पुनि गुह ज्ञाति बोलि सब लोन्हे ।
करि परितोष विदा तब कीन्हे ।

त्याचा शुद्ध आणि सरळ भाव पाहून रामांनीं गुहास बरोबर घेतांच त्याच्या मनास अति उल्हास वाटला. नंतर त्यानें आपली सर्व मंडळी बोलावून घेतली आणि त्याचें समाधान करून त्यांस परत फिरण्यास सांगितलें.

दो०—तब गनपति सिव सुमिरि प्रभु नाइ
सुरसारेहि माथ । सखा-अनुज-सिय-
सहित बन गवन कीन्ह रघुनाथ ॥१०१॥

नंतर गणपति आणि शंकर यांचें स्मरण करून, आणि गंगेस नमस्कार करून, गुह, लक्ष्मण आणि सीता यांच्यासहवर्तमान प्रभु रामचंद्रांनीं वनाप्रत गमन केलें.

चौ०—तेहि दिन भयउ बिटप तर बासू ।
लषन सखा सब कीन्ह सुपासू ।
प्रात प्रातकृत करि रघुरार्ह ।
तीरथराजु देखि प्रभु जाई ।

तो दिवस रामांनीं शाडाखालींच काढला. लक्ष्मण आणि गुह यांनीं त्यांची सर्व व्यवस्था ठेविली.

सकाळीं प्रातःकमें आटोपून प्रभु रामराय तीर्थराजाच्या दर्शनास गेले.

सचिव सत्य सद्धा प्रियनारी ।
माधवसरिस मीत हितकारी ।
चारि पदारथ भरा भंडारू ।
पुन्य प्रदेस देश अति चारू ।
छत्र अगम गढ गाढा सुहावा ।
सपनेहुँ नहिँ प्रातिपाच्छिन्ह पावा ।
सेन सकल तीरथ बरबीरा ।
कलुष-अनीक-दलन रनधीरा ।
संगम सिंहासन सुठि सोहा ।
छत्र अषयवट मुनिमन मोहा ।
चवँर जमुन अरु गंग तरंगा ।
देखि होहिँ दुख-दारिद-भंगा ।

(कवि तीर्थराज प्रयागाचें वर्णन करितात):—
सत्य ज्याचा मुख्य मंत्री, श्रद्धा ज्याची प्रिय राज्ञी, वेणीमाधव ज्याचा हितकर मित्र, चतुःपुरुषार्थ ज्याचें परिपूर्ण भांडार, पुण्यक्षेत्रें ज्याचें सुपीक राष्ट्र (किंवा प्रदेश म्हणजे गंगाजलानिर्घृत प्रदेश), प्रयागसीमान्त क्षेत्र ज्याचा अजिंक्य, सुदृढ, सुंदर आणि स्वप्रांतहि शत्रूला हार न जाणारा असा किला, सर्व तीर्थे हा ज्याचा पापरूप सैन्याचें निर्दालन करणारा रणधीर शूरवीरान्वित दळभार, त्रिवेणीसंगम ज्याचें अत्यंत रमणीय सिंहासन आणि अक्षय वट ज्याचें मुनिमनांस मोहित करणारें छत्र, ज्यांच्या दर्शनानें दुःख आणि दारिद्र्य लयास जातात असे गंगायमुनांचे जलतरंग हींच ज्याची चामरें,

दो०—सेवहिँ सुकृती साधु सुचि पावहिँ
सब मन काम । बंदी बंद पुरान-गन
कहाहिँ विमल गुनग्राम ॥ १०२ ॥

पावित्र पुण्यात्मे संतजन ज्याच्या सेवनानें अखिल मनःकामना प्राप्त करून घेतात, अखिल वेद आणि पुराण हे बांदिजन होऊन ज्याचें विमल गुणग्राम वर्णन करितात,

चौ०—को कहि सकइ प्रयागप्रभाऊ ।
कलुष-पुंज-कुंजर-मृग-राऊ ।

पापपुंजरूप कुंजराचा जो केवळ मृगराज, अशा त्या प्रयागराजाचा माहिमा वर्णन करण्यास कोण समर्थ आहे ?

अस तीरथपाति देखि सुहावा ।
सुखसागर रघुवर सुख पावा ।
काहि सिय लषनहिँ सखहिँ सुनाई ।
श्रीमुखे तीरथ-राज-बडाई ।

असा तो रमणीय तीर्थराज पाहून सुखसागर
रघुवराला आल्हाद वाटला, आणि ते तीर्थराजाचें
माहात्म्य सीता, लक्ष्मण आणि निषाद यांस श्रीमुखानें
सांगूं लागले.

करि प्रनाम देखत वन बागा ।
कहत महातम अतिअनुरागा ।
एहि विधि आइ विलोकी बेनी ।
सुमिरत सकल सुमंगल देनी ।
मुदित नहाइ कीन्हि सिवसेवा ।
पूजि जथाविधि तीरथदेवा ।

श्रीरामांनीं वनोपवनें पहावीं, त्यांस प्रणाम करावा
आणि अति प्रेमानें त्यांचें माहात्म्य सांगावें.
ह्याप्रमाणें येत येत त्यांनीं, स्मरणमात्रेंकरून सर्व
पुरुषार्थ देणारा असा त्रिवेणीसंगम पाहिला; आणि
तेथें आनंदानें स्नान आणि लिंगार्चन करून तीर्थ-
देवतांचें यथाविधि पूजन केलें.

तव प्रभु भरद्वाज पहिँ आये ।
करत दंडवत मुनि उर लाये ।
मुनि-मन-मोद न कळु काहि जाई ।
ब्रह्मानंदरासि जनु पाई ।

नंतर प्रभु भरद्वाजांकडे आले. त्यांनीं साष्टांग
नमस्कार घालतांच भरद्वाजांनीं त्यांस हृदयाशीं
कवटाळिलें. त्यांच्या चित्तास असा अनिर्वाच्य
आनंद झाला कीं, जणुंकाय ब्रह्मानंदाची राशीच
त्यांस हस्तगत झाली.

दो०-दीन्हि असीस मुनीस उर अतिअनंद
अस जानि । लोचनगांचर सुकृतफल
मनहुँ किये विधि आनि ॥ १०३ ॥

ब्रम्हदेवानें आपल्या सुकृतांची फळेंच आणून
आपल्या डोळ्यांसमोर उभी केली आहेत कीं काय
असें वाटून त्यांच्या अंतःकरणांत अत्यानंद लोटला,
आणि रामास त्यांनीं आशीर्वाद दिले.

चौ०-कुसलप्रश्न करि आसन दीन्हि ।
पूजि प्रेम परिपूरन कीन्हि ।
कंद मूल फल अंकुर नीके ।
दिये आनि मुनि मनहुँ अमी के ।

सीय-लषन-जन-सहित सुहाये ।
अति रुचि राम मूलफल खाये ।
भये विगतसम राम सुखारे ।
भरद्वाज मृदुवचन उचारे ।

मुनींनीं कुशल विचारून रामचंद्रास आसन दिलें
आणि प्रेमानें पूजन करून त्यांस संतुष्ट केलें. मुनींनीं
मधुर कंद, मूल, फलें आणि पल्लवांकुर समर्पिले. ते
केवळ अमृतप्राय वाटून रामांनीं सीता, लक्ष्मण आणि
गुह यांसह अति आवडीनें भक्षिलें. रामचंद्र तृप्त
आणि श्रमरहित झाले असतां भरद्वाजांनीं लोचदार
भाषणास सुरुवात केली.

आजु सुफल तप तीरथ त्यागू ।
आजु सुफल जप जोग विरागू ।
सुफल सकल-सुभ-साधन-साजू ।
राम तुझहिँ अवलोकत आजू ।
लाभ अवधि सुख अवधि न दूजी ।
तुझरे दरस आस सब पूजी ।
अव करि कृपा देहु बर एहू ।
निज-पद-सरसिज सहजसनेहू ।

आज आमचीं सर्व तपें, तीर्थाटनें, दांनें फळास
आलीं; आज सर्व जप, योग, वैराग्य फलद्रूप झाले;
रामा ! आपल्या दर्शनानें आमचीं सर्व शुभाचार
सामग्री कृतकार्य झाली; लाभार्थी समा आणि सुखाची
पराकाष्ठा दुसरी उरलीच नाही; आपल्या दर्शनानें
आमचीं सर्व आकांक्षा परिपूर्ण झाली. आतां मात्र
कृपा करून एवढाच वर द्यावा कीं, आपल्या पद-
कमलांचे ठायीं अहेतुक भक्ति आमचे हृदयांत उत्पन्न
होवी.

दो०-करम वचन मन छाँडि छल जब लागि
जन न तुम्हार । तब लागि सुख सपनेहुँ
नहिँ किये कोटिउपचार ॥ १०४ ॥

कायावाचामनानें कपटाचें निर्मूलन करून
प्राणी जावत्कालपर्यंत आपला सेवक होत नाही
तावत्कालपर्यंत कोट्यवधि साधनें करून देखील सुख
म्हणून त्यास स्वप्नांतरीहि दिसावयाचें नाही."

चौ०-मुनि मुनिवचन राम सकुचाने ।
भाव भगति आनंद अघाने ।
तब रघुवर मुनि सुजस सुहावा ।
कोटि भाति कहि सबहिँ सुनावा ।

सो बड सो सब-गुन-गन-गेहू ।
 जेहि मुनीस तुह आदर देहू ।
 मुनि रघुबीर परसपर नवहीं ।
 वचन अगोचर सुख अनुभवहीं ।

मुनींचें वचन श्रवण करतांच राम संकोचले,
 परंतु त्यांचा भाव, भाक्ति, आणि आनंद पाहून ते
 तृप्त झाले. नंतर रामांनीं मुनींच्या उज्ज्वल यशाची
 अनेक प्रकारें प्रशंसा सर्वासमक्ष केली. (ते
 म्हणाले) :—“ आपण मुनीश्वर ज्याचा गौरव
 कराल तोच श्रेष्ठ आणि तोच सर्व गुणसमुच्चयाचें
 भांडार समजलें पाहिजे. ” याप्रमाणें मुनि आणि
 राम परस्परांना प्रणाम करीत अनिर्वाच्य सुखाचा
 अनुभव घेऊं लागले.

यह सुधि पाइ प्रयागनिवासी ।
 बड तापस मुनि सिद्ध उदासी ।
 भरद्वाजआस्रम सब आये ।
 देखन दसरथसुजन सुहाये ।

प्रयागवासी ब्रह्मचारी, तापसी, मुनि, सिद्ध,
 संन्यासी हे सर्व हीं वार्ता श्रवण करतांच त्या मनोहर
 दशरथपुत्रांच्या दर्शनार्थ भरद्वाजाश्रमी लोटूं लागले.

राम प्रनाम कीन्ह सब काहू ।
 मुदित भये लाहि लोयन लाहू ।
 देहिं असीस परमसुख पाई ।
 फिरे सराहत सुंदरताई ।

रामांनीं सर्वांना प्रणाम केला. डोळ्यांचें सार्थक
 झालें म्हणून मंडळी आनंदित झाली आणि ते परम-
 संतुष्ट होतां आशीर्वाद देत देत आणि त्यांचें
 सौंदर्य वर्णन करीत करीत परतूं लागले.

दो०—राम कीन्ह बिस्राम निसि प्रात प्रयाग
 नहाइ । चलेसद्वितसिय लषन जन मुदित
 मुनिहिं सिरु नाइ ॥ १०५ ॥

रात्री रामांनीं तेथेंच विश्राम केला आणि प्रातः-
 कार्ती प्रयागस्नान करून सीता, लक्ष्मण आणि गुह
 यांसह मुनीस वंदन करून ते आनंदानें जाऊं लागले.

चौ०—राम सप्रेम कहेउ मुनि पाही ।
 नाथ कहिय हम कोहि मग जाही ।
 मुनि मन बिहँसि राम सन कहहीं ।
 सुगम सकल मग तुह कहँ अहहीं ।

राम मुनीस प्रेमपूर्वक म्हणाले :—“ महाराज !
 आम्ही कोणच्या वाटेनें जावें तें आपण सांगा. ” हें

ऐकून मुनि मनांत हंसून रामास म्हणाले :—“ तुम्हाला
 सर्वच मार्ग मोकळे आहेत. ”

साथ लागी मुनि सिष्य बोलाये ।
 मुनि मन मुदित पचास क आये ।
 सबान्हि राम पर प्रेम अपारा ।
 सकल कहाहिं मगु दखि हमारा ।
 मुनि बडु चारि संग तब दीन्हें ।
 जिन्ह बहु जनम सुकृत सब कीन्हें ।

सोबत म्हणून मुनींनीं शिष्यमंडळीस बोलाविलें.
 तें ऐकतांच अगदीं मनापासून आनंदित होऊन
 सुमारे पन्नास शिष्य आले. सर्वांचेंच रामाचे ठायीं
 अपार प्रेम होतें. ते सर्वच म्हणूं लागले कीं, वाट
 आमच्या अगदीं सरावांतली आहे. अखेर मुनींनीं
 ज्यांनीं जन्मजन्मांतरीं अगाध पुण्य केलें होतें असे
 चार शिष्य बरोबर दिले.

करि प्रनाम रिषि आयसु पाई ।
 प्रमुदित हृदय चले रघुराई ।
 ग्राम निकट निकसहिं जव जाई ।
 देखहिं दरस नारिनर धाई ।
 होहिं सनाथ जनमफल पाई ।
 फिरहिं दुखित मन संग पठाई ।

ऋषींना प्रणाम करून आणि त्यांची अनुज्ञा
 घेऊन रघुराय प्रसन्नचित्तानें निघाले. ते गांवाजवळून
 जेव्हां निघत, तेव्हां स्त्रीपुरुष धांवत जाऊन त्यांचें
 दर्शन घेत, जन्माचें सार्थक मिळवून सनाथ होत,
 आणि आपलीं मनें त्यांच्याबरोबर पाठवून खिन्न
 होऊन (देहानें मात्र) परतत असत.

दो०—विदा किये बडु विनय करि फिर
 पाइ मनकाम । उतरि नहाये जमुनजल
 जो सरीरसम श्याम ॥ १०६ ॥

रामांनीं गळ घालून निरोप दिल्यावर बडु पूर्ण-
 काम होतां परतले. नंतर त्यांनीं उतरून स्वशरीर-
 सम श्याम अशा यमुनाजलांत स्नान केलें.

चौ०—सुनत तीरवासी नरनारी ।
 धाये निज निज काज विसारी ।
 लषन-राम-सिय-सुंदरताई ।
 देखि करहिं निज भाग्य वडाई ।

(रामागमनाची) वार्ता ऐकतांच यमुनातीरवासी
 नर आणि नारी आपापलीं कामें झुगारून धांवत

आले. राम, लक्ष्मण व सीता यांचें लावण्य पाहून ते आपल्या भाग्याची थोरवी गाऊं लागले.

आति लालसा सबहिं मन माही ।
नाउं गाउं वृझत सकुचाही ।
जे तिन्ह म्हं वयवृद्ध सयाने ।
तिन्ह करि जुगुति राम पहिचाने ।
सकलकथा तिन्ह सबहिं सुनाई ।
वनहिं चले पितुआयसु पाई ।

त्यांचें नांवगांव विचारावें अशी सगळ्यांच्याच मनांत उत्कट इच्छा होत होती; परंतु ते विचारण्यास लाजत असत. त्यांभेकीं जे सुज्ञ आणि वयोवृद्ध होते त्यांनीं पर्यायानें रामास ओळखिलें, आणि सर्वांना एकूणएक हकीकत सांगून ते ह्मणाले कीं, हे पित्याच्या आशेप्रमाणें वनोवनीं हिंडत आहेत.

सुनि सविषाद सकल पछिताही ।
रानी राय कीन्हि भल नाही ।
ते पितु मातु कहहु सखि कैसे ।
जिन्ह पठये वन बालक ऐसे ।
राम-लषन-सिय-रूप निहारी ।
होहिं सनेह विकल नरनारी

तें ऐकून सर्वजण अगदीं खिन्न होऊन दुःखानें ह्मणूं लागत कीं, राजाराणीनं हें ठीक केलें नाहीं. राम, लक्ष्मण आणि सीता यांचें स्वरूप पाहून सर्व स्त्रीपुरुष प्रेमानें हळूहळू म्हणत कीं, गळ्यांनीं ! ते आईबाप तरी कसें सांगा पाहूं कीं, ज्यांनीं असल्या आपल्या बाळांची वनांत धिंड काढली.

दो०—तब रघुवीर अनेकविधि सखहि
सिखावन दीन्ह । रामरजायसु सीस
धरि भवन गवैन तेइ कीन्ह ॥ १०८ ॥

इकडे रघुवीरांनीं गुहास अनेक प्रकारें बोध केला. रामाचा शिरसा मान्य करून गुह धरीं परतला.

चौ०—पुनि सिय राम लषन कर जोरी ।
जमुनिहिं कीन्ह प्रनाम बहोरी ।
चले ससीय मुदित दोउ भाई ।
रवितनुजा कै करत बडाई ।

सीतारामलक्ष्मणांनीं हात जोडून यमुनेस वारंवार प्रणाम केले, आणि ते तिथेहि यमुनेचें माहात्म्य वर्णन करीत चालूं लागले.

पाथिक अनेक मिलहिं मग जाता ।
कहहिं सप्रेम देखि दोउ भ्राता ।

राजलषन सब अंग तुझारे ।
देखि सोच अति हृदय हमारे ।
मारग चलहु पयादेहि पाये ।
ज्योतिष झूट हमारेहि भाये

वाटेनें जातांना पुष्कळ वाटसरू भेटत. ते दोघांही मावांस पाहून अगदीं कळवळून म्हणत कीं, “तुमच्या सर्वांगावर राजचिन्ह पाहून आमचें मन फारच हुरहुरतें. वाटेनें तुम्हांस पायीं अनवाणी चालावें लागत आहे, त्यावरून आमच्या मतानें ज्योतिषशास्त्र मुळींच खोटें ठरतें.

अमम पंथ गिरि कानन भारी ।
तेहि म्हं साथ नारि सुकुमारी ।
करि केहरि वन जाइ न जोई ।
हम सँग चलहिं जो आयसु होई ।
जाव जहाँ लगि तहं पहुँचाई ।
फिरव बहोरि तुझहिं सिर नाई ।

आधींच रस्ते, डोंगर आणि जंगल भारीच विकट, त्यांतून ही सुकुमार स्त्री बरोबर, ज्यांच्याकडे पाहण्याची देखील छाती नाहीं असे सिंहजैद्रादि हिंस पशू यांचा अरण्यांत सुळसुळाट म्हणून जर आपली आज्ञा असेल तर आम्ही आपल्या समागमें येऊं. जेथवर आपण जाल तेथवर आपणांस पोचते करून व आपणांस नमस्कार करून आम्ही फिरून परत येऊं.”

दो०—एहि विधि पूछहिं प्रेमवस पुत्ररुगांत
जल नैन । कृपासिंधु फेरहिं तिन्हहिं
कहि विनीत मृदु बैन ॥ १०९ ॥

सप्रेम, पुलकित आणि सबाष्प होत्याते लोक ह्या-प्रमाणें विचारीत असतां त्यांशीं नम्र आणि प्रेमळ भाषणें बोलून कृपासिंधु त्यांस परतवीत.

चौ०—जे पुर गावें बसहिं मग माही ।
तिन्हहिं नाग-सुर-नगर सिहाही ।
केहि सुकृती केहि घरी बसाये ।
धन्य पुन्यमय परम सुहाये ।

ज्या नगरांत किंवा गांवांत त्यांचें रहाणें होई त्यांचीं स्वर्गपाताळांतील नगरें वाहवा करून म्हणत कीं, अशा धन्य, पुण्य आणि परमरमणीय नगरांना कोण्या पुण्यात्म्यानें कोणत्या सुमुहूर्तावर बसविलें असेल!

जहं जहं रामचरन चाले जाही ।
तिन्ह समान अमरावति नाही ।
पुन्यपुंज मग-निकट-निवासी ।

तिन्हहिँ सगहहिँ सुर-पुर-बासी ।
जे भरि नयन बिलोकिहिँ रामहिँ ।
सीता-लषन-सहित घनस्यामहिँ ।

ज्या ज्या ठिकाणीं रामचंद्राचे चरण लागत त्या त्या ठिकाणांच्या पासंगास अमरावती देखील पुरणारी नव्हती. सीतालक्ष्मणसहित अशा त्या घनश्याम रामचंद्रास त्या मार्गाच्या आसपास रहाणारे जे लोक डोळे भरून पहात असत तेच खरे पुण्याचे पुतळे होत. स्वर्गस्थ जीवदेखील त्यांस धन्यवाद देत असत.

जे सर सरित राम अवगाहहिँ ।
तिन्हहिँ देव-सर-सरित सराहहिँ ।
जेहि तरुतर प्रभु वैठहिँ जाई ।
करहिँ कलपतरु तासु बडाई ।
परसि राम-पद-पदुम-परागा ।
मानाति भूमि भूरि निजभागा ।

ज्या नदीतलावांत रामांनीं स्नान करावें त्यांचे मानसादि सरोवरें आणि गंगादि नद्या यांनीं धन्यवाद गात असावे, आणि ज्या वृक्षछायेखालीं प्रभूंनीं जाऊन बसावें त्यांना कल्पवृक्षांनींही महतीच द्यावी. रामपद-कमलांच्या धूलिस्पर्शानें पृथ्वी आपलें महद्भाग्य वानीत असे.

दो०-छाहँ कराहिँ घन बिबुधगन वरषहिँ
सुमन सिहाहिँ । देखत गिरि वन बिहंग
मृग राम चले मग जाहिँ ॥ ११० ॥

मार्गानें रामचंद्र गिरि, वन, पशु, पक्षी पहात पहात चालले असतां त्यांजवर मेघ छाया करीत आणि देव जयघोष करून त्यांचेवर पुष्पवर्षाव करीत.

चौ०-सीता-लषन-सहित रघुराई ।
गावें निकट जब निकसहिँ जाई ।
सुनि सब बाल वृद्ध नर नारी ।
चलहिँ तुरत गृह काज बिसारी ।

सीतालक्ष्मणांसहित रघुराय गांवाच्या आजूबाजूतें निघून चालले आहेत असें समजल्याबरोबर सर्व कामें विसरून सर्व आबालवृद्ध स्त्रीपुरुष ताबडतोब तिकडेच मोर्चा फिरवीत.

राम-लषन-सिय-रूप निहारी ।
पाइ नयनफल होहिँ सुखारी ।
सजल बिलोचन पुलक सरीरा ।
सब भये मगन देखि दोउ बीरा ।

वरानि न जाइ दसा तिन्ह केरी ।
लाहि जनु रंकन्ह सुर-मनि ढेरी ।

त्या त्रिवर्गाचें स्वरूप पाहतांच त्यांस नेत्रांचें साफल्य वाढून ते प्रसन्न होत, आणि सजलनेत्र आणि पुलकितगात्र होत्याते त्या वीरद्वयाकडे पाहतां पाहतां ते सर्वजण तन्मय होऊन जात. कुबेराचें भांडार दरिद्राच्या हातीं लागल्यासारखी त्यांची ती स्थिति वर्णन करणें दुरापास्त आहे.

एकन्ह एक वोलि सिख देहीँ ।
लोचनलाहु लेहु छन एही ।
रामहिँ देखि एक अनुरागे ।
चितवत चले जाहिँ संग लागे ।
एक नयनमग छवि उर आनी ।
होहिँ सिथिल तन मन वरवानी ।

एक दुसऱ्यास म्हणे आणि शिकवी कीं, आपल्या डोळ्यांचें सार्थक पावण्याचा खरा क्षण हाच. कोणी रामास पहात पहात त्यांच्या मागोमाग जात. कोणी नेत्रमार्गानें रामरूप हृदयांत सांठवून कायावाचामनें करून अगदीं निर्व्यापार होत असत.

दो०-एक देखि वटछाहँ भलि डसि मुदुल
तून पात । कहहिँ गवाँइय छिनुकु सम
गवनव अवहिँ कि प्रात ॥ १११ ॥

कोणी वडाची गर्द छाया शोधून आणि तेथें कोंवळ्या कोंवळ्या तृणपल्लवांची विछाईत करून हणत कीं, क्षणैक येथें श्रमपरिहार करून मग किंवा उजाडतांच गमन करावें.

चौ०-एक कलस भरि आनहिँ पानी ।
अँचइय नाथ कहहिँ मृदुबानी ।

कोणी कलश भरून पाणी आणून आर्जवानें हणत कीं, महाराज ! आचमन करावें.

सुनि प्रियवचन प्रीति आति देखी ।
राम कृपालु सुसील बिसेखी ।
जानी समित सीय मन माहीँ ।
घरिक बिलम्ब कीन्ह वटछाहीँ ।

त्यांचे ते लडिवाळ बोल आणि उत्कट प्रेम पाहून आणि जानकी दमली आहे हें मनांत समजून लोकीं तर सुशील आणि कृपालु रामचंद्रांनीं वटछायेखालीं क्षणभर विसावा घ्यावा.

मुदित नारिनर देखहिँ सोभा ।
रूपअनूप नयन मन लोभा ।

एकटक सब सोहहिँ चहुँओरा ।

राम-चंद्र मुख-चंद्र-चकोरा ।

रामाच्या अनुपम रूप आणि सौंदर्यानें सर्व स्त्री-पुरुषांस आनंद वाटून त्यांचीं मनं आणि नेत्र लुब्ध होत असत, आणि ते सर्व तटस्थ झाल्यामुळे राम-चंद्राच्या मुखचंद्रासभोंवार चारीहि बाजूंनी चकोरच जमले आहेत असें भासत असे.

तरुन-तमाल-वरन तनु सोहा ।

देखत कोटि-मदन-मन मोहा ।

दामिनिवरन लपन सुठि नीके ।

नखसिख सुभग भावते जीके ।

मुनिपट कटिन्ह कसे तूनीरा ।

सोहहिँ करकमलानि धनुतीरा ।

सघन आणि तमालवृक्षाच्या वर्णाप्रमाणें रामाचा देह असा शोभिवंत दिसे कीं, अगणित मदनांच्याहि मनास त्यांस पाहतांच वेडच लागवें. विद्युद्गर्ज लक्ष्मण इतका सुंदर आणि मनोहर दिसे कीं, त्याच्या नख-शिखांत भरलेल्या लावण्यानें जीव गारीगार होई. वल्कलें नेसलेले, कमरेला भाते कसलेले, करकमलांतल्या धनुष्यबाणांनीं शोभलेले,

दो०-जटा मुकुट सीसनि सुभग उर भुज

नयन विसाल । सरद-परव-विधु-वदन

वर लसत स्वेद-कन-जाल ॥ ११२ ॥

मस्तकांवर सुंदर जटाजूट धारण केलेले, भरदार छातीचे, आजानुवाहु, आकर्षनेत्र, घर्मांबिंदुपटलांनं झळकणाऱ्या शरदपौर्णिमेच्या चंद्राप्रमाणें सुंदर वदनाचे

चौ०-वरनि न जाइ मनोहर जोरी ।

सोभा बहुत थोरि मति मोरी ।

असें तें मनोहर बंधद्वय होतें. त्यांचें लावण्य अपार आणि माक्षी मति मुर्दाड, म्हणून त्यांचें वर्णन मजकडून होणें अशक्य आहे.

राम-लपन-सिय-सुंदरताई ।

सब चितवहिँ चित मन मति लाई ।

थके नारि नर प्रेम पियासे ।

मनहुँ मृगी मृग देखि दियासे ।

त्या त्रिवर्गांचें सौंदर्य सर्व स्त्रीपुरुष, मन, बुद्धि आणि चित्त ह्यांना एक करून पाहूं लागले तरी-देखील ते प्रेमाचे तान्हेलेले असल्यामुळे अखेर यकून मात्र जात. त्यांस पाहून असें वाटे कीं, हे उजेडाचा शीत पाहणारे हरिणाचे कळपच होत.

सीयसमीप ग्रामतिय जाही ।

पूछत अतिसनेह सकुचाही ।

बारवार सब लागहिँ पाये ।

कहहिँ वचन मृदुसरल सुभाये ।

त्या ग्रामस्त्रिया सीतेपार्शी मोठ्या उत्सुकतेनें तिची विचारपूस करण्यास जात; परंतु त्यांस संकोच वाटून देखील सर्वजणी (आर्धी) तिच्या वारंवार पायां पडत आणि स्वाभाविक प्रेमळ आणि सरळ शब्दांनीं तिला विचारीत असत कीं,

राजकुमारि विनय हम करही ।

तिय सुभाय कलु पूछत डरही ।

स्वाभिनि अविनय छमावि हमारी ।

बिलगु न मानव जानि गवारी ।

राजकुंअर दोउ सहज सलाने ।

इन्ह ते लहि दुति मरकत सोने ।

हे राजकुमारि ! आम्हांला कांहींएक विचारावेंस वाटतें; परंतु स्त्रीस्वभावानुसार विचारण्यास भय वाटतें. बार्इसाहेब ! वेआदवीची क्षमा असावी. आम्ही जाणूनबुजून खेडवळ, आमचें बोलणें आपण वावगें मानूं नये. हे दोघे राजपुत्र इतके सहजसुंदर आहेत कीं सुवर्ण आणि नीलरत्न यांनीं त्यांच्याच-पासून आपलें तेज उसनें घेतलें असलें पाहिजे.

दो०-स्यामल गौर किसोर वर सुंदर सुखमा

ऐन । सरद-सर्वरी-नाथ-मुख

सरदसरोरुह नैन ॥ ११३ ॥

चौ०-कोटि मनोज लजाबनिहारे ।

सुमुखि कहहु को आहिँ तुहारे ।

हे सुमुखि ! शरदपौर्णिमेच्या चंद्राप्रमाणें ज्यांचे चेहरे, शरदतृतील कमलांप्रमाणें ज्यांचे नेत्र, कोट्यवधि मदनांस देखील लाजविणारे, श्याम आणि गौर, शोभा आणि लावण्य यांची केवळ खाणच, असे हे दोघे राजविंडे आपले कोण आहेत तें आम्हांला कळेल काय ?

सुनि सनेहमय मंजुलबानी ।

सकुचि सीय मन महुँ मुसुकानी ।

तिन्हाहि बिलोकि बिलोकि धरनी ।

दुहुँ सकोच सकुचति वरवरनी ।

सकुचि सप्रेम बाल-मृग-नैनी ।

बोली मधुरबचन पिकवैनी ।

त्यांचें तें प्रेमळ आणि लाघवी वचन ऐकून

सीता संकोचून मनांत हंसली. त्यांचेकडे पाहून तिनें
फिरून खालीं मान घातली. उभयपक्षां अडचणच !
(सांगावें तर पतीची अमर्यादा, न सांगावें तर
गरीबांची निराशा) म्हणून त्या सुवर्णलतिकेस
संकोच वाटला. अखेरीस त्यांच्या प्रेमानें अगतिक
होऊन ती बालमृगाक्षी कोकिलस्वनी मंजुळ शब्दांनीं
बोलूं लागली.

सहज सुभाय सुभग तन गोरे ।

नाम लपन लघुदेवर मोरे ।

बहुरि वदनविधु अंचल ढांकी ।

पियतन चितइ भौ—हकरि बांकी ।

खंजनमंजु तिरिछे नैनानि ।

निज पति कहेउ तिन्हहि सिय सैननि ।

“ अगकांतीनें सहजस्वाभाविक, सुंदर आणि
गोरे असलेले हे, यांचें नांव लक्ष्मण ते माझे धाकटे
दीर आहेत. ” फिरून आपल्या मुखचंद्रावर पदर
ओढून आणि प्रियतमाकडे खुशीदार तिरछ्या भिवईनें
पाहिलेंसे करून चिमणीसारख्या तिरव्या नेत्रकटाक्षानें
हे माझे यजमान म्हणून तिनें खुणेनें सुचविलें.

भई मुदित सब ग्रामवधूटी ।

रंकन्ह रायरासि जनु लूटी ।

हें ऐकून रंकांना राजाचा खजिना लुटण्यास
मिळाल्याप्रमाणें सर्व ग्रामवधू बालंबाल खुष झाल्या.

दो०—अतिसप्रेम सियपाय परि बहुविधि
देहिं असीस । सदासोहागेनि होहु तुम्ह
जब लागि माहि अहिसीस ॥ ११४ ॥

त्या अतिप्रेमानें सतिच्या पार्थी पडल्या. पृथ्वी शेषा-
च्या मस्तकावर असेपर्यंत आपलें सौभाग्य अढळ असो,
चगैरे पुष्कळसेच आशीर्वाद त्यांनीं सीतेवर वर्षिले.

चौ०—पारबतीसम पतिप्रिय होहू ।

देवि न हम पर छाडव छोहू ।

पुनि पुनि विनय करिय कर जोरी ।

जौ एहि मारग फिरिय बहोरी ।

दरसन देव जानि निज दासी ।

लखी सीय सब प्रेमपियासी ।

मधुरबचन कहि कहि परितोषी ।

जनु कुमुदिनी कौमुदी पोषी ।

१ किती गोड शब्दचित्र ! लोकसंग्रहाचा किती
अजब नमुना हा !

त्या म्हणाल्या, “ पार्वतीसारख्या आपणहि
आपल्या पतीला प्रिय व्हा. आईसाहेब ! आम्हां-
वरील आपली दया कमी करूं नका वरें. ” त्या
फिरून हात जोडून विनवणी करीत कीं ह्याच वाटेनें जर
आपण माघारे परतलांत तर आम्हांला आपल्या दासी
समजून जरूर दर्शन द्यावें. त्या सर्वजणी प्रेमपिपासित
पाहून चांदण्यानें कमलें जगविल्याप्रमाणें सीतेनें
त्यांशीं गोडगोड बोलून त्यांना संतुष्ट केलें.

तबहिं लपन रघुवररुख जानी ।

पूछेउ मगु लोगन्हि मृदुबानी

तितक्यांत लक्ष्मणानें रामाची मनीषा जाणून,
लोकांना सौम्यवाणीनें मार्ग विचारला.

सुनत नारिनर भये दुखारी ।

पुलकित गात विलोचन बारी ।

मिटा मोद मन भये मलीने ।

विधि निधि दीन्ह लेत जनु छीने ।

समुझि करमगति धीरज कनिहा ।

सोधि सुगम मगु तिन्ह कहि दीन्हा ।

तें ऐकून सर्वजण विवळले. त्यांच्या अंगावर
शाहारे येऊन त्यांचीं टिपें गळूं लागलीं. आनंद पार
मात्रवून त्यांचीं मनं उदास झालीं. त्यांस वाटलें कीं
दैवानें दौलत दिली आणि लागलीच छिन्नह
घेतली. कर्मगतीवर भार घालून त्यांनीं धैर्य धरून
सरळ मार्ग शोधून तो त्यांस दाखवून दिला.

दो०—लपन-जानकी-सहित तब गवन कीन्ह
रघुनाथ । फेरे सब प्रियवचन कहि लिये
लाइ मन साथ ॥ ११५ ॥

नंतर प्रियवचनें बोलून रामचंद्रांनीं सर्वांना
निरविलें, परंतु त्यांचीं अंतःकरणें मात्र आपणां-
बरोबर खेचून घेऊन रघुपतींनीं जानकीलक्ष्मणांसह
वर्तमान प्रयाण केलें.

चौ०—फिरत नारिनर अति पछिताही ।

दैवहि दोषु देहिं मन माही ।

सहित विषाद परसपर कहही ।

विधिकरतब उलटे सब अहही ।

निपट निरंकुस निठुर निसकू ।

जेहि ससि कीन्ह सरुज सकलंकू

रुख कळपतरु सागर खारा ।

तेहि पठये वन राजकुमारा ।

अवधी मंडळी फिरतांना अतिशय खेद करूं लागली आणि मनांत दैवाला दोष देऊन विषादयुक्त होत्साती आपापसांत बोलूं लागली “विधात्याचे सगळे खेळ विपरीतच आहेत. तो अगदीच निपटारा, निरंकुश, निष्ठुर आणि निःशंक आहे. ज्यानें चंद्र क्षयरोगी आणि कलंकित केला, तसेंच कल्पतरू विनलयेचा आणि समुद्र खारट बनविला, तोच हीं राजस बाळें रानोमाळ हिंडवीत आहे !

जौँ पै इन्हिँ दीन्ह बनवासू ।
कीन्ह बादि विधि भोगविलासू ।
ए विचरहिँ मग विनु पदत्राना ।
रचे बादि विधि वाहन नाना ।
ए महि परहिँ डासि कुसपाता ।
सुभगसज कत सृजत विधाता ।
तरु-वर-वास इन्हिँ विधि दीन्हा ।
धवलधाम राचे रचि सम कीन्हा ।

ह्यांना जर त्यानें वनवास दिला तर त्यानें भोग-विलास निष्कारण उत्पन्न केले ! ह्यांनीं वाटेनें जर अनवाणी चालावयाचें तर ब्रह्मदेवानें नानाविध वाहनें निरर्थकच घडविलीं ! ह्यांनीं कुशलत्व आंथरून जर जमिनीवर पडावयाचें तर उंची मृदु शय्या त्यानें निर्माण तरी कशाला केल्या ? ह्यांना त्यानें वृक्षातळीं राहण्यास लावले त्याअर्थी स्फटिकाचे महाल उभारून त्यानें व्यर्थ शीण मात्र करून घेतला.

दो०—जौँ ए मुनि-पट-धर जटिल सुंदर
सुठि सुकुमार । विविधभाँति भूपन वसन
बादि किये करतार ॥ ११६ ॥

ह्या अत्यंत सुंदर आणि सुकुमार राजसांनीं जर मुनींचीं वस्त्रां परिधान करून जटा वाढवावयाच्या तर तऱ्हेतऱ्हेचे पोषाख आणि दागिने ब्रह्मदेवानें उगीचच निर्माण केले !

चौ०—जौँ ए कंद मूठ फल खाहीं ।
बादि सुधादि असन जग माहीं ।

ह्यांनीं जर कंदमूलकळें खावयाचीं तर अमृतादि भोग जगांत असूनहिं वायाच होत ! ”

एक कहहिँ ए सहज सुहाये ।
आप प्रगट भये विधि न बनाये ।
जहँ लागि वेद कही विधिकरनी ।
खवन नयन मन गोचर बरनी ।

देखहु खोजि मुअन दसचारी ।
कहँ अस पुरुष कहाँ असि नारी ।

कोणी म्हणाले “हे जातीचेच सुंदर ब्रह्मदेवानें घडविलेले नव्हत. हे स्वच्छंदच अवतरले आहेत. जेथवर म्हणून वेदांत वाणिंलेली ब्रह्मसृष्टि श्रवणादि इंद्रियांनीं प्रतीयमान होते म्हणून सांगितलें आहे, तेथवर सर्व जरां धुंडाळून पाहिलें तरी चौदाहि भुवनांत असे पुरुष तरी कोठें सांपडणार आणि अशी स्त्री तरी कोठें आढळणार ?

इन्हहि देखि विधि मनु अनुरागा ।
पटतर जोग बनावइ लागा ।
कीन्ह बहुत सम ऐक न आये ।
तेहि इरिषा बन आनि दुराये ।

ह्यांना पाहून ब्रह्मदेवाचें मन अगदीं तल्लोन झालें आणि तो त्यांच्यासारख्या मूर्ति घडवूं लागला. त्यानें बहुत परिश्रम केले, परंतु कोठें कांहींच जुळना. केवळ त्या ईर्ष्येमुळे त्यानें ह्यांना वनांत आणून छपविलें. ”

एक कहहिँ हम बहुत न जानहिँ ।
आपुहिँ परम धन्य करि मानहिँ ।
ते पुनि पुन्यपुंज हम लेखे ।
जे देखहिँ देखिहहिँ जिन्ह देखे ।

एक म्हणाला “आम्हाला विशेष कांहीं समजत नाही, परंतु आम्ही स्वतःस मात्र परमधन्य समजतो, आणि आमच्या मतें, ज्यांनीं ह्यांना पाहिलें, जे सध्या पाहताहेत आणि यापुढें पाहतील तेदेखील पुण्याचें आगरच होत असें आम्ही लेखतो. ”

दो०—एह विधि कहि कहि वचन प्रिय लेहिँ
नयन भरि नीर । किमि चलिहहिँ मारग
अगम सुठि सुकुमार सरीर ॥ ११७ ॥

ह्याप्रमाणें प्रेमयुक्त भाषणें करीत अमृतांना त्यांचे डोळे पाण्यानें डवडवून आले. ते म्हणाले:—“ हे काटक रस्ते तुडविताना ह्यांचे हे अत्यंत लुसलुशीत देह कसे तगतील कोण जाणे ! ”

चौ०—नारि सनेह विकलवस होहीँ ।
चकई साँझ समय जनु सोहीँ ।
मृदु-पद-कमल कठिन मगु जानी ।
गहवरि हृदय कहहिँ बरबानी ।

रात्रीच्या समयीं ज्याप्रमाणें चक्रवाकीची दशा होते त्याप्रमाणें त्या स्त्रिया प्रेमासुळें विव्हल झाल्या. मार्ग अति विकट आणि त्यांचीं पदकमले अति सुकु-

मार याचा विचार मनांत येतांच त्या गहिवरून
काकुळतीनें म्हणाल्या,

परसत मृदुलचरन अरुनारे ।
सकुचाति माहि जिमि हृदय हमारे ।
जौ जगदीस इन्हहि बनु दीन्हा ।
कस न सुमनमय मारग कीन्हा ।
जौ माँगा पाइय विधि पाही ।
ए राखिअहि सखिआखिन्ह माही ।

“ह्यांच्या आरक्त सुकुमार चरणांचा स्पर्श होतांच
पृथ्वीदेखील आमच्या हृदयाप्रमाणेंच मृदु होवो. देवा
जगदीशा ! ह्यांना जर तूं वनांत दवडलेंस तर मार्ग-
देखील फुलांचे कां केले नाहीस ? गडे ! परमेश्वरा-
पार्शी मागितलें दान जर मिळत असेल तर त्यानें
ह्यांना आमच्या डोळ्यांतल्या बाहुल्या करून ठेवावें.”

जे नरनारि न अवसर आये ।
तिन्ह सिय राम न देखन पाये ।
सुनि सुरूप वृझाहि अकुलाई ।
अब लागि गये कहाँ लागि भाई ।

जी मंडळी वेळेवर आली नाही त्यांना सीता-
रामाचें दर्शन घडलें नाही. तें त्यांचें सौंदर्य ऐकून
हळहळून विचारीत कीं, बाबांनां, एव्हाना ते कोठ-
वर पोहोंचले असावेत ?

समरथ धाइ विलोकहि जाई ।
प्रमुदित फिरहि जनमफल पाई ।

धडधाकट होते ते धांवतच जाऊन दर्शन घेऊन
आणि जन्माचें सार्थक करून आनंदानें परतत
असत, पण

दो०—अवला बालक वृद्धजन कर मीजहि
पछिताहि । होहि प्रेमवस लोग इमि
राम जहाँ जहँ जाहि ॥ ११८ ॥

बायका, मुलें आणि वृद्ध माणसें मात्र हात
चोळीत हळहळतच राहात. रामांनीं जावें तेथें
ठिकठिकाणीं लोकांच्या प्रेमाला असेंच भरतें येई.

चौ०—गावें गावें अस होइ अनंद ।
देखि भानु-कुल-कैरव-चंद ।
जे यह समाचार सुनि पावहि ।
ते नृपराणिहि दोष लगावहि ।

भानुकुलरूप कमलाच्या रामरूप चंद्रास पाहून
गावोगावीं हाच आनंद लोटत असे. ज्यांना त्यांचें

वर्तमान ऐकण्यास मिळें, त्यांनीं राजाराणीसच बद्द
करावें.

कहहि एक अतिभल नरनाहू ।
दीन्ह हमहि जेहि लोचनलाहू ।
कहहि परसपर लोग लोगाई ।
वातै सरल सनेह सुहाई ।

कोणी म्हणावें कीं, राजा फारच सज्जन; कारण
त्यानेंच आम्हांला हा दृष्टिलाम घडविला. पुरुष
आणि बायका यांच्यांत परस्परांत आणखी अशाच
अगदीं सरळ प्रेमाच्या गोष्टी होत असतः—

ते पितु मातु धन्य जिन्ह जाये ।
धन्य सो नगरु जहाँ ते आये ।
धन्य सो देस सैल बन गाऊँ ।
जहँ जहँ जाहि धन्य सोइ ठाऊँ ।
सुख पायउ विरंचि रचि तेही ।
ए जेहि के सब भाँति सनेही ।

‘ज्यांच्या पोटी हे निपजले, ते मातापिता धन्य
होत. हे जेथून आले तें नगरहि धन्य होय. जेथें जेथें
ह्यांचें जाणें होत असेल तो तो देश, पर्वत, अरण्य,
ग्राम, वगैरे धन्यच होत. ज्यांचे हे सर्वतोपरी स्नेहीं
असतील त्यांना निर्माण करून ब्रह्मदेवालाहि स्वतः
विषयी धन्यताच वाटली असली पाहिजे !’

राम-लषन-पाथि कथा सुहाई ।
रही सकल मंग कानन छाई ।

रामलक्ष्मण या दरवेशाच्या मनोरंजक गोष्टीं
अरण्याच्या आणि मार्गाच्या कोनाकोपऱ्यांत दरवळून
राहिल्या.

दो०—एहि विधि रघु-कुल-कमल-रवि मग
लोगन्ह सुख देत । जाहि चले देखत
विपिन सिय-सौमित्रि समेत ॥ ११९ ॥

ह्याप्रमाणें मार्गातील लोकांना सुखवीत आणि
अरण्यें पहात रघुकुलकमलसूर्य सीतासौमित्रिसहवर्तमान
प्रवास करीत असत.

चौ०—आगे राम लषन बने पाछे ।
तापसवेष विराजत काछे ।
उभय बीच सिय सोहाति कैसी ।
ब्रह्म-जीव-विच माया जैसी ।

रामचंद्र पुढें होऊन लक्ष्मण दोघांच्या मार्गे चालूं
लागला. त्यांचा तापसवेषहि फारच खुलत होता

ब्रह्म आणि जीव यांच्यामध्ये जशी माया त्याप्रमाणे त्या उभयतांच्या मध्ये सीता शोभू लागली.

बहुरि कहउँ छाबि जसि मन वसई ।

जनु मधु-मदन-मध्य रति लसई ।

उपमा बहुरि कहउँ जिय जोही ।

जनु बुध-बिधु-विच रोहिनि सोही ।

(तुलसीदास म्हणतात) त्यांच्या छबीची माझी कल्पना मी अशी मांडतो—(रामलक्ष्मणांमध्ये सीता म्हणजे जणू काय मदन आणि वसंत यांच्यामध्ये रतीच शोभत आहे. याशिवाय आणखी एक उपमा माझ्या मनाजोगी वाटते ती ही की, चंद्र आणि बुध यांच्या मध्यभागी जशी रोहिणीची शोभा तीच सीतेची.

प्रभु-पद-रेख बीच धिच सीता ।

धरति चरन मग चलति समीता ।

सीय-राम-पद-अंक बराये ।

लपन चलहि मग दाहिन बाये ।

मार्गाने जात असता प्रमुपदांच्या चिन्हांच्या मधोमध सीता आपले पाऊल अगदी वचकत वचकत टाकी, आणि सीतारामाच्या पदांची चिन्हे वर्जून लक्ष्मण त्यांच्या उजव्या बाजूने जाई.

राम-लपन-सिय-प्रीति सुहाई ।

वचनअगोचर किमि कहि जाई ।

खग मृग मगन देखि छवि होही ।

लिये चोरि चित राम बटोही ।

राम, लक्ष्मण आणि सीता यांचे उज्ज्वल प्रेम अनिर्वाच्य आहे, तेव्हा त्यांचे वर्णन कसे करता येईल ? पशुपक्षीदेखील त्यांचे लावण्य पाहून तन्मय होत, कारण मार्गस्थ रामचंद्र त्यांचीं मनं हिरावून घेत.

दो०-जिन्ह जिन्ह देखे पथिक प्रिय सिय-

समेत दोउ भाइ । भव-मग-अगम अनंद

तेइ विनु स्रम रहे सिराइ ॥ १२० ॥

सीतेसहित ते दोघे प्रिय पथिक ज्यांनी ज्यांनी म्हणून पाहिले, त्यांनी आपली कष्टमय संसारयात्रा अनायास संच संपवून टाकली.

चौ०-अजहुं जासु उर सपनेहु काऊ ।

बसाहि लपन-सिय-राम बटाऊ ।

राम-धाम-पथ पाइहि सोई ।

जो पथ पाव कबहुं मुनि कोई ।

आज (ह्या कालिकाळांत) देखील ज्या कोणाच्या हृदयांत स्वप्नांतहि या छबीच्या सीतारामलक्ष्मणांचा वास होत असेल त्यास क्वचितच एखाद्या मुनीस कधीकाळां प्राप्त होणारा सायुज्यमार्ग खात्रीने प्राप्त होईल.

तव रघुवीर समित सिय जानी ।

देखि निकट बट सीतल-पानी ।

तहू वसि कंद-मूल-फल खाई ।

प्रात नहाइ चले रघुराई ।

सीता श्रमित झालेली जाणून लगतच वटवृक्ष आणि गार पाणी होत तेथेच रघुवीर थांबले. तेथे त्यांनी कंदमूलफळांचा उपहार केला, आणि उजाड-तांच स्नान करून ते चालू लागले.

देखत वन सर सैल सुहाये ।

बालमीकिआस्रम प्रभु आये ।

सुरम्य वने, सरोवरे, आणि पर्वत पहात पहात प्रभु वाल्मीकिआश्रमांत उतरले.

राम दीख मुनिवास सुहावन ।

सुंदर गिरि कानन जल पावन ।

सरनि सरोज बिटप वन फूले ।

गुंजत मंजुमधुप रस भूले ।

खग मृग विपुल कोलाहल करही ।

विरहित बैर मुदित मन चरही ।

सुंदर गिरि, कानन, पवित्र जल, सरोवरे आणि त्यांतील कमले, प्रफुल्लित वृक्षराजी, मंजुल गुंजारव करणारे मधुमत्त मधुकर, विपुल कोलाहल करणारे निवैर, साह्याद आणि स्वच्छंद संचार करणारे पशुपक्षी, इत्यादिकांनी गजबजलेला असा तो मुनींचा रम्य आश्रम रामांनी अवलोकन केला.

दो०-सुचि सुंदर आस्रम निरखि हरषे

राजिवनैम । सुनि रघुवर-आगमन मुनि

आगे आयउ लैन ॥ १२१ ॥

तो शुचिर्भूत आणि सुरम्य आश्रम अवलोकन करून त्या राजीवनयनांस हर्ष वाटला. रघुवरांचे आगमन श्रवण करून त्यांस घेण्यास वाल्मीकि सामोरे आले.

चौ०-मुनि कहँ राम दंडवत कीन्हा ।

आसिरवाद बिप्रवर दीन्हा ।

देखि रामछवि नयन जुडाने ।

करि सनमान आस्रमहि आने ।

रामांनी मुनीस दण्डवत घातला आणि ऋषि-
श्रेष्ठांनीहि त्यांना आशीर्वाद दिला. रामरूप पाहून
मुनींचे नेत्र निवाले आणि त्यांनी आदरपूर्वक रामास
आश्रमांत आणिले.

मुनिवर अतिथि प्रानाप्रिय पाये ।

कंद-मूळ-फल मधुर मँगाये

सिय सौमित्रि राम फल खाये ।

तब मुनि आसन दिये सुहाये ।

प्राणप्रिय अतिथि प्राप्त होतांच मुनिवरांनी मधुर
कंदमूळफले मागाविली. मुनींनी रामास उचित आसन
दिले. नंतर सीतारामलक्ष्मणांनी फलाहार केला.

बालमीकि मन आनंद भारी ।

मंगलमूरति नयन निहारी ।

तब करकमल जोरि रघुराई ॥

बोले वचन स्रवन-सुख-दाई ।

ती मंगलमूर्ती नेत्रांनी अवलोकितांच वाल्मीकींच्या
मनांत आनंदाचा पूर लोटला. नंतर करकमले जोडून
रघुनाथांनी श्रवणमधुर अशा भाषणास प्रारंभ केला:—

तुझ त्रि-काल-दरसी मुनिनाथा ।

विश्व बदर जिमि तुझरे हाथा ।

अस कहि प्रभु सब कथा बखानी ।

जेहि जेहि भाँति दीन्ह बन रानी ।

“हे मुनिनाथ ! आपण त्रिकालज्ञाते आहांत. हे
विश्व आपणास तळहातावरील बोरप्रमाणे आहे.”
इतकें बोलून ज्या ज्या रीतीने कैकेयीने वनवास
घडविला तो सर्व प्रकार त्यांस सांगोपांग विदित
करून राम म्हणाले—

दो०—तात वचन पुनि मातुहित भाइ भरत

अस राउ । मो कहँ दरस तुम्हार प्रभु

सब मम पुन्यप्रभाउ ॥ १२२ ॥

“तातांची आज्ञा, त्यांतून मातेची संमति,
भरतासारख्या भावाला राज्य आणि प्रभो ! मजला
आपल्या दर्शनाचा लाभ, हा सर्व प्रकार म्हणजे
माझ्या पूर्व पुण्याईचाच प्रभाव म्हणावयाचा.

चौ०—देखि पाय मुनिराय तुझारे ।

भये सुकृत सब सुफल हमारे ।

अब जहँ राउर आयसु होई ।

मुनि उदबेग न पावइ कोई ।

मुनि तापस जिन्ह ते दुख लहही ।

ते नरेस बिनु पावक दहही ।

मंगलमूळ त्रिप्रवरितोषू ।

दहइ कोटि कुल भू-सुर-रोषू ।

अस जिय जानि कहिय सोइ ठाऊं ।

सिय-सौमित्रि-साहित जहँ जाऊं ।

हे मुनिवर्य ! आपल्या चरणदर्शनाने आमची सर्व
सुकृते फळास आली. आतां महाराजांची जेथे आज्ञा
होईल, आणि कोणत्याहि तपस्वी मुनीस उपसर्ग
पोहोंचावयाचा नाही—कारण ज्यांच्यापासून मुनिता-
सादिकांस त्रास होतो ते राजे अग्नि नसतांही दग्ध
व्हावयाचे; ब्राह्मणांचा संतोष सर्व कल्याणांचा जनक
होतो आणि त्यांचा रोष कोटिकुलांना दाहक होतो-
हे मनांत आणून मला स्थळ सांगावे म्हणजे आम्ही
त्रिवर्ग तेथेच गमन करूं.

तहँ रचि रुचिर परन-तृन-साला ।

वास करउँ कछु काल कृपाला ।

सहज सरल सुनि रघुवरवानी ।

साधु साधु बोले मुनि ज्ञानी ।

कस न कहहु अस रघु-कुल-केतू ।

तुझ पालक संतत स्तुतिसेतू ।

हे दयानिधे ! तेथे एक सुंदर गवताची पर्णकुटिका
उभारून आम्ही कांही दिवस कालक्रमणा करूं.”
रघुवरांचे ते सहज सरळ भाषण ऐकून ते आत्मगत
मुनि त्यांचा धन्यवाद करून म्हणाले:—“हे रघु-
कुलकेतो ! आपणच श्रुतिसेतूचे निरंतरचे पालनकर्ते
आहांत, तेव्हां आपण असे कां न वदाल ?

छंद—सुति-सेतु-पालक राम तुम्ह जगदीस-
माया जानकी । जो सृजति जग पालति
हरति रुख पाइ कृपानिधान की । जो
सहससीस अहीस महि धरु लषन स-
चराचर-धनी । सुरकाज धरि नरराज-
तनु चले दलन खल-निसिचर-अनी ॥ ५ ॥

हे राम ! आपण श्रुतिसेतूचे पालक आहांत, ही
जानकी दयाधन प्रभूचे मनोगत ओळखून जगाची
उत्पत्ति, पालन आणि संहार करणारी आपली
जगदीशाची माया होय, आणि जो सहस्रशीर्ष शेष
तोच हा विश्वाचा स्वामी लक्ष्मण होय. सुरकार्यासाठी
दुष्ट राक्षससैन्यसंहारार्थ सर्वश्रेष्ठ मानवदेह धारण करून
आपण त्रिवर्ग एव्हां निवाला आहांत.

सो०-राम सरूप तुम्हार वचनअगोचर
बुद्धिपर । अबिगत अकथ अपार नेति
नेति नित निगम कह ॥ ५ ॥

रामा ! आपलें स्वरूप वाणीस अनाकलनीय,
बुद्धीहून पर, दुर्विज्ञेय, अनिर्वाच्य, अपरंपार आणि
निगमादिकांनींही 'नेति, नेति,' ह्याच शब्दांनीं
नित्य प्रख्यापिलेलें आहे.

चौ०-जग पेखन तुझ देखनिहारे ।
विधि-हरि-संभु-नचावनिहारे ।
तेउ न जानहि मरम तुझारा ।
अउर तुझहि को जाननिहारा ।

जग हें एक दृश्य आहे आणि आपण त्याचे द्रष्टे
आहांत. ब्रह्मा, विष्णु, सदाशिव यांस देखील आपण
नाचवीत असतां. तेच जर तुमचें तत्त्व जाणू शकत
नाहींत, तर मग तेथें इतरांची काय प्राप्ति ?

सोइ जानइ जेहि देहु जनाई ।
जानत तुझहि तुझहि होइ जाई ।
तुम्हरिहि कृपा तुम्हरि रघुनंदन ।
जानहि भगत भगत-उर-चंदन ।

ज्यास आपण जाणीव द्याल तेच आपणांस जाण-
तात, व मग तुम्हांस जाणतां जाणतां शेवटीं तेच
स्वरूपाकार बनून जातात. हे भक्तहृच्चंद्रा ! रघुनंदना !
तुमच्या कृपेनें तुमचे भक्त मात्र तुम्हांस जाणतात.

चिदानंदमय देह तुझारी ।
विगतविकार जान अधिकारी ।
नरतनु धरेउ संत-सुर-काजा ।
कहहु करहु जस प्राकृत राजा ।

जे अधिकारी आहेत तेच तुमचें चिदानंदमय
निर्विकार स्वरूप जाणतात. संत आणि देव ह्यांच्या
कार्यार्थ हा नरावतार घेऊन प्राकृत राजाप्रमाणें आपण
उच्चार आणि आचार चालविला आहे.

राम देखि सुनि चरित तुझारे ।
जड मोहहि बुध होहि सुखारे ।
तुम्ह जो कहहु कहु सबु साँचा ।
जस काछिय तस चाहिय जाँचा ।

हे राम ! तुमच्या लीला अवलोकन करून जड
जीव दिङ्मूढ बनतात आणि ज्ञाते मात्र आनंदांनं
डोळू लागतात. तुम्ही जें बोलाल आणि कराल तेंच
सर्वस्वीं यथार्थ होय. (किंवा तुम्ही जें बोलाल तेंच

सर्वथा खरें करून दाखवाल). जशी भूमिका असेल
त्याप्रमाणें ठाकणें भागच आहे. (किंवा, तुमच्या सूत्रें
हलविण्यावर जगास नाच नाचलेच पाहिजेत).

दो०-पूछेहु मोहि कि रहउँ कहँ मै पूछत
सकुचाउँ । जहँ न होहु तहँ देहु कहि
तुम्हहि देखावउँ ठाउँ ॥ १२३ ॥

कोठें रहावें हा आपण मला प्रश्न विचारलांत,
परंतु मी मात्र आपणांस प्रश्न करण्यास संकोचतां.
तुम्ही नाहीं कोठें ? तें आधीं मला कळें द्या म्हणजे
मग मी तुम्हांस जावें कोठें तें दर्शवितां.

चौ०-सुनि मुनिवचन प्रेमरस साने ।
सकुचि राम मनमहँ मुसुकांने ।
बालमीकि हँसि कहाहि बहोरी ।
बानी मधुर अभियरस बोरी ।

तें प्रेमरसपूर्ण मुनिवचन ऐकून राम संकोचले
आणि मनांतल्या मनांत हंसले. वाल्मीकींनींही हास्य
केलें पण त्यांनीं आपलें अमृतरसानें ओथंबलेलें मधुर
भाषण पुढें चालू केलें.

सुनहु राम अब कहउँ निक्केता ।
जहाँ बसहु सिथ-लपन-समेता ।

हे राम ! सीतासौमित्रांसहित आपल्या वास्तव्यार्थ
मी आतां स्थलनिर्देश करितां, तो श्रवण करावा.

जिन्ह के सवन समुद्रसमाना ।
कथा तुझारि सुभग सरि नाना ।
भराहि निरंतर होहि न पूरे ।
तिन्ह के हिय तुझ कहँ गृह रूरे ।

ज्यांच्या समुद्रसम श्रवणसंपुटांत तुमच्या अपार
आणि सुभग कथासरिता सदा सर्वकाल सांठवत
असूनहि अलंप्रत्यय होत नाहीं, त्यांचीं हृदये तुम्हा-
करितां अनुरूप मंदिरें होत.

लोचन चातक जिन्ह करि राषे ।
रहहि दरसजलधर अभिलाषे ।
निंदरहि सरित सिंधु सर भारी ।
रूपविंदु जल होहि सुखारी ।
तिन्ह के हृदयसदन सुखदायक ।
बसहु बंधु-सिय-सह रघुनायक ।

आपल्या दर्शनरूप मंघाचीच आकांक्षा धरून
राहिल्यामुळें, ज्यांनीं आपले नेत्र चातकाप्रमाणें
करून ठेविले आहेत आणि जे नदी, सागर, सरोवर

यांना (म्हणजे तीर्थींना) अगदीच तुच्छ मानून आपल्या मूर्तिरूप जलविदूनेच समाधान पावणारे आहेत, अशांच्या सुखदायक हृदयमंदिरांत आपण त्रिवर्गानीं वास करावा.

दो०—जस तुम्हार मानस विमल हंसिनि
जीहा जासु । मुकताफल गुनगन चुनइ
राम वसहु मन तासु ॥ १२४ ॥

हे राम ! आपल्या यशोरूप विमल मानससरोवरांत ज्यांची जिह्वा हंसी होऊन प्रभुगुणगणरूप मौक्तिकें वेंचीत असते, त्यांच्या अंतःकरणांत आपण वास करावा.

चौ०—प्रभुप्रसाद सुचि सुभग सुवासा ।
सादर जासु लहइ नित नासा ।
तुम्हहि निवेदित भोजन करही ।
प्रभुप्रसाद पट भूषण धरही ।
सीस नवहि सुर-गुरु-द्विज देखी ।
प्रीतिसहित करि विनय विसेखी ।
कर नित करहि रामपद पूजा ।
रामभरोस हृदय नहि दूजा ।
चरन रामतीरथ चलि जाही ।
राम वसहु तिन्ह के मन माही ।

ज्यांची नासिका प्रभुप्रसाद म्हणून शुचि आणि सुभग असा सुगंध अत्यादरानें ग्रहण करीत असते; जे आपणांस नैवेद्य अर्पण करून भोजन करतात आणि आपला प्रसाद म्हणून वस्त्राभूषणें धारण करतात; जे देव, गुरु आणि ब्राह्मण यांचें दर्शन घडतांच नमस्कार करतात आणि त्यांच्याशीं प्रेम पूर्वक आणि विशेष नम्रतेनें वागतात; ज्यांचे हस्त रामपदांचें नित्य पूजन करतात; ज्यांच्या हृदयांत आपलेच ठिकाणीं अनन्य विश्वास वसत असतो; व ज्यांचे चरण रामतीर्थास चालून जातात, अशांच्या हृदयांत, हे राम ! आपण रहावें.

मंत्रराज नित जपहि तुम्हारा ।
पूजहि तुम्हहि सहित परिवारा ।
तरपन होम करहि विधि नाना ।
बिप्र जेवाइ देहि बहुदाना ।
तुम्ह ते अधिक गुरुहि जिय जानी ।
सकल भाय सेवाहि सनमानी ।

जे 'राम' या महामंत्राचा नित्य जप करतात

आणि परिवारासहित आपलें पूजन करितात, अनेक-विध हव्यकव्यें आचरतात, ब्राह्मणसंतर्पणें करितात आणि विपुल दानें देतात, मनानें आपणांपेक्षांहि गुरुस वरिष्ठ समजून सर्व भावानें त्यांचा आदर आणि पूजा करितात,

दो०—सब करि माँगहि एकु फल राम-
चरन-रति होउ । तिन्ह के मनमंदिर
वसहु सिय रघुनंदन दोउ ॥ १२५ ॥

आणि सर्व कमें करून रामचरणीं भाक्तिभाव असावा हेंच काय तें एक फळ मागतात, त्यांच्या हृदयमंदिरांत सीतिसहित आपण उभयतां रघुनंदांनीं वास करावा.

चौ०—काम कोह मद मान न मोहा ।
लोभ न छोभ न राग न द्रोहा ।
जिन्ह के कपट दंभ नहि माया ।
तिन्ह के हृदय वसहु रघुराया ।

हे रघुनाथ ! काम, क्रोध, मद, मान, मोह, लोभ, क्षोभ, राग, द्रोह, कपट, दंभ, माया हीं ज्यांच्या हृदयांत मुळींच नसतात त्यांच्या हृदयांत आपण वास करावा.

सब के प्रिय सब के हितकारी ।
दुख-सुख-सरिस प्रसंसा गारी ।
कहाहि सत्य प्रियवचन विचारी ।
जागत सोवत सरन तुम्हारी ।
तुम्हहि छाँडि गति दूसरे नाही ।
राम वसहु तिन्ह के मनमाही ।

हे राम ! जे सर्वांनाच प्रिय व सर्वांवरच उपकार करणारे असतात, ज्यांना सुखदुःख आणि स्तुति-निंदा हीं समान वाटतात, जे सत्य, प्रिय, आणि विचार-पूर्वक बोलतात, जे जागृतीत अंगर निद्रेंत देखील आपणांसच शरण असतात, आपणांपेक्षा ज्यांस दुसरें श्रेयच नसतें, अशांच्या मनांत आपण वास करावा.

जननीसम जानहि परनारी ।
धन पराब विष ते विष भारी ।
जे हरपहि परसंपति देखी ।
दुखित होहि परविपति बिसेखी ।
जिन्हहि राम तुम्ह प्रान पियारे ।
तिन्ह के मन सुभसदन तुम्हारे ।

परस्त्रीस जे मातेप्रमाणें लेखतात, परधन जे

विषाहूनहि तीव्र विष मानतात, परोत्कर्ष पाहून जे हर्ष पावतात आणि दुसऱ्याच्या दुःखानें जे विशेष दुःखी होतात, आणि हे राम ! ज्यांना आपण प्राणांहून देखील प्रिय असतां त्यांची अंतःकरणे हीं आपलीं शुभनिवासमंदिरें होत.

दो०—स्वामि सखा पितु मातु गुरु जिन के सब तुम्ह तात । मनमंदिर तिन्ह के बसहु सीयसहित दोउ भ्रात ॥ १२६ ॥

हे तात ! ज्यांचे स्वामी, सखा, पिता, माता आणि गुरु सर्वस्वी तुम्हीच आहांत, त्यांच्या मानोमंदिरांत आपण त्रिवर्गांनीं निवास करावा.

चौ०—अवगुन तजि सब के गुन गह्नीं । विप्र-धेनु-हित संकट सहही । नीतिनिपुन जिन्ह कइ जग लीका । घर तुम्हार तिन्ह कर मन निका ।

जे दोष टाकून सर्वांचे गुणच घेतात, जे ब्राह्मण आणि गायी ह्यांच्याप्रीत्यर्थ संकटे सोसतात, व ज्यांचें जीवनचरित्र नीतिनेच परिपूर्ण असतें, त्यांची अंतःकरणे हींच तुमचीं प्रशस्त मंदिरें होत.

गुन तुम्हार समुझइ निजदोसा । जेहि सब भौति तुम्हार भरोसा । रामभगत प्रिय लागहि जेही । तेहि उर बसहु सहित वैदेही ।

गुण तेवढे तुमचे आणि दोष तेवढे स्वतःचे हींच ज्यांची समजूत असते, ज्यांना सर्व रीतीनें आपलाच भरंवसा असतो, ज्यांना रामभक्त परमप्रिय वाटतात, अशांच्या हृदयांत जानकीसहवर्तमान आपण रहावें.

जाति पाँति धन धरम बडाई । प्रिय परिवार सदन सुखदाई । सब तजि तुम्हहि रहइ लउ लाई । तेहि के हृदय रहहु रघुराई ।

जात, पात, धन, धर्म, प्रतिष्ठा, प्रेम, परिवार, गृह, इत्यादि संसारसुखाचा त्याग करून जे आपणांतच लय लावून रहातात, त्यांच्या हृदयांत खुरायांनीं वास करावा.

सरग नरक अपवरग समाना । जहूँ तहूँ देख धरे धनुवाना । करम-बचन-मन राउर चेरा । राम करहु तेहि के उर डेरा ।

हे राम ! स्वर्ग, नरक आणि मोक्ष हीं ज्यांस सारखीच वाटतात, जे सर्वत्र धनुर्बाणधारी अशा आपल्या मूर्तीसच अवलोकन करतात व कायावाचामनांनीं जे आपले सेवक बनतात त्यांच्या अंतःकरणांत आपण आपलें विन्हाड करावें.

दो०—जाहि न चाहिय कबहुँ कलु तुम्ह सन सहज सनेह । बसहु निरंतर तासु मन सो राउर निजगेह ॥ १२७ ॥

ज्यांना केव्हांहि कशाचीच अपेक्षा नसते आणि आपले ठिकाणीं ज्यांचें अहेतुक प्रेम असतें, त्यांचीं मनें हींच आपलीं सत्तेचीं मंदिरें होतें, आणि तेथेंच आपण निरंतर निवास करावा.

चौ०—एहि विधि मुनिवर भवन देखाये । वचन सप्रेम राममन भाये । कह मुनि सुनुहु भानु-कुल-नायक । आस्रमु कहउ समय सुखदायक ।

ह्याप्रमाणें मुनिवरांनीं स्थलांचा निर्देश केला. त्यांचीं सप्रेम वचनें रामाच्या मनास मानवलीं. मुनि पुन्हां म्हणाले, हे भानुकुलनायका ! प्रस्तुत काळीं सुखकर असें स्थान मी सांगतों तें श्रवण करावें.

चित्रकूट गिरि करहु निवासू । तहूँ तुम्हार सब भौति सुपासू । सैल सुहावन कानन चारू । करि-केहरि-मृग-विहंग विहारू । नदी पुनीत पुरान बखानी । अत्रिप्रिया निज-तप-बल आनी । सुरसरिधार नाउँ मंदाकिनि । जो सब-पातक-पोतक-डाकिनि ।

चित्रकूट नांवाचा एक पर्वत आहे. तेथें रमणीय अरण्यांत हत्ती, सिंह, मृग, विहंग विहार करीत असतात. पुराणप्रसिद्ध, पवित्र, पातकरूपी बालकास डांकिणीप्रमाणें असणारा देवनदीचा मंदाकिनी नांवाचा प्रवाह अनसूयेनें तेथें आपल्या तपोबलानें आणला आहे. त्या पर्वतावर आपण वास करावा म्हणजे तेथें आपणांस सर्व प्रकारें सोईस्कर वाटेल.

अत्रि-आदि-मुनि-वर बहु बसही । करहि जोग जप तप तन कसही । चलहु सफल स्रम सब कर करहु । राम देहु गौरव गिरिबरहु ।

हे राम ! तेथें अत्रिप्रभृति अनेक मुनिवर वास

करीत असून जप, तप, योग इत्यादि साधनांनी देह कष्टवीत आहेत. तेथे जाऊन आपण त्या सर्वांच्या श्रमाचें चीज करावें आणि गिरिवराचा गौरव करावा.

दो०—चित्र-कूट-महिमा-अमित कही महामुनि गाइ । आइ नहाये सरितवर सियसमेत दोउ भाइ ॥ १२८ ॥

महर्षि वाल्मीकीने चित्रकूटाचें माहात्म्यहि सविस्तर निवेदन केलें. नंतर रीतिसहवर्तमान दोघ बंधूनी तेथे येऊन गोंगैत स्नानें केलीं.

चौ०—रघुवर कहेउ लषन भल घाटू ।

करहु कतहुँ अब ठाहर ठाटू ।

राम म्हणाले, “लक्ष्मणा ! आतां कोठें तरी चांगल्याशा घाटावर राहण्याची सोय कर. ”

लषन दीख पय उतर करारा ।

चहुँदिसि फिरेउ धनुष जिमि नारा ।

लक्ष्मणानें पाहिलें तों नदीच्या उत्तरेस पर्वताचा एक कडा तुटलेला आहे आणि त्याच्या समोवार पाणी धनुष्याकृति पसरलें आहे, असें त्याला दिसून आलें.

नदी पनच सर सम दम दाना ।

सकलकलुष कलिसाउज नाना ।

चित्रकूट जनु अचल अहेरी ।

चुकइ न घात मार मुठभेरी ।

लक्ष्मण म्हणाला, त्या धनुष्याची नदी ही प्रत्यंचा असून शम, दम, दान, हे शर होत. कसलेल्या शिकान्याप्रमाणें, चित्रकूट हा त्या धनुष्याची प्रत्यंचा मुठानें खेंचून सर्व कलिसंबंधी पापरूपी अनेक सावजांची शिकार करीत असतां त्याचा नेम कधी चुकतच नाही.

अस कहि लषन ठाँव देखरावा ।

थल बिलोकि रघुवर सुख पावा ।

रमेउ राममन देवन्ह जाना ।

चले सहित सुरपाते परधाना ।

कोल—किरात—बेष सब आये ।

रचे परन—तृन—सदन सुहाये ।

असें सांगून लक्ष्मणानें तें ठिकाण दाखविलें. तें पाहून रामास आनंद झाला. रामाचें मन तेथे वेधलें गेलें असें जाणून इंद्रप्रसूख सर्व देव निघाले आणि कोळी पारधी यांचे वेष घेऊन तेथे येऊन पोंचले. त्यांनीच तेथे सुंदर अशा पर्णतृणशाला उभारल्या.

बरानि न जाहिँ मंजु दुइ साला ।

एक ललित लघु एक विसाला ।

त्यांनीं दोन अवर्णनीय सुंदर पर्णकुटिका उभारल्या, त्यांपैकी एक विस्तीर्ण असून दुसरी लहान पण दुमदार अशी होती.

दो०—लषन-जानकी-सहित प्रभु राजत रुचिर निकेत । सोह मदन मुनिवेष जनु राति-रितु-राज-समेत ॥ १२९ ॥

त्या सुंदर पर्णशालेंत प्रभु सीतालक्ष्मणांसहवर्तमान विराजित होत असतां, ते रति आणि वसंत यांच्या सहित मुनिवेषधारी मदनाप्रमाणें शांभू लागले.

चौ०—अमर नाग किन्नर दिसि पाला ।

चित्रकूट आये तेहि काला ।

राम प्रनाम कीन्ह सब काहू ।

मुदित देव लाहि लोचनलाहू ।

बरपि सुमन कह देवसमाजू ।

नाथ सनाथ भये हम आजू ।

करि थिनती दुख दुसह सुनाये ।

हरपित निज-निज-सदन सिधाये ।

देव, नाग, किन्नर, दिक्पाल हेहि त्या समर्थ चित्रकूटावर आले. त्या सर्वांनाच रामांनीं प्रणाम केला. लोचनांचें सार्थक झालें म्हणून ते आनंदित झाले. पुष्पवृष्टि करून देवमंडळी म्हणालीः—‘हे नाथ ! आज आम्ही सनाथ झालों. ’ त्यांनीं नम्रतापूर्वक आपली दुःसह दुःखे निवेदन केलीं आणि आनंदानें ते आपल्या लोकां परत गेले.

चित्रकूट रघुनंदन छाये ।

समाचार सुनि सुनि मुनि आये ।

चित्रकूटावर रामांनीं वस्ती केली हें वर्तमान ऐकून मुनिजन तेथे येऊ लागले.

आवत देखि मुदित मुनिबृंदा ।

कीन्ह दंडवत रघु-कुल-चंदा ।

मुनि रघुवरहिँ लाइ उर लेहीँ ।

सुफल होन हित आसिष देहीँ ।

सिय सौमित्रि-राम-छवि देखहिँ ।

साधन सकल सफल करि लेखहिँ ।

मुनिवृंदांना येतांना पाहतांच रघुकुलचंद्रानें त्यांस आनंदानें दण्डवत घालावें. मुनींनींहि रघुवरास उचलून हृदयार्शी धरावें आणि आपली वाणी सफल व्हावी एतदर्थ आशीर्वाद द्यावे. रामसीतालक्ष्मणांच्या मूर्ति

अवलोकन करूनच त्यांनी आपली सर्व साधने फळाला आली असे मानावे.

दो०—जथायोग सनमानि प्रभु विदा किये
मुनिबृंद । कराहि जोग जप जाग तप
निज आस्रमनि सुछंद ॥ १३० ॥

मुनिवृंदांचा यथोचित सन्मान करून प्रभूंनी त्यांस निरोप द्यावा, आणि त्यांनी आपापल्या आश्रमांत स्वच्छंदाने योग, जप, याग, तप इत्यादि अनुष्ठाने करित असावे.

चौ०—यह सुधि कोल किरातन्ह पाई ।
हरषे जनु नवनिधि घर आई ।
कंद मूल फल भरि भरि दोना ।
चले रंक जनु लूटन सोना ।

कोळी, पारधी इत्यादिकांना ही खबर मिळतांच ते घरी नवनिधि चालून आल्याप्रमाणे हर्षित झाले. कंदमूलफलांचे द्रोण भरभरून, रंकास सोने लुटावयास सांपडावे अशाप्रमाणे, ते जाऊ लागले.

तिन्ह महे जिन्ह देखे दोउ भ्राता ।
अपर तिन्हहि पूछहि मग जाता ।
कहत सुनत रघुवीर निकाई ।
आइ सबन्हि देखे रघुराई ।

त्यांपैकी ज्यांनी त्या बंधुद्वयास पाहिले होते त्यांचे जवळ वाटेने चालतांना इतरांनी विचारपूस करावी. रामाच्या चांगुलपणाच्या गोष्टी बोलत व श्रवण करितच त्यांनी येऊन रघुवरास पहावे.

करहि जोहारू भेट धरि आगे ।
प्रभुहि बिलोकहि अति अनुरागे ।
चित्र लिखे जनु जह तह ठाढे ।
पुलक सरीर नयन जल वाढे ।

जोहार करून आणि भेट (नजराणा) पुढे करून प्रभूस पाहतां पाहतां त्यांना आनंदाचे भरते येई. सर्वत्र चित्राप्रमाणे ते अगदी तटस्थ होऊन उभे राहत. त्यांचीं शरीरे रोमांचित होऊन त्यांच्या डोळ्यांतून आनंदाश्रूंचे पूर लोटू लागत.

राम सनेहमगन सब जाने ।
कहि प्रियवचन सकल सनमाने ।
प्रभुहि जोहारि बहोरि बहोरी ।
बचन बिनीत कहाहि कर जोरी ।

सर्वजण प्रेममग्न झाले आहेत असे पाहून रामांनी

अवध्यांचेच लोचदार शब्दांनी स्वागत करावे. प्रभूस वरचेवर हात जोडून आणि जोहार करून त्यांनी प्रार्थना करावी:—

दो०—अब हम नाथ सनाथ सब भये देखि
प्रभुपाय । भाग हमारे आगमन
राउर कोसलराय ॥ १३१ ॥

प्रभूंचे चरण पाहून ते सर्व म्हणत 'हे नाथ ! आज आम्ही सर्व सनाथ झालो. आपणा कोसलेश्वर महाराजांचे हे आगमन आमच्या भाग्यानेच झाले आहे.

चौ०—धन्य भूमि वन पंथ पहारा ।
जह जह नाथ पाउँ तुम्ह धारा ।
धन्य विहंग मृग काननचारी ।
सफल जनम भये तुम्हहि निहारी ।
हम सब धन्य सहित परिवारा ।
दीख दरस भरि नयन तुम्हारा ।

हे प्रभो ! भूमि, वन, पंथ, पर्वत, वगैरे जेथे जेथे आपण पाय ठेविला असेल ती ती स्थले धन्य होत. आपले दर्शनाने वन्य पशुपक्षीदेखील धन्य होऊन त्यांचे जन्म सफल झाले आहेत. आपले डोळे भरून दर्शन झाल्यामुळे आम्ही सर्व आपापल्या परिवारासह धन्य झालो.

कीन्ह वास भल ठाउँ बिचारी ।
इहां सकल रिनु रहब सुखारी ।
हम सब भाँति करवि सेवकाई ।
करि-केहरि-अहि-बाघ बराई ।
वन बेहड गिरि कंदर खोहा ।
सब हमार प्रभु पग पग जोहा ।
जह तह तुम्हहि अहेर खेलाउब ।
सर निरझर भल ठाउँ देखाउब ।

योग्य स्थळ निवडून आपण येथे वास केला. येथे सर्वत्र ऋतूत आनंदाने आपले राहणे होईल. आम्ही सर्व रीतीने आपली नोकरी बजावीत जाऊ. हत्ती, सिंह, सर्प, व्याघ्र, बराह येथे आहेतच. येथील झाडी, डोंगर, दऱ्या, खोरी, वेंजड तर खरेच, तरीहि पण त्यांचा एकूणएक कानाकोपरा देखील हे प्रभो ! आम्ही आपल्या पायांखाली घातलेला आहे. हरएक जागी आम्ही आपणांस शिकार खेळण्यास नेऊन सरोवरे आणि झरे वगैरे सुंदर दृश्ये दाखवू.

हम सेवक परिवारसमेता ।

नाथ न सकुचव आयसु देता ।

आम्ही आपल्या परिवारासहित आपले सेवक
आहोत. प्रभूंनी आज्ञा करण्यांत मात्र संकोच नये.

**दो०-वेदवचन मुनिमन अगम ते प्रभु करुना
ऐन । वचन किरातन्ह के सुनत जिमि
पितु बालकवैन ॥ १३२ ॥**

वेद ही ज्याची वचनें, मुनिमनास देखील जो
अगम्य, जो दयेचें भांडार, असा प्रभु रामचंद्र, पिता
जसे बालकाचे बोल बोल ऐकतो, तद्वत् ती किरा-
तांची भाषणें ऐकू लागला.

चौ०-रामहिं केवल प्रेम पियारा ।

जानि लेउ जो जाननिहारा ।

राम हा केवळ प्रेमाचा पाहुणा आहे हें ज्यास
समजून ध्यावयाचें असेल त्यानें (प्रस्तुत प्रकरणा-
वरून) खात्री करून घ्यावी. १

राम सकल-वन-चर तव तोषे ।

कहि मृदुवचन प्रेम परिपोषे ।

विदा किये सिरु नाइ सिधाये ।

प्रभुगुन कहत सुनत घर आये ।

नंतर प्रेमळ आणि गोड भाषण करून रामांनीं
त्या सर्व जंगली जटांना संतुष्ट केलें आणि त्यांस
निरोप दिला. ते रामासमोर मस्तकें लववून परतले
आणि प्रभूंचे गुणानुवाद गात घरी आले.

एहि विधि सियसमेत दोउ भाई ।

बसहिं विपिन सुर-मुनि-सुख-दाई ।

ह्याप्रमाणें सीतेसहित ते दोघे बंधु, सुर, मुनि इत्या-
दिकांस सुखद होत्साते अरण्यांत राहूं लागले.

जब ते आइ रहे रघुनायक ।

तब ते भयउ बनु मंगलदायक ।

फूलहिं फलहिं बिटप बिधि नाना ।

मंजु-बलित-बर-बेलि-बिताना ।

सुर-तरु-सरिस सुभाय सुहाये ।

मनहुं बिबुधवन परिहरि आये ।

१ ग्रामसंघटना कार्याची कवीची कल्पना-येथें निदर्शित
होते म्हटल्यास काय प्रत्यवाय? शिवाय लोका-
ग्रणीस समाजाच्या अगदीं खालच्या थराची देखील उपेक्षा
करतां येत नाहीं हें समर्थितां येणार नाहीं काय?

गुंज मंजुतर मधुकर सेनी ।

त्रिविध बयारि बहइ सुखदेनी ।

रघुनायक वनांत येऊन राहिल्यावेळेपासून ते वन
मंगलप्रद झालें. नानाप्रकारचे वृक्ष प्रफुल्ल आणि
फलान्वित होऊन, उत्कृष्ट वेलींनीं चोहोंकडून वेष्टि-
ल्यामुळें जागोजाग त्यांचे मंडपच बनून गेले. स्वर्गीय-
वृक्षासारखे ते स्वाभाविक सुंदर वृक्ष पाहिले म्हणजे
असैं वाटे कीं, जणुंकाय नंदनवनास सोडूनच ते येथें
आले होते. भ्रमरांचे थवेच्या थवे अतिशय मंजुल
शब्दानें गुंजारव करीत असत. त्रिविध वायु वाहून
तोहि आनंद देत असे.

**दो०-नीलकंठ कलकंठ सुक चातक चक्र
चकोर । भांति भांति बोलहिं बिहंग
सवनसुखद चितचोर ॥ १३३ ॥**

नीलकंठ, कोकिल, शुक, चातक, चक्रवाक,
चकोर इत्यादि पक्षिगण निरनिराळ्या प्रकारचे
सुश्राव्य आणि मनोवेधक शब्द करीत असत.

चौ०-करि केहरि कपि कोल कुरंगा ।

विगतवैर विचरहिं सब संगी ।

फिरत अहेर रामछवि देखी ।

होहिं मुदित मृगवुंद विसेखी ।

हत्ती, सिंह, कपि, वराह, हरिण इत्यादि पशू
निवैर होत्साते एकत्र संचार करीत असत. रामचंद्र
मृगयेंकरितां संचार करीत असतां त्यांचें रूप पाहून
मृगवृंद विशेष सात्वाद होत होता.

बिबुधविपिन जहं लागि जग माहीं ।

देखि रामवन सकल सिहाहीं ।

पृथ्वीवर जेवढीं म्हणून पवित्र अरण्यां आहेत तीं
सर्व रामवनास पाहून त्याचीच थोरवी गात असत.

सुरसरि सरसइ दिन-कर-कन्या ।

मेकलमुता गोदावरी धन्या ।

सब सर सिंधु नदी नद नाना ।

मंदाकिनि कर करहिं बखाना ।

गंगा, सरस्वती, यमुना, नर्मदा, गोदावरीप्रभृति
पवित्र नद्या, सर्व सरोवरे आणि अनेक नद व नद्या
मंदाकिनीचीच प्रशंसा करीत असत.

उदय अस्त गिरि अरु कैलास ।

मंदर मेरु सकल-सुर-वास ।

सैल हिमाचल आदिक जेत ।

चित्रकूटजस गावहिं तेते ।

लोकालोकपर्वत, कैलास, मंदराचल, मेरु, हिमालय वगैरे जितके देवनिवासाचे पर्वत आहेत ते सर्व चित्रकूटाचेच यश गात असत.

विंध मुदितमन सुख न समाई ।

सम विनु विपुल वडाई पाई ।

श्रमावांचून थोर महत्त्व प्राप्त झाल्यामुळे विंध्याचलाचा (चित्रकूट हें विंध्याद्रीचें एक शिखर आहे) आनंद त्याच्या हृदयांत मावेना.

दो०—चित्रकूट के विहंग मृग बेलि विटप
तुन जाति । पुन्यपुंज सब धन्य अस
कहहि देव दिनराति ॥ १३४ ॥

चित्रकूटसंबंधी पशुपक्षी, लता, वृक्ष, तृणपल्लव, इत्यादिक देखील सर्व महान् भाग्यवान् आणि धन्य होत, असें देवदेखील रात्रंदिवस बोलत असत.

चौ०—नयनवंत रघुवरहि विलोकी ।

पाइ जनमफल होहि विसोकी ।

परासि चरनरज अचर सुखारी ।

भये परमपद के अधिकारी ।

रघुपतीस पाहून सर्व डोळस प्राणी जन्माचें सार्थक मिळवून शोकरहित होत असत. त्यांच्या चरणरजांच्या स्पर्शानें स्थावर जीव देखील सुखी होऊन कैवल्यपदाचे अधिकारी होत.

सो बन सैल सुभाय सुहावन ।

मंगलमय अति-पावन-पावन ।

महिमा कहिय कवन विधि तासू ।

सुखसागर जहू कीन्ह निवासू ।

चित्रकूट आणि तेथील वनभाग हे मूळचेच रमणीय, परंतु (रामवासांमुळे) ते सुखाचें आणि पावित्र्याचें केंद्र झालें. जेथें सौख्यसागराचेंच निवास केला त्याचा महिमा कोणत्या प्रकारानें वर्णन करावा ?

पयपयोधि तजि अवध बिहाई ।

जहू सिय-लषन-राम रहे आई ।

काहि न सकहि सुखमा जसि कानन ।

जौ सत सहस होहि सहसानन ।

सो मै बरनि कहौ विधि केही ।

डावरकमठ कि मंदर लेही ।

क्षीरसागर सोडून आणि अयोध्येचा त्याग करून जेथें सीतारामलक्ष्मण हे त्रिवर्ग येऊन राहिले त्या काननाची शोभा वर्णन करण्यास जरी शतसहस्र

सहस्रानन शेष आले तरी तेदेखील झबूच ठरतील. ती शोभा मी कोणत्या रीतीनें वर्णन करून सांगावी ? डबक्यांतल्या कासवाकडून मंदराचल उचलला जाईल काय ?

सेवाहि लषन करम-मन-बानी ।

जाइ न सील सनेह बखानी ।

लक्ष्मणानें कायावाचामनानें सेवा चालविली. त्याचें शील आणि प्रेम अवर्णनीय होत.

दो०—छिनु छिनु लखि सिय-राम-पद जानि
आपु पर नेह । करत न सपनेहुँ लषन
चित बंधु-मातु-पितु-गेह ॥ १३५ ॥

क्षणोक्षणीं सीतारामांचे चरण अवलोकन करून आणि त्यांची आपणांवरील ममता जाणून, बंधु, माता, पिता किंवा गृह यांची, लक्ष्मण स्वप्नांत देखील आठवण करीत नसे.

चौ०—रामसंग सिय रहाति सुखारी ।

पुर-परिजन-गृह-सुरति विसारी ।

छिनु छिनु पिय-विधु-बदन निहारी ।

प्रमुदित मनहुँ चकोरकुमारी ।

नाहनेह नित वढत विलोकी ।

हरषित रहाति दिवस जिमि कोकी ।

रामसमागमांमुळे, पुर, परिजन आणि गृह ह्यांची स्मृति विसरून सीता मुखानें राहू लागली. क्षणोक्षणीं प्रियतमाचा वदनचंद्र पाहून ती चकोरीप्रमाणें आनंदित होत असे. पतिप्रेम दिवसानुदिवस वाढतें पाहून दिवसां जशी कोकी तशी ती सुखासमाधानानें वावरू लागली.

सियमन रामचरन अनुरागा ।

अवध-सहस-सम वन प्रिय लागा ।

परनकुटीप्रिय प्रियतम संग ।

प्रिय परिवार कुरंग विहंगा ।

सासु-ससुर-सम मुनितिय मुनिवर ।

असन अभियसम कंद मूलफर ।

नाथसाथ साथरी सुहाई ।

मयन-सयन-सय-सम सुखदाई ।

सीतेचें अंतःकरण रामचरणीं अनुरक्त असल्या-कारणानें तिला वनच सहसावाधि अयोध्येप्रमाणें प्रिय वाटू लागलें. प्रियतमाच्या संगतींत तीस पर्णकुटिकाच प्रिय वाटे. हरिण आणि पक्षी हेच प्रियपरिवारा-

प्रमाणें वाटत, मुनिश्रेष्ठ आणि मुनिपत्नी हेच सासू-
सासऱ्यांप्रमाणें वाटत आणि कंदमूलफलेंच अमृता-
प्रमाणें गोड लागत. पतिसहवासानें तृणशय्याच तीस
मदनाच्या शतावाधि शय्येप्रमाणें मृदु आणि सुखकर
लागे.

लोकप होहिं बिलोकत जासू ।

तेहिं किं मोह सक विषय विलासू ।

जिच्या कृपाकटाक्षानेंच लोकपाल निर्माण होतात
तिला विषयविलास चकवूं शकतील काय ?

दो०—सुमिरत रामाहिं तजहिं जन तृनसम
विषय विलासु । रामप्रिया जग जनानि
सिय कळु न आचरजु तासु ॥ १३६ ॥

केवळ रामस्मरणानेंच मनुष्य विषयविलास त्यागूं
शकतो. जानकी तर त्या रामाची परमवल्लभा आणि
विश्वाची जननी होय. (तिनें विषयत्याग केल्यास)
त्यांचें कांहींच आश्चर्य नव्हे.

सीयलपन जेहिबिधि सुख लहहीं ।

सोइ रघुनाथ करहिं सोइ कहहीं ।

कहहिं पुरातनि कथा कहानी ।

सुनहिं लपन सिय अतिसुख मानी ।

जेणेंकरून सीतालक्ष्मणांस सुख होईल तेंच
रामांनीं करावें आणि तेंच बोलावेंहि. रामांनीं
पुरातन कथा सांगल्या आणि सीतालक्ष्मणांनीं त्या
अति आनंदानें ऐकाव्या.

जब जब राम अवध सुधि करहीं ।

तब तब बारि बिलोचन भरहीं ।

सुमिरि मातु पितु परिजन भाई ।

भरत-सनेह-सील-सेवकाई ।

कृपासिंधु प्रभु होहिं दुखारी ।

धीरज धरहिं कुसमउ बिचारी ।

जेव्हां जेव्हां रामास अयोध्येची आठवण होई
तेव्हां तेव्हां त्यांचे नेत्र अश्रूंनीं डवडवून येत असत.
माता, पिता, परिजन, बंधु व भरताचें शील, प्रेम
आणि सेवा ह्यांचें दयाघन प्रभूस स्मरण होतांच
त्यांस भडभडून येई, परंतु तें बेवखत समजून हिंमतीनें
सावरून घेत.

लखि सिय लपनु बिकल होइ जाहीं ।

जिमि पुरुषहिं अनुसर परिछाहीं ।

प्रिया-बंधु-गति लखि रघुनंदन ।

धीर कृपाल भगत-उर-चंदन ।

लगे कहन कळु कथा पुनीता ।

मुनि सुख लहहिं लपनु अरु सीता ।

मनुष्याची लाया जशी त्यास अनुसरते त्याप्रमाणें
रामास पाहतांच सीता आणि बंधू यांचीहि हालत
तीच होत असे. ती पाहून धारिष्टवंत, कृपावंत, भक्त-
उरचंदन, अशा रघुनंदनानें कांहींतरी पुण्यकारक कथा
सांगण्यास लागावें आणि सीतालक्ष्मणांना फिल्न
खुर्चीत आणावें.

दो०—राम-लपन-सीता-साहित सोहत
परननिशेत । जिमि वासव वस अमर-
पुर सची-जयंत-समेन ॥ १३७ ॥

जयंत आणि इंद्राणीसमवेत अमरावर्तीतल्या
इंद्राप्रमाणें लक्ष्मण आणि सीता यांसहवर्तमान रामचंद्र
पर्णकुटिकेंत शोभूं लागले.

चौ०—जोगवाहिं प्रभु सियलपनहिं कैसे ।

पलक बिलोचनगोलक जैसे ।

सेवहि लपन सीय रघुवीरहिं ।

जिमि अविवेकी पुरुष सरीरहिं ।

एहि विधि प्रभु वन वसहिं सुखारी ।

खग-मृग-सुर-तापस-हित-कारी ।

बुबुळांना पापण्याप्रमाणें प्रभूनें सीतालक्ष्मणांस
जपत असावें, आणि देहबुद्धिवाल्या प्राकृत जना-
प्रमाणें सीता आणि लक्ष्मण यांनीं प्रभूंची शुश्रूषा
करीत असावें; अशाप्रकारें खग, मृग, सुर, तापस
इत्यादिकांवर उपकार करीत प्रभूंचा वनांत वास
सुखानें होत होता.

कहेउँ राम-वन-गवँन सुहावा ।

सुनहु सुमंत्र अवध जिमि आवा ।

फिरेउ निषाद प्रभुहि पहुँचाई ।

सचिवसहित रथ देखेसि आई ।

रामाचें वनगमन यथाविस्तर निवेदन केलें.
आतां सुमंताचा अयोध्येचा प्रवास यथाभूत ऐकावा.
प्रभूस पोहोचवून गुह परतला. येतांना सचिवासहित
रथ त्यास दिसला.

मंत्री विकल बिलोकि निषादू ।

कहि न जाइ जस भयउ बिषादू ।

राम राम सिय लपन पुकारी ।

परेउ धरनितल व्याकुल भारी ।

देखि दखिनदिसि ह्य हिहिनाहीँ ।

जनु विनु पंख बिहंग अकुलाहीँ ।

सुमंताला विव्हल झालेला पाहून गुहाची अशी त्रेधा उडाली कीं, ती सांगण्याची सोय नाही. हे राम ! हे सीते ! हे लक्ष्मणा ! असा आक्रोश करीत तो अतिशय तळमळत धरणीवर लोळत होता. पंख तुटल्यावर पक्षी जसे आरंवळतात त्याप्रमाणे त्याच्या रथाचे घोडे दक्षिणेकडेस वारंवार डोकावून खिकाळत असत.

दो०—नहिँ तून चरहिँ न पियहिँ जल
मोचहिँ लोचनवारि । व्याकुल भयउ
निषाद सब रघु-वर-बाजि निहारि ॥ १३८ ॥

ते चारा खाईनात व पाणीहि पिईनात, डोळ्यां-वाटे टिपें मात्र सारखें ढाळीत असत. असे ते रामाचे घोडे पाहून सर्व निषादमंडळी देखील हळहळू लागली.

चौ०—धरि धीरज तव कहइ निषादू ।

अब सुमंत्र परिहरहु विषादू ।

तुम्ह पंडित परमारथज्ञाता ।

धरहु धीर लखि विमुख बिधाता ।

बिबिधकथा कहि कहि मृदुबानी ।

रथ बैठारेउ वरवस आनी ।

तेव्हां धैर्य धरून गुह म्हणालाः—“ हे सुमंत ! आतां दुःख बाजूलाच ठेवलें पाहिजे. आपण सुन्न असून परमार्थाचेहि वाक्यगार जाणणारेहि आहांत. दैव प्रतिकूल आहे इकडे लक्ष देऊन शांति धरली पाहिजे. अशा पुष्कळशा गोष्टी मोठ्या कळकळीने सांगून त्याने त्यास बळजबरीनेच रथांत आणून बसविलें.

सोकासिथिल रथ सकइ न हाँकी ।

रघु-वर-विरह-पीर उर बाँकी ।

चरफराहिँ मग चलहिँ न घोरे ।

बनमृग मनहुँ आनि रथ जोरे ।

अदुकि परहिँ फिरि हेरहिँ पछे ।

रामबियोग विकल दुख तीछे ।

शोकानें अगदीं खिळखिळा झाल्यामुळे रथ हाकणें त्यास मुष्कील झालें. रामविरह त्याच्या अंतःकरणांत सारखा डाचत होता. घोडेदेखील जागच्याजागी तडफडून मार्गालाच लागेनात. रानहरिणच आणून रथास जुंपले आहेत असे वाटे. ते अडखळून पडत आणि फिरून मार्गे वळून पहात. रामविरहाच्या तीक्ष्ण वेदनांनी त्यांचेहि हालहाल मांडले.

जो कह रामु लपन वैदेही ।

हिँ करि हिँ करि हिँ हेरहिँ तेही ।

बाजि विरहगति कहि किमि जाती ।

विनु मानिफानिक विकलजेहि भाँती ।

राम, लक्ष्मण, जानकी हे शब्द मात्र जे उच्चारित असत, त्यांस आपला प्राणदाता समजून ते सारखे खिकाळत व त्यांजकडे पहात रहात. मण्यास मुकलेल्या सर्पाप्रमाणे त्या घोड्यांची ती विरहविकलता कशी वर्णन करावी ?

दो०—भयउ निषाद विषादवस देखत
सचिवतुरंग । बोलि सुसेवक चारि तव
दिये सारथीसंग ॥ १३९ ॥

सुमंताचे घोडे पाहून तर गुहावर दुःखाचा कहरच गुजरला. तेव्हां त्यानें चार वाक्यगार नोकर आणि एक सारथी बोलावून त्यांना बरोबर दिलें.

चौ०—गुह सारथिहिँ फिरेउ पहुँचाई ।

विरहविषाद बरनि नहिँ जाई ।

चले अवध लेइ रथाहिँ निषादा ।

होहिँ छनहिँ छन मगन विषादा ।

सारथ्यास पोहचवून गुह परतला. त्याच्या विरह-दुःखाचें वर्णन करतां येत नाही. निषादमंडळी (सारथी आणि नोकर) अयोध्येस रथ घेऊन चालले, परंतु प्रतिक्षणीं तेदेखील दुःखानें गांगरून जात असत.

सोच सुमंत्र विकल दुखदीना ।

धिग जीवन रघु-वीर बिहीना ।

राहिहिँ न अंतहु अधमुसरीरु ।

जस न लहेउ विछुरत रघुवीरु ।

भये अजस-अघ-भाजन प्राना ।

कवन हेतु नहिँ करत पयाना ।

अहह मंद मन अवसर चूका ।

अजहुँ न हृदय होत दुइ टूका ।

शोकानें विकळ झालेला सुमंत दुःखानें अगदीं दीन झाला. (तो स्वगत म्हणे) रघुवरविहीना जीवा ! तुला धिक्कार असो ! हे अधमा शरीरा ! साथ पुरविणारा तूंहि नव्हेसच, परंतु रघुवीराशीं ताटातूट होऊन देखील तूं नांव कमाविलें नाहीस ? हे माझे पंचप्राणहो ! तुम्हीं देखील अपशयाचे आणि पापाचेच धनी झालांत ! तुम्हींहि निघून गेला नाही ! ह्यांत तुम्ही हेतुतरी कोणता साधलांत ? हाय हाय !

हे मूर्खा मना ! फुकट रे वेळ चुकविलीस ! बा हृदया !
अद्यापदेखील तुझे दोन तुकडे होत नाहीतच ना ?

मीं जि हाथ सिर धुनि पाछिताई ।
मनहुं कृपिन धनरासि गवाई ।
विरद बांधि बरवीरु कहाई ।
चलेउ समर जनु सुभट पराई ।

तो हात चोळीत आणि कपाळ बडवीतच रडत राहिला. असें वाटे कीं, कृपणाचें डबुलें डुबावें, किंवा ब्रीदें (विजयचिन्हें) मिरविणाऱ्या नांवाजलेल्या शूरास झुंजीतून पाठ फिरविणें भाग व्हावें,

दो०—विप्र विवेकी वेदविद संमत साधु
सुजाति । जिमि धोखे मदपान कर
सचिव सोच तेहि भांति ॥ १४० ॥

किंवा एखाद्या विवेकी, वैदिक, कुलीन, सच्छील आणि प्रतिष्ठित ब्राह्मणास धोक्यानें मद्यपान घडावें, तद्वत् सुमंताची दैना झाली.

चौ०—जिमि कुलीनतिय साधु सयानी ।
पातिदेवता करम-मन बानी ।
रहइ करमवस परिहरि नाहू ।
सचिवहृदय तिमि दारुनदाहू ।

जशी एखादी कुलीन, साध्वी, सुज्ञ, कायावाचा-मनानें पातिव्रत्य आचरण करणारी स्त्री प्रारब्धगतीनें पतीकडून त्याग घडून असहाय राहते, आणि त्यामुळें तिच्या काळजास जशा भयंकर डागण्या लागतात, तशीच सुमंताच्या मनाची तिरपिट उडाली.^१

लोचन सजल डीठि भइ थोरी ।
सुनइ न सवन बिकल मति भोरी ।
सूखहि अधर लागि मुह लाटी ।
जिउ न जाइ उर अवधिकपाटी ।

त्याचे डोळे पाण्यानें भरून आले, त्याची दृष्टि अंधुक झाली, त्याचे कान बाधिर झाले आणि त्याचें डोकें फिरल्यासारखें झालें. त्याचे ओठ सुकून त्याची जीम आंत ओढूं लागली. तरीपण त्याचा जीव जाईना; कारण हृदयरूपी द्वारास चवदा वर्षांची पाचर ठोकली होती.

१ कवीच्या स्त्रीत्यागाची आख्यायिका खरी असावी असा या त्यांच्या उल्लेखावरून विश्वास होतो. एरव्हीं स्वानुभवाखेरीज ही उपमा सुचणें एकदम शक्यसें वाटत नाही.

विवरन भयउ न जाइ निहारी ।
मारोसि मनहुं पिता महतारी ।
हानि गलानि विपुल मन व्यापी ।
जम-पुर-पंथ सोच जिमि पापी ।

तो असा कळाहीन झाला कीं, त्याजकडे पाहवेना. असें वाटे कीं, त्यानें आईवापांची हत्याच केली आहे. यमपुरीच्या वाटेनें पाण्यास जशा टोंचण्या बसतात त्याप्रमाणें हानि आणि ग्लानि ह्यांनीं त्याचे मन पकें खिळटलें होतें.

बचन न आव हृदय पाछिताई ।
अवध काह मै देखव जाई ।
रामरहित रथ देखिहि जोई ।
सकुचिहि मोहि बिलोकत सोई ।

त्यास बोल फुटेना. तो मनांतल्या मनांत चरफूट लागलाः—“अयोध्येत जाऊन तेथें मी पाहूं तरी काय ? हा माझा रामरहित रथ जो कोणी पाहील तो मजकडे साशंक मुद्रेनेंच बघेल.

दो०—धाइ पूछिहि मोहि जव बिकल नगर
नरनारि । उतरु देव मै सवाहि तव
हृदय वज्र वैठारि ॥ १४१ ॥

जेव्हां नगरांतील स्त्रीपुरुष व्याकुळ होऊन, व धांवत येऊन मला प्रश्न करतील तेव्हां वज्राप्रमाणें हृदय कठोर करूनच मला सर्वांना उत्तर द्यावें लागेल!

चौ०—पूछिहि दीन दुखित सब माता ।
कहव काह मै तिन्हहि विधाता ।
पूछिहि जवहि लषनमहतारी ।
कहिहउ कवन संदेस सुखारी ।

अरे दैवा ! दुःखानें दीन झालेल्या सर्व राममाता मला विचारूं लागतीलच तेव्हां त्यांस मी सांगणार तरी काय ? लक्ष्मणाची आई जेव्हां विचारील तेव्हां कोणती सुषखवर मी तिला सांगूं ?

रामजननि जव आइहि धाई ।
सुमिरि बच्छ जिमि धेनु लवाई ।
पूछत उतर देव मै तेही ।
गे वन राम लषनु बैदेही ।

सवत्स धेनु आपल्या पाडसास स्मरून जशी धांवपळ करीत सुटते, तशी कौसल्या जेव्हां धांवत येऊन मला विचारील तेव्हां जवाब म्हणून मी तीस हाच देणार ना कीं, राम, सतिता आणि लक्ष्मण यांना वनांत सोडून मी हा खुशाल आलों.

जोइ पूछिहि तोहि उतरु देवा ।
जाइ अवध अव यह सुख लेवा ।

जो जो विचारील त्यास हाच एक जबाब द्याव-
याचा आणि अयोध्येत जाऊन आतां हेंच सुख
ध्यावयाचें ना ?

पूछिहहि जवाहिँ राउ दुखदीना ।
जिवन जासु रघुनाथअधीना ।
देइहउँ उतरु कवन मुह लाई ।
आयउँ कुसल कुअँर पहुँचाई ।
सुनत लषन-सिय-राम-सँदेसू ।
तून जिमि तनु परिहरिहि नरेसू ।

ज्याचे प्राण रामाच्याच केवळ आधारावर आहेत
त्या दुःखानें दीन झालेल्या राजा दशरथास, त्यानें
मला विचारलें असतां मी कोणतें तोंड उसणें आपून
उत्तर देऊं कीं, मी मुलांना सुखरूपपणें वनांत पोहचवून
आलों. त्या त्रिवर्गाचा निरोप ऐकतांच तर तो
देहाचें तृणवत् विसर्जन करील.

दो०—हृदय न विदरेउ पंक जिमि विछुरत
प्रीतम नीर । जानत हौँ मोहि दीन्ह
विधि यह जातना सररी ॥ १४२ ॥

प्रियतम रामरूपजल शुष्क होऊन गेल्यावर देखील
ज्याअर्थी माझें हृदय पंकाप्रमाणें विदीर्ण होत नाहीं
त्याअर्थी हेंच निश्चित कीं, देवानें मला हें शरीर ह्या
यातना भोगण्याकरितांच दिलें आहे.

चौ०—एहिविधि करत पंथ पछितावा ।
तमसातीर तुरत रथ आवा ।
बिदा किये करि विनय निषादा ।
फिरे पाँय परि विकल बिषादा ।

सुमंत ह्याप्रमाणें वाटेनें दुःख करीत आहे तों रथ
लवकरच तमसातीरावर आला. सुमंतानें निषादांस
अदवशीर निरोप दिला. निषादहि त्यास मुजरे
करून दुःखानें मळल होऊनच परतले.

पैठत नगर साचिव सकुचाई ।
जनु मारोसि गुरु—बाम्हन—गाई ।
बैठि बिटपतर दिवस गवाँवा ।
साँझ समय तब अवसर पावा ।
अवधप्रवेस कीन्ह आंधियारे ।
पैठ भवन रथ राखि दुआरे ।

शहरांत जाण्यास, गुरु, ब्राह्मण आणि धेनु यांची

हत्या केल्याप्रमाणें, त्यास शरम वाटूं लागली. म्हणून
गांवाबाहेर दूर एका झाडाखाली बसूनच त्यानें दिवस
काढला. रात्र होतांच संधि साधून त्यानें अंधारांतच
शहरांत प्रवेश केला आणि रथ वेशीवर सोडून तों
महालांत शिरला.

जिन्ह जिन्ह समाचार सुनि पाये ।
भूपद्वार रथ देखन आये ।
रथ पहिचानि विकल लाखि घोरे ।
गरहिँ गात जिमि आतप ओरे ।
नगर—नारि—नर व्याकुल कैसे ।
निघटत नीर मीनगन जैसे ।

तें वर्तमान ज्यांना म्हणून कळलें ते रथ पाहण्यास
वेशीवर गेले. त्यांनीं रथ तर ओळखला, पण घोडे
मात्र त्यांना सपाटून (उन्हाची तिराप) लागल्या-
मुळें किंवा गारांनीं झोडल्यामुळें अगदीं खिळखिळे
झालेले दिसले. त्यामुळें पाहणारांची देखील निपा-
ण्यांतल्या माशासारखी तडफड मचली.

दो०—सचिवआगमन सुतन सब विकल
भयउ रनिवासु । भवनु भयंकरु लाग
तेहि मानहुँ प्रेतनिवासु ॥ १४३ ॥

सुमंत परत आल्याची वार्ता ऐकतांच सर्व अंतः-
पुर विव्हल झालें. त्यामुळें त्यांचें महाल स्मशाना-
प्रमाणें भयाण वाटूं लागले.

चौ०—अतिआराति सब पूछहिँ रानी ।
उतरु न आव विकल भइ बानी ।
सुनइ न सवन नयन नहिँ सूझा ।
कहहु कहाँ नृप जेहि तेहि सूझा ।
दासिन्ह दीख सचिवविकलाई ।
कौसल्यागृह गई लेवाई ।

सर्व राण्या अतिशय काकुळतीनें विचारूं लागल्या
तरी सुमंताकडून उत्तरच येईना. त्याची मिटकीच
वळली. त्याचे कान सुन्न झाले. डोळे लहान
वनले. जेमतेम ' सरकार कोठें आहेत, तें सांगा '
एवढेंच कायतें त्यानें मोठ्या कष्टानें विचारलें.
दासीनीं त्याची ती दैना अवलोकन करून त्याला
कौसल्येच्या महालांत नेलें.

जाइ सुमंत्र दीख कस राजा ।
अमियरहित जनु चंद विराजा ।
आसन-सयन-विभूषन-हीना ।
परेउ भूमितल निपट मलीना ।

सुमंत जाऊन पाहतो तों राजा कलाहीन चंद्रा-
प्रमाणे आसन-शयन-अलंकार टाकून निव्वळ काळा
पठेकर पडून जमिनीवर लोळत पडलेला दिसला.

लेइ उसास सोच एहि भाँती ।
सुरपुर तेँ जनु खंसेउ जजाती ।
लेत सोच भरि छिनु छिनु छाती ।
जनु जरि पंख परेउ संपाती ।
राम राम कह राम सनेही ।
पुनि कह राम लपन वैदेही ।

तो इतक्या दुःखानें उसासे टाकी कीं, जगुंकाय
स्वर्गांतून ययातीच पतन पावला आहे असें वाटे. क्षणो-
क्षणी त्याचे सुस्कारे इतक्या दुःखानें छाती भरभरून
निघत कीं जगुंकाय पंख जळालेला संपातीच पडला आहे
असें वाटे. “हे राम ! हे राम ! हे जिवलगा रामा ! हे
लक्ष्मणा ! हे रामा ! हे जानकी !” हाच त्यास सारखा
सोस लागलेला होता.

दो०—देखि सचिव जय जीव कहि कीन्हेउ
दंड प्रनाम । सुनत उठेउ व्याकुल नृपति
कहु सुमंत्र कहँ राम ॥ १४४ ॥

राजास पाहून सुमंतानें ‘जय जीव’ म्हणून
दंडप्रणाम घातला. तें ऐकतांच राजा व्याकुळतेनें
उठून म्हणाला:—“सुमंता, माझा राम कोठें तें
सांग. ”

चौ०—भूप सुमंत्र लीन्ह उर लाई ।
वृडत कछु अवार जनु पाई ।
सहित सनेह निकट वैठारी ।
पूछन राउ नयन भरि वारी ।

१ ययाती—ह्यानें अतिपुण्य करून इंद्राचें अर्धें आसन
चळकावलें होतें. इंद्रास तें सहन झालें नाहीं. त्यानें त्यास
कपटानें विचारलें कीं कोणकोणत्या पुण्यानें तूं या पदाला
चढलास ? त्यानें सरळपणानें आपलें पुण्यकर्म सांगितलें.
आत्मस्तुतीमुळे तीं पुण्ये अवशीण झालीं आणि इंद्रानें
त्यास तत्काल पृथ्वीवर लोडून दिलें.

२—हा जटायूचा ज्येष्ठ बंधू. दोघांनींही सूर्यमंडलाचें
आक्रमण करण्याचा पण मांडला. उडतांउडतां सूर्यतेजाचा
ताप असह्य होऊन जटायू खस्त खाऊन खालीं उतरला;
परंतु अभिमानाच्या भरीस पडून संपाती पुढें सरसावला.
अखेर सूर्यनापानें त्याचे पंख जळून गेल आणि त्यास
आरंभकाल खालीं घसरारें लागलें.

रामकुसल कहु सखा सनेही ।
कहँ रघुनाथ लपन वैदेही ।
आने फेर कि वनहिँ सिधाये ।
सुनत सचिवलोचन जल छाये ।

बुडणाच्यास कांहीं तरी आधार सांपडल्याप्रमाणे
राजानें सुमंतास उराशीं धरून कवटाळलें आणि
आपल्या अगदीं सन्निध बसवून आणि डोळ्यांस ठिपें
आणून विचारलें:—“माझ्या जिवलग रामाचें कुशल
वर्तमान सांग कीं, रे ! राम, लक्ष्मण, सीता, आहेत
तरी कोठें ? त्यांना परत आणलेंस का ते वनांतच
बसले ?” हे शब्द ऐकतांच सुमंताचे डोळे अश्रूंनीं
डवडवले.

सोक बिकल पुनि पूछ नरेसू ।
कहु सिय-राम-लपन-संदेसू ।
राम-रूप-गुन सील सुभाऊ ।
सुमिरि सुमिरि उर सोचत राऊ ।
राज सुनाइ दीन्ह वनवासू ।
सुनि मन भयउ न हरष हरासू ।
सो सुत ब्रिछुरत गये न प्राना ।
को पापी बड मोहि समाना ।

(राम वनांत गेले हैं जाणव्यामुळे) दुःखानें
कासावीस होऊन राजानें विचारलें कीं “त्या तिघांचा
निरोप तरी सांग.” रामाच्या रूपाचें, गुणांचें, आणि
स्वभावाचें वारंवार स्मरण येऊन राजाच्या पोटांत
अगदीं भडभडून आलें. तो म्हणाला:—“मी राज्य
देतो म्हणून सांगितलें आणि दिला तो वनवास !
तो ऐकून देखील ज्याच्या मनास हर्ष अगर विषाद
कांहींच वाटला नाहीं, अशा त्या माझ्या बाळाची
ताटातूट होऊन देखील हे प्राण निचरले नाहींत,
तेव्हां मजसारखा क्रूर मांग कोण वरें असेल ?

दो०—सखा राम-सिय-लपन जहँ तहाँ मोहि
पहुँचाउ । नाहिँ त चाहत चलन अब
प्रान कहउँ सतिभाउ ॥ १४५ ॥

हे मित्रा ! ते तिघे आतां जेथें असतील तेथें मला
पोहोंचतें कर. नाहींपक्षीं मी सत्य आशयानें सांगतो
कीं, एव्हांच माझे प्राण जाऊं पाहाताहेत. ”

चौ०—पुनि पुनि पूछत मंत्रिहि राऊ ।
प्रियतम-सुअन-संदेस सुनाऊ ।
करहि सखा सोइ बेगि उपाऊ ।
राम-लपन-सिय नयन देखाऊ ।

पुनः पुनः राजा सुमंतास म्हणे, माझ्या प्राणप्रिय
पुत्रांचे निरोप तरी मला कळू दे. मित्रा ! रामलक्ष्मण-
जानकी जेणेंकरून माझ्या दृष्टीस पडतील असाच
कोणता तरी उराय त्वरित कर. ”

सचिव धीरं धरि कह मृदुबानी ।

महाराज तुझ पंडित ज्ञानी ।

वीर सुधीर धुरंधर देवा ।

साधुसमाज सदा तुझ सेवा ।

हे ऐकून सुमंत धैर्य धरून केविलवाणें म्हणालाः—
“ महाराज ! आपण विद्वान् व ज्ञाते असून धीरधुरंधर
वीर आहांत. प्रभो ! संतसमागमांतच आपण अखुलें
आयुष्य घालविलें आहे.

जनम सरन सब दुख सुख भोगा ।

हानि लाभ प्रियभिलन बियोगा ।

काल करम बस होहि गोसाईं ।

बरवस राति दिवस की नाई ।

सुख हरषहि जड दुख बिलखाही ।

दोउ सम धीर धरहि मन माही ।

धरिज धरहु विवेक विचारी ।

छाडिय सोच सकल हितकारी ।

हे स्वामिन् ! जन्ममरण, सुखदुःखादि भोग, हानि,
लाभ, प्रियसंयोग आणि वियोग हे सर्व काल आणि
कर्म ह्यांच्याच अनुषंगानें होत असतात आणि त्यांस
दिनरात्रिक्रमाप्रमाणें सुळीच खंड पडावयाचा नाही.
सुखामुळें हर्ष मानणारे आणि दुःखाची खंत करणारे
ते अज्ञ होत. धीर पुरुष आपल्या मनांत सुखदुःख
दोन्हीहि समसमानच मानीत असतात. विवेकविचा-
रानें आपण धैर्यच धरलें पाहिजे. सर्वांचा टेका
एक आपणच. तेव्हां आपण दुःखावर मात केलीच
पाहिजे.

दो०—प्रथम वासु तमसा भयउ दूसर
सुरसरि तीर । न्हाइ रहे जलपान करि
सियसमेत दोउ वीर ॥ १४६ ॥

रामचंद्रांचा पहिला सुकाम तमसातीर्षी होऊन
दुसरा गंगेच्या कांठी झाला; दोघेहि वीर सीतेसह-
वर्तमान स्नान आणि जलप्राशन करूनच राहिले.

चौ०—केवट कीन्ह बहुत सेवकाई ।

सो जानिनि सिंगवैर गवाई ।

होत प्रात बटछीरु मंगावा ।

जटामुकुट निज सीस बनावा ।

रामसखा तब नाव मंगाई ।

प्रिया चढाइ चढे रघुराई ।

लपन वानधनु धरे बनाई ।

आपु चढे प्रमुआयसु पाई ।

गुहानें फारच चांगली खातर केली. ती रात्र
त्यांनीं शृंगवेरपुरांत घालविली. उजाडतांच वटक्षीर
मागवून त्यांनीं आपल्या मस्तकावर जटांचा जूट
वळला. नंतर गुहानें नाव मागवली. तिजवर सीतेस
बसवून नंतर राम बसले. लक्ष्मणानें धनुष्यबाण सज्ज
करून घेतले आणि प्रभूची आज्ञा होतांच तोहि
नावेवर चढला.

त्रिकल बिलोकि मोहि रघुवीरा ।

बोले मधुरवचन धरि धीरा ।

तात प्रनाम तात सन कहेहू ।

बार बार पदपंकज गहेहू ।

करवि पाय परि विनय बहोरी ।

तात करिय जनि चिंता मोरी ।

वनमग मंगल कुसल हमारे ।

कृपा अनुग्रह पुन्य तुम्हारे ।

मला वेहाल पाहून रघुवीर संथपणानें व सौम्य
शब्दांनीं म्हणालेः—“ हे तात ! महाराजांची पदकमलें
अनेकवार ग्रहण करून आणि त्यांना वंदन करून
अत्यंत विनयानें कळवा कीं महाराजांनीं मजविषयीं
चिंता करूं नये. आपल्या कृपेनें, प्रसादानें आणि
पुण्याईनें वनवासांतदेखील आमचें कुशल आणि
कल्याणच आहे.

छंद—तुम्हरे अनुग्रह तात कानन जात सब
सुख पाइहउँ । प्रतिपालि आयसु कुसल
देखन पाय पुनि फिरि आइहउँ ॥ जननी
सकल परिरोपि परि परि पाय करि
विनती घनी । तुजसी करेहु सोइ जतन
जेहि कुसली रहाहि कोसलघनी ॥ ६ ॥

महाराज ! आपल्या प्रसादेंकरून अरण्यसंचार
करीत असतां देखील आम्हांला सर्व सुखेंच प्राप्त
होतील. आपली आज्ञा पालन करून आपल्या
चरणांच्या दर्शनाकरितां आम्ही फिरून श्वेतरूपच
परत येऊं. ” (ते आणखी म्हणाले,) “ सर्व
मातांचें समाधान करून आणि त्यांचें वारंवार पदवंदन
करून त्यांस माझी विनंति सांगा कीं, जेणेंकरून

अयोध्यापति कुशल राहतील असाच यत्न आपण सर्वांनी केला पाहिजे. ”

सो०—गुरु सन कहव सँदेस बार बार
पदपदुम गहि । करव सोइ उपदेस जेहि
न सोच मोहि अवधपति ॥ ६ ॥

“ गुरुर्जोर्ची पदकमलें वारंवार ग्रहण करून त्यांस माझा असा निरोप कळवा की, जेणेंकरून अयोध्येश्वराचे मनांत मदिपयक शोक उरणार नाही असाच त्यांस उपदेश करीत असावे. ”

चौ०—पुरजन परिजन सकल निहोरी ।
तात सुनायेहु विनती मोरी ।
सोइ सब भाति मोर हितकारी ।
जा ते रह नरनाह सुखारी ।

हे तात ! पुरजन आणि परिजन ह्या सर्वांस कृपा करून माझी विनंति कळवा की, “ ज्याच्या योगानें महाराज सुखी राहतील तोच मी माझा सर्वतोपरी कनवालु समजेन. ”

कहव सँदेसु भरत के आये ।
नीति न तर्जिय राजपद पाये ।
पालेहु प्रजहि करम-मन बानी ।
सेयेहु मातु सकल सम जानी ।
अउर निवाहेहु भायप भाई ।
करि पितु-मातु-सुजन सेवकाई ।
तात भाँति तेहि राखव राऊ ।
सोच मोर जेहि करइ न काऊ ।

भरत आल्यानंतर त्याला निरोप कळवा की, “ राज्यपद प्राप्त झाल्यावर नीतीचा अव्हेर करूं नकोस. कायावाचामनेंकरून प्रजेचें पालन कर. सर्व माता समसमान मानून त्यांची सेवा करीत जा. मातापिता आणि स्वजन यांची सेवा करून आमच्या बंधुप्रेमाचा निर्वाह करीत रहा. बाळा ! जेणेंकरून माझ्याबद्दल महाराज कधीहि शोक करणार नाहीत अशाच रीतीनें त्यांना वागवात जा. ”

लषन कहे कछु वचन कठोरा ।
बरजि राम पुनि मोहि निहोरा ।
बारबार निज सपथ देवाई ।
कहावि न तात लषनलरिकाई ।

लक्ष्मण कांहीं लागट भाषा बोलला; परंतु त्याचा रामांनी निषेध करून विनंतिपूर्वक आणि आपली

शपथ वरचेवर घालून मला सांगितलें की, ‘ लक्ष्मणाच्या पोरपणाचा महाराजांपाशी वाच्यांश करूं नका. ’

दो०—कहि प्रनाम कछु कहन लिय सिय भइ
सिथिल सनेह । थकित वचन लोचन
सजल पुलक पल्लवित देह ॥ १४७ ॥

सीतेनें आपला प्रणाम सांगितला आणि बोलण्याचा प्रयत्न केला. परंतु प्रेमानें ती अगदी वेहोप झाली, तिच्या मुखांतून शब्द निघेना. तिच्या नेत्रांत टिपें आली आणि अंगावर रोमांच उभे राहिले. .

चौ०—तोहि अवसर रघुवररुख पाई ।
केवट पाराहि नाव चलाई ।
रघु-कुल-तिलक चले एहि भाँती ।
देखेऊं ठाढ कुलिस धरि छाती ।
मै आपन किमि कहउँ कलेसू ।
जियत फिरउँ लेइ रामसँदेसू ।
अस कहि सचिव वचन राहि गयऊ ।
हानि गलानि सोच वस भयऊ ।

तितक्या अवधीत रामाची मर्जी ओळखून गुहानें नाव पार चालविली. ह्याप्रमाणें रघुकुलतिलक जाऊं लागले तरीहि मी छातविर वज्र ठेवून पहातच उभा राहिलों. ज्याअर्थी मी रामाचा निरोप घेऊन जीवित परत येऊं शकलों त्याअर्थी मी स्वतःस दुःखी तरी कसें म्हणूं ? इतकें बोलून सुमंताचें तोंडच मिटलें, आणि हानि, ग्लानि व शोक ह्यांच्या तो पूर्णपणें आधीन झाला.

सचिव वचन सुनतहि नरनाहू ।
परेउ धरनि उर दारुनदाहू ।
तलफत विषम मोह मन मापा ।
माँजा मनहुं मीन कहू व्यापा ।

सुमंताचें वचन श्रवण करतांच दशरथाचें काळीज अतिशय भडकून तो धरणीवर पडला. त्याचें अंतःकरण असह्य वेदनांनीं व्याप्त होऊन तो पहिल्या पावसाच्या पाण्यांत (फेसांत) गुरफटलेल्या माशाप्रमाणें तडफडूं लागला.

करि विलाप सब रोवहि रानी ।
महाविपति किमि जाइ बखानी ।
सुनि विलाप दुखहू दुख लागा ।
धीरजहू कर धीरज भागा ।

सर्व राण्यांनीं रडूनरडून आकांत केला. त्या

महदुःखाचें वर्णन कसें करवेल ? तो विलाप ऐकून दुःखालाहि दुःख झालें आणि धैर्याचें देखील धैर्य खचलें !

दो०—भयउ कोलाहल अवध अति सुनि नृप
राउर सोर । विपुल विहंगवन परेउ निसि
मानहुं कुलिस कठोर ॥ १४८ ॥

राजवाड्यांतील तो आकांत ऐकून अयोध्येत हाहाकार उडाला. त्या वेळीं असें वाटलें कीं, रात्रीच्या प्रसंगीं असंख्य पक्षिगणावर प्राणघातक वज्रपातच झाला आहे.

चौ०—प्राण कंठगत भगउ भुआलू ।

मनिबिहीन जनु व्याकुल व्यालू ।

इंद्री सकल विकल भई भारी ।

जनु सर सर—सिज—वन विनु वारी ।

राजा दशरथाचे प्राण कंठार्शी आले. मणिविहीन सर्पाप्रमाणें तो कळकळला. त्याचीं सर्व इंद्रियें निर्जल सरोवरांतील कमलसमुदायाप्रमाणें अगदींच निश्चेष्ट झालीं.

कौसल्या नृप दीख मलाना ।

रबि—कुल—रबि अथयेउ जिय जाना ।

उर धरि धीर राममहतारी ।

बोली बचन समय अनुसारी ।

राजास अगदीं म्लान पाहून कौसल्या मनांत समजली कीं, हा रविकुलसूर्य अस्तास जात आहे. तेव्हां ती राममाता मन घट्ट करून समयास उचित असें भाषण करूं लागली.

नाथ समुझि मन करिय विचारू ।

राम—वियोग—पयोधि अपारू ।

करनधार तुझ अवधजहाजू ।

चढेउ सकल प्रिय—पाथिक—समाजू ।

धीरज धरिय त पाइय पारू ।

नाहिं त बूडिहि सब परिवारू ।

जौं जिय धरिय बिनय पिय मोरी ।

रामलषन सिय मिलहिं बहोरी ।

“ प्राणनाथ ! आपणच मनांत विचार करून पहा कीं, रामवियोग हा अफाट समुद्र आहे, त्यांत अयोध्येरूपी जहाज तरंगत आहे, त्यांत आपली सर्व प्रिय प्रजा हा पाथिकसमाज बसलेला आहे आणि

केवळ आपणच त्या जहाजाचे कर्णधार आहांत. आपण धैर्य धराल तरच ह्यांतून पार पडतां येईल. नाहीतर सर्व मंडळींना जलसमाधि मिळणार. माझी विनंति जर आपण मनावर घ्याल तर असे राम, लक्ष्मण आणि सीता फिरून कितीदा तरी प्राप्त करून घेतां येतील.

दो०—प्रिया वचन मृदु सुनत नृप चितयउ
आंखि उधारि । तलफत मीन मलीन
जनु सीचेउ सीतलवारि ॥ १४९ ॥

प्रियेचें तें लोचदार भाषण ऐकतांच राजानें डोळे उघडून पाहिलें. तडफडत असलेल्या आसन्नमरण मीनावर कौसल्येनं जणुंकाय (त्या उपदेशाच्या रूपानें) शीतलजलनिक्षेपच केलो.

चौ०—धरि धीरज उठि बैठि भुआलू ।

कहुं सुमंत्र कहू राम कृपालू ।

कहां लपन कहू रामसनेही ।

कहू प्रिय—पुत्र—बधू वैदेही ।

विलपत राउ विकल बहुभांती ।

भइ जुगसरिस सिरातिन राती ।

नंतर धैर्य धरून राजा उठून बसला आणि म्हणाला:—“ सुमंता ! माझा तो पितृवत्सल राम कोठें रे आहे ? अरे लक्ष्मणा ! तूं तरी कोठें गेलास ? माझा रामसखा कोठें असेल ? हे प्रियस्तुषे जानकी ! तुला तरी कोठें पाहूं ? ” अशा रीतीनं बहुत प्रकारें विलाप करीत असतां राजा अगदींच व्याकुल झाला. ती रात्र त्याला युगासारखी वाटली, ती सरतां सेरना.

तापस—अंध—साप सुधि आई ।

कौसल्याहिं सब कथा सुनाई ।

भयउ विकल वरनत इतिहासा ।

रामरहित धिग जीवनआसा ।

अंध तापसाच्या शापाची स्मृति होऊन राजानें तो सर्व वृत्तांत कौसल्येस सांगितला. तो (श्रावण-शापवृत्तांत) सांगतां सांगतांच राजा कळाहीन झाला. (तो म्हणाला,) “ रामरहित ह्या जीवन—आशेस धिःकार असो. ”

१ मानसहंसांतल्या ‘पात्रपरिचयां’ त तुलसीदासांच्या कौसल्येची अध्यात्म आणि वाल्मीकीच्या कौसल्येशीं केलेली तुलना दर्शनीय आढळेल अशी आम्हांस खात्री वाटते. विशेषतः—कौसल्येच्या या लक्ष्मीवरून.

सो तनु राखि करब मैँ काहा ।
 जेहि न प्रेमपनु मोर निबाहा ।
 हा रघुनंदन प्रानपिरीते ।
 तुह्य धिनु जियत बहुत दिन बीते ।
 हा जानकी लषन हा रघुबर ।
 हा पितु-हित-चित-चातक-जलधर ।

“ ज्यानें माझा प्रेमपणच निभविला नाही तो हा देह राखून तरी मला काय कर्तव्य ! हे प्राणप्रिया रघुनंदना ! तुझ्याविण किती तरी दिवस जगलों रे ! हे जानकी ! हे लक्ष्मणा ! हे पितृहित आणि पितृ-चित्त या चकोरांच्या बलाहका रघुवरा ! ”

दो०—राम राम कहि राम कहि राम राम
 कहि राम । तन परिहरि रघुवरविरह
 राउ गयउ सुरधाम ॥ १५० ॥

अशा रीतीने “ राम राम ” असा सारखा टाहो फोडीत असतां रघुपतिविरहामुळे राजाचें देहावसान होऊन तो देवलोकाप्रत गमन करिता झाला.

चौ०—जियन मरन फल दसरथ पावा ।
 अंड अनेक अमल जस छावा ।
 जियत राम-बिधु-बदन निहारा ।
 रामविरह मरि मरन सर्वांरा ।

जगण्याचें आणि मरण्याचें फल दशरथासच मिळालें. अनेक ब्रह्माण्डांत त्याचें उज्ज्वल यश भरून गेलें. जिवंत होता तोंपर्यंत त्यानें रामाचाच मुखचंद्र पाहिला आणि रामाच्या विरहानें भरून मृत्यूस शोभा आणली.

सोकबिकल सब रोवहिँ रानी ।
 रूप सील बल तेज बखानी ।
 करहिँ विलाप अनेक प्रकारा ।
 परहिँ भूमितल वारहिँ बारा ।

दशरथाचें रूप, शील, बल आणि तेज यांचें वर्णन करून सर्व राण्या धाय मोकलून रडूं लागल्या. अनेक प्रकारें आक्रोश करीत त्या वरचेवर धरणीवर धडाधड आंग टाकूं लागल्या.

बिलपहिँ बिकल दास अरु दासी ।
 घर घर रुदन करहिँ पुरवासी ।
 अथयेउ आजु भानु-कुल-भानू ।
 धरमअवधि गुन-रूप-निधानू ।
 गारी सकल कैकइहि देहीँ ।
 नयनबिहीन कीन्ह जग जेहीँ ।

दासदासीनींही एकच आकांत मांडला. पुरवासीजन घरोघरी रडूं लागले. ते म्हणत “ हे भानुकुलभानी ! आज तूं अस्तास गेलास ना ! हे गुणरूपनिधाना ! तुझ्याबरोबर आज धर्माची देखील अवधी (शेवट) झाली ! ” अखल्या जगाचे डोळे फोडणारी ही कैकाडीण कैकेयीच झाली, असें म्हणून तिजवर शिव्याश्रापांचा भडिमार करूं लागले.

एहि विधि बिलपत रैन विहानी ।
 आये सकल महामुनि ज्ञानी ।

ह्याप्रमाणें विलाप चालूं असतां रात्रीची पहाट झाली. सर्व मोठमोठे ज्ञानसंपन्न मुनिवर्य गोळा झाले.

दो०—तब वसिष्ठ मुनि समयसम कहि अनेक
 इतिहास । सोक नेवारेउ सबहिँ कर
 निज विज्ञान प्रकास ॥ १५१ ॥

नंतर वसिष्ठ महामुनींनीं समयोचित अशा अनेक पुरातन गोष्टी सांगून आपल्या विज्ञानप्रकाशेंकरून सर्वांच्याच शोकाचें निवारण केलें.

चौ०—तेल नाव भरि नृपतन राखा ।
 दूत बोलाइ वहरि अस भाखा ।
 धावहु बेगि भरत पहिँ जाहू ।
 नृप सुधि कतहुँ कहहुँ जनि काहू ।
 एतनेइ कहहुँ भरत सन जाई ।
 गुरु बोलाइ पठयउ दोउ भाई ।

नावेंत तेल भरून त्यांत राजाचें प्रेत ठेविलें. नंतर दूतांना बोलावून त्यांना आज्ञा दिली कीं, “ ताबड-तोब भरताकडे धांवत जा आणि राजासंबंधानें कोणास कांहींही न कळवितां भरतास फक्त एवढीच वार्ता द्या कीं, तुम्हा दोघांही बंधूंना गुरूंनीं बोलाविलें आहे. ”

मुनि मुनिआयसु धावन धाये ।
 चले बेगि बरबाजि लजाये ।

मुनींची आज्ञा ऐकतांच ते दूत धांवतच निघाले, इतके कीं, त्यांचा वेग पाहून तेजस्वी घोड्यांना देखील लाजच वाटेल.

अनरथ अवध अरभेउ जब तेँ ।
 कुसगुन होहिँ भरत कहँ तब तेँ ।
 देखाहिँ राति भयानकसपना ।
 जागि करहिँ कटु कोटि कलपना ।
 बिप्र जेवाँइ देहिँ दिन दाना ।
 सिव अभिषेक करहिँ बिधि नाना ।

माँगहिँ हृदय महेस मनाई ।
कुसल मातु पितु परिजन भाई ।

जेव्हापासून अयोध्येत अनर्थ सुरू झाला तेव्हापासून भरताला अपशकुन जाणवू लागले. त्यास रात्री भयंकर स्वप्ने पडावी आणि जागे होतांच त्याच्या मनांत नाही नाही त्या वाईटसाईट असंख्य कल्पना याव्या. त्याने तन्निमित्त नित्य ब्राह्मणभोजने घालावी आणि गरीबांना दाने द्यावी, अनेक प्रकारांनी शंकराला अभिषेक करावा आणि मनांत महेश्वराची हीच प्रार्थना करावी की, माता, पिता, वंधु आणि कुटुंबांतील सर्व माणसे यांचे क्षेम असावे.

दो०—एहि विधि सोचत भरत मन धावन
पहुंचे आई । गुरुअनुसासन सवन सुनि
चले गनेस मनाई ॥ १५२

ह्याप्रमाणे भरत मनांत विवंचना करीत आहे तोंच जासूद येऊन धडकले. गुरुजींची आज्ञा श्रवण करितांच तो सिद्धिविनायकाचे स्मरण करून निघाला.

चौ०—चले समीरवेग हय हाँके ।
नाघत सरित सैल वन वाँके ।
हृदय सोच वड कलु न सोहाई ।
अस जानहिँ जिय जाउँ उडाई ।
एक निमेष वरपसम जाई ।
एहि विधि भरत नगर नियराई ।

घोडा अगदी वाऱ्याच्या वेगाने भरधाव हांकून मोठमोठी विकट अरण्ये, डोंगर, नद्या ह्यांचे उल्लंघन करीत भरत निघाला. मनास अतिशय चुटपुट लागल्यामुळे त्याला चैन पडेना व एकदम उठून जावेसे त्याच्या मनांत वाटू लागले. एक पळ त्यास सेवत्सराप्रमाणे वाटू लागला. ह्याप्रमाणे तो अयोध्येच्या जवळपास आला.

असगुन होहिँ नगर पैठारा ।
रटहिँ कुभाँति कुबेत करारा ।
खर सियार बोलहिँ प्रतिकूला ।
सुनि सुनि होई भरतमन सूला ।

भरत नगरांत शिरतेवेळी त्यास अपशकुन होऊ लागले. जीवजंतु भयंकर आणि अमंगल शब्द करू लागले. खर आणि शृगाल ह्यांचे प्रतिकूल ओरडणे वरचेवर ऐकून भरताच्या मनांत धडकी भरू लागली.

श्रीहत सर सरिता वन बागा ।
नगर बिसेषि भयावन लागा ।

खग मृग हय गय जाहिँ न जोये ।
राम—वियोग—कुरोग विगोये ।
नगर—नारि—नर निपट दुखारी ।
मनहुँ सबन्हि सब संपति हारी ।

तळी, नद्या, वने, बाग हीं निरस्तेज दिसू लागलीं. अयोध्या तर विशेषतः भयाण दिसू लागली. पक्षी, हरिण, हत्ती, घोडे हेदेखील रामवियोगाच्या दुर्धर रोगाने इतके मृतपाय दिसू लागले की, त्यांचेकडे पहावेना. शहरचे लोक तर अतिशयच उदास झालेले असून जणुंकाय सर्व लोकांनी आपले सर्वस्वच गमाविले आहे असे वाटे.

दो०—पुरजन मिलहिँ न कहहिँ कलु गवहिँ
जोहारहिँ जाहिँ । भरत कुसल पूछि न
सकहिँ भय विपाद मन माहिँ ॥ १५३ ॥

शहरचे लोक भरतास भेटले तरी ते नुसता मुजरा करून काहीएक न बोलता तसेच पुढे जात असत. त्यामुळे भरताच्याहि मनांत भय आणि विषाद उत्पन्न होऊन त्याच्याने देखील त्यांना उलट कुशल विचारवेना.

चौ०—हाट वाट नहिँ जाहिँ निहारी ।
जनु पुर दह दिसि लागी दवारी ।

बाजार आणि रस्ते ह्यांकडेहि पाहवेना. जणुंकाय नगरास दहाहि दिशांनी आगच लागली आहे असे वाटे !

आवत सुत सुनि कैकयनंदिनि ।
हरषी रवि—कुल—जलरुह—चंदिनि ।
साजि आरती मुदित उठि धाई ।
द्वारहिँ भेटि भवन लेइ आई ।

पुत्र आल्याचे वर्तमान ऐकतांच ती रविकुल-कमलचंद्रिका कैकेयी हर्षित झाली. आरतीची सिद्धता करून ती मोठ्या आनंदाने घांवतच निघाली आणि दारावरच भरतास भेटून त्यास आत घेऊन आली.

भरत दुखित परिवार निहारा ।
मानहुँ तुहिन वनजवन मारा ।
कैकेई हरषित एहि भाँती ।
मनहुँ मुदित दव लाइ किराती ।

बर्फाच्या आघाताने मृतप्राय झालेल्या कमलसमूहाप्रमाणे तेथील मंडळींना पाहून भरत फारच उद्भिन्न

झाला. वणवा पेटल्यानंतर ज्याप्रमाणें पारधिणीस हर्ष होतो त्याप्रमाणें कैकेयीस आनंद झाला.

सुतहि ससोच देखि मन मारे ।

पूछति नैहर कुसल हमारे ।

भरतास दुःखित आणि विमनस्क झालेला पाहून तिने विचारलें—माझ्या माहेरची मंडळी तर खुशाल आहेत ना ?

सकल कुसल कहि भरत सुनाई ।

पूछी निज-कुल-कुसल भलाई ।

कहु कहुं तात कहाँ सब माता ।

कहुं सिय राम लपन प्रियभ्राता ।

भरतानें सर्वांचें कुशल वर्तमान तीस सांगितलें आणि आपल्या घरच्या मंडळीचें कुशल विचारिलें. (तो म्हणाला,) “ बाबा कोठें आहेत तें सांग ! सर्व माता कोठें आहेत, सीता आणि माझे प्रिय बंधू रामलक्ष्मण कोठें आहेत ? ”

दो०—सुनि सुतवचन सनेहमय कपटनीर

भरि नैन । भरत-सवन-मन-सूल सम

पापिनि बोली बैन ॥ १५४ ॥

पुत्राचें तें प्रेमळ भाषण ऐकून त्या पापिणीनें, डोळ्यांत खोटीच आसवें आणून भरताच्या कानाला आणि मनाला अगदीं शूलाप्रमाणें टोंचणारे शब्द बोलण्यास सुरुवात केली.

चौ०—तात बात मै सकल सर्वाँरी ।

भइ मंथरा सहाय बिचारी ।

कछुक काज बिधि बीच बिगारेउ ।

भूपति सुर-पति-पुर पगु धारेउ ।

(ती म्हणाली,) “ बाळा ! बिचाऱ्या मंथरेच्या सहाय्यानें मी सर्वच गोष्ट सांवरली होती. परंतु नशिबानें मध्येंच घात केला आणि त्यामुळें म्हा-राजांनीं स्वर्गलोकां गमन केलें. ”

सुनत भरत भयबिबस बिषादा ।

जनु सहमेउ करि केहरिनादा ।

तात तात हा तात पुकारी ।

परे भूमितल व्याकुल भारी ।

चलत न देखन पायउं तोही ।

तात न रामहिँ सौ पेहु मोही ।

तें ऐकतांच सिंहाची गर्जना ऐकून हत्ती जसा गर्भगळित होतो तद्वत् भरत भय आणि विषाद

यांनीं घाबरून गेला. “ हे तात, हे तात ! ताता हो ! ” असा हाहाकार करीत अत्यंत व्याकुळ होताता तो धरणीवर लोख्ख लागला. (तो म्हणाला) “ जातेवेळीं आपलें एकवार दर्शनहि घडलें नाहीं ! बाबा ! मला रामाच्याहि पण स्वाधीन करून आपण गेलां नाहीं ! ”

बहुरि धीर धरि उठे सँभारी ।

कहु पितुमरन हेतु महतारी ।

किरून धैर्य धरून तो सांवरून उठला आणि म्हणाला—“ आई ! बाबांच्या मरणाचें कारण मला सांग. ”

सुनि सुतवचन कहति कैकेई ।

मरमु पाछि जनु माहुर देई ।

आदिहु तेँ सत्र आपनि करनी ।

कुटिल कठोर मुदिनमन बरनी ।

भरताचा प्रश्न ऐकून त्यास उत्तर म्हणून त्या कुटिल, क्रूर कैकेयीनें, ओली जवम धुऊन त्यांत विष भरण्याप्रमाणें, आपली आद्योपान्त कर्मकथा अगदीं मनापासून हर्षित होऊन सांगितली.

दो०—भरताहि विसरेउ पितु मरन सुनत राम-

वन-गौन । हेतु अपनपउ जानि जिय

थकित रहे धरि मौन ॥ १५५ ॥

रामाचें वनप्रयाण ऐकतांच भरत पित्याचें मरण विसरला आणि यास कारण केवळ मी झालों, असें मनांत समजून तो चकित होऊन स्तब्ध उभा राहिला.

चौ०—बिकल बिलोकि सुनाहि समुझावति ।

मनहुँ जरे पर लॉन लगावति ।

भरतास विव्हल झालेला पाहून, जळलेल्या जागेवर मीठ सारवण्याप्रमाणें ती त्याची समजूत घालूं लागली.

तात राउ नहिँ सोचन जोगू ।

बिढइ सुकृत जस कीन्हेउ भोगू ।

जीवत सकल जनम फल पाये ।

अंत अमर-पति-सदन सिधाये ।

अम अनुमानि सोच परिहरू ।

सहित समाज राज पुर करू ।

“ बाळा ! राजाबद्दल शोक करणें तुला उचित नाहीं. त्यांनीं भोगावयाचें तें भोगून घेतलें, सुकून आणि यश यांचा रंगड संग्रह केला, जगून जन्माचें सर्व सार्थक मिळविलें, आणि मेल्यानंतरहि पण

स्वर्गलोक साध्य केला. असा विचार करून शोकास
रजा दे आणि थाटानें अयोध्येचें राज्य कर. ”

सुनि सुठि सहमेउ राजकुमारु ।

पाके छत जनु लाग अंगारु ।

तें ऐकून पिकलेल्या गळवास कोलीत लागल्या-
प्रमाणें तो राजकुमार तळमळें लागला.

धीरज धरि भरि लेहि उसासा ।

पापिनि सवाहि भाँति कुलनासा ।

जौ पै कुरुचि रही अति तोही ।

जनमत काहे न मारोसि मोही ।

पेड काटि तै पालउ सींचा ।

मीनाजियन निति वारि उलीचा ।

धैर्य धरून आणि दीर्घ उसासा टाकून (तो
म्हणाला) :— हे पापिणी ! तूं सर्वस्वी कुलाचा घात
केलास ! जर असल्या प्रकारची तुझी द्राड वासना
होती तर मला उपजतांच नख कां लावलें नाहीस ?
मूळावर घाव घालून तूं पालवीवर पाणी शिंपलेंस !
मासे जगाविण्यासाठी तूं पाणीच उपसून टाकलेंस !

दो०—हंसवंस दसरथ जनक राम लषन से

भाइ । जननी तू जननी भई विधि सन

कलु न बसाइ ॥ १५६ ॥

सूर्यासारखें सोज्वल कुल, दशरथासारखा पिता
आणि रामलक्ष्मणांसारखे भाऊ मला लाधले असून,
त्या माझी तूं आईपरी आई झालीस ना ! नाशिवा-
वर कांहीं तोंडच नाही !

चौ०—जब तै कुमति कुमत जिय ठयऊ ।

खंड खंड होइ हृदय न गयऊ ।

वर माँगत मन भइ नहि पीरा ।

गरि न जीह मुँह परेउ न कीरा ।

हे दुष्टबुद्धि ! तुझ्या मनांत ही दुष्टभावना जेव्हां
उपजली तेव्हांच तुझ्या काळजाचे तिळतिळ तुकडे
कां झाले नाहीत ? वर मागतांना तुझ्या मनाला मुळीच
कशी दिकत वाटली नाही ? तुझी जीभ गळून पडून
तुझ्या तोंडांत किडेहि कसे पडले नाहीत ?

भूप प्रतीति तोरि किमि कीन्ही ।

मरनकाल विधि मति हरि लीन्ही ।

विधिहु न नारि हृदयगति जानी ।

सकल कपट अघ अवगुन खानी ।

सरल सुसलि धरमरत राऊ ।

सो किमि जानइ तीयसुभाऊ ।

राजा तुजवर विश्र्वसून तरी कसा राहिला ? त्याचा
मरणकालच येऊन ठेपला म्हणूनच त्याची बुद्धि त्याच्या
प्राक्तनानें हिरावून घेतली. ह्या बायका म्हणजे सर्व
कपटांच्या, पापांच्या आणि दुर्गुणांच्या केवळ खाणीच
होत. ह्यांचें हृदय प्रत्यक्ष ब्रह्मदेवाला देखील कळावयाचें
नाहीं. मग राजा तर सरळ, वाळबोध आणि धर्म-
परायण, त्यास त्यांचें इंगित काय कळणार !

अस को जीव जंतु जग माहीं ।

जेहि रघुनाथ प्रान प्रिय नाही ।

मे अति अहित राम तेउ तोही ।

को तू अहसि सत्य कहु मोही ।

जो हसि सो हसि मुह मसि लाई ।

आँखि ओट उठि बैठहि जाई ।

जगांत असा कोण जीवजंतु असेल कीं, ज्याला
रघुनाथ प्राणापरताहि प्रिय नाही ? राम जर तुझ्या
हृदयांत इतका सलत आहे तर तूं अशी खरोखर
आहेस तरी कोण हें मला कळें दे तरी. तूं जी असशील
ती खुशाल ऐस, मात्र येथून ऊठ आणि तोंड काळें
करून माझ्या दृष्टिआड जाऊन बस.

दो०—राम-विरोधि-हृदय ते प्रगट कीन्ह

विधि मोहि । मो समान को पातकी

वादि कहउँ कलु तोहि ॥ १५७ ॥

रामाची दावेदारीण अशा ह्या तुझ्या कुशीतून
मला ब्रह्मदेवानेंच निर्माण केलें आहे तेव्हां मजसारखा
पापी इतर कोण असणार ? आतां तुला कांहींहि
बोललों तरी तें फुकटच होय. ”

चौ०—सुनि सनुघन मातुकुटिलाई ।

जरहि गात रिस कलु न बसाई ।

मातेचें कौटिल्य पाहून संतापानें शत्रुघ्नाच्या
अंगाचा तिळपापड झाला, परंतु त्याचें कांहीं
चालेना.

तेहि अवसर कुवरी तहँ आई ।

बसन विभूषन विविध बनाई ।

लखि रिस भरेउ लषन-लघु-भाई ।

बरत अनल घृतआहुति पाई ।

हुमगि लात तकि कूबर मारा ।

परि मुह भरि महि करत पुकारा ।

त्याच सुमारास मंथरेची ती धिंडका नानाविध
वस्त्रालंकारांचा मपका करून तेथें येऊन पोहोचली.
तीस पाहतांच शत्रुघ्नास-लक्ष्मणाच्या धाकट्या

भावास-प्रव्वलित होणाऱ्या अग्नीत तूप सांडल्या-
प्रमाणें रांगाचा झटका येऊन त्यानें तिच्या कुवडावर
जोरानें एक लाथ मारली. त्यामुळें ती तोंडघशीं जमिनी-
वर आदळली आणि आक्रोश करूं लागली.

कूवर टूटेड फूट कपारू ।
दलितदसन मुख रुधिरप्रचारू ।
आह दइव मै काह नसावा ।
करत नीक फल अनइस पावा ।

तिचें कुवड तुटून, कपाळ फुटलें; दांतांचा चूर
होऊन, तोंडातून रक्ताच्या गुळण्या येऊं लागल्या.
(ती ओरडूं लागली कीं,) “ हाय रे दैवा ! मीं
ह्याचें असें काय धोडें मारलें कीं, वरें करितां मला हें
असें फळ मिळालें ! ”

सुनि रिपुहन लखि नख सिख खोटी ।
लगे घसीटन धरि धरि झोटी ।
भरत दयानिधि दीन्हि छुडाई ।
कौसल्या पहिं गे दोउ भाई ।

तें ऐकून आणि तीस नखशिखांत लबाड जाणून
शत्रुघ्नानें तिची वेणी धरली आणि तिला तो फरफटत
ओढूं लागला. (हें पाहून) दयाळू भरतानें तिची
मुटका केली आणि ते दोघेहि बंधु कौसल्येकडे निघून
गेले.

दो०-मलिनवसन विवरन बिकल कृस सरीर
दुखभार । कनक-कलप-वर-बेलि-बन
मानहुं हनी तुषार ॥ १५८ ॥

मलिन वस्त्र परिधान केलेली, कांतिहीन झालेली,
दुःखाचा डोंगर कोसळल्यामुळें शरीरानें अगदीं कुश
झालेली, आणि विवळत पडलेली कौसल्या गारांनीं
झोडलेल्या सुवर्णाच्या सुंदर कल्पलतेप्रमाणें भासूं
लागली.

चौ०-भरतहि देखि मातु उठिधाई ।
मुरुछित अवानि परी झई आई ।
देखत भरत बिकल भये भारी ।
परे चरन तनदसा विसारी ।

भरतास पाहतांक्षणींच ती जी आनंदानें उठून
घावली ती घेरी येऊन जमिनीवर मूर्छित पडली. तें
पाहून भरत अतिशय घाबरला आणि देहभान विसरून
तोहि तिच्या चरणांवर जाऊन लोटला.

मातु तात कहँ देहि देखाई ।
कहँ सिय रामलषन दोउ भाई ।
केकइ कत जनमी जग माँझा ।
जौ जनमित भइ काहे न बाँझा ।
कुलकलंक जेहि जनमेउ मोही ।
अपजसभाजन प्रिय-जन-द्रोही ।

भरत म्हणाला, “ आई ! बावा कोठें आहेत ते
दाखीव ! जानकी आणि माझे दोघेहि बंधु कोठें ग
आहेत ? कैकेयी ह्या जगांत कशासाठीं जन्मास आली !
जन्मास येऊन माझ्यासारख्या कुलकलंक, प्रियजनांचा
द्रोह करणाऱ्या अपेशी पुत्राला जन्म देण्यापेक्षां ती
वांझ तरी कां झाली नाही !

को त्रिभुवन मोहि सरिस अभागी ।
गति असि तोरि मातु जेहि लागी ।
पितु सुरपुर वन रघु-वर-केतू ।
मै केवल सब अनरथहेतू ।
धिग मोहि भयउं वेनु-वन-आगी ।
दुसह-दाह-दुख-दूषन-भागी ।

आई ! ज्याच्यामुळें तुझी अशी गति झाली त्या
माझ्यासारखा करंटा ह्या त्रिभुवनांत तरी कोणी
असेल काय ? बावांना स्वर्गलोकां पाठवून मीं रघु-
वंशमणि रामचंद्राला वनवास घडविला. ह्या सर्व
अनर्थांला मी एकटा कारणीभूत झालों. असह्य संताप,
दुःख आणि दूषण यांना पात्र झालेल्या व वेणुवनास
आग लावणाऱ्या मला धिक्कार असो ! ”

दो०-मातु भरत के वचन मृदु सुनि पुनि
उठी सँभारि । लिये उठाइ लगाइ उर
लोचन मोचति वारि ॥ १५९ ॥

भरताचें तें दीनवाणें भाषण ऐकण्यासरशीं
कौसल्या सांवरून उठली आणि त्यास उचलून घेऊन
व उराशीं कवटाळून जणुंकाय तिनें त्यांजवर दुःखा-
श्रृंखी अभिषेकधारच धरली.

चौ०-सरल सुभाय माय हिय लाये ।
अतिहित मनहुं राम फिरि आये ।
भें टेउ बहुरि लषन-लेघु-भाई ।
सोक सनेह न हृदय समाई ।
देखि सुभाउ कहत सब कोई ॥
राममातु अस काहे न होई ॥

त्या सरळ स्वभावाच्या कौसल्यामातेने भरतास जेव्हां हृदयार्थी कवटाळलें तेव्हां जणुंकाय रामच परत आल्याप्रमाणें तिला अत्यानंद झाला. नंतर तीस शत्रुघ्न भेटला. त्या वेळेस तिचें दुःख आणि प्रेम तिच्या हृदयांत मावेनासैं झालें. तिचा तो स्वभाव पाहून सर्वच लोक म्हणूं लागले कीं, 'ती रामाची आई आहे तेव्हां ती अशी कां असणार नाहीं ?' *

माता भरत गोद बैठारे ।

आसु पोळि मृदुवचन उचारे ।

कौसल्येने भरतास मांडीवर घेतलें आणि त्याचे अश्रु पुसून ती फारच मृदु वाणीने बोलूं लागली कीं,—

अजहुं वच्छ बालि धीरज धरहू ।

कुसमउ समुझि सोक परिहरहू ।

जनि मानहु हिय हानि गलानी ।

काल-करम-गति अघटित जानी ।

काहुहि दोस देहु जानि ताता ।

भा मोहि सब विधि वाम विधाता ।

जो एतेहु दुख मोहि जिधावा ।

अजहुं को जानइ का तेहि भावा ।

“ बाळ ! आज तुला धैर्यच धरलें पाहिजे; आणि प्रसंग फार विकट आहे हें जाणून दुःख आवरलेंच पाहिजे. काळ आणि कर्म यांची रचना अघटित असून तूं आपल्या मनांत दुरदूर किंवा चिंता बाळगूं नकोस. वत्सा ! देव सर्वच परीनें मजवर कोपला आहे. तेव्हां तूं कोणासच दोष देऊं नकोस. इतकें दुःख ओढवलें तरीहि जर त्यानें मला जीवंतच ठेविली आहे तर अजून तरी त्याचा मानस काय आहे कोण जाणें !

दो०—पितुआयसु भूषन वसन तात तजे
रघुवीर । विसमउ हरष न हृदय कछु
पहिरे बलकल चीर ॥ १६० ॥

बाळ ! पित्याची आज्ञा होताच रघुवीरानें वस्त्र-भूषणांचा त्याग करून बलकलवस्त्राचें परिधान केलें.

* मानसहंस (अथवा तु. रामा. रहस्य) या आमच्या पुस्तकांत दिलेली कौसल्येची भूमिका (भूमिकापरिचय पहा.) पाहिल्यास 'राम मातु अस काहे न होई' या उक्तीचें स्वारस्य कळून येईल.

तरी त्याच्या मनाला हर्ष अगर विषाद तिळमात्र देखील झाला नाहीं.

चौ०—मुख प्रसन्न मन राग न रोषू ।

सबकर सब विधि करि परितोषू ।

चले विपिन सुनि सिय सँग लागी ।

रहइ न राम-चरन-अनुरागी ।

सुनतहि लपन चले उठि साथा ।

रहहिं न जतन किये रघुनाथा ।

तव रघुपति सबही सिरु नाई ।

चले संग सिय अरु लघु भाई ।

मनांत राग अगर लोभ न धरितां, प्रसन्न मनानें, सर्वांचें सर्व प्रकारें समाधान करीत राम निघाले असतां त्यांची वनवासवार्ता श्रवण करितांच सीताहि त्यांच्या पाठीस लागली. रामचरणांचे ठिकाणीं अनुरक्त असल्याकारणानें ती राहीचना. तें ऐकून लक्ष्मणदेखील तसाच उठून पाठोपाठ निघाला. रघुनाथानें (त्यानें न येण्याविषयी) यत्न केला तरीहि पण तो राहीना. तेव्हां सीता आणि लक्ष्मण यांना सोबत घेऊन अशा रीतीनें रामानें सर्वांना नमस्कार करून प्रयाण केलें.

राम लपन सिय वनहिं सिधाये ।

गइउं न संग न प्रान पठाये ।

एह सब भा इन्ह आंखिन्ह आगे ।

तउ न तजा तनु प्रान अभागे ।

राम, लक्ष्मण व सीता हे वनांत गेले असूनहि त्यांना सोबत म्हणून मीहि गेलें नाहीं आणि माझे प्राणहि पण मी पाठविले नाहींत. हें सगळें ह्या डोळ्यांदेखत घडूनदेखील ह्या माझ्या कुडीनें हे आपले अभागी प्राण सोडले नाहींत.

मोहि न लाज निजनेह निहारी ।

रामसरिस सुत मै महतारी ।

जिअइ मरइ भल भूपति जाना ।

मोर हृदय सत-कुलिस-समाना ।

रामासारखा पुत्र आणि माझ्यासारखी आई ! रामावर असलेली माझी ममता पाहून मला लाजहि वाटत नाहीं ! जगणें आणि मरणें हें खरें खरें महा-राजांनींच जाणलें होतें. माझें काळीज तर शेंकडों वज्राप्रमाणें कठोर आहे. ”

दो०-कौसल्या के वचन सुनि भरतसहित
रनिवासु । व्याकुल विलपत राजगृह
मानहुँ सोकनिवासु ॥ १६१ ॥

याप्रमाणें कौसल्येचे उद्गार ऐकून भरतासकट
अंतःपुरांतील सर्व स्त्रिया व्याकुल होऊन विलाप
करुं लागल्या. त्या वेळेस तें राजमंदिर शोकगृहच आहे
की काय असें वाटलें.

चौ०-विलपहिँ विकल भरत दोउ भाई ।
कौसल्या लिथे हृदय लगाई ।
भाँति अनेक भरत समुझाये ।
कहिँ विवेकमय वचन सुनाये ।
भरतहु मातु सकल समुझाई ।
कहिँ पुरान सुति कथा सुहाई ।
छलबिहीन सुचि सरल सुबानी ।
बोले भरत जोरि जुगपानी ।

भरत आणि शत्रुघ्न, विव्हल होऊन रुदन करीत
असतां त्या दोघांही भावांस कौसल्येनें पोटाशीं
धरलें आणि चार विवेकाच्या गोष्टी सांगून त्यांची
तिनें परोपरीनें समजूत घातली. वेदपुराणांतील सम-
योचित कथा सांगून बाकीच्याहि राण्यांनीं भरताची
समजूत घातली. नंतर भरतानें हात जोडून आपल्या
निष्कपट, शुद्ध, सरळ आणि प्रांजळ अशा भाषणास
सुखात केली.

जे अघ मातु-पिता-सुत मारे ।
गाइगोठ महि-सुर-पुर जारे ।
जे अघ तिय-बालक-बध कीन्हे ।
मीत महीपति माहुर दीन्हे ।
जे पातक उपपातक अहर्ही ।
करम-वचन-मन-भव कवि कहर्ही ।
ते पातक मोहि होहु विधाता ।
जौँ एहु होइ मोर मत माता ।

तो म्हणाला, “ माते ! ह्यांत (कैकेयीच्या
कृत्यांत) जर माझें कांहीं अंग असेल, तर माता,
पिता, पुत्र यांच्या हत्येचें, गाईचे गोठे व ब्राह्मणांचीं
गांवां यांना जाळण्याचें, स्त्रीहत्या आणि भ्रूणहत्या
केल्याचें, मित्र व राजा यांना विषप्रयोग केल्याचें जे
पातक तें आणि जीं कांहीं कविकाथित काथिक,
वाचिक, व मानसिक वगैरे उपपातकें असतील तीं
सर्व, हे भगवंता ! माझ्या माथीं पडोत !

दो०-जे पारहरि हरि-हर-चरन भजहिँ
भूतगन घोर । तिन्ह कइ गति मोहि देउ
विधि जौँ जननी मत मोर ॥ १६२ ॥

आई ! ह्यांत जर माझा कांहीं हात असेल तर
हरिहरांचे चरण सोडून घोर भूतगणाला साध्य
करणाऱ्यांना जी दुर्गति मिळते ती, हे परमेश्वरा !
मला प्राप्त होऊं दे !

चौ०-वेचहिँ वेद धरम दुहि लेही ।
पिसुन पराय पाप कहि देही ।
कपटी कुटिल कलहप्रिय क्रोधी ।
वेदविदूषक विश्वविरोधी ।
लोभी लंपट लोलुपचारा ।
जे ताकहिँ परधनु परदारा ।
पावउँ मै तिन्ह कै गति घोरा ।
जौँ जननी एहु संमत मोरा ।

माते ! त्यांत जर माझी सल्ला असेल तर वेदविक्रय
करणारे, धर्मास दोहून घेणारे (धर्माचें थोतांड
माजवून स्वार्थ साधणारे, अगर कन्या आणि गोविक्रय
करणारे), दुसऱ्याचीं धिंगे चव्हाऱ्यावर आणणारे,
चहाडखोर, दगेखोर, कुमांडखोर, क्रोधी, वेदांची
निंदा करणारे, विश्वाचा द्रोह करणारे, लोभी, लंपट,
आपमतलबी, परद्रव्य आणि परकांता यांवर नजर
ठेवणारे, अशांना प्राप्त होणारी भयंकर अधोगति
मला प्राप्त होईल.

जे नहिँ साधुसंग अनुरागे ।
परमारथपथ विमुख अभागे ।
जे न भजहिँ हरि नरतनु पाई ।
जिन्हहिँ न हरि-हर-सुजस सुहाई ।
तजि सुतिपंथ वामपथ चलही ।
बंचक विरचि वेपु जग छळही ।
तिन्ह कइ गति माहि संकर देऊ ।
जननी जौँ एहु जानउँ भेऊ ।

आई ! मला ह्या गुप्तवातेपैकीं यत्किंचितहि भाग
नुसंता कळलेला जरी असेल तरीदेखील संतसंगावर
ज्यांचें प्रेम नाहीं, परमार्थमार्गाचा ज्यांना अगदींच
कंटाळा आहे, नरजन्मास येऊनहि जे देवास भजत
नाहोत, हरिहरांच्या लीला ज्यांना गोड लागत
नाहोत, वेदमार्ग सोडून जे आडमार्गानें चालत
असतात, जे नुसत्या वेष्टानें जगास छळणारे दोंगी

आहित, अशांना जी गाति प्राप्त होते ती भगवान् महादेवांनी मला द्यावी ! ”

दो०—मातु भरत के वचन सुनि साँचे सरल
सुभाय । कहति रामप्रिय तात तुम्ह
सदा वचन मन काय ॥ १६३ ॥

सत्य आणि स्वाभाविक सरल असें तें भरताचें
आपण ऐकून कौसल्या म्हणू लागलीः—“ हे तात !
तू तर सदोदित वाणीनें, मनानें, आणि देहानें
रामप्रिय आहेस.

चौ०—राम प्रान तेँ प्रान तुझारे ।
तुझ रघुपतिहिँ प्रान तेँ प्यारे ।
बिधु बिष चवइ सवइ हिमु आगी ।
होइ बारिचर बारिविरागी ।
भये ज्ञान वरु भिटइ न मोहू ।
तुझ रामहिँ प्रतिकूल न होहू ।

राम तुला प्राणांचेहि प्राण वाटत असून तूहि
रामास प्राणाहूनदेखील प्रिय आहेस. चंद्रापासून
विषाचा वर्षाव होईल, हिमापासून अग्नि पाझरेल,
पाण्यांतले प्राणी पाण्याशीं वैर करतील, ज्ञान होऊन
देखील एकपरी संशय उरेल, परंतु तू मात्र रामाशीं
कधीहि वांकडा व्हावयाचा नाहीस !

मत तुझार एह जो जग कहहीँ ।
सो सपनेहुँ सुख सुगति न लहही ।

त्यांत तुझी फूस आहे ही गोष्ट जगांत जी कोणी
म्हणेल त्यास स्वप्नांताहि सुख किंवा सद्गति लावणार
नाहीं. ”

अस कहि मातु भरत हिय लाये ।
थनप्रय सवाहिँ नयनजल छाये ।
करत बिलाप बहुत एहि भौंती ।
बैठेहि बीति गई सब राती ।

इतकें बोलून भरतास कौसल्येनें हृदयाशीं धरलें.
तोंच तिला पान्हा फुटला आणि तिचे डोळे पाण्यानें
भरून आले. अशा रीतीनें विलाप चालू असतां
वसल्यावसल्याच सर्व रात्र उलटून गेली.

बामदेव बसिष्ठ तव आये ।
सचिव महाजन सकल बोलाये ।
मुनि बहुभौंति भरत उपदेसे ।
कहि परमारथ वचन सुदेसे ।

नंतर वसिष्ठवामदेव आले व त्यांनीं सर्व सचिव

आणि महाजन यांना बोलावले. मुनींनीं यथावसर
परमार्थाच्या गोष्टी सांगून भरतास अनेक प्रकारांनीं
उपदेश केला.

दो०—तात हृदय धीरज धरहु करहु जो
अवसर आजु । उठे भरत गुरुवचन सुनि
करन कहेउ सब काजु ॥ १६४ ॥

मुनि म्हणाले, “ बाळा ! आतां मनास धीर
दिलाच पाहिजे. आज जो प्रसंग आला आहे त्यास
सादर झालेंच पाहिजे. ” याप्रमाणें गुरुपदेश श्रवण
करितांच भरत उठला आणि वसिष्ठांनीं त्यास सर्व
विधि करण्यास आज्ञा दिली.

चौ०—नृपतनु वेद विहित अन्हवावा ।
परमबिचित्र बिमान वनावा ।
गाहि पग भरत मातु सब राखी ।
रहीँ राम दरसन अभिलाखी ।

दशरथाच्या कलेवरास वैदिक रीतीनें स्नान
घातलें. अतिशय सुंदर विमान बनविलें होतें.
भरतानें सर्व मातांचे चरण धरून त्यास सती जाऊं
दिलें नाहीं. त्याही रामदर्शनाच्या इच्छेनें मार्गे
राहिल्या.

चंदन—अगर—भार बहु आये ।
अमित अनेक सुगंध सुहाये ।
सरजुतीर रचि चिता बनाई ।
जनु सुर—पुर—सोपान सुहाई ।

चंदन, अगर वगैरे नाना प्रकारचा सुगंधिक
द्रव्यभार विपुल आणविला. जशी कांहीं स्वर्गारोहण
करण्याकरितां सुंदर शिडीच निर्माण केली आहे अशी
उत्कृष्ट चिता शरयूतीर रचण्यांत आली.

एहि विधि दाहक्रिया सब कीन्ही ।
विधिवत न्हाइ तिलांजुलि दीन्ही ।
सोधि सुमृति सब वेद पुराना ।
कीन्ह भरत दसगात विधाना ।

ह्याप्रमाणें सर्व दहनविधि उरकला आणि स्नाना-
नंतर यथाविधि तिलांजली देण्यांत आल्या. वेद,
स्मृति, पुराणें इत्यादिकांच्या संमतीप्रमाणें भरतानें
दशगात्रविधि आटोपला.

जहूँ जस मुनिबर आयसु दीन्हा ।
तहूँ तस सहस भौंति सब कीन्हा ।
भये बिसुद्ध दिये सब दाना ।
धेनु बाजि गज बाहन नाना ।

मुनिवरांची जेथें जशी आज्ञा होत गेली, तें तें सर्व त्याच वेळीं भरत सहस्रपटीनें करीत गेला. धेनु, अश्व, हत्ती, वाहनं इत्यादि सर्व दानें देऊन तो शुद्ध झाला.

**दो०—सिंहासन भूषण वसन अन्न धरनि
धन धाम । दिये भरत लहि भूमिसुर
भे परिपूरन काम ॥ १६५ ॥**

भरतानें सिंहासन, भूषणें, वस्त्रें, अन्न, पृथ्वी, धन, गृहें वगैरेहि दान केलीं. तीं घेऊन ब्राह्मण तृप्त झाले.

**चौ०—पितृहित भरत कीन्हि जसि करनी ।
सोमुख लाख जाइ नहिं वरनी ।**

पित्याच्या हिताप्रित्यर्थ भरतानें जशी कृति केली ती लक्ष मुखांनींहि वर्णन करतां येणें शक्य नाहीं.

सुदिन सोधि मुनिवर तव आये ।
साचिव महाजन सकल बोलाये ।
बैठे राजसभा सब जाई ।
पठये बोलि भरत दोउ भाई ।

नंतर सुसुहूर्त शोधून मुनिश्रेष्ठ वसिष्ठ आले आणि त्यांनीं सर्व अमात्य आणि लोकांचे पुढारी यांचा दरबार भरविला. सर्व मंडळी येऊन राजाच्या सभा-गृहांत बसली. नंतर वसिष्ठानीं भरतशत्रुघ्न दोघांही बंधूस निमंत्रण पाठविलें.

भरत वसिष्ठ निकट वैठारे ।
नीति-धरम-मय बचन उचारे ।
प्रथम कथा सब मुनिवर वरनी ।
केकइ कुटिल कीन्हि जसि करनी ।
भूप धरमव्रत सत्य सराहा ।
जोहि तनु परिहरि प्रेम निबाहा ।

वसिष्ठानीं भरतास अगदीं सन्निध बसवून नीति आणि धर्म यांचें केवळ सार असें भाषण केलें. कैकेयीनें आपल्या कुटिलपणाची करणी कशी कशी

१ येथल्या भरतचरित्रास मूळ रामायणाचा आधार नाहीं. कवीची हें चरित्र स्वतंत्र रचना आहे. म्हणून त्यांतून शोध बोध फार सावधानीनें घ्यावयास पाहिजेत. कदाचित् म्हणतां हि येईल कीं त्यांत कवीची आध्यात्मिक आणि प्रापंचिक विचारसरणीहि दडली असेल. हा भरतचरित्राचा भाग काव्याचा अद्वितीय नमुना आहे. आमच्या मानसहंसांत त्याजवर बहुमोल विचार केलेला आढळेल.

केली ह्याचें साद्योपांत वर्णन मुनिवरांनीं आपल्या प्रास्ताविक भाषणांत केलें. ज्यानें देहदेखील बळी घालून आपलें प्रेम अखेरीस सिद्ध केलें, त्या राजा दशरथाच्या धर्मव्रताची आणि सत्यनिष्ठेची त्यांनीं प्रशंसा केली.

कहत राम-गुन-सील-सुभाऊ ।
सजल नयन पुलकेंड मुनिराऊ ।
बहुरि लषन-सिय-प्रीति वखानी ।
सोक सनेह मगन मुनिज्ञानी ।

रामाच्या गुणशीलस्वभावाचें वर्णन करीत असतां मुनिरायांचे नेत्र अश्रूंनीं भरून येऊन त्यांच्या अंगावर रोमांच उभे राहिले. नंतर लक्ष्मण आणि जानकी यांचें रामाबद्दलचें प्रेम वाखाणीत असतां, वसिष्ठ एवढे ज्ञानी तरी तेदेखील दुःख आणि प्रेम यांत निमग्न झाले !

**दो०—सुनहु भरत भावी प्रबल विलखि कहेउ
मुनिनाथ । हानि लाभ जीवन मरन जस
अपजस विधि हाथ ॥ १६६ ॥**

नंतर वसिष्ठ अगदीं कळवळून म्हणाले:—“ वा भरता ! एक. भवितव्यता हीच प्रबळ होय. हानि व लाभ, जन्म आणि मरण, यश आणि अपयश हीं एका प्राक्तनाच्याच आधीन असतात.

**चौ०—अस विचारि केहि देइय दोषू ।
व्यरथ काहि पर कीजिय रोषू ।
तात विचार करहु मन माहीं ।
सोचजोग दसरथ नृप नाही ।**

असा विचार केल्यावर दोष तरी कोणाला ठेवावयाचा आणि व्यर्थ संतापावयाचें तरी कोणावर ! बाळा ! तूंच आपल्या मनांत विचार करून पहा की, राजा दशरथ शोचनीय नव्हे.

सोचिय विप्र जो बेदबिहीना ।
तजि निज धरम विषय लयलीना ।
सोचिय नृपति जो नीति न जाना ।
जोहि न प्रजा प्रिय प्राप्तसमाना ।
सोचिय बयसु कृपिन धनवानू ।
जो न अतिथि सिवभमाति सुजानू ।

जो स्वधर्माचा त्याग करून विषयलंपट होऊन रहातो आणि जो वेदसंस्काररहित असतो तो विप्र शोचनीय होय. जो नीति जाणीत नाहीं आणि व्यास

आपली प्रजा प्राणाप्रमाणें प्रिय वाटत नाही तो राजा शोकास्पद होय. धनाढ्य असूनहि जो कृपणपणा करतो आणि अतिथि आणि शंकर यांचे ठिकाणी ज्याची भक्ति नाही असा वैश्य शोचनीय होय.

सोचिय सूद्र विप्र अपमानी ।
मुखर मानप्रिय ज्ञानगुमानी ।
सोचिय पुनि पतिवंचक नारी ।
कुटिल कलहप्रिय इच्छाचारी ।
सोचिय बटु निजव्रत परिहरई ।
जो नहि गुरुआयसु अनुसरई ।

ब्राह्मणद्वेषा, वाचाळ, मानासाठी ह्वापलेला, व ज्ञानाचा तोरा मिरविणारा असा सूद्र शोचनीय होय; पतीची अवहेलना करणारी, कुटिल, कलहप्रिय आणि स्वैर वर्तन करणारी स्त्री शोचनीय होय; आपलें व्रत सोडून जो गुरूंच्या आज्ञेचें पालन करीत नाही तो ब्रह्मचारी शोचनीय होय.

दो०—सोचिय गृही जो मोहवस करइ करम-
पथ त्याग । सोचिय जती प्रपंचरत
विगत धिवेक विराग ॥ १६७ ॥

अज्ञानवश होऊन कर्ममार्गाचा त्याग करणारा गृहस्थ शोचनीय आहे. प्रपंचरत आणि वैराग्यविवेकशून्य असा संन्यासी शोचनीय होय.

चौ०—वैषानस सोइ सोचन जोगू ।
तप बिहाइ जेहि भावइ भोगू ।
सोचिय पिसुन अकारनक्रोधी ।
जननि-जनक-गुरु-बंधु-विरोधी ।
सवविधि सोचिय परअपकारी ।
निज तनुपोषक निरदय भारी ।
सोचनीय सवही विधि सोई ।
जो न छाडि छल हरिजन होई ।

तपाचा त्याग करून ज्याला भोगाविलास प्रिय वाटतात असा वानप्रस्थ शोचनीय होय. अकारण क्रोध करणारे, माता, पिता, बंधु, गुरु यांचा द्वेष करणारे पिसुन शोचनीय होत. जो परपीडक, अति-निर्दय आणि केवळ स्वर्पिडपोषक असतो तो सर्व-तोपरीच शोचनीय होय. जो कपटाचा त्याग करून भगवद्भक्तिपर होत नाही तो तर सर्व तऱ्हेने अधिकच शोचनीय होय.

सोचनीय नहि कोसलराऊ ।
भुवन चारिदस प्रगट प्रभाऊ ।

भयउ न अहइ न अब होनिहारा ।
भूप भरत जस पिता तुम्हारा ।
विधि हरि हर सुरपति दिसिनाथा ।
वरनहि सब दसरथ-गुन-गाथा ।

चतुर्दश भुवनांत ज्याचा प्रभाव दुमदुमत आहे असा तो कोशलेश्वर राजा दशरथ मात्र शोचनीय नव्हे. वा भरता ! तुझ्या पित्यासारखा राजा मागे झालाच नाही, हल्लीहि विद्यमान नाही व पुढेहि व्हावयाचा नाही. विध, हरि, हर, इंद्र, लोकपाल इत्यादि सर्वजण दशरथाचे गुणानुवादच गात आहेत.

दो०—कहहु तात केहि भॉति कोउ करिहि
बडाई तासु । राम लपन तुम्ह सनुहन
सरिस सुअन सुचि जासु ॥ १६८ ॥

हे तात ! राम, लक्ष्मण, भरत आणि शत्रुघ्न या तुह्यासारखे पवित्र ज्याचे पुत्र त्या दशरथाची महती कोण आणि कोणत्या प्रकारे वर्णन करू शकणार, सांग वरें ?

चौ०—सव प्रकार भूपति वडभागी ।
बादि विषाद करिय तेहि लागी ।
एह सुनि समुझि सोच परिहरहू ।
सिर धरि राजरजायसु करहू ।

सर्वच रीतीने राजा दशरथ महद्भाग्यशाली होय. त्याच्यासाठी दुःख करणें व्यर्थ आहे. (मी म्हणतो) हें ऐकून आणि लक्षांत घेऊन दुःखाचा त्याग कर आणि पित्याची आज्ञा शिरसाबंध मानून त्याप्रमाणे आचरण कर.

राय राजपद तुम्ह कहँ दीन्हा ।
पितावचन फुर चाहिय कीन्हा ।
तजे राम जेहि वचनहि लागी ।
तनु परिहरेउ रामविरहागी ।
नृपहि वचन प्रिय नहि प्रिय प्राना ।
करहु तात पितुवचन प्रमाना ।

राजानें राज्यपद तुला अर्पण केलें आहे. तेव्हां पित्याची आज्ञा तूं सत्य केलीच पाहिजे. ज्या वचनासाठी राजानें रामास वनांत पाठवून शेवटो रामविरहाग्नीत आपल्या देहाची होळी केली, तें वचनच राजाला प्रिय असून त्याचे प्राणदेखील तितके प्रिय नव्हते. अत एव, हे तात ! त्वां पित्याचें वचन प्रमाण मानलेंच पाहिजे.

करहु सीस धरि भूपरजाई ।
 यह तुम्ह कह सब भौंति भलाई ।
 परशुराम पितुअज्ञा राखी ।
 मारी मातु लोग सब साखी ।
 तनय जजातिहि जौवन दयऊ ।
 पितुअज्ञा अंध अजस न भयऊ ।

राजाची आज्ञा शिरसावंध करून त्याप्रमाणें वाग. यांतच तुझें सर्वतोपरी कल्याण आहे. परशुरामानें मातेचा देखील वध केला; परंतु पित्याच्या आज्ञेचें परिपालन केलें; याची सर्व जग साक्ष देईल. राजा *ययातीस त्याच्या पुत्रानें आपली यौवनावस्था अर्पण केली; परंतु पित्याची आज्ञा होती, एतदर्थ त्यास पातकाचा किंवा अपयशाचा यत्किंचितहि डाग लागला नाहीं.

दो०—अनुचित उचित विचारु तजि जे पालहि^५
 पितु बैन । ते भाजन सुख सुजस के
 बसहि^५ अमरपति ऐन ॥ १६९ ॥

कार्याकार्याचा विचार एकीकडे ठेवून जे पित्याची आज्ञा पालन करितात, तेच सुख आणि सत्कीर्ति यांस पात्र होतात आणि त्यांसच स्वर्गांत बसण्यास स्थान मिळतें.

चौ०—अवासी नरेस वचन फुर करहु ।
 पालहु प्रजा सोक परिहरहु ।
 सुरपुर नृप पाइहि^५ परितापु ।
 तुम्ह कह^५ सुकृत सुजसु नहि^५ दोषू ।

पितृवाक्य अवश्यमेव सत्य केलेंच पाहिजे आणि प्रजेचें दुःख निवटून तिचें रक्षण केलें पाहिजे. त्या योगानें स्वर्गांत पित्यास संतोष होऊन तुजला दोष न लागतां पुण्य आणि सत्कीर्तिच लाभेल.

१ परशुरामानें रेणुकेचा वध केल्याची कथा सर्वश्रुतच आहे.

* शुक्रकन्या देवयानी आणि दैत्यराज वृषपर्वा याची कन्या शर्मिष्ठा ह्या दोघी शुक्राज्ञेनं ययातीच्या स्त्रिया झाल्या. त्या दोघींत अत्यंत सापत्नभाव होता. शर्मिष्ठेस मुलें होतांच देवयानीला मत्सर वाढून तिनें शुक्राकरवीं राजास शाप देवविला कीं, त्यानें जरायुस्त व्हावें. राजा शरण आल्यावर फिरून शुक्राचार्यानीं त्यांस उःशाप दिला कीं, मुलांचें यौवन घेऊन आपली जरा त्यांस दे. त्याप्रमाणें शर्मिष्ठेचा पुत्र जो पुरु त्यानें कबूल केलें. पुढें तोच राज्याचा अधिकारी झाला.

वेदविहित संमत सबही का ।
 जोहि पितु देइ सो पावइ टीका ।
 करहु राज परिहरहु गलानी ।
 मानहु मोर वचन हित जानी ।
 सुनि सुख लहव रामवैदेही ।
 अनुचित कहव न पंडित केही ।

पिता ज्यास राज्य देईल तोच राज्याचा अधिकारी होतो हेंच मत वेदविहित आणि सर्वसंमत होय. म्हणून औदासीन्य टाकून राज्य कर. ही माझा आज्ञा हितकर समजून त्याप्रमाणें वाग. तूं राज्य करतोस हें ऐकून सीता आणि राम दोघेहि आनंद मानतील आणि कोणीहि शाता तुला दोष लावणार नाहीं.

कौसल्यादि सकल महतारी ।
 तेउ प्रजासुख होहि^५ सुखारी ।
 प्रेम तुझार राम कर जानिहि ।
 सो सब विधि तुझ सन भल मानिहि ।
 सौ^५पेहु राज राम के आये ।
 सेवा करहु सनेह सुहाये ।

कौसल्यादि सर्व माता देखील प्रजेच्या सुखानें सुखीच होतील. तुझें प्रेम रामाला विदितच आहे. ते सर्व प्रकारें तुझे गुणानुवादच करतील. राम परत आल्यानंतर मग त्यांचेवर राज्य सोंपवून तूं स्वतः त्यांची प्रेमळभावानें सेवा करीत रहा. ”

दो०—कीजिय गुरुआयसु अवसि कहहि^५
 साचिव कर जोरि । रघुपति आये उचित
 जस तस तव करव बहोरि ॥ १७० ॥

मंत्रिमंडळ हात जोडून म्हणाले:—“ गुरुमहाराजांची आज्ञा अवश्य अंमलांत आणली पाहिजे. रामचंद्र परत आल्यावर मग खुशाल जें योग्य दिसेल तें करावें. ”

चौ०—कौसल्या धरि धीरज कहई ।
 पूत पथ्य गुरुआयसु अहई ।
 सो आदरिय करिय हित मानी ।
 तजिय विषादु कालगति जानी ।

१ वसिष्ठांचा हा राजनीतीचा प्रयोग आहे. त्यांचें भाषण भरताच्या शुद्धीची कसोटी लावण्यासाठीं आहे. भरतानें राज्य घेणें कबूल केलें असतें तर त्याची अशुद्धि आपोआपच बाहेर फुटून निघाली असती.

कौसल्याहि धैर्य धरून म्हणाली:—“ बाळ ! गुरुर्जांची आज्ञाच पथ्यकर होय. तीतच तुझें कल्याण आहे असें मानून आणि वेळप्रसंग ओळखून व दुःखाचा त्याग करून तिचा आदर कर.

वन रघुपाति सुरपुर नरनाहू ।
तुझ एहि भाँति तात कदराहू ।
परिजन प्रजा सचिव सब अंवा ।
तुझही सुत सब कहँ अवलंवा ।

राम वनांत गेला असून महाराज स्वर्गवासी झाले आहेत, आणि वत्सा ! तूं ह्या रीतीनें माघार घेत आहेस ? आश्रित, प्रजा, सचिव, सर्व माता वगैरे सर्वत्रांस, बाळा ! तुझाच काय तो आतां आधार राहिला आहे.

लखि विधि वाम कालकठिनाई ।
धीरज धरहु मातु बलि जाई ।
सिर धरि गुरुआयसु अनुसरहू ।
प्रजा पालि पुर-जन-दुख हरहू ।

दैव विपरीत असून काळ कठिण आला आहे हें लक्षांत आणून धैर्य धरलेंच पाहिजे. ही तुझी आई तुजवरून स्वतःस ओवाळून टाकीत आहे. गुरुर्जांची आज्ञा शिरसावंध्य करून तदनुसार वर्तन कर आणि प्रजेचें पालन करून तिच्या दुःखाचा परिहार कर.”

गुरु के बचन सचिव अभिनंदन ।
सुने भरत हिय हित जनु चंदन ।
सुनी बहोरि मातु मृदुवानी ।
सलिल-सनेह-सरल-रस सानी ।

वसिष्ठगुरुंचें भाषण आणि त्यांस सचिवांचें मिळालेलें अनुमोदन हें ऐकून भरताचें हृदय चंदनानुलेपनाप्रमाणें निवालें. त्यांतून फिरून शील, प्रेम, सरळपणा आणि कारुण्य ह्यांनीं ओथंबलेली अशी कौसल्येची मधुरवाणी ऐकून—

छंद—सानी सरलरस मातुवानी सुनि भरत
ब्याकुल भये । लोचनसरोरुह स्रवत
सी चेत विरह उर अंकुर नये ॥ सोदसा
देखत समय तेहि विसरी सवाहि सुधि
देह की । तुलसी सराहत सकल सादर
सी व सहजसनेह की ॥ ७ ॥

सारत्य आणि कारुण्य यांनीं परिप्लुत अशी

मातृवाणी ऐकून तर भरत अगदीं सद्ब्रह्मत ज्ञाला. त्याच्या नेत्रकमलांतून हृदयांतील विरहरूपी नूतन अंकुरावर टपटप अश्रुसिंचन होऊं लागलें. त्या वेळची त्याची ती दशा पाहून सर्वच देहभान विसरले आणि सर्वजण खऱ्या प्रेमाचा कळस झाला असें म्हणून त्याची वाहवा करूं लागले.

सो०—भरत कमलकर जोरि धीर-धुरंधर
धीर धरि । बचन अमिय जनु वोरि देत
उचित उत्तर सवाहि ॥ ७ ॥

तेव्हां त्या धैर्यधुरंधर भरतानें धैर्य धरून आणि कमलहस्त जोडून आपल्या अमृतसंपुटित अशा वाणीनें सर्वांस समर्पक उत्तरें दिलीं.

चौ०—मोहि उपदेश दीन्ह गुरु नीका ।
प्रजा सचिव संमत सवही का ।
मातु उचित धरि आयसु दीन्हा ।
अवसि सीस धरि चाहउँ कनिहा ।
गुरु-पितु-मातु-स्वामि-हित-वानी ।
सुनि मन मुदित करिय भलि जानी ।
उचित कि अनुचित किये विचारु ।
धरम जाइ सिर पातकभारु ।

तो म्हणाला, “ गुरुमहाराजांनीं मला उपदेश केला तो ठीकच आहे, आणि प्रजा, सचिव वगैरे प्रत्येकाची त्यास संमतिहि आहे. मातेनेंही व्याअर्थी तीच आज्ञा योग्य म्हणून केली आहे, त्याअर्थी ती मी शिरसामान्य करून अगत्य पाळली पाहिजे. कारण माता, पिता, गुरु आणि स्वामी यांची हितकर वाणी ऐकल्यावर तीतच आपलें कल्याण आहे असें समजून मला ती उल्हासपूर्वक अंमलांत आणली पाहिजे. योग्य अयोग्य हा विचार मनांत आणल्यास घर्माचा लोप होऊन शिवाय मस्तकावर पापाचे डोंगर लादले जातात.

तुम्ह तउ देहु सरल सिख सोई ।
जो आचरत मोर भल होई ।
जद्यपि यह समुझत हउँ नीके ।
तदपि होत परितोषु न जी के ।

आपण तर मला असा सरळ उपदेश केला आहे कीं, त्याप्रमाणें वर्तन केलें असतां माझें कल्याणच होईल. ही गोष्ट जरी मी पुरतेपणीं ओळखून आहे तरीदेखील माझ्या जीवास निश्चितपणा वाटत नाही.

अब तुझ विनय मोरि सुनि लेहू ।

मोहि अनुहरत सिखावन देहू ।

उत्तर देऊँ छमव अपराधू ।

दुखित-दोष-गुन गनहिँ न साधू ।

आतां आपण माझी विनंति ऐकून घ्यावी आणि मला योग्य तो उपदेश करावा. मी आपणास प्रत्युत्तर देत आहे या अपराधाबद्दल मला क्षमा असावी. दुःखितांचे गुणदोष हे सज्जन मनावरच घेत नसतात.

दो०—पितु सुरपुर सिय राम बन करन कहू
मोहि राज । एहि ते जानहु मोर हित
कै आपन बड काज ॥ १७१ ॥

महाराज स्वर्गवासी झाले असून सीताराम वनांत गेले आहेत. असें असूनहि, ज्याअर्थी आपण मला राज्य करण्यास सांगत आहांत त्याअर्थी त्यांत आपण माझेंच हित समजत आहांत, किंवा आपण आपलेंच एक मोठें कार्य उरकून घेत आहांत ?

चौ०—हित हमार सिय-पति-सेवकाई ।

सो हरि लीन्ह मातुकुटिलाई ।

मैँ अनुमानि दीखि मन माहीँ ।

आन उपाय मोर हित नाहीँ ।

माझें हित म्हटलें तर एक सीतापतीची सेवा करण्यांतच आहे, आणि तीस तर मातेच्या कौटिल्यानें मी अंतरलों. मी मनांत पुष्कळ विचार करून पाहिलें; परंतु माझ्या कल्याणाचा इतर कोणताहि मार्ग मला आढळत नाहीं.

सोकसमाज राज केहि लेखे ।

लषन-राम-सिय पद बिनु देखे ।

वादि बसन बिनु भूषन भारू ।

बादि विरति बिनु ब्रह्मबिचारू ।

सरुज सरीर वादि बहु भोगा ।

बिनु हरिभगति जाय जप जोगा ।

जाय जीव बिनु देह सुहाई ।

बादि मोर सब बिनु रघुराई ।

सति, राम, लक्ष्मण यांच्या चरणदर्शनाखेरीज, दुःखाचें केवळ आगर अशा ह्या राज्याची मला क्षितिच नाहीं. वस्त्रविरहित अलंकार आणि वैराग्य-विरहित ब्रह्मज्ञान हे केवळ फोल होत. रोगग्रस्त शरीरास अनेक भोगविलास निरर्थक होत. भगवंताच्या भक्तीखेरीज जपयोगादिक शून्यच होत. सुंदर देह

असला तरी प्राणविरहित तो वायाच जाणार. ह्याप्रमाणें रघुरायाखेरीज माझें सर्वच व्यर्थ आहे.

जाऊँ राम पाहिँ आयसु देहू ।

एकहि आँक मोर हित एहू

मोहि नृप करि भल आपन चहहू ।

सोउ सनेह जडतावस कहहू ।

आतां रामासन्निध जाण्याची मला आज्ञा असावी. मी निश्चयानें एकच गोष्ट सांगतों की, ह्यांतच माझें हित आहे. मला राजा करून आपण आपल्या बऱ्याचें जें धोरण बांधलें आहे तें आपण प्रेम आणि अज्ञान याला वश होऊनच केलें आहे.

दो०—कैकेइसुअन कुटिल मति रामविमुख
गतलाज । तुम्ह चाहत सुख मोहवस
मोहि से अधम के राज ॥ १७२ ॥

कैकेयीचा मुलगा, कुटिलबुद्धि, रामद्रोही आणि निर्लज्ज असाच असावयाचा; त्या मजसारख्या अधमाच्या राज्यांत तुम्हीं सुखाची वाञ्छा धरणें म्हणजे निव्वळ भ्रमच होय.

चौ०—कहँ साँच सब सुनि पतियाहू ।

चाहिय धरमसील नरनाहू ।

मोहि राज हाठि देखहु जवहीँ ।

रसा रसातल जाइहि तवहीँ ।

मोहि समान को पापनिवासू ।

जोहि लगि सीयराम बनवासू ।

मी यथार्थ बोलतों त्यावर आपण सर्वांनीं विश्वास ठेवावा की, राजा धर्मशीलच असला पाहिजे. हे राज्य मजवर बळजबरीनें लादतांक्षणीं ही पृथ्वी रसातळाला गेली पाहिजे. ज्याच्या प्रीत्यर्थ सीतारामास रानोमाळ हिंडावें लागत आहे त्या माझ्यासारखा पापी आहे तरी कोण ?

राय राम कहँ कानन दनिहा ।

बिछुरत गमन अमरपुर कनिहा ।

मैँ सठ सब अनरथ कर हेतू ।

बैठ बात सब सुनउँ सचेतू ।

बिनु रघुवीर बिलोकिय वासू ।

रहे प्रान सहि जग उपहाँसू ।

महाराजांनीं रामाला वनवास दिला, परंतु त्याचा वियोग होतांक्षणींच त्यांनीं स्वर्गाचा मार्ग धरिला; आणि सर्व अनर्थांला कारण असा मी शठ सर्व गोष्टी

जीवंत राहूनच ऐकत आहे. हे मंदिर रामशून्य पाहून देखील जगाची निंदा सहन करीत माझे प्राण जगतच आहेत.

राम पुनीत विषयरस रुखे ।
लोलुप भूमिभोग के भूखे ।
कहँ लागि कहँ हृदयकठिनाई ।
निदरि कुलिसु जोहि लही बडाई ।

पुण्यात्मा राम हा तर विषयरसापासून अलितच आहे. जे लोलुप असतात तेच ऐहिक भोगाचे बुभुक्षित असतात. ह्या माझ्या हृदयाचें काठिण्य मी कोठवर वर्णन करावें ? ह्यानें तर वज्रास देखील मागे सारून आपली महती गाजविली आहे !

दो०—कारन तेँ कारज कठिन होइ दोस
नहि मोर । कुलिस अस्थि तेँ उपल तेँ
लोह कराल कठोर ॥ १७३ ॥

हा तरी माझा दोष नव्हेच. कारण कारणापेक्षां कार्यांत सत्त्वांश जास्तच असावयाचा. (उदाहरणाय, दधीचि ऋषींच्या) अस्थीपेक्षां वज्र, आणि पाषाणापेक्षां तज्जन्म्य लोह हीं अतिशय कठोरच असतात.

चौ०—कैकईभव तनु अनुरागे ।
पावँर प्रान अघाइ अभागे ।
जौँ प्रियबिरह प्रान प्रिय लागे ।
देखब सुनब बहुत अब लागे ।

माझे हे अभागि पामर प्राण कैकेयीच्या गर्भांत उत्पन्न झाल्याचीच तृप्ति मानतात आणि म्हणूनच ते ह्या त्यांच्या सहोदर देहावर अत्यासक्त झाले आहेत. आणि ज्या अर्थी माझ्या ह्या प्राणांना सर्वप्रिय रामचंद्राचा विरह अभीष्ट वाटत आहे, त्या अर्थी आतां त्याजसंबंधानें आपल्या पाहण्यांत व ऐकण्यांत पुष्कळसेंच येईल.

लषन—राम—सिय कहँ बन दीन्हा ।
पठइ अमरपुर पतिहित कीन्हा ।
लीन्ह विधवपन अपजसु आपू ।
दीन्हेउ प्रजहिँ सोकु संतापू ।
मोहि दीन्ह सुख सुजस सुराजू ।
कीन्ह कैकई सब कर काजू ।

सीता, राम आणि लक्ष्मण यांस वनवासांत घाडले, पतीला स्वर्गी पाठवून त्याचें कल्याण केलें, स्वतः वैधव्य आणि अपयश पत्करिलें, प्रजेस हाल-

अपेक्षांची जोड करून दिली, माझ्याहि पदरांत सुख, सत्कीर्ति आणि सुराज्य घातलें, एकंदरीत कैकेयानें सर्वांचीच संभावना केली !

एहि तेँ मोर काह अब नीका ।
तोहि पर देन कहहु तुझ टीका ।
कैकईजठर जनमि जग माहीँ ।
यह मो कहँ कछु अनुचित नाहीँ ।
मोरि बात सब बिधिहि बनाई ।
प्रजा पाँच कत करहु सहाई ।

ह्यापेक्षां आतां माझें वस्तान बसावयाचें तें कोणतें ? ह्याउपरहि आपण मला राज्य देऊं म्हणत आहांत. एवंच कैकेयीच्या कुशांतून मी जन्मास आलों हें माझ्या संबधानें तरी बिलकुल अयोग्य नव्हे. परमेश्वरानेंच माझी एकंदर घडी जुळवून ठेविली आहे. तुम्ही लोकप्रतिनिधी माझा पक्ष आणखी तो काय उचलून धरणार ?

दो०—ग्रहग्रहीत पुनि वातवस तोहि पुनि
बीछी मार । ताहि पियाइय वारुनी
कहहु कवन उपचार ॥ १७४ ॥

आधींच ग्रहाचे केंद्रांत आलेला, त्यांत उन्मत्त वायूनें पछाडलेला, त्यांतूनहि विंचवानें दंश केलेला, अशाला आणखी मदिरा पाजली, मग सांगा पाहूं आणखी उपचार तो काय उरला ?

चौ०—कैकईसुअन जोग जग जोई ।
चतुर विरंचि दीन्ह मोहि सोई ।
दसरथतनय राम—लघु—भाई ।
दीन्ह मोहि विधि बादि बडाई ।

कैकेयीस शोभेल अशा पुत्राचे ठिकाणी चतुर ब्रह्मदेवानें माझी योजना केली. परंतु दशरथाचा पुत्र आणि रामाचा कनिष्ठ बंधु हा मान मात्र मला त्यानें व्यर्थ दिला.

तुझ सब कहहु कढावन टीका ।
रायरजायसु सब कहँ नीका ।
उतरु देउँ केहि विधि केहि केही ।
कहहु सुखेन जथा रुचि जेही ।
मोहि कु—मातु—समेत—बिहाई ।
कहहु कहिहि के कीन्ह भलाई ।

(मला राज्याभिषेक व्हावा म्हणून मीच रामवन-वासाचा घाट घातला ही लोकशंका गृहीत धरून भरत म्हणाला,) आतां मी स्वतःस राज्याभिषेक

करून घ्यावा अशी राजाशा असून तिचि सर्वांस श्रेयस्कर आहे असें आपलें म्हणणें आहे. आपण तसें खुशाल म्हणत रहा. मी कशा कशा रीतीनें आणि कोणा कोणापाशीं विवाद करीत बसूं ? आपण एकदांचें तें बोलून टाकलें हें मात्र ठीक केलें. कारण माझी कुटिल माता आणि मी यांखेरीज असलें सत्कृत्य करणारा तरी कोण आहे ? हें आपणच सांगा.

मो बिनु को सचराचर माहीं ।
जोहि सियराम प्रानप्रिय नाहीं ।
परमहानि सब कहूँ बड लाहू ।
अदिन मोर नहिँ दूषन काहू ।
संसय सील प्रेम बस अहहू ।
सबइ उचित सब जो कहूँ कहहू ।

व्यास सीताराम प्रिय नाहींत असा मजसारखा ह्या चराचर विश्वांत इतर कोण असेल ? (रामवन-वासासारखी) आपली परम हानि झाली असतां देखील मला मोठाच लाभ झाला आहे असा आपल्याला संशय आलाच असेल. परंतु आपण मजवर प्रेम करणारे आहांत म्हणूनच आपण जे (राज्यभिक्षासंबंधानें) म्हणत आहां तें सर्वतोपरी उचितच आहे. ह्यांत आपला कोणाचाहि दोष नाहीं. माझीच दिनचर्या अशी पालटली आहे.

दो०—राममातु सुठि सरलचित मो पर प्रेम
बिसेखि । कहइ सुभाय सनेहबस
मोरि दीनता देखि ॥ १७५ ॥

(कौसल्येस वरीलप्रमाणें शंका नाहीं, परंतु तिचेंहि अनुमोदन सर्वांच्या म्हणण्यास मिळालें; कारण कीं,) कौसल्या ही तर पराकाष्ठेची भोळी असून तिचें मजवरच विशेष प्रेम असल्यामुळें, माझी दीनता पाहून ती सहजच प्रेमानें तसें बोलून गेली.

चौ०—गुरु बिबेकसागर जग जाना ।
जिन्हहिँ बिस्व कर—बदर—समाना ।
मो कहूँ तिलकसाज सज सोऊ ।
भये बिधिविमुख बिमुख सब कोऊ ।

आमचे श्रीगुरु वसिष्ठ—ज्यांना हें विश्व तळहाता-वरील बोरप्रमाणें आहे, ते तर भुवनविख्यात असे विवेकाचे सागरच आहेत. परंतु (त्यांना माझी वस्तुस्थिति माहीत असतांहि) तेदेखील मलाच राज्यतिलक लावण्यास सिद्ध झाले आहेत. एवंच प्राक्तन विपरीत झालें कीं सर्वचजण विपरीत होतात.

परिहरि रामसीय जग माहीं ।
कोउ न कहिहि मोर मत नाहीं ।
सो मैँ सुनब सहब सुख मानी ।
अंतहु कीँ च तहाँ जहँ पानी ।

सीतारामचंद्रखेरीज करून यांत माझें अंग नाहीं असें ह्या जगांत तर कोणी म्हणणारा नाहीं. तथापि त्यांचें तें म्हणणें मी ऐकेन आणि आनंदानें सहन करीन. अखेर मात्र जेथें पाणी सांचेल तेथेंच चिखल होतो (हें जगाच्या निदर्शनास येईलच).

डर न मोहि जग कहिहि कि पोचू ।
परलोकहु कर नाहिँ न सोचू ।
एकइ उर बस दुसह दवारी ।
मोहि लागि भे सियराम दुखारी ।

जग मला अधम म्हणेल त्याची मला मुळीच भीति नाहीं. परलोकाची फिकीर तर मला अगदीच नाहीं. मजप्रीत्यर्थ सीताराम दुःख भोगित आहेत हीच एक आग माझ्या अंतःकरणांत अनिवार भडकली आहे.

जीवनलाहु लपन भल पावा ।
सब तजि रामचरन मन लावा ।
मोर जनम रघुवरवन लागी ।
झूट काह पाछिताउँ अभागी ।

सर्वसंग परित्याग करून आणि रामचरणांच चित्त संलग्न करून लक्ष्मणानेंच खरें खरें जन्माचें साफल्य केलें. माझा जन्मच जर रघुनाथाच्या वनवासाकारितां आहे तर म्यां अभाग्यानें लटकेंच दुःख दाखवून उपयोग काय ?

दो०—आपनि दारुन दीनता कहउँ सबहिँ
सिर नाइ । देखे बिनु रघु-नाथ-पद जिय
कै जरनि न जाइ ॥ १७६ ॥

मी सर्वांचे पुढें आपलें मस्तक नमवून आपले हृदयांत वसत असलेलें दारुण दुःख सांगतां कीं, रघुनाथपद-दर्शनावांचून माझ्या जीवाची तळमळ नाहींशी व्हावयाची नाहीं.

चौ०—आन उपाउ मोहि नहिँ सूझा ।
को जिय कै रघुवर बिनु बूझा ।
एकहिँ आँक इहइ मन माहीं ।
प्रातकाल चलिहउँ प्रभु पाहीं ।

इतर उपायच मला सुचत नाहींत. माझें अंतरंग

रघुनाथाखेरजि कोण जाणणार? आतां मनांत अखेरचा एकच हेतु आहे, तो हा की, उदयिक उजाडतांच प्रभूंच्या दर्शनार्थ जाण्यास निघावें.

जद्यपि मैँ अनभल अपराधी ।
भइ मोहि कारन सकलउपाधी ।
तदपि सरन सनमुख मोहि देखी ।
छामि सब करिहाहिँ कृपा विसेखी ।
सील सकुचि सुठि सरल सुहाऊ ।
कृपा-सनेह-सदन रघुराऊ ।
अरिहु क अनभल कीन्ह न रामा ।
मैँ सिसु सेवक जद्यपि वामा ।

जरी मीं दुष्ट अपराधी आहे आणि मजसाठीच हे सर्व उत्पात झाले आहेत तथापि मला समोर शरणागत पाहून प्रभु माझ्या अपराधांची क्षमा करून मजवर विशेषच कृपा करतील. कारण रघुराज अत्यंत सुशील, मिडस्त आणि सरळ असून दया आणि माया यांचें आगरच होत. रामांनीं प्रत्यक्ष वैज्याचें देखील वाईट केलेलें नाहीं. मग मी जरी प्रतिकूल असलों तरी त्यांचाच बालक आणि सेवक आहे.

तुम्ह पै पाँच मोर भल मानी ।
आयसु आसिष देहु सुवानी ।
जेहि सुनि विनय मोहि जनु जानी ।
आवहिँ बहुरि राम रजधानी ।

तुम्हासारख्या संमान्य मंडळींनीं माझें हित समजून मला प्रेमळ शब्दांनीं आज्ञा द्यावी आणि असा आशीर्वाद द्यावा कीं, माझी विनंति ऐकून राम मला आपला दास समजतील आणि अयोध्येस परत येतील.

दो०-जद्यपि जनम कुमातु ते मैँ सठ सदा
सदोस । आपन जानि न त्यागिहीँ
मोहि रघु-वीर-भरोस ॥ १७७ ॥

यद्यपि कुमातेच्या पोटी जन्मलेला मीं शठ निरंत-रचाच दोषी आहे, तथापि रघुवीरांचा मला भरंवसा आहे कीं, ते मला आपला समजून दूर लोटणार नाहीत. ”

चौ०-भरत बचन सव कहँ प्रिय लागे ।
राम-सनेह-सुधा जनु पागे ।
लोग वियोग-विषम-विष दागे ।
मंत्र सवीज सुनत जनु जागे ।

रामाच्या प्रेमामृतांनं ओथंबलेलें असें तें भरताचें भाषण सर्वासच प्रिय वाटलें. वियोगरूप जाव्वल्य विपानें दग्ध झालेली मंडळी सवीज मंत्राप्रमाणें तें भाषण श्रवण करितांच पुनरुज्जीवित झालीं.

मातु सचिव गुरु पुर-नर-नारी ।
सकल सनेह बिकल भये भारी ।
भरतहिँ कहहिँ सराहि सराही ।
राम-प्रेम-मूराति-तनु आही ।
तात भरत अस काहे न कहहू ।
प्राप्तसमान रामप्रिय अहहू ।

माता, सचिव, गुरु व अयोध्येतील स्त्रीपुरुष इत्यादि सर्व मंडळी प्रेमानें अतिशय विव्हल झाली. ते सर्व भरताची प्रशंसा करून म्हणूं लागले कीं “ रामभक्तीची ही प्रत्यक्ष मूर्तीच आहे. वा भरता, तुझे उद्गार असें कां न निघतील ! रामास तर तूं प्राणाप्रमाणें प्रिय आहेस.

जो पावँरु अपनी जडताई ।
तुम्हहिँ सुगाइ मातुकुटिलाई ।
सो सठ कौटिक-पुरुष-समेता ।
बसहिँ कलपसत नरकनिकेता ।
आहि-अध-अवगुन नहिँ मनि गहई ।
हरइ गरल दुख दारिद दहई ।

जो पामर स्वतःच्या मूर्खपणानें कैकेयीचें कौटिल्य तुझ्यावर आरोपित करील तो शठ आपल्या कोट्य-वाधि पूर्वजांसह शतावाधि कल्पपर्यंत नरकवासांत पचत राहील. सर्पांचें पाप आणि दुर्गुण त्याचा (शिरो-भार्गी असणारा) माणि ग्रहण करीत नाहीं. (उलट) तो विष हरण करतो आणि दुःख आणि दारिद्र्य यांस दग्ध करतो.

दो०-अवसि चलिय वन राम जहँ भरत मंत्र
भल कीन्ह । सोकसिंधु बूडत सवहिँ
तुम्ह अवलंबनु दीन्ह ॥ १७८ ॥

भरता ! रामाकडे वनांत अवश्य चलावें. आपण फार उत्कृष्ट सल्ला दिली. शोकसमुद्रांत बुडणाऱ्या आम्हां सर्वांना आपणच आधार दिला. ”

चौ०-भा सब के मन मोद न थोरा ।
जनु घनधुनि सुनि चातक मोरा ।
चलत प्रात लखि निरनउ नीके ।
भरत प्राप्तप्रिय भे सबही के ।

हैं ऐकून मेघगर्जना ऐकणाच्या चातकाप्रमाणें अथवा मयूराप्रमाणें सर्वांच्याच मनांत अतिशय आनंद झाला. उद्यां गर्गमुहूर्तावर प्रयाण करण्याचें निश्चित झालेलें ऐकतांच भरत सर्वांच्याच आदरास पात्र झाला.

मुनिहिँ बंदि भारतहिँ सिर नाई ।
चले सकल घर विदा कराई ।
धन्य भरत जीवन जग माहीँ ।
सील सनेह सराहत जाहीँ
कहाहिँ परसपर भा बड काजू ।
सकल चलइ कर साजहिँ साजू ।

वसिष्ठ मुनीस वंदन करून आणि भरतास नमस्कार करून उभयतांचाहि निरोप घेतल्यावर मंडळी घरोघरी परत जात असतां भरताचें शील आणि स्नेह वाखाणित होती. ते आपापसांत म्हणत कीं, भरताचेंच जीवित धन्य होय. आज मोठेंच कार्य झालें. (घरीं पोचतांच) सर्व मंडळी बरोबर जाण्याच्या तयारीला लागली.

जेहिँ राखहिँ रहु घररखवारी ।
सो जानइ जनु गरदनि मारी ।
कोउ कह रहन कहिय नहिँ काहू ।
को न चहइ जग जीवनलाहू ।

घरांत राखण राहण्यास ज्या कोणास ठेवीत तो समजे कीं, जणूं काय त्यास फांशीच चढविलें आहे. कोणी म्हणत कीं, कोणालाच राहण्यास सांगूं नये, कारण जगांत जन्मलाभ कोणास नकोसा आहे !

दो०—जरउ सो संपति सदनसुख सुहृद मातु
पितु भाइ । सनमुख होत जो रामपद
करइ न सहज सहाइ ॥ १७९ ॥

जे श्रीरामचरण सन्मुख होत असतां उल्हसित मनानें (त्या कार्मी) सहाय्य करीत नार्हीत, त्या संपत्तीस, गृहसुखास, मित्रास, मातेस, पित्यास आणि बंधूस आग लागो !

चौ०—घर घर साजहिँ बाहन नाना ।
हरष हृदय परभात पयाना ।

घरोघरी अनेक वाहनें सिद्ध होऊं लागलीं. (लागलीच उद्यां) सकाळींच चालूं लागावयाचें म्हणून सर्वांच्या मनांत आनंद झाला.

भरत जाइ घर कीन्ह विचारु ।
नगर बाजि गज भवन भंडारु ।

संपति सब रघुपति कै आही ।
जौँ विनु जतन चलउँ तजि ताही ।
तौ परिनाम न मोरि भलाई ।
पापसिरोमनि साइंदोहाई ।
करइ स्वामिहित सेवक सोई ।
दूषन कोटि देइ किन कोई ।

इकडे भरतानें आपल्या मंदिरांत जाऊन विचार केला कीं, नगर, घोडे, हत्ती, राजवाडे, मांडार वगैरे सर्व संपत्ति रघुपतींची आहे. तिची व्यवस्था न लावितां जर तशीच टाकून गेलों, तर मात्र माझा परिणाम शुद्ध न होऊन मी पापशिरोमणि आणि स्वामिद्रोही ठरेन. कोणी कोट्यवधि दूषणें ठेवली तरी बेहेत्तर, परंतु जो आपल्या धन्याचें हितच करील तोच खरा सेवक होय.

अस विचारि सुचि सेवक बोले ।
जे सपनेहुँ निजधरम न डोले ।
कहिँ सब सरम धरम सब भाखा ।
जो जेहि लायक सो तहँ राखा ।
करि सब जतन राखि रखवारे ।
राममातु पहिँ भरत सिधारे ।

असा विचार करून भरतानें जे स्वप्रांतदेखील स्वकर्तव्यापासून पराङ्मुख व्हावयाचे नार्हीत असे प्रामाणिक नोकर बोलाविले व त्यांना त्यांचें इतिकर्तव्य समजावून त्यांतील मर्महि सांगितलें, आणि त्यांच्यापैकीं जो ज्या कामाला लायक होता त्यास त्याच कामावर नेमिलें. अशी सर्व व्यवस्था करून आणि चौक्या-पहारे ठेवून भरत कौसल्येकडे जाण्यास निघाला.

दो०—आरत जननी जानि सब भरत
सनेहसुजान । कहेउ बनावन पालकी
सजन सुखासन जान ॥ १८० ॥

प्रेमचतुर भरतानें सर्व माता शोकानें क्षीण झाल्या आहेत असें जाणून पालख्या आणि सुखानें बसतां येण्याजोगी अशी यानें सज करण्यास आज्ञा केली.

चौ०—चक्र चक्रि जिमि पुर-नर-नारी ।
चहत प्रात उर आरत भारी ।
जागत सब निसि भयउ विहाना ।
भरत बोलाये सचिव सुजाना ।
कहेउ लेहु सब तिलकसमाजू ।
बनहिँ देव मुनि रामहिँ राजू ।

बेगि चलहु सुनि सचिव जोहारे ।

तुरत तुरग रथ नाग सँवारे ।

नगरांतील स्त्रीपुरुष चक्रवाकमिथुनाप्रमाणें अत्यंत आतुरतेनें उजाडण्याची वाट पाहत राहिले. त्यांनीं ती सर्व रात्र जागून काढली. शेवटीं एकदांचें उजाडलें. भरतानें मुक्त सचिवांस बोलावून आज्ञा दिली कीं, “ अभिषेकाची सर्व सामग्री बरोबरच असू या. वनांतच गुरुमहाराज रामास राज्याभिषेक करितील. चला, त्वरा करा. ” तें ऐकतांच सचिवांनीं वंदन केलें आणि लागलीच हत्ती, घोडे, रथ वगैरेची सिद्धता केली.

अरुंधती अरु अग्निनिसमाजू ।

रथ चढि चले प्रथम मुनिराजू ।

विप्रवृंद चढि वाहन नाना ।

चले सकल तप-तेज-निधाना ।

नगर लोग सब सजि सजि जाना ।

चित्रकूट कहू कीन्ह पयाना ।

सिविका सुभग न जाहि बखानी ।

चढि चढि चलत भई सब रानी ।

अरुंधती आणि अग्निहोत्र ह्यांना रथांत घेऊन वसिष्ठ सर्वोच्या पुढें निघाले. मागून सर्व तपस्तेज-निधान विप्रवृंद अनेक वाहनांवर बसून निघाले. नगरांतील सर्वहि लोक निरनिराळ्या वाहनांत बसून चित्रकूटाकडे जाण्यास निघाले. अवर्णनीय अशा सुंदर शिबिकेंत बसून सर्व राण्याहि निघाल्या.

दो०-सौं पि नगर सुचि सेवकन सादर

सबहि चलाइ । सुमिरि राम-सीय-चरन

तब चले भरत दोउ भाइ ॥ १८१ ॥

विश्वासू नोकरांवर नगर सोंपवून आणि सर्वांस आदरपूर्वक पुढें घालून, भरत आणि शत्रुघ्न सीताराम-चरणांचें स्मरण करीत मागाहून चालूं लागले.

चौ०-राम-दरस-बस सब नरनारी ।

जनु करि करिनि चले तकि वारी ।

रामदर्शनोत्सुक झालेले सर्व स्त्रीपुरुष, हत्तीचें जोडपें जलाशय पाहून जसें चालूं लागतें तसें चालूं लागलें.

बन सिय राम समुझि मन माही ।

सानुज भरत पयादेहि जाही ।

देखि सनेह लोग अनुरागे ।

उतरि चले हय गय रथ त्यागे ।

लक्ष्मणासहवर्तमान रामचंद्र आणि जानकी वनांत पायींच हिंडताहेत हें मनांत आणून भरत अनवाणीच निघाला. त्याचें प्रेम पाहून लोकांनाहि प्रेम दाटून येऊं लागलें आणि तेहि आपापल्या हत्ती, घोडे, रथ इत्यादि वाहनांचा त्याग करून चालूं लागले.

जाइ समीप राखि निजडोली ।

राममातु मृदुबानी बोली ।

तात चढहु रथ बलि महतारी ।

होईहि प्रिय परिवार दुखारी ।

तुहारे चलत चलिहि सब लोगू ।

सकल सोक कृस नहि मग जोगू ।

हें पाहून जवळ जाऊन आणि आपला मेणा थोपवून कौसल्या मृदु वाणीनें म्हणाली:—“ बा भरता ! तुजवरून हा जीव ओवाळून टाकावा. रथांत बैस. हा तुझा प्रिय परिवार कष्टी होत आहे. तूं पायीं चाललास म्हणजे सर्व लोक देखील तसेंच चालणार. परंतु हे अवघेच शोकानें कृश झाल्यामुळें (पायीं) मजल करण्यासारखे नाहीत. ”

सिर धरि बचन चरन सिरु नाई ।

रथ चढि चलत भये दोउ भाई ।

तमसा प्रथमदिवस करि वासू ।

दूसर गोमतितीर निवासू ।

नंतर मातेची आज्ञा शिरसाबंध करून आणि तिच्या चरणीं मस्तक ठेवून दोघेहि बंधू रथांत बसून पुढें चालले. पहिल्या दिवशीं तमसातीरावर मुक्काम पडला. दुसरा मुक्काम गोमतीतीरावर झाला.

दो०-पय अहार फल असन एक निसि

भोजन एक लोग । करत रामहित नेम व्रत

परिहरि भूषन भोग ॥ १८२ ॥

रामचंद्राप्रतिवर्त्य लोक भोगभूषणांचा त्याग करून कोणी दुग्धप्राशन तर कोणी फलाहार, कोणी नक्तव्रत इत्यादि नियमव्रतें पाळूं लागले.

चौ०-सई तीर बसि चले बिहाने ।

स्निग्धवेरपुर सब नियराने ।

समाचार सब सुने निषादा ।

हृदय बिचार करइ सविषादा ।

तेथून शत्रुघ्नीरावर तळ देऊन आणि सकाळींच

कूच करून सर्व मंडळी शृंगवेरपुरानजिक आली. तें साकल्य वर्तमान गुहास समजतांच अतिशय दुःखी होऊन तो मनाशी विचार करूं लागला कीं,

कारन कवन भरत बन जाहीँ ।

है कछु कपटभाउ मन माहीँ ।

जौँ पै जिय न होति कुटिलाई ।

तौ कत लीन्ह संग कटकाई ।

“भरतास वनांत जाण्याचें कारण काय वरें असावें ? अंतर्धर्मा कांहीतरी काळें वरें असलेंच पाहिजे. त्याच्या मनांत खरोखरच जर कपट नसतें तर बरोबर हें लावलंकर घेतलें तें काय म्हणून ?

जानहिँ सानुज रामहिँ मारी ।

करउँ अकंटक राज सुखारी ।

भरत न राजनीति उर आनी ।

तब कलंक अब जीवनहानी ।

त्यास वाटत असेल कीं, लक्ष्मणासकट रामास मारून निष्कंटक राज्याचा आपण सुखानें उपभोग घ्यावा. परंतु भरतानें राजनीति ध्यानांतच आणली नाहीं. तेव्हां नुसत्या अपयशावर भागलें; परंतु आतां मात्र प्रश्न प्राणाचाच आहे. (प्राणाशीच गांठ पडणार आहे.)

सकल-सुरासुर जुरहिँ जुझारा ।

रामहिँ समर न जितनिहारा ।

का आचरज भरत अस करहीँ

नहिँ विषवेलि अमियफल फरहीँ ।

झाडून सर्व सुरासुर जरी जुळले आणि झुंजुं लागले तरीदेखील ते रामास युद्धांत जिंकू शकणार नाहींत. भरत असें करील यांत काय नवल ? विषवेलीला अमृताची फळे येतील काय ?

दो०-अस विचारि गुह ज्ञाति सन कहेउ

सजग सब होहु । हथवाँसहु बोरहु

तरनि कीजिय घाटारोहु ॥ १८३ ॥

असा विचार करून गुहानें आपल्या ज्ञातीस हुकूम फरमाविला कीं, “सर्वजण सज्ज असा, वल्ह्यासकट नावा बुडवून टाका आणि घाट रोंखून घरा.

चौ०-होहु सँजोइल रोकहु घाटा ।

ठाटहु सकल मरइ के ठाटा ।

सनमुख लोह भरत सन लेऊँ ।

जियत न सुरसरि उतरन देऊँ ।

सर्वजण सावध रहा, घाट अडवून घरा वं मरण्याच्या तयारीनें असा. हत्यारें सज्ज करून भरताशीं आपण सामना करूं आणि जीवांत जीव असेपर्यंत त्यास आपण गंगा ओलांडू देणार नाहीं.

समर मरन पुनि सुर-सरि-तीरा ।

रामकाज छनभंगु सरीरा ।

भरत भाइ नृप मैँ जन नीचू ।

बडे भाग असि पाइय मीचू ।

युद्धांत मरण, तेंहि फिरून गंगातटाकीं, रामाचें कार्य, क्षणभंगुर शरीर, रामबंधु राजा भरत आणि मी यःकश्चित् ज्ञातिहीन मनुष्य, असल्या मरणाचा योगायोग महद्भाग्यानेंच प्राप्त झाला आहे.

स्वामिकाज करिहउँ रन रारी ।

जस धवलिहउँ भुवन दस चारी ।

तजउँ प्रान रघु-नाथ-निहोरे ।

दुहूँ हाथ मुदमोदक मोरे ।

स्वामिकार्यासाठीं रणांत धुमश्चक्री माजवून आणि चतुर्दश भुवनें आपल्या यशानें दुमदुमून सोडून हे प्राण मी राघवाप्रीत्यर्थ खर्ची घालणार. माझ्या दोन्ही हातीं आनंदाचे मोदकच येणार. (मेल्यास सद्गति आणि जगल्यास रामसेवायश-दोन्ही पक्षी श्रेयस्कर).

साधुसमाज न जा कर लेखा ।

राम भगत म्हँ जासु न रेखा ।

जाय जियत जग सो महिभारू ।

जननी-जौबन-बिटप कुठारू ।

साधुसमाजांत ज्याची गणती नाहीं आणि रामभक्तांत जो मोडला जात नाहीं तो जगांत जन्मून जीवंत राहिल्यास पृथ्वीस केवळ भारभूतच होय. तो आपल्या मातेच्या यौवनरूपी वृक्षास कुठारभूतच होय. ”

दो०-विगतविषाद निषादपति सबहिँ बढाइ

उछाइ । सुमिरि राम माँगेउ तुरत तरकस

धनुष सनाह ॥ १८४ ॥

आपल्या उद्धिगतेस फाटा देऊन निषादपति गुहानें सर्वांचा उत्साह वाढविला आणि रामस्मरण करून ताबडतोब भाते, तीरकमठा, आणि चिलखत (स्वतः करितां) मागविले.

चौ०—वेगाहि भाइहु सजहु सँजोऊ ।
सुनि रजाइ कदराइ न कोऊ ।
भलेहि नाथ सब कहाहिँ सहरषा ।
एकहिँ एक बढावहिँ करषा ।
चले निषाद जोहारि जोहारी ।
सूर सकल रन रूचइ रारी ।

नंतर तो म्हणाला, “ मित्रहो, झटपट तयार व्हा. माझा हा हुकूम ऐकून कोणीही कच खाऊं नका, ” तेव्हा सर्वजण ‘ ठीक आहे, धनीसाहेब ! ’ असें मोठ्या आनंदानें म्हणून एकमेकांची ईर्ष्या वाढवूं लागले. शूरच ते सर्व; त्यांना युद्धांत झुंजण्याची हौस वाढून ते गुहास मुजरे करून निघाले.

सुमिरि-राम-पद-पंकज-पनही ।
भाथा बाँधि चढाइनहि धनुही ।
अँगरी पहिरि कूंडि सिर धरहीँ ।
फरसा बाँस सेल सम करहीँ ।
एक कुसल अति ओडन खाँडे ।
कूदाहिँ गगन मनहुँ छिति छाँडे ।

रामाच्या पदकमलपादुकांचें स्मरण करून त्यांनीं भाते बांधले, तीरकमठे चढविले, चिलखतें घातलीं, डोक्यावर (पोलादी) शिरस्त्राणें ठेवलीं व परशु, भाले, बरच्या वगैरे सर्व हत्यारांची सिद्धता केली. कोणी तरवारीच्या फेंकीत फारच तरबेज होते ते आकाशांत इतकें उंच उड्याण घेत असत कीं, पाहणारास त्यांनीं ही पृथ्वी कायमचीच सोडली असें वाटे !

निज निज साज समाज बनाई ।
गुहराउताहिँ जोहारे जाई ।
देखि सुभट सब लायक जाने ।
लेइ लेइ नाम सकल सनमाने ।

ते आपापल्या टोळ्या बनवून आणि त्यांची तयारी करून गुहसेनापतीच्या सलामीसाठीं गेले. निषादानें ते सर्व लढवय्ये योद्धे तपासून घेतले आणि लायकी-प्रमाणें त्या सर्वांचीं नांवें घेऊन घेऊन गौरव केला.

दो०—भाइहु लावहु धोख जनि आजु काज
बड मोहि । सुनि सरोष वोले सुभट वीर
अधीर न होहिँ ॥ १८५ ॥

गुह म्हणाला, “ मित्र हो ! धोका मात्र देऊं नका. आजचें माझे काम फारच महत्त्वाचें आहे. ” तें

ऐकून ते वीरहि त्वेपानें म्हणाले:—हे वीरा! तूं इतका अधीर होऊं नकोस.

चौ०—रामप्रताप नाथ बल तोरे ।
करहिँ कटकु विनु भट विनु घोरे ।
जीवत पाउ न पाळे धरहीँ ।
रुंड-मुंड-मय-मेदिनि करहीँ ।

धनीसाहेब ! रामाच्या प्रतापानें आणि आपल्या बलानें शत्रूच्या सैन्यांत एक घोडा अगर एक शिपाई देखील राहूं देणार नाही. जीवांत जीव आहे तोपर्यंत आम्ही आपलें पाऊल माघारें घेणार नाही. ही पृथ्वी रुंडमुंडमय करून टाकूं. ”

दीख निषादनाथ भल टोळू ।
कहेउ वजाउ जुझाऊ ढोळू ।
एतना कहत छीक भइ बायेँ ।
कहेउ सगुनिअन्ह खेत सुहाये ।

गुहसेनापतीनें सैन्य जय्यत पाहून हुकूम दिला कीं रणवाद्यांचा कडकडाट होऊं द्या. तो इतकें म्हणत आहे तोंच डावीकडे शिक शाली तेव्हां शकुन जाणणारांनीं सांगितलें कीं, याचा परिणाम ठीक होणार.

बूढ एक कह सगुन विचारी ।
भरतहि मिलिय न होइहि रारी ।
रामहिँ भरत मनावन जाहीँ ।
सगुन कहइ अस विग्रह नाहीँ ।

तेव्हां एक वृद्ध त्या शकुनाचा विचार करून म्हणाला:—“ भरताशीं झुंज न होतां सलोखाच होणार. भरत रामाची समजूत घालण्यास जात आहे. ह्या शकुनाचें फल हेंच कीं युद्ध व्हावयाचें नाही. ”

सुनि गुह कहइ नीक कह बूढा ।
सहसा करि पछिताहिँ विमूढा ।
भरत-सुभाउ-सील विनु बूझे ।
बडि हितहानि जानि विनु जूझे ।

तें ऐकून गुह म्हणाला, “ वृद्धाचेंच म्हणणें ठीक आहे. भरताचें अंतर्बाह्य इंगित न जाणतां सवरतां साहस करणें आणि मग पश्चात्ताप करीत बसणें हें मूर्खपणाचें होईल; शिवाय तसें केल्यावांचून झुंज वेणें हें आपल्या हितसंबंधासहि फारच धोक्याचें आहे.

दो०—गहहु घाट भट सिमिटि सब लेउँ मरम
मिलि जाइ । बूझि मित्र अरि मध्य गति
तव तस करिहउँ आइ ॥ १८६ ॥

वीरहो, 'तुम्ही सर्व आपल्या जमावानें असा आणि घाट दाबून बसा. मी खुद्द जाऊन भरताला भेटतो आणि बित्तंवातमी आणतो. शत्रु, मित्र, किंवा उदासिन यांपैकी जें नातें उमजून पडेल त्याप्रमाणें मग काय करावयाचें तें ठरवितां येईल.

चौ०—लखब सनेहु सुभाय सुहाये ।
वैर प्रीति नहिँ दुरइ दुराये ।

भरताचा स्नेह आणि स्वभाव हीं सहज लक्षांत येतील. वैर किंवा प्रेम कितीहि छपविलें तरी छपत नसतें.

अस कहि भेट सँजोवन लागे ।
कंद मूल फल खग मृग माँगे ।
मीन पीन पाठीन पुराने ।
भरि भरि भार कहारन्ह आने ।
मिलन साजु सजि मिलन सिधाये ।
मंगलमूल सगुन सुभ पाये ।

इतकें बोलून गुह राजापुढें भेट म्हणून नेण्याजोग्या वस्तू गोळा करूं लागला. त्यानें कंदमुळें, फळें, पक्षी, हरिण वगैरे मागविले. कोळ्यांनीं मोठमोठाले मासे आणि मुरलेले पाटे (मत्स्यविशेष) कावडी भरभरून आणले. याप्रमाणें भेटीचीं सर्व सामग्री तयार झाल्यावर गुह भेटण्यास निघाला असतां त्यास मंगलकारक शुभ शकुन होऊं लागले.

देखि दूरि ते कहि निजनामू ।
कीन्ह मुनीसहिँ दंडप्रनामू ।
जानि रामप्रिय दीन्ह असीसा ।
भरतहिँ कहेउ बुझाइ मुनीसा ।

दुरून पाहतांच त्यानें आपलें नांव सांगून वसिष्ठ ऋषीस दण्डप्रणाम घातला. मुनिवर्यांनींहि त्यास रामप्रिय जाणून आशीर्वाद दिला आणि भरताची त्याची ओळख घालून दिली.

रामसखा सुनि स्यंदनु त्यागा ।
चले उतरि उमगत अनुरागा ।
गाउँ जाति गुह नाउँ सुनाई ।
कीन्ह जोहारु माय महि लाई ।

‘रामसखा’ एवढें शब्द ऐकतांच भरतानें रथाचा त्याग केला आणि प्रेमानें उचंबळून येऊन तो पायींच चालूं लागला. गुहानें आपलें नांव, गांव आणि जात कळवून जमिनीस मस्तक टेकून जोहार केला.

दो०—करत दंडवत देखि तेहि भरत लीन्ह
उर लाइ । मनहुँ लपन सन भेट भइ
प्रेम न हृदय समाइ ॥ १८७ ॥

दण्डवत करितांना पहातांच भरतानें त्यास उचकृत उराशीं भरिलें. लक्ष्मणच भेटला असें वाटून भरताचे प्रेम त्याच्या हृदयांत मावेना.

चौ०—भेटत भरत ताहि अतिप्रतीति ।
लोग सिहाहिँ प्रेम कै रीती ।
धन्य धन्य धुनि मंगलमूला ।
सुर सराहिँ तेहि वरिसहिँ फूला ।

भरत त्याशीं अति प्रेमानें भेटत असतां त्याच्या प्रेमाचा प्रकार लोक वाखाणूं लागले. ‘धन्य, धन्य’ अशा मंगलकारक घोषानें देव भरताची प्रशंसा करून त्याजवर पुष्पवृष्टि करूं लागले.

लोक वेद सब भाँतिहिँ नीचा ।
जासु छाहँ छुइ लेइय सीँचा ।
तेहि भरि अंक राम-रघु-भ्राता ।
मिलत पुलकपरिपूरित गाता ।

वेदांत, लौकिकांत वगैरे सर्व रीतीनें जो नीच, ज्याच्या छायेचा स्पर्श होतांच स्नान केलें पाहिजे, त्यास रामाचा धाकटा बंधु जो भरत तो पुलकप्रपूरित गात्र होत्साता कडकडून भेटला !

राम राम कहि जे जमुहाहीँ ।
तिन्हहिँ न पाप पुंज समुहाही ।
एहि तौ राम लाइ उर लीन्हा ।
कुलसमेत जग पावन कीन्हा ।

‘राम राम’ म्हणत जे जांभई देतात त्यांचे पापाचे पर्वतदेखील नष्ट होतात. ह्याला तर प्रत्यक्ष रामांनीं उचलून हृदयाशीं कवटाळलें आणि त्याच्या कुळासकट त्यास जगांत पावन केलें.

करम-नास-जल सुरसरि परई ।
तेहि को कहहु सीस नहिँ धरई ।
उलटा नाम जपत जग जाना ।
बालमीकि भये ब्रह्मसमाना ।

कर्मनाशा नदीचें पाणी गंगेंत मिळाल्यावर त्याच मस्तकावर कोण घेणार नाही ? रामनाम उलटें जपूनहिं वाल्मीकी ब्रह्मरूप झाले ह्यास सर्व जण साक्ष आहे.

दो०—स्वपज सवर खस जनम जड. पाँवर
कोल किरात । राम कहत पावन परम
होत भुवन विख्यात ॥ १८८ ॥

चांडाल, शबर, कसाई, यवन, कोळी, किरात
इत्यादि नीच दुरात्मेदेखील परमपवित्र अशा
रामनामोच्चारानें त्रैलोक्यविख्यात होतात.

चौ०—नहिँ अचरज जुग जुग चलि आई ।
केहि न दीन्हि रघुवीर बडाई ।
राम-नाम-महिमा सुर कहहीं ।
सुनि सुनि अवध लोग सुख लहहीं ।

हैं आश्चर्य नव्हे. हैं असें अनादिकालापासूनच
चालत आले आहे. रघुवीरानें कोणास उच्च पदवी
दिली नाही ? ह्याप्रमाणें रामनामाचा महिमा देव
वातू लागले, आणि तो ऐकून ऐकून अयोध्येचे लोक
आनंदांत गर्क होऊन गेले.

रामसखाहिँ मिलि भरत सप्रेमा ।
पूछी कुसल सुमंगल पेमा ।
देखि भरत कर सील सनेहू ।
भा निषाद तेहि समय बिदेहू ।
सकुच सनेह मोद मन बाढा ।
भरतहिँ चितवत एकटक ठाढा ।

रामसखा म्हणून भरत गुहास प्रेमानें भेटला आणि
त्यानें त्याला कुशल आणि मंगल विचारिलें.
भरताचें शील आणि प्रेम पाहून तर त्या वेळीं गुह
देहभानच विसरून गेला. संकोच, स्नेह आणि आनंद
हे त्याच्या मनांत वाढत जाऊन तो एकसारखा
भरताकडेच टक लावून पहात राहिला.

धरि धीरज पद बंदि बहोरी ।
विनय सप्रेम करत कर जोरी ।
कुसल मूल पदपंकज पेखी ।
मैँ तिहुँ काल कुसल निज लेखी ।
अव प्रभु परम अनुग्रह तोरे ।
साहित कोटि कुल मंगल मोरे ।

नंतर धैर्य धरून आणि पादवंदन करून गुह हात
जोडून प्रेमानें आणि विनयानें म्हणाला:—“ आपली
ही क्षेममूलक पदकमलें पाहून मी माझ्या मते त्रिकाळ
कुशल झालों. प्रभो ! आतां आपल्या परम अनुग्रहानें
कोटिकुळांसहित माझें मंगलच असणार.

दो०—समुझि मोरि करतूति कुल प्रभु महिमा
जिय जोइ । जो न भजइ रघु-वीर-पद
जग विधिवंचित सोइ ॥ १८९ ॥

माझें कुल, माझा व्यवसाय आणि प्रभूचा महिमा
ह्या सर्वांचा मनांत विचार करूनाहि जो रामपदाचें
भजन करणार नाही, तो ह्या जगांत खरोखरीच
दुर्दैवी समजला पाहिजे.

चौ०—कपटी कायर कुमति कुजाती ।
लोक वेद बाहेर सब भौंती ।
राम कीन्ह आपन जबही तेँ ।
भयउँ भुवन भूषन तबही तेँ ।

कपटी, कुत्सित, दुष्टबुद्धि, कुलहीन आणि सर्व-
प्रकारें लोकवेदबाह्य अशा मला रामांनीं जेव्हांपासून
आपलें म्हटलें, तेव्हांपासून मी ह्या जगाचें भूषणच
होऊन बसलों आहे. ”

देखि प्रीति सुनि विनय सुहाई ।
मिलेउ बहोरि भरत-लघु-भाई ।
कहि निषाद निज नाम सुबानी ।
सादर सकल जोहारी रानी ।
जानि लषनसम देहिँ असीसा ।
जियहु सुखी सय लाख बरीसा ।

याप्रमाणें गुहाचा जिह्वाळा आणि अतिशय
विनय पाहून शत्रुघ्नहि त्यास भेटला. नंतर गुहानें
मधुरवाणीनें आपलें नांव सांगून सर्व राण्यांस मोठ्या
आदबीनें जोहार केला. त्यांस लक्ष्मणाप्रमाणें समजून
राण्यांनींहि आशीर्वाद दिला की, “ चिरंजीव हो
आणि सुखानें रहा. ”

निरखि निषाद नगर-नर-नारी ।
भये सुखी जनु लषन निहारी ।
कहाहिँ लहेउ एहि जविन लाहू ।
भेँ टेउ रामभद्र भरि बाहू ।
सुनि निषाद निज-भाग-बडाई ।
प्रमुदित मन लै चलेउ लेबाई ।

गुहास पाहून अयोध्येची मंडळी लक्ष्मणास पाहिल्या-
प्रमाणें सुखी झाली. ती म्हणू लागली:—“ रामांनीं ह्यास
बाहूंत घरून आलिंगन दिलें. अर्थात् जन्मास आल्याचें
सार्थक त्यानेंच मिळविलें. ” आपल्या भाग्याची
चाललेली प्रशंसा ऐकून अतिहर्षित होऊन गुह
मंडळीस घेऊन चालला.

दो०—सनकारे सेवक सकल चले स्वामि
रुख पाइ । घर तरु तर सर बाग बन
वास बनायन्हि जाइ ॥ १९० ॥

सर्व माणसांना गुहाचा इधारा मिळतांच ते
घन्याची मर्जी ओळखून, घरे, वृक्षच्छाया, सरोवरे,
बागा, वने इत्यादि ठिकाणी मंडळीची व्यवस्था
करण्यासाठी निघाले.

चौ०—सृंग-वेर-पुर भरत दीख जब ।
मे सनेहबस अंग सिथिल तब ।
सोहत दिये निषादहि लागू ।
जनु तनु धरे विनय अनुरागू ।

शृंगवेरपुर दिसतांच भरताचें सर्वांग प्रेमावेशेकरून
शिथिल झालें. गुहावर भार टाकून चालतांना तो
आणि भरत असे शोभू लागले कीं, जणुंकाय विनय
आणि प्रेम हे मूर्तिमंतच चालले आहेत.

एहि विधि भरत सेन सब संगी ।
दीख जाइ जगपावनि गंगा ।
रामघाट कहू कीन्ह प्रनामू ।
भा मन मगन मिले जनु रामू ।

ह्याप्रमाणें भरत सर्व सैन्यानिशीं जगत्पावनी
गंगेच्या दर्शनास गेला. रामघाटास प्रणाम करितांच
रामच भेटल्याप्रमाणें त्याचें मन अगदीं तल्लीन झालें.

करहि प्रनाम नगर-नर-नारी ।
मुदित ब्रह्ममय वारि निहारी ।
करि मज्जनु माँगहि कर जोरी ।
राम-चंद्र-पद प्रीति न थोरी ।

गंगाजल पाहतांच अयोध्येच्या स्त्रीपुरुषांनीं हि
प्रणाम केला आणि ते ब्रह्मानंदांत निमग्न झाले. त्यांनीं
स्नानें करून व गंगेस हात जोडून प्रार्थना केला कीं,
रामपदीं आमचें अनुपम प्रेम असावें.

भरत कहेउ सुरसारि तव रेनु ।
सकल-सुखद सेवक-सुर-धेनु ।
जोरि पानि बर मागउं एहू ।
सीय-राम पद सहज सनेहू ।

भरत म्हणाला:—“ हे गंगे ! तुझी रेणू सर्वांना
सुखविणारी असून तुझ्या भक्तांची तर ती कामधेनूच
आहे. मी तुजला हात जोडून इतकाच वर मागतों
कीं, सीतारामपदीं माझें अहेतुक प्रेम जडावें.”

दो०—एहि विधि मज्जन भरत करि गुरू-
अनुसासन पाइ । मातु नहानी जानि
सब डेरा चले लेवाइ ॥ १९१ ॥

ह्याप्रमाणें प्रार्थना करून भरतानें स्नान केलें. सर्व
मातांचीं हि स्नानें झालीं, हें कळतांच गुरूच्या आज्ञेनें
तो तेथील तळ हालवून निघाला.

चौ०—जहूँ तहूँ लोगन्ह डेरा कीन्हा ।
भरत सोधु सबही कर लीन्हा ।
(नंतर शृंगवेरपुरांत) जिकडेतिकडे लोकांनीं
तळ दिला. भरतानें सर्वांचाच समाचार घेतला.

सुरसेवा करि आयसु पाई ।
राममातु पहिँ गे दोउ भाई ।
चरन चाँपि कहि कहि मृदुवानी ।
जननी सकल भरत सनमानी ।
भाइहि सौँ पि मातुसेवकाई ।
आपु निषादहि लीन्ह बोलाई ।

गुरुदेवतार्चन करून आणि त्यांची आज्ञा घेऊन
दोधेहि वंधु कौसल्येकडे गेले. तिचें आणि सर्व
मातांचें चरणसंवाहन करून आणि त्यांस गोड
गोंडस गोष्टी सांगून भरतानें त्यांची सेवा केली.
नंतर मातांची व्यवस्था शत्रुघ्नाकडे सोंपवून भरतानें
स्वतः गुहास बोलावून आणलें.

चले सखा कर सोँ कर जोरे ।
सिथिल सरीर सनेहु न थोरे ।
पूछत सखहि सो ठाउँ देखाऊ ।
नेकु नयन-मन-जरनि जुडाऊ ।
जहूँ सिय राम लपन निसि सोये ।
कहत भरे जल लोचनकोये ।

प्रेमानें अतिशय शिथिलगात्र झाल्यामुळें भरत
गुहाच्या हातांत हात घालून चालूं लागून त्यास
विचारूं लागला कीं, “ जेथें सीता, राम, आणि
लक्ष्मण रात्रीं निजले होते ती जागा एकदाची
दाखीव म्हणजे मी आपल्या मनाची आणि डोळ्यांची
तळमळ तरी निववून घेईन. ” हें बोलतांना भरताचे
नेत्रगोलक अश्रूंनीं भरून आले.

भरतबचन सुनि भयउ बिषादू ।
तुरत तहाँ लेइ गयउ निषादू ।

भरताचें वचन ऐकतांच गुह उद्विग्न झाला आणि
लगेच ती त्यास (राम निजले होते) तेथें घेऊन
गेला.

दो०—जहँ सिंसुपा पुनीततरु रघुवर किय
विस्वामु । अतिसनेह सादर भरत
कीन्हें दंड प्रनामु ॥ १९२ ॥

ज्या शिशुपा वृक्षाच्या तळीं रघुवरांनीं विश्राम
केला होता त्या जागेस भरतानें अतिप्रेमानें सादर
साष्टांग नमस्कार घातला.

चौ०—कुस साथरी निहारि सुहाई ।
कीन्ह प्रनाम प्रदच्छिन जाई ।
चरन-रेख-रज ओंखिन्ह लाई ।
वनइ न कहत प्रीति आधिकई ।
कनकविंदु दुइ चारिक देखे ।
राखे सीस सीयसम लेखे ।
सजल बिलोचन हृदय गलानी ।
कहत सखा सन वचन सुवानी ।

तेथील मृदु कुशशय्या पाहतांच भरतानें तीस
प्रदक्षिणा घालून तिला साष्टांग नमस्कार घातला.
तेथील रामपदांकित धूलि त्यानें आपल्या नेत्रांस
लावली. त्या वेळीं त्याच्या प्रेमास असें भरतें आलें
कीं, तें सांगण्याची सोयच नाही. दोन चार सुवर्ण-
कण त्याच्या दृष्टीस पडले, ते त्यानें सर्तिप्रमाणें लेखून
आपल्या मस्तकावर ठेवले. सजलनेत्र आणि दुःखित-
हृदय अशा स्थितीत तो गहिवरून गुहास म्हणाला,

श्रीहत सीयविरह दुतिहीना ।
जथा अवध नरनारि मर्लाना ।
पिता जनक देउं पटतर केही ।
करतल भोग जोग जग जेही ।
ससुर भानु-कुल-भानु भुआळू ।
जेहि सिंहात अमरावार्तिपाळू ।
प्रानुनाथ रघुनाथ गोसाईं ।
जो वड होत सो रामवडाई ।

अयोध्येचे स्त्रीपुरुष जसे कळाहीन झाले आहेत
तसेच हे (सुवर्णरज) देखील सीतेच्या विरहानें
निस्तेज आणि कांतिहीन झाले आहेत. भोग आणि
योग दोन्हीहि ज्यास केवळ करतलगत आहेत असा
राजा जनक यास उपमा तरी कोणाची द्यावी ? तो
जिचा पिता, अमरावतीचा राजा जो देवेंद्र तो
ज्याचें आर्जव करण्यांत तत्पर असा सूर्यवंशातील
अपर सूर्यच राजा दशरथ जिचा श्वशुर, जो जो
कोणी महत्त्वास चढत असेल तो ज्याच्या कृपेनें
चढतो असा स्वामी रघुनाथ जिचा प्राणनाथ,

दो०—पतिदेवता सु-तीय-मनि सीय साथरी
देखि । विहरत हृदय न हहरि हर पवि
ते कठिन विसेखि ॥ १९३ ॥

जी साध्वी स्त्रियांची मुकुटमणि, त्या महापति-
व्रता सीतेची ही शय्या पाहून देखील, हे मदहृदया !
हरहर ! ज्या अर्थी तूं हुरहुरून विदीर्ण होत नाहीस
त्या अर्थी तूं वज्राहूनदेखील अधिक कठोर आहेस !

चौ०—लालन जोग लखन लघु लोने ।
भे न भाइ अस अहाहिं न होने ।
पुरजन प्रिय पितु मातु दुलारे ।
सिय-रघु-वीरहिं प्रानापियारे ।
मृदुमूरति सुकुमार सुभाऊ ।
ताति वाड तन लाग न काऊ ।
ते वन सहहिं विपति सब भौंती ।
निदरे कोटि कुलिस एहि छाती ।

हा सुंदर लक्ष्मण म्हणजे कटीं खांदीं वाहण्याजोगा
लहान आहे. असा बंधु झाला नाही, सध्यां नाही व
पुढेंहि होणार नाही. जो शहरच्या सर्व लोकांचा
लाडका, आईबापांचा अतिशयच प्रियकर, सीता-
रामांचा तर जीव कीं प्राणच व ज्याच्या अंगाला
ऊन वाऱ्याची झुळकदेखील लागली नाही इतका
स्वभावतःच नाजुक आणि गोजिरवाणा तो वनांत
सर्व तऱ्हेच्या विपत्ति सहन करीत आहे (हें पाहून हीं
छाती ज्याअर्थी दुभंगली नाही) त्या अर्थी ह्या छातीनें
कोटी वज्रांसदेखील मागे सारलें !

राम जनानि जगु कीन्ह उजागर ।
रूप सील सुख सब गुनसागर ।
पुरजन परिजन गुरु पितु माता ।
रामसुभाउःसबहिं सुखदाता ।
वैरिउ रामवडाई करही ।
बोलनि मिलनि विनय मन हरही ।
सादर कोटि कोटि सत सेखा ।
करि न सकहिं प्रभु-गुन-गन-लेखा ।

कौसल्येनें ज्या रामास प्रसवून जगताला महत्त्व
आणिलें, जो रूप, शील, सुख इत्यादि सर्व गुणांचा
आगर, ज्या रामाचा स्वभाव माता, पिता, गुरु,
परिजन, पुरजन इत्यादि सर्वांना सुखविणारा, वैरी-
देखील ज्याची स्तुतिच करतात, भेटीमध्यें किंवा
बोलतां चालतां जो आपल्या विनयानें सर्वांचीं मनें
ओदून घेणारा, कोटिशत श्रेष्ठ ज्या प्रभु रामचंद्राच्या

गुणगणांचा उल्लेख कोट प्रयत्नांनीं देखील करूं
शकणार नाहीत,

दो०—सुखसरूप रघु—वंस—मनि मंगल—मोद—
निधान । ते सोवत कुस ढासि महि
विधिगति अतिबलवान ॥ १९४ ॥

जो सुखाची केवळ मूर्ति आणि जो मंगल आणि
मोद यांचें केंद्रस्थान त्या ह्या रघुवंशललाम श्रीरामांनीं
उघड्या जमिनीवर गवत आंथरून निजावें ना !
एकंदरीत कर्मगति जबरदस्त होय !

चौ०—राम सुना दुख कान न काऊ ।
जीवनतरु जिमि जागवइ राऊ ।
पलक नयन फनि मनि जेहि भांती ।
जोगवहिं जननि सकल दिनराती ।
ते अब फिरत विपिन पदचारी ।
कंद—मूल—फल—फूल—अहारी ।

ज्यानें 'दुःख' हा शब्द देखील कानानें ऐकिला
नाहीं, ज्यास महाराजांनीं जीवनवृक्षाप्रमाणें जपत
असावें, जशी पापण्या डोळ्यांची आणि साप आपल्या
मण्याची जोपासना करितात त्याप्रमाणें ज्याची
काळजी सर्व मातांनीं घेत असावी, तो हा राम
आज कंद, मुळें, फळें, फुलें ह्यांवर निर्वाह करून
रानोमाळ अनवाणीच हिंडत आहे ना !

धिग कैकेई अमंगलमूला ।
भइसि प्रान—प्रियतम—प्रतिकूला ।
मै धिगधिग अघउदाधि अभागी ।
सब उतपात भयउ जेहि लागी ।
कुलकलंकु करि सृजेउ विधाता ।
साइद्रोह मोहि कीन्ह कुमाता ।

प्राणाप्रमाणें प्रियतम अशा रामचंद्रास प्रतिकूल
होणाऱ्या अमंगलमूल कैकेयीस धिक्कार असो !
ज्याच्यामुळें हा सर्व अनर्थ कोसळला त्या मला,
पापसमुद्राला, हतभाग्याला शतवार धिक्कार असो.
विधात्यानें मला कुलकलंक करून जन्मास घातलें,
आणि त्या सूड घेणाऱ्या मातेनें मला स्वामिद्रोही
बनविलें ! ”

सुनि सप्रेम समुझाव निषादू ।
नाथ करिय कत बादि विषादू ।
राम तुझहिं प्रिय तुझ प्रिय रामहिं ।
एह निरदोस दोसु विधि वामहि ।

भरताचे हे दुःखोद्धार ऐकतांच गुह गहिंवरला
आणि त्याची समजूत घालूं लागला कीं, “महाराज !
आतां व्यर्थ दुःख तरी किती करावयाचें ? राम
तुम्हाला प्रिय असून तुम्ही रामाला प्रिय आहांत
हीच गोष्ट निदोष आहे. हा सर्व दोष विपरीत
प्राक्तनाचाच आहे.

छंद—विधि वाम की करनी कठिन जेहि मातु
कीन्ही वावरी । तेहि राति पुनि पुनि
करहिं प्रभु सादर सराहन रावरी ॥
तुलसी न तुझ सो राम प्रीतम कहत हौं
सौं है किये । परिनाम मंगल जानि
अपने आनिये धीरज हिये ॥ ८ ॥

ज्यानें कैकेयीस बुद्धिभ्रष्ट केलें त्या विपरीत
विधीची कृतीच फार कठोर आहे. त्या रात्री प्रभु
आपली अगदीं मनःपूर्वक प्रशंसा करीत होते. आपण
अगदीं खात्री बाळगा कीं, रामाला आपणापरतें
कांहींच प्रिय नाहीं, आणि ह्या सगळ्याचा शेवटहि
गोडच होणार आहे, हें मी शपथपुरःसर सांगतों. हें
जाणून मात्र आपण आपल्या मनास धीर दिवा
पाहिजे.

सो०—अंतरजामी राम सकुच सप्रेम
कृपायतन । चलिय करिय विश्राम यह
विचार दृढ आनि मन ॥ ८ ॥

राम अंतर्यामी, भिडस्त, सप्रेम व कृपानिधान
आहेत, हा विचार मनांत दृढ ठेवून विश्रान्ति घेण्यास
परतावें. ”

चौ०—सखावचन सुनि उर धरि धीरा ।
बास चले सुमिरत रघुवीरा ।

गुहाचें हें भाषण ऐकून व हृदयांत धैर्य भरून
भरत रामस्मरण करीत आपल्या मुक्कामावर परत
गेलो.

यह सुधि पाइ नगर—नर—नारी ।
चले बिलोकन आरत भारी ।
परदछिना करि करहिं प्रनामा ।
देहिं कैकेइहि खोरि निकामा ।
भरि भरि बारि बिलोचन लेहीं ।
वामविधातहि दूषन देहीं ।

ही सर्व हकीकत कळतांच अयोध्येची मंडळी
अति आतुरतेनें तेंच स्थळ पाहण्यास गेली. त्यांनीं

त्या स्थलास प्रदक्षिणापूर्वक प्रणाम केला, तेव्हां क्षणोक्षणी त्यांचे डोळे पाण्याने भरून येत. ते कैकेयीस विनाकारण दोष लावून प्रतिकूल विधात्यासहि नावे ठेवू लागले.

एक सराहिँ भरतसनेहू ।
कोउ कह नृपति निवाहेउ नेहू ।
निंदहिँ आपु सराहि निषादहि ।
को कहि सकइ विमोहविषादहि ।

कोणी भरताच्या प्रेमाची तारीफ करीत असत, तर कोणी म्हणत की, दशरथानेच प्रेम निभवावे. कोणी तर स्वतःस तुच्छ मानून गुहास वाखाणीत असत. त्या वेळच्या मोहाचे आणि विषादाचे कोण वर्णन करू शकेल ?

एहि विधि राति लोगु सबु जागा ।
भा भिनुसारु गुदारा लागा ।
गुरुहिँ सुनाव चढाइ सुहाई ।
नई नाव सब मातु चढाई ।
दंड चारि मई भा सब पारा ।
उतारि भरत तब सबहि सँभारा ।

ह्याप्रमाणे सर्व रात्रभर लोकांस जागरण झाले. उजाडतांच ते नदी उतरून जाऊ लागले. त्यांनी चांगल्या सुरेखशा नावेत गुरुर्जना बसवून सर्व मातांनाहि नवीन नावेत बसविले. चार घटिकांत सर्व प्लेतीरी गेले. नंतर भरताने उतरून सर्वांचा समाचार घेतला.

दो०—प्रात क्रिया करि मातुपद वंदि गुरुहि
सिर नाइ । आगे किये निषादगन
दीन्हेउ कटक चलाइ ॥ १९५ ॥

सकाळचे आन्हिक आटोपून, मातृपदी वंदन करून आणि गुरूंस मस्तक नमवून भरताने निषादमंडळीस अभंगाी करून सैन्याची खानगी केली.

चौ०—कियेउ निषादनाथ अगुआई ।
मातु पालकी सकल चलाई ।
साथ बोलाइ भाइ लघु दीन्हा ।
बिप्रन्ह सहित गवन गुरु कीन्हा ।
आपु सुरसारिहिँ कीन्ह प्रनामू ।
सुमिरे लषनसहित सियरामू ।
गवने भरत पयादेहि पाये ।
कोतल संग जाहिँ डोरिआये ।

त्याने गुहास अघाडीला घालून सर्व मातांच्या पालख्या चालू केल्या. शत्रुघ्नास बोलावून आणून बरोबर दिले आणि विप्रांसह वसिष्ठांची खानगी केली. नंतर गंगेस नमस्कार करून व रामलक्ष्मण आणि सीता यांचे स्मरण करून भरत स्वतः पार्यांच निघाला. बरोबर त्याचा घोडा बागदोर लावून मोकळाच चालू लागला.

कहहिँ सुसेवक बारहिँ वारा ।
होइय नाथ अस्व असवारा ।
रामु पयादेहि पाय सिधाये ।
हम कहँ रथ गज बाजि बनाये ।
सिरभर जाउँ उचित अस मोरा ।
सब तेँ सेवकधरम कठोरा ।

भरताचे प्रामाणिक सेवक त्यास वारंवार म्हणत की, महाराजांनी घोड्यावर स्वार व्हावे. (परंतु भरत त्यास म्हणे) “ राम तर पार्या आणि अनवाणीच चालत आहेत आणि माझ्यासाठीः मात्र हे घोडे, हत्ती, रथ वनविले आहेत ! वास्तविक पहातां डोक्याने चालत जाणे हेच मला उचित आहे. सर्वांपेक्षा सेवाधर्मच कष्टतर आहे. ”

देखि भरतगाति सुनि मृदुबानी ।
सब सेवकगन गरहिँ गलानी ।

भरताची ती स्थिति पाहून आणि त्याचे ते प्रेमळ वचन ऐकून सर्व नोकर लोक दुःखाने अगदी विरघळून गेले.

दो०—भरत तीसरे पहर कहँ कीन्ह प्रवेसु
प्रयाग । कहत राम सिय राम सिय
उमागि उमागि अनुराग ॥ १९६ ॥

‘ सीताराम ’ ‘ सिताराम ’ असें भजन चालले आहे आणि प्रेमाचे पूरचपूर लोटताहेत अशा स्थितीत भरताने तिसरे प्रहर प्रयागप्रवेश केला.

चौ०—झलका झलकत पायन्ह कैसे ।
पंकजकोस ओसकन जैसे ।
भरत पयादेहि आये आजू ।
भयउ दुखित सुनि सकलसमाजू ।

(पार्या चालण्याने आलेले) भरताच्या पायावरचे फोड कमळाच्या पाकळ्यांवरील दवाच्या थेंबाप्रमाणे झळकू लागले. आज भरत संबंध अनवाणीच चालून आले हे ऐकून सर्व दुःखित झाले.

खबरि लीन्ह सब लोग नहाये ।
कीन्ह प्रनाम त्रिवेनिहि आये ।
सविधि सितासित नीर नहाने ।
दिये दान महिसुर सनमाने

सर्व मंडळीचीं स्नाने शाल्याची खबर कळतांच
भरतानें त्रिवेणीसंगमावर येऊन प्रणाम केला व संग-
माच्या शुभ्रश्याम जलांत विधियुक्त स्नान केलें आणि
दाने देऊन ब्राह्मणांचा सन्मान केला.

देखत स्यामल-धवल-हलारे ।
पुलाकि सरीर भरत कर जोरे ।
सकल--काम--प्रद तीरथराऊ ।
वेदविदित जग प्रगट प्रभाऊ ।
मागुं भीख त्यागि निजधरमू ।
आरत काह न करइ कुकरमू ।
अस जिय जानि सुजान सुदानी ।
सफल करहिं जग जाचकवानी ।

गंगायमुनाजलाचे शुभ्र आणि श्याम तरंग पाहून भर-
ताचें शरीर रोमांचित झालें. तो हात जोडून म्हणाला:—
हे तीर्थराजा ! तूं सकल कामना पूर्ण करणारा आहेस.
तुझा प्रभाव वेदप्रसिद्ध असून जगांत तर तो प्रत्यक्षच
दिसतो. मी आपला धर्म सोडून तुजजवळ भिक्षा
मागत आहे. दुःखानें आर्त झालेला कोणतें दुष्कर्म
करणार नाही ? असें मनांत समजून जगांतील शाते
आणि उदार याचकांची याचना पूर्ण करितात.

दो०—अरथ न धरम न काम रुचि गति न
चहउँ निरवान । जनम जनम रति रामपद
यह बरदानु न आन ॥ १९७ ॥

मला अर्थाची अपेक्षा नाही, धर्म आणि काम
यांचीहि चाड नाही किंवा मोक्षपदाचीहि हांव नाही.
जन्मोजन्मीं रामपदाचे ठायीं मी अनुरक्त असावे हेंच
मला वरदान द्यावे. एरव्ही मला कांहींहि नको.

चौ०—जानहु राम कुटिल करि मोही ।
लोग कहउ गुरु-साहिव-द्रोही ।
सीता-राम-चरन रति मोरे ।
अनुदिन बढउ अनुग्रह तोरे ।

राम मला कुटिल म्हणून समजोत किंवा लोक
मला गुरुद्रोही आणि स्वामिद्रोही म्हणोत; तुझ्या

कृपेनें माझें सीतारामचरणीं प्रेम दिवसानुदिवस
वाढतच राहो.

जलद जनम भरि सुरति विसारउ ।
जाचत जल पविपाहन डारउ ।
चातक रटनि घटे घटि जाई ।
बढे प्रेम सब भाँति भलाई ।
कनकहि वान चढइ जिमि दाहे ।
तिमि प्रिय-तम-पद नेम निवाहे ।

मेघ जन्मभर जरी आठवण विसरला, जलाची
याचना करीत असतां त्याच्या ऐवजीं तो जरी वज्र-
पाषाणांची वृष्टि करूं लागला आणि चातकाची
ओरड कमी कमी होत होत ती जरी अगदीं
नाहींशी झाली तरी त्याचें मेघावरील प्रेम वाढतच
जातें आणि त्या योगानें त्याचें सर्वस्वी कल्याणच
होतें. सोन्यास आंच दिल्यानें तें जसें वाणास चढतें
तद्वतच माझ्या प्रियतमाच्या चरणीं असलेला प्रेम
तूंच निभवून ने.

भरतवचन सुनि माँझ त्रिवेनी ।
भइ मृदुवानि सु-मंगल-देनी ।
तात भरत तुझ सब विधि साधू ।
राम-चरन-अनुराग-अगाधू ।
वादि गलानि करहु मन माहीं ।
तुझ सम रामहिं कोउ प्रिय नाही ।

भरताचें वचन ऐकून त्रिवेणीमधून मंगलप्रद
गंभीर वाणी निघाली:—हे तात भरता ! तूं सर्व
रीतीनिं सोज्ज्वळ आहेस. रामचरणीं तुझें प्रेम अनंत
आहे. तूं आपल्या मनांत उगीच विषाद मातूं
नकोस. तुजसारखा रामाचा जिवलग कोणीहि
नाहीं.

दो०—तनु पुलकेउ हिय हरष सुनिं वेनिवचन
अनुकूल । भरत धन्य कहि धन्य सुर
हरषित बरपहिं फूल ॥ १९८ ॥

त्रिवेणीचे ते अनुकूल शब्द ऐकून भरताच्या
चित्तास हर्ष वाटून त्याचा देह पुलकित झाला.
“भरता ! धन्य रे धन्य तूं” असें म्हणून देव
त्याजवर पुष्पवृष्टि करूं लागले.

चौ०—प्रमुदित तीरथ-राज-निवासी ।
बैषानस बढु गृही उदासी ।

कहाहिँ परसपर मिलि दस पाँचा ।
भरत सनेह सील सुचि साँचा ।

प्रयागक्षेत्री राहणारे ब्रह्मचारी, गृहस्थ, वानप्रस्थ
आणि संन्यासी दहादहा पांचपांच जमून परस्परांत
आनंदानें बोलत असत कीं, भरताचेंच प्रेम आणि
शील तत्त्वतः शुद्ध होय.

सुनत राम-गुन-ग्राम सुहाये ।
भरद्वाज मुनिवर पहिँ आये ।

रामचंद्राचा सुश्राव्य गुणग्राम श्रवण करीत करीत
भरत मुनिश्रेष्ठ भरद्वाजांच्या आश्रमी आला.

दंडप्रनाम करत मुनि देखे ।
मूरतिवंत भाग निज लेखे ।
धाइ उठाइ लाइ उर लीन्हें ।
दीन्हिँ असीस कृतार्थ कीन्हें ।
आसन दीन्ह नाइ सिरु बैठे ।
चहत सकुच गृह जुनु भजि पैसे ।

भरतास साष्टांग नमस्कार घालतांना पहातांच
मुनि त्यास आपलें मूर्तिमंत भाग्यच आहे असें सम-
जले. त्यांनीं धावून त्यास उचललें आणि हृदयाशीं
कवटाकून धरून आणि आशीर्वाद देऊन कृतार्थ
केलें व त्याला आसन दिलें. त्यांस नमस्कार करून
तो अशा रीतीनें बसला कीं जणू काय तो घरांतून
पळून आल्यावर (मध्येच सांपडल्यामुळें) हिरमुसला
होत्साता पुनः घरी जाऊं इच्छीत आहे.

मुनि पूछव किछु यह बड सोचू ।
बोले रिषि लखि सीलसँकोचू ।
सुनहु भरत हम सब सुधि पाई ।
विधिकरतव पर किछु न बसाई ।

भरद्वाज (वनवासप्रकरणीं) कांहीं तरी विचार-
पूस करतालि हीच त्यास मोठी धास्ती वाटली. त्याचें
शील आणि संकोच लक्षांत आणून मुनि म्हणाले:-
“ वा भरता ! ऐक; आम्हांला सर्व शोध लागला
आहे. ईश्वरी घटनेवर कांहीं इलाज चालत नाही.

दो०-तुम्ह गळानि जिय जनि करहु समुझि
मातुकरतूति । तात कैकइहि दोष नहिँ
गई गिरा मतिधूति ॥ १९९ ॥

केलें तें सर्व कैकेयीनें केलें असें मानून तूं आपल्या
टिकाणीं शोक करूं नकोस. वा भरता ! कैकेयीकडेही

दोष नाही. सरस्वतीनेंच तिची बुद्धि पार नष्ट केली
होती.

चौ०-यहउ कहंत भल कहिहि न कोऊ ।
लोक बेद बुधसंमत दोऊ ।

ह्या म्हणण्यास इतर कोणी चांगले म्हणणार
नाहींत. परंतु सिद्धांत आणि व्यवहार हे दोन्ही
पंडितांना मान्य असतात. (कारण त्यांची एकवाक्यता
त्यांनाच ज्ञात असते.

तात तुम्हार विमलजस गाई ।
पाइहि लोकउ बेद बडाई ।

बावा रे ! तुझें विमल यश गाऊन वेदसिद्धांत
देखील व्यवहारांत महत्त्वच पावतील. (तात्पर्य तुझा
स्वतःचा व्यवहार इतका पायाशुद्ध आहे कीं सिद्धांत
त्याचें पुष्टीकरणच करणार आणि त्या योगें त्यास
लोकमान्यता येईल.)

लोक-वेद-संमत सब कहई ।
जोहि पितु देइ राजु सो लहई ।
राज सत्यव्रत तुझहिँ बोलाई ।
देत राज सुख धरम बडाई ।

पिता ज्यास राज्य देईल त्यासच राज्य मिळा-
वयाचें हें मत शास्त्र आणि रूढि या दोहोंनाहि
संमत आहे. राजा दशरथ सत्यव्रत असल्याकारणानें
तुला बोलावून राज्य, (आणि तदनुषंगिक) सुख,
धर्म आणि श्रेष्ठता तो तुलाच देणार होता.

रामगवन बन अनरथमूला ।
जो सुनि सकल विस्व भइ सुला ।
सो भावीबस रानि अयानी ।
करि कुचालि अंतहु पछितानी ।
तहउं तुम्हार अलप अपराधू ।
कहइ सो अधम अयान असाधू ।
करतेहु राज त तुम्हहिँ न दोषू ।
रामहिँ होत सुनत संतोषू ।

(आतां) ज्याच्या श्रवणानें आखिल ब्रह्माण्डांत
हाहाकार माजला असा अनर्थकारक रामवनवास
खराच-परंतु तो होणार हें ठरलेलेंच होतें. कैकेयी
विचारी अडाणी, तिनें कुचेष्टा केली; परंतु अखेरीस
तिलाहि पश्चात्ताप झाला. ह्या बाबतींत तुझा अल्प-
मात्र देखील अपराध आहे असें कोणी म्हणेल तर
तो अधम, अज्ञान आणि दुष्ट होय. तूं राज्य केलें

असतेंस तरीदेखील तुला दोष न लागतां तें ऐकून
रामास आनंदच झाला असता.

दो०—अब आति कीन्हेहु भरत भल तुम्हहिँ
उचित मत एहु । सकल-सुमंगल-मूल
जग रघु-बर-चरन सनेहु ॥ २०० ॥

पण आतां तर तूं चांगुलपणाची शिकस्त केलीस.
भरता ! जगांत सर्व सुमंगलांचें अधिष्ठान ह्मणजे
रामपदप्रेम, हा तुझा विचार तुला योग्यच होय.

चौ०—सो तुझार धन जीवनप्राना ।
भूरि भाग को तुम्हहिँ समाना ।
यह तुझार आचरज न ताता ।
दसरथसुअन राम-प्रिय-भ्राता ।

तुझे जीवन आणि प्राण धन्य होत. तुजसारखा
महान् भाग्यवान् कोण असणार ! हे तात ! हें
तुझें आश्चर्य नव्हे. कारण, तूं दशरथाचा पुत्र आणि
रामाचा प्रियबंधु आहेस.

सुनहु भरत रघु-पति-मन माहीं ।
प्रेमपात्र तुम सम कोइ नाही ।
लपन राम सीतहिँ अतिप्रीती ।
निसि सब तुझहिँ सराहत बीती ।
जाना मरम नहात प्रयागा ।
मगन होहिँ तुम्हरे अनुरागा ।

भरता ! ऐक. रघुपतीच्या मतानें तुजसारखा
प्रेमास्पद कोणाचि नाही. राम, लक्ष्मण आणि सीता
यांनीं तीं सर्व रात्र आति प्रेमानें तुझीच प्रशंसा कर-
ण्यांत घालविली. प्रयागस्थान करितां करितां देखील
तुझें मर्म त्यांच्या लक्षांत येऊन ते तुझ्याच प्रेमांत
मग्न झाले.

तुम्ह पर अस सनेहु रघुवर के ।
सुख जीवन जग जस जड नर के ।
यह न अधिक रघुवीरबडाई ।
प्रनत-कुटुंब-पाल रघुराई ।

जगांत मूढजनांचा जसा आपल्या प्राणावर लोभ
असतो तसाच लोभ रामाचा तुजवर आहे. ही
ह्मणजे रामासंबंधानें मोठीशी श्लाघा नव्हे; कारण
रामराय शरणांगताच्या कुटुंबाचेदेखील पालनकर्ते
होत.

१ हें एक शब्दाचित्र आहे. त्यांतली कवीची कुशलता
व खुबी पाहण्यासारखी आहे.

तुम्ह तउ भरत मोर मत एहु ।
धरे देह जनु रामसनेहु ।

भरता ! माझ्या मतानें तर तूं जणुंकाय देहधारी
रामस्नेहच आहेस.

दो०—तुम कहँ भरत कलंक यह हम सब
कहँ उपदेसु । राम-भगति-रस-सिद्ध हित
भा यह समय गनेसु ॥ २०१ ॥

भरता ! तुला हा कलंक वाटतो, परंतु आह्मां
सर्वांना मात्र हा उपदेशच झाला आहे. रामभक्ति-
रसाच्या सिद्धीसाठीं ह्या वेळेस हा ओनामाच
झाला.

चौ०—नवविधु विमल तात जसु तोरा ।
रघु-बर-किंकर-कुमुद-चकोरा ।
उदित सदा अथइहिँ कबहूँ ना ।
घटिहिँ न जग नभ दिन दिन दूना ।

बा भरता ! तुझें विमल यश हा एक अद्भुतच
चंद्रमा होय आणि रामाचे दास हे कुमुद आणि
चकोर होत. हा चंद्र नेहमीं उदितच राहणार,
त्यास कधीं अस्त नाही किंवा उतरती कळाही
नाहीं. विश्वरूप आकाशांत तो दिवसानुदिवस वृद्धि-
गतच होत राहणार.

कोक तिलोक प्रीति अति करही ।
प्रभुप्रतापु रावि छविहिँ न हरिही ।
निसि दिन सुखद सदा सब काहु ।
प्रसिहिँ न कैकइकरतव राहु ।

त्रैलोक्यरूपी कोकपक्षी त्याजवर अतिशयच प्रेम
करणार. प्रभु रामचंद्राच्या प्रतापरूप रवीलाहि त्याची
कांति हिरावून घेतां येणार नाही. तो सदासर्वकाळ
सर्वत्रांना रात्रंदिवस सुखच देणार. कैकेयीचा कर्तृत्वरूप
राहु त्यास ग्रासूं शकणार नाही.

पूरन राम-सु-प्रेम पियूषा ।
गुरुअवमान दोख नहिँ दूषा ।
रामभगत अब अमिय अघाहू ।
कीन्हेहु सुलभ सुधा वसुधाहू ।

रामाच्या मधुर प्रेमरूप अमृतानें तो परिपूर्णच
राहील. गुरुजनांच्या (चंद्रपक्षी देवगुरु बृहस्पतीच्या)
अपमानरूप (चंद्रपक्षी गुरुदारागमनरूप) दोषानें
तो दूषित होणार नाही. अतःपर रामाचे भक्त या

१ रामभक्तिसंबंधानें तूं आमचा गुरु आहेस हा आशय.

अमृतानेच तृप्त होत राहतील, कारण ह्या पृथ्वीतलावर
तें अमृत तूं सुलभ केलें आहेस.

भूप भगीरथ सुरसरि आनी ।

सुमिरत सकल-सु-मंगल-खानी ।

दसरथ-गुन-गन वरनिन जाहीं ।

अधिक कहा जेहि सम जग नाही ।

दो०-जासु सनेह-संकोच-वस राम प्रगट
भये आइ । जे हर-हिय नयननि कबहुँ
निरखे नहीं अघाइ ॥ २०२ ॥

(एकंदर तुमचा वंशच अद्भुत व पवित्र आहे
ह्या आशयानें ह्मणतात) केवळ स्मरणमात्रेंकरून जी
सर्व सुमंगलांना अर्पण करते ती भगीरथी राजा
भगीरथानें पृथ्वीतलावर आणली. ज्याचें दर्शन घेत
असतां श्रीसदाशिवाचे हृत्त्रेदखील कधींच तृप्त
झाले नाहीत असा हा राम ज्याच्या प्रेमाच्या संकोच-
वशानें प्रत्यक्ष आविर्भूत झाला, त्या दशरथाच्या
गुणाला तर सीमाच नाही (थोडक्यांत त्याजविषयी
सांगावयाचें म्हणजे) त्याच्या पासंगास देखील जगांत
कोणी पुरावयाचें नाही. मग त्यापेक्षां वरचढ असा
कोडून आढळणार ?

चौ०-कीरति विधु तुझ कीन्ह अनूपा ।

जहँ वस राम प्रेम-मृग-रूपा ।

(भगीरथदशरथांच्या कीर्तिचंद्रापेक्षां)तुझा कीर्तिचंद्र
अगदींच अद्वितीय होय. कारण त्यांत स्वतः रामचंद्र
प्रेमरूप मृगाच्या रूपानें वास करीत आहेत.

तात गलानि करहु जिय जाये ।

डरहु दरिद्रहि पारस पाये ।

वाळा भरता ! इतकें होऊनहि तूं मनांत चिंतातुरच
आहेस. परीस मिळूनदेखील तूं दारिद्र्यास भितोसच !

सुनहु भरत हम झूठ न कहहीं ।

उदासीन तापस वन रहहीं ।

सब साधन कर सुफल सुहावा ।

लषन-राम-सिय दरसन पावा ।

तेहि फल कर फल दरस तुझारा ।

सहित प्रयाग सुभाग हमारा ।

१ हें वर्णन अत्यंत मार्मिक आणि गूढ आहे. मात्र
त्यांतले ध्वनि पाहण्यास हवेत. भरतचरित्रविषयक कवींचा
आत्मविश्वासहि यांतून ध्वनित होऊं शकतो. पुढील
चौपाया पहा, आणि या कांडाच्या अखेरच्या छंदाचें चौथें
चरण लक्षांत आणा.

भरता, ऐक. आम्हीं उदासीन, तापसी आणि वनांत
रहाणारे असून कधीं असत्य भाषण करणार नाही.
सर्व साधनांचें अपूर्व फळ ह्मणजे सीतारामलक्ष्मणांचें
दर्शन आणि तें आम्हांला प्राप्त झालें. त्या फळाचें
फल हें तुझें दर्शन होय. प्रयागासह हें आमचें महन्नाग्य
होय.

भरत धन्य तुझ जग जस जयऊ ।

कहि अस प्रेम मगन मुनि भयऊ ।

भरता ! तूं धन्य आहेस ! जगांत यश तूंच गाज-
विलेंस. ” इतकें बोलून मुनी प्रेमांत निमग्न झाले.

मुनि मुनिवचन सभासद हरषे ।

साधु सराहि सुमन सुर वरषे ।

धन्य धन्य धुनि गगन प्रयागा ।

मुनि मुनि भरत मगन अनुरागा ।

मुनिवचन ऐकून सभासद हर्षित झाले. देव ‘साधु’
‘साधु’ असा धन्यवाद देऊन पुष्पवर्षाव करूं लागले.
सर्व वातावरणांत आणि प्रयागांत ‘धन्य’ ‘धन्य’
हाच ध्वनि भरून राहिला. तो वारंवार ऐकून भरत
प्रेमांत निमग्न झाला.

दो०-पुलकगात हिय राम सिय सजल
सरोरुह नैन । करि प्रनाम मुनिमंडिलिहि
बोले गदगद वैन ॥ २०३ ॥

भरताचा देह रोमांचित होऊन त्याची नेत्रकमळे
अश्रूनीं डवडवलीं आणि हृदयांत सीताराम आविर्भूत
झाले ! मुनिमंडलास प्रणाम करून भरत सद्गद वाणीनें
म्हणाला—

चौ०-मुनिसमाज अरु तीरथराजू ।

साचिहु सपथ अघाइ अकाजू ।

एहि थल जौं कछु कहिय बनाई ।

एहि सम अधिक न अब अधमाई ।

तुझ सर्वज्ञ कहउँ सतिभाऊ ।

उर-अंतर-जामी रघुराऊ ।

“ह्या तीर्थराजाचे ठिकाणीं, त्यांतून मुनिसमाजांत
शपथपूर्वक सत्याचें प्रख्यापन करणें अप्रयोजकपणाचें
होय. ह्या स्थळां कांहींहि गोष्ट रचून सांगणें ह्यासारखें
किंवा ह्यापेक्षां अधिक पातक आणि नीचत्व नाही.
आपण सर्वज्ञ आहांत आणि रघुराय सर्वांतर्थांमी आहेत.
मी सत्यभावानें सांगतां.

मोहि न मातुरकरतव कर सोचू ।

नहि दुख जिय जग जानहि पोचू ।

नाहिँ न डरु बिगरहि परलोकू ।
पितहु मरन कर मोहि न सोकू ।

मला मातेच्या कृतीबद्दल शोक वाटत नाही,
जग मला अधम समजेल त्याची माझ्या मनास खंती
वाटत नाही. परलोकापासून मी च्युत होईन याचीहि
भीति मला नाही आणि पित्याच्या मृत्यूचें देखील
मला दुःख वाटत नाही.

सुकृत सुजस भरि भुवन सुहाये ।
लछिमन-राम-सरिस सुत पाये ।
रामाबिरह तजि तन छनभंगू ।
भूप सोच कर कवन प्रसंगू ।

आपल्या श्लाघनीय सुकृतांनै आणि सत्कीर्तीनै
ब्रह्माण्ड भरून ज्यानै रामलक्ष्मणासारखे पुत्र प्राप्त
करून घेतले आणि रामविरह होतांच ज्यानै आपल्या
क्षणभंगुर देहाचा त्याग केला, त्या राजा दशरथा-
विषयी शोक करण्याचें प्रयोजनच काय आहे ?

राम-लपन-सिय बिनु पग पनहीँ ।
करि मुनिवेष फिरहिँ बन वनहीँ ।

दो०—अजिन वसन फल असन महि सयन
डासि कुस पात । वसि तरुतर नित सहत
हिम आतप बरषा वात ॥ २०४ ॥

सीता, राम आणि लक्ष्मण अजिनवस्त्र परिधान
करून, फलांवर निर्वाह करून, भूमीवर आंथरलेल्या
तृणपल्लवांच्या शय्येवर शयन करून, तरुतलाचे
ठिकाणी वास करीत, मुनिवेषानें पार्थी पदत्राणां-
वांचून, शीत, उष्ण, पर्जन्य आणि वायु सदैव
सहन करीत वनोवनां संचार करीत आहेत !

चौ०—एहि दुख दाह दहइ दिन छाती ।
भूख न वासर नीँ द न राती ।
एहि कुरोग कर औषध नाहीँ ।
सोधेउँ सकलविश्व मन माहीँ ।

ह्या दुःखाग्नीनै ही छाती दिवसरात्र जळत आहे,
दिवसां भूक लागत नाही आणि रात्री झोंप येत
नाहीं. मी आपल्या मनानें सर्व विश्व धुंडाळलें तरी-
देखील ह्या दुर्धर रोगावर औषधच आढळलें नाही.

मातु कुमत बढई अधमूला ।
तेहि हमार हित कीन्ह बसूला ।
कलि कुकाठ कर कीन्ह कुजंत्रू ।
गाडि अवाधि पाढि कठिन कुमंत्रू ।

माझ्या मातेची दुर्बुद्धि हिनेच सुतार वचून त्यानें
माझ्या हिताचा वाकस केला आणि त्याच्या सहा-
य्यानें मत्सररूप अतिचिवट लांकडाचें घातुक यंत्र
वनवून तें अधोर मंत्राचा जप करून चौदा वर्षांच्या
सुदतीनें गाडून टाकलें.

मांत्रिक लोक जें राज्य किंवा घर उध्वस्त
करण्याचें असेल तेथें मंत्रशास्त्रविधानपूर्वक यंत्र करून
गाडतात आणि सवीज उच्चाटनमंत्राचें अनुष्ठान
करितात. ह्या मांत्रिक विधानावरून वरील रूपक
जमविलें आहे.

मोहि लागि यह कुठादु तेहि ठाटा ।
घालेसि सब जग बारह बाटा ।
मिटइ कुजोग राम फिरि आये ।
वसइ अवध नहिँ आन उपाये ।

मजकरितां तिनें हा सगळा उपद्रव्याप घडवून
आणला आणि सर्व जगाच्या बारा वाटा झाल्या.
राम परत येतील तरच हा कुयोग मिटेल. परव्हीं
अयोध्येची घडी बसावयाची नाही. ’’

भरतवचन सुनि मुनि सुख पाई ।
सबाहिँ कीन्हि बहु भाँति बडाई ।
तात करहु जानि सोचु विसेखी ।
सब दुख मिटिहि रामपग देखी ।

हें भरताचें भाषण ऐकून भरद्वाजास फार आनंद
झाला. सर्व मंडळींनीं त्याची परोपरीनें वाखाणणी
केली. (ते म्हणाले,) ‘ बाबा रे ! विशेष शोक करूं
नकोस. रामपदांच्या दर्शनानेंच सर्व दुःखें नामशेष
होतील. ’

दो०—करि प्रबोध मुनिवर कहेउ अतिथि
प्रेमप्रिय होहु । कंद मूल फल फूल हम
देहिँ लेहु करि छोहु ॥ २०५ ॥

असा उपदेश करून भरद्वाज म्हणाले:—‘‘तूं
आमचा अगदी मनापासून आवडता अतिथि हो.
आम्ही तुला कंद, मुळें, फळें, जें जें अर्पण करूं तें
त्वां कृपा करून स्वीकारलें पाहिजे. ’’

चौ०—सुनि मुनिवचन भरत हिय सोचू ।
भयउ कुअवसर कठिण सँकोचू ।
जानि गुरुइ गुरुगिरा बहोरी ।
चरन वांदि बोले कर जोरी ।
सिर धरि आयसु करिय तुहारा ।
परमधरम यह नाथ हमारा ।

याप्रमाणें मुनिवाक्य ऐकून भरताच्या मनांत अशा बिकट प्रसंगी हें मोठेंच संकट उद्भवलें म्हणून काळजी वाटली. परंतु गुरुजनांची आज्ञा ही श्रेष्ठतर जाणून तो फिरून त्यांच्या चरणांला वंदन करून हात जोडून म्हणाला:—“ हे नाथ ! आपली आज्ञा शिरसाबंध मानून त्याप्रमाणें वर्तन करणें हाच आमचा प्रधान धर्म होय. ”

भरतवचन मुनिवर मन भाये ।
सुचि सेवक सिष निकट बोलाये ।
चाहिय कीन्ह भरतपहुनाई ।
कंद मूल फल आनहु जाई ।
भलेहि नाथ कहि तिन्ह सिर नाये ।
प्रमुदित निज निज काज सिधाये ।

हें भरताचें उत्तर मुनिवरांच्या मनास फारच आवडलें. त्यांनीं शुद्ध सेवेकरी शिष्य बोलविले, व “ भरताला पाहुणचार केला पाहिजे, तुम्ही जाऊन कंदमूलफळें आणा, ” (अशी त्यांना आज्ञा करितांच) ‘ बरें आहे, महाराज ’ असें हाणून त्यांनीं नमस्कार केला आणि ते आपआपल्या कामास मोठ्या आनंदानें निघून गेले.

मुनिहि सोच पाहुन बड नेवता ।
तसि पूजा चाहिय जस देवता ।
मुनि रिधिसिधि अनिमादिक आई ।
आयसु होइ सो करहि गोसाई ।

मुनीस चिंता उत्पन्न झाली कीं, पाहुणा तर मोठा बोलावला, तेव्हां आतां जशी देवता तसाच तिचा सत्कारहि व्हावयाला पाहिजे. हें ऐकून आणि-मादिसिद्धि प्रगट झाल्या (आणि म्हणाल्या,) हे प्रभो ! आपली जशी आज्ञा होईल त्याप्रमाणें आम्ही करूं.

दो०—रामविरह व्याकुल भरत सानुज सहित
समाज । पहुनाई करि हरहु सम
कहा मुदित मुनिराज ॥ २०६ ॥

‘ भरत सानुज आणि सपरिवार रामविरहानें व्याकुळ झाला आहे, त्याचा पाहुणचार करून मंडळींचे श्रम घालविले पाहिजेत. ’ असें मुनिश्रेष्ठांनीं आनंदानें त्यांना सांगितलें.

चौ०—रिधिसिधि सिर धरि मुनिवरबानी ।
वडभागिनि आपुहि अनुमानी ।

कहनिहँ परसपर सिधिसमुदाई ।
अतुलित अतिथि राम-लघु-भाई ।
मुनिपद बंदि करिय सोइ आजू ।
होइ सुखी सब राजसमाजू ।

कद्विसिद्धींनीं मुनिवरांची आज्ञा शिरसाबंध केली व स्वतःस महान् भाग्यवान् समजून सर्व सिद्धी परस्परांत म्हणूं लागल्या कीं, “ हा रामाचा धाकटा भाऊ म्हणजे अद्वितीय पाहुणा घरीं आला आहे. मुनिपदांच्या कृपेनें आज असेंच करूं कीं, जेणेंकरून राजाची ही सर्वच मंडळी सुखांत गर्क होतील. ”

अस कहि रचे रुचिर गृह नाना ।
जेहि विलोकि विलखाहि विमाना ।
भोग विभूति भूरि भरि राखे ।
देखत जिन्हहि अमर अभिलाखे ।
दासी दास साजु सब लीन्हे ।
जोगवत रहहि मनहि मन दीन्हे ।

ह्याप्रमाणें बोलून त्यांनीं ज्यांना पाहतांच विमानें देखील लाजू लागलीं असे भव्य आणि सुंदर वाडे निर्माण केले आणि त्यांत असें अपरिमित ऐश्वर्य आणि विलास भरून ठेवले कीं, देवांनादेखील त्यांजबद्दल अभिलाष उत्पन्न झाला. तेथील दासदासी सर्व सिद्धता करून अगदीं पाहुण्यांच्या मनांत आपलीं मनें घातल्याप्रमाणें त्यांची शुश्रूषा करूं लागल्या.

सब समाज सजि सिधि पल माहीं ।
जे सुख सुरपुर सपनेहुं नाहीं ।
प्रथमहि वास दिले सब केही ।
सुंदर सुखद जथारुचि जेही ।

जीं सुखें स्वर्गांत देखील स्वप्नांतहि साध्य व्हावयाचीं नाहींत त्यांची सिद्धता सिद्धींनीं एका क्षणांत केली. प्रथमच ज्यांना जशी आवडेल तशी सुंदर आणि सोईस्कर जागा देण्यांत आली.

दो०—बहुरि सपरिजन भरत कहँ रिषि अस
आयसु दिन्ह । विधि-विसमय-दायक
विभव मुनिवर तपवल कीन्ह ॥ २०७ ॥

मुनिवरांनीं भरतास त्याच्या खास मंडळीसुद्धां अशीच (इतरांप्रमाणें) सिद्धिनिर्मित निवासस्थानांत राहण्याची) आज्ञा दिली. नंतर त्यांनीं ब्रह्मदेवास देखील थक करून सोडण्यासारखें वैभव स्वतःसामर्थ्यानें निर्माण केलें.

चौ०—मुनिप्रभाउ जब भरत बिलोका ।
सब लघु लगे लोकपाति लोका ।
सुखसमाज नहि जाइ बखानी ।
देखत बिराति बिसारहि ज्ञानी ।

मुनींचा तो प्रभाव जेव्हां भरतानें पाहिला तेव्हां त्यास सर्वच लोकपालांचे लोक तुच्छ वाटूं लागले. तेथील सुखसामुग्री अशी वर्णनातीत होती कीं, तीस पाहतांच ज्ञानवंतांस देखील वैराग्याचें विस्मरण व्हावें.

आसन सयन सुवसन विताना ।
बन बाटिका बिहंग मृग नाना ।
सुरभि फूल फल अमियसमाना ।
बिमल जलासय विविध बिधाना ।
असन पान सुचि अमिय अमी से ।
देखि लोग सकुचात जमी से ।

आसन, शयन, सुंदर वस्त्रे, मंडप, वन, वाटिका, पक्षी, मृग हीं नानाप्रकारचीं होतीं. सुगंधिक पुष्पे, अमृतप्राय फळे, स्वच्छ जलाशय हींहि तन्हतन्हचीं होतीं. तेथील खाद्यपेयें शुद्ध अमृताप्रमाणें मधुर होतीं. त्यांस पाहूनच मंडळी संयमनिष्ठाप्रमाणें संकोचूं लागली.

सुरसुरभी सुरतरु सबही के ।
लखि अभिलाष सुरेस सची के ।
रितु वसंत बह त्रिविध बयारी ।
सब कहें सुलभ पदारथ चारी ।
सक चंदन बनितादिक भोगा ।
देखि हरख विसमयबस लोगा ।

तेथें कामधेनू आणि कल्पवृक्ष हे सर्वांच्याच घरोघरी होते. त्यांना पाहून इंद्रइंद्राणी यांनादेखील अभिलाष उत्पन्न होई. वसंतऋतूमुळें त्रिविध वायु वहात होता. सर्वांनाच चतुर्विध पदार्थ सुलभ होते. पुष्पमाला, चंदन, वनिता इत्यादि भोग पाहूनच सर्व मंडळी आनंदांत आणि आश्चर्यांत गुरफटून गेली.

दो०—संपति चकई भरत चक्र मुनिआयसु
खेलवार । तेहि निसि आसमपी जरा
राखे भा भिनुसार ॥ २०८ ॥

मुनिआज्ञारूप गारुड्यानें भरत आणि संपत्ति हें चक्रवाकचक्रवाकीचें जोडपें त्या रात्री मुनींच्या आश्रमरूप पिंजऱ्यांत घालून सूर्योदय होईपर्यंत ठेविलें. (जसे चक्रवाकचक्रवाकी रात्री पिंजऱ्यांत

कोंडून ठेवले तरी स्वभावसिद्ध विरहान्विततेमुळें त्यांची एकत्रस्थिति नसते, तसें भरताचें मन तें ऐश्वर्य पाहूनदेखील रामविरहदुःखास्तव तिजपासून विरक्तच राहिलें, हें तात्पर्य.)

चौ०—कीन्ह निमज्जन तीरथराजा ।
नाइ मुनिहि सिरु सहित समाजा ।
रिषिआयसु असीस सिर राखी ।
करि दंडवत विनय बहु भाखी ।
पथ-गति-कुसल साथ सब लीन्हे ।
चले चित्रकूटाहि चितु दीन्हे ।

सूर्योदय होतांच तीर्थराजाचें स्नान करून सर्व समाजासहित स्वतः मुनींना नमस्कार करून, ऋषींची आज्ञा आणि आशीर्वाद शिरसाबंध करून परोपरीनें विनवण्या आणि दण्डवत करून आणि उत्कृष्ट वाटाडे बरोबर घेऊन, भरत चित्रकूटाकडेच लक्ष देऊन चालूं लागला.

रामसखा कर दीन्हे लागू ।
चलत देह धरि जनु अनुरागू ।
नहि पदत्रान ससि नहि छाया ।
प्रेम नेम व्रत धरम अमाया ।
लषन-राम-सिय-पंथ-कहानी ।
पूलत सखहि कहत मृदुबानी ।

रामाचे सखे भरत आणि गुह हे हातांत हात घालून चालले असतां असें वाटे कीं, ह्या रामविषयक भक्तीच्या दोन मूर्तींच आहेत. अनवाणी, डोकीवर छत्र न घेतलेले, रामावर अकृत्रिम प्रेम हाच ज्यांचा धर्म, नियम व व्रत असे ते दोघे मित्र एकमेकांस प्रेमळ वाणीनें सीतारामलक्ष्मणांच्या वनयात्रेच्या गोष्टी विचारूं व सांगूं लागले.

राम-वास-थल-विटप बिलोके ।
उरअनुराग रहत नहि रोके ।
देखि दसा सुर बरिषहि फूला ।
भइ मृदु महि मग मंगलमूला ।

रामचंद्राच्या वसतीची स्थळें आणि वृक्ष पाहून त्यांच्या अंतर्दुर्मी प्रेम आवरतां आवरेना. त्यांची ती स्थिति पाहून देव त्यांजवर पुष्पवृष्टि करूं लागले, पृथ्वी मृदु झाली आणि रस्ते सुखकर झाले.

दो०—किये जाहि छाया जलद सुखद बहइ
वरवात । तस भयउ न राम कहें जस
भा भरतहि जात ॥ २०९ ॥

त्यांना प्रसन्न करण्यासाठीं मेघ छाया करूं लागले व सुखकारक वारा वाहूं लागला. (एकंदरीत) भरत जात असतां त्यास जसा मार्ग (सुखकर) लाधला तसा रामालाहि लाधला नव्हता.

चौ०—जड चेतन मग जीव घनेरे ।

जे चितये प्रभु जिन्ह प्रभु हेरे ।

ते सब भये परम-पद-जोगू ।

भरतदरस मेटा भवरोगू ।

मार्गातील पुष्कळसेच स्थावरजंगम जीव, ज्यांनीं प्रभूंना पाहिलें होतें आणि ज्यांना प्रभूंनीं पाहिलें होतें, ते सर्वच परमपदाचे अधिकारी झाले होते. तरी भरताच्या दर्शनानें त्यांचा भवरोगच हटाविला.

यह बाडि बात भरत कइ नाही ।

सुभिरत जिनाहि राम मन माही ।

बारेक राम कहत जग जेऊ ।

होत तरन तारन नर तेऊ ।

खुद्द रामच मनांत ज्याचें स्मरण करितात त्या भरतासंबंधानें ही गोष्ट म्हणजे फारशी आश्चर्यकारक नव्हे. जगांत जो कोणी रामाचें नांव नुसतें एकवेळ जरी म्हणेल तरी तोदेखील स्वतः उदरून जाऊन जगाचा उद्धार करील.

भरत राम प्रिय पुनि लघुभ्राता ।

कस न होइ मगु मंगलदाता ।

सिद्ध साधु मुनिवर अस कहही ।

भरताहि निराखि हरष हिय लहही ।

“भरत आधींच रामास प्रिय, त्यांतून त्यांचा तो कनिष्ठ बंधु, तेव्हां त्यास मार्ग मंगलप्रद कसा होणार नाही ?” ह्याप्रमाणें सिद्ध, साधु आणि मुनिवर म्हणत असत आणि भरताचें दर्शन घेऊन हृदयांत हर्षभरित होत असत.

देखि प्रभाउ सुरेसहि सोचू ।

जग भल भलोहि पोच कहें पोचू ।

गुरु सन कहेउ करिय प्रभु सोई ।

रामाहि भरताहि भेट न होई ।

भरताचा तो प्रभाव पाहून इंद्रास चिता उत्पन्न झाली. जग भल्यासच भलें दिसतें आणि वाईटासच वाईट दिसतें. इंद्र बृहस्पतीस म्हणाला:—“महाराज ! जेणेंकरून रामचंद्राची आणि भरताची गांठच पडणार नाही असेच आतां आपण उपाय योजले पाहिजेत.

दो०—राम सकोची प्रेमवस भरत सप्रेम पयोधि । वनी वात विगरन चहति करिय जतन छल सोधि ॥ २१० ॥

कारण राम भिडस्त आणि प्रेमाच्या अंकित होऊन राहणारे असे असून भरत तर प्रेमाचा केवळ सागरच आहे. अगदी हाताबोटांवर आलेली गोष्ट विघडूं पहात आहे, तेव्हां कांहीतरी मानगड उपस्थित करून तिचा प्रयोग केला पाहिजे.”

चौ०—बचन सुनत सुरगुरु मुसुकाने ।

सहसनयन विनु लोचन जाने ।

इंद्राची ती कल्पना ऐकतांच देवगुरूंस हंसें लोटलें. त्यांना वाटलें कीं हा सहसनेत्र असूनहि आंधळाच आहे.

कह गुरु वादि छोभ छल छाडू ।

इहाँ कपट कर होइहि भौंडू ।

माया-पति-सेवक सन माया ।

करइ त उलटि परइ सुरराया ।

तब किछु कान्ह रामरख जानी ।

अब कुचालि करि होइहि हानी ।

बृहस्पति म्हणाले:—“उगीच क्षोभ करूं नकोस, हे लपंडाव अगदी सोडून दे. येथें जर लबाडी चालविलीस तर तुझें कपट बाहेर पडेल. देवेंद्रा ! माया-पतीच्या सेवकांशीच जर माया केली तर तीच उलट गळ्यांत अडकणार ! त्या वेळेस (राज्याभिषेकप्रसंगी) जे कांहीं केलेंस तें समजून उमजून रामाच्या मर्जी-प्रमाणेंच होतें. आतां ढवळाढवळ केलीस तर मात्र हानि होईल.

सुन सुरेस रघु-नाथ-सुभाऊ ।

निजअपराध रिसाहि न काऊ ।

जो अपराध भगत कर करई ।

राम-रोष-पावक सो जरई ।

हे सुरेश्वरा ! रघुनाथाचा स्वभाव ऐक. स्वतःच्या अपराधास्तव ते कधींच क्रुद्ध होत नाहींत, परंतु जर त्यांच्या भक्ताची कोणी खोडी काढली, तर रामाचा क्रोधाग्नि त्यांस जाळून भस्म करितों.

१ वेदविरुद्ध महामुनि सिद्ध ससोक चराचर लोक उजाऱ्यो । और कहा कहूँ सीय हरी तबहुँ करुनानिधि कोप निवाऱ्यो ॥ सेवक छोभतें छँडि छमा तुलसि लख्यो राम सुभाउ तुम्हान्यो । तौलौ न दाबि दल्यो दसकधर जौलौ बिभीषन लात न मान्यो ॥ तुलसीदास.

लोकहु बेद विदित इतिहासा ।
यह महिमा जानहिँ दुरवासा ।
भरतसरिस को रामसनेही ।
जगु जप राम राम जप जेही ।

वेदांत आणि प्रचारांत ह्या गोष्टींचीं प्रत्यंतरे प्रसिद्ध आहेत. ह्या गोष्टीचें महत्त्व (अंबरीषाचा छल करणारे) दुर्वास ऋषी उत्तम जाणतात. जग ज्या रामाला जपतें, असा तो राम ज्याला जपतो त्या भरताच्या तोडीचा रामाचा लाडका आहे तरी कोण ?

दो०—मनहुँ न आनिय अमरपति रघु-वर-
भगत-अकाजु । अजसु लोक परलोक
दुख दिन दिन सोकसमाजु ॥ २११ ॥

हे अमरपते ! रघुवराच्या भक्ताच्या कार्यांत व्यत्यय आणण्याचें मनांत देखील आणूं नकोस. (आणशीलच तर) इहलोकीं अपकीर्ति, परलोकीं दुःख आणि उत्तरोत्तर दुःखांची परंपराच मागें लागणार.

चौ०—सुनु सुरेस उपदेसु हमारा ।
रामहिँ सेवक परमपियारा ।
मानत सुख सेवकसेवकाई ।
सेवकबैर बैरु अधिकाई ।

सुरेंद्रा ! माझा उपदेश ऐक. रामाला आपला सेवक ह्मणजे पंचप्राण होय ह्मणून त्यांच्या सेवकाची शुश्रूषा केल्यानें ते प्रसन्न होतात आणि त्यांच्या सेवकाशीं वैर केल्यानें ते ज्यास्तच वैर करूं लागतात.

जद्यपि सम नहिँ राग न रोषू ।
गहहिँ न पाप पुन्य गुन दोषू ।
करम प्रधान बिस्व करि राखा ।
जो जस करइ सो तस फल चाखा ।
तदपि करहिँ सम-विषम-बिहारा ।
भगत अभगत हृदय अनुसारा ।

राम हे जरी पक्षपातरहित आहेत, त्यांस जरी राग आणि लोभ दोन्हीहिं नाहींत, त्यास गुणदोष, पाप-पुण्य इत्यादि भेदाभेद जरी शिवत नाहींत आणि जो जसें करील तसेंच फळ त्यास चाखावें लागेल या न्यायानें सृष्टींत जरी त्यांनीं कर्मच प्रधानभूत करून ठेविलें आहे, तथापि भक्ताभक्तांच्या इच्छेनुरूप त्यांचे व्यवहार समाचे विषमहिं होत असतात.

अगुन अलेख अमान एक रस ।
रामु सगुन भये भगत-प्रेम-वस ।

राम सदा सेवकरुचि राखी ।
वेद-पुरान-साधु-सुर-साखी ।

राम हे जरी निर्गुण, अलक्ष्य, निराभिमान आणि आनंदकर अस आहेत तरी भक्तांच्या प्रेमास वश होऊन ते सगुण झाले आहेत. रामांनीं नेहमीं आपल्या भक्ताची हौस पुरविली आहे, त्याची साक्ष वेद, पुराणें, संत आणि तुम्ही देवदेखील द्याल.

अस जिय जानि तजहु कुटिलाई ।
करहु भरत-पद-प्रीति सुहाई ।

हें मनांत ओळखून हा आपला कुटिलपणा सोडून दे आणि भरताच्या चरणीं उत्कृष्ट प्रेमभाव ठेव.

दो०—राम-भगत पर-हित-निरत परदुख
दुखी दयाल । भगतासिरोमनि भरत ते
जानि डरपहु सुरपाल ॥ २१२ ॥

रामाचे भक्त दयाळू असल्याकारणानें दुसऱ्याच्या दुःखानें दुःखी होणारे आणि दुसऱ्याच्या कल्याणासाठीं जीवापाड झटणारे असतात. मग भरत हा तर भक्तांचा मुकुटमणि होय. इंद्रा ! त्याचें तूं भयच मानूं नकोस.

चौ०—सत्यसंध प्रभु-सुर-हित-कारी ।
भरत राम-आयसु-अनुसारी ।
स्वारथबिबस विकल तुझ होहू ।
भरत दोसु नहिँ राउर मोहू ।

प्रभु रामचंद्र हे सत्यप्रतिज्ञ आणि देवांचे हितकर्ते होत आणि भरत हा रामाज्ञेच्या मागोमाग जाणारा आहे. असें असूनहिं तुम्ही केवळ स्वार्थासाठीं विव्द्वल झाले आहांत, हा भरताचा दोष नसून तुमचाच आहे. ”

सुनि सुरवर सुर-गुरु-वर-बानी ।
भा प्रमोदु मन मिटी गलानी ।

सुरगुरूंचा तो श्लाघ्य उपदेश ऐकून इंद्राच्या मनास अत्यानंद झाला आणि त्याची चिंता नष्ट झाली.

वरषि प्रसून हराषि सुरराऊ ।
लगे सराहन भरतसुभाऊ ।
एहि विधि भरत चले मग जाही ।
दसा देखि मुनि सिद्ध सिहाही ।

इंद्र भरताचा सद्भाव वाखाणूं लागला आणि त्या जवर आनंदानें फुलें उधळूं लागला. ह्याप्रमाणें भरत

मार्गक्रमण करीत असतां त्याची स्थिति पाहून मुनी
आणि सिद्ध हे देखील त्यास धन्यवाद देऊं लागले.

जवहिं रामु कहि लेहिं उसासा ।

उमगत प्रेम मनहुं चहुं पासा ।

द्रवहिं बचन सुनि कुलिस पषाना ।

पुरजन प्रेम न जाइ बखाना ।

‘राम’ म्हणून जेव्हां तो उसासे टाकी तेव्हां तर
प्रेम चोहोंबाजूंनी उचंबळून आलें आहे असें वाटे.
त्याचे प्रेमीद्वार ऐकून वृक्षपाषाणांना देखील पाक्षर
फुटे. मग खास अयोध्येतील मंडळीचें प्रेम तर वर्णन
करतांच यावयाचें नाहीं.

बीच बास करि जमुनिहिं आये ।

निरखि नीरु लोचन जल छाये ।

मध्येंच एक मुक्काम करून भरत यमुनेवर आला.
तिचें जल पाहून त्याच्या डोळ्यांत खळकन् पाणी
आलें.

दो०—रघु—वर—वरन विलोकि वर वारि समेत
समाज । होत मगन वारिधि विरह
चढे विवेक जहाज ॥ २१३ ॥

यमुनाजलाचा हुबेहुब रघुवराप्रमाणेंच वर्ण पाहून
भरत आपल्या मंडळीसकट रामविरहसमुद्रांत बुडालाच
होता, परंतु तो लागलीच विवेकरूप जहाजांत चढून
बसला.

चौ०—जमुनतीर तेहि दिन करि बासू ।

भयउ समयसम सवाहि सुपासू ।

त्या दिवशीं यमुनातीरीं मुक्काम केल्यानें वेळेनुरूप
सर्वासिच विश्रांति मिळाली.

रातिहिं घाट घाट की तरनी ।

आई अगनित जाहिं न वरनी ।

प्रात पार भये एकहि खेवा ।

तोषे राम सखा की सेवा ।

रातोरात निरनिराळ्या घाटांवरील नावा इतक्या
अगणित आल्या कीं सांगतां पुरवत नाहीं. सकाळीं
एकाच खेपेंत मंडळी उतरून पार गेली. ही सेवा
थडल्यामुळें गुहासहि संतोष वाटला.

चले नहाइ नदिहि सिरु नाई ।

साथ निषादनाथ दोउ भाई ।

आगे मुनि—वर—बाहन आछे ।

राजसमाज जाइ सब पाछे ।

यमुनेत स्नानें करून आणि तीस वंदन करून
भरत आणि शत्रुघ्न हे दोघे बंधु गुहाबरोबर निघाले.
मुनिवरांचा उत्तम रथ आवाडीस होता. (मध्यें)
राजमंडल होतें, आणि बाकी सर्वजण मागाहून जात
होते.

तेहि पाछे दोउ बंधु पयादे ।

भूषन बसन बेष सुठि सादे ।

सेवक सुहृद सचिवसुत साथ ।

सुमिरत लषनु सीय रघुनाथा ।

जहुं जहुं राम—बास—बिस्रामा ।

तहुं तहुं करहिं सप्रेम प्रनामा ।

त्यांच्या मागोमाग वस्त्रालंकारादि अगदींच साधा
पोषाख करून आणि नोकरमाणसें, मित्रमंडळी आणि
सचिवपुत्र यांस समागमें घेऊन स्वतः दोघे बंधु
सीतारामलक्ष्मणांचें स्मरण करीत आणि जेथें जेथें
रामांनीं वास केला किंवा विश्रांति घेतली त्या त्या
स्थळांस प्रेमपूर्वक प्रणाम करीत करीत पार्थीपार्थीच
चालूं लागले.

दो०—मगवासी नरनारि सुनि धामकाम तजि
धाइ । देखि सरूप सनेह सब मुदित
जनमफल पाइ ॥ २१४ ॥

तें ऐकून मार्गस्थ स्त्रीपुरुष आपलीं गृहकृत्यें तशींच
सोडून धांवत सुटले आणि दोघांहि बंधूंचें सुस्वरूप
पाहून सर्वजण प्रेमवेश होत्याते जन्मसाफल्य झाल्या-
प्रमाणें हर्षित झाले.

चौ०—कहहिं सप्रेम एक एक पाहीं ।

रामुलषनु सखि होहिं कि नाहीं ।

वय वपु वरन रूपु सोइ आली ।

सील सनेहु सरिस सम चाली ।

बेषु न सो सखि सीय न संग ।

आगे अनी चली चतुरंगा ।

नहिं प्रसन्नमुख मानस खेदा ।

सखि सदेहु होइ येहि भेदा ।

स्त्रिया प्रेमपूर्वक आपापसांत बोल्दं लागल्या.
(त्यांपैकीं एक स्त्री ह्मणाली,) की, “ गडे ! वय,
आंगलट, रंग आणि रूप हे तर अगदीं तेच, शील
आणि प्रेम हेहि सारखेच, आणि चालण्याची दबाहि
हुबेहुब तीच. तरी गडे ! हे रामलक्ष्मणच आहेत
किंवा काय कोण जाणे ! (कारण) पोषाख तो

नाहीं, समागमें सीता नाही, समोर चतुरंग दळ चाललें आहे, मुख प्रसन्न नसून अंतर्गामी दुःखी आहेत. ह्या विसंगतपणावरून सखे ! संशय वाटतो. ”

तासु तरक तियगन मन मानी ।

कहहिँ सकल तोहि सम न सयानी ।

तिचा तर्क बाकीच्या स्त्रियांनाहि पटला आणि त्या सर्वजणी तीस म्हणाल्या की, तुझ्यासारखी शहाणी स्त्रीच नाही.

तेहि सराहि वानी फुरि पूजी ।

बोली मधुरवचन तिय दूजी ।

कहि सप्रेम सब कथाप्रसंगू ।

जेहि विधि राम-राज-रस-भंगू ।

भरताहि बहुरि सराहन लागी ।

सील सनेह सुभाय सुभागी ।

तीस वाखाणून आणि तिच्या बोलण्यास दुजोरा देऊन दुसरी एक स्त्री मधुर शब्दानें बोलू लागली. रामराज्याभिषेकाच्या रंगाचा भंग कसा झाला त्या प्रसंगाचें संगतवार वर्णन तिने प्रेमपूर्वक केले. नंतर ती साध्वी भरताचें शील, प्रेम आणि स्वभाव यांचीहि प्रशंसा करू लागली.

दो०—चलत पयादेहि खात फल पिता दीन्ह
तजि राजु । जात मनावन रघुवरहिँ
भरसरिस को आजु ॥ २१५ ॥

(ती म्हणाली,) “ पित्याने दिलेलें राज्य झुगारून देऊन नुसत्या फलमूलांवर राहणाऱ्या रघुवराची समजूत घालण्यासाठीं पार्थांच चालत जात असलेल्या भरतासारखा ह्या घटकेस कोण आहे ?

चौ०—भायप भगति भरत आचरनू ।

कहत सुनत दुख-दूषन-हरनू ।

जो किछु कहव थोर सखि सोई ।

रामबंधु अस काहे न होई ।

हम सब सानुज भरतहिँ देखे ।

भइन्ह धन्य जुवतीजन लेखे ।

भरताचें बंधुप्रेम आणि आचरण ह्यांच्या चर्चेने आणि श्रवणानें दुःखें आणि पातकें यांचें क्षालन झालेंच पाहिजे. सखे ! त्यांच्यासंबंधानें जेवढें म्हणून बोलवें तेवढें थोडेंच होणार. रामाचाच बंधु तो, तो असा कां असणार नाही ? आपण सर्वजणी त्या भरतास बंधूसकट पाहून युवतीजनांच्या दृष्टीनें धन्य झालों आहोंत. ”

सुनि गुन देखि दसा पाछिताहीँ ।

कैकेइ-जननि-जोग सुतु नाहीँ ।

भरताचे गुण ऐकून आणि त्याची दशा पाहून त्या अगदीं हळहळून हाणत की, “ कैकेयीसारख्या आईस शोभण्याजोगा हा मुलगा नव्हेच. ”

कोउ कह दूपनु रानिहि नाहीँ न ।

विधि सवु कीन्ह हमहिँ जो दाहिन ।

कहँ हम लोक-वेद-विधि-हीनी ।

लघुतिय कुल-करतूति-मलीनी ।

बसहिँ कुदेस कुगावँ कुवामा ।

कहँ यह दरसु पुन्यपरिनामा ।

कोणी हाणू लागल्याः—“ कैकेयीकडे दोप हाणून मुळीच नाही. आपलें नशाविच अनुकूल हाणून तर त्यानें हें अवघेंच जुळवून आणलें. (नाहीतर) शास्त्रव्यवहारीतीनें हिणकट, कुळानें आणि राहणीनें मळकट, द्रष्ट प्रदेश आणि कुग्राम अशा ठिकाणी राहणाऱ्या आपण कळकट आणि हीन वायका कोठें आणि हें पुण्यपावनदर्शन कोठें ? ”

अस अनंद अचरजु प्रतिग्रामा ।

जनु मरुभूमि कलपतरु जामा ।

मारवाडांत कल्पतरु उगवल्याप्रमाणें गांवोगांवां असाच आनंद आणि असेंच कौतुक होऊं लागलें.

दो०—भरतदरस देखत खुलेउ मग लोगन्ह
कर भागु । जनु सिंहलवासिन्ह भयउ
विधिवस सुलभ प्रयागु ॥ २१६ ॥

भरताचें दर्शन घेत असतांना वाटेंतील लोकांचें भाग्य असें कांहीं खुलत चाललें की, जणुंकाय सिंहल द्वीपस्थाना प्रयागच अगदीं सुलभ झालें आहे.

चौ०—निज-गुन-साहित राम-गुन-गाथा ।

सुनत जाहिँ सुमिरत रघुनाथा ।

तीरथ मुनिआस्रम सुरधामा ।

निरखि निमज्जहिँ करहिँ प्रनामा ।

मनहीँ मन मागहिँ वर एहू ।

सीय-राम-पद-पदुम सनेहू ।

निजगुणांसह रामगुणगण श्रवण करीत व राम-स्मरण करीत करीत जात असतांना तीर्थ, मुनींके आश्रम, देवस्थानें, यांचें दर्शन घडतांच भरतानें खान करून साष्टांग नमस्कार करावा आणि मनांतल्यामनांत त्यांजवळ हाच वर मागावा की, ‘ सीतारामपदकमलांचे ठिकाणीं माझी भक्ति राहो. ’

मिलहिँ किरात कोल वनवासी ।
बैखानस वटु जती उदासी ।
करि प्रनामु पूछहिँ जेहि तेही ।
केहि वन लपनु रामु बैदेही ।
ते प्रभुसमाचार सब कहही ।
भरतहिँ देखि जनमफलु लहही ।
जे जन कहहिँ कुसल हम देखे ।
ते प्रिय राम-लपन-सम लेखे ।

वानप्रस्थ, ब्रह्मचारी, यती, उदासी, भिल,
कोळी वगैरे वनांत राहणारे लोक भेटले ह्यणजे त्या
प्रत्येकास प्रणाम करून सीतारामलक्ष्मण कोणत्या
वनांत आहेत म्हणून भरतानें विचारावें. त्यांनीं
प्रभूंचा समाचार इत्यंभूत निवेदन करावा आणि
भरताच्या दर्शनानें जन्माचें साफल्य करून घ्यावें.
आम्हीं त्या त्रिवर्गना सुखरूप पाहिलें असें ज्या ज्या
लोकांनीं सांगावें, त्यांना त्यांना भरतानें रामलक्ष्मणां-
प्रमाणें प्रिय मानावें.

एहि विधि वृझत सबहिँ सुवानी ।
सुनत राम वन-वास-कहानी ।

ह्याप्रमाणें त्यानें प्रेमळ शब्दांनीं रामवनवासाच्या
गोष्टी सर्वांनाच विचाराव्या आणि त्यांजकडून त्याच
ऐकत असाव्या.

दो०-तोहि बासर बसि प्रातही चले सुमिरि
रघुनाथ । रामदरस की लालसा
भरत सरिस सब साथ ॥ २१७ ॥

तो दिवस तेथेंच काढून प्रातःकाल होतांच रामाचें
स्मरण करून मंडळी निघाली. भरताप्रमाणेंच सर्व
मंडळींना त्या दिवशीं रामदर्शनाची उत्कंठा वाटूं
लागली.

चौ०-मंगल सगुन होहिँ सब काहू ।
फरकहिँ सुखद विलोचन बाहू ।
भरतहिँ सहित समाज उछाहू ।
मिलिहहिँ रामु मिटिहिँ दुषदाहू ।

सर्वांनाच शुभशकुन जाणवूं लागले. त्यांच्या
नेत्रांचें आणि बाहूंचें आनंदसूचक स्फुरण होऊं
लागलें. राम भेटावेत आणि आपला शोकाग्नि शमावा
हीच भरतासह एकंदर मंडळींस उत्सुकता वाटे.

करत मनोरथ जस जिय जाके ।
जाहिँ सनेहसुरा सब छाके ।

सिथिल अंग पग मग डगि डोलहिँ ।
विहवल बचन प्रेमवस बोलहिँ ।

ज्याचें जसें मन तशाच त्याची प्रवृत्ति होऊं
लागली आणि (त्या प्रवृत्तीच्या भरांत) ते सर्व
प्रेममदिरेंतें धुंद होऊन वाटेनें चालत असतां त्यांचे
देह अगदीं खिळखिळे झाले. त्यांचे पाय डळमळूं
लागले आणि त्या प्रेमाच्या आवेशांतच ते विहवल
होऊन बरळत सुटले.

रामसखा तेहि समय देखावा ।
सैलसिरोमनि सहज सुहावा ।
जासु समीप सरित-पय-तीरा ।
सयिसमेत बसहिँ दोउ वीरा ।

तशांतच, ज्याच्या आसमंताद्वार्गी पयस्विनी
नदी वाहत आहे आणि तिच्या तटावर सीतेशहित
देधि वीर वास्तव्य करीत आहेत असा तो सहज-
सुशोभित शैलशिरोमणि चित्रकूट गुहानें दाखविला-

देखि करहिँ सब दंडप्रनामा ।
काहि जय जानकीजीवन रामा ।
प्रेममगन अस राजसमाजू ।
जनु फिरि अवध चले रघुराजू ।

त्याला पाहतांच 'जय जानकीजीवना रामा' असें
म्हणून सर्वांनीं साष्टांग नमस्कार घातले. त्या वेळेस
तो राजसमाज प्रेमांत इतका कांहीं निमग्न होऊन
गेला कीं, जणुंकाय रघुराज अयोध्येसच परत चालले
आहेत असें वाटे.

दो०-भरत प्रेम तोहि समय जस तस काहि
सकइ न सेषु । कविहिँ अगम जिमि
ब्रह्मसुख अह-मम-मालिन-जनेषु ॥ २१८ ॥

त्या प्रसंगीं भरताचे अंतःकरणांत जो प्रेमाविर्भाव
झाला तो तसाच शब्दांनीं आळविण्याची शेषाची
देखील प्राप्ति नाहीं. अहंमत्त्वानें कलुषित झालेल्या
जीवास ब्रह्मसुख जसें अतर्क्य, तद्वत् भरतांचेहि प्रेम
कविकल्पनाततिच होय.

चौ०-सकल सनेह सिथिल रघुवर के ।
गये कोस दुइ दिनकर ढरके ।
जल थल देखि बसे निसि बीते ।
कीन्ह गवन रघु-नाथ-पिराते ।

रघुवराच्या प्रेमासुळें सर्वच शिथिल झाले होते-
त्या कारणानें ते दोन कोस जातात तोंच सूर्य

खालावला. तेव्हा पाणी आणि उतार शोधून तळ देण्यांत आला. रात्र संपतांच रघुपुंगवाचा तो भक्तमेळा चालू लागला.

उहाँ रामु रजनीभवसेखा ।
जागे सीय सपन अस देखा ।
साहित समाज भरत जनु आये ।
नाथबियोग ताप तन ताये ।
सकल मलिनमन दीन दुखारी ।
देखी सासु आन अनुहारी ।

इकडे उत्तररात्री राम जागे झाले. (त्याच रात्री) सीतेस असें स्वप्न पडलें कीं, जणूं नाथांच्या वियोगतापानें तसांग होत्साता भरत समाजासह आला आहे. तीस सर्वच मंडळी उदास, दीन आणि दुःखी दिसली, आणि सासवा तर अगदीं कशाशाच दिसल्या.

सुनि सियसपन भरे जल लोचन ।
भये सोचवस सोचबिमोचन ।
लषन सपन यह नीक न होई ।
कठिन कुचाह सुनाइहि कोई ।
अस कहि बंधुसमेत नहाने ।
पूजि पुरारि साधु सनमाने ।

सीतेचें स्वप्न ऐकून, ते जगताचा शोक नार्होसा करणारे रामराय स्वतःच शोकग्रस्त झाले आणि त्यांचे नेत्र अश्रूंनीं भरून आले ! ते म्हणाले:—
“ लक्ष्मणा ! हें स्वप्न कांहीं ठीक नाहीं. कोणी ना कोणी कांहींतरी नकोनकोसें वेडेवांकडे ऐकविणार ”
असें बोलून रामचंद्रांनीं बंधूसह स्नान केलें आणि शिवार्चन करून संतांचा सत्कार केला.

छंद—सनमानि सुर मुनि बंदि बैठे उतर
दिसि देखत भये । नभ धूरि खग मृग
भूरि भागे बिकल प्रभु आस्रम गये ॥
तुलसी उठे अवलोकि कारनु काह चित
सचकित रहे । सब समाचार किरात
कोलन्हि आइ तेहि अवसर कहे ॥ ९ ॥

रामचंद्र देवपूजा आटोपून आणि मुनीना वंदन करून बसले असतां उत्तरेकडून आकाश धुळीनें व्याप्त झालें असून खगमृग जीव घेऊन भरान्या मारीत आश्रमाकडेसच येत आहेत असें प्रभूंच्या दृष्टीस पडलें. तुलसीदास सांगतात:—प्रभु उठले आणि असें

होण्याचें काय कारण म्हणून पहात आहेत तोंच ते मनांत अगदीं चकित होऊन गेले. तितक्यांत कोल किरातांनीं येऊन त्यांस सगळी वदीं दिली.

सो०—सुनत सुमंगल वैन मन प्रमोद तन
पुलक भर । सरदसरोरुह नैन तुलसी
भरे सनेह जल ॥ ९ ॥

तुलसीदास सांगतात:—ती अत्यंत शुभ वार्ता ऐकतांच त्यांच्या हृदयांत आनंद होऊन व शरीर रोमांचित होऊन त्यांचे शरत्कमलाप्रमाणें असलेले नेत्र प्रेमाश्रूंनीं डवडवून आले.

चौ०—बहुरि सोच वस भे सियरवनू ।
कारन कवन भरतआगमनू ।

परंतु फिरून भरताच्या येण्याचें प्रयोजन काय असावें असें वाटून सीतारमण अगदीं संचित झाले.

एक आइ अस कहा बहोरी ।
सेन संग चतुरंग न थोरी ।
सो सुनि रामहि भा अति सोचू ।
इत पितुवच उत बंधुसंकोचू ।
भरतसुभाउ समुझि मन माही ।
प्रमुचित हितथिति पावत नाही ।
समाधान तव भा यह जाने ।
भरत कहे महे साधु सयाने ।

नंतर एकानें येऊन हेंहि वजावून सांगितलें कीं, भरताच्या समागमें चतुरंग सैन्य देखील भरपूर आहे. तें ऐकून तर रामाला एकीकडे पित्याची आज्ञा आणि दुसरीकडे भरताची भीड अशी दुहेरी विवंचना लागली. भरताच्या स्वभावाची मनांत कल्पना येऊन प्रभूंच्या चित्तास चांगलीशी स्वस्थता वाटेना. परंतु भरत माझ्या एका वचनांत असून तो मुझ आणि समजस आहे इतकें मनांत येतांच त्यांचें समाधान झालें.

लषन लखेउ प्रभु—हृदय—खभारू ।
कहत समयसम नीतिविचारू ।
बिनु पूछे कछु कहहु गोसाई ।
सेवकसमय न ढीठ ढिठाई ।
तुझ सर्बज्ञ सिरोमनि स्वामी ।
आपनि समुझि कहउ अनुगामी ।

प्रभूंच्या मनाची चलबिचल लक्षांत आणून लक्ष्मण प्रासंगिक इतिकर्तव्यतेचा विचार बोलें

लागला. “महाराज ! न विचारतां मीं कांहीं बोलत आहे. स्वामिनिष्ठाचा निर्भीडपणा हा उर्मटपणा नव्हे. स्वामिन् ! आपण सर्वशशिरोमणीच आहांत. तरीपण मी सेवकांनैहि आपल्या अकले-प्रमाणें सुचविलेंच पाहिजे.

**दो०—नाथ सुहृद सुठि सरलचित सील—
स्नेह—निधान । सब पर प्रीति प्रतीति
जिय जानिय आपु समान ॥ २१९ ॥**

हे नाथ ! आपण खुद्द चांगल्या अंतःकरणाचे आणि सरळ मनाचे असून शील आणि स्नेह ह्यांचें केवळ आगरच आहांत. आपलें सर्वांवरच प्रेम आणि विश्वास असल्यामुळें आपण स्वतःप्रमाणेंच सर्वांना लेखीत असतां.

**चौ०—विषयी जीव पाइ प्रभुताई ।
मूढ मोहवस होहि जनाई ।
भरत नीतिरत साधु सुजाना ।
प्रभु-पद-प्रेम सकलजग जाना ।
तेऊ आजु राजपदु पाई ।
चले धरममरजाद मेटाई ।**

परंतु विषयांध प्राणी मात्र प्रभुत्व पावल्यावर मूढ आणि मोहवश होऊन इतरांस जाचक बनतात. तथापि, भरत म्हणजे साधु, सुज्ञ आणि नीतितत्पर असून त्याचें प्रभुपदीं असलेलें प्रेम सर्व जगाला विदित आहे. असें असूनहि तो आज राज्यपद मिळाल्याबरोबर धर्ममर्यादेचें उलंघन करण्यास निघाला आहे.

**कुटिल कुबंधु कुअवसर ताकी ।
जानि राम बनवास एकाकी ।
करि कुमंत्र मन साजि समाजू ।
आये करइ अकंटक राजू ।
कोटिप्रकार कलपि कुटिलाई ।
आये दल बटोरि दोड भाई ।**

हा आमचाच कुटिल आणि दुष्ट भाऊ आम्हां-वरील वाईट प्रसंग ओळखून आणि रामास बनवासी आणि एकाकी समजून, निष्कंटक राज्य करण्यासाठी आमच्या घाताचा हेतु मनांत धरून लावलष्करानिशीं आलेला आहे. कुटिलपणाचे नाहीं नाहीं ते प्रकार कल्पून दोषाहि बंधु फौजफांटा गोळा करून आले आहेत.

**जौं जिय होति न कपट कुचाली ।
केहि सोहाति रथ-बाजि-गजाली ।
भरतहि दोष देइ को जाये ।
जग बौराइ राजपद पाये ।**

जर त्यांच्या मनांत दंगाधोपा किंवा कपट नसतें तर हे हत्ती, घोडे, रथ वगैरेंचें लटांवर कशास हवें होतें ? भरतासच म्हणून दोष द्यावयाला कोण बसलें आहे ! राज्यपद मिळालें कीं, अवघें जगच उल्लू बनतें.

**दो०—ससि गुरु-तिय-गामी नहुष चढेउ भूमि-
सुर-जान । लोकवेद ते विमुख भा
अधम न वेनसमान ॥ २२० ॥**

चंद्र गुरुपत्नीरत झाला, नहुषानें आपल्या पालखीला ब्राह्मण लावले, व लौकिक आणि शास्त्र यांची पायमल्ली करणाऱ्या वेनराज्यासारखा अधमच कोणी झाला नाही.

**चौ०—सहसबाहु सुरनाथ त्रिसंकू ।
केहि न राजमद दीन्ह कलंकू ।**

सहस्रार्जुन, देवेंद्र, त्रिशंकु, ह्यांतून कोणास राज्य-मदानें कलंक लाविला नाही ?

**भरत कोन्ह यह उचित उपाऊ ।
रिपु रिन रंच न राखव काऊ ।**

१ हा अंगदेशचा राजा. त्यानें एकदां दंवडी पिटविली कीं, लोकांनीं सर्व कर्मे ब्रह्मार्पण न करितां राजा (वेना) सच अर्पण करावी. ब्राह्मणांचा उपदेश पायाखालीं तुडवून वेन हा त्यांना अपशब्द बोलूं लागला. तेव्हां ऋषींनीं त्या अधमास ठार केलें.

२ त्रिशंकुराजास सदेह स्वर्गी जाण्याची इच्छा उत्पन्न होऊन तो वसिष्ठांनीं झिडकारून टाकल्यावर विश्वामित्रास शरण गेला. त्यांनीं यज्ञ आरंभिला परंतु देवता येईनात. विश्वामित्रांनीं निराळ्याच देवता निर्माण केल्या. पुढें तो स्वर्गीं तर गेलाच, परंतु इंद्रानें तेथून त्यास ढकलून दिलें. तो पडत आहे असें पाहतांच विश्वामित्रांनीं मध्येंच थांबण्याची त्यास आज्ञा केली. तेव्हांपासून त्याच्या तपः-सामर्थ्यामुळें तो अद्याप नमोमंडलांत मध्येंच चमकत आहे. कर्मनाशानदी ही त्रिशंकूचीच लाळ होय आणि तिच्या स्पर्शानें पुण्याचा न्हास होतो अशी पौराणिक कथा आहे.

एक कीन्हि नहिँ भरत भलाई ।
निदरे राम जानिँ असहाई ।
समुझि परिहिँ सोउ आजु बिसेखी ।
समर सरोष राममुख पेखी ।

शत्रु आणि ऋण यत्किंचित् देखील शिल्क राहूं
देतां कामा नये म्हणून भरतानें हा अगदीं
बिनतोड उपाय योजिला आहे. परंतु राम निव्वळ
एकटे आहेत अशा समजुतीवर जो त्यानें त्यांचा
धिकार केला आहे, तें मात्र भरतानें बरोबर केलें
नाहीं. समरांगणांत रामाची सक्रोध मुद्रा पाहून
आजच त्याला विशेष काय ती प्रचीति येईल.”

एतना कहत नीतिरस भूला ।
रन-रस-बिटप पुलक भिस फूला ।
प्रभुपद बंदि सीसरज राखी ।
बोले सत्य सहज बल भाखी ।

लक्ष्मण इतकें बोलत आहे तोंच तो नीतितत्त्व
विसरला आणि पुलकांच्या मिष्टानें केवळ वीररसाचा
वृक्षच फुलल्याप्रमाणें भासला. प्रभुपदांस वंदन करून
आणि त्यांचे पदरज मस्तकीं धारण करून आपल्या
निसर्गसिद्ध बलाचें प्रख्यापन करून त्यानें प्रतिज्ञा केली.

अनुचित नाथ न मानव मोरा ।
भरत हमहिँ उपचार न थोरा ।
कहँ लागि सहिय राहिय मन मारे ।
नाथसाथ धनु हाथ हमारे ।

“प्रभूंनीं माझें म्हणणें अनुचित मानूं नये.
भरतानें आमची कांहीं थोडीथोडीकी संभावना केली
नाहीं. माझे धनी माझ्या पाठीशीं असतां आणि
माझ्या हातांत धनुष्य असतां कोठपर्यंत (अपमान)
सहन करावे आणि निर्बल (प्रेतवत्) मनानें रहावें ?

दो०—छत्रिजाति रघु-कुल-जनम रामअनुज
जग जान । लातहुँ मारे चढाति सिर
नीच को धूरिसमान ॥ २२१ ॥

मी जातिवंत क्षत्रिय असून, रघुकुलांत जन्म
घेतला आहे; आणि रामाचा मी पाठीचा भाऊ
आहे हें सर्व जगाला महेश्वर आहे. धुळीसारखी नीच
कोण असेल ? परंतु तिला देखील लाथेनें तुडवली
असतां, ती डोक्यावरच जाऊन स्वार होते !”

चौ०—उठि कर जोरि रजायसु माँगा ।
मनहुँ बरिरस सोवत जागा ।

बाँधि जटा सिर कासी काटि भाथा ।
साजि सरासन सायक हाथा ।

(इतकें बोलून) लक्ष्मण उठला आणि मस्तका-
वरील जटाभार सावरून, कमरेला भाते कसून आणि
हातांत धनुष्यबाण सज्ज करून त्यानें रामाजवळ हात
जोडून आज्ञा मागितली. त्या वेळीं लक्ष्मण जणुंकाय
घोरत पडलेला वीररसच खडबडून उठला आहे असा
भासला.

आजु रामसेवक जसु लेऊं ।
भरतहिँ समर सिखावन देऊं ।
रामनिरादर कर फल पाई ।
सोवहु समरसेज दोउ भाई ।

लक्ष्मण म्हणाला, “भरताला समरांगणांत धडा
घालून देऊन आज मी रामसेवक म्हणून स्वतःस
गाजवून घेणार आणि रामाच्या अमर्यादेचें फल
पदरी बांधून त्या दोघांही भावांस समरशय्येवर
निजविणार !

आइ बना भल सकलसमाजू
प्रकट करउँ रिस पाछिल आजू ।
जिमि करिनिकर दलइ मृगराजू ।
लेइ लपेटि लवा जिमि बाजू ।
तैसेहि भरतहि सेनसमेता ।
सानुज निदरि निपातउँ खेता ।

सर्व जय्यत तयारीनिशीं भरत येत आहे हेंहि
फार नामी झालें. आज मीहि आपला मागचा
एकंदर सूड उगवून घेईन. ज्याप्रमाणें एकटाच सिंह
गजसमूहाचें निर्दालन करतो किंवा ससाणा जसा
लावी पश्यास झपाटतो, तद्वत् मीहि भरतास आणि
त्याच्या भावास त्यांच्या सैन्यासकट रणमैदानांत
तुडवून मारीन.

जौँ सहाय कर संकर आई ।
तौँ मारउँ रन रामदोहाई ।

त्याच्या सहाय्यार्थ जरी प्रत्यक्ष श्रीशंकर धांवून
आले, तरीदेखील रामाचीच शपथ मी त्यांस रणांत
लोळवीन. ”

दो०—अतिसरोष माषे लषन लखि सुनि
सपथप्रवान । सभय लोक सब लोकपति
चाहत भभरि भगान ॥ २२२ ॥

याप्रमाणें रागानें अगदींच बेफाम झालेल्या
लक्ष्मणास पाहून आणि त्याची शपथपूर्वक प्रतिज्ञा

ऐकून सर्व लोकपालांस धडकी भरून ते भराभर पलायन करण्याचा बेत करूं लागले.

चौ०—जग भयमगन गगन भई बानी ।

लषन—बाहु—बल बिपुल बखानी ।

तात प्रतापप्रभाउ तुझारा ।

को कहि सकइ को जाननिहारा ।

अनुचित उचित काज कछु होऊ ।

समुझि करिय भल कह सव कोऊ ।

सहसा करि पाछे पछिताही ।

कहाहि वेद बुध ते बुध नाही ।

सर्व जग भयभीत झालें. तेव्हां आकाशवाणी झाली. तिनें लक्ष्मणाच्या बाहुबलाची बहुत प्रशंसा केली कीं, “ बा लक्ष्मणा ! तुझा प्रताप व प्रभाव कोणास जाणवेल ? आणि वर्णन तरी कोणास करवेल ? कोणतेंहि इष्टानिष्ठ कार्य समजून घेऊन नेतर करणारास सर्वच लोक चांगले म्हणतात. साहस करून मागाहून पश्चात्ताप करित बसणारे लोक सुज्ञ नव्हत असा शास्त्रांचा आणि विद्वानांचा सिद्धांत आहे. ”

सुनि सुरबचन लषन सकुचाने ।

राम सीय सादर सनमाने ।

अशाप्रकारें देववाणी ऐकल्यावर लक्ष्मण ओशाळला आणि त्यानें सीतारामांस नम्रपणें नमस्कार केला.

कही तात तुम्ह नीति सुहाई ।

सव ते कठिन राजमद भाई ।

जो अचवत माँतहि नृप तेई ।

नाहिन साधु सभा जेहि सेई ।

सुनहु लषन भल भरतसरीसा ।

विधिप्रपंच म्हँ सुना न दीसा ।

तेव्हां (राम म्हणाले) :—“ बा लक्ष्मणा ! तूं उत्कृष्ट राजनीतीच सांगितलीस. बंधो ! राजमद हा सर्वोहून दुर्धर असतो. परंतु ज्यांनीं कधीं सत्संग सेवन केलाच नाही असेच राजे त्याच्या सेवनानें उन्मत्त होतात. लक्ष्मणा ! ऐक. भरतासारखा सज्जन साऱ्या ब्रह्मसृष्टींत ऐकियांत नाही अगर पाहण्यांतहि नाही.

दो०—भरतहि होइ न राजमद विधि-हरि-
हर-पद पाइ । कवहुँ कि काँजीसीकरनि
छीरसिंधु विनसाइ ॥ २२३ ॥

भरत हा विधि, हरि, हर, यांच्या अधिकाराला जरी पोंचला तरी त्याला राज्यमद येणें शक्य नाही. कांजीच्या शिंतोड्यानें क्षीरसमुद्र कधीं तरी नासेल काय ?

चौ०—तिभिर तरुन तरनिहि सकु गिलई ।

गगन मगन मकु मेघाहि भिलई ।

गोपद जल वूडहि घटजोनी ।

सहज छमा वरु छाडइ छोनी ।

मसकफूँक मकु मेरु उडाई ।

होइ न नृपमद भरतहि भाई ।

लषन तुझार सपथ पितुआना ।

सुचि सुबंधु नहि भरतसमाना ।

अंधकार हा मध्यान्हच्या सूर्यास देखील ग्रासू शकेल, किंवाहना आकाश मेघांत मिसळून त्यांत समाविष्ट होऊन राहील, गोष्पदजलांत (गाईच्या खुरा-एवढ्या पाण्यांत) अगस्त्यऋषि बुडून जातील, पृथ्वी आपली स्वभावसिद्ध क्षमा सोडून देईल आणि मशकांच्या फुंकेसरशीं मेरुपर्वतहि उडून जाईल, परंतु हे बंधो लक्ष्मणा ! भरताला राज्याचा मद येणार नाही. लक्ष्मणा, मी तुझी आणि पित्याचीहि शपथ घेऊन सांगतो कीं भरताच्या तोडीचा असा पवित्र आणि प्रेमळ बंधूच नाही.

सगुनधीर अवगुनजल ताता ।

मिलइ रचइ परपंच विधाता ।

भरत हंस रवि-वंस-तडागा ।

जनमि कीन्ह गुन-दोष-बिभागा ।

गाहि गुन पय तजि अवगुन बारी ।

निजजस जगत कीन्ह उँजियारी ।

वाळा ! विधात्यानें ह्या प्रपंचाची रचना गुणदोषरूप क्षीरनीराचें संमिश्रण करून केलेली आहे. त्या गुणावगुणांचें पृथक्करण जर कोणी केलें असेल तर तें ह्या आपल्या रघुवंशरूप मानससरोवरांत जन्मास आलेल्या भरतानेंच केलें आहे. गुणरूप दुग्ध ग्रहण करून आणि अवगुणरूप जलाचा त्याग करून त्यानें आपल्या यशानें हें जग प्रकाशमय करून सोडिलें आहे. ”

कहत भरत-गुन-सील-सुभाऊ ।

प्रेमपयोधि मगन रघुराऊ ।

याप्रमाणें भरताच्या गुणशीलस्वभावाचें वर्णन करित असतां रघुराय प्रेमसागरांत निमग्न झाले.

दो०—सुनिरघु—वर—वानी विबुध देखि भरत
पर हेतु । सकल सराहत राम सो
प्रभु को कृपानिकेतु ॥ २२४ ॥

रघुराची ती वाणी ऐकून आणि त्यांचें भरता-
वरील प्रेम पाहून, रामाप्रमाणें दयाधन प्रभु कोण
आहे ! ह्मणून सर्वच देव त्यांची स्तुति करूं
लागले कीं,—

चौ०—जौं न होत जग जनम भरत को ।
सकल—धरम—धुर धरनि धरत को ।
कवि—कुल—अगम भरत—गुन—गाथा ।
को जानइ तुझ बिनु रघुनाथा ।
लषन राम सिय सुनि सुरबानी ।
आतिमुख लहेउ न जाइ बखानी ।

“ भरताचा जन्मच जर जगांत झाला नसता तर
ह्या पृथ्वीवर सर्व धर्माचें धुरीणत्व कोणी धारण केलें
असतें ! भरताची गुणगाथा कविकुलास देखील
अगम्य होय. हे रघुनाथ ! आपणाविरहित ती कोण
बरें जाणणार ? ” देवांचें हें भाषण ऐकून सीता-
रामलक्ष्मणांस इतका आनंद झाला कीं, तो सांगतां
पुर्वत नाहीं.

इहाँ भरत सबसहित सहाये ।
मंदाकिनी पुनीत नहाये ।
सरितसमीप राखि सब लोगा ।
माँगि मातु—गुरु—सचिव—नियोगा ।
चले भरत जहँ सियरघुराई ।
साथ निषादनाथ लघुभाई ।

इकडे भरतानें सर्व मंडळींसह पवित्र मंदाकिनींत
यथेच्छ स्नान केलें आणि एकंदर मंडळींना तेथेंच
जवळपास थोपवून, आणि माता, गुरु, आणि सचिव
यांचा निरोप घेऊन तो शत्रुघ्न आणि गुह यांना
मात्र बरोबर घेऊन सीताराम होते त्या ठिकाणीं
जावयास निघाला.

समुझि मातुकरतव सकुचाहीं ।
करत कुतरक कोटि मन माहीं ।
राम—लषन—सिय सुनि मम नाऊं ।
उठि जानि अनत जाहिँ तजि ठाऊं ।

आपल्या मातेच्या कर्तव्यगारीचा विचार मनांत
येतांच तो अगदीं थिजूनच जात असे. त्याच्या हृद-
यांत संशयानें काहूर करून सोडलें. “ माझें नांव

ऐकतांच राम, लक्ष्मण आणि सीता आपलें स्थान
सोडून अन्यत्र तर जाणार नाहींत ना ?

दो०—मातु मते महँ मानि मोहि जो किल्लु
कहहिँ सो थोर । अघअवगुन छमि
आदरहिँ समुझि आपनी ओर ॥ २२५ ॥

मी आईच्याच कटांतला आहे असें जर त्यांनीं
गृहीत धरलें असलें तर मात्र तें जें कांहीं
म्हणतील तें थोडेंच होय. परंतु मी त्यांच्याच तफेंचा
आहे हें जर त्यांनीं मनांत आणलें तर ते माझी पापें
आणि माझे दुर्गुण यांची क्षमा करून मला जवळच
करतील.

चौ०—जौं परिहरहिँ मलिन मन जानी ।
जौं सनमानहिँ सेवक मानी ।
मोरे सरन राम की पनहीं ।
राम सुस्वामि दोष सब जनहीं ।
जग जसभाजन चातक मीना ।
नेम प्रेम निज निपुन नवीना ।

त्यांनीं कृष्णहृदय समजून जरी माझा त्याग केला
किंवा सेवक समजून माझा अंगीकार केला तरी मी
मात्र रामचंद्राच्याच पादुकांना शरण जाणार ! माझे
दोष जरी त्यांच्या पूर्णपणें ध्यानांत येऊन चुकले
आहेत तथापि राम हे उदार धनी आहेत तेव्हां ते
क्षमाच करतील. यशाला खरेखरे पात्र असे जगांत
दोनच प्राणी आहेत. एक चातक आणि दुसरा मीन;
कारण त्यांचेंच व्रत आणि प्रेम कायतें नित्य नवीन
आणि अखंड असतें.

अस मन गुनत चले मग जाता ।
सकुच सनेह सिथिल सब गाता ।
फेरति मनहिँ मातुकृत खोरी ।
चलत भगतिबल धीरजधोरी ।
जब समुझत रघुनाथसुभाऊ ।
तब पथ परत उताइल पाऊ ।

असल्या विवंचना मनांत घोळत असल्यामुळें
वाटेनें चालत असतांना त्याचें सर्वांग संकोचानें
आणि प्रेमानें अगदीं शिथिल झालें. मातेकडून घड-
लेला खोडसाळ प्रकार त्याच्या मनास परत फिरवी;
परंतु तो धैर्यधुरंधर केवळ भक्तीच्या बळावर पुढें सरता-
वत होता. जेव्हां त्याच्या मनांत रामाच्या स्वभावाचा
विचार यावा तेव्हां मात्र त्याचीं पावलें वाटेनें
उतावीळपणानें पडत असत.

भरतदसा तेहि अवसर कैसी ।
जलप्रवाह जल-अलि-गति जैसी ।
देखि भरत कर सोचु सनेहू ।
भा निषाद तेहि समय विदेहू ।

जलप्रवाहांत ज्याप्रमाणें जळूची गति होते त्याप्रमाणें त्या वेळीं भरताची झाली. भरताचा शोक आणि प्रेम पाहून गुह तर त्या वेळेस देहभानच विसरला.

दो०—लगे होन मंगल सगुन सुनि गुनि
कहत निषादु । मिटिहि सोच होइहि हरपु
पुनि परिनाम विषादु ॥ २२६ ॥

मंगल शकुन होऊं लागले, ते ऐकून आणि त्यांचा विचार करून गुह म्हणाला:—‘सांप्रत दुःख नाहीसे होऊन हर्ष होणार, परंतु फिरून शेवटीं दुःखच होणार असें दिसतें.’

चौ०—सेवकवचन सत्य सब जाने ।
आसन्ननिकट जाइ नियराने ।

गुहाचें भाकीत भरतास तंतोतंत पटलें. नंतर तो आश्रमाच्या निकट जाऊन पोहोंचला.

भरत दीख वन-सैल-समाजू ।
मुदित छुधित जनु पाइ सुनाजू ।
ईति भीति जनु प्रजा दुखारी ।
त्रिविध ताप पीडित ग्रहभारी ।
जाइ सुराज सुदेस सुखारी ।
होहि भरतगति तेहि अनुहारी ।

तेथील वनपर्वत वगैरे देखावा पाहतांच क्षुधितांस सुग्रास अन्न मिळाल्याप्रमाणें भरतास आनंद लोटला. इति (अतिवृष्टि, अनावृष्टि, टोळधाड वगैरे दैवी आपत्ति) आणि भीति (मानुषी आपत्ति, राजभय, चोरभयादि) ह्यांनीं पोळलेली आणि त्रिविधताप आणि दुर्धर ग्रहदशा ह्यांनीं पीडलेली प्रजा जशी एखाद्या चांगल्या देशांतील मुद्राण्यांत जाऊन सुखी होते त्याप्रमाणेंच भरताची स्थिति झाली.

रामबास वनसंपाति भ्राजा ।
सुखी प्रजा जनु पाइ सुराजा ।

सुराज्य अनुभवीत असल्यानें जशी प्रजा सुखी दिसते तद्वत् रामाच्या सहवासानें तेथील वनश्री प्रफुल्लित दिसत होती.

१ सुदेश=स्वदेश, २ सुराज=स्वराज्य, ३ स्वराज्य.

सचिव विरागु विवेकु नरेसू ।
बिपिन सुहावन पावन देसू ।
भट जमनियम सैल रजधानी ।
सांति सुमति सुचि सुंदर रानी ।
सकल अंग संपन्न सुराऊ ।
रामचरनआसित चित चाऊ ।

चित्रकूटाच्या मुद्राण्यांत विवेक हा राजा असून वैराग्य हा त्याचा सचिव असे. सुंदर विपिन हाच त्याचा पवित्र देश होय, यमनियमादिक हेच त्याचे वीर, चित्रकूटपर्वत हीच त्याची राजधानी, शांति आणि सुमति ह्याच त्याच्या सुंदर आणि साध्वी राण्या होत्या. असा तो सर्वांगसंपन्न राजा रामचरणांचा आश्रित असल्याकारणानें तेथें प्रसन्नचित्तानें रहात असे.

दो०—जीति मोह-महि-पाल-दल सहित
विवेक भुआलु । करत अकंटक राज्य
पुर सुख संपदा सुकालु ॥ २२७ ॥

मोहरूपराजास त्याच्या सैन्यासकट जिंकून विवेकरूपराजा निष्कंटक राज्य करीत असतां त्याच्या शहरांत सुख आणि संपाति यांचा सुकाळ झाला होता.

चौ०—वनप्रदेस मुनिवास घनेरे ।
जनु पुर नगर गाऊंगन खेरे ।
विपुल विचित्र बिहंग मृग नाना ।
प्रजासमाज न जाइ बखाना ।

वनप्रदेश आणि मुनींचे अमित आश्रम हींच त्याच्या राज्यांतील पुरें, नगरें, शहरें आणि खेडी होती. नानाप्रकारचे आणि चित्रविचित्र असे मृगांचे व पक्ष्यांचे समूह हींच त्याची प्रजा होती. त्यांचा जमाव इतका प्रचंड असे कीं, सांगतां पुरवत नाही.

खगहा करि हरि बाघ बराहा ।
देखि महिष बृष साजु सराहा ।
बयरु बिहाय चराहि एक संग ।
जहूँ तहूँ मनहुँ सेन चतुरंगा ।
झरना झरहि मत्तगज गाजहि ।
मनहुँ निसान बिबिधबिधि बाजहि ।

गंडे, हत्ती, सिंह, बाघ, बराह इत्यादि हिंस्रपशु, बैल, रेडे, वगैरेचे मोठमोठाले कळप पाहून आपलें

१ स्वराज्यांत.

जातिवैर सोडून देऊन त्यांच्याबरोबर मिळूनमिसळून चरत असत. तो देखावा पाहतांच असे वाटे कीं, विवेकराजाची ही चतुरंग सेनाच पसरली आहे. ओढे झुळझुळ वाहत असत. मदोन्मत्त हत्ती गर्जना करीत असत. तेव्हां असे वाटे कीं, निषाणें वगैरे अनेक प्रकारचीं वाद्येच वाजत आहेत.

चक चकोर चातक सुक पिक गन ।

कूजत मंजु मराल मुदितमन ।

अलिगन गावत नाचत मोरा ।

जनु सुराज मंगल चहुं ओरा ।

बेलि बिटप तृन सफल सकूला ।

सब समाज मुद-मंगल-मूला ।

चक्रवाक, चकोर, चातक, शुक, मयूर, हंस ह्यांचे समुदाय मोठ्या उल्हासानें मंजुळ शब्द करीत असत. भृंग गुंजारव करीत आणि मोर नृत्य करीत असत. तेव्हां असे वाटे कीं, जणुंकाय चारीहि बाजूंनीं सुराज्यांतला आनंद वाहत चालला आहे. वृक्ष, वेली आणि तृणफलपुष्पान्वित झालेले दिसत. एकंदर सर्वच देखावा आनंद आणि मंगल उत्पन्न करीत होता.

दो०-रामसैल सोभा निरखि भरतहृदय

अतिप्रेमु । तापस तपफल पाइ जिमि

सुखी सिराने नेमु ॥ २२८ ॥

तपःफल प्राप्त झालें असतां व्रतानियमादिकांची परिसमाप्ति होऊन तपस्वी जसा आनंदांत निमग्न होतो त्याप्रमाणें रामसैल जो चित्रकूट त्याची शोभा अवलोकन करून भरताचें हृदय अत्यंत प्रेमाविष्ट झालें.

चौ०-तब केवट ऊंचे चढि धाई ।

कहेउ भरत सन भुजा उठाई ।

नाथ देखियहि बिटपबिसाला ।

पाकरि जंबु रसाल तमाला ।

नंतर एका टेकडीवर झपाझप चढून गुह वर हात करून भरतास म्हणालाः—महाराज ! पहा तर हे महान् महान् वृक्ष—हा पाकळ, हा जंबु, हा आम्र आणि हा तमाल !

तिन्ह तरुवरन्ह मध्य बटु सोहा ।

मंजु बिसाल देखि मन मोहा ।

१ स्वराज्यांतला.

नील सधन पल्लव फल लाला ।

अबिचल छाँह सुखद सब काला ।

मानहुं तिमिर-अरुन-मय रासी ।

विरची बिधि सकेलि सुखमासी ।

त्या तरुवरांच्या मध्यभागीं तो जो भल उंच, गर्द आणि सुंदर वटवृक्ष आहे त्यास पाहून तर मन लुब्धच होऊन जातें. त्याचीं तीं निळीं आणि घन-दाट पानें, लालभडक फळें आणि गर्द छाया ही सर्वकाल फारच सुखकारक असते. काळा आणि तांबडा हे दोन रंग एकत्र करून ब्रह्मदेवानें एक सुंदर आणि खुबीदार रासच वनविल्याप्रमाणें वटवृक्ष भासत आहे.

ए तरु सरितसमीप गोसाईं ।

रघुवर परनकुटी जहँ छाई ।

तुलसी तरुवर विविध सुहाये ।

कहुं कहुं सिय कहुं लषन लगाये ।

बटछाया बेदिका वनाई ।

सिय निज-पानि-सरोज सुहाई ।

महाराज ! हे वृक्ष बहुतेक नदीच्या कांठींच असून तेथेंच ती रघुवराची पर्णकुटी उभारली आहे. नानाप्रकारें सुंदर तुलसीचीं झाडेहि लावली आहेत. तीं कांहीं सतिनें आणि कांहीं लक्ष्मणानें लाविली आहेत. वटवृक्षाच्या छायेतलीं सतिनें स्वहस्त-कमलांनीं सुरेखशी वेदिका (ओटा, पार) हितयार केली आहे.

दो०-जहाँ बैठि मुनि-गन-सहित नित सिय

राम सुजान । सुनाहि कथा इतिहास

सब आगम निगम पुरान ॥ २२९ ॥

तेथेंच मुनिगणांसह बसून सर्वज्ञ सतारामचंद्र नित्य वेदान्त, शास्त्र, पुराणें, इतिहास वगैरेंची चर्चा ऐकत असतात.

चौ०-सखाबचन मुनि बिटप निहारी ।

उमगे भरत विलोचन वारी ।

करत प्रनाम चले दोउ भाई ।

कहत प्रीति सारद सकुचाई ।

याप्रमाणें गुहाचें वचन ऐकून तो वृक्ष पाहतांच भरताचे डोळ्यांतून प्रेमाश्रूंचे लोट वाहू लागले. वृक्षाला प्रणाम करून दोघेहि बंधू चालू लागले. त्यांचें प्रेम वर्णन करण्यास सरस्वतीदेवील असमर्थ होईल.

हरषहिँ निराखि राम-पद-अंका ।
मानहुँ पारसु पायेउ रंका ।
रजसिरधरिहियनयनन्हिलावहिँ ।
रघु-वर-मिलन-सरिस सुखपावहिँ ।

दारिद्र्यास परीस लाधावा अशाप्रमाणें रामपदांची चिन्हें न्याहाळून ते हर्षभरित झाले. तीच धूळ मस्तकावर घेऊन आणि उरास व डोळ्यांस लावून प्रत्यक्ष रामच भेटल्याप्रमाणें त्यांस आनंद होत होता.

देखि भरतगाति अकथ अतीवा ।
प्रेम मगन मृग खग जडजीवा ।
सखहिँ सनेहबिबस मग भूला ।
कहि सुपंथ सुर वरषहिँ फूला ।

भरताची ती अत्यंत अनिर्वाच्य स्थिति पाहून खग, मृग, पाषाणादि जीव देखील प्रेमांत निमग्न झाले. गुहेदेखील प्रेमानें वेडा होऊन वाट चुकला. तेव्हां देवांनीं सरळ वाट सांगून फुलें उधळलीं.

निराखि सिद्धसाधक अनुरागे ।
सहजसनेह सराहन लागे ।
होत न भूतल भाउ भरत को ।
अचर सचर चर अचर करत को ।

त्यांचें निष्कलंक प्रेम आणि भक्ति पाहून सिद्ध आणि साधकदेखील त्यांची धन्यता गाऊं लागले कीं:—“भूतलावर जर भरताचा भाव उत्पन्नच झाला नसता तर जडाला चैतन्यत्व व चैतन्याला जडत्व कोणी दिलें असतें ? (जडजीवांत भक्तीचा प्रादुर्भाव करून त्यांस—चैतन्यविशिष्ट कोणी केलें असतें आणि चैतन्यविशिष्ट जीवमात्रास भक्त्यनुशासन करून विदेहस्थितीस कोणी पोहचविलें असतें ?)

दो०—प्रेम अमिय मंदर विरह भरत पयोधि-
गँभीर । मथि प्रगटे सुर-साधु-हित
कृपासिंधु रघुवीर ॥ २३० ॥

कृपासिंधु रघुवीरानें देव आणि संत यांच्या हितार्थं भरतरूप अगाध समुद्राचें विरहरूप मंदराचलानें मंथन करून प्रेमरूप अमृत निर्माण केलें.

चौ०—सखासमेत मनोहर जोटा ।
लखेउ न लषन सघन बन ओटा ।
भरत दीख प्रभुआस्रम पावन ।
सकल-सु-मंगल-सदन मुहावन ।
करत प्रवेस मिटे सुखदावा ।
जनु जोगी परमारथ पावा ।

दाट झाडीच्या आड असलेली गुहासह ती मनोहर जोडी लक्ष्मणास दिसली नाही. परंतु सर्व सुमंगलांचें आगर असा सुंदर आणि पवित्र प्रभूचा आश्रम मात्र भरतास दिसला. तेथें प्रवेश करतांच योग्यास परमार्थाची प्राप्ति झाल्याप्रमाणें भरताचा दुःखाग्नि शमन पावला.

देखे भरत लषन प्रभुआगे ।
पूळे वचन कहत अनुरागे ।
सीस जटा कटि मुनिपट बाँधे ।
तून कसे कर सर धनु काँधे ।

मस्तकावर जटाजूट बांधलेला आहे, कंवरेस मुनिवल्कलें गुंडाळलीं आहेत, भाते कमून हातांत बाण व खांद्यावर धनुष्य घेतलें आहे आणि प्रभूच्या अग्र-भार्गी त्यांची आज्ञा विचारीत आहे आणि प्रभु त्यास ती प्रेमानें सांगताहेत अशा स्थितीत लक्ष्मणाला भरतानें पाहिलें.

वेदी पर मुनि-साधु-समाजू ।
सीयसहित राजत रघुराजू ।
बलकल बसन जटिल तनु स्यामा ।
जनु मुनिवेष कीन्ह रतिकामा ।
करकमलनि धनुसायक फेरत ।
जिय की जरनि हरत हँसि हेरत ।

वेदीवर मुनिसंतांचा मेळा असून मध्यें वल्कलें परिधान केलेले, जटा बांधलेले, करकमलांनीं धनुष्य-बाण फिरवीत असलेले, हास्यानें आणि नेत्रकटाक्षानें जीवाचा संसृतिताप हरण करीत असलेले आणि जणुं-काय रतिमदनांनींच मुनिवेष धारण केले आहेत असे सीतेसहित शोभणारे श्यामतनु रामचंद्र भरतास दिसले.

दो०—लसत मंजु मुनि-मंडली-मध्य सीय
रघुचंद । ज्ञानसभा जनु तनु धरे
भगति सच्चिदानंद ॥ २३१ ॥

मुनिमंडळाच्या मध्यभार्गी सीता आणि रामचंद्र असे शोभू लागले कीं, जणुंकाय ज्ञानसभेत (ज्ञान आणि वैराग्यादि तदनुषंगिक सभासदांत) भक्ति आणि सच्चिदानंद यांनींच देह धारण केले आहेत.

चौ०—सानुज सखा समेत मगन मन ।
बिसरे हरष-सोक-सुख-दुख-गन ।
पाहि नाथ कहि पाहि गोसाईँ ।
भूतल परे लकुट की नाईँ ।

बंधु आणि गुह यांच्यासमवेत भरताचें मन
तल्लीन होऊन तो हर्ष, शोक आणि सुखदुःख
सर्वच विसरून गेला. “ हे नाथ ! हे स्वामिन् !
पाहि मां, पाहि मां ” असें ह्मणत भरत शुष्क
काष्ठाप्रमाणें भूतलावर पडला !

बचन सप्रेम लपन पहिचाने ।
करत प्रनाम भरत जिय जाने ।
बंधुसनेह सरस एहि ओरा ।
इत साहिबसेवा बरजोरा ।
मिलि न जाइ नहि गुदरत बनई ।
सुकवि लपनमन की गाति मनई ।

ते प्रेमोद्गार लक्ष्मणानें ओळखिले आणि हा भर-
तच प्रणाम करीत आहे अशी त्याची खात्री झाली.
परंतु एकीकडे बंधुप्रेमाची जबरदस्त लाट आणि
एकीकडे खडतर स्वामिसेवा, अशा स्थितीत लक्ष्मणास
त्यांस भेटण्यासहि जाववेना आणि न जावें तर रहा-
वेना अशी त्याची स्थिति झाली. लक्ष्मणाच्या
मनाची ती स्थिति एका सन्मान्य कवीनें वर्णन
केली आहे (ती अशी)—

रहे राखि सेवा पर भारू ।
चढी चंग जनु खैच खेलारू ।

उंच आकाशांत गेलेल्या वावडीची जशी उडवि-
णारा ओढाताण करितो तद्वत् लक्ष्मणाची गत झाली.
परंतु अखेरीस सेवेवरच भिस्त ठेवून तो तसाच
राहिला.

कहत सप्रेम नाइ महि माथा ।
भरत प्रनाम करत रघुनाथा ।
उठे राम सुनि प्रेम अधीरा ।
कहुं पट कहुं निषंग धनु तीरा ।

लक्ष्मण जमिनीवर डोकें नमवून प्रेमपूर्वक ह्मणाला:—
“ हे रघुनाथ ! भरत प्रणाम करीत आहे. ” तें
ऐकतांच प्रेमानें अगदीच उतावीळ झाल्यामुळें
कसलें वस्त्र, कसले भाते व कसले धनुष्यबाण, असें
होऊन राम तसेच उठले.

दो०—बरबस लिये उठाइ उर लाये
कृपानिधान । भरत राम की मिलनि लखि
विसरे सबहि अपाम ॥ २३२ ॥

दयार्णव रामांनीं भरताला बळजबरीनें उचलून
घेऊन उराशी कवटाळलें. रामभरतांची ती भेट
पाहून सर्व मंडळी देहभान विसरली.

चौ०—मिलनिप्रीति किमि जाइ बखानी ।
कवि-कुल-अगम करम मन बानी ।
परम-प्रेम-पूरन दोउ भाई ।
मन बुधि चित अहमिति विसराई ।

त्यांच्या भेटींताल प्रेम किती वर्णन करावें ?
प्रेम कविकुलाच्याहि कर्ममनवाणाला अगम्य होय.
(थोडक्यांत) उभयतां बंधू परमप्रेमपूर्ण झाले,
इतकें की, मन, बुद्धि, चित्त आणि अहंकार ह्यांचा
त्यांना विसर पडला.

कहहु सुप्रेम प्रगट को करई ।
केहि छाया कवि मति अनुसरई ।
कविहि अरथ आखर बल साँचा ।
अनुहरि ताल गतिहि नट नाचा ।

सांगा वरें की, तें प्रेम कोण प्रकट करूं शकणार ?
कोणत्या कवीची बुद्धि त्या प्रेमाच्या छायेच्या छायेला
देखील राहूं शकेल ? अखेरीस कवीचा अर्थ अक्षरां-
च्याच भरंवशावर अवलंबून राहणार की नाही ?
तालाच्या गतीप्रमाणें नटाला नाचावें लागतें. (भाव
हा की, अक्षरास वाच्यत्व आहे म्हणून कवीना
अर्थोत्पत्ति करितां येते. अक्षराप्रमाणें प्रेमास वाच्यता
नाहीं; तें मूक आहे. म्हणून कवीनाहि त्याच्या वर्णन-
प्रसंगी मूक बनावें लागतें. “ सुखमात्यंतिकं यत्त-
द्बुद्धिग्राह्यमतींद्रियम् ” अशी प्रेमाची व्याख्या
गतिंत केली आहे.)

अगमसनेह भरतरघुवर को ।
जहूँ न जाइ मनु विधि-हरि-हर-को ।
सो मै कुमति कहऊँ केहि भाँती ।
बाजु सुराग कि गाँडरताँती ।

रामभरतांचें प्रेमच अगम्य आहे. तेथें ब्रह्माविष्णु-
महेशांचा देखील मनानें रिधाव होऊं शकत नाहीं.
तें प्रेम मी मंदमाति कोणत्या रीतीनें वर्णन करणार ?
पिंजणाची तात सुरेल रागदारी बोलेल काय ?

मिलनि विलोकि भरतरघुवर की ।
सुरगन सभय धकधकी धरकी ।
समुझाये सुरगुरु जड जागे ।
बराषि प्रसून प्रसंसन लागे ।

रामभरतांची भेट पाहून देवगण भयभीत झाला
आणि त्यास धडकी भरली. त्या मतिमंदांची बृह-
स्पतींनीं समजूत घातल्यावर ते जागे झाले आणि
पुष्पपर्वाव करून प्रशंसा करूं लागले.

दो०—मिलि सप्रेम रिपुसूदनहिँ केवट भेँटेउ
राम । भूरि भाय भेँटे भरत
लछिमन करत प्रनाम ॥ २३३ ॥

शत्रुघ्नास प्रेमपूर्वक भेटल्यावर राम गुहासहि
भेटले. भरत लक्ष्मणास कडकडून भेटला आणि
लक्ष्मणानेहि त्यास प्रणाम केला.

चौ०—भेँटेउ लपन ललाके लघुभाई ।
बहुरि निषाद लीन्ह उर लाई ।
पुनि मुनिगन दुहुँ भाइन्ह वंदे ।
अभिमत आसिष पाइ अनंदे ।

लक्ष्मण शत्रुघ्नास कडकडून भेटला. त्याने गुहास
उचलून आलिंगन दिले. नंतर भरतशत्रुघ्नांनी मुनि-
मंडळीस प्रणाम केला, आणि ईप्सित आशीर्वाद
आनंदाने ग्रहण केले.

सानुज भरत उमगि अनुरागा ।
धरि सिर सिय-पद-पदुम-परागा ।
पुनि पुनि करत प्रनाम उठाये ।
सिर करकमल परसि बैठाये ।

भरतशत्रुघ्नांस प्रेमाचा उमाळा येऊन त्यांनी
सीतेच्या पदकमलाचे रजःकण मस्तकावर धारण
केले. ते पुनःपुनः तीस प्रणाम करू लागले असतां
तिने त्यास उचलून घेतले आणि त्यांच्या मस्तकीं
आपला कमलहस्त ठेवून त्यांस वसविले.

सीय असीस दीन्हि मन माहीं ।
मगन सनेह देहसुधि नाही ।
सबविधि सानुकूल लखि सीता ।
भे निसोच उर अपडर बीता ।

सीतेने त्यांस मनातून आशीर्वाद दिले. ती प्रेमांत
इतकी निमग्न झाली की, देहाचीदेखील निला शुद्ध
राहिली नाही. सीतेस सर्वप्रकारे प्रसन्न पाहून त्या
दोघांचीहि मने शांत आणि निश्चित झाली.

कोउ कछु कहइ न कोउ किछु पूछा ।
प्रेम भरा मन निजगति छूछा ।
तेहि अवसर केवट धीरज धरि ।
जोरि पानि बिनवत प्रनाम करि ।

कोणी कोणांशीं बोलिना आणि कोणी कांहीं
विचारिना. सर्वांचीच मने प्रेमाने भरून गेली. सर्व
आपापल्याच नादांत दंग झाले. त्या वेळेस गुह
अवसान आणून आणि हात जोडून विनंतिपूर्वक
म्हणाला—

दो०—नाथ साथ मुनिनाथ के मातु सकल
पुरलोग । सेवक सेनप सचिव सब
आये विकल बियोग ॥ २३४ ॥

“ हे प्रभो ! मुनिनाथांचे बरोबर सर्व माता,
पुरजन, सेवक, सैनिक, सचिवप्रभृति सर्व मंडळी
विरहव्याकुल होऊन आली आहेत. ”

चौ०—सीलसिँधु मुनि गुरुआगवन् ।
सियसमीप राखे रिपुदवन् ।
चले सवेग राम तेहि काला ।
धरि—धरम—धुर दीनदयाला ।

हे ऐकून शीलसागर, धैर्यशाली, धर्मधुरंधर, दीन-
दयाल श्रीरामांनी गुरुचे आगमन ऐकतांच सीतेच्या
संरक्षणार्थ शत्रुघ्नास ठेवून आपण तत्काळ फार लग-
वर्गाने निघाले.

गुरुहि देखि सानुज अनुरागे ।
दंडप्रनाम करन प्रभु लागे ।
मुनिवर धाई लिये उर लाई !
प्रेम उमगि भेँटे दोउ भाई ।

गुरुजीस पाहतांच लक्ष्मणासह प्रभु रामचंद्र अनु-
रागयुक्त होत्वाते त्यांस साष्टांग नमस्कार घालू लागले.
मुनिवरांनीं धावत जाऊन प्रेमपूर्वक दोघाहि बंधूस
उचलून हृदयार्शी धरले.

प्रेम पुलकि केवट कहि नाम ।
कीन्ह दूरि ते दंडप्रनाम ।
रामसखा रिपि बरवस भेँटा ।
जनु माहि लुठत सनेह समेटा ।

प्रेमपुलकित होऊन आणि स्वनामोच्चार करून
गुहाने लांबूनच साष्टांग दण्डवत घातले. रामाचा तो
सखा आहे असे जाणून मुनिराज त्यास बळेच भेटले.
जणुंकाय भूमीवर लोळत असणारे प्रेमच त्यांनी गोळा
केले.

रघुपति भगति सुमंगल मुला ।
नभ सराहिँ सुर वरिषहिँ फूला ।
एहि सम निपट नीच कोउ नाही ।
बड वसिष्ठसम को जग माहीं ।

गुहावर देव आकाशातून पुष्पवृष्टि करून त्यास
घन्यवाद देऊ लागले की, रघुपतींची भक्ति ही एक

१ ‘ लुटत ’ असाहि पाठ आहे. तदनुसार अर्थ
असाः—पृथिवी लुटत असलेला प्रेम वसिष्ठांनींच सावडून
घेतला.

सुमंगलांची आदिजननी होय. जगांत ह्यासारखा अत्यंत नीच कोणीच नसून वसिष्ठासारखा श्रेष्ठ तरी कोण आहे ?

**दो०—जेहि लखि लपनहुँ तेँ अधिक मिले
मुदित मुनिराउ । सो सीता-पति-भजन
को प्रगट प्रतापप्रभाउ ॥ २३५ ॥**

मुनिराज त्यास पाहतांच लक्ष्मणापेक्षांहि विशेष आनंदानें भेटले. हा प्रताप आणि प्रभाव केवळ जानकीजीवनाच्या भजनाचाच होय हें प्रत्यक्षच सिद्ध होतें.

**चौ०—आरत लोग राम सब जाना ।
करुनाकर सुजान भगवाना ।
जो जेहि भाय रहा अभिलाखी ।
तेहि तेहि कै तसि तसि रख राखी ।**

करुणाकर सर्वज्ञ भगवान् रामचंद्रांनीं सर्व लोक आर्त जाणून जो ज्या भावाचा मुकेला होता त्याची त्याची तसतशीच वासना पुरविली.

**सानुज मिलि पल महुँ सब काहू ।
कान्ह दूरि दुख-दारुन-दाहू ।
यह बडि बात राम कै नाही ।
जिमि घट कोटि एक रवि छाहीं ।**

लक्ष्मणासह सर्वांनाच एका क्षणांत भेटून रामांनीं त्यांच्या दुःखाच्या दारुण वेदनांचा परिहार केला. रामासंबंधानें ही गोष्ट म्हणजे मोठीशी नव्हे. कारण कोट्यवधि जरी घट असले तरीदेखील त्या सर्वांत सूर्य एकसमयावच्छेदेंकरून समसमानच प्रतिबिंबित होतो.

**मिलि केवटाहि उमागि अनुरागा ।
पुरजन सकल सराहहिँ भागा ।**

सर्व पुरजन गुहास भेटले आणि प्रेमानें उंचवळून येऊन ते त्याच्या भाग्याची वाखाणणी करू लागले.

**देखी राम दुखित महतारी ।
जनु सुबेलिअवली हिम मारी ।
प्रथम राम भेँटी कैकेई ।
सरल सुभाय भगति मति भेई ।
पग परि कीन्ह प्रबोधु बहोरी ।
काल करम विधि सिर धरि खोरी ।**

सुंदर वेलीच्या रांगा थंडीनें अगदीं गारठून जाव्या अशाप्रमाणें सर्व माता दुःखित झालेल्या

रामांनं अवलोकन केल्या. सर्वांच्या अगोदर राम सरळपणानें आणि प्रेमबुद्धीनें कैकेयीस भेटले, आणि कैकेयीनंहि त्यांच्या पायांवर लोटांगण घातलें. तेव्हां तिचा दोष काल, कर्म आणि प्राक्तन ह्यांच्या मस्तकीं मारून, त्यांनीं तीस उदंड बोध केला.

**दो०—भेँटी रघुवर मातु सब करि प्रबोध
परितोषु । अंब ईसआधीन जग काहु
न देख्य दोषु ॥ २३६ ॥**

सर्व माता रघुवरास भेटल्या. त्यांचें सांत्वन आणि समाधान करून ते म्हणाले:—मातांनो ! जग हें सर्वस्वी परमेश्वराधीन आहे. अतएव कोणालाहि दोष देऊं नये.

**चौ०—गुरु-तिय-पद वंदे दुहुँ भाई ।
सहित विप्रतिय जे सँग आई ।
गंग-गौरि-सम सब सनमानी ।
देहिँ असीस मुदित मृदुबानी ।**

अरुंधती आणि त्यांचेबरोबर आलेल्या ब्राह्मण-स्त्रियांचें दोघांहि बंधूंनीं पदवंदन केलें आणि त्या सर्वांचा गंगागौरीप्रमाणें सन्मान केला. त्यांनींहि त्यास आनंदानें आणि मृदुवाणीनें आशीर्वाद दिले.

**गहि पद लगे सुमित्राअंका ।
जनु भेँटी संपति अति रंका ।
पुनि जननीचरननि दोउ भ्राता ।
परे प्रेम व्याकुल सब गाता ।**

नंतर त्यांनीं सुमित्रेचे चरण धरून तिच्या कंबरेस मिठी मारली, तेव्हां दीर्घ दरिद्री जनांस संपत्तीच मिळाल्याप्रमाणें तिला झालें ! नंतर दोघांहि बंधूंनीं कौसल्येच्या चरणांस मिठी घातली, तेव्हां कौसल्येचें सर्वांग प्रेमानें व्याकुल झालें.

**अतिअनुराग अंब उर लाये ।
नयन सनेह सलिल अन्हवाये ।
तेहि अवसर कर हरष विषादू ।
किमि कबि कहइ मूक जिमि स्वादू ।**

कौसल्येनें त्यांस अत्यंत प्रेमानें पोटाशीं धरिलें आणि प्रेमाश्रूंनीं न्हाऊं घातलें. मुक्याला जसा स्वाद तसा त्या वेळचा तो हर्षविषाद कवी झाला तरी तो कसा सांगूं शकणार ?

**मिलि जननिहिँ सानुज रघुराऊ ।
गुरुसन कहेउ कि धारिय पाऊ ।**

पुरजन पाइ मुनीसानियोगू ।

जल थल तकि तकि उतरे लोगू ।

लक्ष्मणासह रघुराज जननीस भेटून वसिष्ठांस
म्हणाले कीं, ' आश्रमास चरणस्पर्श झाला पाहिजे. '
पुरजनांना मुनिवर्यांची आज्ञा होतांच सर्व मंडळी
पाणी आणि उतारा पाहून उतरूं लागली.

दो०—महिसुर मंत्री मातु गुरु गने लोग
लिये साथ । पावन आस्रम गवनु
किय भरत लपन रघुनाथ ॥ २३७ ॥

ब्राह्मण, मंत्री, माता, गुरु आणि कांहीं शेलकी
मंडळी बरोबर घेऊन भरतरामलक्ष्मणांनी आपल्या
पवित्र आश्रमाप्रत गमन केलें.

चौ०—सीय आइ मुनि-वर-पगलागी ।

उचित असीस लही मनमांगी ।

गुरुपतिनिहिँ मुनितियन्ह समेता ।

मिली प्रेम कहि जाइ न जेता ।

बंदि बंदि पग सिय सवही के ।

आसिरबचन लहे प्रिय जी के ।

सीतेनें येऊन मुनिवरांचे पाय धरिले आणि त्यांचे-
कडून इच्छित आणि उचित आशीर्वाद मिळविले.
इतर मुनिपत्नींसमवेत गुरुपत्नीस ती ज्या प्रेमानें
भेटली तें प्रेम यथावत् वर्णन करणें शक्य नाहीं.
सीतेनें सर्वांच्याच चरणीं वंदन करून इष्ट आशीर्वाद
घेतले.

सासु सकल जब सीय निहारी ।

मूँदे नैन सहसि सुकुमारी ।

परी बधिकबस मनहुँ मराली ।

काह कीन्ह करतार कुचाली ।

तिन्ह सिय निरखि निपट दुख पावा ।

सो सब सहिय जो दैव सहावा ।

सीतेनें जेव्हां सर्व सास्वा पाहिल्या तेव्हां ती
धावरून जाऊन तिनें डोळेच मिटले. पारध्याच्या
पाशांत हंसी अडकल्याप्रमाणें तिची अवस्था झाली.
(ती ह्मणाली) :—“ हे जगन्निधंत्या परमेश्वरा !
काय रे घोर घाला घातलास ? दैवा ! तूं जें जें सहन
करण्यास लावशील तें तें सहन केलें पाहिजे. ”
ह्याप्रमाणें सास्वांना पाहून सीतेच्या दुःखाचा अगदीं
कळस झाला.

जनकसुता तब उर धरि धीरा ।

नील-नलिन-लोयन भरि नीरा ।

मिली सकल सासुन्ह सिय जाई ।

तेहि अवसर करुना महि छाई ।

• शेवटीं सीता धैर्य धरून आपल्या नीलकमलवत्
नेत्रांतून टपटप टिपें गाळीत जेव्हां सर्व सास्वांना
जाऊन भेटली तेव्हां तर ती भूभाग जणुंकाय कारुण्य-
रसानें व्यात झाला.

दो०—लागि लागि पग सवनि सिय भेटति
अति अनुराग । हृदय असीसहिँ प्रेमवस
रहिहहु भरी सोहाग ॥ २३८ ॥

सीता पृथक्पृथक्पणें सर्व सास्वांच्या पाया पडत
असतां आणि उत्कट प्रेमानें त्यांस भेटत असतां त्यांसहि
प्रेम दाटून आल्यामुळें त्यांनीं तीस मनांतल्यामनांतच
' अखंड सौभाग्यवती भव ' म्हणून आशीर्वाद दिले.

चौ०—विकल सनेह सीय सव रानी ।

बैठन सवहिँ कहेउ गुरु ज्ञानी ।

काहि जगगति मायिक मुनिनाथा ।

कहे कलुक् परमारथगाथा ।

सीता आणि सर्व राण्या स्नेहविकल जाणून
वसिष्ठांनीं सर्वांना बसण्यास सांगितलें. जगाचा खटा-
टोप हा एकंदर मायेचा पसारा होय असें अवतरण
करून मुनिवर्यांनीं ब्रह्मज्ञानाचा किंचित् अनुवाद
केला.

नृप कर सुर-पुर-गवन सुनावा ।

मुनि रघुनाथ दुसह दुख पावा ।

मरनहेतु निजेनेह विचारी ।

भे आति विकल धीर-धुर-धारी ।

(नंतर) त्यांनीं दशरथाचें नियार्ण कळविलें.
तें ऐकून रामास असह्य दुःख झालें. राजाच्या मृत्यूस
केवळ त्याचें आपणावरील असलेलें प्रेम कारणीभूत
झालें हा विचार मनांत येऊन तो धैर्यधुरंधर अत्यंत
विव्दल झाला.

कुलिसकठोर सुनत कटुबानी ।

बिलपत लपन सीय सब रानी ।

सोक विकल अति सकल समाजू ।

मानहुँ राज अकाजेउ आजू ।

वज्राप्रणें कठोर अशी ती कटुवाणी श्रवण करि-
तांच सीता आणि लक्ष्मण विलाप करूं लागले. सर्व
राण्या आणि एकंदर समाजहि शोकाकुल झाला. त्या
वेळीं असें वाटलें कीं, राजाचें निधन आजच झालें
आहे.

मुनिवर बहुरि राम समुझाये ।
सहित समाज सुरसरित न्हाये ।
व्रत निरंबु तेहि दिन प्रभु कीन्हा ।
मुनिहु कहे जल काहु न लीन्हा ।

मुनिवरांनी बहुतप्रकारें रामाचें सांत्वन केलें. सर्व मंडळीसह रामांनी मंदाकिनीचें स्नान केलें. त्या दिवशीं प्रभूंनी निर्जल व्रत पाळिलें. तेव्हां मुनींनी सांगितलें असतां देखील कोणीच जलपानहि केलें नाहीं.

दो०—भोर भये रघुनंदनहिँ जो मुनि आयसु
दनिह । सद्धा-भगति-समेत प्रभु
सो सब सादर कीन्हा ॥ २३९ ॥

दुसरे दिवशीं वशिष्ठांनी जी आज्ञा दिली ती प्रभुराघवानें यच्चयावत् श्रद्धाभाक्तिसमान्वित आणि आदरपूर्वक पाळली.

चौ०—करि पितृक्रिया वेद जासि बरनी ।
भे पुनीत पातक-तम-तरनी ।
जासु नाम पावक अघतूला ।
सुमिरत सकल-सु-मंगल-मूला ।
सुद्ध सो भयउ साधु संमत अस ।
तरिथ आवाहन सुरसरि जस ।

वेदविधानाप्रमाणें पित्याची क्रिया करून तो पातकरूप अधकाराचा सूर्य शुद्ध झाला. ज्याचें नाममात्र पापरूप कार्पासाला अग्नीप्रमाणें दग्ध करितें आणि ज्याचें केवळ स्मरण हेंच सर्व सुमंगलांचें मूल आहे असा तो राम गंगेंत तीर्थाचें आवाहन करण्या-प्रमाणें साधुसंमत मतानें शुद्ध झाला.

सुद्ध भये दुइ वासर वीते ।
बोले गुरु सन राम पिरीते ।

दोन दिवस जाऊन (मृत्युवार्ता श्रवणाचा एक आणि शिवाय दोन मिळून दिनत्रयानंतर) शुद्ध झाल्यावर लोकप्रिय रामचंद्र गुरुस म्हणाले:—

नाथ लोग सब निपट दुखारी ।
कंद-मूल-फल-अंबु-अहारी ।
सानुज भरत सचिव सब माता ।
देखि मोहि पल जिमि जुग जाता ।
सबसमेत पुर धारिय पाऊ ।
आपु इहाँ अमरावति राऊ ।
बहुत कहेउँ सब कियउँ ढिठाई ।
उचित होइ तस करिय गोसाईँ ।

“ महाराज ! सर्व मंडळी आधींच दुःखानें पूर्ण गांजलेलीं आहेत आणि आणि त्यांत त्यांना येथें कंद, मुळें, फळें आणि पाणी ह्यांवरच केवळ निर्वाह करावा लागत आहे. बंधूसह हा भरत, हे सचिव आणि ह्या सर्व माता, ह्यांच्याकडे पाहून तर प्रत्येक क्षण मला युगाप्रमाणें जात आहे. ह्यास्तव आपण सर्वोसह अयोध्येस परतलें पाहिजे. आपण येथें आणि राजा स्वर्गवासी ! मी महाराजांचें पुढें जास्त बोलणें म्हणजे मोठेंच धारिष्ट आहे. तेव्हां आतां योग्य दिसेल तीच व्यवस्था महाराजांनीं करावी. ”

दो०—धर्मसेतु करुनायतन कस न कहहु अस
राम । लोग दुखित दिन दुइ दरस
देखि लहहुँ विस्राम ॥ २४० ॥

तेव्हां वसिष्ठ म्हणाले, “ हे राम ! आपण धर्माचे केवळ सेतु आणि करुणेचें केवळ आगर आहांत. तेव्हां आपण असें कां न म्हणाल ? परंतु हे विचारे दुःखानें कावलेले लोक (आपण राहूं घाल तर) दोन दिवस आपलें दर्शन करून विश्रांति तरी घेतील. ”

चौ०—रामवचन सुनि सभय समाजू ।
जनु जलनिधि महँ विकल जहाजू ।
सुनि गुरुगिरा सु-मंगल-मूला ।
भयउ मनहुँ मारुत अनुकूला ।

रामाचे शब्द ऐकतांच समुद्रांत तुफानांत सांपडलेल्या जहाजाप्रमाणें सर्व मंडळी भयभीत झाली. परंतु वशिष्ठांचें कल्याणकारक भाषण ऐकून मात्र त्यांस अगदीं अनुकूल वारा सुटल्याप्रमाणें झालें.

पावन पय तिहुँ काल नहाहीँ ।
जो विलोकि अघओघ नसाहीँ ।
मंगलमूर्ति लोचन भरि भरि ।
निरखाहिँ हराषि दंडवत करि करि ।
राम-सैल-वन देखन जाहीँ ।
जहँ सुख सकल सकल दुख नाहीँ ।

सर्व मंडळींनीं, जिच्या दर्शनमात्रें करून पापप्रवृत्ति नाश पावते अशा त्या पवित्रजल मंदाकिनीचें त्रिकाल स्नान करावें, मंगलमूर्ति रामाला डोळे भरभरून पहावें आणि आनंदानें पुनःपुनः दण्डवत घालावें, आणि जेथें सर्व सुखेंच असून दुःख म्हणून नांवालाहि नव्हतें अशा त्या रामाच्या पर्वतावरील वन पाहण्यास जावें.

झरना झरहिँ सुधासम वारी ।
त्रि-विध-ताप-हर त्रिविध बयारी ।
बिटप बेलि तृन अगनित जाती ।
फल प्रसून पल्लव बहु भाँती ।
सुंदर सिला सुखद तरु छाहीँ ।
जाइ बरानि वन छावि केहि पाहीँ ।

तेथें ओढ्यांतून अमृततुल्य पाणी खळखळ वहात होतें व त्रितापहारक असा त्रिविध वायु वहात होता. तेथील असंख्य जातींचे वृक्ष, वेली, तृण, फल, पुष्प, आणि पल्लव, तसेच अनेक प्रकारच्या सुंदर शिला व सुखदायक तरुंची छाया इत्यादि प्रकारची वनश्री कोण वर्णन करूं शकणार ?

दो०--सरनि सरोरुह जल विहंग कूजत
गुंजत भुंग । वैरविगत विहरत विपिन
मृग विहंग बहुरंग ॥ २४१ ॥

तेथील सरोवरें, कमलें, जल, पक्ष्यांचें कूजित, भुंगांचा गुंजारव, निरनिराळ्या रंगांचे मृग आणि पक्षी यांचा निव्वैर वनविहार (कोण वर्णन करूं शकणार) ?

चौ०--कोल किरात भिल्ल वनवासी ।
मधु सुचि सुंदर स्वादु सुधा सी ।
भरि भरि परनपुटी रचि रुरी ।
कंद मूल फल अंकुर जूरी ।
सवहिँ देहिँ करि विनय प्रनामा ।
कहि कहि स्वादुभेद गुन नामा ।

कोळी, पारधी, भिल्ल इत्यादि जंगली लोक अमृत-तुल्य स्वादिष्ट, सुंदर, पवित्र आणि मधुर कंदमुलें, फळें आणि कोंवळ्या पानांच्या जुड्या उत्तम रीतीनें बांधून आणि पानांच्या द्रोणांत व्यवस्थेनें ठेवून आणि त्यांचें स्वादुभेद, गुण आणि नावें सांगत सांगत सर्वांना मोठ्या लीनतेनें आणि प्रणामपूर्वक नजर करीत असत.

देहिँ लोग बहु मोल न लेहीँ ।
फेरत राम दोहाई देहीँ ।
कहहिँ सनेहमगन मृदुवानी ।
मानत साधु प्रेम पहिचानी ।

मंडळींनीं त्यांना त्याबद्दल बरीच किंमत द्यावी. परंतु ती न घेतां त्यांनीं उलट त्यांस रामाची शपथ घालून ती परत करावी आणि प्रेमांत निमग्न होऊन

लडिवाळपणानें ह्मणावें कीं, “ प्रेम ओळखून संतांनीं सेवेस मान दिलाच पाहिजे.

तुझा सुकृती हम नीच निषादा ।
पावा दरसन रामप्रसादा ।
हमहिँ अगम अति दरस तुझारा ।
जस मरुधरनि देव-धुनि-धारा ।
रामकृपाल निषाद नेवाजा ।
परिजन प्रजउ चहिय जस राजा ।

“ आपण पुण्यवान् लोक असून आम्ही नीच हिंस लोक आहोंत. केवळ रामाच्या कृपेनेंच आम्हांला आपलें दर्शन घडलें. नाहींतर मारवाडांतील रुक्ष प्रदेशांत गंगेच्या प्रवाहाप्रमाणें तुमचें दर्शन हें आम्हांला अत्यंत दुर्मिळ आहे. दयाळू रामांनीं आम्हा निषादांचा देखील सांभाळच केला. राजाप्रमाणें प्रजा आणि परिजन यांनीं वागलेंच पाहिजे.

दो०--यह जिय जानि संकोच तजि करिय
छोडु लखि नेहु । हमहिँ कृतारथ करन
लगि फल तून अंकुर लेहु ॥ २४२ ॥

“ हें मनांत समजून, संकोच टाकून आणि आमची भक्ति पाहून आमच्यावर दया केलीच पाहिजे, आणि निदान आम्हांला कृतार्थ करण्यासाठी तरी आमचे हें फळफळावळ आणि तृणांकुर आपण स्वीकारलेच पाहिजेत.

चौ०--तुझा प्रिय पाहुन वन पग धारे ।
सेवाजोगु न भाग हमारे ।
देव काह हम तुझहिँ गोसाई ।
ई धनु पात किरात मिताई ।
यह हमारि अति बडि सेवकाई ।
लेहिँ न वासनवसन चोराई ।

“आपणांसारखे प्रिय अतिथि आपण होऊन घरी चालून आले आहेत, परंतु आपल्या सेवेजोगीं आमचीं भाग्येंच नाहींत. महाराज ! आम्ही आपणांस देणार तें काय ? आमची सगळी संपत्ति काय ती काष्ठपल्लवांची ! आम्ही आपली चिरगुटपांघुरणें लांबविलीं नाहींत, हीच आम्ही आपली मोठी सेवा वजावली असें समजा.

हम जड जीव जीव-गन-घाती ।
कुटिल कुचाली कुमति कुजाती ।

१ मैत्री.

पाप करत निसि वासरजाही ।
 नहिँ पट कटि नहिँ पेट अघाही ।
 सपनेहुँ धरमबुद्धि कस काऊ ।
 यह रघु-नंदन-दरस प्रभाऊ ।
 जब तेँ प्रभु-पद-पदुम निहारे ।
 मिटे दुसह-दुख-दोष हमारे ।

“आही तर बोलूनचालूनच जड दुरात्मे,
 जीवाची हत्या करणारे, उलढ्या काळजाचे, लबाड,
 दुष्टबुद्धि आणि कुलहीन आहोंत. आही रात्रंदिवस
 पापें करकरून देखील आमच्या दुंगणाला पुरेसें वस्त्र
 नाही आणि पोटाला पुरेसें अन्न नाही ! धर्मबुद्धि कशी
 ती स्वप्नांतदेखील माहीत नाही ! परंतु रघुनंदनाच्या
 दर्शनाचा प्रभाव असा आहे की, प्रभूची पदकमलें
 दृष्टीस पडल्यापासून आमचे दुःसह दोष आणि दुःखें
 पार लयाला गेलीं. ”

बचन सुनत पुरजन अनुरागे ।
 तिन्ह के भाग सराहन लागे ।

(हैं त्या निपादांचें) भाषण ऐकून अयोध्यावासी
 जनांना देखील प्रेम वाटलें आणि ते त्यांच्या भाग्याची
 तारीफ करूं लागले.

छंद—लागे सराहन भाग सब अनुराग
 बचन सुनावही । बोलनि मिलनि सिय-
 राम-चरन-सनेह लखि सुख पावही ।
 नरनारि निदरहिँ नेह निज सुनि कोल
 भिलनि की गिरा । तुलसी कृपा रघु-वंस
 मनि की लोह लेइ नौका तिरा ॥ १० ॥

सर्व मंडळी त्यांच्या भाग्याची वाखाणणी करून
 त्यांशीं प्रेमानें बोलूं लागली आणि त्यांच्या शब्दांत
 आणि भेटींत व्यक्त होणारे सीतारामचरणांबद्दलचें
 प्रेम पाहून आनंदित होऊं लागली. त्या कोळी-
 भिलांचे ते बोल ऐकून सर्व स्त्रीपुरुष आपल्या राम-
 विषयक प्रेमाला तुच्छ मानूं लागले. बा तुलसीदासा !
 रघुवंशमणीचीच ही कृपा की तिच्या योगानें नाव
 लोखंडास घेऊन देखील तरंगते. (ह्मणजे निषादांचें
 प्रेम अयोध्येतील लोकांस देखील रामभक्तीच्या मार्गानें
 नेत आहे ही त्या रामाचीच कृपा होय हें तात्पर्य.)

१ कवीनें शेवटच्या वाक्यद्वारां लोकांमणी किती
 चारित्र्यवान् असावयास पाहिजे हें ध्वनित केलें.

सो०--विरहहिँ वन चहुँ ओर प्रतिदिन
 प्रमुदित लोग सब । जल ज्योँ दादुर
 मोर भये पीन पावस प्रथम ॥ १० ॥

वर्षाकालाच्या प्रथम वृष्टीनें मयूर आणि दुर्दुर
 जसे पुष्ट होऊन संचार करितात, तद्वत् सर्व समाज
 प्रतिदिनीं प्रमुदित होवतात वनांत चारी दिशांनीं
 विहार करूं लागला.

चौ०--पुरजन नारि मगन अति प्रीती ।
 वासर जाहिँ पलकसम बीती ।

अयोध्यावासी स्त्रीपुरुष प्रेमभरांत निमग्न झाल्या-
 मुळें त्यांस दिवस एका क्षणाप्रमाणें जाऊं लागला.

सीय सासु प्राति वेप बनाई ।
 सादर करइ सारिस सेवकाई ।
 लखा न मरम राम विनु काहू ।
 माया सब सियमाया माहू ।
 सीय सासु सेवा बस कनिही ।
 तिन्ह लाहे सुख सिख आसिष दीन्ही ।

सतिनें सास्वांगणिक निरनिराळें रूप धारण करून
 मोठ्या भक्तीनें त्यांची एकसारखी सेवा आरंभिली.
 हें मर्म रामखेरीज करून कोणीहि ओळखिलें नाही.
 माया तेवढ्या सर्व सतिच्याच मायेतील होत. सतिनें
 सास्वांना आपल्या सेवेनें वश करून घेतलें. त्यांना
 आनंद होऊन त्यांनीं तीस उपदेश आणि आशीर्वाद
 दिले.

लखि सियसहित सरल दोड भाई ।
 कुटिल रानि पछितानि अघाई ।
 अवनि जमहि जाँचति कैकेई ।
 महि न बाँचु विधि मँचु न देई ।
 लोकहु बेद विदित कवि कहही ।
 राम बिमुख थलु नरक न लहही ।

सतिसह दोषेहि बंधु आपल्याशीं सरळपणें वागत
 आहेत असें पाहून त्या कुटिल कैकेयांस अधिकच
 पश्चात्ताप होऊं लागला. कैकेयी पृथ्वीची आणि
 यमाची विनवणी करूं लागली की, “हे वसुधे !
 तूदेखील आपल्या पोटांत मला जागा देत नाहीसना !
 बा यमा ! माझ्या दुर्दैवानें तूदेखील मला जवळ करीत
 नाहीसना ! शास्त्रांत आणि लौकिकांत अशीच
 प्रसिद्धि आहे आणि कवींचें देखील हेंच सांगणें आहे
 की, रामाच्या वैऱ्याला नरकांतदेखील जागा मिळत
 नसते. ”

यम संसुत सब के मन माहीं ।
रामगर्वन विधि अवध कि नाहीं ।

आपल्या नशिवांनै राम अयोध्येला परत येतात
किंवा नाहीं याबद्दल सर्वांच्याच मनांत शंका उत्पन्न
झाली.

दो०—निसि न नीं द नहिं भूख दिन भरत
विकल सुठि सोच । नीच कीच विच
मगन जसि मीनहिं सलिल सँकोच ॥२४३॥

भरतास तर रात्री झोंप येईना, दिवसां भूक
लागेना. वरून पाण्याची हाकाहाक आणि खाली
दलदल ह्यांच्यामध्ये अडकलेल्या माशाप्रमाणे तो
अतिशय दुःखी होऊन तडफड करून लागला.

चौ०—कीन्हि मातुमिस काल कुचाली ।
ईति भीति जस पाकत साली ।
केहि विधि होइ रामअभिषेक ।
मोहि अवकलत उपाउ न एकू ।

(तो मनांत म्हणे की,) “ मातेच्या मिषानें
कालगतीनेच हा अनर्थ मांडला. ऐन भातांच्या
कापणीच्या वेळीं अतिवृष्टीनें जसा घात करावा तद्वत्
हें झालें. रामास अभिषेक कोणत्या रीतीनें होईल ?
मला तर एकहि मार्ग आकळत नाहीं.

अवसि फिरहिं गुरुआयसु मानी ।
मुनि पुनि कहव रामरुचि जानी ।
मातु कहेहु बहुरहिं रघुराऊ ।
रामजननि हठ करवि कि काऊ ।
मोहि अनुचर कर केतिक वाता ।
तोहि महे कुसमउ वाम विधाता ।
जौ हठ करउ त निपट कुकरमू ।
हरगिरि ते गुरु सेवकधरमू ।

“ गुरुर्जाची आज्ञा मानून राम अवश्य परततील.
परंतु ते रामाची मर्जी ओळखून बोलणार ! कौसल्येनें
सांगितल्यास ते मागे फिरतील. परंतु ती तरी रामा-
चीच माता, ती असा केव्हां तरी हट्ट धरील काय ?
माझी नोकरमाणसाची विश्वास किती ! त्यांतून माझे
वाईट दिवस आणि नशीब फिरलेले ! मी जर हट्ट धरून
बसलों तर माझ्या द्वाडपणाची कमालच होणार. कारण
सेवाधर्म हा कैलास पर्वतापेक्षांहि अवघड आहे.”

एकउ जुगुति न मन ठहरानी ।
सोचत भरतहिं रैन विहानी ।

प्रात नहाइ प्रभुहिं सिर नाई ।
बैठत पठये रिषय बोलाई ।

(याप्रमाणें विचार करितां करितां) एकहि क्लृप्ति
त्याच्या मनांत ठाम होईना. ह्याच विवंचनेत भरतानें
सारी रात्र घालविली. पहाट होतांच स्नान करून
आणि रामचंद्रास नमस्कार करून तो बसला असतां
गुरुमहाराजांनीं त्यास बोलाविणें पाठविलें.

दो०—गुरु-पद-कमल प्रनाम करि बैठे आयसु
पाइ । विप्र महाजन सचिव सब जुरे
सभासद आइ ॥ २४४ ॥

गुरुपदकमलांस वंदन करून व त्यांची आज्ञा
घेऊन भरत बसला तोंच ब्राह्मणमंडळी, सरदारमंडळी,
प्रधानमंडळी वगैरे सर्व सभासद येऊन दरवार भरला.

चौ०—बोले मुनिवर समयसमाना ।
मुनहु सभासद भरत सुजाना ।
धरमधुरीन भानु-कुल-भानू ।
राजा राम स्ववस भगवानू ।
सत्यसंध पालक सुतिसेतू ।
रामजनम जग मंगलहेतू ।
गुरु-पितु-मातु-बचन-अनुसारी ।
खल-दल-दलन देव-हित-कारी ।
नीति प्रीति परमारथ स्वारथ ।
कोउ न रामसम जान जथारथ ।

प्रसंगास अनुलक्षून मुनिश्रेष्ठ म्हणाले:—“ अहो !
सभासद हो ! हे सुज्ञ भरता ! धर्मधुरंधर आणि
सूर्यकुलांतील सूर्यच असा हा रामराजा प्रत्यक्ष स्वतंत्र
भगवान् आहे. हा सत्यप्रतिज्ञ असून श्रुतिसेतूचा
पालक होय. रामाचा अवतार केवळ जगाच्या
उद्धाराकरितां झाला आहे. गुरु, माता आणि पिता
यांची आज्ञा परिपालन करणारा, दुष्टांच्या सैन्याचें
निर्दाळण करणारा आणि देवांचें कल्याण करणारा
असा हा राम जसें स्वार्थ अथवा परमार्थ, नीति
किंवा प्रीति यांतील रहस्य जाणतो, तसें वस्तुतः
इतर कोणीहि जाणत नाहीं.

विधि हरि हर ससि रवि दिसि पाला ।
माया जीव करम कुलं काला ।
अहिप महिप जहूँ लागि प्रभुताई ।
जोग सिद्धि निगमागम गाई ।
करि विचार जिय देखहु नीके ।
रामरजाइ सीस सबही के ।

ब्रह्मा, विष्णु, शिव, चंद्र, सूर्य, दिग्पाल, माया, जीव, कलिकाल, सर्पराज शेष, पृथ्वीपाति इत्यादि यावत् प्रभुत्व, योग आणि सिद्धि वेदशास्त्रांनीं वर्णन केली आहेत त्या सर्वांचे शिरावर रामाचीच आशा आहे असें पूर्ण विचारांतीं तुम्हांस आढळून येईल.

दो०—राखे राम रजाइ रख हम सब कर
हित होइ । समुझि सयाने करहु अब सब
मिलि संमत सोइ ॥ २४५ ॥

“रामाची इच्छा आणि आशा पाळण्यांतच आम्हा सर्वांचे हित आहे, ह्याचा सर्व सुजांनीं विचार करून सर्वानुमतानें पुढील कर्तव्याची दिशा ठरवावी.

चौ०—सब कहँ सुखद रामअभिषेक ।
मंगल—मोद—मूल मग एकू ।
केहि विधि अवध चलहि रघुराज ।
कहहु समुझि सोइ करिय उपाउ ।

“रामाला अभिषेक होणें हें सर्वानाच सुखप्रद असून कल्याण व आनंद यांस कारणीभूत होणारा तो एकच मार्ग आहे. राम अयोध्येप्रत कोणत्या उपायें करून घेतलिले तें मननपूर्वक निर्दिष्ट करावें म्हणजे तशीच योजना करण्यांत येईल.”

सब सादर सुनि मुनि—बर—बानी ।
नय—परमारथ—स्वारथ—सानी ।
उतर न आव लोग भये भोरे ।
तब सिरनाइ भरत कर जोरे ।

नीति, परमार्थ आणि स्वार्थ यांनीं परिप्लुत असें तें वसिष्ठांचें भाषण मंडळींनीं आदरपूर्वक ऐकून घेतलें. परंतु त्यावर कोणाकडूनच उत्तर येईना. सर्व सभासद गोंधळून गेले. तेव्हां मस्तक नमवून व हात जोडून भरत म्हणालाः—

भानुवंस भये भूप घनेरे ।
अधिक एक ते एक बडेर ।
जनम हेतु सब कहँ पितु माता ।
करम सुभासुभ देइ विधाता ।
दलि दुख सजइ सकल कल्याना ।
अस असीस राउरि जग जाना ।
सोइ गोसाइँ विधिगति जेहि छेकी ।
सकइ को टारि टेक जो टेकी ।

“ह्या सूर्यवंशांत एकापेक्षा एक वरचढ असे पुष्कळच राजे होऊन गेले. त्या सर्वांचे आईबाप हे

केवळ जन्माला निमित्तमात्र असून त्यांच्या इष्टानिष्ठ कर्मीचा दाता एक ब्रह्मदेवच होय. अनिष्टांचें सर्व तोपरी इष्ट करणें ही कर्तव्यगारी ज्या श्रेष्ठांच्या आशीर्वादांत आहे ह्मणून सर्वजग साक्ष देईल, त्या ब्रह्मलिखितावर देखील हरताळ फासणाऱ्या, ह्या आमच्या गुरुमहाराजांनीं आज जर अमुक एक प्रतिज्ञा केली तर तिचा मंग करण्याची कोणाची प्राज्ञा आहे ?

दो०—बूझिय मोहि उपाउ अब सो सब मोर
अभाग । सुनि सनेह-मय-वचन गुरु
उर उमगा अनुराग ॥ २४६ ॥

“अशा प्रसंगीं महाराजांनीं मला मसलत विचारवी हें एकंदरीत माझें दुर्भाग्यच होय.” भरताचें हें भक्तिपूर्ण भाषण ऐकून गुरुमहाराजांचें हृदयांत प्रेम उचंचळू लागलें.

चौ०—तात बात फुरि राम कृपाही ।
रामविमुख सिधिं सपनेहु नाही ।
सकुचउ तात कहत एक बाता ।
अरध तजहि बुध सरवस जाता ।
तुह्य कानन गवनहु दोउ भाई ।
फेरियहि लषन सीय रघुराई ।

वसिष्ठ ह्मणाले, “हे तात ! सर्व गोष्ट खरी आहे. परंतु ती तरी त्या रामाचीच कृपा समज, रामाशीं विरोध मांडल्यावर सिद्धीची (आशीर्वादाची फलद्रुपता) स्वप्नांतदेखील आशा करूं नये. वत्सा ! एक उपाय आहे, परंतु तो सांगण्यास मला संकोच वाटतो. सर्वच जाण्याचा प्रसंग येतला असतां सुज्ञ लोक अर्ध्याचा त्याग करतात. तुम्ही बंधुद्वयांनीं वनवासाप्रत गमन करून सीतारामलक्ष्मणांस परावृत्त करावें.”

सुनि सुवचन हरपे दोउ भ्राता ।
भे प्रमोद—परि—पूरन गाता ।
मन प्रसन्न तनु तेज बिराजा ।
जनु जिय राउ राम भये राजा ।

सुनींचें तें मधुर वचन श्रवण करतांच दोघेहि बंधु हर्षित झाले. त्यांच्या शरीरांत आनंदी आनंद भरून गेला. त्यांचें चित्त प्रसन्न होऊन शरीरावर तेज झळकू लागलें. जणु राम राज्यारूढ झालें असें त्यांच्या अंतःकरणास वाटलें.

१ भरताच्या शुद्धतेची (कैकेयीच्या कटांत नसण्याची) वसिष्ठांची ही दुसरी परीक्षा.

बहुत लाभ लोगन्ह लघु हानी ।

सम दुखसुख सब रोवहि रानी ।

मंडलीस अल्पहानि परंतु बहुत लाभ झाला असैं
वाटलें. परंतु राण्यांना मात्र सारखेंच सुख आणि
दुःख होऊन त्या सर्व रुदन करूं लागल्या.

कहहि भरत मुनि कहा सो कीन्हे ।

फल जग जीवन्ह अभिमत दीन्हे ।

कानन करउँ जनम भरि बासू ।

एहि ते अधिक न मोर सुपासू ।

तेव्हां भरत म्हणू लागला:—“मुनिरायांनी बोलल्या-
प्रमाणे केल्यास जगांतील जीवमात्रास त्यांनी अभीष्ट-
सिद्धीच दिल्याप्रमाणे होईल. सारा जन्मभरदेखील
मी अरण्यांतच राहीन. ह्यापेक्षां मला अधिक पथ्यकर
असैं काहींच नाही.

दो०—अंतरजामी रामसिय तुम्ह सरवज्ञ
सुजान । जौँ फुर कहहु त नाथ निज
कीजिय वचन प्रमान ॥ २४७ ॥

“ सीताराम अंतर्यामी आहेत आणि आपण
देखील सर्वज्ञ आणि सुज्ञच आहांत. मी बोललों हें
जर सत्य असेल तर महाराज आपलें वचन खरें
करून दाखवितील. ”

चौ०—भरतवचन सुनि देखि सनेहू ।

सभासहित मुनि भयउ बिदेहू ।

भरत—महा—महिमा जलरासी ।

मुनिमति ठाढि तीर अवला सी ।

गा चह पार जतनु हिय हेरा ।

पावति नाव न बोहित वेरा ।

भरताचें भाषण ऐकून आणि त्याची भक्ति पाहून
सभासदांसह मुनिराज देहभान विसरले. भरताच्या
अगाध महिमारूप समुद्राच्या तीरावर मुनींची मति
अवलेप्रमाणे हताश झाली आणि तिनें पार जाण्याच्या
इच्छेनें मनांत यत्न करून पाहिला, परंतु तीस जहाज,
होडी किंवा नाव कांहींच मिळेंना.

अउर करहि को भरत वडाई ।

सर सीपी की सिंधु समाई ।

(वसिष्ठासारखे जर थकले तर) भरताचा महिमा
इतर कोण वर्णन करूं शकणार ? तळ्यांतील शिंप-
ल्यांत समुद्राचा समावेश होईल काय ?

भरत मुनिहि मनभीतर भाये ।

सहितसमाज राम पहि आये ।

प्रभु प्रनाम करि दीन्ह सुआसन ।

बैठे सब मुनि मुनिअनुसासन ।

भरत मुनिवसिष्ठांच्या मनाच्या अंतरंगांत प्रविष्ट
झाला. नंतर वसिष्ठ समाजासहवर्तमान रामाकडे आले.
प्रभूंनी प्रणाम करून त्यांस योग्य आसन दिलें.
मुनींची आज्ञा श्रवण करून सर्वजण बसले.

बोले मुनिवर वचन विचारी ।

देसकाल अवसर अनुहारी ।

सुनहु राम सरवज्ञ सुजाना ।

धरम-नीति-गुण-ज्ञान-निधाना ।

देशकालवर्तमान यांस अनुसरून मुनिवरांनीं
विचारपूर्वक भाषणास प्रारंभ केला. ते म्हणाले, “ हे
सर्वज्ञ, सुज्ञ आणि धर्मनीतिगुणज्ञाननिधान रामा !
श्रवण करा.

दो०—सब के उरअंतर बसहु जानहु भाउ
कुभाउ । पुरजन-जननी-भरत-हित होइ
सो कहिय उपाउ ॥ २४८ ॥

सर्वांच्याच अंतर्यामी आपला वास आहे. आप-
णांस सर्वांच्याच सदसद्वृत्तींचें ज्ञान आहे. म्हणून
पुरजन, माता, आणि भरत यांचें सर्वसाधारण हित
होईल अशीच योजना आपण सांगितली पाहिजे.

चौ०—आरत कहहि विचारि न काऊ ।

सूझ जुआरिहि आपुन दाऊ ।

“ आर्तजनांचें भाषण विचारपूर्वक कधींच नसतें.
जुगाऱ्याला आपलाच डाव सुचतो. ”

मुनि मुनिवचन कहत रघुराऊ ।

नाथ तुझारेहि हाथ उपाऊ ।

सब कर हित रुख राउरि राखे ।

आयसु किये मुदित फुर भाखे ।

प्रथम जो आयसु मो कहँ होई ।

माथे मानि करउँ सिख सोई ।

पुनि जेहि कहँ जस कहव गोसाईँ ।

सो सब भाँति घटिहि सेवकाई ।

याप्रमाणे वसिष्ठांची प्रस्तावना ऐकून राम
म्हणाले:—“ हे नाथ ! उपाय हा केवळ आपल्याच
हातांत आहे. महाराजांची मर्जी संभालण्यांतच
सर्वांचें हित आहे आणि आपली आज्ञा बजावण्या-
ंतच सर्वांना आनंद होईल हें मी प्रतिज्ञापूर्वक सांगतों.
प्रथम मला जी कांहीं आज्ञा होत असेल ती मी

शिरसामान्य करून त्याचप्रमाणें वर्तन करीन. नंतर स्वामी ज्याला ज्याला जशी आज्ञा करितील त्या-प्रमाणें तो सर्वतोपरी त्याची अमलबजावणी करील.”

कह मुनि राम सत्य तुझ भाखा ।

भरत-सनेह-विचार न राखा ।

तेहि ते कहुँ व्होरि व्होरी ।

भरत-भगति-वस भइ मति मोरी ।

मोरे जान भरतरुचि राखी ।

जो कीजिय सो सुभ सिव साखी ।

हे ऐकून मुनि म्हणाले:—रामा ! आपण बोललां तें खरेंच, परंतु भरताच्या प्रेमाचा मात्र विचार केला नाही. अतएव मी आपणांस पुनःपुनः सांगतो कीं, भरताच्या भक्तीनें भारून टाकल्यामुळे माझी बुद्धि अगदीं वेडावून गेली आहे. शंकर साक्ष माझ्या समजुतीनें तर भरताची इच्छा कायम राखून जें करण्यांत येईल तेंच श्रेयस्कर होय.

दो०—भरतविनय सादर सुनिय करिय
विचार व्होरि । करव साधुमत लोकमत
नृपनय निगम निचोरि ॥ २४९ ॥

“ भरताची विनंति मनोभावानें ऐकून घ्यावी आणि नंतर विचार करून संतसंमत, लोकप्रतिपाद्य, आणि राजनीति व वेद यांना सारभूत असें जें काय कर्तव्य असेल तें करावें. ”

चौ०—गुरुअनुराग भरत पर देखी ।

रामहृदय आनंद विसेखी ।

भरतहि धरम-धुरंधर जानी ।

निजसेवक तन-मानस-बानी ।

बोले गुरु-आयसु-अनुकूला ।

वचन मंजु मृदु मंगलमूला ।

गुरूंचें भरतावरील प्रेम पाहून रामाच्या अंतः-करणास विशेषच आनंद झाला. भरतास धर्मधुरंधर आणि तनुमनवाणीनें निजसेवक जाणून गुरूंच्या आशेला अनुसरून मंजुल, मृदुल आणि मंगलमूल अशा वाणीनें रामचंद्र म्हणाले—

नाथ सपथ पितु चरन दोहाई ।

भयउ न भुवन भरतसम भाई ।

जे गुरु-पद-अंबुज-अनुरागी ।

ते लोकहुँ वेदहुँ बडभागी ।

राउर जा पर अस अनुरागू ।

को कहि सकइ भरत कर भागू ।

“ महाराजांची आणि पितृचरणांची शपथ घेऊन मी सांगतो कीं भरतासारखा बंधु जगांत झाला नाही. जे गुरुपदकमलांचे ठायीं भक्ति करितात तेच व्यवहार आणि शास्त्र यांच्या दृष्टीनें महद्भाग्यशाली होत. महाराजांचें ज्याचेवर असें प्रेम आहे त्या भरताचें भाग्य कोण वर्णन करूं शकेल ?

लखि लघुबंधु बुद्धि सकुचाई ।

करत वदन पर भरतवडाई ।

भरत कहहि सोइ किये भलाई ।

अस कहि राम रहे अरगाई ।

“ भरत हा कनिष्ठ बंधु असून त्याच्या तोंडावरच मी त्याची स्तुति करीत आहे हें लक्षांत आलें म्हणजे मनाला संकोच वाटतो. भरत म्हणेल त्याप्रमाणेंच करण्यांत चांगुलपणा आहे. ” इतकें बोलून राम स्तब्ध बसले.

दो०—तव मुनि बोले भरत सन सव संकोच
तजि तात । कृपासिंधु प्रियबंधु सन
कहहु हृदय कइ वात ॥ २५० ॥

तेव्हां मुनी भरतास म्हणाले:—“ वत्सा ! सर्व संकोच सोडून ह्या कृपासागर प्रियबंधूजवळ आपलें हृदय निवेदन कर. ”

चौ०—मुनि मुनिवचन रामरुख पाई ।

गुरु साहिब अनुकूल अघाई ।

लखि अपने सिर सव छरुभारू ।

कहि न सकाहि कछु करहि विचारू ।

मुनींचें भाषण आणि त्यास मिळालेलें रामाचें अनुमोदन पाहून आणि गुरु आणि प्रभु यांचें पूर्ण आनुकूल्य जाणून व आपल्याच शिरावर हा सर्व भार आहे हें ओळखून भरताच्यानें कांहींच बोलवेना. तो नुसता विचारच करीत राहिला.

पुलकि सरीर सभा भये ठाढे ।

नीरजनयन नेहजल वाढे ।

कहव मोर मुनिनाथ निवाहा ।

एहि ते अधिक कहउँ मै काहा ।

अखेर पुलकितगात्र होत्साता भरत सभेंत उभा राहिला. त्याच्या कमलनेत्रांतून प्रेमाश्रू वाहूं लागले. तो म्हणाला:—“ मुनिराजांनीं आधींच माझें म्हणणें मान्य केलें आहे. त्यापेक्षां मी अधिक तें काय म्हणणार ?

मैं जानउँ निजनाथ सुभाऊ ।
अपराधिहु पर कोह न काऊ ।
मो पर कृपा सनेह विसेखी ।
खेलत खुनस न कबहूँ देखी ।
सिसुपन तेँ परिहरेउ न संगू ।
कबहुँ न कन्ह मोर मन भंगू ।
मैं प्रभु कृपारीति जिय जोही ।
हारेहु खेल जितावहिँ मोही ।

अपराध्यांवर देखील कधीहि क्रोध न करण्याचा
माझ्या प्रभूचा स्वभाव मी जाणून आहे. मजवर तर
त्यांची विशेषच कृपा आहे. खेलत असतांना देखील
मजवर कधी ते चिरडीस गेलेले मी पाहिले नाहीत.
बालपणापासून मला कधी ते सोडून गेले नाहीत व
कधी त्यांनी माझा मनोभंगहि केला नाही. प्रभूची
प्रेमपद्धति मी हृदयांत जाणून आहे. मी डाव जरी
हारलों तरी शेवटी त्यांनी मीच डाव जिंकून असें
करावे.

दो०—महूँ सनेह-सकोच-वस सनमुख कहे
न वैन । दरसन तृपित न आजु लागि
प्रेम पियासे नैन ॥ २५१ ॥

मीहि स्वामीच्या प्रेमसंकोचास्तव त्यांच्या समोर
अवाक्षर देखील बोललों नाही. अद्यापि तरी त्यांच्या
दर्शनाविषयीची लालसा तृप्त न होऊन हे माझे नेत्र
प्रेमाचे तहानेलेलेच आहेत.

चौ०—विधि न सकेउ सहि मोर दुलारा ।
नीच बीच जननी मिस पारा ।
यहउ कहत मोहि आजु न सोभा ।
अपनी समुझि साधु सुचि को भा ।

प्रभूचें मजवरील प्रेम सहन न करून ह्या माझ्या
दुर्दैवानें माझ्या मातेचें मर्त्येच एक निमित्त उप-
स्थित केलें. हें म्हणणें मला आज शोभत नाही.
कारण स्वतःच्या मतावर कोण साधु आणि पवित्र
ठरणार ?

मातु मंद मैं साधु सुचाली ।
उर अस आनत कोटि कुचाली ।
फरइ कि कोदव वालि सुसाली ।
सुकता प्रसव कि संबुक्त ताली ।
सपनेहु दोस कलेस न काहू ।
मोर अभाग उदधिअवगाहू ।

माता दुष्ट आणि मी मात्र साधु आणि सज्जन
हें मनांत आणणें म्हणजेच द्वाढपणावर कळस
करण्यासारखें आहे. कुरड्याच्या तुऱ्यांतून सुवासिक
भात निपजेल काय ? तळ्याच्या शिपल्यांत मोती
निर्माण होईल काय ? माझ्या दुःखाबद्दल स्वप्नांत
देखील कोणाकडेसहि दोष नाही. माझें दुर्दैव म्हणजे
एक अगाध समुद्र आहे.

बिनु समुझे निज-अघ-परिपाकू ।
जारिउँ जाय जननि कहि काकू ।
हृदय हेरि हारेउँ सब ओरा ।
एकहि भाँति भलेहि भल मोरा ।
गुरु गोसाईं साहिव सियरामू ।
लागत मोहि नीक परिनामू ।

हीं माझ्याच पातकांची फळे होत, हें न समजून
आईला दुःशब्द बोलणें म्हणजे तिला निव्वळ
भाजण्यासारखें आहे. मनांत विचार केला असतां सर्व
बाजूंनी मला निराशाच आढळून आली. फक्त एकाच
मार्गानें माझें उत्तमोत्तम हित होईल. हे गुरुमहाराज
आणि प्रभु सीतारामचंद्र यांच्याच योगानें बरी गत
होईल.

दो०—साधु-सभा गुरु-प्रभु-निकट कहहुँ
सुथल सतिभाउ । प्रेम प्रपंच कि झूठ
फुर जानहिँ मुनि रघुराउ ॥ २५२ ॥

संतसभेंत, गुरुमहाराज आणि प्रभु सन्निध असतां
व अशा पवित्र क्षेत्रांत मी जें बोलत आहे तें
सद्भावाचें कीं कुटिलपणाचें, खरें किंवा लटकें, जें
काय असेल ते मुनिराज आणि रघुराय जाणतीलच.

चौ०—भूपतिमरन प्रेमपनु राखी ।
जननी कुमति जगत सब साखी ।
देखि न जाहिँ विकल महतारी ।
जरहिँ दुसह जर पुर-नर-नारी ।
महीँ सकल अनरथ कर मूला ।
सो सुनि समुझि सहेउँ सब सूला ।

राजानें मरण पत्करूनहि आपली प्रेमप्रतिज्ञा
कायम राखिली. माझ्या मातेची द्वाढ वासना
(त्यांच्या मृत्यूला कारणीभूत झाली) याबद्दल अवघें
जग साक्ष देत आहे. इतर माता दुःखित झालेल्या
बघवतदेखील नाहीत. दुःसह रामविरहध्वरानें सर्व
प्रजा दग्ध होत आहे. ह्या एकंदर अनर्थास कारण हा

मी, हें ऐकत आणि जाणत असूनहि, सर्व दुःख जीवंत राहून सोशीतच आहे.

मुनि बनगवनु कीन्ह रघुनाथा ।
करि मुनिवेष लषन-सिय-साथा ।
बिनु पानहिन्ह पयादेहि पाये ।
संकरु सापि रहेउँ एहि धाये ।
बहुरि निहारि निपादसनेहू ।
कुलिस काठिन उर भयउ न बेहू ।

रघुनाथांनीं सीतालक्ष्मणांसह मुनिवेष धारण करून वनांत आगमन केलें आणि तैहि पायीं पायीं आणि अनवाणें ह्याला शंकरच साक्ष आहेत. हा धाव लागून-देखील मी जीवंतच आहे. फिरून निपादाचें प्रेम अवलोकन करूनहि माझी ही वज्राप्रमाणें कठोर छाती दुभंगली नाही.

अब सब आँखिन्ह देखेउँ आई ।
जियत जीव जड सबइ सहाई ।
जिन्हहि निराखि मग साँपिनि वीछी ।
तजहि विषमविष तामस तीछी ।

“आतां तर येथें येऊन मी सर्व डोळ्यांनींच पहात आहे, आणि हें सर्व माझ्या जडजीवांनै जीवंतपर्णीच सहन केलें. ज्यांना पाहून मार्गातून विंचूसर्प देखील आपलें जालीम विष आणि तामसी कठोरता झुगारून देतात—

दो०—तेइ रघुनंदन लषन सिय अनहित
लागे जाहि । तासु तनय तजि दुसह
दुख दैव सहावइ काहि ॥ २५३ ॥

ते रघुनंदन, लक्ष्मण आणि सीता जीस हितशत्रू वाटले, तिच्या मुलास सोडून दैव तरी दुःसह दुःख सहन करण्यास कोणास बरें लावील ? ”

चौ०—मुनि अतिबिकल भरत-वर-बानी ।
आरति-प्रीति-बिनय-नय-सानी ।
सोकमगन सब सभा खभारु ।
मनहुँ कमलबन परेउ तुषारु ।
कहि अनेकविधि कथा पुरानी ।
भरतप्रबोधु कीन्ह मुनि ज्ञानी ।

कारुण्य, प्रेम, नम्रता आणि नीति यांनीं परिप्लुत असें तें भरताचें सुंदर आणि केविलवाणें भाषण ऐकून सर्व सभा शोकमग्न होऊन क्षुब्ध झाली. कमलबनावर हिमस्त्राव झाल्याप्रमाणेंच सर्वांना वाटलें.

तेव्हां अनेक प्रकारचे पुराणेतिहास सांगून शानराज वासिष्ठ मुनींनीं भरताचें समाधान केलें.

वोले उचितवचन रघुनंदू ।
दिन-कर-कुल कैरव वन-चंदू ।
तात जाय जिन करहु गलानी ।
ईसअधीन जीवगति जानी ।

नंतर सूर्यकुलरूप कमलवनाचा चंद्र जो रामचंद्र तो समयोचित भाषण करूं लागलाः—“वत्सा ! जीवगति ही ईश्वराधीन आहे असें समजून विना-कारण खंत करूं नकोस.

तीनि काल त्रिभुवन मत मोरे ।
पुन्यसलोक तात तर तोरे ।
उर आनत तुझ पर कुटिलाई ।
जाइ लोक-परलोक-नसाई ।
दोष देहि जनानीहि जड तेई ।
जिन्ह गुरु-साधु-सभा नहिं सेई ।

“हे तात ! माझ्या मते तर त्रैलोक्यांतील पुण्य-श्लोक जन कालत्रयीं तुझ्याच योगानें उद्धरत असतात. मनांत तुजवर कौटिल्याचा आरोप करणारा इहलोकाला मुकून परलोकालाहि आंचवणार ! ज्यांना सद्गुरु आणि संतसमाज यांचें सेवनच घडलें नाही, असेच महामूर्ख मातेला तरी दोष देतील.

दो०—मिटिहहि पाप प्रपंच सब अखिल
अमंगल भार । लोक सुजस परलोक
सुख सुमिरत नाम तुझार ॥ २५४ ॥

“निखिल पातकांच्या राशि आणि सर्व अमंगलाचा भार नामशेष होऊन इहपरत्र सत्कीर्ति आणि सुख हें तुझ्या नामस्मरणानेंच प्राप्त होतात.

चौ०—कहउँ सुभाउ सत्य सिव साखी ।
भरत भूमि रह राउरि राखी ।
तात कुतरक करहु जानि जाये ।
बैर प्रेम नहिं दुरइ दुराये ।
मुनिगुनि निकट विहंग मृग जाही ।
बाधक अधिक बिलोकि पराही ।
हित अनहित पसु पच्छिउ जाना ।
मानुषतनु गुन-ज्ञान-निधाना ।

१ ‘तर’ चा दुसरा अर्थ ‘खाली’ असाहि होतो. तदनुसार ‘सर्व पुण्यश्लोक तुझ्या खालच्या कोटींतले होत’ असाहि अर्थ होतो.

“ भरता ! शंकरच साक्ष, मी अगदी मनःपूर्वक आणि सत्यभावाने सांगतो की, तुझ्याचमुळे ह्या पृथ्वीचे रक्षण होत आहे. हे तात ! व्यर्थ कुतर्क काढीत बसू नकोस. वैर आणि प्रेम हीं लपविल्यानें हि लपत नसतात. पक्षी व मृग हेदेखील ऋषींना पाहून त्यांचे जवळ जातात आणि तेच दुष्ट आणि हिंसक यांस पाहून पळून जातात ! हित-अनहित हे पशु-पक्ष्यांस देखील कळते. मग नरदेह तर गुण आणि ज्ञान यांचे भांडारच होय.

तात तुझहिं मै जानउँ नीके ।
करउँ काह असमंजस जी के ।
राखेउ राय सत्य मोहि त्यागी ।
तनु परिहरेउ प्रेमपन लागी ।

“ वत्सा ! तुला मी पकें ओळखीत आहे. परंतु काय करूं ? माझ्याहि जीवास मोठीच विवंचना लागली आहे. राजानें माझा त्याग करून देखील आपलें सत्य संभाळलें आणि आपल्या प्रेमप्रतिज्ञे-स्तव देहाचाहि त्याग केला.

तासु बचन मेटत मन सोचू ।
तेहि ते अधिक तुझार संकोचू ।
ता पर गुरु मोहि आयसु दीन्हा ।
अवासि जो कहहु चहउँ सोइ कीन्हा ।

“ त्यांची आज्ञा उलंघन करण्यास मनापासून चाईत वाटतेंच; परंतु त्याहीपेक्षा तुझा अधिक संकोच वाटतो. इतक्यावर गुरुमहाराजांनी आज्ञा दिलेलीच आहे त्याअर्थी तूं जें सांगशील तेंच मला अवश्य केलें पाहिजे. ”

दो०—मन प्रसन्न करि सकुच तजि कहहु
करउँ सोइ आजु । सत्य-संध-रघुवर-
वचन सुनि भा सुखी समाजु ॥ २५५ ॥

“मन प्रसन्न करून आणि संकोच टाकून तूं बोल मात्र, की, त्याप्रमाणेंच मी आतांच्या आतां करीन.” सत्यप्रतिज्ञ रघुवराचें हें भाषण ऐकून सर्व मंडळींना आनंद झाला.

चौ०—सुर-गन-सहित सभय सुरराजू ।
सोचहिं चाहत होन अकाजू ।
वनत उपाउ करत कलु नाही ।
रामसरन सब गे मन माही ।

(रामाचें भाषण ऐकून) देवगणांसह इंद्र भय-भीत झाला आणि विघ्न करण्याच्या इच्छेनें चिंतन

करूं लागला. त्यानें पुष्कळ विचार केला, परंतु उपाय सुचेना. अखेर तो मनानें रामासच शरण गेला.

बहुनि विचारि परसपर कहही ।
रघुपाति भगत-भगति-बस अहही ।
सुधि करि अंबरीष दुरवासा ।
भे सुर सुरपाति निपट निरासा ।

फिरून ते देव आणि देवेंद्र विचार करून परस्परांस ह्मणत कीं, रघुपती हे भक्ताच्या भक्तिपाशानें आक-ळलेले असतात. अंबरीष आणि दुर्वासर्षांची आठ-वण होऊन तर देव आणि देवेंद्र अगदीच हताश झाले.

सहे सुरन्ह बहुकाल विषादा ।
नरहरि किये प्रगट प्रह्लादा ।
लगि लगि कान कहहिं धुनि माथा ।
अव सुरकाज भरत के हाथा ।
आन उपाउ न देखिय देवा ।
मानत राम सु-सेवक-सेवा ।
हिय सप्रेम सुमिरहु सब भरतहि ।
निज-गुन-सील रामबस करतहि ।

ते एकमेकांच्या कार्नी लागून आणि मस्तक हलवून म्हणतः—“ आपण देवांनी पुष्कळ काल-पर्यंत दुःखें सोसली, तेव्हां प्रव्हादानेंच नृसिंहाला प्रकट केलें. आतां देवांचें कार्य भरताचेच हातीं आहे. देव हो ! आतां अन्य उपायाच्या भरीस पडूं नये. राम हे आपल्या एकनिष्ठ सेवकाची सेवा मान्य करीत असतात. अतएव स्वतःच्या गुणशीलांनी रामास वश करणाऱ्या भरताचेच आपण सर्वांनी सप्रेम अंतःकरणानें स्मरण केलें पाहिजे. ”

दो०—सुनि सुरमत सुरगुरु कहेउ भल तुझार
बडभाग । सकल सु-मंगल-मूल जग
भरत-चरन-अनुराग ॥ २५६ ॥

देवांचा तो निश्चय ऐकून देवगुरु म्हणालेः—
“ धन्य धन्य तुमचें भाग्य ! भरतचरणीं प्रेम असणें हेंच जगांत सर्व सुमंगलांचें मूल होय.

चौ०—सीता-पाति-सेवक सेवकाई ।
काम-धेनु-सय-सरिस सुहाई ।
भरतभगति तुझरे मन आई ।
तजहु सोचु बिधि बात बनाई ।
देखु देवपाति भरतप्रभाऊ ।
सहज-सुभाय-विवस रघुराऊ ।

मन थिर करहु देद डर नाही ।
भरताहि जानि रामपरिछाही ।

“ सीतापतीच्या सेवकाची सेवा हीच शतकाम-
धेनूप्रमाणे श्रेयस्कर आहे. ज्याअर्थी भरताची भक्ति
तुमच्या मनांत उपस्थित झाली त्याअर्थी तुम्ही
शोकाचा त्याग करा. ब्रह्मदेवानेंच तुमची गोष्ट
सावरली. हे देवेंद्रा ! ज्याच्या स्वयंसिद्ध स्वभावानें
रघुराजदेखील पूर्णपणे बद्ध झाले आहेत त्या
भरताचा प्रभाव तर अवलोकन कर. देवहो ! मन
स्थिर करा, आणि भरतास रामाचीच अपरप्रतिमा
समजा म्हणजे तुम्हांला भयच नाही. ”

सुनि सुरगुरु-सुर-संमत सोचू ।
अंतरजामी प्रभुहि संकोचू ।
निजसिर भार भरत जिय जाना ।
करत कोटिबिधि उर अनुमाना ।

याप्रमाणे देवांचें आणि देवगुरूंचें ऐकमत्य आणि
दुःख श्रवण करून अंतर्यामी प्रभूस संकोच वाटला.
स्वतःच्या शिरावरच भार आहे हें जाणून भरत
आपल्या मनांत कोट्यवधि कल्पना करूं लागला.

करि विचार मन दीन्ही ठीका ।
रामरजायसु आपन नीका ।
निजपन तजि राखेउ पन मोरा ।
छोह सनेह कीन्ह नहि थोरा ।

विचार करितां करितां त्याच्या मनानें हाच
निश्चय केला की, रामाच्या आज्ञेतच आपलें कल्याण
आहे. आपला पण सोडून देऊन माझाच पण
त्यांनीं तडीस नेला हें त्यांचें प्रेमाचें आणि लाडवाळ-
पणाचें कृत्य कांहीं अल्पस्वल्प नव्हे.

दो०-कीन्ह अनुग्रह अमितअति सब विधि
सीतानाथ । करि प्रनाम बोले भरत
जोरि जल-ज-जुग-हाथ ॥ २५७ ॥

सीतापतींनीं सर्व तऱ्हेनें अगणित असेच उपकार
केले आहेत. (हें मनांत धरून) कमलहस्तयुगुल
जोडून भरत प्रणामपूर्वक बोलूं लागला.

चौ०-कहउँ कहावउँ का अब स्वामी ।
कृपा-अंबु-निधि अंतरजामी ।
गुरु प्रसन्न साहिव अनुकूला ।
मिटी मलिन मनकल्पित सूला ।

“ हे दयासागर अंतर्यामी प्रभो ! आतां बोला-
वयाचें आणि सांगावयाचें तरी काय ? गुरु प्रसन्न

आणि धनीहि अनुकूल, एकंदरीने माझ्या
मनःकल्पित दारुण दुःखाचा अंत झाला.

अपडर डरेउँ न सोच समूले ।
रविहि न दोष देव दिसि भूले ।
मोर अभाग मातकुटिलाई ।
विधिगति विषम कालकठिनाई ।
पाउँ रोपि सब मिलि मोहि घाला ।
प्रनतपाल पन आपन पाला ।

“ नसत्याच भयानें मी भांवावलों होतों, परंतु
आतां माझी चिंता समूळ नाहीशी झाली.
दिग्भ्रमाचा दोष रवीस देतां कामा नये. माझे
दुर्भाग्य, मातेचें कौटिल्य, दैवाचा दुर्विपाक, कालाचें
क्रौर्य ह्या सर्वांनीं मिळून एकमतानें माझ्यावर घाला
घातला होता, परंतु दीनवत्सलांनीं आपलें ब्रीद
संभाळलें.

यह नइ रीति न राउरि होई ।
लोकहु वेद विदित नहि गोई ।
जग अनभल भल एक गोसाई ।
कहिय होइ भल कासु भलाई ।
देव देव-तरु-सरिस सुभाऊ ।
सनमुख बिमुख न काहुहि काऊ ।

“ ही प्रभूची नीति कांहीं नवीन नाही. लोकांत
आणि वेदांत ती गुप्त नसून स्पष्ट सांगितली आहे.
जग हें दुष्ट असून एक प्रभु कायते सुष्ट होत. तेव्हां
सांगा की, कोणाच्या चांगुलपणानें कल्याण होईल !
प्रभूचा स्वभाव कल्पतरूप्रमाणें असून ते एकदां प्रसन्न
झाले म्हणजे कधीहि विन्मुख व्हावयाचे नाहीत.

दो०-जाइ निकट पहिचानि तरु छाहें
समनि सब सोच । माँगत अभिमत
पाव जग राउ रंक भल पोच ॥ २५८ ॥

“ कल्पवृक्षास ओळखून त्याचे सन्निध जाणाराची
सर्व दुःखे, मग तो राजा असो की रंक असो,
सज्जन असो अगर दुर्जन असो, त्याच्या छायेनें
शांतच होतात, आणि जगांतली कांहींहि इच्छित
वस्तु मागतांच ती त्यास प्राप्त होते.

चौ०-लखि सब विधि-गुरु-स्वामि-सनेह ।
मिटेउ छोभ नहि मन संदेह ।
अब करुनाकर कीजिय सोई ।
जनहित प्रभुचित छोभ न होई ।

“ गुरु आणि स्वामी यांना सर्वप्रकारें मजविषयी दयार्द्र पाहून माझी चिंता निवाली, आणि मी निश्चित झालों. आतां दयावंतांनीं असेंच वागावें कीं, जेणें करून लोकांचें कल्याण होऊन प्रभूंच्याहि चित्तास क्षोभ होणार नाही.

जो सेवक साहिबहि सँकोची ।
निजाहित चहइ तासु माति पोची ।
सेवकाहित साहिबसेवकाई ।
करइ सकल सुख लोभ बिहाई ।

“ जो सेवक केवळ स्वार्थबुद्धीनें आपल्या धन्यास मीड घालतो त्याची बुद्धि नीच आहे असें समजावें. सेवकाचा स्वार्थ म्हणजे एक धन्याची सेवा आणि ती त्यानें अवांतर सर्व स्वार्थाला आणि सुखाला लाथाडून केली पाहिजे. ”

स्वारथ नाथ फिरे सबही का ।
किये रजाइ कोटि विधि नीका ।
यह स्वारथ-परमारथ-सारू ।
सकलसुकृत फल सुगति सिंगारू ।

“ नाथांनीं परतावें यांत सर्वांचाच स्वार्थ आहे; परंतु त्यांची आज्ञा बजावणें हें त्याहीपेक्षां कोटिपट श्रेष्ठ आहे. माझ्या मतानें स्वार्थाचा आणि परमार्थाचा निष्कर्ष हाच आहे. तोच सर्व सुकृतांचें फल आणि सद्गतीचा शृंगार होय.

देव एक विनती सुनि मोरी ।
उचित होइ तस करब बहोरी ।
तिलकसमाजु साजि सब आना ।
कारिय सुफल प्रभु जौ मनमाना ।

“ भगवन् ! माझी एक प्रार्थना आहे ती ऐकून मग आपणांस जें उचित दिसेल तें करावें. अभिषेकाची सर्व सामुग्री सिद्ध करून आणली आहे. प्रभूंच्या मर्जास येत असेल तर ती सफल करावी.

दो०-सानुज पठइय मोहि वन कीजिय
सवाहि सनाथ । नतरु फेरियहि बंधु
दोड नाथ चलउँ मै साथ ॥ २५९ ॥

“ बंधुसमवेत मला वनांत पाठवावें आणि सर्वत्रांस सनाथ करावें. नाहीपेक्षां दोघांही बंधूस परत पाठवून घावें. प्रभूंच्या समागमें मी येईन.

चौ०-न तरु जाहि वन तीनिउँ भाई ।
बहुरिय सीयसहित रघुराई ।

जोहि विधि प्रभु प्रसन्न मन होई ।
करुनासागर कीजिय सोई ।

“ नाहीपेक्षां आह्मी तिघेहि बंधू वनांत जाऊं. जानकीसह रघुनाथांनीं परतावें. करुणार्णव प्रभूचें मन ज्या रीतीनें सुप्रसन्न राहील तेंच करण्यांत यावें.

देव दीन्ह सब मोहि सिरभारू ।
मोरे नीति न धरम बिचारू ।
कहउँ बचन सब स्वारथहेतू ।
रहत न आरत के चित चेतू ।

“ प्रभूंनीं माझ्या शिरावर सर्व भार टाकला. परंतु मला तर धर्म आणि नीति यांची मुळी कल्पनाहि नाही. मी बोलेल तें स्वार्थदृष्टीनें बोलणार. कारण आर्तजनांच्या चित्तांत सदसद्भिचारशक्ति उरत नाही.

उतर देइ सुनि स्वामिरजाई ।
सो सेवक लखि लाज लजाई ।
अस मै अवगुन-उदाधि अगाधू ।
स्वामी सनेह सराहत साधू ।

“ स्वामींची आज्ञा ऐकून तिजवर प्रत्युत्तर देणारा जो सेवक त्यास पाहून साक्षात् लज्जेलादेखील लाज वाटते अशा दुर्गुणांचा मी अगाध सागर आहे. परंतु त्या मजलादेखील साधु हाणून प्रभु प्रेमानें वाखाणीत आहेत.

अब कृपाल मोहि सो मत भावा ।
सकुच स्वामि मन जाइ न पावा ।
प्रभु-पद-सपथ कहउँ सतिभाऊ ।
जग-मंगल-हित एक उपाऊ ।

“ हे दयानिधे ! जेणेंकरून प्रभूंच्या मनास संकोच वाटणार नाही तेंच मत मलाहि पण आतां मान्य आहे. प्रभुपदाचीच शपथ, मी सत्य सांगतों कीं, जगाचें कल्याण साधण्याचा केवळ एकच मार्ग आहे, तो हाः—

दो०-प्रभु प्रसन्नमन सकुच तजि जो जेहि
आयसु देव । सो सिर धरि धरि करिहि
सब मिटिहि अनट अवरैब ॥ २६० ॥

“ प्रभु प्रसन्नमनानें संकोच सोडून ज्यास जी आज्ञा करतील ती तो शिरावर घेऊन अंमलांत आणील, आणि त्या योगानेंच सर्वांची न टळणारी दुःखें नष्ट होतील. ”

चौ०—भरतवचन सुचि सुनि सुर हरषे ।
 साधु सराहि सुमन सुर वरषे ।
 असमंजसबस अवधनिवासी ।
 प्रमुदित मन तापस-वन-वासी ।
 चुपहि रहे रघुनाथ सँकोची ।
 प्रभुगति देखि सभा सब सोची ।

भरताची ती पवित्र वाणी ऐकून देवांस आनंद झाला आणि ते 'साधु' 'साधु' असा धन्यवाद देऊन पुष्पवृष्टि करूं लागले. अयोध्यावासी मंडळी अगदी गोंधळून गेली आणि तापस व वनवासी लोकांच्या मनास अत्यानंद झाला. राघवांस संकोच वाटून ते स्तब्धच राहिले. प्रभूची ती अवस्था पाहून सर्व सभेस शोक झाला.

जनकदूत तेहि अवसर आये ।
 मुनि वसिष्ठ सुनि बेगि बोलाये ।
 करि प्रनाम तिन्ह राम निहारे ।
 बेष देखि भये निपट दुखारे ।

या संघर्षातच जनकाचे दूत येऊन थडकले. ते ऐकून वसिष्ठमुनींनी त्यांस ताबडतोब बोलाविले. दूतांनी येऊन मुजरे करून रामाकडे पाहिले, तों त्यांचा वेष पाहून ते अत्यंत दुःखित झाले.

दूतन्ह मुनिवर बूझी बाता ।
 कहहु विदेह भूप कुसलाता ।
 सुनि सकुचाइ नाइ महि माथा ।
 बोले चरवर जोरे हाथा ।
 बूझव राउर सादर साई ।
 कुसलहेतु सो भयउ गोसाई ।

वसिष्ठांनी दूतांना प्रश्न केला की, जनकराजाचें कुशल कळवा. तें ऐकून संकोचानें मस्तक जमिनीवर टेंकून आणि हात जोडून ते म्हणाले:—
 “स्वामिन् ! ज्या अर्थी सरकारस्वारीचें कुशल-वर्तमान इतक्या कळकळीनें आपण विचारीत आहां त्या अर्थी त्यांच्या कुशलतेचें हेंच एक मोठें कारण आहे.

दो०—नाहिं त कोसलनाथ के साथ
 कुसल गइ नाथ । मिथिला अवध
 बिसेष ते जगु सब भयउ अनाथ॥२६१॥

१ चित्रकूटावर जनकाचा प्रवेश कोण्याहि रामायणांत नाही. तो फक्त येथेंच दिसतो. यांतली खुबी काय ती आमच्या 'मानसहंसा'त दिसेल. भूमिकापरिचय पहा.

“हे प्रभो ! एरव्ही कोसलेश्वरांचेच बरोबर सर्व कुशल संपलें आणि त्यामुळेंच सर्व जग अनाथ झालें. मिथिला आणि अयोध्या तर विशेषच अनाथ झाल्या.

चौ०—कोसलपति गति सुनि जनकौरा ।
 भे सब लोक सोकवस बौरा ।
 जेहि देखे तेहि समय बिदेह ।
 नाम सत्य अस लाग न केह ।

कोसलपती दशरथमहाराजांची वार्ता ऐकतांच जनकांचे राज्यांतील सर्व लोक दुःखानें वेढावून गेले. जनकांस त्या प्रसंगी ज्यांनी पाहिले, त्यांपैकी कोणासहि त्यांचें 'विदेह' नांव सार्थ वाटलें नसेल.

रानि-कु-चालि सुनत नरपालहि ।
 सूझ न कछु जस मनि विनु व्यालहि ।
 भरतराज रघु वर-वन-वासू ।
 भा मिथिलेसहि हृदय हरासू ।

राणीचें कौटिल्य ऐकून तर मणि गमाविलेल्या सर्पाप्रमाणें राजास कांहींच सुचेनास झालें. भरतास राज्य आणि रघुवरास वनवास ह्यामुळें मिथिलेश्वराच्या मनांत दुःखानें काहूर करून सोडिलें.

नृप वूझे बुध-सचिव-समाजू ।
 कहहु विचारि उचित का आजू ।
 समुझि अवध असमंजस दोऊ ।
 चलिय कि रहिय न कह कछु कोऊ ।

आजच्या प्रसंगी काय करणें उचित आहे तें विचारपूर्वक सांगा, असा राजानें मंत्री आणि प्रधान-मंडळास प्रश्न केला. हा प्रश्न अयोध्येसंबंधानें आहे असें समजतांच दोन्ही पक्षांत तारंबळ उडाली. अयोध्येस जावें किंवा स्वस्थ बसावें हें कोणीच कांहीं बोलेना.

नृपहिं धीर धरि हृदय विचारी ।
 पठये अवध चतुर चर चारी ।
 बूझि भरत सतिभाउ कुभाऊ ।
 आयहु बेगि न होइ लखाऊ ।

राजानें मात्र धैर्य धरून मनांत विचार केला आणि अयोध्येस चार हुपार गुप्त हेर स्वाना केले. (त्यांना अशी आज्ञा केली की,) भरताचा ह्या कृत्यांत जो काय बरावाईट संबंध असेल तो काढून घेऊन, कोठेंहि उघडकीस न येतां, ताबडतोब परत फिरा.

दो०—गये अवध चर भरतगति बूझि देखि
करतूति । चले चित्रकूटहि भरत चार
चले तिरहूति ॥ २६२ ॥

ते दूत अयोध्येस गेले. भरताचें द्रुत लक्षांत आणून
त्याची कृतीहि त्यांनी पाहिली. भरत इकडे चित्रकूटा-
कडे निघाले आणि ते मिथिलेस परत गेले.

चौ०—दूतन्ह आई भरत कइ करनी ।
जनकसमाज जथामति बरनी ।
सुनि गुरु परिजन सचिव महीपाति ।
भे सब सोच सनेह विकल अति ।

दूतांनी येऊन भरताची करणी जनकसभेंत वर्णन
केली. गुरु, परिजन, सचिव आणि राजा यांनी ती
ऐकतांच ते सर्व दुःखानें आणि प्रेमानें अत्यंत
विवहल झाले.

धरि धीरज करि भरत बडाई ।
लिये सुभट साहनी बोलाई ।
घर पुर देस राखि रखवारे ।
हय गय रथ बहु जान सवारे ।
दुधरी साधि चले ततकाला ।
किय बिस्वाम न मग महिपाला ।

धैर्य धरून सरकारस्वारी भरताची थोरवी गाऊं
लागली. त्यांनी शूर सरदार आणि सैन्य बोलावून
महालांत, शहरांत आणि राष्ट्रांत बंदोबस्तासाठीं
त्यांची तैनात करून दिली आणि हत्ती, घोडे रथ
वगैरे पुष्कळ वहानें सज करून गर्गमुहूर्तावर जी स्वारी
तत्काळ निघाली ती कोठेहि थांबली नाहीं.

भोरहिँ आजु नहाइ प्रयागा ।
चले जमुन उतरन सब लागा ।
खवरि लेन हम पठये नाथा ।
तिन्ह कहि अस महि नायउ माथा ।

महाराज ! आज प्रातःकाली प्रयागांत स्नानें करून
सर्व मंडळी यमुना उतरण्यास लागली आणि आम्ही
खबर घेण्यासाठीं इकडे खाना झालों. ” इतकें
बोलून त्यांनी अदबीनें मुजरे केंले.

साथ किरात छसातक दीन्हे ।
मुनिवर तुरत बिदा चर कीन्हे ।

बरोबर सहासात किरातांना देऊन मुनिवरांनीं
दूतांना तत्काळ परत जाण्यास सांगितलें.

दो०—सुनत जनकआगवन सब हरषेउ
अवधसमाज । रघुनंदनहिँ सकोच बड
सोचविवस मुरराज ॥ २६३ ॥

जनकाचें आगमन ऐकतांच अयोध्येच्या सर्व
मंडळीस हर्ष झाला, परंतु रघुनंदनाला मात्र संकट पडलें
आणि देवेंद्रालाहि चिंता उत्पन्न झाली.

चौ०—गरइ गलानि कुटिल कैकेई ।
काहि कहइ केहि दूषन देई ।

कुटिल कैकेयी पश्चात्तापानें झुरणीस लागली. आतां
झणवें तरी काय ? आणि दोष तरी कोणाला द्यावा
असें तिला झालें !

अस मन आनि मुदित नरनारी ।
भयउ बहोरि रहव दिन चारी ।

ठीक झालें, फिरून चार दिवस राहण्यास सांपडलें.
असें मनांत आणून सर्व स्त्रीपुरुष हर्षित झाले.

एहि प्रकार गतबासर सोऊ ।
प्रात नहान लाग सब कोऊ ।
करि मज्जन पूजाहिँ नरनारी ।
गनपति गौरि पुरारि तमारी ।
रमा-रमन-पद बंदि बहोरी ।
बिनवहिँ अंजलि अंचल जोरी ।

ह्याप्रकारें तो दिवस संपला. सकाळ होतांच सर्व
मंडळी स्नानास गेली. स्नानें झाल्यावर गणपति, भवानी,
शंकर, सूर्य इत्यादि देवतांची पूजा करून आणि
फिरून रमारमणचरणी बंदन करून, त्यांस हात जोडून
आणि पदर पसरून बायकापुरुष मंडळी त्यांस विनवू
लागली कीं,—

राजाराम जानकीरानी ।
आनंदअवधि अवधरजधानी ।
सुबस बसउ फिरि सहित समाजा ।
भरतहिँ राम करहु जुबराजा ।
एहि सुखसुधा सीँचि सब काहू ।
देव देहु जग-जीवन-लाहू ।

“राम आणि सीता राजाराणी होऊन त्यांनीं
आनंदाची सीमा अशा आपल्या अयोध्या राजधानींत
मंडळींसह परतून इच्छामार्गेंकरून रहावें. आणि
रामांनीं भरताला युवराज करावें. देवा ! हें

१ सुबस=स्ववश=पूर्ण स्वातंत्र्यान.

सौख्यामृत सर्वासिच सिंचन करून त्यांना जगांत जीवंत राहण्याचा लाभ मिळावा.

दो०—गुरुसमाज भाइन्ह सहित रामराजु पुर होउ । अछत रामराजा अवध मरिय माँग सब कोउ ॥ २६४ ॥

गुरुजन आणि बंधु यांच्यासह रामाचेंच राज्य अयोध्येत असावें आणि अयोध्येत रामराज्य असतांच आपणांस मृत्यु यावा ” याप्रमाणें सर्वच लोक देवाजवळ याचना करूं लागले.^१

चौ०—सुनि सनेहमय पुर-जन-बानी निंदहि जोग बिराते मुनि ज्ञानी । एहि विधि नित्य करम करि पुरजन । रामहि करहि प्रनाम पुलकि तन ।

पुरजनांचें तें प्रेमळ भाषण ऐकून ज्ञानी आणि विरक्त असे मुनीदेखील आपल्या योगास तुच्छ मानूं लागले. ह्याप्रमाणें पुरजनांनीं नित्य कर्म आटोपून, पुलकितगात्र होऊन रामास प्रणाम करावा.^२

ऊंच नीच मध्यम नर नारी । लहहि दरस निज निज अनुहारी । सावधान सबही सनमानहि । सकल सराहत कृपानिधानहि ।

श्रेष्ठ, मध्यम आणि नीच असे सर्व स्त्रीपुरुष आपापल्या परीनें रामदर्शन घेत असत. रामचंद्र सर्वोवर दृष्टि ठेवून त्यांचा सन्मान करीत असत आणि सर्व मंडळी कृपासागर रामाची प्रशंसा करीत असत.

लरिकाइहि ते रघु-वर-बानी । पालत नीति प्रीति पहिचानी । सील-सँकोच-सिंधु रघुराऊ । सुमुख सुलोचन सरलसुभाऊ ।

१ या प्रार्थनेतलें गूढ आमच्या ‘मानस-हंसांत’ (तु. रा. रहस्यांत) ‘लोकाशिक्षा’ या प्रकरणांत विस्तरानें पाहण्यास मिळेल.

२ स्वराज्य स्वातंत्र्य आणि मोक्ष यांच्या सौख्याची तुलना पहिल्या चौपाईत कवीनें फार मार्मिकतेनें ध्वनित केली आहे. दुसऱ्या चौपाईत नित्यकर्माची फलश्रुति कोणती तें दर्शविलें आहे. रामराज्यांत अर्थात् स्वदेशीच्या स्वतंत्र्य स्वराज्यांत मरणें ही ती फलश्रुति हें कवीनें मत त्यांच्या उक्तींतून ध्वनित होतें.

“ लहानपणापासूनच न्यायानें पालन करणें आणि प्रेमाची ओळख ठेवणें हा रघुवराचा वाणा आहे. हा रघुराज सौजन्य आणि भिडस्तपणा यांचा केवळ सागर असून वाणीचा मधुर, दृष्टीचा प्रेमळ आणि स्वभावाचा फार सरळ असा आहे.”

कहत राम-गुण-गन अनुरागे । सब निजभाग सराहन लागे । हम सम पुन्यपुंज जग थोरे । जिन्हहि राम जानत करि मोरे ।

अशा प्रकारें रामचंद्राच्या गुणगणांचें वर्णन करीत असतां प्रेमाचे भरांत येऊन सर्वजण आपल्याच भाग्याची तारीफ करून म्हणत कीं, ज्यांना हा राम आपले म्हणून समजतो त्या आम्हांइतके पुण्यवान् जगांत विरळाच आढळतील.

दो०—प्रेममगन तेहि समय सब सुनि आवत मिथिलेसु । सहित सभा संभ्रम उठेउ रावि-कुल-कमल-दिनेसु ॥ २६५ ॥

त्या वेळीं सर्व मंडळी प्रेमांत अगदीं निमग्न झाली होती. परंतु राजा जनक येत आहेत असें ऐकतांच रविकुलकमलसूर्य रामचंद्रांच्या उठण्यासर्शी सर्व मंडळी लगबगीनें उठली.

चौ०—भाइ-साचिव-गुरु-पुरजन-साथा । आगे गवन कीन्ह रघुनाथा ।

बंधू, साचिव, गुरु आणि परिवार ह्यांसह रघुपाति जनकाला सामोरे गेले.

गिरिवर दीख जनकपाति जवही । करि प्रनाम रथ त्यागेउ तबही ।

जनक राजानें चित्रकूट दृष्टीस पडतांच, तसाच रथ टाकिला आणि प्रणाम केला.

राम-दरस-लालसा-उछाहू । पथस्रम लेस कलेस न काहू । मन तहँ जहँ रघु-वर-वैदेही । बिनु मन तन दुख सुख सुधि केही । आवत जनक चले एहि भाँती । सहितसमाज प्रेम मति माँती ।

रामदर्शनेच्छेच्या उद्धासामुळें वाटेतील क्लेश आणि श्रम कोणासहि रतिमात्र भासले नाहींत. कारण त्यांची मनेंच रामजानकीपार्शी होती. उन्मनी अवस्थेंत देहाच्या सुखदुःखासंबंधी जाणीव कोणाला असते !

अशा रीतीनें मनें प्रेमोन्मत्त होऊन जनक आणि त्याची मंडळी वाटेनें येत होती.

आये निकट देखि अनुरागे ।
सादर मिलन परसपर लागे ।
लगे जनक मुनि-जन-पद वंदन ।
रिषिन्ह प्रनामु कीन्ह रघुनंदन ।
भाइन्ह सहित राम मिलि राजहिं ।
चले लेवाइ समेत समाजहिं ।

त्यांस जवळ आलेले पाहातांच मंडळी परस्पर प्रेमानें आणि उत्कंठेनें भेटूं लागली. जनकांन (रामा-कडील) मुनिजनांच्या चरणां वंदन केलें. रघुनंदनांनीं (जनकाकडील) ऋषींना प्रणाम केला. बंधूसह रामचंद्र जनकास भेटले आणि त्यांस मंडळीसह घेऊन चालले.

दो०—आस्रम सागर साँतरस पूरन पावन
पाथ । सेन मनहुं करुनासरित लिये
जाहिं रघुनाथ ॥ २६६ ॥

तेव्हां समाजरूप करुणानदीस शांतिरसरूप पवित्र उदकांन भरलेल्या अशा आश्रमरूप समुद्राकडे राम-चंद्र घेऊन जात आहेत असें भासलें.

चौ०—बोरति ज्ञान विराग करारे ।
वचन ससोक मिलत नद नारे ।
सोच उसास समीरतरंगा ।
धीरज तट-तरु-वर कर भंगा ।
विषम विषाद तोरावति धारा ।
भय भ्रम भवैर अवर्त अपारा ।
केवट बुध विद्या वडि नावा ।
सकहिं न खेइ एक नहिं आवा ।

त्या करुणानदीस शोकाक्रोश हे नदीनाले मिळून ती ज्ञानवैराग्यरूपी दुधडीस साफ वाहून नेत होती. दुःखाचे उसासे हे तुफान वारे वाहून ते दुतर्फा असलेली धैर्यरूप मोठमोठालीं झाडे पार उलथून पाडीत होते. भयंकर विषाद हीच तिची फोंफावत असलेली मुख्य धार होती. (भावित्कालासंबंधी) भय आणि (रामाबद्दल) भ्रम हेच तिच्यांतील असंख्य भोंवरे होते. वसिष्ठादिक ज्ञाननिष्ठ हे नावाडी असून त्यांचें तत्त्वज्ञान ह्या टोलेजंग नावा होत्या. परंतु त्या आंत टाकणें मुष्कील झाल्यामुळें कोणीहि पुढें सरसावेना.

वनचर कोल किरात बेचारे ।
थके बिलोकि पथिक हिय हारे ।
आस्रम उदाधि मिली जब जाई ।
मनहुं उठेउ अंबुधि अकुलाई ।

गरीबवापडे कोळी, पारधी वगैरे जंगली लोक देखील तीस पाहून थक झाले. नदी उतरून जाऊं इच्छिणारे वाटसरू यांची तर कंबरच बसली. आश्रमरूपी समुद्रास जाऊन ती पुढें मिळणार इतक्यांत जुद्ध सागरच क्षुब्ध होऊन उठला असें वाटलें.

सोक विकल दोउ राज समाजा ।
रहा न ज्ञान न धीरज लाजा ।
भूप-रूप-गुण-सील सराही ।
रोवहिं सोकसिंधु अवगाही ।

दोन्हीहि राजसमाज दुःखानें व्याकुल झाले. त्यांस ज्ञान, धैर्य अगर लज्जा मुळींच उरली नाहीं. दशरथाचें रूप, गुण आणि शील यांची प्रशंसा करीत आक्रोश करीत असतां ते त्या शोकसागरांत बुडून गेले.

छंद—अवगाहि सोकसमुद्र सोचहिं नारि
नर व्याकुल महा । देइ दोष सकल
सरोष बोलहिं वाम विधि कीन्हो कहा
सुर सिद्ध तापस जोगिजन मुनि देखि
दसा विदेह की । तुलसी न समरथ
कोउ जो तरि सकइ सरित सनेह की ॥ ११ ॥

सर्व स्त्रीपुरुष अत्यंत व्याकुल होऊन शोकसमुद्रांत निमग्न झाले असतां, ते सर्वजण क्रुद्ध होऊन प्राक्तनाला दोष देऊन म्हणूं लागले कीं, हे निर्दय नशीबा ! काय रे हें केलेंस ? विदेहाची ती दशा पाहून सुर, सिद्ध, तापस, योगी, मुनी ह्यांपैकी कोणीहि त्या करुणानदीतून तरून जाण्यास समर्थ नव्हता.

सो०—किये अमित उपदेस जहैं तहैं
लोगन्ह मुनिवरन्ह । धीरज धरिय
नरेस कहेउ वसिष्ठ विदेह सन ॥ ११ ॥
मुनिवरांनीं लोकांना सर्वत्र अमित उपदेश केला. वसिष्ठांनींहि विदेहास म्हटलें कीं, हे राजा ! धैर्य धर.

चौ०—जासु ज्ञानरवि भवनिंसि नासा ।
वचकिरन मुनि-कमल बिकासा ।
तेहि कि मोह ममता नियराई ।
यह सिय-राम-सनेह बडाई ।

ज्याचा ज्ञानसूर्य, भवसागररूप रजनीचा नाश करून आपल्या वचनरूप किरणांनीं मुनिरूप कमलें विकसित करतो, त्या राजाच्या वाऱ्यास तरी ममता राहिल काय ? परंतु हा सर्व सीतारामप्रेमाचा प्रभाव होय.

विषयी साधक सिद्ध सयाने ।
त्रिविध जीव जग वेद बखाने ।
राम-सनेह-सरस मन जासू ।
साधुसभा बड आदर तासू ।

विषयी, साधक आणि ज्ञाननिष्ठ सिद्ध असे त्रिविध जीव जगांत असतात असे वेदांत सांगितलें आहे; परंतु रामाच्या प्रेमांत ज्यांचें मन रंगून गेलें आहे त्यांचा मात्र संतमंडळींत मोठा मान असतो.

सोह न रामप्रेम बिनु ज्ञानू ।
करनधार बिनु जिभि जलजानू ।

जसे नावाड्याखेरीज तारूं, तद्वत्च रामप्रेमा-विरहित ज्ञान शोभत नाही.

मुनि बहुविधि विदेह समुझाये ।
रामघाट सब लोग नहाये ।
सकल-सोक-संकुल नरनारी ।
सो बासर बीतेउ बिनु बारी ।
पसु खग मृगन्ह न कीन्ह अहारू ।
प्रिय परिजन कर कवन विचारू ।

वसिष्ठांनीं विदेहाचें अनेकप्रकारें सांत्वन केलें. नंतर सर्व मंडळींचीं रामघाटावर स्नानें झालीं. सर्व स्त्रीपुरुष शोकप्रस्त होते म्हणून तो दिवस त्यांनीं निर्जल उपोषण करूनच घालविला. पशु, पक्षी आणि मृग यांनींदेखील आहार केला नाही. मग प्रिय आणि परिजन यांचें आश्चर्य कसलें ?

दो०—दोउ समाज निमिराज रघुराज नहाने
प्रात । बैठे सब बट-बिटप-तर मन
मलीन कृसगात ॥ २६७ ॥

विमनस्क आणि कृशगात्र झालेले जनक आणि रघुपति या दोघांहीकडील प्रजाजन प्रातःस्नान करून वटवृक्षाखाली बसले.

चौ०—जे महिसुर दसरथ-पुर-बासी ।
जे मिथिला-पति-नगर-निवासी ।

१ जनक शुक्राचार्यांचे आध्यात्मिक गुरु होत अशी पुराणप्रसिद्धि आहे.

हंस-वंस-गुरु जनकपुरोधा ।
जिन्ह जग मग परमारथ सोधा ।
लगे कहन उपदेस अनेका ।
सहित धरम नय विराति विवेका ।

सूर्यवंशाचे गुरु वसिष्ठ, जनकाचे पुरोहित शतानंद इत्यादिक ज्यांनीं जगांत परमार्थपदाचा शोध केला होता असे अयोध्येतील आणि जनकनगरीतील ब्राह्मण, धर्मनीतिवैराग्याविवेकपर अनेक उपदेश करूं लागले.

कौसिक कहि कहि कथा पुरानी ।
समुझाई सब सभा सुबानी ।
तब रघुनाथ कौसिकहि कहेऊ ।
नाथ कालि जल बिनु सब रहेऊ ।
मुनि कह उचित कहत रघुराई ।
गयउ बीति दिन पहर अढाई ।

कौशिकांनीं पुराणेतिहासाचें आपल्या सुंदर वाणीं व्याख्यान करून सर्व सभेचें समाधान केलें. नंतर रघुराज कौशिकास म्हणाले—“ महाराज ! काल सर्वोर्नीच निर्जल उपोषण केलें. ” यावर विश्वामित्र म्हणालेः— रघुराजाचें म्हणणें रास्त आहे. अडीच प्रहर दिवस निघून गेला.

रिषि रुख लखि कह तिरहुतिराजू ।
इहाँ उचित नहि असन अनाजू ।
कहा भूप भल सबहि सुहाना ।
पाइ रजायसु चले नहाना ।

विश्वामित्रांचें धोरण पाहून जनक म्हणालाः— ‘ येथें अन्नाहार प्रशस्त नव्हे. ’ जनकाचें हें म्हणणें सर्वोत्तम मानवलें. नंतर मंडळी आशा घेऊन स्नानास निघाली.

दो०—तेहि अवसर फल फूल दल मूल
अनेक प्रकार । लेइ आये बनचर विपुल
भरि भरि काँवरि भार ॥ २६८ ॥

तितक्या त्या अवधीत वनांत राहणारे लोक कावडी भरभरून अनेक प्रकारचीं फळे, फुलें, अंकुर, कंदमूले इत्यादि घेऊन आले.

चौ०—कामद भो गिरि रामप्रसादा ।
अवलोकत अपहरत विषादा ।
सर सरिता बन भूमि विभागा ।
जनु उमगत आनंद अनुरागा ।

बेलि बिटप सब सफल सफूला ।

बोलत खग मृग अलि अनुकूला ।

रामकृपेकरून चित्रकूट त्या प्रसंगी इच्छित मनो-
रथ पुरवू लागला. त्याच्या केवळ अवलोकनानें
दुःखांचा अपहार होत असे. तळीं, नद्या, वनें
इत्यादि स्थलविशेषांतून जणुंकाय आनंद आणि प्रेम
उच्चैर्बहून येऊं लागले. सर्व वृक्षवेलीं फलपुष्पांनीं
गजबजून गेल्या. पक्षी, हरिण आणि मधुकर हे
श्रवणमनोहर आलाप घेऊं लागले.

तेहि अवसर वन अधिक उल्लाहू ।

त्रिविध समीर सुखद सब काहू ।

जाइ न बरनि मनोहरताई ।

जनु महि करति जनक पहुनाई ।

त्या वेळीं वनांत आनंदीआनंद लोटला होता.
त्रिविध वायु वाहून सर्वास सुख देत होता. येथील
रमणीयता इतकी अवर्णनीय होती कीं, जणुंकाय
पृथ्वी जनकाचा पाहुणचार करीत आहे असें भासे.

तव सव लोग नहाइ नहाई ।

राम जनक मुनि आयसु पाई ।

देखि देखि तरुवर अनुरागे ।

जहँ तहँ पुरजन उतरन लागे ।

सर्व मंडळींचीं स्नानें वगैरे आटोपलीं. नंतर
मंडळी राम, जनक, आणि वसिष्ठ यांची आज्ञा
घेऊन आणि गर्द छाया पाहून जिकडेतिकडे मोठ्या
आनंदांनै उतरूं लागली.

दल फल मूल कंद विधि नाना ।

पावन सुंदर सुधासमाना ।

दो०-सादर सब कहँ रामगुरु पठये भरि
भरि भार । पूजि पितर सुर अतिथि
गुरु लगे करन फलहार ॥ २६९ ॥

रामगुरु वासिष्ठांनीं पवित्र, सुंदर आणि अमृता-
प्रमाणें मधुर असे अनेक प्रकारचे कंद, मुळें, फळें,
आणि भाजीपाला यांच्या मोटाच्या मोटा भरून
सर्वांकडे आदरपूर्वक पाठविल्या. मंडळींनीं देव,
पितर, आचार्य आणि अतिथि यांचें पूजन करून
फलाहारास प्रारंभ केला.

चौ०-एहि विधि बासर बीतेचारी ।

रामु निरखि नरनारि सुखारी ।

दुहुँ समाज असि रुचि मन माही ।

बिनु सियराम फिरव भल नाही ।

सीताराम संग वनवासू ।

कोटि अमर-पुर-सरिस सुपासू ।

ह्याप्रमाणें चार दिवस गेले. नित्य रामाचें दर्शन
घेऊन लोक सुखी होत. दोर्होकडील मंडळींच्या
मनोमानसीं हीच इच्छा होती कीं, “सीतारामांस
टाकून परत फिरण्यांत अर्थ नाही. सीतारामांच्या
सहवासांत वनवासदेखील कोट्यवाधि स्वर्गाप्रमाणें
सुखकर होय.

परिहरि लपन-राम-वैदेही ।

जोहि घर भाव बाम विधि तेही ।

दाहिन दैव होइ जब सबही ।

रामसमीप बसिय वन तवही ।

सीतारामलक्ष्मणांस टाकून ज्यांस घरीं जाण्याची
उत्सुकता वाटत असेल त्यांचें नशीबच फुटकें असें
म्हटलें पाहिजे. जर दैव अनुकूल असेल तरच रामा-
बरोबर वनांत रहाण्यास सांपडेल.

मंदाकिनिमज्जन तिहुँकाला ।

रामदरस सुद-मंगल-माला ।

अटन रामागिरि वन तापस थल ।

असन अमियसम कंद मूल फल ।

सुखसमेत संवत दुइ साता ।

पलसम होहि न जनियहि जाता ।

त्रिकाल गंगास्नान, रामदर्शनाची आनंदोत्सव-
मालिका, रामपर्वतावरील अरण्यांतील आणि तपस्वी
जनांच्या आश्रमांतील संचार, तसेंच अमृततुल्य
कंदमूलफलांचा आहार, ह्या एकंदर सुखांत चौदा
वर्षे म्हणजे एका पळाप्रमाणें होतील आणि तीं
केव्हां निघून जातात तें समजूनदेखील यावयाचें
नाहीं.

दो०-एहि सुख जोग न लोग सब कहहि

कहाँ अस भाग । सहज सुभाय समाज

दुहुँ राम-चरन-अनुराग ॥ २७० ॥

पण ह्या सुखास सर्व लोक पात्र नसतात. अस
भाग्य सर्वांचें कोटून असणार ? ”रामचरणीं अनुरक्त
झाल्यामुळें दोन्ही समाजांत सहजासहजा हे उद्गार
निघत असत.

चौ०-एहि विधि सकल मनोरथ करही ।

बचन सप्रेम सुनत मन हरही ।

ह्याच प्रकारचे विचार सर्वांचे मनांत सारखे

घोळत असत. त्यांचे प्रेमाचे बोल मनाला वेधून टाकीत असत.

सीयमातु तेहि समय पठाई ।
दासी देखि सुअवसरु आई ।
सावकास सुनि सब सिय सासू ।
आयउ जनक-राज-रनिवासू ।

त्या वेळेस सीतेच्या मातेने पाठविलेली दासी अवसर आहे असे जाणून परत गेली. सीतेच्या सर्व सासवा निवांत आहेत हे ऐकतांच राजा जनकाच्या अंतःपुरातील सर्व स्त्रिया तिकडेच लोटल्या.

कौसल्या सादर सनमानी ।
आसन दिले समयसम आनी ।

कौसल्येने त्यांचा आदरसत्कार करून त्यांना बसण्यास प्रसंगानुरूप आसने दिली.

सील सनेह सकल दुहुँ ओरा ।
द्रवहि देखि सुनि कुलिस कठोरा ।
पुलक सिथिल तनुबारि बिलोचन ।
माहि नख लिखन लगीं सब सोचन ।
सब सिय-राम-प्रीति किसि मूरति ।
जनु करुना बहुबेष बिसूरति ।

तेथील उभयतांकाडील मंडळींचे शील आणि प्रेम पाहून व ऐकून कठोर वज्रास देखील पाझर फुटेल. पुलकित होऊन शिथिलांग झालेल्या, डोळ्यांतून अश्रुधारा गाळीत असलेल्या, आणि दुःखाने विव्दलत असतां नखांनी जमिनीवर रेखा ओढीत असलेल्या अशा त्या सर्वजणी सीतारामप्रेमाच्या मूर्तीच आहेत असे वाटे, किंवा करुणरसच तितके वेष धारण करून खिन्नमुदने बसला आहे, असे भासे.

सीयमातु कह बिधिवुधि बाँकी ।
जो पयफेनु फोर पबिटोँकी ।

सीतेची माता म्हणाली की, “ब्रह्मदेव तरी फारच बुद्धिमान असला पाहिजे; कारण की, दुधाची साय फोडण्यास त्याला वज्राची टाकी लागते !

दो०—सुनिय सुधा देखिय गरल सब
करतूति कराल । जहँ तहँ काक उलूक
बक मानस सकृत मराल ॥ २७१ ॥

एकावे अमृत आणि पहावे विष, अशी त्याची एकंदरच कृति आहे. कोठेहि कावळे, बगळे आणि दिवाभर्ति यांचीच समृद्धि असावयाची. हंस मात्र एकट्या मानससरोवरांतच आढळतात.”

चौ०—सुनि ससोच कह देवि सुमित्रा ।
बिधिगति बाडे बिपरीत बिचित्रा ।
जो सृजि पालइ हरइ बहोरी ।
बाल-केलि-सम बिधिमाति भोरी ।

ते ऐकून राणी सुमित्रा दुःख करीत म्हणाली:—
“ह्या ब्रह्मदेवाचे चाळे अत्यंत विपरीत आणि विचित्र असतात. तो स्वतःच जन्मास घालतो, पालन करतो आणि अंती प्राणहि घेतो. बालकांच्या वेडगळ लीलेप्रमाणेच ही त्या विधात्याची मति आहे.”

कौसल्या कह दोसु न काहू ।
करमबिबस दुख सुख छति लाहू ।
कठिन करमगति जान बिधाता ।
जो सुभ असुभ सकल फलदाता ।
ईस रजाइ सीस सबही के ।

उतपति थिति लय बिषहु अमी के ।

कौसल्या म्हणाली:—“यांत दोष कोणाकडेच नाही. सुख, दुःख, हानि, लाभ हीं प्राक्तनाधीन होत. कर्मगति ही गहन असून विधात्यास तिचे ज्ञान असते आणि तो तदनुसार सर्व शुभाशुभ फळे मात्र देत असतो. मूळ परमेश्वरी इच्छा आणि तीच सर्वांच्याच शिरावर आहे; म्हणून जन्म, जीवन आणि मृत्यु हे वाईटासहि आहेत आणि चांगल्यासहि आहेत.

देवि मोहबस सोचिय वादी ।
बिधिप्रपंच अस अचल अनादी ।
भूपति जियव मरव उर आनी ।
सोचिय सखि लखि निज-हित-हानी ।

हे देवि ! म्हणून या मायाजाळांत गुंतून तळमळत राहणें हें वृथा आहे. ब्रह्मदेवाची घडामोड ही अनादिकालापासून अशीच अविश्रांत चालू आहे. वाई ! यजमानांचे जगणें आणि मरणें मनांत आणून शोक करावयाचा तो केवळ स्वतःचे नुकसान ध्यानांत आणून करावयाचा ! ”

सीयमातु कह सत्य सुबानी ।
सुकृतीअवधि अवध-पति-रानी ।

यावर सीतेची माता सुनयना म्हणाली:—“हे आपलें म्हणणें अगदीं अक्षरशः खरें आहे. हे अयोध्ये-श्वरमहिषी ! आपल्या पुण्याईची पराकाष्ठा झाली.”

दो०—लषन राम सिय जाहु वन भल
परिनाम न पोच । गहवारि हिय कह
कौसिला मोहि भरत कर सोच ॥ २७२ ॥

हैं ऐकून कौसल्या अत्यंत गह्वरून म्हणाली:—
“ राम, लक्ष्मण आणि सीता हे वनांत जात आहेत,
खुशाल जावोत; परंतु ह्याचा परिणाम चांगला नसून
वाईटच होणार आहे. मला भरताचीच चिंता
लागली आहे.

चौ०—ईसप्रसाद असीस तुझारी ।

सुत-सुत-बधू देव-सरि-बारी ।

देवाच्या दयेनें आणि तुम्हां सर्वांच्या आशीर्वादानें
माझीं मुलें आणि सुना तर गंगाजलाप्रमाणें निर्मळ
आहेत.

रामसपथ मै कीन्हि न काऊ ।
सो करि कहउँ सखी सतिभाऊ ।
भरत सील गुन विनय बडाई ।
भायप भगति भरोस भलाई ।
कहत सारदहु कर मति हीचे ।
सागर सीप कि जाहि उलीचे ।

बाई ! रामाची शपथ मीं कधीहि घेतलेली नाही;
परंतु तीदेखील घेऊन मीं सत्य सांगतें कीं, भर-
ताचें शील, गुण, विनय, थोरपण, बंधुप्रेम, विश्वास
आणि सौजन्य वर्णन करितांना सरस्वतीची देखील
बुद्धि कुंठित होईल. शिंपल्यानें समुद्र कोरडा कर-
वेल काय ?

जानउँ सदा भरत कुलदीपा ।
बार बार मोहि कहेउ महीपा ।
कसे कनक मनि पारिखि पाये ।
पुरुष परिखियहि समय सुभाये ।
अनुचित आजु कहव अस मोरा ।
सोक सनेह सयानप थोरा ।

माझी ही नेहर्मीचीच खात्री आहे कीं, भरत हा
कुलदीपक होणार आणि स्वारीचें देखील वरचेवर
हेंच सांगणें असे. सोनें कस लावल्यानें, जवाहीर रत्न-
पारखी भेटल्यानें आणि पुरुष प्रसंगानेंच चांगले
पारखले जातात. हें माझे बोलणें गैरच आहे, परंतु
दुःख आणि प्रेम ह्यांपुढें शहाणपणाचें काहीं चालत
नाहीं. ”

सुनि सुर-सरि-सम पावनि बानी ।

भई सनेह बिकल सब रानी ।

ती गंगेप्रमाणें पवित्र वाणी श्रवण करून सर्व
राण्या प्रेमविह्वल झाल्या.

दो०—कौसल्या कह धीर धरि सुनहु देवि
मिथिलेसि । को विवेक-निधि-बल्लभहि
तुझहि सकइ उपदेसि ॥ २७३ ॥

कौसल्या धैर्य धरून म्हणाली:—“ हे राणी
मिथिलेश्वरि ! ऐक. विवेकसागर राजा जनक जिचा
प्राणेश्वर त्या तुला उपदेश कोण करूं शकणार ?

चौ०—रानि राय सन अवसरु पाई ।
अपनी भाँति कहव समुझाई ।
रखियहि लषन भरत गवनहि वन ।
जौ यह मत मानइ महीपमन ।
तौ भल जतन करव सुबिचारी ।
मोरे सोच भरत कर भारी ।
गूढसनेह भरत मन माही ।
रहे नीक मोहि लागत नाही ।

बाई ! तुम्ही आपल्याकडून तरी संधि साधून
आपल्या यजमानांना समजावून सांगा कीं, लक्ष्मणास
ठेवून घेऊन भरतास वनास धाडावें, आणि ही कल्पना
जर त्यांना पसंत पडली तर त्यांनी योग्य तो विचार
करून चांगलाच प्रयत्न करावा. मला तर भरताचीच
भारी काळजी वाटते. भरताच्या अंतःकरणांतील
प्रेम हें एक मोठेंच कोडें आहे. त्याचें राहणें निदान
मला तरी ठीक दिसत नाही. ”

लखि सुभाउ सुनि सरल सुबानी ।
सब भई मगन करुनरस रानी ।
नभ प्रसून झरि धन्य धन्य धुनि ।
सिधिल सनेह सिद्ध जोगी मुनि ।

कौसल्येचें प्रेम पाहून आणि तिचें कळवळ्याचें
माषण श्रवण करून सर्व अंतःपुर करुणरसांत निमग्न
झालें. सिद्ध, योगी आणि मुनि हेदेखील स्नेहशिथिल
झाले आणि आकाशांतून पुष्पांचा वर्षाव होऊन
धन्य धन्य असा ध्वनि होऊ लागला.

सब रनिवास बिथकि लखि रहेऊ ।
तत्र धरि धीर सुमित्रा कहेऊ ।
देवि दंडजुग जामिनि वीती ।
राममातु सुनि उठी सप्रीती ।

अंतःपुरांतील सर्व स्त्रिया चकित होऊन पहात
राहिल्या. तेव्हां धैर्य धरून सुमित्रा म्हणाली:—
“ देवि ! दोन प्रहर रात्र उलटून गेली. ” तें
ऐकतांच कौसल्या प्रेमपूर्वक उठली.

दो०—बेगि पाय धारिय थलहिँ कह सनेह
सतिभाय । हमरे तौ अब ईसगाति कै
मिथिलेस सहाय ॥ २७४ ॥

नंतर ती खन्याखन्या कळकळीनें म्हणालीः—
“आतां तुम्हीं लवकरच आपल्या विन्हाडीं गेलें
पाहिजे. आतां आमचा वाली परमेश्वर असून
आमचा पाठिराखा मिथिलेश्वर आहे. ”

चौ०—लखि सनेह सुनि वचन विनीता ।
जनकप्रिया गहि पाय पुनीता ।

कौसल्येचें प्रेम पाहून आणि तिचें तें नम्र भाषण
ऐकून सुनयना तिच्या पवित्र चरणां लागली,
(आणि म्हणाली):—

देवि उचित अस विनय तुम्हारी ।
दसरथ-घरनि राम-महतारी ।
प्रभु अपने नीचहु आदरहीँ ।
अगिनि धूम गिरि सिर तृन धरहीँ ।

“देवि ! असली ही नम्रता आपणास योग्यच
आहे; कारण आपण राजा दशरथाच्या सहधर्मचारिणी
आणि रामाच्या जननी आहां ! समर्थलोक आपणां-
हून नीच असलेल्या लोकांचा आदरच करितात.
अग्नि धूमास आणि पर्वत तृणास मस्तकावरच धारण
करितो.

सेवक राउ करम-मन-वानी ।
सदा सहाय महेस भवानी ।
रउरे अंग जोगु जग को है ।
दीप सहाय कि दिनकर सोहै ।

आमचे यजमान आपले कायावाचामनैकरून
सेवक आहेत आणि शंकरपार्वती आपले नेहमीचें
पाठिराखे आहेत. आपल्या साहाय्यास शोभेल असा
ह्या जगांत तरी कोण आहे ? दिव्याच्या साहाय्यानें
कर्षी सूर्याला अधिक शोभा येईल काय ?

राम जाइ वन करि सुरकाजू ।
अचल अवधपुर करिहहिँ राजू ।
अमर नाग नर राम-बाहु-बल ।
सुख बसिहहिँ अपने अपने थल ।
यह सब जागबालिक कहि राखा ।
देवि न होइ मुधा मुनि भाखा ।

रामचंद्र वनांत जाऊन, देवकार्य उरकून, अयो-
ध्येत सुखानें राज्य करिताल आणि रामाच्या बाहु-

बलावर देव, नाग आणि नर आपापल्या जागीं
सुखानें कालक्रमणा करीत राहताल, हें सर्व याज्ञवल्क्यांनीं
आधींच भाकीत करून ठेविलें आहे. बाईसाहेब !
मुनींचें भाकीत कधीं असत्य व्हावयाचें नाहीं. ”

दो०—अस कहि पग परि प्रेम अति सिय-
हित विनय सुनाइ । सियसमेत सिय-
मातु तब चली सुआयसु पाइ ॥ २७५ ॥

असें म्हणून सुनयना अत्यंत प्रेमानें कौसल्येच्या
पायां पडली आणि सीतेसाठीं तिनें शब्द टाकला.
तेव्हां कौसल्येची परवानगी घेऊन सुनयना सीतेस
बरोबर घेऊन निघाली.

चौ०—प्रिय परिजनहिँ भिली वैदेही ।
जो जेहि जोगु भौंति तेहि तेही ।
तापसवेष जानकी देखी ।
भा सब विकल विपाद बिसेखी ।

सीता आपल्या प्रिय परिवारास ज्याच्या त्याच्या
योग्यतेप्रमाणें भेटली. जानकीचा तापसवेष पाहून
सर्वजण दुःखानें विशेषच विव्दल झाले.

जनक रामगुर आयसु पाई ।
चले थलहिँ सिय देखी आई ।
लीन्हि लाइ उर जनक जानकी ।
पाहुनि पावन प्रेम प्रान की ।

जनक वासिष्ठांची आज्ञा घेऊन स्वस्थळीं गेले.
तेथें येतांच सीता आलेली त्यांच्या दृष्टीस पडली.
पवित्र प्रेम आणि प्राण यांची अतिथिभूत अशी ती
जानकी जनकांनै उराशीं धरून कवटाळली.

उर उमगेउ अंबुधि अनुरागू ।
भयउ भूपमन मनहुँ प्रयागू ।
सियसनेह बटु वाढत जोहा ।
तापर राम-प्रेम-सिसु सोहा ।
चिरजीवी मुनि ज्ञान विकल जनु ।
बूडत लहेउ बालअवलंबनु ।

तेव्हां असें वाटलें कीं, जनकाच्या अंतःकरणांत
भरती येऊन तो एक प्रेमाचा सागरच बनला, त्याचें
मन प्रयागक्षेत्र बनलें, जानकीविषयक प्रेम हाच तेथें
अक्षयवट दिसूं लागला आणि त्यावर रामप्रेमरूप
बालक शोभूं लागलें. जनकाचें तत्त्वज्ञान त्या वेळीं
मार्कंडेयऋषी बनून, ते त्या प्रेमसागरांत निराधार
होऊन गोते खाऊं लागतांच त्यांस त्याच (रामप्रेम-
रूप) बालकाचा आधार सांपडला. (मार्कंडेयाच्या

आग्रहास्तव भगवंतानें त्यास महाप्रलयाचा देखावा दाखविला होता, त्या कथेचें येथें अनुसंधान केलें आहे.)

मोह-मगन मति नहिं विदेह की ।

महिमा सिय-रघु-वर सनेह-की ।

विदेहाची मति गुंगणारी नव्हे, परंतु हा सीता-रामांच्या प्रेमाचा प्रभाव होय.

दो०-सिय पितु-मातु-सनेह-वस विकल न
सकी सँभारि । धरनिमुता धीरज धरेउ
समउ सुधरमु विचारि ॥ २७६ ॥

सीतेला देखाळ मातापित्यांच्या प्रेमपाशास्तव आपली विकलता आवरवेना. तरीहि तिनें धीर धरून प्रसंगोपात्त धर्माचा विचार केला.

चौ०-तापसवेष जनक सिय देखी ।

भयउ प्रेम पारितोष विसेषी ।

पुत्रि पावित्र किये कुल दोऊ ।

सुजस धवल जग कह सब कोऊ !

जिति सुरसरि कीरतिसरि तोरी ।

गवनु कीन्ह विधि अंड करोरी ।

गंग अवनिथल तीनि बडरे ।

एहि किय साधुसभाज घनेरे ।

सीतेची तापसदक्षि पाहून जनक विशेषच प्रेम-संतुष्ट झाला. (आणि म्हणाला) “ बाळे ! तूं आपली उभय कुलें (मातापित्यांची) पावित्र केलीस. तुझ्याच सर्वातीनें जग धवलित झालें आहे असेंच सर्व लोक म्हणत आहेत. तुझ्या कीर्तिरूप सारितेनें देवगंगेस जिंकून कोट्यवाधि ब्रह्माण्डें व्यापून टाकली आहेत. गंगेनें सकल त्रैलोक्यासच माहात्म्य आणलें; परंतु तुझ्या यशोरूप नदीनें असंख्य संतसमाजास प्रतिष्ठा आणली.”

पितु कह सत्य सनेह सुवानी ।

सीय सकुचि महि मनहुं समानी ।

पुनि पितु मातु लीन्हि उर लाई ।

सिख आसिष हित दीन्हि सुहाई ।

जनक बोलला तें जरी सत्य, प्रेमळ आणि मधुर होतें तरी त्यामुलें पृथ्वीनें जणुंकाय गिद्धन टाकल्या-प्रमाणें सीतेला मात्र संकोच उत्पन्न झाला. फिरून

१ कोणी गंगोत्री, हरिद्वार आणि प्रयाग हीं तीं तीन स्थळें समजतात तेंहि सुसंगत आहे.

मातापित्यांनीं तीस धरून कवटाळलें आणि सुंदर हितबोध करून आशीर्वाद दिले.

कहति न सीय सकुचि मन माही ।

इहाँ बसव रजनी भल नाही ।

लखि रुख रानि जनायेउ राऊ ।

हृदय सराहत सील सुभाऊ ।

संकोचास्तव सीतेच्यानें बोलवेना; परंतु तिच्या मनांत रात्री येथें रहाणें ठीक नव्हे असें वाटे. तिचा भाव ओळखून तो मातेनें जनकास जाणवला. तेव्हां तर राजानें तिच्या शीलस्वभावाची फारच तारीफ केली.

दो०-वारवार मिलि भेंटि सिय विदा
कीन्हि सनमानि । कही समय सिर
भरतगति रानि सुवानि सयानि ॥ २७७ ॥

सीता त्यांस वारंवार कडकडून भेटली. नंतर त्यांनीं तीस आदरपूर्वक पांचतें केलें. नंतर राणी सुनयनेनें मोठ्या कुशलतेनें भरताच्या संवधानें वेळेवर गोष्ट काढली.

चौ०-सुनि भूपाल भरतव्यवहार ।

सोन सुगंध सुधा ससिसार ।

मूंदे सजल नयन पुलके तन ।

सुजस सराहन लगे मुदित मन ।

सुवर्ण, सुगंध आणि चंद्राचें सार जें अमृत ह्याच्यासारख्या त्या भरताच्या गोष्टी ऐकून जनकाच्या डोळ्यांस पाणी आलें आणि त्यानें ते मिटून घेतले. त्याचा देह रोमांचित होऊन तो प्रसन्नचित्तानें भरताची स्तुतिस्तोत्रें गाऊ लागला.

सावधान सुनु सुमुखि सुलोचनि ।

भरतकथा भव-बंध-विमोचनि ।

धरम राजनय ब्रह्मविचार ।

इहाँ जथामति मोर प्रचार ।

सो मति मोरि भरत महिमाही ।

कहइ काह छलि छुअति न छाही ।

जनक म्हणाला, “ हे सुमुखि सुनयने ! एकाचित्त होऊन श्रवण कर. ही भरताची कथा भवपाशापासून मुक्त करणारी आहे. धर्मशास्त्र, राजनीतिशास्त्र आणि वेदांतशास्त्र, ह्यांत यथाशक्ति माझ्या बुद्धीचा प्रवेश आहे. ती ही माझी बुद्धि भरताच्या माहात्म्याच्या छायेसदेखील लपूनछपून सुद्धा स्पर्श करूं शकत नाही.

बिधि गनपति अहिपति सिवसारद ।
कवि कोविद बुध बुद्धि विसारद ।
भरत चरित कीरति करतूती ।
धरम सील गुन विमल बिभूती ।
समुझत सुनत सुखद सब काहू ।
सुचि सुरसरि रुचि निदर सुधाहू ।

ब्रह्मदेव, गणपति, शेष, श्रीशंकर, सरस्वती, कवि, पंडित, विद्वान् आणि बुद्धिविशारद ह्यांना देखील भरताची चरित्रे, त्याची कीर्ति आणि कृति, त्याची धर्मतत्त्वे, त्याचे शील, गुण आणि उज्ज्वल माहात्म्य, त्याचे सर्वच कांहीं श्रवणास व मननास सुखदायक वाटते. त्याच्या गुणांनी आपल्या पावित्र्याने गंगेस आणि रुचीने अमृतास देखील धिक्कृत करून सोडले आहे.

**दो०—निरवधि गुननिरुपम पुरुष भरत
भरतसम जानि । कहिय समेरु कि सेर-
सम कवि-कुल-मति सकुचानि ॥ २७८ ॥**

ज्याच्या गुणास पारावारच नाही असा अप्रमेय पुरुष भरतासारखा भरतच. मेरुपर्वतास शेरभर म्हणावा की काय अशा समजुतीने कविवर्गाच्या बुद्धीला (भरताला उपमा देण्यास) संकोच वाटतो.

**चौ०—अगम सबहि वरनत बरबरी ।
जिमि जलहीन मीन गमु धरनी ।
भरत अभित महिमा सुनु रानी ।
जानहि राम न सकाहि बखानी ।**

निर्जल प्रदेशांत जसा मासा भूमीवर चालू शकत नाही तद्वत् भरताचे माहात्म्य वर्णन करणे सर्वांनाच कठिण आहे. प्रिये ! भरताच्या थोरवीस सीमाच नाही. प्रत्यक्ष राम हे जरी ती जाणतात तरी ते देखील तिचे वर्णन करण्यास असमर्थ आहेत हे तू समजून ऐस."

**बरनि सप्रेम भरत अनुभाऊ ।
तियजिय की रुचि लखि कह राऊ ।
बहुरहि लषन भरत बन जाही ।
सब कर भल सब के मन माही ।**

याप्रमाणे भरताच्या स्वभावाचे सप्रेम वर्णन करून आणि तिच्या मनांतील अभिप्राय ताडून जनक म्हणाला:—“ लक्ष्मणाने परतावे आणि भरताने वनास जावे ह्यांत सर्वांचेच कल्याण आहे आणि तेच सर्वांच्या मनोमानसांहि पण आहे.

देवि परंतु भरत रघुवर की ।
प्रीति प्रतीति जाइ नहि तरकी ।
भरत अवधि सनेह ममता की ।
जद्यपि राम सी व समता की ।

परंतु प्रिये ! रामभरतांचे परस्परांवरील प्रेम आणि विश्वास ही अतर्क्य आहेत. राम हे जरी समत्वाची सीमा आहेत तरी भरत हाहि भक्तिभावाचा केवळ कळस आहे.

**परमारथ स्वारथ सुख सारे ।
भरत न सपनेहुं मनहुं निहारे ।
साधन सिद्धि रामपग नेहू ।
मोहि लखि परत भरतमत एहू ।**

परमार्थाच्या किंवा स्वार्थाच्या यत्किंचित् सुखाकडे देखील भरताने मनांत अगर स्वप्नांत डुंकूनहि पाहिले नाही. रामचरणी प्रेम करणे हेच एक साधन आणि हीच काय ती सिद्धि असा भरताचा सिद्धांत असावा असे मला आढळून आले आहे.

**दो०—भोरेहुं भरत न पेलिहहि मनसहुं
रामरजाइ । करिय न सोच सनेहवस
कहेउ भूप बिलखाइ ॥ २७९ ॥**

रामाज्ञेची जाणूनबुजून अवज्ञा हे भरताच्या हातून चुकूनहि न्हावयाचे नाही, तुझी प्रेमवश होऊन उगीच चिंता वाहू नये. " असे राजा जनकांनी अगदी कळकळीने सांगितले.

**चौ०—राम-भरत-गुन गनत सप्रीती ।
निसि दंपतिहि पलकसम बीती ।**

रामभरतांचे गुण प्रेमभराने गात असता त्या दंपत्यास ती रात्र एका क्षणाप्रमाणे गेली.

**राजसमाज प्रात जुग जागे ।
न्हाइ न्हाइ सुर पूजन लागे ।
गे न्हाइ गुरु पहि रघुराई ।
बंदि चरन बोले रुख पाई ।**

दोन्हीहि राजसमाज उजाडतांच जागे झाले आणि रुाने वगैरे आटोपून देवपूजेस लागले. रघुराज खान करून गुरूकडे गेले आणि त्यांचे चरणवंदन करून व आज्ञा मागून बोले लागले.

**नाथ भरत पुरजन महतारी ।
सोकबिकल वनवास दुखारी ।
साहितसमाज राउ मिथिलेसू ।
बहुत दिवस भये सहत कलेसू ।**

उचित होइ सोइ कीजिय नाथा ।
हित सबही कर रउरे हाथा ।

राम म्हणाले, “ हे नाथ ! भरत, माता आणि पुरजन हे आधींच शोकविह्वल झाले असून ह्या वनवासानें दुःखी झाले आहेत. राजा जनकदेखील सर्व समाजासहित बरेच दिवस झाले, क्लेश सहन करीत आहेत. महाराज ! आतां उचित दिसेल तें आपणच केलें पाहिजे. सर्वांचें हित केवळ आपल्याच हातीं आहे.”

अस कहि अतिसकुचे रघुराऊ ।
मुनि पुलके लखि सील सुभाऊ ।

इतकें बोलून रघुराज फारच संकोचले. त्यांचें तें शील आणि तो स्वभाव पाहून वसिष्ठ रोमांचित होऊन म्हणाले—

तुह्य विनु राम सकलसुख साजा ।
नरकसरिस दुहुँ राजसमाजा ।

दो०—प्राण प्राण के जीव के जिव सुख के
सुख राम । तुह्य तजि तात सुहात गृह
जिन्हहिँ तिन्हहिँ विधि वाम ॥ २८० ॥

“ रामा ! तुझ्याव्यतिरिक्त दोन्हीहि राजसमाजांना अखिल सुखांची समृद्धि जरी असली तरी ती नरक-तुल्यच आहे. रामा ! तुम्ही म्हणजे प्राणांचेहि प्राण, जीवांचेहि जीव आणि सुखांचेहि सुख आहांत. बाबा ! तुला टाकून ज्यांना घर प्रिय वाटत असेल त्यांचें प्राक्तनच विपरीत आहे असें समजलें पाहिजे.

चौ०—सो सुख धरम करम जरि जाऊ ।
जहँ न राम-पद-पंकज भाऊ ।
जोग कुजोग ज्ञान अज्ञानू ।
जहँ नहिँ रामप्रेम परधानू ।
तुह्य विनु दुखी सुखी तुह्य तेही ।
तुह्य जानहु जिय जो जेहि केही ।

रामा ! आग लागो त्या सुखास, धर्मास आणि कर्मास, कीं ज्यांत तुझ्या पदकमलांचे ठायीं भक्ति नाही. ज्यांत तुझ्या प्रेमाचें अधिष्ठान नाही तो योग म्हणजे कुयोगच असून तें ज्ञानदेखील अज्ञानच होय. तुझ्याविरहित जे तेच दुःखी आणि जे तुझ्याशीं संलग्न तेच सुखी होत. प्रत्येकाचें हृदय जाणणारा असा एक तूंच आहेस.

राउर आयसु सिर सबही के ।
विदित कृपालहिँ गति सब नीके ।
आपु आसमहिँ धारिय पाऊ ।
भयउ सनेहसिथिल मुनिराऊ ।

तुझी समर्थांची आज्ञा सर्वांचे मस्तकीं आहे. तुला दयाधनालाच सर्व भवितव्यता अवगत आहे. आपण आतां आश्रमांत चलावें ” इतकें बोलून मुनिराज प्रेमानें अगदीं शिथिल झाले.

करि प्रनाम तब राम सिधाये ।
रिषि धरि धीर जनक पहिँ आये ।
रामबचन गुरु नृपहिँ सुनाये ।
सील सनेह सुभाय सुहाये ।

नंतर ऋषी धैर्य धरून जनकाकडे आले. त्यांनीं रामाचें भाषण आणि त्याचें मोहक शील आणि स्वभाव राजा जनकास कळविला.

महाराज अब कीजिय सोई ।
सब कर धरमसाहित हित होई ।

दो०—ज्ञान निधान सुजान सुचि धरमधीर
नरपाल । तुह्य विनु असमंजससमन
को समरथ एहिकाल ॥ २८१ ॥

मुनी म्हणाले, “ हे राजश्रेष्ठा ! आपणच असें कांहीं केलें पाहिजे कीं जेणेंकरून सर्वांचेंच धर्मासह कल्याण होईल. आपण ज्ञाननिधान, सुज्ञ, शुचिष्मन्त आणि धर्मधुरंधर भूपाल आहांत. ह्या प्रसंगीं हें कोडें उलगाडण्यास आपणांव्यतिरिक्त कोण समर्थ आहे ? ”

चौ०—मुनि मुनिवचन जनक अनुरागे ।
लखि गति ज्ञान विराग विरागे ।

हें मुनिवचन श्रवण करून जनक प्रेमांत अगदीं तल्लीन झाला. त्याची ती स्थिति पाहून त्याचें ज्ञान आणि वैराग्य हीं देखील विरक्तच झालीं.

सिथिल सनेह गुनत मन माहीँ ।
आये इहाँ कीन्ह भल नाहीँ ।
रामहिँ राय कहेउ बन जाना ।
कीन्ह आपु प्रिय प्रेमप्रवाना ।
हम अब बन तेँ बनहिँ पठाई ।
प्रमुदित फिरव विवेक बढाई ।

स्नेहशिथिल होत्वाता तो मनांत विचार करूं लागला कीं, “ येथें आलों हें आपण ठीक केलें नाही. राजा दशरथानें रामास वनांत जाण्यास आज्ञा

केली, परंतु स्वतःस रामाचें प्रेमच प्रिय होतें हेंच अखेर त्यानें खरें करून दाखाविलें. आह्मी मात्र आतां रामास रानोमाळ हिंडविणार आणि आपल्या शहाणपणाची ऐट मिरवीत मोठ्या आनंदानें परत जाणार ! ”

तापस मुनि महिसुर सुनि देखी ।

भये प्रेमवस विकल ब्रिसेखी

तपस्वी, मुनीश्वर आणि ब्राह्मण हीं जनकाची दशा पाहून प्रेमवश होत्साते अत्यंत विकल झाले.

समउ समुझि धरि धीरज राजा ।

चले भरत पाहिँ सहितसमाजा ।

भरत आइ आगे भइ लीन्हें ।

अवसरसरिस सुआसन दीन्हें ।

प्रसंगाचें अवधान ठेवून राजा जनक धैर्य धरून मंडळीसह भरताकडे गेला. भरतानें त्यास सामोरें जाऊन त्याचें स्वागत केलें आणि प्रसंगानुसार बसण्यास आसन दिलें.

तात भरत कह तिरहुतिराऊ ।

तुझहिँ विदित रघुवीरसुभाऊ ।

दो०—राम सत्यव्रत धरमरत सब कर सील
सनेहु । संकट सहत संकोचवस कहिय
जो आयसु देहु ॥ २८२ ॥

जनक म्हणाला:—“ वा भरता ! रघुवोरांचा स्वभाव तुला विदितच आहे. राम हे सत्यव्रत व धर्मरत असून त्यांना सर्वांचेंच प्रेम आणि अगत्य आहे. ह्यामुळें ते संकोचून संकटें सहन करीत आहेत. तेव्हां आतां तूं जी आज्ञा देशील ती आम्ही त्यांस कळवूं. ”

चौ०—सुनि तन पुलकि नयन भरि बारी ।

बोले भरत धीर धरि भारी ।

प्रभु प्रिय पूज्य पितासम आपू ।

कुल गुरु-सम हित माय न बापू ।

कौसिकादिमुनि सचिवसमाजू ।

ज्ञान-अंबु-निधि आपुन आजू ।

सिसु सेवक आयसु अनुगामी ।

जानि मोहि सिख देइय स्वामी ।

हें ऐकतांच भरताच्या शरीरावर शेमांच उभे राहून नेत्रांत अश्रू आले. तो मोठेंच धैर्य धरून म्हणाला:—
“ आपण मला प्रभु, प्रिय आणि पित्याप्रमाणे

पूज्य आहांत. ह्या गुरुमाउलीसारखे आईबापदेखील हितचिंतक नव्हत. हे कौशिकादि मुनीश्वर, हें सचिवमंडळ, हे आपण, सर्व ज्ञानसागर आहांत. महाराज ! आपला मी आज्ञांकित बालक आणि सेवक जाणून आपणच मला प्रस्तुत प्रसंगीं काय कर्तव्य आहे तें शिकविलें पाहिजे.

एहि समाज थल वृझव राउर ।

मौन मलिन मैँ बोलव बाउर ।

छोटे बदन कहउँ बडि वाता ।

छमव तात लखि वाम बिधाता ।

ह्या समाजांत आणि अशा स्थळीं महाराज मला विचारीत आहेत त्या अर्थी मला मूकाला-मलीनाला-वेडगळाला बोललेंच पाहिजे. लहान तोंडानें मी मोठमोठ्या गोष्टी सांगणार ह्याची महाराजांनी, माझ्या दैवदुर्विपाकावर नजर देऊन क्षमा केली पाहिजे.

आगम निगम प्रसिद्ध पुराना ।

सेवाधरम कठिन जग जाना ।

स्वामी धरम स्वारथहिँ विरोधू ।

बैर अंध प्रेमाहिँ न प्रबोधू ।

वेद, शास्त्रें आणि पुराणें यांतहि हेंच प्रसिद्ध आहे आणि सर्व लोकांनाहि हेंच विदित आहे कीं, सेवाधर्म हा कठिण आहे. स्वामीचा धर्म आणि सेवकाचा स्वार्थ यांत परस्परविरोध आहे. वैरांध आणि प्रेमांध यांमध्यें परस्पर सहानुभूति असूच शकत नाहीं.

दो०—राखि राम रुख धरमुव्रत पराधीन
मोहि जानि । सब के संमत सर्वहित
करिय प्रेम परिचानि ॥ २८३ ॥

रामाची मर्जी, त्यांचा धर्म आणि त्यांचें व्रत यांच्या आड न येतां, मी केवळ परतंत्र आहे हें लक्षांत ठेवून आणि सर्वांची लालसा ओळखून सर्वसंमत आणि सर्वहितकर असें काय असेल तें करावें.”

चौ०—भरतबचन सुनि देखि सुभाऊ ।

सहितसमाज सराहत राऊ ।

सुगम अगम मृदु मंजु कठोरे ।

अरथ अभित अतिआखर थोरे ।

ज्यौँ मुख मुकुर मुकुर निजपानी ।

गहि न जाइ अस अदभुत बानी ।

याप्रमाणें भरताचें भाषण ऐकून आणि त्याचा सन्दाव पाहून मंडळीसहित राजा त्याची प्रशंसा

करूं लागला. सुबोध असून दुर्वोध, मृदु व मंजुळ असूनहि कठोर, मोजकीं अक्षरें असूनहि अपार अर्थ भरलेली, आणि (पहाणाराचें) तोंड आरशांत आणि आरसा त्याच्या हातांत, तरी त्याचें तोंड त्याच्या हातांत यावयालाच नको, अशासारखी भरताची ती वाक्यरचना अगदीं अद्भुत होती.

भूप भरत मुनि साधु समाजू ।

गे जहं विबुध-कुमुद-द्विज-राजू ।

नंतर जनक, भरत, वसिष्ठ, मुनिवृंद आणि इतर मंडळी देवगणरूप कमलाचा चंद्र असा जो श्रीराम-चंद्र त्याजकडे गेली.

मुनि सुधि सोच विकल सब लोगा ।

मनहुं मीनगन नवजल जोगा ।

ती वार्ता ऐकून सर्व मंडळी नवीन पावसाच्या पाण्यांत सांपडलेल्या माशाप्रमाणें दुःखानें विव्दल झाली.

देव प्रथम कुल-गुरु-गति देखी ।

निरखि विदेह सनेह विसेखी ।

राम-भगति-मय-भरत निहारे ।

सुर स्वारथी हहरि हिय हारे ।

सब कोउ राम प्रेममय पेखा ।

भये अलेख सोचवस लेखा ।

देवांनीं प्रथम वसिष्ठांची स्थिति अवलोकन केली. नंतर त्यांनीं जनकाचें तें विलक्षण प्रेम पाहिलें. भरत तर त्यांस केवळ रामभक्तीचा पुतळाच आहे असें वाटलें. त्या स्वार्थी देवांचा हिरमोड होऊन ते घाबरून गेले. सर्व मंडळी रामप्रेमांत निमग्न झालेली पाहून देवांना अवर्णनीय दुःख झालें.

दो०-राम सनेह-सकोच-बस कह ससोच

सुरराज । रचहु प्रपंचहि पंच मिलि

नाहिं त भयउ अकाज ॥ २८४ ॥

तेव्हां देवेंद्र दुःखी होऊन म्हणाला:—“रामचंद्र हे भक्तिकोचानें पूर्ण वश होतात. तेव्हां मंडळींनीं एकमतानें कांहींतरी कुलगंडे रचिलें पाहिजे. नाहीं तर कार्याचा विघात होणार !”

चौ०-सुरन्ह सुभिरि सारदा सराही ।

देवि देव सरनागत पाही ।

फेरि भरतमति करि निजमाया ।

पाळु विबुधकुल करि छलछाया ।

नंतर देव शारदेचें आवाहन करून तीस विनवूं लागले कीं, “माते ! आम्ही देव तुला शरण आलों आहोंत. आमचें रक्षण कर. आपल्या मायेनें भरताच्या बुद्धीला भ्रंश कर आणि तिच्याच आश्रयाखाली ह्या आमच्या देवकुलांस वांचीव.

विबुधविनय मुनि देवि सयानी ।

बोली सुर स्वारथ जड जानी ।

ही देवांची विनंति ऐकून आणि देवेंद्रास स्वार्थी शतमुख समजून परमविदुषी वाग्देवी त्यांस संबोधूं लागली:—

मो सन कहहु भरत मति फेरु ।

लोचन सहस न सूझ सुमेरु ।

बिधि-हरि-हर माया वाडि भारी ।

सोउ न भरतमति सकइ निहारी ।

सो मति मोहि कहत करु भोरी ।

चौदिनि कर कि चंदकर चोरी ।

भरतहृदय सिय-राम-निवासू ।

तहू कि तिभिर जहू तरनिप्रकासू ।

“देवेंद्रा ! भरताच्या बुद्धीला भ्रंश करण्यास मला सांगतोस काय ! तूं सहस्रनेत्र असूनहि प्रचंड मेरुपर्वत तुला दृग्गोचर कसा होत नाहीं ! विधि-हरिहरांची माया एवढी अमोघ बलवत्तर असून देखील भरताच्या बुद्धीची दृष्टादृष्ट करण्यास ती समर्थ नाहीं अशा बुद्धीला मोह घालण्यास मला विनंति करतोस काय ! चंद्राचा अपहार तारकांचें हातून होईल काय ! भरताच्या हृदयांत सीताराम अखंड वास करीत आहेत. जेथें सूर्यप्रकाश आहे तेथें अंधकार संभवेल काय !”

अस कहि सारद गइ विधिलोका ।

विबुध विकल निसि मानहुं कोका ।

इतकें बोलून सरस्वती ब्रह्मलोकाप्रत चालती झाली. इकडे देव रात्रीच्या कोकपक्षाप्रमाणें विकल झाले.

दो०-सुर स्वारथी मलीन मन कीन्ह कुपंज

कुठाडु । रचि प्रपंच माया प्रवल भय

भ्रम अरति उचाडु ॥ २८५ ॥

अखेर त्या स्वार्थी देवांनीं दुर्मित्रांचा अव्यापारेण व्यापार केलाच. त्यांनीं आपल्या जगद्व्याळ मायेनें मय, भ्रम, दुःख आणि उच्चाटन ह्यांचें गौडवंगाल माजविलें.

चौ०-करि कुचालि सोचत सुरराजू ।

भरतहाथ सब काजु अकाजू ।

इतका प्रकार करून देखील अजूनहि देवांचें कार्य किंवा अकार्य हें भरताच्याच स्वाधीन आहे म्हणून इंद्र मनांत चिंता करीत होता.

गये जनक रघुनाथसमीपा ।

सनमाने सब राबि-कुल-दीपा ।

समय समाज धरम आविरोधा ।

बोले तब रघु-वंस-पुरोधा ।

इकडे जनक रघुनाथाकडे गेले. तेव्हां त्या राबि-कुलदीपानें सर्वांचा सन्मान केला. नंतर वसिष्ठ समय, समाज आणि धर्म यांना अनुसरून भाषण करूं लागले.

जनक भरत संवाद सुनाई ।

भरत कहाउति कही सुहाई ।

त्यांनीं आधीं भरतजनकांचा संवाद रामास कळविला आणि नंतर भरताच्या पक्षास आपली अनुकूलता दर्शविली.

तात राम जस आयसु देहू ।

सो सब करइ मोर मत एहू ।

ते म्हणाले, “ वा रामा ! ह्यावर माझे असें मत आहे कीं, तूंच आज्ञा द्यावी आणि तदनुसार सर्वांनीं वागावें.”

सुनि रघुनाथ जोरि जुगपानी ।

बोले सत्य सरल मृदु वानी ।

विद्यमान आपुन मिथिलेसू ।

मोर कहव सब भाँति भदेसू ।

राउर राय रजायसु होई ।

राउरिसपथ सही सिर सोई ।

हें ऐकून रघुनाथ हात जोडून, मृदु वाणीनें सत्य आणि सरळ असें भाषण करूं लागले:—“ आपण आणि मिथिलेश्वर विद्यमान असतां माझे बोलणें सर्वस्वी अनुचित आहे. आपली आणि महाराजांची आज्ञा होईल—मी आपलीच शपथ घेऊन सांगतों—तीच मला शिरसाबंध आहे.”

दो०-रामसपथ सुनि मुनि जनक सकुचे
सभासमेत । सकल बिलोकत भरतमुख
बनइ न ऊतरु देत ॥ २८६ ॥

रामाची ती शपथ ऐकतांच सर्व समाजासहित वसिष्ठ आणि जनक यांना संकोच वाटला. त्यास उत्तर काय द्यावें हें सुचेना. म्हणून सर्वजण भरताच्या मुखाकडे पाहूं लागले.

चौ०-सभा सकुचवस भरत निहारी ।

रामबंधु धरि धीरज भारी ।

कुसुमउ देखि सनेह सँभारा ।

बढत बिंधि जिमि घटज निवारा ।

सभा संकटग्रस्त पाहून रामबंधु भरतानें अतिशय धैर्य धरून वाढत असलेल्या विंध्य पर्वतास निवारण करणाऱ्या अगस्तिऋषीप्रमाणें प्रेमाचा दुष्परिणाम होत आहेसा पाहून त्याला सावरून धरिलें.

सोक कनकलोचन मति छोनी ।

हरी विमल-गुन-गन जग-जोनी ।

भरतविवेक वराह विसाला ।

अनायास उधरी तेहि काला ।

शोकरूप हिरण्याक्षानें लोकांच्या मतिरूप पृथ्वीचें हरण चालविलें असतां विमलगुणगणयुक्त, विश्वकारण अशा भरताच्या विवेकरूप विशाल वराहानें तिचा तत्काल सहज लीलेनें उद्धार केला.

करि प्रनाम सब कहँ कर जोरे ।

राम राउ गुरु साधु निहोरे ।

छमव आजु अतिअनुचित मोरा ।

कहँ उँ वदन मृदु वचन कठोरा ।

रामचंद्र, जनक, वसिष्ठ आणि संतवृंद या सर्वांस प्रार्थनापूर्वक हात जोडून व नमस्कार करून तो म्हणाला कीं, “ या कोमल मुखानें मला आज कठोर शब्द उच्चारारे लागणार, ह्या माझ्या अत्यंत गैर-शिस्तपणाची मला क्षमा असावी. ”

हिय सुमिरी सारदा सुहाई ।

मानस तेँ मुखपंकज आई ।

विमल विवेक धरम नय साली ।

भरतभारती मंजु मराली ।

भरतानें हृदयांत शारदेचें प्रेमपूर्वक चिंतन करितांच ती त्याच्या मानसांतून (मनोरूप मानससरो-वरांतून) मुखपंकजावर उपस्थित झाली आणि विवेक, धर्म, नीति आणि शालीनता यांनीं युक्त असल्यामुळे ती भरताची भारती स्पृहणीय हंसीप्रमाणें भासूं लागली.

दो०-निरखि विवेक विलोचनन्हि सिथिल
सनेह समाजु । करि प्रनाम बोले भरत
सुमिरि सीय रघुराजु ॥ २८७ ॥

आपल्या विवेकनेत्रांनी त्या स्नेहशिथिल समाजा-
कडे अवलोकन करून आणि सीतारामचंद्रांचें ध्यान
करून भरतानें प्रणामपूर्वक भाषणाचा उपक्रम केला.

चौ०-प्रभु पितु मातु सुहृद गुरु स्वामी ।
पूज्य परमहित अंतरजामी ।
सरल सुसाहिव सील निधानू ।
प्रनतपाल सर्वज्ञ सुजानू ।
समरथ सरनागत हितकारी ।
गुनगाहक अव-गुन-अघ-हारी ।
स्वामि गोसाईंहि सरिस गोसाईं ।
मोहि समान मै साईं दोहाई ।

तो म्हणाला, “ हे प्रभो ! मातापिता, सुहृद,
गुरु,स्वामी, पूज्य, परमहितैषी, अंतर्यामी,सरल,शील-
निधान, प्रणतपाल, सर्वज्ञ, सुज्ञ, समर्थ, शरणागत-
हितचिंतक, गुणग्राहक आणि पापदोषहारक असे
सर्वश्रेष्ठ धनी एक आपणच आहांत. महाराजांचीच
शपथ, महाराजांसारखे स्वामी महाराजच आणि
मजसारखा (अपात्र सेवक) मीच.

प्रभु-पितु-वचन मोहवस पेली ।

आयेउं इहाँ समाज सकेली ।

प्रभूंची आणि पित्याची आज्ञा केवळ हट्टानें
मोडून माझ्या बाडिवारानें मी येथें आलों.

जग भल पोच ऊंच अरु नीचू ।

अमिय अमरपद माहुर मीचू ।

रामरजाइ मेट मन माहीं ।

देखा सुना कतहुं कोउ नाही ।

जगांत वरें, वाईट, उंच, नीच, अमृत, विष,
स्वर्ग, नरक, (अशा परस्परविरुद्ध वस्तु) असतातच;
परंतु रामाज्ञेस मनानें देखील धाव्यावर वसविणारा
असा कोणीहि आणि कोठेहि ऐकण्यांत अगर
पाहण्यांत नाही.

सो मै सब विधि कीन्हि ठिठाई ।

प्रभु मानी सनेह सेवकाई ।

अशा प्रकारें मी सर्वतोपरी आगळीक केली
असतां प्रभूंनीं ती देखील एकपरी प्रेमळ सेवाच
मानून घेतली.

दो०-कृपा भलाई आपनी नाथ कीन्ह
भल मोर । दूषन भे भूषनसरिस सुजस
चारु चहुं ओर ॥ २८८ ॥

हे नाथ ! माझे दोषदेखील भूषणावह मानून
आपण माझी दिगंत कीर्ति गाजविली आणि माझें
सर्वच गोड मानून घेतलें ही केवळ आपली कृपा
आणि आपलें सौजन्य होय.

चौ०-राउरिरीति सुवानि बडाई ।
जगत विदित निगमागम गाई ।
कूर कुटिल खल कुमाति कलंकी ।
नीच निसील निरीस निसंकी ।
तेउ सुनि सरन सामुहे आये ।
सकृत प्रनाम किये अपनाये ।
देखि दोष कबहुं न उर आने ।
सुनि गुन साधुसमाज बखाने ।

नाथांचें हें वळण, त्यांची ही मधुर भाषासरणी
आणि ही थोरवी जगाला विदित असून वेदशास्त्रांनीं
गाइलेली आहे. क्रूर, कुटिल, दुष्ट, कुमाति, कलंकी,
नीच, कुलहीन, नास्तिक आणि निर्लज्ज अशांनीं
देखील एकवार, आम्ही सन्मुख शरण आलों
आहों, आम्ही प्रणाम करितों, इतकें म्हटलेलें
ऐकतांच आपण त्यांस पदरांतच घेतलेलें आहे;
आणि त्यांच्या दोषांवर नजर न देतां आणि ते
कधीहि मनांत न आणतां त्यांचा ‘ शरण ’ इतका
शब्द आपल्या कानावर येतांच आपण त्यांच्या
गुणांचे संतसमाजांत देखील गोडवेच गाइले आहेत.

को साहिव सेवकहि नेवाजी ।

आपु समान साज सब साजी ।

निज करतूति न समुझिय सपने ।

सेवक सकुच सोच उर अपने ।

सो गोसाईं नहि दूसर कोपी ।

भुजा उठाई कहउं पन रोपी ।

स्वतःप्रमाणेच सेवकाची सर्व तरतूद ठेवणारा,
स्वतःच्या उपकाराची स्वप्नांतहि आठवण न करणारा
आणि सेवकाच्या संकोचाची स्वतःच्या मनांत काळजी
वाहणारा, इतक्या रीतीनें सेवकाचा परामर्श घेणारा
असा धनी कोण असणार ? असा धनी एरव्ही
कोणीहि नाही हें मी (हात वर करून) धडधडीत
पैज मारून देखील सांगेन.

पसु नाचत सुक पाठ प्रबोना ।
गुनगति नट पाठक आधीना ।

पशु नाचण्यांत आणि पक्षी बोलण्यांत तरवेज होतात. परंतु त्यांच्यांतील त्या त्या गुणांचा प्रादुर्भाव (स्वयंस्फूर्त नसून) तो त्यांच्या शिक्षकांच्या स्वाधीन होय.

दो०-यो सुधारि सनमानि जन किये
साधु सिरमोर । को कृपाल विनु
पालिहइ विरदावलि वरजोर ॥ २८९ ॥

ह्या रीतीने ह्या दासाचे सर्व गोड मानून घेऊन व त्यास गौरवून आपण त्याला साधूच्या शिरोभागी नेऊन बसविले, हे आपले श्रेष्ठ ब्रीद आपणां दया-धनाव्यतिरिक्त कोण पाळू शकेल ?

चौ०-सोक सनेह कि बाल सुभाये ।
आयउँ लाइ रजायसु वाये ।
तबहुँ कृपालु हेरि निजओरा ।
सबहिँ भौंति भल मानेउ मोरा ।

प्रेमाने, वैतागाने अगर बालबुद्धीने (कसेहि असले तरी) मी आलों हे मात्र प्रभूची आशा बाजूला सारूनच आलों. तरीदेखील दयाळांनी स्वतःवर नजर देऊन सर्वतोपरी माझे भले मानून घेतले.

देखेउँ पाय सु-मंगल-मूला ।
जानेउँ स्वामि सहज अनुकूला ।
बडे समाज विलोकेउँ भागू ।
बडी चूक साहिवअनुरागू ।
कृपा अनुग्रह अंग अघाई ।
कीन्हि कृपानिधि सब अधिकाई ।
राखा मोर दुलार गोसाई ।
अपने सील सुभाय भलाई ।

सर्वोत्कृष्ट कल्याणांचे केंद्रस्थान असे हे नाथांचे पाय मला पाहण्यास मिळाले, माझे धनी मजवर स्वभावतःच संतुष्ट आहेत ह्याविषयीहि खात्री झाली, आणि माझी एवढी दोगळ चूक असूनदेखील धनी मजविषयी कनवाळूच आहेत हे माझे भाग्य ह्या प्रचंड समाजांत माझ्या निदर्शनास येऊन चुकले. नाथांच्या ह्या कृपेने आणि प्रसादाने माझे सर्वांग निवाले. दयार्णवांनी दयेचा अगदी कळसच केला. (किंवा माझे सर्वच काही विशेषच मानून घेतले.)

स्वामींनी आपल्या शीलास, स्वभावास आणि यो-पणास अनुसरून माझे कोडच पुरविले.

नाथ निपट मै कीन्हि ढिठाई ।
स्वामि समाज सकोच विहाई ।
अविनय विनय जथारुचि वानी ।
छमहिँ देव अतिआराति जानी ।

हे प्रभो ! मी स्वामी आणि वडील यांची मर्यादा छुगारून देऊन अत्यंत दांडगाई केली. मी हवेतसे सभ्य असभ्य बोलत आहे, तरी मी अत्यंत दुःखार्ति जाणून देवांनी मला क्षमा करावी.

दो०-सुहद सुजान सुसाहिवाहि बहुत कहव
बडि खोरि । आयसु देइय देव अव
सबइ सुधारिय मोरि ॥ २९० ॥

दयार्द्र आणि सुज्ञ अशा ह्या माझ्या श्रेष्ठ धन्यां मी कमीजास्त बोलणें हा तरी एक मोठाच अपराध होत आहे. तेव्हां आतां देवांनीच मला आज्ञा द्यावी आणि माझ्या सर्व गोष्टींना सावरून घ्यावे.

चौ०-प्रभु-पद-पदुम-पराग दोहाई ।
सत्य सुकृत सुखसी व सुहाई ।
सो करि कहउँ हिये अपने की ।
रुचि जागत सोवत सपने की ।
सहज सनेह स्वाभिसेवकाई ।
स्वारथ छल फल चारि विहाई ।
अज्ञासम न सुसाहिवसेवा ।
सो प्रसाद जन पावइ देवा ।

प्रभुपदकमलपरागाची आणि सत्य, सुकृत व सुख यांची जी अंतिम सीमा असेल तिची शपथ घेऊन मी सांगतो की, झोपेत, जागेपणी किंवा स्वप्नांतहि माझ्या मनोमानसी एकच आवड आहे ती ही की, स्वार्थ, कपट आणि धर्मार्थकाममोक्ष यांची आस्था न बाळगतां निभेल प्रेमाने धन्याची सेवा करावी. परंतु धन्याच्या आज्ञेसारखी एरव्ही सेवाच नाही, म्हणून तो आज्ञेचा प्रसाद महाराजांकडून ह्या दासास मिळण्यांत यावा. "

अस कहि प्रेमविवस भये भारी ।
पुलक सरीर बिलोचन बारी ।
प्रभु-पद-कमल गहे अकुलाई ।
समउ सनेह न सो कहि जाई ।

इतकें बोलतांच भरत प्रेमाने अत्यंत विव्हल

झाला. त्याचे शरीरावर रोमांच उभे राहून त्याचे नेत्र अश्रूंनी डवडवले, आणि कासावीस होऊन त्याने प्रभुपदकमलांवर लोळण घेतले. त्याचे तें त्या वेळचे प्रेम अवर्णनीय होतें.

कृपासिंधु सनमानि सुबानी ।
बैठाये समीप गाहि पानी ।
भरतबिनय सुनि देखि सुभाऊ ।
सिथिल सनेह सभा रघुराऊ ।

कृपासिंधु रामांनी प्रेमळ भाषणानें भरताचा गौरव केला आणि हातानें कुरवाळून त्याला जवळ बसविलें. भरताचा विनय आणि सद्भाव पाहून रघुराज आणि सर्व सभा स्नेहाशिथिल झाली.

छंद-रघुराज सिथिल सनेह साधु समाज
मुनि मिथिलाधनी । मन महे सराहत
भरत-भायप-भगति की महिमा घनी ॥
भरतहि प्रसंसत विबुध वरपत सुमन
मानसमलिन से । तुलसी विकल सब
लोक सुनि सकुचे निसागम नलिन
से ॥ १२ ॥

रघुराज, साधुवंद, वसिष्ठ, जनक आणि सर्व संभा प्रेमानें अगदीं विरघळून गेली, आणि भरताच्या बंधुप्रीतीच्या आणि भक्तीच्या माहात्म्याची ते मनांतल्या मनांत अतिशय श्लाघा करूं लागले. देव मूळचे जरी कुटिल मनाचे असले तरी तेदेखील भरताची प्रशंसा करून त्याजवर पुष्पांचा वर्षाव करूं लागले. सर्वच लोक भरताचें भाषण ऐकून विकल होतां सायं-कालच्या कमलाप्रमाणें म्लान झाले.

सो०-देखि दुखारी दीन दुहुं समाज नर-
नारि सब । मघवा महामलीन मुयेहि
मारि मंगल चहत ॥ १२ ॥

दोन्ही समाजांतील एकंदर स्त्रीपुरुष दुःखी आणि दीन झालेले पाहूनहि त्या मृतांस मारून अत्यंत नाच असा इंद्र आपलेंच कल्याण चिंतं लागला.

१ (अगोदरच रामविरहानें दुःखी झालेल्यांना पुन्हां मोहप्रस्त करून विशेष दुःखी करणें हें मृतांस मारणेंच होय.)

चौ०-कपट-कु-चालि-सीवें सुरराजू ।
पर-अकाज-प्रिय आपन काजू ।
काकसमान पाक-रिपु-रीती ।
छली मलीन कहहुं न प्रतीती ।

इंद्र म्हणजे कपटाची आणि दुष्टपणाची सीमाच होय. त्यास आपला स्वार्थ साधून दुसऱ्याचें अकार्य करण्याची मोठी हौस असून कपट, दुष्टपणा आणि अविश्वास हे सर्व गुण कावळ्याप्रमाणें त्याचे अंगी खिळलेले आहेत.

प्रथम कुमत करि कपट सँकेला ।
सो उचाट सब के सिर मेला ।
सुरमाया सब लोग विमोहे ।
रामप्रेम अतिसय न बिछोहे ।

दुष्ट सल्ला देऊन घाला घालण्याची सर्व जुळवा-जुळव त्यानें अगोदरच (दोहा २८५ पहा) केली होती. तोच उच्चाटनप्रयोग त्यानें सर्वांचे मस्तकांवर केला. त्या इंद्रजालानें सर्वांना मोह पडला; परंतु रामप्रेमाधिक्यामुळें मात्र ते अगदींच विथळून गेले नाहींत.

भये उचाटवस मन थिर नाही ।
छन बन रुचि छन सदन सुहाही ।
दुविध मनोगति प्रजा दुखारी ।
सरित सिंधु संगम जनु बारी ।
दुचित कतहुं परितोष न लहही ।
एक एक सन मरम न कहही ।

उच्चाटनामुळें लोकांचीं मनें चंचल होऊन क्षणांत वनाची इच्छा आणि क्षणांत घरादाराविषयी प्रेम त्यांच्या मनांत येऊं लागले. समुद्रसंगमाजवळ नद्यांचें पाणी जसें दुभंग होतें तद्वत् मनें दिग्धा झाल्याकारणानें लोक अगदीं गोंधळून गेले. मनाच्या ह्या ओढा-ताणीनें त्यांना कोठेंच समाधान वाटेना आणि त्यांना एकमेकांस आपलें मर्महि सांगतां येईना.

लखि हिय हँसि कह कृपानिधानू
सरिस खान मघवान जुवानू ।

हें सर्व लक्षांत येऊन कृपानिधान राम मनांत हंसले आणि म्हणाले, खान, इंद्र आणि तरुण हे सर्व एकाच माळेंतील माणि होत.

१ 'श्रयुवमघोनामताद्धिते' हें पाणिनीय सूत्र आहे. ह्याचा अर्थ हा कीं ताद्वित्ववृत्ति वेगळी करून ध्या, युवा (पुढील पान ३७२ पहा)

दो०—भरत जनक मुनिजन सचिव साधु
सचेत बिहाइ । लागि देवमाया सबहि
जथाजोग जन पाइ ॥ २९१ ॥

भरत, जनक, मुनिजन, सचिव, संतमंडली आणि
आत्मनिष्ठ इत्यादिकांना वगळून देवमाया त्या त्या
माणसांच्या योग्यतेप्रमाणे सर्वानाच भोवली.

चौ०—कृपासिंधु लखि लोग दुखारे ।
निजसनेह सुर-पति-छल भारे ।

स्वतःवरील प्रेमाने आणि इंद्राच्या छलभाराने
लोक अगदी रंजीस आले आहेत हे कृपासिंधूनी
जाणले.

सभा राउ गुरु महिसुर मंत्री ।
भरतभगति सब कै मति जंत्री ।
रामहिँ चितवत चित्र लिखे से ।
सकुचत बोलत वचन सिखे से ।

सभा, जनक, वसिष्ठ, विप्र, सचिव ह्या सर्वांच्याच
बुद्धीवर भरताच्या भक्तीची जादू पसरली. ते रामा-
कडे चित्राप्रमाणे पाहू लागले आणि शिकविल्यासारखे
लाजत बोलू लागले.

भरत-प्रीति-नति-बिनय-वडाई ।
सुनत सुखद बरनत कठिनाई ।

भरताचे प्रेम, नीति, विनय आणि प्रभाव हे
ऐकण्यास सुखकर असून वर्णन करण्यास मात्र अवघड
आहेत.

जासु बिलोकि भगति लवलेसू ।
प्रेममगन मुनिगन मिथिलेसू ।
महिमा तासु कहइ किमि तुलसी ।
भगति सुभाय सुमति हिय हुलसी ।

(पान ३७१ वरून चालू)

आणि मधवा ह्या शब्दांचीं रूपे समान होतात. भाव हा
कों, शब्दशास्त्राच्या अतद्धित वृत्तीत वरील शब्दत्रयास
जसे स्वरूपसाम्य असते तद्वत् यौगिक पद्धतीने जीवांच्या
मानसिक अतद्धित (अ + तत् + हित = अब्रह्मनिष्ठ म्हणजे
वैषयिक अर्थात् स्वायेंकपर) वृत्तीत कृतीचे साम्य वास
करिते. हे लक्षांत येऊन रामचंद्रांच्या मनांत पाणिनीय
अष्टाध्यायीच्या सूत्राचे व्यावहारिक प्रत्यंतर येऊन हें
आले. अर्थात् त्यांना पाणिनीयाच्या बुद्धीचे मोठे कौतुक
वाटले.

आपु छोटि महिमा बडि जानी ।
कबिकुल कानि मानि सकुचानी ।
कहि न सकति गुन रुचि अधिकाई ।
मतिगति बालवचन की नाई ।

ज्याच्या भक्तीच्या लवलेशाच्या अवलोकनाने
मुनिगण आणि राजा जनक हेदेखील प्रेमांत निमग्न
झाले त्याचा महिमा मी तुलसीदास कसा वर्णू शकेन !
त्याच्या भक्तीच्या भावनेने अंतःकरणांत सद्बुद्धि
उल्हास पावते, परंतु आपण क्षुद्र आणि त्याचा
महिमा फार थोर हें समजून सर्व कवी आपली इभ्रत
जाईल म्हणून संकोच करितात. भरताच्या महिम्यांत
गुण आणि आस्वाद यांचा सुकाळ असल्यामुळे त्याचे
वर्णन करण्याची शक्ति त्यांच्या बुद्धीत रहात
नाही व म्हणून ते वर्णन करू लागले म्हणजे त्यांच्या
बुद्धीची गत बालभाषिताप्रमाणे होते.

दो०—भरत-बिमल-जस बिमल विधु सुमति
चकोर कुमारि । उदित बिमल जनहृदय
नभ एक टक रही निहारि ॥ २९२ ॥

भरताचा विमलयशचंद्रमा कविजनांच्या विमल
हृदयरूप आकाशांत उदय पावतो. परंतु त्यांची
सुमतिरूप चकोरकुमारी त्या चंद्राकडे नुसती एक-
सारखी टक लावून मात्र पाहात राहते.

चौ०—भरतसुभाउ न सुगम निगमहूँ ।
लघुमति चापलता कवि छमहूँ ।

भरताचा सद्भाव वेदशास्त्रांना देखील अगम्य
होय. तेव्हां माझ्या अल्प आणि चंचल बुद्धीवद्दल
कविजनांनी मला क्षमाच केली पाहिजे.

कहत सुनत सतिभाउ भरत को ।
सीय-राम-पद होइ न रत को ।
सुमिरत भरतहिँ प्रेम राम को ।
जेहि न सुलभ तेहि सरिस बाम को ।

भरताच्या सद्भावाच्या श्रवणपठणाने सीताराम-
चरणी कोण अतुरक्त होणार नाही ? भरताच्या
स्मरणाने रामाची भक्ति ज्यास सुलभ झाली नाही
त्यासारखा प्रारब्धहीन कोण असू शकेल ?

देखि दयाल दसा सबही की ।
राम सुजान जानि जन जी की ।
घरमधुरीन धीर नयनागर ।
सत्य सनेह सील सुख सागर ।

देस काल लाखि समयसमाजू ।
नीति-प्रीति-पालक रघुराजू ।
बोले बचन बानि सरवस से ।
हित-परिनाम सुनत ससिरस से ।

सर्व समाजाची ती दशा पाहून आणि त्याचें हार्द जाणून दयाळू, सर्वज्ञ, धर्मधुरीण, धैर्यशाली, नीति-निपुण, सत्य, स्नेह, शील आणि सुख यांचे सागर, नीति व प्रीति यांचे पालक असे रघुराज श्रीरामचंद्र देशकाल, अवसर आणि समाज यांचेकडे लक्ष देऊन हितपरिणामी, अमृताप्रमाणें श्रवणमधुर आणि वाक्सर्वस्व असें भाषण करूं लागले.

तात भरत तुह्य धरमधुरीना ।
लोक वेद विद परमप्रवीना ।

रामचंद्र म्हणाले “ वा भरता ! धर्मधुरीण, आणि वेद व व्यवहार यांचा परमप्रवीण ज्ञाता असा एक तूच आहेस.

दो०-करम वचन मानस विमल तुह्य
समान तुह्य तात । गुरुसमाज लघु-बंधु-
गुन कुसमय किमि कहि जात ॥ २९३ ॥
वत्सा ! कायावाचामनैकरून तुझ्यासारखा पवित्र तूच आहेस. ह्या गुरुसमाजांत आणि त्यांतून अशा संकटसमर्थी धाकट्या भावाचें गुणवर्णन तरी कसें करून दाखवितां येईल ?

चौ०-जानहु तात तरानि-कुल-रीती ।
सत्यसंध पितु कीराति प्रीती ।
समउ समाज लाज गुरुजन की ।
उदासीन हित अनाहित मन की ।
तुम्हहिं विदित सवही कर करमू ।
आपण मोर परमहित धरमू ।

हे तात ! आपल्या सूर्यकुलाची सत्यसंधतेची सनातन वहिवाट आणि तिजवर असलेलें पित्याचें प्रेम आणि त्यासंबंधानें त्यांची कीर्ति हें तू जाणूनच आहेस. प्रसंग, समाज, गुरुजनांची मर्यादा, आपले शत्रु, मित्र आणि उदासीन यांचें मनोगत, आणि आपणां सर्वांचें आणि व्यक्तिशः माझें परमहित आणि धर्म ह्या सर्वच गोष्टींचें रहस्य तुला अवगतच आहे.

मोहि सब भाँति भरोस तुम्हारा ।
तदपि कहउँ अवसर अनुसारा ।
तात तात बिनु बात हमारी ।
केवल गुरु-कुल-कृपा सँभारी ।

न तरु प्रजा पुरजन परिवारू ।
हमहिं सहित सब होत खुआरू ।

मला तर सर्वस्वी तुझाच भरंवसा आहे. तथापि प्रसंगानुरूप मला बोलणें प्राप्त आहे कीं, बाळा ! पित्याच्या पश्चात् आपली ब्रूज केवळ ह्या गुरुजनांच्या कृपेनेच कायम राखिली. नाहीं तर तुम्हां-आम्हांसकट सर्व प्रजा, पुरजन आणि परिवार दुःखी झाले असते.

जौं बिनु अवसर अथव दिनेसू ।
जग केहि कहहु न होइ कलेसू ।
तस उतपात तात विधि कीन्हा ।
मुनि मिथिलेस राखि सवु लीन्हा ।

सूर्यच जर अकार्ली अस्तंगत झाला तर जगांत, सांग पाहूं, कोणाला क्लेश व्हावयाचे नाहींत ? असलाच आघात दुर्दैवानें प्राप्त झाला होता, परंतु बंधो ! ह्या गुरुमाउलीनें आणि ह्या मिथिलेश्वरानें तो सर्व सावरून घेतला.

दो०-राजकाज सब लाज पति धरम धरनि
धन धाम । गुरुप्रभाउ पालिहि सवहिं
भल होइहि परिनाम ॥ २९४ ॥

राजकारण आणि त्याची सर्व इभ्रत, प्रतिष्ठा, धर्म, राष्ट्र, धन आणि धाम ह्या सर्वांचें रक्षण गुरूंचा प्रभावच करील आणि त्याच योगानें शेवटीं आपलें कल्याण होईल.

चौ०-साहित समाज तुम्हारा हमारा ।
घर बन गुरुप्रसाद रखवारा ।
मातु-पिता-गुरु-स्वामि-निदेसू ।
सकलधरम धरनीधर सेसू ।
सो तुम्ह करहु करावहु मोहू ।
तात तरानि-कुल-पालक होहू ।

समाजासहित घरीं तुझें आणि वनांत माझें रक्षण ह्या गुरूंच्या प्रसादानेंच होईल. माता, पिता, गुरु आणि स्वामी ह्यांच्या आज्ञेतच सर्व धर्म. एकवटला आहे आणि तीच आज्ञा शेषाप्रमाणें पृथ्वीला आधारभूत आहे. ती (पित्याची) आज्ञा तूं शिरसावेद्य मानून माझ्याहि करवीं तिचें पालन कर आणि हे तात ! अशा रीतीनें सूर्यकुलाचें रक्षण कर.

साधक एक सकलसिद्धि देनी ।
कीरति सुगति भूतिमय बेनी ।

सो विचार सहि संकट भारी ।
 करहु प्रजा परिवार सुखारी ।
 बाढी विपत्ति सबहि मोहि भाई ।
 तुम्हहि अवधि भरि बडि कठिनाई ।

सर्व सिद्धीचें आणि कीर्ति, सद्गति आणि ऐश्वर्य ह्या त्रिवेणीचें साधक असें (आज्ञापरिपालन) हैं एकच साधन आहे. असा विचार करून ह्या घोर संकटास तोंड देऊन प्रजा आणि परिवार ह्यांना सुखी कर. ही विपत्ति माझ्या आणि वरकड सर्व-त्रांच्या समोर सारखीच वाढून आली आहे. तरी तुला मात्र चवदा वर्षेपर्यंत ही विपत्ति सोसणें फारच जड जाणार आहे.

जानि तुम्हहि मृदु कहहु कठोरा ।
 कुसमय तात न अनुचित मोरा ।
 होहि कुठाय सुवंधु सहाये ।
 ओडियहि हाथ असनि के घाये ।

तुजें कोमल अंतःकरण जाणून देखील मी हें कठोर बोलत आहे. परंतु हे तात ! प्रसंग वाईट आहे हें जाणून माझें भाषण अनुचित आहे असें समजून नकोस. संकटसमयी प्रियकर बंधूच उपयोगी पडतील. तरवारीचा वार हातच चुकवितील.

दो०—सेवक कर पद नयन से मुख सो
 साहिब होइ । तुलसी प्रीति की रीति
 सुनि सुकवि सराहि सोइ ॥ २९५ ॥

सेवक हे हस्त, पाद, नेत्र इत्यादिकांप्रमाणें असून स्वामी हा मुख होय. तुलसीदास म्हणतात की, प्रेमाचें हें लक्षण ऐकून सत्कविजन अशा सेवकाची प्रशंसाच करीत असतात. (ह्याचा स्पष्ट भाव ३०४ दोह्यांत आहे.)

चौ०—सभा सकल सुनि रघुवर बानी ।
 प्रेम-पयोधि-अमिय जनु सानी ।
 सिथिलसमाज सनेह समाधी
 देखि दसा चुप सारद साधी ।

रघुवराचें भाषण ऐकून सर्व सभा जणुंकाय प्रेम-सागरजन्य अमृतांत तल्लीन झाली. सर्व समाज इतका शिथिल झाला की, जणुंकाय प्रेमसमाधीत मग्न झाल्याप्रमाणें तो भासला. ती स्थिति पाहून वाग्देवीहि स्तब्ध झाली.

भरताहि भयउ परम संतोष ।
 सनमुख स्वामि बिमुख दुख दोष ।

मुख प्रसन्न मन मिटा विषादू ।
 भा जनु गूंगोहि गिराप्रसादू ।
 कीन्ह सप्रेम प्रनाम बहोरी ।
 बोले पानिपंकरुह जोरी ।

दुःखदोष नाहीसे होऊन स्वामी आपल्या सन्मुख झाले हें पाहून भरतास पराकाष्ठेचा आनंद झाला. मूकास वाचा फुटावी अशाप्रमाणें भरताच्या मनाची हुरहुर नाहीशी होऊन त्याचें चित्त प्रसन्न झाले. फिलून प्रेमपूर्वक प्रणाम करून आणि हस्तकमलें जोडून तो बोल्हू लागला.

नाथ भयउ सुख साथ गये को ।
 लहेउँ लाहु जग जनम भये को ।
 अब कृपाल जस आयसु होई ।
 करउँ सीस धरि सादर सोई ।
 सो अवलंब देव मोहि देई ।
 अवधि पारु पावउँ जेहि सेई ।

भरत म्हणाला, “ हे प्रभो ! आपल्या बरोबर येण्याचें सुख मी अनुभविलें आणि इहलोकीं जन्म घेतल्याचेंहि पूर्ण सार्थक झालें. दयाळा ! आतां आपण जी आज्ञा कराल ती मस्तकीं धारण करून मी आदरपूर्वक त्याप्रमाणें वर्तन करीत राहीन. आतां प्रभूंनीं मला असा कांहींतरी आधार द्यावा की, ज्याची जोपासना करीत मी हा चवदा वर्षांचा काल कंठण्यास समर्थ होईन.

दो०—देव देवअभिषेक हित गुरुअनुसासन
 पाइ । आनेउँ सब तीरथसलिल तेहि
 कहँ काह रजाइ ॥ २९६ ॥

प्रभो ! गुरुजींच्या आज्ञेनुसार महाराजांचे अभिषेकाप्रीत्यर्थ सर्व तीर्थींचें जल आणलें आहे, त्या बाबतींत कांहीं आज्ञा असावी.

चौ०—एक मनोरथ बड मन माहीं ।
 सभय सकोच जात कहि नाहीं ।

माझ्या मनाची एक मोठी हौस राहिली आहे परंतु ती भीति आणि संकोच यामुळें मला सांगता येत नाही. ”

कहहु तात प्रभुआयसु पाई ।
 बोले बानि सनेह सुहाई ।
 चित्रकूट मुनि थल तरिथ बन ।
 खग मृग सारि सर निर्झर गिरिगन ।

प्रभु-पद-अंकित अवनि विसेखी ।

आयसु होइ त आवउँ देखी ।

“ हे तात ! बोल ’, म्हणून प्रभूची आज्ञा होतांच भरत स्नेहसुभग वाणीने म्हणाला, “ ह्या चित्रकूटावरील मुनिजन, त्यांचे आश्रम, तीर्थे, वने, खग, मृग, नद्या, सरोवरे, निश्चर, डोंगरांच्या रांगा इत्यादि प्रभुपदांनी मंडित झालेली विशिष्ट स्थले, आज्ञा होत असल्यास मी पाहून येईन. ”

अवसि अत्रिआयसु सिर धरहू ।

तात विगत भय कानन चरहू ।

मुनिप्रसाद वन मंगलदाता ।

पावन परम सुहावन भ्राता ।

रिषिनायक जहू आयसु देही ।

राखेहु तीरश्रजल थल तेही ।

(हें ऐकून राम म्हणाले,) “ अवश्य, अत्रिमहाराजांची आज्ञा शिरसावंध करून, वाळा ! अरण्यांत निर्धास्तपणें संचार कर. बंधो ! मुनींच्या कृपेनें हें परमपावन आणि सुंदर वन तुला मंगलप्रदच होईल. ऋषिश्रेष्ठ जेथें आज्ञा देतील तेथेंच ह्या तीर्थजलांची स्थापना करावी. ”

मुनि प्रभुवचन भरत सुख पावा ।

मुनि-पद-कमल मुदित सिर नावा ।

ह्याप्रमाणें प्रभूचें वचन ऐकून भरतास आनंद झाला आणि त्यानें अत्रिमहाराजांच्या चरणकमलांचे ठायीं मस्तक नमविलें.

दो०—भरत-राम-संवाद मुनि सकल-सु-

मंगल-मूल । सुर स्वारथी सराहि कुल

वरषत सुर-तरु-फूल ॥ २९७ ॥

भरत आणि रामचंद्र यांचा मनोहर आणि आनंदकारक संवाद ऐकून स्वार्थी देवतांनीं सूर्यकुलाची प्रशंसा करून प्रसन्नचित्तानें पुष्पांचा वर्षाव केला.

चौ०—धन्य भरत जय राम गोसाईं ।

कहत देव हरषत वरिआईं ।

मुनि मिथिलेस सभा सब काहू ।

भरत वचन मुनि भयउ उछाहू ।

भरत-राम-गुन-ग्राम-सनेहू ।

पुलकि प्रसंसत राउ बिदेहू ।

देवांना आनंदाचें भरतें येऊन ते भरताला धन्यवाद देऊन रामप्रभूचा जयजयकार करूं लागले. ऋषिष्ठ, जनक, सभाजन ह्या सर्वांनाच भरताचें भाषण

ऐकून परमाव्हाद वाटला. राजा विदेह, पुलकित होत्साता, भरत आणि रामचंद्र यांचे गुणगण आणि प्रेम यांची प्रशंसा करूं लागला.

सेवक स्वामि सुभाउ सुहावन ।

नेम प्रेम अति पावन पावन ।

मति अनुसार सराहन लागे ।

सचिव सभासद सब अनुरागे ।

“ हे स्वामिसेवक खरे खरे स्वभावशुद्ध आहेत, ह्यांचें व्रत आणि प्रेम हीं पवित्राहूनहि पवित्र होत ’ अशा प्रकारें सचिव, सभासद वगैरे सर्व मंडळी प्रेमाविष्ट होऊन यथामति स्तुति करूं लागली.

मुनि मुनि राम-भरत संवादू ।

दुहुं समाज हिय हरष बिपादू ।

राममातु दुख-सुख-सम जानी ।

कहि गुन राम प्रबोधी रानी ।

एक कहहि रघुवीरबडाई ।

एक सराहत भरतभलाई ।

रामभरतांचा संवाद ऐकून ऐकून दोन्ही समाजांची अंतःकरणें हर्ष आणि विषाद यांनीं युक्त झाली. कौसल्येस सुखदुःख समसमान वाटून ती रामाचे गुण वर्णन करून इतर राण्यांचें समाधान करूं लागली. कोणी रघुवीराचें महत्त्व गाऊं लागल्या तर इतर कोणी भरताचा चांगुलपणा वाखाणूं लागल्या.

दो०—अत्रि कहेउ तव भरत सन सैलसमीप

सुकूप । राखिय तीरथतोय तहूँ पावन

अमिय अनूप ॥ २९८ ॥

नंतर अत्रिऋषि भरतास हाणाले कीं, “ ह्याच पर्वताचे समीप पवित्र आणि अमृतासारखा अनुपम असा एक उत्तमोत्तम कूप आहे तेथें ह्या तीर्थजलांची स्थापना करावी. ”

चौ०—भरत अत्रिअनुसासन पाई ।

जलभाजन सब दिये चलाई ।

सानुज आपु अत्रि मुनि साधू ।

साहित गये जहूँ कूप अगाधू ।

अत्रिमुनींच्या आज्ञेनुसार भरतानें सर्व तीर्थ-पात्रें पुढें रवाना केलीं आणि स्वतः शत्रुघ्न, अत्रि, वसिष्ठ आणि मुनिमंडळ यांच्या सहवर्तमान त्या अगाध कूपाकडे जाण्यास निघाला.

पावन पाथ पुन्य थल राखा ।

प्रमुदित प्रेम अत्रि अस भाखा ।

तात अनादि सिद्ध थल एहू ।

लोपेउ काल विदित नहिं केहू ।

त्या पुण्यस्थळीं तीर्थजलें सांठविल्यानंतर अत्रि-
मुनि प्रेमहर्षित होत्साते ह्मणाले, “ बाळा भरता ! हें
स्थळ अनादिसिद्ध होय. कालमानानें तें लोपलें म्हणून
तें हल्लीं कोणासहि अवगत नाहीं.

तब सेवकन्ह सरस थल देखा ।

कीन्ह सुजल हित कूप बिसेखा ।

विधिवस भयउ बिस्व उपकारू ।

सुगम अगम आति धरम बिचारू ।

तुझ्या सेवकांनीं हि केवळ दलदलीची जागा समजून
तोच हा कूप तुझ्या तीर्थजलासाठीं त्यांनीं उपसून तयार
केला आहे. विधिवशात् अवध्या जगावरच हा एक
उपकार झाला. हा कूप म्हणजे धर्माची एक मोठी मह-
त्वाची बाब असून आजपर्यंत ती लुप्त झाली होती,
ती आतां मात्र अगदीं सुलभ झाली.

भरतकूप अब कहिहाहिं लोगा ।

अतिपावन तीर्थ जलजोगा ।

प्रेम सनेम निमज्जत प्राणी ।

होइहाहिं बिमल करममनबानी ।

यापुढें लोक ह्यास ‘ भरतकूप ’ ही संज्ञा देतील.
तीर्थजलांचे योगानें हा अत्यंत पवित्र झाला आहे.
जो कोणी प्राणी ह्याचें प्रेमानें आणि नेमानें स्नान
करील तो कायावाचामनें करून शुद्ध होईल.”

दो०—कहत कूपमहिमा सकल गये जहाँ
रघुराउ । अत्रि सुनायउ रघुवरहिं
तीर्थ-पुन्य-प्रभाउ ॥ २९९ ॥

याप्रमाणें कूपाचें माहात्म्य वर्णन करीत करीत सर्व
मंडळी रामचंद्राकडे परतली. अत्रिमुनींनीं रघुवरासहि
भरतकूपतीर्थाचा पुण्यप्रभाव निवेदन केला.

चौ०—कहत धरम इतिहास सप्रीती ।

भयउ भोर निसि सो सुख बीती

नित्य निबाहि भरत दोउ भाई ।

राम—अत्रि—गुरु—आयसु पाई ।

सहित समाज साज सब सादे ।

चले राम—बन—अटन पयादे ।

मंडळी धार्मिक आणि ऐतिहासिक गोष्टी प्रेमानें
सांगत आहेत तोंच ती आनंदाची रात्र संपून पहाट
झाली. नित्यकर्में सारून, आणि राम अत्रिमुनी
आणि वसिष्ठ यांची आज्ञा घेऊन भरत आणि शत्रुघ्न

सर्व मंडळींसह साध्या थाटानें रामवनविहारार्थ पायींच
निघाले.

कोमल चरन चलत बिनु पनहीं ।

भइ मृदु भूमि सकुचि मन मनहीं ।

कुस कंटक काँकरी कुराई ।

कटुक कठोर कुवस्तु दुराई ।

महि मंजुल मृदु मारग कीन्हे ।

बहत समीर त्रिविध सुख लीन्हे ।

भरत आपल्या कोमल पायांनीं अनवाणीच चालत
असतां पृथ्वी मनांतल्या मनांत संकोचून मृदु झाली.
तिनें गवत, कांटे, दगड, कांटेरी झुडपें वगैरे त्रास-
दायक आणि कठोर अशा वाईट वस्तु दूर करून
वाटा साफ आणि मऊ करून ठेविल्या. त्रिविध सुखाना
घेऊन वारा वाहूं लागला.

सुमन बरापि सुर घन करि छाहीं ।

बिटप फूलि फल तृन मृदुताहीं ।

मृग बिलोकि खग बोलि सुबानी ।

सेवहिं सकल रामप्रिय जानी ।

देवांनीं फुलें उधळलीं. मेघांनीं छाया केली. तृणें
मृदु झालीं. वृक्ष पुष्पफळांनीं लदवदून गेले. मृग
टक लावून पाहूं लागले. पक्षी मधुर आलाप काढूं
लागले. (भरत हा) रामप्रिय आहे हें जाणून सर्वच
सेवेला तत्पर झाले.

दो०—सुलभ सिद्धि सब प्राकृतहु राम कहत
जमुहात । राम-प्राण-प्रिय भरत कहूँ
यह न होइ बडि वात ॥ ३०० ॥

एखादा साधारण मनुष्य नुसती जांभई देताना
देखील जर रामनामोच्चार करील तर त्यास देखील सर्व
सिद्धि आपोआप भेटतील. मग भरत हा तर रामाला
प्राणाहूनहि प्रिय, तेव्हां त्यासंबंधानें ही म्हणजे मोठीशी
गोष्ट नव्हे.

चौ०—एहि विधि भरत फिरत बन माहीं ।

नेम प्रेम लाखि मुनि सकुचाहीं ।

अशा रीतीनें भरत वनामध्ये फिरत असतां त्याचा
निश्चय आणि प्रेम पाहून मुनींनाहि पण संकोच उत्पन्न
झाला.

पुन्य जलास्रय भूमि बिभागा ।

खग मृग तरु तृन गिगि बन बागा ।

चारु विचित्र पवित्र बिसेखी ।

वृक्षत भरत दिव्य सब देखी ।

चित्रपटावरील अत्यंत पावन, रमणीय, विचित्र आणि पावित्र्य असे जलभाग, भूभाग, पक्षी, मृग, तरु, वृण, गिरी, वने, उपवने वगैरे सर्वच दिव्य पाहून भरत त्यांच्यासंबंधानें विचारपूस करी.

मुनि मनमुदित कहत रिषिराऊ ।
हेतु नाम गुन पुन्य प्रभाऊ ।
कतहुं निमज्जन कतहुं प्रनामा ।
कतहुं बिलोकित मन अभिरामा ।
कतहुं बैठि मुनिआयसु पाई ।
मुभिरत सीयसाहित दोड भाई ।

तें ऐकून ऋषिवर्य हर्षित अंतःकरणानें त्या त्या स्थलांचे हेतु, नांव, गुण, पावित्र्य आणि माहात्म्य वर्णन करीत. भरतानें कोठें स्नान करावें तर कोठें नमस्कारच घालावा, कोठें मनास रमणीय वाटल्या-मुळें बघतच रहावें, तर कोठें मुनींची आज्ञा घेऊन सीतेशिहित बंधुद्वयाचें स्मरणच करीत बसावें.

देखि सुभाउ सनेहु सुसेवा ।
देहिं असीस मुदित बनदेवा ।
फिराहिं गये दिन पहर अंढाई ।
प्रभु--पद--कमल विलोकाहिं आई ।

भरताचा सद्भाव, भक्ति आणि उत्तम सेवा पाहून वनदेवतांनीं आनंदित होऊन त्यास आशीर्वाद द्यावे. अडीच प्रहर दिवस लोटला म्हणजे त्यानें परतावें आणि येऊन प्रभुपदकमलांचें दर्शन घ्यावें.

दो०--देखे थलतीरथ सकल भरत पाँच
दिन माँझ । कहत सुनत हरिहर सुजस
गयउ दिवस भइ साँझ ॥ ३०१ ॥

भरतानें सर्व तीर्थे आणि स्थळे पाँच दिवसांत पाहिलीं. हरिहरांच्या सद्यःश्रावणकीर्तनांत तोहि दिवस गेला आणि सूर्यास्त झाला.

चौ०--भोर न्हाइ सब जुग समाजू ।
भरत भूमिसुर तिरहुतिराजू ।
भल दिन आजु जानि मन माही ।
राम कृपालु कहत सकुचाही ।

प्रातःस्नानें आटोपून, भरत, विप्रवृंद व राजा जनक वगैरे सर्व मंडळी जुळली. आज दिनशुद्धि आहे असें रामाच्या मनांत आलें, परंतु त्या दयाळूस तें बालण्यास फार संकोच वाटला.

गुरु नृप भरत सभा अवलोकी ।
सकुचि राम फिरि अवानि बिलोकी ।

सल सराहि सभा सब सोची ।
कहुं न रामसम स्वामि संकोची ।

वसिष्ठ, जनक, भरत आणि इतर मंडळी यांना न्याहाळून राम संकोचले आणि फिरून त्यांनीं खालीं मान घातली. त्यांच्या त्या शालीनतेचें वर्णन करीत सर्व सभा दुःखानें म्हणूं लागली कीं, रामासारखा संकोचित स्वामी अन्यत्र कोठेंहि नसेल.

भरत सुजान रामरुख देखी ।
उठि सप्रेम धरि धीर विसेखी ।
करि दंडवत कहत कर जोरी ।
राखी नाथ सकल रुचि मोरी ।

रामाची मर्जी ओळखण्यांत चतुर असा भरत विशेष धारिष्ट करून उठला आणि हात जोडून आणि दण्डवत करून प्रेमपूर्वक म्हणूं लागला--“ प्रभूंनीं माझें सर्वतोपरी कोडच पुरविलें.

मोहि लागि सबहिं सहेउ संतापू ।
बहुत भौति दुख पावा आपू ।
अब गोसाँई मोहि देउ रजाई ।
सेवउं अवध अवधि भरि जाई ।

महाराजांनीं माझेकरितां सर्व त्रास सहन केल्या आणि हरत-व्हेनें स्वतःस दुःखांत लोटून घेतलें. स्वामिन् ! आतां मला आज्ञा असावी म्हणजे मी जाऊन अवधीपर्यंत अयोध्येचीच सेवा करीन.

दो०--जेहि उपाय पुनि पाय जन देखइ
दीनदयाल । सो सिख देखइ अवधि
लगि कोसलपाल कृपाल ॥ ३०२ ॥

हे दीनदयाल, दयानिधान, अयोध्यानाथ ! ज्या उपायानें चवदा वर्षांनंतर फिरून ह्या दासाला हे चरण पहाण्यास मिळतील अशी कांहीं तरी आज्ञा देऊन ठेवावी.

चौ०--पुरजन परिजन प्रजा गोसाँई ।
सब सुचि सरस सनेह सगाई ।
राउर बादि भल भव-दुख-दाहू ।
प्रभु बिनु बादि परम-पद-लाहू ।

पुरजन, परिजन, आणि प्रजा हे स्नेहसंबंध जरी सर्वथा शुद्ध आणि सरस असले तरी तेदेखील भव-दुःखदायकच होत. आपणासारख्या धन्याप्रीत्यर्थ तेहि पुण पुरवतात. परंतु आपणाविरहित मोक्षप्राप्ति देखील व्यर्थच होय.

स्वामि सुजान जानि सब ही की ।
रुचि लालसा रहानि जन जी की ।
प्रनत पालु पालहिँ सब काहू ।
देव दुहूँ दिसि ओर निबाहू ।
अस मोहिँ सब बिधि भूरि भरोसो ।
किये बिचारुन सोच खरो सो ।

शरणागताचें रक्षण करणारे आपण सर्वज्ञ स्वामी,
दासाचें हार्द, कल, इच्छा, राहणी, जिव्हाळा वगैरे
सर्व समजून सरसकट सर्वांचें पालनच करीत असतां,
त्या अर्थी माझी बाजू दोहीपक्षां देव संभाळणारच,
हा मला सर्वप्रकारें पूर्ण भरंवसा आहे आणि हाच
विचार करून मी खरोखरी निश्चित आहे.

आरति मोर नाथ कर छोहू ।
दुहूँ मिलि कीन्ह ढीठ हठि मोहू ।
यह बड दोष दूरि करि स्वामी ।
तजि सकोच सिखइय अनुगामी ।

माझी तळमळ आणि प्रभूची मजविषयी कळवळ
ह्या दोहोनीं मिळून मला जयरीनेच धीट बनविलें.
माझा हा भयंकर दोष दूर सारून स्वामीनीं संकोच
सोडून मला सेवकाला आज्ञा दिलीच पाहिजे. ”

भरतबिनय सुनि सबहि प्रसंसी ।
खीर-नीर-बिबरन-गति हंसी ।

भरताचा विनय पाहून, ‘ नीरक्षीरविवरणाची ही
हंसाचीच हातोटी आहे ’ असें म्हणून सर्वजण त्याची
वाहवा करूं लागले.

दो०-दीनबंधु सुनि बंधु के वचन दीन
छलहीन । देस-काल-अवसर-सरिस
बोले राम प्रवीन ॥ ३०३ ॥

भरताचें तें दीन आणि अकृत्रिम भाषण श्रवण
करून दीनवत्सल राम, देश, काल आणि वर्तमान
यांना अनुसरून अधिकारात्मक भाषण करूं लागले.

चौ०-तात तुझारि मोरि परिजन की ।
चिंता गुरुहिँ नृपहिँ घर बन की ।
माथे पर गुरु मुनि मिथिलेसू ।
हमहिँ तुझहिँ सपनेहुँ न कउसू ।

(राम म्हणाले,) “ हे तात ! तुझी, माझी,
कुटुंबाची, घराची आणि वनाची सर्व चिंता
ह्या गुरुमाउलीस आणि विदेहमहाराजांस आहेच. गुरु
(वसिष्ठ) मुनि (विश्वामित्र आदि) आणि मिथि-

लेश ह्यांचें छत्र डोक्यावर असतां तुम्हांआम्हांला
स्वप्नांतदेखील दुःखाची कल्पना येणार नाही.

मोर तुझार परमपुरुषारथ ।
स्वारथ सुजस धरम परमारथ ।
पितुआयसु पालिय दुहूँ भाई ।
लोक वेद भल भूपभलाई ।

माझा आणि तुझा परमपुरुषार्थ, स्वार्थ, सद्यः,
धर्म आणि परमार्थ हे सर्व दोघांही बंधूनीं पित्राज्ञा-
पालन करण्यांतच आहेत. शास्त्र आणि लोक दोघां-
नाहि हें मान्य असून ह्यांतच आपल्या पित्याचें
कल्याण आहे.

गुरु-पितु-मातु-स्वामि-सिख पाले ।
चलेहु कु-मग-पग परहिँ न खाले ।
अस बिचारि सब सोच बिहाई ।
पालहु अवध अवधि भरि जाई ।

गुरु, पिता, माता आणि स्वामी यांची जो आज्ञा
पालतो तो आड वाटेनें जरी चालला तरीहि त्याचें
पाऊल घसरून तो पडणार नाही. असा विचार करून
सर्व दुःखांचा त्याग कर आणि परत जाऊन अवधि-
पर्यंत अयोध्येचें राज्य कर.

देस कोस पुरजन परिवारु ।
गुरुपद रजहिँ लाग छरुमारु ।
तुझ मुनि-मातु-सचिव-सिख मानी ।
पालेहु पुहुमि प्रजा रजधानी ।

देश, कोश, पुरजन आणि परिवार यांचा सर्व
भार गुरुपदरजांकडेच सोंपीव आणि स्वतः तूं गुरु,
माता आणि सचिव यांच्या आज्ञेप्रमाणें वागून पृथ्वी,
प्रजा आणि राजधानी यांचें पालन कर.

दो०-मुखिया मुख सो चाहिये खान पान
कहँ एक । पालइ पोषइ सकल अंग
तुलसी सहित विवेक ॥ ३०४ ॥

चौ०-राज-धरम-सरबसु एतनोई ।
जिमि मन माँह मनोरथ गोई ।

मुख्यानें मुखाप्रमाणें असावयास पाहिजे. खाण्या-
पिण्यासाठी तें (तोंड) एकटेंच असतें; परंतु त्यानें
सर्वांगाचेंच पालनपोषण करावें लागतें, आणि तेंहि
मन जसें आपल्या विचारांना झांकून सुरक्षित ठेवतें
त्याप्रमाणें विचारपूर्वक करावयास पाहिजे. राजनीतीचें
मूलतत्त्व काय तें एवढेंच आहे.”

बंधुप्रबोध कीन्ह बहु भौंती ।
बिनु अधार मन तोष न साँती ।
भरत सील गुरु सचिव समाजू ।
सकुच सनेह बिबस रघुराजू ।

रामचंद्रांनीं भरताचें परोपरीनें सांत्वन केलें, परंतु आधारावांचून त्याच्या मनास समाधान आणि शांति वाटेना. एकीकडे भरताचें शील आणि दुसरीकडे गुरुजन आणि सचिव हीं मंडळी, त्यामुळें रघुराज प्रेम आणि संकोच यांमध्ये घोंटाळें लागले.

प्रभु करि कृपा पावरी दीन्ही ।
सादर भरत सीस धरि लीन्ही ।
चरनपीठ करुनानिधान के ।
जनु जुग जाभिक प्रजा प्रान के ।
संपुट भरतसनेह रतन के ।
आखर जुग जनु जीवजतन के ।
कुलकपाट कर कुसल करम के ।
विमलनयन सेवा-सु-धरम के ।

नंतर प्रभुरायांनीं कृपा करून आपल्या पादुका दिल्या. त्या भरतानें सादर मस्तकावर घेतल्या. दयाघनाचीं तीं चरणपीठें म्हणजे जणुंकाय प्रजेच्या प्राणांचे दोन आत्मरक्षकच, किंवा भरताच्या भक्तिरत्नाच्या दोन पेत्र्याच, किंवा जीवाच्या मोक्षसाधनाचीं दोन बाजाक्षरेंच, किंवा सूर्यकुलाचीं कपाटेंच, किंवा कर्मकांडाचे दोन हस्तच, किंवा सेवाधर्माचे विमल नेत्रच होत.

भरत मुदित अवलंब लहे ते ।
अस सुख जस सिय राम रहे ते ।

रामचंद्रांनीं आपल्या पादुका दिल्यावर भरतास हर्ष वाढून अयोध्येत सीतारामांनीं राहण्याचें जें सुख तेंच त्या पादुकांच्या लाभानें त्यास होऊं लागलें.

दो०-माँगेउ विदा प्रनामु करि राम लिये
उर लाइ । लोग उचाटे अमरपति
कुटिल कुअवसरु पाइ ॥ ३०५ ॥

भरतानें आज्ञा मागितली आणि त्यानें प्रणाम करितांच रामांनीं त्यास उचलून हृदयाशीं कवटाळलें. तीं नाजूक संधि साधून कुटिल इंद्रानें लोकांच्या मनाचें उच्चाटन केलें.

चौ०-सो कुचालि सब कहँ भइ नीकी ।
अवधिआस सम जीवनि जी की ।

न तरु लपन-सिय-राम-वियोगा ।
हहरि मरत सब लोंग कुरोगा ।
रामकृपा अवरेव सुधारी ।
बिनुधधारि भइ गुनद गोहारी ।

इंद्राची ती कुचाळी सर्वांच्याच पथ्यावर पडली. चौदा वर्षेपर्यंत लोकांचे प्राण जगण्याची आशा तिच्यामुळें उत्पन्न झाली. एरव्ही सीतारामलक्ष्मणांच्या विरहरूप दुर्धर रोगानें सर्व लोकांनीं हळहळून प्राण सोडले असते. केवळ रामाच्याच कृपेमुळें हा अतिप्रसंग टळला आणि देवांचीं कारस्थानेंदेखील साहाय्यक आणि हितकारक झालीं.

भेँटत भुज भरि भाइ भरत सो ।
राम-प्रेम-रस कहि न परत सो ।
तन मन वचन उमग अनुरागा ।
धीर-धुरं-धर धीरज त्यागा ।
वारि-ज-लोचन मोचत वारी ।
देखि दसा सुरसभा दुखारी ।

राम भरताला आपल्या बाहुंनीं कवटाळून भेटले. त्या वेळचा रामाचा प्रेमरस वर्णन करणें शक्यच नाहीं. काया, वाचा आणि मन यांतून प्रेम उमगूं लागलें. धैर्यधुरंधरांचेहि धारिष्ट पळालें आणि तेहि आपल्या नेत्रकमलांतून अश्रू ढाळूं लागले. तो हृदयद्रावक देखावा पाहून देवदेखील दुःखित झाले.

मुनिगन गुरु धुर धीर जनक से ।
ज्ञानअनल मन कसे कनक से ।
जे बिरंचि निरलेप उपाये ।
पदुमपत्र जिमि जग जलजाये ।

दो०-तेउ बिलोकि रघुवर-भरत-प्रीति
अनूप अपार । भयेमगन मन तन वचन
सहित विराग विचार ॥ ३०६ ॥

ज्यांचीं मनं ज्ञानार्थांत सुवर्णाप्रमाणें कसास लागलीं होती आणि ज्यांना जलांत उत्पन्न झालेल्या कमलपत्राप्रमाणें विधाव्यानें जगांत निर्लेप उत्पन्न केलें होतें, असे वसिष्ठ, जनक यांच्या तोलाचे धैर्यधुरंधर मुनिगण देखील रामभरतांचें अलौकिक आणि अपरंपार प्रेम पाहून आपापल्या विवेकवैराग्यानिशीं कायावाचामनंकरून त्यांतच तल्लीन झाले.

चौ०-जहाँ जनक गुरु गति मति भोरी ।
प्राकृत प्रीति कहत बडि खोरी ।

वरनत रघुवर-भरत-वियोगू ।
 सुनि कठोर कवि जानिहि लोगू ।
 सो सकोच रस अकथ सुबानी ।
 समउसनेह सुमिरि सकुचानी ।

जेथें जनक व वसिष्ठ यांच्या मतीची गाति कुंठित झाली तें प्रेम प्राकृत मनुष्यानें वर्णन करणें (किंवा त्या प्रेमास प्राकृत म्हणणें) हें महन्मूर्खत्व होय. रामभरतांच्या वियोगाचें वर्णन ऐकतील तर ऐकणारे त्या कवीस कठोरच समजतील. एक तर ही लाज, आणि दुसरें तो रसच अनिर्वाच्य, हाणून त्या वेळ-च्या प्रेमाचें स्मरण होतांच विलक्षण काव्यशक्ति देखील लाजू लागते.

भेँटि भरत रघुवर समुझाये ।
 पुनि रिपुदवन हरषि हिय लाये ।
 सेवक सचिव-भरत-रुख पाई ।
 निज निज काज लगे सब जाई ।

रघुवरांनीं भरतास भेटून त्याचें सांत्वन केलें आणि नंतर त्यांनीं आनंदानें शत्रुघ्नास हृदयार्शी कवटाळिलें. सचिव आणि भरत यांची आज्ञा घेऊन सर्व सेवकमंडळी जाऊन आपापल्या कार्यास लागली.

मुनि दारुनदुख दुहूँ समाजा ।
 लगे चलन के साजन साजा ।
 प्रभु-पद-पदुम बांदि दोउ भाई ।
 चले सीस धरि रामरजाई ।
 मुनि तापस बन देव निहोरी ।
 सब सनमानि बहोरि बहोरी ।

तें ऐकून दोन्हीहि समाजांस अत्यंत दुःख झालें आणि ते जाण्याची तयारी करूं लागले. दोघेहि बंधु प्रभूच्या चरणकमलांस वंदन करून आणि त्यांची आज्ञा शिरसाबंध मानून मुनि, तापस व वनदेवता यांची प्रार्थना करून आणि वारंवार सर्वांचा सन्मान करून चालूं लागले.

दो०- लषनहिँ भेँटि प्रनाम करि सिर
 धरि सिय-पद-धूरि । चले सप्रेम असीस
 मुनि सकल-सु-मंगल-मूरि ॥ ३०७ ॥

ते लक्ष्मणास भेटले, सीतेस प्रणाम करून तिचे पदरज मस्तकावर धारण करते झाले आणि सर्व सुमंगलाचें निधान असे सतिचे आशीर्वाद घेऊन प्रेमान्वित होत्साते चालूं लागले.

चौ०-सानुज राम नृपाहि सिर नाई ।
 कीन्हि बहुत विधि विनय बडाई ।
 देव दयावस बड दुख पायेउ ।
 सहित समाज काननहिँ आयेउ ।
 पुर पग धारिय देइ असीसा ।
 कीन्ह धीर धरि गवन महीसा ।

लक्ष्मणासह रामांनीं राजाजनकास नमन केलें आणि अनेक प्रकारें त्यास आळवून विनंति केली कीं,—“ महाराज ! मजविषयींच्या आपल्या दयालु-त्वामुळें आपण मंडळीसह अरण्यांत येऊन फारच कष्टी झालांत; आतां मला आपण आशीर्वाद देऊन आपले चरण आपल्या राजधानीला लावावे. ” तेव्हां राजाजनकाहि धैर्य धरून परत फिरला.

मुनि महिदेव साधु सनमाने ।
 विदा किये हरि-हर-सम जाने ।
 सासुसमीप गये दोउ भाई ।
 फिरे बांदि पग आसिष पाई ।

मुनिजन, विप्रवृंद, संतसमाज यांना हरिहरतुल्य समजून आणि त्यांचा सन्मान करून रामांनीं त्यांनाहि निरोप दिला. दोघेहि बंधू सासवांकडे गेले आणि त्यांचें पदवंदन करून व त्यांचे आशीर्वाद घेऊन परतले.

कौसिक वामदेव जाबाली ।
 परिजन पुरजन सचिव सुचाली ।
 जथाजोग करि विनय प्रनामा ।
 विदा किये सब सानुज रामा ।
 नारि पुरुष लघु मध्य बडेरे ।
 सब सनमानि कृपानिधि फेरे ।

कौशिक, वामदेव, जाबाली, परिजन, पुरजन आणि सज्जन ह्या सर्वांना रामलक्ष्मणांनीं विनयपूर्वक यथायोग्य प्रणाम करून निरोप दिला. बाल, तरुण आणि वृद्ध सर्व स्त्रीपुरुषांचा सन्मान करून कृपानिधीन त्यांस परताविलें.

दो०-भरत-मातु-पद-बांदि प्रभु सुचि सनेह
 मिलि भेँटि । विदा कीन्हि साजि
 पालकी सकुच सोच सब मेँटि ॥ ३०८ ॥
 प्रभूंनीं कैकेयीचे चरणीं वंदन करून, शुद्ध प्रेमानें तीस वारंवार भेटून, तिचा सर्व संकोच आणि दुःख नाहीसें करून आणि तीस पालकीति बसवून तिची खानगी केली.

चौ०-परिजन मातु पितहिँ मिलि सीता ।
फिरी प्रान-प्रिय-प्रेम पुनीता ।
करि प्रनाम भेटौं सब सासू ।
प्रीति कहत कवि हिय न हुलासू ।

प्राणवल्हभाच्या प्रेमानें पवित्र असलेली जानकी,
माता, पिता आणि परिजन यांस आणि सर्व सास-
वांना प्रणामपूर्वक भेटून परतली. तिच्या प्रेमाचें
वर्णन करण्यास कवीच्या मनास उल्हासच वाटत
नाहीं.

सुनि सिख अभिमत आसिष पाई ।
रही सीय दुहुँ प्रीति समाई ।

(मातांचा व सासवांचा) उपदेश ग्रहण करून
आणि अभीष्ट आशीर्वचनें मिळवून सीता दोन्हीहि
समाजांच्या प्रेमांत समाविष्ट होऊन राहिली.

रघुपति पटु पालकी भँगाई ।
करि प्रबोधु सब मातु चढाई ।
बार बार हिलि मिलि दुहुँ भाई ।
सम सनेह जननी पहुँचाई ।

रामचंद्रांनीं सुंदर पालख्या मागवून सर्व मातांचें
समाधान करून त्यांना आंत वसविलें; आणि
दोघाहि बंधूंनीं मातांशीं सारख्या प्रेमानें वारंवार
मिळूनमिसळून त्यांस खाना केलें.

साजि वाजि गज वाहन नाना ।
भूप भरतदल कीन्ह पयाना ।
हृदय राम सिय लखन समेता ।
चले जाहिँ सब लोग अचेता ।
वसह वाजि गज पसु हिय हारे ।
चले जाहिँ परवस मन मारे ।

गजाश्वादि नानाप्रकारचीं वाहनें सजवून जनक
आणि भरत यांच्याकडील समाजांनै तळ हालवून
प्रयाण केलें. सर्व मंडळी रामलक्ष्मणान्वित हृदयानें
जणुं अचेतन होऊन चालूं लागली. वृषभ, अश्व,
गज हे पशूदेखील मनांत खिन्न होऊन केवळ परतंत्र
म्हणून विमनस्कपणानें चालूं लागले.

दो०-गुरु-गुरु-तिय-पद बांदि प्रभु सीता
लषन समेत । फिरे हरष-विसमय-सहित
आये परननिकेत ॥ ३०९ ॥

सीतालक्ष्मणांसह प्रभूंनीं वसिष्ठ व अरुंधती यांच्या
चरणीं वंदन करून हर्षशोकान्वित होत्याते आपल्या
पर्णकुटिकेप्रत परत आगमन केलें.

चौ०-बिदा कीन्ह सनमानि निषादू ।
चलेउ हृदय बड विरह बिषादू ।
कोल किरात भिल वनचारी ।
फेरे फिरे जोहारि जोहारी ।

नंतर त्यांनीं गुहासहि गौरवून खाना केलें, तेव्हां
विरहानें फारच त्रस्तचित्त होऊन तो जाऊं लागला.
कोळी, पारधी, भिल इत्यादि वनचरांनाहि निरोप
दिला, तेव्हां ते जोहार करकळून परतले.

प्रभु सिय लषन वैठि बट छाहीँ ।
प्रिय-परिजन-वियोग विलखाहीँ ।
भरत सनेह सुभाव सुवानी ।
प्रिया अनुज सन कहत वखानी ।
प्रीति प्रतीति वचन मन करनी ।
श्रीमुख राम प्रेमवस वरनी ।

सीता, राम आणि लक्ष्मण वटवृक्षाच्या छायेत
बसून प्रियपरिजनांच्या वियोगानें विवळूं लागले.
रामचंद्र भरताच्या स्नेहस्वभावभाषणांचें सीतालक्ष्मणा-
पार्शी वर्णन करूं लागले. भरताची प्रीति, विश्वास,
भाषण, मन आणि आचरण ह्यांचें रामास फारच
कौतुक वाटून तें ते श्रीमुखानें गाऊं लागले.

तेहिँ अवसर खग मृग जल मीना ।
चित्रकूट चर अचर मलीना ।
बिबुध बिलोकि दसा रघुवर की ।
बराषि सुमन कहि गति घर घर की ।
प्रभु प्रनाम करि दीन्ह भरोसो ।
चले मुदित मन डर न खरो सो ।

त्या वेळेस खग, मृग, जल, मीन इत्यादि चित्रकूट-
संबंधी चराचरजीव म्लान झाले. रघुवरांची ती
अवस्था पाहून देवांनीं त्यांजवर फुलांचा वर्षाव
केला आणि घोरोघरी असलेली संकटमय स्थिति
त्यांना निवेदन केली. प्रभूंनीं देवांना प्रणाम करून
आश्वासन दिलें. तेव्हां ते अगदीं निर्भय होऊन
प्रसन्नाचित्तानें चालते झाले.

दो०-सानुज सीयसमेत प्रभु राजत परन-
कुटीर । भगति ज्ञान बैराग जुनु सोहत
धरे सरीर ॥ ३१० ॥

प्रभु सखीक आणि सानुज पर्णकुटीत विराजित
असतां जणुंकाय मूर्तिमंत ज्ञान, भक्ति आणि वैराग्य
याप्रमाणें शोभूं लागले.

चौ०—मुनि महिसुर गुरु भरत भुआलू ।
 रामविरह सब साज बिहालू ।
 प्रभु-गुन-ग्राम गुनत मन माहीं ।
 सब चुपचाप चले मग जाहीं ।

इकडे मुनिजन, विप्र, वसिष्ठ, भरत, जनक
 इत्यादि मंडळी रामविरहानें व्याकुळ होऊन प्रभूच्या
 गुणग्रामाचें मनांत चिंतन करीत मार्गानें सुकाव्यानें
 चालूं लागलीं.

जमुना उतरि पार सब भयऊ ।
 सो बासर बिनु भोजन गयऊ ।
 उतरि देवसारि दूसर बासू ।
 रामसखा सब कीन्ह सुपासू ।
 सई उतरि गोमती नहाये ।
 चौथे दिवस अवधपुर आये ।

मंडळी यमुना उतरून पार गेली. तो दिवस
 भोजनावांचूनच गेला. त्यांनीं गंगा उतरून दुसरा
 मुक्काम केला. गुहानें सर्व व्यवस्था ठेवली. शरयू उतरून
 गोमतीचें स्नान करून मंडळी चवथे दिवशीं अयो-
 ध्येस आली.

जनक रहे पुर बासर चारी ।
 राज काज सब साज सँभारी ।
 सौँपि सचिव गुरु भरतहि राजू ।
 तिरहुति चले साजि सब साजू ।

अयोध्येत जनक चार दिवस राहिले आणि
 त्यांनीं राजकारणाची सर्व निरवानिरव केली. सचिव,
 वसिष्ठ आणि भरत यांचेवर कारभार सोंपवून जनक
 आपल्या सर्व लवाजम्यानिशीं आपल्या राजधानीला
 चालते झाले.

नगर-नारि-नर गुरु सिख मानी ।
 बसे सुखेन राम-रज-धानी ।

नागरिक स्त्रीपुरुष वसिष्ठांची आज्ञा मानून
 रामाच्या राजधानींत राहूं लागले.

दो०—रामदरस लगि लोग सब करत नेम
 उपवास । तजि तजि भूषण भोग सुख
 जियत अवधि की आस ॥ ३११ ॥

रामदर्शनाप्रीत्यर्थ सर्व लोक नियम आणि उप-
 वासादिव्रतें करून आणि भूषणें, भोग आणि विलास
 यांचा पूर्ण त्याग करून केवळ रामविरहावधीच्या
 आशेनें जीव धरून राहिले.

चौ०—सचिव सुसेवक भरत प्रबोधे ।
 निज निज काज पाइ सिख ओधे ।
 पुनि सिख दीन्हि बोली लघु भाई ।
 सौँपी सकल मातुसेवकाई ।

सचिव आणि स्वामिनिष्ठ सेवक यांचें भरतानें
 समाधान केलें. ते आपल्या कामावर रुजू होऊन
 भरताची आज्ञा पाळूं लागले. नंतर भरतानें शत्रुघ्नास
 बोलावून त्यास बोध केला आणि त्याजकडे सर्व
 मातांची सेवा सोंपविली.

भूसुर बोली भरत कर जोरे ।
 करि प्रनाम वरविनय निहोरे ।
 ऊँच नीच कारज भल पोचू ।
 आयसु देव न करव सँकोचू ।

भरतानें विप्रमंडळी बोलाविली आणि हात जोडून
 प्रणाम करून, शुद्ध विनयानें त्यांची प्रार्थना केली
 कीं, “ उंचनीच, वरेंवाईट कांहींहि कार्य असलें
 तरी त्यासंबंधानें आज्ञा करण्यास आपण मात्र
 संकोच मानूं नये. ”

परिजन पुरजन प्रजा बोलाये ।
 समाधान करि सुवस वसाये ।

नंतर परिजन, पुरजन आणि प्रजा यांना बोलावून
 भरतानें त्यांचें समाधान केलें आणि त्यांची सुयंत्रित
 व्यवस्था केली.

सानुज गे गुरुगेह बहोरी ।
 करि दंडवत कहत कर जोरी ।
 आयसु होइ त रहउँ सनेमा ।
 बोले मुनि तन पुलकि सप्रेमा ।
 समुझव कहव करव तुझ जोई ।
 धरमसारु जग होइहि सोई ।

नंतर भरत शत्रुघ्नास घेऊन गुरुगृहाप्रत गेला
 आणि दण्डवत घालून हात जोडून म्हणाला कीं,
 “ आपली आज्ञा होईल तर मीहि नियमव्रतानें
 राहीन. ” तेव्हां वसिष्ठ प्रेमपुलकितगात्र होत्वाते
 म्हणाले:—“ जगांत जें धर्माचें सार असेल तेंच तूं
 मनांत आणशील, तेंच बोलशील आणि त्याचप्रमाणें
 करशील. ”

१ ‘तुझ्या चित्तांत ठसेल, तूं म्हणशील आणि करशील तेंच
 ह्या जगांत धर्माचें सार मानलें जाईल’ असाहि अर्थ होऊं
 शकेल. हा अर्थ विशेष जोरदार आणि प्रशस्तिपर दिसतो.

दो०—मुनि सिख पाइ असीस बडि गनक
बोलि दिन साधि । सिंहासन प्रभु-
पादुका बैठारे निरुपाधि ॥ ३१२ ॥

तैं ऐकून आणि गुरूचा उपदेश आणि महदाशी-
वार्द घेऊन भरतानें ज्योतिषी बोलाविले आणि
मुमुहूर्त साधून प्रभूच्या पादुका अनन्यभावानें सिंहास-
नावर प्रस्थापित केल्या.

चौ०—राममातु गुरुपद सिरु नाई ।
प्रभु—पद—पीठ—रजायसु पाई ।
नंदिगाँव करि परनकुटीरा ।
कान्हू निवास धरम—धुर—धीरा ।

भरतानें सर्व मातांना आणि गुरुचरणांना वंदन
करून आणि प्रभूच्या चरणपादुकांची आज्ञा घेऊन,
नंदिग्रामांत एक पर्णकुटी उभारली आणि तेथें तो
धर्मधुरंधर राहूं लागला.

जटाजूट सिर मुनिपट धारी ।
माहि खानि कुससाथरी सर्वोरी ।
असन वसन वासन व्रत नेमा ।
करत कठिन रिपिधरम सप्रेमा ।
भूषन वसन भोग सुख भूरी ।
मन तन वचन तजे तृन तूरी ।

त्यानें मस्तकावर जटा वाढविल्या, मुनिवस्त्रांचें
परिधान केलें, पृथ्वीत विवर कोरून तेथें दर्भासन
घातलें, खाद्य, वस्त्र, पात्र, यांच्यासंबंधानें व्रतनियम
आरंभिले, आणि अशा रीतीनें प्रेमपुरःसर तो दुर्धर
मुनिव्रत पालन करूं लागला. अलंकार, वस्त्रें आणि
भोगविलास ह्यांचा त्यानें कायावाचामनें करून तृणवत्
त्याग केला.

अवधराज सुरराज सिहाई ।
दसरथधन मुनि धनद लजाई ।
तेहि पुर वसत भरत विनु रागा ।
चंचरीक जिमि चंपक बागा ।
रमाबिलास रामअनुरागी ।
तजत वमन जिमि जन बडभागी ।

अयोध्येतील राज्याचे देवेंद्रदेखील पोवाडे गाऊं
लागला. दशरथाची संपत्ति ऐकून कुबेरास देखील
लाज वाटली. भ्रमर जसा चंपकवनांत रहातो तद्वत
भरत त्या अयोध्यानगरांत अनासक्त होत्साता राहूं
लागला. रामाचें ठायीं अनुरक्त होऊन लक्ष्मीच्या

विलासांचा जे वमनाप्रमाणें त्याग करितात तेच भक्त
महाभाग होत.

दो०—राम—प्रेम—भाजन भरत बडे न याहि
करतूति । चातक हंस सराहियत टेक
विवेक विभूति ॥ ३१३ ॥

रामाच्या प्रेमाचें अधिष्ठान अशा त्या भरताची ही
कृति ह्मणजे मोठेंसे आश्चर्य नव्हे. (स्वातिविंदुपान-
विषयक) स्थिर निश्चय आणि (निरक्षीराविवेकात्मक)
सदसद्विवेक ह्या गुणवैशिष्ट्यामुळेच चातक आणि हंस
यांची नेहमी प्रशंसा होत असते. (भाव हा कीं
प्रभुसत्तेनें मनोनिग्रह आणि विवेक हे जर चातकहंसा-
सारख्या पक्ष्यांत आढळून येतात तर भरतासारख्या
मानवी प्राण्यांत, आणखी रामाला अत्यंत प्रिय अशा
व्यक्तींत, वैराग्य व विवेक जरी अमर्याद आढळले
तरी त्यांत मोठेंसे नवल तें काय ?)

चौ०—देह दिनहुं दिन दूबारी होई ।
घट न तेज बल मुखछवि सोई ।
नित नव राम—प्रेम—पनु पीना ।
वढत धरमदल मन न मलीना ।
जिमि जल निघटत सरद प्रकासे ।
बिलसत वेत सवनज विकासे ।

शरत्काल प्राप्त झाला असतां ज्याप्रमाणें पाण्यास
ओहटी लागते, परंतु कमळें आणि वेत हे वाढीला
लागतात आणि फुलतात, तद्वत भरताचा देह दिवसा-
नुदिवस जरी अशक्त होऊं लागला तरी त्याची
मुखश्री जशीच्या तशीच राहून त्याचें तेज आणि
बळ हे वृद्धिंगत होऊं लागले. तो नित्य नवीन राम-
प्रेमाच्या निर्धारानें पुष्ट होऊं लागला. त्याच्या धर्मरूप
दळाची वाढ होऊं लागली आणि त्याचें मन प्रसन्न
होऊं लागलें.

सम दम संजम नियम उपासा ।
नखत भरत हिय विमल अकासा ।
ध्रुव विस्वासु अबाधि राका सी ।
स्वामिसुराति सुरवीथि विकासी ।
राम—प्रेम—विधु अचल अदोखा ।
साहित समाज सोह नित चोखा ।

भरताच्या शुद्ध हृदयाकाशांत शम, दम, संयम,
नियम, उपवास हीं नक्षत्रें, विश्वास हा ध्रुवाचा तारा,
चतुर्दशसंवत्सरपरिमित अबाधिरूप शाशिकला आणि
स्वामिस्मरणरूप आकाशगंगा झळकूं लागली आणि

रामप्रेमरूप अक्षय्य आणि निर्दोष चंद्रमा तारागणासह
अखंड दैदीप्यमान असा शोभू लागला.

भरत रहानि समुझनि करतूती ।
भगति बिरति गुन विमल विभूती ।
वरनत सकल सुकवि सकुचाही ।
सेस-गनेस-गिरा-गमु नाही ।

भरताचा आचार, विचार, व्यवहार, भक्ति,
विरक्ति, गुण इत्यादि विमल ऐश्वर्याचे वर्णन करण्यास
सर्व थोर कवीदेखील संकोचतात. कारण शेष, गणेश
आणि सरस्वती यांना देखील त्याचे गम्य नाही.

दो०-नित पूजत प्रभुपावरी प्रीति न हृदय
समाति । मांगि मांगि आयसु करत
राजकाज बहु भाँति ॥ ३१४ ॥

त्याचे हृदयांत प्रेम माईनासे होऊन नित्य प्रभूच्या
पादुकांचे पूजन करावे आणि त्यांची आज्ञा मागमा-
गून हरतऱ्हेचे राजकारण करावे.

चौ०-पुलक गात हिय सिय रघुवीरू ।
जीह नाम जप लोचन नीरू ।
लषन राम सिय कानन बसही ।
भरत भवन बसि तप तनु कसही ।
दोउ दिसि समुझि कहत सब लोगू ।
सब बिधि भरत सराहन जोगू ।
सुनि व्रत नेम साधु सकुचाही ।
देखि दसा मुनिराज लजाही ।

देहांवर रोमांच, हृदयांत सीताराममूर्ति, जिह्वावरी
रामनामाचा जप आणि नेत्रांत अश्रु अशी भरताची
स्थिति होती. राम, लक्ष्मण आणि जानकी हे वनांत
राहून तपाने देह कष्टवांत होते, परंतु भरत हा घरी
राहूनच ते करी. दोन्ही पक्षां तुलना करून लोक
म्हणत की, भरत हाच सर्व रीतीने प्रशंसनीय होय.
त्याचे व्रतनियमादि श्रवण करून संतमंडळीहि लाजत
आणि त्याच्या अंगी बाणलेला निर्धार पाहून मुनिराज-
देखील ओशाळत असत.

परमपुनीत भरतआचरनू ।
मधुर-मंजु-मुद-मंगल-करनू ।
हरन कठिन कलि-कलुष-कलेसू ।
महा-मोह-निसि दलन दिनेसू ।

॥ इति श्रीरामचरितमानसे सकलकलिकलुषविध्वंसने विमलविज्ञानवैराग्यसम्पादनो नाम
द्वितीयः सोपानः समाप्तः ॥

पाप-पुंज-कुंजर-मृग-राजू ।
समन सकल-संताप-समाजू ।
जनरंजन भंजन भवभारू ।
रामसनेह सुधाकरसारू ।

मधुर, सुंदर आणि परमपवित्र असे ते भरताचे
आचरण, आनंद आणि मंगल यांना देणारे होय. ते
दुर्धर कलिसंबंधी पापांचा आणि दुःखांचा पूर्ण
व्हास करणारे असून गाढ मोहरूप रात्रीचे निर्दोष
करण्या सूर्यासारखे आहे. ते पापरूप कुंजराळ
मृगराजाप्रमाणे असून सर्व संतापसमुच्चयाचे शमन
करणारे आहे. ते जनांचे रंजन करणारे, भवभाराचे
भंजन करणारे असून रामप्रेमरूप सुधाकराचे
(चंद्राचे) सत्व (अमृत) आहे.

छंद-सिय-राम-प्रेम-पियूष-पूरत होत जनम
न भरत को । मुनिमन-अगम जम
नियम सम दम विषम व्रत आचरत
को । दुखदाह दारिद दंभ दूषन सुजस
मिस अपहरत को । कलिकाल तुलसी
से सठनि हठि रामसनमुख करत को ॥ १३ ॥

सीतारामांच्या प्रेमामृताने पूर्ण अशा भरताचा
जन्मच जर झाला नसता तर मुनींच्या मनाला
देखील अगम्य अशी, यम, नियम, शम, दम,
इत्यादि दुर्धर व्रते कोण आचरण करिता ? दुःखाभि,
दारिद्र्य, दंभ इत्यादि दोषांचे आपल्या सद्यशाच्या
मिषाने कोणी निवारण केले असते ? आणि ह्या
कलिकालांत तुलसीदासासारख्या शठांना बलजवरीने
रामासमोर कोणी नेऊन उभे केले असते ?

सो०-भरतचरित करि नेम तुलसी जो
सादर सुनिहि । सीय-राम-पद-प्रेम
अवसि होइ भव रस-विरति ॥ १३ ॥

तुलसीदास म्हणतातः—भरताचे चरित्र नियम-
पूर्वक जो कोणी आदरभावाने श्रवण करील तो
भवसापासून विरक्तच होऊन अवश्यमेव सीताराम-
चरणी प्रेम करील.

१ या उक्तीवरून तर्क होऊ शकतो की श्रीगुसांईजीत
श्रीरामाचे प्रत्यक्ष दर्शन अयोध्याकांडाची रचना संपल्या-
नंतर झाले असले पाहिजे.

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
। श्रीजानकीवल्लभो विजयते ।

॥ रामचरितमानस ॥

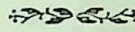
अर्थात्

॥ श्रीतुलसीरामायण ॥

(मराठी भाषांतरासहित.)

(तृतीय सोपान)

(अरण्यकाण्ड)

श्लोकाः ।

मूलं धर्मतरोर्विवेकजलधेः पूर्णेन्दुमानन्दं
वैराग्याम्बुजभास्करं ह्यघघनध्वान्तापहं तापहम् ।
मोहाम्भोधरपूगपाटनविधौ श्वासं भवं शङ्करं
वन्दे ब्रह्मकुलं कलङ्कशमनं श्रीरामभूप्रियम् । १ ।

धर्मरूपी तरूचें मूल, विवेकसागराला उल्लसित
करणारा पूर्ण चंद्र, वैराग्यपंकजाला विकसित करणारा
सूर्य, पापरूपी घोर अंधकार निरस्त करणारा, त्रिताप
हरण करणारा, मोहरूपी मेघपटलास वायुवत् विच्छिन्न
करणारा, परब्रह्मी अखंड लीन असणारा, कलंकास
धुणारा असा जो रामभूप्रिय शंकर त्यास माझा
नमस्कार असो.

सान्द्रानन्दपयोदसौभगतनुं पीताम्बरं सुन्दरं
पाणौ बाणशरासनं कटिलसत्तूणीरभारं वरम् ।
राजीवायतलोचनं धृतजटाजूटेन संशोभितं
सीतालक्ष्मणसंयुतं पथिगतं रामाभिरामं भजे । २ ।

सुंदर रूप गहऱ्या नीलमेघाप्रमाणें ज्याची शरीर-
कांति रमणीय आहे, ज्यानें पीतांबर धारण केला
आहे, जो सौंदर्यशाली असून ज्याच्या हस्तांचे ठायीं
चापबाण शोभत आहेत, ज्याच्या कमरेला उत्कृष्ट
माते विलसत आहेत, ज्याचे नेत्र दीर्घ असून
कमलाप्रमाणें आहेत, मस्तकी धारण केलेल्या जटा-
जूटामुळें जो अत्यंत शोभत आहे, असा सीता आणि

लक्ष्मण यांचेसह दरवेशी वनलेला जो सीताभिराम
श्रीरामचंद्र त्यास मी शरण आहे.

सो०—उमा रामगुण गूढ पंडित मुनि पावहिं
विरति । पावहिं मोह विमूढ जे हरि-
विमुख न धरमरति ॥ १ ॥

(शंकर सांगतात) हे पार्वति ! रामचंद्राचे गुण
गूढ आहेत. त्यांच्या समालोचनेनें पंडित आणि मुनी
ह्यांना वैराग्यप्राप्ति होते, आणि ज्यांची धर्मावर श्रद्धा
नाही आणि जे हरिविमुख आहेत अशा अत्यंत
मूढांना मात्र मोह उत्पन्न होतो.

चौ०—पुर—नर—भरत—प्रीति मै गाई ।

मतिअनुरूप अनूप सुहाई ।

अब प्रभुचरित सुनहु अतिपावन ।

करत जे वन सुर—नर—मुनि—भावन ।

पुरजन आणि भरत ह्यांचें प्रभुविषयी असलेलें
अनुपम आणि स्पृहणीय प्रेम मी यथामति वर्णन
केलें. आतां सुर, नर आणि मुनि ह्यांच्या सुखसंतोषा-
साठीं प्रभूनें अरण्यांत जी अत्यंत पावन चरित्रें केलीं
तीं श्रवण कर.

एक वार चुनि कुसुम सुहाये ।

निज कर भूषण राम बनाये ।

सीताहि पहिराये प्रभु सादर ।

बैठे फटिकसिला पर सुंदर ।

एके समयीं सुंदरशीं फुलें वेंचून आणि त्यांचीं स्वहस्तानें लेणीं गुंफून तीं रामचंद्रांनीं सीतेच्या अंगावर अत्यंत प्रेमानें वातलीं. त्या वेळीं ते सुंदर अशा स्फटिकशिलेवर बसले होते.

सुर-पाति-सुत धरि बायस वेखा ।
सठ चाहत रघु-पाति-बल देखा ।
जिमि पिपीलिका सागर थाहा ।
महा-मंद-मति पावन चाहा ।

व्याप्रमाणें मुंगीनें समुद्राचा ठाव धेण्याची हाव घरावी, तद्वत् महामंदमती इंद्रपुत्र जयंत कावळा बनून रामचंद्राचें सामर्थ्य अजमावण्याची इच्छा करूं लागला.

सीताचरन चोँच हाति भागा ।
मूढ मंदमति कारन कागा ।
चला रुधिर रघुनायक जाना ।
सकि-धनुष-सायक संधाना ।

त्या उल्लूच्या कांद्यानें सीतेच्या चरणांस चोंच मारून तो पळून गेला तेव्हां त्यांतून रक्त वाहूं लागलें. तें पाहून रामांनीं एका तनसडीचें धनुष्य केलें, आणि त्यावर तसलाच बाण लावला.

दो०—अतिकृपाल रघुनायक सदा दीन पर
नेह । ता सनु आइ कीन्ह छल मूरख
अवगुनगेह ॥ १ ॥

रघुनायक अत्यंत कृपालु व दीनांवर निरंतर प्रेम करणारे होत. परंतु त्यांना देखील त्या बेअकल काफरानें मुद्दाम सतावले.

चौ०—प्रेरितमंत्र ब्रह्मसर धावा ।
चला भाजि बायस भय पावा ।
धरि निजरूप गयउ पितु पाहीं ।
रामाविमुख राखा तेहि नाहीं ।

मंत्राची प्रेरणा होतांच तो ब्रह्मशर सणसणून निघाला. लगेच बायस भयभीत होऊन उधळत सुटला, व आपलें मूलस्वरूप धारण करून इंद्राकडे गेला. परंतु तो रामद्रोही जाणून त्याचें रक्षण इंद्राच्यानें करवले नाहीं.

भा निरास उपजी मन त्रासा ।
जथा चक्रमय रिषि दुर्वासा ।
ब्रह्मधाम सिवपुर सब लोका ।
फिरा समित व्याकुल भय सोका ।

तो निराश झाला व तेथून तो सत्यलोक, कैलास इत्यादि सर्व लोकांत भय व शोक यांनीं व्याकुल होऊन भ्रमण करूं लागला असतां त्यास सुदर्शन चक्राच्या भयानें ग्रासलेल्या दुर्वास कृपीप्रमाणें मनांत अतिशयच खेद उत्पन्न झाला.

काहू वैठन कहा न ओही ।
राखि को सकइ राम कर द्रोही ।

परंतु त्यास नुसतें 'वैस' असें देखील कोणी ह्मटलें नाहीं कारण रामाच्या दुष्मनास पाठीशीं घालण्याची छाती कोणास होणार?

मातु मृत्यु पितु समनसमाना ।
सुधा होइ विष सुनु हरिजाना ।
मित्र करइ सतरिपु कै करनी ।
ता कहँ विबुधनदी वैतरनी ।
सब जग तेहि अनलहु तेँ ताता ।
जो रघु-वीर-विमुख सुनु भ्राता ।

गरुडा ! ऐक. रामशत्रूस त्याची साक्षात् आई देखील प्रत्यक्ष मृत्यु वनते, पिता यमाप्रमाणें होतो, अमृत विष बनतें, (एक) मित्र शंभर शत्रूंची करणी करूं लागतो व गंगानदी त्यास वैतरणी बनते. एवंच हे तात ! सर्व ब्रह्मांड रामविमुखास अग्नीप्रमाणें भासतें हैं, हे बंधो ! ध्यानांत ठेव.

दो०—जिमि जिमि भाजत सकसुत व्याकुल
अतिदुखदीन । तिमि तिमि धावत रामसर
पाछे परम प्रवीन ॥ २ ॥

दुःखानें दीन आणि अत्यंत व्याकुल होताता जयंत जसजसा पळत होता तसता रामबाण फारच चापल्यानें त्याची लागदाट करीत होता.

चौ०—नारद देखा विकल जयंता ।
लागि दया कोमलचित संता ।
पठवा तुरत राम पाहिँ ताही ।
कहेसि पुकारि प्रनताहित पाही ।
आतुर सभय गहेसि पद जाई ।
त्राहि त्राहि दयाल रघुराई ।

जयंताला दुःखित पाहून नारदांना त्याची कृपा आली; कारण संताचें अंतःकरण फार कोवळें असतें. "हे शरणागतवत्सला ! माझे रक्षण करा" अशी प्रार्थना करण्याचें शिकवून नारदांनीं लागलीच त्याला रामाकडे पाठविलें. तेव्हां "दयालो रामा ! त्राहि

चाहि ” असें हणून त्यानें आतुरतेनें पण भीत भीत
रामाचे पाय धरिले.

अ-तुलित-बल अ-तुलित-प्रभुताई ।
मैं मतिमंद जानि नहिँ पाई ।
निज कृत करमजनित फल पायउँ ।
अब प्रभु पाहि सरन तकि आयउँ ।

तो हणाला, आपलें अतुलित बल आणि असा-
धारण प्रभाव मला मतिमंदाला जाणतां आला नाहीं.
आपल्या कर्माचें फळ मी भोगून चुकलों. प्रभो ! आतां
माझें रक्षण करावें. जाणून आतां आपणांस मी शरण
आलों आहे.

मुनि कृपाल अति-आरत-वानी ।
एक नयन करि तजा भवानी ।

(शंकर म्हणतात) हे भवानी, त्याची ती आति
आर्तवाणी ऐकून दयाघन रामचंद्रांनीं त्यास एकाक्ष
करून सोडून दिलें.

सो०—कीन्ह मोह बस द्रोह जद्यपि तेहि
कर बध उचित । प्रभु छाडेउ करि छोह
को कृपाल रघु-वीर-सम ॥ २ ॥

मोहवश होऊन द्रोह केल्यामुळें जरी तो वधाई
होता तरी प्रभूंनीं त्यास दया करून सोडून दिलें.
रघुवीरासारखा दयाळु अन्य कोण आहे वरें ?

चौ०—रघुपाति चित्रकूट बसि नाना ।
चरित किये सुति सुधासमाना ।
बहुरि राम अस मन अनुमाना ।
होइहि भीर सवाहिँ मोहि जाना ।

चित्रकूटावर राहून श्रवण करण्यास अमृततुल्य
अशीं अनेक चरित्रें रामांनीं केलीं. नंतर त्यांच्या
मनानें घेतलें कीं, सर्वांनीं ओळखलें असल्यामुळें
यापुढें लोकांची तेथें फार गर्दी उसळणार.

सकल मुनिन्ह सन विदा कराई ।
सीतासहित चले दोउ भाई ।
अत्रि के आस्रम जब प्रभु गयऊ ।
सुनत महामुनि हरषित भयऊ ।

म्हणून सर्व मुनींची आज्ञा घेऊन सीतेसह ते
उभय बंधु जाऊं लागले. प्रभु सुरूसच अत्रिक्रुषीच्या
आश्रमाला गेले, तेव्हां त्यांचें आगमन ऐकून महर्षि
प्रसन्न झाले.

पुलकितगात अत्रि उठि धाये ।
देखि रामु आतुर चलि आये ।
करत दंडवत मुनि उर लाये ।
प्रेमवारि दोउ जन अन्हवाये ।

पुलकितगात्र होत्वाते अत्रिक्रुषी लगवगीनें चालूं
लागले. त्यांस पाहून राम झपाझप चालत गेले. राम-
लक्ष्मणांनीं त्यांस दंडवत घातलें. मुनिवर्यांनीं त्यांस
आलिंगन देऊन प्रेमाश्रूनें दोघांसहि न्हाऊं घातलें.

देखि रामछवि नयन जुडाने ।
सादर निज आस्रम तब आने ।
करि पूजा कहि वचन सुहाये ।
दिये मूल फल प्रभु मन भाये ।

रामरूप पाहतांच कर्षींचे नेत्र तृप्त झाले. नंतर
त्यांनीं त्यांस आदरानें आपल्या आश्रमांत आणून
त्यांची पूजा केली आणि अत्यंत आर्जवानें त्यांस
फलमूलादिक अर्पण केले. तेणेंकरून प्रभूस संतोष
झाला.

सो०—प्रभु आसन आसीन भरि लोचन
सोभा निरखि । मुनिवर परम प्रवीन
जोरि पानि अस्तुति करत ॥ ३ ॥

आसनावर विराजमान झालेल्या प्रभूंची शोभा डोळे
भरून पाहून परमप्रवीण मुनिवर्य हात जोडून स्तुति
करूं लागले.

छंद—नमामि भक्तवत्सलं कृपालु-शील-कोमलम् ।
भजामि ते पदाम्बुजं अकामिनां स्वधामदम् ॥
निकाम-श्याम-सुन्दरं भवाम्बु-नाथ-मन्दरम् ।
प्रफुल्ल-कञ्ज-लोचनं मदादि-दोष-मोचनम् ॥

हे कृपालो ! ज्याचा स्वभाव व शील कोमल
असून जो भक्तवत्सलहिं आहे अशा तुला मी वंदन
करितों. निष्कामसेवकास निजधामाची प्राप्ति करून
देणारें असें जें तुझें पदकमल तेंच मी माझें दैवत
मानतों. भवरूप समुद्राचें मंथन करणारा मंदर,
मदादि प्रद्विकारांपासून सोडविणारा, अशा प्रफुल्ल-
कमलनेत्र आणि निकामश्यामसुंदराला मी वंदन करितों,

प्रलम्ब-बाहु-विक्रमं प्रभोऽप्रमेयवैभवम् ।
निषङ्ग-चाप-सायकं धरं त्रिलोक-नायकम् ।
दिनेश-वंश-मण्डनं महेश-चाप-खण्डनम् ।
मुनीन्द्र-सन्त-रञ्जनं सुरारि-वृन्द-भञ्जनम् ।
हे प्रभो ! तुझा बाहुपराक्रम विशाल आहे. तुझें

वैभव अप्रमेय आहे. भाते, चाप आणि बाण धारण करणारा, सर्व सृष्टीस सांभाळणारा, त्रैलोक्याचा स्वामी सूर्यकुलाचें भूषण, भवचापाचा भंग करणारा, मुनीश्वर आणि संत यांना आनंदविणारा, दैत्यकुलाचा नाश करणारा (असा जो तू त्याला माझें नमन असो.)

• मनोज-वैरि-वन्दितं अजादि-देव-सेवितम् ।
विशुद्ध-बोध-विग्रहं समस्तदूषणापहम् ।
नमामि इन्दिरापतिं सुखाकरं सतां गतिम् ।
भजे सशक्ति-सानुजं शची-पति-प्रियानुजम् ।

मदनारी शंकर ज्याला वंदन करितात, ब्रह्मादिक देव ज्याची सेवा करितात, विशुद्धज्ञानस्वरूप, सर्व पातकांना निरस्त करणारा, इंदिरेचा पति, सुखनिधान, सतांना सद्गति देणारा, इंद्राचा प्रियकर कनिष्ठ बंधु, असा जो तू त्या तुला तुझ्या शक्ती- (सीते) सहित आणि लक्ष्मणासहित मी वंदन करितों.

त्वदङ्घ्रिमूल ये नरा भजन्ति हीनमत्सराः ।
पतन्ति ते भवार्णवे वितर्क-वीचि-सङ्कुले ।

विविक्तवासीनस्सदा भजन्ति मुक्तये मुदा ।
निरस्य इन्द्रियादिकं प्रयान्ति ते गति स्वकाम् ।

निरहंकार होऊन जे नर तुझ्या पदतलीं लीन होतात ते मोहरूप लाटांनीं संक्षुब्ध असलेल्या भवसागरांत पडत नाहीत. जे एकांतसेवन करून सदोदित आनंदानें भवमुक्तीसाठीं तुझें भजन करितात ते इंद्रियादिकांचा (तज्जन्य जन्ममरणमूल सुखदुःखांचा) व्हास करून आत्मप्राप्ति करून घेतात.

त्वमेकमद्भुतं प्रभुं निरीहमीश्वरं विभुम् ।
जगद्गुरुं च शाश्वतं तुरीयमेव केवलम् ।
भजामि भाववल्लभं कुयोगिनां सुदुर्लभम् ।
स्व-भक्त-कल्प-पादपं समं सुसेव्यमन्वहम् ।

हे प्रभो ! तू अद्वितीय, अद्भुत, निष्काम, ईश्वर, व्यापक, जगद्गुरु, अवस्थातीत, केवल तुरीयस्वरूप, भक्तिप्रिय, दुर्बुद्धि जनांना दुष्प्राप्य, स्वभक्तांचा कल्प-

१ हा 'निर्मत्सर' शब्द भागवतांतल्या 'धर्मः प्रोक्षित-कैतवो.....निर्मत्सराणां सताम्,' (१.१.२) मधल्या-प्रमाणें दिसतो. त्याचा अर्थ निरहंकार घ्यावा लागतो तो असाः—मयि अहंकारे सरन्ति प्रभवन्ति क्रीडन्ति वा ते मत्सराः षड्विकाराः । निर्गताः हीनाः मत्सराः येषां ते । म्हणून हा मूलगामी अर्थ आम्ही घेतला आहे.

वृक्ष, समदर्शी, सज्जनसेवित असा आहेस; तुला माझें वंदन असो.

अनूप-रूप-भूपतिं नतोऽहमुर्विजापतिम् ।
प्रसीद मे नमामि ते पदाब्जभक्ति देहि मे ।
पठन्ति ये स्तवं इदं नरादरेण ते पदम् ।
व्रजन्ति नात्र संशयः त्वदीयभक्तिसंयुताः ।

अनुपम रूपशाली भूपति व सीतापति त्या तुला मी शरण आहे; मजवर प्रसन्न हो. मी तुला नमन करितों. तुझ्या चरणकमलाची भक्ति मला दे. जे नरा ह्या स्तोत्राचें श्रद्धापूर्वक पठन करतील ते तुझ्या भक्तीनें युक्त होऊन तुझ्या पदाप्रत निःसंशय जातील.

दो०—विनती करि मुनि नाइ सिरु कह कर
जोरि यहोरि । चरनसरोरुह नाथ जनि
कवहुं तजइ मति मोरि ॥ ३ ॥

मुनींनीं ह्याप्रमाणें स्तव करून मस्तक नमविलें व पुन्हां हात जोडून ते म्हणाले, हे नाथ ! आपल्या चरणारविंदापासून माझ्या बुद्धीनें कधीहि चळूं नये.

चौ०—अनसूया के पद गाहि सीता ।

मिली यहोरि सुसील विनीता ।

रिषि-पतिनी-मन सुख अधिकाई ।

आसिष देइ निकट बैठाई ।

दिव्य वसन भूषण पहिराये ।

जे नित नूतन अमल सुहाये ।

सुशील व नम्र सीतेनें अनसूयेचे चरण धरिले, व पुनःपुन्हां ती तिला भेटली. अनसूयेस विशेषच आनंद झाला, व तिनें आशीर्वाद देऊन सीतेस जवळ बसविलें. तिनें नित्य नवीन, विमल आणि सुंदर अशीं दिव्य वस्त्रें आणि अलंकार सीतेस लेवविले.

कह रिषिवधू सरस मृदु बानी ।

नारिधरम कछु व्याज बखानी ।

मातु-पिता-भ्राता-हित-कारी ।

मितप्रद सब सुनु राजकुमारी ।

अमितदानि भर्ता वैदेही ।

अधम सो नारि जो सेव न तेही ।

अनसूया रसाळ आणि मृदु वाणीनें बोलूं लागली. बोलतां बोलतां कांहीं एका निमित्तानें ती स्त्रीधर्माचें प्रतिपादन करूं लागली. ती म्हणाली, हे राजकुमारी सीते ! ऐक. माता, पिता व भ्राता हे हितकर्ते तर खरेच; परंतु त्या सर्वांपासून होणाऱ्या हिताला कांहींहि

झालें तरी सीमा असतेच. हे जानकि ! स्त्रीस अमित
सुख देणारा असा तिचा एक भर्ताच आहे. त्याची
सेवा न करणारी स्त्री अधम समजावी.

धीरजु धरम मित्र अरु नारी ।

आपदकाल पराखियाहि चारी ।

धैर्य, धर्म, मित्र आणि भार्या या चौघांची
परीक्षा आपत्काली होत असते.

बुद्ध रोगवस जड धनहीना ।

अंध बधिर क्रोधी अतिदीना ।

ऐसेहु पाति कर किये अपमाना ।

नारि पाव जमपुर दुख नाना ।

बुद्ध, रोगग्रस्त, बुद्धिहीन, अंध, बधिर, क्रोधी,
अत्यंत दीन, अशादेखील पतीचा अपमान करणारी
स्त्री यमलोकीं नानाप्रकारचीं दुःखें भोगणारच.

एकइ धरम एक व्रत नेमा ।

काय वचन मन पातिपद प्रेमा ।

स्त्रीस धर्म व्रत, नियम सर्व एकच कीं तिनें
कायावाचामनैकरून पातिपदीं प्रेम करणें.

जग पातिव्रता चारि विधि अह्मी ।

वेद पुरान संत सब कह्मी ।

जगांत चतुर्विध पातिव्रता आहेत, असें वेद, पुराण
आणि संत यांचें मत आहे.

दो०—उत्तम मध्यम नीच लघु सकल कहउँ

समुझाइ । आगे सुनहि ते भव तरहि

सुनहु सीय चितलाइ ॥ ४ ॥

ते प्रकार असे—उत्तम, मध्यम, नीच आणि लघु;
ह्या सर्वांचें मी विवरण करितें तें, सीते ! लक्ष्य लावून
ऐक. ह्यापुढेंहि जे हें श्रवण करिताल ते संसार तरून
जातील.

चौ०—उत्तम के अस बस मन माही ।

सपनेहु आन पुरुष जग नाही ।

मध्यम परपाति देखइ कैसे ।

भ्राता पिता पुत्र निज जैसे ।

धरम विचारि समुझि कुल रहई ।

सो निक्किष्ट तिय सुति अस कहई ।

बिनु अवसर भय ते रह जोई ।

जानेहु अधम नारि जग सोई ।

उत्तम स्त्रीच्या मनाची कायम भावना ही की, ह्या
जगांत स्वप्नांत देखील आपल्या पातिखेरीज कोणी
पुरुषच नाही. मध्यम स्त्री इतर पुरुषांकडे भ्राता, पिता
व पुत्र ह्या दृष्टीने पाहते. स्वधर्माच्या किंवा स्वकुलाच्या
विचारानें जी (परपुरुषांपासून) वांचते ती निक्किष्ट
स्त्री असें वेद म्हणतात. संधि न मिळाल्यामुळें किंवा
इतर कोणत्या तरी भीतीनें जी (परपुरुषावांचून)
राहते, ती स्त्री जगांत अधम जाणावी.

पातिवंचक पर-पाति-राति करई ।

रौरव नरक कलपसत परई ।

छन सुख लागी जनम सत कोटी ।

दुख न समुझ तेहि सम को खोटी ।

आपल्या पतीशीं वंचना करून परपुरुषाशीं रम-
माण होणारी स्त्री शेंकडों कल्पपर्यंत रौरव नरकांत
पचत राहते. क्षणैक सुखासाठीं कोट्यवधी जन्मपर्यंत
भोगाव्या लागणाऱ्या दुःखांचीहि जिला जाणीव राहत
नाहीं त्या स्त्रीसारखी आत्मवंचक स्त्री दुसरी कोण
असणार ?

बिनु सम नारि परम गति लहई ।

पाति-व्रत-धरम छाडि छल गहई ।

पाति प्रतिकूल जनम जहूँ जाई ।

विधवा होइ पाइ तरुनाई ।

निष्कपटपणें पातिव्रत्यधर्मानें वागणाऱ्या स्त्रीस अना-
यासें परमपद प्राप्त होतें. पातिवंचक स्त्री पुन्हां जेथें
जन्म घेते तेथेंहि ती ऐन तारुण्यभरांतच विधवा
होते.

सो०—सहज अपावनि नारि पति सेवत

सुभ गति लहइ । जसु गावत सुति

चारि अजहूँ तुलसिका हरिहिप्रिय ॥ ४ ॥

स्त्री ही स्वभावतःच अपवित्र आहे. तिला फक्त
पातिसेवेनेंच उत्तम गति मिळते व चारी वेद तिचें
यश गातात. म्हणून तर भगवंतास तुलसी (पूर्व-
जन्मीची जालंदर राक्षसाची महापातिव्रता वृंदा नामक
स्त्री) अजूनदेखील प्रियच आहे.

सो०—सुनु सीता तव नाम सुमिरि नारि

पातिव्रत करहि । तोहि प्रानाप्रिय राम

कहेउँ कथा संसारहित ॥ ५ ॥

सीते ऐक. तुझें नामस्मरण करून स्त्रिया पातिव्रत्य-
धर्म आचरितात. तुला रामचंद्र प्राणाहूनहि प्रिय

१ आपत्सु मित्रं जानीयाद्युद्धे शूरं धने शुचिं ॥

भार्या क्षीणेषु वित्तेषु व्यसनेषु च बांधवान् ॥ १ ॥

आहेत. मीं जें सांगितलें तें (तुजसाठीं नव्हे,)
जगाच्या कल्याणासाठीं बरें.

चौ०--मुनि जानकी परम सुख पावा ।
सादर तासु चरन सिरु नावा ।

तें ऐकून सीतेश परमानंद झाला, व तिनें आदर-
पूर्वक अनसूयेचे चरणीं मस्तक ठेविलें.

तव मुनि सन कह कृपानिधाना ।
आयसु होइ जाउँ बन आना ।
संतत मोपर कृपा करेहू ।
सेवक जानि तजेहु जनि नेहू ।

नंतर कृपानिधान राम ऋषीस ह्मणाले, आपली
आज्ञा झाल्यास मीं दुसऱ्या वनांत जाईन, मजवर
संदेदित कृपा असावी, व मला सेवक समजून मजव-
रील प्रेम अखंड असूं द्यावें.

धरम--धुरं--धर प्रभु कै बानी ।
मुनि सप्रेम बोले मुनि ज्ञानी ।
जासु कृपा अज सिव सनकादी ।
चहत सकल परमारथवादी ।
ते तुह्य राम अ--काम--पियारे ।
दीनबंधु मृदु वचन उचारे ।

धर्मधुरंधर प्रभूची ती भाषा ऐकून ते तश मुनी
प्रेमपूर्वक म्हणाले,—ब्रह्मदेव, शिवसनकादिक सकल
परमार्थवक्ते ज्याच्या कृपेची वांछा धरितात तो तूं
निष्काम प्रेम करणारा आणि दीनबंधु राम असैंच
लीनपणें भाषण करणार!

अब जानी मै श्रीचतुराई ।
भाजिय तुह्यहिँ सव देव बिहाई ।
जेहि समान अतिसय नहिँ कोई ।
ता कर सील कस न अस होई ।

आतां मीं श्रीचें चातुर्य ओळखिलें. सर्व देवांना
वर्जून मीं आतां तुझीच सेवा करीन. ज्याहून श्रेष्ठ तर
काय पण ज्याच्या बरोबरीचाहि कोणी नाहीं, त्याचें
शील असैं कसें बरें असणार नाहीं ?

केहि बिधि कहउँ जाहु अब स्वामी ।
कहहु नाथ तुह्य अंतरजामी ।
अस कहि प्रभु विलोकि मुनि धीरा ।
लोचन जल बह पुलक सरीरा ।

हे स्वामिन्, आतां आपणास 'जा' असैं कसें म्हणूं
तें सांगा. हे नाथ, आपण अंतःसाक्षी आहांत. असैं
म्हणून त्या ज्ञानवंत मुनींनीं प्रभूकडे अवलोकन केलें.

तेव्हां त्यांच्या शरिरावर रोमांच उभे राहून डोळ्यांतून
प्रेमाधू वाहूं लागले.

छंद--तन पुलकनिर्भर प्रेमपूरन नयन सुख-
पंकज दिये । मन-ज्ञान-गुन-गोतीत
प्रभु मै दीख जप तप का किये ॥
जप जोग धरम समूह ते नर भगति
अनुपम पावही । रघु-वीर-चरित पुनीत
निसि दिनु दास तुलसी गावही ॥ १ ॥

मुनींचें शरीर अत्यंत प्रेमानें रोमांचपरिपूर्ण झालें,
व त्यांचे नेत्र रामाच्या मुखारविंदाचे ठायीं आसक्त
झालें. (ऋषी म्हणाले) मन, ज्ञान, गुण आणि
इंद्रियें यांना अगम्य अशा प्रभूंचें मला दर्शन होत
आहे, त्या अर्थी मीं असैं जपतप तरी देवच जाणे
काय केलें आहे ? तुलसीदास म्हणतात, जे नर
अहर्निश पवित्र अशा रघुवीरचरित्राचें गान करितात
ते जप, योग आणि धर्म इत्यादि साधनसमुदायाचें
फल पावून अनुपम भक्ति प्राप्त करून घेतात.

दो०--कलि-मल-समन दमन दुख रामसुजस
सुखमूल । सादर सुनहिँ जे तिन्हहिँ
पर राम रहहिँ अनुकूल ॥ ५ ॥

रामाचें विमल यश कलिकल्मषांचें शमन कर-
णारें व दुःखांचें निर्दलन करणारें असून सर्व सुखांचें
मूल आहे. त्याचें जे कोणी श्रद्धापूर्वक श्रवण करितात
त्यांवर रामचंद्र नेहर्मीच प्रसन्न असतात.

सो०--कठिन काल मलकोस धरम न ज्ञान
न जोग जप । परिहरि सकल भरोस
रामहिँ भजहिँ ते चतुर नर ॥ ६ ॥

हा कलिकाल फार कठिण आणि पापांचें आगार
होय. ह्यांत धर्म, ज्ञान, योग, तप कांहीहिं घडत
नाहीं. म्हणून ह्या सर्व साधनांची कास सोडून जे
रामभजन करितात तेच लोक वास्तविक चतुर होत.

चौ०--मुनि-पद-कमल नाइ करि सीसा ।
चलें बनहिँ सुर-नर-मुनि-ईसा ।
आगे राम अनुज पुनि पाळे ।
मुनि-वर-वेष बने आति आळे ।
उभय वीच सिय सोहडू कैसी ।
ब्रह्म जीव विच माया जैसी ।

मुनिपदकमली वंदन करून सुरनर इत्यादिकांचें

स्वामी श्रीरामचंद्र पुढील वनास जाऊं लागले.
सर्वांच्या पुढें राम चालत, व त्यांच्या पाठीशी लक्ष्मण
असे. त्यांचे मुनिवेष अत्यंत खुलून दिसत. त्या
दोघांच्या मध्यमार्गी सीता, ब्रह्म आणि जीव यांच्या-
मध्ये जशी माया शोभते तद्वत, शोभू लागली.

सरिता वन गिरि अवघट घाटा ।
पाति पाहिचानि देहि बर बाटो ।
जहूँ जहूँ जाहि ब्रह्म रघुराया ।
करहि भेद तहूँ तहूँ नमछाया ।

नद्या, वने, पर्वत, अवघड घाट आपल्या प्रभूस
ओळखून उत्तम प्रकारची वाट देऊं लागले. जेथें
जेथें भगवान् रामचंद्र जात तेथें तेथें भेष आकाशांत
छावून छायी करीत.

मिला असुर विराध मृग जाता ।
आचतही रघुवीर निपाता ।
तुरतहि रुचिर रूप तेहि पावा ।
देखि दुखी निजधास पठावा ।

मार्गानें जात असतां विराधनामक राक्षस भेटला.
तो येतांक्षणीच रामानें त्याचा निःपात केला; त्या-
सरसी त्यास दिव्य स्वरूप प्राप्त झालें. तो दुःखी
पाहून प्रभूंती त्याला स्वपदाप्रत नेलें.

पुनि आये जहूँ मुनि सरभंगा ।
सुंदर अनुज जानकी संगी ।

नंतर सुंदर अनुज आणि जानकीसहवर्तमान
रामचंद्र शरभंग मुनींच्या आश्रमास आले.

दो०—देखि राम-मुख-पंकज मुनि-वर-लोचन
भृंग । सादर पान करत आति धन्य
जनम सरभंग ॥ ६ ॥

रामाचें मुखपंकज पहातांच मुनिवराचे लोचनभृंग
अत्यंत लुब्ध होऊन ते त्याचें सेवन करूं लागले.
(कवि ह्मणतात,) हे शरभंग मुने !! धन्य तुझा
जन्म !

चौ०—कह मुनि सुनु रघुवीर कृपाला ।
संकर-मानस-राज-मराला ।

१ विराध पूर्वजन्मीचा गंधर्व होता. कुबेराची वेळेवर
सेवा करण्यास एकदां तो चुकला असतां त्याच्या शापानें
तो राक्षस झाला आणि त्याच्याच उःशापानें त्याला
असें मरण येऊन वैकुण्ठप्राप्ति झाली.

जात रहेउँ विरांचि के धामा ।
सुनेउ सवन वन अइहाहि रामा ।
चितवत पंथ रहेउँ दिन राती ।
अब प्रभु देखि जुडानी छाती ।

मुनि म्हणाले—हे शंकरमानसराजहंसा ! दयाली
रघुवीरा ! श्रवण करा. मी ब्रह्मलोकास जात होतों;
परंतु रामा ! आपण वनांत येत आहां असें ऐकिलें.
(तेव्हांपासून) रात्रंदिवस मी आपली मार्गप्रतीक्षा
करीत आहे. प्रभो ! आपलें दर्शन घडल्यान माझें
अंतःकरण निवाळें.

नाथ सकल साधन मै हीना ।
कीन्ही कृपा जानि जन दीना ।
सो कछु देव न मोहि निहोरा ।
निजपन राखेहु जन-मन-चोरा ।
तव लागी रहहु दीनहित लागी ।
जब लागी मिलउँ तुझहि तनु त्यागी ।

हे नाथ ! मी सर्व साधनहीन आहे. आपण मला
आपला दीन सेवक समजून ही कृपा केली. देवा ! हें
आपण मजकडे पाहून केलें असें नाहीं. तर हे निज-
जनमनोहारका ! आपण आपलें ब्रीद सांभाळलें.
आतां ह्या देहाचा त्याग करून मी आपल्या स्वरूपी
मिळपयेंत आपण मज दीनावर उपकार करण्या-
साठी येथेंच थांबावें.

जोग जग्य जप तप व्रत कीन्हा ।
प्रभु कहूँ देई भगतिवर लीन्हा
एहि विधि सर राचि मुनि सरभंगा ।
वैठे हृहय छाडि सब संगी ।

आपण केलेली योग, यज्ञ, जप, तप व्रतादि
सत्कर्म मुनींनी प्रभूस अर्पण करून त्यांचेपासून भक्तीचा
वर मागून घेतला. अशा रीतीनें शरभंग मुनी हृद-
यांतील सर्व वासनांचा परित्याग करून चिता रचून
तिजवर आरुढ झाले.

दो०—सीता-अनुज-समेत प्रभु नील जलद
तनु स्याम । मम हिय बसहु निरंतर
सगुनरूप श्रीराम ॥ ७ ॥

“ हे नीलमेघदयामतनो ! प्रभो श्रीरामा ! हें तुझें
सगुण रूप सीतालक्ष्मणांसमवेत माझ्या हृदयांत निरंतर
वास करो.”

चौ०—अस कहि जोगजगिनि तनु जारा ।
रामकृपा वैकुण्ठ सिधारा ।

ता ते मुनि हरिर्लीन न भयऊ ।
प्रथमहि भेद भगतिवर लयऊ ।

असें म्हणून मुनींनी योगाग्नि देह दग्ध केला,
आणि रामकृपेने ते वैकुण्ठाला गेले. मुनी रामस्वरूपांत
लीन झाले नाहीत. कारण, त्यांनी अगोदरच द्वैत-
भक्तीचें वरप्रदान मागून घेतलें होतें.

रिषिनिकाय मुनि-वर-गति देखी ।
सुखी भये निज हृदय बिसेखी ।
अस्तुति करहि सकल मुनिबृंदा ।
जयति प्रनतहित करुनाकंदा ।

मुनिवर्यांची ती गति पाहून ऋषिसमुदाय अत्यंत
हर्षित झाला. सर्व मुनिबृंद “ शरणागतवत्सल करुणा-
कंद श्रीरामचंद्राचा जयजयकार असो ” अशी स्तुति
करूं लागला.

पुनि रघुनाथ चले वन आगे ।
मुनि-वर-बृंद विपुल सँग लागे
अस्थिसमूह देखि रघुराया ।
पूछा मुनिन्ह लागी अतिदाया ।

नंतर रामचंद्र पुढील वनांत जाऊं लागले असतां
त्यांच्या समागमें अनेक मुनिगणहि निघाले. (मार्गांत)
अस्थीचें खच रचलेले पाहून रघुराज अत्यंत कळवळून
मुनींना विचारूं लागले.

जानतहू पूछिय कस स्वामी ।
सबदरसी तुझ अंतरजामी ।
निसि-चर-निकर सकल मुनि खाये ।
मुनि रघुनाथ नयन जल छाये ।

(तेव्हां मुनी म्हणाले) “ हे स्वामिन् ! आपण
सर्वदर्शी आणि अंतर्यामी आहांत. मग आपण
जाणूनबुजून हें असें कसें विचारितां ? राक्षससमुदायाच्या
भक्ष्यस्थानी पडलेले हे सर्व मुनी आहेत. ” हें ऐकतांच
रामाच्या डोळ्यांतून भरभरून टिपें गळूं लागली.

दो०-निसि-चर-हीन करउँ महि भुज
उठाइ पन कीन्ह । सकल मुनिन्ह के
आसमनिह जाइ जाइ सुख दीन्ह ॥ ८ ॥

तेव्हां, “ ही पृथ्वी मी राक्षसहनि करीन ” अशी
रामानें हात वर करून प्रतिज्ञा केली. सर्व ऋषींच्या
आश्रमांत जाऊन रामांनी त्यांस संतुष्ट केलें.

चौ०-मुनि अगस्त्य कर सिष्य सुजाना ।
नाम सुतीच्छन रति भगवाना ।

मन-क्रम-वचन राम-पद-सेवक ।
सपनेहुं आन भरोस न देव क ।
प्रभुआगवनु सवन सुनि पावा ।
करत मनोरथ आतुर धावा ।

अगस्ति मुनींचा एक सुतीक्ष्ण नांवाचा सुजाण
शिष्य होता. तो भगवंताचे ठिकाणी अनुरक्त असून
कायावाचामनें करून रामचरणांची उपासना
करीत असे. त्यानें स्वप्रांताहि कधी अन्य दैवताचा आश्रय
केला नाही. प्रभूंची आगमनवार्ता त्याचे कानावर
येतांच तो आतुर होऊन अनेक मनोरथ करीत धांवत
सुटला.

हे विधि दीनबंधु रघुराया ।
मो से सठ पर करिहहि दाय ।
सहित अनुज मोहि राम गोसाई ।
मिलिहहि निज सेवक की नाई ।

हे दैवा ! दीनबंधु रघुराज माझ्यासारख्या शठावर
दया करतील काय ? लक्ष्मणासहवर्तमान स्वामी
रामचंद्र मला आपल्या सेवकाप्रमाणें समजून भेट
देतील काय ?

मोरे जिय भरोस दढ नाही ।
भगति विरति न ज्ञान मन माही ।
नहि सतसंग जोग जप जागा ।
नहि दढ चरनकमल अनुरागा ।

माझ्या हृदयांत दढ विश्वास तर नाहीच, पण
माझ्या ठिकाणी भक्ति, वैराग्य किंवा ज्ञान (ह्यांपैकी
एकहि) नाही. सतसंग, योग, जप किंवा याग (हेहि
मी केले) नसून माझें त्यांच्या चरणकमली निश्चल
प्रेमहि नाही.

एक वानि करुनानिधान की ।
सो प्रिय जा के गति न आन की ।
होइहाहि सुफल आजु मम लोचन ।
देखि बदनपंकज भवमोचन ।

करुणानिधान प्रभूचा अलोट बाणा असा आहे
की जो अनन्यगतिक आहे तोच त्यास प्रिय होतो।
तेव्हां त्या भवभंजनाचें सुखकमल मला दिसून माझे
नेत्र आज धन्य होतील काय ?

१ अनन्याश्रितयंतो मां ये जनाः पर्युपासते ।
तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥
(श्रीमद्भगवद्गीता)

निर्भर प्रेम भगन मुनि ज्ञानी ।
कहि न जाइ सो दसा भवानी ।
दिसि अरु बिदिसि पंथ नहिँ सूझा ।
को मै चलेऊ कहाँ नहिँ बूझा ।

शंकर म्हणतात, हे पार्वति ! तो ज्ञानी मुनी
प्रेमभरांत अत्यंत निमग्न झाला. त्याची ती स्थिति
वर्णन करितां येत नाही. आपण सरळ मार्गाने जात
आहों किंवा वांकड्या, हेंहि त्यास कळेनासें झालें.
मी कोण आणि कोणीकडे जात आहे याचेंहि त्याला
भान राहिलें नाही.

कवहुँक फिर पाळे पुनि जाई ।
कवहुँक नृत्य करइ गुन गाई ।
अबिरल प्रेम भगति मुनि पाई ।
प्रभु देखहिँ तरुओट लुकाई ।

तो केव्हां केव्हां पुन्हां पाठीमागे फिरून चालूं
लागे, तर केव्हां केव्हां प्रभूचे गुण गाऊन तो नाचत
सुटे. त्या मुनीला अखंड प्रेम आणि भक्ति प्राप्त झाली
होती. श्रीरामचंद्र झाडाच्या आडोशांने त्याला पहात
राहिले.

अतिसय प्रीति देखि रघुवीरा ।
प्रगटे हृदय हरन भवभीरा ।
मुनि मग माँझ अचल होइ बैसा ।
पुलकसरीर पनसफल जैसा ।

त्याचा उत्कट प्रेमा पाहून भवभयहरण रघुवीर
त्याच्या हृदयांत प्रकट झाले. तेव्हां मुनी मार्गांतच
अचल होऊन बसला. त्याचें शरीर फणसाप्रमाणें
रोमांचित झालें.

तव रघुनाथ निकट चलि आये ।
देखि दसा निज जन मन भाये ।
मुनिहिँ राम बहु भाँति जगावा ।
जाग न ध्यानजनित सुख पावा ।

नंतर रामचंद्र अगदीं त्याचे जवळ आले, आणि
आपल्या भक्ताची ती स्थिति पाहून मनांत प्रसन्न
झाले. रामांनीं त्याला अनेकप्रकारें जागविण्याचा
प्रयत्न केला; परंतु तो समाधिसुखाचा अनुभव घेत
असल्यामुळें शुद्धीवर आला नाही.

भूपरूप तव राम दुरावा ।
हृदय चतुर्भुजरूप देखावा ।
मुनि अकुलाइ उठा पुनि कैसे ।
विकल हीनमनि फनिवर जैसे ।

तेव्हां रामांनीं आपलें रामरूप दुरावून चतुर्भुज
रूप त्याचे हृदयांत प्रकट केलें. तें पाहतांच मणि-
विहीन सर्पराजाप्रमाणें विकल होऊन सुतीक्ष्ण मुनी
धावरून जागा झाला.

आगे देखि रामतनु स्यामा ।
सीता-अनुज-साहित सुखधामा ।
परेउ लकुट इव चरनन्हि लागी ।
प्रेमभगन मुनिवर बडभागी ।

त्या सुखनिधान श्यामलमूर्ति रामचंद्रास सीता-
लक्ष्मणांसहवर्तमान समोर उभे असलेले पाहून तो
महाभाग्यवान् मुनी प्रेमानिमग्न होऊन काष्ठाप्रमाणें
त्यांच्या पायावर आदळला.

भुजविसाल गाहि लिये उठाई ।
परमप्रीति राखे उर लाई ।
मुनिहिँ मिलत अस सोह कृपाला ।
कनकतरुहिं जनु भेट तमाला ।

आपल्या विशाल बाहुंनीं रामांनीं त्यास धरून
उचलिलें, आणि अत्यंत प्रेमानें उराशीं कवटाळून
घरिलें. कृपालु रामचंद्र मुनीस भेटत असतां तमाल-
वृक्ष आणि कनकवृक्ष यांच्या संगमाची शोभा हिरावूं
लागले.

रामबदन विलोकि मुनि ठाढा ।
मानहुँ चित्र माँझ लिखि काढा ।

राममुखाचें अवलोकन करित असतां मुनी इतका
निश्चळ झाला कीं जणुंकाय चित्रांतलें बाहुलेंच तो
वाटला.

दो०-तव मुनि हृदय धीर धरि गाहि पद
वारहिँ वार । निज आत्मम प्रभु आनि
करि पूजा विविध प्रकार ॥ ९ ॥

त्यानंतर धैर्य धरून वारंवार रामाची पायधरणी
करून आणि त्यांना आपल्या आश्रमीं आणून त्यानें
त्यांचें अनेकप्रकारें पूजन केलें.

चौ०-कह मुनि प्रभु सुनु विनती मोरी ।
अस्तुति करउँ क्वानि विधि तोरी ।
महिमा अमित मोरि मति थोरी ।
रविसनमुख खद्योत अँजोरी ।

मुनी म्हणाला, प्रभो ! माझी विनंति श्रवण करावी.
मी कोणत्या प्रकारें आपलें स्तवन करावें ? आपला

महिमा अपार आणि माझी मति अत्यल्प ! रवीपुढें
काजव्यानै काय चमकावें ?

स्याम-तामरस-दाम-सरीरें ।
जटा-मुकुट परिधन-मुनि-चीरें ।
पानि-चाप-सर-कटि-तूनीरें ।
नौमि निरंतर श्री-रघु-वीरें ।

इयामकमलनालाप्रमाणें शरीर, मस्तकीं जटाजूट,
परिधानास वल्कलें, हातांत चापबाण, कमरेला
भाते, अशा हे रघुवीरा ! मी तुला नमन करितों.

मोह-विपिन-घन-दहन-कृसांतुः ।
सैत-सरोरुह-कानन-भानुः ।
निचि-चर-करि-वरूथ-मृगराजः ।
त्रातु सदा नो भव-खग-बाजः ।

तूं अज्ञानरूप निबिड अरण्याला भस्म-करणारा
दावानल आणि संतरूपी कमलवनाला विकसित
करणारा सूर्य आहेस. तूं राक्षसरूपी गजसमूहाचें कंदन
करणारा मृगराज आणि संसाररूपी पक्ष्याला प्रासणारा
इथेन आहेस. तूं आमचें निरंतर रक्षण कर.

अरुन-नयन-राजीव सुवेसैं ।
सीता-नयन-चकोर-निसेसैं ।
हर-हृदि-मानस-राज-मरालैं ।
नौमि राम-उर-बाहु-बिसालैं ।

तुझे नेत्र कमलाप्रमाणें आरक्त असून तुझा वेष
रमणीय आहे. तूं जानकीच्या नयनचकोरांना चंद्रा-
प्रमाणें असून शिवहृदयरूपी मानसांतला राजहंस
आहेस. तुझें वक्षःस्थल आणि बाहू विशाल आहेत.
हे रामा, मी तुला वंदन करितों.

संसय-सर्प-प्रसन्न-उरगादः ।
समन-सु-कर्कस-तक-विषादः ।
भव-भँजन-रंजन-सुर-जूथः ।
त्रातु सदा नो कृपावरूथः ।

तूं संशयरूपी सर्पाचा प्रास करणारा गरुड असून
अत्यंत कठोर अशा तर्कजन्य विषादांचें शमन
करणारा आहेस. तूं संसृतीचा भंग करणारा असून
देवगणांचें रंजन करणारा दयानिधान आहेस. आमचें
निरंतर रक्षण कर.

निर्गुन-सगुन-विषम-सम-रूप ।
ज्ञान-गिरा-गो-तीतमरूप ।
अमलमाखिलमनवद्यमपारें ।
नाम राम भजन-माह-भारें ।

तूं सगुण, निर्गुण व समविषमरूपी (हरफंगद मौला)
आहेस. ज्ञान, वाणी आणि इंद्रियें यांना तूं अगोचर
आहेस. तूं अरूप, निर्मल, अखंड, निर्दोष आणि
अपार असून पृथ्वीचा भार उतरविणारा आहेस. हे
रामा, मी तुला वंदन करितों.

भक्त-कल्प-पादप-आरामः ।
तर्जन-क्रोध-लोभ-मद-कामः ।
आति नागर भव-सागर-सेतुः ।
त्रातु सदा दिन-कर-कुल-केतुः ।

तूं भक्तजनांना कल्पतरूच्या उपवनाप्रमाणें असून
क्रोध, लोभ, मद आणि काम यांचा नाश करणारा
आहेस. तूं परमचतुर असून भवसागराचा सेतु आहेस.
हे सूर्यकुलकेतो ! माझें सदैव रक्षण कर.

अतुलित-भुज-प्रताप-बल-धामा ।
कलि-मल-विपुल-विभँजन-नामा ।
धर्मवर्म नर्मद गुणग्रामः ।
संतत संतनोतु मम रामः ।

तूं शक्तीचें आगर असून तुझा भुजप्रताप अतुलित
आहे. तुझ्या नामाच्या योगानें कलियुगीन अनेक
दोषांचा नाश होतो. तुझे गुणग्राम धर्माचें कवच
असून सदैव सुखकर आहेत. असा तूं राम माझा
सांभाळ कर.

जदपि विरजव्यापक अविनासी ।
सब के हृदय निरंतर वासी ।
तदपि अनुज-श्री-सहित खरारी ।
वसतु मनसि मम काननचारी ।

हे भगवन् ! यद्यपि तूं मायारहित, व्यापक आणि
अविनाशी असून नित्य सर्वांतरवासी आहेस तरीहि,
हे खरशत्रो रामा ! सीतालक्ष्मणांसहवर्तमान अरण्यांत
संचार करीत असलेली तुझी ही मूर्तिच माझ्या
हृदयांत वास करूं दे.

जे जानहिँ ते जानहु स्वामी ।
सगुन अगुन उर-अंतर-जामी ।
जो कोसलपति राजिवनैना ।
करउ सो राम हृदय मम ऐना ।

हे हृदयांतरवासी स्वामिन् ! तुझें सगुण व निर्गुण
स्वरूप जे कोणी जाणत असतील ते जाणोत. परंतु
हैं जें आपलें अयोध्याधीश कमलनयन रामरूप तेंच
माझ्या हृदयांत निवास करो.

अस अभिमान जाय जानि भोरे ।
मैँ सेवक रघुपति पाति मोरे ।

मी सेवक आणि रघुपति माझे स्वामी, हा माझा
अभिमान चुकून देखील मला सोडून न जावो.^१

मुनि मुनिबचन राममन भाये ।
बहुरि हराषि मुनिवर उर लाये ।
परम प्रसन्न जानु मुनि मोही ।
जो वर माँगहु देउँ सो तोही ।

तैं मुनींचें भाषण ऐकून राम मनांत प्रसन्न झाले,
व त्यांनीं त्यास हर्षानें पुन्हां हृदयार्शी कवटाळून
घरिलें. ते म्हणाले, हे मुने ! मी अत्यंत प्रसन्न आहे
असैं जाणून वाटेल तो वर मागितलास तरी तो
मी तुला देतों.

मुनि कह मैँ वर कबहुँ न जाँचा ।
समुझि न परइ झूठ का साँचा ।
तुझहिँ नकि लागइ रघुराई ।
सो मोहि देहु दास-सुख-दाई ।

मुनी म्हणाला, मी कधींच वराची याचना केली
नाहीं. तो खरा किंवा खोटा हेहि मला उमजत नाहीं,
अतएव हे रघुराया ! आपणांस उचित दिसेल तोच
वर मला द्यावा. कारण आपण दासाचें कल्याण
करणारे आहां.

अविरल भगति विरति विज्ञाना ।
होहु सकल-गुन-ज्ञान-निधाना ।
प्रभु जो दीन्ह सो वर मैँ पावा ।
अव सा देहु मोहिँ जा भावा ।

“ अखंड भक्ति, विज्ञान आणि वैराग्य तुला
प्राप्त होऊन तूं सर्व सद्गुण आणि ज्ञान ह्यांचें भांडार
होशील. ” (असा वर मिळतांच मुनी म्हणाला,)
प्रभो ! आपण आपल्याकडून जो वर दिला तो मला
पावला. आतां माझें अभीष्ट आपण पूर्ण करावें.

दो०-अनुज-जानकी-सहित प्रभु चाप-
वान-धर राम । मम हियगगन इंदु इव
वसहु सदा निःकाम ॥ १० ॥

^१ खुनाय स्वामी आणि मी त्यांचा सेवक असा अभि-
मान मला चुकून देखील न होवो-असाहि अर्थ होऊं
शकेल. ‘ जाय ’ शब्द ‘ होणें ’ आणि ‘ जाणें ’ असा
उभयार्थक आहे.

^२ कवीनें हा ‘ निःकाम ’ शब्द ‘ त्वं च स्वाम्यनपाश्रयः ’
(भाग ७-१०-६) या अर्थानें दिलेला दिसतो.

हे प्रभो ! सीतालक्ष्मणांसहवर्तमान चापबाणधारी
ह्याच रामरूपानें माझ्या हृदयरूपी आकाशांत चंद्रा-
प्रमाणें आपण अखंड आणि निष्काम वास करावा.

चौ०-एवमस्तु कहि रमानिवासा ।
हराषि चले कुंभज रिषि पासा ।

‘ एवमस्तु ’ असैं म्हणून रामचंद्र आनंदानें
अगस्तिमुनीकडे जाण्यास निघाले.

बहुत दिवस गुरुदरसन पाये ।
भये मोहिँ एहि आस्रम आये ।
अव प्रभु संग जाउँ गुरु पाहीँ ।
तुझ कह नाथ निहोरा नाहीँ ।

तेव्हां मुनी म्हणाला, ह्या आश्रमांत आल्यापासून
गुरुदर्शन झाल्यास फार दिवस झाले. ह्या वेळीं
प्रभूच्या समागमें गुरूकडे मीहि येईन. हे नाथ !
आपणांस तरी कोणी वाटाळ्या हवाच.

देखि कृपानिधि मुनिचतुराई ।
लिये संग बिहसे दोउ भाई ।
पंथ कहत निज भगति अनूपा ।
मुनिआस्रम पहुँचे सुरभूपा ।

कृपानिधि रामांनीं मुनींची ती खुबी ओळखून
लक्ष्मणासहवर्तमान हास्य केलें, आणि त्यास आपल्या-
बरोबर घेतलें. मार्गानें आपल्या अनुपम भक्तीचें
निरूपण करीत देवाधिदेव रामचंद्र अगस्ति ऋषींच्या
आश्रमांत पाँचले.

तुरत सुतीच्छन गुरु पहिँ गयऊ ।
करि दंडवत कहत अस भयऊ ।
नाथ कोसलाधीसकुमारा ।
आये मिलन जगतआधारा ।
राम अनुज समेत बैदेही ।
निसि दिनु देव जपत हहु जेही ।

सुतीक्ष्ण मुनी लगोलग गुरूकडे गेला व त्यांना
दंडवत घालून म्हणाला, हे नाथ ! अयोध्याधीश
राजा दशरथाचे कुमार, ब्रह्मांडाचे आधार आणि
आपण ज्यांचा अहर्निश जप करीत असतां ते
श्रीरामचंद्र सीतालक्ष्मणांसहवर्तमान आपल्या दर्शना-
स्तव आले आहेत.

मुनत अगस्त तुरत उठि धाये ।
हारि विलोकि लोचन जल छाये ।
मुनि-पद-कमल परे दोउ भाई ।
रिषि अतिप्रीति लिये उर लाई ।

तैं ऐकतांच अगस्ति ऋषि धांवतच निघाले.
श्रीहरीस पाहून त्यांचे नेत्र प्रेमजलानें भरून आले.
उभय बंधूनीं त्यांच्या चरणकमलीं लोटांगण घातलें
असतां अगस्ति ऋषीनीं त्यांना अत्यंत प्रेमानें उच-
लून आलिंगन दिलें.

सादर कुसल पूछि मुनि ज्ञानी ।
आसन पर बैठारे आनी ।
पुनि करि बहु प्रकार प्रभुपूजा
मोहि सम भागवंत नहि दूजा ।
जहूँ लगि रहे अपर मुनिवृंदा ।
हरषे सब विलोकि सुखकंदा ।

चतुर अगस्ति ऋषीनीं आदरपूर्वक कुशल प्रश्न विचा-
रून त्यांस आणून आसनावर बसविलें. नंतर विविध
प्रकारें प्रभूंची पूजा करून ते म्हणाले, माझ्यासारखा
भाग्यवान् इतर कोणीहि नाही. जेवढे ह्मणून इतर
मुनिवृंद होते तेहि सर्व त्या आनंदकंदास पाहून हर्षित
झाले.

दो०—मुनिसमूह महे बैठे सनमुख सब की
ओर । सरदईंदु तन चितवत मानहुँ
निकर चकोर ॥ ११ ॥

मुनिवृंदामध्ये सर्वांचे सन्मुख विराजित असलेल्या
रामचंद्राकडे, ज्याप्रमाणें शरच्चंद्राकडे चकोरसमूह
पहातो तद्वत, तो मुनिसमाज पाहू लागला.

चौ०—तब रघुवीर कहा मुनि पाहीँ ।
तुझ सन प्रभु दुराड कछु नाहीँ ।
तुझ जानहु जोहि कारन आयऊँ ।
ता ते तात न कहि समुझायऊँ ।
अब सो मंत्र देहु प्रभु मोही ।
जोहि प्रकार मारउँ मुनिद्रोही ।

नंतर रामचंद्र मुनीस ह्मणाले, आपणाला अवगत
नाहीं असें कांहींच नाही. ज्या कार्यास्तव मी आलों
तैं आपण जाणतच आहां, आणि म्हणूनच, हे तात !
हैं मी आपणांस सांगत बसत नाही. आतां जेणेंकरून
मुनिद्रोही राक्षसांचा माझ्या हातून वध होईल अशी
सह्या, हे प्रभो ! आपण मला द्यावी.

१ कवीकडून राजकारणाचा उल्लेख फक्त अगस्तीच्याच
भेटांत रामाकडून करविला आहे. यावरून कवीच्या मतें
अगस्ति रामाच्या राजकारणांत शरीक होते, असें म्हणण्यास
काय बाध ?

मुनि मुसुकाने सुनि प्रभु बानी ।
पूछेहु नाथ मोहि का जानी ।
तुझरेइ भजनप्रभाव अघारी ।
जानउँ महिमा कछुक तुझारी ।
ऊमरितरु विसाल तव माया ।
फल ब्रह्मांड अनेक निकाया ।
जबि चराचर जंतुसमाना ।
भीतर बसहिँ न जानहिँ आना ।

प्रभूंचें तैं भाषण ऐकून अगस्ति ऋषि हास्य
करून म्हणाले, आपण मला काय समजून हैं विचारीत
आहां ! हे प्रभो ! आपल्या भजनप्रभावानें आपला
महिमा मी जाणतच असेन तर तो किंचित्साच.
आपली माया औदुंबर वृक्षाप्रमाणें विशाल असून
अनंतकोटि ब्रह्मांडें हीं त्याचीं फलें होत. सकल
चराचर जीव जंतूंप्रमाणें असून ते त्या फळांच्या गर्भांत
राहतात, परंतु परस्पर कोणी कोणास ओळखतहि
नाहींत.

ते फलभक्षक काठिन कराला ।
तव भय डरत सदा सोड काला ।
ते तुझ सकल लोकपाति साईँ ।
पूछेहु मोहि मनुज की नाईँ ।

त्या फळांस भक्षण करणारा जो कठिन कराल
काल त्याची देखील तुमच्या भयानें निरंतर बेवडी
वळते. ते तुझी सर्व देवांचेहि देव प्राकृत मनुष्याप्रमाणें
मला प्रश्न करीत आहां.

यह बर माँगउँ कृपानिकेता ।
बसहु हृदय श्री—अनुज—समेता ।
अविरल भगति विरति सतसंगा ।
चरनसरोरुह प्रीति अभंगा ।
जद्यपि ब्रह्म अखंड अनंता ।
अनुभवगम्य भजहिँ जोहि संता ।
अस तव रूप बखानउँ जानहुँ ।
फिरि फिरि सगुन ब्रह्मरति मानउँ ।

हे दयानिधान ! आतां आपण माझे हृदयांत
सीतालक्ष्मणांसमवेत वास करून मला निश्चल भक्ति,
वैराग्य, सत्संग आणि आपल्या चरणकमलाचे
ठिकाणीं अढळ प्रीति हेंच वरप्रदान द्यावें. अखंड
व अनंत असलेलें सच्चिदानंद ब्रह्म, ज्याचा अनुभव
संतांना भजनद्वारा होत असतो, तैं तुझें (निर्गुण)
रूपहि पण मी जाणतों आणि सांगूं शकतों. परंतु

उठल्यासुटल्या मन ललचावतें तें मात्र तुझ्या या सगुण स्वरूपावरच.

संतत दासन्ह देहु वडाई ।
ता तेँ मोहि पूछेहु रघुराई ।

आपण आपल्या तावेदारांना मोठेपणा देत असतां,
म्हणूनच हे रघुराय ! आपण मला प्रश्न केला.

है प्रभु परम मनोहर ठाऊं ।
पावन पंचवटी तेहि नाऊं ।
दंडक वन पुनीत प्रभु करहू ।
उग्र साप मुनिवर कै हरहू ।
वास करहु तहँ रघु-कुल-राया ।
कोजिय सकल मुनिन्ह पर दाया ।

प्रभो ! पंचवटी नांवाचें एक परमरम्य आणि पवित्र स्थान आहे. हे नाथ ! गौतममुनींच्या उग्र शापाचें परिमार्जन करून आपण तें दंडकवन पवित्र करावें. हे रघुकुलश्रेष्ठा ! आपण तेथें वास करून सर्व मुनिजनांवर कृपा करावी.

चले राम मुनिआयसु पाई ।
तुरतहिँ पंचवटी नियराई ।

अगस्तिकर्णीची आज्ञा घेऊन राम निघाले आणि लवकरच पंचवटीस आले.

दो०-गीधराज सोँ भेँट भई बहु विधि
प्रीति वढाइ । गोदावरी निकट प्रभु
रहे परनगृह छाई ॥ १२ ॥

तेथें जटायूला भेट देऊन आणि अनेकप्रकारें त्याच्यावर प्रेम करून प्रभु गोदावरीनजीकच पर्णशाला उभारून राहिले.

१ एकदां दुष्काळ पडला असतां पुष्कळ मुनिवृंद गौतम ऋषींच्या आश्रयास राहिले. पुढें कालांतरानें सुकाळ झाला तेव्हां ते गौतमास सोडून जनस्थानास जाऊं लागले. तेव्हां तसें न करण्याबद्दल गौतमांनीं त्यांस सांगितलें. परंतु मुनिमंडळांस तें न आवडून त्यांनीं एक मायाघेनु निर्माण केली व ती गौतमांचे स्वाधीन केली. गौतमांनीं तिला स्पर्श करितांच ती गतप्राण झाली. तेव्हां त्यांस गोहृत्येचें पातक लावून मुनिमंडळी जाण्यास निघाली, व आपल्या पूर्वस्थलीं-दंडकवनांत-जाऊन राहिली. गौतमांनीं जेव्हां हें मुनींचें कपट ओळखलें तेव्हां त्यांनीं शाप दिला कीं, दंडकवनांत राक्षसांचा सुळसुळाट होईल.

चौ०-जव तेँ राम कीन्ह तहँ वासा ।
सुखी भये मुनि बीती त्रासा ।
गिरि बन नदी ताल छवि छाये ।
दिन दिन प्रति अति होहिँ सुहाये ।
खग-मृग-वृंद अनंदित रहहीँ ।
मधुप मधुर गुंजत छवि लहहीँ ।
सो बन बरानि न सक अहिराजा ।
जहाँ प्रगट रघुवीर विराजा ।

रामांनीं तेथें वास केल्यापासून सर्व मुनी त्रासमुक्त होऊन सुखी झाले. पर्वत, वनें, नद्या, तळीं यांच्या-वरहि उत्तम कळा येऊन तीं दिवसानुदिवस अधिकच रमणीय दिसूं लागलीं. पशुपक्षांचे समुदाय आनंदानें राहूं लागले. भ्रमर मधुर गुंजारव करीत असतां मनोहर दिसूं लागले. जेथें प्रत्यक्ष रघुवीर विराजित झाले त्या वनाचें वर्णन शेषाच्यानेंहि होणार नाहीं.

एक बार प्रभु सुख आसीना ।
लछिमन वचन कहे छलहीना ।
सुर नर मुनि सचराचर साईँ
मैँ पूछेँ निज प्रभु की नाईँ ।
मोहि समुझाई कहहु सोई देवा ।
सब तजि करउँ चरन-रज-सेवा ।
कहहु ज्ञान विराग अरु माया ।
कहहु सो भगति करहु जेहि दाया ।

एकदां प्रभु सहज मजेनें बसले असतां लक्ष्मणानें शुद्ध बुद्धीनें विचारिलें कीं, हे सुरनरमुनिचराचर स्वामिन् ! मी आपणांस माझा साक्षात् प्रभु समजून विचारीत आहे तें, हे देवा ! आपण मला समजावून सांगा; म्हणजे तेणेंकरून मी आपल्या चरणरजांचीच सर्वत्यागपूर्वक सेवा करीत राहीन. ज्ञान, वैराग्य आणि माया ह्यांचीं लक्षणें, व जिच्या योगानें आपण कृपा करीत असतां त्या भक्तीचेंहि लक्षण मला कथन करावें.

दो०-ईश्वर जीवहि भेद प्रभु कहहु सकल
समुझाई । जा तेँ होई चरन रति सोक
मोह भ्रम जाई ॥ १३ ॥

प्रभो ! ईश्वर आणि जीव ह्यांच्यातील भेद इत्यादि सर्व मला समजावून सांगावें. म्हणजे माझा शोक, मोह आणि भ्रम निवटून आपल्या चरणांचे ठायीं माझें प्रेम जडून राहील.

चौ०—थोरोहि महुँ सब कहउँ बुझाई ।
सुनहु तात मति मन चित लाई ।

राम म्हणाले, हे तात ! मी तुला थोडक्यांत सर्व समजावून सांगतां; तूं तें मन, बुद्धि आणि चित्त एकवटून ऐक.

मैँ अरु मोर तोर तैँ माया ।
जेहि बस कीन्हे जीवनि काया ।
गो गोचर जहँ लगि मन जाई ।
सो सब माया जानेहु भाई ।

हे बंधो ! मी व माझें आणि तूं व तुझें हीच माया होय. हिनेंच जीवमात्रावर आपला पगडा बसविला आहे. इंद्रियें आणि तद्द्वारा गम्य असणारें तसेंच त्याच्याहि पलीकडे जें जें मनाला गोचर होतें तें तें सर्व तूं मायिकच समज.

तोहि कर भेद सुनहु तुझा सोऊ ।
विद्या अपर अविद्या दोऊ ।
एक दुष्ट अतिसय दुखरूपा ।
जा बस जीव परा भवकूपा ।

आतां तूं त्या मायेचे भेद ऐक. तिचे भेद एक विद्या व दुसरी अविद्या, असे दोन आहेत. पैकीं एक अविद्या ही अतिशय दुष्ट आणि दुःखरूप आहे. तिच्याच कावून जाऊन जीव भवकूपांत बुडत्या खात राहतो.

एक रचइ जग गुनवस जा के ।
प्रभुप्रेरित नहिँ निजबल ता के ।

दुसरी जी विद्या तिच्या आधीन गुण असतात व ती सृष्टि निर्माण करते. तिला स्वतःचें बळ नसल्यामुळे ती केवळ आपल्या प्रभूच्या प्रेरणेनेंच वागते.

ज्ञान मान जहँ एकउ नाहीँ ।
देख ब्रह्म समान सब माहीं ।
कहिय तात सो परम विरागी ।
तूनसम सिद्धि तीनि गुन त्यागी ।

ज्ञान आणि अहंकार ह्यांपैकीं एकहि ज्याचे ठिकाणीं नसून जो सर्वत्र ब्रह्ममय पाहतो तोच, हे बंधो ! परमविरक्त झणावा. तो त्रिगुणांचा त्याग करतो व त्याला सिद्धि तृणवत् असतात.

दो०—माया ईस न आपु कहँ जान कहिय
सो जीव । बंध मोच्छप्रद सर्व पर माया
प्रेरक सीव ॥ १४ ॥

ज्याला आपण स्वतः मायेचे प्रभु आहों हें कळत

नाहीं तो जीव म्हणावा. जो बंधमोक्ष यांचा दाता असून सर्वोद्भूत पर आणि मायेचा चालक आहे तो ईश्वर होय.

धर्म तेँ बिरति जोग तेँ ज्ञाना ।
ज्ञान—मोच्छ प्रद वेद वखाना ।

धर्मापासून वैराग्य, योगापासून ज्ञान आणि ज्ञानापासून मोक्ष प्राप्त होतो असें वेदांत प्रतिपादन केले आहे.

जा तेँ वेगि द्रवउँ मैँ भाई ।
सो मम भगति भगत—सुख—दाई ।
सो सुतंत्र अवलंब न आना ।
तेहि आधीन ज्ञान विज्ञाना ।

जेणेंकरून मी तत्काल द्रवतों अशी एक माझी भक्तीच होय. ती भक्तांना सुखी करिते. ती स्वतंत्र असून तिला इतर कशाचाहि आश्रय लागत नाही, व ज्ञान आणि विज्ञान ही तिच्या अंकित असतात.

भगति तात अनुपम सुखमूला ।
मिलइ जो संत होहिँ अनुकूला ।
भगति के साधन कहउँ वखानी ।
सुगम पंथ मोहि पावहिँ प्रानी ।

हे ताता ! ही भक्ती अनुपम सुखाला प्राप्त करून देते. परंतु ती संत प्रसादानेंच प्राप्त होते. आतां जेणेंकरून जीव सहजगत्या माझी प्राप्ति करून घेऊं शकतात अशा भक्तीच्या साधनांचें मी वर्णन करतों.

प्रथमहिँ विप्रचरन अतिप्रीती ।
निज निज धरम नरत सुतिरीती ।
एहि कर फल पुनि विषयविरागा ।
तव मम धरम उपज अनुरागा ।

प्रथमतः विप्रचरणांचे ठिकाणीं अत्यंत प्रेम ठेवून वेदविहित मार्गानें आपापल्या धर्मांचे ठिकाणीं रत असावे. नंतर याचेंच फल म्हणून विषयांचे ठिकाणीं विरक्ति वाणल्यावर माझें धर्मांचे ठायीं (भागवत धर्मावर) प्रेम उत्पन्न होतें.

स्वनादिक नव भगति दृढाहीँ ।
मम लीला रति अति मन माहीं ।
संत—चरन—पंकज अति प्रेमा ।
मन क्रम बचन भजन दृढ नेमा ।
गुरु पितु मातु बंधु पति देवा ।
सब मोहि कहँ जानइ दृढ सेवा ।

अशा रीतीनें श्रवणादिक नवविधा भक्ति दृढ

झाल्यावर माझ्या लीलांचे ठिकाणी भक्ताच्या मनाची
अत्यासक्ति होते. त्याचें संतचरणी अत्यंत प्रेम जडून
तो दृढ नेमानें व कायावाचामनैकरून माझें भजन
करितो, व गुरु, पिता, माता, बंधु, स्वामी, देव
इत्यादि सर्व मला समजून माझी अखंड सेवा करितो,

मम गुण गावत पुलक सरीरा ।
गदगद गिरा नयन बह नीरा ।
काम आदि मद दंभ न जा के ।
तात निरंतर बस मै ता के ।

माझे गुण गात असतां त्याच्या शरीरावर रोमांच
उभे राहून त्याची वाणी सद्गदित होते, व त्याच्या
नेत्रांतून अश्रू वाहूं लागतात. त्याचे काममददंभादि
विकार नष्ट होतात. हे तात ! मी निरंतर अशांनाच
वश असतां.

दो०-वचन करम मन मोरि गति भजन
करहि निःकाम । तिन्ह के हृदय कमल
महं करउँ सदा बिस्राम ॥ १५ ॥

कायावाचामनैकरून अनन्यगतिक होत्साते जे
माझेंच अहेतुक भजन करितात त्यांच्याच हृदय-
कमलामध्ये मी निरंतर वास करितों.

चौ०-भगति जोग सुनि अति सुख पावा ।
लछिमन प्रभुचरनन्हि सिरु नावा ।
एहि विधि गये कलुक दिन वांती ।
कहत विराग ज्ञान गुन नीती ।

तो भक्तियोग श्रवण करून अत्यंत सुख पावलेल्या
लक्ष्मणानें प्रभुचरणी मस्तक नमविलें. अशा प्रकारें
वैराग्य, ज्ञान, गुण आणि नीति इत्यादि विषयांच्या
निरूपणांत कांहीं दिवस लोटले.

सूपनखा रावन कै वहिनी ।
दुष्टहृदय दारुन जसि अहिनी ।
पंचवटी सो गइ एक वारा ।
देखि विकल भइ जुगल कुमारा ।

सर्पिणीप्रमाणें उलट्या काळजाची महाकडक
भवानी अशी शूर्पणखा नांवाची रावणाची एक
वहीण होती. ती एकदां पंचवटीस गेली असतां
तेंथें हे दोघे कुमार तिच्या दृष्टीस पडून ती काम-
विव्हाल झाली.

१ नाहं वसामि वैकुंठे योगिनां हृदये रवौ ।
मद्भक्ता यत्र गायन्ति तत्र तिष्ठामि नारद ॥

भ्राता पिता पुत्र उरगारी ।
पुरुष मनोहर निरखत नारी ।
होइ विकल सक मनहि न रोकी ।
जिमि रविमनि द्रव रविहि विलोकी ।

हे गरुडा ! ऐक. बंधु, पिता, पुत्र कोणी का
असेना, अशी स्त्री फक्त मनोहर पुरुष आहे एवढेंच
पाहते, आणि ज्याप्रमाणें सूर्यकांतमणि सूर्याला
पाहतांच द्रवूं लागतो तद्वत् व्याकुळ होऊन तिला
आपल्या मनाचा निरोध करितां येत नाहीं.

रुचिर रूप धरि प्रभुपहि जाई ।
बोली वचन बहुत मुसुकाई ।
तुह्य सम पुरुष न मो सम नारी ।
यह सँजोग विधि रचा विचारी ।
मम अनुरूप पुरुष जग माही ।
देखिउँ खोजि लोक तिहुं नाही ।
ता ते अव लागि रहिउँ कुमारी ।
मन माना कछु तुम्हहि निहारी ।

तेव्हां त्या शूर्पणखेनें खूपच माषुक सोंग स्वतःचें
वनविलें व ती रामाकडे येऊन खूपच नखे-ठके
करीत म्हणाली, तुम्हांसारखा पुरुष आणि माझ्या-
सारखी स्त्री हा सुयोग ब्रह्मदेवानें विचारपूर्वकच
घडवून आणला आहे. मला अनुरूप असा पुरुष ह्या
जगांत किंवाहुना त्रैलोक्यांतदेखील शोध करून मला
आढळला नाहीं, व म्हणूनच आजपर्यंत मी कुमारी
राहिलें. परंतु तुम्हाला पहातांच मात्र कांहींसें मन
घालें.

सीताहि चितइ कही प्रभु बाता ।
अहइ कुमार मोर लघु भ्राता ।
गइ लछिमन रिपुभगिनी जानी ।
प्रभु विलोकि बोले मृदुबानी ।

सीतेकडे पाहून (मी विवाहित आहे असें
सुचवून) राम म्हणाले, माझा धाकटा बंधु कुमार
आहे. नंतर ती लक्ष्मणाकडे गेली. परंतु ती
शत्रुभगिनी आहे असें जाणून प्रभूकडे पाहून तो
सौम्य शब्दांत म्हणाला,—

१ येथें लक्ष्मण विवाहित असून रामचंद्र त्याला कुमार
म्हणले तें ' शठे शाठ्य ' या न्यायानें होय. कारण तिनें
आपणांस ' कुमारी ' म्हणवून घेतलें होतें. वास्तविक ती
होती विधवाच.

सुंदरि सुनु मैँ उन्ह कर दासा ।
 पराधीन नहिँ तोर सुपासा ।
 प्रभु समर्थ कोसल-पुर-राजा ।
 जो कछु करहिँ उन्हहिँ सब छाजा ।
 सेवक सुख चह मान भिखारी ।
 व्यसनी धन सुभगति बिभिचारी ।
 लोभी जसु चह चार गुमानी ।
 नभ दुहि दूध चहत ए प्रानी ।

हे सुंदरि ! ऐक. मी या रामाचा सेवक, अर्था-
 तच पराधीन आहे; सबब येथें तुझी सोय नाही.
 प्रभु कोसलेश्वर सर्व प्रकारें समर्थ आहेत, ते जें
 करितील तें त्यांना शोभेल. सेवक होऊन जर
 सुखाची इच्छा एकादा करील, भिकारी होऊन
 जर मानाची अपेक्षा करील, व्यसनी असून जर
 धनाची, व्यभिचारी असून शुभ गतीची, लोभी
 असून यशाची आणि गर्विष्ठ असून लोकसंग्रहाची
 हाव धरील तर तो प्राणी आकाशांतून दुग्धदोहन
 करूं इच्छित आहे असें समजावें.

पुनि फिरि राम निकट सो आई ।
 प्रभु लछिमन पहि बहुरि पठाई ।
 लछिमन कहा तोहि सो बरई ।
 जौ तून तोरि लाज परिहरई ।

(हैं ऐकून) ती पुन्हां रामाकडे आली. पण
 त्यांनीं तिला पुन्हां लक्ष्मणाकडेसच वाटेस लावली.
 तेव्हां लक्ष्मण म्हणाला, जो लज्जेशी काडीमोड करील
 तोच तुझ्याशीं पाट जोडील.

तब खिसिआनि राम पहिँ गई ।
 रूप भयंकर प्रगटत भई ।
 सतिहि सभय देखि रघुराई ।
 कहा अनुज सन सैन बुझाई ।

तेव्हां ती खिसाणी होऊन फिरून रामाकडे गेली
 आणि तिनें आपलें भयंकर स्वरूप प्रकट केलें. तेव्हां
 सीता भयभीत झालेली पाहून रामांनीं लक्ष्मणाला
 संकेतानें जाणविलें.

दो०—लछिमन अतिलाघव सोँ नाक कान
 विनु कीन्हि । ता के कर रावन कहँ
 मनहुँ चुनौती दीन्हि ॥ १६ ॥

लक्ष्मणानें अत्यंत शिताफीनें तिचें नाक व कान
 उडविले. जणुंकाय त्यानें त्या द्वारानें (तिला विद्रूप
 करून) रावणास इशारतच दिली.

चौ०—नाक कान विनु भइ बिकरारा ।
 जनु सब सैल गेरु कै धारा ।
 खर दूषन पहिँ गई विलपाता ।
 धिग धिग तब बल पौरुष भ्राता ।
 तोहि पूछा सब कहेसि बुझाई ।
 जातुधान सुनि सेन बनाई ।

नाककान उडाल्यामुलें ती एक भयंकर आवाच
 दिसूं लागली. जणुं पर्वतापासून कावेच्या धाराच
 वाहत आहेत असे रक्ताचे पाट वाहूं लागले. ती वोंव-
 लतच खरदूषणाकडे जाऊन म्हणाली, “अरे भावांनीं,
 जळलं मेल्यानीं तुमचं बळ नि आवाका” त्या उभय-
 तांनीं तिला विचारलें असतां तिनें सर्वच उलट्या
 बोंबा ठोकल्या; त्या राक्षसांनीं ऐकतांच आपलें सैन्य
 सिद्ध केलें.

धाए निसिचर वरनवरूथा ।
 जनु सपच्छ कज्जल—गिरि—जूथा ।
 नानावाहन नानाकारा ।
 नानायुधधर घोर अपारा ।

नानाप्रकारच्या वाहनांवर आरूढ झालेले, नाना-
 प्रकारचीं रूपें धारण केलेले, नानाप्रकारचीं, असंख्य
 आणि भयंकर आयुधें धारण केलेलें, अनेक तुफान
 राक्षस धावूं लागले. तेव्हां पंख असलेल्या अनेक
 कज्जलपर्वतांची धावाधावीची ती एक शर्यतच
 भासली म्हणाना कां.

सूपनखा आगे करि लीन्ही ।
 असुभरूप स्रुति—नासा—हीनी ।
 असगुन अमित होहिँ भयकारी ।
 गनहिँ न मृत्युविवस सब झारी ।

कर्णनासाविरहित अशा त्या उजाड भवानी शूर्प-
 णखेला त्यांनीं जरीपटक्यावर घातली. तेव्हां अगणित
 असे भयंकर अपशकुन होऊं लागले. परंतु झाडून सारे
 मृत्यूस दत्तक दिलेले ते कशाचे तिकडे हुंकातात.

गर्जहिँ तर्जहि गगन उडाहीँ ।
 देखी बिकट भट अति हरषाहीँ ।
 कोउ कह जियत धरहु दोउ भाई ।
 धरि मारहु तिय लेहु छुडाई ।
 धूरि पूरि नभमंडल रहा ।
 राम बोलाइ अनुज सन कहा ।

ते अनेक प्रकारची गर्जना करून व एकमेकांना
 इशारत देऊन आकाशांत उड्डाण करूं लागले. तें पाहून

त्यांतले काहीं नामी संरदार हणत, त्या दोन्ही बंधूना जीवंत धरून आणू आणि नंतर त्यांना ठार करून त्यांच्या अंतुरीस आपण बळकावू. इकडे अस्मान धुळीने गर्द झालेलें पाहून रामांनी लक्ष्मणास बोलावून त्याला फरमाविलें कीं,

लेइ जानकिहि जाहु गिरिकंदर ।
आवा निसि-चर-कटकु भयंकर ।
रहेहु सजुग सुनि प्रभु कै बानी ।
चले सहित श्री सर-धनु-पानी ।
देखि राम रिपुदल चलि आवा ।
विहँसि कठिन कोदंड चढावा ।

“ जानकीस घेऊन गिरिकंदरांत जा. भयंकर राक्षससैन्य लोटत आहे. सावध ऐस. ” ही रामांज्हा होतांच धनुर्बाण हातांत घेऊन सीतेशह लक्ष्मण गेला. रामांनी शत्रुसैन्य चाल करून येत आहे असें पाहून हास्यपूर्वक आपल्या भयंकर धनुष्यास प्रत्यंचा चढविली.

छंद-कोदंड कठिन चढाइ सिर जटजूट
बांधत सोह वयौ । मरकत सैल पर
लरत दामिनि कोटि सो जुग भुजग
ज्यौ ॥ कटि कसि निषंग विसाल भुज
गहि चाप विसिख सुधारि कै । चित-
वत मनहु मृगराज प्रभु गज-राज-घंटा
निहारि कै ॥ २ ॥

तें कठिन कोदंड चढवून प्रभु मस्तकावरील जटा-जूट (दोन्ही हातांनी) सावरून बांधूं लागले. तेव्हां असें दिसलें कीं, जणुंकाय नीलमण्यांच्या पर्वतशिखरावर कोटिशःविजा चमकत असून दोन भुजंगांनी त्यास वेढलें आहे. कमरेस भाते कसून आणि विशाल भुजांचे ठायी चाप आणि बाण धारण करून प्रभु (सैन्य येत होतें त्या दिशेकडे) न्याहाळूं लागले. तेव्हां असें वाटलें कीं जणुं मत्त गजांच्या कळपाकडे मृगराजच न्याहाळीत आहे.

सो०-आइ गये बग मेल धरहु धरहु धामत
सुभट । जथा विलोकि अकेल बाल-
रविहि घेरत दनुज ॥ ७ ॥

इतक्यांत ती राक्षसवीरांची टोळधाड घेऊन थड-कलीच. बालसूर्यास एकाकी पाहून जसे दैत्य त्याजवर झडप घालतात त्याप्रमाणें सर्व राक्षस लगट करून

‘ धरा धरा ’ अशी ओरड करीत रामास गराडा घालूं लागले.

चौ०-प्रभु विलोकि सर सकहि न डारी ।
थाकित भई रजनी-चर-धारी ।

प्रभूस पाहतांच त्यांच्यानें बाण सोडवेना. सर्व राक्षससैन्य थक झालें.

साचिव बोलि बोले खरदूपन ।
यह कोउ नृपबालक नरभूपन ।
नाग असुर सुर नर मुनि जेते ।
देखे जिते हते हम केते ।
हम भरि जनम सुनहु सब भाई ।
देखी नहिँ असि सुंदरताई ।

खरदूपण साचिवांस बोलावून म्हणाले, हे कोणी-तरी नररत्न राजकुमार आहेत. भाई हो ! ऐका. नाग, असुर, सुर, नर, मुनी इत्यादि जेवढे म्हणून आम्हीं पाहिले आहेत, जिकले आहेत किंवा मारले आहेत, त्यांच्यांत असले सुरतवाज चेहरे आम्हीं आपल्या उभ्या हयातीत देखील पाहिले नाहीत.

जद्यपि भगिनी कीन्हि कुरुपा ।
बध लायक नहिँ पुरुष अनूपा ।
देहु तुरत निजनारि दुराई ।
जीवत भवन जाहु दोउ भाई ।
मोर कहा तुझ ताहि सुनावहु ।
तासु वचन सुनि आतुर आवहु ।

यांनीं जरी आमची अक्का आवा केली असली तरी हीं ब्रेजोड माणसें कत्तलीस लायक नाहीत. त्यांनीं लपविलेल्या आपल्या स्त्रीवर पाणी सोडावें, आणि दोघांही बंधूंनीं खुशाल जीवंत घरीं जावें, हा आमचा निरोप त्यांस कळवा, आणि त्यांचा जबाब लवकर घेऊन या.

दूतन्ह कहा राम सन जाई ।
सुनत राम बोले मुसुकाई ।
हम छत्री मृगया बन करही ।
तुझ से खल मृग खोजत फिरही ।
रिपु बलवंत देखि नहिँ डरही ।
एक बार कालहु सन लरही ।
जद्यपि मनुज दनुज कुल-घालक ।
मुनिपालक खलसालक बालक ।

दूतांनीं जाऊन रामास निरोप कळविला. तो ऐकून राम हंसून म्हणाले, आम्ही क्षत्रिय वनांत

मृगया करीत तुम्हांसारख्या वियावान सावजांना हुडकून काढण्यासाठी हा आम्ही दौरा काढला आहे. शत्रु बलाढ्य पाहून भिणारे आम्ही नाही. एक वेळ काळाशीं देखील टक्कर घेऊं. जरी आम्ही मानव बालक असलों तरी मुनींचे पालक, दैत्यकुलांचे निर्दालक आणि खलांचे शासक आहोंत.

जौं न होई बल घर फिरि जाहू ।

समराविमुख मै हतऊं न काहू ।

रन चढि करिय कपट चतुराई ।

रिपु पर कृपा परम कदराई ।

जर तुमच्यांत कुवत नसेल तर घरी परत जा. रणांगणास पाठ फेरणाऱ्याला मी मारीत नसतों. समरभूमीवर चढाई करून कपट करण्यांतच तुमची हुषारी. शत्रूवर दया करणें ही निवळ नामदाई होय.

दूतन्ह जाइ तुरत सब कहेउ ।

सुनि खर दूषन उर अति दहेउ ।

जासुदांनीं ताबडतोब जाऊन तें सर्व वर्तमान खर-दूषणांस सांगितलें. तें ऐकतांच त्यांची छाती अगदीं भडकून गेली.

छंद-उर दहेउ कहेउ कि धरहु धाये बिकट भट रजनीचरा । सर-चाप-तोमर-सक्ति-सूल-कृपान-परिघ-परसु-धरा ॥ प्रभु कीन्ह धनुषटकोर प्रथम कठोर घोर भयावहा । भये बधिर व्याकुल जातु-धान न ज्ञान तेहि अवसर रहा ॥ ३ ॥

मनांत क्रोधसंतप्त होऊन ते म्हणाले, 'अहो जंगी राक्षसवीर हो ! हूं धरा.' इतकें ऐकतांच धनुष्य, बाण, तोमर, शक्ति, शूल, खड्ग, परिघ, परशु इत्यादि घेऊन ते राक्षसवीर धांवूं लागले. प्रभूंनीं प्रथम धनुष्याचा टणात्कार केला. तो अत्यंत भयंकर आणि कठोर ध्वनि ऐकतांच सर्व राक्षस बधिर आणि भयभीत झाले. त्या वेळीं त्यांना काहींच भान उरलें नाही.

दो०-सावधान होई धाये जानि सबल आराति । लागे वरपन राम पर अस्त्र सस्त्र बहु भौंति ॥ १७ ॥ तिन्ह के आयुध तिल सम करि काटे रघुवीर । तानि सरासन स्रवन लगि पुनि छाडे निज तीर ॥ १८ ॥

मागाहून ते सावध होऊन रामावर धांवले, आणि शत्रु कणखर जाणून अनेक शस्त्रास्त्रांचा वर्षाव करूं लागले. रामांनीं त्यांच्या आयुधांचे तिलाएवढे तुकडे पाडले, आणि धनुष्य आकर्ण ओढून पुन्हां राक्षसांवर आपले बाण सही केले.

तोमर छंद-तव चले वान कराल ।

फुंकरत जनु बहु व्याल ।

कोपेउ समर श्रीराम ।

चले विसिख निसित निकाम ।

अवलोकि खरतर तीर ।

मुरि चले निसिचर वीर ।

भये क्रुद्ध तीनिउ भाइ ।

जो भागि रन ते जाइ ।

तेहिं बधव हम निजपानि ।

फिरे मरन मन महुं ठानि ।

तेव्हां सर्पाप्रमाणें फूत्कार करीत अनेक तीक्ष्ण बाण सुटूं लागले. रणांत रामचंद्र क्रुद्ध होतांच असंख्य प्रखर बाण वर्षूं लागले. ते खडतर बाण पाहून राक्षसवीर पाय काढण्यास सरसावले. खर, दूषण व त्रिशिरा हे तिघे बंधु क्रुद्ध होऊन म्हणाले कीं, जो रणातून पळून जाईल त्याला आम्ही स्वहस्तानें ठार करूं. असें ऐकतांच सर्व राक्षस मरण्याचा निश्चय करून परतले.

आयुध अनेक प्रकार ।

सनमुख तें करहि प्रहार ।

रिपु परम कोपे जानि ।

प्रभु धनुष सर संधानि ।

ते आघाडीवर उभे राहून अनेक प्रकारच्या आयुधांची मारगिरी करूं लागले. शत्रुपक्ष अत्यंत क्रुद्ध झाला आहे असें जाणून प्रभूंनीं धनुष्यावर शरसंधान केलें.

छाडे विपुल नाराच ।

लगे कटन बिकट पिसाच ।

उर सीस भुज कर चरन ।

जहूँ तहूँ लगे माहि परन ।

चिक्करत लागत बान ।

धर परत कु-धर-समान ।

भट कटत तन सतखंड ।

पानि उडत करि पाखंड ।

नभ उडत बहु भुज मुंड ।
बिनु मौलि धावत रुंड ।
खग कंक काक सृगाल ।
कटकटहिँ कठिन कराल ।

रामांनी असंख्य बाणांची वरसात वरसविली.
तेव्हां ते भयंकर पिशाच गारद होऊं लागले.
जिकडे तिकडे उर, मस्तक, भुज, कर, चरण यांचा
जमिनीवर सडा सांडला. बाणांच्या विजनवत्तीनें
राक्षस ची ची करीत, आणि त्यांचीं पर्वतप्राय धडें
गळून पडत. कांहीं वीरांचे देह शतशः खांडित होत,
तथापि फिरून उठून ते आपली सैतानी करीतच.
आकाशांत अनेक भुज आणि मस्तकें उडूं लागलीं.
मस्तकांवांचून धडें धावूं लागलीं. कावळे, गिधाडें,
कोव्हे इत्यादि पशुपक्षी तीक्ष्ण आणि भयंकर शब्द
करूं लागले.

छंद-कटकटहिँ जंबुक भूत प्रेत पिशाच
खप्पर संचहीँ । वेताल वीर कपाल
ताल वजाइ जोगिनि नंचहीँ ॥
रघु-वीर-वान प्रचंड खंडहिँ भटन्ह
के उर भुज सिरा । जहंतहँ परहिँ
उठि लरहिँ धरु धरु धरु करहिँ भय-
कर गिरा ॥ ४ ॥

कोव्हे कुडकुड करीत. भूत, प्रेत, पिशाच आपलीं
खापें रक्तानें भरित. वीरांच्या मस्तकांच्या कवच्यांनीं
वेताल ताल धरीत व योगिनी नृत्य करीत. रघुवीराच्या
प्रचंड बाणांनीं वीरांचे उर, शिर व भुज खांडित
होऊन चोहोंकडे पडूं लागत, तरी फिरून उठून 'धरा,
धरा, पकडा' असा भयंकर शब्द करून ते लडतच.

अंतावरी गहि उडत गीध पिशाच कर
गहि धावहीँ । संग्राम-पुर वासी मनहु
बहुवाल गुडी उडावहीँ ॥ मारे पछारे
उर विदारे विपुल भट कहँरत परे ।
अवलोकि निज दल बिकट भट तिसि-
रादि खर दूषन फिरे ॥ ५ ॥

आंतडीं घेऊन गिधाडें उडत; हस्त घेऊन पिशाच
पळत. जणुंकाय संग्रामरूपी नगरांत राहणारी
बालदलें झड्या उभारीत आहेत असें दिसे. कांहीं
मेले, कांहीं पडले, कांहींची वक्षःस्थलीं विदीर्ण झालीं.

आणि अनेक योद्धे विवळत पडले. अशाप्रकारें
आपल्या सैन्याची खूनखराबी झालेली पाहून खर,
दूषण, त्रिशिरादिक योद्धे पुढें सरसावले.

सर सक्ति तोमर परसु मूल कृपान
एकहिँ वारहीँ । करि कोप श्री-रघु-
वीर पर अगनित निसाचर डारहीँ ॥
प्रभु निमिष महुँ रिपुसर निवारि प्रचारि
डारे सायका । दस दस विसिख उर
माँझ मारे सकल निसि-चर-नायका ॥ ६ ॥

शर, शक्ति, तोमर, परशु, शूल, खड्ग इत्यादि
असंख्य आयुधें राक्षसांनीं क्रुद्ध होऊन श्रीरघुवीरावर
एकदम सोडलीं. परंतु प्रभूंनीं निमिषमात्रांत शत्रूंचीं
सर्व आयुधें हाणून पाडलीं आणि गर्जना करून,
त्यांच्यावर उलट बाणांची सर धरली. प्रत्येक राक्षस-
नायकाच्या वक्षःस्थलीं दहा दहा बाणांचा मारा
सुरूं केला.

माहि परत पुनि उठि भिरत मरत न
करत माया अतिधनी । सुर डरत चौदह-
सहस प्रेम विलोकि एक अवधधनी ॥
सुर मुनि सभय प्रभु देखि मायानाय
अतिकौतुक कय्यौ । देखहिँ परसपर
राम करि संग्राम रिपुदल लरि मय्यौ ॥ ७ ॥

जमीनदोस्त झालेले वीर न मरतां पुन्हां उठत
आणि फिरून लढूं लागून अनेक प्रकारची आटोकाट
दगाबाजी करीत. एकीकडे चौदा हजार राक्षस आणि
दुसरीकडे एकटे अयोध्यापाति रामचंद्र, हें पाहून
देव प्रेमानें भयभीत झाले. देव आणि मुनी भयभीत
झालेले पाहून मायापाति प्रभूनें असा घनघोर चमत्कार
केला कीं, राक्षस परस्परांस राम समजून लढूं लागले
आणि अशा रीतीनें शत्रूंचें सैन्य आपसांतच लढून
सफाई गारद झाले.

दो०-राम राम कहि तनु तजहिँ पावहिँ
पद निर्वान । करि उपाय रिपु मारे
छन महुँ कृपानिधान ॥ १९ ॥
हराषित वरषहिँ सुमन सुर बाजहिँ
गगन निसान । अस्तुति करि करि सब
चले सोभित विविध विमान ॥ २० ॥

ते राक्षसवीर राम राम म्हणत प्राण सोडीत,
आणि मोक्षपदास जात. अशा युक्तीने कृपानिधान
प्रभूनी क्षणामध्ये शत्रूंचा फडशा पाडला. देव संतुष्ट
होऊन पुष्पवृष्टि करू लागले. आकाशांत वाघें वाजूं
लागलीं. सर्व देव रामाची स्तुति करीत अनेक सुंदर
विमानांतून परतले.

चौ०—जब रघुनाथ समर रिपु जीते ।

सुर नर मुनि सब के भय बीते ।

तब लछिमनु सीतहिं लेइ आये ।

प्रभु पद परत हराषि उर लाये ।

सीता चितव स्याम मृदु गाता ।

परम प्रेम लोचन न अघाता ।

जेव्हा रामांनी रणांत शत्रूंचे नांवानिशाण देखील
उरू दिले नाही, तेव्हा देव, नर, मुनि इत्यादि सर्व
निर्भय झाले, नंतर लक्ष्मण सीतेस घेऊन आला,
आणि त्याने प्रभुचरणी लोटांगण घातले. रामांनी
त्यास आनंदाने आलिंगन दिले. ती श्यामसुंदर मूर्ति
अत्यंत प्रेमपूर्वक अवलोकन करीत असता सीतेच्या
नेत्रांची तृप्ति होईना.

पंचवटी बसि श्री-रघु-नायक ।

करत चरित सुर-मुनि-सुख-दायक ।

सुर आणि मुनी ह्यांना सुखकारक अशीं चरित्रें
करीत श्रीरघुनायक पंचवटीमध्ये वास करू लागले.

धुआं देखि खरदूषन केरा ।

जाइ सुपनखा रावु प्रेरा ।

बोली बचन क्रोध करि भारी ।

देस कोस कै सुरति बिसारी ।

करसि पान सोवासि दिनु राती ।

सुधि नहिं तव सिर पर आराती ।

खरदूषणादिकांचा धुव्वा उडालेला पहातांच शूर्प-
णखा (लंकेंत जाऊन) रावणास उठावणी देण्यासाठी
अगदी खूपच घालून बोलू लागली, तूं तर देशाची
आणि कोशाची (खजिन्याची) आठवणच विसर-
लास. रात्रंदिवस दारू पिऊन नुसता घोरत पडतोस
पण तुझ्या डोक्यावरील शत्रूची तुला अजून खबरहि
नाही.

राजु नीति बिनु धन बिनु धर्मा ।

हरिहि समपे बिनु सतकर्मा ।

बिद्या बिनु बिबेक उपजाये ।

स्वम फल पढे किये अरु पाये ।

संग ते जती कुमंत्र ते राजा ।

मान ते ज्ञान पान ते लाजा ।

प्रीति प्रनय बिनु मद ते गुनी ।

नासहिं बेगि नीति असि सुनी ।

नीतीवांचून राज्य, धर्मावांचून धन, भगवदर्पणा-
वांचून पुण्याचरण, विवेकावांचून विद्या—अर्थात
ज्ञान झाले तरच विद्येचे फल प्राप्त झाले असे ह्मणावे,
नाहीतर पदप्याचे श्रम फुकटच समजावयाचे—तसेच
कुसंगतीने संन्यासी, दुष्ट मंत्र्याच्या योगाने राजा,
गर्वाने ज्ञान, मद्यपानाने लज्जा, अहंकाराने सद्गुण
आणि नम्रतेवांचून प्रीति सत्वर नष्ट होतात ही नीति
तुझ्या कानावर आहना ?

सो०—रिपु रुज पावक पाप प्रभु अहि
गनिय न छोट करि । अस कहि विविध
विलाप करि लागी रोदन करन ॥ ८ ॥

वैरी, रोग, अग्नि, पाप, स्वामी आणि सर्प यांना
क्षुद्र समजून वागतां कामा नये. अशाप्रकारे बोलून
आणि खूपच अगस्ताळेपणा करून ती पुनःपुन्हा
टाहो फोडू लागली.

दो०—सभा माँझ परि व्याकुल बहु प्रकार
कह रोइ । तोहि जियत दसकंधर मोरि
कि असि गति होइ ॥ २१ ॥

अनेकप्रकारे रुदन करून ती भरसभेंत व्याकुल
होऊन पडली आणि म्हणाली, हे दशमुखा ! तुझ्या
नाकावर टिचून माझी ही अशी अस्मानी सुलतानी
व्हावी काय रे ?

चौ०—सुनत सभासद उठे अकुलाई ।

समुझाई गहि बाहं उठाई ।

कह लंकेस कहसि किन वाता ।

केइ तव नासा कान निपाता ।

ते ऐकतांच कांहीं खासदार मंडळी गडबडून
उठली आणि तिचा हात धरून त्यांनी तिला उठ-
विली आणि तिची समजूत घातली. रावण म्हणाला,
काय झाले तें सांगत कां नाहीस. तुझे नाक आणि
कान कोणी कापले ?

अवधनृपति दसरथ के जाये

पुरुषसिंह बन खेलन आये ।

समुझि परी मोहि उन्ह कै करनी ।

राहित निसाचर करिहहिं धरनी ।

जिन्ह कर भुजबल पाइ दसानन ।
अभय भये विचरत मुनि कानन ।
देखत बालक कालसमाना ।
परमधीर धन्वी गुन नाना ।

तेव्हां ती म्हणाली, अयोध्याधीश दशरथाचे पुरुष-
सिंह पुत्र वनांत शिकारीसाठी आले आहेत. मला
त्यांची कारवाई पूर्णपणे कळून चुकली. ते ही सारी
पृथ्वी राक्षसहीन खास करणार ! हे दशानना ! त्यांच्या
भुजबलेंकरून मुनिलोक अरण्यामध्ये निश्चित होऊन
संचार करीत आहेत. ते दिसण्यांत बच्चे दिसतात, परंतु
वास्तविक ते काळासमान असून खूपच खंबीर आणि
नानाप्रकारच्या धनुर्विद्येंत पक्के पटाईत आहेत.

अतुलित-बल-प्रताप दोउ भ्राता ।
खल-बध-रत सुर-मुनि-सुख-दाता ।
सोभाधाम राम अस नामा ।
तिन्ह के संग नारि एक स्यामा ।
रूपरासि विधि नारि सँवारी ।
रति सतकोटि तासु बलिहारी ।
तासु अनुज काटे सुति नासा ।
मुनि तव भगिनि करहिँ परिहासा ।

ते उभय बंधु असामान्य बलाढ्य आणि प्रतापी
असून खलांच्या बरवादीवर आणि सुर व मुनी
यांच्या सुखासमाधानावर टपलेले आहेत. त्यांतून
जो कमाल साजरा आहे त्याचें नांव राम आहे.
बरोबर एक स्त्रीहि आहे, ती तर शुद्ध चमक विजलीच
समज. विधात्यानें केलेली ती सौंदर्याची खाणच
वाटते. कोट्यवाधि रती तिजवरून केवळ ओवाळून
फेकाव्या. त्या रामाच्या धाकट्या भावानें माझें नाक
आणि कान खच्ची केले. मी तुझी बहीण म्हणूनच
त्यांनीं ही अशी माझी मसकरी केली.

खरदूषण सुनि लगे पुकारा ।
छन मह सकल कटक उन्ह मारा ।
खर-दूषण-तिसिरा कर घाता ।
सुनि दससीस जरे सब गाता ।

हें ऐकून खरदूषण त्यांस युद्धास पाचारुं लागले;
परंतु त्यांनीं सर्व सैन्यासह त्यांना एका क्षणांतच
गारद करून टाकलें. खर, दूषण आणि त्रिशिर
नेस्तनाबूद झालेले ऐकतांच रावणाच्या सर्वांगांची
लाही झाली.

दो०-सूपनखहि समुझाइ करि बल बोलेसि
बहु भाँति । गयेउ भवन अति-सोच-
वस नीँद परइ नहिँ राति ॥ २२ ॥

शूर्पणखेची समजूत घालून व आपल्या पराक्रमाची
अनेक प्रकारें शेखी मिळवून ती अत्यंत चिंताग्रस्त
होत्साता मंदिरांत गेला. त्या रात्री त्यास झोंपदेखील
आली नाहीं.

चौ०-सुर नर असुर नाग खग माहीं ।
मोरे अनुचर कहँ कोउ नाही ।
खरदूषण मोहिँ सम बलवंता ।
तिन्हहिँ को मारइ बिनु भगवंता ।

सुर, नर, असुर, नाग, खग ह्यांच्यामध्ये माझ्या
या अनुचरांना कोणीच पाड नव्हता. खर, दूषण
हे माझ्याच तोलाचे जहांबाज पट्टे, त्यांना एका
भगवंताखेरीज मारण्यास कोणाची विशाद आहे ?

सुररंजन भंजन महिभारा ।
जौँ भगवंत लीन्ह अवतारा ।
तौँ मैँ जाइ बयरु हठि करऊँ ।
प्रभुसर प्रान तजे भव तरऊँ ।

देवांचें रक्षण आणि पृथ्वीच्या भाराचें हरण
करणारा जो जगदाश त्यानेंच जर अवतार घेतला
असेल तर मी जाऊन त्याच्याशी हट्टानें शत्रुत्व करीन
आणि ह्याच प्रभूच्या बाणानें मरून संसाराचा बेडा
पार करीन.

होइहि भजनु न तामस देहा ।
मन क्रम वचन मंत्र दृढ एहा ।
जौँ नररूप भूपसुत कोऊ ।
हरिहउँ नारि जीति रन दोऊ ।

ह्या तामस देहानें भगवद्भजन होत नाहीं. तेव्हां
कायावाचामनेंकरून हाच निश्चय ठाम झाला. जर ते
कोणी साधारण मानव राजपुत्र असतील तर त्यांना
रणांत धूळ चारून त्यांची स्त्री घरांत घालीन.

चला अकेल जान चढि तहवाँ ।
बस मारीच सिंधु तट जहवाँ ।

(असा निश्चय करून) रावण एकटाच रथांत
बसून सिंधुतटी मारीच राक्षसाच्या आश्रमास गेला.

इहाँ राम जसि जुगति बनाई ।
सुनहु उमा सो कथा सुहाई ।

शंकर म्हणतात, हे पार्वति ! इकडे रामचंद्रांनींहि एक अजबच गुपित थाटलें तेंहि ऐकून ठेव.

दो०—लछिमन गये वनहिँ जव लेन मूल
फल कंद । जनकसुता सन बोले विहँसि
कृपा—सुख—बृंद ॥ २३ ॥

लक्ष्मण कंदमूलादि आणण्यास वनांत गेला असतां कृपासुखानिधान रामचंद्र सीतेस हास्यपूर्ण म्हणाले,—

चौ०—सुनहु प्रिया व्रत रुचिर सुसीला ।
मैँ कछु करव ललित नरलीला ।
तुझ पावक महुँ करहु निवासा ।
जौँ लगि करउँ निसा-चर-नासा ।

हे रुचिरव्रतशालिनी प्रिये, ऐक ! मी कांहीं एक चमत्कारिक नरलीला करणार आहे. तेव्हां मी राक्षसांचा नाश करीपर्यंत तूं अग्नीमध्ये निवास कर.

जबहिँ राम सबु कहा बखानी ।
प्रभुपद धरि हिय अनल समानी ।
निज प्रतिबिंब राखि तहँ सीता ।
तैसइ सील रूप सुविनीता ।
लछिमनहूँ यह मरम न जाना ।
जो कछु चरित रचेउ भगवाना ।

जेव्हां रामांनीं सीतेला सर्व समजावून सांगितलें तेव्हां प्रभुपद हृदयांत ठेवून सीतेनें अग्निप्रवेश केला व आपली छाया मात्र तेथें ठेविली. ती छायाहि शीलानें आणि रूपानें तशीच विनीत होती. भगवतांनीं हें रचलेलें कोडे लक्ष्मणासहि उमगलें नाहीं.

दसमुख गयउ जहाँ मारीचा ।
नाइ नाथ स्वारथरत नीचा ।
नवनि निच कै अति दुखदाई ।
जिमि अंकुस धनु उरग बिलाई ।
भयदायक खल कै प्रिय बानी ।
जिमि अकाल के कुसुम भवानी ।

इकडे रावण मारीचाकडे जाऊन पोंचला. त्या स्वार्थसाधु नीचानें त्याचेपुढें मस्तक नमविलें. नीचाचा नम्रीभाव, अंकुश, धनुष्य, सर्प आणि मांजर यांच्या प्रमाणेंच अत्यंत दुःखावह होतो. हे पार्वति ! अकाळीं आलेल्या फुलाप्रमाणें खलांचे लडिवाळ बोल देखील भयदायकच असतात.

दो०—करि पूजा मारीच तव सादर पूछी

वात । कवन हेतु मन व्यग्र अति अक-
सर आयहु तात ॥ २४ ॥

नंतर रावणाचा योग्य सत्कार करून मारीचानें आदरपूर्वक विचारलें, वा रावणा ! कोणत्या मनाचा मनोरा रचून इतका चिंतातुर होत्सता तूं अचानक येथें येऊन ठेपलास ?

चौ०—दसमुख सकल कथा तेहि आगे ।
कही सहित अभिमान अभागे ।
होहु कपटमृग तुम्ह छलकारी ।
जेहि बिधि हरि आनउँ नृपनारी ।

त्या अभागी रावणानें त्याच्यासमोर मोठ्या आव्यतेनें सर्व वर्तमान सांगितलें; नंतर तो म्हणाला, तूं चांगलाच छोट आहेस, तेव्हां तूं अशा रीतीनें कपटमृगाचा वेप घे कीं जेणेंकरून मला राजपत्नी सीतेस दग्यानें उडवितो येईल.

तेहि पुनि कहा सुनहु दससीसा ।
ते नररूप चरा-चर-ईसा ।
ता सोँ तात वयरु नहिँ कीजै ।
मारे मरिय जिआये जीजै ।

नंतर मारीच हाणाला, रावणा ! ऐक. ते मानवरूपधारी चराचर सृष्टीचे धनी आहेत. बाबारे ! त्यांच्याशीं तूं खाजवूं नयेस. जगांत जगण्यामरण्याचा प्रश्न केवळ त्यांचाच ऐच्छिक आहे.

मुनिमख राखन गयउ कुमारा ।
बिनु फर सर रघुपति मोहि मारा ।
सत जोजन आयउँ छन माहीं ।
तिन्ह सन वयरु किये भल नाहीँ ।

विश्वामित्रांच्या यज्ञाचें रक्षण करण्याकरितां ते कुमार गेले होते. त्या वेळीं रघुपतींनीं मला विन फळाचा एक साधा वाण हाणला. तसाच मी एका क्षणांत शंभर योजनांवर येथें येऊन पडलों. त्यांच्याशीं उगीचच विरोध वाढविण्यानें खरावीच समज.

भइ मम कीट भृंग की नाईँ ।
जहूँ तहँ मैँ देखउँ दोउ भाई ।
जौँ नर तात तदपि अति सूर ।
तिन्हहिँ विरोधि न आइहि पूरा ।

तेव्हांपासून कीटभृंगन्यायानें माझी ही अवस्था शाली आहे कीं मला सदा व सर्वत्र त्या दोघां भावांच्या सारख्या काजण्या लागल्या आहेत. बाबारे !

जरी ते मानव असले तरी अत्यंत शूर आहेत.
त्यांच्याशी खरुज काढून निभाव लागणार नाही.

दो०—जेहि ताडका सुवाहु हाति खंडेउ
हरकोदंड । खर दूपन तिसिरा वधेउ
मनुज कि अस वरिवंड ॥ २५ ॥

ज्यांनी ताडका, सुवाहु यांना फस्त केलें, शिवचा-
पांचे तुकडे उडविले; आणि खरदूपणात्रिशिरांची
बरवादी उडविली ते नुसते बलाढ्य मानवच समजा-
वयाचे काय रे ?

चौ०—जाहु भवन कुलकुसल विचारी ।
सुनत जरा दीन्हेसि बहु गारी ।

आपल्या कुळाच्या कल्याणाचा विचार करून
घरी परत. हें ऐकून रावणाचा जळफळाट होऊन
त्याने मारीचाला पुष्कळच शिव्या हसडल्या.

गुरु जिमि मूढ करासि मम बोधा ।
कहु जग मोहि समान को जोधा ।

रावण म्हणाला, मूर्खा, गुरुप्रमाणें मला शहाणपण
शिकवितोस काय ? माझ्या तोडीचा थोडा कोण
आहे तें स्पष्ट सांगत कां नाहीस ?

तव मारीच हृदय अनुमाना ।
नवाहि विरोधे नहि कल्याना ।
सखी ममीं प्रभु सठ धनी ।
वैद्य वंदि कवि भानसगुनी ।

नंतर मारीचानें मनांत विचार केला की, शस्त्र-
धारी, गुप्त हेर, राजा शठ, धनी, वैद्य, भाट, कवी
आणि सूपशास्त्री (स्वयंपाकी) ह्या नऊ जणांशीं
वितुष्ट पाडणें हिताचें होत नसतें.

उभय भाँति देखा निजमरना ।
तव ताकेसि रघु-नायक-सरना ।
उतरु देत मोहि वधव अभागे ।
कस न मरउँ रघु-पति-सर लागे ।

दोहीपक्षां आपलें मरण ओढवलेलें पाहून त्यानें
रघुनायकासच शरण जाण्याचा निश्चय केला. ' याला
नकार भरल्यास हा दुष्ट माझा प्राण घेणार, मग
रघुपतीचा बाण लागून मेलेलें तरी काय वाईट ? '—

अस जिय जानि दसाननसंगा ।
चला राम-पद-प्रेम अभंगा ।
मन आति हरष जनाब न तेही ।
आजु देखिहउँ परमसनेही ।

असा विचार करून तो रावणाबरोबर जाण्यास
निघाला. त्याचें रामचरणीं अढळ प्रेम होतें. तेणेंकरून
त्याच्या मनास अतिशय हर्ष वाटला. परंतु त्यानें
तो रावणास कळें दिला नाही. आज त्या परम दया-
घनाचें दर्शन घडणार—(हाच विचार एकसारखा
त्याच्या मनांत घोळत होता.)

छंद—निज परम प्रीतम देखि लोचन सुफल
करि सुख पाइहउँ । श्रीसहित अनुज-
समेत कृपा—निकेत—पद मन लाइहउँ ॥
निर्वानदायक क्रोध जा कर भगति
अवसाहि वस करी । निजपानि सर
संधानि सो मोहि वधिहि सुखसागर हरी ॥ ८ ॥

आपल्या परमप्रियतमास पाहून मी आपल्या
नेत्रांचें सार्थक करीन आणि सुखी होईन. जानकी-
लक्ष्मणांसहित त्या दयाघनाचे चरणीं मी आपलें चित्त
लावीन. भक्तीला जो अवश्य वश होतो, परंतु
ज्याचा क्रोधदेखील मोक्षप्रदच असतो, तो सुख-
सागर श्रीहरी स्वहस्तें बाण सोडून माझे प्राण
हरण करो.

दो०—मम पाछे धर धावत धरे सरासन
वान । फिरि फिरि प्रभुहि विलोकि-
हउँ धन्य न मो सम आन ॥ २६ ॥

चापबाण घेऊन मला धरण्यासाठीं प्रभु माझा
पाठलाग करीत धांवतील तेव्हां मागें वळून मी
वारंवार प्रभूस पाहीन. माझ्यासारखा धन्य आज
खरा एक मीच.

चौ०—तेहि वन निकट दसानन गयऊ ।
तव मारीच कपटमृग भयऊ ।
अतिविचित्र कछु बरानि न जाई ।
कनकदेह मनिरचित वनाई ।

नंतर त्या दंडकवनाजवळ रावण गेला, व मारीच
मायामृग झाला. त्यानें अत्यंत विचित्र आणि अव-
र्णनीय असा रत्नखचित सुवर्णदेह धारण केला.

सीता परमरुचिर मृग देखा ।
अंग अंग सुमनोहर बेखा ।
सुनहू देव रघुवीर कृपाला ।
एहि मृग कर अतिसुंदर छाला ।
सत्यसंध प्रभु वध करि एही ।
आनहु चर्म कहति बेदेही ।

सर्वांगसुंदर आणि अत्यंत रमणीय वेषाचा तो मृग सीतेने पाहिला व ती म्हणाली, हे दयाघन रघुवीर प्रभो ! ह्या मृगाचें चर्म अत्यंतच सुंदर वाटतें. हे सत्यप्रतिज्ञ प्रभो ! ह्याचा वध करून तेवढें चर्म आणावयाचें व्हावें.

तब रघुपाति जानत सब कारन ।
उठे हरषि मुरकाज सँवारन ।
मृग बिलोकि काटि परिकर बाँधा ।
करतल चाप रुचिरसर साँधा ।
प्रभु लछिमनहिँ कहा समुझाई ।
फिरत बिपिन निसिचर बहु भाई ।
सीता केरि करेहु रखवारी ।
बुधि विवेक बल समय बिचारी ।

तेव्हां रामचंद्रांनीं कार्याचा आढावा घेऊन देव-कार्य सिद्धीस नेण्याकरितां ते उकंठेनें उठले. त्या हरिणास पाहून त्यांनीं कंबर कसली व हातांत सुंदर धनुष्य घेऊन त्यावर शरसंधान केलें. प्रभूंनीं लक्ष्मणास निश्चून सांगितलें कीं, वनांत राक्षससमुदाय संचार करीत आहे. अकलहुषारिनें काळवेळाचा विचार करून त्वां सीतेचें रक्षण करावयास हवें.

प्रभुहि बिलोकि चला मृग भाजी ।
धाये राम सरासन साजी ।
निगम नेति सिव ध्यान न पावा ।
मायामृग पाळे सो धावा ।

प्रभूस पाहून मृग पळें लागला. तेव्हां प्रभूहि चाप सज्ज करून त्याचा पाठलाग करूं लागले. वेद ज्याचा महिमा 'नेति नेति' म्हणून गातात आणि शंकराच्याहि ध्यानास जो अगम्य, तो म्हणे त्या खोट्या सावजाच्या पाठीस पडतो !

कबहुँ निकट पुनि दुरि पराई ।
कबहुक प्रगटइ कबहु छपाई ।
प्रगटत दुरत करत छल भूरी ।
एहि बिधि प्रभुहि गयउ लेइ दूरी ।
तब तकि राम कठिन सर मारा ।
घरानि परेउ करि घोर पुकारा ।

तो मृग केव्हां केव्हां आटोक्यांत येई तर फिरून लांब निसटून जाई. तो केव्हां समोर येई तर केव्हां गायब होई. अशा रितीनें समोर आणि आड होत होत अनेक प्रकारें फसवून तो प्रभूस दूरवर घेऊन गेला. तेव्हां रामांनीं त्यावर नेमकाच एक कडा बाण

टाकला. त्या योगानें तो भयंकर आक्रोश करीत पृथ्वीवर गडगडला.

लछिमन कै प्रथमहिँ लै नामा ।
पाळे सुमिरोसि मन महुँ रामा ।
प्राण तजत प्रगटेसि निज देहा ।
सुमिरोसि राम समेत सनेहा ।
अंतरप्रेमु तासु पाहिचाना ।
मुनि-दुर्लभ-गति दीन्हि सुजाना ।

त्यानें प्रथम लक्ष्मणाच्या नांवानें टाहो फोडला, आणि मागाहून मनांतल्या मनांत रामाचें नांव घेतलें. त्यानें प्राण सोडतेवेळीं आपला राक्षसदेह प्रकट करून प्रेमपूर्वक रामाचें स्मरण केलें. त्याचें अंतरंगप्रेम ओळखून सर्वज्ञ रामांनीं त्यास मुनीसहि दुर्लभ अशी गति दिली.

दो०-विपुल सुमन सुर वरपहिँ गावहिँ
प्रभु-गुन-गाथ । निजपद दीन्ह असुर
कहुँ दीनबंधु रघुनाथ ॥ २७ ॥

देव विपुल पुष्पवृष्टि करून व रामाचे गुण वणन करून म्हणूं लागले कीं, रघुवीर खरोखरीच दय्येचे सागर अहित. त्यांनीं राक्षसास देखील निजपद दिलें.

चौ०-खल बाधि तुरत फिरे रघुवीरा ।
सोह चाप कर कटि तूनीरा ।

त्या खलाचा वध करून राम लागलीच परत फिरले, त्यांच्या हातांत चाप आणि कमरेस भाते शोभत होते.

आरतगिरा सुनी जब सीता ।
कह लछिमन सन परम सभाता ।
जाहु वोगी संकठ अति भ्राता ।
लछिमन बिहँसि कहा सुनु माता ।

जेव्हां सीतेनें 'लक्ष्मणा लक्ष्मणा' असा आर्त स्वर ऐकला तेव्हां ती अत्यंत घाबरून लक्ष्मणास म्हणाली, तुझा बंधु संकटांत पडला आहे; तर तूं त्वरित तिकडे जा. तें ऐकून लक्ष्मण हास्यपूर्वक म्हणाला, माते ! ऐक.

भृकुटिबिलास सृष्टिलय होई ।
सपनेहु संकठ परइ कि सोई ।

ज्याच्या भृकुटिविलासानें सृष्टीचा लय, होती तो स्वप्नांत तरी संकटांत सांपडेल काय ?

मरमबचन जब सीता बोला ।
हरिप्रेरित लछिमनमन डोला ।
बन-दिसि देव सौँ पि सब काहू ।
चले जहाँ रावन-ससि-राहू ।

सीता जेव्हां मर्मभेदक शब्द बोलली तेव्हां प्रभु-
सत्तेनुसार लक्ष्मणाची बुद्धि आंदोलित झाली. वनदेवता
आणि दिग्देवता ह्या सर्वांवर सीता सोंपवून रावणरूप
चंद्राचा राहू असा जो रामचंद्र त्याच्याकडे तो
चालता झाला.

सून बीच दसकंधर देखा ।
आवा निकट जती के बेखा ।
जा के डर सुर असुर डेराहीं ।
निसि न नीद दिन अन्न न खाहीं ।
सो दससीस स्वान की नाई ।
इत उत चितइ चला भडिहाई ।

मध्यंतरी रावण (आश्रम) शून्य आहे असे पाहून
यातिवेष धारण करून जवळ आला. ज्याच्या भीती-
मुळे देवराक्षसांना रात्री झोप येत नसे आणि
दिवसां अन्न जात नसे असा तो रावण कुत्र्याप्रमाणे
लपतझपत उतावळीने चालू लागला.

इमि कुपंथ पग देत खगेसा ।
रह न तेज तन बुधिलवलेसा ।

हे गरुडा ! अशाप्रकारे दगलबाजीने पाऊल
टाकणाराच्या शरीरावर तेज तर रहात नाहीच पण
आंत बुद्धीचा लवलेसाहि उरत नाही.

नाना विधि कहि कथा सुहाई ।
राजनीति भय प्रीति देखाई ।
कह सीता सुनु जती गोसाई ।
बोलेहु बचन दुष्ट की नाई ।

नानाप्रकारच्या फुशारक्या मारून राजनीति ऐक-
वून, आजरून, गोंजरून आणि शेवटी रावणाने सीतेला
दयावूनहि पाहिले. तेव्हां सीता म्हणाली, ए मेल्या
गोसावड्या जोगड्या ! लक्षांत ठेव की पाजी हराम-
खोराचे भाषण तू केलें आहेस.

तब रावन निजरूप देखावा ।
भई सभय जब नाम सुनावा ।
कह सीता धरि धीरजु गाढा ।
आइ गयउ प्रभु खल रहु ठाढा ।
जिमि हरिबुद्धि छुद्र सस चाहा ।
भयसि कालवस निसिचर नाहा ।

सुनत बचन दससीस लजाना ।
मन महुँ चरन बंदि सुख माना ।

सरतेशेवटी रावणाने आपले स्वरूप प्रगट करून
जेव्हां आपले नांव सांगितले तेव्हां सीता जरा गांगरली;
पण लगेच खूप अवसान धरून ती म्हणाली, अरे
गुलामा, प्रभु यायला झालेलेच आहेत. जरा दम धर तर.
हे राक्षसपते ! ज्याप्रमाणे नीच जंबुकास सिंहिणीची हाव
तद्वतच ही तुझी. तू मृत्यूच्या आधीन झाला आहेस.
हैं सीतेचें भाषण ऐकून रावण वरमला. त्याने मना-
नेच तिला वंदन करून सुखाचा धापा टाकला.

दो०-क्रोधवंत तव रावन लीन्हेसि रथ
बैठाइ । चला गगनपथ आतुर भय
रथ हाँकि न जाइ ॥ २८ ॥

नंतर रावणाने क्रुद्ध होऊन तीस उचलून आपल्या
रथांत घातले आणि तो आकाशमार्गाने लगवगीने
जाऊ लागला. परंतु रामाच्या भीतीने त्याच्याने रथ
हाकवेना.

चौ०-हा जगदैकबीर रघुराया ।
केहि अपराध विसारेहु दाय ।
आरतिहरन सरन-सुख-दायक ।
हा रघु-कुल-सरोज-दिन-नायक ।
हा लछिमन तुझार नहिँ दोसा ।
सो फल पायेउं कीन्हेउं रोसा ।

सीता आक्रोश करू लागली. हे जगदैकवीरप्रभु
रघुराया ! कोणत्या अपराधास्तव मजवरील दया
आपण विसरलां ! हे दुःखहरणा ! हे शरणसुख-
दायका ! हे रघुकुलकमलसूर्या ! हे लक्ष्मणा ! ह्यांत
तुझा कांहीच दोष नाही. मी तुझ्यावर रागावले
त्याचें मला हें फळ मिळालें.

विविध विलाप करति वैदेही ।
भूरिकृपा प्रभु दूरि सनेही ।
बिपति मोरि को प्रभुहि सुनावा ।
पुरोडास चह रासभ खावा ।

वैदेही अनेक प्रकारे विलाप करू लागली:-‘प्रभूची
मजवर अत्यंत कृपा होती; परंतु त्या प्रेमाला मी आतां
आंचवले ! ही माझी विपत्ति माझ्या धन्यास कोण
बरे कळविणार ! रासभानें पुरोडाश (यज्ञभाग)
खाऊ पाहावा ना ? ’

सीता कै विलाप सुनि भारी ।
भये चराचर जीव दुखारी ।

सीतेचा तो दारुण विलाप ऐकून चराचर जीव
दुःखी झाले.

गीधराज सुनि आरत बानी ।
रघु-कुल-तिलक-नारि पहिचानी ।
अधम निसाचर लीन्हें जाई ।
जिमि मलेछवस कपिला गाई ।

ती आर्त वाणी ऐकून मल्लेच्छाच्या तडाक्यांत सांपड-
लेल्या कपिला गायीप्रमाणें तो दुष्ट राक्षस रघुकुल-
तिलकाच्या पत्नीस हरण करून नेत आहे हें गंधराज
जटायूनें तांडलें.

सीते पुत्रि करसि जानि त्रासा ।
करिहउँ जातुधान कै नासा ।

(जटायु म्हणाला,) बाळे सीते ! धावरूं नकोस.
मी ह्या राक्षसास लोळवितों.

धावा क्रोधवंत खग कैसे ।
छूटइ पवि पर्वत कहूँ जैसे ।
रे रे दुष्ट ठाढ किन होही ।
निर्भय चलेसि न जानेसि मोही ।

पर्वतावर वज्र कोसळल्याप्रमाणें जटायु क्रोधानें
उडून पडला व म्हणाला, 'अरे ए भामश्या, थांबत कां
नाहीस ? तूं निःशंक जात आहेस. पण मला ओळ-
खलें नाहीस वाटतें ?'

आवत देखि कृतांतसमाना ।
फिरि दसकंधर कर अनुमाना ।
की मैनाक कि खगपति होई ।
मम बल जान सहित पति सोई ।

हैं एक कुलंगडें कृतांतासारखें येत आहे असें पाहून
रावण फिरला आणि तर्क करूं लागला कीं, हा
मैनाकपर्वत असेल काय ? किंवा हा गरुड असेल ?
पण तोच काय त्याचा स्वामीहि माझें बळ ओळखून
आहे.

जाना जरठ जटायू एहा ।
मम करतीरथ छाडिहि देहा ।
सुनत गीध क्रोधातुर धावा ।
कह सुनु रावन मोर सिखावा ।

रावणानें हा वृद्ध जटायु आहे असें ओळखलें व
तो म्हणाला, हा माझ्या हस्ततीर्थांत देहपात करून
घेणार ! तें ऐकतांच जटायु चवताळून धांवला,
आणि म्हणाला, रावणा ! माझा हितबोध ऐक.

तजि जानकिहि कुसल गृह जाहू ।
नाहिँ त अस होइहि बहुबाहू ।
राम-रोष-पावक अतिघोरा ।
होइहि सलभ सकलकुल तोरा ।

जानकीस येथेंच सोडून तूं जिवंतपणें घरी जा.
नाहीतर, हे बहुबाहो ! खास हेंच होणार कीं रामाच्या
अत्यंत भयंकर क्रोधांमार्फत तुझ्या सर्व कुलाची पतंगा-
प्रमाणें आहुती पडणार.

उतरु न देत दसानन जोधा ।
तवहिँ गीध धावा करि क्रोधा ।
धरि कच विरथ कीन्ह महि गिरा ।
सीतहिँ राखि गीध पुनि फिरा ।

रावण यावर पक्काच खप्पी बनला. तेव्हां जटायु
क्रुद्ध होऊन त्याच्यावर गडगडला. त्यानें रावणाची
शेंडी धरली आणि त्यास विरथ करून धरणीवर
आदळलें. जटायूनें सीतेस (रथांतून काढून) एके
बाजूस नेऊन ठेविली, आणि तो परतला.

चोचन मारि विदारोसि देही ।
दंड एक भइ मुरुछा तेही ।

चोंचेच्या आघातानें त्यानें रावणाचा देह विदीर्ण
केला, त्यामुळें त्यास एक घटकामर मूर्च्छा आली.

तव सक्रोध निसिचर खिसियाना ।
काटेसि परमकराल कृपाना ।
काटेसि पंख परा खग धरनी ।
सुमिरि राम करि अद्भुत करनी ।

तेव्हां त्या क्रुद्ध झालेल्या रावणानें चवताळून
अत्यंत तीक्ष्ण असें खड्ग उपसलें आणि त्यानें जटा-
यूचे पंख छाटून टाकले. त्यामुळें जटायु पृथ्वीवर
पडला. अशी अचाट करणी करून तो रामस्मरण
करीत राहिला.

सीतहिँ जान चढाइ वहोरी ।
चला उताइल त्रास न थोरी ।
करति बिलाप जात नभ सीता ।
व्याधबिबस जुनु मृगी समीता ।

अत्यंत खस्त खाऊन व फिरून सीतेस रथांत
घालून उतावीळपणानें रावण चालूं लागला. आकाश-
मार्गानें जात असतां व्याधाच्या तडाक्यांत सांपड-
लेल्या भयाक्रांत मृगीप्रमाणें सीता विलाप करीत
होती.

गिरि पर बैठे कपिन्ह निहारी ।
कहि हरिनामु दनिह पट डारी ।
एहि विधि सीताहि सो लेइ गयऊ ।
वन असोक महुँ राखत भयऊ ।

(ऋष्यमूक) पर्वतावर बसलेल्या कर्पाना पाहून सीतेने ' राम राम ' असें नांव घेऊन आपलें उत्तरीयवस्त्र त्यांचेमध्यें सोडून दिलें. अशा रीतीनें रावणानें सीतेस नेऊन अशोक वनांत ठेविलें.

दो०-हारि परा खल बहुत विधि भय अरु
प्रीति देखाइ । नव असोकपादप तर
राखेसि जतनु कराइ ॥ २९ ॥

जेव्हां तो दुष्ट रावण अनेक प्रकारें भीति आणि प्रीति दाखवून दाखवून जेरीस आला तेव्हां त्यानें तिला नवीन अशोक वृक्षाचे तळीं बंदोबस्तानें ठेविलें.

दो०-जेहि विधि कपटकुरंग सँग धाइ
चले श्रीराम । सो छवि सीता राखि
उर रटति रहति हरिनाम ॥ ३० ॥

कपटमृगाच्या मागें श्रीराम धांवत गेले, तेव्हांचें त्यांचें तें रूप सीतेनें हृदयांत ठेवून ती रामनामाचा जप करीत राहिली.

चौ०-रघुपति अनुजहि आवत देखी ।
बाहिज चिंता कीन्हि विसेखी ।
जनकमुता परिहरेहु अकेली ।
आयहु तात बचन मम पेली ।
निसि-चर-निकर फिरहि वन माही ।
मम मन सीता आस्रम नाही ।

(इकडे) लक्ष्मण येत आहे असें पाहून रामचंद्र बाह्यतः विशेषच चिंता दाखवून म्हणाले, हे तात ! माझी आज्ञा मोडून तूं सीतेस एकाकीच सोडून आलास. राक्षसांचे समुदाय वनामध्ये हिंडत आहेत. सीता आश्रमांत नाही असें माझें मन मला सांगतें.

गाहि पदकमल अनुज कर जोरी ।
कहेउ नाथ कछु मोहि न खोरी ।

रामचंद्राचे पाय धरून लक्ष्मण हात जोडून म्हणाला, हे नाथ ! ह्यांत माझ्याकडे यत्किंचित्हाई खोट नाही.

अनुजसमेत गये प्रभु तहवाँ ।
गोदावारितट आस्रम जहवाँ ।

आस्रम देखि जानकीर्हाना ।
भये विकल जस प्राकृत दीना ।

नंतर प्रभु लक्ष्मणासह गोदावरीच्या तीरी, जेथें त्यांचा आश्रम होता तेथें गेले. आश्रमांत जानकी नाही असें पाहतांच प्रभु प्राकृत जनाप्रमाणें दुःखानें दीन आणि विव्हल झाले.

हा गुनखानि जानकी सीता ।
रूप-सल-व्रत-नेम-पुनीता ।
लाछिमन समुझाये बहु भाँती ।
पूछत चले लता तरु पाती ।

हा गुणखनी जानकि ! हा रूपशालिव्रतेनमपुनीते सीते ! (अशा प्रकारें राम विलाप करूं लागले.) लक्ष्मणानें त्यांची अनेक प्रकारें समजूत घातली, तरी ते लता, तरु, पल्लव यांना विचारीत विचारीत मार्गानें जाऊं लागले.

हे खग मृग हे मधुकरसेनी ।
तुह्य देखी सीता मृगनैनी ।
खंजन सुक कपोत मृग मीना ।
मधुपनिकर कोकिला प्रवीना ।
कुंद कली दाडिम दामिनी ।
कमल सरद ससि अहिभामिनी ।
वरुनपास मनोजधनु हंसा ।
गज केहरि निज सुनत प्रसंसा ।
श्रीफल कनक कदालि हरपाही ।
नेकु न संक सकुच मन माही ।

हे खगमृगभ्रमरगण हो ! तुम्हीं ती मृगनयनी सीता पाहिली काय ? अहो खंजन, शुक, कपोत, मृग, मीन, मधुपगण, कलकंठ कोकिल, कुंदकळी, दाडिम, सौदामिनी, कमल, शरच्चंद्र, नागिणी, वरुणपाश, मदन, धनुष्य, हंस, गज, केसरी हे तुम्ही सर्वजण सीतेची तारीफ ऐकत होतां. श्रीफल, कनक आणि कदलीवृक्ष हो ! तुम्ही हर्षित झाले आहां. तुमच्या मनांत यत्किंचित्हाई संकोच आणि भीति आतां उरली नाही.

सुनु जानकी तोहि विनु आजू ।
हरषे सकल पाइ जनु राजू ।
किमि सहि जात अनख तोहि पाही ।
प्रिया बेगि प्रगटसि कस नाही ।

हे जानकि ! तूं नसल्यामुळें आज ह्या सर्वांना जणूं राज्यलाभाचा आनंद झाला आहे. तुझ्यानें ही

त्यांची ईर्ष्या कशी सहन करवते ? प्रिये ! (त्यांच्या गर्वपरिहारास्तव तरी) तू एकदम प्रकट कां होत नाहीस ?

एहि बिधि खोजत बिलपत स्वामी ।

मनहुं महाबिरही अतिकामी ।

पूरनकाम राम सुखरासी ।

मनुजचरित कर अज अबिनासी ।

ह्याप्रमाणें प्रभु विलाप करीत सीतेचा शोध करूं लागले. त्या समर्थी ते अत्यंत कामी आणि महान् बिरही भासत. पूर्णकाम सुखनिधान, जन्ममरणरहित, असेच श्रीराम, परंतु त्यांनीं ही मानवलीला आरंभली.

आगे परा गीधपति देखा ।

सुमिरत रामचरन जिन्ह रेखा ।

समोरच रामचरणचिन्हांचें ध्यान करीत पडलेला जटायु त्यास दिसला.

दो०—करसरोज सिरु परसेउ कृपासिंधु
रघुबीर । निरखि राम-छवि-धाम-मुख
बिगत भई सब पीर ॥ ३१ ॥

कृपासागर रघुवीरांनीं आपल्या करकमलानें जटायूच्या मस्तकाला स्पर्श केला. रामाचें तें सौंदर्य-निधान मुख अवलोकन करून जटायूचे सर्व क्लेश नाहीसे झाले.

चौ०—तब कह गधि बचन धरि धीरा ।

सुनहु राम भंजन भवभीरा ।

नाथ दसानन यह गति कीन्ही ।

तेहि खल जनकसुता हरि लीन्ही ।

लेइ दच्छिन दिसि गयउ गोसाईं ।

बिलपति अति कुररी की नाई ।

दरस लागी प्रभु राखेउ प्राना ।

चलन चहत अब कृपानिधाना ।

नंतर धैर्य धरून जटायु म्हणाला, हे भवभयभंजना रामा ! ऐक. हे नाथ ! रावणानें माझी ही अशी दुर्दशा केली, व त्याच बदमाषानें वैदेहीला हरण करून तो तिला दक्षिण दिशेकडे घेऊन गेला. हे स्वामिन् ! त्या वेळीं सीता टिटवीप्रमाणें अत्यंत आक्रोश करीत होती. हे प्रभो ! तुझ्या दर्शनासाठीं मी प्राण धरून राहिलों; परंतु हे दयानिधे ! आतां मात्र ते जाऊं पाहत आहेत.

राम कहा तनु राखहु ताता ।

मुख मुसुकाइ कही तेहि बाता ।

जा कर नाम मरत मुख आवा ।

अधमउँ मुकुत होइ सुति गावा ।

सो मम लोचन गोचर आगे ।

राखउँ देह नाथ केहि लागे ।

राम म्हणाले हे तात ! तूं देह धरून ऐस. तेव्हां तो हास्यवदन करून म्हणाला, मरणसमयी ज्याचें नाम मुखीं आलें असतां अधमसुद्धां मुक्त होतो असें वेद सांगतात, तो श्रीराम प्रत्यक्ष माझ्या दृष्टीसमोर उभा असतां, हे नाथ ! मीं या देहाची आस्था कशासाठीं ठेवावी ?

जल भरि नयन कहाहिँ रघुराई ।

तात कर्म निज तेंँ गाति पाई ।

परहित बस जिन्ह के मन माहीं ।

तिन्ह कहँ जग दुर्लभ कलु नाहीँ ।

तनु ताजि तात जाहु मम धामा ।

देउँ काह तुहा पूरनकामा ।

रामचंद्रांचे नेत्र अश्रूंनीं भरून आले व ते म्हणाले, हे तात ! तुला तुझ्या कर्मांप्रमाणें गति मिळालीच आहे. जे मनानें परहिताविषयी तत्पर असतात त्यांना ह्या जगांत दुर्लभ असें कांहींच नाही. हे तात ! आतां हा देह ठेवून तूं माझ्या लोकीं जा. तुला पूर्णकाम करण्यासाठीं मीं आणखी काय द्यावें ?

दो०—सीताहरन तात जनि कहेहु पिता
सन जाइ । जौँ मैँ राम त कुल सहित
कहिहि दसानन आइ ॥ ३२ ॥

हे तात ! तूं जाऊन सीताहरणाची वार्ता मात्र माझ्या पित्याला सांगूं नकोस. जर मी खरा राम असेन तर रावणाला कुळासकट बरबाद केल्यावर तोच स्वतः जाऊन सर्व सांगेल.

चौ०—बीध देह तजि धरि हरिरूपा ।

भूषन बहु पट पीत अनूपा ।

स्याम गात बिसाल भुज चारी ।

अस्तुति करत नयन भरि बारी ।

जटायूनें आपला देह टाकून सुंदर पीतवस्त्रधारी, श्यामलगात्र, विशाल, चतुर्भुज आणि अलंकृत असें अनुपम हरिरूप धारण केलें. त्याचे नेत्र प्रेमाश्रुपूर्ण होऊन तो स्तुति करूं लागला.

छंद—जय राम रूप अनूप निर्गुन सगुन
गुनभेरक सही । दस—सीस-बाहु-प्रचंड-

खंडन चंडसर मंडन मही ॥ पाथोद-
गात सरोजमुख राजीव-आयत-लोचनं ।
नित नौमि राम कृपाल बाहुविसाल
भव-भय-मोचनं । ॥ ९ ॥

हे रघुवीरा ! तुझ्या अनुपम रूपाचा जयजयकार
असो. तूं निर्गुण आहेस, सगुण आहेस व सत्त्वरजत-
मादि गुणांचा प्रेरक आहेस. तूं रावणाच्या प्रचंड
बाहुंचे आपल्या चंड शरांच्या योगाने खंडन कर-
णारा असून पृथ्वीला ललामभूत आहेस. तुझे शरीर
मेघाप्रमाणे असून तुझे मुख कमलाप्रमाणे आहे. नील-
कमलाप्रमाणे तुझे नेत्र विशाल असून तुझे विशाल
बाहू भवभयापासून मुक्त करणारे आहेत. हे दयाधन
श्रीरामा ! माझे तुला निरंतर वंदन असो.

व ल म प्र मे य म ना दि म व्य क्त
मे क म गो च रं । गोविंद गोपर द्वंद-
हर विज्ञानधन धरणीधरं ॥ जे राम-
मंत्र जपंत संत अनंत जन-मन-रंजनं ।
नित नौमिराम अकामप्रिय कामादि-
खल-दल-गंजनं ॥ १० ॥

हे राम ! तुझे वल अप्रमेय असून तूं अनादि,
जन्मरहित, अव्यक्त, अद्वितीय, अगोचर, गोविंद,
इंद्रियातीत, द्वंद्वहर, विज्ञानधन आणि धरणीधर
आहेस. जे संतजन 'जय राम' या मंत्राचा निरंतर
जप करितात त्यांच्या मनाचे तूं रंजन करणारा आहेस.
तूं अनंत असून निष्कामप्रिय व कामादि दुष्ट मनो-
विकारसमूहांचा नाशक आहेस. हे राम ! तुला माझे
निरंतर वंदन असो.

जहि सुति निरंजन ब्रह्म व्यापक विरज
अज कहि गावही । करि ध्यान ज्ञान
विराग जोग अनेक मुनि जेहि पावही ॥
सो प्रगट करुनाकंद सोभावंद अगंजग
मोहई । मम हृदय-पंकज-भृंग अंग
अनंग बहु छवि सोहई ॥ ११ ॥

जो निरंजन, परब्रह्म, व्यापक, निर्मल, जन्मरहित
आहे म्हणून वेद गातात व ज्याची मुनिजन ध्यान,
ज्ञान, वैराग्य, योग इत्यादि साधनांनी प्राप्ति करून
घेत, तो करुणाकंद, शोभानिधान, चराचर सृष्टीला
मोहित करणारा व अनेक सदांप्रमाणे कमनीय-

कांति असलेला रामचंद्र प्रकट होऊन माझ्या हृदय-
कमलामध्ये भ्रमराप्रमाणे विराजमान होवो.

जो अगम सुगम सुभावनिरमल असम
सम सीतल सदा । पस्यांति जे जोगी
जतनु करि करत मन गो बस जदा ॥
सो राम रमानिवास संतत दासवस
त्रि-भुवन-धनी । मम उर वसउ सो
समन संसृति जासु कीरति पावनी ॥ १२ ॥

जो अगम, सुगम, निर्मलस्वभाव, वक्र, सम आणि
नित्य शीतल असून, योगीजन मन आणि इंद्रिये
यांना वश करून प्रयत्नपूर्वक ज्याला पहातात, तो
लक्ष्मीनिवास, त्रिभुवनस्वामी, नित्य भक्तजनांना वश
असणारा, ज्याचे पावित्र्य यश संसृतीचा नाश करिते,
असा श्रीरामचंद्र माझ्या हृदयांत वास करो.

दो०-अविरल भगति माँगि वर गीध गयउ
हरिधाम । तेहि की क्रिया जथोचित
निज कर कीन्ही राम ॥ ३३ ॥

अढळ भक्तीचा वर मागून घेऊन जयायु वैकुंठा-
प्रत गेला. त्याची और्ध्वदोहिक क्रिया स्वतः राम-
चंद्रांनी यथोचित केली.

चौ०-कोमलचित अति दीनदयाला ।
कारन विनु रघुनाथ कृपाला ।
गीध अधमखग आमिषभोगी ।
गति दीन्ही जो जाँचत जोगी ।
सुनहु उमा ते लोग अभागी ।
हरि तजि होहि विषयअनुरागी ।

रघुवीर हे अत्यंत कोमलचित्त आणि दीनदयाळ
असून कारणावांचूनहि कृपा करितात. वास्तविक
गृध्र म्हटला तर मांसाहारी नाच पक्षी; परंतु ज्या
गतीची योगीहि याचना करितात ती गति प्रभूंनी
त्यास (आपण होऊन) दिली. हे पार्वती, ऐक. जे
अशा श्रीहरिसोडून विषयाचे ठिकाणी लंपट होतात
ते अभागी होत.

पुनि सीतहि खोजत दोउ भाई ।
चले विलोकत वन बहुताई ।
संकुल लता विटप घन कानन ।
बहु खग मृग तहँ गज पंचानन ।

नंतर सीतेचा शोध करीत ते दोघे बंधु घनदाट

अरण्य पहात पहात चालले. तें अरण्य अनेक लता
आणि वृक्ष यांनी व्याप्त असून तेथे नानाप्रकारचे
खग, मृग, गज, सिंह संचार करीत होते.

आवत पंथ कैबंध निपाता ।

तेहि सब कही साप कै बाता ।

दुर्वासा मोहि दीन्ही सापा ।

प्रभुपद देखि मिटा सो पापा ।

मार्गामध्ये रामचंद्रांनी कबंध राक्षसाचा वध केला,
तेव्हां त्याने आपली शापवार्ता इत्थंभूत सांगितली.
तो म्हणाला दुर्वासांनी मला शाप दिला व तो
आज प्रभूच्या चरणदर्शनाने नष्ट झाला.

सुनु गंधर्व कहहुँ मै तोही ।

मोहि न सुहाइ ब्रह्म-कुल-द्रोही ।

(राम म्हणाले,) हे गंधर्वा ! मी तुला सांगतो
तें ऐकून ठेव. मला ब्रह्मद्वेषा मुळीच खपत नाही.

दो०-मन क्रम वचन कपट तजि जो कर

भू-सुर-सेव । मोहि समेत विरंचि सिव

बस ता के सब देव ॥ ३४ ॥

कायावाचामनानें जो कपटाचा त्याग करून
ब्राह्मणाची सेवा करितो त्याच्या आधीन माझ्यासकट
ब्रह्मदेवशिवप्रभृति सर्व देव होतात.

चौ०-सापत ताडत पुरुष कहंता ।

बिप्रपूज्य अस गावाहि संता ।

पूजिय बिप्र सलि-गुन-हीना ।

सूद्र न गुन-गन-ज्ञान-प्रवीना ।

शिबीशाप देणारा, मारझोड करणारा, किंवा
नुसता कुरटें बोलणारा देखील ब्राह्मण पूज्यच आहे
असें संत सांगतात. शील आणि गुण ह्यांनी हीन
असलेला देखील ब्राह्मण पूज्य आहे. परंतु अनेक
गुण आणि ज्ञान यांमध्ये प्रवीण असला तरी शूद्र
मात्र पूज्य नव्हे.

कहि निज धर्म ताहि समुझावा ।

निज-पद-प्रीति देखि मन भावा ।

रघु-पति-चरन-कमल सिरु नाई ।

गयउ गगन आपनि गति पाई ।

१ कबंध पूर्वजन्मी गंधर्व होता. एके समयी त्याच्या
गायनाने दुर्वास ऋषी प्रसन्न झाले नाहींत, तेव्हां तो
त्यांना हंसला. म्हणून दुर्वासांनी ते राक्षस होशील असा
त्याला शाप दिला.

रामांनी त्यास स्वधर्माचे प्रतिपादन केलें. आपल्या
चरणी त्याचे प्रेम असलेलें पाहून त्यास संतोष झाला.
रघुपतीच्या चरणकमलांस वंदन करून तो आपली
गति भोगण्यास स्वर्लोकां गेला.

ताहि देइ गति रामु उदारा ।

सवरी के आस्रम पगु धारा ।

सवरी देखि रामु गृह आये ।

मुनि के वचन समुझि जिय भाये ।

अशाप्रकारे त्याचा उद्धार करून उदारधी राम-
प्रभूंनी शवरीच्या आश्रमांत प्रवेश केला. आपल्या
आश्रमांत रामचंद्र आलेले पाहून शवरीस मतेग-
मुनींच्या आशीर्वादाची आठवण झाली व तीस संतोष
झाला.

सरसि-ज-लोचन बाहुविसाला ।

जटामुकुट सिर उर वनमाला ।

स्याम गौर सुंदर दोउ भाई ।

सवरी परी चरन लपटाई ।

ज्यांच्या मस्तकीं जटजूट असून वक्षःस्थलीं वन-
माला शोभत आहेत अशा त्या कमलनेत्र, आजानु-
बाहु व सुंदर अशा श्याम आणि गौर उभय बंधूना
पाहतांच शवरीने त्यांच्या चरणांना मिठी मारली.

प्रेममगन मुख वचन न आवा ।

पुनि पुनि पदसरोज सिरु नावा ।

सादर जल लेइ चरन पखारे ।

पुनि सुंदर आसन बैठारे ।

ती प्रेमांत निमग्न झाल्यामुळे तिची मिटकी वळली.
ती वारंवार प्रभूच्या चरणकमलांस वंदन करूं लागली.
तिनें उदक आणून अत्यादरपूर्वक प्रभुचरणांचें
प्रक्षालन करून त्यांना सुंदर आसनावर बसविलें.

दो०-कंद मूल फल सुरस अति दिये

राम कहुँ आनि । प्रेमसहित प्रभु खाये

वारंवार बखानि ॥ ३५ ॥

तिनें अत्यंत मधुर कंदमूलफले आणून रामास
अर्पण केली, व रामांनीहि ती वारंवार खाणून फार
प्रेमानें भक्षण केली.

चौ०-पानि जोरि आगे भइ ठाढी ।

प्रभुहि विलोकि प्रीति उर बाढी ।

केहि बिधि अस्तुति करउँ तुह्यारी ।

अधम जाति मै जडमति भारी ।

अधम ते० अधम अधम अति नारी ।
तिन्ह महँ मै० मतिमंद अधारी ।

ती हात जोड़ून सम्मुख उभी राहिली, तेव्हां प्रभूस
अवलोकन करीत असतां तिचें प्रेम अधिकाधिक
वृद्धिगत होऊं लागलें. ती म्हणाली, मी आपली
स्तुति कशी करावी ? मी नचि (त्यांतून) स्त्रीजात,
(शिवाय) अति मतिमंद आहे. स्त्री ही अधमाहू-
नहि अत्यंत अधमाधम. त्यांतूनहि मी बुद्धिहीन
आणि पातकी आहे.

कह रघुपति सुनु भामिनि वाता ।
मानउँ एक भगति कर नाता ।
जाति पाँति कुल धर्म बडाई ।
धन बल परिजन गुन चतुराई ।
भगतिहीन नर सोहई कैसा ।
बिनु जल वारिद देखिय जैसा ।

राम म्हणाले, हे भामिनी ! माझी गोष्ट ऐक. मी
केवळ एका भक्तीचाच पाहुणा आहे. जातपात, कुल,
धर्म, ऐश्वर्य, धन, बल, परिजन, गुण, चातुर्य हे सर्व
असूनहि जर एक भक्ति नसेल तर तो मनुष्य जल-
विरहित मेघाप्रमाणें आहे, असें समज.

नवधां भगति कहउँ तोहि पाहीँ ।
सावधान सुनु धरु मन माहीँ ।
प्रथम भगति संतन्ह कर संगी ।
दूसरि राति मम कथाप्रसंगा ।

मी तुला नवविधा भक्ति कथन करितों ती सावधा-
नपणें श्रवण करून मनांत ठेव. संतजनाशीं संग करणें
ही प्रथम भक्ति होय. माझ्या कथाप्रसंगां अनुरक्ति
असणें ही दुसरी भक्ति आहे.

दो०-गुरु-पद-पंकज-सेवा तीसरि भगति
अमान । चौथि भगति मम गुनगन
करइ कपट तजि गान ॥ ३६ ॥

अभिमानाचा त्याग करून गुरुचरणकमलांची सेवा
करणें ही तिसरी भक्ति होय. निष्कपटणें माझ्या गुण-
गणांचें गान करणें हें चतुर्थ भक्तीचें लक्षण आहे.

चौ०-मंत्र जाप मम दृढ विश्वासा ।
पंचम भजन सो वेद प्रकासा ।
छट दम सील विरति बहु कर्मा ।
निरत निरंतर सज्जन धर्मा ।
सातव सम मोहि मय जी देखी ।

मो ते० संत अधिक करि लेखा ।
आठव जथालाभ संतोषा ।
सपनेहु नहि० देखइ परदोषा ।
नवम सरल सव सन छलहीना ।
मम भरोस हिय हरष न दीना ।

माझ्या मंत्राचा जप करणें व माझे ठिकाणीं
दृढ विश्वास ठेवून माझें भजन करणें ही वेदप्रति-
पादित पंचम भक्ति होय. इंद्रियांचें दमन करून व
सच्छीलपूर्वक अनेक कर्मांचे ठिकाणीं विरक्त होऊन
सज्जनांच्या धर्माचे ठिकाणीं निरंतर प्रेम करणें हें
भक्तीचें सहावें लक्षण आहे. सर्व जग मत्स्वरूप
पाहून माझ्यापेक्षांही संतांना अधिक मानणें हा भक्तीचा
सातवा प्रकार होय. यदृच्छालाभानें संतुष्ट असणें
व स्वप्नांत देखील दुसऱ्याच्या दोषाकडे न पाहणें हें
भक्तीचें आठवें लक्षण समज. सर्वाशीं निष्कपट आणि
सरळपणें वागणें व हृदयांत माझेविषयी विश्वास
वाळगून हर्ष किंवा विषाद न मानणें हा भक्तीचा
नववा प्रकार आहे.

नव महँ एकउ जिन्ह के होई ।
नारि पुरुष सचराचर कोई ।
सोइ अतिसय प्रिय भामिनि मोरे ।
सकल प्रकार भगति दृढ तोरे ।

ह्या नऊ प्रकारांपैकी ज्याचे ठिकाणीं एक तरी
निदान प्रकार आहे तो ह्या चराचर सृष्टीमध्ये पुरुष
असो अथवा स्त्री असो तो, हे भामिनि ! मला
अत्यंत प्रिय आहे. तुझे हृदयांत तर सर्वप्रकारें दृढ-
भक्ति वसत आहे.

जोगि-वृंद-दुर्लभ गति जोई ।
तो कहँ आजु सुलभ भइ सोई ।
मम दरसनफल परम अनूपा ।
जीव पाव निज सहज सरूपा ।

योगिवृंदांना देखील जी गति दुर्लभ ती आज
तुला सुलभ झाली आहे. माझ्या दर्शनाचें परम अनु-
पम फल हेंच की त्या योगानें जीव सहज स्वस्वरू-
पाला मिळतो.

जनकसुता के सुधि भामिनी ।
जानहि कहु करि-बर-गामिनी ।

हे शवरि ! गजगामिनी जानकीची कांहीं वार्ता

तुला लक्षांही अविश्वास कथन कर.

पंपासराहि जाहु रघुराई ।
तहँ होइहि सुग्रीवमिताई ।
सो सब कहिहि देव रघुवीरा ।
जानतहू पूछहु मतिधीरा ।
बार बार प्रभुपद सिरु नाई ।
प्रेमसाहित सब कथा सुनाई ।

(यावर शबरी म्हणाली) “ हे रघुराज !
आपण पंपासरोवरावर जावें म्हणजे आपली व
सुग्रीवाची गांठ पडेल. हे प्रभो रघुवीरा ! तो सुग्रीव
आपणांस सर्व वर्तमान निवेदन करील. हे मतिधीरा !
हैं सर्व आपण जाणतच असून मला विचारीत
आहां. ” तितें वारंवार प्रभुचरणीं मस्तक ठेवून सर्व
वृत्तांत निवेदित केला.

छंद-कहि कथा सकल विलोकि हरिमुख
हृदय पदपंकज धरे । तजि जोगपावक
देह हरिपद लीन भइ जहँ नहिँ फिरे ॥
नर विविध कर्म अधर्म बहु मत सोक-
प्रद सब त्यागहू । विस्वास करि कह
दास तुलसी रामपद अनुरागहू ॥ १३ ॥

सर्व वृत्तांत सांगून नंतर ती प्रभुमुखाकडे पाहू
लागली. शेवटीं तितें रामपदकमलांचे ठिकाणीं
आपले नेत्र स्थिर करून योगार्झीत देह विसर्जन केला,
व जेथून पुन्हां परिवर्तन नाही अशा हरिपदीं ती
लीन झाली. तुलसीदास म्हणतात, नर हो ! विविध
कर्म, अधर्म आणि बहुमते हीं सर्व शोकास कारणी-
भूत होतात म्हणून ह्यांचा त्याग करा, आणि श्रद्धा-
पूर्वक रामचरणीं अनुरक्त व्हा.

दो०-जातिहीन अघ जनम महि मुकुति
कीन्हि असि नारि । महा-मंद-मन सुख
चहसि ऐसे प्रभुहि विसारि ॥ ३७ ॥

सर्व पापांची जन्मभूमि अशी जातिहीन शबरी
भिल्लीण, तदिखील ज्यानें मुक्त केली अशा प्रभूस
विसरून सुखाची इच्छा करणाऱ्या, मना ! तुला
महामूर्ख समजलें पाहिजे.

चौ०-चले राम त्यागा वन सोऊ ।
अ-तुलित-बल-नरकेहरि दोऊ ।
बिरही इव प्रभु करत विषादा ।
कहत कथा अनेक संवादा ।

नंतर अतुलपराक्रमी अशा त्या दोघां पुरुषसिंह

राघवांनीं तें वन सोडून दुसऱ्या वनांत प्रवेश केला.
विरही जनाप्रमाणें श्रीरामचंद्र सीतेसाठीं विलाप
करून अनेक कथासंवाद करीत.

लाछिमन देखु बिपिन कइ सोभा ।
देखत केहि कर मन नहिँ छोभा ।
नारि सहित सब खग-मृग-बुंदा ।
मानहुं मोरि करत हहिँ निंदा ।

(राम म्हणाले,) लक्ष्मणा ! ही या वनाची
शोभा तर पहा. ही पाहून कोणाचें मन क्षुब्ध होणार
नाहीं ? सर्व पशुपक्ष्यांचे समुदाय आपापल्या स्त्रियां-
सहवर्तमान वावरत आहेत. मला वाटतें कीं, हे
माझा उपहासच करीत आहेत.

हमहिँ देखि मृगानिकर पराहीँ ।
मृगी कहिँ तुझ कहँ भय नाहीँ ।
तुझ आनंद करहु मृगजाये ।
कंचनमृग खोजन ए आये ।

मला पाहून हरणांचे कळप पळें लागतात. परंतु
त्यांस हरिणी म्हणतात, तुम्हांला यांच्यापासून भय
नाहीं. हे मृगशावक हो, तुम्ही आनंदानें असा. हे
कांचनमृगाचा शोध करण्याकरितां आले आहेत.

संग लाइ करिनी करि लेहीँ ।
मानहुं मोहि सिखावन देहीँ ।

हत्ती हत्तिणींसमवेत संचार करीत आहेत. मला
वाटतें ते मला (जोरू साथ हा धडाच) शिकवीत
आहेत.

साख सुचितित पुनि पुनि देखिय ।
भूप सुसेवित बस नहिँ लेखिय ।
राखिय नारि जदपि उर माहीँ ।
जुवती साख नृपति बस नाहीँ ।

शास्त्र जरी उत्तम प्रकारें ज्ञात असलें तरी त्याची
वरचेवर उजळणी करावी लागते; राजाची उत्कृष्ट
प्रकारें सेवा केली तरी तो आपल्याला वश आहेच
असें समजू नये. तशीच स्त्री, मग ती उरावर बाळ-
गलेली कां असेना. एवंच शास्त्र, राजा आणि स्त्री
ही स्वाधीन समजतांच येत नाहीत.

देखहु तात बसंत सुहावा ।
प्रियाहीन मोहि भय उपजावा ।

हे तात ! ह्या वसंतऋतूकडे पहा. हा मला
प्रियाविहीनला जणू काय भेवडावात आहे.

दो०—विरहविकल बलहीन मोहि जानेसि
निपट अकेल । सहित विपिन मधुकर
खगन्ह मदन कीन्हि बगमेल ॥ ३८ ॥

विरहव्याकुल आणि बलहीन अशा मला अगदीच
असहाय समजून ह्या अरण्यांतील भ्रमर आणि पक्षी
ह्यांच्या (सैन्या) सह मदन मजवर स्वारीच
करीत आहे.

दो०—देखि गयउ भ्राता सहित तासु दूत
मुनि वात । डेरा कीन्हेउ मनहुं तव
कटक हटक मजजात ॥ ३९ ॥

परंतु त्याच्या दूतांनी येऊन मी वंधुसहित आहे
असे पाहिले व ते वर्तमान कळविल्यामुळे मदनाने
आपल्या सैन्याला माघारे नेऊन आपला तळ इतरत्र
हलविला.

चौ०—बिटप विसाल लता अरुझानी ।
विविध वितान दिये जनु तानी ।
कदलि तालवर ध्वजा पताका ।
देखि न मोह धीर मन जाका ।
विविध भोंति फूले तरु नाना ।
जनु वानैत बने बहु वाना ।

ह्या विशाल वृक्षावर ज्या लता फैलावल्या आहेत,
त्या जणु मदनाने आपल्या राहुच्या ताणल्यासारख्याच
दिसत आहेत. केळींची आणि ताडांची झाडे ही
त्यांजवरील ध्वज आणि पताका होत. त्यांस पाहून
जे धीर असतील त्यांचीच मने मोहित होणार
नाहीत. तऱ्हेतऱ्हेच्या फुलांचे अनेक वृक्ष हेच त्याचे
जणु काय निरनिराळे वेष धारण करणारे धनुर्धारी
होत.

कहुं कहुं सुंदर बिटप सुहाये ।
जनु भट बिलग बिलग होइ छाये ।
कूजत पिक मानहुं गज माते ।
देक महोख ऊंट विसराते ।
मोर चकोर कीर बर बाजी ।
पारावत मराल सब ताजी ।
तीतर लावक पद —चर—जूथा ।
वरानि न जाइ मनोजवरूथा ।

जागोजाग सुंदर वृक्ष दिसत आहेत तेच त्याचे
निरनिराळे डेरे देऊन राहिलेले योदे होत. कूजन
करणारे कोकिल जणु मादवान हवी देत सारस

आणि महोख पक्षी जणु उंट आणि खचरे समजा-
वयाची. मोर, चकोर आणि शुक हे (त्या सैन्या-
तील) उत्तम घोडे असून, कबुतरे आणि हंस हे ताजी
जातीच्या घोड्याप्रमाणे होत. तित्तिर आणि लावा
पक्षी हे पायदळ होय. अशाप्रकारे हे मदनाने सैन्य
अवर्णनीय आहे.

रथ गिरिसिला दुंदुभी झरना ।
चातक बंदी गुनगन बरना ।
मधु—कर—मुखर भेरि सहनाई ।
त्रिविध बयारि बसीठी आई ।
चतुरंगिनी सेन सँग लीन्हे ।
बिचरत सबहि चुनौती दीन्हे ।

गिरिशिला ह्या रथाप्रमाणे असून निर्झरप्रवाह हेच
दुंदुभी होत. चातक पक्षी गुणगान करणारे भाट होत.
भ्रमरांचा गोंगाट हाच सैन्यांतील भेरी, सनई इत्यादि
वाद्यांचा गजर होय. त्रिविध वायु हाच मदनाकडून
आलेला वकील आहे. अशा प्रकारचे चतुरंग सैन्य
बरोबर घेऊन स्वारी करणाऱ्या मदनाने सर्वांस इपारत
दिली आहे.

लछिमन देखत कामअनीका ।
रहहि धीर तिन्ह कै जग लीका ।
एहि के एक परमवल नारी ।
तेहि ते उबर सुभट सोइ भारी ।

हे लक्ष्मणा ! असें हे कामदेवाचे सैन्य पाहून जो
धैर्य कायम ठेविल त्याचीच जगामध्ये प्रशंसा होईल.
कामदेवाचे अत्यंत गाढेगहरे वल म्हणजे स्त्रीच. तिच्या
तडाक्यातून जो वांचेल तोच खरा शूर म्हणावा.

दो०—तात तीनि अतिप्रवल खल काम
क्रोध अरु लोभ । मुनि विज्ञानधाम मन
करहि निमिष महुं छोभ ॥ ४० ॥

हे तात ! काम, क्रोध आणि लोभ हे तीन अत्यंत
प्रवल खल होत. विज्ञानपूर्ण अशा मुनींच्याहि मनास
ते निमिषमात्रांत शुब्ध करितात.

दो०—लोभ के इच्छा दंभ वल काम के
केवल नारि । क्रोध के परुषवचन वल
मुनिवर कहहि विचारि ॥ ४१ ॥

इच्छा आणि दंभ हे लोभाचे सैन्य असून केवल
स्त्री हे कामाचे सैन्य आहे. तसेच कठोर वचन हे
क्रोधाचे वल आहे; असें सर्व मुनिश्रेष्ठांनी विचारपूर्वक
कथन केले आहे.

चौ०—गुनातीत स—चराचर—स्वामी ।
 राम उमा सब अंतरजामी ।
 कामिन्ह कै दीनता देखाई ।
 धरिन्ह के मन बिरति दटाई ।

शंकर म्हणतात—हे पार्वति ! रामचंद्र हे त्रिगुणा-
 तीत, चराचरप्रभु व सर्वांतरव्यापक असूनहि त्यांनीं
 कामलंपट लोकांची दीनता दाखवून धैर्यशाली
 भक्तांच्या मनांतल्या वैराग्याचें दृढीकरण केलें.

क्रोध मनोज लोभ मद माया ।
 छूटहि सकल राम की दाया ।
 सो नर इंद्रजाल नहि भूला ।
 जा पर होइ सो नट अनुकूला ।

क्रोध, काम, लोभ, मद आणि माया हीं सर्व राम-
 कृपेनें नष्ट होतात. ज्यावर हा नटवर रामचंद्र अनुग्रह
 करितो तो नर ह्या इंद्रजालाला पाहून फसत नाही.

उमा कहउं मै अनुभव अपना ।

सत हरिभजन जगत सब सपना ।

पार्वति ! मी तुला स्वतांचा अनुभव सांगतां कीं,
 खरें हरिभजन घडलें असतां सर्व जग स्वप्नवत्
 वाटतें.

पुनि प्रभु गये सरोवरतीरा ।
 पंपा नाम सुभग गंभीरा ।
 संतहृदय जस निर्मल बारी ।
 बांधे घाट मनोहर चारी ।
 जहँ जहँ पियाहि विविधमृग नीरा ।
 जनु उदारगृह जाचकभीरा ।

नेतर प्रभु सुंदर आणि गंभीर अशा पंपासरोव-
 राच्या तीरीं गेले. त्याचें पाणी संतहृदयाप्रमाणें निर्मल
 असून त्यास चार रमणीय घाट होते. चोहों बाजूंनीं
 अनेक पशु त्याचें पाणी पीत असतां असें मासे कीं,
 दानशूर पुरुषाच्या द्वारावर जणुं याचकांची गर्दीच
 झाली आहे.

दो०—पुरश्चि सधन ओट जल बेग न पाइय
 मर्म । मायाछन्न न देखिये जैसे निर्गुन
 ब्रह्म ॥ ४२ ॥

ज्याप्रमाणें मायेनें आच्छादित झाल्यामुळें जिवि
 निर्गुण ब्रह्माला जाणूं शकत नाही, तद्वत् तें
 सरोवर नीलकमलांनीं दाट आच्छादून गेल्यामुळें
 त्यांतलें उदक एकाएकी दृश्य होत नसे.

दो०—सुखी मीन सब एकरस अतिअगाध
 जल माहि । जथा धर्मसीलान्ह के दिन
 सुखसंजुत जाहि ॥ ४३ ॥

ज्याप्रमाणें धर्मपरायण मनुष्याचे दिवस सुखांत
 जातात त्याप्रमाणें त्या सरोवराच्या अगाध जलांत
 सर्व मीन प्रेमानें व सुखानें रहात.

चौ०—बिकसे सरसिज नाना रंगा ।
 मधुर मुखर गुंजत बहु भृंगा ।
 बोलत जलकुक्कुट कलहंसा ।
 प्रभु बिलोकि जनु करत प्रसंसा ।
 चक्रवाक—वक—खग—समुदाई ।
 देखत वनइ वरनि नहि जाई ।
 सुंदर खग—गन—गिरा सुहाई ।
 जात पथिक जनु लेत बोलाई ।

त्यांत रंगारंगाचीं कमलें फुललीं असून त्यांवर
 अनेक भृंग मधुर गुंजारव करीत होते. पाणकोंबडे
 आणि कलहंस कलकलाट करीत. जणुंकाय ते प्रभूस
 पाहून त्यांची स्तुतीच करूं लागले. चक्रवाक, वक
 इत्यादि पक्षिसमुदाय फारच सुंदर आणि अवर्णनीय
 दिसे. ते सुंदर पक्षी आपल्या मधुर स्वरांनें जणुंकाय
 पांथस्थांस निमंत्रणच करीत होते.

तालसमीप मुनिन्ह गृह छाये ।
 चहुँ दिसि कानन बिटप सुहाये ।
 चंपक बकुल कदंब तमाला ।
 पाटल पनस परास रसाला ।
 नवपल्लव कुसुमित तरु नाना ।
 चंचरीकपटली कर गाना ।

त्या सरोवराच्या समीप मुनींचे आश्रम होतें.
 त्यांच्या समीपतालीं अरण्य आणि वृक्ष शोभत होतें.
 चंपक, बकुल, कदंब, तमाल, पाटल, फणस, पळस,
 आम्र इत्यादि अनेक नूतनपल्लवित आणि प्रफुल्लित
 वृक्ष होते. त्यांवर भृंगसमुदाय मधुर गान करीत
 होता.

सीतल मंद सुगंध सुभाऊ ।
 संतत बहइ मनोहर बाऊ ।
 कुहू कुहू कोकिल धुनि करही ।
 सुनि रव सरस ध्यान मुनि टरही ।

शीतल, मंद आणि सुगंधित असा आल्हादकारक
 वायु निरंतर वहात असे. कोकिल कुहू कुहू असा

शब्द करीत असत. त्यांचा तो मनोहर स्वर ऐकून मुनींच्याहि ध्यानाचा भंग होई.

दो०—फल भर नम्र विपट सब रहे भूमि
नियराइ । परउपकारी पुरुष जिमि नवहि
सुसंपति पाइ ॥ ४४ ॥

परोपकारी पुरुष पुष्कळशी संपत्ति मिळाल्याने जसा नम्र हातो, त्याप्रमाणे फलभाराने वृक्ष नम्र होऊन जमिनीला टेकले होते.

चौ०—देखि राम अतिरुचिर तलावा ।
मज्जनु कीन्ह परमसुख पावा ।
देखी सुंदर तरु वर छाया ।
बैठे अनुजसहित रघुराया ।
तहें पुनि सकल देव मुनि आये ।
अस्तुति करि निजधाम सिधाये ।

ते अत्यंत रम्य सरोवर पाहून रामांनी त्यांत स्नान केलें व त्यामुळे त्यांस परम आल्हाद वाटला. एक सुंदर व विशाल वृक्ष पाहून त्यांच्या छायेखाली रघुवीर लक्ष्मणासह बसले. नंतर तेथें सर्व देव आणि मुनी आले, व त्यांची स्तुति करून स्वस्थानी परत गेले.

बैठे परमप्रसन्न कृपाला ।
कहत अनुज सन कथा रसाला ।
विरहवंत भगवंतहि देखी ।
नारदमन भा सोच विसेखी ।

कृपालु प्रभु अत्यंत प्रसन्न होत्साते लक्ष्मणाशी रसाल गोष्टी बोलत होते. भगवंतांना विरहदुःखित पाहून नारदाचें मन विशेषच हळहळलें.

मोर साप करि अंगीकारा ।
सहूत राम नाना दुखभारा ।
ऐसे प्रभुहि विलोकुं जाई ।
पुनि न वनिहि अस अवसर आई ।
यह विचारि नारद करवीना ।
गये जहाँ प्रभु सुखआसीना ।

माझ्या शापाचा अंगीकार करून राम अनेक दुःखभार सहन करीत आहेत, अशा प्रभूंचें दर्शन अवश्य घेतलें पाहिजे, पुन्हा अशी संधि येणार नाही, असा विचार करून नारद हातांत वीणा घेऊन प्रभु स्वस्थ बसले होते तेथें आले.

गावत रामचरित मृदुवानी ।
प्रेमसहित बहु भौंति बखानी ।
करत दंडवत लिये उठाई ।
राखे बहुत बार उर लाई ।
स्वागत पूछि निकट बैठारे ।
लछिमन सादर चरन पखारे ।

अनेक प्रकारें प्रेमपूर्वक मधुर वाणीनें रामचरित्राचें गान करीत करीत नारदांनी दंडवत घातलें. तेव्हां प्रभूंनी त्यांना उठवून वारंवार हृदयाशी कवटाळलें. नंतर नारदांस कुशल प्रश्न विचारून रामांनी आपल्या जवळ बसविलें. लक्ष्मणाने आदरपूर्वक त्यांचें चरण-प्रक्षालन केलें.

दो०—नाना विधि विनती करि प्रभु प्रसन्न
जिय जानि । नारद बोले वचन तव
जोरि सरोरुहपानि ॥ ४५ ॥

नारदांनी अनेक प्रकारें रामाची स्तुति केली. नंतर प्रभूंचें अंतःकरण प्रसन्न जाणून ते हात जोडून म्हणाले,—

चौ०—सुनहु उदार परम रघुनायक ।
सुंदर अगम सुगम वरदायक ।
देहु एक वरु माँगुं स्वामी ।
जद्यापि जानत अंतरजामी ।

हे परमोदारा रघुनायका ! ऐका. आपण सुंदर, अगम, सुगम आणि वरद आहां. हे स्वामिन् ! अंतर्धर्मी आपण जरी सर्व जाणत आहां तथापि मी आपणाजवळ एक वर मागतों.

जानहु मुनि तुझ मोर सुभाऊ ।
जन सन कबहुं कि करुं दुराऊ ।
कवन वस्तु असि प्रिय मोहि लागी ।
जो मुनिवर न सकहु तुझ माँगी ।
जन कहुं कहुं अदेय नाहि मोरे ।
अस विश्वास तजहु जानि मोरे ।

राम म्हणाले, मुने ! आपणांस माझा स्वभाव विदितच आहे. मी आपल्या भक्तापासून कधीहि कांहीं चोरून ठेवतो काय ? अशी कोणती वस्तु मला इतकी प्रिय आहे की, मुनिवरा ! ती आपणहि मागूं शकत नाही ? आपल्या भक्तास अदेय असें मला कांहीच नाही, हा विश्वास चुकूनदेखील आपण सोडूं नये.

तब नारद बोले हरषाई ।
 अस बर मागउँ करउँ ठिठाई ।
 जद्यपि प्रभु के नाम अनेका ।
 श्रुति कह अधिक एक तेँ एका ।
 राम सकल नामन्ह तेँ अधिका ।
 होउ नाथ अघ-खग-गन-बाधिका ।

नंतर नारद हर्षित होऊन म्हणाले, मी घाष्ट्य करून असा वर मागतों कीं, जरी प्रभूंची एकापेक्षांहि एक विशिष्ट अशी अनेक नांवें वेदांनीं सांगितलीं आहेत, तरी, हे नाथ ! तुमचें 'राम' हें नांव सर्व नांवांपेक्षांहि श्रेष्ठ होऊन पापरूपी पक्षिगणाचा नाश करणारें होवो.

दो०-राकारजनी भगति तव रामनाम सोइ
 सोम । अपर नाम उडुगन विमल वसहु
 भगत-उर-व्योम ॥ ४६ ॥

तुम्ही भक्ति ही पौर्णिमेची रात्र होऊन रामनाम हें पूर्ण चंद्रमा होवो, आणि तुम्ही इतर नामें निर्मल तारांगणांप्रमाणें होऊन भक्तांच्या हृदयरूपी आकाशा-मध्ये निवास करोत.

दो०-एवमस्तु मुनि सन कहेउ कृपासिंधु
 रघुनाथ । तब नारद मन हरष अति
 प्रभुपद नायेउ माथ ॥ ४७ ॥

त्यावर कृपासागर, रघुनाथांनीं नारदांस 'तथास्तु' असा आशीर्वाद दिला. तेव्हां नारदांच्या मनाला हर्ष वाटून त्यांनीं रामचरणां मस्तक नमविलें.

चौ०-अतिप्रसन्न रघुनाथाहि जानी ।
 पुनि नारद बोले मृदुवानी ।
 राम जवहिँ प्रेरेहु निज माया ।
 मोहेहु मोहि सुनहु रघुराया ।
 तब विवाह मै चाहउँ कीन्हा ।
 प्रभु केहि कारन करइ न दीन्हा ।

आपले स्वामी सुप्रसन्न आहेत असें पाहून नारद पुन्हां नम्रपणें म्हणाले, हें रामचंद्रा ! ऐका. आपण आपल्या मायेच्या प्रेरणेनें जेव्हां मला मोहित केलें तेव्हां मला विवाह करण्याची इच्छा उत्पन्न झाली होती. मग हे प्रभो रघुराया ! मला कोणत्या करणा-स्तव आपण विवाह करूं दिला नाहीं ?

सुनु मुनि तोहि कहउँ सहरोसा ।
 भजहिँ जे मोहि ताजि सकल भरोसा ।

करउँ सदा तिन्हू कै रखवारी ।
 जिमि बालकहिँ राख महतारी ।

(राम म्हणाले,) हे मुने ! ऐक. मी तुला खुल्या दिलानें सांगतों कीं, मजवरच सर्व भिस्त टाकून जे लोक मलाच भजतात त्यांचें रक्षण व्याप्रमाणें आई बालकाचें रक्षण करते, व्याप्रमाणें मी निरंतर करीत असतां.

गहु सिसु बच्छ अनल अहिँ धाई ।
 तहँ राखइ जननी अरु गाई ।
 प्रौढ भये तेहि सुत पर माता ।
 प्रीति करइ नहिँ पाछिल वाता ।

गाय आणि जननी आपला वत्स आणि बालक अग्नीला किंवा सर्पाला धरण्यास धांवत असतां त्यांचें निवारण करितात. तेच प्रौढ झाल्यावर जरी तिची त्यांजवर ममता असतेच, तथापि बालपणाच्या प्रेमाची सर मात्र तेव्हां नसते.

मोरे प्रौढ-तनय-सम ज्ञानी ।
 बालक सुतसम दास अमानी ।
 जनहिँ मोर बल निज बल ताही ।
 दुहुँ कहँ काम क्रोध रिपु आही ।
 यह विचारि पंडित मोहि भजहीँ
 पायेहु ज्ञान भगति नहिँ तजहीँ ।

ज्ञानवंत लोक मला प्रौढपुत्राप्रमाणें असून निरभिमान भक्त मला बालपुत्राप्रमाणें होत. ज्ञानी आणि भक्त उभयतांनाहि काम आणि क्रोध शत्रुस्थानीं असतातच; परंतु ज्ञान्यांना स्वतःचें बळ असतें आणि भक्त केवळ माझ्याच बळावर असतात. अविद्या बालविण्यास ज्ञानी माझें भजन करतात. (अर्थात् त्यांची निष्ठा मुख्यतः ज्ञानाची असते.) भक्त मात्र ज्ञाननिष्ठ झाले तरी आपली मूळ भक्ति-निष्ठा सोडीत नाहींत.

दो०-काम-क्रोध-लोभादि-मद प्रबल मोह
 कै धारि । तिन्हू महँ अतिदारुन दुखद
 मायारूपी नारि ॥ ४८ ॥

काम, क्रोध, मद, लोभादि हे सर्व मायेचें प्रबल सैन्य होय, आणि त्यांतल्या त्यांत स्त्री प्रत्यक्ष मायारूपी असून अत्यंत दारुण आणि दुःखकारक आहे.

चौ०-सुनु मुनि कह पुरान सुतिसंता ।
 मोहाबिपिन कहँ नारि वसंता ।

जप तप नेम जलासय झारी ।
होइ प्रीपम सोखइ सब नारी ।
काम क्रोध मद मत्सर भेका ।
इनहिं हरषप्रद बरषा एका ।
दुर्वासना कुमुदसमुदाई ।
तिन्ह कहँ सरद सदा सुखदाई ।

मुने ! ऐक. वेद, पुराणें आणि संत हेदेखील
असैच सांगतात कीं, मोहरूपी अरण्यांत स्त्री हाच
वसंतऋतु होय. तीच स्त्री ग्रीष्मऋतु होऊन जप-
तपनियमादिक सर्व जलाशयांना शुष्क करून टाकते.
काम, क्रोध, मद, मत्सर ह्या वेडकांना मात्र ती
वर्षाऋतूप्रमाणें सुखप्रद होते. दुर्वासनारूप कमल-
समुदायास ती सदोदित शरदऋतूप्रमाणें उल्लसित करिते.

धर्म सकल सरसी-रुह-बूंद ।
होइ हिम तिन्हहिं दहइ सुख मंदा ।
पुनि ममता जवासबहुताई ।
पलहइ नारि सिसिररितु पाई ।

सकल धर्मरूप कमलवनास ती मूढ स्त्री हेमंत-
ऋतूप्रमाणें सुखदाहक होते. तसैच ममतारूपी जवास-
वृक्षास नारी ही शिशिरऋतूप्रमाणें पल्लवित करिते.

पाप उलूकनिकर सुखकारी ।
नारि निविडरजनी आंधियारी ।
बुधि बल सील सत्य सब मीना ।
बंसी सम त्रिय कहाहिं प्रवीना ।

नारीरूप दाट काळोखी रात्र पापरूप उलूकसमूहास
आनंदित करिते. बुद्धि, बल, शील आणि सत्य
इत्यादि सर्व मीनांस स्त्री ही गळाप्रमाणें होय असें
विद्वानांचें मत आहे.

दो०—अवगुणमूल मूलप्रद प्रमदा सब
दुःखानि । ता ते कीन्ह निवारन मुनि
मै यह जिय जानि ॥ ४९ ॥

स्त्री ही दुर्गुणांचें मूल असून ती सुळावर चढ-
विणारी आहे. अर्थात् सर्व दुःखांची ती खाण होय.
असा विचार करून, हे मुने ! मी तुझी विवाहेच्छा
कुंठित केली.

चौ०—मुनि रघुपति के बचन सुहाये ।
मुनितन पुलक नयन भरि आये ।
कहहु कवन प्रभु कै असि रीती ।
सेवक पर ममता अरु प्रीती ।

जे न भजहिँ अस प्रभु भ्रम त्यागी ।
ज्ञानरंक नर मंद अभागी ।

रघुपतीचें तें सुंदर वचन ऐकतांच नारदांच्या
शरीरावर रोमांच उभे राहून त्यांचे नेत्र अश्रूंनीं
भरून आले. (हे पार्वति !) सांग तर, कोणत्या
प्रभूची अशी रीत आहे कीं तो आपल्या सेवकावर
अशी ममता आणि प्रीति करितो. सर्व भ्रामक
कल्पना सोडून जे अशा प्रभूची भक्ति करित नाहीत
ते नर ज्ञानशून्य आणि हतभागी होत.

पुनि सादर बोले मुनि नारद ।
सुनहु राम विज्ञानविसारद ।
संतन्ह के लच्छन रघुवीरा ।
कहहु नाथ भंजन भवभीरा ।

नारदमुनी पुन्हां आदरपूर्वक प्रश्न करूं लागले कीं,
हे विज्ञानविशारद ! भवभयभंजन ! प्रभु रघुवीर !
रामचंद्र ! मला संतांचीं लक्षणें कथन करावीं.

सुनु मुनि संतन्ह के गुन कहऊं ।
जिन्ह ते मै उन्हे के बस रहऊं ।
षट विकार जित अनघ अकामा ।
अचल अकिंचन सुधि सुखधामा ।
अमित बोध अनीह मितभोगी ।
सत्यसंध कवि कोविद जोगी ।
सावधान मानद मदहीना ।
धीर भगतिपथ परम प्रवीना ।

(राम म्हणाले) हे मुने ! ऐक. जेणेंकरून मी
संतांच्या आधीन होतो अशी संतांचीं लक्षणें मी तुला
कथन करितों. संत हे कामादि षड्रिपूंना जिंकणारे,
निष्पाप निरिच्छ, स्थितप्रज्ञ, निर्धन, पवित्र, आणि
सुखपुंज, असून अत्यंत ज्ञानवंत, निष्काम, मितभोगी,
सत्यप्रतिज्ञ, पंडित, ज्ञाते, योगी, जागृत, विनयसंपन्न,
मदहीन, धीर, आणि भक्तिमार्गामध्ये अत्यंत प्रवीण
असे असतात.

दो०—गुनागार संसार-दुख-रहित विगत-
संदेह । तजि मम चरनसरोज प्रिय
जिन्ह कहूँ देह न गेह ॥ ५० ॥

ते सदगुणांचें आगार संसारदुःखविवर्जित आणि
नष्टसंदेह असून त्यांस माझ्या चरणकमलांखेरीज देह
किंवा गेह कांहींच प्रिय वाटत नाही.

चौ०—निज गुन सवन सुनत सकुचाही ।
परगुन सुनत अधिक हरषाही ।

सम सीतल नहिँ त्यागहिँ नीती ।
सरल सुभाव सबहिँ सन प्रीती ।
जप तप व्रत दम संजम नेमा ।
गुरु-गोविंद-बिप्र-पद प्रेमा ।
सद्धा छमा मइत्री दाया ।
मुदिता मम पदप्रीति अमाया ।

ते स्वतांच्या गुणांची प्रशंसा ऐकून ओशाळतात,
आणि परगुणश्रवणानें मात्र अत्यंत हर्षित होतात. ते
समदर्शी, शांत, नीतीस न सोडणारे, निष्कपट स्वभा-
वाचे, सर्वांवर प्रेम करणारे, जप, तप, व्रत, यम, नियम,
आणि दम करणारे, गुरु, ईश्वर आणि ब्राह्मण ह्यांच्या
चरणीं प्रेम करणारे, श्रद्धालु, क्षमावान्, सर्वांशीं मैत्री
आणि दया करणारे, नित्य प्रसन्न, आणि माझ्या
चरणीं निष्काम प्रेम करणारे असे असतात.

बिरति बिबेक विनय विज्ञाना ।
बोध जथारथ वेदपुराणा ।
दंभ मान मद करहिँ न काऊ ।
भूलि न देहिँ कुमारग पाऊ ।
गावहिँ सुनहिँ सदा मम लीला ।
हेतुरहित पर-हित-रत-सीला ।
सुनु मुनि साधुन के गुन जेते ।
कहि न सकहिँ सारद सुति तेते ।

ते विरक्त, विवेकी, विनयशील, विज्ञानवंत व
वेदपुराणतत्त्वज्ञ असे असतात. ते कधींच दंभ, मान
किंवा अहंकार न बाळगतां चुकूनदेखील कुमार्गाकडे
पाऊल टाकीत नाहीत. सदासर्वकाळ ते माझ्या
लीलांचें गायन आणि श्रवण करितात. निहेंतुकपणें
दुसऱ्यावर उपकार करण्याविषयी तत्पर असणें हेंच
त्यांचें शील होय. हे मुने ! ऐक, संतांचें सर्व गुण
सरस्वती आणि वेद यांच्यानीं देखील वर्णवणार
नाहींत.

छंद-कहि सक न सारद सेष नारद सुनत
पदपंकज गहे । अस दीनबंधु कृपाल
अपने भगतगुन निज मुख कहे ॥
सिरु नाइ वारहिँ वार चरनन्हि ब्रह्मपुर
नारद गये । ते धन्य तुलसीदास आस
बिहाइ जे हरिरंग रये ॥ १४ ॥

शारदा आणि शेष हेदेखील त्यांच्या सदगुणांचें
वर्णन करूं शकणार नाहीत. हें नारदांनीं ऐकतांच
त्यांनीं रामचंद्रांचें पदपंकज धरिलें. ह्याप्रमाणें दीन-
बंधु दयाधनांनीं स्वमुखांनें आपल्या भक्तांचें गुण-
वर्णन केलें. नारदांनीं वारंवार प्रभुचरणीं मस्तक
नमवून ब्रह्मलोकीं गमन केलें. तुलसीदास म्हणतात,
जे आशेचा त्याग करून श्रीहरीच्या रंगांत रंगून
जातात ते धन्य होत.

दो०-रावनारिजस पावन गावहिँ सुनहिँ
जे लोग । रामभगति दृढ पावहिँ विनु
विराग जप जोग ॥ ५१ ॥

रावणारि श्रीरामचंद्रांचें पावन यश जे नर श्रवण
किंवा पठण करितात त्यांस वैराग्य, जप, योग,
इत्यादि साधनांवांचून अढळ रामभक्ति प्राप्त होते.

दो०-दीप-सिखा-सम जुवतिजन मन जानि
होसि पतंग । भजहिँ राम तजि काम
मद करहिँ सदा सतसंग ॥ ५२ ॥

हे मना ! स्त्रीजन हा दीपज्योतीप्रमाणें आहे, तरी
तूं पतंगाप्रमाणें होऊं नकोस. तूं अभिमान आणि काम
ह्यांचा त्याग करून रामचंद्रांचें भजन कर आणि
निरंतर सतसंग धर.

॥ इति श्रीरामचरितमानसे सकलकलिकलुषविध्वंसने विमलविज्ञानवैराग्यसम्पादनो नाम
चतुर्थः सोपानः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

। श्रीजानकीवल्लभो विजयते ।

॥ रामचरितमानस ॥

अर्थात्

॥ श्रीतुलसीरामायण ॥

(मराठी भाषांतरासहित.)

(चतुर्थ सोपान)

(किष्किधाकाण्ड)

श्लोकौः ।

कुन्देन्दीवरसुन्दरावतिबलौ विज्ञान-
धापावुभौ । शोभाढ्यौ वरधन्विनौ श्रुति-
नुतौ गोविप्रवृन्दप्रियौ । मायामानुष-
रूपिणौ रघुरौ सद्धर्मवर्म्मौ हितौ ।
सीतान्वेषणतत्परौ पथि गतौ भक्तिप्रदौ
तौ हि नः ॥ १ ॥

कुंदपुष्प (शुभ्र) आणि नीलकमलाप्रमाणें सुंदर,
अत्यंत बलाढ्य, विज्ञाननिधान, शोभासंपन्न, धनुर्धर-
श्रेष्ठ, वेदस्तुत, गोब्राह्मणकुलप्रिय, सद्धर्मपरायण,
हितकर, सीताशुद्धितत्पर, व स्वमायेकरून मानवरूप
धारण करणारे, असे ते दोघे मार्गस्थ रामलक्ष्मण
आह्मांला भक्तिदायक होवोत.

ब्रह्माभ्योधिसमुद्भवं कलिमलप्रध्वंसनं
चाव्ययं । श्रीमच्छम्भुमुखेन्दुसुन्दरवरे संशो-
भितं सर्वदा । संसारामयभेषजं सुखकरं
श्रीजानकीजीवनं । धन्यास्ते कृतिनः
पिबन्ति सततं श्रीरामनामामृतम् ॥ २ ॥

वेदरूप सागरांतून प्रकट झालेलें, कलिसंवर्धो
पापाचा विध्वंस करणारें, कधीहि नाश न पावणारें,
चंद्राप्रमाणें परम उज्ज्वल अशा श्रीशंकरवदनांत
सर्वदा विराजित असलेलें, संसाररूपी व्याधीचें औषध
अत्यंत सुखकारक, व श्रीजानकीचें जीवन असलेलें जें

श्रीरामनामामृत त्याचें जे कोणी पान करितात तेच
खरे कृतकृत्य आणि धन्य होत.

सो०—मुक्तिजनम महि जानि ज्ञानखानि
अघहानिकर । जहँ बस संभुभवानि सो
कासी सेइय कस न ॥ १ ॥

जी मुक्तीची जन्मभूमि, ज्ञानाची खाण व पापांचें
हरण करणारी असून जिचे ठार्यी श्रीशंकरपार्वती
ह्यांचा वास असतो त्या काशीचें (माहात्म्य जाणूनहि)
सेवन कां न करावें ?

सो०—जरत सकल सुरबुंद विषमगरल जेहि
पान किय । तेहि न भजसि मन मंद
को कृपाल संकरसरिस ॥ २ ॥

सर्व देवगण दग्ध होत असतां ज्यानें अत्यंत तीव्र
कालकूट विषाचें प्राशन केलें त्यास, हे मूढ मना ! तूं
भजत नाहसि ना ? शंकरासारखा दयाळु कोण रे
आहे ?

चौ०—आगे चले बहुरि रघुराया ।

रिण्यमूक पर्वत नियराया ।

तहँ रह सचिव सहित सुग्रीवाँ ।

आवत देखि अ-तुल-बल सीवाँ ।

रघुराज तेथून (पंपासरोवरापासून) पुढें निघाले.
ते ऋष्यमूकपर्वताजवळ येऊन पोचले. तेथें सुग्रीव

सचिवांसह राहत होता. त्यानें अतुल पराक्रमाची
सीमाच असे ते रामलक्ष्मण येत आहेत असें पाहिलें.

अति सर्भीत कह सुनु हनुमाना ।
पुरुष-जुगल बल-रूप-निधाना ।
धरि बटुरूप देखु तै जाई ।
कहेसु जानि जिय सैन बुझाई ।

सुग्रीव अत्यंत भयभीत होऊन म्हणाला, हनु-
माना ! ऐक. हे दोघे पुरुष रूप आणि बल यांचें
निधान वाटतात. तूं बटुरूप घेऊन त्यांस भेट, आणि
सर्व समजून घेऊन संकेतानें मला कळीव.

पठये बालि होहि मन मैला ।
भागउँ तुरत तजउँ यह सैला ।

जर वालीनें दुष्ट बुद्धीनें त्यांना पाठाविलें असेल तर
आपण हा पर्वत सोडून लागलीच पलायन करूं.

विप्ररूप धरि कपि तहँ गयऊ ।
माथ नाइ पूछत अस भयऊ ।
को तुझ स्यामल-गौर-सरीरा ।
छत्रीरूप फिरहु बन बीरा ।
काठिनभूमि कोमल-पद-गामी ।
कवन हेतु विचरहु बन स्वामी ।
मृदुल मनोहर सुंदर गाता ।
सहत दुसह बन आतपबाता ।
की तुझ तीनि देव महँ कोऊ ।
नरनारायण की तुझ दोऊ ।

मारुती विप्ररूप घेऊन तेथें गेला आणि मस्तक
नमवून विचारूं लागला, -श्यामल आणि गौर कांतीचे
असे आपण कोण आहां ? रूपावरून तर आपण
क्षत्रिय दिसत असून मग या वनांत कां फिरत
आहां ? ही वनभूमि फार काठिन, आणि आपण
तर सुकुमार पायांनीच चालत आहां ! हे स्वामिन् !
आपला वनांत संचार करण्याचा हेतु तरी काय ?
आपलें शरीर अत्यंत सुकुमार, मनोहर आणि सुंदर,
तरी पण या वनांतील ऊन आणि वारा आपण सहन
करीतच आहां. आपण कोणी. त्रैमूर्तीतील देव आहां
काय ? किंवा आपण दोघे नरनारायण आहांत ?

दो०-जगकारन तारन भव भंजन धरनी-
भार । की तुझ अखिल-भुवन-पति
लीन्ह मनुजअवतार ॥ १ ॥

किंवा आपण विश्वकारण, भवतारक, पृथ्वीचा

भार हरण करणारे आणि त्रिभुवनाचे स्वामी असून
हा मनुष्यावतार धारण केला आहे ?

चौ०-कोसलेसदसरथ के जाये ।
हम पितुवचन मानि बन आये ।
नाम राम लछिमन दोउ भाई ।
संग नारि सुकुमारि सुहाई ।
इहाँ हरी निसिचर वैदेही ।
विप्र फिरहिँ हम खोजत तेहि ।
आपन चरित कहा हम गाई ।
कहहु विप्र निजकथा बुझाई ।

राम म्हणाले, कोशलाधिप राजा दशरथाचे आम्हीं
पुत्र असून त्याच्या आज्ञेचा अंगीकार करून आम्ही
वनांत आलों आहों. आम्हां उभयबंधूंची नांवें
रामलक्ष्मण आहेत. आमच्याबरोबर माझी सुकुमार
स्त्री वैदेही होती, तिला राक्षसांनीं हरण करून नेली.
हे बटो ! आम्ही तिच्याच शोधार्थ फिरत आहों.
आम्ही आपला वृत्तांत निवेदन केला; आतां हे बटो,
आपलें वर्तमान तूं आम्हांला स्पष्टपणें कळू दे.

प्रभु पहिचानि परेउ गाहि चरना ।
सो सुख उमा जाइ नहि वरना ।
पुलकित तन मुख आव न बचना ।
देखत रुचिरवेष कै रचना ।
पुनि धीरज धरि अस्तुति कीन्ही ।
हरष हृदय निजनाथहिँ चीन्ही ।

प्रभूस ओळखून मारुतीनें त्यांचे पाय घट्ट धरिले-
हे पार्वति ! त्या सुखाचें वर्णन करितां येत नाहीं.
प्रभूंची ती रम्य अंगलतिका पाहून मारुतीच्या
शरीरावर रोमांच उभे राहिले, आणि त्याच्या मुखा-
वाटे शब्द निघेना. आपल्या प्रभूला ओळखल्यामुळें
त्याच्या हृदयांत हर्ष झाला व त्यानें धैर्य धरून
प्रभूंची स्तुति केली.

मोर न्याउ मै पूछा साई ।
तुझ पूछहु कस नर की नाई ।
तव मायावस फिरउँ भुलाना ।
ता ते मै नहि प्रभु पहिचाना ।

हे स्वामिन् ! मी विचारिलें तें न्याय्यच होतें.
परंतु आपण साधारण मानवाप्रमाणें प्रश्न करीत आहां
हैं कसें ? आपल्या मायेच्या झपाट्यांत मी भ्रमिष्टा-
सारखा भटकत असल्यामुळें मला प्रभूंना ओळखतां
आलें नाहीं.

दो०—एक मैँ मंद मोहवस कुटिलहृदय अज्ञान ।
पुनि प्रभु मोहि विसारेउ दीनबंधु भगवान् । २ ।

एकतर मी मंदमाति, मोहवश झालेला, वाम हृदयाचा, आणि ज्ञानशून्य; त्यांतून पुन्हा आपण माझे दीनवत्सल स्वामी भगवान् मला विसरलां !

चौ०—जदापि नाथ बहु अवगुण मोरे ।
सेवक प्रभुहिँ परइ जानि भोरे ।
नाथ जीव तव माया मोहा ।
सो निस्तरइ तुझारोहिँ छोहा ।
ता पर मैँ रघुवीर दोहाई ।
जानउँ नहिँ कछु भजन उपाई ।
सेवक—सुत पति—मातु भरोसे ।
रहइ असोच बनइ प्रभु पोसे ।

हे नाथ ! जरी माझ्यांत अनेक अवगुण आहेत तरी प्रभूला सेवकाची विस्मृति कधी चुकूनहि होऊं नये. हे प्रभो ! हा पामर जीव आपल्या मायेनें मोहित झाला आहे. त्याचा निस्तार आपल्या कृपेनेंच होणार. इतक्याउप्पर, हे रघुवीर ! आथलीच शपथ घेऊन सांगतों कीं, मी भजनादिक साधन कांहीं एक जाणत नाहीं. बालक आणि सेवक हे जसे माता आणि स्वामी यांच्या भवंशावर निश्चित असतात, त्याप्रमाणेंच मी प्रभूच्या छत्राखाली निश्चितपणें वावरत आहे.

अस कहि परेउ चरन अकुलाई ।
निजतनु प्रगटि प्रीति उर छाई ।
तव रघुपति उठाइ उर लावा ।
निज—लोचन—जलसीँचि जुडावा ।

असें म्हणून व्याकुल होताता मारुतीनें रामचरणावर लोट मारला. त्यानें आपलें स्वरूप प्रगट केलें व त्याचें हृदय प्रेमानें भरून आलें. तेव्हां रघुपतीनें त्यास उचलून उराशीं धरिलें, आणि आपल्या अश्रुजलाचें सिंचन करून त्यास शांत केलें.

सुनु कपि जिय मानसि जानि उजा ।
तैँ मम प्रिय लछिमन तैँ दूना ।
समदरसी मोहि कह सब कोऊ ।
सेवकप्रिय अनन्यगति सोऊ ।

(राम म्हणाले) हे मारुते ! ऐक. तूं आपल्याला कमी लेखूं नकोस. तूं मला लक्ष्मणाहूनहि प्रिय आहेस. सर्व लोक मला समदर्शी म्हणतात. परंतु अनन्यगति असा माझा सेवकच मला प्रिय होतो.

दो०—सो अनन्य जाके असि मति न टरइ
हनुमंत । मैँ सेवक चराचर रूप स्वामि
भगवंत ॥ ३ ॥

स्थावरजंगमात्मक सृष्टि ही भगवत्स्वरूप असून मी त्या स्वामीचा सेवक आहे, हा ज्याचा दृढ निर्धार दळत नाहीं तोच अनन्य भक्त म्हणावा.

चौ०—देखि पवनसुत पति अनुकूला ।
हृदय हरष बीती सब सूला ।
नाथ सैल पर कपिपति रहई ।
सो सुग्रीव दास तव अहई ।
तेहि सन नाथ मइत्री कीजै ।
दीन जानि तेहि अभय करीजै ।
सो सीता कर खोज कराइहि ।
जहँ तहँ मरकट कोटि पठाइहि ।

स्वामीस प्रसन्न पाहून मारुतीस हर्ष झाला, आणि त्याच्या मनांतली सर्व चिंता नष्ट होऊन तो म्हणाला, हे नाथ ! ह्या शैलशृंगावर कपि पती सुग्रीव राहतो व तो आपला दास आहे. हे प्रभो, आपण त्याच्याशीं मैत्री करावी आणि त्यास दीन जाणून अभय द्यावें. तो चोहोंकडे कोट्यवाधि वानर पाठवून सीतेचा शोध करवील.

एहि विधि सकलकथा समुझाई ।
लिये दुखउ जन पीठि चढाई ।
जब सुग्रीव राम कहँ देखा ।
अतिसय जनम धन्य करि लेखा ।

ह्याप्रमाणें सर्व हकीकत सांगून त्या दोघांसहि मारुतीनें आपल्या पाठीवर बसविलें. सुग्रीवानें जेव्हां रामास पाहिलें तेव्हां त्यास आपला जन्म अत्यंत धन्य वाटला.

सादर मिलेउ नाइ पदमाथा ।
भैँटेउ अनुजसहित रघुनाथा ।
कपि कर मन विचार एहि रीती ।
करिहहिँ विधि मो सन ये प्रीति ।

सुग्रीव अत्यादरानें चरणीं मस्तक ठेवून उभयतांना भेटला. रामचंद्राहि लक्ष्मणासह त्यास भेटले. सुग्रीव चिंतातुर होऊन मनांत असा विचार करूं लागला कीं, हे विधात्या ! हे मजवर प्रेम करितील काय ?

दो०—तब हनुमंत उभय दिसि कहि सब
कथा सुनाइ । पावक साखी देइ करि
जोरी प्रीति द्वाइ ॥ ४ ॥

तेव्हां मारुतीनें दोन्ही बाजूंचा सर्व वृत्तांत सम-
जावून सांगितला, आणि अग्निनारायणास साक्षी
ठेवून दोघांचीहि दृढ प्रीति जोडली.

चौ०—कीन्हि प्रीति कछु बीच न राखा ।
लाछि मन रामचरित सब भाखा ।

रामसुग्रीवांची जेव्हां मैत्री जुळली तेव्हां त्यांच्यांत
कांहींच आडपडदा उरला नाहीं. लक्ष्मणानें रामाचा
सर्व पूर्ववृत्तांत कथन केला.

कह सुग्रीव नयन भरि बारी ।
मिलिहि नाथ मिथिलेसकुमारी ।
मांत्रिन्ह सहित इहाँ एक वारा ।
बैठ रहेउँ मै करत बिचारा ।
गगनपंथ देखी मै जाता ।
परबस परी बहुत बिलपाता ।

सुग्रीवाचे डोळे अश्रूंनीं भरून आले व तो म्हणाला,
हे नाथ ! जानकी आपली आपल्याला परत मिलेल.
मंत्र्यांसह वर्तमान मी येथें एकदां विचार करीत बसलों
असतां ती आकाशमार्गानें जात असतांना माझ्या
दृष्टीस पडली. शत्रूच्या तावडींत सांपडल्यामुळें ती
फार विलाप करीत होती.

राम राम हा राम पुकारी ।
हमहि देखि दीन्हेउ पट डारी ।
माँगा राम तुरत तेहि दीन्हा ।
पट उर लाइ सोच अति कीन्हा ।

राम ! राम ! हा राम ! असा विलाप करीत
असतां आम्हांस पाहतांच तिनें एक वस्त्र खालीं
टाकलें. तें वस्त्र रामांनीं मागितल्यावरून सुग्रीवानें
लागलीच आणून दिलें. तें वस्त्र उराशी धरून
रामांनीं फार शोक केला.

कह सुग्रीव सुनहु रघुवीरा ।
तजहु सोच मन आनहु धीरा ।
सब प्रकार करिहउँ सेवकाई ।
जेहि विधि मिलिहि जानकी आई ।

सुग्रीव म्हणाला, हे रघुवीर ! एका. मनाला धीर
देऊन शोकाचा त्याग करा. जेणेकरून माता जानकी
आपणांला भेटेल अशीं सर्व प्रकारें मी आपली सेवा
करीन.

दो०—सखावचन सुनि हरषे कृपासिंधु बल-
सीवें । कारन कवन बसहु वन मोहि
कहहु सुग्रीवें ॥ ५ ॥

ही त्या मित्राची प्रतिज्ञा ऐकून दयासागर अतु-
लितबल रघुपति हर्षित होऊन म्हणाले, हे सुग्रीवा !
कोणत्या कारणामुळें तूं या वनांत राहत आहेस तें
मला कळं दे.

चौ०—नाथ वालि अरु मैँ दोउ भाई ।
प्रीति रही कछु बरनि न जाई ।
मयसुत मायाबी तेहि नाउँ ।
आवा सो प्रभु हमरे गाऊँ ।

(सुग्रीव म्हणाला,) हे प्रभो, वाली आणि मी
असे उभय बंधु आहोंत. आमची बंधुप्रीति अवर्णनीय
होती. मयदैत्याचा पुत्र मायावी नांवाचा होता. तो
आमच्या पंपापुरांत आला.

अर्धराति पुरद्वार पुकारा ।
वाली रिपुबल सहइ न पारा ।
धावा वालि देखि सो भागा ।
मैँ पुनि गयउँ बंधु संग लागा ।

मध्यरात्रीस पुरद्वारावर त्यानें ललकार ठोकली.
परंतु वालीस रिपूचा तो उद्दामपणा सहन न झाल्या-
मुळें तो त्याच्यामागें धावला. त्यास पाहून मायावी
पळाला. नंतर मीहि भावाबरोबर त्याचा पाठलाग
करूं लागलों.

गिरि-बर-गुहा पैठ सो जाई ।
तब वाली मोहिँ कहा बुझाई ।
परिखेसु मोहिँ एक पखवारा ।
नहिँ आवउँ तब जानेसु मारा ।

वालीच्या भयानें धांवतां धांवतां तो पर्वताच्या
एका गुहेंत शिरला. तेव्हां वालीनें मला समजावून
सांगितलें कीं एक पंघरवडाभर माझी वाट पहा. या
अवधींत मी जर न आलों तर मारलों गेलों असें
समज.

मास दिवस तहँ रहेउँ खरारी ।
निसरी रुधिरधार तहँ भारी ।
वालि हतेसि मोहि मारिहि आई ।
सिला देइ तहँ चलेउँ पराई ।

(सुग्रीव म्हणाला,) हे खरशत्रो ! एक महिना-
भर मी तेथें राहिलों. अखेरसि रक्ताची प्रचंड धार

बाहेर आली तेव्हां वालीस मारून मायावी मलाहि
मारण्यास येईल अशा समजुतीने त्या गुहेवर एक
शिळा ठेवून मी पळत पंपापुराकडे आलों.

मंत्रिन्ह पुर देखा बिनु साईं ।

दीन्हेउं मोहिं राज बरिआई ।

वाली ताहि मारि गृह आवा ।

देखि मोहि जिय भेद बढावा ।

मंत्र्यांनी नगर अराजक पाहून मला बळजबरीने
राज्यावर बसविलें. नंतर वाली मायावीला मारून
परत घरी आला व त्यानें मला पाहतांच मजविषयीं
आपल्या मनांत वैर वाढविलें.

रिपुसम मोहिं मारोसि आति भारी ।

हरि लीन्हेसि सर्वसु अरु नारी ।

ता के भय रघुबीर कृपाला ।

सकलभुवन मै फिरेउं बिहाला ।

इहाँ सापवस आवत नाही ।

तदपि समीत रहउं मन माहीं ।

त्यानें मला शत्रूप्रमाणें फार भयंकर मार मारला,
आणि माझें स्त्रीसह सर्वस्व हिरावून घेतलें. हे
दयाघन रघुवीरा ! त्याच्या भीतीनें मी सर्व भुवनांत
व्याकुल होऊन हिंडलों, पण येथें मात्र तो शाप-
भीतिस्तव येऊं शकत नाही. तरीदेखील मी मात्र
मनांत त्याला वचकूनच असतां.

सुनि सेवकदुख दीनदयाला ।

फरकि उठी दोउ भुजा विसाला ।

सेवकांचें दुःख ऐकून दीनदयाळ रामचंद्राचे
दोन्हीहि प्रचंड बाहू स्फुरण पावूं लागले.

दो०-सुनु सुग्रीव मारिहउं वालिहि एकहि
वान । ब्रह्म-रुद्र-सरनागत गये न
उवरिहि प्रान ॥ ६ ॥

(राम म्हणाले,) हे सुग्रीवा ! ऐक. मी एकाच
वाणानें वालीस नदारद करीन. ब्रह्मदेवास किंवा
शंकरास जरी तो शरण गेला तरीहि त्याचे प्राण
वांचणार नाहीत.

चौ०-जे न मित्र दुख होहि दुखारी ।

तिन्हेहि बिलोकत पातक भारी ।

निज-दुख-गिरि-सम रज करि जाना ।

मित्र क दुखरज मेरुसमाना ।

जिन्ह के असि मति सहज न आई ।

मे सठ हाठि कत करत मिताई ।

जे मित्राच्या दुःखानें दुःखी होत नाहीत त्यांना
अवलोकन करण्यांत देखील अत्यंत पातक आहे.
आपलें पर्वतप्राय दुःख रजाप्रमाणें समजून मित्राचें
रजाएवढें दुःख मेरूप्रमाणें समजण्याची ज्यांच्यामध्ये
साहजिक कळकळ नाही असले मुखवी सोदे मैत्री
तरी कसली करितात ?

कुपथ निवारि सुपंथ चलावा ।

गुन प्रगटइ अवगुनन्हि दुरावा ।

देत लेत मन संक न धरई ।

बल अनुमान सदा हित करई ।

बिपतिकाल कर सतगुन नेहा ।

सुति कह संत मित्र गुन एहा ।

वाईट मार्गापासून परावृत्त करून सन्मार्गाला
लावणें, अवगुण झांकून गुण प्रकट करणें, देण्याघेण्यांत
मनामध्ये शंका न धरणें, यथाशक्ति सदा हितच करणें
आणि संकटकालीं शतपट प्रेम करणें ही सन्मि-
त्राचीं लक्षणें श्रुतीनें प्रतिपादिली आहेत.

आगे कह मृदुबचन बनाई ।

पाळे अनहित मन कुटिलाई ।

जा कर चित अहि-गाति-समभाई ।

अस कुमित्र परिहरोहि भलाई ।

तोंडावर लाघवी वाता मारून मागे मात्र मनां-
तून धोकेबाजीनें नुकसानीचा प्रयत्न करणें अशा
प्रकारें, हे वंधो ! ज्याचें चित्त सर्पगतीप्रमाणें आहे
अशा कुमित्राचा त्याग करण्यांतच हित आहे.

सेवक सठ नृप कृपिन कुनारी ।

कपटी मित्र सुलसम चारी ।

सखा सोच त्यागहु बल मोरे ।

सब विधि धरव काज मै तोरे ।

वेडमान सेवक, चिककु मालक, लुच्ची स्त्री आणि
लफंगा दोस्त हे चारीहि अस्तनीतले निखारे होत.
हे मित्रा ! माझ्यावर भरवसा ठेवून निश्चित हो.
मी सर्वस्वी तुझ्या कामाचा विडा उचलला आहे.

कह सुग्रीव सुनहु रघुबीरा ।

बालि महाबल अति-रन-धीरा ।

दुंदुभिअस्थि ताल देखराये ।

बिनु प्रयास रघुनाथ ढहाये ।

देखि अभितबल बाढी प्रीती ।

बालि बधव इन्ह भइ परतीती ।

सुग्रीव म्हणाला, “ हे रघुवीरा ! ऐका. वाली भयंकर कुवतदार आणि मोठाच खंदा लढवय्या आहे. ” नंतर सुग्रीवानें दुंदुभी दैत्याच्या अस्थी आणि तालवृक्ष दाखविले. रघुवीरांनी ते ठिकरीसारखे ठोकलून उडविले. रामाचें तें कल्पनातीत बल पाहून सुग्रीवाचें प्रेम अधिकच वाढलें; आणि राम वालीचा वध करणार याची त्याला प्रचीति आली.

बार बार नावड पद सीसा ।
प्रभुहि जानि मन हरष कपीसा ।
उपजा ज्ञान वचन तव बोला ।
नाथ कृपा मन भयउ अलोला ।
सुख संपाति परिवार बडाई ।
सब परिहरि करिहुँ सेवकाई ।
ए सब रामभगति के बाधक ।
कहहिँ संत तव पद अवराधक ।

सुग्रीवानें तें प्रसुत्व ओळखून हर्षित अंतःकरणानें वारंवार रामाच्या चरणीं मस्तक नमविलें. त्याला शान होऊन तो म्हणाला कीं, हे स्वामी ! आपल्या कृपेनें माझें चित्त स्थिर झालें. सुख, संपात्ति, परिवार आणि ऐश्वर्य हें सर्व सोडून मी आपली सेवाच करीन. कारण, ह्या सर्व गोष्टी रामभक्तीला बाधक आहेत, असें आपल्या चरणाची आराधना करणारे संतजन सांगतात.

सत्रु मित्र सुख दुख जग माहीँ ।
मायाकृत परमारथ नाहीँ ।
बालि परमाहित जासु प्रसादा ।
मिलेहु राम तुझ समन विषादा ।
सपने जेहि सन होइ लराई ।
जागे समुझत मन सकुचाई ।
अब प्रभु कृपा करहु येहि भाँती ।
सब तजि भजन करउँ दिनु राती ।

जगांत शत्रु आणि मित्र, सुख आणि दुःख, हीं सर्व मायेमुळें उत्पन्न होतात. त्यांत सार वस्तु अशी कांहींच नाही. रामा ! वाली हा माझा परमाहितकर्ता झाला, त्याच्याच प्रसादानें आपलें दर्शन घडलें आणि चिंता नष्ट झाली. स्वप्नांत एकाद्वारशी युद्ध केल्यानंतर जागृतावस्था प्राप्त झाल्यावर जसा त्याला संकोच वाटतो तद्वत् माझें झालें. (वालीशीं फुकट वैर केलें असें मला वाटत आहे). हे प्रभो ! आतां आपण माझ्यावर अशा प्रकारें कृपा करा कीं, जेणें-

करून सर्वसंगपरित्याग करून मी आपलें रात्रंदिवस भजनच करीत राहीन.

सुनि विरागसंयुत कपिवानी ।
बोले बिहँसि राम धनुपानी ।
जो कलु कहेहु सत्य सब सोई ।
सखावचन मम मृषा न होई ।
नट मरकट इव सवाहिँ नचावत ।
राम खगेस वेद अस गावत ।

सुग्रीवाची ती वैतागाची भाषा ऐकून धनुर्धर रामचंद्र हास्य करून म्हणाले, तूं जें म्हणतोस तें सर्व सत्य आहे. परंतु माझें वचन असत्य होणार नाही. काक भुशुंडी म्हणतात, हे गरुडा ! ज्याप्रमाणें नट (दरवेशी) वानरांना नाचवितात त्याप्रमाणें रामचंद्र सर्वाना नाचवितात असें वेद म्हणतो.

लेइ सुग्रीवँ संग रघुनाथा ।
चले चापसायक गाहि हाथा ।
तव रघुपति सुग्रीवँ पठावा ।
गजेंसि जाइ निकट बल पावा ।
सुनत बालि क्रोधातुर धावा ।
गाहि कर चरन नारि समुझावा ।

नंतर रघुवीर हातांत धनुष्यबाण आणि बरोबर सुग्रीव घेऊन निघाले. नंतर रामांनीं सुग्रीवाला वालीकडे पाठविलें. त्यास पाठींबा मिळाल्यानें त्यानें वाली-जवळ जाऊन ललकार ठोकली. ती ऐकतांच वाली क्रुद्ध होऊन धांवला. तेव्हां त्याची स्त्री त्याच्या हातीं-पार्यां पडून म्हणाली—

सुनु पति जिन्हहिँ मिलेउ सुग्रीवाँ ।
ते दोउ बंधु तेजबलसीवाँ ।
कोसलेससुत लल्लिमनरामा ।
कालहु जीति सकहिँ संग्रामा ।

(ती म्हणाली,) हे नाथ ! ऐका. सुग्रीव ज्यांना जाऊन मिळाला आहे ते कोशलधिपतीचे उभय पुत्र रामलक्ष्मण असून ते दोघेहि तेज आणि बल यांची केवळ सीमाच होत. ते युद्धामध्ये काळाला देखील परास्त करताल.

दो०—कहा बालि सुनु भीरुप्रिय समदरसी
रघुनाथ । जौँ कदापि मोहि मारहिँ
तौ पुनि हौँ सनाथ ॥ ७ ॥

वाली म्हणाला, प्रिये ! तूं भीरु आहेस, ऐक.

राम समदर्शी आहेत. जरी यदाकदाचित त्यांनी
माझा वधच केला तरीदेखील मी सनाथच होईने.

चौ०—अस काहि चला महाअभिमानी ।

तूनसमान सुग्रीवांही जानी ।

भिरे उभौ वाली अति तरजा ।

मुठिका मारि महाधुनि गरजा ।

तब सुग्रीव विकल होइ भागा ।

मुष्टिप्रहार वज्रसम लागा ।

असें म्हणून तो महान् अभिमानी वाली सुग्री-
वास वृणवत मानून त्याने त्याचेवर मोर्चा फिरविला.
ते दोघेहि एकमेकांस अगदीं भिडले. अखेरीस
वालीने अत्यंत चिड्ढून एक मुष्टिप्रहार केला आणि
मोठ्याने गर्जना केली. तेव्हां सुग्रीव कासावीस होऊन
पळाला. तो मुष्टिप्रहार त्यास वज्राप्रमाणे लागला.

मै जो कहा रघुवीर कृपाला ।

बंधु न होइ मोर यह काला ।

एकरूप तुझ भ्राता दोऊ ।

तेहि भ्रम ते नहि मारेउँ सोऊ ।

(सुग्रीव रामाजवळ येऊन म्हणाला,) हे दयाघन
रघुवीरा ! मी आपणांस प्रथमच सांगितले होते कीं,
हा माझा भाऊ नसून काळ आहे. (राम म्हणाले,)
तुम्ही दोघेहि दिसण्यांत अगदीं सारखे आहांत.
तेव्हां भ्रमासुळे (बाण चुकून तुला लागेल कीं काय
अशा भीतीसुळे) मी त्याला मारिले नाही.

कर परसा सु-ग्रीव-सरीरा ।

तनु भा कुलिस गई सब पीरा ।

मेली कंठ सुमन कै माला ।

पठवा पुनि बल देइ विसाला ।

पुनि नानाविधि भई लराई ।

बिटपओट देखहि रघुराई ।

नंतर रामांनी सुग्रीवाच्या अंगावरून हात फिरविला.
तोणेंकरून त्याचे सर्व क्लेश नष्ट होऊन त्याचा देह
वज्राप्रमाणे झाला. रामांनी त्याच्या गळ्यांत पुष्पमाला
घातली, आणि त्यास विशालशक्ति देऊन फिरून
पाठविले. तेव्हां त्या वालीसुग्रीवांचे अगदीं निकराचे
सुद्ध होत असलेले राम वृक्षाच्या आडून पाहत होते.

१ सत्संगजानि निधनान्यपि तारयति-उत्तररामचरित.

२ या शब्दास आधार अध्यात्मरामायणांतल्या 'वृक्ष-
खण्डे तिरोहितः'चा आहे. तो धरून रामावर दगाबाजीचा
आळ लादण्याचा बराच प्रचार पडला आहे. त्याचा निरास
आमच्या 'मानस-हंसा'तल्या काव्यसमालोचनेत मिळेल.

दो०—बहु छलवल सुग्रीव करि हिय हारा
भय मानि । मारा वाली राम तब हृदय
मौझ सर तानि ॥ ८ ॥

सुग्रीवाने अनेक प्रकारे डावपेंच करून आपले
सामर्थ्य दाखविले. तथापि अखेरीस दहशत खाऊन
सुग्रीवाने मनांत कच खाल्ली. तेव्हां रामांनी वालीच्या
उरावर संधान करून एक बाण मारला.

चौ०—परा विकल महि सर के लागे ।

पुनि उठि बैठ देखि प्रभु आगे ।

स्यामगात सिर जटा बनाये ।

अरुनयन सर चाप चढाये ।

पुनि पुनि चितइ चरन चित दीन्हा ।

सुफल जनम माना प्रभु चीन्हा ।

हृदय प्रीति मुख वचन कठोरा ।

बोला चितइ राम की ओरा ।

बाण ठोठावतांच जमिनीवर वाली घायाळ होऊन
चारी मोढेचित निपचित पडला. फिरून तो उठून
बसला तेव्हां रामचंद्रांची मूर्ति त्यास समोर दिसली.
ते श्यामल शरीर, तो मस्तकावरील जटाजूट, ते आरक्त
नेत्र आणि सज्ज केलेले धनुर्बाण अशा त्या प्रभूला
ओळखून आणि त्याचे चरणी चित्त लावून तो त्यांना
वारंवार निरखून पाहू लागला, आणि आपले जन्म
सफल मानू लागला. तो मनांत प्रेम पण भाषा तीक्ष्ण
अशा रीतीने रामाकडे पाहून म्हणाला,

धर्महेतु अवतरेहु गोसाईं ।

मारेहु मोहि व्याध की नाई ।

मै बैरी सुग्रीव पियारा ।

अवगुन कवन नाथ मोहि मारा ।

स्वामीचा अवतार धर्मरक्षणासाठी असून माला
मात्र स्वामींनी व्याधाप्रमाणे (अन्यायाने) मारले.
मी आपला बैरी आणि सुग्रीव मात्र आपला लाडका.
हे प्रभो ! माझ्या कोणत्या अपराधास्तव आपण
मला मारले ?

अनुजबधू भागिनी सुतनारी ।

सुन सठ कन्या सम ए चारी ।

इन्हाहि कुदिष्ट बिलोकइ जोई ।

ताहि बधे कछु पाप न होई ।

मूढ तोहि अतिशय अभिमाना ।

नारिसिखावन करोसी न काना ।

ममभुज-बल-आश्रित तेहि जानी ।
मारा चहसि अधम अभिमानी ।

राम ह्मणाले, अरे ए खवीसा ! धाकटीं भावजय, बहीण, सून आणि कन्या हीं सर्व सारखींच होत. जो यांच्याकडे पापदृष्टीनें अवलोकन करितो त्याचा वध करण्यांत मुळींच पातक नाही. हे मूढा ! तूं फार उन्मत्त म्हणून तर स्त्रीनें केलेला बोध देखील तूं ऐकला नाहीस. हे अधमा ! गर्विष्ठा ! सुग्रीवाला माझ्या बाहु-बलाचा आश्रित जाणूनहि त्याला मारूं पहात होतास काय ?

दो०-सुनहु राम स्वामी सकल चलन
चातुरी मोरि । प्रभु अजहूँ मै पातकी
अंतकाल गति तोरि ॥ ९ ॥

(वाली म्हणाला,) हे रामचंद्रा ! आपण सर्वांचे स्वामी आहां. झाली ती सर्व माझी चालबाजीच झाली. पण हे प्रभो ! अजूनदेखील मी पातकीच राहिलों काय ? (तुला शरण आल्यावर) अंतकालीं मला आपलीच गति मिळाली पाहिजे.

चौ०-सुनत राम अतिकोमल बानी ।
बालिसीस परसेउ निजपानी ।
अचल करउँ तनु राखहु प्राना ।
बालि कहा सुनु कृपानिधाना ।

वालीची ती अत्यंत सद्गद वाणी ऐकून रामांनीं त्याच्या मस्तकावर स्वहस्त ठेवला, आणि ते म्हणाले, मी तुझा देह अमर करितों. तूं जीवंतच ऐस. वाली म्हणाला, हे कृपानिधान ! ऐका तर,

जनम जनम मुनि जतन कराही ।
अंत राम कहि आवत नाही ।
जासु नामवल संकर कासी ।
देत सवाहि समगति अविनासी ।
मम लोचनगोचर सोइ आवा ।
बहुरि कि प्रभु अस बनिहि बनावा ।

जन्मोजन्म मुनी यत्न करीत असतात तरदेखील अंतकाळीं तुमचें नांवदेखील जिभेवर येत नाही. ज्याच्या नामबलेंकरून अविनाशी महादेव काशीमध्ये सर्वाना सर्वास मोक्ष देतात, ते आपण प्रत्यक्ष मला अंतकाळीं दृष्टिगोचर झालां आहांत. फिरून प्रयत्न केला असतांही अशी वेळ प्राप्त होईल काय ?

छंद-सो नयनगोचर जासु गुन नित नेति
कहि सुति गावही । जिति पवन मन
गो निरस करि मुनि ध्यान कवहुंक
पावही । मोहि जानि अति-अभिमान-
बस प्रभु कहेहु राखु सरीरही । अस
कवन सट हाठि काटि सुरतरु वारि करिहि
बबूरही ॥ १ ॥

ज्याचे गुण वेद 'नेति नेति' म्हणून निरंतर गात असतात; प्राणवायु आणि मन यांस जिंकून व इंद्रियांचा निरोध करून ज्याचें ध्यान करीत असतां सुद्धां मुनीना ज्याची क्वचित्तच प्राप्ति होते, तो माझ्या नेत्रांसमोर प्रत्यक्ष उभा आहे. अत्यंत अभिमानवश समजून प्रभु मला जीवंत राहण्यास सांगत आहेत. परंतु असा कोण दुरात्मा आहे कीं जो ह्दयानें कल्पवृक्ष कापून वामळीच्या झाडास त्याचें कुंपण करील ?

अव नाथ करि करुना विलोकहु देहु
जो वर माँगऊं । जेहि जोनि जनमउँ
कर्मवस तहँ रामपद अनुरागऊं ॥ यह
तनय मम सम विनयवल कल्याणपद
प्रभु लीजिये । गहि वाहँ सुर-नर-नाह
आपन दास अंगद कीजिये ॥ २ ॥

हे प्रभो ! आतां मजकडे कृपादृष्टीनें पहावें आणि मी मागतों तो वर द्यावा. कर्मानुबंधानें ज्या ज्या योनींत मी जन्म घेईन तेथें तेथें मी आपल्या चरणीं अनुरक्त असावें. हा माझ्यासारखाच विनयी आणि पराक्रमी माझा पुत्र अंगद यांस प्रभूंनीं आपल्या कल्याणप्रद चरणांचा आश्रय द्यावा; आणि हे सुर-नरनाथ ! त्याचा हात धरून आपण ह्या अंगदाला दास करून घ्यावें.

दो०-रामचरन दृढप्रीति करि बालि कीन्ह
तनुत्याग । सुमनमाल जिमि कंठ ते
गिरत न जानइ नाग ॥ १० ॥

गळ्यांतून पुष्पहार पडला असतां ज्याप्रमाणें हत्तीला त्याची जाणीव नसते, तद्वत् वालीनें रामचरणीं दृढ प्रेम ठेवून देहत्याग केला.

चौ०-राम बालि निजधाम पठावा ।
नगरलोग सब व्याकुल धावा ।

नानाविधि बिलाप कर तारा ।
छूटे केस न देह सँभारा ।

रामचंद्रांनीं वालीस स्वलोकाला पाठविलें, तेव्हां सर्व नागरिक लोक व्याकुळ होऊन धावूं लागले. वालीची स्त्री तारा अनेक प्रकारें शोक करूं लागली. तिचे केस अस्ताव्यस्त होऊन तीस देहाचेंहि मान राहिलें नाहीं.

तारा बिकल देखि रघुराया ।
दीन्ह ज्ञान हरि लीन्हि माया ।
छिति जल पावक गगन समीरा ।
पंच राचित अतिअधम सरीरा ।
प्रगट सो तनु तव आगे सोवा ।
जीव नित्य केहि लागि तुझ रोवा ।
उपजा ज्ञान चरन तव लागी ।
लीन्हेसि परम भगाति वर माँगी ।

तारेस विव्हल झालेली पाहून रामांनीं आपली माया आवरून तीस ज्ञान दिलें. ते म्हणाले, “हैं अत्यंत अधम शरीर पृथ्वी, आप, तेज वायु आणि आकाश या पंचमहाभूतांचें बनलेलें आहे. तें शरीर प्रत्यक्ष तुझ्यासमोर पडलें आहे, आणि जीव हा तर नित्य आहे. तेव्हां तूं कशासाठी शोक करितेस ?” हैं ऐकून तारेला ज्ञान झालें आणि तिनें प्रभुचरण धरून परमभक्तीचें वरदान मागून घेतलें.

उमा दारुजोषित की नाई ।
सबहि नचावत रामु गोसाई ।

हे पार्वति ! काष्ठपुतळीप्रमाणें राम प्रभु सर्वांनाच नाचवितात.

तव सुग्रीवाँहि आयसु दीन्हा ।
मृतककर्म विधिवत सब कीन्हा ।
राम कहा अनुजहि समुझाई ।
राज देहु सुग्रीवाँहि जाई ।
रघु-पाति-चरन नाइ करि माथा ।
चले सकल प्रेरित रघुनाथा ।

नंतर रामांनीं सुग्रीवास आज्ञा केली. त्याप्रमाणें त्यानें वालीचें सर्व और्ध्वदेहिक कर्म यथाविधि केलें. रामांनीं लक्ष्मणास सांगितलें कीं, तूं जाऊन सुग्रीवास राज्याभिषेक कर. रघुपतीच्या प्रेरणेनुसार सर्व लोक त्यांच्या चरणीं मस्तक नमवून निघाले.

दो०—लक्ष्मण तुरत बोलाये पुरजन विप्र-
समाज । राज दीन्ह सुग्रीवें कहूँ अंगद
कहूँ जुवराज ॥ ११ ॥

लक्ष्मणानें ताबडतोब पुरजन आणि ब्राह्मणमंडळीं यांना पाचारण केलें, व सुग्रीवास राज्याभिषेक करवून अंगदास जुवराज केलें.

चौ०—उमा रामसम हित जग माही ।
गुरु पितु मातु बंधु प्रभु नाही ।
सुर नर मुनि सब कै यह रीती ।
स्वारथ लागि करहिँ सब प्रीती ।

हे पार्वति ! गुरु, माता, पिता, बंधु, प्रभु हेदेखील ह्या जगांत रामाइतके हितचित्तक नाहींत. सुर, नर, मुनी इत्यादि सर्वांची हीच रीति आहे कीं, ते सर्व स्वार्थासाठी प्रीति करीत असतात.

वालि-त्रास-व्याकुल दिन राती ।
तनु बहु व्रन चिंता जर छाती ।
सोइ सुग्रीवें कीन्ह कपिराऊ ।
अति कृपाल रघुवीरसुभाऊ ।
जानतहूँ अस प्रभु परिहरहिँ ।
काहे न बिपातिजाल नर परही ।

वालीच्या त्रासानें अहोरात्र तळमळणाऱ्या व काळजीनें छाती जळत असल्यामुळें काळजाला घरे पडलेल्या अशा सुग्रीवाला अत्यंत दयाळु स्वभावान्या रघुवीरानें कर्पीचा राजा केलें. जाणूनबुजून जो अशा प्रभूचा त्याग करितो तो मनुष्य विपत्तिजालामध्ये कसा बरें सापडणार नाहीं ?

पुनि सुग्रीवाँहि लीन्ह बोलाई ।
बहु प्रकार नृपनीति सिखाई ।
कह प्रभु सुनु सुग्रीवें हरीसा ।
पुर न जाउँ दस चारि बरीसा ।
गत ग्रीष्म वरषारितु आई ।
राहिहउँ निकट सैल पर छाई ।
अंगदसहित करहु तुझ राजू ।
संतत हृदय धरेउ मम काजू ।

नंतर रामांनीं सुग्रीवास बोलावून अनेक प्रकारें त्याला राजनीतीचा उपदेश केला, व ते झणाले—हे कपिपते सुग्रीवा ! ऐक. चौदा वर्षेपर्यंत मला नगर-निवास करतां येत नाहीं. ग्रीष्म जाऊन वर्षाऋतु आला आहे. तेव्हां जवळच्याच एकाद्या पर्वतावर मी

पर्णकुटी उभारून राहीन. अंगदासहवर्तमान तू राज्य कर, आणि माझे कार्य निरंतर हृदयांत वागवीत रहा.

जब सुधीवें भवन फिरि आये ।

रामु प्रवरपन गिरि पर छाये ।

इकडे सुग्रीव परत घरी गेला आणि राम प्रवर्षण-नामक पर्वतावर जाऊन राहिले.

दो०—प्रथमहिँ देवन्ह गिरि गुहा राखी
रुचिर बनाइ । राम कृपानिधि कलुक
दिन बास करहिँ गे आइ ॥ १२ ॥

कृपानिधि रामचंद्र येऊन कांहीं दिवस राहतील
झणून देवांनीं आधींच गिरिगुहा व्यवस्थित करून
ठेविल्या होत्या.

चौ०—सुंदर वन कुसुमित अतिसोभा ।

गुंजत मधुपानिकर मधुलोभा ।

कंद मूल फल पत्र सुहाये ।

भये बहुत जब तेँ प्रभु आये ।

देखि मनोहर सैल अनूपा ।

रहे तहँ अनुजसहित सुरभूपा ।

त्या पर्वतावरील सुंदर वनफुलांनीं गजबजल्या-
कारणानें मधाच्या लोभानें भ्रमरगण गुंजारव करीत
व्हाते. प्रभु आल्यापासून तेथें अत्यंत मधुर कंदमूलफल-
पत्रादिकांची समृद्धि होऊं लागली. अनुपम मनोहर
असा तो पर्वत पाहून त्यावर राम लक्ष्मणासहवर्तमान
राहूं लागले.

मधुकर-खग-मृग-तनु धरि देवा ।

करहिँ सिद्ध मुनि प्रभु कै सेवा ।

मंगलरूप भयउ वन तव तेँ ।

कान्ह निवास रमापति जब तेँ ।

फटिकसिला अतिसुभ्र सुहाई ।

सुख आसीन तहाँ दोउ भाई ।

कहत अनुज सन कथा अनेका ।

भगति बिरति नृपनीति विवेका ।

सर्व सिद्ध, मुनी व देव भ्रमरांचे आणि पशुपक्षांचे
देह धारण करून प्रभूंची सेवा करूं लागले. रमापतींनीं
तेथें निवास केल्यापासून तें वन मंगलरूप झालें.
एकाद्या अत्यंत शुभ्र व सुंदर स्फटिकशिलेवर उभय
बंधु स्वस्थपणें बसत, व रामचंद्र लक्ष्मणास भक्ति,
वैराग्य, राजनीति आणि ज्ञान या विषयांच्या अनेक
कथा सांगत.

वरषाकाल मेघ नभ छाये ।

गर्जत लागत परम सुहाये ।

त्यावेळीं आकाश वर्षाकालीन मेघांनीं व्याप्त झालें
होतें, व त्यांची गर्जना फार मनोहर वाटत होती.

दो०—लछिमन देखहु मोरगन नाचत वारिद
पेखि । गृही बिरतिरत हरष जस विष्णु-
भगत कहूँ देखि ॥ १३ ॥

(राम म्हणाले) लक्ष्मणा ! पहा कीं, ज्याप्रमाणें
एकाद्या विष्णुभक्तास घरी आलेला पाहून विरक्त
गृहस्थ आनंदित होतो, त्याप्रमाणें हे मोर मेघास
पाहून नाचत आहेत.

चौ०—घन घमंड नभ गरजत घोरा ।

प्रियाहीन डरपत मन मोरा ।

दामिनि दमकि रह न घन माहीँ ।

खल कै प्रीति जथा थिर नाहीँ ।

आकाशांतल्या भोरदाट मेघांच्या घनघोर गर्जेनें
मी प्रियाहीन असल्यामुळें माझें मन भयभीत होत
आहे. खलांची प्रीति जशी चंचल असते तशी हीं
वीज कांहीं वेळ मेघांमध्ये चमकून अदृश्य होते.

वरषहिँ जलद भूमि नियराये ।

जथा नवहिँ बुध विद्या पाये ।

बुंद अघात सहहिँ गिरि कैसे ।

खल के वचन संत सह जैसे ।

विद्या संपादन केलेल्या पंडिताप्रमाणें मेघ जमिनी-
पर्यंत लवून वृष्टि करीत आहेत. जसे संत लोक
दुष्टांच्या दुरुक्ती निमुटपणें ऐकून घेतात तसा हा पर्वत
पर्जन्याचा आघात मुकाट्यानें सहन करीत आहे.

छुद्र नदी भरि चली तोराई ।

जस थोरहु धन खल इतराई ।

भूमि परत भा ढावर पानी ।

जनु जीवहि माया लपटानी ।

थोड्याशा संपत्तीनेंच खल जसा इतरावतो त्या-
प्रमाणें हे नदीनाले तुडुंब भरून अवासवा चालले
आहेत. मायेच्या आवरणानें जीव जसा मलिन होतो
तसें पावसाचें पाणी जमिनीवर पडतांच गढूळ होतें.

सिमिटि सिमिटिजल भरहि तलावा ।

जिमि सदगुन सज्जन पहिँ आवा ।

सरिताजल जलनिधि महुँ जाई ।

होइ अचल जिमि जिव हरि पाई ।

सद्गुण जसे आस्ते आस्ते सज्जनांत उतरतात,
त्याप्रमाणें हे तलाव हळुहळु पाण्यानें भरत आहेत.
भगवत्प्राप्तीनें जीव जसा शांत होतो तसें हें नद्यांचें
पाणी समुद्रास मिळून अचल होत आहे.

दो०—हरित भूमि तृनसंकुल समृद्धि परहिं
नहिं पंथ । जिमि पाखंड वाद ते गुप्त
होहिं सद्ग्रंथ ॥ १४ ॥

पाखंडी लोकांच्या वादामुळें ज्याप्रमाणें सद्ग्रंथ
लुप्तप्राय होतात त्याप्रमाणें गवत वाढून जमीन
हरिवाळ झाल्यामुळें मार्गदेखील समजेनासे झाले
आहेत.

चौ०—दादुरधुनि चहुं दिसा सुहाई ।
वेद पढहिं जनु बटुसमुदाई ।
नवपल्लव भये विटप अनेका ।
साधक मन जस मिले विवेका ।

बटुमंडळी ज्याप्रमाणें वेदघोष करितात तसे हे
बेटुक चौहोंकडे सारखे रटत आहेत. साधकाच्या
मनामध्ये ज्याप्रमाणें विवेक उत्पन्न होतो त्याप्रमाणें
ह्या अनेक वृक्षांना नवी पालवी फुटत आहे.

अर्क जवास पात विनु भयऊ ।
जस सुराज खल उद्यम गयऊ ।
खोजत कतहुं मिलइ नहिं धूरी ।
करइ क्रोध जिमि धर्महिं दूरी ।

स्वराज्यामध्ये ज्याप्रमाणें खलांचे धंदे बुडतात
त्याप्रमाणें अर्क आणि जवास हीं झाडे पर्णहीन झालीं
आहेत. क्रोध जसा धर्मास नष्टप्राय करितो तशी (पाव-
सामुळें) धूल बेखोज झाली आहे.

ससिसंपन्न सोह महि कैसी ।
उपकारी कै संपत्ति जैसी ।
निसि तम घन खद्योत विराजा ।
जनु दंभिन कर मिला समाजा ।

परोपकाऱ्याची संपत्ति जशी शोभते त्याप्रमाणें
पिकाच्या भरभराटीनें भूमि शोभूं लागली आहे. जणुं
काय दांभिकांचा जमाव जमला आहे अशाप्रमाणें ह्या
निविड अंधकारमय रात्रीमध्ये काजवे लुकलुकत आहेत.

महावृष्टि चलि फूटि कियारी ।
जिमि सुतंत्र भये बिगरहिं नारी ।

१ सुतंत्र=सु+तंत्र=स्व+तंत्र=स्वतंत्र. हिंदांत 'स्व' च्या
ऐवजी 'सु' चा प्रचार बराच आढळतो.

कृषी निरावहिं चतुर किसाना ।
जिमि बुध तजहिं मोह मद माना ।

ज्याप्रमाणें स्त्री बेवंद झाली असतां बिघडते त्या-
प्रमाणें महावृष्टि झाल्यामुळें क्यारी (उपळ) फुटून
सैराट वाहूं लागताहेत. ज्याप्रमाणें विवेकी पुरुष मोह,
मद, मान यांचें उत्पादन करितात त्याप्रमाणें शेतकरी
आपली शेते वाहात आहेत.

देखियत चक्रवाक खग नाही ।
कलिहि पाइ जिमि धर्म पराही ।
ऊसर वरपइ तृन नहिं जामा ।
जिमि हरि-जन-हिय उपज न कामा ।

ज्याप्रमाणें कलीच्या प्रादुर्भावानें धर्म पळ काढतो
तद्वत् चक्रवाक पक्षी खोजूनदेखील मिळत नाहीत.
ज्याप्रमाणें हरिभक्ताचें मन कामाक्त होत नाही त्या-
प्रमाणें पाऊस पडून देखील उखर जमिनीवर वृण
जमत नाही.

विविध जंतुसंकुल महि भ्राजा ।
प्रजा वाढ जिमि पाइ सुराजा ।
जहं जहं रहे पथिक थकि नाना ।
जिमि इंद्रियगन उपजे ज्ञाना ।

स्वराज्याच्या प्राप्तीमुळें जशी प्रजेची भरभराट
होते तशी पृथ्वी अनेक जीवजंतूंनी गजबजली आहे.
ज्ञान झालें असतां ज्याप्रमाणें इंद्रियें निकाम बनतात
त्याप्रमाणें अनेक प्रवासी लोक जेथल्या तेथेंच थब-
कून राहिले आहेत.

दो०—कवहुं प्रवल चल मास्त जहं तहं मेघ
विलाहिं । जिमि कपूत के ऊपजे कुल
सद्धर्म नसाहिं ॥ १५ ॥

कुपुत्र जन्मला असतां ज्याप्रमाणें कुल आणि
सद्धर्म विलयाला जातात त्याप्रमाणें कधीकधी सोसा-
ऱ्याच्या वाऱ्यामुळें मेघ इतस्ततः विस्कळित होत
आहेत.

दो०—कवहुं दिवस महुं निविडतम कवहुं क
प्रगट पतंग । बिनसइ उपजइ ज्ञान जिमि
पाइ कुसंग सुसंग ॥ १६ ॥

ज्याप्रमाणें सत्संगतीनें ज्ञान उत्पन्न होतें व
कुसंगतीनें तें मावळतें त्याप्रमाणें मेघामुळें दिवसां कधीं
दाट अंधार पडतो तर कधीं (निरभ्र झालें म्हणजे)
सूर्यप्रकाश होतो.

चौ०-बरषा विगत सरदरितु आई ।

लल्लिमन देखहु परम सुहाई ।

लक्ष्मणा ! वर्षाकृतु जाऊन हा पहा अत्यंत सुंदर शरदतु प्राप्त झाला आहे.

फूले कास सकल माहि छाई ।

जनु वरषाकृत प्रगट बुढाई ।

फुललेल्या कासपुष्पांनी सर्व भूमी भरून गेली आहे. जणुंकाय वर्षाकृतुने आपले वार्धक्यच प्रकट केले आहे.

उदित अगस्त पंथजल सोखा ।

जिमि लोभाहि सोखइ संतोखा ।

सरितासर निर्मलजल सोहा ।

संतहृदय जस गत-मद-मोहा ।

संतोष जसा लोभास निःशेष करितो त्याप्रमाणे अगस्तीच्या उदयाने मार्गातील जलसंचय शुष्क झाले आहेत. संतांचे हृदय जसे मदमोहविरहित असते तसे नद्या व तलाव ह्यांचे पाणी अत्यंत निर्मल झाले आहे.

रस रस सूख सरित-सर-पानी ।

ममतात्याग करहिं जिमि ज्ञानी ।

जानि सरदरितु खंजन आये ।

पाइ समय जिमि सुकृत सुहाये ।

पंक न रेनु सोह असि धरनी ।

नीति-निपुन-नृप कै जसि करनी ।

ज्ञानी ज्याप्रमाणे ममतेचा निरास करितो त्याप्रमाणे नद्या व तळीं यांचे पाणी क्रमाक्रमाने आटत आहे. ज्याप्रमाणे संकटसमय येतांच पुण्यकर्म आड येते त्याप्रमाणे शरदतु प्राप्त होतांच खंजन पक्षी आले आहेत. न्यायानिपुण राजाच्या कृतीप्रमाणे पंक-रज-विरहित पृथ्वी शोभत आहे.

जससंकोच विकल भइ मीना ।

अबुध कुटुंबी जिमि धनहीना ।

बिनु घन निर्मल सोह अकासा ।

हरिजन इव परिहरि सब आसा ।

कहुं कहुं वृष्टि सारदी थोरी ।

कोउ एक पाव भगति जसि मोरी ।

ज्याप्रमाणे निरक्षर कुटुंबवत्सलाची दारिद्र्यामुळे

१ कास या नांवाच्या गवताला लांब लांब अतिशुभ्र तुरे येत असून ते झडले म्हणजे आसपास सर्व जमीन शुभ्र होते; यावर कवीने ही उत्प्रेक्षा केली आहे.

अवस्था होते त्याप्रमाणे पाणी आटत चालल्यामुळे मासे विकल होऊन लागले आहेत. सर्व आशेचा त्याग केल्यावर ज्याप्रमाणे हरिभक्त शोभतो तद्वत् आकाश निरभ्र झाल्यामुळे निर्मल दिसत आहे. जशी काचित् एकाद्यालाच माझी भाक्ति प्राप्त होते तशी शरदृतुत कोठे किंचित् वृष्टि होत आहे.

दो०-चले हरषि तजि नगर नृप तापस

वनिक भिखारि । जिमि हरिभगति

पाइ स्रम तजहिं आस्रमी चारि ॥१७॥

ज्याप्रमाणे कष्टाने भगवद्भक्तीची प्राप्ति झाल्यावर चारीहि आश्रम सुटतात त्याप्रमाणे नृप, तापसी, आणि भिकारी आपापलीं गांवें सोडून (आपापल्या कर्तव्यासाठी) बाहेर पडत आहे.

चौ०-मुखी मीन जे नीर अगाधा ।

जिमि हरिसरन न एकउ बाधा ।

फूले कमल सोह सर कैसा ।

निर्गुण ब्रह्म सगुन भये जैसा ।

ज्याप्रमाणे हरीस शरण गेल्याने कसलीहि बाधा उरत नाही, त्याप्रमाणे अगाध जलामध्ये मीनगण सुखाने रहात आहेत. निर्गुण ब्रह्म सगुण स्वरूपांत जसे शोभते तसे फुललेल्या कमलांनी तलाव खुदून दिसू लागले आहेत.

गुंजत मधुकर मुखर अनूपा ।

सुंदर खगरव नानारूपा ।

चक्रवाकमन दुख निसि पेखी ।

जिमि दुरजन परसंपति देखी ।

मधुकर मधुर आणि अनुपम गुंजारव करीत आहेत-नानाप्रकारचे सुंदर पक्षी शब्द करीत आहेत. दुःस्वप्नांची संपत्ति पाहून दुर्जन ज्याप्रमाणे दुःखी होतात त्याप्रमाणे रात्र झालेली पाहून चक्रवाक मनांत उद्विग्न होत आहेत.

चातक रटत तृषा अति ओही ।

जिमि सुख लहइ न संकरद्रोही ।

सरदातप निसि ससि अपहरई ।

संतदरस जिमि पातक टरई ।

शिवद्रोही जसा सुखासाठी तगमगतो तसे चातक तृषाक्रांत होऊन आक्रोश करीत आहेत. संतदर्शनाने जशी पातकांची शांति होते, त्याप्रमाणे चंद्र रात्री शारदातपाचा दाह शांत करीत आहे.

देखि इंदु चकोरसमुदाई ।
चितवहिं जिमि हरिजन हरि पाई ।
मसकदंस बीते हिमत्रासा ।
जिमि द्विज द्रोह किये कुलनासा ।

हरिभक्त श्रीहरी प्रसन्न होतांच ज्याप्रमाणें त्याच्या कडे पाहतो तद्वत चकोरसमुदाय चंद्राकडे पाहत आहे. ब्राह्मणद्वेषानें जसा कुळाचा नाश होतो त्याप्रमाणें थंडीमुळें मशकदंशाचा त्रास चुकला आहे.

दो०—भूमि जीव संकुल रहे गये सरदारितु
पाइ । सदगुरु मिले जाहिं जिमि
संसय-भ्रम-समुदाइ ॥ १८ ॥

सदगुरुप्राप्ति झाल्यानें संशय मोह इत्यादि जसे नष्ट होतात, तद्वत भूर्मातून जेवढे ह्मणून जीवजंतु वर्षाकृतंत बाहेर आले होते ते सर्व शरदतु लागतांच नाहींसे झाले आहेत.

चौ०—वरपा गत निर्मल रितु आई ।
सुधि न तात सीता कै पाई ।
एकवार कैसेहुं सुधि जानउँ ।
कालहु जीति निमिष महुं आनउँ ।

वर्षाकृतु जाऊन शरदतु आला तरी, लक्ष्मणा ! सीतेचा अद्याप शोध लागला नाहीं. एकदां कसेंहि करून शोध लागला म्हणजे मी काळासदेखील जिंकून एका क्षणांत तिला आणीन.

कतहुं करउ जौं जीवत होई ।
तात जतन करि आनउँ सोई ।
सुग्रीवहुं सुधि मोरि विसारी ।
पावा राज कोस पुर नारी ।
जेहि सायक मारा मै वाली ।
तेहि सर हतउँ मूढ कहुं काली ।

हे तात ! सीता कोठेंहि असो; ती जर जीवंत असेल तर तिला हरप्रयत्नांनीं घेऊन येईन. सुग्रीव तर राज्य, कोष, पुर, व नारी प्राप्त झाल्यामुळें माझी आठवणच विसरून गेला आहे. ज्या बाणानें मी वालीचा वध केला त्यानेंच उद्यां त्या बेइमानाचीहि वासलात लावितों.

जासु कृपा छूटहिं मद मोहा ।
ता कहुं उमा कि सपनेहु कोहा ।
जानहिं यह चरित्र मुनि ज्ञानी ।
जिन्ह रघु-बीर-चरन-रति मानी ।

शंकर म्हणतात—हे पार्वति ! ज्याच्या कृपेनें मदमोहादिक विकार नष्ट होतात. त्यास स्वप्नांत देखील क्रोध येणें संभवतें काय ? ज्यांनीं रघुवीरचरणांचीच आवड धरली अशा ज्ञानवंत मुनींसच हें चरित्र कळणार !

लछिमन क्रोधवंत प्रभु जाना ।
धनुष चढाइ गहे कर बाना ।

प्रभु क्रुद्ध झाले आहेत असें जाणून लक्ष्मणानें धनुष्य चढविलें आणि हातांत बाण घेतला.

दो०—तव अनुजहिं समुझावा रघुपति
करुना सीवें । भयदेखाइ लेइ आवहु
तात सखासुग्रीवें ॥ १९ ॥

तेव्हां निस्सीमदयाळु रघुपतींनीं लक्ष्मणाची समजूत घातली व सांगितलें कीं, सुग्रीवास फक्त भय दाखवून घेऊन ये. कारण, हे तात, तो आपला मित्र आहे.

चौ०—इहाँ पवनसुत हृदय विचारा ।
रामकाज सुग्रीवें विसारा ।
निकट जाइ चरनन्हि सिरु नावा ।
चारिहु विधि तेहि कहि समुझावा ।

इकडे मारुतीनें मनांत जाणलें कीं, सुग्रीवाला रामकार्याचा विसर पडला. त्यानें सुग्रीवाकडे जाऊन व त्याला वंदन करून सामदामदंडभेद या चारीहि प्रकारांनीं त्यास समजूत दिली.

सुनि सुग्रीव परमभय माना ।
विषय मोर हरि लींहेउ ज्ञाना ।
अब मारुतसुत दूतसमूहा ।
पठवहु जहँ तहँ वानरजूहा ।
कहेहु पाख महुं आव न जोई ।
मोरे कर ता कर वध होई ।

तें ऐकून सुग्रीव अत्यंत भयभीत झाला. तो म्हणाला, विषयानें माझें ज्ञान नष्ट झालें. हे मारुते ! आतां सर्व वानरसेनेस बोलावण्यास ठिकठिकाणीं अनेक दूत पाठीव; आणि त्यांना ताकीद दे कीं,

१ यांतलें खरें तात्पर्य हें कीं हृदय हें दयेचें स्थान आहे. त्यास शांत व शांतळच ठेवावयास हवें. क्रोधाच्या उष्णतेची झळ त्यास लागतां कामा नये. सारांश, दया हृदयांत पक्की मुरवावयाची आहे; आणि क्रोध कांहीं विशिष्ट कार्यापुरता नुसता वरपाणीं दाखवावयाचा आहे.

पंधरा दिवसांच्या आंत जो (सीतेचा शोध लावून)
न येईल त्याचा मी आपल्या हातानें वध करीन.

तब हनुमंत बोलाये दूता ।
सब कर करि सनमान बहुता ।
भय अरु प्रीति नीति देखराई ।
चले सकल चरनान्हि सिरु नाई ।

नंतर मारुतीनें सर्वांचा योग्य गौरव करून
आणि त्यांस नीति, भीति आणि प्रीति दाखवून
रवाना केलें. ते सर्व दूत मारुतीचें पदवंदन करून
निघाले.

एहि अवसर लछिमन पुर आये ।
क्रोध देखि जहूँ तहूँ कपि धाये ।

त्याच समर्थी लक्ष्मण पंपापुरास आला. त्याचा
अविश पाहून कपी सैरावैरा पळें लागले.

दो०—धनुष चढाई कहा तब जारि करउँ
पुर छार । व्याकुल नगर देखि तब
आयउ बालिकुमार ॥ २० ॥

नंतर धनुष्य चढवून लक्ष्मण म्हणाला, मी या
नगराची होळी करितों. तेव्हां सर्वजण त्याला पाहून
घाबरले. इतक्यांत अंगद आला.

चौ०—चरन नाइ सिरु बिनती कीन्ही ।
लछिमन अभयबाँह तेहि दीन्ही ।
क्रोधवंत लछिमन सुनि काना ।
कह कपीस अतिभय अकुलाना ।

लक्ष्मणाच्या चरणीं मस्तक ठेवून अंगदानें आर्जव
केला. लक्ष्मणानें त्याच्या मस्तकीं अभयहस्त ठेविला.
लक्ष्मण क्रुद्ध आहे असें कानांवर येतांच भीतीनें
सुग्रीव अतिशय गांगरून गेला, आणि म्हणाला—

सुनु हनुमंत संग लेइ तारा ।
करि बिनती समुझाउ कुमारा ।
तारासहित जाइ हनुमाना ।
चरन बंदि प्रभु सुजसु बखाना ।

हे हनुमंता ! तूं तारेस बरोबर ने, आणि लक्ष्म-
णाची खातर करून त्यास शांत कर. तेव्हां हनुमंत
तारेसह निघाला, व प्रभु लक्ष्मणाचे चरणीं वंदन
करून त्यानें त्याची स्तुति केली.

करि बिनती मंदिर लेइ आये ।
चरन पखारि पलंग बैठाये ।
तब कपीस चरनान्हि सिरु नावा ।
गहि भुज लछिमन कंठ लगावा ।

नंतर विनवणी करून तो लक्ष्मणास मंदिरांत
घेऊन आला, आणि तेथें त्यानें त्याचे चरण प्रक्षालन
करून त्यास मंचकावर बसविलें. नंतर सुग्रीवानें
त्याच्या पायांवर मस्तक ठेविलें. लक्ष्मणानें सुग्री-
वाचा हात धरून त्याला दृढालिंगन दिलें.

नाथ विषयसम मद कछु नाही ।
मुनिमन मोह करइ छन माही ।
सुनत विनीतबचन सुख पावा ।
लछिमन तेहि बहुविधि समुझावा ।
पवनतनय सब कथा सुनाई ।
तेहि विधि गये दूतसमुदाई ।

(सुग्रीव म्हणाला,) हे प्रभो ! जें मुनिमनाला
देखील क्षणांत मोहित करितें असें विषयमदासारखें
दुसरें कांहींहि नाही. तें मग्न वचन ऐकून लक्ष्मणास
आनंद झाला. त्यानें अनेक प्रकारें सुग्रीवाची समजूत
घातली. दूतसमुदाय पाठविणें वगैरे जे प्रकार झाले ते
सर्व मारुतीनें लक्ष्मणास निवेदन केलें.

दो०—हरषि चले सुग्रीवँ तब अंगदादिकपि
साथ । रामानुज आगे करि आये जहूँ
रघुनाथ ॥ २१ ॥

नंतर अंगदादि वानरांना बरोबर घेऊन आणि
लक्ष्मणास पुढें करून सुग्रीव आनंदानें निघाला,
तो रघुपति होते तेथें आला.

चौ०—नाइ चरन सिरु कह करजोरी ।
नाथ मोहि कछु नाही न खोरी ।
आतिसयप्रबल देव तव माया ।
छूटइ राम करहु जौ दाया ।

रामचरणीं मस्तक ठेवून आणि हात जोडून
सुग्रीव म्हणाला, हे नाथ ! माझ्याकडे कांहींच
दोष नाही. देवा ! आपली माया अत्यंत प्रबल
आहे; आपण दया कराल तेव्हांच ती विरेल.

विषयवश्य सुर नर मुनि स्वामी ।
मै पामर पसु कपि अतिकामी ।
नारि-नयन-सर जाहि न लागा ।
घोर-क्रोध-तम-निसि जो जागा ।
लोभपास जेहि गर न बंधाया ।
सो नर तुझ समान रघुराया ।

हे स्वामिन् ! सुर, नर, मुनी हेदेखील विषयानां
आकळले आहेत. मी तर जाणूनबुजूनच कपि,

पामर, पशु, आणि म्हणूनच अत्यंत कामी. स्त्रीच्या नेत्रकटाक्षरूप शरानें ज्याला विद्ध केलें नाहीं, क्रोध-रूप घोर अंधाच्या रात्रांत जो जाग्रत राहिला आणि लोभाच्या पाशांत ज्याचा गळा अडकला नाहीं असा मनुष्य, हे शुराया ! केवळ आपल्यासमानच होय.

यह गुन साधन ते नहि होई ।

तुहारी कृपा पाव कोइ कोई ।

साधनद्वारा साध्य होणारे हे गुण नव्हत. ते आपल्याच कृपेनें कोणाकोणाला प्राप्त होतात.

तव रघुपति बोले मुसुकाई ।

तुह्य प्रिय मोहि भरत जिमि भाई ।

अब सोइ जतन करहु मन लाई ।

जेहि विधि सीता कै सुधि पाई ।

तेव्हां राम हसून म्हणाले, हे बंधो ! ज्याप्रमाणें माझा भरत त्याप्रमाणें तूं मला प्रिय आहेस. आतां तूं मनःपूर्वक असा प्रयत्न कर कीं, जेणेंकरून सीतेचा शोध लागेल.

दो०—एहि विधि होत वतकही आये वानर-
जूथ । नानावरन सकल दिसि देखिय
कीसयरूथ ॥ २२ ॥

याप्रमाणें गोष्टी चालल्या आहेत तों सर्व दिशां-कडून नानावर्णांचे वानरसमूह येत असलेले दिसू लागले.

चौ०—वानरकटक उमा मै देखा ।

सो मूरख जो कर चहू लेखा ।

आइ रामपद नावाहि माथा ।

निराखि बदनु सब होहि सनाथा ।

“हे पार्वति ! तें वानरसैन्य मी स्वतः पाहिलें. त्याची मोजदाद करण्याची हाव धरणारा खुळ्यांतलाच खुळाच समज.” नंतर वानरांनीं येऊन रामपदीं मस्तक नमविलें, व रामरूप पाहून सर्व सनाथ झाले.

अस कपि एक न सेना माही ।

राम कुसल जेहि पूछी नाहीं ।

यह कछु नहि प्रभु कै अधिकाई ।

बिस्वरूप व्यापक रघुराई ।

सर्व सेनेत असा एकहि कपी उरला नव्हता कीं ज्यास रामांनीं कुशल प्रश्न विचारला नाहीं. ह्यांत प्रभूचा विशेष असा काहींच नाहीं. कारण, रघुराय विश्वरूप आणि व्यापक आहेत.

ठाढे जहँ तहँ आयसु पाई ।

कह सुग्रीवँ सबहि समुझाई ।

रामकाजु अरु मोर निहोरा ।

वानरजूथ जाहु चहुँओरा ।

जनकसुता कहँ खोजहु जाई ।

मासदिवस महँ आयहु भाई ।

अवधि मेदि जो विनु सुधि पाये ।

आवइ बनिहि सो मोहि मराये ।

आज्ञेप्रमाणें ठिकठिकाणीं कपी उभे राहिले, तेव्हां सुग्रीवानें सर्वास निश्चून फरमाविलें कीं, हे वानरगण हो ! रामाचें कार्य आणि माझ्यावर उपकार असें समजून तुमच्या तुकड्या चारीदि दिशांकडे जाऊं द्या, आणि एक महिन्याच्या आंत सीतेचा शोध घेऊन या. हीं मुदत टाकून शोध न करितां कोणतीहि परत आली तरी तिला मी आपल्या हातानें नेस्तनाबूद करीन हें अगदीं ठाम समजा.

दो०—वचन सुनत सब वानर जहँ तहँ
चले तुरंत । तव सुग्रीवँ बोलाये अंगद
नल हनुमंत ॥ २३ ॥

तीं आज्ञा ऐकतांच सर्व वानर ताबडतोब चोहोंकडे निघाले. नंतर सुग्रीवानें अंगद, नल आणि हनुमंत यांना बोलाविलें.

चौ०—सुनहु नील अंगद हनुमाना ।

जामवंत मतिधीर सुजाना ।

सकल सुभट मिलि दक्षिण जाहू ।

सीतासुधि पूछेहु सब काहू ।

हे नीलअंगदमास्तजिांबवंत हो ! ऐका. तुम्ही सुज्ञ आणि धैर्यशाली आहांत. तुम्ही सर्व वीर मिळून दक्षिणेकडे जा, आणि सीतेचा सर्वत्र शोध करीत चला.

मन क्रम वचन सो जतन बिचारेहु ।

रामचंद्र कर काज सँवारेहु ।

भानुपीठी सेइय उर आगी ।

स्वामिहि सर्वभाव छल त्यागी ।

कायावाचामनेंकरून विचारपूर्वक यत्न करा; आणि श्रीरामचंद्राचें कार्य तडीस न्या. पाठीकडून सूर्याचें, पोटाकडून अग्नीचें, पण सर्व अंगचोरपणा सोडून (अर्थात् सर्वांगांनीं) स्वामीचें सेवन केलें पाहिजे.

तजि माया सेइय परलोका ।

मिटाहि सकल भवसंभव सोका ।

देह धरे कर यह फलु भाई ।
भजिय राम सब काम बिहाई ।
सोइ गुनज्ञ सोई बडभागी ।
जो रघु-वीर-चरन-अनुरागी ।

माथेला सोडून जेणेंकरून संसारांत उत्पन्न होणाऱ्या सर्व दुःखांचा नाश होईल अशा प्रकारें परलोकाचें सेवन केलें पाहिजे. भाई हो ! निष्कामपणें रामाची भक्ति करणें हेंच देह धारण करण्याचें फल आहे. जो रघुवीरचरणांचे ठायीं अनुरक्त आहे तोच खरा गुणज्ञ आणि तोच महाभाग्यवान् होय.

आयसु माँगि चरन सिरु नाई ।
चले हराषि सुमिरत रघुराई ।
पाले पवनतनय सिरु नावा ।
जानि काजु प्रभु निकट बोलावा ।

सुग्रीवाची आज्ञा घेऊन व चरणांवर मस्तक ठेवून ते आनंदानें रघुवीराचें स्मरण करीत निघाले. सर्वांच्या मागून मारुतीनें वंदन केलें. कार्य जाणून प्रभूनें त्यास जवळ बोलाविलें.

परसा सिस सरोरुहपानी ।
करमुद्रिका दीन्हि जन जानी ।
बहुप्रकार सीताहि समुझायेहु ।
कहि बल बिरह बेगि तुझ आयेहु ।

रामांनीं आपल्या हस्तकमलानें मारुतीच्या मस्तकास स्पर्श केला, आणि आपला दास जाणून त्याचे जवळ आपल्या हातांतली मुद्रिका काढून दिली. राम म्हणाले, तूं जाऊन सीतेचे अनेक प्रकारें समाधान कर, आणि तिला माझा पराक्रम आणि माझी विरहावस्था कथन करून तूं त्वरित परत ये.

हनुमत जनम सुफल करि माना ।
चलेउ हृदय धरि कृपानिधाना ।
जद्यपि प्रभु जानत सब बाता ।
राजनीति राखत सुरत्राता ।

मारुतीला अंजनाची कुस सफल झाली असें वाटलें. तो हृदयांत रामाचें ध्यान करीत निघाला. जरी देवांचें रक्षण करणारे प्रभु सर्व गोष्टी जाणत होते तरी ते राजनीतिहि पाळीत होतेच.

दो०—चले सकल वन खोजत सरिता
सर गिरि खोह । राम-काज-लय-लीन
मन विसरा तन कर छोह ॥ २४ ॥

वनें, नद्याः, सरोवरे, पर्वत, दन्या, इत्यादि सर्व ठिकाणें शोधित वानरगण निघाले. श्रीरामकार्यांत त्यांचें मन तल्लीन होऊन त्यांचें देहमानहि सुटलें.

चौ०—कतहुं होइ निसिचर सो भेटा ।
प्रान लेहि एक एक चपेटा ।
बहुप्रकार गिरि कानन हेरहि ।
कोउमुनि मिलइ तासि सब घेरहि ।

कोठें कोठें एकटदुकट राक्षसांशीं गांठ पडतांच भुरटा हल्ला करून ते एका एका चपराकांतच त्यांचा मुडदा पाडीत. त्यांनीं अनेक प्रकारें पर्वत व अरण्यें शोधलीं. एखादा मुनी भेटला तर ते सर्व त्याच्या भोंवतीं जमत.

लागि तृषा अतिसय अकुलाने ।
मिलइ न जल घन गहन भुलाने ।
मन हनुमान कीन्ह अनुमाना ।
मरन चहत सब बिनु जलपाना ।

तहान लागल्यामुळें ते सर्व वानर अत्यंत व्याकुल झाले. परंतु पाणी कोठेंहि मिळना. त्या दाट जंगलांत ते रस्ता चुकले. मारुतीनें मनांत विचार केला कीं, सर्वांचा जलपानावांचून प्राण जाऊं पाहत आहे.

चढि गिरिसिखर चहूँदिसि देखा ।
भूमिबिबर एक कौतुक पेखा ।
चक्रवाक बक हंस उडाहीं ।
बहुतेक खग प्रबिसहि तेहिं माहीं ।

तेव्हां पर्वतशिखरावर चढून मारुतीनें चोहोंकडे दृष्टि फेंकली तों त्यास एक भूमिविवर दिसलें. तेथें विशेष चमत्कार असा कीं चक्रवाक, बक, हंस इत्यादि अनेक पक्षी उड्डाण करून त्या विवरांत प्रवेश करीत होते.

गिरि ते उतारि पवनसुत आवा ।
सब कहुं लेइ सोइ बिबर देखावा ।
आगे करि हनुमंतहि लीन्हा ।
पैठे बिबर बिलंबु न कीन्हा ।

मारुतीनें पर्वतावरून खालीं उतरून सर्वांना तेथें नेऊन तें विवर दाखविलें. तेव्हां सर्वांनीं मारुतीसच पुढें करून लागलीच त्या विवरांत प्रवेश केला.

दो०—दीख जाइ उपवन वर सर विकसित
बहुकंज । मंदिर एक रुचिर तहूँ बैदि
नारि तपपुंज ॥ २५ ॥

जाऊन पाहतात तों एका उपवनांत एक सुंदर
सरोवर असून त्यामध्ये अनेक कमलें फुललेली आहेत,
आणि तेथेंच एका रमणीय मंदिरांत एक अत्यंत
तपस्वी स्त्री वसली आहे.

चौ०—दूरि ते तं ताहि सबन्हि सिरु नावा ।
पूछे निजवृत्तांत सुनावा ।
तेहि तव कहा करहु जलपाना ।
खाहु सुरस-सुंदर-फल नाना ।

सर्वांनी तिला दुरूनच नमन केलें. तिनें विचार-
ल्यावरून त्यांनीं सर्व वृत्त सांगितलें. नंतर तिनें त्यांस
जलपान करण्यास आणि नानाप्रकारचीं सुंदर आणि
स्वादिवृष्ट फळें खाण्यास आज्ञा दिली.

मज्जन कीन्ह मधुरफल खाये ।
तासु निकट पुनि सब चलि आये ।
तेहि सब आपनि कथा सुनाई ।
मै अब जाव जहां रघुराई ।
मूँदहु नयन विबर तजि जाहू ।
पैहहु सीताहि जानि पछिताहू ।

त्याप्रमाणें त्यांनीं स्नानें करून मधुर फळें खाल्लीं.
नंतर ते सर्व तिच्याजवळ जाऊन बसले. तेव्हां त्या
तपस्विनीनें आपला सर्व वृत्तांत कथन केलों, व म्हणाली,
आतां मी थेट रामापाशींच जाईन. तुम्हीं सर्व डोळे
मिटा ह्मणजे या विवरांतून बाहेर पडाल. तुम्ही
काळजी करूं नका; तुम्हांला सीतेचा शोध लागेल.

नयन मूँदि पुनि देखहि वीरा ।
ठाढे सकल सिंधु के तीरा ।
सो पुनि गई जहाँ रघुनाथा ।
जाइ कमलपद नायेसि माथा ।
नानाभाँति विनय तेहि कीन्ही ।
अनपायनी भगति प्रभु दीन्ही ।

नंतर त्या वानरवीरांनीं डोळे मिटले व पुन्हां
उघडून पाहतात तों आपण समुद्रतीरावर आहों असें
त्यांस कळून आलें. इकडे ती तपस्विनीहि रामाकडे
गेली. तिनें त्यांच्या चरणकमली वंदन करून अनेक
प्रकारें त्यांची स्तुति केली. प्रभूंनी तीस 'अनपायिनी'
भक्ति अर्पण केली.

१ मयनामक दैत्यानें तें विवर निर्माण केलें होतें.
रयाचा पुत्र मायावी. तो हेमानामक अप्सरेवर आसक्त
होता. त्यानें तें विवर हेमेला दिलें. वरील तपस्विनी ही
हेमेचा सखी होय.

दो०—बदरीवन कहूँ सो गई प्रभुआज्ञा धरि
सीस । उर धरि राम-चरन-जुग जे
बंदत अज ईस ॥ २६ ॥

प्रभूंची आज्ञा मस्तकीं धारण करून आणि ब्रह्म-
देव व शंकर यांनीं वंदिलेल्या रामचरणयुगलांना हृद-
यांत धरून ती बदरिकाश्रमी निघून गेली.

चौ०—इहाँ विचारहि कपि मन माही ।
वीती अवधि काज कछु नाही ।
सब मिलि कहहि परसपर वाता ।
बिनु सुधि लये करव का भ्राता ।

समुद्रतीरावर बसून कपी विचार करूं लागले कीं,
मुदत टळत आली तरी अद्याप कार्य कांहींच उरकलें
नाहीं. ते सर्व मिलून आपापसांत बोलूं लागले कीं, भाई
हो ! सीतेचा शोध लागत नाही. आतां काय करावें ?

कह अंगद लोचन भरि बारी ।
दुहुँ प्रकार भइ मृत्यु हमारी ।
इहाँ न सुधि सीता के पाई ।
उहाँ गये मारिहि कपिराई ।

अंगदाचे नेत्र अश्रुपूर्ण होऊन तो म्हणाला, दुतर्फी
माझें मरण ओढवलें आहे. इकडे सीतेचा शोध
लागला नाही, व तिकडे तसाच परत गेलों तर सुग्रीव
खास मारणार.

पिता वधे पर मारत मोही ।
राखा राम निहोर न ओही ।
पुनि पुनि अंगद कह सब पाही ।
मरन भयेउ कछु संसय नाही ।

पित्याचा वध झाल्यावर सुग्रीव मलाहि मारताच;
परंतु राम समक्ष होते म्हणूनच केवळ मी बचावलों.
सुग्रीवानें मला प्राणदान दिलें असें मुळांच नाहीं. अंगद
पुनःपुनः सर्वांना म्हणे कीं, मी निःसंशय मरणारच.

अंगदबचन सुनत कपिवीरा ।
बोलि न सकहि नयन बह नीरा ।
छन एक सोचमगन होइ गयऊ ।
पुनि अस बचन कहत सब भयऊ ।
हम सीता के सोध बिहीना ।
नहि जैहहि जुवराज प्रवीना ।
अस कहि लवन-सिंधु-तट जाई ।
बैठे कपि सब दर्भ डसाई ।

अंगदाचें वचन ऐकतांच त्या वानरवीरांचे
नेत्रांतून अश्रू वाहूं लागले व त्यांच्या मुखांतून शब्द

निधेना. क्षणमात्र ते शोकानिमग्न झाले व पुन्हां ते सर्व म्हणू लागले कीं, हे सुबुद्धा युवराजा ! आह्मी सीतेचा शोध लावल्यावांचून परत जाणारच नाहीं. असें म्हणून क्षारसमुद्राच्या तीरी जाऊन ते सर्व वानर दर्भ पसरून बसले.

जामवंत अंगददुख देखी ।
कही कथा उपदेसविसेखी ।
तात राम कहूँ नर जानि मानहु ।
निर्गुनब्रह्म अजित अज जानहु ।
हम सब सेवक अति-बड-भागी ।
संतत स-गुन-ब्रह्म-अनुरागी ।

अंगदाचें तें दुःख पाहून जांबवंतांनै कांहीं विशेष उपदेशपर गोष्टी सांगितल्या. तो म्हणाला, हे तात ! रामचंद्रास मानव समजू नकोस. त्यांस निर्गुण ब्रह्म, अजिंक्य आणि जन्मरहित असें समज. आपण निरंतर सगुणब्रह्म रामचंद्रांचे ठिकाणीं अनुरक्त असून त्यांचे सेवक आहोंत हें आपलें फार थोर भाग्य आहे.

दो०-निजइच्छा प्रभु अवतरइ सुर-महि-गो
द्विजलागि । सगुनउपासक संग तहँ
रहहिँ मोच्छसुख त्यागि ॥ २७ ॥

देव, ब्राह्मण, पृथ्वी आणि गायी यांच्या उद्धाराय प्रभु स्वेच्छेनें अवतरले आहेत. आपल्यासारख्या सगुण उपासकांनीं मोक्षसुखाचाहि त्याग करून त्यांचेच ठिकाणीं रत असले पाहिजे.

चौ०-एहिविधि कथा कहहिँ बहुभाँती ।

गिरिकंदरा सुनी संपाती ।

बाहेर होइ देखे बहु कीसा ।

मोहि आहार दीन्ह जगदीसा ।

अशाप्रकारें अनेक गोष्टी चालत आहेत तों त्या गिरिगुहेंत असलेल्या संपातीनें सर्व ऐकल्या. तेव्हां त्यानें बाहेर येऊन ते सर्व वानर पाहिले. त्या वेळीं तो झणाला, “ ईश्वरानें माझें खाद्यच पाठविलें आहे.—

आजु सबाहि कहँ भच्छन करऊँ ।

दिन बंधु चल अहार बिनु मरऊँ ।

कबहुँ न मिल भारि उदर अहारा ।

आजु दीन्ह बिधि एकाहिवारा ।

डरपे गंधिबचन सुनि काना ।

अब भा मरन सत्य हम जाना ।

आज मी सर्वांनाच भक्षून टाकतो ! कारण, आज बरेच दिवस आहारावांचून मी मरतो आहे. आज-

पर्यंत पोटभर असें कधींच मला खावयाला मिळालें नाही ह्मणूनच आजमात्र ब्रह्मदेवानें तें सर्व एकदम दिलें. ” हें त्या गृध्राचें बोलणें ऐकून ते वानर भयभीत झाले व झणाले कीं, आतां मात्र आमचें मरण खास ओढवलें !

कपि सब उठे गीध कहँ देखी ।

जामवंत मन सोच विसेखी ।

कह अंगद विचारि मन माहीँ ।

धन्य जटायू सम कोउ नाहीँ ।

राम-काज-कारन तनु त्यागी ।

हरिपुर गयउ परम-बड-भागी ।

संपातीस पाहून सर्व वानर उठले. जांबवंत मनांत अत्यंत चिंतातुर झाला. अंगद मनांत विचार करून म्हणाला, जटायूसारखा धन्य कोणीच नाही. राम-कार्यार्थ आपला देह वैचून तो अत्यंत महाभाग्यवान् वैकुंठाला गेला.

सुनि खग हरष-सोक-जुत बानी ।

आवा निकट कपिन्ह भय मानी ।

तेहि देखि सब चलै पराई ।

ठाढ कीन्ह तेहि सपथ देवाई ।

तिन्हहि अभय करि पूछेसि जाई ।

कथा सकल तिन्ह ताहि सुनाई ।

सुनि संपाति बंधु कै करनी ।

रघु-पाति-महिमा बहुबिधि बरनी ।

हर्षशोकान्वित अशी ती वाणी ऐकून संपाती त्या वानरांचे जवळ आला. तेव्हां वानर भयभीत झाले. त्याला पाहून ते सर्व सारखे पळत सुटले. तेव्हां त्यानें आणभाक देऊन त्यांना उभे राहण्यास सांगितलें. त्यांस अभय देऊन त्यानें त्यांच्या जवळ जाऊन वृत्तांत विचारला व त्याप्रमाणें वानरांनींहि त्यास सर्व वृत्तांत निवेदन केला. बंधु जटायूची कृति ऐकून संपातीनें रामाच्या महात्म्याचें अनेक प्रकारें वर्णन केलें.

दो०-मोहि लेइ जाहु सिंधुतट देऊँ तिलां-
जलि ताहि । बचनसहाय करवि मैँ
पैहु खोजहु जाहि ॥ २८ ॥

तो झणाला, मला सिंधुतटीं घेऊन चला. मी आपल्या भावास तिलांजलि देतां आणि तुझालाहि वाक्सहाय करितों. नंतर तुम्ही सीताशोध करण्यास जा, म्हणजे सीता तुम्हांस सांपडेल.

चौ०-अनुजाक्रिया करि सागरतीरा ।

कह निजकथा सुनहु कपिबीरा ।

हम दोउ बंधु प्रथम तरुनाई ।
गगन गये रविनिकट उडाई ।
तेज न साहि सकसो फिरि आवा ।
मैँ अभिमानी रवि नियरावा ।
जरे पंख अति तेज अपारा ।
परेउँ भूमि करि घोरचिकारा ।

सागरतीरी भावाची क्रिया केल्यावर तो आपली कथा सांगू लागला. हे वानरवीर हो ! ऐका. जटायु व मी दोघे बंधु, तारुण्याच्या ऐन उमेदीत सूर्याजवळ जाण्यासाठी आम्ही आकाशांत उड्डाण केलें. परंतु सूर्यतेज सहन न होऊन जटायु परत फिरला. मी मात्र अभिमानानें सूर्याजवळ जाऊन पोचलों. तेव्हां सूर्याच्या अपार तेजानें माझे पंख जळून मोठमोठथानें आंखळत मी भूमीवर पडलों.

मुनि एक नाम चंद्रमा ओही ।
लागी दया देखि करि मोही ।
बहुप्रकार तेहि ज्ञान सुनावा ।
देह जानित अभिमान छुडावा ।
त्रेता ब्रह्म मनुजतनु धरही ।
तासु नारि नासि-चर-पाति हरही ।
तासु खोज पठइहि प्रभु दूता ।
तिन्हहि मिले तैँ होब पुनीता ।

तेथें चंद्रमा नांवाचा एक मुनी होता. मला पडलेला पाहतांच त्याला दया आली. त्यानें मला अनेक प्रकारें ज्ञान सांगून माझा देहजनित अभिमान सोडविला. तो म्हणाला, “ त्रेतायुगांत निर्गुण ब्रह्म मानवरूपानें अवतार घेईल व राक्षसाधिपति त्याच्या स्त्रीचें हरण करील. प्रभु तिच्या शोधार्थ दूत पाठवितील व त्या दूतांची तुम्ही गांठ पडून तूं पुनीत होशील.

जमिहहिँ पंख करसि जनि चिंता ।
तिन्हहिँ देखाइ दिहेसु तैँ सीता ।
मुनि कइ गिरा सत्य भइ आजू ।
मुनि मम वचन करहु प्रभुकाजू ।

तूं चिंता करूं नकोस. तुला पुन्हां पंख फुटतील, तूं त्या दूतांना सीतेचें वर्तमान सांग म्हणजे झालें. ” ती मुनीची वाणी आज प्रत्ययाला आली. आतां माझे वचन ऐकून तुम्ही प्रभुकार्यास उद्युक्त व्हा.

गिरि त्रिकूट ऊपर बस लंका ।
तहँ रह रावन सहज असंका ।

तहँ असोक उपवन जहँ रहई ।
सीता बैठि सोचरत अहई ।

त्रिकूटपर्वताच्या शिखरावर लंका बसलेली असून तेथें रावण साहजिकपणेंच निःशोक राहतो. तेथें अशोकवनांत सीता शोक करित बसलेली आहे.

दो०—मैँ देखउँ तुझ नाहीँ गीधाहि दृष्टि
अपार । बूढ भयउँ न त करतेउँ कल्लुक
सहाय तुझार ॥ २९ ॥

तुम्हांला जरी ती दिसत नाही तरी पण ती येथून मला दिसत आहे. कारण गृध्रास अपार दृष्टि असते. मी वृद्ध झालों आहे. नाही तर तुम्हांला किंचित् सहायहि केलें असतें.

चौ०—जो नाँघइ सतजोजन सागर ।
करइ सो रामकाज मतिआगर ।
मोहि विलोकि धरहु मन धीरा ।
रामकृपा कस भयउ सरीरा ।

जो शतयोजन समुद्र ओलांडून जाईल तोच बुद्धिनिधान रामकार्य तडीस नेईल. मजकडे पहा आणि मनांत धैर्य धरा. माझेच शरीर रामकृपेनें कसें झालें आहे तें बघा.

पापिउ जा कर नाम सुमिरहीँ ।
अतिअपार भवसागर तरहीँ ।
तासु दूत तुझ तजि कदराई ।
राम हृदय धरि करहु उपाई ।

ज्याच्या नामस्मरणानें पापीदेखील अत्यंत अपार असा भवसागर तरून जातात त्याचे तुम्ही दूत आहां. तुम्ही भ्याडपणा सोडून द्या, व रामास हृदयांत वागवून प्रयत्न करा.

अस काहि उमा गीध जब गयऊ ।
तिन्ह के मन अतिविसमय भयऊ ।
निज निज बल सब काहू भाखा ।
पार जाइ कर संसय राखा ।

हे पार्वति ! असें सांगून संपाति जेव्हां उड्डाण करून गेला तेव्हां सर्व वानरांच्या मनाला अत्यंत विस्मय वाटला. त्या सर्वांनी आपापल्या बलाचा अदमास सांगितला; परंतु सिंधुपार जाण्याचा मात्र त्यांना संशय वाटे.

जरठ भयउँ अब कहइ रिछेसा ।
नहिँ तनु रहा प्रथम-बल-लेसा ।
जबहिँ त्रिविक्रम भयउ खरारी ।
तब मैँ तरुन रहेउँ बलभारी ।

जांबवंत म्हणाला, आतां मी म्हातारा झालों आहे.
आतां माझ्यांत पूर्वीच्या शरीरबलाचा लवलेशदेखील
उरला नाही. प्रभूंनीं जेव्हां वामनावतार घेतला होता
तेव्हां मी अगदीं तरुण असून अत्यंत बलाढ्य होतों.

दो०—बलि बांधत प्रभु वाढेउ सो तनु
वरनि न जाइ । उभय घरी महँ दीन्ही
सात प्रदक्षिण धाइ ॥ ३० ॥

बलीस बांधतांना प्रभु वाढूं लागले तेव्हांच्या प्रभूंच्या
देहाचें वर्णन करितां येत नाही. परंतु त्यालाहि मी धांवत
जाऊन दोन घटिकांमध्ये सात प्रदक्षिणा घातल्या.

चौ०—अंगद कहइ जाउँ मै पारा ।

जिय संसय कछु फिरती बारा ।

जामवंत कह तुझ सब लायक ।

पठइय किमि सबही कर नायक ।

अंगद म्हणाला, मी पार जाईन. परंतु परत
येण्याची मात्र मनांत थोडी वानवा वाटते. हें ऐकून
जांबवंत म्हणाला, तूं सर्वस्वी लायक आहेस. परंतु तूं
सर्वांचा नायक. तुला आम्हीं कसें जाऊं द्यावे ?

कहइ रिच्छपति सुनु हनुमाना ।

का चुप साधि रहेउ बलवाना ।

पवन-तनय-बल पवनसमाना ।

बुधि--बिबेक--विज्ञान--निधाना ।

कवन सो काज कठिन जग माहीं ।

जो नहिँ तात होइ तुझ पाहीं ।

रामकाज लागि तव अवतारा ।

सुनतहिँ भयउ पर्वताकारा ।

नंतर जांबवंत म्हणाला, हे मारुते ! ऐक. तूं बल-
वान् असून असा मौन धरून कां बसला आहेस ? तुझें
वायुपुत्राचें बल वायूप्रमाणेच; तूं बुद्धि, विवेक आणि
विज्ञान यांचें निधान आहेस. हे तात ! जगांत तुज-
कडूनहि होणार नाही असें कोणतें कठिण काम
आहे ! रामकार्यासाठीं तर तुझा अवतारच आहे.
इतकें ऐकतांच मारुते पर्वताकार झाले !

कनक-बरन-तन तेज विराजा ।

मानहुँ अपर गिरिन्ह कर राजा ।

सिंहनाद करि बारहिँ बारा ।

लीलाहि नाँघउँ जलधि अपारा ।

सहित सहाय रावनहिँ मारी ।

आनउँ इहाँ त्रिकूट उपारी ।

जामवंत मै पूछउँ तोही ।

उचितसिखावन दीजेहु मोही ।

॥ इति श्रीरामचरितमानसे सकलकलिकल्पविध्वंसने विशुद्धसंतोषसम्पादनो नाम

त्याच्या कनकवर्ण देहावर असें तेज झळकूं लागलें
कीं, जगुं तो दुसरा पर्वतराज (मेरु) च मासूं
लागला. तो वारंवार सिंहनाद करून म्हणाला, मी
हा अपार समुद्र सहज ओलांडून जाईन आणि रावणाला
सैन्यासह मारून त्रिकूटाचल उपटून येथें आणीन. हे
जांबवंता ! मी तुला विचारितों, तरी मला योग्य सल्ला दे.

एतना करहु तात तुझ जाई ।

सीतहि देखि कहहु सुधि आई ।

तव निज--भुज--बल राजिवनैना ।

कौतुक लागि संग कपिसैना ।

(जांबवंत म्हणाला) हे तात ! तूं जाऊन इतकेंच
कर कीं, सीतेला नुसती पाहून ये आणि तिची खबर
आण. नंतर कमलनयन श्रीरामचंद्र आपल्या भुजबलें-
करून केवळ कौतुक म्हणून कपिसैन्य बरोबर घेऊन—

छंद--कपिसेन-संग सँघारि निसिचर राम
सीतहिँ आनिहै । त्रै-लोक-पावन-सु-
जस सुर मुनि नारदादि बखानिहै ॥
जो सुनत गावत कहत समुझत परमपद
नर पावई । रघु-वीर-पद-पाथोज मधु-
कर दास तुलसी गावई ॥ ३ ॥

(कपिसैन्याला बरोबर घेऊन) व राक्षसांना
मारून रामचंद्र सीतेस परत आणतील. तें त्रैलोक्यास
पावन करणारें सद्यश नारदादि मुनी आणि देव वर्णन
करितील. ज्याचें पठन, गायन, मनन, आणि श्रवण
केलें असतां परमपदाची प्राप्ति होते अशा त्या यशाचें
रघुवीरचरणकमलभृंग तुलसीदास गान करीत राहील.

दो०—भवभेषज रघुनाथजसु सुनहिँ जे नर
अरु नारि । तिन्ह कर सकलमनोरथ
सिद्ध करहिँ त्रिसिरारि ॥ ३१ ॥

रघुनाथयश हें भवरोगावर औषध आहे. त्याचें जे
नरनारी श्रवण करितील त्यांचे सर्व मनोरथ राम परि-
पूर्ण करतील.

सो०—नीलोत्पल-तन-स्याम कामकोटि सोभा
अधिक । सुनिय तासु गुणग्राम जासु
नाम अध-खग-बधिक ॥ ३ ॥

नीलकमलाप्रमाणें श्याम, कोट्यवधि मदनांहूनहि
अधिक सुंदर आणि ज्याचें नांव पातकरूप पश्यांचा
नाश करितें त्या प्रभूचे गुणग्राम (हे वाचकही !
उत्तर कथाभागांत) आपण श्रवण करावेत.

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

। श्रीजानकीवल्लभो विजयते ।

॥ रामचरितमानस ॥

अर्थात्

॥ श्रीतुलसीरामायण ॥

(मराठी भाषांतरासहित.)

(पञ्चम सोपान)

(सुंदरकाण्ड)

श्लोकाः ।

शान्तं शाश्वतमप्रमेयमनघं निर्वाणशान्तिप्रदं
ब्रह्माशम्भुफणान्द्रसेव्यमनिशं वेदान्तवेद्यं विभुम् ।
रामाख्यं जगदीश्वरं सुरगुरुं मायामनुष्यं हरिं
वन्देऽहं करुणाकरं रघुवरं भूपालचूडामणिम् ॥ १ ॥

शांत, शाश्वत, अप्रमेय, निष्पाप, निर्वाणशांतिप्रद,
ब्रह्मदेवशंकरशेषसेवित, मोहरहित, वेदांतवेद्य, व्यापक,
जगदीश्वर, देवाधिदेव, लीलेन मनुष्यदेह धारण
करणारा भूपालश्रेष्ठ रघुपंगव असा जो रामसंज्ञित
श्रीहरी त्याला मी वंदन करितों.

नान्या स्पृहा रघुपते हृदयेऽस्मदीये
सत्यं वदामि च भवानखिलान्तरात्मा ।
भक्तिं प्रयच्छ रघुपुङ्गव निर्भरां मे
कामादिदोषरहितं कुरु मानसं च ॥ २ ॥

हे रघुपते ! माझ्या हृदयांत इतर कोणताहि
अभिलाष नाही. मी सत्य सांगत आहे. तूं सर्वांतरात्मा
आहेस. हे रघुपुंगव ! मला निर्भर भक्ति दे, आणि
माझे मन कामादि दोषांपासून मुक्त कर.

अतुलितबलधामं स्वर्णशैलभदेहं
दनुजवनकृशानुं ज्ञानिनामग्रगण्यम् ।
सकलगुणनिधानं वानराणामधर्शि
रघुपतिवरंदूतं वातजातं नमामि ॥ ३ ॥

अनुपमबलसंपन्न, सुवर्णपर्वताप्रमाणे कांतिमान्
देहाचा, दैत्यरूप अरण्याचा अग्नि, ज्ञानवंतांचा
अग्रणी, सकलगुणसंपन्न असा जो रघुपतीचा श्रेष्ठ
दूत वानराधिपति वायुपुत्र त्यास मी वंदन करितों.

चौ०—जामवंत के बचन सुहाये ।
सुनि हनुमंत हृदय अति भाये ।
तब लागि मोहि परिखेहु तुझ भाई ।
सहि दुख कंद मूल फल खाई ।
जब लागि आवउँ सीतहि देखी ।
होइ काज मोहि हरष बिसेखी ।

जामवंताचें तें सुंदर वक्तव्य मारुतीच्या मनाला
फारच आवडलें. मारुति म्हणाला, भाई हो !
कंदमूलादिकांवर गुजारा करून व क्लेश सहन करून
मी सीतेचा शोध लावून येईपर्यंत माझी वाट पहा.
कार्य झालें तर मलाहि विशेष आनंद वाटेल.

अस कहि नाइ सबन्हि कहूँ माथा ।
चलेउ हराषि हिय धरि रघुनाथा ।
सिंधुतीर एक भूधर सुंदर ।
कौतुक कूदि चढेउ ता ऊपर ।
बार बार रघुवीर सँभारी ।
तरकेउ पवनतनय बलभारी ।

असें सांगून त्यानें सर्वास नमस्कार केला आणि
हृदयांत रघुनाथाचें ध्यान करीत तो आनंदानें

निघाला. समुद्राच्या कांठीं एक सुंदर पर्वत होता. त्यावर त्यानें हलकाशी उडी घेतली आणि वारंवार रामस्मरण करीत महापराक्रमी वायुपुत्रानें तेथून निघून पहाणी केली.

जोहि गिरि चरन देइ हनुमंता ।
चलेउ सो गा पाताल तुरंता ।
जिमि अमोघ रघुपाति कर बाना ।
तेही भाँति चला हनुमाना ।
जलनिधि रघु-पाति-दूत बिचारी ।
तैँ मैनाक होहि समहारी ।

ज्या ज्या पर्वतावर मारुती आपला पाय रोवी तो तो तत्काल पाताळांतच जाई. ज्याप्रमाणें रामाचा बाण अमोघ जातो त्याप्रमाणें मारुतीहि निघाला. रामदूत जाणून समुद्रानें मैनाकास मारुतीचे श्रम हरण करण्यास सांगितलें.

दो०—हनुमान तोहि परसा कर पुनि कीन्ह
प्रनाम । रामकाजु कीन्हे विनु मोहि
कहाँ विस्राम ॥ १ ॥

मारुतीनें मैनाकास हस्तस्पर्श केल्यानंतर प्रणाम केला, आणि तो म्हणाला, रामकार्य केल्याशिवाय मला विश्रांति ती कसची ?

चौ०—जात पवनसुत देवन्ह देखा ।
जानइ कहूँ बल-बुद्धि-बिसेखा ।
सुरसा नाम अहिन्ह कै माता ।
पठइन्हि आइ कही तेहि बाता ।

मारुती जात आहे असें पाहून त्याच्या अचाट बुद्धीची आणि बलाची परीक्षा घ्यावी असें देवांना वाटलें. त्यांनीं सुरसा नांवाची सर्पमाता त्याच्याकडे पाठविली. ती येऊन मारुतीला म्हणू लागली—

आजु सुरन्ह मोहि दीन्ह अहारा ।
सुनत बचन कह पवनकुमारा ।
रामकाजु करि फिरि मैँ आवउँ ।
सीता कै सुधि प्रभुहि सुनावउँ ।
तब तब बदन पैठिहउँ आई ।
सत्य कहउँ मोहि जान दे माई ।
कवनेहु जतन देइ नहिँ जाना ।
प्रससि न मोहि कहेउ हनुमाना ।

“ आज मला देवांनीं माझे भक्ष्य दिलें आहे. ”
हें ऐकतांच वायुपुत्र म्हणाला, “ रामकार्य करून मी

परत फिरून प्रभूला सीतेचा शोध कळविल्यावर हे माते! मी तुझ्या मुखांत प्रवेश करीन. मी सत्य सांगत आहे. तूं मला जाऊं दे. ” परंतु कोणत्याहि उपायानें ती त्याला जाऊं देईना, तेव्हां मारुति म्हणाला तूं एकदांची मला खाऊन तरी कां टाकीत नाहीस ?

जोजन भरि तोहि बदनु पसारा ।
कपि तनु कीन्ह दु-गुन-विस्तारा ।
सोरह जोजन मुख तेहि ठयेऊ ।
तुरत पवसुत वात्तिस भयेऊ ।
जस जस सुरसा बदनु बढावा ।
तासु दून कपि रूप देखावा ।
सत जोजन तेहि आनन कीन्हा ।
अति-लघु-रूप पवनसुत लीन्हा ।

तिनें एक योजनभर आपलें मुख पसरलें; तेव्हां मारुतीनें आपले शरीराचा दुप्पट विस्तार केला. नंतर तिनें आपले मुखाचा विस्तार १६ योजनें केला, हें पाहून मारुतीनें आपला विस्तार बत्तीस योजनें केला. ज्याज्याप्रमाणें सुरसा आपलें मुख वाढवी तसतसें मारुतीहि आपलें शरीर दुप्पट वाढवी. तिनें आपलें मुख शतयोजन विस्तीर्ण केलें, तेव्हां मात्र मारुतीनें अत्यंत लघुरूप धारण केलें.

बदन पडिठि पुनि बाहेर आवा ।
माँगा बिदा ताहि सिर नावा ।
मोहि सुरन्ह जोहि लागी पठावा ।
बुधि-बल-भरमु तोर मैँ पावा ।

मारुतीनें तिच्या मुखांत प्रवेश करून तो पुन्हां बाहेर आला आणि मस्तक नमवून आज्ञा मागू लागला. तेव्हां ती म्हणाली, तुझी बुद्धि आणि बल यांतिल मर्म मीं ताडलें. देवांनीं मला याच कार्याकरितां पाठविलें होतें—

दो०—रामकाजु सब करिइहु तुझ बल-बुद्धि-
निधान । आसिष देइ गई सो हरषि
चलेउ हनुमान ॥ २ ॥

तूं बल आणि बुद्धि यांचें निधान असून रामाचें सर्व कार्य करशील, असा आशीर्वाद देऊन सुरसा परत गेली आणि मारुति हर्षभरित होऊन पुढें चालू लागला.

चौ०—निसिचरि एक सिंधु महुँ रहई ।
करि माया नभ के खग गहई ।

जीव जंतु जे गगन उडाहीँ ।
जल विलोक तिन्ह कै परिछाहीँ ।
गहइ छाँह सक सो न उडाई ।
एहि विधि सदा गगनचर खाई ।

त्या सागरांत एक राक्षसी रहात होती. ती आपल्या मायेनें आकाशांतील पक्ष्यांस आकर्षण करीत असे. आकाशामध्ये जे जीवजंतु उडत असत त्यांची छाया पाण्यावर पडलेली दिसतांच त्या छायेवर ती झडप घाली व त्यामुळे पक्ष्यांला उडतां येईना. अशाप्रकारे ती नित्य पक्ष्यांवर ताव मारीत असे.

सोइ छल हनुमान कहँ कीन्हा ।
तासु कपट कपि तुरतहिँ चिन्हा ।
ताहि मारि मारुत-सुत-बीरा
बारिधिपार गयउ मतिधीरा ।

मारुतीशीहि तेंच कपट करण्याचा तिचा डाव होता, परंतु त्या पवनात्मज वीरानें तें तावडतोव ओळखून तिला जीवेंच मारलें आणि तो मतिधीर समुद्रपार गेला.

तहाँ जाइ देखी बनसोभा ।
गुंजत चंचरीक मधुलोभा ।
नाना तरु फल फूल सुहाये ।
खग-मृग-वृंद देखि मन भाये ।
सैल विसाल देखि एक आगे ।
ता पर धाइ चढेउ भय त्यागे ।

पैलतीरास जाऊन त्यानें उपवनशोभा पाहिली. तेथें मधुलोभानें भ्रमर गुंजारव करीत होते. अनेक वृक्ष फलपुष्पांनीं सुशोभित होते. तेथील पशुपक्ष्यांचे कळप पाहून मन प्रसन्न होत होतें. मारुतीनें समोर एक उंच पर्वत पाहून त्यावर तो निर्भयपणें उड्या मारीत चढला.

उमा न कळु कपि कै अधिकाई ।
प्रभुप्रताप जो कालहि खाई ।

हे पार्वति ! ह्यांत मारुतीची कांहींच प्रौढी नाही; हा कालभक्षक भगवंताचाच प्रताप होय.
गिरि पर चढि लंका तेहि देखी ।
कहि न जाइ अति दुर्ग विसेखी ।
अतिउतंग जलनिधि चहुँ पासा ।
कनककोट कर परमप्रकासा ।

त्या पर्वतावर चढून मारुतीनें लंका पाहिली. तेथें

प्रवेश करणें इतकें दुर्घट होतें कीं तें सांगतां येत नाहीं. ती लंका अति उंच असून तिच्या चारी बाजूंनी समुद्राचा खंदक होता. तिच्याभोंवतालचा सोन्याचा कोट अत्यंत चकाकत होता.

छंद-कनककोट विचित्र-मनि-कृत सुंदरायतना
घना । चउहट हट सुवट वीथी चारु पुर
बहुविधि वना ॥ गज बाजि खचर
निकर पदचर रथ बरुथन्हि को गनइ ।
बहुरूप निसि-चर-जूथ अतिबल सेन
वरनत नहिँ वनइ ॥ १ ॥

चित्रविचित्र रत्नें जडविलेला असा तो सुवर्णाचा कोट सुंदर, विस्तीर्ण व लांबखंद होता. चव्हाटे, बाजार, रस्ते आणि आडमार्ग यांच्या सोंदर्यानें ती नगरी अत्यंत प्रेक्षणीय होती. गज, अश्व, खेचर यांचे समूह, तसेंच पायदळ आणि रथांचा समुदाय ह्याची गणती कोणास होईल ? अनेक बलाढ्य आणि नानारूपांच्या राक्षसगणांच्या सेनेचाहि तोच हिशोब.

वन बाग उपवन वाटिका सर कूप
वापी सोहहीँ । नर-नाग-सुर-गंधर्व-
कन्या-रूप मुनिमन मोहहीँ ॥ कहँ माल
देहविसाल सैलसमान अतिबल गर्जहीँ ।
नाना अखारेन्ह भिरहिँ बहुविधि एक
एकन्ह तर्जहीँ ॥ २ ॥

तेथें वनें, उपवनें, बाग, पुष्पवाटिका, तळीं, विहिरी आणि कूप हेहि सुंदरच होते. नर, नाग, देव, गंधर्व ह्यांच्या कन्या आपल्या रूपानें मुनींच्याहि मनाला मोहित करीत होत्या. कोठें कोठें अत्यंत बलवान् पर्वताप्रमाणें विशाल देहधारी मल्ल गर्जत होते, व अनेक आखाड्यांमध्ये परोपरीनें कुस्ती करून एकमेकांना चीत करीत होते.

करि जतन भट कोटिन्ह विकटतन नगर
चहुँदिसि रच्छहीँ । कहँ महिष मानुष
धेनु खर अज खल निसाचर भच्छहीँ ॥
एहि लागि तुलसीदास इन्ह की कथा
कळुयक है कही । रघु-वीर-सर-तीरथ
सरीरन्हि त्यागि गति पइहहिँ सही ॥ ३ ॥

विक्राळ शरीराचे कोट्यवाधि योद्धे प्रयत्नपूर्वक नगराचें रक्षण करीत होते. कोठें कोठें राक्षस ह्मणी,

गाई, गाढवें, बकरी, पक्षी आणि माणसं यांच्यावर पुख्खा झोडीत होते. म्हणूनच मी (तुलसीदासानें) त्यांची कथा संक्षेपानें कथन केली. परंतु हें खास ते रघुवीरशरूपी तीर्थांमध्ये शरीरांचा त्याग करून उत्तम गतीला जाणारे होते.

दो०—पुररखवारे देखि बहु कपि मन
कीन्ह विचार । अतिळघु रूप धरुं
निसि नगर करुं पडसार ॥ ३ ॥

पुररक्षकांचें तें पेंव पाहून मारुतीनें विचार केला कीं, अत्यंत सूक्ष्मरूप धेऊन रात्रसमयीं नगरींत प्रवेश करावा.

चौ०—मसकसमान रूप कपि धरी ।
लंकहि चलेउ सुमिरि नरहरी ।
नाम लंकिनी एक निसिचरी ।
सो कह चलेसि मोहि निंदरी ।
जानेहि नही मरम सठ मोरा ।
मोर अहार जहाँ लागि चोरा ।
मुठिका एक महा कपि हनी ।
रुधिर बमत धरनी ढनमनी ।

मारुतीनें मशकासारखें लहान रूप धेऊन व श्रीहराचें स्मरण करून तो लंकेंत जाण्यास निघाला. मध्यंतरी लंकिनी नांवाची एक राक्षसी भेटली. ती मारुतीला ह्मणाली, “ माझा उपमर्द करून कोठें जात आहेस ? रे मूढा ! माझें मर्म तुला ठाऊक नाहीं वाटतें. जेवढे म्हणून चोर आहेत तेवढे मी खाऊन टाकतें. ” मारुतीनें तिला एक ठसठशीत टोला हाणला. त्या-सरशी ती धरणीवर गडगडली व रक्त ओकूं लागली.

पुनि संभार उठी सो लंका ।
जोरि पानि कर विनय ससंका ।
जब रावनहि ब्रह्म वर दीन्हा ।
चलत विरांचि कहा मोहि चीन्हा ।
विकल होसि तै कपि के मारे ।
तब जानेसु निसिचर संधारे ।
तात मोर आति पुन्य बहुता ।
देखेउ नयन राम कर दूता ।

ती लंकिनी पुन्हां सांवरून उठली आणि हात जोडून भीतभीत आर्जव करूं लागली कीं, हे हनुमन् ! जेव्हां ब्रह्मदेवानें रावणाला वर दिला तेव्हां जातां जातां त्यानें मला एक खूण सांगितली कीं,

जेव्हां तूं वानराच्या मारानें विकल होशील तेव्हां राक्षसांचा संहार होणार असें जाण. हे तात ! माझें पुण्य अत्यंत थोर म्हणून मला ह्या डोळ्यांनीं राम-दूताचें दर्शन घडलें.

दो०—तात स्वर्ग-अपवर्ग-सुख धरिय तुला
एक अंग । तूल न ताहि सकल मिलि
जो सुख लव सतसंग ॥ ४ ॥

हे तात ! तराजूच्या एका पारड्यांत स्वर्ग आणि मोक्ष ह्यांचें सौख्य घातलें तरी तें सगळेंदेखील (दुसऱ्या पारड्यांतल्या) क्षणमात्र सत्संगानें होणाऱ्या सुखाची बरोबरी करणार नाहीं.

चौ०—प्रवासि नगर कीजै सब काजा ।
हृदय राखि कोसल-पुर-राजा ।
गरल सुधा रिपु करइ भिताई ।
गोपद सिंधु अनल सितलाई ।
गरुअ सुमेरु रेनुसम ताहीं ।
राम कृपा करि चितवा जाहीं ।

आतां रामचंद्राला हृदयांत वागवून व नगरामध्ये प्रवेश करून आपला सर्व कार्यभाग उरकून घे. रामचंद्रांनीं ज्याच्यावर कृपादृष्टि केली त्याला विष अमृता-प्रमाणें होऊन शत्रुदेखील मित्र होतात, समुद्र गोष्पदाप्रमाणें होऊन अग्नि शीतल होतो, व श्रेष्ठ सुमेरुपर्वतहि रजःकणाप्रमाणें होतो.

अति-लघु-रूप धरेउ हनुमाना ।
पैठा नगर सुमिरि भगवाना ।
मंदिर मंदिर प्राति करि सोधा ।
देखे जहँ जहँ अगनित जोधा ।

हनुमंतानें अत्यंत सूक्ष्मरूप धेऊन रामस्मरणपूर्वक नगरींत प्रवेश केला. त्यानें नगरींतील प्रत्येक मंदिरांत शोध केला, तेव्हां त्याला ठिकठिकाणीं असंख्य वीर आढळले.

गयउ दसाननमंदिर माहीं ।
अतिविचित्र कहि जात सो नाहीं ।
सयन किये देखा कपि तेही ।
मंदिर महुं न दीख वैदेही ।

तो (फिरत फिरत) रावणाच्या महालांत गेला. त्याची विचित्रता तर भाषातीतच होती. तेथें मारुतीस रावण निजलेला दिसला. परंतु तेथें त्याला सीता आढळली नाहीं.

भवन एक पुनि दीख सुहावा ।
हरिमंदिर तई भिन्न बनावा ।

नंतर त्यास एक सुरेखसा वाडा दिसला. तेथें
देवघर अगदी निराटें व निराळें होतें.

दो०—रामायुधअंकित गृह सोभा वरनि न
जाइ । नव तुलसिका बृंद तहें देखि
हरप कपिराइ ॥ ५ ॥

रामाच्या (शंख, चक्र, गदा, खड्ग आणि धनु
अशा पांच)—आयुधांनीं चिन्हित अशा त्या
गृहाची शोभा अवर्णनीय होती. तेथले तुळशीचे
ताटवे पाहून तर मारुतीला फारच मजा आली.

चौ०—लंका निसि-चर-निकर-निवासा ।
इहाँ कहाँ सज्जन कर वासा ।
मन महुं तरक करइ कपि लागा ।
तेही समय बिभीषनु जागा ।
राम राम तेहि सुमिरन कीन्हा ।
हृदय हरप कपि सज्जन चीन्हा ।

“ लंका म्हणजे राक्षसांच्या वसाहतीचें मुख्य केन्द्र.
येथें संतांचा वास तो कसा ? ” अशा रीतीनें मारुति
आपल्या मनांत तर्क करीत आहे इतक्यांत विभीषण
जागा झाला. त्यानें ‘ राम राम ’ असें नामस्मरण
केलें. तें ऐकतांच मारुतीस आनंद तर झालाच पण
हा कोणीतरी सज्जन आहे असेंहि त्यानें ओळखलें.

एहि सुनु हाठि करिहउँ पहिचानी ।
साधु ते होइ न कारजहानी ।
विप्ररूप धरि बचन सुनाये ।
सुनत विभीषण उठि तहें आये ।
करि प्रनाम पूछी कुसलाई ।
विप्र कहहु निजकथा बुझाई ।

(मारुती मनांत विचार करूं लागला कीं,)
ह्याच्याशीं मुद्दामच ओळख केली पाहिजे. साधुकडून
रामकार्याची हानि व्हावयाची नाही. लगेच ब्राह्मण-
रूप घेऊन मारुतीनें यज्ञेश्वर पुकारला. तो ऐकतांच

१ मारुतीची ही विभीषणाची भेट आणि त्यांचा येथला
संवाद वाल्मीकि अथवा अध्यात्म रामायणांत नाही. हा
येथला प्रकार कविकल्पनेंतला आहे. त्या कल्पनेंतली
जबाबदारी कवीनें कोणत्या कुशलतेनें पार पाडली ते
आमच्या ‘ मानस-हंसा ’ त (काव्यसमालोचनेंत) पहा-
वयास मिळेल.

विभीषण उठून जवळ गेला आणि प्रणामपूर्वक कुशल
विचारून म्हणाला—हे विप्र ! आपला वृत्तांत मला
मोकळ्या मनानें सांगावा—

की तुझ हारिदासन्ह महुं कोई ।
मोरे हृदय प्रीति आति होई ।
की तुझ राम दीन-अनुरागी ।
आयहु मोहि करन बडभागी ।

तुम्ही कोणी तरी हरीचे लालच असावयास
पाहिजे हें खास, कारण तुमच्या नुसत्या दर्शनानेंच
माझ्या अंतःकरणांत प्रेमाचे उमाले दाटत आहेत.
की तुम्ही दीनवत्सल रामच मला महाभाग्यशाली
करण्यास्तव आलां आहां !

दो०—तव हनुमंत कही सव रामकथा
निजनाम । सुनत जुगलतन पुलक मन
मगन सुमिरि गुनग्राम ॥ ६ ॥

तेव्हां मारुतीनें सर्व रामकथा सांगून आपलें नांवहि
सांगितलें. तें ऐकतांच उभयतांचीं शरीरें रोमांचित
होऊन त्यांचीं मनं रामगुणगणस्मरणांत तल्लीन झालीं.

चौ०—सुनहु पवनसुत रहनि हमारी ।
जिभि दसनन्हि महुं जीभ विचारी ।
तात कवहुं मोहि जानि अनाथा ।
करिहाई कृपा भानु-कुल-नाथा ।
तामसतनु कळु साधन नाही ।
प्रीति न पदसरोज मन माही ।

विभीषण म्हणाला, हे वायुपुत्रा ! ऐक. दांतांच्या
अडसरांत सांपडलेल्या विचाऱ्या जिव्हेप्रमाणें मी येथें
राहिलों आहे. हे तात ! मी अनाथ जाणून भानुकुलनाथ
मजवर कधीं तरी कृपा करतील काय रे. ह्या तामस-
देहानें त्या रामाचें कांहींच साधन होत नाही, व
त्याच्या चरणकमलाविषयी मनांत प्रेमहि जमत नाही.

अव मोहि भा भरोस हनुमंता ।
विनु हरिकृपा मिलहि नहि संता ।
जौ रघुवीर अनुग्रह कीन्हा ।
तौ तुझ मोहि दरसु हाठि दीन्हा ।

हे हनुमंता ! आतां तर माझी खात्रीच झाली कीं,
हरिकृपेवांचून संतदर्शन होतच नसतें. रघुवीरांनीं
कृपा केली म्हणून तर तूं आपण होऊन मला दर्शन
दिलेंस.

सुनहु विभीषन प्रभु कइ रीती ।
करहि सदा सेवक पर प्रीती ।

कहहु कवन मैँ परम कुलीना ।
कपि चंचल सबही बिधिहीना ।
प्रात लेइ जो नाम हमारा ।
तेहि दिन ताहि न मिलइ अहारा ।

(मारुति ह्मणाला) बिभीषणा ! ऐक. प्रभूचें हैं
ब्रीद ठामच समज की, ते आपल्या दासांचे निरंतर
लळेच पुरवितात. सांग बरें, मी असा कोण मोठा
बडेबापका बेटा ? बोळूनचालूनच मी कपि, चंचल
आणि सर्वतोपरी निकृष्ट. प्रातःकाळीं जो आमचे
नुसतें नांव घेतो त्याला त्या दिवशीं भुकाच मर-
ण्याची पाळी ठरलेली.

दो०—अस मैँ अधम सखा सुनु मोहूँ पर
रघुवीर । कीन्ही कृपा सुमिरि गुन भरे
बिलोचन नीर ॥ ७ ॥

मित्रा ध्यानीं धर कीं मी असला अधम, तरीहि
मजवर रघुवीरांनीं कृपा केलीच. रामगुणांचें स्मरण
होऊन मारुतीचे डोळे प्रेमाश्रूंनीं डबडबले.

चौ०—जानतहूँ अस स्वामी बिसारी ।
फिरहिँ ते काहे न होहिँ दुखारी ।

अशाहि प्रभूस जाणूनबुजून जे विसरतात ते काय
झणून दुःखी राहणार नार्हीत ?

एहि बिधि कहत राम-गुन-प्रामा ।
पावा अनिर्वाच्य बिसामा ।
पुनि सब कथा बिभीषन कही ।
जोहि बिधि जनकसुता तहँ रही ।

ह्याप्रमाणें रामगुणप्रामाचें वर्णन करीत असतां
दोघांनाहि अनिर्वाच्य सुख झालें. नंतर तेथें सीता
च्या स्थितीत राहत होती ती इत्यंभूत कथा बिभीष-
णानें मारुतीला निवेदन केली.

तब हनुमंत कहा सुनु भ्राता ।
देखा चहउँ जानकीमाता ।
जुगुति बिभीषन सकल सुनाई ।
चलेउ पवनसुत बिदा कराई ।

तेव्हां मारुति म्हणाला, हे बंधो ! ऐक. माता
जानकीस पाहण्याची माझी इच्छा आहे. बिभीषणानें
त्याला सर्व युक्ति सुचविली, व त्याप्रमाणें बिभीषणाचा
निरोप घेऊन मारुति निघाला.

करि सोइ रूप गयउ पुनि तहवाँ ।
वन असोक सीता रह जहवाँ ।

देखि मनहिँ महुँ कीन्ह प्रनामा ।
बैठेहि बीति जात निसि जामा ।

फिरून तेंच रूप घेऊन मारुति अशोकवनांत
सीता होती तेथें गेला, व तिला पाहतांच मनांतल्या
मनांत त्यानें प्रणाम केला. त्या अशोक वृक्षावरच
बसून मारुतीनें एक प्रहर रात्र काढली.

कृतसतन सीस जटा एक बेनी ।
जपति हृदय रघु-पति-गुन-खेनी ।

जिचें शरीर कुश झालें आहे, जिच्या केसांच्या
जटा वळून एक वेणीच झाली आहे व रघुपतींच्या
गुणगणांचेंच जी मनांत चिंतन करीत आहे—

दो०—निजपद नयन दिये मन रामचरन
महँ लीन । परमदुखी भा पवनसुत
देखि जानकी दीन ॥ ८ ॥

व आपल्या पायांवर दृष्टि ठेवून जिनें आपलें मन
रामचरणांचे ठायीं लीन केलें आहे अशी ती केविल
वाणी जानकी पाहून मारुति अत्यंत दुःखित झाला.

चौ०—तरुपल्लव महुँ रहा लुकाई ।
करइ विचार करउँ का भाई ।
तेहि अवसर रावनु तहँ आवा ।
संग नारि बहु किये बनावा ।

मारुती तरुपल्लवांमध्ये लपून बसला, आणि
विचार करूं लागला कीं, आतां काय करावें बरें !
इतक्या अवधीत रावण नटूनयटून स्त्रीसहवर्तमान
तेथें आला.

बहुबिधि खल सीतहिँ समुझावा ।
साम दाम भय भेद देखावा ।
कह रावनु सुनु सुमुखि सयानी ।
मंदोदरीआदि सब रानी ।
तव अनुचरी करउँ पन मोरा ।
एक बार बिलोकु मम ओरा ।

सीतेस सामदामदंडभेद या उपायांनीं अनेक प्रकारें
समजवून तो दुरात्मा रावण तिला ह्मणाला, हे सुमुखी !
माझें ऐक. तूं सुज्ञ आहेस. मंदोदरीप्रभृति सर्व राण्यांना
उझ्या दासी करीन, ही माझी प्रतिज्ञा आहे. एकवार
तरी माझ्याकडे पहा.

तून धरि ओट कहति वैदेही ।
सुमिरि अवधपति परमसनेही ।
सुनु दसमुख खद्योतप्रकासा ।
कवहुँ कि नलिनी करइ विकासा ।

अस मन समुझ कहति जानकी ।
खल सुधि नहिँ रघु-वीर-वान की ।
सठ सुने हरि आनेहि मोही ।
अधम निलज्ज लाज नहिँ तोही ।

वैदेही अधांतरी तृण धरून व आपल्या प्राणपतीचें स्मरण करून बोल्ह लागली, “हे रावणा ! ऐकून ठेव, काजव्याचा प्रकाश कमलिनीस कधी तरी विकसित करील काय ? याचा जरा विचार कर.” फिरून ती म्हणाली, “अरे मेल्या चांडाळा, रघुवीराच्या बाणाची तुला आठवण नाही काय ? मेल्या रामोश्या ! आश्रमांत अगदीं शुक्लशुक्राट असतां तूं मजवर हातपाटिलकी गाजविलीस ! मांगा, तूं निर्लज्ज रे निर्लज्ज ! सगळीच लाज विकून कशी खालीस ?”

दो०—आपुहि सुनि खद्योतसम रामहिँ
भानुसमान । परुषवचन सुनि काढि
असि बोला अतिखिसियान ॥ ९ ॥

आपणास काजव्याची आणि रामास सूर्याची उपमा दिलेली ऐकून आणि (शठ, अधम इत्यादि) मालिप्रदान श्रवण करून रावण अत्यंत क्रुद्ध झाला आणि खड्ग उपसून हाणाला—

चौ०—सीता तैँ मम कृत अपमाना ।
कटिहुँ तव सिर कठिनकृपाना ।
नाहिँ त सपदि मानु मम वानी ।
सुमुखि होत न त जीवनहानी ।

हे सीते ! तूं माझा अपमान केला आहेस. झणून या तीक्ष्ण खड्गानें मी तुझें शिर उडविणार. नाहीतर मी म्हणतो ती एकदम कवूली भर. ए गुलजार मापुक ! तसें न करशील तर तूं नाहक आपल्या जीवाला मुकशील बरें.

स्याम-सरोज-दाम-सम सुंदर ।
प्रभुभुज करि-कर-सम दसकंधर ।
सो भुज कंठ कि तव असि घोरा ।
सुनु सठ अस प्रमान पन मोरा ।

(सीता म्हणाली) मेल्या गल्लच्छा ! एक तर नीलकमलनालाप्रमाणें सुंदर आणि गजशुंडेप्रमाणें असलेला प्रभूचा भुज माझ्या कंठावर असेल, किंवा तुझें तीक्ष्ण खड्ग तरी बसेल असा माझा पण आहे हें पकें लक्षांत ठेव.

१ पतिव्रताधर्माप्रमाणें स्त्रीनें परपुरुषाशीं एकांतांत बोल्ह नये, म्हणून सीतेनें गवताच्या काडीची मर्यादा मध्यें ठेविली.

चंद्रहास हर मम परिताप ।
रघु-पाति-विरह-अनल-संजात ।

हे चंद्रहासा ! रघुपतीच्या विरहाभिजन्य दुःखाचें हरण कर.

सीतल निसि तव असि-वर-धारा ।
कह सीता हरु मम दुखभारा ।

सीता म्हणाली, तुझ्या तीक्ष्ण खड्गाची शरत्वौर्णि-मेच्या रात्रीप्रमाणें प्रशांत धार माझ्या दुःखभाराचें हरण करो.

सुनत वचन पुनि मारन धावा ।
मयतनया कहि नीति जुझावा ।

सीतेचें बोलणें ऐकतांच रावण तिला मारण्यास उसळला. तेव्हां मंदोदरीनें त्यास कानपिचक्यानीं रस्त्यावर आणलें.

कहेसि सकल निसिचरिन्ह बोलाई ।
सीताहि बहुविधि त्रासहु जाई ।
मास दिवस महुँ कहा न माना ।
तौ मैँ मारव काढि कृपाना ।

नंतर सर्व राक्षसींना बोलावून रावणानें त्यांना आज्ञा केली कीं, सीतेचा अनेक प्रकारें छळ करीत असा, व एक महिन्याच्या अवधीत जर तिनें माझें म्हणणें कबूल केलें नाही तर मी याच खड्गानें तिचा कण्ठनाल कापीन.

दो०—भवन गयउ दसकंधर इहाँ पिसाचि-
निवृंद । सीतहिँ त्रास देखावहिँ
धरहिँ रूप बहुमंद ॥ १० ॥

इतकें बोलून रावण आपल्या मंदिरांत निघून गेला. इकडे त्या सर्व भराड्या गौरीचा घोळका अनेक विक्राळ रूपें धारण करून सतिवर आपापलें पड्यंत्र परजू लागला.

चौ०—त्रिजटा नाम राच्छसी एका ।
राम चरन-राति निपुन विवेका ।
सबन्हौँ बोलि सुनायेसि सपना ।
सीतहिँ सेइ करहु हित अपना ।

त्यामध्ये त्रिजटा नांवाची एक राक्षसी होती. ती रामचरणीं अनुरक्त आणि विवेकसंपन्न होती. तिनें

१ येथें कवीनें ‘चंद्रहास’ या शब्दावर श्लेष केला आहे. ‘चंद्रहास’ हें रावणाच्या खड्गाचें नांव आणि चंद्रहास म्हणजे उत्फुल्लचंद्र.

सर्व राक्षसीना जमवून व त्यांना आपलें स्वप्न सांगून ती म्हणाली कीं, सीतेची सेवा करून आपलें हित साधून घ्या.

सपने बानर लंका जारी ।

जातुधानसेना सब मारी ।

खरआरूढ नगन दससीसा ।

मुंडितसिर खंडित-भुज-वीसा ।

एहिविधि सो दाच्छिनदिसि जाई ।

लंका मनहुं विभीषण पाई ।

नगर फिरि रघु-बीर-दोहाई ।

तब प्रभु सीता बोलि पठाई ।

(ती म्हणाली) “ स्वप्नांत मला असें दिसलें कीं, बानरांनीं लंका जाळून सर्व राक्षससैन्याचा विध्वंस केला, व गाढवावर बसून नग्न, पांच पाट काढलेला, सर्व भुजाहीन असा रावण दक्षिण दिशेकडे गेला आणि विभीषणाला लंका मिळून नगरींत रघुवीराची द्वाही फिरली. नंतर रामांनीं सीतेस बोलावणें पाठाविलें.

यह सपना मै कहउँ पुकारी ।

होइहि सत्य गये दिन चारी ।

तासु बचन सुन ते सब डरी ।

जनकसुता के चरनहिँ परी ।

मी खात्रीनें सांगतें कीं, हें स्वप्न दोनचार दिवसांतच प्रत्ययास येईल. ” हें त्रिजटेचें वचन ऐकतांच सर्वजणी घाबरून त्यांनीं सीतेच्या चरणांवर लोटांगण घेतलें.

दो०—जहँ तहँ गईँ सकल तब सीता कर मन सोच । मास दिवस बीते मोहि मारिहि निसिचर पोच ॥ ११ ॥

नंतर त्या सर्वजणी जिकडेतिकडे फांकल्या. सीता मनांत दुःख करूं लागली कीं महिना भरतांच हा मेला दुरात्मा खर्चास मला ठार करणारच.

चौ०—त्रिजटा सन बोली कर जोरी ।

मातु बिपतिसंगिनि तै मोरी ।

तजउँ देह करु बेगि उपाई ।

दुसह बिरह अव नाहिँ सहि जाई ।

आनि काठ रचु चिता बनाई ।

मातु अनल पुनि देहि लगाई ।

सत्य करहि मम प्रीति सयानी ।

सुनइ को खवन सूलसम बानी ।

सीता त्रिजटेस हात जोडून म्हणाली, “ माते ! ह्या विपत्तींत मला तुझाच आधार आहे. तूं मला ह्या देहाचा त्याग करण्याचा कांहीं तरी उपाय सांग. आतां हा दुःसह विरह मला सहन होत नाही. काष्ठें आणून त्यांची चिता रचून तयार कर, आणि नंतर हे माते ! ह्या देहाला अग्नि दे. तूं सुज्ञ आहेस. माझें प्रेम तूंच खरें करून दाखीव. ” परंतु कानाला श्लाघमाणें बोंचणारें तें सीतेचें भाषण त्रिजटेला कसें ऐकवेल ?

सुनत बचन पद गहि समुझायेसि ।

प्रभु-प्रताप-बल-सुजस सुनायेसि ।

निसि न अनल मिलु सुनु सुकुमारी ।

अस कहि सो निजभवन सिधारी ।

सीतेचें तें वचन ऐकून त्रिजटेनें तिचे चरण धरिले आणि प्रभूचे प्रताप, बल आणि सुयश वर्णन करून तिची समजूत घातली कीं, हे राजकन्ये ! रात्र असल्यामुळें आतां विस्तव मिळायचा नाही; असें म्हणून तिनें आपल्या घराचा रस्ता सुधारला.

कह सीता विधि भा प्रतिकूला ।

भिलिहि न पावक मिटिहि न सूला ।

देखियत प्रगट गगन अंगारा ।

अवनि न आवत एकउ तारा ।

पावकमय सासि खवत न आगी ।

मानहुं मोहि जानि हतभागी ।

सुनाहि बिनय मम बिटप असोका ।

सत्य नाम करु हरु मम सोका ।

नूतनकिसलय अनलसमाना ।

देहि आगिनि जानि कराहि निदाना ।

देखि परमबिरहाकुल सीता ।

सो छन कापिहि कलपसम बीता ।

सीता ह्मणाली, “ दैवच फिरलें आहे, म्हणून तर अग्नीहि मिळत नाही आणि माझा त्रासहि चुकत नाही. आकाशामध्ये अग्नीप्रमाणें इतके तारे चमकत आहेत, पण त्यांतून एकहि पृथ्वीवर पडत नाही. हा चंद्र अग्निमय असून देखील जणुंकाय मी हतभागी जाणूनच अग्नीचा वर्षाव करीत नाही. हे अशोकवृक्षा ! माझी प्रार्थना ऐक, व माझ्या शोकाचा परिहार करून आपलें नांव यथार्थ कर. तुझे नूतन पल्लव अग्नीप्रमाणें आहेत. तूं तरी मला अग्नि दे. माझा अंत पाहूं नकोस. ” सीता अत्यंत विरहव्याकुल झाली. ती क्षण मारुतीस कल्पाप्रमाणें गेला.

सो०—कपि करि हृदय विचार दीन्हि मुद्रिका
हारि तव । जनु असोक अंगार दीन्ह
हरषि उठि कर गहेउ ॥ १ ॥

मारुतीनें मनांत विचार करून त्या वेळीं मुद्रिका
खालीं टाकली. अशोकवृक्षानेंच जणुंकाय अग्नि दिला
आहे असें वाटून सीतेनें ती मुद्रिका उठून हातांत
घेतली.

चौ०—तव देखी मुद्रिका मनोहर ।
राम—नाम—अंकित—आर्तिसुंदर ।
चकित चितव मुदरी पहिचानी ।
हरष विषाद हृदय अकुलानी ।
जीति को सकइ अजय रघुराई ।
माया तेँ असि रचि नहिँ जाई ।

ती मनोहर, रामनामांकित, अत्यंत सुंदर मुद्रिका
सीतेनें पाहिली आणि ती ओळखून ती चकित झाली.
हर्ष आणि विषाद यांनीं तिचें मन व्यग्र केलें. ती
विचार करूं लागली कीं, रघुराज अजिंक्य आहेत,
त्यांना कोण जिंकू शकणार ? अशी नकली मुद्रिका
तयार करणें शक्य नहों.

सीता मन विचार कर नाना ।
मधुरवचन बोलेउ हनुमाना ।
राम—चंद्र—गुन वरनइ लागा ।
सुनतहि सीता कर दुख भागा ।
लागी सुनइ स्रवन मन लाई ।
आदिहुँ तेँ सब कथा सुनाई ।

सीतेच्या मनांत नानाप्रकारचे विचार घोळत
आहेत असें पाहून मारुतीनें मधुर वाक्यें बोलण्यास
सुरुवात केली. त्यानें रामचंद्रांचें गुणवर्णन केलें. तें
ऐकतांच सीतेचें दुःख नाहीं झालें. नंतर मारुतीनें
पहिल्यापासून सर्व इतिहास सांगितला व सीतेनें तो
मनकान एकवटून ऐकला.

स्रवनामृत जेहि कथा सुहाई ।
काहि सो प्रगट होत किन भाई ।
तव हनुमंत निकट चलि गयऊ ।
फिर बैठी मन बिसमय भयऊ ।

१ या ठिकाणीं, रामचंद्रांच्या हातांतील मुद्रिका येथे
कशी आली असें वाटून सीतेला रामाच्या सुरक्षितपणा-
बद्दल शंका आली; परंतु तिनेंच त्या शंकेचें निवारण
केलें.

ती म्हणाली, ज्यांनीं श्रवणामृततुल्य कथा मला
ऐकविली तो प्रत्यक्ष माझ्यासमोर कां येत नाहीं? तेव्हां
मारुति तिच्याजवळ गेला. परंतु तिच्या मनांत शंका
येऊन ती पाठ फिरवून बसली.

रामदूत मैँ मातु जानकी ।
सत्य सपथ करुनानिधान की ।
यह मुद्रिका मातु मैँ आनी ।
दीन्हि राम तुझ कहँ सहिदानी ।
नर वानरहि संग कहु कैसे ।
कही कथा भइ संगति जैसे ।

मारुति म्हणाला, “ हे माते जानकि, मी त्या
करुणानिधानाची शपथ घेऊन सांगतां कीं, मी खरो-
खर रामदूत आहे. ही मुद्रिका मी आणली; रामानें
ती तुला खूण दिली आहे. ” यावर सीता म्हणाली,
मनुष्य आणि वानर ह्यांच्यामध्ये गट्टी कशी जमली ?
तेव्हां मारुतीनें ती कशी जुळली ती घटना सीतेला
निवेदन केली.

दो०—कपि के वचन सप्रेम सुनि उपजा मन
विस्वास । जाना मन क्रम वचन यह
कृपासिंधु कर दास ॥ १२ ॥

कपिचें तें सप्रेम वचन ऐकून सीतेच्या मनांत
विश्वास वाटला, आणि हा कायावाचामनेंकरून कृपा-
सिंधु रामचंद्रांचाच दास आहे अशी तिची खात्री
पटली.

चौ०—हरिजन जानि प्रीति अतिवाढी ।
सजल नयन पुलकाबलि ठाढी ।
बूडत विरहजलधि हनुमाना ।
भयहु तात मो कहँ जलजाना ।
अब कहु कुसल जाउँ बलिहारी ।
अनुजसहित सुखभवन खरारी ।

मारुति रामभक्त आहे असें जाणून तिचें प्रेम
अत्यंत उचंबळूं लागलें. तिच्या डोळ्यांत प्रेमाश्रु
येऊन तिच्या अंगावर दरदरून कांटे उभे राहिले.
ती म्हणाली, हे हनुमंता ! मी विरहसागरांत बुडत
असतां तूं मला नौकाच झालास. वा रे ! मी हा देह
तुजवरून कुरवंडी करून टाकतें. प्रथम लक्ष्मणासह
सुखनिधान खररिपूंचें कुशलवर्तमान सांग.

कोमलचित कृपालु रघुराई ।
कपि केहि हेतु धरी निठुराई ।

सहजबानि सेवक-सुख-दायक ।
कवहुँ कमुराति करत रघुनायक ।

रघुराज कोमल मनाचे आणि दयाळु असून, हे
मारुते ! कोणत्या कारणामुळे त्यांनी मजवर इतकी
निष्ठुरता केली बरे ? सेवकांना सुखदायक होणे हे
ज्यांचे अलोट ब्रीद ते रघुनायक माझी कधी तरी
आठवण करितात काय ?

कवहुँ नयन मम सीतल ताता ।
होइहाहिँ निराखि स्याम-मृदु-गाता ।
बचन न आव नयन भरि वारी ।
अहह नाथ हौँ निपट विसारी ।

त्या श्याम आणि कोमल मूर्तीला पाहून हे तात !
माझे डोळे कधी निवतील बरे ? हाय ! हाय !! माझे
नाथ मला अगदीच विसरलेना ! यापुढे तिला बोलवेना !
तिचे नेत्र अश्रूंनी भरून आले.

देखि परम विरहाकुल सीता ।
बोला कपि मृदुबचन बिनीता ।
मातु कुसल प्रभु अनुजसमेता ।
तव दुख दुखी सु-कृपा-निकेता ।
जनि जननी मानहु जिय ऊना ।
तुझ तेँ प्रेम राम के दूना ।

सीता अत्यंत विरहव्याकुळ झालेली पाहून
मारुति नम्रपणे मृदुवचन बोलू लागला. हे माते !
लक्ष्मणासहवर्तमान दयानिधान प्रभु कुशल असून तुझ्या
दुःखामुळे दुःखित आहेत. हे जनानि ! मनांत कोण-
तीहि शंका घेऊ नकोस. तुझ्यापेक्षांहि रामचंद्रांचे
तुझ्यावर द्विगुणित प्रेम आहे.

दो०-रघुपति कर संदेस अब सुनु जननी
धरि धीर । अस कहि कपि गदगद
भयउ भरे विलोचन नीर ॥ १३ ॥

हे जनानि ! आतां धीर धर आणि रघुपतींचा
निरोप ऐक. असे म्हणून मारुति सद्गदित झाला
आणि त्याचे नेत्र अश्रूंनी भरून आले.

कहेउ राम बियोग तव सीता ।
मो कहँ सकल भये विपरीता ।
नव-तरु-किसलय मनहुँ कृसानू ।
काल-निसा-सम निसि ससि भानू ।
कुबलयबिपिन कुंत-वन-सरिसा ।

बारिद तपततेल जनु वरिसा ।
जेहि तरु रहे करत तेइ पीरा ।
उरग-स्वास-सम त्रिविध समीरा ।
कहेहू ते कहुँ दुख घटि होई ।
काहि कहँउ यह जान न कोई ।

(मारुति म्हणतो) राम म्हणाले, हे सीते !
तुझ्या वियोगामुळे मला सर्व विपरीत झाले आहे.
नूतन तरुपल्लव मला अग्नीप्रमाणे वाटत असून रात्रि
काळरात्रीप्रमाणे वाटत आहे. चंद्र सूर्याप्रमाणे वाटत
असून कमलवन भाल्यांच्या समूहाप्रमाणे भासत आहे.
मेघ जगुंकाय तत तेलाचा वर्षावच करीत आहेत.
ज्या वृक्षाखाली वास करावा तो पीडा देत असून
त्रिविधवायू सर्पांच्या फूटकाराप्रमाणे वाटत आहेत.
आपले दुःख दुसऱ्याला सांगण्याने त्याचा किंचित
परिहार होतो, परंतु तें कोणाला सांगूं ? त्याचा दर्दां तर
कोणीच दिसत नाही.

तत्त्व प्रेम कर मम अरु तोरा ।
जानत प्रिया एक मन मोरा ।
सो मन सदा रहत तोहि पाही ।
जानु प्रीतिरस एतनहि माही ।

हे प्रिये ! तुझ्या आणि माझ्या प्रेमांतलें तत्त्व
(जीवनरहस्य) केवळ माझे मनच एकटें जागत
आहे, आणि तें मन नित्य तुझ्यापाशीं रहात आहे.
एवढ्यामध्येंच माझ्या प्रेमाचे मर्म ओळखून घे.

प्रभुसंदेह सुनत बैदेही ।
मगन प्रेम तन सुधि नहिँ तेही ।
कह कपि हृदय धीर धरु माता ।
सुमिरु राम सेवक-सुख-दाता ।
उर आनहु रघु-पति-प्रभुताई ।
सुनि मम वचन तजहु कदराई ।

तो प्रभुसंदेश ऐकतांच जानकी प्रेमनिमग्न होऊन
देहभान विसरली. तेव्हां मारुति म्हणाला, हे माते !
हृदयांत धीर धर. सेवकांना सुख देणाऱ्या रामचंद्रांचे
स्मरण करून रघुपतींचा प्रभाव लक्षांत आण आणि
भीतीचा त्याग करून माझे वचन ऐक.

दो०-निसि-चर-निकर पतंगसम रघु-पति
वान कृसानु । जननी हृदय धीर धरु
जरे निसाचर जानु ॥ १४ ॥

राक्षससमुदाय पतंगासारखे असून रघुपतींचे बाण

अग्नीप्रमाणें होत. म्हणून हे माते ! राक्षस दग्धच
झाले आहेत असें समजून मन खंवीर ठेव.

चौ०—जौ रघुवीर होति सुधि पाई ।
करते नहिं विलंबु रघुराई ।
रामवान राधि उये जानकी ।
तमबरूथ कहँ जातुधान की ।
अवहिं माँतु मै जाउँ लेवाई ।
प्रभुआयसु नहिं रामदोहाई ।
कलुक दिवस जननी धरु धीरा ।
कपिनसाहित अइहाहिं रघुवीरा ।
निसिचर मारि तोहि लेइ जैहाहिं ।
तिहुँ पुर नारदादि जस गैहाहिं ।

जर रघुवीराला तुझा शोध लागला असता तर
त्यांनी विलंब लावलाच नसता. हे जानकि ! रामवान-
रूपी रवीचा उदय झाला असतां राक्षसरूपी निबिड
अंधकाराचा त्यापुढें पाड काय ? मी तुला आतांच
देखील घेऊन गेलों असतां; परंतु रामाचीच शपथ.
मला त्यांची ती आज्ञा नाही. हे जनानि ! थोडकेच
दिवस धीर धर. रघुवीर कपीसह येतील, राक्षसांना
मारतील, तुला घेऊन जातील आणि नारदादिक
त्यांचें यश त्रैलोक्यांत गात राहतील.

हैँ सुत कपि सब तुझहिं समाना ।
जातधानभट अतिबलवाना ।
मोरे हृदय परम संदेहा ।
सुनि कपि प्रगट कीन्ह निजदेहा ।
कनक-भूधरा-कार-सरीरा ।
समरभयंकर अति-बल-वीरा ।
सीता मनभरोस तव भयऊ ।
पुनि लघुरूप पवनसुत लयऊ ।

सीता म्हणाली, “ बाळा ! सर्व वानर अगदीं
तुझ्यासारखेच आहेत काय रे ! राक्षसवीर पराकाष्ठेचे
शहाजोर म्हणून माझे मनांत मोठीच शंका उत्पन्न
होत आहे. ” तें ऐकून मारुतिनें आपलें रूप प्रकट
केलें. तेव्हां त्या सताड उंच सुवर्णपर्वताकार शरीर
धारण केलेल्या, समरभयंकर व अत्यंत बलाढ्य
वीराचा सीतेच्या मनांत विश्वास उत्पन्न झाला. नंतर
मारुतिनें आपलें पूर्वांचें लघुरूप धारण केलें.

दो०—सुनु माता साखामृग नहिं बल-
बुद्धि-विसाल । प्रभुप्रताप तेँ गरुडाहिं
खाइ परमलघु व्याल ॥ १५ ॥

मारुति म्हणाला, हे माते ! वानराजवल् बुद्धि
किंवा शक्ति मोठीशी नसते; तथापि प्रभुप्रतापेंकरून
अगदीं एवढेसें सापळूं देखील गरुडास गट्ट करील.

चौ०—मन संतोष सुनत कपिवानी ।
भगति-प्रताप-तेज-बल-सानी ।
आसिष दीन्ह रामप्रिय जाना ।
होहु तात बल-सील-निधाना ।
अजर अमर गुननिधि सुत होहु ।
करहिं बहुत रघुनायक छोहु ।

भक्ति, पराक्रम, ओज आणि बल यांनीं
परिप्लुत अशी हनुमंताची वाणी ऐकून सीता
प्रसन्न झाली आणि मारुतीस रामप्रिय जाणून
तिनें त्यास वर दिला की, हे तात ! बल
आणि शील यांचें तूं निधान होऊन जरारहित अमर
आणि गुणानिधि होशील. पुत्रा ! तुझ्यावर रघुनायक
अत्यंतच प्रेम करितील.

करहिं कृपा प्रभु अस सुनि काना ।
निर्भर प्रेममगन हनुमाना ।
बार बार नाथेसि पद सीसा ।
बोला वचन जोरि कर कीसा ।

‘ प्रभु कृपा करितील ’ हे शब्द कानीं पडतांच
हनुमंत निर्भरप्रेमांत निमग्न झाला, आणि वारंवार
सीतेच्या चरणीं मस्तक ठेवून हात जोडून तो
म्हणाला:—

अब कृतकृत्य भयउँ मै माता ।
आसिष तव अमोघ विख्याता ।
सुनहु मातु मोहि अतिसय भूखा ।
लागि देखि सुंदरफल रूखा ।
सुनु सुत करहिं बिपिनरखवारी ।
परम सुभट रजनीचर भारी ।
तिन्ह कर भय माता मोहि नाही ।
जौँ तुझ सुख मानहु मन माहीं ।

हे माते ! आज माझ्या अंजनीच्या कुसेचे पांग आपण
पुरते फेडले. कारण तुझा आशीर्वाद अमोघ असल्या-
बद्दल ख्याति आहे. हे माते ! ऐक. हीं सुंदर फळ-
झाडें पाहून मला फार भूक लागली आहे. तेव्हां
सीता म्हणाली—बाळा ! ऐक. मोठमोठे राक्षसवारि
या वनाची राखण करीत आहेत. हें ऐकून मारुति
म्हणाला माते ! तुला जर मनापासून आवडत असेल
तर त्यांच्यापासून मला कांहींच भीति नाही.

दो०—देखि बुद्धि-बल-निपुन कपि कहेउ
जानकी जाहु । रघु-पति-चरन हृदय
धरि तात मधुरफल खाहु ॥ १६ ॥

माराति बुद्धिबलनिपुण आहे असें जाणून सीतेनें
आज्ञा दिली कीं, बाळा ! हृदयांत रघुपतिचरणांचें
ध्यान करून जा आणि मधुर फळें खा.

चौ०—चलेउ नाइ सिरु पैठेउ बागा ।
फल खायेसि तरु तोरइ लागा ।
रहे तहाँ बहु भट रखवारे ।
कछु मारोसि कछु जाइ पुकारे ।

सीतेला वंदन करून माराति निघाला तों बागेंत
शिरला. तेथें त्यानें फळें खाऊन झाडें मोडण्याचा
सपाटा चालविला. राखणीस असलेल्या अनेक थोड्या-
पैकीं कांहींना त्यानें पुरतेंच कुचलून टाकलें, पण
बाकीचे मात्र रावणाकडे बोंबलत गेले व हाणाले—

नाथ एक आवा कपि भारी ।
तेहि असोकवाटिका उजारी ।
खायोसि फल अरु बिटप उपारे ।
रच्छक मर्दि मर्दि महि डारे ।
सुनि रावन पठये भट नाना ।
तिन्हहि देखि गर्जेउ हनुमाना ।
सब रजनीचर कपि संघारे ।
गये पुकारत कछु अधमारे ।

महाराज ! एक प्रचंड वानर आला असून त्यानें
अशोकवाटिका उध्वस्त केली आहे. त्यानें फळें खाऊन
झाडें उपटून टाकलीं, आणि रक्षकवीरांना मारून चेंचून
पृथ्वीवर फेंकून दिलें. तें ऐकून रावणानें अनेक वीर
पाठाविले. त्यांना पहातांच मारुतीनें गर्जना केली, व
त्या सर्वांचा संहार केला. त्यापैकीं जे अर्धमेले होते
ते परत बोंबा मारीत पळाले.

पुनि पठयेउ तेहि अछयकुमारा ।
चला संग लेइ सुभट अपारा ।
आवत देखि बिटप गहि तर्जा ।
ताहि निपाति महाधुनि गर्जा ।

रावणानें पुन्हां आपला पुत्र अक्ष पाठाविला व तो
अनेक उत्तम वीर मदतीला घेऊन निघाला. तो येत
आहे असें पाहतांच माराति एक वृक्ष घेऊन त्याचेवर
घसरला व त्यास ठार करून त्यानें घोर गर्जना केली.

दो०—कछु मारोसि कछु मर्देसि कछु मिल-
येसि धरि धूरि । कछु पुनि जाइ पुकारे
प्रभु मर्कट बलभूरि ॥ १७ ॥

त्यानें कांहीं राक्षसांना मारिलें, कांहींना चांगल्याच
विजयनवत्या दिल्या आणि कांहींना घुसमटून धुळीला
मिळविलें. कांहीं रावणाजवळ शंख करीत गेले कीं,
हे प्रभो ! हें माकड ताकतींत कांहीं औरच आहे.

चौ०—सुनि सुतवध लंकेस रिसाना ।
पठयेसि मेघनाद बलवाना ।
मारोसि जनि सुत बाँधेसु ताही ।
देखिय कपिहि कहाँ कर आही ।

अक्षाचा वध झालेला ऐकून रावणास क्रोध आला
व त्यानें महाबलाढ्य अशा मेघनादाला पाठाविलें, व
त्याला सांगितलें कीं हे पुत्रा ! त्या कपीस मारून नको;
बांधूनच घेऊन ये. तो कोटून आला आहे हें पाहूं
तर खरें.

चला इंद्रजित अ-तुलित-जोधा ।
बंधुनिधन सुनि उपजा क्रोधा ।
कपि देखा दारुन भट आवा ।
कटकटाइ गर्जा अरु धावा ।

अतुलित थोडा इंद्रजित बंधुमरण ऐकून खूपच
चिडला होता; मारुतीनें पाहिलें कीं, हा येत असलेला
जवान जरा करी दिसतो. म्हणून तो दांत खाऊन
आणि गर्जना करून त्याच्यावर घसरला.

अतिविसाल तरु एक उपारा ।
विरथ कीन्ह लंकेसकुमारा ।
रहे महाभट ता के संग्ता ।
गहि गहि कपि मर्दइ निजअंगा ।
तिन्हहि निपाति ताहि सन बाजा ।
भिरे जुगल मानहुं गजराजा ।

त्यानें एक अत्यंत विशाल वृक्ष उपटून त्याच्या
आघातानें मेघनादाला विरथ केलें. त्याच्याबरोबर
जे महावीर होते, त्यांना धरधरून मारुतीनें आपल्या
अंगानें रगडून टाकलें. त्यांचा निःपात केल्यावर तो
मेघनादार्शी जाऊन भिडला. तेव्हां जणुंकाय दोन
गजराजच झुंजत आहेत असें दिसूं लागलें.

मुठिका मारि चढा तरु जाई ।
ताहि एक छन मुरुछा आई ।
ठठि बहोरि कीन्हसि बहु माया ।
जीति न जाय प्रभंजनजाया ।

मारुतीनें मेघनादास एक मुष्टिप्रहार केला त्यामुळे त्यास क्षणमात्र मूर्च्छा आली. इतक्यांत मारुति झाडावर चढून बसला. नंतर फिरून मेघनाद उठला व त्यानें अनेक प्रकारें आपली ओडंबरी चालविली. परंतु वायुपुत्र दादच देईना.

दो०—ब्रह्म अस्त्र तेहि साधा कपि मन
कीन्ह विचार । जौं न ब्रह्मसर मानउँ
महिमा मिटइ अपार ॥ १८ ॥

तेव्हां मेघनादानें ब्रह्मास्त्राचा प्रयोग केला. मारुतीनें मनांत विचार केला कीं, जर आपण ब्रह्मास्त्राची इज्जत राखली नाही तर त्याच्या अपार महत्त्वास बट्टा लागेल.

चौ०—ब्रह्मवान कपि कहँ तेहि मारा ।
परतिहुँ वार कटकु संधारा ।
तेहि देखा कपि मुरुछित भयऊ ।
नागपास बाँधेसि लेइ गयऊ ।

मेघनादानें मारुतीवर ब्रह्मास्त्राचा प्रयोग करून बाण सोडला. त्याबरोबर मारुतीनें पडतांपडतांच त्याच्या सैन्याचा संहार केला. कपि गष खाऊन पडलेला पाहून मेघनाद त्याला नागपाशानें कडसून घेऊन चालूं लागला.

जासु नाम जापि सुनहु भवानी ।
भवबंधन काटहि नर ज्ञानी ।
तासु दूत की बँध तर आवा ।
प्रमुकारज लागि कपिहि बँधावा ।

(शंकर म्हणतात—) हे भवानी ! ज्याच्या नाम-जपेंकरून ज्ञानी नर भवबंधनें तोडून टाकितात त्याचा दूत बांधला जाणें शक्य आहे काय ? परंतु प्रभूच्या कार्यास्तव त्यानेंच आपणास बांधून घेतलें (हें त्यांतलें खरें इंगित.)

कपिवंधन सुनि निसिचर धाये ।
कौतुक लागि सभा सब आये ।
दस—मुख—सभा दीखि कपि जाई ।
कहि न जाइ कळु अतिप्रमुताई ।

कपीला बांधून आणलें असें ऐकतांच राक्षस धांवले व तो तमाशा पाहण्यास सर्वजण रावणाच्या सभेंत आले. मारुतीनें जाऊन रावणाची सभा पाहिली. रावणाचें तें विशाल वैभव कांहीं अवर्णनीयच होतें.

कर जोरे सुर दिसिप विनीता ।
भृकुटि बिलोकत सकल सभीता ।
देखि प्रताप न कपिमन संका ।
जिमि अहिगन म्हँ गरुड असंका ।

सर्व देवांसह दिक्पाल भयानें हात जोडून नम्रपणें रावणाच्या भृकुटीकडे सारखे पाहात होते. त्याचा तो रुबाव व दसारा पाहूनहि गरुड जसा सर्पसमुदायांत निश्चितपणें वावरतो तद्वत् रावणसभेंत मारुति मुळीं-देखील डगमगला नाही.

दो०—कपिहि बिलोकि दसानन विहँसा
कहि दुर्वाद । सुत-वध-सुरति कीन्ह
पुनि उपजा हृदय विषाद ॥ १९ ॥

रावण हनुमंतास पाहून हंसला आणि कुत्सा करूं लागला. इतक्यांत त्यास पुत्रवधाची आठवण होऊन त्याच्या हृदयांत विषादाची भर पडली.

चौ०—कह लंकेस कवन तैँ कीसा ।
केहि के बल घालेहि बन खीसा ।
की धौँ सवन सुने नहिँ मोही ।
देखउँ अतिअसंक सठ तोही ।
मारे निसिचर केहि अपराधा ।
कहु सठ तोहि न प्रान कै बाधा ।

रावण म्हणाला, हे कपे ! तूं कोण आहेस ? कोणाच्या बळावर ही बाग तूं उध्वस्त केलीस ? तूं कधीं मला कानानें ऐकलेंहि नाहीस काय ? तूं अत्यंत उर्मट आणि पक्काच इतिस दिसतोस. कोणत्या अपराधास्तव तूं राक्षसांना मारलेंस रे. नादाना ! सांग तर, तूं तुझ्या प्राणांवर इतका उदार कां ?

सुनु रावन ब्रह्मांडनिकाया ।
पाइ जासु बल विरचाति माया ।
जा के बल विरंचि हरि ईसा ।
पालत सृजत हरत दससीसा ।
जा बल सीस धरत सहसानन ।
अंडकोस समेत गिरि कानन ।
धरे जो विविध देह सुरत्राता ।
तुह्य से सठन्ह सिखावनदाता ।
हरकोदंड कठिन जेहि भंजा ।
तोहि समेत नृप-दल-मद गंजा ।
खर दूषन त्रिसिरा अरु वाली ।
बधे सकल अ-तुलित-बल-साली ।

(मारुति म्हणाला) “ रावणा ! ऐक. ज्याच्या बळावर मायेची कोटिशः ब्रह्मांडांची घडामोड चालू असते, हे दशकंधरा ! ज्याच्या बळकड्या ब्रह्मा, विष्णु व महेश सृष्टीचा उत्पत्तिस्थितिलय करितात, ज्याच्या प्रतापकडून गिरिकाननासह ब्रह्मांडाला सहस्रमुख शेष आपल्या मस्तकीं धारण करितो, जो सुरवाता नानाविध देह धारण करून, तुमच्यासारख्या छचोर छिनालांना रस्त्यास लावतो, कठिण भवचापाचा भंग करून जो तुझ्यासकट सर्व नृप-समूहाची रंग जिरवितो व खर, दूषण, त्रिशिर आणि वाली, ह्या सर्व बिलंदर जोरकसांची देखील घडी घालतो.

दो०—जा के बललवलेस तेँ जितेहु चरा-
चर झारि । तासु दूत मैँ जा करि
हरि आनेहु प्रियनारि ॥ २० ॥

ज्याच्या बलाच्या लवलेशानें तूं झाडून सारें विश्व जेर करून सोडलेस आणि ज्याच्या प्रियपत्नीला तूं हातपाटिलकी करून आणलीस त्याचा मी एक ताबेदार आहे !

चौ०—जानउँ मैँ तुम्हारि प्रभुताई ।

सहसबाहु सन परी लराई ।

समर बालि सन करि जस पावा ।

सुनि कापिबचन बिहँसि बहरावा ।

मी तुझा पराक्रम ओळखून आहे. सहस्रार्जुनाशीं झंजलास नि वालीशीं भिडलास तरी फत्ते तुझीच झाली. ” हें मारुतीचें भाषण ऐकून रावणानें तें हंशावारी उडवून नेलें.

खायेउँ फल प्रभु लागी भूखा ।

कपिसुभाव तेँ तोरेउँ रूखा ।

सब के देह परमाप्रिय स्वामी ।

माराहिँ मोहि कु-मारग-गामी ।

जिन्ह मोहि मारा ते मैँ मारे ।

तेहि पर बाँधेउ तनय तुम्हारे ।

(मारुति पुन्हां म्हणाला) “ महाराज ! भुकेनें झंजलों म्हणून मी फळें खाल्लीं. झाडांची मोडतोड हा तर कर्पीचा स्वभावच आहे. अरे राक्षसराजा ! उर्वानाच आपापला देह अत्यंत प्रिय असतो. तुझे बदचालच मजवर प्रथम तुटून पडले. अर्थातच टून पडणारांना मला तोडावेंच लागलें. त्यानंतर ज्या या बाळानें माझ्या सुसक्या वळल्या.

मोहि न कहु बाँधे कइ लाजा ।

कीन्ह चहउँ निजप्रभु कर काजा ।

बिनती करउँ जोरि कर रावन ।

सुनहु मान तजि मोर सिखावन ।

असो. माझ्या सुसक्या बांधल्यावाबद गैरत म्हणून मला मुळींच वाटत नाहीं, कारण मला माझ्या सरकारच्या सेवेवर अमादा असलेंच पाहिजे. रावणा ! माझी तुला हात जोडून विनंति एकच कीं सारीं मग्नरी सोडून तूं माझीच सल्ला ऐक.

देखहु तुझ निजकुलहि विचारी ।

भ्रम तजि भजहु भगत-भय-हारी ।

जा के डर अति काल डेराई ।

जो सुर असुर चराचर खाई ।

ता सोँ बैरु कवहुँ नहिँ कीजै ।

मोरे कहे जानकी दीजै ।

तूं आपल्या कुलाचाहि विचार करून पहा आणि छाटवाजीस पुरता आळा घालून भक्तभयभंजन प्रभूचें भजन कर. ज्याच्या भीतीनें काळदेखील सारखा थरारतो व सुरासुरप्रभृति चराचर विश्वालाहि जो भक्षण करितो त्याच्याशीं कधीहि शत्रुत्व करूं नकोस. माझ्या सांगण्यावरून जानकीला देऊन टाक.

दो०—प्रनतपाल रघुनायक करुनासिंधु
खरारि । गये सरन प्रभु राखिहहि
तव अपराध विसारि ॥ २१ ॥

प्रणतपालक, करुणासागर, खररिपु, रघुनायक अशा प्रभूला तूं शरण गेल्यास तुझे सर्व कसूर पोटांत घालून ते तुझें रक्षणच करितील.

चौ०—राम-चरन-पंकज उर धरहु ॥

लंका अ-चल-राज तुझ करहु ।

रिषि-पुलस्ति-जस बिमलमयंका ।

तेहि ससि महुँ जानि होहु कलंका ।

राम नाम बिनु गिरा न सोहा ।

देखु विचारि त्यागि मद मोहा ।

बसनहीन नहिँ सोह सुरारी ।

सब-भूषन-भूषित वरनारी ।

रामचरणकमलांना हृदयांत बाळगून तूं लंकेचें निर्वेध राज्य भोग. पुलस्त्य ऋषींच्या यशोरूप निर्मल चंद्राला तूं कलंकरूप होऊं नकोस. या गोष्टीचा सर्व गुर्मीसुर्मी सोडून जरा विचार कर. रामनामावांचून

वाणीला शोभाच नाही, रे रावणा ! स्त्री सुंदर आणि सर्वांलंकारांनी मढविली असली तरी ती विवस्त्रा झाल्यावर मुर्तीच शोभत नाही.

रामविमुख संपति प्रभुताई ।
जाइ रही पाई बिनु पाई ।
सजल मूल जिन्ह सरितन्ह नाही ।
बरापि गये पुनि तवहि सुखाही ।

रामविमुख असणान्याची दौलत आणि दिमाख असून नसून, मिळून न मिळून सारखीच समज. ज्या नद्यांना जीवंत झरे नाहीत त्या बरसात संपली की पुन्हा पूर्ववत् ठणठणीतच होणार.

सुनु दसकंठ कहँ पन रोपी ।
विमुखराम त्राता नहिँ कोपी ।
संकर सहस विष्णु अज तोही ।
सकहिँ न राखि राम कर द्रोही ।

रावणा ! रामाशीं पडाष्टक उबविणाराचा कोणीहि दोस्त होऊं शकत नाही. तूं रामाचा दुष्मन, तुला पाठीशीं घालण्याची ताकद विधिहरिहरांना देखील नाही, रे बाबा !

दो०—मोहमूल बहु सूल प्रद त्यागहु तम
अभिमान । भजहु राम रघुनायक
कृपासिंधु भगवान ॥ २२ ॥

सर्व आपत्तींची खरी जड म्हणजे बेअकली. म्हणून म्हणतो की ही अकड आणि हा वेळूटपणा सोडून दे आणि त्या दिलदर्पा व भगवान् रामचंद्राची कास धर.

चौ०—जदपि कही कपि अतिहित बानी ।
भगति—बिबेक—विरति—नय—सानी ।
बोला विहँसि महाअभिमानी ।
मिला हमहिँ कपि गुरु बड ज्ञानी ।
मृत्यु निकट आई खल तोही ।
लागेसि अधम सिखावन मोही ।

हनुमंतानें जरी अत्यंत हिताचा व नीतिभक्ति-ज्ञानवैराग्यपरिप्लुत असा उपदेश केला तरीहि अत्यंत चढेल रावण हंसून म्हणाला, “ तूं माकड मला एक अजस्र विद्वान् गुरूच भेटला आहेस रे ! अरे बदखोरा, तुझें मरण येऊन ठेपलें आहे, म्हणूनच, हा उल्लूपणा तूं शिकवीत आहेस. ”

उलटा होइहि कह हनुमाना ।
मतिभ्रम तोरिँ प्रगट मैँ जाना ।

सुनि कपिबचन बहुत खिसिआना ।
बेगि न हरहु मूढ कर प्राना ।

यावर मारुति म्हणाला, “ हें मात्र उलट होणार. (मरण तर खरोखरीच ओढवलें आहे; परंतु तें माझें नसून तुझेंच.) कारण तुझी नाठी बुद्धि मला उघडच दिसत आहे. ” कपिचें हें भाषण ऐकून रावण खूपच ताव खाऊन म्हणाला “ या उल्लूची कुन्ची कोणी तरी झटकन् कां मरीत नाही रे ? ”

सुनत निसाचर मारन धाये ।
सचिवन्ह सहित विभीषन आये ।
नाइ सीस करि विनय बहुता ।
नीतिविरोध न मारिय दूता ।
आन दंड कछु करिय गोसाईँ ।
सबही कहा मंत्र भल भाई ।

तें ऐकतांच राक्षस मारुतीला मारण्यास धावले. तेव्हां सचिवांसहवर्तमान विभीषण जवळ येऊन व मस्तक नमवून रावणास अनेक प्रकारें विनंति करूं लागला की, “ अशांनं नीतीशीं विरोध येतो; अतः एव ह्या दूतास मारूं नये. हे स्वामिन् ! त्याला इतर कोणतीहि सजा करावी. ” नंतर सर्वजण म्हणाले, “ भय्यासाहेब, आपलाच सल्ला योग्य. ”

सुनत विहँसि बोला दसकंधर ।
अंगभंग करि पठइय बंदर ।

तें ऐकतांच रावण हास्य करून म्हणाला, ह्या माकडाला कांहीं तरी अंगतोड करून हाकलून लावा.

दो०—कपि कै ममता पूँछि पर सबहिँ
कहेउ समुझाइ । तेल वोरि पट बाँधि
पुनि पावक देहु लगाइ ॥ २३ ॥

रावणानें सर्वास सांगितलें की, “ माकडाचें आपल्या शेपटीवर फार प्रेम असतें, म्हणून शेपटीलाच तेलांत बुचकळलेल्या चिंध्या गुंडाळा आणि मग ती पेटवून द्या. ”

चौ०—पूँछहीन बानर तहँ जाइहि ।
तब सठ निजनाथहिँ लेइ आइहि ।
जिन्ह कै कनिहेसि बहुत बडाई ।
देखउँ मैँ तिन्ह कै प्रभुताई ।
बचन सुनत कपि मन मुसुकाना ।
भइ सहाय सारद मैँ जाना ।

हा बावळा पुच्छविहीन माकड परत जाईल व मग आपल्या प्रभूलाहि घेऊन येईल. ज्याची ह्याने

एवढी बेताल तारीफ केली त्याचा आवाका तरी मला पाहावयाला सांपडेल. ” हें वचन ऐकतांच मासति मनांत हास्य करून म्हणाला, रावणाची कड सरस्वतीनेच ओढली म्हणावयाची !

जातुधान सुनि रावनबचना ।
लागे रचइ मूढ सोइ रचना ।
रहा न नगर बसन घृत तेला ।
बाढी पूँछि कीन्ह कपि खेला ।
कौतुक कहँ आये पुरबासी ।
मारहिँ चरन कराहिँ बहु हाँसी ।
वाजहिँ ढोल दोहिँ सब तारी ।
नगर फेरि पुनि पूँछि प्रजारी ।

रावणाची आज्ञा ऐकतांच ते भुक्कड राक्षस त्यानें सांगितल्याप्रमाणें व्यवस्थेस लागले. तेव्हां मारुतीची शेपटी इतकी लांबली कीं, सर्व लंकानगरातील चिंध्या, तूप आणि तेल संपून खलास झालें. हनुमंतानें हा एक खेळच आरंभला. पुरवासीजन तो तमाशा पाहण्यासाठीं गोळा झाले आणि त्यांनीं मारुतीवर पादपूजेचा यथास्थित तोबा चालवून ते खदखद हंसू लागले. त्यांनीं तेंथें ढोल वाजविले व सर्व मंडळींनीं टाळ्या पिढून त्याची साऱ्या शहरांतून मारवदै खेदली आणि मग त्याची शेपटी पेटवून दिली.

पावक जरत देखि हनुमंता ।
भयउ परम लघुरूप तुरंता ।
निबुकि चढेउ कपि कनकअटारी ।
भई सभांत निसा-चर-नारी ।

मारुतीनें शेपटीचा चांगलाच बंबाळ झालेला पाहून लगेच तो बेसुमार लहानाळला, आणि पटकन् उडी मारून तो एका सोनेरी घराच्या माडीवर

१ ‘मारवद’ हा सण पोळ्याच्या पाडव्यास पडतो. चव्हाड व महाराष्ट्रीय मध्यप्रांत तो बहुतेक पाळतो. कांहीं उपष्टीव कारणांमुळे या दहा वर्षांत नागपुरांत मारवदीस अवास्तव उत आला असला, तरीपण तो सण अथांग जुना आहे हें खास.

मारवद कागदाचा पुतळा असतो. खेदा संपतांच तो जाळला जातो.

‘मारवद शब्द’ ‘वद मार’ म्हणजे निर्धृण मार किंवा ‘मारवदड’ या अर्थाचा दिसतो. हनुमंतावर गुदरविलेला वंरील प्रसंग त्यांतलाच होता हें निर्विवाद.

चढला. तेव्हां मात्र तेथील सर्व राक्षसस्त्रिया भेदरून गेल्या.

दो०—हरिप्रेरित तोहि अवसर चले मरुत
उनचास । अट्टहास करि गर्जा कपि
वाढि लाग अकास ॥ २४ ॥

तेव्हां भगवंताच्या प्रेरणेनुसार अनेक प्रकारें झंझावात वाहूं लागला. मारुतीनें उत्कट हास्य करून गर्जना केली व तो वाढतां वाढतां आकाशाला जाऊन भिडला.

चौ०—देह बिसाल परम हरुआई ।
मंदिर ते मंदिर चढ धाई ।
जरइ नगर भा लोग बिहाला ।
झपट लपट बहुकोटि कराला ।
तात मातु हा सुनिय पुकारा ।
एहि अवसर को हमहिँ उवारा ।

मारुतीनें आपला देह विशाल केला, आणि अत्यंत फुरताईनें घरावरून घरावर तो उडत्या घेत सुटला. सर्व शहरामध्ये आगीचा एकच डोंव पेटला आणि लोकांना मुष्किल मैदान वाटून अनेक प्रकारें त्यांची धांदल उडाली. “हाय बाप! अग आई!!” आतां आम्हांला ह्या आर्गातून कोण वांचवील? अशी एकच वाव ऐकूं येऊ लागली.

हम जो कहा यह कपि नहिँ होई ।
बानररूप धरे सुर कोई ।
साधुअवज्ञा कर फल ऐसा ।
जरइ नगर अनाथ कर जैसा ।

ते लोक म्हणत कीं, “तरी आम्ही सांगत होतोच कीं हा कपि नसून कपीच्या रूपानें कोणी तरी देव आलेला आहे. साधुसंतांशीं केलेला खुटी उपाइपणा हा असाच फळणार. प्रत्यक्षच पहा कीं, हा आपली लंका कशी एखाद्या बेवारीस शहराप्रमाणें खाक होत आहे !

जारा नगरु निमिष एक माहीँ ।
एक बिभीषन कर गृह नाहीँ ।
ता कर दूत अनल जेहिँ सिरिजा ।
जरा न सो तेहि कारन गिरिजा ।

एकट्या बिभीषणाचें घर खेरीजकरून मारुतीनें सर्व लंकानगरी एका निमिषांत जाळून फस्त केली. पार्वति ! ज्यानें ती आग भडकविली त्याचाच मासति हा दूत. म्हणूनच मासति जळू शकला नाही.

उलटि पलटि लंका सब जारी ।

कूदि परा पुनि सिंधु मँझारी ।

मास्तीनें सर्व लंकानगरी वेडीवांकडी जाळून तिचा नक्षाच उतराविला. नंतर त्यानें समुद्रांत जाऊन उडी घेतली.

दो०—पूँछि बुझाइ खोइ स्रम धरि लघुरुप
बहोरि । जनकसुता के आगे ठाढ
भयउ कर जोरि ॥ २५ ॥

मास्तीनें आपलें शेरूट विझवून आणि आपला शीण घालवून पुन्हां अगदी खुजा बनला व तो सतिच्या समोर हात जोडून उभा राहिला.

चौ०—मातु मोहि दीजे कलु चिन्हा ।

जैसे रघुनायक मोहि दीन्हा ।

चूडामनि उतारि तव दयऊ ।

हरषसमेत पवनसुत लयऊ ।

हे माते ! जशी रामानें मजजवळ खूण दिली होती तशी तूहि कांहीं तरी दे. तेव्हां सीतेनें चूडामणि काढून दिला व तो मास्तीनें आनंदानें घेतला.

कहेउ तात अस मोर प्रनामा ।

सब प्रकार प्रभु पूरनकामा ।

दीन-दयालु-विरुद संभारी ।

हरहु नाथ मम संकठ भारी ।

(सीता म्हणाली,) बाळा मास्ते ! प्रभूना प्रणामपूर्वक माझा असा निरोप सांग की, “ आपण सर्वतोपरी पूर्णकाम आहा, तरीहि पण दीनदयालु-त्वाचें आपलें ब्रीद आपण सांभाळण्याचें आणि या कंटाळवाण्या घोर विपत्तीतून मला मुक्त करण्याचें हे नाथ ! आपण मनावर घ्याच.

तात सक्र-सुत-कथा सुनायहु ।

वानप्रताप प्रभुहि समुझायहु ।

मास दिवस महुँ नाथ न आवा ।

तौ पुनि मोहि जियत नाहि पावा ।

हे मास्ते ! जयंताच्या कथेची त्यांस आठवण देऊन प्रभूच्या बाणप्रतापाची त्यांस ओळख दे आणि असेंहि सांग की, जर एक महिन्याच्या मुदतीत प्रभु आले नाहीत तर सीता त्यांना जीवंत आढळणार नाही.

कहु कपि केहिबिधि राखउँ प्राना ।

तुझहूँ तात कहत अब जाना ।

तोहि देखि सीतल भइ छाती ।

पुनि मो कहूँ सोइ दिनु सोइ राती ।

माझ्या चिमण्या ! तूच सांग वरें, मी कोणत्या रीतीनें आतां आपले प्राण जगवावे ? तूदेखील आतां जाऊं म्हणतोस ! तुला पाहून मला मोठाच ढिवसा वाटत होता रे ! आतां तूं गेलास म्हणजे मात्र मला पुन्हां तोच दिवस आणि तीच रात्र ! (दिवसरात्र सारखेच)

दो०—जनकसुतहि समुझाइ करि बहुविध
धीरजु दीन्ह । चरनकमल सिरु नाइ
कपि गवँनु राम पहि कीन्ह ॥ २६ ॥

सीतेचें सांत्वन करून आणि अनेक प्रकारें तिला धीर देऊन मास्तीनें तिच्या चरणकमलांवर आपलें मस्तक ठेविलें व तो रामाकडे जाण्यास निघाला.

चौ०—चलत महाधुनि गर्जेसि भारी ।

गर्भ स्रवहि सुनि निसि-चर-नारी ।

नांधि सिंधु एहि पारहि आवा ।

सबद किलकिला कपिन्ह सुनावा ।

मास्तीनें जातांना अत्यंत घोर अशी गर्जना केली ती ऐकतांच राक्षसस्त्रियांचे गर्भपात झाले. नंतर मास्ती समुद्र ओलांडून पार गेला. तेव्हां त्याच ‘ किलकिल ’ शब्द कर्पानी ऐकला.

हरषे सब विलोकि हनुमाना ।

नूतन जनम कपिन्ह तव जाना ।

मुख प्रसन्न तन तेज विराजा ।

कीन्हेसि रामचंद्र कर काजा ।

मास्तीस पाहून सर्व कर्पाना आनंद होऊन त्यांना पुनर्जन्म झाल्यासारखें वाटलें. मास्तीची चर्या गुल जार आणि तेजस्वी पाहून त्यानें रामकार्य केल्या सर्वांस निश्चित वाटलें.

मिले सकल अति भये सुखारी ।

तलफत मीन पाव जनु बारी ।

चले हरषि रघुनायक पासा ।

पूछत कहत नवल इतिहासा ।

पाण्यावांचून तळमळणाऱ्या माशास पाणी मिळतांच जसें सुख होतें तद्वत् अत्यंत हर्षित होऊन कपि मास्तीला भेटले. नंतर सर्वजण रघुनायकाकडे जाण्यास निघाले. वाटेनें कर्पानी विचारल्यावर

मारुति त्यांना घडलेल्या आश्चर्यकारक हकीकती सांगत होता.

तब मधुवन भीतर सब आये ।
अंगदसंमत मधुफल खाये ।
रखवारे जब वरजन लागे ।
मुष्टिप्रहार हनत सब भागे ।

नंतर सर्वजण मधुवनांत शिरले; आणि अंगदाच्या हुकुमाने सर्व कपिमंडळी तेथील मधुर फळांवर ताव मारू लागली. त्या वनाचे रक्षक त्यांना मनाई करू लागले असता कपींनी त्यांना मुष्टिमोदक चाखविले. अर्थातच सर्व रक्षकांना पोवारा करावा लागला.

शो०—जाइ पुकारे ते सब वन उजार जुव-
राज । सुनि सुग्रीव हरष कपि करि
आये प्रभुकाज ॥ २७ ॥

त्या रक्षकांनी जाऊन सुग्रीवाजवळ हाकाटी केली की, युवराज अंगदाने वनातील सर्व फळे साफ बुर्दली. ते ऐकतांच कपींनी प्रभुकार्य पार पाडले असे म्हणून सुग्रीव बालबाल खुप झाला.

चौ०—जौ न होति सीतासुधि पाई ।
मधुवन के फल सकहि कि खाई ।
एहि विधि मन बिचार कर राजा ।
आइ गये कपि सहितसमाजा ।
आइ सबन्हि नावा पद सीसा ।
मिले सबन्हि अतिप्रेम कपीसा ।

कारण, जर सीतेचा शोध कपींना लागला नसता काय बिशाद की मधुवनांतलीं फळे त्यांच्या माते पडतीं ? अशा प्रकारे सुग्रीव आपल्या मनांत चार करीत आहे तोच कपिसमाज येऊन धडकला. नीं आल्याबरोबर सुग्रीवाचे चरणी वंदन केले. निवहि सर्वास अत्यंत प्रेमाने भेटला.

पूछी कुसल कुसलपद देखी ।
रामकृपा भा काजु बिसेखी ।
नाथ काजु कीन्हें हनुमाना ।
राखे सकल कपिन्ह के प्राना ।
सुनि सुग्रीव बहुरि तेहि मिलेऊ ।
कपिन्हसहित रघुपति पहे चलेऊ ।

सुग्रीवाने कपींना कुशल विचारले तेव्हां ते म्हणाले, आपले कुशल पाय दिसल्याने आम्ही सर्व कुशल हो. विशेष हे की, रामकृपेने कार्य झाले. हे

नाथ ! मारुतिने कार्य करून सर्व कपींचे प्राण वांचविले. ” ते ऐकतांच सुग्रीव पुन्हां मारुतीस भेटला, व सर्व कपींना बरोबर घेऊन रघुपतीकडे निघाला.

राम कपिन्ह जब आवत देखा ।
किये काजु मन हरष बिसेखा ।
फटिकसिला बैठे दोउ भाई ।
परे सकल कपि चरनन्हि जाई ।

कपी कृतकार्य होऊन येत आहेत असे जेव्हां रामांनी पाहिले तेव्हां त्यांच्या मनाला फार हर्ष झाला. ते दोघे दंभू स्फटिकशिलेवर बसले होते. सर्व कपींनी येऊन त्यांच्या चरणांवर लोटांगण घातले.

दो०—प्रीतिसहित सब भेटे रघुपति करुना-
पुंज । पूछी कुसल नाथ अब कुसल
देखि पदकंज ॥ २८ ॥

करुणानिधान रघुपति सर्वांना सप्रेम भेटून कुशल विचारले. तेव्हां सर्व म्हणाले, हे प्रभो ! आपले चरणकमल पाहून आम्ही आतां कुशल झालो.

चौ०—जामवंत कह सुनु रघुराया ।
जापर नाथ करहु तुह्य दाया ।
ताहि सदा सुभ कुसल निरंतर ।
सुर नर मुनि प्रसन्न ता ऊपर ।
सोइ बिजई विनई गुनसागर ।
तासु सुजसु त्रयलोक उजागर ।

जांबवत म्हणाला, हे रघुराया ! ऐका. ज्याचेवर आपण प्रभु कृपा कराल त्यास सदैव व सर्वत्र सर्व शुभच असणार. त्याचेवर देव, नर आणि मुनी प्रसन्नच रहाणार. तोच विजयी, विनयी आणि गुणसागर होऊन त्याचेच उज्ज्वल यश त्रैलोक्यांत दुमदुमत रहाणार.

प्रभु की कृपा भयेउ सनु काजू ।
जनम हमार सुफल भा आजू ।
नाथ पुवनसुत कीन्हि जो करनी ।
सहसहु मुख न जाइ सो वरनी ।
पवनतनय के चरित सुहाये ।
जामवंत रघुपतिहि सुनाये ।

प्रभूच्या कृपेने सर्व कार्य सिद्ध होऊन आमच्या जन्माचे आज साफल्य झाले. हे नाथ ! हनुमंताने जी करणी केली तिचे वर्णन शेषाच्यानेहि होणार नाही ! नंतर जांबवंताने रामचंद्रास मारुतीचे अचाट कार्य सांगितले.

सुनत कृपानिधि मन आति भाये ।
पुनि हनुमान हरषि हिय लाये ।
कहहु तात केहि भौति जानकी ।
रहाति कराति रच्छा स्वप्रान की ।

तैं ऐकून रामास फारच फार खुषी वाटून त्यांनीं
मास्तीस फिरून आनंदानें कवटाळलें. ते म्हणाले, “बा
मास्ते ! जानकी कोणत्या प्रकारें राहते आणि
आपल्या प्राणांचें रक्षण करिते तैं सांग कीं
रे बाळ !”

दो०—नाम पाहरू दिवस निसि ध्यान
तुह्यार कपाट । लोचन निज-पद-
जंत्रित जाहिँ प्रान केहि वाट ॥ २९ ॥

मास्ति म्हणाला—“ आपल्या नामाचा (सतिच्या
मुखावर) रात्रंदिवस पहास, आपल्या ध्यानामुळें
(हृदयाचेंहि) द्वार बंद, तिचे डोळे देखील आपल्याच
चरणीं खिळलेले, आतां तिचे प्राण जाण्याला कोणती
वाट फुटणार वरें ?

चौ०—चलत मोहि चूडामनि दीन्ही ।
रघुपति हृदय लाइ सोई लीन्ही ।
नाथ जुगललोचन भरि वारी ।
वचन कहे कछु जनककुमारी ।

सीतेनें मला इकडे येतांना हा चूडामणि दिला. ”
रघुपतींनीं तो चूडामणि घेऊन उराशीं धरिला.
मास्ति म्हणाला, हे प्रभो ! अश्रुपूर्ण जानकीनें कांहीं
निरोप सांगितला आहे.

अनुजसमेत गहेहु प्रभुचरना ।
दीनबंधु प्रनतारतिहरना ।
मन क्रम वचन चरनअनुरागी ।
केहि अपराध नाथ हौँ त्यागी ।
अवगुन एक मोर मै जाना ।
बिछुरत प्रान न कीन्ह पयांना ।

सीता म्हणाली, “ मी लक्ष्मणासह आपल्या चर-
णांना वंदन करितें. हे दीनबंधो ! हे शरणागतदैव्य-
विमोचना ! मी कायावाचामनेंकरून आपल्या चर-
णांची दासी आहे. नाथांनीं माझा कोणत्या अपराधा-
स्तव त्याग केला ? आपला वियोग होतांच माझे प्राण
निघून गेले नाहींत हा एक माझा मोठाच अपराध
आहे हें मी जाणून आहे; परंतु—

नाथ सो नयनन्हि कर अपराधा ।
निसरत प्रान करहिँ हाठि बाधा ।

बिरह अगिनि तनु तूल समीरा ।
स्वास जरइ छन माहू सरीरा ।
नयन स्रवाहिँ जल निजहित लागी ।
जरइ न पाव देह बिरहागी ।
सीता कै अति विपति त्रिसाला ।
बिनहिँ कहे भलि दीनदयाला ।

हे नाथ ! तो ह्या नेत्रांचा अपराध होय. प्राण
जाऊं पाहतात, परंतु हे नेत्र बळेंच त्यांना प्रतिबंध
करितात. बिरहाग्नीनें (दुःखोष्ण) श्वासरूपी समीराच्या
सहाय्यानें देहरूपी कार्पासराशाला एका क्षणांत दग्ध
केलें असतें. परंतु स्वार्थाच्या (स्वार्माच्या पुनर्दर्श-
नाच्या) लोभानें नेत्र जलस्राव करितात. म्हणून
बिरहाग्नीच्यानें देह दग्ध होत नाहीं. ” मास्ति
म्हणाला, हे दीनदयाळ, सीतेची विपत्ति इतकी
विशालतेच्या पलीकडे आहे कीं, तिचें वर्णन न
करणेंच बरें.

दो०—निमिष निमिष करुनानिधि जाहिँ
कलपसम वीति । वेगि चलिय प्रभु
आनिय भुजवल खलदल जीति ॥ ३० ॥

हे करुणानिधे, सीतेला एक एक निमिष कल्पा-
प्रमाणें जात आहे म्हणून आपण लवकर निघावें
आणि बाहुबलानें खलसैन्य जिंकून सीतेला घेऊन यावें.

चौ०—सुनि सीता दुख प्रभु सुखअयना ।
भरि आये जल राजिवनयना ।
वचन काय मन मम गति जाही ।
सपनेहुँ बूझिय विपति कि ताही ।

सुखनिधान प्रभूचे कमलाप्रमाणें असलेले नेत्र
सतिचें दुःख श्रवण करून अधूनीं भरून आले. प्रभु
म्हणाले, कायावाचामनेंकरून जे माझ्याच ठिकाणीं
अनुरक्त आहेत त्यांना विपत्ति स्वप्नांत तरी ठाऊक
असावी काय ?

कह हनुमंत विपति प्रभु सोई ।
जब तव सुमिरन भजन न होई ।
केतिक बात प्रभु जातुधान की ।
रिपुहि जीति आनिवी जानकी ।

हनुमंत म्हणाला, हे प्रभो, तूच खरी विपत्ति जेव्हा
आपलें स्मरण व भजन घडत नाहीं. प्रभो ! राक्षसांचें
कथा ती काय ? हे नाथ ! शत्रूच्या रक्ताचें आम्हांकडून
पाट वाहवूनच जानकीस आणावयास पाहिजे.

सुनु कपि तोहि समान उपकारी ।
 नहिँ कोउ सुर नर मुनि तनुधारी ।
 प्रतिउपकार करउँ का तोरा ।
 सनमुख होइ न सकत मन मोरा ।
 सुनु सुत तोहि उरिन मैँ नाहीं ।
 देखेउँ करि बिचार मन माहीं ।

(राम म्हणाले) “बा रे मारुते ! तुझ्यासारखा मजवर उपकार करणारा सुरनरमुनिप्रभृति देहधारी जीवांत कोणीच नाहीं. तुझ्या उपकाराची उतराई होण्याकरितां मी काय करावें ? माझ्या मनाला तुझ्या उपकारांचें आकलनदेखील करता येत नाहीं. हे वत्सा, ऐक, मी मनांत धोवून धोवून पाहिलें, परंतु तुझ्या ऋणांतून मला मुक्ताच दिसत नाहीं.”

पुनि पुनि कपिहि चितव सुरत्राता ।
 लोचन नीर पुलक अति गाता ।

देवाधिपति श्रीरामचंद्र वारंवार मारुतीकडे पाहत. तेव्हां त्यांच्या शरीरावर अपार रोमांच उभे राहून त्यांच्या नेत्रांतून प्रेमाश्रू वाहू लागले.

दो०—सुनि प्रभुवचन विलोकि मुख गात
 हरापि हनुमंत । चरन परेउ प्रेमाकुल
 त्राहि त्राहि भगवंत ॥ ३१ ॥

प्रभूंचें तें भाषण ऐकल्यावर हर्षानें त्यांच्या देहाकडे आणि मुखाकडे पाहून हनुमंतानें प्रेमाकुलतेनें प्रभुचरणांवर, “हे भगवन् ! त्राहि त्राहि” म्हणून लोटांगण घातलें.

चौ०—बार बार प्रभु चहहिँ उठावा ।
 प्रेममगन तेहि उठव न भावा ।
 प्रभु—कर—पंकज कपि कै सीसा ।
 सुमिरि सो दसा मगन गौरीसा ।
 सावधान मन करि पुनि संकर ।
 लागे कहन कथा अतिसुंदर ।

प्रभु वारंवार त्याला चरणांवरून उठवूं पहात. परंतु प्रेमांत निमग्न झाल्यामुळे त्याच्यानें उठवेना. त्या वेळचा मारुतीच्या मस्तकावर प्रभूंनीं करकमल ठेवल्याचा देखावा आठवून शंकरही प्रेमनिमग्न झाले. परंतु फिरून मन स्थिर करून शंकर पुढील अत्यंत रम्य कथाभाग सांगू लागले.

१ एवढा मोठा मारुतीचा उपकार रामास वाटण्यास कारण काय ? हें कवीचें कूट फार मननीय दिसतें. म्हणूनच या संवादावर कवीनें अखेर आपला छाप मारला आहे.

कपि उठाइ प्रभु हृदय लगावा ।
 कर गाहि परमानिकट बैठावा ।
 कहु कपि रावनपालित लंका ।
 केहि विधि दहेहु दुर्ग अतिवंका ।

प्रभूंनीं मारुतीला पायांवरून उचलून उराशीं कवटाळलें, आणि त्याचा हात धरून त्यास अगदीं आपल्याजवळ बसविलें. ते म्हणाले, हे हनुमंता ! ती श्रेष्ठ आणि दुर्गम अशी रावणरक्षित लंका तूं कशी जाळलीस तें सांग पाहूं.

प्रभु प्रसन्न जाना हनुमाना ।
 बोला वचन वि-गत-अभिमाना ।
 साखामृग कै वाडे मनुसाई ।
 साखा तेँ साखा पर जाई ।
 नाँधि सिंधु हाटकपुर जारा ।
 निसि-चर-गन-बधि बिपिन उजारा ।
 सो सब तब प्रताप रघुराई ।
 नाथ न कळु मोरी प्रभुताई ।

प्रभु प्रसन्न आहेत असें जाणून मारुति निरभिमान-पणें म्हणाला, “ह्या फांदीवरून त्या फांदीवर उड्या मारणें इतकाच वानरांचा काय तो मोठा पुरुषार्थ ! समुद्र उलंघन करून, सौन्याची लंका जाळिली आणि राक्षसांस ठार मारून अशोकवन उध्वस्त केलें, हा सर्व डिंगरपणा केवळ रघुरायाच्या प्रतापाचा. नाथ ! ह्यांत माझा कांहींच बडेजाव नाहीं.

दो०—ता कहूँ प्रभु कळु अगम नहिँ जा
 पर तुम अनुकूल । तब प्रभाव बड-
 वानलहि जारि सकइ खलु तूल ॥ ३२ ॥

प्रभो ! आपण ज्याला आपला डिंगर वनवाळ त्यास न हाताळण्याजोगा असा मामलाच मुळीं नसणार. आपल्या प्रतापानें यःकश्चित् कापूसदेखील बडवाग्नीची देखील खात्रीनें होळी पेटविल.

चौ०—सुनत बचन प्रभु बहुसुख माना ।
 मन क्रम वचन दास निजजाना ।
 मांगु वचन सुत वर अनुकूला ।
 देउँ आज तुम कहँ सुखमूला ।

तें भाषण ऐकून रामाला फार संतोष वाटला. त्यांची खात्री झाली कीं मारुति कायावाचामनानें माझा दास आहे. राम म्हणाले, ‘वत्सा ! तुझा इच्छित वर तूं मागून घे. प्रतिशित समज कीं तुझा तो सुखमूल वर मी आज पूर्ण करणारच.’

चौ०-नाथ भगति अति-सुख-दायनी ।
देहु कृपा करि अनपायनी ।
सुनि प्रभु परमसरल कपिवानी ।
एवमस्तु तव कहेउ भवानी ।

हे नाथ ! आतां आपली अमित सुखकारक
आणि अनपायिनी अशी भक्ति कृपा करून मला
द्यावी. तेव्हां ही मारुतीची अत्यंत सरळ प्रार्थना
ऐकून, हे भवानि ! प्रभु ' एवमस्तु, ' असें म्हणाले.

उमा रामसुभाव जेहि जाना ।
ताहि भजनु ताजि भाव न आना ।
यह संवाद जासु उर आवा ।
रघु-पाति-चरन-भगति सोइ पावा ।
सुनि प्रभुवचन कहहि कपिवृंदा ।
जय जय जय कृपाल सुखकंदा ।

हे पार्वति ! रामाचा स्वभाव ज्यांनी ओळखला
त्याला भजनापरतें इतर कांहींच गोड लागत नाही. हा
संवाद ज्यांच्या अंतःकरणास पटला त्यांची रघुपाति-
चरणीं भक्ति जडेल. ' तें रामचंद्राचें वचन ऐकतांच
कपिसमाजानें " जय जय कृपाल सुखकंद " असा
जयघोष केला !

तव रघुपाति कपिपातिहिं बोलावा ।
कहा चलइ कर करहु बनावा ।
अव विलंबु केहि कारन कीजै ।
तुरत कपिन्ह कहु आयसु दीजै ।

नंतर सुग्रीवास पाचारण करून राम म्हणाले,
लवकर प्रस्थान ठेवा. आतां कालहरण काय म्हणून ?
फौजेस तावडतोव हुकूम सोडा.

कौतुक देखि सुमन बहु बरषी ।
नभ ते भवन चले सुर हरषी ।

तो रंग पाहून देवांनीं आकाशातून विपुल
पुष्पवृष्टि केली व नंतर ते आनंदानें स्वस्थानीं निघून
गेले.

दो०-कपिपति वेगि बोलाये आये जूथप
जूथ । नानावरन अ-तुल-बल वानर-
भालु-वरुथ ॥ ३३ ॥

सुग्रीवाच्या फरमानावरून वानरांचे नायक आपा-

१ हा संवाद अगदींच सोपा आणि सरळ आहे. मग
कवीनं हा इशारा कां द्यावा ? हें गहून विचार करण्या-
लायक कोडें आहे. मागें म्हटलेला कवीचा छाप तो हाच.

पल्या समुदायासह तांतडीनें दाखल झाले. वानरांच्या
आणि ऋक्षांच्या पलटणी नाना वर्णांच्या आणि
अतुलित बलाच्या होत्या.

चौ०-प्रभु-पद-पंकज नावहिं सीसा ।
गर्जहिं भालु महाबल कीसा ।
देखी राम सकल कपिसैना ।
चितइ कृपा करि राजिवनैना ।
राम-कृपा-बल पाइ कपिंदा ।
भये पच्छजुत मनहुं गिरिंदा ।

रामपदकमलीं मस्तकें ठेवून महाबलाढ्य वानर
आणि ऋक्ष गर्जना करूं लागले. रामानें सर्व कपिसैन्य
पाहिलें; नंतर त्या कमलनयनानें त्यांचेकडे कृपाकटाक्ष
फेंकले. रामकृपेनें बल प्राप्त झाल्याकारणानें एक एक
वानर जणुंकाय सपक्ष पर्वताप्रमाणें झाला.

हरषि राम तव कीन्ह पयाना ।
सगुन भये सुंदर सुभ नाना ।
जासु सकल मंगलमय कीती ।
तासु पयान सगुन यह नीती ।
प्रभुपयान जाना बैदेही ।
फराकि वामअंग जुनु कहि देही ।

नंतर रामांनीं आनंदानें प्रयाण केलें. तेव्हां अनेक
सुंदर आणि शुभ शकुन होऊं लागले. ज्याची कीर्ति
सकलमंगलमय आहे, त्याच्या प्रस्थानसमयीं शुभ-
शकुन व्हावेत हें साहाजिकच आहे. तिकडे जानकीनें
आपलें वामांग स्फुरण पावल्यावरून प्रभु निघाले असें
ताडलें. जणुं त्या स्फुरणानेंच तीस रामांच्या प्रस्थानाचीं
वर्दां दिली.

जोइ जोइ सगुन जानकिहि होई ।
असगुन भयउ रावनाहि सोई ।

सीतेला जों जों शुभ शकुन व्हावयास लागले तों
तों रावणाला अशुभ शकुन होऊं लागले.

चला कटकु को वरनइ पारा ।
गर्जहिं वानर भालु अपारा ।
नखआयुध गिरि-पादप-धारी ।
चले गगन माहि इच्छाचारी ।
केहरिनाद भालु कपि करही ।
डगमगाहि दिगगज चिकरही ।

तें वानरसैन्य दणाणत निघालें. त्याचें वर्णन
कोणाच्यानें होणार ? असंख्य वानर आणि अस्वलें

गर्जना करूं लागली. नखें हांच त्यांची आयुधें असून त्यांनीं पर्वत आणि वृक्ष धारण केले होते. ते आकाश-मार्गानें किंवा जमिनीवरून स्वच्छंद चालत असत. कपी आणि भालु सिंहनाद करीत, त्या योगानें दिग्गजांचा थरकाप होऊन ते चीत्कार करूं लागले.

छंद-चिकरहिं दिग्गज डोल माहि गिरि
लोल सागर खरभरे । मन हरष
दिनकर सोम सुर मुनि नाग किन्नर
दुख ठरे ॥ कटकटहिं मर्कट विकट
भट बहु कोटि कोटिन्ह धावहीं ।
जय राम प्रबलप्रताप कोसलनाथ गुन-
गन गावहीं ॥ ४ ॥

तेव्हां दिग्गजांनीं चीत्कार केला. पृथ्वी डळमळूं लागली, पर्वत हळूं लागले व समुद्र खळवळूं लागला. चंद्र, सूर्य, देव, मुनि, सर्प, किन्नर इत्यादिकांच्या मनाला आपल्या दुःखांचा अंत होत आहे म्हणून हर्ष वाटला. कोट्यवधि प्रचंड मर्कटवीर 'कटकट' शब्द करून उड्डाण करीत, आणि प्रबलप्रताप कोशले-श्वरांच्या अमित गुणांचा जयघोष करीत.

सहि सक्र न भार उदार अहिपति वार
बारहिं मोहई । गहि दसन पुनि पुनि
कमठपृष्ठ कठोर सो किमि सोहई ॥
रघु-वीर-रुचिर-पयान-प्रस्थिति जानि
परम सुहावनी । जनु कमठखर्पर सर्प-
राज सो लिखत अविचल पावनी ॥५॥

शेष एवढा उदार (सहिष्णु) परंतु त्याला देखील कपिसैन्याचा भार सहन होईना. त्याला वारंवार बेहोषी येऊ लागली. म्हणून (मस्तकावर पृथ्वी निश्चल ठेवण्यासाठी) तो वारंवार कच्छपाचा कठोर पृष्ठभाग आपल्या तीक्ष्ण दातांनीं धरूं पाही. जणुंकाय तेव्हां तो रघुवीराच्या शुभ्रप्रयाणाचा नकाशा अत्यंत शोभन जाणून कच्छपाच्या शाश्वत आणि पवित्र पृष्ठभागावर नोंदून ठेवीत आहे असेंच म्हणावयाचें.

दो०-एहि विधि जाइ कृपानिधि उतरे
सागरतीर । जहँ तहँ लागे खान फल
भालु विपुल कपिवीर ॥ ३४ ॥

अशा रीतीनें प्रयाण करून कृपानिधि समुद्रतीरी येऊन उतरले. अनेक ऋक्ष आणि कपिवीरांनीं सर्वत्र फळांवर ताव मारण्यास सुरवात केली.

चौ०-उहाँनिसाचर रहहिं ससंका ।
जब ते जाँरि गयउ कपि लंका ।
निज निज गृह सब कराहिं बिचारा ।
नहिं निसि-चर-कुल केर उवारा ।
जासु दूतबल वरनि न जाई ।
तेहि आये पुर कवन भलाई ।

इकडे हनुमान् लंका जाऊन गेल्यापासून राक्षस नेहमीं साशंक राहूं लागले. आतां राक्षसकुलाची धडगत नाही, ज्याच्या दूताचा एवढा अवर्णनीय पराक्रम तो स्वतः लंकेंत आल्यावर तिची काय दशा होणार ! हाच विचार आपापल्या ठिकाणीं सर्वा-सच सुचूं लागला.

दूतिन्ह सन मुनि पुर-जन-बानी ।
मंदोदरी अधिक अकुलानी ।
रहसि जोरि कर पातिपद लागी ।
बोली वचन नीति-रस-पागी ।

दूर्तीकडून वरीलप्रमाणें पुरजनांचे उद्गार कानीं आल्यावर मंदोदरी मनांत विशेषच चरकली. पतीच्या पार्यां पडून ती हात जोडून उभी राहिली आणि नीतिरसानें ओथंबलेलें असें भाषण करूं लागली.

कंत करष हरि सन परिहरहू ।
मोर कहा अतिहित हिय धरहू ।
समुझत जासु दूत कइ करनी ।
सबहिं गर्भ रजनी-चर-घरनी ।
तासु नारि निजसचिव बोलाई ।
पठवहु कंत जौ चहहु भलाई ।
तव कुल-कमल-बिपिन-दुख-दाई ।
सीता सीत-निसा-सम आई ।
सुनहु नाथ सीता बिनु दीन्है ।
हित न तुझार संभु अज कीन्है ।

मंदोदरी म्हणाली, " हे प्राणनाथ ! श्रीहरीशीं बखेडा माजविणें सोडून द्या. माझें सांगणें फार हितावह आहे हें ध्यानांत असूं द्या. ज्याच्या दूताची कर्तव्यगारी ऐकतांच राक्षसींचे गर्भपात होतात त्याच्या स्त्रीला, हे नाथ ! आपल्याला जर भलेपणाची चाड असेल तर साचिवांना बोलावून त्यांचेबरोबर पोंचती करा. आपल्या कुलरूपी कमलवनाला दुःख देणारी

ही सीता शिशिर ऋतूच्या रात्रीप्रमाणें येथें आली आहे. हे प्रभो ! माझें ऐका. सीता परत दिल्या-खेरीज शंभु किंवा ब्रह्मदेव ह्यांच्याहि हातून आपली धडगत लागावयाची नाही.

**दो०—रामवान अहि-गन-सरिस निकर
निसाचर भेक । जब लगि ग्रसत न
तब लगि जतनु करहु तजि टेक ॥ ३५ ॥**

सर्पसमूहानुव्य रामवान आपल्या भेकतुल्य राक्षस-सैन्याचा ग्रास करूं लागले नाहींत तोंच सीतेचा नाद सोडून आपण (राक्षसांच्या सुरक्षिततेची) कसोशीनें कोशीस केली पाहिजे. ”

**चौ०—स्रवन सुनी सठता करि बानी ।
बिहँसा जगतविदित अभिमानी ।
सभय सुभाव नारि कर सौँचा ।
मंगल महुँ भय मन अतिकौँचा ।**

मंदोदरीचें भाषण श्रवण करून जगत्प्रख्यात अहं-मन्य दुरात्मा रावण म्हणाला, “ स्त्रिया खरोखर स्वभावतःच भ्याड असतात. त्या सुखांत लोळत असल्या तरी मनामध्ये भीतीनें विनाकारण कुढत बसतात.

**जौँ आवइ मर्कट कटकाई ।
जियहिँ बिचारे निसिचर खाई ।
कंपाहिँ लोकप जा की त्रासा ।
तासु नारि सभोत बाडे हाँसा ।
अस कहि बिहँसि ताहि उर लाई ।
चलेउ सभा ममता अधिकारी ।**

जर मर्कटाची सेना आलीच तर बिचारे राक्षस त्यांना खाऊन तुप्त तरी होतील. ज्याच्या भीतीनें लोक-पालकांचा देखील थरकांप होतो त्याच्या अर्धांगिनें भीति बाळगणें मोठेंच हास्यास्पद आहे. ” असें म्हणून तो हंसला आणि त्यानें तिला उराशी धरिलें. नंतर तो अधिकच आढ्यतेनें सभागृहाकडे जाण्यास निघाला.

**मंदोदरी हृदय कर चिंता ।
भयउ कंत पर बिधि विपरीता ।**

पतीचें दैवच फिरलें आहे म्हणून मंदोदरी फारच दिलगीर झाली.

**बैठेउ सभा खबरी असि पाई ।
सिंधुपार सेना सब आई ।
वृझेसि सचिव उचितमत कहू ।**

**ते सब हँसे मष्ट करि रहहू ।
जितेहु सुरासुर तब सम नाहीँ ।
नर वानर केहि लेखे माहीँ ।**

सभेमध्ये रावण बसला असतां बातमी आली कीं, शत्रूचें सर्व सैन्य लंकेच्या समुद्रकांठी उतरलें आहे. तेव्हां रावण सचिवांस म्हणाला कीं, या वेळीं आपण योग्य सल्ला द्या. तेव्हां सर्व सचिव हंसून सुगंध राहिले. कांहीं वेळानें ते म्हणाले, “ सुरासुर जिकले तेव्हां आपल्याला श्रम झाले नाहींत मग मानव आणि मर्कट यांचा काय हिशेब ! ”

**दो०—सचिव वैद गुरु तीनि जौँ प्रिय
बोलहिँ भय आस । राज धर्म तन
तीनि कर होइ बेगिही नास ॥ ३६ ॥**

(तुलसीदास म्हणतात,) सचिव, वैद्य आणि गुरु हे तिघे लाळघोटपणानें वा डरपोक वचून तोंडपुजे बनतात, तेव्हां राज्य, शरीर आणि धर्म ह्या तिन्हीं-चाहि लवकरच खेळखंडोबा हुकमी झालाच समजा.

**चौ०—सोइ रावन कहुँ बनी सहाई ।
अस्तुति करहिँ सुनाइ सुनाई ।**

रावणाचीहि तांच स्थिति झाली. सर्व सभासदां-कडून वरचेवर त्याला त्याची तारीफच ऐकू येऊं लागली.

**अवसर जानि बिभीषनु आवा ।
भ्राताचरन सीसु तेहि नावा ।
पुनि सिरु नाइ बैठ निजआसन ।
बोला बचन पाइ अनुसासन ।**

योग्य अवसर जाणून बिभीषण सभेंत आला, व रावणाचे चरणीं त्यानें मस्तक नमविलें. त्याला पुन्हां एकवार वंदन करून तो आपल्या आसनावर बसला. नंतर तो रावणाची आज्ञा घेऊन बोलूं लागला—

**जौँ कृपाल पूछेहु मोहि वाता ।
मति-अनु-रूप कहहुँ हित ताता ।
जो आपन चाहइ कल्याना ।
सुजसु सुमति सुभगति सुख नाना ।
सो पर-नारि-लिलारु गोसाईँ ।
तजइ चौथि के चंद कि नाईँ ।**

“ हे कृपालो ! जर आपण माझा सल्ला विचारीत असाल तर हे तात ! मी यथामति हितगुज बोलें. कल्याण, सत्कीर्ति, सद्बुद्धि, सद्गति आणि नानाविध

मुखें यांची इच्छा झाल्या असेल त्यानें परस्त्रीचें सुख,
हे स्वामिन् ! (गणेश—) चतुर्थीच्या चंद्राप्रमाणें
वावडें समजावयास हवें.

चौदहभुवन एक पति होई ।
भूतद्रोह तिष्ठइ नहिँ सोई ।
गुनसागर नागर नर जोऊ ।
अलपलोभ भल कहइ न कोऊ ।

चतुर्दश भुवनांचा सार्वभौम राजा जरी असला
तरी भूतद्रोह करून त्याचा निभाव लागणार नाही.
बहुगुणी आणि चौमुख्या अशा माणसास देखील
अल्पलोभास्तव कोणीहि चांगला म्हणत नाही.

दो०—काम क्रोध मद लोभ सब नाथ
नरक के पंथ । सब परिहरि रघुवीरही
भजहु भजहिँ जोहि संत ॥ ३७ ॥

हे नाथ ! काम, क्रोध, मद, लोभ, हे सर्व नरकाचे
मार्ग आहेत. म्हणून सर्वस्वाचा त्याग करून संत
ज्यांचें भजन करितात त्या रघुवीराचीच कास धरावी.

चौ०—तात रामु नहिँ नर भूपाला ।
भुवनेश्वर कालहु कर काला ।
ब्रह्म अनामय अज भगवंता ।
व्यापक अजित अनादि अनंता ।
गो—द्विज—धेनु—देव—हित—कारी ।
कृपासिंधु मानुष—तनु—धारी ।
जनरंजन भंजन खलत्राता ।
बेद—धर्म—रच्छक सुनु भ्राता ।

हे तात ! राम हा केवळ नरहि नव्हे आणि भूपालहि
नव्हे. तो अखिल भुवनांचा स्वामी, काळाचाहि
काळ, ब्रह्मस्वरूप, निर्विकार, जन्मरहित, भगवंत,
व्यापक, अजित, अनादि, अनंत, पृथ्वी, विप्र, देव
आणि धेनु ह्यांचा रक्षणकर्ता, कृपासागर, स्वेच्छेनें
मानवदेह धारण करणारा, भक्तजनरंजन, खलनाशक,
व वेदधर्मप्रतिपालक होय. हे वंधो ! ऐक.

ताहि बयरु तजि नाइय माथा ।
प्र--नतारति—भंजन रघुनाथा ।
देहु नाथ प्रभु कहूँ वैदेही ।
भजहु राम विनु हेतु सनेही ।

त्या शरणागतदुःखविमोचन रघुनाथापुढें वैराचा
निकाल लावून नम्र हो. हे नाथ ! प्रभूला त्याची

जानकी देऊन निरपेक्ष प्रेम करणाऱ्या त्या रामचंद्रास
शरण जाणेंच ठीक.

सरन गये प्रभु ताहु न त्यागा ।
विस्व द्रोह—कृत अध जोहि लागा ।
जासु नाम त्रय-ताप-नसावन ।
सोई प्रभु प्रगट समझु जिय रावन ।

जे प्रभूस शरण गेले त्यांना जरी विश्वद्रोहाचें
पातक लागलें असलें तरी त्यानें क्षिडकारलें नाही. हे
रावणा ! ज्याचें नाम तापत्रयास शांत करितें तो
प्रभूच, प्रत्यक्ष हा राम आहे हैं लक्षांत धर.

दो०—वार वार पद लागउँ विनय करउँ
दससीस । परिहरि मान मोह मद
भजहु कोसलाधीस ॥ ३८ ॥

हे दशकंधरा ! मी वारंवार तुझ्या चरणीं लागून
प्रार्थना करितों कीं, अभिमान, मोह आणि मद
यांचा नाद सोडून कोशलाधिपति रामास तूं शरण जा.

दो०—मुनि पुलस्ति निज सिष्य सन कहि
पठई यह वात । तुरत सो मैँ प्रभु
सन कही पाइ सुअवसरु तात ॥ ३९ ॥

हे तात ! पुलस्त्य मुनींनी आपल्या शिष्यांकडून
ही गोष्ट सांगून पाठविली आहे. तीच मी योग्य
वेळीं प्रभूला तावडतोव निवेदन केली.

चौ०—माल्यवंत आति सचिव सयाना ।
तासु वचन सुनि अतिसुख माना ।
तात अनुज तव नीतिविभूषन ।
सो उर घरहु जो कहत विभीषन ।

माल्यवंत नांवाचा एक सुज्ञ मंत्री होता. विभी-
षणाचें भाषण ऐकून त्यास फार संतोष झाला. तो
म्हणाला, हे प्रभो ! तुझा हा धाकटा भाऊ केवळ
नीतीचें मंडणच समज. विभीषणानें जें सांगितलें तें
हृदयांत वागीव.

रिपु—उतकरष कहत सठ दोऊ ।
दूर न करहु इहाँ हइ कोऊ ।

रावण म्हणाला, हे दोषेहि दोगळे शत्रूचीच तार
छेडत आहेत. येथें कोणी आहांत काय रे ? यांना
कोणी अर्घचंद्र कां देत नाही ?

माल्यवंत गृह गयेउ बहोरी ।
कहइ विभीषनु पुनि कर जोरी ।
सुमति कुमति सब केउर रहहीँ ।

नाथ पुरान निगम अस कहहीं ।
जहाँ सुमति तहँ संपाति नाना ।
जहाँ कुमति तहँ बिपाति निदाना ।

तेव्हां माल्यवंत आपल्या घरी चालता झाला.
नंतर विभीषण हात जोडून रावणाला पुन्हां म्हणाला,
“ सुमति अगर कुमति ही प्रत्येकाच्याच हृदयांत वास
करिते; परंतु जेथें सुमति तेथें संपात्ति आणि कुमति
तेथें अखेरीस विपात्ति हा सिद्धांत, हे नाथ ! वेद आणि
पुराणें सांगत आहेत.

तव उर कुमति बसी बिपरीता ।
हित अनहित मानहु रिपु प्रीता ।
कालराति निसि-चर-कुल केरी ।
तेहि सीता पर प्रीति घनेरी ।

आपल्या मनांत या वेळीं घातुक अशा दुर्बुद्धीनें ठाणें
दिलें आहे. त्यामुळें आपणांस हित तें अनहित आणि
शत्रु ते मित्र वाटत आहेत. म्हणूनच राक्षसकुलाला
कालरात्रीप्रमाणें असलेली जी सीता तिचा आपला
अभिलाष कळसास पोचत आहे.

दो०—तात चरन गहि माँगउँ राखहु मोर
दुलार । सीता देहु राम कहूँ अहित
न होइ तुम्हार ॥ ४० ॥

हे तात ! मी आपले चरण धरून एवढेंच मागतों कीं,
आपण जानकी रामाला देऊन टाकावी. आपण माझें
एवढें कोड पुरवावें. तेणेंकरून आपलें अकल्याण
व्हावयाचें नाहीं.

चौ०—बुध-पुरान-सुति-संमत बानी ।
कही विभीषन नीति बखानी ।
सुनत दसानन उठा रिसाई ।
खल तोहि निकट मृत्यु अव आई ।

विभीषणाचें भाषण नीतिप्रचुर आणि संत,
पुराणें व वेद ह्यांसहि संमत होतें. परंतु तें ऐकतांच
रावण तावातावानें उठला आणि झणाला, ए दगल-
बाजा, तुझें मरण अगदीं जवळ येऊन ठेपलें आहे.

जियसि सदा सठ मोर जियावा ।
रिपु कर पच्छ मूढ तोहि भावा ।
कहसि न खल अस को जग माहीं ।
भुजबल जेहि जीता मै नाही ।
मम पुर बसि तपसिन्ह पर प्रीती ।
सठ मिलु जाइ तिन्हहि कहू नीती ।

अरे कृतघ्ना ! मी जगविलें म्हणूनच तूं जगलास.
फितुऱ्या ! आतां मात्र तूं अस्तनीतला निखारा बनला
आहेस ! नष्टा, आपल्या मनगटाच्या जोरावर मी
झपटला नाहीं असा जगांत कोण आहे तें सांगत
कां नाहींस ! माझ्या राज्यांत राहून त्या जोगड्या-
वर इतका आशक ! मग त्याच्याच गळ्यांत गळा
घालून शास्त्र सांगत त्रैस कीं रे दोगल्या !

अस कहि कीन्हेसि चरनप्रहारा ।

अनुज गहे पद बारहि बारा ।

उमा संत कइ इहइ बडाई ।

मंद करत जो करइ भलाई ।

असें म्हणून रावणानें विभीषणाला एक लाय
चाखविली. परंतु विभीषणानें वारंवार त्याचे पाय
धारिले. शंकर म्हणतात हे पार्वति ! संतांचें यांतच
थोरपण आहे कीं, त्यांच्या अपक्रान्त्यांवरहि ते
उपकारच करितात.

तुझा पितुसरिस भलेहि मोहि मारा ।

राम भजे हित नाथ तुम्हारा ।

सचिव संग लेइ नभपथ गयऊ ।

सबहि सुनाइ कहत अस भयऊ ।

विभीषण म्हणाला, “ आपण मला पित्याप्रमाणेंच
आहांत. तेव्हां आपण मला मारलें हें ठीकच झालें.
परंतु, हे नाथ ! रामाला शरण जाण्यांतच मात्र
आपलें हित आहे. ” नंतर सचिवांना बरोबर घेऊन
विभीषण आकाशमार्गानें निघाला आणि सर्वांना
त्यानें सडेतोड सांगितलें—

दो०—राम सत्यसंकल्प प्रभु सभा कालवस
तोरि । मै रघु-वीर-सरन अव जाउँ
देहु जनि खोरि ॥ ४१ ॥

“ हे रावणा ! तुझा सर्व दरबार प्रेतवत् झाला
आहे. मी आतां सत्यसंकल्प प्रभु रघुवीर श्रीरामाला
शरण जातो. इतःपर मला दोष देऊ नकोस. ”

चौ०—अस कहि चला विभीषन जबहीं ।

आयूहीन भये सब तबहीं ।

साधुअवज्ञा तुरत भवानी ।

कर कल्याण अखिल कै हानी ।

रावन जबहि विभीषनु त्यागा ।

भयउ बिभव विनु तबाहि अभागा ।

असें म्हणून जेव्हां विभीषण निघाला तेव्हां तत्क्ष-

णीच राक्षसांवर प्रेतकळा छावली. हे पार्वति ! संतांची अवज्ञा ही तत्काल अखिल कल्याणांचा न्हास करिते. विभीषणाने रावणाचा त्याग केला तेव्हाच तो अभागी वैभवशून्य झाला.

चलेउ हराषि रघुनायक पाहीं ।
करत मनोरथ बहु मन माहीं ।
देखिहउँ जाइ चरन-जल-जाता ।
अरुन मृदुल सेवक-सुख-दाता ।

रामचंद्राकडे आनंदाने जात असतां विभीषण आपल्या मनांत अनेक मनोरथ करूं लागला. तो म्हणाला, मी आतां जाऊन तीं आरक्त, मृदुल आणि सेवकसुखदायक अशीं प्रभूंचीं चरणकमलें पाहीन.

जे पद परसि तरी रिषिनारी ।
दंडक-कानन-पावन-कारी ।
जे पद जनकसुता उर लाये ।
कपट-कुरंग-संग धर धाये ।
हर-उर-सर-सरो-ज पद जैई ।
अहो भाग्य मै देखिहउँ तेई ।

ज्या चरणांच्या स्पर्शाने गौतमपत्नी उद्धरिली, ज्यांनीं दंडकारण्यास पावन केलें, जे चरण जानकीनें हृदयांत वागाविले, जे कपटमृगाच्या मार्गे त्याला धरण्यासाठीं धांवले, असे ते शंकराच्या हृदयरूप सरोवरांतील कमलाप्रमाणें असलेले पाय आतां माझ्या दृष्टीस पडतील. धन्य माझे भाग्य !

दो०-जिन्ह पायन्ह के पादुकन्हि भरत
रहे मन लाइ । ते पद आजु बिलोकिहउँ
इन्ह नयनन्हि अब जाइ ॥ ४२ ॥

ज्या चरणपादुकांचे ठायीं आपलें मन तल्लीन करून भरत राहिला आहे ते मी आज जाऊन ह्या नेत्रांनीं अवलोकन करीन.

चौ०-एहिविधि करत सप्रेम विचारा ।
आयउ सपादि सिंधु एहि पारा ।
कपिन्ह बिभीषनु आवत देखा ।
जाना कोउ रिपुदूत बिसेखा ।
ताहि राखि कपीस पहिं आये ।
समाचार सब ताहि सुनाये ।

ह्याप्रमाणें प्रेमपूर्वक विचार करीत आहे तोंच तो एकदम समुद्राच्या पैलतीराला पोचला. वानरांनीं

विभीषण आलेला पाहिला तेव्हां त्यांस तो रिपूचा कोणी शेलका दूत असावा असें वाटलें. त्याला तेथेंच उभा करून ते सुग्रीवाकडे आले, आणि त्यांनीं त्याला सर्व वर्तमान कथन केलें.

कह सुग्रीव सुनहु रघुराई ।
आवा मिलन दसानन भाई ।
कह प्रभु सखा बूझिये काहा ।
कहइ कपीस सुनहु नरनाहा ।

सुग्रीव म्हणाला, 'हे रघुराय ! रावणाचा बंधु आपणांस भेटण्याकरितां आला आहे.' तेव्हां प्रभु म्हणाले, 'मित्रा ! तर मग तुझा सल्ला काय ? सुग्रीव म्हणाला, हे नरपते ! ऐका.

जानि न जाइ निसा-चर-माया ।
कामरूप केहि कारन आया ।
भेद हमार लेन सठ आवा ।
राखिय बाँधि मोहि अस भावा ।

या राक्षसांचा इद्विलसपणा अगदीं बेमालुम असतो. त्यांना स्वेच्छेनें कोणतीहि रूप धारण करितां येतात. विभीषण कोणत्या कारणास्तव आला आहे कोण जाणे ! तो लुच्चा आपलें गुपित काढण्यासाठीं हि आला असेल. त्याला बांधून ठेवावा असें माझे मत आहे.

सखा नीति तुझ नीकि विचारी ।
मम पन सरनागत-भय-हारी ।
सुनि प्रभुबचन हरष हनुमाना ।
सरनागतबच्छल भगवाना ।

राम म्हणाले, 'मित्रा ! तूं नीति तर ठीक सांगितलीस. परंतु शरणागतास अभय हा माझा बाणा आहे.' तें प्रभूचें वचन ऐकतांच मारुतीस हर्ष झाला, कारण भगवंताची शरणागतवत्सलता.

दो०-सरनागत कहूँ जे तजहिँ निज
अनहित अनुमानि । ते नर पावँर
पापमय तिन्हहिँ बिलोकत हानि ॥ ४३ ॥

(राम म्हणाले) "आपलें अनहित होईल म्हणून जे शरणागतास दूर लोटतात ते नर नीच आणि पापात्मे होत. अशांना नुसतें पाहिलें तरी देखील हानि होते.

चौ०-कोटि बिप्रबध लागाहि जाहू ।
आये सरन तजउँ नहिँ ताहू ।

सनमुख होइ जीव मोहि जवहीं ।
जनम कोटि अघ नासहिँ तवहीं ।

ज्याच्या हातून कोट्यवाधि ब्रह्महत्या घडल्या आहेत तोदेखील मला शरण आल्यास मी त्याचा त्याग करणार नाही. जीवमात्र जेव्हां मला शरण येतो तेव्हां त्याच्या कोट्यवाधि जन्मांच्या पातकांचा मी सूड उगविणारच.

पापवंत कर सहज सुभाऊ ।
भजनु मोर तोहि भाव न काऊ ।
जौँ पै दुष्ट हृदय सोइ होई ।
मोरे सनमुख आव कि सोई ।

पापवंताचा मूळ स्वभावच हा की, त्याला माझी भक्ति कधीच रुचत नाही. विभीषण जर दुरात्मा असता तर तो मला शरण आला असता काय ?

निर्मल मन जन सो मोहि पावा ।
मोहि कपट छल छिद्र न भावा ।
भेद लेन पठवा दससीसा ।
तबहुँ न कळु भय हानि कपीसा ।

ज्याचें अंतःकरण शुद्ध आहे अशा माझ्या दासाला माझी प्राप्ति होते. मला पीळपेच, छळ, छिद्र यांचा मोठाच तिटकारा वाटतो. समजा की, रावणानें जरी त्याला आपलीं विंगें फोडण्यासाठीं पाठविलें असलें तरीहि, सुग्रीवा ! त्यांत भीति किंवा हानि मला कांहींच दिसत नाही.

जग महुँ सखा निसाचर जेते ।
लछिमनु हनइ निमिष महुँ तेते ।
जौँ सभति आवा सरनाई ।
राखिहउँ ताहि प्रान की नाई ।

हे मित्रा ! जेवढे म्हणून जगांत निशाचर असतील त्या सर्वांचा लक्ष्मण निमिषमात्रांत निःपात करील, आणि जर तो मला भिऊन शरण आला असेल तर त्याला मी आपल्या प्राणासारखा जपेन. ”

दो०-उभय भाँति तोहि आनहु हँसि कह
कृपानिकेत । जय कृपालु कहि कपि
चले अंगद-हनू-समेत ॥ ४४ ॥

कृपानिधान श्रीरामचंद्र हास्य करून पुन्हां म्हणाले, ‘ तो दोहोंपैकी, (शरणागत किंवा हेर) कोणीहि असो, त्याला घेऊन या. ’ अशी आज्ञा होताच अंगद, हनुमंतां यांसह सर्व वानर कृपालु श्रीरामाचा जयघोष करून निघाले.

चौ०-सादर तोहि आगे करि बानर ।
चले जहाँ रघुपति करुनाकर ।

त्यांनीं विभीषणास आदरपूर्वक पुढें करून कऱ्हाणकर रघुपतीकडे आणलें.

दूरिहिँ तेँ देखे दोउ भ्राता ।
नयनानंददान के दाता ।
बहुरि राम छविधाम बिलोकी ।
रहेउ ठठुकि एकटक पल रोकी ।

नयनांस आनंददायक असे ते उभय बंधू विभीषणानें लावून पाहिले. रूपनिधान रामचंद्रास पाहतांच तो एकसारखा टक लावून पापण्याहि न हालवितां पांढू लागला.

भुज प्रलंब कंजारुनलोचन ।
स्यामल गात प्रनत-भय-मोचन ।
सिंहकंध आयतउर सोहा ।
आनन अमित-मदन-मन मोहा ।
नयन नीर पुलकित अति गाता ।
मन धरि धीर कही मृदु बाता ।

आजानुबाहु, कमलाप्रमाणें आरक्त नेत्र असलेला, श्यामगात्र, शरणागतभयहरण, सिंहस्कंध, विशालवक्ष व अमित मदनांच्याहि मनांस आपल्या मुखानें मोहित करणारा, अशा त्या सुंदर प्रभूस अवलोकन करीत असतां त्याच्या सर्व शरीरावर रोमांच उभे राहून त्याचे नेत्र अश्रूंनीं भरून आले, व तो मृदु शब्दांनीं म्हणालाः—

नाथ दसानन कर मैँ भ्राता ।
निसि-चर-बंस-जनम सुरत्राता ।
सहज पापप्रिय तामसदेहा ।
जथा उलूकहीँ तम पर नेहा ।

हे सुररक्षक प्रभो ! राक्षसकुलसंभूत असा मी रावणाचा भ्राता आहे. ज्याप्रमाणें उलूकाचें रात्रीवर प्रेम असतें तद्वत् साहजिकपणेंच ह्या तमोगुणप्रधान राक्षसयोनीचीं पापाकडे प्रवृत्ति असते.

दो०-सवन सुजसु सुनि आयउँ प्रभु
भंजन भवभीर । त्राहि त्राहि आरति-
हरन सरन सुखद रघुवीर ॥ ४५ ॥

हे भवभयभंजन प्रभो ! आपलें सद्यश्च ऐकून मी आलों आहे. हे आर्तिहरणा ! शरणागतसुखदा ! रघुवीरा ! माझें रक्षण कर.

चौ०—अस कहि करत दंडवत देखा ।
तुरत उठे प्रभु हरष विसेखा ।
दनि वचन सुनि प्रभु मन भावा ।
भुज बिसाल गहि हृदय लगावा ।
अनुजसहित मिलि ढिग बैठारी ।
बोले वचन भगत-भय-हारी ।

असे म्हणून त्यानें दंडवत घातला. प्रभूस विशेष हर्ष होऊन ते ताबडतोब उठले. त्याचें दीन वचन ऐकून प्रभूचें मन संतुष्ट झालें. त्यांनीं त्याला आपल्या विशाल भुजांनीं कवटाळून हृदयाशीं धरिलें. लक्ष्मणा-सहित सर्वांना विभीषण भेटला. नंतर भक्तभयहरण प्रभु त्याला आपल्याजवळ बसवून म्हणाले—

कहु लंकेस सहित परिवारा ।
कुसल कुठाहर वास तुझारा ।
खलमंडली बसहु दिनु राती ।
सखा धर्म निब्रह्म केहि भांती ।
मैं जानउँ तुझारि सब रीती ।
आति नयनिपुन न भाव अनीती ।

हे लंकापते विभीषणा ! सांग, परिवारासहवर्तमान तूं कुशल आहेसना ! तुला आंगळ वर्तीत वास्तव्य करावें लागत आहे. मित्रा ! अहोरात्र दुष्टांची साथ-संगति असल्यामुळें तुझ्या धर्माचा कसा निभाव लागत असेल ! मला तुझी सर्व चर्चा माहीत आहे. तूं अत्यंत नीतिनिपुण म्हणून तुला अनीति अगदींच खपत नाहीं.

बरु भल बास नरक कर ताता ।
दुष्ट संग जानि देइ बिधाता ।

बाबा रे ! विधात्यानें दुष्टांची संगति मात्र देऊं नये. त्यापेक्षां नरकवास पुरवला.

अब पद देखि कुसल रघुराया ।

जौं तुझ कीन्हि जानि जन दाया ।

विभीषण म्हणाला, “ हे रघुराय ! आपण मला आपला दास जाणून कृपा केली आणि हे चरण दाखविले त्यायोगेंकरून मी खरा कुशल आजच झालों.

दो०—तब लगि कुसल न जीव कहूँ सप-
नेहुँ मन विस्राम । जब लगि भजत
न राम कहूँ सोकधाम तजि काम ॥४६॥

जोंपर्यंत शोकमूल जो काम त्याचा त्याग करून जीव रामाचें भजन करीत नाहीं, तोंपर्यंत त्याच्या मनास स्वप्नांतदेखील शांति किंवा सौख्य मिळणार नाहीं.

चौ०—तब लगि हृदय बसत खल नाना ।
लोभ मोह मत्सर मद माना ।
जब लगि उर न बसत रघुनाथा ।
धरे चापसायक कटि भाथा ।

जोंपावेतों कमरेस भाता आणि हातांत धनुष्यबाण धारण केलेंलें रामरूप हृदयांत वास करीत नाहीं तोंपावेतों लोभ, मोह, मत्सर, मद, मान इत्यादि अनेक दुष्ट विकार हृदयांत वास करितात.

ममता तरुनतमी आँधियारी ।

राग द्वेप उलूक सुखकारी ।

तब लगि बसत जीव मन माही ।

जब लगि प्रभु-प्रताप-रवि नाही ।

जोंपर्यंत रामप्रतापसूर्य उदयंगत होत नाहीं तोंपर्यंतच राग व द्वेप ह्या उलूकांना सुख देणारी मम-तारूप घोर अंधारी रात्र जीवाच्या मनांत वास करिते.

अब मैं कुसल भिटे भय भारे ।

देखि राम पदकमल तुझारे ।

तुझ कृपाल जा पर अनुकूला ।

ताहि न व्याप त्रिविध भवसूला ।

हे रामा ! आपलें पदकमल पाहून आज माझा भयभार नष्ट होऊन मी सुखी झालों आहे. हे दया-घन ! आपण ज्याला अनुकूल झालां त्याला त्रिविध-तापापासून होणारी व्यथा बाधत नाहीं.

मैं निसिचर अति-अधम-सुभाऊ ।

सुभ आचरनु कीन्ह नहिँ काऊ ।

जासु रूप मुनिध्यान न आवा ।

तोहि प्रभु हरषि हृदय मोहि लावा ।

ज्यानें कधींच सदाचरण केलें नाहीं अशा अत्यंत अधम स्वभावाच्या राक्षसाला मला, ज्याचें रूप मुनिजनांच्याहि ध्यानांत येत नाहीं, त्या प्रभूनें आनं-दानें हृदयाशीं कवटाळावें !

दो०—अहो भाग्य मम अमित अति राम
कृपासुख-पुंज । देखेउँ नयन विरंचि
सिवसेव्य जुगल-पद-कंज ॥४७॥

हे कृपासुखनिधान रामचंद्रा ! ब्रह्मदेव आणि महेश ह्यांनाहि सेव्य अशीं आपलीं पदकमलयुगुलें मला पाहण्यास मिळालीं, अहो ! हे माझे अमित थोर भाग्य आहे.

चौ०—सुनहु सखा निज कहउँ सुभाऊ ।
जान भुसुंङि संभु गिरिजाऊ ।
जौं नर होइ चराचरद्रोही ।
आवइ सभय सरन तकि मोही ।
तजि मद मोह कपट छल नाना ।
करउँ सद्य तेहि साधुसमाना ।

राम ह्मणाले, मित्रा ! ऐक. मी माझा स्वभाव जुला सांगतों. भुसुंङी, शंकर आणि पार्वती हे तो जाणतात. नर चराचर विश्वाचा द्वेषा असला आणि तो जर मद, मोह, कपट, छल इत्यादिकांचा त्याग करून मला भयानें शरण आला तर त्यास देखील मी तत्काळ साधुसमान करितों.

जननी जनक बंधु सुत दारा ।
तनु धन भवन सुहृद परिवारा ।
सब कै ममताताग बटोरी ।
मम पद मनहि बाध बरि डोरी ।
समदरसी इच्छा कछु नाही ।
हरष सोक भय नहि मन माही ।
अस सज्जन मम उर बस कैसे ।
लोभीहृदय वसइ धन जैसे ।

जननी, जनक, बंधु, सुत, दारा, तनु, धन, गृह, सुहृद, परिवार इत्यादि सर्वाविषयी असलेल्या ममता-रूप तागाची मजबूत दोरी वळून व तिने आपल मन माझ्या चरणांशी बांधून समदृष्टि, निष्काम, अशोक, निर्भय, निरानंद होऊन राहणारा जो सज्जन तो कृपणाच्या मनांत जसे धन वास करितें तद्वत् माझ्या हृदयांत वास करितो.

तुह्म सारिखे संत प्रिय मोरे ।
धरउँ देह नहि आन निहोरे ।

तुझ्यासारखे संत हे मला प्रिय आहेत. माझा अवतारच त्यांच्याकरिता आहे. त्याला दुसरें कांहीं एक कारण नाही.

दो०—सगुनउपासक पर-हित-निरत-नीति-
दृढ-नेम । ते नर प्रानसमान मम जिन्ह
के द्विज-पद-प्रेम ॥ ४८ ॥

सगुणोपासक, परहिताविषयी तत्पर, नीतिनियमां-मध्ये अचल आणि ज्यांच 'द्विजपदांचे ठायी प्रेम

१ लंकेतें द्विज एरव्हीं पोचणारच कसा ? म्हणून वाटतें कीं या शब्दानें मारुतीचें द्विजरूप ध्वनित होतें. हें गृहति झाल्यास मारुति व विभीषण यांच्यामध्ये ठरलेल्या संधीस रामानें संमति दर्शविली हेंहि निष्पन्न होतें.

आहे, असे लोक मला प्राणाप्रमाणें प्रिय होतात.

चौ०—सुनु लंकेस सकल गुन तोरे ।
ता ते तुह्म अतिसय प्रिय मोरे ।
रामवचन सुनि बानरजूथा ।
सकल कहहि जय कृपावरूथा ।

हे लंकापते ! ऐक. तुझ्यामध्ये हे सर्व गुण आहेत. म्हणूनच तूं मला अतिशय प्रिय आहेस. 'हें रामाचें भाषण ऐकून वानरसमूह "जय दया-निधान" असा एकच घोष करूं लागले.

सुनत विभीषणु प्रभु कै वानी ।
नहि अघात स्रवनामृत जानी ।
पदअंबुज गाहि बाराहि बारा ।
हृदय समात न प्रेमु अपारा ।

श्रवणामृतानें परिप्लुत असें प्रभूचें भाषण ऐकत असतां विभीषणाची तृप्ति होईना. वारंवार तो प्रभूचीं पदकमलें धरूं लागला. त्याचें अपार प्रेम हृदयांत मावेनासें झालें.

सुनहु देव स-चराचर-स्वामी ।
प्रनतपाल उर-अंतर-जामी ।
उर कछु प्रथम वासना रही ।
प्रभु-पद-प्रीति-सरित सो बही ।
अब कृपाल निजभगति पावनी ।
देहु सदा सिव-मन-भावनी ।

तो म्हणाला 'हे चराचरस्वामी ! प्रणतवत्सला ! सर्वातिव्यापका देवा ! ऐका. प्रथम कांहीं एक मनांत वासना (लंकेच्या राज्याची) होती ती प्रभुपदप्रीति-सरितेमध्ये वाहून गेली. आतां हे दयालु ! शंकराचे मनाला आनंद देणारी जी आपली पावन भक्ति ती मला द्यावी.'

एवमस्तु कहि प्रभु रनधीरा ।
मांगा तुरत सिंधु कर नीरा ।
जदपि सखा तव इच्छा नाही ।
मोर दरसु अमोघ जग माही ।
अस कहि राम तिलक तेहि सारा ।
सुमनवृष्टि नभ भई अपारा ।

रणधीर प्रभूनी 'तथास्तु' म्हणून ताबडतोब समुद्रोदक मागाविलें. ते ह्मणाले, 'मित्रा ! जरी तुझी इच्छा नाही तरी या जगांत माझें दर्शन हें अमोघ आहे.' असें म्हणून रामचंद्रांनीं विभीषणाला लंकेचा राजा म्हणून अभिषेक केला. तेव्हां आकाशातून अपार पुष्पवृष्टि झाली.

दो०—रावनक्रोध अनल निजस्वास संमीर
प्रचंड । जरत बिभीषण राखेउ दीन्हेउ
राजु अखंड ॥ ४९ ॥

दीर्घश्वासरूप प्रचंड वायूनें पेटलेल्या रावणाच्या
क्रोधाग्नीत बिभीषण दग्ध होत असतां त्यास अखंड
राज्य देऊन रामांनीं वांचविलें.

दो०—जो संपत्ति सिव रावनहिं दीन्हि
दिये दसमाथ । सोइ संपदा बिभीषणहिं
सकुचि दीन्हि रघुनाथ ॥ ५० ॥

जी संपत्ति दहा शिरांसह शंकरांनीं रावणास
अर्पण केली होती तीच संपत्ति बिभीषणास रघुनाथांनीं
फार संकोचानें अर्पण केली. '

चौ०—अस प्रभु छाडि भजाहिं जे आना ।
ते नर पसु बिनु पूछ बिषाना ।
निजजन जानि ताहि अपनावा ।
प्रभुसुभाव कपि-कुल-मन भावा ।

अशा प्रभूस विन्मुख होऊन जे अन्य देवतांचें
भजन करितात ते नर पुच्छविषाणहीन पशु समजावेत.
आपला दास जाणून रामांनीं बिभीषणाचा अङ्गी-
कार केला हा प्रभूचा स्वभाव सर्व कर्पीच्या मनास
आवडला.

पुनि सर्वज्ञ सर्व-उर-वासी ।
सर्वरूप सबराहित उदासी ।
बोले बचन नीति-प्रति-पालक ।
कारनमनुज दनुज-कुल-घालक ।

नंतर सर्वज्ञ, सर्वातिव्यापी, सर्वरूप, सर्वातीत,
उदासीन, नीतिप्रतिपालक, मायामनुष्य, दैत्यकुल-
घातक असे श्रीराम म्हणाले—

सुनु कपीस लंकापाति बीरा ।
केहि बिधि तरिय जलाधि गंभीरा ।
संकुल मकर उरग झष जाती ।
अतिअगाध दुस्तर सब भोंती ।

सुग्रीवबिभीषणवीर हो ! ऐका. मकर, सर्प,
मत्स्य, इत्यादि अनेक जातीच्या जलजीवांनीं भर-
लेला अत्यंत अगाध आणि सर्वतोपरी दुस्तर असा
हा गंभीर सागर कसा बरें तरून जातां येईल ?

१ या संकोचाचें कारण आमच्या मानसहंसांत
विस्तारपूर्वक दर्शविलेलें दिसेल.

कह लंकेस सुनहु रघुनायक ।
कोटि-सिंधु-सोषक तव सायक ।
जयापि तदपि नीति अस गाई ।
बिनय करिय सागर सन जाई ।

ह्यावर लंकापाति बिभीषण म्हणाला, हे रघु-
नायका ! ऐका. जरी आपला बाण कोट्यवाधि
समुद्रांना शोषून टाकणारा आहे, तथापि नीतिदृष्ट्या
सागराजवळ जाऊन त्याची प्रार्थना करणें उक्त
होईल.

दो०—प्रभु तुझार कुलगुरु जलाधि
कहिहि उपाय विचारि । बिनु प्रयास
सागर तरिहि सकल-भालु-कपि-धारि ॥ ५१ ॥

हे प्रभो ! सागर आपला कुलगुरु (सगरपुत्रांनीं
खोदला आहे म्हणून) आहे. तो विचारपूर्वकच
उपाय सांगेल, आणि तेणेंकरून सर्व वानर आणि
ऋक्षसैन्य प्रयासावांचून सागरोलंघन करील.

चौ०—सखा कही तुझ नीकि उपाई ।
करिय दैव जौ होइ सहाई ।

राम म्हणाले, मित्रा ! तूं उपाय तर ठीक सुच-
विलास. आतां त्याचप्रमाणें मीं करितों. पण दैवा-
चाहि पाठिंबा मनाच्या मनोऱ्यास हवाच.

मंत्र न यह लछिमन मन भावा ।
रामबचन सुनि अतिदुख पावा ।
नाथ दैव कर कवन भरोसा ।
सोखिय सिंधु करिय मन रोसा ।
कादरमन कहूँ एक अधारा ।
दैव दैव आलसी पुकारा ।

ही मसलत लक्ष्मणाच्या पसंतीला आली नाहीं.
रामाचें (हताशपणाचें) वचन ऐकून त्याला फार
दुःख झालें. (तो म्हणाला) ' एक तर भेकाडांच्या
मनाचा एकमेव आधार म्हणजे दैव, किंवा दैवाची
पुकार करणारे दुसरे ते आलशीगव्जू. दैवावर कसला
हवाला ! बस, मन खंबीर ठेवावें आणि समुद्र साफ
कोरडा ठणठणीत करून सोडावा. '

सुनत बिहँसि बोले रघुबीरा ।
ऐसइ करब धरहु मनु धीरा ।
अस कहि प्रभु अनुजाहि समुझाई ।
सिंधुसमीप गये रघुराई ।

लक्ष्मणाचा तो कडा जबाब ऐकून रघुवीर हंसून

म्हणाले, “ असेंच करीन बरें; मन स्वस्थ असूं दे.”
असें म्हणून प्रभूनें लक्ष्मणाची समजूत घातली व
श्वराज सिंधुतीरावर गेले.

प्रथम प्रनाम कीन्ह सिरु नाई ।
बैठे पुनि तट दर्भ डसाई ।
जबहिं बिभीषण प्रभु पाहिं आये ।
पाछे रावन दूत पठाये ।

प्रभूर्तो जाऊन प्रथमतः समुद्राला प्रणाम केला व
नंतर ते त्याच्या तीरावर दर्भासन घालून बसले.
इकडे जेव्हां बिभीषण प्रभूकडे जाण्यास निघाला
तेव्हां त्याच्या मागोमाग रावणानें हेर खाना केले.

दो०—सकल चरित तिन्ह देखे धरे कपट
कपिदेह । प्रभुगुन हृदय सराहहिं
सरनागत पर नेह ॥ ५२ ॥

त्या दूतांनीं आपल्या मायेनें कपिदेह धारण करून
तो इत्थंभूत प्रकार पाहिला, व प्रभूच्या शरणागत-
वत्सलत्वाची ते आपल्या मनांत वाखाणणी करूं लागले.

चौ०—प्रगट बखानहिं रामसुभाऊ ।
अतिसप्रेम गा बिसरि दुराऊ ।
रिपु को दूत कपिन्ह तब जाने ।
सकल बांधि कपीस पाहिं आने ।

(अखेरीस रहावेना तेव्हां) ते उघड उघड राम-
चंद्राच्या स्वभावाची प्रशंसा करूं लागले, आणि
अत्यंत प्रेमभरांत त्यांना त्यांच्या मायेचाहिं विसर
पडला. (अर्थात्च त्यांचा राक्षसदेह व्यक्त झाला.)
तेव्हां हे रावणाचे दूत आहेत असें वानरांनीं ताडले,
व त्यांनीं त्या सर्वांना जखडून सुग्रीवाकडे नेले.

कह सुग्रीव सुनहु सब वानर ।
अंगभंग करि पठवहु निसिचर ।
सुनि सुग्रीवचचन कपि धाये ।
बांधि कटक चहुं पास फिराये ।

सुग्रीव म्हणाला, “ हे सर्व वानर हो ! ऐका.
ह्या राक्षसांना विद्रूप करून परत पाठवा.” याप्रमाणें
सुग्रीवाची आज्ञा ऐकतांच कपी धांवले आणि
त्यांच्या मुसक्या बांधून आपल्या सैन्याच्या भोंवतीं
त्यांनीं त्यांची धिंड काढली.

बहु प्रकार मारन कपि लागे ।
दीन पुकारत तदापि न त्यागे ।

जो हमार हर नासा काना ।
तेहि कोसलाधीस कै आना ।

कपी त्यांस अनेक प्रकारें चौदावें रत्न दाखवीत,
तेव्हां ते दीनवाणें आक्रोश करीत. तथापि कपी
त्यांस सोडीनात. (अखेरीस ते म्हणाले) जो आमचें
नाककान कापील त्यास कोसलाधिपतीचीच शपथ
आहे.

सुनि लछिमन सब निकट बोलाये ।
दया लागी हांसि तुरत छोडाये ।
रावन कर दीजेहु यह पाती ।
लछिमनबचन बांचु कुलघाती ।

त्यांचा आक्रोश ऐकून लक्ष्मणानें त्या सर्वांस
जवळ बोलाविलें. लक्ष्मणास त्यांची दया आली,
आणि त्यानें हसून त्यांस लागलीच मुक्त केलें.
लक्ष्मणानें त्यांस आज्ञा केली कीं, खुद्द रावणाचे
हातांत हैं पत्र द्या, आणि “ हे कुलघातक्या, लक्ष्म-
णाची ही लकीर तर वाच ! ” असें त्यास सांगा.

दो०—कहेहु मुखागर मूढ सन मम संदेस
उदार । सीता देइ मिलहु न त आवा
काल तुह्यार ॥ ५३ ॥

आणखीहि त्या मुजोर मूर्खांस त्याच्याच कल्या-
णाचा असा रोकडा निरोप तोंडीं सांगा कीं, सतिश
परत पाठवून शरण ये. नाहीतर तुझा काळ येऊन
ठेपला समज.

चौ०—तुरत नाइ लछिमनपद माथा ।
चले दूत वरनत गुनगाथा ।
कहत रामजसु लंका आये ।
रावनचरन सीस तिन्ह नाये ।

ते दूत लक्ष्मणाच्या पायांवर डोकीं ठेवून लागलींच
निघाले व रामाच्या यशाचें व गुणांचें वर्णन करीत
लंकेस येऊन त्यांनीं रावणास प्रणाम केला.

बिहिसि दसानन पूछी बाता ।
कहसि न सुक आपानि कुसलाता ।
पुनि कहु खबरि बिभीषण केरी ।
जाहि मृत्यु आई आति नेरी ।
करत राजु लंका सठ त्यागी ।
होइहि जव कर कीट अभागी ।

तेव्हां रावण हसून त्यांना हकीकत विचारूं
लागला. “ हे शुका ! तूं आपलें कुशल कां सांगत

नाहींस ? तसच विभीषणाचाहि समाचार मला सांग.
त्याचें मरण तर अगदींच जवळ आहे आलें. मूर्खानें राज्य
करीत असतां लंका सोडली. त्या करंठ्याची जवांतल्या
किड्याप्रमाणें गति होणार. (धान्याबरोबर किडाहि
भरडला जाणार.)

पुनि कहु भालु कीस कटकई ।
काठिन कालप्रेरित चलि आई ।
जिन्ह के जीवन्ह कर रखवारा ।
भयउ मृदुलचित सिंधु बेचारा ।
कहु तपसिन्ह कै बात बहोरी ।
जिन्ह के हृदय त्रास अति मोरी ।

पुन्हां दुर्धर काळाच्या प्रेरणेनें चालून आलेल्या
वानरक्रक्षसैन्यासंबंधाचीहि हकीकत सांग. विचारा
मोमदिल सागर तरी त्यांच्या प्राणांचा रक्षक झाला !
तसेंच त्या तपस्व्यांचीहि कांहीं बातमी सांग. त्यांच्या
चित्तास तर माझ्या मुळें फारच घत्राट होत असेल.

दो०—की भइ भेंट कि फिरि गये सवन
सुजहु सुनि मोरे । कहसि न रिपु-
दल-तेज-बल-बहुत चकित चित तोर । ५४।

त्यांची तुक्षी गांठ तरी पडली की नाही ? की ते
माझा सत्राटा ऐकून परत फिरले ? शत्रूंच व त्यांच्या
सैन्यांचें तेज व बल कांहींच कसें सांगत नाहीस ? तूं
तर मनांत फारच भेदरलासा दिसतोस. ”

चौ०—नाथ कृपा करि पूछेहु जैसे ।
मानहु कहा क्रोध तजि तैसे ।
मिला जाइ जब अनुज तुझारा ।
जातहिँ राम तिलक तेहि सारा ।

शुक म्हणाला, “हे नाथ ! आपण जसें कृपा करून
विचारलें तसें रुध्न न होतां आमचें बोलणें तरी पुरतें
ऐकून घ्या. आपला धाकटा भाऊ विभीषण त्यांना
जाऊन मिळाल्यानंतर रामांनीं त्यास भेटिसरशीं
लंकेचा राज्याभिषेक केला.

रावनदूत हमहिँ सुनि काना ।
कपिन्ह बाँधि दीन्हे दुख नाना ।
स्रवन नासिका काटन लागे ।
रामसपथ दीन्हे हम त्यागे ।

आम्हीं रावणाचे दूत आहों असें कांनी पडतांच
वानरांचा बडगा फिरला. आम्हांस बांधून त्यांनीं
नानाप्रकारें उधडले व ते आमचे नाककान कापूं

लागले. परंतु आम्हीं त्यांस रामाची शपथ घातली
तेव्हां काठ आमची सुटका झाली.

पूछेहु नाथ रामकटकई ।
बदन कोटिसत वरनि न जाई ।
नानावरन भालु-कपि-धारी ।
विकटानन विसाल भयकारी ।

महाराज ! रामाच्या सैन्याबद्दल आपण विचारल
खरें, परंतु त्याचें वर्णन करण्यास पुरेशीं तोंडेच
आम्हांस नाहीत. त्या सैन्यांत नाना वर्णांचे, विक्राळ
वदनांचे, विशाल आणि भयंकर असे क्रक्ष आणि
वानर आहेत.

जेहि पुर दहेउ हतेउ सुत तोरा ।
सकल कपिन्ह मँहे तेहि बल थोरा ।
आमितनाम भट काठिन कराला ।
अ-मित-नाग-बल बिपुल विसाला ।

ज्यानें लंका जाळून आपल्या पुत्राचा वध केला
तो सर्वांच्या मानानें दिमतीत अगदींच कस्पट आहे.
त्या अक्राळविक्राळ, विशाल आणि शूर योद्ध्यांचा
अगणित नांवें असून असंख्य हत्तींएवढें त्यांचें विपुल
बल आहे.

दो०—द्विविद मयंद नील नल अगदादि
विकटासि । दधिमुख केहरि कुमुद गव
जामवंत बलरासि ॥ ५५ ॥

द्विविद, मयंद, नील, अंगद, विकटहास्य, दधि-
मुख, केसरी, कुमुद, गव, जामवंतप्रभृति वीर
यांना तर बळाच्या नुसत्या वखारीच समजा.

चा०—ए कपि सब सुग्रीवसमाना ।
इन्ह सम कोटिन्ह गनइ को नाना ।
रामकृपा अ-तुलित-बल तिन्हही ।
तृणसमान त्रैलोकहिँ गनही ।
अस मै स्रवन सुना दसकंधर ।
पदुम अठारह जूथप बंदर ।

हे सर्व कपी सुग्रीवतुल्य पराक्रमी आहेत, आणि
यांच्यासारखे तेथें कोट्यवधि आहेत. त्यांची गणती
तरी कोण करणार ? रामाच्या कृपेनें त्यांना अतुलित
बल प्राप्त झालें आहे. त्रैलोक्यास देखील ते तृणतुल्य
लेखतात. हे दशकंधरा ! मीं असें ऐकलें आहे
कीं, वानरांचे नुसते सेनापतीच निव्वळ अठरा पद्म
आहेत.

नाथ कटक महुँ सो कपि नाहीँ ।
जो न तुम्हहिँ जीतइ रन माहीं ।
परमक्रोध मीजहिँ सब हाथा ।
आयसु पै न देहिँ रघुनाथा ।

सरकार ! त्या सैन्यांत असा एकहि वानर नाही
की जो आपणांस रणांत पुरून उरणार नाही. ते सर्व
अत्यंत भयंकर खुमखुमीने सारखे बोटेंहात चोळीत
आहेत. पण रघुनाथ त्यांना फर्मानच देत नाहीत.

सोषहिँ सिंधु सहितझपव्याला ।
पूरहिँ न त भरि कुधर विसाला ।
मर्दि गर्द मिलवहिँ दससीसा ।
ऐसेइ वचन कहहिँ सब कीसा ।
गर्जहिँ तर्जहिँ सहज असंका ।
मानहुँ ग्रसन चहतहहिँ लंका ।

ते वानर असें बोलत आहेत की, मत्स्य, सर्प
इत्यादि जलचरांसह सागराला शुष्क करून टाकूं;
नाहींतर विशालपर्वत टाकून त्याला भरून काढूं
आणि रावणाची गठडी वद्धून त्याचा चक्काचूर
उडवूं. ते जात्याच निःशंक असल्यामुळे गर्जना करून
एकमेकांना इरेस पेटवीत आहेत. पाहणारांस वाटतें
की, जणुं काय ते लंकेला गट्ट करण्याच्याच बेतांत
आहेत.

दो०—सहज सूर कपि भालु सब पुनि
सिर पर प्रभु राम । रावन काल काटि
कहुँ जीति सकहिँ संग्राम ॥ ५६ ॥

सर्व वानर व ऋक्ष जात्याच सूर असून शिवाय
त्यांच्या शिरावर श्रीराम आहेत. रावणा ! ते कोट्य-
वाधि काळांस देखील रणांत जिंकू शकतील.

चौ०—राम-तेज-बल-बुधि विपुलाई ।
सेष सहससत सकहिँ न गाई ।
सक सर एक सोखि सत सागर ।
तव भ्रातहिँ पूछेउ नय नागर ।
तासु वचन सुनि सागर पाहीं ।
मौगत पंथ कृपा मन माहीं ।

श्रीरामाच्या तेजबलबुद्धिवैपुल्याचें वर्णन सहस्रशत
शेषहि करूं शकणार नाहीत. शेंकडों सागरांस देखील
रामाचा एकच बाण शुष्क करण्यास समर्थ आहे;
परंतु राम नीतिनिपुण व दयावंत असल्यामुळे त्यांनीं
विभीषणास विज्वारलें. त्याच्या सल्ल्याप्रमाणें ते

सागराजवळ वाट मागत आहेत, याचें कारण मात्र
त्यांचें (सागरसंबंध) ममत्वच. ”

सुनत वचन विहँसा दससीसा ।
जौँ असि मति सहायकृत कीसा ।
सहज भीरु कर वचनटढाई ।
सागर सन ठानी मचलाई ।
मूढ मृषा का करसि बडाई ।
रिपु-बल-बुद्धि-थाह भैँ पाई ।
सचिव समीत विभीषनु जा के ।
विजय विभूति कहाँ लगि ता के ।

तें भाषण ऐकून रावण हसला आणि म्हणाला,
“ अशी अकल आहे म्हणून तर वानरांचें साहाय्य
घेतलें ! जो जात्याच मेषपात्र त्याची सल्ला ऐकून
सागराशीं चापलुशी चालविली आहे ! अरे पागला !
व्यर्थ त्यांची बडेजाव काय म्हणून चालविली आहेस ?
शत्रूच्या बलाचा आणि बुद्धीचा अदमास मला कळून
चुकला. तो डरपोक विभीषण ज्याचा सचिव त्यास
ऐश्वर्य आणि विजय कोटपर्यंत ?

सुनि खलवचन दूतारिस बाढी ।
समय विचारि पत्रिका काढी ।
रामानुज दीन्ही यह पाती ।
नाथ बचाइ जुडाबहु छाती ।
विहँसि वामकर लीन्ही रावन ।
सचिव बोलि सठ लाग वचावन ।

रावणाचें तें खवचट भाषण भाषण ऐकून शुका-
चाहि संताप वाढला. त्यानें तो मौका साधून आपल्या
जवळील पत्रिका पुढें केली व म्हणाला, “ हे स्वामी !
रघुनाथाच्या धाकट्या बंधूनें हा खलिता दिला आहे.
तो वाचून आपला जीव निववून घ्या. ” रावणानें
हसून तें पत्र डाव्या हातांत घेतलें आणि सचिवास
बोलावून त्याचेकडून तो वेरड तें वाचवून घेऊं
लागला. (त्यांतील मजकूर असा)—

दो०—वातन्ह मनहिँ रिझाइ सठ जनि
घालसि कुल खीस । रामविरोध न
उवरासि सरन विष्णु अज ईस ॥ ५७
की तजि मान अनुज इव प्रभु-पद-पंक- ॥
ज-भृग । होहि कि रामसरानल खल
कुलसहित पतंग ॥ ५८ ॥

अरे, तूं शेकाचिलीपणानें कोरडी फोकीत झाडण्यांतच

मन रिझवून आपल्या कुळाची राखरांगोळी करून घेऊं नकोस. रामाशी वांधा पाडून ब्रह्माविष्णुमहेशांनी जरी तुझा कैवार घेतला, तरीदेखील तुझी धडगत होणार नाही. एकतर बेगुमानपणें विभीषणाप्रमाणें प्रभुपदकमली भुंगाप्रमाणें रत हो, नाहीतर द्राडा ! रामशरार्शीत पतंगाप्रमाणें आपल्या कुळासहित स्वतःची होळी करून धेण्यास तयार हो.

चौ०—सुनत सभय मन मुख मुसुकाई ।

कहत दसानन सबहि सुनाई ।

भूमि परा कर गहत अकासा ।

लघु तापस कर बागबिलासा ।

पत्रांतल्या त्या कानपिचक्या ऐकून रावण तर मनांत वरमलाच, पण वांझोटा आव आणून त्यान हस्तदंती दाखविली. तो सर्वांना ऐकू जाईल अशा-रीतीनें दमदायी करीत म्हणाला, भूमावर गढून पडलेल्या हातांनीं आकाशास गवसणी घालण्याप्रमाणें ह्या क्षुद्र तापसाची ही मुखमस्ती होय. ”

कह सुक नाथ सत्य सब बानी ।

समुझहु छाडि प्रकृत अभिमानी ।

सुनहु बचन मम परिहरि क्रोधा ।

नाथ राम सन तजहु विरोधा ।

अतिकोमल रघु-वीर-सुभाऊ ।

जद्यपि अखिललोक कर राऊ ।

मिलत कृपा तुझ पर प्रभु करिही ।

उर अपराध न एकउ धरिही ।

जनकसुता रघुनाथहि दीजै ।

एतना कहा मोर प्रभु कीजै ।

तेव्हां शुक्र म्हणाला, हे स्वामी ! झाली ही मखलांशी ठीकच. तरीहि पण आपण आपल्या जातीवर जाऊन घमेंडीच्या तावांत न येतां जरा विचार करावा. महाराज ! न खवळतां मी बोलतो तें ऐका. रामाशी दंगल माजवूं नका. श्रीरामचंद्र जरी सर्व लोकांचे राजे आहेत तरी त्यांचा स्वभाव अत्यंतच मुलाम आहे. आपण जाऊन त्यांना भेटतांच ते प्रभु आपल्यावर कृपा करतील, व मनामध्ये आपल्या एकाहि अपराधाचें स्मरण ठेवणार नाहीत. जानकी रघुनाथाला देऊन टाका. महाराज ! माझी इतकी बूज आपण राखाच.

जब तेहि कहा देन बैदेही ।

चरनप्रहार कीन्ह सठ तेही ।

नाइ चरन सिरु चला सो तहाँ ।

कृपासिंधु रघुनायक जहाँ ।

शुक्र 'जानकी परत करा' असें म्हणतांच त्या उल्लूनें त्याची पादपूजा केली. तेव्हां शुक्रदूतानें रावणास(अखेरचा) रामराम ठोकला व तो जो तेथून निघाला तो थेट कृपासागर रघुनाथाकडेच चालता झाला.

करि प्रनामु निजकथा सुनाई ।

रामकृपा आपनि गति पाई ।

रिषि अगस्ति के साप भवानी ।

राच्छस भयेउ रहा मुनि ज्ञानी ।

शुक्रानें रामास प्रणाम करून आपला वृत्तांत कळविला व नंतर रामकृपेनें त्याला आपली पूर्वगति प्राप्त झाली. शंकर म्हणतात, हे पार्वति ! हा शुक्र पूर्वीचा ज्ञानवंत मुनी असून अगस्ति ऋषींच्या शापामुळे राक्षस झाला होता.

बंदि रामपद बाराहि वारा ।

मुनि निजआस्रम कहूँ पगु धारा ।

रामचरणीं वारंवार वंदन करून तो शुक्रमुनी स्वाश्रमी जाऊन राहिला.

दो०—विनय न मानत जलधि जड गये
तीनि दिन बीति । बोले राम सकोप
तब भय विनु होइ न प्रीति ॥ ५९ ॥

तीन दिवस सरले तरीहि तो दिवाणा सागर रामचंद्रांचा सविनय सत्याग्रह मानीचना. तेव्हां राम वर्दळीवर येऊन म्हणाले कीं, भीतीखेरीज प्रीति

१ शुक्र हा पूर्वजन्मांचा ब्राह्मण असून त्यानें पुष्कळ राक्षसमेध केले होते. वज्रदंत नांवाचा राक्षस त्याच्या फार पाठीस लागला होता. अगस्ति मुनी एकदां शुक्राच्या आश्रमी भोजनास आले. ते ज्ञानास गेले असतां वज्रदंत त्यांच्या रूपानें शुक्राकडे येऊन म्हणाला कीं, अजमांस सिद्ध कर. इतकें सांगून तो बाहेर जाऊन गुप्त झाला. पुढें अगस्ति ऋषी येऊन भोजनास बसणार इतक्यांत वज्रदंत पुन्हां ब्रिवेष घेऊन आला आणि ऋषींस नरमांस वाढून गुप्त झाला. हे पाहून अगस्ति ऋषींनीं 'तूं राक्षस होशील' असा शुक्राला शाप दिला. परंतु नंतर ऋषींनीं दिलेल्या उःशापाप्रमाणें त्याचा रामदर्शनानें उद्धार झाला.

नार्ही.^१ (अर्थात् रास आणण्यास दृष्ट्याच हवा.)
 चौ०—लछिमन बानसरासन आनू ।
 सोखऊँ बारिधि विसिखकृसानू ।
 सठ सन विनय कुटिल सन प्रीती ।
 सहज कृपिन सन सुंदर नीती ।
 ममतारत सन ज्ञानकहानी ।
 अतिलोभी सन विराति बखानी ।
 क्रोधिहिँ सम कामिहिँ हरिकथा ।
 ऊसर बीज बये फल जथा ।

लक्ष्मणा ! चापबाण तर आण पाहूँ. आपल्या बाणानें समुद्रांतला वडवानलच मी विझवून टाकतों कसा.^२ शठाशीं नम्रता, कुटिलाशीं प्रीति, अभिजात कृपणाशीं सुंदर नीति, मायाबद्दाला ज्ञानबोध, अतिलोभ्याला वैराग्योपदेश, क्रोध्याला शांतिपाठ आणि कामीजनांना हरिकथा म्हणजे खडकाळ जमिनीत बीं पेरून पीक घेण्यासारखेंच होय.

अस कहि रघुपति चाप चढावा ।
 यह मत लछिमन के मन भावा ।
 संधानेउ प्रभु विसिख कराला ।
 उठी उदधि उर अंतर ज्वाला ।

अस म्हणून रघुपतींनीं धनुष्य चढाविलें. हा इरादा लक्ष्मणास मनापासून आवडला. प्रभूंनीं तीक्ष्ण बाणांचें संधान केल्याबरोबर समुद्राच्या अभ्यंतरांतून वडवानलाची ज्वाला फडकली.

मकर—उरग—झप गन अकुलाने ।
 जरत जंतु जलनिधि जव जाने ।
 कनकधार भरि मनिगन नाना ।
 विप्ररूप आयउ तजि माना ।

मकर, साप, मत्स्य इत्यादि जलचरसमूह होरपळून व्याकुळ होऊं लागले. हें जेव्हां सागरानें जाणलें तेव्हां मारी मस्ती सोडून ब्राम्हणरूपानें सुवर्णतबकांत नानाविध रत्नें भरून तो नजराणा घेऊन आला.

१ आम्हांस वाटतें कीं सत्याग्रहाचें हें मौलिक सूत्र आहे.

२ कवीची ही अजब कल्पना आहे; समुद्र शोषला तर त्यांतले जीव तडफडून मरणार आणि फिरून चिखलांत वानरसैन्य फसणार. त्यापेक्षां वडवानल शोषणें जास्त श्रेयस्कर. त्या योगानें जीव जगताील आणि समुद्राच्या पाण्याच्या वरचा थर गोठला म्हणजे वानरसैन्यास बर्फावरून जाण्यास आयतच फावेल.

दो०—काटेहि पइ कदली फरइ कोटि ।
 जतन कोउ सीँच । विनय न मान
 खगेस सुनु हाँटेहि पै नव नीच ॥ ६० ॥

कोट्यवाधि प्रकारें जरी पाणी घातलें तरी केळ कापल्यावरच केळीं मिळतात. तसेंच हे गरुडा ! ध्यानांत ठेव कीं कंठक माणूस सुध्या बोलानें रास येत नसतो. त्यास ओवणावयाचें तर फक्कड दाटच भरावयास हवा.

चौ०—सभय सिंधु गाहि पद प्रभु केर ।
 छमहु नाथ सब अवगुन मेरे ।
 गगन समीर अनल जल धरनी ।
 इन्ह कइ नाथ सहज जड करनी ।

तो सागर (रूपी ब्राह्मण) भयभीत होऊन प्रभूंचे चरण धरून म्हणाला, हे नाथ ! माझ्या सर्व दोषांची क्षमा करावी. हे प्रभो ! पृथ्वी, आप, तेज वायु, आकाश यांची प्रकृति जात्याच वोजड.

तव प्रेरित माया उपजाये ।
 सृष्टि हेतु सब ग्रंथान्हि गाये ।
 प्रभुआयसु जोहि कहँ जस अहई ।
 सो तेहि भाँति रहे सुख लहई ।

आपणच प्रेरित केलेल्या मायेनें ह्या पंचमहाभूतांस निर्माण केलें आहे. सर्व शास्त्रग्रंथ असेंच सांगतात कीं, ही भूतैच सृष्टीचें कारण हेत. प्रभो ! आपली ज्याला जशी आज्ञा असेल त्याप्रमाणें वागणेंच त्यास सुखाचें होतें.

प्रभु भल कीन्ह मोहि सिख दीन्ही ।
 मरजादा पुनि तुझारिय कीन्ही ।
 ढोल गवॉर सूद्र पसु नारी ।
 सकल ताडना के अधिकारी ।

प्रभूंनीं मला शिक्षा लावली हें ठीकच केलें. पण मर्यादाहि आपणच नेमून दिली आहे. नगारा, गवार, शूद्र, पशु आणि स्त्री हें सर्व शिक्षापात्रच होत.

प्रभुप्रताप मैँ जाव सुखाई ।
 उतरिहि कटकु न मोरि बडाई ।
 प्रभु आज्ञा अपेल सुति गाई ।
 करइ सो बेगि जो तुझाहिँ सुहाई ।

प्रभूंच्या प्रतापानें मी शुष्क होईन आणि सैन्य पार जाईल. परंतु त्यामुळें माझ्या मानास मी आंच-

वेन. प्रभूंची आज्ञा अनुलंघनीय आहे असे वेदहि म्हणतात. यावर आपणांस रुचेल तसें सत्वर कारावें.

दो०—सुनत विनीत वचन आति कह कृपाल
मुसुकाइ । जेहि विधि उतरइ कपि-
कटकु तात सो कहहु उपाइ ॥ ६१ ॥

सागराचे ते अत्यंत दीनवाणे बोल ऐकून कृपाळू राम हसून म्हणाले, बाबा रे ! ज्या योगानें कपिसैन्य पार होईल अशी एखादी युक्ति सांग.

चौ०—नाथ नील नल कपि दोड भाई ।
लरिकार्डि रिषि आसिष पाई ।
तिन्हके परस किये गिरि भारे ।
तरिहहि जलधि प्रताप तुझारे ।
मै पुनि उर धरि प्रभुप्रभुताई ।
करिहउँ बलअनुमान सहाई ।

सागर म्हणाला, हे नाथ ! नील व नल हे दोघे वानर बंधू असून त्यांना लहानपणींच ऋषींचा औशीर्वाद मिळाला आहे. ह्यांनी स्पर्श करतांच प्रचंड पर्वताहि आपल्या कृपेनें पाण्यावर तरतील. तसेंच मीहि प्रभुप्रतापाची आठवण ठेवून शक्य-नुसार सहाय्य करीन.

एहि विधि नाथ पयोधि बंधाइय ।
जेहि यह सुजसु लोक तिहुँ गाइय ।
एहि सर मम उत्तर-तट-बासी ।
हतहु नाथ खल नर अघरासी ।

हे नाथ ! ह्याप्रमाणें समुद्र बांधून काढा. तेणें करून आपलें सद्यश त्रैलोक्य गात राहील. आतां ह्या बाणानें माझ्या उत्तर किनाऱ्यावर रहाणाऱ्या पापराशी खलांचा नायनाट व्हावो.

१ नलनीलांनीं नदीवरील ऋषींच्या स्नानाचे दगड रोज उचलून नदीत फेंकून द्यावे. यामुळें ऋषी त्रासले, परंतु हे अज्ञान आहेत असें जाणून व त्यांचें कौतुक करून ऋषींनीं त्यांस आशीर्वाद दिला कीं तुझां फेंकलेले दगड पाण्यावर तसेच तरंगत रहातील.

॥ इति श्रीरामचरितमानसे सकलकलिकलुषविध्वंसने ज्ञानसम्पादनो नाम
पञ्चमः सोपानः समाप्तः ॥

सुनि कृपाल सागर--मन--पीरा ।
तुरताहि हरी राम रनधीरा ।
देखि राम--बल--पौरुष भारी ।
हराषि पयोनिधि भयउ सुखारी ।
सकलचरित कहि प्रभुहि सुनावा ।
चरन बांदि पाथोधि सिधावा ।

हें ऐकून दयाघन रणधीर रामांनीं समुद्राच्या मानसिक व्यथेचा त्वारित परिहार केला. रामाचें तें अक्षोभ बल आणि पौरुष पाहून समुद्र हर्षित होऊन सुखी झाला. त्यानें (उत्तरतटवासीयांचा) सर्व इतिहास प्रभूस निवेदन केल्यानंतर तो रामचरणी वंदन करून निघून गेला.

छंद—निज भवन गवनेउ सिंधु श्री-रघु-
पतिहि यह मत भायऊ । यह चरित
कलि-मल-हर जथामति दास तुलसी
गायऊ ॥ सुखभवन संसयसमन दमन-
विषाद रघु-पति-गुन-गना । तजि सकल
आसभरोस गावहि सुनहि संतत सठ
मना ॥ ६ ॥

सागर स्वस्थानीं गेला. त्याचें मत रघुपतीस पसंत पडलें. हें कलिमलहारक चरित्र मी तुलसीदासानें यथामति गायिलें आहे. रघुपतीचे गुणगण सुखाचें माहेरघर असून संशय आणि दुःख यांस नष्ट करणारे आहेत. अरे बेट्या ओढाळा मना ! सर्व आशा आणि अवलंब सोडून त्यांचेंच निरंतर श्रवण आणि गायन कर.

दो०—सकल-सु-मंगल-दायक रघु-नायक-
गुन-गान । सादर सुनहि ते तरहि
भव सिंधु बिना जलजान ॥ ६२ ॥

रघुनायकांचें गुणगान सर्वसुमंगलदायक आहे. त्याचें जे आदरपूर्वक श्रवण करितात ते हा भवसिंधु जलयानविनादेखील तरून जाताील (अशक्य-देखील शक्य होईल हा भाव.)

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

। श्रीजानकीवल्लभो विजयते ।

॥ रामचरितमानस ॥

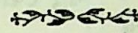
अर्थात्

॥ श्रीतुलसीरामायण ॥

(मराठी भाषांतरासहित.)

(षष्ठ सोपान)

(लङ्काकाण्ड)

श्लोकाः

रामं कामारिसेव्यं भवभयहरणं कालमत्ते-
भसिंहं । योगीन्द्रज्ञानगम्यं गुणनिधि-
मजितं निर्गुणं निर्विकारम् ॥ मायातीतं
सुरेशं खलवधनिरतं ब्रह्मवृन्दैकदेवं ।
वन्दे कुन्दावदातं सरसिजनयनं देवमूर्वी-
शरूपम् ॥ १ ॥

कामदेवाचा शत्रु जो शंकर त्याचाहि सेव्य,
भवभयाचें हरण करणारा, कालरूप मत्तगजाचें दमन
करणारा सिंह, ज्ञानद्वारा योगीद्रांना प्राप्त होणारा,
गुणसागर, अजित, निर्गुण, निर्विकार, मायातीत,
देवाधिदेव, खलवधनिरत, ब्रह्मवृन्दांचें अद्वितीय दैवत,
कुन्दास लाजविणारा, कमलनेत्र, नरभूपरूपी असा जो
ईश्वर श्रीराम त्यास मी वंदन करितों.

शङ्खवेन्द्राभमतीवसुन्दरतनुं शार्दूलचर्माम्बरं ।
कालव्यालकरालभूषणधरं गङ्गाशशाङ्कप्रियम् ।
काशीशं कलिकल्मषौघशमनं कल्याणकल्पद्रुमं ।
नौमीड्यं गिरिजापतिं गुणनिधिं कन्दर्पहं
शङ्करम् ॥ २ ॥

शंख आणि चंद्र ह्यांच्याप्रमाणें शुभकांति, लावण्य-
धाम, व्याघ्रचर्म परिधान करणारा, काळसर्पांचें भयंकर
भूषण धारण करणारा, भागीरथी आणि

चंद्रमा प्रिय असलेला, कलिसंबंधी पापांचा ओघ
खुंटविणारा, कल्याणांचा कल्पद्रुम, मदनाचें दहन
करणारा असा, काशीपती पार्वतरिमण गुणानिधान
सकलबंध जो शंकर त्यास मी वंदन करितों.

यो ददाति सतां शम्भुः कैवल्यमपि दुर्लभम् ।
खलानां दण्डकृद्योऽसौ शङ्करः शंतनोतु माम् ॥ ३ ॥

जो सजनांना दुर्लभ मोक्षाचीहि प्राप्ति करून
देतो आणि दुष्टांना शासन करितो तो शंकर माझे
कल्याण करो.

दो०—लव निमेष परमान जुग वरष कल्प
सर चंड । भजसि न मन तेहि राम
कहँ काल जासु कोदंड ॥ १ ॥

लव, निमेष, परिमाण, युग, वर्ष, कल्प हे ज्याचे
प्रखर वाण असून काल हेंच ज्याचें धनुष्य होय त्या
रामचंद्रास, हे मना, तूं भजत नाहीस ना रे ?

सो०—सिंधुवचन सुनि राम सचिव बोलि
प्रभु अस कहेउ । अब बिलंबु कोहि
काम करहु सेतु उतरइ कटक ॥ १ ॥

तें सागराचें वचन ऐकल्यानंतर सुग्रीवादि सचि-
वांस पाचारण करून प्रभु रामचंद्र म्हणाले, आतां
उगीचच दिरंगाई ती काय काय म्हणून ? सेतु बांधा,
म्हणजे सेन्य सहजच सागर पार होईल.

सो०-सुनहु भानु-कुल-केतु जामवंत कर
जोरि कह । नाथ नाम तव सेतु नर
चढि भवसागर तरहि ॥ २ ॥

जांबवंत हात जोड़ून म्हणाला, हे भानुकुलकेतो
स्वामिन् ! ऐका. आपलें नांवच सेतूप्रमाणें आहे.
त्या सेतूवरून नर भवसागरहि तरून जातात.

चौ०-यह लघु जलाधि तरत कति बारा ।
अस सुनि पुनि कह पवनकुमारा ।
प्रभुप्रताप बडवानल भारी ।
सोखेउ प्रथम पयो-निधि-बारी ।
तव रिपु-नारि-रुदन-जल-धारा ।
भरेउ बहोरि भयउ तोहि खारा ।

मग हा थिल्लिर समुद्र तरून जाण्यास कितीसा
वेळ लागणार आहे ! तें ऐकून मारुति म्हणाला,
प्रभुप्रतापरूप प्रखर वडवानलानें पूर्वींच समुद्राचें
पाणी आटून टाकलें होतें. परंतु आपल्या शत्रूंच्या
स्त्रियांच्या दुःखाश्रुधारांनीं तो पुन्हां भरला. याची
खूण त्याचाच हल्लींचा खारटपणा.

सुनि अतिउक्ति पवनसुत केरी ।
हरषे कपि रघु-पाति तन हेरी ।
जामवंत बोले दोउ भाई ।
नल नीलहि सब कथा सुनाई ।
रामप्रताप सुमिरि मन माही ।
करहु सेतु प्रयास कछु नाही ।

हनुमंताची ती अतिशयोक्ति ऐकून रामचंद्र हर्षित
झाले व मारुतीकडे पाहूं लागले. नंतर जांबवंतानें
नल आणि नील ह्या उभय बंधूंस बोलावून त्यांना
सर्व वृत्तांत सांगितला. तो म्हणाला, रामप्रतापाचें
मनांत स्मरण करून सेतु तयार करा. यांत तुम्हांला
दिक्कतीचा प्रश्नच नाही.

बोलि लिये कपिनिकर बहोरी ।
सकल सुनहु विनती कछु मोरी ।
राम-चरन-पंकज उर धरहु ।
कौतुक एक भालु कपि करहु ।
धावहु मरकट बिकटवरूया ॥
आनहु बिटप गिरिन्ह के जूथा ।

नंतर त्यानें सर्व वानरमंडळींना बोलावून सांगि-
तलें कीं, सर्वांनीं माझी एक विनंति ऐकावी. हे
ऋक्षवानर हो ! रामचरणकमलांना हृदयांत धरून

आपण एका मोठ्याच अवटित कार्यास हात
घालूं. तुम्ही सर्व समर्थ वानरमंडळी धांवत जाऊन
अनेक वृक्ष आणि पर्वत उचलून आणा.

सुनि कपि भालु चले करि हू हा ।
जय रघुवीर प्रतापसमूहा ।

तें ऐकतांच वानर आणि ऋक्ष मंडळी 'हू हू हा
हा' करीत व रघुवीरांच्या नानाविध प्रतापांचा
जयघोष करीत निघाली.

दो०-अतिउतंग तरुसैलगन लीलहि लेहि
उठाइ । आनि देहि नल नीलहि रचहि
ते सेतु बनाइ ॥ २ ॥

अत्यंत उंच असे अनेक वृक्षपर्वत लीलेंनें उपटून
घेऊन, ऋक्षवानरमंडळी आणीत व नलनील त्यांचा
सेतु रचीत.

चौ०-सैल बिसाल आनि कपि देही ।
कंदुक इव नल नील ते लेही ।
देखि सेतु अति सुंदर-रचना ।
बिहंसि कृपानिधि बोले बचना ।
परम रम्य उत्तम यह धरनी ।
महिमा अमित जाइ नाहि वरनी ।
करिहउँ इहाँ संभुथापना ।
मोरे हृदय परम कलपना ।

वानरमंडळी विशाल पर्वत आणून देत; ते नल-
नील चेंदूप्रमाणें शेलीत. त्या सेतूची अत्यंत सुंदर
घडण पाहून कृपानिधि रामचंद्र हास्य करून म्हणाले,
हा प्रदेश सर्वात्कृष्ट असून अत्यंत रमणीय आहे.
याचा अपार महिमा अवर्णनीय आहे. माझ्या हृद-
यांत येथें शंकराची स्थापना करावी अशी अत्यंत
उत्कट लालसा आहे.

सुनि कपीस बहु दूत पठाये ।
मुनिबर सकल बोलि लेइ आये ।
लिंग थापि विधिवत करि पूजा ।
सिवसमान प्रिय मोहि न दूजा ।
सिवद्रोही मम भगत कहावा ।
सो नर सपनेहु मोहि न पावा ।
संकराबिमुख भगति चह मोरी ।
सो नारकी मूढ मति थोरी ।

सुग्रीवानें तें ऐकतांच अनेक दूत पाठवून सर्व
मुनीश्वरांना तेथें बोलावून आणलें. प्रभूंनीं लिंग-

स्थापना करून विधियुक्त पूजा केली व म्हणाले की,
“ मला शंकराप्रमाणे इतर कोणीहि प्रिय नाही. जो
शिवद्रोही असून माझा भक्त म्हणवीत असेल अशा
नराला माझी कधीहि प्राप्ति होणार नाही. शंकर-
विन्मुख असून जो माझ्या भक्तीची अपेक्षा करीत
असेल तो मंतिमंद मूढ नरकाचाच अधिकारी होतो.

दो०—संकरप्रिय मम द्रोही सिवद्रोही मम
दास । ते नर करहि कल्प भरि घोर
नरक महीं बास ॥ ३ ॥

जे शंकरप्रिय असून माझा द्रोह करितात अगर
शंकराचा द्रोह करून माझी भक्ति करितात असे नर
कल्पपर्यंत घोर नरकामध्ये पचत राहतात.

चौ०—जो रामेश्वरदरसन करिहहि ।
ते तनु तजि हरिलोक सिधरिहहि ।
जो गंगाजल आनि चढाइहि ।
सो सायुज्य मुक्ति नर पाइहि ।
होइ अकाम जो छल तजि सेइहि ।
भगति मोरि तेहि संकर देइहि ।
मम कृत सेतु जो दरसन करिही ।
सो विनु सम भवसागर तरिही ।
रामवचन सब के जिय भाये ।

मुनिवर निज निज आत्म आये ।

जे रामेश्वराचे दर्शन घेतील ते देहावसान झाल्या-
वर वैकुंठाला जातील. जे रामेश्वरावर भागीरथी
आणून घालतील त्यांना सायुज्यमुक्ति प्राप्त होईल.
जो निष्कामपणे व शुद्ध बुद्धीने रामेश्वराची सेवा करील
त्याला शंकर माझी भक्ति देतील. जो माझ्या या
सेतूचे दर्शन घेईल तो अनायासे भवसागर तरून
जाईल. ” हे रामाचे वचन सर्वांच्या हृदयाला मान-
वले. नंतर मुनिश्रेष्ठ आपापल्या आश्रमी परत गेले.

गिरिजा रघुपति कै यह रीती ।

संतत करहि प्रनत पर प्रीती ।

शंकर म्हणतात, हे पार्वति ! भक्तजनांवर निरंतर
प्रेम करणे हा रामचंद्रांचा स्वभावच आहे.

बांधेउ सेतु नील नल नागर ।

रामकृपा जसु भयउ उजागर ।

बूडहि आनहि बोरहि जेई ।

भये उपल बोहित सम तेई ।

माहिमा यह न जलधि कै बरनी ।

पाहन गुन न कपिन्ह कै करनी ।

नीलनलानी कुशलतेने सेतु बांधला आणि राम-
कृपेने त्यांचे यश सर्वत्र पसरले. जे स्वतः पाण्यात
बुडतात आणि दुसऱ्यालाहि बुडवितात ते पाषाण
नावेप्रमाणे समुद्रावर तरंगू लागले, हा काही समुद्राचा
महिमा नव्हे किंवा पाषाणाचाहि गुण नव्हे, अगर
कपींचेहि कर्तृत्व नव्हे.

दो०—श्री-रघु-वीर-प्रताप ते सिंधु तरे
पाषाण । ते मतिमंद जे राम तजि
भजहि जाइ प्रभु आन ॥ ४ ॥

श्रीरघुवीरांच्याच प्रतापेकरून पाषाण समुद्रावर
तरंगू लागले. जे अशा रामाला सोडून इतर प्रभूंचे
भजन करितात ते मतिमंद होत.

चौ०—बांधि सेतु अति सुदृढ बनावा ।
देखि कृपानिधि के मन भावा ।
चली सेन कछु बरनि न जाई ।
गरजहि मरकट-भट-समुझाई ।
सेतुबंध दिग चढि रघुराई ।
चितव कृपाल सिंधुबहुताई ।
देखन कह प्रभु करुनाकंदा ।
प्रगट भये सब जल-चर-वृंदा ।

तो अतिशय मजबूत असा सेतु बांधलेला पाहून
दयानिधि रामचंद्र मनात प्रसन्न झाले. त्याचेवरून
सेना जाऊ लागली. ते दृश्य वर्णन करणे शक्य
नाही. वानरवीरांचे समुदाय गर्जना करू लागले. त्या
सेतुबंधावर चढून कृपालु रघुराज समुद्राचा अफाटपणा
पाहू लागले. करुणाकंद प्रभूचे दर्शन घेण्यासाठी
अनेक जलचरांचे समुदाय पाण्यावर तरंगू लागले.

मकर नक्र झख नानाव्याला ।

सत-जोजन-तन परमविसाला ।

ऐसेउ एक तिन्हाहि जे खाही ।

एकन्ह के डर तेपि डेराही ।

प्रभुहि बिलोकहि टरहि न टारे ।

मन हरषित सब भये सुखारे ।

त्यांमध्ये अत्यंत विशाल, शतयोजनविस्तीर्ण, नक्र,
मगर, सर्प, मत्स्य वगैरे एक दुसऱ्यास खाणारे आणि
तिसऱ्यास भिणारे असे अनेक जलचर होते. त्या
सर्वांचीच दृष्टि प्रभूवर खिळून गेली. ते सारले तरीहि
सरेनात इतकी त्यांची त्या आनंदात सुखावस्था
झाली होती.

तिन्ह की ओट न देखिय बारी ।

मगन भये हरिरूप निहारी ।

चला कटक कलु बरनि न जाई ।

को कहि सक कपि-दल-बिपुलाई ।

रामदर्शनाने ते इतके तल्लीन झाले होते. त्या जलचरांच्या खालचें समुद्राचें पाणीदेखील दिसेना. वानरसैन्याच्या कुचाचें वर्णन करणें शक्य नाहीं. कारण त्या कपिसैन्याची शिरगणति कोणास होणार ?

दो०—सेतुबंध भइ भीर अति कपि नभपंथ

उडाहि । अपर जलचरन्हि ऊपर

चढि चढि पारहि जाहि ॥ ५ ॥

जलचरांची सेतुबंधावर फारच गर्दी झाली तेव्हां कपी आकाशमार्गानें उडून जाऊं लागले. कित्येक तर जलचरांच्या पाठीवर पाय देऊनहि पलीकडे जात.

चौ०—अस कौतुक विलोकि दोउ भाई ।

बिहंसि चले कृपाल रघुराई ।

सेनसहित उतरे रघुबीरा ।

काहि न जाइ कपि-जूथप-भीरा ।

सिंधुपार प्रभु डेरा कीन्हा ।

सकल कपिन्ह कहूँ आयसु दीन्हा ।

ते उभयबंधू तें मनोश दृश्य सारखें पहात होते. दयाघन रघुराय तर हास्य करितच चालूं लागले. रघुवीर सैन्यासहित पलीकडे जाऊन उतरले. वानरगणांची गर्दी सांगतां पुरवत नाहीं. सागराच्या पैल-तीरीं प्रभूंनीं तळ देऊन सर्व कर्पिना आश केली कीं—

खाहु जाइ फल मूल सुहाये ।

सुनत भालु कपि जहूँ तहूँ धाये ।

सब तरु फरे रामहित लागी ।

रितु अनरितु अकालगति त्यागी ।

खाहि मधुरफल बिटप हलावहि ।

लंका सनमुख सिखर चलावहि ।

आतां तुझी जा आणि यथेष्ट फलमूलादिक खा. तें ऐकतांच ऋक्ष-वानर चोहोंकडे धांवत सुटले. रामचंद्रासाठीं सर्व वृक्ष, ऋतु-अऋतु-काल-अकाल, वगैरे कांहींहि न पहातां फलसमृद्ध झाले. ते वानर मधुर फळें खात व झाडें हालवीत, आणि लंकेवर पर्वतशिखरें भिरकावून देत.

जहूँ कहूँ फिरत निसाचर पावहि ।

घेरि सकल बहु नाच नचावहि ।

दसनन्हि काटि नासिका काना ।

काहि प्रभुसुजस देहि तब जाना ।

ते फिरत असतां जेथें त्यांस राक्षस आढळत तेथें सर्वजण हुल्लड मचवून त्यांस नाचवून सोडीत, आणि दांतांनीं त्यांचे नाककान चावून टाकीत. राक्षस जेव्हां रामाचें यशवर्णन करीत तेव्हां मात्र ते त्यांना सोडून देत.

जिन्ह कर नासा कान निपाता ।

तिन्ह रावनहि कही सब बाता ।

सुनत सवन बारिधि बंधाना ।

दसमुख बोलि उठा अकुलाना ।

ज्यांचे नाककान कापले गेले ते राक्षस रावणाकडे येऊन यथेच्छ कागाळ्या करीत. 'समुद्र बांधून काढला' हे शब्द मात्र कार्नी पडतांच रावणाचें धाबें दणाणलें आणि तो वरळतच उठला—

दो०—बांधे वननिधि नीरनिधि जलधि

सिंधु वारीस । सत्य तोयनिधि कंपती

उदाधि पयोधि नदीस ॥ ६ ॥

(प्रत्येक तोंडानें एक एक नांव घेऊन तो रावण म्हणाला) वननिधि, नीरनिधि, जलधि, सिंधु, वारीश, तोयनिधि, सागर, उदाधि, पयोधि, नदीश खरो-खरीच बांधला काय ?

चौ०—व्याकुलता निज समुझि बहोरी ।

बिहंसि चला गृह करि भय भोरी ।

मंदोदरी सुनेउ प्रभु आयो ।

कौतुकही पाथोधि बंधायो ।

कर गहि पतिहि भवन निज आनी ।

बोली परममनोहर बानी ।

फिरून आपण अगदींच भेदरलों हें त्याच्या लक्षांत येऊन तो (वरकरणी) हंसला; परंतु भयानें मांभा-वल्यामुळें तो मंदिरांत निघून गेला. सहजलीलें समुद्रावर सेतु बांधून प्रभु आले हें वर्तमान मंदोदरींनींही ऐकिलें. तेव्हां तिनें हात धरून पतीला आपल्या मंदिरांत आणलें व अत्यंत प्रेमळ वाणीनें ती बोलूं लागली—

चरन नाइ सिरु अंचल रोपा ।

सुनहु वचन पिय परिहरि कोपा ।

नाथ बैर कीजे ताही सो ।

बुधि बल सकिय जीति जाही सो ।

तुझहिँ रघुपतिहिँ अंतर कैसा ।
खल खद्योत दिनकरहिँ जैसा ।

पतिचरणीं मस्तक ठेवून आणि पदर पसरून ती
म्हणाली, हे प्राणनाथ ! मजवर रघु न होतां मी
म्हणतें तें ऐकावें. हे प्रभो ! बुद्धीनें आणि पराक्रमानें
ज्याला आपण जिंकूं शकूं अशाशींच वर करावें. क्षुद्र
खद्योत आणि सूर्य यांच्यामध्ये जितकें अंतर तितकेंच
तें आपणांत आणि रामचंद्रांत आहे.

अतिबल मधु कैटभ जेहि मारे ।
महावीर दितिमुत संहारे ।
जेइ बलि बाँधि सहस्रभुज मारा ।
सोइ अवतरेउ हरन महिभारा ।
तासु विरोध न कीजिय नाथा ।
काल करम जिव जा के हाथा ।

ज्यानें (हयग्रीवावतारी) अत्यंत बलाढ्य अशा
मधु आणि कैटभ दैत्यांचा वध केला, (नृसिंहावतारी)
महाबलाढ्य हिरण्यकशिपूचा संहार केला, ज्यानें
(वामनावतारी) बलीस बांधून (परशुरामावतारी)
कार्तवीर्यार्जुनाचा निःपात केला, तोच आतां हि
भूभारहरणासाठीं अवतरला आहे. हे प्राणनाथ !
काल, कर्म आणि जीव हेदेखील ज्याचे स्वाधीन
असतात त्याच्याशीं आपण विरोध वाढवूं नये.

दो०—रामहिँ सौँपिय जानकी नाइ
कमलपद माथ । सुत कहँ राजु समर्पि
बन जाइ भजिय रघुनाथ ॥ ७ ॥

रामचरणकमलीं मस्तक ठेवून त्यांस जानकी परत
द्यावी, आणि पुत्राला राज्य समर्पण करून आपण
वनांत जाऊन रघुनाथाचें भजन करीत असावें.

चौ०—नाथ दीनदयाल रघुराई ।
बाघउ सनमुख गये न खाई ।
चाहिय करन सो सब करि बीते ।
तुझ सुर असुर चराचर जीते ।

वाघास शरण गेलें असतां तोदेखील खात नाही;
मग हे नाथ ! रघुराज तर गरीबांचे वालीच आहेत.
आपला हावरा स्वभाव आपण मनमुराद पुरवून
घेतला. आपण देवदैत्यांसकट चराचर विश्वदेखील
आपल्या हुकमतींत आणून सोडलें.

संत कहहिँ असि नीति दसानन ।
चौथे पन जाइहि नृप कानन ।

तासु भजन कीजिय तहँ भरता ।
जो करता पालक संहरता ।
सोइ रघुवीर प्रनतअनुरागी ।
भजहु नाथ ममता सब त्यागी ।

हे दशानना ! वार्धक्यावस्थेंत राजानें अरण्यांत
जावें हाच परमार्थबोध संतांनीं कथन केला आहे.
तेथें जाऊन ज्या उत्पत्तिस्थितिलयकर्त्या प्रभूचें भजन
करावयाचें, हे पतिराज ! तोच हा शरणागतवत्सल
रघुवीर होय. हे नाथ, सर्व ममत्व सोडून त्याचीच
भक्ति करा.

मुनिवर जतन करहिँ जेहि लागी ।
भूप राज तजि होहिँ विरागी ।
सोइ कोसलाधीस रघुराया ।
आयउ करन तोहिँ पर दया ।
जो पिय मानहु मोर सिखावन ।
होइ सुजसु तिहुँपुर अतिपावन ।

ज्याच्या प्राप्तीस्तव मुनीश्वर परिश्रम करितात व
राजे राज्याचा त्याग करून विरक्त होतात, तोच हा
कोशलेश्वर रघुराय आपणांवर कृपा करण्याकरितां
आपण होऊन आला आहे. माझी प्रार्थना जर आपण
मान्य कराल तर त्रैलोक्यांत आपली अत्यंत पवित्र
कीर्ति गाजेल.

दो०—अस कहि लोचन बारि भरि गहि
पद कंपितगात । नाथ भजहु रघु-वीर-
पद अचल होइ अहिवात ॥ ८ ॥

असैं म्हणतांच मंदोदरीचे नेत्र अश्रूंनीं भरून आले,
व अंगास कंप सुटून तिनें रावणाचे चरण धरिले. ती
फिरून म्हणाली, हे नाथ ! आपण राघवचरणीं शरण
गेल्यानें असीम सौभाग्याची मी धनीण बनेन.

चौ०—तव रावन मयसुता उठाई ।
कहइ लाग खल निज प्रभुताई ।
सुनु तैँ प्रिया वृथा भय माना ।
जग जोधा को मोहि समाना ।
वरुन कुबेर पवन जम काला ।
भुजबल जितेउँ सकल दिगपाला ।
देव दनुज नर सब बस मोरे ।
कवन हेतु उपजा भय तोरे ।

नंतर मंदोदरीला उचलून तो दुरात्मा रावण
तिच्यापुढें आपला प्रभाव वर्णन करूं लागला. तो

म्हणाला, प्रिये ! ऐक. तूं उगीचच भीत आहेस. या जगांत माझ्या तोलाचा योद्धा कोण आहे ? वरुण, कुबेर, वायु, यम, काल इत्यादि सर्व दिक्पालांस देखील मी आपल्या बाहुबलानें जेरीस आणलें आहे. सव देव, दैत्य आणि नर माझ्या पकडे मुठीत असतां तुला धडकी भरण्याचें कारणच काय ?

नाना विधि तोहि कहेसि बुझाई ।

सभा वहोरि बैठ सो जाई ।

मंदोदरी हृदय अस जाना ।

कालविवस उपजा अभिमाना ।

रावणानें नानाप्रकारें सांगून तिची समजूत घातली व नंतर तो सभेमध्ये जाऊन बसला. मंदोदरानें मनांत विचार केला कीं, गर्वाचा हा वाढता पगडा म्हणजे मृत्यूची मगरमिठीच.

सभा आइ मंत्रिन्ह तेहि बुझा ।

करब कवनि विधि रिपुसै जूझा ।

कहहिँ सचिव सुनु निसि-चर-नाहा ।

बार बार प्रभु पूछहु काहा ।

कहहु कवन भय करिय विचारा ।

नर कपि भालु अहार हमारा ।

सभेमध्ये जाऊन रावण मंत्र्यांना विचारूं लागला कीं, आतां कोणत्या प्रकारें शत्रूंशीं झुंझ द्यावी ? तेव्हां सचिव म्हणाले, हे राक्षसाधिपते स्वामिन् ! आपण हे पुनःपुनः कां विचारीत आहांत ? आपणच सांगा कीं, ह्यांत विचार करण्याजोगें भिण्यासारखें काय आहे ? नर, कपि, भालु हा तर आमचा साधा खुराक आहे.

दो०-बचन सयाहिँ के सवन सुनि कह
प्रहस्त कर जोरि । नीतिविरोध न
करिय प्रभु मंत्रिन्ह मति अतिथोरि ॥ ९ ॥

सर्वांची भाषणें ऐकल्यानंतर रावणपुत्र प्रहस्त हात जोडून म्हणाला, “ हे प्रभो ! नीतीशीं विरोध करूं नये. ह्या मंत्र्यांची बुद्धि अगदींच नादार झाली आहे.

चौ०-कहहिँ सचिव सव ठकुर सोहाती ।

नाथ न पूर आव एहि भाँती ।

बारिधि नाँधि एक कपि आवा ।

तासु चरित मन महुँ सत्र गावा ।

छुधा न रही तुझहिँ तव काहू ।

जारत नगर कस न धरि खाहू ।

हैं सव मंत्री रामा रे दाऽऽजी बनले आहेत. महाराज ! अशा अड खाण्यानें गुजर व्हावयाची नाही. केवळ एकटा एक वानर समुद्र ओलांडून आला तर त्याच्या साध्या गमजांनींच हे सर्वजण मनांतल्या मनांत दडपून गेले होते. तो सगळी नगरी जाळीत होता तेव्हां तुम्हीं कोणी त्याला धरून कां बरें गिळला नाही ? कीं त्या वेळीं तुम्हां मंडळींना धुधाच लागली नव्हती ?

सुनत नीक आगे दुख पावा ।

सचिवन्ह अस मत प्रभुहिँ सुनावा ।

जेहि वारीस बँधायउ हेला ।

उतरेउ सेन समेत सुवेला ।

सो भनु मनुज खाव हम भाई ।

बचन कहहिँ सव गाल फुलाई ।

ऐकण्यास मधुर परंतु परिणामी दुःखावह असा सल्ला मंत्र्यांनीं महाराजांस दिला आहे. ज्यानें लीलेनें समुद्राला बांधून काढून सैन्यासकट सुबेल पर्वतावर ज्यानें आपला तळ ठोकला त्याला तुम्ही सर्वजण जीभ लांव करून म्हणत आहां कीं तो एवीतेवीं माणूसच आहे, आणि ह्मणून तो तुमची खुराक असणारच. भले फक्कड गडी !

तात बचन मम सुनु अतिआदर ।

जानि मन गुनहु मोहि करि कादर ।

प्रियवानी जे सुनहिँ जे कहहीँ ।

ऐसे नर निकाय जग अहहीँ ।

बचन परमहित सुनत कठोरे ।

सुनहिँ जे कहहिँ ते नर प्रभु थोरे ।

प्रथम बसीठ पठव सुनु नीती ।

सीता देख करहु पुनि प्री । ।

बाबा ! माझे भाषण अत्यंत लक्षपूर्वक श्रवण करा. मला डरपोक समजून नका. खुषमस्करी करणाऱ्या आणि ऐकणाऱ्या लोकांचाच जगांत भरणा जास्त. अत्यंत हितावह परंतु ऐकण्यांत ‘ एक घाव दोन तुकडे ’ असें भाषण करणारे व ऐकणारे महात्मे मात्र फारच विरळ. आपण आपला वकील पाठवावा व सीतेला परत पाठवून साम करावा हीच गोष्ट आतां पाहिल्या दर्जाची नीति समजा.

दो०-नारि पाइ फिरि जाहिँ जौँ तौँ
न बढाइय रारि । नाहिँ त सनमुख
समर माहि तात करिय हठि मारि ॥ १० ॥

सतिला घेऊन जर शत्रू मुकाठ्यानें परत जातील तर त्यांच्याशीं वितुष्ट वाढवूं नये, आणि इतक्यावर देखील जर ते पीळच खातील तर रणांगणांत त्यांच्या छातीस छाती भिडवून त्यांचेवर निकरानें गिह्या करावा, आणि त्यांना यथेष्ट चोपून काढावें.

चौ०—यह मत जौ मानहु प्रभु मोरा ।
उभय प्रकार सुजस जग तोरा ।

हे प्रभो, हा माझा सल्ला जर आपण मान्य कराल तर दोन्हीही प्रकारें आपली जगांत कीर्तिच होईल. ”

सुत सन कह दसकंठ रिसाई ।
असि मति सठ केहि तोहि सिखाई ।
अबही ते उर संसय होई ।
बेनुमूल सुत भयउ घमोई ।

एव्हांपासूनच तुझ्या मनाची ही अगरमगर होऊं लागली काय रे कारक्या ? वेळच्या मूळांत तूं तर पक्का फूसच निपजलास !’ फिरून जास्त ताव खाऊन रावण म्हणाला ‘अरे नामर्दा ! ही कुरटी बुद्धि शिक्काविणारा तुला पंतोजी तरी कोण मिळाला ?

सुनि पितुगिरा परुष अतिघोरा ।
चला भवन कहि वचन कठोरा ।
हितमत तोहि न लागत कैसे ।
कालविवस कहूं भेषज जैसे ।

पित्याची ती अत्यंत फटकळ आणि कुचकी भाषा ऐकून प्रहस्त म्हणाला, “आसन्नमरणाच्या प्रमाणें औषधाचा वीट वाटतो तसाच माझा हितकर सल्लाही आपणांस रुचत नाही. ” असें सडेतोड बोलून तो आपल्या मंदिराप्रत चालता झाला.

संध्यासमय जानि दससीसा ।
भवन चलेउ निरखत भुजवीसा ।
लंका सिखर उपर आगारा ।
अति विचित्र तहू होइ अखारा ।
वैठ जाइ तेहि मंदिर रावन ।
लागे किन्नर गुनगन गावन ।
वाजहि ताल पखाउज बीना ।
नृत्य करहि अपछरा प्रवीना ।

१ हा एक किडा आहे. तो कळकांचीं बेटें मूळांतच आळतो.

संध्यासमय जाणून रावण आपल्या वीस बाहुंकडे पहातपहात रंगमहालांत पोंचला. लंकेच्या शिखरावर एक चित्रविचित्र विलासस्थान होतें. तेथें कलावंतांची मजलस भरत असे. त्या मंदिरांत रावणानें जाऊन बसावें आणि किन्नरांनीं तेथें कव्वाली करावी, आणि ताल, पखवाज, वीणा इत्यादि वाद्यांवर अप्सरांनीं तोफा नाच दाखवावा.

दो०—सुनासीर—सत—सरिस सोइ संतत
करइ विलास । परम—प्रवल—रिपु सीस
पर तदपि न कळु मन त्रास ॥ ११ ॥

इंद्राच्या शतपट ही ऐयाशी रावणाची वेखटके चालूं असे. एव्हांनादेखील एवढा अजस्त गनीम डोक्यावर असतांही त्याच्या मनांत रसभर देखील धम म्हणून कशी ती उबली नाही.

चौ०—इहाँ सुबेल सैल रघुवीरा ।
उतरे सेनसहित अतिभीरा ।
सैलसंग एक सुंदर देखी ।
अतिउतंग सम सुभ्र बिसेखी ।
तहू तरु—किसलय—सुमन सुहाये ।
लछिमन राचि निज हाथ डसाये ।
तां पर रुचिर मृदुल मृगछाला ।
तेहि आसन आसीन कृपाला ।

इकडे रघुवीर सेनेसहवर्तमान अत्यंत धामधुमीनें सुबेल पर्वतावर उतरले. त्याचें एक शिखर अति उंच, सपाट, आणि अगदीं स्वच्छ मोकळें असें होतें. तेथें लक्ष्मणानें स्वहस्तानें सुंदर पत्रपुष्पांची विछायत तयार केली, आणि तिजवर सुंदर आणि मृदु असें मृगचर्म अंथरलें. त्या आसनावर दयाधन रामचंद्र विराजमान झाले.

प्रभु कृतसीस कपीसउछंगा ।
वाम दहिम दिसि चाप निषंगा ।
दुहु करकमल सुधारत वाना ।
कह लंकेस मंत्र लगि काना ।

प्रभूंतीं सुग्रीवाच्या मांडीवर मस्तक ठेकलें. डाव्या बाजूला धनुष्य व उजव्या बाजूला भाता ठेवला. दोन्ही करकमलांनीं ते बाण सावरित. विभीषण त्यांच्या कानाशीं लागून कांहीं मसलत करी.

बडभागी अंगद हनुमाना ।
चरनकमल चाँपत बिधि नाना ।

प्रभुपाळे लछिमन बर्रासन ।
काटि निषंग कर वान सरासन ।

महाभाग्यशाली अंगद आणि हनुमान प्रभूंची
चरणकमलें कुशलतेनें चुरीत बसले. कमरेला भाते
खोवून आणि हातांत धनुष्यबाण घेऊन लक्ष्मण
प्रभूंच्या पाठीशीं वीरासन घालून बसला.

दो०—एहि विधि करुनासील गुन धाम
राम आसीन । ते नर धन्य जे ध्यान
एहि रहत सदा लयलीन ॥ १२ ॥

ह्याप्रकारें करुणासागर, शीलनिधान, गुणनिधि
प्रभु रामचंद्र स्वस्थ बसले होते. जे नर ह्या ध्यानांत
सदा तल्लीन असतात ते धन्य होत.

दो०—पूरव दिसा विलोकि प्रभु देखा
उदित मयंक । कहत सबहि देखहु
ससिहि मृग-पति-सरिस असंक ॥ १३ ॥

प्रभु पूर्वदिशेकडे अवलोकन करूं लागले, तों चंद्र
उगवलेला त्यांना दिसला. तेव्हां ते सर्वांना म्हणाले,
ह्या सिंहासारख्या निर्भय चंद्रास अवलोकन करा तर.

चौ०—पूरबदिसि गिरि-गुहा-निवासी ।
परमप्रताप तेज बलरासी ।
मत्त-नाग-तम-कुंभ-विदारी ।
सासि केसरी गगन-बन-चारी ।
विथुरे नभ मुकुताहल तारा ।
निसि सुंदरी केर सिंगारा ।
कह प्रभु सासि महुं मेचकताई ।
कहहु काह निज निज मति भाई ।

पूर्वदिशेस गिरिगुहेंत राहणारा, परमप्रताप, तेज,
बल यांची राशी, अंधःकाररूपी मदोन्मत्त राजाचें
गंडस्थल विदारण करणारा, असा हा चंद्रमारूपी
सिंह आकाशरूपी अरण्यांत संचार करीत आहे.
आकाशांत तारागणरूपी मौक्तिकें विखुरलेलीं आहेत.
जणुंकाय हा रात्रिरूपी सुंदरीचा शृंगारच समजा.
प्रभु म्हणाले, गडे हो ! हा चंद्रमा असा असूनहि
त्याचेवर हा कलंक कसला दिसत आहे ? ह्याचा
उलगडा आपापल्या बुद्धयनुसार करा पाहू.

१ हें एक अत्यंत रमणीय शब्दचित्र पहा. शिवाय
रावण आणि राम यांच्या करमणुकींतला फरक कवीनें
किती मार्मिकपणें दर्शविला तेंहि मनास आणा.

कह सुग्रीव सुनहु रघुराई ।
सासि महुं प्रगट भूमि कै झाई ।

सुग्रीव म्हणाला, हे रघुराया ! ऐका. ती चंद्रा-
वर पडलेली पृथ्वीची प्रत्यक्ष छाया होय.

मारेउ राहु सासिहि कह कोई ।
उर महुं परी स्यामता सोई ।

कोणी म्हणाले, राहून त्याच्या हृदयावर जो वाव
घातला त्यानेंच धरलेली ही काजळी होय.

कोउ कह जब विधि रतिमुख कीन्हा ।
सारभाग सासि कर हेरि लीन्हा ।
छिद्र सो प्रगट इंदुउर माहीं ।
तेहि मग देखिय नभ परिछाहीं ।

कोणी म्हणाले, जेव्हां ब्रह्मदेवानें रतीचा मुखवटा
घडविला तेव्हां चंद्रातून त्याचा असल गाभा काढून
घेतला. त्यामुळें त्याच्या हृदयांत जें छिद्र पडलें
त्यावरच ही आकाशाची सावली पडलेली आहे.

प्रभु कह गरलबंधु सासि केरा ।
अतिप्रिय निजउर दीन्ह बसेरा ।
बिषसंयुत करनिकर पसारी ।
जारत बिरहवंत नरनारी ।

प्रभु म्हणाले, हालाहलविष हा चंद्राचा सहोदर
आहे. तो त्याचा अत्यंत प्रिय असल्यामुळें त्यानें
त्यास आपल्या हृदयांत जागा दिली. म्हणूनच चंद्र
आपल्या जहरील्या किरणांनीं विरही स्त्रीपुरुषांना
माजून काढीत असतो.

दो०—कह मारुतसुत सुनहु प्रभु सासि
तुम्हार निजदास । तव मूरति विधुउर
बसति सोइ स्यामताअभास ॥ १४ ॥

यावर मारुति म्हणाला, प्रभो ! ऐका. चंद्र
आपला भक्त म्हणून आपली ही श्यामल मूर्ति
त्याच्या हृदयांत वास करीत असते, म्हणून ती
श्यामता आपलाच आभास होय.

दो०—पवनतनय के वचन सुनि बिहसे
राम सुजान । दच्छिन दिसि अवलोकि
प्रभु बोले कृपानिधान ॥ १५ ॥

मारुतीचें तें भाषण ऐकून गुणज्ञ रामचंद्र हसले.
नंतर दक्षिणदिशेकडे अवलोकन करून कृपानिधान
प्रभु म्हणाले,—

चौ०—देखु विभीषण दच्छिन्न आसा ।
घन घमंड दामिनी विलासा ।
मधुर मधुर गरजइ घन घोरा ।
होइ वृष्टि जनु उपल कठोरा ।

विभीषणा ! दक्षिणदिशेकडे तर पहा. दाट मेघ-
पटलांत विद्युल्लता विलास करीत आहेत; मेघांच्या
मधुर मधुर व गंभीर गर्जनाहि होत आहेत. जणुंकाय
भयंकर पाषाणांचीच वृष्टि होत आहे असा भास
होतो.

कहइ विभीषण सुनहु कृपाला ।
तडित न होइ न बारिदमाला ।
लंकासिखर रुचिर आगारा ।
तहँ दसकंधर देख अखारा ।
छत्र मेघडंबर सिर धारी ।
सोइ जनु जलदघटा अतिकारी ।

विभीषण म्हणाला, हे दयाघन ! ऐका. वीजहि
नाही आणि मेघमालाहि नाही. तें दृश्य लंकेच्या शिख-
रावर रंगमहालांत चालूं असलेल्या रावणाच्या मज-
लिशीचें होय. मेघडंबर वाटतें तें रावणाच्या शिरा-
वरील छत्र होय. तेंच निविड. कृष्णवर्ण मेघपटला-
प्रमाणें दिसत आहे.

मंदोदरी—सवन—ताटंका ।
सोइ प्रभु जनु दामिनी दमंका ।
बाजहि ताल मृदंग अनूपा ।
सोइ रव मधुर सुनहु सुरभूपा ।

हे सुरेश्वरा ! ऐका. मंदोदरीची कर्णकुंडलेंच तीं,
हे प्रभो ! विद्युल्लतेप्रमाणें चकाकत आहेत. मृदंगांची
तालतरावट जोरांत चालली आहे. त्याचीच ही गुलजार
धुनक समजा.

प्रभु मुसुकान समुझि अभिमाना ।
चाप चढाइ बान संधाना ।

रावणाचा तो गुलहौशीपणा पाहून प्रभु हसले
व त्यांनीं धनुष्य चढवून बाण सोडला.

दो०—छत्र मुकुट ताटंक तव हते एकही
बान । सब के देखत माहि परे मरम
न कोऊ जान ॥ १६ ॥

तेव्हां छत्र, मुकुट, आणि कर्णकुंडलें हीं एकाच
बाणासरशीं जमीनीवर पडलीं, परंतु त्यांतलें मर्म
कोणाच्याच ध्यानांत आलें नाहीं.

दो०—अस कौतुक करि रामसर प्रविसेउ
आइ निपंग । रावनसभा ससंक सब
देखि महा—रस—भंग ॥ १७ ॥

असलें अद्भुत कृत्य करून रामाचा बाण परत
येऊन रामाच्या भात्यांत प्रविष्ट झाला. त्या महान्
आनंदप्रसंगाचा विरस झालेला पाहून रावणसभा
निपाचित विरघळून गेली.

चौ०—कंप न भूमि न मरुत विसेखा ।
अख सख कछु नयन न देखा ।
सोचहि सब निजहृदय मँझारी ।
असगुन भयउ भयंकर भारी ।
दसमुख देखि सभा भय पाई ।
बिहँसि बचन कह जुगुति वनाई ।

भूकंप नाहीं, वाराहि विशेष नाहीं, अख किंवा
शस्त्रहि कोणास डोळ्यांनीं दिसलें नाहीं. सर्वचजण
आपापल्या मनांत होरपळून निघाले. कारण तो फार
भयंकर अपशकुन झालासा वाटला. मजलशीवर जबर
जरब बसलीशी पाहून रावण हंसला आणि मोठ्या
शिताफीनें दमदाटी करूं लागला. (तो उद्गारला)—

सिरउ गिरे संतत सुभ जाही ।
मुकुट खसे कस असगुन ताही ।
सयन करहु निज निज गृह जाई ।
गवने भवन सकल सिर नाई ।

ज्यास शिरें पडण्याचा देखील निरंतर शुभशकुनच
असतो त्यास केवळ मुकुट पडण्यांत अपशकुन तो रे
कसला ? जा आपापल्या घरीं आणि खुशाल झोंपा
पाहूं. तेव्हां सर्व मंडळी त्यास मुजरे करून चालती
झाली.

मंदोदरी सोच उर बसेऊ ।
जब ते सवनपूर माहि खसेऊ ।
सजल नयन कह जुग कर जोरी ।
सुनहु प्रानपाति विनती मोरी ।
कंत रामविरोध परिहरहू ।
जानि मनुज जानि मन हठ धरहू ।

कर्णकुंडलें गळून पडल्यानें मंदोदरी मनांत चरकली
व ती हात जोडून आणि अश्रु ढाळीत रावणाला
म्हणाली, हे प्राणपते ! माझी विनंति ऐकावी. हे
नाथ ! रामाशीं फाजिल हट्ट करूं नये. त्यांना केवळ

मनुष्य समजून आपल्या मनांत वसलेले हे कोन-काट पार उडवून लावावेत.

**दो०—विस्वरूप रघु-वंस-मनि करहु बचन-
विस्वासु । लोककल्पना वेद कर अंग
अंग प्रति जासु ॥ १८ ॥**

वेद ज्याच्या प्रत्येक अंगाअंगाचे ठायीं स्वर्गादिक लोकांची कल्पना करितात तोच विराटस्वरूपी भगवान् हा श्रीरघुवंशमणी होय. ह्या माझ्या वाक्यावर विश्वास ठेवावा.

**चौ०—पद पाताल सीस अजधामा ।
अपर लोक अंग अंग विस्वामा ।
भृकुटि विलास भयंकर काला ।
नयन दिवाकर कच घनमाला ।
जासु प्रान अस्विनीकुमारा ।
निसि अरु दिवस निमेष अपारा ।
स्रवन दिसा दस वेद बखानी ।
मारुत स्वास निगम निजबानी ।**

त्या विश्वरूपाचे सप्त पाताळ हे चरण असून ब्रह्मलोक हें शीर्ष होय. बाकीचे इतर लोक त्याच्या अंगाअंगांचे ठायीं वास्तव्य करित आहेत. भयंकर काल हा त्याचा भृकुटिविलास असून सूर्य हे त्याचे नेत्र आहेत. मेघमाला हे त्याचे केश असून अश्विनी-कुमार हे त्याचे घ्राण आहेत. दिवस आणि रात्र हे त्याचे अपार निमिषोन्मेष होत. दशदिशा हे कर्ण असून वायु त्याचा श्वास आहे, व वेद त्याची वाणी आहे असे वेद सांगत आहेत.

**अधर लोभ जम दसन कराला ।
माया हास बाहु दिगपाला ।
आनन अनल अंबुपति जीहा ।
उतपति पालन प्रलय समीहा ।
रोमराजि अष्टादस भारा ।
अस्थि सैल सरिता नस जारा ।
उदर उद्धि अधगो जातना ।
जगमय प्रभु का बहु कल्पना ।**

लोभ हे त्याचे ओष्ठ, यम त्याच्या भयंकर दंष्ट्रा, माया हें हास्य, दिक्पाल हे बाहू, अग्नि हें मुख, समुद्र ही जिह्वा, आणि उत्पत्ति, स्थिति आणि लय ही त्याची ऐच्छिक लीला होय. अष्टादश वनस्पतिमार ही त्याची रोमावली, पर्वत हे त्याच्या अस्थि, आणि

नद्या ह्या त्याच्या रक्तवाहिन्यांचें जाल होय. उदाधि हें त्याचें उदर असून नरक ही त्याची अधोभागाची इंद्रियें होत. अशा रीतीनें जगदात्म्या भगवंताच्या विराटस्वरूपाविषयीं अनेक कल्पना केल्या आहेत.

**दो०—अहंकार सिव बुद्धि अज मन ससि
चित्त महान । मनुज बास चर-अचर-
मय रूप राम भगवान ॥ १९ ॥**

शिव हा त्या विराटपुरुषाचा अहंकार असून ब्रह्मदेव ही त्याची बुद्धि आहे. चंद्र हें त्याचें मन असून महत्त्व हें चित्त होय. असा तो चराचरमय विराटस्वरूपी भगवान् रामचंद्र मनुष्यरूपानें अवतरला आहे.

**दो०—अस विचारि सुनु प्रानपति प्रभु सन
वैर विहाइ । प्रीति करहु रघु-वीर-पद
मम अहिवात न जाइ ॥ २० ॥**

हे प्राणनाथ ! ऐका. अशी भावना धरून प्रभूंशीं चालू असलेल्या कटकटींना गवसणी घालून रघुवीर-चरणीं प्रेम करा म्हणजे माझें सौभाग्य अखण्ड राखलें जाईल.

**चौ०—विहँसा नारिवचन सुनि काना ।
अहो मोहमहिमा बलवाना ।
नारिसुभाउ सत्य कवि कहही ।
अवगुन आठ सदा उर रहही ।
साहस अनृत चपलता माया ।
भय अविवेक असौच अदाया ।**

तें मंदोदरीचें भाषण ऐकून रावण हास्यपूर्वक म्हणाला; ओहो ! मोहाचा महिमाच प्रबळ ! कविजन सत्य सांगतात कीं, साहस, असत्य, चांचल्य, कपट, भय, अविवेक, अपवित्रता आणि निर्दयता हे आठ अवगुण स्त्रीच्या हृदयांत स्वभावतःच वास करितात.

**रिपु कर रूप सकल तै गावा ।
अति बिसाल भय मोहि सुनावा ।
सो सब प्रिया सहज बस मोरे ।
समुझि परा प्रसाद अब तोरे ।**

शत्रूच्या रूपाचें हें सर्व वर्णन करून तूं मला खूपच दहशत घातलीस. परंतु, प्रिये ! तें सर्व ऐश्वर्य स्वभावतःच माझ्या आधीन आहे. हो हो, आतां समजलों, ही तुझी मजवरील प्रसन्नता होय.

जानेउँ प्रिया तोरि चतुराई ।
एहि मिस कहेहु मोरि प्रभुताई ।
तब बतकही गूढ मृगलोचनि ।
समुझत सुखद सुनत भयमोचनि ।

प्रिये ! तुझी खुशी आली लक्षांत आतां. या
मिषानें तूं माझाच प्रभाव वाखाणलास. मृगलोचने !
तुझे बोल फारच गूढ असतात. ते कळल्यानें आनंद
तर होतोच पण ऐकल्यानें भीतिहि पण दूर होते.

मंदोदरि मन म्हँ अस ठयऊ ।
प्रियाहि कालवस मतिभ्रम भयऊ ।

मंदोदरीनें मनामध्ये निश्चय केला कीं, कालवशते-
मुळें पतीची मती चळली हेंच खास.

दो०—एहि विधि करत विनोद बहु प्रात
प्रगट दसकंध । सहज असंक सुलंक-
पति सभा गयउ मदअंध ॥ २१ ॥

ह्याप्रमाणें अनेक प्रकारें विनोद होत आहे तो
इकडे उजाडलें आणि स्वभावतःच निर्भय असा तो
मदांध लंकाधिपति सभास्थानीं जाता झाला.

सो०—फूलइ फरइ न वेत जदपि सुधा
वरषहि जलद । मूरखहृदय न चेत
जौ गुरु मिलहि विरंचिसिव ॥ ३ ॥

मेघांतून अमृताचा जरी पाऊस पडला तरी वेतास
फुलें किंवा फळें यावयाचीं नाहीत. तसेंच ब्रह्मदेव
किंवा शंकर हे प्रत्यक्ष जरी गुरु मिळाले तरीदेखील
मूर्खाच्या हृदयांत प्रकाश पडावयाचा नाही तो नाहीच.

चौ०—इहाँ प्रात जागे रघुराई ।
पूछा मत सब सचिव बोलाई ।
कहहु बेगि का करिय उपाई ।
जामवंत कह पद सिरु नाई ।

इकडे प्रातःकाल होतांच रघुराज उठले आणि
सर्व सचीवांस बोलावून त्यांची सल्ला विचारूं लागले
कीं, आतां कोणत्या योजनेला लागावें तें त्वरित
कळवा. तेव्हां जांबवंत रामास वंदन करून म्हणाला,—

सुनु सर्वज्ञ सकल—उर—बासी ।
बुधि बल तेज धर्म गुनरासी ।
मंत्र कहउँ निज—मति—अनुसारा ।
दूत पठाइय बालिकुमारा ।

हे सर्वज्ञ, सर्वव्यापक, बुद्धिबलतेजधर्मगुणनिधान

प्रभो ! ऐका. मी आपला सल्ला यथामति सादर
करितों. मला वाटतें कीं अंगदाला शिष्टाईस पाठवावें.

नीक मंत्र सब के मन माना ।
अंगद सन कह कृपानिधाना ।
बालितनय बुधि—बल—गुन—धामा ।
लंका जाहु तात मम कामा ।
बहुत बुझाइ तुझहि का कहऊ ।
परम चतुर मै जानत अहऊ ।
काज हमार तासु हित होई ।
रिपु सन करहु बतकही सोई ।

‘ भले शाबास ’ म्हणून तो जांबवंताचा सल्ला
सर्वानाच पसंत पडला. तेव्हां कृपानिधान अंगदास
म्हणाले, हे बालितनया ! तूं मोठाच फकड चबड-
बवाला आहेस. हे तात ! तूं माझ्या कार्यासाठीं लंकेस
जा. तुला विशेष समजवून तें काय सांगावयाचें ! तूं
जात्याच फार चाणाक्ष आहेस हें मी जाणतो. माझे
कार्य आणि त्याचें (रावणाचें) कल्याण साधेल
अशा प्रकारें शत्रूशीं वकिली कर.

सो०—प्रभुअज्ञा धरि सीस चरन वंदि अंगद
उठेउ । सोइ गुनसागर ईस राम कृपा
जा पर करहु ॥ ४ ॥

प्रभूंची आज्ञा शिरसावंद्य करून आणि त्यांचे
चरणीं नमन करून अंगद उठला आणि म्हणाला,
हे प्रभो रामा ! ज्यावर आपली कृपा होईल तोच
खरा गाढा गुणगंभीर होय.

सो०—स्वयंसिद्ध सब काज नाथ मोहि
आदर दियेउ । अस विचारि जुवराज
तनु पुलकित हरषित हिये ॥ ५ ॥

हे नाथ ! आपलीं सर्व कायें स्वयंसिद्धच आहेत.
आपण मला उगीचच चढवीत आहांत. असें
म्हणातांच युवराज अंगद पुलकित आणि हर्षित
झाला.

चौ०—बांदि चरन उर धरि प्रभुताई ।
अंगद चलेउ सबहि सिरु नाई ।
प्रभुप्रताप उर सहज असंका ।
रनबाँकुरा बालिसुत वंका ।

प्रभूंचें चरणवंदन करून आणि त्यांचा प्रभाव
हृदयांत वागवून सर्वास नमन केल्यावर अंगद

निघाला. प्रभूंच्या प्रतापानें तो उमदा रणगाजी
अंगद मनामध्ये साहजीकच वेदरकार होता.

पुर पैठत रावन कर बेटा ।

खेलत रहा सो होइ गइ भेटा ।

बातहिँ बात करष बाढि आई ।

जुगल अतुल बल पुनि तरुनाई ।

तेहि अंगद कहँ लात उठाई ।

गहि पद पटकेउ भूमी भवॉई ।

नगरींत प्रवेश करितांच खेळत असलेला रावणाचा
पुत्र अंगदास भेटला. तेथें उभयतांची वाचावाची
होऊन दोघेहि वरदळीवर आले, कारण दोघांतहि
जबरदस्त जोम आणि ज्वानी मुसमुसत होती. रावण-
पुत्रानें अंगदावर लाथ उगारली. तेव्हां अंगदानें
तीच तंगडी धरून त्यास गरगर फिरवून जमिनीवर
पछाडिलें.

निसि-चर-निकर देखि भट भारी ।

जहँ तहँ चले न सकहिँ पुकारी ।

एक एक सन मरम न कहहीँ ।

समुझी तासु बध चुप करि रहहीँ ।

राक्षससमुदाय तो मुसंड वीर पाहून वाट फुटेल
तिकडे भिरभिर पळत सुटला. पळतांना देखील त्यास
बोल फुटेना. रावणपुत्राच्या वधाची बातमी समजून
देखील कोणी ब्र काढीना.

भयउ कोलाहल नगरमँझारी ।

आवा कपि लंका जेहि जारी ।

अब धौँ काह करिहिँ करतारा ।

अतिसभीत सब करहिँ विचारा ।

बिनु पूछे मग देहिँ देखाई ।

जोहि बिलोक सोइ जाइ सुखाई ।

तरीहि पण सगळ्या शहरांत एकच बभ्रा उडाला
की, ज्यानें पूर्वी लंका जाळली तोच कपि पुन्हां
उतरला आहे. तेव्हां सर्व अत्यंत दहशत खाऊन
मनांत म्हणूं लागले की, देवा ! आतां हा आणखी
कोणती राड खचविणार कोण जाणे ! ते राक्षस
भीतीनें अंगदास त्यानें न पुसतांच वाट दाखवूं
लागले. मात्र अंगद ज्याचेकडे पाही तो अगदीं
फिका पडे.

दो०—गयउ सभादरवार तव सुमिरि राम-
पद-कंज । सिंहठवनि इत उत चितव
धीर-वीर बल-पुंज ॥ २२ ॥

पुढें तो अंगद रामपदपंकजांचें स्मरण करून सभा-
द्वारी जाऊन पोचला. तो वेडर दंगाकडा पट्टा सिंहा-
सारख्या जरबीनें चोहोंकडे नजर फेरूं लागला.

चौ०—तुरित निसाचर एक पठावा ।

समाचार रावनाहिँ जनावा ।

मुनत विहँसि बोला दससीसा ।

आनहु बोलि कहाँ कर कीसा ।

आयसु पाइ दूत बहु धाये ।

कपिकुंजराहिँ बोलि लेइ आये ।

अंगदानें तावडतोव एका राक्षसाला रावणाकडे
पाठविलें. त्यानें जाऊन त्यास वर्दी दिली. ती
ऐकून रावण खिदळतच म्हणाला, ' कोठला रे, तो
वानर ! पोचीव पाहूं त्याला इकडे. ' ती आशा
मिळतांच अनेक दूत धांवले, आणि त्या कपिकुंजरास
अदवीनें रावणाकडे घेऊन गेले.

अंगद दीख दसानन वैसा ।

सहित प्रान कज्जलगिरि जैसा ।

भूजा बिटप सिर सुंग समाना ।

रोमावली लता जनु नाना ।

मुख नासिका नयन अरु काना ।

गिरिकंदरा खोह अनुमाना ।

अंगदाला रावण सजीव कज्जलपर्वताप्रमाणें दिसला.
त्याचे हात शाडाप्रमाणें, डोकी पर्वताच्या शिखरा-
प्रमाणें, अंगावरील रोमावली अनेक लतांप्रमाणें व
तोंडें, नाक, कान आणि डोळे हे पर्वतांतील दऱ्या-
खोऱ्यांप्रमाणें भासलें.

गयउ सभा मन नेकु न मुरा ।

बालितनय अतिबल बाँकुरा ।

उठे सभासद कपि कहँ देखी ।

रावनउर भा क्रोध विसेखी ।

तो बाका कटमस्त अंगदवीर मनामध्ये यत्किंचि-
तहि तमा न बाळगतां धूमधडाक्यानें दरबाराच्या
आंत घुसला. त्यास पहातांच सभासदांनीं खडी ताजीम
दिली. त्यामुळें रावणास विशेषच गुस्सा आला.

दो०—जथा मत्तगज जूथ मँ पंचानन चलि
जाइ । रामप्रताप सँभारि उर बैठ सभा
सिरु नाइ ॥ २३ ॥

ज्याप्रमाणें मदोन्मत्त हर्तांच्या कळपावर केसरी
गिला चढवितो, त्याप्रमाणें अंगदानें रामप्रताप हृद-

यांत आठवून आणि सभेमध्ये मुजरा करून सामन्यावर
(रावणाच्या) बैठक घेतली.

चौ०—कह दसकंठ कवन तै वंदर ।

मै रघु-वीर-दूत दसकंधर ।

रावण म्हणाला, अरे वानरा ! तू कोण आहेस ?
(अंगद म्हणाला) “ हे देशकंधरा ! मी रघुवीराचा
एक पाईक आहे.

मम जनकहि तोहि रही भिताई ।

तव हितकारन आयउं भाई ।

उत्तम कुल पुलस्ति कर नाती ।

सिव बिरांचि पूजेहु बहु भौंती ।

वर पायहु कीन्हहु सब काजा ।

जीतेहु लोकपाल सबराजा ।

नृपजभिमान मोहवस किंवा ।

हरि आनेहु सीता जगदंबा ।

माझ्या वडिलांचा व तुझा भाईचारा, म्हणून
काका, ! तुझ्या हितास्तव मी आलों आहे. तुझी
खानदान उत्तम, तू पुलस्ति ऋषींचा नातू, शिव
आणि ब्रम्हदेव यांचीहि तू खूप कसून आराधना
केलेली, त्यांच्या वरप्रसादानें तू कृतकार्य झालेला
आणि लोकपालांसह सर्व राजांवर जरब खेचणारा
पण राज्यमदामुळें असो किंवा बुद्धिभ्रंशानें असो,
जगन्माता जानकीला तू पुंडाईनें पळविलीस.

अब सुभ कहा सुनहु तुझ मोरा ।

सब अपराध छमिहि प्रभु तोरा ।

दसन गहहु तृन कंठ कुठारी ।

परिजनसहित संग निजनारी ।

सादर जनकसुता करि आगे ।

एहि विधि चलहु सकल भय त्यागे ।

आतां माझा हितोपदेश ऐक म्हणजे प्रभू तुझ्या
सर्व अपराधांवर गवसणी घालतील. दांती तृण धर,
मानेवर कुन्हाड ठेव, बरोबर आपल्या स्त्रिया व
परिवार घे, जानकीला सन्मानानें पुढें कर, अशा
प्रकारें निर्धास्त (रामचंद्राकडे) चल आणि—

दो०—प्रनतपाल रघु-वंस-मनि त्राहि त्राहि

अब मोहि । आरत गिरा सुनत प्रभु

अभय करहिं गे तोहि ॥ २४ ॥

“ हे गरीबपरवर रघुकुलश्रेष्ठा ! आतां माझें
रक्षण करा, रक्षण करा ” अशी विनवणी कर, म्हणजे
तुझी दीन वाणी ऐकतांच प्रभु तुला अभय देतील.

चौ०—रे कपिपोत न बोल सँभारी ।

मूढ न जानेहि मोहि सुरारी ।

कहु निज नाम जनक कर भाई ।

केहि नाते मानिये भिताई ।

(तें ऐकून रावण म्हणाला,) रे घटिंगणा
मर्कटवच्च्या ! संभाळून कां बोलत नाहीस ? मी
देवांचा दुष्मन हें तू जाणत नाहीस काय ? अरे छाटा,
आपलें व आपल्या बापाचें नांव तर कळीव प्रथम.
कोणत्या नात्यानें मी त्याला सखा मानावें ?

अंगद नाम बालि कर बेटा ।

ता सौ कबहुं भई होइ भेटा ।

(अंगद म्हणाला) माझें नांव अंगद, आणि मी
वालीचा पुत्र. वालीची तुझी कधी गाठ तरी पडली
होती की नाही ?

अंगदवचन सुनत सकुचाना ।

रहा बालि वानर मै जाना ।

अंगद तुही बालि कर बालक ।

उपजेहु वंस अनल कुलघालक ।

गर्भ न गयउ व्यर्थ तुझ जायहु ।

निजमुख तापसदूत कहायहु ।

अब कहु कुसल बालि कहँ अहई ।

बिहँसि वचन तब अंगद कहई ।

अंगदाचें तें वचन ऐकतांच रावण विचकला व
म्हणाला, वाली नांवाचा एक वानर होता हें मी
जाणून आहे. अंगदा ! तू त्या वालीचाच पुत्र काय रे ?
कुलांगार, कुलघातक निपजलास रे ! तू गर्भांतच कां
पचला नाहीस ? व्यर्थ रे जन्माला आलास ! आपल्याच
तोंडानें तू त्या फकिरड्याचा खबीस म्हणवीत आहेस !
असो, आतां वालीचें कुशल तरी सांग. तो कोठें
आहे ? तेव्हां अंगद हसून म्हणाला—

दिन दस गये बालि पहुँ जाई ।

वृक्षेहु कुसल सखा उर लाई ।

रामाविरोध कुसल जासि होई ।

सो सब तोहि सुनाइहि सोई ।

सुनु सठ भेद होइ मन ता के ।

श्री-रघु-वीर हृदय नहिँ जा के ।

आणखी दहाच दिवसांनीं तू प्रत्यक्षच वालीकडे
जा, आणि आपल्या मित्राला गाढ उरभेट देऊन
त्याचें कुशल विचार. रामाशीं फाजील काट केल्यानें
कसें काय बरें होतें तें सर्व त्याच्याच तोंडानें उगळ दे.

अरे दिवट्या ! ज्याच्या हृदयांत श्रीरामचंद्राचा वास
नाहीं त्याच्याच हृदयांत भेदेबुद्धि रुजते; समजलास !

दो०—हम कुलघालक सत्य तुझ कुलपालक
दससीस । अंधउ बहिर न अस कहहिं
नयन कान तव बीस ॥ २५ ॥

अलबत, मी कुलघातक झालों (कारण मी रामाचें
दूतत्व पत्करिलें) आणि रावणा ! तूं मात्र (रामाशीं
विरुद्ध होऊन) तेवढा कुलरक्षक उरलास ! परंतु ही
गोष्ट आंधळेबहिरेदेखील कबूल करणार नाहीत;
तुला तर वीस वीस कान आणि डोळे आहेत. (खोच
हा कीं ते बेकाम झाले म्हणूनच तीं नुसतीं भगदाडेंच
म्हणायचीं).

चौ०—सिव-विरंचि-सुर-मुनि-समुदाई ।
चाहत जासु चरन सेवकाई ।
तासु दूत होइ हम कुल बोरा ।
ऐसिहु मति उर बिहुरु न तोरा ।

शिवब्रह्मादि देव आणि मुनिगण ज्याच्या चरणांची
सेवा करितात, त्याचा खिदमतगार झाल्यानें मीं
आपल्या कुळाला बुडाविलें असा विचार येतांच
तुझ्या छातीच्या ठिकऱ्या कां उडाल्या नाहीत ?

सुनि कठोर बानी कपि केरी ।
कहत दसानन नयन तरेरी ।
खल तव काठिन वचन सब सहऊं ।
नीति धर्म मै जानत अहऊं ।

अंगदाची ती सणसणीत भाषा ऐकतांच रावण
डोळे वटारून म्हणाला, भामट्या ! मी सर्व धर्म आणि
नीति जाणत आहे म्हणूनच तुझे हे कुचके बोल
सहन करितों.

कह कपि धर्मसीलता तोरी ।
हमहु सुनी कृत पर-त्रिय-चोरी ।
देखी नयन दूत रखवारी ।
बूडि न मरहु धर्म-व्रत-धारी ।

अंगद म्हणाला, परस्त्रीवर हातपाटिलकी करण्याचा
तुझा धर्माचारपणा आम्ही जाणतो, आणि
(शत्रूच्या) दूताचें रक्षण करणारी तुझी नीति तर

१ अंगदानें ताडलें कां रावणाची सर्व मदार त्यास
राम व सुग्रीव यांच्यांतून फोडण्याची आहे. म्हणून
अंगदाच हें 'एक घाव दोन तुकडे' उत्तर.

मी प्रत्यक्षच पाहिली आहे. अरे, धर्माच्या वारकऱ्या!
अद्भुत तूं त्या वारीत (शास्त्रांत) बुद्धन कसा मरत नाहीस!

कान नाक विनु भगानि निहारी ।
छमा कीन्ह तुम्ह धर्म विचारी ।
धर्मसीलता तव जग जागी ।
पावा दरस हमहुं बडभागी ।

कर्णनासाहीन भगिनीला पाहूनदेखील तूं गयच
खाह्यीस आणि तीहि केवळ धर्मबुद्धीनेच ! तुझें धर्म-
परत्व तर जगांत महशूरच आहे. तुझें दर्शन मला
घडलें हें तरी माझें मोठें भाग्यच म्हणायचें !

दो०—जानि जल्पसि जड जंतु कपि सठ
विलोकु मम बाहु । लोक-पाल-बल-
विपुल-ससि-गसन हेतु सब राहु ॥ २६ ॥

(हें ऐकून रावण म्हणाला) अरे पुचाटा
कीटका ! उर्गाच बेकाम बरवूं नकोस. हे निपट्याऱ्या,
मल्ला ! लोकपालांच्या बलरूपी पूर्ण चंद्राचा ग्रास
करणारे हे माझे सर्व बाहू तर पहा !

दो०—पुनि नभसर मम कर-निकर-कमलन्दि
पर करि वास । सोभत भयउ मराल
इव संभुसहित कैलास ॥ २७ ॥

हा माझा बाहुसमूह आकाशरूपी सरोवरांतील
कमलांप्रमाणें असून त्यावर वास कैल्यामुळें शंकरासह
कैलासपर्वत हंसाप्रमाणें शोभत होता.

चौ०—तुझरे कटक माँझ सुनु अंगद ।
मो सन भिरिहि कवन जोधा बद ।
तव प्रभु नारिबिरह बलहीना ।
अनुज तासु दुख दुखी मलीना ।
तुझ सुग्रीव कूलहुम दोऊ ।
अनुज हमार भीरु अति सोऊ ।

अंगदा ! ऐक. तुझ्या संबंध सैन्यामध्ये माझ्याशीं
भिडणारा असा कोणता योद्धा आहे हें सांग तर
पाहूं ? तुझा प्रभु स्त्रीविरहानें पाप्याचा पितर बनलेला
आहे, आणि त्याच्याच दुःखामुळें त्याचा धाकटा
बंधुहि रंजीस येऊन काळा ठिक्क पडला आहे. तूं
आणि सुग्रीव हे दोघे तर नदीकिनाऱ्यावरील वृक्षा-
प्रमाणें (धडाक्यासरशी उन्मळून पडणारे) आहांत.
माझा बंधु (विभीषण) तर पक्काच डरपोक.

१ रावणानें एकदां संबंध कैलासपर्वत उचलला होता
त्याला अनुलक्षून हें बोलणें आहे.

जामवंत मंत्री अतिबूढा ।
सो कि होइ अब समर अरूढा ।
सित्पकर्म जानहिँ नल नीला ।
है कपि एक महा-बल-सीला ।
आवा प्रथम नगर जेहि जारा ।
सुनि हँसि बोलेउ बालिकुमारा ।

तुमचा मंत्री जांबवंत हाहि हातारा जख्ख झाला
असल्यामुळें युद्धामध्ये तो वापडा काय चढाइ
करणार ! नलनील हे तर नुसते गवंडीच. महान्
बलाढ्य असा काय तो एकच वानर तुमच्यांत
दिशतो आणि तो ह्मणजे लंकेच्या होळीचा होळकर.
त ऐकतांच अंगद हंसून ह्मणाला—

सत्य वचन कहू निसि-चर-नाहा ।
साँचेहु कीस कीन्ह पुरदाहा ।
रावननगर अलपकपि दहई ।
सुनि अस वचन सत्य को कहइ ।
जो अति सुभट सराहेहु रावन ।
सो सुग्रीवँ केर लघुधावन ।
चलइ बहुत सो वीर न होई ।
पठवा खवारी लेन हम सोई ।

अहो राक्षसराज ! हें तरी खरें बोललांत काय !
खरोखरीच कां त्या कपीनें लंका जाळली !
एवढासा क्षुद्र कपि आणि त्यानें रावणाची नगरी
जाळली ही गोष्ट ऐकून ती कोणास तरी खरी वाटेळ
काय ! रावणा ! ज्याची तूं महान् योद्धा म्हणून
तारीफ केलीस तो तर सुग्रीवाचा एक लुंगासुंगा
हलकारा आहे. खूप जास्तीत जास्त पायपिटी करणारा
कांहीं वीर होत नाही ! आम्हीं त्याला तर केवळ शोध
काढण्यासाठीं म्हणून पाठविलें होतें.

दो०—सत्य नगर कपि जारेऊ विनु प्रभु-
आयसु पाइ । फिरि न गयउ सुग्रीवँ
पहिँ तेहि भय रहा लुकाइ ॥ २८ ॥

खरोखर समजा कीं प्रभूच्या आज्ञेवांचून लंका-
नगरी जाळल्यामुळें तो पुन्हां सुग्रीवाकडे परतदेखील
आला नाही. त्याच्या भयानें तेव्हांपासून कायमचीच
त्यानें दडीच मारली.

दो०—सत्य कहेहु दसकंठ सब मोहि न
सुनि कछु कोह । कोउ न हमारे कटक
अस तो सन लरत जो सोह ॥ २९ ॥

दशकंठा ! तूं ह्मणतोस तें सर्व खरें आहे. तें ऐकून
मला मुळीच राग नाही. कारण आमच्या सैन्यांत
असा कोणीच नाही की ज्याला तुझ्यासारख्याशीं
झुंजणें शोभेल !

दो०—प्रीति विरोध समान सन करिय
नीति असि आहि । जौँ मृगपति वध
मेडुकन्हि भल कि कहइ कोउ ताहि ॥ ३० ॥

कारण प्रीति अगर वैर करावें तें समकक्षाशीं, अशी
नीति आहे. जर सिंह वेडकुळांचा नाश करूं लागला
तर त्यांत त्याची इच्छत ती कसली !

दो०—जद्यपि लघुता राम कहँ तोहि वधे
बड दोष । तदपि कठिन दसकंठ सुनु
छत्रिजाति कर रोष ॥ ३१ ॥

रावणा ! ऐक. जरी तुझा वध करण्यांत रामचंद्रा-
कडे लघुत्व आणि मोठा दोष येत आहे तथापि
क्षत्रिय जातीला क्रोध अनावर होतो.

दो०—वक्रउक्ति धनु वचन सर हृदय दहेउ
रिपु कीस । प्रति उत्तर सढसिन्ह मनहुँ
काढत भट दससीस ॥ ३२ ॥

अंगदानें वक्रोक्तिरूप धनुष्यावर वचनरूपी शर
लावून ते शत्रूच्या हृदयावर मारले; तेव्हां जणुंकाय तो
रावणवीर प्रत्युत्तररूपी सांडशीनें ते हृदयांतून उपटूं
लागला.

दो०—हँसि बोलेउ दसमौलि तब कपि कर
बड गुन एक । जो प्रतिपालइ तासु
हित करइ उपाय अनेक ॥ ३३ ॥

त्यावर रावण हसून म्हणाला, वानरांची ही एक
मोठीच लायकी आहे कीं जो त्यांस तुकडा घालतो
त्याच्या बऱ्यासाठीं ते हवे तें हलालहराम करूनच
सोडतात.

चौ०—धन्य कीस जो निज-प्रभु-काजा ।
जहँ तहँ नाचइ परिहरि लाजा ।
नौचि कूदि करि लोग रिझाई ।
पतिहित करइ धर्म निपुनाई ।

वानरांची जातच धन्य ! ते आपल्या प्रभुकार्या-
साठीं वाटेळ तेथें निर्लेज्जपणें नाचतात, आणि
नाचूनवागडून व लोकांना खूष करून घन्याच्या
रोजमुन्यासाठीं सेवाधर्म अगदीं इमानें इतवारें
बजावतात.

अंगद स्वामिभक्त तव जाती ।
 प्रभुगुन कस न कहासि एहि भाँती ।
 मै गुनगाहक परम-सु-जाना ।
 तव कदुरटनि करउँ नहिँ काना ।

अंगदा ! तुझी जातच स्वामिनिष्ठ. तेव्हां तूहि आपल्या प्रभूची तारीफ करतोस तशी कां करणार नाहीस! मी गुणरसिक आणि खरा शहाणा, म्हणूनच मी तुझी ही जहरी बरळ मुद्दाम कानाआड करतो.

कह कपि तव गुनगाहकताई ।
 सत्य पवनसुत मोहि सुनाई ।
 वन विधांसि सुत वधि पुर जारा ।
 तदपि न तोहि कछु कृत अपकारा ।

तेव्हां अंगद म्हणाला, तुझी गुणग्राहकता तर खरीच, व मारुतीने तिची साक्ष मला पटाविलीहि. त्यानें तुझें वन उध्वस्त केलें, तुझ्या पुत्राला मारिलें, तुझी नगरी जाळली तरीदेखील तूं त्यास काहीच छेडलें नाहीस; शाबास!

सोइ विचारि तव प्रकृति सुहाई ।
 दसकंधर मै कीन्हि ढिठाई ।
 देखेउँ आइ जो कछु कपि भाषा ।
 तुझरे लाज न रोष न माषा ।

ह्याच तुझ्या दिलदारीचा विचार करून, रावणा ! मीहि धाडस करून आलों, आणि पाहतों तों खरोखरच मारुतीच्या सांगण्याप्रमाणें शरम, जाहिली, दिमाख, यांचा तुझ्यांत पत्ताहि पण नाही.

जौँ असि मति पितु खायेहु कीसा ।
 काहि अस बचन हँसा दससीसा ।

उडाणटपू ! तुझी अशी बुद्धि म्हणून तर तूं आपल्या बापालाहि गट्ट केलेंस. असें म्हणून रावण हंसला.

पितहि खाइ खातेउँ पुनि तोही ।
 अबही समुझि परा कछु मोही ।
 बालि-विमल-जस-भाजन जानी ।
 हतउँ न तोहि अधम अभिमानी ।

तेव्हां अंगद म्हणाला, पित्यास खाऊन पुन्हा तुलाहि खाल्ला असता; परंतु इतक्यांत मला एक विचार सुचला की, तूं वालीच्या सोळावळ यशाचें स्मारक आहेस. म्हणूनच तुला बेरडाला, उर्मटाला ! जीवदान देतो.

कहु रावन रावन जग केते ।
 मै निजस्ववन सुने सुनु जेते ।

बलिहि जितन एकु गयउ पताला ।
 राखा बाँधि सिसुन्ह हयसाला ।
 खेलहिँ बालक मारहिँ जाई ।
 दया लागि बलि दीन्ह छोडाई ।

(तें असो.) पण रावणा ! जगांत रावण तरी किती आहेत तें तरी सांग पाहूं ? मीं जे आपल्या कानांनी ऐकलें तें ऐक. एक रावण पाताळांत बळीला जिंकण्यासाठी गेला होता व तेथें त्याला मुलांनीं घोडशालेंत मुसक्या बांधून ठेविलें होतें. तेथें जाऊन मुलें त्याला पोरखेळ म्हणून बडवीत असत. अखेरीस बलीसच दया आली आणि त्यानें त्याची सुटका केली.

एक बहोरि सहस्रभुज देखा ।
 धाइ धरा जिमि जंतुविसेखा ।
 कौतुक लागि भवन लेइ आवा ।
 सो पुलस्ति मुनि जाइ छोडावा ।

फिरून एका रावणाला सहस्रार्जुनानें पाहतांच धांवत जाऊन एक अजब किटकुल म्हणून त्याला पकडलें व मौजेखातर आपल्या घरी नेलें व शेवटी त्यास पुलस्त्य मुनींनीं जाऊन सोडविलें.

दो०—एक कहत मोहि सकुच अति रहा
 बाल की काँख । तिन्ह महुँ रावन तैँ
 कवन सत्य वदहि तजि माख ॥ ३४ ॥

तिसऱ्या रावणाचें वर्णन करण्यास मला फार संकोच वाटतो. याला वालीनें आपल्या बगलेंत मारिलें होतें. यांपैकीं तूं कोण तें जरा दिमाख दाबून खरें खरें तर सांग पाहूं.

चौ०—सुनु सठ सोइ रावन बलसीला ।
 हरगिरि जान जासु भुजलीला ।
 जान उमापति जासु सुराई ।
 पूजेउँ जेहि सिर सुमन चढाई ।
 सिरसरोज निजकरन्हि उतारी ।
 पूजेउँ अभितवार त्रिपुरारी ।

हें ऐकून रावण म्हणाला, अरे टारगटा ! ज्याची भुजलीला कैलास पर्वत जाणतो, ज्याचें शौर्य शंकरास विदित आहे, ज्यानें आपली शिरकमलें अर्पण करून त्यांची पूजा केली, आणि अनेकदां ज्यानें आपली शिरकमलें स्वहस्तानें छेदून त्रिपुरारीस वाहिली ती मी हा असला मर्द गडी रावण आहे, समजलास.

भूजबिक्रम जानहिँ दिगपाला ।
 सठ अजहूँ जिन्ह के उर साला ।

जानहि दिग्गज उर कठिनाई ।
जब जब भिरेउँ जाइ बरिआई ।
जिन्ह के दसन करासन फूटे ।
उर लागत मूलक इव टूटे ।

धसमुसळ्या ! अजूनदेखील ज्यांच्या हृदयांत वेदना होत आहेत असे ते दिक्पाल ह्या रावणाच्या बाहुंचा प्रभाव आठवतात. ज्या ज्या वेळीं मी जबर-दस्तीनें जाऊन मिडलों त्या त्या वेळीं ज्यांची कधीहि न पडणारी अशी कट्टर दातांची कवळी माझ्या उराला लागतांच मुळ्याप्रमाणें तुटून पडली, ते दिग्गज माझ्या छातीचा कणखरपणा जाणत आहेत.

जासु चलत डोलति इमि धरनी ।
चढत मत्तगज जिमि लघुतरनी ।
सोइ रावन जगविदित प्रतापी ।
सुनेहि न स्रवन अलीकप्रलापी ।

मदोन्मत्त गज वर चढल्यानें ज्याप्रमाणें लहान होडीची अवस्था होते तद्वत् ज्याच्या चालण्यानें पृथ्वी-देखील डळमळ लागते तोच हा मी रावण होय. ज्याचा प्रताप सर्व दिगंत विदित आहे त्याला, हे गप्पाष्टक्या ! तूं कानानें ऐकला नाहीस होय ?

दो०—तेहि रावन कहँ लघु कहसि नर कर
करसि बखान । रे कपि बरवर खर्व
खल अव जाना तव ज्ञान ॥ ३५ ॥

त्या रावणास तूं कस्पटासमान समजून (त्याचे पुढें) मानवांचें तुणतुणें वाजवितोस काय ? अरे मुजोरा ! लुच्च्या ! खवीसा ! माकडा ! आतां मात्र तुझी अकल मी पक्की अजमावून चुकलों.

चौ०—सुनि अंगद सकोप कह बानी ।
बोलु सँभारि अधम अभिमानी ।
सहस-बाहु-भुज-गहन अपारा ।
दहन अनलसम जासु कुठारा ।
जासु परसु-सागर-खर-धारा ।
बूडे नृप अगनित बहु बारा ।
तासु गर्व जेहि देखत भागा ।
सो नर क्यो दससीस अभागा ।

तें ऐकून अंगदाचें पित्त खवळलें व तो म्हणाला, अरे ए अकडवाजा ! अडमुठ्या, तोंड संभाळ, सहस्रार्जुनाच्या अत्यंत दुर्धर अशा भुजांस देखील अग्नीप्रमाणें दहन करणाऱ्या ज्याच्या कुठाराच्या तीक्ष्ण धारारूप सागरांत असंख्य राजे अनेक वेळां बुडून

मेले अशा त्या परशुरामाचाहि गर्व ज्याला पाहतांच निमाला तो, हे करंठ्या रावणा मनुष्य होय काय रे ?

रामु मनुज कस रे सठ बंगा ।
धन्वी कामु नदी पुनि गंगा ।
पसु सुरधेनु कलपतरु रुखा ।
अन्न दान अरु रस पीयूखा ।
बैततेय खग आहे सहसानन ।
चिंतामनि पुनि उपल दसानन ।
सुनु मतिमंद लोक बैकुंठ ।
लामु कि रघु-पति-भगति-अकुंठा ।

अरे ए खुळ्या बोंग्या ! राम साधारण मनुष्य कसा रे ? कामदेवास सामान्य घनुर्धर, भागीरथीस साधारण नदी, कामधेनुस यःकश्चित् गाय, कल्पतरूस इंधनाचें झाड, अन्नदानास सामान्य दान, किंवा अमृतास फालतू सरवत म्हणतां येईल काय ? गरुड एक सामान्य पक्षी, शेष मामुली साप, आणि रावणा ! चिंतामणि एक टोळगोटाच तर मग ? बैकुंठ हा सामान्य लोक आणि रघुनाथाची निरबाधित भाक्ति हा क्षुल्लक लाभच काय रे वेवकूफा ?

दो०—सेनसहित तव मान मथि बन उजारि
पुर जारि । कस रे सठ हनुमान कपि
गयउ जो तव सुत मारि ॥ ३६ ॥

तुझ्या वनाचें रान करणारा, लंकेची आतषबाजी उडविणारा, आणि तुझ्या पुत्राचा मुडदा पाडून तुझ्या फौजेसुद्धां तुझा कड जिरवून परत फिरणारा हनुमंत यःकश्चित् वानरच काय रे अकलंकगल्या ?

चौ०—सुनु रावन परिहरि चतुराई ।
भजसि न कृपासिंधु रघुराई ।
जौ खल भयेसि राम कर द्रोही ।
ब्रह्म रुद्र सक राखि न तोही ।

रावणा, याद राख. आपली ही चालाखी व नखरे सोडून कृपासागर रघुरायास शरण न जातां, द्राडा, जर त्याच्याशीं खाजवून खरूज काढून मिजास मारशील तर ब्रह्मदेव आणि शंकरदेखील तुझा कैवार घेण्यास धजणार नाहीत.

मूढ वृथा जनि मारसि गाला ।
रामबैर होइहि अस हाला ।
तव सिरानिकर कपिन्ह के आगे ।
परिहिहि धरनि रामसर लागे ।

ते तव सिर कंदुक इव नाना ।
खेलिहहिँ भालु कीस चौगाना ।

अरे बातोळ्या, आतां ही अंटसंट बातेरी बस झाली.
रामाशीं दुष्मनी केल्यानें तुझे असे हाल होतील कीं,
रामाचे बाण लागून तुझीं शिरें कर्पीच्या समोर धरणीवर
आदळतील; व नंतर असंख्य वानर आणि ऋक्ष
त्या तुझ्या शिरांचे चेंडू करून पायचेंडूचा खेळ
खेळतील.

जवहिँ समर कोपिहिँ रघुनायक ।
छुटिहहिँ अति कराल बहु सायक ।
तव कि चलिहिँ अस गाल तुझारा ।
अस विचारि भजु राम उदारा ।

राम जेव्हां रणांगणावर क्रुद्ध होतील आणि त्यांचें
अनेक उग्र बाण सांसां सुटूं लागतील तेव्हां तुझ्या
ह्या टुरटुरीचा निभाव लागेल काय रे ? विचार कर
आणि त्या उदार रामचंद्रास शरण जा.

सुनत बचन रावनु परजरा ।
जरत महानल जनु घृत परा ।

अंगदाचें ते शेंकडे जबाब ऐकतांच धगधगीत
अग्नीवर तूप ओतल्याप्रमाणें रावणाच्या अंगाचा
तिळपापड झाला.

दो०—कुंभकरन अस बंधु मम सुत प्रसिद्ध
सक्रारि । मोर पराक्रम नहिँ सुनेहि
जितेउँ चराचर झारि ॥ ३७ ॥

रावण ह्याणाला, कुंभकर्णासारखा माझा बंधु,
इंद्रजितासारखा प्रख्यात पुत्र, आणि सान्या त्रिभुव-
नाला दे माय धरणी ठाय करणारा माझा पराक्रम तूं
ऐकलाच नाहीस तर ?

चौ०—सठ साखामृग जोरि सहाई ।
बाँधा सिंधु इहइ प्रभुताई ।
नाघहिँ खग अनेक बारीसा ।
सूर न होहिँ ते सुनु जड कीसा ।

अरे मट्टा, माकडांची मदत घेऊन समुद्रावर सेतु
उभारला हीच काय ती तुझ्या धन्याची मर्दुमकी ना!
कितीक पक्षीसुद्धां समुद्राचें उल्लंघन करितात, पण
त्यांना कोणी शूर म्हणत नाही. उल्लू माकडा! हें आतां
तरी ऐकून ठेव.

मम भुज-सागर-बल-जल-पूरा ।
जहँ बूडे बहु सुर नर सूरा ।

बीस पयोधि अगाध अपारा ।
को अस बीर जो पाइहि पारा ।
दिगपालन्ह मै नीर भरावा ।
भूप सुजसु खल मोहि सुनावा ।

बलरूप जलानें तुडुंब भरलेल्या माझ्या बाहुरूप
समुद्रांत अनेक शूर देव आणि मानव आजवर बुडून
प्राणास मुकले. अशा ह्या माझ्या बीस बाहूंच्या अगाध
आणि अमर्याद समुद्रांतून पार उतरून जाईल असा
कोण मायेचा पूत आहे ? मी दिग्पालांना देखील
पाणी भरावयाला लावलें. अरे लफंग्या, यःकश्चित्
मानवी राजाचें भारूड माझ्या समक्ष गातोस काय रे ?

जौँ पै समरसुभट तव नाथा ।
पुनि पुनि कहासि जासु गुननाथा ।
तौ बसीठ पठवत केहि काजा ।
रिपु सन प्रीति करत नहिँ लाजा ।
हर-गिरि मथन निरखु मम बाहू ।
पुनि सठ कपि निज प्रभुहि सराहू ।

ज्याच्या गुणांचे पोवाडे गाण्याची तुला राहून
राहून उकळी येते तो तुझा धनी जर खराच रण-
गाजी असतां तर त्यानें तुला दूत म्हणून पाठविण्याचें
प्रयोजनच काय ? शत्रूची खुशामत करितांना त्याला
लाज कशी वाटली नाही ? कैलासपर्वतास देखील
खिळखिळा करणारे माझे बाहू पाहूनहि, माकडमट्ट्या !
फिरून आपल्याच धन्याची एजीभला गातोस होय ?

दो०—सूर कवन रावन सरिस स्वकर
काटि जेहि सीस । हुने अनल महँ
वार बहु हरषि साषि गौरीस ॥ ३८ ॥

शंकरांची साक्ष कीं ज्यानें आपली दहाहि मस्तकें
स्वहस्तांनीं कापून त्यांची वारंवार आनंदानें अग्नीत
आहुति दिली त्या रावणाच्या तोडीचा मर्द पट्टा आज
कोण हयात आहे ?

चौ०—जरत बिलोकेउँ जवहिँ कपाला ।
बिधि के लिखे अंक निजभाला ।
नर के कर आपन बध बाँची ।
हँसेउँ जानि विधिगिरा असाँची ।

मस्तकें जळत असतांना ब्रह्मदेवानें लिहिलेलीं
माझ्या कपाळावरील अक्षरें मीच पाहिलीं, व त्यांत,
मनुष्याच्या हातून असलेलें माझें मरण मीच वाचलें;
तरीदेखील ब्रह्मदेवाचें तें भाकित अगदीं खोटें ठरणार
असें समजून मी खदखदां हसलोंच.

सोड मन समुझि त्रास नहिँ मोरे ।
लिखा विरंचि जरठमति भोरे ।
आन वीरबल सठ मम आगे ।
पुनि पुनि कहासि लाज परित्यागे ।

मौत पाहून देखील माझें मन कचलें नाहीं.
कारण ब्रह्मदेवाची साठी बुद्धि नाठी झाल्यामुळें त्यानें
तसें लिहिलें. मजसमोर वारंवार इतर वीरांच्या
बळाची निर्लज्जपणें ढोलकी पिटतोस म्हणून तर
तुला बैलोवा म्हणावें लागतें.

कह अंगद सलज्ज जग माहीं ।
रावन तोहि समान कोड नाहीं ।
लाजवंत तव सहज सुभाऊ ।
निजमुख निजगुन कहासि न काऊ ।

अंगद म्हणाला, रावणा ! तुझ्यासारखा शरमिंदा
ह्या जगांत कोणीच नाहीं रे ! तूं जात्याच शरमवाला
म्हणून तर तुझ्या तोंडांतून स्वतःची टिमकी कधीच
वाजत नाहीं.

सिर अरु सैल कथा चित रही ।
ता तेँ बार बीस तेँ कही ।
सो भुजबल राखेहु उर घाली ।
जीतेहु सहस्रबाहु बलि वाली ।

मुंडकी आणि कैलास एवढ्या दोनच लटपटपंच्या
मात्र तुझ्या आठवणीत राहिल्या, आणि आतांपर्यंत
त्यांची तूं कितीदांतरी तालीम घोटलीस. मात्र ज्या
आपल्या बाहुबलानें सहस्रार्जुन, बळी आणि वाली
यांना तूं जिकलेंस ते बाहु माल आपल्या पोटापोटाडी-
तच जिरवून टाकलेंस.

सुनु मतिमंद देहि अब पूरा ।
काटे सीस कि होइय सूरा ।
इन्द्रजालि कहँ कहिय न वीरा ।
काटइ निजकर सकलसरीरा ।

अरे नंदीवैला ! याद राख कीं आतां मात्र
तुझे पांच भरले. मस्तकें कापल्यानें काय कोणी शूर
होतो ? गारुडी आपल्या हातानें आपल्या सर्व
शरीराचे लचके तोडतो, म्हणून त्याला कोणी वीर
का म्हणेल ?

दो०—जराहिँ पतंग विमोहवस भार वहहिँ
खरवृंद । ते नहिँ मूर कहावहिँ
समुझि देखु मतिमंद ॥ ३९ ॥

बैअकलीनें पतंग देखील (दीपश्योतीत)
आपणास जाळून घेतात आणि गाढवें खूप खच्चून
ओझें वाहतात, म्हणून त्यांना कोणी शूराची पदवी
दिली आहे काय ? अरे अडेलतडू ! ह्या गोष्टीचा
जरा विचार तर बघ.

चौ०—अब जानि वत बढाव खल करही ।
सुनु मम वचन मान परिहरही ।

अरे बेरडा ! माझी गोष्ट ऐक आणि आपला हा
हीनगंड सोडून दे. आतां जास्त तंडू नकोस.

दसमुख मैँ न बसीठी आयेउँ ।
अस विचारि रघुवीर पठायेउ ।
बार बार असि कहइ कृपाला ।
नहिँ गजारि जस बधे सृगाला ।

रावणा ! मी तुझ्याशीं साम करायला आलों
नाहीं. रघुवीरांनीं अशा विचारानें मला पाठविलें
कीं शृगालाचा वध करण्यांत केसरीची प्रतिष्ठा नाहीं,
आणि कृपालु रामचंद्राचें वारंवार हेंच सांगणें आहे.

मन महँ समुझि वचन प्रभु केरे ।
सहेउँ कठोरवचन सठ तेरे ।
नाहिँ त करि मुखभंजन तोरा ।
लेइ जातेउँ सीतहिँ बरजोरा ।

प्रभूच्या या हुकुमाची बजावणी म्हणूनच कीं
तुझी ठोंब्याची ही सर्व गालसादी मीं सहन केली.
एरव्हीं तर तुझें थोडाडच फोडलें असतें आणि
जानकीस तुझ्या नाकावर टिच्चून खुशाल घेऊन गेलों
असतों.

जानेउँ तव बल अधम सुरारी ।
सूने हरि आनेहि परनारी ।
तेँ निसि-चर-पति गर्वबहूता ।
मैँ रघु-पति-सेवक कर दूता ।
जौँ न रामअपमानहिँ डरऊँ ।
तोहि देखत अस कौतुक करऊँ ।

हे देवशत्रो ! परस्त्रीवर ती एकटी असतांनाच तूं
हातपाठीलकी गाजविलीस ह्यावरूनच तुझा पराक्रम
मला समजून चुकला. तूं खराच अढाऊ आहेस रे.
राक्षसांचा राजा एवढ्यावरच तुझी सारी अकड,
परंतु मी रामचंद्राच्या सेवकाचा एक सेवक म्हणून
जर रामाच्या (आज्ञेचें उल्लंघन केल्यानें होणाऱ्या)
शिक्षेची मला भीति नसती तर मी तुझ्यादेखत
अशी मौज केली असती कीं,—

दो०—तोहि पटक महि सेन हति चौपट
करि तब गाउँ । तब जुवतीन्ह समेत
सठ जनकसुतहि लेइ जाउँ ॥ ४० ॥

तुझी गठडी वद्धन, तुझ्या सैन्याचा खुर्दा उडवून
आणि तुझी नगरी वैराण करून, अरे खवीसा !
तुझ्या जनान्यासकट जानकीला मी धेऊन गेलोंच
असतों.

चौ०—जौँ अस करउँ तदपि न बडाई ।
मुयोहि बधे कछु नहिँ मनुसाई ।
कौल कामबस कृपिन विमूढा ।
अतिदरिद्र अजसी अतिबूढा ।
सदा रोगबस संततक्रोधी ।
विष्णुबिमुख स्मृति-संत-विरोधी ।
तनुपोषक निंदक अघखानी ।
जीवित सवसम चौदह प्राणी ।

परंतु असें केलें असतें तरी त्यांत मोठीशी प्रौढी
नव्हती. कारण मेलेल्यास मारण्यांत मुळींच पुरुषार्थ
नाहीं. मद्यपी, कामी, कृपण, पागल, अतिदरिद्री,
बदनाम, जुने जख्ख, दीर्घरोगी, दीर्घद्वेषी, विष्णुद्रोही,
श्रुती आणि संत यांचे द्वेषे, उदरभर, निंदक व
पापराशि हे चवदाजण जीवंत असून देखील
प्रेतवत् होत.

अस विचारि खल बधउँ न तोही ।
अब जानि रिस उपजावसि मोही ।

असें समजून, चांडाळा ! मी तुझा वध करीत
नाहीं. आतां मात्र मला जोष चढवूं नकोस.

सुनि सकोप कह निसि-चर-नाथा ।
अधर दसन दसि मीँ जत हाथा ।
रे कपिअधम मरन अब चहसी ।
छोटे बदन बात बाडे कहसी ।
कटु जल्पसि जड कपि बल जाके ।
बल प्रताप बुधि तेज न ता के ।

(अंगदाचें तें टोमणें) ऐकून रावण चांगलाच
बावरला आणि दांतओठ खाऊन हात चोळीत
तो बरीवलाहि, ए माकडाची लोंद ! आतां मात्र
तुला मरणाची इच्छा होत आहे व म्हणूनच लहान
तोंडांनै मोठा घास घेत आहेस. बेरडा ! ज्याच्या
बळावर शेंफारून तूं हा बेफाम बरळत सुटला
आहेस, त्याच्यांत तर शक्ति, पराक्रम, बुद्धि किंवा
तेज ह्यांपैकी कशाचाच पत्ता नाहीं.

दो०—अगुन अमान विचारि तेहि दीन्ह
पिता वनवासा सो दुख अरु जुवतीविरह
पुनि निसिदिन मम त्रास ॥ ४१ ॥

पक्का अजागळ आणि वैंगरळ म्हणून तर
त्याच्या बापांनै त्याची वनांत वरात खेदली. तें एक
दुःख त्यास आहेच. त्यांत स्त्रीविरहाच्या दुःखाची
आणखी भर, शिवाय रात्रंदिवस माझी दहशत.

दो०—जिन्ह के बल कर गर्व तोहि ऐसे
मनुज अनेक । खाहिँ निसाचर दिवस
निसि मूढ समुझ तजि टेक ॥ ४२ ॥

फिरून ज्याच्या बळावर तुझा हा एवढा चढेल-
पणा चालूं आहे त्याच्यासारखी माणसें तर माझ्या
जातभाईंचा अहोरात्र खराक ठरलेला. या गोष्टींचा
विचार कर, आणि हा मस्तवालपणा सोडून दे रे
गाढवा !

चौ०—जब तेहि कीन्ह राम कै निंदा ।
क्रोधवंत अति भयउ कपिंदा ।

जेव्हां रावणांनै रामाची बेअत्रू मांडली तेव्हां
मात्र त्या वानरश्रेष्ठांची तवियत विलकुलच अंगार
बनून गेली.

हरि-हर-निंदा सुनइ जो काना ।
होइ पाप गो-घात-समाना ।

हरिहरांची निंदा जे कानांनी ऐकतील त्यांना
गोवधासमान पातक लागतें.

कटकटान कपिकुंजर भारी ।
दुहुँ भुज दंड तमकि महि मारी ।
डोलत धरनि सभासद खसे ।
चले भागि भय मारुत ग्रसे ।

त्या कपिकुंजरानें भयंकर जोरांनै दांत खाऊन
दंड थोपटले व आपले दोन्ही हात जमिनीवर
आपटले. त्यासरशीं धरणीकंप होऊन समेतील मंडळी
तोंडघशी पडली, आणि भीतीनै वावटळीत सांपडल्या-
प्रमाणें सैराट पळत सुटली.

गिरत सँभारि उठा दसकंधर ।
भुतल परे मुकुट अतिसुंदर ।
कछु तेहि लेइ निजसिरनिहँ सँवारे ।
कछु अंगद प्रभुपास पवारे ।

रावणाहि पडतां पडतां सांवरून उठला. त्याचें
कमालसूरत मुकुट सारे जमिनीवर खचून पडले. पैकीं

कांहीं रावणानें उचलून आपल्या मस्तकीं ठेविले व
कांहीं अंगदानें रामाकडे भिरकावून दिले !

आवत मुकुट देखि कपि भागे ।
दिनहीं लूक परन विधि लागे ।
की रावन करि कोप चलाये ।
कुलिस चारि आवत अतिधाये ।
कह प्रभु हंसि जानि हृदय डेराहू ।
लूक न असानि केतु नहिं राहू ।
ए किरीट दसकंधर केरे ।
आवत बालितनय के प्रेरे ।

इकडे ते मुकुट येत आहेत असें पाहून वानर पळू लागले. ते म्हणत कीं, दैवा ! काय हे दिवसाच उल्कापात होऊं लागले ! कां रावणानें क्रुद्ध होऊन हीं चार अत्यंत वेगानें फेंकलेलीं वज्रेंच झपटून येत आहेत ! तेव्हां प्रभु हंसून म्हणाले, बोदिलींचें मुळीच कारण नाही. हे उल्कापात नव्हत, अगर वज्र, राहू किंवा केतूहि नव्हत. हे रावणाचे किरीट होत. ते अंगदाच्या प्रेरणें इकडे येत आहेत.

दो०—तराकि पवनसुत कर गहेउ आनि
धरे प्रभुपास । कौतुक देखहिं भालु
कपि दिन-कर-सरिस प्रकास ॥ ४३ ॥

तेव्हां मार्त्तानें उडी मारून ते किरीट हातांवर झेलले व प्रभूकडे आणले. त्या किरीटांचा तो सूर्यासारखा प्रकाश पाहून वानर आणि ऋक्ष त्यांचेकडे पाहून थक्क झाले.

दो०—उहाँ सकोप दसानन सब सन कहत
रिसाइ । धरहु कपिहि धरि मारहु सुनि
अंगद मुसुकाइ ॥ ४४ ॥

तिकडे रावण चवताळून त्वेषानें सर्व सभासदांना म्हणाला, या माकडाचा मुडदा पाडा रे. हें ऐकतांच अंगद हसू लागला.

चौ०—एहि बधि बेगि सुभट सब धावहु ।
खाहु भालु कपि जहँ तहँ पावहु ।
मरकटहानि करहु माहि जाई ।
जिअत धरहु तापस दोउ भाई ।

रावण पुढें झणाला, हे वीरहो ! तुझी अशाच रीतीनें (वावटळीसारखें) सपाटून धावत सुटा आणि वानर व ऋक्ष कोठेंहि आढळोत त्यांच्या खुर्मा करीत

सुटा आणि अखल्या दुनियेंतील माकड गारद करून त्या दोघां बोवाभाईना जीवंत धरून आणा.

पुनि सकोप बोलेउ जुबराजा ।
गाल बजावत तोहि न लाजा ।
मरु गर काटि निलज कुलघाती ।
बल विलोकि विहरति नहिं छाती ।
रे त्रियचोर कु-मारग-गामी ।
खल मलरासि मंदमति कामी ।
सन्निपात जल्पसि दुर्वादा ।
भयेसि कालवस खल मनुजादा ।

तेव्हां अंगद खूप खवळून म्हणाला, तुला अद्याप तोंड वाजीविण्याची लाज रे कशी वाटत नाही ? हे निर्लज्जा कुलघातक्या ! गळे कापून घेऊन मर तरी एकदांचा. माझी कुव्वत पाहून तुझी छाती अजून दडपू नये रे ? तूं बदफैली, बदमास, हरामखोर, रेम्पाडोक्या आणि खरा कण्याचा जनाकार आहेस. विलंदर बदकाऱ्या ! तुला सन्निपातानें धेरलें आहे म्हणूनच तुझी जिभली इतकी वेताल लपलपते ! आदमखोरा ! तूं काळाच्या जबड्यांत पक्का गठलास !

या को फल पावहुगे आगे ।
वानर-भालु-चपेटन्हि लागे ।
राम मनुज बोलत असि वानी ।
गिराहिं न तव रसना अभिमानी ।
गिरिहाहिं रसना संसय नाहीं ।
सिरन्हि समेत समरमहि माहीं ।

जेव्हां वानर आणि ऋक्ष ह्यांचे तडाखे बसू लागतील तेव्हां तुला याचें फळ कळून येईल. आग्या वेताळा ! 'राम मनुष्य आहेत' हे शब्द तोंडांतून काढतांना एव्हांना जरी तुझी जिभली गळून पडली नाही, तरी ती रणांगणांत मात्र तुझ्या मस्तकांसकट निःसंशय गळून पडेल.

सो०—सो नर क्यों दसकंध बालि बधेउ
जोहि एक सर । बीसहु लोचन अंध
धिग तव जनम कुजाति जड ॥ ६ ॥

अरे दसमुड्या ! ज्यानें फक्त एकाच बाणेंकरून वाली सपशेल जिरविला तो मनुष्य हाय काय रे ? बीस डोळे असून देखील तूं गडद आंधळा रे आंधळा. अरे बज्जाता, बोहान्या ! थुः तुझ्या जिनगानीवर.

सो०—तव सोनित की प्यास तृषित राव—
सायक—निकर । तजउँ तोहि तेहि
त्रास कटुजल्पक निसिचर अधम ॥ ७ ॥

रामाच्या बाणांना तुझ्या रक्ताची तहान लागली आहे. हे नाँचा, निंदका, राक्षसा ! (मी तुझे प्राण घेतल्यास) त्या बाणांना दुःख होईल म्हणून मी तुला आज जीवदान देत आहे.

चौ०—मैँ तव दसन तोरिवे लायक ।
आयसु मोहि न दनिह रघुनायक ।
अस रिशिं होति दसउ मुख तोरउँ ।
लंका गहि समुद्र मँ वोरउँ ।
गूलर—फल—समान तव लंका ।
बसहु मध्य तुह्य जंतु असंका ।
मैँ वानर फल खात न बारा ।
आयसु दनिह न राम उदारा ।

आतांच्या आतांच तुझे दांत तुझ्या घशांत कोंबून मी दाखविले असते, पण धन्याच्या हुकुमासमोर मी लाचार आहे. वास्तविक मला संताप तर इतका आला आहे की तुझी ही दहाहि मुंडकी तोडून ठेवावी आणि ही तुझी अख्खी लंका 'समुद्रास्तृप्यन्तु' करावी. (यांत कठीण तें काय ?) मला ही तुझी लंका उंबराच्या फळासारखी वाटते, आणि तुम्ही सर्व त्यांतलीं किटकुलें वाटतां, हें वेलाशक समज. अरे, मी जाणूनबुजून वानर, उंबर माझ्या 'प्राणाय स्वाहा'सहि पुरणार नाहीं. बस, माझी सारी नड ही की माझ्या या दिलदार धन्याचा तसा हुकुम नाही.

जुगुति सुनत रावन मुसुकाई ।
मूढ सीख कहँ बहुत झुठाई ।
बालि न कबहुँ गाल अस मारा ।
मिलि तपसिन्ह तैँ भयासि लबारा ।

अंगदाचा तो खाक्या ऐकून रावण हंसला आणि म्हणाला—झोटिंगा, या गटारगप्पांची इतकी फेर झाडण्यास तू शिकलास तरी कोठें ? वालीनें अशी कधींच फुशारकी मारली नाही. तूच मात्र या फटिंगाच्या तालमीत खूपच मिसकिल निवडलास.

साँचेहु मैँ लबार भुजबीहा ।
जौ न उपारउँ तव दस जीहा ।
समुक्षि रामप्रताप कपि कोपा ।
सभा माँझ पन करि पद रोपा ।

जौँ मम चरन सकसि सठ टारी ।
फिरहिँ राम सीता मैँ हारी ।

(अंगद म्हणाला,) हे रावणा ! मी खरोखरीच काफर आहे. कारण मी अजून तुझ्या दहा जिमा उपटल्या नाहीत. इतकें बोलून अंगद आवेशांत आला, आणि रामप्रतापाचें स्मरण करून त्यानें आपला पाय भरसमेंत पुढें रोवून प्रतिज्ञा केली की, जर हा माझा पाय तूं गलेलड तुसता हटवूं शकशील तरीहि मी जानकीला हारीन आणि रामहि आल्या वाटेनें परत जातील.

सुनहु सुभट सब कह दससीसा ।
पद गहि धरनि पछारहु कीसा ।

तेव्हां रावण सभेस म्हणाला, माझ्या पड्यांनो ! ऐका. ह्या माकडाची टांग खेंचून यास चारीहि माँडे चीत करा पाहूं.

इंद्र—जीत—आदिक बलवाना ।
हराषि उठे जहँ तहँ भट नाना ।
झपटहिँ करि बल बिपुल उपाई ।
पद न टरइ बैठहिँ सिरु नाई ।

इंद्रजितप्रभृति अनेक बलाढ्य वीर मोठ्या हुरूपानें उठले आणि पुष्कळ पाचपेचानें (जिकडूनतिकडून) पायाशीं झोंबून जोर करूं लागले, तरीहि पाय हालेना. तेव्हां ते खालमाने बनून आपापल्या जागीं जाऊन आदळले.

पुनि उठि झपटहिँ सुरआराती ।
टरइ न कीसचरन एहिँ भौंती ।
पुरुष कुजोगी जिमि उरगारी ।
मोहव्रिटप नहिँ सकहिँ उपारी ।

फिरूनहि ते गलेलड शौकानें जोर करूं लागले; तथापि कांहीहि केल्या अंगदाचा पाय चकचकेना. (काकभुशुंडी म्हणतात) हे गरुडा ! योगभ्रष्ट व्याप्रमाणें अज्ञानरूपी वृक्षाचें उन्मूलन करण्यास असमर्थ असतो तशीच राक्षसांचीहि गति झाली.

दो०—कोटिन्ह मेघ—नाद—सम सुभट उठे
हरखाइ । झपटहिँ टरइ न कपिचरन पुनि
बैठहिँ सिर नाइ ॥ ४५ ॥

मेघनादाच्या दर्जाचे कैक मोहरे मोठ्या हिरीरीनें उठले व अंगदाच्या पायाशीं झोंबूं लागले. पण त्याचा पाय मुळींच चकचकेना. तेव्हां अखेर सन्न बनून त्यांनीं आपापली बैठक गांठली.

दो०—भूमि न छाडत कपिचरन देखत रिपुमद
भाग । कोटिविघ्न ते संत कर मन
जिमि नीति न त्याग ॥ ४६ ॥

कोट्यवाधि संकटें आली असतांही जसैं संतांचें
मन नीतीपासून चळत नाहीं, तद्वत् अंगदाचा पाय
भूमीवरून हालेना. तें पाहून शत्रूचा कंझ चांगलाच
जिरला.

चौ०—कपिवल देखि सकल हिय हारे ।

उठा आपु कपि के परचारे ।

अंगदाची शक्ति पाहून सर्वचजण मनांत थिजून
गेले, तेव्हां अंगदाच्या हाकेवर रावण खुद्दच उठला.

गहत चरन कह बालिकुमारा ।

मम पद गहे न तोर उवारा ।

गहसि न रामचरन सठ जाई ।

सुनत फिरा मन अतिसकुचाई ।

रावण येऊन आतां पाय धरणार तोंच अंगद
म्हणाला, माझे समोर नाकदुरे काढून तुझा बचाव
होणार नाहीं. अरे ए एलची ! जाऊन रामाच्या चरणा-
समोर तसें कां करीत नाहींस ? तें ऐकतांच रावण
अगदीं शरमिंदा होऊन परत फिरला.

भयउ तेजहत श्री सब गई ।

मध्यदिवस जिमि ससि सोहई ।

सिंहासन बैठउ सिर नाई ।

मानहुं संपाति सकल गवांई ।

मध्याह्नकार्णी ज्याप्रमाणें चंद्र कांतिहीन होतो.
त्याप्रमाणें रावण काळवंडला व त्याचा नूरच उतरला.
जणुंकाय सर्व इज्जत व कमाई गमावल्याप्रमाणें
खाली मान घालून तो सिंहासनावर बसला.

जगदात्मा प्राणपाति रामा ।

तासु विमुख किमि लह बिद्यामा ।

उमा राम की भृकुटे बिलासा ।

होइ बिस्व पुनि पावइ नासा ।

तून ते कुलिस कुलिस तून करई ।

तासु दूतपन कहु किमि टरई ।

जगदात्मा प्राणपाति रामचंद्रांशीं विरोधून सुख
कसें मिळणार ? शंकर म्हणतात, हे पार्वति ! रामाच्या
भृकुटिविलासेंकरून विश्वाची उत्पत्ति होते आणि पुन-
रपि नाशही होतो; तो तृणाचें वज्र करितो आणि
वज्राचें तृण करितो. त्याच्या दूताची प्रतिज्ञा कशी
अष्ट होईल ?

पुनि कपि कही नीति विधि नाना ।

मान न तासु काल नियराना ।

रिपुमद मथि प्रभु-सु-जस सुनायो ।

यह कहि चलेउ बालि-नृप-जायो ।

हतउ न खेत खेलाइ खेलाई ।

तोहि अवाहि का करउ बडाई ।

अंगदानें पुन्हां रावणाला अनेक प्रकारें बोध
केला परंतु त्याची घडी भरत आल्याकारणानें त्यानें
तिकडे लक्षच दिलें नाहीं. तथापि फिरून एकदां
अंगदानें रामचंद्राच्या सद्यशाचें वर्णन करून रावणाची
कबखती उतराविली व पुढीलप्रमाणें बोलून तो चालता
झाला. ‘ आतां मी आपली मोतवरी तुझ्याजवळ
काय सांगावी ? रणांगणावर जरी मी तुला न मारलें
तरी तुझी कणीक मात्र खूप तिचीन हें खास.’

प्रथमहि तासु तनय कपि मारा ।

सो सुनि रावन भयउ दुखारा ।

जातुधान अंगदपन देखी ।

भय व्याकुल सब भये बिसेखी ।

आरंभीच अंगदानें त्याच्या पुत्राचा भग घेतला
होता त्यामुळें रावण मनांत खोचला होता. आतां
पाय रावणाची अंगदाची प्रतिज्ञा तर त्यानें प्रत्यक्षच
अनुभविली. या एकंदर प्रकारामुळें रावणामुद्धां सर्वच
राक्षसांची खुपच खुप वावरगुंडी उडाली.

दो०—रिपुवल धरषि हरषि कपि बालि-

तनय वलपुंज । पुलक सरीर नयनजल

गहे राम-पद-कंज ॥ ४७ ॥

अशा प्रकारें रिपुवलावर दुगाण्या झाडून तो
महावीर्यशाली वालीपुत्र अंगद प्रेमभरानें सजलनेत्र
आणि पुलकगात्र होत्साता श्रीरामचंद्राकडे येऊन
त्यांच्या चरणांस मिठी मारता झाला.

दो०—साँझ जानि दसमौलि तव भवन

गयउ बिलखाइ । मंदोदरी निसाचरहि

बहुरि कहा समुझाइ ॥ ४८ ॥

१ हा अंगदशिष्टार्थाचा भाग दिसण्यांत शिव्यागाळीचा
आणि उखाळ्यापाखाळ्यांचा दिसतो खरा. परंतु कवीनें
तो तसा मुद्दाम कां रंगविला तें या दोह्यावरून ध्वनित
होऊं शकेल. दोह्याचा पहिला चरण लक्षांत घ्या म्हणजे
रावण अंगदानें अर्धा मारला हें स्पष्ट दिसून येईल.

संध्याकाळ झालेला पाहून रावण दुःखित अंतः-
करणानें खास महालांत गेला. तेथें फिरून मंदोदरीनें
त्यास चांगलाच फैलावर घेतला.

चौ०-कंत समुझि मन तजहु कुमतिही ।

सोह न समर तुझहि रघुपतिही ।

रामानुज लघुरेख खँचाई ।

सोउ नहि नाँघहु असि मनुसाई ।

हे प्राणनाथ ! मनांत विचार करून ह्या वांझोट्या
बुद्धीचा त्याग करा. रघुपतीशीं युद्ध घेणें आपल्याला
शोभत नाही. लक्ष्मणानें इवलीशी रेंवच ओढली
होती ना ? पण तेवढी सांघण्याची आपल्यांत मगदुर
उरली नाही, असला तर आपला पराक्रम.

पिय तुझ ताहि जितव संग्रामा ।

जा के दूत केर अस कामा ।

कौतुक सिंधु नाँधि तव लंका ।

आयउ कपिकेहरी असंका ।

रखवारे हाति विपिन उजारा ।

देखत तोहि अच्छ तेहि मारा ।

जारि नगर सबु कीन्हैसि छारा ।

कहाँ रहा बल गर्व तुझारा ।

धनीसाहेब ! एक कपिकेसरी सहज खेळत खेळत
समुद्र उल्लंघून विनादिकृत आपल्या लंकेंत शिरला.
त्यानें एकट्यानेंच सगळे रखवालदार बरवाद करून
अशोकवनाची तसनस उडवून दिली. त्यानेंच तुमच्या
डोळ्यांसमोर अक्षाचें भक्ष्य केलें. आणि सर्व नगरीची
आतषबाजी उडविली. त्यावेळीं आपलें हें बल आणि हा
दिमाख कोठें गुंतला होता ? ज्याच्या दूताचा देखील
एवढा पराक्रम त्याला तुम्ही संग्रामांत जिंकू पहातां
होय ?

अब पति मृषा गाल जनि मारहु ।

मोर कहा कलु हृदय बिचारहु ।

पति रघुपतिहि नृपति जानि मानहु ।

अग जगनाथ अ-तुल-बल जानहु ।

वानप्रताप जान मारीचा ।

तासु कहा नहि मानेहु नीचा ।

यजमानसाहेब ! आतां विनाकारण तोंडाचे
फवारे उडवूं नयेत. मी म्हणतें त्याचा किंचित तरी
मनांत विचार आणा. प्राणपते ! रघुपतीला केवळच
नृपति न समजतां चराचरपति आणि अपार शक्ति

समजा. त्यांच्या बाणाचा प्रताप मारीच जाणत होता,
परंतु त्याचेंहि म्हणणें आपण तुच्छतेनें झिडकारिलेंच.

जनकसभा अगनित महिपाला ।

रहे तुम्हहु बल विपुल विसाला ।

भंजि धनुष जानकी विआही ।

तव संग्राम जितेहु किन ताही ।

सुर-पति-सुत जानइ बल थोरा ।

राखा जियत आँखि गाहि फोरा ।

सूपनखा कै गति तुझ देखी ।

तदपि हृदय नहि लाज बिसेखी ।

राजा जनकाच्या समेंत असंख्य राजे जमले होते.
तेथें आपणहि आपलें विपुल आणि विशाल बलाचें
भारूड बाळगून गेला होतांच. त्या वेळीं देखील
शिवचापाचा भंग करून रामांनींच जानकी तावडली.
तेव्हां युद्ध करून आपण त्यांस कां बरें मसकलें
नाहीं ? इंद्रसुत जयंतालाहि त्यांचें बल अल्पच वाटलें
होतें. रामांनीं नुसता डोळाच धरून फोडला, आणि
जयंताला जीवंत ठेविलें. शूर्पणखेचा नक्षा उतर-
विलेलाहि तुम्हीं पाहिलाच. इतका बोजवारा उडून-
देखील अद्याप तुमच्या मनाला मुळीच क्षति कशी
ती शिवत नाही !

दो०-बधि विराध खरदूखनहि लीला हतेउ
कबंध । बालि एक सर मारेउ तेहि
जानहु दसकंध ॥ ४९ ॥

ज्यानें सहज ललितें विराधखरदूषणकबंधादिकांचा
सारा खेळखंडोवा करून सोडला आणि फक्त एकाच
बाणानें वालीस नेस्तनावूद करून सोडलें त्याला,
महाराज ! अजून तरी ओळखा हो !

चौ०-जेहि जल नाथ बंधायेउ हेला ।

उतरे सेन समेत सुबेला ।

कारुनीक दिन-कर-कुल-केतू ।

दूत पठायउ तव हित हेतू ।

ज्यानें केवळ खेळ म्हणून समुद्र बांधून काढला
आणि आपलें लावलंकर आणून सुवेलपर्वतावर
आपला तळ उठविला त्या दयाघन दिनकरकुलकेतूनें
केवळ आपल्या कल्याणाच्या इच्छेनें आपणाकडे
आपला जासूद पाठविला होता.

सभा माँझ जेहि तव बल मथा ।

करिवरूथ महुँ मृगपति जथा ।

अंगद हनुमत अनुचर जा के ।
रनवाँकुरे वीर अतिवाँके ।
तोहि कहँ पिय पुनि पुनि नर कहहू ।
मुधा मान ममता मद बहहू ।

खुद आपण हजर असलेल्या आपल्या दरबारांत
हत्तीच्या कळपामध्ये जसा सिंह तसांच प्रत्यक्ष धुसून
ज्याच्या एकएकट्या हलकाऱ्याने आपले धुमसून तेल
काढले त्या हनुमान अंगदासारखे असल बाके रण-
नवरे ज्याच्या हुकुमतीत त्यास, सरकार ! आपण
एक यथातथा मनुष्यप्राणी म्हणून एकसारखे टरें-
बाजी लावीत आहांत. या आपल्या मनस्वीपणाचें
कारण एकच कीं, तीन 'म'—मान (अधिकार),
ममता (स्वार्थ) आणि मद (गर्व)—आपल्या मागें
हात धुऊन लागले आहेत.

अहह कंत कृत राम विरोधा ।
कालविवस मन उपज न बोधा ।
कालु दंड गहि काहु न मारा ।
हरइ धर्म बल बुद्धि बिचारा ।
निकट काल जेहि आवइ साई ।
तेहि भ्रम होइ तुझारिहि नाई ।

हर हर ! प्राणनाथ ! रामाशीं आपण हकनहाकच
हा दुष्मनदावा वाढविला आहे. आपणांवर मृत्यूचा
पूर्ण शह बसला आहे. म्हणूनच आपल्या बुद्धीत नेक
सल्ला रुजत नाही. मृत्यु प्रत्यक्ष हातांत लाठी घेऊन
कोणासच शोडीत नसतो. तो धर्म, बल, बुद्धि आणि
विचार यांच्यावरच सपशेल धाड खचावितो. कंव-
रुतीनें घेरलेल्यांची आणि या वेळची ही आपली
अकड बिलकुल हुबेहुब एकसहा समजा.

दो०—दुइ सुत मारेउ दहेउ पुर अजहूँ
परितय देहु । कृपासिंधु रघुनाथ भजि
नाथ विमल जस लेहु ॥ ५० ॥

आपणच दोन पुत्र घालविले आणि नगरीचीहि
होळी करविली. अजून तरी परस्त्री देऊन टाका,
आणि त्या दयार्णव रघुनाथास शरण जा. धनीसाहेब !
विमल यशाची प्राप्ति करून घेण्यास आतां हा एकच
मार्ग उरला आहे.

चौ०—नारिबचन सुनि बिसिखसमाना ।
सभा गयउ उठि होत बिहाना ।
बैठ जाइ सिंहासन फूली ।
अति अभिमान त्रास सब भूली ।

मंदोदरीचें तें फैलावर घेणें रावणाच्या कानास
बाणाप्रमाणें झोंबलें. उजाडतांच तो तडक उठून
सभेंत जाण्यास निघाला. तेथें जाऊन सिंहासनावर
तो मोठ्या तोऱ्यानें बसला व अत्यंत अहंमन्यतेमुळे
सर्व ददात विसरून गेला.

इहाँ राम अंगदहिँ बोलावा ।
आइ चरन-पंक-ज सिर नावा ।
अतिआदर समीप बैठारी ।
बोले बिहँसि कृपाल खरारी ।

इकडे श्रीरामांनीं अंगदास बोलाविलें व त्यानें
येऊन त्यांच्या चरणारविर्दी मस्तक नमविलें. त्यास
मोठ्या आदरानें जवळ बसवून दयाघन खरशत्रु
श्रीरामचंद्र हास्य करून म्हणाले,—

बालितनय अतिकौतुक मोही ।
तात सत्य कहूँ पूछउँ तोही ।
रावन जातु-धान-कुल-टीका ।
भुजबल अतुल जासु जग लीका ।
तासु मुकुट तुझ चारि चलाये ।
कहहुँ तात कवनी विधि पाये ।

अंगदा ! मला मोठेंच आश्चर्य वाटत आहे म्हणून
तुला विचारतो. बाळा ! खरें सांग. रावण म्हणजे
राक्षसकुळाचा मुकुटमणी. त्याचें बाहुबल जगांत
अव्वल म्हणून गणलें जातें. अशा त्या रावणाचे चार
मुकुट तू इकडे फेकलेस. हे तात ! ते तुला कसे
मिळाले तें सांग पाहूं.

सुनु-सर्वज्ञ प्र-नत-सुख-कारी ।
मुकुट न होहिँ भूपगुन चारी ।
साम दाम अरु दंड विभेदा ।
नृपउर बसाहिँ नाथ कहूँ वेदा ।
नीतिधर्म के चरन सुहाये ।
अस जिय जानि नाथ पहिँ आये ।

(तेव्हां अंगद म्हणाला,) हे सर्वज्ञ, शरणागतसुख-
दायका ! ऐका. ते मुकुट नसून ते चार भूपगुण
होत. हे नाथ ! तज्ञ सांगतात कीं, साम, दाम, दंड,
आणि भेद हे चार गुण राजाच्या हृदयामध्ये वास
करितात. हें जाणून ते मुकुट प्रभूच्या नीतिधर्मपरा-
यण सुंदर चरणांजवळ येऊन पडले (भाव हा कीं
नकली राजा सोडून ते खऱ्या राजाकडेस आले).

दो०—धर्महीन प्रभु-पद-विमुख काल-
विवस दससीस । तेहि परिहरी गुन
आए सुनहु कोसलार्थीस ॥ ५१ ॥

रावण स्वधर्मच्युत होऊन प्रभुपदाला विमुख
झाल्यामुळे आतां तो मृत्यूच्या आधीन झाला आहे.
ह्यास्तव वरील चारीहि गुण त्याचा त्याग करून
कोशलार्थीश्वरांच्या आश्रयाला आले आहेत असें
समजा.

दो०—परमचतुरता म्रवन सुनि बिहँसे रामु
उदार । समाचार पुनि सब कहे गढ
के बालिकुमार ॥ ५२ ॥

अंगदाचें तें उत्कृष्ट ललितवाङ्मय ऐकून रामचंद्र
पोटभर हंसले. नंतर त्या बालिकुमारानें लंकेंतला
सर्व वृत्तांत निवेदन केला.

चौ०—रिपु के समाचार जब पाये ।
राम सचिव सब निकट बोलाये ।
लंका बाँके चारि दुआरा ।
केहि विधि लागिय करहु विचारा ।

शत्रूकडील समाचार ऐकल्यानंतर रामांनीं सर्व
युद्धसचिवांना बोलाविलें. ते म्हणाले, लंकेच्या
चारीहि वेशी सज्ज आहेत. आतां मात्र विचार
केलाच पाहिजे कीं लढाईस तोंड कसें व कोठें
फोडावयाचें ?

तब कपीस रिच्छेस बिभीषन ।
सुमिरि हृदय दिन-कर-कुल-भूषन ।
करि विचार तिन्ह मंत्र दढावा ।
चारि अनी कपिकटक बनावा ।
जथायोग सेनापाति कीन्हे ।
जूथप सकल बोलि तब लीन्हे ।
प्रभुप्रताप कहिं सब समुझाये ।
सुनि कपि सिंहनाद करि धाये ।

तेव्हां त्या दिनकरकुलभूषणाचें हृदयांत स्मरण
करून सुग्रीव, जांबवंत आणि बिभीषण ह्यांनीं
विचार करून सल्ला ठरविला, त्यांनीं कपिसैन्याचें
चार विभाग केले व त्यावर यथायोग्य अधिकारी
नेमले. नंतर सर्व यूथपतींना बोलावून त्यांना प्रभूचा
प्रताप सर्व समजावून सांगितला. तो ऐकतांच वानर
सिंहनाद करून सरसावले.

हराषित रामचरन सिर नावहिँ ।
गहिँ गिरिसिखर बीर सब धावहिँ ।
गर्जहिँ तर्जहिँ भालु कपीसा ।
जय रघुबीर कोसलार्थीसा ।
जानत परमदुर्ग अति लंका ।
प्रभुप्रताप कपि चले असंका ।
घटाटोप करि चहुँदिसि घेरी ।
मुखहि निसान बजावहिँ भेरी ।

ते सर्व वीर हर्षित होऊन प्रभुपदचरणीं मस्तक
नमवून पर्वतशिखरें धेऊन धावूं लागले. ' जयरघुवीर
कोशलार्थीश्वर ' असा घोष करून ते उड्डाण करीत. लंका
अत्यंत अभेद्य जाणूनदेखील ते वानर प्रभुप्रतापेंकरून
तिच्यावर निर्धास्त चालून गेले. त्यांनीं जय्यत तया-
रीनें लंकेला वेढा दिला. ते आपल्या मुखान्नि
निशाण-भेरीसारखे आवाज करीत.

दो०—जयति राम जय लछिपन जय
कपीस सुग्रीवँ । गर्जहिँ केहरिनाद
कपि भालु महा-बल-सीवँ ॥ ५३ ॥

जहामर्द असे ते ऋक्षवानर श्रीरामचंद्र, लक्ष्मण
आणि कपिराज सुग्रीव यांच्या नांवांचा जयजयकार
करून सिंहनाद करूं लागले.

चौ०—लंका भयउ कोलाहल भारी ।
सुना दसानन अतिअहँकारी ।
देखहु बनरन्ह केरि ढिठाई ।
बिहँसि तिसा-चर-सेन बोलाई ।
आये कीस काल के प्रेरे ।
छुधावंत सब निसिचर मेरे ।
अस कहि अट्टहास सठ कीन्हा ।
गृह बैठे अहार विधि दीन्हा ।
सुभट सकल चारिहु दिसि जाहू ।
धरि धरि भालु कीस सब खाहू ।

लंकेंत भयंकर हाहाकार माजला. तो ऐकून ' पहा
तर काय हा ह्या वानरांचा उर्मटपणा ' असें म्हणून
रावण मोठ्या दिमाखानें हंसला व त्यानें राक्षससैन्यास
इषारत दिली. तो म्हणाला, कालाच्या प्रेरणें हीं
माकडे येऊन खेटलीं आहेत, व तुम्ही माझे सर्व
राक्षस बुभुक्षित आहांत, घरबसल्याच ब्रह्मदेवानें ह्या
डाल्या पोचविल्या आहेत. असें म्हणून त्या धर्तिग-
णानें विकट हास्य केलें (नंतर तो पुन्हां म्हणाला)

हे वीर हो ! तुम्हीं सर्व चारीहि बाजूनीं जा, आणि
सर्व वानर आणि ऋक्ष यांना धरधरून गट्ट करीत सुटा.

उमा रावनाहि अस अभिमाना ।

जिमि टिटिभ खग सूत उताना ।

शंकर म्हणतात हे पार्वति ! ज्याप्रमाणें टिटिभ-
पक्षी आकाश कदाचित् कोसळलेंच तर तें आपण
(पायानें) सावरून धरूं अशा ऐटीनें पाय वर
करून उताणा निजतो त्याचप्रमाणें रावणाची ही
आढ्यता होती.

चले निसाचर आयसु माँगी ।

गहि कर भिडिपाल वर साँगी ।

तोमर सुदूर परिघ प्रचंडा ।

सूल कृपान परसु गिरिखंडा ।

रावणाची आज्ञा घेऊन ते राक्षस भिदिपाल,
वरची, शक्ति, तोमर, सुदूर, परशु शूल, कृपान,
परिघ, पर्वतखंड इत्यादि प्रचंड आयुधें घेऊन निघाले.

जिमि अरुनोपलनिकर निहारी ।

धावहिँ सठ खग मांसअहारी ।

चोँच-भंग-दुख तिन्हहिँ न सूझा ।

तिमि धाये मनुजाद अबूझा ।

ज्याप्रमाणें आरक्त पाषाणांचा ढीग पाहून निर्बुद्ध
हिसपक्षी त्यावर झडप घालतात, परंतु चोंच
ठेंचण्याच्या दुःखाची त्यांना कल्पनाहि नसते, त्या-
प्रमाणें ते उल्लू राक्षस वानरसैन्यावर हिरीरीनें कोसळले.

दो०-नानायुध सर-चाप-धर जातुधान
बलवीर । कोटकँगूरनि चढि गये कोटि
कोटि रनधीर ॥ ५४ ॥

धनुष्यबाण इत्यादि अनेक आयुधें घेतलेले कोट्य-
वाधि जहांवाज आणि शहाजोर राक्षसवीर कोटाच्या
बुरुजावर चढून बसले.

चो०-कोटकँगूरनिह सोहहिँ कैसे ।

मेरु के संगानि जनु घन बैसे ।

वाजहिँ ढोल निसान जुझाऊ ।

सुनि धुनि होइ भटन्ह मन चाऊ ।

वाजहिँ भेरी नफीरि अपारा ।

सुनि कादरउर जाहिँ दरारा ।

ते राक्षस कोटाच्या बुरुजावर, मेरुपर्वताच्या
शृंगावरील मेघाप्रमाणें शोभूं लागले. ढोल, निषाण,
इत्यादि रणवाद्यें वाजू लागलीं. त्यांचा तो गजर

ऐकून वीरांना वीरश्री चढली. भेरी, नफीरी इत्यादि
अपार वाद्यें वाजू लागलीं. तीं ऐकतांच भ्याडांच्या
मनांत धडकी भरत होती.

देखि न जाइ कपिन्ह के ठट्टा ।

आति विसाल तनु भालु सुभट्टा ।

धावहिँ गनहिँ न अवघट घाटा ।

पर्वत फोरि करहिँ गाहि वाटा ।

कटकटाहिँ कोहिन्ह भट गर्जहिँ ।

दसन ओठ काटहिँ अतितर्जहिँ ।

इकडे त्या भ्यासुर कर्दाच्या ऋक्षवानरवीरांच्या
चेष्टा मात्र पाहवत नव्हत्या. अवघड घाटांचा तर
त्यांना कांहीं हिशेबच नव्हता. ते धांवत धांवत घाट
चढून जात, आणि (जेथें वाट नसे तेथें) ते
पहाड फोडून वाट करून घेत. कोट्यवाधि वीर
' कटकट ' असा शब्द करून गर्जना करीत दांत-
ओठ चाऊन टणाटण उड्या मारीत.

उत रावन इत राम दोहाई ।

जयति जयति जय परी लराई ।

निसिचर सिखरसमूह दहावहिँ ।

कूदि धरहिँ कपि फेरि चलावहिँ ।

तिकडे रावणाची दुहाई आणि फत्ते यांचा पुकार
मचून आणि इकडे श्रीरामचंद्रांची शपथ आणि
जयजयकार होऊन दुतर्फा विजन जुंपलें. राक्षस पर्व-
तांची असंख्य शिखरें वरून लोटूं लागले. वानर उडी
मारून तीं पर्वतशिखरें वरचेवरच झेलीत आणि
तींच परत राक्षसांकडे भिरकावून देत.

छंद-धरि कु-धर-खंड प्रचंड मर्कट भालु

गढ पर डारही । झपटहिँ चरन गहि

पटक महि भजि चलत बहुरि

प्रचारही । अतितरल तरुन प्रताप

तर्जहिँ तमकि गढ चढि चढि गये ।

कपि भालु चढि मंदिरनिह जहँ तहँ

रामजसु गावत भये ॥ १ ॥

ते प्रचंड ऋक्षवानर पर्वतशिला घेऊन कोटावर
त्यांचा भडिमार करीत, राक्षसांवर तुटून पडून त्यांस
तंगड्या धरून जमिनीवर आपटीत, आणि पळून जाऊन
फिरून छातींठीक त्यांना नांवानें ललकारीत. तरुण
आणि अत्यंत चपल ऋक्षवानर मोठ्या शिताफीनें
उड्या मारीत कोटावर चढून जात आणि चोहोंकडे
घराघरावर चढून ते रामयश गाऊं लागत.

दो०—एक एक गहि निसिचर पुनि कपि
चले पराइ । ऊपर आपुनु हेठ भट
गिरहि धरनि पर आइ ॥ ५५ ॥

एक एक कपी एक एक राक्षस धेऊन पळून
जाई, आणि आपण वर व त्याला खाली घेत ते
जमिनीवर उडी मारीत.

चौ०—राम-प्रताप-प्रबल कपिजूथा ।
मंदहि निसिचर-निकर-वरूथा ।
चढे दुर्ग पुनि जहँ तहँ वानर ।
जय रघु-वीर-प्रताप दिवाकर ।

रामप्रतापानें प्रबल झालेल्या कपिसैन्याने राक्षस
सैन्यात खंदल माजवून सोडले. पुन्हां जिकडून-
पतिकडून ते किल्ल्यावर चढून रघुवीराच्या प्रताप-
सूर्याचा जयजयकार करीत सुटले.

चले निसा-चर-निकर पराई ।
प्रबलपवन जिमि घनसमुदाई ।
हाहाकार भयउ पुर भारी ।
रोवहि बालक आतुर नारी ।
सब मिलि देहि रावनहि गारी ।
राज करत एहि मृत्यु हँकारी ।

सोसाऱ्याच्या वाऱ्याने जशी मेघमंडळाची वाताहत
होते तद्वत् राक्षससैन्य सैरावैरा पळत सुटले. लंका-
नगरीत भयंकर हाहाकार उडाला. बायकामुलें घाबरून
बोंबा ठोकू लागली. सर्व लोक रावणाला शिव्याशाप
देऊन म्हणत की ह्या रावणानें (सुखानें) राज्य
करीत असतां स्वतःच मृत्यूला बोलावून आणले.

निजदल बिचल सुना तेहि काना ।
फेरि सुभट लंकेस रिसाना ।
जो रन बिमुख फिरा मै जाना ।
सो मै हतब करालकृपाना ।
सरबसु खाइ भोग करि नाना ।
समरभूमि भये दुर्लभ प्राना ।

आपलें सैन्य नामोहरम झालेलें रावणानें ऐकिलें,
तेव्हां वीरांना परतवून तो आवेशानें म्हणाला, जो
युद्धाला पाठ देऊन पळून जाईल असें मला आढळेल
त्याचें मी या माझ्या तीक्ष्ण खड्गानें डोकेंच मारीन.
नाकबुडेंतोंवर मलोदा गिळायला आणि खूप मजा
मारायला तुम्ही व्हावयाचें, आणि आतां लढायला
हवें तर निमकहरामी करावयालाहि तुम्हीच सवकायचें!

उग्र वचन सुनि सकल डेराने ।
फिरे क्रोध करि वीर लजाने ।
सनमुख मरन वीर कै सोभा ।
तब तिन्ह तजा प्रान कर लोभा ।

रावणाच्या त्या दणकेंचाज वडग्यानें सर्वांचीच
पांचावर धारण वसली. शूर वीर होते ते मात्र
ओशाळून सर्व मिळून आवेशानें चालू लागले.
युद्धांत समोरासमोर मरणें हेंच वीरांचें भूषण असा
निर्धार करून त्यांनीं प्राणांची तमा सोडली.

दो०—बहु-आयुध-धर सुभट सब भिरहि
प्रचारि प्रचारि । कीन्हे व्याकुल भाल
कपि परिघ त्रिमूलन्ह मारि ॥ ५६ ॥

सर्व खंदे योद्धे अनेक आयुधें धेऊन व शत्रूस
आव्हानून जंग माजवू लागले. त्यांनीं परिघ,
त्रिशूल, इत्यादिकांचा भडिमार करून ऋक्षकर्पांना
रगड बत्ती दिली व वेजार केलें.

चौ०—भयआतुर कपि भागन लागे ।
जद्यपि उमा जीतिहाहि आगे ।
कोउ कह कह अंगद हनुमंता ।
कह नल नील दुविद बलवंता ।

तेव्हां कपी जेरीस धेऊन भिरभिर पळत सुटले.
शंकर म्हणतात, पार्वति ! तथापि पुढें मात्र त्यांचीच
फत्ते होणार हें खास. कांहीं कपी, अंगदहनुमान,
कोठें आहेत, बलवान् नलनील द्विविद हे कोठें आहेत
असेंहि आरंबळू लागले.

निजदल बिचल सुना हनुमाना ।
पच्छिमद्वार रहा बलवाना ।
मेघनाद तहँ करइ लराई ।
दूट न द्वार परम कठिनाई ।

आपल्या सैन्याची रवडी उडत आहे हें हनु-
मंताला कळलें. परंतु तो पश्चिमेच्या बुरजावर होता.
तेथें मेघनादाशीं व त्याच्याशीं जंग मचलें होतें. तीं
वेस अत्यंत मजबूत असल्यामुलें सर होईना.

पवन-तनय-मन भा अतिक्रोधा ।
गर्जेउ प्रबल-काल-सम जोधा ।
कूदि लंकगढ ऊपर आवा ।
गाहि गिरि मेघनाद कहँ धावा ।

अखेर हनुमंतास फार चीड आली व तो प्रलय-
कालीन मेघाप्रमाणें गर्जना करून लंकेच्या किल्ल्यावर

उडी मारून गेला आणि आणि हातांत पर्वत घेऊन
मेघनादावर तुटून पडला.

भंजेउ रथ सारथी निपाता ।
ताहि हृदय महं मारेसि लाता ।
दुसरे सूत बिकल तोहि जाना ।
स्यंदन घालि तुरत गृह आना ।

मारुतीनें मेघनादाचा रथ बेकाम करून त्याच्या
सारथ्याला ठार केलें आणि त्याच्या छातीवर लत्ता-
प्रहार केला. त्यामुळें तो वेशुद्ध झालेला पाहून त्यास
दुसऱ्या सारथ्यांनीं रथांत घालून त्वरेनें छावणींत
नेलें.

दो०—अंगद सुनेउ कि पवनसुत गढ पर
गयउ अकेल । समरबाँकुरा बालिसुत
तरकि चढेउ कपिलेल ॥ ५७ ॥

हनुमान् किल्ल्यावर एकटाच चढून गेला आहे
असें जेव्हां अंगदानें ऐकलें तेव्हां त्याच्या दिमतीस
तोहि समरवीर सहज उडी मारून किल्ल्यावर एकदम
लपकला.

चौ०—जुद्धविरुद्ध कुद्ध दोउ वानर ।
रामप्रताप सुमिरि उरअंतर ।
रावनभवन चढे दोउ धाई ।
करहि कोसलाधीसदोहाई ।

रावणाविरुद्ध चवताढून युद्धावर लपकलेले ते उभयतां
वानर हृदयांत रामप्रतापाचें स्मरण करून रावणाच्या
महालावरच चढून गेले, आणि तेथून कोशलाधीश
रामाची द्वाही फिरवूं लागले.

कलससहित गहि भवन ढहावा ।
देखि निसा—चर—पाति भय पावा ।
नारिबुंद कर पीटाहि छाती ।
अब दुइ कपि आये उतपाती ।

तें मंदिर कलसासकट त्यांनीं ढासळून पाडलें. तें
पाहतांच रावणाला धडकी भरली. आतां तर
पिसाळलेलीं हीं दोन्हीहि माकडें एकदम उलटलीं
आहेत असें म्हणून रावणाचा सर्व जनाना हातांनीं
ऊर बडवून घेऊं लागल्या.

कपिलीला करि तिन्हहि डेरावाहि ।
रामचंद्र कर सुजस सुनावहि ।
पुनि कर गहि कंचन के खंभा ।
कहेन्हि करिय उतपातअरंभा ।

ते दोघेहि वानर आपल्या चेष्टांनीं त्या रावण-
स्त्रियांना चमकवीत आणि रामचंद्राचें सद्यश त्यांचे-
पुढें गात, आणि त्यांना वजावीत कीं तुम्हीहि राम-
भजनच करा. नंतर त्यांनीं तेथील सुवर्णाचे खांब
हातांत घेऊन खूपच तसनस करून सोडली.

गर्जि परे रिपुकटक मँझारी ।
लागे मर्दई मुजबल भारी ।
काहुहि लात चपेटान्हि केहू ।
भजहु न रामहि सो फल लेहू ।

पुन्हां गर्जना करून त्यांनीं तेथून शत्रुसैन्यांत उडी
घेतली, आणि आपल्या भयंकर बाहुबलानें ते शत्रूंची
कुच्ची भरीत सुटले. ते कांहीना लाथांनीं तर कांहीना
हातांनीं ठोसेचपेटे लगावीत, व म्हणत कीं, राम-
चंद्रास शरण न येण्याचें हें बक्षीस घ्या !

दो०—एक एक सो मर्दहि तोरि चला-
वहि मुंड । रावन आगे परहि ते
जनु फूटहि दधिकुंड ॥ ५८ ॥

एकट्यादुकटया राक्षसाला घोळसून व त्याचें
शिरकाण करून तें शिर ते रावणाकडे भिरकावून
देत. तेव्हां तीं मुंडकीं रावणाच्या समोर दर्हीड्डी-
प्रमाणें येऊन फुटत.

चौ०—महा-महा मुखिया जे पावाहि ।
ते पद गहि प्रभुपास चलावाहि ।
कहहि विभीषण तिन्ह के नामा ।
देहि रामु तिन्हहू निजधामा ।
खल मनुजाद द्विजामिषभोगी ।
पावाहि गति जो जाँचत जोगी ।

त्यांना जे मोठमोठे शेलके, चुनिंदे राक्षस मध्यंतरी
आढळत त्यांची तंगडी धरून ते त्यांना प्रभूकडे
भिरकावून देत. तेथें विभीषण त्यांचीं नांवें सांगे
आणि रामचंद्र त्यांना वैकुंठाला पाठवीत. अशा
रीतीनें ते नरभक्षक, द्विजमांसभोजी, दुष्ट देखील
योग्यांस अभीष्ट अशी गति मिळवूं लागले.

उमा राम मृदुचित करुनाकर ।
वैरभाव सुमिरत मोहि निसिचर ।
देहि परम गति सो जिय जानी ।
अस कृपालु को कहहु भवानी ।
अस प्रभु सुनि न भजहि भ्रम त्यागी ।
नर मतिमंद ते परम अभागी ।

(शंकर म्हणतात) हे पार्वति ! राक्षस वैरभावाचे, तरी पण माहें स्मरण त्यांना घडतेंच असें मनांत आणून कोमलहृदय दयाघन श्रीरामचंद्र त्यांना उत्तम गति देत असत. हे भवानि ! असा दयाळु कोण आहे सांग बरें ! अशा प्रभूस भ्रमाचा त्याग करून जे लोक शरण जात नाहीत ते मूढांचे आणि करंट्यांचे सरदार होत.

अंगद अरु हनुमंत प्रवेसा ।

कीन्ह दुर्ग अस कह अवधेसा ।

लंका दोउ कपि सोहहि कैसे ।

मथहि सिंधु दुइ मंदर जैसे ।

(मुख्य मुख्य धेंडें फेंकलेली पाहून) रामचंद्र म्हणाले की, अंगद आणि हनुमान यांनी दुर्गम लंकेत प्रवेश केला आहे. खरोखरच दोन मंदराचलांनी जसे सागराचे मंथन करावे तसे ते दोघे कपी लंकेमध्ये आपली शोभा दाखवीत होते.

दो०—भुजवल रिपुदल दलमलि देखि दिवस

कर अंत । कूदे जुगल विगत स्रम आये

जह भगवंत ॥ ५९ ॥

बाहुबलानें शत्रूच्या सैन्याची खांमा उडवून सूर्यास्त पहातांच ते दोघेहि वीर सहजगत्या उड्या मारीत श्रीरामचंद्राकडे परत आले.

चौ०—प्रभु-पद-कमल सीस तिन्ह नाये ।

देखि सुभट रघु-पति-मन भाये ।

राम कृपा करि जुगल निहारे ।

भये बिगतस्रम परम सुखारे ।

त्यांनी प्रभुपदकमली मस्तकें नमाविली. त्या खंवीर वीरांना पाहून रघुपति मनांत प्रसन्न झाले व त्यांनी प्रेमपूर्वक त्यांचेकडे अवलोकन केलें. त्यामुळें त्या उभय-तांची हसारी उतरून तेहि फिरून दमचाख बनले.

गये जानि अंगद हनुमाना ।

फिरे भालु मर्कट भट नाना ।

जातुधान प्रदोषबल पाई ।

धाये करि दस-सीस-दोहाई ।

अंगद आणि हनुमान परत गेले असें समजतांच सर्व ऋक्षवानरवीरहि परतले. संध्यासमयी राक्षसांना जोर चढतांच ते रावणाच्या नांवाची गर्जना करीत उलटले.

निसि-चर-अनी देखि कपि फिरे ।

जह तह कटकटाइ भट भिरे ।

दोउ दल प्रबल प्रचारि प्रचारी ।

लरत सुभट नहि मानत हारी ।

राक्षसांच्या सैन्याची परत उठावणी पहातांच वानरांनीहि मोर्चा फिरविला. चोहोंकडे ' कटकट ' शब्द करून वानरवीर झुंजु लागले. उभय सैन्यांतलि जोरकस झुंजार हिरीरीनें माघार न घेतां परस्परांना प्रचारून लढूं लागले.

महावीर निसिचर सब कारे ।

नानावरन वलीमुख भारे ।

सबल जुगलदल समबल जोधा ।

कौतुक करत लरत करि क्रोधा ।

प्राबिट-सरद-पयोद घनेरे ।

लरत मनहुं मारुत के प्रेरे ।

ते सर्व पटाईत राक्षसवीर काळेकभिन्न होते आणि वानर अनेक रंगांचे व धिप्पाड होते. तीं दोन्हीहि सैन्यें समबल आणि समकक्ष होती. तीं हिरीरीनें रान उठवीत असतां नानाप्रकारें युद्धलाघव करून दाखवीत. जणुंकाय वाऱ्याच्या जोरांनें वर्षा आणि शरत्कालीन अनेक मेघच परस्परांवर आदळत आहेत असें भासूं लागलें.

अनिप अकंपन अरु अतिकाया ।

बिचलत सेन कीन्हि इन्ह माया ।

भयउ निमिषमहं अति अधियारा ।

वृष्टि होइ रुधिरापलछारा ।

सैन्यांत धुव्या उडालेला पाहतांच अनिप, अकंपन, अतिकाय वगैरेंनी आपली डोंबारी (वोडंबरी) विद्या परजली. तेव्हां एका क्षणांत गडद अंधकार पडून रक्तपाषाण आणि धूळ यांची वृष्टि होऊं लागली.

दो०—देखि निविड तम दसहुं दिसि कपि-

दल भयउ खभार । एकहि एक न

देखहि जह तह करहि पुकार ॥ ६० ॥

दाही दिशांमध्ये अटोकाट अंधार भरलेला पाहून वानरसैन्याचा सारखा कोंडमारा होऊं लागला. कोणास कोणी दिसेनासें होऊन चोहोंकडे एकसह बोंब मचली.

चौ०—सकल मरम रघुनायक जाना ।

लिये बोलि अंगद हनुमाना ।

समाचार सब कहि समुझाये ।

सुनत कोपि कपिकुंजर धाये ।

रघुनायकांनीं सर्व मर्म जाणलें, व त्यांनीं अंगद आणि हनुमंत यांना बोलावून त्यांना राक्षसमायेची सर्व करामात समजावून सांगितली. ती ऐकतांच ते दोघेहि कपिकुंजर सणसणून उसळले.

पुनि कृपाल हँसि चाप चढावा ।

पावकसायक सपादि चलावा ।

भयउ प्रकास कतहुँ तम नाहीँ ।

ज्ञानउदय जिमि संसय जाहीं

नंतर दयाळु श्रीरामचंद्रांनीं हास्यपूर्वक धनुष्य चढवून तावडतोव आग्नेयास्त्राचें शरसंधान केलें; तेव्हां ज्ञानाचा उदय झाला असतां जसा संशय नष्ट होतो तसा सर्वत्र लख्ख प्रकाश पडून अधकाराचा कोठेंहि मागमूसदेखील उरला नाही.

भालु बलीमुख पाइ प्रकासा ।

धाये हरपि वि-गत-स्रम-त्रासा ।

हनूमान अंगद रन गाजे ।

हाँक सुनत रजनीचर भाजे ।

भागत भट पटकहिँ धरि धरनी ।

करहिँ भालु कपि अदभुत करनी ।

गाहि पद डारहिँ सागर माहीं ।

मकर उरग झप धरि धरि खाहीं ।

आग्नेयास्त्राच्या योगानें प्रकाश पडतांच श्रम आणि त्रास नाहीसा होऊन ते ऋक्षवानर जोषांत येऊन एकदम उसळले. हनुमान् आणि अंगद यांनीं आपल्या आरोळ्यांनीं रण गर्जून सोडलें. त्यांचा दण-दणाट ऐकतांच राक्षसांनीं पळ काढला. ते पळपुट्या वीरांस धरून धरणीवर आदळीत व त्यांची तंगडी धरून त्यांना समुद्रांत फेंकून देत. तेथें त्यांना मगर, साप, मासे, वगैरे जलचर धरधरून त्यांचा काला करीत. ह्याप्रमाणें ऋक्षवानर अचाट करामात करीत असत.

दो०-कळु मारे कळु घायल कळु गढ चले
पराइ । गर्जहिँ मर्कट भालु भट रिपु-
दल-बल विचलाइ ॥ ६१ ॥

त्यावेळीं कित्येक राक्षस मेले, कित्येक घायाळ होऊन पडले, व कित्येक किल्ल्यांत पळून गेले. अशा प्रकारें राक्षससैन्याची दाणादाण उडवून ऋक्षवानरवीर गर्जना करूं लागले.

चौ०-निसा जानि कपि-चारिउ-अनी ।

आये जहाँ कोसलाधनी ।

राम कृपा करि चितवा जवहीं ।

भये बिगतस्रम वानर तवहीं ।

रात्र अजून आहे असें पाहून चारीहि पथकें श्रीमचंद्राकडे परत आलों. रामांनीं त्यांचेकडे कृपादृष्टीनें पाहतांच त्या सर्व ऋक्षवानरांचा अगदीं ताजा दम झाला.

उहाँ दसानन सचिव हँकारे ।

सब सन कहेसि सुभट जे मारे ।

आधा कटक कपिन्ह संहारा ।

कहहु बेगि का करिय विचारा ।

तिकडे रावणानें मंत्रिमंडळाला बोलावून कामास आलेल्या वीरांची यादी सर्वांना कळविली. तो म्हणाला, कींतींनीं एव्हाना अर्ध्या सैन्याचा स्वाहाकार केला. आतां पुढें काय विचार करावयाचा तो लवकर कळवा पाहूं.

माल्यवंत अतिजरठ निसाचर ।

रावनु-मातु-पिता मंत्री-वर ।

बोला वचन नीति अतिपावन ।

सुनहु तात कळु मोरे सिखावन ।

तेथें माल्यवंत नांवाचा अत्यंत वृद्ध मंत्रिश्रेष्ठ रावणाचा मातामह होता. तो अतिनिर्दोष आणि नीतिप्रचुर असें भाषण करूं लागला. तो म्हणाला, बाळा ! माझे तरी चार शब्द ऐक.

जब तेँ तुझ सीता हरि आनी ।

असगुन होहिँ न जाहिँ वखानी ।

बेद पुरान जासु जस गावा ।

रामाबिमुख काहु न सुख पावा ।

तूं सीतेला चोरून आणल्यापासून असें कांहीं अपशकून होत आहेत कीं, सांगतां पुरवत नाहीत. वेद व पुराणें ज्याचें यश गातात त्या रामाशीं त्रांगडीं माजवून कोणीहि कांहींहि कमाई आजवर केलेली नाही.

दो०-हिरण्याक्ष भ्रातासहित मधुकैटभ
यलवान । जेहि मारे सोइ अवतरेउ
कृपासिंधु भगवान ॥ ६२ ॥

बंधुसहित हिरण्याक्ष व महाबलाढ्य मधुकैटभ ह्यांचेहि ज्यानें पिंड धोळले तोच कृपासागर भगवंत राम-रूपानें अवतरला आहे.

दो०—कालरूप खल-वन-दहन गुनागार
घनबोध । सिव विरंचि जेहि सेवहि
तासो कवन विरोध ॥ ६३ ॥

कालरूपी तो, खलरूपी वनाचा दाह करणारा आहे. गुणनिधान व विज्ञानघन तो त्याची श्रीशंकर आणि ब्रह्मदेव देखील सेवाच करितात. त्याच्याशी काय विरोधावयाचें ?

चौ०—परिहरि बैर देहु बैदेही ।

भजहु कृपानिधि परमसनेही ।

यासाठी वैदेहीला परत पाठीव आणि बैराचा शेवट करून त्या परमप्रेमळ दयानिधीस शरण जा.

ता के वचन वानसम लागे ।

करियामुख करि जाहि अभागे ।

बूढ भयासि न त मरतेउं तोही ।

अब जानि नयन देखवासि मोही ।

त्याचे ते शब्द रावणास बाणाप्रमाणें झोंवले व तो म्हणाला, अरे करंटया ! तोंड काळें कर. येथून चालता हो. तूं वृद्ध आहेस म्हणून; नाहीतर तुला ठारच केला असता. अतःपर माझ्या डोळ्यांना तूं हें आपलें मुसकाड खबरदार दाखविशील तर.

तेहि अपने मन अस अनुमाना ।

बध्यौ चहत एहि कृपानिधाना ।

सो उठि गयउ कहत दुर्बादा ।

तव सकोप बोलेउ धननादा ।

कौतुक प्रात देखियहु मोरा ।

करिहउँ बहुत कहउँ का थोरा ।

सुनि सुतवचन भरोसा आवा ।

प्रीतिसमेत अंक बैठावा ।

कृपासागर रामचंद्रांचीच इच्छा यास जमीनदोस्त करण्याची दिसते असे त्यास हमखास वाटलें. लगेच माल्यवंत रावणावर हमरीतुमरीची तोंडभर सरबत्ती झाडत उठून चालता झाला. तेव्हां मेघनाद मोठ्या आवेशानें म्हणाला, “ उद्यां प्रातःकाळीं आपणाला माझे युद्धलाघव दिसेल. थोडें, तरी तें बोलण्यांत काय ह्मणिले! पुष्कळसें करूनच दाखवीन. ” हें पुत्राचें वचन ऐकून रावणास धीर आला, व त्यानें त्यास अत्यंत प्रीतिपूर्वक कुरवाळलें.

करत विचार भयउ भिनुसारा ।

लागे कपि पुनि चहूँदुआरा ।

कोपि कपिन्ह दुरघट गढ घेरा ।

नगर कोलाहल भयउ घनेरा ।

ह्याप्रमाणें वाटाघाट चालली आहे इतक्यांत उजाडलें. ऋक्षवानर चारीहि वेशीवर घेऊन धडकले. कर्पीनी संतत होऊन किल्ल्यास वेढा दिला. तेव्हां शहरांत एकच आकांत उडाला.

विविधायुधधर निसिचर धाये ।

गढ ते पर्वत सिखर ढहाये ।

तेव्हां नानाप्रकारचीं शस्त्रें धारण करून राक्षस धांवले व किल्ल्यावरून पर्वतशिखरांचीं कैर झाडूं लागले.

छंद—ढाहे मही-धर-सिखर कोटिन्ह विविध-
विधि गोला चले । घहरात जिमि पवि-
पात गर्जत जनु प्रलय के बादले ।
मर्कट विकट भट जुटत कटक न लटत
तन जर्जर भये ॥ गहि सैल तेइ गढ
पर चलावहि जहँ सो तहँ निसिचर
हये ॥ २ ॥

ते राक्षस कोटयवधि पर्वतशिखरें लोटून देऊं लागले. बेसुमार गोळीबार झडला. तेव्हां जणुंकाय प्रलयकालच्या मेघाप्रमाणें त्यांचा धडधडाट होऊन वज्रपाताप्रमाणें त्यांचा कडकडाट होऊं लागला. भलेभले धिप्पाड वानरवीर एकवटून सामना देऊं लागले. ते जरी कच खात नसत तरी त्यांचीं शरीरें मात्र जर्जर होत. तरीदेखील ते पर्वत घेऊन किल्ल्यावर अशा वेगानें चाल करीत कीं जेथल्यातेंथेंच राक्षस मरून पडत.

दो०—मेघनाद सुनि सवन अस गढ पुनि
छेँ का आइ । उतरि दुर्ग ते वीरवर
सनमुख चलेउ बजाइ ॥ ६४ ॥

शत्रूंनीं लंका घेरली हें वर्तमान मेघनादानें ऐकतांच तो वीरश्रेष्ठ किल्ल्यावरून खालीं उतरला आणि रणवाचें वाजवीत त्यानें शत्रूकडे मोर्चा फिरविला.

चौ०—कहँ कोसलाधीस दोउ भ्राता ।

धन्वी सकल-लोक-बिख्याता ।

कहँ नल नील द्विविद सुग्रीवाँ ।

अंगद हनूमंत बलसीवाँ ।

कहाँ विभीषनु भ्राताद्रोही ।

आजु सठहि हठि मारउ ओही ।

अस कहि कठिन बान संधाने ।
अतिसयक्रोध स्रवन लागि ताने ।
सरसमूह सो छाडइ लागी ।
जनु सपच्छ धावाहिँ बहु नागा ।

“सकल लोकांत धनुर्धर म्हणून गाजत असलेले असे ते कोशलाधीश बंधुद्वय कोठें आहेत रे ? कोठें आहेत ते नल, नील सुग्रीव आणि बलाढ्य अंगदहनुमान् ? तो भावार्शी निमकहराम बनलेला विभीषण आहे तरी कोठें ? आज मी त्या बेइमानाला प्रतिशेनें नदारद करणार.” असें म्हणून तो मेघनाद खूपच इरेस पेटून मोठ्या त्वेषानें धनुष्यावर प्रखर बाण चढवून ते आकर्ण ओढूं लागला. तो बाणांची सर पाडूं लागला तेव्हां असें दिसलें कीं जणुंकाय अनेक सपक्ष सर्पच सळसळून धांवत आहेत.

जहँ तहँ परत देखियहि बानर ।
सनमुख होइ न सके तेहि अवसर ।
जहँ तहँ भागि चले कपि रिच्छा ।
बिसरी सबहिँ युद्ध कै इच्छा ।
सो कपि भालु न रन महुँ देखा ।
कीन्हेसि जेहि न प्रान अवसेखा ।

जिकडेतिकडे वानरांचा सडा पडलेला दिसत होता. त्या वेळीं मेघनादासमोर कोणीच दम धरीना. ऋक्षवानर चोहोंकडून धूम ठोकून पळूं लागले. कोणालाच युद्धाचा सोंस उरला नाहीं. रणांगणावर मेघनादानें अर्धा मेला करून सोडला नाहीं असा एकहि ऋक्ष किंवा कपि दिसेना.

दो०—दस दस सर सब मारेसि परे भूमि
कपि बीर । सिंहनाद करि गर्जा मेघ-
नाद बलधीर ॥ ६५ ॥

त्यानें प्रत्येकाच्या उरांत दहा दहा बाण खोंचले. त्यामुळें वानरवीर पृथ्वीवर धायाळ होऊन पडले. तेव्हां तो बलाढ्य आणि धैर्यशाली मेघनाद सिंहासारखी गर्जना करूं लागला.

चौ०—देखि पवनसुत कटकु विहाला ।
क्रोधवंत जनु धायउ काला ।
महासैल एक तुरत उपारा ।
अतिरिसि मेघनाद पर डारा ।

सैन्याची ती कुचंबणा पाहून मारुति ईरेस पेटून काळाप्रमाणें धांवला. त्यानें ताबडतोब एक विशाल

पर्वत उपटला आणि तो मोठ्या त्वेषानें मेघनादावर खचविला.

आवत देखि गयउ नभ सोई ।
रथ सारथी तुरग सब खोई ।
वार वार प्रचार हनुमाना ।
निकट न आव मरम सो जाना ।

तो पर्वत येतोसा पाहतांच मेघनाद रथ, सारथी, घोडे वगैरे सर्व सोडून आकाशांत उडाला. मारुति त्यास वारंवार पाचारूं लागला, परंतु तो सामना घेईना. कारण त्यानें त्यांतली मखली ओळखली होती.

रघु-पति-निकट गयउ घननादा ।
नानाभांति कहेसि दुर्वादा ।
अस्त्र सस्त्र आयुध सब डारे ।
कौतुकहीँ प्रभु काटे निवारे ।

नंतर मेघनाद रघुपतींच्या जवळ गेला आणि कावरल्यासारखा अनेक प्रकारें भकूं लागला. त्यानें प्रभूवर पुष्कळ अस्त्रें, शस्त्रें आणि आयुधें टाकलीं; परंतु रामचंद्रांनीं सहज लीलेनें तीं तोडून उडविलीं.

देखि प्रताप मूढ खिसियाणा ।
करै लाग माया विधि नाना ।
जिमि कोउ करइ गरुड से खेला ।
डरपावइ गहि स्वल्प सपेला ।

प्रभूचा तो प्रभाव पाहून तो मूढ चिडला आणि जसें एकाद्यानें गरुडाशीं खेळत असतां लहानसा साप धरून त्याला भिवविण्याचा प्रयत्न करावा त्याप्रमाणें तो प्रभूशीं अनेकप्रकारें माया पावळण्यास प्रवृत्त झाला.

दो०—जासु प्रबल-माया-विवस सिव विरंचि
बड छोट । ताहि देखावइ निसिचर
निज माया मतिखोट ॥ ६६ ॥

शिवब्रह्मदेवप्रभृती लहानथोर ज्यांच्या बलवत्तर मायेच्या अंकित असतात त्या प्रभु रामचंद्रांपुढें तो हलकट मेघनाद आपल्या जादुगारीचें प्रदर्शन करूं लागला.

चौ०—नभ चढि वरषइ बिपुल अंगारा ।
महि तेँ प्रगट होहिँ जलधारा ।
नाना भांति पिसाच पिसाची ।
मारु काउ धुनि बोलाहिँ नाँची ।
विष्ठा पूय रुधिर कच हाडा ।
वरषइ कबहुँ उपल बहु छाडा ।

बराषि धूरि कीन्हिसि अँधियारा ।

सूझ न आपन हाथ पसारा ।

तो मेघनाद आकाशांत जाऊन अग्नीचा विपुल वर्षाव करी, जमीनीतून पाणी धो धो वाहवी, नाना-प्रकारचे पिशाच, पिशाचिनी 'मारा, कापा' अशा आरोळ्या ठोकून नाचवी, विष्टा, पू, रक्त, केस, अस्थि आणि मधून मधून अनेक दगड आणि राख यांचीहि वृष्टि करी. धुळीच्या वर्षावानें तर इतका अंधकार माजवी की, पसरलेला हात देखील स्वतःस दिसेनासा होई.

कपि अकुलाने माया देखे ।

सब कर मरन बना एहि लेखे ।

कौतुक देखि रामु मुसुकाने ।

भये समीत सकल कपि जाने ।

ती माया पाहून वानरांची पांचावर धारण बसली आणि आतां आपली मौत खास ओढवली असें सर्वांना वाटलें. ती मौज पाहून रामचंद्र मात्र हसले. त्यांनी ओळखलें कीं सर्व वानर अगदीं गटांगळीस आले आहेत.

एक बान काटी सब माया ।

जिभि दिनकर हर तिमिरनिकाया ।

कृपाट्टि कपि भालु बिलोके ।

भये प्रबल रन रहाहि न रोके ।

सूर्य ज्याप्रमाणें गाढ अंधकाराचा नाश करितो त्याप्रमाणें प्रभूंनीं एकाच बाणानें सर्व इंद्रजालाचा धुव्वा उडविला. नंतर त्यांनीं ऋक्षवानरांकडे कृपा-दृष्टीनें अवलोकन केलें. तेव्हां त्यांस अधिकच जोष चढला. तो इतका कीं रणांतून ते फिरवितां फिरिनात.

दो०—आयसु माँगि राम पहिँ अंगदादि

कपि साथ । लछिमन चले सकोप

आति बान सरासन हाथ ॥ ६७ ॥

अखेरीस श्रीरामचंद्राप्रार्शी आशा मागून व हातांत धनुष्यबाण धारण करून लक्ष्मण अंगदादि वानरांसहित इषेंस चढून पुढें सरसावला.

चौ०—छत-ज-नयन उर बाहु विसाला ।

हिम-गिरि-निभ तनु कलुएकलाला ।

तेव्हां रुधिराप्रमाणें आरक्त नेत्र, विशाल वक्षःस्थल आणि प्रलंब बाहु असलेली ती लक्ष्मणाची देहयष्टि किंचित् आरक्त अशा हिमगिरीच्या कांतिप्रमाणें दिसूं लागली.

इहाँ दसानन सुभट पठाये ।

नाना सख अख गहि धाये ।

भू-धर-नख-बिटपायुध धारी ।

धाये कपि जय राम पुकारी ।

तिकडून रावणानें दिमतीस पाठाविलेले पटार्डत वीर अनेक शस्त्रांनै धेऊन धांवले. त्यांचेवर पर्वत, नलें, वृक्ष इत्यादि आयुधें धारण केलेले वानर रामाचा जयजयकार करीत जाऊन आदळले.

भिरे सकल जोरिहि सन जोरी ।

इत उत जय इच्छा नहिँ थोरी ।

मुठिकन्ह लातन्ह दाँतन्ह काटहिँ ।

कपि जयसील मारि पुनि डाटहिँ ।

त्यांचें द्वंद्वयुद्ध जुंपलें. उभय पक्षां जयाची इच्छा अनावर होती. विजयी वानर दातांनीं राक्षसांना चावीत व लाथाबुक्यांनीं दणकून त्यांना चेपीत.

मारु मारु धरु धरु धरु मारु ।

सीस तोरि गहिँ भुजा उपारु ।

असि रव पूरि रही नव खंडा ।

धावाहिँ जहँ तहँ रुंड प्रचंडा ।

मारा, मारा, धरा, धरा, धरा, मारा, डोकें तोडा, हात उपटा, असेच शब्द सर्व नवैखंडांत दुमदुमून राहिले. जिकडे तिकडे प्रचंड धडांचा धिंगाणा चालूं झाला.

देखहिँ कौतुक नभ सुरवृंदा ।

कवहुँ क विसमय कवहुँ अनंदा ।

आकाशांतून देवगण तो चमत्कार पहात असतां त्यांना आलटूनपालटून उदासी आणि आनंद होत असे.

दो०—रुधिर गाड भारि भारि जमेउ ऊपर

धूरि उडाइ । जिमि अँगाररासीन्ह पर

मृतकधूम रह छाइ ॥ ६८ ॥

रक्तानें खट्टे भरून निघाले, आणि त्यांवर उडालेली धूळ सांचली. तेव्हां जणुंकाय निखाण्याचे थरच निर्जीव राखेनै झांकले आहेत असें भासलें.

चौ०—घायल वीर विराजहिँ कैसे ।

कुसुमित किंसुक के तरु जैसे ।

घायाळ वीर फुललेल्या पळसाच्या वृक्षाप्रमाणें शोभूं लागले.

१ नवीन म्हणजे अपरिचित असा खंड म्हणजे भूभाग, अर्थात् लंका, असा या 'नव'-चा आमचा अर्थ आहे.

लछिमन मेघनाद दोउ जोधा ।
भिरहिँ परसपर करि अति क्रोधा ।
एकहिँ एक सकहिँ नहिँ जीती ।
निसिचर छल बल करइ अनीती ।

लक्ष्मण व मेघनाद हे दोधे वीर परस्परार्षी खूपच
स्वेषानें झुंजू लागले. कोणीच कोणास हार जाईना.
तेव्हां मेघनादानें गनीमी कावा सुरू केला.

क्रोधवंत तब भयउ अनंता ।
भंजेउ रथ सारथी तुरंता ।
नाना विधि प्रहार कर सेषा ।
राच्छस भयउ प्रानअवसेषा ।

तेव्हां शेषावतार लक्ष्मणानें खूपच खवळून मेघ-
नादाच्या रथाचे व सारथ्याचे पुरजे पुरजे उडविले,
आणि अनेक प्रकारें शस्त्रास्त्रांचा भडिमार करून
राक्षससैन्य बिलकुलच लस्त करून सोडलें.

रावनसुत निजमन अनुमाना ।
संकठ भयहु हरिहि मम प्राना ।
वीरधातिनी छाडेसि साँगी ।
तेजपुंज लछिमनउर लागी ।
मुरछा भई सक्ति के लागे ।
तब चलि गयउ निकट भय त्यागे ।

तेव्हां मेघनादानें मनांत विचार केला कीं, हें
मोठेंच सांकडें ओढविलें आहे. आतां हा माझे प्राण
खास जिरविणार. शेवटीं त्यानें आपली तडफदार
शत्रुधातिनी शक्ति टाकली. ती लक्ष्मणाचे वक्षःस्थलावर
जाऊन आदळली. त्या शक्तीच्या मारानें लक्ष्मण
घेरी घेऊन पडला. तेव्हां मेघनाद निर्धास्त लक्ष्मणा-
जवळ गेला.

दो०-मेघ-नाद-सम कोटिसत जोया रहे
उठाइ । जगदाधार अनंत किमि उठइ
चले खिसिआइ ॥ ६९ ॥

मेघनादासारख्या कोट्यवधि योद्ध्यांनीं लक्ष्मणाला
उचलण्यास जंग जंग पछाडले. जगदाधार अनंतच
तो, त्याच्यानें तो कसा उचलवणार ? तेव्हां मेघनाद
हिरमसून चालता झाला.

चौ०-सुनु गिरिजा क्रोधानल जासू ।
जारइ भुवन चारि दस आसू ।
एक सँग्राम जीति को ताही ।
सेवाहिँ सुर नर अग जग जाही ।

यह कौतूहल जानइ सोई ।
जा पर कृपा राम कै होई ।

(शंकर म्हणतात,) हे पार्वति ! ऐक. ज्याचा
क्रोधाभि चतुर्दश भुवनांस देखील तत्काळ दग्ध
करितो, आणि सुर, नर, इत्यादि चराचर विश्व ज्याची
सेवा करितें, त्यास युद्धांत जिंकण्यास कोण समर्थ
आहे वरें ? ज्याचेवर श्रीरामचंद्राची कृपा होईल
तोच हा चमत्कार जाणील.

संध्या भई फिरी दोउ बाहिनी ।
लगे सँभारन निज निज अनी ।

संध्यासमय होतांच दोन्हीं दळें परतलीं. सेनापति
आपापल्या तुकड्यांची हालहवाल पाहूं लागले.

व्यापक ब्रह्म अजित भुवनेस्वर ।
लछिमनु कहाँ बूझ करुनाकर ।
तब लगि लेइ आयउ हनुमाना ।
अनुज देखि प्रभु आतिदुख माना ।

व्यापक, ब्रह्म, अजित, भुवनेश्वर, करुणानिधान
श्रीरामचंद्र ' लक्ष्मण कोठें आहे ' असें विचारीत
आहेत तोच हनुमंत लक्ष्मणास घेऊन आला. त्याला
(मूर्च्छित) पाहून रामचंद्रांना दुःखाचा कडेलोट
झाला.

जामवंत कह वैद सुषेना ।
लंका रहइ को पठइय लेना ।
धरि रघुरूप गयउ हनुमंता ।
आनेउ भवनसमेत तुरंता ।

जामवंत म्हणाला कीं सुषेण नांवाचा वैद्य लंकेत
रहातो. त्याला आणण्याकरितां कोणास तरी पाठवावें.
तेव्हां अगर्दीच चिमुकला देह धारण करून मारुति
गेला व सुषेणास त्याच्या घरादारांसकट ताबडतोब
घेऊन आला.

दो०-रघु-पति-चरन-सरो-ज सिरु नायउ
आइ सुषेन । कहा नाम गिरि औषधी
जाहु पवनसुत लेन ॥ ७० ॥

सुषेणानें तेंथें येतांच रघुपतींच्या चरणकमलांवर
आपलें शिर नमाविलें, आणि पर्वताचें व त्यावरील
औषधीचें नांव सांगून तो म्हणाला, हे वायुपुत्रा,
तूंच जाऊन ती औषधी घेऊन ये.

चौ०-राम-चरन-सरसि-ज उर राखी ।
चलेउ प्रभंजनसुत बल भाखी ।

श्रीरामाची चरणकमलें हृदयांत धारण करून
व स्वतःच्या बळाविषयी विश्वास ठेवून तो वायुपुत्र
निघाला.

उहाँ दूत एक मरम जनावा ।
रावन काल-नेमि-गृह आवा ।
दसमुख कहा मरम तेहि सुना ।
पुनि पुनि कालनेमि सिरु धुना ।

तिकडे एका दूतानें रावणास ही गुप्त बातमी
दिली. तेव्हां तो कालनेमिच्या घरीं गेला, व त्यानें
त्यास ती चोरखबर सांगितली. तें ऐकून कालनेमी
वारंवार डोकें थोपटूं लागला.

देखत तुझाहि नगर जेहि जारा ।
तासु पंथ को रोकनिहारा ।
भजि रघुपति करु हित आपना ।
छाडहु नाथ वृथा जलपना ।

तो म्हणाला, तुमच्यासमक्ष ज्यानें तुमची नगरी
जाळली, त्याच्या मार्गांत आडकाठी घालण्याची
कोणाची अवकाद आहे ? रामास शरण जाऊन
आपलें बरें करून घ्या, व हे स्वामिन् ! ह्या वांझोठ्या
वलाना सोडून द्या.

नील-कंज-तनु सुंदर स्यामा ।
हृदय राखु लोचन अभिरामा ।
अहंकार ममता मद त्यागू ।
महा मोहनिसि सूतत जागू ।
कालव्याल कर भच्छक जोई ।
सपनेहु समर कि जीतिय सोई ।

नीलकमलाप्रमाणें श्यामसुंदर ज्याचा देह त्या नयना-
भिराम श्रीरामाचें हृदयांत ध्यान धरा. अहंकार,
ममता आणि मद यांचा त्याग करून घोर मोहरूप
रात्रीत धोरत पडलेले तुम्ही जागे व्हा. जो कालरूपी
सर्पालाहि गिळतो त्याचा युद्धांत आपण स्वप्नांत तरी
पाडाव करूं शकाल काय ?

दो०-सुनि दसकंध रिसान अति तेहि मन
कीन्ह विचार । राम-दूत-कर मरउँ बरु
यह खल रत मलभार ॥ ७१ ॥

तें ऐकून रावण अगदीं कावरलेला आहे असें
पाहून कालनेमीनें मनांत विचार केला कीं, हा दुष्ट
नुसता पापाचा कोथळा आहे. (तेव्हां याच्या हातून
मरण्यापेक्षां) रामदूताच्या हातून मेलेलें बरें.

चौ०-अस कहि चला रचेसि मग माया ।
सर मंदिर वर बाग बनाया ।
मारुतसुत देखा सुभ आस्रम ।
मुनिहि वृझि जलु पियउँ जाइ स्म ।
राच्छस-कपट-बेष तहूँ सोहा ।
माया-पति-दूतहि चह मोहा ।

असा विचार करून कालनेमी निघाला, व त्याने
आपल्या गारुडाच्या प्रभावानें हनुमंताच्या मार्गांत
एक सरोवर, त्याच्या कांठीं एक मंदिर आणि एक
गुलजार बागिया निर्माण केली. मारुतीस तो आश्रम
दिलतर वाटला. तेव्हां त्यास इच्छा झाली का,
ह्या आश्रमांतल्या मुनीस विचारावें आणि जलपान करून
जरा दमळाक व्हावें. तेथें तो कालनेमी राक्षस मायापति
रामचंद्राच्या दूतास भुरळ घालण्याच्या (वेळ मोड-
ण्याच्या) हेतूनें मुनीचा कपटवेष घेऊन बसला होता.

जाइ पवनसुत नायेउ माथा ।
लाग सो कहइ राम-गुन-गाथा ।
होत महारन रावनरामहि ।
जितिहाहि राम न संसय या महि ।
इहाँ भये मै देखउँ भाई ।
ज्ञान-दृष्टि-बलु मोहि अधिकारी ।

पवनसुत तेथें जाऊन त्या मुनीला नमस्कार करून
बसला. कालनेमी त्याचेजवळ रामचंद्राच्या गुणांचें
वर्णन करून म्हणाला, रामरावणाचा ह्या प्रसर्गा घोर
संग्राम चालू आहे. त्यांत अखेर रामाचाच निःसंदेह
जय होणार. बावा रे ! मी येथें बसूनहि तो संग्राम
पहात आहे. कारण मला दिव्यदृष्टीचें सामर्थ्य विशेष
आहे.

माँगा जल तेहि दीन्ह कमंडल ।
कह कपि नहि अघाउँ थोरे जल ।
सर मज्जनु करि आतुर आवहु ।
दीछा देउँ ज्ञान जेहि पावहु ।

हें ऐकून मारुतीनें पिण्यास पाणी मागितलें
असतां त्यानें आपला कमंडल पुढें केला. तेव्हां
मारुति म्हणाला, ह्या एवढ्याशा पाण्यानें माझी
तहान भागणार नाही. त्यावर राक्षस म्हणाला
सरोवरांत स्नान करून झटपट ये. मग मी तुला
दीक्षा देतो म्हणजे तुलाहि माझ्यासारखीच दिव्यदृष्टि
प्राप्त होईल.

दो०—सर पैठत कपि-पद-गहा मकरी तव
अकुलान । मारी सो धरि दिव्यतनु
चली गगन चढि जान ॥ ७२ ॥

सरोवरांत शिरतांच मगरीनें हनुमंताचा पाय
पकडला. तेव्हां तो मनांत चमकला आणि
(पायाच्या फटकाऱ्यानेच) त्यानें तिला मारून
टाकिलें. दिव्य देह मिळून विमानांत बसून स्वर्गास
जाऊं लागली असतां

चौ०—कपि तव दरस भइउं निःपापा ।
मिटा तात मुनिवर कर सापा ।

ती मगरी म्हणाली, हे कपे ! तुझ्या दर्शनानें मी
निष्पाप झालें. बाबा रे ! मुनिवराच्या शापांतून मी
आज मुक्त झालें.

मुनि न होइ यह निसिचर घोरा ।
मानहु सत्य वचन प्रभु मोरा ।
अस कहि गई अपछरा जवहीं ।
निसि—चर—निकट गयउ सो तवहीं ।

(ती पुढें म्हणाली,) हा मुनि नसून दगाबाज
निशाचर आहे. समर्था ! माझें म्हणणें सत्य मान. असें
झणून जेव्हां ती अप्सरा गेली तेव्हां मारुति इकडे
राक्षसांपाशीं आला.

कह कपि मुनि गुरुदळिना लेहू ।
पाछे हमहि मंत्र तुझ देहू ।
सिर लंगूर लपेटि पछारा ।
निज तनु प्रगटेसि मरती वारा ।
राम राम कहि छाडेसि प्राणा ।
मुनि मन हरपि चलेउ हनुमाना ।

“ अगोदर आपली गुरुदक्षिणा तर ध्या, मंत्र
वगैरे मागाहून पहातां येईल ” असें म्हणून मारुतिनें
त्याच्या मस्तकामोंवतीं आपलें शेंपुट गुंडाळून त्यास
आपटलें. मरतेवेळीं त्या राक्षसानें आपला देह प्रगट
करून ‘ राम राम ’ म्हणत प्राण सोडला. ते शब्द
ऐकतांच खुप होऊन हनुमंत पुढें निघाला.

१ एकदां दुर्वास मुनि इंद्रसभेंत गेले असतां तेथें गंधर्व
आणि अप्सरा नृत्यगायन करीत होत्या. मुनीस पाहून
त्यांनीं हास्य केलें. तेव्हां दुर्वासांनीं रागानें त्यांना शाप
दिला. तेच हे कालनेमी आणि मगरी. पुढें दुर्वासांनींच
दिलेल्या उःशापाप्रमाणें त्यांचा अशा प्रसंगानें उद्धार झाला.

देखा सैल न औषध चीन्हा ।
सहसा कपि उपारि गिरि लीन्हा ।
गहि गिरि निसि नभ धावत भयऊ ।
अवध—पुरी—ऊपर कपि गयऊ ।

मारुतीला अखेरीस तो पर्वत आढळला, परंतु
औषधीची ओळख पटेना, तेव्हां त्यानें तो पर्वतच
सहज उपटून घेतला व तो घेऊन रात्री आकाशांतून
तो ज्ञपाक्षप अयोध्येवरून चालला.

दो०—देखा भरत विसाल अति निसिचर
मन अनुमान । विनु फर सायक मारेउ
चाप स्रवन लगि तानि ॥ ७३ ॥

(अशा रीतीनें जातांना मारुतीस पाहून) तो
कोणी प्रचंड राक्षस असावा अशी भरताच्या मनांत
शंका आली. तेव्हां त्यानें एक विनफळाचा बाण
धनुष्य आकर्ण ओढून त्याचेवर सोडला.

चौ०—परेउ मुरछि महि लागत सायक ।
सुभिरत राम राम रघुनायक ।
सुनि प्रियवचन भरत उठि धाये ।
कपि समीप अतिआतुर आये ।

तो बाण लागतांच मारुती गिरिगिरी खाऊन जमिनीवर
कोसळला व ‘ राम राम ! रघुनायक ! ’ असा
नामघोष करूं लागला. तें प्रियकर नामस्मरण ऐकतांच
भरत त्याचेकडे फार कावराबावरा धांवत आला.

विकल विलोकि कीस उर लावा ।
जागत नहि बहु भाँति जगावा ।
मुख मलीन मन भये दुखारी ।
कहत बचन लोचन भरि बारी ।

कपीची ती दुर्दशा पाहून भरतानें त्यास उराशीं
धरिलें. शुद्धीवर आणण्याचा पुष्कळ प्रयत्न झाला
तरी तो शुद्धीवर येईना. भरताचें मुख म्लान झालें
व चित्तास उद्विग्नता आली. डोळे पाण्यानें भरून
तो म्हणाला—

जेहि विधि रामविमुख मोहि कीन्हा ।
तेहि पुनि यह दारुन दुख दीन्हा ।
जौ मोरे मन बच अरु काया ।
प्रीति राम—पद—कमल अमाया ।
तौ कपि होउ विगत—सम—सूला ।
जौ मो पर रघुपति अनुकूला ।

ज्या दैवानें माझी रामाशीं ताटाटूट केली त्यानेंच

पुन्हां हें महत्दुःख मला दिलें आहे. तथापि जर माझें रामपदारविर्दी कायावाचामनैकरून निष्कपट प्रेम असेल आणि रघुपतींचाहि मजवर अनुग्रह असेल तर हा कपि श्रमरहित आणि विगतक्लेश होवो.

सुनत बचन उठि बैठ कपीसा ।

कहि जय जयाति कोसलाधीसा ।

भरताचें वरील वचन कानीं पडतांच मारुति कोशालाधीशाचा जयजयकार करीत उठून बसला.

सो०—लीन्ह कपिहि उर लाइ पुलकित तन
लोचन सजल । प्रीति न हृदय समाइ
सुमिरि राम रघु-कुल-तिलक ॥ ८ ॥

हैं पाहून भरतानें कपीस दृढ आलिंगन दिलें. त्याचा देह रोमांचित होऊन नेत्र सजल झाले. त्याच्या हृदयांत प्रेम मावेना. तो रघुकुलतिलक रामचंद्राचें स्मरण करून (म्हणाला) —

चौ०—तात कुसल कहु सुखनिधानकी ।

सहित अनुज अरु मातु जानकी ।

कपि सब चरित समास बखाने ।

भये दुखी मन महुँ पछिताने ।

हे तात! लक्ष्मण आणि माता जानकीसहित सुख-निधान रामचंद्राचें कुशल सांग. त्याप्रमाणें मारुतीनें संक्षेपतः सर्व वृत्तांत निवेदन केला. तो ऐकून भरत मनांत दुःखित होऊन पश्चात्ताप करूं लागला.

अहह दैव मै कत जग जायेंऊं ।

प्रभु के एकहु काज न आयेंऊं ।

हर हर दैवा ! मी या जगांत जन्मास तरी कशाला आलों ? प्रभूना एकाहि कार्मी मी उपयोगी पडलों नाहीं.

जानि कुअवसरु मन धरि धीरा ।

पुनि कपि सन बोले बलबीरा ।

तात गहरु होइहि तोहि जाता ।

काज नसाइहि होत प्रभाता ।

चहु मम सायक सैलसमेता ।

पठवउँ तोहि जहँ कृपानिकेता ।

तो बिकट प्रसंग जाणून त्या प्रबलवीरानें आपल्या मनास धीर दिला व तो पुन्हां मारुतीस म्हणाला, हे तात ! तुला जातां जातां उशीर होईल, आणि उजाडलें तर कार्याचा विघात होईल. म्हणून पर्वता-सकट तूं माझ्या बाणावर जमून बस. म्हणजे मी तुला कृपानिधान रामचंद्राकडे (एकदम) पौत्रता करितों.

सुनि कपिमन उपजा अभिमाना ।

मोरे भार चालिहि किमि बाना ।

रामप्रभाव विचारि बहोरी ।

बंदि चरन कपि कह कर जोरी ।

तें ऐकतांच मारुतीलाहि गुमान वाटला कीं, माझा भार वाहण्याची बाणाची विशाद ती काय ? पुनः राम-प्रभावाचा विचार करून आणि भरताच्या चरणीं दंडवत घालून तो हात जोडून म्हणाला,—

दो०—तव प्रताप उर राखि प्रभु जैहउँ नाथ
तुरंत । अस कहि आयसु पाइ पद बंदि
चलेउ हनुमंत ॥ ७४ ॥

हे नाथ ! तुझा नुसता प्रतापच हृदयांत ठेवूनहि मी बाणगतीनेंच त्वरित जाईन असें म्हणून व भरताची आज्ञा घेऊन त्याच्या चरणीं पुन्हा वंदन केल्यानंतर मारुति निघाला.

दो०—भरत—बाहु—बल—सील—गुन प्रभु—
पद—प्रीति अपार । मन महुँ जात
सराहत पुनि पुनि पवनकुमार ॥ ७५ ॥

मार्गक्रमण करीत असतां भरताचें बाहुबल, त्याचें शील, त्याचे गुण, आणि त्याची प्रभुपदावरील अपार प्रीति यांची मारुति आपल्या मनांत वारंवार वाहवाई गाऊं लागला.

चौ०—उहाँ राम लछिमनहिँ निहारी ।

बोले वचन मनुजअनुहारी ।

अर्धराति गइ कपि नहि आयउ ।

राम उठाइ अनुज उर लायउ ।

तिकडे मध्यरात्र उलटली तरी मारुति परतला नाहीं असें पाहून रामांनीं लक्ष्मणास उचलून उराशीं धरिलें, आणि मानवी स्वभावाचें अनुकरण करून ते लक्ष्मणाकडे न्याहाळीत उद्गारले—

सकहु न दुखित देखि मोहि काऊ ।

बंधु सदा तव मृदुल सुभाऊ ।

मम हित लागि तजेहु पितु माता ।

सहेउ बिपिन हिम आतप वाता ।

भाऊराया ! माझें दुःख तुला कधींहि सहन झालें नाहीं; मजविषयीं तुझा स्वभाव नेहमींचाच कोमळ. केवळ माझ्याच सुखासाठीं तूं आईबाप देखील सोडून अरण्यांत थंडी, वारा आणि ऊन सहन करीत राहिलास.

सो अनुराग कहाँ अब भाई ।
उठहु न सुनि मम बचबिकलाई ।
जौ जनतेउँ बन बंधुबिछोहू ।
पिताबचन मनतेउँ नहिँ ओहू ।

बंधो ! तुझा तो जिह्वाळा आतांच कोठें हरपला
२ ! माझी दीन वाणी श्रवण करूनदेखील तुला
अजून कसा जाग येत नाही ? जर मला वनांत
भावाची ताटातूट होणार म्हणून सुगावा जरी असता
तरी मी पित्याच्या वचनाला मुळी मानच दिला
नसता.

सुत बित नारि भवन परिवारा ।
होहिँ जाहिँ जग वारहिँ वारा ।
अस बिचारि जिय जागहु ताता ।
मिलइ न जगत सहोदर भ्राता ।

पुत्र, वित्त, स्त्री, गृह, परिवार ह्या जगांत वारंवार
प्राप्त होतात आणि नष्टहि होतात. परंतु बाळ ! जगा-
मध्ये एकदिलाचा भाऊ मिळतच नाही, हा विचार
मनांत आणून तरी जागा हो रे.

जथा पंख विनु खग अति दीना ।
मानि विनु फनि करिबर करहीना ।
अस मम जिवन बंधु विनु तोही ।
जौ जड दैव जियावइ मोही ।
जैहउँ अवध कवन मुँह लाई ।
नारिहेतु प्रियभाइ गवाई ।

जर मला हें माझें खडतर नशीब जीवत ठेवणारच
असेल तर, माझ्यासारख्या ! तुझ्याशिवाय माझें
जीवित म्हणजे पंखाशिवाय पक्षी, मण्याशिवाय सर्प,
आणि सोंडेशिवाय हत्ती यांच्याप्रमाणेंच पराकाष्ठेचें
हीनदीन होणार. मी स्त्रीसाठी आपला लाडका भाऊ
गमावून आतां अयोध्येत कोणच्या तोंडानें जाऊं रे ?

बरु अपजसु सहतेउँ जग माहीँ ।
नारि हानि विसेष छाति नाहीँ ।
अब अपलोक सोक सुत तोरा ।
सहिहि निठुर कठोर उर मोरा ।

आतांपर्यंत जगांत एक स्त्री घालविल्याबद्दलच
अपयशाचा धनी झालों होतो. परंतु त्याची मला
मोठीशी क्षिति वाटत नव्हती. आतां मात्र, ती निंदा
आणि तुझा हा शोक हे दोन्हीहि माझें निष्ठुर आणि
निर्दय अंतःकरण सहन करीत बसणार काय, रे बच्चू !

निजजननी के एक कुमारा ।
तात तासु तुझा प्रानअधारा ।
सौँ पेसि मोहि तुझाहिँ गहि पानी ।
सब विधि सुखद परम हित जानी ।
उतरु काह दैहउँ तेहि जाई ।
उठि किन मोहि सिखावहु भाई ।

माझ्या चिमण्या ! तुझ्या आईने तिच्या प्राणांला
केवळ आधार असा एक पुत्र तिनें, सर्व प्रकारें
सुखदायक आणि परमहितचिंतक असा मला
समजून तुझा हात धरून तुला माझ्या स्वाधीन केलें.
बाळ ! आतां जाऊन तिला मी काय उत्तर द्यावें
वरें ? ऊठ आणि मला इतकें तरी सांग की रे !

बहु विधि सोचत सोचबिमोचन ।
स्रवत सालिल राजिव-दल-लोचन ।
उमा एक अखंड रघुराई ।
नरगाति भगतकृपालु देखाई ।

अशा रीतीनें अनेक प्रकारें शोकविमोचन श्रीराम
शोक करून आपल्या कमलनेत्रांतून अश्रु ढाळूं लागले.
शंकर म्हणतात, पार्वति ! रामचंद्र तर अखंड
सच्चिदानंदकैरस आहेत. त्या भक्तदयाघनानें मानवाचें
मानव्य (शोकरूपानें) निदर्शनास आणलें.

सो०-प्रभुविलाप सुनि कान विकल भये
वानरानिकर । आइ गयउ हनुमान
जिमि करुना महुँ वीर रस ॥ ९ ॥

प्रभूचा विलाप श्रवण करून वानरगणहि विव्हल
झाला. इतक्यांत जणुं करुणरसांत वीररसाचा आवि-
र्भाव व्हावा तसा मारुति तेथें येऊन पोहोंचला.

चौ०-हरषि राम भेटेउ हनुमाना ।
अति कृतज्ञ प्रभु परम सुजाना ।
तुरत वैद तव कीन्हि उपाई ।
उठि बैठे लछिमन हरषाई ।
हृदय लाइ भेटेऊ प्रभु भ्राता ।
हरषे सकल भालु-कपि-ब्राता ।

अत्यंत कृतज्ञ आणि परमसुजाण प्रभु रामचंद्र

१ या ' कृतज्ञ ' पदानें कवीनें ईश्वराचें ईश्वरत्व आणि
मानवाचें मानव्य कशांत आहे तें दाखविलें. आशय हा कीं
ईश्वर असो कीं मानव असो जर कृतज्ञता आहे तरच ते
ईश्वर किंवा मानव, आणि ती गेली कीं दोघेहि आपा-
पल्या परी पटावरून खारीज झालेले समजावयाचे.

मारुतीस आनंदानें भेटले. नंतर सुषेणानें तावडतोब उपचार केला, तोंच लक्ष्मण पुरता हुषार होऊन उठून बसला ! प्रभु रामचंद्रांनी त्यास उराशी धरून आलिंगन दिलें. सर्व ऋक्षवानर मंडळी आनंदनिर्भर झाली.

पुनि कपि वैद तहाँ पहुँचावा ।

जोहि विधि तवहि ताहि लेइ आवा ।

नंतर मारुतीनें सुषेणाला व्याप्रकारें व जेथून आणलें होतें तेथें पूर्ववत् पोचतें केलें.

यह वृत्तांत दसानन सुनेऊ ।

अति बिषाद पुनि पुनि सिर धुनेऊ ।

व्याकुल कुंभकरन पहिँ आवा ।

बिबिध जतन करि ताहि जगावा ।

जागा निसिचर देखिय कैसा ।

मानहुँ काल देह धरि वैसा ।

हा वृत्तांत रावणास कळतांच त्याला अत्यंत खेद वाटून तो वारंवार आपलें कपाळ बडवून घेऊं लागला. शेवटीं तो शोकग्रस्त होऊन कुंभकर्णाकडे आला आणि त्यास नानाप्रकारें प्रयत्नपूर्वक जागें करूं लागला. अखेरीस कुंभकर्ण जागा होऊन उठून बसला. तेव्हां तो काळाची अपर प्रतिमाच भासला.

कुंभकरन बूझा सुनु भाई ।

काहे तब मुख रहे सुखाई ।

कुंभकर्णानें विचारलें कीं, दादा ! तुझी तोंडें अर्शा रे कां सुकर्ली ?

कथा कही सब तेहिँ अभिमानी ।

जेहि प्रकार सीता हरि आनी ।

तात कपिन्ह सब निसिचर मारे ।

महा-महा-जोधा संहारे ।

सीता हरण करून आणण्याचा जो कांहीं प्रकार घडला तो सर्व वृत्तांत त्या गर्विष्ठानें कुंभकर्णास कथन केला. रावण म्हणाला, हे तात ! वानरांनीं राक्षसांच्या खास रिसाल्यांतले अस्सल उमदे मोहरे अवघेच खलास केले.

दुर्मुख सुररिपु मनुजअहारी ।

भट अतिकाय अकंपन भारी ।

अपर महोदरआदिक बीरा ।

परे समरमहि सब रनधीरा ।

सुरशत्रु व मनुष्यभक्षक असे दुर्मुख, अतिकाय,

अकंपन, महोदर, आदिकरून सर्व जंगीवेडा रणांगणांवर कपींनीं साफ गारद केला.

दो०-सुनि दस-कंधर-वचन तव कुंभकरन
विलखान । जगदंबा हरि आनि अब
सठ चाहत कल्यान ॥ ७६ ॥

रावणाचें तें भाषण ऐकतांच कुंभकर्ण दुःखानें विवळून म्हणाला, अरे वारगळलेल्या ! तूं जगदंबेवर हात टाकून देखील फिरून कल्याणाची इच्छाहि करितोसच ?

चौ०-भल न कन्हि तैँ निसि-चर-नाहा ।

अब मोहि आइ जगायेहि काहा ।

अजहूँ तात त्यागि अभिमाना ।

भजहु राम होइहि कल्याना ।

अखेर तूं मूर्ख राक्षसांचाच सरदार ठरून अवघाच मामला साफ विवडवून टाकलास. इतक्या विचक्यानंतर मला येऊन जागविण्यांत काय हंशील ! दादा ! अजूनदेखील आपला मस्तवालपणा सोडून रामास शरण जाशील तर नुकसानीपासून खास वचावशील.

हैँ दससीस मनुज रघुनायक ।

जा के हनुमान से पायक ।

अहह बंधु तैँ कीन्हि खोटाई ।

प्रथमहिँ मोहि न सुनायेहि आई ।

कीन्हहु प्रभुविरोध तेहि देवक ।

सिव बिरंचि सुर जा के सेवक ।

नारद मुनि मोहि ज्ञान जो कहा ।

कहतेउँ तोहि समय निरवहा ।

रावणा ! हनुमंतासारखे ज्याचे सेवक तो रघुनायक मामुली मनुष्यच काय रे ? हरहर ! दादा ! तूं मोठेंच सुष्किलीचें मैदान करून ठेवलेंस. मला प्रथमच कळवायला कां आला नाहीस ? शिवब्रह्मादि देव ज्याचे सेवक त्या देवाधिदेव प्रभूशीं हा खुटी उपाडपणा तूं केला आहेस. नारदमुनींनीं मला जें कांहीं भाकित सांगून ठेविलें होतें तें तुला सांगितलें असतें, परंतु ती वेळच निसटली.

अब भरि अंक भेँटु मोहि भाई ।

लोचन सुफल करउँ मैँ जाई ।

स्यामगात सरसी-रुह-लोचन ।

देखउँ जाइ ताप-त्रय-मोचन ।

असौ. आतां, दादा ! मला एकवार अखेरचें कडकडून भेटून घे. मी जाऊन तो श्यामलगात्र, कमलनयन, त्रितापमोचन प्रभु पाहणार आणि आपल्या नेत्राचें चीज करणार.

दो०-राम-रूप-गुण सुमिर मन मगन
भयउ छन एक । रावन मोंगेउ कोटि
घट मद अरु महिष अनेक ॥ ७७ ॥

श्रीरामचंद्राचे गुण आणि रूप आठवून कुंभकर्णाचें मन क्षणमात्र रंगून गेलें. रावणानें मद्याचे कोटयवधी पिंप आणि रेडयांची दावण मागविली.

चौ०-महिष खाइ करि मदिरापाना ।
गर्जा वज्राघातसमाना ।
कुंभकरन दुर्मद रनरंगा ।
चला दुर्ग ताजि सेन न संगी ।

कुंभकर्णानें ते रेडे खाऊन आणि मद्य पिऊन वज्रपाताप्रमाणें गर्जना केली. तो मदोन्मत्त कुंभकर्ण रणमदानें धुंद झाला व लंकादुर्ग सोडून एकटाच लावलष्कर कांहींहि न घेतां पुढें सरसावला.

देखि विभीषन आगे आयउ ।
परेउ चरन निज नाम सुनायउ ।
अनुज उठाइ हृदय तेहि लावा ।
रघु-पति-भगत जानि मनभावा ।

त्यास पाहून विभीषण सामोरा गेला आणि आपलें नांव सांगून त्याच्या पार्या पडला. कुंभकर्णानें त्याला उठवून हृदयाशीं कवटाळलें आणि तो रघुपति भक्त जाणून त्यास मनांत प्रसन्नता वाटली.

तात लात रावन मोहि मारा ।
कहत परमहित मंत्रविचारा ।
तेहि गलानि रघुपति पाहि आयउ ।
देखि दीन प्रभु के मन भायउ ।

विभीषण म्हणाला, छोटे दादा ! मी रावणाला अत्यंत हितकर असा सल्ला देत असतां मला त्यानें लत्ताप्रहार केला. त्याच उद्देगानें मी रघुपतीच्या आश्रयास आलों, व मला दीन समजून प्रभूंतीहि माझा अंगीकार केला.

सुनु सुत भयऊ कालवस रावन ।
सो कि मान अब परमासिखावन ।
धन्य धन्य तै धन्य विभीषन ।
भयउ तात निसि-चर-कुल-भूषन ।

बंधुवंस तै कीन्ह उजागर ।

भजेहु राम सोभा-सुख-सागर ।

(हें ऐकून कुंभकर्ण म्हणाला,) वत्सा ! ऐक. रावण कालवश झाला असल्यामुळें तो आतां अत्यंत हिता-चाहि बोध कसचा ऐकतो ? विभीषणा ! तूं खरोखरच धन्य आहेस. बाळा ! तूं एकंदर राक्षसकुलाला भूषण झाला आहेस. सौंदर्यसुखसागर रामचंद्राची भक्ति करून तूं आपला वंश खराच उजागर करून घेतलास.

दो०-वचन कर्म मन कपट तजि भजेहु
राम रनधीर । जाहु न निज पर सूझ
मोहि भयउ कालवस वीर ॥ ७८ ॥

कायावाचामनैकरून निष्कपटपणें त्या रणधुरंधर श्रीरामाचीच भक्ति कर. हे वीरा ! तूं आतां जा. मला आपपर कांहीं एक सुचत नाहीं. मीहि कालवश झालों आहे.

चौ०-बंधुवचन सुनि फिरा विभीषन ।
आयऊ जह त्रै-लोक-विभूषन ।
नाथ भूधरा-कार-सरीरा ।
कुंभकरन आवत रनधीरा ।

बंधुचें तें भाषण ऐकून विभीषण परतला आणि त्रैलोक्यविभूषण श्रीरामाकडे येऊन म्हणाला, हे प्रभो ! हा धडाडीनें चाल करणारा गनीम पर्वत-प्राय देहधारी कुंभकर्ण होय.

एतना कपिन्ह सुना जब काना ।
किलिकिलाइ धाये बलवाना ।
लिये उपारि ब्रिटप अरु भूधर ।
कटकटाइ डारहि ता ऊपर ।
कोटि कोटि गिरि-सिखर-प्रहारा ।
करहि भालु कपि एकहि बारा ।
मुरेउ न मन तन टरेउ न टारे ।
जिमि गज अर्कफलन्हि के मारे ।

हें त्या बलाढ्य वानरांनीं ऐकतांच किलकिल करीत त्यांनीं एकदमच त्याच्या कोंडमाऱ्यासाठीं गिळ्या चढविला. वृक्ष आणि पर्वत उपटून कुंभकर्णावर ते करकर दांत खाऊन फेर करूं लागले. ऋक्षवानर एकसमयावच्छिन्नैकरून कुंभकर्णावर कोटयवधी गिरि-शिखरांची फेर झाडीत. तथापि रुईच्या फलमारानें जसा हत्ती डगत नाहीं तसा तो त्या गिळ्यान मनांत न बुजाडतां कितीहि हटविला तरी मागे हटेना.

तब मारुतसुत मुठिका हनेऊ ।
परेउ धरनि व्याकुल सिर धुनेऊ ।
पुनि उठि तेहि मारेउ हनुमंता ।
धुर्मित भूतल परेउ तुरंता ।

तेव्हां मारुतीनें त्यास एक मुष्टिप्रहार केला, त्या-
मुळें तो कासावीस होऊन त्यास शिरकंप सुटला
व तो जमीनीवर कोसळला. त्यानें फिरून उठून हनुमं-
तावर उलट मारा केला. त्या योगानें हनुमंत
तात्काळ घेरी येऊन पृथ्वीवर पडला.

पुनि नल नलिहि अवानि पळारेसि ।
जहूँ तहूँ पटाकि भटाकि भट डारेसि ।
चली बली-मुख-सेन पराई ।
अति-भय-त्रासित न कोउ समुहाई ।

पुन्हां तो नलनीलांना पृथ्वीवर आपटून जेथेंतेथें
सारखा ह्रैदास घालीत वरिंता भूमीवर पटकून
लोळवूं लागला. त्याच्या त्या दबडक्यामुळें वानर
सैन्यानें सारखा सूबाल्या आरंभला. भयंकर रान-
उठविल्यामुळें भीतीनें त्या दुष्मनाचा सामना घेण्याची
कोणासच हिंमत होईना.

दो०—अंगदादि कपि मूर्च्छित करि समेत
सुग्रीव । काँख दावि कपिराज कहूँ
चला अमित-बल-सीव ॥ ७९ ॥

सुग्रीवासहित अंगदादि कर्पीना मूर्च्छित करून
आणि सुग्रीवास कांखेत दावून त्या अतुलबलीनें
आपली कुतरओढ सारखी चालूच ठेवली.

चौ०—उमा करत रघुपति नरलीला ।
खेल गरुड जिमि अहिगन मीला ।
भृकुटि भंग कालहि जो खाई ।
ताहि कि सोहइ ऐसि लराई ।
जगपावानि कीराति बिस्तरिहहि ।
गाइ गाइ भवानिधि नर तरिहहि ।

(शंकर म्हणतात) पार्वति ! ज्याप्रमाणें गरुड
सर्पसमूहामध्ये अडकून देखील लीला करितो तद्वत्च
ती रघुपतीची नरलीला चालली होती. ज्याच्या
नुसत्या तेव्हा नजरसरशी कालाचा देखील कलेवा
होतो त्याला अशी लढाई शोभते काय ? परंतु
ज्याचें एकसारखें गान करून नर भवसागर तरून
जातील अशा प्रकारच्या आपल्या जगत्पावन यशाचा
तो प्रभु (या लढाईच्या मिषानें) विस्तार करित
होता.

मुरछा गइ मारुतसुत जागा ।
सुग्रीवाहि तब खोजन लागा ।
सुग्रीवहुँ कै मुरछा बीती ।
निबुकि गयउ तेहि मृतकप्रतीती ।

मूर्च्छा जाऊन मारुती सावरला व तो सुग्रीवास
शोधूं लागला. इकडे सुग्रीवाचीहि मूर्च्छा गेली आणि
तो आपण मेलों असें कुंभकर्णाला भासवून त्याच्या
काखेंतून शिताफीनें निसटून गेला.

काटेसि दसन नासिका काना ।
गरजि अकास चलेउ तेहि जाना ।
गहेउ चरन धरि धरानि पळारा ।
अतिलाघव उठि पुनि तेहि मारा ।

सुग्रीवानें त्याचें नाककान चावून तोडले आणि
तो गर्जना करीत आकाशांत उडाला, तेव्हां तो
निसटल्याचें कुंभकर्णास समजलें. कुंभकर्णानें सुग्रीवास
तंगडी धरून फिरून जमिनीवर आदळलें.
परंतु सुग्रीव मोठ्या चलाखीनें उठला व त्यास मारूं
लागला.

पुनि आयउ प्रभु पाहै बलवाना ।
जयति जयति जय कृपानिधाना ।
नाक कान काटे जिय जानी ।
फिरा क्रोध करि भइ मन ग्लानी ।
सहज भीम पुनि बिनु स्रुति नासा ।
देखत कपिदल उपजी त्रासा ।

नंतर तो बलाढ्य सुग्रीव कृपानिधान प्रभूचा
जयजयकार करीत त्याचेकडे परतला. कुंभकर्ण
आपले नाककान कापून टाकले आहेत असें समजतांच
जरा बावरला, पण लग्नेच चवताळून परत फिरला.
तेव्हां आधींच भयंकर, त्यांतून कर्णनासाहीन, अशा
त्या कुंभकर्णाला पाहून कापिसैन्यास सळो की पळो
झालें.

दो०—जय जय जय रघु-वंस-मनि धाये
कपि देइ हूह । एकाहि वार तासु पर
छाडेहि गिरि-तरु-जूह ॥ ८० ॥

तरीही पण श्रीगमचंद्राचा जयजयकार करून वानर
गर्जना करून धांवलेच व त्या सर्वांनी कुंभकर्णावर
एकदम वृक्षपाषाणांची धार धरली.

चौ०—कुंभकरन रनरंग बिरुद्धा ।
सनमुख चला काल जुनु क्रुद्धा ।

कोटि कोटि कपि धरि धरि खाई ।
जनु टोडि गिरिगुहा समाई ।
कोटिन्ह गहि सरीर सन मर्दा ।
कोटिन्ह मीं जि मिलव महि गर्दा ।
मुख नासा स्रवनन्हि की बाटा ।
निसरि पराहिं भालु—कपि ठाटा ।

तरीहि कोपलेल्या काळाप्रमाणें वीरश्री चढलेला तो कुंभकर्ण अगदीं शत्रूंच्या तोंडावर येऊन ठेपला. पर्वताच्या खोऱ्यांत जणुंकाय टोळच शिरताहेत अशाप्रमाणें तो कौश्र्यवधि वानरांना धरधरून तोंडांत टाकूं लागला. त्यानें कौश्र्यवधि वानरांना अंगानें चिरडून धूळ चारली, आणि कौश्र्यवर्धना मस्कन धुळीस मिळविलें. गिळलेल्या ऋक्षवानरांचे समुदाय मात्र तोंड, नाक व कान ह्या वाटांनीं फिरून बाहेर पडून सैराट धूम ठोकूं लागले.

रन-मद-मत्त निसाचर दर्पा ।
बिस्व ग्रसिहि जनु एहि विधि अर्पा ।
मुरे सुभट सब फिरहिं न फेरे ।
सूझ न नयन सुनहिं नहिं टेरे ।
कुंभकरन कपिफौज विडारी ।
सुनि धाई रजनी—चर—धारी ।

त्याचा तो नागडा हैदोस पाहणारास अशीच कल्पना होई की, या राक्षसानें सर्व विश्वाचा जणुं ग्रासच करण्याचा इरादा बांधला आहे. त्याच्या सामन्यांतून सर्व अस्सल मुरव्वी मोहरे देखील पाठ दाखऊं लागले. त्यांना रेटलें तरीहि ते नेट धरीतना. त्यांच्या डोळ्यावर अंधेरी येऊन त्यांना हाकदेखील ऐकूं येईना. कुंभकर्णानें वानरसैन्याचा खीमा उतरविला ती वातमी ऐकतांच लंकेतून राक्षसांचा ताजा काफला त्याच्या दिमतीस येऊन उतरला.

देखी राम विकल कटकाई ।

रिपुअनीक नानाविधि आई ।

श्रीरामचंद्रांनीं आपल्या सैन्याची होत असलेली ती लांडगेतोड आणि शत्रूची ती लोटलेली भरभक्कम क्रमक लक्षांत आणली.

दो०—सुनु सुग्रीव विभीषण अनुज सँभारेहु
सैन । मै देखउँ खल-बल-दलहि बोले
राजिवनैन ॥ ८१ ॥

तेव्हां कमलनयन श्रीराम म्हणाले. अहो सुग्रीव,

विभीषण, लक्ष्मण हो ! ऐका. तुम्हीं आपापल्या तुकड्या सांभाळून असा; मी एकटाच ह्या अडमाप घेडाचा व त्याच्या सैन्याचा समाचार घेतों.

चौ०—कर सारंग साजि कटि भाथा ।

अरि-दल-दलनि चले रघुनाथा ।

प्रथम कीन्हि प्रभु धनुषटकोरा ।

रिपुदल बधिर भयउ सुनि सोरा ।

हातांत धनुष्य आणि कमरेला भाते खोवून रघुवीर प्रथम शत्रूसैन्याची फळी फोडण्यास निघाले. प्रभूंच्या धनुष्याच्या पहिल्याच टणत्काराचा दणदणाट ऐकतांच शत्रूसैन्याची कानठळीच बसली.

सत्यसंध छाडे सर लच्छा ।

कालसर्प जनु चले सपच्छा ।

जहँ तहँ चले विपुल नाराचा ।

लगे कटन भट विकट पिसाचा ।

सत्यप्रतिश श्रीरामचंद्र लक्षावधि बाण सोडीत. ते सपक्ष कालसर्पाप्रमाणें फूत्कार करीत जात. सर्व दिशांनीं असंख्य बाण सुटूं लागल्यामुळें पिसाळलेले विक्राळ राक्षसवीर मरून पडूं लागले.

कटाहिं चरन उर सिर भुजदंडा ।

बहुतक वीर होहिं सत खंडा ।

धुर्मि धुर्मि घायल महि परहीं ।

उठि संभारि सुभट पुनि लरहीं ।

कित्येकांचे पाय, शिरें, उर व भुजदंड तुटून पडूं लागले; कित्येक वीरांचे शतशः तुकडे होऊं लागले; कित्येक घायाळ झाल्यानें मूर्च्छित होऊन धरणीवर पडूं लागले. काहीं कट्टर वीर सावरून पुन्हां उठत व पुन्हां लढूं लागत.

लागत वान जलद जिमि गाजहिं ।

बहुतक देखि कठिन सर भाजहिं ।

रुंड प्रचंड मुंड विनु धावहिं ।

धरु धरु मारु मारु धुनि गावहिं ।

त्यांपैकीं कित्येक बाण लागतांच मेघाप्रमाणें आरोळ्या फोडीत आणि बहुतेक तर ते तीक्ष्ण बाण पाहूनच पळ काढीत. बिनशिरांचीं प्रचंड धवें धावत सुटत, आणि धरा, धरा, मारा, मारा, अशी एकच बोंब उठवीत.

दो०—छन महँ प्रभु के सायकन्हि काटे
बिकट पिसाच । पुनि रघुवीर निषंग
महँ प्रविसे सव नाराच ॥ ८२ ॥

एका क्षणांत त्या पिसाळलेल्या अक्राळविक्राळ राक्षसांची खूनखराबी उडवून प्रभु रघुवीराचे सर्व बाण पुन्हां परत येऊन त्यांच्या भात्यांत प्रविष्ट होत.

चौ०—कुंभकरन मन दीख विचारी ।
हति छन माँझ निसा—चर—धारी ।
भयउ क्रुद्ध दारुन बल बीरा
करि मृग—नायक—नाद गंभीरा ।
कोपि महीधर लेइ उपायी ।
डारइ जहँ मर्कटभट भारी ।

कुंभकर्णानें मनांत विचार करून पाहिलें कीं एका क्षणांत झाडून सर्व राक्षसांच्या प्रेतांचा खच पाडला गेला. तेव्हां त्या बेरडास भयंकर क्रोध चढला व त्यानें गंभीर सिंहनाद करून मोठ्या आवेशानें एक पर्वत उपटून जेथें मोठमोठे वानरवीर होते तेथें तो पेंकला.

आवत देखि सैल प्रभु भारे ।
सरन्हि काटि रजसम करि डारे ।
पुनि धनु तानि कोपि रघुनायक ।
छाडे आति कराल बहु सायक ।

तो विशाल पर्वत येतोसा पाहून प्रभूंनीं बाण मारून त्याचें चूर्ण करून टाकलें. नंतर रघुनायकांनीं आवेशानें चाप ओढून अत्यंत तीव्र असे असंख्य बाण सोडले.

तन महुँ प्राविसि निसारि सर जाही ।
जनु दामिनि घन माँझ समाही ।
सोनित सवत सोह तन कारे ।
जनु कज्जलगिरी गेरुपनारे ।

ते बाण ज्याप्रमाणें वीज चमकून पुन्हां परत मेघमंडलांत प्रविष्ट होते त्याप्रमाणें, कुंभकर्णाच्या अंगाची चाळणी करून परत भात्यांत प्रविष्ट होत. रक्तस्त्राव होत असतां कुंभकर्णाचें तें काळेंकभिन्न शरीर जणुं काय कज्जल पर्वतांतून कावेचे पाटच वाहत आहेत असें दिसत होतें.

विकल बिलोकि भालु कपि धाये ।
बिहँसा जवाहिँ निकट कपि आये ।

कुंभकर्णाची ती दुर्दशा पाहून ऋक्षवानर वीर धावत धावत त्याचेजवळ गेले, तेव्हां कुंभकर्ण हसूं लागला आणि—

दो०—महानाद करि गर्जा कोटि कोटि
गहि कीस । महि पटकइ गजराज इव
सपथ करइ दससीस ॥ ८३ ॥

भयंकर गर्जना करून आणि रावणाची शपथ घेऊन कोटयवाधि वानरांना धरून तो गजराजाप्रमाणें जमीनीवर पळाडूं लागला.

चौ०—भागे भालु-बलीमुख-जूथा ।
वृक बिलोकि जिमि मेपवरूथा ।
चले भागि कपि भालु भवानी ।
विकल पुकारत आरतवानी ।
यह निसिचर दु—काल—सम अहई ।
कपिकुल देस परन अव चहई ।
कृपा-बारि-धर राम खरारी ।
पाहि पाहि प्रनतारतिहारी ।

लांडगा पाहतांच ज्याप्रमाणें मेंढ्यांचे कळप पळू लागतात, तद्वत (कुंभकर्णाला पाहतांच) ऋक्षवानरांचे समुदाय पळ काडूं लागले. (शंकर ह्मणतात), हे पार्वति ! तेव्हां ते ऋक्षवानर पळत असतां अगदीं डवघाईस आले. त्यांच्या सर्व काफल्यांत एकच बोंब उठली कीं, “हा राक्षस दुष्काळाप्रमाणें वानरकुलरूप देशावर धाड खचविण्याच्या फिकिरांत आहे. अहो ! खरशत्रो रामचंद्रा ! आपण दयाधन असून शरणागतांचें दुःखविमोचन करणारे आहांत. आतां आपणच आमचे वाली होऊन आमचे प्राण वांचवावे.

स-करून-वचन सुनत भगवाना ।
चले सुधारि सरासनवाना ।
राम सेन निज पाछे घाली ।
चले सकोष महा-बल-साली ।
खैँचि धनुष सरसत संधाने ।
छूटे तीर सरीर समाने ।

ऋक्षवानरांनीं भाककेला तो त्राहि भगवान् ऐकून प्रभु धनुष्यबाण सज्ज करून पुढें निघाले व आपलें सैन्य पाठोशीं घालून ते महाबलवान् रामचंद्र मोठ्या तडफेनें सरसावले. त्यांनीं धनुष्य ओढून शंभर बाण सोडले. ते बाण निघाले ते थेट कुंभकर्णाच्या शरीरांत जाऊन रुतले.

लागत सर धावा रिसभरा ।
कुधर डगमगत डोलति धरा ।
लन्हि एक तेहि सैल उपाटी ।
रघु-कुल-तिलक भुजा सोइ काटी ।

धावा बामबाहु गिरि धारी ।
प्रभु सोड भुजा काटे महि पारी ।
काटे भुजा सोह खल कैसा ।
पच्छहीन मंदरगिरि जैसा ।
उग्र विलोकनि प्रभुहि विलोका ।
प्रसन चहत मानहु त्रयलोका ।

ते बाण लागतांच संतापानें कुंभकर्ण धाऊं लागला । असतां पृथ्वी कंपित होऊन पर्वत डळमळू लागले. कुंभकर्णानें एक पर्वत उपटून (उजव्या हातांत) घेतला. तेव्हां रघुकुलतिलकांनीं त्याचा तोच हात तोडला. नंतर तो डाव्या हातावर पर्वत घेऊन धावला. प्रभूंनीं त्याचा तोहि हात कापून भूमीवर पाडला. दोन्ही बाहू तुटले असतां तो दुष्ट पक्षहीन मंदराचलाप्रमाणें दिसूं लागला. तो कुंभकर्ण प्रभूकडे उग्र मुद्रें पहात असतां, जणुंकाय त्रैलोक्याचा ग्रास करूं पाहत आहे असें वाटें.

दो०—करि चिक्कार घोर अति धावा वदन
पसारि । गगन सिद्ध सुर त्रासित हा
हा होति पुकारि ॥ ८४ ॥

नंतर अत्यंत घोर असा चीत्कार करून व जवडा फाडून कुंभकर्ण धांवला असतां आकाशांतलि सिद्ध आणि देव त्रस्त होऊन हाहाकार करूं लागले.

चौ०—सभय देव करुनानिधि जानेउ ।
स्रवन प्रजंत सरासन तानेउ ।
विसिखानिकर निसि-चर-मुख भरेऊ ।
तदपि महाबल भूमि न परेऊ ।

देव भयभीत झालेले जाणून करुणासागर प्रभूंनीं धनुष्य आकर्ण ओढून कुंभकर्णाचें मुख अनेक बाणांनीं भरून काढलें. तथापि तो महाबली भूमीवर पडेना.

सरन्हि भरा मुख सनमुख धावा ।
कालत्रान सजीव जनु आवा ।
तव प्रभु कोपि तीव्र सर लन्हा ।
धर ते भिन्न तासु सिर कीन्हा ।

जणुंकाय मात्याचें रूप धारण करून जीवित काळच घेत आहे अशा रीतीनें तोंड बाणांनीं भरून गेलेला तो कुंभकर्ण समोरून धावत आला. हें पाहून प्रभूंनीं एक तीव्र शर सोडून त्याचें शिर घडापासून अलग केलें.

सो सिरु परेउ दसानन आगे ।
विकल भयउ जिमि फनि मनि त्यागे ।
धरनि धसइ धर धाव प्रचंडा ।
तव प्रभु काटे कीन्ह दुइ खंडा ।
परे भूमि जिमि नभ ते भूधर ।
हेठ दावि कपि भालु निसाचर ।

तें कुंभकर्णाचें शिर एकदम रावणापुढें जाऊन आदळलें, तेव्हां मणिहीन सर्पाप्रमाणें तो विव्हल झाला. त्याचें तें धिप्पाड धड धावूं लागलें असतां पृथ्वी आंत धसूं लागली. तेव्हां प्रभूंनीं त्याचे कापून दोन तुकडे केले. ते तुकडे आकाशांतून पृथ्वीवर पर्वत पडावेत तसे पडले. त्यामुळें त्यांचेखालीं कित्येक ऋक्षवानर चिरडले गेले.

तासु तेज प्रभुवदन समाना ।
सुर मुनि सवाहि अचंभौ माना ।
सुर दुंदुभी वजावाहि हरपहि ।
अस्तुति करहि सुमन बहु बरपहि ।

कुंभकर्णाचें तेज (प्राणज्योती) प्रभूंच्या मुखांत प्रविष्ट झालें. हें पाहतांच देव, मुनि इत्यादि सर्वांस महादश्चर्य वाटलें. देवांनीं आनंदभरांनं दुंदुभी वाजविल्या आणि प्रभूंची स्तुति करून विपुल पुष्प-वृष्टि केली.

करि विनती सुर सकल सिधाये ।
तेही समय देवरीषि आये ।
गगनोपरि हरि-गुन-गान गाये ।
रुचिर वीररस प्रभुमन भाये ।
बोगि हतहु खल कहि मुनि गये ।
राम समर महि सोहत भये ।

सर्व देव प्रार्थना करून निघून गेल्यानंतर त्याच समयाला देवर्षि नारद आले व आकाशांत हारिगुण-गणांचें गान करीत असतां मूर्तिमंत वीररसच अशा त्या प्रभूस पाहून मनाच्या सुप्रसन्नतेनें 'राक्षसांना लवकर मुखून टाका' असें म्हणून चालते झाले. इकडे रामचंद्र समरभूमीवर असे शोभूं लागले—

छंद—संग्रामभूमि विराज रघुपति अतुलबल
कोसलधनी । समर्विंदु मुख राजीव-
लोचन अरुन तन सोनितकनी ॥ भुज-
जुगल फेरत सरसरासन भालु कपि
चहुं दिसि बने । कह दास तुलसी

कहि न सक छवि सेष जेहि आनन
घने ॥ ३ ॥

मुखावर श्रमबिंदु झळकत आहेत, रुधिरतुषारांनीं देह आरक्त झाला आहे, दोन्ही हातांनीं धनुष्यबाण चोखाळीत आहेत, चोहोंकडे ऋक्षवानर उभे आहेत, असे ते अतुल बलवान् कोसलेश्वर रामचंद्र संग्राम-भूमीवर शोभू लागले. तुलसीदास म्हणतात, अनंत-मुखाच्या शेषाच्यानेंहि त्या सौंदर्याचें वर्णन करवणार नाही.

दो०—निसिचर अधम मलाकर ताहि दीन्ह
निज धाम । गिरिजा ते नर मंदमति
जे न भजहि श्रीराम ॥ ८५ ॥

कुंभकर्ण हा अधम व पापाचें केवळ पेंवच होता; परंतु त्यासहि प्रभूंनीं निजपद दिलें. (शंकर म्हणतात) पार्वति ! अशा श्रीरामास जे नर भजत नाहीत ते महामूढ होत.

चौ०—दिन के अंत फिरी दोउ अनी ।
समर भई सुभटन्ह स्रम घनी ।
रामकृपा कपिदल बल बाढा ।
जिमी तुन पाइ लाग अतिडाढा ।
छीजहि निसिचर दिन अरु राती ।
निज मुख कहे सुकृत जेहि भौंती ।

अस्तमान होतांच दोन्ही दळें परत फिरलीं. युद्धामुळें वीरांना खूपच थकावट आली होती. ज्याप्रमाणें तृण मिळालें असतां अग्नि अत्यंत प्रस्वलित होतो त्याप्रमाणें रामाची कृपादृष्टि फिरतांच कपिसैन्याचें सामर्थ्य वाढूं लागलें, आणि ज्याप्रमाणें आपल्या मुखानें आपले पुण्याचें वर्णन केलें असतां तें क्षीण होतें. त्याप्रमाणें अहर्निश राक्षससैन्याची उतरती कळा वाढीस लागली.

बहु बिलाप दसकंधर करई ।
बंधुसांस पुनि पुनि उर धरई ।
रोवाहि नारि हृदय हाति पानी ।
तासु तेज बल विपुल बखानी ।

कुंभकर्णाचें मस्तक वारंवार उराशीं धरून रावण अनेक प्रकारें विलाप करूं लागला. त्याचप्रमाणें त्याच्या विपुल तेजाची आणि पराक्रमाची वाखाणणी करीत हातांनीं छाती बडवून स्त्रियाहि आकांत करूं लागल्या.

मेघनाद तेहि अवसर आवा ।
कहि बहु कथा पिता समुझावा ।
देखेहु कालि मोरि मनुसाई ।
अवाहि बहुत का करउँ बडाई ।
इष्टदेव सो बल रथ पायउँ ।
सो बल तात न तोहि देखायउँ ।

त्याच समयास मेघनादाहि तेथें आला व त्यानें अनेक प्रकारें गोष्टी सांगून पित्याचें सांत्वन केलें. (तो म्हणाला) मीं आपली आतांच काय प्रौढी मिरवावी ? माझ्या इष्टदेवतेपासून मला जें बल आणि जो रथ प्राप्त झाला आहे त्याच्या जोरावर, हे तात ! माझा पराक्रम उद्यांच आपल्या नजरेस पडेल. रथ व बल तूर्त तुम्हाला दाखविण्यांतहि अर्थ नाही.

एहि विधि जलपत भयउ विहाना ।
चहुं दुआर लागे कपि नाना ।
इत कपि भालु कालसम वीरा ।
उत रजनाचिर अति-रत-धीरा ।
लरहि सुभट निज निज जय हेतू ।
बरानि न जाइ समर खगकेतू ।

ह्याप्रमाणें वल्गना चालूं आहेत इतक्यांत उजाडलें व चारीहि वेशींवर असंख्य वानरांनीं हल्ला केला. एकीकडे कर्दनकाळाप्रमाणें भालु कपिवीर आणि दुसरीकडे जबर रणगाजी राक्षस आपापल्या पक्षाला जय मिळावा म्हणून झुंजू लागले. काक-भुशुंडी म्हणतात, हे गरुडा ! त्यांच्या त्या खडा-जंगीचा तपशील देण्याची सोयच नाही.

दो०—मेघनाद मायामय रथ चढि गयउ
अकास । गर्जेउ अट्टहास करि भई
कपिकटकहि त्रास ॥ ८६ ॥

इकडे मेघनादानें मायामय रथांत बसून आकाशांत उड्डाण केलें, व तो अट्टहासपूर्वक गर्जना करूं लागला. त्यामुळें कपिसैन्य त्रस्त झालें.

चौ०—सक्ति सूल तरवारि कृपाना ।
अस्त्र सख कुलिसायुध नाना ।
डारइ परसु परिघ पाषाणा ।
लागेउ वृष्टि करइ बहु बाना ।
दस दिसि रहे बान नभ छाई ।
मानहु मघा मेघ झरि लाई ।

शक्ति, शूल, तरवार, कृपाण, अस्त्र, शस्त्र, नानाप्रकारचीं वज्रायुधें, परशु, परिघ, पाषाण, तसेंच असंख्य बाण यांची तो वृष्टि करूं लागला. दाही दिशांनी आकाश बाणांनीं इतकें व्याप्त झालें कीं जणुंकाय मघानक्षत्रांतील मेघांनींच तुफान उठविलें आहे.

धरु धरु मारु सुनिअ धुनि काना ।
जो मारइ तेहि कोउ न जाना ।
गहिगिरितरु अकासकपिधावहिं ।
देखहिं तेहि न दुखित फिरि आवहिं ।
अवघट घाट बाट गिरि कंदर ।
मायाबल कीन्हेसि सरपंजर ।
जाहिं कहाँ भये व्याकुल बंदर ।
सुरपति बांदि परे जनु मंदर ।

‘ धरा, धरा, मारा ’ असा एकच ध्वनि कानां-
वर येत असे. परंतु कोण कोणास मारीत आहे हें
कोणीच जाणत नव्हतें. वानरगण वृक्ष आणि पर्वत
घेऊन आकाशांत उड्याण करीत, परंतु तो (मायावी)
मेघनाद दिसेनासा होई. त्यामुळें त्यांना निराश
होऊन परत फिरावें लागे. त्या राक्षसानें मायाबलें-
करून अवघड घाट, मार्ग, गिरी, कंदर इत्यादि
ठिकाणीं बाणांचीं केवळ जाळींच पसरून ठेविलीं.
जेथें जेथें वानर जात तेथें तेथें जणुंकाय इंद्राच्या
बांदिवासांत पडलेल्या मंदरसानुप्रमाणें ते व्याकुल
होत.

मारुतसुत अंगद नल नीला ।
कीन्हेसि विकल सकल बलसीला ।
पुनि लल्लिमन सुग्रीव विभीषण ।
सरन्हि मारि कीन्हेसि जर्जरतन ।
पुनि रघुपति सन जूझइ लागा ।
सर छाडइ होइ लागहिं नागा ।

मारुति, अंगद, नलनील इत्यादि बलाढ्य वीर
मेघनादानें मूर्च्छित केले, व पुन्हा लक्ष्मण, सुग्रीव,
आणि विभीषण यांचेवर बाण टाकून त्यांना जर्जर
करून सोडलें. तसेंच तो रघुपतीशीं हि झुंजूं लागला.
तो जे वाण सोडी ते सर्प होऊन त्यांना लागत.

व्याल--पास--वस भयउ खरारी ।
स्ववस अनंत एक अविकारी ।
नट इव कपटचरित कर नाना ।
सदा स्वतंत्र एक भगवाना ।

रनसोभा लागि प्रभुहिं बंधावा ।
देखि दसा देवन्ह भय पावा ।

स्वतंत्र, अनंत, अद्वितीय आणि निर्विकार अशा
खरशत्रूंनीं स्वतःला नागपाशांनीं बद्ध करून घेतलें.
भगवान् रामचंद्र हे सदास्वतंत्र आणि अद्वितीय
असूनहि नटाप्रमाणें अनेक प्रकारें मायालाघव करूं
लागले. रणशोभेसाठीं त्यांनीं स्वतःला बांधून घेतलें.
ती त्यांची दशा पाहून देव भयभीत झाले.

दो०—गिरिजा जासु नाम जपि मुनि
काटहिं भवपास । सो कि बंध तर
आवइ व्यापक विस्वनिवास ॥ ८७ ॥

(शंकर हणतात) हे पार्वति ! ज्याच्या नाम-
जपेंकरून नर भवपाशाचें निकृंतन करितो तो व्यापक
विश्वनिवास प्रभु खरोखर बद्ध होणें शक्य आहे काय ?

चौ०—चरित राम के सगुन भवानी ।
तरकि न जाहिं बुद्धि बल वानी ।
अस विचारि जे तज्ञ बिरागी ।
रामहिं भजहिं तर्क सब त्यागी ।

हे पार्वति ! रामचंद्राचें हें सगुणचरित्र बुद्धि, बल,
आणि वाणी यांना अतर्क्य आहे, असा विचार
करून जे विरक्त आणि तज्ज्ञ आहेत ते सर्व कुत-
र्काचा त्याग करून रामाचीच भाक्ति करितात.

व्याकुल कटक कीन्ह घननादा ।
पुनि भा प्रगट कहइ दुर्बादा ।
जामवंत कह खल रहु ठाढा ।
सुनि करि ताहि क्रोध अति बाढा ।

मेघनादानें सर्व वानरसैन्य मूर्च्छित केल्यावर तो
पृथ्वीवर प्रगट होऊन पुन्हां अद्वातद्वा बराबत सुटला
तेव्हां जांबवंत हणाला, “ अरे चोरा ! उभा रहा. ”
हें ऐकतांच मेघनाद अधिकच कडकला.

बूढ जानि सठ छाडेउं तोही ।
लागोसि अधम प्रचारइ मोही ।
अस कहि तीव्र त्रिसूल चलावा ।
जामवंत सो कर गहि धावा ।

(मेघनाद म्हणाला.) रे शठा ! तूं बुद्धा मंगल
हणून तुझी मीं गय केली. परंतु कृतघ्ना ! तूंदेखील
मला पाचारूं लागलास काय ? असें हणून त्यानें
जांबवंतावर एक तीक्ष्ण त्रिशूल भिरकाविला; परंतु
तोच त्रिशूल हातानें झेलून जांबवंत उलट त्याज-
वर तुटून पडला.

मारोसि मेघनाद कै छाती ।
 परा धरानि घुर्मित सुरघाती ।
 पुनि रिसान गहि चरन फिरावा ।
 महि पछारि निज बल देखरावा ।
 वरप्रसाद सो मरइ न मारा ।
 तब गहि पद लंका पर डारा ।

जाववंतानें तो त्रिशूल मेघनादाच्या छातीवर
 हाणतांच तो देवशत्रु पृथ्वीवर घेरी येऊन पडला. नंतर
 पुन्हां जाववंतानें क्रुद्ध होऊन त्यास तंगडी धरून
 गरगर फिरवून जमिनीवर आदळलें, अशा रीतीनें
 मेघनादाला आपल्या (ह्यातारपणाच्या) बलाची
 चुणुक दाखविली. तथापि तो मेघनाद वरप्रसादामुलें
 मारतां मरेना. तेव्हां त्याची तंगडी धरून जाववंतानें
 त्यास लंकेच्या किल्ल्यावर भिरकावून दिला.

इहाँ देवारिषि गरुड पठावा ।
 रामसमीप सपदि सो आवा ।

इकडे देवर्षि नारदांनीं गरुडास पाठविलें व
 त्याप्रमाणें तो तत्काल रामचंद्राजवळ आला.

दो०—खगपति सब धरि खाये माया-नाग-
 वरूथ । माया विगत भये सब हरषे
 वानरजूथ ॥ ८८ ॥

गरुडानें मायानिर्मित सर्पांचें सर्व भेंडोळें उकलून
 न्याहारी केली. राम मायेपासून मुक्त झाले व सर्व
 वानरभंडोळींना हर्ष झाला.

दो०—गहि गिरि पादप उपल नख धाये
 कीस रिसाइ । चले तमीचर विकलतर
 गढ पर चढे पराइ ॥ ८९ ॥

वानरगण आपापलीं नखें व वृक्ष, पर्वत, शिला
 घेऊन आवेशानें धांवले. सर्व राक्षस अधिकच
 भयभीत होऊन धांवत धांवत जाऊन किल्ल्यांत
 लपले.

चौ०—मेघनाद कै मुख छा जागी ।
 पितहि विलोकि लाज अतिलागी ।
 तुरत गयेउ गिरि-बर-कंदरा ।
 करउँ अजय मख अस मन धरा ।

मेघनादाची मूर्च्छा जाऊन तो सावध झाला,
 आणि आपल्या पित्यास पाहून फारच ओशाळला.
 नंतर ' विजययज्ञ ' करावा असें मनांत योजून त्यानें
 तत्काल गिरिकंदराची वाट धरिली.

इहाँ बिभीषण मंत्र बिचारा ।
 सुनहु नाथ बल अतुल उदारा ।
 मेघनाद मख करइ अपावन ।
 खल मायावी देवसतावन ।
 जौ प्रभु सिद्ध होइ सो पाइहि ।
 नाथ बेगि पुनि जीति न जाइहि ।

इकडे बिभीषण विचार करून रामचंद्राला
 म्हणाला, हे अतुलबलवान् उदारचरित प्रभो ! हा
 दुष्ट, मायावी, देवपीडक मेघनाद अभिचार यज्ञाचें
 अनुष्ठान करीत आहे. तेव्हां हे प्रभो ! जर तो यज्ञ
 सिद्धीस जाईल तर, हे स्वामिन् ! तो अजिंक्य होईल.

सुनि रघुपति अतिसयसुख माना ।
 बोले अंगदादि कापि नाना ।
 लछिमन संग जाहु सब भाई ।
 करहु विधंस जज्ञ कर जाई ।
 तुझ लछिमन मारेहु रन ओही ।
 देखि सभय सुर दुख अति मोही ।
 मारेहु तेहि बल बुद्धि उपाई ।
 जेहि छीजइ निसिचर सुनु भाई ।
 जामवंत सुग्रीव बिभीषण ।
 सेन समेत रहेहु तीनिउँ जन ।

तें ऐकतांच रामास फार समाधान वाटलें. त्यांनीं
 फरमाविलें—अंगदप्रभृति वीरांनो ! तुम्हीं सर्व
 लक्ष्मणाच्या तैनात राहून यज्ञाचा सत्यानास करा.
 वा लक्ष्मणा ! या भिडार्हत मात्र मेघनादाचा मुडदा
 पाडल्याखेरीज राहूं नकोस. देव दुःखानें कुडकुडलेले
 पाहून मी फारच वेचैन आहे समज. भय्या रे ! जेणें-
 करून हे बेटे राक्षस मुरून जातील अशाच तऱ्हेनें
 शक्ति आणि युक्ति खर्चून त्या मेंढ्यास माती चार.
 जाववंत—सुग्रीव—बिभीषण हो ! तुम्हां तिघांना देखील
 आपापल्या फौजेनिशी बिलकुल तयारीत असलें
 पाहिजे, समजलांत.

जब रघुवीर दीन्ह अनुसासन ।
 कटि निषंग कसि साजि सरासन ।
 प्रभुप्रताप उर धरि रनधीरा ।
 बोले घन इव गिरा गंभीरा ।
 जौ तेहि आजु बधे विनु आवउँ ।
 तौ रघु-पति-सेवक न कहावउँ ।
 जौ सत संकर कराहि सहाई ।
 तदपि हतउँ रघु-वीर-दोहाई ।

ह्याप्रमाणें रघुवीरांनीं आज्ञा देतांच कमरेस भाते खोवून, धनुष्य सज्ज करून आणि प्रभुप्रतापाचें हृदयांत स्मरण करून तो रणरंगधीर लक्ष्मण मेघा-सारख्या गंभीर वाणीनें म्हणाला, जर मी आज इंद्रजिताची इतिश्री केल्याखेरीज रणांगणांतून परत फिरेन तर मी स्वतःला रघुपतींचा पाईकच म्हणविणार नाही. मी माझ्या धन्याचीच आण वाहून सांगतां कीं जरी शेंकडो शंकर त्याच्या दिमतीस आले तरी मी आज त्याची गडदखास भरणार.

दो०—रघु-पति-चरन नाइ सिर चलेउ
तुरंत अनंत । अंगद नील मयंद नल
संग सुभट हनुमंत ॥ ९० ॥

असा बेलभंडार केल्यावर श्रीरामचंद्राच्या चरणां मस्तक नमवून तो शेषावतार लक्ष्मण तत्काळ निघाला व त्याचेबरोबर अंगद, नील, मयंद, हनुमंत इत्यादि वेचके वीरहि निघाले.

चौ०—जाइ कपिन्ह सो देखा बैसा ।
आहुति देत रुधिर अरु मैसा ।
कीन्ह कपिन्ह सब जज्ञ विधंसा ।
जव न उठइ तव करहिँ प्रसंसा ।
तदपि न उठइ धरेन्हि कच जाई ।
लातन्हि हति हति चले पराई ।

कपी जाऊन पाहतात तों मेघनाद रक्तमांसांची आहुति देत बसलेला होता. तें पाहून कपींनीं सर्व यज्ञाचा चुथडा उडविला तरीदेखील मेघनाद उठला नाही. तेव्हां त्यांनीं त्याची तारीफ आरंभिली. परंतु इतकेंहि करून तो उठेचना. तेव्हां कपींनीं जाऊन त्याची शेंडी हिसडली आणि लाथाबुक्यांनीं त्याची कणिक तिंबली. इतकें करून ते पळून गेले आहेत तों—

लेइ त्रिसूल धावा कपि भागे ।
आये जहँ रामानुज आगे ।
आवा परम क्रोध कर मारा ।
गर्ज घोररव बाराहिँ बारा ।
कोपि मरुतसुत अंगद धाये ।
हति त्रिसूल उर धरति गिराये ।
प्रभु कहँ छाडेसि सूल प्रचंडा ।
सर हति कृत अनंत जुग खंडा ।

मेघनाद त्रिशूल घेऊन धांवला. वानर पळत पळत लक्ष्मणाजवळ आले. मेघनादानें येऊन अति-शय क्रोधानें त्रिशूल भिरकावला आणि तो सारख्या

भयंकर गर्जना करूं लागला. हनुमान व अंगद हेहि सणसणून धावले; परंतु इंद्रजितानें त्यांचे उरांत त्रिशूल हाणून त्यांना मूर्च्छित पाडलें. नंतर त्यानें प्रभु लक्ष्मणावरहि प्रचंड शूल फेकला. लक्ष्मणानें आपल्या बाणानें त्याचे दोन तुकडे केले.

उठि बहोरि मारुति जुबराजा ।
हताहिँ कोपि तेहि घाउ न बाजा ।
फिरे वीर रिपु मरइ न मारा ।
तब धावा करि घोर चिकारा ।

अंगद आणि मारुति मूर्च्छा सावरून पुन्हां उठले व इंद्रजितास त्वेषानें झोडूं लागले. परंतु तो त्यांच्या झोंडगिरीस बाज आला नाही. शेवटीं इंद्र-जित मारतां मरेनासा पाहून वानरवीर परत फिरले. तेव्हां मेघनाद घोर गर्जना करीत त्यांचेवर उलटला.

आवत देखि क्रुद्ध जनु काला ।
लछिमन छाडे बिसिख कराला ।
देखेसि आवत पविसम वाना ।
तुरत भयउ खल अंतरधाना ।
विविध वेष धरि करइ लराई ।
कबहुँ क प्रगट कबहुँ दुरि जाई ।

मेघनाद जणुंकाय काळाप्रमाणें तावातावानें येत आहे असें पाहतांच लक्ष्मणानें त्याजवर प्रखर बाण सोडले. ते वज्रासारखे येणारे बाण पाहतांच तो द्राड (मेघनाद) तत्काळ अदृश्य होऊन व बदलत्या रूपांनीं चोरटा लढा लढूं लागला. केव्हां केव्हां तो प्रगट होई व केव्हां केव्हां गुप्त होई.

देखि अजय रिपु डरपे कीसा ।
परम क्रुद्ध तब भयउ अहीसा ।
एहि पापिहिँ मै बहुत खेलावा ।
लछिमन मन अस मंत्र दढावा ।
सुभिरि कोसला-धीस-प्रतापा ।
सरसंधान कीन्हि करि दापा ।
छांडउ वान माँझ उर लागा ।
मरती बार कपट सब त्यागा ।

गनीम भारीच निब्वर वाटून वानर घाईस आले तेव्हां लक्ष्मण अत्यंत क्रोधाविष्ट झाला. त्यानें मनांत असा पक्का निश्चय केला कीं, आतांपर्यंत या पाप्याला आपण खेळविलें इतकेंच पुरें (आतां मात्र याचा वध लवकर करणेंच उचित). नंतर लक्ष्मणानें श्रीरामचंद्राच्या प्रतापाचें स्मरण करून त्वेषानें

अनुसंधान करून बाण सोडतांच तो मेघनादाच्या छातीत जाऊन घुसला. शेवटी मरतेवेळीं मात्र मेघनादानें सर्व कपटांचा त्याग केला.

दो०—रामानुज कहँ राम कहँ अस-कहि छाडेसि प्रान । धन्य धन्य तव जननी कह अंगद हनुमान ॥ ९१ ॥

‘ रामचंद्र कोठें आहेत, लक्ष्मण कोठें आहेत ’ असें म्हणत म्हणतच इंद्रजितानें प्राण सोडला. तेव्हां, “इंद्रजिता ! धन्य धन्य तुझी माता ” ! असें अंगद आणि हनुमान यांनी उद्गार काढले.

चौ०—बिनु प्रयास हनुमंत उठावा ।

लंकाद्वार राखि तोहि आवा ।

हनुमंतानें त्यास सहज लीलें उचलून लंकेच्या द्वारी नेऊन ठेविलें, व तो परत आला.

तासु मरन सुनि सुर गंधर्वा ।

चढि बिमान आये नभ सर्वा ।

बराषि सुमन दुंदुभी बजावहि ।

श्री-रघु-बीर-बिमल-जस गावहि ।

जय अनंत जय जगदाधारा ।

तुझ प्रभु सब देवन्ह निस्तारा ।

इंद्रजिताची मृत्युवार्ता ऐकून देवगंधर्वादिक सर्व विमानांत बसून आकाशांत गोळा झाले, आणि दुंदुभी वाजवून पुष्पवृष्टि करीत होत्साते रघुवीराचें विमल यश गाऊ लागले. (ते लक्ष्मणाला उद्देशून म्हणाले,) हे जगदाधारा अनंता ! तुझा जयजयकार असो. समर्था ! तूच सर्व देवांची इज्जत बचावलास.

अस्तुति करि सुर सिद्ध सिधाये ।

लछिमन कृपासिंधु पहि आये ।

अशाप्रकारें प्रशस्ति करून देव आणि सिद्ध चालते झाले. इकडे लक्ष्मण कृपासिंधु रामचंद्राकडे आला.

सुतबध सुना दसासन जबही ।

मुरछित भयउ परेउ महि तबही ।

मंदोदरी रुदन करि भारी ।

उर ताडत बहु भाँति पुकारी ।

नगर लोग सब व्याकुल सोचा ।

सकल कहहि दसकंधर पोचा ।

पुत्रवधाची वार्ता ऐकतांच रावण मूर्च्छित होऊन घरणविर गडबडला. मंदोदरी अनेकप्रकारें पुत्राचे गुण आठवून व छाती पिटून कळवळून रडू लागली.

लंकेतील सर्व प्रजा शोकाविव्हाल होऊन रावणाला हलकट, नीच वगैरे शिष्या देऊ लागल्या.

दो०—तव दसकंठ विविध विधि समुझाइ सब नारि । नस्वररूप जगत सब देखहु हृदय विचारि ॥ ९२ ॥

तेव्हां सर्व स्त्रियांचें अनेकप्रकारें सांत्वन करून रावण म्हणाला, मनांत विचार करून पाहिलें असतां हे सर्व दृश्यच नश्वर आहे.

चौ०—तिन्हहि ज्ञान उपदेसा रावन ।

आपुन मंद कथा सुभ भावन ।

परउपदेस कुसल बहुतेरे ।

जे आचराहि ते नर न घनेरे ।

रावण आपल्या स्त्रियांना ब्रह्मज्ञान सांगू लागला. त्याच्या गोष्टी खऱ्याच चांगल्या होत्या, परंतु तो स्वतः मात्र कोरा होता. प्रायः सर्वच लोक परोपदेशाच्या कार्मी पंडित असतात, परंतु कृती करून दाखविणारा अगदीच विरल आढळतो.

निसा सिरानि भयउ बिनुसारा ।

लगे भालु कपि चारिहुं द्वारा ।

सुभट बोलाइ दसानन बोला ।

रनसनमुख जा कर मन डोला ।

सो अबही वरु जाउ पराई ।

संजुगविमुख भये न भलाई ।

निज-भुज-बल मै बैर बढावा ।

देइहउं उतरु जो रिपु चढि आवा ।

रात्र संपून प्रभातकाल होतांच ऋक्षवानर चारीहि वेशीवर येऊन धडकले. तेव्हां रावण आपल्या निवडक योद्ध्यांस बोलावून म्हणाला की, रणांगणांत शत्रूच्या समोर ज्यांचें मन कच खात असेल त्यानें आतांच खुशाल आपला मार्ग सुधरावा. रणांगणावर जाऊन मग परत फिरण्यांत कांहींच शोभा नाही. स्वतःच्या बाहुबलावरच मी शत्रूंशीं वैर वाढाविलें ज्याअर्थी शत्रु चाल करून आलाच आहे, त्याअर्थी मलाच त्याला तोंड देणें भाग आहे.

अस कहि मरुतवेग रथ साजा ।

बाजे सकल जुझाऊ बाजा ।

चले वीर सब अतुलित बली ।

जनु कज्जल कै आंधी चली ।

असगुन अमित होहि तेहि काला ।

गनइ न भुजबल गर्व विसाला ।

असें म्हणून त्याने आपला वायूप्रमाणें वेगवान् रथ सिद्ध केला. सर्वत्र रणवाद्यांचा घडघडाट झाला, काजळाचें वावटळ सुटल्याप्रमाणें सर्व तुफान राक्षस-वीर त्याच्यामागून निघाले. त्या वेळीं त्यास खंडोगणती अपशकुन होऊं लागले. परंतु आपल्या बाहुबलाच्या अतोनात दर्पामुळे तो बिलकूल बेतमा राहिला.

छंद—अतिगर्व गनइ न सगुन असगुन
स्रवहि आयुध हाथ ते । भट गिरत
रथ ते बाजि गज चिकरत भागहि
साथ ते । गोमायु गीध कराल खर-
ख स्वान रोवाहि अति घने । जनु
कालदूत उलूक बोलहि वचन परम-
भयावने ॥ ४ ॥

राक्षसांच्या हातांतून आयुधें गळूं लागलीं. ते राक्षसवीर रथांतून घसरूं लागले. हत्ती, घोडे, चीत्कार करीत महात व स्वार ह्यांच्यासकट बेफाम उधळूं लागले. लांडगे, गध्र आणि गर्दभ कर्कशस्वरानें ओरडूं लागले. श्वान मुक्तकंठ खडूं लागले. उलूक दिवसां शब्द करूं लागले. जणुं काय ते मृत्यूचे दूतच रावणास भयंकर रीतीनें पाचारीत होते. तरीदेखील रावण आपल्या गत्रपणांत चूर असल्यामुळे शकुन-अपशकुनांना भकिच घालीना.

दो०—ताहि कि संपति सगुन सुभ सपनेहुं
मन विस्राम । भूत-द्रोह-रत मोहवस
रामविमुख रतकाम ॥ ९३ ॥

हिंसापरायण, कामलंपट मोहग्रस्त आणि राम-विद्रोही यांच्या वांट्याला शुभशकुनांचें वैभव येईल काय ? स्वप्नांत तरी त्यांच्या चित्तास शांति वरेल काय ?

चौ०—चलेउ निसा-चर-कटक अपारा ।

चतुरंगिनी अनी बहुधारा ।

विविध भांति वाहन रथ जाना ।

विपुल वरन पताक ध्वज नाना ।

अपार राक्षससैन्य चालूं लागलें. तें चतुरंग असून त्यांत अनेक पथकें होती. त्यांत तऱ्हेतऱ्हेचीं वाहनं, रथ आणि यानें असून रंगारंगाच्या पताका व ध्वज विपुल होते.

चले मत्त गजजूथ घनेरे ।

प्राबिट-जल-द मरुत जनु प्रेरे ।

वरन वरन बिरदैत निकाया ।

समरसूर जानहि बहु माया ।

अति विचित्र वाहनी बिराजी ।

वीर वसंत सेन जनु साजी ।

वायुप्रेरित वर्षाकालीन मेघाप्रमाणें मत्तगजांचे थवेचे थवे चालूं लागले. समरसूर आणि गनीमी काव्यांत तरबेज, असे नानावर्णाचे दैत्यवीरांचे समुदाय निघाले. अशा प्रकारें अत्यंत विचित्र अशी ती सेना सज झाली. जणुंकाय वसंतवीरानेंच ती सज्ज केली आहे असें वाटे.

चलत कटकु दिगसिंधुर डगही ।

छुभित पयोधि कुधर डगमगही ।

उठी रेनु रवि गयउ छपाई ।

पवन थाकित वसुधा अकुलाई ।

पनव निसान घोरख वाजहि ।

प्रलयसमय के घन जनु गाजाहि ।

भेरी नफीर बाज सहनाई ।

मारु राग सुभट सुखदाई ।

केहरिनाद बीर सब करही ।

निज निज बल पौरुष उच्चरही ।

सैन्य चालूं लागलें असतां त्याच्या भारानें दिग्गज डोलूं लागले, सागर धुवध झाला आणि पर्वत ढळमळूं लागले. धुळीनें सूर्य आच्छादित झाला. वायु स्तमित होऊन पृथ्वी व्याकुळ झाली. प्रलयकालच्या मेघा-प्रमाणें पणवनिषाणादि रणवाद्यांचा कडकडाट होऊं लागला. भेरी, नफेरी, सनई इत्यादि वाद्यांतून वीरांना प्रोत्साहन देणाऱ्या सुंदर रागरागिण्या निनादूं लागल्या. सर्व वीर सिंहनाद करून आपापल्या बलाची आणि पौरुषाची तारीफ करूं लागले.

कहइ दसानन सुनहु सुभट्टा ।

मर्दहु भालु कपिन्ह के ठट्टा ।

हौ मारिहउं भूप दोउ भाई ।

अस कहि सनमुख फौज रे गाई ।

रावण म्हणाला, हे शूर वीर हो ! ऐका. ऋक्षवा-नरांच्या समुदायांचा तुम्ही फत्ता उडवा, आणि मी ह्या उभय राजकुमारांचा निकाल लावितां. असें म्हणून रावणानें आपली तुकडी आघाडीवर घातली.

यह सुधि सकल कपिन्ह जव पाई ।

धाये करि रघु-वीर-दोहाई ।

ही बातमी कर्पीस समजतांच ते सर्व रघुवीरांचा जयघोष करून धांवत सुटले.

छंद०—धाये बिसाल कराल मरकट भालु
कालसमान ते । मानहुँ सपच्छ उडाहिँ
भूधरबंद नाना बान ते ॥ नख-दसन-
सैल-महाद्रुमायुध सबल संक न मान
हीँ । जय राम रावन-मत्त-गज-मृग-राज
सुजस बखानहीँ ॥ ५ ॥

काळाप्रमाण धिप्पाड आणि भयंकर असे ऋक्ष-
वानर रामचंद्राचा जयजयकार करीत धांवत सुटले.
तेव्हां नानावर्णीचे ते जणुंकाय सपक्ष पर्वतांचे समुदा-
यच लोटत आहेत असें भासूं लागलें. नखें, दंत,
पर्वत आणि विशाल वृक्ष हींच त्यांचीं आयुधें होतीं.
ते कट्टर असून बेडरहि होते. रावणरूप मत्तगजाला
सिंहरूप असणाऱ्या रामचंद्राच्या पुण्यपावन यशाचें
वर्णन करून त्यांच्या नामाचा ते जयघोष करीत
असत.

दो०—दुहुँ दिसि जय जय कार करि निज
निज जोरी जानि । भिरे वीर इत रघु-
पतिहिँ उत रावनहिँ बखानि ॥ ९४ ॥

आपापल्या जोडीचा प्रतिपक्षी पाहून दोहोंतफेंचे
वीर एकीकडे रामाची व दुसरीकडे रावणाची प्रशंसा
व जयजयकार करीत एकमेकांवर चालून गेले.

चौ०—रावन रथी विरथ रघुवीरा ।
देखि बिभीषन भयउ अधीरा ।
अधिकप्रीति मन भा संदेहा ।
बंदि चरन कह सहित सनेहा ।
नाथ न रथ नहिँ पद पदत्राना ।
केहि विधि जितव वीर बलवाना ।

रावण रथारूढ आणि रघुवीर रथहीन पाहून
बिभीषणास फार फिकिर वाटली. श्रीरामावर
असलेल्या प्रेमाधिक्यामुळे बिभीषणाच्या हृदयांत
संदेह उत्पन्न झाला. तो प्रेमानें त्यांचें चरणवंदन
करून म्हणाला, हे नाथ ! आपणाला बसण्याला रथ
नाही, व पायांत पदत्राणहि नाही, तेव्हां या बलाढ्य
वरिाला आपण कसें जिंकणार ?

सुनहु सखा कह कृपानिधाना ।
जोहि जय होइ सो स्यंदन आना ।

हैं ऐकून कृपासागर रघुवीर म्हणाले, मित्रा !
ऐक. ज्याच्या योगानें जयप्राप्ति होते तो रथ एक
निराळाच आहे.

सौरज धरिज तोहि रथ चाका ।
सत्य सील दृढ ध्वजा पताका ।
बल विवेक दम परहित घोरे ।
छमा कृपा समता रजु जोरे ।
ईसभजन सारथी सुजाना ।
विरति चर्म संतोष कृपाना ।
दान परसु बुधि सक्ति प्रचंडा ।
वर विज्ञान कठिन कोदंडा ।
अमल अचल मन त्रोनसमाना ।
सम जम नियम सिलीमुख नाना ।
कवच अभेद विप्र-गुरु-पूजा ।
एहि सम विजयउपाय न दूजा ।
सखा धर्ममय अस रथ जा के ।
जीतन कहँ न कतहुँ रिपु ता के ।

शौर्य व धैर्य हीं त्या रथाचीं चक्रे असून सत्य
व शील ह्या त्यावरील अभेद्य ध्वजपताका होत.
बल, विवेक, दम आणि परोपकार हे चार
अश्व, क्षमा, दया आणि समता ह्या रज्जूती
त्यास जोडले जातात. परमेश्वरभाक्ती हा त्यावरील
कुशल साराथि असून वैराग्य ही ढाल असते. संतोष
हेंच खड्ग, दान हाच परशु, बुद्धि हीच प्रचंड
शक्ति, श्रेष्ठ विज्ञान हेंच कठिण धनुष्य, निर्मल
आणि निश्चल मन हाच भाता, संयम आणि नियम
हेच नानाप्रकारचे बाण, आणि विप्रगुरुपूजा हें
अभेद्य कवच असतें. या रथासारखा विजयोपाय
दुसरा नाहीच. मित्रा ! ज्याचा असा धर्मरूप रथ
आहे त्याला जिंकणारा शत्रु कोठेंच नाही.

दो०—महा अजय संसाररिपु जीति सकइ
सो वीर । जा के अस रथ होइ दृढ
सुनहु सखा मति धीर ॥ ९५ ॥

ज्याचा रथ अशाप्रकारें सुसज्ज आहे तोच खरा
गाजी होय, आणि तोच महादुर्धर्ष अशा या
संसाररूप शत्रूस जिंकू शकतो. मित्रा ! हें लक्षांत ठेवून
चित्त स्वस्थ असूं दे.

दो०—सुनत प्रभुवचन बिभीषन हरापि गहे
पदकंज । एहि मिस मोहि उपदेसेहुँ
रामकृपा सुखपुंज ॥ ९६ ॥

१ 'उपदेसेहु' शब्दावरून तुलसीदासांच्या मतानें
बिभीषणाचें अध्यात्मगुरु राम ठरूं पाहतात असें वाटतें.

प्रभूचें तें भाषण ऐकून विभीषणानें हर्षित होऊन रामचंद्राच्या पदकमलावर लोटांगण घातलें. तो म्हणाला, सुखनिधान रामचंद्रांनी कृपा करून ह्या मिषानें मला ज्ञानोपदेशच केला.

दो०-उत प्रचार दसकंधर इत अंगद हनुमान । लरत निसाचर भालु कपि करि निज निज प्रभुआन ॥ ९७ ॥

तिकडे रावण आणि इकडे हनुमंत व अंगद आपापल्या वीरांना प्रोत्साहन देऊं लागले. उभय पक्षांचे वीर आपापल्या प्रभूची शपथ घेऊन रणमाजवूं लागले.

चौ०-सुर ब्रह्मादि सिद्ध मुनि नाना । देखत रन नभ चढे विमाना । हमहूँ उमा रहे तोहि संगी । देखत राम-चरित-रन-रंगा ।

ब्रह्मादि देव, सिद्ध, मुनी इत्यादि मंडळी विमानांत बसून आकाशांत तो युद्धप्रसंग पाहू लागली. शंकर म्हणतात, हे पार्वति ! त्या गर्दीत मीहि रामाची रणरंगलीला पाहण्यास होतो.

सुभट समर रस दुहुँ दिसि माँते । कपि जयसील रामबल ताते । एक एक सन भिरहिँ प्रचाराहिँ । एकन्ह एक मर्दि महिँ पारहिँ । मारहिँ काटहिँ धरहिँ पछारहिँ । सीस तोरि सीसन्ह सन मारहिँ । उदर विदाराहिँ भुजा उपारहिँ । गाहिँ पद अवनि पटकि भट डारहिँ ।

दोन्ही बाजूकडील मोठमोठाले वीर वीरश्रींनीं धुंद झाले. परंतु वानरांना श्रीरामचंद्राचा आश्रय असल्यामुळें ते यशस्वी होत. वीर एकमेकांना आव्हान करून युद्ध करीत व एकमेकांना शोडून भूमीवर आदळीत. चावणें, धरणें, आपटणें, मारणें, डोकें तोडणें व पुन्हां त्याच डोक्यानें मारणें, पोट फाडणें, हात उपटणें, तंगडी धरून जमिनीवर आदळणें वगैरे प्रकारचा तोवा वीर उडवूं लागले.

नीसीचर भट माहिँ गाडहिँ भालू । ऊपर डारि देहिँ बहु बालू । वीर बलीमुख जुद्ध विरुद्धे । देखिअत विपुल काल जनु कुद्धे ।

ऋक्ष राक्षसवीरांना जमिनीत पुरून वर पुष्कळशी वाळ टाकीत. वानरवीर युद्धांत इतके चवताळलेले दिसत कीं जणुंकाय ते कुद्ध झालेले काळच भासत.

छंद-ऋद्धे कृतांत समान कपितनु सवत सानित राजहीँ । मर्दहिँ निसाचर कटक भट बलवंत घन जिमि गाजहीँ ॥ मारहिँ चपेटन्हिँ डाँटि दातन्ह काटि लातन्ह मीँ जहीँ । चिकरहिँ मरकट भालु छल बल करहिँ जेहिँ खल छीजहीँ ॥ ९८ ॥

अंगांतून रक्ताचे पाट चालले असतां ते चवताळलेले वानरवीर कर्दनकाळाप्रमाणें भासूं लागले. ते बलाढ्य वीर राक्षससैन्यास धोळसून मेघाप्रमाणें गर्जना करीत. चपेटे मारणें, दातांनीं चावणें, लाथांनीं तुडाविणें, चिकार करणें इत्यादि चेष्टा ऋक्ष-वानर सिताफांनिं आणि चालाखीनें करीत असत. त्यामुळें राक्षससैन्य अगदीं थिजत चाललें.

धरि गाल फारहिँ उर विदाराहिँ गल अँतावरि मेलहीँ । प्रह्लादपति जनु विविध तनु धरि समरअंगन खेलहीँ । धरु मारु काटु पछारु घोर गिरा गगन महिँ भरि रहीँ । जय राम जो तन तेँ कुलिस कर कुलिस तेँ तन कर सहीँ ॥ ९९ ॥

ते राक्षसांना धरून त्यांचें गाल फाडीत, व त्यांचें पोट फाडून त्यांच्या आंतड्याच्या माळा आपल्या गळ्यांत घालीत. तेव्हां असें वाटे कीं जणुंकाय प्रह्लादपति मगवान् नृसिंहच इतके देह धारण करून समरांगणांत क्रीडा करीत आहेत. घरा, मारा, कापा, आपट्या, हेच शब्द अधोर्ध्व वातावरणांत दुमदुमून गेले. जो तृणाचें वज्र आणि वज्राचें तृण सहज करूं शकतो त्या श्रीरामाचा जयजयकार असो.

दो०-निज दल विचलत देखेसि वीस भुजा दस चाप । रथ चढि चलेउ दसानन फिरहु फिरहु करि दाप ॥ १०० ॥

आपली नामोहरम झालेली पलटण पाहून आपल्या वीस हातांत दहा धनुष्ये घेऊन रावण रथांत बसून निघाला व मोठ्या आढ्यतेनें ' परत

फिरा, वापस व्हा ' म्हणून आपल्या सेनेस फरमावू लागला.

चौ०—धायेउ परम क्रुद्ध दशकंधर ।
सनमुख चले हूह देइ बंदर ।
गहि कर पादप उपल पहारा ।
डारेन्हि ता पर एकहि बारा ।

रावण भयंकर त्वेपानें धावला. तेव्हां वानरवीर हू हा करीत त्याच्या तोंडावर गेले. त्यांनी हातांत वृक्ष, शिला, पर्वत घेऊन रावणावर त्यांचा एकसम-याबच्छेदकरून वर्षाव केला.

लागहि सैल वज्रतनु तासू ।
खंड खंड होइ फूटहि आसू ।
चला न अचल रहा रथ रोपी ।
रनदुर्मद रावन अतिकोपी ।
इत उत झपाटि दपटि कपिजोधा ।
मर्दइ लाग भयेउ अतिकोधा ।

ते पर्वत रावणाच्या वज्रदेहाला लागत आणि तत्काळ त्यांचे फुटून तुकडे होत. रावण आपला महारथ स्थिर करून स्वतःहि निश्चळ राहिला. नंतर तो रणमदोन्मत्त रावण अत्यंत क्रुद्ध होऊन कपिवीरांना ठिकठिकाणीं चेपून चिरडून टाकू लागला. त्याचा क्रोध अनावर होऊन त्याने धुमश्चक्री आरंभिली.

चले पराइ भालु कपि नाना ।
त्राहि त्राहि अंगद हनुमाना ।
पाहि पाहि रघुवीर गोसाई ।
यह खल खाइ काल की नाई ।

तेव्हां असंख्य ऋक्षवानर पळत सुटले व बाँबळ लागले की, हे अंगदहनुमंत हो ! आतां आमचे तुझीच कैवारी. हे रघुवीर स्वामिन् ! आह्मांस ह्यापासून सोडवा. हा दुरात्मा आमची काळाप्रमाणे काकडी करणार.

तेहि देखे कपि सकल पराने ।
दसहुं चाप सायक संधाने ।

सर्व कर्पींची दाणादाण पाहून रावणाने हातांतील दहाहि चापांवर शरसंधान केले.

छंद०—संधानि धनु सरनिकर छाडेसि
उरग जिमि उडि लागही । रहे पूरि
सर धरनी गगन दिसि बिदिसि कह
कपि भागही । भयो अति कोलाहल

बिकल कपि दल भालु बोलहि
आतुरे । रघुवीर करुनासिंधु आरतबंधु
जनरच्छक हरे ॥ ८ ॥

धनुष्यावर शरसंधान करून तो रावण बाणांच्या सरीवर सरी सोडू लागला. ते बाण सर्पाप्रमाणे आकाशांत उड्या घेऊ लागले. पृथ्वी, आकाश, दिशा आणि विदिशा बाणांनी व्याप्त झाल्या. अशा स्थितीत वानरांस पळण्यास जागाच कोणती ? तेव्हां, या भयंकर दंगलीमुळे ऋक्षवानरसैन्य दहशत खाऊन दीनपणे मरगळीस आल्यामुळे बाँबा मारू लागले की, हे दयासिंधो ! आर्तबंधो ! भक्तपालका ! रघुनायका ! या संकटांत आमचा खरा वाली एक तूच.

दो०—निजदल बिकल देखि कटि कसि
निपंग धनु हाथ । लछिमनु चले सकुद्ध
होइ नाइ रामपद माथ ॥ ९९ ॥

स्वतःची फौज वेहाळ पाहतांच तडक कमरेस भाते कसून आणि हातांत धनुष्य घेऊन लक्ष्मण क्रोधयुक्त होत्साता रामचरणीं मस्तक ठेवून निघाला.

चौ०—रे खल का मारासि कपि भालू ।
मोहि विलोकु तोर मै कालू ।
खोजत रहेउं तोहि सुतघाती ।
आजु निपाति जुडावउं छाती ।

(लक्ष्मण म्हणाला) रे दुष्टा ! बिचाऱ्या ऋक्षवानरांच्या कां पाठीस पडतोस ? इकडे मजकडे पहा ! मी तुझा काळ तुझ्यासमोर उभा आहे. (हे ऐकून रावण म्हणाला) हे मत्पुत्रघातक्या ! मी तुलाच तर शोधीत होतो. आज तुला रणांगणावर लोळवून मी आपले अंतःकरण निववणार.

अस कहि छाडेसि बान प्रचंडा ।
लछिमन किये सकल सतखंडा ।
कोटिन्ह आयुध रावन डारे ।
तिल प्रवान करि काटि निवारे ।

असे म्हणत रावणाने लक्ष्मणावर प्रचंड बाणांचा धुवाधार पाऊस पाडला, परंतु लक्ष्मणाने त्या सर्व बाणांचे शतशः तुकडे केले. रावणाने त्याचेवर कोट्यवधी आयुधे टाकली, तथापि लक्ष्मणाने त्या सर्वांचेहि तिळाएवढे तुकडे करून पाडले.

पुनि निज वानन्ह कीन्ह प्रहारा ।
स्यंदन भंजि सारथी मारा ।

सत सत सर मारे दस भाला ।
गिरि खिगन्ह जनु प्रविसहिं व्याला ।

नंतर लक्ष्मणानें आपल्या बाणांचा प्रहार करून रावणाचा रथ चूर करून त्याचा सारथी मारला व त्याच्या प्रत्येक कपाळावर शंभरशंभर बाण टाकले. ते पर्वतशृंगांत ज्याप्रमाणें सर्प शिरावे त्याप्रमाणें रावणाच्या कपाळांत शिरले.

सत सर पुनि मारा उर माहीं ।
परेउ अवनितल सुधि कळु नाहीं ।
उठा प्रवल पुनि मुरछा जागी ।
छाडेसि ब्रह्म दीन्हि जो सांगी ।

लक्ष्मणानें फिरून त्याच्या उरांत शंभर बाण खोवले. तेव्हां मात्र तो निश्चेष्ट होऊन पृथ्वीवर पडला. रावण फिरून शुद्धीवर येऊन उठला, व त्यानें अचाट ब्रह्मदत्त शक्ति लक्ष्मणावर उगारली.

छंद०—सो ब्रह्मदत्त प्रचंडसक्ति अनंतउर
लागी सही । पय्यौ वीर विकल उठाव
दसमुख अतुलवल महिमा रही ॥ ब्रह्मांड
भुवन विराज जा के एक सिर जिमि
रजकनी । तेहि चह उठावन मूढ
रावन जान नहिं त्रि-भुवन-धनी ॥ ९ ॥

तो तुफान ब्रह्मदत्त शक्ति वक्षःस्थलीं लागतांच लक्ष्मण मूर्च्छित होऊन पडला. रावण त्या लक्ष्मणास उचलूं लागला, परंतु त्याचें अप्रतिम बल आणि पराक्रम जेथल्या तेथेंच जिरले. ज्याच्या केवळ एकाच मस्तकावर ब्रह्मांडगोल एखाद्या रजःकणाप्रमाणें विराजित होत असतो त्या त्रिभुवनधन्याला न ओळखतां त्या उल्लू रावणानें उचलण्याची हाव धरावी ना !

दो०—देखि पवनसुत धायउ बोलत वचन
कठोर । आवत कपिहि हनेउ तेहि
मुष्टिप्रहार प्रघोर ॥ १०० ॥

तें पाहतांच हनुमंत धावला आणि रावणास निर्मत्सू लागला. तो येतांच रावणानें त्याच्या उरांत खूपच जोराचा तडाखा मुष्टीनें हाणला.

चौ०—जानु टेकि कपि भूमि न गिरा ।
उठा सँभारि बहुत रिसभरा ।
मुठिका एक ताहि कपि मारा ।
परेउ सैल जनु वज्रप्रहारा ।

मुरछा गइ बहोरि सो जागा ।
कपिवल विपुल सराहन लागा ।

हनुमंत ३. मिनीवर न पडतां गुडघे टेकून तसाच सावरून उठला; व त्यानेंहि अत्यंत क्रुद्ध होऊन रावणास उलट मुष्टिघात केला. त्यासरशीं रावण वज्रप्रहारानें पर्वत जसा उलथून पडावा तसा पडला. होषहवास आल्यावर रावण पुन्हां उठला व मारुतीच्या शक्तीची मुक्तकंठ तारीफ करूं लागला.

धिग धिग मम पौरुष धिग मोही ।
जौं तैं जियत उठेसि मुरद्रोही ।
अस कहि लछिमन कहँ कपिलयायो ।
देखि दसानन विस्मय पायो ।

ज्याअर्थी हे मुरद्वेष्ट्या ! तूं जीवंत उठलास त्याअर्थी माझ्या पौरुषाला धिक्कार असो ! असें म्हणून मारुतीनें लक्ष्मणास उचलून (रामाकडे) नेले. तें पाहून रावण थक्क झाला.

कह रघुवीर समुझु जिय भ्राता ।
तुझ कृतांतभच्छक मुरत्राता ।
सुनत वचन उठि बैठ कृपाला ।
गई गगन सो सक्ति कराला ।
पुनि कोदंडवान गाहि धाये ।
रिपुसनमुख अतिआतुर आये ।

रघुवीर म्हणाले, “ हे बंधो ! तूं कालभक्षक आणि सुररक्षक आहेस हें लक्षांत असूं दे. ” दयाघनाचें तें वचन ऐकतांच लक्ष्मण उठून बसला व त्या दारुण शक्तीनें ब्रह्मलोकीं गमन केलें. फिरून तो हातांत चापबाण घेऊन धांवला, आणि अत्यंत आतुरतेनें शत्रूच्या समोर आला.

छंद—आतुर बहोरि विभंजि स्यंदन सूत
हति व्याकुल कियो । गिप्यौ धरनि
दसकंधर विकलतर वानसत वेध्यौ
हियो । सारथी दूसर घालि रथ तेहि
तुरत लंका लेइ गयो । रघु-वीर-बंधु
प्रतापपुंज बहोरि प्रभुचरनन्हि नयो ॥ १०॥

त्यानें चपलतेनें रावणाच्या रथाचा पुन्हां चूर उडाविला, व त्याच्या सारथ्यास प्रहार करून वेहोष पाडलें. त्यानें रावणाचें हृदय शंभर बाणांनीं वेधलें. त्यामुळे रावण गष खाऊन धरणीवर रिचवला. तेव्हां दुसऱ्या सारथ्यानें त्यास रथांत घालून तडक लंकेत

नेलें. नंतर तो महापराक्रमी रघुवीरबंधु परतून रामचरणीं नम्र झाला.

दो०—उहाँ दसानन जागि करि करइ लाग
कलु जग्य । राम विरोध विजय चहत
सठ हठवस अतिअग्य ॥ १०१ ॥

तिकडे रावणानें मूर्च्छा सावरल्यानंतर विजयेच्छेनें एक यज्ञ आरंभिला. अत्यंत मूढ, दुरात्मा, दुराग्रही तो रावण रामाचा द्रोह करून म्हणे विजय चाहणार !

चौ०—इहाँ बिभीषन सब सुधि पाई ।
सपादि जाइ रघुपतिहि सुनाई ।
नाथ करइ रावनु एक जागा ।
सिद्ध भये नहि मारिहि अभागा ।
पठवहु देव बेगि भट बंदर ।
करहि विधंस आव दसकंधर ।

इकडे विभीषणास ती सर्व बातमी लागतांच त्यानें रघुपतीकडे जाऊन त्यांना ती वर्दी दिली. (तो म्हणाला) हे नाथ ! रावण एक यज्ञ करीत आहे. तो निर्विघ्न वार पडल्यास तो करंटा मरणार नाही. हे प्रभो ! वानरवीरांना सत्वर पाठवावें. त्यांनी यज्ञाचा विध्वंस केला म्हणजे रावण (रणांत) आपो-आपच उतरेल.

प्रात होत प्रभु सुभट पठाये ।
हनुमदादि अंगद सब धाये ।
कौतुक कूदि चढे कपि लंका ।
पैठे रावनभवन असंका ।

प्रातःकाल होतांच प्रभूंनी निवडक वीरांना पाठविलें. अंगद हनुमंतादि सर्व आज्ञा होतांच धावले. ते वानरवीर लीलेनें लंकेवर उड्या मारून चढले आणि निर्धास्तपणें रावणाच्या यज्ञशालेंत शिरले.

जग्य करत जबही सो देखा ।
सकल कपिन्ह भा क्रोध बिसेखा ।
रन ते निलज भाजि गृह आवा ।
इहाँ आइ बकध्यानु लगावा ।
अस कहि अंगद मोरेउ लाता ।
चितव न सठ स्वार्थ मन राता ।

रावण यज्ञ करीत आहे असें पाहतांच सर्व कर्पीना अधिकच क्रोध चढला. “ रे निर्लज्जा ! रणांतून पळ काढून घरांत घुसलास आणि येथें येऊन बक-ध्यान लावून बसलास काय ? ” असें म्हणून अंगद

त्याला लाथा हाणीत सुटला. परंतु स्वार्थबुद्ध तो दुरात्मा त्याच्याकडे डुंकूनहि पाहीना.

छंद—नहि चितव जब कपि कोप तव गहि
दसन लातन्ह मारही । धरि केस
नारि निकारि बाहेर तेऽतिदीन पुकारही ।
तव उठेउ क्रुद्ध कृतांतसम गहि चरन
वानर डारई । एहि बीच कपिन्ह विधं-
सकृत मख देखि मन महे हारई ॥ ११ ॥

रावण सुलीच पाहीना तेव्हां चवताकून कपी त्यास दांतांनी चावूं लागले आणि लाथांनी मारूं लागले. त्यांनी त्याच्या स्त्रीचा झोटा धरून तिला फरफटत बाहेर आणली. ती दीनवाणीनें हंबरडा फोडूं लागली, तेव्हां मात्र तो रावण कृतांताप्रमाणें क्रुद्ध होऊन उठला, आणि तंगड्या धरधरून वानरास बाहेर फेकूं लागला. वानरांनीं मध्येच यज्ञ उध्वस्त केला हें पाहून रावणाचा अगर्दाच हिरमोड झाला.

दो०—मख विधंसि कपि कुसल सब आये
रघुपति पास । चलेउ लंकपति क्रुद्ध
होइ त्यागि जिवन कै आस ॥ १०२ ॥

यज्ञाचा विध्वंस करून सर्व वानर रघुपतिसन्निध सुखरूप पोचले. नंतर जीवाची आशा सोडून रावण संतापानें निघाला.

चौ०—चलत होहि अति असुभ भयंकर ।
बैठहि गीध उडाहि सिरन्हपर ।
भयउ कालवस काहु न माना ।
कहेसि बजावहु जुद्धनिसाना ।

तो जाऊ लागला तेव्हां त्याला अतिशय भयंकर दुःश्चिन्हें जाणवली. गृध्र उडून त्याच्या मस्तकावर बसत, परंतु कालवश झाल्यामुळें तो कशाचीहि पर्वा करीना. उलट रणवाद्यें छेडण्यास त्यानें हुकूम सोडला.

चली तमी-चर-अनी अपारा ।
बहु गज रथ पदाति असवारा ।
प्रभु सनमुख धाये खल कैसे ।
सलभसमूह अनल कहै जैसे ।

अपारिमित गजाश्वरथपदातिमिश्रित राक्षससैन्य चालूं लागलें. शलभसमूह जसा अग्नीवर झडप घेतो तद्वत् ते दुरात्मे प्रभूच्या सन्मुख धावून येऊ लागले.

इहाँ देवतन्ह अस्तुति कीन्ही ।
दारुनाविपति हमहि एहि दीन्ही ।

अब जनि राम खेलावहु एही ।
अतिसय दुखित होति वैदेही ।

इकडे देवांनीं प्रार्थना आरंभिली कीं, ह्या रावणानें
आमचे भयंकर हाल करून सतावून सोडलें आहे. हे
रामा ! आतां ह्यास खेळवीत वसूं नये. वैदेहीहि
अत्यंत रोमांचकारी स्थितीत आहे.

देववचन सुनि प्रभु मुसुकाना ।
उठि रघुवीर सुधारे वाना ।
जटाजूट दृढ बांधे माथे ।
सोहहि सुमन बीच विच गांथे ।
अरुनयन बारिद-तनु-स्यामा ।
अखिल-लोक-लोचन-अभिरामा ।
कटितट परिकर कसेउ निषंगा ।
कर कोदंड कठिन सारंगा ।

देवांचें तें भाषण श्रवण करून प्रभूंनीं हास्य केलें
व उठून वाण सज्ज केला. मस्तकावर जटाजूट घट्ट
बांधला असून त्यामध्ये मधून मधून सुंदर पुष्पें गुंफलीं
आहेत, नेत्र आरक्त झाले असून शरीर मेघाप्रमाणें
शामल आहे, अशा त्या सकल लोकांच्या नेत्रांना
आनंद देणाऱ्या रघुवीरांनीं कमरेला भाते कसले, व
होतांत कठिण शारङ्गचाप धारण केलें.

छंद-सारंग कर सुंदर निषंग सिलीमुखा-
कर कटि कस्यौ । भुजदंड पीन मनो-
हरायत उर धरा सुर-पद लस्यौ ॥
कह दास तुलसी जवहि प्रभु सरचाप
कर फेरन लगे । ब्रह्मांड दिग्गज कमठ
आहे महि सिंधु भूधर डगमगे ॥ १२ ॥

करकमलाचे ठायीं सुंदर शारङ्गधनुष्य धारण केलें
आहे, कटिप्रदेशास भाते कसले आहेत, पुष्ट भुजदंड
आहेत, रमणीय आणि विशाल अशा वक्षःस्थलीं
भृगुपद शोभत आहे, असे प्रभु रामचंद्र जेव्हां धनुष्य-
वाण हातांनीं परजू लागले त्या वेळीं तुलसीदास
म्हणतात कीं, ब्रह्मांड, दिग्गज, कूर्म, शेष, पृथ्वी,
सागर, पर्वत हे सर्व दणाणून डिगडिगू लागले.

दो०-हरषे देव बिलोकि छवि वरषहि
सुमन अपार । जय जय प्रभु गुन-ज्ञान-
बल-धाम हरन महिभार ॥ १०३ ॥

रामाची ती छवी पाहून देव प्रसन्न झाले, आणि
गुण, ज्ञान व बल यांचें निधान व भूभार हरण कर-

णारे प्रभु श्रीरामचंद्र यांचा जयजयकार करून अतो-
नात पुष्पवर्षाव करूं लागले.

चौ०-एही बीच निसा-चर-अनी ।
कसमसाति आई अतिघनी ।
देखि चले सनमुख कपि भट्टा ।
प्रलय काल के जनु घनघट्टा ।

इतक्या अवकाशांत गनीमी फौज अत्यंत गर्दीनें
रों रों करीत येऊन दाखल झाली. त्या सैन्यास
पाहून वानरवीर मोहरा गाठून सज्ज झाले. तो देखावा
प्रलयकालाच्या सान्द्र मेघाप्रमाणें होता.

शक्ति शूल तरवारि चमंकहि ।
जनु दस दीसि दामिनी दमंकहि ।
गज रथ तुरग चिकार कठोरा ।
गर्जहि मनहुं बलाहक घोरा ।

शक्ति, शूल, तरवारी वगैरे विद्युलतांच्या लखल-
खाटाप्रमाणें सभोंवार तळपूं लागल्या. गज, रथ
आणि अश्व यांचा कठोर ध्वनि ऐकतांच जणुंकाय
मेघांची घोर गर्जना चालली आहे असें वाटे.

कपिलंगूर विपुल नभ छाये ।
मनहुं इंद्रधनु उये सुहाये ।
उठइ धूरि मानहुं जलधारा ।
वान बुंद भइ वृष्टि अपारा ।

वानरांच्या असंख्य पुच्छांनीं आकाश व्याप्त झालें
तेव्हां जणुंकाय आकाशांत मजेदारीचीं धनुष्येच उग-
वली आहेत असें वाटे. धूळ उडाली ती जलधारेप्रमाणें
भासली व वाणरूपी जलीवदूंची मुसळधार वृष्टि होऊं
लागली.

दुहुं दीसि पर्वत करहि प्रहारा ।
वज्रपात जनु वाराहि वारा ।
रघुपाति कोपि वानझरि लाई ।
घायल भे निसि-चर-समुदाई ।
लागत वान वीर चिक्करही ।
घुमि घुमि जहं तहं महि परही ।
सवहि सैल जनु निर्झरवारी ।
सोनित सरि कादर भयकारी ।

उभय पक्षांकडून पर्वतप्रहार होऊं लागले, तेव्हां
जणुंकाय वारंवार वज्रपातच होत आहेत असें वाटे
रघुवीरांनीं कुद होऊन वाणांचा वर्षाव सुरू केला. तेंपे-
करून राक्षससमुदाय घायाळ झाले. त्यांचें ते वाण
लागतांच अगणित वीर चीत्कार करीत कोलमडून

धरणीवर पडत. तेव्हांचा रक्तस्राव पाहून असें वाटे
कीं, जणुं पर्वताला पाश्चरच फुटले आहेत. भीरुंना
भिवविणारी शोणितनदी फोंफावत वाहूं लागली.

छंद-कादर भयंकर रुधिरसरिता चली
परम अपावनी । दोउ कूल दल रथ
रेत चक्र अवर्त्त बहति भयावनी ॥
जलजंतु गज पदचर तुरग खर विविध
बाहन को गने । सर सक्ति तोमर सर्प
चाप तरंग चर्म कमठ घने ॥ १३ ॥

भीतांस मयोत्पादक अशी ती अत्यंत अपवित्र
रक्तनदी वाहूं लागली. दोन्ही दळे हेच तिचे तट
असून (चूर्ण झालेले) रथ हीच तिची रेती होती.
रथचक्रें हे तिजमधील भोंवरे असून तिचा प्रवाह फार
भयंकर होता. गज, पदाति, अश्व, खर इत्यादि अनेक
वाहनं हेच तिच्यातील जलजंतु होत. त्यांची गणना
कोण करणार ? शर, शक्ति, तोमर हे तिच्यातील सर्प
असून, धनुष्ये हे तिचे तरंग होत व ढाली ही
तिच्यातील विपुल कासवे होत.

दो०-वीर परहिं जनु तीरतरु मज्जा बहु
बह फेन । कादर देखि डराहिं तेहि
सुभटन के मन चैन ॥ १०४ ॥

पतन पावणारे वीर हेच तिच्या तीरावरील वृक्ष
होत. त्यांची विपुल मज्जा हाच तीजवरील फेंसाचा
तरंग होय. अशा त्या नदीस पहातांच नेमळटास
कांपरें भरे, परंतु शूर वीरांचे मनांत गुदगुल्या होत.

चौ०-मज्जहिं भूत पिसाच बेताला ।

प्रमथ महा झोटींग कराला ।

काक कंक लेइ भुजा उडाही ।

एक ते छीनि एक लेइ खाही ।

एक कहहिं ऐसिउ सौं घाई ।

सठहु तुझार दरिद्र न जाई ।

त्या नदीच्या प्रवाहांत मोठमोठाले भयंकर प्रमथ,
झोटींग, भूत, पिशाच, वेताळ वगैरे स्नाने सारुं
लागले. काक व कंक पक्षी छिन्नभुजांना धेऊन उडत
आणि एकमेकांजवळून हिसकावून ते खात. तेव्हां
एक म्हणे कीं, मचाडांनो ! अशा सुवर्त्त देखील
तुमचें दारिद्र्य जात नाहीच ना ?

कहूरंत भट घायल तट गिरे ।

जहूँ तहूँ मनहुँ अर्धजल परे ।

खैचहिं गंधि आँत तट भये ।

जनु वनसी खेलहिं चित दये ।

बहु भट बहहिं चढे खग जाही ।

जनु नावरि खेलहिं सरि माही ।

उभय पक्षी ठिकठिकाणीं जे थोडे घायाळ होऊन
कण्हत पडत, जणुंकाय मुख्य धारेंत पडल्याप्रमाणें ते
दिसत. तयावर बसून कोळी लोक ज्याप्रमाणें लक्ष
लावून गळानें मासे धरण्याचा खेळ खेळतात त्या-
प्रमाणें गृध्र (वीरांच्या प्रेतांतील) आंतडीं ओढून
काढीत असत. ज्याप्रमाणें नदींत नावाडी खेळतात
तद्वत् अनेक पक्षी प्रेतावर बसून चैन करीत.

जोगिनि भरि भरि खप्पर संचिहिं ।

भूत-पिसाच-वधू नभ नंचहिं ।

भट कपाल करताल वजावहिं ।

चामुंडा नानाविधि गावहिं ।

जंजुकनिकर कटकट कट्टाहिं ।

खाहिं हुआहिं अघाहिं दपट्टाहिं ।

कोटिन्ह रुंड मुंड बिनु डोलहिं ।

सासि परे महिं जय जय जय बोलहिं ।

योगिनी वीरांच्या कवच्या भरभरून रक्त संचवून
घेत. भूतपिशाचांच्या स्त्रिया आकाशांत नाचूं लागत.
चामुंडा वीरकपालांचे डफ करून अनेक प्रकारें गात.
जंबुकांचे समुदाय करकरां (दांत खाऊन) प्रेतें फाडून
तृत होईपर्यंत गोपालकाला करीत व डुरकण्या देऊन
आपापसांत झगडाहि करीत. कोट्यवधि विनशिरांचीं
घडें नाचत आणि धरणीवर पतन पावलेलीं शिरें
जयजय म्हणत.

छंद०-बोलहिं जो जय जय मुंड रुंड प्रचंड

सिर बिनु धावही । संग्राम भूमि

अगुह्य जुझहिं सुभट सुरपुर पावही ॥

निसि-चर-वरूथ विमर्दि गरजहिं

भालु कपि दर्पित भये । संग्रामअंगन

सुभट सोवहिं राम-सर-निकरन्दि

हये ॥ १४ ॥

शिरें जयजयकार करीत व प्रचंड मस्तकविरहित
घडें धांवत. समरभूमीत जे शूरवीर पाठ न फेर्तां
छुंजत (आणि मरत) ते देवलोकांला जात. भालू
आणि कपि राक्षससैन्य झोडून मोठ्या दर्पानें गर्जना

करीत. श्रीरामचंद्राच्या बाणसमूहानें मेलले अजस्र
योद्धे रणशय्येवर झोपा घेत.

दो०-रावन हृदय बिचारा भा निसि-चर
संहार । मै अकेल कपि भालु बहु
माया करउँ अपार ॥ १०५ ॥

रावणानें मनांत विचार केला कीं राक्षस तर
बहुतेक सारे आटलेच. आतां मी एकटा आणि कपि
व भालू मात्र अफाट; तेव्हां या समर्थी अपार औड-
बरीच गाजविण्यास हवी.

चौ०-देवन्ह प्रभुहि पयादे देखा ।
उपजा उर अतिछोभ विसेखा ।
सुरपति निजरथ तुरत पठावा ।
हरपसहित मातलि लेइ आवा ।
तेजपुंज रथ दिव्य अनूपा ।
हरषि चढे कोसल-पुर-भूपा ।

प्रभु पार्याच युद्ध करीत आहेत असें पाहून
देवांच्या मनांत विशेषच खेद वाटला. त्या वेळीं इंद्रानें
लागलीच आपल्या सारथ्यास आज्ञा केली, तेव्हां
मातली मोठ्या हर्षानें रथ घेऊन आला. त्या अप्रतिम
तेजःपुंज व दिव्य अशा रथांत अयोध्याधीश आनंदानें
आरूढ झाले.

चंचल तुरग मनोहर चारी ।
अजर अमर-मन-सम-गति-कारी ।
रथारूढ रघुनाथहि देखी ।
धाये कपि बल पाइ विसेखी ।
सही न जाइ कपिन्ह कै मारी ।
तब रावन माया विस्तारी ।

त्या रथाचे चारीहि अश्व फार देखणे, चपळ,
मजबूत, जानदार आणि असे तराट कीं मनाच्या
फुर्तीवर ते लपकत असत. रघुवीरास रथारूढ पाहतांच
कर्पीना फारच उमेद चढली व ते एकदम लपकले.
त्यांचा मारा सहन होईना तेव्हां घाबरून रावणानें
आपला डोंबारी पसारा फैलविला.

सो माया रघुवीरहि वाँची ।
सब काहू मानी करि साँची ।
देखी कपिन्ह निसा-चर-अनी ।
अनुजसाहित बहु कोसलधनी ।

ती माया रघुवीराव्यतिरिक्त सर्वांनाच खरी अशी
वाटली. कर्पीना राक्षससैन्यांत कितीकच लक्ष्मणासहित
कितीकच राम दिसूं लागले.

छंद-बहु राम लछिमन देखि मर्कट भालु मन
अति अपडरे । जनु चित्रलिखित समेत
लछिमन जहँसो तहँ चितवहिँ खरे ॥
निजसेन चकित विलोक हाँसि सर चाप
सजि कोसलधनी । माया हरी हरि
निमिष महँ हरषी सकल मरकटअनी ॥ १०५ ॥

असंख्य रामलक्ष्मण पाहून ऋक्षवानरांच्या मनाची
फारच तारांबळ उडाली. लक्ष्मणासुद्धां ते जणुं चित्रांत
काढल्याप्रमाणें जेथल्यातिथेंच थक पहात उभे राहिले.
मायेच्या योगानें आपलें सैन्य चौकन्ना झालेले पाहून
कोसलेश्वर श्रीहरीनीं स्मित केलें, आणि धनुष्यावर
बाण लावून निमिषमात्रांत माया पिटाळून लावली.
तेव्हां सर्व वानरसैन्यास आनंद झाला.

दो०-बहुरि राम सब तन चितइ बोले वचन
गंभीर । द्वंदजुद्ध देखहु सकल समित
भये अति वीर ॥ १०६ ॥

नंतर श्रीरामचंद्र सर्वांकडे पाहून गंभीर वाणीनें
म्हणाले-‘ वीर हो ! तुम्ही फार दमलांत; आतां
सर्वजण आमचें द्वंदयुद्ध पहात रहा कसे. ’

चौ०-अस कहि रथ रघुनाथ चलावा ।
विप्र-चरन-पंक-ज सिरु नावा ।
तब लंकेस क्रोध उर छावा ।
गर्जत तर्जत सनमुख धावा ।

असें सांगून रघुवीरांनीं विप्रांच्या चरणकमलांस
वंदन करून रथ हांकारिला. तेव्हां रावण क्रोधाविष्ट
होऊन गर्जना करीत विनदिकृत सन्मुख आला
(आणि म्हणाला)-

जीतहु जे भट संजुग माहीं ।
मुनु तापस मै तिन्ह सम नाही ।
रावन नाम जगत जस जाना ।
लोकप जा के बंदीखाना ।
खर-दूषन-कबंध तुझ मारा ।
बयेहु व्याध इव बालि बिचारा ।
निसि-चर-निकर सुभट संहारेहु ।
कुंभकरन घननादाहिँ मारेहु ।
आजु बैरु सब लेउँ निवाही ।
जौ रन भूप भाजि नहिँ जाही ।
आजु करउँ खलु कालहवाले ।
परेहु कठिन रावन के पाले ।

‘अरे फटिंगा ! जे वीर आजपर्यंत तूं युद्धांत मारिलेस त्यांच्यांतला मी नव्हे हें समजून ऐस. सर्व लोकपाल ज्याचे बंदिवासांत आहेत तो मी नांवाचा रावण असून माझी कीर्ति सर्व जग जाणीत आहे. तूं खरदूषणकबंधांना रसातळ दाखविलेस व विचाऱ्या वालीचा तर व्याधाप्रमाणें जीव घेतलास. राक्षससैन्य व त्यांतील वेंचीव योद्धे यांचाहि तूं खच पाडलास. कुंभकर्ण व मेघनाद यांनाहि तूं कंठस्नान घातलेस. अरे रणगाजी म्हणविणाऱ्या ! आज जर तूं आपलें ठाण पकें धरून राहिलास तर आज मी त्या सर्व दुष्मन दाव्याचा पक्का सूड उगवून घेणार आहे. आज खरोखर मी तुला काळाच्या स्वाधीन करणार ! रावणाच्या तावडींत आज तूं पक्काच गवसलास समज.

सुनि दुर्वचन कालवस जाना ।

विहंसि बचन कह कृपानिधाना ।

सत्य सत्य सब तव प्रभुताई ।

जलपसि जनि देखाउ मनुसाई ।

त्याची ती कटीली भाषा ऐकून व तो कालवस समजून कृपानिधान प्रभु हंसले व उद्गारलेः--“रास्त ! तुझा सर्व पराक्रम अगदी रास्त आहे. परंतु तोंडाचे फुके फोवारे न उडवितां तुझा पुरुषार्थ एकदांचा दाखीव तर पाहूं.

छंद-जनि जलपना करि सुजसु नासहि
नीति सुनहि करहि छमा । संसार महीं
पूरुष त्रिविध पाटल-रसाल-पनस-समा ॥
एक सुमनप्रद एक सुमनफल एक फलइ
केवल लागही । इक कहहि करहि
न कहहि करहि इक अपर करहि न
बागही ॥ १६ ॥

फुकाची तोंडपाटिलकी करून कमविलेलें नांव बोलवूं नकोस. (मी सांगतो ती) नीति ऐक आणि शांत हो. या जगांत तीन प्रकारचे पुरुष असतात. गुलाबासारखे, आम्रवृक्षासारखे आणि फणसासारखे. एकास नुसर्ती फुलेंच येतात, तर दुसऱ्यास फळें व फुलें येतात, व तिसऱ्यास केवळ फळेंच लागतात. तोच प्रकार पुरुषांत देखील. एखादा नुसतें एलावतोच, करणें धरणें सर्व शून्य; दुसरा मनानें आखलेलें प्रत्यक्ष बजावतो आणि करूनहि दाखवितो; आणि तिसरा बिलकुलदेखील बकवा न करतां सुधी करणाचि करून पार होतो.

दो०-रामवचन सुनि विहंसि कह मोहि
सिखावत ज्ञान । बैर करत नहि तव
डरेहु अब लागे प्रिय प्रान ॥ १०७ ॥

प्रभूचें तें वर्मी वाक्य ऐकून रावण हसून म्हणाला,
‘माझा पंतोजी वनतोस होय ? आर्घी काढ्या कुचक-
ण्यास मात्र डरला नाहीस आणि आतां मात्र स्वतः-
च्या प्राणांची लालुच सुटली होय ?’

चौ०-कहि दुर्वचन क्रुद्ध दसकंधर ।

कुलिससमान लाग छाडाहि सर ।

नानाकार सिलीमुख धाये ।

दिसि अरु विदिसि गगन महि छाये ।

अनलवान छाडेउ रघुवीरा ।

छन महुं जरे निसा-चर-तीरा ।

याप्रमाणें चोराच्या उलट्या वोंवा मारून रावण तडफडत वज्राप्रमाणें बाण सोडूं लागला. निरनिराळ्या आकारांच्या बाणांचें त्यानें सर्वत्र छत करून दिलें. दिशा, उपदिशा, आकाश, पृथ्वी सर्वच बाणमय झालें. रघुवीरांनीं (एकच) अग्निशर सोडून क्षणांत रावणाचे बाण दग्ध करून टाकले.

छाडेसि तीव्र सक्ति खिसिआई ।

वानसंग प्रभु फेरि पठाई ।

कोटिन्हचक्र त्रिसूल पवारइ ।

त्रिनु प्रयास प्रभु काटि निवारइ ।

निफल होहि रावनसर कैसे ।

खल के सकल मनोरथ जैसे ।

तेव्हां रावणानें चवताळून तीव्र शक्ति सोडली; परंतु प्रभूंनीं ती तडकाफडकी आपल्या बाणाबरोबर रावणाकडे परत पाठविली. रावणानें कोट्यावधि चक्र आणि त्रिशूल फेकले. प्रभूंनीं तेहि हां हां म्हणतां तोडून पाडले. दुष्टांच्या मनाचे सर्व मनोरे जसे जेथच्या तेथेंच ढासळतात, त्याप्रमाणें रावणाचे बाण सारेचे सारे फुकट गेले.

तव सतवान सारथी मारोसि ।

परेउ भूमि जय राम पुकारोसि ।

राम कृपा करि सूत उठावा ।

तव प्रभु परमक्रोध कह पावा ।

नंतर रावणानें शंभर बाण मातलीस मारले. तो
‘जयराम !’ म्हणून पृथ्वीवर पडला. रामांनीं
कृपा करून त्यास उठविलें. मग मात्र प्रभूस फारच
क्रोध चढला.

छंद-भये क्रुद्ध जुद्धविरुद्ध रघुपति त्रोन
सायक कसमसे । कोदंडधुनि अतिचंड
सुनि मनुजाद सब मारुत ग्रसे ॥
मंदोदरी उर कंप कंपति कमठ भू भूधर
त्रसे । चिकरहि दिग्गज दसन गहि
महि देखि कौतुक सुर हँसे ॥ १७ ॥

युद्धांत विरुद्धपक्षी रघुपति क्रुद्ध झाले असतां
त्यांच्या भाव्यामध्ये बाण सळसळ लागले. त्यांच्या
कोदंडाचा प्रचण्ड टणत्कार ऐकून सर्व राक्षसांना
झंझावाताने उडाल्याप्रमाणे वाटलें. मंदोदरीच्या
हृदयांत कांपें भरलें. आदिकच्छ, भूमि आणि
पर्वत त्रस्त झाले. दिग्गज पृथ्वीत दांत खुपसून
चीत्कार करूं लागले. ती मौज पाहून देव मात्र हंसूं
लागले.

दो०-तानेउ चाँप स्रवन लागि छाडे विसिख
कराल । राम-मारगन-गन चले लह-
लहात जनु व्याल ॥ १०८ ॥

प्रभूंनी आकर्णचाप ओढून रावणावर उग्र बाण
यकले. तो प्रभूंचा बाणसमुदाय सर्पाप्रमाणे फूत्कार
करीत निघाला.

चौ०- चले वान सपच्छ जनु उरगा ।

प्रथमहि हतेउ सारथी तुरगा ।

रथ विभंजि हाति केतु पताका ।

गर्जा अतिअंतर बल थाका ।

सपक्ष सर्पाप्रमाणे सूं सूं करीत निघालेल्या त्या
बाणांनी तत्काळ रावणाच्या सारथ्याचा आणि
घोड्यांचा निःपात केला, आणि रथाचा चुराडा
करून त्याजवरील ध्वजपताका मोडून पाडल्या.
रावण (वरून जरी) गर्जना करीत होता तरी अंत-
र्यामी त्याचा धीर सुटून गेला होता.

तुरत आन रथ चढि खिसिआना ।

अख सख छाडेसि विधि नाना ।

बिफल होहि सब उद्यम ता के ।

जिमि पर-द्रोह-निरत-मनसा के ।

तेव्हां रावण दुसऱ्या रथावर आरुढ झाला
आणि मोठ्याच खुमखुमीने अगदीं तुफान शस्त्रां
सोडूं लागला. व्याप्रमाणे परद्रोहाचे ठिकाणी नित्य
चित्त लेपट असणाऱ्याचे मनोरथ निष्फल होतात
तद्वत् रावणाचा वरील सर्व खटाटोप फुकट गेला.

तब रावन दस सूल चलावा ।

बाजि चारि महि मारि गिरावा ।

तुरग उठाइ कोपि रघुनायक ।

खैचि सरासन छाडे सायक ।

नंतर रावणानें दहा शूल भिरकावले. तेणेंकरून
रामरथाचे चारीहि घोडे मरून पडले. घोडे सजीव
करून रघुवीरांनी क्रोधपूर्वक धनुष्य खेंचून बाण
सोडले.

रावन-सिर-सरोज-वन-चारी ।

चालि रघुवीर सिलीमुख धारी ।

दस दस वान भाल दस मारे ।

निसरि गये चले रुधिरपनारे ।

स्रवत रुधिर धायउ बलवाना ।

प्रभु पुनि कृत धनु-सर-संधाना ।

तीस तीर रघुवीर पवारे ।

भुजन्ह समेत सीस महि पारे ।

रावणाच्या मस्तकरूप कमलवनावर रघुवीरांच्या
बाणांची संततधार सुरू झाली. लगेंच प्रभूंनी
रावणाचे दहा शिरांवर प्रत्येकीं दहा दहा बाण मारिले.
ते त्यांतून पार निघतांच रक्ताचे पाट सुरू झाले. तो
रक्तस्त्राव सुरू असतांच तो गाढा वीर रामांवर धांवून
आला. तेव्हां प्रभूंनी पुन्हां धनुष्यबाण सज केले व
तीस बाण सोडून रावणाचीं शिरें हातासकट धरणीवर
पाडलीं.

काटतही पुनि भये नवीने ।

राम बहोरि भुजासिर छीने ।

कटत झटिति पुनि नूतन भये ।

प्रभु बहु बार बाहु सिर हये ।

पुनि पुनि प्रभु काटक भुज सीसा ।

अतिकौतुकी कोसलाधीसा ।

रहे छाइ नभ सिर अरु बाहू ।

मानहुं अमित केतु अरु राहू ।

तीं हस्ताशिरें तुटून पडतांच तेथें नवीन हात व
डोकीं उगविलीं. प्रभूंनी तींही तोडलीं. प्रभूंनी शिर-
काण कितीदांच केलें, परंतु तितकेहि वेळां तीं
तत्काळ उत्पन्न झालीं; तरीहि पण प्रभु शिरकाण
करीतच राहिले. अशाप्रकारें कोसलाधीश्वर गंमत
करीत राहिले. बाहु व मस्तकें यांचें आकाशांत छत
बनून गेलें. जणुंकाय असंख्य राहुकेतु उगवले आहेत
असें भासलें.

छंद-जनु राहु केतु अनेक नभपथ स्रवत-
सोनित धावही । रघु-वीर-तीर प्रचंड
लागहि भूमि गिरन न पावही ॥
एक एक सिर सरनिकर छेदे नभ
उडत इमि सोहही ॥ जनु कोपि दिन-
कर-कर-निकर जहँतहँ विधुंतुद पोहही १८

तेव्हां जणू असंख्य राहु व केतूच आकाशमार्गानें
रक्तस्त्राव करीत धांवत आहेत असें भासे. इकडे
रघुवीरांच्या तीव्र बाणांचा मारा सुरू असल्यामुळे ते
धरणीवर पडूं शकतना. प्रत्येक शिरास असंख्य बाण
वेधत होते. ते आकाशांत उडत असतां असे दिसत
कीं जणुंकाय सूर्यानें संतापून आपल्या किरणसमूहांत
जिकडे तिकडे राहुच राहु ओवले आहेत.

दो०-जिमि जिमि प्रभु हर तासु सिर
तिमि तिमि होहि अपार । सेवत
विषय विवर्ध जिमि नित नित नूतन
मार ॥ १०९ ॥

जों जों विषयसेवन करावें तों तों काम नित्य
प्रभुब्ध होऊन वृद्धिगत होत असतो, तद्वत् जसजसे
प्रभु त्याचीं शिरें उडवीत तसतशीं तीं अधिकाधिकच
उत्पन्न होत असत.

चौ०-दसमुख देखि सिरन्ह कै बाढी ।
बिसरा मरन भई रिस गाढी ।
गर्जेउ मूढ महा अभिमानी ।
धायउ दसउ सरासन तानी ।

रावण आपल्या शिरांची वाढ पाहून मरणाला
विसरला व त्यास बेसुमार आवेश चढला. तो महा-
मदांध मूढ गर्जना करीत दहाहि धनुष्यें ओढीत
धांवत सुटला.

समरभूमि दसकंधर कोपेउ ।
बराषि बान रघु-पति-रथ तोपेउ ।
दंड एक रथ देखि न परा ।
जनु निहार म्हँ दिनमनि दुरा ।
हाहाकार सुरन्ह जब कीन्हा ।
तब प्रभु कोपि कार्मुकहि लीन्हा ।

रणाङ्गणावर रावण पिसाळला. त्यानें बाणवृष्टि
करून प्रभूंचा रथ जागच्याजागीच थोपून टाकला.
जणुंकाय धुक्यानें सूर्य लोपावा तसा तो रथ एक

घटकापर्यंत विलकुल वेपता होता. देवांनीं जेव्हां
हाहाकार मांडला तेव्हां प्रभूंनीं क्रुद्ध होऊन फिरून
धनुष्य उचलिलें.

सर निवारि रिपु के सिर काटे ।
ते दिसि विदिसि गगन महि पाटे ।
काटे सिर नभमारग धावहि ।
जय जय धुनि करि भय उपजावहि ।
कहँ लछिमन हनुमान कपीसा ।
कहँ रघुवीर कोसलाधीसा ।

प्रभूंनीं रावणबाण उडवून लावून त्याचीं शिरेंहि
तोडलीं. तीं पृथ्वी, अंतरिक्ष, दिशा आणि उपदिशा-
मध्ये सर्वत्र छाऊन राहिलीं. तीं भग्न झालेलीं शिरें
आकाशमार्गानें धांवत आणि जयघोष करून 'लक्ष्मण,
सुग्रीव, हनुमान्, कोठें आहेत ? कोसलाधीश रघुवीर
कोठें आहे ?' म्हणून (वानरांना) भीति उत्पन्न
करीत.

छंद०-कहँ राम कहि सिरनिकर धाये
देखि मर्कट भजि चले । संधानि धनु
रघु-वंस-मनि हाँसि सरन्ह सिर भेदे
भले ॥ सिरमालिका गाहि कालिका
कर बृंद बृंदन्हि बहु मिली । करि
रुधिरसरि मज्जन मनहुँ संग्रामवट पूजन
चली ॥ १९ ॥

तो रावणाचा मस्तकसमुदाय 'राम कोठें आहे'
असें म्हणत सैराट धांवत होता, तें पाहून वानर
उधळत सुटले. तेव्हां रघुवंशमणींनीं हास्यपूर्वक
धनुष्य सज्ज केलें आणि बाणांनीं त्या मस्तकांचा
अशा कर्तबगारीनें वेध केला कीं त्या शिरांच्या
माळा झाल्या. कालिकांचे पुष्कळ थवेच्याथवे जमा-
वानें त्या रक्तनदीचें स्नान करीत आणि त्या माळा
हातांत घेत, तेव्हां असें वाटे कीं त्या संग्रामरूपी वट-
वृक्षाच्या पूजेसच जात आहेत.

दो०-पुनि दसकंठ क्रुद्ध है छाँडी साक्ति
प्रचंड । चली विभीषन सनमुख मनहुँ
काल कर दंड ॥ ११० ॥

फिरून रावणानें क्रुद्ध होऊन एक प्रचंड शक्ति
सोडली. काळाच्या दंडाप्रमाणे भासणारी ती शक्ति
विभीषणाकडेस जाऊ लागली.

चौ०—आवत देखि सक्ति खरधारा ।
प्रनतारतिहर बिरद सँभारा ।
तुरत बिभीषन पाछे मेला ।
सनमुख राम सहेउ सो सेला ।
लागि सक्ति मुरछा कछु भई ।
प्रभु कृत खेल सुरन्ह विकलई ।

ती तीक्ष्ण धारदार शक्ति आलेली पाहतांच
दीनवत्सल प्रभूनी आपलें ब्रिद सांभाळिलें. त्यांनीं
लागलीच बिभीषणाला आपल्या पाठीशीं घालून
आपण स्वतः समोर होऊन ती शक्ति अंगावर
घेतली. त्या शक्तिप्रहारानें त्यांना किंचित् तिरमिरीहि
आली. प्रभूंचा तो खेळ झाला, परंतु देवांना मात्र
फार काळजी वाटली.

देखि बिभीषन प्रभु स्रस पायउ ।
गहि कर गदा क्रुद्ध होइ धायउ ।
रे कुभाग्य सठ मंद कुबुद्धे ।
तैं सुर नर मुनि नाग बिरुद्धे ।
सादर सिव कहँ सीस चढाये ।
एक एक के कोटिन्ह पाये ।
तेहि कारन खल अव लागि वाँचा ।
अव तब काल सीस पर नाँचा ।
रामाबिमुख सठ चह संपदा ।
अस कहि हनेसि माँझ उर गदा ।

प्रभूंना सतावलेलें पाहून बिभीषण गदा हातांत
घेऊन खूपच चवताळून रावणावर धांवला आणि
म्हणाला—हे हतभाग्या, शठा, मंदा, दुबुद्धे ! तूं तर
सुर, नर, मुनि, नाग इत्यादि सर्वांचेंच वैर संपादन
केंल आहस ! तूं आदरपूर्वक शंकरास आपलीं
मस्तकें वाहिलींस, त्या एकेका मस्तकावद्दल कोटि
कोटि मस्तकें तूं पावलास आणि त्याच कारणानें
आतांपर्यंत तूं तग धरून राहिलास. आतां मात्र
तुझा काळ तुझ्या मळ्यावर नाचत आहे. शठा !
रामाशीं पडाष्टक पाडून ऐश्वर्य इच्छितोस काय ? असें
म्हणून त्यानें तीच गदा रावणाचे उराड्यांत हाणली.

छंद०—उर माँझ गदाप्रहर घोर कठोर
लागत महि पन्यौ । दसवदन सोनित
स्रवत पुनि संभारि धायउ रिस भन्यौ ।
दोउ भिरे अतिबल मल्ल जुद्ध बिरुद्ध
एक एकहि हने । रघु-वीर-बल-गर्वित
बिभीषन धालि नहिँ ता कहँ गने ॥२०॥

त्या गदेचा जबर खवखवीत ठोसा उरांत बस-
तांच रावण धरणीवर बेहोष चीत पडला. त्याच्या
दहाहि मुखांतून रक्त वाहूं लागलें. फिरून तो सावरून
चिडीचिडून धांवला. त्या महाबलाढ्य उभय वीरांचें
मल्लयुद्ध जुंपलें व ते एकमेकांस अटीतटीनें प्रहार करूं
लागले. रघुवीराच्या बळावर गर्वित झालेल्या त्या
बिभीषणानें रावणाच्या घाल्याची मुळीच तमा
वाळगली नाहीं.

दो०—उमा बिभीषन रावनहिँ सनमुख
चितव किँ काउ । भिरत सो काल-
समान अव श्री-रघु-वीर-प्रभाउ ॥१११॥

(शंकर म्हणतात)—हे पार्वति ! रावणास
डोळा वर करून त्याचेकडे डोकावण्याची तरी बिभीष-
णाची अवकाद होती काय ? परंतु या वेळीं
तोच श्रीरघुवीरांच्या प्रतापानें काळासारखा रावणाशीं
झगडूं लागला.

चौ०—देखा स्रमित बिभीषन भारी ।
धायउ हनूमान गिरिधारी ।
रथ तुरंग सारथी निपाता ।
हृदय माँझ तेहि मारोसि लाता ।
ठाढ रहा अतिकंपित गाता ।
गयउ बिभीषणु जहँ जनत्राता ।

बिभीषणाला अतिशय जर्जर पाहून हनुमान् पर्वत
घेऊन धांवला. त्यानें रावणाचे रथ, अश्व आणि सारथी
मारून त्याच्या वक्षःस्थळावर लातेनें तडाखा झाडला.
तेव्हां रावणास थरकांप सुटला व तसाच स्तब्ध
राहिला. नंतर बिभीषण लोककल्याणकारी श्रीराम-
चंद्राकडे परत जाता झाला.

पुनि रावन तेहि हतेउ प्रचारी ।
चला गगन कपि पूछ पसारी ।
गहेसि पूछ कपिसाहित उडाना ।
पुनि फिरि भिरेउ प्रबल हनुमाना ।
लरत अकास जुगल सम जोधा ।
हनत एक एकहिँ करि क्रोधा ।

फिरून रावण मारुतीस आवाज देऊन बदकाडत
सुटला. तेव्हां मारुति पुच्छ पसरून आकाशांत उडाला.
रावणहि पुच्छ धरून हनुमंतासह उडाला. फिरून
आकाशांत हनुमंत त्याशीं धडाडीनें झुंजू लागला.
आकाशांत ते दोघेहि समकक्ष योद्धे लढत असतां
परस्परास सणसणून मारहाण करूं लागले.

सोहहिँ नभ छल बल बहु करहीँ ।
कजलगिरि सुमेरु जनु लरहीँ
बुधिवल निसिचर परइ न पारा ।
तब मारुतसुत प्रभु संभारा ।

आकाशांत अनेक प्रकारें युद्धलाघव करीत असतां ते जणुकाय कजल पर्वत व सुमेरु पर्वतच लढत आहेत असें दिसलें. आपल्या मगदुरामाफक युक्ति व शक्ति सारी लढवून देखील रावण बिलकुल बेधमच, तेव्हां मात्र मारुतीस देव (राम) आठवला.

छंद—संभारि श्री-रघु-वीर धीर प्रचारि कपि
रावन हन्यौ । महि परत पुनि उठि
लरत देवन जुगल कहँ जय जय भन्यौ ।
हनुमंत संकट देखि मर्कट भालु क्रोधा-
तुर चले । रनमत्त रावन सकल सुभट
प्रचंड भुजबल दलमले ॥ २१ ॥

श्रीरघुवीरांचें स्मरण होतांच तो दमछाक झालेला मारुतिराय रावणास हांक देऊन फिरून हडसूंखडसूं लागला. तेव्हां ते दोघेहि जमिनीवर पडत आणि फिरून उठून लढत. देव त्या दोघांचाहि जयघोष करीत. हनुमंतावरील तें संकट पाहून वानर व ऋक्ष त्वेषानें रावणावर चालून गेले. तेव्हां रणमदानें धुंद झालेल्या रावणानें सर्व वानरवीरांचा आपल्या प्रचंड बाहुबलानें धुव्वा उडविला.

दो०—तब रघुवीर प्रचारे धाये कीस प्रचंड ।
कपिदल प्रबल देखि तेहि कीन्ह प्रगट
पाखंड ॥ ११२ ॥

तेव्हां रघुवीरांच्या प्रेरणेनें तेच प्रचंड वानर फिरून धावून आले. ते घणघोर वानरसैन्य पाहतांच रावणानें आपलें गारुड फैलाविलें.

चौ०—अंतरधान भयउ छन एका ।
पुनि प्रगटे खल रूप अनेका ।
रघु-पति-कटक भालु कपि जेते ।
जहँ तहँ प्रगट दसानन तेते ।
देखे कपिन्ह अमित दससीसा ।
भागे भालु बिकट भट कीसा ।
चले बलीमुख धरहिँ न धीरा ।
त्राहि त्राहि लछिमन रघुवीरा ।

तो दुष्ट रावण एका क्षणांत गुप्त होत होता आणि फिरून अनेक रूपांनी प्रगट होत होता. रामसैन्यांत

जेवढे झणून भाव आणि कपि होते तितकेच रावण चौगर्दा दिसूं लागले. कर्पीना असंख्य रावण दिसूं लागतांच वानरऋक्षापैकीं उमदे उमदे वीर देखील पोवारा करूं लागले. त्यांचा सुळींच धीर सुटला. ते पळतां पळतां रामलक्ष्मणांना स्वसंरक्षणार्थ आळवीत.

दहदिसि कोटिन्ह धावहिँ रावन ।
गर्जहिँ घोर कठोर भयावन ।
डरे सकल सुर चले पराई ।
जय कै आस तजहु अव भाई ।
सब सुर जिते एक दसकंधर ।
अव बहु भये तकहु गिरिकंदर ।

दहाहि दिशांनीं कोट्यवधि रावण धावत सुटले, आणि ते घोर, कर्कश आणि भयंकर गर्जना करूं लागले. तेव्हा सर्व देव भयानें पळत सुटले. ते म्हणत—वावांनो ! आतां तर विजयाची आशाच नकी. एकट्या रावणानें सगळे देव पायातळीं दडपले होते. आतां तर रावणच रावण आहेत. तेव्हां आतां आपणांस गिरिकंदरांचाच आश्रय शोधला पाहिजे.

रहे विरंचि संभु मुनि ज्ञानी ।
जिन्ह जिन्ह प्रभुमहिमा कछु जानी ।

ज्यांनीं ज्यांनीं प्रभूंचा महिमा याकिंचित् तरी जाणला होता असे ब्रह्मदेव, शंकर, मुनिवर्य इत्यादि ज्ञानीच कायते स्वस्थ उभे होते.

छंद—जाना प्रताप ते रहे निर्भय कपिन्ह
रिपु माने फुरे । चले विचलि मर्कट
भालु सकल कृपाल पाहि भयातुरे ॥
हनुमंत अंगद नील नल अतिबल लरत
रनवाँकुरे । मर्दहिँ दसानन कोटि
कोटिन्ह कपटभू भट अंकुरे ॥ २२ ॥

ज्यांनीं प्रभुप्रताप जाणला ते मात्र निडर उभे राहिले. कर्पीना ते सर्व रावण खरे वाटले. सर्व कपि व ऋक्ष भीतीनें गांगरून गेले व 'व हे कृपालो ! आमचे परित्राण करा !' असें म्हणत धूम ठोकूं लागले. हनुमंत, अंगद, नल, नील, असले बलाढ्य रणपटु मात्र लढत राहिले, आणि कोट्यवधि नकली रावण वीरांची त्यांनीं लांडगेतोड सुरू ठेवली.

दो०—सुर वानर देखे विकल हँसे कोसला-
धीस । सजि सारंग एक सर हते सकल
दससीस ॥ ११३ ॥

देव आणि वानर यांनी खस्ता खालेली पाहून
कोसलाधीशांनी हास्य केलें व धनुष्य सज्ज करून
एकाच बाणानें सर्व नकली रावणांचा फडशा पाडला.

चौ०—प्रभु छन महुँ माया सब काटी ।

जिमि रवि उये जाहिँ तम फाटी ।

रावन एक देखि सुर हरषे ।

फिरे सुमन बहु प्रभु पर वरषे ।

प्रभूंनी क्षणमात्रांत, सूर्योदय होतांच अंधःकार
जसा नष्ट होतो तद्वत्, सर्व मोहिनी विद्या निरस्त
केली. तेव्हां एकच रावण पाहतांच देव आनंदानें
परतले आणि प्रभूंवर विपुल पुष्पवर्षाव करूं लागले.

भुज उठाइ रघुपति कपि फेरे ।

फिरे एक एकन्ह तब टेरे ।

प्रभुबल पाइ भालु कपि धाये ।

तरल तमकि संजुगमहि आये ।

रघुपतींनी भुजा वर करून वानरांना परत फिर-
विलें. तेव्हां तेहि इतरांना हांका मारून परतवूं
लागले. प्रभूंचा आधार मिळतांच ऋक्ष व कपि
धांवतच अत्यंत चपळतेन व आवेशानें समरभूमीवर
आले.

अस्तुति करत देव तोहि देखे ।

भयउँ एक मैँ इन्ह के लेखे ।

सठहु सदा तुझ मोर मरायल ।

कहिँ अस कोपि गगनपथ धायल ।

हाहाकार करत सुर भागे ।

खलहु जाहु कहँ मोरे आगे ।

देव रामचंद्राची स्तुति करूं लागले हें पाहून रावण
म्हणाला—तुमच्या समजुतीनें मी एकच उरलों काय ?
रे पंडांनी ! तुम्ही तर सदैव माझे मारले कुटले. असें
म्हणून तो आकाशमार्गानें धावला. तेव्हां देव हाहा-
कार करीत पळून सुटले. (तेव्हां तो म्हणाला) माझ्या
पुढें आतां तुम्ही लुच्चे पळून जाल तरी कोठें ?

विकल देखि सुर अंगद धावा ।

कूदिं चरन गाहि भूमि गिरावा ।

देवांची ती त्रेधा मचलेली पाहून अंगद धांवला,
आणि उड्डाण करून त्यानें रावणाला टांग धरून धुरणी-
वर आदळलें.

छंद—गहि भूमि पाच्यौ लात माच्यौ बालि-
सुत प्रभु पहिँ गयो । संभारि उठि दस-
कंठ घोर कठोर रव गर्जत भयो ॥ करि
दाप चाप चढाइ दस संधान सर बहु
वरषई । किये सकल भट घायल भया-
कुल देखि निजवल हरषई ॥ २३ ॥

अंगदानें रावणास धरून जमिनीवर आदळलें
आणि त्याची पादपूजा आरंभली. नंतर तो प्रभूकडे
गेला. रावण फिरून सांवरून उठला आणि भयंकर
कर्णकर्कश गर्जना करूं लागला. मोठ्या अविर्भावानें
दहाही धनुष्यें चढवून तो अपार शस्त्राष्टि करूं लागला.
त्यानें सर्व वीर घायाळ केले. कपिसैन्य लस्त बनलें
पाहून त्यास आपल्या बाहुबळाबद्दल फार खुशी झाली.

दो०—तव रघुपति रावन के सीस भुजा
सर चाप । काटे भये बहुत बडे जिमि
तीरथ कर पाप ॥ ११४ ॥

तेव्हां रघुपतींनी रावणाचे वीस हात धनुष्यबाणा-
सकट तोडून पाडले. परंतु ते क्षेत्रांत आचरलेल्या
पापाप्रमाणें फिरून उद्भवले.

चौ०—सिर भुज बाढि देखि रिपु करी ।

भालुकपिन्ह रिस भई घनेरी ।

मरत न मूढ न कटेहु भुज सीसा ।

धाये कोपि भालु भट कीसा ।

बालितनय मारति नल नीला ।

दुविद कपीस पनस बलसीला ।

बिटप महीधर करहिँ प्रहारा ।

सोइ गिरि तरु गाहि कपिन्ह सो मारा ।

रावणांच्या शिरांची आणि हातांची वाढ पाहून
ऋक्ष व कपी फारच चिडले. भुजा आणि शिरें
तुटलीं तरीदेखील हा मढ्या अद्याप मरत नाही
म्हणून भालु आणि कपिवीर संतापून धावले. महा-
बलाढ्य अंगद, मारुति, नल, द्विविद, पनस इत्यादि
कपिश्रेष्ठांनी वृक्ष आणि पाषाणांचा भडिमार केला.
रावण तेच वृक्ष आणि पाषाण शेलून तसेंच ते कपी-
वर उलटवीत सुटला.

एक नखन्ह रिपुवपुष बिदारी ।

भागि चलहिँ एक लातन्ह भारी ।

तव नल नील सिरन्ह चढि गये ।

नखन्ह लिलार बिदारत भये ।

रुधिर बिलोकि सकोप सुरारी ।
तिन्हहिँ धरन कहँ भुजा पसारी ।
गहे न जाहिँ करन्ह पर फिरहीँ ।
जनु जुग मधुप कमलवन चरहीँ ।
कोपि कूदि दोउ धरोसि बहोरी ।
महि पटकत भजे भुजा मरोरी ।

एकानें रावणाचें वक्षःस्थल विदारण करून पलायन करावें तर दुसऱ्यानें त्याला लत्ताप्रहार करावा. नल, नील यांनीं तर त्याच्या मस्तकावर चढून नखांनीं त्याच्या मस्तकाची चिरफाड केली. मस्तकांतून रक्त वहातांना पाहतांच रावणानें कुद्ध होऊन त्यांना धरण्याकरितां आपले बाहू पसरिले. तथापि ते न सांपडतां कमलवनांत संचार करणाऱ्या दोन भृंगांप्रमाणें रावणाच्या हातांवरच फिरूं लागले. अखेर रावणानें चवताढून व उड्डाण करून त्या दोघांना धारिलें व त्यांचे माँढे मुरडून व त्यांना धरणीवर आदळून एकदांचा तो कसाबसा तेथून निसटला.

पुनि सकोप दस धनु कर लीन्हें ।
सरन्ह मारि घायल कपि कीन्हें ।
हनुमदादि मुरछित करि बंदर ।
पाइ प्रदोष हरष दसकंधर ।
मुरछित देखि सकल कपिवीरा ।
जामबंत धायउ रनधीरा ।
संग भालु भूधर तरु धारी ।
मारन लगे प्रचारि प्रचारी ।

(त्या नेग्या नाचानें अगदीं घाईस आलेल्या)
रावणानें अखेरीस अति त्वेषानें दहाही धनुष्यें हातांत घेतलीं आणि बाणप्रहारानें कपीना लस्त बनाविलें. त्यानें हनुमंतादिक वानरांना मूर्च्छित केलें. तितक्यांत प्रदोषसमय झाला. मग मात्र तो आनंदला. सर्व मौतबर कपि मूर्च्छित झालेले पाहून रणशूर जांबवंत धावून आला. त्याचेबरोबरचे वृक्षपर्वत धारण केलेले ऋक्षवीर हांक मारमारून रावणास झोडूं लागले.

भयउ कुद्ध रावन बलवाना ।
गहि पद माहि पटकइ भट नाना ।
देखि भालुपति निज-दल-घाता ।
कोपि माँझ उर मारोसि लाता ।

तेव्हा बलाढ्य रावण कुद्ध झाला आणि

असंख्य वीरांना तंगड्या धरधरून जमिनविर आपटें लागला. आपल्या सैन्याचा संहार चाललेला पाहतांच ऋक्षराज सणसणून गेला, आणि त्यानें रावणाच्या उरावर लाथ सन्नाटली.

छंद-उर लात घात प्रचंड लागत विकल
रथ तेँ माहि परा । गहि भालु वीसहु
कर मनहुँ कमलन्ह वसे निसि मधुकरा ॥
मुरछित बिलोकि बहोरि पद हति
भालुपति प्रभु पहिँ गयो । निसि
जानि स्यंदन घालि तेहि तव सूत
जतनु करत भयो ॥ २४ ॥

ती अशा तडाख्यानें खटांत बसली कीं रावण एकदम चक्र खळनच रथांतून खालीं उलथला. त्यानें वीसहि हातांत भालु धरलेले होते. ते निशासमयीं आंत भ्रमरांनीं निवास केलेल्या कमलाप्रमाणें भासत होते. फिरून त्यास जांबवंतानें आणखी दुसरा तसाच तडाखा दिला, परंतु त्यास वेशुद्ध पाहून तो रामचंद्राकडे चालता झाला. नंतर रात्र झालीशी पाहून रावणाच्या सारथ्यानें त्याला काळजीपूर्वक रथांतून लांबाविलें.

दो०-मुरछा विगत भालु कपि सब आये
प्रभु पास । निसिचर सकल रावनहिँ
घेरि रहे अतित्रास ॥ ११५ ॥

इकडे शुद्धीवर आलेले सर्व ऋक्षकपि प्रभूच्या आश्रयाला आले. तिकडे लंकेत सर्व राक्षस अर्तीच व्रस्त झाल्यामुळें (मूर्च्छित) रावणास घेरून बसले.

चौ०-तेही निसि सीता पंहिँ जाई ।
त्रिजटा कहि सब कथा सुनाई ।
सिर भुज बाढि सुनत रिपु केरी ।
सीता उर भइ त्रास घनेरी ।
मुख मलीन उपजी मन चिंता ।
त्रिजटा सन बोली तव सीता ।

त्याच रात्रीं सीतेकडे जाऊन त्रिजटेनें तिला सर्व वृत्तांत निवेदन केला. शत्रूच्या हस्तमस्तकांची वाढ ऐकून सीतेच्या मनाची भयंकर कालवाकालव झाली. तिचें मुख म्लान होऊन व तिचें मन संचित होऊन ती त्रिजटेला म्हणालीः—

होइहि काह कहासि किन माता ।
 केहि बिधि मरिहि विस्व-दुख-दाता ।
 रघु-पाति-सर सिर कटेहु न मरई ।
 बिधि विपरीत चरित सब करई ।
 मोर अभाग्य जिआवत ओही ।
 जेहि हौं हरि-पद-कमल बिछोही ।
 जेहि कृत् कपट कनकमृग झूठा ।
 अजहुँ सो दैव मोहि पर रूठा ।
 जेहि बिधि मोहि दुख दुसह सहाये ।
 लल्लिमन कहँ कटु वचन कहाये ।
 रघु-पति-बिरह सविष सर भारी ।
 तकि तकि मार बार बहु मारी ।
 ऐसेहु दुख जो राखु मम प्राना ।
 सोइ बिधि ताहि जिआव न आना ।

माते ! काय होणार तैं एकदां सांगत कां नार्हीस ?
 या भेल्या दुनियेच्या मौतचिं आतां कोणत्या इला-
 जानें मटें शोकणार ? रघुवीरांच्या शरांनीं इतकें शिर-
 काण केलें तरीहि तो भेला मरतां मरत नार्ही ! दैवाचे
 हे सारे उलटे डाव पडत आहेत. ज्यानें मला प्रभुपद-
 कमलांपासून दुरावलें तेंच माझे हें विक्षित नशाव
 त्या मन्यास मरुं देत नार्ही. ज्यानें सुवर्णाचा खोटाच
 मायामृग घडविला तेंच माझे दैव मजवर अज्ञान-
 देखील रूच आहे. ज्या दैवानें दुःसह ससेभिरा
 माझ्या मागें लावला, लक्ष्मणभावोर्जीना तक्षिण वचन
 माझे मुखांतून वदविलें, ज्यानें रघुपतींच्या विरहरूपी
 कठोर आणि विषदिग्ध वाणांचा मजवर सतत सारखा
 मारा चालविला, आणि अशा या यातनेंतहि जें माझे
 प्राण जीवंत ठेवीत आहे तेंच हें माझे दुर्दैव. त्या
 शत्रूंचेदेखील प्राणरक्षण करीत आहे. त्याला जीवंत
 ठेवणारा इतर कोणीहि नार्ही.

बहु बिधि करति विलाप जानकी ।
 करि करि सुरति कृपानिधान की ।
 कह त्रिजटा सुनु राजकुमारी ।
 उर सर लागत मरइ सुरारी ।
 प्रभु ता ते उर हतइ न तेही ।
 एहि के हृदय वसति वैदेही ।

कृपानिधान प्रभूचें वारंवार स्मरण करून जानकी
 अनेकप्रकारें विलाप करूं लागली, तेव्हां त्रिजटा
 म्हणाली—हे राजकुमारी, रावणाच्या हृदयांत
 चाणांचा प्रहार होईल तरच तो मरेल. परंतु प्रभु त्याचें

हृदय विद्ध करीत नार्हीत, कारण त्याच्या हृदयांत
 तुझा वास आहे.

छंद—एहि के हृदय वस जानकी जानकी
 उर मम वास है । मम उदर भुवन
 अनेक लागत वान सब कर नास है ।
 सुनि वचन हरष विषाद मन आति
 देखिं पुनि त्रिजटा कहा । अब मरिहि
 रिपु एहि बिधि सुनहि सुंदरि तजहि
 संसय महा ॥ २५ ॥

(प्रभूचा विचार असा कीं,) त्याच्या (राव-
 णाच्या) हृदयांत जानकीचा वास आहे, आणि तिच्या
 हृदयांत माझा वास आहे. पण माझ्या हृदयांत अनेक
 ब्रह्माण्डें वास करीत आहेत. (तेव्हां रावणाच्या
 हृदयास) वाण लागला असतां या सर्वांचाच नाश
 होणार. तें भाषण ऐकून सतिच्या मनास थोडासा
 थारापालट वाटला, परंतु विषाद मात्र जास्तच
 वाढला; तें पाहून त्रिजटा फिरून म्हणालीः—हे
 सुंदरि ! आतां शत्रू या रीतीनें खास मरणार हें ऐकून
 ठेव आणि तुला जी चुटपूट लागली आहे ती दूर
 सारः—

दो०—काटत सिर होइहि विकल छुटि
 जाइहि तव ध्यान । तव रावनकर कर
 हृदय शर मारिहि राम सुजान ॥ ११६ ॥

शिरें तुटलीं असतां रावण जेव्हां विव्दल होईल
 आणि त्याचें तुजविषयीचें ध्यान सुटेल तेव्हां सुजाण
 श्रीरामचंद्र त्याच्या हृदयावर शरप्रहार करतील.

चौ०—अस कहि बहुत भौंति समुझाई ।
 पुनि त्रिजटा निजभवन सिधाई ।
 रामसुभाउ सुमिरि वैदेही ।
 उपजी विरहव्यथा आति तेही ।
 निसिहि सासिहि निंदाति बहु भौंती ।
 जुग सम भई न राति सिराती ।
 कराति विलाप मनहि मन भारी ।
 रामविरह जानकी दुखारी ।
 जब अति भयउ विरह उर दाह ।
 फरकेउ वाम नयन अरु दाह ।
 सगुन विचारि धरी मन धीरा ।
 अब मिलिहहि कृपाल रघुवीरा ।

असैं सांगून व सीतेची अनेकप्रकारें समजूत घालून त्रिजटा आपल्या घरीं गेली. प्रभु रामचंद्रांच्या शीलाचें स्मरण होऊन जानकीची विरहव्यथा प्रबळ होऊं लागली. ती रात्रीस आणि चंद्रास खुपच निर्भर्तू लागली. ती रात्र तिला युगाप्रमाणें वाटून ती संपतां संपेना. रामविरहामुळें कालवाकालव होऊन जानकी मनांतल्यामनांत अत्यंत चडफट्टं लागली. जेव्हां विरहामुळें तिच्या उराचा मनस्वी दाह होऊं लागला तेव्हां तिचा वामनेत्र आणि वाम-हस्त स्फुरण पावूं लागले. त्या शकुनाचा विचार करून तिच्या मनाला धीर आला आणि आतां दयाघन रघुवीरांचें दर्शन होणार असैं तिला वाटलें.

इहाँ अर्धानीस रावन जागा ।
निजसारथि सन खीझन लागा ।
सठ रनभूमि छडायसि मोही ।
धिग धिग अधम मंदमति तोही ।
तेहिँ पद गहि बहु बिधि समुझावा ।
भोर भये रथ चढि पुनि धावा ।

इकडे मध्यरात्री रावण शुद्धीवर आला आणि आपल्या सारथ्याची निर्भर्त्सना करून म्हणालाः—
शठा ! मला रणभूमीतून माघारा आणलेंस ! रे अधमा, मूढा, तुला धिक्कार असो ! नंतर सारथ्यानें त्याचे पाय धरिले आणि अनेक प्रकारें त्याची समजूत घातली. प्रातःकाळ होताच फिरून तो रथांत वसून भरान्या मारीत सुटला.

सुनि आगमन दसानन केरा ।
कपिदल खरभर भयउ घनेरा ।
जहूँ तहूँ भूधर बिटप उपारी ।
धाये कटकटाइ भट भारी ।

दशानन आला हें ऐकतांच कपिसैन्यांत खुपच खळबळ उडाली. ठिकठिकाणचे पर्वत आणि वृक्ष उपटून ते फाकडे कपियोदे दांत खात निघाले.

छंद—धाये जो मर्कट विकट भालु कराल
कर भूधर धरा । अति कोपि करहिँ
प्रहार मारत भजि चले रजनीचरा ॥
विचलाइ दल बलवंत कीसन्ह घेरि पुनि
रावन लियो । चहुँ दिसि चपेटन्हि
मारि नखन्हि विदारि तनु व्याकुल
कियो ॥ २६ ॥

ते पराक्रमी ऋक्ष आणि मर्कट भयंकर पर्वत वेऊन जे धांवले ते अत्यंत त्वेषानें राक्षसांना कुटतच सुटले. तेव्हां राक्षसांनीं सारखा सूवाल्या आरंभिला. राक्षससैन्याची दाणादाण उडविल्यानंतर त्या बलाढ्य वानरांनीं रावणाला घेरलें आणि त्यास चोहोंकडून चप्राका मारून व नखांनीं ओरबडून नकोनकोस करून सोडिलें.

दो०—देखि महा मर्कट प्रबल रावन कीन्ह
विचार । अंतरहित होइ निमिष मैह
कृत माया विस्तार ॥ ११७ ॥

माकडांचा तो नेंगा नाच पाहून रावणानें विचार केला आणि एका क्षणांत गुत होऊन त्यानें आपलें मायाजाळ फैलाविलें.

तोमरछंद—जब कन्ह तेहि पाखंड ।

भये प्रगट जंतु प्रचंड ॥

बेताल भूत पिसाच । कर धरे धनु नाराच ॥
जोगिनि गहे करवाल । एक हाथ मनुजकपाल ॥
करि सद्य सोनित पान । नाचहिँ करहिँ बहु गान ॥
धरु मारु बोलहिँ घोर । रहि पूरि धुनि चहुँ ओर ॥
मुख बाइ धावहिँ स्वान । तब लगे कीस परान ॥

रावणानें माया पावळल्यामुळें प्रचंड प्राणी निर्माण झाले. बेताल, भूत, पिशाच वगैरेनां देखील हातांत धनुर्बाण धारण केले. एका हातांत तरवार आणि दुसऱ्यांत नरकपाल अशा योगिनी ताज्या रक्ताचें प्राशन करीत आणि यथेच्छ धिंगाणा घालून उडाणटपूसारख्या गाणीं गात. धरा आणि मारा या भयानक आरोढ्यांच्याच निदानानें वातावरण दणाणून गेलें. श्वान भोंकत धांवू लागले तेव्हां मात्र वानरांनीं पळ काढला.

जहूँ जाहिँ मर्कट भागि । तहूँ वरत देखहिँ आगि ॥
भये बिकल बानर भालु । पुनि लाग बरषइ बालु ॥
जहूँ तहूँ थकित करि कीस । गर्जेउ बहुरि दससीस ॥
लछिमन कपीससमेत । भये सकल वीर अचेत ॥

जेथें म्हणून मर्कट पळून जात तेथें त्यांस आगीचाच जळफळाट दिसे. त्या घनचक्रामुळें ऋक्षवानर घाबरून जात, त्यांतच आणखी त्यांचेवर वाळूचाहि पाऊस पडूं लागे. ह्याप्रमाणें रावणानें कपी जेथल्या तेथेंच थोपून टाकले. दशाननाच्या, गर्जनाहि सुरूच होत्या. लक्ष्मणसुग्रीवांसहित सर्व वीर नामोहरम झाले.

हा राम हा रघुनाथ । कहि सुभट मीजहि हाथ ॥
एहि बिधि सकल बल तोरि । तेहि कन्हि कपट बहोरि
प्रगटैसि बिपुल हनुमान । धाये गहे पाषाण ॥
तिन्ह राम घेरे जाइ । चहुँ दिसि बरुथ बनाइ ॥
मारहु धरहु जनि जाइ । कटकटहि पूछ उठाइ ॥
दह दिसि लंगूर बिराज । तेहि मध्य कोसलराज ॥

‘ हा राम ! हा रघुनाथ ! ’ याप्रमाणें उसासे
टाकीत निघडे वीर देखील हात चोळीत जागच्या
जागीच थबकले. ह्याप्रमाणें रावणानें सर्वांची घुमस-
चक्री उडवून फिरून दुसराच एक मायाप्रकार
आरंभिला. अनेक हनुमान् प्रकट होऊन ते पाषाण
वेऊन धांवले. त्यांनीं आपापल्या टोळ्या बनवून व
रामावर चाल करून त्यांची चोहोंबाजूंनीं कोंडी
केली. मारा, धरा, सोडूं नका, असे शब्द ते कपि
शेपट्या वर करून व दांत खाऊन उच्चारित. त्या
उंच शेपट्यांच्या गराड्यांत देखील रघुवीर फार छान
शोभूं लागले.

छंद—तेहि मध्य कोसलराज सुंदर स्याम-
तन सोभा लही । जनु इंद्रधनुष
अनेक की वर बारि तुंग तमालही ॥
प्रभु देखि हरष विषाद उर सुर बदत
जय जयजय करी । रघुवीर एकहि तीर
कोपि निमेष महुँ माया हरी ॥ २७ ॥

गराड्याच्या मध्यभागीं श्रीकोसलाधीशांच्या सुंदर
स्यामतनूचें दृश्य असें मनोज्ञ वाटलें कीं, जणुंकाय
तमालवृक्षाच्या सभोंवार अनेक इंद्रधनुष्यांचा जाड व
सुंदर असा वर्तुळच उभारला आहे. त्या वेळीं प्रभूस
पाहून देवांच्या अंतःकरणांत हर्ष आणि विषाद
दोन्हीहि उपस्थित झाले. ते प्रभूचा जयजयकार करूं
लागले, रघुवीरांनीं क्रुद्ध होऊन एकाच बाणानें क्षण-
मात्रांत त्या राक्षसी मायेची कोंडी पार फोडून टाकली.

छंद—माया विगत कपि भालु हरषे विटप
गिरि गहि सब फिरे । सरनिकर छाडे
राम रावन-बाहु-सिर-पुनि महि गिरे ॥
श्री-राम-रावन समरचरित अनेक कल्प
जो गावही । सत सेष सारद निगम
कवि तेउ तदापि पार न पावही ॥ २८ ॥

मायाध्वंस झाल्यामुळे कपि आणि ऋक्ष हर्षित
झाले व वृक्षपाषाण घेऊन सर्वजण परत फिरले.

श्रीरामचंद्रांनीं शरवृष्टि आरंभिली. तेणेंकरून राव-
णाचीं शिरें आणि हात वारंवार धरणीवर तुटून पडूं
लागले. श्रीरामरावणांची युद्धकथा अनेक कल्पपर्यंत
शतावाधि शेष, शारदा, वेद आणि कवी गात
राहतील तरीदेखील ती संपणार नाहीं.

दो०—ता के गुनगन कलु कहे जडमाति
तुलसीदास । निज-पौरुष-अनुसार
जिमि मसक उडाहि अकास ॥ ११८ ॥

ज्याप्रमाणें मशक आकाशांत उड्याण करतो तद्वत्
म्यां मष्ट तुलसीदासानें त्या प्रभूचें हें कसेवसें तरी
गुणगण वर्णन केलें आहे.

दो०—काटे सिरभुज वार बहु मरत न भट
लंकेस । प्रभु क्रीडत मुनि सिद्ध सुर
व्याकुल देखि कलेस ॥ ११९ ॥

अनेकवार हस्तमस्तकें तोडलीं तरी रावणवीर
मरेना. प्रभूचा तो खेळ होत होता, पण देव, मुनि,
सिद्ध यांना मात्र त्यांचे ते क्लेश पाहून तळमळःसुटे.

चौ०—काटत बढहि सिससमुदाई ।
जिमि प्रतिलाभ लोभ अधिकाई ।
मरइ न रिपु सम भयउ विसेखा ।
राम विभीषनतन तव देखा ।

ज्याप्रमाणें प्रत्येक लाभागणिक लोभ अधिकाधिक
वाढत जातो, तद्वत् शिरांचा समुदाय तोडला तरी
तो सारखा वाढत जाई व शत्रू मरेनासा होई. श्रीराम
विशेष कष्टी झाले. तेव्हां रामांनीं विभीषणाकडे नजर
फेरली.

उमा काल मरु जा की ईछा ।
सोइ प्रभु जन कर प्रीतिपरीछा ।

(शंकर म्हणाले)—हे पार्वति ! ज्या प्रभूची
नुसती इच्छामात्र कालदेखील खतम करूं शकते
ते भगवान् भक्तांच्या भक्तीची परीक्षा पाहूं लागले.

सुनु सर्वज्ञ चराचरनायक ।
प्रनतपाल सुर-मुनि-सुख-दायक ।
नाभीकुंड सुधा बस या के ।
नाथ जियत रावन बल ता के ।
सुनत विभीषनबचन कृपाला ।
हरषि गहे कर बान कराला ।

(विभीषण म्हणाला)—हे सर्वज्ञ, चराचरनायक,
भक्तपालक, सुरमुनिसुखदायक प्रभो ! ध्यानांत असावें

कीं, ह्याच्या नाभिस्थानीं अमृत आहे म्हणून, हे नाथ ! हा रावण त्याचेच बळावर शिरसलामत अजूनहि आहेच. विभीषणाचें तें वचन श्रवण करून दयाघन प्रसन्न झाले व त्यांनीं हस्ताचे ठायीं एक प्रखर बाण घेतला.

असगुन होन लगे तव नाना ।
रोवहिं बहु सृगाल खर स्वाना ।
बोलहिं खग जग-आरति-हेतू ।
प्रगट भये नभ जहूँ तहूँ केतू ।
दस दिसि दाह होन अति लागा ।
भयउ परब विनु रविउपरागा ।
मंदोदरि उर कंपति भारी ।
प्रतिमा स्रवहिं नयनमग बारी ।

तेव्हां अनेक दुश्चिन्हें जाणवूं लागलीं. अनेक खर, शृगाल आणि श्वान हंबरडा फोडूं लागले. (उलूकादि) पक्षी जगत्पीडासूचक शब्द करूं लागले. अंतरिक्षांत चोहोंकडे धूमकेतू उदय पावले. सर्व वातावरण असह्य तापून गेलें. पर्वकाल नसतां हि सूर्यास ग्रहण लागलें. मंदोदरीच्या हृदयांत भारीच कापरे भरलें. (पाषाणांच्या) मूर्तीचे नयन अश्रुपात करूं लागले.

छंद-प्रतिमा स्रवहिं पावि पात नभ अति-
वात बहु डोलति मही । वरपहिं
बलाहक रुधिरु कच रज असुभ अति
सक को कही । उतपात अमित विलोकि
नभ सुर विकल बोलहिं जय जये ।
सुर सभय जानि कृपाल रघुपति चाप
सर जोरत भये ॥ २९ ॥

प्रतिमा अश्रू गाळूं लागल्या. आकाशांतून वज्रपात होऊं लागला. सोसाऱ्याचा वारा वाहूं लागला. धरणीकंप होऊं लागले. मेघ रक्त, केस, धूल इत्यादींचा वर्षाव करूं लागले. दुश्चिन्हें इतकीं होऊं लागलीं कीं, सांगतां पुरवत नाहीत. ते असंख्य उत्पात पाहून आकाशांत देव भयभीत होऊन (प्रभूंचा) नामघोष करूं लागले. देव भयाकुल जाणून दयाघन रघुपतींनीं धनुष्यावर बाण चढविले.

दो०-खैँचि सरासन स्रवन लागि छाडे
सर एकतीस । रघु-नायक-सायक चले
मानहुं काल फनीस ॥ १२० ॥

आकर्ण धनुष्य ओढून रघुवीरांनीं एकतीस बाण सोडले. ते जातांना कालसर्पाप्रमाणें भासले.

चौ०-सायक एक नाभिसर सोखा ।
अपर लगे सिर भुज करि रोखा ।
लेइ सिर बाहु चले नाराचा ।
सिर-भुज-हीन रुंड माहि नाचा ।
धरानि धसइ धर धाव प्रचंडा ।
तव प्रभु सर हति कृत जुग खंडा ।

एका बाणानें नाभीतलें अमृतकुंड शोषिलें, आणि बाकीच्या बाणांनीं वेगानें मस्तकें आणि भुजा यांचा वेध केला व परत तोडून ते धेऊन निघाले. शिरभुजाहीन रावणाचें एकटें धडच धरणीवर धिंगाणा घालूं लागलें. त्या धिप्पाड धडाच्या धिंगाण्यानें पृथ्वी ढासळूं लागली. तेव्हां प्रभूंनीं बाण मारून त्याचे दोन तुकडे केले.

गर्जेउ मरत घोररव भारी ।
कहाँ राम रन हतऊँ प्रचारी ।
डोली भूमि गिरत दसकंधर ।
छुभित सिंधु सरि दिग्गज भूधर ।
धरानि परेउ दोउ खंड बढाई ।
चापि भालु-मर्कट-समुदाई ।
मंदोदरि आगे भुज सीसा ।
धरि सर चले जहाँ जगदीसा ।
प्रविसे सव निपंग महुँ जाई ।
देखि सुरन्ह दुंदुभी वजाई ।

मरतांना रावणानें खूबच ताणून 'राम कोठें आहे ? त्याला मी आव्हानून मारीन, अशी गर्जना केली.' दशाननाची इतिश्री झाली तेव्हां धरणी कांपूं लागली व समुद्र, नद्या, दिग्गज आणि पर्वत क्षुब्ध झाले. त्याचीं दोन शकलें होऊन तो मरून पडला असतां त्यानें कित्येक ऋक्षवानरांच्या समुदायांना आपल्या अंगाखालीं चेंगरून टाकलें. रावणाचीं हस्तमस्तकें मंदोदरीच्या समोर ठेवून ते बाण जगदीश श्रीरामचंद्राकडे आले व त्यांच्या मात्यांमध्ये सर्व प्रविष्ट झाले. तें पाहून देवांनीं दुंदुभी वाजविल्या.

तासु तेज समान प्रभुआनन ।
हरषे देखि संभु चतुरानन ।
जय जय धुनि पूरी ब्रह्मंडा ।
जय रघुवीर प्रबल-भुज-दंडा ।

वरपहिँ सुमन देव-मुनि-वृंदा ।

जय कृपाल जय जयाति मुकुंदा ।

रावणाचें तेज (प्राणज्योति) प्रभूच्या सुखांत प्रविष्ट झालें. तें पाहून शिवब्रह्मादिकांस हर्ष झाला. हे प्रबलभुजदण्डा श्रीरघुविरा ! तुझा जयजयकार असो ! हे दयाघन मुकुंदा, तुझा जयजयकार असो ! असा जयध्वनि ब्रह्माण्डांत भरून गेला. देवमुनि-गणांनी पुष्पवृष्टि केली.

छंद-जय कृपाकंद मुकुंद द्वंदहरन सरन-
सुख-प्रद प्रभो । खल-दल-विदारन
परमकारन कारुणीक सदा विभो ॥
सुर सुमन वरपहिँ हरष संकुल वाज
दुंदुभि गहगही । संग्रामअंगन रामअंग
अनंग बहु सोभा लही ॥ ३० ॥

हे कृपासागरा, मुकुंदा, द्वंदहरणा, शरणसुखप्रदा, खलदलध्वंसका, आदिकारणा, दयाघना, शाश्वता, अखिलजनका ! तुझा विजय असो. देवांनी पुष्पवृष्टि करून हर्षानें दुंदुभि त्राहाटिल्या. रणांगणावर विराजमान असलेल्या प्रभु रामचंद्राच्या मूर्तीमध्यें असंख्य मदनांचें लावण्य मुसमुसूं लागलें.

छंद-सिर जटामुकुट प्रसून विच विच अति
मनोहर राजही । जनु नीलगिरि पर
तडित पटल समेत उडुगन भ्राजही ॥
भुजदंड सर कोदंड फेरत रुधिरकन तन
अति वने । जनु रायमुनी तमाल पर
बैठी विपुल सुख आपने ॥ ३१ ॥

प्रभूच्या मस्तकावरील जटामुकुटांस इतस्ततः खोवलेलीं फुलें अत्यंत मनोहर रीतीनें शोभूं लागलीं तेव्हां असें वाटे कीं जणूं नीलपर्वतावर विद्युत्पटलासमवेत तारांगणच शोभत आहे. तसेंच धनुष्यबाण हातानें फिरवीत असतां त्यांच्या शरीरावरील रक्ताचे बिंदु असे शोभत कीं जणूंकय तमालवृक्षावर अत्यंत सुखानें रायमुनि यांचे थवेच बसले आहेत.

दो०-कृपा दृष्टि करि वृष्टि प्रभु अभय किये
सुरवृंद । भालु कीस सब हरषे जय
सुखधाम मुकुंद ॥ १२१ ॥

१ हे पक्षी चिमणीपेक्षांहि चिमणे असतात. त्यांचा गहरा लाल रंग फारच खुलून दिसतो-

कृपादृष्टीची वृष्टि करून प्रभूंनी देववृंदांना निर्भय केले. सर्व ऋक्षवानर आनंदानें ' जयसुखधाम मुकुंद ' अशी गर्जना करूं लागले.

चौ०-पतिसिर देखत मंदोदरी ।
मुरछित विकल धरनि खसि परी ।
जुवतिवृंद रोवत उठि धाई ।
तेहि उठाई रावन पहिँ आई ।
पतिगति देखि ते करहिँ पुकारा ।
छूटे कच नहिँ वपुष संभारा ।
उरताडना करहिँ विधि नाना ।
रोवत करहिँ प्रताप बखाना ।

पतीचीं शिरें पाहून मंदोदरी दुःखानें विव्हल होत्साती धरणीवर मूर्च्छा येऊन धाडकन पडली. इतर स्त्रिया रुदन करीत होत्या, त्या उठल्या आणि त्यांनीं धांवत जाऊन मंदोदरीला उचलून रावणाच्या प्रेताजवळ नेले. पतीची ती अवस्था पाहून तिनें हंबरडा फोडला. तिचें केस सुटून तिला देहाचीहि शुद्ध उरली नाहीं. ती नानाप्रकारें वक्षःस्थळ बडवून धाय मोकळून रावणाचे पराक्रम आठवूं लागलीः—

तव बल नाथ डोल नित धरनी ।
तेजहीन पावक ससि तरनी ।
सेष कमठ सहिँ सकहिँ न भारा ।
सो तनु भूमि परेड भरि छारा ।
वरुन कुबेर सुरेस समीरा ।
रनसनमुख धर काहु न धीरा ।
भुजबल जितेहु काल जम साई ।
आजु परेहु अनाथ की नाई ।
जगतविदित तुझारि प्रभुताई ।
सुत परिजन बल वरनि न जाई ।

नाथा ! आपल्या प्रतापभयानें पृथ्वी नित्य कांपत असे आणि आग्नि, चंद्र आणि सूर्य हे देखील निस्तेज पडत असत. जिचा भार शेष आणि कच्छदेखील सहन करूं शकत नसत ती ही आपली तनु आतां धुळीनें माखलेली या धरणीवर लोळत आहे. वरुण, कुबेर, इंद्र आणि वायु यांना देखील रणांगणावर आपण देमायधरणीठाय करून सोडले. महाराज ! आपण आपल्या बाहुबलांनें काल व यम यांना देखील टेकीस आणले तेच आपण आज बेवारसासारखे लोळत पडले आहां ! आपला प्रभाव सर्व जगांत महशूर होता.

आपल्या लेकावढ्याची आणि गोतावढ्याचीदेखील
तशीच अवाढव्य शाक्ती.

रामबिमुख अस हाल तुझारा ।
रहा न कोउ कुल रोवनिहारा ।
तव वस विधिप्रपंच सब नाथा ।
सभय दिसिप नितनावहि माथा ।
अब तव सिर भुज जुंवुक खाहीं ।
रामबिमुख यह अनुचित नाही ।
कालबिबस पाते कहा न माना ।
अग-जग-नाथु मनुज करि जाना ।

परंतु आपण रामाशीं खाजवून खरूज काढल्यामुळे
आपणावर हा असा कायमचा काळा पडदा पडला
आहे की आपल्यासाठी टिपें गळण्यास देखील
आपल्या साऱ्या कुळांत एक देखील कोणी आज
शिल्लक नाही. सरकार विधात्याची अखिलसृष्टि
आपल्या काबूंत. अवघे दिक्पालदेखील दरदरून
आपल्या समोर झुकते मुजरे करीत असत. पण
आजची घडी अशी की त्याच आपल्या हातामुंडक्यां-
वर कोव्ह्याकुव्यांच्या मेजवान्या सपाटून चालू आहेत.
रामाच्या नाकांत काड्या कुचकणारांना लायक बक्षीस
तें हें, हें ठरलेलेंच. आपला काळ सोकावला म्हणूनच
आपणा मालकास माझी अर्जी पटली नाही. अखल्या
विश्वाच्या धन्यास एक असातसा मामुली माणूस
आपण समजलांत !

छंद-जानेउ मनुज करि दनुज-कानन-
दहन-पावक हरि स्वयं । जेहि नमत
सिव ब्रह्मादि सुर पिय भजेहु नहि
करुनामयं । आजनम ते पर-द्रोह-
रत पापौघमय तव तनु अयं । तुझहूँ
दियो निजधाम राम नमामि ब्रह्म
निरामयं ॥ ३२ ॥

जो राक्षसरूप काननास दहन करणारा अग्नि,
ज्यास शिव, ब्रह्मा, इंद्रादि वंदन करितात व जो
साक्षात् श्रीहरि आहे, अशा त्या दयाघन प्रभूस आपण
शरण न जातां त्यास नुसता माणसाची जात समजलांत.
केवळ आपली अखली हयात आपण लोकांवर सुलतानी
गाजविण्यांत घालविली. ही आपली कुडीदेखील केवळ
पापांची कर्मनाशा नदीच म्हणवेल. असें असूनहि
आपणांस देखील ज्यानें स्वपद अर्पण केलें त्या अक्षर
परब्रह्मास माझा हा नमस्कार असो.

दो०-अहह नाथ रघुनाथ सम कृपासिंधु
नहि आन । मुनिदुर्लभ जो परमगति
तोहि दीन्हि भगवान ॥ १२२ ॥

अहाहा ! हे नाथ ! ज्या भगवंतानें मुनींनाहि
दुर्लभ अशी परमगति आपणांस ओपली. त्या रघु-
नाथासारखा दयेचा दर्याव अन्य कोणीहि नाही.

चौ०-मंदोदरीवचन मुनि काना ।
सुर मुनि सिद्ध सबन्दि सुखमाना ।

मंदोदरीचें तें भाषण ऐकून सुर, मुनि, सिद्ध
इत्यादि सर्वांना संतोष झाला.

अज महेस नारद सनकादी ।
जे मुनिवर परमार्थवादी ।
भरि लोचन रघुपतिहि निहारी ।
प्रेममगन सब भये सुखारी ।

ब्रह्मदेव, शंकर आणि नारदसनकादिक वेदांततत्त्व-
वादी मुनींश्वर हेदेखील रघुपतीस डोळे भरून पहात
असतां प्रेममग्न होतांते सुखी झाले.

रुदन करत विलोकि सब नारी ।
गयउ विभीषन मन दुख भारी ।
बंधुदसा देखत दुख कीन्हा ।
राम अनुज कहँ आयसु दीन्हा ।
लछिमन जाइ ताहि समुझायउ ।
बहुरि विभीषन प्रभु पाहिँ आयउ ।

रावणाच्या सर्व स्त्रिया आकांत करतांना पाहून
मनांत अत्यंत दुःखित होतांता विभीषण त्यांचेकडे
गेला. बंधूची ती दशा पाहून त्यालाहि दुःख झालें.
तेव्हां प्रभूनीं लक्ष्मणास आज्ञा केली, त्याप्रमाणें लक्ष्म-
णानें विभीषणाकडे जाऊन त्याचें सांत्वन केलें. तेव्हां
विभीषण फिरून श्रीरामचंद्राकडे परत आला.

कृपादृष्टि प्रभु ताहि विलोका ।
करहु क्रिया परिहरि सब सोका ।
कीन्हि क्रिया प्रभुआयसु मानी ।
विधिवत देस काल जिय जानी ।

प्रभूनीं कृपादृष्टीनें त्याचेकडे अवलोकन केलें आणि
सांगितलें की, आतां सर्व दुःख गिळून रावणाची क्रिया
कर. तेव्हां प्रभूच्या आज्ञेनें विभीषणानें देशकाल-
वर्तमानानुसार यथाविधि क्रिया केली.

दो०—मंदोदरी आदि सब देइ तिलांजलि
ताहि । भवन गई रघुपति गुन गन
बरनत मन माहि ॥ १२३ ॥

मंदोदरी आदिकरून सर्व स्त्रियांनीं रावणास
तिलांजलि अपर्ण केली. नंतर रघुवीरांच्या गुणगणांचे
मनःपूर्वक वर्णन करीत त्या स्वग्रहों गेल्या.

चौ०—आइ विभीषण पुनि सिर नायउ ।
कृपासिंधु तव अनुज बोलायउ ।
तुह्य कपीस अंगद नल नीला ।
जामवंत मारुति नयसीला ।
सब मिलि जाहु विभीषण साथी ।
सारेहु तिलक कहेउ रघुनाथा ।
पितावचन मै नगर न आवउँ ।
आपु सारिस कपि अनुज पठावउँ ।

फिरून विभीषणानें येऊन प्रभूस वंदन केलें.
तेव्हां कृपासिंधु रघुनाथांनीं लक्ष्मणास वजाविलें कीं—
तूं, सुग्रीव, अंगद, नल, नील, जामवंत आणि हनु-
मंत नीतिकुशल आहांत; तुम्ही सर्वजण मिळून
विभीषणास न्या आणि राज्याभिषेक करा. नंतर
ते (विभीषणास उद्देशून) म्हणाले कीं, पित्याच्या
आशेस्तव मला नगरांत जातां येत नाहीं म्हणून
मनुष्य माझे कपि आणि अनुज यांस मी पाठवीत
आहे.

तुरत चले कपि सुनि प्रभुवचना ।
कीन्ही जाइ तिलक कै रचना ।
सादर सिंहासन वैठारी ।
तिलक सारि अस्तुति अनुसारी ।
जोरि पानि सवही सिर नाये ।
सहित विभीषण प्रभु पाहि आये ।

प्रभूंची आज्ञा श्रवण करून ते सर्वजण लागलींच
निघाले व त्यांनीं जाऊन राज्याभिषेकोत्सवाची
तयारी केली. नंतर त्यांनीं विभीषणास आदरपूर्वक
सिंहासनावर बसवून अभिषेक केला आणि त्यास
योग्य ताजीमतवाजा व सलामी दिली आणि
विभीषणाला घेऊन नंतर ते प्रभूकडे परत आले.

तव रघुवीर बोलि कपि लीन्हे ।
काहि प्रियवचन सुखी सब कीन्हे ।

नंतर रघुवीरांनीं वानरांना बोलावून घेतलें आणि
त्यांच्याशीं प्रेमानें बोलून सर्वांस खुष केलें.

छंद—किये सुखी कहि वानी सुधासम बल
तुम्हारे रिपु हयो । पायो विभीषण राजु
तिहुँ पुर जस तुम्हारो नित नयो ॥
मोहि सहित सुभ कीरति तुम्हारी परम
प्रीति जे गाइ है । संसारसिंधु अपार
पार प्रयास विनु नर पाइ है ॥ ३३ ॥

‘ केवळ तुमच्याच बळावर मी शत्रुवध केला
आणि विभीषणाला राज्यपद मिळवून दिलें, ही
तुमची कीर्ति त्रैलोक्यांत नित्य अभिनव अशी
गाजत राहील. माझ्यासहवर्तमान तुमचें पावन यश
जे नर परमप्रतिनें गातील ते आयासावांचून हा
अपार भवसागर पार करतील. ’ अशा प्रकारें अमृत-
तुल्य भाषण करून प्रभूंनीं सर्वांस सुखी केलें.

दो०—प्रभु के वचन सवन सुनि नहिं
अघाहिं कपिपुंज । वार वार सिर
नावही गहहि सकल पदकंज ॥ १२४ ॥

प्रभूंचें भाषण ऐकून ऋक्षवानरसमुदायाची तृप्ति
होईना. ते सर्वजण रामचरणारविंदास कुरवाळून वारं-
वार वंदन करूं लागले.

चौ०—पुनि प्रभु बोलि लियउ हनुमाना ।
लंका जाहु कहेउ भगवाना ।
समाचार जानकिहि सुनावहु ।
तासु कुसल लेइ तुह्य चलि आवहु ।

नंतर प्रभूंनीं हनुमंतास पाचारिलें आणि सांगितलें
कीं लंकेत जाऊन जानकीस सर्व हकीकत कळीव
आणि तिचें कुशलवृत्त घेऊन ये.

तव हनुमंत नगर मँ आये ।
सुनि निसिचरी निसाचर धाये ।
बहु प्रकार तिन्ह पूजा कीन्ही ।
जनकसुता दिखाइ पुनि दीन्ही ।

नंतर मारुतिराय नगरांत आले. त्यांचें आगमन
ऐकतांच राक्षस आणि राक्षसी यांनीं लगबगीनें
येऊन अनेक रीतीनें त्यांचा सत्कार केला व नंतर
त्यांस जानकी दाखविली.

दूरिहि ते प्रनाम कपि कीन्हा ।
रघु-पाति-दूत जानकी चीन्हा ।
कहहु तात प्रभु कृपानिकेता ।
कुसल अनुज-कपि-सेन-समेता ।

हनुमंतांनीं दुरुनच जानकीला प्रणाम गेला. तिनें
त्यास रघुपतीचा दूत म्हणून ओळाखिलें व ती
म्हणाली:—वत्सा ! सांग, अनुज आणि कपिसैन्य
यांच्या सहवर्तमान कृपानिधान कुशल आहेत ना रे ?

सब विधि कुसल कोसलाधीसा ।
मातु समर जतिउं दससीसा ।
अविचल राज विभीषन पावा ।
सुनि कपिबचन हरप उर छावा ।

(हनुमंत म्हणाले—) माते ! कोसलाधीशांचें
सर्वतोपरी कुशल आहे. रणांगणांत त्यांनीं रावणाला
पादाक्रांत केलें व विभीषणास अढळ राज्यपदीं बस-
विलें. मारुतीचें तें वचन श्रवण करून सीतेच्या
हृदयांत आनंदाचा कडेलोट झाला.

छंद—अतिहरप मन तन पुलक लोचन सजल
कह पुनि पुनि रमा । का देउं तोहि
त्रैलोक महं कपि किमपि नहिं बानी
समा ॥ सुनु मातु मै पायउं अखिल
जग—राज आजु न संसयं । रन जीति
रिपुदल—बंधुयुत पस्यामि राममना-
मयं ॥ ३४ ॥

चित्ताला पराकाष्ठेचा आनंद झाल्यामुळें सीतेच्या
शरीरावर रोमांच उभे राहून नेत्र अश्रूंनीं व्याप्त
झाले. ती वारंवार म्हणू लागली—हे हनुमन् ! तुला
मी आतां काय द्यावें ? तूं जी वार्ता आणलीस तिला
शोभेस त्रैलोक्यांत देण्याजोगें कांहींच आढळत नाहीं
रे ! तेव्हां मारुति म्हणाले, माते ! ऐकून घे. शत्रूस
रणांत जिंकून सैन्य आणि बंधु यांचेसहवर्तमान मी जो
हा माझ्या रामप्रभूस सुरक्षित पहात आहे त्या
योगानें निःसंशय आज मी त्रैलोक्याचें राज्य पावलों
आहे.

दो०—सुनु सुत सद्गुन सकल तव हृदय
वसहु हनुमंत । सानुकूल कोसलपति
रहहु समेत अनंत ॥ १२५ ॥

(सीता म्हणाली—) वत्सा ! सर्व सद्गुण तुझे
हृदयांत वास्तव्य करोत आणि लक्ष्मणासहवर्तमान
कोसलाधीश्वर प्रसन्नतापूर्वक तेथेंच राहोत.

चौ०—अब सोइ जतन करहु तुझ ताता ।
देखउँ नयन स्याम मृदुगाता ।

आतां जेणेंकरून हे तात ! माझ्या नेत्रांचें त्या
मृदुलगात्र श्याममूर्तीच्या दर्शनानें पारणें फेड.

तव हनुमान राम पहिं जाई ।
जनकसुता कै कुसल सुनाई ।
सुनि संदेस भानु—कुल—भूषन ।
बोलि लिये जुवराज विभीषन ।
मारुतसुत के संग सिधावहु ।
सादर जनकसुताहिं लेइ आवहु ।

तेथून हनुमंत प्रभूकडे आले व त्यांनीं जानकीचें
कुशल निवेदन केलें. तें वर्तमान ऐकून रविकुलभूष-
णांनीं विभीषणास आणि अंगदास बोलावून सांगि-
तलें कीं,—मारुतीला बरोबर घेऊन तुम्ही त्वरेनें जा
आणि जानकीस इतमामानें घेऊन या.

तुरतहिं सकल गये जहँ सीता ।
सेवहिं सब निसिचरी विनता ।
बेगि विभीषन तिन्हहिं सिखावा ।
सादर तिन्ह सीताहिं अन्हवावा ।
बहु प्रकार भूषन पाहिराये ।
सिबिका रुचिर साजि पुनि लाये ।
ता पर हरपि चढी वैदेही ।
सुमिरि राम सुखधाम सनेही ।

तत्काळ ते सर्वजण सीता जेथें होती तेथें गेले.
तेथें सर्व राक्षसी अदर्बानें तिची सेवा करीत होत्या.
लागलीच विभीषणानें त्यांना फरमाविलें त्याप्रमाणें
त्यांनीं सीतेस मोठ्या अदर्बानें न्हाऊं घातलें व तसि
अनेक प्रकारच्या अलंकारांनीं सजविलें. नंतर एक
नखरेदार पालखी शृंगारून आणली. जानकी प्रेमसागर
सुखानिधान श्रीरामाचें स्मरण करून तीत आनंदानें
बसली.

बेतपानि रच्छक चहुं पासा ।
चले सकल मन परम हुलासा ।
देखन भालु कीस सब आये ।
रच्छक कोपि निवारन धाये ।
कह रघुवीर कहा मम मानहु ।
सीताहिं सखा पयादे आनहु ।
देखहिं कपि जननी की नाई ।
बिहँसि कहा रघुनाथ गुसाई ।
सुनि प्रभुबचन भालु कपि हरपे ।
नभ ते सुरन्ह सुमन बहु बरपे

सीता प्रथम अनल महुँ राखी ।
प्रगट कीन्हि चह अंतर साखी ।

तिच्या सभोंवतीं वेत्रधर, रक्षक वगैरे सर्वजण अत्यंत उल्लासित अंतःकरणानें चालत होते. सीतेचे दर्शनानिमित्त अनेक वानर जमूं लागले, पण रक्षक जखीनें त्यांना अडसर करीत. तेव्हां प्रभु म्हणाले:— गडयांनीं ! सांगतो तें ऐका आणि सीतेला अनवाणीच धेऊन या. नंतर रघुवीर प्रभु हास्य करून म्हणाले, पाहूं द्या कीं त्या कर्पाना त्यांच्या आईसाहेबांना. प्रभूचें तें वचन ऐकून ऋक्षवानर प्रसन्न झाले आणि देवांनीं आकाशांतून विपुल पुष्पवाष्टि केली. आर्धोच अग्नीत ठेवलेल्या सीतेस अंतःसाक्ष रामचंद्रांनीं प्रगट करण्याचें योजिलें.

दो०—तेहि कारन करुनानिधि कहे कलुक
दुर्वाद । सुनत जातुधानी सब लागीं
करइ विपाद ॥ १२६ ॥

ह्या उद्देशानें करुणार्णव प्रभु कांहीं औपरोधिक बोलले. ते ऐकतांच सर्व राक्षसी विवळूं लागल्या.

चौ०—प्रभु के वचन सीस धरि सीता ।
बोली मन-क्रम-वचन-पुनीता ।
लछिमन होहु धरम कै नेगी ।
पावक प्रगट करहु तुझ बेगी ।

प्रभूची आज्ञा शिरसावेद्य मानून कायावाचानानें पवित्र अशी ती सीता म्हणाली—भावोजी ! तुम्हीच ही माझ्या धर्माची वाव स्वीकारा आणि विलंब न करितां अग्नि प्रदीप्त करा.

सुनि लछिमन सीता कै बानी ।
विरह-विवेक-धरम-जुति-सानी ।
लोचन सजल जोरि कर दोऊ ।
प्रभु सन कलु कहि सकत न ओऊ ।
देखि रामरुख लछिमन धाये ।
पावक प्रगटि काठ बहु लाये ।

विरह, विवेक, धर्म आणि नीति यांनीं युक्त अशी ती सीतेची वाणी ऐकून लक्ष्मणाच्या नेत्रांत अश्रू आले. (कांहीं बोलावें म्हणून) त्यानें दोन्ही हात जोडले. परंतु प्रभूशीं तो कांहींच बोलू शकेना. रामाची मर्जी ओळखून अखेरीस लक्ष्मण धांवत गेला आणि त्यानें काष्ठभार आणून अग्नि प्रदीप्त केला.

पावक प्रबल देखि वैदेही ।
हृदय हरष कलु भय नहि तेही ।
जौ मन बच क्रम मम उर माही ।
तजि रघुवीर आन गति नाही ।
तौ कृसानु सब कै गति जाना ।
मो कहं होहु श्रिखंड समाना ।

अग्नि प्रदीप्त झालेला पाहून जानकीस हर्ष वाटला. भीतीची छायाहि तिजवर नव्हती. (ती म्हणाली—) कायावाचामनकंरून जर रघुनाथाव्यतिरिक्त मी कांहींहि जाणत नसेन तर सर्वांचे रहस्य जाणणाऱ्या, हे कृशानो ! तूं मला चंदनाप्रमाणें शीतल हो.

छंद—श्री-खंड-सम पावक प्रवेश कियो सुमिरि
प्रभु मैथिली । जय कोसलेस महेश-
वंदित-चरन रति अतिनिर्मली ॥ प्रति-
विंव अरु लौकिककलंक प्रचंड पावक महं
जरे । प्रभुचरित काहु न लखे सुर नभ
सिद्ध मुनि देखहि खरे ॥ ३५ ॥

(सीता म्हणाली—) श्रीशंकर परम निष्कलंक प्रेमानें ज्याचें चरणवंदन करतात त्या कोसलेश्वराचा जयजयकार असो ! ह्याप्रमाणें प्रभूचें स्मरण करून वैदेहीनें अग्नीत प्रवेश करतांच तो चंदनाप्रमाणें शीतल झाला. तिचें प्रतिविंब आणि लोकापवाद दोन्हीहि प्रचण्ड पावकामध्यें भस्म झाले. प्रभूचा हेतु मात्र कोणाच्याहि लक्षांत आला नाही. देव, सिद्ध व मुनि तें पाहून अंतरिक्षांत चक्कच झाले.

छंद—धरि रूप पावक पानि गहि श्री सत्य
सुति जग विदित जो । जिमि छीर-
सागर इंदिरा रामहि समर्पी आनि
सो ॥ सो राम वामविभाग राजति
रुचिर अतिसोभा भली । नव-नील-
नीर-ज निकट मानहुं कनक-पंक-ज
की कली ॥ ३६ ॥

वेदस्तुत आणि जगद्विख्यात अशी जी खरोखरीची श्रीमन्महालक्ष्मी सीता तिला हस्तांत धारण करून अग्निनारायण प्रत्यक्ष आविर्भूत झाले व क्षीरसागरानें जशी विष्णूला इंदिरा, तशी त्यांनीं श्रीरामचंद्रास सीता अर्पण केली. ती अत्यंत लावण्यवती श्रीरामाच्या वामभार्गा विराजमान होत्साती, टवटवीत

नीलकमलाच्या सांनिध्यांत सुवर्णकमलाची कोमल
कलिकाच अशी शोभती झाली.

दो०-वरपहिँ सुमन हरापि सुर वाजहिँ
गगन निसान । गावहिँ किन्नर सुर-
बधू नाचहिँ चढी विमान ॥ १२७ ॥

देव आनंदानें विमानांत बसून वाद्यगजर करून
आकाशांतून पुष्पवर्षाव करूं लागले. किन्नर गाजं
लागून अप्सरा नृत्य करूं लागल्या.

दो०-श्री-जानकी-समेत प्रभु सोभा अमित
अपार । देखत हरपे भालु कपि जय
रघुपति सुखसार ॥ १२८ ॥

श्रीजानकीसमवेत प्रभूची अति रमणीय शोभा
पाहून ऋक्षवानर आनंदानें सुखसागर रघुपतींचा
जयघोष करूं लागले.

चौ०-तब रघु-पति-अनुसासन पाई ।
मातलि चलेउ चरन सिरु नाई ।

नंतर रघुपतींची आशा घेऊन मातली चरणवंदन
करून चालता झाला.

आये देव सदा स्वारथी ।
बचन कहाहिँ जनु परमारथी ।
दिनबंधु दयाल रघुराया ।
देव कीन्ह देवन्ह पर दाया ।
बिस्व-द्रोह-रत यह खल कामी ।
निज अघ गयउ कु-मारग-गामी ।

नंतर सदास्वार्थपर असलेले देव आले आणि जणुं
परमार्थपर भाषण करूं लागले-हे दीनबंधो, दयालो,
देवा रघुवीरा ! आपण आम्हांवर दया केलीत. विश्व-
द्रोहरत, खल, कामी आणि कुमार्गगामी असा हा
रावण आपल्या पापांनाच मेला.

तुह्य सम रूप ब्रह्म अविनासी ।
सदा एक रस सहज उदासी ।
अकल अगुन अज अनघ अनामय ।
अजित अमोघशक्ति करुनामय ।
मति कमठ सूकर नरहरी ।
बामन परसुराम बपु धरी ।
जब जब नाथ सुरन्ह दुख पावा ।
नाना तनु धरि तुम्हहिँ नसावा ।
रावन पापमूल सुरद्रोही ।
काम-लोभ-मद-रत-अतिकोही ।

सोउ कृपाल तव धाम सिधावा ।
यह हमरे मन बिसमय आवा ।

आपण समदर्शी साक्षात् अविनाशी ब्रह्मच आहांत.
आपण शाश्वत, आनंदैकरस, नित्य, उदासीन,
कल्पनातीत, निर्गुण, जन्मरहित, निष्पाप, रोगरहित,
अजिंक्य, अमोघशक्ति आणि करुणार्णाव आहांत.
जेव्हां जेव्हां देवांना पीडा झाली तेव्हां तेव्हां आपण
नानाप्रकारें मत्स्य, कच्छ, वराह, नृसिंह, वामन,
परशुराम इत्यादि देह धारण करून तिची वोळवण
केली. तथापि रावणासारख्या कामलोभमदनिस्त,
अतिक्रोधी, सुरद्रोही पापाच्या गडब्याला देखील
आपण दयाघनांनीं आपल्या पदाप्रत नेलें या गोष्टींचें
मात्र आमच्या मनाला मोठेंच नवल वाटत आहे.

हम देवता परम अधिकारी ।
स्वारथरत तव भगति विसारी ।
भवप्रवाह संतत हम परे ।
अव प्रभु पाहि सरन अनुसरे ।

आम्ही देव जरी मोठमोठ्या अधिकारावर असलों
तरी स्वाथैकपरायणतेमुळें आपली भक्ति विसरलों.
आणि म्हणूनच भवनदीत एकसारखें गटंगळत आहोंत.
आतां आपण आमचा उद्धार करावा.

दो०-करि विनती सुर सिद्ध सव रहे जहँ
तहँ कर जोरि । अतिसय प्रेम सरो-
ज-भव अस्तुति करत बहोरि ॥ १२९ ॥

अशी विनंति करून सिद्धादिक देव सर्वजण
ठिकठिकाणीं हात जोडून उभे राहिले. नंतर ब्रह्मदेव
अत्यंत प्रेमान्वित होऊन पुनःपुनः स्तुति करूं लागले.

छंद तोटक-जय राम सदा सुखधाम हरे ।

रघुनायक सायक चाप-धरे ॥
भव-वारन-दारन सिंह प्रभो ।
गुनसागर नागर नाथ बिभो ॥
तन काम अनेक अनूप छबी ।
गुन गावत सिद्ध मुनींद्र कबी ॥
जसु पावन रावन नाग महा ।
खगनाथ जथा करि कोप गहा ॥
जनरंजन भंजन सोक भयं ।
गतक्रोध सदा प्रभु बोधमयं ॥
अवतार उदार अपारगुनं ।
महि-भार-विभंजन ज्ञानघनं ॥

हे चित्सुखधाम, हे राम, हे धनुर्बाणधर, हे रघु-
नायक, हे हरे, हे भवगजविदारणकेसरि, हे प्रभो,
हे गुणसागर, हे चतुर, हे नाथ, हे विभो, आपला
विजय असो ! हे अनेककामतुल्यलावण्यधारी ! सिद्ध,
मुनींद्र आणि कवि आपल्या गुणांचें गान करीत
असतात. महासर्पतुल्य रावणास आपण कोपेंकरून
गुंडाप्रमाणें धरिलें हें आपलें यश (जगाला) पावन
करणारें आहे. आपण जनांचे रंजन करणारे असून
शोकभयांचें भंजन करणारे आहांत. आपण क्रोधरहित
असून (विश्वाचे) शाश्वत अधिपति आणि विज्ञानघन
आहांत. आपला अवतार लोकोपकाराकरितां असून
आपले गुण अपार आहेत. आपण पृथ्वीचा भार दूर
केलात. आपण सर्वज्ञ आहांत.

अज व्यापकमेकमनादि सदा ।
करुणाकर राम नमामि मुदा ॥
रघु-वंस-विभूषण दूषणहा ।
कृत भूष विभीषण दीन रहा ॥
गुण-ज्ञान-निधान अमान अजं ।
नित राम नमामि बिभुं विरजं ॥
भुज-दंड-प्रचंड-प्रताप-बलं ।
खल-वृंद-निकंद-महा-कुसलं ॥
बिनु कारन दीनदयाल हितं ।
छविधाम नमामि रमासाहितं ॥
भवतारन कारन काजपरं ।
मन-संभव-दारुन-दोष-हरं ॥

आपण जन्मरहित, सर्वव्यापक, एकरूप, नित्य,
आदिरहित असून करुणानिधि आहांत. हे रामचंद्रा,
आम्ही आनंदानें आपणाला वंदन करित आहों !
आपण रघुवंशाचे भूषण असून पापांचा नाश कर-
णारे आहां. आपण विभीषणासारख्या अनाथाला
राज्यपद दिलेंत. आपण गुणनिधान असून मानरहित,
जन्मरहित, वैभवशाली आणि अज्ञानरहित आहांत !
हे रामा ! मी आपणांस नित्य वंदन करितों. आपल्या
भुजदंडाचा बलप्रताप अति उदंड आहे. आपण
दुष्टांच्या पेवांचे तळ उखडाविण्यांत परमनिष्णात
आहांत. आपण स्वार्थरहित असून दीनांविषयी
दयाळ आणि हितचिंतक आहांत. सीतेसहित आपणां
सौंदर्यनिधानास मी प्रणाम करतो. आपण संसारा-
पासून मुक्त करणारे असून कार्यकारणांहून पर असे
आहांत. आपण मनःकल्पित दारुण दोषांचें निवारण
करणारे आहांत.

सर चाप मनोहर त्रोनधरं ।
जल-जारुन-लोचन भूपवरं ॥
सुखमंदिर सुंदर श्रीरमनं ।
मद मार मुधा-ममता-समनं ॥
अनवद्य अखंड न गोचर गो ।
सब रूप सदा सब होइ न सो ॥
इति वेद वदंति न दंतकथा ।
रावि आतपभिन्न न भिन्न जथा ॥
कृतकृत्य विभो सब बानर ए ।
निरखंत तवानन सादर जे ।
धिग जीवन देव सरीर हरे ।
तव भक्ति बिना भव भूलि परे ॥

धनुर्बाण आणि भाते धारण केल्यानें आपण मनोहर
दिसतां. आपले नेत्र रक्तकमलाप्रमाणें असून आपण
राजमंडळांत श्रेष्ठ आहां. आपण सुखनिधान, सुंदर,
लक्ष्मीरमण असून मद, काम, मोह आणि ममता यांस
शमविणारे आहांत. आपण निंदारहित, अखंड
आणि वाणीला अगोचर आहांत. आपण नित्य
सर्व रूपांत व्याप्त असून रूपातीत आहांत. ज्याप्रमाणें
सूर्य हा सूर्यप्रकाशाशीं एकरूप असून पुन्हां भिन्न आहे
तद्वत् आपण आहांत. हें आपलें वेदांनींच वर्णन
केलें आहे. ही कांहीं दंतकथा नाहीं. हे प्रभो ! हे
सर्व वानर कृतकृत्य होत. कारण आपलें वदन त्यांस
मुबलक प्रेमानें अवलोकन करण्यास मिळत आहे. हे
हरे ! माझ्या ह्या जीवितास, देवत्वास आणि देव-
शरीरास धिक्कार असो. कारण मी आपल्या भक्तिविर-
हित संसारांतच फसून राहिलों आहे.

अब दीनदयाल दया करिये ।
मति मोरि विभेदकरी हरिये ॥
जेहि ते बिपरीतक्रिया करिये ।
दुख सो सुख मानि सुखी चरिये ॥
खलखंडन मंडन रम्य छमा ।
पद-पंक-ज सेवित संभु उमा ॥
नृपनायक दे वरदानामिदं ।
चरनांबुज प्रेम सदा सुभदं ।

आतां हे दीनदयालो ! एक अशी दया करा
कीं, जिच्यामुळें क्रियांचा विपर्यास मजकडून घडत
आहे, ती माझी द्वंद्वबुद्धि निरसून टाका, आणि
दुसरी अशी कृपा करा कीं, दुःख हेंच सुख मानून
मी जीवनचर्या सुखाची करीन. आपण खलनाशन
असून पृथ्वीचें मनोहर मंडन आहांत. शिवपार्वती-

देखील आपल्या चरणकमलांची सेवा करितात. हे नृपनायका ! आपण इतकेंच मला वरदान द्यावें कीं, आपल्या पदकमलांचे ठिकाणीं माझें शुभदायक प्रेम अखंड राहील.

दो०—विनय कीन्हि चतुरानन प्रेम पुलक
अति गात । सोभा सिंधु विलोकत
लोचन नहीँ अघात ॥ १३० ॥

ब्रह्मदेवानें प्रेमपुलकितगात्र होऊन स्तवन केलें. त्या सौंदर्यसिंधूस न्याहाळीत असतां त्याच्या नेत्रांस तृप्ति वाटेना.

चौ०—तेहि अवसर दसरथ तहूँ आये ।
तनय बिलोकि नयन जल छाये ।

त्याच सुमारास राजा दशरथ तेथें आला. पुत्रांस अवलोकन करून त्याचे नेत्र आनंदाश्रूनीं डवडवले.

अनुजसहित प्रभु बंदन कीन्हा ।
आसिर्वाद पिता तब दीन्हा ।
तात सकल तब पुन्यप्रभाऊ ।
जतिउँ अजय निसा-चर-राऊ ।

लक्ष्मणासहवर्तमान प्रभूनीं त्यास वंदन केलें व दशरथानें त्यांस आशीर्वाद दिला. राम म्हणाले— हे तात ! अजिंक्य राक्षसाधिपति जिकला गेला हा सर्व आपल्याच पुण्याईचा प्रभाव होय.

सुनि सुतबचन प्रीति अति बाढी ।
नयन सलिल रोमावलि ठाढी ।
रघुपाति प्रथम प्रेम अनुमाना ।
चितइ पितहिँ दीन्हेउ दृढ ज्ञाना ।

पुत्राचें तें वचन ऐकून दशरथाचें प्रेम अतिशयच वृद्धिंगत झालें. त्याचे नेत्र सजल होऊन अंग रोमांचित झालें. रघुपतींनीं पित्यास प्रेमवश जाणून त्याचे कडे (कृपापूर्वक) पाहिलें आणि त्याचे हृदयांत अविचल ज्ञान भरून दिलें.

ता तेँ उमा मोच्छ नहिँ पावा ।
दसरथ भेदभगति मन लावा ।
सगुनोपासक मोच्छ न लेहीँ ।
तिन्ह कहँ रामु भगति निज देहीँ ।

(शंकर म्हणतात) हे पार्वति ! दशरथानें रामचंद्राचे ठिकाणीं आपलें मन भेदभक्तिपूर्वक (पुत्रप्रेमानें) संलग्न केलें होतें म्हणून त्याला मोक्ष मिळाला नव्हता.

सगुण उपासक मोक्ष (दिला तरी) घेत नाहीत म्हणून श्रीरामचंद्र त्यास आपली भक्ति अर्पण करितात.

वार वार करि प्रभुहिँ प्रनामा ।
दसरथ हरषि गये सुरधामा ।

प्रभूस वारंवार प्रणाम करून दशरथ हर्षित होत्साता देवलोकास गेला.

दो०—अनुज जानकी-सहित प्रभु कुसल-
कोसलाधीस । सोभा देखि हरषि मन
अस्तुति कर सुरईस ॥ १३१ ॥

जानकीलक्ष्मणांसहवर्तमान कोशलाधीश प्रभूचें तें सौंदर्य पाहून देवेन्द्र प्रसन्नांतःकरणानें प्रसंगोचित स्तुति करूं लागला.

छंद तोमर—जय राम सोभाधाम ।

दायक प्रनत विस्त्राम ॥
धृत त्रोन वर सर चाप ।
भुज दंड प्रबल प्रताप ॥
जय दूषनारि खरारि ।
मर्दन-निसा-चर-धारि ॥
यह दुष्ट मारेउ नाथ ।
भये देव सकल सनाथ ॥
जय हरन धरनीभार ।
महिमा उदार अपार ॥
जय रावनारि कृपाल ।
किये जातुधान बिहाल ॥
लंकेस अति वल गर्व ।
किये वस्य सुरगंधर्व ॥
मुनि सिद्ध खग नर नाग ।
हठि पंथ सब के लाग ॥
पर--द्रोह--रत अतिदुष्ट
पायो सो फल पापिष्ट ॥

हे शोभानिधान, शरणागत, विश्रामधाम रामचंद्रा ! आपला विजय असो. आपण उत्कृष्ट धनुर्बाण आणि भाते धारण केले असून आपल्या भुजदंडाचा पराक्रम उदंड आहे. हे खरदूषणादि सकलराक्षसकुलमर्दन प्रभो ! आपण या कुलंगडेखोर रावणाची वासलात लावल्यामुळें सर्व देव आज सनाथ झाले आहेत. आपण पृथ्वीचा भार हरण करणारे आहां. आपला महिमा अपार आहे. हे उदार दयाघन रावणशत्रो ! आपण राक्षसांची दाणादाण उडविली, आपला

विजय असी. हा रावण अत्यंत बलाढ्य आणि उन्मत्त असल्याने यानें सर्व देवगंधर्वांना गुलाम बनवून ठेविलें होते. तो बेटा खटनटांचा सरदार. सिद्ध, मुनि, नर, खग, नाग इत्यादिकांशीं देखील केवळ अपकार करण्यासाठीं विकृतश्राद्ध घेऊन हवें तसें सव्यापसव्य करी; आपण त्याचें माप आज त्याच्या पदरांत भरपूर घातलें.

अब सुनहु दीनदयाल ।
राजीव-नयन-विसाल ॥
मोहि रहा अति अभिमान ।
नाहि कोउ मोहि समान ।
अब देखि प्रभु-पद-कंज ।
गत मानप्रद-दुखपुंज ॥
कोउ ब्रह्म निर्गुन ध्याव ।
अव्यक्त जेहि सृति गाव ।
मोहि भाव कोसलभूप ।
श्रीराम सगुनसरूप ॥
बैदेहि-अनुज-समेत ॥
मम हृदय करहु निकेत ॥
मोहि जानिये निजदास ।
दे भगति रमानिवास ॥

आतां हे दीनदयाळा राजीवविशालाक्षा ! माझ्या-समान कोणीहि नाहीं, असा भलाभयंकर गुमान माझ्यांत वसत होता. परंतु प्रभूंची चरणकमलें पाहतांच दुःखसमूहाला उत्पन्न करणारा तो माझा गुमान अगदीं विरघळून गेला. वेदांनीं अव्यक्त म्हणून वर्णन केलेल्या निर्गुन ब्रह्माचें ध्यान कोणीहि करोत, परंतु मला मात्र हें आपलें कोसलेश्वर श्रीरामचंद्राचें सगुण स्वरूपच आवडतें. जानकीलक्ष्मणांसहवर्तमान प्रभूंचें तेंच स्वरूप माझ्या हृदयांत निवास करो ! हे रमानिवास भगवन् ! आपण मला आपला दास समजून मला आपली भाक्ति अर्पण करावी.

छंद-दे भक्ति रमानिवास त्रास हरन
सरन-सुख-दायकं । सुखधाम राम
नमामि काम अनेक छवि रघुनायकं ॥
सुर-बृंद-रंजन द्वंदभंजन मनुजतनु
अतुलितवलं । ब्रह्मादि-संकर-सेव्य
राम नमामि करुणाकोमलं ॥ ३७ ॥

हे त्रासहरण, शरणागतसुखदायक, सुखनिधान,

अनेकमदनसुंदर रघुनायक रामचंद्रा ! मी तुम्हांला वंदन करतो. हे सुरगणरंजन, द्वैतभंजन, नरदेहधारी, अतुलितपराक्रम, शंकरब्रह्मादिसेव्य, कारुण्यकोमल रामचंद्रा ! तुम्हांला माझा प्रणाम असो. हे लक्ष्मी-रमणा ! मला आपली भाक्ति मिळावी.

दो०-अब करि कृपा विलोकि मोहि आयसु
देहु कृपाल । काह करउँ सुनि प्रिय
वचन बोले दीनदयाल ॥ १३२ ॥

हे कृपालो ! आतां मजकडे कृपादृष्टीनें अवलोकन करावें आणि मला कांहीं तरी सेवेची आज्ञा व्हावी. तें इंद्राचें प्रियवचन ऐकून दीनदयाळ प्रभु म्हणाले—

चौ०-सुनु सुरपाति कपि भालु हमारे ।
परे भूमि निसिचरन्ह जे मारे ।
मम हित लागि तजे इन्ह प्राना ।
सकल जियाउ सुरेस सुजाना ।

इंद्रा, ऐक. हे माझे ऋक्षकपि युद्धांत राक्षसांच्या हातून मरून पडले आहेत. यांनीं माझ्या हितास्तव आपले प्राण वेंचले आहेत; तेव्हां, हे सुज्ञ देवेन्द्रा ! त्या सर्वांना जीवव.

सुनु खगेस प्रभु कै यह वानी ।
अतिअगाध जानहिं मुनि ज्ञानी ।
प्रभु सक त्रिभुवन मारि जियाई ।
केवल सकाहि दीन्हि बडाई ।

गरुडा ! प्रभूंची ती वाणी अति गूढ होती हें ध्यानांत ठेव. ती ज्ञानी मुनींच जाणतात. प्रभु त्रिभुवनास मारूंहि शकतात आणि तारूंहि शकतात; परंतु याप्रसंगीं तुस्तीच इंद्राची इच्छत राखण्याची ती भाषा होती.

सुधा वरषि कपि भालु जियाये ।
हरषि उठे सब प्रभु पाहिं आये ।
सुधा वृष्टि भइ दुहुं दल ऊपर ।
जिये भालु कपि नहिं रजनीचर ।
रामाकार भये तिन्ह के मन ।
मुक्त भये छूटे भवबंधन ।
सुरअंसक सब कपि अरु रीछा ।
जिये सकल रघुपति की ईछा ।

इंद्रानें अमृतवृष्टि केली. सर्व ऋक्षवानर जीवित झाले. ते सर्व उठून आनंदानें प्रभूकडे आले. अमृत-

वृष्टि तर उभय सैन्यांवर झाली, परंतु वानरच तेवढे जीवंत झाले व राक्षस झाले नाहीत, याचें कारण त्या राक्षसांचें चित्त राममय झाल्याकारणानें ते भवबंधनाचा बेडा पार करून मुक्त झाले होते. सर्व ऋक्ष-कपि देवांचे अंश असल्यामुळें ते सर्व जीवंत झाले. ही सारी रघुपतींचीच इच्छा समज.

रामसारिस को दीन-हित-कारी ।

कीन्हे मुक्त निसा-चर-झारी ।

खल मलधाम कामरत रावन ।

गति पाई जो मुनिवर पाव न ।

श्रीरामासारखा दीनांचा हितकर्ता कोण आहे की, ज्यांनीं सरसकट सर्व राक्षसांना मुक्त करून सोडिलें, आणि जी गति मुनिवरांना देखील प्राप्त होत नाही ती दुष्ट, पापात्म्या, कामलंपट अशा रावणालाहि दिली.

दो०-सुमन वरापि सव सुर चले चढि चढि

रुचिर विमान । देखि सुअवसर राम

पहिं आये संभु सुजान ॥ १३३ ॥

पुष्पवृष्टि करीत सर्व देव आपापल्या दिव्य विमानांत बसून चालते झाले. योग्य प्रसंग जाणून समयश्रृंशंकर रामचंद्राकडे आले.

दो०-परमप्रीति कर जोरि जुग नलिन-

नयन भरि बारि । पुलकित तन गदगद

गिरा विनय करत त्रिपुरारि ॥ १३४ ॥

त्यांचे कमलनेत्र अश्रुपूर्ण झाले व त्यांचें शरीर पुलकित होऊन वाणी सद्गदित झाली. त्रिपुरारी अत्यंत प्रीतीनें करद्वय जोडून स्तवन करूं लागले.

छंद-मामभिरक्षय रघु-कुल-नायक ।

धृत-बर-चाप रुचिर-कर-सायक ॥

मोह महा घनपटल प्रभंजन ।

संसय-विपिन-अनल सुरंजन ॥

सगुन अगुन गुनमंदिर सुंदर ।

अम-तम-प्रबल-प्रताप-दिवाकर ॥

हे रघुकुलनायका ! आपण माझे रक्षण करा. आपण सुंदर हस्ताचे ठायीं उत्कृष्ट चाप धारण करणारे असून मोहरूप निविड घनपटलाचा विध्वंस करणारे प्रभंजन आहांत. आपण सुरंजन असून, संशयरूप काननास दग्ध करणारे अग्नि आहांत. आपण निर्गुण व सगुण या दोहोंचेंहि सुंदर गुणभाण्डार

असून भ्रमरूप अंधकाराचा नाश करणारे प्रबल प्रतापवंत सूर्य आहांत.

काम-क्रोध-मद-गज-पंचानन ।

वसहु निरंतर जन-मन-कानन ॥

विषय-मनोरथ-पुंज-कंज-वन ।

प्रबलतुषार उदार पार मन ॥

भव-बारिधि-मंदर परमंदिर ।

वारय तारय संसृति दुस्तर ॥

आपण कामक्रोधमदरूप गजाचें दमन करणारे सिंह असून आपल्या भक्तांच्या मनोरूप काननांत निरंतर वास करणारे आहांत. आपण विषयमनोरथ-समूहंरूपी कमलवनाला प्रबल तुषाराप्रमाणें असून उदारचित्त आणि मनाच्याहि अतीत आहांत. आपण संसारसागराचें मंथन करणारे मंदराचल असून परंधाम आहांत. आपण माझ्या दुस्तर भवसागराचें निवारण करून मला तारा.

स्यामगात राजीवविलोचन ।

दीनबंधु प्रनतारतिमोचन ॥

अनुज-जानकी-साहित निरंतर ।

वसहु राम नृप मम उरअंतर ॥

मुनिरंजन महि-मंडल मंडन ।

तुलसि-दास प्रभु त्रास विखंडन ।

आपण श्यामलगात्र, राजीवाक्ष, दीनबंधु असून शरणागतांचें दुःखविमोचक आहांत. हे मुनिरंजन, त्रैलोक्यभूषण, तुलसीदासदुःखनिवारण प्रभो रामचंद्रा ! आपला माझ्या हृदयमंदिरांत जानकीलक्ष्मणांसहवर्तमान निरंतर वास असावा.

दो०-नाथ जबहि कोसलपुरी होइहि

तिलकु तुझार । कृपासिंधु मै आउव

देखन चरित उदार ॥ १३५ ॥

हे नाथ ! अयोध्येत जेव्हां आपला अभिषेकसमारंभ होईल तेव्हां हे दयासागर ! तो बहाराचा प्रसंग पहाण्यास मला मुभा असावी.

चौ०-करि विनती जब संभु सिधाये ।

तव प्रभु निकट विभीषन आये ।

नाइ चरन सिर कह मृदु बानी ।

विनय सुनहु प्रभु सारंगपानी ।

याप्रमाणें विनंति करून शंकर जेव्हां चालते झाले तेव्हां विभीषण प्रभूकडे आला आणि त्यांचे चरणांवर

मस्तक ठेवून तो मृदु वाणीने म्हणाला—हे शारंगपाणे प्रभो ! आपण माझी विनंति श्रवण करावी.

सकुल सदल प्रभु रावन मारा ।
पावन जसु त्रिभुवन विस्तारा ।
दीने मलीन हीनमति जाती ।
मो पर कृपा कीन्हि बहु भौंती ।

प्रभूनी सैन्य व कुल यांसकट रावणाची बोलवण केली आणि आपलें पवित्र यश त्रैलोक्यांत विस्तारिलें. मी दीन, पातकी, मतिहीन आणि जातिहीन असून मजवर आपण अतोनात कृपा केलीत.

अब जनगृह पुनीत प्रभु कीजै ।
मज्जन करिय समरस्रम छीजै ।
देखि कोस मंदिर संपदा ।
देहु कृपाल कपिन्ह कहँ मुदा ।
सब बिधि नाथ मोहि अपनाइय ।
पुनि मोहि सहित अवधपुर जाइय ।
सुनत वचन मृदु दीनदयाला ।
सजल भये दोउ नयन बिसाला ।

आतां ह्या दासाचें गृह प्रभूनी पवित्र करावें आणि खान करून युद्धश्रमाचा परिहार करावा. तसेंच खजिना, मंदिरें आणि संपत्ति अवलोकन करून दयाघनांनीं ती आनंदानें कपीना वांटून टाकावी. हे नाथ ! सर्वतोपरी मला पदरांत घ्यावें आणि अयोध्येस घेऊन चलावें. तें वचन ऐकून दीनदयाल प्रभूचें दोन्हीहि नेत्र पाण्यानें डवडवून आले.

दो०—तोर कोस गृह मोर सब सत्य वचन
सुनु भ्रात । दसा भरत सुमिरित मोहि
निमिष कल्पसम जात ॥ १३६ ॥

प्रभु म्हणाले, तुझा कोश आणि मंदिरें हीं सर्व माझीच आहेत, हें वचन सत्य समज. हे बंधो ! ध्यानांत ठेव कीं, भरताच्या स्थितीची आठवण होऊन मला प्रत्येक क्षण कल्पाप्रमाणें जात आहे.

दो०—तापस वेष गात कृस जपत निरंतर
मोहि । देखउँ वेगि सो जतन करु
सखा निहोरउँ तोहि ॥ १३७ ॥

तो तापसवेषानें कुशगात्र होत्साता निरंतर माझाच घ्यास करीत आहे. तो माझ्या लवकर दृष्टीस पडेल असाच यत्न कर, म्हणजे मित्रा ! तुझे मी उपकार समजेन.

दो०—वीते अवधि जाउँ जौ जियत न
पावउँ वीर । सुमिर अनुज प्रीति प्रभु
पुनि पुनि पुलक सरीर ॥ १३८ ॥

(चतुर्दशवर्षात्मक) मुदतीनंतर जर मी पोंचन तर तो वीर मला जिवंत आढळणार नाही. भरताच्या प्रेमाची आठवण होऊन प्रभूचें शरीर वारंवार रोमांचित होऊं लागलें.

दो०—करेहु कल्प भरि राज तुझ मोहि
सुमिरेहु मन माहि । पुनि मम धाम
पाइहेहु जहाँ संत सब जाहि ॥ १३९ ॥

“तूं कल्पपर्यंत राज्य कर, मनांत माझें स्मरण असूं दे, व अखेरीस जेथें सर्व संत जातात त्या माझ्या धामाला तूंही प्राप्त हो.”

चौ०—सुनत विभीषण वचनराम के ।
हराषि गहे पद कृपाधाम के ।
बानर भालु सकल हरपाने ।
गहि प्रभुपद गुन विमल वखाने ।

रामचंद्राचें तें भाषण ऐकून विभीषणास आनंद झाला आणि त्यानें कृपानिधानाचे पाय धरिले. सर्व ऋक्षवानरांनीं हर्षानें प्रभुपर्दी नमन करून ते त्यांच्या विमल यशाचें वर्णन करूं लागले.

बहुरि विभीषण भवन सिधावा ।
मनि—गन—वसन विमान भरावा ।
लेइ पुष्पक प्रभु आगे राखा ।
हँसि करि कृपासिंधु तव भाखा ।

नंतर विभीषण मंदिरांत गेला आणि त्यानें वस्त्रालंकारांनीं भरून पुष्पकविमान आणलें व प्रभूस नजर केलें. तेव्हां हास्य करून कृपासागर राम म्हणाले—

चाढि विमान सुनु सखा विभीषण ।
गगन जाइ बरपहु पट भूषण ।
नभ पर जाइ विभीषण तवही ।
वराषि दिथे मनि अंबर सबही ।

मित्रा विभीषणा ! तूं विमानांत बसून आकाशांत जा आणि तेथून या वस्त्रालंकारांचा वर्षाव कर.

१ रावणाच्या शंकरदत्त संपत्तीचा रामाकडून हा असा अनादर काढावा असा प्रश्न घेऊन आम्ही आपल्या ‘मानसहंसांत’ त विचार केला आहे तो काव्य-समालोचनेत पहावयास मिळेल.

तेव्हां आकाशांत जाऊन तेथून विभीषणानें सर्व
वस्त्रालंकारांचा वर्षाव केला.

जोइ जोइ मन भावइ सोइ लेही ।
मनि मुख मेलि डारि कपि देही ।
हैसे राम श्री-अनुज-समेता ।
परमकौतुकी कृपानिकेता ।

तेव्हां ज्याच्या मनास जें आवडलें तें तो उचलें
लागला. वानर रत्नं तोंडांत टाकीत आणि (वेचव
म्हणून) फेंकून देत. तें पाहून लक्ष्मणासह राम हंसत.
कृपानिधान राम भक्तांचें कोडकौतुक करणारेच
होत !

दो०—मुनि जोहि ध्यान न पावहि नेति
नेति कह बेद । कृपासिंधु सोइ कपिन्ह
सन करत अनेक बिनोद ॥ १४० ॥

जो मुनींच्या ध्यानालादेखील दुर्लभ आणि वेद
ज्याची 'नेति नेति' म्हणून स्तुति करितात, तोच
कृपार्णव कर्पाशी अनेक प्रकारें विनोददेखील करित
आहे ना ?

दो०—उमा जोग जप दान तप नाना व्रत
मख नेम । रामकृपा नहि करहि
तसि जसि निस्केवल प्रेम ॥ १४१ ॥

(शंकर म्हणतात—) हे पार्वति ! योग, जप, तप,
दान, व्रत, यज्ञ, नियम इत्यादि अनेक साधनांवर
देखील श्रीराम जशी निरुपाधिक प्रेमावर कृपा कर-
तात, तशी करित नाहीत.

चौ०—भालु कपिन्ह पट भूषन पाये ।
पाहिरि पाहिरि रघुपति पहि आये ।
नाना जिनि स देखि प्रभु कीसा ।
पुनि पुनि हंसत कोसलाधीसा ।
चितइ सबन्ह पर कीन्ही दाया ।
बोले मृदुल वचन रघुराया ।

सर्व भालुकपि वस्त्रालंकार परिधान करून प्रभू-
कडे आले. प्रभू कोसलाधीश त्या नानारंगींच्या वान-
रांना पाहून पुनःपुनः हास्य करूं लागले व सर्वांकडे
कृपार्द्र दृष्टीने पाहून रघुराय आजरूनगोंजरून
म्हणाले—

तुझरे बल मै रावन मारा ।
तिलक विभीषन कहुं पुनि सारा ।

निज-निज-गृह अव तुझ सब जाहू ।
सुमिरेहु मोहि डरपेहु जनि काहू ।

केवळ तुमच्या बळावरच मी रावणाचा वध
करून विभीषणास राज्याभिषेक केला. आतां तुम्ही
सर्वजण आपापल्या घरी जा. आणि माझें स्मरण
ठेवून माझेच डिंगर बनून असा.

वचन सुनत प्रेमाकुल वानर ।
जोरि पानि बोले सब सादर ।
प्रभु जोइ कहहु तुझहि सब सोहा ।
हमरे होत वचन सुनि मोहा ।
दीन जानि कपि किये सनाथा ।
तुझ त्रैलोक ईस रघुनाथा ।

तें प्रभूचें भाषण ऐकून सर्व वानर प्रेमविवल
झाले आणि नम्रतापूर्वक हात जोडून म्हणाले—हे
प्रभो ! आपली ही भाषा आपणांलाच शोभते. ती
ऐकून आम्हांला मात्र मोठें कोडें पडतें. रघुनाथा !
आपण त्रैलोक्याच्या स्वामीनें केवळ अनाथ जाणून
आम्हां कर्पीना सनाथ केलें आहे.

सुनि प्रभुवचन लाज हम मरही ।
मसक कतहुं खग-पति-हित करही ।
देखि रामरुख वानर रीछा ।
प्रेममगन नहि गृह कै ईछा ।

प्रभूचें वचन ऐकून आम्ही लाजेनें मरतो मात्र.
मशकांकडून कधी तरी खगपति गरुडाचें हित होणें
शक्य आहे काय ? रामाची ती प्रसन्न मुद्रा पाहून
ऋक्षकपि प्रेमांत मग्न झाले आणि त्यांस घरादारांची
इच्छाहि होईना.

दो०—प्रभुप्रेरित कपि भालु सब रामरूप
उर राखि । हरष विषाद सहित चले
विनय विविध विधि भाषि ॥ १४२ ॥

प्रभूच्या आज्ञेनुसार सर्व ऋक्षवानर रामरूप
अंतःकरणांत ठेवून हर्षविषादयुक्त होत्साते नानाप्रकारें
स्तवन करीत चालूं लागले.

दो०—कपिपति नील रीछपाति अंगद नल
हनुमान । सहित विभीषन अपर जे
जूथप कपि बलवान ॥ १४३ ॥
कहि न सकाहि कलु प्रेमवस भरि भरि
लोचन वारि । सनमुख चितवहि
रामतन नयननिमेष निवारि ॥ १४४ ॥

सुग्रीव, नील, जांबवंत, अंगद, नील, हनुमान्
आणि इतर जे जे आगळे सेनापति होते ते विभीष-
णासकट प्रेमानें इतके विव्हल झाले कीं त्यांना
काहीच बोलवेना. त्यांचे नेत्र अश्रूंनी भरून आले.
त्यांचे डोळे रामचंद्राच्या मूर्तीवर एकसारखे अनिमित्त
चिकटून राहिले.

चौ०—अतिसय प्रीति देखि रघुराई ।
लनिहे सकल विमान चढाई ।
मन महीं विप्रचरन सिर नावा ।
उत्तर दिसिहि विमान चलावा ।
चलत विमान कोलाहल होई ।
जय रघुवीर कहिँ सब कोई ।

रामांनीं त्यांचा प्रेमातिशय पाहून त्या सर्वांना
विमानांत घेतलें व मनांत विप्रचरणांस वंदन करून
विमान उत्तरेकडे हाकारिलें. विमान चालू असतां
सर्वांनीं ' जय रघुवीर ' असा एकच गजर उठाविला.

सिंहासनु अतिउच्च मनोहर ।
श्रीसमेत प्रभु बैठे ता पर ।
राजत रामसहित भामिनी ।
मेरुसंग जन घनु दामिनी ।

त्या विमानांत एक अत्यंत मौल्यवान् आणि नखरेदार
सिंहासन होतें. प्रभु जानकीसहवर्तमान त्यावर विराज-
मान झाले. जणू काय मेरुशृंगावर मेघ आणि विद्यु-
ल्लाच शोभत आहेत असे ते सीतारामचंद्र उभयतां
त्या वेळीं शोभूं लागले.

रुचिर विमान चलेउ अतिआतुर ।
कीन्ही सुमनवृष्टि हरषे सुर ।
परम-सुख-द चालि त्रिविध बयारी ।
सागर सर सरि निर्मल वारी ।
सगुन होहिँ सुंदर चहुँ पासा ।
मन प्रसन्न निर्मल सुभ आसा ।

तें रुचिर विमान अत्यंत वेगानें चालूं लागलें
असतां देवांनीं आनंदानें पुष्पवृष्टि केली. अत्यंत
सुखकारक असा मंद, सुगंधित आणि शीतल
वायु वाहूं लागला. समुद्र, नद्या आणि सरोवर
यांचें जल निर्मल झालें. चोहीकडे शुभशकुन होऊं
लागले. सर्वांचीं मनें प्रसन्न होऊन दिशा स्वच्छ झाल्या.

कह रघुवीर देखु रन सीता ।
ललिमन इहाँ हतेउ इंद्रजीता ।

हनुमान अंगद के मारे ।
रन महि परे निसाचर भारे ।
कुंभकरन रावन दोउ भाई ।
इहाँ हते सुर-मुनि-दुख-दाई ।

रघुवीर सीतेस म्हणाले—अग, हें आमचें समरा-
ङ्गण तर पाहून घे. आपल्या लखू भाऊनें त्या
बेटया इंद्रजिताची कुंदी केली तें हें ठिकाण बरें.
आपल्या हनुमान आणि अंगदांनीं लोळविलेली राक्ष-
सांचीं अजस्र धेंडे तर, हीं पहा, खच खात अवघ्या
रणभरच विखुरलेली आहेत. सुरमुनिजनांना पीडा
करणारे कुंभकर्ण आणि रावण हें बंधुद्वय मारलें गेलें तें
मात्र या ठिकाणीं.

दो०—इहाँ सेतु जहँ बाँधेउ अरु थापेउँ
सिय सुखधाम । सीतासाहित कृपा-
निधि संभुहि कीन्ह प्रनाम ॥ १४५ ॥

हा पहा या ठिकाणीं सेतु बांधला गेला आणि
सुखनिधान शंकराची स्थापना केली गेली. नंतर
दयाधनांनीं सीतेसह शंकराला प्रणाम केला.

दो०—जहँ जहँ करुनाभिंधु वन कीन्ह
यास विस्राम । सकल देखाये जानकिहि
कहे सबनिह के नाम ॥ १४६ ॥

वनांत ज्या ज्या ठिकाणीं कृपासिंधूनीं वास केला
अगर विश्रान्ति घेतली, तीं तीं सर्व स्थानें त्यांनीं जानकीस
दाखविलीं आणि त्यांचीं नावांहि सांगितलीं.

चौ०—सपदि विमान तहाँ चलि आवा ।
दंडकवन जहँ परम सुहावा ।
कुंभजादि मुनिनायक नाना ।
गये राम सब के अस्थाना ।
सकल रिषिन्ह सन पाइ असीसा ।
चित्रकूट आयउ जगदीसा ।

लौकरच विमान अत्यंत रमणीय अशा दंडकार-
ण्यांत उतरलें. अगस्तिप्रभृति अनेक मुनिश्रेष्ठ तेथें
हेति. त्या सर्वांच्या आश्रमांस प्रभू गेले. नंतर त्या
सर्व ऋषींचे आशीर्वाद घेऊन जगदीश चित्रकूटास
आले.

तहँ करि मुनिन्ह केर संतोखा ।
चला विमान तहाँ ते चोखा ।
बहुरि राम जानकिहि देखाई ।
जमुना कलि-मल-हरनि सुहाई ।

तैथं मुनीनां संतुष्टं केल्यानंतर विमानं तेभ्यः पुढं
मोठ्या मजेंत चालूं लागलें. नंतर रामांनीं सीतेला
कलमलहरणीं रमणीय यमुना नदी दाखविली.

पुनि देखी सुरसरी पुनीता ।
राम कहा प्रनाम करु सीता ।
तीर्थपाति पुनि देखु प्रयागा ।
देखत जनम-कोटि-अघ भागा ।
देखु परमपावानि पुनि बेनी ।
हरानि सोक हरि-लोक-निसेनी ।
पुनि देखु अवधपुरी अतिपावानि ।
त्रि-विध-ताप भवरोग नसावनि ।

नंतर पावित्र गंगानदी दिसली. तेव्हां राम
म्हणाले—हे सीते, ईस प्रणाम कर^१. ज्याच्या दर्श-
नानें कोट्यवधि जन्मांचीं पापें दूर होतात तो, हा
पहा, तीर्थराज प्रयाग. हा पहा परमपुण्यकारक,
शोकनाशन, आणि वैकुण्ठप्राप्तीला शिडीप्रमाणें अस-
णारा हा त्रिवेणीसंगम, आणि ही पहा त्रिविधताप
आणि भवरोग यांचा नाश करणारी अत्यंत पावन
अशी आपली अयोध्यानगरी:—

दो०—सीतासाहित अवध कहँ कीन्ह कृपाल
प्रनाम । सजल नयन तन पुलकित
पुनि पुनि हरषत राम ॥ १४७ ॥

दयाघन प्रभूंनीं सीतेसहित अयोध्येला प्रणाम केला.
त्यांचे नेत्र सजल होऊन तनु रोमांचित झाली. राम-
चंद्रांना वारंवार आनंदाचे उमाले येत.

दो०—बहुरि त्रिवेनी आइ प्रभु हरषित मज्जनु
कीन्ह । कपिन्ह समेत बिप्रन्ह कहँ
दान विविधाविधि दीन्ह ॥ १४८ ॥

१ हा सीतेशीं रामाचा विनोद फारच फार सरस आहे.
तसें पाहतां सीता काय गंगेस प्रणाम केल्याखेरीजच
राहती ? परंतु रामानें मुद्दाम जाणविण्यांत खोंच हा कीं
रावण मारला जाऊन आपण शिरसलामत परतलों तें
केवळ गंगेस नवसलेल्या महापूजेचें फळ होय. ('आइ
करउं जेहि पूजा तोरी'). एरवीं काय रावण मजकडून
न मरता ? आणि तूं रावणाच्या तावडीतून सुटतोस ? वगैरे.
हाच तो विनोद आणि तो इतका झांकून करण्याचें कारण
म्हणजे जवळ असलेल्या लक्ष्मणभंगद या पोरांची, सुग्री-
वादि मित्रांची आणि हनुमदादि सेवकांची मर्यादा व भीड.

नंतर त्रिवेणीसंगमावर येऊन प्रभूंनीं आनंदानें
स्नान केलें व स्वतः आणि कर्पीकडून ब्राह्मणांना
अनेक प्रकारचीं दानें वांटलीं.

चौ०—प्रभु हनुमंतहि कहा बुझाई ।
धरि बटुरूप अवधपुर जाई ।
भरतहि कुसल हमारी सुनायहु ।
समाचार लेइ तुह्य चलि आयउ ।
तुरत पवनसुत गवनत भयऊ ।
तब प्रभु भरद्वाज पहिँ गयऊ ।

नंतर प्रभूंनीं हनुमंतास समजावून सांगितलें कीं,
तूं बट्ट्याचार्य वतून अयोध्येस जा आणि भरतास
आमचें कुशल सांगून त्याचा समाचार घेऊन परत
ये. तेव्हां हनुमंत लागलीच जाता झाला. नंतर प्रभु
भरद्वाजमुनीकडे गेले.

नाना विधि मुनिपूजा कीन्ही ।
अस्तुति करि पुनि आसिष दीन्ही ।
मुनिपद बांदि जुगल कर जोरी ।
चढि बिमान प्रभु चले बहोरी ।

प्रभूंनीं मुनींचीं नानाप्रकारें पूजा करून स्तुति
केली. मुनींनीं नंतर प्रभूंना आशीर्वाद दिले. हस्त-
द्वय जोडून व मुनिपदांस बंदन करून प्रभू विमानांत
आरूढ झाले आणि चालूं लागले.

इहाँ निषाद सुना हरि आये ।
नाव नाव कहँ लोक बोलाये ।
सुरसरी नाँधि जान जब आवा ।
उतरेउ तट प्रभुआयसु पावा ।

इकडे निषाद गूहकानें प्रभूंचें आगमन श्रवण
करतांच 'नावा आणा, नावा आणा' असें म्हणून
सर्व लोकांना बोलावून सांगितलें. भागीरथी ओलांडून
जेव्हां विमान आलें तेव्हां तें प्रभूंच्या आज्ञेनें (गंगेच्या)
उत्तरतटावर उतरले.

तब सीता पूजी सुरसरी ।
बहु प्रकार पुनि चरनन्हि परी ।
दीन्हि असीस हरषि मन गंगा ।
सुंदरि तब अहिवात अभंगा ।

तेव्हां सीतेनें अनेक प्रकारें गंगेचें पूजन आणि
पुनःपुनः पदबंदन केलें. गंगा प्रसन्नाचित्त होऊन
तिनें आशीर्वाद दिला कीं 'अये सुंदरी ! अखंड-
सौभाग्यवती भव. '

मुनत गुहा धायेउ प्रेमाकुल ।
आयउ निकट परम-सुख-संकुल ।
प्रभुहि सहित बिलोकि बैदेही ।
परेउ अवनि तन सुधि नहिँ तेही ।
प्रीति परम बिलोकि रघुराई ।
हरषि उठाइ लियो उर लाई ।

राम आले असैं ऐकतांच गुह प्रेमविह्वल होऊन
धांवत सुटला आणि अत्यानंदमरानें प्रभुनिकट येऊन
जानकीसहवर्तमान त्यांना पाहतांच देहभान विसरून
तो भूमीवर पडला. त्याचें उत्कट प्रेम पाहून रघुना-
थांनी त्यास आनंदानें उचलिलें आणि उराशीं
कवटाळिलें.

छंद-लियो हृदय लाइ कृपानिधान सुजान
राय रमापती । बैठारि परमसमीप बूझी
कुसल सो कर वीनती ॥ अव कुसल
पदपंकज बिलोकि बिरंचि-संकर-सेव्य
जे । सुखधाम पूरनकाम राम नमामि
राम नमामि ते ॥ ३८ ॥

त्याला कवटाळिल्यानंतर दयानिधान सर्वज्ञ रमापाति
रामचंद्रांनी त्यास अत्यंत निकट बसवून कुशल
विचारलें. तेव्हां तो नम्रपणें म्हणाला-शिवब्रह्मा-
दिकांनी संसेवित अशा आपल्या चरणकमलांचें दर्शन
झाल्यानें आतां मी खरा कुशल झालों. हे सुखनिधान
पूर्णकाम प्रभु रामचंद्रा ! मी आपला आहे, हे माझे
नमस्कार घ्या.

छंद-सव भोंति अधम निषाद सो हरि
भरत ज्योँ उर लाइयो । मतिमंद
तुलसीदास सो प्रभु मोहवस विसरा-
इयो ॥ यह रावनारिचरित्र पावन राम-
पद-रति-प्रद सदा । कामादिहर विज्ञानकर
सुर सिद्ध मुनि गावहिँ मुदा ॥ ३९ ॥

ध्या प्रभूंनीं सर्वथैव नीच अशा निषादास देखील
भरताप्रमाणें कवटाळिलें त्या प्रभूस, मतिमंदा तुलसी-
दासा ! मोहवश होऊन विसरलास कीं रे ! हे राव-
णारीचें चरित्र पवित्र असून, रामपदांचे ठायीं प्रेम
उत्पन्न करणारें, कामादिपड्डिरिपूंचें दमन करणारें व
विज्ञान देणारें आहे. सिद्ध आणि मुनीदेखील याचें
गायन करीत असतात.

दो०-समर विजय रघुवीर के चरित जे सुनहिँ
सुजान । विजय विवेक विभूति नित
तिन्हहिँ देहिँ भगवान ॥ १४९ ॥

रघुवीरांचें हें युद्धविजय-विषयक चरित्र जें सुज्ञ
जन श्रवण करतील त्यांना भगवान् श्रीरामचंद्र जय,
ज्ञान आणि ऐश्वर्य निरंतर अर्पण करतील.

दो०-यह कलिकाल मलायतन मन करि
देखु विचार । श्री-रघु-नाथ नाम तजि
नाहिँन आन आधार ॥ १५० ॥

हा कलिकाल म्हणजे पापांचें केवळ माहेरघर. हे
मना ! विचार करून पहा कीं, श्रीरामचंद्रांचे नांवा-
खेरीज तुला आतां इतर आधारच नाहीं.

॥ इति श्रीरामचरितमानसे सकलकलिकलुषविध्वंसने विमलविज्ञानसम्पादनो नाम
षष्ठः सोपानः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

। श्रीजानकीवल्लभो विजयते ।

॥ रामचरितमानस ॥

अर्थात्

॥ श्रीतुलसीरामायण ॥

(मराठी भाषांतरासहित.)

(सप्तम सोपान)

(उत्तरकाण्ड)

श्लोकाः

कैकीकण्ठाभनीलं सुरवरविलसद्विपदादाब्ज-
चिन्हं । शोभाढ्यं पीतवस्त्रं सरसिजन-
यनं सर्वदा सुप्रसन्नम् ॥ पाणौ नाराच-
चापं कपिनिकरयुतं बन्धुना सेव्यमानं
नौमीड्यं जानकीशं रघुवरमनिशं पुष्पका-
रूढरामम् ॥ १ ॥

मयूरकंठाप्रमाणे नलिवर्ण, सर्व देवांत श्रेष्ठ, भृगु-
ऋषींच्या पदकमलाच्या चिन्हांने सुशोभित, सर्वश्रेष्ठ,
सौंदर्यवान्, पीतपटधारी, कमलनयन, सर्वकाल
सुप्रसन्न, धनुर्वाणभूषित, वानरगणपरिवेष्टित, लक्ष्मण-
संसेवित, पुष्पकविमानारूढ अशा त्या जानकीरमण,
सुपूज्य रघुकुलश्रेष्ठ, श्रीरामचंद्रास, मी अहर्निश वंदन
करितों.

कोशलेन्द्रपदकञ्जमञ्जुलौ कोमलावजमहेश
वन्दितौ । जानकीकरसरोजलालितौ
चिन्तकस्य मनभृङ्गसङ्गिनौ ॥ २ ॥

त्या अयोध्याधीशाचे चरण कमलाप्रमाणे कमनीय
आहेत. ते अत्यंत सुकुमार असून ब्रह्मदेव आणि
शंकर त्यांस वंदन करीत असतात. जानकी आपल्या
करकमलांनी त्यांचे संवाहन करीत असते, आणि त्यांचे
जे कोणी उपासक असतात त्यांच्या मनोरूप भ्रमरास
त्या चरणकमलांचे नित्य सान्निध्य घडत असते.

कुन्दइन्दुदरगौरसुन्दरं अम्बिकापतिमभीष्ट-
सिद्धिदम् । कारुणीककलकञ्जलोचनं
नौमि शङ्करमनङ्गमोचनम् ॥ ३ ॥

कुंदकालिका, चंद्र आणि शंख यांचेप्रमाणे ज्यांचे
शरीर गौर आणि रमणीय, जे अभीष्ट पुरविणारे,
आणि अत्यंत दयार्द्र, ज्यांचे नेत्र कमलाप्रमाणे सुंदर-
जे कामास देखील अकाम करणारे, त्या जगन्माता-
पार्वतीरमण श्रीशंकरप्रभूस मी वंदन करितों.

दो०-रहा एक दिन अवधि कर अति-
आरत पुरलोग । जहूँ तहूँ सोवाहेँ
नारि नर कृततन रामवियोग ॥ १ ॥

चतुर्दशवर्षात्मक अवधीला एकच दिवस शिळक
राहिला. आतां मात्र अयोध्यावासी पुरजन अत्यंतच
उतावीळ झाले. श्रीरामचंद्राच्या वियोगाने आधीच
कृततनु झालेल्या यच्चयावत् स्त्रीपुरुषांस दुःखाचा
पीळ जास्त जाणवू लागला.

दो०-सगुन होहिँ सुंदर सकल मन प्रसन्न
सब केर । प्रभुभागमन जनाव जनु
नगर रम्य चहुँ फेर ॥ २ ॥

अशा स्थितीत प्रभूंच्या आगमनाच्या शुभ वार्तेचे
जगुंकाय सूचकच अशा सर्वांच्याच मनोवृत्ति

एकाएकी प्रसन्न होऊं लागल्या, आणि अयोध्या
चोहोंबाजूंनी रमणीय दिसू लागली.

दो०-कौसल्यादि मातु सब मन अनन्द
अस होइ । आयउ प्रभु सिय-अनुज-
युत कहन चहत अब कोइ ॥ ३ ॥

कौसल्यादि सर्व मातांच्या चित्तवृत्ति इतक्या
उल्लसित झाल्या कीं आतांच्या आतांच सति-
लक्ष्मणांसहवर्तमान प्रभु आले आहेत, असेंच जणुं
काय कोणी कळवू इच्छित आहे.

दो०-भरत-नयन-भुज दक्षिण फरकत
बाराहिं बार । जानि सगुन मन हरष
अति लागे करन विचार ॥ ४ ॥

भरताचे दक्षिण नेत्र आणि बाहू वरचेवर स्फुरण
पावूं लागले. तो शुभशकुन जाणून त्याच्या अंतः-
करणांत आनंदाच्या उकळ्या फुटूं लागल्या आणि
त्याचे विचारतरंग वाहूं लागले.

चौ०-रहेउ एक दिन अवाधि अधारा ।
समुझत मन दुख भयउ अपारा ।
कारन कवन नाथ नहिं आये ।
जानि कुटिल किधौं मोहि विसराये ।

चतुर्दशवर्षात्मक अवधीतून माझ्या प्राणांचा
आशांतु कायतो एकच एक दिवस आतां अव-
शिष्ट राहिला आहे, या विचारानें त्याच्या हृदयांत
काहूर उठवून दिलें. (स्वगत) प्रभु अद्याप आले
नाहींत यांतलें इंगित काय असेल बरें ? मी कुटिल
समजून तर ते मला विसरले नसतील ना ?

अहह धन्य ललितमन बड भागी ।
राम-पदारविंदु-अनुरागी ।
कपटी कुटिल मोहि प्रभु चीन्हा ।
ता ते नाथ संग नहिं लीन्हा ।

वाहवा रे चिमण्या लक्ष्मणा ! खरा धन्यहि तूच
आणि खरा भाग्याचा आगळाहि पण तूच. रामचर-
णारविंदांशीं खरें खरें एकजीव असणें हें तुझ्याचसाठीं
आहे. (नाहीतर हा मी.) मी कपटी व कुटिल हीं
प्रभूंची खात्री झाली असल्याच पाहिजे, म्हणून तर
प्रभूंनीं मला आपल्या साथीस घेतला नाही.

जौं करनी समुझहिं प्रभु मोरी ।
नहिं निस्तार कलपसत कोरी ।

जनअवगुन प्रभु मान न काऊ ।
दनिबंधु अतिमुदुल सुभाऊ ।

माझ्या कृतिसंबंधानें जर प्रभूंचें हेंच मत झालें
असेल तर मात्र मग कोटिकल्पांतीं देखील माझा
मुक्तता होणें शक्य नाहीं; परंतु छेः; सेवकांचे
दोष माझे धनी कधीहि मनावर येऊं द्यावयाचे
नाहींत. कारण ते दीनांचे कैवारी आणि मनाचे
अत्यंत मिळाऊ आहेत.

मोरे जिय भरोस दढ सोई ।
मिलिहहि राम सगुन सुभ होई ।
बीते अवाधि रहिं जौ प्राणा ।
अधम कवन जग मोहि समाना ।

ह्यावरून माझ्या जीवाची पूर्ण खात्री आहे कीं,
प्रभु अवश्य मला दर्शन देतील आणि मला होत
असलेले हे शकुन शुभ ठरतील. इतक्या उपर देखील
त्यांच्या येण्याची मर्यादा चुकलीच आणि हे माझे
प्राण जगलेच, तर ह्या जगांत माझ्यासारखा निपटारा
तरी कोण असू शकेल ?

दो०-राम-विरह-सागर महुँ भरत मगन मन
होत । विप्ररूप धरि पवनसुत आइ
गयउ जनु पोत ॥ ५ ॥

रामचंद्राच्या विरहरूप समुद्रांत भरताचें मन
गटंगळ्या खात आहे तोंच बटुरूप धारण करून
मारुतिराय नौकेप्रमाणें तेथें येऊन पोचले.

दो०-बैठे देखि कुसासन जटामुकुट कृस-
गात । राम राम रघुपति जपत स्रवत
नयन जलजात ॥ ६ ॥

जटाधारी, हाडांचा सापळा, साध्या चटईची
बैठक, रामाकडे सारखे डोळे लागलेले, ' राम, राम,
रघुपते ' हाच एकमात्र घोष, डोळे पाण्यानें तिंबलेले
असा तो भरत. '

चौ०-देखत हनुमान अति हरषेउ ।
पुलकगात लोचनजल बरषेउ ।
मन महुँ बहुत भाँति सुख मानी ।
बोलेउ स्रवन-सुधा-सम बानी ।

मारुतीनें अवलोकन करतांच त्याला फार आनंद
झाला आणि त्याच्या शरीरावर रोमांच उभे राहून
त्याच्याहि नेत्रांतून टिपें वाहूं लागली. मनांत अत्यंत
सुख मानून तो मारुति कर्णामृततुल्य अशा वाणीनें
बोलूं लागला.

जासु बिरह सोचहु दिन राती ।
 रटहु निरंतर गुन-गन-पाँती ।
 रघु-कुल-तिलक सु-जन-सुख-दाता ।
 आयउ कुसल देव-मुनि-त्राता ।
 रिपु रन जीति सुजस सुर गावत ।
 सीता अनुज सहित पुर आवत ।

ज्याच्या विरहामुळे तू अहोरात्र पिळवटून निघत आहेस आणि ज्याच्या गुणपंक्तीची तू हरदम धोक्ती घेऊन आहेस, तो सज्जनसुखदाता देवमुनिपालक रघुकुलतिलक क्षेमरूप परत आला आहे बरें. शत्रूस रणांत जिंकल्यामुळे ज्याचा पुण्यप्रताप देव देखील गात आहेत तो प्रभु सीतालक्ष्मणांसहित नगराप्रत हा आलाच समज.

सुनत बचन विसरे सब दूखा ।
 तृषावंत जिमि पाव पियूखा ।
 को तुझ तात कहाँ ते आये ।
 मोहि परम प्रिय बचन सुनाये ।

तृषार्तास अमृतलामासारखी ती उक्ति श्रवण करताच भरतास सर्व दुःखांचा विसर पडला. तो म्हणाला, 'महाराज ! आपण कोण हो ? आणि कोठून आलांत ? आपण माझ्या कानांत खरेच प्रेमविंदु ओतले.

मारुतसुत मै कपि हनुमाना ।
 नाम मोर सुनु कृपानिधाना ।
 दीनबंधु रघुपति कर किंकर ।
 सुनत भरत भेटेउ उठि सादर ।
 मिलत प्रेम नहि हृदय समाता ।
 नयन स्रवत जल पुरुकित गाता ।

(मारुति म्हणाले) हे दयाघना ! ऐक. मी वायु-पुत्र हनुमान् नांवाचा वानर आणि गरीब परवर रघुवीराचा एक पाईक आहे. इतकें ऐकतांच भरत उठला आणि त्यास सन्मानपूर्वक भेटला. त्या भेटीत भरताच्या अंतःकरणांत प्रेम माईनास होऊन तें अश्रुरूपानें नेत्रांतून आणि रोमांचरूपानें देहांतून बाहेर वाहूं लागलें.

कपि तव दरस सकल दुख बीते ।
 मिले आजु मोहि राम पिरिते ।
 बार बार बूझी कुसलाता ।
 तो कहँ देउँ काह सुनु भ्राता ।

एहिँ संदेससारिस जग माहीँ ।
 करि विचार देखेउ कळु नाहीँ ।
 नाहिँन तांत उरिन मै तोही ।
 अब प्रमुचरित सुनावहु मोही ।

(भरत म्हणाला—) हे कपे ! तुझ्या दर्शनानेंच माझीं सर्व दुःखें खलास झालीं. आज मला माझा लडिवाळ रामच भेटला. श्रीरामाचें वारंवार कुशल विचारून (तो म्हणाला)—हे बंधो, ऐक. मी तुला काय देऊं वरें ? मी शिकस्तीचा विचार केला परंतु या वातेंला तुलण्यासारखें असें जगांत कोठेंच कांहीं मला आढळत नाही. हे तात ! मी तुझा उतराईच होऊं शकत नाहीं. आतां मला प्रभूंचें वृत्त ऐकूं दे.

तव हनुमंत नाइ पद माथा ।
 कहे सकल रघु-पति-गुन-गाथा ।
 कहु कपि कवहु कृपाल गुसाईँ ।
 सुमिरहिँ मोहि दास की नाईँ ।

तेव्हां हनुमंतानें भरतपदीं वंदन करून रघुपतीचीं लीलाचरित्रें कथन केलीं. (नंतर भरत म्हणाला—) “हे कपे ! हें तर सांग की त्या दयाघन प्रभूस मी त्यांचा गुलाम म्हणून कधीं तरी माझी आठवण होत होती काय रे ? ”

छंद-निज दास ज्यौँ रघु-वंस-भूषण कवहुँ
 मम सुमिरन क्यो । सुनि भरत बचन
 विनीत अति कपि पुलकि तन चरनन्हि
 प्यो । रघुवीर निजमुख जासु
 गुनगन कहत अग-जग-नाथ जो ।
 काहे न होइ विनीत परम पुनीत सद-
 गुन-सिंधु सो ॥ १ ॥

“त्या रघुकुलभूषणानें आपला गुलाम म्हणून माझें कधीं काळीं तरी स्मरण केलें होतें काय रे ? ” भरताचा तो खऱ्या कळवळ्याचा प्रश्न ऐकतांच मारुतीच्या शरीरावर रोमांच थरारले, व तो भरताच्या चरणांवर लोटांगण घेऊन म्हणाला—त्यावर जंगमाचा मालक असा जो रघुनानायक तो आपल्या मुखानें ज्याच्या गुणगणांचा गौरव करतो तो तूं परमपवित्र सदगुण सागर इतका विनयशील कसा बरें असणार नाहीस ?

दो०-राम-प्राण-प्रिय नाथ तुझ सत्य
वचन मम तात । पुनि पुनि मिलत
भरत सुनि हरष न हृदय समात ॥ ७ ॥

हे तात ! तूं रामाचा केवळ प्राणाप्रियच नव्हे,
प्राणनाथ आहेस हें मी शपथेवर तुला सांगतों. हें
ऐकून भरत त्यास वारंवार भेटूं लागला. त्याच्या
अंतःकरणांत आनंद माईनासा झाला.

सो०-भरतचरन सिरु नाइ तुरित गयउ
कपि राम पहिं । कही कुसल सब
जाइ हरषि चलेउ प्रभु जान चढि ॥ १ ॥

भरताच्या चरणांस वंदन करून हनुमान् त्वरित
रामचंद्राकडे जाण्यास निघाले. प्रभूकडे जाऊन
त्यांनीं सर्व क्षेम कळविलें. तेव्हां प्रभूस आनंद झाला
व ते विमानांत बसून चालूं लागले.

चौ०-हरषि भरत कोसलपुर आये ।
समाचार सब गुरुहिं सुनाये ।
पुनि मंदिर महुं वात जनाई ।
आवत नगर कुसल रघुराई ।
सुनत सकल जननी उठि धाई ।
कहि प्रभुकुसल भरत समुझाई ।

इकडे भरत मोठ्या प्रेमानें अयोध्येस आला.
आणि त्यानें सर्व वृत्तांत वसिष्ठांस निवेदन केला.
नंतर त्यानें अंतपुरांतहि कळाविलें कीं, रघुराय नग-
रांत सुखरूप येण्याच्या वेतांत आहेत. तें ऐकतांच
सर्व माता उठून लगबगीनें भरताकडे आल्या. भर-
तानें त्यांस प्रभूचें कुशलवृत्त समजावून सांगितलें.

समाचार पुरवासिन्ह पाये ।
नर अरु नारि हरषि सब धाये ।
दधि दुर्वा रोचन फलफूला ।
नव तुलसीदल मंगलमूला ।
भरि भरि हेमथार भामिनी ।
गावत चलीं सिंधुरगामिनी ।

तीं वातमी नगरवासीयांना कळली मात्र तोंच
सर्व स्त्रीपुरुष हर्षानें उठले व (स्वागताच्या तयारी-
साठीं) धांवपळ करूं लागले. दही, दूर्वा, गोरोचन,
फल, पुष्प, नूतन तुलसीदल इत्यादि मंगलप्रद साहित्य
सुवर्णपात्रांत भरभरून स्त्रिया गीतें गात गात गज-
गतीनें गमन करीत चालल्या !

जो जैसेहिं तैसेहिं उठि धावहिं ।
बाल वृद्ध कहें संग न लावहिं ।
एक एकन्ह कहें वृझहिं भाई ।
तुझ देखे दयाल रघुराई ।

सर्वजण जसेचे तसेंच उठून धांवत सुटले. मुलें आणि
वृद्धांना तर कोणीच बरोबर घेईनात. लोक एकमेकांस
विचारीत, काय हो ! तुम्हीं तो आपला दयाळ
रघुराज पाहिलात कीं हो ?

अवधपुरी प्रभु आवत जानी ।
भई सकल सोभा कै खानी ।
भइ सरजू अति-निर्मल-नीरा ।
बहइ सुहावन त्रिविध समीरा ।

प्रभूच्या आगमनाची वार्ता येतांच अयोध्या
नगरी अमर्याद रमणीय दिसूं लागली. शर्यूचें पाणी
स्फटिकनिर्मल होऊन त्रिविध वायु सुखसंचार करूं
लागला.

दो०-हरषित गुरु परिजन अनुज भू-सुर-
बृंद-समेत । चले भरत अतिप्रेम मन
सनमुख कृपानिकेत ॥ ८ ॥

मुप्रसन्न असलेल्या गुरु, परिजन, अनुज आणि
ब्राह्मणवृंद! यांच्यासह वर्तमान भरत प्रेममग्न होतसाता
कृपानिधान श्रीरामचंद्रास सामोरा जाण्यास निघाला.

दो०-बहुतक चढीं अटारिन्ह निरखहिं
गगन विमान । देखि मधुर सुर हरषित
करहिं सुमंगल गान ॥ ९ ॥

बहुतेक स्त्रिया सज्जावर चढून आकाशांत विमान
(केव्हां येतें म्हणून) शोधूं लागल्या, व तें दृष्टीस
पडतांच त्यांनीं मधुर मंगल गाण्यांनीं स्वागत सुरू
केलें.

दो०-राकाससि रघुपति पुर सिंधु देखि
हरषान । बढेउ कोलाहल करत जनु
नारि-तरंग-समान ॥ १० ॥

रघुपतिरूप पौर्णिमेच्या चंद्रास अवलोकन करून
अयोध्यारूप सागरास जणुंकाय आनंदाची भरतीच
येऊन तो खवळला, आणि स्त्रियांनीं प्रचंड लाटां-
प्रमाणें स्वागतस्वांगींनीं वातावरण मुखरित करून
सोडलें.

चौ०-इहाँ भानु-कुल-कमल-दिवा-कर ।
 कपिन्ह देखावत नगर मनोहर ।
 सुनु कपीस अंगद लंकेसा ।
 पावन पुरी रुचिर यह देसा ।
 जद्यपि सब बैकुंठ बखाना ।
 वेद-पुरान-विदित जग जाना ।
 अवध सरिस प्रिय मोहि न सोऊ ।
 यह प्रसंग जानइ कोउ कोऊ ।

इकडे सूर्यकुलरूपी कमलास विकसविणारे सूर्य श्रीरामचंद्र वानरमंडळीस ती रमणीय नगरी दाखवूं लागले. ते म्हणाले-हे सुग्रीवअंगदविभीषण हो, ध्यानांत घ्या. एक तर हा प्रदेशच फार रमणीय-त्यांतून अयोध्यानगरी तर अत्यंतच पवित्र. जरी सर्वत्र बैकुंठाची महती गाइली जाते-आणि ही गोष्ट वेद, पुराण आणि जग यांनाहि संमतच आहे-तरदेखील तो लोक अयोध्येप्रमाणें मला प्रिय नाही. ह्या गोष्टीचें खरें रहस्य जाणणारे मात्र अवचटच.

जनमभूमि मम पुरी सुहावनि ।
 उत्तर दिसि बह सरजू पावनि ।
 जा मज्जन ते बिनिहि प्रयासा ।
 मम समीप पावाहि नर बासा ।
 अतिप्रिय मोहि इहाँ के बासी ।
 मम धामदा पुरी सुखरासी ।
 हरषे सब कपि सुनि प्रभुवानी ।
 धन्य अवध जो राम बखानी ।

ही सुंदर अयोध्या म्हणजे माझी जन्मभूमि. इच्या उत्तरेस ही पवित्र शरयू वहात आहे. हिच्या स्नानानें मनुष्यमात्रास माझी समीपता मुक्ति अनायासे प्राप्त होत असते. हिच्यांत वास करणारे मला अत्यंत प्रिय वाटतात. ही पुरी सुखाची राशी आणि माझ्या पदाची दात्री होय. प्रभूचें तें भाषण ऐकून सर्व कपीस महदानंद लोटला. (कवि म्हणतात) हे अयोध्ये ! ज्या अर्थी प्रत्यक्ष श्रीरामचंद्र स्वमुखानें तुझें वर्णन करितात त्या अर्थी तूं धन्य आहेस.

दो०-आवत देखि लोग सब कृपासिंधु
 भगवान । नगर निकट प्रभु प्रेरु उत-
 रेउ भूमि विमान ॥ ११ ॥

प्रभु कृपासागर भगवंतांनीं सर्व मंडळी सामोरा घेतेशी पाहून नगराजवळ येतांच विमानास आशा केली, आणि तें पृथ्वीवर उतरलें.

दो०-उतरि कहेउ प्रभु पुष्पकहि तुम्ह
 कुवेर पहि जाहु । प्रेरित राम चलेउ
 सो हरष विरहु अति ताहु ॥ १२ ॥

प्रभूहि उतरले आणि त्यांनीं पुष्पकविमानास, 'तूं कुवेराकडे जा' म्हणून आज्ञा केली, तेव्हां तें रामाशें चालतें झालें. त्याला जाते वेळीं हर्ष तर झालाच पण विरह मात्र अत्यंत जाणवला.

चौ०-आये भरत संग सब लोग ।
 कृततन श्री-रघु-वीर-वियोगा ।
 वामदेव वसिष्ठ मुनिनाथक ।
 देखे प्रभु महि धरि धनु सायक ।
 धाइ धरे गुरु-चरन-सरोरुह ।
 अनुजसहित अति-पुलक-तनोरुह ।
 भेटि कुसल वृझी मुनिराया ।
 हमरे कुसल तुहारिहि दायी ।

सर्व मंडळीस घेऊन भरतहि येऊन पोहोचला. श्रीरघुवीरांच्या वियोगामुळें सर्वच क्षीण झाले होते. वसिष्ठवामदेवादि मुनीश्वरांना समोर पाहून प्रभूंनीं धनुर्बाण खाली टाकले आणि अत्यंत पुलकित देहानें लक्ष्मणासह धांवत जाऊन गुरुचरणकमलांस मिठी मारली. मुनिवरांनीं भेटून कुशल विचारलें असतां प्रभु म्हणाले-आपली कृपा आहे तर आमचें कुशलच असणार.

सकल द्विजन्ह मिलि नायउ माथा ।
 धरम-धुरंधर रघु-कुल-नाथा ।
 गहे भरत पुनि प्रभु-पद-पंक-ज ।
 नमत जिन्हहि सुर मुनि संकर अज ।
 परे भूमि नहि उठत उठाये ।
 बर करि कृपासिंधु उर लाये ।
 स्यामलगात रोम भये ठाढे ।
 नव-राजीव-नयन जल बाढे ।

नंतर धर्मधुरंधर रघुश्रेष्ठानें सर्व ब्रह्मकुलास वंदन केलें. नंतर देव, मुनि, शंकर, ब्रह्मदेव हे देखील ज्यांना वंदन करतात तीं प्रभूंची चरणकमलें भरतानें घट धरिली. त्यानें जमिनीवर लोट मारला. राम उठवीत तरी तो उठेना. दयासागरांनीं अखेरि

१ 'जननी जन्मभूमि च स्वर्गादपि गरीयसी' हें सुभाषित कवीनें किती मजेदारीनें राममुखांतून वदविलें आहे ।

त्यास बळजबरीने उचलून हृदयाशी कवटाळिले.
भरतभेटीने प्रभूच्या त्या श्यामल शरीरावरील रोम तड
उभे राहिले आणि नवकमलनयनातून अश्रुधारा
सारखी वाहू लागली.

छंद-राजीवलोचन स्रवत जल तन ललित
पुलकावलि बनी । अतिप्रेम हृदय
लगाइ अनुजहिं मिले प्रभु त्रि-भुवन-
धनी । प्रभु मिलत अनुजहिं सोह मो
पहिं जाति नहिं उपमा कही । जनु
प्रेम अरु सिंगार तनु धरि मिले वर
सुखमा लही ॥ २ ॥

(कवि म्हणतात) प्रभूच्या कमलनेत्रांतून अश्रुधारा
चाललेल्या आहेत, त्यांच्या सुंदर शरीरावर रोमांच-
वंकि थरारली आहे, त्रिभुवनस्वामी श्रीरामचंद्र
भरतास अत्यंत प्रेमाने उराशी धरून कवटाळीत
आहेत, अशा त्या रामभरतभेटीस समर्पक अशी
उपमा निदान मला तरी, सुचत नाही. जणुकाय प्रेम
आणि शृंगार हे दोन रसच मूर्तिमान भेटत आहेत
अशी अलौकिक शोभा त्या प्रसंगी प्रकट झाली.

छंद-बूझत कृपानिधि कुसल भरतहिं
बचन बेगि न आवई । सुनु सिवा सो
सुख बचनमन ते भिन्न जान जो
पावई ॥ अब कुसल कोसलनाथ आरत
जानि जन दरसन दियो । बूझत विरह-
वारीस कृपानिधान मोहि कर गहि
लियो ॥ ३ ॥

कृपार्णवांच्या कुशल प्रश्नास भरताकडून लवकर
उत्तर येईना. (शंकर म्हणतात—) हे पार्वति ! तें
सुख वाणीस आणि मनासहि अगोचर आहे. तें एक
अनुभवीच जाणे. (भरताने बऱ्याच वेळाने उत्तर
दिले की) मला आर्त जाणून कोसलेश्वरांनी दर्शन
दिले. विरहसागरांत मी अगदी बुडण्याच्या बेतांत
असतांच दयानिधींनी मला हात देऊन वर ओढले.
आतां मी खरा कुशल झालों.

दो०-पुनि प्रभु हरषित सत्रुहन भेटे हृदय
लगाइ । लल्लिमनु भरत मिले तब परम
प्रेम दोउ भाई ॥ १३ ॥

१ या शब्दचित्रांतले कवींचे लाघव फार प्रेक्षणीय आहे.

नंतर प्रभु शत्रुघ्नास आनंदाने हृदयाशी कवटाळून
भेटले. नंतर भरत आणि लक्ष्मण हे दोघे बंधु अत्यंत
प्रेमाने भेटू लागले.

चौ०-भरतानुज लल्लिमन पुनि भेटे ।
दुसह विरहसंभव दुख मेते ।
सीताचरन भरत सिरु नावा ।
अनुजसमेत परमसुख पावा ।

नंतर लक्ष्मणशत्रुघ्न भेटले आणि त्यांनी आपले
विरहदुःख खणून काढले. भरतशत्रुघ्न जानकीच्या
चरणांस वंदन करून अत्यंत सुखी झाले.

प्रभु विलोकि हरषे पुरवासी ।
जनित वियोग विपति सव नासी ।
प्रेमातुर सब लोग निहारी ।
कौतुक कीन्ह कृपाल खरारी ।

प्रभूच्या दर्शनाने पुरजनांस हर्ष झाला व त्यांच्या
वियोगजन्य विपत्तीचा अंत झाला. सर्व प्रजा प्रेमातुर
पाहून दयाघन खरारिपूनी एक सहज चमत्कार करून
दाखविला.

अमित रूप प्रगटे तेहि काला ।
जथाजोग मिले सबहिं कृपाला ।
कृपादृष्टि रघुवीर बिलोकी ।
किये सकल नर नारि विसोकी ।
छन मह सबहिं मिले भगवाना ।
उमा मरम यह काहु न जाना ।

त्या समयास दयाघन असंख्य रूपांनी प्रकट झाले
आणि सर्वांशीच यथोचित रीतीने भेटले. रघुवीरांनी
कृपादृष्टीने अवलोकन करून सर्व नरनारींना शोक-
मुक्त केले. भगवंतांनी सर्वांना एकाच क्षणांत भेटी
दिल्या. (शंकर म्हणतात) पार्वति ! तें मर्म मात्र
कोणाच्याहि ध्यानांत आले नाही.

एहि विधि सबहिं सुखी करि रामा ।
आगे चले सील-गुन-धामा ।
कौसल्यादि मातु सब धाई ।
निरखि बच्छ जनु धेनु लवाई ।

ह्याप्रमाणे सर्वांचा संतोष करून शीलगुणनिधान
श्रीरामचंद्र पुढे चालू लागले. सवत्स धेनू वत्सास
पाहून जशा धांव घेतात तशा कौसल्यादि सर्व माता
लगवगिने आल्या.

छंद-जनु धेनु बालक बच्छ ताजि गृह
चरन बन परबस गई । दिनअंत पुरु
रुख स्रवत थन हुंकार करि धावत
भई ॥ अतिप्रेम प्रभु सब मातु भेंटि
बचन मृदु बहु विधि कहे । गइ विषम
विपाति वियोगभव तिन्ह हरष सुख
अगिनित लहे ॥ ४ ॥

तेहां तान्हा पाडसांस गोठ्यांत सोडून गुरा-
ख्याच्या तावडींत रानांत चरण्यासाठी गेलेल्या गाई,
दिवस मावळतांच गांवाकडे तोंड करून पान्हा फुटून
हंबरडा फोडीत धावत आहेत असें वाटलें. सर्व माता
प्रभूस अत्यंत प्रेमानें भेटल्या. त्यांची लडिवाळ
भाषणें झाली. वियोगजनित दारुण दुःखाचा अंत
झाला आणि हर्ष व सुख यांनाहि अंत राहिला
नाही.

दो०-भेँटेउ तनय सुमित्रा राम-चरन-रति
जानि । रामहिँ मिलत कैकई हृदय
बहुत सकुचानि ॥ १४ ॥

लक्ष्मणास रामचरणांचा भक्त जाणून सुमित्रा
भेटली. रामास भेटतांना कैकेयी मात्र मनांत फारच
ओशाळली.

दो०-लछिमन सब मातन्ह मिलि हरषे
आसिष पाइ । कैकई कहँ पुनि पुनि
मिले मन कर छोभ न जाइ ॥ १५ ॥

सर्व मातांस भेटून व त्यांचे आशीर्वाद घेऊन
लक्ष्मण हर्षित झाला. तो कैकेयीस अनेकवार भेटला
तरीदेखील त्याच्या मनांतली अडी साफ निघेना.

चौ०-सासुन्ह सबन्ह मिली बैदेही ।
चरनन्हि लागि हरष अति तेही ।
देहिँ असीस वृझि कुसलाता ।
होहु अचल तुझार अहिवाता ।

जानकार्ने सर्व सास्वांस भेटून वंदन केलें. त्यांनीं
अत्यानंदानें तीस 'अखंड सौभाग्यवती भव' असा
आशीर्वाद देऊन कुशल विचारिलें.

१ या 'जानि' शब्दांत चमत्कारिक रहस्य कवीनें
भरलें आहे. तें आमच्या 'मानसहंसा'तून पाहून घ्यावें.
(भूमिका-परिचय-सुमिता).

सब रघु-पति-मुख-कमल बिलोकहिँ ।
मंगल जानिनयन जल रोकहिँ ।
कनकथार आरती उतारहिँ ।
बार बार प्रभुगात निहारहिँ ।
नाना भाँति निछावरि करहीँ ।
परमानंद हरष उर भरहीँ ।

सर्व राजमाता रामचंद्राच्या मुखकमलाकडे न्याहाळून
लागल्या. तो मंगलप्रसंग जाणून त्यांनीं आपले अश्रू
डोळ्यांतच थोपून धरिले. त्या सुवर्णभावांतून आरती
ओवाळीत आणि वरचेवर प्रभूंचा देह न्याहाळीत.
त्या अति उल्हासानें अनेक वस्तू रामावरून ओवाळून
टाकीत. परमानंदानें त्यांचीं हृदयें शिकोतार भरलीं.

कौसल्या पुनि पुनि रघुवीरहिँ ।
चितवति कृपासिंधु रनधीरहिँ
हृदय विचारति वारहिँ वारा ।
कवन भाँति लंकापति मारा ।
अतिसुकुमार जुगल मेरे वारे ।
निसिचर सुभट महाबल भारे ।

कौसल्या दयार्णव रणधीर रघुवीरांकडे वरचेवर
न्याहाळून पाही आणि फिरफिरून तिच्या मनांत हाच
विचार घोळूं लागे कीं, ह्यांनीं लंकापतीला कसे मारलें
असावें ? कोठें हीं चिमणीं गोजिरीं माझीं दोन बाळें,
आणि कोठें मेली ती त्या टोळभैरव आग्या वेताळांची
घाड !

दो०-लछिमन अरु सीतासहित प्रभुहिँ
बिलोकति मात । परमानंद-मगन-मन
पुनि पुनि पुलकितगात ॥ १६ ॥

राजमाता सीतालक्ष्मणांसह प्रभूस अवलोकन
करीत असतां अत्यानंदांत निमग्न होऊन गेल्या आणि
त्यांचे शरीरावर वारंवार रोमांच गर्दी करूं लागले.

चौ०-लंकापति कपास नल नीला ।
जामवंत अंगद सुभसीला ।
हनुमदादि सब वानरबीरा ।
धरे मनोहर मनुजसरीरा ।

बिभीषण, सुग्रीव, नल, नील, जांबवंत, अंगद,
हनुमंत इत्यादि सर्व सच्छील वानरवीरांनीं मनोहर
मनुष्यदेह धारण केले.

भरत-सनेह-सील-व्रत-नेमा ।
सादर सब वरनहिँ अतिप्रेमा ।

देखि नगरवासिन्ह कै रीती ।

सकल सराहाहिँ प्रभु-पद-प्रीती ।

सर्व मंडळी भरताचें प्रेम, शील, व्रत, नियम, इत्यादिकांचें अत्यंत प्रेमादरानें वर्णन करूं लागली. नगरवासी जनांची रीति आणि त्यांचे रामचरणी असलेली प्रीति पाहून सर्वजण त्यांची तारीफ करूं लागले.

पुनि रघुपाति सब सखा बोलाये ।

मुनिपद लागहु सकल सिखाये ।

गुरु वसिष्ठ कुलपूज्य हमारे ।

इन्ह की कृपा दनुज रन मारे ।

नंतर रघुपतींनीं सर्व मित्रांना बोलाविलें आणि त्या सर्वांस मुनिपदी वंदन करण्यास सांगितलें. (त्यांस राम म्हणाले—) हेच आमचे परमपूज्य कुलगुरु वसिष्ठ. ह्यांच्याच कृपेनें युद्धांत राक्षसांचा निःपात होऊं शकला.

ए सब सखा सुनहु मुनि मेरे ।

भये समरसागर कहूँ बेरे ।

मम हित लागि जनम इन्ह हारे ।

भरतहुँ तेँ मोहि अधिक पियारे ।

सुनि प्रभुवचन मगन सब भये ।

निमिष निमिष उपजत सुख नये ।

(राम वसिष्ठांना म्हणाले—) हे मुने ! ऐका. हे सर्व माझे मित्र होत. युद्धरूपी समुद्रांत हेच मला जहाजाप्रमाणें उपयोगी पडले. केवळ माझ्या हितासाठीं म्हणून हे आपल्या जीवांवर देखील उदार झाले. मला हे भरतापेक्षां देखील जास्त प्रिय वाटतात. प्रभूंचें तें भाषण ऐकून सर्वजण आनंदांत झूब झाले. त्यांस क्षणोक्षणीं प्रेमाच्या लाटांवर लाटा उचंबळून येत.

दो०—कौसल्या के चरनन्हि पुनि तिन्ह

नायेउ माथ । आसिश दीन्ही हरषि

तुह्य प्रिय मम जिमि रघुनाथ ॥ १७ ॥

नंतर त्यांनीं कौसल्येच्या चरणांस वंदन केलें. तेव्हां ती त्यांस आनंदांनं आशीर्वाद देऊन म्हणाली, मला माझा राम आणि तुम्ही अगदीं एक आहांत.

दो०—सुमनवृष्टि नभ संकुल भवन चले

सुखकंद । चढी अटारिन्ह देखहि

नगर नारि-वर-बुंद ॥ १८ ॥

सुखकंद श्रीरामचंद्र राजवाड्याकडे जाण्यास निघाले असतां आकाशांतून विपुल पुष्पवृष्टि होऊं लागली. स्त्रियांचे थवेच्या थवे उंच माड्यांवरून रामास पाहूं लागले.

चौ०—कंचनकलस विचित्र सँवारे ।

सबहिँ धरे सजि निज निज द्वारे ।

बंदनवार पताका केतू ।

सबन्हि बनाये मंगलहेतू ।

बीथी सकल सुगंध सिँचाई ।

गजमानि राचि बहु चौक पुराई ।

नाना भौँति सुमंगल साजे ।

हरषि नगर निसान बहु बाजे ।

चित्रविचित्र सुवर्णकलश सिद्ध करून सर्वांनीं आपापल्या द्वारभागीं खवसूरतीनें ठेवले. मंगलद्योतक पताका, तोरणें व निशाणें सर्वांनीं उभारलीं. सर्व रस्त्यांतून सुगंधित सडे शिंपडण्यांत आले. मोत्यांचीं अनेक ग्रहदेवतापीठें तयार करण्यांत आलीं. तो मंगल समारंभ शहरांत सुशोभित करण्यांत आला. शहर आनंदगजारानें गजवजून गेलें.

जहूँ तहूँ नारि निळावरि करहीँ ।

देहिँ असीस हरष उर भरहीँ ।

कंचनथार आरती नाना ।

जुवती सजे कराहिँ सुभ गाना ।

करहिँ आरती आरतिहर कै ।

रघु-कुल-कमल-विपिन-दिन-कर कै ।

ठिकठिकाणीं स्त्रिया अनेक वस्तू प्रभूवरून ओवाळून टाकीत आणि हर्षभरित अंतःकरणानें आशीर्वाद देत. सुवर्णतवकांतून पुष्कळच आरत्या फिरल्या. स्त्रीसमाजांत मंगलगीतें सुरू झालीं. रघुकुलकमल-वनाला सूर्याप्रमाणें असलेल्या त्या दुःखवि मोचक श्रीरामचंद्रास नीराजनें झालीं.

पुरसोभा संपति कल्याना ।

निगम सेष सारदा बखाना ।

तेउ यह चरित देखि ठगि रहहीँ ।

उमा तासु गुन नर किमि कहहीँ ।

(शिव सांगतात) अयोध्येची शोभा, संपत्ति आणि सुख यांचें वर्णन वेदांनीं, शेषानें, व सरस्वतीनेंहि केलेलें आहे. परंतु, हे पार्वति ! त्या वेळच्या अयोध्येच्या देखाव्यानें त्यांनाहि भुरळ पाडली. मग मनुष्याकडून त्याचें वर्णन व्हायचेंच कसें ?

दो०—नारि कुमुदिनी अवध सर रघु-पाति-
विरह दिनेस । अस्त भये विगसत
भई^० निराखि राम राकेस ॥ १९ ॥

अयोध्यारूप सरोवरांतील स्त्रीरूप कमलिनी राम-
विरहरूप सूर्य अस्तंगत झाल्यानंतर रामरूप चंद्रास
पाहून प्रकुलित झाल्या.

दो०—होहिं सगुन सुभ विविध विधि
बाजहिं गगन निसान । पुर-नर-नारि
सनाथ करि भवन चले भगवान ॥ २० ॥

अनेक प्रकारचे शुभशकुन होत आहेत, स्वर्गांत
वाद्य-घोष चालला आहे, सुखसोहळे सुरू आहेत,
अशा थाटांत पुरवासी स्त्रीपुरुषांस सनाथ करीत
भगवान् मंदिरप्रवेश करिते झाले.

चौ०—प्रभु जानी कैकई लजानी ।
प्रथम तासु गृह गये भवानी ।
ताहि प्रबोध बहुत सुख दीन्हा ।
पुनि निज भवन गवन हरि किन्हा ।
कृपासिंधु जब मंदिर गये ।
पुर-नरनारि सुखी सब भये ।

(शंकर म्हणतात—) पार्वति, कैकेयी लज्जेनें
माखली होती. म्हणून प्रभू प्रथम तिच्याच मंदिरांत
गेले, व तिचें अनेक प्रकारें सांत्वन करून त्यांनीं
तीस प्रसन्न केलें. नंतर प्रभू आपल्या महालांत आले.
कृपासागर मंदिरांत पोचतांच सर्व प्रजा सुखी झाली.

गुरु बसिष्ठ द्विज लिये बोलाई ।
आज सुघरी सुदिन सुभदाई ।
सब द्विज देहु हरषि अनुसासन ।
रामचंद्र बैठाहिं सिंहासन ।

इकडे ब्राह्मणांस बोलावून गुरु वसिष्ठ त्यांना
म्हणाले—आजचाच शुभदायक सुदिन आणि सुसुहूर्त
आहे. आपण सर्व ब्राह्मणांनीं आनंदानें आज्ञा
द्यावी म्हणजे राम सिंहासनारूढ होतील.

मुनि बसिष्ठ के बचन सुहाये ।
सुनत सकल बिप्रन्ह अति भाये ।
कहाहिं बचन मृदु बिप्र अनेका ।
जगअभिराम रामअभिषेका ।
अब मुनिबर बिलंबु नहिं कीजै ।
महाराज कहूँ तिलक करीजै ।

मुनि वसिष्ठांचें तें समयोचित भाषण सर्व ब्राह्म-
णांस पूर्ण मान्य झालें. अनेक विप्र जिह्वाळ्यानें
म्हणाले कीं, श्रीरामचंद्राचा राज्याभिषेक हेंच जग-
ताचें इष्ट होय. आतां मात्र, मुनिश्रेष्ठ ! विलंब न
करतां महाराजांना अभिषेक करण्यांत यावा.

दो०—तव मुनि कहेउ सुमंत्र सन सुनत
चलेउ हरषाई । रथ अनेक बहु वाजि
गज तुरत सँवारेउ जाई ॥ २१ ॥
जहँ तहँ धावन पठई पुनि मंगल द्रव्य
मँगाई । हरष समेत वसिष्ठपद पुनि
सिरु नायेउ आई ॥ २२ ॥

तेव्हां वसिष्ठांनीं सुमंताला आज्ञा केली. ती ऐक-
तांच तो मोठ्या हर्षानें निघाला व त्यानें लागलीच
अनेक अश्व, गज, रथ, सज्ज, केले, आणि चोर्हीकडे
जासूद रवाना करून मंगलद्रव्यें मागाविली. नंतर परत
येऊन त्यानें गुरुजींस आनंदानें प्रणाम केला.

चौ०—अवधपुरी अतिरुचिर वनाई ।
देवन्ह सुमनवृष्टि झरि लाई ।

अयोध्येचा थाट अत्यंत अपूर्व होता. देवांनीं तर
पुष्पांची संततधारच धरली.

राम कहा सेवकन्ह बोलाई ।
प्रथम सखन्ह अन्हवावहु जाई ।
सुनत बचन जहँ तहँ जन धाये ।
सुग्रीवादि तुरत अन्हवाये ।

रामचंद्रांनीं सेवकास बोलावून आज्ञा केली कीं,
'तुम्ही जा, आणि आर्धी आमच्या मित्र पाहुण्यांना
अभ्यंग घाला'. ती आज्ञा होतांच सेवकजनांनीं लाग-
लीच धांवपळ करून सुग्रीवादिकांना स्नानें घातली.

पुनि करुनानिधि भरत हँकारे ।
निज कर राम जटा निरुवारे ।
अन्हवाये प्रभु तीनिउँ भाई ।
भगतबछल कृपाल रघुराई ।
भरतभाग्य प्रभु-कोमल-ताई ।
सेष कोटि सत सकहिं न गाई ।

नंतर करुणानिधींनीं भरतास बोलावून त्याचा
जटाभार स्वहातानें उगविला. भक्तवत्सल दयाळ रघु-
नाथ प्रभूंनीं तिघाहि बंधूंना न्हाऊं घातलें. भरताचें
भाग्य आणि प्रभूचें सौहार्द कोटिशत शेषांच्याहि
वाचेच्या पार आहे.

पुनि निज जटा राम विवराये ।
गुरु अनुसासन माँगी नहाये ।
करि मज्जन प्रभु भूषण साजे ।
अंग अनंग कोटि छवि लाजे ।

नंतर गुरुमहाराजांची आज्ञा घेऊन श्रीरामचंद्रांनी आपला जटाभार उगवून घेतला, आणि स्नान करून त्यांनी अलंकार लेवले. तेव्हां त्यांच्या अंगकांती-समोर कोटिशः मदन लब्धित होत.

दो०-सासुन्ह सादर जानकिहि मज्जन
तुरत कराइ । दिव्य वसन वर भूषण
अंग अंग सजे बनाइ ॥ २३ ॥

इकडे जानकीस तिच्या सास्वांनी लागलीच मोठ्या लडवाळानें न्हाऊं घातलें आणि तीस दिव्य वस्त्रें लेववून, तिच्या सर्वांगांवर भूषणें घाळून, तिचा उत्तम प्रकारें शृंगार केला.

दो०-राम-वाम-दिसि सोभित रमारूप
गुनखानि । देखि मातु सब हरपीं
जनम सुफल निज जानि ॥ २४ ॥

गुणखनी साक्षात् लक्ष्मी अशी ती जानकी श्रीराम-चंद्राच्या वामभागी विराजित झालेली अवलोकन करून सर्व माता हर्षित होत्या त्या आपलें जीवितसाफल्य मानूं लागल्या.

दो०-सुनु खगेस तेहि अवसर ब्रह्मा सिव
मुनि बृंद । चढि विमान आये सब
सुर देखन सुखकंद ॥ २५ ॥

हे गरुडा ! ऐक. त्या प्रसंगी ब्रह्मदेव, शिव, मुनि-वृंद आणि सर्व देव विमानांत वसून त्या सुखकंदाच्या दर्शनासाठीं जमले.

चौ०-प्रभु बिलोक मुनिमन अनुरागा ।

तुरत दिव्य सिंहासन माँगा ।

रविसम तेज सो वरनि न जाई ।

बैठे राम द्विजन्ह सिरु नाई ।

प्रभूंचें दर्शन होतांच वसिष्ठांचें मन प्रेमपूर्ण झालें. तत्काल त्यांनी दिव्य सिंहासन मागविलें. त्याचें सूर्यप्रमाणें दैदीप्यमान तेज अवर्णनीय होतें. ब्रह्म-वृंदांस वंदन करून श्रीसीतारामचंद्र त्यावर आरूढ झाले.

जनक-सुता-समेत रघुराई ।

पेखि प्रहरषे मुनिसमुदाई ।

बेदमंत्र तब द्विजन्ह उचारे ।

नभ सुर मुनि जय जयति पुकारे ।

जानकीसहित रघुपतीस अवलोकन करून मुनि-मंडळीस परमसंतोष झाला. नंतर द्विजांनी वेदमंत्रोच्चार आरंभला आणि स्वर्गस्थ देव आणि मुनि जयध्वनि करूं लागले.

प्रथम तिलक वसिष्ठ मुनि कीन्हा ।

पुनि सब विप्रन्ह आयसु दीन्हा ।

सुत बिलोकि हरपीं महतारी ।

वार वार आरती उतारी ।

वसिष्ठ मुनींनी अभिषेकास प्रारंभ केला व नंतर सर्व ब्रह्मवृंदांना आज्ञा दिली. पुत्रांस अवलोकन करून वृद्ध कौसल्येस आनंदाचें भरतें आलें आणि ती वरचेवर त्यास ओवाळूं लागली.

विप्रन्ह दान विविध विधि दीन्हे ।

जाचक सकल अजाचक कीन्हे ।

सिंहासन पर त्रि-भुवन-साईं ।

देखि सुरन्ह दुंदभी वजाई ।

ब्राह्मणांस नानाप्रकारचीं दानें वाटण्यांत आलीं. सर्व याचकवर्ग दारिद्र्यमुक्त झाला. त्रैलोक्यस्वामी सिंहासनारूढ झालेले पाहून देवांनीं दुंदुभी छेडले.

छंद-नभ दुंदुभी वाजहिं विपुल गंधर्व
किन्नर गावहीं । नाचहिं अपछराबृंद
परमानंद सुर मुनिं पावहीं । भरतादि
अनुज विभीषणांगद हनुमदादि समेत
ते । गहे छत्र चामर व्यजन धनु असि
चर्म सक्ति विराजते ॥ ५ ॥

स्वर्गांत दुंदुभी इत्यादि अनेक वाद्यांचा गजर होऊं लागला. गंधर्व-किन्नर गाऊं लागले. अप्सरागण नृत्य करूं लागला. देव आणि मुनी परमानंदनिमग्न झाले. भरतादि वंधु, विभीषणअंगदहनुमंतादिकांसहित छत्र, चामर, व्यजन, धनुष्य, खड्ग, ढाल, शक्ति इत्यादि राजचिन्हें हातांत घेऊन उभे राहिले.

छंद-श्रीसहित दिन-कर-वंस-भूषण काम
बहु छवि सोहई । नव-अंबु-धर-वर-
गात अंबर पीत मुनिमन मोहई ॥
मुकुटांगदादि विचित्र भूषण अंग अंगन्हि
प्रातें सजे । अंभोजनयन विसाल उर
भुज धन्य नर निरखंत जे ॥ ६ ॥

श्राजानकीसहित सूर्यकुलभूषण प्रमूंची कांति अनेक मदनांच्या कांतीप्रमाणें तळपू लागली. त्यांचा नवमेघाप्रमाणें रमणीय देह आणि पीत वस्त्र सुनी-च्याहि मनाला भुरळ घालू लागले. मुकुट-अंगदादि नानातऱ्हांचीं भूषणें अंगोअंगी शोभत होतीं. अशा त्या कमलनेत्र, विशालवक्ष, आजानुवाहूस पाहणारेच खरे नेकनर्शाव होत !

दो०-वह सोभा समाज सुख कहत न
बनइ खगेस । बरनइ सारद सेप सुति
सो रस जान महेस ॥ २६ ॥

गरुडा! नाहीं रे बाबा ती शोभा, तो समाज, आणि तें सुख सांगणें शक्य. वेद, शेष आणि शारदा भलेहि तें वानोत, परंतु तो रस खराखुरा जाणणारा तो एक मात्र महेशच.

दो०-भिन्न भिन्न अस्तुति करि गये सुर निज
निज धाम । बंदिषे धरि वेद तव
आये जहँ श्रीराम ॥ २७ ॥

आपापल्या परींनीं स्तुति करून देव स्वस्थानीं चालते झाले. नंतर वेद बंदिवानांचें रूप घेऊन श्रीरामचंद्राकडे आले.

दो०-प्रभु सर्वज्ञ कीन्ह अति आदर कृपा-
निधान । लखेउ न काहू मरम कळु
लगे करन गुनगान ॥ २८ ॥

कृपानिधान सर्वज्ञ प्रमूंनीं त्यांचें योग्य आदरा-तिथ्य केलें तरीहि पण खरें वर्म कोणाच्याही लक्षांत आलें नाहीं. त्यांनीं प्रभूचे गुणानुवाद आरंभिले.

छंद-जय सगुन निर्गुनरूप रूपअनूप भूप-
सिरोमने । दसकंधरादि प्रचंड निसिचर
प्रबल खल भुजबल हने ॥ अवतार
नर संसारभार बिभांजि दारुनदुख दहे ।
जय प्रनतपाल दयाल प्रभु संजुक्तसक्ति
नमामहे ॥ ७ ॥

हे सगुणा, निर्गुनरूपा, अद्वितीयछंदरा, सामंत-चक्रचूडामणे, आपला विजय असो. रावणप्रभृति प्रचंड, प्रबल व दुष्ट राक्षस आपण भुजबलेंकरून संहारलेत. आपल्या ह्या मनुष्यावतारामुळें संसारभार भग्न होऊन दारुण दुःखाचें निर्दाळण झालें आहे. हे

प्रणतवत्सल दयालो, आपला विजय असो. शाक्तिसह-वर्तमान प्रभूस आम्ही वंदन करतो.

छंद-तव विषम मायावस सुरासर नाग
नर अग जग हरे । भवपंथ भ्रमत
अमित दिवस निसि काल कर्म गुनन्हि
भरे ॥ जे नाथ करि करुना विलोके
त्रिविध दुख ते निर्वहे । भव-खेद-
छेदन-दच्छ हम कहँ रच्छ राम नमाम-
हे ॥ ८ ॥

हे श्रीहरे! आपल्या दुर्जेय मायेनें बद्ध केल्या-कारणानें सुर, असुर, देव, नाग, नर प्रभृति स्थावर-जंगमात्मक विश्वाचें संसारयात्रेंत अपरंपार भ्रमण चाललें आहे. अहर्निश काल, कर्म आणि गुण यांतच तें गुरफटलें आहे. ज्यांचेकडे आपण कृपा-पूर्वक अवलोकन करतां त्यांचेच त्रिविध ताप निरस्त होतात. हे भवभयविभंजनदक्ष रामा! आमचें रक्षण करावें. आम्ही शरणागत आहोंत.

छंद-जे ज्ञान-मान-विमत्त तव भवहरानि
भगति न आदरी । ते पाइ सुर-दुर्लभ-
पदादपि परत हम देखत हरी ॥
विस्वास करि सब आस परिहरि दास
तव जे होइ रहे । जपि नाम तव विनु
स्रम तरहि भवनाथ सोइ स्मरामहे ॥ ९ ॥

हे हरे! ज्ञानाच्या अहंकारानें उन्मत्त होऊन ज्यांनीं संसाराचें उन्मळून करणाऱ्या अशा आपल्या भक्तीचा आदर केला नाहीं ते देवांसहि दुर्लभ अशी गति पावून तेथून देखील भ्रष्ट होताहेत हें आम्हीच पहात आलों आहोंत; आणि केवळ आपणांवरच भ्रंवसा टाकून आणि सर्व आशेचा त्याग करून जे आपलेच दास बनून आपल्या नामाचा जप करीत राहतात ते, हे नाथ! कष्टावांचून संसारापासून मुक्त होतात हेंहि आम्ही जाणीतच आहोंत.

छंद-जे चरन सिव अज पूज्य रज सुभ
परसि मुनिपतिनी तरी । नखनिर्गता
मुनिबंदिता त्रै-लोक्य-पावनि सुरसरी ।
ध्वज-कुलिस-अंकुस-कंज-युत बन फिरत
कंटकफिन लहे । पद-कंज-द्वंद मुकुंद
राम रमेस नित्य भजामहे ॥ १० ॥

ध्यांच्या शंकरब्रह्मदेववन्दित अशा शुभ पदरजः-
स्पर्शाने अहिला उद्धरली, ध्यांच्या पदनस्वापासून
मुनिवन्दित त्रैलोक्यपावनी अशी भागीरथी निर्माण
झाली, जे चरण ध्वज, वज्र, अकुंश, कमल यांनी
चिन्हित आहेत व ध्यांवर वनांत संचार करीत
असतांना काठ्यांचे वण वटले आहेत, अशा त्या
चरणकमलयुगुलांचें, हे मुकुंदा रामा लक्ष्मीपते !
आम्हांस नित्य भजन घडो.

छंद-अव्यक्त-मूल-मनादि तरु त्वच चारि
निगमागम भने । षट् कंध साखा
पंचवीस अनेक पर्न सुमन घने ॥ फल
जुगल विधि कटु मधुर बेलि अकेलि
जेहि आसित रहे । पल्लवत फूलत नव
ललित संसारविटप नमामहे ॥ ११ ॥

हे प्रभो, मनोहर संसारवृक्षरूपी तुला मी वंदन
करतो. ह्या विश्ववृक्षाचें मूल अव्यक्त आहे. (यालाच
सांख्यशास्त्रांत पुरुष ही संज्ञा आहे.) ह्या वृक्षाचा
विस्तार अनादि आहे. (हिलाच प्रधान अगर प्रकृति
म्हणतात.) ह्या वृक्षाच्या त्वचा (महत्त्व व सात्विक,
राजस, तामस, असे तीन अहंकार मिळून) चार
आहेत. त्यास (तीन गुण, काल, जीव आणि कर्म
मिळून) सहा प्रधान शाखा आहेत. (मन, बुद्धि,
चित्त, अहंकार हे अंतःकरणचतुष्टय; पृथ्वी, आप,
तेज, वायु, आकाश ही पंचमहाभूतें; शब्द, रूप, रस,
गंध स्पर्श ही ज्ञानेंद्रियें; कर्ण, त्वचा, नेत्र, जिह्वा
आणि घ्राण, ही पंच कर्मेन्द्रियें; आणि हात, पाय,
शिख, गुद, आणि वाणी, व एक जीव मिळून)
पंचवीस उपशाखा त्यास आहेत. त्या वृक्षास (स्वेदज,
अंडज, जारज आणि उद्भिज असे अनेक जीवरूपी)
अनेक पर्णे असून (वासनारूप) अनेक पुष्पेहि
(उच्च लोक) आहेत. त्यास दोन प्रकारची (पाप-
पुण्यानुसार) एक मधुर आणि एक कटु अशी फळे
येतात. त्या वृक्षाच्या आश्रयानें (अहंमत्वात्मक
अविद्यारूप) एकच बेली राहते व तीस नित्य नवीन
पानें व फुलें (जीवांचें पुनरुज्जीवन आणि वासना-
परंपरा ह्यांची घडामोड या रूपानें) येतच असतात,
असे वेदशास्त्रें म्हणतात.

छंद-जे ब्रह्म अजमद्वैत-मनु-भव-गम्य मन
पर ध्यावही । ते कहहु जानहु नाथ

हम तव सगुन जस नित गावही ॥
करुनायतन प्रभु सदगुनाकर देय यह
वर मांगही । मन वचन कर्म विकार
तजि तव चरन हम अनुरागही ॥ १२ ॥

अज, अद्वैत, अनुभवगम्य, मनाहून पर, अशा
ब्रह्माचें जे ध्यान करीत असतील ते हे नाथ, तें ब्रह्म
जाणोत आणि गावोत. आम्ही तर निरंतर तुझ्या
सगुण रूपाचीच कीर्ति गात राहणार. हे सदगुणाकर,
करुणायतना ! कायावाचामनैकरून आम्ही विकार-
रहित होऊन तुझ्या चरणांचे ठायी अनुसक्त असावे
एवढाच वर तुजजवळ मागत आहों. तूं आम्हांस
तो तेवढा अर्पण कर.

दो०-सब के देखत बेदन्ह विनती कीन्ह
उदार । अंतरधान भये पुनि गये
ब्रह्मआगार ॥ २९ ॥

सर्वसमाजासमक्ष वेदांनी लोकोपकारक अशी स्तुति
केली आणि ते अंतर्धान पावून ब्रह्मलोकास गेले.

दो०-वैनतेय सुनु संभु तव आये जह
रघुवीर । विनय करत गदगद गिरा
पूरित पुलक सरिर ॥ ३० ॥

हे गरुडा ! नंतर श्रीशंभु रघुवीराजवळ आले.
तेव्हां त्यांचें शरीर रोमांचित होऊन ते गदगद वाणीनें
स्तवन करूं लागले.

तोमर छंद-जय राम रमारमनं समनं ।

भव-ताप-भयाकुल पाहि जनं ॥

अवधेस सुरेस रमेस विभो ।

सरनागत मांगत पाहि प्रभो ॥

दस-सीस-विनासन बीस भुजा ।

कृत दूरि महा-महि-भूरि-रुजा ॥

रजनी-चर-वृंद-पतंग रहे ।

सर-पावक-तेज प्रचंड दहे ।

हे रमारमण तापत्रयशमन रामा ! आपला विजय
असो. ह्या भवदुःखभयग्रस्त दासाचें रक्षण करा. हे
अयोध्येस सुरेश लक्ष्मीपते विभो ! हा मी आपणांस
शरणागत असून माझें पालन करा हीच याचना
प्रभूजवळ मी करीत आहे. रावणाच्या दशशिरांचें
आणि वीस भुजांचें निवृत्तन करून आपण ह्या विश्वाचें
अवाढव्य दुःख निवारण केलें आहे. राक्षसवृंदरूप
जेवढे म्हणून पतंग होते ते सर्व आपण आपल्या

बाणाग्नीच्या प्रखर तेजानें भस्मसात् करून टाकले आहेत.

महि-मंडल-मंडन चारुतरं ।
धृत-सायक-चाप-निपंग-वरं ॥
मद मोह महा ममता रजनी ।
तमपुंज दिवाकर-तेज-अनी ॥
मनजात किरात निपात किये ।
मृग लोग कुभोग सरेन हिये ॥
हति नाथ अनाथन्हि पाहि हरे ।
विषयावन पाँवर भूलि परे ॥

हे महिमंडलभूषणा ! सौंदर्याग्रणे, धृतधनुर्वाण-निपंगवरा ! महामदमोहममतारूप रजनीच्या निविडां-धकारावर आपण तेजःपुंज दिवाकर आहांत. ह्या मदनरूपी किरातानें जीवरूप मृगाचें हृदय कुभोगरूप शरानें विद्ध केलें आहे, त्याचा निःपात करून हे नाथ ! ह्या अनाथ जीवाचें रक्षण करा. हे हरे ! हा पामर जीव विषयाटवीत भ्रांत होऊन पडला आहे.

बहु रोग बियोगन्हि लोग हये ।
भवदांघ्रिनिरादर के फल ये ॥
भवसिंधु अगाध परे नर ते ।
पद-पंकज-प्रेम न जे करते ॥
अतिदीन मलीन दुखी नितही ॥
जिन्ह के पदपंकज प्रीति नही ॥
अवलंब भवंत कथा जिन्ह के ।
प्रिय संत अनंत सदा तिन्ह के ॥

विपुलचिंत्तारूप रोगांनी जो नाश होत आहे तें केवळ आपल्या पदकमलांचा निरादर करण्याचेंच फळ होय. आपल्या पदपंकजाचे ठायीं जे अनुरक्त होत नाहीत ते ह्या अगाध संसारसागरांत बुडूं लागतात. जे आपल्या पदांबुजांवर प्रेम करीत नाहीत ते सर्वदाच अत्यंत दरिद्री, मलीन व दुःखी राहणार. ज्यांना आपल्या लीलाचरित्रांचा अवलंब असतो त्यांनाच अनंत आणि संत निरंतर प्रिय वाटतात.

नहिँ राग न लोभ न मान मदा ।
तिन्ह के सम वैभव वा विपदा ॥
एहि तेँ तव सेवक होत मुदा ।
मुनि त्यागत जोग भरोस सदा ॥
करि प्रेम निरंतर नेम लिये ।
पदपंकज सेवित सुद्ध हिये ॥

सम मानि निरादर आदरहीँ ।
सब संत सुखी विचरंति मही ॥

ज्यांना राग, लोभ, मान, आणि मद यांचा संपर्क उरत नाही त्यांना वैभव आणि विपत्ति समान भासतात. ह्याच कारणास्त मुनिजन योगयागादिकांचा संबंध न ठेवतां निरंतर आनंदानें आपले सेवकच बनून राहतात व नियमपूर्वक निरंतर प्रेम करून आपल्या पदपंकजांचाच शुद्धांतःकरणानें सेवा करतात. असे ते सर्व संतजन मान आणि अमान सारखा समजून सर्व पृथ्वीवर स्वतंत्र संचार करित राहतात.

मुनि-मानस-पंकज-भृंग भजे ।
रघुवीर महा-रन-धीर अजे ॥
तव नाम जपामि नमामि हरी ।
भवरोग महा मद मान अरी ।
गुणसील कृपापरमायतन ।
प्रनमामि निरंतर श्रीरमन ॥
रघुनंद निकंदय द्वंदधन ।
महिपाल विलोक्य दीनजन ॥

अशा त्या मुनींच्या मनोरूप कमलामध्ये आपला वास भृंगवत् होत असतो. म्हणून, हे महारणधीरा, जन्मरहिता, रघुवीरा ! मलाहि आपलें भजन घडो. हे भवरोगनिकृंतना ! हे महामदमानरिपो ! मी आपणांस वंदन करितों. मला आपलें नामस्मरण घडो. गुण, शील व कृपा यांचें आपण भरपूर भांडार आहांत. हे लक्ष्मीरमणा ! मी आपणांस निरंतर प्रणाम करितों. हें जगत्पालका रघुनंदना ! मज दीनजनांकडे अवलोकन करा आणि माझी भेदबुद्धि निस्तरून टाका.

दो०-वार वार वर माँगउँ हरपि देहु
श्रीरंग । पद-सरो-ज अनपायनी भगति
सदा सतसंग ॥ ३१ ॥

हे श्रीरंगा ! मी वारंवार ह्याच वराची प्रार्थना करतो की आपल्या पदकमलांचे ठायीं माझी अनन्य-भक्ति जडावी आणि मला निरंतर सत्संग घडावा. हें एवढें दान आपण संतुष्ट होऊन मला द्या.

दो०-वरनि उमापाति रामगुन हरपि गये
कैलास । तव प्रभु कपिन्ह दिवाये सब
विधि सुखप्रद वास ॥ ३२ ॥

रामचंद्राचें गुणवर्णन करून संतुष्ट होत्साते उमा-
पाति कैलासाप्रत गमन करिते झाले. नंतर प्रभूंनीं
कर्पीस सर्वप्रकारच्या सुखोपभोगांनीं समृद्ध अशीं
निवासस्थानें देवाविलीं.

चौ०—सुनु खगपति यह कथा पावनी ।
त्रिविध ताप भव-भय-दावनी ।
महाराज कर सुभ अभिषेका ।
सुनत लहहि नर विरति विवेका ।

हे गरुडा ! ऐक. ही कथा परमपवित्र असून
त्रिविधताप व संसारभय यांचा नाश करणारी आहे.
महाराज ! रामचंद्रांचा शुभ अभिषेकप्रसंग श्रवण
केल्यानें जीवास वैराग्य आणि ज्ञान प्राप्त होतात.

जे सकाम नर सुनहि जे गावहि ।
सुख-संपति नाना विधि पावहि ।
सुरदुर्लभ सुख करि जग माही ।
अंतकाल रघु पति-पुर जाही ।
सुनहि विमुक्त विरत अरु बिषई ।
लहहि भगति गति संपति नई ।

जे जीव ह्या कथेचें सकाम श्रवण आणि पठन
करतील त्यांना नानाप्रकारचीं सुखें व संपत्ति प्राप्त
होतील. ते ह्या लोकां देवांनाहि दुर्लभ अशीं सुखें
भोगून अंती वैकुंठास जातील. जे मुक्त, मुमुक्षु अगर
विषयनिरत ही कथा श्रवण करतील त्यांना अभिनव
भक्ति, गति आणि ऐश्वर्य यांची प्राप्ति होईल.

खगपति रामकथा मै बरनी ।
स्व-मति-विलास-त्रास-दुख-हरनी ।
विरति विवेक भगति दृढकरनी ।
मोह नदी कहँ सुंदर तरनी ।

हे गरुडा ! ही त्रास आणि दुःख यांचें हरण
करणारी रामकथा मी तुला यथामतिगति वर्णन
केली. ही कथा वैराग्य, विवेक आणि भक्ति यांस
दृढ करणारी असून मोहरूप नदीतून पार नेणारी
अशी सुंदर नावच आहे.

नित नव मंगल कोसलपुरी ।
हरपित रहाहि लोग सब कुरी ।
नित नई प्रीति राम-पद-पंक-ज ।
सब के जिन्हहि नमत सिव मुनि अज ।
मंगन बहु प्रकार पहिराये ।
द्विजन्ह दान नाना विधि पाये ।

अयोध्येत नित्य नवीन मंगलोत्सव होऊ लागले.
सर्व वर्णांची प्रजा आनंदानें नांदू लागली. शिव,
मुनि, अज इत्यादि ज्यांचें सेवन करतात त्या राम-
पदपंकजांचे ठायीं सर्वांचें नित्य नवीन प्रेम वाढू
लागलें. याचकांस अनेक प्रकारचीं दानें व भूषणें
आणि ब्राह्मणांनाहि नानाविध दानें मिळत असत.

दो०—ब्रह्मानंदमगन कपि सब के प्रभुपद
प्रीति । जात न जाने दिवस तिन्ह गये
मास षट बीति ॥ ३३ ॥

सर्व कपि प्रभुपर्दी प्रेम करीत होत्साते ब्रह्मानंदांत
निमग्न होत. दिवस कसे जात हैं त्यांना समजेना.
ह्याप्रमाणें तब्बल सहा महिने उलटले.

चौ०—विसरे गृह सपनेहुँ सुधि नाही ।
जिमि परद्रोह संत मन माही ।
तब रघुपति सब सखा बोलाये ।
आइ सबन्हि सादर सिर नाये ।
परमप्रीति समीप बैठारे ।
भरतसुखद मृदु वचन उचारे ।

संताच्या मनाला परद्रोहाचा जसा स्वप्नांतहि
विटाळ होत नाही त्याप्रमाणें मंडळी घरदार विसरून
स्वप्नांतहि त्यांना कधी त्यांची आठवण होत नसे.
नंतर रामांनीं सर्व मंडळींना बोलाविलें व त्यांनीं
येऊन फार आदरपूर्वक वंदन केलें. भक्तसुखद
रामांनीं त्यांस अत्यंत प्रेमानें जवळ बसविलें आणि
ते त्यांस प्रेमळ वाणीनें म्हणू लागले:—

तुझा अति कीन्ह मोरि सेवकाई ।
मुख पर केहि बिधि करउँ बडाई ।
ता ते मोहि तुझा अतिप्रिय लागे ।
मम हित लागि भवन सुख त्यागे ।

तुम्हीं माझी खूपच सेवा केलीत. तुमच्या
तोंडावर तुमची तारीफ मी कशी करावी ? माझ्या
कार्यास्तव तुम्ही आपल्या गृहसौख्याचा देखील त्याग
केलात. म्हणून तुम्ही मला अतिशयच आवडतां.

अनुज राज संपति बैदेही ।
देह गेह परिवार सनेही ।
सब मम प्रिय नहि तुझहि समाना ।
मृषा न कहउँ मोर यह बाना ।
सब के प्रिय सेवक ये नीती ।
मोरे अधिक दास पर प्रीती ।

बंधु, राज्य, ऐश्वर्य, वैदेही, देह, गेह, परिवार, स्नेही हे सर्वदेखील मला तुमच्या इतके प्रिय नाहीत. हा माझा केवळ मिथ्या प्रलाप नव्हे. आपले सेवक प्रिय वाटणें हा सर्वसाधारण नियम आहे. तथापि सर्वांत अधिक प्रेम आपल्या सेवकावर करणें हें माझें खास ब्रीद आहे.

दो०—अब गृह जाहु सखा सब भजेहु मोहि दृढ नेम । सदा सर्वगत सर्वहित जानि करेहु अतिप्रेम ॥ ३४ ॥

मित्रहो ! आतां तुम्ही सर्वजण स्वगृही जा आणि दृढ नेमानें माझें भजन करीत चला. मी अविनाशी, सर्वव्यापक आणि सर्वजनहितकर्ता आहे, हा विश्वास ठेवून मजवर अत्यंत प्रेम करीत रहा.

चौ०—सुनि प्रभुबचन मगन सब भये ।
को हम कहाँ बिसरि तन गये ।
एकटक रहे जोरि कर आगे ।
सकहि न कछु कहि अतिअनुरागे ।

प्रभूंचें तें भाषण ऐकून सर्वजण तल्लीन झाले. देहाबरोबर आपण कोण आणि आहोंत कोठे हेंहि भान ते विसरले. ते केवळ हात जोडून एकसारखे टक लावून पाहात राहिले. अत्यंत प्रेमांमुळे त्यांना कांहींच बोलवेना.

परमप्रेम तिन्ह कर प्रभु देखा ।
कहा विविधविधि ज्ञान बिसेखा ।
प्रभु सनमुख कछु कहइ न पारहि ।
पुनि पुनि चरनसरोज निहारहि ।

प्रभूंनीं त्यांचा प्रेमातिरेक पाहून त्यांनीं त्यांची अनेकप्रकारें समजूत घालून विशिष्ट ज्ञानोपदेश केला तरीहि ते प्रभूंच्या समक्ष कांहीं बोलूं न शकतां वरचेवर त्यांच्या चरणकमलांकडेच पहात राहिले.

तब प्रभु भूषन वसन मँगाये ।
नाना रंग अनूप सुहाये ।
सुग्रीवहि प्रथमहि पहिराये ।
बसन भरत निज हाथ बनाये ।
प्रभुप्रेरित ललितमन पहिराये ।
लंकापति रघुपाति मन भाये ।
अंगद बैठि रहा नहि डोला ।
प्रीति देखि प्रभु ताहि न बोला ।

तेव्हां प्रभूंनीं नाना रंगाचे सुंदर आणि अनुपम

असे वस्त्रालंकार आणविले. भरतानें स्वतः अहेर सिद्ध करून प्रथम सुग्रीवास सादर अर्पण केला. नंतर प्रभूंच्या आवडीचा त्यांच्याच आशेवरून लक्ष्मणानें विभीषणास अहेर केला. अंगद अगदीं स्तब्ध वसला होता. तो हाललादेखील नाही. त्याचें प्रेम ओळखून प्रभूंच्यानें त्याच्याशीं बोलवलें नाही.

दो०—जामवंत नीलादि सब पहिराये रघुनाथ । हिय धरि रामरूप सब चले नाइ पद माथ ॥ ३५ ॥

रघुनाथांनीं जांबवंतनीलादि सर्व मंडळींना अहेर लेवाविले. नंतर मंडळी रामपदीं वंदन करून आणि रामरूप हृदयांत सांठवून जाऊं लागली.

दो०—तब अंगद उठि नाइ सिरु सजल नयन कर जोरि । अतिविनीत बोलेउ बचन मनहुं प्रेमरस बोरि ॥ ३६ ॥

तेव्हां अंगद उठला आणि वंदन करून व हात जोडून सजलनेत्र होत्साता जणूंक्याय प्रेमरसाची पुटेंच दिली आहेत असे अत्यंत काकुळतीचे बोल बोलू लागला—

चौ०—सुनु सर्वज्ञ कृपा-सुख-सिंधो ।
दीन-दया-कर आरतबंधो ।

मरती बार नाथ मोहि वाली ।
गयेउ तुझारेहि कोळे घाली ।

हे दीनदयाळ कृपासुखसागर आर्तबंधो ! बघा, आपण सर्वज्ञ आहांत. माझी विनंति श्रवण करावी. हे नाथ ! मरतेवेळीं वालीनें मला आपल्याच ओटीत घातलें.

अ-सरन-सरन बिरद संभारी ।
मोहि जानि तजहु भगत-हित-कारी ।
मोरे तुझ प्रभु गुरु पितु माता ।
जाउँ कहाँ तजि पद-जल-जाता ।

अनाथरक्षक हें आपलें ब्रीद आपण सांभाळलेंच पाहिजे. हे भक्ताहितकरा ! मला अन्हेरूं नका. माझे स्वामी, गुरु, माता, पिता एक आपणच ! तेव्हां मी ह्या पदपंकजांस सोडून जावें तरी कोठें ?

तुझाई विचारि कहहु नरनाहा ।
प्रभु तजि भवन काजु मम काहा ।
बालक ज्ञान-बुद्धि-बल-हीना ।
राखहु सखन जानि जन दीना ।

हे नरनाथ ! आपणच विचार करून बघा कीं,
प्रभूस सोडून घरीं माझें काम काय अडलें आहे !
मी आपलें लेंकरूं आहे. मला ज्ञान, बुद्धि, बल, कांहीं
एक नाहीं. हे नाथ ! आपला हलक्यांत हलका
हुजव्या जाणून मज शरणागतावर आपली निगा
असावी.

नीचि टहल गृह कै सब करिहउँ ।
पद-पंक-ज विलोकि भव तरिहउँ ।
अस काहि चरन परेउ प्रभु पाही ।
अब जानि नाथ कहहु गृह जाही ।

सर्व भुयार घरधंदा देखील करण्यास मी तयार आहे.
आपली ही पदकमलें पाहूनच मी संसार तरून जाईन.
असें बोलून त्यानें प्रभूच्या चरणांस घट्ट मिठी मारली
आणि म्हणाला—हे नाथ ! अतःपर मात्र घरीं
जाण्याविषयी मला म्हणूं नका हो !

दो०—अंगदवचन विनीत सुनि रघुपाति
करुनासीव । प्रभु उठाइ उर लायेउ
सजल नयनराजीव ॥ ३७ ॥

अंगदाचें तें नम्र भाषण ऐकून करुणापारावार
रघुपतींनीं त्याला उचलून पोटाशीं धरिलें. तेव्हां प्रभू-
चेहि नेत्र प्रेमाश्रूंनीं डवडवले.

दो०—निज उरमाल वसन मनि वालितनय
पहिराइ । विदा कीन्हि भगवान तब
बहु प्रकार समुझाइ ॥ ३८ ॥

भगवंतांनीं स्वतः आपल्या गळ्यांतला हार, वस्त्रें
आणि मूषणें अंगदाला लेवविलीं आणि त्याची
बहुतप्रकारें समजूत घालून बोलवण केली.

चौ०—भरत-अनुज-सौमित्रि-समेता ।
पठवन चले भगत कृतचेता ।
अंगदहृदय प्रेम नहिं थोरा ।
फिरि फिरि चितब राम की ओरा ।
बार बार कर दंडप्रनामा ।
मन अस रहन कहहिं मोहि रामा ।

भरत, लक्ष्मण आणि शत्रुघ्न यांच्यासहवर्तमान
मत्कांचें मनोगत संभाळणारे श्रीराम मंडळीस निरोप
देण्यास गेले. अंगदाचें हृदय अत्यंत प्रेममग्न होऊन
तो पुनःपुनः रामांकडे पाही, आणि मला राहण्यास
सांगताल ह्या आशेनें त्यांस वरचेखडू दंडप्रणाम करी.

राम विलोकनि बोलनि चलनी ।
सुमिरि सुमिरि सोचत हांसि मिलनी ।
प्रभुरूख देखि विनय बहु भाखी ।
चलेउ हृदय पद-पंक-ज राखी ।

प्रभूचें पाहणें, बोलणें, चालणें, हंसणें, भेटणें
इत्यादिकांची वारंवार आठवण होऊन अंगदाला
भडभडून येई. त्यानें अनेकवार विनांतिहि केली, परंतु
प्रभूची मर्जी ओळखून व त्यांची पदकमलें हृदयांत
साठवूनच त्याला जावें लागलें.

अति सादर सब कपि पहुँचाये ।
भाइन्ह सहित भरत पुनि आये ।
तब सुग्रीव चरन गहि नाना ।
भाँति विनय कीन्हि हनुमाना ।
दिन दस करि रघु-पाति-पद-सेवा ।
पुनि तब चरन देखिहउँ देवा ।

अत्यंत सन्मानानें सर्व कपींची बोलवण केल्या-
नंतर रामचंद्र भरतादिबंधुसहवर्तमान परत फिरले.
नंतर सुग्रीवाच्या चरणीं नमन करून हनुमंत फार
विनयपूर्वक म्हणाला—महाराज ! चार दिवस प्रभु-
चरणांची सेवा करून मी फिरून आपल्या चरणांच्या
दर्शनास येतो.

पुन्यपुंज तुझ पवनकुमारा ।
सेवहु जाइ कृपाआगारा ।
अस कहि कपिपाति चले तुरंता ।
अंगद कहइ सुनहु हनुमंता ।

(सुग्रीवानें उत्तर दिलें—) हे वायुकुमारा ! तूं
पुन्यराशी आहेस. जा आणि त्या दयाघनाची सेवा
करीत रहा. असें म्हणून कपिपाति सुग्रीव तसेच
जाण्यास निघाले, तेव्हां अंगद म्हणाला, हे मास्ते !
हैं बघ.

दो०—कहेहु दंडवत प्रभु सन तुझहिं कहउँ
कर जोरि । बार बार रघुनायकहिं
सुरति करायेहु मोरि ॥ ३९ ॥

तुंच हात जोडून माझा प्रभूस साष्टांग नमस्कार
सांगत जा आणि रघुनायकांस माझें वारंवार स्मरणहि
देत रहा.

दो०—अस कहि चलेउ वालिसुत फिरि
आयेउ हनुमंत । तासु प्रीति प्रभु सन
कही मगन भये भगवंत ॥ ४० ॥

असें म्हणून अंगद पुढें चालूं लागला. इकडे हनुमंत परतले. त्यानें अंगदाचें प्रेम जेव्हां भगवंताला निवेदन केलें तेव्हां प्रभूहि सद्गद झाले.

दो०—कुलिसहु चाहि कठोर अति कोमल
कुसुमहु चाहि । चित खगेस अस राम
कर समुझि परइ कहु काहि ॥ ४१ ॥

बा गरुडा ! श्रीरामचंद्रांचें मन त्यांच्या इच्छे-नुसार वज्राहूनहि कठोर होतें आणि पुष्पाहूनहि अत्यंत कोमल होतें. अशा त्यांच्या अंतःकरणाचा ठाव घेणारा असेलच कोणी तर तोदेखील अवचटच समज.

चौ०—पुनि कृपाल लियो बोलि निषादा ।
दीन्हे भूषन वसन प्रसादा ।
जाहु भवन मम सुमिरन करेहू ।
मन क्रम वचन धर्म अनुसरेहू ।
तुझ मम सखा भरतसम भ्राता ।
सदा रहेहु पुर आवत जाता ।

नंतर दयाघनांनीं गुहास बोलाविलें आणि वस्त्रा-लंकाराचा त्याला प्रसाद देऊन ते म्हणाले, तूं आतां जा आणि घरीच राहून माझें स्मरण कर, आणि कायावाचामनैकरून स्वधर्मानें वागत जा. तूं माझा सखा माझ्या बंधु भरतासारखा आहेस. नेहमीं अयो-ध्येस जाऊन येऊन रहा.

वचन सुनत उपजा सुख भारी ।
परेउ चरन भारि लोचन बारी ।
चरननालिन उर धरि गृह आवा ।
प्रभुसुभाउ परिजनान्हि सुनावा ।

तें वचन ऐकून गुहास फार संतोष वाटला. त्याचे झोळे पाण्यानें भरून येऊन त्यानें रामचरणीं मिठी मारली, आणि तींच चरणकमलें हृदयांत ठेवून तो घरीं जाता झाला. प्रभूच्या सौजन्याची आपल्या सेंडळींत तो प्रशंसा गाऊं लागला.

रघुपतिचरित देखि पुरबासी ।
पुनि पुनि कहहि धन्य सुखरासी ।
राम राज बैठे त्रैलोका ।
हरषित भये गये सब सोका ।
वयरु न कर काहू सन कोई ।
रामप्रताप बिषमता खोई ।

रामचंद्रांचीं चरित्रें पाहून नगरवासी लोक त्या

सुखनिधानास वारंवार धन्यवाद देऊं लागले. श्रीराम राज्यारूढ होतांच त्रैलोक्य हर्षित झालें. सर्व दुःखें नष्ट झालीं. निर्द्वंद्वतेचें साम्राज्य छावलें. श्रीरामाच्या प्रतापानें वैरास खो वसला.

दो०—वरनास्रम निज निज धरम निरत
वेदपथ लोग । चलहि सदा पावहि
सुख नहि भय सोक न रोग ॥ ४२ ॥

प्रजाजन आपापल्या वर्णाश्रमाचे वेदविहित धर्म आस्थेनें आचरूं लागले. ह्याप्रमाणें त्यांची दिनचर्या चालूं असतां ते सदैव सुखी राहून, भय, शोक व रोग ह्यांपासून मुक्त असत.

चौ०—दैहिक दैविक भौतिक तापा ।
रामराज नहि काहुहि व्यापा ।
सब नर करहि परसपर प्रीती ।
चलहि स्वधर्म निरत स्तुतिरीती ।

आधिदैविक, आध्यात्मिक व आधिभौतिक कोणच्याच प्रकारचा ताप रामाच्या राजवटींत कोणा-लाहि बाधला नाहीं. सर्व प्रजा एकमेकांवर प्रेम करीत आणि वैदिक रीतीनें स्वधर्मनिरत असत.

चारिहु चरन धरम जग माहीं ।
पूरि रहा सपनेहुं अघ नाहीं ।
राम-भगति-रत सब नर नारी ।
सकल परम गति के अधिकारी ।
अल्प मृत्यु नहि कवनिउं पीरा ।
सब सुंदर सब विरुज सरीरा ।

रामराज्यांत धर्म परिपूर्ण चारीहि चरणांनीं जगांत वावरत होता. पाप म्हणून कधीं स्वप्नांत देखील आढ-लेना. सर्व नरनारी रामभजनांत निमग्न राहून सर्व-जण परमपदाचे अधिकारी होत. अल्पमृत्यु अगर इतर कोणतीहि पीडा राहिली नाहीं. सर्वांचेच देह सुंदर व निरोगी असत.

नहि दरिद्र कोउ दुखी न दीना ।
नहि कोउ अबुध न लच्छनहीना ।
सब निर्दभ धर्मरत पुनी ।
नर अरु नारि चतुर सब गुनी ।
सब गुणज्ञ पंडित सब ज्ञानी ।
सब कृनज्ञ नहि कपट सयानी ।

कोणीहि दरिद्री, दुःखी अगर दीन उरला नाहीं. अशिक्षित वा गुणहीन असाहि कोणी मिळना. सर्व

नरनारी निरभिमान, धर्मनिरत, पुण्यात्मे, चतुर आणि सर्वगुणसंपन्न असत. सर्वच गुणश, पंडित, शानी, कृतज्ञ असत. कपटाचें कसब कोणालाहि अवगत नव्हतें.

दो०—रामराज नभगेस सुनु सचराचर जग माहि । काल कर्म सुभाव गुन कृत दुख काहुहि नाहि ॥ ४३ ॥

हे गरुडा ! ऐक. रामराज्यांत चराचर विश्वामध्ये काल, कर्म, स्वभाव आणि गुण, ह्यांच्यापासून होणारे क्लेश अस्तंगत झाले.

चौ०—भूमि सप्त सागर मेखला ।

एक भूप रघुपति कोसला ।

भुवन अनेक रोम प्राति जासू ।

यह प्रभुता कछु बहुत न तासू ।

सप्तसमुद्रवल्यांकित पृथ्वीचें चक्रवर्तित्व एकट्या कोसलेश्वर रघुपतीकडेच होतें. ज्याच्या प्रत्येक रोमांत अनेक ब्रह्माण्डें वास करतात, त्यास हें सार्वभौमत्व म्हणजे मोठीशी गोष्ट मुळीच नव्हे.

सो महिमा समुझत प्रभु केरी ।

यह वरनत हीनता घनेरी ।

सो महिमा खगेस जिन्ह जानी ।

फिरि एहि चरित तिन्हहुँ रति मानी ।

सोउ जाने कर फल यह लीला ।

कहहिँ महा मुनिवर दमसीला ।

प्रभूच्या असली महिम्नाचा विचार केला असतां त्यांस ह्या पृथ्वीचे चक्रवर्ती म्हणणें म्हणजे उलट त्यांची भक्कम निंदा करणेंच होय. परंतु, गरुडा ! प्रभूचा तो महिमा ज्यांनी जाणला तेदेखील फिरून ह्या त्याच्या चरित्रावर प्रेमच करतात. ह्या लीलांवर प्रेम बसणें हेंच तो महिमा जाणण्याचें फल होय असें योगनिष्ठ मुनीश्वरांचें देखील मत आहे.

रामराज कर सुख संपदा ।

बरानि न सकइ फनीस सारदा ।

सब उदार सब परउपकारी ।

विप्र-चरन-सेवक नरनारी ।

एक-नारि-व्रत-रत सब झारी ।

ते मन बच क्रम पति-हित-कारी ।

रामाच्या आमदानीतल्या हरत-हेच्या आबदानीचें वर्णन करण्यास शेष आणि शारदा यांची देखील बोंबडीच वळेल. सर्व नरनारी, उदार, परोपकारी आणि

विप्रचरणसेवक असे असत. सर्वच पुरुष एकपत्नीव्रताचें आचरण करणारे, आणि स्त्रिया कायावाचामेंनकरून पतिहिताला जागणाऱ्या.

दो०—दंड जतिन्ह कर भेद जहँ नर्त्तक नृत्यसमाज । जितहु मनहिँ अस सुनिय जग रामचंद्र के राज ॥ ४४ ॥

रामाच्या कारकीर्दीत दंड फक्त यतीजवळच आणि भेद फक्त नाचण्याऱ्याच्या कलाकुसरीतच उरला होता आणि जिंकणें हा शब्द फक्त मनासंबंधानेंच ऐकूं येई.

चौ०—फूलहिँ फरहिँ सदा तरु कानन ।

रहहिँ एक संग गज पंचानन ।

खग मृग सहज बयरु बिसराई ।

सबान्हि परसपर प्रीति बढ़ाई ।

कूजहिँ खग मृग नाना बृंदा ।

अभय चरहिँ बन करहिँ अनंदा ।

सीतल सुरभि पवन वह मंदा ।

गुंजत अलि लेइ चलि मकरंदा ।

लता बिटप मांगे मधु चवही ।

मनभावतो धेनु पय सबही ।

सससंपन्न सदा रह धरनी ।

त्रेता भइ कृतजुग कै करनी ।

वृक्ष आणि वनं निरंतर फलपुष्पांनी गजवजलेली असत. हत्ती आणि सिंह देखील हेळीमेळीने रहात. सर्व पशुपक्षी परस्परांतील स्वभावासिद्ध वैर विसरून एकमेकांवर अधिकच प्रेम करीत. त्यांचे अनेक समुदाय नानाप्रकाचे शब्द करीत, निर्भय होत्यात वनांत संचार आणि विहार करीत असत. शीतल, सुगंध मंद, असा वायु सदैव वहात राहून भ्रमर गुंजारव करीत पुष्पांतील मकरंद वाहून नेत असत. लतावृक्ष गरज लागतांच मधुस्राव करीत. गाई मनसुराद दूध देत. पृथ्वी सर्वकाली विपुल धान्य पिकवी. अशा ह्या कृतयुगाच्या गोष्टी त्रेतायुगांत होऊं लागल्या.

प्रगटी गिरिन्ह विविध मनिखानी ।

जगदातमा भूप जग जानी ।

सरिता सकल बहहिँ वर वारी ।

सीतल अमल स्वादु सुखकारी ।

सागर निज मरजादा रहही ।

डारहिँ रतन तटन्हि नर लहही ।

सरसि-ज-संकुल सकल तडागा ।
अतिप्रसन्न दस-दिसा-विभागा ।

पर्वतांत निरनिराळ्या रत्नांच्या खाणी गवसत,
कारण जगदात्मा प्रभु जगावर राज्य करीत आहे हे
त्यांनी ओळखिले होते. सर्व नद्या शीतल, स्वच्छ,
स्वादिष्ठ आणि निरोगी अशा उत्कृष्ट जलांनी भरून
वाहत. समुद्र आपल्या मर्यादेतच राहून किनाऱ्यावर
रत्ने फेंकून देई व लोक ती उचलून घेत. सर्व तळीं
कमलांनी व्याप्त आणि दहाहि दिशा अत्यंत प्रसन्न
असत.

दो०-विधु महि पूर मयूखन्हि रवि तप
जेतनेहि काज । मांगे वारिद देहि
जल रामचंद्र के राज ॥ ४५ ॥

रामचंद्रांचे राज्यांत मेघ जरूर तेव्हांच वृष्टि
करीत आणि चंद्रसूर्य आपल्या किरणद्वारा पृथ्वीवर
अवश्य तितकाच गारठा आणि गरमी यांचा
पुरवठा करीत.

चौ०-कोटिन्ह बाजिमेघ प्रभु कीन्हे ।
दान अनेक द्विजन्ह कहँ दीन्हे ।
सुति-रथ-पालक धरम-धुरं-धर ।
गुनातीत अरु भोगपुरंदर ।

प्रभूंनी कोटीचे अश्वमेघ केले आणि ब्राह्मणांस
अनेक दाने दिली. वेदमार्गप्रतिपालक धर्मधुरंधर
श्रीरामचंद्र त्रिगुणातीत असूनहि इंद्रासारखे भोग
भोगीत असत.

पतिअनुकूल सदा रह सीता ।
सोभाखानि सुसील विनीता ।
जानाति कृपा-सिंधु-प्रभुताई ।
सेवाति चरनकमल मन लाई ।

शोभाखनी, सुशील आणि विनीत अशा जान-
कीची राहणी सदैव पतीस अनुकूल अशी असे.
तिला कृपासिंधूच्या प्रभुत्वाची ओळख असल्यामुळे
ती त्यांच्या चरणकमलांची मनोभावाने सेवा करी.

जद्यपि गृह सेवक सेवकिनी ।
बिपुल सकल सेवाविधि गुनी ।
निज कर गृहपरिचरजा करई ।
राम-चंद्र-आयसु अनुसरई ।

घरांत जरी नजरबाज असे अनेक खिदमदगार
असत तरीदेखील ती सर्व घरधंदे स्वतःच पहात

असे आणि रामचंद्रांच्या एका वचनांत वागत
असे.

जेहि विधि कृपासिंधु सुख मानइ ।
सोइ कर श्री सेवाविधि जानइ ।
कौसल्यादि सासु गृह माहीं ।
सेवइ सबन्हि मान मद नाहीं ।
उमा-रमा-ब्रह्मादि-वंदिता ।
जगदंबा संततमनिंदिता ।

जेणेकरून कृपासागर प्रसन्न राहतील तेच आपले
कर्तव्य, हे सेवातत्त्व एक सतिसेच गठले होते.
कौसल्यादिक सर्व सास्वांच्या त्यांच्या महालांतल्या
कामावर देखील ती निग्राणी ठेवी. तरीपण तोरा अगर
ताठा तिला माहीत नव्हता. उमा-रमा-ब्रह्मादिकांस
पूज्य अशी ती जगन्माता निरंतर अनिंदितचरिताच
असणार !

दो०-जासु कृपाकटाच्छ सुर चाहत चित-
वन सोइ । राम-पदारविंद-रति कराति
सुभावहि खोइ ॥ ४६ ॥

जिच्या कृपाकटाक्षपूर्वक अवलोकनाची देव-
देखील वांछा करितात ती आपल्या स्वभावास
(आदिशक्तित्वास) विसरून रामपदारविंदी रममाण
होत होती.

चौ०-सेवहि सानुकूल सब भाई ।
राम-चरन-रति आति अधिकाई ।
प्रभु-मुख-कमल बिलोकत रहहीं ।
कबहुँ कृपाल हमहि कलु कहहीं ।
राम करहि भ्रातन्ह पर प्रीती ।
नानाभाँति सिखावहि नीती ।

सर्व बंधु रामचंद्रांच्या मनोगताप्रमाणे त्यांची
सेवा करीत असत. रामचरणांचे ठिकाणी त्यांचे प्रेम
उत्तरोत्तर वृद्धिंगतच होत होते. केव्हा दयावंत
आम्हाला काहीतरी आज्ञा करतील या हेतूने ते प्रभूच्या
मुखकमलाकडेच सारखी निगा ठेवीत. रामचंद्रहि
बंधूंचे सर्व लाड पुरवीत आणि त्यांस अनेक प्रकारे
नीति शिकवीत.

हरषित रहहि नगर के लोगा ।
करहि सकल सुरदुर्लभ भोगा ।
अह्निसि विधिहि मनावत रहहीं ।
श्री-रघु-बीर-चरन रति चहहीं ।

सर्व देवानाहि दुर्लभ असे भोग भोगीत नाग-
रिक्कज आनंदानें नांदत. श्रीराघवचरणी त्यांचें
एकनिष्ठ प्रेम जडावें हीच त्यांची इच्छा असल्यामुळें
रात्रंदिवस ते परमेश्वराजवळ तीच प्रार्थना करीत.

हुइ सुत सुंदर सीता जाथे ।
लव कुस वेद पुराननिह गाथे ।
दोउ बिजई विनई गुनमांदिर ।
हरि-प्रति-विंव मनहुं अतिसुंदर ।
हुइ हुइ सुत सब भ्रातन्ह केरे ।
भये रूप गुन सील घनेरे ।

वेदपुराणप्रसिद्ध लव आणि कुश असे दोन पुत्र
जानकीस झाले. ते दोघेहि विजयी, विनयी आणि
सद्गुणमांडार इतके सुंदर असत कीं श्रीरामाच्याच
हुवेहुव प्रतिमा वाटत. इतरहि वंधूना अत्यंत
रूपशीलगुणान्वित असे दोन दोन पुत्र झाले.

दा०-ज्ञान-गिरा-गो-ऽतीत अज माया-
मन-गुन-पार । सोइ सच्चिदानंदधन
कर नरचरित उदार ॥ ४७ ॥

जो बुद्धि, वाणी आणि इंद्रियें यांना अगोचर
असून जन्मरहित आणि माया, मन व गुण यांहूनहि
पर, असे सच्चिदानंदधन श्रीराम अत्यंत दिलदार
आणि नमुनेदार मानव्याची वागणूक ठेवीत.

चौ०-प्रातःकाल सरजू करि मज्जन ।
बैठहि सभा संग द्विज सज्जन ।
वेद पुरान वसिष्ठ वखानहि ।
सुनहि राम जद्यपि सब जानहि ।
अनुजन्ह संजुत भोजन करही ।
देखि सकल जननी सुख भरही ।

प्रातःकाली शरयूचें स्नान करून सभेमध्ये वंधू
आणि द्विज यांचेसहवर्तमान राम बसत असत. वसिष्ठ
वेदपुराणांचें व्याख्यान करीत असत, आणि तें राम सर्वज्ञ
असून हि श्रवण करीत असत. वंधूवंशरोवर ते भोजन
करीत तें पाहून सर्व मातांना प्रेमाचे उमाले उसळत.

भरत सन्नुहन दूनउ भाई ।
सहित पवनसुत उपवन जाई ।
बूझाहि बैठि राम-गुन-गाहा ।
कह हनुमान सुमति अवगाहा ।
सुनत विमल गुन अतिसुखपावाहि ।
बहुरि बहुरि करि विनयकहावाहि ।

भरतशत्रुघ्न हे दोघे वंधू हनुमंतास धेऊन बागेंत
जात, आणि तेथें बसून त्यास रामाच्या गुणगाथा
विचारीत. सद्बुद्धीचा सागर असा तो हनुमान
त्यांस त्या कथा सांगे. प्रभूंचे ते विमलगुण ऐकून
भरतशत्रुघ्नांस फार संतोष होई व ते पुनःपुनः
विनयपूर्वक त्याला त्याच कथा सांगावयाला लावीत.

सब के गृह गृह होहि पुराना ।
रामचरित पावन बिधि नाना ।
नर अरु नारी राम-गुन-गानहि ।
करहि दिवस निसि जात न जानहि ।

सर्वांच्या घरोघर पावन अशा अनेकविध राम-
चरित्राचीं पुराणें होत असत. स्त्रीपुरुष रामगुणगान
करीत असतां त्यांस दिवसरात्रीचें भानदेखील
रहात नसे.

दो०-अवध-पुरी-वासिन्ह कर सुख
संपदा समाज । सहस सेष नहि कहि
सकहि जहै नृप राम विराज ॥ ४८ ॥

जेथल्या राज्यासर्नी रामचंद्र विराजमान त्या
अयोध्येत वास करणाऱ्यांच्या सुखाचें आणि ऐश्वर्याचें
वर्णन सहस्रावाधि शेषांस देखील करतां येणें शक्य
नाहीं.

चौ०-नारदादि सनकादि मुनीसा ।
दरसन लागी कोसलाधीसा ।
दिन प्रति सकल अजोध्या आवाहि ।
देखि नगर विराग बिसरावाहि ।

नारदसनकादिक मुनीश्वर कोसलाधीशांच्या दर्श-
नासाठीं रोज अयोध्येस येत. त्यांसदेखील अयोध्या
शहर पाहून वैराग्याचें विस्मरण होई.

जातरूप-मानि-राचित अटारी ।
नाना रंग रुचिर गच ढारी ।
पुर चहुं पास कोटि अतिसुंदर ।
रचे कंगूरा रंग रंग वर ।

तेथें सोन्याच्या रत्नखचित माळ्या होत्या आणि
त्यांचेवर रंगारंगांच्या सुंदर गच्च्या होत्या. शहराचे
सभोवतीं अत्यंत सुंदर कोट असून त्यांस रंगारंगांचे
कठडे होते.

नवग्रह निकर अनीक वनाई ।
जनु घेरी अमरावति आई ।

महि बहु रंग रचित गच काँचा ।
जो बिलाकि मुनिबर मन राँचा ।

तेथील नवग्रहांच्या खड्यांनी खचित अशी
मंदिरांची रांग पाहून जणूकाय ही इंद्रनगरीच येथें
उतरली आहे असे वाटे. नानारंगांच्या लकाकणाच्या
खड्यांनी पच्ची केलेली फरसबंदी सर्वत्र होती ती
पाहून श्रेष्ठ मुनींचीहि मनें दंग होत.

धवल धाम ऊपर नभ चुंबत ।
कलस मनहुं रवि-ससि-दुति निंदत ।
बहु मनिरचित झरोखा भ्राजहि ।
गृह गृह प्रति मनिदीप विराजहि ।

तेथील वाड्यांवरील शुभ्र घुमट गगनचुंबित होते.
त्यांजवरील सुवर्णकलश तर चंद्रसूर्याच्या प्रमेशीं
स्पर्धा करीत आहेत असे वाटे. प्रत्येक वाड्याच्या
झरोक्यास झकास रत्ने लावलेली होती. घरोघरी
रत्नदीप झळकत होते.

छंद-मनिदीप राजहि भवन भ्राजहि
देहरी विद्रुम रची । मनिखंभ भीति
विरंचि विरची कनकमनि मरकत
खची ॥ सुंदर मनोहर मंदिरायत
अजिर रुचिर फटिकन्हि रचे । प्रतिद्वार
द्वार कपाट पुरट बनाइ बहु बज्रन्हि
खचे ॥ १३ ॥

रत्नदीपांच्या तेजानें त्या मंदिरांना अलौकिक
शोभा आलेली होती. त्यांच्या मुख्य दरवाज्यांवर
पोवळ्यांचें नक्षीकाम केलेलें होतें. आंतलें खांब रत्न-
जडित असून भिंती सुवर्णाच्या होत्या आणि त्यांना
रत्ने आणि नील जडवलेले होते. तीं सर्व ब्रह्मदेवा-
चीच कुसरी वाटे. त्या सुंदर आणि रमणीय मंदि-
रांना उज्ज्वळ स्फटिकशिलांची विस्तीर्ण चिरेबंदी
प्रांगणें होती. प्रत्येक दारास सोन्याची कपाटे आणि
वर पोलादी अणकुर्चीदार खिळे माठलेले होते.

दो०-चारु चित्रशाला गृह गृह प्रति
लिखे बनाइ । रामचरित जे निरख मुनि
ते मन लेहि चोराइ ॥ ४९ ॥

घरोघरी अजब नक्षीदार, रंगीत आणि सुंदर
दिवाणखाने होते. त्यांतील रामलीलांची चित्रे पाहून
मुनींच्या देखील चित्तवृत्ति अगदी गुंगून जात.

चौ०-सुमनवाटिका सवहि लगाई ।
विविधभांति करि जतन बनाई ।
लता ललित बहु जाति सुहाई ।
फूलहि सदा वसंत कि नाई ।

घरोघरी सर्वांनी अत्यंत हौशिनें निरनिराळ्या
धर्तांवर फुलवागा लावल्या होत्या व त्यांमधून अनेक
जार्तीच्या सुंदर वेली वसंताप्रमाणें सर्वकाल फुलणाऱ्या
होत्या.

गुंजत मधुकर मुखर मनोहर ।
मारुत त्रिविध सदा वह सुंदर ।
नाना खग बालकन्हि जिआये ।
बोलत मधुर उडात सुहाये ।

तेथें भृंग मनोहर आणि मधुर गंजारव करीत.
सदैव मंद, शीतल आणि सुगंधित असा वायूनें
संचार करावा. मुलांनीं पाळलेले तऱ्हेतऱ्हेचे पक्षी मंजुळ
शब्द करीत आणि गमतीनें वागडत.

मोर हंस सारस पारावत ।
भवनन्हि पर सोभा आतिपावत ।
जह तह देखहि निज परिछाही ।
बहु विधि कूजहि नृत्य कराही ।

मोर, हंस, सारस आणि पारावत हे मंदिरावर फारच
खुलून दिसत. ते जिकडे तिकडे आपली छाया पाहून
निरनिराळ्या प्रकारें कूजन आणि नृत्य करीत असत.

सुक सारिका पढावहि बालक ।
कहहु राम रघुपाति जनपालक ।
राजदुआर सकल बिधि चारु ।
बीथी चौहट रुचिर बजारु ।

मुलें शुक्रसारिकांना राम, रघुपाति, राजाराम, हीं
नावें पाठ करवीत. राजद्वारें तर सर्वतोपरी मनोहर असून
सडका, चौरस्ते आणि बाजार हेहि फार मजेदार
व रेखीव असत.

छंद-बाजार चारु न बनइ वरनत वस्तु
बिनु गथ पाइये । जह भूप रमानिवास
तह की संपदा किमि गाइये ॥ बैठे
बजाज सराफ बनिक अनेक मनहु
कुबेर ते । सब सुखी सब सच्चरित
सुंदर नारि नर सिसु जरठ जे ॥ १४ ॥

तेथील सुंदर बाजारांच्या खुपसुरतीचें वर्णन करण्याची
तर सोयच नाही. तेथें वस्तु विनामूल्य खुशाल मिळत.

जेथें प्रत्यक्ष लक्ष्मीकांतच राजा तेथल्या संपत्तीचें काय वर्णन करावें ? व्यापारी, सराफ, वाणी यांची रेलचेल होती. ते जणुंकाय कुवेरच भासत. आबाल-वृद्ध नारी-नर सर्वच सुंदर, सच्चरित आणि सुखवस्तु असत.

दो०-उत्तर दिसि सरजू वह निर्मलजल गंभीर । बांधे घाट मनोहर स्वल्प पंक नहि तीर ॥ ५० ॥

शहराच्या उत्तरेस शरयूचें निर्मल आणि गंभीर जल वहात असे. तिच्या घाटांची बांधणी खूपच दिलप्रसन्न होती. तीरावर चिखलाचा दुष्काळच असावयाचा.

चौ०-दूरि फराक रुचिर सो घाटा ।
जहूँ जल पिअहिँ बाजि-गज-ठाटा ।
पनिघट परम मनोहर नाना ।
तहाँ न पुरुष करहिँ अस्नाना ।

अश्वगजसमुदायांचा पाणी पिण्याचा घाट अगदी स्वतंत्र आणि अफाट असून मनोहर होता. इतर पाणघाट देखील फारच हृदयंगम होते. तेथें पुरुषांना स्नानाचा प्रातिबंध असे.

राजघाट सब विधि सुंदर वर ।
मज्जहिँ तहाँ वरन चारिउ नर ।
तीर तीर देवन्ह के मंदिर ।
चहुँ दिसि जिन्ह के उपवन सुंदर ।

राजघाट तर सर्वतोपरी सुंदर व अफाट होता. तेथेंच चारीहि वर्णांच्या पुरुषांची स्नाने होत असत. नदीच्या तीरातीरांला देवालये होती आणि त्यांच्या सभोवार सुंदर बागा होत्या.

कहुँ कहुँ सरितातीर उदासी ।
बसहिँ ज्ञानरत मुनि संन्यासी ।
तीर तीर तुलसिका सुहाई ।
बृंद बृंद बहु मुनिन्ह लगाई ।

नदीतीरावर कोठें कोठें उदासी, मुनि, संन्यासी आपल्या ज्ञानसत्रांतच निमग्न होऊन बसलेले असत. तीरातीरांवर मुनिमंडळांनी सुंदर तुळशीचे अनेक ताटवे लावले होते.

पुरसोभा कछु बरनि न जाई ।
बाहिर नगर परम रुचिराई ।
देखत पुरी अखिल अध भागा ।
वन उपवन बापिका तडागा ।

नगरशोभा तर अवर्णनीयच होती. नगराच्या बाहेरील देखावा देखील फार चित्तवेधक होता. अशा त्या अयोध्यानगरीचें तसेंच तिच्यातील वने, उपवने, वापी, तडाग इत्यादिकांचें दर्शन होतांच सर्व पापें पळून जात. (अर्थात् कुविचार मनांत कधीच येत नसत.)

छंद-बापी तडाग अनूप कूप मनोहरायत सोहठी । सोपान सुंदर नीर निर्मल देखि सुर मुनि मोहठी ॥ बहु रंग कंज अनेक खग कूजहिँ मधुप गुंजारही । आराम रम्य पिकादि-खगरव-जनु पार्थिक हंकारही ॥ ५१ ॥

विहिरी, तळी, पुष्करणी, अनुपम, आकर्षक आणि भव्य असत. त्यांच्या सुंदर पायऱ्या आणि निर्मळ पाणी पाहून देव आणि मुनी यांचेहि मन ललचावत असे. त्यांत नानारंगांचीं कमळें असून अनेक पक्षी किलकिलाट करीत व भृंग गुंजारव करीत. रमणीय उपवनांत मयूरादि पक्षी मधुर ध्वनि करीत, तेव्हां जणुंकाय ते पांथस्थाना बोलावीतच आहेत असें वाटे.

दो०-रमानाथ जहूँ राजा सो पुर वरनि कि जाइ । अनिमादिक-सुखसंपदा रही अवध सब छाइ ॥ ५१ ॥

लक्ष्मीरमणच जेथें राजा त्या नगरीचें वर्णन तरी काय करावें ? (थोडक्यांत सांगावयाचें म्हणजे) अनिमादिक अष्टसिद्धींनी आपल्या सर्व सुखसंपत्ती-निर्षी तेथें तळच दिला होता.

चौ०-जहूँ तहँ नर रघु-पति-गुन-गावहिँ ।
बैठि परसपर इहइ सिखावहिँ ।
भजहु प्रनत-प्राति-पालक रामहि ।
सोभा-सील-रूप-गुन-धामहि ।
जल-ज-बिलोचन स्यामलगातहिँ ।
पलक नयन इव सेवकत्रातहिँ ।
धृत-सर-रुचिर-चाप-तूनीरहिँ ।
संत-कंज-वन-रवि रन-धीरहिँ ।
काल कराल व्याल खग राजहिँ ।
नमत राम अकाम ममता जहिँ ।

जिकडे तिकडे लोक रघुपतीचे गुण गात असत, आणि एकत्र जमून परस्परांस हेंच शिकवीत असत

की शरणागतवत्सल, शोभाशील, रूपगुणनिधान श्रीरामचंद्रांचें भजन करा, आणि कमलनेत्र, श्यामल-गात्र, पापण्या डोळ्यांचें ज्याप्रमाणें रक्षण करितात त्याप्रमाणें सेवकांचें रक्षण करणारा, रुचिर-धनुर्वाण-तूणीरघर, संतरूप कमलवनास सूर्याप्रमाणें असणारा, रणधीर, कालरूप दृष्ट सर्पास गरुडाप्रमाणें असणारा, असा जो श्रीराम त्यास ममतेचा त्याग करून निष्काम-भक्तीनें नमन करीत असा.

लोभ-मोह-मृग-जूथ-किरातहिं ।
मनसिज-करि-हरि जन-सुख-दातहि ।
संसय-सोक-निविड-तम-भानुहिं ।
दनुज-गहन-वन-दहन-कृसानुहिं ।
जनक-सुता-समेत रघुवीरहि ।
कस न भजहु भंजन भवभीरहिं ।

लोभमोहरूप मृगसमूहाचा किरात, मदनरूप राजाचा सिंह भक्तसुखदायक, संशयशोकरूप निविड अंधकाराचा सूर्य, राक्षसरूप घोर अरण्याचा दावाभि, भवभयभंजक, असा जो आपला रघुवीर त्याला ज्ञानकीसहवर्तमान कां भजत नाही ?

बहु-वासना-मसक-हिम-रासिहि ।
सदा एकरस अज अबिनासिहि ।
मुनिरंजन भंजन महिभारहि ।
तुलसिदास के प्रभुहि उदारहि ।

अनेक वासनारूपी मशकांची हिमराशी, नित्य, आनंदकरस, जन्मरहित, विनाशरहित, मुनिरंजन, भूभारभंजन, उदार अशा त्या तुलसीदासाच्या प्रभूस (कां भजत नाही ?)

दो०—एहि विधि नगर-नारि-नर करहिं
राम-गुन-गान । सानुकूल सब पर रहहिं
संतत कृपानिधान ॥५२॥

अशा रीतीनें अयोध्येतील नरनारी रामगुणांचें गान करीत असतां कृपानिधान राम निरंतर सर्वांनाच दिलोजाना चाहत असत.

चौ०—जब तेँ रामप्रताप खगेसा ।
उदित भयेउ अतिप्रबल दिनेसा ।
पूरि प्रकास रहेउ तिहुँ लोका ।
बहुतेन्ह सुख बहुतेन्ह मन सोका ।

हे गरुडा ! जेव्हां रामप्रतापरूप अतिप्रखर सूर्य उदय पावला आणि त्रैलोक्यांत त्याचें तेज भरून

राहिलें तेव्हां पुष्कळांना सुख तर झालेंच, पण अनेकांना दुःखहि झालें.

जिन्हहिँ सोक ते कहहुँ बखानी ।
प्रथम अविद्यानिसा नसानी ।
अघ उलूक जहँ तहाँ लुकाने ।
काम-क्रोध-कैरव सकुचाने ।
विविध-कर्म-गुन-काल-सुभाऊ ।
ए चकोर सुख लहहिँ न काऊ ।
मत्सर मान मोह मद चोरा ।
इन्ह कर हुनर न कवनिहुँ ओरा ।
धरम तडाग ज्ञान विज्ञाना ।
ए पंकज बिकसे विधि नाना ।
सुख संतोष विराग विवेका ।
बिगत सोक ए कोक अनेका ।

आतां तवियत खाक होणारे तुला सांगतों. प्रथमचे अविद्यारूप रात्रीची इतिश्री झाली. पापरूप उलूक जेथें तेथें दडले. कामक्रोधरूप कमळें कोमेजून गेलों. अनेक कर्म, काल, गुण आणि स्वभाव या चकोरांना सुख कोठेंहि मिळेलीं नाहीं झालें. मत्सर, लोभ, मोह आणि मद ह्या चोरांच्या वाटमारीला कोठेंच वाव मिळेली. (कारण) धर्मरूप तडागांत ज्ञान-विज्ञानरूप अनेक प्रकारचीं कमळें प्रफुल्लित झालीं होती. सुख, संतोष, वैराग्य आणि ज्ञानरूप अनेक कोक-पक्षी शोकमुक्त झाले होते.

दो०—यह प्रतापरवि जा के उर जब करइ
प्रकास । पछिले वाढहिँ प्रथम जे कहे
ते पावहिँ नास ॥ ५३ ॥

हे गरुडा ! हा रामप्रतापरूपी सूर्य ज्याचे हृदयांत तळपू लागतो त्याचे हृदयांत मागाहून सांगितलेले (ज्ञान विज्ञान इत्यादि) गुण वाढीला लागतात आणि आधीं सांगितलेले (अविद्या-पापादि) दुर्गुण मरायला टेकतात.

चौ०—भ्रातन्ह सहित राम एक वारा ।
संग परमप्रिय पवनकुमारा ।

१ सांस्कृतिक स्वराज्यापुरतेच हे कवीचे विचार व्याख्याचे. बाकीचे नुसत्या स्वराज्यासंबंधी विचार इत-स्ततः विखुरले आहेत. आमच्या मानसहस्तांत ते एकत्र केलेले मिळतील.

सुंदर उपवन देखन गये ।
सब तरु कुसुमित पल्लव नये ।

एकेसमयीं बंधूसहवर्तमान परमप्रिय हनुमंतास
बरोबर घेऊन श्रीरामचंद्र हवाखोरीसाठी चमनबागेंत
गेले. तेथील सर्व वृक्ष नूतन फलपुष्पांनीं गजबजून
गेले होते.

जानि समय सनकादिक आये ।
तेजपुंज गुनसील सुहाये ।
ब्रह्मानंद सदा लयलीना ।
देखत बालक बहुकालीना ।
रूप धरे जनु चारिउ बेदा ।
समदरसी मुनि बिगतबिभेदा ।
आसा बसन व्यसन यह तिन्हही ।
रघु-पति-चरित होइ तहँ सुनही ।

ती वेळ साधून तेथें गुणशीलसंपन्न तेजोनिधि
सनकादिक मुनीश्वर आले. ते सर्वकाल ब्रह्मानंदांतच
निमग्न असत. ते जरि वस्तुतः वयोवृद्ध, तरी दिस-
ण्यांत मात्र बालकाप्रमाणें होते.^१ जणूकाय चारी
वेदांनींच देह धारण केले आहेत असे ते दिसत. सम-
दर्शी अर्थातच द्वंद्वातीत होते. दिशा हेंच त्याचें वस्त्र.
जेथें जेथें रघुपतिचरित्राचें गान होई तेथें तेथें जाऊन
ते श्रवण करणें हाच त्यांचा दिलीशौक होता.

तहाँ रहे सनकादि भवानी ।
जहँ घटसंभव मुनिवर ज्ञानी ।
रामकथा मुनि बहु विधि बरनी ।
ज्ञान-जोनि-पावक जिमि अरनी ।

(शंकर म्हणतात—) हे पार्वति ! हे सनकादिक
मुनि, महात्म्या मुनिश्रेष्ठ अगास्तिऋषींच्या आश्रमीं
गेले होते. तेथें अगास्तिऋषींनीं ज्ञानजन्य अशीला
उत्पन्न करणाऱ्या अरणीप्रमाणें असलेली जी राम-
कथा तिचें सविस्तर व्याख्यान केलें होतें.

दो०—देखि राम मुनि आवत हरषि दंडवत
कीन्ह । स्वागत पूछि पीतपट प्रभु
बैठन कहँ दीन्ह ॥ ५४ ॥

मुनि येत आहेत असें पाहतांच श्रीरामांनीं
त्यांना आनंदानें दण्डवत घातला आणि कुशल प्रश्न
विचारून आपलें पीत उपवस्त्र त्यांना बसण्यासाठी दिलें.

१ 'पंचषट्पायनार्भाभाः पूर्वेषामपि पूर्वजाः । (भाग.)

चौ०—कीन्ह दंडवत तीनिउँ भाई ।
सहित पवनसुत सुख अधिकाई ।
मुनि रघु-पति-छवि अतुल बिलोकी ।
भये मगन मन सके न रोकी ।

हनुमंतासकट तिघांहि बंधूंनीं अत्यंत हर्षित होऊन
त्यांना वंदन केलें. रघुपतीचें अप्रतिम लावण्य पाह-
तांच मुनींचीं मनं तल्लीन होऊन तीं आवरतां
आवरेनात.

स्यामलगात सरो-रूह-लोचन ।
सुंदरतामंदिर भवमोचन ।
एक टक रहे निमेष न लावहि ।
प्रभु कर जोरे सीस नवावहि ।

श्यामलगात्र, कमलनयन, सौंदर्यानिधान, भव-
मोचन अशा त्या प्रभूकडे ते सारखे अनिमिष पाहूं
लागले. प्रभु मात्र त्यांस हात जोडून खाली मान
घालूनच उभे होते.

तिन्ह कै दसा देखि रघुवीरा ।
स्रवत नयन जल पुलक सरीरा ।
कर गहि प्रभु मुनिवर बैठारे ।
परम मनोहर बचन उचारे ।

त्यांची ती स्थिति पाहून रामचंद्रांच्या नेत्रांतून
प्रेमाश्रु वाहूं लागून त्यांच्या अंगावर रोमोद्भ्रम झाला.
प्रभूंनीं मुनिवरांस हात धरून खाली बसविलें, आणि
ते परम हृदयंगम भाषण करूं लागले.

आजु धन्य मै सुनहु मुनीसा ।
तुझरे दरस जाहि अघ खीसा ।
बडे भाग पाइय सतसंगा ।
बिनहि प्रयास होइ भवभंगा ।

अहो मुनीश्वर हो ! आज मी धन्य झालों !
तुमच्या दर्शनानें माझीं पापें खास विलयास गेलीं.
सतसंग प्राप्त होण्यास महत्-भाग्य लागतें. तो मिळा-
ल्यास भवाचा भंग अनायासें ठेवलेलाच.

दो०—संतसंग अपवर्ग कर कामी भव कर
पंथ । कहहि संत कवि कोविद सुति
पुरान सदग्रंथ ॥ ५५ ॥

संत, कवि, पंडित, श्रुति, पुराणें आणि सदग्रंथ
असेंच प्रतिपादन करितात कीं सत्संग हा मोक्षाला
नेणारा आहे आणि कामीजनांचा संसर्ग हा संसारा-
कडे ओढणारा आहे.

चौ०—मुनि प्रभुबचन हरषि मुनि चारी ।

पुलकित तनु अस्तुति अनुसारी ।

प्रभूचें तें भाषण ऐकून ते, (सनक, सनंदन, सनातन, सनत्कुमार असे) चौघेहि मुनि हर्षानें पुल-
कितगात्र होत्साते स्तवन करूं लागले—

जय भगवंत अनंत अनामय ।

अनघ अनेक एक करुणामय ।

जय निर्गुन जय जय गुनसागर ।

सुखमंदिर सुंदर अति आगर ।

जय इंदिरारमन जय भूधर ।

अनुपम अज अनादि सोभाकर ।

ज्ञाननिधान अमान मानप्रद ।

पावन सुजस पुरान वेद बद ।

तज्ञ कृतज्ञ अज्ञताभंजन ।

नाम अनेक अनाम निरंजन ।

सर्व सर्वगत सर्वउरालय ।

बससि सदा हम कहूँ परिपालय ।

द्वंद्व विपत्ति भवफंद बिभंजय ।

हृदि बसि राम काममद गंजय ।

हे भगवंता ! तुझा विजय असो. तूं अनंत, अना-
मय, अनघ, अनेक, एकमेवाद्वितीय, करुणामय,
निर्गुण, गुणसागर, सुखमंदिर, पूर्ण सौंदर्यनिधान,
इंदिरारमण, भूपालक, अनुपम, अजन्म, अनादि,
शोभाकर, ज्ञानानिधान, निरहंकार, मानप्रद, पावन,
सुयश, वेदपुराणवेद्य, कृतज्ञ, अज्ञानभंजन, सर्वनाम,
अनाम, निरंजन, सर्व, सर्वव्यापक, सर्वहृदयांतर्यामी
असा आहेस. तूं आमचें निरंतर पालन कर, व द्वंद्व,
विपत्ति आणि भवपाश यांचें निकृंतन कर. हे
श्रीरामा ! तूं आमच्या हृदयांत वास करून काम
व मद यांचें निर्दालन कर. तुझा जयजयकार असो !

दो०—परमानंद कृपायतन मन-परि-पूरन

काम । प्रेम भगति अनपायनी देहु

हमहि श्रीराम ॥ ५६ ॥

हे परमानंद, कृपासागर, पूर्णकामा श्रीरामा !
आतां तरी आम्हाला तुझ्या अनपायिनी प्रेम-भक्तीची
भिक्षा घाल.

चौ०—देहु भगति रघुपति अतिपावनि ।

त्रि-विधि-ताप-भव-ताप नसावनि ।

प्रनत काम सुर धेनु कल्पतरु ।

होइ प्रसन्न दीजइ प्रभु यह बरु ।

भव-वारिधि-कुंभ-ज-रघुनायक ।

सेवकसुलभ सकल-सुख-दायक ।

मन-संभव-दारुन-दुख दारय ।

दीनबंधु समता विस्तारय ।

हे रघुपते ! त्रिविधतापाचा आणि संसारदुःखाचा
नाश करणारी अशी तुझी परमपावनी भक्ति आम्हांला
आतां तरी दे कीं रे. तूं शरणागतांचे मनोरथ कामधेनु
आणि कल्पतरुप्रमाणें पुरविणारा आहेस. तेव्हां आम्हांवर
प्रसन्न होऊन एवढा वर देऊनच दे. हे रघुनायका ! तूं
भवसागरास शोषून टाकणारा अगस्ति असून सेवकांस
सुलभ व सर्वसुखदायक असा आहेस. आमच्या मान-
सिक दारुण दुःखांचा परिहार कर. हे दीनबंधो !
आम्हांस समत्वबुद्धि अर्पण कर.

आस-त्रास-इरिषादि-निवारक ।

विनय-विवेक-विरति-विस्तारक ।

भूप-मौलि-मनि मंडन धरनी ।

देहि भगति संसृति-सरि-तरनी ।

मुनि-मन-मानस-हंस निरंतर ।

चरनकमल वंदित अज संकर ।

रघु-कुल-केतु सेतु मृतिरच्छक ।

काल-कर्म-सुभाव-गुन-भच्छक ।

तारन तरन हरन सब दूषण ।

तुलसिदास प्रभु त्रि-भुवन-भूषण ।

तूं आशा, दुःख, इर्ष्या यांचा निस्तार करणारा
असून विनय, विवेक आणि वैराग्य यांचा विस्तार
करणारा आहेस. हे भूपशिरोमणे ! घराभूषणा ! तूं
संसारनदीतून तारून नेणारी अशी भक्ति आतां तरी
आमच्या पदरांत घाल. हे मुनिमानसहंसा ! शंकर,
ब्रह्मदेव तुझ्याच चरणकमलांचें निरंतर वंदन करीत
असतात. हे रघुकुलकेतो, श्रुतिसेतुरक्षका, कालकर्म-
गुणस्वभावभक्षका, तुलसीदासप्रभो ! सुमुखूचा तारक,
सर्वदोषभंजक आणि त्रिभुवनभूषण एक तूच आहेस.

दो०—बार बार अस्तुति करि प्रेमसाहित

सिर नाइ । ब्रह्मभवन सनकादि गे

अतिअभीष्ट वर पाइ ॥ ५७ ॥

प्रेमपूर्वक वारंवार स्तुति करून आणि अत्यंत
अभीष्ट असे वर प्राप्त करून घेऊन सनकादिकमुनि
श्रीरामचंद्रांस वंदन करून ब्रह्मलोकाप्रत जाते झाले.

चौ०—सनकादिक विधिलोक सिधाये ।

आतां रामचरन सिर नाये ।

पूछत प्रभुहिँ सकल सकुचाहीँ ।
चितवहिँ सब मारुतसुत पाहीँ ।
सुनी चहहिँ प्रभुमुख कै बानी ।
जो सुनि होइ सकल-भ्रम हानी ।

सनकादिकसुनि ब्रह्मलोकास गेल्यानंतर सर्व बंधूनीं
रामचरणांतर मस्तकें ठेवलीं. प्रभूस प्रश्न करण्यास
त्या सर्वाना संकोच वाटला म्हणून ते सर्वजण हनुमंता-
कडे पाहू लागले. त्यांची इच्छा ही की, जें ऐकतांच
सर्व संशयाची निवृत्ति होईल असें प्रभूचें भाषण
ऐकण्यास मिळावें.

अंतरजामी प्रभु सब जाना ।
बुझत कहहु काह हनुमाना ।
जोरि पानि कह तब हनुमंता ।
सुनहु दीनदयाल भगवंता ।
नाथ भरत कछु पूछन चहहीँ ।
प्रसन्न करत मन सकुचत अहहीँ ।

अंतर्यामी प्रभूनीं सर्व जाणलें व ते म्हणाले—
हनुमंता, काय विचारावयाचें असलें तें खुशाल
विचार. तेव्हां हनुमंत हात जोडून म्हणाला, हे दयाळी
भगवान् ! एकावें. हे नाथ ! भरताची इच्छा ही की
काही प्रश्न आपल्याला विचारावा परंतु विचारण्यास
त्याचें मन संकोचतें.

तुझ जानहु कपि मोर सुभाऊ ।
भरतहिँ मोहि कछु अंतर काऊ ।
सुनि प्रभुबचन भरत गहे चरना ।
सुनहु नाथ प्रनतारतिहरना ।

(प्रभु म्हणाले)—कपे ! तूं माझा स्वभाव जाणी-
तच आहेस. भरतांत व माझ्यांत काही आडपडदा
का आहे ? हें प्रभूचें भाषण ऐकतांच भरत प्रभुचरणीं
मिठी मारून म्हणाला, हे प्रणतार्तिहरणा नाथा !
एकावें.

दो०—नाथ न मोहि संदेह कछु सपनेहुँ
सोक न मोह । केवल कृपा तुम्हारिही
चिदानंद-संदोह ॥ ५८ ॥

हे नाथ ! मला कोणताच संशय नसून स्वप्नांत
देखील शोक अगर मोह नाही. ही केवळ, हे चिदा-
नंदसंदोहा (चिदानंदरूप रसाचें दोहन करणारा) !
आपलीच कृपा होय.

चौ०—करउँ कृपानिधि एक दिठाई ।
मैं सेवक तुझ जन-सुख-दाई ।

संतन कै महिमा रघुराई ।
बहुविधि वेद पुरानन्हि गाई ।
श्रीमुख तुझ पुनि कीन्हि बडाई ।
तिन्ह पर प्रभुहिँ प्रीति अधिकाई ।
सुना चहउँ प्रभु तिन्ह कर लच्छन ।
कृपासिंधु गुन-ज्ञान-विचच्छन ।
संत असंत भेद बिलगाई ।
प्रनतपाल मोहि कहहु बुझाई ।

हे दयानिधे ! तथापि मी काही बोलण्याचें घाडस
करीत आहे, कारण मी आपला सेवक असून आपण
सेवकास सुख देणारे आहांत. हे रघुराय ! वेदपुराणा-
दिकांनीं नानाप्रकारें संतांचा महिमा वर्णन केला आहे.
तसेंच आपणाहि स्वमुखानें संतांची प्रशंसा केली
असून आपलें त्यांचेवर अधिकच प्रेम असतें. हे
गुणज्ञानविचक्षण दयासागर प्रभो ! अशा त्या संतांचीं
लक्षणें श्रवण करण्याची मला लालसा होते. प्रणतपाल
प्रभूनीं संत आणि असंत यांच्यातील भेद स्पष्ट करून
मला समजावून सांगावेत.

संतन्ह के लच्छन सुनु भ्राता ।
अगिनित सुति पुरान बिख्याता ।
संत असंतन्ह कै आसि करनी ।
जिमि कुठार चंदन आचरनी ।
काटइ परसु मलय सुनु भाई ।
निजगुन देइ सुगंध बसाई ।

(प्रभु म्हणाले)—हे बंधो, संतांचीं लक्षणें ऐक.
तीं अगणित असून श्रुतिपुराणादिकांनीं त्यांचें
व्याख्यान केलें आहे. ज्याप्रमाणें कुठार आणि चंदन-
तरु यांची कृति, तद्वतच संत आणि दुर्जन यांचाहि
आचार असतो. हे बंधो, ऐक. कुठार चंदनास
कापतो तरीदेखील तो चंदन आपल्या आंगव्या
सुगंधाला कुठाराच्या तोंडांत यथास्थित भरतोच.

दो०—ता तेँ सुरसीसहु चढत जगबल्लभ
श्रीखंड । अनल दाहि पीटत घनहिँ
परसुबदन यह दंड ॥ ५९ ॥

ह्याच कारणामुळें चंदन जगतास प्रियकर होऊन
देवांच्याहि मस्तकावर जाऊन बसतें. उलट कुन्हा-
डीच्या फळाच्या नशीबीं मात्र आर्गांत जळणें आणि
वरून घणाचे घाव खाणें असल्या विटवना येतात.

चौ०—विषय अलंपट सीलगुनाकर ।
परदुख दुख सुख सुख देखे पर ।

सम अभूतरिपु विमद विरागी ।
 लोभामरष हरष भय त्यागी ।
 कोमलचित दीनन्ह पर दाया ।
 मन बच क्रम मम भगति अमाया ।
 सबहिँ मानप्रद आपु अमानी ।
 भरत प्रानसम मम तेँ प्रानी ।

विषयापासून अलिप्त, शील आणि सदगुण यांचें केवळ मांडार, दुसऱ्याचें दुःख पाहून स्वतः दुःखित होणारे आणि सुख पाहून सुखी होणारे समदर्शी, अजातशत्रु, उन्मादरहित, विरक्त, लोभ-क्रोध, हर्ष-भय यांचा त्याग करणारे, कोमलचित्त, दीनवत्सल कायावाचामनैकरून माक्षी भाक्ति करणारे, अहंकार-विहीन, सर्वांचाच आदर व सन्मान करणारे व स्वतः मुळीच मानाची चाड न बाळगणारे असे संतजन, हे भरता, मला ! प्राणासारखे प्रिय असतात.

बिगतकाम मम नामपरायन ।
 सांति विरति विनती मुदितायन ।
 सीतलता सरलता मइत्री ।
 द्विज-पद-प्रीती धरमजनयित्री ।
 ये सब लच्छन बसहिँ जासु उर ।
 जानहु तात संत संतत फुर ।
 सम दम नियम नीति नहिँ डोलहिँ ।
 परुष बचन कबहूँ नहि बोलहिँ ।

समस्तकामनारहित व मन्नामपरायण असून शांति, वैराग्य, विनय आणि प्रसन्नता यांचें ते केवळ वस-तिस्थान असतात. क्षमा, सरलता, मैत्री, द्विजपद प्रेम आणि धर्म यांची ते जननी समज. त्यांचे शम, दम, नियम आणि नीति हीं कधींच चंचल होत नाहीत, ते कधींच कटुवचन सुखावाटें काढीत नाहीत. हीं लक्षणें ज्यांच्या हृदयांत निरंतर वास करीत असतात तेच खरे आणि कायमचे संत समजावेत.

दो०—निंदा अस्तुति उभय सम ममता मम
 पदकंज । ते सज्जन मम प्रानप्रिय गुन-
 मंदिर सुखपुंज ॥ ६० ॥

ज्यांना निंदा आणि स्तुति दोन्हीहि समसमान असून ज्यांचें प्रेम केवळ माझ्याच चरणकमलांचे ठिकाणी जडलें असतें ते गुणमंदिर आणि सुखनिधान संत मला प्राणाप्रमाणें प्रिय होतात.

चौ०—सुनहु असंतन्ह केर सुभाऊ ।
 भूलेहु संगति करिय न काऊ ।

तिन्ह कर संग सदा दुखदाई ।
 जिमि कपिलहि घालइ हरहाई ।

आतां दुष्टांचीं लक्षणें ऐक. चुकूनदेखील कोणी त्यांच्या संगतीस लागूं नये. ज्याप्रमाणें मोकाट गांव कपिला (घरगुती) गायीस मारते तसा त्यांचा समागम नेहर्माच दुःखपर्यवसायी होतो.

खलन्ह हृदय अतिताप विसेखी ।
 जरहिँ सदा परसंपति देखी ।
 जहँ कहुँ निंदा सुनहिँ पराई ।
 हरषहिँ मनहुँ परी निधि पाई ।

खल नेहर्माच मनांत जळफळत असतात. परोत्कर्ष पाहिला कीं त्यांच्या अंगाची सारखी लाही होते. परनिंदा किंचित् कोठें कानांवर आली तर द्रव्यनिधि हार्ती लागल्याप्रमाणें त्यांना हर्ष होतो.

काम-क्रोध-मद-लोभ-परायन ।
 निर्दय कपटी कुटिल मलायन ।
 बयरु अकारन सब काहू सो ।
 जो कर हित अनहित ताहू सो ।
 झूठइ लेना झूठइ देना ।
 झूठइ भोजन झूठ चवेना ।
 बोलहिँ मधुरवचन जिमि मोरा ।
 स्वाहिँ महाअहि हृदय कठोरा ।

ते नेहर्मा काम, क्रोध, मद आणि लोभ ह्यांतच चूर असल्यामुळें निर्दय, कपटी, कुटिल आणि पापांचें आगर असेच असतात. त्यांचें सर्वांशीं निष्कारण वैर असतें. त्यांचें जे हित करितात त्यांच्याच नुक-सानीवर ते येतात. त्यांचें देणें घेणें, जेवणखाण वगैरे व्यवहार देखील सर्व सोदेशाईचेच समज. ते मोरा-प्रमाणें मधुर बोलतील पण मोठाले अजगरदेखील पचवून टाकतील इतके ते हृदयाचे सहाय्य असतात.

दो०—परद्रोही पर-दार-रत परधन परअप-
 वाद । ते नर पावँर पापमय देह धरे
 मनुजाद ॥ ६१ ॥

परद्रोही, जार, चोर आणि निंदक असले हे लोक महानीच, आणि केवळ मूर्तिमान् पापात्मे राक्षस होत.

चौ०—लोभइ ओढन लोभइ डासन ।
 सिस्रोदरपर जम-पुर-त्रासन ।
 काहू कै जौँ सुनहिँ बडाई ।
 स्वास लेहिँ जनु जूडी आई ।

जब काहू कै देखहिँ बिपती ।

सुखी भये मानहुँ जगनृपती ।

त्याचें आंथरूणहि लोभ आणि पांघरूणहि लोभच.
ते केवळ शिस्नोदरपरायण असतात. नरकदेखील
त्यास कंटाळतात. जर त्यांनीं एकाद्याची स्तुति
ऐकली तर ते शीतज्वर झाल्याप्रमाणें (दीर्घ व उष्ण)
श्वास टाकूं लागतात. कोणीहि आपत्तीत सांपडला
आहे असें पहातांच त्यांना सार्वभौमपद मिळाल्या-
प्रमाणें चैन वाटते.

स्वारथरत परिवारविरोधी ।

लंपट काम लोभ अतिक्रोधी ।

मातु पिता गुरु विप्र न मानहिँ ।

आपु गये अरु घालहिँ आनहिँ ।

करहिँ मोहवस द्रोह परावा ।

संत संग हरिकथा न भावा ।

ते स्वार्थपरायण स्वतःच्या परिवाराचेदेखील
हाडवैरी बनतात. ते काम आणि लोभ यांचे ठिकाणीं
लंपट आणि अत्यंत क्रोधी असतात. आई, बाप,
गुरु अगर विप्र यांची ते मुळींच प्रतिष्ठा मानीत
नाहींत. स्वतः ते बुडाले तर दुसऱ्याला देखील
आपल्याबरोबर धुडवितील. मोहानें उल्लू बनून ते
दुसऱ्याशीं द्रोहच करीत रहातात. सत्संग आणि
हरिकीर्तन हे शब्द देखील त्यांना खपत नाहींत.

अव-गुन-सिंधु मंदमति कामी ।

बेदबिदूषक पर-धन-स्वामी ।

विप्रद्रोह सुरद्रोह बिसेषा ।

दंभ कपट जिय धरे सुवेषा ।

ते दुरंगुणांचे समुद्र, मंदमति, कामलंपट, वेदनिंदक,
परधनावर गवर होणारे, विशेषतः ब्रह्मद्वेषे आणि
देवद्वेषे असतात. कपट आणि दंभ आंतून पण वरून
मात्र त्यांचा बुवाबाजीचाच सारा पसारा.

दो०-एसे अधम मनुज खल कृतजुग त्रेता

नाहिँ । द्वापर कल्लुक बृंद बहु होइ-

इहिँ कलिजुग माहिँ ॥ ६२ ॥

असले अधम व दुष्ट लोक कृत व त्रेतायुगांत
मुळींच नसतात. द्वापारांत ते थोडथोडे, पण कलि-
युगांत मात्र यांचाच सुळसुळाट असतो.

चौ०-पराहित सारिस धर्म नहिँ भाई ।

परपीडा सम नहिँ अधमाई ।

निरनय सकल पुरान बेद कर ।

कहेउँ तात जानहिँ कौविद नर ।

(राम म्हणतात-) हे बंधो ! परोपकारासारखें
पुण्य नाहीं आणि परपीडिसारखें पाप नाहीं. हेंच
सर्व वेदपुराणांचें सार आहे. माझेदेखील तेंच
म्हणणें असून पंडितांचें मत तरी असेंच आहे.

नर सरीर धरि जे परपीरा ।

करहिँ ते सहहिँ महा-भव-भीरा ।

करहिँ मोहवस नर अघ नाना ।

स्वारथरत परलोक नसाना ।

कालरूप तिन्ह कहँ मै भ्राता ।

सुभ अरु असुभ करम-फल-दाता ।

मानवयोनींत येऊन जे परपीडा करतात त्यांना
घोर संसारयातना भोगाव्याच लागतात. मोहाच्या
फशी पडून जे स्वार्थी होऊन अनेक पातकें करि-
तात त्यांचा परलोक नष्ट होतो. बंधो ! मी कालात्मा
त्यांस त्यांच्या शुभाशुभ कर्मांची फळे भोगण्यास
लावीत असतो.

अस विचारि जे परमसयाने ।

भजहिँ मोहिँ संसृति दुख जाने ।

त्यागाहिँ कर्म सुभा-सुभ-दायक ।

भजहिँ मोहिँ सुर-नर-मुनि-नायक ।

संत असंतन के गुन भाखे ।

ते न परिहिँ भव जिन्ह लखि राखे ।

म्हणूनच परमसुख ह्याच गोष्टीचा विचार करून
जन्ममरणाचीं दुःखें आपल्यासमोर ठेवतात आणि
माझेच भजन करितात. ते शुभाशुभफलदायक
कर्मांचा त्याग करून सुरनरमुनिनायक अशा माझेच
ठिकाणीं प्रेम करितात. संत आणि दुष्ट ह्यांची
लक्षणे हीं मी सांगितलीं. हें विवेचन जे लक्षांत ठेव-
तील ते संसारांत पतन पावणार नाहींत.

दो०-सुनहु तात मायाकृत गुन अरु दोष

अनेक । गुन यह उभय न देखियहिँ

देखिय सो अबिवेक ॥ ६३ ॥

१ अष्टादशपुराणेषु व्यासस्य वचनद्वयम् । परोपकारः
पुण्याय पापाय परपीडनम् ॥

२ ' गुणदोषद्वयविज्ञेयं गुणस्तूभयवर्जितः ' । भाग.

११-१९-४५.

बा भरता ! मात विशेष हैं समज की मायेचे गुण आणि दोष अनेक आहेत. तेव्हां गुण अगर दोष ह्या दोर्हीवरहि दृष्टि न ठेवणें हाच खरा गुण होय, आणि ती ठेवणें हाच खरा दोष होय.

चौ०—श्री—मुख—वचन सुनत सब भाई ।
हरषे प्रेमु न हृदय समाई ।
करहिँ विनय आति वारहिँ बारा ।
हनूमान हिय हरष अपारा ।
पुनि रघुपति निज मंदिर गये ।
एहि बिधि चरित करत नित नये ।

प्रभुमुखांतील ती वचने ऐकून सर्व बंधु हर्षित झाले. त्यांचें प्रेम त्यांचे हृदयांत मावेना. हनुमंताचे हृदयांत आनंद माईनासा झाला व तो वारंवार प्रभूंची स्तुति करूं लागला. नंतर कृपानिधान आपल्या मंदिरांत परत आले. ह्याप्रकारें त्यांच्या नित्य अभि-
नव लीला चालत.

बार बार नारदमुनि आवहिँ ।
चरित पुनीत राम के गावहिँ ।
नित नव चरित देखि मुनि जाहीँ ।
ब्रह्मलोक सब कथा कहाहीँ ।
सुनि विरंचि अतिसय सुख मानहिँ ।
पुनि पुनि तात करहु गुनगानहिँ ।

नारदमुनि वरचेवर अयोध्येत येत आणि श्रीराम-
चंद्रांची पावन चरित्रें गात. मुनि यांच्या नित्य अभि-
नव लीला पाहून जात आणि सत्यलोकांत त्या कथन
करीत. त्यांचें श्रवण करून ब्रह्मदेव अत्यानंद मानी
आणि वारंवार म्हणे—वत्सा नारदा ! प्रभूंची चरित्रें
कथन करीतच जा रे !

सनकादिक नारदहिँ सराहहिँ ।
जद्यपि ब्रह्मनिरत मुनि आहहिँ ।
सुनि गुनगान समाधि विसारी ।
सादर सुनहिँ परमअधिकारी ।

सनकादिमुनी जरी एवढे ब्रम्हनिष्ठ तरीदेखील ते
नारदास धन्यवाद देत. नारदमुखानें प्रभुगुणगान
श्रवण करीत असतां, ही परम अधिकारी मंडळी
देखील समाधि विसरून कथाश्रवणाचीच लालसा
वाळगीत.

दो०—जीवनमुक्त ब्रह्मपर चरित सुनहिँ
तजि ध्यान । जे हरिकथा न करहिँ
रति तिन्ह के हिय पाषाण ॥ ६४ ॥

जीवन्मुक्त ब्रम्हनिष्ठ देखील समाधि सोडून भगव-
च्चरित्रच ऐकत राहतात. असें असतां ज्यांना हरि-
कथेंत गोडी वाटत नाही ते अभिजात पाषाणच
समजावयाचे.

चौ०—एक वार रघुनाथ बोलाये ।
गुरु द्विज पुरवासी सब आये ।
बैठे सदासि अनुज मुनि सज्जन ।
बोले वचन भगत-भय-भंजन ।

एके समर्थी रघुवीरांच्या बोलावण्यावरून गुरु वसिष्ठ,
ब्राम्हण, पौरजन इत्यादि सर्व मंडळी जमली. लक्ष्म-
णादि बंधु, मुनि, संत इत्यादि मंडळी समेत उप-
स्थित असतां भक्तभयभंजन श्रीराम भाषण करूं
लागले.

सुनहु सकल पुरजन मम वानी ।
कहउँ न कलु समता उर आनी ।
नहिँ अनीति नहिँ कलु प्रभुताई ।
सुनहु करहु जौ तुझहिँ सुहाई ।

हे सर्व प्रजाजन हो ! माझें भाषण आपण सर्वांनीं
ऐकून घ्यावें. मी मनांत कोणत्याहि प्रकारचा स्वार्थ
धरून बोलत नाही. माझ्या भाषणांत अनीतिहि
नसेल व आत्मश्लाघाहि नसेल. तुम्ही तें ऐकून घ्या
आणि रुचल्यास त्याप्रमाणें वर्तन करा.

सोइ सेवक प्रियतम मम सोई ।
मम अनुसासन मानइ जोई ।
जौँ अनीति कलु भाषउँ भाई ।
तौ मोहि बरजहु भय विसराई ।

जो माझी आज्ञा पाळतो तो सेवक मला अत्यंत
प्रिय होतो. बाबांनो ! मी जर तुम्हांला अन्यायाचें
काहीं सांगेन तर तुम्ही अगदीं निःशंकपणें मजवर
बाहिष्कार घाला.

बडे भाग मानुषतनु पावा ।
सुरदुर्लभ सब ग्रंथन्हि गावा ।
साधनधाम मोच्छ कर द्वारा ।
पाइ न जेहिँ परलोक सँवारा ।

महत्भाग्यानें ही मनुष्ययोनि प्राप्त होते. ती देवांस
देखील दुर्लभ म्हणून सर्व ग्रंथांतरी वर्णन आलेलें

१ 'स्वदेश, स्वराज्य, स्वातंत्र्य आणि राजबहिष्कार'
ही तुलसीदासांची चतुःसूती आमच्या 'मानस-हंसांत'
निदर्शिली आहे. (लोकशिक्षण भागांतलें समाजशिक्षण
पहा.)

आहे. सर्व साधनांचें केंद्र, मोक्षाचें द्वार, असा हा नरदेह मिळूनहि ज्यांनी आपला परलोक साधला नाही—

दो०—सो परत्र दुख पावइ सिरु धुनि धुनि .
पछिताइ । कालहि कर्महि ईस्वरहि
मिथ्या दोष लगाइ ॥ ६५ ॥

त्यांच्या पदरीं परलोकीं विटंबनाच येणार, ते कपाळ बडवून नेतर पश्चात्तापच करीत राहणार, आणि विनाकारण कालगतीस, कर्मगतीस आणि ईश्वरास बोल ठेवीत बसणार.

चौ०—एहि तन कर फल विषय न भाई ।
स्वरगउ स्वरूप अंत दुखदाई ।
नरतनु पाइ विषय मन देही ।
पलटि सुधा ते सठ विष लेही ।
ताहि कवहुं भल कहइ न कोई ।
गुंजा ग्रहइ परसमानि खोई ।

बाबांनो ! ह्या नरदेहाचें साध्य विषयोपभोग नव्हेच. ह्या नरदेहाला जरी स्वर्ग मिळाला तरी तो क्षुद्र आणि अंती दुःखदायकच होणार. नरदेह प्राप्त होऊन विषयांत मन घालणें म्हणजे अमृताऐवजी मूर्खपणानें विष घेणेंच होय. तें कधीसुद्धां बरें म्हणवणार नाही. परीस गमावून गुंजांचा स्वीकार करणें यातलेंच तें.

आकर चारि लच्छ चौरासी ।
जोनि भ्रमत यह जिव अबिनासी ।
फिरत सदा माया कर प्रेरा ।
काल कर्म सुभाव गुन घेरा ।
कवहुं करि करुना नरदेही ।
देत ईस बिनु हेतु सनेही ।

चतुःकोशात्मक चौःयांयशी लक्ष योनींत हा अविनाशी जीव भ्रममाण होत असतो, आणि त्याच्या त्या नित्य भ्रमणांत मायेच्या प्रेरणें काल, कर्म, स्वभाव आणि गुण हे त्यास बाधा करीतच असतात. तथापिहि तो निरपेक्ष दयाघन भगवान् केव्हांनाकेव्हां तरी कृपा करून एकदां मानवदेह देताच.

नरतन भववारिधि कहुं बेरो ।
सनमुख मरुत अनुग्रह मेरो ।
करनधार सदगुरु दृढ नावा ।
दुर्लभ साज सुलभ करि पावा ।

ही नरतनु भवसागर तरून जाणारी नौका असून माझा अनुग्रह हा तीस अनुकूल वायु होय. ह्या नावेचे कुशल कर्णधार श्रीसद्गुरु होत. ही सर्व सामुग्री अत्यंत दुर्मिळ तर खरीच परंतु ती अवचट अनायासहि जुळून येते.

दो०—जो न तरइ भवसागर नर समाज
अस पाइ । सो कृत-निंदक मंदमति
आतम-हन-गति जाइ ॥ ६६ ॥

अशी सामुग्री जुळूनहि जो नर भवसागर तरून जात नाही, तो कृतघ्न मंदमति आत्मघातक्याच्या गतीस जातो.

चौ०—जौ परलोक इहाँ सुख चहहू ।
सुनि ममवचन हृदय दृढ गहहू ।
सुलभ सुखद मारग यह भाई ।
भगति मोरि पुरान सुति गाई ।

जर इहपरलोकीं सुखप्राप्तीची इच्छा असेल तर माझें वचन ऐकून त्याची हृदयांत पक्की खूणगांठ मारून ठेवा. बाबांनो ! माझी भक्ति करणें हाच याला सरळ आणि सुखाचा मार्ग आहे. वेद व पुराणें तरी तोच सांगतात.

ज्ञान अगम प्रत्युह अनेका ।
साधन कठिन न मन कहू टेका ।
करत कष्ट बहु पावइ कोऊ ।
भगतिहिन मोहि प्रिय नहिं सोऊ ।

ज्ञानमार्ग हा मूळचाच कठिण, त्यांत विघ्नें अपार, म्हणून तो साधणें मुश्किल जातें. शिवाय त्यांत मनास आधारहि नसतो. अतिशय कष्ट करून देखील तो एखाद्यालाच साध्य होतो. तरीदेखील त्यांत जर भक्ति नसेल तर तो मला अलोणीच वाटतो.

भगति सुतंत्र सकल-सुख-खानी ।
बिनु सतसंग न पावहि प्राणी ।
पुन्यपुंज बिनु मिलहि न संता ।
सतसंगति संसृति कर अंता ।

भक्ति ही स्वतंत्र असून सर्व सुखांची केवळ खाण आहे. परंतु ती सत्संगावांचून मनुष्याचे हातीं लागत नाही, आणि पुण्यसंचय गांठीं असल्याखेरीज संतांची गांठ पडत नाही. परंतु एकदां संतांची गांठ पडली कीं संसाराचा अंत झालाच समजा.

पुन्य एक जग महं नहिं दूजा ।
मन क्रम बचन विप्र-पद-पूजा ।

सानुकूल तेहि पर मुनि देवा ।

जो ताजि कपट करइ द्विजसेवा ।

जगांत पुण्य कायतें एकच, दुसरें नाहींच. तें म्हणजे कायावाचामनैकरून ब्राह्मणांच्या चरणांची सेवा करणें हें होय. जो निष्कपटपणें द्विजसेवा करतो त्याचे मुनि आणि देव साह्यकारी होतात.

दो०—आउरउ एक गुपुत मत सबहिं

कहउँ कर जोरि । संकरभजन विना

नर भगति न पावइ मोरि ॥ ६७ ॥

आणखीहि एक रहस्य मी तुम्हां सर्वांना हात जोडून निवेदन करतो. तें हें कीं श्रीशंकराच्या आराधनेवांचून माझी भक्ति कोणासहि प्राप्त होत नाहीं.

चौ०—कहहु भगति पथ कवन प्रयासा ।

जोग न मख जप तप उपवासा ।

सरल सुभाव न मन कुटिलाई ।

जथालाभ संतोष सदाई ।

मग तुम्हीच सांगा पाहूं कीं भक्तिमार्गांत कोणते कष्ट आहेत ? योग, यज्ञ, जप, तप, उपवास हे तर नाहींतच, सरल स्वभाव, निष्कपट मन, यदृच्छालाभ-संतोष हीं निरंतर असलीं म्हणजे झालें.

मोर दास कहाइ नर आसा ।

करइ त कहहु कहा बिस्वासा ।

बहुत कहउँ का कथा बढाई ।

एहि आचरन बस्य मै भाई ।

माझा दास म्हणावयाचें आणि मनुष्याची आशा करीत बसावयाचें, तेव्हां सांगा पाहूं कीं यांत विश्वास मला जागाच कोणती ? अधिक बोलून गोष्टी लांबवण्यांत अर्थ नाहीं. बाबांनो ! ज्या आचरणाचे योगानें मी वश होतो तें हें—

बयरु न बिग्रह आस न त्रासा ।

सुखमय ताहि सदा सब आसा ।

अनारंभ अनिकेत अमानी ।

अनघ अरोष दच्छ विज्ञानी ।

प्रीति सदा सज्जन संसर्गा ।

तृप्तसम विषय स्वर्ग अपवर्गा ।

भगति पच्छ हठ नहिं सठताई ।

दुष्ट तर्क सब दूरि बहाई ।

वैर अगर विग्रह न करणें आणि आशा अगर त्रास न मानणें हेंच सदा सर्वत्र सुखी होणें होय.

संकल्पवर्जित असून गृहादिकांचे ठायीं अनासक्त रहाणें, मानरहित, निष्पाप, क्रोधवर्जित कर्तव्य-दक्ष, अनुभवज्ञानसंपन्न आणि संतसमागमासंबंधानें सदैव लोलुपता, तसेंच विषय, स्वर्ग आणि मोक्ष यांना देखील कःपदार्थ मानणें, तर्कावितर्क झुगारून देऊन मूर्खपणाच्या भरीस न पडतां पूर्ण निग्रहानें भक्तीचीच कांस धरणें—

दो०—मम गुनग्राम नाम रत गत-ममता-

मद-मोह । ता कर सुख सोइ जानइ

परानंदसंदोह ॥ ६८ ॥

आणि ममता, मद, मोह इत्यादि झुगारून माझ्या गुणग्रामांत व नामस्मरणांत रंगून जाणें, हांत जें सुख आहे तें माझ्या भक्तांनाच फक्त माहीत असतें. परम आनंदाचें दोहन त्यांनाच साधतें.

चौ०—सुनत सुधासम वचन राम के ।

गये सबन्हि पद कृपाधाम के ।

जननि जनक गुरु बंधु हमारे ।

कृपानिधान प्रान ते प्यारे ।

तनु धनु धाम राम हितकारी ।

सब विधि तुह्य प्रनतारतिहारी ।

श्रीरामचंद्राची ती अमृततुल्य वचने ऐकून सर्वजण दयाधनाच्या चरणीं मिठी मारून म्हणाले,—हे कृपानिधान ! आपणच आमचे माता, पिता, गुरु आणि बंधु आहांत. आपण आम्हांला प्राणाहूनहि प्रिय आहांत. आमचे देह, गेह आणि वित आपणच. आमचे हितकर्तेहि आपणच. हे रामा ! सर्वतोपरी आम्हां शरणागतांचे क्लेश हरण करणारे आपणच आहांत.

अस सिख तुह्य विनु देइ न कोऊ ।

मातु पिता स्वारथरत ओऊ ।

हेतुरहित जग जुग उपकारी ।

तुह्य तुह्यार सेवक असुरारी ।

स्वारथमीत सकल जग माहीं ।

सपनेहुं प्रभु परमारथ नाही ।

आपणावांचून असा उपदेश कोणीच करणारा नाहीं. मातापितर हे तर केवळ स्वार्थपरायण होत, प्रभो ! ह्या जगांत स्वार्थशून्य असे उपकारकर्ते केवळ दोघेच आहेत. एक, हे असुररिपो ! आपण, आणि दुसरे आपले भक्त. प्रभो ! संसारांतला मित्र स्वार्थ;

म्हणूनच संसारांत स्वप्नांतदेखील परमार्थ घडणें शक्य नाही.

सब के बचन प्रेमरससाने ।
मुनि रघुनाथ हृदय हरषाने ।
निज गृह गये सुआयसु पाई ।
बरनत प्रभु बतकही सुहाई ।

सर्वांचें तें प्रेमरसपरिप्लुत भाषण श्रवण करून रघुनाथ मनांत हर्षित झाले. नंतर आशा घेऊन सर्व मंडळी प्रभूच्या उपदेशाची प्रशंसा करीत स्वस्थानी गेली.

दो०—उमा अवधवासी नर नारि कृतारथ
रूप । ब्रह्म सच्चिदानंद धन रघुनायक
जहूँ भूप ॥ ६९ ॥

(शंकर म्हणतात)—हे पार्वति ! सच्चिदानंदधन परब्रह्म रघुनाथ जेथें राज्य करीत होते त्या अयोध्येतील नरनारी खरे कृतार्थ होत.

चौ०—एक बार बसिष्ठ मुनि आये ।
जहाँ राम सुखधाम सुहाये ।
अतिआदर रघुनायक कीन्हा ।
पद पखारि चरनोदक लीन्हा ।

एके प्रसंगी मंदिरांत जेथें श्रीराम आनंदानें बसले होते तेथें बसिष्ठ पांचले. राघवांनी त्यांचा उत्तम-सत्कार केला आणि प्रादप्रक्षालन करून त्यांचें चरण-तीर्थ घेतलें.

राम सुनहु मुनि कह कर जोरी ।
कृपासिधु विनती कलु मोरी ।
देखि देखि आचरन तुह्यारा ।
होत मोह मम हृदय अपारा ।
महिमा अमित बेद नहिँ जाना ।
मैँ केहि भाँति कहउँ भगवाना ।

मुनिवर्य हात जोडून म्हणाले, हे दयासागरा ! माझी एक प्रार्थना ऐकावी. आपलें आचरण पाहून माझ्या मनास पराकाष्ठेचें आश्चर्य होत आहे. हे भगवन् ! आपल्या महिम्यास सीमाच नाही. तो वेदांसहि अगम्य आहे. तेव्हां मजकडून त्याचें वर्णन कसे होणार ?

उपरोहिती कर्म अतिमंदा ।
वेद पुरान सुमृति कर निंदा ।
जब न लेउँ मैँ तब विधि मोही ।
कहा लाभ आगे सुत तोही

परमातमा ब्रह्म नररूपा ।

होइहि रघु-कूल-भूषण भूपा ।

पुरोहितवृत्ति अति नीच. वेद, पुराण आणि स्मृति देखील तिची निंदाच करतात. मी ती स्वीकारीत नव्हतो, परंतु मला ब्रह्मदेव म्हणाले—वत्सा ! ईत तुला भावी लाभ आहे. परब्रह्म परमात्मा नररूपानें रघुकुलभूषण भूपति होऊन अवतरणार आहे.

दो०—तब मैँ हृदय विचारा जोग जज्ञ
व्रत दान । जा कहँ करिय सो पइहउँ
धर्म न एहि सम आन ॥ ७० ॥

तेव्हां मी मनांत विचार केला कीं योग, यज्ञ व्रत व दान ज्याच्या प्राप्तीसाठी म्हणून कर्तव्य, तोच जर मला प्राप्त होणार तर ह्या वृत्तीसारखा अन्य सद्धर्मच नाही.

चौ०—जप तप नियम जोग निज धर्मा ।

सुतिसंभव नाना सुभ कर्मा ।

ज्ञान दया दम तीरथ मज्जन ।

जहँ लगी धरम कहत सुति सज्जन ।

आगम निगम पुरान अनेका ।

पढे सुने कर फल प्रभु एका ।

तब पद-पंक-ज प्रीति निरंतर ।

सब साधन कर यह फल सुंदर ।

जप, तप, नियम, योग, वर्णाश्रमधर्म, वेदप्रतिपादित नाना शुभकर्म, ज्ञान, दया, दम, तीर्थावगाहन, इत्यादि जे जे म्हणून श्रुति आणि संत यांनीं उपदिष्ट असे यच्चयावत् धर्म, तसेंच वेद, श्रुति आणि अनेक पुराणें यांचें श्रवण आणि पठण, या सर्व साधनाचें हेंच एक साध्य आहे कीं, हे प्रभो ! तुझ्या पदकमलांचे ठिकाणीं निरंतर प्रेम जडणें आणि खरोखर स्मृणीय असें फलहि पण तेंच.

छूटइ मल कि मलहि के धोये ।

घृत कि पाव कोउ बारि बिलोये ।

प्रेम भगति जल बिनु रघुराई ।

अभि-अंतर-मल कबहुँ न जाई ।

ओशट ओशटानें घुतल्यास कसे निघणार ? पाणी घुसळून कधीं कोणास घृतप्राप्ति झाली आहे काय ? हे रघुनाथ ! भक्ति-प्रेम-जलावांचून मानसिक मलांचे कधींहि क्षालन व्हावयाचें नाही.

साइ सर्वज्ञ तज्ञ सोइ पंडित ।

सोइ गुनगृह बिज्ञान अखंडित ।

दच्छ सकल-लच्छन-जुत सोई ।

जा के पद-सरो-ज रति होई ।

तोच सर्वज्ञ, तोच पंडित, तोच तज्ञ, तोच गुणा-
गर, तोच अखंडविशानी, तोच दक्ष, तोच सर्वलक्षण-
युक्त, कीं जो आपल्या पदकमलांचे ठायीं अनुरक्त
होतो.

दो०-नाथ एक वर मागउँ राम कृपा करि
देहु । जनम जनम प्रभु पद-कमल
कबहुँ घटइ जनि नेहु ॥ ७१ ॥

हे नाथ ! मी एका वराची याचना करतो. रामा,
मला तो कृपा करून द्या. माझे प्रभुपदकमलांचे
ठिकाणीं जन्मजन्मांतरां देखील कधीहि प्रेम घटोना.

चौ०-अस कहि मुनि वसिष्ठ गृह आये ।
कृपासिंधु के मन अति भाये ।
हनूमान भरतादिकभ्राता ।
संग लिये सेवक-सुख-दाता ।
पुनि कृपाल पुर बाहर गये ।
गज रथ तुरग मँगावत भये ।

असें म्हणून वसिष्ठ मुनि स्वाश्रमां परतले. कृपा-
सिंधूच्याहि मनास महदानंद वाटला. नंतर सेवकसुख-
दायक दयालु प्रभु मारुति व भरतादिवंधू यांना
बरोबर घेऊन नगराबाहेर गेले, व त्यांनीं तिकडेच
गज, रथ व अश्व मागविले.

देखि कृपा करि सकल सराहे ।
दिये उचित जिन्ह जिन्ह जेइ चाहे ।
हरन सकलस्रम प्रभु स्रम पाई ।
गये जहाँ सीतल अंबराई ।

प्रभूंनीं ती कवायत अवलोकन करून सर्वांस
शाबासकी दिली आणि यथेष्ट इनामें वाटली. प्रभूंना
श्रम झाले होते. तेव्हा श्रमपरिहार्य ते एका शीतल
आंबराईत शिरले.

भरत दीन्ह निजबसन डसाई ।
बैठे प्रभु सेवहिँ सब भाई ।
मारुतसुत तब मारुत करई ।
पुलक बपुष लोचन जल भरई ।
हनूमान समान बड भागी ।
नहिँ कोउ राम-चरन-अनुरागी ।
गिरिजा जासु प्रीति सेवकाई ।
बार बार प्रभु निज मुख गाई ।

भरतानें आपलें उपवस्त्र आंथरलें व प्रभु त्यावर
बसले. सर्व बंधु चरणसेवाहनादि सेवा करूं लागले.
हनुमंत वारा घाळूं लागला तेव्हां त्यांचें शरीर सपुलक
आणि नेत्र सजल झाले. (शंकर म्हणतात)-हे
पार्वति ! ज्याच्या प्रेमाची आणि सेवेची प्रभूंनीं
स्वमुखानें वारंवार प्रशंसा केली त्या मारुतीसारखा
रामसेवकांत थोर भाग्यशाली कोणीहि नाही.

दो०-तोहि अवसर मुनि नारद आये कर-
तल बीन । गावन लागे राम-कल-
कीरति सदानबीन ॥ ७२ ॥

त्याच सुमारास हातांत वीणा घेऊन रामाचें नित्य
नवीन यश गात गात नारदमुनि तेथें आले व स्तुति
करूं लागले—

चौ०-मासवलोक्य पंक-ज-लोचन ।
कृपा बिलोकनि सोकविमोचन ।
नील-तामरस-स्याम कामअरि- ।
हृदय-कंज-मकरंद-मधुप हरि ।
जातुधान-वरूथ बल-भंजन ।
मुनि-सज्जन-रंजन अधगंजन ।
भूसुर-ससि-नव-बृंद-बलाहक ।
अ-सरन-सरन दीन-जन-गाहक ।
भुजबल-विपुल भार महि खंडित ।
खर-दूषण-विराध-वध पंडित ।
रावनारि सुखरूप भूपवर ।
जय दसरथ-कुल-कुमुद-सुधाकर ।
सुजसु पुराणविदित निगमागम ।
गावत सुर-मुनि-संत-समागम ।
कारुणिक व्यलीक-मद-खंडन ।
सब विधि कुसल कोसलामंडन ।
कलि-मल-मथन-नाम ममताहन ।
तुलसि-दास-प्रभु पाहि प्रनतजन ।

हे राजीवलोचन, कृपाविलोकन, शोकविमोचन,
नीलकमलस्यामवर्ण, श्रीशंकरहृत्कमलमकरंदमधुप,
श्रीहरी, राक्षसगणबलभंजन, मुनिसज्जनरंजन, अधता-
शन, भूसुरधान्यवर्धकनवमेघ, अशरणशरण, दीनजन-
पालक, विपुलभुजबल, भूभारहरण, खरदूषणविराध-
वधकुशल, रावणारि, सुखरूप, भूपश्रेष्ठ, दशरथकुल-
कमलचंद्र सद्यशोमंडित, पुराणविदित, निगमागमगीत,
सुरनरमुनिसंतसंगत, कारुणिक, अविद्यामदखंडन,
नितांतकुशल, कोशलभूषण, कलिमलमथननाम,

ममताभंजन तुलसीदासप्रभो ! मजकडे पहा ह्या
शरणागत दासाचें रक्षण कर.

दो०—प्रेमसहित मुनि नारद वरनि राम-
गुन-ग्राम । सोभासिंधु हृदय धरि गये
जहाँ विधिधाम ॥ ७३ ॥

रामगुणग्रामाचें सप्रेम गायन करून आणि त्या
सौंदर्यसागराचें ध्यान हृदयांत सांठवून नारदमुनि
सत्यलोकाप्रत गमन करते झाले.

चौ०—गिरिजा सुनहु बिसद यह कथा ।
मैं सब कही मोरि मति जथा ।
रामचरित सत कोटि अपारा ।
सुति सारदा न वरनइ पारा ।

(शंकर म्हणतात)—हे पार्वति ! ही सर्व राम
कथा मी यथामति तुला निवेदन केली. रामकथा
अनंत आणि अपार आहे. वेद आणि श्रुती ह्यांनाहि
तिचें साथेति ज्ञान नाही.

राम अनंत अनंतगुनानी ।
जनम कर्म अनंत नामानी ।
जलसीकर महिरज गनि जाहीं ।
रघु-पति-चरित न वरनि सिराहीं ।

राम अनंत असून त्यांचे गुणहि अनंतच आहेत
आणि त्यांचे जन्म, कर्म, आणि नांवें हींहि पण
अनंतच. जलाचे बिंदु आणि पृथ्वीचे रजःकण देखील
मोजले जातील, परंतु रघुपतींची चरित्रें सांगून सरणार
नाहींत.

बिमल कथा हरि-पद-दायनी ।
भगति होइ सुनि अनपायनी ।
उमा कहेउँ सब कथा सुहाई ।
जो भुसुंडि खगपतिहि सुनाई ।
कछुक रामगुन कहेउँ बखानी ।
अब का कहेउँ सो कहहु भवानी ।

जी पावित्र कथा हरिपददायिनी आहे, जिच्या
श्रवणानें अढळ भक्ति प्राप्त होते व जी गरुडास
भुशुंडीनें कथन केली ती रमणीय कथा (शंकर म्हण-
तात)—हे पार्वति ! मी तुला कथन केली. राम-
लीलेचा हा थोडासा भाग झाला. भवानि ! आतां
तुला काय सांगूं तें सांग.

सुनि सुभकथा उमा हरषानी ।
बोली अतिबिनीत मृदुबानी ।

धन्य धन्य मै धन्य पुरारी ।
सुनेउँ रामगुन भव-भय-हारी ।

ती शुभकथा श्रवण करून उमा हर्षित झाली
आणि अत्यंत नम्र आणि मृदु वाणीनें म्हणाली—
हे पुरारे ! त्या भवभयशमन रामाचे गुण श्रवण
केल्यानें मला धन्यता वाटते.

दो०—तुम्हरी कृपा कृपायतन अब कृतकृत्य
न मोह । जानेउँ रामप्रताप प्रभु चिदा-
नंदसंदोह ॥ ७४ ॥

हे कृपानिधान ! चिदानंदसंदोह ! मला आपल्या
अनुग्रहामुळे श्रीरामचंद्राचा प्रभाव विदित झाल्यानें
आज मी कृतकृत्य झालें व माझा मोह नष्ट झाला.

दो०—नाथ तवानन ससि स्रवत कथा
सुधा रघुवीर । स्रवनपुटन्हि मन पान
करि नहि अघात मतिधीर ॥ ७५ ॥

हे मतिधीर प्रभो ! आपल्या मुखचंद्रापासून स्रव-
णारें हें रघुवीरकथामृत श्रवणपुटानें प्राशन करून
देखील या माझ्या मनाला अलंप्रत्यय होत नाही.

चौ०—रामचरित जे सुनत अघाहीं ।
रस विसेष जाना तिन्ह नाही ।
जीवनमुक्त महामुनि जेऊ ।
हरिगुन सुनिहि निरंतर तेऊ ।

रामचरित्र ऐकून जे तृप्त होत असतील त्यांना
त्याचें खरें खरें सारस्यच कळलें नाही असेंच मी तरी
खास म्हणून. जीवन्मुक्त महामुनी देखील हरिगुणांचें
नित्यशः श्रवण करीत असतात.

भवसागर चह पार जो पावा ।
रामकथा ता कह दृढ नावा ।
विषइन्ह कह पुनि हरि-गुन-ग्रामा ।
स्रवनसुखद अरु मनअभिरामा ।

ज्यांस भवसागर तरून जाण्याची इच्छा असेल,
त्यांस रामकथा हेंच सुदृढ जहाज आहे. विषयी
जनांस देखील ही हरिकथा कर्णमधुर आणि मनो-
वेधक वाटते.

स्रवनवंत अस को जग माहीं ।
जाहि न रघु-पति-चरित सुहाहीं ।
ते जड जीव निजा-त्मक-घाती ।
जिन्हहि न रघु-पति-कथा सुहाती ।

ज्याला रामचरित्र गोड लागत नाही असा ऐकू
येत असलेला मनुष्य जगांत कोण आहे ? ज्यांना
रामकथा रुचत नसेल ते जडजीव आत्मघातकी
(कर्णपिशाच) होत.

हरि-चरित्र-मानस तुझ गावा ।
सुनि मै नाथ अभित सुख पावा ।
तुझ जो कही यह कथा सुहाई ।
कागभुसुंडि गरुड प्रति गाई ।

रामचरितमानस आपण कथन केलें, तें ऐकून, हें
नाथ ! मला अपार आनंद झाला आहे, आपण ही
जी सुंदर हारिकथा मला निवेदन केली तीच काक-
भुसुंडीनें गरुडाप्रत सांगितली.

दो०-विरति ज्ञान विज्ञान दृढ रामचरित
अतिनेह । वायसतन रघु-पति-भगति
मोहि परम संदेह ॥ ७६ ॥

तिकडे वैराग्य, ज्ञान आणि विज्ञान रामचरित्राचे
ठिकाणी अत्यंत प्रेम, रघुपतींची भक्ति आणि इकडे
वायसाचा जन्म हें मात्रे मला मोठेंच कोडें वाटतें.

चौ०-नरसहस्र महँ सुनहु पुरारी ।
कोउ एक होइ धर्म-व्रत-धारी ।
धर्मसील कोटिक महँ कोई ।
विषयबिमुख बिरागरत होई ।
कोटि-विरक्त-मध्य स्तुति कहई ।
सम्यक ज्ञान सकृत् कोउ लहई ।

हे त्रिपुरारे ! हजारों माणसांतून धर्मात्मा असा
एखादाच कोणी असणार, अशा कोट्यवधि धर्म-
शीलांपैकी विषयपराड्मुख आणि वैराग्यसंपन्न असा
एकादाच आणि कोट्यवधि विरक्तांमधूनहि उत्तम
ज्ञानवंत काचित्च एकादा आढळणार असें वेद
सांगतात.

ज्ञानवंत कोटिक महँ कोऊ ।
जीवनमुक्त सकृत् जग सोऊ ।
तिन्ह सहस्र महँ सब सुखखानी ।
दुर्लभ ब्रह्मलीन विज्ञानी ।

कोट्यवधि ज्ञानवंतांपैकी कोणी जीवमुक्त असलाच
तर तो एखादा अवचटच असणार, आणि अशा
जीवनमुक्तांतून सर्व सुखांचें आगर अशा ब्रह्मपदार्शी
तादात्म्य पावलेला विज्ञानी तर दुर्लभच.

धर्मसील विरक्त अरु ज्ञानी ।
जीवनमुक्त ब्रह्मपर प्राणी ।
सब ते सो दुर्लभ सुरराया ।
राम-भगति-रत गत-मद-माया ।
सो हरिभगति काग किमि पाई ।
विस्वनाथ मोहि कहहु बुझाई ।

धर्मशील, विरक्त, ज्ञानी, जीवमुक्त आणि ब्रह्म-
परायण ह्या सर्व व्यक्तीहूनहि, हे देवाधिदेवा !
मदमोहविमुक्त श्रीरामभक्तिरत असा नर दुर्लभाहूनहि
दुर्लभ. हे विश्वनाथ ! अशा प्रकारची हरिभक्ति
काकभुसुंडीला कशी प्राप्त झाली तें मला आपण
सविस्तर कथन करावें.

दो०-रामपरायन ज्ञानरत गुनागार मति-
धीर । नाथ कहहु केहि कारन पायेउ
कागसरिर ॥ ७७ ॥

हे नाथ ! तो रामपरायण, ज्ञानरत, गुणागार,
मतिधीर, काकदेह कां पावला तेंहि मला सांगा.

चौ०-यह प्रभु चरित पवित्र सुहावा ।
कहहु कृपाल काग कहँ पावा ।
तुझ केहि भाँति सुना मदनारी ।
कहहु मोहि अतिकौतुक भारी ।

हें शोभन आणि पवित्र प्रभुचरित्र काकभुसुंडीस
कोठें प्राप्त झालें आणि तें आपण कोणत्या प्रकारें
श्रवण केलें तें हे मन्मथदहन दयाघना ! मला सांगावें.
मला त्याचें फारच मोठें आश्चर्य वाटत आहे.

गरुड महाज्ञानी गुनरासी ।
हरिसेवक अतिनिकट निवासी ।
तेहि केहि हेतु काग सन जाई ।
सुनी कथा मुनिनिकर बिहाई ।
कहहु कवन बिधि भा संवादा ।
दोउ हरिभगत काग उरगादा ।

गरुड हा महाज्ञानी, गुणराशी, आणि हरिसेवक
म्हणून त्यांचे अगदीं जवळ वास करणारा त्यानें मुनि-
समाज वगळून काकापार्शी जाऊन काय म्हणून ही कथा
ऐकावी ? प्रभो ! काक आणि गरुड ह्या दोघां हरिभक्तांचा
कोणत्या प्रकारें संवाद झाला तेंहि कळलें पाहिजे.

गौरिगिरा सुनि सरल सुहाई ।
बोले सिव सादर मुख पाई ।

धन्य सती पावनि मतिं तोरी ।
रघु-पति-चरन प्रीति नहिँ थोरी ।
सुनहु परम पुनीत इतिहासा ।
जो सुनि सकल सोक भ्रम नासा ।
उपजइ रामचरन विस्वासा ।
भवनिधि तर नर बिनहिँ प्रयासा ।

पार्वतीचें तें सरळ भाषण ऐकून शंकर प्रसन्न झाले आणि म्हणाले, वाहवा ! हे पतिव्रते ! तूं धन्य आहेस व तुझी बुद्धि पावित्र आहे. रघुपतीचे चरणीं हें तुझें प्रेम थोडेंथोडकें नव्हे. ज्याच्या श्रवणानें शोक व मोह नष्ट होतात आणि रामचरणांचेठार्या विश्वास उत्पन्न होऊन अनायासकरून मनुष्य भवसागरांतून उत्तर्णि हांतो तो परमपावित्र इतिहास तूं श्रवण कर.

दो०—ऐसइ प्रसन्न विहंगपति कीन्ह काग
सन जाइ । सो सब सादर कहिहउँ
सुनहु उमा मन लाइ ॥ ७८ ॥

असाच प्रश्न गरुडानें काकाप्रत जाऊन केला होता. तें सर्व, हे पार्वति, मी तुला प्रेमपूर्वक सांगतों, तें तूं मन लावून ऐक.

चौ०—मैँ जिमि कथा सुनी भवमोचनि ।
सोप्रसंग सुनु सुमुखि सुलोचनि ।
प्रथम दच्छगृह तव अवतारा ।
सती नाम तव रहा तुझारा ।
दच्छजज्ञ जब भा अपमाना ।
तुझ अतिक्रोध तजे तव प्राना ।
मम अनुचरन्ह कीन्ह मखभंगा ।
जानहु तुझ सो सकल प्रसंगा ।
तब अतिसोच भयउ मन मोरे ।
दुखी भयउँ बियोग प्रिय तोरे ।
सुंदर बन गिरि सरित तडागा ।
कौतुक देखत फिरेउँ बिरागा ।

हे सुमुखि सुलोचनि ! ती भवमोचनी रामकथा मला ज्या योगानें ऐकण्यास सांपडली तो प्रसंग ऐक. प्रथम तूं दक्षाच्या घरीं जन्म घेतला होतास व त्या वेळचें तुझें नांव सती होतें. दक्षयज्ञांत जेव्हां तुझा अपमान झाला तेव्हां तूं अत्यंत क्रुद्ध होऊन देहत्याग केलास. नंतर माझ्या गणांनीं यज्ञाचा भंग केला. तो सर्व प्रसंग तुला विदितच आहे. त्या वेळेस माझेंहि मन फारच उद्विग्न झालें होतें आणि प्रिये, तुझ्या वियोगानें मी दुःखी झालों होतों. म्हणून मी उदास

होऊन सुंदर वनें, पर्वत, नद्या, सरोवरे इत्यादि सुष्ठु-चमत्कार पहात फिरत राही.

गिरि सुमेरु उत्तर दिसि दूरी ।
नील सैल एक सुंदर भूरी ।
तासु कनकमय सिखर सुहाये ।
चारि चारु मोरे मन भाये ।
तिन्ह पर एक एक विटप विसाला ।
वट पीपर पाकरी रसाला ।
सैलोपरि सर सुंदर सोहा
मनिसोपन देखि मन मोहा ।

सुमेरु पर्वताच्या उत्तरेस लांबच लांब असा एक अत्यंत रमणीय नीलपर्वत आहे. त्यास चार सुंदर सुवर्णशिखरे आहेत. तीं मला फारच आवडलीं. त्यांच्यावर वड, पिंपळ, पांकळ आणि आम्र असे शिखरागणिक विशाल वृक्ष आहेत. त्या पर्वतावरच एक रम्य सरोवर आहे. त्याच्या रत्नासारख्या झकास पायऱ्या पाहून माझेंहि मन वेधलें गेलें.

दो०—सीतल अमल मधुर जल जलज
विपुल बहुरंग । कूजत कलरव हंसगन
गुंजत मंजुल भृंग ॥ ७९ ॥

त्या सरोवराचें पाणी थंड, निर्मळ, मधुर, आणि त्यांत अनेक रंगांचीं कमलेंहि विपुल. त्यावर हंसांचे थवे मधुर कूजन, आणि भृंग मंजुल गुंजारव करीत असतात.

चौ०—तोहि गिरि रुचिर बसइ खग सोई ।
तासु नास कलपांत न होई ।
मायाकृत गुन दोष अनेका ।
मोह मनोज आदि आविवेका ।
रहे व्यापि समस्त जग माहीं ।
तेहि गिरि निकट कबहुँ नहिँ जाहीं

त्याच पर्वतावर तो काक रहात असतो. त्याला कल्पांतीहि मृत्यु नाहीं. मोह, काम इत्यादि विकार, आविवेक, आणि मायाजन्य गुणदोष—ज्यांनीं सर्व जग भारून टाकलें आहे ते—त्या पर्वताच्या वाऱ्यास देखील कधीं जाऊं शकत नाहींत.

तहँ बसि हरिहि भजइ जिमि कागा ।
सो सुनु उमा सहित अनुरागा ।
पीपर तरु तर ध्यान जो धरई ।
जाप जज्ञ पाकरी तर करई ।

आमछाहँ कर मानस पूजा ।
तजि हरिभजन काज नहिँ दूजा ।
बर तर कह हरि-कथा-प्रसंगा ।
आवहिँ सुनहिँ अनेक बिहंगा ।

तेथें वास करुन काक ज्या रीतिनैं हरिभजन करीत असतो तो प्रकार, हे पार्वति ! प्रेमपूर्वक ऐक. पिंपळाच्या वृक्षातळीं तो ध्यानयोग करीत असतो, पाकळवृक्षाखालीं त्याचा जप चाललेला असतो व आम्रवृक्षाच्या छायेत तो मानसपूजा करीत असतो. हरिभक्तिखेरीज त्यास इतर कामच नाही. वटवृक्षाखालीं तो पुराण सांगत असतो आणि अनेक पक्षी तेथें तें ऐकत असतात.

रामचरित विचित्र विधाना ।
प्रेमसहित कर सादर गाना ।
सुनहिँ सकल मति विमल मराला ।
वसाहिँ निरंतर जो तेहि ताला ।
जब मै जाइ सो कौतुक देखा ।
उर उपजा आनंद विसेखा ।

रामकथेचें तें पुराण अत्यंत प्रेमादरानें आणि विचित्र प्रकारानें होत असतें. त्या सरोवरावर जेवढे म्हणून हंस वास करतात ते सर्व शुद्धबुद्धिपूर्वक तें पुराण ऐकत असतात. मीं जाऊन जेव्हां तो चमत्कार पाहिला तेव्हां तर माझ्याहि मनास विशेषच आनंद झाला.

दो०—तव कलु काल मरालतनु धरि तहँ
कीन्ह निवास । सादर सुनि रघु-पति-
गुन पुनि आयउँ कैलास ॥ ८० ॥

नंतर हंसदेह धारण करुन कांहीं कालपर्यंत मीही तेथेंच वास केला, आणि आदरपूर्वक रघुपतीचें गुण-श्रवण करुन फिरुन कैलासाप्रत आलों.

चौ०—गिरिजा कहेउँ सो सब इतिहासा ।
मै जोहि समय गयउँ खग पासा ।
अब सो कथा सुनहु जेहि हेतू ।
गयउ काग पहिँ खग-कुल-केतू ।

हे पार्वति ! मीं काकापार्शी कसा काय गेलों तो सर्व वृत्तांत तुला निवेदन केला. आतां पक्षिराज गरुड काकाकडे ज्या कारणास्तव आला तें वर्तमान ऐक.

जब रघुनाथ कीन्ह रनक्रीडा ।
समुझत चरित होत मोहि ब्रीडा ।

इंद्रजीत कर आपु वंधायो ।
तब नारद मुनि गरुड पठायो ।

रघुपतींनीं जेव्हां रणक्रीडा केली, तेव्हांच्या त्यांच्या चरित्रांची कल्पना आली म्हणजे मलादेखील लज्जा उत्पन्न होते. त्यांनीं इंद्रजिताकडून आपणांस नागपाशांनीं बांधवून घेतलें होतें, त्या वेळीं नारदमुनींनीं गरुडास त्यांचेकडे पाठावले होतें.

बंधन काटि गयउ उरगादा ।
उपजा हृदय प्रचंड विषादा ।
प्रभुबंधन समुझत बहु भौंती ।
करत विचार उरगआराती ।

त्यांचे ते पाश तोडून गरुड परत गेला. परंतु त्याच्या मनास अत्यंत चुटपुट लागली. प्रभूंचें बंधन झालें; या गोष्टीचा गरुडानें अनेकप्रकारें विचार केला.

व्यापक ब्रह्म विरज वागीसा ।
माया-मोह-पार परमीसा ।
सो अवतार सुनेउँ जग माहीं ।
देखेउँ सो प्रभाव कछु नाही ।

व्यापक, ब्रह्म, रजोहीन, वागीश, मायामोहातीत असा जो परमात्मा तोच जगांत अवतरला आहे असें ऐकिलें, परंतु पहावें तों त्यांच्यांत तथ्य मात्र जेमतेमच.

दो०—भवबंधन ते छूटहिँ नर जप जा
कर नाम । खर्व निसाचर बांधेउ नाग-
पास सोइ राम ॥ ८१ ॥

ज्याच्या नामस्मरणानेंच मनुष्यांची भवबंधनें पार तुटून जातात अशा त्या रामास एका क्षुद्र राक्षसानें नागपाशांनीं बांधावें !

चौ०—नाना भौंति मनहिँ समुझावा ।
प्रगट न ज्ञान हृदय भ्रम छावा ।
खेदाखिन्न मन तर्क बढाई ।
भयउ मोहबस तुझरिहि नाई ।

आपल्या मनाची तो नानाप्रकारें समजूत घालून पाही परंतु त्यास पत्ता लागेना. त्याच्या अंतःकरणावर भ्रमाचें पटल अखेर जमलें तें जमलेंच. त्याच्या मनास हुरहूर लागून तो नाना तर्कवितर्क करूं लागला. तुझ्याच सारखा तो भ्रमिष्ठ बनून गेला.

व्याकुल गयउ देवरिषि पाहीं ।
कहेसि जो संसय निजमन माहीं ।

सुनि नारदहिँ लागि अतिदाया ।
सुनु खग प्रबल राम कै माया ।
जो ज्ञानिन्ह कर चित अपहरई ।
बरिआई विमोह मन करई ।
जेहिँ बहु बार नचावा मोही ।
सोइ व्यापी बिहंगपति तोही ।

असा व्याकुल होऊन नंतर तो नारदांकडे गेला
आणि त्याने आपल्या मनांतली शंका त्यांस निवेदन
केली. ती ऐकून नारदास फार दया आली. ते म्हणाले—
गरुडा ! ऐक. रामचंद्रांची माया दुरत्यय आहे. ती
ज्ञानी जनांचीहि बुद्धि हिरावून बळेंच त्यांच्याहि
मनाला मोह पाडते. तिनें मलादेखील कित्येकदां नाच-
वून सोडिलें आहे. आणि सांप्रत तिनेंच तुलाहि
विळखा घातला आहे.

महामोह उपजा उर तोरे ।
मिटि हिन न वेगि कहे खग मोरे ।
चतुरानन पाहिँ जाहु खगेसा ।
सोइ करेहु जो देहिँ निदेसा ।

गरुडा ! तुझ्या मनांत उत्पन्न झालेला हा मोह
अजस्र आहे. माझ्या उपदेशानें तो चटदिशी निसर-
णार नाही. झणून, हे खगपते ! तूं ब्रह्मदेवांकडे जा
आणि ते ज्याप्रमाणें आज्ञा करतील त्याप्रमाणें वाग.

दो०—अस कहि चले देवरिषि करत राम-
गुन-गान । हरि-माया-बल वरनत पुनि
पुनि परम सुजान ॥ ८२ ॥

असें सांगून तो मोठाच खुर्षादार देवर्षि नारद
रामचंद्रांचे गुण गात गात आणि वारंवार ईशमायेचें
प्राबल्य वर्णन करीत निघून गेला.

चौ०—तव खगपति विरंचि पाहि गयऊ ।
निज संदेह सुनावत भयऊ ।
सुनि विरंचि रामहिँ सिरु नावा ।
समुझि प्रताप प्रेम उर छावा ।

नंतर गरुड ब्रह्मदेवाकडे गेला आणि त्यानें त्यांना
आपला संशय कथन केला. तो ऐकून ब्रह्मदेवांनीं
रामास नमस्कार केला. रामप्रतापाचा मनांत विचार
येऊन त्यांचें हृदय प्रेमांत रंगून गेलें.

मन मँ करइ बिचार बिधाता ।
मायावस कावि कोबिद ज्ञाता ।
हरिमाया कर अमित प्रभावा ।
विपुल बार जेहि मोहि नचावा ।

अग-जग-मय सब मम उपराजा ।
नहिँ आचरज मोह खगराजा ।

ब्रह्मदेव मनांत विचार करूं लागले कीं, कवि,
पंडित, ज्ञानी हेदेखील मायेच्या तडाक्यांत सांपडले
आहेत. श्रीहरीच्या मायेचा प्रभाव अपरंपार आहे. हें
चराचर विश्व मीं घडविलें असलें तरी तिनें मला
देखील अनेकवार नाचवून सोडलें. तेव्हां तिनें गरु-
डास वेहोष केलें ह्यांत कांहींच आश्चर्य नाही.

तब बोले विधि गिरा सुहाई ।
जान महेस रामप्रभुताई ।
बैनतेय संकर पाहिँ जाहू ।
तात अनत पूछहु जनि काहू ।
तहँ होइहि तब संसयहानी ।
चलेउ बिहंग सुनत बिधिबानी ।

नंतर ब्रह्मदेव समयोचित भाषण करून म्हणाले—
हे गरुडा ! श्रीरामाचा प्रताप एकटे शंकरच जाणतात
तेव्हां तूं त्यांचेकडे जा. पण हे तात ! मात्र नमनाखेरीज
विचारपूस करूं नकोस. तथेंच तुझ्या संशयाची
निवृत्ति होईल. ती विधि—आज्ञा ऐकून गरुड निघाला.

दो०—परमातुर बिहंगपति आयउ तव मो
पास । जात रहेउँ कुबेरगृह राहिहु उमा
कैलास ॥ ८३ ॥

तो अत्यंत उतावीळ झालेला गरुड नंतर मजकडे
आला. त्या वेळीं तूं कैलासावरच होतीस, पण मी
मात्र कुबेरमंदिराला चाललों होतो.

चौ०—तेहि मम पद सादर सिरु नावा ।
पुनि आपन संदेह सुनावा ।
सुनि ता करि विनीत मृदुबानी ।
प्रेमसहित मैँ कहेउँ भवानी ।

गरुडानें माझ्या पायांवर आदरानें मस्तक ठेविलें
आणि आपल्या संशयाचा पाडा वाचला. त्याचें तें
नम्र आणि मृदु भोंषण ऐकून, हे पार्वति ! मीं
त्यास फार प्रेमानें म्हणालों—

मिलेहु गरुड मारग मँ मोही ।
कवन भौँति समुझावउँ तोही ।
तबहिँ होइ सब संसय भंगा ।
जब बहु काल करिय सतसंगा ।

गरुडा ! तुझी माझी येथें रस्त्यांतच गांठ पडली
तेव्हां उभ्या उभ्या तुझें समाधान तरी मीं कोणत्या प्रकारें

करावें बरें? जेव्हां बराच कालपर्यंत तूं सत्संग करशील तेव्हांच तुझें सर्व संशय मावळतील.

सुनिय तहाँ हरिकथा सुहाई ।
नाना भाँति मुनिन्ह जो गाई ।
जेहि महुँ आदि मध्य अवसाना ।
प्रभु प्रतिपाद्य राम भगवाना ।
नित हरिकथा होती जहुँ भाई ।
पठवउँ तहाँ सुनहु तुझ जाई ।
जाइहि सुनत सकल संदेहा ।
रामचरन होइहि अतिनेहा ।

मुनीश्वरांनी अनेक प्रकारें गायलेली आणि आदि-मध्यावसानांत भगवान् प्रभु रामचंद्रांचेंच प्रतिपादन असलेली अशी ती शोभन हरिकथा तूं तेथेंच ऐकिली पाहिजे. जेथें बाबा रे, हरिकथा नित्य होत असते. अशा ठिकाणीं मी तुला पाठवितों. तेथें जाऊन ती तूं ऐक. तिचें श्रवण होतांच तुझें शंकाकाहूर मावळून रामचरणांचे ठायीं तुझें गाढ प्रेम जडेल.

**दो०—विनु सतसंग न हरिकथा तेहि विनु
मोह न भाग । मोह गये विनु रामपद
होइन दृढ अनुराग ॥ ८४ ॥**

सत्संगाखेरीज हरिकथा नाही, हरिकथेखेरीज मोह जात नाही व मोह गेल्याखेरीज रामपदीं अतुट भक्ति उपजत नाही.

चौ०—मिलहि न रघुपति विनु अनुराग ।
किये जोग जप ज्ञान विरागा ।

भक्तिवांचून योग, जप, ज्ञान आणि वैराग्य इत्यादि करूनाहि रामाची प्राप्ति घडत नाही.

उत्तर दिसि सुंदर गिरि नीला ।
तहँ रह कागभुसुंडि सुसीला ।
राम—भगति—पथ परमप्रवीना ।
ज्ञानी गुनगृह बहुकालीना ।

उत्तरदिशेला एक सुंदर नीलपर्वत आहे, तेथें महाशीलवान् काकभुसुंडी रहात असतो. तो ज्ञानी, गुणनिधान आणि फारफार जुनाट असून रामभक्ति-मार्गांत अत्यंत निष्णात आहे.

रामकथा सो कहइ निरंतर ।
सादर सुनहिँ विविध विहंगबर ।
जाइ सुनहु तहँ हरिगुन भूरी ।
होइहि मोहजनित दुख दूरी ।

तो निरंतर रामकथाच सांगत असतो. हे पक्षि-श्रेष्ठा ! ती तूं आदरपूर्वक ऐक. जा, आणि तेथें हरिगुण श्रवण कर म्हणजे संशयकळोळांतून मुक्त होशील.

मैँ जब तोहि सब कहा बुझाई ।
चलेउ हराषि मम पद सिरु नाई ।
ता तेँ उमा न मैँ समुझावा ।
रघुपति कृपा मरम मैँ पावा ।
होइहि कीन्ह कवहुँ अभिमाना ।
सो खोवइ चह कृपानिधाना ।
कलु तोहि तेँ पुनि मैँ नहिँ राखा ।
समुझइ खग खग ही कै भाखा ।
प्रभुमाया बलवंत भवानी ।
जाहि न मोह कवन अस ज्ञानी ।

मी जेव्हां त्यांस सर्व समजावून सांगितलें तेव्हां तो माझ्या पायांवर डोकें ठेवून आनंदानें निघाला. हे पार्वति ! रघुपतीच्या कृपेनें त्यांतलें सर्व इंगित मी हेरलें होतें म्हणूनच मी त्याची समजूत घालण्याच्या भरीस पडलों नाहीं. केव्हांतरी त्याला अहंकार उत्पन्न झाला असला पाहिजे आणि त्याचें उच्चाटण करण्याची दयाघनांची इच्छा असली पाहिजे. शिवाय पक्षी पक्ष्यांची भाषा चांगली समजतात ह्याहि कारणास्तव मी त्यांस ठेवून घेतलों नाहीं. हे भवानी ! प्रभुमाया बलवत्तर आहे. ज्यास मोह नाही असा ज्ञानी उभ्या जगांत देखील कोण आहे ?

**दो०—ज्ञानी भगत सिरोमनि त्रिभुवन-
पति कर जान । ताहि मोह माया नर
पाँवर करहिँ गुमान ॥ ८५ ॥**

ज्ञानी, भक्तांत अग्रगण्य, व त्रिभुवनपतीचें वाहन अशा गरुडासदेखील मायेनें भुरळ घातली. असें असूनदेखील हा वेटा पामर जीव अभिमान सोडीतच नाही.

**दो०—सिव विरंचि कहँ मोहइ को हइ
बपुरा आन । अस जिय जानि भजहिँ
मुनि मायापति भगवान ॥ ८६ ॥**

१ स्वभाषेच्या माध्यमाची थोरवी कवीनें कितीतरी खुबीनें येथें सांगितली आहे. Smith's Akbar वरून कवीच्या या खोचाचें कारण उत्कृष्ट रीतीनें समजतें. त्याचा तुलसीदासासंबंधानें उल्लेख पहा. तो आमच्या मानसहंसांत (उपसंहारांत) उद्धृत झालेला आहे.

ब्रह्मदेव—शंकर यांना देखील मायेने मोहित केले; मग इतर बापड्यांची कथा ती काय ? असे मनांत समजून मुनिजन मायापाति जो भगवान् त्याचें भजनच करीत राहतात.

चौ०—गयउ गरुड जहँ वसइ भुशुंडी ।
मति अकुंठ हरिभगति अखंडी ।
देखि सयल प्रसन्न मन भयऊ ।
माया मोह सोच सब गयऊ ।

गरुड जेथें अकुंठबुद्धि आणि अखंड हरिभक्त भुशुंडी रहात होता तेथें पांचला. नीलपर्वताच्या दर्शनानेंच माया, मोह आणि शोक सर्व नष्ट होऊन त्याचें मनहि प्रसन्न झालें.

करि तडाग मज्जन जलपाना ।
वट तर गयउ हृदय हरपाना ।
बृद्ध बृद्ध विहंग तहँ आये ।
सुनइ राम के चरित सुहाये ।

तेथील सरोवराचें स्नान आणि पान करून तो प्रसन्नांतःकरणानें वटवृक्षाखाली गेला. तेथें पावन रामचरित्राच्या श्रवणासाठीं जुने जखव पक्षी आलेले होते.

कथाअरंभ करइ सोइ चाहा ।
तेही समय गयउ खगनाहा ।
आवत देखि सकल खगराजा ।
हरषेउ बायस सहित समाजा ।

भुशुंडीच्या कथेला प्रारंभ करण्याच्या वेतांतच गरुडहि तेथें जाऊन पोहोचला. खगराज आलेला पाहून सर्व पक्ष्यांसहवर्तमान भुशुंडीस आनंद झाला.

अतिआदर खगपति कर कीन्हा ।
स्वागत पूछि सुआसन दीन्हा ।
करि पूजा समेत अनुरागा ।
मधुर वचन तब बोलेउ कागा ।

त्यानें खगपतीचा फार सत्कार केला आणि कुशल प्रश्न विचारून बसण्यास आसन दिलें. नंतर प्रेमानें त्याची पूजा करून भुशुंडी प्रेमानें म्हणाला—

दो०—नाथ कृतारथ भयउँ मैँ तव दरसन
खगराज । आयसु देहु सों करउँ अब
प्रभु आयहु केहि काज ॥ ८७ ॥
हे प्रभो खगपते ! आपल्या दर्शनानें मी कृतार्थ

झालों. मला आज्ञा द्याल त्याप्रमाणें मी आतां करीन. हे स्वामिन् ! किन्निमित्त आपलें हें आगमन ?

दो०—सदा कृतारथ रूप तुम्ह कह मृदुवचन
खगेस । जेहि कै अस्तुति सादर निज
मुख कीन्हि महेस ॥ ८८ ॥

तेव्हां गरुड मृदु वाणीनें म्हणाला—ज्यांची स्तुति महेश्वरांनीं स्वमुखानें सन्मानपूर्वक केली ते तुम्ही सर्वकाल कृतकृत्यच आहांत.

चौ०—सुनहु तात जेहि कारन आयउँ ।
सो सब भयउ दरस तव पायउँ ।
देखि परम पावन तव आस्रम ।
गयउ मोह संसय नाना भ्रम ।
अब श्री-राम-कथा अतिपावानि ।
सदा सुखद दुख-पुंज-नसावानि ।
सादर तात सुनावहु मोही ।
वार वार विनवउँ प्रभु तोही ।

वा भुशुंडे ! ऐक. मी ज्या हेतूनें आलों तो सर्व तुझ्या दर्शनानेंच पूर्ण झाला. तुझा परमपावन आश्रम हेरतांच माझे मोह, संशय आणि भ्रम सर्व पार पळाले. आतां हे तात, अत्यंत पावन, सदासुखदायक व दुःखपुंजनाशक अशी श्रीरामकथा मला प्रेमानें ऐकीव. प्रभो ! माझी तुला वारंवार हीच प्रार्थना आहे.

सुनत गरुड कै गिरा विनीता ।
सरल सुप्रेम सुखद सुपुनीता ।
भयउ तासु मन परमउछाहा ।
लाग कहइ रघु-पति-गुन-गाहा ।
प्रथमहिँ आति अनुराग भवानी ।
राम-चरित-सर कहोसि बखानी ।
पुनि नारद कर मोह अपारा ।
कहेसि बहुरि रावनअवतारा ।
प्रभु-अवतार-कथा पुनि गाई ।
तब सिसुचरित कहोसि मन लाई ।

गरुडाची ती नम्र, सरल, सप्रेम, सुखद आणि अत्यंत पवित्र अशी वाणी ऐकून भुशुंडीच्या मनास फार उत्साह वाटला, आणि तो रघुपतीची गुणगाथा गाऊं लागला. (शंकर म्हणतात) हे पार्वति ! प्रथमच त्यानें अत्यंत प्रेमानें रामचरितमानस वर्णन केलें. नंतर नारदाच्या अपार मोहाचें वर्णन करून रावणजन्माचा इतिहास सांगितला. नंतर प्रभुजन्म-

महोत्सवकथा सांगून त्यांच्या बाललीला मनःपूर्वक वर्णन केल्या.

दो०—बालचरित काहि विविधविधि मन
महँ परमउछाह । रिषिआगमन कहेसि
पुनि श्रीरघुवीर विवाह ॥ ८९ ॥

त्यानें परम उल्लासित अंतःकरणानें प्रभूंचें बाल-
चरित नानाप्रकारें कथन केल्यानंतर विश्वामित्र
ऋषींचें अयोध्येंत आगमन आणि सीतास्वयंवर हे
भाग कथन केले.

चौ०—बहुरि राम-अभिषेक-प्रसंगा ।

पुनि नृपबचन राज-रस-भंगा ।

पुरबासिन्ह कर विरह बिषादा ।

कहोसि राम-लछिमन-संवादा ।

बिपिनगवन केवटअनुरागा ।

सुरसरि उतरि निवास प्रयागा ।

बालभीकि-प्रभु-मिलन बखाना ।

चित्रकूट जिमि बस भगवाना ।

तसेंच रामराज्याभिषेक, दशरथवचन, रामराज्य-
विरोधी मंथराकैकेयीचें षड्यंत्र, पुरजनविरहदुःख,
रामलक्ष्मणसंवाद, रामवनवासगमन, गुहप्रेम, गंगो-
त्तरण, प्रयागवास, वाल्मीकिदर्शन, चित्रकूटनिवास
इत्यादि सर्व प्रसंगांचें त्यानें वर्णन केलें.

सचिवागवैन नगर नृपमरना ।

भरतागवैन प्रेम बहु बरना ।

करि नृपाक्रिया संग पुरबासी ।

भरत गये जहँ प्रभु सुखरासी ।

पुनि रघुपाति बहु विधि समुझाये ।

लेइ पादुका अवधपुर आये ।

भरतरहानि सुर-पाति-सुत-करनी ।

प्रभु अरु अत्रि भेट पुनि बरनी ।

नंतर सचिवागमन, दशरथदेहावसान, भरतागमन,
भरत प्रेम, दशरथ-उत्तराक्रिया व कल्याणधाम श्रीरामाची
भरत-भेट यांचें त्यानें वर्णन केलें. नंतर रामचंद्रांनीं
अनेकप्रकारें केलेलें भरताचें सांत्वन, भरताचें श्रीराम-
पादुका ग्रहण करून अयोध्येस प्रत्यागमन, भरताची
राहणी, जयंताची करणी, प्रभूंची अत्रिऋषींशीं
मिळणी, ह्या कथा त्यानें अनुक्रमानें सांगितल्या.

दो०—कहि विराध वध जेहि बिधि देह
तजी सरभंग । बरनि सुतीछन प्रीति
पुनि प्रभु अगस्ति सतसंग ॥ ९० ॥

तसेंच विराधवध, शरभंगाचा प्रायोपवेश, सुतीक्ष्ण
प्रेम, अगस्तिस्तसमागम, ह्या कथा त्यानें यथाक्रम
सांगितल्या.

चौ०—कहि दंडक वन पावनताई ।

गीधमइत्री पुनि तेहि गाई ।

पुनि प्रभु पंचवटी कृत बासा ।

भंजी सकल मुनिन्ह कै त्रासा ।

पुनि लछिमन उपदेस अनूपा ।

सूपनखा जिमि कीन्ह कुरूपा ।

खर-दूषन-वध बहुरि बखाना ।

जिमि सब मरम दसानन जाना ।

दस-कंधर-मारीच-वतकही ।

जेहि बिधि भई सो सब तेहि कही ।

पुनि मायासीता कर हरना ।

श्री-रघु-वीर-विरह कळु बरना ।

नंतर दंडकवनपापविमोचन, जटायुमैत्री, पंचवटी-
निवास, सकलमुनि-दुःखविमोचन, अपूर्व लक्ष्मणो-
पदेश, शूर्पणखाविरूपीकरण, खरदूषणवध, शूर्पणखेचीं
रावणाजवळ गाऱ्हाणी व रावणमारीचसंवाद जसा
घडला तसा वर्णन करून त्यानें कपटानें केलेलें
सीताहरण सांगून श्रीरामविरहाचें किंचित् कथन केलें.

पुनि प्रभु गीधाक्रिया जिमि कीन्ही ।

वधि कबंध सबरिहि गति दीन्ही ।

बहुरि विरह बरनत रघुवीरा ।

जेहि बिधि गये सरोवरतीरा ।

नंतर प्रभूंनीं केलेला जटायूचा प्रेतसंस्कार, कबंध-
वध, शब-युद्धार रामविरह, पंपासरोवरगमन, इत्यादि
प्रसंग त्यानें वर्णन केले.

दो०—प्रभु-नारद-संवाद काहि मारुति-मिलन-
प्रसंग । पुनि सुग्रीवमिताई वालिप्रान
कर भंग ॥ ९१ ॥

कपिहि तिलक करि प्रभुकृत सैल प्रवर-
षन बास । बरनइ वरषा सरद कर
रामरोष कपित्रास ॥ ९२ ॥

तसेंच प्रभुनारदसंवाद, मारुतिभेट, सुग्रीवसख्य,
वालीवध, सुग्रीवराज्यदान, प्रभूंचा प्रहर्षणगिरिनिवास
वर्षा व शरद्वर्णन, रामावेश आणि सुग्रीवभय
यांचेंहि त्यानें वर्णन केलें.

चौ०—जेहि विधि कपिपति कीस पठाये ।
 सीताखोजन सकल सिधाये ।
 विवरप्रवेश कीन्ह जेहि भौंती ।
 कपिन्ह बहोरि मिला संपाती ।
 सुनि सब कथा समीरकुमारा ।
 नाँधत भयउ पयोधि अपारा ।
 लंका कपि प्रवेश जिमि कीन्हा ।
 पुनि सीताहि धीरजु जिमि दीन्हा ।
 वन उजारि रावनाहिँ प्रबोधी ।
 पुर दहि नाँधेउ बहुरि पयोधी ।
 आये कपि सब जहँ रघुराई ।
 वैदेही कै कुसल सुनाई ।
 सेनसमेत जथा रघुवीरा ।
 उतरे जाइ वारि—निधि—तीरा ।
 मिला विभीषण जेहि विधि आई ।
 सागरनिग्रह कथा सुनाई ।

नंतर सुग्रीवकृत वानरप्रेषण, सीताशुद्धयर्थ सर्व वानरांचें गमन, त्यांचा विवरप्रदेश, संपातिदर्शन, तदुत्तरीय मारुतीचें अपार समुद्रोल्लंघन, त्याचा लंका-प्रवेश, सीतासांत्वन, वनविध्वंस, रावणोपदेश, लंका-दहन, पुनः समुद्रोल्लंघन रघुपतीकडे सर्व वानरांचें पुनरागमन, जानकीकुशलकथन, रामाचें ससैन्य प्रस्थान आणि समुद्रतीरावर आगमन, विभीषणसख्य आणि सागरनिग्रह हीं सर्व प्रकरणें त्यानें कथन केलीं.

दो०—सेतु बाँधि कपिसेन जिमि उतरी
 सागरपार । गयउ बसीठी वीरवर जेहि
 विधि वालिकुमार ॥ ९३ ॥
 निसि-चर कीस लराई वरनेसि विविध
 प्रकार । कुंभकरन घननाद कर बल-
 पौरुष संहार ॥ ९४ ॥

तसेंच सेतुबंधन, ससैन्य सागरोल्लंघन, अंगद-शिष्टाई, कपिराक्षससंग्राम आणि कुंभकर्ण व मेघनाद यांचा पराक्रम आणि वध हीं कथानकें त्यानें सविस्तर सांगितलीं.

चौ०—निसि-चर-निकर-मरन विधि नाना ।
 रघु-पति-रावन-समरबखाना ।
 रावणवध मंदोदरि सोका ।
 राज विभीषण देव असोका ।
 सीता-रघु-पति-मिलन बहोरी ।
 सुरन्ह कीन्हि अस्तुति कर जोरी ।

पुनि पुष्पक चढि कपिन्ह समेता ।
 अवध चले प्रभु कृपानिकेता ।
 जेहि विधि राम नगर निज आये ।
 बायस विसद चरित सब गाये ।
 कहेसि बहोरि रामअभिषेका ।
 पुर वरनन नृपनीति अनेका ।

नंतर अनेक प्रकारांनीं झालेला राक्षससंहार व राम—रावण—युद्ध त्यानें वर्णिलीं. त्यानंतर रावणवध, मंदोदरीविलाप, विभीषणराज्याभिषेक, देवभयनाशन, सीतारघुपतिमिलन, देवस्तुति आणि पुष्पकारूढ कृपानिधान श्रीरामाचें कपिसमवेत अयोध्यागमन ह्या सर्व कथा त्यानें सविस्तर वर्णिल्या. नंतर त्यानें राम-राज्याभिषेक वर्णन करून अयोध्येचें वर्णन केलें व अनेक प्रकारची राजनीति सांगितली.

कथा समस्त भुसुंडि बखानी ।
 जो मै तुझ सन कही भवानी ।
 सुनि सब रामकथा खगनाहा ।
 कहत बचन मन परमउछाहा ।

(शंकर म्हणतात,) हे पार्वति ! मी ज्या कथा तुला सांगितल्या त्याच भुसुंडीनें गरुडाला सर्व निवेदन केल्या. त्या सर्व कथा ऐकून गरुड परमप्रसन्नांतः—करणानें म्हणाला—

सो०—गयउ मोर संदेह सुनेउँ सकल रघु-
 पति चरित । भयउ राम-पद-नेह तव
 प्रसाद वायसतिलक ॥ २ ॥

हे वायसश्रेष्ठा ! तुझ्या कृपेनें माझा संदेह दूर झाला, सर्व साद्यंत रघुपतिचरित्र ऐकण्यास मिळालें आणि रामचरणीं प्रेम उत्पन्न झालें.

सो०—मोहि भयउ अति मोह प्रभुबंधन
 रन महुँ निरखी । चिदानंद संदोह
 राम विकल कारन कवन ॥ ३ ॥

रणांत (सर्पीच्या खचानें) प्रभुचें बंधन झालेलें पाहून मी फार साशंक झालों होतो. कारण मला वाटे, चिदानंदसंदोह असे रामचंद्र विकल होण्याचें प्रयोजनच काय ?

चौ०—देखि चरित अति नर अनुसारी ।
 भयउ हृदय मम संसय भारी ।
 सोइ भ्रम अव हित करि मै जाना ।
 कीन्ह अनुग्रह कृपानिधाना ।

त्यांचें तें अगदीं हुबेहुब मनुष्याप्रमाणें वर्तन पाहून
माझ्या मनांत संशयाचें काहूर उठलें होतें. परंतु
तो संशय आतां माझ्या हितावर पडला. कृपा-
सागरांनीं तो मजवर अनुग्रहच केला म्हणावयाचा.

जो अतिआतप व्याकुल होई ।
तरुछाया सुख जानइ सोई ।
जौं नहिं होत मोह आति मोही ।
मिलतेउं तात कवन बिधि तोही ।
सुनतेउं किमि हरिकथा सुहाई ।
अतिविचित्र बहु बिधि तुझ गाई ।

कडक सूर्यतापानें व्याकुल झालेल्यालाच वृक्षछायेचें
सुख खरें खरें समजतें. जर मला हा प्रदीर्घ मोहच झाला
नसता तर, हे तात ! तुझें दर्शन तरी कसें घडलें
असतें बरें ? आणि त्वां परोपरींनीं वर्णन केलेली परम-
कुतूहलजनक अर्शा सुंदर रामकथाहि तरी कशी ऐक-
ण्यास सांपडली असती ?

निगमागम पुरानमत एहा ।
कहाहिं सिद्ध मुनि नहिं सदेहा ।
संत विसुद्ध मिलहिं परि तेही ।
चितवहिं राम कृपा करि जेही ।
रामकृपा तव दरसन भयऊ ।
तव प्रसाद सब संसय गयऊ ।

वेद, श्रुति आणि पुराणें यांचेंहि मत असेंच आणि
सिद्ध आणि मुनीदेखील हेंच निःसंशयपणें सांगतात
कीं ज्यांचेकडे रामचंद्र कृपादृष्टीनें अवलोकन करतात
त्यांनाच पावित्र्य संतांचें दर्शन होतें. रामकृपेनेंच मला
तुझें दर्शन घडलें आणि तुझ्या प्रसादानें सर्व संशय
मावळले.

दो०—सुनि बिहंगपति बानी सहित बिनय
अनुराग । पुलक गात लोचन सजल
मन हरषेउ आति काग ॥ ९५ ॥

गरुडाची ती नम्र आणि प्रेमळ वाणी श्रवण करून
काकभुशुंडी पुलकितगात्र आणि सजलनयन होऊन
अत्यंत प्रसन्नाचित्त झाला.

दो०—स्रोता सुमति सुसील सुचि कथा
रसिक हरिदास । पाइ उमा अतिगोप्य
अपि सज्जन करहिं प्रकास ॥ ९६ ॥
(शंकर म्हणतात)—पार्वति ! बुद्धिमान्, सुशील,

पावित्र्य, कथेचा रसिक, आणि हारिभक्त असा श्रोता
मिळाल्यास संत आपलें परम रहस्यदेखील प्रकट करतात.

चौ०—बोलेउ कागभुसुंडि बहोरी ।
नभगनाथ पर प्रीति न थोरी ।
सब बिधि नाथ पूज्य तुझ मेरे ।
कृपापात्र रघुनायक केरे ।
तुझहिं न संसय मोह न माया ।
मो पर नाथ कीन्हि तुम्ह दाया ।

नंतर काकभुशुंडी गरुडावर अत्यंत प्रेम करून
म्हणाला—हे खगराज ! तूं मला सर्वतोपरी पूज्य
असून, रघुपतीचा कृपापात्र आहेस. तुला संशय
नाहीं, मोह नाहीं अगर मायाहि नाहीं. हे नाथ !
मजवरही तूं केवळ कृपाच केलीस.

पठइ मोहामिस खगपति तोही ।
रघुपति दीन्हि वडाई मोही ।
तुम्ह निज मोह कहा खगसाई ।
सो नहिं कछु आचरज गोसाई ।
नारद भव बिरंचि सनकादी ।
जे मुनिनायक आतमवादी ।
मोहन अंध कीन्ह केहि केही ।
को जग काम नचाव न जेही ।
तृष्णा केहि न कीन्ह बौरहा ।
केहि कर हृदय क्रोध नहिं दहा ।

हे गरुडा ! मोहाच्या मिषानें तुला पाठवून श्रीरा-
मानें मला थोरवी दिली. हे खगेश्वरा ! तूं मला
आपला मोह सांगितलास त्यांत, हे स्वामिन् ! कांहींच
आश्चर्य नाहीं. नारद, शिव, ब्रह्मदेव, सनकादिक
मुनिश्रेष्ठ, इत्यादिदेखील आत्मानुभवी तर खरेच,
परंतु त्यांच्यांत देखील असा कोण आहे कीं, मोहानें
जो धृतराष्ट्र बनला नाहीं ? जगांत असा कोण आहे
कीं ज्याला मदनानें आपलें माकड करून सोडलें
नाहीं ? तृष्णेनें कोणाला उल्लू केलें नाहीं आणि
क्रोधानें कोणाचें मन भाजून काढलें नाहीं ?

दो०—ज्ञानी तापस सूर कवि कोविद गुन-
आगार । केहि कै लोभ विडंबना
कीन्हि न एहि संसार ॥ ९७ ॥

ह्या जगांत ज्ञानी, तपस्वी, शूर, कवि, पंडित
आणि सद्गुणसंपन्न ह्यांपैकीं लोभानें कोणाच्या विटं-
बना केल्या नाहींत ?

दो०—श्रीमद वक्र न कीन्ह केहि प्रभुता
बधिर न काहि । मृग—लोचनि—लोचन-
सर को अस लाग न जाहि ॥ ९८ ॥

श्रीमतीचा पित्ता मारून दुर्बोधन न बनणारे,
प्रभुत्वाच्या पाचरीने उच्चैःश्रवा न बनणारे आणि
कामाक्षीच्या कटीच्या नजरानजरीने देखील शुक्ल
राहणारे असे लाल अपवादच की !

चौ०—गुन कृत सन्यपात नहिँ केही ।
कोउ न मान मद तजेउ निवेही ।
जोवनज्वर केहि नहिँ बलकावा ।
ममता केहि कर जसु न नसावा ।
मच्छर काहि कलंक न लावा ।
काहि न सोकसमीर डोलावा ।
चिंतासाँपिन को नहिँ खाया ।
को जग जाहि न व्यापी माया ।

अविद्यामूलक सन्निपातानें कोणास पछाडलें नाहीं ?
मान आणि मद यांची साथ लाथाडून निकोप
निभावलेला असा कोण आहे ? यौवनज्वरानें कोणास
झपटलें नाहीं ? ममत्वबुद्धीनें कोणाचें यश डागळलें
नाहीं ? मत्सरानें कोणास कलंक लाविला नाहीं ?
शोकवायूनें कोणास कांपरें भरलें नाहीं ? चितारूप
अजगरानें कोणास गट्ट केलें नाहीं ? जगांत असा
कोण आहे की, ज्याला मायेनें कावूंत आणलेलें नाहीं ?

कीट मनोरथ दारु सरीरा ।
जेहि न लाग घुन को अस धीरा ।
सुत बित लोक ईषना तीनी ।
केहि कै मति इन्ह कृत न मलीनी ।
यह सब माया कर परिवारा ।
प्रबल अमित को बरनइ पारा ।
सिव चतुरानन जाहि डेराही ।
अपर जीव केहि लेखे माही ।

वासनारूप वाळवीनें ज्याच्या शरीररूपी काष्ठास
पोखरलें नाहीं असा निधच्या छातीचा कोण आहे ?
पुत्र, वित्त आणि कलत्र ह्या तीन ईषणांनीं कोणाची
बुद्धि बददू करून सोडली नाहीं ? ही सर्व मायेची
प्रभावळ अत्यंत प्रबळ आहे. तिचें वर्णन पुरतेपर्णी
कोण करूं शकणार ? शिव, ब्रह्मदेव यांची देखील
त्या मायेला पाहून वेबडी वळते मग इतर जीवांची
क्याच काय ?

दो०—व्यापि रहेउ संसार महुँ मायाकटक
प्रचंड । सेनापति कामादि भट दंभ
कपट पाखंड ॥ ९९ ॥

मायेच्याच तुफान सैन्यानें ही सृष्टि चीत झालेली
आहे. कामादिक हे तिचे सेनापति असून दंभ, कपट
व पाखंड हे तिचे सरदार होत.

दो०—सो दासी रघुबीर कै समुझे मिथ्या
सोपि । छूट न राम कृपा बिनु नाथ
कहउँ पद रोपि ॥ १०० ॥

ती माया रघुपतीची दासी आहे. ती मिथ्या
आहे असें समजलें तरीदेखील हे नाथ ! मी प्रति-
ज्ञें सांगतां कीं रामाच्या कृपेशिवाय तिचा विळखट
सुटत नाहीं.

चौ०—जो माया सब जगहि नचावा ।
जासु चरित लखि काहु न पावा ।
सोइ प्रभु भूविलास खगराजा ।
नाच नटी इव सहित समाजा ।

जिनें सर्व जगास नाचवून सोडलें आहे आणि
जिचे खेळ कोणासहि समजत नाहींत, ती माया, हे
गरुडा ! या प्रभूच्या केवळ भ्रूसंकेतानें आपल्या
परिवारासह नर्तकीप्रमाणें नृत्य करित असते.

सोइ सच्चिदानंदधन रामा ।
अज विज्ञानरूप बलधामा ।
व्यापक व्याप्य अखंड अनंता ।
अखिल अमोघशक्ति भगवंता ।
अगुन अदभ्र गिरागोतीता ।
सबदरसी अनवद्य अजीता ।
निर्मल निराकार निर्मोहा ।
नित्य निरंजन सुखसंदोहा ।
प्रकृतिपार प्रभु सब उर बासी ।
ब्रह्म निरीह बिरज अविनासी ।

तोच तो सच्चिदानंदधन, अज, विज्ञानरूप, बल-
निधान, व्यापक, व्याप्य, अखंड, अनंत, अखिल,
अमोघशक्ति, भगवंत, निर्गुण, संपूर्ण, वाण्यादि इंद्रि-
यातीत, सर्वदर्शी, अनिद्य, अजिंक्य, निर्मल, निरा-
कार, निर्मोह, नित्य, निरंजन, सुखसंदोह, प्रकृतिपर
प्रभु, सर्वातीर्थामी, निरीह, अज्ञानरहित, अविनाशी,
परब्रह्म, हा श्रीरामचंद्र होय.

इहाँ मोह कर कारन नाहीँ ।
राविसनमुख तम कबहुँ कि जाही ।

ह्या बाबतीत संशयाचें कारणच नाही. सूर्यापाशी
अंधकार कधी तरी जाऊं शकेल काय ?

दो०—भगत हेतु भगवान प्रभु राम धरेउ
तनु भूप । किये चरित पावन परम
प्राकृत नर अनुरूप ॥ १०१ ॥

भक्तांच्या हेतूस्तव भगवान् प्रभु रामचंद्रानां
भूपदेह धारण केला, आणि प्राकृत नरप्रमाणें
परमपवित्र लीला केल्या.

दो०—जथा अनेक वेप धरि नृत्य करइ
नट कोइ । सोइ भाव देखावइ आपुन
होइ न सोव ॥ १०२ ॥

जसा एखादा नट अनेक भूमिका धारण करून
नटतो आणि त्या त्या भूमिकांचा आविर्भाव दाख-
वून आपण मात्र त्यांपासून अलिप्त असतो,

चौ०—असिरघु-पति-लीला उरंगारी ।
दनुजबिमोहानि जन-सुख-कारी ।
जे मतिमलिन बिषयबस कामी ।
प्रभु पर मोह धरहि इमि स्वामी ।

तद्वत्तच, हे गरुडा ! रघुपतीची (नागपाशबंध)
ही एक राक्षसविमोहिनी आणि जनसुखकारिणी लीला
आहे. जे विषयस्त आणि कामुक असल्यामुळें मलिन-
चित्त असतात तेच, हे स्वामिन् ! प्रभुवर अशा
प्रकारचा आपल्या अज्ञानामुळें आरोप करितात.

नयनदोष जा कहँ जब होई ।
पीतवरन ससि कहँ कह सोई ।
जब जेहि दिसिभ्रम होइ खगेसा ।
सो कह पच्छिम उयउ दिनेसा ।
नौकारूढ चलत जग देखा ।
अचल मोहवस आपुहि लेखा ।
बालक भ्रमहिँ न भ्रमहिँ गृहादी ।
कहहिँ परसपर मिथ्यावादी ।

जेव्हां एखाद्याला कावीळ रोग होतो तेव्हां तो
चंद्रावर पिवळेपणाचा आरोप करतो. हे गरुडा ! जेव्हां
एखाद्यास दिशाभूल होते तेव्हां तो पश्चिमेस सूर्य उग-
वला असें म्हणतो. नौकेंतून प्रवास करणारा पृथ्वी
फिरते आणि आपण स्थिर आहोंत असेंच स्वतःच्या
अज्ञानामुळें लेखतो. मुलें गरगर फिरतात, घरे काहीं

फिरत नसतात, तरीहि मुलें परस्परांस लबाडांत
काढीत असतातच.

हरि विपैक अस मोह बिहंगा ।
सपनेहुँ नहिँ अ-ज्ञान-प्रसंगा ।
मायावस मतिमंद अभागी ।
हृदय जवनिका बहु विधि लागी ।
ते सठ हठवस संसय करहीँ ।
निज अज्ञान राम पर धरहीँ ।

हे गरुडा ! स्वप्नांतदेखील ज्यास अज्ञानाचा संभव
नाहीं त्या परमेश्वरावर मोहाचा आरोप म्हणजे अशा-
तलेंच होय. मायावश, मतिमंद, अभागी, ज्यांच्या
हृदयावर मायेचे अनेक पडदे पडले आहेत असे
विक्षिप्तच मुद्दाम हेक्यानें संशयांत पडून आपल्या
अज्ञानाचें रामचंद्रावर कुलंगडें फेकतात.

दो०—काम-क्रोध-मद-लोभ-रत गृहासक्त
दुखरूप । ते किमि जानहिँ रघुपतिहि
मूढ परे तमकूप ॥ १०३ ॥

काम, क्रोध, मद, लोभ, इत्यादिकांत आणि
दुःखरूप गृहपुत्रादिकांत गुरफटलेले, आणि भवकूपांत
मुरलेले ते वेडपे रघुवीरास कसें जाणणार ?

दो०—निर्गुनरूप सुलभ अति सगुन न
जानहिँ कोइ । सुगम अगम नाना
चरित सुनि मुनिमन भ्रम होइ ॥ १०४ ॥

परमेश्वराचें निर्गुनरूप अत्यंत सुलभ असून त्याचें
सगुनरूपच मात्र कोणीहि जाणूं शकत नाहीं. म्हणू-
नच त्याचीं अनेक सगुण चरित्रें अशीं अगम्य अस-
तात कीं तीं ऐकतांच मुनींचीहि मनें चाकाटल्या-
खेरीज रहात नाहींत.

चौ०—सुनु खगेस रघु-पति-प्रभुताई ।
कहउँ जथामति कथा सुहाई ।
जेहि विधि मोह भयइ प्रभु मोही ।
सो सब कथा सुनावउँ तोही ।

हे गरुडा ! रघुपतींच्या प्रभुत्वासंबंधानें मी तुला
यथामति सुंदर कथा सांगतो ती ऐक. हे स्वामिन् !
ज्या रीतीनें मलाहि मोह उत्पन्न झाला होता तो सर्व
प्रकार मी तुला ऐकवितों.

राम-कृपा-भाजन तुझ ताता ।
हरि-गुन-प्रीति मोहि सुखदाता ।

ता ते नहिँ कछु तुझहिँ दुरावउँ ।
परम रहस्य मनोहर गावउँ ।

ते तात ! तूं रामकृपापात्र आहेस. तुझी हरिगुण-
प्रीति पाहून मी संतुष्ट झालों म्हणून तुजजवळून कांहीं
एक चोरून न ठेवतां मी, एक अत्यंत मनोहर आणि
गुप्त चरित्र सांगतो—

सुनहु राम कर सहज सुभाऊ ।
जन अभिमान न राखहिँ काऊ ।
संस्तृतमूल सूलप्रद नाना ।
सकल-सोक-दायक अभिमाना ।

ऐक. रामाचा हा सहजस्वभाव आहे की, ते
आपल्या दासाचा अहंकार मुळीच टिकू देत नाहीत.
हा अहंकारच संसारमूलक, दुःखप्रद आणि सर्व
शोकांचें कारण होय.

ता ते करहिँ कृपानिधि दूरी ।
सेवक पर ममता अतिभूरी ।
जिमि सिसुतन व्रन होइ गुसाईँ ।
मातु चिराव कठिन की नाईँ ।

म्हणूनच कृपानिधि त्याचें निर्मूलन करतात.
कारण, सेवकांवर त्यांची ममता अत्यंत थोर असते.
हे स्वामिन् ! ज्याप्रमाणें मुलाच्या शरीरास व्रण झाले
असतां त्याची माता अगदीं निर्दयाप्रमाणें तें चिरून
काढते—

दो०—जदपि प्रथम दुख पावइ रोवइ बाल
अधीर । व्याधि-नास-हित जननी
गनत न सो सिसुपीर ॥ १०५ ॥

जरी प्रथमतः मुलाला दुःख होतें आणि तें अधीर
होऊन रडूं लागतें, तरी त्या मुलाची व्याधि नष्ट
व्हावी म्हणून माता त्या मुलाला होत असलेल्या
यातनांकडे दुर्लक्ष करिते—

दो०—तिमि रघुपति निजदास कर हरहिँ मान
हिते लागि । तुलसिदास ऐसे प्रभुहिँ
कस न भजसि भ्रम त्यागि ॥ १०६ ॥

त्याचप्रमाणें रघुपति आपल्या दासाचा अभिमान
केवळ त्याच्याच हितासाठीं झाडून टाकतात. अरे
तुलसिदासा, भ्रमाचा त्याग करून अशा प्रभूचें भजन
तुं कां करीत नाहीस ?

चौ०—रामकृपा आपनि जडताई ।
कहउँ खगेस सुनहु मन लाई ।

हे गरुडा, लक्ष्यपूर्वक ऐक. रामाचें दयालुत्व आणि
मी आपलें मौख्य तुला निवेदन करितों.

जव जव राम मनुजतनु धरहीँ ।
भक्त हेतु लीला बहु करहीँ ।
तव तव अवधपुरी मै जाऊँ ।
बालचरित बिलोकि हरपाऊँ ।
जनममहोत्सव देखउँ जाई ।
वरष पाँच तहँ रहउँ लोभाई ।

जेव्हां जेव्हां श्रीराम मनुष्यावतार घेतात आणि
भक्तांच्या अभिरुचीस्तव अनेक लीला करितात, तेव्हां
तेव्हां मी अयोध्येस जातो आणि त्यांचा बाललीला
पाहून आनंदानें असतो. मी त्यांचा जन्ममहोत्सव
पाहण्यास गेलों म्हणजे तेथेंच लुब्ध होऊन पांच वर्षे-
पर्यंत रहात असतो.

इष्टदेव मम बालक रामा ।
सोभा वपुष कोटि-सत-कामा ।
निज-प्रभु-बदन निहारि निहारी ।
लोचन सुफल करउँ उरगारी ।
लघु बायसबपु धरि हरि संगी ।
देखउँ बालचरित बहुरंगी ।

श्रीरामाचें बालरूप माझें उपास्यदेवत आहे. शत-
कोटिमदनासारखी ज्याची अंगकांति त्या माझ्या प्रभूचें
मुख वारंवार निरखून हे गरुडा ! मी आपल्या नेत्रांचें
सार्थक करित असतो. लहानशा बायसाचें रूप घेऊन
श्रीहरीच्या अगदीं जवळपास राहून त्यांच्या नानाप्र-
कारच्या बाललीला पाहणें हा माझा क्रम.

दो०—लरिकारीं जहँ जहँ फिरहिँ तहँ तहँ
संग उडाउँ । जूठनि परइ अजिर महँ
सोइ उठाइ करि खाउँ ॥ १०७ ॥

बाळपणीं श्रीरामांनीं जिकडे जिकडे फिरावें तिकडे
तिकडे माहि उड्या मारीत फिरावें आणि अंगणांत
पडलेलें त्यांचेंच उच्छिष्ट वेंचून खात असावें हाच
माझा शौक.

दो०—एक बार अतिसय सव चरित किये
रघुवीर । सुमिरत प्रभुलीला सोइ
पुलकित भयउ सरीर ॥ १०८ ॥

एके प्रसंगां रघुवीरांनीं सर्वांत मोठा चमत्कार केला.

(तुलसीदास म्हणतात—) प्रभूंच्या त्या ललितेचें स्मरण होतांच भुशुंडीचें शरीर पुलकारूढ झालें.

चौ०—कहइ भुसुंडि सुनहु खगनायक ।

रामचरित सेवक-सुख-दायक ।

भुशुंडी झणाला—हे गरुडा, श्रवण कर. श्रीरामचंद्रांची चरित्रे सेवकांना सुख देणारी अशीच आहेत.

नृपमंदिर सुंदर सब भांती ।

खचित कनक मनि नाना जाती ।

बरनि न जाइ रुचिर अंगनाई ।

जहूँ खेलहि नित चारिउ भाई ।

बालविनोद करत रघुराई ।

बिचरत अजिर जनानि-सुख-दाई ।

राजमंदिर सर्वप्रकारें सुंदर होतें. त्यांत सुवर्णामध्ये अनेक जातीचीं रत्ने जडविलीं होती. ज्या अंगणांत चौघीह बंधु नित्य खेळत असत, तेथली शोभा तर अगदी अवर्णनीय होती. रघुराय बालविनोद करीत आणि आंगणांत खेळत, तेव्हां तर मातांना आनंदाने दंगल माजावयाची.

मरकतमृदुल कलेवर स्यामा ।

अंग अंग प्रति छाबि बहु कामा ।

नव-राजीव-अरुन मृदु रचना ।

पदज रुचिर नख ससि-दुति-हरना ।

ललित अंक कुलिसादिक चारी ।

नुपुर चारु मधुर-रव-कारी ।

चारु पुरट-मनि-राचित बनाई ।

कटि किंकिनि खल मुखर सुहाई ।

त्यांचें नीलमण्याप्रमाणें मृदुल आणि श्यामल शरीर असून प्रत्येक अवयवांत अनेक मदनांचें लावण्य रेखलेलें होतें. त्यांचे चरण नूतनकमलाप्रमाणें आरक्त आणि मृदु असून त्यांचीं नखे अशीं सुंदर होती कीं चंद्राच्याहि कांतीस तीं बाजूस सारीत. त्यांच्या पदतलांवर वज्र, अंकुश, कमल आणि ध्वज हीं चार चिन्हे असून त्यांच्या पायांत मधुर आवाजदार सुंदर पैजण होते. कमरेला सोन्याच्या रत्नजडित आणि मंजुळ शब्द करणाऱ्या घागऱ्या लावलेला करदोडा होता.

दो०—रेखा त्रय सुंदर उदर नाभि रुचिर
गंभीर । उर आयत भ्राजत विविध
बालविभूषण वीर ॥ १०९ ॥

त्यांच्या उदरावर रम्य त्रिवली असून नाभिप्रदेश रुचिर व गंभीर होता. त्या वीराचें वक्षःस्थल विशाल असून त्यावर अनेक वाळलेलीं शोभत होती.

चौ०—अरुन पानि नखकरज मनोहर ।

बाहु विसाल विभूषण सुंदर ।

कंध वालकेहरि दर ग्रीवां ।

चारु चिवुक आनन छाबि सीवां ।

कलवल वचन अधर अरुनारे ।

दुइ दुइ दसन बिसद वर वारे ।

ललित कपोल मनोहर नासा ।

सकल सुखद सासि-कर-सम हाँसा ॥

नील-कंज-लोचन-भवमोचन ।

भ्राजत भाल तिलक गोरोचन ।

बिकट भृकुटि सम स्रवन सुहाये ।

कुंचित कच मेचक छाबि छाये ।

पीति झीनि झिगुली तन सोही ।

किलकनि चितवनि भावति मोही ।

त्यांचे ते आरक्त हस्त, मनोहर नखें, विशाल बाहु, सुंदर अलंकार, सिंहशावकाप्रमाणें स्कंध, शंखासारखी मान, लज्जतदार हनुवटी, सौंदर्यसीम वदन, बोंबडे बोल, आरक्त ओठ, शुभ्र सुंदर आणि कोमल असे दोन दोन दांत, गुलगुले गाल, चौंचदार नाक, चंद्रकिरणांप्रमाणें सर्वांना सुखविणारें हास्य, भवसागरापासून सोडविणारे नीलकमलाप्रमाणें नेत्र, कपाळीं असलेला शोभिवंत गोरोचनतिलक, टपोऱ्या सुंवया, रेखीव कान, काळेभोर व तुकतुकीत कुरळ केस, घेरदार सुंदर पिवळा झगा, खोचदार नजर आणि क्वचित किंकाळणें वगैरे माझ्या मनाला अगदी वेड लावून सोडीत.

रूपरासि नृप-अजिर-विहारी ।

नाचहि निजप्रतिबिंब निहारी ।

मोहि सन कराहि विविध विधि क्रीडा ।

बरनत चरित होत मोहि ब्रीडा ।

किलकत मोहि धरन जब धावहि ।

चलउं भागि तव पूष देखावहि ।

असा तो रूपराशी दशरथाच्या अंगणांत क्रीडा करीत असतां आपलीच सावली पाहून नाचत सुटे. रामचंद्र माझ्याशी ज्या अनेक प्रकारच्या क्रीडा करीत त्या सांगण्यास देखील मला लाज वाटते. आसेव्या

ठोकीत जेव्हां मला ते पकडण्यास धांवत व मी पळून जाई तेव्हां मला ते बतासा दाखवीत.

दो०-आवत निकट हसाहिं प्रभु भाजत
रुदन कराहिं । जाऊं समीप गहन
पद फिरि फिरि चितइ पराहिं ॥११०॥

मी जवळ आलों म्हणजे प्रभूंनीं हसावें, आणि मी पळून गेलों म्हणजे त्यांनीं रडत बसावें. मी त्यांचीं चरणकमलें धरण्यास पुनः पुनः जवळ जावें तों त्यांनीं वळून वळून पहात पळत सुटावें.

दो०-प्राकृत सिसु इव लीला देखि भयउ
मोहि मोह । कवन चरित्र करत प्रभु
चिदानंदसंदोह ॥१११॥

ती अगदींच प्राकृत बालकासारखी लीला पाहून मलादेखील भ्रम झाला कीं, प्रभु तर चिदानंद-संदोह, मग त्यांनीं ह्या कसल्या चेष्टा आरंभल्या आहेत ?

चौ०-एतना मन आनत खगराया ।
रघु-पति-प्रेरित व्यापी माया ।
सो माया न दुखद मोहि काही ।
आन जीव इव संसृति नाही ।
नाथ इहाँ कछु कारन आना ।
सुनहु सो सावधान हरिजाना ।

हे गरुडा ! बस, इतकें माझ्या मनांत आलें मात्र, तोंच रघुपतीच्या प्रेरणेंनें त्यांच्या मायेनें मला शडपलें. परंतु त्या मायेनें मला दुःख मात्र अगदीं दिलें नाहीं. इतर जीवाप्रमाणें मी संसारांत गुरफटलों गेलों नाहीं. हे नाथ ! ह्याचें कारण काहीं वेगळेंच आहे. हे विष्णुवाहना ! तें तूं सावधपणें ऐक.

ज्ञान अखंड एक सीताबर ।
मायाबस्य जीव सचराचर ।
जौं सवके रहू ज्ञान एक रस ।
ईश्वर जीवहिं भेद कहहु कस ।

अखंड ज्ञान असें एक जानकीरमणासच आहे. इतर चराचर जीव अखळे सारे मायावशच. जर सर-सकट सर्वानाच अखंड ज्ञान असतें तर मग ईश्वरांत आणि जीवांत भेद तो काय आणि कसला उरला ?

मायाबस्य जीव अभिमानी ।
ईशबस्य माया गुनखानी ।

परबस जीव स्वबस भगवंता ।
जीव अनेक एक श्रीकंता ।
मुधा भेद जद्यापि कृत माया ।
विनु हरि जाइ न कोटि उपाया ।

जीव हा अहंकारविशिष्ट, अतएव मायेनें व्याप्त असा असतो. सर्व गुणांची खाण अशी जी माया ती ईश्वराच्या आधीन असते. म्हणूनच तर जीव परतंत्र, आणि परमेश्वर कायतो स्वतंत्र आहे. जीवास अनेकत्व असतें. परमेश्वरच फक्त एकमेवाद्वितीय असा आहे. (जीवांचें अनेकत्व) हा भेद जरी मायाकृत, अतएव अज्ञानमूलक आहे तरी एका परमेश्वराखेरीज कोट्यवधि साधनांनीं देखील त्याचा लय होत नसतो.

दो०-रामचंद्र के भजन विनु जो चह पद
निर्बान । ज्ञानवंत अपि सो नर पसु
विनु पूछ विखान ॥११२॥

रामभजनाव्यतिरिक्त जो मोक्षाची हांव घरील तो ज्ञानी असला तरीदेखील पुच्छविषाणहीन पशूच समजावा.

दो०-राकापति षोडस उअहिं तारा-
गन-समुदाइ । सकल गिरिन्ह दव
लाइय विनु रवि राति न जाइ ॥११३॥

सर्व चांदण्या षोडशकलायुक्त चंद्रासह जरी उग-वल्या आणि यच्चयावत् पर्वतास वणवा पेटवला तरी सूर्याखेरीज रात्रीचा नाश व्हावयाचा नाहीं.

चौ०-ऐसेहि विनु हरिभजन खगेसा ।
मिटइ न जीवन्ह केर कलेसा ।
हरि सेवकहिं न व्याप अविद्या ।
प्रभुप्रेरित व्यापइ तोहि बिद्या ।
ता ते नास न होइ दास कर ।
भेद भगति बाढइ बिहंगबर ।

गरुडा ! अशाप्रमाणें हरिभक्तीखेरीज जीवाचे क्लेश मिटावयाचे नाहींत. हरिभक्तास अविद्या मोहूं शकत नाहीं. त्यास एकटी विद्याच बाधूं शकते, आणि तीहि प्रभूच्या आज्ञेनुसार. म्हणून तर, गरुडा ! हरीच्या दासाचा नाश होत नाहीं. त्यांच्यांत कायती भेदभक्तीच वाढू शकते.

भ्रम ते चकित राम मोहि देखा ।
बिहंसे सो सुनु चरित विसेखा ।

तेहि कौतुक कर मरम न काहू ।
जाना अनुज न मातुपिता हू ।

मी संशयग्रस्त झालेला पाहून रामचंद्र हसले. पुढें त्यांनीं जो विशेष चमत्कार केला तो ऐक. त्या आश्चर्यकारक कृतीचें मर्म त्यांच्या वंशूस अगर माता-पितरांस देखील उमगलें नाहीं.

जानुपानि धाये मोहि धरना ।
स्यामलगात अरुन-कर-चरना ।
तव मै भागि चलेउ उरगारी ।
राम गहन कहूँ भुजा पसारी ।
जिमि जिमि दूरि उडाउँ अकासा ।
तहूँ हरिभुज देखउँ निजपासा ।

श्यामलगात्र, आरक्तचरण असे श्रीराम गुडध्यावर हात टेंकून मला धरण्याकरितां धांवले. तेव्हां गरुडा ! मीहि पळत सुटलों—रामांनीं मला धरण्यासाठीं हात लांबवला. जसजसा मी आकाशांत उंच उडे आणि पाही तसतसा प्रभूचा हात माझ्या पाठीशीं आहेच असें मला दिसून येई.

दो०—ब्रह्मलोक लागि गयउ मै चितयउँ
पाछ उडात । जुग अंगुल कर बीच
सब रामभुजहि मोहि तात ॥ ११४ ॥

मागें वळून पहात पहात मी ब्रह्मलोकापर्यंत भराच्या घेतल्या तरीदेखील, गरुडा ! माझें रामांच्या भुजाचें अंतर सारें दोनच बोटे उरे.

दो०—सप्तावरन भेद करि जहाँ लगे गति
मोरि । गयउ तहाँ प्रभु भुज निराखि
व्याकुल भयउँ बहोरि ॥ ११५ ॥

सप्तावरणांचा भेद करून जेथवर माझी गति होती तेथवर मी गेलों. आणि फिरून तेथेंहि प्रभूचा बाहु पाहतांच मी अत्यंत धावरा झालों.

चौ०—मूढेउ नयन त्रसित जब भयऊँ ।
पुनि चितवत कोसलपुर गयऊँ ।
मोहि बिलोक राम मुसुकाहीँ ।
बिहँसत तुरत गयउँ मुख माहीँ ।

तेव्हां मी अगदीं त्रासून जाऊन डोळेच मिटले. फिरून डोळे उघडून पाहतों तों मी अयोध्येत गेलों असून राम मजकडे पाहून हसत आहेत असें दिसलें. ते हसत असतां मी तावडतोव त्यांच्या मुखांतच जाऊन पडलों.

उदर मॉझ सुनु अंड-ज-राया ।
देखेउ बहु ब्रह्मांडनिकाया ।
अति विचित्र तहूँ लोक अनेका ।
रचना अधिक एक तेँ एका ।

हे पाक्षिराया ! ऐक. त्यांच्या उदरांत मी अनेक ब्रह्मांड पाहूं लागलों. तीं फारच विचित्र, तेथें (स्वर्गादि) लोकहि अनेक, आणि त्यांची रचनाहि एकापेक्षा एक वरचढ.

कोटिन्ह चतुरानन गौरीसा ।
अगनित उडुगन रवि रजनीसा ।
अगनित लोकपाल जम काला ।
अगनित भूधर भूमि विसाला ।
सागर सरि सर विपिन अपारा ।
नाना भाँति सृष्टिविस्तारा ।
सुर मुनि सिद्ध नाग नर किन्नर ।
चारि प्रकार जीव सचराचर ।

तेथें गणेश, पार्वती आणि शंकर कोट्यवधि होते. पक्षिगण व सूर्यचंद्र ह्यांची गणतीच नव्हती. इंद्रादि लोकपाल, यम, काल हेहि अगणित असून पर्वत आणि भूगोल अवाढव्य आणि असंख्य होते. समुद्र, नद्या, सरोवरे, अरण्ये देखील अपार असून तेथें नानाप्रकारची सृष्टिरचनाहि दिसली. तसेंच सुर, मुनि, सिद्ध, नाग, नर, किन्नर इत्यादि चराचरात्मक चारी प्रकारचे जीव तेथें होतेच.

दो०—जो नहिँ देखा नहिँ सुना जो
मनहूँ न समाइ । सो सब अद्भुत देखेउ
बरनि क्वानि विधि जाइ ॥ ११६ ॥

अदृष्टपूर्व, अश्रुतपूर्व आणि अकल्पितपूर्व सर्व अद्भुत असेंच तेथें पाहण्यांत आलें. त्याचें वर्णन तरी कसें होणार ?

दो०—एक एक ब्रह्मांड महूँ रहेउँ वरप
सत एक । एहि विधि देखत फिरेउँ
मैँ अंडकटाह अनेक ॥ ११७ ॥

त्या प्रत्येक ब्रह्मांडांत मी शंभर शंभर वर्षे काढलीं. ह्याप्रमाणें अनेक ब्रह्माण्डें पहातच मी भटकत राहिलों.

चौ०—लोक लोक प्रति भिन्न विधाता ।
भिन्न विष्णु सिव मनु दिसित्राता ।
नर गंधर्व भूत वेताला ।
किन्नर निंसिचर पसु खग व्याला ।

देव-दनुज-गन नाना जाती ।
सकल जीव तहँ आनाहिँ भौंती ।
महि सरि सागर सर गिरि नाना ।
सब प्रपंच तहँ आनाहिँ आना ।
अंडकोस प्रति प्रति निज रूपा ।
देखेउँ जिनि स अनेक अनूपा ।

प्रत्येक लोकांत ब्रह्मदेव, विष्णु, शंकर, मनु, दिक्पाल हे सर्वच निरनिराळे होते. नर, गंधर्व, भूत, वेताळ, किन्नर, राक्षस, पशु, पक्षी, सर्प, देवदैत्यांचे समुदाय, हे सर्व निरनिराळ्या तऱ्हांचे असून तेथील सर्वच जीव कांहीं वेगळ्याच प्रकारचे दिसले. तसेंच पृथ्वी, नद्या, सागर, सरोवर, पर्वत इत्यादि सर्व सृष्टि तेथे अगदीच भिन्न असून प्रत्येक ब्रह्माण्डांतील प्रत्येक त्या त्या जातीच्या वस्तु अपार आणि अप्रतिम अशा माझ्या पाहण्यांत आल्या.

अवधपुरी प्रतिभुवन निहारी ।
सरजू भिन्न भिन्न नर नारी ।
दसरथ कौसल्या सुनु ताता ।
विविधरूप भरतादिकभ्राता ।
प्रातिब्रह्मांड रामअवतारा ।
देखेउँ बालविनोद उदारा ।

प्रत्येक भुवनांत अयोध्यानगरी, शरयू आणि स्त्रीपुरुष भिन्नभिन्न दिसले. हे तात ! ऐक. दशरथ, कौसल्यादि माता आणि भरतादि बंधू हे देखील निरनिराळ्या रूपाचे होते. मात्र प्रत्येक ब्रह्माण्डांत रामावतारांचें उदार बालचारित्र मी एकजिनसीच अवलोकीत होतां.

दो०-भिन्न भिन्न मैँ दीख सब अति-
विचित्र हरिजान । अगनित भुवन
फिरेउँ प्रभु रामु न देखेउँ आन ॥११८॥

हे विष्णुवाहना ! मला भिन्नभिन्न आणि अत्यंत विचित्र अशीच सर्वत्र रचना आढळली. परंतु मी असंख्य भुवनें जरी हिंडून आलों तरी रामप्रभु मात्र मला कोठेहि निराळे दिसले नाहीत.

दो०-सोइ सिसुपन सोइ सोभा सोई
कृपाल रघुवीर । भुवन भुवन देखत
फिरेउँ प्रेरित मोह सरीर ॥११९॥

त्यांचें तेंच बाळपण, तीच शोभा आणि तीच

कृपाल रघुवीराची मूर्ति मी मोहप्रेरित होऊन फिरत असतां प्रत्येक भुवनांत पाहिली.

चौ०-भ्रमत मोहि ब्रह्मांड अनेका ।
वीते मनहुँ कलपसत एका ।
फिरत फिरत निज आस्रम आयउँ ।
तहँ पुनि राहि कळु कालःगवाँयउँ ।

अनेक ब्रह्माण्डांत चक्कर खात असतां मला असा भास झाला कीं, शंभर कल्प संपले. फिरतां फिरतां मी पुनः आपल्या आश्रमांत येऊन दाखल झालों आणि तेथेंच राहून कांहीं दिवस घालविले.

निज-प्रभु-जनम अवध सुनि पायउँ ।
निर्भर प्रेम हरषि उठि धायउँ ।
देखेउ जनममहोत्सव जाई ।
जेहि विधि प्रथम कहा मैँ गाई ।

नंतर अयोध्येत माझ्या प्रभूचा जन्म झाल्याचें ऐकतांच मी अगदी प्रेमनिर्भर होऊन आनंदानें तडक धांवत सुटलों आणि पूर्वी वर्णन केल्याप्रमाणें अयोध्येत येऊन तो जन्ममहोत्सव पाहूं लागलों.

रामउदर देखेउँ जग नाना ।
देखत वनइ न जाइ बखाना ।
तहँ पुनि देखेउँ राम सुजाना ।
मायापति कृपाल भगवाना ।
करउँ विचार बहोरि बहोरी ।
मोह कलिल व्यापित मति मोरी ।
उभय घरी महँ मैँ सब देखा ।
भयउ स्ममित मन मोह विसेखा ।

गरुडा ! रामाच्या उदरांत जी अनेक ब्रह्मांडे माझ्या दृष्टीस पडलीं तीं जरी मी पाहूं शकलों तरी त्यांचें वर्णन मात्र मला करवत नाही. पुनः तेथें मी सर्वज्ञ, मायापति, दयाघन, भगवान् रामचंद्रास पाहिलें आणि वारंवार विचार करूं लागलों. परंतु मोहानें माझी मति गढूळ झाली होती. मी तें सर्व दोन घटिकांत पाहिलें, परंतु अत्यंत मोहामुळें माझ्या मनाला शीण रूपच जाणवला.

दो०-देखि कृपाल विकल मोहि विहँसे
तब रघुवीर । विहँसतही मुख बाहेर
आयउँ सुनु मतिधीर ॥१२०॥

तेव्हां दयाळु रामचंद्रांनी मला त्रस्त झालेला पाहून हास्य केलें. त्यांनीं हास्य करतांच, हे मति-धीर गरुडा ! ऐक, मी त्यांच्या सुखांतून बाहेर पडलों.

दो०—सोइ लरिकार्ई मो सन करन लगे
पुनि राम । कोटि भाँति समुझावउँ मन
न लहइ विस्राम ॥ १२१ ॥

पहिलेचेच पोरचाळे माझ्याशीं रामचंद्र फिरून
करूं लागले. मी आपल्या मनाची नाही नाही त्या
रीतीनें समजून घाटून पाहिली, परंतु मनाला पत्ता
लागेना व चैन पडेना.

चौ०—देखि चरित यह सो प्रभुताई ।
समुझत देहदसा बिसराई ।
धरानि परेउ मुख आव न बाता ।
त्राहि त्राहि आरत-जन-त्राता ।

प्रभूच्या त्या लीला पाहून आणि त्यांचा प्रभाव
मनांत येऊन मी देहभान विसरलों आणि निपाचित
पडलों. माझ्या मुखावाटे शब्द निघेना. तेव्हां अखेरीस
मी “ हे शरणागतपालका त्राहि त्राहि ” असें
म्हणूं लागलों.

प्रेमाकुल प्रभु मोहि विलोकी ।
निज-माया-प्रभुता तव रोकी ।
कर सरोज प्रभु मम सिर धरेऊ ।
दीनदयाल सकल दुख हरेऊ ।
कीन्ह राम मोहि बि-गत-विमोहा ।
सेवकसुखद कृपासंदोहा ।

प्रभूंनी मला प्रेमाकुल झालेला पाहून आपल्या
मायेचा प्रभाव आखुडला. त्या दीनदयाल प्रभूंनीं
आपला कमलहस्त माझ्या मस्तकावर ठेवून माझ्या
सर्व दुःखाचा परिहार केला. अशा रीतीनें भक्तसुखद
आणि कृपानिवास श्रीरामांनीं मला मोहमुक्त केलें.

प्रभुता प्रथम विचारि विचारी ।
मन महे होइ हरष अतिभारी ।
भक्तवल्लता प्रभु कै देखी ।
उपजी मम उर प्रीति बिसेखी ।
सजल नयन पुलकित कर जोरी ।
कीन्हेउँ बहु बिधि बिनय वहोरी ।

प्रथम तर मी प्रभूंच्या प्रभावाचाच पुनः पुनः
विचार करूं लागलों. तेव्हां माझ्या मनास अतिशयच
हर्ष होत गेला. प्रभूंचें भक्तवात्सल्य पाहून तर माझ्या
अंतःकरणांत विशेषच प्रेम उसळलें. मी सजलनेत्र
आणि पुलकित होऊन व हात जोडून अनेकप्रकारें
स्तुति करूं लागलों.

दो०—सुनि सप्रेम मम बानी देखि दीन
निजदास । वचन सुखद गंभीर मृदु
बोले रमानिवास ॥ १२२ ॥

माझी ती प्रेमळ वाणी ऐकून आणि मला आपला
किंकर समजून रमानिवास रामचंद्र सौम्य, मृदु आणि
सुखकारक असें भाषण करूं लागले.

दो०—काग भुसुंडी माँगु वर अति प्रसन्न
मोहि जानि । अनिमादिक सिधि
अपरकृधि मोच्छ सकल सुखखानि ॥ १२३ ॥
(ते म्हणाले—) कागभुसुंडे ! मी अतिप्रसन्न

आहे हें जाणून वर माग. अनिमादिक सिद्धि, अवां-
तर कृद्धि, आणि सर्व सुखाची समृद्धि असा मोक्ष
देखील वाटेल तर मागून घे.

चौ०—ज्ञान विवेक विरित विज्ञाना ।
सुरदुर्लभ गुन जे जग जाना ।
आजु देउँ तव संसय नाही ।
माँगु जो तोहि भाव मन माहीं ।

ज्ञान, विवेक, वैराग्य, विज्ञान, आणि इतर सुरदुर्लभ
गुण जे जगांत प्रासिद्ध आहेत त्यांतून जे तुझ्या मनास
प्रशस्त वाटतील ते मागून घे. आज मी ते तुला
निःसंशय देणार.

सुनि प्रभुवचन अधिक अनुरागेउँ
मन अनुमान करन तव लागेउँ ।
प्रभु कह देन सकलसुख सही ।
भगति आपनी देन न कही ।

प्रभूंचें तें वचन ऐकून मला अधिकच प्रेम दाटलें.
तेव्हां मी आपल्या मनांत विचार करूं लागलों कीं,
प्रभु सर्व सुखें खात्रीनें देतो म्हणाले, परंतु आपली
भक्ति देतो हें मात्र बोलले नाहींत.

भगतिहीन गुन सब सुख कैसे ।
लवन बिना बहु व्यंजन जैसे ।
भजनहीन सुख कवने काजा ।
अस विचारि बोलेउँ खगराजा ।

एका भक्तीवांचून सर्व सद्गुण आणि सुखें
पुष्कळशा आळणी चटण्याप्रमाणें होत. भक्तिविरहित
सुखें काय उपयोगी ? असा विचार करून, गरडा !
मी म्हणलों—

जौ प्रभु होइ प्रसन्न वर देहू ।
मो पर करहु कृपा अरु नेहू ।

मन भावत वर माँगुँ स्वामी ।

तुझ उदार उर—अंतर—जामी ।

प्रभो ! आपण प्रसन्न होऊन जर वरदान करीत असाल आणि मजवर जर आपली ममता आणि आपला अनुग्रह असेल तर मी ईप्सित वरदान मागतों. हे स्वामिन् ! आपण उदार आणि सर्वोत्तरीयांमि आहांत.

दो०—अविरल भगति विशुद्ध तव सुति
पुरान जो गाव । जेहि खोजत जोगीस
मुनि प्रभुप्रसाद कोउ पाव ॥ १२४ ॥
भगत—कलप—तरु प्रनतहित कृपासिंधु
सुखधाम । सोइ निजभगति मोहि प्रभु
देहु दया करि राम ॥ १२५ ॥

हे भक्तकल्पतरो, प्रणतहिता, कृपासिंधो, सुख-धामा, प्रभो, श्रीरामा ! श्रुतिपुराणांनीं गाइलेली, योगींद्र आणि मुनि यांनीं प्रयत्नपूर्वक अर्थिलेली आणि प्रभूंच्या प्रसादानेंच काचित् एखाद्यासच मिळ-णारी अशी जी आपली परमोज्ज्वल अखंड भक्ति तीच मला कृपा करून द्यावी.

चौ०—एवमस्तु काहि रघु-कुल-नायक ।

बोले वचन परम सुख-दायक ।

सुनु बायस तै सहज सयाना ।

काहे न माँगसि अस वरदाना ।

सबसुखखानि भगति तै माँगी ।

नाहि जग कोउ तोहि सम बडभागी ।

जो मुनि कोटिजतन नहि लह्ही ।

जे जप-जोग-अनल तन दह्ही ।

‘ एवमस्तु ’ म्हणून रघुकुलनायकांनीं परम सुख-कारक असें भाषण केलें. ते म्हणाले—वायसा ! तूं जातीचाच सुज्ञ आहेस, तेव्हां असा वर का मागणार नाहीस ? जप, योग, पंचाग्निसाधन इत्यादि कोटिशः यत्नांनीं देहाची आहुति देणाऱ्या मुनीनाहि जी अप्राप्य व सर्व सुखांचें सार अशी ती माझी भक्तीच तूं मागितलीस. अर्थातच तुझ्यासारखा महान् भाग्य-वंत या जगांत इतर कोणीहि नाही.

रीझेडें देखि तोरि चतुराई ।

माँगेहु भगति मोहि अति भाई ।

सुनु बिहंग प्रसाद अब मोरे ।

सब सुभ गुन बसिहाई उर तोरे ।

भगति ज्ञान विज्ञान विरागा ।

जोग चरित्र रहस्य—वि—भागा ।

जानव तै सबही कर भेदा ।

मम प्रसाद नहि साधन खेदा ।

तुझें चातुर्य पाहून मी खराच रिझलों. तूं भक्ति मागितलीस हें मला फारच आवडलें. भुशुंडे ! ऐक. आतां माझ्या कृपेनें सर्व शुभ लक्षणें तुझ्या हृदयांत वास करतील. भक्ति, ज्ञान, विज्ञान, वैराग्य, योग, सर्व सगुणलीलांचा रहस्यें विभाग आणि भेद तुला अवगत होतील. माझ्या अनुग्रहानें ह्यांच्या साधनासाठीं तुला निराळे परिश्रम करणें नलगे.

दो०—मायासंभव भ्रम सकल अब न
व्यापिहहि तोहि । जानेसु ब्रह्म अनादि
अज अगुन गुनाकर मोहि ॥ १२६ ॥

अतःपर तुला मायाजनित कोणताहि भ्रम बाध-णार नाही, आणि तुला अनादि, अज, अगुण, गुणाकर, परब्रह्म अशा माझें ज्ञान होईल.

दो०—मोहि भगतप्रिय संतत अस विचारि
सुनु काग । काय वचन मन मम पद
करेसु अचल अनुराग ॥ १२७ ॥

माझे भक्तच मला निरंतर प्रिय असतात, असा विचार करून ऐस, आणि भुशुंडे ! तूंहि कायावाचा-मनेंकरून माझ्या चरणां अखण्ड प्रेमच करीत रहा.

चौ०—अब सुनु परमविमल मम बानी ।

सत्य सुगम निगमादि बखानी ।

निजसिद्धांत सुनावउँ तोही ।

सुनि मन धरु सब तजि भजु मोही ।

आतां सत्य, सुगम, वेदादिकांनीं स्तुत आणि परम उज्वळ अशी माझी वाणी ऐक. मी तुला आत्मसिद्धांत सांगतों तो तूं ऐकून ध्यानांत ठेव आणि एकंदर अवघाच त्याग करून माझेंच भजन करीत जा.

मम मायासंभव परिवारा ।

जीव चराचर विविधप्रकारा ।

सब मम प्रिय सब मम उपजाये ।

सब ते अधिक मनुज मोहि भाये ।

विविधप्रकारचे चराचरजीव हा माझ्याच मायेचा पसारा आहे. ते सर्वच मला प्रिय आहेत, कारण

सर्वांचाच मी जनक आहे. परंतु त्यामध्ये मला मनुष्य सर्वापेक्षांहि अधिक आवडतो.

तिन्ह म्हँ द्विज द्विज म्हँ स्तुतिधारी ।
तिन्ह म्हँ निगम धर्म-अनुसारी ।
तिन्ह म्हँ प्रिय विरक्त पुनि ज्ञानी ।
ज्ञानिहुँ तैँ अतिप्रिय विज्ञानी ।
तिन्ह तेँ पुनि मोहि प्रिय निजदासा ।
जेहि गति मोरि न दूसरि आसा ।

मानवांतहि द्विज, द्विजांतहि वेदपाठक, वेद-पाठकामध्येहि वैदिकधर्मानुसारी, त्यांमध्येहि विरक्त, त्यांतहि ज्ञानी आणि ज्ञान्याहूनहि विज्ञानी (ज्ञानानु-भवी) मला उत्तरोत्तर प्रिय असतात. परंतु ह्या सर्वाहूनहि मला माझा अनन्यगतिक, ज्याला इतरत्र आशाच नाही, असा भक्त अधिक प्रिय वाटतो.

पुनि पुनि सत्य कहँ तोहि पाहीं ।
मोहि सेवकसम प्रिय कोउ नाही ।
भगतिहीन विरंचि किन होई ।
सब जीवहु सम प्रिय मोहि सोई ।
भगतिवंत अतिनीचउ प्रानी ।
मोहि प्रानप्रिय अस मम वानी ।

मी तुला निश्चून सांगतो की मला माझ्या सेवका-सारखा जिवलग कोणीहि नाही. भक्तीहीन, मग तो ब्रह्मदेव का होईना, मला तो इतर सर्व जीवांप्रमाणेच (सामान्यतः) प्रिय आहे; परंतु भक्तिमान् असा एखादा अत्यंत नीच प्राणी देखील मला प्राणाहूनहि प्रिय असणें हें माझें ब्रीद आहे.

दो०—सुचि सुसील सेवक सुमति प्रिय कहू
काहि न लाग । स्तुति पुरान कह
नीति असि सावधान सुनु काग ॥ १२८ ॥

पवित्र, सुशील, बुद्धिमान् असा सेवक कोणास प्रिय वाटणार नाही, सांग बरें ? हाच सिद्धांत श्रुतिपुराणां-नीहि प्रतिपादन केला आहे. सुखुंडे! तू लक्ष देऊन ऐक.

चौ०— एक पिता के बिपुल कुमारा ।
होहिँ पृथक गुन सील अचारा ।
कोउ पंडित कोउ तापस ज्ञाता ।
कोउ धनवंत सूर कोउ दाता ।
कोउ सर्वज्ञ धर्मरत कोई ।
सब पर प्रीति पितहि सम होई ।

एकाच पित्याचे अनेक पुत्र असतात, परंतु त्यांचे

गुण व शील अगदीं भिन्न असतात. कोणी पंडित, कोणी तपस्वी, कोणी ज्ञानी, कोणी धनाढ्य, कोणी शूर, कोणी दाता, कोणी सर्वज्ञ, कोणी धर्मानिष्ठ असे ते असतात व त्या सर्वांवर पित्याचें प्रेम सर्वसाधारण असतें.

कोउ पितुभगत वचन मन कर्मा ।
सपनेहु जान न दूसर धर्मा ।
सो सुत प्रिय पितु प्रानसमाना ।
जद्यपि सो सब भाँति अयाना ।

परंतु कोणी एखादा कायावाचामनानें पितृभक्त असतो. तो स्वप्नांतहि इतर धर्म जाणति नाही. तसा पुत्र इतर सर्व वावर्तीत जरी अगदींच अडाणी असला तरी देखील तो पित्यास केवळ जीव की प्राण वाटतो.

एहि विधि जीव चराचर जेते ।
त्रिजग देव नर असुर समेते ।
अखिल बिस्व यह मम उपजाया ।
सब पर मोहि बरावरि दाया ।
तिन्ह म्हँ जो परिहरि मद माया ।
भजइ मोहि मन बच अरु काया ।

ह्याचप्रमाणें त्रैलोक्यांत, देव, नर, असुर यांच्या-सकट जेवढे म्हणून चराचर जीव आहेत त्या सर्वां-वरच मी अखिल जगाचा जनक असल्यामुळें माझें प्रेम सर्वसाधारण असतें. परंतु त्यांच्यांतूनहि जो मद आणि माया यांचा त्याग करून कायावाचामनेंकरून केवळ माझ्याच भक्तीचा अवलंबन करून रहातो—

दो०—पुरुष नपुंसक नारि नर जीव चराचर
कोइ । भगति भाव भजि कपट तजि
मोहि परम प्रिय सोइ ॥ १२९ ॥

मग तो चराचर जीवमात्रांतून नपुंसक, स्त्री अगर पुरुष कोणीहि कां असेना, तो जर निष्कपटपणें भक्ति-भावानें माझें भजन करीत असला तर मात्र तो मला सर्वांत अत्यंत प्रिय होतो.

सो०—सत्य कहँ खग तोहि सुचि सेवक
मम प्रानप्रिय । अस विचारि भजु मोह
परिहरि आस भरोस सब ॥ ४ ॥

सुखुंडे ! मी तुला प्रतिज्ञें सांगतो की, शुद्ध भावानें भक्ति करणारा मला माझ्या प्राणाहूनहि आवडतो. असा विचार मनांत ठाम बाळगून इतर

सर्व आशा आणि विश्वास टाकून माझेच भजन करीत जा.

चौ०--कवहूँ काल न व्यापिहि तोही ।

सुमिरि स्वरूप निरंतर मोही ।

नित्य माझ्या स्वरूपाचें चितन असू दे म्हणजे काळ देखील तुझ्या वाच्यास उभा राहूँ शकणार नाही.

प्रभुवचनामृत सुनि न अघाऊँ ।

तन पुलकित मन अति हरषाऊँ ।

सो सुख जानइ मन अरु काना ।

नहिँ रसना पाहिँ जाइ बखाना ।

प्रभु सोभासुख-जानहिँ नयना ।

कहि किमि सकहिँ तिन्हहिँ नहिँ बयना ।

तें प्रभुवचनामृत श्रवण करुनाहि माझी तृप्ति होईना. मन प्रसन्न होऊन माझ्या अंगावर रोमांच दाटून आले. तें सुख मन आणि कान ह्या दोहोंनाच माहीत. जीभ बोलकी खरी, पण तें सुख तिजकडे जात नाही, म्हणून तिला त्याचें वर्णन शक्य नाही. प्रभूचें सौंदर्यसुख डोळे जाणतात, परंतु त्यांना वाचा नाही. तेव्हां त्याचें वर्णन ते कसे करणार ?

बहु विधि मोहि प्रबोधि सुख देई ।

लगे करन सिसुकौतुक तेई ।

सजल नयन कछु मुख करि रूखा ।

चितइ मातु लागी अति भूखा ।

अशा रीतीनें अनेकविध उपदेशानें मला सुखी करून व ज्ञान देऊन प्रभूंनी आपला तोच पोरसवदा मिसकिलपणा करण्यास सुरवात केली. त्यांनीं डोळ्यास पाणी आणलें, अंमळ तोंडहि वेंगाडलें, आणि ते आईकडे भुकेनें कळजल्याप्रमाणें पाहूँ लागले.

देखि मातु आतुर उठि धाई ।

कहि मृदु बचन लिये उर लाई ।

गोद राखि कराव पयपाना ।

रघु-बर-चरित ललित कर गाना ।

त्यांस पाहतांच माता अगदीं लग्नवर्गीनें उठली आणि कोमल शब्दांनीं संबोखून त्यांस तिनें उराशीं धरलें, व ती रघुपतींना अंकावर घेऊन स्तनपान करवीत असतां त्यांच्या रसाळलीलांचीं गाणीं गाऊं लागली.

सो०--जेहि सुख लागि पुरारि असुभ

वेष-कृत सिव सुखद । अवधपुरी नर-

नारि तेहि सुख म्हँ संतत मगन ॥ ५ ॥

ज्या सुखाच्या प्रातीसाठी स्वयंसुखप्रद अशा श्रीशंकरांनीं (प्रभूंच्या बाललीला पाहण्यास मिळाल्या म्हणून कापालिक) अमंगल वेष धारण केला त्या सुखांत अयोध्येतील स्त्रीपुरुष सदासर्वकाळच निमग्न असत.

सो०--सोई सुख लव लेस जिन्ह वारक

सपनेहु लहेउ । तेहि नहिँ गनहिँ

खगेस ब्रह्मसुखहिँ सज्जन सुमति ॥ ६ ॥

हे गरुडा ! त्या सुखाचा लवलेश देखील ज्यांना एकवार तरी स्वप्नांत देखील अनुभविण्यास मिळाला असेल ते सुबुद्ध संत ब्रह्मानंदाची देखील प्रतिष्ठा मानीत नाहीत.

चौ०--मैँ पुनि अवध रहेहुँ कछु काला ।

देखेउँ बालविनोद रसाला ।

रामप्रसाद भगति बर पायउँ ।

प्रभुपद वंदि निजासुभ आयउँ ।

तब तेँ मोहि न व्यापी माया ।

जब तेँ रघुनायक अपनाया ।

नंतर अयोध्येत मीहि कांहीकालपर्यंत प्रभूंच्या त्या मनोहर बाललीला पाहात राहिलों, आणि रामकृपेनें भक्तीचा वर प्राप्त करून घेऊन व प्रभुचरणांस वंदन करून ह्या आपल्या आश्रमा परत आलों. रघुपतींनीं मला पदरांत घेतल्यापासून मात्र मला मायेची पाचर बसली नाही.

यह सब गुप्तचरित मैँ गावा ।

हरिमाया जिमि मोहि नचावा ।

निजअनुभव अब कहउँ खगेसा ।

बिनु हरिभजन न जाहिँ कलेसा ।

येणेंप्रकारें हरिमायेनें मला कसें भंडावून सोडलें तें गुह्य मीं तुला सर्व कथन केलें. गरुडा ! आतां मी स्वतःचा अनुभव तुला सांगतो कीं हरिभक्तीवांचून क्लेश मिटत नाहीत.

रामकृपा बिनु सुनु खगराई ।

जानि न जाइ रामप्रभुताई ।

जाने बिनु न होइ परतीती ।

बिनु परतीति होइ नहिँ प्रीती ।

प्रीति बिना नहिँ भगति हटाई ।

जिमि खगपति जल कै चिकनाई ।

हे गरुडा ! एक. रामकृपेखेरीज त्यांच्या प्रभावाचें ज्ञान होत नाही, प्रभावाचें ज्ञान झाल्याखेरीज

प्रचीति येत नाही, व प्रचीतीवांचून भक्ति दृढावत नाही. हे गरुडा ! यास प्रत्यंतर म्हणजे पाण्यामुळें (जमिनीची) चिकणाई.

सो०—बिनु गुरु होइ कि ज्ञान ज्ञान कि होइ विराग बिनु । गावहिं वेद पुरान सुख कि लहहिं हरिभगति बिनु ॥ ७ ॥

गुरुवांचून ज्ञान कसें होणार ? आणि वैराग्याखेरीज ज्ञान तरी कसें टिकणार ? हरिभक्तीवांचून सुखप्राप्ति कधी होईल काय ? वेद व पुराणें तरी हाच घोष करीत आहेत.

सो०—को विस्वाम कि पाव तात सहज संतोष बिनु । चलइ कि जल बिनु नाव कोटि जतन पचि पचि मरिय ॥ ८ ॥

आंतरिक संतोषाखेरीज शांतिमुख, हे तात ! कोणास तरी मिळालें आहे काय ? अगदीं जीवापाड उरस्फोड करून मरेपर्यंत कष्ट केले तरी पाण्याखेरीज नाव (जमिनीवर) तरंगणार काय ?

चौ०—बिनु संतोष न काम नसाही । काम अछत सुख सपनेहु नाही । रामभजन बिनु मिटाहि कि कामा । थलविहीन तरु कबहुं कि जामा । बिनु बिज्ञान कि समता आवइ । को अवकास कि नभ बिनु पावइ ।

संतोषाखेरीज काम नष्ट होत नाही आणि काम आहे तोंपर्यंत स्वप्नांताहि सुख मिळणार नाही. रामभजनावांचून काम काय नष्ट होईल ? जमिनीशिवाय झाड कधी रुजेल काय ? विज्ञानाखेरीज समत्व कसे येणार ? आकाशतत्वाविरहित स्थळ कोणास तरी आढळेल काय ?

सद्दा बिना धरम नहिं होई । बिनु माहि गंध कि पावइ कोई । बिनु तप तेज कि कर विस्तारा । जल बिनु रस कि होइ संसारा । सील कि मिल बिनु बुधसेवकाई । जिमि बिनु तेज न रूप गुसाई ।

श्रद्धेखेरीज धर्म नाही. पृथ्वीतत्वाखेरीज कोणास तरी गंध मिळाला आहे काय ? तपाखेरीज तेज कसे पडणार ? जलतत्वाखेरीज जगांत रसोत्पत्ति होईल

काय ? संतसेवेखेरीज शील प्राप्त होईल काय ? हे स्वामिन् ! तेजस्तत्वाखेरीज रूप नाहीच नाही.

निजसुख बिनु मन होइ कि थीरा । परस कि होइ विहीन समीरा । कवनिउ सिद्धि कि बिनु विस्वासा । बिनु हरिभजन न भव—भय—नासा ।

आत्मसुखाखेरीज मनाचा सैलानी स्वभाव सुटेल काय ? वायुतत्वाव्यतिरिक्त स्पर्श संभवतो कसा ? विश्वासाखेरीज कोणती तरी सिद्धि होईल काय ? हरिभक्तीखेरीज संसारभय नष्टच होणार नाही.

दो०—बिनु विस्वास भगति नहिं तेहि बिनु द्रवहिं न राम । रामकृपा बिनु सपनेहुं जीव न लह विस्वाम ॥ १३० ॥

श्रद्धेखेरीज भक्ति नाही, भक्तीखेरीज रामचंद्र द्रवत नाहीत आणि रामकृपेखेरीज स्वप्नांतदेखील जीवाला शांति मिळणार नाही.

सो०—अस विचारि मतिधीर तजि कुतर्क ससय सकल । भजहु राम रघुवीर करुनाकर सुंदर सुखद ॥ ९ ॥

ह्याप्रमाणें विचार करून दृढनिश्चयानें सर्व तर्क-कुतर्क सोडून करुणानिधान सुंदर व सुखद अशा रघुवीराचें भजन कर.

चौ०—निज—मति—सरिस नाथ मै गाय । प्रभु—प्रताप—महिमा खगराया । कहउं न कलु करि जुगुति बिसेखी । यह सब मै निज नयनन्दि देखी । महिमा नाम रूप गुनगाथा । सकल अमित अनंत रघुनाथा । निज—निज—मति मुनि हरिगुन गावहिं । निगम सेष सिव पार न पावहिं ।

हे नाथा खगराया ! मी प्रभुप्रतापाचा महिमा यथामति वर्णन केला. माझ्या सांगण्यांत अतिशयोक्ति मुळीहि नाही. हें सर्व चक्षुर्वै सत्य समज. रघुनाथ जसे अनंत तसा त्यांचा महिमा, नाम, रूप, गुण आणि लीला हींहि अनंतच. वेद, शेष, शंकर आणि मुनिजन, हरिगुणांचें गायन आपापल्या बुद्धयनुसार करीत असतात, तथापि त्यांना देखील त्यांचा यांग लागलला नाही.

तुम्हहिँ आदि खग मसकप्रजंता ।
नभ उडाहिँ नहिँ पावाहिँ अंता ।
तिमि रघु-पाति महिमा अवगाहा ।
तात कवहुँ कोउ पाव कि थाहा ।

तुझ्यापासून तों तहत अगदी मशकापर्यंत सर्व
आकाशगामी प्राणी आकाशांत उडतच असतात,
परंतु त्या कोणास तरी आकाशाचा अंत लागला
आहे काय ? तद्वतच, हे तात ! रघुपतींच्या महिमा-
सागराच्या तळाला आजपर्यंत कोणी कधीतरी जाऊन
पोंचला आहे काय ?

राम काम-सत-कोटि-सुभग-तन ।
दुर्गा-कोटि-अमित अरिमर्दन ।
सक्र-कोटि-सत-सरिस विलासा ।
नभ-सत-कोटि-अमित अवकासा ।

राम हे शतकोटिमदनांप्रमाणे सुंदर असून अमित-
कोटि दुर्गेप्रमाणे शत्रुसंहारक आहेत. त्यांचे ऐश्वर्य-
भोग शतकोटि इंद्राप्रमाणे असून शतकोटि
आकाशांइतका त्यांचा देहविस्तार समज.

दो०-मरुत-कोटि-सत-विपुल बल रवि-
सत-कोटि प्रकास । ससि-सत-कोटि
सो सीतल समन सकल-भव-त्रासा॥१३१॥

शतकोटि वायूंसारखे त्यांचे विपुल बल असून,
शतकोटिसूर्यांप्रमाणे त्यांचे तेज आहे, आणि शत-
कोटिचंद्रांप्रमाणे सर्व भवदुःखांस शमन करणारी त्यांची
शीतलता आहे.

दो०-काल-कोटि-सत-सरिस अति दुस्तर
दुर्ग दुरंत । धूम-केतु-सत-कोटि-सम
दुराधरष भगवंत ॥ १३२ ॥

भगवान् प्रभु शतकोटि काळांप्रमाणे अति दुस्तर,
दुर्गम आणि दुर्ज्ञेय असून शतकोटि अर्जोप्रमाणे ते
दुर्धर्ष आहेत.

चौ०-प्रभु अगाध सत-कोटि-पताला ।
समन-कोटि-सत सरिस कराला ।
तीरथ-अमित-कोटि-सम पावन ।
नाम अखिल-अघ-पुंज-नसावन ।
हिम-गिरि-कोटि अचल रघुवीरा ।
सिंधु-कोटि-सत-सम गंभीरा ।
काम-धेनु-सत-कोटि-समाना ।
सकल-काम-दायक भगवाना ।

प्रभु शतकोटि पाताळांप्रमाणे अगाध असून शत-
कोटि यमराजांप्रमाणे विक्राळ आहेत. अमित कोटि
तीर्थांप्रमाणे ते पवित्र असून त्यांचा सकृत् नामोच्चार
देखील अखिल पापपुंजाचा नाश करणारा आहे.
कोट्यवधि हिमालयांप्रमाणे अचळ, कोट्यवधि समुद्रा-
सारखे गंभीर व कोट्यवधि कामधेनूंप्रमाणे सर्व मनोरथ
पुरविणारे असे भगवान् रघुवीर होत.

सारद-कोटि अमित चतुराई ।
विधि-सत-कोटि सृष्टिनिपुनाई ।
बिष्णु-कोटि-सत-पालन करता ।
रुद्र-कोटि-सत-सम संहरता ।
धनद-कोटि-सत-सम धनवाना ।
माया कोटि प्रपंचनिधाना ।
भार धरन सत-कोटि-अहीसा ।
निरवधि निरुपम प्रभु जगदीसा ।

कोटिशारदातुल्य ज्यांचे अमित चातुर्य, शतकोटि
विधिनिम ज्यांचे सृष्टिनैपुण्य, कोटिशत विष्णुसदृश
ज्यांचे जगत्पालकत्व, शतकोटि रुद्रसम ज्यांचे विश्व-
संहारकत्व, शतकोटि कुबेरप्रतिम ज्यांचे सांपत्तिकत्व,
कोटिशः मायोपम ज्यांचे भवविस्तारकत्व, कोटिशत
शेषवत् ज्यांचे ब्रह्माण्डभारधारणक्षमत्व असे अखंड
अनुपम जगदीश्वर प्रभु रामचंद्र होत.

छंद-निरुपम न उपमा आन रामसमान
निगमागम कहे । जिमि कोटि-सत-
खद्योत-सम रवि कहत अतिलघुता लहे ॥
एहि भौंति निजनिजमति विलास
मुनीस हरिहि बखानहीँ । प्रभु भावगाहक
अतिकृपाल सप्रेम सुनि सुखमानहीँ ॥१६॥

कोटिशत काजव्यांप्रमाणे दैदीप्यमान् सूर्य आहे
असे म्हणण्याने ज्यांप्रमाणे सूर्यास अत्यंत गौणत्व
येते तद्वतच रामचंद्रहि निरुपम आहेत. वेद-श्रुति
हेहि हेंच सांगतात की उपमाक्षेत्रांत रामोपम इतर
कोणीहि नाही. असे असून देखील आपापल्या बुद्धि-
बलानुसार मुनींद्र श्रीहरीचे वर्णन करितच असतात.
कारण प्रभु राम भावाचे भुकाळु आणि अत्यंतच दया-
याळु असल्यामुळे खऱ्या कळवळ्यावर ते बालंबाल
खुष असतात.

दो०-राम अमित-गुन-सागर थाह कि
पावइ कोइ । संतन्ह सन जस कळु
सुनेउँ तुम्हहिँ सुनायउँ सोइ ॥ १३३ ॥

श्रीरामचंद्रांचे गुण म्हणजे अगाध समुद्रच आहे. त्याचा थांग कोणास तरी लागेल काय ? तथापि संतजनांपासून मी जें कांहीं थोडेंसें जसें ऐकलें तें तसें तुला कथन केलें.

**सो०—भाववस्य भगवान् सुखनिधानं कुरुना-
भवन । तजि ममतां मदं मानं भजिय सदा
सीतारमन ॥ १० ॥**

सुखनिधान, कुरुणामंदिर, भगवान् रामचंद्र केवळ भावाच्या आधीन असतात. म्हणून ममता, मद आणि अहंकार यांचा त्याग करून निरंतर त्या जानकीरमणांचेंच भजन करावें.

**चौ०—सुनि भुसुंडि के वचन सुहाये ।
हरपित खगपति पंख फुलाये ।
नयन नीर मन अति हरषाना ।
श्री-रघु-वर-प्रताप उर आना ।
पाछिल मोह समुझि पछिताना ।
ब्रह्म अनादि मनुज करि माना ।**

भुशुंडीचें तें प्रासादिक भाषण ऐकून गरुडास आनंद झाला आणि त्यानें पंख फुलविले. मनांस अत्यानंद झाल्यामुळे त्याचे डोळे पाण्यानें भरून आले. श्रीरघुवीरांच्या प्रतापाचें ज्ञान झाल्यामुळे पूर्वाच्या मोहाचा विचार करून तो पश्चात्ताप करूं लागला कीं, त्या अनादि परब्रह्मास मी मनुष्यच समजलों ना !

**पुनि पुनि कागचरन सिर नावा ।
जानि रामसम प्रेम बढावा ।
गुरु बिनु भवनिधि तरङ्ग न कोई ।
जौ विरेचि-संकर-सम होई ।**

तो वारंवार भुशुंडीच्या चरणांस नमस्कार घालूं लागला आणि त्यास रामाप्रमाणें समजून त्याजवर त्याचा अधिकच प्रेम वाढला. तो म्हणाला—शिवब्रह्म-देवासारख्यांनादेखील गुरुखेरीज भवसागर पार होववणार नाही.

**संसय सर्प प्रसेउ मोहि ताता ।
दुखद लहरी कुतर्क बहु ब्राता ।
तव सरूप गरुडि रघुनायक ।
मोहि जिआयेउ जन-सुख-दायक ।
तव प्रसाद मम मोह नसाना ।
रामरहस्य अनूपम जाना ।**

हे तात ! संशयरूप भुजंगानें मला गिळलें होतें. त्याच्या विषाच्या दुःखदायक कुतर्करूप लहरी मला फारच पीडा देत होत्या. परंतु त्या भक्तसुखदायक रघुनायक मांत्रिकानें तुझ्या द्वारानें मला वांचविलें. तुझ्या अनुग्रहानें माझा मोह नष्ट झाला आणि अनुपम रामतत्त्व मला कळूं लागलें.

**दो०—ताहि प्रसंसि विविधविधि सीस नाइ
कर जोरि । वचन विनीत सप्रेम मृदु
वोलेउ गरुड बहोरि ॥ १३४ ॥**

भुशुंडीची अनेकप्रकारें प्रशंसा करून, त्यास नमस्कार घालून व हात जोडून तो गरुड, नम्र व मृदु आणि प्रेमपूर्ण अशा वाणीनें फिरून त्यास म्हणूं लागला—

**दो०—प्रभु अपने अविवेक ते बूझउं स्वामी
तोहि । कृपासिंधु सादर कहहु जानि
दास निज मोहि ॥ १३५ ॥**

हे प्रभो ! स्वामिन् ! दयासिंधो ! मी आपल्या अज्ञानामुळें तुला प्रश्न करीत आहे त्याचें उत्तर मला तूं आपला दास समजून दे.

**चौ०—तुम्ह सर्वज्ञ तज्ञ तमपारा ।
सुमति सुसील सरलआचारा ।
ज्ञान-विरत विज्ञान-निवासा ।
रघुनायक के तुझ प्रिय दासा ।
कारन कवन देह यह पाई ।
तात सकल मोहि कहउ बुझाई ।
राम-चरित-सर सुंदर स्वामी ।
पायउ कहाँ कहहु नभगामी ।**

तूं सर्वज्ञ, तत्त्वज्ञ, तमोगुणातीत, सुमति, सुशील, सरलआचारवान्, ज्ञान, वैराग्य व विज्ञान यांचें माहेर, आणि राश्रवांचा प्रियदास असून तूं हा वायसदेह काय कारणास्तव पावलास, तें सर्व मला समजावून सांग. हे तात स्वामिन् नभगामिन् ! हें सुंदर रामचरितमानस तुला कोठें मिळालें हें देखील मला कळलें पाहिजे.

**नाथ सुना मै अस सिव पाहीं ।
महा प्रलयहु नास तव नाही ।
मृषा वचन नहि ईश्वर कहई ।
सो मोरे मन संसय अहई ।
अग जग जीव नाग नर देवा ।
नाथ सकलजग कालकेलवा ।**

अंडकटाह अमित लयकारी ।
काल सदा दुरतिक्रम भारी ।

हे नाथ ! शंकराकडून मला असें कळलें कीं महा-
प्रलयांत देखील तुला मृति नाहीं. महादेव मिथ्या-
भाषण करावयाचेच नाहींत. म्हणून माझ्या मनांत
तोहि एक संशयच आहे. पाताल, मृत्यु आणि स्वर्ग
या तिन्ही लोकांतील चराचर जीव, हे प्रभो! कालाची
काकडी आहेत. अमित ब्रह्माण्डांचा संहार
करणारा जो काल तो सदाचाच अत्यंत दुरतिक्रम
आहे.

सो०—तुम्हाहिं न व्यापत काल अति
कराल कारन कवन । मोहि सो कहहु
कृपाल ज्ञानप्रभाउ कि जोगवल ॥ ११ ॥

अशा त्या अतिकराल कालाचाहि शह तुजवर
वसत नाहीं ह्याचें कारण काय ? हें सारें ज्ञानाच्या
प्रभावामुळें आहे किंवा योगबलामुळें आहे हें, कृपालो!
मला कथन कर.

दो०—प्रभु तव आस्रम आयउँ मोर मोह
भ्रम भाग । कारन कवन सो नाथ
सब कहहु सहित अनुराग ॥ १२६ ॥

प्रभो ! तुझ्या आश्रमास येतांच माझे मोह आणि
भ्रम तत्काळ नाहींसे झाले. हे नाथ ! ह्याचेंहि काय
कारण तें सर्व कृपा करून सांगावें.

चौ०—गरुडागिरा सुनि हरपेउ कागा ।
बोलेउ उमा सहित अनुरागा ।
धन्य धन्य तव मति उरगारी ।
प्रस्त तुम्हार मोहि अतिप्यारी ।
सुनि तव प्रस्त सप्रेम सुहाई ।
बहुत जन्म की सुधि मोहि आई ।
अब निजकथा कहउँ मै गाई ।
तात सुनहु सादर मन लाई ।

(शंकर म्हणतात—) हे पार्वति ! गरुडाचे ते
प्रश्न ऐकून भुशुंडीस आनंद झाला व तो प्रेमपूर्वक
म्हणाला—हे गरुडा ! धन्य धन्य तुझी मति ! तुझे
प्रश्न मला फारच आवडले. तुझे प्रेमळ व योग्य प्रश्न
ऐकून मला माझ्या अनेक जन्मांतर्मांचें स्मरण झालें.
बावा रे ! आतां मी आपला इतिहास तुला सांगतों
तो तूं नीट लक्ष लावून ऐक.

जप तप व्रत मख सम दम दाना ।
बिरति विवेक जोग विज्ञाना ।
सब कर फल रघु-पति पद प्रेमा ।
तेहि बिनु कोउ न पावइ पेमा ।

जप, तप, व्रत, यज्ञ, शम, दम, दान, वैराग्य,
विवेक, योग, विज्ञान इत्यादिकांचें फल म्हणजे रघु-
पतिचरणीं प्रेम उत्पन्न होणें हें होय, व त्या प्रेमाखेरीज
कोणासहि क्षेमप्राप्ति होणें शक्य नाहीं.

एहि तन रामभगति मै पाई ।
ता ते मोहि ममता अधिकाई ।
जेहि ते कळु निजस्वारथ होई ।
तेहि पर ममता कर सब कोई ।

ह्याच काकडेहांत मला रामभक्ति मिळाली
म्हणून मला तो अत्यंत प्रिय वाटतो. ज्यापासून
स्वतःचा कांहीं स्वार्थ साधतो त्यावर सर्वच लोक
प्रेम करीत असतात.

सो०—पन्नगारि आसि नीति सुतिसंमत
सज्जन कहहि । अतिनीचहु सन प्रीति
करिय जानि निज-परम-हित ॥ १२ ॥

हे पन्नगारे ! श्रुतिसंमत आणि सज्जनप्रतिपादित
नीति देखील अशीच आहे. आपल्या परमकल्याणा-
वर नजर ठेवून अत्यंत नीचाशीं देखील प्रेम जोडलें
पाहिजे.

सो०—पाट कीट ते होइ तेहि ते पाटंबर
रुचिर । कृमि पालइ सब कोइ परम
अपावन प्रानसम ॥ १३ ॥

रेशमी किड्यापासून उत्पन्न होतें आणि त्याचीं
उत्तम रेशमी वस्त्रें बनतात. ते किडे अत्यंत अपवित्र,
तरी पण सर्व लोक त्यांची आपल्या प्राणासारखी
जोपासना करतात.

चौ०—स्वारथ साँच जीव कहँ एहा ।
मन-क्रम-वचन रामपद नेहा ।
सोइ पावन सोइ सुभग सरीरा ।
जो तनु पाइ भजिय रघुवीरा ।
रामाविमुख लहि विधिसम देही ।
काबि कोविद न प्रसंसहि तेही ।

कायावाचामनैकरून रामपदी प्रेम करणें हाच
प्राणिमात्रांचा खरा खरा स्वार्थ होय. तोच देह

पावित्र आणि सुंदर की जो प्राप्त झाला असतां रघु-
वीराची भक्ति घडेल ! ब्रह्मदेवासारखा जरी देह
मिळाला आणि तो रामाशी धट्टपणा चालीत राहिला
तर कावि आणि पंडित त्याची प्रतिष्ठा मानीत नार्हीत.

रामभगति एहि तन उर जामी ।
ता ते मोहि परमप्रिय स्वामी ।
तजउँ न तनु निज इच्छा मरना ।
तनु विनु वंद भजन नहि बरना ।

हे गरुडा ! रामभक्ति ह्याच देहांत माझ्या हृदयांत
ठसली म्हणूनच तो मला ह्यावर फार गोड वाटतो. मी
स्वेच्छामरणी आहे, परंतु हा देह सोडात नार्ही, कारण
वेद देखील देहावांचून भक्ति साध्य नार्ही हेंच
सांगतात.

प्रथम मोह मोहि बहुत विगोवा ।
रामविमुख सुख कबहुँ न सोवा ।
नाना जनम करम पुनि नाना ।
किये जोग जप मख तप दाना ।
कवन जोनि जनमेउँ जहँ नार्ही ।
मै खगेस भ्रमि भ्रमि जग माहीं ।

प्रथमतः मलाहि मोहानें फार छळलें. रामविमुख मी
सुखानें कधी क्षीप देखील घेतली नार्ही. मी अनेक
जन्म घेतले आणि योग, जप, यज्ञ, तप, दान
इत्यादि नाना साधनेंहि केली. हे गरुडा !
संसारांत भ्रमण करीत असतां अशी कोणती योनि
आहे की जीत मी जन्म घेतला नार्ही ?

देखेउँ सब करि करम गुसाईं ।
सुखी न भयउँ अबहि की नाई ।
सुधि मोहि नाथ जनम बहु केरी ।
सिवप्रसाद मति मोह न घेरी ।

हे स्वामिन् ! मी सर्व कर्म आचरून पाहिलीं,
परंतु आतांप्रमाणें सुखी कधींच झालों नव्हतां. हे
नाथ ! मला माझ्या बहुतेक जन्मांची आठवण
आहे, कारण श्रीशंकरांच्या कृपेनें माझी बुद्धि
मोहाच्या चक्रांत सांपडूं शकली नार्ही.

दो०—प्रथम जनम के चरित अब कहउँ
सुनहु बिहंगेस । सुनि प्रभु-पद-रति
उपजइ जा ते मिटहि कलेस ॥१३७॥

गरुडा ! मी आतां आपलें प्रथम जन्मचरित्र
सांगतो तें तूं ऐकून घे. तें श्रवण केल्यानें प्रभूच्या
पर्दी प्रेम उत्पन्न होऊन क्लेशांचा परिहार होईल.

दो०—पूरव कल्प एक प्रभु जुग कलियुग
मलमूल । नर अरु नारि अ-धर्म-रत
सकलनिगम प्रतिकूल ॥ १३८ ॥

स्वामिन् ! पूर्वी एका कल्पांतल्या युगांतरांत
पापमूलक असें एक कलियुग झालें. कलियुगांत प्रायः
सर्वच स्त्रीपुरुष वेदवाह्य आणि अधर्मनिरत असतातच.

चौ०—तेहि कलियुग कोसलपुर जाई ।

जनमत भयउँ सूद्रतनु पाई ।
सिवसेवक मन क्रम अरु बानी ।

आन देव निंदक अभिमानी ।

धन-मदमत्त परम वाचाला ।

उग्रबुद्धि उर दंभ विसाला ।

त्या कलियुगांत अयोध्येत मी शूद्रयोनीत जन्मास
आलों. मी कायावाचामनानें शिवभक्त, पण मता-
भिमानामुळें मी इतर देवतांचा निंदक असे. मी
धनमदानें उन्मत्त, अत्यंत वावदूक, तामसी आणि
अंतर्द्वारि महा दांभिक असा होतो.

जदपि रहेउँ रघु-पति रजधानी ।

तदपि न कळु माहिमा तव जानी ।

अव जाना मै अवधप्रभावा ।

निगमागम पुरान अस गावा ।

कवनेहु जनम अवध बस जोई ।

रामपरायन सो पर होई ।

जरी मी रघुपतीच्या राजधानीत राहत होतो,
तथापि मी तिचा महिमा मुळींच जाणीत नव्हतो.
आतां मात्र मी अयोध्येचा प्रभाव समजून आहे. वेद,
श्रुति आणि पुराणें हेंच प्रतिपादन करितात की,
कोठेंहि जन्मलेला असो, जो कोणी अयोध्येत वास
करील, तो ततःपर रामभक्तिपरायणच होईल.

अवधप्रभाव जानि तव प्रानी ।

जब उर बसहि राम धनुपानी ।

सो कलिकाल कठिन उरगारी ।

पापपरायन सव नरनारी ।

अयोध्येचें माहात्म्य प्राण्यास जेव्हां कळतें तेव्हां
त्याच्या हृदयांत धनुर्धर श्रीरामचंद्र वास करूं लाग-
तात. असो. गरुडा ! कलिकाल म्हटला की फारच
कठिन. सर्व स्त्रीपुरुषांची प्रायः पापाकडेच ओढ.

दो०—कलिमल ग्रसे धर्म सब गुप्त भये
सदग्रंथ । दंभिन्ह निज मति कलिप
करि प्रगट किये बहु पंथ ॥ १३९ ॥

कलिलानें धर्माचा अवघाच चुयडा होऊन,
वेदादि सद्ग्रंथ लुप्त होतात आणि बुवाबाजीच्या
स्वकपोलकल्पित अनेक सांप्रदायांचा बुजबुजाट होतो.

दो०—भये लोग सब मोहवस लोभ ग्रसे
सुभ कर्म । सुनु हरिजान ज्ञाननिधि
कहउँ कलुक कलि धर्म ॥ १४० ॥

सर्व लोक मोहग्रस्त होऊन लोभानें सर्व सत्क-
र्माचा लोप व्हावयाचा. हे ज्ञाननिधे गरुडा ! कलीची
लक्षणे त्रोटकच सांगतो ती ऐक.

चौ०—वरन धरम नहिँ आस्रम चारी ।
सुति-विरोध-रत सब नरनारी ।
द्विज सुतिवेचक भूप प्रजासन ।
कोउ नहिँ मान निगम-अनु-सासन ।
मारग सोइ जा कहँ जोइ भावा ।
पंडित सोई जो गाल बजावा ।
मिथ्यारंभ दंभरत जोई ।
ता कहँ संत कहहिँ सब कोई ।

कलियुगांत चातुर्वर्ण्याश्रमधर्म नष्ट होऊन सर्व
स्त्रीपुरुष वेदवाह्य आचरणांतच धन्यता मानतात.
ब्राह्मण वेदविक्रय करणारे निपजून राजे शोटींगशहा
बनतात. वेदाज्ञेस खुटीवर वसविण्यांत येतें. ज्यास
जो आवडेल तोच धर्ममार्ग, जो शेकचिह्नी तोच
पंडित आणि जो लबाड आणि बुवाबाजी माजविणारा
त्याचीच संत म्हणून महात्माई बोकाळते.

सोई सयान जो पर-धन-हारी ।
जो कर दंभ सो बड आचारी ।
जो कहँ झूठ मसखरी जाना ।
कलियुग सोइ गुनवंत बखाना ।
निराचार जो सतिपथ त्यागी ।
कलियुग सोइ ज्ञानी वैरागी ।
जा के नख अरु जटा बिसाला ।
सोइ तापस प्रसिद्ध कलिकाला ।

जो दुसऱ्याची तत्त्वमसि लुवाडील तोच मुत्सद्दी,
जो दोभिक तोच आचार्य, आणि जो बकवाखोर
आणि महामिसकील तोच कर्लीत गुणी आगाजला
जातो. जो वेदमार्गाचा त्याग करून आचारशून्य
होऊन वागेल, तोच कर्लीत ज्ञानी आणि विरक्त म्हणून
महशूर होतो. ज्याची नखें आणि जटा लांबलचक,
त्याचाच कर्लीत तपस्वी म्हणून गाजावाजा होतो.

दो०—असुम वैष भूपन परे मच्छाभच्छ
जे खाहिँ । तेइ जोगी तेइ सिद्ध नर
पूज्य ते कलि-जुग पाहिँ ॥ १४१ ॥

अमंगल वैष आणि विरुद्ध अंगावर घालून मध्य-
अभक्ष्य सर्व कांहीं करत करणारि जे लोक तेच
कर्लीत योगी, तेच सिद्ध आणि तेच पूजनीय होतात.

सो०—जे अपकारीचार तिन्ह कर गौरव
मान्य बहु । मन कप बचन लवार ते
बकता कलिकाल महुँ ॥ १४२ ॥

कलिकालांत दुष्टाच्याच निस्तान इच्छिणारि गुप्त
हेर त्यांचाच खूप बोलवाला होऊन तेच मोठे प्रतिष्ठित
बनतात, आणि कायावाचामानां जे लुब्धिल्लेकें
तेच वाचस्पति बनतात.

चौ०—नारिबिबस नर सकल गोसाईँ ।
नाचहिँ नटमरकट की नाईँ ।
सूद द्विजन्ह उपदेसहिँ ज्ञाना ।
मेलि जनेऊ लेहिँ कुदाना ।
सब नर काम-लोभ-रत क्रोधी ।
वेद-बिप्र-गुरु-संत-विरोधी ।
गुनमंदिर सुंदर पति त्यागी ।
भजहिँ नारि परपुरुष अभागी ।

हे स्वामिन् ! सर्व पुरुष बाइलवेडे होऊन नट—
मर्कटाप्रमाणें तिच्यामोंवतीं नाचत राहतात. शूद्र
द्विजांना ज्ञानोपदेश करतात आणि गळ्यांत जान-
व्याचा लछा अडकवून कुश्रळ दांनें घेतात. सर्व
लोक कांचन व कंचनीत दंग होऊन क्रोधी, व वेद,
विप्र, गुरु आणि संत यांचे हुकमी हाडवैरी बनतात.
स्त्रिया अशा बदफैली निपजतात की, त्या परपुरुषाच्या
नादीं लागून आपल्या सुस्वरूप व सुलक्षण पतीसहिं
उभा आंगाठा दाखवितात.

सौभागिनी बिभूषनहीना ।
बिधवन्ह के सुंगार नवीना ।
गुरुसिष बधिर अंध कर लेखा ।
एक न सुनहिँ एक नहिँ देखा ।
हरइ द्विष्यधन सोक न हरई ।
सो गुरु घोर नरक महुँ परई ।
मातु पिता बालकन्ह बोलवहिँ ।
उदर भरइ सोइ धर्म सिखावहिँ ।

सवाष्णी वायका ओकसल्याओकसल्या असावयाच्या आणि विधवा मात्र सदा आलबेल्या आणि छान-छबील्या, गुरु व शिष्य परस्परार्शीं बहिरे व आंधळे, एक ऐकत नाही तर दुसरा हुंकत नाही, असा प्रकार असतो. गुरु शिष्याचें दुःख न आखुडतां द्रव्य मात्र लांबवितात. असल्या गुरूंस घोर नरकांत पचावें लागतें. जेणेंकरून हमेषा पोळी पिकत राहिल तोच धर्म. त्यांतच आईबाप आपल्या मुलांना तरबेज करतात.

दो०—ब्रह्मज्ञान विनु नारि नर कहहिं न
दूसरि वात । कौडी लागि लोभवस
करहिं विप्र-गुरु-घात ॥ १४२ ॥

स्त्रीपुरुष ब्रह्मज्ञानाव्यतिरिक्त इतर गोष्टच करीत नाहीत आणि कवर्डाकवडीच्या लालचीनें गुरु व विप्र यांची गर्दन मारतात.

दो०—वादहिं सूद्र द्विजन्ह सन हप तुह
ते कलु घाटि । जानइ ब्रह्म सो
विप्रवर आँखि देखावहिं डाँटि ॥ १४३ ॥

आम्ही तुम्हांपेक्षां काय कमी आहोंत ? असा शूद्र ब्राह्मणांशीं वितंडवाद घालतात आणि ब्रह्म जाणील तोच ब्राह्मण असें म्हणून डोळे वटारून दर्डावतात देखील !

चौ०—परतिय लंपट कपट सयाने ।
मोह द्रोह ममता लपटाने ।
तेइ अभेदवादी ज्ञानी नर ।
देखेऊं मै चरित्र कलियुग कर ।

परस्त्रीलंपट, कपटपटु, मोहद्रोहममताग्रस्त असे लोकच ज्ञानी आणि अद्वैत सिद्धांतवक्ते म्हणून मिरवतात कालियुगाचे हे खेळ मी प्रत्यक्ष पाहून चुकलों आहे.

आप गये अरु औरनि घालहिं ।
जो कहूँ सतमारग प्रतिपालहिं ।
कल्प कल्प भरि एक एक नरका ।
परहिं जे दूखाहिं सुति करि तरका ।
जे बरनाधम तेलि कुम्हारा ।
स्वपच किरात कोल कलवारा ।
नारि मुई घर संपति नासी ।
मुँड मुडाइ होहिं सन्यासी ।
ते विप्रन्ह सन पाँव पुजावहिं ।
उभय लोक निज हाथ नसावहिं ।

स्वतःतर बरवाद होतातच पण जर कोणी सन्मार्गानें पाऊल टाकीत असला तर त्यालाहि ते बरवाद करतात. हे वेदांची टवाळी करणारे एकेका नरकांत कल्पकल्पपर्यंत पचत रहातात. तेली, कुंभार, मांग, किरात, कोळी, कलार वगैरे हीन जातीचे लोक कुटुंब निवर्तल्यानंतर अगर घराची आणि घरांतल्या मायेची वाताहात झाल्यावर टाळकें तासवून संन्यासी बनतात आणि ब्राह्मणांकडून पाय पूजवून आपल्या हातानें आपण होऊन उभय लोकांला पारखे होतात.

विप्र निरच्छर लोलुप कामी ।
निराचार सठ वृषलीस्वामी ।
सूद्र करहिं जप तप व्रत दाना ।
बैठि बरासन कहहिं पुराना ।
सब नर कल्पित करहिं अचारा ।
जाइ न बरनि अनीति अपारा ।

ब्राह्मण अक्षरशत्रु, लोचट, कामकरंड, आचारभ्रष्ट, नीच, आणि खेळीचे प्राणनाथ बनतात. कळीतील शूद्र अनेक जप, तप, व्रतें व दानें करून व्यासपीठावरून पुराणें शोडतात. सर्व लोक बेदरकार वागतात आणि त्यांची बदानियत इतकी वेसुमार वाढते की बोलायची सोयच नसते.

दो०—भये वरनसंकर सकल भिन्न सेतु सब
लोग । करहिं पाप पावहिं दुख भय
रुज सोक बियोग ॥ १४४ ॥

कळीत सर्वच लोक जातपाततोडक आणि धर्मविच्छेदक असतात. म्हणूनच त्यांच्या पापांचा नतीजा भय, रोग, शोक आणि वियोग इत्यादि दुःखें भोगण्यांतच जिनगी टेर करतात.

दो०—सुतिसंमत हरि-भक्ति-पथ संजुत
विरति विवेक । तेहि न चलाहिं नर
मोहवस कल्पहिं पंथ अनेक ॥ १४५ ॥

वेदप्रणीत वैराग्यज्ञानयुक्त अशा भागवतमार्गानें न चालतां लोक लुच्चाईचे वारवंड धर्मसमाजमंडळें स्थापतात.

तोसर छंद-बहु दाम सँवारहिं धाम जती ।
विषया हरि लीन गई विरती ।
तपसी धनवंत दरिद्र गृही ।
कलिकौतुक तात न जात कही ।

कळीची मौजच कांहीं और आहे. ती सांगतां कोठवर पुरवेल. कळीतले संन्यासी मंत्र जपणार ती

‘ द्युर्व्रह्मा द्युर्विष्णुः ’ इ. ते मठ बांधतील पण त्यांचा उपयोग करतील कुटुणखान्याचा, ते दाखवि-
तील तपाचार पण जोडतील गन्वर खजाना. अखेर
वैराग्याशी आणि त्यांच्याशी अगदी कायमचा बांधा
पडलेला. म्हणूनच अखेर सारा कफळकपणा राहणार,
तो मात्र विचान्या घरबारी माणसाकडेच.

कुलवंत निकारहिं नारि सती ।
गृह आनहिं चेरि निबेरि गती ।
सुत मानहिं मातु पिता तव लो ।
अबला नहिं डीठ परी जब लो ।
ससुरारि पियारि लगी जब ते ।
रिपुरुष कुटुंब भये तव ते ।
नृप पापपरायन धर्म नही ।
करि दंड बिडंब प्रजा नितही ।
धनवंत कुलीन मलीन अपी ।
द्विजचिन्ह जनेउ उधार तपी ।

कुलीन लोक आपल्या साध्वी स्त्रियांस गचांडी
देऊन आणि लौकिक व परलोक यांस भ्राव्यावर बस-
वून दासी घरांत घालतील. मुलें जोंपर्यंत उजवून स्त्री
त्यांच्या दृष्टीस पडली नाही तोंपर्यंतच आईबापांना
विचारतील. एकदां की, त्यांना सासुरवाडीची चट
लागली की, घरची माणसें दुष्मन वाटूं लागतील. राजे
पापपरायण आणि हरफंदमौला असतील. ते नित्य
ओटिंगशाही करून प्रजेची वारंवार पिळवणूक करतील.
घनिक पापी असला तरी कुलीन समजला जाईल.
ब्राह्मणाची खूण म्हणजे फक्त जानवें, आणि तपस्व्याची
खूण ती नागोडपण.

नहिं मान पुरानन्ह बेदहिं जो ।
हरिसेवक संत सही कलि सो ।
कविवृंद उदार दुनी न सुनी ।
गुन-दूषन-त्रात न कोपि गुनी ।
कलि वारहिं वार दुकाल परे ।
विनु अन्न दुखी सब लोग मरे ।

कलीत जो वेदपुराणांस मान देणार नाही तोच
खंखुरा संत आणि भगवद्भक्त. कविकुलांचा उप-
कारक ध्वनि कानांवरहि येणार नाही. नाही नाही
तीं कोलिष्टकें चिटकविणाऱ्या ब्राह्म्य मनुष्यांखेरीज
कोणीच सद्गुणी म्हणून गणला जाणार नाही. कलीत
वरचेवर दुष्काळ पडून सर्व लोक अन्नावांचून हायबाप
करीत मरतील.

दो०-सुनु खगेस कलि कपट हठ दंभ द्वेष
पाखंड । मान मोह मारादि मद व्यापि
रहे ब्रह्मंड ॥ १४६ ॥

हे गरुडा ! ऐक. कलीमध्ये कपट, हठ, दंभ, द्वेष,
पाखंड, मान, मोह, मद, काम इत्यादि सर्व ब्रह्माण्ड-
भर धुडगुस घालतील.

दो०-तामस धर्म करहिं सब जप तप मख
व्रत दान । देव न बरपहिं धरनि पर
बये न जामहिं धान ॥ १४७ ॥

सर्व दुनियेंत जप, तप, यज्ञ, व्रत व दान इत्यादि
धर्म तामसीपणाचेच जारी राहतील. देव पृथ्वीवर
पर्जन्यवृष्टि करणार नाहीत, आणि त्यामुलें लागवड
करून देखील पिकाची हाकाटीच होत राहील.

तोटक-अबला कच भूपन भूरि लुधा ।
धनहीन दुखी ममता बहुधा ।
सुख चाहहिं मूढ न धर्मरता ।
मति थोरि कठोरि न कोमलता ।
नर पीडित रोग न भोग कही ।
अभिमान बिरोध अकारनही ।
लघु जीवन संवत पंचदसा ।
कलपांत न नास गुमान असा ।
कलिकाल बिहाल किये मनुजा ।
नहिं मानत कोउ अनुजा तनुजा ।

स्त्रियांची अखली बनवनावट फक्त केसांत; त्या
अष्टौप्रहर भुकेनें वखवखलेल्या, बहुतेक पैपैशास
मौताज, दुःखानें कुचंबलेल्या, तरीहि पण त्यांची
मी-मी-ची कुतरओढ एकसारखी चालूच. त्या
सुखासाठीं तळमळतील मात्र, परंतु अकलेच्या खंक
इतक्या कीं पाऊल टाकतील तें केव्हांहि आडवाटेनेंच.
शिवाय अकलेच्या इतक्या मुर्दाड तरीहि पण खाष्टच
जास्त, मनाच्या मुलाम त्या नसतीलच. पुरुष तरी
रोगीच आणि म्हणून भोगास सर्वथा आंचवलेले,
तरीहि पण त्यांची अकड मात्र इतकी वेसुमार कीं
दुसऱ्याशीं खुटीउपाडपणा करव्यास अमुक एक
कारण म्हणून त्यांस मुळीं नकोच. त्यांचें आयुर्मान
पाहूं गेल्यास संकुचित इतकें कीं फार तर पन्नाशी
म्हणजे अगदीं बस, पण त्यांचा गुमान मात्र एवढा
चढबडीचा कीं एकपरी सारें जग नासेल पण ते मात्र
आहेत तसेच कायम टिकतील. पाठची वा पोटाची

हा विचार देखील त्यांस उरणें दुरापास्त. असे
असे बुरे बुरे हाल हा कलीचा काल माणसांचे करील.

नहिं तोष विचार न सीतलता ।
सब जाति कुजाति भये मँगता ॥
इरषा परुखाच्छर लोलुपता ।
भरि पूरि रहा समता बिगता ।
सब लोग बियोग विसोक ह्ये ।
बरनास्रम धर्म विचार गये ॥
दम दान दया नहिं जानपनी ।
जडता पर-बंचनताति-घनी ।
तनपोषक नारि नरा सगरे ।
परनिंदक ते जग मो बगरे ।

कलीतल्या समाजांत संतोष, विचार आणि शांति
यांच्या नांवानें सर्वत्र नन्नाचाच पाढा वाचलेला मिळ-
णार. जात, बेजात, कुजात सर्वांनाच झोळीचे
डोहाळे होत राहतील. हेवादावा, आगस्ताळेपणा,
चोंबडेपणा वगैरे याचीच छाप समाजाच्या घडीवर
बसलेली, आणि शिष्टाचारास खा मिळत असलेला
आढळेल. सर्व समाज दरिद्र व दुःखानें प्रेतवत
वावरतील. वर्णाश्रमधर्म (आचारांतूनच काय, पण)
विचारांतून देखील मावळतील. दम, दान
आणि दया यांना पोथ्यांतून देखील हरताळ मिळेल.
उडाणटप्पूपणा आणि ठगविद्या यांचाच बाजार गरम
राहील. सरसकट पुरुष-बायका सर्रास पोटपुजारी
बनतील. अखल्या दुनियेंत एकच एक धंदा बोक-
लेल—आणि तो म्हणजे आगलावेपणाचा.

दो०—सुनु ब्यालारि कराल कलि मल
अवगुन आगार । गुनउँ बहुत कलियुग
कर बिनु प्रयास निस्तार ॥ १४८ ॥

हे गरुडा ! ध्यानांत ठेव. कलिकाल हा भयंकर
पापांचें आणि दुर्गुणांचें माहेरघर तर आहेच, परंतु
त्या युगांत बरेच सद्गुणहि अजबच आहेत, आणि
तोहि असे की त्यांत उद्धार होण्यास प्रयासच पडत
नाहींत.

दो०—कृतजुग त्रेता द्वापर पूजा मख अरु
जोग । जो गति होइ सो कलि हरि
नाम ते पावहि लोग ॥ १४९ ॥

कृतयुगांत अष्टांगयोगानें, त्रेतायुगांत यज्ञानुष्ठानानें
आणि द्वापारांत देवतार्चनानें जी गति प्राप्त व्हाव-

याची ती गति कलियुगांत हरिनामानेंच लोकांस प्राप्त
होते.

चौ०—कृतजुव सब जोगी विज्ञानी ।
करि हरिध्यान तरहि भव प्रानी ।
त्रेता विविधजज्ञ नर करही ।
प्रभुहि समर्पि करम भव तरही ।
द्वापर करि रघु-पाति-पद-पूजा ।
नर भव तरहि उपाउ न दूजा ।
कलियुग केवल हरि-गुन-गाहा ।
गावत नर पावहि भवथाहा ।

कृतयुगांत सर्वच योगी आणि विज्ञानी असतात.
त्यांत लोक भगवंताचें ध्यान करूनच भवांतून मुक्त
होतात. त्रेतायुगांत मनुष्ये अनेक यज्ञ करतात आणि
तीं भगवदर्पण करून भवांतून पार पडतात. द्वापारांत
श्रीरामपदांचें पूजन करूनच नर भवांतून तरून
जातो. त्यांत त्यापरतें इतर साधनच नसतें. कलि-
युगांत केवळ भगवद्गुणानुवादानेंच नर भवसागराचा
ठाव घेतात.

कलियुग जोग न जज्ञ न ज्ञाना ।
एक अधार राम-गुन-गाना ।
सब भरोस तजि जो भज रामहि ।
प्रेमसमेत गाव गुनग्रामहि ।
सोइ भव तर कछु संसय नाही ।
नामप्रताप प्रगट कलि माही ।
कलि कर एक पुनीत प्रतापा ।
मानस पुन्य होइ नहि पापा ।

कलियुगांत, योग, यज्ञ किंवा ज्ञान यांची गरजच
नाहीं. एक रामगुणानुवाद हा आधार असला की
बस. सर्व साधनें टाकून जे प्रेमसहित रामास शरण
जाऊन त्यांचे गुणानुवाद गात राहतात तेच भव
तरतात, ह्यांत किंचिन्मात्र देखील संशय नाही.
कलीत नामाचा प्रभाव प्रत्यक्ष दिसतो. कलीचा
एक आणखी पावन प्रभाव असाहि आहे की त्यांत
मानसिक पाप तर लागत नाहीच पण मानसिक पुण्य
मात्र घडल्याखेरीज रहात नाही.

दो०—कलि-जुग-सम जुग आन नहि जो
नर कर बिस्वास । गाइ राम-गुन-गन
बिमल भव तर विनहि प्रयास ॥ १५० ॥

जर मनुष्य श्रद्धा ठेवील तर कलियुगासारखें शेखर
इतर युगच नाही. कारण केवळ विमल अशा

श्रीरामगुणांच्या गायनानेंच त्या युगांत तो अनायास-
करून संसारपार होऊं शकतो.

दो०—प्रगट चारि पद धर्म के कलि महुँ एक
प्रधान । जेन केन विधि दीन्हे दान
करइ कल्याण ॥ १५१ ॥

(सत्य, शौच, क्षमा, आणि दया) हे धर्माचे चार
पाद प्रसिद्ध आहेत. त्यांपैकीं कर्लांत एकच (दया)
हा मुख्य आहे. कोणत्याहि रीतीनें केलें तरी दान
कल्याणच करील.

चौ०—नित जुग होहिँ धर्म सब केरे ।
हृदय राम-माया के प्रेरे ।
सुद्ध सत्व समता विज्ञाना ।
कृत प्रभाव प्रसन्न मन जाना ।

रामाच्या मायेचा सनातन नियम आहे कीं, त्या
त्या युगांत धर्म आणि अंतःकरण यांच्या प्रवृत्त्या
निरनिराळ्या असावयाच्या. शौच, सत्यप्रवृत्ति, समता
आणि विज्ञान हा कृतयुगाचा प्रभाव म्हणून त्यांत
चित्त प्रसन्न असतें.

सत्व बहुत रज कछु रति कर्मा ।
सब विधि सुख त्रेता कर धर्मा ।
बहु रज सत्व स्वल्प कछु तामस ।
द्वापर धर्म हरष भव मानस ।
तामस बहुत रजोगुन थोरा ।
कलिप्रभाव विरोध चहुँ ओरा ।

पुष्कळ सत्त्वगुण आणि किंचित् रजोगुण ह्यांनून
कर्माचे ठायीं आसक्ति आणि सर्वप्रकारें सुखस्थिति
हैं त्रेतायुगाचें लक्षण होय. पुष्कळ रजोगुणांश, स्वल्प
सत्त्वांश आणि किंचित् तमोगुणांश हैं द्वापाराचें लक्षण,
म्हणून त्यांत मनोवृत्ति सुखदुःखात्मक असतात.
पुष्कळ तमोगुण आणि थोडासा रजोगुण हा कलि-
धर्म, सर्वत्र विरोधप्रवृत्ति जी दिसून येते ती कलीच्या
या प्रभावामुळेंच.

बुध जुगधर्म जानि मन माहीं ।
तजि अधर्म रति धर्म कराहीं ।
काल धर्म नहिँ व्यापहिँ तेही ।
रघु-पाति-चरन-प्रीति रति जेही ।
नटकृत कपट बिकट खगराया ।
नटसेवकहिँ न व्यापइ माया ।

असा हा कलिधर्म मनांत समजूनच सुज्ञ लोक
अधर्माचा त्याग करून धर्माचे ठायीं अत्यासक्ति ठेव-
तात. ज्याची रघुपातिचरणीं प्रीति आणि अनुरक्ति
असते त्यास हे कलिकालाचे धर्मदेखील बाधक होऊं
शकत नाहींत. गरुडा ! उदाहरणार्थ बहुरूपाचें सोंग
त्यानें कितीहि तें बेमालुम बनविलें असलें, तरी त्या-
च्या शागिर्दाला त्यानें भूल पडत नसतें.

दो०—हरि-माया कृत दोष गुन विनु
हरिभजन न जाहिँ । भजिय राम सब
काम तजि अस विचारि मन माहिँ ॥ १५२

गुणदोष सर्व प्रभुमायानिर्मित होत. त्यांचा परमे-
श्वराच्या भक्तीखेरीज न्हास होणार नाहीं. असा
विचार करून व सर्व वासनांचा त्याग करून रामाचेंच
भजन करीत रहावें.

दो०—तेहि कलिकाल वरप बहु वसेउँ अवध
विहगेस । परेउ दुकाल विपतिवस तब
मैँ गयउ विदेस ॥ १५३ ॥

गरुडा ! अशा त्या कलिकालांत पुष्कळ वर्षे मी
अयोध्येतच घालविलीं. परंतु दुष्काळ पडला तेव्हां
विप्रद्वयस्त होऊन मी देशोधडीस लागलों.

चौ०—गयेउँ उजेनी सुनु उरगारी ।
दीन मलीन दरिद्र दुखारी ।
गये काल कछु संपति पाई ।
तहँ पुनि करउँ संभुसेवकाई ।

गरुडा ! ऐक. मी उज्जनीस गेलों तेव्हां मी दीन,
मलिन, दरिद्री आणि दुःखी असा होतों. परंतु कालां-
तरानें मी तेथेंच थोडीशी माया जोडली आणि
फिरून शंकराची आराधना आरंभिली.

विप्र एक वैदिक सिवपूजा ।
करइ सदा तेहि काज न दूजा ।
परमसाधु परमार्थविंदक ।
संभुउपासक नहिँ हरिनिंदक ।

तेथें एक वैदिक ब्राह्मण असे. तो नेहमीं शिवा-
र्चन करी. त्यास इतर व्यापच नव्हता. तो महात्मा
आत्मानुभवी असे. तो शिवोपासक असून देखील
विष्णुद्वेषा नव्हता.

तेहि सेवउँ मैँ कपटसमेता ।
द्विज दयाल अतिनीतिनिकेता ।

बाहिज नम्र देखि मोहि साईं ।

विप्र पढाव पुत्र की नाईं ।

त्याची मी सेवा करावी पण कपटानें. तो ब्राह्मण मात्र अतिच प्रेमळ आणि नीतीचें केवळ आगरच समज. गरुडा ! माझी ती नकली नम्रता पाहून देखील तो मला पोटच्या पोरामाणें पढवीत असे.

संभुमंत्र मोहि द्विजवर दीन्हा ।

सुभउपदेस विविधविधि कीन्हा ।

जपउँ मंत्र सिवमंदिर जाई ।

हृदय दंभ अहमिति अधिकाई ।

त्या द्विजश्रेष्ठानें मला शिवदीक्षा दिली. अनेक प्रकारचा उत्तम उपदेशहि तो मला करी. त्या मंत्राचा जप मी शिवाल्यांत जाऊन करीत असे परंतु माझ्या मनांत दंभ आणि अहंकार यांचाच जोर जास्त होत चालला.

दो०—मैँ खल मलसंकुल मति नीच जाति

बस मोह । हरिजन द्विज देखे जरउँ

करउँ विष्णु कर द्रोह ॥ १५४ ॥

आधींच दुष्ट, पापबुद्धि आणि हीनजाति असल्यामुळे अर्थातच मी उन्मत्त झालों. एखादा वैष्णव ब्राह्मण पाहतांच मी आग्यावेताळ बनत असे, कारण काय तर मी विष्णुद्वेषा म्हणून.

सो०—गुरु नित मोहि प्रबोध दुखित देखि

आचरन मम । मोहि उपजइ अतिक्रोध

दंभिहि नीति कि भावई ॥ १५५ ॥

माझी वृत्ति पाहून माझे गुरु कळवळत आणि मला वारंवार उपदेश करीत. पण मला त्याचा फारच संताप येई. दामिकांस नीति रुचणारच कशी ?

चौ०—एक बार गुरु लीन्ह बोलाई ।

मोहि नीति बहु भाँति सिखाई ।

सिवसेवा कै सुत फल सोई ।

अ—बिरल—भगति रामपद होई ।

रामहिँ भजहिँ तात सिव धाता ।

नर पावँर कै केतिक बाता ।

जासु चरन अज सिव अनुरागी ।

तासु द्रोह मुख चहासि अभागी ।

एके वेळीं मला गुरुजींनीं बोलावून उदंड बोध केला कीं—मुला ! श्रीरामपदीं अविरत प्रेम उपजणें

हेंच श्रीशंकराच्या उपासनेचें खरें सार्थक होय. वाळा ! शिवब्रह्मादिक देखील रामाचीच भाक्ति करितात. तेव्हां पामर मनुष्याचा पाड तो काय ? ज्यांच्या चरणीं शिवब्रह्मादिक अनुरक्त त्या श्रीरामाचा द्वेष करून, :तूं सुखाची इच्छा तरी करतोस कशी ? छः छः ! हें तर करंट लक्षण रे !

हर कहँ हरिसेवक गुरु कहेऊ ।

सुनि खगनाथ हृदय मम दहेऊ ।

अधम जाति मैँ बिद्या पाये ।

भयउँ जथा अहि दूध पिआये ।

गुरुजी शंकरास विष्णुसेवक म्हणाले तें ऐकूनच, हे गरुडा ! माझ्या मनाची अगदी आग होऊन गेली. मी जातीचाच नीच, चार शब्द शिकल्यानें सर्पास दूध पाजल्याप्रमाणें माझें झालें.

मानी कुटिल कुभाग्य कुजाती ।

गुरु कर द्रोह करउँ दिन राती ।

अतिदयाल गुरु स्वल्प न क्रोधा ।

पुनि पुनि मोहि सिखाव सुबोधा ।

• मानी, कुटिल, कुजाति, हतभागी असा मी रात्र-दिवस गुरूंशींच आटकाट पैदा करूं लागलों. परंतु गुरुजी मात्र अत्यंत लडिवाळ. ते मुळींदेखील न रागाबतां मला वरचेवर बोधच करीत.

जोहि तेँ नीच बडाई पावा ।

सो प्रथमहिँ हठि ताहि नसावा ।

धूम अनलसंभव सुनु भाई ।

तेहि बुझाव घनपदवी पाई ।

ज्याच्या बळावर नीच प्रतिष्ठेस चढतो त्याचेंच तो प्रथम इरेस पेटून निःसंतान करतो. बाबा रे ! धूम विस्तवापासूनच उत्पन्न होतो, परंतु तोच मेघाच्या स्थितीस पोंचल्यावर त्याच अग्नीला विस्त्रवितो.

रज मग परी निरादर रहई ।

सब कर पगप्रहार नित सहई ।

मरुत उडाइ प्रथम तेहि भरई ।

नृपकिरीट पुनि नयनन्ह परई ।

धूळ रस्त्यावर लोळत असते तेव्हां तिला किंमत नसते आणि ती सर्वांचेच पायांखालीं तुडविली जाते. परंतु ती वाऱ्यानें उंच गेली कीं आधीं राजाच्या मुकुटावर जाऊन बसते आणि नंतर त्याच्या डोळ्यांत भरून खुपू लागते.

सुनु खग खगपति समुझि प्रसंगा ।
बुध नहिँ करहिँ अधम कर संग ।
कवि कोविद गावहिँ आसि नीती ।
खल सन कलह न भल नहिँ प्रीती ।
उदासीन नित रहिय गोसाईँ ।
खल परिहरिय स्वान की नाईँ ।

गरुडा ! ऐक. हींच प्रत्यंतरे लक्षांत आणून शहाणे लोक अधमाच्या वाच्यास उभे रहात नाहीत. कवि, पंडित इत्यादि अशीच नीति सांगतात की दुष्टाशी वितुष्टहि चांगले नाही व त्याची लगटहि बरी नाही. हे स्वामिन् ! कुत्र्याप्रमाणे खळास झिडकारीत असावे व त्याच्याशी नेहमी फटकूनच वागावे.

मेँ खल हृदय कपट कुटिलाई ।
गुरु हित कहहिँ न मोहि सुहाई ।

मी मनांतून दुष्ट, नष्ट आणि खाष्ट, म्हणून तर गुरूंचा हितोपदेश मला नुसती पिरपिर वाटे.

दो०—एक बार हरमंदिर जपत रहेउँ सिव-
नाम । गुरु आयउ अभिमान तेँ उठि
नहिँ कीन्ह प्रनाम ॥ १५५ ॥

एकदां मी शिवालयांत शिवमंत्राचा जप करीत असतां गुरुजी आले, पण मी उर्मटपणानें उठलों तर नाहीच, पण त्यांस नमस्कारहि केला नाही.

दो०—गुरु दयाल नहिँ कलु कहेउ उर न
रोष लवलेस । अतिअघ गुरुअपमानता
सहि नहिँ सके महेस ॥ १५६ ॥

दयाळूच ते, गुरुजी कांहीएक बोलले नाहीत व त्यांच्या मनास मुळींदेखील राग शिवला नाही. परंतु गुरूंच्या अपमानामुळें घोर पातक मला घडलें. तें महादेवासच सहन झालें नाही.

चौ०—मंदिर माँझ भई नभवानी ।
रे हतभाग्य अज्ञ अभिमानी ।
जद्यपि तव गुरु के नहिँ क्रोधा ।
अतिकृपाल उर सम्यक बोधा ।
तदपि साप सठ देइहउँ तोही ।
नीतिविरोध सुहाइ न मोही ।

तेव्हा देवळाच्या गाभान्यांतून आकाशवाणी झाली की—रे हतभाग्या, विक्षिता, उन्मत्ता ! जरी तुझे गुरुजी कोपले नाहीत, कारण ते अतिद्रव्यार्द्र

अंतःकरणाचे आणि पूर्ण ज्ञानी आहेत-तरी रे शठा ! मी तुला शाप देणार. कारण नीति विरोधलेली मला खपत नाही.

जौँ नहिँ दंड करउँ खल तोरा ।
भ्रष्ट होइ सुतिमारग मोरा ।
जे सठ गुरु सन इरषा करहीँ ।
रौरव नरक कोटिजुग परहीँ ।
त्रिजग जोनि पुनि धरहिँ सरीरा ।
अयुत जनम भरि पावहिँ पीरा ।

रे खळा ! जर मी तुला शासन करणार नाही तर माझा श्रुतिमार्गच भ्रष्ट होणार. शठा ! जे प्रत्यक्ष गुरूंशीच आट खातात ते कोट्यवधि युगे रौरव नरकांत पचत रहातात आणि पुनः तिन्हीहि लोकांत अनेक योनींत जन्म घेऊन अयुत जन्मपर्यंत दुःखाचेच भोगवटे भोगत राहतात.

बैठि रहेसि अजगर इव पापी ।
सर्प होइ खल मल माति व्यापी ।
महा-विटप-कोटर महुँ जाई ।
रहु अधमाधम अधगति पाई ।

हे पाप्या ! तूं अजगराप्रमाणें स्वस्थ बसून राहिलास झणून तूं अजगरच होशील. दुष्टा ! तुझ्या बुद्धीवर मलाचे लेप चढले आहेत. तूं अतःपर महावृक्षाच्या ढोलींत जाऊन रहाशील, आणि रे अधमाधमा ! अधोगतिहि पावशील !

दो०—हाहाकार कीन्ह गुरु दारुन सुनि
सिवस्राप । कंपित मोहि विलोकि अति
उर उपजा परिताप ॥ १५७ ॥

तो अत्युग्र शिवशाप ऐकतांच गुरुजी हाहाकार करूं लागले, व मला भयकंप झालेला पाहून त्यांचें मन अतिशयच हळहळलें.

दो०—करि दंडवत सप्रेम द्विज सिव सनमुख
कर जोरि । विनय करत गदगद गिरा
समुझि घोरगति मोरि ॥ १५८ ॥

गुरुजींना साष्टांग दंडवत घातलें आणि माझी भयंकर अधोगति लक्षांत आणून ते काकुळतीनें शंकरासमोर हात जोडून गदगद वाणीनें प्रार्थना करूं लागलेः—

नमामीशमीशाननिर्वाणरूपम् ।
 विभुं व्यापकं ब्रह्म वेदस्वरूपम् ॥
 निजं निर्गुणं निर्विकल्पं निरीहम् ।
 चिदाकाशमाकाशवासं भजेऽहम् ॥
 निराकारमोङ्कारमूलं तुरीयम् ।
 गिराज्ञानगोतीतमीशं गिरीशम् ॥
 करालं महाकालकालं कृपालम् ।
 गुणागारसंसारपारं नतोऽहम् ॥
 तुषाराद्रिसंकाशगौरं गभीरम् ।
 मनोभूतकोटिप्रभाश्रीशरीरम् ॥
 स्फुरन्मौलिकल्लोलिनी चारुगङ्गा ।
 लसद्भालबालेन्दु कण्ठे भुजङ्गा ॥
 चलत्कुण्डलं शुभ्रनेत्रं विशालम् ।
 प्रसन्नाननं नीलकण्ठं दयालम् ॥
 मृगाधीशचर्माम्बरं मुण्डमालम् ।
 प्रियं शङ्करं सर्वनाथं भजामि ॥
 प्रचण्डं प्रकृष्टं प्रगल्भं परेशम् ।
 अखण्डं अजं भानुकोटिप्रकाशम् ॥
 त्रयःशूलनिर्मूलनं शूलपाणिम् ।
 भजेऽहं भवानीपतिं भावगम्यम् ॥
 कलातीतकल्याणकल्पान्तकारी ।
 सदा सज्जनानन्ददाता पुरारी ॥
 चिदानन्दसन्दोहमोहापकारी ।
 प्रसीद प्रसीद प्रभो मन्मथारी ॥
 न यावद्उमानाथपादारविन्दम् ।
 भजन्तीह लोके परे वा नराणाम् ॥
 न तावत्सुखं शान्तिसन्तापनाशम् ।
 प्रसीद प्रभो सर्वभूताधिवासम् ॥
 न जानामि योगं जपं नैव पूजाम् ।
 नतोऽहं सदा सर्वदा शम्भु तुभ्यम् ॥
 जराजन्मदुःखौघतातप्यमानम् ।
 प्रभो पाहि आपन्नमामीश शम्भो ॥

हे ईश ! ईशान, आनन्दस्वरूप, विभु, व्यापक, पर-
 ब्रह्म, वेदस्वरूप, स्वयंभू, निर्गुण, निर्विकल्प, निरीह,
 चिदाकाश, आकाशवासी अशा तुला मी शरण येऊन
 वंदन करतो. हे निराकार ! ओंकाररूप, तुरीयस्वरूप,
 गिरा, ज्ञान, आणि इंद्रिय यांच्या अतीत, ईश्वर,
 कैलासनाथ, रुद्रस्वरूप, कराल, महाकालान्तक, कृपाल,
 गुणनिधान, संसारपार अशा तुला मी नमन करतो.
 हिमाद्रिप्रमाणें गौर, गंभीर, ज्याचें शरीर कोटिमदनां-

प्रमाणें सुंदर, ज्याच्या दैदीप्यमान मस्तकाचे ठायीं
 रमणीय जगन्मयी खळखळते, ज्याच्या भालप्रदेशीं बाल-
 चंद्रमा प्रकाशित होतो, ज्याच्या कंठभागीं भुजंगहार,
 ज्याचीं कुंडलें आंदोलित होत आहेत, असा शुभ्रनयन,
 विशाल, प्रसन्नवदन, नीलकंठ, दयाळ, शार्दूलचर्मोवर,
 मुंडमाल, प्रियकर, शंकर, विश्वनाथ असा जो तू, त्या
 तुला मी शरण आहे. प्रचंड, प्रकृष्ट, प्रगल्भ, परा-
 वाणीचा अधिपति, अखंड, अज, सूर्यकोटिसमप्रभ,
 त्रिविधतापनाशन, शूलपाणि, भवानीरमण, सद्भावगम्य,
 अशा तुला मी शरण आहे. कल्याणकारी,
 कल्पांतक, सज्जनानंददाता, त्रिपुरारी, चिदानंदात्मक,
 मोहविभजक, मन्मथशत्रु अशा तुला मी शरण आहे.
 प्रभो ! मजवर प्रसन्न होऊन प्रसाद करावा. हे उमा-
 रमणा ! जोंपर्यंत लोक आपल्या चरणारविंदीं शरण
 आले नाहीत तोंपर्यंत त्यांना सुख, शांति आणि क्लेश-
 नाश इहलोकीं अगर परलोकीं प्राप्त होतच नाहीत.
 हे सर्वभूतांतर्थांमी प्रभो ! मजवर अनुग्रह व्हावा. हे
 शंभो ! मी योग, जप, पूजा इत्यादि जाणीत नाही.
 सदासर्वदा मी आपणांसच शरण आहे. जरा, जन्म
 इत्यादि दुःखांच्या ओघानें तंत झालेला आणि विपद्
 ग्रस्त असा जो मी त्या माझें, हे प्रभो ! शंभो ! ईश्वरा !
 रक्षण करावें.

श्लोक—रुद्राष्टकमिदं प्रोक्तं विप्रेण हरतोषये ।

ये पठन्ति नरा भक्त्या तेषां शम्भुः प्रसीदति ॥

श्रीशंकराच्या संतोषार्थ विप्रानें उदीरित असें हें
 रुद्राष्टक जे जन भक्तीनें पठण करतील त्यांजवर
 श्रीशंकर कृपा करतील.

दो०—सुनि विनती सर्वज्ञ सिव देखि विप्र-
 अनुरागु । मंदिर नभवानी भई द्विजवर
 अब बर माँगु ॥ १५९ ॥

सर्वज्ञ श्रीशंकरांनीं विप्राचा विनय आणि त्याची
 ती भक्ति पाहिली, आणि देवळांत आकाशवाणी
 झाली कीं, हे द्विजवरा ! वर माग.

दो०—जौं प्रसन्न प्रभु मो पर नाथ दीन पर
 नेहु । निजपद-पद्म-भगति दृढ पुनि
 दूसर वर देहु ॥ १६० ॥
 तव मायावस जीव जड संतत फिरहिं
 भुलान । तेहि पर क्रोध न करिय प्रभु
 कृपासिंधु भगवान ॥ १६१ ॥

(तेव्हां विप्र म्हणाला)—‘ प्रभु जर मजवर प्रसन्न आहेत आणि नाथांचे जर मज दीनावर प्रेम आहे तर मला आपल्या पदकमलांची अढळ भक्तीच द्यावी. आणि प्रभुवरा ! हे कृपासिंधो, भगवन् प्रभो ! आपल्या मायेनें बद्ध झालेला हा अज्ञानी जीव विक्षिप्त बनून निरंतर भ्रमण करीत असतो. त्याजवर आपण क्रोध न करावा हेंहि आणखी एक माझे चोज पुरवावें.

दो०—संकर दीनदयाल अब एहि पर होहु कृपाल । सापअनुग्रह होइ जेहि नाथ थोरही काल ॥१६२॥

हे दीनदयाल, नाथ, श्रीशंकरप्रभो ! अल्पावकाशांतच जेणेंकरून शापानुग्रह होईल अशी ह्याचेवर कृपा करावी.

चौ०—एहि कर होइ परमकल्याना ।
सोइ करहु अब कृपानिधाना ।
विप्रगिरा सुनि पर-हित-सानी ।
एवमस्तु इति भइ नभवानी ।
जदपि कीन्ह यह दारुन पापा ।
मै पुनि दीन्ह कोप करि सापा ।
तदपि तुम्हार साधुता देखी ।
करिहउँ एहि पर कृपा बिसेखी ।

जेणेंकरून ह्याचें परमकल्याण होईल असेंच आपण कृपाधनांनीं आतां केलें पाहिजे. परोपकारपूर्ण अशी ती विप्रवाणी ऐकून फिरून आकाशवाणी झाली—
“ तथास्तु. ह्यानें जरी घोर पातक केलें आहे आणि जरी मी त्यास कोपून शाप दिला आहे तरी तुझें सौजन्य पाहून मी त्याचेवर विशेष अनुग्रह करितों.

छमासील जे परउपकारी ।
ते द्विज मोहि प्रिय जथा खरारी ।
मोर साप द्विज व्यर्थ न जाइहि ।
जनम सहस्र अवसि यह पाइहि ।
जनमत मरत दुसह दुख होई ।
एहि स्वरूप नहि व्यापिहि सोई ।
कवनेहु जनम मिटिहि नहि ज्ञाना ।
सुनहि सूद्र मम बचन प्रमाना ।

हे ब्राह्मणा ! क्षमाशील आणि परोपकारी मला श्रीरामतुल्य प्रिय असतात. हे ब्रह्मन्, माझा शाप वृथा

जाणार नाही. ह्यास हजार जन्म अलवत होतीलच. मात्र जन्ममरणाचें दुःख असद्य असतें, तें ह्याला अल्पहि भोगावें लागणार नाही. याचें पूर्वजन्मज्ञान कोणत्याहि देहांत नष्ट होणार नाही. हे शूद्रा ! माझे हें वज्रलेप वाक्य ऐकून ठेव.

रघु-पाति-पुरी जनम तव भयऊ ।
पुनि तै मम सेवा मन दयऊ ।
पुरीप्रभाव अनुग्रह मोरे ।
रामभगति उपजिहि उर तोरे ।

तुझा जन्म अयोध्येत झाला. फिरून तूं माझ्या सेवेंत मन घातलेंस. अयोध्येच्या प्रभावानें व माझ्या प्रसादानें तुझ्या अंतःकरणांत रामभक्ति उपजेल.

सुनु मम बचन सत्य अति भाई ।
हरितोषक व्रत द्विजसेवकाई ।
अब जनि करहि विप्रअपमाना ।
जानेसु संत अनंतसमाना ।
इंद्रकुलिस मम सूल बिसाला ।
कालदंड हरिचक्र कराला ।
जो इन्ह कर मारा नहि मरई ।
विप्र-द्रोह-पावक सो जरई ।

बाबा रे ! आतां तरी माझे वचन ऐक आणि त्याजवर विश्वास ठेव. परमेश्वरास संतुष्ट करण्यास ब्राह्मणसेवा हेंच काय तें एक व्रत आहे. अतःपर ब्राह्मणांचा अवमान करूं नकोस. त्यांना संत आणि परमेश्वरासमान लेखीत जा. इंद्राचें वज्र, माझा विशाल त्रिशूल, यमाचा दंड, महाविष्णूचें तीव्रतर सुदर्शन, ह्यांच्याहि मारानें जो कोणी मरत नसेल, तो ब्रह्मद्रोशरूप अग्नीनें भस्मसात् झालाच समज.

अस बिबेक राखेहु मन माहीं ।
तुह्म कहं जग दुर्लभ कलु नाही ।
अउरउ एक आसिषा मोरी ।
अ-प्रति-हत गति होइहि तोरी ।

असा निश्चय मनांत ठेव म्हणजे तुला जगांत दुर्लभ म्हणून कांहींच उरणार नाही. आणखीहि एक माझा तुला आशीर्वाद आहे की, तुझी गति अकुंठित राहील.”

दो०—सुनि सिवबचन हरषि गुरु एवमस्तु इति भाखि । मोहि प्रबोधि गयउ गृह संभुचरन उर राखि ॥ १६३ ॥

ती शिववाणी ऐकून गुरुर्जीस आनंद झाला आणि ते 'एवमस्तु' म्हणाले. नंतर मला बोध करून ते शंभुचरणांचें हृदयांत ध्यान करीत गृहाप्रत गेले.

दो०-प्रेरित काल विधिगिरि जाइ भयउं मै व्याल । पुनि प्रयास बिनु सो तनु तजेउं गये कछु काल ॥ १६४ ॥

कालगतीनें मी विध्यपर्वतावर अजगर होऊन पडलों. नंतर थोड्याच काळानें तोहि देह अनायासेच सुटला.

दो०-जोइ तन धरउं तजउं पुनि अनायास हरिजान । जिमि नूतन पट पहिरइ नर पहिरइ पुरान ॥ १६५ ॥

हे गरुडा ! मनुष्य ज्याप्रमाणें जुनें वस्त्र टाकून नवें वस्त्र परिधान करतो तद्वत् मी एक देह घ्यावा आणि तो अनायासेच टाकावा.

दो०-सिव राखी सुतिनीति अरु मै नहि पाव कलेस । एहि विधि धरेउं विविध तनु ज्ञान न गयउ खगेस ॥ १६६ ॥

श्रीशंकरांनीं वेदमार्गाचें रक्षण केलें आणि मीहि क्लेशमुक्त झालों. हे गरुडा ! ह्याप्रमाणें मी अनेक देह घेतले तरी माझी स्मृति कायमच होती.

चौ०-त्रिजग देव नर जो तनु धरऊं । तहूँ तहूँ रामभजन अनुसरऊं । एक सूल मोहि विसर न काऊ । गुरु कर कोमल सील सुभाऊ ।

देव, नर इत्यादि जेवढे म्हणून त्रैलोक्यांत माझे जन्म झाले त्या सर्व जन्मांत मी रामभजनच करीत असावें. माझ्या हृदयांत एक शल्य मात्र सदैव डाचत होतें. तें मात्र मी कधीच विसरलों नाहीं. तें म्हणजे गुरुर्जीचा कोमल आणि सौम्य स्वभाव.

धरमदेह मै द्विज कै पाई । सुरदुर्लभ पुरान स्मृति गाई । खेलउं तहां वालकन्ह मीला । करउं सकल रघुनायक लीला ।

शेवटीं मला देवांशिह दुर्लभ आणि श्रुतिपुराणस्तुत असा ब्राह्मणाचा धर्मदेह मिळाला. त्यांतहि मी मुलांबरोबर खेळ खेळतांना रघुपतीच्याच सर्व लीला कराव्या.

प्रीढ भये मोहि पिता पढावा । समुझउं सुनउं गुनउं नहि भावा । मन ते सकल वासना भागी । केवल रामचरन लय लागी ।

प्रीढ झाल्यावर मला पित्यानें पढावावें. मी तें समजत असे 'ऐकून घेत असे व त्याचें मननहि करीत असे. परंतु तें मला रुचत नसे. (कारण) माझ्या मनांतून सर्व वासना नष्ट झाल्या होत्या आणि मला फक्त रामचरणांचाच ध्यास लागला होता.

कछु खगेस अस कवन अभागी । खरी सेव सुरधेनुहि त्यागी । प्रेममगन मोहि कछु न सुहाई । हारेउ पिता पढाई पढाई ।

हे गरुडा ! सांग बरें, असा कोण करंटा असेल कीं जो कामधेनुचा अव्हेर करून गाढवीची शुश्रूषा करील ! प्रेममग्नतेमुळे मला कांहींच बरें वाटेना. मला शिकवून शिकवून अखेरीस माझे बावा अगदीं टेकीस आले.

भये कालवस जब पितु माता । मै वन गयउं भजन जनत्राता । जहूँ जहूँ विपिन मुनीस्वर धावउं । आसम जाइ जाइ सिरु नावउं । वृझउं तिन्हहि राम-गुन-गाहा । कहहि सुनउं हरषित खगनाहा ।

कालांतरानें आईबाप निवर्तल्यानंतर मी जनपालक प्रभूंचें भजन करण्यासाठीं वनांतर केलें. ज्या ज्या ठिकाणीं मला मुनीश्वर भेटत तेथें तेथें त्यांच्या आश्रमांत जाऊन मी त्यांस वंदन करावें आणि रामगुणगाथा त्यांना विचाराव्या. हे गरुडा ! त्या त्यांनीं मला सांगाव्या आणि मी आनंदानें ऐकाव्या.

सुनत फिरउं हरिगुन अनुवादा ।

अ-व्याहत-गति संभुप्रसादा ।

छुटी त्रिविधि ईषना गाढी ।

एक लालसा उर अति बाढी ।

राम-चरन बारिज जब देखउं ।

तब निजजनम सुफल करि लेखउं ।

मी श्रीहरीचे गुणानुवाद ऐकत फिरत रहावें. कारण श्रीशिवप्रसादेंकरून माझी गति अकुंठित होती. पुत्र, कलत्र आणि वित्त ह्या तिन्हीहि बलवत्तर ईषणा माझ्या गळाल्या होत्या, परंतु मनांत एक इच्छा मात्र फारच प्रबळ होती. ती ही कीं जेव्हां मला श्रीराम-

चरणकमलांचें दर्शन घडेल तेव्हांच मी आपल्या जन्माचें सार्थक समजेन.

जेहि पूछुं सोइ मुनि अस कहई ।
ईश्वर सर्व-भूत-मय अहई ।
निर्गुन मत नहिँ मोहि सुहाई ।
सगुन ब्रह्मरति उर अधिकाई ।

ह्या मुनीस विचारावें तो हेंच सांगे की ईश्वर सर्वभूतात्मक आहे. निर्गुण सिद्धांत मला रुचेना. माझ्या मनाची ओढ सगुणब्रह्माकडेच अधिक असे.

दो०—गुरु के वचन सुरति करि रामचरन
मन लाग । रघु-पति जस गावत फिरउँ
छन छन नव अनुराग ॥ १६७ ॥

गुरुजीचें वचन स्मरत असल्यामुळें माझें मन फक्त रामचरणांचे लागे. म्हणून मी राघवाचेंच यश गात फिरावें व तेणेंकरून मला प्रतिक्षणीं नवीन नवीन प्रेम व्हावें.

दो०—मेरुशिखर बटछाया मुनि लोमस
आसीन । देखि चरन सिरु नायउँ वचन
कहेउँ अतिदीन ॥ १६८ ॥

मेरुशिखरावर वटवृक्षाच्या छायेखालीं बसलेले लोमशऋषि माझ्या दृष्टीस पडले. त्यांचे चरण वंदन करून अत्यंत दीनवाणीनें मी त्यांच्याशीं संभाषण केलें.

दो०—सुनि मम वचन विनीत मृदु मुनि
कृपाल खगराज । मोहि सादर पूछत
भये द्विज आयउ केहि काज ॥ १६९ ॥

माझें विनीत व मृदु भाषण ऐकून, हे गरुडा ! ते कृपालु सुनि मला आदरानें विचारूं लागले कीं—हे द्विजा ! तूं काय उद्देशानें येथें आलास ?

दो०—तब मैँ कहा कृपानिधि तुझ सर्वज्ञ
सुजान । सगुन ब्रह्म आराधना मोहि
कहहु भगवान ॥ १७० ॥

तेव्हां मी म्हणालों—हे कृपानिधान ! आपण सुज्ञ आणि सर्वज्ञ आहांत. हे भगवन् ! सगुण ब्रह्माची उपासना मला कथन करावी.

चौ०—तब मुनीस रघु-पति-गुन-नाथा ।
कहे कहुक सादर खगनाथा ।

ब्रह्म-ज्ञान-रति मुनि विज्ञानी ।
मोहि परम अधिकारी जानी ।

तेव्हां, हे गरुडा ! मुनिवरांनीं मोठ्या आदरानें रघुपतिगुणलीला किंचित् वर्णन केल्या. ते मुनींद्र ब्रह्मज्ञानरत आणि अनुभवी असत. पण ते मलाहि मोठाच अधिकारी समजू लागले.

लागे करन ब्रह्मउपदेसा ।
अज अद्वैत अगुन हृदयेसा ।
अकल अनीह अनाम अरूपा ।
अनु-भव-गम्य अखंड अनूपा ।
मनगोतीत अमल अधिनासी ।
निर्विकार निरवधि सुखरासी ।
सो तैँ ताहि तोहि नहिँ भेदा ।
बारि बीच इव गावहिँ वेदा ।

ते मला ब्रह्माचें निरूपण करीत म्हणाले—अज, अद्वैत, निर्गुण, हृदयाधीश, अनाकलनीय, निरिच्छ, नामरूपरहित, अनुभवगम्य, अखंड, अनुपमेय, मना-दिंद्रियांहून पर, मलरहित, अविनाशी, निर्विकार, अनंत, सुखनिधान असें जें ब्रह्म तेंच तूं आहेस. जल व तरंग यांप्रमाणें त्यांत व तुझ्यांत मुळींच भेद नाहीं. असें वेद सांगतात.

विविध भौति मुनि मोहि समझावा ।
निर्गुनमत मम हृदय न आवा ।
पुनि मैँ कहेउँ नाइ पद सीसा ।
सगुनउपासन कहहु मुनीसा ।

मुनींनीं माझी परोपरीनें समजूत घातली, परंतु तो अद्वैतसिद्धांत माझ्या मनांत ठसेना. तेव्हां मी त्यांस वंदन करून म्हणालों—हे मुनीश्वरा ! मला आपण सगुण उपासनाच सांगावी.

राम-भगति-जल मम मन मीना ।
किमि बिलगाइ मुनीस प्रवीना ।
सो उपदेस करहु करि दाय ।
निज नयनन देखउँ रघुराय ।
भरि लोचन विलोकि अवधेसा ।
तब सुनिहउँ निर्गुनउपदेसा ।

माझा मनोरूप मासा रामभक्तिरूप जलापामून, हे ज्ञानवंत मुनीश्वरा ! कसा अलग पडेल ? कृपा करून आपण मला उपदेश तोच करा कीं जेणेंकरून मला माझ्या डोळ्यांनीं रघुवीरांना पाहतां येईल. त्या

अयोध्याधीशांस मी डोळाभर पाहीन. मग आपला
अद्वैतबोध कानावर घेईन.

मुनि पुनि कहि हरिकथा अनूपा ।
खंडि सगुनमत निर्गुनरूपा ।
तब मै निर्गुनमति करि दूरी ।
सगुन निरूपउँ करि हठ भूरी ।

मुनींनी पुनः अप्रतिम हरिकथा वर्णन केल्या. पण
सगुनमतांचें खंडन करून त्यांनी निर्गुणाचेंच मंडद
केलें. तेव्हां मीहि अगदीं एकरूपेपणानें सगुननिरूपण
करून निर्गुणमताचा उच्छेद करूं लागलों.

उत्तर प्रतिउत्तर मै कीन्हा ।
मुनितन भये क्रोध के चीन्हा ।
सुनु प्रभु बहुत अवज्ञा किये ।
उपज क्रोध ज्ञानिहु के हिये ।
आति संघरषन जौ कर कोई ।
अनल प्रगट चंदन ते होई ।

मी उत्तरांस प्रत्युत्तर दिली त्यामुळें मुनींच्या
चेहऱ्यावर रागाची चिन्हें उमटलीं. हे स्वामिन् !
ऐक. फार उद्दामपणा झाला म्हणजे ज्ञानी जनांच्याहि
मनांत क्रोध संचरतोच. घर्षणच जर कोणी करीत
राहील तर चंदनाच्या लांकडांतून देखील अग्नि प्रकट
व्हावयाचाच.

दो०—वारंवार सकोप मुनि करइ निरूपन
ज्ञान । मै अपने मन बैठि तब करउँ
बिबिध अनुमान ॥ १७१ ॥

मुनि वारंवार क्रुद्ध होऊन अद्वैतसिद्धांतच प्रस्थापू
लागले. तेव्हां मी स्तब्ध होऊन मनांत निरनिराळे तर्क
करूं लागलों:—

दो०—द्वैत बुद्धि विनु क्रोध किमि द्वैत कि
विनु अज्ञान । मायावस परिछिन्न जड
जीव कि ईससमान ॥ १७२ ॥

द्वैत भावनेखेरीज क्रोध कसा शक्य आहे ? अज्ञाना-
खेरीज द्वैत कसें असू शकेल ? मायेच्या अंकित अस-
णारा आणि तिनें व्याप्त झालेला हा अज्ञानी जीव
ईश्वराच्या साम्यतेला कसा जाऊन पांचणार ?

चौ०—कवहुं कि दुख सब कर हित ता के ।
तेहि कि दरिद्र परसमनि जाके ।
परद्रोही कि होइ निःसंका ।
कामी पुनि कि रहहि अकलंका ।

बंस कि रह द्विज अनहित कीन्हे ।
कर्म कि होहि स्वरूपहि चीन्हे ।
काहू सुमति कि खल संग जामी ।
सुभगति पाव कि पर-त्रिय-गामी ।
भव कि परहि परमातमविंदक ।
सुखी कि होहि कवहुं परनिंदक ।

सर्वांचेंच हित करणारा कधीतरी दुःखी होईल
काय ? ज्याचे जवळ परीस तो दरिद्री असू शकेल
काय ? परद्रोही कधी तरी निर्धास्त असेल ? तसेंच
कामलंपट निष्पाप राहू शकेल काय ? ब्रह्मच्छल करून
वंश टिकावा कसा ? स्वरूपाची ओळख पटल्यानंतर
कर्म उरेल काय ? दुष्टसंगर्तांत कोणास तरी सुबुद्धि
उपजेल काय ? परस्त्रीगामी सद्गति पावेल काय ?
ब्रह्मवेत्ता संसारंत फसेल काय ? भकाद्या करणारा
कधीतरी सुखी असेल काय ?

राज कि रहइ नीति विनु जाने ।
अघ कि रहइ हरिचरित बखाने ।
पावन जस कि पुन्य विनु होई ।
विनु अघ अजस कि पावइ कोई ।
लाभ कि कछु हरि-भगति-समाना ।
जेहि गावहि सुति संत पुराना ।
हानि कि जग एहि सम कछु भाई ।
भाजिय न रामहि नरतनु पाई ।
अघ कि पिसुन तामस कछु आना ।
धर्म कि दयासारिस हरिजाना ।

नीतीस न जुमानतां राजसत्ता टिकाव धरील काय ?
हरिगुणानुवादानें पातकें उरतील काय ? पुण्याखेरीज
सद्यश मिळेल काय ? पातकांखेरीज कोणास तरी
अपयश येईल काय ? संत, श्रुति व पुराणें प्रतिपादन
करतात त्या भक्तीसारखा कोणता तरी लाभ आहे
काय ? नरदेह प्राप्त झाल्यावरहि रामचंद्राचें भजन न
घडणें ह्यासारखी, बाबा रे ! जगांत कोणती तरी हानि
आहे काय ? द्राडपणा आणि दंडेली ह्यांसारखें पातक
इतर कोणतें तरी आहे काय ? हे गरुडा ! परोपकार-
तुल्य धर्म तरी आहे काय ?

एहि विधि अमित जुगति मन गुनऊं ।
मुनिउपदेश न सादर सुनऊं ।
पुनि पुनि स-गुन-पच्छ-मै रोपा ।
तब मुनि बोले बचन सकोपा ।

ह्याप्रमाणें माझ्या मनाचीं अनेक तर्कटें चाललीं.
मुनींचा उपदेश मी ऐकला, पण तो मला पटेना. मी

पुनःपुनः सगुणाचाच पक्ष उचलून धरूं लागलों तेव्हां मुनि चिडीस येऊन म्हणाले:—

मूढ परम सिख देऊं न मानसि ।
उत्तर प्रतिउत्तर बहु आनसि ।
सत्यवचन विस्वास न करही ।
वायस इव सबही ते डरही ।
सठ स्वपच्छ तव हृदय बिसाला ।
सपदि होहु पच्छी चंडाला ।

विक्षिप्ता ! मी तथ्यबोध करीत आहे आणि तूं तो उच्छेदीत आहेस, आणि नुसत्या सारख्या वाह्यात कोट्या मात्र करतोस. सत्य सिद्धांतावर विश्वासहि ठेवीत नाहीस आणि काकाप्रमाणें सर्वांवरच कोकाव-तोस मात्र. 'मेरे मुर्गीको एक हि टांग' म्हणणाऱ्या दुष्टा, तूं आंताच्या आतांच चांडालपक्षी (कावळा) हो.

लीन्ह साप मै सीस चढाई ।
नहि कछु भय न दीनता आई ।

तो शाप मी शिरसाबंध केला. त्याची मला भीति किंवा खेत धिलकुल वाटली नाही.

दो०—तुरत भयउ मै काग तब पुनि मुनि-
पद सिरु नाइ । सुमिरि राम रघु-बंस-
मनि हरषित चलेउ उडाइ ॥ १७३ ॥

तेव्हां मी तत्काळ कावळा झालों आणि मुर्नीच्या पायांवर मस्तक नमवून रामस्मरण करीतच आनंदानें मराऱ्या मारीत निघालों.

दो०—उमा जे राम-चरन-रत वि-गत-काम-
मद-क्रोध । निज प्रभुमय देखहि जगत
केहि सन कराहि विरोध ॥ १७४ ॥

(शंकर म्हणतात) हे पार्वति ! जे रामचरणींच रममाण झाले आहेत, व ज्यांचे काम, क्रोध, मद, सुटून जे सर्व जग निजप्रभुमय पाहतात ते वैर कोणाशी करणार ?

चौ०—सुनु खगेस नहि कछु रिषिदूषन ।
उरप्रेरक रघु-बंस-वि-भूषन ।
कृपासिंधु मुनिमति करि भोरी ।
लीन्ही प्रेमपरीछा मोरी ।
मन बच क्रम मोहि निजजन जाना ।
मुनिमति पुनि फेरी भगवाना ।

हे गरुडा ! ऐक. ह्यांत ऋषींचा दोष सुळींच नाही. अंतःकरणाचा चालक रघुवंशभूषणच आहे.

कृपासिंधुर्मी मुर्नीच्या मतीस भुरळ घालून माझी प्रेम-परीक्षा घेतली, आणि कायावाचामनानें मी त्यांचा दास आहे अशी खात्री होतांच फिरून भगवंतानींच मुर्नीची बुद्धि ताळ्यावर आणली.

रिषि मम सहनशीलता देखी ।
राम-चरन विस्वास बिसेखी ।
अतिविसमय पुनि पुनि पाळिताई ।
सादर मुनि मोहि लीन्ह बोलाई ।

मुर्नीना, माझी सहनशीलता आणि रामचरणीं असलेली अचल श्रद्धा पाहून अत्यंत विस्मय वाटला, आणि ते वरचेवर पश्चात्ताप करूं लागले. त्यांनीं फिरून मला आदरपूर्वक बोलावून घेतलें.

मम परितोष विविधाविधि कीन्हा ।
हरषित राममंत्र तब दीन्हा ।
बालकरूप राम कर ध्याना ।
कहेउ मोहि मुनि कृपानिधाना ।
सुंदर सुखद मोहि अति भावा ।
सो प्रथमहि मै तुम्हाहि सुनावा ।
मुनि मोहि कछुक काल तहँ राखा ।
राम-चरित-मानस तब भाखा ।
सादर मोहि यह कथा सुनाई ।
पुनि बोले मुनि गिरा सुहाई ।

त्यांनीं माझें परोपरींनीं सांत्वन केलें आणि नंतर प्रसन्न होऊन मला राममंत्र दिला. रामाच्या बाल-स्वरूपाचें ध्यान मला त्या कृपानिधान मुर्नीनीच सांगितलें. तें सुंदर व सुखकारक ध्यान मला फारच आवडलें. तें मी तुला प्रथमच सांगितलें आहे. नंतरहि मुर्नीनी मला काहीवेळ तेथेंच राहवून घेतलें आणि रामचरितमानस कथन केलें. हीच ती कथा त्यांनीं मला प्रेमादरानें ऐकविली. नंतर मुनि लडिवाळानें म्हणाले:—

रामचरित सर गुप्त सुहावा ।
संभुप्रसाद तात मै पावा ।
तोहि निजभगत राम कर जानी ।
ता ते मै सब कहेउ बखानी ।
रामभगति जिन्ह के उर नाही ।
कबहुँ न तात कहिय तिन्ह पाही ।

बाबा रे ! हें उज्ज्वल रामचरितमानस गुप्त असून मला तें श्रीशंकरांच्या कृपेनें प्राप्त झालें. तूं रामचंद्रांचा लाडका आहेस म्हणूनच मी हें तुला साद्यंत सांगितलें.

रामभक्ति ज्यांच्या हृदयांत नसेल त्यांना, बाबा रे ! हे कधीहि सांगू नये.

मुनि मोहि विविधभाँति समुझावा ।
मैँ सप्रेम मुनिपद सिरु नावा ।
निज-कर-कमल परसि मम सीसा ।
हरषित आसिष दीन्हि मुनीसा ।
रामभगति अधिरल उर तोरे ।
वसहु सदा प्रसाद अब मोरे ।

मुनीनां माझी पुष्कळ रीतीनें समजूत घातली. मीहि त्यांस प्रेमानें वंदन केलें. मुनिश्रेष्ठांनीं आपल्या हस्तकमलानें माझ्या मस्तकास स्पर्श केला आणि आनंदानें आशीर्वाद दिला कीं, अतःपर माझ्या प्रसादानें तुझ्या हृदयांत अखंड रामभक्तीचा जिव्हाळा वास करील.

दो०—सदा रामप्रिय होहु तुम्ह सुभ-गुन-
भवन अमान । कामरूप इच्छामरन
ज्ञान-विराग-निधान ॥ १७५ ॥

जेहि आस्रम तुम्ह वसव पुनि सुमिरत
श्रीभगवंत । व्यापिहि तह न अविद्या
जोजन एक प्रजंत ॥ १७६ ॥

तूं शुभगुणांचें अधिष्ठान, निरभिमान, इच्छारूपी, इच्छामरणी, ज्ञानवैराग्यनिधान आणि सतत रामप्रिय असा होशील. तसेंच तूं ज्या आश्रमांत भगवत्स्मरण करीत वास करशील त्याच्या आसमंतात एक योजन-पर्यंत अविद्येचा वास देखील येणार नाही.

चौ०—काल कर्म गुन दोष सुभाऊ ।
कछु दुख तुम्हहि न व्यापिहि काऊ ।
रामरहस्य ललित बिधि नाना ।
गुप्त प्रगट इतिहास पुराना ।
बिनु स्म तुम्ह जानव सब सोऊ ।
नित नवनेह रामपद होऊ ।
जो इच्छा करिहु मन माहीं ।
हरिप्रसाद कछु दुर्लभ नाही ।

काल, कर्म, गुण, दोष, स्वभाव यांपासून होणारी कोणतीच पीडा तुला कधीच बाधणार नाही. पुराणे-तिहासांतून प्रकट अगर गुप्त असलेलीं सर्व मनोरम रामरहस्यें तुला आपोआप सुचू लागतील. रामपदीं तुझी नित्य नवीन भक्ति जडत जाईल व तूं मनांत

जी जी कामना धरशील ती ती प्रभुकृपेनें तुला मुळींच दुर्लभ असणार नाही.

मुनि मुनिआसिष सुनु मतिधीरा ।
ब्रह्मगिरा भइ गगन गंभीरा ।
एवमस्तु तव वच मुनि ज्ञानी ।
यह मम भगत करम मन वानी ।

हे मतिधीर गरुडा ! ऐक. मुनींचा तो आशीर्वाद श्रवण केल्यानंतर आकाशांत गंभीर देववाणी झाली कीं—हे ज्ञानवंत मुने ! आपण बोलल्याप्रमाणेंच सर्व होईल. हा कायावाचामनानें माझा भक्त आहे.

मुनि नभगिरा हरष मोहि भयऊ ।
प्रेममगन सब संशय गयऊ ।
करि विनती मुनिआयसु पाई ।
पदसरोज पुनि पुनि सिरु नाई ।

ती आकाशवाणी ऐकून मीहि हर्षित व प्रेममग्न झालों व माझा सर्व संशय नष्ट झाला. मी मुनींस विनंति करून त्यांची आज्ञा घेतली आणि त्यांच्या चरणकमलांवर वारंवार मस्तक नमविलें.

हरषसहित एहि आस्रम आयउँ ।
प्रभुप्रसाद दुर्लभ वर पायउँ ।
इहाँ बसत मोहिँ सुनु खगईसा ।
बीते कल्प सात अरु बीसा ।
करउँ सदा रघु-पति-गुन-गाना ।
सादर सुनाहिँ बिहंग सुजाना ।

प्रभूच्या कृपेनें दुर्मिळ असा वर मिळवून हर्ष-चित्त होत्साता मी ह्याच आश्रमास आलों. हे गरुडा ! येथें मी सत्तावीस कल्प झाले, वास करीत आहे. हे सुज्ञा, रघुपतींच्या गुणांचें मी येथें सतत गायन करीत असतो आणि हे पक्षी तें आदरपूर्वक श्रवण करीत असतात.

जब जब अवधपुरी रघुवीरा ।
धरहिँ भगतहित मनुजसरीरा ।
तब तब जाइ रामपुर रहउँ ।
सिसुलीला बिलोकि सुख लहऊ ।
पुनि उर राखि राम सिसुरूपा ।
निजआस्रम आवउँ खगभूपा ।

ज्या ज्या काळीं अयोध्येंत रघुवीर आपल्या भक्तांच्या हितासाठीं मनुष्यावतार धारण करितात, तेव्हां तेव्हा मी अयोध्येस जाऊन त्यांची बाललीला

अवलोकून सुखी होत असतो; आणि फिरून रामाचें बालरूप हृदयांत सांठवून, हे गरुडा ! निजाश्रमी परत येतो.

कथा सकल मै तुझहि सुनाई ।

कागदेह जेहि कारन पाई ।

कहेउं तात सब प्रश्न तुझारी ।

राम-भगति-महिमा अतिभारी ।

कागदेह मला ज्या योगानें प्राप्त झाला तो सर्व वृत्तांत मी तुला निवेदन केला. हे तात ! मी तुझ्या सर्व प्रश्नांची उत्तरे दिली आणि रामभक्तीचा अत्यंत थोर महिमाहि निवेदन केला.

दो०-ता ते यह तन मोहि प्रियभयउ
राम-पद-नेह । निज-प्रभु-दरसन
पायउं गयउं सकल संदेह ॥ १७७ ॥

ह्याच देहांत माझें रामपदी प्रेम जडलें, मला माझ्या प्रभूचें दर्शन घडलें व माझा सर्व संशय नष्ट झाला म्हणून तोच मला प्रेमास्पद वाटतो.

दो०-भगतिपच्छ हठ करि रहेउं दीन्हि
महा-रिषि-साप । मुनिदुर्लभ वर पायउं
देखहु भजनप्रताप ॥ १७८ ॥

मुनींनीं घोर शाप दिला तरीहि मी भक्तिपक्षालाच दृष्टानें चिकटून राहिलों आणि मुनींनाहि दुर्लभ असा वर मिळविला; ह्यांतच तुला भक्तीचा प्रताप केवढा आहे, याची साक्ष पटेल.

चौ०-जे असि भगति जानि परिहरही ।

केवल ज्ञानहेतु सम करही ।

ते जड कामधेनु गृह त्यागी ।

खोजत आक फिरहि पय लागी ।

हें जाणून देखील जे भक्तिपक्षास झुगारून केवळ ज्ञानासाठीच धडपडतात, ते मूर्ख धर्मी चालत आलेल्या कामधेनूस हांकून लावून दुधासाठी रुईचा शोध करीत भटकत फिरणारे होत.

सुनु खगेस हरिभगति बिहाई ।

जे सुख चाहि आन उपाई ।

ते सठ महासिंधु बिनु तरनी ।

पैर पार चाहि जडकरनी ।

हे गरुडा ! ऐक, हरिभक्तीचा अव्हेर करून जे इतर साधनांनीं सुखप्राप्तीची हांव घरितात ते मूढ

होत. नौकेविरहित महासागराच्या पैलतीराला जाण्याची इच्छा करण्याप्रमाणें त्यांची ती वांझोटी कृति होय.

मुनि मुमुंडि के वचन भवानी ।

बोलेउ गरुड हरपि मृदुवानी ।

तव प्रसाद प्रभु मम उर माही ।

संसय-सोक-मोह-भ्रम नाही ।

सुनेउं पुनीत राम-गुन-ग्रामा ।

तुझरी कृपा लहेउं बिस्रामा ।

(शंकर म्हणतात)-हे पार्वति ! मुमुंडीचें तें भाषण ऐकून गरुडास हर्ष झाला आणि तो विनयानें म्हणाला-हे प्रभो ! तुझ्या कृपेनें माझ्या हृदयांत संशय, शोक, मोह अगर भ्रम उरला नाहीं. तुझ्याच कृपेमुळे पावित्र रामचरित्रें ऐकण्यास मिळून मी शांत झालों.

एक बात प्रभु पूछउं तोही ।

कहहु बुझाइ कृपानिधि मोही ।

कहि संत मुनि वेद पुराना ।

नहि कछु दुर्लभ ज्ञानसमाना ।

सोइ मुनि तुझ सन कहेउ गोसाई ।

नहि आदरेहु भगति की नाई ।

ज्ञानहि भगतिहि अंतर केता ।

सकल कहहु प्रभु कृपानिकेता ।

प्रभो ! मी एक गोष्ट विचारतो, ती कृपानिधीनें मला समजावून सांगावी. संत, मुनि, वेद, पुराण हे सर्व तर असें प्रतिपादन करितात की, ज्ञानासारखें दुर्लभ कांहींहि नाहीं. हे स्वामिन् ! तेंच ज्ञान तुला मुनींनीं कथन केलें असतांहि तूं त्याचा भक्तीप्रमाणें आदर केला नाहींस. ज्ञानांत आणि भक्तींत अंतर काय तें, हे कृपानिधान प्रभो ! मला सर्व कथन कर.

मुनि उरगारिबचन सुख माना ।

सादर बोलेउ काग सुजाना ।

भगतिहि ज्ञानहि नहि कछु भेदा ।

उभय हरहि भवसंभव खेदा ।

नाथ मुनीस कहि कछु अंतर ।

सावधान सोउ सुनु बिहंगवर ।

गरुडाचें तें भाषण ऐकून परमज्ञानी मुमुंडीला आनंद झाला व तो प्रश्नाचा आदर करून झणाला-भक्तींत आणि ज्ञानांत तसा कांहींच भेद नाहीं. दोन्हीहि संसारजन्य पीडेचें हरण करितात. हे पक्षि-

श्रेष्ठा नाथा ! मुनीश्वर त्यांच्यांत किंचित् भिन्नत्व
प्रतिपादन करतात तें तूं सावधपणें श्रवण कर.

ज्ञान विराग जोग विज्ञाना ।

ए सब पुरुष सुनहु हरिजाना ।

पुरुष प्रताप प्रबल सब भांती ।

अबला अबल सहज जडजाती ।

हे गरुडा ! ज्ञान, वैराग्य, योग, विज्ञान हे सर्व
पुरुष जातचे आहेत असें समज. सर्वच प्रकारें
पौरुषकारीपुरुषच असतात. आणि अबला त्या
अबलाच असतात. स्वाभाविकच त्यांचा वर्ग जड
आहे.

दो०—पुरुष त्यागि सक नारिहिँ जो
विरक्त मतिधीर । न तु कामी जो
विषयबस विमुख जो पद रघुवीर ॥१७९॥

विरक्त व स्थितप्रज्ञ असेच पुरुष स्त्रीचा त्याग
करू शकतील. कामुक, विषयलंपट आणि रामपद-
विमुख हे त्या कर्मास असमर्थ होत.

सो०—सो मुनि ज्ञाननिधान मृगनयनी
विधुमुख निरखि । बिकल होहिँ हरि-
जान नारि विस्व माया प्रगट ॥ १६ ॥

गरुडा ! ज्ञाननिधान मुनीदेखील हरिणाक्षींचें
चंद्रवदन पाहून बेजार होतात. जगांत स्त्री हीच
प्रत्यक्ष माया समज.

चौ०—इहाँ न पच्छपात कलु राखउँ ।

बेद-पुराण-संत-मत भाखउँ ।

मोह न नारि नारि के रूपा ।

पन्नगारि यह रीति अनूपा ।

ह्यासंबंधी मी पक्षपात वगैरे कांहीएक न करतां
वेद, पुराणें व संत यांचा जो सिद्धांत आहे, तोच.
कथन करतो. स्त्री स्त्रीच्या रूपाला भाळत नसते.
गरुडा ! हा प्रकार कांही अजब आहे.

माया भगति सुनहु तुम्ह दोऊ ।

नारिबर्ग जानहिँ सब कोऊ ।

पुनि रघुवीरहिँ भगति पियारी ।

माया खलु नर्त्तकी विचारी ।

भगतिहिँ सानुकूल रघुराया ।

ता तेँ तोहि डरपति अति माया ।

तूं असें समज की माया आणि भक्ती ह्या स्त्री-
वर्गातील आहेत, हें सर्वोपाच विदितहि आहे. फिरून

रघुवीरास चोख वाटतें तें एका भक्तीचेंच. माया तर
बोलून चालून विचारी कोल्हाटीण ! रघुवीर भक्तीस
अनुकूल असतात, म्हणून माया तिला फारच
वचकून असते.

रामभगति निरुपम निरुपाधी ।

वसइ जासु उर सदा अबाधी ।

तेहि बिलोकि माया सकुचाई ।

करि न सकइ कलु निज प्रभुताई ।

अस विचारि जे मुनि विज्ञानी ।

जाचहिँ भगति सकल-सुख-खानी ।

निरुपम आणि निरुपाधिक अशी रामभक्ति
ज्याच्या हृदयांत निर्वेध आणि निरंतर वसत असेल,
त्याला पाहून मायेलाहि संकोच उत्पन्न होतो, आणि
त्याजवर ती आपली छाया देखील पाडू शकत नाही.
असा विचार करून विज्ञानी मुनी देखील सर्वगुणांची
खाण अशा भक्तीचीच आकांक्षा धरितात.

दो०—यह रहस्य रघुनाथ कर बेगि न
जानइ कोइ । जो जानइ रघु-पति-
कृपा सपनेहुँ मोह न होइ ॥ १८० ॥

हें श्रीरघुनाथाचें रहस्य लवकर कोणाच्या लक्षांत
येत नाही, आणि रघुपतिकृपेनें ज्यांना तें कळतें
त्यांना स्वप्नांतहि मोह घेत नाही.

दो०—अउरउ ज्ञान भगति कर भेद सुनहु
सुप्रवीन । जो सुनि होइ रामपद प्रीति
सदा अविछीन ॥ १८१ ॥

बा सुज्ञा गरुडा ! भक्ति आणि ज्ञान यांतला
आणखीहि भेद ऐक. तो ऐकल्यानें रामपदीं तुझें
निरंतर अविच्छिन्न प्रेम राहील.

चौ०—सुनहु तात यह अकथ कहानी ।

समुझत बनइ न जाइ बखानी ।

ईस्वरअंस जीव अविनासी ।

चेतन अमल सहज सुखरासी ।

सो मायावस भयउ गोसाईँ ।

वैधेउ कीर मरकट की नाईँ ।

हे तात ! हें प्रकरण बोलण्यासारखें मुळीं नाहीच.
तें फक्त जाणतां येतें, सांगतां येत नाही. जीव ईश्व-
राचा अंश असल्यामुळें तोहि अविनाशी, चैतन्ययुक्त,
निर्मल आणि नित्य आनंदधन असा आहे. परंतु, हे

स्वामिन् ! तो मायावश झाल्याकारणानें पोपट, मर्कट यांप्रमाणें बद्ध झाला आहे.

जड चेतनहिं ग्रंथि पारि गई ।
जदपि मृषा छूटत कठिनई ।
तब ते जीव भयउ संसारी ।
छूट न ग्रंथि न होइ सुखारी ।
सुति पुरान बहु कहेउ उपाई ।
छुट न अधिक अधिक अरुझाई ।

जडाची व चेतनाची मिरगांठ पडली. जरी ती मिथ्या असली तरी ती उलगाडण्यास अवघड आहे. तेव्हांपासूनच हा जीव संसारी बनला. ती गांठ सुटत नाही आणि हा सुखी होत नाही. श्रुतिपुराणादिकांनी अनेक उपाय सांगितले आहेत, परंतु ती न उकलतां अधिकाधिकच घट्ट होत जाते.

जीवहृदय तम मोह बिसेखी ।
ग्रंथि छूटि किमि परइ न देखी ।
अस संजोग ईस जब करई ।
तबहु कदाचित सो निरुवरई ।

जीवांच्या हृदयांत मोहरूप अंधार विशेष असतो. त्यास ती गांठच दिसत नाही. मग ती उकलणार कशी ! परमेश्वर जेव्हां योगायोग आणिल तेव्हांच कदाचित ती उकलली जाणार. तो योगायोग असा:-

सात्त्विक सद्भा धेनु लवाई ।
जो हरिकृपा हृदय बसि आई ।
जप तप व्रत जम नियम अपारा ।
जे सुति कह सुभ धर्म अचारा ।
तेइ तृन हरित चरइ जब गाई ।
भाव बच्छ सिसु धेनु पेन्हाई ।
नोइ निवृत्ति पात्र विस्वासा ।
निर्मल मन अहीर निजदासा ।
परम-धरम-मय पय दुहि भाई ।
अवटइ अनल अकाम बनाई ।
तोष मरुत तब छमा जुडावइ ।
धृतिसम जावन देइ जमावइ ।
मुदिता मथइ विचार मथानी ।
दम अधार रजु सत्य सुबानी ।
तब माथि काढि लेइ नवनीता ।
बिभल विराग सुपरम पुनीता ।

जर हरिकृपेनें जीवाच्या हृदयांत सात्त्विक श्रद्धा-रूप सवत्स धेनू येऊन वास करील व जप, तप, व्रत,

यम, नियम इत्यादि जी अपार श्रुतिप्रणीत शुभ धर्मसाधनें आहेत. त्या साधनरूपी हिरव्यागार चाऱ्यावर जर ती चरत राहिल आणि भावरूप लहान पाडसास पाहून तीस जर पान्हा फुटेल, निवृत्तिरूप दोरीनें (तिला माला घाळून) विश्वासरूपी मांड्यांत जर निर्मल मनोरूप आपला गवळी इमानदार (अर्थात् जीव) तिचें परमधर्मरूप दूध काढील, व बाबा रे ! तें दूध निष्कामरूप अग्नि पेटवून त्यावर तापवील, नंतर क्षमेकडून त्या दुधास संतोषरूप वारा घाळून तें थंड करील, धृतीकडून शमरूपी विरजण घाळून प्रसन्नतेकडून दमरूप घुसळखावाशी सत्य आणि सुवाणी रूप दोऱ्या लावून विचाररूप रवीनें तें मंथन करील तर अखेरीस निर्मळ व अत्यंत पवित्र असें वैराग्यरूप लोणी त्याला प्राप्त होईल.

दो०-जोग अग्नि करि प्रगट तब कर्म
सुभासुभ लाइ । बुद्धि सिरावइ ज्ञान
घृत ममता मल जरि जाइ ॥ १८२ ॥
तब विज्ञानरूपिनी बुद्धि विसद घृत
पाइ । चित्त दिया भरि धरइ दृढ समत ।
दियाटि बनाइ ॥ १८३ ॥
तीनि अवस्था तीनि गुन तेहि कपास
तें काढि । तूल तुरीय सँवारि पुनि
बाती करइ सुगाढि ॥ १८४ ॥

नंतर जर तो शुभाशुभ कर्णरूप पेटवण आणून योग-रूप अग्नि प्रदीत करील आणि त्या वैराग्यरूप लोण्याचा ममतारूप मळ जळून राहिलेले ज्ञानरूप घृत बुद्धीकडून थंड करवील आणि नंतर विज्ञानरूपी बुद्धि, समतेची दिवटी पाजळून तीत चित्तरूप दिवेलान मजबूत ठेवून, त्यांत तें स्वच्छ तूप घेऊन भरील, व नंतर (जागृति, स्वप्न व सुषुप्ति ह्या) तीन अवस्थारूप आणि (सत्व, रज व तुम ह्या) तीन गुणरूप कापसाचें तुरीयावस्थारूप सूत काढून त्याची चांगली ठणठणीत वात तयार करील,

सो०-एहि विधि लेसइ दीप तेजरासि
विज्ञानमय । जातहिं जासु समीप
जरहिं मदादिक सलभ सब ॥ १७ ॥

आणि अशा रीतीनें तेजःपुंज विज्ञानमय दीप जर पाजळील तर मदादिक सर्व शलभ त्या दिव्याजवळ जातांच जळून जातील.

चौ०—सोहमस्मि इति वृत्ति अखंडा ।
 दीपसिखा सोइ परमप्रचंडा ।
 आतम-अनु-भव-सुख सुप्रकासा ।
 तब भवमूल भेदभ्रम नासा ।
 प्रबल अविद्या कर परिवारा ।
 मोहआदि तम मिटइ अपारा ।
 तब सोइ बुद्धि पाइ उँजियारा ।
 उरगृह बैठि ग्रंथि निरुवारा ।

सोहमस्मि (तो मीच आहे) ही जी अखंडवृत्ति
 ताचि त्या दिव्याची परम तेजस्वी ज्योत असून ती
 ब्रह्मानुभवसुखाचा लखल प्रकाश पाडील, तेव्हां कोठें
 संसारास कारणीभूत जो अहंममतात्मक भेदभ्रम
 त्याचा नाश होऊन प्रबल अविद्येचा परिवार जो
 मोहादिक अपार अंधकार तो नष्ट होईल. असें
 झाल्यावर मग बुद्धीस प्रकाश मिळेल आणि ती हृदय-
 रूप गृहांत बसून ती मिरगांठ सोडूं लागेल.

छोरन ग्रंथि पाव जौ कोई ।
 तौ यह जीव कृतारथ होई ।
 छोरत ग्रंथि जानि खगराया ।
 बिघन अनेक करइ तब माया ।

जर ती गांठ उकललीच तर मात्र हा जीव कृत-
 कृत्य होईल. पण गरुडा ! गांठ सुटत आहे असें
 कळतांच अविद्यारूप माया अनेक विघ्नें उपास्थित
 करीत असते.

रिद्धि सिद्धि प्रेरइ बहु भाई ।
 बुद्धिहि लोभ देखावहि आई ।
 कल बल छल करि जाइ समीपा ।
 अंचल बात बुझावहि दीपा ।

बाबा रे ! ती ऋद्धिसिद्धीना अनेकवार पाठवून देते.
 न्या येऊन बुद्धीस लालूच दाखवितात, आणि लघळपणा,
 बळ आणि छळ इत्यादि उपायांनी बुद्धिसमीप जाऊन
 आपल्या पदराच्या वान्यानें तो दिवा मालवण्यास
 सरसावतात.

होइ बुद्धि जो परय सयाने ।
 तिन्ह तनु चितव न अनहित जाने ।
 जौ तोहि बिघन बुद्धि नहि बाधी ।
 तौ बहोरि सुर करहि उपाधी ।

ती बुद्धि जर फार विचक्षण असेल तर ती त्यांचा
 विघ्नसंतोषीपणा मनांत ओळखून त्यांचेकडे पहाणार
 नाही. त्यांचीं तीं विघ्नें जर बुद्धीपुढें कुंठित झालींच
 तर फिरून देवता विघ्नें करतात.

इंद्रि द्वार झरोखा नाना ।
 तह तह सुर बैठे करि थाना ।
 आवत देखाहि विषय बयारी ।
 ते हाठि देखि कपाट उघारी ।

इंद्रियद्वारें ही अनेक झरोके आहेत व त्या सर्वांत
 देवता घरणें धरून बसलेल्याच असतात. विषयवायु
 वहात आहे, असें पहातांच इंद्रियद्वारांचीं कपाटें त्या
 मुद्दाम उघडून ठेवतात.

जब सो प्रभंजन उरगृह जाई ।
 तबहि दीप विज्ञान बुझाई ।
 ग्रंथि न छूटि मिटा सो प्रकासा ।
 बुद्धि विकल भइ विषयवतासा ।

तो वारा हृदयरूप घरांत शिरला कीं तेव्हांच तो
 विज्ञानरूप दीप मालवून टाकतो. गांठहि सुटली नाही,
 उजेड देखील गेला आणि विषयरूप वारा मात्र
 चालूच म्हणून बुद्धि अगदी मट्ट्यास येते.

इंद्रिन्ह सुरन्ह न ज्ञान सुहाई ।
 बिषयभोग पर प्रीति सदाई ।
 विषय समीर बुद्धि कृत भोरी ।
 तेहि विधि दीप को बार बहोरी ।

इंद्रियांच्या देवतांस ज्ञान आवडत नाही. त्या
 सदोदित विषयभोगावरच सोकावलेल्या असतात.
 विषयवायूनें बुद्धीची गाळण झाली म्हणजे फिरून
 पहिल्यासारखा दीप कोण पाजळणार ?

दो०—तब फिरि जीव विविधविधि पावइ
 संसृति क्लेस । हरिमाया अति दुस्तर
 तरि न जाइ विहंगेस ॥ १८५ ॥

नंतर फिरून हा जीव संसाराचीं अनेकविध दुःखें
 भोगीत रहातो. हे पक्षिश्रेष्ठा गरुडा ! परमेश्वराची
 माया दुःस्वयय आहे. ती तरून जाणें जीवास कठिण
 आहे.

दो०—कहत कठिन समुझत कठिन साधन
 कठिन विवेक । होइ घुनाच्छर न्याय
 जौ पुनि प्रत्युह अनेक ॥ १८६ ॥

ज्ञान हें सांगण्यास कठिण, समजण्यासहि कठिण
 आणि आचरण्यास तर कठिणच कठिण आहे. इत-
 क्यावर देखील घुणाक्षरन्यायानें जर तें साध्य झालेंच
 तर फिरून अनेक त्रांगाडी उपस्थित होतात.

चौ०-ज्ञानपंथ कृपान कै धारा ।
परत खगेस होइ नहिँ बारा ।
जौ निरबिघन पंथ निरबहई ।
सो कैवल्य परमपद लहई ।

ज्ञानमार्ग म्हणजे केवळ तरवारीची धारच समज.
गरुडा ! तिजवरून निसरण्यास अवकाशच लागत
नाहीं. हा मार्ग जर सुरळीतपणें निभावला तर मग
मात्र कैवल्यरूपी परमपद ठेवलेलेंच.

अतिदुर्लभ कैवल्य परमपद ।
संत पुरान निगम आगम बद् ।
राम भजत सोइ मुक्ति गोसाई ।
अनइच्छित आवइ बरिआई ।

कैवल्यरूप श्रेष्ठपद महद्दुर्लभ आहे असें संत,
पुराणें, वेद व श्रुति सांगत असतात. हे स्वामिन् !
रामभजनानें तोच मोक्ष, जीवास इच्छा नसतांना
देखील त्यास, आग्रहानें वरतो.

जिभि थल विनु जल रहि न सकाई ।
कोटि भौंति कोउ करइ उपाई ।
तथा मोच्छसुख सुनु खगराई ।
रहि न सकइ हरिभगति बिहाई ।
अस बिचारि हरिभगत सयाने ।
मुक्ति निरादर भगति लोभाने ।

कोणी कितीहि युक्त्या योजल्या तरी स्थळावांचून
याणी राहूं शकत नाही. हें जसें खरें, तसेंच गरुडा !
मोक्षसुख देखील हरिभक्तीपासून अलग फुटून निघत
नाहीं. ह्या विचारानेंच सुश्रु हरिभक्त मुक्तीचा अन्हेर
करून भक्तीवरच लुब्ध होऊन राहतात.

भगति करत विनु जतन प्रयासा ।
संस्तुतिमूल अबिद्या नासा ।
भोजन करिय तृप्ति हित लागी ।
जिभि सो असन पचवइ जठरागी ।
असि हरिभगति सुगम सुखदाई ।
को अस मूढ न जाहि सुहाई ।

भक्ति केली असतां, प्रयत्न आणि त्रास न पडतां,
संसारास कारणीभूत असलेल्या अविद्येचा नाश होतो.
तृप्तीसाठीं भोजन करावयाचें असतें, परंतु सारेंच
अन्न जठराग्नीच पचवून टाकतो. तद्वतच हा प्रकार
आहे. अशी ती हरिभक्ति सुलभ आणि सुखदायक
आहे. मग असा कोण मूढ आहे की ज्याला ती
रूपणार नाही ?

दो०-सेवक सेव्य भाव विनु भव न तरिय
उरगारि । भजहु राम-पद-पंक-ज
अस सिद्धांत विचारि ॥ १८७ ॥

सेव्यसेवकभावाखेरीज, हे गरुडा ! हा भव तरला
जात नाही हा सिद्धांत आहे. त्याचा विचार करून
रामपदकमलांची भक्तीच करीत असावे.

दो०-जो चेतन कहैं जड करइ जडहि
करइ चैतन्य । अस समर्थ रघुना-
यकहिँ भजहिँ जीव ते धन्य ॥ १८८ ॥

जो सचेतनास अचेतन करतो आणि अचेतनास
चैतन्य देतो अशा त्या समर्थ श्रीराघवाची भक्ति
करणारे जे जीव तेच धन्य होत.

चौ०-कहेउँ ज्ञान सिद्धांत बुझाई ।
सुनहु भगतिमनि कै प्रभुताई ।
रामभगति चिंतामनि सुंदर ।
वसइ गरुड जा के उरअंतर ।
परमप्रकास रूप दिन राती ।
नहिँ कळु चहिय दिया घृत बाती ।

हा ज्ञानमार्गाचा सिद्धांत तुला विशद करून सांगि-
तला. आतां भक्तिरूप रत्नाचें सामर्थ्य श्रवण कर.
रामभक्ति हा दैदीप्यमान चिंतामणि होय. गरुडा !
हा ज्याचे हृदयांत वास करील तेथें तो अहोरात्र
अत्यंत प्रकाशरूपच राहील. तेथें दीप, घृत अगर
वाती यांची मुळांच गरज नाही.

मोह दारिद्र निकट नहिँ आवा ।
लोभ बात नहिँ ताहि बुझावा ।
अचल अबिद्या तम मिटि जाई ।
हाराहिँ सकल सलभसमुदाई ।
खल कामादि निकट नहिँ जाही ।
वसइ भगति जा के उर माही ।
गरल सुधा सम अरि हित होई ।
तेहि मनि विनु सुख पाव न कोई ।
व्यापहिँ मानस रोग न भारी ।
जिन्ह के वस सब जीव दुखारी ।

मोहरूपी दारिद्र्य त्याच्या वाऱ्यास देखील उभें
राहत नाही. लोभरूप वायु त्यास मालवूं शकत नाही
व अविद्यारूप गाढ अंधकार त्याच्या समोर येत नाही.
ज्याच्या हृदयांत भक्ति वास करते, त्याच्याजवळ
कामादि दुष्ट शलभसमुदाय येऊंच शकत नाही.

त्याला विष अमृताप्रमाणें (गुणकारी) होऊन त्याचे शत्रूदेखील मित्र होतात. अशा त्या चिंतामणीखिरीज कोणालाहि सुख मिळत नाही. ज्यांच्या स्वाधीन असल्यामुळें जीव त्रस्त होतो ते दुर्धर मानसिक रोग देखील त्यास छेडूं शकत नाहीत.

राम-भगति-मनि उर बस जाके ।
दुख-लव-लेस न सपनेहुं ता के ।
चतुर सिरोमनि तेइ जग माहीं ।
जे मनि लागि सुजतन कराहीं ।

तो रामभक्तिरूप मणि ज्याच्या हृदयांत वास करतो त्यास स्वप्नांत देखील दुःखाचा लवलेश पाहण्याची पाळी येत नाही. जे ह्या मण्याकरतां कसून प्रयत्न करतात तेच जगांत चतुर शिरोमणि होत.

सो मनि जदापि प्रगट जग अहई ।
रामकृपा बिनु नहिं कोउ लहई ।
सुगम उपाइ पाडवे केरे ।
नर हतभाग्य देहिं भटभेरे ।

तो मणि जगांत जरी सर्वांच्याच दृष्टीस पडतो तरी श्रीरामकृपेवांचून तो कोणाच्याहि हातीं लागत नाही. तो मिळण्याचा उपाय सोपा आहे. परंतु लोकांचें दुदैव त्यांस भारीच नडतें.

पावन पर्वत वेद पुराणा ।
रामकथा रुचिराकर नाना ।
मर्मी सज्जन सुमति कुदारी ।
ज्ञान विराग नयन उरगारी ।
भावसहित खोजइ जो प्राणी ।
पाव भगतिमनि सब सुखखानी ।

वेदपुराणें हे पावनपर्वत होत. रामकथा ह्या त्यांच्यांतल्या समृद्ध खाणी आहेत. सज्जन हेच त्यांतील तज्ज्ञ होत. हे गरुडा ! सुमतिरूप खणतें घेऊन ज्ञान व वैराग्य ह्या दोन डोळ्यांनीं जो प्राणी सर्व सुखांचें आगर असा तो भक्तिमणि भावबळानें खोद-खोदून शोधीत असतो त्यालाच तो गवसतो.

मोरे मन प्रभु अस बिस्वासा ।
राम ते अधिक राम कर दासा ।
राम सिंधु घन सज्जन धीरा ।
चंदन तरु हरि संत समीरा ।
सब कर फल हरिभगति सुहाई ।
सो बिनु संत न काहू पाई ।

अस विचारि जोइ कर सतसंगा ।
रामभगति तेहि सुलभ बिहंगा ।

हे स्वामिन् ! माझ्या मनाचा तर असाच निर्धार आहे कीं, रामपेशां रामाचे भक्तच थोर होत. राम हे समुद्र असले तर धृतिशील संतजन रामतत्त्वरूप जलाची वृष्टि करणारे मेघ होत. राम हे चंदनवृक्ष असले तर संत त्याचा सुगंध वाहून नेणारे वायु होत. सर्वसाधनांचें सार हरिभक्ति हेंच आहे व तें संतांवांचून कोणासहि हस्तगत होत नाही. असा विचार करून जो सत्संग करतो त्यासच, हे गरुडा ! रामभक्ति सुलभ होते.

दो०-ब्रह्म पयोनिधि मंदर ज्ञान संत सुर
आहि । कथा सुधा मथि काढइ भगति
मधुरता जाहि ॥ १८९ ॥

परब्रह्म परमात्मा क्षीरसागर आहे. ज्ञानरूपी मंदर-पर्वतानें संतरूपी देव त्याचें मथन करून कथारूपी अमृत काढतात. त्या अमृताचें माधुर्य म्हणजेच भक्ति.

दो०-विरति चर्म असि ज्ञान मद लोभ
मोह रिपु मारि । जय पाइय सो हरि-
भगति देखु खगेस विचारि ॥ १९० ॥

वैराग्याची ढाल घेऊन ज्ञानरूपी खड्गानें मद, लोभ, मोहादिक शत्रूंचा निःपात करून जेव्हां विजय मिळतो (जितेन्द्रियता अंगी बाणते) त्याउपर कोठें खऱ्या हरिभक्तीचा उपक्रम सुरू होतो. वा गरुडा ! ही गोष्ट अगदी खूप मन घालून पहाण्यास हवी.

चौ०-पुनि सप्रेम बोलेउ खगराऊ ।
जो कृपाल मोहि ऊपर भाऊ ।
नाथ मोहि निज सेवक जानी ।
सप्त प्रश्न मम कहहु बखानी ।
प्रथमहिं कहहु नाथ मतिधीरा ।
सब ते दुर्लभ कवन सरीरा ।
बड दुख कवन कवन सुख भारी ।
सोउ संछेपेहि कहहु विचारी ।
संत असंत मरम तुझ जानहु ।
तिन्ह कर सहज सुभाव बखानहु ।
कवन पुन्य स्रुतिविदित बिसाला ।
कहहु कवन अघ परम कृपाला ।

मानसरोग कहहु समुझाई ।
तुझ सर्वज्ञ कृपा अधिकारी ।

पुन्हां गरुड प्रेमपूर्वक म्हणाला:—हे कृपालो,—
मजवर जर आपलें प्रेम आहे, तर हे नाथ ! मला
आपला दास समजून माझ्या सात प्रश्नांची उत्तरे
द्यावीत. हे मतिधीर प्रभो ! मला सांगावें कीं, (१)
सर्वात दुर्लभ देह कोणता ? (२) महद्दुःख कोणतें
आणि (३) महत्सुख कोणतें ? हे विवेकिन् ! हें
आपण संक्षेपतः कथन करावें. (४) संत आणि
असंत यांचा यथार्थ बोध आपणांस विदित आहे,
त्यांचा सहज स्वभाव मला विस्तरानें सांगावा. (५)
वेदविहित असें महत्पुण्य कोणतें ? (६) हे कृपालो !
अंति घोर असें पातक कोणतें ? तें मला सांगावें.
(७) मानसिक रोग कोणते ते मला समजावून
द्यावेत. आपण सर्वश असून विशेष दयाळ्विं आहांत.

तात सुनहु सादर अतिप्रीती ।
मैं संछेप कहँउ यह नीती ।
नर-तन-सम नहिँ कवनिउ देही ।
जीव चराचर जाचत जेही ।
नरक-सर्ग-अपवर्ग-निसेनी ।
ज्ञान-विराग-भगति-सुख-देनी ।
सो तनु धरि हरि भजहिँ न जे नर ।
होहिँ विषयरत मंद मंदतर ।
काँच किरिच बदले जिमि लेहीँ ।
कर तेँ डारि परसमनि देहीँ ।

(भुशुंडी म्हणाला)—हे तात ! अत्यंत प्रीतीनें आणि
आदरपूर्वक ऐक. हीं नीति मी संक्षेपानें सांगत आहे.
मनुष्ययोनीसारखी योनीच नाही. चराचर जीव
तिचीच इच्छा धरतात. ती नरक, स्वर्ग आणि मोक्ष
यांची शिडी असून ज्ञान, वैराग्य, भक्ति आणि सुख
यांना देणारी आहे. असा मनुष्यदेह धारण करूनहिं
जे लोक भगवद्भजन करीत नाहीत आणि विषयलंपट
होऊन राहतात ते मूर्खांचे राजे होत. ते कांचेचा
उकडा बदल घेऊन हातांतील परीस झुगारून देतात.

नहिँ दारिद्रसम दुख जग माहीँ ।
संत-मिलन-सम सुख कहँ नाहीँ ।
परउपकार वचन मन काया ।
संत सहज सुभाव खगराया ।
संत सहहिँ दुख परहित लागी ।
पर-दुख-हेतु असंत अभागी ।

भूरज-तरु-सम संत कृपाला ।
परहित नित सह विपति विसाला ।

जगांत दारिद्र्यासारखें दुःखच नसून संतसमागमा-
सारखें सुख कोठेंच नाही. कायावाचामनैकरून परो-
पकार करणें हाच, गरुडा ! संतांचा स्थविर स्वभाव
होय. संत परहितासाठीं आणि दुर्दैवी दुर्जन परपीडे-
साठीं स्वतः दुःख सहन करीत असतात. कृपालु
संत भूर्जपत्राच्या वृक्षाप्रमाणें केवळ परहितासाठींच
नित्य भयंकर संकटें देखाळ अंगावर घेतात.

सन इव खल परबन्धन करई ।
खाल कढाई विपति सहि मरई ।
खल बिनु स्वारथ परअपकारी ।
अहि मूषक इव सुनु उरगारी ।
परसंपदा बिनासि नसाहीँ ।
जिमि सासि हाति हिम उपल विलाहीँ ।
दुष्टहृदय जग आरत हेतू ।
जथा प्रसिद्ध अधम ग्रह केतू ।
संतउदय संतत सुखकारी ।
बिस्वसुखद जिमि इंदु तमारी ।

दुर्जन हे तागाप्रमाणें दुसऱ्याची गठडी वळण्यास
टपलेले असतात. ते इतके कीं स्वतःची साल निधे-
पर्यंत देखाळ हालअपेक्षा सोसून ते मरण्यास तयार
होतात. हे गरुडा ! दुर्जन लोक सर्पमूषकवत् उगी-
चच्या उगीचच दुसऱ्याचा घात करीत असतात.
गारा जशा पिकांची नासाडी करून मग स्वतःहिं
विरघटून जातात, तद्वत्च दुर्जन दुसऱ्याच्या जीवि-
केचा बुथडा करून स्वतःसहिं नेस्तनाबूद करून
घेतात. सुप्रसिद्ध पापग्रह केतूप्रमाणें दुष्टांचें हृदय
जगाच्या पीडिसच कारणीभूत होतें. चंद्रसूर्य जसे
विश्वाला सुखप्रद असतात तसाच संतांचा उदय
नित्य सुखकारकच असतो.

परमधरम स्तुतिविदित अहीँसा ।
पर-निंदा-सम अघ न गिरीसा ।
हरि-गुरु-निंदक दादुर होई ।
जनम सहस्र पाव तन सोई ।
द्विजनिंदक बहु नरक भोग करि ।
जग जनमइ बायससरीर धरि ।
सुर-स्तुति-निंदक जे अभिमानी ।
रौरव नरक परहिँ ते प्राणी ।

होहिँ उलूक संत-निंदा-रत ।
 मोहनिसा प्रिय ज्ञान भानु मत ।
 सब कै निंदा जे जड करहीँ ।
 ते चमगादुर होइ अवतरहीँ ।

वेदप्रतिपाद्य असा परमधर्म अहिंसा होय. पर-
 निंदेसारखें घोर पातकच नाही. देव आणि गुरु
 यांची निंदा करणारा बेडूक होत असतो आणि
 त्याच योनीत तो हजारां जन्म घेतो. ब्राह्मणनिंदक
 अनेक नरकांच्या वाऱ्या करकरून अखेर काकयोनीस
 जातो. जे उन्मत्त, देवांची आणि वेदांची निंदा
 करतात, ते शैशव नरकांत पचतात. संतनिंदा करण्यास
 सोकावलेले उलूक होतात. मोहरूपी रात्रच त्यांना प्रिय
 असून ज्ञानरूप सूर्य त्यांना प्रिय वाटत नाही. जे मूर्ख
 लोक सर्वांचीच निर्भर्त्सना करतात ते वडवायुळीच्या
 जन्मास जातात.

सुनहु तात अब मानसरोगा ।
 जेहि तेँ दुख पावहिँ सब लोगा ।
 मोह सकल व्याधिन कर मूला ।
 तेहि तेँ पुनि उपजइ बहु सूला ।

बा गरुडा ! आतां सर्व लोक ज्या कारणांमुळे
 व्याधित होतात त्या मानसिक व्याधि ऐक. सर्व
 व्याधींचें मूळ मोहांत आहे. त्यांतूनच बहुतेक इतर
 रोग उत्पन्न होतात.

काम बात कफ लोभ अपारा ।
 क्रोध पित्त नित छाती जारा ।
 प्रीति करहिँ जौँ तीनिउ भाई ।
 उपजइ सन्निपात दुखदाई ।
 विषय मनोरथ दुर्गम नाना ।
 ते सब सूल नाम को जाना ।
 ममता दादु कंडु इरषाई ।
 हरष विषाद गरह बहुताई ।
 परसुख देखि जरनि सोइ छई ।
 कुष्ट दुष्टता मन कुटिलई ।
 अहंकार अतिदुखद डवरूआ ।
 दंभ कपट मद मान नहरूआ ।
 वृत्ता उदरवृद्धि अतिभारी ।
 त्रिविध ईषना तरुन तिजारी ।
 जुगबिधि ज्वर मत्सर अविवेका ।
 कहँ लागि कहँ कुरोग अनेका ।

कामरूपी वात, लोभरूपी कफ आणि क्रोधरूपी
 पित्त ह्यांच्यामुळे छातीचा निरंतर विलक्षण मडका

होत असतो. बाबा रे ! ह्या तिघांची जर एकजूट
 झाली तर मात्र शोकपरिणामी सन्निपात झालाच
 पाहिजे. विषयवासना अनेक असून दुर्धरहि असतात.
 त्यादेखील सर्व रोगच समज. त्यांचीं नांवां तरी
 कोणास माहीत ? ममता हा गजकर्ण रोग असून
 ईर्ष्या ही कण्डु आहे व हर्ष आणि विषाद हे अनेक
 प्रकारचे उपदंश होत. दुःस्वप्नांचें ऐश्वर्य पाहून जंवे
 लागणें (मत्सर) हाच क्षयरोग असून मनाची
 कुटिलता आणि दुष्टपणा हे कुष्ट रोग होत. अहंकार
 हा अतिदुःखदायक डवा (कृमिरोग) असून
 दंभ, कपट, मद, मान हे नारू होत. वृत्ता हा महा-
 भयंकर जलोदर असून त्रिविध ईषणा हें खडतर
 तिजारें होय. अविवेक आणि मत्सर हे दोन प्रकारचे
 (शीत आणि उष्ण) ज्वर आहेत. असे अनेक दुष्ट
 रोग आहेत ते कोठवर सांगत वसूं ?

दो०-एक व्याधिवस नर मरहिँ ए
 असाध्य बहु व्याधि । पीडाहिँ संतत
 जीव कहँ सो किमि लहइ समाधि । १९१ ।

एकाच व्याधीच्या तावडींत सांपडल्यास मनुष्य
 मरतो, मग हे तर अनेक असाध्य रोग जीवास निरं-
 तर काढण्या लावीत असतात; तेव्हां जीवाला
 आत्मसुख कसचें मिळणार वरें ?

दो०-नेम धर्म आचार तप ज्ञान जज्ञ जप
 दान । भेषज पुनि कोटिक नहीँ रोग
 जाहिँ हरिजान ॥ १९२ ॥

नेम, धर्म, आचार तप, ज्ञान, यज्ञ, जप, दान
 इत्यादि कोट्यवधि वैद्य आहेत, तथापि गरुडा !
 हे रोग मात्र जात नाहीत.

चौ०-एहि विधि सकल जीव जड रोगी ।
 सोक हरष भय प्रीति बियोगी ।
 मानसरोग कछुक मैँ गाये ।
 होहिँ सब के लखि विरलइ पाये ।

ह्याप्रमाणें सर्व जड जीव शोक, हर्ष, भय, प्रीति,
 वियोग इत्यादि व्याधींनीं ग्रस्त झालेले आहेत.
 मानसिक रोग मीं थोडेसे सांगितले. ते सर्वांनाच
 जडले आहेत. परंतु काचितांच्याच ते लक्षांत येतात.

जाने तेँ छीजहिँ कछु पापी ।
 नास न पावहिँ जनपरितापी ।
 विषय कुपथ्य पाइ अंकुरे ।
 मुनिहु हृदय का नर बापुरे ।

त्यांची चिकित्सा झाल्यास असे ते लोकांना ताप देणारे पापमूलक रोग थोडेसे खाली पडतात, परंतु ते जर्दीतून सुटत नाहीत. विषयांचें कुपथ्य घडतांच मुनींच्या हृदयांत, देखील फिरून त्यांस अंकुर फुटतात, मग इतर बापड्या माणसांचा पाड तो काय ?

रामकृपा नासहिं सब रोगा ।
जो एहि भाँति बनइ संजोगा ।
सद्गुरु बेदबचन बिस्वासा ।
संजम यह न विषय कै आसा ।
रघु-पाति-भगाति सजीवनमूरी ।
अनुपान सद्धा मति पूरी ।

फक्त रामकृपेन मात्र या सर्व रोगांचा बीमोड होतो. परंतु सद्गुरु वैद्य, त्याच्या वचनावर विश्वास विषयेच्छेच्या बाबद मनाचा पूर्ण निग्रह, रघुपाति-भक्तिरूप संजीवनौषधि आणि पूर्ण श्रद्धा व बुद्धि यांचें अनुपान, ह्याप्रमाणें एकंदर योग जुळून आला पाहिजे.

एहि विधि भलेहि सो रोग नसाही ।
नाहि त जतनकोटि नहि जाही ।
जानिय तब मन बिरुज गोसाई ।
जब उर बल बिराग अधिकाई ।
सुमति छुधा बाढइ नित नई ।
विषय आस दुर्वलता गई ।
बिमल ज्ञानजल जब सो नहाई ।
तब रह रामभगाति उर छाई ।

ह्या एकाच रीतीनें ते दुर्धर रोग नष्ट होतील, एखां इतर कोट्यवधि उपायांनीं तें शक्य नाहीं. हे स्वामिन् ! जेव्हां हृदयांत वैराग्यबळ वाढेल, सद्बुद्धि-छुधा नित्य अधिकाधिक फोंपावेल, विषयासक्तिरूप अशक्तता नष्ट होईल आणि निर्मल अशा ज्ञानजलाचें जेव्हां अभ्यंग घडेल तेव्हांच मन निरोगी झालें असें समजावें आणि मगच रामभक्ति हृदयांत छावणी करील.

सिव अज सुक सनकादिक नारद ।
जे मुनि ब्रह्म-विचार-बिसारद ।
सब कर मत खगनायक एहा ।
करिय राम-पद-पंक-ज नेहा ।
श्रुति पुरान सब ग्रंथ कहाही ।
रघु-पाति-भगाति बिना सुख नाही ।

शंकर, ब्रह्मदेव, शुक, सनकादिकऋषि, आणि इतर ब्रह्मज्ञानपारंगत सर्व मुनींचा, हे गरुडा ! हाच सिद्धांत आहे की, स्नेह जोडावयाचा असेल तर तो रामपदपंकजाशीच जोडावा. श्रुति, पुराण इत्यादि सर्व ग्रंथ देखील हीच घोषणा करतात की, रघुपाति-भक्तिवाचून सुख मिळणें शक्य नाहीं.

कमठपीठि जामहिं बरु बारा ।
बंध्यासुत बरु काहुहि मारा ।
फूलहि नभ बरु बहुबिधि फूला ।
जीव न लह सुख हरि-प्रति-कूला ।

कासवाच्या पाठीवरहि एक वेळ केस फुटतील, बंध्यापुत्र देखील कोणाचा वध करील, आकाशाला देखील तऱ्हेतऱ्हेचीं फुलें लागणें संभवेत, परंतु हरिविन्मुख जीवास मात्र सुख म्हणून मिळणार नाहीं.

तृषा जाइ बरु मृग-जल-पाना ।
बरु जामहिं सससीस विखाना ।
अंधकार बरु सासिहिं नसावइ ।
रामविमुख न जीव सुख पावइ ।
हिम ते अनल प्रगट बरु होई ।
विमुख राम सुख पाव न कोई ।

मृगजलाचें पान करून कदाचित् तहान भागेल, सशाच्या मस्तकावर न जाणों शिंग फुटेल, अंधकार चंद्राचा कदाचित् नाश करील, परंतु रामविमुख जीव सुखी होणें शक्यच नाहीं. बर्फातून कदाचित् अग्नि प्रकट होईल, परंतु रामविमुख असा कोणीहि सुखी होणें सुतराम् अशक्य.

दो०-वारि मथे धृत होइ बरु सिकता ते
बरु तेल । विनु हरिभजन न भव
तरहिं यहसिद्धांत अपेल ॥ १९३ ॥

पाणी घुसवून कदाचित् घृतहि निघेल, कदाचित् वाळूतून तेलहि सुटेल, परंतु हरिभजनावीण संसारा-पासून उत्तीर्णता ब्हावयाची नाहीं, हा मात्र वज्रलेप सिद्धांत समज.

दो०-मसकहि करइ विरंचि प्रभु अजाहि
मसक ते हीन । अस विचारि तजि
संसय रामहिं भजहिं प्रबान ॥ १९४ ॥

प्रभु मशकास ब्रह्मदेव बनवून ब्रह्मदेवास मशका-पेक्षा देखील हीन करतील, असा विचार मनांत

आणून मुज्ञ लोक संशयाचा त्याग करून रामचंद्रांच्याच भजनीं लागतात.

नगस्वरूपिणी—विनिश्चितं वदामि ते
न अन्यथा वचांसि मे ॥

हरिं नरा भजन्ति येऽतितुस्तरं तरन्ति ते ॥

मी तुला पक्की पथरची लकीर म्हणून सांगतो—
आणि हे माझे वचन रसभराहि इकडे तिकडे होणारें
नव्हे कीं, जे जन हरिभक्ति करितात तेच अत्यंत
दुस्तर (अशा भवसागराला) देखील तरून जातात.

चौ०—कहेउं नाथ हरिचरित अनूपा ।

व्यास समास स्व-मति-अनुरूपा ।

स्तुतिसिद्धांत इहइ उरगारी ।

राम भजिय सब काम बिसारी ।

प्रभु रघुपति तजि सेइअ काही ।

मो से सठ पर ममतां जाही ।

हे नाथ ! अनुपमेय अशा हरिचरित्राचें मी विस्तर-
रशः व संक्षेपानें यथामति निरूपण केलें. हे गरुडा !
सर्व वासना जिरवून श्रीरामास शरण जावें हाच
वेदांचा सिद्धांत आहे. ज्याचा माझ्यासारख्या ठोंब्या-
वर देखील जिह्वाळा त्या राघवास सोडून कोणाची
सेवा करावयाची ?

तुह्य विज्ञानरूप नहिं मोहा ।

नाथ कीन्ह मो पर अति छोहा ।

पूछेहु रामकथा अतिपावनि ।

सुक--सनकादि-संभु-मन--भावनि ।

सतसंगति दुर्लभ संसारा ।

निमिष दंड भरि एकउ बारा ।

हे नाथ ! तूं विज्ञानरूप असून तुला खरा मोहच
नाहीं. शंकरप्रभृति शुकसनकादि मेढळींसहि अत्यंत
स्पृहणीय अशी रामकथा विचारून मजवर तूं फार
थोर उपकार केला आहेस. या जगांत सत्समागमाची
घटका तर असोच पण पळदेखील पळमात्र-आणि
तीहि एकवेळसुद्धां-दुर्मिळ असतो.

देखु गरुड निजहृदय विचारी ।

मै रघु-वीर--भजन--अधिकारी ।

सकुनाधम सब भौति अपावन ।

प्रभु मोहि कीन्ह विदित जगपावन ।

हे गरुडा ! रघुवीरभक्ति, आणि तिचा मी अधि-
कारी ! ह्याचा तूच आपल्याच हृदयांत विचार करून

पहा. सर्वतोपरीनें अधम आणि अपावित्र अशा ह्या
मला देखील प्रभूनें जगजाहीर पावन केलें.

दो०—आजु धन्य मै धन्य अति जयपि
सबविधि हीन । निजजन जानि राम
मोहि संतसमागम दीन्ह ॥ १९५ ॥

जरी मी सर्व प्रकारें हीन असलों तरी आज मी
धन्य धन्य झालों ! श्रीरामचंद्रांनीं मला आपला किंकर
जाणून संतसमागम घडविला.

दो०—नाथ जथामति भाषेउं राखेउं नहिं
कलु गोइ । चरितसिंधु रघुवीर के थाह
कि पावइ कोइ ॥ १९६ ॥

हे नाथ ! हें रामचरितमानस मी यथामति कथन
केलें व त्यांत गुप्त असें मुळीहि ठेवलें नाहीं. रघुनाथ
हा लीलासागर आहे. त्याचा ठाव कोणास तरी लागेल
काय ?

चौ०—सुमिरि राम के गुनगन नाना ।

पुनि पुनि हरष भुसुंडि सुजाना ।

महिमा निगम नेति करि गाई ।

अतुलित बल प्रताप प्रभुताई ।

सिव--अज--पूज्य--चरन रघुराई ।

मो पर कृपा परम मृदुलाई ।

रामचंद्रांचे अनेक गुणगण आठवून तत्त्वज्ञ भुसुंडी
पुनःपुनः हार्पित होऊन म्हणाला—बल, प्रताप आणि
प्रभुत्व अपारिमेय म्हणून ज्याचा महिमा निगमांनीं
देखील ' नेति नेति ' म्हणून गाइला आहे, शिव-
ब्रह्मादिकांनाहि ज्याचे चरण पूज्य, त्या रघुराजांनें
अत्यंत कनवाद्वपणानें ही कृपा (तुझ्या समागमाची)
करावी आणि तीहि मजवर !

अस सुभाव कहूँ सुनउँ न देखउँ ।

केहि खगेस रघुपति सम लेखउँ ।

साधक सिद्ध विमुक्त उदासी ।

कवि कोविद कृतज्ञ संन्यासी ।

जोगी सूर सुतापस ज्ञानी ।

धर्मनिरत पंडित विज्ञानी ।

तराहिं न बिनु सेये मम स्वामी ।

राम नमामि नमामि नमामि ।

सरन गये मो से अघरासी ।

होहि सुद्ध नमामि अबिनासी ।

हे गरुडा ! मी असा स्वभाव कोठें पाहिला तर नाहीच, परंतु ऐकला देखील नाही. तर मग रघु-पतीची कोणाशी तुलना करावी ? साधक, सिद्ध, विरक्त, उदासी, कवि, कोविद, कृतज्ञ, संन्यासी, योगी, शूर, तपस्वी, ज्ञानी, धर्मनिष्ठ, पंडित, विज्ञानी हेदेखील माझ्या स्वामीची सेवा केल्याखेरीज तरले नाहीत. अशा त्या श्रीरामास मी वारंवार नमन करितों. ज्यास शरण गेलें असतां मजसारखे अत्यंत पापी देखील शुचिभूत होतात त्या अविनाशी श्रीरामचंद्रांस मी वंदन करितों.

दो०—जासु नाम भवभेषज हरन ताप-त्रय-मूल । सो कृपालु मोहि तोहि पर सदा रहउ अनुकूल ॥ १९७ ॥

ज्याचें नांव तापत्रयरूप व्याधीचें पारिपत्य करणारी भवौषधि होय, तो दयाघन मजवर आणि तुजवर सदा प्रसन्न असो.

दो०—सुनि भुसुंडि के वचन सुभ देखि रामपद नेह । वोलेउ प्रेमसहित गिरा गरुड वि-गत संदेह ॥ १९८ ॥

भुसुंडीचें तें शुभ व्याख्यान श्रवण करून आणि त्याचें रामपदी असलेलें प्रेम पाहून गरुड गलितसंदेश होत्साता प्रेमपूर्वक भाषण करूं लागलाः—

चौ०—मैँ कृतकृत्य भयउँ तव वानी ।
सुनि रघु-वीर-भगति-रस-सानी ।
रामचरन नूतन रति भई ।
मायाजनित विपति सब गई ।
मोहजलीध बोहित तुझ भयऊ ।
मो कहँ नाथ विविध सुख दयऊ ।

हे नाथ ! रघुवीरभक्तिरसानें परिण्डुत असें हें तुझें भाषण ऐकून मी कृतकृत्य झालों. रामचरणीं माझें अभिनव प्रेम जडून माझे मायाजनित सर्व क्लेश नष्ट झाले. ह्या मोहरूप सागरांत तूंच नौकारूप झालास आणि मला परोपरीनें सुखी केलेंस.

मो सन होइ न प्रतिउपकारा ।
बंदउँ तव पद बारहिँ बारा ।
पूरनकाम रामअनुरागी ।
तुझ सम तात न कोउ बडभागी ।

माझ्याकडून तुझ्या ह्या उपकाराची फेड होणेंच शक्य नाही, म्हणून मी तुझ्या चरणीं अनेकवार

नमस्कारच करतो. तूं पूर्णकाम रामभक्त आहेस. हे तात ! तुजसारखा महान् भाग्यशाली इतर कोणीहि नाही.

संत विटप सारिता गिरि धरनी ।
पराहित हेतु सबन्हि कै करनी ।
संतहृदय नव-नीत-समाना ।
कहा कबिन्ह पै कहइ न जाना ।
निजपरिताप द्रवइ नवनीता ।
परदुख द्रवहिँ सुसंत पुनीता ।

संत, वृक्ष, नद्या, पर्वत आणि पृथ्वी ह्या सर्वांचीं कमें केवळ परोपकारार्थच असतात. संतांचें हृदय लोण्यासारखें असतें असें कवींनीं वर्णन केलें आहे. त्यांनीं तसें वर्णन केलें खरें, परंतु त्याचा अर्थ त्यांनाच कळला नाही. कारण लोणी स्वतःस उष्णतेचा ताप झाल्यानें तेंच विरघळतें, परंतु जे खरोखरीचे पावन संत आहेत ते केवळ दुसऱ्याच्याच दुःखानें द्रवत असतात.

जीवन जनम सुफल मम भयऊ ।
तव प्रसाद संसय सब गयऊ ।
जानेहु सदा मोहि निज किंकर ।
पुनि पुनि उमा कहइ विहंगवर ।

माझा सर्व संशय तुझ्या कृपेनें नष्ट होऊन माझ्या जन्माचें आणि जीविताचें साफल्य झालें. अतःपर नित्य मला आपला दास म्हणून तूं समजावेंस. (शंकर म्हणतात) — हे पार्वति ! तो गरुड ह्याप्रमाणें वारंवार प्रार्थना करूं लागला.

दो०—तासु चरन सिर नाइ करि प्रेमसहित मतिधीर । गयउ गरुड वैकुंठ तव हृदय राखि रघुवीर ॥ १९९ ॥

नंतर तो स्थिरबुद्धि गरुड भुसुंडीच्या चरणांवर प्रेमानें मस्तक ठेवून रघुवीरांचें हृदयांत चितन करीत वैकुंठास परत गेला.

दो०—गिरिजा संत-समागम सम न लाभ कलु आन । विनु हरि कृपा न होइ सो गावहिँ वेद पुरान ॥ २०० ॥

हे पार्वति ! सत्समागमासारखा लाभ इतर कोण-ताहि नाही. परंतु तो हरिकृपेवांचून घडत नसतो, असा वेदपुराणांचा मथितार्थ आहे.

चौ०—कहेउँ परमपुनीत इतिहासा ।
 सुनत स्रवन छूटहिँ भवपासा ।
 प्रनत-कलप-तरु करुनापुंजा ।
 उपजइ प्रीति राम-पद-कं-जा ।

हा तुला मी परमपवित्र इतिहास कथन केला-
 ह्याच्या श्रवणमात्रेकरूनच भवबंध तुटून जातात व
 शरणागतकल्पतरु असा जो दयासागर श्रीरामचंद्र
 त्याच्या चरणारविंदी प्रेम जडते.

मन बच कर्म जनित अघ जाई ।
 सुनहिँ जे कथा स्रवन मन लाई ।
 तीर्थाटन साधनसमुदाई ।
 जोग विराग ज्ञाननिपुनाई ।
 नाना कर्म धर्म व्रत दाना ।
 संजम दम जप तप मख नाना ।
 भूतदया द्विज-गुरु-सेवकाई ।
 विद्या विनय विवेक बडाई ।
 जहँ लगी साधन बेद बखानी ।
 सब कर फल हरिभगति भवानी ।
 सो रघु-नाथ-भगति स्मृति गाई ।
 रामकृपा काहू एक पाई ।

ज्यास रामकथेचें श्रवण मनःपूर्वक घडतें त्याचीं
 कायिक, वाचिक, आणि मानसिक पापेहि दग्ध
 होतात. तीर्थाटनादि सर्व साधनें, योग, वैराग्य, ज्ञान,
 नैपुण्य, अनेक कमें, धर्म, व्रते, दाने, नानाप्रकारचे
 संयम, दम, जप, तप व यज्ञ, भूतदया, ब्राह्मणसेवा,
 गुरुसेवा, विद्या, विनय, विवेक आणि स्तवन इत्यादि
 जेवढीं म्हणून साधनें वेदांनीं कथन केलीं आहेत त्या
 सर्वांचें ध्येय, हे पार्वति ! श्रीहरीची भाक्ति हेंच होय.
 ती वेदप्रतिपाद्य राघवभक्ति एखाद्यासच रामकृपेनें प्राप्त
 होते.

दो०—मुनिदुर्लभ हरिभगति नर पावहिँ
 विनहिँ प्रयास । जे यह कथा निरंतर
 सुनहिँ मानि बिस्वास ॥ २०१ ॥

जे नर ही कथा श्रद्धापूर्वक निरंतर श्रवण करतील
 त्यांस मुनींसहि दुर्लभ अशी हरिभक्ति अनायासेच
 प्राप्त होईल.

चौ०—सोइ सर्वज्ञ सोई गुनज्ञाता ।
 सोइ महिमंडित पंडित दाता ।
 धर्मपरायन सोइ कुलत्राता ।
 रामचरन जा कर मन राता ।

नीतिनिपुन सोइ परमसयाना ।
 स्तुतिसिद्धांत नीक तेहि जाना ।
 सो कवि कोविद सो रनधीरा ।
 जो छल छाडि भजइ रघुवीरा ।

तोच सर्वज्ञ, तोच गुणज्ञ, जगाचें भूषण, पंडित
 आणि दाताहि तोच, व धर्मात्मा आणि कुलोद्धारकहि
 तोच की ज्याचें मन रामचरणीं अनुरक्त आहे. नीति-
 निपुण व परमसुज्ञ असा तोच, वेदांततत्त्व तरी यथार्थ
 त्यानेच जाणलें, कवि व कुशल असाहि तोच आणि
 रणधुरंधरहि तोच की जो रघुवीरास निष्कपट शरण
 जातो.

धन्य सुदेस जहाँ सुरसरी ।
 धन्य नारि पतिव्रत अनुसरी ।
 धन्य सो भूप नीति जो करई ।
 धन्य सो द्विज निजधर्म न टरई ।
 सो धन धन्य प्रथम गति जा की ।
 धन्य पुन्यरत मति सोई पाकी ।
 धन्य घरी सोइ जब सतसंगा ।
 धन्य जनम द्विज भगति अभंगा ।

धन्य तो प्रदेश की जेथें भागीरथी वाहते. धन्य ती स्त्री
 की जी पतिव्रताधर्माचें आचरण करते. धन्य तो राजा
 जो नीतिनें राज्य करतो. धन्य तो ब्राह्मण जो स्वधर्मा-
 पासून यत्किंचित्हि च्युत होत नाही. धन्य ती संपत्ति
 जिचा धर्मकृत्यांत विनियोग होतो. धन्य व पवित्र
 अशी बुद्धि तीच की जी पुण्यकर्मातच विलीन असते.
 धन्य ती वेळ की जेव्हां सत्संग घडतो व धन्य तें
 आयुष्य की ज्यांत ब्राह्मणांची अखंड भक्ति घडते.

दो०—सो कुल धन्य उमा सुनु जगतपूज्य
 सुपुनीत । श्री रघु वीर परायन जेहि
 नर उपज विनीत ॥ २०२ ॥

हे पार्वति ! ऐक. जगत्पूज्य, अत्यंत पवित्र आणि
 धन्य असें तेंच कुळ, की ज्यांत विनयसंपन्न वैष्णववीर
 निर्माण होतात.

चौ०—मति-अनुरूप कथा मै भाखी ।
 जयपि प्रथम गुप्त करि राखी ।

१ पवित्र तें कुळ पावन तो देश ।
 जेथें हरिचे दास जन्मा येती ॥
 कर्म धर्म त्यांचा झाला नारायण ।
 त्यांनीं पावन तिन्ही लोक ॥ तुकाराम.

तव मन प्रीति देखि अधिकार्ई ।
तव मै रघु-पति-कथा सुनाई ।
यह न कहीजे सठ हठसीलहि ।
जो मनलाइ न सुन हरिलीलहि ।
कहिय न लोभिहि क्रोधिहि कामिहि ।
जोन भजइ स-चराचर-स्वाभीहि ।
विजजद्रोहिहि न सुनाइय कबहुँ ।
सुर-पति-सरिस होइ नृप तवहुँ ।

जरी ही रामकथा मी प्रथम गुप्त ठेवली होती
तरी ती मी तुला यथामति निवेदन केली आहे.
तुझ्या अंतःकरणांतलें उत्कट प्रेम पाहून मी ही राम-
कथा तुला ऐकविली. जे भगवत्कथा चित्त देऊन
ऐकत नसतात अशा मूर्ख हटवाद्यांना ती सांगूं नये.
लोभी, क्रोधी व कामी आणि जे जगन्नायक राम-
चंद्रांस भजत नाहीत त्यांनाहि ती सांगूं नये. ब्राह्मण-
द्वेषा-मग तो इंद्रतुल्य राजा जरी असला तरीदेखील-
त्यास ही कथा कदापि सांगूं नये.

रामकथा के ते अधिकारी ।
जिन्ह के सतसंगति अतिप्यारी ।
गुरु-पद-प्रीति नीतिरत जेई ।
विजसेवक अधिकारी तेई ।
ता कहँ यह बिसेष सुखदाई ।
जाहि प्रानप्रिय श्री-रघु-राई ।

ज्यांस सत्संगाची उत्कट लालसा आहे तेच राम-
कथेचे अधिकारी होत. गुरुपदनिष्ठ, नीतिरत आणि
द्विजसेवक हे तर तिचे अधिकारी आहेतच. पण ज्यांना
श्रीगुरुराज जीवाहूनहि प्यारे असतात त्यांना ती
विशेषच आनंददायक होते.

दो०-राम-चरन-रति जो चहइ अथवा पद
निर्वान । भावसहित सो यह कथा
करउ स्रवनपुट पान ॥ २०३ ॥

रामचरणी प्रेम किंवा मोक्षपद ही प्राप्त करून
घेण्याची ज्यांची इच्छा असेल त्यांनी मनोभावेंकरून
ह्या कथेचें श्रवणसंपुटानें पान करावें.

चौ०-रामकथा गिरिजा मै बरनी ।
कलि-मल-हरन मनो-मल-हरनी ।
संस्तितिरोग सजीवन मूरी ।
रामकथा गावहि सृति भूरी ।

(शंकर म्हणतात)-हे पार्वति ! कलिमलाचें हरण
करणारी, मनोमलाचें परिमार्जन करणारी आणि

संसारव्याधि नष्ट करणारी अमृतसंजीवनौषधि अशी
ही रामकथा आहे. हिचेंच वेद प्रेममरानें गायन करीत
असतात.

एहि महँ रुचिर सप्त सोपाना ।
रघु-पति-भगति केर पंथाना ।
अति हरिकृपा जासु पर होई ।
पाउँ देहि एहि मारग सोई ।
मन-कामना-सिद्धि नर पावा ।
जो यह कथा कपट तजि गावा ।
कहहि सुनाहि अनुमोदन करही ।
ते भवनिधि गोपद इव तरही ।

ह्या रामचरितमानसांत परमरमणीय असे (सप्त-
कांडात्मक) सप्त सोपान आहेत. ते रामभक्तीचे मार्ग
होत. ज्यावर हरींची विशेष कृपा होते तेच ह्या मार्गांत
पाऊल ठेवतात. जो मनुष्य ह्या कथेचें निष्कटपणें
पठन करतो त्याच्या मनःकामना सिद्ध होतात. जे
हिचें पठन अगर श्रवण करितात किंवा पठनश्रवणास
प्रोत्साहन देतात ते गोष्पदाप्रमाणें हा भवसागर तरून
जातात.

सुनि सुभ कथा हृदय अति भाई ।
गिरिजा बोली गिरा सुहाई ।
नाथकृपा मम गत संदेहा ।
रामचरन उपजेउ नव नेहा ।

ती शुभकथा ऐकून पार्वतीच्या मनास फार हर्ष
झाला व ती प्रेमळ वाणीनें म्हणालीः—नाथकृपेनें
माझा संशय नष्ट झाला आणि रामचरणीं नवीन प्रेम
उत्पन्न झालें.

दो०-मै कृतकृत्य भइँ अब तव प्रसाद
विस्वेस । रामभगति दृढ ऊपजी बीते
सकल कलेस ॥ २०४ ॥

हे विश्वनाथ ! आपल्या प्रसादानें मी आतां
कृतकृत्य झाले. माझ्या सर्व दुःखांचा परिहार होऊन
रामचंद्रांचे ठायीं माझे मनांत दृढ भाक्ति उत्पन्न
झाली.

चौ०-यह सुभ संभु-उमा-संवादा ।
सुखसंपादन समन बिषादा ।
भवभंजन गंजन संदेहा ।
जनरंजन सज्जनप्रिय एहा ।
रामउपासक जे जग माही ।
एहि सम प्रिय तिन्ह के कछु नाही ।

हा शंकरपार्वतिसंवाद सुख-प्रापक, दुःख-नाशक-
भवभंजक, संदेह-निवर्तक, जनरंजक आणि सत्तोषक
असा आहे. रामोपासकांचें तो सारसर्वस्व होय.

रघु-पति-कृपा जथामति गावा ।
मैँ यह पावन चरित सुहावा ।
एहि कलिकाल न साधन दूजा ।
जोग जज्ञ जप तप व्रत पूजा ।
रामहिँ सुमिरिय गाइय रामहिँ ।
संतत सुनिय राम-गुन-ग्रामहिँ ।

हैं पावन आणि सुंदर चरित्र मीं रघुपतिकृपेन
यथामति गाइलें. योग, यज्ञ, जप, तप, व्रत, पूजा
इत्यादि साधनें आहेतच. तरीहि पण नेहमीं रामाचेंच
स्मरण करणें, त्याच्याच गुणांचें गान करणें आणि
रामगुणग्रामांचें निरंतर श्रवण करणें यासारखें या
कलिकालांत अपर साधनच नाही

जासु पतितपावन बड वाना ।
गावीहिँ कवि सुति संत पुराना ।
ताहि भजहिँ मन तजि कुटिलाई ।
राम भजे गाति के नहिँ पाई ।

ज्याच्या पतितपावन या श्रेष्ठ ब्रीदाचें कवि, वेद,
संत आणि पुराणें व्याख्यान करितात त्यासच, बा
मना ! तूं सर्व कौटिल्य टाकून शरण हो. रामभजनानें
कोणाला मुक्ति साध्य झाली नाही बरें ?

छंद-पाई न केहि गति पतितपावन राम
भजि सुनु सठ पना । गनिका अजा-
मिल व्याध गीध गजादि खल तारे
घना ॥ आभीर जवन किरात खस
स्वपचादि अति अघरूप जे । कहि
नाम बारक तेऽपि पावन होहिँ राम
नमामि ते ॥ १७ ॥

बा रे ओढाळा मना ! ऐक. त्या पतितपावन
रामाच्या भजनानें कोणास मोक्ष मिळाला नाही रे ?
गणिका, अजामिल, व्याध, गृध्र, गजेंद्र इत्यादि
अनेक महापातकी देखील त्यानें तारले आहेत.
आभीर, यवन, किरात, खस, चांडाळ इत्यादि, जे
केवळ पापांचे पुतळे, तेदेखील एकवेळच्या नामो-
च्चारानेंच पावन झाले आहेत. हे रामा ! अशा तुला
माझें वंदन असो.

छंद-रघु-वंस-भूपन-चरित यह नर कहिँ
सुनहिँ जे गावहीँ कलिमल मनोमल
धोइ विनु सम रामधाम सिधावहीँ ॥
सत पंच चौपाई मनोहर जानि जो नर
उर धरहिँ । दारुन अविद्या पंच
जनित विकार श्रीरघु-वर हरहिँ ॥ १८ ॥

जे नर हैं रघुवंशभूषणाचें चरित्र श्रवण अगर
पठण करतील ते कलिमल आणि मनोमल धुऊन
अनायासकरून रामधामाप्रत जातील. ह्यांतल्या आवड-
तील त्या पांचशें चौपाया जो नर समजून हृदयांत
ठेवील त्याचे दारुण अविद्यापंचकजन्य विकार श्रीरघु-
वीर हरण करतील.

छंद-सुंदर सुजान कृपानिधान अनाथ पर
कर प्रीति जो । सो एक राम अ-काम-
हित निर्बानप्रद सम आन को ॥ जा
की कृपा-लव-लेस तेँ मतिमंद तुलसी-
दासहूँ । पायउ परमविस्वाम रामसमान
प्रभु नाहीँ कहूँ ॥ १९ ॥

सुंदर, चतुर, कृपानिधान, अनाथांवर दया कर-
णारा असा एक श्रीरामच आहे. त्याच्यासारखा
निरपेक्ष हितकर्ता आणि मोक्षदाता इतर कोण आहे ?
ज्याच्या कृपेच्या लवलेशानें मतिमंद असा मी हा
तुलसी 'तुलसीदास' झालों व परमविश्वांतीला जाऊन
मिळालों, त्या रामचंद्रासारखा प्रभु कोठेंहि नाही हो.

दो०-मो सम दीन न दीनहित तुझ
समान रघुवीर । अस विचारि रघु-
वंस-मानि हरहु विषम-भव-भीर ॥ २० ॥

हे रघुवीरा ! माझ्यासारखा दीन नाही व आपणा-
सारखा दानिदयाळ नाही, हें लक्षांत आणून, हे
रघुवंशमणे ! माझें तीव्र भवभय निवारण करावें.

दो०-कामिहि नारि पियारि जिमि
लोभिहि प्रिय जिमि दाम । तिमि
रघुवंस निरंतर प्रिय लागहु मोहि राम २०६

१ 'अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः' पातंजलसूत्र
२।१।३

२ 'असहुइ कवहुँ लागिहाहिँ तुलसीके मन राम ।'
हाहिँ एक पाठ आहे आणि तो खरोखरच रसीला व सम-
योजित वाटतो.

व्याप्रमाणे कामीजनाला स्त्री व लोभीजनाला द्रव्य प्रिय असते त्याप्रमाणे मला रघुवंश आणि श्रीराम निरंतर प्रिय असोत.

श्लोक—यत्पूर्वं प्रभुणा कृतं सुकविना
श्रीशम्भुना दुर्गमं । श्रीमद्रामपदाब्ज-
भक्तिमनिशं प्राप्त्यै तु रामायणम् ॥
मत्वा तद्रघुनाथनामनिरतं स्वान्तस्तमः-
शान्तये । भाषाबन्धमिदं चकार तुलसी-
दासस्तथा मानसम् ॥ १ ॥

जे अत्यंत कठिण असे रामायण प्राचीनकाळी महाकावि श्रीशंकरांनी श्रीमत् रामपदकमलांचे ठिकाणी अहर्निश भक्ति प्राप्त व्हावी एतदर्थ रचिले होते तेच श्रीरघुवीरांच्या यशाने परिप्लुत जाणून मी तुलसीदासाने

स्वतःच्या अंतःकरणाची तळमळ शमाविण्याच्या हेतूने 'रामचरितमानस'—रूपाने भाषाबद्ध केले आहे

श्लोक—पुण्यं पापहरं सदा शिवकरं
विज्ञानभक्तिप्रदं । मायामोहमलापहं
सुविमलं प्रेमाशुभुरं शुभम् ॥ श्रीमद्राम-
चरित्रमानसमिदं भक्त्यावगाहन्ति ये ।
ते संसारपतङ्गघोराकिरणैर्दहन्ति नो
मानवाः ॥ २ ॥

पुण्यकारक, पापहारक, नित्य कल्याणप्रद, विज्ञान-भक्तिप्रद, माया व मोह यांचा मल दूर करणारे, अत्यंत पवित्र, प्रेमजलाने ओथंबलेले, मंगलकारक अशा ह्या श्रीमद्रामचरित्रमानसांत जे नर भक्तिपूर्वक अवगाहन करतील ते संसाररूपी सूर्याच्या प्रखर किरणांनी दग्ध होणार नाहीत.

॥ इति श्रीरामचरितमानसे स कलकलिकलुषविध्वंसने अविरल-हरिभक्ति-सम्पादनो नाम
सप्तमः सोपानः समाप्तः ॥

॥ शुभमस्तु मङ्गलमस्तु ॥

तुलसीदासवाग्रत्नमाला.

चौ०-श्रीगुरु-पद-नख-मनि-गन-जोती ।
 सुमिरत दिव्यदृष्टि हिय होती ॥ पृष्ठ २ ॥
 गुरु-पद-रज मृदु मंजुल-अंजन ।
 नयन अमिय दृगदोष विभंजन ॥ ३ ॥
 मुद मंगल मय संत समाजु ।
 जो जग जंगम तीरथराजू ॥ ३ ॥
 मज्जनफल पोखिय तत्काला ।
 काक होहिँ पिक बकउ मराला ॥ ४ ॥
 बिनु सतसंग विवेक न होई ।
 रामकृपा बिनु सुलभ न सोई ॥ ४ ॥
 सतसंगाति मुद-मंगल-मूला ।
 सोइ फल सिधि सब साधन फूला ॥ ४ ॥
 सठ सुधरहिँ सतसंगाति पाई ।
 पारस परासि कुधातु सोहाई ॥ ४ ॥
 विधिवस सुजन कुसंगाति परहीँ ।
 फनिमनिसम निजगुन अनुसरहीँ ॥ ४ ॥
 दो०-उदासीन-अरि-मीत-हित सुजन जरहिँ
 खलरीति ॥ ६ ॥

चौ०-बायस पलिअहि अतिअनुरागा ।
 होहिँ निरामिष कबहुँ कि कागा ॥ ६ ॥
 दो०-भलो भलाइहि पै लहइ लहइ निचाइहि नीचु ६
 सुधा सराहिय अमरता गरल सराहिय मीचु ७
 जड चेतन गुन दोष मय बिस्व कीन्ह करतार ७
 संत हंस गुन गहाहिँ पय परिहरि बारिबिकार ७
 चौ०-कालमुभाउ करम बरिआई ।
 भलेउ प्रकृतिवस चुकइ भलाई ॥ ७ ॥
 सो सुधारि हरिजन जिमि लेही ।
 दलि दुख दोष विमल जसु देही ॥ ७ ॥
 खलउ करहिँ भल पाइ सुसंगू ।
 मिटइ न मलिन सुभाउ अभंगू ॥ ७ ॥
 लाखि सुवेष जग बंचक जेऊ ।
 वेषप्रताप पूजिअहि तेऊ ॥ ७ ॥
 उधरहिँ अंत न होइ निबाहू ।
 कालनेमि जिमि रावन राहू ॥ ७ ॥
 किएहु कुबेषु साधु सनमानू ।
 जिमि जग जामवंत हनुमानू ॥ ७ ॥

हानि कुसंग सुसंगतिलाहू ।
 लोकहु बेद विदित सब काहू ॥ ७ ॥
 गगन चढइ रज पवनप्रसंगा ।
 कीचहि मिलइ नीच-जल-संगा ॥ ७ ॥

दो०-ग्रह भेषज जल पवन पट पाइ कुजोग सुजोग ।
 होहिँ कुबस्तु सुबस्तु जग लखहिँ सुलच्छन लोग ८

चौ०-हरिहर-पद-राति मति न कुतरकी ।
 तिन्ह कहँ मधुर कथा रघुबरकी ॥ ९ ॥
 भनिति बिचित्र सुकबिकृत जोऊ ।
 रामनाम बिनु सोह न सोऊ ॥ १० ॥
 बिधुबदनी सब भौति सँवारी ।
 सोह न बसन बिना बर नारी ॥ १० ॥
 सब-गुन-रहित कुकबि-कृत बानी ।
 राम-नाम-जस-अंकित जानी ॥

चौ०-सादर कहहिँ सुनहिँ बुध ताही ।
 मधुकर सरिस संतगुनग्राही ॥ १० ॥
 केहि न सुसंग बडप्पन पावा ॥ १० ॥
 धूमउ तजइ सहज करुआई !
 अगुरु प्रसंग सुगंध बसाई ॥ १० ॥
 कीन्है प्राकृत-जन-गुन-गाना ।
 सिर धुनि गिरा लागि पछिताना ॥ ११ ॥
 कीरति भनिति भूति भलि सोई ।
 सुर-सरि-सम सब कहँ हित होई ॥ १३ ॥
 जान आदिकवि नामप्रतापू ।
 भएउ सिद्ध करि उलटा जापू ॥ १७ ॥
 नाम प्रभाउ जान सिव नीको ।
 कालकूट फल दीन्ह अमी को ॥ १८ ॥
 नाम रूप दुइ ईस उपाधी ।
 अकथ अनादि सुसामुक्षि साधी ॥ १९ ॥

दो०-राम-नाम-मनि-दीप धरू जीह देहरीद्वार ।
 तुलसी भीतर बाहुरहुँ जौ चाहसि उँजियार १९

चौ०-जाना चहहिँ गूढगाति जेऊ ।
 नाम जीह जपि जानहिँ तेऊ ॥ १९ ॥
 साधक नाम जपहिँ लउ लाहे
 होहिँ सिद्ध अनिमादिक पाए ॥ १९ ॥

जपहिँ नाम जन आरत भारी ।
 मिटहिँ कुसंकट होहिँ सुखारी ॥ १९ ॥
 चहुँ जुग जहुँ स्तुति नामप्रभाऊ ।
 काले विसेपि नाहि आन उपाऊ ॥ १९ ॥
 अगुन सगुन दुइ ब्रह्मसरूपा ।
 अकथ अगाध अनादि अनूपा ॥
 मोरे मत बड नाम दुहुँ ते ।
 किय जेहि जुग निजबस निजबूते ॥ १९ ॥
 कहउँ कहाँ लगि नामबडाई ।
 राम न सकहिँ नामगुन गाई ॥ २२ ॥
 नाहिँ कलिकरम न भगाति बिवेकू ।
 राम-नाम अवलंबन एकू ॥ २३ ॥
 भाय कुभाय अनख आलसहुँ ।
 नाम जपत मंगल दिसि दसहुँ ॥ २३ ॥
 साधु सुजान सुसील नृपाला ।
 ईस-अंस-भव परमकृपाला ॥ २३ ॥

दो०-सठ सेवककी प्रीति रचि रखिहहिँ राम कृपाल ।
 उपल किये जलजान जेहिँ सचिव सुमति कपि
 भालु ॥ २४ ॥

प्रभु तरुतर कपि डारपर ते किय आपु समान ।
 तुलसी कहूँ न राम से साहिब सीलनिधान ॥ २४ ॥

चौ०-चारि खानि जगजीव अपारा ।
 अवध तजे तन नहि संसारा ॥ २८ ॥

दो०-होइ न बिमल बिबेक उर गुरु सन किये
 दुराव ॥ ३५ ॥

चौ०-होइहि सोइ जो राम रचि राखा ।
 को करि तरक बढावइ साखा ॥ ३८ ॥

सो०-जल पय सरिस बिकाइ देखहु प्रीति कि रीति
 भलि ।

बिलग होइ रस जाइ कपट खटाई परत पुनि ४१

चौ०-नहिँ कोउ अस जनमा जग माहीं ।
 प्रभुता पाइ जाहि मद नाहीं ॥ ४३ ॥

जदपि मित्र-प्रभु-पितु-गुरु नेहा ।
 जाइय बिनु बोलेहु न संदेहा ॥

चौ०-तदपि बिरोध मान जहँ कोई ।
 तहाँ गये कल्यान न होई ॥ ४४ ॥
 जद्यपि जग दारुन दुख नाना ।
 सब तेँ कठिन जाति अपमाना ॥ ४४ ॥
 संत-संभु-श्रीपति-अपवादा ।
 मुनिय जहाँ तहँ आसि मरजादा ॥

काटिय तासु जीम जो बसाई ।
 सवन मूँदि न त चलिय पराई ॥ ४४ ॥
 समरथ कहँ नहि दोष गोसाई ।
 रवि पावक सुरसरि की नाई ॥ ४७ ॥
 सुरसरिजलकृत बारुनि जाना ।
 कबहुँ न संत करहिँ तेहि पाना ॥
 सुरसरि मिले सो पावन जैसे ।
 ईस अनीसहि अंतर तैसे ॥ ४७ ॥
 भाविउ मेटि सकहिँ त्रिपुरारी ॥ ४८ ॥
 इच्छित फल बिनु सिव अवराधे ।
 लहिय न कोटि जोग जप साधे ॥ ४८ ॥
 मातुपिता गुरु प्रभु कै बानी ।
 विनिहिँ विचार करिय सुभ जानी ॥ ५१ ॥
 गुरु के वचन प्रतीति न जेही ।
 सपनेहु सुगम न सुख सिधि तेही ॥ ५३ ॥
 स्तुति कह परम धरम उपकारा ॥ ५५ ॥
 परहित लागि तजइ जो देही ।
 संतत संत प्रसंसहिँ तेही ॥ ५५ ॥
 नारिधरम पति देव न दूजा ॥ ६६ ॥
 परार्थीन सपनेहु सुख नाहीं ॥ ६६ ॥
 सिव-पद-कमल जिन्हहिँ रति नाहीं ।
 रामाहिँ ते सपनेहुँ न सुहाहिँ ॥
 बिनु छल बिस्व-नाथ-पद नेहू ।
 रामभगत कर लच्छन एहू ॥ ६८ ॥
 गूढउ तत्त्व न साधु दुरावाहिँ ।
 आरत अधिकारी जहँ पावहिँ ॥ ७१ ॥
 जिन्ह हरिकथा सुनी नहिँ काना ।
 सवन रंघ्र अहिभवन समाना ॥
 नयनिन्ह संतदरस नहिँ देखा ।
 लोचन मोरपंख कर लेखा ॥
 ते सिर कटुतुंबरी सम तूला ।
 जे न नमत हरि-गुरु-पद-मूला ॥
 जिन्ह हरिभगति हृदय नहिँ आनी ।
 जीवत सब समान तेइ प्राणी ॥
 जो नहिँ करइ-राम-गुन-गाना ।
 जीह सो दादुरजीह समाना ॥
 कुलिसकठोर निठुर सोइ छाती ।
 सुनि हरिचरित न जो हरषाती ॥ ७२ ॥
 रामकथा सुंदर करतारी ।
 संसय बिहग उडावनहारी ॥ ७३ ॥

जिन्ह कुत महा-मोह-मद-पाना ।
 तिन्ह कर कहाँ करिय नहिँ काना ॥ ७४ ॥
 सगुनहिँ अगुनहिँ नहिँ कछु भेदा ।
 गावहिँ सुनि पुरान बुध वेदा ॥
 अगुन अरूप अलख अज जोई ।
 भगत-प्रेम-बस सगुन सो होई ॥ ७४ ॥
 जो गुनरहित सगुन सोइ कैसे ।
 जलु हिम उपल विलग नहिँ जैसे ॥ ७४ ॥
 हरष विषाद ज्ञान अज्ञाना ।
 जीव धरम अहमिति अभिमाना ॥ ७४ ॥
 विषय करन सुर जीव समेता ।
 सकल एक तेँ एक सचेता ॥ ७५ ॥

चौ०-सब कर परम प्रकासक जोई ।
 राम अनादि अवधपति सोई ॥ ७५ ॥
 जगत प्रकास्य प्रकासक रामू ।
 मायाधीस ज्ञान-गुन-धामू ॥ ७५ ॥
 करहिँ अनीति जाइ नहिँ बरनी ।
 सीदहिँ विप्र धेनु सुर धरनी ॥
 तब तब प्रभु धरि विविध सरीरा ।
 हरहिँ कृपानिधि सज्जनपीरा ॥ ७७ ॥

दो०-असुर मारि थापहिँ सुरन्ह राखहिँ निज सुति सेतु ।
 जग बिस्तारहिँ बिषद जस रामजनम कर
 हेतु ॥ ७७ ॥
 शानी मूढ न कोइ ॥
 जेहि जस रघुपति करहिँ जब सो तस तेहि
 छन होइ ॥ ७९ ॥

चौ०-सीम कि चाँपि सकइ कोउ तासू ।
 बड रखवार रमापति जासू ॥ ८० ॥
 राम कीन्ह चाहहिँ सोइ होई ।
 करइ अन्यथा अस नहिँ कोई ॥ ८१ ॥
 अतिप्रचंड रघुपति कै माया ।
 जेहि न मोह अस को जग जाया ॥ ८१ ॥

दो०-तुलसी जसि भवितव्यता तैसी मिलइ सहाइ ।
 आपु न आवइ ताहिँ पहिँ ताहि तहाँ लेइ
 जाइ ॥ ९७ ॥

चौ०-राखइ गुरु जौ कोप बिधाता ।
 गुरुविरोध नहिँ कोउ जगत्राता ॥ १०० ॥
 बडे सनेह लघुन्ह पर करहीं ।
 गिरि निज सिरन्हि सदा तृन धरहीं ॥ १०१ ॥
 जोग जुगुति तप मंत्रप्रभाऊ ।
 फलइ तबहिँ जब करिय दुशरू ॥ १०१ ॥

दो०-रिपु तेजसी अकेल अपि लघु करि गनिय न ताहु ।
 अजहुँ देत दुख रविससिहि सिर अवसेषित
 राहु ॥ १०२ ॥
 भरद्वाज सुनु जाहि जब होइ विधाता बाम ।
 धूरि मेरुसम जनक जम ताहि व्यालसम दाम
 ॥ १०५ ॥

सो०-हिंसापर अति प्रीति तिन्ह के पापहि कवन मित्त
 ॥ १०९ ॥

चौ०-मानहिँ मातु पिता नहिँ देवा ।
 साधुन्ह सन करवावहिँ सेवा ॥
 जिन्ह के यह आचरन भवानी ।
 ते जानहु निसिचर सब प्राणी ॥ १०९ ॥
 हरि व्यापक सर्वत्र समाना ।
 प्रेम तेँ प्रगट होहिँ मै जाना ॥ ११० ॥
 रघुपतिविमुख जतन कर कोरी ।
 कवन सकइ भवबंधन छोरी ॥ १११ ॥
 जीव चराचर बस कै राखे ।
 सो माया प्रभु सो भय भाखे ॥ १११ ॥
 मन क्रम बचन छाडि चतुराई ।
 भजत कृपा करिहहिँ रघुराई ॥ १११ ॥
 मन क्रम बचन अगोचर जोई ।
 दशरथ अजिर बिचर प्रभु सोई ॥ १२० ॥
 निगम नेति सिव अंत न पावा ।
 ताहि धरइ जननी हाठि धावा ॥ १२० ॥
 रघुबंसिन्ह कर सहज सुभाऊ ।
 मनु कुंपथ पगु धरै न काऊ ॥ १३६ ॥

चौ०-जिन्ह कै लहहिँ न रिपुन पीठी ।
 नहिँ लावहिँ परतिय मन डीठी ॥
 मंगन लहहिँ न जिन्ह कै नाही ।
 ते नरवर थोरे जग माहीं ॥ १३६ ॥

दो०-मंत्र परमलघु जासु बस विधि हरि हर सुर सर्व
 महा-मत्त-गज-राज कहँ बस कर
 अंकुस खर्व ॥ १४९ ॥

चौ०-जेहि के जेहि पर सत्य सनेहू ।
 सो तेहि मिलइ न कछु संदेहू ॥ १५० ॥
 तृषित बारि बिनु जो तनु त्यागा ।
 मुये करइ का सुधातडागा ।
 का बरषा जब कृषी सुखाने ।
 समय चुके पुनि का पछिताने ॥ १५१ ॥

दो०-क्रोध पाप कर मूल ।

जेहि बस जन अनुचित करहिँ ।

चरहिँ बिस्व प्रतिकूल ॥ १६१

चौ०—मन मलीन तनु सुंदर कैसे ।

बिष-रस-भरा कनकघट जैसे ॥ १६१ ॥

टेढ जानि बंदइ सब काहू ।

बक्र चंद्रमहि प्रसइ न राहू ॥ १६३ ॥

क्षात्रियतनु धरि समर सकाना ।

कुलकलंक तेहि पावर जाना ॥ १६४ ॥

जिमि सरिता सागर महुँ जाहीँ ।

जद्यपि ताहि कामना नाहीँ ॥

तिमि सुख संपति बिनहिँ बोलाये ।

धरमसालि पहिँ जाहिँ सुभाये ॥ १६९ ॥

बधू लरिकिनि परघर आईँ ।

राखेहु नयन पलक की नाईँ ॥ २०५ ॥

जे गुरु चरन-रेनु सिर धरहीँ ।

ते जनु सकल विभव बस करहीँ ॥ २११ ॥

बवा सो लुनिय लहिय जो दीन्हा ॥ २१७ ॥

अरिबस दैव जियावत जाही ।

सरनु नीक तेहि जीव न चाही ॥ २२० ॥

को रघुवीरसरिस संसारा ।

सीलु सनेहु निबाहनिहारा ॥ २२२ ॥

को न कुसंगति पाइ नसाई ।

रहइ न नीचमते चतुराई ॥ २२२ ॥

सूल कुलिस असि अंगवनिहारे ।

ते रतिनाथ सुमनसर मारे ॥ २२३ ॥

नहिँ असत्यसम पातकपुंजा ॥ २२५ ॥

तनय मातु-पितु तोषनि-हारा ।

दुर्लभ जननि सकल संसारा ॥ २३२ ॥

धन्य जनम जगतीतल तामू ।

पितहि प्रमोदु चरित सुनि जामू ॥

चारि पदारथ करतल ता के ।

प्रिय पितुमातु प्रानसम जा के ॥ २३४ ॥

सत्य कहहिँ कवि नारिसुभाऊ ।

सबबिधि अगम अगाध दुराऊ ।

निजप्रतिबिंबु बरक गाहि जाई ।

जानि न जाइ नारिगति भाई ॥ २३५ ॥

दो०—काइ न पावक जारि सक का न समुद्र समाइ ।

का न करइ अबला प्रबल केहि जग काल
न खाइ ॥ २३५ ॥

चौ०—लिखत सुधाकर गा लिखि राहू ।

बिधिगति बाम सदा सब काहू ॥ २३९ ॥

पितु आयुसु सब धरम क टीका ॥ २४० ॥

एहि तेँ अधिक धरमु नहिँ दूजा ।

सादर सासु-ससुर पद-पूजा ॥ २४३ ॥

दो०—सहज सुहृद-गुरु-स्वामि-सिख जो न करइ
सिर मगनि ।

सो पछिताइ अघाइ उर अवासि होइ
हितहानि ॥ २४४ ॥

चौ०—जहँ लगि नाथ नेह अरु नाते ।

पिय बिनु तियाहि तरनिहुँ ते ताते ।

तन धन धाम धरनि पुरराजू ।

पतिबिहीन सब सोकसमाजू ।

भोग रोगसम भूषन भारू ।

जम-जातना सरिस संसारू ।

जिअ बिनु देह नदी बिनु बारी ।

तइसिअ नाथ पुरुष बिनु नारी ॥ २४५ ॥

जासु राज प्रियप्रजा दुखारी ।

सो नृपु अवसि नरक अधिकारी ॥ २४८ ॥

पुत्रवती जुवती जग सोई ।

रघुपति-भगत जासु सुतु होई ।

नतरु बाँझ भलि बादि बिआनी ।

रामबिमुख सुत तेँ हित हानी ॥ २५० ॥

सकल सुकृत कर बडफल एहू ।

राम-सीय-पद सहज सनेहू ॥ २५० ॥

राम-चरन पंकज प्रिय जिन्हहीँ ॥

विषयभोग बस करहिँ कि तिन्हहीँ ॥ २५५ ॥

काहु न कोउ सुख दुःख कर दाता ।

निजकृत करम भोग सब भ्राता ॥ २५९ ॥

दो०—सपने होइ भिखारि नृप रंक नाकपाति होइ ।

जागे लाभ न हानि कछु तिमि प्रपंच

जिय जोइ ॥ २६० ॥

चौ०—मोहनिसा सब सोवनिहारा ।

देखिय सपन अनेकप्रकारा ।

एहिजग जामिनि जागहिँ जोगी ।

परमार्थी प्रपंचबियोगी ॥ २६० ॥

जानिय तबहिँ जीव जग जागा ।

जब सब बिषय बिलास बिरागा ।

होइ बिबेक मोहभ्रम भागा ।

तब रघुनाथ-चरन अनुरागा ॥ २६० ॥

सखा समुझि अस परिहरि मोहू ।

सिय-रघुवीर-चरन रत होहू ॥ २६० ॥

धरम न दूसर सत्यसमाना ।
 आगम निगम पुरान बखाना ॥ २६१ ॥
 संभावित कहु अपजसलाहू ।
 मरन-कोटि-सम दारुन दाहू ॥ २६१ ॥
 भेटि जाइ नहिँ रामरजाई ।
 कठिन करमगति कलु न बसाई ॥ २६३ ॥
 मुनि तापस जिन्ह तेँ दुख लहहीँ ।
 ते नरेस बिनु पावक दहहीँ ॥
 मंगलमूल विप्रपरितोषू ।
 दहइ कोटि कुल भू-सुर-रोषू ॥ २७६ ॥
 रामहिँ केवल प्रेम पियारा ।
 जानि लेउ जो जाननिहारा ॥ २८२ ॥
 जनम मरन सब दुख सुख भोगा ।
 हानिलाभ प्रियामिलन बियोगा ॥
 काल करम बस होहिँ गोसाईँ ।
 बरबस राति दिवस की नाईँ ॥ २८९ ॥
 मुख हरषहिँ जड दुख बिलखाहीँ ।
 दोउ सम धीर धरहिँ मन माहीँ ॥ २८९ ॥
 विधिहु न नारि हृदयगति जानी ।
 सकल कपट अघ अवगुन खानी ॥ २९५ ॥

दो०-हानि लाभ जीवन मरन जस अपजस
 विधि हाथ ॥ ३०० ॥

चौ०-सोचिय विप्र जो वेदबिहीना ।
 ताजि निज धरम विषय लयलीना ॥

चौ०-सोचिय नृपति जो नीति न जाना ।
 जेहि न प्रजा प्रिय प्रानसमाना ॥
 सोचिय बयसु कृपिन धनवानू ।
 जो न अतिथि शिवभगति सुजानू ॥
 सोचिय सूद्र विप्र अपमानी ।
 सुखर मानप्रिय ज्ञानगुमानी ॥
 सोचिय पुनि पतिबंचक नारी ।
 कुटिल कलहप्रिय इच्छाचारी ।
 सोचिय बटु निजव्रत परिहरई ।
 जो नहिँ गुरु आयसु अनुसरई ॥ ३००-३०१ ॥

दो०-सोचिय गृही जो मोहबस करइ करमपथ त्याग ।
 सोचिय जती प्रपंचरत बिगत बिबेक बिराग
 ॥ ३०१ ॥

चौ०-वैषास सोइ सोचन जोगू ।
 तप विहाइ जेहि भावइ भोगू ॥

सोचिय पिसुन अकारनक्रोधी ।
 जननि-जनक-गुरु-बंधु बिरोधी ॥
 सब विधि सोचिय परअपकारी ।
 निज तनुपोषक निरदय भारी ॥
 सोचनीय सबही विधि सोई ।
 जो न छाडि छल हरिजन होई ॥ ३०१ ॥
 गुरु-पितु-मातु-स्वामि हित-बानी ।
 मुनि मन मुदित करिय भलि जानी ॥
 उचित कि अनुचित किये विचारू ।
 धरम जाइ सिर पातकभारू ॥ ३०३ ॥
 बादि बसन बिनु भूषन भारू ।
 बादि बिरति बिनु ब्रह्मविचारू ॥
 सरुज सरीर बादि बहु भोगा ।
 बिनु हरिभगति जाय जप जोगा ॥ ३०४ ॥

दो०-जरउ सो संपति सदनसुख सुहृद मातु पितु भाइ ॥
 सनमुख होत जो रामपद करइ न सहज
 सहाइ ॥ ३०८ ॥

चौ०-करइ स्वामिहित सेवक सोई ।
 दूषन कोटि देइ किन कोई ॥ ३०८ ॥
 साधु समाज न जा कर लेखा ।
 राम भगत महुँ जासु न रेखा ॥
 जाय जियत जग सो महिभारू ।
 जननी-जौवन बिटप कुठारू ॥ ३१० ॥
 राम राम कहि जे जमुहाहीँ ।
 तिन्हहिँ न पापपुंज समुहाहीँ ॥ ३१२ ॥

चौ०-उलटा नाम जपत जग जाना ।
 बालमीकि भये ब्रह्मसमाना ॥ ३१२ ॥

दो०-स्वपच सवर खस जनम जड पाँवर कोल किरात ॥
 राम कहत पावन परम होत भुवन विख्यात
 ॥ ३१३ ॥
 अरथ न धरम न काम रुचि गति न चहुँ
 निरवान ।
 जनम जनम रति रामपद यह बरदानु न
 आन ॥ ३१८ ॥

चौ०-जलद जनम भरि सुरति विसारउ ।
 जाचत जल पविपाहन डारउ ॥
 चातक रयनि घटे घटि जाई ।
 बढे प्रेम सब भाँति भलाई ।
 कनकहि बान चढइ जिमिदाहे ।
 तिमि प्रिय तम-पद नेम निबाहे ॥ ३१८ ॥

बारेक राम कहत जग जेऊ ।
होत तरन तारन नर तेऊ ॥ ३२५ ॥
सुनु सुरेस रघु-नाथ-सुभाऊ ।
निज अपराध रिसाहै न काऊ ।

चौ०-जो अपराध भगत कर करई ।
राम-रोष-पावक सो जरई ॥ ३२५ ॥
भरतसरिसको राम सनेही ।
जग जपु राम राम जपु जेही ॥ ३२६ ॥
सहसा करि पाछे पछिताहीँ ।
कहहिँ बेद बुध ते बुध नाहीँ ॥ ३३३ ॥
होत न भूतल भाउ भरत को ।
अचर सचर चर अचर करत को ॥ ३३७ ॥
सीता-पति-सेवक-सेवकाई ।
काम-धनु-सय-सरिस सुहाई ॥ ३५१ ॥
जो सेवक साहिवहिँ संकोची ।
निजहित चहइ तासु मति पोची ॥
सेवकहित साहिव सेवकाई ।
करइ सकल सुख लोभ बिहाई ॥ ३५३ ॥

चौ०-राम-सनेह-सरस मन जासू ।
साधुसभा बड आदर तासू ॥ ३५८ ॥
सोह न रामप्रेम बिनु शानू ।
करनधार बिनु जिमि जलजानू ॥ ३५८ ॥
ईस रजाइ सीस सबही के ।
उत्पति थिति लय विषहु अमी के ॥ ३६० ॥
कसे कनक मनि पारिखि पाये ।
पुरुष परिखियाहि समय सुभाये ॥ ३६१ ॥
प्रभु अपने नीचहु आदरहीँ ।
अगिनि धूम गिरि सिर तून धरहीँ ॥ ३६२ ॥
सो सुख धरम करम जरि जाऊ ।
जहँ न राम-पद-पंकज भाऊ ॥
जोग कुजोग ज्ञान अज्ञानू ।
जहँ नहिँ रामप्रेम परिधानू ॥ ३६५ ॥
आगम निगम प्रसिद्ध पुराना ।
सेवाधरम कठिन जग जाना ॥
स्वामि धरम स्वारथहिँ विरोधू ।
बैर अंध प्रेमहिँ न प्रबोधू ॥ ३६६ ॥
रामरजाइ मेट मन माहीँ ।
देखा सुना कतहुँ कोउ नाहीँ ॥ ३६९ ॥

दो०-सेवक कर पद नयन से मुख सो साहिव सोई ।
॥ ३७४ ॥

सुलभ सिद्धि सब प्राकृतहु राम कहत जमुहात
॥ ३७६ ॥

चौ०-गुरु-पितु-मातु-स्वामि-सिख पाले ।
चलेहु कुमग-पथ परहिँ न खाले ॥ ३७८ ॥
दो०-मुखिया मुख सो चाहिये खान पान कहँ एक ।
पालइ पोषइ सकल अंग तुलसीसीहत विवेक ।
चौ०-राज-धरम-सरबसु एतनोई ।
जिमि मन माँह मनोरथ गोई ॥ ३७८ ॥
रमाविलास रामअनुरागी ।
तजत बमन जिमि जन बडभागी ॥ ३८३ ॥
सो०-उमा रामगुन गूढ पंडित मुनि पावहिँ विरति ।
पावहिँ मोह बिमूढ जे हरिविमुख न धरमगति
॥ ३८५ ॥
चौ०-राखि को सकइ राम कर द्रोही ॥ ३८६ ॥
सब जग तेहि अनलहु तेँ ताता ।
जो रघुवीर विमुख सुनु भ्राता ॥ ३८६ ॥
अमितदानि भर्ता वैदेही ।
अधम सो नारि जो सेव न तेही ॥ ३८८ ॥
धीरजु धरम मित्र अरु नारी ।
आपदकाल परिखियाहि चारी ॥ ३८९ ॥
मैँ अरु मोर तोर तैँ माया ।
जेहि बस कीन्है जीवनिकाया ॥ ३९८ ॥
गो गोचर जहँ लागि मन जाई ।
सो सब माया जानेहु भाई ॥ ३९८ ॥
चौ०-कहिय तात सो परम विरागी ।
तूनसम सिद्धि तीनि गुन त्यागी ॥ ३९८ ॥
दो०-माया ईस न आपु कहँ जान कहिय सो जीव ।
बंध मोच्छप्रद सर्व पर माया प्रेरक सीव ३९८
चौ०-धर्म तेँ विरति जोग तेँ ज्ञाना ।
ज्ञान-मोच्छ-प्रद बेद बखाना ॥ ३९८ ॥
जा तेँ बेगि द्रवउँ मैँ भाई ।
सो मम भगति भगत सुख-दाई ॥
सो सुतत्र अवलंब न आना ।
तेहि आधीन ज्ञान बिज्ञाना ॥ ३९८ ॥
भगति तात अनुपम सुखमूला ।
मिलइ जो संत होहिँ अनुकूला ॥ ३९८ ॥
दो०-वचन करम मन मोरि गति भजन करहिँ
निःकाम ।
तिन्ह के हृदय कमल मँहँ करउँ सदा विलास
॥ ३९९ ॥

चौ०—भ्राता पिता पुत्र उरगारी ।

पुरुष मनोहर निरखत नारी ।

होइ विकल सक मनहि न रोकी ।

जिमि रविमनि द्रव रविहि बिलोकी ॥३९९॥

प्रभु समर्थ कोसल-पुर-राजा ।

जो कछु करहि उन्हहि सब छाजा ॥४००॥

सेवक सुख चह मान भिखारी ।

व्यसनी धन सुभगति बिभिचारी ।

लोभी जसु चह चार गुमानी ।

नभ दुहि दूध चहत ए प्राणी ॥४००॥

राजु नीति बिनु धन बिनु धर्मा ।

हरिहि समर्पे बिनु सतकर्मा ।

बिद्या बिनु बिबेक उपजये ।

सम फल पढे क्रिये अरु पाये ॥४०४॥

संग ते जती कुमंत्र ते राजा ।

मान ते ज्ञान पान ते लाजा ।

प्रीति प्रनय बिनु मद ते गुनी ।

नासहि बैगि नाति असि सुनी ॥४०४॥

सो०—रिपु रुज पावक पाप प्रभु अहि गानिय न छोट करि ॥४०४॥

चौ०—नवनि निच कै अति दुखदाई ।

जिमि अंकुस धनु उरग विलाई ॥४०६॥

भयदायक खल कै प्रिय बानी ।

जिमि अकाल के कुसुम भवानी ॥४०६॥

... .. नवहि विरोधे नहि कल्याना ।

सखी मर्मी प्रभु सठ धनी ।

वैद्य बांदि कवि भानसगुनी ॥४०८॥

इमि कुपंथ पग देत खगेसा ।

रह न तेज तन बुधि लवलेसा ॥४०९॥

परहित बस जिन्ह के मन माहीं ।

तिन्ह कहै जग दुर्लभ कछु नार्हा ॥४१२॥

दो०—मन क्रम बचन कपट ताजि जो कर भू-सुर-सेव ।

मोहि समेत विरंचि सिव बस ता के सब देव ॥४१४॥

चौ०—सापत ताडत परुष कहंता ।

बिप्रपूज्य अस गावहि संता ॥४१४॥

पूजिय बिप्र सील-गुन-हीना ।

सूद्र न गुन-गन-ज्ञान-प्रबोना ॥४१४॥

चौ०—कह रघुपति सुनु भामिनि बाता ।

मानउँ एक भगति कर नाता ॥४१५॥

भगतिहीन नर सोहइ कैसा ।

बिनु जल बारिद देखिय जैसा ॥४१५॥

सास सुचिंतित पुनि पुनि देखिय ।

भूप सुसेवित बस नहि लेखिय ।

राखिय नारि जदपि उर माहीं ।

जुवति सास नृपति बस नाहीं ॥४१६॥

दो०—तात तीनि अति प्रबल खल काम क्रोध अरु लोभ ।

मुनि विज्ञानधाम मन करहि निमिष महुं

छोभ ॥४१७॥

जथा धर्मसीलान्ह के दिन सुखसंजुत जाहिं

॥४१८॥

फल भर नम्र बिटप सब रहे भूमि नियराइ ।

परउपकारी पुरुष जिमि नवहि सुसंपति पाइ

॥४१९॥

काम-क्रोध-लोभादि-मद प्रबल मोह कै धारि ।

निन्ह महुं अतिदारुन दुखद मायारूपी नारि

॥४२०॥

अवगुनमूल सूलप्रद प्रमदा सब दुख खानि

॥४२१॥

दीप-सिखा-सम युवातिजन मन जानि होसि पतंग ।

भजाहिं राम ताजि काम मद करहि सदा सतसंग ॥४२२॥

चौ०—जे न मित्र दुख होहि दुखारी ।

तिन्हहि बिलोकत पातक भारी ॥४२७॥

निज-दुख गिरिसम रज करि जाना ।

मित्र क दुखरज मेरुसमाना ।

जिन्ह के असि मति सहज न आई ।

से सठ हाठि कत करत मितार्ह ॥४२७॥

कुपथ निवारि सुपंथ चलावा ।

गुन प्रगटइ अवगुनन्हि दुरावा ।

देत लेत मन संक्र न धरई ।

बल अनुमान सदा हित करई ।

बिपति काल कर सतगुन नेहा ।

सुति कह संत मित्र गुन एहा ॥४२७॥

आगे कह मृदुबचन बनाई ।

पाछे अनहित मन कुटिलाई ।

जा कर चित अहि-गति-सम भाई ।

अस कुमित्र परिहरोहि भलाई ॥४२७॥

सेवक सठ नृप कृपिन कुनारी ।
 कपटी मित्र सूलसम चारी ॥४२७॥
 अनुजबधू भगिनी सुतनारी ।
 सुनु सठ कन्या सम ए चारी ॥४२९॥
 उमा रामसम हित जग माहीं ।
 गुरु पितु मातु बंधु प्रभु नाहीं ।
 सुर नर मुनि सब कै यह रीती ।
 स्वारथ लागि करहिँ सब प्रीती ॥४३१॥
 नारि-नयन-सर जाहि न लागा ।
 घोर-क्रोध-तम निसि जो जागा ।
 लोभपास जेहि गर न बंधाया ।
 सो नर तुम्हसमान रघुराया ॥४३६॥
 देह धरे कर यह फल भाई ।
 भजिय राम सब काम बिहाई ॥४३८॥
 सोइ गुनज्ञ सोई बडभागी ।
 जो रघुवीर-चरन-अनुरागी ॥४३८॥

दो०-तात स्वर्ग-अपवर्ग-सुख धरिय तुला एक अंग ।
 तूल न ताहि सकल मिलि जो सुख लव
 सतसंग ॥ ४४६ ॥

चौ०-गरल सुधा रिपु करइ मिताई ।
 गोपद सिंधु अनल सितलाई ।
 गरुअ सुमेरु रेनुसम ताहीं ।
 राम कृपा करि चितवा जाही ॥ ४४६ ॥
 साधु ते होइ न कारजहानी ॥ ४४७ ॥
 बिनु हरिकृपा मिलहिँ नहिँ संता ॥ ४४७ ॥
 बसनहीन नहिँ सोह सुरारी ।
 सब-भूपन-भूषित बरनारी ॥ ४५६ ॥
 रामबिमुख संपति प्रभुताई ।
 जाइ रही पाई बिनु पाई ॥ ४५७ ॥
 कह हनुमंत विपति प्रभु सोई ।
 जब तब सुभिरन भजनु न होई ॥ ४६१ ॥
 उमा रामसुभाव जेहि जाना ।
 ताहि भजनु तजि भाव न आना ॥ ४६३ ॥

दो०-सचिव बैद गुरु तीनि जौँ प्रिय बोलहिँ
 भय आस । राज धर्म तन तीनि कर होइ
 बेगिही नास ॥ ४६५ ॥

चौ०-चौदह भुवन एक पाति होई ।
 भूतद्रोह तिष्ठइ नहिँ सोई ॥ ४६६ ॥
 गुनसागर नागर नर जोऊ ।
 अलपलोभ भल कहइ न कोऊ ॥ ४६६ ॥

दो०-कामक्रोध मद लोभ सब नाथ नरक के पंथ ॥
 सब परिहरि रघुवीरही भजहु भजहिँ
 जेहि संत ॥ ४६६ ॥

चौ०-सरन गये प्रभु ताहु न त्यागा ।
 बिस्व-द्रोह-कृत अघ जेहि लागा ॥ ४६६ ॥
 जहाँ सुमाति तहँ संपाति नाना ।
 जहाँ कुमाति तहँ बिपाति निदाना ॥ ४६७ ॥
 उमा संत कइ इहइ बडाई ।
 मंद करत जो करइ भलाई ॥ ४६७ ॥
 साधु अवज्ञा तुरत भवानी ।
 कर कल्याण आखिल कै हानी ॥ ४६७ ॥

दो०-सरनागत कहँ जे तजहिँ निज अनहित अनुमानि
 ते नर पाँवर पापमय तिन्हहिँ बिलोकत
 हानि ॥ ४६८ ॥

चौ०-कोटि बिप्रवध लागहि जाहू ।
 आये सरन तजँ नहिँ ताहू ॥
 सनमुख होइ जीव मोहि जबहीँ ।
 जनम कोटि अघ नासहिँ तबहीँ ॥ ४६८-६९ ॥
 निर्मल मन जन सो मोहि पावा ।
 मोहि कपट छल छिद्र न भावा ॥ ४६९ ॥
 बरु भल बास नरक कर ताता ।
 दुष्टसंग जनि देइ बिधाता ॥ ४७० ॥

दो०-तब लगि कुसल न जीव कहँ सपनेहुँ मन
 बिस्वाम ॥
 जब लगि भजत न राम कहँ सोकधाम
 ताजि काम ॥ ४७० ॥

चौ०-तब लगि हृदयवसत खल नाना ।
 लोभ मोह मत्सर मद माना ॥
 जब लगि उर न बसत रघुनाथा ।
 धरे चापसायक कटि भाथा ॥ ४७० ॥
 तुम्ह कृपाल जापर अनुकूला ।
 ताहि न व्याप त्रिविध भवशूला ॥ ४७० ॥
 जो नर होइ चराचर द्रोही ।
 आवइ सभय सरन तकि मोही ॥
 तजि मद मोह कपट छल नाना ।
 करउँ सद्य तेहि साधुसमाना ॥ ४७१ ॥

दो०-सगुन उपासक पर-हित-निरत निरत-नीति-
 दृढ-नेम ।
 ते नर प्रानसमान मम जिन्ह के द्विज-पद-
 प्रेम ॥ ४७१ ॥

चौ०—कादरमन कहूँ एक अधारा ।
 दैव दैव आलसी पुकारा ॥ ४७२ ॥
 सठ सन विनय कुटिल सन प्रीती ।
 सहज कृपिन सन सुंदर नीती ॥
 ममतारत सन ज्ञानकहानी ।
 अतिलोभो सन बिराति बखानी ॥
 क्रोधिहिँ सम कामिहिँ हरिकथा ।
 ऊसर बीज बये फल जथा ॥ ४७७ ॥

दो०—काटेहि पइ कदली फरइ कोटि जतन कोउ सीँच ॥
 विनय न मान खगेस सुनु डौंटेहि पै नव
 नीच ॥ ४७७ ॥

चौ०—गगन समीर अनल जल धरनी ।
 इन्ह कह नाथ सहज जड करनी ॥ ४७७ ॥
 ढोल गवाँर सूद्र पसु नारी ।
 सकल ताडना के अधिकारी ॥ ४७७ ॥
 सिवद्रोही मम भगत कहावा ।
 सो नर सपनेहु मोहि न पावा ॥ ४८० ॥
 संकराविमुख भगति चह मोरी ।
 सो नारकी भूढ मति थोरी ॥ ४८० ॥

दो०—संकरप्रिय मम द्रोही सिवद्रोही मम दास ॥
 ते नर करहिँ कलप भरि घोर नरक
 महुँ बास ॥ ४८१ ॥

चौ०—प्रियवानी जे सुनहिँ जे कहहीँ ।
 ऐसे नर निकाय जग अहहीँ ।
 वचन परमहित सुनत कठोरे ।
 सुनहिँ जे कहाँ ते नर प्रभु थोरे ॥ ४८४ ॥
 नारिसुभाउ सत्य कवि कहहीँ ।
 अवगुन आठ सदा उर रहहीँ ॥
 साहस अनृत चपलता माया ।
 भय अबिवेक असौच अदाया ॥ ४८८ ॥

सो०—फूलइ फरइ न बेत जदपि सुधा बरषहिँ जलद ।
 मूरखहृदय न चेत जौँ गुरु मिलहिँ
 विरंचिसिव ॥ ४८९ ॥

दो०—प्रीति विरोध समान सन करिय नीति
 आसि आहि ।
 जौँ मृगपाति बध मेडुकन्हि । भल कि कहइ
 कोउ ताहि ॥ ४९३ ॥

चौ०—कौल कामबस कृपिन बिमूढा ।
 अतिदरिद्र अजसी अतिबूढा ॥
 सदा रोगबस संततक्रोधा ।

विष्णुविमुख श्रुतिसंत विरोधी ।
 तनुपीपक निंदक अधखानी ।
 जीवत सबसम चौदह प्राणी ॥ ४९८ ॥
 कालु दंड गहि काहु न मारा ।
 हरइ धर्म बल बुद्धि विचारा ॥ ५०३ ॥
 उमा राम मृदुचित करुनाकर ।
 बैरभाव सुमिरत मोहि निसिचर ॥
 देहिँ परमगति सो जिय जानी ।
 अस कृपालु को कहहु भवानी ॥ ५०७ ॥
 चरित राम के सगुन भवानी ।
 तरकि न जाहिँ बुद्धि बल बानी ॥ ५२५ ॥
 पर उपदेश कुसल बहुतेरे ।
 जे आचरहिँ ते नर न घनेरे ॥ ५२८ ॥

दो०—ताहि कि संपाति सगुन सुभ सपनेहुँ मन विस्वाम ।
 भूत द्रोह रत मोह बस रामविमुख रत काम
 ॥ ५२९ ॥

सेवत विषय विवर्ध जिमि नित नित नूतन
 मार ॥ ५४० ॥

उमा जोग जप दान तप नाना व्रत मख नेमा
 राम कृपा नाहिँ करहिँ तासि जसि निस्केवल
 प्रेम ॥ ५६० ॥

छंद०—अतिदीन मलीन दुखी नितहाँ ।
 जिन्ह के पदपंकज प्रीति नहीं ॥ ५७६ ॥
 नहिँ राग न लोभ न मान मदा ।
 तिन्ह के सम वैभव बा विपदा ॥ ५७६ ॥

दो०—कुलिसहु चाहु कठोर अति कोमल कुसुमहु चाहि ।
 चित खगेस अस राम कर समुक्षि परइ कहु
 काहि ॥ ५८० ॥

चौ०—बडे भाग पाइय सतसंगा ।
 विनहिँ प्रयास होइ भवभंगा ॥ ५८७ ॥

दो०—संतसंग अपवर्ग कर कामी भव कर पंथ ।
 कहहिँ संत कवि कोविद सुति पुरान सदग्रंथ
 ॥ ५८७ ॥

चौ०—संत असंतन्ह के असि करनी ।
 जिमि कुठार चंदन आचरनी ।
 काटइ परसु मलय सुनु भाई ।
 निजगुन देइ सुगंध बसाई ॥ ५८९ ॥

दो०—ता तेँ सुरसीसहु चढत जगवल्लभ श्रीखंड ।
 अनल दाहि पीटत घनहिँ परसुबदन यह दंड
 ॥ ५८९ ॥

चौ०—परहित सरिस धर्म नहिँ भाई ।

परपीडा सम नहिँ अधमाई ॥ ५९१ ॥

दो०—सुनहु तात मायाकृत गुन अरु दोष अनेक ।

गुन यह उभय न देखियहिँ देखिय सो
अबिवेक ॥ ५९१ ॥

जीवन्मुक्त ब्रह्मपर चरित सुनहिँ तजि ध्यान ।
जे हरिकथा न करहिँ रति तिन्ह के हिय
पाषान ॥ ५९२ ॥

चौ०—नरतनु पाइ बिषय मन देहीँ ।

पलटि सुधा ते सठ विष लेहीँ ॥ ५९३ ॥

भगति सुतंत्र सकल-सुख-खानी ।

बिनु सतसंग न पावहिँ प्रानी ।

पुन्यपुंज बिनु मिलहिँ न संता ।

सतसंगति संसृति कर अंता ॥ ५९३ ॥

पुन्य एक जग महँ नहिँ दूजा ।

मन क्रम बचन विप्र-पद-पूजा ॥ ५९३ ॥

दो०—अउरउ एक गुपुत मत सबहिँ कहउँ कर
जोरि ।

संकरभजन बिना नर भगति न पावइ
मोरि ॥ ५९४ ॥

चौ०—छूटइ मल कि मलहि के धोये ।

घृत कि पाव कोउ बारि बिलोये ।

प्रेम भगति जल बिनु रघुआई ।

अभिअंतरमल कबहुँ न जाई ॥ ५९५ ॥

रामचरित जे सुनत अघाहीँ ।

रस बिसेष जाना तिन्ह नाहीँ ॥ ५९७ ॥

ते जड जीव निजात्मक-घाती ।

जिन्हहिँ न रघुपतिकथा सुहाती ॥ ५९७ ॥

दो०—बिनु सतसंग न हरिकथा तेहि बिनु मोह न भाग ।

मोह गये बिनु रामपद होइ न दृढ अनुराग
॥ ६०२ ॥

चौ०—मिलहिँ न रघुपति बिनु अनुराग ।

किये जोग जप ज्ञान विराग ॥ ६०२ ॥

दो०—स्रोता सुमाते सुसल सुचि कथा रसिक हरिदास ।

पाइ उमा अतिगोप्य अति सज्जन करहिँ
प्रकास ॥ ६०६ ॥

चौ०—मोह न अंध कीन्ह केहि केही ।

को जग काम नचाव न जेहीँ ।

तृष्णा केहिन कीन्ह बौरहा ।

केहि कर हृदय क्रोध नहिँ दहा ॥ ६०६ ॥

दो०—ज्ञानी तापस सूर कवि कोविद गुन आगार ।

केहि कै लोभ बिडंबन कीन्ह न एहि संसार
॥ ६०६ ॥

श्रीमद बक्र न कीन्ह केहि प्रभुता बाधिर न काहि ।

मृगलोचनि-लोचन-सर को अस लाग न जाहि
॥ ६०७ ॥

निर्गुनरूप सुलभ अति सगुन न जानहिँ कोइ ।

सुगम अगम नाना चरित सुनि सुनिमन भ्रम
होइ ॥ ६०८ ॥

चौ०—सुनहु रामकर सहज सुभाऊ ।

जन अभिमान न राखहिँ काऊ ।

संसृतिमूल सूलप्रद नाना ।

सकल-सोक-दायक अभिमाना ॥ ८७० ॥

ज्ञान अखंड एक सीतावर ।

मायावस्य जीव सचराचर ।

जौँ सब के रह ज्ञान एक रस ।

ईस्वर जीवहिँ भेद कहहु कस ॥ ६११ ॥

मायावस्य जीव अभिमानी ।

ईसवस्य माया गुनखानी ।

परवस जीव स्वदस भगवंता ।

जीव अनेक एक श्रीकंता ।

सुधा भेद जद्यपि कृत माया ।

बिनुहरि जाइ न कोटि उपाया ॥ ६११ ॥

दो०—रामचंद्र के भजन बिनु जो चह पद निर्बान ।

ज्ञानवंत अपि सो नर पसु बिनु पूछ बिखान
॥ ६११ ॥

चौ०—हरि सेवकहिँ न व्याप अविद्या ॥

प्रभुप्रेरित व्यापइ तेहि विद्या ।

ता तेँ नास न होइ दास कर ।

भेद भगति बाढइ बिहंगवर ॥ ६११ ॥

पुनि पुनि सत्य कहउँ तोहि पाहीँ ।

मोहि सेवकसम प्रिय कोउ नाहीँ ।

भगतिहीन बिरंचि किन होई ।

सब जीवहु सम प्रिय मोहि सोई ।

भगतिवंत अतिनीचउ प्रानी ।

मोहि प्रानप्रिय अस मम बानी ॥ ६१६ ॥

निज अनुभव अव कहउँ खगेसा ।

बिनु हरिभजन न जाहिँ कलेसा ।

रामकृपा बिनु सुनु खगराई ।

जानि न जाइ रामप्रभुताई ।

जाने बिनु न होइ परतीती ।

बिनु परतीति होइ नहिँ प्रीति ।
 प्रीति बिना नहिँ भगति दृढाई ।
 जिमि खगपति जल कै चिकनाई ॥ ६१७ ॥

सौ०—बिनु गुरु होइ कि ज्ञान ज्ञान कि होइ धिराग बिनु।
 गावाहिँ वेद पुरान सुख कि लहिँ हरिभगति
 बिनु ॥ ६१८ ॥

को बिस्वाम कि पाव तात सहज संतोष बिनु
 ॥ ६१८ ॥

चौ०—बिनु संतोष न काम नसाहीं।
 काम अछत सुख सपनेहु नाहीँ ।
 रामभजन बिनु मिटाहिँ कि कामा ।
 थल बिहीन तरु कबहुँ कि जामा ॥ ६१८ ॥
 बिनु बिज्ञान कि समता आवइ ।
 को अवकास कि नभ बिनु पावइ ।
 सद्धा बिना धरम नहिँ होई ।
 बिनु महि गंध कि पावइ कोई ।
 बिनु तप तेज कि कर बिस्तारा ।
 जल बिनु रस कि होइ संसारा ।
 सील कि मिल बिनु बुधसेवकाई ।
 जिमि बिनु तेज न रूप गुसाईँ ।
 निजसुख बिनु मन होइ कि थीरा ।
 परस कि होइ बिहीन समीरा ।
 कवनिउ सिद्धि कि बिनु बिस्वासा ।
 बिनु हरिभजन न भवभयनासा ॥ ६१८ ॥

दो०—बिनु बिस्वास भगति नहिँ तेहि बिनु द्रवहिँ
 न राम ।

रामकृपा बिनु सपनेहुँ जीव न लह बिस्वाम ६१८

सौ०—पन्नगारि असि नीति सुतिसंमत सज्जन कहहिँ ।
 आति नीचहु सन प्रीति करिय जानि निज
 परम हित ॥ ६२१ ॥

चौ०—स्वारथ साँच जीव कहुँ एहा ।
 मन—क्रम—बचन रामपद नेहा ।
 सोइ पावन सोइ सुभग सरीरा ।
 जो तनु पाइ भाजिय रघुबीरा ।
 रामबिमुख लहि बिधिसम देही ।
 कवि कीबिद न प्रसंसहिँ तेहि ॥ ६२१ ॥
 कवनेहु जनम अवध बस जाई ।
 रामपरायन सो पर होई ॥ ६२२ ॥

छंद०—कलिकाल बिहाल किये मनुजा ।
 नहिँ मानत कोउ अनुजा तनुजा ॥ ६२५ ॥

नहिँ तोष बिचार न सीतलता ।
 सब जाति कुजाति भये मँगता ॥ ६२६ ॥

दो०—कृतजुग त्रेता द्वापर पूजा मख अरु जोग ।
 जो गति होइ सो कलि हरि—नाम ते पावहिँ
 लोग ॥ ६२६ ॥

चौ०—कलिजुग जोग न जज्ञ न ज्ञाना ।
 एक अधार राम-गुन-गाना ॥ ६२६ ॥
 कालिकर एक पुनीत प्रतापा ।
 मानस पुन्य होइ नहिँ पापा ॥ ६२६ ॥

दो०—कालिजुगसम जुग आन नहिँ जो नर कर
 बिस्वास ।
 गाइ राम-गुन-गन विमल भव तर बिनहिँ
 प्रयास ॥ ६२६ ॥

चौ०—काल धर्म नहिँ व्यापहिँ तेही ।
 रघु-पति-चरन-प्रीति रति जेही ॥ ६२७ ॥
 कवि कीबिद गावहिँ असि नीति ।
 खल सन कलह न भल नहिँ प्रीती ।
 उदासीन नित रहिय गोसाईँ ।
 खल परिहरिय स्वान की नाईँ ॥ ६२९ ॥
 जे सठ गुरुसन इरषा करहीँ ।
 रौरव नरक कोटिजुग परहीँ ॥ ६२९ ॥

चौ०—इंद्रकुलिस मम सूल बिसाला ।
 कालदंड हरिचक्र कराला ।
 जो इन्ह कर मारा नहिँ मरई ।
 विप्र-द्रोह-पावक सो जरई ॥ ६३१ ॥

दो०—द्वैत बुद्धि बिनु क्रोध किमि द्वैत कि बिनु अज्ञान ।
 मायाबस परिलिन्न जड जीवकि ईससमान ६३४

चौ०—कबहुँ कि दुख सब कर हित ता के ।
 तेहि कि दरिद्र परसमनि जाके ।
 परद्रोही कि होइ निःसंका ।
 कामी पुनि कि रहहि अकलंका ।
 बंस कि रह द्विज अनहित कीन्है ।
 कर्म कि होहिँ स्वरूपहिँ चीन्है ।
 काहू सुमति कि खलसंगजामी ।
 सुभगति पाव कि पर-त्रिय-गामी ।
 भव कि परहिँ परमात्मविदक ।
 सुखी कि होहिँ कबहुँ परनिंदक ।
 राज कि रहइ नीति बिनु जाने ।
 अघ कि रहइ हरिचरित बखाने ।
 पावन जस कि पुन्य बिनु होई ।

बिनु अघ अजस कि पावइ कोई ।
 लाभ कि कछु हरिभगति समाना ।
 जेहि गावहि स्तुति संत पुराना ।
 हानि कि जग एहि सम कछु भाई ।
 भाजिय न रामहि नरतनु पाई ।
 अघ कि पिसुन तामस कछु आना ।
 धर्म कि दयासरिस हरिजाना ॥६३४॥

दो०—उमा जे राम-चरन-रत विगत-काम मद-क्रोध ।
 निज प्रभुमय देखहि जगत केहि सन करहि
 विरोध ॥६३५॥

चौ०—जे आसि भगति जानि परिहरही ।
 केवल ज्ञानहेतु सम करही ।
 ते जड कामधेनु गृह त्यागी ।
 खोजत आक फिरहि पय लागी ।
 सुनु खगेस हरिभगति बिहाई ।
 जे सुख चाहहि आन उपाई ।
 ते सठ महासिंधु बिनु तरनी ।
 पैरिपार चाहहि जडकरनी ॥६३७॥
 पुनि रघुबीरहि भगति पियारी ।
 माया खलु नर्त्तकी बिचारी ।
 भगतिहि सानुकूल रघुराया ।
 ता ते तेहि डरपाति अति माया ॥६३८॥

दो०—कहत कठिन समुझत कठिन साधन कठिन
 बिबेक ।
 होइ धुनाच्छर न्याय जौ पुनि प्रत्यूह अनेक
 ॥६४०॥

चौ०—ज्ञान पंथ कृपान कै धारा ।
 परत खगेस होइ नहि बारा ।
 जौ निरबिघन पंथ निरबहई ।
 सो कैवल्य परमपद लहई ॥६४१॥
 अति दुर्लभ कैवल्यपरमपद ।
 संत पुरान निगम आगम बद ।
 राम भजत सोह मुक्ति गोसाई ।
 अनइच्छित आवइ बरिआई ।
 जिमि थल बिनु जल रहि न सकाई ।
 कोटि भौति कोउ करउ उपाई ।
 तथा मोच्छसुख सुनु खगराई ।
 रहि न सकइ हरिभगति बिहाई ।
 अस बिचारि हरिभगत सयाने ।
 मुक्ति निरादर भगति लोभाने ॥६४१॥

दो०—सेवक सेव्य भाव बिनु भव न तरिय उरगारि ।
 भजहु राम--पद--पंकज अस सिद्धांत
 बिचारि ॥६४१॥

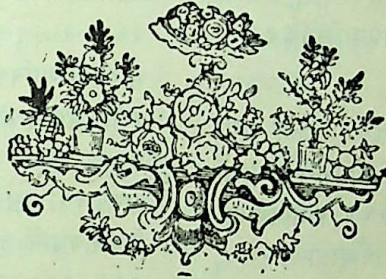
चौ०—मोरे मन प्रभु अस बिस्वासा ।
 राम ते अधिक राम कर दासा ॥६४२॥
 सब कर फल हरिभगति सुहाई ।
 सो बिनु संत न काहू पाई ।
 अस बिचारि जोइ कर सतसंगा ।
 राम भगति तेहि सुलभ विहंगा ॥६४२॥
 नरतनुसम नहि कवनिउ देही ।
 जीव चराचर जाचत जेही ।
 नरक-सर्ग--अपवर्ग--निसेनी ।
 ज्ञान--बिराग-भगति--सुख-देनी ॥६४३॥
 नहि दरिद्रसम दुख जग माही ।
 संत-मिलन-सम सुख कहू नाही ॥६४३॥
 पर उपकार बचन मन काया ।
 संत सहज सुभाव खगराया ।
 संत सहाहि दुख परहित लागी ॥
 परदुख हेतु असंत अभागी ॥६४३॥
 भूरज-तरु-सम-संत कृपाला ।
 परहित नित सह बिपाति बिसाला ।
 सन इव खल परबन्धन करई ।
 खाल कटाइ बिपाति सहि मरई ॥६४३॥
 खल बिनु स्वारथ पर अपकारी ।
 अहि मूषक इव सुनु उरगारी ।
 परसंपदा बिनासि नसाही ।
 जिमि सासि हाति हिम उपल बिलाही ॥६४३॥
 दुष्ट हृदय जग आरत हेतु ।
 जथा प्रसिद्ध अधम ग्रह केतु ।
 संत उदय संतत सुखकारी ।
 बिस्व सुखद जिमि इंदु तमारी ॥६४३॥
 परम धरम स्तुति बिदित अही सा ।
 पर निंदा सम अघ न गिरीसा ॥६४३॥
 मोह सकल व्याधिन कर मूला ।
 तेहि तैं पुनि उपजइ बहु सूला ॥६४४॥
 जानिय तब मन बिरुज गोसाई ।
 जब उर बल विराग अधिकाई ॥६४५॥
 स्तुति पुरान सब ग्रंथ कहाही ।
 रघु-पाति-भगति बिना सुख नाही ॥६४५॥

दो०—बारि मथे घृत होइ बरु सिकता तेँ बरु तेल ।
बिनु हरिभजन न भव तरहिँ यह सिद्धांत
अपेल ॥ ६४५ ॥

चौ०—जहँ लागि साधन बेद बखानी ।
सब कर फल हरिभगति भवानी ॥ ६४८ ॥
धन्य घरी सोइ जव सतसंगा ।
धन्य जनम द्विज भगति अभंगा ॥ ६४८ ॥

दो०—सो कुल धन्य उमा सुनु जगतपूज्य सुपुनीत ।
श्री—रघु—बीर—परायन जेहि नर उपज
विनीत ॥ ६४८ ॥
कामिही नारि पियारि जिमि लोभिहि प्रिय
जिमि दाम ।
तिमि रघुवंस निरंतर प्रिय लागहु मोहि
राम ॥ ६५० ॥

॥ श्रीसीतारामचंद्रार्पणमस्तु ॥

सूची

अगस्त्य

त्यांची आणि रामाची भेट ३९५-३९७.

अत्रि

त्यांच्या आश्रमास रामांचे गमन ३८७, त्यांचे रामाशी संभाषण ३९०.

अनसूया

तिचा स्त्रीधर्मविषयक बोध ३८८-३९०, पहा 'बोध'

अभिषेक

बिभीषणाला राज्याभिषेक ५५१, रामास यौवन-राज्याभिषेक, त्याची दशरथास कल्पना २१०-२११, त्यास वसिष्ठादिकांची संमति २११-२१२, त्याची सामग्री २१२-२१३, त्यासंबंधाने सर्वांचे उद्धार २१३, त्यासंबंधी राम आणि वसिष्ठ यांचा संवाद २१४, त्या संबंधी देवांचे कारस्थान २१५-२१६, मंथरेचे २१६-२२२, त्यासंबंधाने अयोध्येत उल्हास २२२, रामास पट्टाभिषेक ५७०-५७७, सुग्रीवास राज्याभिषेक ४३१.

अयोध्या

तिचे रामजन्माने स्थित्यंतर ११५-११६, तिला राम-विवाहवार्तने झालेला हर्ष १७०-१७१, तिचे रामाची वरात आली तेव्हाचे वर्णन १९९-२०२, रामविवाहानंतरचे ऐश्वर्य २१०, रामवनवासामुळे औदासीन्य २५५, रामवनवास संपताच सौंदर्य ५६५, माहात्म्य ५६७, तिला रामराज्याने आलेले ऐश्वर्य ५८०-५८५.

अवतार

त्यांची सामान्य कारणे ७७-७८, रामावताराची कारणे ७८-११२, (अ) जालंदरखी वृंदा हिचा शाप ७९, (आ) नारदशाप ८०-८६, (इ) स्वायं-भुव मनु आणि शतरूपा यांस वरदान ८७-९३, (ई) राजा प्रतापभानूस ब्रह्मशाप ९३-१०५, (उ) कश्यप आणि आदिति यांस वरदान ७८.

अहल्या

तिचा उद्धार १२५.

अंगद

शिष्टाई ४८९-४९९, त्याचे रामाशी भाषण ५०३-५०४, त्यास रामाकडून घरी जाण्याचा निरोप ५७८-५७९.

कबंध

त्याचा वध आणि त्यास रामाचा उपदेश ४१४.

कालि

त्याचे दोष ६२२-६२६, त्याचे गुण ६२६-६२७.

कवि

कवि (तुलसीदास) यांचे आत्मलघुत्ववर्णन ८-९, त्यांच्या कृतीच्या वाचनीयत्वाचे कारण ९-११, कविकृति वाचनीय कौणती ११-१२, कवीचे धाडस १२-१३.

कविकल्पनासौंदर्य

रामनामाक्षराविषयी १७-१८, रामनामाच्या सगुण-निर्गुण-रामाहून श्रेष्ठत्वाविषयी २०-२२, रामलालन, रामरूप, इ. विषयी ११८-११९, सीतेच्या रामपद-वंदनाविषयी १५४, रामाची प्रतिविंबे पाहून सीतेच्या प्रेमाविषयी १९१, रामसमागमाने वनस्थलीची धन्यता २६९-२७०, सीता, राम, व लक्ष्मण यांच्या वन-मार्गाक्रमणाविषयी २७४-२७५, त्यांची चित्रकूटावरील वागणूक २८३-२८५, दशरथाच्या मरणासंबंधाने २९२, भरत आणि गुह यांच्या भेटीसंबंधाने ३१३, भरताच्या मार्गचर्येसंबंधाने ३२४-३२५, भरताच्या प्रेमासंबंधाने ३२६, राम व भरत यांच्या भेटीसंबंधाने ३३८-३३९, वसिष्ठ व गुह यांच्या, भेटीसंबंधाने ३४०, वसिष्ठभाषणाने प्रकट झालेले भरतप्रेम व त्याचा वसिष्ठावर परिणाम ३४६-३४७, प्रजाजनांचे राम-राज्यविषयक उद्धार ३५५-३५६, जनकवसिष्ठादिकांचे रामाकडेस जाणे ३५७, जनकाचे रामसंबंधी प्रेम ३५७-३५८, भरत आणि जनक यांची प्रश्नोत्तरे ३६९, देवांच्या कपटासंबंधाने रामाची कल्पना ३७१, भरताचा भक्तिभावप्रभाव ३७२, भरताची राजव्यवस्था वगैरे ३८३-३८४, वालीनिधन ४३०, रामाचा सीतेस निरोप (मारुतिद्वारा) ४५१-४५२, सीतेचा रामास निरोप ४६१, रामसैन्याचे समुद्रतीरी प्रयाण ४६४, चंद्राच्या कलंकासंबंधाने ४८६, विजयरथ, ५३० सीतात्रिजटासंवाद ५४५-५४६, भक्तांच्या युक्त मत्वासंबंधाने ६१६-६३१.

काकभुशुंडि

त्याचे मोहासंबंधाने आत्मवृत्त ६०५-६०९, त्या

मीमांसातत्त्वे ६१७-६१८, त्याचें आत्मवृत्तकथन ६२१-६३७, त्याचीं गुरुप्रश्नावलीस उत्तरें ६४२-६४४, त्याचे मानसिक रोग घालविण्याचे उपाय ६४४-६४५

कालनेमि ५१३-५१५.

कुंभकर्ण

त्याची जन्मकथा, १०५-१०६, त्याचा रावणास उपदेश ५१८-५१९, पहा 'बोध', त्याचा विभीषणाशी ५१९-५२०, पहा 'संवाद', त्याचें युद्ध आणि प्राणोत्क्रमण ५१९-५२३.

कैकेयी

तिचा मंथरेकडून बुद्धिभेद २१६-२२१, रामाभिषेक-विघ्नाचा उपक्रम २२१-२२३, दशरथाशी कावा २२३-२२५, तिची दशरथाकडून मनधरणी २२५-२२८, सुमंतास आज्ञा २३१, तिचें रामाशी भाषण २३२-२३३, तिजवर लोकांच्या टीकांचा भडिमार २३५-२३६, तिला वृद्ध कुलस्त्रियांचा बोध २३६-२३७, तिची रामास मुनिवेषाची इशारत व वनगमनास आज्ञा २५३, भरताशी भेट आणि भाषणें २९४-२९५, तिचा पश्चात्ताप ३४४.

कौसल्या

तिची रामस्तुति ११४-११५ तिचें रामलालन ११८, तिला विश्वरूपदर्शन ११९-१२०, तिचे रामलक्ष्मण-विषयक प्रेमोद्गार २०६, तिची रामवनवासास संमति २३९-२४१, तिचें सीतेच्या वनगमनास आळा घालणें. २४२-२४३, तिचें सीतारामांस निरोप देणें २४६-२४८, तिची भरताशी भेट आणि भाषण २९६-२९८, तिची भरत निर्दोष असल्याची खात्री २९९, तिचा वसिष्ठाच्या (दंश्वारी) भाषणास दुजोरा ३०२, तिचें जनकमाहिर्षीस उद्देशून भरतासंबंधानें भाषण ३६०-३६३.

खरदूषण

त्यांची रामावर स्वारी ४००, त्यांचा रामास निरोप ४०१, त्यांस रामाचें उत्तर ४०२, त्यांचा रामाशी संग्राम आणि वध ४०२-४०३.

गुह

त्यास रामदर्शन आणि संभाषण २५७-२५८, २६३-२६५, त्यानें केलेलें आदरातिथ्य आणि सेवा २५८-२५९, त्याचे सीतारामासंबंधानें दुःखोद्गार आणि सांत्वन २५९-२६०, त्याचें भरत ससैन्य आलेला पाहून विचार ३०९-३१०, त्याची भरताशी विरोध

करण्याची तयारी ३१०-३११ त्याची भरताशी भेट ३१२-३१३, त्याची राममातादिकांशी भेट ३१३-३१४, त्यानें केलेलें भरताचें सांत्वन ३१६, रामाश्रमाचें वर्णन ३३६, त्याला वसिष्ठाचें भेटणें ३३९, त्यास रामाचें पुनर्दर्शन ५६३, त्यास रामाचा निरोप ५८०.

गंगा

तिला सीतेचा नवस २६५, तिचा सीतेस आशीर्वाद २६५, तिचा भरतानें केलेला स्तव ३१४.

चित्रकूट

तेथें रामाचें आगमन आणि निवास २८०-२८१, तेथें रामनिवासाचा प्रभाव २८१-२८३, त्याचें वर्णन आणि त्याचा माहिमा ३३५-३३६, पहा 'स्थल-वर्णन', तेथें जनकाचा पाहुणचार ३५८.

जटायु

त्याचें पूर्ववृत्त ४४०, 'पहा संपाती' त्याचें सीतेस आश्वासन आणि रावणाशी युद्ध ४०९-४१०, त्याचें रावणाशी संभाषण ४१२-४१३, पहा 'संवाद'. त्याचा रामस्तव ४१३, पहा 'रामस्तुति'. त्याचें और्ध्वदेहिक ४१३.

जनक

त्यांची विश्वामित्रांशी भाषणें १२८-१२९, त्यानें केलेली दशरथाच्या वरातीची व्यवस्था १७४-१७५, त्याचा चित्रकूटदर्शनानें प्रेमाविर्भाव ३५७, त्याचें रामाश्रमां आतिथ्य ३५९, त्याचे सीतेस पाहून प्रेमोद्गार ३६२-३६३, त्यांनीं वर्णिलेलें भरतमाहात्म्य ३६३-३६४, त्याची वसिष्ठप्रश्नानें झालेली विकलता ३६६, त्याचा भरतास किंकर्तव्यतेचा प्रश्न ३६६.

जनकपुरी

'पहा मिथिला'

जयंत

त्यानें केलेला रामाचा छळ ३८६-३८७.

जांबवंत

त्याचें वानरांशी स्वतःच्या बलाविषयी भाषण ४४२. त्याचा मारुतीशी संवाद ४४२.

तमसातीर

पहा 'स्थलवर्णन'

ताटका

वध १२४.

त्रिजटा

तिचा सीतेशी संवाद ४५०-५४४-५४६ पहा 'संवाद'

दरवार

भरताभिषेकाकरितां भरलेला दरवार ३००, लोकांची भरतराज्यारोहणसंमति ३०२-३०३, त्यांस भरताचें उत्तरादाखल भाषण ३०४-३०७, त्यांची भरतविचारास संमति आणि दरवार बरखास्त ३०७.

दशरथ

त्याचें जीवनवृत्त आणि स्वभाव ११२, त्याचा पुत्र-कामेष्टि यज्ञ ११३, त्याचें मखसंरक्षणार्थ विश्वामित्रा-बरोबर रामलक्ष्मणांस पाठावेणें १२३-१२४, त्याचें रामविवाहाची वरात घेऊन प्रयाण १७१-१७४, त्यांचा वधूवरांसह अयोध्याप्रवेश आणि दान, मान गौरव ११९-२०४, त्यांस रामाभिषेकाची कल्पना २०९-२१०, त्यांचा त्यासंबंधानें वसिष्ठाशीं विचार २११-२१२, त्यांच्याशीं कैकेयीचा कावा २२१-२२५, त्याचा आणि कैकेयीचा वाक्प्रपंच २२३-२२८, त्यांचें यासंबंधानें स्वगत २३०, २३३, २३४, त्यांचा रामास पश्चात्ताप आणि निरोध यांनीं युक्त असा प्रश्न २५१-२५३, त्यांचा सीतेस न जाण्याविषयीं आग्रह २५३, त्यांची सुमंतास आज्ञा आणि सीतारामांस निरोप २५४-२५५, त्यांचें सुमंताकडून रामादिकांचें वृत्तश्रवण आणि त्याचा परिणाम २८८-२९१, त्याचा राम-विरहविलाप २९१, त्याचें कौसल्येकडून सांत्वन २९१, त्याची श्रावण-शाप-स्मृति, विलाप, आणि त्याचा मृत्यु २९२, त्याचें प्रेत-रक्षण २९२, त्याची अन्त्यक्रिया २९९, त्यास रामाचें पुनर्दर्शन ५५६.

देव

त्यांचें वानर-देह-धारण ११२, त्यांचें रामाभिषेका-संबंधानें कृष्णकारस्थान २१५-२१६, त्यांचें भरताशीं कपट ३२४-३२६, त्यांचे भरताविषयीं उद्गार ३३३, त्यांचें बृहस्पतीकडून अभिनंदन ३५१-३५२ त्यांची, तारंबळ आणि सरस्वतीकडून त्यांची कानउघाडणी ३६६-३६७, त्यांचें भरतजनक-समाजावर मायावरण-कार्य ३६७, त्यांचा लोकोच्चाटन-प्रयोग ३७१-३७२.

देववाणी

शंकरासंबंधानें ४१, प्रतापभानूसंबंधानें १०३-१०४, रामावतारासंबंधानें १११-११२ लक्ष्मणाच्या वीर-श्रीसंबंधानें ३३२.

धनुर्भंग १४८-१५२.

पहा. 'सीता-स्वयंवर' त्याकरितां रामास विश्वामित्राची आज्ञा १४८, त्याकरितां रामाचें जाणें आणि

प्रेक्षकांवर परिणाम १४९-१५१, रामाचा धनुष्यावर दृष्टिक्षेप आणि तो देखावा १५१-१५२, धनुर्भंग व आनंदोत्सव १५२-१५३.

नाम-महिमा

रामनामाचें रहस्य आणि श्रेष्ठत्व १७-१९, नाम आणि रूप यांचा तुलना आणि नामाचें श्रेष्ठतरत्व १९-२०, नामाचें सामान्य महत्त्व २०-२१, विशेष महत्त्व (निर्गुणापेक्षां) २१-२२, (सगुणापेक्षां) २२ नाम-श्रेष्ठत्वाविषयीं प्रमाणें:-प्राचीन (शंकरादि) २२ अर्वाचीन (कवींचा स्वानुभव) २२, वेद-पुराण-संत-संमति २३.

नारद

त्याचें पार्वतीची हस्तरेषा पाहून वर्तविलेलें भविष्य (ध्वनित) ४५-४७, त्यांचा आणि हिमालयाचा संवाद ४७-४८, त्यांनीं केलेले सुनयनादिकांचें सांत्वन ६३-६४ त्यांचें गर्वहरण ८०-८७ त्यांची रामाशीं भेट ४२०-४२१, त्यांस रामाचें वरदान ४२१-४२२, त्यांचे रामास स्व विवाह-विरोध-विषयक प्रश्न ४२२, त्यांस रामाचीं उत्तरे ४२२.

परशुराम

त्यांचा स्वयंवर-मंडपांत प्रवेश १५५-१५६, त्यांची जनकास दर्पोक्ति आणि भीति १५६, त्यांची व राम-लक्ष्मणाची संभाषणें १५७-१६५, त्यांचें गर्वहरण १५७-१६५, त्यांची रामस्तुति १६५.

पार्वती

तिचें पूर्व-वृत्त ३६-४५ ' पहा सती ' तिचें जन्म ४५, तिच्या हस्त-रेषेवरून नारदाचें भविष्य ४६-४७, तिचा आणि मैनेचा संवाद ४९, ६३-६४, तिचें तप आणि सिद्धि ४९-५१, तिच्या प्रेमाची परीक्षा ५२-५४, तिचा सप्तर्षीशीं संवाद ५९, तिच्या विवाहाचा मुहूर्त-निश्चय ५९, विवाहाची तयारी ५९-६०, तिच्या विवाहाचा समारंभ ६४-६६, तिची बोळवण ६६, तिची शंकरास रामकथाख्यानाची विनंति ६९-७१, तिचे शंकरास प्रश्न ५९८.

पुष्पक.

रामाचें पुष्पकारोहण आणि मार्गक्रमण ५६१-५६२, त्यास कुबेराकडेस जाण्यास रामाज्ञा ५६८.

पंपासर

त्याचें वर्णन ४१८-४१९, ' पहा स्थलवर्णन. '

प्रजा (लोक.)

त्यांचा रामाभिषेकासंबंधानें आनंदोत्सव २२२-२२३, त्यांची कैकेयीवर टीका २३४-२३६, यांची रामवन-वासवार्ताश्रवणानें झालेली स्थिति २५१, त्यांचें रामा-मागें वनास जाणें २५५, त्यांचा राम-विरह विलाप २५५-२५६, पहा ' विलाप ' त्यांची भरतावरोवर रामदर्शनास जाण्याची लालसा ३०८, त्यांना राम-शय्या-दर्शन ३१६, त्यांचे चित्रकूट-प्रदेशांत विहार ३४३, त्यांस जनकाच्या येण्यानें आनंद ३५५-३५६, त्यांच्या रामसानिध्यानें झालेल्या मनोवृत्ति ३५९-३६०, त्यांचें अयोध्येस गमन ३८१-३८२, त्यांची रामराज्यांत स्थिति ५७८-५८१, त्यांचें शिक्षण (रामराज्यांत) ५८५-५८६.

प्रयाग. पहा [स्थलवर्णन]

त्यास भरताची प्रार्थना ३१८, त्याचें (त्रिवेणीचें) भरतास सांत्वन ३१८.

प्रहस्त

त्याचा रावणास सल्ला ४४९.

फलश्रुति

राम-चरित-मानसाची ६४७-६४९

विभीषण.

त्यास मारुतीदर्शन उभयतांचा संवाद ४४७-४४८, त्याचा रावणास उपदेश, त्याचा रावणाकडून अपमान व त्याचा लंकात्याग ४६६-४६८, त्याच्यासंबंधानें सुग्रीवाची शंका व रामाचें समाधान ४६८-४६९, त्यास रामदर्शन आणि अनुग्रह ४६९-४७२, त्याची रामास समुद्रास मार्ग-याचनेची सल्ला ४७२-४७३, त्यास रामाचा विजयस्थलदृष्टांतानें उपदेश ५३०-५३१, त्याचें रावणाशीं द्वंद्वयुद्ध ५४१, त्याचें रामास रावण-मृत्यु-निवेदन ५४८, त्यास लंका-राज्याभिषेक ५५०-५५१, त्याचें व रामाचें संभाषण (लंकाप्रवेशविषयक) आणि रामास सवव्राभरण-पुष्पकार्पण ५५८-५६०,

बोध

विषय-स्वधर्म आणि तदनुरूप, प्रासंगिक कर्तव्य (वक्ता भरत) ३०३-३०८, ,, भक्तमाहात्म्य (व. बृहस्पति) ३२४-३२६, सेवाधर्मरहस्य (व. भरत) ३६६-३६७, स्वार्थ, परमार्थ, आणि राजनीति (व. राम) ३७३-३७४, राजधर्म आणि पुरुषार्थ (व. राम) ३७७-३७९, स्त्रीधर्म (व. अन-

सूया) ३८८-३८९, आत्मानात्मविवेक (व. राम) ३९७-३९९, स्त्री, भक्ति आणि संत (व. राम) ४२०-४२१, सुमित्र आणि कुमित्र (व. राम) ४२७, शरणरक्षण (व. राम) ४६७-४६९, देवपौरुषवाद (व. राम) ५९२-५९४,

भक्ति

कर्मादिकांचें अधिष्ठान ३६५, नवविधा भक्ति ४१५, भक्तांविषयी देवांचें वात्सल्य ४२०-४२१, भक्तीचें श्रेष्ठतमत्व ६१५-६१६, ज्ञान आणि भक्ति यांची तुलना आणि भक्तीचें श्रेष्ठतरत्व ६३८-६४१, भक्तीचा साधनें ६३५.

भरत

त्याचा जन्म ११६, त्याचें नामकरण आणि रामावरील सहज प्रेम ११७-११८, त्याचा विवाह १८८, त्याचे-कडे दूतप्रेषण २९२, त्यास वाटेत दुःखिन्हें २९३, त्याचें अयोध्येस येणें २९३, त्याची कैकेयीशीं भेट, उभयतांचें भाषण २९४-२९५, त्याचें कौसल्येशीं भाषण २९८-२९९, त्याच्या अभिषेकासाठीं भरलेला दरवार ३००-३०७, पहा ' दरवार ' त्याची राज-व्यवस्था ३०८, त्याचें रामदर्शनार्थ वनास जाणें ३०९, त्याची गुहाशीं भेट ३१२-३१३, त्याचा गंगातटाकीं तळ ३१४-३१६, त्याचें प्रयागदर्शन ३१७-३१९, पहा ' प्रयाग ' त्यास भरद्वाजदर्शन आणि भरद्वाजा-श्रमीं वास ३१९-३२४, त्याची मार्गचर्या ३२४-३२५, त्यास चित्रकूटदर्शन ३२९-३३५, त्याची रामाशीं व सीतेशीं भेट ३३०-३३९, त्याचें रामास परतविण्या-संबंधानें विचार आणि यत्न ३४५-३४७, त्याची रामाशीं भाषणें ३४८-३५०, ३५१-३५४, ३६९-३७१, त्याचें वसिष्ठजनकांस उत्तर ३६६, त्याचा रामाज्ञेवरून वनसंचार ३७४-३७९, त्याचें रामाचा निरोप घेणें ३७९, त्यास रामाचा पाहुकाप्रसाद ३७९, त्याची राज्यव्यवस्था ३८२-३८३, त्याची नंदिग्रामी स्थिति ३८३-३८४, त्याचें श्रेष्ठत्व आणि माहात्म्य ३९९-३८४, ३६३-३६४, त्याचा मारुतीशीं प्रसंग ५१५-५१६, त्याची रामाच्या परतण्याविषयी निराशा आणि त्यामुळें उद्वेग ५६४-५६५, त्यास मारुतीची भेट आणि राम येण्याची बातमी ५६५-५६७, त्याचे रामाकडून लडिवाळ ५७२.

३७६.

भरतकूप**भरद्वाज—**

त्याचें याज्ञवल्क्याशीं भाषण ३४-३५, त्यास राम-

दर्शन २६७-२६८, त्यांनीं वर्णिलेलें भरताचें आतिथ्य ३२२-३२४.

भवानी—

तिचा सीतेनें केलेला त्याग १३८, तिचें सीतेस वरदान १३९.

मारीच—

त्याचा रावणाशीं संवाद ४०६-४०७, त्याचा रावण-रोषामुळें संकल्प ४०७, त्याचा रामबाणानें मृत्यु ४०८.

मारुती—

त्यास श्रीरामदर्शन, उभयतांची भेट आणि ओळख ४२४-४२५. त्यास सीताशुद्धीसाठीं रामाकडून मुद्रिका व निरोप मिळणे ४३८, त्याचें लंका-गमनासंबंधानें शौर्योद्धार ४४२, त्याचें लंकामार्ग-क्रमण ४४३-४४४, त्याच्या बुद्धिबलाची सुरसेकडून परीक्षा ४४४, त्याचा लंकाप्रवेश आणि लंकाराक्षसीशीं प्रसंग ४४५-४४६, त्याचा आणि विभीषणाचा प्रेमसंवाद ४४७, त्यास सीता-दर्शन ४४८, त्याचें सीतेशीं संभाषण, ४४९-४५४, त्याचें लंकादहन, ४५७-४५९, त्याचें सीतेचा निरोप आणि खून घेणें ४५९, त्याचा रामाशीं (सीताशुद्धीनंतरचा) संवाद ४६३, त्यानें कालनेमीस मारिलें ५१५, त्याची भरताशीं भेट व संभाषणें ५१५-५१६, ५६५-५६७, त्यानें लंकेंतून सुषेणास आणिलें ५१३, त्यानें द्रोणा-गिरी आणिला ५१७, त्याचें रावणाशीं द्वंद्वयुद्ध, ५४१-५४२ त्याचें रावणवधानंतर सीतेशीं भाषण ५५१-५५२.

माल्यवंत

त्याचा रावणास उपदेश ५०९

मिथिला (जनकपुरी)

तिचें वर्णन १२६-१२७, तेथें रामलक्ष्मणासह विश्वामित्रांचें जाणें १२७, तिचा सीता-राम-विवाह-समयीं शृंगार १६६-१६७, तेथें रामाची वरात येणें १७७-१७८, तिचे सीतेच्या बोलवणीच्या वेळीं दुःखोद्धार १९६-१९७.

मुद्रिका

मेघनाद

४५१

त्याचें ब्रह्मपाशानें मारुतीबंधन ४५५, त्याचा संग्राम आणि लक्ष्मणास शक्तिवेध ५१३, त्याचें रामलक्ष्मणांस नागपाशबंधन ५२४-५२५, त्याच्या यज्ञाचा विध्वंस ५२६-५२७, त्याचा लक्ष्मणाशीं संग्राम आणि मृत्यु ५२७-५२८

मंगलाचरण

१ लें काण्ड १-२, २ रें २०९, ३ रें ३८५, ४ थें ४२३, ५ वें ४४३, ६ वें ४७९, ७ वें ५६४.

मंथरा

तिनें कैकेयीचा बुद्धिभेद केला २१६-२२१, तिची शत्रुघ्नाकडून विटंबना २९५-२९६.

मंदोदरी

तिचा रावणास उपदेश ४६४-६५, ४८२-८३, ४८७-४८९, ५०१-५०३, तिची (विजयमखांत) विटंबना ५३४, तिचा विलाप ५४८-५५०.

यमुनातीर

तेथें रामलक्ष्मणांचें येणें २६८-२६९.

याज्ञवल्क्य

त्याचें भरद्वाजाशीं भाषण ३४-३६, त्यांनीं केलेली भरद्वाजांची प्रशंसा ६८, त्यांचा रामकथाप्रस्ताव ३५-६९.

युद्धप्रसंग

राम आणि खरदूषण ४०१-४०४, रावणजटायु ४०९-४१०, वालीसुग्रीव ४२८-४२९, मारुती-मेघनाद ४५५, लक्ष्मणमेघनाद ५१०-५१३, ५२४-५२६, राम-कुंभकर्ण ५१९-५२४, रावण-विभीषण ५४१, रावणराम ५३८-५४०, ५४५-५४९, रावण-मारुती ५४१.

राम

त्याचें जन्म आणि तन्निमित्त महोत्सव ११४-११६, त्याचें नामकरण ११७, त्याचें बंधुप्रेम ११७-११८, विराटरूप दाखविणें (कौसल्येस) ११९-१२०, चूडाकरण, बाललीला, विद्यार्जन. १२०-१२१, ताटका-मारण आणि धनुर्विद्याप्राप्ति १२३-१२४, विश्वामित्र-मखरक्षण १२४, तत्कृत अहिल्योद्धार १२५-१२६, त्याचें सीतास्वयंवराथ जनकपुरास जाणें १२८-१३३, त्यांची गुरुसेवा १३३-१३४, त्यास सीतेचें दर्शन १३४-१३८, त्यांचा स्वयंवर-मंडपांत प्रवेश आणि तेथील मनोहर प्रकार १४१-१४५, त्यांचा धनुर्भंग १४८-१५३, त्यास सीतेकडून मालार्पण १५३-१५४, त्याचें परशुराम-गर्वहरण १५७-१६५, त्यांचा विवाह-समारंभ १६७-१९३, त्यांचा विवाहसोहळा १९३-२०६, त्यांच्या यौवराज्याभिषेकाचा उपक्रम २१३-२१५, त्यांच्या वनवासाचें कारण आणि वनगमनाचा उपक्रम २१५-२५४, राम-लक्ष्मण-सीता यांचें

वनप्रयाण २५४, त्यांचें गंगादर्शन आणि गुहाशीं भेट २५६-२५८, त्यांचें जटाबंधन २६०, सुमंताशीं भाषण २६१-२६४, प्रयागगमन २६७, त्यांचा भरद्वाजाश्रमां निवास २६७-२६८, त्यांचें चित्रकूटावरील चरित्र २८१-२८४, त्यांची भरताशीं भेट ३३७-३३८, वसिष्ठादिकांशीं भेट ३३९-३४१, त्यांचा पितृ-निधन-विलाप ३४१-३४२, त्यांचा किर्तव्यतेचा निवाडा ३७३-३७४, त्यांचा भरतास राजधर्मोपदेश ३७७-३७८, भरतास पादुकाप्रसाद ३७९, त्यांचें अत्र्याश्रमास जाणें ३८७, त्यांचा अत्रिकृष्णांशीं संवाद ३९०, तत्कृत विराधवध ३९१, त्यांचें शरभंगास दर्शन ३९१, त्यांचें सुतीक्ष्णास दर्शन ३९२-३९५, अगस्तिमुनीस दर्शन ३९६-३९७, त्यांचा पंचवटी-निवास ३९७, त्यांचा लक्ष्मणास तत्त्वबोध ३९८-३९९, 'रामगीता'; त्यांचा शूर्पणखेशीं संवाद ३९९-४००, खरदूषणांशीं संप्राम ४०१-४०४, सीता-विरह-विलाप ४११-४१२, ४१६-४१८, त्यांची जटायूशीं भेट, भाषण आणि त्यांचें और्ध्वदेहिक ४१२-४१३, तत्कृत कबंध-वध ४१४, त्यांचें शबरीच्या आश्रमांत जाणें ४१४-४१६, नारदाशीं संभाषण ४१८-४२०, त्यांची मारुतीशीं भेट आणि ओळख ४२४-४२५, सुग्रीवाशीं भेट व मैत्री आणि संभाषण ४२५-४२७, त्यांच्या बलाची सुग्रीवाकडून शंका आणि परीक्षा ४२८, तत्कृत वाली-वध ४२९, वालीशीं संवाद ४२९-४३०, तारेस उपदेश आणि वर ४३१, त्यांचें किष्किंधेवरून समुद्र-तीरास येणें ४६३-४६४, त्यांचा विभीषणावर अनुग्रह ४६७-४७२, तत्कृत सागर-गर्व-हरण ४७७-४७८, सेतुबंधन आणि रामेश्वरस्थापन ४७९-४८२, त्यांचा सुवेल-पर्वतीं तळ आणि भाषणें ४८५-४८७, त्यांची सैन्य-रचना आणि युद्धोपक्रम ४८९, त्यांचा लक्ष्मण-मूच्छंमुल्लें विलाप ५१६-५१७, त्यांचा विभीषणास उपदेश ५३०-५३१, रावणाशीं संवाद आणि द्वंद्व-युद्ध ५३७-५४०, त्यांची दशरथाशीं भेट ५५६, त्यांचे भरताविषयीं उद्गार ५५९, त्यांचे पुष्पका-रोहण आणि मार्गक्रमण ५६०-५६२, त्यांचें अयोध्येस येणें आणि सर्वांशीं भेटी ५६७-५७१, त्यांचें राज्यारोहण ५७२-५७७, त्यांचें विभीषणादिकांस गौरविणें आणि निरोप देणें ५७७-५८०, त्यांची सनकादिकांशीं भेट ५८७-५८८.

रामकथा

तिची परंपरा २५, महती आणि प्रभाव २५-२७, ७३, तिचें वैचित्र्य आणि तिजविषयांच्या साशंक वृत्तीचें वैयर्थ्य २७.

रामगीता

३९८-३९९

रामचरितमानस, तुलसीदासकृत रामायणाचें नांव २८, त्याचा निर्माणकाल व स्थल-निर्देश २७-२९, त्याचा उद्देश आणि संभव २९-३१, त्यांतून निघालेली शरयु ३१-३४.

राममहिमा

राजा आणि स्वामी या नात्यानें २३-२४, रामविषयक शंकांचें समाधान ७३-७४, राम सगुण कां निर्गुण ? ७३-७४, रामाचें प्रभुत्व आणि विभुत्व ७४-७६, सेवक-वात्सल्य ३६७-३७१, अगाधत्व ६१८-६२०.

रामराज्य

त्यांतील प्रजेची नैतिक, सांपत्तिक आणि शारीरिक स्थिति. ५८०-५८२, गृहस्थिति ५८२-५८४, शहराची रचना ५८४-५८६, प्रजेचें शिक्षण ५८६-५८७, त्याचे वैरी ५८७.

रामस्तुति

ब्रह्मदेवकृत १११, ५५४-५५६, कौसल्याकृत ११४-११५, अहिल्याकृत १२५-१२६, परशुरामकृत १६४, अत्रिकृत ३८७-३८८, सुतीक्ष्णकृत ३९३-३९५, जटायुकृत ४१२-४१३, देवकृत, ५५४, इंद्रकृत ५५६-५५७, वेदकृत ५७४-५७५, शंकर-कृत ५७५-५७७, ५५८-५५९, नारद-कृत ५९६-५९७.

रावण

त्याची जन्मकथा १०५-१०६, त्याचें शौर्य आणि पराक्रम १०६-१०७, त्याची दुष्कर्म १०७-१०९, त्याचा मृत्यु-निश्चय १०९-११२, त्याची खरदूषण-वध-वार्ता ऐकून स्थिति आणि पुढील कार्यक्रम ४०५, त्याचा मारीचाशा संवाद ४०६-४०७, त्याचें सीता-हरण ४०९, जटायूशीं युद्ध ४१०, सीतेशीं भाषण ४४८-४४९, त्याचा आणि मारुतीचा संवाद ४५५-४५७, त्यास मंदोदरीचा उपदेश ४६४, ४८३-४८४, ४८७-४८८, त्याचा विभीषणाशीं अत्याचार ४६७, त्याचा हेरांशीं संवाद ४७४-४७६, त्याची लंका-शिखरावर मजलस आणि तेथें रामबाणाचा उत्पात ४८७, त्याचा अंगदाशीं संवाद ४९१-५०१, त्यास

दर्शन २६७-२६८, त्यांनीं वर्णिलेलें भरताचें आतिथ्य ३२२-३२४.

भवानी—

तिचा सीतेनें केलेला त्याग १३८, तिचें सीतेस वरदान १३९.

मारीच—

त्याचा रावणाशीं संवाद ४०६-४०७, त्याचा रावण-रोषामुळें संकल्प ४०७, त्याचा रामबाणानें मृत्यु ४०८.

मारुती—

त्यास श्रीरामदर्शन, उभयतांची भेट आणि ओळख ४२४-४२५. त्यास सीताशुद्धीसाठीं रामाकडून मुद्रिका व निरोप मिळणे ४३८, त्याचे लंका-गमनासंबंधानें शौर्योद्धार ४४२, त्याचें लंकामार्ग-क्रमण ४४३-४४४, त्याच्या बुद्धिबलाची सुरसेकडून परीक्षा ४४४, त्याचा लंकाप्रवेश आणि लंकाराक्षसीशीं प्रसंग ४४५-४४६, त्याचा आणि विभीषणाचा प्रेमसंवाद ४४७, त्यास सीता-दर्शन ४४८, त्याचें सीतेशीं संभाषण, ४४९-४५४, त्याचें लंकादहन, ४५७-४५९, त्याचें सीतेचा निरोप आणि खून घेणें ४५९, त्याचा रामाशीं (सीताशुद्धीनंतरचा) संवाद ४६३, त्यानें कालनेमीस मारिलें ५१५, त्याची भरताशीं भेट व संभाषणें ५१५-५१६, ५६५-५६७, त्यानें लंकेंतून सुषेणास आणिलें ५१३, त्यानें द्रोणा-गिरी आणिला ५१७, त्याचें रावणाशीं द्वंद्वयुद्ध, ५४१-५४२ त्याचें रावणवधानंतर सीतेशीं भाषण ५५१-५५२.

माल्यवंत

त्याचा रावणास उपदेश ५०९

मिथिला (जनकपुरी)

तिचें वर्णन १२६-१२७, तेथें रामलक्ष्मणासह विश्वामित्रांचें जाणें १२७, तिचा सीता-राम-विवाह-समयीं शृंगार १६६-१६७, तेथें रामाची वरात येणें १७७-१७८, तिचे सीतेच्या बोलवणीच्या वेळीं दुःखोद्धार १९६-१९७.

मुद्रिका

मेघनाद

४५१

त्याचें ब्रह्मपाशानें मारुतीबंधन ४५५, त्याचा संग्राम आणि लक्ष्मणास शक्तिवेध ५१३, त्याचें रामलक्ष्मणांस नागपाशबंधन ५२४-५२५, त्याच्या यज्ञाचा विध्वंस ५२६-५२७, त्याचा लक्ष्मणाशीं संग्राम आणि मृत्यु ५२७-५२८

मंगलाचरण

१ लें काण्ड १-२, २ रें २०९, ३ रें ३८५, ४ वें ४२३, ५ वें ४४३, ६ वें ४७९, ७ वें ५६४.

मंथरा

तिनें कैकेयीचा बुद्धिभेद केला २१६-२२१, तिची शत्रुघ्नाकडून विटंबना २९५-२९६.

मंदोदरी

तिचा रावणास उपदेश ४६४-६५, ४८२-८३, ४८७-४८९, ५०१-५०३, तिची (विजयमखांत) विटंबना ५३४, तिचा विलाप ५४८-५५०.

यमुनातीर

तेथें रामलक्ष्मणांचें येणें २६८-२६९.

याज्ञवल्क्य

त्याचें भरद्वाजाशीं भाषण ३४-३६, त्यांनीं केलेली भरद्वाजांची प्रशंसा ६८, त्यांचा रामकथाप्रस्ताव ३५-६९.

युद्धप्रसंग

राम आणि खरदूषण ४०१-४०४, रावणजटायु ४०९-४१०, वालीसुग्रीव ४२८-४२९, मारुती-मेघनाद ४५५, लक्ष्मणमेघनाद ५१०-५१३, ५२४-५२६, राम-कुंभकर्ण ५१९-५२४, रावण-विभीषण ५४१, रावणराम ५३८-५४०, ५४५-५४९, रावण-मारुती ५४१.

राम

त्याचें जन्म आणि तन्निमित्त महोत्सव ११४-११६, त्याचें नामकरण ११७, त्याचें बंधुप्रेम ११७-११८, विराटरूप दाखविणें (कौसल्येस) ११९-१२०, चूडाकरण, बाललीला, विद्यार्जन. १२०-१२१, ताटका-मारण आणि धनुर्विद्याप्राप्ति १२३-१२४, विश्वामित्र-मखरक्षण १२४, तत्कृत अहिल्योद्धार १२५-१२६, त्याचें सीतास्वयंवराथ जनकपुरास जाणें १२८-१३३, त्यांची गुरुसेवा १३३-१३४, त्यांस सीतेचें दर्शन १३४-१३८, त्यांचा स्वयंवर-मंडपांत प्रवेश आणि तेथील मनोहर प्रकार १४१-१४५, त्यांचा धनुर्भंग १४८-१५३, त्यांस सीतेकडून मालार्पण १५३-१५४, त्यांचें परशुराम-गर्वहरण १५७-१६५, त्यांचा विवाह-समारंभ १६७-१९३, त्यांचा विवाहसोहळा १९३-२०६, त्यांच्या यौवराज्याभिषेकाचा उपक्रम २१३-२१५, त्यांच्या वनवासाचें कारण आणि वनगमनाचा उपक्रम २१५-२५४, राम-लक्ष्मण-सीता यांचें

वनप्रयाण २५४, त्यांचें गंगादर्शन आणि गुहाशीं भेट २५६-२५८, त्यांचें जटाबंधन २६०, सुमंताशीं भाषण २६१-२६४, प्रयागगमन २६७, त्यांचा भरद्वाजाश्रमां निवास २६७-२६८, त्यांचें चित्रकूटावरील चरित्र २८१-२८४, त्यांची भरताशीं भेट ३३७-३३८, वसिष्ठादिकांशीं भेट ३३९-३४१, त्यांचा पितृ-निधन-विलाप ३४१-३४२, त्यांचा किर्तव्यतेचा निवाडा ३७३-३७४, त्यांचा भरतास राजधर्मोपदेश ३७७-३७८, भरतास पादुकाप्रसाद ३७९, त्यांचें अत्र्याश्रमास जाणें ३८७, त्यांचा अत्रिकृष्णाशीं संवाद ३९०, तत्कृत विराधवध ३९१, त्यांचें शरभंगास दर्शन ३९१, त्यांचें सुतीक्ष्णास दर्शन ३९२-३९५, अगस्तिमुनीस दर्शन ३९६-३९७, त्यांचा पंचवटी-निवास ३९७, त्यांचा लक्ष्मणास तत्त्वबोध ३९८-३९९, 'रामगीता'; त्यांचा शूर्पणखेशीं संवाद ३९९-४००, खरदूषणाशीं संप्राम ४०१-४०४, सीता-विरह-विलाप ४११-४१२, ४१६-४१८, त्यांची जटायूशीं भेट, भाषण आणि त्यांचें और्ध्वदेहिक ४१२-४१३, तत्कृत कबंध-वध ४१४, त्यांचें शबरीच्या आश्रमांत जाणें ४१४-४१६, नारदाशीं संभाषण ४१८-४२०, त्यांची मारुतीशीं भेट आणि ओळख ४२४-४२५, सुग्रीवाशीं भेट व मैत्री आणि संभाषण ४२५-४२७, त्यांच्या बलाची सुग्रीवाकडून शंका आणि परीक्षा ४२८, तत्कृत वाली-वध ४२९, वालीशीं संवाद ४२९-४३०, तारेस उपदेश आणि वर ४३१, त्यांचें किष्किंधेवरून समुद्र-तीरास येणें ४६३-४६४, त्यांचा विभीषणावर अनुग्रह ४६७-४७२, तत्कृत सागर-गर्व-हरण ४७७-४७८, सेतुबंधन आणि रामेश्वरस्थापन ४७९-४८२, त्यांचा सुवेल-पर्वतीं तळ आणि भाषणें ४८५-४८७, त्यांची सैन्य-रचना आणि युद्धोपक्रम ४८९, त्यांचा लक्ष्मण-मूच्छंमुल्लें विलाप ५१६-५१७, त्यांचा विभीषणास उपदेश ५३०-५३१, रावणाशीं संवाद आणि द्वंद्व-युद्ध ५३७-५४०, त्यांची दशरथाशीं भेट ५५६, त्यांचे भरताविषयीं उद्गार ५५९, त्यांचे पुष्पका-रोहण आणि मार्गक्रमण ५६०-५६२, त्यांचें अयोध्येस येणें आणि सर्वांशीं भेटी ५६७-५७१, त्यांचें राज्यारोहण ५७२-५७७, त्यांचें विभीषणादिकांस गौरविणें आणि निरोप देणें ५७७-५८०, त्यांची सनकादिकांशीं भेट ५८७-५८८.

रामकथा

तिची परंपरा २५, महती आणि प्रभाव २५-२७, ७३, तिचें वैचित्र्य आणि तिजविषयांच्या साशंक वृत्तीचें वैयर्थ्य २७.

रामगीता

३९८-३९९

रामचरितमानस, तुलसीदासकृत रामायणाचें नांव २८, त्याचा निर्माणकाल व स्थल-निर्देश २७-२९, त्याचा उद्देश आणि संभव २९-३१, त्यांतून निघालेली शरयु ३१-३४.

राममहिमा

राजा आणि स्वामी या नात्यानें २३-२४, रामविषयक शंकांचें समाधान ७३-७४, राम सगुण कां निर्गुण ? ७३-७४, रामाचें प्रभुत्व आणि विभुत्व ७४-७६, सेवक-वात्सल्य ३६७-३७१, अगाधत्व ६१८-६२०.

रामराज्य

त्यांतील प्रजेची नैतिक, सांपत्तिक आणि शारीरिक स्थिति. ५८०-५८२, गृहस्थिति ५८२-५८४, शहराची रचना ५८४-५८६, प्रजेचें शिक्षण ५८६-५८७, त्याचे वैरी ५८७.

रामस्तुति

ब्रह्मदेवकृत १११, ५५४-५५६, कौसल्याकृत ११४-११५, अहिल्याकृत १२५-१२६, परशुरामकृत १६४, अत्रिकृत ३८७-३८८, सुतीक्ष्णकृत ३९३-३९५, जटायुकृत ४१२-४१३, देवकृत, ५५४, इंद्रकृत ५५६-५५७, वेदकृत ५७४-५७५, शंकर-कृत ५७५-५७७, ५५८-५५९, नारद-कृत ५९६-५९७.

रावण

त्याची जन्मकथा १०५-१०६, त्याचें शौर्य आणि पराक्रम १०६-१०७, त्याची दुष्कर्म १०७-१०९, त्याचा मृत्यु-निश्चय १०९-११२, त्याची खरदूषण-वध-वार्ता ऐकून स्थिति आणि पुढील कार्यक्रम ४०५, त्याचा मारीचाशा संवाद ४०६-४०७, त्याचें सीता-हरण ४०९, जटायूशीं युद्ध ४१०, सीतेशीं भाषण ४४८-४४९, त्याचा आणि मारुतीचा संवाद ४५५-४५७, त्यास मंदोदरीचा उपदेश ४६४, ४८३-४८४, ४८७-४८८, त्याचा विभीषणाशीं अत्याचार ४६७, त्याचा हेरांशीं संवाद ४७४-४७६, त्याची लंका-शिखरावर मजलस आणि तेथें रामबाणाचा उत्पात ४८७, त्याचा अंगदाशीं संवाद ४९१-५०१, त्यास

मात्यवंताचा उपदेश ५०९, कालनेमीचा उपदेश ५१४, कुंभकर्णाचा उपदेश ५१८-५१९, त्याचा लक्ष्मणाशी संग्राम ५३२-३३, त्याचें रामाशीं द्वंद्वयुद्ध ५३८-५४०, बिभीषणाशीं युद्ध ५४१, मारुतीशीं युद्ध ५४१, शेवटचें युद्ध ५४६-४८, प्राणोत्क्रमण ५४९.

रुद्राष्टक

६३०.

लग्नपत्रिका

तिचें जनकाकडून प्रेषण १६७, दशरथाचें सभेंत वाचन १६७, वसिष्ठासमोर १६९, अंतःपुरांत १७०.

लग्नमंडपरचनावर्णन १६६-१६७.

त्यांत रामचंद्राचा प्रवेश १८२-१८४, सीतेचा प्रवेश १८४, सीतारामाचें परस्परावलोकन १८५-१८६.

लक्ष्मण

त्याचा जन्म ११६, त्याचें नामकरण आणि बंधुप्रेम ११७, त्याची रामसेवा १३३-१३४, त्याची राम-प्रशंसा १४०, त्याचा परशुरामाशीं संवाद १५७-१५९, त्याची रामाशीं वन-साहचर्याविषयीं प्रश्नोत्तरें २४८-२५०, त्यास सुमित्रेची संमति २५०-२५१, त्याज-कडून गुहाचें सांत्वन २५९-२६०, त्यास भरतागमन वातेंनें चढलेलें वीरश्रीस्फुरण ३३१-३३२, त्याची भरतास पाहून मनोवृत्ति ३३८, त्यास रामानें केलेला आत्मानात्मबोध ३९७-३९९, त्याचा शर्षणखेशीं प्रसंग ३९९-४००, त्याचा सीतेशीं संवाद ४०८-४०९, त्यास मेघनादाच्या शक्तीनें मूर्च्छा ५१३, त्याची मेघनादवधाची प्रतिज्ञापूति ५२७-५२८, त्याचें रावणाशीं युद्ध ५३२-५३३, त्याची कैकेयीशीं भेट (वनवासानंतर) ५७०.

लंका-पुरी-वर्णन ४४५.

वनवासी जन

त्यांस रामादिकांचें दर्शन २५८, त्यांच्याविषयीं त्यांचे उद्गार २६९, २७०-२७१, त्यांचें सीतेशीं संभाषण २७१-२७२, त्यांचे रामविरहोद्गार २७२-२७४. त्यांचें चित्रकूटस्थ रामास आळविणें २८१-२८२, त्यांचे भरतभक्ति पाहून उद्गार ३२८, त्यांचा रामप्रजेस आतिथ्यग्रहणाबद्दल आप्रह ३४३-३४४.

वर्णन

(स्थलवर्णन)

अयोध्या-वर्णन ५६७, ५८३-५८५, चित्रकूट ३३५-३३६, पंचवटी ३९७, पंपासर ४१८-४१९,

प्रयाग २६६, भरतकूप ३७६, मिथिला १२६-१२७, लंका ४४५-४४६, शृंगवेरपुर २५७-२६०. (कालवर्णन.)

वर्षा आणि शरद ४३२-४३५.

वसिष्ठ

त्यानीं केलेलें रामलक्ष्मणादिकांचें भाकीत आणि नामकरण ११७, त्यानीं सांगितलेली अभिषेकसामुग्री २१२, -२१३, त्यांची रामाशीं भेट आणि भाषण २१४-५३, त्यानीं भरविलेला दरवार २९९, त्यांचें दरवारी भाषण २९९-३००, त्यांचा चित्रकूटावरील भाषण ३४५-३४७, त्यांचा रामास किंकर्तव्यतेसंबंधानें प्रश्न ३४८, त्यांचा रामाच्या भाषणानें प्रेमाविर्भाव ३६५, त्यांचा जनकास प्रश्न ३६५, त्यांचा रामास पुढील कर्तव्यासंबंधानें प्रश्न ३६८, त्यांचा रामाशीं एकान्त आणि त्यांची प्रभुपदयाचना ५९५-५९६.

वानरवीर

त्यांचें सीताशुद्धयर्थ प्रस्थान आणि समुद्रतीरीं येणें ४३८-४३९, त्यांचा आणि संपातीचा प्रसंग ४४०-४४१, त्यांची समुद्रतीरीं सल्ला ४३९-४४२, त्यांचा रामाकडून प्रेमगौरव ५७७, ५८०,

वाली

त्याचा आणि तारेचा संवाद ४२८, त्याचें सुग्रीवाशीं युद्ध व त्याचा रामबाणानें वेध ४२९, त्याचा रामाशीं संवाद ४२९-४३०, त्यांचें प्राणोत्क्रमण ४३०.

वाल्मीकि.

त्यांच्या आश्रमाचें वर्णन २७५, त्यांचें रामदर्शन आणि संवाद २७६-२८०.

विधि आणि सोहळा.

गौरीहरपूजन १९०, चूडाकरण १२०-१२१, अंत्य-क्रिया २९९, देवतावाहन १८६, नामकरण ११७, पाणि-ग्रहण १८५-८६, पुण्याहवाचन १८६, मधुपर्क २०२, विवाह (सीता-रामाचा) १६७-१९३, (शिव-पार्वतीचा) ५९-६७, दक्षिणा-दान १९२, सप्तपदी १८७, स्वयंवर (सीता) १४१-१५५, (सोहळे) आनंद आणि गौरव १८८-१८९, एकासन (सीता-रामाचें) १८८, अन्तःपुरप्रवेश २०४-२०५, जानवसा १७५, जेवणावळीचा थाट १९१-१९२, दानें १९२-१९३, वरधावा आणि मिरवणूक १७९-१८०, वरातीचा थाट अयोध्येहून मिथिलेस १७१-१९३, मिथिलेहून अयोध्येस १९३-१९९.

विनोद
गुहाचा आणि रामाचा संवाद २६३-२६४, चंद्रा-
वरील डागासंबंधानें वानरांच्या विनोदी कल्पना
४८६, शंकराच्या वरातीसंबंधानें विष्णूचा विनोद
५९-६०.

विराध
त्याचा वध आणि उद्धार ३९१.

विलाप
अयोध्येतील प्रजेचा रामविरह-विलाप २५६-२५७,
दशरथविलाप २८८-२८९, भरतविलाप २९४-
२९५, मंदोदरीविलाप ५४९-५५१, रामविलाप सीते-
विषयी ४११-४१२, ४१६-४१८, लक्ष्मणाविषयी
५१७, पितृनिधनाविषयी, ३४१, सीताविलाप
४०९-४१०.

विवाह.
पहा 'विधि आणि सोहळा' शिव-पार्वती-विवाह
५९-६७, सीताराम-विवाह १६७-१९३, लक्ष्मण,
भरत व शत्रुघ्न यांचे विवाह १८८.

विश्वामित्र.
त्यांचें अयोध्येस जाणें आणि रामदर्शन १२२, त्यांची
मखसंरक्षणार्थ रामलक्ष्मणप्राप्ति १२३-१२४, त्यांचें
रामास धनुर्विद्यादान १२४-१२५, त्यांचें स्वयंवर-
प्रसंगी मिथिलेस जाणें १२६, त्यांचा जनकाशी संवाद
१२७-१२९.

वंदन (कविकृत)
गुरुचरणवंदन २-३, द्विजचरण ३, सत्समाजास
३-५, खलवंदन ५-६ जीवसंष्टीस ८, कविकुलास
१३-१४, शिवपार्वतीस १४-१५, राम आणि त्याच्या
प्रियस्वजनांस वंदन १५-१६, रामभक्तांस वंदन १६,
रामनामवंदन १६-१८.

शकुन
शकुन आणि त्यावरून विचार ३२९.

शबरी
तिने केलेला रामाचा आदर आणि स्तव ४१४, तिला
रामानें केलेला बोध ४१५, तिचा रामाशी संवाद
आणि उद्धार ४१६.

शरभंग
त्यांची कथा ३९१.

शूर्पणखा
तिचा रामलक्ष्मणाशी संवाद ३९९-४००, तिचें
विरूपकरण ४००, तिचें खर-दूषणांस उत्तेजन ४००,
तिचें रावणास प्रोत्साहन ४०४-४०६.

**शृंगवेरपुर
शंकर**

२५७-२६०.

त्यास वनवासो रामाचें दर्शन ३५-३६, त्याचा सतीस
बोध ३७-३८, तत्कृत सतीत्याग ४१-४२, त्यांची
सतीमरणानंतरची दिनचर्या ५०, त्यांचा रामाशी
संवाद ५१, त्यांचें मदन-दहन ५४-५८, त्यांचा
विवाह-समारंभ ६४-६७, त्यांचें ध्यान आणि स्तवन
७२, त्यांचें रामकथामहत्त्वकथन ७२, त्यांची राम-
विरहालापावर टीका ४१७-४१८.

सती

तिची रामासंबंधानें शंका ३७-३८, रामपरीक्षा ३८-
३९. तिचें शंकराशी कपट ४०-४१, तिला शंकर-
त्यागामुळें दुःख ४१-४३, तिचें दक्षयज्ञास जाणें
आणि तिचा देहत्याग ४३-४५, तिचें पार्वतीरूपानें
पुनर्जनन ४५.

सरस्वती

तिचें देवकारस्थानास साहाय्य २१५, तिचें भरता-
संबंधानें मत आणि तिने केलेली देवांची कानउघा-
डणी ३६७.

सीता

तिची रामावर आसक्ति आणि तिला रामाचें प्रथम
दर्शन १३३-१३८, तिचा भवानीस्तव आणि तिला
मिळालेलें वरदान १३८-१३९, तिचें स्वयंवर १४१-
१५४, तिचा विवाहमहोत्सव १६६-१९३, तिची
बोळवण १९३-१९४, तिची वनगमनासंबंधानें राम
आणि कौसल्या यांच्याशी भाषणें २४१-२४७, तिचें
कौसल्येस आज्ञा मागणें २४७, तिचें सुमंतास उत्तर
२६२-२६३, तिचा गंगेस नवस २६५, तिला स्वप्न
३३०, तिची भरताशी भेट ३३९, सास्वांची सेवा
३४४, तिचें रामास मारीचमृगचर्म मागणें ४०८,
तिचा रामाज्ञेनें अभि-निवेश ४०६, तिची लक्ष्मणास
कट्टाक्ति ४०८-४०९, तिचा रावणाशी संवाद ४०९,
तिचें हरण ४०९, तिचें ऋष्यमूक पर्वतावर पटप्रक्षेपण
४११, तिचा अशोकवनवास ४११, तिचा रावणाशी
अशोक-वाटिकेत संवाद ४४९, तिचा त्रिजटेशी संवाद
४५०, ५४४-५४५, तिची मारुतीशी भेट आणि
संवाद ४५१-४५४, तिचें रावण-वधानंतरचें मारु-
तीशी भाषण ५५२, तिला रामदर्शन; अभिशुद्धि
आणि रामसन्निध्य ५५३-५५४.

सुग्रीव

त्याचें रामाकडे हनुमंतास पाठविणें ४२४, त्याची
आणि रामाची भेट आणि मैत्री ४२५-४२६, त्याचें
रामास सीताशुद्धिकथन आणि पट-दर्शन ४२६,
त्याचें रामास आत्म-वृत्तकथन ४२६-४२७ त्याची

रामबलाविषयी शंका आणि परीक्षा ४२७-४२८, त्यास रामभक्तिप्रादुर्भाव ४२८ त्याचें वाल्मीकी युद्ध ४२९-४३०, त्याचें सीताशुद्धयर्थ वानरप्रेषण ४३५-४३९.

सुतीक्ष्ण

त्याचा वृत्तांत ३९२-३९५.

सुनयना (जनकमहिषी)

तिचें रामास ओवाळणें १८१-१८२ तिची सीतेची बोळवण १९५-१९७, तिचें कौसल्येशीं भाषण ३६०-३६२.

सुमंत

त्याचा कैकेयीच्या महालांत प्रवेश २३०, त्याचें रामास आणणें २३१, सीतारामलक्ष्मणास रथांतून नेणें २५५ त्याचें राजाज्ञा-निवेदन २६०-२६२, त्याची विपन्नता आणि परत येणें २६२-२६३, २८६-२८९, त्याचें आणि दशरथाचें संभाषण २९०-२९२.

सेतुबंधन आणि रामेश्वरस्थापना

४७९-४८१.

संत आणि असंत

गुण-दोष ६-७, ५८९-५९२ संत-गुण ४२१-४२२.

संपाती

त्याचें वानरांशीं संभाषण ४४०-४४१, त्याचें आत्म-वृत्त-कथन ४४१-४४२.

संवाद

कैकेयी आणि दशरथ २२२-२३०, कैकेयी-भरत २९४-२९५, कैकेयी-मंथरा २१६-२२२, कैकेयी-राम २३१-२३४, जनक आणि भरत ३६५-३६६, जनक-वासिष्ठ ३६५, जनक-विश्वामित्र १२७-१२९, जनक-सुनयना ३६३-३६४, दशरथ-कौसल्या २९१-२९२, दशरथ-राम २३४-२३५, दशरथ-वासिष्ठ २११-२१२-१६९, दशरथ-सुमंत २८८-२८९, देव आणि सरस्वती २१५, देव-बृहस्पति ३२५-३२६, ३५१-३५२, नारद आणि राम ४१९-४२२, नारद-सुनयना ६४, नारद-हिमालय ४६-४७, पार्वती आणि सप्तर्षि ५२-५४-५९, पार्वती-मैत्रा ४९, ६२-६३, भरत आणि कैकेयी २९४-२९५, भरत-कौसल्या २९६-२९९, भरत-भरद्वाज ३१९-३२३, भरत-राम ३४८-३५१, ३६८-३७१, ३७३-७४, ३७४-७५, भरत-वासिष्ठ ३४५-४७, मारुति आणि विभीषण ५८८-८९. मारुति-भरत ५१५-५१६, ५६५-५६७, मारुति-राम ४६२-४६३, मारुती-रावण ४५५-४५७, मारुति-सीता ४५१-४५३-४५९, ५५१-५५२, याज्ञवल्क्य आणि भरद्वाज ३३-३६, राम

आणि अत्रि ३९०-३९८, राम-कैकेयी २३१-२३३, राम-कौसल्या २३८, २४०, २४७, राम-गुह २६३-२६६, राम-जटायु ४१२-४१३, राम-दशरथ २३४-२३५, राम-नारद ४१९-४२२, राम आणि परशुराम १५७-१५८, राम-भरत ३४८-३५२, ३६८-३७१, ३७३-३७४, ३७४-३७५, राम-भरद्वाज २६७-२६८, राम-मारुति ४६१-४६२, राम-रावण ५३७-५३८, राम-लक्ष्मण २४८-२४९, ३३१-३३३, राम व वन-वासी जन २८१-२८२, राम-वासिष्ठ ३४७-३४८, ३६८, ५९५-५९६, राम-वानरवीर ४८५-४८७, राम-वाली ४२९-३०, राम-वाल्मीकि २७६-२८०, राम-शबरी ४१५-४१६, राम-शूर्पणखा ३९९-४००, राम-सुमंत २६०-२६३, रावण आणि अंगद ४८८-४९९, रावण-विभीषण ४६६-४६८, रावण-मारीच ४०६-४०७, रावण-मारुति ४५५-५७, रावण-मंदोदरी ४६४-४६६, ४८२-४८३, ४८७-४८९, ५०२-५०३, रावण-राम ५३७-५३८, रावण-सीता ४०९, ४४८, लक्ष्मण आणि गुह २५८-२६०, लक्ष्मण-राम २४८-२५०, सुमंत-राम २६१-२६४, लक्ष्मण-सीता ४०८-४०९, लक्ष्मण-सुमित्रा २५०-२५१, शंकर आणि पार्वती ६९-७७, शंकर-राम ५१, शंकर-सती ३७-३८, सीता आणि त्रिजटा ४५०-५४४-५४६, सीता-मारुति ४५०-४५४-४५९-५५१-५५२, सीता-रावण ४०९, ४४८-४४९, सीता-लक्ष्मण ४०८-४०९, सीता व वनस्त्रिया २७१-२७२.

स्तुति

रामस्तुति पहा 'रामस्तुति', शंकरस्तुति पहा 'रुद्राष्टक', तीर्थराज (प्रयाग) स्तवन ३१८, 'पहा प्रयाग.'

स्वथंवर

रंगभूमीवर रामलक्ष्मणांचा प्रवेश १४१, प्रेक्षकांस राम-दर्शन १४२, रंगांतर्गत रामरूप १४२-१४३, सिंहासनाखंड रामचंद्रास पाहून समाजांत कुजवूज १४३-१४४, रंगभूमीवर सीतेचा प्रवेश आणि तिला रामदर्शन १४४-४५, सीतारामास पाहून लोकोद्धार १४५, बंदीजनांचे पण-प्रख्यापन १४६, राजमंडळाचा धनुर्भंगोद्यम १४६-१४७, जनकाची निराशा १४७-१४८, रामचंद्राचें धनुष्याकडे जाणें १४८-१५१, रामाचा धनुष्यावर दृष्टिक्षेप १५१-१५२, धनुर्भंग व आनंदोत्सव १५२-५३, सीतेचें रामास मालार्पण १५३-१५४, रामपद-वंदन १५४, मंडपांत गडबड १५४-५५.

कोश.

अउरउ-विशेष, आणखी, कोणीही.
 अकथ-अवर्णनीय.
 अकनि-श्रवण करून, जवळ.
 अकरण-निष्कारण, हेतुशून्य, अकर-
 णीय.
 अकल-कलारहित, अनाकलनीय.
 अकसर-निश्चयपूर्वक, एकाएकी.
 अकुलाना-व्याकुल.
 अकूपार-समुद्र, अथाक.
 अकुंठ-अप्रतिहत, तीक्ष्ण, तेजस्वी.
 अखाडा-अखाडा, मेळा, जमाव,
 समाज, मैफल.
 अग-स्थावर, पर्वत, वृक्ष.
 अगर-अगर.
 अगवानी-सामोरा जाऊन आणणे.
 अगहन-मार्गशीर्ष मास.
 अगहुड-समोर, पुढे.
 अघाई-आतृप्ति, पोटा भरून, यथेष्ट.
 अघाती-आघात करणारा; संपणे,
 रिकामे होणे.
 अघारी-ईश्वर, अधनाशक.
 अचगरी-दुष्टपणा.
 अच्छ (अक्ष)-नेत्र, इंद्रिय, रुद्राक्ष,
 रथ, सर्प, गरुड.
 अच्छत-अक्षत, अक्षय्य.
 अचरज-आश्चर्य.
 अच्छला-पृथ्वी.
 अच्छत-विद्यमान, असतांच.
 अजगव-पिनाक, शिवधनुष्य.
 अजसी-यशोराहित, निर्दित.
 अजहं (हूं)-अद्यापिही, अझून-
 देखील.
 अजिर-आंगण.
 अटपट-बोबडे, उलटेसुलटे.
 अटा (अटारी)-सज्जा, माडया.
 अडुकी-अडकून.
 अतंक-भय, दुःख, रोग, संताप.
 अथव-अस्त होणे, मरणे.
 अथयउ-अस्त झाला.

अथाई-विश्रांतिस्थान, विश्रांति घेऊन,
 बिछाईत. आसन घालणे.
 अदन-भोजन.
 अदभ्र-संपूर्ण.
 अदाया-कठोरता, निर्दयता.
 अध-नीच, अधोभागी, खाली.
 अधिगत-मुक्त, स्वर्गीय, ज्ञात, पठित.
 अधिवास-राहण्याची जागा.
 अघृष्ट-नम्र, दान.
 अनअहिवात-वैधव्य.
 अनइस-वाईट. अनिष्ट, कुशळ.
 अनक-मृदंग.
 अनख-ईर्ष्या, क्रोध, द्वेष.
 अनखगार-क्रोधयुक्त होऊन शिवी देणे
 अनट-विपरीत, अनुचित, अनिष्ट.
 अनत-अन्यत्र.
 अनमिल-विजोड, असंबद्ध.
 अनवद्य-अनिंदित
 अन्वहं-निरंतर, क्रोधरहित, दास्य
 करणे.
 अन्हवाए-खान घातले.
 अनामय-रोगरहित.
 अनिमनी (अनमनी)-उदास, हताश.
 अनी-तीक्ष्णधार, सेना, क्रोध.
 अनीक-सेना, समूह.
 अनीह-इच्छारहित.
 अनुग-अनुचर, सेवक.
 अनुभाव-महिमा, प्रभाव.
 अनुरोध-उपकार, अपेक्षा, अनुसरण,
 प्रीति, अनुकूलता.
 अनुहर (अनुहार)-योग्य, सदृश,
 अनूप-अनुपम
 अनैसे-तेढा, वाईट दृष्टीने, अनिष्ट.
 अप-हानि, पाणी, भिन्न.
 अपगति-दुर्दशा, आपली गति.
 अपगा (आपगा)-नदी.
 अपडर-भय, निर्भय, आपली भीति.
 अपत-पापी, निर्लज्ज, अप्रतिष्ठा.
 अपवर्ग-मोक्ष.

अपहरइ-हरण-नाश करून.
 अपेल-निश्चल, अनुल्लंघनीय.
 अवृष्ट-अडाणो, मूर्ख.
 अभिधान-कोश, नाव.
 अभिसारिका-संकेतस्थानी भेटण्यास
 जाणारी स्त्री.
 अमृतरिपु-अजातशत्रु.
 अमर्ष-क्रोध.
 अमाया-अकृत्रिम, कामनारहित नि-
 ष्कपट.
 अमिय (अमो)-अमृत.
 अमृषेव-सत्यवत्.
 अय-लोखंड, वज्र, गति,
 अयन-गृह, स्थान, षण्मासिक काल.
 अयान } अजाणता, मूर्खता, मूर्ख,
 अयानप } अप्रबुद्ध.
 अर्श-आकाश, मूळव्याध
 अर्ह-पूजा
 अरगाई } स्तब्ध होऊन
 अरगानी }
 अरति-वैराग्य, विरक्ति, प्रेमाभाव.
 अराणि-अग्निहोत्रोय पात्रविशेष.
 अराति, अराती-शत्रु.
 अरु-आणखी.
 अरुक्षि-जोराने उत्पन्न होणे, सोडणे,
 मोकळे करणे.
 अरुनचूड, अरुनासिखा-कुक्कुट,
 कोंबडा.
 अरुनोपल-माणिके.
 अलच्छि-दरिद्री,
 अलान-शंखला.
 अलीक-खोटे, असार, मिथ्या
 अलीहा-असत्य.
 अलोल-स्थिर, शांत.
 अलिंद-भ्रमर.
 अलुक्षि-सोडणे, मोकळे करणे, गुंता
 काढणे.
 अवकलित-निश्चित दृढ.

अवकीर्ण-नष्टवत्, भ्रष्टनियम.
 अवगति-ज्ञान, अनन्यगति.
 अवगथ-निंदा.
 अवट-आखणें.
 अवडेरि-त्याग करून, फसवून, दगा
 देऊन.
 अवढर-अवघड.
 अवध-अधम, नीच.
 अवदात-उज्ज्वल, शुद्ध.
 अवध-अयोध्या, सीमा, समय.
 अवर्त-भोंवरा, मेघविशेष, चक्र.
 अवराधक-सेवक, दास.
 अवराधना-आराधना.
 अवरेखि-प्रतिज्ञा करून.
 अवरेव-संकटदशा, काव्यगुणविशेष.
 मत्स्यविशेष.
 अवसि-अवश्य.
 अवसेरि-विलंब, उत्कंठा, आशा.
 अवाध्य-अतर्क्य, बाधारहित.
 अवाधि-दुःखरहित, सुखरूप.
 अवॉ-आंवा (कुंभाराचा).
 असगुन-अशुभसूचक शकुन, अपशकुन
 अस्तुति-स्तुति, प्रशंसा.
 असम-अद्वितीय, वक्र.
 असमसर-कामदेव, मदन.
 असवारा-स्वार.
 असित-कालें, श्यामवर्ण.
 अहमिति-अहंकार, घमंडखोर,
 अहिनी-सर्पिणी.
 अहिबेल-नागवेल.
 अहिभुज-मोर, गरुड.
 अहिमति-क्रोधो, दुष्ट.
 अहिवात-सौभाग्य.
 अहीर-शूद्रजातिविशेष.
 अहेर-मृगया, शिकार.
 अहेरारी-शिकारी.
 आइ-आयुष्य, येऊन.
 आकर-खाण, येऊन.
 आखर-अक्षर, वर्ण.
 आख-उंदीर.
 आगर-चतुर.

आगिल-पुढें होणारा, भविष्यकालीन
 आगी-अग्नि, आग.
 आचरज-आश्चर्य.
 आतनोति-विस्तृत करतो.
 आन-दुसरा, मर्यादा, शपथ.
 आनवी-घेऊन ये.
 आयतन-घर, स्थान, देऊळ.
 आयस-आज्ञा.
 आरति-पांडा, अतिप्रीति.
 आराती-शत्रू.
 आलवाल-आळें.
 आशिष-आशीर्वाद, वर.
 आसा-दिशा, आश्रय, उमेद.
 आसीन-बसलेला.
 आंक-निश्चय, हेतु, चिन्ह, अंक, रुई.
 आंकुवे-अंकुरित-उत्पन्न-झाले, अंकुर,
 शाखा.
 आंत-आंतडी.
 आंधी-वावटळ.
 इभ-हत्तीचा बच्चा, समान.
 इमि-अशा प्रकारें.
 ईति-दैवी आपात्ति.
 ईशन, ईछन, ईक्षण-दृष्टि, नजर.
 ईशना-लालसा, वासना.
 उअहि-उदय होणें.
 उए-उगवलेले.
 उकठि-कुंठित, वाळलेले, वांकडें
 तिकडे.
 उकसहि-जागींच उसळून, तुकावून.
 उघरहि-स्पष्ट होणें.
 उचाडु-उचाटण.
 उछंग-उत्संग, मांडी.
 उजयार-प्रकाश.
 उजरे उध्वस्त-नष्ट होणें, उज्ज्वल, शुभ्र.
 उजागर-प्रख्यात, जगाद्विख्यात.
 उताल-उंच.
 उतराई-भाडें, आतर, तरीचें भाडें.
 उतायल-उतावीळ, व्याकुळ.
 उधरे-उद्धरले, प्रकाशित, उघडे,
 तुटपुंजे, स्पष्ट.
 उनीद-अपूर्ण निद्रा.

उपधान-तक्या, उशी.
 उपवर्हन-पलंगपोस.
 उपाटी-उत्पाटन करणें, उपटणें.
 उबका-वमन, वांती.
 उबर, उबारा-वांचून, वांचले, निमा-
 वले, वांचविणारा आश्रय.
 उमगत-प्रसन्न, प्रफुल्लित, उचंबळणें,
 उकळ्या येणें.
 उमारित-औदुंबर.
 उयेउ-उदय झाला.
 उरगाद-गरुड.
 उरिन-ऋणरहित.
 उलीचा-उपसून टाकलें.
 उसासु-दीर्घ निःश्वास.
 उहार-उघडे केले; उघडे.
 ऊख-ऊंस.
 ऊगर-औदुंबर.
 ऊना-कमी, उदास.
 ऊसर-उखीर.
 ऊंच-श्रेष्ठ.
 एकाकिन्ह-एकटा, फटिंग.
 एकंत-एकांत, निर्जन.
 ऐन-निवासस्थान, नेत्र, सूर्याचा मार्ग
 ओट-पडदा, छाया, आड होणें.
 ओडनखांडे-तरवारवहादूर.
 ओडअहि-चुकवील.
 ओडन-पांघरण्याचें वस्त्र, ओढणी.
 ओवे-लागलेले, अधिकारी.
 ओर-कडे.
 ओरे-ओलें, गारा.
 ओसकन-दंबविंदु.
 ओढर-' अवढर ' पहा.
 ओसर-अवसर, अवकाश.
 अंगनाई-आंगण.
 अंगरी-कवच.
 अंगवनि-सहन करून, अंगवळण.
 अंग्रि-चरण.
 अंचवत-आचवणें, मुकणें.
 अचल-पदर.
 अंजि-अंजि, अंजन घालून.
 अंजोरी-चमकणें.

अंतावरी-आंतडी.
 अंधयउ-अस्त शाला.
 अंधियार-अंधार, छाया.
 अंबक-नेत्र.
 कछु, कछुक-थोडेसैं, किंचित्.
 कटकटहि-कटकट शब्द करणें.
 कठवता-काष्ठपात्र, लांकडी कुंडी.
 कडिहारू-कर्णधार, नावाडी.
 कत-कोठें, किती, काय, कसैं.
 कदराई-भ्याडपणा.
 कदंब-समूह, वृक्षविशेष.
 कपूत-कुपुत्र.
 कपिंद-वानरश्रेष्ठ.
 कवहूँ-केवहांही.
 कवारू-हुन्नर, कावाड, धंदा.
 कमठ-कासव.
 कमनीय-सुंदर.
 कर-हस्त, किरण, दंड.
 करक-दुःख, पीडा, करकरून झोंवणें.
 करख, कर्ष-आकर्षण करणें, दोन तोळें
 द्रव्य, वैर, अत्यंत संताप, चीड.
 करतब-कर्तव्य हातोटी, कर्तवगारी
 कुशलता.
 करतूती-करण्याचें सामर्थ्य, कर्तवगारी.
 करवरे-अदृष्ट, आपत्ति, अनिष्ट विघ्नें.
 करवाल-खड्ग, तरवार.
 करषा-वैर.
 करिया-काळें.
 कल-मधुर शब्द, सुंदर, काल.
 कलबल-कपट, डावपेंच.
 कलिल-चिखल, मलीन.
 कलेवर-शरीर.
 कलेस-कष्ट, दुःख.
 कलोल-क्रीडा.
 कविनासा-कर्मनाशा नदी.
 कसमसात-व्याकुळ होणें, चवताळून,
 कासावीस, रेटून.
 क्षोभू-ममता, क्षोभ.
 कहरत-कण्हत.
 कहार-शूद्र-जातिविशेष.
 कहाव-वर्णन, कथा.

कहैं-कोठें, द्वितीया व चतुर्थी यांचा
 प्रत्यय.
 काई-शेवाळें,
 काकु-दुःशब्द, वक्रोक्ति.
 काग-कावळा.
 काळिय- } वळविणें, नाचविणें, ओढणें
 काळे- } वापरणें, वनविणें.
 काटि-कंवर, कमर.
 काठ-लांकूड, काठी.
 कानि-नी-लज्जा, संकोच.
 कामदगाई-कामधेनू.
 कायर-भित्रा.
 कारिख-काळेपणा, श्यामता.
 कारी काळी, करणारी.
 कास-दमा, तृणविशेष.
 काह-काय.
 काहू-कोणी.
 कियारी-आळें, पाळ.
 किरिच-खंड, तुकडा, शस्त्रविशेष.
 किसान-शेतकरी.
 कीच, कीच-सडा, चिखल.
 कीन्ह-केलें, रचिलें.
 कीश-वानर.
 कुकाठ-वाईट काष्ठ.
 कुचाह-अनिष्ट, अनिच्छित वार्ता.
 कुठाहार-अनुचित स्थान, मर्मस्थान.
 कुदारी-कुदळ.
 कुधातु-लोकखंड.
 कुमुदबंधु-चंद्रमा.
 कुरी-अनेक जाति.
 कुलह-टोपी.
 कुलि-संपूर्ण.
 कुलिश-वज्र.
 कुवलय-कमल
 कुहू-कोकिल, अमावास्येची रात्र.
 कूट-पर्वतशिखर, व्यंग्योक्ति.
 कूटी-व्यंग्य वचन.
 कूडी-शिरछाण.
 क्रूर-कुटिल, क्रूर, मूर्ख, कपटी.
 क्रूर-कुबड.
 कूल-किनारा, तीर.
 कृपा, कृपाण-तरवार.
 कृसानु, कृशानु-अग्नि.

केकी-मोर.
 केतिक-किती.
 केदलि-केळ.
 केर-रा-चा-ची-चें, केळ.
 केलि-क्रीडा.
 केवट-नावाडी.
 केहरि-सिंह, वानरविशेष.
 केहि-कोणाला.
 कैरव-कुमुदिनी; धूर्त.
 कोक-चक्रवाक.
 कोकनद-रक्तकमल
 कोका-चक्रवाक, रतिशास्त्र.
 काळे-ओटी, पदर.
 कोतल-मोकळा घोडा.
 कोदव-करडू.
 कोपल-नूतन पर्ण, अंकुर.
 कोये-गोलक (नेत्र).
 कोरि } —वीस, कोरून.
 कोरी }
 कोविद-विद्वान् पंडित.
 कोह-क्रोध.
 कोहाव-वृद्ध होणें, रुसवा.
 कौमुदी-चंद्रप्रकाश, चंद्रिका.
 कौर-घांस, घास.
 कंगूरा-बुरुज, कांठ, कड.
 कंज-कमल.
 कंटक-कांटा, वैरी.
 कंत-भर्ता, पति, कांत.
 कंपति-समुद्र.
 कंबु-शंख.
 कौवि-स्वीकार करणें, खांद्यावर
 उचलून घेणें.
 कुंज-लतामंडप.
 कुंत-भाला.
 कुंहुड-कौंवडा.
 खागा-तरवार.
 खगहा-व्याध, गंडा, पारधी.
 खचाई-खेंचून.
 खट्ट-खाट, खाटलें, पलंग.
 खटाई-आंवटपणा.
 खटाहि-स्थिर राहणें; सुखावणें,
 निभावणें.

खप्पर-कपाल, भिक्षापात्र.

खभार, खभारू } -गडबड, क्षोभ.
खभर

खरी-गर्दभी, निष्कपट, सत्य.

खसी-ढांसळून पडणें, कोसळणें.

खाई-खंदक.

खानिक-खाणीसंबंधी.

खाल-चर्म, त्वचा.

खाली-रिकामा.

खिन्न-उदास.

खिसियानी-चरफडून, लज्जित.

खीन-दुर्बळ, सुकुमार.

खीस-नाखी, ध्वंस.

खीसा-नष्ट होणें, गलित होणें.

खुटाई-दुष्टता.

खुटानी-समाप्त झाली, निःशेष झाली

खुनुस-क्रोध, खुनशीपणा, त्वेष.

खुवारू-दुःखी.

खेत-क्षेत्र.

खेरे-खेडेगांव.

खेलवार-गारुडी.

खोज-शोध, पत्ता, ठिकाण.

खोई-गमावून, हरवून.

खोडस-सोळा.

खोरी-व्यंग, गल्ली, खोडी.

खोरे-लंगडा, खोडकर.

खोली-नळी.

खोवै-गमावणें.

खोह-गुहा.

खंजन, खंजरीय-पक्षिविशेष.

खँसि-ढांसळला.

खँगे-कमी होंगें, खंगणें, जेरीस येणें.

गई-गेला, झाला, असो.

गच्च-गच्ची, फरशी, छत.

गड-कोट, किल्ला.

गथ-मूल्य, किंमत.

गनि-विचार करून

गनी-विचारी, धनवान्, प्रसिद्ध.

गने-शेलकी.

गभुओर-कुरळे केश, झुपकेदार केश.

गय (ज)-हत्ता.

गयल-गल्ली, गेलेला, आडवाट.

गयंद-मत्त हत्ती.

गर-गळा, रोग, विष.

गरई-गळून जातो, नष्ट होतो, लज्जित होतो.

गरद-धूळ, विष देणारा.

गरदन-कंठ, गळा.

गरह-वातरोग, ग्रह.

गरही-नष्ट होतो.

ग्राह-मकर, नक्र.

गरुअ-गंभीर, अवजड.

गरुता-गौरव, बोजडपणा.

गव-प्रयोजन, मतलब, कारण, गाय.

गवासा-गोहिसक.

गहई, गहहीं-ग्रहण करतो, स्वीकारतो.

गहगह-आनंदाचा वाद्यगजर, गजबज.

गहन-निबिड अरण्य, घोर जंगल, ग्रहण, पकडणें.

गहवर-गहिवर, वृक्षाच्छादित स्थान, आविर्भाव.

गहरू-विलंब.

गायगोरू-गोठा, गोशाला.

गाजन-गर्जना, गांजलेला, रिता.

गाड-विपत्ति, वेदना, घट्ट, दड.

गाढा-दड.

गात-गात्र, अवयव, देह.

गाथा-इंगित, कथा.

गाथे-ओवलेले, जडवलेले, गोवून.

गादुर-घुबड.

गारी-अपशब्द.

गाहा-गाथा, ग्राहक, थाक.

गिरिन्दा-हिमालय.

गांध-गृध्र, गिधाड.

गुडी-पतंग.

गुदस्त-प्रकाशित करतो, जाणतो, गुजरणें.

गुदारा-नावेनं पैलपार उतरून जाणें.

गुनुहु-विचार करणें.

गुनी-विद्वान् ज्योतिषी.

गुमान-अभिमान, अनुमान.

गुळर-औदुंबर.

गुह-भिल.

गुहार-हांक, धांवा

गुलर-औदुंबर.

गेरू-गेरू.

गो-इंद्रिय, दिशा, पार्श्व, वाणी, स्वर्ग, वज्र.

गोई-गुप्त.

गोद-अंक.

गोपर-इंद्रियातीत.

गोमायु-कोल्हा.

गोसाई-स्वामी.

गौन-गमन.

गंजन-नाश, गांजणूक.

गँवार-गांवढळ.

घटन-क्षीण होणें.

घट्टा, घट्ट-नदीचा घाट, तीर.

घनेरे-अनेक प्रकारें, दाट, पुष्कळ, विपुल.

घमोई, घमोर-कीड, वाळवी.

घमंड-अहंकार.

घरनी-गृहिणी.

घरिक-एक घटकाभर, थोडा वेळ.

घरी-घड्याळ, घटका.

घबरि-समूहानें, घाबरून.

घहरात-गर्जणें.

घाउ-जखम, घाव, आघात.

घाटि-नीचपणा, कमीपणा.

घाये-दिलें.

घालक-नाशक.

घुन-जंतुविशेष, वाळवी.

घुनाक्षर-किडयानें कोरलेली अक्षरा-कृति.

घूमित-घेरी येऊन.

घेरा-घेरणें.

चक्केवे-चक्रवर्ती राजा.

चख-नेत्र, पाहणें, चाखणें भोगणें.

चपरि-शीघ्र, चपळ, चापटी.

चबेना-पोहे, चुरमुरे इ. चा फराळ.

चमगादुर-घुबड.

चर-दूत, जंगम.

चरफराहि-चरफडणें.

बरम-डाल, शेवटचा, चर्म.

बवई-स्रवणें, टिपकणें.

बह-चाहणें, अपेक्षा करणें.

बाळ, चाव-आनंद, मनोहर.

बाक, चाका-चक्र, उचललेलें.

बाकना-बीज, छापले, ठसे-शिके

मारणें.

बाड-आश्रय, आवश्यकता.

बापत- } चेंपणें, अडवणें, अपहार

बापी- } करणें.

बिकन-स्निग्ध.

बिकनाई-स्निग्धता.

बित-चित्त.

बितचेता-चित्ताची सावधानता.

बितव- } पाहणें.

बितवत- }

बितवन-अवलोकन, दृष्टि.

बितेरा-चित्रकार, रेखाटलेला,

चिखित.

बिन्हारी-परिचय.

बिबुक-हनुवटी, हनु.

बिर-विलंब.

बिराना-चिरकालीन, चिरणें.

बीखा-स्वाद घेणें.

बीन्हा-बिन्ह, ओळखलें.

बुनौति-इशारत.

बून-चूर्ण.

बेत-शुद्धि; स्फुरण, स्मरण, विचार,

ज्ञान.

बेरा-सेवक.

बेरी-दासी.

बोप-उत्साह.

बोगान-खेळण्याचें ठिकाण; व्यायाम-

शाळा, मैदान.

बौतनी-चौकोनी टोपी.

बौपट-तळपट.

बौहट-बव्हाटा.

बंग-पतंग.

बंचरीक-भ्रमर.

बंदना-चांदणें.

बंदहास-खड्ग.

चंपत-गुप्त.

चोप-उत्साह, आविर्भाव, अवडंबर

छत-जखम, चिन्ह क्षत,

छत्रक-छत्री.

छत्री-क्षत्रिय.

छबि-शोभा, सौंदर्य.

छमा-क्षमा, धरणी.

छय-क्षय.

छयल-सुंदर, तरुण.

छरमारु-अत्यंत भार.

छले-अनुपम, धूर्त, कपटी.

छरे-रेखांव, सडसडीत, एकाकी,

भिन्न.

छाई-व्याप्त होणें, व्याप्त करणें.

छाके-उन्मत्त, आश्चर्ययुक्त, तन्मय,

तृप्त.

छाछी-ताक.

छाजा-शोभले, खुलले.

छाया-प्रतिबिंब, आच्छादित होणें;

व्याप्त झालेला.

छार-भस्म, क्षार.

छाला-चर्म; त्वचा.

छिन-क्षण.

छीजै-क्षीण होणें, कमी होणें

छीर, क्षीर-दुध.

छुधा, क्षुधा-भूक.

छुमे-भयभीत होणें.

छूछ-रिक्त, रिकामा.

छूटे-सुटून जाणें.

छेका-छिद्र, भिन्न, विलग.

छेकी-गराडा घालणें.

छेम-क्षेम-कुशल, क्षेम.

छोनिप-राजा.

छोली-स्पष्ट केलेले, सोललेले.

छौना-बालक.

छीक-शिक.

छेक-पहा, छेका.

जगमागीत-दीप्तिमान.

जगावहु-जागृत करा.

जठेरा-ज्येष्ठ.

जडी-जडित, जडीबुडी.

जत-यत्न.

जतन-उपाय

जनकौरा-जनकसंबंधी.

जनावा-सूचित केलें, जाणविलें.

जनि-नाहीं, उत्पन्न करून, इंगित.

जनेऊ-जानवें.

जनेत-वरात.

जमुहात-जामई देत.

ज्याये-जिवंत केलें, पालन केलें.

जरानि-दाह, तळमळ.

जरहि-जळून जातो.

जरा-संतप्त झाला, वृद्धावस्था,

थोडेसें.

जलजान-जलयान, नौका, नाव.

जवानिका-पडदा.

जस, जसू-ज्याप्रकारें, यश.

जहि-त्याग करून.

जह, जहाँ-जेथें.

जहान-जग, दुनिया.

जागवलिक-याज्ञवल्क्य मुनि.

जाता-पुत्र, झालेला, गोला.

जातरूप-सुवर्ण.

जातुधान-राक्षस.

जान-रथ, विमान, अत्यंत प्रिय,

आत्मा, समजणें.

जानि-जाणून.

जाप-जप.

जाम-प्रहर.

जामा-उत्पन्न झाला, स्थिर झालें.

जामिक-चौकीदार.

जाये-बालक, उत्पन्न केलें; हे ब्रिये.

जार-भस्म करणें, जार.

जावक-तरुण.

जासू-ज्याला.

जिअत-जिवंत.

जिआऊ-बचावणें, वांचणें.

जिआये-पालन केलें, जिवंत केलें.

जितहु-जिकून घ्या.

जिमि-जणूं काय, ज्याप्रकारें.

जिय-प्राण, मन, हृदय.

जिवनमूरि-संजोवनी औषध.

जी-मन, जीव.
 जीह-जीभ, प्राण.
 जुआरा-जुगार खेळणारा.
 जुआरिहि-जुगाच्याला.
 जुग-दोन.
 जुगुति-(युक्ति)-युक्ति, चतुराई.
 जुझाऊ-शूर, रणझुझार.
 जुटत-मिळणें, लढणें.
 जुठारी-उष्टें करणें.
 जुडाना-शांत झाला.
 जुदै-प्राप्त झालें.
 जूथ-समूह, सेना.
 जून-प्राचीन, वेळ.
 जूरी-सरदी, जुडी, गठा बांधणें.
 जूहा-सेना.
 जेते-जैवतात, जितके, जिकणारे,
 असतील तितके.
 जेवनार-जेवणावळ, पंगत.
 जेहि-ज्याला, जो.
 जोगवत-प्रयत्न करणें, सांभाळ करणें.
 जोटा-दोन युग्म.
 जोते-जोडले.
 जोवन-यौवन.
 जोरी-जोडी.
 जोही-पाहून, तपास करून.
 जोंक-जळें.
 झख-मासा.
 झगुलिआ-झबलें.
 झपट-झपाटणें.
 झरति-टपकणें.
 झरि-झड, निरंतर.
 झकत-चमकणें.
 झाषा-झांकले.
 झारि-झाडून, झाडून सर्व.
 झारी-कमंडळ, सेना, झाडणें, झोडणें.
 झीनी-बारीक, ठुमदार, लहान.
 झोटी-जटा, शेंडी, वेणी.
 झई-अंधेरी, घेरी.
 झपेऊ-आड होणें.
 झिंगुलिया-चोळणा.
 झोंटा-जटा.

टरई-टळणें.
 टहल-शुश्रूषा.
 टाप-टांच, उल्लंघन करणें.
 टार-टाळणें.
 टिटिभ-टिटवी.
 टेई-धार लावून.
 टेक-प्रतिज्ञा, वोज.
 टेकी-प्रतिज्ञा करून, वूज राखिली.
 टेरे-हाक मारली.
 ठकुरमुहाती-गोड गोड भाषण, मन-
 धरणी.
 ठळुकि-अडखळणें, अडखळून पडणें.
 ठवनि-उभे राहण्याची-चालण्याची-
 ऐट.
 ठाढ-उभा.
 ठाना-निश्चय केला, ठाण मांडलें.
 ठाहरु-स्थान, मुकाम.
 डस-चावणें.
 डाढे-काठिण, भस्म केलें.
 डावर-डबकें.
 डासन-बिछाना, आसन.
 डासि-अंथरण.
 डांठा-दृष्टि.
 डांठी-दृष्टि.
 डेराहि-भीतो.
 डेवढ-दीड.
 डोर-दोरी.
 डोरिआये-दोर लावून बांधणें.
 डोल-पोहरा, डोलणें, हालणें.
 डाँटेहि-दटावणें.
 डनमनी-डासळली, पडली.
 डरक-खालावले.
 दहाये-उलथवून टाकणें.
 दहावेंहि-पाडणें, डासळणें, ढकलणें.
 दावर-गडद, खोल.
 दारी-ढाल, उतार, ढाळलेली, जड-
 लेली.
 दिग-समीप.
 देक-सारस पक्षी.
 डेरी-समूह.
 दोटा-बालक.

तक्रहु-अवलोकन करा.
 तकि-लक्ष्यवेध करून.
 तन-शरीर, कडे.
 तनकाऊ-थोडेंदेखील.
 तनोतु-विस्तृत होणें.
 तनोरुह-केश.
 तपसाल-तपस्वी.
 तमाकि-क्रोधयुक्त होऊन, आवेशानें,
 चिडून.
 तमारी-सूर्य.
 तमीचर-राक्षस.
 तरकस-भाता.
 तरज-इपारा, आवेश, तडफ सोडणें.
 तरनतारन-जीवन्मुक्त, तरून तारणारा
 तरनी-नौका.
 त्रमुहानी, त्रिमुहानी-त्रिमुखी, त्रिमार्ग-
 गामिनी गंगा.
 तृय, त्रिय-स्त्री.
 तरंगिनी-नदी.
 तरंगो-स्वेच्छाचारी.
 तलफत-व्याकुल होत.
 तहँ-तेथें.
 तहवाँ-त्या ठिकाणीं.
 ताग-सूत्र.
 ताज-किरीट.
 ताजी-अथजाती.
 ताटक-कर्णफूल.
 ताते-संतप्त, त्या कारणानिमित्त, उष्ण
 म्हणून.
 ताला-कुलूप.
 तिन्ह, तिन-तें, त्यांना.
 तिमि-त्या प्रकारें.
 तिय-स्त्री.
 तिरहुति-मिथिला देश
 तीछि-तक्षिण.
 तुरत-त्वरित.
 तूरी-समान, तुल्य, वाघ.
 तोप्यो-छपाविला, थोंपविला, थांबविला.
 तोरावति-वेगवान्.
 थाथी, थाती-अमानत.
 थार, थारा-थाली, परात.

धाह-अंत.
धैली-पिशवी.
धोर-थोडें, किंचित्.
दमक-प्रकाश, योगी.
दर-शंख, भय, छिद्र, खिडकी, दरारा,
अल्प.

दालि-नाश करून.
दव-दावानल.
दाइज-आंदण.
दादि, दादु-गजकर्ण.
दादुर-बेडुक.
दाया-दया, अनुग्रह.
दारु, दारु-काठी, मय, वृक्ष.
दावनी-भस्म करणारी.
दाहिने-अनुकूल, उजवा.
दिनदानी-अत्यंत उदार, दीनदयाळ.
दिया-दीप, दिवा, अर्पण केला.
दुर्ग-किल्ला, अगम्य.
दुराधर्ष-अत्यंत निर्भय.
दुराव, दुरावा-कपट.
दुरे-छपविणें.
दुलहा-वर.
दूवर-दुर्वल.
दृग-नेत्र.
देवर-दरि.
देहरी-देवडी.
दोउ, दोऊ-दोन.
दंड-काठी.
धसै-प्रवेश करून.
धावन-दूत.
धुनि, धुनी, ध्वनि-ध्वनि.
धूति-धूर्ततापूर्वक.
धोखे-धोक्यांत.
धोरी-बैल.
धंभक, धंभरक-पोटार्थी.
नाति-प्रणाम.
ननिऔरे-आजोळ.
नभग-पक्षी, नभचर देवता.
नसवनि-नाशवंत.
नाइ-नमन करून, सहश.
नाई-सहश, नापित, फेंकून.

नाऊ-नापित.
नाऊं-नांव, नाम.
नाकनटी-अप्सरा.
नाठी-नष्ट केली.
नाये-प्रणाम केला.
नारकी-पापी.
नारा-नाला, नाडा, चिक्कार शब्द.
नारै-नाले.
नावत-नमन करील, वांकत.
नावरि-लहान नांव, नावाडी.
नाह-नाथ, पाति.
नाहर-व्याघ्र, वादी, मोटेचा नाडा.
निकाई-सौंदर्य, सज्जनपणा.
निकाय-समूह.
निकेत-घर.
निगम-वेद.
निचोर-तत्त्व, सार, पिळून, निचरून.
निछावर-ओवाळून टाकणें, ओवाळणी
निधान-द्रव्यसंचय, निधान, खाण.
निवाह-निर्वाह.
निढुकी-अडखळून.
निवेरी-चुकविणें, धाव्यावर बसविणें,
निकाल लावणें.
नियराई-समीप येऊन.
निर्वहा-निर्वाह केला, निभवून नेलें.
निरुवरई-सोडविले, निवारण केले.
निरुवारे-जटा उत्तरविणें.
निस्तार-सुटका.
निसरत-वाहेर येणें.
निसाना-दुंदुभि, ध्वजा.
निसेनि-शिडी.
निसोत-केवळ, नुसलें.
निहार-बर्फ, पाहणें.
निहोर-प्रार्थना करणें, आभार मानणें,
उपकार स्मरणें.
नीक, नीका-सुंदर, चांगला.
नेऊ-किंचित्.
नेग-बिदागी (अलुतेबलुत्यांची).
नेगी-भागीदार, बळुते.
नेव-पाया, मूळ, आमंत्रण.
नेवत-निमंत्रण देऊन.

नेवाजी, नेवाजू-दयाळ.
नेह, नेहा, नेहू-प्रेम, स्नेह.
नोइ-भाला (गाईचे पाय बांधण्याची
दोरी).
नॉघउ-उल्लंघन करणें.
पखारि-प्रक्षालन करून.
पग, पगू-चरण.
पचि-शिकस्त करून, पच्ची करून.
पछिताना-पश्चात्ताप करणें.
पाछिले-मागील.
पटतर-उपमा.
पटोर-रेशमी वस्त्र.
पठए-पाठविलें.
पात्रिका-निमंत्रणपत्र.
पतिआन-विश्वास ठेवणें.
पतोह-सून.
पतंग-सूर्य, जंतुविशेष, लाल रंग.
पदपीडा-पादुका.
पनच-प्रत्यंचा
पवन, पणव-दुंदुभि.
पनही-जोडा.
पनारे-नाले, प्रवाह.
पनिघटं-पाणघाट.
पयादेहि-पायाने, अनवाणी.
पर-शत्रु, दुसरा.
प्रकृष्ट-श्रेष्ठ.
प्रजारना-भस्म करणें.
प्रत्यूह-विघ्न.
प्रबंध-काव्यरचना, नियम, सोय.
प्रभंजन-वायु.
परस-स्पर्श करणें.
परासि-स्पर्श करून.
परहि-पडतात.
प्रवाना-प्रमाण.
प्रस्थिति-हालचाल, मार्गक्रमण.
परहीं-पडतात.
प्रसून-फूल.
पराने-पळून गेले.
परावन-धावपळ, पलायन.
परास-पळस.
परिकर-कंबर, नौकरचाकर.

परिखा-खंदक.
 परिचारे-हाक मारणें.
 परिचाहीं-प्रतिबिंब.
 परिहरहीं-सोडून देणें.
 परिहरि-सोडून.
 परुषाक्षर-कठोर वचन.
 पलक-पापणी.
 प्लव-नौका.
 पालिहहिँ-पालन करणें.
 पलोटत-पाय चेंपणें.
 पवारि-फेंकून.
 पवि-वज्र.
 पषारे-प्रक्षालन केलें.
 पसाउ, पसाऊ-प्रसन्नता, प्रसाद.
 पसेव-धाम.
 पाहिचाने-ओळखलें.
 पाहिरावने-पोषाख.
 पाहिरहिँ-धारण करणें.
 पाहँ-जवळ, समीप.
 पाइ, पाई-प्राप्त होऊन.
 पाकी-पवित्र, परिपक्व.
 पाख-पंधरवडा, पंख, बल.
 पागे-ओथंबलेले.
 पाट-रेशीम.
 पाटल-गुलाब.
 पाटंबर-रेशमी वस्त्र.
 पाठीन-मोठा मासा.
 पाती-पत्र, पांक्ति.
 पाथोद-मेघ.
 पारमन-मनाच्या पर्लाकडे.
 पारा-पारद.
 पालब-पालनपोषण करणें.
 पास-जवळ.
 पासा-कडे, फासा, समीप, वाजू.
 पाहन-पाषाण.
 पाहरू-चौकीदार.
 पांति-समूह, पंगत.
 पांवडे-पायघड्या.
 पाँवर-पामर.
 पावरी-पादुका.
 पिय-प्रिय, प्रति.

पियासे-तृषित.
 पिराने-दुखणें.
 पिरांते-प्रीतियुक्त, प्रेमी.
 पिरोजा-रत्नविशेष, नीळ.
 पिशुन-चुगलखोर, पिसवा, दुरात्मा.
 पीठ-आसन, पाठ.
 पुनि-पुनः.
 पुराणि-नीलकमल.
 पुरट-सुवर्ण.
 पुहुमि-धराणे.
 पूछ-पुच्छ, विचारून.
 पूजिहि-सिद्ध होईल.
 पूप-मालपुवा, धारगा, घावर, वगैरे.
 पेखे-पाहून.
 पेखिय-अवलोकन करा.
 पेड-वृक्ष, मूळ.
 पेलिहहिँ-अवज्ञा करील.
 पेली-अतिक्रमण-उलंघन करून.
 पेसन-निरीक्षण, खेळ.
 पैटे-प्रवेश केला.
 पेन-तीक्ष्ण.
 पैरत-चालणें.
 पैसार-प्रवेश.
 पैहहिँ-प्राप्त होईल.
 पोच-नीच.
 पोची-अधम.
 पोत-जहाज, बालक, दंड.
 पोतक-बालक.
 पोषे-पोषणें, पालन करणें.
 पोहियहि-ओवावे.
 पौढाए-शयन करविलें.
 पंच-पांच.
 फनि-सर्प.
 फरकि-स्फुरण पावून.
 फराक-विस्तीर्ण अफाट.
 फहरत-रोमांचित होत आहे, लहरी येणें.
 फावी-शोभायमान झाली, सजणें, फावणें.
 फुर-सत्य.
 फुरि, फुरी-ध्यानांत आली.

फूल-पुष्प.
 बखाने-व्याख्यान केलें, वर्णन केलें.
 बगमेल-स्वारी, टोळधाड, बगज्यांचे समूह.
 बगरे-विस्तार केला, पसरले.
 बगुर-पाश.
 बजाज-कापडकरी.
 बटाऊ-पातीदार, वाटसरू, पांथस्थ.
 बटोर-एकत्र करून.
 बटोही-पांथस्थ.
 बडप्पन-श्रेष्ठपणा.
 बडई-सुतार, वाढणें.
 बतकहीं-गोष्टी.
 बतिया-गप्पा गोष्टी, कच्चे फळ.
 बय-वर्णन करण्यायोग्य.
 बडई-बोरीचें झाड.
 बदि-वर्णन करून.
 बधव-बध करणें.
 बंधावा-समारंभ, अभिनंदन.
 बधिक-पारधी.
 बधेउ-बध केला.
 बनानिधि-समुद्र.
 बनाव-समारंभ, देखावा, कारागिरी.
 बना-सुंदर.
 बवूरहि-बाभळीस.
 ब्यंजन-चटण्या.
 बयर-वैर, बोर.
 ब्यलीक-अनुचित; असत्य.
 बयार-री-मंद वायु, वाऱ्याची झुळुक.
 बये-पेरलें.
 बर-पति, सुंदर, वरदान.
 बरजै-वर्ज्य करून.
 बरजोरा-जबरदस्त, जवरीनें.
 बरद-वरदाता, बैल.
 बरबस-हट्टाणें, जबरदस्तीनें.
 बररे-बरळणें.
 बराई-निवडक, निवडून, वगळून.
 बरियाई-बलात्कारां.
 बरियार-बलिष्ठ.
 बरियाता-वरात.
 बरियाँ-समय, वेळ.

बरिबंड-बलवान्.
बरू-पाहिजे तर, कदाचित्, एकवेळ.

बरूथ-समूह.

बरेषी-मागणी.

बलाहक-मेघ.

बलित-वेष्टित.

बलीमुख-वानर.

बसई-निवास करतो.

बसवर्ती-आधीन.

बसह-नंदी, बैल.

बसा-निवास केला.

बसाई-गंधयुक्त होऊन.

बसीठी-दूत, वकील.

बसूला-वाकस.

बसेरा-आबादी आबाद, जागा, वस्ती.

बहरावा-विषयांतर करणे, मन वळ-
विणे.

बहुरि-पुनः

बहोर, बहोरी-पुनः

बाउ-वायु.

बाउर-विक्षिप्त, बावळा.

बाएँ-प्रतिकूल.

बागहि-डोलणे, फिरणे, घुमणे.

बागुर-फांसा, पाश.

बाजइ-येन पक्षी.

बाढ-वृद्धि.

बादि-विनाकारण, व्यर्थ, नको, निषे-
धार्थक शब्द.

बादी-बावदूक.

बाना-प्रतिज्ञा, बाण.

बानैत-धनुर्धारी वीर.

बार-वेळ, बाल, केश, दरवाजा,
दिवस.

बारक-एकवेळ.

बारिश-समुद्र.

बारे-बालक, जाळून टाकिले.

बावरी-बावळी.

बासव-इंद्र.

बासा-निवासस्थान, सुवासित केले.

बाहिज-बाह्यतः

बाहिनी-सेना, नदी.

बिकटासी-भयंकरमुखी.

बिकरारा-विकाळ.

बिकाय-विकय.

बिग्रह-लडाई, शरीर.

बिगोए-नाश केला.

बिगोवा-नष्ट केले, झुलविले, लपविले.

बिटप-वृक्ष.

बिडरी-अत्यंत भयभीत होणे, फैलाव-
लेली.

बिडई-सामर्थ्य, उत्पन्न करून.

बितान-मंडप.

बिथुरे-विस्तार होणे, विखुरलेले.

बिधान-शास्त्रोक्त विधि, नाम, इ.

बिधुंतुद-राहू.

बिनवउँ-बिनंती करणे.

बिबाकी-विरूप केली, नष्ट केली.

बिभाती-प्रकाशित होणे, दिसणे.

बिमात्र-सावत्र भाऊ.

बियानी-प्रसवलेली.

बिरद-प्रतिज्ञा, दंतरहित.

बिरव-शब्दरहित.

बिरुज-रोगरहित.

बिरुदावली-ब्रीदावळी.

बिलख-व्याकुल, दुःखपीडित होऊन,
आंगळ.

बिलगाही-अलग होऊन.

बिलाही-नष्ट होऊन.

बिलोए-मंथन करणे.

बिशोक-शोकरहित.

बिसूरति-चिंता करीत, सुस्कोर टाकीत

बिहाई-सोडून, त्याग करून.

बिहान-प्रातःकाल, उद्यां, होऊन
चुकले.

बीच-मध्ये.

बीचि-लहरी, तरंग.

बीति-अतिक्रांत झाले.

बीथी-गळां.

बाहड-कठिण.

बुताई-शांत केली.

बूझ-ज्ञान, समजून.

बूझा-बुद्धि, समज.

बृषला-दासी.

बेग-लवकर.

बेरे-नाव, नौका.

बेसर-नथ, खेचरे.

बेहड-उंचनीच.

बेह-वेध, छिद्र, द्विधा.

बैठार-बसविले.

बैना-वाणी.

बैषानस-वानप्रस्थ.

बोरहि-निमग्न करणे, पुढे देणे,
बुडविणे.

बोरा-गर्क केले, निमग्न केले.

बोरि-बुडवून.

बोहित-नौका.

बौराई-पागल होणे.

बौराह-पागल.

बंक, बंका-चाणाक्ष, धूर्त, हुशार.

बंगा-तिरसट, लुच्चा.

बंदनवार-तोरण.

बंसी-बेणू, गळ.

बुंद-पर्जन्यधार, कण.

बुंदारका-देवता.

भग-ऐश्वर्य, इच्छा.

भटभेरे-युद्ध.

भडिहाई-चोरी.

भणित-वर्णन केले.

भदेश-अनुचित, कुरूप, ओजरहित.

भनंता-कथन करणे.

भा-प्रकाश, झाले.

भाग-भाग्य, हिस्सा; पळणे.

भाजि-पळून.

भाय-भाव, प्रीति, बंधु.

भाये-आवडणे, अनुमानाने, अंदाजाने.

भाँये-अनुमान करीत असतां.

भावती-प्रिय रूपवती.

भावा-आवडले.

भिनसार-प्रातःकाल.

भितर-भिडणे, युद्ध करणे.

भीरत-आंत.

भीर भीरा भीरि-भीड, गर्दी, समीप,

भीति.

भूआल-भूपाल.

भुलाऊ-भुलणारा, चूकभूल.
 भूजब-भक्षण करणें, भोगणें.
 भूति-ऐश्वर्य, रक्षा.
 भूरि-विपुल.
 भूल-विस्मृति, अपराध.
 भेंसा-रेडा.
 भोर-प्रातःकाल, संदेह.
 भोरा-भोळा.
 भोरी-भोळी, भ्रमविली.
 भौंति-प्रकार, रीति.
 भौंवरी-सप्तपदी.
 भिदिपाल-शस्त्रविशेष.
 मकु-परंतु, कदाचित्, किंवहुना.
 मग-मार्ग.
 मचलाई-विस्तार, फैलाव होणें, मळ-
 मळ, लघळपणा.
 मज्जाहि-स्नान करितात.
 मझारि, री-मध्ये.
 मतवारे-उन्मत्त, मद्यपी.
 मनजात-कामदेव, चिंता.
 मनमारे-चिंताक्रांत, हताश, उद्विग्न.
 मनावन-प्रसन्न करणें, समजूत घालणें
 मानियारा-माणियुक्त सर्प.
 मनुजाद-राक्षस.
 मनुसाई-माणुसकी, पराक्रम.
 मनोज, मनोभव-मदन.
 मय-दैत्यविशेष.
 मयन-मदन.
 मयंक-चन्द्र.
 मरइ-मरतो.
 मर्दन-नाश.
 मरायल-मुमूर्षु.
 मराल-हंस.
 मरोरि-मुरझन.
 मष्ट-मौन.
 मसखरी-मस्करी.
 मसान-स्मशान.
 मसि-झाई.
 महतारी-म्हातारी. माता.
 माख-उडीद, क्रोध, माक्षिका.
 माखी-माशी, क्रुद्ध झाली, माखलेली.

माची-प्रारंभ झाला, माजून राहिली,
 व्यापली.
 माँजा-स्वच्छ केले, वर्षाऋतूतील
 पाहिल्या पर्जन्याचा फेंस.
 माँझ-मध्ये.
 माते-उन्मत्त, हे माते !
 मापा-गुरफटलेला, मोजले.
 मार-मदन, तडाखा.
 माषी-माशी, क्रुद्ध झाली.
 माहुर-विष.
 मिटई, मिटहि-मिटतात.
 मिलाप-संयोग.
 मीच, मीचु-मृत्यु.
 मीजत-चोळणें.
 मीत-मित्र.
 मुइ, मुई-मेली, मेलेली.
 मुकुर-आरसा.
 मुखागर-मुख बाष्कळ, मुजोर.
 मुठभेर-हातघाई.
 मुधा-असत्य, वृथा.
 मुयहु-मारलेल्यास, मेल्यावर.
 मुरा-मुरला, मेला संपला, परत फिरला.
 मुरि-पाठ दाखवून.
 मुरे-पाठ दाखविली.
 मुसुकाई-मंद हास्य करून.
 मूर, मूरि-जडीबूटी, मुळी.
 मृतक-प्रेत.
 मेचक-कृष्णवर्ण.
 मेटि-मिटविले, नष्ट केले.
 मेली-मिळविणें फेंकणें दापरणें.
 मैला-दुष्ट, दुःखित, विष्टा, मलीन.
 मो-माझे.
 मोहि-मला, मोहित करून, वेशुद्ध
 करून.
 मोहू-मला, मोह.
 मंगता } याचक.
 मंगन }
 मंजु-प्रिय, मनोहर.
 मंजुल-सुंदर.
 माँगा-याचना केली.
 माँजा-रोगविशेष.
 मूँदे-झांकले.

यातुधान-राक्षस.
 रखवारे-रखवालदार, रक्षक
 रचना-निर्माणकौशल्य.
 रजायसु-आज्ञा.
 रट्टहि-घोकणी घेणें, स्मरण करणें.
 रद-दांत, रद्द.
 रदपट-अधरोष्ठ, तोंड.
 रानिवास-अंतःपुर.
 रय-वेग.
 रये-रंगले.
 रस-माधुर्य, बल, प्रेम, गंध, स्वाद.
 रसाल-मधुर, आम्र.
 रहन, रहनि-राहणी राहणें.
 राजर-महाराज, महाराजांचा.
 राका-रात्र.
 राखा-रक्षण केले, रक्षक.
 राचा-रचना केली, प्रसन्नदंग झाले
 तळीनता.
 राता-रत झाले, आरक्त.
 रार, रारी-वैर, युद्ध.
 रावरी-तुमची.
 रिष्ट-प्रसन्न, हृष्ट.
 रिस-क्रोध.
 रीझत-प्रसन्न होत.
 रीझै-प्रसन्न होणें.
 रुख-दृष्टि, रोख.
 रुज-व्याधी.
 रुख-वृक्ष.
 रुरी-आतिसुंदर.
 रेख-चिन्ह.
 रेसू-ईर्ष्या.
 रोकहि-अटकाव करणें.
 रोप-रोंवणें.
 रोमपाट ऊर्णावन्न.
 रोबानि-रुदन.
 रोहु-मत्स्यविशेष, रोख.
 रौताई-राजेपणा, सरदारी.
 रेंगाई-रेंगाळत जाणें, सन्मुख
 चालविणें.
 लकुट-काठी.
 लखहि-पाहणें.

लखाऊ-चिन्ह, उघडकांस आणणें.

लाखि-निरखून.

लागी-करितां, लागून.

लटत-दुर्बल होत.

लय-तन्मयता, नाश.

लरि-लडून.

लरिका-बालक.

लरिकाई-बालपण.

ललकी-उत्साहपूर्वक, कडकडून.

लवाई-सवत्सा घेनु.

लहई-प्राप्त होणें.

लहकौरि-ललकारून.

लहत, लहव-मिळविणें, प्राप्त करून घेणें.

लहलहात-वेगानें.

लाडव-लावून घेणें.

लाटी-दुर्बल झाली.

लायक-योग्य.

लिलार-मस्तक, प्रेम, ब्रम्हदेव.

लीक, लीका-प्रशंसा, रेख, मर्यादा.

लीन्ह-प्राप्त करून घेतली.

लुकाई-दडून बसणें.

लुनिय-प्राप्त होणें.

लुब्धक-लोभी.

लक-उल्का.

लेखहि-लेखणें.

लेखे-हिशेवी.

लेत-घेत, स्वीकार करीत.

लेसै-जोड देणें, उजळून देणें.

लोई-लोक, ऊर्णावस्त्र.

लोगाई-स्त्री.

लोन-मीठ.

लोना-सुंदर, मृदु, कोमल.

लोनाई-सौंदर्य.

लोयन-नेत्र.

लोवा-लावापक्षी.

लौघे-उल्लंघन केले.

सई-उद्योग, सही, शिक्का मोर्तब, शरयू.

सकाना-लाजित होणें; पराङ्मुख होणें.

साकिल-एकत्र होऊन.

सकुचानी-संकोचून.

सकृत्-एक वेळ.

सकेल-एकत्र करून.

सखर-शुद्ध, दोषरहित, ओजयुक्त.

साखिन-सखीजनांना.

सगळानि-गळानियुक्त.

सगुन-शकुन.

सगुनिअन्ह-ज्योतिषी.

सचान-शिकारी पक्षी, ससाणा.

सचु-सुख, आनंद.

सचुपाई-गुपचुप.

सजग-सावध, सिद्ध, तयार.

सटुकि-बेताबेतानें पळून जाणें, निस-
दून जाणें, चाबुक मारणें.

सठ, शठ-दुष्ट.

सडसी-सांडशी.

सतिभाये-सद्भावानें.

सन-ताग, संवत्सर.

सनकारे-इषारा दिला, फरमाविलें.

सनमान-आदर.

सनाह-पतिसहित, युद्धतत्पर, कवच.

सपादि-त्वरित.

सपेरा-गारुडी, लहान सर्प.

सवर-पतिसहित, आशीर्वादयुक्त,
शवर.

सबहि-सर्वांना.

समात-समावेश होणें,

समास-संक्षेप.

समिति, समीति-सभा.

समुझाई-समजावून देणें.

सय-शंभर.

सयन-निद्रा, शय्या, भाव, नेत्रविक्षे-
पानें इषारा.

सयाने-शहाणे.

सर-बाण, सरोवर.

सरबस-सर्वस्व.

सरसई-सरस्वती, स्वादिष्ट होणें.

सराहि-प्रशंसा करणें.

सराहिय-स्तुति केली पाहिजे.

सरिवारी-नदीचें जल.

स्रीखंड, श्रीखंड-चंदन, श्रीखंड.

सुवा-हवनपात्र,

सलोने-सुंदर, पाणीदार.

स्वबस-स्वाधीन.

सस्य-धान्य.

सहनाई-सनई.

सहम-भीति, अहंकारयुक्त, सहन-
शीलता, साहणें.

सहसाखी-सहस्रनेत्र.

साहि-सहन करून.

साहिदानी-साक्षी, खूण देणारा.

सही-हस्ताक्षर, निश्चित.

सहेली-सखी.

साखामृग-वानर.

साखि-साक्षी.

सान-सहाण, अहंकार, शेखी.

साना-एकजीव, संमिश्र.

सामुक्षि-बुद्धि, समजण्यायोग्य.

साल-दुःख, शोभा, घर, वर्ष.

सालक-दुःखदायक, कटुवादी, शास्ता

साहिनी-सेनापति.

सियन-शिवण.

सियारा-शृगाल.

सिख-शिकवण, शिखर.

सिधाये-चालूं लागले.

सिधावा-जाता झाला.

सिमिट-जमावानें, जमा होणें.

सिय-सीता.

सियरे-शीतल.

सिरजा-निर्माण केला.

सिरात-समाप्त होणें.

सिरान-समाप्त होणें.

सिरानी-समाप्त झाली.

सिहाऊ-संतोष, अभिनंदन.

सिहात-अभिनंदन, गौरव, प्रशंसा
करणें.

सीकर-कण, थेंब.

सीदैहि-दुःखी होणें, कंपित होणें.

सीय-सीता

सीव-सीमा, अंत.

सुआर-आचारी.

सुखमा-सौंदर्य.

सुजान-चतुर, प्रवीण.

सुटुकि-चाबुक मारून.

सुठि-अत्यंत.
 सुतीछी-अत्यंत तीक्ष्ण.
 सुदेस-सुंदर, स्वदेश, रेखीव.
 सुनासीर-इंद्र.
 सुनि-ऐकून.
 सुपात-सुख, सोय.
 सुभाऊ-स्वभाव, साधारणतः
 सुभाय-स्वभावतः
 सुमिरत-स्मरण करीत.
 सुरसरि-भागोऽर्थी.
 सुराती-चांगली रात्र, दैत्य.
 सुहाई-सुंदर.
 सुहावनी-रमणीय.
 सूकरखेत-वराहक्षेत्र.
 सूक्ष-नजर, बुद्धि, जाणीव, समजणें,
 दिसणें, सुचणें.
 सूझीहि-गोचर होतात.
 सूध-सरळ.
 सून-शून्य, एकांत.
 सेइय-सेवन करा.
 सेयेउ-सेवा केली.
 सेवत-सेवा करीत.
 सेवरी-भिल्लीण, शबरी.
 सैन्य-नेत्राचा इषारा, सैन्य.
 सोई-तोच.

सोई-तोच, निद्रा घेतली.
 सोऊ-तोच.
 सोग-शोक.
 सोच (शोच)-शोक.
 सोती-शयन करती.
 सोसु-सूय.
 सोह-शोभणें.
 सोहाई-शोभायमान होणें.
 सोहावनी-सुंदर.
 सौरज-शौर्य, वीरपुत्र.
 संभार-संभारा, सांभाळ, सांभाळ,
 केला.
 संसृति-जग, संसार.
 साँग-शस्त्रविशेष, लोहार्गला.
 सिंगरौर-शृंगवेरपुर.
 सौपि-सोपवून.
 हटक-अटकाव.
 हाठि-हटानें.
 हाति-नष्ट करून.
 हथवासहु-वल्हें, वल्हाविणें.
 हनाहि-नाश करणें.
 हने-वाजविले, हनन केले.
 हये-मारून टाकले.
 हर-नांगर, हरण करणें, शंकर.

हरासू-शोक.
 हरिजाना-गरूड
 हरीसा-सुग्रीव, कपिपति.
 हरुआई-सूक्ष्मता, हलकेपणा.
 हलराई-झोके देत.
 हलोरे-तरंग, हेलकावे.
 हहरि-घाबरून, हळहळून, निराश
 होऊन.
 हारइ-पराजित होणें, नाउमेद होणें.
 हारी-जेरीस आला, थकला, चोर.
 हिय, हिया-हृदय, मन.
 हिसिषा-चढाओढ, ईर्ष्या, हिंसाबुद्धि.
 हुटको-ठोकर मारून.
 हुने-हवन केले.
 हुमागे-उडी मारून, झटका येऊन.
 हुलस्या-प्रसन्न होणें.
 हुलसी-उल्लसित झाली.
 हूहा-प्रसन्नतेचा शब्द.
 हेति-हाय हाय करून.
 होनी-भवितव्यता, वृत्तान्त.
 होव-होणार.
 हँकारी-बोलावून आणली.
 हॉचे-खोवणें, जमवणें, कुंठित होणें,
 हार खाणें, लाजित होणें.

॥ श्रीः ॥

तुलसीदासकृत प्रभाती.

(१)

जागिये रघुनाथ कुँवर पंछी बन बोले ॥ टेक ॥
वंद्रकिरण शीतल भई चकई पियामिलन गई,
त्रिविध मंद चलत पवन पल्लव द्रुम डोले ॥ १ ॥
प्रातभानु प्रगट भयो रजनीको तिमिर गयो
भृंग करत गुंजगान कमलन दल खोले ॥ २ ॥
ब्रह्मादिक धरत ध्यान सुर नर मुनि करत गान,
जागनकी बेर भई नयनपलक खोले ॥ ३ ॥
तुलसीदास अतिअनंद निरखिकै मुखारविन्द,
दीननको देत दान भूषण बहुमोले ॥ ४ ॥

(२)

जागिये कृपानिधान जानराय रामचंद्र,
जननी कहे बार बार भोर भयो प्यारे ॥
राजिवलोचन विशाल प्रीतवापिकामराल,
ललित कमलवदन उपर मदन कोटि वारे ॥ ध्रु० ॥
अरुण उदित विगत शर्वरी शशांककिरणहीन,
दीन दीपज्योति मालिन द्युतिसमूह तारे ॥
मनो ज्ञानघन प्रकाश बीते सब भवविलास,
आसत्रास तिमिर तोष तरणितेज जारे ॥ १ ॥
बोलत खगनिकर मुखर मधुर कर प्रतीत सुनो,
श्रवण प्राणजीवनधन मेरे तुम वारे ॥
मनैं वेद बंदी मुनिपुंद सूत मागधादि,
बिरद बदत जै जै जै जैति कैटभारे ॥ २ ॥
विकसत कमलावली सुचले पुंज चंचरीक,
गुंजत कल कोकिल धुन त्याग कंज न्यारे ॥
मनो विराग पाय सलिल शोककूप गृह बिहाय,
भृत्य प्रेममत्त फिरत गुणत गुण तिहारे ॥ ३ ॥
सुनत बचन प्रिय रसाल जागै अतिशय दयाल,
भागे जंजाल विपुल दुखकदंब टारे ॥
तुलसीदास अति अनंद देखिकै मुखारविन्द,
छूटे भ्रम परम फंद मंद द्वंद्वभारे ॥ ४ ॥

